1998 132. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

1-3; tj.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Koszta László: A pozsegai káptalan hiteleshelyi tevékenysége 1353-ig. A közhitelű oklevéladás kezdete
Csernus Sándor: Zsigmond és a Hunyadiak a francia történetírásban
Mesterházy Károly: A honfoglaló magyarok művészete és az abbaszida-iraki művészet
Magyar Zoltán: Szent György középkori kultusza Magyarországon
Velich Andrea: A céhrendszer alkonya? A vezető londoni céhek a 15–16. század fordulóján

TISZTELT OLVASÓ!

Három éven keresztül igyekeztük elkerülni folyóiratunk árának emelését, de ez tovább nem tartható, mivel az eltelt időszakban minden, a folyóirat-kiadással kapcsolatos költség emelkedett. (Ez alól — nagy sajnálatunkra — csak a szerzői honorárium jelent kivételt.)

Eredeti szándékunk szerint a számonkénti árat *250 Ft-ra* szerettük volna módosítani, de az APEH előzetes értesítése alapján, másokkal együtt az *Ön 1%-os felajánlása* nyomán az Alapítvány számlájára kerülő 108 103 Ft, lehetővé teszi, a kisebb mértékű emelést, azaz *a példányonkénti 200 Ft-os* eladási árat.

Számunkra ezt jelenti, és ezt teszi lehetővé az Ön 1%-os „rendelkezése", amit ezúton köszönök meg a *Századok Alapítvány Kuratóriuma és a Századok szerkesztősége* nevében.

Bízom abban, hogy ezt a segítőkészségét fogjuk tapasztalni a most következő 1%-os felajánlása során is.

Tisztelettel:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

A SZÁZADOK ALAPÍTVÁNY *új adószáma:*
19657985–1–41

SZÁZADOK
A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
132. évfolyam (1998) 1–6. szám

TANULMÁNYOK

Berta Péter: A túlélők teendői. (A posztmortális szolgálatok rendje későközépkori városaink vallásos közösségeiben) IV/765
Csernus Sándor: Zsigmond és a Hunyadiak a francia történetírásban I/47
Dombrády Lóránd: A hadba lépés felelősségéről III/517
Hermann Róbert: A Drávától Schwechatig. Az 1848 őszi hadiesemények a Dunántúlon és a Felvidéken. 1848 szeptember – november. Jellačić horvátországi csapatainak támadásától Simunich kiszorításáig . . . . . II /327
Korom Mihály: Az Atlanti Chartától a potsdami kollektív büntetésig. (A magyarországi német kitelepítés történetéhez) III/553
Koszta László: A pozsegai káptalan hiteleshelyi tevékenysége 1353-ig. A közhitelű oklevéladás kezdete I/3
Miskolczy Ambrus: „Mi a magyar?" Nemzetkarakterológia és nemzeti mitológia válaszútján VI/1263
Molnár András: A Muraköz 1848-ban II/293
Pach Zsigmond Pál: „Platea chapo ucza vocata". A hazai posztóipar 16. századi történetéből IV/793
Pritz Pál: „Új Európa" Német propaganda és béketervek – Sztálingrád előtt VI/1213
Soós Katalin: Ausztria és a magyar menekültügy 1956–57 . . . . . V/1019
Tófalvi Zoltán: Az 1956-os magyar forradalom visszhangja Romániában, Erdélyben V/989

KÖZLEMÉNYEK

Apor Péter: A népi demokrácia építése: Kunmadaras, 1946 . . . . . III/601
Balogh Margit: A katolikus egyház és a forradalom. (Események a források tükrében 1955 őszétől 1956 őszéig) V/1053
Csoma Zsigmond: A szőlészeti-borászati szakirodalom kialakulása Magyarországon (18–19. sz.) A magyarországi szőlészeti-borászati szakirodalmi kezdeményezések IV/859
Fodor Pál: Kié legyen Pankota (1565)? Érdekcsoportok és érdekérvényesítés az oszmán hatalmi elitben a 16. század közepén IV/825
Gángó Gábor: Eötvös József Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról című röpirata és 1848–49 nemzetiségi mozgalmainak néhány aspektusa II/371
Magyar Zoltán: Szent György középkori kultusza Magyarországon I/161
Majoros István: Francia intervenció Dél-Oroszországban (1918–1919) VI/1323
Mesterházy Károly: A honfoglaló magyarok művészete és az abbaszida-iraki művészet I/129
Orbán Sándor: A paraszti szerveződés, érdekvédelem néhány problémája 1956-ban V/1089
Palasik Mária: A szólásszabadság deklarálása és korlátainak kezdetei Magyarországon (1946–1949) III/585
Ruff Mihály: A hivatalos Magyarország nyugatnémet politikai kapcsolatairól (1956–1958) V/1113
Sarnyai Csaba Máté: Úrbéri kárpótlás és/vagy arányosítás. A szekularizációs törekvések püspökkari értékelése 1848 végén II/397
Tilkovszky Loránt: Budapesti szlovák és cseh egyesületek történetéhez. VI/1305
Tóth István György: Athanasio Georgiceo álruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból IV/837
Velich Andrea: A céhrendszer alkonya? A vezető londoni céhek a 15–16. század fordulóján I/183

MŰHELY

Merényi-Metzger Gábor: Trianon után a szomszéd államokhoz került római katolikus főegyházmegyék, egyházmegyék és apostoli kormányzóságok főpásztorainak archontológiája VI/1343

DOKUMENTUMOK

Baráth Magdolna: Levelek a frontról, 1944. Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Vas Zoltán levelezése III/633
Tischler János: Az MSZMP és a lengyelországi válság, 1980–1981 . . . . . V/1133
Urbán Aladár: Csáktornyától Velencéig. Csány László kormánybiztos jelentései a Dráva-vonalról és a visszavonulás állomásairól II/417

KISEBB CIKKEK

Dávid Géza: Balassi János török kapcsolatai IV/909
Hoffmann Zsuzsa: „A legnemesebb római". (M. Iunius Brutus másik arca) I/207
Kovács István: Jerzy Bułharyn javaslata a lengyel légió megalakítására és egy szerződés keletkezésének talánya II/466
Majdán János: Vasúti ügyek 1848-ban az első felelős magyar minisztérium működéséig II/457
Németh G. Béla: Egyedi és csoportmagatartások a kommunista hatalomátvétel előtt. (A Válasz 1946–48 között) III/717
Olajos Teréz: Egy felhasználatlan forráscsoport. A 11. századi magyar–bizánci kapcsolatok történetéhez I/215
Veszprémy László: A 12. századi magyar kódexírás alakulása I/222

FIGYELŐ

Bálint Csanád: Új könyv a nagyszentmiklósi kincsről I/231
Erényi Tibor: A nemzeti ünnep és a pártok (1848-ról 1948-ban) II/477
Kéri Henrik: A Tolna megyei német lutheránusok. Megjegyzések egy tanulmányhoz IV/916

VITA

Bálint Csanád: Megjegyzések Róna-Tas András megjegyzéseire IV/949
Balogh László: Észrevételek egy új Anonymus fordításról IV/927
Róna-Tas András: Jó hír a nagyszentmiklósi kincs kutatásáról IV/956
Róna-Tas András: Nagyszentmiklós. Zsupán. Megjegyzések Bálint Csanád cikkéhez IV/940
Veszprémy László: Megjegyzések Anonymus krónikájának fordításáról IV/932

TÖRTÉNETI IRODALOM

1956 Somogyban (Ism.: *Szakolczai Attila*) VI/1418
A Körös-Tisza-Maros-köz települései a középkorban. Dél-alföldi évszázadok 9. (Ism.: *Paszternák István*) IV/966
A magyar bányászat évezredes története I–II. (Ism.: *Gergely Ernő)* III/728
A magyarországi németség története Szent István korától napjainkig (Ism.: *Szőts Zoltán*) IV/974
Ajrapetov, A. G.: Vsztupaja v indusztrialnij mir: Vengerszkie rabocsie na rubezse XIX-XX. vekov. (Ism.: *Varga Lajos)* V/1186
Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc története (Ism.: *Molnár András)* II/497
Böhm Vilmos válogatott politikai levelei 1914–1949 (Ism.: *Jemnitz János)* III/735
Broucek, Peter: Karl I. (IV.) Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaumonarchie (Ism.: *L. Nagy Zsuzsa*) VI/1378

Bürger zwischen Tradition und Modernität. Bürgertum in der Habsburgermonarchie VI. (Ism.: *Bácskai Vera*) . . . II/500
Corticchia, Felice Maria: Benito Mussolini – Assolto per non aver commesso il fatto?/ *Landolfi, Enrico*: Ciao, rossa Saló – Il crepuscolo libertario e socializzatrice di Mussolini ultimo. (Ism.: *Réti György*) . . . V/1200
Das Bild des Anderen in Siebenbürgen. Stereotype in einer multiethnischen Region (Ism.: *Gángó Gábor*) . . . VI/1399
Der „Zweibund" 1879. Das deutsch-österreichisch-ungarische Bündnis und die europäische Diplomatie (Ism.: *Németh István*) . . . II/509
Die Rumänen und Europa vom Mittelalter bis zur Gegenwart (Ism.: *Niederhauser Emil*) . . . IV/964
Előadások a Veszprém megyei németek történetéről (1946–1948) (Ism.: *Weidinger Melinda*) . . . III/762
Estók János: A mezőgazdasági gépgyártás története Magyarországon a kezdetektől 1944-ig (Ism.: *Szekeres József*) . . . II/502
Évkönyv '98 (Ism.: *Mucsi Ferenc*) . . . VI/1422
Fennell, John: A History of the Russian Church to 1448 (Ism.: *Kurunczi Jenő*) . . . I/269
Fischer Ferenc: A megosztott világ történelmi-politikai atlasza 1941–1991 (Ism.: *Nagy László*) . . . III/750
Font Márta – Szvák Gyula – Niederhaueser Emil – Krausz Tamás: Oroszország története (Ism.: *Bodnár Erzsébet*) . . . VI/1410
Font Márta: Magyarok a Kijevi Évkönyvben (Ism.: *Kiss Gergely*) . . . I/259
Földes György: Az eladósodás politikatörténete. 1957–1986 (Ism.: *Szakács Sándor*) . . . V/120
Gazdag Ferenc: Franciaország története 1945–1995 (Ism.: *Jemnitz János*) . . . III/755
Glass, Hildrun: Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien (1918–1938) (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) . . . III/741
Goldhagen, Daniel Jonah: Hitlers willige Vollstrecker. Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust (Ism.: *Flodung János*) . . . III/752
Haiman György – Muszka Erzsébet – Borsa Gedeon: A nagyszombati jezsuita kollégium és egyetemi nyomda leltára, 1773 (Ism.: *Tóth András*) . . . I/274
Haslinger, Peter: Hundert Jahre Nachbarschaft. Die Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn 1895–1994 (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) . . . VI/1374
Hobsbawm, Eric J.: The Age of Extremes. A History of the World 1914–1991 (Ism.: *Jemnitz János*) . . . I/282
A honfoglalásról sok szemmel (Ism.: *Mesterházy Károly*) . . . IV/960
Horváth Pál: A tudomány szabadságának történelmi szerepváltásai (Ism.: *Zlinszky János*) . . . II/508
In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére (Ism.: *H. Németh István*) . . . II/490
Jevrejszkij Antifasisztszkij Komityet v SZSZSZR. 1941–1948 (Ism.: *Krausz Tamás*) . . . V /1202
Kellner, Maximilian Georg: Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens detestanda" zur „Gens ad fidem conversa" (Ism.: *Veszprémy László*) . . . I /257
Kosztolnyik, Z. J.: Hungary in the Thirteenth Century. East European Monographs (Ism.: *Tóth Sándor László*) . . . I/261
Kovács-Bertrand, Anikó: Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) . . . VI/1380
Kupa László: Pulszky Ágost politikai nézetei (Ism.: *Majdán János*) . . . II/504
Lackó Miklós: Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok (Ism.: *Pordán Ildikó*) . . . IV /982
Lemay, Edna Hindie –Patrick, Alison – Felix, Joël: Revolutionaries at work. The Constituent Assembly 1789–1891 (Ism.: *Hoós Éva*) . . . III/726
Litván György: Októberek üzenete (Ism.: *Hajdu Tibor*) . . . VI/1375
Livezeanu, Irina: Cultural politics in Greater Romania: Regionalism, nation building, and ethnic struggle, 1918–1930 (Ism.: *Stark Tamás*) . . . V/1192
Lukacs, John: A történeti Hitler (Ism.: *Pritz Pál*) . . . VI/1384
Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956. december – 1959. február (Ism.: *Niederhauser Emil*) . . . VI/1416

Magyarország történeti demográfiája (1896–1995) (Ism.: *Szabó A. Ferenc*) VI/1428
Makarenkova, Jelena M.: Zagadka Russzkoj Emigracii (Ism.: *Jemnitz János*) VI/1421
Matis, Herbert: Zwischen Anpassung und Widerstand. Die Akademie der Wissenschaften in den Jahren 1938–1945 (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) III/748
Migrationen und ihre Auswirkungen (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) VI/1407
Miscellanea Fontium Historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára (Ism.: *Vörös Boldizsár*) II/494
Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig (Ism.: *Tringli István*) IV/962
N. Szabó József: Magyar kultúra – egyetemes kultúra (Ism.: *Niederhauser Emil*) VI/1404
Nagy István – F. Kiss Erzsébet: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek (Ism.: *Ress Imre*) I/280
Nagy Péter Tibor: Az egyensúly megbomlása a modern magyar oktatáspolitikában (Ism.: *Szabolcs Ottó*) I/287
Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938–1948 (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) VI/1390
Niedermaier, Paul: Der mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet. Band 1: Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241 (Ism.: *Benkő Elek*) I/264
Ö. Kovács József: Zsidók a Duna-Tisza közén. Társadalomtörténeti esettanulmányok, XVIII–XIX. század (Ism.: *Schweitzer Gábor*) V/1174
Palotás, Emil: Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen. Der Balkan und Russland in der Österreichisch–Ungarischen Aussenpolitik 1878–1895. (Ism.: *Heiszler Vilmos*) V/1184
Pest-Pilis-Solt megye XVI–XVII. századi dica- és dézsmajegyzékei. (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához) (Ism.: *Bánkúti Imre*) II/489
Pető Andrea: Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből 1945–1951 (Ism.: *Juhász Borbála*) VI/1406
Polska y Węgry w kulturze i cywilizacji europejskiej (Ism.: *Niederhauser Emil*) II/513
Réti György: Budapest-Róma Berlin árnyékában (Ism.: *Borhi László*) VI/1392
Roth, Harald: Kleine Geschichte Siebenbürgens (Ism.: *Tokody Gyula*) I/275
Scott, Eddie M.: Ami köztudott, az igaz is? (Ism.: *Tulok Péter*) VI/1424
Sipos Péter: A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon (Ism.: *Mucsi Ferenc*) V/1197
Speer, Albert: Hitler bizalmasa voltam (Ism.: *Rozsnyai Jenő*) VI/1382
Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918 (Ism.: *Irina Popova*) V/1181
Szávai Ferenc: Gazdaképzési rendszerek, a mezőgazdasági szakképzés története a XIX-XX. századi Európában (Ism.: *Huszár Zoltán*) V/1188
Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben (Ism.: *Kéri Katalin – Fericsán Kálmán*) IV/979
T. Mérey Klára: A pécsi dohánygyár története 1912–1948 (Ism.: *Lengvári István*) III/733
T. Molnár Gizella: A kő marad (Be- és kitelepítések Hajóson) (Ism.: *Dömök Csilla*) VI/1402
Tanaka, Yuki: Japenese War Crimes in World War II. (Ism.: *Pető Andrea*) VI/1394
Tilkovszky Loránt: Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németség történetéből (Ism.: *Tokody Gyula*) III/757
Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században (Ism.: *Donáth Péter*) VI/1396
Tomka Béla: Magyarországi pénzintézetek rövid története 1836–1947 (Ism.: *Tulok Péter*) V/1179
Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon (Ism.: *Huszár Zoltán*) I/271
Tőkei Ferenc: Tőke Ferenc históriás énekei (Ism.: *Varga J. János*) IV/972
Tüskés, Gábor – Knapp, Éva: Volksfrömmigkeit in Ungarn. Beiträge zur vergleichenden Literatur- und Kulturgeschichte (Ism.: *Petneki Áron*) IV/976
Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger im Österreich (Ism.: *Siklósi Gyula*) IV/958
Várdy, Steven Béla: Historical Dictionary of Hungary (Ism.: *Niederhauser Emil*) VI/1426

Wendt, Bernd Jürgen: Deutschland 1933–1945. Das „Dritte Reich". Handbuch zur Geschichte (Ism.: *Németh István)* III/743
Zsigmondkori Oklevéltár V. (1415–1416) (Ism.: *Tringli István)* IV/970

FOLYÓIRATSZEMLE

Breen, T. H.: Ideológia és nacionalizmus az amerikai forradalom előestéjén: A revizionizmus revíziójának szükségessége VI/1436
Cannistrato, Philip V.: Mussolini, Sacco-Vanzetti és az anarchisták. A transzatlanti összefüggések VI/1470
Cooper, Frederick: Faj, ideológia és az összehasonlító történetírás veszélyei VI/1447
Darwin, John: Imperializmus és viktorianizmus: A területi növekedés kérdése VI/1452
Frankel Oz: Mi történt a „Vörös Emmával" VI/1475
Freeze, G. L.: A rendszert aláásó áhítat: vallásos és politikai válság az orosz birodalom késői szakaszában VI/1459
Fritzsche, Peter: Kudarcot vallott-e Weimar? VI/1462
Gajduk, Ilja V.: Szovjet politika az amerikai-vietnami háborút illetően VI/1486
Gould, Eliga H.: Amerikai függetlenség és brit ellenforradalom VI/1433
Greenhalgh, Susan: A 20. századi amerikai demográfia tudomány-, intézmény-, és politikai története VI/1477
Hagen, William W.: A „végső megoldás" előtt VI/1473
Hi-Szok, Dzsong: M. P. Pogogyin és a Cirill-Metód társaság a XIX. század 30-as –50es éveiben a szláv egységről VI/1441
Hoch, S. L.: Malthus, a lakosság növekedése és az életszínvonal Oroszországban 1861–1914 . . . . . VI/1465
Holt, Thomas C.: A faj meghatározása és a történelemírás VI/1449
Jurganov, A. L.: Rész- és örökbirtoklási rendszer, a hatalom és a tulajdon öröklési hagyománya a középkori Oroszországban VI/1468
Kazal Russel A.: Az asszimiláció felülvizsgálata: egy felfogás felemelkedése, bukása és átértékelése az amerikai történetírásban VI/1492
Kazin, Michael: Az amerikai baloldal agóniája és románca VI/1481
Khodarkovsky, Michael: Hittérítés a cári Oroszországban VI/1434
LaFeber, Walter: A világ és az Egyesült Államok VI/1455
Leff, Mark H.: Az Egyesült Államok politikatörténetének revíziója VI/1489
Lopez Donald S., Jr.: A „lámaizmus" és Tibet VI/1432
Moeller, Robert J.: Háborús történetek: egy használható múlt keresése a Német Szövetségi Köztársaságban VI/1484
Ross, Dorothy: Az emberiség története az amerikai történetírásban: a románctól a bizonytalanságig VI/1457
Volkov, M. Ja.: Az ingatlanpiacról az európai Oroszországban VI/1445
Volkova, I. V., Kurukin, I. V.: A palotaforradalmak jelensége a 17–20. századi Oroszország politikai történetében VI/1438
Wood, Gordon S.: A korai amerikai történelem historiográfiájának száz éve: akkor és most; avagy miben nem volt igaza Henry Adams-nek VI/1443

KRÓNIKA

Hanák Péter (1921–1997) *(Somogyi Éva)* I/289
Tóth Bertalanné (1919–1998) IV/986

Helyreigazítás III/552
Pályázati felhívás I/128

Tisztelt Olvasó!

1997. évi személyi jövedelemadója nekünk felajánlott 1%-ából szerkesztőségünk egy HP márkájú scannert vásárolt, 147 875 Ft értékben.

A korábbi támogatásból megmaradt, és a remélt következő „1%"-ból szerkesztőségi számítógépünk (nagy) monitorát szeretnénk kicserélni, amihez várjuk az Ön segítőkész támogatását is.

Köszönettel és tisztelettel:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

A Századok Alapítvány adószáma:

19657985–1–41

Neotipp Nyomdaipari és Szolgáltató Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5. Telefon: 394-2656
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1)155-77-72
132. ÉVFOLYAM 1998. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, IFJ. BARTA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HEGYI KLÁRA, IZSÁK LAJOS, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MAKK FERENC, MISKOLCZY AMBRUS, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NAGY JÓZSEF, NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, VONYÓ JÓZSEF

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Koszta László: A pozsegai káptalan hiteleshelyi tevékenysége 1353-ig. A közhitelű oklevéladás kezdete 3
Csernus Sándor: Zsigmond és a Hunyadiak a francia történetírásban 47
Pályázati felhívás 127
Pályázati felhívás 128

KÖZLEMÉNYEK

Mesterházy Károly: A honfoglaló magyarok művészete és az abbaszida-iraki művészet 129
Magyar Zoltán: Szent György középkori kultusza Magyarországon 161
Velich Andrea: A céhrendszer alkonya? A vezető londoni céhek a 15–16. század fordulóján 183

KISEBB CIKKEK

Hoffmann Zsuzsa: „A legnemesebb római". (M. Iunius Brutus másik arca) 207
Olajos Teréz: Egy felhasználatlan forráscsoport. A 11. századi magyar–bizánci kapcsolatok történetéhez 215
Veszprémy László: A 12. századi magyar kódexírás alakulása 222

FIGYELŐ

Bálint Csanád: Új könyv a nagyszentmiklósi kincsről 231

TÖRTÉNETI IRODALOM

Maximilian Georg Kellner: Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens detestanda" zur „Gens ad fidem conversa" (Ism.: *Veszprémy László*) 257
Font Márta: Magyarok a Kijevi Évkönyvben (Ism.: *Kiss Gergely)* 259
Z. J. Kosztolnyik: Hungary in the Thirteenth Century. East European Monographs (Ism.: *Tóth Sándor László)* 261
Paul Niedermaier: Der mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet. Band 1: Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241 (Ism.: *Benkő Elek*) 264
John Fennell: A History of the Russian Churcht to 1448 (Ism.: *Kurunczi Jenő*) 269
Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon (Ism.: *Huszár Zoltán)* 271
Haiman György – Muszka Erzsébet – Borsa Gedeon: A nagyszombati jezsuita kollégium és egyetemi nyomda leltára, 1773 (Ism.: *Tóth András*) 274
Harald Roth: Kleine Geschichte Siebenbürgens (Ism.: *Tokody Gyula)* 275
Nagy István – F. Kiss Erzsébe: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek *(Ism.: Ress Imre)* 280
Eric J. Hobsbawm: The Age of Extremes. A History of the World 1914–1991 (Ism.: *Jemnitz János)* 282
Nagy Péter Tibor: Az egyensúly megbomlása a modern magyar oktatáspolitikában (Ism.: *Szabolcs Ottó)* 287

KRÓNIKA

Hanák Péter (1921–1997) *(Somogyi Éva)* 289

Koszta László

A POZSEGAI KÁPTALAN HITELESHELYI TEVÉKENYSÉGE 1353-IG

A közhitelű oklevéladás kezdete

A középkori magyar írásbeliség egyik déli, Dráván-túli központja a pozsegai társaskáptalan volt. A Szent Péter tiszteletére felszentelt káptalan alapítólevele, mint szinte kivétel nélkül a korai magyar egyházszervezet intézményeinél, nem maradt fent. A káptalant, illetve annak vezetőjét a pécsi székeskáptalan 1217-ben kiadott hiteleshelyi oklevele említi először. A Somogy megyei Basal predium eladása kapcsán kiadott privilégium tanúnévsorában közvetlenül Kalán püspök után, a székeskáptalan tisztségviselőit és a főespereseket is megelőzve említik Tyburcius pozsegai prépostot. Az alapítás pontos idejét nem ismerjük, de a pozsegai medence településtörténetének, világi és egyházi igazgatásának kialakulásából, illetve azok kapcsolatából a káptalan létrejöttét a 12. század második felére, vagy a század végére kell helyezni. A főesperesi jogokat is ellátó prépostság létrehozóját pedig vélhetőleg a korszak pécsi püspökei között kell keresnünk.[2] Pozsega esetében viszonylag szerencsés helyzetben vagyunk, mert a káptalan első említése (1217) utáni évtizedből már eredetiben fennmaradt oklevél segítségével a külső és belső jellegzetességek vizsgálatával tudunk választ adni a hiteleshelyi oklevéladás megindulásának módjáról és időpontjáról. A ránk maradt privilégium sajnos erősen vízfoltos, így kiadásának pontosabb idejét nem lehet megállapítani, meg kell elégednünk azzal, hogy a káptalan első eredeti oklevelét 1220 és 1229 között adta ki.[3] Ebben bizonyítják, hogy egy bizonyos Mihály comes megvásárolta Orchadraga nevű földet/?/ Gurbisa fia Gurgustól 10 pensáért, Radia fiától Ozrisuctól 40 pensáért, továbbá a vízfoltok miatt olvashatatlan összegekért Otrochuc fia Juachimtól és Odolin fia Bogdasától, és az eladók a vételárat a káptalan előtt átvették. A káptalani oklevél dispozitív erejének viszonylagosságát jól mutatja, hogy a hiteleshely előtt megjelent világi tanúkat név szerint is felsorolják.[4]

Az oklevélben a jogügylet írásbafoglalását követi a birtok határainak leírása. A részletes határleírás bizonyossá teszi, hogy nem egyszerűen a felek szóbeli elmondása

---

[1] *Wenzel G.:* Árpádkori új okmánytár IX. Pest, 1871. (a sorozat a továbbiakban: ÁÚO.) 153–154.

[2] *Koszta L.:* A pozsegai társaskáptalan tagjai a XIV. század közepéig. in: Aetas 1991/3–4. (a továbbiakban: *Koszta* 1991.) 40–45.

[3] Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti Gyűjtemény. Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL.) 31052. Az oklevél teljes szövegét már a 18. században sem lehetett elolvasni, mert az erdélyi káptalan által 1786-ban kiadott másolata is hiányos. DL. 31052/2.

[4] Az öt említett személy közül érdekes, hogy az egyiknek az apja a Prouzlo nevet viselte.

alapján foglalták írásba, hanem egy írnitudó klerikus terepen készített jegyzetei szolgálhattak alapul, noha káptalani kiküldöttet nem említenek.

Az adás-vétel tárgyát képező föld csekély értéke — a két ismert összeget tudjuk csak sajnos figyelembe venni — összesen 50 pensa[5] jelzi, hogy már viszonylag szerény jogügyleteket is írásba foglaltak. A kezdeményező nyilvánvalóan a vásárló volt, mert elsősorban neki állt érdekében, hogy okirattal is biztosítsa magát. Erre utal az oklevél corroboratioja is.[6] A vásárló társadalmi státuszáról közelebbit nem tudunk, mert az oklevél fogalmazói nem említenek nemzetséget, ahonnan Mihály származik, de a comes cím kitétele jelzi, hogy előkelőbb és gazdagabb személyt kell Mihály comesben látnunk. Talán nem véletlen, hogy az első fennmaradt hiteleshelyi oklevelét a káptalan egy jobb módú személy érdekében írta. Az ok bizonyosan nemcsak az, hogy a kiállítás költségeit ő tudta könnyebben előteremteni, hanem az, hogy az egyház után a comes címet viselő réteg ismerte föl a tanúkon túl az írás jelentőségét a jogügyletek megörökítésénél.

A hiteleshelyi tevékenység mértékéről, megindulásának idejéről az oklevél szerkezete és írásának típusa ad felvilágosítást. A 1220-as években privilegiális alakban kelt irat felépítése már teljesen megegyezik a hiteleshelyi oklevelek hagyományos szerkezetével.[7] A jogügylet leírása azonban némileg eltér még a később szokásos gyakorlattól, miszerint először a megjelent feleket sorolják föl, s utána jön a birtokeladás leírása. Itt ez fordítva történt, s talán azért, mert nem érezték még olyan hangsúlyozottan fontosnak, hogy a káptalan előtt történt az adásvétel. A fassioknál szokásos formulák sem jelentkeznek még. A határleírás viszont meglepően részletes, s szinte teljesen a későbbi gyakorlatnak megfelelő, noha még nem a „meta hoc ordine distinguntur" sorral kezdődik, illetve nem az „ibique sic terminatur" mellékmondattal zárják le.[8]

Az oklevél hitelesítése kétfajta megerősítési eljárás együttes alkalmazásával történt. Az egyházi oklevelekben a korábbi időszakban általánosabb chirographálás[9] mellett, függőpecséttel is ellátták az oklevelet. Sajnos a pecsét mára már elveszett, de felfüggesztésének nyoma látszik. A corroboratio is megerősíti, hogy a pozsegai káptalan a 13. század húszas éveiben már közösségi pecséttel rendelkező, és azt hiteleshelyi kiadványain alkalmazó testület volt.[10]

Az oklevelet lezáró dátumsorban napi keletet nem adnak, kizárólag a kiadás évét jelölték, majd utána a káptalan méltóságviselőit Sempiternus cantort, Toma dékánt és Lőrinc őrkanonokot sorolják fel.

---

[5] A pensa a XIII. században már számítási egységet jelent, s mint ilyen 40 forgalomban lévő dénárt tesz ki. *Hóman B.*: Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest 1916. 159–160. *Huszár L.*: Pénzforgalom és pénzviszonyok Sopronban. in: Századok 105 (1971) 1152. Így a megvásárolt földnek a feléért Mihály comesnek csak 200 denárt kellett fizetnie.

[6] „Ut igitur ratum sit et stabilitum presens scriptum sigillo nostro communium ei contulimus in testimonium..." Hazai okmánytár VIII. Szerk. Nagy I. (a sorozat a továbbiakban: H.) Budapest 1891. 18.

[7] Intitulatio, inscriptio, salutatio, arenga, promulgatio, narratio, corroboratio és datum méltóságnévsorral.

[8] A számtalan példa közül 1299. DL. 31190.; 1300. DL. 34093.

[9] *Solymosi L.*: A hiteleshelyi pecséthasználat kezdeteihez. in: Magyar Herold I. Budapest 1984. (a továbbiakban: *Solymosi* 1984.) 97–110.

[10] „presens scriptum sigillo nostro communium... contulimus in testimonium"

A hiteleshely forgalmát és tagjainak műveltségét talán leginkább az oklevél írása mutatja meg. A folyóírás, a nota tudása elsősorban a jogilag képzett emberekhez tartozik. A gyors, de emellett jól olvasható írás elsajátítása a jogi ismeretek megszerzésének elengedhetetlen feltétele volt.[11] A vizsgált pozsegai oklevél írása ezzel szemben tisztán könyvírás, jellemző rá a betűk szárainak lehúzása, a nazálist rövidítő abbreviatura jel is inkább egy vízszintes vonás, alig jelentkezik a kéz lendületesebb mozgását mutató hurkosodása a rövidítésjeleknek. Az alkalmazott rövidítések mértéke se igen haladja meg a kódexekben szokásosat, s sűrűbben csak az oklevél bevezető részében — intitulatio, inscriptio és salutatio — jelentkeznek. A gyakorlatias írásban járatlan, kódexmásoláshoz szokott kéz jelzi, hogy a káptalan kisforgalmú hiteleshely volt, tagjai nem kényszerültek rá a gyorsabb, jegyzetelő írástípus alkalmazására.[12]

A nyugodt, kiegyensúlyozott írás mellett az oklevél külalakja azt is mutatja, hogy nem egy gyorsan elkészített privilégiumról van szó. Az oklevél hártyáját az írás esztétikusabb elhelyezése érdekében ugyanazzal a tintával, amellyel az oklevelet írták, előre megvonalazták.

A pozsegai káptalan a nagyobb hiteleshelyekhez, elsősorban a székes- és a királyi társaskáptalanokhoz hasonlóan már a 13. század első évtizedeiben megkezdte működését,[13] azonban az 1220-as évekből fennmaradt oklevele bizonyítja, hogy forgalma ebben az időben nem lehetett nagy. Rendszeressége se valószínű, mivel közel három évtizedig nincs újabb jele a káptalan közhitelű oklevéladásának. A Dráva-Száva közén megjelent az írásbeliség, de ennek lebonyolítását inkább a nagyobb tekintélyű, székesegyházakban szerveződött hiteleshelyek láthatták el.[14]

A hiteleshelyi kiadványok

A rendszeres hiteleshelyi tevékenység megindulását Pozsegán, illetve az írásbeliség előtérbe kerülését a Dráva-Száva köze vidékén a tatárjárást követő évtizedre tehetjük. A távoli nagyforgalmú székeskáptalanok mellett gyorsan elérhető, közeli hiteleshely önálló működésére is igény támadt. Az 1250-es évtizedben már nyolc alkalommal történik valamilyen formában utalás a pozsegai káptalannak mint hiteleshelynek a munkájára.[15] A 13. század második felében törés nélkül folyamatosan adatolható a közhitelű oklevéladás a középkori Magyarország egyik legdélebbi hiteleshelyén.[16]

---

[11] *Hajnal I.:* Írástörténet az írásbeliség felújulásának koráből. Budapest 1921. 27–28.

[12] Mezey László szerint a hiteleshelyek az írástechnika terén nem sok jót mutatnak a 13. század elején, mivel a kódexírás erősen jellemző rájuk. Példának hozza fel az esztergomi káptalan 1225-ös (DL. 118/4.) és a győri káptalan 1232-es oklevelének (DL. 179/5.) könyvírását. *Mezey L.:* A latin írás magyarországi történetéből. in: Magyar Könyvszemle 82 (1966) 294–295.

[13] *Solymosi L.:* A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei. in: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I. Szerk. Takács I. Pannonhalma 1996. 490–492.

[14] Például 1232-ben Scelkarona, illetve Bedech és Terpycz Pozsega megyei terrák ügyében a pécsi káptalan adott ki okleveleket. DL. 86817. és ÁÚO. VI. 512–513.

[15] *Smiciklas, T.:* Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. IV. Zagrabiae 1920. (a sorozat a továbbiakban: Sm.) 433., Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I-II/1. Szerk. Szentpétery I. Budapest 1923–1943.; II/2–3. Szerk. Szentpétery I. – Borsa I. Budapest, 1961.; II/4. Szerk. Borsa I. Budapest, 1987. (a sorozat a továbbiakban: RA.) 927., Sm. IV. 424–5., Sm. IV. 618–9., Sm. V. 44., Sm. V. 46–7., Sm. IV. 369.,

[16] Az 1260-as években 7, az 1270-es években 4, az 1280-as években 12 esetben mutatható ki.

Bevallások

A pozsegai káptalan hiteleshelyi tevékenységének zömét az előtte megjelent felek bevallásai (fassio) teszik ki. A felek valamilyen birtokjogi változás írásbafoglalása végett keresték fel leggyakrabban a hiteleshelyet. Az ügyek közel kétharmad részét ilyen, és az ezzel összefüggő egyezséglevelek teszik ki. Az Árpád-korban az egyszerű birtokadás-vételi egyezségek írásba foglalása[17] a leggyakoribb, de előfordul a szomszédos birtokok elcserélése,[18] és birtokosztály is.[19] A birtokjogi változásokkal foglalkozó ügyek arányaikban az Anjou-korban sem változtak. Viszont az 1320-as években feltűnnek a zálogosítások,[20] azonban csak a 1340-es évek második felében fordulnak elő gyakrabban.[21] Különösen a Sáros megyéből származó Tarkői Rykolph fia Miklós Orbáz megyei ispán élt sűrűn a birtokszerzés eme módjával. Előbb Tyburcius fia Benaktól vette zálogba Pryzawye Orbáz megyei birtokban lévő részét 50 márka verőcei dénárért, majd két évvel később hasonló feltételekkel megszerzi Benak unokaöccsétől a birtok egy másik darabját, végül 1352-ben Balázs fia Balázstól 70 márka verőcei dénárért Pryzawye újabb részét vette zálogba,[22] Miklós valószínűleg ispáni befolyására támaszkodva tudatosan építette ki a családi központtól távoleső Orbázban új birtokait.

A káptalan előtt tett bevallásokhoz tartoznak az egyezséglevelek is, amelyek gyakran szintén birtokjogi változásokat foglaltak írásba. Hatalmaskodások, gyilkosságok utáni jóvátételek,[23] birtokjogi vitákban létrejött egyezségek[24] és a leánynegyed, jegyajándék, illetve a dos kiszolgáltatása körüli ügyek megörökítése.[25] Valószínűleg a megegyezések létrejötténél nem egyszer a passzív szerepet jelentő oklevélkiadás mellett a hiteleshelyi gyakorlatból következően a nemesi magánjogban jártas kanonokok aktívan is közreműködtek a kompromisszumok létrejöttében.[26]

A fassiokhoz tartozó tiltakozó és ügyvédvalló oklevelekből bizonyosan sokkal többet adott ki a káptalan, mint amennyi fennmaradt, mivel a protestatio és a prohibitio perjogi szempontból az eltiltottat támadta meg, s ezzel mintegy megindította a pert.[27] A létrejött ítélet- vagy egyezséglevél után az ilyen oklevelek érvényüket vesztették. Nem volt tartós érvényű az ügyvédvalló oklevél sem. Bokodyn pozsegavári villicusnak a királynő vagy annak országbírája előtt Pál volt macsói bán ellen indított perében

---

[17] 1255. Sm. IV. 618–9.; 1256. Sm. V. 44.; 1280 Sm. VI. 377.; 1293. szeptember 29. és október 6. között Sm. VII. 152–3.

[18] 1251. Sm. IV. 476–7.; 1264. Sm. V. 321–2.

[19] 1280. Sm. VI. 372.

[20] 1324. június 24. DL. 90947.; 1329. június 2. előtt Sm. IX. 462.

[21] 1346. január 7. DL. 33022,; 1351. április 23. Sm. XII. 18–20.; 1351. október 19. Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti Gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF.) 264724.; 1352. január 22. DL. 100052.

[22] 1349. *Thallóczy L. – Horváth S.:* Alsó-Szlavóniai okmánytár. Budapest 1912. (a továbbiakban Alsó-Szlav. o.) 36–7.; 1351. Sm. XII. 4.; 1352 Sm. XII. 104–5.

[23] 1250. augusztus 27. Sm. IV. 424–5.; 1290. június 28. H. VIII. 280–2.; 1322. augusztus 7. Sm. IX. 72–3.

[24] 1272. Sm. VI. 418–9.; 1347. március 20. DL. 3872.

[25] 1308. október 18. *Nagy I – Nagy Gy.:* Anjou-kori okmánytár. I. Budapest 1878. (a sorozat a továbbiakban: A.) 157–8.; 1337. augusztus 11.

[26] 1347. DL. 3872.

[27] *Stolcz A.:* A hiteleshelyek és azok jelentősége a középkorban Magyarországon. Újvidék 1912. (a továbbiakban: Stolcz) 29.

eredetiben fennmaradt ügyvédvalló oklevelén[28] kívül jóval többet állíthatott ki a káptalan, csak Pál országbírónak a rudinai apátság kegyurasága körüli perben kiadott ítéletlevele négy ilyet említ.[29]

Az oklevelekben szereplő birtokok értéke nagy szóródást mutat, nincs megszabva, hogy milyen értékig adhat ki a káptalan hiteles oklevelet.[30] 1282-ben Roland bán fiai Máté és Rátold a már korábban 145 márkáért zálogba adott Goloua és Pethna Pozsega megyei birtokaikat, amelyen egy lakótorony (cum turri sive castro) is állt, nem tudván kiváltani, 400 márka dénárért eladták a káptalan előtt.[31] A birtokjogi ügyekben az írásbeliség elterjedését mutatja viszont, hogy 1315-ben már egy márkát érő földarab eladását is szükségesnek érezték oklevélbe foglalni.[32]

A bevallásokat a káptalan székhelyén kellett megtenni, kivételes esetekben azonban a káptalan tagjai szálltak ki a bevallás felvételére. 1281-ben Jakab fia Bertalan mester betegsége miatt nem tudott a káptalan előtt megjelenni, s Natus őrkanonokon keresztül tett bevallást Paca Valkó megyei birtokának eladásáról.[33] Az utazás megpróbáltatásai és veszélyei miatt az asszonyok kérhették, hogy ne kelljen a távoli hiteleshely előtt megjelenni, hanem a hiteles ember keresse fel őket. A káptalan, úgy látszik, nem nagy lelkesedéssel tett eleget az ilyen kéréseknek, mert Benedek comes fia Tamás mester felesége korábbi, elhunyt férje után járó jegyajándéka és hitbére átvételének igazolása miatt kétszer kellett kérnie emberén keresztül a káptalant, hogy küldjön ki hozzá két kanonokot, vagy három alkalmas személyt, míg Mihály kántor és István kanonok felkereste őt.[34]

Jelentések

A pozsegai káptalan a magánjogi oklevéladás mellett a király és más hatóságok megkeresésének is eleget tett. A 13. század közepére már nem csupán a perek lezárásánál jelentkezik az írásbeliség, hanem az ítélethozatalt megelőző fázisokban is. Országosan az 1250-es években tűnnek fel az első mandátumok, s velük párhuzamosan a relatiok.[35] Az első királyi mandátum küldése jelzi, hogy a királyi hatalom de facto elismeri a szóban forgó egyház oklevéladó tevékenységét, továbbá azt is mutatja, milyen rangnak örvendett az adott egyház az udvarban, illetve a királyi kancellária tagjai előtt. Másrészt a távoli egyházat közelebb hozta a oklevéladás az írásbeliség központjaihoz, lehetőséget teremtve ezzel az újabb írástípusok, oklevélformulák megismeréséhez. Növelte a káptalan rangját is, ha egyenesen a királytól, vagy valamelyik nagybírától kapott megbízást.

---

[28] DL. 76430.

[29] Sm. XI. 510–4.

[30] Egyedül a jászói konvent hiteleshelyi tevékenységénél ismert ilyen szabályzás. IV. Béla 1255-ben elismeri, hogy a konvent 100 márkáig adhat ki oklevelet. *Tóth Szabó P.*: A jászói konvent mint hiteleshely a középkorban. in: Turul 21 (1903) 111.; RA. 1062.

[31] 1282. Sm. VI. 418–9.

[32] Sm. VIII. 403–4.

[33] Sm. VI. 398.

[34] A. I. 157–8. Egyetlen egyszer fordul elő még hasonló eset, 1332-ben egy birtokcserénél az egyik érdekelt felesége beleegyezésének meghallgatására Péter kántort küldték ki. DL. 99937.

[35] *Guoth K.*: Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon. Budapest 1936. 53.

A pozsegai káptalanhoz címzett első mandátumok nem maradtak fent, s talán a legkorábbiak nem is a később szokásos formában lettek kiállítva. IV. Béla 1250-ben a Pozsega megyei Welice, Cheglyn, Bucola és Bedech, valamint a somogyi Turnoucha és Rebuch birtokok adományozásánál a földek elhatárolására kiküldött Jakab királyi káplán, segesdi plébános jelentése és a pozsegai káptalan oklevele alapján írja le a határokat.[36] Az első időszakban egy jelentés megtételénél több hatóság is közreműködött. 1250-ben IV. Béla a Rád nemzetség három tagjának tett pozsegai adományánál a határleírást Kylianusnak a királynői tárnokok ispánjának írásos jelentése alapján adja meg, aki a határokat a pozsegai comitissanak, a gotói apátnak és konventjének, János mester pozsegai praeceptornak és a pozsegai káptalannak tanúbizonysága mellett állapította meg.[37] 1266-ban Mária királyné Hont-Pázmány nembeli Mihály comes szolgálatainak jutalmául Mihály fiának Mykének adja Czerkvenig és Radvánc birtokokat, s a határok leírásánál a pozsegai káptalan, a pekreci keresztesek és Rh. pozsegai ispán oklevelére hivatkozik.[38] Az első teljes szövegében fennmaradt relatio Thomassina szlavón hercegnő és a Dunától a tengerig terjedő részek kormányzójának parancslevelére készült jelentés Tulman Valkó megyei birtokon történt hatalmaskodásról.[39]

A káptalanhoz intézet mandátumok hatóságok szerinti megoszlása: király: 14; királyné: 1; országbíró: 1; szalvón hercegnő: 1; szlavón herceg: 1; szlavón bán: 2.

A pozsegai káptalan anyaga alapján, úgy tűnik, hogy a káptalan működési területén a király részvétele az igazságszolgáltatásban igen jelentős volt, legalábbis az 1320-as évek végétől.[40] Feltűnő viszont, hogy csak egyetlen országbírói mandátumról van tudomásunk.[41] Pozsega megye a 13. század második felétől szoros kapcsolatban van a királynéi hatalommal. 1263 előtt IV. Béla Mária királynénak adja Pozsegavárat,[42] majd Erzsébet anyakirályné 1280-tól és Thomassina 1293–1300 között gyakorol fennhatóságot Pozsegában és környékén,[43] a pozsegavári székhelyükhöz legközelebb fekvő hiteleshely rekonstruálható tevékenységében mégis csak kétszer szerepelnek megbízóként.[44] Pozsegára nem terjedt ki a szlavón hatóságok jogköre, de egy-egy alkalommal Körös megyében, elsősorban a keleti felén végrehajtandó vizsgálatra megbízás érkezett a pozsegai káptalanhoz a szlavón bán zágrábi kúriájából,[45] és Budáról, István szlavón hercegtől.[46]

A hiteleshelyi munka gyorsaságára a relatiok nyújtanak információt a pozsegai okleveles anyagban, mert csak ezek az oklevelek tartalmazzák a keltezés mellett az eljárás idejét is. A mandátumok kézbesítői az érdekelt felek voltak, nekik kellett a

[36] RA. 927.

[37] Sm. IV. 433., RA. 936.

[38] „prout nobis per litteras capituli de Posoga, cruciferorum de Pucruch et comitis Rh. de Posoga constitit, qui de nostro mandato nobis rescripserunt" H. VI. 138–142.

[39] (1299.) Sm. VII. 405–6. Az oklevél keltezésére lásd *Karácsonyi J.:* A hamis, hibás keltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Új kiadás Szerk. Koszta L. Szeged 1988. 156. 207. tétel.

[40] A királyi mandátumok sorát 1329. november 11-én Visegrádon kelt parancslevél nyitja meg *Dedek L. C.:* Monumenta ecclesie Strigoniensis III. Strigonii 1924. (a sorozat a továbbiakban M. S.) 153–5.

[41] Sándor országbíró 1325. Sm. III. 152–5.

[42] ÁÚO. III. 62.

[43] *Kristó Gy.:* Feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest 1979. 30–2.

[44] Mária királyné 1266. H. VI. 138–42., Thomassina 1300. Sm. VII. 405.

[45] 1349. DL. 94076.; DL. 103283.

[46] 1353. Sm. XII. 195–6.

kijelölt királyi embert és a káptalan testimoniumát kivezetni. 1329-ben Nekcsei Demeter tárnokmester nevében officiálisa, Thomyzlo fia Márton kísérte ki a Nekcse melletti Lezkowycha birtokra Dénes fia László királyi embert és Jakab succentort.[47]

A mandátum kézhezvétele után a káptalan a kor közlekedési nehézségeit szinte meghazudtoló gyorsasággal teljesítette a megbízásokat. Thomassina hercegnő 1299. november 8-án Pozsegaváron kelt mandátumában felszólítja a káptalant, hogy tartson vizsgálatot a Valkó megyei Tulman birtokon Demeter comes hatalmaskodása ügyében. A káptalani ember Lőrinccel, a hercegnő emberével két nap múlva már a birtokon az okozott károk felderítése után szemtől szemben (oculo ad oculum) megidézte Demeter ispánt és társait november 15-re. A vizsgálat és az idézés eredményéről pedig a káptalan székhelyére való visszatérés után azonnal, november 13-án írásban jelentést tettek. A hatalmaskodás és a relatio kelte között csak egy hét telt el.[48] A gyors intézkedést a földrajzi közelség csak részben indokolja, valószínűleg ezzel is igyekezett a közeli hercegnői udvartartás kedvében járni a káptalan. A hatalmaskodás kivizsgálásának apró kis ténye is bizonyítja, hogy a III. András-kori hercegnői hatalommegosztás ebben a vonatkozásban erősítette az állam funkcióit, amely így gyorsabban el tudott járni az egyre sűrűbben jelentkező hatalmaskodásokkal szemben, legalábbis vizsgálati szinten.

1329. november 11-én Visegrádon Károly Róbert karthali Tamás raholcai várnagy kérésének eleget téve felszólítja a káptalant, hogy ha a bokowai kerületben (in districtu sive provincia) fekvő Szentbertalan birtok királyi adományozás alá esik, akkor Tamást és testvérét, Etelét vezessék be annak birtokába. A káptalan és a király embere december 14-én megtartották a határjárást és bevezették a kedvezményezetteket a birtokba, s minderről már december 17-én jelentést tettek a királynak.[49] A 14. századi gyakorlat szerint statuálásoknál három napig a birtokon kellett maradniuk az eljárást végző személyeknek az esetleges tiltakozások miatt,[50] így a jelentést a káptalanba visszatérést követően nyomban elkészítették, január 2-án pedig a király privilégiumában megerősítette adományát.[51] A birtok végleges megszerzését így két hónapon belül elérte Tamás raholcai várnagy, s ebben partnerre talált a pozsegai káptalanban. Figyelemre méltó, hogy az eljárás késő ősszel, illetve télen, nehezebb közlekedési feltételek között történt.

Az 1340-es évektől azonban egyre gyakrabban fordult elő, hogy a nyomozás vagy a határjárás teljesítése után, noha úgy tűnik, jogi akadálya nem volt, mégis a keltezés szerint hosszabb idő, esetleg több mint egy hónap után adják ki a jelentést.[52] A káptalan a szlavón bán mandátumában előírtak egy részét azonnal, a parancslevél keltének másnapján teljesítette, a relatioban bennefoglalt idézésnek pedig csak a bán által Szent Mihály oktávájára tartandó bírósági nyolcadra kellett megérkeznie. A relatio elhúzódó kiadásában tehát nem feltétlenül csak a káptalan megnövekedett hiteleshelyi munkáját kell keresnünk.

---

[47] Sm. IX. 462–3.; Sm. IX. 474–5.

[48] Sm. VII. 405–6.

[49] M. S. III. 152–4.

[50] *Eckhart F.:* Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. IX. Ergänzungband 2. Heft Innsbruck 1914. (a továbbiakban: *Eckhart* 1914.) 149.

[51] M. S. III.

[52] 1353. DL. 103283.

A jelentések tartalmuk szerint határjáró oklevelek,[53] birtokba iktató jelentések,[54] és vizsgáló oklevelek.[55] A eljárások alaposságát mutatja, hogy 1336-ban, mikor a Dráva partján Vaska-Szentmártonnál szedett vám ügyében rendelt el vizsgálatot a király, a kiküldött királyi ember és a káptalan képviselője még a távoli Zágrábban is tudakozódott úgy a klerikusoktól, mint a világiaktól, vámszedőktől és kereskedőktől egyaránt.[56] A vizsgálat eredményét mégsem a szóbeli információk alapján készítették el. Az ügyben a király Pozsega mellett még két másik hiteleshelynek, a pécsi és a fehérvári káptalannak is küldött mandátumot. A három hiteleshely különböző időben más-más királyi ember jelenlétében végezte el a vizsgálatot, mégis a vámtételek felsorolása teljesen megegyezik, noha az oklevelek többi része már a kiállító hiteleshely gyakorlatát követte. Bizonyosan a szentmártoni vámhelyen őrzött írásos vámjegyzék lemásolásával készült a relatiok ezen része, másként nem lehet megmagyarázni a szoros egyezést a három jelentés között.[57] A 14. század első harmadának végén a vámhelyeken már írásban is megvoltak a vámjegyzékek,[58] amelyekről azonban a központi gazdasági irányításnak nem voltak másolatai.

A királyi mandátumok sajátos típusa jelent meg Károly Róbert uralkodása alatt, az úgynevezett mandatum generale. Az újfajta parancslevél értelmében a király elrendeli, hogy amely hiteleshely előtt felmutatják, annak el kell végezni az előírt vizsgálatot vagy határjárást. Nagy előnyt jelentett az ilyen mandátum a kedvezményezetteknek, hiszen nem kellett esetről esetre a királyi udvarhoz fordulni, ezzel gyorsabban és lényegesen kisebb költséggel intéződhettek el az ügyek. Az ilyen mandátumok érvényességi ideje általában egy év volt, s leginkább egyházi testületek kapták.[59] Általános parancsleveleket, amelyeknek kiállítási alakja pátens volt,[60] 1336-ban László zágrábi püspök,[61] 1339-ben a zágrábi egyház,[62] 1345-ben pedig a zágrábi káptalan[63] mutatott be a pozsegai hiteleshely előtt.

A mandatumokban foglaltak elvégzésére kiküldött káptalani testimoniumot név szerint az Árpád-korban nem nevezik meg.[64] A megjelölt királyi emberek között a megyebeli nemesek is csak a 14. századtól szerepelnek. Az Árpád-kori oklevelekben

[53] 1330. Sm. IX. 505–6.; 1341. Sm. X. 633–5.; 1345. DF. 256483.

[54] 1329. Sm. IX. 474–5.; 1329. M. S. III. 153.; 1331. DL. 33578.

[55] 1300. Sm. VII. 405–6.; 1336. DF. 251996.; 1353. Sm. XII. 209.

[56] „idem Gunter homo vestre... testimonio nostro apud predictam possessionem Scentmartum vocatam Zagrabie et in alijs locis vicinis et commetaneis a laicis, clericis et cuiuslibet status ac condicionis hominibus necnon a mercatoribus et tributarijs ipsius seu loci de facto exactionis eiusdem tributi diligenter inquirendo scivisset ipsum tributum exigij..." DF. 251996.

[57] A pozsegai káptalan oklevelében a vámjegyzékből egy mellékmondat kimaradt, s az „item de uno curru, qui transit versus Modrusam"-ban cursit, illetve az „ante festum sancti Martini"-ban beati szerepel.

[58] Eckhart szerint a törvényes vámtarifák a vám helyén közszemlére voltak téve a jogtalanságok megelőzése végett. *Eckhart F.:* A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Arad 1908. 102–3.

[59] *Stolcz* 42., *Eckhart* 1914. 146.

[60] „receptis litteris patentibus vestre..." Sm X. 509.

[61] Sm X. 269–71.

[62] Sm. X. 509.

[63] *Tkalcic, I. B.:* Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis II. Zagrabiae 1874. (a továbbiakban: Mon. Hist. Ep. Zagr.) 128–9.

[64] 1300. „cum... Laurencio homine vestro unum ex nobis virum ydoneum... transmissimus" Sm. VII. 406.

a pozsegai ispán,[65] a királynői tárnokok ispánja[66] és Jakab királyi káplán, segesdi plébános[67] lát el a homo regiusokhoz hasonló feladatot. A megyei közigazgatás vezetői a későbbiekben is kapnak ilyen megbízásokat, mint Kupse fia Tamás pozsegai ispán,[68] vagy 1341-ben Pycuzio alispán és a szolgabírák,[69] de a királyi emberek között még a 14. században is találunk klerikust.[70] A vizsgálatra kirendelt megyebeli nemesek, úgy tűnik, az érintett birtokokhoz közeli falvakból származnak,[71] így megfelelő helyismerettel rendelkeztek, gyakran vizsgálat nélkül is pontos értesüléseik voltak a parancslevélben foglaltakról. Egyes esetekben ugyanazon királyi emberek többször járnak el egy személy érdekében. Syliai Guntert 1335 végén homo regiusnak delegálja a király a zágrábi egyházat érintő ügyben,[72] a következő évben Károly Róbert egy évre szóló általános mandátuma szerint újra László zágrábi püspök érdekében tevékenykedik Günter.[73] Vyzloui Gergely fia Vyzló ugyancsak 1335-ben bukkan fel királyi emberként a zágrábi egyházzal kapcsolatos eljárásban.[74] 1339-ben pedig szintén egy Zágráb számára kiadott általános mandátum királyi embere.[75] Pártatlansága azonban erősen megkérdőjelezhető, mivel két évvel korábban, mint a zágrábi püspök familiárisa, ura nevében egy fontos oklevelet irat át a pécsi káptalan előtt.[76] 1343-ban testvére, Mihály is szerepet kap a zágrábi püspökség jogainak védelmében egy parancslevél alapján.[77] Úgy tűnik, a homo regiusi megbízások lehetőséget adtak a zágrábi püspök famíliájába való bekerüléshez, mert személyes kapcsolatba kerülhettek azzal, akinek érdekében a királyi megbízás alapján tevékenykedtek, de az sem zárható ki, hogy a királyi kancellária az érdekelt fél segítségét is igénybe vette a távoli országrészen lefolytatandó eljárás elvégzésére a megbízandó királyi emberek kijelölésénél, s nem a kancellárián esetleg rendelkezésre álló listából nevezték meg a jelölteket. Egy hosszú ideig érvényes mandátum esetén pedig a zágrábi püspöknek érdekében állt, hogy megbízható familiárisa legyen a királyi ember.

Oklevélátírások

A hiteleshelyi tevékenység részét képezte a mások ügyében kiállított oklevelek megőrzése, azokról, illetve a felek által a káptalan előtt bemutatott oklevelekről má-

[65] H. VI. 138–42.

[66] Sm. IV. 433., RA. 936.

[67] RA. 927., *Hajnal I.*: IV. Béla kancancelláriájáról. Különnyomat. Turul 1914.

[68] 1331. DL. 33578. A káptalani emberrel azonban a másik megjelölt királyi ember végzi a határjárást.

[69] Sm. X. 623. és 633–5. Az alispánnal Jakab fia Iwan, Pozsega megye udvarbírája (comes terrestris) a homo regiusok a birtokosztálynál. A mandátumot a király gyűrűs pecsétjével erősítették meg.

[70] 1329. M. S. III. 153–5.

[71] 1329. Az egyik kijelölt királyi ember az ügyben szereplő Leskoviczával szomszédos faluba, Graniczába való. A fogott bírák között is szerepel egy nemes ugyanabból a faluból. Sm. IX. 462–3. és 465.

[72] DF. 251996.

[73] Sm. X. 269–71.

[74] DF. 251996.; Sm. X. 255–6.

[75] Sm. X. 509–11.

[76] Sm. X. 358.

[77] Sm. XI. 58–9.

solatok, átiratok készítése. A hiteleshelyeknél a 13. század végére fejlődött ki az oklevélátírás gyakorlata.[78] A pozsegai anyag csak az általánosan elterjedt gyakorlatról, illetve ennek a magyar írásbeliség határán működő hiteleshelyen való adaptálásának módjáról, az átvétel némi sajátosságáról ad tájékoztatást.

Az átírásoknál kitűnik, hogy a mandátumoktól eltekintve, a pozsegai káptalannal szinte kivétel nélkül csak a saját maga által kiadott okleveleket íratják át. Csupán a verőcei hospesek IV. Béla feleségétől, Mária királynétól 1248-ban kapott pátens oklevelét[79] privilegiális alakban, és László zágrábi püspöknek saját ügyében, az ellene fellázadt Lőrinc volt császmai ispánjának elmarasztalását, és a zágrábi prediálisok számára adott kiváltságokat tartalmazó pátens okleveleit írta át pátens alakban.[80] Az ok abban keresendő, hogy a magyar gyakorlat nagyobb jogerőt tulajdonított azoknak a hiteleshelyi átiratoknak, melyeket az az egyház adott ki, ahol az eredeti is készült.[81] Másrészt a közeli székeskáptalanok — a pécsi, a zágrábi és boszniai — tekintélye nagyobb lehetett a pozsegai társaskáptalanénál.

Az oklevelek átírását természetesen a bemutatott irat eredetiségének vizsgálata előzte meg. A középkori oklevélvizsgálat mindig a pecsét vizsgálatából indult ki, s gyakran ennél meg is állapodott,[82] ez Pozsegán sem lehetett másként. A pecsétvizsgálatra bizonnyal annak általános volta miatt soha sem történik utalás, de a pecsét fontosságát mutatja, hogy a pozsegavári ferences kolostorban őrzött, s 14. század eleji tűzvészben elpusztult okleveleknek a káptalani levéltárban fellelhető párjai alapján történt átírásainál mindig kiemelik, hogy az oklevél a káptalan régi vagy új pecsétje alatt kelt.[83]

Alaposabb vizsgálatot kiváltságlevelek és pátensek privilegiális alakban történő átírásánál tartottak. Ilyen esetekben szinte kivétel nélkül utalnak az oklevél vizsgálatára, illetve néha csak az átolvasására.[84] A privilégiumok esetén a vizsgálat tanúsításául országosan használt formulát ritkán alkalmazták.[85] A pátens alakban kiadott másolatoknál már nem érzik szükségét a transsumptum fogalmazói, hogy külön utaljanak az oklevélvizsgálatra.[86] A hiteleshelyen végzett vizsgálat mellett előfordult, hogy az oklevélben foglaltak valódiságának megállapítása érdekében káptalani embert küldtek ki.[87]

---

[78] *Stolcz* 67.

[79] 1300. DL. 32691.

[80] 1336. Sm. X. 269–71.

[81] *Hajnik I.*: Okirati bizonyítás a középkori magyar perjogban. Budapest 1886. (a továbbiakban Hajnik 1886.) 22.

[82] *Szentpétery I.*: IV. László király pecsétváltoztatásai. in: Levéltári Közlemények 1 (1923) 920.

[83] 1305. Sm. VIII. 107. és 111–2.

[84] 1306. „privilegio diligenter perlegendo de verbo ad verbum rescribi et presentibus inseri... fecimus" DL. 86978.; 1317. „nos igitur presens privilegium nostrum rite et legitime emanatum comperimus" Sm. VIII. 458.

[85] Két alkalommal fordul csak elő. 1310. „ipsas litteras nostras vidimus non abrasas, nec in aliqua sui parte viciatas, sed omni veritate confectas conperimus" DL. 86979.; 1343. „non abrasas, non cancellatas nec in aliqua sui parte viciatas" Sm. XI. 37.

[86] 1326. DL. 86978.; DL. 86977.

[87] 1336. Mivel a magyar joggyakorlat nem fogadta el a saját ügyben kiadott oklevél érvényességét, ezért a zágrábi püspök okleveleit tanúbizonyság útján is ellenőrizték. Sm. X. 269–71.

Az átírások kérelmének okai között a megjelent felek oklevelük elégését,[88] az utakon uralkodó közbiztonságra hivatkozva az eredeti példányokat nem merték magukkal hordani,[89] vagy egyszerűen jónak látták a nagyobb biztonság kedvéért korábban elnyert pátens okleveleiket privilegiális formában is átiratni.[90] A birtokjogi változásokat megörökítő okleveleknél pedig gyakran nem azonnal, csak az oklevél újbóli bemutatása alkalmából adták ki a kiváltságlevelet.[91] A régi pátens oklevelet, úgy tűnik, a felek ezután nem őrizték meg, mert egy 1293-ban kiadott nyílt oklevelet 1310-ben privilegiális alakban átiratnak, 15 esztendő múlva újra pátens alakban adatják ki az iratot a pozsegai káptalannal.[92]

A hiteleshelyi kiadványok külső sajátosságai

A káptalan kiadványait az első időszakban kizárólag privilegiális formában adta ki. A kiállítás szerinti differenciálódás, a pátens oklevelek megjelenése az 1270-es évek végére tehető.[93] Az Árpád-korból eredetiben vagy átiratban fennmaradt oklevelek — két kivételtől[94] eltekintve — kiváltságlevelek. A 14. század első évtizedének végétől a jogi írásbeliség szélesebbé válásával jelentkeznek mind gyakrabban a nyitott formában kiadott, egyszerűbb és így olcsóbb oklevelek. Zárt oklevelekből, melyek felnyitásuk után érvényüket vesztették, elvétve maradt fent egy-egy példány.[95] Általában a relatiokat és az ügyvédvalló okleveleket adták ki ilyen formában.

Chirographálást, mint az oklevelek egyik hitelesítő eszközét, az 1290-es évek elejéig használtak.[96] A chirographumokat az abc első három betűjéből alakították ki,[97] s az intercidált betűk típusa az oklevél megnagyobbított kezdőbetűjével egyezik meg.[98]

A chirographálás mellett az idők folyamán egyre fontosabbá váló hitelesítési eszköz a pecsételés lett. A pozsegai káptalan 1353-ig két pecsétet használt. A korábbi

---

[88] 1305. Sm. VIII. 107.; 1317-ben, 12 esztendővel a pozsegavári ferenceseknél pusztító tűvészre való első hivatkozás után is megjelentek ebben az ügyben a káptalannál. Úgy látszik, az olvasni nem tudó birtokosok nem mindegyike fordított nagy figyelmet birtoklásának biztonságát növelő iratokra. Sm. VIII. 458.

[89] 1326. „privilegium propter discriminam viarum in causis ipsorum ad loca sibi necessaria secum deferre corporaliter formidarent" DL. 86977.

[90] 1343. Sm. XI. 37.

[91] 1293. Sm. VII. 152. Az erre utaló formula a korai megjelenés után csak az 1340-es évektől fordul elő rendszeresebben. 1345. Sm. XI. 248.; 1347. Sm. XI. 343.

[92] Sm. VII. 152., DL. 86979.

[93] 1282-ben hivatkoznak először pátens oklevélre. A deperditumban Roland bán fiai Goloua és Pethna birtokukat zálogosították el. Sm. VI. 418–9.

[94] 1293. Sm. 152–3.; 1300. Sm. VII. 405–6.

[95] 1330. DL. 76430.

[96] 1291-ben tűnik fel utoljára. DF. 34089. Korábbi oklevelek közül csupán kettőről hiányzik, 1250 DL. 33706. és 1280. DL. 40159. Az Anjou-korban chirographálást az 1311-es hamis – *Koszta L.:* A pozsegai káptalan nevében kiállított hamis és gyanús oklevelek 1353 előtt. in: Acta Historica. Tom. XCVI. Szeged 1992. (a továbbiakban: *Koszta* 1992.) 31–8. – oklevélen, DL. 1790 és DL. 1792., illetve 1342-ben DL. 100001. találunk. Eckhart F. elmaradásának okai között a registrum vezetést és a pecsét hitelesítő szerepének megnövekedését látja. A chirographálásnak egyébként is csak helyi jelentősége volt, a bíróságok nem ragaszkodtak hozzá. Egyetlen eset sem ismert, hogy egy hiteleshelyet a párok összeillesztésére szólítottak volna fel. *Eckhart* 1914. 83.

[97] Egyetlen alkalommal, 1263-ban DL. 33716. fordul elő négy betű.

[98] 1255. DL. 33711.; 1256. DL. 449.

mandorla alakú, a káptalan védőszentjének, Szent Péter apostolnak álló alakja, feje körül glóriával, jobb kezében kulcsot tartva. A pecsét körirata: + S(IGGILVM) CAPITUL/I BEAT/I PETRI DE POSAGA, amely 1263-ban tűnik fel utoljára.[99] A pecsétváltás okát nem ismerjük, talán egyszerűen modernebbnek tűnő pecsétet akartak bevezetni. A káptalan újabb pecsétjének tipáriumát 1263–68 között készíttette.[100] A mandorla alakú pecséten Szent Péter trónuson ülő alakja, fején infula, körülötte glória látszik, jobb kezét áldásra emeli, baljában könyvet tart. Körirata: + S(IGGILVM) CAPITVLI ECCLESIE S(AN)C(T)I PETRI DE POSAGA.[101]

A káptalan egy időben egyszerre csak egy pecsétet használt, a pátens és a zárt okleveleket is ugyanazzal a pecséttel erősítették meg.[102] Kis pecsétet nem alkalmaztak. A corroboratiok is alátámasztják ezt, mivel a megerősítés módjának említésénél egy esettől eltekintve nem teszik ki a megkülönböztető autentikus jelzőt.[103] A pecsétet általában különböző színű sodrott selyemszálakkal erősítették föl az oklevélre,[104] de előfordul, hogy vékony hártyaszalagot alkalmaztak.[105]

Az oklevelek anyaga mindig hártya, az olcsóbb, de sérülékenyebb papírra nem írtak oklevelet a 14. század közepéig Pozsegán.[106] Egy esettől eltekintve fekvő téglalap alakú okleveleket adtak ki. A hártyák kidolgozása nagyon változó volt, főleg az 1330-as

---

[99] A pozsegai káptalannak két, e pecsét alatt kelt oklevele is fennmaradt, de ezeknek — 1250. DL. 33706.; 1263. DL. 33716. — csak fényképmásolatait őrzik az Országos Levéltárban, mivel az eredeti oklevelek Zágrábba kerültek. Fényképét Kumorovitz L. Bernát pecsétmásolatai alapján közöljük. A pecsét ábrája a pécsi káptalan 13. század közepéig használt pecsétjéhez hasonló, de Szent Péter ruhájának lendületesebb kialakítása és körirat betűtípusa alapján annál később készült. Feltehetően a székeskáptalan pecsétjét tekintették mintának a pozsegai pecsétnyomó vésésénél.

[100] A pozsegai káptalan a pozsegavári ferences kolostor sekrestyéjében elégett oklevelek átírásánál — Sm. VIII. 107. és 111–2. — mindig kihangsúlyozta, ha az oklevél a korábbi, már használaton kívüli pecséttel volt megerősítve. Az 1268. május 26-án kelt oklevél 1317-es átírásánál nem szólnak a pecsétről, mert minden bizonnyal megegyezett az akkor használatossal. Ezzel *Takács I.*: A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Budapest 1992. 78–9. által 1263–1279 közé helyezett pecsétváltás idejét szűkíteni tudjuk 1263–1268 közé.

[101] A hosszabbik átlója mentén 55 mm, a rövidebbiken pedig 35 mm nagyságú pecsét fennmaradt példányai: 1279. DL. 33729. (fénykép); 1301. DL. 1616.; 1337. DL. 3053.; 1352. DL. 68900.

[102] Egyetlen általunk eredetiben vizsgált oklevélen fordul elő egy méreteiben kisebb mandorla alakú befüggesztett pecsét, melynek ábráját nem lehet megállapítani. Az oklevél intitulatiojából azonban kiderül, hogy nem hiteleshelyi oklevélről van szó, hanem Lőrinc prépost mint főesperes adta ki a szentszéki bíróságok hatáskörébe tartozó jegyajándék és dos átadásának igazolásául. 1308. A. I. 157–8., DL. 1725. Lőrinc prépost és a káptalan 1292-es nem hiteleshelyi oklevelének kiadása szerint a pecsét körirata + S. LAVRENTII volt. Sm. VII. 84–5.

[103] 1343. „ad instantem peticionem eorundem nostras concessimus literas sigilli nostri munimine pendentis et autentici roboratas" Sm. XI. 86.

[104] 1256. DL. 449.; 1279. DL. 40152.; 1302. DL. 34095.

[105] 1301. DL. 1616.; 1305. DL. 33709. (fénykép) az oklevelet két példányban állították ki, az egyik charta transversa, s hártya szalagon, míg a másiknál selyemszálakon függött a pecsétje.

[106] Az első papír oklevél 1306-ban kelt Magyarországon *Csóka G.*: Magyar Herold. (ismertetés) in: Levéltári Szemle 1986/2. 86. A hiteleshelyeken is korán megjelent, 1319-ben az egri káptalan egyik bizonyáglevele már erre íródott (DL. 1966.). A nagyszombati számadáskönyv szerint egy pergamen áráért 25 ív papirost lehetett beszerezni. *Szőnyi J. L.*: 14. századbeli papiros-okleveleink vízjelei. Budapest 1908. 3–4. A Magyarországra a 14. század végéig elsősorban Itáliából hozták be a papírt, ennek ellenére a délvidéki hiteleshelyen viszonylag későn jelenik meg a fennmaradt oklevelek szerint. A nemesek birtokaikhoz való joguk írásos bizonyítékát szolgáló okleveleiknek romlandóbb papíron való kiadásától idegenkedtek. A káptalan pedig tarthatott attól, hogy a viszonylag súlyos pecsétje kiszakítja a papírt. A papírokleveleken a kispecsétek alkalmazása volt a megfelelőbb.

évek második felétől pihés, vagy érdes maradt az oklevél felülete, melyen az amúgy sem mindig legjobb tollak nem fogtak egyenletesen, a betűhurkolások összefolytak.[107] Az alapanyag drágasága miatt kisebb sérülések ellenére felhasználták a pergameneket.[108] Az Árpád-korban az írás elhelyezése az oklevelek hártyáin nem következetes, a margók hol szélesek, hol pedig szinte teljesen hiányoznak.[109] A sorokat ritkán vonalazták meg előre,[110] inkább az írás tükrét húzták ki, amely elvétve előfordul a 13. században is, de az 1330-as évektől válik általánossá a kiváltságleveleken.[111] Az oklevél alsó szélen sohasem jelölték ki az írás végét, valószínű, hogy csak az oklevél elkészülte után vágták le a hártyát. A takarékoskodás volt az oka, hogy a nem privilegiális formában kiadott okleveleknél alig találunk margót, igyekeztek sűrűn teleírni, minél optimálisabban kihasználni a lapot. Az utolsó sorokban megsokszorozódó rövidítések pedig mutatják, hogy töredék darabokat is felhasználtak, vagy a korábban levágott hártyát mérték el. Initialékat nem rajzoltak, a privilégiumok kezdőbetűi — ha elkészültek — nagyobbak, vastagabban vannak kihúzva, de különösebben nincsenek díszítve.[112] A kiváltságleveleket letisztázott fogalmazványok alapján készítették, áthúzásokat, javításokat nem találunk bennük.[113] A pátens és zárt oklevelek elírásait áthúzták és a helyes alakot fölé írták.[114]

Az oklevelek belső ismertetőjegyei

Protocollum, Intitulatio

Minden hiteleshelyi oklevél nélkülözhetetlen eleme. A kiváltságlevelekben a pozsegai egyház védőszentjét is feltüntető „Capitulum ecclesie Beati Petri de Posaga" intitulatiot használták.[115] Az Árpád-korban 1280-ig előfordul más alak is,[116] de utána következetesen ezt alkalmazták.[117] A prépost személyének megjelölése más káptalani hiteleshelyek gyakorlatával (pécsi káptalan)[118] ellentétben csak hamis,[119] illetve nem hiteleshelyi kiadványban tűnik fel.[120] A pátens és zárt kiállítású okleveleket termé-

[107] 1337. DL. 3053.; 1338. DL. 3166.; 1350. DL. 4150.

[108] 1264-ben még privilégiumon is találunk lyukat. A sérülés már a felhasználás idején is meg volt, mivel az írás kikerüli az oklevél felső sarkában lévő lyukat. DL. 573.

[109] *Széles*: 1250. DL. 33703.; keskeny: 1255. DL. 33711.; egyenletes: 1291. DL. 34084.

[110] 1301. DL. 1616., 1343. DL. 33659.

[111] 1280. DL. 86856.; 1331. DL. 99933.; 1338. DL. 3160.; 1343. DL. 3610. Előfordult, hogy a pátens oklevél keretét is meghúzták 1330. DL. 30621.

[112] Díszesebb kezdőbetűk: 1322. DL. 2121.; 1328. DL. 2504.; 1338. DL. 3166.; 1343. DL. 33659.

[113] Egyetlen kivétel: 1280 DL. 86856. de a kor szokása szerint nem áthúzással, hanem alápontozással jelölték a törlendő szót.

[114] 1332. DL. 2732.; 1353. DL. 4386. Kirívóan sok javítás egyik oklevélben sincs.

[115] 1250. Dl. 33706.; 1280. Sm. VI. 377.; 1302. Sm. VIII. 38.; 1345. Sm. XI. 248.

[116] 1272. „Universorum capitulum ecclesie Sancti Petri de Posoga" Sm. VI. 14–5.

[117] Még a relatiokban is ez terjedt el. 1329. M. S. III. 152.; 1336. DF. 251996.

[118] 1296. „Nicolaus prepositus et capitulum Quinqueecclesiensis ecclesie" ÁÚO. X. 232.; 1313. „Ladyzlaus prepositus et capitulum ecclesie Quinqueecclesiensis" A zichi és vásonkenői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I. Pest 1871. (a továbbiakban: Z.) 145.

[119] 1311. Sm. VIII. 301.

[120] 1292. H. VI. 382.; 1308. A. I. 157. A szomszédos boszniai káptalan hiteleshelyi okleveleinek intitulatioiban sem adják meg a prépost nevét. *Tóth I.*: A boszniai káptalan hiteleshelyi tevékenysége 1353-ig. Szeged 1997. (kézirat) (a továbbiakban: *Tóth* 1997.) 26.

szetesen formulás részeik alapján is megkülönböztették, bár előfordult, hogy a formulák alapján pátens okleveleket is függőpecséttel erősítettek meg.[121] Az intitulatioban ezt a különbséget úgy fejezték ki, hogy a kiváltságlevelekben használt alak elé nos szócskát írtak („Nos capitulum ecclesie Beati Petri de Posaga").[122]

Inscriptio, adresse

A hiteleshelyi kiadványokban általánosságban nevezik meg azokat, akiknek az oklevél szól. Az inscriptio formuláit azonban csak a privilégiumokba fogalmazzák be. Konkrét adresse természetszerűleg a jelentésekben fordul elő. A káptalan az Árpád-korban a magyar okleveles gyakorlatban elterjedt „omnibus Christi fidelibus tam presentibus, quam futuris" alakot használta legtöbbször.[123] 1279-től pedig csak ez, illetve ennek változata szerepel szinte kizárólagosan. Lényegében azonban a káptalan egy típusú inscriptiot használt bővebb vagy rövidebb formában, de 1279-ig nagy változatosságban; kétszer nem szerepelt ugyanaz az inscriptio.

1301 után az először 1322-ben jelentkező „universis Christi fidelibus presentibus pariter et futuris presentes litteras inspecturis" inscriptio fordul elő legtöbbször,[124] az 1320-as 1330-as években pedig majdnem kizárólagosan ez szerepel. Változatai a 14. század közepéig felbukkannak.

A hatóságok megkeresésére történt eljárásról készült jelentések konkrét címzéssel kezdődnek. Az uralkodóház tagjainak az „Excellentissimo domino",[125] illetve Thomassina esetében az „Excellenti domine"[126] megszólítás járt ki, addig a szlavón bánoknak címzett relatiok a „Magnifico viro et potenti..."[127] megszólítással kezdődnek. Károly Róbert alatt a királyt „Excellentissimo domino suo (eorum) Karolo Dei gratia inclito regi Hungarie",[128] míg I. Lajost „Excellentissimo principi Lodovico Dei gratia inclito regi Hungarie, domino ipsorum naturali..." címzéssel[129] illették.

Salutatio

A kiváltságlevelek és a relatiok elmaradhatatlan része, a pátens oklevelekben azonban már hiányzik. Leggyakrabban a „salutem in Domino sempiternam" formulával találkozunk, amely a kezdetektől a 14. század közepéig jelen van, sőt 1279-től az Árpád-kor végéig szinte kizárólagos.[130] A relatiokban viszont az „orationes in

[121] 1331. DL. 99933; 1332. DL. 99937.

[122] 1293. Sm. VII. 152.; 1313. Sm. VIII. 340.; 1350. Sm. XI. 601. A zárt és a pátens oklevelek között az oklevelek szerkezete és a bennük használt formulák alapján nem tettek különbséget, ezért ezeket Nos-típusú okleveleknek nevezhetjük.

[123] 1279. Sm. VI. 325.; 1280. Sm. 379.; 1291. Sm. VII. 58. az 1301-ig előforduló 28 esetből 13 alkalommal ez szerepel. A többi esetben előfordul, hogy a litteras helyett paginam, vagy az omnibus helyett universis szerepel. 1268. Sm. V. 466.; 1264. Sm. V. 321.

[124] 1322. A. II. 43.; 1326. M. S. III. 73.; 1336. Sm. X. 276.

[125] 1353. Sm. XII. 209.

[126] 1300. Sm. VII. 405.

[127] 1349. DL. 94076.; DL. 103283.

[128] 1330. Sm. IX. 505.; 1339. Sm. X. 510.; 1341. Sm. X. 633. inclito helyett illustri.

[129] 1350. Sm. XI. 616.

[130] 1250. DL. 33706.; 1279. Sm. VI. 325.; 1289. DL. 86977.; 1343. Sm. XI. 37. A formula 60 %-át teszi ki az előforduló salutatioknak.

Domino", illetve „orationes in Domino debitas et devotas" alakban jelentkezik a salutatio.[131]

Contextus, Arenga

Az arenga oklevélben foglaltakhoz nem feltétlenül szorosan kapcsolódó, filozofikus, gyakran egy bibliai idézetre vagy antik bölcselőkre visszamenő általánosabb jellegű gondolatokat megfogalmazó oklevélrész. Az oklevelek jogi értékét nem befolyásolja, ezért a gyakorlatiasabb hiteleshelyi kiadványokban ritkán fordul elő. A pozsegai káptalannak is csupán hét oklevelében találunk arengát. Típusuk szerint ezek a 13. században és a 14. század közepéig divatos, az írás és az oklevél fontosságát hangsúlyozó arengák közé tartoznak. Nem eredeti gondolatokat tartalmaznak, stilisztikailag sem tűnnek ki ritmizáltságukkal. Gyakran találunk bennük ritmizálatlan colonvégeket, s a gyorsabb, pattogós veloxok helyett inkább a tardus és planus ritmusképletek a gyakoribbak. Tudatosan rímelésre való törekvést is csak elvétve lehet felfedezni bennük.[132] A pozsegai hiteleshely okleveleit fogalmazó kanonokok műveltsége talán nem érte el azt a szintet, hogy könnyen tartalmilag és művészileg is önálló arengákat írjanak. Az oklevél árat növelő, kiállítását lassító arengát pedig az olvasni nem tudó nemesek nem igényelték. A biblikus, elvont gondolatokat jobban értékelő egyháziak részére a zágrábi püspöknek, illetve a káptalannak, és a boszniai olvasókanonoknak és rokonságának adott ki oklevelet a hiteleshely, de a világi ügyfelekhez hasonlóan ezek egyike sem tartalmaz arengát.

Promulgatio

Az oklevélben foglaltaknak a felekkel való közlését szolgáló formulát 1279-ig minden alkalommal más alakban fogalmazták, de utána az Árpád-kor végéig az országosan is igen elterjedt, Pozsegán is korán, 1256-ban jelentkező „Ad universorum noticiam harum serie volumus pervenire" lesz általános a privilégiumokban.[133] A 14. században is ez, illetve bővített változata az „Ad universorum tam presentium, quam futurorum noticiam harum serie (tenore presentium) volumus pervenire" marad leginkább használatban.[134] A nyílt oklevelekben viszont az egyszerűbb „memorie

[131] 1329. M. S. III. 153.; 1331. DL. 33578.; 1339. Sm. X. 509.

[132] 1220 körül Sm. III. 206–7. töredékes; 1264. „Gesta temporalium litterali memorie solent commendari, ne processu temporum certa possint dubius commutari" Sm. V. 321–2.; 1272. „Quoniam labilis est humana memoria, et rerum turbe non sufficit, ob hoc racio mater equitatis adinvenit, ut res geste litterarum, debeant vivacitate perhennari" Sm. VI. 14–5.; 1302. „Antiquorum invenit prudencia, et modernorum aprobat discretio, ut ea, que aguntur in tempore, ne simul cum eodem elabentur, scripti patrocinio commendentur." Sm. VIII. 38–9.; 1326. „Quoniam unicum est oblivionis remedium scriptura, que calumpniis infert silentium et modum contentionis explicans, sua serie loquitur presentibus et posteris veritatem" M. S. III. 73.; 1343. „quoniam omnium habere memoriam...atis, quam humanitas conscribi facimus, ea, que coram nobis aguntur, ne in posterum oblivioni tradantur" Sm. XI. 79.; 1351. október 19-én kiadott oklevél DF. 264724. arengája szó szerint megegyezik az 1326-sal.

[133] 1256. Sm. V. 44.; 1279. Sm. VI. 325.; 1280. Sm. VI. 372.; 1289. DL. 86977.; 1300. Sm. VII. 383.

[134] 1310. DL. 86979.; 1302. Sm. VIII. 38.; 1324. DF. 274069.; 1351. DF. 264724.

commendamus per presentes",[135] zárt formájúakban pedig a „damus pro memoria" az általános.[136]

Narratio, dispositio

A hiteleshelyi oklevelekben nehéz különválasztani a jogügyletet ismertető és a rendelkező részt. A bennük található formulák az oklevél tartalmi típusának megfelelően változnak. A káptalan által kiadott okleveleket legtöbbször az érdekelt felek bevallásai alapján készültek, így a megjelentek felsorolásával és a szóban tett bevallásra való utalással kezdődik minden esetben a narratio.[137] A megjelent személyek azonosítására soha sem utalnak.[138] A jogügylet ismertetése után a rokonok és a szomszédok beleegyezése következik, melynek kifejezésére nem alkalmaztak külön formulát. Az oklevélben szereplő birtokok haszonvételeit, tartozékait összefoglaló pertinentia formula 1261-ben jelentkezik először,[139] de a 13. század végéig ritkán használják,[140] noha már a részletesebb változat is felbukkan az Árpád-kor végén,[141] bár ezt a későbbiekben is csak ritkán alkalmazták.[142]

A birtokjogi változások írásbafoglalásának nélkülözhetetlen eleme a donatios formula. Kezdetben számos típus fordul elő, 1279-től a „vendidisse(n)t perpetuo possidendam" alak a legelterjedtebb.[143] A 14. században egy bővebb, a hasonló kifejezések halmozásából kialakított forma jelentkezik nagy változatosságban, de szó szerint kétszer egymás után nem használják ugyanazt a változatot.[144] A pozsegai káptalan okleveleinek egyik jellegzetessége a gyakran nagyon részletes határleírás, melynek segítségével különösen a Pozsega megyét átszelő Orjava folyó vidékén pontos birtok-

[135] 1313. Sm. VIII. 340.; Sm. X. 393.; 1352. XII. 71.; általános használatát mutatja, hogy a 21 pátens oklevélből 16-ban ez a formula található meg.

[136] 1330. DL. 76430.; 1332. DL. 2732.; 1339. DL. 3213.

[137] „quod... ab una parte,... ab altera coram nobis personaliter sunt constituti... confessus est viva voce..." Kezdetektől hasonló formulát használnak, de következetesen ilyen alakban 1280-tól fordul elő. Sm. VI. 377.; 1288. Sm. VI. 626–7.

[138] A kisebb területen működő hiteleshelyeknél ez nem is jelenthetett komoly problémát, mivel eléggé behatárolt volt azoknak a családoknak a köre, amelyek megjelentek a káptalan előtt, s egy-egy család tagjai generációkon keresztül több ízben felkeresték a káptalant. Másrészt a kanonokok és a káptalan más klerikusainak egy része a hiteleshelyi hatókörét jelentő területről származott, így számos birtokos családot személyesen ismert. A hiteleshelyi külsőmunka szintén lehetőséget adott, hogy a környék birtokosaival mint határosokkal vagy tanúkkal megismerkedjenek. Mindezen túl nem tartjuk kizártnak, hogy az idegenektől személyazonosságuk igazolására esküt kértek. A személyazonosításra *Szentpétery I.*: A kancelláriai jegyzetek Anjou-kori okleveles gyakorlatunkban. in: Emlékkönyv Károlyi Árpád születésének nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Budapest 1933. Szerk. Domanovszky S. 480. A bíróságoknál is jelentkezett ez a probléma, s egy személyazonosítási ügyben a káptalan segítségét kérte Köcski Sándor országbíró is. 1325. A. II. 176–7.

[139] 1261. Sm. V. 200–2.

[140] Hat alkalommal szerepel a „cum omnibus utilitatibus suis (et pertinentiis)" formula.

[141] 1290. „cum terris arabilibus, vineis, fenetis et silvis ac aliis utilitatibus suis universis" Sm. VI. 702.

[142] Hét alkalommal jelentkezik a 14. században, s tovább bővül, mert a felsorolásba beveszik a telkeket, malmokat és a malomhelyeket. Sm. XI. 601.

[143] 1279. Sm. VI. 331.; 1293. Sm. VII. 152.

[144] 1345. „in heredum heredes... possidendam, tenendam et irrevocabiliter pariter et habendam" Sm. XI. 248.

határok rajzolhatók ki.[145] A birtokeladások, cserék után nem egyszer előfordult, hogy a szomszédok, vagy az egyik fél rokonsága közül valaki, kétségbevonta annak érvényességét és törvényes úton, vagy nem ritkán hatalmaskodás árán megakadályozta az egyezség végrehajtását. A jogérzék fejlődésével és a szerződések pontosításával az ilyen esetekre fogalmazzák az oklevelekbe az eredendően a római jogból származó szavatossági formulákat. A pozsegai anyagban egy 1261-es oklevélben szerepel első alkalommal,[146] majd a 13. század utolsó két évtizedében fordul elő általánosabban.[147] Az Anjou-korban végig jelen van a szavatosság vállalása,[148] de a 1340-es évek végétől lesz újra rendszeres alkotó eleme a birtokjogi változásokat megörökítő okleveleknek.[149] Két típusa van, az általános[150] és a konkrét kompenzációt tartalmazó szavatosság.[151] Pátens oklevelek esetében a narratív részt a privilégium elkövetkezendő kiadására tett hiteleshelyi kötelezettségvállalás zárja le.[152]

Corroboratio

Kizárólag a privilégiumokban szerepel, az oklevéladás és a megpecsételés tényét jelzi. Az 1280-as évek elejéig két típust felváltva használnak a pozsegai oklevelekben, az „Ut igitur (autem)..." kezdetűt[153] és az Árpád-kor utolsó két évtizedétől általánossá váló országosan elterjedtebb „In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes concessimus litteras nostri sigilli munimine roboratas" formulát.[154] Az alaptípus bővítményeként gyakran a káptalan előtt megjelent feleket itt is újra felsorolják. Általában az eladókat említik úgy, mint akik az oklevél kiadását kezdeményezték a szóbanforgó birtok új tulajdonosai számára.[155] Valószínű, hogy ilyen esetben az oklevélkiadás költségeit is ők állták.

---

[145] A határjárások névanyagát a Dráva-Száva köz középkori etnikai térképének megrajzolásához kitűnően fel lehetne használni.

[146] Sm. V. 200–2.

[147] 1280. Sm. VI. 377.; 1283. Sm. VI. 428–9.; 1289. DL. 86977.; 1300. Sm. VII. 152–3. A századforduló hatalmaskodásaiban kereshetjük annak az okát, hogy oly gyakran tűnik fel ebben az időben ez a formula. 1298-as törvény 68. pontja elő is írja a birtokügyletek írásba foglalásánál. *Marczali H.*: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Budapest 1901. (a továbbiakban: Marczali Enchiridion) 196.

[148] 1315. Sm. VIII. 403–4.; 1324. DF. 274069.

[149] Tarkői Rykolph fia Miklós orbázi ispán minden esetben bebiztosítja magát. 1349. Alsó-Szlav. O. 36–7.; 1351. Sm. XII. 4.; 1352. Sm. XII. 104–5.

[150] 1289. „quod si qui iamdictum Nicolaum racione terre infestare attemptare temporis in processu, ijdem Borich, Johannes et Belud predicti expedire tenebuntur laboribus proprijs et expensis" DL. 86977.

[151] 1351. „si aliquis eundem magistrum Nicolaum ratione predicte possessionarie portionis ordine iudicario inpeteret vel inpetere attemptaret, idem Cozmas tenebitur expedire et defendere, prout assumpsit, propriis laboribus et expensis; qui si expedire et defendere non posset vel non curaret, extunc aliam portionem possessionariam de prescripta possessione sua Woyzka vocata similem huic quantitate et valore prelibato magistro Nicolao dare et assignare tenebitur perpetuo possidendam" Sm. XII. 4.

[152] 1293. Sm. VII. 152–3.; 1345. Sm. XI. 248.

[153] 1220. körül H. VIII. 18.; 1251. Sm. IV. 477.; 1272. Sm. VI. 15.

[154] 1282. Sm. VI. 419.

[155] 1255. Sm. IV. 619.; 1256. Sm. V. 44.; 1268. Sm. V. 467.; 1328. A. II. 368.

Eschatocollum, Datum

A káptalan okleveleiben az 1290-es évek elejéig nem egységesen jelölik az oklevél kiadásának idejét. Noha előfordul napi kelettel kiadott oklevél[156] is, gyakrabban a datum[157] vagy actum[158] mellett csupán évmegjelölés szerepel. Az 1290-es évek közepétől szakítanak ezzel az országosan már elavult gyakorlattal, s a továbbiakban mind a kiváltságlevelekben, mind a más típusú oklevelekben — kizárólag az egyházi ünnepeket felhasználva — pontos napi keletet adnak. A lectorság megszervezése után pedig feltűnik a privilégiumokban a hiteleshelyi munka vezetőjét jelölő „datum per manus" formula.[159] Az alkalmazása azonban nem következetes, a kiváltságlevelek jó részéből továbbra is hiányzik az oklevél kiállításáért név szerint felelő személy megnevezése.[160] Így ez a formula sokáig nem vált az oklevelek sablonos részévé, csak akkor fogalmazták bele a dátumsorba, ha a lector ténylegesen ellenőrizte a privilégium kiállítását. Aradi Péter lectorsága alatt viszont már minden privilégium zárórészében szerepel a datum per manus formula.[161] A hiteleshelyek kezdeti tanúnévsorából formulává merevedett méltóságnévsort Pozsegán nem alkalmaztak.[162]

A pozsegai káptalan okleveleinek és formulás részeinek vizsgálatából kitűnik, hogy az okleveleket erős formai hasonlóság jellemzi, de ezek az egyezések nem olyan szorosak, hogy megengednék egy formuláskönyv feltételezését. Egy időben azonos jogesetek kifejezésére több különböző formulát használnak, évtizedekig eltűnt fordulatok bukkannak fel újra, mint ezt legjobban a negyedszázad múltán szó szerint megismételt arenga is bizonyítja. Az oklevelek fogalmazói bizonyos esetekben korábbi, az írásba foglalandó ügyhöz hasonló okleveleket vehettek mintául, de a nem túl nagy forgalom sem tette szükségessé a formuláskönyv összeállítását. Az oklevélfogalmazás nem vált így egyhangúan monotonná Pozsegán. Érdekes viszont az Árpád-kor utolsó két évtizedében a formulás részeknek a 14. századinál is erősebb azonossága. Okát abban kereshetjük, hogy egyre gyakrabban keresik fel a hiteleshelyet, viszont az oklevélkiadást egy szűk kör végezhette,[163] így szinte még tollukban voltak az előző oklevél fordulatai, amikor újabb kiállítására kérték fel őket. Ez az a kor, amikor végérvényesen kialakul a pozsegai hiteleshelyi oklevelek szerkezete, különböző formulák alaptípusai.

---

[156] 1250. DL. 33706.; 1268. Sm. V. 467.

[157] 1279. Sm. VI. 326.; 1281. Sm. VI. 398.

[158] 1255. Sm. IV. 619.; 1263. Sm. V. 283.

[159] Először a káptalan saját ügyben kiadott, de a hiteleshelyi oklevelek mintáját követő oklevelében fordul elő, 1299. Sm. VII. 346.; 1300. Sm. VII. 384.

[160] 1326. február 11-én kiadott (M. S. III. 73.) oklevélben szerepel a lector, ugyanazon év augusztusában kiadott oklevélben pedig már nem (A. II. 254.).

[161] A pécsi kanonokból pozsegai olvasókanonokká lett Aradi Péter valószínűleg a pécsi székeskáptalan gyakorlatát vezette be, amelynek munkájában mint kiküldött saját maga is részt vett. 1347. DL. 3872.; 1351. DF. 264724.

[162] Hiteles oklevélben egyetlen egyszer, a káptalan első oklevelében fordul elő. 1220 körül H. VIII. 18.

[163] Az 1279 DL. 40152-es oklevél írása ugyanazon kéz munkájának tűnik mint DL. 1237. 1288-ból és a DL. 34089. 1291-ből, viszont a DL. 40159. és a DL. 86856. 1280-ból más kezek munkája.

A hiteleshely területi hatásköre

A káptalan területi hatáskörét, annak változását külön vizsgáljuk az Árpád-, és az Anjou-korban. A hiteleshelyi működés első két évszázadában az egyes káptalanok és konventek területi illetékességét nem korlátozták, s azok nem követték sem a világi, sem az egyházi közigazgatási határokat.[164] Csupán a fizikai korlátok, a kor nehézkes közlekedése, rossz útviszonyai, és a szomszédos hiteleshelyek működése szabott határokat. A nagyobb személyzettel s a világiak előtt egyházi funkcióinál fogva is tekintélyesebb székeskáptalanok hiteleshelyi oklevéladása földrajzilag is kiterjedtebb volt, mint a kisebb társaskáptalanoké és szerzetesi konventeké. Lefedte az egész egyházmegyét, sőt gyakran túl is nyúlt azon.[165] Két hiteleshely azonban már az Árpád-korban a szokás folytán országos hatáskörrel rendelkezett.[166]

Pozsega megyében a társaskáptalanon kívül más káptalan nem volt. A szerzetesrendek közül a bencések lakták a magánkegyuraság alatt álló, a megye nyugati határán fekvő rudinai apátságot,[167] ciszterek éltek a gotói, más néven a tisztesvölgyi kolostorban,[168] míg a ferencesek Pozsegaváron hozták létre rendházukat.[169] Három egyház közül egyedül a gotóinak tudunk hiteleshelyi oklevéladásáról.[170] A káptalan

---

[164] *Eckhart* 1914. 64–8. A hiteleshelyi tevékenység első területi korlátozására irányuló törekvés az 1298-as, majd 1351-es törvényekben jelenik meg, mivel előírják, hogy káptalani embert tanúbizonyságra a legközelebbi káptalanból kell kivinni. *Kovachich M. Gy.*: Supplementum ad vestigia comitiorum I. Budae 1798. (a továbbiakban: Kovachich) 114.; Decreta Regni Hungariae 1301–1457. Szerk. Döry, F. Bónis, G. Bácskai, V. Budapest (a továbbiakban: DRH.) 1976. 138.

[165] A pécsi káptalan kiküldöttje határjárást tartott a Zala megyei Gelse, Lak és Berzence földeken, amelyek már a veszprémi egyházmegyében voltak. Zala vármegye története. Oklevéltár I. Budapest 1886. 232–3. Keletre pedig a kalocsai egyházmegye területén Bodrog megyében is többször tartottak határjárást a pécsi klerikusok. Z. I. 366–7.

[166] Székesfehérvári Boldogasszony társaskáptalan és a budai társaskáptalan. *Solymosi L.*: A székesfehérvári káptalan hiteleshelyi működésének főbb sajátosságai az Árpád-korban. in: A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége. Szerk. Farkas G. Székesfehérvár 1996. 192–4. Később a székesfehérvári johannita konvent és a boszniai káptalan is csatlakozott ehhez a körhöz. Werbőczy István Hármaskönyve II. rész 21. Budapest 1897. (Reprint kiadás Pécs 1989.) 281–2.

[167] *Sörös P.*: Elenyészett bencés apátságok Magyarországon. Budapest 1912. (a továbbiakban Sörös 1912.) 351–2.

[168] *Hervay L. F.*: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma 1984. 101–3.

[169] *Karácsonyi J.*: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Budapest 1922. 228.

[170] 1280-ban átírja a pozsegai káptalan egy oklevelét. Az oklevél szerkezete és írása alapján az oklevéladásban gyakorlott konventnek tűnik a tisztesvölgyi, noha korábban hiteleshelyi jellegű határleírásban csupán egyetlen egyszer szerepel a konvent apátja, amikor a pozsegai keresztesek praeceptorával és a pozsegai káptalannal együtt a király megbízásából négy pozsegai föld határát írja le. Sm. IV. 433. A hiteleshelyek egy részfeladatát, mások okleveleinek megőrzését felvállalták a pozsegavári ferencesek is. A rendházban 1305 körül tombolt tűzvészben számos nemes ott őrzött oklevelének a pusztulásáról tudunk. Sm. VIII. 107. A ferencesek levéltári feladatvállalását magyarázza a rend tekintélyén túl, hogy házuk Pozsega megye központjában volt, a nemesek pedig biztonságosabbnak gondolták, ha okleveleiket a kőből épült monostorban őrzik, mint ha otthonuk nyújtotta védelemre alapoznak. Pozsegavár a megye minden pontjáról könnyen elérhető, míg a többi jelentősebb egyház vagy kiesett, vagy magánkegyuraság alatt állt. A koldulórendeknél is előfordult szükség esetén hiteleshelyi jellegű oklevélkiadás, a vasvári domonkosok egy végrendeletről hiteleshelyi gyakorlatnak megfelelően adtak ki oklevelet 1298-ban. *Fehér M.*: A hétévszázados vasvári Szt. Domonkos-rendi kolostor története 1241–1941. Budapest 1942. 20.

működési területén a székeskáptalanok közül a pécsi, a zágrábi és a 13. század végen a Valkó megyei Diakóvárra átköltöző boszniai székeskáptalan,[171] Körös megye keleti felén pedig még a császmai társaskáptalan és a bélai konvent[172] végzett hiteleshelyi tevékenységet a középkorban. A megyék 13–14. század fordulóján meginduló oklevéladása[173] némileg konkurenciát jelentett a pozsegai káptalannak.

Az Árpád-korban a káptalan hiteleshelyi tevékenysége szinte kizárólag Pozsega megyére korlátozódott. Két esetben adott ki Valkó megyére vonatkozó oklevelet,[174] és egyszer a verőcei polgárok íratták át Mária királynétól kapott oklevelüket,[175] s 1250 körül többedmagával négy pozsegai birtok mellett Tarnóca és Rebuch Somogy megyei birtokok határjárásán vesz részt a káptalan.[176]

A 14. században viszont a korábbinál nagyobb területen működik a hiteleshely. A törzsterületet természetesen továbbra is Pozsega megye jelenti, de gyakrabban keresik föl a káptalant Verőce megyéből, és Körös keleti és középső vidékéről. A zágrábi egyház ügyeiben kiadott mandátumokban foglaltak teljesítése végett is ezen a területen kellett vizsgálatot tartaniuk. Valkó megyének viszont csak a Pozsega megyével határos része tartozik a káptalan működési körzetébe. Valkóból a pécsi, a boszniai, a kői és a Dunának innenső oldalán is működő bácsi káptalanok kiszorították a pozsegai hiteleshelyet.[177] Baranya megye pedig tudomásunk szerint 1353-ig nem tartozott a káptalan területi hatáskörébe. Egyedül az Aba nembeli Nekcsei család birtokainak ügyében adott ki oklevelet a káptalan, de ezek is jobbára Pozsega megyében voltak.[178] A Papuk hegység vízválasztója a hiteleshelyi tevékenység szempontjából is bizonyos mértékig határul szolgált. A 14. század közepétől már a Száván-túli Orbáz megyében levő birtokok elzálogosításai miatt is a káptalanhoz fordulnak.[179] Az ország távolabbi részein fekvő birtokok — Nyírmál[180] (Esztergom megye), Tordas[181] (Fejér megye) és a Sáros megyei Lipóc föld[182] — ügyében kiadott oklevelekben nem szerepel

---

[171] *Hodinka A.*: Tanulmányok a bosnyák-djakóvári püspökség történetéből Budapest 1898. 10.; *Gyetvai P.*: Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén. München 1987. 52.; Tóth 1997. 32–5.

[172] *Eckhart* 1914. 66., de a kolostor helyzete a 14. század közepéig nem volt olyan, hogy jelentősebb hiteleshelyi tevékenységet folytathatott volna. Sörös 1912. 461–2.

[173] *Istványi G.*: A megyei írásbeliség első korszaka. Budapest 1938. 534–6. Különnyomat a Századok 1937. évi pótfüzetéből. Az interregnum után Károly Róbert bírósági reformjainak eredményeként növekedett a központi bíráskodás szerepe, a megyei igazságszolgáltatásé pedig némileg visszaszorult, a 14. század közepe óta nem ítélkezhettek birtokjogokra vonatkozó ügyekben, s az előttük lefolyt perek értéke sem haladhatta meg a 100 forintot. Ezek a változások a megyei írásbeliségen is nyomot hagytak, okleveleikkel örökjogot nem lehetett szerezni. Hajnik 1886. 14.

[174] 1279. Sm. VI. 331.; 1300. Sm. VII. 405–6.

[175] 1300. DL. 32691.

[176] RA. 927.

[177] A bácsi káptalan 1301-ben, Anjou-kori Oklevéltár I. Budapest-Szeged 1990. Szerk. Kristó Gy. (a sorozat a továbbiakban: A. OKLT.) 60–1., 1303. uo. 261.; a kői káptalan 1303. uo. 199.; a pécsi káptalan 1305. uo. 338.; A boszniai káptalan első hiteleshelyi oklevele röviddel 1300 április hava előtt lett kiadva és a káptalan hivatali írásbeliségének törzsterülete Valkó megyére esett, noha viszonylag sűrűn szerepet vállaltak Pozsegában is. Tóth 1997. 32–5.

[178] 1329. Sm. IX. 474–5.

[179] 1349. Alsó-Szlav. O. 36–7.; 1351. Sm. XII. 4.

[180] 1326. M. S. III. 73.

[181] 1328. A. II. 367–8.

[182] A. V. 55–6.

a káptalan külső hiteleshelyi munkája, hanem ezek a birtokok pozsegai tulajdonosok kezében voltak, így a lakhelyükhöz közeli pozsegai hiteleshelyen tettek bevallást távoli földjeik ügyében.

A hiteleshelyi munkát végző személyek

A hiteleshelyen alkalmanként vagy állandó jelleggel feladatot vállaló kanonokokról és alacsonyabb állású klerikusokról a pozsegai káptalan fennmaradt anyaga alapján nem lehet pontos képet rajzolni. A hiteleshelyi munkának a káptalan falain belül végzett részében tevékenykedők körének vizsgálatáról szinte teljesen le kell mondani. Valószínűleg a nagyobb székeskáptalanokban működő hiteleshelyekhez hasonlóan, de azoknál a kisebb létszám miatt kevésbé differenciáltan osztották fel a feladatokat.[183] A káptalannak az előtte megjelenők kérésének kötelezően eleget kellett tennie.[184] A kanonokok eredeti feladatának, a liturgikus munkának szempontjából lekötött ünnepnapokon és vasárnapokon sem szünetelt az oklevéladás. Nemcsak a káptalant keresték föl, hanem a hiteleshely embere is tartott vizsgálatot vasárnap.[185] A világiak valószínűleg nem egy esetben azért is ünnepnapokon keresték meg a pozsegai egyházat, mivel így egyúttal részt vehettek a megye legnagyobb egyházának istentiszteletén. A káptalanok a szerzetesekhez viszonyítva kevésbé zárkóztak el attól, hogy laikusok látogassák templomaikat. A hiteleshely világi intézmény voltát az is bizonyítja, hogy a nagyobb böjti időszakokban nem mutatható ki törés az oklevéladásban.[186] A szerzetesi közösségekkel ellentétben a kevésbé szigorú böjti előírások nem akadályozták a hiteleshelyi munkát. Úgy tűnik, nem kellett világiakat alkalmazni emiatt a káptalannak.[187]

---

[183] A székeskáptalanok belső hiteleshelyi munkáját a nagyobb számú fennmaradt oklevélen kívül a zágrábi és a váradi káptalan statutumai, illetve Esztergom esetén az 1397-es canonica visitatio alapján pontosabban lehet rekonstruálni.

[184] A káptalan 1305-ben maga hangoztatta egy oklevél átírásánál, újrakiadásánál, hogy a szóban forgó oklevél eredetijének a kikeresését köteles feladatából végezte el. „quorum precibus iustis et petitionibus condescendentes omnes arcas vel cistas in camera ecclesie nostre habitas debito officio et diligenti studio excussimus..." Sm. VIII. 107.; 1308. „Nos igitur ipsius domine iustis et honestis peticionibus ac congruis inclinati ut tenemur iusticia mediante... concanonicos nostros duximus" A. I. 158.

[185] Vasárnap végzett vizsgálatra és oklevélkiadásra példák: Sm. VII. 85. és 384.; Sm. IX. 475.; M. S. III. 154.

[186] A quadragesima idején pl. 1332. március 10. DL. 99936.; 1337. március 27. Sm. X. 307. Úgy tűnik, hogy a Nagyhét képez kivételt, nincs tudomásunk ekkor kiadott oklevélről, vagy terepen végzett munkáról.

[187] A szakirodalom a világi alkalmazottak megjelenését a bencés konventekben eddig kizárólag azzal magyarázta, hogy kevés volt a megfelelő írástudással rendelkező szerzetes. A monasztikus egyházakban valóban kevesebb volt a gyakorlati igényeknek megfelelő íráskultúrával rendelkező klerikus, de a világoknak, mint notariusoknak alkalmazásánál figyelembe kell venni, hogy a rendi előírások sok esetben megnehezítették a hiteleshelyi munka végzését. A káptalani egyházak statutumai kevésbé merevedtek meg, az élet megkívánta változásokhoz könnyebben tudtak igazodni, mint a felsőbb egyházi hatóságok által jóváhagyott regulák szerint élő szerzetesek.

A külső munkában (határjárások, iktatások, vizsgálatok, idézések) résztvevők körét pontosabban lehet megállapítani. Az okleveleknek ugyan csak egy töredéke említi a káptalan kiküldöttét,[188] leginkább a felek elmondására utalnak.[189] A részletes határfelsorolás azonban bizonyossá teszi, hogy annak írásba foglalása csupán emlékezet alapján nem volt lehetséges, nélkülözhetetlennek tűnnek ilyen esetekben a terepen készített jegyzetek. A 14. században Pozsegán is gyakorlattá vált az ország más hiteleshelyeihez hasonlóan, hogy név szerint is megemlítsék a kiküldöttet, és annak káptalani állását.[190] A kiküdöttek által az eljárás közben készített feljegyzésekre kizárólag a mandátumokra történt határbejárás írásba foglalásánál történik utalás.[191] Problémát jelentenek azonban, hogy a kiküldötteket említő oklevelekkel párhuzamosan végig a vizsgált korszakban akadnak olyan határleírások, ahol a továbbra sem említik a káptalan külső munkáját. Egyes esetekben sejthető, hogy az érdekelt felek egyike, vagy képviselőjük készítette a határleírást.[192] A hiteleshely közreműködésének költségeit[193] úgy csökkentették, hogy megelégedtek azzal, hogy a káptalan egy korábbi oklevélben foglalt határleírásra utaljanak vissza, vagy pedig egyenesen az alapján írják le a határokat.[194] Előfordult, hogy a felek egy regisztrumból íratták ki birtokaik határait.[195] A nem egyszer fárasztó és hosszadalmas külsőmunka sem vonzhatta az egyre inkább intellektuális réteggé váló kanonokokat, vagy pedig kevés volt az arra alkalmas ember Pozsegán, mert hallunk olyan esetről, amikor csak másodszori kérésre tett eleget feladatának a hiteleshely.[196]

A pozsegai káptalanban a pápai tizedjegyzék alapján a préposton kívül a 14. század első felében 12 kanonok élt.[197] A szám a káptalan nagyságát mutatja, de a hiteleshelyi munkában való részvételt még nem jelent. A kanonokok egy része hosszabb

[188] Az Árpád-korban öt alkalommal történik utalás káptalani ember kiküldésére, de csupán egyszer szerepel név szerint a hiteleshely embere. 1250. RA 936.; 1250. RA. 927.; 1280. Sm. VI. 372–3.; 1281. Sm. VI. 398. Natus őrkanonok; 1300. Sm. VII. 405–6.

[189] 1322. „Mete autem predictam terram prout retulerunt circumdantes hoc ordine distiguntur" A. II. 44.; 1330. „terrarum seu possessionum mete prout prefatus comes Naglocha retulit hoc ordine distinguntur" DL. 30621.

[190] 1308. „Nos... viros discretos Michaelem cantorem ecclesie nostre nominate, ac Stephanum magistros concanonicos nostros duximus" A. I. 158–9.; 1329. „unum ex nobis, Johannem custodem ecclesie nostre, concanonicum nostrum... pro testimonio duximus transmittendum" M. S. III. 153.

[191] 1329. „cuius scilicet possessionis Scenthbartolom vocate, prout predictus homo noster et vester nobis in scriptis reportarunt, per circuitum mete hoc ordine distinguntur" M. S. III. 153.; hasonló 1331. DL. 33578. Ezeket a jegyzeteket nem a mandátumok hátoldalára írták. Sándor országbírónak a káptalanhoz intézett parancslevelén nincs nyoma, hogy valamit is rávezettek volna. 1325. DL. 2284.

[192] Tybold fia János fia Lewkus mester és testvére, Kokas mester osztályában szereplő kilenc birtok határainak részletes leírását valószínűleg Lewkus mester familiárisa, az urát a káptalan előtt is képviselő János deák munkája alapján fogalmazták az oklevélbe. 1343. Sm. XI. 79.

[193] Hiteleshelyi testimonium ára 1298-as törvényben, ha saját lován megy ki, akkor naponként 24 dénár, ha pedig a felek gondoskodnak kiutazásáról, 12 dénár; Kovachich 186–7. ugyanez az 1351-es törvényekben 2, illetve 1 garas. DRH. 137.

[194] 1289. DL. 86977.; 1293. Sm. VII. 152–3.; 1326. A. II. 154.

[195] 1351. A Valkó megyei Ujlak birtokon fekvő Jakabfalva és Borchinfalva eladásánál. „Mete autem predicte prout nobis ipsi iidem in registro ostenderunt sic procedunt" Sm. XII. 19–20.

[196] 1308. A. I. 157–8.

[197] Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tomus I. Budapest 1885. (a továbbiakban: Vat/1.) 240–2., 268–9., 272–3., 282., 288., 294. és 314–5.; *Mályusz E.*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest 1971. 117.

ideig is távol lehetett, vagy csak prebendájának jövedelmét élvezte, maga soha sem járt Pozsegán. Báncsa István bíboros egyik káplánja töltötte be 1264 előtt az őrkanonokságot, de inkább a bíboros ügyeiben járt el, s rövid idő múlva itteni javadalmát a jövedelmezőbb valkói főesperességre cseréli urának támogatásával.[198] A bíboros unokaöccse, Orbász mint prépost hosszú ideig Padovában, majd Bolognaban tanult,[199] vele egyidőben Demeter kanonokot is a nagyhírű egyetemen találjuk.[200] Orbász hazatérte után Erzsébet anyakirályné alkancellárja lett.[201] Sebestyén kántor és székesfehérvári kanonok 1268-ban protonotariusként Lőrinc nádor okleveleinek kiadását irányítja.[202] 1280–90 között Lőrinc prépost a királyné alkancellárja;[203] Theophil, az első pozsegai lector pedig Mihály zágrábi püspök protonotariusaként van gyakran távol.[204] Különösen a 14. században számos olyan kanonok volt, aki pozsegai prebendája mellett más egyházban is javadalommal rendelkezett,[205] így ők is csak részben élhettek Pozsegán. Talán 7–8 kanonoknál több egyidőben csak ritkán tartózkodhatott a káptalan székhelyén az Anjou-korban.

A hiteleshelyi munkánál potenciálisan szerepet vállalók számának megállapításánál az alsópapságot is figyelembe kell venni, akik írástudása lehetővé tette bekapcsolódásukat a hiteleshelyi tevékenységbe.[206] A káptalanban a 14. század közepéig nincs tudomásunk prebendáriusokról. A pápai tizedjegyzékben azonban szerepel két

---

[198] Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I. Ed. A. Theiner, Romae 1859. (a továbbiakban: Theiner) 258–260.

[199] 1264-ben mint prépost a pápai udvar szolgálatában áll, Padovában tanul, s a pápa egy majd megüresedő kanonokságot adományoz neki a padovai káptalanban. *Koller J.*: Historia episcopatus Quinqueecclesieniarum II. Pozsony 1782. 186., még 1282-ben is kanonoki javadalma van Padovában H. VI. 273., 1268-ban, 1269-ben és 1270-ben Bolognában él. *Veress E.*: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. Budapest 1941. (a továbbiakban: *Veress* 1941.) 5–15., Sokáig tanult, s mint a római jog doktora tért vissza Magyarországra. *Bónis Gy.*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon Budapest 1971. 25., *Pór A.*: Adatok a bolognai és paduai jogegyetemeken a XIV. században tanult magyarokról. in: Századok 31 (1897) 781. Életrajza: *Koszta* 1991. 46.

[200] Veress 1941. 7.

[201] 1280 és 1286 között megszakítással *Fejérpataky L.*: A királyi kanczellária az Árpádok korában. Budapest 1885. (a továbbiakban: Fejérpataky) 51.

[202] ÁÚO. III. 185–192.; ÁÚO. VIII. 206.; H. VIII. 115–6.

[203] Fejérpataky 51.

[204] 1300-ban Császmán, 1301-ben Zágrábban, 1302-ben kétszer Császmán ad ki oklevelet. Sm. VII. 370–1.; Sm. VIII. 9., 33–4. és 39–41. Életrajza: *Koszta* 1991. 47–8.

[205] Dethinarus 1322–31 között váci cantor, 1331-ben mint pozsegai kanonok is szerepel. *Békefi R.*: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig Budapest 1910. (a továbbiakban Békefi 1910.) 142., DL. 33578.; István kanonok pozsegai javadalma mellett a közeli herduci Szentkirály egyház plébánosa is volt Vat. I/1. 240; Valkó-i Pál fia János kanonok Miklós nádor fiával, Lászlóval együtt hosszú ideig Avignonban tartózkodott István portói bíboros káplánjaként. 1342-ben pozsegai kanonoksága mellett a pécsi káptalanban is javadalmat élvez, majd ezek mellé két év múlva aszuági főesperességet és egy erdélyi kanonokságot szerzett, 1345-ben az esztergomi káptalanban is javadalmat kap, 1346-ban pedig aszuági főesperességéről lemondva a pécsi olvasókanonokság jövedelmét élvezi. *Bossányi Á.*: Regesta supplicationum. Pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. I. Budapest 1916. (a továbbiakban: Bossányi) 224–5. a példákat még tovább lehetne sorolni, Koszta 1991. 46–51.

[206] *Koszta L.*: Adalékok a székesegyházi alsópapság XIII-XIV. századi történetéhez. in: Acta Historica. Tom. LXXXVI. Szeged 1988. 19–20., *Varga Á.*: A váradi káptalan hiteleshelyi működése. in: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. Csetri E. – Jakó Zs. – Sipos G. – Tonk S., Bukarest 1980. 28–9.

pap, akik a káptalannal kapcsolatba hozhatók, de fizetett tizedük jóval alacsonyabb a kanonokokénál.[207] A kántor helyettese és az iskolamester is bizton ehhez a réteghez tartozott.[208]

A hiteleshelyi munka megfelelő elvégzése bizonyos műveltségi szintet megkövetelt. A kanonokokkal szemben támasztott igények azonban nem voltak túl magasak a 14. század elején. A kanonoki prebendákra pályázóknál beérték annyival, hogy a leendő kanonok tudjon olvasni. A század végén IX. Bonifác pápa utasítását követően már megkövetelték, hogy a jelölt az olvasáson, éneklésen és a latin beszéden kívül fogalmazni is jól tudjon.[209] A követelmények emelését a hiteleshelyi feladatok is ösztönözték. A pozsegai kanonokok, a hiteleshelyi munkában résztvevők műveltségére közvetett utalásokat — a nem privilegiális oklevelekben viszonylag ritkán fordulnak elő áthúzásos javítások, az arengák számát és mondanivalóját — már említettük. Orbász prépost és Demeter kanonok egyetemvégzésén kívül biztosan állíthatjuk, hogy az egyik híres olasz egyetem diákja volt Theophil olvasókanonok is. Orbász mint a római jog doktora tért vissza Pozsegára,[210] Demeter pedig valószínűleg kánonjogot tanult. Egyetemen használt könyveik egy részét bizton haza is hozták,[211] talán így a káptalan könyvtárába került Orbász 90 bolognai libráért vásárolt, glosszákkal ellátott, javított Digesta kötete,[212] vagy a Demeter által másoltatott teljes Decretales.[213] Theophil révén, ha időlegesen is, de Pozsegára került Ricardus de Pofis közjegyző és pápai scrinarius pápai oklevélgyűjteménye és formuláskönyve.[214] A római jogi ismereteket noha közvetlenül nem is alkalmazhatták a szokásjogra épülő jogügyletek írásbafoglalásánál, a római jog jelenléte növelte a kanonokok jogérzékét. A prépostsággal összekötött főesperesség szentszéki bíróságán pedig a kánonjog, annak hazai adaptációja szerint kellett ítélkezni.[215] A nemesi birtokjog bizonyos ismeretét már a csa-

[207] 1332-ben a pozsegai Szent Péter falui Bertalan és a Szent János egyház 30 báni dénárt fizetett. Pozsega megyében a káptalan székhelyén, Pozsegaszentpéteren kívül nem volt más Szentpéter nevű település, ugyanezen évben szintén a kanonokok tizedfizetése között említik, hogy a Szent Péter egyház papja, János 12 dénárt fizetett. Tizede olyan alacsony, hogy semmiképpen se lehetett János kanonok. Vat. I/1. 240.

[208] A succentort soha sem nevezték kanonoknak, hanem mindig mint a kórus papját említik „nostrum hominem Jacobum sacerdotem chori nostri" Sm. IX. 474–5., János succentor Sm. X. 633–5.; DF. 256483.; Miklós iskolamestert se kanonokként említik „magistrum Nicolaum scolasticum dicte ecclesie nostre" Sm. XII. 209.

[209] *Mályusz E.*: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. Budapest 1958. 109–110., Jakó Zs.: Az erdélyi értelmiség kialakulásának kezdetei. in: *Jakó Zs.*: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest 1976. 17.

[210] H. VI. 272–3.

[211] László esztergomi prépostnak a bolognai doktorok könyvtárával vetekedő gyűjteménye bizonyítja, hogy a külföldön tanuló magyar diákok hazaindulásuk alkalmával nem adták el könyveiket, hanem azoknak legalább egy részét hazahozták. *Ivánka E.*: László mester esztergomi prépost könyvtára 1277-ben. in: Theologia 4 (1937) 216–26.

[212] Veress 1941. 11.

[213] *Veress* 1941. 7.

[214] *Bónis Gy.*: Petrus de Vinea leveleskönyve Magyarországon. in: Filológiai Közlöny 4 (1958) 23. és 179–181.

[215] Analógiák alapján bizonyos, hogy a kanonokok mint ülnöktársak is részt vettek a főesperesi bíróságon, ahogy a püspöki székhelyeken a püspöki, illetve a vicáriusi vagy főesperesi igazságszolgáltatásban. *Bónis Gy.*: Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526. in: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung XLIX (1963)

ládból is magukkal hozták a döntően birtokos származású kanonokok. A hiteleshelyen végzett munka természetesen tovább bővítette jogi ismereteiket.[216]

A káptalan történetének első idejéből nincs tudomásunk olvasókanonokról. A pozsegai főesperesség egyre sűrűbb plébániahálózata számára a papi utánpótlás biztosítása és a hiteleshelyi tevékenység megnövekedése szükségessé tette azonban azt, hogy Lőrinc prépost Pál pécsi püspök és a pozsegai kanonokok jóváhagyásával Pozsegán is létrehozza a lectori méltóságot és vele együtt az iskolát,[217] mert a távoli pécsi székeskáptalani iskola már nem tudta kielégíteni a püspökség legdélebbi főesperességének klerikusigényeit. Az iskola nemcsak oktatással foglalkozott, hanem a növendékek a hiteleshely munkájában is részt vehettek, sőt az iskola vezetője éppen a külső munkában való részvétel alkalmával tűnik fel.[218] Az írás és a naptárkészítés oktatása a hiteleshelyi munkában való bekapcsolódás alapja. A határjárások, birtokosztások esetén mértani, földmérési ismeretekre is szükség volt. István succentor a pozsegai alispánnal és a terrestris comessel Felsőkapronca és Aporkeyteluke felosztásánál kötelet is használt („equaliter cum fune mensurando").[219]

A káptalan hiteleshelyi tevékenységének területe egyrészt etnikailag vegyes, szlávok és magyarok lakta területre terjedt ki. A hiteleshely személyzetében ezért bizonyosan kellettek, hogy olyanok legyenek, akik a bevallásoknál, vizsgálatoknál az ott beszélt szláv nyelvet is megértették. A határjárásokban néha külön is kiemelik azokat a határpontokat, melyek neve „szlavónul" került az oklevélbe.[220]

A káptalanon belül az oklevéladásra elkülönülő csoport, a hiteleshelyi kancellária létrejöttét már az 1280-as évek okleveleinek formuláris hasonlósága is jelzi, de ezt bizonyossá csak a hiteleshelyi notarius megjelenése teszi. 1335-ben a pápai tizedjegyzékben szerepel először a pozsegai notarius, noha Miklóst nem kanonokként említik, de bizonyos, hogy az volt, mert a tizedszedők csak a kanonokoknak adták meg a magister titulust. Miklós a kanonokokkal együtt szerepel a felsorolásban, s 16 garas pápai tizede pedig talán éppen a hiteleshelyi tevékenysége miatt némileg magasabb,

---

204. A hiteleshelyi tevékenység és a szentszéki bíráskodás összekapcsolását mutatja a prépost nevével intitulált oklevél, 1308. A. I. 157–8. Az oklevél eredetijének hátlapján két rányomott pecsét helye látszik, tehát a káptalan közösségi pecsétje mellett a prépost, mint főesperes is ellátta a kiadványt pecsétjével. DL. 1725.

216 A hiteleshely és a hazai jog fejlesztésére *Mezey L.*: A pécsi egyetemalapítás előzményei (A deákság és a hiteleshely kezdeteihez). in: Jubileumi tanulmányok I. Szerk. Csizmadia A. Pécs, 1967. 53–84. passim.

217 Hangoztatják, hogy a lectorságot a pécsi káptalan olvasókanonokságának mintája alapján hozták létre, Pécsett pedig a lectorsághoz tartozott a hiteleshely mellett az iskola is. Pozsegán először 1353-ban említenek iskolamestert. Sm. XII. 209.

218 *Mezey L.*: Ország „egyetem nélkül" – a magyar felsőoktatás a középkor végén. in: A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből 1367–1967. Szerk. Csizmadia A. Pécs 1968. 78.; *Mezey L.*: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. in: Székesfehérvár évszázadai II. Szerk. Kralovánszky A. Székesfehérvár 1972. 32., A hiteleshely és az iskolák szoros kapcsolatát mutatja, hogy a 68 középkori hiteleshelyből 49-ben iskolára is van adat. *Miklósy Z.*: Hiteles hely és iskola a középkorban. in: Levéltári Közlemények 18–19 (1940–1941) 178.

219 1341. Sm. X. 633–5.

220 1338. „abhinc flectitur versus meridiem in cacumine eiusdem montis venit ad quandam vallem nemorosam sclavonice Zuhodol dictam" DL. 3166.; 1352. „inde tendit ad partem meridionalem directe eundo per silvam Rakouachkaranua vocatam in Sclavonico" DL. 100052.; 1352. „inter quandam vallem sclauonice Vodochak dictam" Sm. XII. 71.

mint amennyit a kanonoktársai akkor fizettek.[221] 1350-ben pedig Kozma kanonokot említik notariusként,[222] aki két évvel korábban, mint Pozsegából származó klerikus Büki István kalocsai érsek, volt pécsi prépost supplicatioja alapján került be a káptalanba.[223] A pozsegai hiteleshelyi kancellária azonban éppen a káptalanhoz tartozó személyek kis száma miatt nem lehetett egy teljesen elkülönült, zárt testület. A számos írástípus, a különböző formulák párhuzamos használata inkább azt bizonyítja, hogy a káptalan székhelyén tartózkodók, ha liturgiai feladataik engedték, részt vállaltak a hiteleshelyi oklevélkiadásban is. A privilégiumok megpecsételésénél, ahogy azt az általános gyakorlat mutatja, egyszerre több kanonoknak kellett jelen lennie.[224]

A prépost, mint a káptalan vezetője, a hiteleshely közvetett felügyeletét is ellátta. A tényleges munkába azonban nem szólt bele, főesperesi feladatai — bíráskodás, visitatio stb. — és gyakran viselt egyéb tisztségei nem is tették ezt lehetővé. A pozsegai prépostok közül hárman a királynők alkancellárjai voltak.[225] Orbász és Lőrinc prépostok alatt Erzsébet anyakirályné és Thomassina szlavón hercegnő udvartartása Pozsegaváron volt, és kancelláriájuk is többször keltezett innen oklevelet. Az (al)kancellárok beosztottjaiknak egy részét bizonyosan familiáris vagy az alájuk tartozó egyházak klerikusai közül választották. Pozsegaszentpéter és Pozsegavár közelsége pedig még inkább megengedi ezt a feltételezést.[226] Így a prépostokon keresztül más oklevéladó szervekkel is kapcsolatba kerültek a hiteleshelyen dolgozók, mintákat, formulákat és új szokásokat vehettek át.

A hiteleshelyi munka vezetője az 1290-es évektől az olvasókanonok lett, mint azt a datum per manus formula is jelzi. Közvetlen részvételét az oklevéladásban azonban nem lehet kimutatni, ebből fakadó feladatait, hasonlóan mint az iskola irányítását a scolasticus, a hiteleshelyen a notarius vette át. A káptalan liturgikus feladatait irányító cantor viszont feltűnően sokszor szerepel hiteleshelyi kiküldöttként. Különösen Péter mester tűnik fel gyakran ilyen feladatok végzésében. 1332 és 1339 között csak ő szerepel külső munkán, s a királynak a zágrábi egyház ügyeiben egy évre kiadott általános mandátumára végrehajtott vizsgálatok teljesítése miatt hosszú ideig is távol kellett lennie a káptalantól. Azt is feltételezhetjük, hogy az általános mandátum érvényességének egész ideje alatt a megjelölt királyi emberrel mindig őt

---

[221] Vat. I/1. 314–5. A káptalanban a korábbi fizetések szerint egyszerre több Miklós nevű kanonok volt. Koszta 1991. 48–50.

[222] Sm. XI. 616–7.

[223] Bossányi I. 230.

[224] Az esztergomi canonica visitatio szerint a káptalani pecsétet csak nyolc kanonok jelenlétében, akik között legalább három méltóságviselőnek is kellett lennie, adhatja ki a custos. Visitatio capituli E. M. Strigoniensis anno 1397. Közli *Kollányi F.* in: Történelmi Tár 1901. (a továbbiakban: Visitatio) 96.

[225] Orbász és Lukács prépostok özvegy Erzsébet királyné kancellárjai voltak, Fejérpataky 51.; 1349-ben Pál országbíró ítéletlevelében András prépostot királynői alkancellárnak nevezi. Sm. XI. 508–17. A Kun Erzsébet és Nagy Lajos anyjának, Erzsébet királyné kancelláriájára *Gárdonyi A.*: A magyar kirélyné udvari kancelláriája az Anjouk alatt. in: Turul 33 (1915) 67–71.; *Magyar E.*: A királynő szerepe a magyar állam igazgatásában 1380-ig. Kézirat Budapest 1967. 19–21. és 38–9. A királynői kancellária fontosságának növekedése Kun Erzsébet idején indul meg.

[226] A pozsegai prépostok alatt kelt királynői okleveleket író kezeket esetleg a pozsegai hiteleshely eredetiben fennmaradt okleveleiben is ki lehet mutatni.

küldték ki.[227] Rajta kívül 1308-ban Mihály cantor szerepel még kiküldöttként.[228] A cantorkanonokok gyakori szereplését azzal magyarázhatjuk, hogy a liturgikus feladatokat hetes rendszerben felváltva végezték a helybenélő kanonokok, nekik csak a beosztást kellett elkészíteni, a káptalani iskolában éneket pedig csak a nagyobb egyházi ünnepek előtt és hétvégén kellett tanítaniuk.[229] Tehermentesítésükre korán succentort alkalmaztak, akik viszont maguk is részt vettek a hiteleshelyi külső munka végzésében.[230] Pozsegán az ismert hiteleshelyi kiküldetések felét így a cantor vagy a helyettese végezte el.

A káptalani méltóságviselők sorában a cantort az őrkanonok követte. Feladata a káptalan kincseinek, levéltárának és pecsétjének az őrzése.[231] A lectorság megszervezése előtt a hiteleshely vezetője is bizonnyal ő volt. A káptalani levéltár más egyházakhoz hasonlóan a sekrestyében volt, s az okleveleket ládákban, szekrényekben tartották.[232] Az őrkanonok a privilegiális oklevelek megpecsételése mellett két alkalommal kiküldöttként is dolgozott a hiteleshelyen.[233]

A dékáni tisztségről a 13. század eleje után nincs tudomásunk.[234] A káptalani méltóságot nem viselő kanonokok más hiteleshelyekhez képest viszonylag ritkán szerepelnek kiküldöttként, rendszeresen inkább az 1340-es évektől tűnnek fel az oklevelekben a dignitáriusok elmaradásával.[235] Magyarázatot igényelne, hogy miért a külön elfoglaltsággal és a sima prebendáknál nagyobb jövedelemmel rendelkezők látták el nagyobb részt a külső munkát. Bizton nem a dignitáriusok anyagi nehézségeiben kell keresnünk az okokat, mert az egyszerű kanonokok még inkább szükségét látták volna jövedelmük ilyen kiegészítésének. Talán közelebb járunk az igazsághoz, ha azt feltételezzük, hogy a kanonokok írástudása csak a 14. század 40-es éveitől tette lehetővé, hogy teljesen kiszorítsák a dignitáriusokat a hiteleshelyi munkák tényleges végzéséből, talán ettől az időtől mondhatjuk, hogy minden kanonok megfelelő írástudással rendelkezett, s önállóan, terepen is el tudta készíteni a határjárás jegyzeteit. Amennyiben ez helytálló,

---

227 DL. 99936–7.; DF. 251996.; Sm. X. 270–1. és 509–11. Péter cantornál bizonyosan a hiteleshelyi munkából származó jövedelmei is hozzájárultak ahhoz, hogy a prépost után ő fizette a legnagyobb pápai tizedet Pozsegán, Vat.I/1. 240., 268., 282. és 314–5.

228 A. I. 157–8.

229 Békefi 1910. 38–9., Visitatio 93–4.

230 1329. Jakab aléneklő Sm. IX. 474–5.; 1341. és 1345. János succentor Sm. X. 633–5. és DF. 256483.

231 Békefi 1910. 39–40.

232 1305. „alia par omnium literarum... in camera ecclesie nostre reinveniremus... omnes arcas vel cistas in camere ecclesie nostre habitas debito officio et diligenti studio excussimus" Sm. VIII. 107.; „paribus ipsorum privilegiorum... que more et consuetudine aliorum capitulorum in sacristario nostro solent reseruari, requisitis et reinuentis tenorum eorundem... transcribi faceremus... in cameram nostram intravimus et scriniis seu cistis nostris apertis, in quibus instrumenta seu privilegia universorum nobilium et aliorum plurimum servabantur" Sm. VIII. 111–2.; 1306. „par sepedicti privilegij, quod in nostra camera more consueto est conditum reinveniremus" DL. 86978.

233 1281. Sm. VI. 398.; 1329. M. S. III. 152–5.

234 1220 körül Toma dékán H. VIII. 18. Valószínű, hogy mint a kalocsai vagy az esztergomi székesegyházban, megszűnt ez a tisztség. Kalocsán 1310-ben találkozunk utoljára dékánnal. *Udvardy J.:* A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban. Budapest 1992. 14.; Esztergomra Visitatio 74.

235 1308. István kanonok A. I. 157–8.; 1331. Dethinarus kanonok és váci cantor DL. 33578.; 1349. András kanonok DL. 94076.; 1350. Kozma kanonok és notarius Sm. XI. 616–7.; 1353. László fia István kanonok DL. 103283.

akkor a székeskáptalanokban élő és a távoli kisebb társaskáptalanok kanonokjainak műveltsége között jelentős különbség volt. A káptalani alsópapságot a már említett succentorok, illetve egy alkalommal az iskolamester képviseli a kiküldetéseknél.[236]

A pozsegai káptalan hiteleshelyi munkája bemutatásának végére érve, a közhitelű oklevéladásának jelentőségét kellene meghatározni. Bizonyosan a Dráván túli részeken a zágrábi székeskáptalan után e téren a pozsegainak volt a legjelentősebb szerepe a 14. század közepéig. A környék írásbeliségében és jogéletében betöltött szerepét sejteti, hogy a nagy pusztulás ellenére 126 kiadott oklevélről van tudomásunk. A szomszédos, a Valkó megyei Diakóvárott székelő boszniai káptalan — bár fél évszázaddal a pozsegaiak után vállalt csak szerepet hiteleshelyként — 76 hajdan kiadott oklevelét ismerjük.[237] A többi kisebb környékbeli egyház hivatali írásbelisége pedig jóval mögötte maradt a pozsegainak.

FÜGGELÉK

Dátum	Sorsz.	Hiteleshelyi munka jellege	Helységek felsorolása	
			Helynév	Segédkönyv
Árpád-kor (1220. k. – 1300.)				
1220–9.	1.	határjárás	Sclatminch (Szalatnok)	Cs. II. 426.; Heller 199.; Engel 61.
			Rodvan (Radvány)	
1250. július 5. előtt	2.	határjárás	Welica (Velike)	Cs. II. 394.; Heller 231.
			Cheglyn (Cseglin, Caglin)	Cs. II. 394.; Heller 36.
			Bucola (Bokolya)	Cs. II. 394.; Engel 5–6.; Heller 22. téves azonosítás
			Bedech (Bedecs)	Cs. II. 400.; Engel 2–4.
			Turnoucha (Somogytarnóca)	Cs. II. 650.
			Rebuch (Rigóc puszta)	Cs. II. 638.
1250. augusztus 27.	3.	határjárás	Zalathnuk (Szalatnok)	Cs. II. 426.; Heller 199.
1251.	4.	határjárás	Hursoa (Hrusova, Rusevo)	Cs. II. 411.; Heller 185.
1255.	5.	határjárás	Deminch (Diminc)	Cs. II. 405.; Heller 64.
			Rodove (Diminc mellett)	Engel 59.
1256.	6.	határjárás	Lusan (Luzsán)	Cs. II. 417.; Heller 130.
1258 körül	7.	határjárás	Golgoa (Golgova, Glagovica)	Cs. II. 409.; Heller 71.
			Pethna (Petnye)	Cs. II. 392.; Heller 159.
1261.	8.	határjárás	Prowcha (Prócsa, Prvca)	Cs. II. 423.; Heller 173.
			Zelnatech (Gornji Dreznik)	Cs. II. 433.; Engel 74.
			Vysen	
1263.	9.	határjárás	Dras földje (Dobolcban Lipinyétől délre)	Engel 14–7.
1264.	10.	határjárás	Podwrs (Prócsa, Prvca)	Cs. II. 423.; Heller 173.
1266.	11.	határjárás	Cherkenyg (Cirkvenik)	Cs. II. 404.; Heller 210.
			Rodovanch (Radvánc)	Cs. II. 424.; Heller 177.

[236] 1353. Sm. XII. 209–10.

[237] Tóth 1997. 47–56.

Dátum	Sorsz.	Hiteleshelyi munka jellege	Helységek felsorolása	
			Helynév	Segédkönyv
1268.	12.	határjárás	Kenez és a Duboch patakok közötti föld (Dobolc)	Engel 14–7.
1272.	13.	nincs határjárás	Száva folyó és a Moruzna víz közötti erdő (Brod közelében)	Sm. VI. 377.
1279.	14.	határjárás	Predysynch (Predisinc)	Cs. II. 423.; Heller 174.
1279.	15.	nincs határjárás	Borsod (Valkó m.)	Cs. II. 297.
1279.	16.	határjárás	Lyphine (Lipinye, Optovac)	Cs. II. 416.; Engel 35.
			Wlchyak (Vlcsjak, Vucjak Cecavcki)	Cs. II. 431.; Heller 241.
1280.	17.	határjárás	Pethne nevű föld Jelsewek-nek mondott része (Petnye)	Cs. II. 392 és 421.; Heller 159.
1280.	18.	határjárás	Churkunyk (Cirkvenik)	Cs. II. 404.; Heller 210.
1280.	19.	határjárás	Predysynch (Predisinc)	Cs. II. 423.; Heller 174.
1281.	20.	nincs határjárás	Paca (Paka Valkó m.)	Cs. II. 420.; Heller 154.
1281.	21.	határleírás	Gramachnik	Cs. II. 410.; Heller 81.
1282.	22.	határleírás	Pethna (Petnye)	Cs. II. 392 és 421.; Heller 159.
			Golgoa (Glogovica)	Cs. II. 409.; Heller 71.
1283.	23.	határleírás	Predisinch	Cs. II. 423.; Heller 174.
1283. május 1.	24.	határleírás	Oriolcha (Snjegavic)	Cs. II. 419.; Engel 43–4.
			Banichev (Banicsevo, Banicevac)	Cs. II. 399.; Heller 7.
1288.	25.	határjárás	Yelseuch (Jelsec Hrusevac mellett)	
1289.	26.	nincs határleírás	Gramachnik	Cs. II. 410.; Heller 81.
1290. június 28.	27.	határjárás	Zavarsya, amely Ezech határain belül fekszik (Zavarsje)	Cs. II. 432.; Heller 249.
1291.	28.	határjárás	Aryaycha (Orjavica, ma Lipovac)	Cs. II. 419.; Engel 42–3.
1293. szeptember 29.	29.	határjárás	Gramachnik	Cs. II. 410.; Heller 91.
1300. május 1.	30.	határjárás	Kamarycha (Komoricha)	Cs. II. 413.; Heller 106.
1300. május 19.	31.	nincs határleírás	Verőce	
(1299.) november 13.	32.	külső munka	Tulmán (Tolmány, Valkó m.)	Cs. II. 357.

Dátum	Sorsz.	Hiteleshelyi munka jellege	Helységek felsorolása	
			Helynév	Segédkönyv
1301–1353				
1301. április 21.	1.	határjárás	Nagyvölgyben a Feneu alatti birtok (Fenyőalja Bucje vidékén, Körös m.)	Cs. II. 406.
1302. november 10.	2.	határjárás	Zaworsya (Zavorsia)	Cs. II. 432.; Heller 249.
1305. szeptember 15.	3.	nincs határleírás	Predisinch (Predisinc)	Cs. II. 423.; Heller 174.
1305. november 23.	4.	nincs határleírás	Hursoa (Hrusova, Rusevo)	Cs. II. 411.; Heller 185.
			Gramachnik	Cs. II. 410.; Heller 81.
1306. július 1.	5.	nincs határleírás	Gramachnik	Cs. II. 410.; Heller 81.
1310. október 18.	6.	nincs határleírás	Gramachnik	Cs. II. 410.; Heller 81.
1313. augusztus 1.	7.	nincs határleírás	Kapalicha	Cs. II. 413.; Heller 98.; Engel 30.
			Zemenewelge (Szemenyevölgy Svilna közelében)	Cs. II. 433.; Heller 252.
1315. június 25.	8.	határleírás	Zemen	Cs. II. 433.; Heller 252.
1315. június 25.	9.	határleírás	Zemen	Cs. II. 433.; Heller 252.
1317. február 23.	10.	nincs határleírás	Kenez és Duboch patakok közötti föld (Dobolc)	Engel 14–7.
1322. február 17.	11.	nincs határleírás	Lezkovicza (Leszkovica)	Cs. II. 416.; Heller 126.
1322. augusztus 7.	12.	határjárás	Dobolc	Engel 14–7.
1324. június 24.	13.	nincs határjárás	Dragan Velikától délre)	Cs. II. 406. hibásan azonosítva; Heller 57.
			Sadilopathaka	
			Horvathy (Horváti)	
			Raduanch (Radvánc)	Cs. II. 424.; Heller 177.
			Wohanouch (Vohanoc)	Cs. II. 431.
			Hnalynteleke	
			Neganoch	
1324. szeptember 1.	14.	nincs határjárás	Neona (Nevna, Valkó m.)	Cs. II. 285.
			Zeulche (Szelce, Valkó m.)	Cs. II. 350.
1325. július 20.	15.	nincs határleírás	Leszkovica	Cs. II. 416., Heller 126.
1326. január 18.	16.	nincs határleírás	Gramachnyk	Cs. II. 410.; Heller 81.

Dátum	Sorsz.	Hiteleshelyi munka jellege	Helységek felsorolása	
			Helynév	Segédkönyv
1326. január 18.	17.	nincs határleírás	Gramachnyk	Cs. II. 410.; Heller 81.
1326. január 18.	18.	nincs határleírás	Gramachnyk	Cs. II. 410.; Heller 81.
1326. február 11.	19.	nincs határleírás	Nyrmal (Nyírmál, Esztergom m.)	ÁMF. II. 303.
1326. augusztus 26.	20.	a határjárás más oklevélből való	Grabaria (Grabarje)	Cs. II. 409.; Heller 76.
1328. július 16.	21.	nincs határleírás	Tardas (Tordas, Fejér m.)	ÁMF. II. 411.
1329. április 16–23.	22.	nincs határleírás	Leszkovica	Cs. II. 416.; Heller 126.
1329. június 2.	23.	határjárás	Leskowychban lévő Byharrynech föld (Biharinec)	Cs. II. 401.; Heller 35.
1329. december 17.	24.	határjárás	Bokowai kerületben fekvő Schenthbartholom (Szentbertalan, Verőce m.)	Csánki Körös 83.
1330. január 26.	25.	határjárás	Gnoynicha (Gnojnic)	Cs. II. 409.; Heller 72.
			Pobordya (Poborja)	Cs. II. 422.
			Zauorsya (Zavorsia)	Cs. II. 432–3.; Heller 249.
1330. május 28.	26.	határjárás	Gradisca (Gradistye)	Cs. II. 395.; Heller 78.
1330. augusztus 1.	27.	nincs határleírás	Pozsegavár	
1331. március 22.	28.	határjárás	Alkoroncha (Kapronca)	Cs. II. 413.; Heller 108.
1331. augusztus 17.	29.	nincs határleírás	Topolcha (Tapolca-Szentgyörgy vidékén, Körös m.)	Csánki Körös 48. és 79.
			Pukur (Peker-Szerdahely vidékén, Körös m.)	Csánki Körös 41. és 80.
1332. március 10.	30.	külső munka	Topolcha (Tapolca-Szentgyörgy vidékén, Körös m.)	Csánki Körös 48. és 79.
1332. március 10.	31.	külső munka	Topolcha (Tapolca-Szentgyörgy vidékén, Körös m.)	Csánki Körös 48. és 79.
			Cernech (Csernec a Peker és Szoplonca patakok között, Körös m.)	
1332. június 19.	32.	nincs határleírás	Melka (Gradistye vidékén)	Cs. II. 417.
1332. augusztus 31.	33.	nincs határleírás	Leszkovica	Cs. II. 416.; Heller 126.
1335. április 22.	34.	nincs határleírás	Zelne (Budictól keletre)	Heller 251.; Engel 73–4.
			Kaprina	Cs. II. 415.

Dátum	Sorsz.	Hiteleshelyi munka jellege	Helységek felsorolása	
			Helynév	Segédkönyv
1335. augusztus 8.	35.	nincs határleírás	Tordus (Tordas, Fejér m.)	ÁMF. II. 411.
1336.	36.	külső munka	Szentmárton (Vaska-Szentmárton, Verőce m.)	Csánki Körös 89.
1336. augusztus 3.	37.	külső munka	Császma (Körös m.)	
1336. augusztus 23.	38.	nincs határleírás	Kapalincha	Cs. II. 413.; Heller 98.
			Zemenewelge (Szemenyevölgy)	Cs. II. 433.; Heller 252.
			Zemen (Szemenye)	
1337. március 27.	39.	nincs határleírás	Ilua (Ilova, Verőce m.)	Csánki Körös 88.
1338. június 23.	40.	határjárás	Tuerdygh (Tverdity)	Cs. II. 429.
1338. június 30.	41.	nincs határleírás	Pridyssinch (Predisinc)	Cs. II. 423.; Heller 174.
1339. január 30.	42.	nincs határleírás	Kondrou (Orbova vidékén)	
1339. december 17.	43.	külső munka	Grabroycha (Grabovnica Császma mellett, Körös m.)	Csánki Körös 114.
1339. december 17.	44.	külső munka	Szentkereszt (Ivanity mellett, Körös m.)	
1341. augusztus 17.	45.	határjárás	Alsowkamaricha (Kamarica)	Cs. II. 413.; Heller 106.
			Felsekapronchа (Kapronca)	Cs. II. 413.; Heller 108.
1343. február 8.	46.	nincs határleírás	Prydissinch (Predisinc)	Cs. II. 423.; Heller 174.
1343. szeptember 13.	47.	határjárás	Scincha (Szince, Sice a Száva mindkét partján)	Csánki Körös 78.
			Fejérkővár (Bijela Stijena, Körös m.)	Csánki Körös 78.; Fügedi 131.
			Belavowch (Belanovo, Bjelina, Körös m.)	Csánki Körös 39.
			Cosech (Bjelina mellett)	
			Cyrkvenicha (Fejérkő vidékén)	Csánki Körös 78.
			Ymentw (Imentő, Imenszki, Körös m.)	Csánki Körös 123.
			Janorya (Jamarica a Pakra patak mellett, Körös m.)	Hátsek LXXVII.
			Zirch (Szirc, Sirac, Körös m.)	Csánki Körös 43.
			Zauersa (Szirc vidékén, Körös m.)	

Dátum	Sorsz.	Hiteleshelyi munka jellege	Helységek felsorolása	
			Helynév	Segédkönyv
1345. május 29.	48.	határjárás	Prelaka (Ivanitytól délre a Száva partján)	
1345. november 19.	49.	nincs határleírás	Predisynch (Predisinc)	Cs. II. 423.; Heller 174.
1346. január 7.	50.	nincs határleírás	Oryawcha (Orjavica)	Engel 44.
1347. február 26.	51.	nincs határleírás	Predisynch (Predisinc)	Cs. II. 423.; Heller 174.
1347. március 20.	52.	nincs határleírás	Dubouch (Dobolc)	Cs. II. 395.; Engel 14–7.
1347. augusztus 11.	53.	nincs határleírás	Predisynch (Predisinc)	Cs. II. 423.; Heller 174.
1349. április 21.	54.	külső munka	Sygeth (Sziget, Körös m.)	
			Bachka (Bácska?, Körös m.)	
			Gelekouth (Gelekút, Körös m.)	
1349. november 11.	55.	nincs határleírás	Prizawya Voyzka mellett (Vojska vidékén, Orbáz m.)	
1350. február 5.	56.	nincs határleírás	Kamaricha (Kamarica)	Cs. II. 413.; Heller 106.
			Kapronca	Cs. II. 413.
1350. február 5.	57.	nincs határleírás	Kamaricha (Kamarica)	Cs. II. 413.; Heller 106.
			Kapronca	Cs. II. 413.
1350. május 10.	58.	nincs határleírás	Vorsan (Varsány, Vrcin)	Cs. II. 431.
1350. október 5.	59.	külső munka	Blyna körzetben lévő Zela (Zelna)	Cs. II. 433.
1350. december 29.	60.	nincs határleírás	Predisynch (Predisinc)	Cs. II. 423.; Heller 174.
1351. február 10.	61.	nincs határleírás	Pryzawye Woyzka mellett (Vojsova vidékén, Orbáz m.)	
1351. április 23.	62.	bemutatott határleírás	Jacobfolua (Jakabfalva Újlak birtokon, Valkó m.)	Cs. II. 320.
			Borchinfolua (Borcsinfalva Újlak birtokon, Valkó m.)	Cs. II. 296.
1351. október 19.	63.	nincs határleírás	Pototi (Orbáz m.)	
1352. január 22.	64.	határleírás	Pukurban lévő Wyzkuz, ahol Iwan falu van (Vízköz Peker és az Ilova folyók között, Körös m.)	
1352. február 8.	65.	nincs határleírás	Predysynch (Predisinc)	Cs. II. 423.; Heller 174.

Dátum	Sorsz.	Hiteleshelyi munka jellege	Helységek felsorolása	
			Helynév	Segédkönyv
1352. május 12.	66.	nincs határleírás	Draga (Velikától délre)	Cs. II. 406. hibásan azonosítva; Heller 57.
			Pathachan (Velika közelében)	
			Horvathy (Horváti, Velika közelében)	Cs. II. 411. hibásan azonosítva
			Raduanch (Radvánc)	Cs. II. 424.; Heller 177.
1352. június 29.	67.	nincs határleírás	Pryzawye (Vojskova vidékén, Orbáz m.)	
1353. július 6.	68.	nincs határleírás	Draga (Velikától délre)	Cs. II. 406. hibásan azonosítva; Heller 57.
			Pathachan (Velika közelében)	
			Horvathy (Horváti, Velika közelében)	Cs. II. 411. hibásan azonosítva;
			Raduanch (Radvánc)	Cs. II. 424.; Heller 177.
1353. szeptember 23.	69.	külső munka	Pukur (Pekerszerdahely, Körös m.)	Csánki Körös 41. és 81.
			Csulaszigete, Peker közelében	
			Vythew (Peker közelében)	
1353. október 23.	70.	külső munka	Kyrisoduarhely (Körösudvarhely)	
			Zent Iwan (Sabnica Szentivan Köröstől délkeletre vagy Berivoj Szentiván Ilova vidékén Újudvar mellett)	Cs. Körös 73.
1347. május 12 előtt	71.	nincs határjárás	Lipóc (Lipolc, Sáros m.)	Cs. I. 302.

m = megye

A települések és a birtokok azonosításához és térképre viteléhez felhasznált és korábban nem idézett irodalom:

Cs. – Csánk D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–II–III–V. Budapest 1890–1913.

Csánki Körös – Csánki D.: Körösmegye a XV-ik században. Budapest 1893.

Enciklopedija Jugoslavije I–VII. Zagreb 1955–1968.

Engel – Engel P.: Pozsega megye történeti földrajza. Kézirat Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza készülő kötetéből. Budapest 1987. A helynévazonosításhoz fontos munka használatának lehetőségét ezúton is köszönöm Engel Pálnak.

Fügedi – Fügedi E.: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest 1977.

Görög (Demeter): Magyar átlás az az Magyar, Horvát és Tót országok vármegyéji, s szabad kerületei. Viennae 1817.

Hátsek – Hátsek Ignácz: A magyar Szent Korona országainak megyei térképei. Budapest 1880.

Heller – Heller, G.: Comitatus Posegaensis. München 1975.

Heller, G. – Nehring, K.: Comitatus Sirmiensis. München 1973.

Heller, G.: Comitatus Crisiensis. München 1978.

Heller, G.: Comitatus Zagrabiensis I–II. München 1980.

A következő táblázatban előforduló rövidítések:

Csáky – A kőrösszegi és adorjáni gróf Csáky család története. I. kötet 1. rész. Oklevelek 1229–1499. Budapest 1919.
Kubinyi – Kubinyi F.: Monumenta Hungariae Historica I. Pest 1876.
F. – Fejér Gy.: Codex diplomaticvs Hvngariae ecclesiasticvs ac civilis. I–XI. Budae 1829–1844.

Sorszám	Dátum	Átírások, levéltári jelzet	Kiadások	Káptalani emberek
1.	1220–9 között	DL. 31052.	H. VIII. 17–8.; Sm. III. 206–7.	Sempiternus cantor, Toma dékán, Lőrinc custos
2.	1250. júl. 5. előtt		említi RA. 927.	
3.	1250. aug. 27.	DL. 33706.	F. IV. 2. 68–9.; Sm. IV. 242–5.,,	
4.	1250. nov. 21. előtt		említi RA. 936.; Sm. V. 46–7.	
5.	1251.	átírta a pozsegai káptalan DL. 33709. Az 1305-ös átírat 1251-es, míg a 16. századi másolat 1256-os dátumot említ	Sm. IV. 476–7. (1251); Sm. V. 46–7. (1256)	
6.	1255.	DL. 33711.	F. IV. 2. 343–4.; Sm. IV. 618–9.	J. prépost
7.	1242-1256 között	említi a következő oklevél		
8.	1256.	DL. 449.	ÁÚO. VII. 443–4.; Sm. V. 44.	
9.	1258 előtt		említi RA. 893.; ÁÚO. VII. 260–1.; Sm. IV. 369.,,	
10.	1261.		Sm. V. 220–2.	
11.	1263.	DL. 33716.; DL. 36232. (újkori másolat)	F. IV. 3. 180–2.; ÁÚO. XI. 528–30.; Sm. V. 282–3.,,	
12.	1264.	DL. 573.	Dessewffy 227–8.; ÁÚO. VIII. 113–4.; Sm. V. 321–2.	
13.	1266.		említi Csáky I. 1. 8–9.; H. VI. 138–42.; Sm. V. 412–3.	
14.	1268 előtt		említi DL. 3872 (1347. március 20.)	
15.	1268 után		említi DL. 3872. (1347. március 20.)	
16.	1268. máj. 26.	átírta a pozsegai káptalan 1317. február 23./ I. Károly 1317. december 23./ I. Károly 1323. január 3. DL. 33720./ boszniai káptalan 1400. február 12. DL. 33721.	ÁÚÓ. XI. 577–8.; Sm. V. 466–7.	

Sor-szám	Dátum	Átírások, levéltári jelzet	Kiadások	Káptalani emberek
17.	1272.	átírta I. Mátyás 1461. március 14. DL. 15533.	ÁÚO. XII. 61–2.; Sm. VI. 14–5.,,	
18.	1279.	átírta a pozsegai káptalan 1380. május 25.DL. 42157.	Sm. VI. 325.	
19.	1279.	DL. 33729.	F. V. 2. 588–90.; ÁÚO. IX. 261.; ÁÚO. XII. 271–2.; Sm. VI. 331.	
20.	1279.	DL. 40152.	Kubinyi I. 115.; ÁÚO. IX. 261–2.; Sm. VI. 321–2.	
21.	1280.	DL. 40159.	Kubinyi I. 118.; ÁÚO. IX. 285–6.; Sm. VI. 377.	
22.	1280.	DL. 86856.	ÁÚO. XII. 314–6.; Sm. VI. 372–3.	
23.	1280.	átírta a pozsegai káptalan 1380. június 21., DL. 34295.	Sm. VI. 379–80.	
24.	1281.	átírta IV. László 1283. szeptember 3. előtt	H. III. 35–6.; H. VIII. 216.; Sm. VI. 398.	Natus custos
25.	1281.	átírta a pozsegai káptalan 1306. július 1./ pozsegai káptalan 1326. január 18., DL. 86978.	Alsó-szlav. O. 21–2.	
26.	1282 előtt		említi a következő oklevél	
27.	1282.	átírta a gotói konvent 1282./ I. Mátyás 1470. december 9., DL. 88516.; átírta a gotói konvent 1282/ pozsegai káptalan 1363. március 3., DL. 87381.; átírta a gotói konvent 1282./ pozsegai káptalan 1363. március 3./ I. Mátyás 1470. december 12., DL. 88517.; átírta a gotói konvent 1282. DL. 86859.	ÁÚO. XII. 374–6.; Sm. VI. 418–9.	
28.	1283.	átírta a pozsegai káptalan 1305. szeptember 15. 16. századi másolat, DL. 33652.; átírta a pozsegai káptalan 1305. szeptember 15. 19. századi másolat, DL. 33253. 1273-as kelettel; átírta a pozsegai káptalan 1305. szeptember 15. 1833-as másolat, DL. 848. 1273-as kelettel	Sm. VI. 62–3. 1273-as kelettel; Sm. VI. 454. kivonatosan	
29.	1283 előtt		említi a következő oklevél	
30.	1283. máj. 1.	DL. 1144.	ÁÚO. XII. 406–7.; Sm. VI. 428–9.	

Sor-szám	Dátum	Átírások, levéltári jelzet	Kiadások	Káptalani emberek
31.	1288.	DL. 1237.	ÁÚO. IX. 489–90.; Sm. VI. 626–7.	
32.	1289.	átírta a pozsegai káptalan 1326. január 18., DL. 86977.,		
33.	1290. jún. 28.	átírta Pásztói János országbíró 1396. április 13., DL. 33515.	H. VIII. 280–2.; Sm. VI. 702–3.	
34.	1291. okt. 28. előtt	említi RA. 3829.		
35.	1291.	DL. 34089.	H. VIII. 307–8.; ÁÚO. XII. 523–4.; Sm. VII. 58–9.	
36.	1292. máj. 25.	Draskovich levéltár. fasc. 22. no. 3.	H. VI. 382.; Sm. VII. 84–5.; F. VII. 2. 172. (regeszta); Sm. VII. 123. (regeszta)	Lőrinc prépost
37.	1293.szept. 29.–okt. 6. között	átírta a pozsegai káptalan 1310. október 18./ pozsegai káptalan 1326. január 18. vagy június 14., DL. 86979.	ÁÚO. XII. 547–8.; Sm. VII. 152–3.	
38.	1299. júl. 1.	DL. 31190.	H. VI. 444–5.; Sm. VII. 345–6.; M. S. II. 462. (regeszta)	Puer dictus Theophil lector
39.	(1299) nov. 13.	átírta István alországbíró 1300. április 30. Zay levéltár	ÁÚO. X. 400–1.; Sm. VII. 405–6.	
40.	1300. máj. 1.	DL. 34093.	ÁÚO. XII. 660. kivonat; Sm. VII. 383–4.	Puer dictus Theophil lector
41.	1300. máj. 19.	DL. 32691. 1759-ben készült másolat,		
42.	1301. ápr. 21.	DL. 1616.	A. I. 10. (regeszta); A. OKLT. I. 21. (regeszta)	Puer dictus Theophil lector
43.	1302. nov. 10.	DL. 34095.	Sm. VIII. 38–9.; A. OKLT. I. 174. (regeszta)	
44.	1305.szept. 15.	DL. 33652. 16. századi másolat; Dl. 848. 1833-as másolat; DL. 33653. 19. századi másolat	Sm. VIII. 107. (szeptember 22. alatt); A. OKLT. I. 369. (regeszta)	Demeter lector
45.	1305. nov. 23.	DL. 33709. (két oklevél)	Sm. VIII. 111–2.; A. OKLT. I. 375. (regeszta)	Demeter lector

Sorszám	Dátum	Átírások, levéltári jelzet	Kiadások	Káptalani emberek
46.	1306. júl. 1.	átírta a pozsegai káptalan 1326. január 18. vagy június 14., DL. 86978.	Alsó-szlav. O. 27–8.; A. OKLT. II. 27–8. (regeszta)	Demeter lector
47.	1308. okt. 18.	DL. 1725.	A. I. 157–8.; A. OKLT. II. 204. (regeszta)	Lőrinc prépost, Mihály cantor, István kanonok
48.	1310. okt. 18.	átírta a pozsegai káptalan 1326. január 18. vagy június 14., DL. 86979.	A. OKLT. II. 432. (regeszta)	
--*	1311.	DL. 1790. és DL. 1792.; átírta I. Károly 1312., DL. 1791.	A. I. 241–5.; Sm. VIII. 301–4.; A OKLT. III. 96–7. (regeszta)	Lőrinc prépost, Demeter cantor, Mátyás custos, Puer dictus, Theophil lector
49.	1313. aug. 1.	átírta a pozsegai káptalan 1336. augusztus 23., DL. 40726.	A. I. 321–2.; Sm. VIII. 340–1.; F. VIII. 1. 532. (regeszta); A. OKLT. III. 257–8. (regeszta)	
50.	1315. jún. 25. előtt		említi a következő oklevél	
51.	1315. jún. 25.	átírta a pozsegai káptalan 1336. augusztus 23., DL. 40726.	A. I. 383.; Sm. VIII. 402–3.; F. VIII. 1. 591–2. (regeszta); A. OKLT. IV. 47. (regeszta)	
52.	1315. jún. 25.	átírta a pozsegai káptalan 1336. augusztus 23., DL. 40726.	F. VIII. 1. 592. (regeszta); A. I. 381–2.; Sm. VIII. 403–4.; A. OKLT. IV. 47. (regeszta)	
53.	1317. febr. 23. vagy szept. 20.	átírta I. Károly 1317. december 22./ I. Károly 1323. január 3., DL. 33720.; átírta I. Károly 1317. december 22./ I. Károly 1323. január 3./ boszniai káptalan 1400. február 12. DL. 33721.	Sm. VIII. 458.; A. OKLT. IV. 213. (regeszta)	
54.	1322. feb. 17.	tartalmi átírata Garai Miklós nádor 1424. június 25. DL. 33516.,		
55.	1322. aug. 7.	DL. 2121.	A. II. 43–4.; Sm IX. 72–3.	

Sor-szám	Dátum	Átírások, levéltári jelzet	Kiadások	Káptalani emberek
56.	1323.márc. 28. előtt	említi a fehérvári káptalan 1323. március 28. oklevele, DL. 33737.	Sm. IX. 116–7.; A. OKLT. VII. 48.	
57.	1323. márc. 28. előtt	említi a fehérvári káptalan 1323. március 28. oklevele, DL. 33737.	Sm. IX. 116–7.; A. OKLT. VII. 48.	
58.	1324. jún. 24.	tartalmi átírata Rozgonyi Simon országbíró 1411. január 4. DL. 90947.	A. OKLT. VIII. 163–4. (regeszta)	
59.	1324. szept. 1.	DF. 274069.	A. OKLT. VIII. 200–1. (regeszta)	
60.	1325. júl. 20.	tartalmi átírata Garai Miklós nádor 1424. június 25., DL. 33516.,		
61.	1326. jan. 18. vagy jún. 14.	DL. 86979.,		
62.	1326. jan. 18. vagy jún. 14.	DL. 86977.,		
63.	1326. jan. 18. vagy jún. 14.	DL. 86978.	Alsó-szlav. O. 30.	
64.	1326. feb. 11.	Arc. Cap. Strig. Priv. Lad. 29. f. 1. n. 4.	M. S. III. 79.	Péter lector
65.	1326. aug. 26. előtt		említi a következő oklevél	
66.	1326. aug. 26.	DL. 2373.	A. II. 253–4.; Sm. IX. 306–7.	
67.	1328. júl. 16.	DL. 2504.	A. II. 367–8.; Sm. IX. 404.	Péter lector
68.	1329. ápr. 16. és 23. között	tartalmi átírata Garai Miklós nádor 1424. június 25., DL. 33516.,		
69.	1329. jún. 2. előtt		említi Sm. IX. 462.	
70.	1329. júl. 2.	DL. 33577. (csak fénykép)	Sm. IX. 474–5.	Jakab succentor, Péter lector
71.	1329. dec. 17.	átirta I. Károly 1330. január 2., DF. 248643.	M. S. III. 152–5.	János custos
72.	1330. jan. 26.	DL. 30621.,		

Sor-szám	Dátum	Átírások, levéltári jelzet	Kiadások	Káptalani emberek
73.	1330. máj. 28.	átírta I. Károly 1330. május 29., DL. 2597.	F. VIII. 3. 440–4.; Sm. IX. 504–7.	János custos
74.	1330. aug. 1.	DL. 76430.	Z. I. 362.; Sm. IX. 530–1.	
75.	1331. márc. 22.	átírta I. Károly 1333. március 29./ Erzsébet királyné 1335. április 17./ budai káptalan 1419. március 12., DL. 33578.		Dethinarius váci cantor, pozsegai kanonok
76.	1331. aug. 17.	DL. 99933.,		
77.	1332. márc. 10.	DL. 99936.		Péter cantor
78.	1332. márc. 10.	DL. 99937.		Péter cantor
79.	1332. jún. 19.	DL. 2732.,		
80.	1332. aug. 31.	tartalmi átírata Garai Miklós nádor 1424. június 25., DL. 33516.,		
81.	1335. ápr. 22.	tartalmi átírta Pál országbíró 1349. március 15., DL. 2790.	F. IX. 1. 718–34.; Sm. XI. 507–17.	
82.	1335. aug. 8.	DL. 2945.	A. III. 191.; Sm. X. 230.	
83.	1336. ápr. 24.	DF. 251996.; DF. 283555.		Péter cantor
84.	1336. aug. 3.	DF. 283555.	Sm. X. 269–70.	Péter cantor
85.	1336. aug. 3.	DF. 283555.	Sm. X. 270–1.	Péter cantor
86.	1336. aug. 23.	DL. 40726.	Sm. X. 276–7.	
87.	1337. márc. 27.	DL. 3053.	A. III. 337–8.; Sm. X. 306–7.	János lector
88.	1338. jún. 23.	DL. 3166.		Mihály lector
89.	1338. jún. 30.	átírta a pozsegai káptalan 1343. február 8., DL. 33659.	Sm. X. 393.	
90.	1339. jan. 30.	DL. 3213.,		
91.	1339. dec. 17.	DF. 283555.	Sm. X. 509.	Péter cantor
92.	1339. dec. 17.	DF. 283555.	Sm. X. 510–1.	Péter cantor

Sor-szám	Dátum	Átírások, levéltári jelzet	Kiadások	Káptalani emberek
93.	1341. aug. 17.	DL. 34101. (1419. február 12.)	Sm. X. 633–5.	János succentor
94.	1342. okt. 12.	DL. 100001.,		
95.	1343. febr. 8.	DL. 33659. (csak fénykép)	Sm. XI. 37.	
96.	1343. szept. 13.	DL. 3610.; és a pozsegai káptalan 1771-es átírata	A. IV. 362–70.; Sm. XI. 79–86.	
97.	1345. máj. 29.	DF. 256483.; átírta I. Lajos 1366. január 13./ I. Lajos 1380. július 15., DF. 256481.; átírta I. Lajos 1345. június 24./ Miklós szlavón bán 1353. október 18., DF. 256482.	Mon. Hist. Ep. Zagr. II. 128–9.	János succentor, Aradi Péter lector
98.	1345. nov. 19.	DL. 33955. (csak fénykép)	Sm. XI. 248.	
99.	1346. jan. 7. előtt		említi a következő oklevél	
100.	1346. jan. 7.	DL. 33022.,		
101.	1347. febr. 26.	DL. 33956.	Sm. XI. 343.	
102.	1347. márc. 20.	DL. 3872.		Aradi Péter lector
103.	1347. máj. 12. előtt		említi Pál országbíró oklevele, A. V. 55–6.	
104.	1347. aug. 11.	DL. 33957.	Sm. XI. 388.	
105.	1347. nov. 25. előtt	említi Pál országbíró oklevele 1349. március 15.	Sm. XI. 510.	
106.	1348. aug. 1. előtt	említi Pál országbíró oklevele 1349. március 15.	Sm. XI. 512.	
107.	1349. márc. 4. előtt	említi Pál országbíró oklevele 1349. március 15.	Sm. XI. 514.	
108.	1349. ápr. 21.	DL. 94076.		András kanonok
109.	1349. szept. 4. előtt	említi Ákos pozsegai ispán oklevele	Sm. XI. 547.	
110.	1349. nov. 11.	DL. 68896.	Alsó-szlav. O. 36–7.; Sm. XI. 554–5.	
111.	1350. febr. 5.	tartalmi átírata Szepesi Jakab országbíró 1379. május 16., DL. 34299.,		

Sorszám	Dátum	Átírások, levéltári jelzet	Kiadások	Káptalani emberek
112.	1350. febr. 5.	tartalmi átírata Szepesi Jakab országbíró 1379. május 16., DL. 34299.,		
113.	1350. máj. 10.	átírta a pozsegai káptalan 1401. február 21., DL. 4126.	A. V. 375–6.; Sm. XI. 601.	
114.	1350. okt. 5.	DL. 4150.	A. V. 409.; Sm. XI. 616–7.	Kozma kanonok, notarius
115.	1350. dec. 29.	DL. 33965. (csak fénykép)	Sm. XII. 4.	
116.	1351. febr. 10.	DL. 68896.	Alsó-szlav. O. 37–8.; Sm. XII. 4.	
117.	1351. ápr. 23. előtt		említi a következő oklevél	
118.	1351. ápr. 23.	DL. 33601. (csak fénykép)	Sm. XII. 18–20.	
119.	1351. okt. 19.	DF. 264724.		Aradi Péter lector
120.	1352. jan. 22.	DL. 100052.,		
121.	1352. febr. 8.	DL. 33966. (csak fénykép)	Sm. XII. 71–2.	
122.	1352. máj. 12.	tartalmi átírta Rozgonyi Simon országbíró 1411. január 4., DL. 90947.,		
123.	1352. jún. 29.	DL. 68900.	Alsó-szlav. O. 40–1.; Sm. XII. 104–5.	Aradi Péter lector
124.	1353. júl. 6.	tartalmi átírta Rozgonyi Simon országbíró 1411. január 4., DL. 90947.,		
125.	1 3 5 3 . szept. 23.	DL. 103283.		László fia István kanonok
126.	1353. okt. 23.	DL. 4386.	A. VI. 120–2.; Sm. XII. 209–10.	

48. és 49. sorszám között: * hamis, Koszta 1992. 31–8.

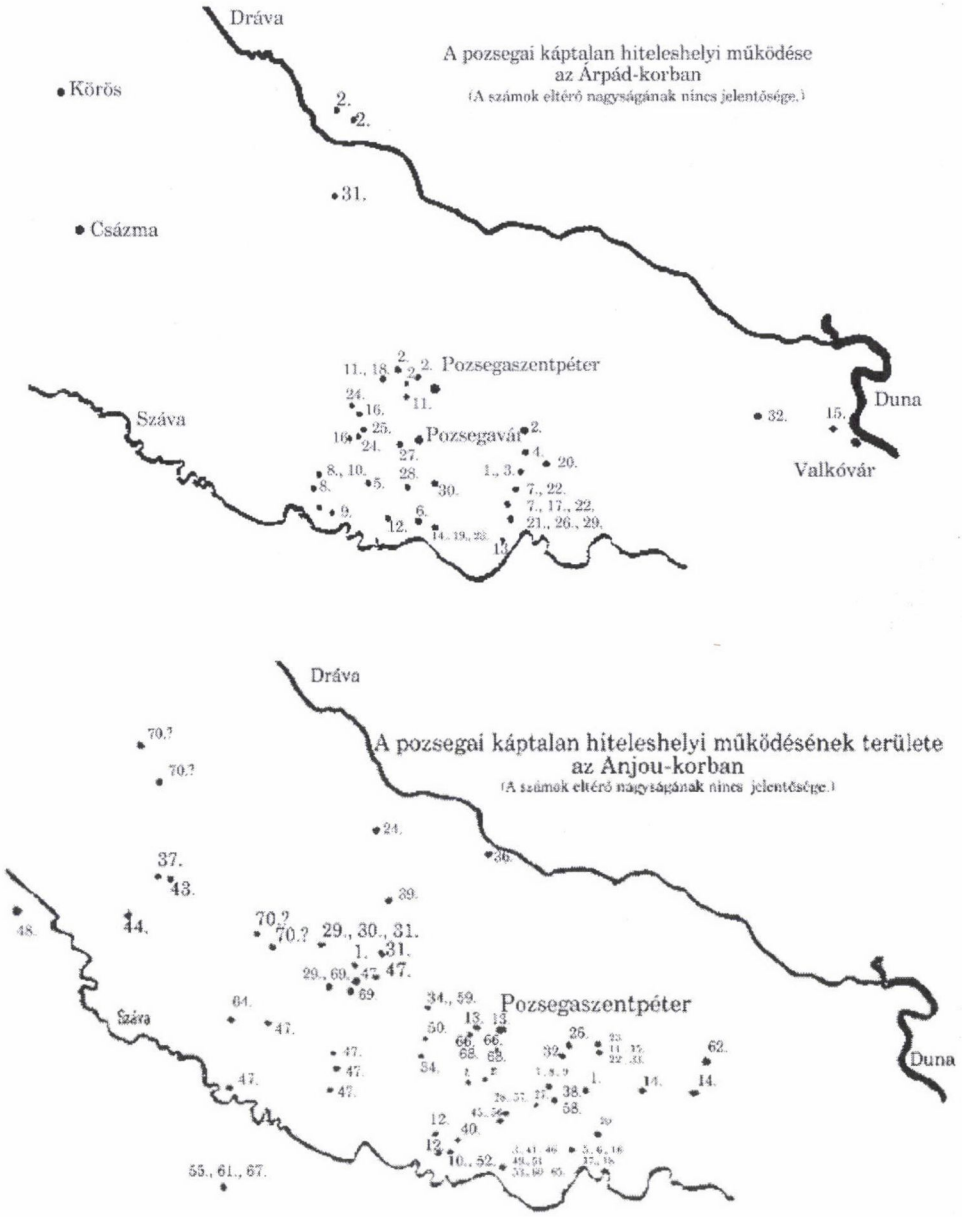

László Koszta

L'ACTIVITÉ DE LOCUS CREDIBILIS DU CHAPITRE DE POZSEGA JUSQU'EN 1353

(Résumé)

L'un des centres du Sud, de l'outre-Drave de l'usage de l'écriture de la Hongrie médiévale fut le chapitre de Pozsega. Celui, fondé dans la deuxième moitié ou à la fin du 12e siècle, commença

très tôt — dans les années 1220 — à délivrer des chartes de crédit public. La composition et les formules de la première charte conservée (mais par dommages non datable exactement) prouvent que le chapitre ne pouvait pas encore fonctionner régulierement autant que *locus credibilis* malgré les débuts prématurés. D'après les chartes conservées, cette activité se date des années 1250. Au début le chapitre ne délivrait des chartes qu'en forme des privilèges. La rédaction différenciée par types de délivrence des chartes remonte aux années 1270. A partir de cela on rencontre les *litterae patentes* et les *litterae clausae* moins chères. L'usage de certification des chartes fut — près de la sigillation — la chirographie jusqu'en 1290. Pourtant, le plus important des outils de la certification même des la première charte connue, fut la sigillation. Le chapitre de Pozsega utilisa dans un premier temps un seul sceau, les privileges, les *litterae patentes,* les *litterae clausae* furent corroborées par le même sceau; on n'utilisa pas le petit sceau. Deux cachets furent usés dans le chapitre jusqu'en 1353, le changement de sceau se fit entre 1263 et 1268. Le chartes furent écrites jusqu'à la fin de l'époque examinée uniquement sur parchemin, le papier en tant que matériel plus vulnérable ne fut pas encoèr en usage à Pozsega. L'activité de *locus credibilis* du chapitre de Pozsega s'étendit au 13e siècle presqu'uniquement au comitat de Pozsega. Au 14e siècle elle monta à une extension plus grande qu'auparavant. Le territoire de base resta celui du comitat de Pozsega, mais une masse de plus en plus grande des demandes vinrent au chapitre des comtats voisins, Verőce et Kőrös. Le responsable de la délivrence des chartes de crédit public fut au début le *custos* par défaut du titre de *lector*. Ce dernier fut établi á Pozsega à la fin du 13e siècle et à partir de cela la surveillance de l'activité de *locus credibilis* fut présidé par le *lector*. L'établissement d'une „chancellier chapitral", groupe séparé spécialement pour la délivrence des chartes á l'intérieur du chapitre, est vraisemblable dans les années 1290, bien qu'on ne rencontre le titre de notaire de chapitre qu'en 1335. Le chapitre de Pozsega fut, apres le chapitre de Zagreb, la plus important jusqu'au milieu du 14e siècle parmi ceux des parties d'outre-Drave. Malgré les désolations remarquables on compte 126 chartes délivrées á Pozsega.

THE CHAPTER OF POZSEGA AS A FORUM ENTRUSTED WITH NOTARIAL FUCTIONS PRIOR TO 1353

by László Koszta
(Summary)

One of the centres of literacy in southern Hungary beyond the Drava river was the chapter of Pozsega. The joint chapter was brought about towards the end of the 12th century and started to issue authentic deeds of charters as soon as the 1220s. The first surviving document is unfortunately seriously damaged but its book hand and the formulas used in it prove that the issue of documents could not have been regular in the first decades, probably until the 1250s. In this early period the charters mostly granted privileges. From the 1270s cheaper patents and letters close were also issued. Besides sealing, the charters were authorized also by *chirographum* till the 1290s. Nevertheless, the most important means of authorization was sealing from the very beginning.

The chapter of Pozsega used one seal for all kinds of documents, and no small seal was used. Two matrixes were used before 1353. The new one came to be used some time between 1263 and 1268. Documents were written on thin skin throughout the whole period, since paper was considered too damageable.

In the 13th century the activity of the chapter of Pozsega as a place with notarial functions was limited nearly exclusively to Pozsega county. From the 14th century its authority was, however, extended to Verőce and Körös counties as well. Since in the beginning there was no *lector* at the chapter, the issue of authentic documents must have been led by the *custos*. In the late 13th century the lectorate was organized, so this type of activity came to be controlled by the competent prebend. A special office called chancellary (*hiteleshelyi kancellária*) was brought about in the 1290s, though a chapter's notary is mentioned only in 1335. The Pozsega chapter was second in importance as a place with notarial functions beyond the Drava river until the middle of the 14th century after Zagreb. One hundred and twenty-nine of its charters survive.

Csernus Sándor

ZSIGMOND ÉS A HUNYADIAK A KÖZÉPKORI FRANCIA TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Az európai történelem 13–15. századi forrásanyagának tanulmányozása arra enged következtetni, hogy a középkor folyamán a latin nyelvű anyag mellett különleges szerepet játszott a francia nyelvű történetírás, melynek érdeklődése és hatóköre messze meghaladta a Francia Királyság területén zajló események bemutatását, komoly bázisai alakultak ki Franciaországon kívül (a Brit szigetektől a Szentföldig), foglalkozott mindennel, ami a kereszténység egészét érintette, és (a 12–13. század fordulójától kezdődően) különösen fontos szerepet játszott Nyugat-Európa sokrétű expanziójának követésében és bemutatásában.[1] Ilyen körülmények között természetes, hogy az expanzió egyik fő vonalában elhelyezkedő, abban fokozatosan részt vállaló, s a korabeli európai dinasztikus kapcsolatrendszerbe is mind szilárdabban beilleszkedő Magyarország története szempontjából sem érdektelenek a francia nyelvű történetírás információi: még akkor sem, ha tudjuk, hogy valójában ezek a művek nem, (vagy nem elsősorban) az eddig ismeretlen új információk tömegével gazdagítják tudásunkat, hanem mindenekelőtt a korabeli Magyarország-kép komplexebb felrajzolásához, az ország helyének meghatározásához szolgáltatnak fontos, gyakran színes adalékokat, s belőlük nem elsősorban az hámozható ki, hogy mi történt a kancelláriákban, hanem

[1] Kiindulópontként lásd *Potthast, A.:* Wegweiser durch die Geschichtswerke des Europäischen Mittelalters bis 1500, Bibl. Hist. Med. Aevi, Berlin, 1896, I-III., Az 1949-ig összegyűjtött francia anyagot tartalmazza *Robert Bossuat:* Manuel bibliographique de la littérature française du Moyen Age, Paris, 1951., és kiegészítései, Paris, 1961., valamint *Monfrin, J.-Vielliard, F.:* Troisième supplément, I., Paris, 1986., II., Paris, 1991., *Balard, M.:* Bibliographie de l'histoire médiévale en France (1965–1960), Paris, 1992., *Bossuat, R.-Pichard L.-De Lage, G. R.:* Le Moyen Age, in: Dictionnaire des Lettres Françaises, (dir. par G. Grente), Paris, 1964., (jav. kiadás: G. Hasenhohr és M. Zink, Paris, 1992), – a továbbiakban DLF. A vonatkozó fontos alapmunkák közül vö. *Nisard D.:* A franczia irodalom története I. (ford. Szász K.), Bp. 1982., *G. Lanson:* Histoire illustrée de la littérature française, Paris (Hachette) év n., *Bédier J.-Hazard, P.:* Histoire de la littérature française illustrée, I., Paris (Larousse) év n., *Zink, M.:* Introduction à la littérature française du Moyen Age, Paris, 1992., *Uő.:* Littérature française du Moyen Age, Paris, 1992., vonatkozó részeit, továbbá *Lefebvre, G.:* La naissance de l'historiographie moderne, Nouvelle Bibl. Scientifique (dir. F. Braudel), Paris, 1971., 223–232, 252–273., *Galbraith, V. H.:* Historical Research in Medieval England, London, 1951., *Sayers, W. J. S.:* The Beginnings and Early Development of Old French Historiography (1100–1274), Ann Arbor (Michigan), 1967., *Hay, D.:* History and Historians in France and England during the Fifteenth Century, Bulletin of the Inst. of Hist. Rech., XXXV, 1962, 111–127., *Doutrepont, G.:* La littérature française à la Cour des ducs de Bourgogne, Philippe Le Hardi, Jean Sans Peur, Philippe Le Bon, Charles Le Téméraire, Paris, 1909., *Arnould, M. A.:* Historiographie de la Belgique des origines à 1830, Bruxelles, 1947., újabban alapmunkának számít a Grundriss der romanischen Litteraturen des Mittelalters, I-XI., Heidelberg (megj. folyamatosan 1972-től, a továbbiakban: GRLMA.), *Moisan, A.:* Répertoire des noms propres des personnes et des lieux cités dans les chansons de geste françaises et oeuvres étrangères dérivées, Publ. Romanes et Françaises, n° 172, I./1–2., Genève, 1986.

sokkal inkább az, ami a világi elitet, vagy a műveltebb köznépet érdekelhette Magyarországgal kapcsolatban.[2]

Régóta ismeretes, hogy a korai francia irodalom valójában már születésétől kezdődően tartalmaz magyarokra vonatkozó információkat (különösen az epikus költészet, a *chanson de geste*-ek), s köztudott, hogy a magyarok nem hiányoznak a legelső francia nyelven alkotó történetírók műveiből sem.[3] Az első alkotások kezdetben még vagy a *latin* anyaghoz, vagy a francia *geszták* világához és nyelvezetéhez kapcsolódtak, később azonban a francia nyelvű történetírás mindinkább önálló életre kelt: érdeklődési köre, szempontjai, változatos témái, művelői és közönsége is fokozatosan más lett, mint a tudós latin nyelvű történetírásé. Születése és kibontakozása a középkori szellemi fellendülés nagy korszakának, a 13. századnak a hozománya, és az egyre inkább visszaszoruló latin nyelvű krónikairodalom mellett kiemelkedő fontosságú alkotásokat hozott létre egészen a 15. század végéig. A francia nyelvű történetírás általában véve, és szinte természetesen követte a magyar-francia kapcsolatok mélységét, intenzitásának ritmusát.[4] A francia (illetve általában a *neolatin*) történetírás anyagának az

---

[2] A középkori francia történetírás fejlődésének általános kérdéseire lásd *Guenée, B.:* Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval, Paris, 1980., *Uő.:* Histoire, annales, chronique. Essai sur les genres historiques du Moyen Age, Annales ESC, Paris, (1973), 997–1016., *Bourdé, G.-Martin, H.:* Les Écoles historiques, Points. Histoire, Paris, 1983., *Ehrard, J.-Palmade, G. P.:* L'Histoire, Coll. „U"., Paris, 1965. GRLMA XI., La littérature historiographique des origines à 1500 (dir. H. U. Gumbrecht-U. Link-Her-P. M. Spangenberg), 1./II. rész anyagát. A nyugat-európai (s ezen belül a francia) magyar vonatkozású anyagra a legtöbb használható bibliográfiai támpontot adja *Kosáry D.:* Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába, I. Bp., 1951., továbbá *Kont, I.:* Bibliographie française de la Hongrie, Paris, 1913., *Áldásy A.:* A XV. század nyugati elbeszélő forrásai, Magyar Tört. tud. kézikönyve, (szerk. Hóman B.)., I/7. C., Bp. 1928., továbbá *Toulouze, H.:* Bibliographie française de la Hongrie, Le Moyen Age, Szeged, 1996. (Elektronikus változat, elérhető a JATE Közp. Kvtár szerverjén).

[3] A korai francia irodalom és történetírás magyar kapcsolódásaival főleg Birkás Géza, Eckhardt Sándor, Karl Lajos, újabban pedig Sz. Jónás Ilona és Szabics Imre foglalkoztak. Munkáik közül lásd elsősorban *Birkás, G.:* Les Hongrois dans la Chanson de Roland, (REHFO) 1924, n° 2–3, 192–195., *Karl, L.:* La Hongrie et les Hongrois dans les chansons de geste, Rev. des Langues Romanes (a továbbiakban RLR), Paris, 1909, n° 51, 1–38., *Uő.:* Florence de Rome et la vie de deux saints de Hongrie, RLR, n° 52, 163–180., *Eckhardt, A.(lexandre):* Hervis de Metz et les Hongrois, in: Franco-Hungarica, Paris, I. 215–224. (repr. Genève, 1972.), *Uő.:* La Manékine, fille de Salomon roi de Hongrie, REHFO, Paris, (1925), n° 3–4., 280–284., *Sz. Jónás I.:* Szent Honorátusz 13. századi verses legendája, Sz. (1992), 5–6. sz., 634–645., *Szabics, I.:* La Hongrie et les Hongrois dans *Le Petit Jehan de Saintré* d'Antoine de La Sale (megj. előtt). A kései középkor anyagára *Csernus, S.:* Mutation de l'historiographie française et élargissement de son horizon au XVe siècle. Un exemple: „les affaires de Hongrie", Acta Univ. Szeg., AH. LVXXXVII., Szeged, 1988, 3–18., *Uő.:* Les Hunyadi vus par les historiens français du 15e siècle, in: Mathias Corvinus and the Humanism in Central Europe, szerk. Klaniczay T.-Jankovics J., Bp. 1995. (A 13-15. sz.-i francia nyelvű forrásanyagban több mint száz, magyar vonatkozásokat is tartalmazó mű található. V. ö. Magyar vonatkozású frania források kislexikona és bibliográfiája, in *Csernus S.:* A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarorzág (13–15. sz.), Szeged, 1997, (PhD ért., 1. sz. melléklet).

[4] Ezek a források hazánkban csak részben ismertek. Így mindenekelőtt Geoffroy de Villehardouin, Robert de Clari, Jean de Joinville és Philippe de Commynes műveit, s e művek magyar vonatkozású részeit szokták megemliteni, valamint a burgundi udvar történetírói közül Georges Chastellainét. A teljes kép azonban ennél sokkal gazdagabb, s az alábbiakban a „második vonalbélinek" számító történetírók műveire is részletesebben ki fogunk térni. Magyarul ennek az anyagnak csak egy töredéke hozzáférhető; többnyire rövidebb szemelvények állnak rendelkezésre. Teljes fordítás: *Geoffroy de Villehardouin:* Bizánc megvétele (ford. Szabics I.), Bp. 1985., *Antoine de La Sale:* Jean de Saintré lovag (ford. Szabics I.) és a Roland Ének (ford. Rajnavölgyi G.), Bp. 1996., bő válogatás: Froissart krónikája (ford. Kulcsár Zs.), Bp., 1971. A történetírásban bekövetkező általános folyamatokra lásd *Guenée,* Histoire..., 200–247, 300–331, 332–366., a magyarországi tendenciákra *Kristó Gy.:* História és kortörténet a Képes Krónikában, Gyorsuló Idő, Bp., 1977.

átfogóbb tanulmányozására régiónkban főleg a román történészek vállalkoztak (mindenekelőtt Iorga és Marinescu), olyannyira, hogy a francia anyag Közép-Kelet Európára vonatkozó megállapításainak alaposabb feldolgozását is gyakorlatilag ők végezték el, s tették hozzáférhetővé francia nyelven a francia történetírás művelői számára.[5]

Vizsgálódásunk ezúttal nem fog kiterjedni a magyar-francia kapcsolatok egészére, tanulmányunk tehát nem a 15. századi magyar-francia kapcsolatok története, csupán azokra az eseményekre koncentrál, amelyekről forrásanyagunk tájékoztatást ad: így (szövegeink optikáján átszűrve) valójában a Nagy Lajos halálát követő évektől a Mátyás uralkodásáig terjedő időszak egyes fejezeteinek franciaországi bemutatását követhetjük nyomon.

A legelső ami szembetűnik, hogy már a 14. század utolsó két évtizedében a francia történetírás Magyarország iránti érdeklődésében a korábbi időszakhoz viszonyítva is igen erőteljes növekedést tapasztalhatunk.[6] Ráadásul ez az érdeklődés korántsem a véletlen műve, hiszen számos *nemzetközi politikai* szempontból is lényeges magyarázata van: közöttük mindenekelőtt az egyházszakadás megoldásában, illetve a török előrenyomulásával, az eretnekség térhódításával szemben játszott magyar szerep jelentőségét ugyanúgy megemlíthetjük, mint a lassúbb, de a társadalmi feszültségektől kevésbé terhelt és egyenletesebb fejlődést produkáló közép-európai régió általános gazdasági és politikai *felértékelődését*.[7] Tehát Közép-Európa, különösen pedig Magyarország, több szempontból is az érdeklődés első vonalába kerülhetett, ami teljesen természetes módon követhető nyomon a francia politikában, következésképp a francia historiográfiában is.

A francia politika és a francia történetírás Magyarország felé fordulásának fontos összetevője volt az a körülmény, hogy Nagy Lajos halálakor fel lehetett éleszteni a francia–magyar dinasztikus házasság korábban meghiúsult tervét, és hogy a magyar

---

[5] Az európai nagy könyvtárakban manapság is Iorga és Marinescu művei adják a tárgykörben hozzáférhető anyag döntő részét. Olyan, nagy tapasztalattal és erudícióval megírt tanulmányokról van itt szó, amelyek nem minden esetben tudták elkerülni az erősen nemzeti hangvételű történetírás csapdáit, s megállapításaik gyakran szinte változtatás nélkül kerülhettek bele a korral foglalkozó nyugat-európai feldolgozásokba. Lásd mindenekelőtt Nicolae *Iorga, N.:* Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle, Paris, 1989., *Uő.:* Les aventures „sarrazines" des Français de Bourgogne au XVe siècle, in: Mélanges d'Hist. Générale de l'Univ. de Cluj I., Cluj, 1927., 7–56., valamint *Marinesco, C.:* La politique orientale d'Alphonse V d'Aragon, roi de Naples (1416–1458), Barcelona, 1994. c. egybegyűjtött reprint tanulmányait., vagy újabban *Ciobanu, R. S.:* Les chroniqueurs français de la VIe croisade et les Roumains de l'aire de la latinité orientale, in: Nouvelles Études d'Histoire, Acad. des Sc. Soc. et Pol., publ. à l'occasion du XVIe Congrès International des Sc. Hist., Stuttgart, 1985., Bucarest, 1985., 157–176. A 15. századi francia anyagból bőven merít *Lacaze, Y.:* Politique „méditerranéenne" et projets de croisade chez Philippe le Bon: de la chute de Byzance à la victoire chrétienne de Belgrade (mai 1453-juillet 1456), Annales de Bourgogne, XLI., n° 161–162, (1969), I-II., 5–42, ill. 81–132. A magyar vonatkozásokat egybegyűjtve *Eckhardt, A.:* De Sicambria à Saint-souci. Histoire et légendes franco-hongroises, Bibl. de la Revue d'Hist. Comparée, II., Paris, 1943.

[6] *Kosáry*, 109–111., *Áldásy*, 15–16., *Gabriel, A.:* Les Rapports dinastiques franco-hongrois au Moyen-Age, Bp., 1944., 38–51.

[7] „Európa friss erői Keleten vannak. Lengyelországban, Csehországban és Magyarországon... Ez a három monarchia modern állammá akar válni..." *Autrand, F.*: Charles VI., 140–143, 142. *Guenée, B.:* L'Occident aux XIVe et XVe siècles, Nouv. Clio, Paris, 1981, 64, 68, 123, 146–147, 166, 179, 198, 220, 247., *Malowist, M.:* The Problems of Growth of the National Economy of Central-Eastern Europe in the Late Middle Ages, The Jurnal of. Eu. Eco. Hist 3., (1974), n° 2., 319–357., *Tapié, V. L.:* Monarchie et peuples de Danube, L'Histoire sans frontières, Paris, 1969, 19–20., *Bryce, J.:* A Római Szent Birodalom (ford. Balogh Á.), Bp., 1903, 196–199, 261–295., *Engel P.*: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig, in: Magyarok Európában I, Bp. 1996., 266–314, 325–336.

királyi udvarban — az itáliai Anjou és a császári luxemburgi orientáció mellett (és nem kis mértékben) *velük szemben* — létezett egy francia Valois párt is: mint ismeretes, ezeknek a pártoknak a meglehetősen heves összecsapása a trónutódlás (illetve két esetben a királlyá koronázott Mária férjének megválasztása) kapcsán éleződött ki. Ez a rivalizálás — mely a két trónkövetelőt, Luxemburgi Zsigmondot és Valois Lajost *„egy életre"* szólóan állíthatta volna szembe egymással — jelent meg először a francia történetírás lapjain.[8]

A Zsigmond-kor jó fél évszázadára vonatkozó elbeszélő források további adatai nem oszlanak meg egyenletesen: a legtöbb információt és kommentárt a 14. század utolsó két évtizedének eseményeivel (Nagy Lajos utódlása, illetve Nikápoly), valamint Zsigmond konstanzi tevékenységével összefüggő közvetítő szereppel (különösen a párizsi és londoni út) kapcsolatban adják, a többi kérdés sporadikus adatok, illetve kommentárok formájában van csak jelen. Tekintettel arra, hogy ezeknek a forrásoknak a felhasználtsági, illetve hazai ismertségi szintje is erősen különböző, az alábbiakban arra törekszünk, hogy — egyrészt átfogóbb képet adjunk a magyar vonatkozásokat tartalmazó francia elbeszélő források egészéről, másrészt pedig (egy részletesebb forrásfeldolgozás segítségével) — igyekszünk pótolni a főbb hiányokat.

Ennek értelmében a Zsigmond-korra vonatkozó anyagot *három* alfejezetre osztjuk, amelyekben *először* a Zsigmond *trónrakerülésével* és a *nikápolyi* ütközettel kapcsolatos információkat, illetve kommentárokat foglaljuk össze, *másodszor* a százéves háborúban való *közvetítési* kísérletet (különös tekintettel a *párizsi* látogatásra), valamint Zsigmond *konstanzi* tevékenységének francia visszhangját, *harmadszor* pedig a közvetítési kísérlet és a konstanzi zsinat utáni, Zsigmond haláláig terjedő korszakot, amikor is többnyire rövidebb és csak esetleges információk kerülnek a francia történetírás lapjaira Zsigmond *husziták* elleni harcairól, a római *császárkoronázásról*, illetve a *bázeli* zsinattal összefüggő eseményekről. Az információk *„sűrűsödési pontjai"* a nikápolyi hadjáratnál és Zsigmond párizsi látogatásánál tapasztalhatók: az előbbinél a vállalkozás „egész kereszténységet" érintő jellege és a már hagyományosan nagy arányú *francia részvétel* miatt, a második esetben a befolyása *tetőpontjára* érkezett *békeszerző császár* személyes jelenléte és közvetítő tevékenysége okán.[9]

---

[8] *Csernus*, Mutation..., 8–10.

[9] Zsigmond Franciaországgal kapcsolatos diplomáciai tevékenységét több magyar, illetve francia nyelvű tanulmányban igyekeztem földolgozni. A tanulmányok részletes jegyzetanyagot tartalmaznak. A hely kímélése céljából itt csak a leglényegesebb hivatkozásokra fogok kitérni. V. ö.: A zsigmondi magyar állam külpolitikája 1420-ig, különös tekintettel Nyugat Európára (dokt. ért.), Szeged, 1978., A nemzetközi kapcsolatok rendszerének átalakulása Nyugat-Európában a 15. sz. elején, Acta Univ. Szeg. AH., LXXVI, Szeged, 1983, 11–23., A 15. századi francia útleírások Magyarország-képe, in: Régi és új peregrináció Magyarországon. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon, Bp. – Szeged, 1993, 1006–120., Francia források Zsigmond párizsi tartózkodásáról (1416 március), in: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére, szerk. Koszta L., SzKM., Szeged, 1995, 103–141., Quelques aspects européens du conflits armagnac-bourguignon: Sigismond et la France des partis, in: Violances et Contestations au Moyen-âge, CTHS, Actes du 114e Congrès National des Soc. Sav. 1989, Paris, Paris, 1990., Sigismond et la soustraction d'obédience: une doctrine de politique internationale? in: Crises et Réformes dans l'Église de la Réforme Grégorienne à la Pré-Réforme, CTHS, Actes du 115e Congrès National des Soc. Sav. 1990, Avignon, Paris, 1991, 315–335.,Voyage, récit de voyage et la Hongrie dans la littérature historique française des 14e et 15e siècles, in: Écrire le voyage, par Gy. Tverdota, Paris III – Sorbonne Nouvelle, Paris, 1993, 275–290.

1./ Luxemburgi Zsigmond, a rivális és a szövetséges

Az alábbiakban azokat forrásokat tekintjük át, amelyek Luxemburgi Zsigmond és Valois Lajos Anjou Mária *kezéért* (ha lehet ezt a lovagias elemeket és érzelmeket valószínűleg teljesen nélkülöző versenyfutást így felfogni), s ezáltal a magyar trónért folytatott vetélkedést és Zsigmond trónrakerülését írják le, majd pedig azokat a beszámolókat, amelyek a keresztény Nyugat-Európa utolsó nagy *„középkori* és *lovagi* ihletésű" törökellenes vállalkozásáról, a nikápolyi hadjáratról állnak rendelkezésünkre.

Mint ismeretes, a házassági tervek második felvonásában, Erzsébet özvegy királyné (Garai Miklós nádor támogatásával) Franciaországi Lajost Máriával kívánta összeházasítani, sőt — az elterjedt középkori gyakorlat szerint — a házasság megkötésére követek útján *per procura* sor is került. A hazájában komoly politikai befolyással rendelkező Lajos grófnak, V. Károly fiának és az 1380 óta trónon lévő VI. Károly király öccsének esetleges magyar trónra kerülése — azon túl, hogy meglehetősen komoly francia politikai orientációt tételezett föl — nagyjelentőségű és néhol igen merésznek látszó külpolitikai tervekhez kötődött.[10]

Mint láttuk, a magyar király, pápai ösztönzésre, már az első kísérlet alkalmával is a közös itáliai (nápolyi) törekvések és a magyarországi utódlás megszervezése érdekében kereste a kapcsolatot a Valois-házzal. A helyzet valamelyest változott, és ezúttal már a fő cél a magyar korona megszerzése volt, hiszen a nápolyi trónért Anjou I. majd II. Lajos folytatott harcot. Ugyanakkor a tervezett magyar—francia házasság a francia politika szempontjából közvetve és közvetlenül is jelentős előnyökkel kecsegtetett, és az avignoni pápa érdekei ismét világosan megjelentek az elképzelés mögött: nem kisebb tervről volt itt szó, mint hogy megpróbálják Magyarországot egyértelműen az avignoni pápa oldalára vonni, hogy mintegy „magyar kooperációban" megnyissák számára az utat Róma felé; hogy Lombardia mögött kialakuljon egy francia befolyású hatalmi bázis, mely egyúttal képes lehetett volna ellensúlyozni a császárként (és nem utolsó sorban cseh királyként) alaposan megnövekedett tekintélyű Luxemburgok hatalmát; miáltal biztos támaszt találhatott volna a „császárság hátában" sőt, felvetődött egy döntően Lombardiára alapozódó „Adriai Királyság" (*Royaume d'Adria*) létrehozásának a terve is, mely — a császárság és a pápai állam közé ékelődve alaposan megváltoztathatta volna a térség politikai erőviszonyait. Bármennyire is politikai fantazmagóriának tűnik ez a terv, a korabeli hatalmi tényezőket foglalkoztatta, lépéseiket befolyásolta, törekvéseiket motiválta.[11]

---

[10] A közép-európai dinasztiák házassági politikájára lásd *Mályusz E.:* Zsigmond király uralma Magyarországon, Bp., 1984, 7–21., „Louis de France" törekvéseire *Autrand, F.:* Charles VI, Paris, 1986, 179–188. és *Wenczel G.:* I. Mária királynénak Lajos orléans-i herceggel per procura véghezment házasságáról, MTA Értesítője, Bp. 1851., *Áldásy A.:* Adalék Mária királynő diplomáciai összeköttetéséhez, Sz., n° 30, (1896), 542–550. A dinasztia meggyökeresedési folyamatára *Székely Gy.:* Luxemburgi Zsigmond, egy közép-európai uralkodó, in MZSKK, I., 29–69., *Klaniczay, G.:* Le culte des saints dynastiques en Europe Centrale. Angevins et Luxembourg au XIVe siècle, in L'Église et le peuple chrétien dans les pays de l'Europe du Centre-Est et du Nord, École Française de Rome, Roma, 1990., 221–247. és *Uő.:* Az uralkodók szentsége. Magyar dinasztikus szent-típusok középkori európai összehasonlításban, (Kandidátusi ért. Függelék), Bp. 1994.

[11] Így az avignoni pápának északról (Orléans-i Lajos) és délről (Anjou Lajos) garantált támogatói akadhattak volna, miközben a magyar erők ismét mozgósíthatók lehettek volna a nápolyi Anjou-ház képviselőivel, jelen esetben Kis Károllyal szemben, a vele kemény harcban álló ún. Valois-Anjou ház érdekében. *Favier, J.:* Le Temps des principautés, Histoire de la France II., Paris, 1984,

Ha mindehhez hozzáadjuk azt a presztízst és hatalmi tekintélyt, melyet Magyarország az Anjouk idején szerzett magának, a magyar trón önmagában is a korabeli Európa egyik legvonzóbb országának birtoklását jelenthette. A francia-magyar dinasztikus megállapodás terve számíthatott mindazon erők támogatására, amelyek a Luxemburgok hatalmának növekedését veszélyesnek látták és a *schizmát* követően az avignoni pápaság érdekkörébe számították magukat. Ugyanakkor természetesen ez az elképzelés nem volt ínyére az *ellenérdekelt* feleknek, különösen nem lehetett népszerű a nápolyi Anjouk örököseinek (Kis Károly, majd Nápolyi László) körében, akik ily módon Közép-Európában (átmenetileg) és Dél-Itáliában (folyamatosan) is szembekerültek a francia Valois-ház jelöltjeivel. Dél-Itáliában az ún. II. Anjou-ház trónkövetelője, Lajos, majd a fia folytatott velük véres harcot a nápolyi trón birtoklásáért. A terv a Luxemburg-dinasztia tagjainak sem nagyon lehetett a tetszésére, noha — érdekes módon — *nyílt konfliktust* a Luxemburgok és a Valois között nem tapasztalhatunk, legalábbis messze nem olyan mértékben, mint ahogy az a dél-itáliai területek birtoklásáért folytatott rivalizálás során a nápolyi Anjou-k leszármazottai és a Valois trónkövetelő harcában volt látható. A fentieken kívül természetesen ellenérdekeltek voltak mindazok az erők, amelyek nem az avignoni pápát és vele együtt a korábbi időszakokban nyomasztó *francia* befolyást kívánták Rómába „exportálni", hanem a schisma megoldására más változatot kerestek.[12]

A Nagy Lajos leányával, Máriával való házasság tervét már határozottan *Zsigmond-ellenes* éllel vetette föl ismét Erzsébet anyakirálynő és Garai Miklós nádor köre: a párizsi megállapodás, majd a *per procura* házasság látszólag lépéselőnyhöz juttatta a francia pártot és Valois grófját, aki már meg is tette az előkészületeket annak érdekében, hogy Magyarországra induljon és trónját elfoglalja. Ebben — mint ismeretes — Zsigmond gyors akciói akadályozták meg, aki a Nagy Lajossal kötött korábbi szerződés (erről francia forrásaink nem tudnak, vagy nem akarnak tudni) értelmében, jogait meglehetősen *erőszakosan* de legalábbis eléggé *„fenyegető módon"* érvényesítette, és elérte, hogy a „francia férj" megérkezése előtt nőül vehesse Mária királynőt.[13]

Ezzel a Lajos halálát követő trónviszály természetesen még nem zárult le, de a helyzet Valois-megoldása gyorsan és végérvényesen lekerült a napirendről, és Franciaországi Lajos volt az első, aki így *„kiesett"* a magyar koronáért folyó versenyből. Tanulságos lesz megnézni, hogy a francia történetírás hogyan reagált erre a nem

336, 342, 419, *Mályusz,* Zsigmond király..., 16., *Coville, A.:* Les premiers Valois et la guerre de Cent Ans (1328–1422), Histoire de la France illustrée depuis les origines jusqu'à la Révolution, (dir. E. Lavisse), IV/ 1., 289–290, 301–302, 312–314., *Durieux, J.:* Le Royaume d'Adria, Revue des Questions Historiques, n° 28, 1886. Jól mutatja a dél-itáliai tervek fontosságát, (helyzetrajznak és politikai programnak is beillik), hogy a saint-denis-i krónikaíró, Michel Pintoin, művét az „An du Seigneur" mellett a pápa (ill. pápák), a császárok, a francia király, az angol király és a *szicíliai* király uralkodásának évei szerint is datálja.

[12] Az egyházszakadással kapcsolatos francia és magyar törekvések találkozási pontjaira *Fraknói V:* Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkel, I–II., Bp. 1901–02., I., pp. 256–338. *Mályusz E.:* A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog, Ért. a Tört. Tud. Köréből, új sor. n° 9., Bp. 1953., 22–36., továbbá főleg *Valois, N.:* Le Grand Schisme d'Occident, I–IV., Paris, 1896–1902, vonatkozó részei, *Rapp, F.:* L'Église et la vie religieuse à la fin du Moyen-Age, Nouv. Clio, Paris, 1981. 63–81, 54–62., *Favier;* Le Temps..., 347–350., *Coville,* 314–321, 352–363.

[13] *Mályusz,* Zsigmond király..., 14–16.

igazán szokványos helyzetre, amikor a korabeli keresztény Európa egyik legjelentősebb országának trónján, megkoronázott királyként ülő királynő házasságának sorsa egyfajta sajátos *„versenyfutásban"* dőlt el.

Először is azt hihetnők, hogy Zsigmond akciója a Luxemburgok és a Valois-ház között valamiféle mélyebb konfliktushoz vagy ellenségeskedéshez, de legalábbis időleges nézeteltéréshez vezetett. Az a két krónika, melyet erre a korszakra a legmegbízhatóbb forrásnak tekinthetünk, Froissart és Pintoin krónikája; valójában a többiek is, forrásként rendre az ő műveikhez nyúlnak vissza.

Jean Froissart két fejezetben tér ki erre a problémára, és ezek a fejezetek magyarul is hozzáférhetők. A szövegek mindkét esetben az 1385-ös esztendőnél szerepelnek, de az eseményeket *nem folyamatukban* hanem inkább azoknak *megtörténte után* mondják el. Erre világosan utal a *„Valois grófjának és Magyarországi Margitnak a házasságáról (1385)"* c. fejezet, mely a francia Anjou Lajos és Durazzoi Károly Apuliában és Nápoly környékén, a Nápoly-Szicíliai Királyság birtoklásáért folytatott háborúskodásának leírásával indít, és elmondja azt is, hogy Magyarország királynéja *„félni kezdett"*, hogy Durazzoi Károly *„leányait kitúrja az örökségből, és ezért megölette Károly urat"*, akiknek *„halálhíre nagy újság volt mindenfelé, és jó ürügyet szolgáltatott a nápolyi királyné és fia, az ifjú Lajos király háborújának folytatásához"*. Látható ebből, hogy Froissart Kis Károly halálát nem is igazán a magyar trónutódlással összefüggésben szemlélte, hanem egy másik, a francia udvart nyilvánvalóan sokkal jobban foglalkoztató problémakörhöz, a második Anjou-ház nápoly-szicíliai királysággal kapcsolatos esélyeihez kapcsolva említette meg.[14]

A részlet alapján talán nem túlságosan vonzó és bizalomkeltő (bár a nyugateurópai udvarok gyakorlatától korántsem eltérő) *miliőnek* a bemutatása után Froissart összefoglalja a magyar trón utódlásának kérdésével kapcsolatos mondandójának lényegét és megadja kommentárjainak első részét, mely kétségtelenül egyfajta jólinformáltságról tanúskodik és a kínálkozó lehetőséget is meglehetősen csábító színben tünteti fel. Froissart szövege, azon kívül, hogy a nevekben téved (s így pl. Máriát Margitként, Zsigmondot majd Henrikként említi), jól írja le a konkrét helyzetet és nemcsak az adott problémakörrel kapcsolatban közöl érdekes adatokat és kommentárt, hanem a francia belső helyzettel kapcsolatban is, hiszen egy félmondatban utal az V. Károly utáni francia monarchia korai szakaszának működési mechanizmusára, melyben a *király nagybátyjai*nak speciális szerep jut. Mindenesetre egyértelmű, hogy *„Franciaországi Lajos, Magyarország királya"* a tervet kellőképpen komolyan vette, hogy a francia udvarban a *„magyarországi ügyek"* és az *„itáliai ügyek"* között szoros összefüggést láttak, s így törekvéseikben egyértelműen felfedezhető a *Kelet* iránti vonzódás (a célpont Itália, a Balkán és Jeruzsálem), megfigyelhetőek hagyományos *francia expanziós* törekvések. Ugyanakkor világosan érződik, hogy a magyarországi helyzetet a francia udvarban is *veszélyesnek* tartják, amennyiben (legalábbis Froissart szerint) a *„franciaországi bárók"* maguk is némi aggodalommal tekintenek a dolgok alakulása elé. Az aggodalomnak ezt a kifejeződése talán annak is tulajdonítható, hogy a szóbanforgó rész már a későbbi tragikus események (Kis Károly halála) ismeretében

[14] *Jean Froissart:* Chronique de France, Engleterre et des pays voisins, ed. Kervyn de Lettenhove: Oeuvres de Froissart, Bruxelles, 1867–1879, 28 köt., X., 342–344., és *Froissart Krónikája*, II. könyv, 219–220.

íródott, és talán ezért nem érezhető benne a franciaországi király-jelölt részéről sem az elsöprő elszántság, hogy a magyar trónt mielőbb birtokba vegye: a kideríthetetlen, kusza és veszélyes, ráadásul *távoli* Magyarország helyzete valószínűleg — a *„nagy megtiszteltetés és szerencse"* ellenére sem — volt elég vonzó ahhoz, hogy Franciaországi Lajos otthagyja azt a közeget, ahol valójában *nagyon is* otthon érezte magát, ráadásul olyan körülmények között, amikor még a dolgok „szerencsés" alakulása esetén még a francia koronára is igényt tarthatott. A későbbi Orléans-i Lajost tehát legalább annyi tényező csábította a maradásra, mint amennyi előnnyel kecsegtették a magyarországi lehetőségek arra, hogy belevágjon a magyarországi trónviszályba.[15]

Mint ismeretes, Zsigmond mindent eldöntő, gyors reagálására 1385 augusztusában, Budán került sor.[16] A Valois – Luxemburg fejedelmi *versenyfutást* tehát az ütőképesebb katonai és politikai pozícióban (ráadásul *földrajzilag* is előnyösebb helyzetben) lévő Luxemburgi Zsigmond 1385 augusztusában már egyértelműen megnyerte. Froissart, illetve informátorai a kronológiai bicsaklás ellenére pontosan érzékelték a helyzetet. Zsigmond akciója mindenesetre kényelmetlen helyzetet teremtett, amit valahogy a krónikásnak is fel kellett dolgoznia. Azt nem tudjuk meg tőle, hogy Valois Lajos hogyan reagált az eseményekre, Froissart azonban nem dramatizálja túl a helyzetet. Egy újabb fejezetben (*„Magyarországi ügyek /1385/"*), elmondja, hogy miközben a francia követség, és maga Valois Lajos, *„aki már el is indult és megérkezett a champagnei Troyes városába és elbúcsúzott a királytól és nagybátyjától, Burgundia hercegétől"* a *„német király, aki római császárnak is nevezte magát, s akinek volt egy Henrik nevű öccse, a brandenburgi őrgróf"* közbelépett, és *„franciaországi unokaöccse"* rovására, saját fivérét segítette a magyar trónra.[17] Mint írja, ügyesen és titokban cselekedett, hiszen még a magyar anyakirályné sem tudott tenni ellene semmit. Végül megállapíthatjuk, hogy néhány apróbb pontatlanság mellett, a *lényeget* megint csak jól mondja el Froissart; s ami különösen meglepő, az éppen a házasság meghiúsulásának

[15] Ezt az interpretációt valószínűleg megerősíti, hogy kronológiai tévedés is van a fejezetben: Froissart *előbb* említi Durazzoi Károly meggyilkolását (1386. február 7.), majd azt követően szól az újabb magyar házasságkötési kezdeményezésről (1384 március 7.) és a *per procura* házasság budai megkötéséről (1385 április) *Kronológia,* pp. 227–228. Egyébként Orléans-i Lajos magyar házassági terve idején még franciaországi lehetőségei sem zárultak le olyan egyértelműen, hiszen bátyja, Károly még nem házasodott meg (Károly esküvőjének időpontja 1385. július 17.), ráadásul egészsége meglehetősen labilis. Orléans-i Lajos számára ekkor még a francia korona sem volt elérhetetlen távolságban. *Autrand,* Charles VI, 179–188, 138–194, 150–168. A sors tragikus játéka, hogy Orléans-i Lajos később Párizsban lett gyilkosság áldozata (1407. nov. 23.); de valójában Zsigmondot leszámítva tragikus sors jutott a magyar trón többi várományosának, Kis Károlynak, Máriának és a valószínűleg mérgezés áldozatává lett Nápolyi Lászlónak (1414 aug. 6.) is.

[16] A Valois – Luxemburgi versenyfutást tehát az ütőképesebb katonai, politikai és földrajzi pozícióban lévő Zsigmond 1385 augusztusában már gyakorlatilag megnyerte: Zsigmondnak, Demeter esztergomi érsek közreműködésével ekkor sikerült érvényesíteni jogait, s házasságra lépnie Anjou Máriával. A francia párt visszaszorult, vezéralakja, Garai Miklós elvesztette a nádori méltóságot. *Mályusz,* Zsigmond király..., 14, 16.

[17] Zsigmond és a francia uralkodóház (vagyis a Luxemburgok és a Valois-k) rokoni kapcsolataira gyakran történik utalás. Ennek alapja elsősorban az, hogy V. Károly anyja, Bonne de Luxembourg, Zsigmond apjának, IV. Károly császárnak a testvére. Zsigmond tehát így nemcsak V. Károly unokatestvére, hanem Anjou I. Lajosnak (II. Anjou-ház), Jánosnak, Berry hercegének és Burgundiai Fülöpnek is. Zsigmond tehát VI. Károlynak, Valois Lajosnak és Félelemnélküli János burgundi hercegnek egyaránt az unokanagybátyja. *Favier, J.:* Dictionnaire de la France Médiévale, Paris, 1993, 155, 246–247.

szinte szenvtelen bemutatása: úgy tűnik, a franciák oldaláról — legalábbis Froissart részéről — nem érezhető semmi különösebb neheztelés Zsigmonddal szemben, sőt még igazi sajnálkozást sem tapasztalhatunk. A krónikás tényszerűen mondja el a tudomására jutott eseményeket, és az ügy kárvallottjának, Valois grófjának is csak a *könnyű szívvel* elfogadható *beletörődés* maradt.[18]

Tehát semmi sérelem, semmi bosszúvágy vagy revansra készülődés. A hosszútávú francia-luxemburgi együttműködés, mely a többé-kevésbé rendszeres egymásra utaltság és a közös politikai érdekek mentén szerveződött, elég szilárd volt ahhoz, hogy időnként kibírjon bizonyos konfliktusokat. *„Szemet hunytak felette"* — olvashattuk, s a bánkódás hiányát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a francia udvarban máris új feleség-jelölt után néztek; a létrejövő Visconti-házassággal pedig megteremtették a Valois uralkodócsalád későbbi következetes, makacs, Lombardia felé irányuló *házasodási* politikájának, illetve *dinasztikus expanziójának* az alapjait.[19]

Az *„ügy"* azért valószínűleg ennél valamivel mégiscsak kellemetlenebb lehetett, legalábbis voltak, akik úgy érezhették, hogy ennél *kellemetlenebb*. Ez a benyomásunk támad akkor, ha Michel Pintoin, vagyis „a Religieux de Saint-Denis"-féle krónikának a szövegét lapozzuk fel. Pintoin pontosságáról és jólértesültségéről ismert krónikája, melynek adatait (az 1380 és az 1400 közötti időszakra vonatkozóan) rendre Froissart szövegével szokták párhuzamba állítani, a magyar és a francia király közötti dinasztikus kooperáció tervéről, illetve Valois Lajos magyar házasságának ügyéről egy szót sem ejt.[20]

De ugyanilyen meglepetéssel tapasztalhatjuk, hogy miközben Anjou I. Lajos herceg, a *„szicíliai király"* akcióit meglehetős részletességgel mutatja be, nápolyi ellenfelének, Lászlónak („Lendislaus"-nak), a magyarországi kapcsolódásairól egyáltalában nem beszél. Annál feltűnőbb ez, ha látjuk, hogy a Birodalom ügyeiről, Angliáról, Spanyolországról de még Bizáncról, Skóciáról esetleg Örményországról vagy éppen a tatárokról, sőt a török előretöréséről is rendszeresen ad információkat: Magyarországgal kapcsolatban viszont az 1381 és 1395 közötti időszakot illetően mély hallgatásba burkolózik. Ilyen körülmények között azok a feltételezések maradnak számunkra, hogy a krónikába került magyar vonatkozású információk a szöveg csonkulása következtében *elvesztek* (erre a meglévő szövegrészekből nem lehet következtetni), hogy Pintoin egy *másik*, mára már *elveszett művében* vannak részletesebb adatok (azt tudjuk, hogy Pintoinnek voltak megírt, de ránk nem maradt szövegei), vagy pedig — amire érzésünk szerint a legtöbb közvetett adat utal — ez az epizód *szándékosan* maradt ki a krónikából.

Feltűnő az is, hogy a korabeli francia politikai élet egyik legfontosabb egyéniségéről, a házasodási „ügy" kárvallottnak tekinthető főszereplőjéről, Valois (később Orléansi) Lajosról sem nagyon esik szó mindaddig, amíg Valentina Viscontit nőül nem veszi. Ez még akkor sem nagyon magyarázható meg, ha tudjuk, hogy Pintoin nem nagyon szimpatizált az Orléansi herceg körével. Az utolsó kínálkozó alkalom.

---

[18] *Froissart*, X., 371–374., Froissart Krónikája, II. könyv, 228–230.

[19] *Coville*, IV/1., 297–298., *Froissart krónikája*, II. könyv., pp. 229–230. (Az Orléans-i Lajos és Valentina Visconti közötti házasságra 1389 január 27-én került sor.)

[20] A krónikás informáltságának ismeretében elég nehéz elképzelnünk, hogy a történtekről nincs tudomása. *Guenée, B.*: Michel Pintoin, in: Chronique du Religieux de Saint-Denys (ed. par M. L. Bellaquet), Préface, Paris, 1991, (repr.). 66–68.

amikor még megemlíthette volna a Saint-Denisi szerzetes Franciaországi Lajos magyar házassági terveit, az éppen a Visconti-leánnyal való házasságra vonatkozó rész; ez azonban rövid, lakonikus és nélkülöz minden elemzést, illetve kommentárt.[21]

A szöveg egy másik részének olvasása során tett megjegyzése is arra enged következtetni, hogy Pintoin mester valószínűleg *szándékosan* hagyta jótékony homályban ezt az epizódot: egy alkalommal ugyanis utal arra, hogy a *„szégyellni való dolgokat"* nem szívesen írja bele krónikájába, ... s mint ő maga írja, *„végül is nem kell mindenről beszélni..."*.[22]

A történetírók között tehát az epizóddal kapcsolatos legrészletesebb és legpontosabb információt Froissart krónikájában találhatjuk, akinek a véleménye valószínűleg jól tükrözi a francia udvar véleményét is; a Valois-k, igaz utólag, de kellő diplomáciával és könnyű szívvel mondtak le magyarországi jogaikról; mindenesetre a történteket semmiképpen sem tartják számon az *„emlékezetre méltó események"* között — s talán nem járunk messze a valóságtól, ha megállapítjuk, hogy árnyalatnyi eltérésekkel ugyan, de valószínűleg ugyanazt fejezi ki Froissart *kommentárja* amit Pintoin mester *hallgatása*...

A források által közölt adatokat számbavéve láthatjuk, hogy jól érzékelhetően más a helyzet a *török kérdéssel*, és annak századvégi „fénypontjával", a *nikápolyi* ütközettel kapcsolatban: az érdeklődés széleskörűbb, részletesebb, összefüggésben természetesen azzal, hogy az események kihatása is sokkal nagyobb horderejűnek tűnt. A nikápolyi ütközet előkészületeinek, lezajlásának és utóhatásának rendkívül nagy irodalma van, és számos korabeli forrás és későbbi feldolgozás foglalkozik vele. Mivel a fogságba esett franciák kiváltására a tartományaikban külön adókat vetettek ki, a *publicitásnak* még egy sajátos formája is gondoskodott arról, hogy a tragikus események és a török veszély a lehető legszélesebb körben ismertté váljon.[23]

---

[21] Pintoin nem szimpatizált ugyan az Orléans-i herceg körével, de azt semmiképpen sem tehette meg, hogy a korabeli francia politikai élet egyik legfontosabb személyiségéről ne vegyen tudomást. Más alkalommal nem is teszi, így többször is említi a király fivérét, a vele kapcsolatos házassági tervek közül azonban csak a Visconti-leánnyal való esküvőről tesz egy rövid megjegyzést. *Pintoin*, I., 30–31, 590–591, 594–595, 602–603, 610–611. De nem foglalkozik a magyar házasság tervével kései utódja, Coville sem; csak a Valentina Viscontival megkötött házasságát említi meg. *Coville*, IV/1., 297–298.

[22] Talán nem járunk messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy az udvar tekintélyét tisztelő krónikásunk számára egy francia királyi herceg („prince du sang") furcsa körülmények között füstbe ment házassága *senkinek nem vált a* dicsőségére, s ezért jobbnak látta, ha *egyáltalán* nem szól róla. *Pintoin*, I., 562–565., *Guenée*, Michel Pintoin, 55–56, 47–48.

[23] Mi itt természetesen a talán Magyarországon ritkábban használt francia anyagra koncentrálunk. A nikápolyi ütközettel kapcsolatos adatokat nagyobb számban mindenekelőtt Froissart és Pintoin krónikái, valamint a Boucicaut marsall tetteit elbeszélő Emlékiratok tartalmaznak. Legfrissebb kiadása: Le livre des faicts du bon Messire Jean Le Maingre, dit mareschal Boucicaut, ed. par D. Alande, Textes Litt. Fr., Genève, 1985, I-III. (kritikai kiadás) A vereség körülményeire és hatására a kiterjedt irodalomból lásd *Setton, K. M.*: The Papacy and the Levant (1204–1571), I-II., The American Phil Soc., Philadelphia, 1978, I., 356–360., *Atiya, A. S.*: The Crusade of Nicopolis, London, 1934, 1–65., A csata és a Nikápolyt megelőző és az azt követő diplomáciai akciók leírását lásd.: *Mályusz*, Zsigmond király.., 104–110, s az ütközet lefolyását (leszámítva a francia forrásanyagot) legrészletesebben adja *Rázsó Gy.*: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437), Hadt. Közl., Új folyam, n° 3., (1973), 411–425., *Coville*, 320–321, a vereséget egyértelműen Zsigmond rovására írja. Froissart bőven és több részletben számol be az eseményekről, az előzményekről és a következményekről egyaránt. *Froissart*, XV. köt., 216–227, 229–231, 242–264, 307–352, 354–360, s

A legérdekesebb anyagot kétségtelenül ezúttal is Michel Pintoin krónikája tartalmazza. Pintoin figyelme, mint említettük, már meglehetősen korán a török veszély növekedése felé fordult, és a török előrenyomulásra vonatkozó információkat korábban is rendszeresen közölte. Elsődleges forrása Örményország királyának az elbeszélése volt, majd ír olyan francia segédcsapatokról is, amelyek a *„magyar király"* segítségére siettek, és egy rövid beszámolót közöl (az 1395-ös évnél) egy olyan csatáról, melynek legfontosabb elemei erősen hasonlítanak az *első* rigómezei ütközetre (Bellaguet így is beszél róla), amelyben viszont Zsigmond harcol vitézül, s annak ellenére, hogy hívei megpróbálják őt visszatartani azzal, hogy *„hőn szeretett hitvese, a királyné haldoklik"*, szavukra nem hallgat, hanem *„beleveti magát a küzdelembe"*.[24]

Talán nem teljesen ok nélkül tételezhetjük fel, hogy Pintoin krónikájában ezúttal azoknak az információknak a foszlányai találhatók meg, amelyek Mária királynő tragikus balesetére és halálára (1395. május 17.), a török ellen ekkor már Rigómező (1389. június 15.) óta is szinte szünet nélkül folyó harcokra, illetve Zsigmond 1395 július–augusztusában lezajlott havasalföldi hadjáratára vonatkozhattak (Kis-Nikápoly elfoglalása), és igen valószínű, hogy a részletesebb tájékoztatásban a Kanizsai Miklós tárnokmester vezette magyar követségnek is szerepe lehetett, mely 1395 nyarán járt Franciaországban a nikápolyi keresztes hadjárat előkészítése érdekében.[25]

A magyar és nemzetközi szakirodalom, alapos hazai és külföldi forrásanyag birtokában, a nikápolyi keresztes hadjárat problémakörét a részletekbe menően feldolgozta. Ezek a feldolgozások kitérnek a hadjárat diplomáciai és katonai előkészítésére, a seregek létszámára, összeállítására vonatkozó becslésekre, a hadjárat konkrét lebonyolítására, a csata megvívásának és elvesztésének körülményeire, a csatát követő mészárlásra és a fogságba esett előkelők kiváltására, sőt a váltságdíjjal kapcsolatos későbbi pénzügyi tranzakciók lebonyolítására is.[26]

---

emellett Kervyn de Lettenhove közli azt a Froissart szövegén alapuló beszámolót, melyet az egyik résztvevő (Gui de Blois) embere (*serviteur*) írt, *uo.*, XV. köt. pp. 439–508, és XVI. köt. pp. 414–443. A magyar válogatásba csak a váltságdíjjal kapcsolatos egyik részlet került bele, *Froissart Krónikája*, IV. könyv, pp. 314–316. Legfrissebb, „évfordulós" áttekintés céljából Dijon-ban (1996. október 18.) rendeztek konferenciát: Colloque International Nicopolis, 1396–1996., (megj. előtt).

[24] *Pintoin*, XIV, pp. 112–115, XVI., 386–391, XXVII, 424–431, 482–523.

[25] *„Mint a követek mondják..."* hivatkozik forrására a történetíró *Pintoin*, XXVII., p. 548–549. Lásd továbbá: Magyarország történeti kronológiája (főszerk. Benda K.), Bp. 1982, 395., *Engel P.*: Az utazó király: Zsigmond itinériuma, in. MZSKK, 70–73., *Mályusz*, Zsigmond király..., 103–105., *Rázsó*, A Zsigmond-kori..., 403–441. Különösen érdekes a követek lelkesültsége és hitvese betegsége idején is a kereszténység védelmében halált megvető bátorsággal serénykedő Zsigmond bemutatása, ha valóban helytálló, hogy Zsigmond, Mária balesete, illetve halála alkalmával (ha csak nem a krónikás komponálta össze, „csúsztatta egymásra" a haldokló királynő és az 1396-ban a török ellen valóban harcoló király képét) nem is a török ellen harcolt, hanem Budán tartózkodott. vö. *Mályusz*, Zsigmond király.., 46. A „propagandisztikusan" pozitív kép tehát adott, kérdés legfeljebb csupán az, hogy *kitől* származik: a követek *igazat* mondtak, esetleg *tudatosan* ferdítettek, vagy a krónikás Zsigmonddal szembeni pozitív *elvárásai* voltak-e mögötte.

[26] *Rázsó*, 403–407, 411–413., *Atiya*, 82–98., *Setton*, I., 327–369. *Mályusz*, Zsigmond király..., 106–107., *Wertner M.*: A nikápolyi hadjárat, Hadtört. Közl., 1925 / I., 31–35. A nikápolyi ütközetre vonatkozó adatok megtalálhatók a magyar forrásanyagban is; közülük a legismertebbeknél, mint *Turóczy J.*: A magyarok krónikája, (ford. Horváth J.), Bp., 1980, 311–314., és *Bonfini, A.*: A magyar történelem tizedei, (ford.: Kulcsár P.), Bp., 1995, 521–523., vagy az oklevélnarrációk anyagában, melyek rendre hivatkoznak a megadományozott Nikápolynál (is) szerzett érdemeire, tájékoztatásul lásd: *Kristó Gy.*: Középkori históriák oklevelekben (1002–1410), Szeg. KTKvtár, I., Szeged, 1992., a

Már a vereséget követően sok vitát váltott ki a csata lefolyása, próbálták pontosan meghatározni a vereség okait és természetesen keresték a csatavesztés „felelőseit" is. Abban egyetértés van az elemzők között, hogy a csata a lovagi szellem és a lovagi harcmodor csődjét tükrözi, mint ahogy a konkrét eseményeket leíró források is úgy látják, hogy az összecsapást végérvényesen az *„oldallesből támadó szerb nehézlovasság rohama"* döntötte el, valamint hogy a politikailag bizonytalankodó területet képviselő *havasalföldi segédcsapatok* a csata befejezése előtt eltűntek a harctérről. (Abban, hogy a szerbek a törökök oldalán avatkoztak be, nyilván annak is szerepe volt, hogy korábban a keresztesek hadereje *„Rácországon kegyetlen dühvel, nagy fosztogatással és borzalmas hadizajjal vonul keresztül"*). Abban is egyetértés van, hogy a legnagyobb *veszteséget* az *első*, minden ellenállást elsöpörni hivatott *francia lovagsereg*, a *johannita* lovagok, illetve a csata *második* fázisában beavatkozó és központi szerepet játszó *magyar csapatok* szenvedték el. Jól nyomon követhető, hogy a korabeli hadvezetés valamennyi *„típushibája"* előfordult Nikápolynál; láthatjuk a forrásokból is, hogy nem sikerült egységes vezetést teremteni, nem volt működőképes hadrend, s hogy a keresztesek között a legfontosabb nem a kooperáció, hanem az első támadás dicsőségének megszerzése volt.[27]

Forrásaink, a török sereg felkészültségén és félelmetes haderején túlmenően, a vereség magyarázatára *három* közvetlen okot találtak: az *első* a francia kontingens fegyelmezetlensége, a sereg többi egységével szembeni megvetése és — a lovagi eszményekkel és szokásokkal egyébiránt tökéletes összhangban álló — határtalan dicsőségszomja és vakmerősége. Nyilvánvalóan fokozhatták a franciák önbizalmát (és elbizakodottságát) azok a sikerek, amelyeket a korábbi kisebb csetepaték alkalmával Enguerrand de Coucy vezetésével az ellenség fölött arattak. Ahogy Thúróczy írta, a *„gallok, vagyis a frankok"* akiket feltüzelt az ellenség jövetelének a híre, maguknak követelték az ütközet első csapásainak dicsőségét, amelyek a leghevesebbek és a legkegyetlenebbek szoktak lenni, és a sereg még hadrendbe sem állt, amikor *„a frankokat féktelen harcvágy fogta el"* ami garantálta, hogy ha volt is valami koncepcionális elképzelés a csata lefolyására, az többé már nem volt megvalósítható.[28]

A *második* okként a korabeli források (Thúróczy, s más vonatkozásban Pintoin) azt jelölik meg, hogy a Zsigmonddal érkezett csapatok, amelyeknek már volt ugyan gyakorlatuk a törökellenes harcokban, de nem ismerték a velük együtt küzdő francia lovagok harcmodorát, s ezért következhetett be, hogy amikor a francia lovagok előretörtek és rárontottak az ellenségre, és *„szokásuk szerint lóról leszállva, gyalogosan kezdtek el harcolni"*, akaratlanul is nagy pánikot okoztak saját seregükben, hiszen amikor társaik látták, hogy a *„frankok felkantározott lovai rendetlen vágtatásban"* rohannak visszafelé a táborba, arra gondoltak, hogy gazdáikat már levágta a török, s ezzel *„felbomlott a rend és nagy tolongások közepette"* otthagyták a tábort.[29]

---

165 (Kanizsaiak), 166 (Stibornak), 167 (Cilleinek), 168 (Marótinak), 170 (Garaiaknak), 172 (Rozgonyiaknak). sz. oklevél-narrációkat.

[27] *Pintoin*, 488–491., *Thuróczy*, 313., *Bonfini*, 522., *Rázsó*, 419–420., *Atiya*, 82–85., *Setton*, 348–349. *Froissart*, XV., 315–323.

[28] *Rázsó*, 420–421., *Atiya*, 86–87., *Pintoin*, 506–509., *Thuróczy*, 314., *Bonfini*, 523.

[29] *Pintoin*, 510–511., *Thuróczy*, 314., *Bonfini*, 523.

Feltehetően ez az a momentum, mely a költőként és diplomataként is ismert, hosszú ideig Orléansi Lajoshoz kötődő magyarországi diplomáciai feladatokat is teljesítő és a törökellenes harcban ugyancsak elkötelezett Eustache Deschamps-t — aki az egyik legszélsőségesebb, de később is nagyhatású vélemény megfogalmazójaként is ismerhetünk — arra bírta, hogy a csatavesztésért felelősként és egyben *harmadik* elterjedt magyarázatként, a *„magyarok gyávaságát"* jelölje meg. Hasonló álláspontot képvisel, bár valamivel árnyaltabb megfogalmazást ad Jean Le Maingre, azaz Boucicaut marsall életrajzírója, akinek interpretációját az alábbiakban még idézni fogjuk.[30]

Ilyen körülmények között különösen érdekes Michel Pintoin véleménye, akiről tudjuk, hogy nem vakította el a nemességgel szembeni pozitív elfogultság érzése. Pintoin — aki a fontos események bemutatása előtt gyakran jár el hasonlóan — egy különösen kegyetlen orkán leírásával, illetve csodás égi jelek megjelenésével (ahol üstökösök csapódnak egymásnak...) kezdi mondandóját, majd az *„egyházi emberek"* bölcs és óvó jótanácsaival folytatja, akik fellépnek a seregben és a franciák között rendszeresen jelenlévő *„bűnös szokások"* (nők, hazárdjáték, káromkodás, túl sok pompázatos felszerelés cipelése, hivalkodás...) ellen, s akiknek bölcs tanácsát a franciák nem fogadják meg...[31]

Az események — kezdetben — jól és bölcs körültekintésre valló lépéssel indulnak, mivel (Pintoin elmondása szerint) egy *„burgundiait, aki tudott németül"* következtében menesztettek Zsigmondhoz, aki igen „ésszerű" tanácsot adott, és azt javasolta, hogy a lovasságot a két szárnyra, a gyalogságot saját parancsnoksága alatt középre, az ellenség gyalogságával szemközt helyezzék el, azzal, hogy az ütközet első összecsapását is a középső egységnek szánta. Zsigmond javaslata azonban — a krónika szövege szerint — megosztotta a francia vezéreket, s az *„idősebb és tapasztaltabb harcosok hajlottak a király véleményére"* az ifjabbak azonban, *„akik égtek a türelmetlenségtől és a harci vágytól"* nem voltak hajlandóak elfogadni, hogy *„azért jöttek el ily messzire, hogy a gyalogos katonák mögött legyenek elhelyezve"*; sőt, ezt a szándékot egyenesen *sértésnek* tekintették.[32] Ráadásul a legnagyobb tekintélyű vezérek a *„connétable"* és a *„maréchal de France"* ugyancsak az ő álláspontjukat támogatták:[33]

Válaszában Zsigmond (legalábbis a krónika szerint) újabb, bölcs érveket sorakoztatott föl eredeti javaslata mellett (pl. hogy a *„menekülésre hajlamos saját gyalogsága"* így meg nem hátrálhatna), de — úgy látszik az egyik legfőbb veszélyforrást Zsigmond — vagy Pintoin — is érzékelte, és ezért arra is rendszeresen visszatért, hogy *„maradjunk egységesek bármi történjék is, és ne hagyjuk, hogy a szenvedély, ez a rossz tanácsadó vezessen minket"*. Zsigmond többszöri kísérlete, hogy meggyőzze a franciákat, kudarcba fullad: *„mintha viaszdugó lett volna a fülükben, úgy hárították*

---

[30] *Atiya*, 138–132. V. ö.: *Birkás G.*: Eustache Deschamps magyarországi utazása és magyar vonatkozású költeményei, Egy. Phil. Közl., (1918), nikápolyi csatára vonatkozó rész.

[31] *Pintoin*, 482–485.

[32] *Uo.*, 488–89.

[33] *„A franciák szokásaival nem fér össze, hogy másokat kövessenek: mindig ők mutatnak példát. Az utóvédben helyezkedni pedig nem jelenthet számunkra mást, mint hogy magunkra vonjuk az összes nép megvetését, akik így minket félelemmel és gyávasággal joggal vádolhatnának (...) azt akarjuk, tudassátok a királlyal, hogy amint az ellenség megjelenik, az itt egybegyűlt keresztények között bizony mi leszünk az elsők, akik rájuk fogunk támadni." Uo.*, 490–91.

el gőgösen maguktól a bölcs érveket" — mondja Pintoin, és ebben az attitűdben a fő felelősséget ismét a *connétable*-ra és a *maréchal*-ra hárítja.[34]

A sikeres előcsatározásokról is beszél, de ismét utal a franciák *istentelen* viselkedésére, aminek hatására *„Bajazidot borzadály töltötte el a keresztényekkel szemben"*, majd hozzáteszi, hogy *„Bajazid, bölcs és mértéktartó fejedelem volt, aki saját hite szerint félte az Urat"* és állítólag azt mondotta, hogy *„minél tovább késik a bosszú pillanata, annál nagyobb és édesebb lesz a bosszú maga"*. Ezután néhány, a táborban uralkodó hangulatra vonatkozó megjegyzést követően, a krónikás elborzadva szól arról, hogy Bajazid közeledtével a franciák *„lemészárolták foglyaikat"* s úgy látja, hogy *„ezért fizetniük kell"*. Michel Pintoin leírása a továbbiakban arra épül, hogy Zsigmondtól rendre megszívlelendő és bölcs tanácsok érkeznek, a franciák pedig ezeket mindig *„halogatónak"* és *gyávának* minősítve visszautasítják s ezért *„a királynak az volt az előérzete, hogy a galád és igazságtalan csillagzat alatt megkezdett küzdelem csakis rossz véget érhet"*. Idézi Jean de Vienne állítólagos szavait is, aki arról beszél, hogy most már a *franciák egyedül* maradtak, mert a korábbi viták miatt a *„magyarokra többé már nem számíthatnak"*.[35]

A továbbiakban azonban, a csata eseményeinek leírásakor, Pintoin mestert is magával ragadja a lendület, s a hitetlenekkel szembeni harc hőseinek vitézsége: ez különösen a csata első, sikerrel megvívott felvonására vonatkozik, melyet annak a pillanatnak az ábrázolása követ, amikor a franciák a Bajazid főseregével találták magukat szemben: ekkor a franciák, *„akik addig oroszlánként haladtak előre, félénkebbek lettek a gyáva nyúlnál"* s parancsnokaik már arra sem bírták rávenni őket, hogy *„kardot rántsanak és hadrendbe álljanak, s közülük többen menekülni kezdtek, s hasonlóan cselekedtek a magyarok is (amint azt előre megjósolták), s magára hagyták királyukat"*. A lendületes, hol nehezítő, hol pedig a kivételes hősiesség előtt tisztelgő (Jean de Vienne), a csatavesztést elbeszélő leírást a törökök véres bosszúállásának bemutatása zárja le: ebben a zárójelenetben keveredik a *megaláztatás* és a kegyetlen, vérszomjas *leszámolás*, amikor értesülünk a *háromezer* keresztény fogoly lemészárlásáról, s az életben maradottak megszégyenítéséről. A fejezetet a csatatéren bekövetkezett *csodás események* felidézése zárja le: a vadállatok nem nyúlnak a keresztények holttestéhez; de erre a jelenségre Pintoin mester kétféle magyarázatot is ad.[36]

Talán ez a rövid összefoglalás is érzékelteti, hogy a Saint-Denisi szerzetes a nikápolyi ütközetről igen *árnyalt* képet ad, melynek további elemzése gazdagíthatja a csata lefolyásáról és utóéletéről és a vereség megítéléséről a hazai szakirodalomban kialakított képet is. Annyit mindenesetre meg kell jegyeznünk, hogy *Zsigmond* mindvégig igen *pozitív* színben tűnik fel leírásában, a franciákról azonban — akiknek megadja ugyan a hősöknek kijáró tiszteletet — gyakran *lesújtó* véleményt mond: *vesztüket eszerint saját maguk okozták*, s Michel Pintoin *„elfajzott nemességet"* emlegető szavaiból azt is érezhetjük, hogy akik felett pálcát tör, azok *nemcsak* ebben az üt-

---

[34] *Uo.*, 502–505., Jean de Vienne-re és Enguerrand de Coucy-ra lásd *Favier*, Dictionnaire..., 314, 963.

[35] *Pintoin*, 492–501., A csata közvetlen előzményeire és a keresztesek kegyetlenkedéseire, *Thuróczy*, 313., *Atiya*, 88–89.

[36] *Pintoin*, 510–517. A szent küzdelemben résztvevő harcosok teste nem bomlik föl, s testüket a vadállatok is tiszteletben tartják (mondják a keresztények); oly nagyok voltak a bűneik és oly tisztátalanok, hogy a mező vadjai sem nyúlnak hozzájuk (mondják a törökök)..., *Uo.*, p. 520–21.

közetben játszották el krónikásunk jóindulatát, s nem a lemészárolt és fogságba esett honfitársai fölött mond keserű ítéletet, hanem az általában *francia nemesség fölött*, amelyik egyetlen, büszkén hirdetett és vállalt funkcióját, a *katonai funkciót* sem képes többé eredményesen betölteni.[37]

Nikápoly emlékezete később is folyamatosan jelen van Pintoin krónikájában, legyen szó azokról a családokról *„akiket olyannyira lesújtott a fájdalom, hogy zokogásukat és könnyeiket visszatartani nem bírták (...)* vagy egész Franciaországról, ahol *„mindenki fennhangon siratta hozzátartozóját vagy barátját."* hiszen *„Nem volt a királyságban család, melynek ne kellett volna háza valamely tagját gyászolnia"*... de gondoskodni kellett a csatatéren maradt urak tisztségeinek kényszerű újra-betöltéséről, az élők *kiváltásáról* s az elesettek *lelkiüdvéről* is (a vereség híre karácsony estéjén érkezett Franciaországba, az országos gyászmisék kezdetét a 1397. január 9-én, a párizsi templomokban megtartott istentiszteletek jelentették...) A rémisztő hírek áramlása is tovább folytatódott; – *nyugtalanító* követségek érkeztek a török szultántól, segítséget kérő üzenetek a végveszélybe került bizánci császártól... Nyugat-Európa — és az egész kereszténység — még hosszú ideig a hatása alatt állt korabeli története egyik legmegrázóbb, legsokkolóbb eseményének. A *hazatérőket* pedig nem holmi *vereség szégyene* övezte, hanem épp *ellenkezőleg:* a törökellenes hatalmas csatában részt vállalt *hősök nimbusza.*[38]

Jó példa erre a másik kortárs forrásunk főhősének, Boucicaut marsallnak a sorsa, aki tevékeny résztvevője volt a nikápolyi hadjáratnak, és akinek emlékei meglehetősen részletes formában maradtak ránk abban a *panegyricus*ban, melyet feltehetően a 15. század első évtizedének végén fejezett be eleddig ismeretlen szerzője, aki magát a szöveget valószínűleg közvetlenül az események után fogalmazhatta meg.[39]

A Boucicaut-életrajz szerzője a három könyvre osztott történet első részében beszél legelőször Magyarországról, még a nikápolyi keresztes hadjáratot megelőző időszakban, akkor, amikor a főhőst kalandvágya és a *kereszténység védelmének* gondolata a Szentföld felé vezető útra irányította, *„mivel azonban akkor éppen nem volt semmiféle háború a szaracénokkal"*, a nagy utazónak számító Boucicaut előbb Görögországba (*Grece*), Bulgáriába (*Bougrerie*) majd Magyarországra (*Honguerie*) érkezett társaival együtt.[40]

---

[37] *Pintoin,* 518–19.

[38] *Pintoin,* 522–23, 548–49., *Froissart,* XV., 312–360, XVI., 29–68., *Atiya,* 98–112, 113–125. *Setton,* 357–369.

[39] A szerzőséggel kapcsolatban, többféle elképzelés létezett és létezik: abban értenek mindössze egyet a kutatók, hogy a szöveg Boucicaut marsall közvetlen környezetéből származhatott, és forrása az esetek jelentős részében maga *Jean le Maingre,* akit *„Boucicaut marsallnak is mondottak"*. Éppen ez az a körülmény, ami miatt a *Le Livre des fais* számunkra különleges értéket képvisel, hiszen egy „regényes életrajz" (*„biographie romancée"*) nem a kronológiai pontosságáról és a leírt események bemutatásának feltétlen valóság-hűségéről híresülhet el, hanem inkább arról a *szellemről*, amit képvisel, és a történteknek arról az *interpretációjáról,* amelyet a különböző eseményekkel kapcsolatban tükröz. Boucicaut a korabeli történetek egyik leggyakoribb szereplője, nagyon sok adatunk, sőt jellemrajzunk van róla, lásd pl. *Pintoin,* 548–49. és Livre des faits..., XIII–LVII. (introduction).

[40] ahol *„(...) magyar király elé járult, aki nagy kedvességgel fogadta és nagy tisztességadásban részesítette őket. A király éppen akkor egybegyűjtötte sok emberét, mert vitája támadt a morva fejedelemmel, s ezért még inkább megörült látogatásuknak. Három hónapot maradtak nála, majd elbúcsúztak és megindultak hazafelé."* Le Livre des Fais.., 88–91.

Az újabb (és a továbbiakban egyetlen) alkalom már a *nikápolyi hadjárathoz* kötődik, amikor is a *„magyarországi utazásra"* készülő lovagok indokait tudjuk meg abból a beszélgetésből, amelyet Eu grófja folytatott Boucicaut marsallal, és amelyben megfogalmazódott az induláshoz elegendő *három* ok.[41]

Bouciaut-ról, aki maga is *„hetven nemesember (köztük tizenöt lovag) utazásának költségét vállalta magára"* csak a legjobbakat tudjuk meg; – itt is bebizonyosodik, hogy a mű célja a *tökéletes lovag* alakjának megrajzolása. A *„magyarországi utazásra"* a francia lovagság *„dísze-virága"* („toute flour de chevalerie et noble gent") indult el. Az elbeszélésből jól rajzolódik ki a francia seregben uralkodó szellem, a főhős vitézségéről számos alkalommal értesülünk, s közben megismerjük a lovagsereg útját Magyarországra és fővárosába, Budára (*Bonde*), a továbbhaladást az ország déli határához, a Dunán való átkelést, majd pedig a Nikápolyhoz vezető úton tett foglalásokat Viddin (*Bondins*) és Rachova (*Raco*) körzetében: figyelemreméltó, hogy Boucicaut és társai mindenhol és mindent megtettek annak érdekében, hogy a *csatában elsők* legyenek. Példájuk lelkesítően hatott, hiszen *„(...) a franciák olyan bátorságot mutattak, hogy a magyar király, s mindazok, akik az ő oldalán állottak, annyira nekibátorodtak, hogy az egész világ ellenében sem féltek volna."*[42]

Megtudjuk azt is, hogy a harcok során a franciák mindig elöl jártak, és azt is, hogy a török foglyok lemészárlásának felelősségét a francia történetíró egyértelműen Zsigmondra hárítja. Ezután a krónikás elmondja, hogy mint indultak neki Nikápoly városának, majd hosszas elmélkedésbe bocsátkozik a szerencse forgandóságáról, s mondanivalóját számos, gyászos kimenetelű történelmi hivatkozással fűszerezi, s ezzel mintegy dramaturgiailag is előrevetíti a döntő csatával kapcsolatos baljós előérzeteit.[43]

A vitéz marsall történetének egy teljes (XXV. Fej.) szól *„Arról a büszke csatáról, melyet magyarországi csatának mondanak, és a Keresztények vívtak a törökök ellenében"*, s gyakorlatilag a fejezet nem tartalmaz mást, mint Bouciaut személyes vitézségének és a franciák kivételes helytállásának *apoteózisát*, de egyben *„vitairat"* is, mindazokkal a *„fecsegőkkel"* (les diseurs) szemben, akik a francia lovagok ostoba fegyelmezetlenségére utaló megjegyzéseket tettek.[44] Ír ezt követően az erős védelmet

---

[41] *„(...) először is, mert semmit nem kívánt jobban, mint hogy csatába szálljon a szaracénok ellen; másodszor az a kedvező fogadtatás, melyben őt korábban Magyarország királya részesítette; a harmadik pedig az a szeretet, melyet azokkal szemben táplált, akik erre az utazásra ugyancsak vállalkoztak, s akiknek társasága örömmel töltötte őt el (...)"* Le Livre des Fais..., 61–65., Eu grófjára (Philippe d'Artois, megh. 1397.), *Favier,* Dictionnaire..., 81, 396

[42] Le Livre des Fais..., 94–98. Ez a leírás igen szoros hangulati kapcsolatban van Thuróczy szövegével: „Kell-e félnünk embertől? Hiszen ha a mérhetetlen égbolt ránk szakadna, lándzsáinkkal még azt is föltartanánk, és nem esne bajunk." *Thuróczy,* 313.

[43] *„(...) franciák mindenhol igen vitézül viselték magukat, s szaracénok egy részét leölték, a többiek a városba menekültek. Ekkor megérkezett a magyar király, aki hadinépét rendbe állította és felsorakoztatta a vár ostromához. Mivel Boucicaut marsall nagy szégyennek érezte volna, hogy bárki is megelőzze őket a város ostromában, emberivel olyan helyre ment, ahol nagy fák voltak és ostromlétrákat készíttetett, s így a városba elsőként jutottak be (...) miután ezek a keresztények* (a görög keresztények) *a török foglyokat átadták a magyar királynak, ő mind legyilkoltatta őket (...)"* Uo., 99–101.

[44] *„akik azt mondották és állították a csatáról szólván, hogy embereink menekülésre vették a dolgot, miután a harcba mint rendetlen állatcsorda vetették bele magukat, előbb tízesével, aztán tucatjával, majd húszasával, s úgy is gyilkolták őket halomra ahogyan megérkeztek (...) hiszen a dolgok nem így történtek, hanem szavahihető emberek elmondása alapján Nevers grófja és minden*

felépítő török gyalogsággal két részletben megvívott küzdelemről, a török íjászoktól kapott *„nyíl-esőről"*, mely *„oly nagy pusztítást vitt végbe emberben s állatban egyaránt"*. A vereségben nagy szerepet tulajdonít a magyar csapatok visszavonulásának: eszerint a magyar harcmodor a kalandozások óta nem sokat változott...[45] A franciákat újbóli támadásra buzdító szónoklatot, aminek következtében újabb, a török vonalakat megsemmisítő előretörés következett be, a szöveg ugyancsak Boucicaut-nak tulajdonítja, s a vereségért ismét a magyarokat hibáztatja.[46] Az újabb összecsapásból csaknem győztesen kikerülő franciákat végül is - minden hősiességük ellenére a török derékhad összeroppantja (*„egy maroknyi ember állt szemben ezrekkel"*), miközben *„segítséget sehonnan sem kaptak, mivel Magyarország királya és emberei megfutottak és magukra hagyták őket, s az, hogy menekülőre vette a dolgot, nagyon nagy szégyenére válik..."* Majd Boucicaut (és a franciák) újabb hőstetteit követően (*„Ha, Dieu! Quel chevalier! Dieu lui sauve la vertu! Dommage sera quant vie lui fauldra!"* – felkiáltásokkal tarkított drámai elbeszélés jelenti a tetőpontot) amikor *„húsz szaracén esett egy kereszténre"*, és a csata elveszett.[47]

A veszteségek és fogságba esett lovagok említését követően a krónikás leírja a foglyok másnapi megaláztatását és lemészárlását (a foglyok mezítelenül összekötözve vonultak a rögtönzött mészárszékre, miközben a szintén ruhátlan, rabláncra fűzött *„királyi vérből való"* előkelők Bajazid lábainál kuporogtak, és végignézték társaik halálát. Az ugyancsak halálra szánt Boucicaut életét János neversi gróf azzal mentette meg, hogy *rokonaként* megjelölve kiemelte a halálra szántak sorából.[48] A XXVI-ik fejezet így Bajazid bosszújáról, a XXVII-ik a csatavesztés hírének elterjedéséről, a XXVIII-ik fejezet pedig a foglyok Burszába szállításáról és a kiváltásukkal kapcsolatos erőfeszítésekről szól (leírja a váltságdíj körüli tárgyalásokat, Boucicaut marsallal a központban, de Zsigmond „lovagias" felajánlásáról szó sem esik), majd a sikeres hazatérés különböző állomásait.[49] Boucicaut, rövid, megszolgált pihenés után ismét visz-

---

francia nemesúr és báró, a többi franciával együtt, akik velük érkeztek, jó időben felsorakoztak a király mellett, és olyan szép hadrendbe állottak, amilyet csak a helyzet megkövetelt (...)" Uo., 102–105.

[45] hogy *„amikor a magyarok* (Hongres), *akik általában véve, mint mondják, nem a rendezett harc emberei, s nem képesek arra, hogy az ellenségre kitartó nyomást gyakoroljanak, ha csak arra nem, hogy menekülés közben lóhátról nyilazzanak előre és hátra, látván a csata ilyetén való alakulását, amilyen gyávák és megbízhatatlanok voltak, elkezdtek visszahúzódni s magukat a harcból kivonni."* Uo. 106–109.

[46] Uo., 110–111. *„Ekkor azonban, halljátok a magyarok nagy hitványságát, hitszegését és gyávaságát, akiknek viselkedése örökre szégyent hoz rájuk; a magyarok, ahelyett. Hogy a török gyalogsággal küzdő francia lovagok segítségére siettek volna, hátat fordítottak s menekülni kezdtek, úgy, hogy embereinkkel nem maradt más magyar, csak Magyarország nagy grófja* („Grant comte de Honguerie")." A csatatéren ugyancsak fogságba esett nádorról, Ilosvai Leustákról van szó, akinek kiváltására végül nem sikerült összegyűjteni a kívánt összeget és ezért fogságban halt meg (1400 után). *Rázsó*, 421., *Mályusz*, Zsigmond Király..., 106–107., *Engel P.*: Zsigmond bárói., in. MZSKK., 422–424.

[47] Le Livre des Fais..., 121–123.

[48] Uo., 124–128.

[49] Mint ismeretes, Zsigmond a neki Velencétől járó (de mind bizonytalanabb...) adót bocsátja rendelkezésre a Nevers-i Gróf kiváltása céljából, ami hosszú bonyodalmak okozója lett. A történtekről Froissart és Pintoin is ír (lásd fentebb), Boucicaut krónikása viszont hallgat, talán éppen azért, hogy a fejedelmi gesztus viszonzásaként még jobban kidomboríthatóak legyenek Boucicaut érdemei a nevers-i gróf kiszabadulásában. A váltságdíjjal kapcsolatos anyag meglehetősen jól dokumentált. Burgundi részről az ügyek intézője Regnier Pot, a burgundi herceg tanácsosa., később Dauphiné

szatér az életeleméhez, a harchoz és a kalandhoz és Itáliában — többek között Nápolyi László („*Lancelau*") ellen — majd Keleten (ezúttal a bizánci császárral szövetkezve) folytatja a törökellenes harcot. A nikápolyi csatavesztéssel kapcsolatos utolsó hírt krónikásunk a tragikus események párizsi fogadtatásának leírásával zárja: ez az a részlet, melyet az ismeretlen szerző, az előadásmód elemzésének segítségével valószínűsíthetően *szem- és fültanúként* mutat be.[50]

Jean Froissart, Michel Pintoin, továbbá Boucicaut marsall történetének krónikása a nikápolyi hadjáratot, a hadjáratban való francia részvételt és annak feldolgozásait, majd *„hírét a kereszténységben"* nagy árnyaltsággal mutatja be: *nem azt*, vagy nemcsak azt láthatjuk, ahogy az események *a részletekben és a valóságban* megtörténtek – hanem azt, ahogy a különböző szűrőkön és áttételeken keresztül a *francia* források a Francia Királyságban és ezáltal az egész *keresztény világban* a lehető legszélesebb körben *közvetítették*. A három forrás kitűnően érzékelteti azt az ellentmondásos érzést is, amit a vereség a keresztény nemzetek körében kiváltott, már jól mutatja azt a lovagi eszmékkel és általában véve a lovagsággal szemben megnyilvánuló egyre erősebb *kritikai szellemet,* amit a nyugati értelmiség egy része (köztük Michel Pintoin) képviselt; még érzékelteti azt a *lovagság iránti nosztalgiát* és a lovagi *értékekbe* vetett hitet, melyet Froissart egész életműve tükröz, s mutatja azt a Pintoin-féle leírással vitatkozó (sőt, vele egyértelműen szembehelyezkedő), a legdicsőbb lovag mindig tisztelendő képét és *modelljét* újra megalkotó és az eseményeknek a lovagság, illetve a francia lovagok számára kellemetlen részének *elhallgatásától* sem tartózkodó szemléletet, amit a Boucicaut-történet szerzője képvisel.

A leírásokból mindenesetre érződik egy Burgundi János vezette francia sereg (és irányítói), valamint a Luxemburgi Zsigmond magyar király közötti, többé-kevésbé nyílt *konfliktus* (ki a hadsereg vezetője?...), érezhető az a rendezetlenség, mely a korabeli lovagseregnek a sajátja és minden bizonnyal a csata elvesztésének egyik fő oka volt. Jellemző, hogy a francia források csak a *magyar király embereiről* tudnak, és arról nem, hogy a sereg milyen nációkból állt (ami nem is meglepő, hiszen a franciák számára a szövetséges csapatok a magyar király parancsnoksága alatt állottak), s nem tudnak a csata sorsát valójában eldöntő váratlan *szerb támadásról* sem. A vereségért a felelősséget mindenki a *másikra* hárítja, de a megközelítésük egy dologban közös: a török elleni *keresztes hadjáratban* való részvétel annak *kimenetelétől függetlenül* a keresztény fejedelmek körében *egyértelműen dicsőségnek* számított. Emellett úgy tűnik, hogy a hadvezetési látens rivalizálás eredményeképp is, Nikápolynál szilárd alapjai teremtődtek meg egy hosszú távú luxemburgi–burgundi *nézeteltérésnek*, a Zsigmond és János herceg közötti személyes *ellentétnek*; de megteremtődött (illetve *újrateremtődött*) egyben a *kereszténység védelmében* fegyveresen harcoló *fejedelmek nimbusza* is. Zsigmond és Burgundiai János egyaránt profitált belőle, hazatérésüket külön–külön úgy rendezték meg, mintha győztes csatából térnének haza: Zsigmond haza-

---

(1409) és Languedoc (1411) kormányzója, ennek a „tranzakciónak" az eredményeképp lett komáromi ispán (1398) V. ö.: *Mályusz E.*: Zsigmondkori Oklevéltár II./1., Bp., 1958., 429, 1432 sz. reg., *Pot, J.*: Histoire de Regnier Pot, conseiller des ducs de Bourgogne, Paris, 1929., *Mályusz,* Zsigmond király..., 107., *Atiya,* 139–140.

[50] Boucicaut, egy rövid pihenést követően ismét a török ellen vitézkedik. Le Livre des Fais..., 128–132, 132–135, 135–139, 139–142, 142–147.

érkezését követően a bőkezű, magabiztos uralkodó szerepét játssza, Burgundiai János hősi helytállásáról még a legutolsó adóalany is értesülhetett, hiszen külön adót vetettek ki a kiváltása érdekében, hazatérését pedig egész Európa figyeli és egész Franciaország várja... Zsigmond Nikápolynál végérvényesen a *„kereszténység aktív védője"* lett, miközben János neversi gróf ugyanitt érdemelte ki végérvényesen a „Félelemnélküli" (v. talán még kifejezőbb fordításban a „Rettenthetetlen") jelzőt, ami majd későbbi tekintélyének egyik, a francia történetírás egy jelentős része (majd fia Jó Fülöp, és unokája Merész Károly) által is gondosan ápolt komponensévé vált.[51]

2./ Luxemburgi Zsigmond, az „Imperator Pacificus"

A 14. sz. vége és a 15. sz. első évtizedei a nemzetközi politikai élet kiemelkedő fontosságú szakaszát jelentették, és a nemzetközi kapcsolatok fellendüléséhez, a diplomácia addig soha nem látott mértékű aktivizálódásához vezettek. A szakirodalomban a nyugati feudális társdalom *válságaként*, vagy éppen a *válságtünetekkel* tarkított *szerkezeti* átrendeződéseként emlegetett korszakban előtérbe kerültek és ebben az időszakban hatásukat nem egyszer kölcsönösen fokozva, összeadódni látszottak azok a problémák, melyeket a *„válságtünetek"* közé szoktak sorolni.[52]

Korántsem véletlen ilyen körülmények között, hogy a „keresztény fejedelmek" között és az egyház szervezetében látványosan megnyilvánuló *egység hiánya*, különösen a belülről pusztító *„eretnek"* és a kívülről támadó *„hitetlen"* képének asszociációjával, rendre visszatérő motívuma a kor gondolatvilágának, mint ahogy az sem, hogy az európai politikai életben való aktív szerepvállaláskor, bármilyen hatalmi központról, illetve bármelyik fejedelemről legyen is szó, ezeket a problémákat figyelembe

---

[51] Zsigmond törekvéseit és a nagyívű külpolitikai koncepciójához kötődő, személyével kapcsolatos felfokozott propagandát kitűnően érzékelteti *Mályusz*, Zsigmond király..., 39–47. 74–101 (Zsigmond portréjára és külpolitikájára). A francia történetírás a továbbiakban Zsigmondról, Nikápoly kapcsán nem ejt szót; – a törökellenes harc nimbusza immár *Félelemnélküli* János privilégiuma marad, hazatérése alkalmából apja megalapítja az „Arany Fa" rendet, mely előképe a később oly híressé váló „Aranygyapjas Rendnek" *Contamine Ph.*: La guerre au Moyen-Age, Nouvelle Clio, Paris, 1980, 84–86. 298–310. Dicsőséges hazatérésére *Pocquet* du *Haut-Jussé, F.*: Le retour de Nicopolis, Annales de Bourgogne, (1937), 295–299.

[52] Az öt ismert, egymással is összefüggő és leggyakrabban idézett válságtünet-csoportnak – az elhúzódó *háborúknak* (különösen a nyugati országok erőinek jelentős részét felemésztő százéves háborúnak), a *„schismának"* (mely egyházi-szervezeti és egyházi-ideológiai téren hozta felszínre a válságot), a mind erőteljesebben jelentkező *társadalmi feszültségeknek* (az egymással közvetlen kapcsolatot csak ritkán találó, de a hatásukban mégiscsak egymást erősítő városi mozgalmak és parasztfelkelések), a gondolatrendszerében mind komplexebb és területi kiterjedésében is egyre jelentősebb *eretnekmozgalmaknak* (különös tekintettel a huszita mozgalomra), sokkoló és mobilizáló hatása is volt a keresztény Európára, melyet ráadásul — különösen Nikápoly óta — mindinkább érezhető módon fenyegetett a *„hitetlen", a külső ellenség* újabb várható és talán még pusztítóbb csapása, ami csak tovább fokozta a félelmeket. Lásd *Csernus*. A nemzetközi..., 2, 1. sz. lj., továbbá *Delumeau, J.*: La civilisation de la Renaissance, Paris, 1984,.67–77., *Genet, J.- P.*: Le monde au moyen âge, Paris, 162–181, 214–235., 194–212., új „európai" szemléletben *Carpentier, J.–Lebrun, F.*: Histoire de l'Europe, Paris, 1990, 194–212. Magyarország helyére *Engel P.*: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig, in Magyarok Európában I., Bp. 1996, 250–261., általános értékelés gazdaság- és társadalomtörténeti összefüggésben *Wolff, Ph.*: Automne du Moyen Age ou printemps des temps nouveaux?, Paris, 1986, 207–300, 301–323. (bibliográfia).

kellett venni, velük kapcsolatban állást kellett foglalni, és — lehetőleg — egy egységes gondolatrendszerbe kellett őket kapcsolni. Természetesen a nemzetközi politikai élet megélénkülésének számos további, általános vagy regionális összetevője is volt, mint amilyenek a különböző *dinasztikus* törekvések, vagy éppen a *kereskedelmi* célok és rivalizálások, de a deklarált *béketörekvés*, a *schisma* „eltiprására" vonatkozó szándék, az *eretnekség* és a *hitetlenek* elleni együttes harc ügyének vállalása nélkül.[53]

A 14. század végén mindenesetre nemcsak a problémák gyarapodtak vagy súlyosbodtak, hanem a megoldásra tett kísérletek száma is növekedett, s ez mind gyakrabban az adott problémakör komplex megközelítéséhez és valóban rendkívüli politikai aktivitáshoz vezetett. Ennek a folyamatnak a csúcspontját nyilvánvalóan a nemzetközi jog történetében is a középkori *„nemzetközi konferenciáiként"* számon tartott zsinatok (különösen pedig a *konstanzi* zsinat) jelentették. Az európai politikai élet további élénkülésével számos átfogó *rendezési terv* jelent meg, s ezek az elképzelések többnyire a hatalmi viszonyok átalakítását, de legalábbis módosítását igyekeztek elérni. A diplomácia mindenesetre *természetes* ügyintézési formájává vált ennek a rendkívül komplikált időszaknak, és az adott körülmények között, a korábbi időszakhoz viszonyítva legalábbis, korlátlan cselekvési és manipulációs lehetőségeket kínált a fejedelmek számára, még akkor is, ha egyes tervek *konkrét* megvalósítása nem egyszer ütközött áthághatatlan akadályokba.[54]

A mennyiségileg is alaposan megnövekedett lehetőség- és feladatrendszer pedig önmagában is mind gyakrabban követelte meg a diplomáciától, a különböző külpolitikai, illetve európai politikai törekvések képviselőitől, hogy rendszerben gondolkodjanak, méghozzá olyan kapcsolatrendszerben, mely a leginkább égetőnek tekintett problémákra koncentrál, és számol valamennyi hatalmi tényező szerepével, lehetséges reagálásaival is.[55]

A nemzetközi politikában, az egyház nemzetközi szervezete és a hozzá kapcsolódó problémák megoldására a középkor korábbi századaiból már kínálkoztak olyan *technikák*, amelyekhez ezúttal is vissza lehetett nyúlni: eszerint a pápasággal kapcsolatos problémákat „a három úton" próbálták megoldani, s a *via cessionis*, a *via compromissi* és a *via synodi* – változat közül egyre nyilvánvalóbbá vált a 15. század elejére, hogy a két előbbinek nem valószínű, az utóbbinak viszont megnőtt az esélye a sikerre. A

---

[53] Mindezekre Zsigmond szerepével összefüggésben lásd: *Mályusz,* A konstanzi..., 22–29., *Uő.:, Zsigmond király...*, 74–101., *Székely Gy.:* Luxemburgi Zsigmond, egy közép-európai uralkodó, in MZSKK, 29–69., *Engel,* Beilleszkedés..., 325–349.

[54] A konstanzi zsinattal összefüggő diplomáciai tevékenységre, s az ebben nagy szerepet játszó egyházi és humanista értelmiség s Zsigmond kapcsolatának alakulására és hatására a magyar egyházpolitikára, lásd *Mályusz,* A konstanzi..., 50–63, 64–84, 85–111, 112–122., *Uő.*, Zsigmond király..., 208–237., *Székely,* 52–56., 62–67., *Klaniczay T.:* Egyetem és politika a magyar középkorban, in Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról (Szerk.: Székely Gy.), Bp. 1984., *Pajorin K.:* A magyar humanizmus Zsigmond-kori alapjai, in MZSKK, 193–211.

[55] Az ún. *„császári univerzalizmus"* reneszánszának, mely mind erőteljesebben kötődött össze a *„zsinati eszme"* kibontakozásával, a nyugat-európai területek helyzetéből következően létrejött *„negatív bázisát"* egy stabilitást biztosító közép-európai *„pozitív bázis"* egészíthette ki. A nemzetközi kapcsolatok alakulására lásd *Hercegh G.:* Magyarország külpolitikája 896–1919., Bp. 1987., 65–69., *Haraszti Gy.–Hercegh G.–Nagy K.:* Nemzetközi jog, Bp. 1976, 41–42, 287 64–65., *Falco, G.:* La Sainte République romaine, profil historique du moyen-âge, Paris, 1970, 351–388., *Delumeau,* 118–123, 303–305. *Rapp,* 63–81., *Guenée,* L'occident..., 63–68, 237–242, 317–322.

via synodi elvének elfogadása viszont szoros kapcsolatban áll a már említett *császári univerzalizmus* reneszánszával, és együtt járt a császár szerepének növekedésével az egyházpolitikai kérdésekben is.

Az „ideális" császár tehát az egyházszakadás megoldásában a „zsinati utat" kellett, hogy kövesse, a háborúzás visszaszorításában *imperator pacificus*nak, tehát a felek között „békeszerzőnek", „mediátornak" kellett lennie, míg a kereszténységet fenyegető két nagy veszélyforrás, az *eretnek* és a *hitetlen* semlegesítésére ugyancsak létezett már egy „történetileg kipróbált" (bár nem mindig hatékony) módszer, a *keresztes hadjárat,* melyhez egy császár, aki a *„kereszténység védője"* kíván lenni, továbbra is bizton folyamodhatott, s melynek eszméje ugyancsak a reneszánszát élte a 14–15. század fordulóján.

Valójában Zsigmond, még azelőtt, hogy megszerezte volna a német királyi címet, már kapcsolatba került valamennyi problémával.[56] Egy szinte tudatosan és koncepciózusan felépített, és a korabeli uralkodó-ideálhoz a lehető legközelebb álló kép rajzolódik ki már ekkor Zsigmondról, melynek erősségét a további elvárásoknak megfelelően, Zsigmond későbbi cselekedetei is igyekeztek tovább fokozni, s amelyre a korabeli források számos közvetett és közvetlen bizonyítékot szolgáltatnak. Jól mutatja mindezt az aacheni koronázási feltételeknek az az összefoglalása, melyet a Pintoin-krónikában is olvashatunk.[57]

Ebből is nyilvánvaló, hogy egy nagyszabású koncepció rajzolódik itt ki, melyet úgy lehetne röviden összefoglalni, hogy az új *császárnak* meg kell teremtenie az egyház ideológiai és szervezeti egységét (egyházi reform *in capite et in membris*), hogy egységet kell teremteni a keresztény fejedelmek között (azaz konkrétan: *békét,* vagy legalábbis *fegyverszünetet* kell létrehozni az angol és a francia király között), miáltal megerősödve a keresztény közösség szembeszállhasson a hitetlenekkel és *„vissza tudja foglalni a Szentföldet"* (de legalábbis meg lehessen állítani a török előrenyomulást Európa délkeleti részén). Ez a frazeológia ekkorra már teljesen áthatja a korabeli diplomáciát és a vele szorosan összefüggő historiográfiát, irodalmat és politikai irodalmat, sőt a képzőművészeteket is. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a zsinat összehívásával elért sikert csak úgy lehetett hosszú távon is biztosítani, ha a zsinathoz erőteljesen kötődő, még hátralévő közvetítő és békeszerző akciót Zsigmond képes lesz sikerre vinni, de legalábbis valamiféle elfogadható megoldást találni. Mint ismeretes, Zsigmond ennek a megvalósításával töltötte a konstanzi zsinat megnyitását követő időszakban az 1415-ös és az 1416-os esztendő jelentős részét: Az a kettős cél, melyet Zsigmond felvállalt, egyrészt az avignoni „makacs" pápa, XIII. Benedek és a zsinat viszonyának rendezése

[56] A magyar király ugyanis aktív szerepet játszott az egyházszakadás megoldása érdekében megindított különböző diplomáciai akciókban, mint láttuk, kereszteshadjáratot vezetett a törökök ellen, szembekerült az eretnekség problémájával mind a Délvidéken (bogumilok) mind pedig a Luxemburgokhoz tartozó területeken belül (a wicliffista ihletésű, majd huszitává váló prágai eretnek tanok esetében), s már uralkodásának korai szakaszában is olyan nagy diplomáciai akciók részese volt, mint a budai találkozót megelőző sikeres *közvetítő* tevékenysége (a Német Lovagrend és Lengyelország között, noha konfliktusuk kiváltásában maga is részt vett...) *Schönherr Gy.:* Az Anjou-ház örökösei, A magyar nemzet története III. (szerk. Szilágyi S.), Bp. 1895, 496–498., 504., *Kovács E.:* Magyarok és lengyelek a történelem sodrában, Bp., 1973, 58–61., *Mályusz,* Zsigmond király..., 76., mindezt igen szemléletesen fejezik ki a különböző helyeken és célból készített ránk maradt Zsigmond-ábrázolások, Zsigmondnak és udvarának emlékei, in MZSKK, II., 13–99.

[57] *Pintoin,* V., 470–72.

volt, a másik pedig a százéves háborúban való közvetítési kísérlet. Az előbbit kifejezetten a zsinat megbízásából végezte, az utóbbinál elsősorban mint békeszerző császár tevékenykedhetett. Zsigmond nagy nyugat-európai diplomáciai akciója tehát a XIII. Benedekkel és Ferdinánd aragóniai királlyal folytatott perpignani találkozótól, illetve a narbonnei egyezménytől, a közvetítést felemás módon lezáró calaisi csúcstalálkozóig terjed. Zsigmond itinerárium a ebben az időszakban meglehetősen jól ismert, és útvonalának főbb állomásait a perpignani egyezkedések, a narbonnei megállapodás, a VI. Károllyal, illetve V. Henrikkel folytatott párizsi, illetve londoni tárgyalások, ez utóbbival megkötött canterburyi egyezmény, majd a Zsigmond, V. Henrik, Félelemnélküli János és Bajor Lajos között lebonyolódott calaisi zárómegbeszélés jelentették.[58]

A narbonnei egyezményt olyan „rendi típusú" dokumentumnak tartják, mely a zsinati eszme és a császári univerzalizmus szellemében fogant, de oly módon, hogy a *zsinat szupremáciáját* hangsúlyozza és egyben hű kifejezője Dél-Nyugat Európa korabeli hatalmi viszonyainak is.[59]

Igen lényeges momentum a további események szempontjából, hogy Zsigmond a konstanzi zsinat összehívásával megszerzett tekintély birtokában és a narbonnei (egyébiránt komoly eltökéltséget is mutató) diplomáciai sikerrel a háta mögött vághatott neki a párizsi tárgyalásoknak. A százéves háborúban való közvetítési kísérlet pedig nem mutatkozott könnyű feladatnak, ugyanakkor mindenki egyetértett abban, hogy a zsinat működésének, illetve eredményességének biztosítása érdekében elengedhetetlen volt, hogy a két fél között béke jöjjön létre, de legalábbis egy hosszabb fegyvernyugvás következzen be.[60] Az elhúzódó háború, mely mindkét félre óriási terheket rótt, a belső társadalmi és politikai feszültségeket is felszínre hozta, s a 15. század elején már ismét a nyílt fegyveres harc kiújulásával fenyegetett.[61]

---

[58] A zsinat megbízásából, a zsinati követek igen aktív részvételével zajló perpignani tárgyalások célja az avignoni pápa megnyerése, lemondatása, illetve semlegesítése volt. Ez utóbbi esetben meg kellett fosztania XIII. Benedeket az őt támogató fejedelmek jóindulatától. Tekintettel arra, hogy az avignoni pápa ebben az időszakban támogatókban ugyan már nem bővelkedett, de még mindig maga mögött tudhatta az Ibér félsziget legfontosabb államait, s köztük annak legerősebb és legdinamikusabban fejlődő királyságát, Aragóniát, Zsigmondnak a tárgyalásokat elsősorban Ferdinánddal kellett sikerre vinnie. Ennek a folyamatnak a záróakkordja lett a *narbonne-i egyezményként* ismert megállapodás, melyet Zsigmond, a zsinat követei, Aragónia és Navarra királyának követei, valamint a foix-i gróf képviselői között kötöttek meg, s amelynek eredményeképp az avignoni pápa gyakorlatilag elveszítette „obedienciáját" és semlegesíttetett. *Áldásy A:* Zsigmond király és Spanyolország, Bp., 1927, 62--88, 99--100, az egyezmény szövege 94--99., *Mályusz,* A konstanzi..., 27--28.

[59] *Csernus,* A nemzetközi..., 15--17., *Uő.,* Sigismond et la soustraction..., 329--335.

[60] Zsigmond útvonalára lásd *Altmann, W.:* Die Urkunden Kaiser Sigmunds (1410–1437), Regesta Imperii XI., 1–2. Lief., Innsbruck, 1896–1900., pp. 128–135., *Ráth, K.:* A magyar királyok hadjáratai és tartózkodási helyei, Győr, 1861., 121–122., *Sebestyén B.:* A magyar királyok tartózkodási helyei, Bp., 1926., 68., további pontosítások térképekkel, *Engel P.:* Az utazó király itinerárium a, MZSKK, I.,70–81.

[61] A Franciaországot fenyegető újabb támadás megindulása előtt már nyilvánvaló volt, hogy a franciaországi belső pártharcok, éppen a szemben álló felek közötti relatív erőegyensúly következtében (tartós sikert ugyanis egyik pártnak sem sikerült elérnie) oda vezettek, hogy az országon belül egymással már véres harcot folytató csoportok az ország határain *kívül is* próbáltak maguknak bázist, illetve *szövetségest* találni, aminek következtében a 15. század elejére mindinkább megszűnt az addig meglehetősen aktív és hatékony francia külpolitika *egysége,* és ez a terület is a *frakcióérdekek* hordozójává vált. Ez a jelenség területenként eltérő mértékben éreztette a hatását, de általá-

A háború újabb szakaszának nyitányán már jól látható volt, hogy számos területen az angolok javára billen a mérleg nyelve. A Franciaországban szemben álló pártok örökölték ugyan a korábbi időszakban minden téren igen aktív francia külpolitika stílusát, irányait és törekvéseit, de azt döntően saját érdekükben kívánták kiaknázni, lépéseiket a külpolitikában is a kölcsönös szembenállás vezette. Bonyolította ezt a helyzetet, hogy a lényegesnek tekintett európai problémákat illetően nem egyszerűen csak képviselték és deklarálták szembenállásukat, hanem egy *hagyományos* vonal és egy újabb, *modernebb* vagy esetleg a *pillanatnyi érdekek* által diktált attitűd között kellett lavírozniuk. A konfliktus kiéleződése során a nagy tét valójában már nem, vagy nemcsak a százéves háború lassan „ködbe vesző" kezdetei által megfogalmazott (és az azóta a hosszantartó konfliktusra rárakódott) problémák voltak, hanem Nyugat-Európa térképének valódi újrarajzolása, egy új állam — Burgundia — létrejöttének problémája lett. A részletesebb elemzésből kiderül, hogy végső soron valamennyi környező hatalmi tényező távlati érdekeit sértette egy flandriai méretű gazdasági potenciállal rendelkező dinamikus és extenzív államalakulat létrejötte.[62]

A helyzetet Zsigmond párizsi útjának idejére tragikusan leegyszerűsítette a háborús tevékenység megindulása és a már szinte „menetrendszerűen" ismét bekövetkezett nagy francia vereségek (Harfleurnél és Azincourt-nál),[63] melynek eredményeképp az armagnac—bourguignon ellentét a végletekig kiéleződött, s a burgundi hercegnek nem nagyon maradt más választása (noha számos rokona és alattvalója harcolt

ban véve a Francia Királyság szerepének átmeneti visszaszorulását eredményezte a nemzetközi politikában. Ugyanakkor pedig az angol háború kiújulásával (mely a franciák számára katasztrofális meglepetéseket tartogatott), amikor minden probléma az angol–francia konfliktus összefüggésében vetődött fel, az a veszély fenyegetett, hogy *valamelyik csoport* végül ki fogja szolgáltatni az angoloknak az országot. A korszakra újabban lásd *Favier,* Le temps..., 259–312, 313–338, 339–365., *Demurger, A.:* Temps de crises, temps d'espoirs (XIV-XV sz.) Novelle hist. de la France Médiévale 5, Points. Histoire, Paris, 1990, 63–90, 91–103., *Autrand,* 384–424, 425–500, 524–565., *Schnerb, B.:* Les Armagnacs et les Bourguignons: la maudite guerre, *Paris,* 1988.

[62] Zsigmondnak egyébként *mindkét* francia párttal volt érdekközössége, hagyományosabb együttműködése az orléans-i párttal alakult ki. Ugyanakkor mindaz, amiért a nemzetközi politika porondján föllépett, döntően a burgundiakkal való kooperációra kellett, hogy sarkallja... *Csernus,* A nemzetközi..., 12–14. A zsigmondi nagypolitikába szervesen illő közvetítési akciót a külföldi és a hazai átfogóbb feldolgozások (ha egyáltalán említik) néhány kivételtől eltekintve (köztük Áldásy, Gábriel, Mályusz) többnyire csak tényként közlik, illetve annak sikertelenségét, esetleg Zsigmond pálfordulását említik meg. *Áldásy A.:* Zsigmond király és Spanyolország, Bp., 1927., 6–11, 51–53, 95–106., *Gabriel,* Les rapports..., 35–67., *Mályusz,* Zsigmond király..., 77–81., *Lenz, M.:* König Sigismunds und Heinrich der Fünfte von England. Ein Beitrag zur Geschichte der Zeit des Konstanzer Konzils, Berlin, 1874., *Gierth, W.:* Die Vermittlungsversuche Kaiser Sigismunds zwischen Frankreich und England, 1416, Halle, 1895., Galesloot, L.: Revendication du duché de Brabant par l'Empereur Sigismond 1413–1437, Bulletin de la Com. Roy. de l'Hist. de Belgique, 4e sér. Bruxelles, 5. (1878) 437–470. *Lacaze, Y.:* Philippe le Bon et le problème hussite: un projet de croiasade bourguignon en 1428–29., RH. n° 241., (1969), 69–99., *Jacob, E. F.:* The Fifteeenth Century (1399–1485), The Oxford History of England (ed by G. Clark), VI., Oxford, 1961, 161–167., *D'Avout, J.:* La querelle des Armagnacs et des Bourguignons, Histoire d'une crise d'autorité, La suite des temps 9., Paris, 1943., 51–55, 241–247., *Uyttebrouck,* 100–110., *Pirenne, H.:* Histoire de Belgique des origines à nos jours, I. La renaissance du Livre, Bruxelles, év n., 369–374., Coville, 364–370.

[63] Harfleurnél 1415. augusztus--szeptemberében voltak éles harcok, Azincourt-nál pedig 1415. október 25-én valóságos katasztrófa következett be. *Coville,* IV/1., 364--370., *Favier,* La guerre..., 437--443.

és esett el francia oldalon a csatában), mint hogy az angolok melletti egyre nyíltabb kiállásra kényszerüljön.

Mindez Zsigmond helyzetét egyszerre könnyítette és nehezítette meg: a nagy francia vereség ténye egyrészt siettette a közvetítési akció megkezdését, másrészt gyakorlatilag kizárta egy *konszenzusra* alapozódó tartós béke megteremtésének lehetőségét, ami az eredeti elképzelésekben szerepelt. Zsigmond tehát ezúttal olyan feladattal találta magát szemben, amelyben *mediátori* szerepe valamennyi érintett fél számára (saját magát is beleértve) nem hozhatott hosszabb távon is elfogadható eredményt, tehát — ha sikerülhetett is tető alá hozni valamilyen megállapodást, akkor az csak az adott erőviszonyok figyelembe vételével, átmeneti időre történhetett, amelyben — mint ahogy az események valóban ezt is igazolták — várhatóan Zsigmond (tágabban és szűkebb értelemben vett) pillanatnyi érdekeinek kellett döntő szerepet játszania.

Zsigmond, akit kora egyik legtehetségesebb diplomatájának tekintenek (és akinek tevékenységét a diplomáciatörténet és a nemzetközi jog története ezért is számon tartja), párizsi útját is alaposan előkészítette. Mielőtt nagyszámú — döntően magyar — küldöttségével megindult volna Észak felé, előzetes tárgyalásokat folytatott mind az angol, mind pedig a francia királlyal, sőt, a velük kötött *szerződések* röviddel azelőttről datálódnak. A zsinat munkájának megkezdése, folyamatossága, és a narbonnei egyezmény, a *tekintélye csúcsára* érkező Zsigmond számára kivételesen kedvező nemzetközi politikai hátteret biztosított: a tekintélyes közvetítő tevékenysége további fontos utazásokat tételezett föl és döntően három lényeges helyszínen — Párizsban, Londonban és Calais-ban — zajlott, s a már említett canterburyi egyezmény létrehozásához, és valójában a francia fél *semlegesítéséhez* vezetett.[64]

Zsigmond *császár* párizsi és londoni útja a korabeli francia historiográfia egyik *legrészletesebb*, legalaposabban dokumentált és legsokoldalúbban megítélt *magyar vonatkozású* fejezetének tekinthető, és ennek van a legjelentősebb „utóélete" ez az akció váltotta ki a legtöbb vitát is. Ezúttal azokat a szövegeket válogattuk össze és mutatjuk be, amelyek Zsigmond párizsi és londoni tartózkodásával kapcsolatosak, s

---

[64] V. ö.: *Fejér, G.:* Codex diplomaticvs Hungariae ecclesiasticvs ac civilis, Budae, 1842., X/5., 479--481., Calendar of the Close Rolls preserved in the Public Record Office, Henry IV. (1404--1403), London, 1932, 279., *Jacob,* 161-162., *Vickers,* 358--359., *D'Avout,* 51--55., *Áldásy,* Zsigmond király..., 52, 92--93., *Altmann,* reg.: 1887, 1888, 1890e, 1980 fghikl. Zsigmond kíséretére és benne a magyar részvételre vonatkozóan lásd *Schönherr,* 506–526., Zsigmond külpolitikájának megvalósítóiról *Mályusz,* Zsigmond király..., 80–83., *Engel, MZSKK,* 114–130., Zsigmond báróinak szerepére *Uo.,* 405–458. Kíséretével kapcsolatban tudjuk, hogy viszonylag jelentős „tömeget" mozgatott, hiszen pl. Zsigmond Ferdinándtól 1500 lovas átvonulására kért „salvus conductus"-t. Narbonne-i és perpignani tárgyalásaira lásd *Áldásy A.:* im., 9–11, 53–56, 62–88, a szerződésre 94–99, 97–112., a Zsigmonddal utazó főurak dokumentumaira *Uő.:* Rozgonyi István levele Zsigmond király perpignani tartózkodásáról, in „Tört. Tár", Bp. 1900., *Uő.,* Rozgonyi István levele Párizsból 1416 március 14-ről, „Tört. Tár", Új folyam, 2., Bp., 1902., pp. 575–577. a nemzetközi kapcsolatoknak a magyar kancellári fejlődését is befolyásoló szerepére *Bónis Gy.:* A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon, Bp., 1971, 100–114. A Párizs–London–Calais tárgyalássorozat végeredményének egyetlen hivatalos dokumentuma van, a *canterbury-i egyezmény,* melynek szövegét Thomas Walsingham átmásolta a krónikájába: *Thomas Walsingham:* Cronica Monasterii S. Albani. Historia Anglicana, kiadva H. T. Riely.: Chronica Monasterii S. Albani II. in: „Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores", London, 1864., 471–472, továbbá *Fejér,* im.,X./ 5., 652–662.

amelyek lehetővé teszik a „császári–királyi" látogatás menetének és céljainak a rekonstruálását, rávilágítanak Zsigmond érdeklődésére, törekvéseire, de módot nyújtanak a nemzetközi kapcsolatok néhány lényeges elemének a részletesebb tanulmányozására, valamint számos érdekes, magyar vonatkozású információval, művelődéstörténeti adalékkal gazdagíthatják ismereteinket.[65]

Elsőként a kor legérdekesebb történeti forrásainak egyikéből, a *Journal d'un bourgeois de Paris* címen ismert napló szövegét idézhetjük. A *Journal* szerzőjét, akit a párizsi *közvélemény* képviselőjének is szoktak tekinteni, és aki fokozatosan jut el a heves armagnac-ellenességtől a VII. Károly uralmával való azonosulásig, általában véve ritkán érdeklik a nemzetközi politikai vagy egyházpolitikai események. Egy császár párizsi látogatása azonban ritka eseménynek számít, rendkívüli látványosság

---

[65] A forrásokat részletesen jegyzetekkel ellátva elemzi és magyar fordításban adja a *Francia források Zsigmond párizsi tartózkodásáról* c. tanulmány. Az útleírásokat bemutatja *Csernus S.*: A 15. századi francia útleírások Magyarország-képe in: Régi és új peregrináció: magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon, Bp.--Szeged, 1993, II., 1006–120. *Jean Juvénel des Ursins:* Histoire de Charles VI, roy de France (1380–1422), ed. R. Michaud – M. Poujoulat in: Nouvelle Collection des Mémoires pour servir à l'Histoire de France, II., Paris, 1836., Journal d'un bourgeois de Paris de 1405 à 1449, Lettres gothiques, ed. C. Beaune, Paris, 1990., *Nicholas de Baye:* Journal, ed. A. Tuetey: Journal de Nicholas de Baye, greffier du Parlement de Paris (1400–1417), Soc. de l'Hist. de France (a továbbiakban SHF), Paris, 1885–1888, I-II., *Clément de Fauquemberghe:* Journal, ed. A Tuetey-H. Lacaille: Journal de Clément de Fauquemberghe, greffier du Parlement de Paris (1417–1435), SHF, Paris, 1910, I-II., *Jean Maupoint:* Journal, ed. G. Fagniez, in Mémoires de la Soc. del'Hist. de Paris et de l'Ile-de-France, IV., Paris, 1878., *Pierre Fénin:* Mémoires, ed. Michaud-Poujoulat, in: Nouvelle Collection..., Ière série, I., Paris,1836, 573–628., *Guillaume Cousinot (?):* Geste des nobles François, ed. Vallet de Viriville: Chronique de la Pucelle ou Chronique de Cousinot, suivie de la Chronique normande de P. Cochon relatives au règnes de Charles VI et VII, Bibliothèque Gauloise, Paris, 1859, 105–204., *Le Fruitier, dit Pierre Salmon:* Mémoires, ed. G. A. Chapelet: Les demandes faites par le roi Charles VI touchant son état et sa personne, avec des réponses de Pierre Salmon, son secrétaire familier, Paris, 1823., *Enguerrand de Monstrelet:* Chronique, ed. L. Douët-D'Arcq, SHF, Paris, 1857–62, I-VI. (repr. New York, 1966), *Ghillebert de Lannoy:* Voyages et ambassades, ed. Ch. Potvin: Oeuvres de Ghillebert de Lannoy, voyageur, diplomate et moraliste, 1386–1462, Louvain, 1878., *Bertrandon de la Brocquière:* Le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Brocquière, premier écuyer tranchant et conseiller de Philippe la Bon, duc de Bourgogne, ed. Ch. Schefer, Recueil de voyages et documents pour servir à l'histoire de la géographie depuis le XIIIe siècle jusqu'à la fin du XVIe siècle (a továbbiakban Recueil des voyages), Paris, 1892., és Rabotin-Rajcić, Novi Sad, 1977, (bilingvis kiadás), a szorosan vett magyar vonatkozású részeit kiadta *Szamota I.*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717, Bp., 1891, 48–99., *Jean Chartier:* Chronique française de Charles VII roi de France, ed. Vallet de Viriville, Bibliothèque Elzévirienne, Paris, 1858, I-III., *Gilles Le Bouvier:* Les Chroniques de Charles VII, ed. H. Courteault-L. Célier, SHF, Paris, 1879., *Gilles Le Bouvier:* Le Livre de la description des pays, ed. E. T. Hamy: Le livre de la description des pays de Gilles Le Bouvier dit Berry, premier roi d'armes de Charles VII, roi de France, Recueil de voyages, Paris, 1908., *Perceval de Cagny:* Chronique, ed. H. Morainvillé, SHF, Paris, 1902., *Jean Le Fevre de Saint-Rémy:* Chronique ou histoire de Charles VI, Roy de France ou mémoires (1407–1435), F. Morand: Chronique de Jean Le Fèvre, seigneur de Saint-Rémy, I-II, SHF, Paris, 1876–1881. *Jehan de Wavrin:* Recueil de croniques et anchiennes istoires de la Grant Bretaigne a present nomee Engleterre, ed. Melle Dupont, SHF, Paris, 1858–63, I-III. (részleges, csak a francia vonatkozású részek), és W. Hardy, Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores (a továbbiakban RBMS), London, 1864–91, I-VI. (kiadás és angol fordítás), és N. Iorga: La campagne des croisés sur le Danube en 1445 (commendée par Jean Corvin Huniade), extrait des „Anciennes Chroniques d'Angleterre), Paris, 1927. (csak a burgund keresztes hadjáratra vonatkozó önálló rész).

(párizsi látványosság), ami – ha szűkszavúan is, de megörökítésre érdemes: eszerint a látogatás célja az azincourti csatában foglyul esett francia hercegek kiszabadítása.[66]

A következő forrásunk Párizs egyik legfontosabb és legaktívabb intézményének, a *Parlament*nek a munkájához kötődik; – pontosabban Zsigmond egyik igen érdekes párizsi programjához, a parlamenti látogatáshoz, illetve a jogszolgáltatásba történt, sok vitát kiváltó beavatkozásához. Az esemény leírását (az egyébként inkább az *armagnac*-párttal szimpatizáló) parlamenti írnok, *Nicolas de Baye Journal*jának köszönhetjük. Leírása tényszerű, mondhatnánk szakmai, hiszen szinte csak a munkájához tartozó elemekre koncentrál.[67]

Az 1418-as esztendő jelentős változásokat hozott Párizs, illetve a párizsi Parlament életében is, melynek eredményeképp, az 1413-as *armagnac* hatalomátvétel ellenreakciójaként is a *bourguignon*-ok vették át a hatalmat a városban és az ország ügyeinek irányításában egyaránt. Mindez kemény leszámolásokkal járt együtt, és természetesen változásokat hozott az adminisztrációban is. A burgundiak saját embereikkel töltötték meg a hivatalokat és intézkedéseik érintették a parlamenti írnok, tehát a *parlamenti napló* írójának személyét is: az armagnac-ok által hivatalba juttatott Baye-t a bourguignon *Fauguemberghe*, a művelt párizsi nagypolgár váltotta fel, aki — mint láttuk — *töretlenül* folytatta elődje naplóíró munkáját is. Az ő feljegyzéseiből Zsigmondra vonatkozóan ránk maradt egyik, 1417 nyaráról származó szöveg a Zsigmond-féle közvetítési kísérlet *utórezgéseit* tükrözi, de az előbbi leírással meglehetősen szoros összefüggésben van.[68]

Zsigmond párizsi útjának és az utazás céljainak rekonstruálásához a korabeli krónikákban találunk további fontos szövegeket. Az elbeszélő források között továbbra is kulcsfontosságúnak tekinthető, Michel Pintoin már korábban is idézett krónikája, melyet az alábbiakban bemutatandó kortársai is gyakran használtak mondanivalójuk forrásaként. Pintoin mester — mondhatjuk, *szokás szerint* — jól értesült, az események egy részénél feltehetően *szemtanú*, és információit *tudatosan* és *közvetlenül* gyűjthette össze az érintettektől. Mivel tudjuk (éppen tőle), hogy az apátsággal egyébiránt már korábban is kapcsolatban álló Zsigmond és kísérete hosszabb időt töltött Párizs környékén, illetve magában a Saint-Denisi apátságban, okkal tételezhetjük föl, hogy a történetíró szerzetes kihasználhatta ezt az alkalmat a munkáját segítő adatok gyűjtésére is.[69]

Michel Pintoin meglehetősen részletesen írja le a narbonnei tárgyalásokat sikerrel lezáró Zsigmond Párizsba érkezését, megtudjuk, hogy Zsigmondnak (akinek érkezését két embere időben előkészítette) *„régi vágya volt, hogy látogatást tegyen Franciaország királyánál és Berry hercegénél, szeretett rokonainál"*, hogy vendéglátói gondoskodtak arról, hogy utazása során semmiben ne szenvedjen hiányt, hogy miként érkezett meg március elsején Párizs falai alá s hogyan zajlott le a már említett, egyre emeltebb színtű fogadtatás a Louvre-ban való elhelyezkedéséig.[70]

---

[66] Zsigmond látogatása, elszállásolása a Louvre-ban, a párizsi polgárok és udvari előkelőségek megajándékozása (értékes ékszer) és a számukra adott fogadás a Bourbon-palotában. Journal, 12., fordítása: *Csernus*, Francia források..., 108.

[67] *Baye*,241–245., és ford. *Uo.*, 109–112.

[68] *Fauquemberghe*, I., 203., és ford. *Csernus*, 112–113.

[69] A párizsi út előzményeire legrészletesebben lásd *Pintoin*, V., 701–721.

[70] *Uő.*, V., 743–749., és ford. *Uo.*,, pp. 114–118.

Tisztázódik az is, hogy *„a rákövetkező napokban Zsigmondnak várnia kellett arra, hogy a király felépüljön"* s ezért megvalósíthatta régóta meglévő kívánságát, hogy látogatást tegyen *„a tiszteletreméltó Párizsi Egyetemen, azért, hogy maga is láthassa az iskolai munkát, mivel ő maga a teológiában és a latin nyelvben igen járatos volt"*. Pintoin arról ugyancsak tud, hogy Zsigmond *„több ízben ellátogatott a Parlamentbe is, hogy a királyi bíróságon tárgyalt peres ügyeket hallgassa"* és leírja a Baye parlamenti naplójából már ismert, Guillaume Seignet érdekében történt beavatkozást, amelynek során *„a Rómaiak királya, nehogy az illető ki legyen téve annak, hogy ügyét elveszti, lovaggá ütötte őt, minden ellenvetés nélkül, noha az általánosan elfogadott nézet szerint ez a kiváltság nem a császárt, hanem kizárólag Franciaország királyát illette meg"*. Ugyanebből a részből tudhatjuk meg, hogy a császár *„időtöltésként meglátogatta a Párizs környékén lévő királyi palotákat, s tíz napot töltött a Saint-Denisi kolostorban"*, hogy egy vadászat alkalmával találkozott össze a lábadozó francia királlyal, s hogy ő maga és kísérete *felbecsülhetetlen* értékű ajándékokat kapott a királytól, a királynőtől és Berry hercegétől, de beszél a császár *bőkezűségéről* is, amikor vendégül látta és megajándékozta *„az udvar nemes hölgyeit és kisasszonyait, s a legkiválóbb polgárasszonyokat"* egy olyan vacsora alkalmával, melyre *„dallamos zene hangjai és csodálatos énekhangok kíséretével került sor"*.[71]

A szakirodalomban, különösen a budavári gótikus szoborlelet megtalálása óta rendre felvetődik a Budán dolgozó külföldi (francia) mesteremberek ügye, munkájuk fontossága, hatása. Pintoin erre vonatkozóan is közöl információkat.[72]

A császári látogatás céljaival kapcsolatban megtudjuk Michel Pintoin-tól, hogy a *„király jelenlétében megtartott tanácsülések alkalmával, melyeken ő is részt vett, több ízben is elmondta, hogy őt milyen fájdalommal tölti el a Franciaország és Anglia királyai között uralkodó megosztottság s a liliom hercegeinek szégyenletes fogva tartása, s mondotta azt is, hogy jó reménye van arra, hogy kapcsolatba lépve Anglia királyával, a békét helyreállítsa"*.[73]

Beszél még a krónikás Zsigmond londoni tárgyalásairól, hogy a császárt *„különösen nagy pompával várták Angliában, hogy legott a király tanácsába fogadták"*, de a kommentár már ekkor érezteti, hogy az események nem a franciák előnyére fognak alakulni Londonban, a kissé távolabb olvasható részekben pedig a Saint-Denisi szerzetes megjegyzéseiből egyértelműen érződik a *neheztelés* Zsigmond közvetítési akciójának alakulásával kapcsolatban, ez a fejezet azonban már később íródott, és a canterburyi egyezményt követő helyzetet tükrözi.[74]

---

[71] *Uő.*, V., 744–747.

[72] Zsigmond *„gyakran és nagy érdeklődéssel emlegette mindazon nagyszerű dolgokat, melyeket a királyságban látott, s szívesen mondogatta, hogy a francia mesteremberek, az ő véleménye szerint, mind közül a legügyesebbek. Még arra is gondolt, hogy a király beleegyezésével összegyűjtse a háromszáz leghíresebb mesterembert (...) s Magyarországra küldte őket azzal a céllal, hogy alattvalóit a különböző mesterségekre oktassák."* *Uő.*, V, 746–747. A mesteremberek budai tartózkodásával kapcsolatban többnyire Bertrandon de La Brocquière beszámolóját szokták idézni; a folyamat kezdetét viszont nála sokkal jobban dokumentálják Pintoin adatai. *Brocquière* (Rabotin-Rajcić kiadás), 88–91., *Szamota*, 48–49., *Mályusz*, Zsigmond király..., 244–246, 254–257., *Marosi E.*: A Zsigmond-kor a magyar művészettörténet-írásban, MZSKK, I., 380–401, 388., *Uő.*, Buda, a vár Zsigmond-kori szobrai, MZSKK II., pp. 251–254.

[73] *Pintoin*, V., 746–747.

[74] *Uő.*, VI., 36–37, 54–59. és ford. *Csernus*, in: A francia források..., 120.

A Saint-Denisi krónika mellett a 15. század első évtizedeire *Enguerrand de Monstrelet* krónikája a másik legismertebb, és számunkra is legérdekesebb forrás. Mint tudjuk, a cambraii származású, mérsékelten de egyértelműen burgundi párti krónikás a külsőségek leírásában, a lovagi élethez kötődő események dagályos bemutatásában lelte elsősorban kedvét. Még ha általában véve a froissarti ihletettségű témákhoz nála nem is párosult froissarti történetírói tehetség, Zsigmond látogatása olyan, politikailag fontos és külsőségekben is gazdag esemény volt, amely felkeltette Monstrelet figyelmét, aki már az aacheni koronázástól kezdődően Zsigmond látogatásának minden fontos eleméről hírt adott.[75]

Monstrelet ezt követően Zsigmond Londonba való megérkezéséről, az egyre emelkedő szintű fogadtatásról ír, majd megtudjuk, hogy Londonban a tárgyalók köre *kiszélesedett*, miután megérkezett Hollandi Vilmos és megjelentek a burgundi herceg követei is, akiknek jelenléte nyilvánvalóan arra utalt, hogy a Németalfölddel kapcsolatos érdekrendszer is a tárgyalások motiváló elemévé vált. Monstrelet tudósít azokról a kísérletekről, melyeket a tárgyaló felek a megegyezés érdekében cselekedtek, s azokról a közbeeső követségekről, melyeket az érintett fejedelmek küldöttei a megállapodás érdekében lebonyolítottak, majd pedig a közvetítési kísérlet utolsó felvonását, a *calaisi csúcstalálkozót* írja le.[76]

Monstrelet krónikájának ebből a részletéből már egyértelműen érződik a kialakult körülmények hatására bekövetkezett koncepcióváltás: míg Franciaország egyre inkább kivonul a béketárgyalások folyamatából (már önmagában azzal, hogy a béketárgyalások idején nem hajlandó szüneteltetni a hadműveleteket), addig Franciaország helyét a tárgyalóasztalnál, természetesen annak rovására is, mindinkább a *burgundi herceg* foglalja el. Ezt a folyamatot a korabeli „*közvélemény*" meglehetősen ellentmondásosan élte és ítélte meg. Noha a dolgok fejlődésének *iránya* utólag már egyértelmű, és a nagyobb rálátással rendelkezők számára már ekkor is elég világos volt, figyelemreméltónak tartjuk annak a kialakult (kialakított?) bizonytalanságnak a tükröződését, melyet a burgundi herceg állásfoglalásaival kapcsolatos kommentárok egy részénél láthatunk: eléggé valószínűnek tűnik, hogy ekkor még a burgundi herceg híveinek szemében sem volt magától értetődő egy Francia Királyság elleni angol–burgundi *szövetség* gondolata. A calaisi találkozó mindenesetre az eredeti értelmében vett közvetítési kísérlet *végérvényes* és *teljes* feladását jelentette.[77]

Mindenesetre a francia belső politikai helyzet ezután egyre romlott, a burgundi herceg továbbra is az armagnac-kézen lévő francia területek elfoglalásával foglalatoskodott, s a szemben álló felek egyre kevésbé válogattak az eszközökben: ennek a „tisztogató" hadjáratnak esett feltehetően áldozatul a két egymást követő *dauphin* (Lajos, megh. 1415., és János, megh. 1417.) valószínűleg Hollandi Vilmos (1418), és később maga Félelemnélküli János burgundi herceg is. Monstrelet krónikájának az utolsó, Zsigmond közvetítő tevékenységéhez kapcsolódó információja a császári tö-

---

[75] *Monstrelet*, III., 43–44, 134–138, és V., 161–165., és ford. *Csernus*, uo., 121–125. (Ezúttal a teljesebb L. Douët-D'Arcq-féle kiadást használtuk, korábbi tanulmányainknál pedig a J. Buchon: Choix de Chroniques et Mémoires sur l'histoire de France, SHF, Paris, 1848. c. munkáját.)

[76] *Monstrelet*, III., 144–147.

[77] *Uő.*, III., 162–165.

rekvésekből fakadó konfliktusra, és Zsigmond nyugati szövetségi „pálfordulására" egyaránt utal.[78]

Az eseményekről számos további elbeszélő forrásunk van, így a valószínűleg tévesen *Guillaume Cousinot*-nak, az orléansi herceg volt kancellárjának tulajdonított *„Geste des nobles françois"*, az arrasi *Pierre de Fénin* műveként számon tartott *„Chronique de 1407 à 1422"*, és *Perceval de Cagny*-nak az 1430-as évek végén diktált *Krónikája* a közvetítési kísérlettel kapcsolatban tartalmaz – többnyire rövid, hol semmitmondó, hol pedig lényegretörő információkat. Ugyanezt láthatjuk az angol ostromoknak, a stratégiailag rendkívül előnyös helyzete miatt is mindvégig kitartóan ellenálló, a francia monarchia egyik „kultikus" helyeként számon tartott, Mont-Saint-Michel-ben írott, *annales-szerű* Krónika, a *„Chronique de Mont-Saint-Michel"* esetében is.[79] A történetírói produkciót tekintve átlagos (sőt, néha kifejezetten szerény) színvonalú munkákról van szó ezúttal, amelyeknél a pártokhoz való kötődés ugyanolyan jól tisztázható, mint a már idézett művek esetében: Cousinot (illetve a *„Geste"* ismeretlen szerzője) és Cagny az *armagnac–orléans*i párthoz húz, míg Fénin burgund történetíró. Egy másik, már említett történetírónk, *Gilles Le Bouvier* akit *„Berry heroldjának"* mondottak s aki számos, más tárgyú könyvet is írt, korának egyik sokat utazó diplomatája, Károly dauphinnek (a későbbi VII. Károlynak) a története kapcsán tárgyalja és természetesen az orléansi párt szemszögéből nézi az 1402 és 1455 közötti eseményeket, Zsigmond párizsi útjáról csak igen rövid tudósítást közöl.[80] A burgundi „oldal" Berry heroldjának megfelelő történetírója, a heraldikával ugyancsak „hivatalból" foglalkozó *Jean Le Fèvre de Saint-Rémy,* Jó Fülöp tanácsadója, krónikájának első szakaszára (1408–1436) — így Zsigmond közvetítő akciójára — vonatkozóan Monstrelet anyagát vette át.[81] Ezeknél a történetíróknál Zsigmond párizsi és londoni útjára vonatkozóan, a tényközlés tekintetében nem találunk újabb információkat, és általában véve jellemző rájuk, hogy Zsigmond „szupremácia-érvényesítő" törekvéseire sem tesznek utalást. A calaisi csúcstalálkozóról adott variánsaik azonban jól mutatják a kialakult helyzet következtében fokozódó politikai elbizonytalanodást. Így a *Cousinot*-nak tulajdonított *Geste des nobles françois*, mely a közvetítési akcióról, illetve a Párizsban történtekről mit sem tud, a calaisi találkozóról összefoglalóan hírt ad.[82]

Annak ellenére, hogy a *„Geste"* leírása meglehetősen sommás, és több pontatlanság van benne, a tárgyalások lényegét, végső eredményét jól foglalja össze, bár nem utal a megbeszélések folytatásra, vagy a sikertelenséget befolyásoló tényezőkre. Még nálánál is kevesebb adatot szolgáltat *Pierre de Fénin*, aki csak a calaisi tárgyalásokkal foglalkozik; jól közvetíti viszont a burgundi herceg attitűdjével kapcsolatos bizonytalanságokat.[83]

---

[78] *Uő.*, III., 172–173., és ford. *Csernus,* Uo., 125–126.

[79] Chronique de Mont-Saint-Michel (1343–1468), ed. S. Luce, Paris, 1879.

[80] Művét, melyet első kiadói — tévesen — a költő Alain Chartier-nak tulajdonítottak, mint említettük, integrálták a „Grandes Chroniques de France"-féle hivatalos, udvari krónikakompozíciónak az 1402 és 1422 közötti időszakot bemutató anyagába. Magyarország 15. sz.-i leírásához idézi *Fügedi E.:* Uram, Királyom..., A XV. sz. hatalmasai, Bp., 1974., 9. A vonatkozó rész teljes fordítása *Csernus,* A XV. sz.-i..., 1013–1014.

[81] DLF, Le Fevre de Saint-Rémy címszó.

[82] Geste des nobles françois, 158.

[83] *Fénin,* I., 592.

Az *Alain Chartier* és *Gilles Le Bouvier* neve alatt jegyzett szöveg, noha a tárgyalások menetét nem részletezi, szól Zsigmond békeközvetítő vállalkozásáról. Részletesen kitér azoknak a hadműveleteknek a bemutatására is, amelyek — több krónikás szerint — a megegyezést hátráltatták, mivel Zsigmond londoni tárgyalásainak idején tovább folytatódtak, és itt is azt a csupán ürügynek látszó (legjobban kifejtett változatában *Michel Pintoin*-nél látható) megközelítést olvashatjuk, mely szerint éppen ezek az akciók bírták volna rá az angol királyt a béketárgyalások feladására. A Zsigmond-féle közvetítő akció folytatásáról a szerző nem beszél, de az ügyek intézésében nagy szerepet szán Hollandi Vilmosnak, amivel egyben a burgundi herceg helyzetének labilitását is kifejezi.[84]

A fentieken kívül még további két fontos dokumentum áll rendelkezésünkre, amelyek az előbbiekkel összefüggésben is említésre méltó, újabb adatokat közölnek velünk Zsigmond párizsi és londoni látogatásáról, illetve annak későbbi lecsapódásairól. A két történetíró sajátos helyzetben van saját táborán belül: az egyik, a már említett *Jean de Wavrin* aki – mint Jó Fülöp tanácsosa és kancellárja, természetesen *bourguignon*, és aki viszont *Anglia történetét* írta meg francia nyelven, a másik pedig a francia királyi udvar befolyásos személyiségeinek egyike, *Jean Juvénel des Ursins*, aki VI. Károly uralkodásának történetét hagyta ránk, és akinek műve (mint láttuk) hivatalosan is a *Grandes Chroniques* anyagát gazdagította. Politikailag tehát az ellenkező táborban voltak, ami természetesen nem akadályozta meg őket abban, hogy munkájuknak a 15. század első két évtizedének végéig tartó részéhez mindketten a Saint-Denisi krónikás, *Michel Pintoin* szövegét használják fel, olyannyira, hogy Des Ursins gyakorlatilag Pintoin szövegének részbeni francia fordítását adja.[85] A Zsigmond párizsi tárgyalásaira vonatkozó anyaga azonban azért is érdekes számunkra, mert a Des Ursins-féle krónikának ez a része számos *eredeti* megjegyzéssel és megfigyeléssel egészítődik ki, tekintettel egyrészt arra a körülményre, hogy krónikásunk ezúttal maga is részt vett az eseményekben és jelentős részüket szemtanúként élte át, másrészt pedig arra, hogy időnkénti megjegyzései egyúttal egy *államférfi* megjegyzései is, akinek szavai jól tükrözik a korabeli politikai gondolkodás bizonyos elemeit is. Jean Juvénel Des Ursins *Krónikájának* vonatkozó fejezeteiből bő válogatás készült.[86]

Mint tudjuk, a francia királyi tanács — melyben helyet kaptak az *armagnac* párt akkori vezéralakjai — ekkor meglehetősen megosztott volt az angolokkal kötendő békével kapcsolatban: míg Berry és Bourbon hercegei békülékenyebbek voltak, Armagnac grófja ragaszkodott a háború mindenáron való *folytatásához* és az angolokkal szemben egyre újabb és újabb támadásokat készített elő. Az általa vezetett háborús csoport — egy kisebb jelentőségű ütközet megnyerésével megerősítve pozícióit — a királyi tanácsban is átvette a vezetést, amikorra Zsigmond újabb követsége megérkezett a tárgyalási ajánlatokkal. Des Ursins részletesen leírja Armagnac grófjának háborúra

---

[84] *„És ott volt a burgundi herceg őnála* (ti. V. Henriknél), *hogy szövetséget kössön vele, mivel úgy látta, hogy a bajor herceg* (ti. Hollandi Vilmos), *nem kívánja neki átengedni a dauphin kormányzását, és erősen kételkedett abban, hogy nem akarja-e vele szemben az orléans-i pártot támogatni."* *Le Bouvier,* 41–47, 45–49.

[85] Wavrin-re és Juvénal des Ursins-re lásd fentebb, továbbá a DLF vonatkozó részeit és *Csernus,* Mutation..., 6–7., *Uő.,* Zsigmond párizsi..., 127–128.

[86] *Des Ursins,* 529–532., és ford. *Csernus,* Francia források..., 128–130.

buzdító szavait, a további háborús előkészületeket, majd még egy alkalommal visszatér művében a Zsigmond-féle békeszerző erőfeszítésekre.[87]

Des Ursins mellett a másik jelentős dokumentumunk a *Jean Wavrin*-féle *Recueil des croniques et anchiennes istoires*, melynek anyagát a szerző (a címben is világosan jelölt módon) más „krónikák és történetek" egybegyűjtésével állította össze. Zsigmond közvetítési kísérletének alapját Wavrin számára is (mint ahogy azt Des Ursins műve esetében már láttuk) Pintoin műve jelentette, a korszakra vonatkozó másik fontos forrása pedig Monstrelet krónikája. Ugyanakkor Wavrin a párizsi tárgyalásokról ír kevesebbet; – tőle azt tudjuk meg (részben a *Saint-Rémy*-féle krónika alapján), hogy Londonban miként zajlottak le az események. Wavrin az események fordulópontját a franciák azincourti vereségében jelöli meg; ezzel mintegy fölvezetve Zsigmond párizsi és londoni látogatását.[88]

A lefolytatott tárgyalásokat Wavrin — aki Hollandiai Vilmos szerepét ugyancsak igen fontosnak tekinti — nem részletezi, viszont nagy hangsúlyt helyez arra, hogy bemutassa V. Henrik Zsigmonddal szembeni bőkezűségét. Az angol királynak gondja volt arra, hogy a *fogoly urak* részvételével nagy díszvacsorát adjon a Westminster-ben Zsigmond tiszteletére.[89]

Wavrin úgy tudja, hogy Zsigmond, Calais érintésével még egyszer visszatért Franciaországba, ahol beszámolt a francia királynak arról, hogy mit végzett, illetve, hogy tárgyalásai eredménytelenek voltak, majd leírja, Monstrelet alapján, de a korábbi forrásainkhoz viszonyítva némileg eltérő nézőpontból és kommentárral a calaisi találkozót:[90]

A burgundi herceg Zsigmondnak tett hűbéri hódolatára és a francia királyi tanács fölháborodására vonatkozó leírás Monstrelet interpretációjával azonos, a folytatás azonban némileg eltérő.[91]

A francia elbeszélő források alapján kirajzolódó kép tehát meglehetősen *összetett*. Mindenekelőtt világos, hogy a közvetítési kísérlet, az érdekek rendkívüli kuszasága és bonyolultsága miatt messze túlnőtt egy hagyományos értelemben vett *békeközvetítés* keretein. A fő cél — deklarált módon is — egy nagyívű nyugat-európai politikai rendezés létrehozása volt. Mint láttuk, Zsigmond ennek érdekében komoly tárgyalásokat folytatott az érintett felekkel, már a konkrét közvetítési akció megkezdése előtt is. Ezekben az elképzelésekben előbb egy olyan — a Császárság, Franciaország és Anglia közötti — szövetségi rendszer létrehozása szerepelt, melynek sokkal inkább volt célja a burgundi herceg *elszigetelése*, mint *bevétele* ebbe az együttműködésbe. Eszerint a közvetítés *deklarált*, közvetlen nemzetközi politikai *alapja* (az egyházszakadás megszüntetése), és az együttműködés szinte *rutinszerűen* hangoztatott érvrendszere (a keresztes hadjárat eszme felújítása) mellett a tárgyaló felek közötti közvetlen politikai megegyezés alapját éppen a fenyegetően növekedő *flamand-burgundi* államalakulattal szembeni közös fellépés adta volna meg.

---

[87] *Des Ursins*, 532–533.
[88] *Wavrin*, (Hardy-kiadás), IV., 230–237., *Le Fèvre de Saint-Rémy* (az 1415-ös évnél), 277–286.
[89] *Wavrin*, 432–433.
[90] *Uő.*, 234.
[91] *Uő.*, 236–237.

Ezt az átfogó tervet az angol katonai offenzíva átütő sikere, valamint a burgundi herceg taktikus foglalásai zavarták meg: ez azt eredményezte, hogy a burgundi herceget nem lehetett többé kihagyni a rendezésből, miközben az angolok és a franciák közötti tartós megegyezésnek sem növekedtek az esélyei, sőt, ekkorra gyakorlatilag megszűnt az érdekek találkozásának szélesebb lehetősége. Pedig kezdetben maga Henrik is az orléansi párttal kötött volna szívesebben megállapodást, és mint láttuk, Zsigmondot ugyancsak számos kötelék fűzte a francia királyi udvarhoz, illetve az orléansiakhoz. Kétségtelen, hogy Zsigmond a francia udvarban, a közvetítés szempontjából nem végzett sokat: a kialakult helyzetben olyan partnerekre talált Párizsban, akik az ő eredeti közvetítő koncepciójával nem tudtak mit kezdeni; sőt – maguk is megosztottak lévén, erőiket gyakran továbbra is máshol fecsérelték el. Az ország és az armagnac-ok hosszú távú létérdeke azonban ezúttal valóban egybeesett. Ebben a helyzetben mind az angolok, mind pedig a franciák, a Zsigmond-féle közvetítési akciót részben *időnyerésre* akarták felhasználni, részben pedig *saját igazuk* és *jogaik* nemzetközi fórumokon (különösen pedig a konstanzi zsinaton) való *elismertetését* akarták általa elérni. A fenti célok elérése érdekében a katonailag sokkal jobb pozícióban lévő angolok az adott *status quo* megtartása mellett, akár hosszabb fegyverszünetre, illetve békekötésre is hajlandóak lettek volna, mint ahogy az később Troyes-ban be is következett.[92]

Ugyancsak az 1416 nyarára kialakult helyzet magyarázza, hogy Zsigmond számára egy armagnac-francia orientációjú szövetség semmilyen szempontból nem ígért már előnyöket: sem egyházpolitikai, sem katonai, se politikai, se gazdasági összefüggésben nem volt vonzó megoldás. Így a tervezett közvetítés és a mögötte lévő eredeti politikai koncepció is megváltozott, fokozatosan átalakult, és ez a tárgyalások menetében is megmutatkozott. Henrik fő célja lett, hogy Zsigmond feltétlen támogatását a maga számára biztosítsa, hiszen egy olyan, tekintélye csúcsán lévő politikai tényező támogatása, amely mind az armagnac törekvésekkel, mind pedig az egyre gyarapodó burgundiai hatalommal szemben áll, a lehető legjobb megoldás lehetett az angol király számára, s egyben a legerősebb biztosíték is törekvései alátámasztására.[93]

Mindebből nyilvánvaló, hogy a párizsi tárgyalások gyakorlati eredménytelenségével a tényleges döntés V. Henrik és Zsigmond tárgyalásai során következhetett csak be. Az angol király kezdettől fogva Zsigmond megnyerésére törekedett, s igyekezett Zsigmondnak *mindenben* (kivéve *univerzalista* törekvéseit) a kedvében járni. Tehát kedvezően fogadta Zsigmond fegyverszünetre vonatkozó javaslatait, s Angliában a Zsigmond által kedvelt teátrális nagy jelenetekben is bőven volt része a királyi–császári delegációnak. Kapóra jöttek viszont az angol királynak azok a folyamatos támadások, melyeket a franciák a Zsigmond-féle közvetítés ideje alatt folytattak, s amivel nyilvánvalóan azt is jelezték, hogy a béketárgyalásokat a meglévő *status quo* mellett nem fogadják el. Az erőviszonyok tehát ezzel is Henrik javára rendeződtek át. Henrik

---

[92] A kialakult helyzetre lásd: *Coville,* IV/ 1., 386–387., *Favier,* La guerre de Cent Ans, Paris, 1980, 358–366., *Autrand,* Charles VI, 577–591., *Champion, P. – De Toisy, P.:* Bourgogne, France-Angleterre au traité de Troyes, Paris, 1943., A szerződés szövegét közli: *Monstrelet* (Buchon-kiadás), 479–484.

[93] A helyzet bonyolultságát jól mutatja, hogy az érintettek közül a burgundi herceg ekkorra már külön-külön, *mindkét* szemben álló féllel fegyverszünetet kötött, *kivéve* Zsigmondot, akinek *hűbéri hódolatát* mutatta be; – igaz, hogy csak *„Burgundia és Alost grófságaira"* vonatkozóan..., *Monstrelet,* 162., *D'Avout,* 347–248.

számára Zsigmond látogatása (csakúgy, mint korábban Aragóniai Ferdinánd esetében) a Lancaster-dinasztia külső és belső tekintélye megszilárdításának, és egy erős külpolitikai offenzívának a lehetőségét kínálta, ezáltal biztosítható volt együttműködésük a konstanzi zsinat további részében, miközben megmaradt a császárral a további, széleskörű együttműködés lehetősége is. Azzal pedig, hogy Zsigmond elfogadta a Szent György Érdemrendet, ami a közfelfogás szerint az Angliával való szövetséget jelentette, már előre is vetítette a tárgyalások eredményét: miután megszűnt a tárgyaló felek közötti *szélesebb* együttműködés lehetősége, a kiutat a Zsigmond és Henrik közötti szövetség jelentette, mely a *canterburyi* egyezmény megkötésében konkretizálódott.[94]

Az egyezmény, melyet Henriknek a parlamenttel, Zsigmondnak a birodalmi választókkal kellett megerősíttetni, egy olyan dokumentum, melynek egyértelműen *franciaellenes* éle volt, deklaráltan az egyházi *„unió"* létrehozását kívánta szolgálni és minden területen (a zsinattól a kereskedelemig) a két szerződő fél fokozottabb együttműködését célozta az érdekszférájuknak tekintett nyugat-európai területeken. Kétségtelen, hogy átmenetileg ezen a megállapodáson nyugodott a birodalom nyugat-európai politikája, mint ahogy az is, hogy a Franciaországgal kapcsolatos további tárgyalások feltételei is megváltoztak: ezt tükrözik az előbb Beauvais-ban, majd Calais-ban folytatott „levezető" megbeszélések is. A calaisi találkozóról kevés információnk van, és azok is egymásnak ellentmondóak. A francia követek a területileg és időtartamában is egyre szűkülő fegyverszüneti javaslatokat visszautasítva elvonultak, s a további tárgyalások Henrik részéről is valójában már csupán az újabb, átfogó offenzíva előkészítését szolgálták. Ennek volt nélkülözhetetlen eleme a burgundi herceg bevonása a tárgyalások menetébe (ami egyben *minimum* a burgund hatalom *semlegesítését* célozta), viszont Félelemnélküli János, ezzel — feltehetően Zsigmond erős fenntartásai mellett — Calais-ban gyakorlatilag *elfoglalta* a francia fél helyét a tárgyalások menetében. Mindez Zsigmond számára, még ha csak átmeneti időre is, a burgundi herceghez való közeledést jelentette, de legalábbis a burgund hatalommal szembeni fellépések számának és intenzitásának a csökkentését hozta, noha a Zsigmond és János (később Fülöp) burgundi herceg közötti ellentétek forrásai továbbra is megmaradtak.[95]

A calaisi tárgyalásokat követően tehát létrejött egy olyan együttműködés Anglia és a császár között, melyben jól felfedezhető az érdekek közössége, ugyanakkor János burgundi herceg pozíciói is megszilárdultak átmenetileg, hiszen Burgundia — bár eléggé ellentmondásos módon — helyet kapott egy fontosnak tűnő nyugat-európai szövetségi rendszerben, amelyben azonban János herceg még nem mint *„Isten kegyelméből"* regnáló fejedelem, hanem mint a Francia Királyság azon *pártjának* képviselője kapott helyet, amely hajlandó volt elismerni Henriket Franciaország kirá-

---

[94] Zsigmond angliai látogatásának nemzetközi politikai összefüggéseire és értékelésére lásd *Favier,* La guerre..., 437–443., *Uő.*, Le Temps..., 358–362., *Mályusz,* A konstanzi..., 31–39., *Jacob,* 161–167, 169–170., *Vickers, K. H.:* England in the Later Middle Ages, London, 1950, 359. V. ö. továbbá Calendar of the Close Rolls preserved in the Public Record Office., Henry V., London, 1932., 353–354., *Walsingham,* 471–472., és *Fejér,* X./ 5., 661.

[95] *Galesloot,* 445–451., *Jacob,* 162., *Coville,* IV/ 1., 373, *Vickers,* 360., *D'Avout,,* 50–52., Henrik háborús előkészületeire, Calendar of the Close rolls..., 353–354., *Uyttebrouck, A.:* Le gouvernement du duché de Brabant au bas Moyen-âge, I–II., Bruxelles, 1975, I., pp. 100–101., a németalföldi helyzet alakulására *Pirenne,* 343–415, 431–505.

lyának. Eszerint az 1415–1416-os nyugat-európai rendezési terv végeredményben minden átmenetisége ellenére előnyös pozíciókat biztosított Zsigmondnak: birodalminak ítélt területeket (s ez is Zsigmond attitűdjét igazolja) hosszabb időn keresztül valójában csak Burgundia részéről érték támadások. Ezek a 15. sz. eleji nyugat-európai hatalmi viszonyok, amelyeket a Zsigmond által megkötött szerződések viszonylag pontosan tükröznek, még egy gyorsan változó világban is viszonylag tartósnak bizonyultak, és nemzetközi politikai összefüggéseikben lényegileg a francia állam újjászületéséig, illetve a burgund állam önnállásáig *alapvetően* nem változtak.

A zsigmondi közvetítési kísérlet mellett — és vele szoros összefüggésben — az 1415–1416-os esztendőben lezajlott politikai törekvések a korabeli *politikai gondolkodás* tanulmányozása szempontjából is adnak lényeges információkat. Zsigmond nyugat-európai, különösen pedig párizsi látogatása nemcsak *békeközvetítő* és az *egyházi uniót* elősegíteni hivatott funkciója miatt volt jelentős, hanem a *császári univerzalizmus*t érvényesíteni kívánó törekvése miatt is: az univerzális császári hatalom *reneszánsza* következtében *újjászületett* a császárság és a *császári* befolyást az államiságuk fejlődésében megjelent új szakaszként már korábban sikerrel tagadó nagy nyugati *monarchiák* közötti potenciális *konfliktus* is. Igen jól tükrözik ezt a korabeli francia források, a szakirodalom azonban nem, vagy csak érintőleges jelentőséget tulajdonított neki, és többnyire megelégedett a tényközléssel, az univerzalista kísérletek „értelmetlenségének" esetleg „anakronisztikus" vagy éppen „felháborító" voltának a hangsúlyozásával, vagy éppen kategorikus *elítélésével.*[96]

A rendelkezésünkre álló források tanulmányozásából azonban úgy tűnik, hogy — talán nem is véletlenül — a korabeli történetírók számára ez volt az egyik legfontosabb kérdés: Zsigmond látogatását tehát a *császári univerzalizmus érvényesítésének egy sajátos kísérleteként* is vizsgálnunk és értékelnünk kell. A két legfontosabb esemény, melyeknek során Zsigmond számára alkalom adódott *különleges* császári jogállásának a hangsúlyozására, a savoyai gróf *hercegi rangra* emelése, és az ún. „*Seignet-ügy*" volt. Ez utóbbira minden az eseményeket egy kicsit is részletesebben tárgyaló forrásunk kitér, s szinte mindegyikük kommentárjaiban, vagy elbeszélésében jelen van az a gondolat, hogy Zsigmond a Seignet-ügy alkalmával (esetleg többszörösen is) császárként beavatkozott a „Francia Királyság" belső ügyeibe és megsértette a francia király tekintélyét.[97]

Nyilvánvaló, hogy Zsigmondnak a császári szupremácia gyakorlásához, illetve gyakorlási kísérleteihez a szükséges bázist nemcsak a „korszellem", hanem a konstanzi zsinat összehívásával betetőződött konkrét nemzetközi és egyházpolitikai sikersorozata adta meg: a nyugat-európai keresztény államokkal szembeni tekintélyének csúcspontját is az 1414–1417 közötti időszakra tehetjük. Úgy tűnik, hogy ennek a folya-

---

[96] Ez a felfogás leginkább a francia történetírásban honosodott meg, *Coville,* IV/ 1., 79., *Favier,* Le Temps.., 361, 372., *Uő.,* La guerre..., 443.

[97] *Bryce,* 196–199, 261–295., *Tapié,* 18–20., *Mályusz,* A konstanzi..., 33–35., *Csernus,* Zsigmond párizsi..., 109–113, 124–126, 128–129. Zsigmond parlamenti aktusa később sem merült feledésbe, hiszen Guillaume Seignet, azon túl, hogy hozzájutott az általa olyannyira áhított hivatalhoz, később diplomáciai feladatokat is kapott, amennyiben tagja volt egy Zsigmondhoz küldött követségnek, s azzal Magyarországon is járt. (Lásd később).

matnak egy, az általában vett *császár–király* viszonyban sorsdöntő állomása zajlott le Párizsban és Londonban.[98]

Aligha meglepő tehát, hogy Zsigmond, aki a legkisebb jogcímet is nagyon ügyesen tudta diplomáciájánál érdekei érvényesítése céljából felhasználni, alaposan kiaknázta a német királyi, illetve a császári cím birtoklásában rejlő lehetőségeket. A zsinat elején tekintélye csúcsára érkező császár, aki ekkor már túl volt a *hitetlenek* elleni fegyveres harc tűzkeresztségén, aki már kiérdemelte a *„Defensor Ecclesiae"* titulust és aratott már sikereket mint *„Imperator Pacificus"*, további politikai akciói során szinte természetesse módon igyekezett *mindenhol* érvényre juttatni a *császári szupremácia* elvét, s ezáltal valóban konfirmálni akarta *kivételes* uralkodói jogállását a nyugati „nagy monarchiák" királyaival szemben. Zsigmond mindenhol el is ment ezen a téren a *tűréshatárig;* – csakhogy ez a tűréshatár 1416-ban *monarchiánként* változott. Mint ahogy korábban is, a császári beavatkozás hatékonyságát igazán a francia, az angol és a hispániai királyságok tehették próbára.[99]

Noha se szeri, se száma az erre utaló jeleknek a zsigmondi diplomáciában, a dolgok valójában Zsigmond Párizsba érkezésekor fordultak komolyra. Az idézett források leírásai egyértelműen bizonyítják, hogy a látogatás során tapasztalható „univerzalista" kísérleteknek a kortársak szemében (még ha a hangsúlyok eltérőek is) komoly jelentőségük volt. Úgy tűnik, hogy forrásaink közül a burgundiakhoz közelebb álló források az elnézőbbek (Monstrelet, Fauquemberghe).[100]

A királyi és a császári hatalom közötti viszonyt, az előbbi emancipálódásának dinamikáját, illetve az utóbbi visszaszorulásának folyamatát mindig is befolyásolták a konkrét erőviszonyok. A kétféle hatalom között meglévő látens konfliktus napvilágra jutása békeidőben elkerülhető volt akkor, ha az érintett fejedelmek *nem találkoztak*, vagy *semleges* területen (pl. egy határfolyón, amire már volt példa a francia királyok

---

[98] Tudjuk, hogy a császári univerzalizmus érvényesítésére tett zsigmondi kísérletekben korábban sem volt hiány, sőt, felfoghatjuk az eseményeket úgy is, mint az erőviszonyokban bekövetkezett eltolódás logikus következményét. Számos, itt nem részletezhető példa van arra — az ábrázolóművészetben és az írott forrásokban egyaránt —, hogy a császári hatalom súlyának megnövekedését mennyire *támogatta* és *fenntartotta* a *„korszellem"*, a konstanzi zsinaton kialakult, illetve kialakított *légkör*, s az ezt szolgáló olyan megnyilvánulások, amelyekben Zsigmondot rendre Nagy Konstantinhoz, Nagy Károlyhoz, vagy éppen Nagy Sándorhoz hasonlították. Ez a dicsőítés sem Zsigmondra, sem a „közönségére", sem pedig *tárgyalópartnereire* nem maradt hatástalan. Ráadásul Zsigmond, aki egyébként is sokat adott a címekre, azon kevés német-római császár egyike, akik a címmel hagyományosan együttjáró *négy koronából valóban* viselt is *hármat* — a német királyit, a lombard vaskoronát és a császárit — és akkor még nem is számítjuk az ezúttal tartalmilag éppen legértékesebb és kellő bázist adó *magyar* koronát, valamint a ténylegesen csak később birtokba vett *cseh* koronát. *Bryce,* 11–112, 488–489., *Mályusz,* Zsigmond király..., 39–43, 74–75, 270–272.

[99] A korábbi akciói közül a legjelentősebbek a lengyel–porosz konfliktusban való közvetítés, és a zsinat *„pro imperiali oficio"* összehívása volt. A budai találkozóra lásd *Mályusz,* Zsigmond király..., 76–77. Zsigmond (1413. dec. 99-én a zsinatra több meghívólevelet bocsátott ki az európai uralkodók számára, *Fraknói V.:* Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Szent-székkel, I., Bp., 1901, 330., a VI. Károly francia királyhoz küldött levelet közli *Fejér,* X./ 5., 416–421, és egy általánosabbat, *Uo.,* 424–426. Lásd még *Áldásy,* Zsigmond király..., 11–13., ZSO., IV. reg. 1437., továbbá *Guenée,* L'occident..., 66., *Bryce,* 203, 1. sz. lj. *Kingsford, Ch. L.:* English Historical Litterature in the Fifteenth Century, Oxford, 1913, 66, 160.

[100] Forrásaink közül szinte minden *kortárs* dokumentumunk említi: *Baye,* 242–243., *Monstrelet,*138., *Des Ursins,* 531–532., *Pintoin,* 745.

és a császárok kapcsolatának történetében) rendezték meg találkozójukat. Ha azonban egymás országába látogattak, – különösen, ha a *császár* látogatott egy adott országba, a két uralkodó találkozásakor ez a probléma *megkerülhetetlenné* vált, s az egymásnak, de legalább annyira a „közönségnek" szánt jelrendszer is működésbe lépett. Mint ismeretes, a középkori *nemzeti érzés* kialakulását tanulmányozó kutatók, a 14. század vége felé már elfogadott módon a király *"birodalmáról"* („Empire du Roi") beszélnek, s *„a király császár e királyságban"* – koncepciónak a kimunkálásában Franciaország döntő szerepet játszott.[101]

Véleményünk szerint Zsigmond párizsi látogatásának ez az eleme csak úgy érthető meg teljességében, ha beleillesztjük a korábbi *király–császár* kapcsolatrendszerbe, mely ezúttal egyben a *Valois–Luxemburgi* kapcsolatrendszer része is. A francia dinasztiával hagyományosan jó kapcsolatokat ápoló Luxemburgi dinasztia császárai (IV. Károly, illetve Vencel) természetesen korábban is tettek látogatást Franciaországban. E találkozók sorában IV. Károly 1378-as párizsi látogatása különös fontossággal bírt, ugyanis a vendéglátók rendkívüli jelentőségűnek tartották a *francia királyság szuverenitása,* főleg pedig e szuverenitás *kinyilvánítása* szempontjából. Ezért történt, hogy az idős, megrendült egészségű IV. Károly párizsi látogatását egy, a francia uralkodó *politikai* szándékának egyértelműen *alárendelt* üzenet érdekében, világos *szimbólumrendszer* alkalmazásával komponálták meg, melynek a *lényege* az volt, hogy az uralkodók *egyenrangú* félként találkoznak, a császári hatalom a francia királyéval szemben nem felsőbbrendű, s a császár nem több, mint a kereszténységnek (egyébként a francia királyságon belül semmiféle különleges hatalommal nem rendelkező, de azon kívül rangban első) fejedelme, akinek méltóságát csak növeli, hogy egyben a francia király kitűnő *szövetségese* is. A kortársaknak szánt üzenet elérte a célját, de nyilvánvalóan nemcsak a jelen, hanem az utókor számára is volt szándékosan megtervezett mondanivalója, s ezzel általában véve is hatással volt *a császár–király* viszony alakulására. A francia udvar által szervezett politikai ceremónia jelentőségét csak tovább fokozhatta az a körülmény, hogy a találkozón jelen volt a már német királlyá koronázott Vencel és a leendő francia király, VI. Károly is. Az a félig „feudális hagyományokban gyökerező", félig „római jogi ihletésű" megfogalmazás, melyet később is olyan gyakran idéztek (s fentebb mi Des Ursins-nél láttunk) Christine de Pisan megfogalmazásában ekkortól kezdve terjedt el még szélesebb körben: *„Franciaország királya császár ebben a királyságban, s csak Istennek s a kardnak tartozik engedelmességgel, nem másnak."*[102]

---

[101] A *„Rex in regno suo est Imperator"* – elve mind elterjedtebb a monarchiák „szuverenitásának" kifejezésére. Kimunkálásában kulcsszerepük volt a 13. sz. végi legistáknak. Első, „ideológiai" értelemben való használata Guillaume de Plaisans nevéhez fűződik. *Krynen, J.:* L'Empire du Roi. Idées et croyances politiques en France au XIIIe-XVe siècle, Bibliothèque des Histoires, 352–376, 384–390., *Uő.,* Idéal du prince et pouvoir royal en France à la fin du Moyen Age (1380–1440) Étude de la littérature politique du temps, préf. B. Guenée, Paris, 1981, 230., *Guenée,* L'Occident..., 64., *Favier,* Dictionnaire..., 379. A fejedelmi bevonulások politikai töltést hordozó elemeinek tanulmányozására, *Guenée, B. – Lehoun, F.:* Les entrées royales fraçaises de1328 à 1515, Paris, 1968., vonatkozó részei és *Bryant, L.:* La cérémonie de l'entrée à Paris au Moyen Age, „Annales ESC", T. 41., 513–542.

[102] V. ö. *Coville,* IV/1. 252–254., *Pierre D'Orgemont:* Chronique des règnes de Jean II et de Charles V., ed. R. Delachenal, SHF, II., pp. 244–260, 251. IV. Károly császár látogatására 1378. január 4–16 között került sor. D'Orgemont szövege és a gazdagon díszített miniatúra-anyag értel-

A ceremónia politikai üzenetén túlmenően a franciáknak konkrét céljaik is voltak: 1378-ban azt is elvárták IV. Károlytól, hogy állást foglaljon a százéves háborúban a *franciák jogai* mellett, s hogy bizonyos *birodalmi* területek vonatkozásában engedményeket tesz és elfogadja a francia törekvéseket. Az előbbi kívánság elől a császár *kitért* (nem foglalt állást az angol–francia konfliktusban), az utóbbi esetben viszont (a birodalomhoz tartozó Dauphiné átadásával) részben teljesítette a francia kívánságokat. A jó viszony a két dinasztia között továbbra is megmaradt, sőt, később Vencel és VI. Károly is találkoztak Reimsben (1398), de a császári szupremácia érvényesítési kísérletére nem gondolt senki; eszerint a franciaországi császárlátogatások a Valois-dinasztia fényét, erejét és stabilitását is hivatottak voltak kifejezni.[103]

Ilyen körülmények között talán nem túlzás feltételezni, hogy Zsigmond párizsi útjától (az igencsak megváltozott körülmények ellenére, vagy talán éppen azért) a francia udvar ugyanazt várta, mint apja, IV. Károly majd negyven esztendővel korábbi látogatásától: a Francia Királyság, a francia király *külső* és *belső* pozícióinak látványos *megerősítését*. Az előjelekből azonban úgy tűnik, hogy Zsigmond az 1378-as császárlátogatást *nem megismételni* akarta, hanem inkább — részben legalábbis — *ellenkező előjellel újrarendezni*. Ugyanilyen természetesen a helyzet is jól érzékelhetően más volt az 1370-es évek végén, mint az 1410-es évek közepén: a feltételek a francia király rovására változtak meg és általában véve is a császári méltóság viselőjének javára tolódtak el. Elég nehéz most megítélni, hogy Zsigmond párizsi szereplésében mennyi volt a tudatosság, mindenesetre láthattuk, hogy Zsigmondnak számos megnyilvánulása volt, melynek során olyan szerepet játszott, ami a hagyomány szerint *kizárólag* a francia királyt illethette csak meg, tehát ezáltal a francia királyság jogait csorbította.[104] Különösen érvényes ez a parlamenti eseményekre, ahol Zsigmond gyakorlatilag egy olyan *„intézményben"* („Lit de justice") foglalta el a francia király helyét, mely az igazságszolgáltatás terén Szent Lajos óta szilárdan kötődött a francia *uralkodói szuverenitáshoz*. Az sem kétséges, hogy a további beavatkozások alkalmával (melyek akár konfliktushoz is vezethettek, mint a savoyai gróf herceggé tételének ügye), Zsigmond egyértelműen az univerzális hatalom következetes deklarálására törekedett.[105]

---

mezési lehetőségei alapján sem kizárt, hogy Zsigmond is részt vett a találkozón, noha természetesen az érdeklődés mindenekelőtt Károlynak, és már „római király" fiának, Vencelnek szólt. Bővebben lásd *Csernus*, Francia források..., 132–133. A fenti mondatot Christine de Pisan krónikájából idézzük, *Christine de Pisan:* Le livre des fais et des bonnes moeurs du Sage Roy Charles Quint, I-II, ed. S. Solente, SHF, Paris, 1959, II, 105–106. A mondat első fele a *római jogban* a második fele pedig a *feudális jogban* gyökerezik. *Krynen*, Idéal..., 231.

[103] VI. Károly és Vencel 1398 márciusi reims-i találkozója nem volt összevethető a korábbiakkal, mivel Károlyt éppen egy súlyos roham, Vencelt pedig egy kiadós részegség tette alkalmatlanná a tárgyalások és a találkozóval együtt járó külsőségek lebonyolítására... V. ö. *Pintoin*, II., 567–569., *Autrand*, Charles VI, 30, 64, 308, 344–345., *Favier*, La guerre..., 319, 360–361, 317–319., *Guenée*, Histoire..., 335–336., *Bury, M. A. – Pevité-Orton, C. W-Brooke, Z. N.:* The Close of the Middle Ages, in The Cambridge Medieval History VIII., Cambridge, 1936., 325–326.

[104] A savoyai gróf hercegi rangra emelése francia területen, a csak a királynak járó körmenet a kolostorlátogatáskor, beavatkozás az igazságszolgáltatás menetébe, lovaggá ütés a Parlamentben... Lásd: *Monstrelet*, III., 136–138, 162, 172.

[105] Mint ismeretes, Zsigmond előszeretettel hivatkozott arra, hogy apja nyomdokain jár, s így cselekedett a nem sokkal korábbról datálódó (1414. június 25), VI. Károllyal kötött szövetség esetében is. ZSO./ IV., reg. 2170. A „Lit de justice" intézményére lásd: *Favier*, Dictionnaire..., 577.

Zsigmond és környezete számára tehát az addigi eseményekből eléggé logikusan következett, hogy a látogató a fogadtatást csakis a *császári univerzalizmus* szellemében, annak érvényesítésével tartotta *természetesnek*. Természetes módon kínálkoznak itt az apja párizsi látogatásával kapcsolatos párhuzamok: mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy Zsigmond tekintélye valószínűleg volt akkora 1416 tavaszán, mint IV. Károlyé 1378-ban. Ráadásul 1378-ban a megrendült egészségű császár tett látogatást az ereje és hatalma teljében lévő francia királynál, 1416-ban pedig a dinamikus, erőteljes Zsigmond császár látogatta meg a törékeny egészségű, s mind gyakoribb „őrülési rohamokkal" küszködő szerencsétlen VI. Károly francia királyt, akinek állapota kortársai számára oly jól szimbolizálhatta a francia királyság kormányzatának törékeny voltát, az ország sanyarú helyzetét s ezzel még inkább nyilvánvalóvá tette a közöttük lévő *kontrasztot*, s természetesen a két fejedelem *akcióképessége* közötti különbséget is.

A császár párizsi fogadtatásán résztvevők összetételéből világosan látható, hogy Zsigmondban az armagnac–orléansi párt keresett a Francia Királyság (és saját maga számára) nagy tekintélyű szövetségest, a problémát azonban az jelentette, hogy *cserébe* alig volt mit felajánlania. Ilyen körülmények között Zsigmond akciói meglehetősen felkészületlenül érhették vendéglátóit, akiknek ekkor (s erre több idézett szövegrészlet is utal) mi sem állt kevésbé érdekükben, mint a hatalma csúcsán lévő császárral való konfrontáció. Zsigmond részéről pedig, mint ahogy számos előjelből is következtetni lehet, ez a szövetség korántsem lett volna ellenére, de az valószínűleg föl sem vetődött benne, hogy az együttműködés a *tekintélyek egyenlősége* alapján lenne elképzelhető.

Ebben a megközelítésben, az idézett szövegrészek (hol tétova, hol erőteljesebb) kommentárjai korántsem érdektelenek, hiszen a szuverenitással kapcsolatban mégiscsak tükrözik a királyság irányítóiban meggyökeresedett „politikai öntudat" éberségét és egyben azt is bizonyítják, hogy a „Bölcs" V. Károly francia király látványos körülmények között kifejezésre juttatott önállósodási törekvései korántsem voltak hatástalanok, sem pedig gyökértelenek, sőt, számolni kellett azzal is, hogy az általuk kifejezésre juttatott gondolatok társadalmi beágyazottsága is mind erőteljesebbé vált: ennek során a *hatalom*, illetve a *királyság szuverenitása* különvált a *király* személyétől, tőle függetlenül is „működött", szilárdan kialakult az a kör, amely a királyság szuverenitásának védelmére érzékeny, sőt, képviselői *mobilizálódtak* és hallatták is véleményüket annak megóvása érdekében. Így amikor az események megtörténtekor Zsigmond beavatkozott a királyság ügyeibe, átmenetileg képes volt ugyan arra, hogy érvényesítse a császári szupremácia elvét, de ezáltal azonnal ki is váltotta a francia királyságot képviselők egy részében továbbra is éber „védekező reflexeket". Sőt, egyre inkább úgy tűnt, mint ha a Francia Királyságnak a császári látogató beavatkozása által *kétségbe vont* szuverenitása és az ország nyomasztó külső *katonai fenyegetettségének* kérdése mindinkább összekapcsolódna, és ezáltal — bár meglehetősen tétova módon — kissé *közelítené* egymáshoz a szembenálló pártok képviselőinek a véleményét is.[106]

A savoyai gróf herceggé tételének ügyére Uo., 403, 866., *Altmann*, 129–1300, reg. 1932., *Monstrelet*, III., p. 136, 166, 172., *Des Ursins*, 531., *Baye*, 88–89.

[106] Noha történetíróink többsége említi Zsigmond „császári törekvéseinek" jeleit, és az interpretációban jól érzékelhető különbségek vannak, világos számukra, hogy a Francia Királyság, vagy a francia király tekintélyének csorbításáról van szó, ami némi megütközést kelt bennük. A szuverenitást sértő tényezők között ilyen volt a herceggé tétel francia területen, a lovaggá ütés a parla-

Mindez azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy az a *status quo*, melyet Franciaországban a korábbi évtizedek során sikerült kialakítani és elfogadtatni, s a császár–király viszonyban az *egyenlőség elvére* alapozni, érintetlen maradjon: a közelmúlt francia kudarcai, a pártok küzdelmének elfajulása, valamint Zsigmondhoz kapcsolódó univerzalista törekvések hatására a korábbi egyensúly *időlegesen*, de határozottan a császári hatalom javára billent. A császár–király viszony tisztázását és a korábbi egyensúly visszaállítását Franciaország számára végül *két körülmény* könnyíthette meg:

Az *egyik* (talán paradox módon) az *angolok példaértékű reagálása* lehetett Zsigmond univerzalista törekvéseire, mellyel csírájában fojtották el annak lehetőségét, hogy a franciaországi események Anglia területén is megismétlődjenek. Különös fontosságot ad ennek az aktusnak, hogy fennállása történetében „hivatalban lévő" német-római császár *először* járt az Angol Királyságban, s ez kitűnő alkalmat kínált az ünneplésre, a szövetségkötésre, de arra is, hogy „egyszer s mindenkorra" tisztázzák a két méltóság egymáshoz való viszonyát. A Zsigmond párizsi akcióiról nyilvánvalóan idejekorán tájékozott angolok (bizonyítván, hogy a császári törekvések őket is sértik), még Zsigmond partraszállása előtt gondoskodtak arról, hogy a császár a *„király hatalmán csorbát ne ejtsen"* és világosan kijelentse: *„Nihil se contra superioritatem regis praetexere..."*[107]

A *másik* körülmény a *canterburyi* egyezmény következménye, és ahhoz a tényhez kapcsolódik, hogy Zsigmond a franciáktól *elpártolva*, a vendéglátó angol király *szövetségesévé* vált: Zsigmond angliai látogatásának ily módon az Angol Királyság számára lett a IV. Károly párizsi látogatásához hasonló funkciója, azzal a különbséggel, hogy Zsigmond, *elismerve* az angol király franciaországi *trónigényét*, messzebb ment el Londonban, mint annak idején az apja Párizsban. Sőt, Canterburyben éppen az angol király mellett kötelezte el magát úgy, ahogyan azt a franciák Párizsban, a Francia Királyság érdekében várták el tőle. Ezáltal a franciák számára (legalábbis átmenetileg) a jó viszony fenntartásába vetett hitnek szerte kellett foszlania, tehát francia részről már valóban nem volt többé helye a megfontolásoknak és annak, hogy a császár jóindulatának megőrzése érdekében számára további engedményeket tegyenek. Ezzel a királyság *létét* fenyegető és *tekintélyét* csorbító törekvések végképp egy táborba kerültek. A császári univerzalizmus pedig átlépte azokat a határokat, amelyeket az emancipálódott nagy nyugati monarchiák (köztük még az igen kritikus helyzetben lévő Franciaország is.) eltűrhettek.

Több ilyen kísérletre, ismereteink szerint, Franciaországgal szemben valóban nem is került sor: így tehát Zsigmond akciója a császári univerzalizmus érvényesítésére

---

mentben, a nyílt beavatkozás az igazságszolgáltatás menetébe, a csak királynak kijáró körmenet a kolostor-látogatáskor... Lásd mindenekelőtt Baye, Monstrelet, és Des Ursins, előző lábjegyzetben hivatkozott véleményét. A nemzetté válással kapcsolatos kérdések előtérbe kerülésére V. ö. *Krynen,* Idéal..., 46-47, 230-233, *Uő.,* L'empire..., 352-356., átfogóan elemezve *Boutet, D. – Strubel, A.:* Littérature, politique et société dans la France du Moyen Age (préf. de J. Le Goff), PUF, 1979, 87–190., *Bossuat, A.:* La formule „le roi est empereur en son royaume". Son emploi au XVe siècle devant le Parlemet de Paris, Revue d'Hist. de Droit Français et Étranger", 4e série, XXXIX., Paris, (1861), 371–381.

[107] *Coville,* IV/1., 372., *Bryce,* 202–203 és 1 sz. lábj., Jacob, 167., *Walsingham,* Cronica Monasterii S. Albani. Historia Anglicana, ed. H. T. Riel: Chronica Monasterii S. Albani II., RBMS, London, 1864, 471–472., *Kingsford,* 160.

egy, a kor viszonyaiból fakadó *átmeneti epizód* maradt, melyet Zsigmond a maga számára nyilván sikerként könyvelhetett el; mely jól rávilágít Zsigmond lehetőségeire (valamint arra körülményre, hogy a császár ezekkel a lehetőségekkel maximálisan élni is tudott), és amelyet a francia király környezete, *akkor*, az ország még nagyobb külpolitikai elszigetelődésének elkerülése érdekében, ha nem is szó nélkül, de *kénytelen volt elviselni*. Jól mutatja a helyzet átmeneti jellegét, hogy ennek az epizódnak később, a viszonyok VII. Károly franciaországi felülkerekedését követő megváltozásával már nem volt különösebb jelentősége: semmi akadálya nem volt, hogy ismét visszaálljon a döntően *Burgundia-ellenes* alapokon szerveződő eredeti viszonyrendszer, melyben VII. Károly ismét *egyenlő félként* és jó esélyekkel kereshette (és kereste is) Zsigmond szövetségét.[108] Mindenesetre ahhoz aligha fér kétség, hogy a konstanzi zsinaton és annak árnyékában kibontakozó — *Narbonne*-tól *Calais*ig vezető — nemzetközi politikai akciósorozat (melynek kulcsszemélyisége nyilvánvalóan Luxemburgi Zsigmond volt), átmeneti időre megteremtette a zsinat működéséhez és az ott tárgyalt problémák megoldásához szükséges *status quo*-t, egyben *egy korszak* lezárását jelentette a nemzetközi kapcsolatokban.

Végezetül célszerű röviden áttekinteni, hogy a zsigmondi közvetítői tevékenységnek milyen megítélése alakult ki az érintett országok szakirodalmában. A magyar szakirodalom ritkán szól róla, többnyire csak a zsinattal kapcsolatos legfontosabb eseményekre való utalások között szerepelteti Zsigmond útját és (az egyébként sommásan sikertelennek tekintett) közvetítő tevékenységét. Noha úgy tűnik, hogy közvetlen hatása Zsigmond nyugat-európai diplomáciájának a magyar történelem alakulására nem volt, közvetett hatása aligha tagadható: a jelentős (mondhatni „tömeges") magyar részvétellel lebonyolított diplomáciai akció nyilvánvalóan hozzájárult a magyar politikai elit ismereteinek gyarapításához, Magyarország nemzetközi politikai súlyának növeléséhez, fontosságának hangsúlyozásához, amire — úgy tűnik — Zsigmond maga is következetesen törekedett.[109]

---

[108] Az 1424/25-ös Zsigmondhoz küldött tárgyaló küldöttségben, melynek tagja volt a francia király egyik bizalmasa és „orateur-je", a költő Alain Chartier, (feltehetően a császár jóindulatának megnyerése érdekében) megtalálhatjuk azt a Guillaume Seignet-t, is akit 1416 márciusában Zsigmond „hatáskörét túllépve" ütött lovaggá a Parlamentben. A követség a császár szövetségét keresi, és azzal a küldetéssel jár, hogy Zsigmondot ismét békeközvetítésre kérje föl. V. ö. *Chartier, A.:* Premier discours de la mission d'Allemagne, in *Bourgain-Hemeyrick, P.:* Les oeuvres latines d'Alain Chartier, Paris, 1977. továbbá *Krynen,* Idéal..., 228–239., *Coville, A.:* La vie intellectuelle dans les domaines d'Anjou-Provence de 1380 à 1435, Paris, 1941, pp. 336–337., *Champion, P.:* Histoire poétique du quinzième siècle, Bibliothèque du XVe siècle XXVII, Paris, 1923, I., 96–107., *Boutet-Strubel,* 184–187.

[109] Magyarország szempontjából ez a diplomáciai akció-sorozat, melyben az ország maga közvetlenül nem volt érintett, a mérleg pozitívnak mondható és a közvetítéssel kapcsolatosan, valamint az annak hozadékaként megjelenő információk értékes adatokat szolgáltatnak a magyar történelem, a művelődéstörténet, a magyar külkapcsolatok történetének tanulmányozásához is. Zsigmond külpolitikájának és magyar környezetének viszonyát lásd *Mályusz,* Zsigmond király..., 74–104. Egészen más jellegűek a konkrétan is érintett országok, tehát a vonatkozó angol, francia, belga és német történeti munkák megközelítései. Kétségtelen, hogy a különböző *nemzeti* történetírások többnyire erős fenntartásokkal értékelik Zsigmond 1415/16-os tevékenységét, amely érezhetően meg is osztja őket. Anélkül, hogy a részletekbe bocsátkoznánk, utalunk csupán arra, hogy a *német* historiográfia megközelítése a leginkább *tényfeltáró* jellegű, az *angol* történetírás általában véve az eseményeket (a legalábbis átmenetileg dinamikus) angol monarchia, illetve a Lancaster-dinasztia *nemzetközi politikai sikereként*, illetve Zsigmond álláspontjában meglévő, a kialakult *realitások*

3./ Zsigmond „az angolok szövetségese"

A fentiekből nyilvánvalóan következik, hogy a Zsigmond, Henrik és Burgundiai János között létrejött calaisi találkozót követően — legalábbis átmenetileg — új helyzetnek kellett kialakulnia a császár és a francia király közötti viszonyban. Eközben a francia királyság mind beljebb sodródott a válságba, és miközben a *troyesi egyezmény* értelmében létrejött Lancaster–Valois szövetség és dinasztikus házasság Károly dauphin-t kizárva az örökségből a Lancasterek utódlását ismerte el (az ügyek intézését Franciaországban az angol–francia király helytartója, Bedford herceg vette át) s a csecsemő korú VI. Henriket is a francia trónon tudhatta, addig a későbbi VII. Károly a Francia Királyság középső részére szorult vissza; az orléansi – armagnac párt, mely ezúttal már végérvényesen a francia *nemzeti monarchia* pártjává vált, megkezdte élethalálharcát a fennmaradásért.[110]

Végeredményben tehát a közvetítési kísérlet utáni időszakra, s még az 1420-as évekre vonatkozóan is helytállónak bizonyult Zsigmond helyzetértékelése, amely abból indult ki a canterburyi egyezmény megkötésével és a burgundi herceghez való közeledéssel, hogy a közeljövőben nem kell számolnia a nemzetközi porondon Franciaország számottevő hatalmi szerepével. Burgundia, ahogy az várható volt, a Francia Királyságtól mindinkább különváló és egyre erősödő önálló hatalmi tényezőként szerepelt: *„az Isten kegyelméből uralkodó herceg"* országait mindinkább a szuverén államiság irányába vitte, és végső céljai között előbb rejtve, majd deklaráltan is szerepelt a hajdani *Burgund Királyság* (*„melyet a franciák megszüntettek"*) újbóli életrehívása. Nyilvánvaló volt, hogy ha ez bekövetkezik, a németalföldi és a burgundiai tartományok közötti állami *összeköttetés* megteremtésével Franciaország és a Birodalom között egy olyan, talán inkább Németalföld felé gravitáló politikai erő jöhetett létre, mely — mint ahogy Jó Fülöp kedvelt *„Nyugat Nagyhercege"*-címe („Grand Duc de Ponant") is sejtetni engedi — már igazi *nagyhatalmi* szerepre tör. Ez a körülmény magyarázza majd, hogy — hosszabb távon (mint látni fogjuk) — ismét kellő alapja lesz a Birodalom feje és a megerősödő francia király, VII. Károly közötti közeledésnek, illetve szövetségnek.[111]

---

iránti érzékenység jeleként, a *francia* történetírás pedig a korábbi szövetséges Franciaország érdekeinek *elárulásaként* értékeli. A belga, illetve holland elemzések elsősorban a *Németalfölddel* kapcsolatos, *fenyegető* Luxemburgi *dinasztikus*, valamint a *császári törekvések* megjelenéseként írják le. Az egyháztörténet gyakran Zsigmond egész konstanzi tevékenységét (különös tekintettel a császári univerzalizmus érvényesítési kísérleteire) komoly fenntartásokkal értékeli. Az elemzések döntő többségében megjelenő *elfogultság*, illetve a *nemzeti* nézőpont szerepének igen gyakori érvényre juttatása még az újabb szakirodalomban is jól érzékelhető. A francia történetírásban például a 19. sz.-i művek megfelelő fejezetei óta a zsigmondi közvetítéssel kapcsolatos részek tartalma igen nagy „állandóságot" (és az árnyaltságra semmi hajlandóságot sem) mutat: a zsigmondi közvetítési kísérlet rövid összefoglalása ma is úgy szerepel a szakirodalom jelentős részében, ahogy (gyakran nemzeti hevülettől nem mentesen) a 19. sz.-ban megírták. Úgy érezzük, hogy az eddigi vizsgálódási szempontok kiegészíthetők és kiegészítendők a korabeli *politikai* gondolkodás jellemzőinek, illetve a *diplomáciatörténeti* elemeknek a tanulmányozásával is, melyek tovább *árnyalhatják* a zsigmondi diplomáciáról eddig kialakított képet. *Csernus*, Zsigmond párizsi.., 105–106.

[110] Az egyezményt 1420 május 20–21-én kötötték meg. Szövegét közli: *Monstrelet*, III., 479–484. Továbbá V. ö.: *Coville*, IV./1., 386–387., *Pirenne*, 375., *Autrand*, Charles VI, 577–591., *Demurger*, 104–109. *Palmer, J.*: The War Aims of the Protagonists and the Negotiations for Peace, in K. Fowler (ed.): The Hundred Years War, London, 1971., 66–70.,

[111] A burgundi herceg, „Fejedelem, aki tíz királynál is gazdagabb", amikor VII. Károly követsége szembe helyezi vele, hogy „hiába ura annyi országnak, mégsem király", mindenki tudomására

Ez a feszültség persze még ilyen élesen a 15. sz. második évtizedének végén nem érzékelhető, és francia krónikásaink egy része a császár és a burgundi herceg közötti kapcsolat alakulására hol bizonytalan hallgatással reagál, hol fagyos (esetleg kárörvendő) megjegyzéseket tesz, miközben a burgundi herceggel szimpatizáló történetírók látható elégedettséggel írják, hogy a császár és a herceg közötti kapcsolat javult.[112]

A húszas évektől kezdődően a francia történetírás Magyarországgal kapcsolatos érdeklődésében változás következett be: a magyar vonatkozású anyag sokkal szegényesebb. Ennek nyilvánvalóan több oka van: egyrészt a francia történetírásban ekkor szinte minden egyéb témát elnyom az angol–francia, ill. francia–burgundi konfliktus kiteljesedésének kérdése.. A történetírók a közvetlen környezetükben zajló eseményekre koncentrálnak, „befelé fordulnak", „pártosodnak", mind erőteljesebben mutatnak föl kommentárjaikban „nemzeti elemeket", s ennek során a külföldön történtek kevésbé érdeklik őket.

Mindemellett hiányzott a megfelelő *téma* is: a bázeli zsinatig valójában nem voltak olyan, országokat és tömegeket megmozgató események (mint a konstanzi zsinat), vagy (Hunyadi törökellenes harcáig) olyan, a kereszténység egészét érintő és lelkesítő, átfogó összefogásra buzdító vállalkozások (mint a nikápolyi hadjárat), de hiányoztak a dinasztikus kapcsolatok megteremtésekor oly gyakori nagyszabású, közös tervek, s így a történetírók érdeklődését mindig vonzó fényes követjárások is. A francia területeken létrejött valamennyi egység (az „angol Franciaország", a „bourgesi Franciaország" és Burgundia) — nyilvánvalóan más és más feltételek között — de valójában a *fennmaradásért*, a *túlélésért* harcolt.

Így az a körülmény, hogy *látványosabb* kapcsolatfelvétel, vagy franciaországi *követjárás* ebben az időszakban magyar részről sem volt, valamint hogy ekkor Zsigmond tevékenysége is elsősorban *Közép-Európára* és *Itáliára* koncentrálódott, gyakorlatilag meg is határozta azokat a lehetséges magyar vonatkozású problémákat, amelyekkel kapcsolatban mégis, korlátozott számban, információk kerülhettek be a francia nyelvű historiográfiába: ennek értelmében pedig csak Zsigmond *huszitákkal* szembeni harcai, a *bázeli zsinat* és — szórványosan — Zsigmond *császárkoronázása* és *halálának* ténye került rá a krónikák lapjaira.[113] A Magyarországgal, illetve annak királyával kapcsolatos információk mennyisége és érdekessége tehát az 1416 és 1444 közötti időszakban nem hasonlítható össze a korábbi időszakkal, és végül is az újabb török támadásokat, illetve Hunyadi törökellenes vállalkozásainak sikereit s a vele

---

hozza, hogy „sy j'eusse voullu, je feusse Roy", azaz, *„ha akartam volna, király lettem volna"*, Burgundia helyzetére a 15. sz. 20-as és 30-as éveiben, *Calmette, J.:* Les Grands Ducs de Bourgogne, Paris, 1975, 177–230., (idézet 221–222.), *Bourassin, E.:* Philippe Le Bon. Le Grand Lion de Flandres, Paris, 1983, 33–42, 107–136, 155–204., *Schelle, K.:* Charles Le Téméraire, Paris, 1979, 17–58., és *Paravicini, W.:* Merész Károly, Életek és Korok (szerk. H. Balázs É.), Bp., 1989, 7–50.

[112] *Monstrelet,* III., 172., *Pintoin,* VI., 52.

[113] Közismert, hogy a zsigmondi nemzetközi politika a húszas évektől is igen aktív maradt, de irányai valamelyest módosultak. A főbb tendenciákra, Zsigmond utolsó évtizedeinek külpolitikájára, a közép-európai, velencei és balkáni politikára, az ország védelme érdekében tett lépésekre és az ezekhez kapcsolódó diplomáciai célú utazásaira lásd *Mályusz,* Zsigmond király, 93–96, 97–100, 108–109, 111–123., *Altmann,* 1418–37 közötti időszakra vonatkozó részei, továbbá *Engel,* Az utazó..., MZSKK., I., 81–87.

kapcsolatos, gyorsan terjedő és mindinkább reménytkeltő híreket kell majd megvárni ahhoz, hogy Magyarország ismét jelentősebb szerepet kapjon a francia történetírásban.

A leglényegesebb kortársi, vagy korabeli feljegyzéseken alapuló információink ezúttal is főleg Monstrelettől és Pintointól, valamint szerényebb mértékben és többnyire a század második felében született művek közül Chartiertól, Saint-Rémytől, Le Bouviertől és Chastellaintől származnak. Azokat a kommentárokat, amelyek Zsigmond császári szupremácia-érvényesítő törekvéseit kísérték — különösen Des Ursins, Monstrelet és Pintoin esetében — már volt módunk megismerni. Az alábbiakban két, Zsigmond megítélése szempontjából jellemző szöveget választottunk ki a canterburyi egyezmény utáni helyzet bemutatására.

Az első szöveg az 1416-os zsigmondi diplomáciai akció utórezgéseit tükrözi: Monstrelet, leírja, hogy miként tette Zsigmond a *„savoyai grófot herceggé"* (amely eseményt ugyan tévesen teszi a közvetítési kísérlet *utánra*) de *hangulatilag* és a *kontextus* szempontjából nem téved, mert jól érzékelteti, hogy a franciák és a császár között *konfliktus* van (mint ahogy azt is, hogy a burgundi herceggel konfliktus *volt*), amikor elbeszélésében végül világosan megfogalmazza.[114]

Monstrelet számára tehát teljesen egyértelmű volt Zsigmond orientáció-váltása, és figyelemreméltó az is, hogy krónikájában (sem a korábbi, sem a későbbi részben) nem használt a császárral szemben kritikus hangot. Más a helyzet Michel Pintoinnel, aki Zsigmond Angliával való szövetségét sokkal csalódottabban fogadta; különösen azt, hogy ígéretet tett arra is, hogy a franciák ellen fordítja a német fejedelmeket, hogy eltántorítja Franciaország mellől a leghívebb szövetségeseit, köztük a *genovaiakat.* Pintoin mester szerint ezzel a császár *„foltot ejtett a becsületén"* és az *„egyenes útról letérve görbe utakra tévedt"*, következetlennek, állhatatlannak és *„a franciák szemében gyűlöletesnek"* mondja őt, miközben megbotránkozva írja le a császár (későbbi szakirodalomban is előszeretettel idézett) mondását, mely szerint *„rokonaim Franciaországban vannak, de az angolokra tekintek úgy, mint leghívebb barátaimra"*.[115] Viszont alig titkolt megelégedettséggel veszi be krónikájába a genovaiak Zsigmondhoz küldött válaszának egyértelműen elutasító, sőt csúfondáros megfogalmazású viszont-üzenetének a tartalmát.[116]

---

[114] *„S bizony úgy igaz, hogy* (Zsigmond) *amikor országaiból elindult, hogy Franciaországba jöjjön, mindig a burgundi herceggel ellentétes pártot támogatta, Bajor Lajos herceg által és annak befolyására, aki Franciaország királynőjének volt a fivére; valamint az orléans-i párt más képviselőinek hatása alatt; viszont amikor országaiba visszaindult, teljesen megváltozott a véleménye, s Burgundia pártját jobban kedvelte, mint a franciákét." Monstrelet,* III. 162. Bajor (Wittelsbach) Lajos Bajor Izabella francia királynénak (VI. Károly neje) a fivére, a francia politikai élet egyik fontos egyénisége volt 1402–18 között. Izabellának köszönhetően számos franciaországi méltósághoz, illetve javadalomhoz jutott, majd az Anne de Bourbonnal kötött házassága révén a francia uralkodó dinasztiával került szoros kapcsolatba. Kezdetben (1413-ig) a burgundi herceg törekvéseit támogatja, később az Armagnac párt befolyásos személyisége és Zsigmond bizalmas tanácsadója s nyugati politikájának egyik fő támasza. *Favier,* Dictionnaire..., 122., *Cohn, H. J.:* The Government of the Rhine Palatinate in the Fifteenth Century, Oxford, 1965., 7–9, 45–46, 60–61. Hasonló kommentárt ad L. Douët-D'Arcq (ed.): Chronique anonyme du règne de Charles VI, VI., 232.

[115] *Pintoin,* VI., 54–58., *D'Avout,* 243–244., *Coville,* IV/1., 373.

[116] *„A császár írt a genovaiaknak is, hogy elszakítsa őket Franciaországtól. Levelében a legmeggyőzőbb és legszebb szóvirágokkal próbálta őket minderre rávenni; leghívebb barátainak, a birodalom ősi és hűséges szövetségeseinek nevezve őket, majd végezetül még fenyegetőre is vette a*

A Saint-Denisi krónikás számára az egyébként erős francia befolyás alatt álló genovaiak (minden bizonnyal) hagyományosan császárellenes és talán „városi virtusból" is adott válasza jól fejezte ki azt, amit maga is gondolt, de addig krónikáshoz méltóbb módon és mindenekelőtt szónoki lendülettel igyekezett kifejezni... Zsigmondról Pintoin a konstanzi zsinattal összefüggésben beszél *utoljára*, ahol a római királyt *erőszakos*nak, hitszegőnek, a bíborosok bölcs tanácsaival szemben „süketnek" mutatja be, és kiemeli, hogy a zsinat ellenére erőszakkal *angol* vagy *német* pápát akart választatni a bíborosokkal, s ezzel *„elhomályosította"* korábbi tevékenységének a fényét: az országok és a fejedelmek közötti konfliktus tehát híven tükrözte a császári közvetítés eredményeképp kialakult viszonyrendszer új elemeit, amelyek — amint az várható volt — azonnal megjelentek a nemzetközi politikában és a *zsinaton folytatódtak*: ezeknek a nyomait a francia történetírás (mint Pintoin szövegében láthattuk) híven követte és meg is őrizte.[117]

Monstrelet krónikája, ha jóval felszínesebben is, de a konstanzi zsinat utáni időkre vonatkozóan ugyancsak tartalmaz információkat Zsigmond császárral kapcsolatban. Kizárólag olyan eseményekkel találkozunk azonban nála, amelyek a kereszténység egészét érintik; – így Monstrelet természetesen írt a *husziták* elleni keresztes hadjáratról (amely iránt, mint minden keresztes hadjárat iránt) erőteljesen érdeklődött a burgundi herceg, következésképp a burgund fejedelmi udvar is.[118] Monstrelet leírásából ezúttal jól kitetszik az *eretnek veszélytől* való *félelem*, s láthatjuk azt is hogy e veszély azért is olyan fenyegető, mert a krónikás közvetlen környezetében ugyancsak felütötte a fejét; a császár szerepét illetően Monstrelet rövid, kommentár nélküli, tényszerű leírást ad.[119]

---

dolgot, arra az esetre, ha nem engedelmeskednének akaratának. Az elégedetlen genovaiak azt válaszolták neki, hogy soha nem viselkedtek sértő módon egy olyan fejedelemmel szemben, aki jogszerűen jutott el a fejedelmi méltóságba, s ők szívük szerint engedelmeskednének is a felséges úrnak; de fontosnak tartják, hogy a Franciaország királyával meglévő barátsági egyezségüket ne bontsák meg, mint ahogy azt ők már korábban is sértetlenül tiszteletben tartották; s hogy ők ezután is készen állnak arra, hogy, hogy neki a segítséget bárkivel szemben megadják. Ami pedig a kapott fenyegetést illeti, arra emblematikus módon válaszoltak, amennyiben levelük aláírása után odabiggyesztettek egy kezet, melynek hüvelyúját a mutató- és a középső ujj között ábrázolták: általában ez volt az a mód, ahogy több országban és királyságban a nemesek s az egyszerű népek a megvetésüket kifejezésre juttatták, egymás közötti csúfolódásaik alkalmával." Pintoin, VI., 59., és ford. *Csernus*, Francia források..., 120. A genovaiak a Francia Királyság (mindenekelőtt pedig az armagnac–orléans-i párt) szilárd szövetségesei voltak, s többször kerültek közvetlen francia irányítás alá (egyik kormányzója a Nikápolyból már ismert Boucicaut marsall volt).

[117] *Pintoin*, VI., 59–61.

[118] A burgundi herceg birodalom iránti és a huszitákkal szembeni keresztes hadjáratra vonatkozó érdeklődésére lásd: *Lacaze*, Philippe Le Bon et le problème hussite... 69–89., *Uő.:* Philippe Le Bon et les terres d'Empire, *Bourassin, Mályusz*, Zsigmond király..., 97–101., *Palacky, J.:* A huszitizmus története, Bp. 1984., 175-673., *Maček, J.:* A huszita forradalmi mozgalom, Bratislava, 1953. (bibliogr.), *Tóth-Szabó P:* A cseh-huszita mozgalmak története Magyarországon, Bp. 1917. vonatkozó részei, *Seibt, H.:* Hussitica. Zur Struktur einer Revolution, Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte, N° 8., Köln–Graz, 1965. A huszita mozgalomra a reneszánsz közép-európai kibontakozásának kontextusában *Székely, Gy.:* Le Hussitisme, in: T. Klaniczay, T.–Kuschner, E.–Stegman, A.(ed.): L'époque de la renaissance 1400–1600., I. L'avènement de l'esprit, Bp. 1988., 269–281.

[119] Monstrelet krónikája 1422-ből, 1423-ból és 1431-ből közöl adatokat, *Monstrelet*, V., 86–87, VI., 448.

Monstrelet, akinek szavaiból kétségtelenül érződik némi aggodalom (hiszen, mint érzékelteti, az eretnekek legyőzése nem hogy a távoli Prágában nem sikerült, hanem még a kereszteseket és a császárt is meghátrálásra kényszerítették és a szerző korában már a kereszténység más részeiben is fenyegetnek): így először válhat tudatossá, hogy Zsigmond országai *kettős veszély* — az eretnek és a hitetlen — szorításában vannak; pontosabban megteremti annak lehetőségét, hogy a később majd konkrétan is megfogalmazódó fogalmi összekapcsolás kialakulhasson.[120]

A huszita-ellenes első nemzetközi fellépést követően, a Zsigmondra vonatkozó újabb információk is Monstrelet-től származnak, és már a *bázeli zsinathoz* kötődnek, amelynek kapcsán szó esik a görög egyházzal (*„Grieux, Grigois"*) való *uniós* tárgyalásokról is, *„mivel már korábban is számos alkalommal eredménytelenül igyekeztek azon, hogy a Szentegyház egységébe vonják őket"*, és Monstrelet ismételten kiemelheti, hogy a zsinaton mindenekelőtt arra törekedtek, hogy *„kitépjék és eltiporják a létező eretnekségeket* (hérésies regnans)", amiért is *a huszitáknak* nevezett prágaiakat („ceulx de Praghe, appellés Housses") is hívták, hogy jelenjenek meg a zsinat előtt *„akik erre hajlottak is, mert Ausztria* (Osterice) *hercege és a magyarok nagy pusztítást vittek véghez közöttük"*. Végül a jövetelükre nem került sor ezáltal *„nem is fertőzhettek a zsinaton hamis tanaikkal és perverz tévelygéseikkel"*; így a zsinat a figyelmét az egyház *megreformálására* és a *hit megújítására* fordíthatta. Noha a zsinattal kapcsolatban írott összefoglaló meglehetősen sommás, azt mégis láthatjuk belőle, hogy az eretnek veszély igen nagy (hiszen még a zsinaton is fertőzhetne), hogy az *egyház ügyei* nincsenek teljesen rendben, és megtudjuk — *egyetlen* magyarokra vonatkozó megjegyzésként — hogy a magyarok elől járnak az eretnekekkel szemben folytatott harcban.[121]

A Zsigmondra vonatkozó újabb leírások másik, Du Clercq-hez viszonyítva későbbi forrása Georges Chastellain művében található. Chastellain leírása Du Clercq-éhez igen hasonló, a tárgyalt témakörök is azonosak. Így elmondja, hogy *„miként keletkezett Prága városában hatalmas kavarodás a szerzetesek és az ifjú hölgyek között"*, és hogy még egyértelműbb legyen mondanivalója, a prágai „hatalmas kavarodást" leíró fejezetet megelőzi a *„Jehane la Pucelle"* történetét elmondó rész, melynek befejeztével, és mintegy átvezetendő a gondolatmenetet, Chastellain mester magyarázván, hogy miért is ezekkel a kérdésekkel foglalkozik, megjegyzi: *„mivel, hogy tollam már az eretnekség leírásába fogott..."* és minden tekintetben a fentebb bemutatott szellemiségű leírást ad az eseményekről, azzal a különbséggel, hogy a prágai *„eretnekeskedésekről"* szóló rész nála valamivel részletesebb. Nála is szó van Zsigmond kevés sikert hozó *huszitaellenes* próbálkozásairól, majd ugyancsak ír a *bázeli zsinatról* is; bevezetésként hivatkozva arra, hogy az eretnekek elleni harcot még a konstanzi zsinat, illetve V. Márton pápa határozták el.[122]

---

[120] A Magyarország-kép változásait a történetírás általában véve a humanizmus kollektív értékvédő funkciójához köti. Magyarországgal összefüggésben ez az értékvédő funkció talán már korábban, tehát Zsigmond korában — a huszitizmus és a fenyegető török veszély nyomása alatt — is jelentkezhetett és tudatosodhatott. *Klaniczay T.:* A kereszteshad eszméje és a Mátyás mítosz, Irod. Tört. Füz, 1975, 1–13. (klny).

[121] *Monstrelet,* V., 86–87, VI., 448–453.

[122] *Georges Chastellain:* Chronique, ed. Kervyn de Lettenhove: Oeuvres de Georges Chastellain, I–VIII, Bruxelles, 1963, (repr. 1990, Genève), III., XLVIII. fej., 210–213.

Zsigmond további említése történetíróink körében esetleges, alkalomszerű, és utódairól sem nagyon esik szó. Személye viszont ismét megjelenik azokban a részekben, amelyek a történetírók munkáit „színesítve" a kor nagy fejedelmeit, azoknak erényeit és hibáit mutatják be, azzal a többnyire nem is titkolt, sőt egyértelmű célzattal, hogy az összehasonlítás végeredményeként „bizonyos" fejedelem, vagy „bizonyos fejedelmek" többiekkel szembeni kiválóságát még inkább megismerhessük.[123]

Georges Chastellain tehát, akinek mindig gondja volt arra, hogy a burgundi hercegek — különösen Jó Fülöp — dicsősége minél fényesebben ragyogjon, maga is felrajzolja az európai történelem és a kor nagy fejedelmeinek a képét. Mivel hogy „*a legértékesebb drágakövek igazi értékét is a többivel való összevetésben láthatjuk meg*", csak így tudjuk megmondani, hogy ki az, aki kiérdemli az „*Augustus*" nevet, amely jelzőt a rómaiak „*nem valamiféle ceremónia által, hanem a valós érdemek alapján*" ítéltek oda. A krónika leírásában számos fejedelmet találunk Európa valamennyi részéből, így Közép-Európából is.[124]

A fejedelmek bemutatását Chastellain mester a császárokkal, és ezen belül Zsigmonddal kezdi.[125] Chastellain rövid leírása valójában több szempontból is érdekes. Az egyik kétségtelenül a rómaiak szokásaira való hivatkozás, mely nyilvánvalóan arra utal, hogy — ha a *kiválóság* a felség legfontosabb része, illetve alapja, és *nem a ceremónia adta rang* — a burgundi herceg *legalábbis* egyenlő esélyekkel indul korának fejedelmei között. A másik jellemző momentum, hogy természetesen a *világi fejedelmek* rangsora, a korábbi középkor századainak örökségeként is, hagyományosan a *császárokkal* kell hogy kezdődjék. Érdekesek a mondat további elemei is: Zsigmond kiválóságát senki nem vonja kétségbe, de ezt a kiválóságot valamelyest csökkenti az a megjegyzés, hogy „*semmivel meg nem növelte országainak határát*", ami eszerint a legkiválóbb fejedelmeknek, a „klasszikus" feudális szellem és értékrend szerint, továbbra is egyik legfőbb „kötelessége" kellene hogy legyen. Chastellain elmondásából azonban nem tudhatjuk meg, hogy a fejedelmi kiválóságnak, Zsigmond esetében, milyen további konkrét összetevői lehetnek.[126]

Különösen érdekes Chastellain nézőpontja, ha megvizsgáljuk a többi, Zsigmond után következő fejedelemmel való összevetéseit: krónikásunk a későbbi császárokban (II. Albert és III. Frigyes) semmi kiemelkedőt nem lát, majd rátérve a többiekre, akik („*nemes és derék fejedelmek voltak, semmi különösebb dicsőségben ki nem tűntek*"), csupán annyit jegyez meg, hogy közülük „*talán csak Lengyelország ifjú királya* („jeusne

[123] A 15. sz. francia fejedelem-tablói között a leghíresebb és legismertebb változat kétségtelenül Commynes nevéhez fűződik, az ő művében található, és talán az övé a legeredetibb és a legárnyaltabb jellemrajz is. Tekintettel arra, hogy Commynes tablójára csak *korának fejedelmei* — köztük, mint ismeretes, Hunyadi Mátyás — kerültek föl, és a korábbi „nagyokról" (így Zsigmondról) nem esik szó, erre a következő, a Hunyadiakkal foglalkozó fejezetben fogunk kitérni. *Philippe de Commynes:* Mémoires sur Louis XI., Folio, ed. J. Dufournet, 514–527.

[124] *Chastellain,* II. / XLII. fej., 151–168.

[125] „*(...) S hogy rátérjek most már a legkiválóbb fejedelmek bemutatására, való igaz, hogy Zsigmond, a rómaiak császára, dicsőségben uralkodott a németországi részekben kora ifjúságától kezdődően, aki azonban semmivel meg nem növelte országainak határait, és felséges aggastyán* (Auguste vieillard) *korában halt meg, s hogy ez a cím a legkiválóbbakat illeti meg*". *Uő.,* III./ XLII. fej., 152.

[126] Zsigmond további említése elsősorban a huszitákkal szembeni harcai miatt, *Chastellain,* V., 236., VII., 112, 117–118, 214–216.

roy de Poulaine") *tüntette ki magát, aki a Törökkel vívott harcban vesztette életét huszonnégy esztendős korában, s aki az ily rövid élet hálátlansága miatt nem léphetett fel a legnagyobb dicsőség fokára".* Az „ifjú lengyel királlyal" való összevetés azért is érdekes, mert az ő legfőbb érdemeként Chastellain éppen a törökellenes harcot tünteti fel, amelyről Zsigmond esetében, a gyakori burgundi–magyar közös vállalkozások ellenére (vagy talán éppen azért) érdekes módon szó sem esik.[127]

Nem célunk itt Chastellain fejedelem-tablójának az átfogó elemzése, ezért csupán annyit jegyzünk meg, hogy szó esik (a lengyel királlyal párhuzamban) egy másik nagyra hivatott ifjúról *„Cseh- és Magyarország ifjú királyáról Lancelot-ról"*, akit a korai halál akadályozott meg abban, hogy nagy dolgokat vigyen véghez. Beszél Chastellain Portugália királyáról, Jánosról, Alfonz, kasztíliai királyról (*„akit a szerencse és hódításai hat királyság birtoklásához és dicsőségben való megtartásához vezettek"*), majd Itália fejedelmeiről, Skandináviáról, a kereszténység keleti részein uralkodó fejedelmekről és természetesen a francia királyokról is – de Magyarországról többé (ebben az összefüggésben) Chastellainnél nincs adat.[128]

Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy a Chastellain-féle fejedelem-tablón teljesen természetesen foglalnak helyet a nyugati világ nagyhatalmú, az esetek döntő többségében gyakorlatilag *önálló* életet élő hercegei és grófjai (mint Bretagne hercege) de — a dicső fejedelmek *érdemek szerinti* emancipálódásának (emancipálásának) folyamatában — ugyanebben a sorban helyet kap a Johannita Rend nagymestere is. A kor fejedelmei közül a *legnagyobbnak*, Jó Fülöpnek azonban nem egyszerű összehasonlítás az osztályrésze; – neki Chastellain mester krónikájában *külön fejezet* jutott. Ennek elemzése azonban kívül esik jelenlegi vizsgálódásunk tárgykörén.[129]

Zsigmond, a Zsigmond-kori Magyarország és a Zsigmond-korban a világot járó magyarok megjelenése a 15. sz. eleji francia historiográfiában tehát mennyiségileg és minőségileg jelentős (csak az Anjou-kor végéhez és a nikápolyi ütközet leírásához fogható) pezsgést mutat: a legérdekesebb magyar vonatkozású részeket az 1420-as évek kezdetéig tartó fejezetekben olvashatjuk. Az is látható, hogy adatokban az Európa keleti részei iránt különleges érdeklődést mutató burgundi történetírás a gazdagabb: a Zsigmondra vonatkozó későbbi információk is elsősorban a jóval erőteljesebb nemzetközi politikát folytató burgund udvar historiográfiájában maradtak meg, bár többnyire a korábbiakkal szemben hűvösebb (ám a tényleges politikai viszonyokkal összhangban álló) megközelítést tükröznek. Úgy tűnik a megmaradt részekből, hogy Chastellain krónikája az egyetlen olyan történetírói munka, melyben a kereszténység keleti részei (így Magyarország) iránti érdeklődés nemcsak egy-egy kiemelkedő eseményhez (háború, követjárás) kötődően *konjunkturális*, hanem többé–kevésbé *állandó*. A bur-

[127] A *„jeusne Roy de Poulaine"* Ulászló magyar és lengyel király; a hivatkozás a várnai csatára vonatkozik. Előtte, ha nem is név szerint, említi a török ellen harcoló Albertet is. V. ö. *Uő.*, I., 25, II., 146, 153.

[128] I. (Nagy) János portugál király (1383–1433) és V. Alfonz, Aragónia királya (1416–1438), Bretagne hercege valójában a burgundi-típusú függetlenedés útjára akart lépni II. Ferenc (1435–1488) herceg uralkodása idején. Juan Fernandez de Heredia (1310–1396) rendfőnöksége óta a mindenkori nagymester az „európai arisztokrácia" legelismertebb tagjai közé tartozik. *Chastellain,* II., 154–155.

[129] *Uő.*, XLIII. fej., II., 177–183.

gundi udvar folyamatos erőfeszítéseket tett, hogy jelen lehessen ezeken a területeken, és folyamatos *informálódásra* is igényt tartott.[130]

A francia „királypárti" történetírás, melynek figyelmét mindenekelőtt a hétköznapok részévé lett pártküzdelmek leírása kötötte le (s amelyet emiatt is mind kevésbé érdekelnek a nemzetközi események), nem mutat különösebb figyelmet az „angolokkal szövetkező" császár és a franciák ügyével szemben érzéketlen egyház dolgai iránt, nem is beszélve azokról a távoli problémákról, melyek a kereszténység távoli, keleti részein mutatkoznak. Ez a jelenség azonban a francia „királypárti történetírásban" *átmeneti*: a török veszély növekedésével, majd pedig a Hunyadiak törökellenes harcaival a helyzet megváltozik: Magyarország — a burgund hercegi és a francia királyi udvarhoz közelálló történetíróknál egyaránt — ismét az érdeklődés középpontjába került. A burgundi és a francia udvar történetírása között ebből a szempontból (a politikai pártállás által determinált megközelítéseken túlmenően) a különbség az, hogy a burgundi udvar tudatosan *kereste* és *figyelte* a Közép-Európából érkező híreket, a francia udvar történetírói, a korábbi szokásokkal összhangban, *megvárták*, hogy valami „krónikába tételre méltó" esemény valahogy a tudomásukra jusson. A francia nyelvű krónikairodalom áttanulmányozása pedig arra enged következtetni, hogy (talán a közhiedelemmel ellentétben) a magyar–francia kapcsolatokban a középkor végén valójában nem az Anjou-kor, hanem Zsigmond kora a legintenzivebb és a legszínesebb időszak.

4./ A Hunyadiak a korabeli francia historiográfiában

Hunyadi János és Hunyadi Mátyás kora között az egyes államok (Franciaország, Burgundia, Anglia vagy éppen Magyarország) politikai helyzete érzékelhetően megváltozott. De változóban volt a történetírás és változtak a történetírók is. A Zsigmond-kori Magyarország, illetve a magyar király ügyeivel szemben megmutatkozó érdeklődés a 15. század húszas és harmincas éveinek átmeneti elhalványulása ellenére, a 15. század későbbi évtizedeiben új erőre kapott. A kereszténység keleti határain bekövetkezett drámai események eredményeként a negyvenes évektől kezdődően a magyar vonatkozású információk (a század közepétől) mind gyakrabban, és mind szélesebb körben kerültek rá ismét a francia historiográfia lapjaira. Ennek az érdeklődésnek a jelentős része a török veszélynek mindinkább kitett ország és a vele együtt az egész kereszténységet is védelmező Hunyadiak felé irányult. A francia történetírásban tehát (konkrét körülményektől függően, de néha a történetírók pártállásából következően is), a törökverő Hunyadi János és a nagyhatalmú fejedelem Hunyadi Mátyás személye és politikája kapott hol sematikus, hol pedig árnyaltabb értékelést. Így az alábbi fejtegetéseink *első részében* a Hunyadi Jánosra vonatkozó anyagot gyűjtjük egybe, és azt a források *sugallata* szerint is az ún. *„Fehér Lovag"-problémakör* kö-

[130] Erre a legjobb példát a burgund herceg katonái, diplomatái, utazói, illetve utazó-kémjei jelentették (különösen Waleran de Wavrin, Ghilbert de Lannoy, Jacques de Lalaing, Bertrandon de la Brocquière), akik a hercegi szándék értelmében indultak útnak és az egyik legfőbb feladatuk volt az udvar pontos informálása. *Csernus, A XV. sz.-i francia...*, pp. 1008–1014., és *Uő.*: Voyage, récit de voyage et la Hongrie dans la littérature historique française des 14e et 15e siècles, in: Écrire le Voyage (ed. G. Tverdota) Paris III-Sorbonne Nouvelle, Paris, 1994, 125–143.

zéppontba állításával csoportosítjuk, majd pedig a Hunyadi Mátyásra, a *„Blanc fiára"*, illetve a nagyhatalmú *reneszánsz fejedelemre* vonatkozó adatokat gyűjtjük egybe.[131]

4./a./. A „Fehér Lovag": Hunyadi János

A középkor végének francia történetírása, a korábbi hagyományoknak megfelelően és a pápai törekvésekkel teljes összhangban, a nyugati keresztény világot mind komolyabban fenyegető török előretöréssel sikeresen szembeszálló vitézekre a középkor utolsó évszázadában is kivételes figyelmet fordított: a század negyvenes éveiben ezen a téren a legnagyobb érdeklődés Hunyadi János Európa-szerte megismert sikeres harcait övezte. Tudjuk azt is, hogy Hunyadi alakja köré fokozatosan egy valóságos mítosz teremtődött: a kereszténységet megmentő, bölcs hadvezér, a rettenthetetlen „Fehér Lovag" mítosza, akinek már a híre is rémülettel töltötte el az ellenséget, s akinek küldetésül a nyugati kereszténység megmentése jutott.[132]

A Hunyadi sikereire és mind jelentősebb haditetteire vonatkozó információk több csatornán, és a kor viszonyaihoz képest elég gyorsan jutottak el a hitetlenek elleni harc eseményeit aggódva követő nyugat-európai fejedelmi udvarokba, de hasonlóan nagy érdeklődésre tarthattak számot a nyugat-európai népesség szélesebb és alsóbb köreinél is, akik már kiéhezetten várták a kereszténység számára biztató, vagy legalábbis vigasztaló híreket. Az olyan gyors, megbízható és szinte *hagyományosnak* tekinthető hírforrások mellett, mint amilyenek a távolsági kereskedők, a

---

[131] Noha forrásainkban az apára és fiára vonatkozó adatok természetesen többnyire összekapcsolódnak, világosan látható, hogy a két különböző korszak eltérő típusú személyiségét, eltérő gondolkodású (de gyakran azonos, sőt többnyire egymástól is átvett adatokból dolgozó) történetírók, különböző szempontok előtérbe helyezésével mutatják be. A Hunyadiak karrierjével szoros kapcsolatban álló, és a forrásainkban ugyancsak bőven tárgyalt V. László története alkotja a Zsigmond-kor utáni Magyarországra vonatkozó információk harmadik nagy csoportját. Ezúttal azonban a két Hunyadi portréját *összefüggéseikben* de mégis csak *külön* vizsgáljuk, s az események kronológiai menetét követve, egyébként közéjük iktatható V. László-féle epizódra itt nem térünk ki. A Hunyadiakra vonatkozó források a következők: *Jean Chartier:* Chronique française de Charles VII, roi de France, ed. Vallet de Viriville, Bibliothèque Elzévirienne, Paris, 1858, I-III., *Gilles Le Bouvier:* Les Chroniques de Charles VII, ed. H. Courteault-L. Célier, SHF, Paris, 1979.,*Mathieu d'Escouchy:* Chronique, ed. Fresne de Beaucourt, SHF, paris, 1863–64., I-III., *Jacques du Clercq:* Mémoires, ed. De Reiffenberg: Mémoires de Jacques du Clercq, escuyer, sieur de Beauvoir en Ternois, Coll. de Mém. relatifs à l'Hist des Pays-Bas, Bruxelles, 1823, 1835–36, I-IV., *Georges Chastellain:* Chronique (Kervyn de Lettenhove kiadás), *Jean Molinet:* Chronique, ed. G. D'Outrepont – O. Jodogne, Acad. Royale, Coll. des anciens textes belges, Bruxelles, 1935–37, I-III., *Olivier de La Marche:* Mémoires, ed. Michaud-Poujoulat: Les Mémoires de Messire Olivier de La Marche, augmentés d'un estat particulier de la maison de du duc Charles le Hardy, composé du mesme auteur l'an 1474, Nouv. Coll. des Mém. pour servir à l'Hist. de France, Ière série, III., 311–603. és H. Beaune-J. D'Arbeaumont: Mémoires et opuscules, SHF, Paris, I-IV, és *Philippe de Commynes:* Mémoires sur Louis XI (Dufournet-kiadás). A Hunyadiakra vonatkozó anyagot egy magyar és egy francia nyelvű tanulmányban igyekeztem összefoglalni. (A „Fehér Lovag". A Hunyadi-mítosz kérdéséhez a XV. sz.-i francia történeti irodalomban" és a „Les Hunyadi vus par les historiens français du XVe siècle").

[132] A „Fehér Lovag"-ra vonatkozó információk több korabeli forrásban (főleg francia és itáliai, sőt, aragóniai forrásokban) szerepelnek. Eredetére lásd: *Csernus,* A „Fehér Lovag"..., Hunyadi nyugati kapcsolataira lásd: *Iorga, N.:* Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle, „Bibliothèque de l'École des Hautes-Études", facs. 119., Paris, 1896., *Marinescu,* La politique orientale..., 79–114, 143–152.

lovagrendek hálózata, egyes országok diplomatái vagy a pápai állam gépezetében tevékenykedő személyek voltak, egy-egy jelentősebb siker hírével — úgy tűnik — rendre kisebb–nagyobb csoportok járták be a kereszténységet, s ezáltal egyrészt hozzájárultak a figyelem ébren tartásához, másrészt rendszeresen informálták is a „közönségüket" mindarról, amit hallottak. Információjukat a történetírók is rendre felhasználták, és így leírásuk egyszerre mutatja a hivatalosabb és pontosabb tájékoztatás hatását és a történetek szóbeli előadású, színesebb, pontatlanabb de annál nagyobb hatású, *mítoszteremtő erővel* felruházott változatainak a megjelenését is.[133]

Krónikásaink az 1440-es évek közepétől kezdődően — eltérő terjedelemben és eltérő részletességgel ugyan — de többnyire nagy meggyőző erővel (és persze gyakran erős túlzásokkal is) mutatják be a kereszténység keleti frontján elszenvedett veszteségeket és elért reményt keltő sikereket, s ez utóbbiak így a távoli területekről érkező csodás, bátorító és üdítő eseményként kerültek rá, szinte automatikusan, a 15. század súlyos harcoktól terhelt Francia Királyság, Burgundia, Itália, Aragónia vagy éppen Anglia történetének lapjaira. A keresztes frazeológia, a kereszténység sorsa iránt érzett aggodalom, az összefogás, az európai közös fellépés szükségességének forrásaink által is képviselt gondolatával és szellemiségével gyakran igen éles ellentétben állt az a törökkel szembeni „reálpolitika", mely elsősorban az itáliai városállamok (főleg Velence és Genova) kereskedelmi érdekeinek *de facto* elsődleges volta következtében volt súlyozottan jelen a korabeli Európa „keleti politikájában": a francia és a burgund udvar krónikásainak leírásából jól tükröződik az előbbi, viszont nyoma sincs benne az utóbbinak... Mindez nyilvánvalóan a korábbi keresztes hagyományokból, a pápai udvar törekvéseiből a fejedelmi udvarok propagandájából, illetve a kollektív mentalitásban jelentkező várakozásból is következett.[134]

Ez is a magyarázata annak, hogy éppen Hunyadi János alakja, s a törökellenes harcokban elért sikereinek visszhangja volt az a témakör, mely (pártállásra való tekintet nélkül) a korabeli francia krónikások legfontosabb műveiben is helyet kapott és egy újabb fontos információ-csoportot alkotott. Az általuk közölt anyagban olvashatunk a „hitetlenek" ellen vívott küzdelem új fejezeteként Hunyadi megjelenéséről, törökellenes harcainak Nyugat-Európában is megismert főbb fejezeteiről, és a velük egyidőben s keresztény reményekkel szoros összefüggésben kibontakozó „Fehér

---

[133] Chartier maga is hivatkozik ilyen hírvivőkre, többek között éppen a Hunyadi harcaival kapcsolatban szerzett információk begyűjtésével összefüggésben. (Chartier a forráskritikának egy sajátos változatát alkalmazza, amennyiben a hírhozókat, mielőtt az általuk elmondottakat „krónikába tenné", *megesketi a Szentírásra, hogy amit elmondtak, igaz... Chartier,* III., 278. fej., 66–69.

[134] A frazeológia és a valóság közötti ellentmondásokra számos alkalommal felhívta a figyelmet a történetírás, a várnai csatát megelőző időszakra vonatkozóan lásd *Teke Zs.:* Hunyadi János és kora, Bp., 1980., 110–129. Valamennyi fentebb említett krónikásnál találunk példát a „Fehér Lovag" motívum különböző variációinak említésére. Ugyanez a kép megjelenik majd az olasz és a spanyol anyagban is, ami gyakorlatilag az egész „neolatin" területen való kétségtelen elterjedtségét bizonyítja. A teljesség igénye nélkül, csak kiragadott példaként idézhetjük az Aragóniai Beatrix támogatását is élvező Bandello történeti művét, aki Hunyadi Jánost *„glorioso capitano Giovanni Uniade"*, illetve a *„Giovanni il Bianco"* néven említi *Mály F.:* Matteo Bandello a Hunyadiakról és Kőszeg ostromáról, Magyar Nyelv, (1937) XXXIII, n° 151., 219–229., vagy a katalán változatot, mely legnagyobb hatást valószínűleg *Joanot Martorell:* Tirant lo Blanch c. 15. sz. végi regényében hagyott. *Marinesco, C.:* Du nouveau sur „Tirant lo Blanch", in Estudis Romànics, publ. A. Aramon I Serra, vol. IV, Barcelona, 1953–54.,137–205.

Lovag" mítoszról. Tekintettel arra, hogy a kérdéskör egyik leggyakrabban emlegetett és legtöbbet vitatott eleme éppen a „*Chevalier Blanc*" mítosza, az alábbiakban mindenekelőtt arra koncentráljuk a figyelmünket, hogy forrásaink miként tükrözik e mítosz keletkezésének különböző fázisait. Hunyadi János alakjának első megjelenése a francia történetírásban (az általunk ismert szövegek tanúsága szerint) a 15. sz. negyvenes éveinek első felére tehető.

„...*Hunyadi János* (Johannes de Hoignacq)... *Magyarország vajdája, aki* azóta *a Fehér Lovag* (Blancq Chevallier) *nevet kapta, az elővédet biztosította...*" olvassuk Jehan de Wavrin burgundiai krónikás Anglia történetéről írott, az előbbiekben már említett krónikájában, amikor Hunyadinak a várnai csatában játszott szerepét kezdi el bemutatni.[135] Igen valószínű, hogy ez az idézet az egyik legkorábbi – ha nem a *legkorábbi* megjelenése Hunyadi János nevének a francia történeti irodalomban. Krónikásunk, aki unokaöccsének, Waleran de Wavrinnek az elbeszélése alapján alkotta meg művének ezt a részét, mely eredetileg egy keresztes hadjárat története lett volna, azé a „burgund" keresztes hadjáraté, melyet Jó Fülöp herceg parancsára, a burgund állam katonai segítségnyújtása részeként indítottak útnak a várnai csatához vezető újabb, nemzetközi összefogással létrehozott hadjárat sikerének a tenger felőli biztosítása céljából.[136]

Jehan de Wavrin mellett, a korábbi fejezetekből már megismert történetírók közül az alábbiak munkáinak megfelelő részeit tudjuk felhasználni: Gilles Le Bouvier *VII. Károly*ról írott történetét, Mathieu d'Escouchy *Krónikáját*, Jean Chartier *hivatalos* történetíró *VII. Károly* korára vonatkozó *Krónikáját*, Jacques Du Clercq *Memoárjait*, Georges Chastellain *Krónikáit*, Olivier de la Marche és Philippe de Commynes *Memoárjait*, valamint Jean Molinet *Krónikáját*. Mint láthatjuk, történetíróink között egyaránt vannak „burgund-párti" (Wavrin, d'Escouchy, Du Clercq, Chastellain, De La Marche, Molinet) és „királypárti" (Le Bouvier, Chartier és az ezúttal is külön kategóriának számító Commynes) személyiségek is. De láthatjuk egyben azt is, hogy a burgund-szimpatizáns, vagy éppen burgundiai udvari történetírók száma meghaladja a másik táborét, ami tökéletes összhangban van a korabeli burgund fejedelmi propaganda már említett érdekeivel és céljaival.[137]

A burgund állam tehát továbbra is azon kevés nyugat-európai országok közé tartozott, amelyek a lelkes, vagy taktikus keresztes frazeológián túlmenően, hajlandóak voltak arra, hogy *konkrét erőfeszítéseket* is tegyenek a törökkel való szembeszállásra, és a keresztény seregeknek rendre segédcsapatokat is küldtek. A burgund udvarban a keresztes hadjárat eszméje — a gyászos emlékű nikápolyi ütközet ellenére *sőt,* (mint láttuk) *talán éppen azért* — nem merült feledésbe, hanem tovább élt és a leg-

[135] *Wavrin,* VI., pp. 7–13. (Hardy-kiadás)

[136] A hadjárat körülményeire és a hadjárattal összefüggő burgundi erőfeszítésekre lásd: *Engel P.:* A szegedi eskü és a váradi béke. Adalékok az 1444. év eseménytörténetéhez, in: Mályusz Elemér Emlékkönyv, Bp., 1984., *Szakály F.:* Virágkor és hanyatlás 1440–1711, „Magyarok Európában" II., Bp., 1990., 35–44., *Teke,* 129–140., *Setton,* 82–107., *Lacaze,* Politique méditerranéenne..., 6–18., *Iorga,* Les aventures „sarrazines" les français de Bourgogne, vonatkozó részek, Wavrin munkájára vonatkozóan *Kropf L.:* Johan de Wavrin krónikájából. Néhány adat Hunyadi János török hadjáratainak történetéhez, Sz., (1894), 675–696. és *Iorga,* La campagne des croisés...(bevezető tanulmány).

[137] *Doutrepont,* La littérature..., 413–455.

különbözőbb formákban volt jelen a burgundiai közgondolkodásban: minden alattvalónak tudnia kellett, hogy a török, illetve a török szultán elleni fegyveres harc nemcsak keresztényi kötelesség, hanem a burgund herceg *személyes ügye* is, hiszen Jó Fülöp abban a hitben él, hogy apja nikápolyi legyőzőjének a *fiával* kell *akár személyes párviadalban is* megküzdenie, s ebben a szembenállásban a herceg alattvalóinak követni illik fejedelmüket. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a korabeli Burgundia a keresztény Európa egyik leggazdagabb állama is, világossá válik annak fontossága, hogy a burgundi herceg neve mindig ott szerepeljen a török kiűzésére vonatkozó tervekben. Ugyanakkor teljesen jogos és logikus az a megközelítés, mely szerint a történetírás a Burgund hercegség törekvéseit egy *de facto független,* dinamikus állam gyakorlatilag önálló külpolitikája részeként mutatja be. Eszerint a burgundiai keresztes hadjárat-eszme egy valódi *koncepcionális mediterrán politika* elemeként fogható föl. Láthattuk azt is, hogy a burgund hercegi udvar, s vele az egész burgund adminisztráció, igazi nagyhatalomnak számított, mely erre a jelentős vállalkozásra kellő alapossággal készült, amennyiben diplomatái, követei és utazó-kémjei (és kém-utazói) járták be a kereszténység keleti határvidékének környékét (Brocquièrenek és Lannoynak kifejezetten voltak ilyen feladatai), igyekezvén megszerezni a legpontosabb információkat az ellenfélről és azokról a helyekről, ahol az összecsapások lezajlottak (és ahol esetleg ismét sor kerülhet rájuk), valamint azokról a népekről, amelyek potenciális szövetségesek lehetnek ebben a küzdelemben.

A „*Voyage d'Outre-mer*" eszméje, s a „keleti küldetésbe" vetett hit tehát Burgundiában nem lankadt, és egészen a burgund állam megszűnéséig a hercegek fontos, szinte a korábbi (elsősorban 13. sz.-i) francia hagyományok értelmében felfogható, „államalkotó" szerepet szántak neki, amint ezt (a sokszor hangoztatott fejedelmi szándék mellett) jól tükrözi az a körülmény is, hogy a hercegi könyvtár anyagában is külön regisztrálják — „*Outre-mer*"-címszó alatt — a „Keletre" vonatkozó szakirodalmat, a korábbi, klasszikusnak számító műveket éppúgy, mint a legfrissebb krónikákat és útijelentéseket. Jehan de Wavrin Krónikájának ez a fejezete is eredetileg a hercegi könyvtár információanyagát volt hivatott gazdagítani, miközben természetesen szolgálnia kellett egy adott család, a Wavrin-család dicsőségét is.[138]

Aligha kell külön hangsúlyoznunk, hogy az al-dunai keresztes hadjáratra vonatkozó részt nehéz lehetett szervesen beilleszteni a megkezdett nagyszabású Anglia-történeti kompilációba, kitűnően felhasználható volt viszont a szöveg megírásához a hercegi levéltár anyaga, amelyhez Jehan de Wavrin (aki egyébként kora ismert könyvgyűjtője is volt) meglehetősen gyakran folyamodott. Feltehetően ebből is következik, hogy a Wavrin-krónika talán legérdekesebb és legeredetibb része éppen az a száztíz oldalnyi betét, melyben a krónikás az unokaöccsének a parancsnoksága alatt az Al-Dunához induló burgund hajóhad történetét mondja el. Ezt a részt Wavrin minden bizonnyal a hajóhad visszatérését követően — tehát 1446 tavaszán — írta meg, és nagy szerepet szánt a történet összeállításában Waleran de Wavrin kapitány személyes élményekből fakadó elbeszélésének.[139]

---

[138] *Lacaze,* La politique..., *Bourassin,* 89–96., Charles le Téméraire. Exposition organisée à l'occasion du cinquième centenaire de sa mort, Bibl. Roy. Albert Ier, Bruxelles, 1977, (catalogue), 3–67., *Wavrin,* I. (előszó), XVI–XXXVII.

[139] *Wavrin,* I., 3–119.

Mint ismeretes, nemcsak a szomorú emlékű várnai csatával záruló hadjárat nem volt sikeres, de a burgundi hajóhad még ráadásul késve is érkezett meg a hadműveletek színhelyére és ezért a konkrét küzdelemben nem vett részt, csupán az utóvédharcokban (Kis-Nikápoly sikertelen ostroma) volt némi szerepe, tehát valójában még a fegyvereit sem mérhette össze igazán az ellenséggel. Ilyen körülmények között nehéz volt a hadjáratot a dicsőséges keresztes vállalkozások között számon tartani, és feltüntetni; ennél, mint a nikápolyi hadjárat esetében láthattuk, még egy „dicsőséges vereség is jobb".[140] Valószínűleg ez is befolyásolhatta, hogy annak anyagát nem önálló formában, hanem egy másik mű részeként ismerhettük meg. Ez a körülmény egyúttal részben arra is magyarázatot ad, hogy miért került ez a szöveg viszonylag későn a szakemberek érdeklődési körébe, hiszen elég nehezen volt remélhető, hogy egy több kötetes, döntően kompilációra építő Anglia-történet jelentősebb mennyiségű anyagot tartalmazzon a 15. sz. eleji Magyarország déli határvidékének, illetve a Balkánon (így „Valachiában") uralkodó viszonyoknak a történetére. Ez a szövegrész tehát a Wavrin-féle Anglia-történet megírásának kezdetéig — azaz 1455-ig — minden bizonnyal „fiókban maradt", legalábbis semmi jel nem utal arra, hogy a kortársak ismerték volna.[141]

Az eredeti szöveget Wavrin minden bizonnyal átfésülte; — legalábbis erre utal az a fentebb már idézett — első, Hunyadira vonatkozó megjegyzés, mely úgy beszél Hunyadi Jánosról, mint... „aki *azóta* a Fehér Lovag (Blancq Chevallier) nevet kapta...". Wavrin Hunyadit kezdetben a *„vlachok kapitányának"* mondja, akinek birtokai azonban *„Transilvane"*-ban terülnek el, mely *„Magyarország és Valachia közötti ország"*, majd megállapodik az első néhány oldalt követően a *„Magyarország Vajdája"* megjelölésben (*„a mi nyelvünkön ez azt jelenti, hogy legfőbb, vagy országos főkapitány"*), amit a továbbiakban, mintegy jó száz oldalon keresztül, Hunyadi családnevével (Hoingnacq, Hongnac) váltakozva, következetesen használ.[142] Inkább a burgundi állam létéhez kapcsolódóan érdekes Wavrinnek az a megjegyzése, mely Hunyadi kormányzóságához, illetve „magyarországi vajdaságához" kapcsolódik. Eszerint Hunyadit azért választották vezetőjüknek, mert *„...látták, hogy király* vagy herceg (prince) *vezetése nélkül nem tudnak szembeszállni a törökök zsarnokságával..."* [143]

A történet felvezetését a magyarországi viszonyok bemutatásával és a keresztes hadjáratot segíteni hivatott nemzetközi támogatás biztosítása érdekében folyó tárgyalások leírásával kezdi, melyeknek során feltűnik az ifjú király, azaz *„Lancelot de*

---

[140] Mégis, a burgundi herceg legalább eljutott a konkrét lépések megtételéig. *Bourassin,* 267–296., *Setton,* II., 1–160., *Lacaze,* La politique méditerranéenne..., 5–42.

[141] A külön fejezet ihletői talán azok a részek voltak, melyek Froissart alapján önálló formában mondják el a nikápolyi keresztes hadjárat történetét. Nicolae Iorga az al-dunai hadjáratról szóló Wavrin-szöveg önálló kiadásának előszavában (megj. 1929) elmondja a „felfedezés" történetét, s hogy milyen „élmény" volt számára a Románia s a román nép történetéhez oly értékes rész felfedezése *Iorga,* La campagne des croisés..., (előszó). A szöveget valójában már jóval korábban „felfedezte" a közép-európai történetírás számára Kropf Lajos, akinek hangvétele a Wavrin-szöveg forrásértékével kapcsolatban Iorgáénál jóval szkeptikusabb. V. ö. *Kropf,* Johan de Wavrin krónikájából... (megj.: 1894.). Waleran de Wavrin 1445 decemberében indult haza Lille-be. A visszatérés körülményeiről részletesen beszámol *Wavrin,* 120–125., lásd továbbá a Hardy-kiadás előszavát, (Introduction), XLII.

[142] *Wavrin,* 7–8.

[143] *Uő.,* 9.

Poullane", (azaz I. Ulászló), továbbá *„le cardinal Saint Angele"* (Giuliano Cesarini bíboros) és a burgundi herceg portugál származású követe, *„Messire Pietre Vascq"* (Pier Vasco da Saavedra) akit a magyar királyi udvarba küldenek információkért, amíg a Waleran de Wavrin-féle hajóhad a Duna alsó folyásán navigál.[144] A burgundi hajók kapitánya, akit a betegség kabinjában az ágyához szögez, ekkor találkozik személyesen Hunyadi Jánossal *„...aki eljött meglátogatni Wavrin urat (aki éppen egy fájdalmas betegségtől szenvedett a kabinjában) és akkor magyar módra teljes fegyverzetben volt (...) ami olyan széles volt, hogy ennek okán a mondott Wavrin úr kabinjába belépni nem tudott (...) így aztán távozott, mondván, hogy visszatér majd, ha fegyverzetét levetette magáról..."*[145] Ez később be is következett, s a történetnek anekdotikus folytatása kerekedett, amennyiben Hunyadi „diagnosztizálta" Wavrin úr betegségét, és meglehetős határozottsággal a betegnek nem igazán tetsző gyógyszert, nem túl finom módon le is nyelette vele. Wavrin szövegének ez a részlete tehát igazán életszerű, közvetlen hangulatú beszámoló.[146]

Mindenesetre, ami a Wavrintől ránk maradt szövegeket illeti, abból Hunyadiról olyan kép alakul ki amelyben a „Magyarország Vajdája" úgy jelenik meg, mint egy nagy *territoriális* fejedelem, aki egy királyság ügyeit intézi, aki a csatában rendkívüli vitézségű lovag, a hadvezetésben viszont bölcs és óvatos hadvezér, aki kitűnik a török elleni harcokban, aki országának és a kereszténységnek is rátermett és elkötelezett védelmezője (emellett fegyverzetben a kajütbe nem fér be, és a keleti fűszerek birtokában kissé erőszakosan gyógyít). Eleddig ez a leginkább emberközeli és legreálisabb kép, amit a francia nyelvű krónikákban Hunyadiról olvashatunk. Hunyadi itt az, ami: harcos, államférfi és hadvezér, a törökkel szembeni *„hétköznapi küzdelem"* hőse. Ebben, a Hunyadiról szóló legkorábbi részben még valójában semmi nyoma sincs a hős idealizálásának, *mítosz* még nem kerekedik a személye köré: ekkor még se nem „Fehér" se nem „Lovag"; – és arról pedig végleg nincs szó, hogy „Fehér Lovag" lenne. Wavrin művének olvasása alapján tehát valószínű, hogy Hunyadi Jánossal kapcsolatban más francia történetírók tevékenységének a következtében, és minden bizonnyal inkább a század ötvenes éveinek várakozásaival összhangban alakulhatott ki a még manapság is bizonytalan jelentésű és vitatott *„Fehér Lovag"- mítosz.*

A másik burgundiai történetíró, aki krónikáját mintegy egy évtizeddel azután írta meg, hogy Wavrin elkezdte az övét és Hunyadi törökellenes harcairól ugyancsak beszél, Mathieu d'Escouchy volt. D'Escouchy, a burgund történetírói iskola ekkor már igen gazdag hagyományainak továbbvivőjeként jelentkezett, és a török kérdésről először egy 1447-re datált levél kapcsán szól, melyben a zarándokok és a kereskedők biztonságos mozgásáról esik szó a török birodalomban; – állítása szerint ezt a levelet a török szultán küldte VII. Károlynak, Franciaország királyának.[147]

A következő részben azonban a török *már mint konkrét és kemény ellenség* tűnik fel egy részletes és viszonylag pontos csataleírásban, ahol a keresztények vezére egy bizonyos *„Blanc* (sőt, névelővel *Le Blanc) de Hongrie"* aki a Szent Lukács-napi

[144] *Uő.* 116–117.

[145] *Uő.*,109.

[146] *Uő.*, 110. A további szövegekben, ahol Hunyadi alakja ugyancsak előkerül, Wavrin krónikája csupán Du Clercq, illetve Chartier munkáinak a kompilációit adja.

[147] *D'Escouchy,* I., XXI. fej. 129.

(október 18.) ütközetet megelőző, illetve az azt követő események főszereplőjeként jelenik meg.[148] A fejezet címe elég általános, de a helyzet megítélésében egyértelmű: *„Arról, hogy a Magyarországi Blanc* (le Blanc de Honrie) *miként győzedelmeskedett egy csatában a nagyszámú török sereg fölött".*[149] Ez a fejezet valójában több, a törökellenes harccal összefüggő eseményt kapcsol egybe, (illetve „csúsztat egymásra") melyben Hunyadi déli — Havasalfölddel és Szerbiával szembeni — „pacifikálási" akciói is helyet kapnak. A csata leírása viszonylag részletes (noha helyenként a csataleírásokhoz általában használatos „panelekkel" dolgozik a szerző), majd kitér a keresztények vitézségére és bemutatja Hunyadi ismert *szekértábor-taktikáját* is, a szövegben pontosítva, hogy a sikerek és a vitézség ellenére, a három napig tartó, és a törökök soraiban kezdetben óriási pusztítást okozó csata *másnapján* fordulat történt, mivel a *„...keresztény seregből kivált s elmenekült ezer valach, s otthagyva a csatateret hazatért országába, ami igen nagy haragra gerjesztette a Blancot, aki hiába próbálta őket szelíd szavakkal visszatartani..."* ami végül oda vezetett, hogy a keresztény seregnek vissza kellett vonulnia a török túlerő elől.[150] Erre az elhatározásra a *„kapitányok többségének"* véleménye alapján jutottak, a visszavonulás pedig a *hadieszközök megtartásával, rendezetten* történt, úgy, hogy a töröknek zsákmányolnivaló sem nagyon jutott. A hadiszerencse fordulását — ezt az összefoglalás végén a dokumentum ismét megerősíti — a *„Vallarok árulása okozta, amely nélkül győzelmet arathatott volna"* a keresztény sereg (tehát *nem a törökök vitézsége* gyűrte le őket).[151]

A rendelkezésre álló adatok összevetése alapján azt láthatjuk, hogy az események központjába állított csata az ún. *második rigómezei* (koszovpoljei) *ütközet lehetett* (1448. október 16–18.) mely a történet fejezetcímével ellentétben a magyar csapatok vereségét hozta, és korántsem bizonyult olyan *következmények nélküli* epizódnak, mint ahogy azt a forrás sejtetni engedi.[152] A pozitív végkicsengés annak a körülménynek köszönhető, hogy az összefoglalóban megtalálhatjuk a nyomait Hunyadi korábbi és későbbi sikereinek, érezzük benne a török támadásnak *közvetlenül kitett* keresztény népek rettegését és bizonytalanságát (erre a szöveg egyértelműen utal is), de érződik belőle az a reménykedés is, ami *elsősorban Hunyadi személyéhez* kapcsolódik, amit oszt az aggódó krónikás is: *„S bizony úgy igaz, hogy a mondott Blanc volt ebben a korban a leghatalmasabb és a legdicsőségesebb hadvezér mindazok között, akik a török és más hitetlen népség birodalma ellen hadat viseltek."*[153] Azzal, hogy az utolsó információ, amit d'Escouchy az általa használt forrásra való hivatkozással közöl, VIII. Johannész Palaiologosz bizánci császár (1425–1448) halála, arra enged következtetni, hogy nemcsak a krónikásunk kezébe került dokumentum datálható *közvetlenül a*

---

[148] *Uő.*, I., XXII. fej. 121–124.

[149] *Uő.*,I., XXVI. fej. 139–143.

[150] *Uő.*, I., XXVI. fej. p. 141. Fresne de Beaucourt, D'Escouchy kiadója itt megjegyzi: *„Ennek éppen az ellenkezője történt. Rávették magukat az ellenségre. Nicolae Iorga szíves közlése"*....141. 2 sz. j.

[151] *D'Escouchy*, I., 141–142.

[152] *Thuróczy*, 373–378., *Teke*, 168–170, 171–176., *Marinescu*, La polirique..., 143–152. *Setton*, 97–107.

[153] *D'Escouchy*, I., 143.

rigómezei ütközet utánra, hanem a kapott kiegészítő információk sem későbbiek az évtized végénél.[154]

Anélkül, hogy itt tovább elemeznénk a vonatkozó részleteket, a „Fehér-Lovag"-mítosszal kapcsolatban kell egy megjegyzést tennünk: kétségtelen, hogy a Blanc — aki itt még *nem „Chevalier"*— azaz nem *„Lovag"* (és, mint látni fogjuk majd, az sem kizárt, hogy nem is *„Fehér"*) – alakja a *mítoszteremtésre* már igen alkalmas módon jelenik meg, amit a közvetlen veszélyben lévő és a közvetett veszélyt érző, illetve a kereszténység keleti végeinek esetleges elvesztésétől tartó, aggódó krónikás megfogalmazásaiból egyaránt érezni lehet. (Az előbbiekből egyben az is következik, hogy a *„Vallar"*-ok, a *„Vallach"*-ok és a *„Blanc"* között semmi kapcsolat nincs, tehát föl sem vetődik, hogy a vallachok /„blakok"/ *dicső helytállása* lenne az, ami Hunyadi Jánosból „Fehér Lovagot" csinál...).

A továbbiakban d'Escouchy figyelemreméltó tájékozottsággal mondja el a Bizánc elestéig vezető eseményeket, miközben Hunyadira mindvégig a *„Le Blanc"* megjelölést használja, de megjelenik már a sokkal pontosabb *„Jannus, Blanc de Honguerie"* és a *„Blanc de Honguerie, nommé Janus"* változat is. A mű további részében a Bizánc elestét követő levélváltások összefoglalását, valamint a vereséget kiváltó jelentős nemzetközi politikai aktivitás leírását kapjuk; – *Magyarországról, illetve Hunyadiról viszont nem esik bennük szó.*[155]

A Magyarországgal kapcsolatos újabb információk a nándorfehérvári ostrom időszakából származnak. A nándorfehérvári keresztény sikerrel kapcsolatos hírek összefoglalása, az adatmennyiség, illetve a francia fülnek igencsak idegenül hangzó nevek leírása komoly próbatétel elé állítja mind a szerzőket, mind pedig a szöveg 19. sz.-i kiadóját. A világraszóló diadal kivívására eszerint tehát *„Cuisermuseberg"*-nél került sor, és egy bizonyos *„Onidianus"* nevéhez fűződik, akinek a harchoz Isten segítségét egy *„Capitianus"*-nevű „szent ember" nyerte meg.[156] A szerző végül a forrást is egyértelműen megjelöli: *„Ezeket a dolgokat* — írja — *a mondott Onidianus levelének másolatából tudtam meg, amely levelet ő Csehország királyának küldött, s amelyeket aztán ez a király Franciaország királyának és más nagyurainak és fejedelmeinek szintúgy megküldött; s ezeket a leveleket aztán több jó városban* (bonnes villes) *is terjesztették..."*[157]

Ezek a szavak arra engednek következtetni, hogy a győzelemben rejlő propagandisztikus lehetőséget mindenki kihasználta és boldogan terjesztették a jó hírt a lehető legszélesebb körben. Nem derül ki d'Escouchy megjegyzéséből, hogy ő *melyik*

---

[154] Az eredeti forrás, melyet krónikásunk szerint *„Constantinoble-ból több franciaországi fejedelemnek és a királynak küldtek"* és amelynek *„a másolatát én, e sorok írója, megszereztem"* 1448. december 7-i datálású. *D'Escouchy*, III., Pièces justificatifs, X., 341–346. Valószínűleg ugyanaz a levél, vagy annak másolata került Marczali Henrik kezébe a BN-ben való kutatásai alkalmával. *Marczali H.*: Közlemények a Párizsi Nemzeti Könyvtárból, Magyar Tört. Tár XXIII., Bp. 1877., 83–122., benne a rigómezei csata leírása „Lettre escripte en Constantinople le VII. de décembre 1448", 89–97.

[155] *D'Escouchy*, II., 50–51.

[156] *D'Escouchy*, II., 325–326. A kiadó jegyzete a várost a „Raab folyó partjára" helyezi és „Enisemusebercq"-ként azonosítja. Valószínű, hogy az eredeti levél német nyelvű lehetett, és mégiscsak inkább a Nándorfehérvárnak megfelelő „Görögfehérvár", azaz „Griechischweissenburg" volt az eredeti szövegben.

[157] *D'Escouchy*, II., 327–328.

változatból dolgozott, s azt nem tudjuk megítélni, hogy beszámolójának forrása hányszoros átírásban állhatott a rendelkezésére. A szerzőben mindenesetre nem vetődik fel a gondolat (legalábbis jelét sem adja), hogy a győzedelmes Onidianus és a Blanc között bármiféle kapcsolat lenne, és az sem követel számára különösebb magyarázatot, hogy ez a bizonyos győzelmes Onidianus miért pont a cseh királynak (V. László) küldi meg a diadal hírét. Úgy tűnik, hogy d'Escouchy történetében az elsődleges a kereszténység sorsa, s hogy ezért az olyan vitéz kapitányok alatt harcolók tesznek a legtöbbet mint Hunyadi János, akinek személye körül, d'Escouchy esetében, a nándorfehérvári diadalt követően kezdenek kialakulni a mitikus elemek.

A francia történetírás már említett *hivatalos vonulata* utolsó jelentősebb képviselőjének, Jean Chartiernek a tolla alól viszont az előzőeknél teljesebb, Hunyadi személyére talán máshogy, és bizonyos szempontból jobban koncentráló, és a hadvezért *legendásabb* formában bemutató kép rajzolódik ki. Chartier, aki az eseményekkel egyidőben, folyamatosan írt (illetve anyagába ugyanilyen elv szerint szerkesztette bele a máshonnan kapott, esetleg korábbi eseményekre vonatkozó információkat), legelőször az 1451-es (másoknál is szereplő) követség kapcsán szól a török veszély fokozódásáról és Magyarországról, majd pedig Bizánc elestét tartja olyan eseménynek, amelynek helyet kell kapnia a „Franciaország Nagy Krónikáiban".[158] Magáról Hunyadiról nála először csak az 1453-as esztendőt követően esik szó; a törökellenes vállalkozások sikeres bajnokának az alakja a Bizánc elestét követő sokk-helyzet, és a megnövekedett nemzetközi-politikai aktivitás természetes komponenseként tűnik elénk. Hunyadi ekkor már úgy jelenik meg, mint aki a török elleni harc legavatottabb képviselője, akinek bemutatásakor az addigi sikeres küzdelmeinek egyfajta *egyvelegét* tárja elénk a krónikás.[159]

Chartier (folytatva a hozzá elérkezett tájékoztatások bemutatását és kommentálását) megjegyzi, hogy *„egy másik jelentés arról szól, hogy egy bizonyos fehér lovag* („chevalier blanc" – így, kis betűvel, nem névként), aki *Magyarország marsallja* („mareschal de Hongrie"), *aki nem volt nemesember, hanem korábban mesterségére nézve is „mareschal"* (patkolókovács, lovász) *volt még mielőtt háborúzásra adta volna a fejét, s aki Magyarország kapitánya lett, hadrendbe állította a seregét..."* s a törökök ellen kemény hadviselésbe fogott.[160] Ezt követően Chartier egy meglehetősen zavaros eseménysorozatot ír le, melyben költői módon keverednek Hunyadi csatáinak bizonyos elemei, s — többek között — leír egy olyan győzelmes csatát, amelyben Hunyadi az egyébként vitézül verekedő törököt tönkreveri, és *hat-hat fogoly törököt* küld a pápához, a francia királyhoz és a burgundi herceghez. Valószínűnek látszik, hogy Chartier forrása szóbeli volt, vagy esetleg egy olyan írásra hagyatkozott, mely a szóbeli elbeszélés alapján készült.[161]

---

[158] *Chartier,* II., 225. fej., 325–327.

[159] *Uő.,* III., 258. fej., 40–42.

[160] *Uő.,* III., pp. 40–41. A Hunyadi státusára tett megjelölés („Maréchal") a francia nyelvben frank eredetű szó, mely méltóságnévvé vált, de az eredeti frank szó („marshalk") valóban patkolókovácsot jelentett. Igen érdekes az a párhuzam, ami Johannitza (Kaloján, 1186–1207.) Villehardouin és Clari által is említett történetével kínálkozik. Hunyadi „patkolókovács", „lovász", „lócsíszár" (tehát *alacsony*) származása, és Johannitza hasonló státusa között talán nem kizárt, hogy analógia van. V. ö.: *Villehardouin,* (ford. Szabics), p. 73., *Clari,* (Pauphilet), 50.

[161] *Chartier,* III., 268. fej., 66–69., *Lacaze,* La politique..., I., 10–11.

Közismert dolog, hogy Bizánc elestét követően ismét menekülők számottevő csoportjai árasztották el a keresztény Európát, akik elborzasztóan és színesen mesélték el a történteket, különösen pedig saját esetlegesen átélt viszontagságaikat, írták le döbbenetes tapasztalataikat, adták tovább a híreket. A veszély érzését igazán ők hozták közel Európa nyugati felének minden rendű és rangú lakójához, és talán nem állunk messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy a Hunyadi mítosz kialakulásához szükséges *végső lökést* is az ő elbeszéléseik adták meg, miközben mintegy *„exportálták"* annak a hősnek a képét akit, Európa „törökkel határos" felében török és keresztény részről egyaránt (természetesen ellenkező előjellel) ekkor már legendák öveztek. Megteremtődtek annak feltételei, hogy a korábbi információk egyes elemei az újakkal kiegészülve, kedvező feltételek között, kibontakoztassák a *„Fehér Lovag mítoszát"*.

Az alábbiakban következő, és meglehetősen jellemző részről mindenesetre biztosan tudjuk, hogy szóbeli — *ráadásul talán éppen egy magyaroktól származó közlés* — alapján került Chartier mester krónikájába: erre egyébként ő maga is utal.[162] A beszámoló a továbbiakban *óriási keresztény foglalásokról* ír Görögország területén; *százhatvan várost,* négyszáz várkastélyt s más erősséget juttat keresztény kézre, tud a török szultán sebesüléséről, s az elpusztított törökök számát *kétszázezerre* teszi. Az a tény, hogy a részlet Hunyadi halálát is közli, arra utal, hogy a hírvivő zarándokok nem közvetlenül az események másnapján indultak útnak. A francia történeti irodalom vonatkozó részeiben ez az egyetlen híradás, mely Hunyadi János halálának körülményeiről tájékoztat; – egyébként *tévesen,* hiszen úgy tudja, hogy a *„fehér lovag egy lándzsadöféstől súlyos sebet kapott"* és ebbe a sérülésébe halt bele: tehát vagy a *tájékoztatás pontatlansága* miatt, vagy pedig azért, mert az „Isten segedelmével" kivívott győzelem keresztény bajnokának képével *nem illett össze,* hogy a hőst egy továbbra is „istencsapásának" tekintett *betegség* ragadja magával, a „Fehér Lovagot" a harcban szerzett seb vitte a halálba.[163]

Időrendben és logikai szempontból is a következő történetírónk a francia Flandriában élő, burgundi hercegi udvarhoz közel álló Jacques du Clercq, aki — mint láttuk — ugyanolyan munkára vállalkozott, mint Mathieu d'Escouchy: folytatta Monstrelet *Krónikáját.*[164] Az 1448–1467 közötti eseményeket egykorú jegyzetek alapján írta meg; ennek során számos dokumentumot gyűjtött egybe. Magyar vonatkozású közléseinél gyakran Chartier művét használta forrásként, amit a könnyen azonosítható szöveg-egyezések mellett ő maga is megerősít, hiszen hivatkozik arra, hogy ismereteit a *Saint-Denys-ben lévő krónika* tanulmányozásából szerezte. Így a Hunyadi Jánosra vonatkozó első információkat is Chartiernak köszönheti, aminek következtében nála is szerepel a „chevalier Blancq" és a „Guillaume Blancq" elnevezés.[165] Du Clercq azonban, Chartier-val ellentétben, tovább viszi a török elleni

[162] *„Ugyanez idő tájt, az 1456-os esztendőben történt, hogy a magyarok, Magyarország területén, hatalmas pusztítást vittek véghez Krisztus urunk hitének ellenségei között, s igen nagy zsákmányt ejtettek; mégpedig egy bizonyos Kapisztrán János testvér* (Jean Capestram) *valamint egy hatalmas, bölcs és nagyhírű lovag segedelmével, akit 'Guillaume Blanc'-nak* (alias Blauk – teszi hozzá a kiadó); *s ezek sikerrel elkergették és kiűzték a törököt Belgrád* (Belgrado) *városa alól."* *Chartier,* III., 66–70.

[163] *Uő.,* III., 69.

[164] *Doutrepont,* La littérature..., 438–439.

[165] *Du Clercq,* II., 233. (219–236).

küzdelem fonalát, és beszél a Burgundi herceg (Jó Fülöp) *„Fácán fogadalma"*-ként („Voeu du Faisan") ismert, ünnepélyes külsőségek között nyilvánosságra hozott döntéséről, hogy *személyesen is részt vesz* a törökellenes küzdelemben (amire végül is nem kerül sor), és szól a török elleni hadi vállalkozás finanszírozása érdekében kivetett adókról is.[166]

Ugyanakkor Du Clercq nem elégszik meg egyetlen forrással: a nándorfehérvári diadal lejegyzéséhez, ő maga is említi, hogy két forrást használt. Az egyiket már d'Escouchy-nál megismerhettük; – ez annak a bizonyos Prágából érkezett levélnek a másolata, melyet krónikás társa is felhasznált, s ami esetleg újabb adalékot szolgáltat ahhoz, hogy a szóbanforgó levelet a lehető legszélesebb körben terjesztették, a nyugat-európai törökellenes propaganda érdekeinek megfelelően. A másik forrás a Chartier-féle, szóbeli információk alapján készített összeállítás szövege lehetett. Du Clercq — teljesen logikusan — ebben a sorrendben is hozza a szövegeket, és minden különösebb kommentár nélkül illeszti be elbeszélésébe. Kisebb, és többnyire lényegtelennek tűnő eltérések természetesen nála is vannak; mindenestre ezekből egyértelmű, hogy Du Clercq-nek is komoly gondja akad a nevek átírásával, illetve leírásával... Az így bekövetkezett *név-elírások* közül az egyik — éppen Hunyadi János személyének a *legendás alakok* felé közelítése szempontjából — esetleg nem teljesen lényegtelen. A Mathieu d'Escouchy-nál még *Onidianus*-ként szereplő személy Du Clercq-nél már *Ovidianus* lett, aki *„Grusseusseberch"*-nél aratott a törökkel szemben világraszóló győzelmet. Mindent összevetve, Du Clercq krónikája a burgundi udvar történetírásának, szellemiségének igen érdekes dokumentuma, s benne a máshonnan „kölcsönzött" részeket is a burgundi udvar mentalitása hatja át. Ennek része az is, hogy erőteljesebben hajlik a mítoszteremtésre és hogy az a részlet, ami Chartier előadásában viszonylag száraz és bizonytalan adatok halmazaként jelenik meg, Du Clercq-nél egy sokkal színesebb, lebilincselőbb verziót tár elénk.[167]

A 15. század méltán leghíresebb burgundi történetírójának, Georges Chastellainnek a *Krónikája* számos magyar vonatkozású kérdésben is becses információkat szolgáltat; – s minden bizonnyal szolgáltatna még többet is, ha a krónikának *csaknem kétharmada* nem veszett volna el. Chastellain, aki Krónikáját nagy valószínűséggel 1455 után kezdte el írni, tehetséges, igényes és körültekintő történetíró volt, és — mint láttuk — hű tükröztetője is a születő és nagyhatalomként kibontakozó burgund állam érdekeinek és az ott uralkodó mentalitásnak. Az 1419 és az 1475 közötti eseményeket átfogó munkának komoly, a magyar történelem szempontjából is minden valószínűség szerint igen fontos részei kallódtak el. A veszteség — érdekes módon — csaknem egyenletesen érinti a krónika szinte valamennyi fejezetét, és számunkra különösen sajnálatosak azok a hiányok, amelyek az 1422–1429, az 1431–1452 és az 1468–1470 közötti időszakra vonatkoznak.[168] Valamelyest reménytkeltő az a körülmény, hogy a máig is egyetlen hozzáférhető, Lettenhove-féle kiadás óta még mindig

---

[166] *Uő.*, II., 195–200, 206–209, 237–242., *Bourassin,* 267–297.

[167] Az Onidianus–Ovidianus megközelítésre lásd *Csernus,* A Fehér Lovag..., 95., A Du Clercq-nél megjelenő magyar vonatkozású anyag jól integrálódik a „mitizálódó" történet általános koncepciójába. V. ö. *Du Clercq,* II., 219–236.

[168] Chastellainre lásd DLF, továbbá *Doutrepont,* La littérature..., 441–444., *Pérouse, G.:* Georges Chastellain. Étude sur l'histoire politique et littéraire du XVe siècle, Acad. Royale de Belgique. Mémoires, 2e série, T. VII. Bruxelles, 1910., 3–160.

kerülnek elő újabb, korábban elveszettnek hitt szövegrészletek.[169] A Konstantinápoly elestével kapcsolatos fejezet is csonka, és természetesen a hiányzó részek következtében meg sem kísérelhetjük a várnai csatával összefüggő információinkat, vagy az al-dunai keresztes hadjáratra vonatkozó adatainkat Chastellain művével kiegészíteni, noha közvetett bizonyítékok, illetve az általa követett történetírói módszer és érdeklődési kör arra enged következtetni, hogy Chastellain jól ismerhette (és feltehetően le is írta...) ezeket az eseményeket is.[170]

A Chastellain-féle történeti mű esetében tehát a meglévő hiányos adatok alapján a Hunyadiakról, illetve Hunyadi Jánosról az alábbiakat tudjuk meg. Hunyadi a Nándorfehérvárnál kivívott győzelemmel jelenik meg először a történetben; a fejezet címe: *„A hitetlenek emlékezetes vereségéről"*. Valószínű, hogy ez a rész a hatvanas évek első felében keletkezett.[171] Ráadásul Chastellain szövegéből azt is megtudhatjuk, hogy Guillaume Fillastre, Tournai püspöke (Fillâtre, *Guilhelmus Filastri*), aki a burgundi herceg egyik kedvelt diplomatája volt, személyesen is igazolni tudja a Mathieu d'Escouchy (majd Jacques Du Clercq) által is felhasznált, Prágából származó dokumentum hitelességét, mivel akkor, amikor az események történtek, éppen ő maga is *„Lancelot király"* (V. László) udvarában tartózkodott a burgundi herceg követeként, sőt, *személyesen* is ott járt az ostromot követően Nándorfehérvár (*„Bellegarde")* falai alatt.[172]

Az isteni beavatkozásnak köszönhető, és csodatételnek tekintett győzelem hírét — mint Chastellain mondja — a környező vidékeken lévők juttatták el a keresztény királyokhoz és fejedelmekhez. Chastellain tartalmilag a Du Clercq-ével és a d'Escouchy-évál azonos (de logikusabb és stílusában sokkal elegánsabb) bemutatását adja az eseményeknek. Hunyadi Chastellainnél *Onidianus* néven szerepel, és pontosítja az olvasó számára az érkezett információ útját. Eszerint *„Magyarország és Csehország királya küldte egy bizonyos Heinseberg úrnak, aki valaha Liège püspöke volt"*, és aki aztán gondoskodott az eredetileg valószínűleg *német* vagy *latin nyelvű* szöveg *franciára* fordításáról, s továbbküldte Burgundia hercegnőjének, Portugál Izabellának.[173]

Chastellain azonban felhasznált egy másik dokumentumot is, melynek ugyancsak pontosítja az eredetét: ez a levél szerinte *Francisque*-tól (Francesco Sforza) származott, aki azt Milánóból küldte meg a királynak, de eredetileg a jelentés Velence közvetítésével került a pápához, illetve a királyhoz, és valójában a *pápai legátusnak* írták. Az erre a levélre alapozott szöveg név nélkül mondja el a történteket, és konkrét adat (az események rövid, pontos és lényegretörő bemutatásán túl) csupán kettő van

[169] *Armstrong*, C. H. J.: Le texte de la Chronique de Chastellain pour les années 1458–1461 retrouvé dans un manuscrit jusqu'ici inconnu, Publications du Centre Européen d'Études Burgondo-Médianes N° 10., 1968. (Rencontres de Fribourg, 27–28 oct. 1967.)

[170] Chastellain egyéb művei közül különösen fontos a „Temple de Bocace", V. ö., *Chastellain*, VII., Oeuvres diverses, 75–143.

[171] Ez a rész, ebben a formában minden bizonnyal 1461 és 1467 között íródott, hiszen a benne *„Tournai püspökeként"* szereplő Guillaume Fillastre (Fillâtre, *Guilelmus Filiastri*, 1400 k–1473) valószínűleg a híres kardinálisnak (a magyar királyok főkegyúri jogát megerősítő konstanzi bíborosi kollégium tagjának) a törvénytelen fia, az „Aranygyapjas rend második kancellárja" (melynek történetét is megírta), 1437-ben Verdun, 1449-ben Toul püspöke, 1461-ben szerzi meg ezt a püspökséget, és a szövegben *élő személyként* említett Jó Fülöp 1467-ben távozott az élők sorából. *Favier*; Dictionnaire...,. 413.

[172] *Chastellain*, III., 110, 113–115.

[173] *Uő.*, III., 111–113.

benne, s ez is csak annyi, hogy a várat „*Nanderoude*"-nak („Nanderalba") mondja, s a döntő csatát pedig eszerint a „*Szent Jakab ünnepe* (július 25.) *előtti szerdán*" (július 22.) indította a török. Aláírás nincs, névre a levélben nem történik utalás, vagy „lekopott" kézen-közön.[174]

Mindenesetre figyelemreméltó (és egyben Chastellain mester történetírói kvalitásait is igazolja), hogy Chastellain az egyetlen olyan történetíró, aki ugyanazon eseményről szóló két információt *részben ellentmondásosnak* látja, *magyarázatot* is keres rájuk és példákat hoz arra, hogy egy-egy esemény *gyakran más néven* került be a történelembe.[175] Hunyadi Jánosról a Chastellaintől ránk maradt részekben többé nem esik szó, pedig — mint láttuk — halálhíre Franciaországba és Burgundiába egyaránt gyorsan eljutott.[176]

Noha Hunyadi a Chastellain-mű ránk maradt részében csak mint *Onidianus* szerepel, a teljes életmű kiadásában (igaz, mindössze egyetlen esetben) van más említése is: Chastellain, „*Le Temple de Bocace...*" című költeményében, mely a kor egyik divatos témájáról, a *szerencse forgandóságáról* szól, egy példabeszéd részletében Hunyadi Jánost másként is említi. Chastellain ebben a költeményben többek között „*Cil gróf*" (Czillei Ulrik) esetét idézi, akit „*urának, Magyarország királyának oldalán öltek meg és nyakaztak le*", s a „*Blanc fia*", aki „*e cselekedet elkövetője volt, ugyanerre a sorsra jutott...*" Chastellain tehát már az 1450-es évek végén, az 1460-as évek elején *ismerte* Hunyadi Jánosra ragasztott „*le Blanc*"-nevet, ráadásul — mint láttuk — 1463-ban, a „*Temple*" írásakor, *használta* is, méghozzá pontos *történeti összefüggésben*.[177] Eszerint legalábbis valószínű, hogy Chastellain a magyar történelemmel kapcsolatos más fontos részleteket illetően is tájékozott lehetett, ami lehetővé tette, hogy a Hunyadival kapcsolatos eseményekről, a rendelkezésére álló dokumentumok és elbeszélések alapján viszonylag pontos leírást adjon. A ránk maradt részekből azonban — úgy tűnik — (a *Temple de Bocace* „Blanc fia" – és nem „Chevalier Blanc" megjegyzésén kívül) teljességgel hiányoznak a „Fehér Lovag"-mítosz Chartier-nél, Du Clercq-nél és D'Escouchy-nál meglévő elemei. Ez annál feltűnőbb, ha arra gondolunk, hogy a *törökellenes* harcokra és a „klasszikus értelemben vett" *lovagi dicsőségre* leginkább fogékony, a *legendás* elemekre is érzékeny burgundi udvar történetírásának a legnagyobb és leginformáltabb alkotásáról van szó.

Erre a problémára talán akkor kapunk kielégítőbb választ, ha azoknak a 15. századi történetíróknak a munkáit is megvizsgáljuk, akik a század második felének, illetve a század legvégének az eseményeire koncentrálják tevékenységüket, tehát a francia nyelvű burgundi történetírás *harmadik generációját* képviselik: mindenekelőtt az *Emlékirat*-szerző Olivier de la Marche és a Chastellain történetíró utódjaként ismert Jean Molinet munkásságát kell figyelembe vennünk, de vizsgálódásunk szempontjából

[174] *Uő.*, III., 113–114. A győzelmet hírül adó levelekről van szó, amelyeket, külön-külön, Hunyadi és Kapisztrán a diadal után közvetlenül írtak V. Lászlónak, a pápának és más fejedelmi udvaroknak. V. ö.: *Teleki J.*: Hunyadiak kora, II., Pest., 1852., 439–441.

[175] *Chastellain*, III., 115.

[176] Tekintettel arra, hogy Chastellain *más műveiből* származó információk egyértelműen igazolják történetírónk tájékozottságát ezekben az eseményekben, ezúttal is arra kell gyanakodnunk, hogy az elkallódott részek tartalmazhatnak további, a dolgok jelenlegi állása szerint nem hozzáférhető adatokat. *Uő.*, III., 115.

[177] *Uő.*, VII., 94.

érdekes lesz majd az a rövid megjegyzés is, melyet Philippe de Commynes *Mátyás-portréjánál* találunk.

Olivier de la Marche, akit a *lovagkor utolsó történetírójának* tartanak, valóban döntően a lovagsággal összefüggő erkölcsi értékek, látványosságok, illetve a lovagi élet legapróbb rezdülései iránt mutat mindenekelőtt fogékonyságot. Az egyéb témákat illetően viszont *Emlékirata* meglehetősen *szelektív*, a török kérdés is (pl. Konstantinápoly megmentésének problémája) csak akkor érdekli, amikor az valamilyen módon a burgundi udvarhoz köthető. Így a török által végveszélybe sodort Bizáncról a bizánci császár Jó Fülöphöz küldött segélykérő küldöttségével (1442–1443) összefüggésben szól, ezenkívül kitér a *„Lancelot de Hongrie"* (V. László) Luxemburggal kapcsolatos követeléseire is.[178] A *„Voeu du Faisan"*-ünnepség legszínesebb leírását ő hagyja az utókorra. Karrierje végén a burgund, majd a burgund–ausztriai uralkodóház hűséges híveként Szép Fülöp főherceg nevelésével foglalatoskodott, s emlékiratait is tanítványa épülésére szánta.[179]

Mindezek ismeretében, első pillantásra meglepő lehet, hogy a „lovagság utolsó dalnoka" (*„le dernier chantre de la chevalerie"*) *Emlékirataiban* Hunyadi Jánosról, a legendás „Fehér Lovagról", említést sem tesz, de nem szól a nándorfehérvári diadalról sem (ebből is látszik, hogy az olyan fegyvertények, amelyekben nem volt bizonyítható burgundi részvétel, nem fontosak számára). Abban a *Prológus*ban viszont, melyet 1490-ben ír a már kész emlékiratai elé, és amelyben felhívja Fülöp nagyhercegnek a figyelmét az *őt megillető jogokra*, Hunyadi Jánost a *„valachiai fehér lovag"*-nak mondja, egy Mátyással sem nagyon szimpatizáló (később még idézendő) szövegkörnyezetben.[180]

A magyarázatot valószínűleg abban találhatjuk meg, hogy 15. sz. végének burgund történetírása — valószínűleg tökéletes összhangban a korábbi burgund, illetve az *ausztro-burgund* hagyományokkal — nem lelkesedett túlságosan a Hunyadi-családért, s különösen nem lelkesedett Hunyadi Mátyásért. Erre ráadásul — Mátyás törekvéseit s velük szemben folytatott politikáját figyelembe véve — minden okuk meg is volt.[181] Úgy tűnik tehát, hogy Hunyadi János törökellenes harcainak pozitív visszhangja (hiszen a kereszténység védelmében elért, vitathatatlan sikerek csak elismerést érdemelhettek az európai fejedelmi udvarokban), végül is *áldozatul esett* a Hunyadi-család későbbi felemelkedésével szembeni ellenszenvnek: Olivier de la Marche nem is ejt róla *egy szót sem.* Különösen figyelemreméltó mindez, amikor látjuk, hogy Olivier lovag milyen gazdag fantáziáról tesz tanúbizonyságot akkor, amikor beveti minden képzelőerejét annak érdekében, hogy Frigyes császár személyéhez kötve alkossa meg a *pogányok és hitetlenek elleni harcban* vitézkedő, a kereszténységet megmentő, *fehér gyolcsba öltözött hős lovag* képét, aki a gyolcsot *ellenségei vérébe* mártva „hozza létre" Ausztria vérvörös, fehér keresztes zászlaját...[182] Tekintettel

[178] *Doutrepont,* La littérature..., 45–447., *De La Marche,* (Michaud–Poujoulat), 303–306.

[179] *De La Marche,* 478–489. A „Voeu du Faisan" (Lille, 1453. febr. 19.) funkciójára lásd: *Bourassin,* 267–296., *Huizinga, J.:* A középkor alkonya, Bp., 1976, 66–68.

[180] *De La Marche,* 304, (előszó) 307–352.

[181] Mátyás és a Habsburgok konfliktusaira lásd: *E. Kovács P:* Mathias Corvinus, Bp. 1990, 111–130. (legfontosabb irodalom: 196–197)., *Kisfaludy K.:* Mathias Rex, Magyar História, Bp., 1983, 95–108, 125–143. (biblio. 205–206.)

[182] *De La Marche,* 310.

arra a nehezen azonosítható szerepre, amit Frigyes ezen a téren játszott (nem is szólva arról, hogy egyénisége sem volt egy ilyen képhez igazán alkalmatos), meg kell állapítanunk, hogy Olivier de la Marche, lovagi s már-már egy *dinasztiához* kapcsolódó szinte *„nemzeti"* hevülete valóban csodákra képes. A Hunyadival szembeni *visszafogottsága* ebben az összefüggésben csak még inkább szembetűnő.

Ugyanez a beállítottság legalább ilyen erőteljesen érződik Jean Molinet esetében is, aki, mint a Chastellain örökébe lépő *„hivatalos történetíró"*, Merész Károly halálát követően szintén Habsburg Miksa, illetve Burgundiai Mária szolgálatában írta meg (legalábbis fejezte be) a század utolsó harmadának eseményeit taglaló *Krónikáját*. Hunyadi Jánosról mindössze egyszer, Mátyás halálával összefüggésben beszél, amikor Mátyást úgy emlegeti, hogy *„...Mathias, a Blanc fia, akit lovagnak mondottak, s aki fegyvereinek vitézségével több hatalmas győzelmet aratott a hitetlenek fölött,..."*[183] A „lovagnak mondott Blanc" és a „Fehér Lovag" megjelölés között (még ha a törökellenes harcokban játszott szerepet nem is lehetett kétségbe vonni) nyilvánvaló, hogy a különbség nem csupán *szórendi* vagy éppen *időrendi* természetű: egyértelműen a *politikai riválist* táborának a véleményét tükrözi, s azt sem tartjuk kizártnak, hogy a Hunyadi-család *szerény eredetére* utal. Mindenesetre — legalábbis ezekből a szövegekből úgy tűnik — a burgundiai történetírókat nem érintették meg az itáliai humanisták jó részének Mátyást, illetve a Hunyadi-családot dicsőítő szavai, viszont — a korábbi idők szellemével is tökéletes összhangban — határozottan befolyásolták őket fejedelmeik politikai érzelmei. Ez csak Commynes Emlékirataiban jelenik meg más módon.[184]

Itt csupán Commynes azon információinak a bemutatására szorítkozunk, amelyek közvetlenül Hunyadi János személyére vonatkoznak. Commynes, akit a Hunyadiakkal szemben — és ellenfeleik mellett — semmiféle elkötelezettség vagy szimpátia nem befolyásolt, s aki államférfiúi–diplomáciai tevékenységének jelentős részét Itáliában, illetve az *itáliai fejedelmekkel* szoros kapcsolatban töltötte el, szellemes és reális képet nyújt korának *válogatott* nagyjairól.[185]

Commynes, anélkül hogy a részletek tárgyalásába bonyolódna, összefoglalja Hunyadi törökellenes harcait, leírja az V. László és a Hunyadiak közötti konfliktust, a Hunyadi-testvérek sorsának alakulását, Mátyás királlyá választását, majd uralkodását. Hunyadi Jánost teljes természetességgel mondja *„Chevalier Blanc"*-nak, s nyoma sincs elbeszélésében a burgundi udvar történetíróinál tapasztalt tartózkodásnak: Mint írja, *„A szóbanforgó Mátyás király egy igen nemes lovagnak volt a fia, akit Fehér Lovagnak neveztek, és Valachiából származott: egyszerű nemesember volt ugyan, de módfelett erényes és nagyeszű férfiú, aki hosszú időn át kormányozta a Magyar Ki-*

---

[183] *Molinet*, II. 182., *Doutrepont*, La littérature..., 447–451.

[184] Commynes itt nagyívű összehasonlításba kezd, és az általa felrajzolt tablóra rákerül Meresz Károly (1467–1477) burgundiai herceg, III. Edward (1327–1377) angol király, XI. Lajos (1461–1483) francia király, II. Mehmed (1451–1481) török szultán, a „Hódító" és Mátyás (1458–1490) magyar király is. *Commynes*, (Dufournet), XII. fej. 514–527.

[185] Elemzésében végig jól érzékelhető az itáliai ismeretek hatása. Noha művének második nagy részét az itáliai események leírása jelenti, az egész mű szemléletében érződnek a mediterrán területeken szerzett diplomáciai tapasztalatok.. Commynes-re lásd *Csernus S.*: A modern politikai gondolkodás forrásvidékén: Philippe de Commynes, Modern Tört. Füzetek, I., (szerk. Kukovecz Gy.), JATE, Szeged, megjelenés előtt.

rályságot..."[186] Sőt, ennél is tovább megy, amikor Mátyás királlyá választásában *Isten beavatkozását* is látja, amit azzal magyaráz, hogy „*talán a mi Urunknak kedvére voltak az atyja által tett hajdani szolgálatok*". Hunyadi Jánost tehát — s nem véletlen, hogy pont Commynes emlékiratainak esetében — a 15. század politikai életének valószerű, kiegyensúlyozott szereplőjeként ismerhetjük meg, s mindez annak ellenére történik, hogy a *legvilágosabban* és *legegyértelműbben* éppen a lovagság értékrendjével számos alkalommal szembehelyezkedő Commynes használja rá a az eredetileg inkább a lovagkori. ideálhoz közelebb álló „*Fehér Lovag*"-nevet. Az sem kizárt, hogy ennek a névnek az ilyen természetes használatát nem — vagy nem csak — francia nyelvterületen szokhatta meg, hanem hallhatta számos — főleg itáliai — diplomáciai akciója során, mint egy közismert személyiségre *általánosan elfogadott* megjelölést. Commynes szövegében — akit egyébként is a középkori mítoszok *lebontójaként* mutat be a Commynes-életmű egyik legavatottabb szakértője — mindenesetre Hunyadi a „Fehér Lovag", ám ennek a „*Chevalier Blanc*"-nak a *régi lovagság mítoszaihoz* nincs semmi köze.[187]

Összefoglalásul tehát megállapíthatjuk, hogy a Hunyadi János (a „Grand Comte de Hongrie" -ra, azaz a *nádorra* vonatkozó néhány megjegyzést leszámítva) az első olyan személyisége a magyar történelemnek, aki *nem uralkodó*, illetve uralkodó család tagja, és a francia történetírásban mégis igen jelentős helyet kapott, olyannyira, hogy név szerint is ismert személyiség lett.[188] A Hunyadira vonatkozó hírek — a törökellenes harcainak sikere miatt — az 1440-es évek közepétől kezdődően jutnak el először a francia historiográfia lapjaira, majd több-kevesebb rendszerességgel folyamatosan olvashatunk róla, mégpedig elsősorban a burgundi herceg mind aktívabb *mediterrán politikájának* hozadékaként.

Az első információkat — az ifjabb Wavrin beszámolóját — úgy tűnik, történetíró rokonán kívül nem használta föl senki. (Ha esetleg az al-dunai hadjáratról szóló beszámolónak komolyabb híre támadt, úgy annak még Chastellain krónikájában lehetett nyoma, de — mint láttuk — a krónikából az 1432 és az 1452 közötti rész hiányzik.) Az utazó, diplomata és történetíró Gilles Le Bouvier, aki az eseményekkel megközelítőleg egyidőben írt, a törökellenes harcokról természetesen ugyancsak tájékoztatott, de arról nincs szó nála, hogy ezeket a sikereket személyhez — *egyetlen* személyhez — kösse. Mivel a legkorábbi rész (Wavrin elbeszélése) csak később került be a történeti munkákba, úgy tűnik, hogy valójában Mathieu d'Escouchy krónikája „léptette be" Hunyadit a francia nyelvű történeti irodalomba. Erre alkalmat az 1448-as rigómezei („Cossova") ütközetről Franciaországba érkezett beszámoló kínált számára. Nem tudjuk biztosan, hogy a szöveg eredetileg milyen nyelvű lehetett, az a konstan-

[186] *Commynes*, 522–524., DLF és *Favier*, Dictionnaire..., 293.

[187] Ezt a folyamatot átfogó tanulmányban elemzi *Dufournet, J.*: Destruction des mythes dans les Mémoires de Philippe de Commynes, Genève, 1966., v. ö. továbbá *Csernus*, A „Fehér Lovag"..., 96–97.

[188] A *Grand Comte de Hongrie* megjelölést a francia történetírás Jolsvai Leustákra (Nikápoly) és a két Garai Miklósra használta. Párizsi tartózkodásaik alkalmával a Garaiak címert is kaptak a francia királytól, illetve a királyi tanácsba fogadták őket. Szerepükre lásd *Mályusz*, Zsigmond király..., *Wertner M.*: A Garaiak, Sz., N° 31 sz. (1897), 903–938., *Engel*, A Zsigmond bárói: rövid életrajzok, MZSKK I., 416–420, 422–424.

tinápolyi keltezésű levél viszont, melyre a történet alapozódik mindenesetre francia nyelven íródott, s nincs arról információnk, hogy fordításról lenne szó.

Hunyadi János alakjának újabb feltűnése a Konstantinápoly elestét követő általános megdöbbenéshez, riadalomhoz és a megmentőben való reménykedéshez köthető. Így Mathieu d'Escouchy-nál 1456-ig, a törökkel kapcsolatos ügyeket illetően *folyamatos* a jelenléte, Jean Chartier-nál (és vele együtt Jacques Du Clercq-nél) viszont már inkább az újabb nagy eseményhez, a nándorfehérvári diadalhoz kötődik, míg a Chastellain krónikájából megmaradt részek *kizárólag* az utóbbihoz kapcsolják.

Hunyadit *nevén* csak a legkorábbi forrásrészletek nevezik (Wavrin: *„Joannes de Hoignac"*, illetve *„Huniade"*), később már soha. Az ún. „első generációs" történetíróknál szereplő változatok, akik inkább a 15. század első felére koncentrálták tevékenységüket, mind deformált, vagy deformált és költött neveket tartalmaznak, a következők: *„le Blanc"*, illetve *„Jannus, Blanc de Honguerie"* és *„Blanc de Honguerie, nommé Janus"* (d'Escouchy); *„Onidianus"* (d'Escouchy, Chastellain), *„le chevalier blanc"* (Chartier) *„chevalier Blancq"* (az előzőből eredeztetve, „pikárdiai" végződéssel), *„Guillaume Blanc/Blancq"* (Chartier, Du Clercq), illetve *„Ovidianus"* (Du Clercq).[189]

Némileg más a helyzet a 15. század „második" nagyobb francia és burgund történetíró generációjával (Commynes, Olivier de la Marche, Jean Molinet), akik valamilyen módon — ha bizonytalanul is — a *„fehér lovag"* elnevezést teszik magukévá, s Hunyadi Jánosról mindhárman Mátyással kapcsolatban beszélnek. Közülük a legtisztább értelemben Commynes használja ezt a megjelölést, s mint láttuk egyszerűen csak *„Chevalier Blanc"*-ként említi. Míg az egyik burgundi történetírónk (Olivier de la Marche) *„le blanc chevalier"*-nak mondja (s *nem* „chevalier blanc"-nak, és *kisbetűvel*, tehát nem ragadványnévként használja), a másik (Jean Molinet) pedig — talán még nagyobb távolságtartással — a *„Blanc, chevalier comme l'on disoit"* változatot adja, s bizony ez a „Blanc", „akit lovagnak mondanak"-megoldás nem a legpozitívabb megközelítést sugallja, és *mítoszteremtésre* aligha alkalmas... De egyben áttételesen mégiscsak jelzi, hogy *létezik* egy ilyen elképzelés is, hiszen ebben a megfogalmazásban nyilvánvaló a *szembehelyezkedés* egy legalábbis embrionális szinten már meglévő, *„kezdődő"* mítoszteremtő szándékkal.

A „fehér lovagra" vonatkozó információk (vagy legalábbis ezt a rá vonatkozó legendát gerjeszteni képes adatok) származási helyének azonosítása több szempontból a segítségünkre lehet a „Hunyadi-mítosz" létrejöttének magyarázatában. Mint ismeretes, a kereszténység keleti részéből érkező hírek több lehetséges közvetítő közeg segítségével, de döntően *két útvonalon* érkezhettek a francia területekre: eszerint Keletről Nyugat felé volt egy *északi* (a Duna völgyét követő) és egy *déli* (Balkán–Lombardia–Róma–Rhône völgye, illetve a Mediterraneum keleti részből érkező Bizánc–Velence–Róma–Genova közbejöttével működő tengeri) *információs vonal*. Közülük a „déli" útirány immár évszázadok óta töltötte be feladatát, s kétségtelenül sokszínűbb, élénkebb és aktívabb volt: a Hunyadira vonatkozó részletesebb anyag is valószínűleg a Balkán (főleg Bizánc), illetve Itália felől érkezett a francia nyelven alkotó történetírók látókörébe, s minden valószínűség szerint a „fehér lovag"-mítosz

[189] Összefoglalva lásd *Csernus*, A „Fehér Lovag"..., 93–94.

egyes elemei (s a török elleni csaták leírásai, a *Blanc*, vagy a *Blancus*) is a Balkánról eredeztethetők.[190]

Mindenesetre, — legalábbis adataink szerint — az „északi oldalról" érkező hírek *„fehér lovagról"* egyáltalában nem tudnak. Ez persze nem zárja ki, hogy az „északi" irányból Nyugat felé terjedő információk névanyaga, mint például az „Onidianus" (*Hunyadius, Hunyadianus,* sőt, talán *„Hunyadijános"*...) – változat is, módot nyújtson Franciaországban az olyan típusú legendás képzettársításokra, mint amilyet Du Clercq-nél (Onidianus – *Ovidianus*) is láthattunk.[191]

Az alaposabb elemzések tehát alátámasztják, hogy mindkét változat (az északi „Onidianus" – „Ovidianus" és a déli „Blanc" – „Blancq" egyaránt alkalmas lehetett egy „fehér lovag"-mítosz kialakítására és táplálására, ha *„előkészített hátteret"* és kellőképpen *„fogékony környezetet"* talál: az „Onidianus" név könnyen elhelyezhető a többnyire Jeruzsálem visszafoglalását is sikerrel megvalósító *regényes* történetek (Othovien, Octavianus...) hősi alakjai közé, a „Blanc" pedig (aki a világraszóló győzelmét Nándor*fehér*várnál, (azaz Nander*alba* falainál) aratta, logikusan kapcsolódik a *hitetlenek ellen harcoló* legdicsőbb lovagok képéhez, akik (csillogóan) *fehér*be (esetleg *fehér páncélba*) öltözött bajnokai a kereszténységnek, az *arche*-típus Nagy Károlytól — mint láttuk — akár a „vitéz lovagként" meglehetősen *atipikus* III. Frigyesig).[192]

---

[190] Jó példa erre a rigómezei ütközetről, vagy a későbbiekben Bizánc közbejöttével a nyugati fejedelmi udvarokba eljuttatott információs anyag, melyet a nyugati kereszténység informálása, az összefogás megteremtése és a keresztes hadjáratra buzdítás céljából küldtek rendszeresen a fenyegetett helyzetben lévő keleti keresztények. *Uo.*, 96–97.

[191] Hunyadi nevének latin változataira lásd *Fejér, G.:* Genus et incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, regni Hungariae Gubernatoris, Argumentis criticis illustrata, Buda, 1844., 16–17.

[192] A „fehér" (*blanc*) szó a franciában *frank* eredetű, s első előfordulását éppen a *Roland Énekben* jegyzik (1080k: „blank"- azaz „csillogó", „ragyogó"- értelemben), méghozzá Nagy Károlyhoz kapcsolva, akinek a szöveg szerint „fehéren ragyog a szakálla", a szaracén követekkel való találkozás alkalmával „fehér szőnyegen ül", a „szaracént elkápráztatja Nagy Károly látása, aki fehér, ragyogóan fehér", de a harcra kész keresztény bajnokokon a szaracénokkal szembeni csatához való felsorakozáskor „vakító fehéren ragyog" a páncélzat. *Greimas,* 72. Ebben az időszakban már – számos más forrással is alátámasztva a „hitért, ill. a szaracénok ellen harcoló fehér lovag" képe egyre inkább közhelynek számíthatott A burgundi udvarban a Lohengrin-történet a legnépszerűbbek közé tartozott, mint ahogy általában véve is a versben és prózában és különböző nyelveken ekkor már igen elterjedt „Arthúr-mondakörben" a legnépszerűbb kerekasztal-lovag a „fehér" Lancelot. Így a Lancelot-mondakör („Chevalier au Cygne – Hattyúlovag) fehér lovagjától, mint láttuk III. Frigyesig minden, az elemi feltételeknek megfelelő (vagy olyanként bemutatott...) lovag „esélyesként" indul, miközben ha valakit „Fehér Lovagnak" hívnak, de *funkcionálisan* nem tölti be küldetését, azzal a „Fehér lovag"-mítosz nem fonódik egybe. Tudjuk ezen kívül, hogy a nikápolyi csatát követően János gróf hazaérkezése örömére apja, Merész Fülöp a hitetlenek elleni harcra lovagrendet alapított („Az Arany Fa Rendje") melynek rendjelén „fehér sas és fehér oroszlán" (ez utóbbi nyilvánvalóan a korabeli burgund hercegi címer — egyébként vörös színű — oroszlánjának az alkalomhoz igazítása). A „Voeux du Faisan" ünnepség alkalmával fehér ruhába öltözött lovagok állnak díszsorfalat. V. ö.: Chanson de Roland, (Gautier-kiadás), 16 (110), 156 (550–553). (Roland-ének, 19 (110), 29 (550–553)*Bourassin,* 85–86, 274–275. A „funkcionálisan" nem, de névben „fehér lovagra" *Langlois, Ch. V.:* La vie en France au Moyen Age de la fin du XIIe au milieu du XIVe siède d'après les romans mondains du temps, Paris, 1924., 323–329. A keresztények élére álló fehér lovag képe kapcsolódik Szent Olaf (1015–1030), valószínűleg Szent Demeter története által ihletett, Snorri Sturluson-féle (1178–1241) legendájához is. *Gyóni, M.:* Les variantes d'un type de légende byzantine dans la littérature ancienne-islandaise, Acta Ant. Sc. Hung., n° 4, (1956), 295–311.

Sőt, talán nem járunk messze a valóságtól akkor sem, ha feltételezzük, hogy a középkor végének *apokaliptikus* hangulatában (a Szentföld immár véglegesnek tűnő és Konstantinápoly még oly közeli elvesztése után), amikor is a „Kereszténység épp haláltáncát járta az őt fenyegető pogány hatalom előtt", a „Fehér Lovag" alakja mindinkább *biblikus* kontextusban is feltűnhetett; — az *ábrázolóművészetben*, pl. Albrecht Dürer „Apokalipszis" — fametszetén, éppúgy, mint a *prédikációk* szövegében: ott élhetett az emberek reményeiben mint a Jelenések Könyvének egyik *lovasa*, aki *„győzelmesen vonult ki, hogy újra győzzön"*.[193]

A „Fehér Lovag"-mítosz születése, illetve Hunyadi személye köré kristályosodása *térben* tehát valószínűleg a Balkán és Nyugat-Európa neolatin nyelvű országai között kialakult „szellemi kooperációnak" köszönhető, időben első tétova jelentkezése pedig — legalábbis a rendelkezésünkre álló forrásanyag alapján — valószínűleg az 1449 és 1453 közötti évekre vezethető vissza, míg a csúcsra (a valós történelmi eseményekkel összhangban, és a török támadás által keltett általános rettegésben, majd a keresztény sikerek okozta eufóriában) 1456-os diadal idején juthatott el.

Ekkorra Hunyadi alakja, a vele kapcsolatban már meglévő *információk*, valamint a befogadó közeg *várakozása* következtében kiválóan alkalmas volt arra, hogy igazi mítosz teremtődjék körülötte. A „Fehér Lovag"-mítosz születésének a mechanizmusában azonban véleményünk szerint vannak még további figyelembe veendő komponenseik is. Tudjuk ugyanis, hogy egy olyan befogadó közegről van szó, mely hajlamos az idegen nevek *célirányos* és *információhordozó* átalakítására és értelmezésére.[194] A Hunyadi–Fehér Lovag esetnél is valószínűleg létezett egy lépcsőfok, mely ugyanilyen „név-transzformációs" logika szerint lépett működésbe. A fentebb idézett szövegekből láthattuk, hogy a „Chevalier Blanc" párosítás elég nehezen jött létre: Hunyadi volt Blanc, Blancq, Blauk, le Blanc, le Blanc chevalier mielőtt „Chevalier Blanc"-ká válhatott volna. A források alaposabb áttekintése, összevetése és az említések *valós kontextusban* végzett tanulmányozása alapján egyre inkább az a meggyőződésünk, hogy a *dicsőítő* ragadványnév kialakulását és meggyökeresedését megelőzően a *„fehérnek"* gondolt jelző, valójában a nem feltétlenül hízelgőnek szánt, esetleg indifferens, aztán pedig egyszerűen tényként elfogadott megjelölés és *„blak"* azaz *vlach/valach* népnévből származott, és eredetileg is „Blak"-ot jelentett: Hunyadi tehát a francia krónikások számára kezdetben nem „Blanc", főleg nem „Chevalier Blanc" volt. Hunyadi török ellenes harcainak sikere, a tényleges, „keresztény-szerte" *megmentőként* várt lovag *valódi* szerepe, és az érkezését váró egyfajta *messianisztikus* hit változtatta az eredetileg

[193] „És láttam, amikor a Bárány felbontotta a hét pecsét közül az elsőt, és hallottam, hogy a négy élőlény közül az egyik mennydörgéshez hasonló hangon szól: Jöjj!'. És láttam: *íme egy fehér ló, a rajta ülőnek íja volt, és korona adatott neki és győzedelmesen vonult ki hogy újra győzzön"*. Idézve: Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése, Bp., 1978., Újszövetség, Jelenések Könyve V./ 6. / 1-2., p. 332. A mennyei lovasokról és Jeruzsálem újjáépítéséről szóló látomás megtalálható a Szentírás más fejezeteiben, így az Ószövetségben, Zakariás próféta könyvében 1./ 7-17., pp. 1266-67, is. Dürer 15 képből álló fametszete, köztük az *Apokalipszis négy lovasa*, 1498-ban készült.

[194] Erre — hasonló témakörben — krónikásaink részéről több olyan példa is hozható, mint a *„László – Lancelot"* és a *„Ladislas – Laudislas"* valamint a *„Constantinople – Constanti*noble" vagy a *„Belgrade* – Bellegarde" társítások, különösen Chastellain-nél, Du Clercq-nél, Chartier-nél és az V. László követségével összefüggésben készült latin nyelvű dokumentumban. *Csernus*, „Lanselot..., 107-108.

nem túl hízelgő „Blak" (*vlach*)-ot, illetve „Blancq chevalier" (*Vlach lovag*)-ot *Chevalier Blanc*-á, a kereszténység bajnokává, s ezzel egyúttal igen adekvát *értelmet* is adott a francia közeg által egyébként elég nehezen értelmezhető „Blancq" megjelölésnek. Mindenesetre a Hunyadi Jánosról kialakuló kép „fehér lovaggá" transzformálódása nagy valószínűséggel a francia (és talán a vizsgálódásunkhoz ezúttal nem tartozó katalán) civilizációs közegben következhetett be. A Hunyadi-kép ilyetén való átalakításában és továbbfejlesztésében föltehetően nagy szerep juthatott egyes francia és burgundi történetírók ebben az irányban különösen *fogékony* szellemének és *általában* véve is a kései lovagkor bűvöletében élő burgund fejedelmi udvar szellemiségének.[195]

Mindezek a különböző elemek valószínűleg *együttesen* járultak hozzá ahhoz, hogy a híradások olyan termékeny talajba hulljanak, amelynek segítségével — legalábbis egy (véleményünk szerint igen rövid) időre — Hunyadit a francia történeti irodalom leghíresebb „fehér lovagjává" tehették. A „Chevalier Blanc" mítosza fogékony közegbe került tehát és ott *„spontán"* módon is *pozitív fogadtatásban* részesült. A legérdekesebb számunkra a mítosz *spontaneitása*: úgy tűnik ugyanis, hogy a „Fehér Lovag"-mítosz ekkor semmiképpen sem egy meghatározott szándékú, direkt propaganda eredménye (mint majd később a Mátyás-mítosz lesz) és függvénye, hanem sokkal inkább a nyugati kereszténység kollektív mentalitásában erősen gyökerező egyik komponens kifejeződése. Ugyanakkor forrásaink jól mutatják az átmenetet, a népnév személynévvé válásának a folyamatát is, hiszen különbséget tudnak tenni, és különbséget is tesznek a Blanc/Blancq, a Blancq chevalier és a *Vlach*-ok között: különösen jól látszik ez a rigómezei ütközetet elmondó levélből és a belőle deriválódó krónika-szövegekből, ahol Hunyadira „*le Blanc*", a népre pedig a „*Vallaques*" megjelölés szerepel.[196]

Nem kizárt ugyanakkor, hogy a tudatosság, illetve a konkrét politikai érdekeltség *hiánya* a mítosz továbbélésének az egyik gyenge pontja: a francia területeken nem rajzolódott ki körülötte egy olyan, világosan megfogalmazódó, *„szándékos"*, a francia vagy a burgund udvar részéről körülírható, *politikai* érdekből is támogatott törekvés, mely a *további* kibontakozást képes lett volna elősegíteni. Sőt, ha figyelmesebben megvizsgáljuk a helyzetet, láthatjuk, hogy az éppen szárba szökkent, a Balkánról *„importált"* elemekből kialakított „fehér lovag-mítosz" továbbélését illetően a felté-

[195] Ranzanus latin nyelvű szövegében olvashatjuk, hogy ő már a nyugati népekre való hivatkozással nevezi Hunyadit „Johannes Blancus"-nak, azaz „Fehér Jánosnak". „...századunk valamennyi történetírója ugyanis nagyon jól ismeri Hunyadi János híres nevét, akit a nyugati népek Fehér János néven szoktak emlegetni..." („*...quem occidentalium nationum vulgus solet cognominare Johannem Blancum celeberrimum*") Ez a változat azonban a latin (vagy a görög) nyelv alapján nem értelmezhető (hiszen ha Ranzanus „Fehéret" akart volna mondani, valószínűleg *Albos*-nak vagy *Leukos*-nak kellett volna Hunyadi Jánost neveznie): az eredet tehát valamelyik neo-latin nyelv (francia, olasz, katalán...) irányába mutat. V. ö.: *Ransanus, P.*: Epithoma rerum Hungarorum id est annualium omnium temporum liber primus et sexagesimus, curam gerebat P. Kulcsár, Bp., 1977., p. 48., magyar változat *Ransanus, P.*: A magyarok történetének rövid foglalata, közread. Blazovich L.–Sz. Galántai E., Bp. 1985., 49–50.

[196] „*Le victorieux chevalier, nommé le Blanc, lequel est vaivode de Hongrye, qui voult autant a dire mareschal...*" mondja a szöveg Hunyadiról és „*Vallaques*, valamint *ceux de la Valaquie*" írja a román fejedelemségekből érkezőkre. A két név azonosítása („Blanc" és a „valaque") „dramaturgiailag" sem egyszerű, hiszen a szöveg szerint *a Blanc* ezt az ütközetet a *valaque*-ok árulása miatt vesztette el. *Marczali,* Közlemények..., 89–91.

telek korántsem alakultak kedvezően; épp ellenkezőleg: a francia nyelvi, kulturális, politikai és civilizációs közeg hatótávolságán belül ugyanis nem maradt a Hunyadihoz kötött „*chevalier blanc*" mítoszának továbbélésében, illetve továbbéltetésében kellőképpen *érdekelt* csoport vagy személy, miközben számos direkt, vagy indirekt módon *ellenérdekelt* erőt látunk mindkét fontos fejedelmi udvarban (francia királyi és a burgund hercegi udvar) kibontakozni. A mítosz kialakulásának *spontaneitása* egyben a továbbfejlődés lehetőségeinek korlátozott voltát is jelentette. Hunyadinak, mint „Fehér Lovagnak" a dicsőségét valójában később (jóval később) majd az egyház, a pápa, a humanista propaganda és különösen pedig Hunyadi Mátyás használhatta fel építő, tehát saját politikai koncepcióját alátámasztó propaganda-célokra. A francia nyelvű civilizációhoz tartozó területeken a Hunyadi-mítosz fenntartásához fűződő politikai érdekek mindenesetre — legalábbis a század második felében — nem mutathatók ki.[197]

Befolyásolhatta ugyanakkor a viszonyokat az is, hogy a magyar trónra többnyire olyan uralkodók kerültek, akik Luxemburgi Zsigmond óta (és az ő nyomdokain) rendre megfogalmazták azokat a burgund fejedelmek számára aggasztó törekvéseket, melyek értelmében *maguknak követelték* a burgundi herceg fennhatósága alá vont, de *császári*nak számító, vagy a Luxemburgi-családhoz kapcsolódó területeket, különösen pedig a burgund állam számára *stratégiai* fontosságú *Luxemburgi hercegséget*. Láthattuk, hogy a burgundi hercegeknek, illetve a francia királyság és a császárság határain kifejlődő burgund hatalomnak számos féltékeny ellenfele akadt. Kapcsolatai többnyire feszültek voltak a francia királyokkal (VII. Károly, XI. Lajos), és nem voltak mindig felhőtlenek sem Zsigmond császárral, sem a császári trón várományosával (V. László) sem a császárral (III. Frigyes), de nem volt igazán jó a viszony Hunyadi Mátyás és a Jó Fülöp, illetve Mátyás és Merész Károly között sem (Ez még akkor is igaz, ha a Frigyes császárral szembeni közös törekvések időleges és felszínes közeledésre, sőt szövetségkötésre nyújtottak alkalmat a két utóbbi között).[198] Ráadásul később — mint láttuk — a burgund fejedelmek bizalmatlanságára még erőteljesebben és *végérvényesen Hunyadi-ellenes* módon rakódott rá az *ausztro-burgundiai* ház Mátyással szembeni (a III. Frigyes számára kezdetben nem túl szerencsés kimenetelű) konfliktusa. Úgy alakult tehát, hogy a francia király környezete és a burgundi hercegek,

---

[197] Mindez persze nem jelenti, hogy a francia–magyar kapcsolatok megszakadtak volna; – csak ezek nem a Hunyadi-családhoz kötődtek elsősorban. Így például tudjuk, hogy a Francia Királyság (VII. Károly) keresett ugyan együttműködési lehetőségeket Magyarországgal, de próbálkozásai V. Lászlóhoz és környezetéhez kötődtek, mely nyilvánvalóan nem szimpatizált a Hunyadi-családdal. Hasonló volt a helyzet (legalábbis kezdetben) az Aeneas Silvius-hoz kapcsolódó *humanista* körrel is, mely egy darabig V. Lászlónak szánta a kulcsszerepet a török elleni európai összefogásban, illetve a kereszténység megmentésében. Talán ez is oka annak, hogy a francia *latin nyelvű* humanista történetírás egyik legkorábbi és legnagyobb képviselője, az Aeneas Silvius környezetével szoros kapcsolatban álló Thomas Basin (Basinus) „Históriája" a Hunyadiakra vonatkozóan szinte utalást sem nagyon tartalmaz. *Basin, T.:* Charles VII., (Introduction) és pp. 241–249., II. Pius tevékenységére és a pápaságra európai kontextusban *Guenée, L'occident...*, 59–66, *Rapp,* L'Église..., 82–87, 170–173., (Aeneas Sylvius törökellenes koncepciójára mindenekelőtt lásd) *Setton,* 161–195, 196–231.

[198] A burgundi herceg és Mátyás külpolitikai törekvéseire *Paravicini,* 106–111., *Schelle,* 196–197, 308–310., a pápaság aktivitása következtében tervezett nemzetközi török ellenes összefogásban, *Setton,* II., 231–270, 271–313., *Hercegh,* 75–82., *Nehring, K.: Mátyás külpolitikája,* Tört. Szemle, 1978., *Rázsó Gy.:* Hunyadi Mátyás török politikája, Hadtört Közl., 1975., *Szakály F.:* A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526), in Mohács-tanulmányok, Bp. 1986., *Uő.:* Virágkor.. 15–78., *E. Kovács,* 97–153.

külön-külön, olyan erőkkel kooperáltak (gyakran egymással szemben is), amelyek viszont többnyire a Hunyadi Mátyással való együttműködés ellenében hatottak, s így a „Fehér Lovag" Hunyadi Jánossal valójában nem nagyon tudtak mit kezdeni.

Eltűnt tehát (vagy legalábbis ebből a szempontból termékeny módon nem maradt meg) a *belső táptalaj*, nem volt már olyan *politikai szándék*, s nem érkeztek olyan újabb, és kellő erejű *külső impulzusok* sem, amelyek a francia nyelvterületen a „fehér lovag"-mítosz megőrzése vagy továbbvitele irányában hathattak volna. A „fehér lovag" törökellenes harcainak legendás elemei jóval könnyebben maradhattak meg a török fenyegetésnek sokkal inkább kitett *Itáliában*, vagy a Hunyadi Jánossal *korábban*, Mátyással pedig *újabban* dinamikus *politika*, majd *dinasztikus* kapcsolatba kerülő Aragóniában, illetve a katalán kulturális és politikai közegben, mint a belső hatalmi struktúráinak kiépítésével foglalkozó, és Burgundiával állandó konfliktusban álló Franciaországban.[199] Ugyanakkor a kereszténység más területein is kialakulóban volt egy *humanista* megalapozottságú *újfajta* Mátyás-mítosz, amely a „Fehér Lovag" korábbi mítoszával *összefüggésben* fejlődhetett, amelynek viszont — úgy tűnik — a francia irodalommal, illetve történeti irodalommal — ilyen szempontból legalábbis — semmi kapcsolódása nincs.

Valójában, véleményünk szerint, a „Fehér-lovag" problematikában egy Hunyadi(ak) *melletti* és egy Hunyadi(ak)-*elleni* propaganda alapelemei rakódnak össze és csúsznak néhol egymásra úgy, hogy nem is mindig az eredeti szándéknak megfelelő eredményt hoznak. A francia kortárs források vagy indifferens, vagy becsmérlő, megvető hangsúllyal kapták a „Blak"-ra vonatkozó adatokat. Az a szerep azonban, amit Hunyadi az elbeszélésekben betöltött, az a nyugati keresztény értékrendben igen magas szinten állt: mivel mindaz, amit Hunyadi „funkcionálisan" cselekedett, teljes összhangban volt a befogadó közeg igen pozitív elvárásaival, az (egyébként is szélesebb körben értelmezhetetlen) *Blak*-ból fokozatosan a mindenki számára egyértelműen *értékeket* hordozó *Blanc* lett. Legendás fehér lovaggá azonban csak később válhatott, és tulajdonképpen a Mátyáshoz közel álló humanista propaganda hatására helyettesítődött a *blak-vlach* pejoratívnak szánt azonosság az értékhordozó *blanc*-nal, és lett a *„lovag Blak"* a későbbi értelmezésekben *„Chevalier Blanc"*-ká. Mindenesetre, a források alaposabb elemzéséből kitűnik, hogy francia nyelvterületen vitathatatlanul pozitív Hunyadi–Chevalier Blanc kép a 15. sz. során még nem tudott meggyökeresedni, és arról sem tudunk, hogy a francia területeken megjelentek volna a Mátyás-mítosz bármilyen elemei.[200]

---

[199] Az aragóniai kapcsolatra, mely Mátyás és Beatrix házasságával csak tovább erősödhetett lásd. *Marinescu*, La politique..., 143–145. Alfonz és Hunyadi kapcsolataira *Áldásy*, Zsigmond király..., 117–118., újabban a témát összefoglalóan elemzi *Anderle Á.*: V. Alfonz, *el Magnánimo* és a magyar trón, Tört. Sz. (1996) 4., 401–411., továbbá Mátyásra. *E. Kovács*, 115–129, 131–152. *Kisfaludy*, 95–108, 125–164, 196–205. Mátyás nemzetközi kapcsolatainak komplex, művészettörténeti szempontú megközelítése *Balogh J.*: Mátyás király és a művészet, Bp., 1985. vonatkozó részek, különösen pp. 73–79., Mátyás és az európai reneszánsz kapcsolatrendszerére *Tarnóc M.*: Mátyás király és a magyarországi reneszánsz (1450–1541), Bp., 1994. A Hunyadiak korának legfrissebb történeti és művelődéstörténeti, nemzetközi kutatási eredményeket mutató kiadványa az 1990-es Mátyás-konferencia tanulmánykötete, *Klaniczay T.–Jankovics J.* (szerk.): Mathias Corvinus and the Renaissance in Central-Europe, Bp. 1995.

[200] A Hunyadi „Fehér Lovag" mítosza valójában tehát egy kezdeti, „spontán" mitizálási folyamat, majd a Mátyással kapcsolódó tudatos humanista propaganda eredménye, s a szakirodalom-

Abban sincs viszont semmi meglepő, hogy Dél-Kelet Európában, ahol a török elleni harc fokozatosan a *„hétköznapi élet"* problémájává lett, továbbra is — és talán még inkább, mint valaha — szükség van a korábbi korszak olyan legendás hőseire, mint amilyen Hunyadi János, vagy, mindenekelőtt, Kapisztrán János voltak.[201] Talán ennek az egész folyamatnak is van szerepe abban, hogy Ranzanus később *tényként közölheti* Hunyadi Jánosról szólván: *„...századunk valamennyi történetírója ugyanis nagyon jól ismeri Hunyadi János híres nevét, akit a nyugati népek Fehér János – Johannes Blancus néven szoktak emlegetni"*. Ranzanus tanúsága szerint (és a fejedelemnek — ezúttal Mátyásnak — tetszeni kívánó humanista szándék és lelemény következtében) tehát a „chevalier blanc" mítosza *megtette az utat visszafelé* is, visszatérve oda, ahonnan megtermékenyítő komponensei elindultak, ahol továbbra is a legnagyobb szükség volt rá és ahol, jobban mint valaha, fogékony közeg, termékeny talaj várhatta. A „Fehér Lovag" mítosz franciaországi „interpretációja" a „spontán" középkori hagyományokhoz és értékrendhez erősen kötődő mítoszteremtődés kísérletének egyik szép példája marad, miközben az igazi meggyökeresedésére *ebben a formában,* Magyarországon ekkor még nem került sor.[202]

4./b../ A „(Chevalier) Blanc" fia: Hunyadi Mátyás

A két Hunyadi története közé, a valós körülményeknek megfelelően, a francia történetírásban is beiktatódott az ifjú V. Lászlónak, „Magyarország, Csehország és Lengyelország királyának" a története; pontosabban egy olyan epizódnak a leírása, mely László halálát közvetlenül megelőző periódusban következett be. A László és Magdolna francia királylány tervezett házasságának és a két uralkodó dinasztikus kapcsolattal is megpecsételt szövetségkötési kísérletének köszönhetjük az egyik legrészletesebb magyar vonatkozású 15. századi francia anyag születését: V. László „három nemzet képviselőiből" összeállított követsége, melyet Várdai István kalocsai érsek vezetett, 1457 telén tett látogatást Franciaországban, s emléke megmaradt a hivatalos iratok között, a francia történetírásban és a francia irodalomban egyaránt. Ennek az anyagnak a részletes bemutatására ezúttal nem térünk ki, csupán arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy a „László/Lancelot" királyra vonatkozó anyag igen gazdag, adatai sokrétűen értelmezhetők, és az V. Lászlóhoz kötődő Magyaror-

ban való elfogadottsága pedig nem a (Hunyadi Jánossal) kortárs források tanúságtételén, hanem a nemzeti történetírások – különösen a 19. sz.-végi 20. sz.-eleji, középkori román történelmet a legpozitívabb színekben feltüntetni kívánó (az időnkénti túlzó nemzeti hevület ellenére) színvonalas román történetírás (mindenekelőtt Iorga és Marinescu) – ültették el a tudományos köztudatban. Így Marinescu a „vlach-blak-blanc" természetes és kezdettől fogva pozitív töltésű azonosságból indul ki, amikor Hunyadi Jánost a Joanot Martorell-féle „Tirant lo Blanch" modelljévé teszi. *Marinesco,* Du nouveau..., 136–164, 164–173. A francia forrásokban azonban nincs nyoma annak az átütő sikernek, amit a későbbi, különösen a 19–20. sz.-i történetírás tulajdonít neki: krónikásaink egy része, a Habsburg-párti propaganda hatása alatt, jól tudta, hogy mit jelent a „blak" név és milyen töltést hordoz, s így a kínálkozó mítoszteremtő vonzásnak (mivel politikai támogatottsága nem volt) csak ímmel-ámmal engedtek, sőt néha — mint láttuk, éppen politikai befolyásoltság alatt — az alacsony származásra vonatkozó megjegyzéseiket nem tudják magukba fojtani.

[201] *Teke,* 5–8, 200–205., *E. Kovács,* 5–27., *Kulcsár P.:* Kapisztrán János, Bp., 1987., 157–227.

[202] Nyomai mindenesetre a hazai történetírásban és irodalomban a 15. sz. végén — Ransanust leszámítva — nem találhatók. *Ransanus* (Blazovich–Sz. Galántai), 49–50.

ság-kép sok tekintetben kapcsolódik a Hunyadiakról kialakított képhez, s azt hol erősítve, hol gyengítve, egyfajta *átmenetet* képvisel Hunyadi János és Hunyadi Mátyás között.[203]

Ha tehát Hunyadi János volt az első nem uralkodó világi személyiség, aki név szerint a francia krónikák lapjaira került, úgy Mátyás lett az utolsó olyan magyar uralkodó, aki a 15. századi francia historiográfiában is fontos szerepet kapott: az ő uralkodása és személyes kvalitásainak megítélése olvasható Chastellain, majd Molinet, Olivier de la Marche és különösen pedig Philippe de Commynes műveiben.[204] Mint ismeretes, a Mátyásra vonatkozó humanista irodalom meglehetősen gazdag, és együttesen igen sokoldalú (sőt, esetenként szélsőséges) képet fest Matthias Corvinus magyar királyról, s tudjuk azt is, hogy a humanista történetírás elragadtatott dicsőítésétől (Bonfini) az uralkodóról és módszereiről egyértelműen sötét képet festő irányzatig (Callimachus) Mátyás megítélésénél több árnyalattal találkozhatunk, mely a dicső *Corvinus* nemzetség „humanista fejedelmi inkarnációjától", a rémisztő *Attilával* való párhuzamig terjed.[205]

Szemben a közép-európai és itáliai anyaggal, a vonatkozó francia forrásokból kirajzolódó kép összefoglalására, ismereteink szerint, ezidáig még nem került sor. Most is csupán arra teszünk kísérletet, hogy a francia anyag információit bemutassuk, s ezáltal hozzájáruljunk a Mátyással kapcsolatos, Európa-szerte kialakított kép további gazdagításához, illetve pontosításához.

Az a kép, amit francia források Mátyásról adnak, nem túl részletes, de korántsem egysíkú. Mindehhez figyelembe kell vennünk, hogy Mátyás és a Francia Királyság között nemcsak hogy nem volt szorosabb együttműködés, de jelentősebb horderejű követségek mozgására sem került sor: Mátyás, akiről csak feltételezik, hogy az „Aranygyapjas Rend" lovagja lett volna, aki a burgundi herceg időnkénti taktikai szövetségese volt a német területekkel kapcsolatban (III. Frigyessel szemben), vagy mivel közösen szerepeltek a török kiűzésére vonatkozó tervekben, időnként Burgundia deklarált szövetségesének is számított. Ez a kapcsolat azonban nem volt mentes a konfliktus-helyzetektől, és legfőbb jellemzője az volt, hogy hiányzott belőle az érdekek szélesebb találkozásának lehetősége és az átfogóbb együttműködés iránti készség, amit a Habsburg–Burgundi házassági szerződés, majd házasság még inkább lecsök-

---

[203] A László-féle követségre több tanulmány utal. Lásd mindenekelőtt *Eckhardt:* De Sicambria..., 125–137., *Uő.:* Villon et l'ambassade hongroise à la cour de France en 1457, Nouv. Rev. de H., 1938. I., 128–139. és Várdai István beszéde a francia király előtt, Arch. Philologicum LXII, 1938., 100–104., *Gabriel:* Les rapports..., 72–77., *L. Terbe:* La Hongrie et l'Occident, Nouv. Rev. de H., 1938.,VI., 536–544., *S. Csernus:* „Lanselot, roy de Honguerie et de Behaigne": naissance et épanouissement d'un mythe, AUSz., Acta Romanica XIII., Szeged, (1988), 93–117. „Lancelot" király követségének franciaországi hatását más aspektusból igyekeztem összefoglalni az 1996 szeptemberében Rómában szervezett Hungarológiai Kongresszuson elhangzott „Magyarország a kereszténység védőbástyája a XV. századi francia forrásokban" c. előadásomban (megjelenés előtt).

[204] Lásd *Melléklet* N° 2. IV./ 26, 27, 28, 29. sz.

[205] A Mátyás-kép és a hozzá kapcsolódó irodalom tanulmányozásához könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésre. Újabban több olyan kiadvány is megjelent, mely a korra vonatkozó forrásanyagot — a régebbieket kiegészítve — igen jól hozzáférhetővé teszi. Közülük megemlítjük itt mindenekelőtt Bonfini, Thuróczy, Tubero szövegének kiadásait. Nem áll azonban szándékunkban (és tanulmányunknak nem tárgya) a korabeli teljes Mátyás-irodalom, illetve a Mátyás-kép összehasonlító elemzése. Ezzel a kérdéssel több tanulmány foglalkozik a „Mathias Corvinus and the Humanisme in Central Europe" c. kötetben.

kenthetett. De nem voltak igazán intenzívek a kapcsolatok XI. Lajos Franciaországa és Mátyás Magyarországa között sem. Így a francia krónikások számára Mátyás valójában *indifferens*, a burgundiak számára pedig végső soron inkább az ellentáborban helyezkedik el. A Mátyáshoz kapcsolódó információk tehát nem a „klasszikus" értelemben vett, egy konkrét eseményhez kapcsolódó, „konjunktúra" termékei. Ilyen körülmények között különösen érdekes megvizsgálni azt a képet, melyet a francia nyelven író történészek Mátyásról megrajzoltak[206]

A Molinet-féle krónika és az Olivier de la Marche-féle „memoár" már idézett megjegyzéseiből mindenesetre egyértelmű, hogy a „Blanc"-ra vonatkozó tartózkodó, illetve többé-kevésbé nyíltan ellenséges megjegyzések valójában nem, vagy *nemcsak* Hunyadi Jánosnak szóltak, hanem legalább annyira a fiának, Mátyásnak, különösen pedig Mátyás *növekvő hatalmának*.[207] Mátyásnak a francia történetírók szemében *talán* meg kellett küzdenie az V. Lászlóhoz kapcsolódó várakozások emlékével, és *bizonyosan* szembe kellett kerülnie az általában véve is Hunyadi-ellenes Habsburg propagandával.

Érdekes módon, a *történetírásban* Mátyást viszonylag kevés, érvekkel alátámasztott, „felépített" támadás érte, inkább hallgatásukkal, vagy kisebb „oldalvágásokkal" fejezték ki (a saját, vagy uraiktól jövő) Mátyással szembeni tartózkodást vagy ellenszenvet. Szerzőink azonban a történetírás lapjain és más műfajban is módot találtak arra, hogy egyértelműen kifejezzék az egyszerű családból származó „felkapaszkodottról" alkotott (többnyire elmarasztaló...) véleményüket. Jó példa erre Georges Chastellain néhány elejtett mondata: így, noha Chastellain krónikájának számos, feltehetően a Mátyás uralkodása vonatkozásában is információkat tartalmazó része nem maradt ránk, a burgundi udvar hivatalos történetírójának (s ezáltal valószínűleg a burgundi udvarnak) véleményét mégiscsak megismerhetjük, hiszen Chastellain mes-

---

[206] Franciaország és Burgundia külpolitikájának főbb irányaira lásd: *Petit-Dutallis*, (Lavisse IV/ 2.) 369–398. *Schelle*, 159–204., *Frederix*, 35–109., *Favier*, Le Temps..., 411–426., *Murray–Kendall, P.*: Louis IX. „...L'universelle araignée...", Paris, 1974, 293–344, 371–403. XI. Lajos már a nyugat-európai francia nagyhatalom kiépítésén fáradozik, s az „Igen keresztényi király *(le roy très chrétien)*"-koncepció megfogalmazása során XI. Lajos megemlíti a magyarok pannóniai megállításában játszott küldetésszerű francia szerepet is... *Krynen*, L'empire..., 376–383., Talán az is zavaró lehet, hogy ráadásul francia területeken túl sokan tartottak igényt a magyar trónra. Közülük a legismertebb Anjou René király (1409–1480), akinek 1434-től négy különböző változatban összeállított címerein (a nápolyi, jeruzsálemi és az utolsó változatban az aragóniai királyi címerek mellett, következetesen ott található a *Magyar Királyság* címere is). Így pl. Mátyás 1487-es, Filipec János váradi püspök vezette küldöttségét VIII. Károly Le Plessis-Bourré kastélyának dísztermében fogadta, melynek ma is látható mennyezetét René „király" ún. harmadik címerének faragványai is díszítették: a címerpajzs tartalmazza a René által magáénak mondott három nagy királyság (sorrendben a magyar, a nápolyi és a jeruzsálemi) ábrázolását is...De magyar trónkövetelők sorában volt még más is a francia területen, mint Jacques de Bourbon (megh. 1438), II. Johanna nápolyi királynő férje, aki egy darabig ugyancsak viselte a magyar királyi címet, s a Bourbon családon belül tartotta ébren a magyar királyságra vonatkozó igényeket. Jacques de Bourbon könyveinek erre utaló bejegyzését idézi *Marczali*, Közlemények..., 88.,*Favier*, Dictionnaire..., 162, 815–816. V. ö.: *Des Garets, M-L.*: Le Roi René. Un artisan de la renaissance française au XVe siècle (1409–1480), Paris, 1980., A magyar elemeket is tartalmazó európai Anjou-szimbolikára lásd *De Mérindol, Ch.*: Le Roi René et la Seconde maison d'Anjou. Emblématique, Art, Histoire, Paris, 1987.

[207] *Molinet*, II., p. 182., *De La Marche*, 311.

ter igen tömören és lényegretörően fogalmaz az egyik, több korabeli és hajdanvolt fejedelem életéről, így V. László drámai sorsáról is elmélkedő *versében*:[208]

A fentiek alapján aligha kétséges, hogy az idézett három burgundi történetírónak (és természetesen a fejedelmeknek, akiket szolgáltak) a Hunyadiakkal szemben alapvetően inkább ellenséges érzelmei lehettek (legalábbis pozitív elfogultságuk Mátyással szemben szóba sem jöhet); hiszen az ő rövid félmondataik is egyértelműen arra engednek következtetni, hogy végső soron Mátyás *„a jog ellenében"* uralkodik, tehát *bitorló*, az apja pedig *„a Blauk/Blancq"*, a *„Blanc"* vagy a *„blanc chevalier"* vagy a *„Blanc, chevalier comme l'on disoit"* („Blanc, akit *lovagnak mondottak*") s akinek bemutatásából jól érezhető, hogy ugyan a törökök elleni harcban sikereket ért el, de egyszerű (vagy bizonytalan) származása következtében távol áll attól, hogy méltán lehessen egy nagy *uralkodó dinasztia* alapítója. A francia történetírás tehát a valóságnak megfelelő módon ismeri a Hunyadiak (különösen a Valois-k mércéjével mérve) *szerény* eredetét és *valachiai* származását: ennek a származásnak az említése vagy nem hordozott semmiféle értékítéletet, vagy pedig – többé-kevésbé *pejoratív* értelemben volt használatos. Politikai ellenfélnek annál több elismerés, mint amennyit Hunyadi törökellenes harcainak említése, nem is nagyon járhatott – legfeljebb még *hallgatni* lehetett róla, mint ahogy tette Thomas Basin.[209]

Mint említettük, a Hunyadi János, V. László és Mátyás ábrázolása az 1456 után lejegyzett anyagban már bonyolult kölcsönhatásban van egymással. A Hunyadi Jánosra vonatkozó *kortárs* anyag többnyire pozitív, a származással kapcsolatban vagy tartózkodó, vagy fanyalgó, vagy tényközlő megjegyzéseket tesz, hogy végül eljusson a „Chevalier Blanc"-mítoszt kibontakoztató kontextusig. Az 1456 után írott forrásokat viszont már többnyire befolyásolja a pártállás, vagy annak a fejedelemnek a pártállása, akinek kegyét a történetíró leginkább keresni óhajtja. Így a francia történeti irodalom információi alapján, mint láttuk, nagy a valószínűsége, hogy — és gyakrabban, mint ahogy eddig feltételeztük — egy indifferens, vagy éppen Hunyadi-ellenes közegből származó, esetleg ellenséges hangulatú és becsmérlőnek szánt *„Blanc, Blancus (Blak? Vlach? Blachus? Vlachus?)"* megjelölés húzódik meg a forrásainkban — hol (*„le Blanc/Blauk"*-ként) inkább *negatív*, hol pedig (*„Chevalier Blanc"*-ként) igen *pozitív* értelemben — használatos variánsok mögött. Vannak tehát közöttük olyan szövegösszefüggések, melyekben a *„Blanc"* inkább *„Blak/Vlach"*-ot — azaz alacsony, vagy teljesen be nem fogadott *idegen* származást — takar, és ahol a *„Blanc"* erősen pozitív értelemben, de ugyancsak kontextustól függően, *„Chevalier Blanc/Fehér Lovag"*-ként

---

[208] Georges Chastellain *„Recollection des Merveilles advenus de nostre temps"* c. verséről van szó, melyben a *költő* talán szabadabban és egyértelműbben nyilváníthat véleményt, mint a „hivatalos" krónika *történetírója*... kiadva: *Chastellain,* Oeuvres..., VIII., (ford.: Cs. S.)

„Láttam én magyar királyt, ki várta.
Kedvesét nemes frigyre, hitvesi nászra
Ám testét befödte szemfödél, megölte.
Nem tudni mily galád árulás, hitszegés.
Halott ő immár, s koronáját tőle.
Elragadta egy közrendű társa
Ki neves, hírneves személy.
S így sorvadt el a királyi gyökér
És szakadt ki földjéből örökre
S a felkapaszkodott póri származás
Szemét a királyi trónra vethette"

[209] A Mátyás, illetve a Hunyadiak származásával kapcsolatos, nem kis részben mesterségesen gerjesztett *bizonytalanságok* — a Bonfini-féle *római eredet* vagy a jóval később Heltai után megismert *császári leszármazás* ismeretének — a francia történeti irodalomban nincs nyoma. A Hunyadi család származására vonatkozó adatokat összegyűjtve elemzi *Teke,* 80–89., *E. Kovács,* 7–13.

értelmezhető. *Ezt azonban nem kis mértékben a Mátyáshoz való viszony határozza meg:* eszerint tehát a Hunyadiak megítélése a francia történetírásban korántsem olyan *egyértelműen pozitív*, mint ahogy azt a magyar–francia kapcsolatok történetének kutatói automatikusan feltételezték, és igen *túlzó* a román történetírásnak az a megközelítése is, mely szerint a „román", a „valachiai Hunyadi János" kezdettől fogva elismert, a kereszténységet megmentő „*Valachiai Fehér Lovagként*" szerepelt volna. A Hunyadiakról alkotott kép tehát (Hunyadi János harcaira vonatkoztatva spontánul és egyértelműen pozitív fogadtatása mellett) a korabeli *politikai propaganda* hol direkt, hol pedig közvetetten érvényesülő terméke is. Eszerint Mátyás szerepének, *származása* alapján való, az egyes nyugat-európai *udvari körökben* spontánul negatív megítélése, s a tudatos Mátyás-ellenes (Habsburg) és Mátyás-párti propaganda hatása egyaránt megjelent azokban a különböző variánsokban, amelyeket a franciaországi források hagyományoztak ránk, s ezek az információkat árnyalják és pontosabbá teszik.[210]

Mindez Hunyadi János történelmi érdemeiből természetesen mit sem von le. Sőt, a pozitív elemekből felépülő „*fehér lovag*"-mítosz spontán kialakulásának, és egyáltalán fennmaradásának s terjedésének jelentőségét még *növelheti* is az a körülmény, hogy helyenként egyfajta leplezetlen politikai „*ellenszenvvel*" szemben következett be. Mindenesetre Hunyadi János és Mátyás neve a szimpatizánsnak és az ellenségesnek tekinthető francia szövegekben egyaránt erősen összefonódott; s többnyire kölcsönösen erősítették, vagy kölcsönösen gyengítették egymást.

A fentiekben már találkozhattunk annak a két burgundiai történetírónak a művével, akik a „*legautentikusabbnak*" tekintett burgund hagyományok képviselői és a burgundiai francia nyelvű történetírás szakavatott folytatói voltak. Láthattuk,

---

[210] Érdekes módon, éppen az Európa számos területét jól ismerő Ransanus (1428–1492) az első történetíró, aki – megírván az első összefoglaló Magyarország-történetet (1489–90), Hunyadira használja a „Johannes Blancus", azaz „Fehér Jánosként" értelmezett ragadványnevet. *Ransanus*, (ford. Blazovich–Sz. Galántai), bevezető tanulmány, 7–32., idézet, 49–50, jegyz. 216. Ransanus műve, mely „megteremti az átmenetet a középkori ihletésű Thuróczy-krónika és Bonfini humanista *Decades*-e között" egyben behozza a történetírásba a „Blancus" változatot is. Tudjuk azt is, hogy nemcsak ebben a művében nevezte Hunyadit „Blancus"-nak (V. ö. *Petrus Ransanus:* Minden idők évkönyvei: Corvinus János in: Humanista-történetírók, Bp. 1977., 41–52.), ennek a változatnak azonban a többi magyarországi történeti műben (Thuróczy, Bonfini) nem találjuk nyomát... Nem szól róla Andreas Pannonius (1430k–1471u.) sem, akinek pedig a „Könyvecske az erényekről" c. (1467, ford. Boronkai I.) in: Magyar középkor irodalma, Bp. 1984., 371–529., munkájában Hunyadira szinte az összes lehetséges pozitív jelzőt alkalmazza. A „Fehér" János tehát nem szerepel a Magyarországon kurrens Hunyadi-nevek között, Ransanus is — nyilván magyarázatul — a nyugati népekre hivatkozik alkalmazásakor. Úgy tűnik, hogy a „Vlachus/Blak" megjelöléshez túlságosan hasonlító „Blancus/Blanc" használatától a Hunyadi-hívek eltekintettek, így egészen Mátyás uralkodásának a végéig, az országban ez a változat vagy nem volt ismert, vagy nem volt használatos, vagy nem kötődött hozzá semmi pozitív (legalábbis Mátyás kegyét nem ezzel lehetett elnyerni). Ráadásul tudjuk Bonfinitől, hogy „*Mátyás, aki jól ismerte törzsének régiségét, talán semmit sem viselt nehezebben, mint amikor írígyei közül valaki származásának ismeretlenségét hozta fel ellene (...) Jól tudta, hogy ellenfelei lenézik alantas származását; széltében beszélik, hogy oláh nemből született; egyesek korcsnak mondják, akit különböző nyelvű szülők hoztak a világra; elsősorban az innenső Magyarország főurai mondogatták, hogy nem kell tűrni az oláh királyocskát. Frigyes császár is nehezen viselhette, hogy e dúsgazdag királyságot egy ifjonc és úgyszólván jöttment uralkodó birtokolja...*", *Bonfini*, 713 (3. 9. 280.) Ilyen kontextusban talán érthető, ha a Johannes Blancus — tehát *Fehér János* és nem *Fehér Lovag* — csupán Mátyás halála előtt pár hónappal érkezik Magyarországra, mint egy olyan név, mely Nyugaton már ismert és tisztelt, s Magyarországon is mindinkább a törökellenes harc egyik szimbólumává lehet.

hogy a már — Hunyadi Jánossal kapcsolatban is — említett Olivier de La Marche és a hercegi udvar hivatalos történetírója, Jean Molinet egyaránt aktív Habsburg szolgálatban folytatták tevékenységüket. Ezt a körülményt akár jellemzőnek is tarthatjuk a burgundiai államalakulat korábbi politikájának megítélése szempontjából, és jellemző a burgund udvarban kialakult szellem tekintetében is: a 15. sz.-i burgund nagyhatalom laza szerkezetének egymás között nem voltak szilárd kötelékei; – a szilárdabb összetartó elemek valójában döntően a hercegi *udvarhoz*, a hercegi *adminisztrációhoz,* az udvar *szelleméhez*, a herceg *személyéhez* kapcsolódtak, akinek halála maga után vonta a burgund állam rendkívül gyors *dekompozícióját* is. A burgund állam által létrehozott, vagy befogadott értékek jelentős része pedig az *udvart* követte, s mint láttuk, a *hercegi* udvar, Burgundiai Mária *hercegnő udvara* a történetíróit is magával vitte, akik a maguk módján továbbra is hozzájárultak ahhoz, hogy a burgundi udvar szellemisége, illetve e szellemiség bizonyos elemei, tovább éljenek a Habsburg udvarokban; előbb Németalföldön, illetve Flandriában, majd Spanyolországban s később még Ausztriában is. Abban a politikai kontextusban viszont, amelyben ez a szellemiség még korlátozott ideig tovább élt, tulajdonképpen már sem a „Fehér Lovag" Hunyadi Jánosnak, sem az „alacsony sorból felkapaszkodott" és a Bécset uraló hatalmas riválisa Hunyadi Mátyásnak nem volt helye.

Közülük Olivier de la Marche, az *Emlékiratai*nak fentebb már idézett (a mű befejezése *után* írt) *Prológusá*ban elég egyértelműen juttatja kifejezésre a Hunyadiakkal szembeni *ellenérzését,* mely nyilvánvalóan nem (vagy nemcsak) saját ellenszenvét tükrözi, hanem a Habsburg udvarét is, és *főleg* nem elsősorban Hunyadi Jánosnak szól (bár irányában sem kíméletes), hanem a *túlságosan is nagyratörő* fiának, Corvin Mátyásnak. Így tehát nem csoda, hogy akkor, amikor a történetíró a nevelésére bízott főherceg különböző országokhoz való jogait foglalja össze, az alábbi megállapításokra jut: *„Magyarország és Csehország királyságai pedig Ausztriai Frigyes császárt, Felséged nagyapját illetik életében, majd fiát, a Királyt, Felséged atyját, s majdan Felségedet, ha az Úr is úgy akarja: noha ezt az országot megkaparintotta, és most minden jog ellenében bitorolja az a bizonyos nagyhatalmú Mátyás király, a valachiai fehér lovag fia* („le Blanc Chevalier de la Vallaquié), *aki a mondott Magyar Királyság királyának nevezi magát".*[211]

Egyébként pedig a helyzet világos és az értékelés teljesen Habsburg-szempontú: benne Mátyás továbbra is *trónbitorló*nak minősül, s miközben a burgundiai francia történetírás pedig *szellemiségében* őrzi a burgundi elemeket, *politikai szempontból* már világosan az ausztriai ház szolgálatában áll, s ezáltal teljesíti és *végzi be* küldetését. Nyomaival, szellemével, a Kelet és a török elleni harc iránti érdeklődésével azonban még évszázadok múltán is találkozhatunk a *császár* szolgálatában.[212]

---

[211] *De La Marche,* 311.

[212] Erre a következő századokban számos példa van. V. ö. pl. *Csürös K.:* La lutte contre l'infidèle dans les épopées françaises du XVIIe siècle, in: Társadalomtörténeti Tanulmányok a közeli és régmúltból, Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára, (Szerk.: Sz. Jónás I.), Bp., 1994., 130–145. vonatkozó bővebb irodalom 143–145. De vannak még későbbi adatok is, amelyek „sűrűsége" alaposan megnövekszik a Budavár visszavétele érdekében indított nagy európai összefogás kiváltotta lelkesedés hatására és kísérőjelenségeként. A koalíciós sereg 1686-os támadásakor a nemzetközi kontingensben sok francia – különösen a harcban „Félelemnélküli János óta nagy hagyományokkal rendelkező" burgundiai vett részt. Egyik jellemző példaként V. ö. *Csernus,* „Krisz-

Hasonló lehetett a véleménye az utolsó hivatalos burgund történetírónak: Jean Molinet műve ugyanezt a hangulatot tükrözi. Mivel azonban ő nem *Emlékiratokat*, hanem *Krónikát* írt – méghozzá a burgund udvarban másodvirágzását élő középkori típusú krónikairodalom *egyik utolsó* darabját – szárazon, de talán valamivel *kiegyensúlyozottabban* fogalmazott, mint Olivier de la Marche. Mint láttuk, a burgundi krónikások írásai vagy éppen versben, előszóban elejtett szavai alapján Burgundia, a burgund, majd az ausztro-burgund udvar egy *kezdeti* és *átmeneti*, a „Fehér Lovag" törökellenes harcainak sikerétől pozitívan befolyásolt időszaktól (1445–1456) eltekintve, többé-kevésbé leplezetlenül Hunyadi- és különösen pedig Mátyás-ellenes érzelmeket táplált, és ezen az időnkénti magyar–burgund szövetségi tárgyalások sem változtattak lényegesen.[213] A burgund udvar sajátos „késő-lovagi" eszményeivel és az ősi származás fontosságába vetett hitével, majd pedig politikai elitjének és értelmiségének ausztriai elkötelezettségével nem fért össze a „jöttment"-nek tartott Hunyadiak kivételes politikai karrierje, melyet éppen Európa egyik legrégibb — s azóta a Valois-burgund dinasztiával is rokonságba került — családjával, a Habsburgokkal szemben ért el.[214]

Több szempontból és gyökeresen más a helyzet annál a képnél, melynek kialakulását Philippe de Commynes szövegét olvasva fedezhetjük föl, akit a fenti *„egyszerűen pártos"*, hagyományos megközelítések szemmel láthatóan teljesen „hidegen hagytak" (talán azért is, mert, mint láttuk, nemzetközi politikai ismeretei és itáliai kapcsolatai számos becses és több oldalról jövő információt biztosíthattak számára a Hunyadiakról is). A Commynes-*Emlékiratok* Hunyadiakra vonatkozó fejezetének már a címe is igen kifejező, különösen Commynes fejedelmekről alkotott elképzelései szempontjából: a XII. fejezet ugyanis *„Értekezés az emberi élet, különösen pedig a fejedelmek nyomorúságáról, azok példáin keresztül, akik a szerző korában éltek; legfőképpen azonban Tizenegyedik Lajos király sorsának alakulásával kapcsolatosan"* címet viseli.[215]

---

tusért és az ő ellenségei ellen" A Maigret-grófok adománylevele (1687), Aetas, (1996/2–3.). (szerk. Pelyach I., 244–255.).

[213] A francia, a burgund és magyar politikára, illetve a pápaság törökellenes tevékenységével kapcsolatos eseményekre, különösen pedig Mátyás és Merész Károly és a francia udvar a Burgundiát mindenáron elszigetelni akaró XI. Lajos kapcsolatára, valamint Mátyás külpolitikájára lásd: *Fraknói,* A Hunyadiak..., 223–241, 272, 282–286., *Petit-Dutallis,* (Lavisse, IV/ 2.) 369–398., *Murray-Kendall,* 293–368, 371–402., *Setton,* 381–416. *Kisfaludy,* 95–108, 125–142, 143–164., *E. Kovács,* 97–110, 131–145, 146–152. *Székely Gy.:* Sikerek és ellentmondások Mátyás két impérium elleni politikájában, in: Tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára, (szerk. Glatz F.), Bp., 33–40. Ennek a kapcsolatrendszernek az egyik érdekes és sok konfliktust is kiváltó epizódja volt Djem (Zizim) herceg története, aki II. Mohamed halála után (1483. május 3.) az utódlásban Bajazid riválisa volt, és a „keresztény oldalra" szökött. Halálát 1495-ben valószínűleg mérgezés okozta. *Thouasne, L.:* Dsem Sultan, fils de Mohamed II, Paris, 1892., *Fraknói,* A Hunyadiak..., 282–286., *E. Kovács,* 142--145., *Cloulas, I.:* Laurent le Magnifique, Paris, 1982., 316–320. Commynes is említi, *Commynes,* 501. és teljes kiadás Calmette, J. (ed.) in: Les Classiques de l'Histoire de France au Moyen Age (dir. L. Halphen), I–III., Paris, 1925., II., 309, III., 89–90, 101–103.

[214] Frigyesnek a Mátyással szembeni konfliktusban többnyire alárendelt és néha meglehetősen megalázó szerep jutott. Bécs városa, az osztrák hercegek birtokából először (és hosszú ideig utoljára) került idegen kézbe Mátyás akciója nyomán. Mátyás és Frigyes viszonyára lásd: *Fraknói,* Hunyadiak..., *E. Kovács,* 111–130., 125–137, 186–189., Mátyás külpolitikájának átfogó vizsgálata, különös tekintettel a Birodalom ügyeire *Nehring, K.:* Mathias Corvinus, Kaiser Friedrich III und das Reich, München, 1975.

[215] *Commynes,*526–527.

Ebben a leírásban szó van számos nevezetes európai fejedelemről, s ami a magyarokat illeti — Hunyadi Jánoson kívül — V. Lászlóról, Hunyadi Lászlóról és Mátyásról is. Commynes szól *„az idősebb fiú kivégzéséről"* és a *„mondott Mátyás fogságáról"* s meglehetős pontossággal írja le a további eseményeket is: az V. László rövid történetét elbeszélő fejezetet követően Commynes rátér Mátyás királlyá választására, mondván, hogy László király halálát követően *„rögvest összegyűltek Magyarország bárói az említett Buda városában, hogy királyt válasszanak ahogy az szokásuk és kiváltságuk volt akkor, ha királyuk gyermek nélkül halt meg"* (olyan megjegyzések ezek, amelyeknek hitelessége igencsak figyelemreméltó, különös tekintettel arra, hogy Commynes milyen teljesen *természetes szokásként* és *kiváltságként* ismeri és közli a magyar bárók *királyválasztó* jogát.[216] Igen figyelemreméltó az is, hogy milyen fontos szerepet juttat az elbeszélésében egy asszonynak (ami meglehetősen ritka az ilyen típusú írásokban), *„a mondott Fehér Lovag özvegyének"*, aki az eseményeket végül is döntésre vitte. A vonatkozó rész leírása logikus, kerek egész, a szövegben minden fontosabb elem megtalálható.[217]

A Commynes által bemutatott és fentebb már említett *„fejedelmi ötös"* (Merész Károly, III. Edward, XI. Lajos, II. Mehmed, és Hunyadi Mátyás) összevetése is tanulságos lehet. Láthatjuk belőle, hogy maga az tény, hogy ez az öt uralkodó került Commynes *Emlékirata*inak a lapjaira, már egy *„válogatás"* eredménye. Közülük azonban egy sincs, aki *tökéletes* lenne, s egyértelmű, hogy aki *minden hatalma* ellenére a *legrosszabbul* sáfárkodott a lehetőségeivel, az Merész Károly volt, s aki – mint minden uralkodó, *kemény munka* és *súlyos szenvedések* árán a *legtöbbet* érte el, az csakis XI. Lajos lehetett. Vele *párba állítható*, de eredményességben hozzá *nem fogható* III. Edward angol király, és láthatjuk azt is, hogy a Mátyásra használt valamennyi dicsérő szó ellenére, keményen koppannak a neheztelő ítéletet megfogalmazó mondatok: *„Minden csak őtőle, vagy az ő parancsaitól függött... rettegést keltett, mert a kegyetlenség szelleme szállta meg..."*[218] Olyan szavak ezek, amelyek (minden bizonnyal itáliai közvetítéssel) Mátyás külföldi és hazai, belső politikai ellenfeleinek véleményét is tükrözhetik.

Commynes interpretációja mindenesetere távol áll az udvari humanista „fejedelem-dicshimnusztól", nála Mátyás valójában egy olyan fejedelem, akinek uralkodói kvalitásai kiemelkedőek, sikerei *a hódításokban* méretnek ugyan, de akinél az *elővigyázatosság* a *„háborúban és békeidőben"* egyaránt fontos tulajdonság maradt; aki kezdetben a hatalmát apja és anyja *pártjának* köszönheti, de később — és ez a *legfontosabb* — már *saját magának*, *„saját érzékeinek"*, tehát egyéni uralkodói *rátermettségének*. Commynes kedvelt elmélete szerint azonban megjelennek Mátyásnál is az *„önkényuralom"* jellemzői, mert ez a stádium *elkerülhetetlenül* bekövetkezik az olyan fejedelmek esetében *„akiknek ellenségtől többé nem kell félniük, s így többé nem tartja őket féken senki"*, s legyenek bármily *hatalmasok* is, könyörtelenül *lesújt* rájuk *Isten büntetése*.[219]

---

[216] *(...) Les barons de Hongrie s'assemblerent audit Bude, pour faire ellection de roy, selon leur usance et privilege qu'ils ont d'eslire quaqnd leur roy meurt sans enfants (...) Commynes,* 523. Molinet csak a *„hercegek, bárók és lovagok kegyéből"* való koronázást említi és hozzáteszi, hogy *„(...) Mathias...aspira a la couronne de Hongrie tellement, que, par la faveur qu'il trouva ès princes, barons et chevaliers du royaume, fust couronné roy de Hongrie", Molinet,* 182.

[217] *Commynes,* 522–524., továbbá *Dufournet,* (előszó), 21.

[218] *Commynes,* 524

[219] *Uő.,* 422–428.

Az a tény viszont, hogy *„Mehemet Ottoman"*, az ötödik fejedelem *egyáltalán megjelenhetett* a sorban, *önmagában is* komoly változást jelent a politikai gondolkodásban, illetve a korabeli mentalitásban, hiszen igen hosszúnak tűnik az út attól a felfogástól, melyet — az egyébként gyakorlatilag kortárs — Thomas Basinnél láttunk (ahol a török szultán még *„vértől megrészegült vadállat"*) a Commynes-féle megközelítésig, ahol *kora nagy fejedelmeinek* egyike. Sőt, mint *uralkodó*, számos vonásában *hasonlatos* a két legnagyobbhoz, Mátyáshoz és XI. Lajoshoz: Commynes nem is tétovázik kimondani, hogy *„ők hárman voltak a legnagyobb fejedelmek, akik az utóbbi száz évben uralkodtak"*.[220]

Az „Emlékiratok" elemzése után, a Commynes-féle Mátyás-portré esetében tehát úgy tűnik, hogy Hunyadi János *„kereszténység bajnoka"*-képét (melyet több-kevesebb meggyőző erővel, de végül is mégiscsak eredményesen munkált ki „Fehér Lovagként" a *kortárs* történeti irodalom, és a kor szintjén értelmezendő *„propaganda"*), sikerrel kapcsolta össze a „Machiavelli-értelemben" vett *modern* fejedelemkép legjellemzőbb vonásaival. Commynes egyfajta összefoglalását adja a Mátyásra vonatkozó francia és külföldi irodalom interpretációinak, különösen pedig azoknak az adatoknak, amelyekhez ő maga személy szerint is hozzájuthatott és ezeket saját, a politikáról és a történelemről alkotott koncepciójába ágyazta, aszerint rendezte el: elmondja tetteit és legfőbb tulajdonságait.

Ha tehát az itáliai humanisták számára Mátyás az az idealizált személyiség, aki a *„potenciális keresztes vitézből"* az *„európai civilizáció bölcsőjét a barbárság uralma alól felszabadítani képes új Herkulessé lesz"*, akkor Commynes gyakorlatias, logikus, *„gyakorló politikusi"* elméjében a *mítosznak nyoma sincs* (sem a keresztes lovagi eredetű Fehér Lovag-mítosznak, sem a humanista ihletésű Mátyás-mítosznak), nála Mátyás egy törökellenes (mely *talán kedvére volt az Úrnak*) harcban magát kitüntetett hadvezér fia, akinek pártja elég pénzt és hatalmat szerzett, hogy őt királlyá választassa: Mátyás Commynes-nél nem a *humanista értékeket* védi, hanem, a maga *erejéből* és *értelmével* egy korabeli *nagyhatalom* kormányzását végzi.

Mindebből azonban egyértelműen látszik az is, hogy Commynes számára már nem a *középkori értékek*, a középkori uralkodói kvalitások voltak az elsődlegesek: az igazi fejedelem nála nem a *keresztes hadjáratokban* küzdő és klasszikus *lovagi erényeket* csillogtató uralkodó, aki *hivatalból tökéletes* és *uralkodásra* termett, hanem a *sokat* tevékenykedő, modern *államférfi*, aki céljainak elérése érdekében, ha kell, az *eszközökben* sem válogat (pontosabban a legcélravezetőbb eszközt választja), aki *rátermett* és akit *Isten*, valamint az *erők egyensúlya*, a *másik* hatalmától való *félelem* tart meg a „helyes" úton. Commynes számára Mátyás ugyanaz (de talán nem ugyanúgy), mint az itáliai politikusok és humanista történetírók nagy része számára: egy nagy tekintélyű, *reneszánsz fejedelem*.[221]

Csernus Sándor

[220] *Uő.*, 522.

[221] Commynes így valójában, de a mítoszteremtés szándéka és igénye nélkül, a törökellenes küzdelemben magának nagy nevet szerzett Fehér Lovag, és fia Mátyás összekapcsolásával, a maga racionális logikája szerint gyakorlatilag ugyanoda jutott el, ahova Marsilio Ficino: Commynes-nél Mátyás kora legnagyobb uralkodói közé soroltatik, csak nála a magyar király nem a *„Megváltó Mátyás"*, akit a *„nyomorult bölcsek hangos kiáltással hívnak"*, hanem egy Machiavelli tollára kívánkozó *gyakorló* reneszánsz uralkodó, aki *„ügyeit nagy elővigyázatossággal intézi háborúban és békeidőben egyaránt"*, akinek cselekedeteit *„a saját értelme és érzékei"* („de luy et de son sens") irányítják, de aki végül *„környezetében rettegést keltett"*, mert *„kegyetlenné"* vált. A humanista Mátyás-mítosz kibontakozásának átfogó folyamatára Lásd. *Klaniczay T.*, A kereszteshad..., 3 és köv. l.

SIGISMOND ET LES HUNYADI DANS L'HISTORIOGRAPHIE FRANČAISE DU MOYEN AGE

(Résumé)

Les récits des chroniqueurs français ne sont que partiellement connus en Hongrie, et les références qui ont été faites à ces passages dans l'historiographie hongroise, n'ont pas toujours pu aboutir à une analyse plus approfondie et plus complexe des mobiles et des événements. Dans ce contexte, notre premier objectif était de réunir toutes les sources disponibles sur ce sujet, ensuite de les analyser, de les comparer et de les confronter aux sources hongroises de l'époque.

Notre analyse insiste sur l'importance particulière du règne de Sigismond dans les relations franco--hongroises, et s'efforce de présenter la diplomatie occidentale de Sigismond de façon plus nuancée: cette page importante de sa diplomatie (souvent trop simplifiée dans l'historiographie ultérieure) apparaît très clairement dans les sources françaises. Elles reflètent très bien que la défaite de Nicopolis n'était pas seulement un échec, mais aussi une source de prestige inégalé pour tous ceux qui avaient participé à la croisade, un capital politique, qui a pu être exploité plus tard aussi bien par Sigismond que par Jean Sans Peur, futur duc de Bourgogne. Nos sources suivent les négociations de Sigismond en France et en Angleterre, et à la suite des manifestations de ses „actes impériaux", elles réagissent et suscitent le débat sur la nature des rapports entre les grands royaumes et l'Empire, et nous laissent constater que le fil conducteur de la diplomatie de Sigismond n'était autre que l'idée de „l'universalisme impérial" redécouvert au début du 15e siècle. Ainsi, la visite de l'Empereur dans les grandes monarchies occidentales n'est donc pas sans intérêt même du point de vue de l'évolution de la théorie d'État médiévale.

L'historiographie française ne s'est pas trop intéressée aux luttes anti-ottomanes de Hunyadi, et les informations souvent considérées imprécises des sources françaises ont le plus souvent laissé indifférents les historiens hongrois. Ainsi, la majeure partie de ces passages a été réunie, présentée et commentée pour la première fois par les historiens roumains en quête des sources de l'histoire des principautés roumaines. Mises à part les victoires anti-ottomanes de János Hunyadi, le thème le plus souvent étudié était le mythe du „Chevalier Blanc", très répandu et très populaire et en Europe, (dans la deuxième moitié du 15e et tout au long du 16e siècle), et en Hongrie (surtout à partir du 16e siècle). L'analyse plus minutieuse des sources françaises et hongroises de l'époque laisse découvrir une interprétation différente et plus nuancée de la naissance de ce mythe.

Le troisième ensemble d'informations de nos sources est lié au règne de Mathias Corvin. En fait, dans les références que nous avons, les personnages de János et de Mátyás Hunyadi sont le plus souvent très liés, ces remarques les concernent tous les deux. L'image du roi de Hongrie est un produit de la propagande politique habsbourgeoise ou pro-Habsbourg, de celle du parti des Hunyadi, et de la réception spontanée des cours princières françaises: par conséquent, c'est une présentation controversée, qui reflète très bien les efforts et les tendances de la propagande politique de l'époque, leurs impacts dans les cours francophones importantes, en même temps qu'elle reste aussi une manifestation des mentalités collectives occidentales. Le passage le plus significatif que nous devons à Philippe de Commynes, le „Machiavel français", est le portrait de Mathias, riche en couleur et très finement travaillé: le roi de Hongrie apparaît comme le modèle d'un prince illustre de la Renaissance.

SIGISMUND AND THE HUNYADIS IN MEDIEVAL FRENCH HISTORIOGRAPHY

by Sándor Csernus

(Summary)

The descriptions of the French chroniclers are only partially known in Hungary, and the references made to these passages in Hungarian historiography did not always lead to the thorough and complex analysis of the motives for the events. In this context, our main purpose was to collect all the available sources and to analyse and compare them to the Hungarian sources of the epoch.

Our analysis emphasizes the importace of the reign of Sigismund in the French-Hungarian relations and endeavours to present his occidental diplomacy in a more nuanced manner. This important chapter of Sigismund's diplomatic activity (often simplified in ulterior historiography) appears very clearly in the French sources. They reflect very well that the defeat of Nicopolis was not only a failure but also an unequalled source of prestige for all those who participated in the crusade, a political capital which could be exploited later on by Sigismund and by John the Fearless, the future Duke of Burgundy alike. Our sources follow Sigismund's negotiations in France and in

England, and they express their reactions to his „imperial acts" and give rise to debates about the nature of the relations between the great kingdoms and the Empire. They let us state that the main thread of the diplomacy of Sigismund was nothing else but the idea of the *„imperial universalism"* rediscovered in the early 15th century. Thus, the Emperor's visit in the important occidental monarchies is of great interest even from the point of view of the evolution of the medieval theory of state.

French historiography was not too much interested in the anti-Ottoman struggles of Hunyadi, and the Hungarian historians were in most cases unconcerned about the information found in the French sources, often considered imprecise. Thus, the major part of these passages was collected, presented and commented for the first time by the Roumanian historians who were seeking the sources of the history of the Roumanian principalities. Apart from the anti-Ottoman victories of János Hunyadi, the best studied topic was the myth of the *„Chevalier Blanc" (White Knight) which was widespread and very popular in Europe (in the second half of the 15th and during the 16th century) as well as in Hungary (especially from the 16th century). A more thorough and minute analysis of the contemporary French and Hungarian sources let us discover a different and subtler interpretation of the birth of this myth.*

The third set of information found in our sources is connected with the reign of Matthias Corvinus. In fact, in the references we have, the names of János and Mátyás Hunyadi are in most cases mentioned together, the remarks concern both of them. The picture of the King of Hungary is a product of the Habsburg or pro-Habsburg political propaganda, of that of the Hunyadis' party and of the spontaneous reception of the French princely courts. In consequence, it is a controversial presentation, well reflecting the efforts and the tendencies of the political propaganda of the epoch and their impact on the important francophone courts, being at the same time a manifestation of the occidental collective mentalities. The most significant passage that we owe to Philippe de Commynes, the „French Macchiavelli", is the colourful and subtle portrait of Matthias: the King of Hungary appears as the model of an illustrious prince of the Renaissance.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A Magyar Tudományos Akadémia, dr. Csontos László volt londoni illetőségű lakos hagyatéka terhére — a reá hagyományozott kötelezettség teljesítéseként —, a végrendelet megfogalmazása szerinti

„HUNGARY'S ONE THOUSAND YEAR CONTRIBUTION
TO THE IDEA OF EUROPEAN COMMUNITY"
"MAGYARORSZÁG EZERÉVES HOZZÁJÁRULÁSA AZ
EURÓPAI KÖZÖSSÉG ESZMÉJÉHEZ"

címmel, tudományos történeti munka megírására

pályázatot hirdet.

A pályamunkát magyar, angol vagy német nyelven (kb. 20 szerzői ív terjedelemben) kell beküldeni a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályára, 1245. Budapest, Pf. 1000. levelezési címre.

A pályaműveket külön e célra alakult bizottság bírálja el, és dönt az alábbi díjak odaítéléséről

I. díj	1.500.000,- Ft
II. díj	1.000.000,- Ft
III. díj	750.000,- Ft

A pályázaton szerzői munkaközösségek is részt vehetnek, a díjakat azonban a bizottság nem oszthatja meg.

Az I. díjat elnyert pályamunkát az Akadémia magyar, angol és német nyelvre lefordíttatja és megjelenteti. A II. és III. díjat elnyert művek az Akadémia Kézirattárában kerülnek elhelyezésre. A könyvek elsősorban az Európai Unió országai és a világ nagy könyvtárai, hazai könyvtárak, tudományos intézmények, egyetemek részére kerülnének terjesztésre.

A pályamunkák beküldési határideje: 1998. szeptember 30.

A nyertes pályaművet az Akadémia a 2000. évben kívánja megjelentetni.

(Glatz Ferenc)
elnök

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

Az Új Honvédségi Szemlének, a Magyar Honvédségi Szemlének, a Magyar Honvédség központi folyóiratának szerkesztőbizottsága és szerkesztősége nyílt pályázatot hirdet az 1848–49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulójának és a Magyar Honvédség 150 éves történetének megünneplése alkalmából tanulmányok írására.

Javasolt témakörök:

- Az 1848-as honvédsereg vezetési és szervezési elvei, a haderő alkalmazásának katonapolitikai tapasztalatai;
- Európa népeinek részvétele a magyar szabadságharcban;
- A megtorlás 1849–1867;
- Magyar katonák a kiegyezés korában és a konszolidáció alatt;
- A magyar alakulatok helye, szerepe az Osztrák-Magyar Monarchia haderejében;
- Az első virágháború politikai előzményei és katonapolitikai következményei;
- A Tanácsköztársaság Vörös Hadserege és tevékenységének honvédő jellege;
- A Trianon utáni magyar haderő és fejlesztésének eszközei;
- A második világháborús magyar hadba lépés politikai és katonai előzményei;
- A Magyar Királyi Honvédség a második világháború időszakában;
- A katonai ellenállás főbb vonulatai, a tevékenység hatáselemzése;
- Haderőszervezés a második világháború után;
- A néphadsereg harcai az 1956-os forradalom és szabadságharcban;
- A Varsói Szerződés funkcióinak érvényesülése, a Magyar Néphadsereg szerepvállalása;
- A néphadsereg reagálásai a rendszerváltás előkészületi időszakában és a változásokat követően;
- A Magyar Honvédség útja a NATO-csatlakozási tárgyalásokig.

Pályázati feltételek:

Kötöttség nélkül pályázhat bárki, akit a jelzett témakörök tudományos igénnyel foglalkoztatnak.

- Csak eredeti, eddig nyomtatásban meg nem jelent dolgozatokat lehet benyújtani. Terjedelem: 10–24, 2-es sortávolsággal gépelt oldal.
- Egy szerző legfeljebb két tanulmánnyal pályázhat. A tanulmányokat 3 példányban, postai úton kérjük beküldeni.
- A pályázat jeligés, a pályázó nevét, címét, munkakörét, adóazonosító számát, az egészségügyi járulék fizetéséről szóló igazolást egy lezárt, de kívülről jeligével ellátott borítékban kell mellékelni.

Beküldési határidő: 1998. április 20-a. Eredményhirdetés: 1998. május 21-e.

Cím: Új Honvédségi Szemle Szerkesztősége, 1441 Budapest, Pf. 182.

A pályamunkákat erre az alkalomra felkért, szakértőkből álló zsűri bírálja el.

Díjazás:

I.	100.000,-
II.	80.000,-
III.	60.000,-

Különdíjat ajánlott fel: HM Oktatásszervezési és Tudományos Főosztály; HM Társadalmi Kapcsolatok, Kulturális és Sport Főosztály; HM Sajtófőosztály, HM Humán Főcsoportfőnökség; Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem; Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

A szerkesztőbizottság által javasolt tanulmányokat a folyóiratban folyamatosan megjelentetjük.

Mesterházy Károly

A HONFOGLALÓ MAGYAROK MŰVÉSZETE ÉS AZ ABBASZIDA-IRAKI MŰVÉSZET

A honfoglaló magyarok művészetéről csak mintegy 60 éve szokás beszélni. Különösnek tűnhet, hogy csak ilyen kis múltra tekinthet vissza eleink művészetének elismerése. Ha ennek okát akarjuk adni, több tényezőt is figyelembe kell venni. Először, maga a honfoglaló magyarok hagyatékának biztos felismerése sem tekinthet 100 évnél sokkal többre vissza. A komolyabb tényező azonban az a vélemény volt, amely szerint a nomád népeknek nincs művészete. A kérdés még csak nem is ebben a formában merült fel, hanem úgy, hogy a sírleletek és a 12–14. századi krónikák alapján a honfoglaló magyarokat kizárólag hódító, katonáskodó népnek képzelték el. Pulszky Ferenc ezt úgy fogalmazta meg, hogy a „honfoglalók ugyanis hódítók voltak, nem iparosok, ékszereiket szolgáik, hadifoglyaik vagy a hazában talált lakók készítették..."[1] Másutt pedig egyenesen arról ír, „mi csak arra figyelmeztetjük kutatóinkat, hogy a magyar faj sohasem tűnt ki művészi hajlamai és a művészet gyakorlata által... a bevándorolt árja népek fiai tűnnek ki a művészetek terén. Így volt ez az Árpád-korban is".[2] Ez a szemlélet még a 940-es években is élt, hiszen a magyarság nomád voltában még ekkoriban sem sokan kételkedtek.[3] A magyarországi művészeti irodalomban még 1938-ban is csak a honfoglaló magyarok művészetét tárgyaló *sorokkal* találkozunk, bár Gerevich Tibor a sírleletek tárgyait a megtelepedett magyarság művészetének első fázisaként értékelte.[4] Érdemben azonban ez sem volt sokkal több a 20. század eleji vélekedéseknél. A magyarság művészetét az államalapítástól tárgyalták, amikor a romanika stílusáramához csatlakozott a keresztény magyarság. A régészeti leletek értékelése a régészekre maradt, és az ornamentika címszó alatt tárgyalódott.

A magyar művészet kezdeteinek művészettörténeti és régészeti interpretációja a 20. század elején máig érvényesülően ketté vált. Jellemzőek erről a művészettörténész Marosi Ernő sorai, aki észrevételeit a millecentenáris régészeti kiállítás anyaga és pompás kivitelű katalógusa alapján vetette papírra: „... a honfoglalás koráról modern művészettörténeti képünk nincs. A Magyar Nemzeti Múzeum honfoglalás kori kiállításának revelatív erejű, soha ilyen gazdagságban együtt nem látott művészeti emlékanyaga művészettörténeti jelentőségét, helyét tekintve gyakorlatilag értelmezés nélkül marad. Vele a nagyszabású és régen várt kiállítási katalógusban egyedül a

[1] *Pulszky Ferenc:* Magyarország archaeologiája I-II. Bp. 1897. 118, 128.

[2] *Pulszky Ferenc:* i. m. 147. Idézi: *László Gyula:* A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 287–88.

[3] *B. Oberschall M.:* A kézművesség első nyomai. in: Magyar művelődéstörténet I. szerk. Domanovszky Sándor. é. n. (1939). 555. Még 1985-ben is ezt a nézetet bírálta *László Gyula:* Góg és Magóg népe. Bp. 1996. 230–31: A Szent László legenda falképei c. dolgozatában.

[4] *Gerevich Tibor:* Magyarország románkori emlékei. Bp. 1938.

Hitvilág és művészet című fejezet foglalkozik. A két fogalom összekapcsolása megfelel a honfoglaló magyarság művészeti hagyatékáról ma legtöbbször — gyakorlatilag mindenütt — olvasható nézetnek, amely szerint 1. a palmettaornamentika mint ábrázolás vagy szimbólum — többnyire a sámánhit világfájáé — olvasható és olvasandó, 2. ez a motívumkincs az iráni-szogd kultúrkörből ered, és 3. ez az egységes „művészeti" gyakorlat bizonyos fémmegmunkáló technikák és típusok jelenléte alapján igazolható." Marosi felhívja a figyelmet arra, hogy az utóbbi tétel a technika stílust meghatározó szerepéből indul ki, a palmetta ábrázoló jellegét pedig már Alois Riegl megcáfolta (Stilfragen 1893), majd így folytatja: „Ezért értelmezhetetlen a honfoglalás kori művészet fent vázolt képe a művészettörténet számára. Azt a különös képet kapjuk, hogy azt a tudományos interpretációs paradigmát, amelyet az egyik tudomány (esetünkben a művészettörténet) mint túlhaladottat elvetett, a másik (a régészet) ma is fundamentális érvényűnek tartja."[5]

Mivel a honfoglalás kori művészetről nincs művészettörténeti elemzés, tekintsük át, mivel járult hozzá megismeréséhez a régészet, hol váltak el útjaik, és hol tart ma a régészet a honfoglalás kori emlékek művészeti megítélésében.

A legkorábbi megjegyzés, amely a szolyvai tarsolylemez kapcsán olvasható, annak arany arabeszk díszítéséről szól.[6] A bizonyítás vagy indoklás persze elmaradt. De 1892-ben, főleg történeti érvek alapján, Nagy Géza már meghatározta a sírleletek művészeti körét. Szerinte a kelet-európai nomádok ízlését a szaszanida időszak perzsa kultúrája alakította, de hatással volt rá a pontusi görög, majd bizánci kultúra is. A szaszanida ötvösség mintakincséhez kapcsolta a rozettás vereteket: részint egy szaszanida ezüstcsésze vadászó királyának kardtok díszítése, másrészt egy kaukázusi szvan triptichon pajzsdudor ábrázolása alapján.[7] Egy évvel később kiegészül a honfoglaló magyarokra befolyást gyakorló kultúrák köre az arab hatással, valamint a Volga menti lakosság műveltségével.[8] Állásfoglalását a mintegy 25 honfoglalás kori lelet, és főleg az orosz szakirodalom ismeretében alakította ki, s nem is nagyon változott véleménye az idők folyamán. 1906-ban, Hampel 1904-es tanulmánya után is úgy vélte, hogy a tarsolylemezeken erős szaszanida hatás mutatható ki: a palmetták. A kapcsolatok másik bizonyítéka a ruházatot díszítő rátétek lettek volna. II. Khoszrau tak-i bosztáni domborműves emlékén a csüngős vereteket vélte felfedezni. Következtetése szerint ahonnan a csüngős veretek származnak, onnan származnak a palmetták is. A végső forrás a szaszanida kultúrkörre megy vissza, legalábbis a honfoglaló emlékeink egyik csoportjánál. Innen vette motívumainak jelentékeny részét a szaracén ornamentika is. Turkesztánban az arabeszkes díszítés palmettás,virágmotívumos változata terjedt el, s ennek Iszfahánban, al-Manszur kalifa mecsetjén is nyoma maradt, „melynek honfoglalás kori leleteinkkel való rokonságát lehetetlen fel nem ismerni".[9]

---

[5] *Marosi Ernő:* A honfoglalók a művészetben. Magyar Tudomány 41 (1996:8) 1032.; *Marosi Ernő:* A magyar középkor művészete a Nemzeti Múzeumban a millecentenáriumi év kiállításain. BUKSZ 9 (1997:2) 163.

[6] *Lehóczky Tivadar:* A szolyvai hun sír. Arch. Ért. III (1870) 205.; *Uő.:* A szolyvai sírról. Arch. Ért. 6 (1886) 397.

[7] *Nagy Géza:* A magyar pogány kor emlékei Fejérmegyében. Arch. Ért. 12 (1892) 314, 308.

[8] *Nagy Géza:* A régi kunok temetkezése. Arch. Ért. 13 (1893) 115.: a szaszanida és arab hatás körébe utalja az akkor ismert két tarsolylemezt (Galgóc, Szolyva).

[9] *Nagy Géza:* Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai útja. Arch. Ért. 26. (1906) 405–415.

Nagy G. itt történeti koncepciója, a szabir-magyar azonosság tétele miatt nem tett különbséget a szaszanida és iszlám művészet között: „szaszanida-e vagy szaracén? Nem változtat a dolog azon lényegén, hogy a magyarság a közép-ázsiai kultúrvidék közelségéből hozta magával" e mintakincset. Viszont elsőként vetette fel konkrét iszlám művészeti emlék kapcsolatát a honfoglalás kori ornamentikával.

Vele ellentétben Hampel J. előbb (1896-ban, ill. 1900-ban) Nagy Gézával egyezően nyilvánított véleményt sok lényeges ponton, majd Alois Riegl hatására felülvizsgálta korábbi nézeteit (1904, 1907). Előbb tehát úgy gondolta, hogy a magyarságra korábban a szaszanidák iparművészete volt hatással, majd a bizánci következett, amikor a magyarok Cherson táján éltek. A legcsekélyebbnek a szaracén műipar nyomát látta, s ezt azzal magyarázta, hogy a szaracén (arab) művészet elterjedésekor a magyarság már kívül élt (a Kárpátok közelében), annak hatókörén.[10] A művészet szót azonban nem használta a honfoglalás kori emlékekkel kapcsolatban. Kizárólag ornamentikát látott az ötvöstárgyakon. Mégsem volt teljesen konzekvens, mert ugyanakkor a tarsolylemezek indáit, palmettáit életfaként értelmezte, s az ősi asszir motívum leszármazottjának tartotta.[11] Az ornamentikának hat elemét különböztette meg: a palmettákat, a félpalmetták különböző kapcsolódásait, a központ körül sorakozó formákat (rozetta, korongos csüngők felső fele stb.), az indát, bizonyos geometrikus formákat, a csüngős veretek nagyobb részét, melyeket nem tudott értelmezni, és végül az állatábrázolásokat említette (Bezdéd, Benepuszta, Csorna).[12]

Ugyanebben az időben jelentek meg Huszka József dolgozatai is, melyekben kitért a honfoglalás kori leletek ornamentikájára is. Lehetőség szerint még a 19. századi díszítőmotívumokban is felfedezte a szaszanida előzményeket: a szívalakos pávatoll virágokat, melyeket végeredményben indiai eredetűnek mondott. A tarsolylemezek díszítését ő is az asszír szent fa késői másolatának hitte.[13]

Hampel későbbi állásfoglalása azonban, úgy látszott, helyes útra fogja terelni a véleményeket.[14] Látszólag előbbi elemzését bővítette, az ornamentális csoportokon belül újabb alcsoportokat, motívumokat keres, hibáztatja Huszkát délibábos nézeteiért, de nem szól többé az életfáról. Helyette A. Rieglre hivatkozott a palmetták kialakítását bemutatva. Szinte mentegetőzve írja az anarcsi korong palmettája kapcsán, hogy „közeleső volt feltenni, hogy e compositio előmintája az assyrok ún. életfája. Úgy is neveztük, és a palmettet röviden szaszanida palmettnek kereszteltük". De Riegl eredményeivel egyetértve elveti e meghatározást, mert az életfa nem élőfa az asszíroknál, a szaszanidáknál pedig nincs meg azokon az oszlopfőkön, melyekkel azonosítani szokták. „Inkább észlelhető rokonság köztük a késő keletrómai palmett, valamint az akkortájt keletkező szaracén növényornamentika között."[15] Az iszlám művészetben gyakori palmettaháló kialakulását is végig kísérte a tarsolylemezeken, az anarcsi korongon kezdve, a tarcali lemezen át a galgóci tarsolylemez és a beregszászi süvegvég

[10] *Hampel József:* A honfoglalási kor hazai emlékei. in: A magyar honfoglalás kútfői (a továbbiakban MHK). szerk. Pauler Gyula-Szilágyi Sándor. Bp. 1900. 803.

[11] *Hampel József:* MHK 535., 812.

[12] *Hampel József:* MHK 807.

[13] *Huszka József:* Tárgyi ethnográfiánk őstörténeti vonatkozásai I-II. Ethn. 9. (1898) 42–51, 108.

[14] *Hampel József:* Ornamentika a honfoglalási kor emlékein. Arch. Ért. 24. (1904) 105–52.

[15] Uo.: 108.

kialakult díszítéséig. A szolyvai és bodrogvécsi tarsolylemezeken pedig már teljesen hiányzik a szerves kapcsolat a levelek között, a végtelen mustra kialakult, sőt a tárgy alakjához idomult, s ezzel „előttünk vagyon a szaracén művészet végtelen mustrája".[16] Részletesen leírta a palmetták szerkezetét, a levelek alakját, a levelek rajzát, a szélek vonalkázását (később Fettich satirozásnak nevezi ezt), a levél belsejének vonalakkal és pontokkal-köröcskékkel való díszítését. Feltűnik számára egy szíjvég (sajnos lelőhelye ismeretlen), amely a rajta levő két félpalmetta alakítása alapján a korai szaracén művészet emlékei közt is helyén lenne.[17] Erre a szíjvégre még többször fogunk hivatkozni (Fettichnél, Csemeginél).

1907-ben újra foglalkozott a honfoglalás kori ornamentikával, de most már ornamentális művészetnek nevezte. Fel is tette a kérdést, rendelkeztek-e vele a honfoglaló magyarok, hiszen honkereső vándor népnek nem szokott fejlett ötvössége lenni. Áthidaló ötletként felvetette, hogy a magyar-kazár együttélés idején, a Fekete-tenger parti városokban voltak meg az előfeltételek egy bizánci és szaszanida elemekkel telített ornamentika átvételére, ott részesültek belőle a magyarok.

Hampel ekkor 230 díszítő motívumot vett számba, melyek mai szemmel nézve inkább hasonmás vagy rokon veretek csoportjának tekinthetők. Legfontosabbnak ítélte a palmettákból alakult motívumok nagy családját. A palmetták eredetét most J. Strzygowskira és J. Lessingre hivatkozva említi, és kiemeli, hogy szerinte nem szerencsés kifejezés a keleti és bizánci selymeken, szöveteken látható díszítő motívumokra a szaszanida palmetta kifejezés, hiszen azokon egészen más motívumok szerepelnek.[18] Ugyanitt feltűnik számára a honfoglalás kori ornamentika szerkesztési elve a központi kompozícióval rendelkező ábrázolásokon (pl. tarsolylemezeken), s ezt azonosnak találja a textileken levő szerkesztésmóddal.[19] A tanulságot azonban már előbb megfogalmazta: a honfoglalók ékszerein a szaszanida, a bizánci és szaracén ornamentika, ill. művészet visszfénye tükröződik.[20]

Újabb összefüggéseket lát meg, amikor 1910-ben megnézi Münchenben az iszlám művészet emlékeinek nagyszabású kiállítását. Ekkor a tárgyak közvetlen tanulmányozása mellett A. Riegl és J. Strzygowski elméleti munkásságát sem mellőzve, E. Herzfeld véleménye hat rá erősebben. A mohamedán ornamentika kezdeteit, szinte szó szerint követve Herzfeldet, írja le, és úgy érezzük, hogy közben a tarsolylemezek díszítésére is gondolt.[21]

Egy alkalommal közvetlen iszlám művészeti tárgyat is bemutatott: a British Múzeum egy Damaszkuszból származó kő öntőmintájának gipszöntvényét, amely egy tarsolylemez alakú tárgyat ábrázol.[22] Ez volt a közlés oka is.

A honfoglalás kori emlékek művészeti megítélése a továbbiakban nem Hampel, helyesebben a Riegl-Herzfeld-Hampel vonalon folytatódott, hanem a Strzygowski-Hampel irányzat, Hampel korábbi vagy háttérbe szorult véleménye alapján. Ettől

---

[16] Uo.: 111–112.

[17] Uo.: 119–20., 45. ábra.

[18] *Hampel József:* Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Bp. 1907. 82. A fejezetek élén és végén bemutatja a keleti selymek mintáit, motívumait.

[19] Uo.: 86.

[20] Uo.: 72.

[21] *Hampel József:* Tanulmányok a müncheni mohamedán kiállításon. Arch. Ért. 31. (1911) 54.

[22] *Hampel József:* Öntőminta tarsolylemez készítésére. Arch. Ért. 21. (1901) 448.

kezdve vált el egymástól a magyar művészettörténészek és régészek felfogása az adott kérdésben. Ami természetesen nem magyarázza, hogy miért mondtak le egyúttal a saját metódus szerinti kutatásról is, teljesen átengedve a korszak kutatását a régészeknek.

A régészet önálló gondolkodású képviselői, talán erőteljes történeti prekoncepciók miatt, továbbra is a szaszanida hagyományok jelenlétét emelték ki tanulmányaikban. Pósta Béla, aki talán legjobban volt tájékozva a „keleti ezüstökről", mind a szaszanida, mind a szamanida hatást fontosnak ítélte, főleg a rozettás veretek származását tekintve. A bezdédi tarsolylemez indahálóját perzsa, a közrefogott keresztet a bizánci művészeti körből eredeztette. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy bizonyos ötvöseljárások, így a minta poncolással és rovátkolással való kirajzolása, amely a magyar tarsolylemezekre jellemző, nem a szaszanida kor virágzó korszakára utal, hanem egy későbbi időszakra. Feltűnt neki egy nagyon jellemző motívum, a tarcali tarsolylemez keretelése. Vélt párhuzama azonban tévútra vezette.[23] Pedig nagyon forró nyomon indult el.

Strzygowski nyomdokain haladt kutatásában Supka Géza. Az ő felfogása szerint nem eléggé hangsúlyozták, még Hampel sem, a honfoglalás és főleg a steppei népvándorlás kori művelődésekre tett perzsa művészeti hatást.[24] Nem talált honi visszhangra észrevétele, mely szerint a steppén feltűnő rekeszötvösség és zománcozás perzsa indíttatású. S bár foglalkoztatta az iszlám művészet genezise, annak nyomait nem kereste a honfoglalás kori emlékeken.[25]

A hazai régészet élvonalában levő kutatók véleményéhez csatlakoztak a külföldi szakirodalomban járatlan amatőrök. Így Kada Elek írja egy karperecről, hogy szaszanida motívum van rávésve. De nem közölte.[26]

Az 1930-as évekig szinte semmit sem haladt előre a honfoglalás kori művészet kutatása. Ekkor azonban egyszerre két nagy formátumú kutató is ezzel a korral és témával kezdett foglalkozni. Az egyik: Fettich Nándor ötvös és régész volt, a másik: László Gyula, művész és régész. Mindketten szakavatott ismerői voltak a honfoglalás kori emlékeknek. Fettich inkább az ötvös mester, László inkább a művész szemszögéből vizsgálta kutatása tárgyait. A két kutatói hozzáállás kiegészítette egymást, egyik sem érthető a másik nélkül.

Fettich 1931-ben publikálta 1927-es kenézlői ásatása anyagát. 1926-ban járt először Oroszországban, és eredetiben tanulmányozta a szaltovoi kultúra és a minuszinszki medence gazdag régészeti anyagát (bár ez utóbbiról készült felvételek Pósta Béla munkái). Nem kevésbé fontos, hogy 1930-ban jelent meg Németh Gyula korszakos hatású műve a honfoglaló magyarság kialakulásáról, melyben az egyik magyar törzset, a Kürt nevűt, szibériai eredetűnek mondta.[27] Ki kell emelnünk Fettich széles körű szakirodalmi tájékozottságát is. Mindezek együtt alakították ki Fettich első koncep-

[23] *Pósta Béla:* Régészeti tanulmányok az Oroszföldön. Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása III. Bp. – Leipzig 1905. 40., 152–53., 195.

[24] *Supka Géza:* Motívumvándorlás a korábbi középkorban. Arch. Ért. 34. (1914) 105.

[25] *Supka Géza:* Rec. Kármán Josephine: A későrómai művészet problémája. Bp. 1913. c. művéről. Arch. Ért. 34. (1914) 423.

[26] *Kada Elek:* Kecskemét vidékéről való leletek a honfoglalás korából. Arch. Ért. 32. (1912) 325.

[27] *Németh Gyula:* A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930.

cióját a honfoglaló magyarság emlékeinek eredetéről, rétegeiről. Úgy tapasztalta, hogy elődei nagyobb súlyt helyeztek a motívumokra, mint a tárgyakra, azok alaki és technikai jellegzetességeire. Három nagy réteget különített el. 1. Éppen kenézlői ásatásai és a minuszinszki múzeumban látottak alapján a fegyveröv vereteit és általában a honfoglalás kori vereteket készítési technikájuk (öntés) és formakincsük alapján (pl. szív alakú veretek) belső-ázsiai eredetűnek határozta meg. 2. A rozettás veretek körét. A rozettákat különböző színű, egymásra applikált textilek fémutánzatainak tartotta, bár eredetükről nem szólt. 3. A tarsolylemezek körét. Ekkor még csak a bezdédi tarsolylemez, az ún. Nagy Károly kard (bécsi szablya) és a csernyigovi ivókürtök közös vonásaira mutatott rá. De számításba vette a mustra csonttárgyakon való megjelenését is. E díszítést a perzsa eredetű palmettákkal, ill. az azokból alakított végtelen mintával azonosította, művelődési kört nem említve.

Fettich ezután gyors egymásutánban megjelent, ill. megírt nagy dolgozataiban, könyveiben fejtette ki nézeteit. 1933-ban a történészek számára foglalta össze új kutatási eredményeit.[28] 1935-ben megjelent magyarul a honfoglaló magyarság fémművességéről írt könyvének döntő többsége (9 fejezet), amelyhez 1937-ben még 3 fejezetet, közöttük egy orosz kutató, J. Paszternák rövid közlését csatolta a krylosi leletekről.[29] Közben 1935-ben önálló tanulmányt írt a honfoglaló magyarok művészetéről.[30] Így az egyes tanulmányok között alig-alig van eltérés a főbb gondolatmenetben. Legfeljebb a részletek kifejtése gazdagabb egyik, vagy másik helyen. A történészek számára írt dolgozatban a honfoglalók fémművességének eredetét közérthetőbben írja le, mint régészeti szakkönyveiben. Kiinduló pontja a (szerinte) jól kidolgozott normann fémművesség volt. Mivel a honfoglaló magyarok és a normann fémművesség között több összekötő kapcsot talált (bezdédi tarsolylemez veretei, benepusztai szíjvég, és hibásan ide vonta az összes kétélű kardot), messze túlértékelte a normann hatást, és ott is kereste, ahol nem volt. A minuszinszki hatást a tömör bronzöntés átörökítésében látta, amely szerinte a kazárok révén került át Verchne Saltowoba, és innen a magyarokhoz. E körbe tartoznának az öntött veretek (övek, ruhadíszek stb.). Ugyanakkor észrevette, hogy az öntött veretek a tarsolylemezes körhöz is kapcsolódnak (azonos motívumok és technikai részletek alapján). Ezért időnként bizonytalanság is érezhető besorolásukban. Pl. egy széles réteg készítési helyét az arab birodalom nagyobb, északi központjaiban is kereste.[31] A tarsolylemezek körében az arab komponenst tartotta dominálónak. Ennek okát abban látta, hogy a tarsolylemezek a magyarok számára készültek (és nem a normannokéra), ami azt jelenti, hogy készítőiket is idegeneknek tartotta. Le is írja egyértelműen, hogy a magyarok közt is, akár az oroszoknál, éltek kazár vagy arab ötvösök. Ennek bizonyítékát látta a németóvári öntőmintában, amelyen egy dirhem és egy félhold alakú csüngő negatívja látható. A tarsolylemezek készülési helyének Levédiát, idejét pedig a honfoglalást közvetlenül megelőző rövid időszakot és a rá következő pár évtizedet gondolta.

---

[28] *Fettich Nándor:* A levédiai magyarság a régészet megvilágításában. Sz. 67. (1933) 369–99.

[29] *Fettich Nándor:* A honfoglaló magyarság fémművessége. Bp. 1935. és Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. Arch. Hung. 21. (1937).

[30] *Fettich Nándor:* A honfoglaló magyarság művészete. Ars Hungarica 11. (Bp. 1935).

[31] *Fettich Nándor:* A levédiai magyarság 391. 2. jegyzet.

1935/37-es könyvében ezeket a gondolatokat fejtette ki bővebben régészek számára. A többletet vagy újabb nézetet, ami számunkra itt fontos, szinte címszó szerűen is összefoglalhatjuk. 1. Felhívja a figyelmet az ötvösmunkát megrendelők igényére. Ez annak a korábbi gondolatnak továbbfejlesztése, amely szerint a tarsolylemezek a magyarok számára készültek. Megállapítja, hogy a megrendelők igényei befolyással vannak a fémművességi központok működésére. 2. A különböző stílusú övvereteket, ill. együtteseket különböző hagyományokat őrző műhelyekre vezeti vissza, amivel arra is rávilágít, hogy a különbségek nem adnak lehetőséget a törzsek elkülönítésére. 3. Összefoglalta a tarsolylemezek körének sajátosságait, művészeti körük stíluselemeit. Felfedezni véli e körben a normann hatást, amely ugyan a tarsolylemezeken sehol sincs jelen, de a szerinte a normann tárgyak önmagukban is biztos támpontok e körre. Az általa hivatkozott tárgyak azonban (kardok, csúcsos kengyelek, egy lándzsa, a benepusztai szíjvég) zömmel honfoglalás utáni elemei a magyar műveltségnek (kivétel a szíjvég). 4. Bizonyos ötvöstechnikák meglétével igazoltnak látja a Meotis vidéki hatást (kannelirozott szalag alkalmazása lemez szegélyeken, kő és üvegberakás a fehéregyházai tarsolylemezen, kalászmintába sodrott filigrán). Ezek közül a kő és üvegberakás alkalmazása csakugyan fontos ismérv, bár mint látni fogjuk, nem ebben az összefüggésben, sőt maga Fettich is másként értékelte később e jellegzetességet. 5. Kiemeli az arab művészet hatását. Jól hangsúlyozza, hogy a posztszaszanida ezüsttálak ornamentikai *elemei közt* lehet párhuzamokra lelni. Szerinte a palmetták elrendezésének elve a perzsa művészetből való átvétel, s Herzfeldre hivatkozva, szamarrai példákat sorol fel. Ezzel elsőként von párhuzamot a honfoglaló magyarok és az iszlám művészet központi műhelyei között. Kár, hogy ezt a lehetőséget inkább csak felvetette, komoly összehasonlításokat nem végzett.[32] Pedig a tarsolylemezek készítési technikáját pontosan ismerte, s összevetésre lett volna mód. Így több technikai sajátosságot kiemelten fontosnak tartott. Végkövetkeztetései azonban néha félresiklottak. Felfigyelt az öntéssel szemben érvényesülő lemeztechnikára, de az ősi technikát műhelyek évszázados kontinuitásának bizonyságaként tekintette pl. Dél-Oroszországban. (Ezért tárgyalta a szarmata kor lemezes készítményeit is a honfoglalók fémművessége kapcsán.) Jó érzékkel mutatott rá, hogy a tarsolylemezek mintájának ezüst alapszíne és a háttér aranyozása más technikából való átvételre utal. Ezt a más technikát a selyemszövetek eredetibb példáiban látja (kopt textilek). A szolyvai tarsolylemez felső peremén levő fémrátétet is az eredetibb bőr csüngőbojtok utánzásával magyarázta, nyilván helyesen. Több tarsolylemezen a hangsúlyozott helyeken, a szárak, levelek belsejében levő ívelt vonalak, és a végeiken beütött köröcskék Hampel után számára is jellegzetességek.[33]

A tarsolylemezek körének időrendjét három fokozatba osztotta. Az első periódust kazár korszaknak nevezte (ez a Verchne Saltowoi műveltség). A második periódus átmeneti kor, és a 3. periódus 862 után kezdődne, amikor a magyarok igényei szerinti tömegtermelés beindul.[34] Ez az időrend mára tartalmi okokból teljesen elévült.

---

[32] *Fettich Nándor:* A honfoglaló magyarság fémművessége 90–91.
[33] Uo.: 78–82.
[34] Uo.: 48.

A szigorúan régészeti anyagra épülő könyvek mellett Fettich két önálló munkában is foglalkozott a honfoglaló magyarok művészetével. Újra csak azt emelném ki, ami a fentiekhez képest többlet. 1935-ös művészeti cikke és 1942-es kis könyve tartalmazza a növényi ornamentumok értelmezését. Szerinte „lényegében az ősi iránti életfának továbbképzései".[35] De emellett arra is rámutatott, hogy az ilyen „életfa" motívumokból alkotott végtelen minta is gyakori. A palmettalevelek belsejében előforduló vonal és hármas pontokból álló díszítést az iráni ötvösség gyakorlatából eredeztette. A levelek szélének sraffozását szintén iráni ötvöshagyományokból vezette le.[36] 1942-ben írt kis könyve több részletében visszalépésnek látszik, bár összegzésnek szánta. Megrajzolta a tarsolylemezek készítésének fejlődését a sima felületű hálómustrától (Szolyva) a barokkos díszű, centrális szerkezetű, domború mintákig, melyekben megjelenik az ékkő felhasználása (Fehéregyháza), majd végül az ékkő utánzása (Szolnok-Strázsahalom). Másik megállapítása már elvont és vitatható: a fegyverzet és lószerszám díszítése kultikus jelentőségű, maguk a tárgyak is kultusztárgyak, pl. az öv csatja az állat feje, a veretek sora az állat teste, és a szíjvég jelképezné az állat farkát. A harmadik megállapítása talán politikai alkalmazkodóképességére utal: a korábban meotisinek nevezett hatást átértékeli. A bezdédi tarsolylemez keresztjét a krími gót arianizmusból vezeti le, ezen keresztül a tarsolylemezek művészetét a krími gót leletekből: „Die Krimgotischen Denkmäler... zeigen die wesentlichen Grundelemente unserer Taschenplattenkunst."[37]

Fettich eredményeit tolmácsolta Bárányné Oberschall Magda, fogadta el Gerevich Tibor, Hekler Antal, Ferdinandy Mihály, és később, mint látni fogjuk, Dercsényi Dezső is, tehát a magyar művészettörténészek két generációja.[38]

Gerevich szerint „A magyarság nem sokról mondott le, amidőn perzsa jellegű ötvösművészetét a nagy nyugati stílussal oly könnyen cserélte fel." Az állítás valóságértékével most nem foglalkozva azt is olvashatjuk, hogy „perzsa-szaszanida jellegű díszítőművészetünket" a Kaukázus-vidékén sajátítottuk el, de a díszítés alapelve, a vég nélkül ismétlődő motívumok a mohamedán művészet hatását mutatják.[39]

László Gyula első megnyilatkozása Fettich Nándorral majdnem egyidejűleg (1935) következett be. A nomád népek művészetéről írt rövid dolgozatában leginkább a magyarság művészetének elismertetéséért állt ki. E művészet legkiemelkedőbb darabjainak a tarsolylemezeket tartotta ő is. Motívumkincsüket a részletekig a késő szaszanida textilekre vezette vissza, de e részletek egybevetése nélkül (akár csak Fettich N.).[40]

---

[35] *Fettich Nándor:* A honfoglaló magyarság művészete 12.

[36] Uo.: 14–15.

[37] *Fettich, Nándor:* Die altungarische Kunst. Berlin 1942. 26.

[38] *B. Oberschall Magda:* A kézművesség első nyomai 551–54. *Ferdinandy Mihály:* A honfoglaló magyarok művészi kultúrájának nyomai a korai Árpád-korban. Bp. 1934.: fontosnak tartja az arab művészet hatását (szamarrai „kövek"), de turkesztáni közvetítéssel. *Hekler Antal:* Die Kunst der ungarischen Landnahmezeit. Acta Arch. 7. (1936) 67–75: a tarsolylemezek tipológiáját különbözőképpen és Fettichtől is eltérően képzelték el. *Hekler Antal:* A honfoglaló magyarság művészete. in: Válogatott kisebb dolgozatai. Bp. 1942. 376–86.

[39] *Gerevich Tibor:* Magyarország románkori emlékei 11., 19., 21.

[40] *László Gyula:* Nomád művészet. in: Magyar Művészet 11. (1935) 361–67.

A honfoglaló magyarok művészetével legátfogóbban 1943-as tanulmányában foglalkozott,[41] s ennek gondolatait ismételte meg rövidebben, tömörebben nagy összefoglaló könyvében: A honfoglaló magyar nép élete című korszakos jelentőségű műben.[42] Részletesen kifejti a kortárs művészettörténészek ellenében, miért művészet a honfoglaló magyarok művészete. Előbb a díszítőművészetet tárgyalja, s csak a tarsolylemezek körével foglalkozik. A technikai részekben Fettichet követi. A díszítés rendszerét már önállóan elemzi a végtelen mintaháló alapmotívumain kezdve a nagy felületek díszítéséig, a motívumok összefűzésétől új minták kialakításáig. A párhuzamok után azonban nem érdeklődik. Helyette a tartalmi részeket, a jelentést akarja magyarázni. Itt akarva-akaratlanul Fettich 1942-es nézetét fejleszti tovább a díszítés kultikus jelentéséről. A például kiválasztott lószerszám (Kolozsvár-Zápolya utcai csörgős veret) előképét a szkíta állat alakú veretekben keresi, amelyek hun közvetítéssel jutottak volna el a honfoglaló magyarokhoz. Az összekötő kapcsok hiánya nem zavarta a nagyvonalú elmélet kialakításában. Felvetette, hogy talán a palmetták mögött is állati jelentés húzódik meg.[43] Még jegyzetekben reagál Fettich 1942-ben megjelent könyvére, hol egyetértően, hol elvetve, hol helyesbítve annak állításait. Pl. a tarsolylemezek időrendjét a veretes díszű tarsolyok felfedezésével másként látta. E könyvének második felében foglalkozott a honfoglaló magyarság addig még ötletként sem említett ábrázolóművészetével. A 12–14. századi emlékek között fedezett fel olyan ábrázolásokat, amelyeket pogány hagyományokkal tudott értelmezni. Így ezeket a korábbi, de elpusztult (textil, szőnyeg) emlékek késői megfogalmazásának tartotta. Művészettörténészeink azonban nem tudták követni e nézeteket.

Ez után több, mint 20 évvel tért vissza újra László Gy. a honfoglalás kori művészet kérdéseihez. Előbb 1967-ben röviden, majd 1970-ben bővebben fejtette ki elgondolásait. De már 1955-ben felvetette, hogy vajon a tarsolylemezek motívumai, melyeket északiráni palmettás mintáknak nevezett, nem a magyarokhoz csatlakozott 8. törzsnek, a kabaroknak javára írandók-e. Valószínűleg Sz. P. Tolsztovnak az ősi Chorezmről szóló könyve nyomán alakult ki e nézet benne.[44] Az új, fontos leletek is alakították nézeteit, pl. a híres rakamazi korong (1. kép), melyet kutatók sora hozott közvetlen kapcsolatba a nagyszentmiklósi kinccsel, így László Gy. is.[46] Ekkortól (1957) számította a honfoglaló magyarság emlékei közé a kincs néhány edényét, sőt István király pénzverőinek keze nyomát is felfedezni vélte rajtuk.[47]

Az állatábrázolások elnövényesedésének magyarázatára mohamedán hagyományt említett, s az iszlám növényi mintáin kívül néha az arabeszk bonyolult szövevényét is látta honfoglalás kori tárgyakon, bár példát egyikre sem említett.[48] Az

[41] *László Gyula:* A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár 1943.

[42] *László Gyula:* A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944.

[43] *László Gyula:* A honfoglaló magyarok művészete 25–26., 57–59.

[44] *László Gyula:* A kenézlői honfoglalás kori íjtegez. Fol. Arch. 7. (1955) 120., *Uő.:* Hunor és Magyar nyomában. Bp. 1967. 129.

[45] *Csallány Dezső:* Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. Acta Arch. Hung. 10. (1959) 287.

[46] *László Gyula:* Hunor és Magyar nyomában 59–67.: *Dercsényi Dezső:* A honfoglalás és az államalapítás korának művészete. in: A magyarországi művészet története I. szerk. Fülep L. Bp. 1962. 11–12.; *Györffy György:* Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 107.

[47] *László Gyula:* Jegyzetek a nagyszentmiklósi kincsről. Fol. Arch. 9. (1957) 141–58.

[48] *László Gyula:* Hunor és Magyar nyomában 132–33.

1970-es évektől újabb elméleti meggondolások formálták véleményét a honfoglaló magyarok művészetéről. Kialakítva a kettős honfoglalás elméletét, a 895-ös honfoglalást csak Árpád magyarjainak megjelenésével kapcsolta össze, míg a 670-es évektől a Kárpát-medencébe költözött onugor-avarokat az első magyar honfoglalás népének tekintette. Árpád népének művészetét az iszlám-perzsa műveltség sajátos változatának tartotta, magát az uralkodó osztályt az iszlám-perzsa művészet bűvkörében élőnek. Véleménye szerint „a motívum előzmények a perzsa-szaszanida világba vezetnek, a mintafűzés ötletei azonban iszlám indítást mutatnak".[49] A palmetták iszlám értelmezését most már a magyar környezetben is lehetségesnek vélte, azaz a dús növényvilág a „paradicsomot" jelképezte volna.[50] A növényi mintakincs megítélésében emellett ellentmondást is tapasztalunk. Ennek alapján ugyanis Árpád népét „növénydíszes" népnek tartotta, amely azt jelzi, hogy hitviláguk nem annyira az állatösök, mint az életfa körül kristályosodott ki (szemben az onogur-magyarok állatösöket ábrázoló övvereteivel).[51] Máshol azonban határozottan kijelenti, hogy az életfa „Egyetlenegy honfoglalás kori díszítményen, karcolaton, rajzon, domborításon, öntvényen sem szerepel. Való igaz, hogy sok a pálmavirágból, pálmalevél-csokorból szerkesztett díszítmény a honfoglalóknál,... mégis a „világfának" az „élet fájának" híre-hamva sincsen náluk."[52] A bezdédi tarsolylemez keresztjéről is az a véleménye, hogy palmetta koszorúzza.[53] Fettichhel egyetértve mondja, hogy „a megrendelők, azok akik megkövetelték a növényi mintázatot", lehettek magyarok, de az ötvösök között arabok és horezmiek is voltak.[54]

Fettich és László kutatásai két különböző irányvonalat követtek. László Hampelt és Fettichet is a „tárgytörténeti iskolá"-ba, a „reál-archeologusok" közé sorolta, akik „régészet helyett tiszta tárgytörténetet, legfennebb technika történetet, időrendet és elterjedést kutattak". Velük szemben saját magát, Nagy Gézával, Zichy Istvánnal, Dienes Istvánnal és még kevesekkel „élet-történeti szemléletűnek" vallja, akik nem az embertől elidegenített tárgyat, hanem magát az embert kutatták. A reál-archeologusoknak a fantázia hiányát rója fel, míg a másik táborban éppen a fantázia túltengése okoz gondot.[55] De azért a tárgy ismerete, és az időrend biztos megállapítása sem válna hátrányára az utóbbi „iskolának", amely reálarcheológiai módszerek nélkül ritkán sikerül.

Bár időben nagyon előrehaladtunk, viszont nem akartuk László Gyula két emberöltőt felölelő munkásságát közbevetett részletekkel feldarabolni. Tartalmi szempontból ugyanis a második korszak egybeesik Dienes István munkásságával, aki sok szempontból folytatója volt László Gy. néprajzi ihletésű gondolatainak. A két periódus közötti időben fogalmazódott meg a művészettörténész-építész Csemegi József dolgozata és Dercsényi Dezső művészeti összefoglalása. Csemegi a tarnaszentmáriai templom hajójának falába beépített oszloppárok lábazati részén vélt felfedezni olyan levélmotívumokat, melyek a szamarrai stukkópaneleken valóban megvannak. De hogy

[49] *László Gyula:* A népvándorláskor művészete Magyarországon. é. n. (1970) 62, 64, 130.
[50] *László Gyula:* Árpád népe. Bp. 1988. 67, 114.:
[51] *László Gyula:* A népvándorláskor 66.
[52] *László Gyula:* Régészeti tanulmányok. Bp. 1977. 237–38.
[53] *László Gyula:* Góg és Magóg népe 150.
[54] *László Gyula:* A népvándorláskor 64, 113.; *Uő.*: Árpád népe 113.
[55] *László Gyula:* Góg és Magóg népe 150–51.

hitelesebbé tegye elképzelését, a honfoglalás kori fémtárgyakon is megpróbálta fellelni a „samarrai hatást". Meg is találta, nevezetesen azon az ismeretlen lelőhelyű, pajzs alakú szíjvégen (2. kép), amelyet már Hampel és Fettich is az iszlám művészethez kötött, továbbá a karancslapujtói övveretek bojtos díszét vetette össze az ún. „samarra-frizzel".[56] S bár a karancslapujtói övveretek akkor még ismeretlenek voltak, Csemegi sem rajzban, sem fényképen nem mutatta be őket, de szamarrai párhuzamát sem. Menten ki is derült volna tévedése.

1956-ban jelent meg a „magyarországi művészet" első összefoglalása, melyet 1961-ben bővítve és javítva adtak ki újra. A honfoglalás kori és román kori művészetet Dercsényi D. írta benne.57 Főleg Fettich kutatási eredményeit tartotta követhetőnek (a technikai részeket, a tarsolylemezek stílusfejlődési sorát, a palmetták eredetét, a niello normann származását). A honfoglaló művészet legkiemelkedőbb emlékeinek a tarsolylemezeket tekintette. Mintáikat a fiatal arab művészetből származtatta. Az 1956-ban előkerült rakamazi korongpár sasos ábrázolása az ő figyelmét is a nagyszentmiklósi kincs felé terelte, s ekkortól kezdődött annak a honfoglalás kori művészet keretében való tárgyalása (László Gy., Dercsényi D., Csallány D., Györffy Gy., Dienes I.). 1958 után újra a szaszanida művészettel való kapcsolatok váltak hangsúlyossá, és ebben szerepe volt Györffy Gy. elméletének is, amely a kabarok szerepét emelte ki.[58] Dercsényi a honfoglalás kori művészet rövid továbbélését a palmettás díszű kőfaragványokkal bizonyítottnak látta, közvetítő kapocsként pedig Ferdinandyval egyetértve faépítészetet tételezett fel. Honfoglalás kori ábrázolóművészetről azonban művészettörténeti munkában nem esett szó.[59]

A további képet még egy nagyon fontos lelet közlése gazdagította. Erdélyi István felfedezett egy cseremisz (mari) földről előkerült tarsolylemezt, amely ábrázolásánál és lelőhelyénél (a Volga északi oldalán Kazany és Gorkij között) fogva is nagy meglepetést okozott.[60] Ez indította Erdélyit arra, hogy a tarsolylemezek viseletének kezdeteit a magyarság finnugor eredetű rétegénél keresse annak ellenére, hogy az ábrázolást, a világfát a heraldikusan álló két oroszlánnal arab textilek mintáinak átvételével magyarázta.

Az 1960-as évektől már minden látszat ellenére Dienes István volt a honfoglalás kori leletek és művelődés legavatottabb kutatója. Ami a honfoglalók művészetét illeti, viszonylag későn, a '60-as évek végétől kezdett a kérdéssel foglalkozni. Technikai részletekbe, a mintakincs elemzésébe ritkán bocsátkozott. Főleg az ábrázolások és díszítés tartalmát vizsgálta. Abból az „általános" felfogásból indult ki, hogy a művészeti emlékek mintakincsének magyarázata a vallásos hiedelmekben keresendő. „A férfiak felszerelési és rangjelző tárgyain a növényi mintakincs szinte kizárólagos kedvelése akár iráni-mohamedán divat hatása is lehetne, de nehéz feltételezni, hogy ne lenne semmiféle jelentése, amikor a nők díszítményeinek motívumai a hitelemekkel oly jól

[56] *Csemegi József:* A tarnaszentmáriai templom hajójának stíluskritikai vizsgálata. Ant. Hung. 3. (1949) 92–107.; *Darnay (Dornyai) Béla:* Salgótarján vidéke a honfoglalás korában. Vándortűz. Salgótarján 1948. ápr. 17–23.; *Fettich Nándor:* A honfoglaló magyarság fémművessége 91.

[57] *Dercsényi Dezső:* i. m.

[58] *Györffy György:* i. m.

[59] *Dercsényi Dezső:* i. m. 9–14, 122.

[60] *Erdélyi István:* Újabb adatok a tarsolylemezek stílusának elterjedéséhez Kelet-Európában. Arch. Ért. 83 (1961) 95–97.

értelmezhetők.... e szövevényes indás-leveles mintákban hol határozottan, hol áttételesebben, elvontabban annak a régebbi életfának képe fogalmazódott meg, amelytől a kiválasztottak, a társadalom vezetői hatalmukat, javaikat elnyerték..."[61] Ezt a gondolatot abszolutizálta is: „Valamennyi indás-leveles díszítményben — legyen az az övekre szerelt egyszerű levélcsokor, a tarsolylemezekre, szablyaborításokra szerkesztett dús növény, vagy a viselet más ékességén burjánzó levéldísz — az erőt, biztonságot adó világfa képe fogalmazódott meg."[62] Hasonlóképpen fogalmazott 1969-ben a budapesti művészeti kongresszuson tartott előadásán és 1972-ben megjelent könyvében is, bár ott csak a tarsolylemezek és korongok növényornamentikáját magyarázta.[63] Viszont a tarsolyok kialakulására új fejlődési sort javasolt.

E művészet kapcsolatait kelet felé több irányban is kijelölte, de a hangsúlyok változtatásával. Az 1969-es kongresszuson még csak az iráni-kaukázusi művészet inspiráló erejéről nyilatkozott,[64] más helyen sokkal körültekintőbb, reálisabb az előkép: „A honfoglaló magyarok ötvösművészei az Európa keleti felén akkoriban legmagasabb művészeti irányt jelentő iráni, Kaukázus-vidéki, a szaszanida kori művészeti hagyományt folytató mohamedán, illetve a bizánci művészetből merítettek ihletet."[65] A kaukázusi művészet említése Bartha Antal kutatásai nyomán került e sorokba,[66] a mohamedán művészeté pedig az elődök véleményének átvétele csupán. Bizonyításra nem került sor. Így a hangsúly akaratlanul is a szaszanida hagyományokra esett. 1975-ben azonban szinte bravúrosan bizonyította a honfoglaló magyarok világfa képzetét, már nem is a palmettás veretekkel és tarsolylemezekkel.[67]

A honfoglalás kori művészet állatábrázolásait, amelyek javarészt női sírokból kerültek elő, az „ongon" kultusszal magyarázta. Helyesebb azonban csupán amuletteket látni azon kis állatcsontokban, melyek a szegényebb nők és gyermekek sírjaiban nyakláncba fűzve kerültek elő. Ezek az amulettek óvó-védőszellemeket őriznek, és Dienes szerint az előkelő nők állatábrázolásos díszei ugyanezt a szerepet töltötték be. A baj csupán az, hogy az állatábrázolásokon szinte mindig mesés állatok láthatók, az amulettek pedig nagyon is konkrét állatokból valók.[68]

A tarsolylemezek palmettáit Szabó János Győző és H. Tóth E. is az életfával azonosította: előbbi a „négy világtáj felé növő életfát" (in die vier Himmelsrichtungen wachsenden Lebensbaum) és egyúttal „a négy irányban elágazó famotívummal díszített" korongokat igyekezett egyetlen ötvösműhely termékeinek meghatározni.[69]

---

[61] *Dienes István:* A honfoglaló magyarok művészete. Művészet 12. (1971:10) 3–6.

[62] *Dienes István:* A honfoglalás kora. MRT Minerva. Bp. 1970. 29.

[63] *Dienes István:* Die Kunst der landnehmenden Ungarn und ihre Glaubenswelt. in: Actes du XXIIe Congres Internationale d'Histoire de l'Art Bp. 1969. Bp. 1972. I. 106.; *Uő.:* A honfoglaló magyarok. Hereditas. Bp. 1972. 63–64.

[64] *Dienes István:* Die Kunst... 97.

[65] *Dienes István:* A honfoglalás kora 45.

[66] *Bartha Antal:* A IX-X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. 139, 141–45.

[67] *Dienes István:* Der Weltbaum der landnehmenden Ungarn. in: Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. 1975. pars II. Bp. 1980. 202–207.

[68] *Dienes István:* A honfoglalás kora 19–23.; *Uő.:* A honfoglaló magyarok 51–52.

[69] *Szabó János Győző:* Das silberne Taschenblech von Túrkeve-Ecsegpuszta. Acta Arch. Hung. 32. (1980) 285, 291.; *Uő.:* A Duna-Tisza köze és a magyar honfoglalás. Forrás 15 (1983:7) 40.; *H. Tóth Elvira:* Honfoglaláskori sír Kiskunfélegyházán. Arch. Ért. 101. (1974) 123.

A Marosi E. által fentebb bírált felfogást Fodor István alakította ki. Már 1973-ban, a négy félholddal díszített sóshartyáni korongok feldolgozásakor a finnugor népek iráni kapcsolatairól értekezett.[70] Amikor megjelent B. Marsak könyve a szogd ezüstedényekről, annak tanulságait azonnal kamatoztatta. Marsak az Ermitázs keleti ezüstedényeinek egy részén olyan jellegzetes motívumokat figyelt meg, amelyek (többek között) a honfoglalás kori emlékeinken is megtalálhatók, így pl. a zempléni csészén. Ezeket a motívumokat Fodor ötvösjegynek is írja, bár Marsak csupán „Merkmal", ill. motívum szót használt.[71] Ennek alapján Marsak a szogd B ötvösiskola termékeivel hozza kapcsolatba a honfoglalás kori magyar ötvösség bizonyos emlékeit. Fodor pedig ezek után szogdiai származásúnak gondolja honfoglalás kori ötvöseink egy csoportját. A tarsolylemezek és korongok palmettás díszítését Dienes Istvánt követve az életfa vagy világfa ábrázolásának tartja.[72]

Eltérő véleményt nyilvánított Bálint Csanád. 1976-ban még erősen kapcsolódott a korábbi irodalomhoz (Fettich nyomán minuszinszki hatásról, a cseremisz tarsolylemezzel kapcsolatban szogd, ill. szaszanida hatásról, sőt művészet címszó helyett honfoglalás kori ornamentikáról írt).[73] Később azonban a honfoglalás kori művészet kérdéseit elemezte. A korábbi, a szaszanida leszármazást valló elgondolásokat meghaladottnak mondta. A szogd művészet hatását azonban, bár elismerte, túlhangsúlyozottnak tartotta. Feltételezett egy horezmi és főleg bizánci hatást is, mely utóbbit önmagában is nagyon összetettnek vélt. Az átvétel, ill. kapcsolatok színhelyét és módját kérdésesnek tartotta, bár az összekötő kapcsot Kazáriában kereste, ahol az arab művészeti hatás színhelyét is gyanította. Bálint már nem azonosította a palmettát az életfával, bár indoklása, mely szerint ha valóban életfa lenne, akkor nem szerepelhetne 11. századi egyházi építmények kőfaragványain, nem állja meg a helyét. Elfogadhatónak tartotta (jobb híján) a tarsolylemezek köre, ill. művészete megnevezést, sőt több oldalról (etnikai, időbeli, földrajzi) jól körülhatárolhatónak gondolta. Ennek ellenére, szkepticizmusa mögött nem látszik a kibontakozás útja.[74]

Saját álláspontomat a korábbi szakvélemények és Györffy Gy. kutatási iránya határozta meg. Főleg azért, mert a honfoglalás kori művészet kérdéseivel sohasem foglalkoztam. Valószínűleg a tarsolylemezek művészete a legszembetűnőbb e körben, melyet mára a lemezes korongok, szablya hüvelyborítások, lemezes csüngők nagy csoportja is egyenrangúan képvisel. De ma már látom, hogy ez a művészeti kör csak egy,ha a legszebb is, a többi közül. A palmettákról nem hittem, hogy mind az életfát jelképezik, de hogy tárgyainkon valahol jelen van, azt kétségtelenül igazolja a veszelovoi tarsolylemez,

---

[70] *Fodor István:* Honfoglalás kori művészetünk iráni kapcsolatainak kérdéséhez. A sóshartyáni korongpár. Arch. Ért. 100 (1973) 32–41.

[71] *Maršak, Boris:* Sogdijskoje serebro. Moszkva 1971. 42, 55.; *Uő.*: Silberschätze des Orients. Leipzig 1986. 52.

[72] *Fodor István:* Einige Beiträge zur Entfaltung der ungarischen Kunst der Landnahmezeit. Alba Regia 17. (1979) 66–67.; *Uő.*: Leletek Magna Hungariától Etelközig. in: Honfoglalás és régészet. szerk. Kovács László – Veszprémy László. Bp. 1994. 57–59.; *Uő.*: Hitvilág és művészet. in: A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Bp. 1996. szerk. Fodor I. 31–36.: *Maršak, Boris:* Sogdijskoje serebro 54–55.; *Uő.*: Silberschätze 73, 346.

[73] *Bálint Csanád:* A honfoglaláskor. in: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I/1. szerk. Hajdú P. – Kristó Gy. – Róna Tas A. Bp. 1976. 150–51, 153.

[74] *Bálint Csanád:* Die Archäologie der Steppe. Wien-Köln 1989. 225–26.: *Uő.*: A kora középkori kelet-európai steppe régészete és a 9–10. századi magyarok. Magyar Tud. 41. (1996:8) 945–47.

és talán a bezdédi. Ezen felül mindenkinek az jut ezekről a palmettákról eszébe, ami csak tetszik. Ez már a művészeti interpretáció kérdése. E művészet kialakulásában a horezmi kálizok részvételét tartottam döntőnek, elterjedését pedig nagy részben a magyarsághoz csatlakozott kabarok számlájára írtam. Hozzájuk kapcsoltam egy Felső-Tisza vidéki ötvösműhelyt, az egész ország területére kiterjedő vásárkörzettel.[75]

Révész László főleg a karosi temetők elemzésével hozott új megfigyeléseket. Eredményei inkább az egyes tárgytípusokhoz kapcsolódnak, így a tarsolylemezekhez, hajfonatkorongokhoz s az övveretekhez. A lemezes díszek ornamentikájában az életfát látja (anarcsi korong, karosi tarsolylemez), az állatábrázolásokat a pogány eredetmondával (csodaszarvas) értelmezi.[76] Ugyanakkor jogos bizonytalanságot is említ a konkrét értelmezésben, nyilván azért, mert a jelképvilágot magyarázó mondavilágunk nem maradt fenn. A régebbi irodalomból elfogadja, hogy a hálómustra előképei a textilek voltak (Fettich), a tarsolylemezek díszítése gyakran szerkezeti elemeket őriz (László, Dienes), a tarsolylemezek díszítése fejlődési sort őriz (Dienes elképzelését), hogy a szogd műhelyhagyományokból vezethető le a palmetták belsejében levő három ponttal lezárt vonal (Fodor), miközben szaszanida hármas pontnak nevezi.[77] Hét övveret csoportot különít el, de ezek száma csak a karosi temetőkre érvényes.[78] A díszítés kivitele és jellegzetességei alapján azonos műhelyben készült tárgyak (szablyák, övveretek, tarsolylemezek) csoportjait különíti el. Számára is egyértelmű a Felső Tiszavidéki ötvösműhely léte, amely mellett más műhelyek működését is valószínűnek látja.[79]

Soron kívül említhetjük M. Schulze-Dörrlamm véleményét, aki a tarsolylemezek fejlődéssorát látszólag egy térképen érzékeltette, a díszítés nélküli, a díszített, de szegélyléc nélküli, és végül a szegélyléces változatig.[80]

Kutatástörténeti áttekintésünk a tarsolylemezek köréről kialakult véleményeket foglalta össze nagy vonalakban. Itt is inkább a növényi ornamensek elemzéseit, magyarázatait tartottuk szem előtt. Számunkra az derült ki, hogy honfoglalás kori fémművességünket még nem vetették alá beható művészeti elemzésnek. Ráadásul erre a feladatra csak a régészetben és művészettörténeti elemzésben jártas kutató vállalkozhat, aki mellesleg a keleti művészetekkel foglalkozik. De addig is meg kell kísérelnünk legalább részfeladatok megoldását. Láthattuk, hogy a különböző elméleteknek gyakran csak ötletek voltak az alapjai. Ezek bizonyítás nélkül, esetenként egy-egy szaktekintélyre való hivatkozással éltek tovább. Ilyennek látom az arab, ill. iszlám művészet hatásának említését (Szőke B.),[81] amelyről egy-egy példát felvetve szoktak megemlékezni (Fettich, Csemegi). Máskor prekoncepció alakíthatta a véleményeket. Ilyen az övvereteken megfigyelhető friss minuszinszki hatás (Fettich nyomán László,

[75] *Mesterházy Károly:* A Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje. Agria 25–26 (1989–90) 235–72.; *Uő.*: A honfoglaló magyarok ötvössége. Magyar Ötvös 1989. jan. 5–8. lap.; *Uő.*: A honfoglaló magyarok művészete. Ungvár, s. a.

[76] *Révész László:* A karosi honfoglalás kori temetők. Miskolc 1996. 82–88.

[77] *Révész László:* A karosi... 133, 148.

[78] *Révész László:* A karosi... 131.

[79] *Révész László:* A karosi... 132.

[80] *Schulze-Dörrlamm, Mechthild:* Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken. JRGZM 35 (1988) 417–21.

[81] *Szőke Béla:* A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Bp. 1962. 59.

Szőke, Bálint).[82] A szaszanida művészeti hatás bizonyítása is elmaradt, illetve amikor a gondosabb összevetés megtörtént, kiderült, hogy másról van szó (lásd Hampel, majd Bálint véleményét). A feltételezett selyemszövet előképek a vártnak megfelelően a mai napig sem kerültek elő. Végül is a kelet-európai régióban a mai napig sem sikerült olyan régészeti művelődést találni, amelyben a tarsolylemezek körének közvetlen előzményei vagy párhuzamai fellelhetők lennének. A még távolabbi szogd kapcsolatoknak is hiába keressük az elvárásnak megfelelő bizonyítékait (Bálint). Ma is egyet kell értenünk Bartha Antal harminc évvel ezelőtti véleményével. „... bemutattuk a kézenfekvő párhuzamokat, ennek ellenére a X. századi fémművességünket nem sikerült „szó szerint" egyeztetni, azonosítani sem a kaukázusi, sem szlatovói műhelyek kifejező rendszerével, díszítőfogalmának nyelvével. Ugyanakkor minden szál... a Kazár Kaganátus területére vezetett."[83]

Szerintem az eddig rendelkezésünkre álló adatokból is új eredmények nyerhetők. Mindazok a jegyek, melyekkel az új feltevést bizonyítani óhajtjuk, a század eleje óta ismertek. A külföldi ásatások viszont olyan összehasonlító anyagot tártak elénk, melyek elődeinknek nem álltak rendelkezésére. Csak sorrendet kell változtatni: a művészeti tárgyak motívumainak eredetét kell keresnünk, legalábbis egyszerre többét, ha a teljességre nem is törekedhetünk.

Feltevésünk egyik fontos eleme a Pósta Béla által említett motívum, a tarcali tarsolylemez szegélydísze.[84] Egy hosszú szárú U betűre hasonlít, amelyen a szárvégek ékalakban visszahajlanak a szárak középvonalába, és ott osztóvonalként haladnak tovább. A vonal végét gyakran egy beütött pont vagy köröcske zárja. Egyszerűbb formájában a szárvégekhez közvetlenül kapcsolódik a következő egység, tehát félkörösen zárul a két szár, és középen egyszerű osztóval húzódik, amely azonban sohasem éri el a következő ívet. Ez a motívum, amely már Strzygowskinak is feltűnt,[85] legtöbbször szegélydíszként jelentkezik a tarsolylemezeken, a tarcalin kívül a rakamazin (3. kép),[86] és talán a legszebben a karosi II. temető 29-es sírjának tarsolylemezén.[87] Megtalálható a rakamazi szablya koptatóján,[88] a tiszasülyi szablya markolatborításán és keresztvasán,[89] a geszterédi szablya markolatgombján.[90] Már ezeken a tárgyakon is előfordult belső osztó indák tagolására. Ilyen szerepe van a tiszaberceli korongon (4. kép)[91] az állatalakos korongok farok-tagolásán (Aldebrő-Mocsáros,[92] Ibrány-Esbó halom,[93] Karos II (47. sír),[94] a szeghalmi csontzablán,[95] a berettyóújfalui övveret

[82] *László Gyula:* Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Bp. 1961. 10.; *Szőke Béla:* A honfoglaló... 78.

[83] *Bartha Antal:* A IX-X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. 145.

[84] *Pósta Béla:* Régészeti tanulmányok az Oroszföldön 159–60, 98. rajz.

[85] *Strzygowski, Josef:* Altai-Iran und Völkerwanderung. Leipzig 1917. 102, 193.

[86] *Dienes István:* A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. in: Uráli népek szerk. Hajdu Péter. Bp. 1975. 15. kép.

[87] *Révész László:* A karosi... 42, 147. t.

[88] *Dienes István:* A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik 19. kép.

[89] *Madaras László – Selmeczi László:* Tiszasüly-Éhhalom. in: Kiállítási katalógus. Bp. 1996. 293.

[90] *Fettich Nándor:* A honfoglaló magyarság fémművessége 47. t. l.

[91] *Csallány Dezső:* Ungarische Zierscheiben 298–99, Abb. 9.

[92] *Révész László:* Aldebrő-Mocsáros. in: Kiállítási katalógus Bp. 1996. 379.

[93] *Istvánovits Eszter:* 10–11. századi temető Ibrány-Esbó halmon. in: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. szerk. Wolf Mária – Révész László. Miskolc 1996. 35, 4. kép

[94] *Révész László:* A karosi... 65–66. t.

[95] *Nepper Ibolya:* Újabb honfoglalás kori temetők Biharban. in: Wolf – Révész 1996. 56.

indadíszítésén,[96] stb. Osztóvonal nélkül, már alig hasonlítva az eredeti motívumhoz, előfordul a törteli szarvasos szíjvég keretelésén,[97] a soltszentimrei nyereg jobb oldali kápalemezének szélén,[98] a karosi temető több szíjvégén (Révész pikkelymintának nevezi őket).[99]

Azonos minta a rövid életű abbaszida főváros, Szamarra ásatásánál került elő, és a falakat borító stukkólapok szegélydíszítésén gyakori. Legjobb párhuzamai közül a Herzfeld által No. 94-esnek nevezett mintát mutatjuk be (5. kép).[100] Előfordul azonban indák tagolására is (5. kép).[101] A kalifa palotájában festett-faragott fa gerendák is megmaradtak és a szegélyek festett díszei közt is előfordul.[102]

Hogy ez a szegélyminta hol és milyen anyagban született meg, számunkra nem túl fontos. Az bizonyos, hogy egy 8. századi perzsa selyem töredéken már feltűnik: egy ötszirmú palmetta szárának alulról való indításaként szív alakban veszi körül a leveleket,[103] akárcsak az anarcsi palmettacsokor szára alul ketté válva keretezi a mintát. Korai ábrázolása kőfaragványon is előfordul. A tak-i bostani egyik sziklafülkét keretezi, amelyben II. Khoszrau (591–628) lovasszobra, helyesebben domborműve látható.[104] Herzfeld a mintát a babérfüzér csoportba sorolta,[105] de elképzelhető, hogy kialakulásában az olyan indák is szerepet játszottak, mint amilyenek a jeruzsálemi sziklatemplom kupolájában is előfordulnak.[106] A szaszanida világtól távoli vidékek, és jóval későbbi idők művészei is átvették. Így megtaláljuk a turkesztáni sziklatemplomok falképein, pl. a közismert Qyzyl-i „tizenhat kardhordozó" barlang boltozatszegélyén.[107] Előfordul a Louvre híres Buchtegin szőnyegén (965. körül), ahol az elefántok lábát és ormányát e motívum alkotja, akár csak a magyar hajfonatkorongok állatainak farkát.[108] Sőt, a Nagy Károly sírjából kiemelt egyik bizánci selymen is ez a minta alkotja az elefánt ormányát.[109] Fémedényen is találkozunk ezzel a motívummal: a Freer Gallery of Art arany korsóján (6. kép) a medaillonok alsó felén is

[96] *Sőregi János:* A Déri Múzeum gyarapodása 1943-ban. Déri Múz. Évk. 1943–47. (1948) 8.

[97] *Pósta Béla:* A törteli magyar pogánykori leletek. Arch. Ért. 16. (1896) 30–39.

[98] *Hampel József:* Újabb tanulmányok 25. t. l.

[99] *Révész László:* A karosi... 111, II/50. sír, 144. t.

[100] *Herzfeld, Ernst:* Der Wandschmuck der Bauten von Samarra und seine Ornamentik. Berlin 1923. 34. t.

[101] *Herzfeld, Ernst:* Der Wandschmuck... Abb. 12, 40. t.

[102] *Herzfeld, Ernst:* Der Wandschmuck... Abb. 184. a.

[103] *Wilckens, Leonie von:* Mittelalterliche Seidenstoffe. Staatliche Museen zu Berlin, Kunstgewerbemuseum. Bestandkatalog XVIII. des Kunstgewerbemuseums. Berlin 1992. no. 14.

[104] *Herzfeld, Ernst:* Am Tor von Asien. Felsdenkmale aus Irans Heldenzeit. Berlin 1920, 36–37. t.

[105] *Herzfeld, Ernst:* Der Wandschmuck... 126.

[106] *Creswell, Keppel, Archibald, Cameron:* Early Muslim Architecture I. Oxford 1932. Fig. 90–96. stb. *Grabar, Oleg:* The shape of the Holy. Early Islamic Jerusalem. Princeton 1992. Fig. 31, 32, 35, 37 stb.

[107] *Grünwedel, Albert:* Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch-Turkistan. Berlin 1912. 108. kép. Más változat a Fig. 399-en, a Maya barlangban.

[108] *Pope, Arthur, Upham:* szerk. A Survey of Persian Art XII. London-New York 1967. 981. t.; *Talbot Rice, David:* Die Kunst des Islam. Berlin-Darmstadt-Wien 1967. 55–56. 49. kép; *Belenizki A. M. – Belous. D. W.;* Mittelasien, Kunst der Sogden. Leipzig 1980. 228.; *Belenizkij A. M. – Bentovič I. B.:* Iz istorii sredneaziatskogo šjolkotkačestva. Sovj. Arh. 1961:2. 66–78.

[109] *Lessing, Julius:* Der Elefantenstoff aus dem Reliquienschrein Karl des Grossen im Münster zu Aachen. Die Gewebesammlung des k. Kunstgewerbe-Musseums zu Berlin. Berlin 1907. 1–8.; *Talbot Rice, David:* Art of the Byzantine Era. London 1966. 92. kép

ez látható.[110] A korsócska peremén levő felirat szerint Bahtiyar ibn Muizzaddaula, Bujida emir (962–72) készíttette. Felbukkan a motívum egy 1100 körüli korán-lapon, tehát papíron, szintén keretelésben,[111] vagy szögletes formában 14. századi perzsa miniatúrán is.[112] Változata látható a kudesevai csésze fenekének keretelésén,[113] a kutemilski tál solymászának lova farhámján,[114] vagy a Malo-Anikovskajában 1959-ben talált 11. század végi, 12. század elejei ezüstkorsó hengeres nyakának alsó és felső szegélydíszében.[115] Ez utóbbi kapcsán Marsak azt tartja, hogy szamarrai jellegű szegély (eine in der Art von Samarra gearbeitete Borte) van rajta. Ezután meglepő módon azt írja, hogy ez a motívum a szamanida tárgyakra és nyilvánvaló magyar másolataikra is jellemző.[116] Az általunk felsorolt néhány párhuzam alapján is látható, hogy nincs semmi kényszerítő körülmény, amely a szamanidáktól, azaz Szogdiából való átvételt tenné kizárólagossá. Leginkább azért, mert Marsak nem mutat fel olyan 8–9. századi szogd emléket, amely mintaképül szolgálhatott volna a magyar ötvösök számára. S bár történeti adataink támogatnák e minta szogd vagy horezmi átadását, vagy szogd ötvösök magyar környezetben való foglalkoztatását, az ötvös motívum tökéletes formai párhuzamai inkább Szamarra felé vezetnek.

Szamarrában felület díszítésére egyetlen esetben alkalmazták: a kalifa palotájában, a hárem udvarának stukkó díszei közt fordult elő (165. ornamentika).[117] Kezdetlegesebb változata már a 8. század közepén feltűnik Khirbat al-Mafjarban, II. Valid (743–744) kalifa sivatagi palotájában, a tanácsterem stukkóin.[118]

Egy további keretdíszítő motívum a mindkét végén félkörösen lezárt ovális asztragaloszgyöngynek nevezett motívum. Belsejében osztóvonal húzódik, melynek végeit egy-egy kis köröcske zárja le (137. ornamentika).[119] Ez a keretelés nálunk nem fordul elő, de megvan felületdíszítő elemként pl. a Kolozsvár-Zápolya utcai 11. sír kis csonthengerének díszítésében (7. kép 1),[120] a szeghalmi (7. kép 2)[121] és sárrétudvari csont zablapálcákon.[122] Szamarrában keretelésen kívül felületdíszítésre is használták, még-

[110] *Grube, Ernst:* Welt des Islam. Gütersloh 1968.

[111] *Sarre, Friedrich – Martin, Fredrik, Robert:* Die Ausstellung von Meisterwerken muhammedanischer Kunst in München 1910. I. München 1912. 7. t.

[112] *Ettinghausen, Richard:* New Light on Early Animal Carpets. in: Aus dem Welt der islamischen Kunst. Festschrift Ernst Kühnel. Berlin 1959. 4–6. kép.

[113] *Marschak, Boris:* Silberschätze 120–21. kép; *Smirnov, Ja. I.:* Vostočnoje serebro. Atlas drevnej serebrjanoj i zolotoj posudi vostočnogo proizhoždenija. S. Peterburg 1909. No. 290.; *Fodor István:* Einige Beiträge 2. t. 1.

[114] *Marschak, Boris:* Silberschätze 119. kép; *Smirnov, Ja. I.:* Vostočnoje serebro No. 157.; *Fodor István:* Einige Beiträge 1. t. 2.

[115] *Darkevič, V. P.:* Hudožestvennij metall Vostoka VIII-XIII vv. Proisvedenija vostočnoj torevtiki na territorii Evropejskoj časti SSSR i Zauralja. Moszkva 1976. 30. No. 44. 32. t. 1.

[116] *Marschak, Boris:* Silberschätze 111.

[117] *Herzfeld, Ernst:* Der Wandschmuck Abb. 165.

[118] *Hamilton, Roy, William:* Khirbat al-Mafjar. An Arabian Mansion in the Jordan Walley. Oxford 1959. 52. t. 2.; Fig. 154.; *Petersen, Andrew:* Dictionary of Islamic Architecture. London-New York 1996. 147–49.

[119] *Herzfeld, Ernst:* Der Wandschmuck 50. t. Abb. 74, 84, 120.

[120] *László Gyula:* A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben 3. t. 13.; *Bóna István:* Dáciától Erdőelvéig. Erdély története I. szerk. Makkai László – Mócsy András. Bp. 1986. 39. t.

[121] *Darnay Kálmán:* Szeghalmi ásatásról. Arch. Ért. 25. (1905) 69. 3. kép; *Hampel József:* Újabb tanulmányok 29. t.

[122] *Nepper Ibolya:* Sárrétudvari-Hízóföld. Kiállítási katalógus 1996. 270.

pedig ruhaanyag mintának. Előfordul a belső tagoló vonal nélkül és az osztó vonallal együtt. Ez utóbbi alapszíne piros volt, melyen a körvonalak feketék, a minta belseje pedig szürke.[123] Más motívummal kombinálva is találkozunk vele.[124] Az újabb feltárásokon[125] talán majd előkerül önállóan, stukkómotívumként is. A kolozsvári csonthengeren speciális változata fordul elő: az osztóvonalak két végét háromszögű vésetek zárják. Ugyanilyen motívumot találunk Szamarrában is.[126] De nemcsak falfestésen és stukkó panelen, hanem fafaragásban is ránk maradt. A kairói Arab Múzeum egy deszka darabjának is ilyen szegélye van.[127] Továbbá az athéni Benaki Múzeum őriz egy gerenda maradványt, melynek szegélyén ezek az ovális asztragalosz gyöngyök sorakoznak.[128]

Hol a szaszanida, hol az arab, hol pedig a szogd művészetből származtatták kutatóink a palmettahálót. Elméletileg mindhárom forrás számításba jöhet. A hálós kompozíció kétségtelenül kedvelt a szaszanida korszakban, s egyik legszebb példáját a Kale i Kuhna-i oszlopfőn láthatjuk. A rombikus indaháló a galgóci tarsolylemez indájára hasonlít, a háló „szemeit" pedig különböző palmettacsokrok töltik ki.[129] De a szaszanida hagyományt mindenképpen áttételesen vehetjük számításba, hiszen kétszáz év választja el a honfoglaló magyarok 9. század végi művészetétől. Még akkor is, ha az arab hódítás után sokáig töretlenül fennmaradt. Az időköz csupán csökkenthető, de teljesen nem tekinthetünk el tőle.

A szogd művészet palmettahálóira Pendjikentből Voronina nyomán Fodor I. hozott példákat.[130] Számos ún. végtelen mintát később Belenickij mutatott be,[131] és ezek számát még gyarapítani lehetne. A szogd palmettaháló azonban inkább növényi részek, levelek egymás mellé helyezett soraiból jön létre, sőt gyakran geometrikus elemekből, melyek közén vannak leegyszerűsített növényi motívumok. Nem több ez, mint ami a Khirbat al-Mafjar-i Omajjad palota (739–744) falait borító stukkón látható.[132] De az afrasziabi hálómustra is, amelynek szenmurv vagy más állat alak a kitöltő eleme, és falfestmények ruhamintái közt maradt ránk, legfeljebb a hálószerkezetre bizonyíték.[133]

Igazi palmettahálóval az iraki Abbaszida-kori művészetben találkozunk, ill. annak kisugárzási területén. Vessük csak össze a karosi 2. temető 11. sírjában talált

---

[123] *Herzfeld, Ernst:* Die Malereien von Samarra. Berlin 1927. 80, 42. t. 9., 79–80. 42. t. 12. Herzfeld terminológiája: Astragalperlen, és Astragalperlen mit schwarzem Schlitz.

[124] *Herzfeld, Ernst:* Der Wandschmuck Abb. 126.

[125] *Petersen, Andrew:* Dictionary 249–51.

[126] *Herzfeld, Ernst:* Der Wandschmuck Abb. 138.

[127] *Herzfeld, Ernst:* Der Wandschmuck Abb. 57.

[128] The Arts of Islam. Hayward Gallery. The Arts Council of Great Britain 1976. No. 659.

[129] *Herzfeld, Ernst:* Am Tor von Asien 60. t.

[130] *Fodor István:* Einige Beiträge 67.

[131] *Belenickij, A. M. – Bentovič, I. B. – Bolšakov, O. G.:* Srednevekovij gorod Srednej Azii. Leningrád 1973. 61. 62. ábra.

[132] *Hamilton, Roy, Wiliam:* Khirbat al-Mafjar fig. 146. 48. t. 1. A romok gazdag stukkó díszei nemcsak palmettát, hanem rozettákat és más fontos díszítő elemeket is ábrázolnak, melyeket a honfoglalás kori fémművességünkben viszontlátunk.

[133] *Albaum, L. I. – Brentjes, Burchardt:* Wächter des Goldes. Berlin 1972. 158. kép; *Albaum, L. I.* Živopis Afrasiaba. Taskent 1975. 6. t., 65. t.; *Belenizki, A. M. – Belous, D. W.:* Mittelasien, Kunst der Sogden. Leipzig 1980. 14.

szablya díszítését a kairói Arab Múzeum 9. századi faragott fa paneljével. A rombikus mezőket alkotó kígyózó indák szervesen kapcsolódnak a félpalmettákkal, ill. palmetta levelekkel (8. kép).[134] Ugyanez a díszítés előfordul a kairuani Sidi Okba vagy Nagymecset mimbarjának egyik fa paneljén,[135] és Ettinghausen nyomán László Gy. is bemutat egy hasonló mustrát egy 10. századi szíriai Korán-díszről.[136]

A Freer Gallery of Art aranykorsóján látható palmettaháló is jelzi, hogy a fémművességben is megvolt ez a díszítés (6. kép), amely a tarsolylemezek hálómustrájához hasonló. Még meglepőbb azonban a kairuáni Nagymecset, a Sidi Okba mihrabjának márvány burkolata. A faragott márvány paneleket 11. század eleji forrás szerint Bagdadból hozták, a mihrab külső szegélyét borító csempékhez, és a mimbar faragott fa paneljeihez hasonlóan.[137] A mecset a 9. század elején épült, de 856–63 között bővítették, díszítették. Valószínűleg ekkor, 862–63-ban került helyére a márvány falborítás. A panelek között van olyan (felülről második sor, bal és jobb 3. panel), amely a nagykörűi veretek mintáját alkalmazza hálóban. A harmadik sor két paneljén pedig ötlevelű palmettákat faragtak rombuszhálóba. Mindegyiknél meglepőbb a felülről második sor bal 2. panelje, amely központos szerkezetű tarsolylemezeink párhuzama (9. kép). A hosszanti tengely első és második harmadán egy-egy előreugró kőrózsa van, ezekből indul ki és tart a sarkok felé a palmetták indája és a levelek minden felületet kitöltő hálója. A szerkesztés itt tapasztalt példái tehát újra kérdésessé teszik a tarsolylemezek tipológiájának eddig felvázolt sémáit. Talán ez az a pillanat, amikor egy műhely mesterei önálló tevékenységbe kezdenek, de egymástól távol levő földrajzi tájakon. Az arabeszk kialakulásának kezdő időpontjában szétvándorolt mesterek önállóan folytatják tevékenységüket, és virágoztatnak fel közös gyökerű, de mégis jól körülhatárolható etnikus csoportokat jellemző műhelyeket.

A későbbi időből, a 11. század végéről való egy moszuli mecset lábazati burkolásának kőlapja. Ezen a honfoglalás kori palmettás háló legközvetlenebb párhuzamát láthatjuk (10. kép b).[138] A honfoglalás kori palmetták legközelebbi, szinte tökéletes párhuzamát azonban a szír keresztény Mar Behnam kolostor ajtókeretén fedeztem fel. A Moszultól DK-re fekvő 13. századi kolostor díszítése keresztény és arab elemeket ötvöz. Az egyik ajtókereten szalagfonattal egymáshoz kapcsolt fülkékben püspökök és „arabeszk díszes keresztek" váltakoznak. Helyesebben a kereszt szárai felfelé pödörödő háromlevelű palmettában végződnek (10. kép a.), melyeknek rokon hazai vál-

---

[134] *Révész László:* A karosi... 19. t.; *Strzygowski, Josef:* Mschatta II. Kunstwissenschaftliche Untersuchung. Jahrbuch der k. preussischen Kunstsammlungen 25. (1904) 321–22, 94. ábra; *Herz, Max:* A descriptiv Catalogue of the Objects exhibited in the National Museum of Arab Art. Cairo 1907. 108–109, fig. 25.; *Herz Miksa Bey:* Az iszlám művészete. In: Beöthy Zsolt szerk. A művészetek története II. Bp. 1907. 127. kép. The Arts of Islam. Hayward Gallery No. 434.; *Herzfeld, Ernst:* Der Wandschmuck 98. t.; *Sourdel-Thomine, Janine – Spuler, Bertold:* Die Kunst des Islam. Propyläen Kunstgeschichte 4. Berlin 1973. 236–37. No. 146. a-b.

[135] *Dimand, Maurice:* Studies in Islamic Ornament I. Ars Isl. 4. (1937) 300.: *Strzygowski, Josef:* Altai-Iran und Völkerwanderung Abb. 166, Abb. 170. IV. sor.

[136] *László Gyula:* A népvándorláskor művészete Magyarországon 63. 33. kép; *Ettinghausen, Richard:* La peinture arabe. Skira. 1962. 168.

[137] *Creswell, K. Archibald, Cameron:* A Short Account of Early Muslim Architecture. Harmondsworth 1958. 296–98. 61. t., 62. t. b.

[138] *Talbot Rice, David:* Die Kunst des Islam Abb. 95.

tozatai a Tiszavasvári Aranykerti táblából vagy az anarcsi korongról jól ismertek.[139] A szeldzsuk törökök magukhoz nagyon közelállónak érezték e motívumokat, és meglepő gazdagságban jelentkezik náluk a palmettás díszítés és annak hálós változata is (Sivas, Karaman, Konya stb.).[140] Az már csak természetes, hogy a végtelen palmettaháló mustráját a bizánci művészet is átvette. A párizsi Chrisostomos-kéziratban a császárnő ruháját háromlevelű palmetták hálója díszíti.[141]

A honfoglalás kori palmetták leveleinek, vagy a szárak belsejében jellegzetes díszítő elem található, egy térkitöltő vonal, melynek végén 1–3 kis köröcske vagy pont van beütve. E motívumra először Hampel hívta fel a figyelmet, a tengely irányjelzőjének tartotta.[142] Majd Fettich N.,[143] Alföldi A.[144] és Fodor I. említette, utóbbi B. Marsak nyomán etnikus szerepet tulajdonítva neki. Marsak és Fodor a későbbiekben is fenntartották nézetüket,[145] bár V. P. Darkevics[146] már 1976-ban figyelmeztetett arra, hogy Marsak bizonyos motívumokat abszolutizált. Ilyen a három ponttal lezárt térkitöltő vonal, melyet szogd etnikus jegynek vélt.

Ez a motívum valóban rendkívül kedvelt a szaszanida és korai iszlám művészetben. A sima felületek kitöltésére, és így tagolására, a főbb vonalak kiemelésére használták. Ez a vonal előfordulhat magában, és a végén egy vagy három ponttal, köröcskével. Utóbbi esetben a vonal közepénél vagy első harmadának két oldalán vannak a köröcskék. De a pontok és kis körök állhatnak magukban is, hármas vagy többes csoportban is. Az egy ponttal záródó vonal már az astanai (Kelet-Turkesztán) temető egyik sírjában, halotti selyem szemfedő perzsa mintái között is előfordul (7. sz. eleje).[147]

A köröcskével lezárt vonal szív alakú motívumok külső kísérőjeként is előfordul, szintén 7. századi, valószínűleg egyiptomi selymen.[148] Hasonló szív alakú elemekből alkotott keretben a szív mindkét felében egy-egy vonal végén Khirbat al-Mafjarban, stukkó panelen és kőfaragványon is megtaláljuk.[149] Az oxusi kincs egyik posztszaszanida táljának keretében már a három ponttal díszített változat látható.[150] Míg az

---

[139] *Herzfeld, Ernst:* Die Malereien von Samarra 87, Abb. 64.; *Dienes István:* A Felső-Tisza vidék a X. században. in: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. szerk. Entz Géza. Bp. 1986. 104, 45. kép; *Hampel József:* Újabb tanulmányok 101.

[140] *Itzkowitz, Norman:* The Ottoman Empire. in: Lewis, Bernard. ed. The World of Islam. London 1976. 287. fig. 7.: Sivas, a Gök medresze minaretjének kőfaragványán levő hálómustra, lábazati kőfaragványok Karamanban, párkányok Konyában stb.

[141] *Falke, Otto von:* Kunstgeschichte der Seidenweberei II. Berlin 1913. Abb. 224.

[142] *Hampel József:* MHK 812.; *Uő.:* Ornamentika a honfoglalási kor emlékein 112.

[143] *Fettich Nándor:* A honfoglaló magyarság fémművessége 74, 78.

[144] *Alföldi, András:* Die Goldkanne von St-Maurice d'Agaune. Zeitschr. für Schweizerische Arch u. Kunstgeschichte 10 (1948–49) 21.

[145] *Fodor István:* Einige Beiträge 66–67.; *Uő.:* Leletek Magna Hungáriától Etelközig 58.; *Uő.:* Kiállítási katalógus, Budapest 1996. 33–34.; *Maršak, Boris:* Sogdijskoje serebro 42, 55. *Marsak* később megismétli e véleményét, s ezen motívumazonosság alapján kapcsolja össze a szogd és magyar fémművességet: Silberschätze 52, 99.

[146] *Darkevič, V. P.:* Hudožestvennij metall Vostoka 62, 87, 91.

[147] *Benkő Mihály:* Halotti maszk és sírobolus. Ant. Tan. 33 (1987–88) 1990. 180. 7. kép

[148] *Talbot Rice, David:* Art of the Byzantine Era. 33, 22. kép: A kölni Szt. Orsolya templom egyik sírjából való selymen, kerek keretben.

[149] *Hamilton, Roy, William:* Khirbat al-Mafjar 212–13, 43. t. 2, 33. t., fig. 156.

[150] *Dalton, O. M.:* The Treasure of the Oxus. London 1926. 66., 40. t.; *Barrett, Douglas:* Islamic Metalwork in the British Museum. London 1949. 1. t.

oxusi kincs tálján három vonal osztja a belső teret, a Tomiz-i kincs tálján a keret szív-elemeiben 2–2 vonalkán található a 3–3 köröcske. A tálat 7–8. századi iráni készítménynek tartja Darkevics.[151] Hasonlóképpen három ponttal záruló vonalak díszítik az Ermitázs egyik későszaszanida táljának keretelését is.[152] Kőfaragványon 8. századi szíriai oszlopfőkön bukkan fel,[153] majd rendkívül gyakran Szamarrában különböző variációkban, stukkón és faragott gerendákon.[154] A sor folytatható a szamarrai hatást mutató emlékekkel: a Benaki Múzeum (Athén) kufi feliratos fa frizén, amelyet 10–11. századi Fatimida munkának tartanak, a kairói al-Ahzar mecsetben az imaterem kiblafal stukkóján (10. sz.),[156] sőt a távoli Isfahan-i Nagymecsetben is, a déli kupola pillérpárja feletti stukkón.[157] Végül e motívum felhasználásának utolsó állomása a nyugat-európai miniatúra festészet, ahová a kufikus írás utánzásával, de csak ornamentika szerepben ismét feltűnnek a kis köröcskék, néha térkitöltő vonalak végén is.[158]

A párhuzamokat ez esetben is tovább lehetne sorolni, de az eddigiekből is látható, nem valami speciális szogd és magyar sajátosságról van szó. Így nincs is etnikus jellege. Legfeljebb más jegyekkel együtt lehet érdekes a feltűnése.

A magyar emlékeken a legkorábban a szubbotici lelet övveretein fordul elő, a keretelés pálcatagjain 1–1 ponttal lezárt rövid vonal formájában, és az emberalakok vállánál, a ruharedők ábrázolására.[159] Ez a forma, tehát a vonal végébe beütött pont a szogd edényeken is megtalálható, a Marsak-féle A iskola 8. századi füles bögréin (mégis a B iskolával rokonítja a magyar emlékeket!). A három köröcskével lezárt vonal oly gyakori hazai emlékeinken, hogy nem is érdemes egyenként felsorolni mindet (zempléni csésze, kiskunfélegyházi, szolyvai, tarcali tarsolylemezek, tiszavasvári csüngők stb.). Ez a változat a Marsak-féle B iskolára jellemző. Ezen kívül gyakori nálunk az egy köröcskével lezárt vonal és a magában álló köröcske vagy ezek sora is (beregszászi süvegvég, rakamazi szablya és tarsolylemez, a karosi és galgóci tarsolylemezek stb.).

Egy kevésbé gyakori, de azért jellegzetes díszítő motívum a palmettalevelek belsejében levő félkörre állított vonal is. B. Marsak szerint ez az egyik összekötő kapocs a honfoglaló magyar fémművesség és az utemilski tál között. Ez utóbbin a

---

[151] *Darkevič, V. P.:* Hudožesvennij metall Vostoka No. 61. 36–38. 1. t. Darkevič egyik párhuzama a Qasr el-Heir el-Gharbi-i 8. századi Omajjad erőd kaputornyának stukkódíszei között fordul elő, de ott „szívekben" csak 2–2 pont van. Ugyan itt a levelek és rozetták felületét is beszúrt pontok tagolják. *Schlumberger, Daniel:* Les fouilles de Qasr el-Heir el Gharbi (1936–1938). Syria 20. (1939) 44. t. 1., 47. t. 4.

[152] *Trever, K. V. – Lukonin, V. G.:* Sasanidskoje serebro. Sobranije Gossudarstvennogo Ermitaža. Hudožestvennaja kultura Irana III-VIII vekov. Moszkva 1987. 106. t.: szárnyas ragadozó hátán furulyás nővel

[153] *Diamand, Maurice:* Studies in Islamic Ornament I. fig. 45–46.

[154] *Herzfeld, Ernst:* Der Wandschmuck Abb. 159, 160, 198, 152 (faragott fa), Abb. 138. (levelek belsejében), Abb. 139. (indaszárak közt).

[155] The Arts of Islam. Hayward Gallery No. 659.

[156] *Sourdel-Thomine, Janine – Spuler, Bertold:* Die Kunst des Islam. Abb. 166–67.

[157] *Grabar, Oleg:* The Great Mosque of Isfahan. London 1990. 25. kép.

[158] *Erdmann, Kurt:* Arabische Schriftzeichen als Ornamente in der abendländischen Kunst des Mittelalters. Abhandlungen der Geistes- u. Soz. wissenschaftlichen Klasse. Jahrg. 1953. No. 9. Wiesbaden. 95. kép. 507. 1.

[159] *Bokij. N. M. – Pletnyova, S. A.:* Zahoronénije sem'i voina-kočovnika X v. v bassejne Ingula. Sovj. Arh. 1988/2. 5–6. kép 1., 6.

ló lábai alatt és feje felett levő félpalmetták belsejében látható.[160] A magyar anyagból példaként említhetjük a bezdédi tarsolylemez alsó háromlevelű palmettáját (11. kép),[161] a szeged-királyhalmi csat lemezét,[162] a budapest-farkasréti tarsolyvereteket,[163] de többnyire keretmotívummá egyszerűsödött (tiszasülyi szablya, tiszaeszlár-bashalmi 1. temető csatja,[164] az aldebrői korong stb.), vagy a levéltövek összefogó pántjainak alapjaivá lett (galgóci, tarcali tarsolylemezek stb.). A motívum eredete a keleti selymekig követhető. Így a kölni Szt. Orsolya templom egyik sírjából való selyemmaradványon a medaillonok keretében a szív-sor belsejében látható.[165] Maga a selyem valószínűleg egyiptomi és 7. századi. Szamarrában számos stukkón önállóan fordul elő, pl. csepp alakú motívumon belül (11. kép b.), tulipán alakú díszítés középvonalaként, díszítőelemek összekapcsolásánál stb.[166]

Hasonlóképpen Szamarrában találjuk meg a levélszárak és levelek indításánál levő félkör alakú rovátkolt sáv párhuzamait. A különbség annyi, hogy a magyar fémtárgyak rovátkolása sűrű, míg ugyanez a motívum a stukkón ritkásabb és kis négyszögek sorának hat.[167]

A magyar palmetták talán legjellegzetesebb sajátossága a Fettich által satírozásnak nevezett díszítés, a szélek, esetenként a belső mezők rovátkolása.[168] Ezt a jellegzetességet azonban már Hampel (1904) és Alföldi A. is kiemelte. Alföldi ráadásul Fehér Gézát követve azt is észrevette, hogy a preszlávi csempén levő palmettalevelek is „sraffozott" díszítésűek, ugyanúgy mint pl. a geszterédi szablyán láthatók. Valószínűleg ráhibázott eredetükre is. A mintaképet a szaszanida díszítőművészetben látja, a magyar és óbolgár (Bulgáriában prabalgar) palmetták közös forrását pedig a korai iszlám művészetben. Magyarországon az izmaeliták és kálizok szerepét hangsúlyozta elterjesztésükben.[169]

A szaszanida művészetben azonban a „satírozás" nagyon ritka, és jellege is más. Pl. a pavlovkai korsón az „életfán",[170] vagy e korsó nyakán levő gallér szegélymotívumán. Gyakrabban fordul elő a 8. századi szogd (mervi) ezüstedényeken, a Marsak-féle A iskola alkotásain (pedig a B iskola készítményein várhatnánk). Ezek többnyire lótuszbimbónak nevezett, a keretből kinövő ornamenseken jelennek meg (Sludka, Kytmanova), vagy

---

[160] *Marschak, Boris:* Silberschätze 119. kép és 99. l.

[161] *Fettich Nándor:* A honfoglaló magyarság fémművessége 49. t.

[162] *Hampel József:* Ornamentika a honfoglalási kor emlékein 112, 122.

[163] *Dienes István:* Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről. Fol. Arch. 24. (1973) 186–87. 3–4. ábra.

[164] *Dienes István:* Un cimetière de hongrois conquerants a Bashalom. Acta ArchHung 7. (1956) 62. t. 2.

[165] *Talbot Rice, David:* Art of the Byzantine Era. 33. 22. kép.

[166] *Herzfeld, Ernst:* Der Wandschmuck 54. t. Orn. 140, 73. t. Orn. 210., 81. t. Orn. 230., 80. t. Orn. 225., 223. kép Orn. 220. stb.

[167] *Herzfeld, Ernst:* Der Wandschmuck 60. t. Orn. 162., 26. t. Orn. 72., 56. t. Orn. 158., 59. t. Orn. 156.

[168] *Fettich Nándor:* A honfoglaló magyarság fémművessége 87.

[169] *Alföldi András:* Die Goldkanne von St-Maurice d'Agaune 21.; A bulgáriai és magyar palmetták rokonságát Fehér Géza mutatta be: *Fehér Géza – Göllner Aladár:* Ungarn und Bulgaren. Bp. Officina 1942. 19, 12. kép.; *Fehér Géza:* A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik. Arch. Hung. 7. (1931) 135–36. fig. 92.

[170] *Trever, K. V. – Lukonin, V. G.:* Sasanidskoje Serebro 54–55. t.

kifejlett bimbó sziromlevélkéin (Tomys), esetleg kacsos levelek szegélyén, belső sávjain (Gutova, Polowodowo).[171]

Jól keltezhetőek a szamarrai építkezések kezdő szakaszára, a 840-es évek elejére a kalifa palotájának festett fagerendáin levő indás díszítések. A 187 a számú díszítés háromfelé nyíló sárga virágot ábrázol. Keretelése piros és rovátkolt. E kerethez jobbról és balról két-két hosszúkás sziromlevél csatlakozik, amelyek alapszíne rózsaszín, bennük piros sávval, de a szegélyük fehéressárga, melyen szürke vonalkázás van.[172] A levelek festésmódja egymagában is arra utal, hogy színes selymek lehettek a minták. Ezen felül a rovátkolás kétségtelen jelenléte azt mutatja, hogy a szöveteken a palmetták külső sávját csak színekkel érzékeltethették, falfestésben azonban rovátkolással is jelezték a felület egyhangúságának megbontását. A fémművességben ez természetes módon került utánzásra. Szamarrában azonban nagyon ritkán fordult elő a rovátkolás. A stukkókon alig találkozunk vele, bár pl. a XIII. sz. ház 11. szobájának rombuszhálós falán a növényi ornamentikán szabályszerűen alkalmazták.[173] A 219. sz. ornamensen a szamárhátívet alkotó elnyúlt levelek szegélyét szintén rovátkolták, és a 231. ornamentikán is előfordul, főleg a levelek felületének élénkítésére.[174] Szamarra művészeti körében, a kairói Ibn Tulun mecsetben is az árkádívek belső stukkóin találkozunk vele. A minta egymást metsző köreinek íveibe félpalmettákat foglaltak, és ezeknek szegélye rovátkolt. Ugyanitt a négyzetek és rombuszok hálójának belsejében egymással szemben álló levelek szegélye is sraffozott.[175] Mindez arra mutat, hogy e díszítésmód viszonylag későn alakult ki és terjedt el. Amíg a stukkókat faragták, kevésbé volt divatos, később, az öntött panelek készítésekor már nagyon aprólékos munka lett volna a rovátkolás. A fémben való utánzás is csak a honfoglaló magyaroknál vált alapvető motívummá, a 10. században. Ezért talán ez a legjellegzetesebb sajátossága a magyar ornamentális díszítésnek, a tarsolylemezek körében.

Hol és mikor alakult ki e jellegzetes művészet, amelynek most néhány jellegzetes motívumát megismertük? Első pillanatra úgy látszik, hogy a mai Ukrajna területén, a magyar honfoglalást megelőzően, hiszen már legkorábbi sírleleteinkben is találkozunk vele. Ha azonban pontosabb válaszra várunk, akkor meg kell vizsgálni azokat a rokon leleteket, amelyeket honfoglalás kori emlékeink legközelebbi párhuzamaiként szoktunk számba venni. A kijevi Tizedes templom (Desjatinnaja cerkov) alatti pogány temetőből származó 108. sír összességében is az egyik legközelebbi rokona a Felső-Tisza vidéki leleteknek. Nagy levél alakú szügyelővereteinek méretre és díszítésre nézve is Bodrogszerdahelyen találjuk meg párját. A sírban talált kétélű kard markolatát palmettahálóval díszített ezüstlemez borítja. A palmetták azonban jelentős mértékben eltérnek a Kárpát-medencei, 10. századi palmettáktól. A háromfelé hajló levelek közül a két szélső maga is három-három ívű, és nem széleik, hanem a belső mezők egy része rovátkolt. A körvonalak azonban kettősek. A középső levél álló fűzfalevél alakú,

[171] *Marschak, Boris:* Silberschätze 26, 22–23, 27–28. kép, 20–21. kép. 24. kép. A csészéket tipológiai alapon keltezi a 8. század első felétől a 8. század végéig, s ez semmivel sem biztosabb, mint amilyenek a magyar tarsolylemezek esetében is készültek.

[172] *Herzfeld, Ernst:* Der Wandschmuck 134, Orn. 187. a., 67. t.

[173] *Herzfeld, Ernst:* Der Wandschmuck 7. t.

[174] *Herzfeld, Ernst:* Der Wandschmuck 72. t.,. 75–77. t., 82. t.

[175] *Creswell, K. Archibald, Cameron:* Architecture. in: The Encyclopaedia of Islam I. 1960. 24. a-b. t.

és belső mezeje a levél erezetét utánzóan vonalkázott.[176] A sírlelet mintegy 40 db pénzéből csak hatnak jegyezték fel kibocsátóját. Valamennyi dirhem volt, és a legkésőbbi veretek Nasr ibn Ahmed (914–34) szamanida emir pénzei. Fettich N. szerint nagyjából egyidejű a benepusztai sírral.[177]

A másik gyakran idézett párhuzam a két csernigovi ivókürt. Különösen a kisebbik kürt száját borító ezüstlemez palmettahálóját szokták analógiaként emlegetni (Fettich, László). A kürtök növényi mintázata azonban közelebb áll a kijevi kard palmettáihoz, mint a Kárpát-medencei tarsolylemezek mintázatához. Ez megmutatkozik a félpalmetták hármas tagozásában, ami a hazai anyagban csak elvétve jelentkezik (szolyvai tarsolylemez felső palmettái), a palmettalevelek és indák keskeny szegélyének ürességében, szemben a belső mező rovátkolásával, és a rovátkolás módjában, amely a kijevi kardon és a kisebbik kürt palmettalevelein is széltől szélig ívelő, szemben a hazai párhuzamos, rövid, egyenes szakaszokból álló rovátkolással.[178] A nagyobbik ivókürt ötös és hétlevelű zárt palmettái a tarsolylemezeken már hiányoznak (csak veretekről ismertek, pl. Berettyóújfalu), de megvannak a 8. századi toreutika palmettás díszei között. Ott viszont hiányzik a rovátkolás, ami a csernigovi kürtön már jelentkezik a levélszegélyeken.

A Csornaja Mogila három hamvasztott sírjában három solidust találtak. Egyet a halom feltöltésében, és kettőt a hamvakat és mellékleteket tartalmazó szinten. Ezek 7. Konstantin és fia II. Romanos pénzei voltak (945–59).[179]

A Csernigov melletti halmos temetők közül a Berjozki határrészben levő anyaga kapcsolódik szorosan a honfoglaló magyarokéhoz. A teljes közlés a szokásos módon történt meg (minta darabokkal).[180] A 16. kurgánnak egy más szempontú vizsgálathoz kiválasztott szügyelő lemezei (csörgők) kétségkívül a palmettás ízlést tükrözik. A háttér kerek poncokkal van kitöltve, a palmettaleveleken azonban nincs rovátkolás. A levélbelsőt a tengelyben levő kis vonalak és a végeiken levő köröcskék tagolják, helyenként keresztpánttal, melyen szintén hiányzik a rovátkolás. A sírleleteket kizárólag stíluskritikai módszerrel (a magyar leletek alapján) a 10. század közepére keltezik.[181]

E keltezést azonban egyéb Csernigov környéki emlékek is támogatják. A Csernigovtól 15 km-re fekvő Sesztovica-i 18., 42., és 145. kurgánok leletei szintén tartalmaznak szügyelőre való csörgős lemezeket. De csak formailag azonosak a Berjozki

[176] *Fettich Nándor:* A honfoglaló magyarság fémművessége 39–40. t.; *Karger, M. K.:* Drevnij Kiev I. Moszkva-Leningrád 1958. 170–71, XIII-XIV. t. A kardot egy kiállítást követően Budapesten 1990-ben restaurálták, és ekkori állapotát mutatja természetes méretben a Bécsben is bemutatott kiállítás katalógusa: Gold aus Kiev. ed. Wilfried Seipel. Bécs 1993. A magyar kiállítás katalógusa nem jelent meg. A kard színes fényképét csak feles méretben közli *Fodor I.:* Leletek Magna Hungariától Etelközig 2. t.

[177] *Fettich Nándor:* A honfoglaló magyarság fémművessége 72.

[178] *Fettich Nándor:* A honfoglaló magyarság fémművessége 87.: szintén kiemeli a kijevi kard és a kisebbik csernigovi ivókürt palmettáinak rokonságát és kapcsolatukat a szolyvai tarsolylemezzel, de más szempontokat vesz tekintetbe. Közös szempontunk a belső mezők rovátkolása (satírozása). Fettich számára ez a jellegzetesség is összekötő kapocs volt a normann fémművességhez.

[179] *Ribakov, B. A.:* Drevnosti Černigova. MIA 11. (1949) 28–29.; *Kropotkin, V. V.:* Kladi vizantijskih monet na territorii SSSR. SAI E4–4 (Moszkva 1962). 38. No. 289.

[180] *Blifeld, David, Isakovič:* Drevnoruskij mogilnik v Černigovi. Arh (Kiev) 18. (1965) 105–37.

[181] *Orlov, R. S.:* Srednedneprovskaja tradicija hudožestvennoj metalloobrabotki v X-XI vv. in: Kul'tura i iskusstvo srednevekovogo goroda. szerk. Rusanova I. P. Moszkva 1984. 32–52.

határrészben talált csüngőkkel. Mintájuk más, ill. díszítetlen (42. kurgán). Keltezésüket a 10. század elejéről való szamanida dirhemek biztosítják a 10. század első harmadára, ill. felére. Azaz egykorúak a magyarországi leletekkel.[182]

A Csernigov közelében, a Dnyeper mellett fekvő Tabaevkán, szintén halomsírban (2. kurgán) találták a lószerszám díszítésére szolgáló nagy levél alakú csüngőket-csörgőket. A nagyobbik (kb. 14 cm magas) lemez kidolgozásra viszonylag közel áll a honfoglalás kori magyar lemezek felületdíszítéséhez: a háttér köralakú poncokkal sűrűn kitöltött, az indák és levelek széle rovátkolt, a középvonalban megvan a köröcskével lezárt vonal. A palmetták azonban egészen más alakúak, kampós csőrű madárra emlékeztetnek. A kisebb lemezek (szintén csörgők) levélmotívumai pedig három vízszintes sávot alkotva kanyarognak és pödörödnek a poncolt háttéren (kissé emlékeztetve a törökkanizsai korong leveleire). A levelek a kettős vonalú keretelésen kívül díszítetlenek, csak a bimbók belsejében láthatjuk a körrel lezárt vonalat. Korukat, a berjozki kurgánokhoz hasonlóan, Orlov a 950-es évekre teszi.[183] A tabajevkai díszítés ugyan hasonlít a törökkanizsai korong szélein körbeforgó négy levélre, de a megformálás és a kompozíció teljesen idegen a hazai anyagban.[184]

A felsorolt leletek többnyire halmos temetőkből és hamvasztásos temetkezésekből származnak. Az orosz kutatás a druzsinához, a fejedelmek kíséretének katonáihoz kapcsolta e temetőket.[185] Etnikumuk szerint lehetnek szlávok, skandinávok (varégek), esetleg magyarok is, bár a temetkezési szokások e feltételezést alig támogatják.

Négy további lelőhely anyagát szokták a magyarokkal kapcsolatba hozni. A régebben ismertek közé tartoznak a halicsi (Krylos) halomsírok. Az 1. sz. halomban vékony aranylemez övdíszek voltak, négydudoros fejű aranygyűrű és arany hajkarika kíséretében. Az övvereteket a rovátkolás a tarsolylemezek palmettáival rokonítja. A legszembetűnőbb lelet egy korbácsnyélnek mondott ezüst kupak vagy tok volt, amely leginkább a szablyamarkolatok vagy hüvelyvégek díszítésére hasonlít. Mivel a sírleletben nem volt szablya, így funkciója kérdéses marad. Az ezüst színében előtűnő, kétoldalra hajló inda rovátkolt szélű félpalmettákban végződik. Az inda belseje rovátkolt gyűrűkkel és köröcskével lezárt vonallal tagolt. A háttér aranyozott. A minta egyedi, a megoldás módja tipikusan magyar.[186] Keltezését a magyarországi leletek alapján végezték el, és a 10. század elejében jelölték meg. A területen „stratégiai" jelentősége miatt régészeti kutatást nem lehetett végezni.

A második lelet, ill. lelőhely Jelizavetgrád, ahol számunkra ismeretlen körülmények között került elő egy virágbimbós díszű, aranyozott ezüst övveretkészlet.

---

[182] *Blifeld, D. I.:* Davnoruski pamjatki Šestovici. Kiev 1977. 4. t. (18. sír), 11. t. (42. sír), 37. t. (145. sír). A 18. sír csüngője hasonlít legjobban a tabajevkaira, de a sír hamvasztásos volt, i. m. 121. A 42. sír csontvázas temetkezés volt, skandináv jellegű mellékletekkel, egész lóval, a 145. halomban hamvasztásos és csontvázas temetkezés is volt, i. m. 94.

[183] *Orlov, R. S.:* Srednedneprovskaja tradicija 36–37, 3–4. kép.

[184] *Hampel József:* Újabb hazai leletek az avar uralom korából. Arch. Ért 20. (1900) 115–16.; *Dienes István:* A honfoglaló magyarok 41. kép.

[185] *Sedov, V. V.:* Vostočnye slavjane v VI-XIII vv. Arheologija SSSR v 20 tomah, Moszkva 1982. 248–56.

[186] *Pasternak, Jaroslav:* A krylosi (galíciai) magyar sírleletek. in: *Fettich Nándor:* A honfoglaló magyarság fémművessége 137–41. 135. t. 4–5. 20. kép.

Hazai párhuzamai a szerencsi, szeredi, budapest-farkasréti és sárfői leletben lelhetők fel.[187] Nem a tarsolylemezek köréhez, hanem egy archaikusabb csoporthoz tartoznak.

Hasonlóképpen archaikusabb réteget képvisel a szubbotici kiscsaládi temető három sírja.[188]

A negyedik lelet a veszelovoi tarsolylemez, amely egy ősmári (cseremisz) temető hamvasztásos sírjából került elő.[189] A földrajzi távolság ellenére is ehhez kapcsolódik a mordvin földi Krjukovo-kuzsnovoi temető több sírja, melyekben honfoglalás kori sírjaink veretes öveinek hasonmásai kerültek elő (Karancslapujtő – Krjukovo-Kuzsnovo 505. sír, Ókécske – Krjukovo-Kuzsnovo 256. sír).[190] A szoros kapcsolatok alapján kétségtelen, hogy e leletek egyidejűek a hazaiakkal, mind a készítési, mind az eltemetési idejükre nézve. Ugyanaz a műhely látta el a levédiai magyarokat, akik már a Kárpát-medencében temetkeztek, és a rokon népeket is, a 9. század végén. A Volgától messzebb, keletebbre fekvő lelőhelyek már más művészeti körhöz tartoznak (Magna Bulgaria).

Ritkán szokták számításba venni a Duna melletti Bulgária leleteit, pedig ott is egyre gyarapodik a hasonmás vagy rokon leletek száma. A kapcsolatok felderítésében elévülhetetlen érdemei vannak Fehér Gézának. Ő mutatott először rá a két nép 10. századi kultúrájának rokon elemeire. De nemcsak az övveretek hasonmás darabjai jelzik a szoros kapcsolatokat (Nagykörű-Szolnok-Strázsahalom-Jakimovo-Rusze/ Ruszcsuk, Kecel-Rusze/ Ruszcsuk-Jakimovo,[191] Nagykőrös-Preszláv).[192] Ha lehet még izgalmasabbak azok a leletek, amelyek a tarsolylemezek művészeti körével rokoníthatók. Egy részük még az 1920-as évek végén (1928–30, Krastju Mijatev ásatásai) került elő, és már Fehér Géza felfigyelt rájuk. Ezek a preszlávi kerek templom és a közeli Patlejna (Szt. Pantaleon) templom színes csempéi voltak, amelyek helyi anyagból, helyben (Patlejna, Tuzlalak), de keleti stílusban készültek.[193] Keltezésük Patlejnában a 9. század vége, és Preszlávban a 10. század eleje, hiszen a kerek templomot Simeon cár (893–927) építtette. Fehér Géza idézi A. Grabar véleményét, aki

[187] *Dienes István:* Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről 177.; *Nevizánszky Gábor:* Hrobové nálezy 10. storočia v Blatnom. AVANS 1988. 119–20.: *Mesterházy Károly:* A Felső-Tisza vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje. Agria 25–26. (1989–90) 1991. 240.

[188] *Bokij, N. M. – Pletnyova, S. A.:* Sahoronénije 99–115.

[189] *Erdélyi István:* Újabb adatok a tarsolylemezek 95–100.

[190] *Dienes István:* A karancslapujtői honfoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása. Arch. Ért. 91. (1964) 28–29.; *Erdélyi István:* Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában. in: Magyar őstörténeti tanulmányok. szerk. Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna Tas András. Bp. 1977. 65–77.; *Mesterházy Károly:* A Felső-Tisza vidéki 238.

[191] *Fehér Géza – Göllner Aladár:* Ungarn und Bulgaren 10. kép; *Mesterházy Károly:* A Felső-Tisza vidéki 242.; *Milčev, Atanas:* Rannosrednovekovni balgarski nakiti i krastove enkolpioni ot severosapadna Balgarija. Arh (Sofia) 5 (1963:3) 33.

[192] *Stanilov, Stanislav:* Metalni garnituri za remaci i obleklo ot dvoreca vav Veliki Preslav. Pliska-Preslav 7. (1995) 117.; *Fehér Géza:* Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9–10. Jahrhundert. Stsl. 5. (1959) 276. Abb. 3. De ezen egyezések alapján nem lehet egységes magyar-bolgár fémművességről beszélni, i. m. 275.

[193] *Fehér Géza:* A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik. Arch. Hung. 7. (1931) 133–37.; *Akrabova, Ivanka:* Dekorativnata keramika ot Tuzlalaka v Preslav. Razkopki i proučvanija 3. (1948) 101–126.; *Akrabova-Zhandova, Ivanka:* La decoratione ceramica nell' architettura bulgara dei secoli IX e X. Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina 15 (1968) 7–19. Itt a konstantinápolyi műhely termékeit hozza párhuzamként.

szerint a csempéket mezopotámiai mesterek készítették. De az Abbaszidák korának kerámiájával hozza kapcsolatba a preszlávi csempék művészetét Stancso Vaklinov is, legfeljebb az eredetkérdést látja megoldatlannak.[194]

E kerámiának jellegzetessége a palmetta, a levelek szegélyén rovátkolással, ill. azt utánzó festéssel, a sziromlevelek belsejében a ponttal lezárt vonal, és az indák félkörös rovátkolt pánttal való lezárása. Jellemző egy aranyozott bronz öntvény, talán lószerszám, amely hétlevelű palmettát ábrázol. A levelek belül félkörös, rovátkolt pánttal tagoltak, a széleket keskeny rovátkolás veszi körül, a levelek felületét a poncolt körökkel záruló vonalak töltik ki.[195]

Még egyértelműbben jelentkezik e díszítőstílus fém variációja egy másik preszlávi lószerszám vereten, amelyet nemrég St. Vitljanov közölt. A nagy, levél alakú aranyozott ezüst csörgő középső részén „oroszlánfej" van, s ezt veszi körül egy kanyargó inda, melyből öt félpalmetta nő ki. A palmetta leveleket rövid rovátkolás kereteli, az indák azonosak a tarsolylemezek szegélyén és a korongok állatalakjainak farok tagolására alkalmazott motívummal.[196] Vitljanov nemcsak a preszlavi kerámiával, hanem Orlov nyomán, az ő példáira hivatkozva, a honfoglalás kori magyar művészettel való szoros kapcsolatokra is felfigyelt, továbbá összevetette a preszlávi csörgőt a tabaevkai és csernigovi leletekkel is. Bár a felsorolt, formai és funkció szerint csoportosított párhuzamai alapján nem tudott dönteni, mégis inkább a török népek felé kereste a tárgy kapcsolatait.

Áttekintésünkből egyértelműen kitetszik, hogy a „tarsolylemezek művészeti köre" jól körülhatárolható területen tűnik fel: a kijevi Oroszországban, a dunai Bulgáriában és a Kárpát-medencében. A Volga mellett élő cseremiszeknél és mordvinoknál nyugatról, kereskedelem révén terjednek a szemnek is tetszetős készítmények. A feltűnés időpontja Dél-Oroszországban a 9. század vége, a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás időpontja, Bulgáriában a második bolgár főváros, Preszláv felvirágzása Simeon cár uralkodása alatt (836–927), a 10. század eleje. A kereskedelem révén elterjedt párhuzamos készítmények keleten és északon is egykorúak a felsoroltakkal, főleg a 10. század első évtizedeivel. A „tarsolylemezek köre" mintegy 50 évig, a 10. század közepe tájáig virágzik, leggazdagabban a Kárpát-medencében és kisebb mértékben jelentkezik az orosz fejedelemségekben és Bulgáriában. Ha viszont a megjelenési formákat tekintjük, akkor a legsokoldalúbban Bulgáriában (fémművesség, csempék,

[194] *Vaklinov, Stančo:* Formirane na starobalgarskoto kultura. Szófia 1977. 214, 116–17. 152–160. jegyzetek a 243. lapon. A kutatás újabb vonulata szerint a preszlavi mázas csempék bizánci, konstantinápolyi eredetűek. Ennek legfőbb érve a csempék készítési technikája, amely preszlávban és konstantinápolyban egyező, de eltér a kairuáni csempék készítési technikájától. Megoldatlan marad azonban a mintakincs egyezése a fémművességével, amelyben a bulgáriai párhuzamoknak csak a magyar és orosz, valamint a mezopotámiai körhöz van kapcsolata, de hiányoznak a párhuzamai Konstantinápolyban. Ezen felül Bizáncban akkor jön divatba a csempék alkalmazása, amikor Bulgáriában és Magyarországon eltűnik a palmettás díszítő stílus. *Schwartz, Ellen:* Medieval Ceramic Decoration in Bulgaria. Byzantinoslavica 43. (1982) 47–49.; *Ousterhot, R. G.:* The Bulgarians. in: The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843–1261. ed. Evans, C. H. – Wixom, W. D. New York 1997. 330–31.: a konstantinápolyi kapcsolatokat részesíti előnyben.

[195] *Fehér Géza:* A bolgár-törökök szerepe 37. ábra, 28. t.

[196] *Witljanov, Stamen:* Ein vergoldetes silbermedaillon aus Preslaw. Acta ArchHung 42. (1990) 195–204.

csontfaragás), majd egyoldalúbban a magyaroknál (fémművesség, csontfaragás), és legszolidabban Oroszországban figyelhető meg.

A palmetták szerkezete, formája, a hálómustra jellegzetességei, a keretelés módja, a részletmotívumok fajtái azt mutatták, hogy e művészet kezdetei nem a kelet-európai nagy tömbön belül alakultak ki, hanem Mezopotámiában, az Abbaszida-kori Irakban, annak is szamarrai periódusában (893–92). Mivel az Abbaszidák erőteljesen ápolták és átvették a szaszanida hagyományokat (udvartartás, ceremóniák, művészet, építészet, hadszervezet stb.), így nem csoda, hogy korábban szaszanidának mondták e fiatalabb arab, helyesebben iszlám művészetet. Az ő mestereik jutottak el az új, felfelé ívelő hatalmú fejedelemségekbe, köztük a magyarokhoz is. Vagy meghívásra, mint Ibn Fadlán írja a bagdadi szabókról, akik a volgai Bolgár uralkodó kérésére utaztak Bolgaryba, vagy kereskedő karavánokhoz csatlakozva, önként vágtak új vállalkozásba. A legszámosabban a magyarok fejedelmeihez csatlakozhattak. Ezért látszik magyarországi működésük a legjelentősebbnek és rendkívül gazdagnak. Nyilvánvaló, hogy az egyes fejedelmi udvarokban különböző iskolák alakultak ki, és működésüket a hazai mesterek formavilága és a megrendelők kívánságai is alakították. Ezért a három tömbön belül jelentős különbségek alakultak ki. Már Orlov is két iskolát különböztetett meg a kijevi és csernigovi leletek alapján aszerint, hogy ismerték-e a palmetták szegélyének rovátkolását vagy sem, alkalmazták-e a térkitöltő vonal és pont kombinációkat stb.[197] De ő is, Marsakhoz hasonlóan, túl mechanikusan végezte a besorolást. Így valószínűleg az ő A és B iskolába való besorolásai is pontatlanok. Egyelőre a jóval gazdagabb magyar anyag alapján sem vállalkozhatunk ilyen osztályozásra, hiszen ahhoz jobban figyelembe kell venni egy-egy művészeti kör összetevőit, a reá ható más műhelyek jellegzetességeit, az ízlésváltozást, amely egy generáción belül is számottevő lehet. Orlov pl. elkövette azt a hibát, hogy azonos műhely kétfajta termékét elszakította egymástól: a lemezek készítését az egyik (B), az öntvényekét pedig a másik (A) iskolához kapcsolta. Eközben bizonyára két különböző iskolába tartoznak a nála A iskolába sorolt szügyelődíszek. Ennek kapcsán csak arra utalunk, hogy a kijevi veretek közvetlen párhuzamai a lekerekített felső ívű magyar csörgők vagy szügyelődíszek, míg a csernigov környékiek mind nyeles felerősítésűek, amelyek viszont hiányoznak a magyarországi anyagból. Ezért számunkra úgy tűnik, elfogadhatóbb egy Csernigov környéki iskoláról vagy műhelyről beszélni, amelyben az anyag feldolgozásához szükséges technikákat mind használták, de mind az öntésnél, mind az ivókürtök lemezborításán sajátos mintakincset használtak fel. Ugyanez érvényes a magyarországi tarsolylemezeket előállító műhely(ek)re is. Öntvényeik nem feltétlenül utánozták a lemeztechnika rovátkolását, még ha van is ilyen kapcsolat (utánvéséssel rovátkolt öntvények Berettyóújfalun, Tarcalon, Pestszentlőrincen, Rakamazon stb.). De azt feltenni, hogy az egyik iskola csak tarsolylemezeket és a lemezes korongokat készítette, a másik pedig szinte kizárólag öntvényeket, nyilván nem helyes.

Jelenleg nem tudjuk pontosan körülhatárolni a tarsolylemezek műhelyében készült tárgyak díszítő motívumait. Azt viszont látnunk kell, hogy a tarsolylemezek motívumkincse túl későn jelent meg a honfoglaló magyarok műveltségében. Ezért a 10. századi Kárpát-medencei anyag alapján nem lehet a 9. század közepénél korábbra

[197] *Orlov, R. S.:* Srenedneprovskaja tradicija 39, 49.

visszafelé nyomozni a honfoglaló magyarok hagyatékát. Sőt, amint láttuk, a visszafelé vezető, egyértelműnek látszó szálak is inkább az orosz druzsinához kapcsolódnak. Ezért a jövőben első sorban arra kell törekednünk, hogy meghatározzuk azokat a motívumokat, amelyek a 10. század elejére, vagy közvetlenül a 9. század végére keltezhetők. Ezek fognak átvezetni minket egy más körbe, amelyben viszont a hazai „őskövületek" csak vékony összekötő szálat fognak képezni. E tekintetben még alig ismerjük hazai leleteinket, nemhogy az oroszországiakat ismernénk. Talán az olyan leletek, mint a szerencsi és más virágbimbós veretek, a jelizavetgrádi és szubbotici lelőhelyek anyaga lesz az a következő leletkör, amelyből visszafelé egy újabb 50–60 évre meg tudjuk határozni, mi a magyarság 9. századi emlékanyaga, és hová vezetnek annak szálai. Csak ez után következhet a 8. századi emlékek meghatározása, valószínűleg hasonló módon.[198] Bizonyos segítséget a mindig felbukkanó, és váratlan összekötőkapcsoktól is remélhetünk. Ilyen pl. a karosi 3. temető 11. sírjában levő szablya markolatgombjának palmettája, amely a 8. századi szogd edények palmettáival rokon: a jobbra és balra hajló hármas félpalmetta között kimagaslik egy háromszirmú „liliom".[199] Ennek az archaikus palmettának a rokonai az afanaszjevoi kincsben,[200] a tomizi,[201] és a szterlitamaki csészén[202] találhatók meg. Ezeken is poncolt a háttér, akár a bezdédi tarsolylemezen, tehát több szálon kapcsolódnak egymáshoz. Nyilvánvaló, hogy több ilyen archaikus leletünk van ma is, csak nem tudunk róluk, esetleg csak ezután fognak előkerülni.

A visszafelé nyomozásnak azonban más fajta nehézségei is vannak. Ezekre korábban Bóna I. mutatott rá.[203] Némelyik okra mi is utaltunk az előzőekben. A legnagyobb nehézség a válaszútra lépő népek kultúraváltása. A honfoglalás után részben új művészettel jelentkező magyarok példája nem áll egyedül. A belső társadalmi fejlődés is úgy átalakítja a műveltséget, hogy alig marad nyoma a korábbi kultúrának. Így az avarok második hulláma fejlesztette ki a késő avar kor griffes-indás műveltségét. A honfoglaló magyarok műveltsége a 10. század utolsó negyedétől gyökeresen átalakul, s a korábbi elemeknek legfeljebb hírmondóját leljük fel 11. századi temetőikben. Magának a „tarsolylemezes körnek" a kezdetei is különös fejlődés következményeképpen alakultak ki. Az eseményeket at-Tabari nyomán Herzfeld mutatta be.[204]

A 9. század elején a Bagdadban élő Abbaszida kalifák és az előkelők olyan nagy számú török (szogdiai, horezmi stb.) rabszolgát vásároltak, amely már zavarta a főváros sok etnikuma közti egymás mellett élést. Egyes források 70 000 szolgáról írnak, de ha a harmada igaz, az is sok. A rabszolgák jelentős része katona volt, s a kalifák különleges segédcsapatait alkották. Vezetőik is egyre nagyobb szerepet játszottak a kalifa udvarában. A súrlódások olyan fokra hágtak, hogy al-Mutasim kalifa (833–42)

---

[198] Hasonlóképpen vetette fel a kérdést *Bálint Csanád:* A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. in: Honfoglalás és régészet 42–43. Egészen mások voltak az aggályok 1960-ban: *László Gyula:* Őstörténetünk legkorábbi szakaszai 22–23.

[199] *Révész László:* A karosi... 122. t.

[200] *Darkevič, V. P.:* Hudožestvennij metall 13. kép 1.

[201] *Darkevič, V. P.:* Hudožestvennij metall 13. kép 3.

[202] *Darkevič, V. P.:* Hudožestvennij metall 13. kép 2.

[203] *Bóna István:* Régészetünk és Kelet-Európa. MTAK (II) 28. (1979) 39–48.

[204] *Herzfeld, Ernst:* Geschichte der Stadt Samarra. Hamburg 1948.; *Cahen, Claude:* Az iszlám a kezdetektől az Oszmán birodalom létrejöttéig. Bp. 1989. 215–16.

elhatározta új főváros alapítását. Ez lett Szamarra, Bagdadtól északra 97 km-re. Az új város helyén csak egy szír keresztény kolostor állott, így végtelen tér állt rendelkezésre a Tigris mindkét partján. A várost 892-ben elhagyta a kalifa, és visszaköltözött Bagdadba. De ez idő alatt kiterjedése óriásivá nőtt. Főutcája 32 km hosszú volt! Az építkezések fő építő anyaga a szárított agyagtégla volt, a falakat pedig stukkóval díszítették. A feltárások gazdag anyaga alapján 3 stukkó stílust különítettek el. Ezek közül az A és B stílus faragott stukkóinak szőlőlevél és „toboz" a fő motívuma. A Szamarra C azonban teljesen új, mert öntött paneleken maradt meg. Kialakulására is többféle elmélet született. Innen számíthatjuk az arabeszk megszületésének kezdő időpontját.[205] A változásra a nagyméretű és gyors építkezések szükséglete kényszerített. Így gyorsabb volt a panelek elkészítése és sokszorosítása. Kialakultak azok a végtelen minták, amelyeken már nem lehetett látni sem az egyes leveleket, sem az indákat. De emellett a különböző stílusú panelek egymás mellett is léteztek. Az újabb feltárásokból Fehérvári Géza mutatott be egy szobafalat, amelyen a kairuáni palmettás stukkók divatja mellett, a szöglet másik oldalán már a Szamarra C mintái láthatók.[206] Szamarra divatot csinált Isfahantól Kairuanig, Kairóig, és időben is túlélte az egykori főváros felhagyása és pusztulása korát. Díszítőmotívumait még a 12. században is felhasználták.

Vannak, akik Szamarra művészetét egyszerűen török művészetnek tartják.[207] De ez a leegyszerűsítés éppúgy nem állja meg a helyét,[208] ahogy a honfoglaló magyaroknál feltűnő tarsolylemezes művészeti kör sem egyszerűen a szamarai művészet továbbélése. Annál inkább sem, mert Szamarrában (legalábbis mostanáig) nem fordultak elő a tarsolylemezek palmettái. De valahol a környéken, a 9. század utolsó harmadában már léteznie kellett a palmetták előképének, hiszen később ugyanezen a tájon találkozunk velük keresztény templomokban és mohamedán mecsetek kő vagy stukkó faragványain. És az nehezen képzelhető el, hogy az arabok a honfoglaló magyaroktól vették volna át e motívumokat. Bár közvetve ennek az elképzelésnek is van képviselője.[209]

Az elmondottak alapján a szogdiai vagy közép-ázsiai toreutika műhelyhagyományait a honfoglalás kori emlékeinken nem ott látjuk, ahol azokat B. Marsak megjelölte, hanem egy jóval korábbi periódusban. Ez a korszak a 8. század lehet, amelynek bizonyos rekvizitumai még a 9. század végén is megfigyelhetők. Ez a szogd hatás is csak áttételes lehet, és a Kazár Kaganátussal való szorosabb kapcsolatnak köszönhető. A szogdiai nemesfém áru önmagában nem hívott életre önálló magyar ötvösművészetet. A szogdiai mesterek pedig szívesebben telepedhettek meg a kazároknál, mert a kaganátus vezető rétege képes volt foglalkoztatni őket. Ebben a korszakban hatott a

[205] *Riegl, Alois:* Stilfragen. Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik. Berlin 1893.; *Strzygowki, Josef:* Altai-Iran 125.

[206] *Fehérvári Géza:* Art and Achitecture. in: The Cambridge History of Islam II. Cambridge 1970. 5 a. kép.

[207] *Sourdel-Thomine, Janine – Spuler, Bertold:* Die Kunst des Islam 96.; *Fehérvári Géza:* Az iszlám művészet története. Bp. 1987. 59–60.: szerinte a Szamarra C művészeti stílus eredetét Belső-Ázsiában kell keresni.

[208] *Petersen, Andrew:* Dictionary 1.

[209] *Hameed, Abdul Aziz:* The Origin and Characteristic of Samarra's bewelled style. Sumer 22 (1966) 83–99. Josef Poulik egy munkájából avar és honfoglaló magyar tárgyakat, köztük a lelőhely megnevezése nélkül bemutatott szeredi tarsolyzáró csontfaragványt török munkának határozott meg. Ezeket a „török" fémmunkákat utánozták aztán Szamarrában stukkón.

magyar törzsek ötvösségére a kazár fémművesség, amelynek kutatása a jövő feladatai közé tartozik.

Mindez erősen érinti a honfoglalás kori fémművesség, köztük a tarsolylemezek díszítésének értelmezési kísérleteit is. Az utóbbi időben László Gyula ingadozó állásfoglalását leszámítva általánosnak mondható a díszítő elemek mögött valamilyen tartalmat keresni. A növényi ornamensekben szokás az életfa vagy világfa megfogalmazását látni. Mivel nálunk gyakorlatilag nem számoltak az iszlám művészet befolyásával, ezért figyelmen kívül is hagyták az iszlám arabeszk pusztán díszítő jellegét. Szó sincs arról, hogy az ornamentika a „paradicsomot" jelképezné. A kutatók sora Riegl nyomán, de a vele egyet nem értők is, azt vallják, hogy az arabeszknek sohasem volt szimbolikus értelme.[210] Ebből következően a tarsolylemezek háló palmettadísze sem lehet más értelmű. Iszlám műveltségű készítőik számára bizonyos, hogy nem is volt. Más kérdés az, hogy a megrendelők számára mit jelenthetett a növényi minta. Az iráni mitológia által közvetített szent fa (hom), és az ázsiai népekre jellemző világfa elképzelés bizonyosan jelentkezik fémművességünk díszítőelemein. Ezzel magyarázhatjuk a veszelovi és bezdédi tarsolylemezek ábrázolásait. A többi tarsolylemez palmettás dísze azonban csak belemagyarázásunk által válik életfává. Ugyanezt mondhatjuk el az öv és egyéb szíjdíszítések ornamentikájáról. Viszont a nem iszlám eredetű, tehát 8–9. századi fémművességünk emlékein és ezek 10. században is továbbélő darabjain számolnunk kell a hitvilág hatásával. Ezek kimutatása, mint Dienes I. próbálkozásai jelzik az áttört hajfonatkorongok némelyikén, sikeres is lehet. Velük együtt az állatábrázolások típusainak új vizsgálata is szükséges. Ezeknek is több történeti rétege van. Csak például említjük, hogy a kenézlői, gádorosi, érsekújvári stb. néha púpos hátú „nyakörves kutyának" tartott ábrázolások alaptípusait Szamarrában festették meg a kalifa palotájának háremében, de ott még oroszlánok ezek az állatok. A nyakukon levő sörény ottani, színek szerint is eltérő ábrázolása került át a honfoglalás kori veretekre, csak nálunk már nyakörvnek értelmezték.[211] Hasonló meglepetések sora várható a veretek alaptípusainak eredeténél is. A további elemzés eredményeiről újabb dolgozatban fogunk beszámolni.

---

[210] *Kühnel, Ernst:* Die Arabeske. Wiesbaden 1949., *Uő.:* Arabesque. in: The Encyclopaedia of Islam I. Leiden-London 1960. 561.; *Grabar, Oleg:* The Formation of Islamic Art. New Haven-London 1982. 179.; *Hill, Derek-Grabar, Oleg:* Islamic Architecture and its Decoration A. D. 800–1500. Chicago-London 1964. 83.; *Ettinghausen, Richard:* The man-made setting. in: *Lewis, Bernard:* ed. The World of Islam 70.

[211] *Herzfeld, Ernst:* Die Malereien von Samarra Abb. 45., 50. t., 6. t. stb.

Magyar Zoltán

SZENT GYÖRGY KÖZÉPKORI KULTUSZA MAGYARORSZÁGON

1. Az Árpád-kor Szent György-kultusza

Lehetséges, hogy a honfoglaló magyarság már 895 előtt is találkozott az általa megismert keresztény népek körében a „nagy mártír" tiszteletével. Tudjuk, hogy a magyar törzsszövetség nem volt ekkor még — sem etnikailag, sem vallásilag — egységes alakulat. A Bizánccal szövetségben vagy éppen ellene indított hadi vállalkozások (minthogy azok a Balkánon folytak), közvetve megismertethették eleinket a György-kultusz tárgyi emlékeivel. S talán legendájával is, hiszen a harcos szent-ábrázolások és a már elvétve megfestett sárkányölő-képek felkelthették a keresztény freskók-ikonok iránt egyébként aligha fogékony harcosok érdeklődését.

Természetesen a megtelepüléssel új helyzet jött létre kulturális szempontból is, s minthogy az itt talált népek zömmel már keresztények voltak, vallásilag immár egy közvetlen hatást is feltételezhetünk. Másrészt pedig jól megfigyelhető, hogy a Kárpát-medence, illetve az ide betelepült magyarság a kereszténység keleti és nyugati rítusú ágának ütközőpontjává vált; mind Bizánc, mind a bajor egyház missziós területnek tekintette, és a hívekért és a nagyobb befolyásért folytatott versenyfutásban kétségtelenül déli szomszédunk volt helyzeti előnyben. Egyrészt a többnyire nyugatra vezetett kalandozó hadjáratok elriasztó hatása miatt, másrészt pedig a földrajzi közelség és egyes már meglévő szerémségi kultuszhely okán. Hogy utóbb mégis Róma befolyása érvényesült, annak oka Géza és István jól ismert politikai döntéseiben és központosító törekvéseiben keresendő, de hogy az ország egész területén a nyugati rítus terjed el, az hosszú folyamat eredményeként, lényegében csak a 12. század elejére vált nyilvánvalóvá. Persze az említett délről jövő kulturális expanzió e két évszázad alatt is maradandó nyomokat hagyott a magyarság kultúrájában, s az ortodox befolyás háttérbe szorulása a honi Szent György-kultuszt már csak azért sem érintette hátrányosan, mert ekkorra már a nyugati kereszténységben is általános tiszteletnek örvendett.

Szent György, a megalomártír kultusza a magyar kultúrtörténetben 997-ben bukkan fel először, az István és Koppány között kirobbant belháború kapcsán. István nagyobbik legendája elmondja, hogy a fiatal fejedelem a pogány sereget Márton és György zászlaja alatt győzte le („Isten kedveltje, Márton főpap és *Szent György vértanú zászlaja alatt,* vezérük megölése után csakhamar szolgálatába hajtotta"),[1] ami ugyanakkor azt is jelenti, hogy utóbb az ő segítségüknek, égi közbenjárásuknak tulajdoní-

[1] István király emlékezete, 1988. 103. o.

tották a diadalt. E híradást utóbb a Hartvik-féle legendakompozíció is átvette. A történeti irodalom általában Veszprém környékére helyezi e döntő ütközetet, amit egyes elgondolkodtató ellenérvek[2] dacára megerősít, hogy István nem sokkal utóbb Veszprémben alapította meg az első püspökséget. Egyes kutatók véleménye szerint a pogánylázadás leverése és a dél-dunántúli terület annektálása után István a veszprémi Szent György-templom mintájára Somogyváron is alapított egyházat a vértanú tiszteletére.[3] S a fentiek tükrében talán az sem tűnik véletlennek, hogy a magyar sereg vezéréről, a Koppányt párviadalban legyőző Vecellintől eredő Ják nemzetség impozáns nyugat-dunántúli egyházát szintén Szent György tiszteletére szenteltette, és festette meg a sárkányölő képét az építéssel egy időben a diadalív déli oldalán.

Néhány évvel később, a marosvidéki Ajtony ellen vezetett hadjárat sorsdöntő eseményei a hagyomány szerint ismét Szent György jegyében zajlottak. A vértanú korai magyar kultuszának tükröződése az oroszlámosi monostor alapításának legendája, melyet a 12. század első felében írt Nagyobbik Gellért-legenda őrzött meg. Az elbeszélés szerint a király seregeinek vezére, Csanád az első ütközetben nem tudott erőt venni Ajtonyon, és kénytelen volt visszavonulni. „Csanád az éjszakát álmatlanul töltve, könyörgött Szent György vértanúhoz, hogy eszközöljön ki számára segítséget az ég Urától. Fogadalmat is tett, hogy ha legyőzi ellenfelét, könyörgése helyén, ahol térdre borult, az ő tiszteletére monostort építtet. Mikor pedig a nagy fáradtság és kimerültség miatt elnyomta az álom, megjelent neki álmában egy oroszlán, a lábánál állva, s így szólt hozzá: Ó, ember, miért alszol? Kelj föl legott, fúvass trombitát, szállj csatára, és le fogod győzni az ellenségedet. (...) Csatára szálltak hát haladék nélkül, várván az égtől a segítséget, Boldog György vértanú érdeméért, aki arra méltatta őket, hogy oroszlán alakjában megjelent."[4]

Csanád csakugyan győzelmet aratott az ellenség felett, és ígéretét megtartva Szent György tiszteletére monostort emeltetett, a helynek pedig az Oroszlámos nevet adta.[5] Eleinte a Marosvárról odatelepített baziliták (az ottani Keresztelő Szent János-monostor bizánci rítusú szerzetesei), majd pedig bencések éltek benne. A szerzetesek áthelyezésének nyilvánvalóan István egyházszervező tevékenysége volt az oka, aki Marosvár központtal új püspökséget szervezett, melynek első főpásztorává az olasz Gellértet tette meg. Az itteni székesegyház védőszentje is Szent György mártír lett, s nagy valószínűséggel Gellért befolyását tételezhetjük fel az oroszlámosi monostor patrocínium-választása mögött is.

Gellért püspök Szent György-tisztelete még Itáliából eredeztethető. Ő maga a keresztségben a György nevet kapta, s felserdülvén, a bencések velencei Szent György-kolostorába lépett, melynek később az apátja lett.[6] Az egyik legrégebbi magyarországi Szent György-emlék is a csanádi[7] egyházhoz köthető: ez a csanádi káptalan pecsétje

[2] *Zolnay László*, 1977. 219–222. o.

[3] *Magyar Kálmán*, 1971. 21. o. E templomot már a korai időkben is gyakran említik okleveleink.

[4] István király emlékezete, 1988. 82. o. A legendában szereplő mondát részletesen elemzi *Szegfű László* (1972. 3–30. o.), míg a monda zárómotívumának analógiáit *Dobos Ilona* foglalta össze (1986. 83–87. o.

[5] A név feltehetőleg onnan származik, hogy a monostor kapuját kőből mintázott oroszlánok díszítették.

[6] *Bálint Sándor*, 1874. 214. o.

[7] Marosvárt idővel a győztes vezérről nevezték el, s így terjedt el az egyházi írásbeliségben is.

a 12. század első feléből, melyen már — a bizánci sémát híven követve! — a tituláris szent ábrázolása is szerepel.[8] Figyelemre méltó, hogy az oroszlámosi monostor még a 13. században is a Csanád nemzetség közös birtokaként szerepel, ami a szoros kötődésen túl arra is utal, hogy a családi birtokszerző-monda által táplált Szent György-kultusz a török hódoltságig e vidéken talán az átlagosnál is virágzóbb lehetett.

Komoly ösztönzést adott a honi bimbódzó Szent György-kultusznak István 1018-as bolgárellenes hadjárata. Több, egymástól független forrás is beszámol róla, hogy a magyar király II. Baszileiosz szövetségeseként személyesen vezetett hadat a bolgárok ellen,[9] s az egyesült sereg Szkopjét is elfoglalta. Mint Leodvin bihari püspök 1050 körül megörökítette: „Midőn a konstantinápolyiak zsákmányoltak, és a várost kirabolták, az igazhívő István elfordult a fosztogatástól. Belépve a Szent György-templomba, az itt talált ereklyéket elhozta, gondozta és keresztény tisztelettel egész életén át megőrizte." Utóbb az 1064-ben szerkesztett *Fundatio ecclesiae s. Albani Namucensis* hasonlóképpen számol be az akkor még Caesarae-nak nevezett város elfoglalásáról.[10] Az említett relikviák között több Szent György-ereklye is volt, köztük a vértanú híres fejereklyéje, amit hazatérve a magyar király a szent veszprémi egyházában helyezett el.[11] Természetesen jutott a zsákmányolt ereklyékből az ekkortájt alapított csanádi püspökségnek is – sejthetőleg mind az oroszlámosi monostor, mind a székesegyház őrzött egy-egy ilyen, István által adományozott relikviát.

Melchior Inchoffer, a jeles jezsuita egyháztörténész korabeli forrásokra hivatkozva arról tesz említést, hogy Szent István adományaival új életre keltette a szíriai Ramleh város Szent György tiszteletére szentelt templomát és kolostorát, s az ott élő szerzeteseknek kötelezővé tette a jeruzsálemi zarándokok fogadását. Az említett Ramleh voltaképpen a tőle két kilométerre fekvő Lyddával, Szent György feltételezett szülőhelyével azonos, melynek híres kegyhelyét 1009-ben döntötték romba a Szentföldet uraló muzulmánok. Az enyhülő politikai helyzetben, 1027-től vált újra lehetővé az európai zarándokok számára Jeruzsálem felkeresése, s ekkor (1030 táján) születtek István jeruzsálemi alapítványai is. A magyar király a Szent Sír Bazilika újjáépítésének támogatása mellett elsősorban a lyddai Szent György-kultuszhely ügyét karolta fel, olyannyira, hogy a romos templom, kolostor és zarándokszállás még István életében felépült. S minden bizonnyal régi fényéhez méltóan, ugyanis a nyugati zarándokok visszatérve a Szentföldről, elragadtatással szóltak a lyddai templom építészeti nagyszerűségéről, külön is kiemelve a belső mennyezet erős és hosszú gerendáit.[12]

Tudomásunk van arról, hogy Gizella királyné testvérének, II. Henriknek a védőszentje szintén a kappadókiai vértanú volt, aki Bambergben egyházat alapított tiszteletére, köszönetképpen, mivel többször is győzelemre vezette őt. Tehát a magyar királyi udvar Szent György-kultuszakor a bizánci minták mellett nyugati hatásról is

---

[8] *Balogh Jolán*, 1929. 143. o.

[9] Többek között erre a hadjáratra utal István, amikor *Intelmei*ben gyakori hadviseléséről szól: „Nem volt részed hadjáratok fáradalmaiban és különféle népek támadásaiban, melyek között én életem nagy részét eltöltöttem".

[10] *Gombos F. Albin*, 1938. 283. o.

[11] Más vélemények szerint a Veszprém melletti Gyimóton, illetve a csanádi székesegyház kincstárában őrizték egy ideig.

[12] *Bozsóky Pál Gerő*, 1994. 36., 40. o. Bár a Szent György-templomot csak a 6. században említik először, jelzés értékű, hogy 415-ben már zsinatot is tartottak Lydda városában.

beszélhetünk, s nem kizárt, hogy a Gizella kíséretében érkező bajor és sváb lovagok a Koppány elleni ütközetben is éppenséggel a Szent György-zászló alatt vitézkedtek. Szintén itt említendő adalék, hogy a Szent Imre-legenda elbeszélése szerint a trónörökös szüzességi fogadalmát — egyik szolgája jelenlétében, éjszaka, imádkozva — a veszprémi vár „igen régi" Szent György-templomában tette le – legalábbis az egyházi hagyomány szerint. Ezekre az évekre tehető a ma koronázási palástként ismert miseruha elkészítése is, mely ugyancsak a veszprémi egyház vonzáskörzetéhez köthető (a veszprémvölgyi apácák keleti rítusú monostorában készült), s amelyen több, Bizáncban népszerű szent mellett (Kozma, Panteleon) György hímzett képe is felfedezhető.

Hogy Györgyöt ekkor még a bizánci gyakorlathoz hasonlóan mint vértanút és Győzelemadót tisztelték a még említendő művészeti ábrázolások mellett az is bizonyítja, hogy a csaták előtt rendszerint az ő oltalmába ajánlották magukat a seregek. Erre láttunk példát a Koppány és Ajtony ellenes hadjárat kapcsán, s a fentiek tükrében nyer sajátos megvilágítást az is, hogy a mogyoródi csatában győzelmet arató Gézát a következő hónapban éppen Szent György napján koronázták meg Székesfehérvárott. S minthogy a Szent István-féle koronát Salamon a nyugati határszélre menekítette, azzal a Corona Graeca-val (a mai Szent Korona alsó része ez), amelynek összetartozó két zománcképén a két fő katonaszent: György és Demeter mellképe látható. László Szent György-tiszteletéről sajnos nagyon keveset tudunk, ám szinte bizonyosra vehető, hogy gyakori hadviselései, hadvezéri képességei, egész habitusa és nem utolsósorban a keleti kereszténység iránti szimpátiája okán a leginkább tisztelt szentek között s alighanem saját védőszentjeként tisztelte, s kultuszát is bizonyára adományok és uralkodói gesztusok sorával szorgalmazta. Ezek egyik jele, hogy Szent György napját László törvényei az egyházi év kötelező ünnepei között említik.

Jobban megérthető Szent György alakjának kora-árpádkori népszerűsége, ha figyelembe vesszük a 11. századi Magyarország ekkor még nagyon is élő és ható keleti keresztény vonatkozásait, illetve azok kisugárzását. Szembetűnő, hogy a középkori magyarság körében György mellett a másik híres harcos szent, Demeter is nagy népszerűségnek örvendett. Bár jellegzetes ortodox szentről van szó, magyarországi ismertsége és tisztelete több tucat helynévben, patrocíniumban ragadható meg. Kultuszának központja a szávaszentdemeteri bazilita monostor volt; s a 11–13. századi hazai misszálék tanúsága szerint általános tiszteletnek örvendett. Képe mint említettük, szerepel a VII. (Dukasz) Mihály által küldött abroncskoronán, s egyike a feldebrői altemplom freskóin látható harcos szenteknek is. Az *Acta Sanctorum Ungariae* 1744-es nagyszombati kiadása Demetert Magyarország patrónusaként említi. A 15. századi Váradon tudunk egy Demeternek szentelt kápolnáról, ami László király városában a harcos szent kultuszának fontos emléke. S ha kultusza jelen volt László székvárosában és környékén, akkor nyilván legendáinak egyes elemei sem merültek feledésbe, amit a váradi eredetű Dubniczi Krónika áthagyományozott mondája is bizonyít.

Aligha lehet véletlen a nagyszámú adat a keleti kereszténység harcos szentjeivel kapcsolatban. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy egyes László-legendaciklusok (Bögöz, Gelence, Kakaslomnic) határozottan bizantináló jegyeket hordoznak. Az Árpádok első századaiban még jelentős súllyal volt jelen — mi több: az ország

központi területein — a bizánci egyház. Elég említeni a 10. században már létező marosvári monostort, a veszprémvölgyi apácák monostorát, avagy I. András két keleti rítusú kolostoralapítását: Visegrádon és Tihanyban. A dinasztia egyes tagjainak keleti vonzódása jól ismert: utalhatunk itt Ajtony és Vazul példájára. A politikai döntés azonban a római egyházhoz kapcsolta az ország sorsát. Mint utólag megállapítható, István döntése helyes volt, ám mint látjuk, ez az egyházi orientáció nem jelentett gyökeres szakítást a keresztény másikkal. Már csak azért sem, mert az 1054-es egyházszakadás előtt történt mindez.

Más volt ellenben a nagypolitikai szituáció László korában. A pápaság nyíltan világuralmi igénnyel lépett fel, és a dolgok logikájából következően ez idővel épp olyan veszélyt jelentett az ország szuverenitására, mint a szomszédos német birodalom. Uralkodása végefelé László több esetben is Róma ellenében politizált. A fő konfliktusforrás a Szentszék balkáni befolyását megkérdőjelező horvátországi hódítás volt. Elképzelhető azonban, hogy a kialakuló ellentétnek nem csupán az ellentétes érdekek voltak az okai. V. Kovács Sándor érdekes megfigyeléseket tett László esetleges keleti keresztény beállítottságáról.[13] Főként az 1092-es szabolcsi zsinat egyes végzéseire hivatkozik, melyek követendő ősi szokásnak nevezik a hajdani bizánci rendelkezéseket (papi cölibátus, böjt tiszteletben tartása), s kiutasítással fenyegeti azokat az olaszokat, akik nem hajlandók ezeket tiszteletben tartani. Ugyanez a zsinat a monostorokat kivette a pápa közvetlen hatásköre alól, s a püspökök alá rendelte. Mindez keletről nézvést akár megalapozatlan feltételezéseket is szülhetett; egy ilyen — egészen meghökkentő — legendával találkozhatunk a Moszkvai Évkönyvekben (Pahomije krónikája):

„Az említett Vlaskov király szintén a római egyház követője vala, mígnem eljöve hozzá sz. Szabbás szerb érsek és visszatérítette a tiszta keresztény görög hitre, nem nyilvánosan, mert félt a magyarok felkelésétől. Szent Szabbás 5 hónapig időzött nála, tanítgatva őt, s aztán visszatért övéihez, egy papot hagyva nála, aki mint szolgák egyike éldegélt ottan.„ (Hodinka Antal fordítása)[14]

László leánya, Piroska Eiréné néven a bizánci birodalom császárnéja lett; tíz évvel a király halála után. Ez a momentum azért figyelemre méltó, mert jelzi, hogy a királyi udvar bizánci kapcsolatai László halála után sem szakadtak meg (noha Kálmán egyértelmű pápapárti politikát folytatott), s ennél fogva az is feltételezhető, hogy a király emlékét görög szellemtől nem idegen környezetben, és esetleg görög papok is ápolták. S ha ez így volt, miért ne maradhatott volna fenn a középkor későbbi századaiban is mint kulturális behatás, elhomályosult eredetű keresztény örökség, mint néhány érdekes, történetbe ágyazott toposz. S miként a honi Szent György-kultusz számos keleti színfoltja.

Szent György későbbi magyarországi kultuszáról további beszédes adatok vallanak. Az egyházi hagyomány szerint még István király alapította az Esztergom melletti zöldmezei prépostságot (Szentgyörgymező), amely a XII. században már biztosan létezett, és amely miután Telegdi Csanád 1337-ben helyreállította, egészen a török időkig fennállt,[15] s mint nyolc kanonokból álló társaskáptalan, komoly kulturális

[13] *V. Kovács Sándor,* 1983. 32. o.
[14] Uo.
[15] *Rupp Jakab,* 1870. I. 16. o.

szerepet is betöltött. Számos Árpád-kori, főleg nemzetségi monostorunk és templomunk szintén Györgyöt választotta patrónusának, s ebbe a szakrális kordivat mellett bizonyára az is belejátszott, hogy az új életformát választó magyarság a szent lovag személyét és legendáját rokonnak érezte a maga szilaj világával.[16] Ilyen monostor volt a már említett Oroszlámos, a Vas megyei Ják (1214), a szerémségi Dombó (1237), a Berettyó menti Szerep (13. század első fele), vagy a Veszprémtől északra fekvő bakonyi Jásd rendháza (1256). A 12–13. században a Gutkeledek több ágánál is megfigyelhető a Szent György-kultusz nyoma – legerősebben a Nyíradony környéki nemzetségi birtokon, ami a későbbiekben a Báthoriak sárkányölő hagyományainak is ihlető forrásává vált.[17]

A 11. századból származó feldebrői kriptaszentély bizánci harcos szentjeinek freskói között az ő képe is ott szerepel. Veszprémben 1225–1235 között tiszteletére kápolna épült, az egyes források szerint még a 9. században alapított régi Szent György-egyház helyén. Az 1214-ben alapított jáki apátsági templomnak szintén tituláris szentjeként jelenik meg (képe a belső falon, domborműve a bejárat fölött látható.) A pécsi román kori bazilika szentélyének falából 1882-ben került elő az a töredékességében is gyönyörű Szent György-torzó, amely művészi párhuzamait tekintve változatlanul Bizánc felé mutat. S végül a csanádi káptalan már említett pecsétje mellett megemlítendő az is, hogy a Ják nembéli Benedek országbíró pecsétjén ugyancsak szerepel a nemzetség védőszentjének alakja.

Ipolyi Arnold híres monográfiájában Szirmay Antalra hivatkozva egy helyütt arról ír, hogy IV. Béla a tatárjárás után nemzeti sárkányrendet alapított. Mint írja, a rendnek azok a vitézek lehettek tagjai, akik az elszaporodó sárkányok irtásában jeleskedtek – s véleménye szerint így kerültek a családi címerekbe is a szárnyas kígyók és sárkányok.[18] Ez erős forráskritikával kezelendő adatot mindössze a király uralkodásának utolsó éveiben jelentkező feudális anarchia valószínűsíti, alighanem azonban a Zsigmond-féle Sárkányrend téves datálásáról lehet szó. Annyi mindenesetre igaz, hogy a 13. század második fele az újjáépítés, újratelepítés és templomszentelések által a Szent Györgyről elnevezett falvak, egyházak számának ugrásszerű növekedését hozta, az immár Sárkányölőként tisztelt lovag kultuszát az ország egész területére kiterjesztve.

2. A kultusz magyarországi virágkora

A László-kultuszhoz hasonlóan Szent György társadalmi népszerűsége is a 14–15. században, azon belül is az Anjouk és Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt élte fénykorát. Nem véletlenül, hiszen a magyar lovagkor időszaka ez, azé a koré, melynek szellemiségét oly markánsan határozta meg a nemzeti szentek és a lovagszentek tisztelete, illetve annak dinasztikus, ideológiai és kulturális vetülete. Azé az országé, amely a maga szellemi sajátosságait megtartva immáron visszavonhatatlanul betagozódott az európai kultúrkörbe.

[16] *Bálind Sándor,* 1974. 215. o.
[17] *Magyar Kálmán,* 1973. 124. o.
[18] *Ipolyi Arnold,* 1854. 305.

Szent György kultuszának honi virágzására a számos még felsorolandó helynév és patrocínium mellett beszédes adalék a Károly Róbert alapította Szent György Lovagrend. Miután a király az 1310-es évek végére, megtörve a tartományúri törekvéseket, ténylegesen is az ország birtokába jutott, hozzáláthatott a gazdasági és jogi keretek rendezéséhez. E lépések sorába illeszkedett az az ötlet is, mely a király szakrális vonzalmainak kinyilvánítása mellett belső legitimációját volt hivatva megerősíteni: 1326-ban létrehozta Közép-Európa első világi lovagrendjét (Societas fraternitas militie titulo Sancti Georgii insignata; röviden: Societas Beati Georgii), melynek alapszabályát az esztergomi káptalannal írásba is foglaltatta. A rend tagjainak kötelessége volt az egyház védelme, a lovagi erények: vallásosság, bajtársiasság, a szegények istápolása, foglyok kiváltása, továbbá a király iránti hűség, valamint az egyház és a haza védelme. Az alapítólevél leírta a legfeljebb 50 rendtag viseletét is: a Szent György-lovagok jelvénye fehér mezőben elhelyezett piros kereszt (a györgykereszt) volt, ruhájuk pedig térdig érő fekete köpeny, csuklyával kiegészítve. A rend előkelő külföldi tagjai kardot, aranyláncot és aranysarkantyút kaptak a királytól. Jelmondatuk: „In veritate iustus sum huic fraternali societati" (Valósággal igaz vagyok e testvéri társaság iránt) volt.

A rend tagjainak kiváltsága volt minden vigasságban s kivált a harcjátékokban a király kíséretét alkotni. Szabályzatuk előírta, hogy a tagok az Úr halálának és feltámadásának emléknapjain, azaz pénteken szomorkodni, vasárnap pedig örvendezni kötelesek. Éspedig külsőségekben is, ami annyit jelentett, hogy fogadták: pénteki napon ebédig lovagot vagy mást szóval nem sértenek, nem kötekednek. S annak, aki vétett mindezek ellen, szigorú böjtöt kellett tartania. Hetente egy alkalommal, pénteki napon közösen tartoztak étkezni, mikor az ország helyzetét is megvitatták. A tagfelvétel a korábbi tagok egyhangú hozzájárulásával történt, és az új tag a már említett kötelezettségek mellett a lovagtársak segítésére is felesküdött. Figyelemre méltó, hogy a tagok felett csak a rend két bírája ítélkezhetett. A társaság alapítólevele mellett a pecsétje is fennmaradt, amely erős plasztikus kiképzésben a sárkányölő lovas védőszentet ábrázolja.[19] S bár a Szent György Lovagrend rövid életűnek bizonyult, nem nehéz meglátni a rokonságot a Zsigmond által 1408-ban életre hívott, bárókból álló Sárkányos Társasággal.

Az Anjou Endre királyfi számára készült képes legendáriumban Szent György élete 12 jelenettel szerepel. György alakja a királyi udvar, az egyház és a főúri kastélyok mellett a társadalom minden rétegében ismert volt. A sárkányölő lovag a harcosok, a vándorok, a fegyverkészítéssel és lóval foglalkozó mesterek körében örvendett a legnagyobb népszerűségnek, a lovasok egyenesen védőszentjükként tartották számon. A kor szakrális művészete is hálás témára lelt alakjában. Személyét és legendájának legkedveltebb epizódját szobrok, domborművek, falképek, táblaképek serege örökítette meg, nem egy esetben kiemelkedő művészi színvonalon. Előfordul pecséten, címerben, több 15. századi kályhacsempén – tehát története idővel profanizálódott is. Természetesen a legtöbb műalkotás egyházi megrendelésre készült. Köztük a legkiválóbbak:

[19] *Horváth Henrik,* 1937. 53. o., *Bálint Sándor,* 1974. 215. o.; *Pusztaszeri László,* 1995. 38–40. o. Az alapítólevél a támogatók között említi az esztergomi érseken kívül a pécsi, egri, váci, veszprémi, nyitrai és boszniai püspököt, a pannonhalmi apátot, valamint a minorita és a pálos rend elöljáróit. Itt szükséges megemlíteni, hogy az egyházjogilag mindig is létező rend 1990-ben hivatalosan is felújította működését.

a soproni Szent György-templom kaputimpanonja, a budai Szent György-templom ívmezőjét díszítő dombormű; a Kolozsvári testvérek 1373-ban készített, és ma Prágában őrzött híres szobra, valamint két pompás fafaragvány: mindkettő ugyanazon szepesi mester műve – a lőcsei Szent Jakab-templomban és a szepesszombati Szent György-egyház főoltárán őrzött reneszánsz lovasszobor. S hogy mennyire közel állt mindehhez a magyar lovagszent kultusza, azt jelzi az esztergomi káptalan 1397-es vizitációs jegyzőkönyve, ahol együtt szerepel Szent György és László király oltára. És bizonyára az sem véletlen, hogy a 14. század legkiválóbb magyar művészei által készített két lovasszobor is éppen e két szentet reprezentálja.

Az 1342-ben trónra lépő Nagy Lajos négy évtizedes uralkodása alatt kiterebélyesedő kultusz hozta talán felszínre a legtöbb hagyományt. A ma ismert falképek zöme is ekkorra datálható. A budai Szent György-egyház alapítását szintén az ő nevével hozzák kapcsolatba. E templom a budai várhegy főhelyét foglalta el. Az előtte lévő téren végeztette ki Zsigmond a Kont-féle harminckét lovagot, s ha a népharagtól nem tartottak volna annyira, Hunyadi Lászlót is itt kísérték volna utolsó útjára. De történelmünk más szomorú eseménye is ide köthető: 1541. augusztus 29-én itt, a „Szent György templom mellett, a szintén Szent Györgyről nevezett piaczon" gyülekeztek a janicsárok, s foglalták el csellel a magyar királyság székhelyét. Először ennek a templomnak a tornyáról dobták le a keresztet és tűzték helyére a lófarkas zászlót, majd másnap ugyancsak ide kellett a budai polgároknak minden fegyverüket s hadiszerszámukat beszolgáltatniuk.[20] A templom főkapujának timpanonjában megmintázott Szent György-dombormű még a muzulmánokat is lenyűgözte és becsben tartották – Buda felszabadulását azonban sajnos már e faragvány sem élhette meg.

László váradi kegyhelye közelében jellemző módon nem csupán a másik két szent király (István = Szentjobbi apátság; Imre = Hegyközszentimre apátsága), valamint Szent Demeter, hanem a Sárkányölő hős kultuszhelyeinek nyomai is megsűrűsödnek. A Berettyó alsó folyása mentén a szerepi Szent György-monostor a 14. század közepén élte virágkorát.[21] Az ugyancsak bihari Szalacs két temploma közül az egyik szintén György tiszteletére volt szentelve. Már a Váradi Regestrum is említést tesz róla annak kapcsán, hogy egy környékbeli nemes adományt tett az egyház javára. E templom a város keleti részén, az úgynevezett Szentgyörgy utcán állt, melyet még a múlt században is így neveztek.[22]

Talán még István Koppány elleni győzelmével kapcsolatos, hogy a Balatontól délre, Somogyvár környékén több Szentgyörgy elő- vagy utótagú településnév és meglepően sok Szent György-patrocínium bukkan fel. Különösen érdekes — s a maga nemében egyedülálló — a mai Balatonszentgyörgy 14–15. századi elnevezése (Menchew = Mentő), ami így kimondva és kimondatlanul utal a szüzet mentő lovag hagyományos kultuszára.[23]

A démonnak képzelt betegség legyőzésének szándéka magyarázza, hogy Lőcse bélpoklosai szintén György lovag oltalmába ajánlották a Szent Jakab-templomhoz tartozó ispotálykápolnájukat.[24] A nádori tisztségig emelkedő Laczkfi István Szent

---

[20] *Némethy Lajos,* 1878. 33. o.
[21] *Bunyitay Vince,* 1883. II. 425–427. o.
[22] Uo. 1884. III. 305. o.
[23] *Magyar Kálmán,* 1971. 11. o.
[24] *Bálint Sándor,* 1974. 216. o.

KÖZPONTI KÖNYVTÁRA

György-kultuszáról tárgyi emlékek mesélnek. Szembetűnő ugyanis, hogy a főúr 1388-ból fennmaradt nagypecsétje mellett keszthelyi sírkövének tanúsága szerint még sisakdíszét is egy sárkány karakteres figurája díszítette.

Az újabb kori néphagyományban rengeteg adat szól arról, hogy Szent György napján választotta meg az adott közösség leendő tisztségviselőit. Zsigmond egy 1412. évi oklevele szintén erre hoz példát, amikor elrendeli, hogy Szegeden a bíró és az esküdtek évenkénti választása alkalmából előforduló lázongások és viszályok megszüntetése végett, Szent György napján negyven alkalmas és becsületes személyt válasszanak, hogy aztán ezek döntsenek a bíró és az esküdtek felől, akiknek aztán mindenki engedelmeskedni tartozik.[25] Buda városi tisztújítása a középkorban szintén Szent György napján történt. „A Nagyboldogasszony-templomban tartott ünnepi mise után a választó polgárság a városháza előtti téren gyülekezett: kézvesztés terhe alatt büntették a fegyverviselést. Korteskedni, verekedni sem lehetett. A belépő bíró hatalmának jelképeit: a zöld gallyat és a fehér bíróbotot itt, a városháza előtt helyezte a földre. Ilyenkor felmutatták a népnek a város gondosan őrzött pecsétnyomóját is, hogy sértetlenül megvan. Az új budai bíró bemutatkozáson tisztelgett a királynál. Már a megválasztását követő első vasárnap házról házra bejárta Buda városát. Minden polgár otthona előtt fogadta és köszöntötte, végül az egész polgárság kísérte haza hajlékába."[26] Kőszegen egy régi kézirat szerint ugyancsak Szent Györgykor volt a bíróválasztás apja, sőt III. Károly egy 1719-es szabadalmi levele szintén ekkorra írta elő a restaurációt.[27] Mátyás egy okleveléből pedig arról értesülhettünk, hogy a király Nagyszombat városának Szent György ünnepén országos vásár tartási engedélyt adott.[28] Nyilván a már a középkorban is országszerte dívó Szent György-napi vásárok mintájára.

Szent György veszprémi egyháza — legfőbb magyarországi kultuszhelye! — az egész középkor folyamán nagy népszerűségnek örvendett. E kápolna elődje sejthetőleg megvolt már az államalapítás korában is, s egyes vélemények szerint 866-ban Adalwin salzburgi érsek szentelte fel. Ez ősi, félköríves szentélyű rotundát a 13. század első felében átépítették, köveinek felhasználásával új, gótikus stílű, nagyobb kápolnát emelve (de ezúttal sem oldalkápolnát, hanem a székesegyház északi oldalán külön álló épületet). Ekkor már a becses ereklyét őrző egyház nagy tömegeket vonzó híres búcsújáróhelynek számított. Nagy Lajos 1358-ban Pilisen kelt oklevelében a kápolna javára misét alapított és erre a célra a Veszprém megyei Gyimót falut adományozta a székesegyháznak. A kápolna rangjára utal, hogy a veszprémi káptalan egy 1417-ben kelt oklevelében egyenesen bazilikának nevezte azt.[29]

Az ősi Szent György-kultuszon túl népes búcsújáróhellyé tette Veszprémet az is, hogy miként az Nagy Lajos említett oklevelében is olvasható, itt őrizték ezüst ereklyetartóban a vértanú fejereklyéjét. Leghíresebb búcsúi természetesen Györgynapkor voltak, s ilyenkor hívek ezrei zarándokoltak el a sárkányölő lovag kegyhelyéhez. Ezekről a búcsúkról a káptalani levéltár több feljegyzése is érzékletesen tudósít. 1401-

---

[25] *Reizner János,* 1900. IV. 24–25. o.
[26] *Zolnay László, 1969. 30. o.*
[27] *Bálint Sándor, 1974. 226. o.*
[28] *Rupp Jakab,* 1870. I. 93. o.
[29] *Gutheil Jenő,* 1960. 136. o.

ben maga Zsigmond király is részt vett az ünnepen, adományt téve az egyház javára. Szintén a búcsúval kapcsolatos azon 1465. május 23-án kelt oklevél, amelyben a fehérvári keresztesek (johanniták) tesznek jelentést Mátyás királynak a Vetési Albert veszprémi püspök sérelmére Ujlaki Miklós vajda, Palota és Essegvár urának emberei részéről elkövetett sorozatos hatalmaskodásokról. Mint írják, ezek során a veszprémi Szent György-kápolna látogatására igyekvő novai búcsújárókat is súlyosan bántalmazták a billegi vámnál.[30] A kegyhely általános népszerűségére utal, hogy az itt említett zalai és tolnai búcsúsokon kívül távoli vidékek népei is felkeresték a veszprémi fejereklyét. S így már érthetővé válik a kápolna vöröskő küszöbére vésett antiqua-betűs felirat és figyelmeztetés is: IN LIMIE NO SEDETO (Ne üljetek a küszöbre!).[31]

A veszprémi káptalan 1473-ban kelt oklevele pedig arról számol be, hogy a már említett Vetési Albert (Veszprém híres humanista püspöke: 1458–1486, Mátyás benső embere) nemcsak a székesegyházat festtette ki reneszánsz pompával, de ugyanúgy kifesttette a Szent György-kápolnát is, melyben „élő márványból gyönyörűen faragott oltárt állíttatott, festményekkel és képekkel nagyszerűen feldíszítette", kapuját vörös márványból faragott címerével ékesítette, majd utóbb maga is ide temetkezett.[32]

E fény és pompa után azonban az elkövetkező század e kultuszhelyre is a romlást és pusztulást hozta. A török fenyegetés elől kimenekítették Veszprémből a fejereklyét: kiemelték arany és ezüst foglalatából és a Szepességbe (Szepeshelyre) akarták vinni, ám az nem érte el úticélját, útközben ugyanis elporladt, tönkrement.[33] 1552-ben pedig a királynék városa s véle a híres kegyhely is török kézre került.

Szent György alakja és ünnepe a tavaszkezdet szimbólumaként már a középkorban is a paraszti kalendárium legjelesebb napjai között szerepelt. Áprilist régi évkönyveink, levélkeltezéseink *Szent György hava* néven emlegetik. Sőt ezzel kapcsolatosan már a legrégebbi magyar nyelvű kalendáriumokban is felbukkannak különféle rigmusok, szólásmondások, időjóslások; a történetíró Benczédi Székely István szerkesztésében 1538-ban Krakkóban kiadott magyar kalendáriumban például április havára a következő rigmus szerepel:

Szent György hava terömt nekünk szíp virágokat,
És megtiltott rétet sok jó szénáért.

Szent György mint a természet tavaszi erőinek patrónusa, már a középkor népbotanikájában is szerepelt különféle füvek, virágok közkeletű nevét alkotva.[34] Igen elterjedtek voltak a különféle Szent György-keresztes érmék, gyűrűk is a régmúlt századokban – afféle amulettként oltalmat jelentve az azt viselő harcosoknak, amit a feliratok mágikus óvószövegei, varázserejű mondásai is megerősítenek.[35] Ezen érmék legszebb példái voltak azok az úgynevezett *szentgyörgytallérok*, melyeket a 12. századtól nyugati példára Körmöcbányán is vertek. Viselése, illetve birtoklása a katonahiedelem szerint akkor volt igazán foganatos, ha nem vették, hanem ajándékba kapták vagy éppen elcsenték valakitől.[36]

---

[30] Uo.
[31] Uo. 137. o.
[32] Uo.
[33] *Csete Antal*, 1863. 893. o.
[34] *Fialowski Lajos*, 1879. 536. o.
[35] *Magyar Kálmán*, 1971. 27. o.
[36] *Huszár Lajos*, 1940.

Már a barokk időkbe vezet az alábbi talányos adat. Nem tudjuk, hogy pontosan mi volt, de valami vámféle lehetett a *Szent György cinkustörvénye*, amit a rozsnyói tanács egy 17. század végi határozata emleget:

„Anno 1685 die 10 May. Az böcsületes városnak régi szokása szerént szent György czinkus törvénye celebráltatván ez mostani romlott és veszedelmes időkben erőnk felett való sokféle adózásokban megfogyatkozván minden jövedelmiben az szegény város, hogy annyival inkább segíthesse maga megmaradását az szegény város, tehát az felyeb említett czinkus törvénye alkalmatosságával rendelte az böcsületes tanács fürmenderivel együtt, úgy hogy valamely kivül való emberek vagy ámbár az városban lakozók is, ha burgerekt nélkül valók, az olyan emberek, és hordó borokat hoznának az városba és leraknak szekerekrül ugyan itt az városban, tehát annak lerakásáért tartozzanak város szükségére letenni d. 40 minden hordotul. Hogyha pedig az városból kivinnék az borokat, tehát valakik kiviszik az városból, tartoznak viszontag ugyan város szükségére letenni d. 40. Hogyha pedig azon ember az városban maga behozná és ki is vinné hordós borokat, tehát ugyanazon ember a lerakásért és kivitelért tartozik fizetni minden hordótul d. 80."[37]

Az Oklevélszótárban olvasható 1599-es dátummal: *Szent György adója*. Ez alighanem az ilyenkor esedékes jobbágyszolgáltatást jelentette, amely országszerte általános volt, s ez április végi időpont az adó megfizetésének dátumaként a későbbiekben is megmaradt – gyakran találkozhatni vele a későbbi iratokban. Egy régi kőszegi kézirat, az 1740-ben vezetni kezdett *Szőlő jövésnek könyve* sajátos hagyományt örökít meg: „eleitül ezen Nemes Városban bévett szokás szerint Szent György napján, úgy mint szokott Bírói Választás napján az Hegy Mesterek az tanátsházban szoktak szőlő jövíseket (hajtásokat) hozni, melyek által az Városy lakosoknak is az Borbéi terméshez reménységhek volt".[38] A hajtásokat évről évre a könyvbe rajzolták, s az újabb generációk már azt afféle mezőgazdasági kézikönyvként forgathatták.

3. Zsigmond Sárkányrendje

Károly Róbert kezdeményezését Zsigmond a 15. században is változatlanul népszerű Szent György-kultusz jegyében Sárkányrend néven újította meg. Az egykori okmányok a sárkányosokat még nem ritkán a régi néven, Szent György Társaságnak nevezik. S valamiképpen a történelmi szituáció is hasonló volt, ugyanis Zsigmond (igaz, hangsúlyosabban, mint elődje) többek között szintén hatalmi pozícióinak megerősítése végett hozta létre a rendet.

A hasonlóságoknál azonban számottevően több volt a különbség a két lovagi társaság között. Bár az 1408-as alapítólevél kötelességszerűen felsorolja a szokásos lovagi követelményeket és a hitetlenek elleni harcot, a lényeg a dinasztikus érdekek biztosítására irányult. Zsigmond szimbólumszótárában Szent György sárkánya a trónkövetelők jelképe lett (nem volt fiúutódja), valamint a korabeli bogumil és huszita eretnekségé. Szándéka pedig jelképesen a szűz kiszabadítása a sárkány, vagyis a trónkövetelők és eretnekek hatalmából. Mint azt már egy 9. századi egyházatya, Hrabanus Maurus is megállapította: „misztikus értelemben a sárkány vagy az ördögöt jelenti,

[37] *Mikulik József*, 1885. 278–279. o.
[38] *Bálint Sándor*, 1974. 226. o.

vagy annak szolgáit, sőt még az egyház üldözőit, a gonosz embereket". S e keresztény szimbolikától már csak egy lépés volt Zsigmond szándéka; tehát végeredményben a már említett családi érdekeket, elsősorban a leányutódlás biztosítását takarta az alapító okmánynak a vallás ellenségeit emlegető, zengzetes frazeológiája, melynek bevezetője és lényegi része eképpen szól:

„Zsigmond Isten kegyelméből Magyar-, Dalmát-, Horvátország, Ráma, Szerb-, Gács-, Ladomér-, Kun- és Bolgárország királya és Brandenburg őrgrófja, a római szent birodalom főkamarása, valamint Csehország és Luxemburg örököse, továbbá Borbála, ugyanezen kegyelemből a nevezett országok királynéja, ama Zsigmond király úrnak hitvestársa, Krisztus összes hívőinek úgy a jelenben, mint a jövőben valókban, kiknek jelen levelük tudomásukra jut, üdvöt az Üdvözítőben.

A királyi felség trónusára helyeztetvén annak rendeléséből, aki nemünknek megváltására az égnek magasságos lakásaiból a száműzetés földjének e szenvedéses lakhelyére leszállva, a keresztény hit szabályait legszentebb vérének ömlésével és sok szentjének kínszenvedésével megszentelte, az Úrnak neve által gyámolt hagyván nekünk és életének példáját mindenkoron utánozandónak parancsolván, kívánván a Magasságbeli által reánk bízott uralomnak teendőit az Ő akarata szerint — amint az Ő segítségével el is érhetjük — az üdvnek minél nagyobb hasznára igazgatni: a többi közt mindég kiváltképpen azt tartottuk szemünk előtt, hogy amily mértékben a magunk jó hírét-nevét és a felségeink nevében küzdőkét e világi javakban öregbítjük, annál gyakrabban és tökéletesebben emeljük a magunk és híveink szívét nemcsak tettekkel, de az örök égi ország urának példájából eredeztetett kézelfogható jelképekkel is az örök égi ország felé vezető utakhoz, Jézus Krisztus, üdvözítőnk és megváltónk, az élő Isten fia nevének dicséretére, dicsőségére és magasztalására, aki a mulandó emberi testnek a mi bűneink jóvátételére való felvételével az életadó kereszt lobogóját dicsőséges szenvedésével megszentelte s ugyanezen legszentebb kereszt ősi ellenségének, a tekergőző sárkánynak, a pokol rosszai atyjának fejét annak a keresztnek erejével hátracsavarta, amelyet az alvilág zárainak leverésére magával vitt: amely üdvöt adó keresztnek segélyében az Úrnak dicsőséges harcosa, Szent György vértanú — magát Istennek ajánlva — a reátörő sárkányt megtámadta és lándzsájával hadakozva megsebesítvén, földre terítette és életét vette, és Szent Margit szűz és vértanú, kit Krisztus nevéért — mint azt maguk Jézus Krisztus ellenségei feljegyezték — sárkány a szájával nyelt el, a csodatevő Kereszt segítségül hívásával s abba helyezett bizalmával a kettévált sárkány gyomrából sértetlenül került ki.

Mi tehát országunk főpapjaival, báróival és főembereivel együtt, akikkel e részben érintkezni kívánunk, az álnok ellenségnek és az ős sárkány követőinek, ti. úgy a pogány hadaknak, mint a szakadároknak és az egy igaz hit s Krisztus keresztje s országaink veszedelmére törő más nemzeteknek kipusztítására, valamint magának a Krisztus keresztjének zászlaja alatt győzedelmeskedő, szent és üdvöt hozó hit vallásának minden akarattal való szolgálatára, növelésére és védelmére irányuló tiszta szándékunk és törekvésünk jeléül és jelképéül, a körré görbült sárkány jelét vagyis képét, amint farkát nyaka köré tekeri és háta közepén hosszában feje és orra elejétől farka végéig fel van hasítva s a vére vesztése miatt fehér és vértelen hasíték belső széle mentén hosszában elhelyezett vörös keresztet visel, hasonlót ahhoz, amilyen vörös keresztet fehér mezőben magnak a dicső György vértanúnak zászlaja alatt

vitézkedők szoktak viselni, hordani és használni, mi magunk is választjuk, elfogadjuk és társaság és egyforma díszíték módjára akarjuk felvenni, hogy azt mind magunk, mind országunk hű bárói és főemberei láthatóan nyilvánosan viseljék és használják.

Mivel pedig felségeinknek és országunknak hív bárói és főemberei, akiknek támogatásával, segítségével és közreműködésével uralmunkat szerencsés koronázásunk idejének kezdetétől fogva irányítjuk, nemcsak a hozzánk való személyes ragaszkodást és szokott hűséget fenntartva, hanem úgy a szorongattatásunk megkönnyítésében, vagyis elnyomatásunkból való megszabadításunkban, mint hasznunk halmozásában hűségük kötelességét teljesítve, valóban szokott hívségüknek jelentősebb, kétségtelenül kézzelfogható bizonyítékát nyújtották odaadóan megmaradván a mi akaratunkon, hűségünkön és irányunkon, az ellenségeink ellen úgy bent, mint országainkon kívül serényen küzdvén, tehát igen kedves és elvárt engedelmességükkel és kiemelkedő hűséggel kiválóan áldoztak és hű szolgálataikkal derék és nyilvánvaló érdemeket tanúsítottak, s a magunk és országunk összes és igen gyakori, eredményes és balsikerű nagy hadmeneteiben és vállalkozásaiban olyannyira előrelátó tanáccsal szolgáltak, hogy ámbár sokszor forogtunk nagy szorongattatásban, Isten kedvező kegyelmével nemcsak a veszedelemnek akadt gátja, hanem még javunkra is fordult a sors és sok minden hasznunkra lett (...)"[39]

Zsigmond lovagrendjének alapításakor az ellenpártok felszámolása után maga köré tömörítette az ország leghatalmasabb főurait. Lényegében az akkori Magyarország egész világi közhatalma képviselve volt a Sárkányos Társaságban. A rend feje a király és a királyné; védőszentje Szent György lovag volt. A felesküdött 22 báró „az életadó Kereszt fájának érintésével" tette le fogadalmát, „hogy királyuk és az ő hitvestársa, a királyné és mindkét nemű gyermekeik iránt igaz engedelmességet és állhatatos hűséget fognak tanúsítani, és minden javaikban őket védelmezni" fogják.

A lovagok ünnepi napokon skarlátszínű köpenyt viseltek, emellett zöld selyem köpenykén kettős aranyláncot, amelyről egy törött szárnyú, megölt sárkány függött.[40] Ehhez járult a nyakláncon viselt díszes rendjelvény. A jelvény — miként azt az alapítólevél részletesen leírja — egy körré görbült sárkány képét ábrázolta, amint farkát a nyaka köré tekeri, s mely szörnyeteg a feje és orra elejétől a farka végéig a háta közepén hosszában fel volt hasítva, mégpedig olyanképpen, hogy vérző sebe a Szent György-keresztet rajzolja ki.

E jelvényt a többi lovagrend szokásának megfelelően a köpenyen viselték, tetején kereszttel és a rend jelmondatával: („O quam misericors est Deus iustus et Pius„ = Ó, mily irgalmas az Isten, igazságos és kegyes). A jelvény viselése kötelező volt, s e kötelesség elmulasztása büntetéssel járt: a pénzbüntetésen kívül öt misét kellett mondatni kárpótlásul. Az alapító okirat arról is rendelkezett, hogy a rend valamely tagjának elhunyta esetén minden társa egy napi gyászruhát hordjon, amit azután másnap alamizsna kíséretében „Krisztus szegényeinek" tartozott ajándékozni. Ünnepélyes felvonulások alkalmával Zsigmond szívesen vétette körül magát sárkánylovagjaival. Mint feljegyezték, 1414-ben Bécsbe, rá egy évre pedig Párizsba is a rend tagjainak

[39] Közli: *Baranyai Béla,* 1926. 574–575. o. Szembetűnő, hogy az alapító okmányban hasonló elvek olvashatók, mint amelyeket a Szent György Rend megalapításakor is lefektettek. Ezért is megfontolandó Pusztaszeri László azon feltevése, hogy Zsigmond az elődje által életre hívott lovagrendet lényegében beolvasztotta a Sárkányos Társaságba (1995. 39. o.)

[40] *Horváth Henrik,* 1937. 55. o.

társaságában látogatott el. A magyar király idővel annyira összeforrt a Sárkányrenddel, hogy például egy huszita pap egyenesen a Jelenések Könyvének vörös állatát (Draconem rufum) látta benne, hivatkozván a rendnek akkor már Európa szerte ismert és viselt szimbólumára.[41]

Az alapítólevélben szereplő 22 főúr szinte mindegyike országos méltóság volt. Zsigmond és felesége, Cillei Borbála mellett alapító tag volt Cillei Herman és Frigyes (Borbála atyja és fivére); Stiborici Stibor, a Felvidék hírhedett ura; Garai Miklós nádor és öccse, Garai János; a Zsigmond alatt fényes karriert befutó Ozorai Pipo (Filippo Scolari) temesi ispán és szörényi bán; Perényi Péter máramarosi ispán, későbbi országbíró; Perényi Imre titkos kancellár; Szécsényi Simon ajtónállómester; a Héder nembéli Tamási János erdélyi vajda; Báthori István országbíró; Maróti János macsói bán; továbbá a hűbéres Lazarevics István szerb despota; Korbáviai Károly horvát bán és unokatestvére, Korbáviai János asztalnokmester; Lévai Cseh Péter lovászmester, később erdélyi vajda; Nádasdi Mihály székelyispán; Absáni János pohárnokmester; Szécsi Miklós tárnokmester; Özdögei Bessenyő Pál horvát-szlavon bán; valamint Csáki Miklós és Szántai Lack Jakab, későbbi erdélyi vajdák. A rendtagság nem volt örökölhető, ennek ellenére aligha meglepő, hogy az alapítótagok elhalta után is többnyire az itt felsorolt családok tagjai alkották a rendet. A Sárkányrend elterjedt a Balkánon és Európában is, ugyanis a tagok közé Zsigmond külföldi lovagokat és előkelőket is felvett. A külhoni tagok felvétele azonban már inkább csak kitüntetés jellegű volt, és reprezentációs célt szolgált. Feljegyezték például, hogy Erik dán király sárkánylovaggá történt avatása alkalmából (1419) uralkodótársának Zsigmond egy különösen értékes kivitelű rendjelvényt ajándékozott.[42]

E rendjelvény hamarosan a főúri rend hatalmi és családi jelvényei között is jelentkezett. Persze ebben is Zsigmond járt az élen, aki címerein, uralkodói pecsétjein, a címerét mintázó kályhacsempéken is előszeretettel szerepeltette. Mi több: az 1755-ben a nagyváradi székesegyház területén folytatott ásatások során feltárt királysírt éppen a benne talált rendi jelvény — csaton függő, sárkányt ábrázoló, zománcos arany ékszer — alapján azonosították Zsigmond sírjával.[43] Mint nyakba akasztott viseleti tárgy szerepel a jelvény Zsigmond Pisanello által festett portréján, I. Vencel legnicai herceg sírkövén és ifjabb Stiborici Stibor János főkamarásmester budai síremlékén. A legyőzendő sárkánnyal a rend főnemesi tagjainak címerében is találkozhatunk. Szerepel a firenzei Scolari-ház egyik domborművén, Perényi János tőketerebesi sírkövén (1437), Garai Miklós egy 1416. évi címereslevelén. 1418. március 19-én íródott Csapi András címereslevele, amelyben már egy ilyen sárkányjelvény leírása (és persze képe is) szerepel: „a pajzsot bekeríti és körbekanyarítja egy sárkány, hátán vörös kereszttel, összesen négy lábbal elől és hátul, mindkét oldalról szabdalt szárnyakkal; a sárkány szája nyitott és a fehér fogak közül vörös nyelv nyúlik ki a hegyes orr alatt és fülei egyenesen állnak; a sárkány farka háromszor a nyaka köré tekeredik és körbefonja, a vége egyenesen felemelkedik".[44] Szerepel a sárkány a tag-

[41] Uo. 55–56. o.

[42] Uo. 54. o. Maga a Rend határainkon kívül napjainkig fennmaradt, s jelenleg Angliában és Horvátországban rendelkezik erős és reprezentatív szervezettel. (Pusztaszeri László szíves szóbeli közlése)

[43] *Lővei Pál*, 1987. 152. o.

[44] Uo. 148. o.

ságot eredetileg elnyerő Báthori István nagyméretű, reprezentatív pecsétjén is – s a motívum továbbélése is elsősorban a Báthori család széleskörű heraldikai reprezentációjának és a birtokközpont sárkányölő hagyományainak köszönhető.

4. A Báthoriak sárkányölő hagyományai

A Báthoriak Szent György-kultusza elsősorban a család heraldikai és néprajzi vonatkozásai miatt érdemel külön figyelmet. Ez utóbbi folklóradatok Északkelet-Magyarország viszonylag nagy területein elterjedtek, legtovább a Hajdúságban és a Nyírség néhány településén maradva fenn. E mondák érdekessége, hogy bár egyaránt Báthoriról szólnak, több személlyel kapcsolatosan is előadják a sárkányölő-történetet. A legkorábbi időkre azok a múlt századi történeti munkák utalnak, melyekben egy bizonyos, Szent István idejében élt Videt tesznek meg a család ősének, s a monda fő motívumát is az ő nevéhez kapcsolják. Ezen elmélet ősforrása alighanem Budai Ferenc életrajzi lexikona, amelynek ide vonatkozó adatait utóbb Kőváry László, (Erdély nevezetesebb családjai)[45] Nagy Iván (Magyarország családjai),[46] majd Barcsa János (Hajdú-Nánás város és a hajdúk története)[47] és néhány helyi jellegű kiadvány is átvette. Budai eképpen meséli el a nyilván orális hagyományból ismert történetet:

„Szájról szájra, és könyvről könyvre általadott hagyomány, hogy ez a' Vid, vagy Vitus, Sz. István Király alatt élt, a' mikor Szathmár Vármegyébenn, az Etsedi tóból 's posványságból, egy sárkány forma állat, vagy kigyó jártt ki, és az ott köről belől levő lakosokban sok kártt tett. Ezt a' veszedelmes állatot, ennek a' Vidnek vólt szentsége megölni, melynek hire Sz. István Király füleibe jutvánn, ennek a' Vidnek, 's maradékinak nemesi tzimerül három sárkányfogakat adott, mellyeket azutánn farkas fogaknak is neveztek, 's gondoltak. Ez a' Vid vólt a Bátori nagy familiának legelső tudható törsöke. Kétség kivül az emlitett kigyó ölésre tzéloz hát a' Báthori familia tzimerébenn, nem tsak a' három fog, hanem a farkát harapó kigyó is. Igen hihető, hogy Szabólts Vármegyébenn, ez a' Vid nevü puszta, mely Dorog és Balmaz Ujváros közt fekszik, ettől a' Vidtől vette maga nevét: mivel tudni való, hogy a' Bátori familia ezenn Vármegyébenn is sokat birtt."[48]

A Báthori család a Péter király idejében feltűnt Gutkeled nemzetségből származott, akik mint német eredetű, idegen nemzetség, bizonyára maguk is szorgalmazták a honi törzsökös voltukat igazoló mondákat-legendákat. Ezt a célt szolgálta a nemzetség első névről ismert tagjának, Oposnak szerepeltetése legkorábbi gesztáinkban és krónikáinkban. Opost „Bátor Opos" néven a Képes Krónika említi leginkább mint Salamon király hű emberét a trónviszályok korát feldolgozó résznél, elbeszélve a „miles gloriosus"-nak nevezett vitéz több hősi tettét Nándorfehérvár ostroma, a nyitrai ütközet kapcsán, a kemejni csata leírásakor, hol a herceg Péter nevű vitézét győzi le párviadalban, vagy a csehek elleni megtorló hadjárat dicső tettét, ahol is viadalban egy óriás termetű csehet öl meg... Kérdéses persze, hogy e kiemelkedő erejű vitéz alakja mennyiben fedi a történeti személyt, avagy itt is a Szent Lászlóról

[45] *Kőváry László*, 1854. 28.
[46] *Nagy Iván*, 1857. I. 217. o.
[47] *Barcsa János*, 1900. 82.
[48] *Budai Ferenc*, 1805. III. 751.

szóló elbeszélésekből átszűrődő pogánykori hősénekek és immár keresztény színezetű joculátor-eposzok hatásáról, továbbéléséről van-e inkább szó?[49] Igaz, elemzésünk szempontjából ez majdhogynem mellékes is, hiszen a mondai Videt, illetve a legendás Opost egyaránt ideális birtokszerző ősként tisztelhették a Báthori utódok.

Tekintve, hogy Opos és nem a mondai Vid (ámbár két Vid nevű tagja ténylegesen is előfordul a Gutkeled nemzetségnek – 1263-ban, majd 1310-ben) kapta a Bátor melléknevet, nyilvánvaló, hogy róla nevezték el a Bátor előtagú helységeket, így Nyírbátort is. Ugyanakkor pedig törvényszerű volt, hogy idővel a nemzetségi hagyományban a két hős rendkívüli tulajdonságai egybeolvadtak. Mint Lővei Pál írja: „a sárkányölő mondai hős-ős megteremtésével és a birtokközpont nevének (Bátor) ehhez kapcsolódó magyarázatával jól összhangba lehetett hozni a címert körülvevő sárkány figuráját." Véleménye szerint ennek a már humanista ízű konstrukciónak lett azután a fejleménye a címer három oldalékének sárkányfoggá válása.[50] Véleményünk szerint azonban a Gutkeledek nemzetségi címerében szereplő három fog (ék) is a Szent György mintájára sárkányt ölt családi ős hőstettére utal.[51] A 12–13. században a Gutkeledek több ágánál megfigyelhető Szent György tisztelete, legerősebben a Nyíradony környéki nemzetségi birtokon és a család első fészkének számító Gut falu (Szent György titulusú egyházzal) környékén jelentkezett.[52]

A Nemzetség Báthori-ágának első, név szerint ismert őse, Báthori András a 13. század második felében élt. IV. László uralkodása idején, a morvamezei csatában tanúsított vitézségének köszönhetően emelkedett ki, mikor is jutalmul birtokot (Bátort és Kisbátort), illetve új birtokai után nemesi előnevet kapott.[53] Ennek igazolására aztán újra megizmosodhattak az ismert legendák, s a családi sárkányölő-panoptikum hamarosan újabb hőssel bővült. Szirmay Antal a Báthoriak címerének magyarázatakor még a múlt század elején elbeszéli, hogy a „közvélemény szerint" első Bátor András ölte meg az ecsedi tóban lakó kártékony sárkányt, mely szerinte krokodil vagy különös nagyságú kígyó lehetett.[54] Maga a sárkányölés helye, Ecsed a 14. század elején jutott a Báthoriak kezére, ahol is mocsaras, nehezen megközelíthető helyen 1325-ben várat építettek. Talán csak véletlen egybeesés, de mégis figyelemre méltó adalék mindehhez, hogy az Ecsed környékén a 14. század elején birtokos Mikolay család egyik tagja a Károly Róbert alapította Szent György Rend lovagja volt.

A Báthoriak somlyói ágának első őse a 14. században szerzett birtokot Erdélyben, illetve a szilágysági részeken, ott is elterjesztve a mondai históriát. Aligha meglepő, hogy a család Szent Györgyöt választotta patrónusának, a címerükben szereplő három sárkányfog azonban csak a 15. század elején, a sárkányrendi jelvény hatására egészült ki az azt körülölelő, saját farkába harapó sárkánykígyó képével. A rend egyik alapí-

[49] *Magyar Kálmán* figyelemre méltó történeti adatokat említ Opos lehetséges történeti azonosításához. Mint írja, Aurai Ekkehard krónikás az 1101-es évnél beszámol egy Boto nevű bajor comes haláláról, akit Oposhoz hasonlóan Bátornak nevezett a közvélemény, és aki azonos lehet a Salamon uralkodása idején Magyarországra jött Poth vitézzel (1973. 124–126. o.).

[50] *Lővei Pál,* 1987. 151. o.

[51] A Gutkeledek nemzetségi címere még nem tartalmazza a sárkányt, a három, jobbról balra álló fog azonban már ott szerepel a címerpajzson.

[52] *Magyar Kálmán,* 1973. 124. o.

[53] Uo. 128. o.

[54] *Szirmay Antal,* 1810. II. 79. o.

tójának, Báthori István országbírónak nagyméretű, reprezentatív pecsétjén a családi címer már ebben a formában szerepel. A Sárkányrendnek utóbb több Báthori is tagja lett. Jelzés értékű az a híradás, miszerint Báthori István az 1444-es várnai csatában mint a Szent György-zászló őrzője esett el. Fia, II. István országbíró 1479. október 13-án Szent György lovag módjára és segítségében bizakodva győzött Kenyérmezőnél a „török sárkány" felett, s e diadal emlékére építette fel és szenteltette Szent György és Mária tiszteletére 1484-ben Nyírbátor ma református használta pompás templomát.[55] Az építkezés emlékét a templom falán több sárkányos címer jelzi máig is.[56]

A nyírségi Szent György-kultusz továbbélésében szerepe lehetett annak is, hogy a nyírbátori obszerváns ferences szerzetesek 15. századi térítőjelképei a Napba öltözött Asszony és Szent György voltak. Ez a felfogás látható Giorgione da Castelfranco (1477–1510) festményén is, ahol az oltáron látható Szűz Mária előtt Szent György lovag és Szent Ferenc áll „a huszitizmus és a török pogányság elleni térítő és fegyveres harc egyházvédő szimbólumaként".[57]

A Báthoriakhoz fűződő sárkányos mondák következő rétege a család utolsó jelentős alakjához, Báthori Gáborhoz kapcsolódik. Mi több: ez esetben már nem is csak az Ecsedi-láp sárkányának legyőzéséről van szó, hanem egész mondakör szerveződik a Nyírbátor környékén birtokos erdélyi fejedelem személye köré (egyetlen csapással levágja egy bika fejét, majd áthajítja a templomtorony felett; kardját elküldi a királynak; veres barátok mondája; lova táltos; Szent László pénze motívuma stb.).[58]

Mint Dankó Imre írja, nemcsak a heraldikai és családtörténeti vonatkozások, hanem a monda fennmaradása és elterjedése szempontjából sem közömbös, hogy a Bocskai-címer átvette a Báthoriaktól a farkába harapó sárkány motívumát, majd kiváltságlevelek részeként letelepített hajdúi számára tovább is örökítette (lásd például Hajdúböszörmény város címerét).[59] E sárkányos hajdúcímer és a hajdúknak juttatott Vid falu neve indokolja a monda hajdúsági fennmaradását – ahol is az lényegében a legtovább és legteljesebb változatában maradt fenn.

5. Helynevek, templomtitulusok

A középkori szentkultusz egyik legkifejezőbb formája az volt, hogy adott közösségek tagjai a települést, ahol éltek, illetve egyházukat választott szentjük oltalmába ajánlották. E helynevekben és templomtitulusokban megmutatkozó tisztelet legfontosabb mozgatója az az archaikus hit volt, hogy a szent — mint védőszent — megvédi a közösséget a különféle veszedelmektől. Természetesen a két névadás gyakran összeolvadt, leginkább úgy, hogy a megépült egyház patrocíniuma után kapta nevét a település is.

Szent György középkori kultuszát a róla elnevezett helységek és templomok nagy száma is ékesen bizonyítja. Lényegében az egész ország területén találkozhatunk

[55] *Magyar Kálmán,* 1973. 129. o.

[56] Ilyen sárkányos címerek díszítették a Báthoriak szatmári és somogyi várait és egyházait is.

[57] *Magyar Kálmán,* 1973. 130. o.

[58] A mondakör eddigi egyetlen, bár csupán jelzésszerű összefoglalása *Erdész Sándor* 1965-ben megjelent munkája.

[59] *Dankó Imre,* 1973. 328–331.

történeti, földrajzi nyomaival. Egy történeti személynév-statisztika kimutatta, hogy a György név a 14–16. században a 2–5. legnépszerűbb név volt, s bár a barokk időkben kissé hátrább szorult, azóta is a leggyakrabban választott férfi keresztnevek közé tartozik.[60] Egy 1808-as adatfelmérés a szentekről elnevezett települések között 59 Szentgyörgy helynevet mutatott ki, de a török hódoltság előtti időkben ennek közel dupláját tételezhetjük fel egyes déli megyék okleveles adatai alapján. Hasonló a helyzet az ismert vagy mára már emlékében is elenyészett templomtitulusokat illetően, melyek vagy a háborús pusztítás, vagy a reformáció térhódítása következtében szűntek meg.

Szemléletesebbé válik áttekintésünk, ha a ma ismert Szentgyörgy-helyneveket a Kárpát-medence öt fő tájegységére kivetítve táblázatba foglaljuk:

Dunántúl: Balatonszentgyörgy, Bánokszentgyörgy (másként: Pókaszentgyörgy), Baranyaszentgyörgy, Dunaszentgyörgy, Hodosszentgyörgy (Somogy megye – 1534, elenyészett), Homokszentgyörgy, Iszkaszentgyörgy, Lajtaszentgyörgy (Sankt Georgen am Leithagebirge), Mezőszentgyörgy, Répceszentgyörgy, Szentgyörgydűlő (Somogy – elenyészett), Szent György-hegy, Szentgyörgymező (Esztergom megye – elenyészett), Szentgyörgysánc (Somogy – 15. század eleje, elenyészett), Szentgyörgyvár, Szentgyörgyvölgy, Tótszentgyörgy, Tüskeszentgyörgy (Juraj u Trnjin), Viziszentgyörgy (Frkanovec), Zalaszentgyörgy.

Felvidék: Borsodszentgyörgy, Bürszentgyörgy (Borský Jur), Garamszentgyörgy (Jur nad Hronom), Gombosszentgyörgy (Hubošovce), Pozsonyszentgyörgy (Sankt Georgen, Sväty Jur = Jur pri Bratislave), Szepesszentgyörgy (Jurské), Szepesszombat (németül: Georgenberg; szlovák: Spišká Sobota), Szuhaszentgyörgy (Szentgyörgyszuha, ma: Alsószuha), Turócszentgyörgy (Turčiansky Ďur).

Alföld: Almásszentgyörgy (Bács megye – 1350, elenyészett), Alszentgyörgy (Bodrog megye – 1230, elenyészett), Baracskaszentgyörgy (Bodrog – 1430, elenyészett), Bácsszentgyörgy, Bégaszentgyörgy (Žitište), Csanádszentgyörgy (Bodrog – 1520, elenyészett), Jászalsószentgyörgy, Jászfelsőszentgyörgy, Karaszentgyörgy (Giurgiova), Mezőszentgyörgy (Bodrog – 1391, elenyészett), Monostorszentgyörgy (Mînăştire), Sajkásszentgyörgy (Gyurgyevo), Szentgyörgy (Bihar megye – 15. század, elenyészett), Tatárszentgyörgy, Tárnokszentgyörgy (Sîngeorge), Töttösszentgyörgy (Bodrog – 1520, elenyészett), Vízmelléki-szentgyörgy (Bodrog – 1393, elenyészett).

Erdély: Csapószentgyörgy (Torda megye – 1504, elenyészett), Csíkszentgyörgy (Ciucsîngeorgiu), Erdőszentgyörgy (Sîngeorgiu de Padure), Györgyfalva (Cheorghieni), Marosszentgyörgy (Sîngeorgiu de Mureş), Meszesszentgyörgy (Sîngeorgiu de Meseş), Oláhszentgyörgy (Singeorz-Băi), Sepsiszentgyörgy (Sîntu Cheorghe), Szászszentgyörgy (Sîngeorzu Nou), Szentgyörgyválya (Valea Singeorgiului), Sztrigyszentgyörgy (Streisîngeorgiu), Torockószentgyörgy (Colţeşti), Uzdiszentgyörgy (Sîngeorgiu de Cîmpie).

Szlavónia: Gotószentgyörgy (Pozsega megye – 1413, elenyészett), Hermanszentgyörgy (Valkó megye – 1421, elenyészett), Kömáriszentgyörgy (Valkó – 1424, elenyészett), Kórógyszentgyörgy, Szentgyörgy (Körös megye – elenyészett), Rendekszentgyörgy.

---

[60] *Magyar Kálmán*, 1971. 4. o.

E felsorolás természetesen csak a manapság is létező vagy oklevelesen bizonyítható helyneveket tartalmazza, de számos egyéb településnévben is a Szent György-kultusz nyomait sejthetjük. Ilyeneknek tekinthetők a Győr és Györke (pl. Györkfalva (Cetăţele), Szepesgyörke (Jurgow), Vámosgyörk) típusú helynevek; a György elő- és utótagú, ám a „Szent"-et nem tartalmazó települések (Györgylaka (Jurčevec), Györgyfölde (Jurskova Vol'a), Györgytarló, Tápiógyörgye), melyek a sárkányölő szent emlékét éppúgy hordozhatják, mint valamely hajdani birtokosét; a ma már pontosan nem azonosítható határ- és dűlőnevek, valamint több, csak hozzávetőlegesen lokalizálható helység (az 1347-ben említett Igatószentgyörgy, a Pozsony megyei Szentgyörgyvár, a Komárom, illetve Pest megyei Szentgyörgypuszta, az erdélyi Csapószentgyörgy és Szentgyörgyhegygella), valamint az újabb keletű, Pozsony melletti Szentgyörgyújtelep (Neštich).

Becslésünk szerint a középkori Magyarországon több száz egyházat (templomot, kápolnát, kolostort) szenteltek a sárkányölő lovag tiszteletére. Ezeknek a már említett okok miatt csupán a töredékét ismerjük. Az ellenreformáció idején több egyházközség felújította korábban megszűnt Szent György-patrocíniumát, néhány újabb is keletkezett, ám nyilvánvaló, hogy a kultusz fénykora ez esetben is a magyar középkor első öt évszázada volt. Felsorolásunkban, melyet zömmel Bálint Sándor adatainak felhasználásával készítettünk,[61] a barokk kori templomtitulusokat is feltüntetjük; a könnyebb áttekinthetőség végett a 18. század végi egyházmegyei felosztás alapján:

Esztergom: Buda (14. század), Bürszentgyörgy (Borsky Jur), Eberhard (kápolna; a 13. században már létezett; ma: Malinovo), Esztergom (Szentgyörgymező), Felsőleszéte (Podolie), Nagybajcs, Palást (1299; ma: Pláštovce), Pozsonyszentgyörgy (Sväty Jur), Püski (1771), Tarján (1863), Visegrád, Zavar (Zavar).

Besztercebánya: Garamszentgyörgy (Jur nad Hronom), Lopér (14. század; ma: Podbrezová), Tótpelsőc (1349, elenyészett; ma: Pliešovce), Znióváralja (középkor, elenyészett; ma: Kláštor pod Znievom).

Nyitra: Gerencsér (Hrnčiarovce), Mitta (Kostolné Mitice), Nemeskvassó (Zemiansky *Kvašov*), Pruszka (Pruské), Végegyháza (Kostolná), Zsolnatarnó (Trnové).

Rozsnyó: Feled (14. század; ma: Jesenské), Hanva (1484; ma Chanava), Krasznahorkavárhosszúrét (1735; ma: Krasnahorská Dlhá Lúka), Muránya1ja (középkor; ma: Muráň), Pelsőc (a Bebek nemzetség monostora; ma: Plešivec), Ógács (1350; ma: Stará Halič), Rudnok (1861; ma: Rudnik), Szuhaszentgyörgy (1384; ma: Alsószuha).

Szepes: Lengvárt (Dlhé Stráže), Lőcse (ispotáykápolna; ma: Levoča), Nagybobroc (Bobrovec), Szepesszentgyörgy (Jurské), Szepesszombat (Georgenberg, Spišská Sobota).

Eger: Bégány (1332, elenyészett), Bogács (1298, elenyészett), Borsodszentgyörgy (1780), Csány (1775), Dédes (1819), Detk (1799), Jászfelsőszentgyörgy (15. század), Lovas (1274), Nagybátony (1735), Nyíradony (13. század, illetve 1779), Nyírbátor (1484), Sajóvelezd (1332), Telekes (1332), Újszentgyörgy (1908).

[61] Ámbár *Bálint Sándor* patrocínium-listáját (1974. 218. o.; 1977. I. 304–305. o.) több ponton kiegészítettük vagy korrigáltuk, ezen összefoglalás csak megközelítőleg lehet teljes, s a településföldrajzi adatok, valamint középkori okleveleink vizsgálata még számottevő mértékben bővítheti, árnyalhatja ezt a listát.

Kassa: Erdőbénye (1648), Kinizs (1280), Szentgyörgy (középkor; ma: Sväty Juraj), Szinyelipóc (1663; ma: Lipovce).

Szatmár: Szaniszló (1824; ma: Sanislau), Turjaremete (1886; ma: Remetea), Ungvár (Užgorod), Zajta (1793).

Veszprém: Alsókeszi (1359), Atád (Nagy és Kis, 1402), Ádánd, Balatonboglár (1221), Balatonszentgyörgy (1298), Boronka (14–15. század), Devecser (1361), Gyönköd (1336, Balatonendrédtől délre), Hetés, Hidegkút (1318), Igal (1331), Jaba (1233), Jásd (1256, bencés apátság), Kinosberény (1232), Kozma (1342; ma: Libickozma), Kúp, Lenti (1334), Nágocs, Nagyberény (1232), Nagydobrony (1358), Oltárc (1323), Pacsa (1312), Páka (12. század), Pókaszentgyörgy (14. század; ma: Bánokszentgyörgy), Rokolyán (14. század, Zalaapáti mellett), Somogycsicsó (1329), Somogyszentmiklós (14. század, kolostor), Somogyvár (1323, talán már 11. század eleje is), Szentgyörgyvár, Uzsa (1304), Vaszar, Veszprém (talán már a 9. században is állt), Véged (1247, Zalabér mellett), Vindornyaszőllős (1336), Zalavég.

Szombathely: Dozmat, Felsőoszkó, Ikervár, Ják (1214, bencés apátság), Máriafalva (Mariasdorf), Répceszentgyörgy, Salfa, Vízlendva (Svety Jury).

Székesfehérvár: Baracska, Güttamási, Székesfehérvár (1426), Üröm (1764).

Győr: Ágfalu (Agendorf), Ászár, Borsmonostor (egykori cisztercita apátság, ma is létező plébánia; Marienburg), Egyházasfalu, Nyulas (1757; ma: Jois), Réde (középkor), Sopron, Szentgyörgy (Sankt Jörgen).

Pécs: Bakonya, Cserkút (1332), Dombó (1237; bencés apátság Valpó megyében), Dúzs, Kisszékely (1823), Kisvaszar (1790), Kisvejke (1902), Nagyszokoly (1788), Pusztakisfalu, Püspöknádasd (1770), Regöly (1754), Baranyaszentgyörgy (1775).

Vác: Fót (1779), Gyál (1324, elenyészett), Jobbágyi (1735), Nagykáta (1700), Romhány (1722).

Kalocsa: Foktő (1790), Kula (1770), Mohol (1824), Öregcsertő (1893), Szabadka (1898; Ma: Subotica), Vajszka (1842).

Csanád: Csanád (11. század, káptalan), Földeák, Kisjécsa (1813; ma: Jecia Mica), Mezőhegyes (1844), Oroszlámos (11. század, a Csanád nemzetség monostora), Perjámos (Periam), Szécsány (1829; Ma: Sečanj), Szentgyörgy, Szeged (12. század), Temesvár (középkor, majd felújítva 1754-ben; ma: Timişoara), Törökkanizsa (1848; ma: Novi Kneževac).

Nagyvárad: Árpád (1417), Bölcsi (1329, Zsadány mellett), Jankafalva (1307; ma: Inca), Köteles (1347, Hajdúszovát mellett), Mihályfalva (15. század; ma: Érmihályfalva, ill. Valea lui Mihai), Szalacs (1433; ma: Sălacea), Szerep (1283; a Zovárd nemzetség monostora), Süvegd (1357).

Erdély: Csíkszentgyörgy (Ciucsîngeorgiu), Ebesfalva (1448, elenyészett; ma: Erzsébetváros, ill. Dumbrăveni), Esztelnek (1523, kápolna a csíksomlyói ferencesek birtokában; ma: Estelnic), Györgyfalva (Gheorghieni), Marosszentgyörgy (Singeorgiu de Mureş), Székelyudvarhely – Szombatfalva (Odorhei Secuişc).

Hajdúdorog: Bodrogkeresztúr, Kisvárda, Nyírvárda, Nyírbakta, Óvári, Túrterebes.

Ha térképre vetítjük a fenti adatokat, a szikár helyneveknél tágabb összefüggések is kirajzolódnak előttünk. Szembetűnő például, hogy György, a Győzelemadó kultusza a határvédő népek körében — legalábbis a helynevek, templomtitulusok alapján —

nem volt az országos átlagnál elterjedtebb. Pedig a Szent László-kultusz székelyföldi, szepességi és nyugathatárszéli megsűrűsödő nyomai arra a feltételezésre sarkallhatnának, hogy a rokon lovagszent alakja szerves része volt a határőrök hagyományvilágának. A László-tisztelet gócpontjai közül mindössze Bihar, Gömör és Vas megye az, ahol aránylag több Szent György-névadás figyelhető meg – okai között azonban nem a határvédelem, hanem egy-egy nemzetségi monostor kisugárzása tételezhető fel. E látszólagos ellentmondás alighanem azzal magyarázható, hogy bár a kultusz alanya a középkor végéig változatlanul népszerű maradt, a 13. századtól már nem elsősorban a Vértanút, a Győzelemadót tisztelték benne, hanem a lovagkor szellemiségét tükröző Sárkányölőt, akinek története színesebb és egyetemesebb üzenetet hordozott.

Szembetűnő, hogy az ország északi és központi részein[62] Szent György kultuszhelyeire az országos átlagnál ritkábban bukkanunk. Ellenben a Dunántúlon és a déli országrészeken látványosan megsűrűsödnek az adatok. A Dunától nyugatra kivált a veszprémi egyházmegye területén: Veszprémtől nyugatra és Somogyban[63] szaporodnak meg a Szent György-helynevek, patrocíniumok, aminek legkézenfekvőbb magyarázata a püspöki székhely tradicionális kultusza, valamint az ott őrzött fejereklye szakrális kisugárzása lehet.

Az ország déli részein (Bodrog, Bács, Valpó, Szerémség, Bánát, valamint áttételesen Erdély) jelentkező helynevek, egyházak nagy száma azt sejteti, hogy itt még a Szent György-kultuszt a magyarság felé közvetítő bizánci kultúrkör továbbéléséről lehet szó. Tudjuk, hogy a keleti egyház még a 12. század közepén is komoly befolyással bírt e területen, s e vallási sokszínűség a balkáni népekkel való kölcsönhatás eredményeként a későbbiekben is jelen volt. Egyes források sejtetni engedik, hogy a Csanád alapította Oroszlámos monostorában a bolgárok elleni hadjáratból megtérő István Szent György-ereklyét helyezett el. Feltételezhetjük, hogy a Bodrog megyei Bátmonostora is őrzött egy ilyen relikviát, feltűnő ugyanis, hogy csupán helyi vonzáskörzetében hét Szentgyörgy utótagú helynévről tudunk.

Lehetséges persze, hogy csupán a monostor kegyúri nemzetségének Szent György-tiszteletéről van szó. Bőven találunk ugyanis példákat arra, hogy egy-egy — általában Szent György tiszteletére szentelt — nemzetségi monostor körül, bizonyára a helyi kultusz eredményeként, még számos további templomtitulus és helynév is felbukkan. S lényegében ez tartható a Szent György-névadás legjellemzőbb tendenciájának. Ilyen kistáji gócpont lehetett Vasban a Ják nemzetség máig híres egyháza; Biharban Szerep, a Zovárd nemzetség családi monostora; a Marostól délre a Csanád-nem-féle Oroszlámos és Monostorszentgyörgy; Gömörben a Hanva nemzetség hanvai és a Bebekek pelsőci monostora; és természetesen a rangosabb egyházi központok: a veszprémi kegyhely; az Esztergom melletti Szentgyörgymező; a bakonyi Jásd és a szerémségi Dombó bencés apátságai; valamint a ciszterciek alapította nyugat-magyarországi Borsmonostor. Fenntartva, ápolva s búcsúik, kegyuraik szándékai

[62] A királyi udvar mellett kivételként talán csak a Jászság falvai említhető, melyeknek népi hagyományvilágában napjainkig is elevenen él a sárkányölő szent középkori kultuszának számos emléke.

[63] Ezek egyike volt a somogyszentmiklósi Szentgyörgyvárihegyen alapított, a 14–15. században virágzó Sanctus Georgius-kolostor.

által a szomszédos tájakon is elterjesztve kultuszát – szinkronban a királyi udvar hasonló törekvéseivel.

IRODALOM

Balogh Jolán: A magyarországi Szent György-ábrázolások forrásai. In: Archaeologiai Értesítő, 1929. 134–155.

Baranyai Béla: Zsigmond király úgynevezett Sárkányrendje. In: Századok, 1926. 561–591.

Barcsa János: Hajdú-Nánás és a hajdúk történelme. Hajdúnánás, 1900.

Bálint Sándor: Szent György kultuszának maradványai a hazai néphagyományban. In: Ethnographia, 1974. 212–230.

Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium I-II. Bp. 1977.

Bozsóky Pál Gerő: Szent István király jeruzsálemi alapítványairól. In: Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok. (Szerk.: Erdő Péter) Bp. 1994. 23–82.

Budai Ferenc: Magyarország polgári históriájára való lexikon. I-III. Nagyvárad, 1805.

Bunyitay Vince: A váradi püspökség története. I-II., III. Nagyvárad, 1883., 1884.

Csete Antal: Sz. György vértanú fejereklyéje. In: Magyar Sion, 1863. 889–894.

Dankó Imre: Egy történeti mondánk vándorlása. In: Ethnographia, 1973. 325–331.

Dobos Ilona: Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség. Bp. 1986.

Erdész Sándor: Báthori Gábor a néphagyományban. Nyíregyháza, 1965. Szabolcs-Szatmári Múzeumi Füzetek 1.

Fialowski Lajos: A népbotanika poézise. In: Magyar Nyelvőr, 1879. 533–540.

Gombos F. Albin: Szent István a középkori külföldi történetírásban. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. (Szerk.: Serédi Jusztinián) Bp. 1938. 279–324.

Gutheil Jenő: A veszprémi Szent György-egyház és konzerválása. In: Műemlékvédelem, 1960. 136–138.

Horváth Henrik: Zsigmond király és kora. Bp. 1937.

Huszár Lajos: Szent György érmek. Bp. 1940.

Ipolyi Arnold: Magyar mythologia Pest, 1854.

István király emlékezete. (Szerk.: Györffy György) Bp. 1988.

Kőváry László: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár, 1854.

Lővei Pál: A Sárkányrend fennmaradt emlékei. In: Művészet Zsigmond király korában I. (Szerk.: Marosi Ernő) Bp. 1987. 148–179.

Magyar Kálmán: Adatok a középkori Szentgyörgy névadás somogyi forrásaihoz. In: Somogy megye múltjából. (Szerk.: Kanyar József) Levéltári Évkönyv 2. Kaposvár, 1971. 3–40.

Magyar Kálmán: A Báthoriak sárkányölő hagyományai. In: Somogy Megyei Múzeumok Közleményei I. Kaposvár, 1973. 117–131.

Mikulik József: Magyar kisvárosi élet 1526–1715. Rozsnyó, 1885.

Nagy Iván: Magyarország családai I. Bp. 1857.

Némethy Lajos: Török mecsetek Budán. Bp. 1878.

Pusztaszeri László: Magyar múlt – magyar sorsok. Bp. 1995.

Reizner János: Szeged története I–IV. Szeged, 1900.

Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézményekre. I-II., III. Pest-Budapest, 1872., 1876.

Szegfű László: Az Ajtony-monda. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica tom. XL. Szeged, 1972. 3–30.

Szirmay Antal: Szatmár vármegye fekvése, történeti és polgári esmérete. I–II. Buda, 1810.

V. Kovács Sándor: A László-ének keleti forrásai. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1983. 32–40.

Zolnay László: Ünnep és hétköznap a középkori Budán. Bp. 1969.

Zolnay László: Kincses Magyarország. Bp. 1977.

Velich Andrea

A CÉHRENDSZER ALKONYA? A VEZETŐ LONDONI CÉHEK A 15–16. SZÁZAD FORDULÓJÁN*

A koraújkori gazdasági-társadalmi átalakulások ellenére a londoni gazdaság szerkezetileg a 15–16. sz. fordulóján még a hagyományos iparos és kereskedőcéheken alapult, s mivel ezek határozták meg a termékektől és a szakoktatástól kezdve a munkaidőn át a bérekig a gazdaság minden területét, így a vezető céheken belüli, illetve köztük történő változások egyben a londoni gazdaság és társadalom átalakulásáról árulkodnak, azt a folyamatot tükrözik, mely során a céhek gazdasági elavulása nyilvánvalóvá válik, miközben a reformáció a céhek vallási-ideológiai alapját is megkérdőjelezi. A késő középkori Angliában a gazdasági és társadalmi differenciálódással párhuzamosan a városi céhek között is mind nagyobb szakadék alakul ki. Ez elsősorban a kereskedőcéhek előretörése, s az iparoscéhek háttérbeszorulása terén szembetűnő, ugyanakkor a kiadási rendszer terjedése és Anglia élénkülő németalföldi kereskedelméhez kapcsolódó iparágak megerősödése az iparoscéhek nagyfokú differenciálódását eredményezte, s így a nagyobb iparoscéhek a kereskedőcéhekkel együttműködve megerősödhettek, míg a hagyományos kéziipart képviselő céhek mind inkább háttérbe szorultak. Londonban a 15. század végén ismert, többségében a lakosság ellátása mellett a textil-, a bőr- és a fémiparhoz kapcsolódó több mint száz iparos és kereskedőcéh közül ekkor már kiemelkedett a londoni gazdaságban és kereskedelemben, illetve a városvezetésben döntő szerepet játszó 12 — természetesen egyes céhek ad hoc jellegű átmeneti lesüllyedésétől és emelkedésétől eltekintve —, összetartozásukat szimbolizáló ünnepi egyenruha viselésére jogosult, úgynevezett „libériás" vezető céh, melyek privilegizált helyzete és befolyása a 16. század során tovább növekedett. A tárgyalt időszakban, a 15. század végén és a 16. század elején a 12 vezető céhen a fűszerkereskedőket, a kereskedőket, a textilkereskedőket/rőfösöket, a hal kis- és nagykereskedőket, az aranyműveseket, a szabókat, a rövidárusokat, a sókereskedőket, a borkereskedőket, a vaskereskedőket, és a textilfestőket értették. A vezető céhek között tehát az iparoscéhek háttérbeszorulása és a kereskedőcéhek dominanciája figyelhető meg, bár a 16. század folyamán az írnokok és gyógyszerészek térnyerésével az „értelmiségi" céhek szerepe is megnőtt a városvezetésben főként a királyi udvarban betöltött szerepüknek és a király patrónumának köszönhetően. A Városatyák Tanácsa 1538-ban már nyíltan a 12 londoni vezető céhről beszél, melyek irányítói később — kereskedelmi és pénzügyi pozíciójuk erősödésével párhuzamosan — az angol társadalom egyik domináns rétegét alkották.

* E tanulmány az OTKA és a Soros Alapítvány támogatásával készülhetett.

Egy céh városon belüli helyzetét és tekintélyét meghatározta, hogy milyen gyakran adott polgármestert. A borkereskedők Gascogne elvesztése utáni gazdasági-kereskedelmi hanyatlását az is mutatta, hogy amíg a 13–14. században leggyakrabban közülük kerültek ki városvezetők, addig a korai Tudorok alatt már egyetlen borkereskedő polgármesterről sem tudunk. Ugyanígy a fűszerkereskedők relatív térvesztését illusztrálja, hogy míg a 15. század derekán VI. Henrik alatt soraikból nyolc polgármester került ki, addig IV. Edward alatt már csak három, majd VII. Henrik uralkodása idején mindössze egyetlen polgármestert adtak Sir John Wyngar személyében. E pozícióvesztés részben a németalföldi textilkereskedelem bővülésével együtt a kereskedők céhének előretörése miatt következett be, a VII. Henrik uralkodása alatt szolgáló 24 londoni polgármester közül már 10 került ki a kereskedőcéh tagjai közül. A céh szempontjából mesterüknek a város főbb tisztségeire való megválasztásuk, így polgármesterré, városatyává vagy seriffé történő választása nagy jelentőséggel bírt, ezért a megválasztott városvezetőnek számos ajándékkal, adománnyal kedveskedtek, az aranyműves Johnson mester seriffé választásakor például céhe 15 fonttal támogatta.[1] A seriff nemcsak a város életében töltött be fontos „rendfenntartó" szerepet, de a királyi udvar felé is fontos kapcsolattartó szerepet játszott. Amikor Sir Laurence Aylmer textilkereskedőt polgármesterré választották, a céh nagyobb bárkát bérelt, hogy beiktatásakor rangjához illő kísérettel és pompával vihessék fel a Temzén Westminsterbe.[2] Hasonlóan jelentős esemény volt, amikor a céh tagját seriffé választották, ezért John Fynkell 1487-es seriffé választásakor a textilkereskedők kilenc bársonykalapos zenészt küldtek kíséretéül. Két évvel később, Isaak rőfösmester seriffé választásának alkalmából céhe 37 emberrel kísérte el beiktatására.[3] Az ajándékok és egyéb juttatások az új londoni vezetőt egyben anyacéhe iránti felelősségére is emlékeztették. Amikor 1504-ben William Brown kereskedő londoni seriff lett, megkérte társait figyelmeztessék, ha „a város nevében céhére nézve hátrányos intézkedne".[4] Még a szerényebb pénzügyi kerettel bíró vaskereskedők is 6 font 13 shillinget szavaztak meg Henry Hede-nek seriffé választásakor, hiszen ezzel céhük tekintélye is nőtt,[5] s mivel mind a polgármester, mind a seriff céhe érdekei szerint próbált eljárni, egy éves hivatali ideje alatt az anyacéh pozíciója erősödhetett. A városi, illetve egyéb pénzügyi terhek, így a városház konyhájának építése — a kereskedők 40, a fűszeresek 20, a textilesek 30, a szabók 20, az aranyművesek 26 fonttal, a serfőzők és birkanyírók 10–10 fonttal kellett hozzájáruljanak John Percivale, szabó polgármestersége idején[6] —, illetve a királyi adók és kényszerkölcsönök céhek közti elosztásakor is döntő lehetett, hogy a polgármester melyik céh, vagy érdekcsoport tagja. Így az aranyműveseknek különböző években nagyságrendileg más-más összeggel kellett hozzájárulniuk VII. Henrik kölcsönéhez: amíg 1487-ben 1000 fontból 152 font 13 shillinget adtak, 1488-ban 4000 fontból 280 fontot, 1489-ben 1000 fontból 70 fontot, s 1490-ben 2000 fontból

---

[1] Goldsmiths' Wardens Accounts. fo. 425 (Goldsmiths' Hall, London) – a továbbiakban WA.
[2] Drapers' WA. fo. 58 (Drapers' Hall, London)
[3] Drapers. WA. fo. 41., fo. 67.
[4] *L. Lyell – F. D. Watney:* Acts of Court of the Mercers' Company. 264. (London, 1936) – a továbbiakban ACM.
[5] Ironmongers. WA. fo. 87. (The Guildhall Library, London)
[6] Repertories of the Court of Aldermen. vol. 1. fo. 181. (Corporation of the London Records Office, London) – a továbbiakban Rep.

140-et.[7] Ezen jelentősen eltérő összegek nem a céh anyagi teherbíróképességét tükrözik — hiszen az aranyművesek számlakönyveinek tanúsága szerint 250 ingatlanbirtokukból szinte állandó jelentős bevételekre tettek szert —, hanem az aranyművesek pillanatnyi befolyását a londoni vezetésben.

A kereskedők térnyerése más angol városokban is megfigyelhető, ám azokban Londonnal ellentétben jelentős mértékű szakosodás nem alakult ki, hiszen amíg Bristolban, vagy Southamptonban a kereskedő céh mindenféle termék adásvételével foglalkozott, addig a londoni kiskereskedelem nagymértékű szakosodása figyelhető meg: a kereskedők céhe ugyanis többnyire selyemmel, szaténnal, s más finom anyagokkal, luxuscikkekkel foglalkozott, míg a hétköznapibb textilek a textilkereskedők hatáskörébe tartoztak, a fűszerféleségek a fűszerkereskedők, a szalagok, tárcák és más csecsebecsék pedig a rövidárusok boltjaiban vagy pultján találtak vevőre. A kiskereskedelem ilyen mértékű szakosodása persze nem jelenti azt, hogy majd minden kereskedőcéh nagykereskedelmi szinten ne kereskedett volna egyidőben többféle termékkel, így a vámnyilvántartásokból kitűnik, hogy fűszerkereskedők éppúgy importáltak halat Angliába (bár az a behozott áruiknak ötödét sem tette ki), mint ahogyan a halkereskedésre szakosodott halkereskedők céhe. A fűszerkereskedők ugyanakkor a textilexportban is részt vettek annak ellenére, hogy az a textilkereskedők monopóliumának számított.[8] A textilkereskedők — a borkereskedők monopóliumát semmibe véve — pedig bort importáltak a textilexport ellenében, míg Simon Eyre textilkereskedő 1442-ben jelentős tételű, ezer font értékű fűszert szállított Angliába.[9] Ez ugyan sértette a fűszerkereskedők monopóliumait, ezért a hasonló esetek visszaszorítására törekedtek, de a kereskedők városvezetésben és a tengerentúli kereskedelemben való összefonódása, illetve az iparoscéhek kiszorítására tett közös erőfeszítés — köztük 1503. után a szabók kereskedelmi jogainak visszavonására tett kísérletek — elsimította a kisebb ellentéteket. A Londont irányító kereskedőcéhek kapcsolataira hatással volt, hogy egyrészt a városvezetés kézbentartásában kölcsönösen érdekeltek voltak, másrészt a gazdaság és a kereskedelem fejlődésével párhuzamosan erősödött a céhek közti rivalizálás, monopóliumharc. A céhek hierarchiáját az az időről időre változó céhrangsor szabta meg, mely a céhek polgármesterválasztáskor, illetve más ünnepi alkalmakkor történő kiállási, illetve felvonulási sorrendjét állapította meg. 1485. augusztus 31-én a bosworthi csatából győztesen kikerülő új Tudor uralkodó, VII. Henrik Londonba vonulásakor a 12 londoni vezető céh rangsora a következő volt: 1. fűszerkereskedők, 2. kereskedők, 3. textilkereskedők/rőfösök, 4. halkereskedők, 5. aranyművesek, 6. szabók, 7. rövidárusok, 8. sókereskedők, 9. vaskereskedők, 10. írnokok, 11. textilfestők, 12. gyapjúnyírók.[10] Mint a felsorolásból is kitűnik a nagy kereskedőcéhek mellett a kereskedéshez és aktív törvénykezéshez mind nélkülözhetetlenebb írástudók, azaz írnokok, illetve a pénzverés és az arany értéke miatt megkülönböztetett helyzetű aranyművesek mellett mindössze négy iparoscéhnek sikerült jelentősebb tekintélyt kivívnia, s ezek is az ország, illetve a

[7] Goldsmiths. WA. fo. 279, 285, 303, 312.

[8] *S. Thrupp:* The Grocers of London. 266. , 263. (in E. Power & F. Postan: Studies in English Trade, Oxford, 1978) – a továbbiakban Thrupp. Grocers.

[9] Thrupp. Grocers. 271.

[10] *W. Herbert:* The History of the 12 Great Livery Companies. vol. I. 102. (London, 1887) – a továbbiakban Herbert.

London életét meghatározó textiliparhoz kapcsolódtak, s egyben annak az angol gazdaságra gyakorolt jelentőségét mutatják.

Az angol textil Európa majd minden táján, így a korabeli Magyarországon is közkedvelt volt, s terjedését bizonyítja, hogy a források a londoni posztó (Lündisch) nemcsak igen változatos színárnyalatait sorolják fel, de amint arra Székely professzor rámutatott, 1439-től szolgálati megállapodás díjazásának részeként is előfordul, s a mai napig élő „se pénz, se posztó" mondásban is testet öltött. Pach Zsigmond Pál kutatásaiban azt is kimutatta, hogy különösen az újabb, s olcsóbb minőségű angol gyapjúkelmék importja ugrott meg a 16. század elejétől Magyarországon, amelyek a régi „igazi" posztófajtáktól átmenetet képeztek az úgynevezett új textíliákhoz (a „New Drapery"-hez). Főként az angol kersey szövetek találtak élénkülő keresletre a kelet-közép-európai, s így a magyar piacon is a 16. század folyamán. Amíg 1457–58-ban csak 3 vég kirsinget (kersey-t) vámoltak el Pozsonyban, addig az 1542-es pozsonyi harmincadkönyvek már 272 vég, az 1563-as váci török elszámolások pedig már 520 vég kersey-t tüntettek fel.[11] S mivel a németalföldi posztókkal ellentétben neve alapján az angol posztó Magyarországi terjedése nem mindig követhető jól nyomon, ám széleskörű jelenlétüket a régészeti ásatások során előkerült és Makkai László által elemzett posztóplombákból is bizonyítják.[12]

Az 1509-es londoni céhrangsor is a bővülő textilipart, annak mind magasabb feldolgozottsági szintjét, illetve az élénkülő textilkivitelt és a textilkereskedelem növekvő jelentőségét tükrözi. A londoni libériás céhek kiállási sorrendje VII. Henrik uralkodásának végére a következőképpen módosult: 1. szabók, 2. kereskedők, 3. fűszeresek, 4. textilkereskedők, 5. halkereskedők, 6. aranyművesek, 7. bőr- és szőrmekereskedők, 8. vaskereskedők, 9. rövidárukereskedők, 10. sókereskedők, 11. borkereskedők, 12. halnagykereskedők.[13] Ez a kereskedőcéhek további erősödését, az iparoscéhek visszaszorulását és fokozódó alárendeltségét mutatja. A szabók, illetve a rövidárusok városi rangsorban történő előrelépésének az volt az előfeltétele, hogy VII. Henrik — a város kitartó lobbyzását és ellenállását figyelmen kívül hagyva — őket széleskörű kereskedelmi jogokkal ruházta fel, illetve városi hivatalszerzéseiket támogatta. A szabók és rövidárusok pozíciójának javulása mellett a bőr- és szőrmekereskedők térnyerése is a bőripar fejlődése mellett a vagyonosodó polgárság öltözködési versenyét illusztrálja, ahogyan az iparoscéhek között az ácsok gazdagodása és előretörése a londoni polgárok házépítési, ingatlanbefektetési kedvét tükrözi. A kereskedőcéhek 15. század végi — a békés külpolitika következtében a kereskedelem fellendülésének betudható — térnyerése ahhoz a folyamathoz hasonlítható, ahogyan a textilfeldolgozáshoz kapcsolódó iparoscéhek a 14. század folyamán az élelmezéshez kapcsolódó iparoscéheket kiszorították a városvezetésből. Ahogyan ez a nyersgyapjú kivitelt felváltó gyapjúfeldolgozás térnyerésének leképeződése, úgy az angol tengerentúli kereskedelem fellendülését a londoni kereskedőcéhek előretörése, dominanciája

[11] *Székely György:* A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése. 27–30. Századok. 1968, illetve *Pach Zsigmond Pál:* Magyarország nyugati gyapjúszövet-behozatala. 29. Történelmi Szemle. 1971.

[12] *Makkai László:* Die Hauptzüge der Wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns in 15–17 Jahrhundert. 33. Budapest. 1963.

[13] Journal of the Common Council vol. X. fo. 309/b (Corporation of the London Records Office, London) – a továbbiakban JCC.

tükrözi. Ebben fontos szerepet játszott a textilfeldolgozás során a gyapjú kihelyezése az ún. kiadási rendszerben, ami nemcsak a vidéki bedolgozóknak jelentett nélkülözhetetlen kiegészítő jövedelmet és a felvásárlók helyzetét erősítette, hanem az angol kereskedelmi hálózatok kiépülését is elősegítette. Ahogyan arra Makkai László rámutatott Magyarországon a textilipar elmaradottságának egyik oka éppen a városi kézműves-iparban a Verlag, azaz a kiadási rendszer elsorvadása volt, s ez a későbbi Közép-Kelet Európában végbement „elkanyarodáshoz" is hozzájárult.[14] A 14. századi magasabb feldolgozási szinthez hasonlóan a 15. század végén a textilfélékkel való nagybani kereskedés London társadalmára ugyancsak döntő hatással bírt, mely az 1493–96 közti németalföldi embargó súlyos gazdasági és társadalmi következményeivel is bizonyítható. Az angol kereskedőkkel ellentétben a magyar kereskedelmi tőke tőkeszegény maradt, nem tudott iparágakat függésbe hozni, s mivel importra szakosodott, a magyar iparfejlesztés terén ellenérdekeltté vált.[15]

A 15. század végén a vezető londoni céhek nemcsak szervezetükben és gazdaságpolitikájukban mutatnak jelentős hasonlóságot, de vezetőik érdekei a városvezetés, azaz a politikai érdekek mellett a németalföldi textilkereskedelmet monopolizáló „kalandor kereskedő" társasági (Merchant Adventurer) tagságukon, azaz a gazdaságon keresztül is összefonódtak. Továbbá a város politikai és gazdasági irányításának kézbentartása mellett kalandor kereskedőként az ország kereskedelmében, illetve az uralkodók pénzügyeiben — adók, kölcsönök és kölcsöngaranciák révén — is jelentős részt vállaltak, mely hosszútávon a londoni városatyák angol társadalomban elfoglalt helyét is erősítette, tekintélyét növelte. A vezető céh pozícióját az is javította, hogy a városvezetésben felosztották maguk között a gazdaságot és kereskedelmet meghatározó londoni közhivatalokat, így a fűszeresek például az összes importfűszer mérését, a textilesek a textilek minőségi vizsgálatának jogát, míg az aranyművesek a pénzverés felügyeletét szerezték meg, s ez befolyásukat akkor is biztosította, amikor nem ők adták a polgármestert, vagy a 24 tagú városatyák tanácsában éppen nem volt jelentős súlyuk.

A polgármesterek időről időre felülvizsgálatra és jóváhagyásra bekérették a londoni céhek szabályzatait, s azokat közös érdekeik alapján mérlegelve a nem londoni szabadok kirekesztésével, illetve megfelelő árpolitikával London és saját monopolhelyzetüket tovább erősítették.[16] A londoni városvezetésben alul-, vagy egyáltalán nem reprezentált céhek rendeleteik módosításakor ajándékkal, vagy egyéb szívességekkel kellett elnyerjék a polgármester jóindulatát, ezért a késesek például arany tőrt ajándékoztak a polgármesternek, hogy rendeleteiket számukra kedvező irányba módosítsa.[17] Ez annál is tanácsosabb volt, mert a kereskedők soraiból választott Henry Colet polgármester 1495-ben szabályzatmódosítás esetén rendeletileg minden céhet annak polgármesteri jóváhagyatására kötelezett. Mivel azonban a londoni városvezetés

---

[14] Makkai László. 798, Századok, 1972; Pach Zsigmond Pál Történelmi Szemle 1971/1–2 p. 27.

[15] *Szűcs Jenő:* Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. 195. Budapest, 1955.

[16] 1506-ban a polgármester például 44 főben maximálta a londoni falon belül a cipészek számát. JCC. XI. fo. 18.

[17] Cutlers' WA. fo. 30 (The Guildhall Library, London) Statutes of the Realm. 19 H VII c. 7/ed. E. Luders, London, 1828.

ehhez hasonló központosítása, illetve a londoni kereskedők monopolisztikus törekvései a Tudor centralizációt, és az angol gazdaság egységes fejlődését, a nemzeti piac kialakulását gátolta volna, VII. Henrik 1503-as parlamentje a céhek szabályzatainak jóváhagyását a polgármester kezéből kivette és a kancellárra bízta.[18] Ez nyilvánvalóan a londoniak kiváltságait, s főként a mind oligarchikusabbá váló városvezetés érdekeit jelentősen csorbította, ezért a törvény visszavonása érdekében mindent elkövettek, ám ez a trónkövetelők visszaszorítását követően az erősödő Tudor centralizációs politika mellett reménytelen volt, s még az 1504-ben 5000 márkáért megváltott új londoni kartában sem sikerült visszaszerezni a céhszabályok jóváhagyási jogát, így London önállósága némileg csorbult. Hasonló példát Európa más nagy fővárosaiban is látunk, így Kubinyi András rámutat arra, hogy Mátyás király kancellárját, Matucsinai Gábort nevezte ki a Boldogasszony templom plébánosává, s ezzel beavatkozott a polgárok szabad plébánosválasztásába.[19]

Az első Tudor uralkodó, VII. Henrik korából fennmaradt londoni városi jegyzőkönyvek, számos céh szabályzatát tartalmazó levelezések, illetve néhány nagyobb céh, köztük legkorábbról az aranyművesek — a mai napig a céh londoni székházában olvasható — eredeti jegyző- és számlakönyvei alapján érdekes kép tárul elénk a 15. század végi londoni jelentősebb céhek hétköznapjairól és ünnepeiről.

Mint köztudott, a céhek jogállását a királyi kiváltságlevél rögzítette, melyet az uralkodók kisebb-nagyobb összegek ellenében állítottak ki, s az új uralkodók — többnyire pénzforrásként kezelve azt — időről időre megerősítettek. A százéves háború miatt eladósodott VI. Henrik pénzügyi megfontolásból mind a 12 vezető londoni céh kartáját jóváhagyta, míg a békés külpolitikát folytató, s így kevesebb pénzforrást igénylő IV. Edward csak szelektíven, gazdaságpolitikájának megfelelően a textilkereskedők, az aranyművesek, a szabók, a só- és a vaskereskedők, a textilkészítők, míg VII. Henrik ugyanilyen megfontolásból a szabóknak és a rövidárusoknak adott hírhedt kartája mellett az aranyművesek, a hal- és a borkereskedők kiváltságait erősítette meg, illetve a posztókészítőknek adott kiváltságlevelet első ízben.[20]

A kiváltságlevelek megszerzése és megtartása a céhekre nézve jelentős anyagi terhet jelentett, a királyi illeték mellett ugyanis költséges volt felterjesztése, illetve annak jogi előkészítése és támogatása, a bizottságok utaztatása. Az ácsoknak petíciójuk a Westminsterben ülésező parlamentbe szállítása 30 shillingjébe került, ehhez ugyanis bárkát kellett bérelniük, hogy kérvényüket a szokásoknak megfelelő pompával, címeres zászlóikkal fellobogózott bárkán küldhessék fel a Temzén. A küldöttség tagjainak utazásuk idejére ételt s italt adtak, a tehetősebb céhek képviselői pedig szórakoztatásukra gyakran még zenészeket is vittek magukkal.[21] A borkereskedők például egy hordó boron kívül 26s 8 pennyt fizettek Wavennek kiváltságlevelük „előkészítéséért".[22] Az előkészítési díj azonban a konkrét jogi tanácsadás mellett többnyire az udvari

[18] Rep. I. fo. 158.

[19] *Kubinyi András:* Budapest Története. II. 75. Budapest,1973, Székely Emlékkönyv. 76.

[20] Rotuli Parliamentum vol. IV. 507. (The Guildhall Library, London); Herbert. I. 107–109. VII. Henrik a szabókat és a rövidárukereskedőket kereskedelmi jogokkal ruházta fel, míg a halkereskedést a jobb halellátás érdekében kis- és nagykereskedő céhekre bontotta. Az aranyművesek, illetve a borkereskedők ugyanakkor szélesebb körű minőségellenőrző jogokat nyertek.

[21] Carpenters' WA. fo. 50/h (The Guildhall Library, London)

[22] Vintlers' WA. fo. 20 (The Guildhall Library, London)

lobbyzás egyik csatornáját jelentette. A végleges karta megszerzése megfelelő támogatás hiányában ugyanis olykor nagyon elhúzódott, így a támogatókban nem bővelkedő ónműveseknek 20 évet kellett várniuk, mire 1474-re közel 200 font ellenében hozzájutottak ahhoz.[23] Ám a kiváltságlevél és a céh bejegyzése volt az ingó-, illetve ingatlan szerzés előfeltétele, illetve a címer- és a pecséthasználatra jogosító pátenshez is csak ezt követően juthattak hozzá. Ez persze nemcsak egy újabb jelentős állomást, de nagyobb kiadást is jelentett a céh történetében. A textilkereskedők címerük kérvényezésekor 6s 8d-t fizettek ki a nótáriusnak, majd további 5 shillinget annak bekereteztetésére. A pecsétet pedig 55s 15 d-ért készíttették el. Címerük végül beüvegezve székházuk halljába került, s a címer eszmei értékét mutatja, hogy rögtön egy olyan festményre is megbízást adtak, melyen új címerük is látható.[24] További nehéz feladatot jelentett őrzésük és karbantartásuk is. A vaskereskedőknek 1503-ban 13 címeres zászlójuk volt, melyeket rendszeresen nem kis összegért mosattak és javíttattak.[25] A kiváltságlevél, a pecsét és a címer megszerzése után a céh szabályzatának megfogalmazása és leíratása — ehhez új könyv beszerzése, borítása, gyakran lakattal való ellátása, megírásához írnok alkalmazása —, majd elfogadtatása és becikkelyezése következett, mely további jelentős tételt képezett a számlakönyvek kiadási oldalán. Mindezen drága pénzért nagy fáradsággal beszerzett okmányokat féltett kincsként a céh lelakatolt ládájában őrizték, s a láda kulcsait nagy körültekintéssel a céhvezetőkre bízták. Ha a négy közül egyetlen kulcs is eltűnt, akkor azonnal új lakatot készíttettek, nehogy azok illetéktelen kézbe kerüljenek. Ugyancsak nagy tisztelet és becsület övezte a céh egyenruháját, egyrészt mert egyenruha varratását a londoni másfélszáz céh közül alig harminc engedhette meg magának, s így az viselőjét a londoni hierarchiában előkelő helyre érdemesítette, másrészt a libériás céheken belül viselésére a privilegizált kisebbségnek is gyakran 10–15 évet kellett várnia. Az egyenruha elnyerésének idejét számos tényező határozta meg, köztük a mester kora és szakmai híre mellett megfelelő kapcsolatai, illetve a céhvezetés libériás tagok számának változtatására irányuló pillanatnyi törekvései. A 15. század elején a libériás céhek még nyitottabbak voltak az egyenruhás tagok felvételében, a nagyobb céhek egyenruhás tagjainak száma elérte a mesterek összlétszámának kétharmadát. A 15. század végétől azonban a monopóliumaikat a féltő, mind oligarchikusabbá váló kereskedőcéhek az egyenruhás tagok felvételének korlátozására törekedtek, így amíg a fűszerkereskedők céhében a 15. század elején még 103 egyenruhás mester volt, addig a 15. század második felétől számuk 1470-re 75 főre csökkent a korlátozások miatt.[26] Ez a céhtagságnak — a korábbi kétharmaddal szemben — már csak harmadát tette ki. Más céheknél is a libériás tagok számának és arányának csökkenése figyelhető meg, a textilkereskedőknél 1493-ban már csak 80, a szabóknál 84, a kereskedőknél 66, míg az aranyműveseknél már csak 51 egyenruhás tag volt a korábbi 100 körüli létszámmal ellentétben,[27] s az egyenruha elnyerését — az amúgy is dráguló egyenruhaárak mellett

---

[23] *J. Hatcher – T. C. Barker:* A History of the British Pewter. 149. (Longman, 1974)

[24] Drapers' WA. fo. 68.

[25] Ironmongers' WA. fo. 93. (The Guildhall Library, London)

[26] Thrupp. Grocers. 254.

[27] *A. H. Johnson:* The History of the Worshipful Company of the Drapers. 148. (London, 1922) – a továbbiakban Johnson.

— belépési díjhoz, vagy vagyoni kritériumhoz is kötötték. S. Thrupp becslése szerint 1501-ben 700 libéria viselésére jogosult kereskedő, 500 inas, 700 21 év feletti, 1400 21 év alatti tanonc élt Londonban. Feleségeik számát ezerre, gyermekeikét pedig 2000-re teszi, így összesen az 50–60 000 főre becsült londoni lakosságból 6300 ember, azaz a lakosság 10–15 % -a volt a nagykereskedelemben érdekelt.[28] A nagyobb kereskedőcéhek eleinte évente varrattak új egyenruhát, melyet mindig a céhvezetők választottak ki körültekintően. Az egyenruhákat mindenkor nagy becsben tartották. Azokat csakis ünnepnapokon lehetett viselni, s a bőrkereskedők előírása szerint két éven belül azt senki sem adhatta el.[29] A borkereskedők a misékre a legújabb, míg a gyászmisékre az előző egyenruha viselését írták elő, hogy a legújabb ruhákat ezáltal is védjék.[30] A 16. századi magas infláció következtében drágúló textilárak miatt az libériás céhek többsége egyenruhái évenkénti cseréjéről áttért a három évenkéntire. A gyapjúszövők már 1492-ben úgy döntöttek, hogy csak minden harmadik évben varratnak újat, míg 1577-re — a társaság prosperáló pénzügyi helyzete ellenére — a hat évente történő egyenruhaváltásról rendelkeztek.[31] Ebben sem voltak egyedül, mert 1549-ben még a tehetősebb textilkereskedők is áttértek a három helyett a négy évenkénti cserére.[32] Mindez a céhek mind takarékosabb és racionálisabb „költségvetéseit" mutatja. Ahogyan a céhek számára a különböző jogok gyakorlásának előfeltétele a kiváltságlevél volt, úgy a londoni szabadság elnyerésének előfeltételét a céhtagság képezte, melyet örökség, megváltás, illetve tanonckodás révén lehetett elnyerni. A népszerű, jól jövedelmező karriert biztosító kereskedőcéhekbe való bejutás a 15. század végétől megnehezült, ugyanis mind a tanoncok felvételét nehezítették, újabb kritériumokhoz kötötték, mind a megváltás díját emelték. Ennek ellenére a szabadság elnyerésének megváltásos formája időtakarékossága miatt mind népszerűbbé vált, a munkaerőhiánnyal küzdő, gyapjúszövőkhöz hasonló kisebb iparoscéheknél ugyanis már 2 fontért lehetett tagságot váltani,[33] amíg ezért a nagy kereskedőcéhek 6–20 font között vagyoni és társadalmi helyzethez kötött összeget számítottak fel, kivéve, amikor azt valamely gazdasági, vagy politikai előny reményében — a várt haszon függvényében — részben, vagy teljesen elengedték, mint a textilkereskedők a jogász Mr Greennek.[34] Mind gyakrabban fordult elő, hogy az iparos és a kereskedőcéhek munkaerőigényének különbségéből adódó kiskaput William Southbrookhoz hasonlóan kihasználták úgy, hogy a kisebb céhekbe megváltással beléptek, ám a valóságban később más mesterséggel foglalkoztak, kereskedni kezdtek, s idővel átvételüket kérték a kereskedőcéhekbe.[35] A kiskaput azonban a kereskedőcéhek hamar becsukták, s az érdekeiket képviselő és védő polgármester az ilyen át-

[28] *S. Thrupp:* The Merchant Class of Medieval London. 43. (Chicago, 1948)

[29] The Skinners' WA. fo. 89. (The Guildhall Library, London)

[30] *A. Crawford:* A History of the Vintlers' Company. 34. (London, 1977) – a továbbiakban Crawford.

[31] *F. Consitt:* The London Weavers' Company. 110. (London, 1933) – a továbbiakban Consitt.

[32] Drapers' WA. fo. 78.

[33] Consitt. 82.

[34] Drapers' WA. fo. 95.

[35] Letter Books vol. H. fo. 188 (Corporation of the London Records' Office) – a továbbiakban LB. Az átvételek azonban sokszor vezettek konfliktushoz, így 1506-ban megváltással felvették a pengéket gyártó, s így elvileg a késesek céhébe tartozó Thomas Kyngstont a fegyverkészítőkhöz, s ez a két céh vitájához vezetett. (JCC. XI. fo. 9/h)

vételeket egyszerűen megtagadta. John Matthew polgármester 1490-ben még Robert Goodeer, kereskedő fűszerkereskedőkhöz való áthelyezését is megtagadta, annak ellenére, hogy Goodeer második felesége révén jogot nyert a fűszerkereskedésre, átvételéhez a kereskedők céhébe tartozó polgármester mégsem járult hozzá.[36] A megváltások száma azonban a tilalmak és nehézségek ellenére egyre nőtt. Amíg a textilkereskedőknél 1475–93 között mindössze 27, 1493–1507 között ugyanakkor már 127 ember, köztük nők is, megváltás révén lett londoni szabad polgár.[37] Kétharmaduknak anyacéhük szakmájához semmi köze sem volt, felvételük politikai, vagy pénzügyi megfontolásra vezethető vissza.

A textilkereskedők a „megváltott" tagok részére könyvelésükben 1493-tól külön rovatot nyitottak,[38] hiszen azok a céhen belül is külön kategóriát alkottak, ami — a vidéki és külföldi tanoncok beáramlásával együtt — a hagyományos céhstruktúra felbomlásában szintén szerepet játszott. Akinek megváltással nem sikerült bejutnia, vagy apai ágon céhtagsága nem volt átörökíthető, annak a londoni céhtagság és szabadság elnyerésére maradt a hagyományos út, a hosszas tanonckodás. A nagyobb céhekbe tanoncként felvételt nyerni sem volt azonban egyszerű, mert a tanoncok számát a céhszabályzatok erősen korlátozták. A mester rangjától függött, hogy egyszerre hány tanoncot foglalkoztathatott. A kereskedőcéheknél, így a bőrkereskedők 1486-os szabályzata értelmében például csak a céh első számú mestere taníthatott egyidőben négy legényt, a céhfelügyelők fejenként három, mások pedig egyidőben maximum két legényt fogadhattak be.[39] A textilkereskedőknél 1488-ban 31 mesternek volt egyetlen tanonca, s csupán két mester tanított egyszerre két, egyetlen mester három, míg a céh első számú mestere négy tanoncot.[40] Más céheknél is a befogadható tanoncok száma a hierarchia függvényében változott. Az aranyműveseknél a vízválasztó az egyenruha volt: az egyenruhás tagok három, az egyenruha viselésére nem jogosult tagok azonban csak egy vagy két tanoncot foglalkoztathattak.[41] Ez természetesen a céhen belüli differenciálódás felgyorsulását eredményezte. A legényeket továbbá a céh vezető mesterének előzetesen jóvá kellett hagynia, hiszen „azok csakis londoni születésűek és fizikailag teljesen épek lehettek" a céhszabályzatok indoklása szerint, „nehogy városukra és céhükre szégyent hozzanak"[42], valójában a szabály hátterében azonban a konkurencia letörése, a céh presztízsének és monopóliumának féltése állt. A legények jóváhagyásáért egy éven belül 20 shillinget kellett fizetni, elmulasztása esetén az új tanonc mesterét 26 shillinges bírsággal sújtották. Egyes céheknél ezt az összeget a céh nyilvántartásba vételéért, illetve a legény eskütételéért kérték, másoknál ezért további néhány shillinget kellett fizetni. Kivételt képezett ezalól, ha egy mester saját gyermekének kitaníttatását kérte, ennek regisztrálása ugyanis 1477 után ingyenes volt. Ez a szakmák családon belüli átörökítését, s a céh oligarchikus jellegét tovább erősítette.

---

[36] ACM. 209.

[37] Drapers' WA. 58/h, 84/h

[38] Drapers' WA. fo. 54.

[39] Skinners' WA. fo. 43.

[40] Drapers' WA. fo. 42, 46.

[41] *W. S. Prideaux:* Memorials of the Goldsmiths' Company. 46. (London, 1978)

[42] Goldsmiths' Court Minute Book vol. A. fo. 26. (Goldsmiths' HAll, London) – a továbbiakban C. M.

A textilkereskedők taglétszámcsökkentő politikájuk részeként 1489-ben legényeik regisztrációs illetékét 3s 4d-ről 13 s 4d-re emelték.[43] 1504 után a kereskedők pedig legényeik 20 shillinges belépési díját megduplázták. Ha valaki titokban fogadott maga mellé új legényt, akkor a kereskedők akár 40 font bírsággal is büntethették,[44] ezáltal is igyekeztek a mestereket elviekben és legalább formailag a hivatalos út és a pontos nyilvántartás felé irányítani, a gyakorlat azonban ettől mindinkább eltért. Elsősorban a piacképes, nagy haszonnal dolgozó, manufaktúra előfutárának számító céheknél jelentett problémát a legények számának maximálása, ugyanis a hagyományosan engedélyezett legényszám mind gyakrabban elégtelennek bizonyult, így a mestereknek sokszor a bírsággal együtt is megérte, ha a megengedettnél többet alkalmazott egyszerre. Ugyanez állt a nem londoni származású, azaz vidéki vagy külföldi legények felvételére is, illetve a 14 év alattiak szabad alkalmazására, mert ők még nem számítottak legénynek, mégis olcsó többlet munkaerőt jelentettek, s ez a céhstruktúra szétzilálásához vezetett. A korábbi darabbér helyett a hetibér mind szélesebb körű alkalmazása a bérmunka terjedését jelzi. Számos iparoscéh — így az aranyművesek és a festők is — a tanonc szabadulását minőségi próbához kötötte, s a nem megfelelő minőségre, tanultságra hivatkozva további egy év tanonckodásra kötelezte.[45] Ezzel egy évig további olcsó, s relatíve képzett munkaerőhöz jutott. A legényeknek számos elvárásnak kellett megfelelni, így az írnokok céhébe történő felvételt megelőzően már jártasságra kellett szert tenniük az angol grammatikában, az aranyművesek 1502-től leendő legényeiknek pedig az írás és az olvasás ismeretét szabták előfeltételként. A nagyobb, s főként a kereskedőcéhek legényeik származását is megvizsgálták felvételük előtt, hiszen az egyenruhás céhek szabályai szerint az idegenek (nem londoni szabadok, illetve külföldiek) felvételét tiltották, vagy korlátozták.[46] A kereskedők céhe 1504. után csak a 16. életévét betöltött legények felvételét engedélyezte, s szolgálati idejét minimum 10 évben szabták meg.[47] Ez pedig azt jelentette, hogy 26 éves kora előtt nem szabadulhatott, s önálló kereskedelmet a vagyoni kritériumok és a hierarchia miatt 30–35 éves kora előtt nem is indíthatott, miközben a 15. század végén a várható élettartam mindössze 45–50 év volt, így e szabályok egyértelműen a piaci résztvevők számának korlátozását, a konkurencia letörését célozták.

A legények munkája mellett a mesterek szabadidejük eltöltésébe is beleszóltak. Előzetes beleegyezése nélkül nem alhattak mesterük házán kívül, mert a tulajdonféltő mesterek, városvezetők a rendbontások megelőzésére törekedtek. A késesek szabályzata szerint a legényeik heti bérüket kockáztatták, ha mégis éjszakára kimaradtak.[48] A szabók is óvták legényeiket és felvásárlóikat a veszélyes társaságtól, a szabálysértőkkel való barátkozástól, s ugyanakkor a fegyverviselést is tiltották.[49] Az elővigyázat indokolt volt, számos alkalommal előfordult ugyanis, hogy a legények éjjel kiszökve loptak és fosztogattak, s az 1493-as Hanza központ, a Steelyard (Stalhof) elleni támadás

[43] Johnson. 406.

[44] The Mercers' Charters & Ordinances. 42. (ed. London, 1881) – a továbbiakban Mercers. Ord.

[45] LB. M. 265.

[46] Goldsmiths' C. M. fo. 31.

[47] Mercers. Ord. 25.

[48] LB. M. 256.

[49] *C. M. Clode:* The Early History of the Merchant Taylors' 354. (London, 1888)

is így kezdődött.[50] A 15. század végétől nemcsak a legények, de mestereik kötelességeit is meghatározták a céhszabályzatokban. A legény kötelezettségei csak abban az esetben álltak fenn, ha mesterétől megfelelő oktatást és ellátást kapott. Mestere kegyetlenkedése esetén pedig bírósághoz fordulhatott. Így tett Thomas Wade gyapjúszövő legény is, amikor beperelte mesterét, John Crossebyt, amiért betegsége idején elhanyagolta, s ellátását megtagadta.[51] A legénynek mesterét odaadóan kellett szolgálnia, csakis halála után hagyhatta el. Ebben az esetben a mester ugyanis nem tudta tovább ellátni feladatát, így az aranyművesek engedélyezték John Wesseldonnak, hogy elhunyt mestere helyett másikhoz szegődjön.[52] A legény ugyancsak felmentést kapott mestere szolgálata alól, ha bérét hosszabb ideje nem fizették ki, így amikor William Flynt 12 shillinggel tartozott legényének, John Dryvernek, az aranyművesek bírói testülete visszaadta szabadságát, ahogyan William Sogewe-ét is, amiért mestere, John Rice rendszeresen kegyetlenül bántalmazta.[53] A legényévek hosszú ideje természetesen számos konfliktust eredményezett. Chalke aranyműves mestert tanonca kirabolta,[54] Richard Banestertől tanonca pedig kulcsait lopta el.[55] A késeseknél még az is előfordult, hogy az egyik legény mestere feleségét kővel megdobálta.[56] Így aztán a mesterek igyekeztek tanoncaikat szigorúan fogni, elsősorban megelőző intézkedésekkel, az eltávozások és összejövetelek tilalma mellett a tanoncok a játékok és italozások kerülésére is felesküdtek, mert a céhvezetés szerint azok könnyen verekedéshez s rendbontáshoz vezethettek. A kereskedők hasonló megfontolásból még a köztéri futballozást is megtiltották.[57] A céhvezetők igyekeztek a szervezkedések csíráit is elfojtani, s a céh hagyományos hierarchiáját biztosítani. A mesterekkel és céhvezetőkkel szemben tiszteletteli hangot kellett megütni, ellenkező esetben a szabályszegőt magas pénzbírsággal sújtották. A visszaesőket nyilvános megalázás céljából kalodába zárták, míg többszörös vétség esetén a börtönbüntetés, illetve a száműzés lehetősége is fennállt.[58]

Sok legény nem töltötte le az iparoscéheknél átlagosan hét, a kereskedőcéheknél pedig tíz tanuló évet, néhány év után szakmát változtatott, kontár lett, hazament szülőfalujába, vagy átköltözött a hagyományos céhkeretektől mentes Temze túl partján

---

[50] ACM. 221.

[51] Consitt. 74.

[52] Goldsmiths' CM. fo. 23

[53] Goldsmiths' CM. fo. 17, 24.

[54] Goldsmiths' WA. vol. B. fo. 485.

[55] Goldsmiths' CM. fo. 22.

[56] *C. Welch:* The History of the Cutlers' Company. vol. II. 59. (London, 1916)

[57] Mercers. Ord. 28.

[58] Elméletileg nők is tanulhattak szakmát, így a gyapjúszövők tanonclistáján több nő neve is szerepel, köztük a Thomas Rose-nál 1445–52 között tanonckodó Elen Semyé is. (Plea & Memoranda Roll. A. fo. 71.), ám a 15. század második felétől kezdve a lélekszámgyarapodással és a munkaerőpiac szűküléssel párhuzamosan egyre kevesebb női tanonc nevével találkozunk. Megnőtt viszont a szakképesítés nélküli bedolgozó, illetve a házaló nők száma, ugyanakkor számos kereskedő özvegye férje halála után átvette az üzletet, s megbecsülést, gyakran vagyont szerzett, ezért a gazdag londoni kereskedők, illetve a London környékén élő gentry részére sokszor ilyen gazdag londoni özvegyek feleségülvételével nyílt meg az út az üzleti életbe. John Lyonhill 10 fontot ajánlott egy özvegy 80 fontos hozományából a város titkárának, ha az a házasság útjában álló jogi akadályokat elsimítja. (Thrupp. Merchants. 105) 1504-ben a textilkereskedők is engedélyezték, hogy elhunyt férje üzletét a feleség továbbvigye, hiszen a jogfolytonosság az üzleti élet stabilitását, a gazdag családok, s így a kialakult társadalmi rend fenntartását is szolgálták. (Johnson. 142)

fekvő Southwarkba, London dinamikusan fejlődő agglomerátumába. Ha mégis sikerült e hosszú időt letöltenie, akkor annak végén a legény céhtaggá fogadása egy bizottság előtt történt, melyben a négy céhvezető mellett a tagságot képviselő további négy mester is ült. Ezután következhetett a szabadulása, mely alkalomból további húsz pennyt fizetett, vagy azt esetenként, köztük a textilkereskedőknél egy ezüstkanállal váltotta meg. Szabadulása azonban nem jelentett szabadságot, a bőrkereskedők 1482-ben rendeletben tiltották ugyanis meg, hogy legényeik tanoncéveik letöltése után mesterük további szolgálatát megtagadva maguk iparűzésbe kezdjenek,[59] mert így a mestereknek szabad munkaerő helyett — akár szervezett keretek között, legénycéhekbe tömörülve — konkurenciát jelentettek volna. A kereskedők is előírták, hogy egykori legényeik csak akkor nyithattak saját boltot, ha minimum száz font vagyonnal rendelkeztek, míg a fűszerkereskedők negyven fontos indulótőkét írtak elő.[60] Az indoklás a kisebb összeggel nyitott boltokat fenyegető csődről beszél, ám a háttérben nyilvánvalóan ismét a konkurencia állt. A borkereskedők céhébe teljesjogú tagként felvettek sem nyertek jogot azonnal borozó-taverna nyitására, arra minimum két év várakozás után a céh különengedélyének megváltása után kerülhetett sor.[61] 1555-ben a londoni tanács rendeletet hozott, hogy 24 éves kora előtt senki se válhasson londoni szabaddá, ezáltal is késleltették és korlátozták az előrejutás lehetőségét.[62] A mobilitás korlátozása olyannyira sikerrel járt, hogy a legényeknek fele sem töltötte ki tanoncéveit és nyerte el a szabadságot, míg a mégis londoni szabaddá válók közül is csak minden harmadik nyerte el a városi hierarchia egy magasabb fokát jelentő libériát/egyenruhát.[63] Ezáltal a vezető kereskedőcéheknél annak ellenére csökkent a libériás mesterek száma, hogy az évről évre felvett legények száma dinamikusan nőtt, így amíg a textilkereskedők 1485-ben csak 19 új legényt regisztráltak, addig számuk 1490-re 38-ra, 1493-ra pedig 45-re emelkedett,[64] többek között azért is mert sokan néhány év után elhagyták mesterüket. A kitartó legények többsége szabadulása után mesterénél szolgált tovább, s ezért fizetség illette meg, s a mester alkalmazottjaként a londoni bérmunkások kategóriájába került. Az évek során az öreglegények között is hierarchia alakult ki: a tanoncéveket éppen letöltött mindenes szolgák, a mesterek fiatal partnerei, illetve a közvetlenül mesterré válás előtt állók rétege különíthető el.

A céhen belül növekvő differenciálódás egyik jele a tanonckodást sikeresen befejező, ám — mint az öreglegények rétegződéséből is nyilvánvaló — az egyenruha elnyerésétől még igen messze álló legényeket, öreglegényeket és felvásárlókat tömörítő legénycéhek kialakulása volt. Amíg a legénycéhek a 15. század elején még tiltott, rebellis szervezeteknek számítottak, a század végén a nagyobb céhekben már elismert, a libériás céhmesterek alá tagozott legális szervezetekként tartották őket számon. Önálló pénzesládával és könyveléssel rendelkeztek, de a vallási kiadások terén többnyire libériás társaikkal közösködtek. A textilesek legénycéhe a 16. század elején már hatvan főt számlált.[65] 1497-ben a vaskereskedők legénycéhe is önálló jogokat köve-

[59] Skinners' WA. fo. 113.
[60] ACM. 462., ill. Thrupp. Grocers. 255.
[61] Crawford. 77.
[62] LB. M. 267.
[63] Thrupp. Grocers. 256.
[64] Drapers' WA. fo. 34/h, 50/h, 54/h
[65] *G. Unwin:* Guilds & Companies. 226. (London, 1908)

telt.[66] A céhek, illetve a legénycéhek vezetése között gyakran támadtak viták, így 1508-ban az olvasztárok céhe és legénycéhe a királyi bírósághoz fordult néhány értéktárgy illetősége ügyében.[67] Végül békéltetés útján megegyeztek, hogy értékeiket egy közös ládában tartják, melynek négy kulcsából három a céhmestereknél, míg egy a legénycéh vezetőjénél marad. Az olyan — gyapjúszövőkéhez hasonló — céheknél, ahol a szakma rövid idő alatt elsajátítható volt, kisebb esélye volt a legénycéh kialakulásának, mivel az egyre népszerűbb kiadási rendszerben bedolgozók földrajzi szétszórtsága miatt azt nehéz volt megszervezni.

A céh vezető mestere mellett az iparoscéheknél két, míg a nagyobb kereskedőcéheknél négy felügyelő látta el a céh vezetését. A vezetést évente — általában egy évre — választották. A szigorú hierarchiára utal, hogy egyes céhekben, így a textilfestőknél egy mestert csak akkor választhattak meg a céh vezetőjének, ha az előzetesen a legénycéh vezetőjeként szolgált.[68] A négy céhfelügyelő között is munkamegosztás alakult ki, a borkereskedőknél például az elsőszámú felügyelő a céh vezető mesterének tanácsadója volt, az ingatlanbérbeadásokkal foglalkozó felügyelő elsősorban a céh pénzügyeiről gondoskodott, a harmadik felügyelő a gabonaellátásért, a negyedik pedig a céh privilégiumaiért, így a borkereskedők esetében a hattyútartásért felelt. (A borkereskedők a királytól nyert hattyútartási jogukat nagy becsben tartották, s temzei borszállításaiknak mintegy cégéreként fogták fel.)[69] A céhvezetés munkáját továbbá jelentős bürokrácia, adószedők, könyvelők, titkárok, hírnökök és küldöncök, illetve jogászok és írnokok is segítették. A feladatok számának növekedésével együtt azonban megjelent az évente választott vezetőkben egy olyan igény, hogy munkájukat egy a rangidős, tapasztaltabb mesterekből álló tanács is segítse. Az első tanácsadói testület a fűszerkereskedőknél állt fel 1379-ben. A kereskedők céhe 1463-ban pedig ugyancsak egy tizenkét tagú „előkészítő bizottságot" szervezett, mely 1479-től már tanácsként működött, 1505. után pedig már rendszeresen hetente ülésezett.[70]

A 15. és 16. század során megalakított tanácsok azonban a céhtagság véleményét figyelmen kívül hagyva mintegy „felsőházként" működtek. A mesterek így azzal vádolták a céhvezetést, hogy a céh valódi képviseletétől, érdekvédelmétől teljesen elszakadtak, ezért egy, a tagságot jobban képviselő tanács felállításáért küzdöttek. A bőrkereskedők igyekeztek a céh vezetését „demokratikusabb" irányba elmozdítani 1490-ben hozott rendeletükkel, mely szerint a céhvezetők a 16 fős tanács beleegyezése nélkül nem adhattak bérbe ingatlant, korábban ugyanis az ingatlanbérbeadások terén is számos visszaélés történt, a céh köztulajdona sokszor a céhvezetők családjait gazdagította.[71]

A kisebb, s főként az iparoscéhekben a megválasztott mesterek — a bírság ellenére — sokszor nem vállalták el a céh vezetését, mivel az idő- és pénzigényes, sok vesződséggel járó feladatot jelentett az iparoscéheknél, ahol tanács és több fős céhvezetés hiányában a céhmester teljes végrehajtó szerepre volt kárhoztatva. Ezzel szemben a nagyobb céhekben a vezetőválasztás, az új egyenruhás tagok kiválasztása,

---

[66] *W. Z. Hazlitt:* The Livery Companies of London. 301. (London, 1892)

[67] Founders' WA. fo. 46. (The Guildhall Library, London)

[68] *E. C. Robin:* Some Account of the Dyers' Company. 452. (London, 1881) – továbbiakban Dyers.

[69] Crawford. 79.

[70] Unwin. 218–224

[71] Skinners' WA. fo. 87.

illetve a jogi ügyletek előkészítése a tanács feladata volt, amíg a céhvezetők feladatköre a terhesebb gazdasági irányítás helyett a szabályzatok polgármesternek való átnyújtásához, illetve az alamizsnások számának meghatározásához hasonló társadalmi, reprezentatív feladatok ellátására terjedt ki.

Ugyanakkor a tanácsok kiépülésével párhuzamosan relatív értelemben csökkent az egyenruhás tagok presztízse, hiszen a hagyományos tanoncvezető céhmester közé a hierarchiába mind több létrafok épült be, melyen az előbbrejutás a növekvő céhtagság mellett megnehezült. Mivel a céh vezetése — fizetés híján — költséges feladat volt, melynek vállalását nem sokan és nem gyakran engedhették meg maguknak, így számos céh, köztük a halkereskedők 1499-es szabályzata kimondta, hogy hat évnél gyakrabban nem lehet ugyanazt az embert céhmesterré választani.[72] Ez azért bírt nagy jelentőséggel, mert egyrészt az oligarchia kiteljesülését nehezítette, másrészt pénzügyi könnyebbséget jelentett az újraválasztott vezetőknek, akiknek hivataluk visszautasítása, vagy előzetes mentességszerzés esetén magas bírságot kellett fizetni. A visszautasítások gyakoriságára utal — a számos felmentési kérvény és alku mellett — az a tény, hogy számos céh, köztük a gyapjúszövők szabályzata kimondta, hogy szabadságát veszti el, aki a hivatalviselést negyedik alkalommal is visszautasítja.[73] Mivel a hivatalviselés nemcsak költséges volt, de a hivatalban töltött évek alatt az illető kereskedelmi kapcsolatainak meglazulásával járt, 1492-ben a borkereskedők három évben, 1546-ban pedig ezt tovább csökkentve két évben maximálták a céhvezetőik hivatali éveit.[74]

A városvezetés által 1486–87-ben jóváhagyásra bekéretett céhszabályzatokból kitűnik, hogy mind nagyobb hangsúlyt kapott a munkarend és fegyelem javítása, a visszaélések és a konkurencia visszaszorítása, a kontárok és idegenek elleni hatékonyabb fellépés.

Kiemelték a vezetőknek járó tisztelet, az alázatos beszéd megkövetelését, ugyanis mind több céhmestert és tanoncot bírságoltak meg, amiért a céhvezetőket szidta, azokat „ kapzsi kalmároknak" nevezte, ami a céhen belüli differenciálódással párhuzamosan növekvő feszültségeket, elégedetlenséget is tükrözi. Az aranyműves John Buckingot magas, négy fontos bírság megfizetésére ítélték, amiért szidalmazta a céh vezetőit, s megtagadta az engedelmességet.[75] 1497-ben pedig William Wiseman textilkereskedő szavakkal, illetve tettleg bántalmazta társát, Percival Woodhouse-t.[76] Ha valaki gyűlésen kiabált, vagy illetlen hangot ütött meg, az a nyergesek szabályai szerint egy fontnyi viaszt kellett vásároljon.[77] A rendtartás nehézségére utal, hogy a textilkereskedők 1491-ben egy kalapácsot is vásároltak, hogy üléseiken azzal csendet és rendet tarthassanak.[78] A céhvezetők esküjében a király és a város iránti hűségen és szolgálaton túl a céhszabályzat betartására, illetve betartatására való kötelezettségvállalás is szerepelt. A lázadások elkerülésére irányuló törekvések mellett a céhek privilégiumaik, autonómiájuk fenntartásának is nagy figyelmet szenteltek, így a céhek

---

[72] Herbert. II. 33.
[73] Consitt. 108.
[74] Crawford. 43, 167.
[75] Goldsmiths' WA. fo. 455.
[76] Drapers' WA. fo. 64.
[77] LB. M. 271.
[78] Drapers' WA. fo. 176.

mind inkább tiltották, hogy tagjaik — a vezetők beleegyezése nélkül — tanácsért, vagy jogorvoslatért a céh bíróságán kívül más fórumhoz fordulhassanak. A kalapkészítők céhe magas bírsággal sújtotta, ha valaki a céhvezetőség engedélye nélkül más bíróságon perelte be egy társát.[79] A céhek vezetősége egyben bírói testületként is funkcionált, a szabályzatok betartatása mellett vétségek elkövetésekor a büntetések kiszabása is hatáskörükbe tartozott. A jogeseteket negyedévenkénti ülésnapjukon tárgyalták, bár a kereskedőkhöz hasonló nagyobb forgalmat bonyolító céhek hetente, a kereskedők pedig bizonyos időszakokban — vásárok idején — hetente kétszer is üléseztek. Az idézés elmulasztása bírságot vont magával, így számos vaskereskedő fizetett 3s 4d bírságot, amiért nem jelent meg, köztük Thomas Grey-t kétszer fizetett, első ízben késve érkezett, egy másik alkalommal pedig egyáltalán nem jelent meg a bírói idézésre.[80] Mivel a vitás kérdéseket céhen belül kellett rendezni, így a céhvezetők leginkább egy kijelölt bizottság által történő békéltetéssel próbáltak rendet tartani, s az ítélet elfogadására és végrehajtására nagyobb összegű biztosítékokat szedtek, így az aranyművesek John Longtól húsz font biztosítékot kértek a bírói ítélet elfogadásának zálogául.[81] A fűszerkereskedők 1497 után előállítót is alkalmaztak magas, évi 10 font 13 shilling bérért.[82] Az elvben mindenkit egyformán kötő szabályzatokat minden évben egyszer, vagy kétszer a nyilvánosság előtt felolvasták. A halkereskedőkéhez hasonló céhekben, ahol mind a minőség, mind a lehalászott mennyiség tekintetében rendszeres visszaélésekről szólnak a jegyzőkönyvek, a szabályzatot negyedévente olvasták fel, ám ez a szabályok áthágásának önmagában nem vetett gátat. A megfelelő minőségre még a gyakori minőségellenőrzések sem jelentettek garanciát, pedig a rossz minőségű, hibás áruk a szakma becsületén foltot ejtettek. Hibás áruk esetén ezért is mutogattak a céhek egymásra, a cipészek például a cserzőket okolták a nem megfelelő minőségért.[83]

A céhek szabályzatai, köztük a viaszkészítőké is, a jó minőséget első helyen követelte meg, mert „az a cég és a város jóhírének alapja".[84] A textilszövőknél a minőségi probléma gyakoriságára utal, hogy a szokásos évi 2–3 alkalom helyett hathetenként rendelték el minőségellenőrzést.[85] A minőség javítása érdekében a textilkereskedők is a sűrűbb ellenőrzésekkel, a borkereskedők pedig az ellenőrök számának növelésével próbálkoztak, 1581-re már 12 minőségellenőrt alkalmaztak.[86] A textilfestők a nem ellenőrzött anyag festőit 3 font 6 shilling bírsággal sújtották, miközben az anyag bevizsgáltatása csak 1–2 pennybe került. Ha a céhmester megadott időközönként nem küldött ki minőségellenőröket, öt font bírságot fizetett.[87] Sok probléma volt ugyanis az alapanyagok minőségével, ezért értékesítés előtt a bőrfeldolgozóknak is be kellett minősíttetniük áruikat a Leadenhall bőrpiacon, a védjegy nélküli árukat

[79] LB. M. 264.
[80] Ironmongers' WA. fo. 87.
[81] Goldsmiths' CM. fo. 21
[82] Grocers' WA. fo. 87.
[83] LB. M. 252.
[84] LB. M. 253.
[85] LB. M. 290.
[86] Crawford. 77.
[87] Dyers. 451.

ugyanis elkobozhatták.[88] Az áruk védjeggyel történő ellátása terén a bőrösök mellett elsősorban a fémek megmunkálását végző céhek, késesek, aranyművesek, réz- és ónművesek léptek előre. Az aranyművesek hetente listát készítettek az aranyáruk készítőiről, s az árukat hetente minősítették a párducfejet ábrázoló védjeggyel.[89] Minden céh szabályzatában kiemelt helyet foglalt el a szakmai titoktartás, megszegése esetén bírság várt az elkövetőre, így az aranyműves Walaune mesterre is, amiért nem műhelyében, hanem az utcán, nyílt színen aranyozott.[90]

A céhek az árusítást helyhez és időhöz kötötték, a házalást pedig — néhány kivételt leszámítva — tiltották. A minőség mind fontosabb az értékesítés miatt, illetve azért is, mert a kontárokat, így a konkurenciát a selejt áruk előállítására hivatkozva tudják csak távoltartani. A rossz minőségű munkákat a kovácsok elkobozták.[91] A számtalan selejt miatt pedig időről időre az elkobzott áruk összegyűjtésére zsákokat kellett vásárolniuk. A hímzők céhe a hibás áruk kijavíttatására, vagy elégetésére kötelezte tagjait,[92] az aranyművesek pedig mind a selejt, mind a hamis árukat bezúzták, kádárok pedig a hordóikhoz rossz anyagot felhasználókat megbüntették.[93]

A rossz minőségű árukat számos okkal magyarázták, a ványolók például a laza tanoncrendszert, a cserzők pedig a tanonckodás nélkül megváltással felvett tagokat okolták érte.[94]

A céhek igyekeztek tagjaikat a jó minőségű áruk előállítására és árusítására kényszeríteni, ezért a serfőzőkhöz hasonlóan a munkavégzés módjának pontos előírása mellett a nyersanyagok, a készáruk és csomagolás ellenőrzésére, illetve védjegyek használatára mind nagyobb hangsúlyt fektettek.[95] A számlakönyvekben bírságok hosszú sora utal arra, hogy a céhek a munkaidő pontos meghatározása — a gyapjúszövők például szeptember 29. és Húshagyókedd között reggel 5 és este 8 között dolgozhattak[96] — ellenére a munkaidőt mind gyakrabban túllépték, s nemcsak munkanapokon, de még az ünnepeken is dolgoztak, annak ellenére, hogy a vasárnapi munkát minden évben megtiltották. A probléma meglétére utal az a tény, hogy a Canterbury érsek már 1412-ben levélben fordult a londoni polgármesterhez, s azt kérte, hogy a londoni borbélyok vasárnapi nyitvatartását tiltsák meg, s a tilalommal dacolókat bírságolják meg, mert a „bírság bizonyára nagyobb hatással lesz mint az egyházi kiközösítés!"[97] A 15. század végére azonban a profitorientált iparos és kereskedők esetében már a jelképes bírság sem akadályozhatta meg a vasárnapi munkát. Példaként George Cely kereskedő hozható fel, aki azért nem utazott vissza családjához karácsonyra, mert az angol pénz váltási aránya a kis forgalom miatt éppen karácsony és vízkereszt között volt Németalföldön a legmagasabb.[98] Ez a középkori vallásos, ünnepeket tisztelő

[88] LB. M. 299.
[89] Goldsmiths' CM. fo. 245.
[90] Goldsmiths' WA. fo. 313.
[91] LB. M. 233.
[92] LB. M. 306.
[93] *J. F. Firth:* The Coopers' Company. 48. (London, 1848) A jegyzőkönyvekben számos példa található arra, hogy az aranyművesek régi aranytárgyakat újként adtak el (Prideaux. 32)
[94] LB. M. 242, 252.
[95] LB. M. 295.
[96] Consitt. 79.
[97] LB. M. 114–16.
[98] The Cely Papers. 111. (ed. Camden Society, No. 169)

szemlélet helyett az újkor haszonelvűségének lassú begyűrűzését jelzi. Ezzel párhuzamosan a céhek szabályzataiban mind több olyan alkategória jelent meg, mely a kivételeket sorolta fel. Így a nyergesek is tiltották az ünnepnapi munkavégzést, pontosabban annak csak bizonyos szakaszait, a mintapréselést és fényezést ugyanis engedélyezték.[99] A tű, illetve a huzalkészítők is tiltották az ünnepnapi munkát és árusítást, de kivételt tettek ők is arra az esetre, ha egy utazó-vándornak valamire szüksége lenne, ugyanis a rászoruló azt a mester házában beszerezhette.[100] A közvetítőknek kémkedni is kellett, s jelentést kellett adnia, ha utazgatása során bármiféle szabályoktól való eltérést vagy elégedetlenséget észlelt. A céhvezetők természetesen ugyanúgy áthágták a szabályzatokat, csak arra kevésbé derült fény, ám a körükben éppúgy meglevő korrupció ékes példája, hogy az aranyműves céh vezetői hivatali idejük alatt közpénzből javíttatták házukat, így a céh 1496-ban ezt rendeletileg megtiltotta,[101] illetve Hugh Clopton, kereskedő céhének számos szabályát áthágta, így büntetésképpen céhe székházába drága faliszőnyegeket, illetve párnákat kellett vásároljon.[102]

A céhszabályzatok ellenére a valóságban a vidékiek, külföldiek és az egyes céhmesterek együttműködése mind jobban elterjedt: példa erre E. Shorle a Városatyák Tanácsa előtt tett vallomása.[103] A pékek is mindinkább bekapcsolódtak a gabonakereskedésbe is, sőt azzal együtt a szénakereskedésbe, mely aztán a tagok differenciálódása révén a céhkeret szétfeszítéséhez vezetett.[104] A céhek életében az elmélet és a gyakorlat között mind nagyobb szakadék látható. A munkaerő növekvő fontosságára utal az a tény is, hogy a céhek közpénzből meggyógyíttatták balesetet szenvedett „testvéreiket", így a borkereskedők öt shillinget fizettek ki egy sebésznek, amiért John Salant kezelte.[105]

Elvben a céhek az újítások ellen is határozottan felléptek, amikor egy velencei mester felajánlotta a textilkészítőknek, hogy bemutat egy korszerűbb eljárást, ha az ahhoz szükséges eszközöket rendelkezésére bocsájtják, a céh visszautasította ajánlatát, mondván az hosszútávon céhük hanyatlásához vezetne.[106] A kalaposok is tiltakoztak a kallómalmok használata ellen, mondván annak minősége meg sem közelíti a hagyományos minőséget.[107] Az elmélet a valóságtól azonban e téren is jócskán különbözött, ugyanis a gyakorlatban a rendeletekkel és bírságokkal dacolva számos külföldit éppen azért alkalmaztak, mert az új kontinensi technikát ismerte, s meghonosításával a céh versenyképességét biztosította. Elvben minden iparoscéh csak saját munkafázisát végezhette, így amikor 1504-ben VII. Henrik engedélyt adott bőrök festésére John Tucker bőrcserzőnek, a polgármester tiltakozott, s a csillagkamara bíróságon Tucker ellen pert indított.[108] Tucker pátense nemcsak a centralizációs törekvésekkel bíró

[99] LB. M. 265.
[100] LB. M. 320.
[101] Goldsmiths' CM. fo. 10.
[102] ACM. 176.
[103] Rep. 2. fo. 5.
[104] *S. Thrupp:* Short History of the Bakers' 100. (London, 1933)
[105] Vintlers' WA. fo. 2.
[106] Unwin. 222.
[107] *K. G. T. McDonnell:* Medieval London Suburbs. 85. (London, 1978)
[108] Select Cases in the Court of Request. 1497–1569. 7–9. (ed. Selden Society. No. 12.)

király, illetve a kiváltságait féltő londoni városvezetés összeütközését példázza, a kor gazdasági fejlődését is tükrözi, melyben a hagyományos — teljesen elkülönített munkafázisokból álló, így a régi, és az új bőrök cserzését is elkülönítő — munkavégzés formája, s annak céhkerete elavul, miközben a kereskedőcéhek mind szélesebbkörű összefonódása fejlődésüket, s ezzel városvezetői pozíciójukat is biztosítja. Az új kor gazdasági szellemének megfelelően John Rysse textilkereskedő egy szabóval közösen tartott fenn egy boltot, s ezért céhe 6s 8d-s bírsággal sújtotta.[109] Amiért a szabók — kereskedői jogosítvány nélkül — kereskedtek, 1498-ban megbírságolták őket.[110]

A céhek kapcsolatának tanulmányozásakor megdöbbentő, hogy mennyire figyeltek egymás intézkedéseire, a kovácsok például fizettek a bőrkereskedők céhének, hogy III. Edward alatt a kontárok ellen hozott rendeletük egy példányához hozzájuthassanak.[111] A fűszeresek közvetítőiket kémkedéssel is megbízták, azonnal jelenteniük kellett, ha utazgatás közben kontár fűszerárusok nyomára bukkantak.[112] A haszonelvűséggel együtt a takarékosság is előtérbe került, így a céhek néha közösen béreltek bárkát is, hogy a polgármestert felkísérjék a Temzén, így 1523-ban a bőrkereskedők a kereskedőkkel együtt. A takarékossági szempontok azonban háttérbe szorultak, mihelyst a céhek közti hierarchia kérdése merült fel. A rivalizálás elsősorban az ünnepeket jellemezte, az ünnepi felvonulások idején a ruhák, az élőképek, a gyertyák, illetve az ünnepi menü tekintetében a vezető céhek egymás túllicitálására törekedtek, a bőrkereskedők például száz shilling értékű fáklyával vonultak Corpus Christi napján, mesterválasztásukat követően, míg a kereskedők ünnepi menüje nemcsak fenséges, de kínálatában királyi is volt.[113]

A céhrangsort a céhek többnyire ugyan tiszteletben tartották, alkalmanként annak jogosságát mégis kétségbe vonták, így jól ismert a szabók és bőrkereskedők vitája, hogy melyik céh tagsága álljon a hatodik, illetve a hetedik helyen, melyre megoldásként a polgármester a kompromisszumos évenkénti váltást javasolta.[114] 1503-ban a szabók, a rövidárúkereskedők és a textilfestők összekülönböztek a textilfestésen, és pereskedésre készültek, de a polgármester békéltetéssel elsimította az ügyet.[115] A polgármester 1495 óta érvényben lévő rendelete szerint ugyanis peres ügyeikkel — előzetes beleegyezése nélkül — nem is fordulhattak volna királyi bírósághoz. 1495 decemberében a tésztakészítők arról panaszkodtak polgármesterhez írott levelükben, hogy a serfőzők, borkereskedők és fogadósok, illetve a házalók elveszik munkájukat.[116] A fokozódó konkurenciára s az iparoscéhek térvesztésére utal, hogy 1571-ben 14 iparoscéh petícióval fordult a városvezetéshez, hogy állítsák vissza az eredeti állapotokat, amikor is minden céh csakis saját mesterségét űzhette, és azt megfelelő minőségben és körültekintéssel tette.[117] Ugyanakkor — más forma hiányában — érdekeik védelmére a szakképesítéssel nem rendelkező segéd-munkások és vízhordók

[109] Johnson. 163.
[110] Rep. I. fo. 70.
[111] Blacksmiths' WA. fo. 8.
[112] Thrupp. Grocers. 271.
[113] Skinners' WA. fo. 139.
[114] *J. F. Wadmore:* Some Account of the History of the Worshipful Skinners' 4. (London, 1876)
[115] Herbert. 407.
[116] LB. M. 310.
[117] Unwin. 262.

még a 16. század közepén is céhekbe tömörültek.[118] A gazdaság változására utal, hogy a céhek egy része időről időre szétvált, illetve újra egyesült pillanatnyi érdekei szerint, így például a kesztyűsök kiváltak a bőrárusok céhéből, a nemezkészítők pedig a rövidárusokéból, miközben a halkereskedők, illetve a kalaposok és a rövidárusok egyesültek. 1489-ben 15 londoni ágytollkészítőt a bőrösök céhébe helyeztek át.[119] Az iparos és kereskedőcéhek közti vagyoni különbségek a székházak vizsgálatakor a legszembetűnőbbek. A kereskedőcéhek díszes, a kor luxusának megfelelően megépített és berendezett székházai ugyanis társadalmi rangjukat emelő befektetések voltak. A céhek legfontosabb éves eseménye a vezetőválasztás volt, mely után díszes vacsorákat adtak. A székházakat a kisebb céhek esetenként választásokra, esküvőkre, vagy vacsorákra bérbeadták. Ez a jelentősebb exkluzív székházzal bíró kereskedőcéheknél azonban korántsem volt szokványos, csakis nagyobb pénzügyi, vagy politikai előny esetén merült fel, így amikor a kereskedők céhe 1564-ben a polgármester fiának bankettjére kölcsönadta székházát, külön felhívta a polgármester figyelmét, hogy ez nem teremthet precedenst.[120] Amíg a gazdag textilkereskedők székházukban mestereik feleségei, illetve lányai számára minden világi komforttal bíró külön termeket is berendeztek,[121] addig a céhrangsorban csupán a második tucatban helyet foglaló kovácsok céhének székháza minden luxust nélkülözött, a hall egyetlen dekorációja a céh védőszentjének, Szent Lojónak a képmása volt.[122] Ez az iparoscéhek hagyományos vallástisztelete, illetve a kereskedőcéhek mind inkább világi szemlélete közti különbséget is ékesen példázza.

A kisebb, önálló székházzal nem is rendelkező iparoscéhek pedig mások székházát vették bérbe éves vezetőválasztásukra és ünnepségükre, így az olvasztárok olykor a serfőzők, máskor a fegyverkészítők székházát bérelték ki.[123] Számos céhnek a növekvő londoni ingatlanárak miatt székház szerzésre csak a kolostorbirtok elkobzásokat követően nyílt lehetősége, így a textilfestők is egy egykori papnevelde helyén jutottak székházhoz.[124] Ugyanakkor a kereskedőcéhek székházait már leginkább csak a libériás tagok használták, ami a céhtagság növekvő differenciálódásának egy újabb bizonyítéka. A székházkiadásból befolyt bevételeket a nagyobb céhek nagyrészt korszerűsítésekre, köztük kémény- és csatornaépíttetésre, illetve további szépítésekre, dísztárgyak vásárlására fordították. Faliszőnyegek, serlegek, tálak, sótartók, asztalterítők, tollpárnák és szalvéták egyre bővülő sora jelzi a leltárakban a céhek vagyonosodását. Az arany- és ezüsttárgyak mellett mind több ónedény is került a lajstromokba. A tárgyak jelentős szaporodására utal, hogy az olvasztárok a lajstrom vezetésére külön írnokot kellett alkalmazzanak.[125] A textilkereskedők már az oldalsó asztalokra is vásároltak terítőket, illetve a kisebb termek falaira is vettek faliszőnyegeket.[126] A kor divatjának megfelelően

---

[118] Unwin. 358 , State Papers Domestic for the Reign of Elizabeth I. 105.
[119] Skinners' WA. fo. 118.
[120] Herbert. I. 341.
[121] Herbert. I. 466.
[122] *A. Adams:* The History of the Worshipful Company of Blacksmiths'. 1. (London, 1937)
[123] Founders' WA. 1498–99.
[124] Dyers. 462.
[125] Founders' WA. fo. 18.
[126] Drapers' WA. fo. 56, 58.

mind több londoni ingatlanon található üvegablak, vaskereskedők 1493-ban,[127] a textilkereskedők pedig 1495-ben tettek üvegablakokat székházuk társalgójára.[128] Az üvegezéshez hasonlóan a kövezések is rendszeresen szerepelnek a számlakönyvek kiadási rovataiban. A vaskereskedők 1507-ben nem kis költségen az utcát, illetve székházuk konyháját és udvarát is leköveztették. Ezek szükséges kiadások voltak, hiszen lépést akartak tartani a 12 vezető céhhel.[129] A bőrkereskedők székházában külön sör-, illetve borpince is épült.[130]

A székház fontossága leginkább elvesztésekor vált nyilvánvalóvá, többek közt a fűszeresek az 1666-os nagy tűzvész utáni erőfeszítéseiből, melyeket székházukat újjáépítésére tettek. Mivel az újjáépítés anyagi nehézségek miatt elhúzódott, számos tanonc más céhhez pártolt, a taglétszám, s vele mind a bevételek, mind a céh presztizse is megcsappant.[131] A fűszerkereskedők tekintélycsökkenése pedig a befektetőket és a hitelezőket is eltántorította. A mecénások sem látták garantálva, hogy adományuk nem kidobott pénz, s egyszer még jóhírüket öregbítheti. A székházak és a benne levő tárgyak növekvő értékét az is mutatja, hogy a szabók 1546. után már egy őrt is felvettek.[132] A vaskereskedők vagyonosodását székházuk és kertjük megszépítése is jelezte. Kiadásaik között rendszeresen megjelennek a kertésznek kifizetett összegek, amiért az a kertjükben levő szőlőt és a rózsákat gondozta. Kertjük karbantartásához kutat is építtettek, s a növényeket rendszeresen trágyáztatták, öt szekér trágyát hozattak 1488-ban, mielőtt újabb száz tő rózsát telepítettek. A kertbe új kapukat és padokat tettek.[133] A kertek vásárlásakor és betelepítésekor a vezető céhek egymást próbálták túlszárnyalni, ezért Richard Knyght halkereskedő kertjét végrendeletében céhére hagyta, hogy az saját nevén túl a halkereskedők céhét is öregbítse, illetve hogy a társainak legyen hol kikapcsolódnia.[134] Mint Knyght esetéből is kitűnik, nemcsak a céhek, de vagyonosabb mestereik önállóan is rendelkeztek nagyobb értékű kertekkel, házakkal és egyéb ingatlanokkal.

A korábban jellemző, a közösségi szellem fenntartását szolgáló közös ünnepi vacsorák és össznépi italozások helyett a 15. század végétől a kereskedőcéhek a mind elegánsabb székházakban fényes banketteket rendeztek, melyeken a gazdagon díszített helyiségek, asztalok és tálak a céh presztizsét voltak hivatottak emelni. Így 1499-ben például 200–300 — köztük 60–70 maga srangú — vendég volt hivatalos a textilművesek ötfogásos vacsorájára.[135] Az aranyművesek védőszentjük, Szent Dunstan napján rendezett éves bankettjükre harminc font körüli összeget költöttek, mikor egy-egy hagyományos vacsora — számlakönyvük szerint — 6–7 fontba került.[136] A banketteken a legények és öreglegények a 16. században már csak mestereik felszolgálójaként,

---

[127] Ironmongers' WA. fo. 70.
[128] Drapers' WA. fo. 61.
[129] Ironmongers' WA. fo. 95.
[130] Skinners' WA. fo. 151.
[131] The Case of the Grocers' Company. 19. (London,1686, The Bodleian Library, Oxford)
[132] Merchant Taylors' WA. fo. 46.
[133] Ironmongers' WA. fo. 55, fo. 60, 84/h.
[134] The Calendar of Wills at the Court of Hustings. 607. (London, 1890) - a továbbiakban Calendar of Wills
[135] Herbert. I. 465.
[136] Goldsmiths' WA. fo. 179.

nem pedig a céh tagjaiként vehettek részt.[137] Míg a középkorban legalább évente egyszer az ünnep alkalmával a hierarchia helyett a közösségi szellem dominált, a 16. század elejétől a vagyonosodó céhvezetők már nem szívesen vették tanoncaik részvételét, pontosabban tartottak „ünneplő" tanoncaiktól, s ezért mind inkább kirekesztették őket. Korábban a szentiváneji ünnepek és vendégségek „nyitott kapuitól" a céhtagok erősebb összetartását remélték, a tagság növekvő vagyoni differenciálódásával párhuzamosan azonban erősödött a vagyonféltés, és a lerészegedett tagságtól való félelem, így az össznépi ünnepi ivászatok a 16. század közepére megszűntek, s a céh, mint a tagság összetartozását szimbolizáló szervezet elvesztette eredeti funkcióját.

Ugyanígy, amíg a céhek eleinte a szegénysorba jutott tagok megsegítésére vásároltak ingatlanokat, a 15. század végén az eredeti nemes cél feledésbe merült, s az ingatlan adásvételek pusztán befektetési célokat, a céh vagyoni helyzetének és tekintélyének növelését szolgálták. A pénzüket kölcsönként kihelyező fűszeresekkel ellentétben a koraújkorban a nagy kereskedőcéhek többsége, köztük a textilkereskedők is a tőkefelhalmozásnak ezt a formáját választották. A vaskereskedők éveken át ajándékokkal kedveskedtek Mrs Bretegny-nek, hogy házának haszonélvezeti jogát megszerezzék, ám az özvegy mind több követeléssel élt.[138] Megtakarított pénzét mind több céh és egyén fektette bérbeadandó házakba, illetve fogadókba, s azokat a piac alakulása szerint rendszeresen adták-vették. Így került Hugh Brice aranyműves kezébe a „Kardinális kalapja" nevű fogadó, amit korábban Simon Eyre polgármestertől vásárolt meg.[139] A textilkereskedők ingatlan adásvétele igencsak intenzívnek mondható: 1501-ben megvették Sir Laurence Aylmer polgármester házát 214 fontért, 1507-ben Hatwell házát 28 fontért, továbbá egy Szent Giles utcai kis házat 31 fontért, ugyanakkor eladtak egy házat a Lawrence közben 65 fontért.[137] Mielőtt egy házat eladtak volna, a nagyobb haszon reményében jelentős összeget költöttek felújítására.[140]

A céheknek ingatlanaik bérbeadásából jelentős évi bevételük származott, az aranyműveseknek már a 15. század közepén évi 46 font 10 shilling, a szabóknak 44 font 3 shilling, a textilkereskedőknek 22 font 13 shilling, a nyergeseknek 19 font 6 shilling, míg a kereskedőknek 13 font 8 shilling bevételt hozott. [141] Az aranyművesek 1497-ben már 250 ingatlan felett rendelkeztek, mely ügyintézése igen terhes feladat volt, ezért a két adó és díjbeszedő fel is lázadt, mivel nem bírtak ketten elvégezni ennyi munkát. [142] A tulajdon fokozott féltésére utal, hogy az aranyművesek az ingatlanbérbeadásból befolyt összeg egy részét javításukra visszaforgatták, ingatlanaik építésére, bővítésére és karbantartására ácsot kellett felvegyenek. Az ingatlanbérbeadás hasznából pedig a vezetők a bevételek áttekintésekor jó néhány pohár italt megittak. A haszon mellett megnőtt azonban a kinnlevőségek és a fizetési késedelmek száma is. A kereskedők céhénél még az egyik jómódú városatya sem fizette ki több éven át az évi 6 fontos bérleti díjat, míg végül a kereskedők azt kompromisszumképpen

[137] Egerton Ms 1143 fo. 18/b (The British Museum, London)
[138] Ironmongers' WA. fo. 51.
[139] Calendar of Wills. 600.
[140] Drapers' WA. fo. 72, 85, 86, 87.
[141] Drapers' WA. fo. 87/h
[142] Goldsmiths' CM. fo. 330.

5 fontra szállították le.[143] Előfordult, hogy a díjbeszedőket bántalmazták, így Thomas Bette bérlő betörte az egyik díjbeszedő fejét.[144] Ezért mind gyakrabban kértek a bérlőktől biztosítékot, s ha azok nem fizettek pontosan, a letét (többségében valamilyen arany vagy ezüsttárgy) a céh tulajdonába került. Mivel Ketylwood mester nem rendezte tartozását többszöri felszólítás ellenére sem, így a céhvezetők eladták a letétbe helyezett aranytálat.[145] Mind nagyobb igény mutatkozott a lakóházakon kívül új boltokra, pincékre, az ácsok prosperálása (mind több pincét béreltek anyagaik és szerszámaik raktározásra) is ezzel magyarázható.[146]

Mindezekre a céhek számlakönyveiből derül fény, mert szerencsére könyvelésük mind külső, mind tartalmi részére egyformán nagy figyelmet fordítottak. A leköszönő könyvelő előző évi munkáját a céhvezetés, illetve utóda is ellenőrizte. Minden adományt — a legkisebb értékű ezüstkanáltól a pénz, illetve ingatlanhagyatékon át az értékes aranytárgyakig — nagy körültekintéssel vettek lajstromba, mely az érték és a tulajdon fokozott megbecsülését mutatja.[147] A bőrkereskedők is rendszeresen költöttek értékeik állagmegóvására, ezért 1496-ban többek közt újraaranyoztatták a halljukban lógó angyalt, melyről éppolyan büszkén írtak, mint a borkereskedők temzei hattyútartási jogukról.[148] Bár az iparosok jelentős része nem volt olyan tehetős, mint a parasztok, mégis jóval több háztartási eszközt vásároltak, s azokat nagy becsben tartották. A növekvő tulajdonféltés egy további bizonyítéka, hogy a késesek 1492-ben leláncoltatták ónedényeiket, nehogy valaki ellopja őket, illetve rácsokat tettek az ablakokra.[149]

A fűszerkereskedők számlakönyvükben a bevételi oldalon a könyvelés átvételekor a ládában levő készpénz és értéktárgyak tételes felsorolása után a tárgyév bevételeit ismertették. Köztük a tanoncok beiktatásából, a teljesjogú céhtaggá választottak eskütételi díjából, az új egyenruhás tagok belépési díjából, a céhtagok negyedévente fizetett tagdíjából, az ingó és ingatlanok bérbeadásából, illetve a különböző bírságokból befolyt összeg szerepelt, míg a kiadási oldalon évről évre változó költségeket számoltak el. A többé-kevésbé állandó alamizsnák, tisztviselők és káplánok fizetése, illetve egyéb juttatásai mellett jelentős tételt képezett a misékre, gyászmisékre és ünnepekre fordított kiadás, további — bár igen változó összegű — kifizetéseket jelentettek az ingó és ingatlanok karbantartásai, illetve a per- és lobbyköltségek. Mind nagyobb számban találunk ún. reprezentációs költségeket is, a céhvezetés minőségellenőrzések után rendszeresen járt éttermekbe, fogadókba. Emellett a céh befolyását számos különböző értékű ajándékküldeménnyel próbálta növelni, a pékek hol pénzbeli támogatással, hol egy hordó borral próbálkoztak.[150] A textilkereskedők is egy hordó

---

[143] Mercers' Renterwardens' Accounts. fo. 105. (The Mercers' Hall, London) – a továbbiakban RWA.

[144] Mercers' RWA. fo. 112.

[145] Goldsmiths' CM. vol. B. fo. 16.

[146] Carpenters' WA. fo. 46.

[147] Skinners' WA. fo. 92.

[148] Hatcher-Barker. 106

[149] Cutlers' WA. fo. 32, fo. 33. Stow a 16. század végén már azt tanácsolta a gazdag londoni polgároknak, hogy inkább vidéken vegyenek ingatlant, mert az biztonságosabb, ott vagyonukat nem fenyegetik veszélyes tömegek. (*John Stow:* A Survey of London. II. 208) Ez a társadalmi differenciálódás nagymértékű előrehaladására utal.

[150] Bakers' WA fo. 36. (The Guildhall Library, London)

drága bort küldtek ajándékba a londoni püspöknek, amikor főkancellár lett azzal a nem titkolt szándékkal, hogy jóindulatot tanúsítson irányukban az egyik ingatlan megszerzésekor.[151]

Felmerülhet a kérdés vajon fenn tudta-e tartani magát egy céh tagdíjaiból? A számlakönyvek azt mutatják, hogy a tagdíjak a bevételeknek csak töredékét tették ki, mellettük a szabályzatok áthágása esetén beszedett bírságokból, illetve ingatlanok bérbeadásából és adományokból befolyó összegek jóval nagyobb bevételt képeztek.

Nem volt természetesen könnyű az adószedők feladata, hogy a tagdíjakat, bérleti díjakat és adókat beszedjék, a vagyonszerzés, tőkefelhalmozás korában ugyanis az adózási-fizetési morál igen alacsony volt, így a londoni kereskedőcéhek számlakönyveiben, így a fűszerkereskedőkében is — a prosperitást jelző bevételnövekedéssel párhuzamosan — évről évre nőtt az adósok száma, és a hátralékok összege.[152] Ez pedig az adóikat rendszeresen fizető tagok részére mind nagyobb terhet jelentett, így a gyapjúszövők tagdíjfizetési késedelem esetére kilátásba kellett helyezzék az egyenruhaviselési jog megvonását.[153] Az aranyműveseknél a céhvezetők kivételével mindenki, még az alamizsnás is fizetett tagdíjat, [154] míg a vaskereskedőknél ennek éppen ellenkezője figyelhető meg, náluk ugyanis csak a céhvezetés fizetett, azaz az egyenruha viselésére nem jogosult tagoknak nem kellett tagdíjat fizetni. [155] A késeseknél a tagdíjak a hierarchiát tükrözték, a céh első mestere 12 pennyt, más vezetők és egyenruhás tagok évi 8 pennyt, míg a többiek 4 pennyt fizettek.[156]

A hagyományos iparoscéhekben — így a gyapjúszövőknél is — a mesterek és a közvetítők ugyanannyi tagdíjat fizettek, míg a kereskedőcéheknél a tagdíj összegében, sőt az egyéb hozzájárulásokban, így a bárka bérleti díjának elosztásakor is — ehhez a vezetők négy, a többiek pedig két pennyvel járultak hozzá[157] — megmutatkozott a hierarchia.

A kereskedők nagyon is világi üzleti tranzakcióik mellett a túlvilágra is gondoltak. A nagyobb céhek a székház és kertépítés mellett saját oltárokat tartottak fenn, s kápolnákat építtettek, s azok díszességében is vetélkedtek. A kereskedők céhe káplánjuknak évi 13 fontos fizetést adott, ami magasabb volt a városi hivatalnokok bérénél,[158] hiszen a felelős beosztású városi mérő is csak 10–12 font körüli fizetést kapott. A gazdagabb céhmesterek még életükben gondoskodtak gyászmiséikről, illetve az azt követő torról, melyen többnyire egyenruhás társaik jelentek meg. A privilégizált gyászmisékkel ellentétben a céhtagság közös szentmiséjén rangtól függetlenül min-

[151] Drapers' WA. fo. 74.

[152] Grocers' WA. fo. 64–68.

[153] Consitt. 109.

[154] Goldsmiths' CM. fo. 109.

[155] Ironmongers' WA. fo. 78.

[156] LB. M. 256.

[157] LB. M. 257. Egyes céhekben — így a gyapjúfonóknál is — a mesterek és a közvetítők ugyanannyi tagdíjat fizettek, míg a textilkereskedőkhöz hasonló nagyobb céheknél a tagdíj összegében, sőt az egyéb hozzájárulásokban — így a bárka bérleti díjának elosztásakor is, mivel a vezetők négy, míg a többiek csak két pennyvel járultak hozzá. (LB. 257, festők) — megmutatkozott a hierarchia. Persze a szerényebb céhek kevesebb, de hasonló arányban szétosztott tagdíjat szedtek: az olvasztároknál például a vezetőktől három, a mesterektől kettő, míg az inasoktól csak egy penny tagdíjat szedtek. (LB. 272)

[158] Mercers' RWA. fo. 97.

denkinek kötelező volt 3–4 pennyt dobni a perselybe, ennek elmulasztása esetén ugyanekkora pénzbírságot róttak ki az illetőre. Mégis ezt még a tehetősebbek is — köztük Sir John Shaa is[159] — gyakran elmulasztották, s ezért végrendeleteikben „az elmulasztott perselypénzre" hagytak fedezetet. A középkori napi misehallgatás is mind ritkábbá vált, a céhmesterek ezen kötelezettségeit sokszor adományaik fejében alamizsnások veszik át, így minden területen elmondható, hogy a céhek eredeti, közösségformáló kritériumai egymás után kártyavárként dőltek össze. A céh tagjai már leginkább csak a halálban voltak egyenlők, ha ugyanis egy tag London 7–10 mérföldes körzetén belül halt meg, akkor céhe közös költségen hazaszállította és eltemette. S ha az illető élete során pontos „adófizető" volt, akkor halála után érte a céh kápolnájában közköltségen 30 misét mondtak. A tehetősebbeknek azonban ez nem volt elegendő, több és díszesebb gyászmiséket akartak, így a céhükkel erre külön szerződéseket kötöttek.

A szegényekről és a bajbajutottakról való gondoskodás is hasonlóan szelektív elven működött, ugyanis általában csakis a minimum 7 éves céhtagsággal rendelkező testvéreken segítettek, az elesett testvér ugyanis csak ekkor vált jogosulttá alamizsnára és ingyenes fejfedőre, a libériás tag pedig ingyen új egyenruhára, de mint láttuk mind a céhtagság megszerzése, mind a társadalmi hierarchiában való előrejutás megnehezült a céhvezetés gazdagodásával és oligarchikus beszűkülésével párhuzamosan. Ugyanakkor a hagyományos iparoscéheknek a londoni városfalon kívül fekvő szabad területeken letelepülő kontárok növekvő száma mind nagyobb konkurenciát jelentett, akiknek kereskedőtársaikkal szembeni térvesztése a korai Tudorok alatt bekövetkezett kereskedelmi fellendüléssel együtt elkerülhetetlenné vált. Az iparos és kereskedőcéhek vagyoni és társadalmi differenciálódása pedig a londoni városvezetés beszűkülését eredményezte, hiszen sem a választási rend, sem a hivatalviselés növekvő költségei nem tették lehetővé a hagyományos iparosok számára, hogy a városvezetésben részt vegyenek, s így az abban domináns kereskedők saját érdekeik szerint további monopóliumokhoz, vagyonosodásukat és polgárosodásukat elősegítő ingatlanokhoz és hivatalokhoz jutottak, s így a londoni, később pedig London kiemelt helyzeténél fogva az angol társadalom meghatározó erejévé váltak.

[159] PROB. 11/14 /13. fo. 98/h. (Public Records' Office, London)

Hoffmann Zsuzsanna

„A LEGNEMESEBB RÓMAI"
(M. Iunius Brutus másik arca)

Napjainkban — amikor oly mértékben megnőtt a pénz és a bankok szerepe az élet minden területén — senki sem csodálkozik azon, hogy az üzleti ügyek szinte kibogozhatatlanul szövevényes szálakon futnak, gyakran csak a végkifejlet kerül a nyilvánosság elé. Nem szabad meglepődnünk azon sem, hogy a politikába, a közélet alakításába hatékonyan beleszóló „pénzember" ugyancsak nem korunk újítása. Már az ókorban, így az ókori Rómában is tudunk ilyen pénzemberekről — akik többnyire római lovagok voltak —, ők foglalkoztak a pénzügyekkel, így kereskedelemmel, adóbérletekkel és különféle banküglyletekkel. Többen közülük óvatosan, a háttérben maradva folytatták ezt a tevékenységet. Ismert példa erre Pomponius Atticus,[1] aki Cicero közeli barátja volt, és aktív levelezést folytattak egymással. Életrajzírója, Cornelius Nepos a következőképpen jellemzi ezt a művelt, jómodorú, mindenkihez jószívű, készségesen adakozó rómait: „A közügyekben úgy forgolódott, hogy mindig a fennálló rend híveinek a pártján legyen, s azt a látszatot keltse, mintha hozzájuk tartozna."

Írásunkban néhány adalékkal kívánunk szolgálni a címben említett Brutus pályafutásához, és néhány olyan mozzanatra felhívni a figyelmet, amelyek némiképpen új oldalról mutatják be azt a rómait, akinek a neve a zsarnokság elszánt gyűlölőjeként vált fogalommá. A címben szereplő „legnemesebb római" minősítést Shakespeare – Julius Cézár című darabjában M. Antonius mondja el Brutusról, aki pályafutásának egészét vizsgálva, inkább ellentmondásos egyéniségként értékelhető.

Előkelő családból származott,[2] apja consul volt, anyja energikus, akaratos római matróna, akinek fiatal korában köztudottan viszonya volt Iulius Caesarral. Brutus születési dátuma Kr. e. 85 körülre tehető, bár vannak más vélemények is. A korabeli Rómában közszájon forgott az a híresztelés, miszerint Brutus vérszerinti fia lett volna Caesarnak, ennek azonban nincs megbízható igazolása a forrásokban. Maga az érintett is tudott erről a szóbeszédről, de nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy számolt volna vele. (Caesar és Brutus korkülönbsége mindössze tizenöt év.) Apja gyilkosának[3] a neve (Cn. Pompeius) azonban mindig heves indulatokat váltott ki belőle:

[1] Pomponius Atticusról bővebben lásd Cornelius Nepos Atticus életrajzát, vö. újabban még *K. E. Welch*: T. Pomponius Atticus: a Banker in Politics. Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte, 45 (1996) 450–471.

[2] Brutusról bővebben lásd Plutarkhosz Brutus életrajzát, továbbá az ifjabb Cato, Iulius Caesar és Pompeius életrajzát, ezen túlmenően számos hasznos információval szolgál Cicero levelezése.

[3] A gyilkosság oka nem tisztázható pontosan a forrásokból. Annyit bizonyosan tudunk, hogy Lepidus és Brutus (a Caesar-gyilkos apja) kísérletet tettek Sulla diktatúrájának felszámolására, Pompeius viszont a senatus mellé állt, így kerültek egymással ellentétbe. Mutina mellett hosszasan küzdött egymással Pompeius és Brutus, végül az utóbbi elmenekült, mire Pompeius utánaküldte egyik emberét és megölette. Pompeius erről az esetről jelentést küldött a senatusnak, abban az állt, hogy Brutus megadta magát és szabad eltávozást kapott. Miután Pompeius megölette Brutust, küldött a senatusnak egy újabb jelentést, amelyben önmagát akarja tisztázni, és vádolja Brutust, hogy igazolja a gyilkosságot.

„... ha találkozott Pompeiusszal" — írja Plutarkhosz — „szót sem váltott vele, mert szentségtörő dolognak tartotta volna, hogy szóba elegyedjen apja gyilkosával." Ezeket a szenvedélyes ellenérzéseket aktívan szította nagybátyja, az ellenzéki érzelmű „uticai" Cato, aki mindent megtett azért, hogy Brutust magához hasonlóvá formálja, ugyanakkor húgának, Brutus anyjának, sohasem bocsátotta meg a Caesarral való kapcsolatát, hiszen ő és Caesar ellenfelek voltak. Cato konzervatív római arisztokrata, aki vonzódott a görög kultúrához, és szenvedélyesen gyűlölte a zsarnokságot. A családi hatásokon túlmenően, neve is kötelezte Brutust, ugyanis egy jól összeállított családfa[4] a királyok előzőjével rokonítja. Hosszú időn át és igen kitartóan edzik Brutus lelkét barátai ebben a szellemben, és ostromolják mindaddig, amíg sok töprengés és habozás után tettre szánja el magát. Plutarkhosz[5] jellemzése szerint kitűnően képzett ember volt, jól ismerte a görög filozófiát, kiváló szónok hírében állott, ügyvédi beszédeket is tartott, nyilván nem véletlenül választotta Cicero egyik szónoki művének címéül éppen Brutus nevét. A források híradása szerint még a katonai táborokban, a csaták előtt is tanulmányaival foglalatoskodott.

Brutus tevékenysége[6] úgy ismert, mint a Caesar-ellenes összeesküvés fő szervezőjéé, mint a zsarnokságot ellenző, elszánt köztársaságpártié, s ebben az értelemben vált fogalommá a neve. Jól tükrözi ezzel kapcsolatos nézeteit egyik levelének a részlete, amit a fentebb már említett Atticushoz intézett: „Hát éljen csak Cicero, minthogy tud élni csúszva-mászva, leigázottan.... Én a dolgok természete ellen viselek háborút, azaz a zsarnokság, a kivételes hatalom, mindenféle egyeduralom, mindenféle tekintély ellen, amely a törvények fölé akar emelkedni."

Brutus közéleti szereplése, a római történelem egyik válságos időszakára (Kr. e. 85–42), valójában a köztársaság agonizálásának a korszakára esik. Neve először egy Pompeius-ellenes, „megrendezett" összeesküvés[7] kapcsán merült fel, akkor azonban anyja közbenjárására Caesar felmenteti. Ez az összeesküvés csupán ürügy volt arra, hogy a triumvirek megszabaduljanak ellenfeleiktől, így Cicero száműzetésbe megy, Catot pedig hivatalos megbízatással Ciprus szigetére küldték. Ez utóbbi magával viszi néhány bizalmas emberét is, így egyik munkatársát, Canidiust, és a némiképpen kompromittálódott unokaöccsét, Brutust. Ez az utazás lesz Brutus üzleti – bankári ténykedésének a kezdete is, egyben ez az a terület, ahol új oldaláról mutatkozik be.

Kr. e. 57-ben indul el Canidius, mintegy előkészíteni a terepet, pár nap múlva követi őt Cato és Brutus. (Útközben Cato elidőzik Rhodoszon, Brutus pedig egy ideig, betegségére hivatkozva, Pamphüliában marad). Cato érkezésének hírére a

[4] Plutarkhosz említi Brutus életrajzában, hogy vannak olyan nézetek is, miszerint ez a Brutus a királyok előzőjének a leszármazottja, ugyanis annak maradt egy fiúgyermeke. Más nézetek szerint ez a fiú meghalt, így nem lehet utóda. Valószínű, hogy Brutus környezete terjesztette ezt a véleményt, mivel ők éppen ezzel akartak hatni Brutusra.

[5] Lásd még Plutarkhosz Brutus 2.

[6] Brutusról összefoglalóan lásd: *Drumann-Greobe*: Geschichte Roms, Leipzig, 1929, 4, 52; *W. Stevans*: Marcus Brutus als Politiker. Zürich, 1963; *H. Bengston*: Zur Geschichte des Brutus. München 1970; *G. Walter*: Brutus és a köztársaság végnapjai, Budapest 1975; *G. Allegri*: Bruto Usuraio dell' epistolario ciceroniano. Parma 1977; *E. Wistrand*: The Policy of Brutus the Tyrannicide. Göteborg 1980; *M. L. Clarke*: The Noblest Roman. Marcus Brutus and his Reputation. London 1981.

[7] Lásd Dio Cassius 37, 41, 42, ill. Appianosz 2, 12.

ciprusi uralkodó, Ptolemaiosz öngyilkos lesz, mivel római támadástól tart. Ez a hír éppen kapóra jön Catonak, hiszen így a ciprusi örökség magától hull Róma ölébe. Sürgősen hívatja Brutust, hogy azonnal menjen a ciprusi Szalamiszba, és leltározza az örökséget. Plutarkhosz szerint Brutus vonakodva tett eleget a kérésnek, ugyanis: „Nem tartotta magához méltónak a feladatot, és restellte magát a már korábban odaküldött Canidius előtt" (ugyanis őt kellett volna ellenőriznie). Ellentmond azonban a folytatás Plutarkhosz állításainak, ugyanis Brutus feladatát kifogástalanul teljesítette,[8] hiszen mindez vágyaival és terveivel összhangban volt. Mivel családja nem volt tehetős, elérkezett számára az alkalom, hogy rendezze anyagi helyzetét. Meg akar gazdagodni, de továbbra is azt a látszatot akarja fenntartani, hogy mint afféle, tudománnyal foglalkozó fiatalember, az ilyen megbízatásokat nem tartja összeegyeztethetőnek szabadságszeretetével. Hamarosan megérkezett Cato is, mindent ellenőrzött, az akkurátus római pénzember módjára, és mindent rendben talált. Az örökölt igen tetemes summával, Cato és Brutus hazatértek Rómába. Brutus azonban a Cipruson eltöltött egy esztendő alatt nem csupán a görög kultúra tanulmányozásában mélyedt el, hanem kitűnő kapcsolatokat is kiépített, amelyek később hasznosak lettek számára. Cato a római védnökség fejében igen szigorú feltételeket kényszerített Ciprusra – ezen nem is szabad meglepődnünk, ugyanis a római pénzemberek drákói szigorral jártak el minden kintlévőségük ügyében. A ciprusiakra kirótt adósság kamata 48%, a törvényben előírt 12% ellenében.

Kr. e. 56-ban ciprusi küldöttség érkezett Rómába kölcsönért, akik éppen Brutus közbenjárását kérik. Mivel neki pénze nincsen, kapcsolatai viszont igen, nem tud más módon segíteni, mint hogy összehozza a ciprusiakat két bankárral, Scaptiusszal és Matiniusszal. Brutus barátai számára megszerzi a szükséges senatusi garanciákat[9] is, hogy a kölcsönügyletet a törvényesség látszatával bonyolíthassák le. Nincsen konkrét forrásadat arra vonatkozóan, hogy mi haszna volt ebből az ügyletből Brutusnak, de az tény, hogy felettébb aktívan buzgólkodott a két bankár érdekében, ill. a pénz behajtásában, mindig gondosan ügyelve arra, hogy maga a háttérben maradjon.

Brutus következő keleti útja egy másik római tartományba, Kilikiába (Cilicia) vezet, ahová apósát, Appius Claudiust nevezték ki kormányzónak, elkíséri őket a fentebb már említett két bankár is. Róma időközben konfliktusba keveredett a ciprusiakkal, akik nem tudtak, pontosabban nem akartak fizetni. Az egyik bankár, Scaptius erre *praefectusi* megbízatást szerzett magának a kilikiai kormányzótól, ez lehetővé tette számára, hogy követelésének egy ötven fős lovasegységgel is hangsúlyt adjon. Nyomban blokád alá vette a ciprusi senatust, ennek következtében öt senator éhenhalt, de ennek ellenére sem fizettek. Brutus óvatosan, a háttérben maradva próbál meggazdagodni, éppen úgy, ahogyan mások is teszik, kíméletlen céltudatossággal. Akkoriban ismerkedett meg a kappadókiai király, II. Ariobarzanész fiával, akinek

[8] Brutus provinciabeli tevékenységéről bővebben lásd, *W. Stewans* i. m. 31 skk., *H. Bengston* i. m. 25 skk., *M. L. Clarke* i. m. 47 skk.

[9] Kr. e. 67-ben törvényt hoztak (Lex Gabinia) a túlzottan magas kamatok megakadályozására, mivel az olykor magának Rómának is kellemetlenségeket okozott. A Brutus által szerzett senatusi garancia biztosította elméletben a törvény betartását, gyakorlatilag pedig megengedett kivételeket.

pénzt kölcsönzött, mégpedig a „szokásos", törvényellenes kamattal, megtérülésére elegendő garanciának tartotta a trónörökös személyét. Ezután apósával együtt hazatér Brutus Rómába, keleti érdekei képviseletét a bankárokra bízza. Appiust a kormányzóságban éppen Cicero váltja fel, aki keserűen összegzi a tartomány állapotára vonatkozó tapasztalatait: „Szörnyeteg járt itt, nem ember." A tartományban kíméletlenül harácsolt a helytartó, és a lakosság számos panasszal fordult Cicerohoz a visszaélések miatt, Appiusnak jó oka volt rá, hogy még Cicero megérkezése előtt, sietősen elhagyja a provinciát.

Az új kormányzó nyomban leváltja *praefectusi* tisztéről a bankár Scaptiust, aki a pénzbehajtásban jó hasznát vette a lovasegységnek. A kappadókiai király közben összeesküvés áldozata lett, és trónra került fia, Brutus adósa. Brutus, mivel maga is érdekelt az ügyben, ezért közbenjár az új kormányzónál, Ciceronál, a bankár érdekében, de nem személyesen (ugyanis nagyon óvatos), hanem Pomponius Atticus közvetítésével.[10] Atticus közeli barátságban állt Brutusszal, igen kedvelte őt, ezért melegen ajánlotta Cicero figyelmébe. Brutus levélben számolt be Ciceronak az adósság tényéről, de csupán a két bankárt említette, a saját érdekeltségéről mélyen hallgatott, egyben kérte néhány hivatali állás fenntartását barátai számára. Scaptius azonnal meg is jelent, remélve, hogy visszakapja tisztségét, de Cicero elutasította, mégpedig azzal az indokkal, hogy nem akarja ezt a tisztséget *(praefectura)* pénzemberre bízni. A bankár rögtön panasz tesz Brutusnál, aki erre rendkívül kemény hangvételű levelet intéz Cicerohoz, amelynek kíméletlenül arrogáns stílusát az joggal kifogásolta. Ugyanakkor Brutus sürgeti Atticust is, hogy hasson az érdekében Cicerora. Brutus még egy levelet ír, amit formálisan bankár barátjának, Scaptiusnak küld el, de tartalmában Ciceronak szól, ebből derül ki, Brutus eddig titkolt, személyes érintettsége az ügyben. Cicero elképed a magas kamat láttán, azonban megjelenik Scaptius, és a senatusi garanciák birtokában érvényesíteni óhajtja a szokatlanul magas kamatot, amivel Cicerot törvényszegésre kényszerítené, de az keményen ellenáll. Brutusnak van még egy adósa, mégpedig az időközben trónra került ifjú Ariobarzanész, ez esetben is nagy összegről van szó. A kölcsön ügyében kitartóan sürgeti Cicerot, aki végül Brutus erőszakos követelőzésének hatására, be is hajt számára egy nagyobb összeget, azonban Brutus nem elégedett. Cicero megsértődik, de változatlanul buzgólkodik Brutus érdekében, mégpedig a nagybátyjára való tekintettel,[11] mivel tőle pedig ő maga vár támogatást. Brutus gátlástalan erőszakossága következtében azonban odáig fajul a helyzet, hogy Cicero minden kapcsolatot megszakít vele.

Kr. e. 51-ben újra Rómában van Brutus, ahol meglehetősen ziláltak a közállapotok. 49-ben újból Kilikiába megy, a hivatalosság látszata miatt, beosztatja magát az ottani *proconsul* mellé, ismét elkíséri a két bankár is. Időközben szakításra kerül a sor Caesar és Pompeius között, ez a helyzet választásra kényszero bízott benne, rá való tekintettel, továbbá Atticus miatt buzgólkodott Brutus érdekében. A 48%-os kamat miatt azonban különösen kényes helyzetbe került, mivel nemrégen éppen ő tiltotta meg a 12%-nál magasabb kamatot, amint írja egyik levelében. (Atticushoz 5, 21).

[10] Cicero megpróbál a tartományában törvényes módon eljárni, ezért rendkívül sok gondot okozott neki Brutus, ill. az érdekében közbenjáró Atticus.

[11] Az ifjabb Cato az egyik legmarkánsabb ellenzéki politikus volt Rómában, köztudottan Caesar ellenfele és makacsul köztársaságpárti. Cice-

ríti Brutust. Nehéz a döntés, hosszan vívódik, közben magánügyeit rendezgeti, adósságai behajtásán ügyködik, és jegyzeteket készít Polübiosz történeti munkájából. Plutarkhosz következőképpen ecseteli vívódását: „Kötelességének tartotta, hogy a közérdeket személyes szempontok fölé helyezze, s mivel meggyőződött róla, hogy a háborúra Pompeiusnak jobb oka volt mint Caesarnak, Pompeiushoz csatlakozott. Környezete és barátai szintén Pompeius oldalára álltak, Kilikia éppen Pompeius befolyási övezete, neki is adósa Ariobarzanész (részletekben törleszt is), és mint lekötelezettje, katonákkal is támogatja a római hadvezért. Mindezen tények ismeretében, ill. Cato erőteljes ráhatása következtében állt végül Brutus is Pompeius oldalára (ne feledjük, hogy apját éppen Pompeius ölette meg.) Dürrakhionban betegségére hivatkozva nem vesz részt a hadműveletekben, majd elkíséri vezérét a pharsalusi hadszíntérre, ahol együttlátva a két sereget, rájön, hogy változtatnia kellene álláspontján, de ezt presztízsveszteség nélkül szeretné megtenni. A csata előtti napon is tanulmányaival foglalkozik, hogy mit csinált a csata idején, nem tudjuk, de azt igen, hogy nem vett részt benne. Pompeius meneküléséről értesülve, maga is menekül, Larisszába megy, és amikor Caesar odaérkezik, tüstént felajánlja neki szolgálatait. A források ezt a lépését eltérő módon értékelik, vannak, akik árulásnak minősítik, mások tudni vélik, hogy Caesar Brutust illetően kíméletet parancsolt katonáinak. Valójában nemigen tarthatjuk meggyőződéses pompeianusnak Brutust, apja, apósa és nagybátyja miatt sem. Caesar szívélyesen fogadta, megbocsátott neki (Brutus azonban később ezt elfelejtette), Plutarkhosz hosszan ecseteli kettőjük találkozását. Vannak olyan vélemények is, miszerint Brutus Egyiptomba is elkísérte volna Caesart, sőt éppen ő vezette Pompeius nyomára, ez azonban nem valószínű, már csak azért sem, mivel kezdetben maga Pompeius is habozott, hogy hova menjen, Brutus viszont Kilikiába ment. Amikor Caesar 47 tavaszán partra szállt Tharszoszban, Brutus ott várta és elkísérte Kappadókiába, ahol az ifjú Ariobarzanész helyzetét kellett rendezni. A keleti tartományok, így Kappadókia és Galatia esetében is a rendezés elsődleges oka, hogy ezek uralkodóikkal együtt Pompeiust támogatták. Brutus közbenjárt Caesarnál az uralkodó érdekében. Innen útjuk Galatiába vezetett, ahol az uralkodó Deiotarus, hasonló helyzetben van, mint a kappadókiai király. Ez esetben Deiotarust[12] veszi védelmébe Brutus, kérésére Caesar meghagyja a galata uralkodónak birodalma nagy részét. Plutarkhosz szerint maga Caesar sem érti Brutus viselkedését: „Nem nagyon értem, mit akar ez a fiatalember, de amit akar, azt nagyon akarja." Brutus sikerrel védelmezi Caesarnál Deiotarust, mint volt pompeianust, azonban azt is tudjuk, hogy ez az uralkodó szintén adósai közé tartozott, mégpedig a pontosan törlesztők közé. Brutus, aki kitűnően ismerte a helyi viszonyokat, tanácsadói szerepben tetszelgett Caesar mellett (ebben sikeres is volt), erről a szerepről Rómában is tudomást szereztek, főként Cicero híresztelte, talán amiatti sértődöttségében, hogy Caesar az ő felajánlott szolgálataira nem tartott igényt.

Ezután Caesar, útját megszakítva, visszatért Rómába. Brutus diplomáciai meg-

[12] Deiotarust, a galata királyt elsősorban Pompeius-pártisága miatt kellett védelmezni, de más vádak is merültek fel ellene. Többek között azzal is gyanúsították, hogy merényletet tervezett Caesar ellen, és meg akarta őt öletni, amikor nála vendégeskedett. A gyilkosság vádjával szemben Cicero védi, és értékes információkat közöl még ebben a beszédében a korabeli Galatia helyzetéről.

bízatást kapott, nevezetesen azt, hogy volt pompeianusokat nyerjen meg Caesarnak – ezt a feladatot több-kevesebb sikerrel teljesítette.[13] Küldetését befejezve ő is hazatárt Rómába, ahol barátait, Cicero kivételével, Caesar szolgálatában találja. Megkapta első jelentős közhivatalát, az Alpokon inneni Gallia (Gallia Cisalpina) kormányzóságát. Tisztében becsülettel jár el, pozitív emlékeket hagyva magáról a provincia lakóiban, ottani tartózkodása idején is sok időt szentelt tanulmányainak. Cicero, akit Caesar tétlenségre kárhoztatott, megpróbál közeledni Brutushoz, mert jó eszköznek látja arra, hogy a háttérből beleszólhasson a dolgok alakításába. Cicero nyíltan hízeleg, dicséri Brutust, méltatja szónoki kvalitásait, és neki ajánlja (a róla elnevezett) Brutus című, retorikai munkáját.

Kr. e. 46-ban, elsősorban a politikai események kedvezőtlen alakulása miatt, öngyilkos lett Brutus nagybátyja, Cato. Brutus Cicerót kéri fel, hogy írjon róla méltató, dicsőítő munkát, amit az azzal a feltétellel vállal, ha ketten osztoznak a felelősségben egy ellenzéki dicséretéért. Caesarnak nem tetszik ez a kis közjáték — ugyanis ők Catoval ellenfelek voltak — ezért fortélyos módon, ő viszont Brutust kéri fel egy Anti-Cato[14] megírására, ezzel keresztülhúzva Cicero számításait. Brutus Catoja nem maradt fenn, csupán annyit tudunk róla, hogy Caesar elvárásainak megfelelően íródott. Cicerot felháborította ez a magatartás (valljuk be, joggal), de rendületlenül próbálkozik tovább. Kr. e. 45-ben Caesar visszatér Rómába és kezébe veszi az állam irányítását, háttérbe szorítva a senatust. A királyi diadémot ugyan visszautasította, de valójában egyeduralkodói jogkörrel rendelkezik. Elindul az ellenzékiek szervezkedése, mégpedig néptribunusi körökből.

A következő évre Brutust és sógorát, Cassius Longinust jelölték a praetori[15] tisztségre. Caesar a következőképpen fogalmaz esélyeik ügyében: „Tulajdonképpen Cassius érvei nyomósabbak, de mégis Brutust kell előnyben részesíteni." Nem zárható ki az a lehetőség (bár nem is igazolható források alapján), hogy Brutus és Cassius együttműködésének megbontása volt a célja ezzel a választással, ily módon ugyanis riválisok lettek. Hasonlóképpen nyugtalanította a dictatort Brutus és Cicero kapcsolata is (ezt már valamennyire megpróbálta lazítani a Cato üggyel), mikor környezete figyelmeztette erre, Caesar így válaszolt: „nem a kövér és ápolt férfiaktól kell félni, hanem a cingáraktól és a sápatagoktól." Cassius valóban zokon vette mellőzését, megszakította kapcsolatait Brutusszal, és még fokozottabban gyűlölte Caesart. Jól látta a kettőjük közötti különbséget Plutarkhosz, amikor ezt írta: „Brutus nem tudta elviselni a zsarnokságot, Cassius viszont gyűlölte a zsarnokot." Ez utóbbi személyes bosszúvágytól fűtve elkezdte az el-

[13] Elsősorban Marcellus volt consul, ill. Sulpicius Rufus, jogtudós megnyeréséről van szó, akik ugyan felhagytak a fegyveres harccal, de passzív ellenállásba vonultak vissza, Marcellus Leszbosz szigetére, Sulpicius pedig Szamoszra. Brutus Marcellusnál nem ért el semmit, csupán irigyelte őt visszavonult nyugodt, életmódja miatt, akivel szívesen cserélt volna, Sulpicius viszont nem sokkal Brutus ottjárta után Görögország kormányzója lett, ebből következtetni lehet arra, hogy ez a diplomáciai küldetés sikerrel járt.

[14] Plutarkhosz és Suetonius is tudósít arról, hogy maga Caesar is írt Anti-Cato című munkát, de ez nem maradt ránk.

[15] A praetort eredetileg a consul mellé választották, mint annak a segítőjét, ill. helyettesét, emellett az ő feladata volt a város polgári jogszolgáltatásának az ellátása is. Ez a praetor rangosabb volt a többinél, ezt kifejezték a praetor urbanus megkülönböztető jelzővel is, ezt a tisztet nyerte el Brutus, amíg Cassius a kevésbé rangosat.

lenzékiek szervezését, ennek érdekében kibékült sógorával is. Többen és hosszan ostromolják Brutust, feliratok, gyűléseken elhangzott közbekiabálások, a tanácsban a székére tett feliratok, mind-mind a habozó Brutust akarják felrázni: „Brutus, meghaltál?", „Te nem őtőlük származol", „Engedted, hogy lekenyerezzenek?" stb. Viszi az események sodrása, ráadásul felesége, Catonak, a nagybátyjának lánya, egyedül az anyja (aki egyébként Cato húga), Servilia az, aki próbálja visszatartani. Barátai, különösen pedig Cassius, egyre hevesebben ostromolják, őt akarják megnyerni vezetőnek. Brutus azonban töpreng, határozatlan, fél bármit is elsietni, nem összeesküvő, és a legkevésbé gyilkos alkat. A szervezkedésbe Caesar egyik közvetlen bizalmasát is bevonták, a másik Brutust, Decimus Brutus Albinust. Ő oly mértékben volt a dictator bizalmasa, hogy végrendeletében a második helyen szerepelt, Octavianus után, amíg a mi Brutusunkról szó sem esett. Kr. e. 44 március idusán lezajlott a hírhedt gyilkosság. A Caesar-elleni merénylet után Brutus eléggé világosan látta a helyzetet, ő az állam megmentésére gondolt, és tudta azt is, hogy a dictator megölésével nem oldottak meg semmit. Cassiust is arra akarja ráébreszteni, hogy nem ezt akarták: „Emlékezz rá, nem azért öltük meg Caesart, mert rosszat tett, hanem mert nem fenyítette meg azokat, akik rosszat tettek." Ő tisztában van azzal, hogy az egész államapparátus, valamennyi hivatalával együtt átszervezésre szorul. Nem tartotta azonban bűnnek azt, amit tettek: „Ha senki sem tör zsarnokságra, semmi szükségünk esküdözésre, mert atyáink sohasem érezték ennek szükségességét. És ha valaki titkon arra vágyódna, hogy zsarnokunk legyen, akkor a rómaiaktól nem várható el, hogy hűségesek legyenek hozzá, még ha a legszentebb esküvel ígérték is meg."

Brutus kijózanodott az elmaradt ünneplés miatt — amire mint zsarnokölők számítottak — visszatér régi módszereihez, amelyeket mint az egyik legkönyörtelenebb uzsorás, már kipróbált. Caesar végrendeletéből többek között az is kiderült, hogy a római népre pénzt hagyott, és kertjeit is a köznép rendelkezésére bocsátotta. Ezzel a népszerű gesztussal kell konkurálni Brutuséknak, híveket toborozni, nyilván ez csakis hasonló módszerekkel lehet eredményes. A tömegre soksok pénzzel és töménytelen ajándékkal talán még lehet hatni. Felmerült annak az ötlete, hogy a Caesar-gyilkosok számára a római lovagok megvámolásával állítsanak fel egy magánpénztárat — tudjuk meg Cornelius Nepostól —, ennek érdekében a már fentebb említett Pomponius Atticust keresik fel, hogy járjon elöl jó példával. Neki azonban — rá jellemző módon — az az álláspontja, hogy a „baráti gesztusoknak" pártállástól függetleneknek kell lenniük, ezért így válaszolt: „Ha Brutusnak szüksége van valamire, rendelkezésére bocsátja a saját vagyonát, már amennyire futja belőle, de az említett ügyben sem szószólója, sem szövetségese nem lesz." Atticus tehát vonakodott Brutus pártját támogatni, amíg az erős volt, és legalábbis nyíltan, elutasította. Amikor azonban sorsüldözöttként, Itália elhagyására kényszerült, Atticus százezer sestertiust küldött Brutusnak, majd nem sokkal később újabb háromszázezret. A következő évre Brutus számára Makedónia, Cassiusnak Szíria, a másik Brutusnak az Alpokon inneni Gallia a kijelölt tartománya. Ily módon a három leggazdagabb tartomány került volna az összeesküvők kezére. Brutus és Cassius azonban már 44 júliusában kénytelenek távozni Itáliából, Kréta és Küréné

kormányzása címén küldik el őket. Brutus azonban Makedóniába, Cassius pedig Szíriába megy. Időközben jelentős hadsereget és élelmiszertartalékokat gyűjtöttek. A hiányzó pénzösszeg előteremtésében azonban ők sem voltak válogatósak, hanem kíméletlenek és gátlástalanok, akárcsak a triumvirek, akik köztudottan halállisták (proscriptiók) útján tették meg ezt. Kisázsiában nem kevesebb mint tíz évre előre beszedték az adót, mégpedig kíméletlen kegyetlenséggel, de nem riadtak vissza a templomok kifosztásától, gazdag görög városok és szövetséges királyok megsarcolásától sem, sőt felhasználták uraik ellen a rabszolgákat is. Cassius pénzszerzés céljából Rhodoszra indult, Brutusnak pedig a lükiaiakat kellett meggyőznie. A kétségbeesett városok egymással léptek szövetségre és a végsőkig készek voltak szabadságuk védelmezésére. A két legjelentősebb város Xanthosz és Patara voltak. Xanthosz ostromáról Appianosz és Plutarkhosz terjedelmes leírást hagytak ránk, amelyben elképesztő kegyetlenségekről számolnak be. Plutarkhosz közlése szerint azonban az érzékeny lelkületű Brutusnak nem volt elég ereje elviselni azt a szörnyűséges látványt, amit a katonái által elfoglalt Xanthosz városa nyújtott, és könnyekre fakadt. A meghódoló városokkal azonban nagylelkű és kegyes volt, és elmarasztalta Cassiust a kegyetlenkedései miatt.[16] Xanthosz városának sorsát látva Patara önként megadta magát. A két város esete nagy befolyással volt a környékbeli településekre is, rádöbbentek, hogy Brutus hadviselési módszere semmiben sem különbözik elődeiétől. Brutus módszere az volt, hogy amikor megérkezett egy városba, kiáltványt tett közzé, amelyben az említett két város példájával akarta meggyőzni a lakosságot. Brutus és Cassius mindezt a *libertas (szabadság)* jelszavával tették, ez szerepelt pénzeiken is, képmásaikkal együtt. Óvatos értékelés szerint is ellentmondásos magatartás az, hogy a legendás zsarnokölők és szenvedélyes republikánusok saját személyüket helyezték előtérbe, ráadásul ilyen gátlástalan módon, nem beszélve a pénzügyek területén tanúsított kíméletlen eljárásukról. Brutust tekintve talán már nem is annyira meglepő, hiszen állt ő már az apját meggyilkoltató Pompeius oldalán, majd Caesar mellett, aki megkegyelmezett neki, de ezek után az összeesküvők soraiban találjuk. A Philippinél lezajlott tragikus kimenetelű ütközet után Brutus öngyilkossággal vet véget ellentmondásokkal teli életének. Ciceróhoz, egy korábban írott levele már következtetni enged rá, hogy adott helyzetben így fog viselkedni: „Tudd hát meg, azért, hogy visszatérhessek Rómába, nem fogok könyörgésig lealacsonyodni, sőt megfenyítem mindazok pimaszságát, akik azt követelik, hogy könyörögjek hozzájuk. Jobb nekem, ha elkerülöm a rabszolgák gyülekezetét. Rómának fogok érezni minden olyan országot, ahol szabadon élek, és sajnálom azokat a férfiakat, akikben a kor és a bátorsággal, dicsőséggel terhes múlt nem csökkentette az élethez való ragaszkodást."

Brutus tevékenységével kapcsolatban az újabb kutatás is a Caesar ellenes összeesküvésre helyezi a hangsúlyt, a szabadságot szenvedélyesen szerető zsarnokölővé magasztosul alakja, ahogyan az utókor is ismeri. Kevesebb szó esik Brutusról a kíméletlen uzsorásról, pedig e

[16] Plutarkhosz összehasonlítva Brutust és Cassiust, kiemeli Brutus erényét, amit még ellenségei is elismertek, kedvességét, becsületes gondolkodását, és kivételes szellemi emelkedettségét, ezzel szemben Cassius indulatosságát, haragvó természetét, elmondja róla továbbá, hogy az érdek gyakran letérítette az igazság útjáról, és kormányozni csak megfélemlítéssel tudott.

téren is meglehetősen aktívan működött, és erről éppen úgy tudósítanak az ókori források, mint társadalmi nézeteiről.

Olajos Teréz

EGY FELHASZNÁLATLAN FORRÁSCSOPORT A 11. századi magyar–bizánci kapcsolatok történetéhez

1992-ben került ki a nyomdából évtizedünk egyik legjelentősebb magyar történeti forrásgyűjteménye, a *„Diplomata Hungariae Antiquissima"* I. kötete Györffy György főszerkesztésében. Célkitűzése minden olyan okmányszerű kútfő, illetve kútfőrészlet közlése volt, amely 1000 és 1131 között íródott és a magyar történelemről vall. A forrásgyűjtemény azonban sajnos – vagy más oldalról nézve örvendetes módon – egy ponton már megjelenése évében túlhaladottá vált, kiegészítésre szorul. Nem tartalmazhatott ugyanis egy korábban kiadatlan 1053/1054-es keltezésű hiteles oklevelet, holott annak magyar történeti forrás mivolta minden kétségen felül áll. A görög nyelvű diplomát a spanyol Medina hercegi család archívuma őrzi Sevillában, és munkatársával, Christine Rognonival André Guillou párizsi professzor tette közzé 1992-ben.[1]

A külföldi kutatók, így a publikáló franciák számára is ez a pergamen csak egy a több ezer bizánci oklevél közül. Nekünk magyaroknak azonban a dolog természeténél fogva sokkal több ennél: a népünk múltjára fényt vető gyér középgörög okmányanyag örvendetes és jelentős gyarapodása. Magam ehhez képest egy Leuvenben megjelent cikkemben korrektúrajegyzet formájában azonnal utaltam röviden az új forrás tanulságára.[2] Magyar történészek figyelmébe azonban jelen írásommal ajánlom az újonnan hozzáférhetővé vált kútfőt és az abból levonható tanulságokat, amelyek más források helyes értelmezését is elősegítik s gyarapítják a 11. századi magyar-bizánci kapcsolatokra vonatkozó ismereteinket.[3]

1. Az oklevél paleográfiai, nyelvi sajátosságait valamint az egyházi alapítólevelek sorában elfoglalt helyét a francia kutatók kifogástalanul megállapították, ehhez nekem hozzátennivalóm nincs. Ahol a kiadáshoz csatolt fotokópia olvasható volt, ellenőriztem a közzétevők olvasatainak helyességét, és egyetlen *„te"* kötőszócska kihagyásától eltekintve mindenütt helytállónak kellett azt találnom.[4]

Az oklevelet egy Kyrillos nevű férfi adta ki, illetve látta el kézjegyével, aki „a

---

[1] *Guillou, A. – Rognoni, Ch.*: Une nouvelle fondation monastique dans le thème de Calabre (1053–1054). Byzantinische Zeitschrift 85 (1991/1992) 423–429; az oklevél szövege: p. 423–424, facsimile: Tafel XVI.

[2] *Olajos Th.*: Source byzantine inobservée concernant la protohistoire du peuple hongrois. Philohistôr. Miscellanea in honorem Caroli Laga septuagenarii edita ab A. Schoors et P. Van Deun (=Orientalia Lovaniensia Analecta 60). Leuven 1994. 441.

[3] Jelen cikk a Szegeden 1995. október 30-án „Egy történelmileg kevéssé használt forráscsoport a magyar-bizánci kapcsolatokról Szent István és I. András idején" címmel elhangzott habilitációs előadás bővített változata. Az érvelés egy része szerepelt a „Contribution à l'histoire des rapports entre Constantin Monomaque et le roi hongrois André Ier" címmel a XIX. Nemzetközi Bizantinológiai Kongresszuson 1996. augusztus 22-én Koppenhágában elhangzott előadásban. Ld. Byzantium – Identity, Image, Influence. XIX International Congress of Byzantine Studies (Copenhagen, 18–24 August, 1996). Abstracts of Communications. Edited by Karsten Fledelius. Copenhagen 1996. No. 1316.

[4] A kapcsoló kötőszó elmaradása azonban semmit sem módosít a szöveg értelmén.

magyarok csapattestének parancsnoka" volt: *„Kurillos spatharokandidatos kai domestikos tis paratagis ton Ongron"*[5] Ez a férfi saját földtulajdonából egy darabot a bizánci Calabria tartomány Salinai ('Sópárlók') elnevezésű vidékén[6] egy Asékrétis nevű kolostor[7] higumenének, Leontiosnak és négy szerzetestársának ajándékoz avégből, hogy ott feltehetőleg az Asékrétis kolostorhoz szorosan kapcsolódó új egyházi intézményt alapítson, amelyben maga és családja (leszármazottai) lelki üdvéért imádkozhatnak. Az e célra adományozott birtok olyan, hogy rajta szőlő, konyhakert és gabonaföld kialakítható, sőt egy pataknál malom is építhető. A továbbiakban az okmány megállapodásként tisztázza az adományozó s a megadományozott jogait és kötelességeit. Az oklevél egyfelől kiközösítéssel fenyegeti az alapítót és utódait, ha rendeltetésszerű használat ellenére vissza akarnák venni az adományt, ugyanakkor kiköti, hogy az alapítóra, illetve utódaira száll vissza a tulajdonjog, amennyiben a szerzetesek nem az előírtaknak megfelelően viselkednének, illetőleg használnák a földet, például abból valamit eladnának (1–34. sor). Az oklevél záró része (34–39. sor) megadja az írnok nevét valamint a dátumot (a világ teremtésének 6562. és az indictio 7. éve = 1053/1054),[8] és a hét tanú sajátkezű aláírásával végződik.[9]

A magyar történelem szempontjából az egyik legfontosabb kérdés: *milyen létszámú lehetett a calabriai magyar csapategység?* Erre egzakt választ az oklevél szövege sajnos nem ad, de néhány ott szereplő adat bizonyos következtetések levonására alkalmas lehet. A magyar csapat parancsnokának tisztségét az oklevél a *domestikos* szóval jelöli, ám ez az elnevezés tucatnyi különböző tartalommal szerepel a bizánci katonai és civil adminisztrációban.[10] Az is igaz, hogy a 11. századi *paratagé* létszámára vonatkozóan nem ren-

[5] Az oklevél írnoka a kiejtés változása miatt a korabeli gyakorlatnak megfelelő helyesírási hibákat követ el: az itacizmus hatására *„i"*-t írt *„é"* helyett (pl. a *„tis paratagis"* szóban), és *„o"*-t ír *„ó"*, valamint *„ou"* helyett (így *„ton Ongron"*-t a *„tón Ouggrón"*, a *„hoi Ouggroi"* korrekt pluralis genitivusa helyett), s a klasszikus *„gg"* helyett fonetikusan *„ng"*-t írt. -- Az *„Ouggroi"* népnév pedig a magyarságnak a görög forrásokban használt egyedi elnevezése. Vö. *Moravcsik, Gy.*: Byzantinoturcica II. Berlin 1958. 225–227.

[6] *„eis Salinas thematos Kalabrias"* a mai Gioia síksága a Petrace és a Mesima folyók táján, a mai Reggio di Calabriától északnyugatra, a 11. században termékeny, gabonafélékben, szőlőültetvényekben és a selyemhernyó tenyésztéséhez nélkülözhetetlen eperfaligetekben gazdag terület. Vö. *Guillou – Rognoni*: i. m. 427–428 és az ott idézett szakirodalmat.

[7] A kolostor alapítója a császári kancellária írnoka (*„asékrétis"*) lehetett; vö. *Guillou – Rognoni*: i. m. 426.

[8] A bizánci polgári év szeptember 1-ével kezdődött. Az *annus mundi* átszámítására ld. pl. *Grumel, V.*: La chronologie (Traité d'Études Byzantines publié par P. Lemerle. I.). Paris 1958. 97; *Bickerman, E.*: Chronologie. Leipzig 1963. 47.

[9] A kor szokása szerint a tanúk a hierarchia sorrendjében követik egymást: Konstantinos prótospatharios, kritész (a tartomány főbírája és adóügyeinek legfőbb tisztviselője), Pancharios Kontonikitas prótospatharios, Komeitas presbyteros, ekklésiekdikos (azaz defensor ecclesiae), Ióannés diakonos, chartophylax (a püspöki kancellária feje), Theodóros taxiarchos, a Bizineoi csapattest tisztje, Christodoulos presbyteros és Thomas diakonos, a székesegyház clericusai. A szóban forgó rangoknak és méltóságoknak a korabeli bizánci hierarchiában betöltött helyéről szakirodalmat ad *Guillou – Rognoni*: i. m. 427. – Az írnok nem nevezi ugyan meg az okmány kiállításának a helyét, de az a tény, hogy a tanúk egyrészt Kalabria thema legmagasabb rangú közigazgatási tisztviselői közé tartoztak, másrészt püspökök vagy metropoliták mellett dolgozó egyházi személyiségek voltak, nagyon valószínűvé teszi, hogy a tartomány fővárosában, Rhégionban (a mai Reggio di Calabriaban) kelt az oklevél.

[10] Ld. mindenekelőtt *Guilland, R.*: Recherches sur les institutions byzantines I. Berlin – Amsterdam 1967. 588–593; *Oikonomidès, N.*: Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Paris 1972. 329–333, 372–373

delkezünk biztos ismerettel. A *paratagé* kifejezés, úgy tűnik, nem katonai terminus technicus, a szakirodalom nem ismeri, s a legújabb és legterjedelmesebb feldolgozás szerzője, Hans-Joachim Kühn[11] sem említi a csapategységek elnevezéseinek összeállításában. Nyelvileg legközelebb áll hozzá a *parataxis*, amelynek a létszáma valószínűleg 1200 fő volt.[12] A probléma feloldásának másik lehetséges útja, ha feltételezzük, hogy az oklevél a *paratagé* megnevezést a *tagma*[13] értelmében használja. Ebben az esetben is legalább ezred nagyságú csapattestre kell gondolnunk.[14] Emellett további három körülmény is valószínűvé teszi, hogy a magyar kontingens létszáma jelentős, mintegy ezred nagyságú lehetett. Először is Kyrillos méltósága, a *spatharokandidatos* elég előkelő rangot jelentett a korabeli bizánci hierarchiában.[15] Másodszor: az oklevél hitelességét garantáló hét tanú közül ketten a bizánci Calabria thema legmagasabb rangú világi tisztségviselői közé tartoztak, a harmadik és a negyedik tanú pedig az egyháziak között töltött be fontos tisztséget.[16] Végül az adományozás ténye mutatja, hogy Kyrillos komoly vagyonnal rendelkezett, akkorával, amekkorát egy jelentéktelenebb csapategység parancsnoka bizonyára nem szerezhetett volna meg.

A tény, hogy 1053/1054-ben I. András uralkodása idején a bizánci császár tekintélyes magyar csapatot tarthatott szolgálatában, jól összeegyeztethető mindazzal, amit már korábban ismert a történettudomány a szóban forgó magyar király bizánc-barát orientációjáról. A Szent István-i külpolitika fő irányait folytató András egyrészt diplomáciai és katonai eszközökkel igyekezett biztosítani országa függetlenségét a német birodalom urával szemben, másrészt az 1040-ben megromlott magyar-bizánci kapcsolatok rendezésére törekedett s ismét szövetségesi viszonyt épített ki a konstantinápolyi basileusszal.[17] Ez utóbbit megkönnyíthette az a körülmény, hogy 1046-ban a kijevi nagyfejedelem és a bizánci császár békét kötött egymással, amelyet dinasztikus házassággal pecsételtek meg: Bölcs Jaroszláv fia, András sógora, Vszevolod IX. Konstantinos Monomachos (1042–1055) leányát kapta feleségül.[18] A bizánci-orosz szövetség jegyében 1047-ben talán orosz csapatok is részt vettek a IX. Konstantinos ellen lázadó Leó Tornikios leverésében.[19] András és a kortárs bizánci uralkodó között fennállott szívélyes viszony ékes bizonyítékául szolgál, hogy egy Monoma-

[11] *Kühn, H.-J.*: Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata. Wien 1991.

[12] *Kühn*: i. m. 261.

[13] Az átalakuló bizánci hadseregben a *tagmata* szerepéről ld. *Ahrweiler, H.*: Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance. London 1971. VIII p. 23–36.

[14] Ld. mindenekelőtt *Kühn*: i. m.; *Kazhdan, A.*: Tagma *in*: The Oxford Dictionnary of Byzantium. Editor in chief A. P. Kazhdan. New York – Oxford 1991. p. 2007.

[15] Vö. *Oikonomidès*: i. m. 297.

[16] Vö. a 9. jegyz.

[17] Erről ld. *Makk Ferenc*: Megjegyzések I. András történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica XC. Szeged 1990. 23–41; a cikk további szakirodalmat ad.

[18] *Dölger, F.*: Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453. 2. Teil. München 1925. 7; *Mošin, V. A.*: Russkie na Afone. Byzantinoslavica 9 (1947) 75; *Každan, A. P.*: Ioann Mavropod, pečenegi i russkie v seredine XI v. Radova Vizantološkog Instituta 8 (1963) 180–184; *Pašuto, V. T.*: Vnešnjaja politika Drevnej Rusi. Moskva. 1968. 80; *Zakythinos, D.*: Byzantinische Geschichte 324–1071. Wien–Köln–Graz 1971. 263; *Makk*: i.m. 25.

[19] Ld. *Kazsdan* és *Pasuto* 18. jegyzetben idézett műveit; vö. Istorija Vizantii (otv. red. *S. D. Skazkin*). Moskva 1967. Tom. II. 271–272; *Ostrogorsky, G.*: Histoire de l'État Byzantin. Paris 1969. 356.

chos és felesége, Zoé zománcképével díszített pompás aranykorona érkezett Magyarországra, amelyet 1042–1050 között készítettek Konstantinápolyban a császári ötvösműhelyben.[20] Nem lehetetlen, hogy Andrást éppen ezzel koronázták királlyá,[21] vagy felesége, az orosz Anasztázia kapta azt ajándékul.[22]

Azt a tényt, hogy orosz katonai kísérettel is megerősítve sikerült Andrásnak megszereznie a magyar trónt,[23] és Konstantinos Monomachost orosz csapattest is támogatta az ellene lázadó Leó Tornikiosszal szemben, a történettudomány Bölcs Jaroszláv kijevi uralkodó, valamint a magyar király, illetve a bizánci császár között kialakult szövetségesi viszony bizonyítékaként értelmezi.[24] Ugyanígy, a bizánci-magyar barátság egyik jelét kell látnunk a Kyrillos vezette magyar csapattest calabriai jelenlétében is.

2. A nemrégiben közzétett 1053/1054-ből kelt oklevél egészen új fényt vet két, korábban ugyancsak André Guillou által publikált okmány, illetve okmányrészlet történeti vallomásértékére is.

Az egyik okmány a calabriai Rhegionban (a mai Reggio di Calabriában) székelő metropolita 1050 körül összeállított és eredeti pergamentekercsen fennmaradt brebionja (birtoknyilvántartása).[25] Az okmány 229–245. soraiban a Negyven Szentekről elnevezett öregek otthonának (gérokomeionnak)[26] a földjei vannak felsorolva, s itt a 240. sor így szól: „Ungros birtoka, amely szőlőt foglal magába és mintegy két modios nagyságú földet" (*„Heteron proasteion tou Ouggrou echon ampelion kai chórapheion hósei chóréseós modión b' "*.[27] A másik idetartozó forrás egy 1076/1077-es keltezésű adásvételi szerződés,[28] amelyet a calabriai (a mai Catanzaro közelében fekvő) Mesiano helység jegyzője állított ki.[29] Az oklevél szerint Bonophiléntől Konstantinos Stoileitanos egy nomismáért, azaz egy bizánci aranyért egy három modios nagyságú földet vásárolt. Az okirat a birtok határának a leírásakor a következő fordulatot használja: „az Ugrosénak mondott föld" (*tó chórapheion ... tó epoilegómenó tou Ougrou "*).[30] Az itt szereplő *Ugru* minden

[20] Ld. mindenekelőtt *Bárányné Oberschall Magda*: The Crown of the Emperor Constantinos Monomachos. Budapest 1937; *Kádár, Z.*: Quelques observations sur la reconstruction de la couronne de l'empereur Constantin Monomaque. Folia Archaeologica 16 (1964) 113–124; *Moravcsik, Gy.*: Byzantium and the Magyars. Budapest 1970. 62–64; *Oikonomidès, N.*: La couronne dite de Constantin Monomaque. Travaux et Mémoires 12 (Paris 1994) 241–262.

[21] Ld. pl. *Makk*: i. m. 25.

[22] Ld. pl. *Bogyay, Th.*: Moravcsik Gy., Bizánc és a magyarság (rec.): Byzantinische Zeitschrift 48 (1955) 392.

[23] *Gombos, A. F.*: Catalogus fontium historiae Hungaricae I. Budapest 1937. 99; *Makk*: i. m. 23.

[24] Ld. feljebb a 18., 19., 23. jegyzetekben idézett munkákat.

[25] *Guillou, A.*: Le brébion de la métropole byzantine de Règion (vers 1050). Corpus des actes grecs d'Italie du Sud et de Sicile. Recherches d'histoire et de géographie 4. Città del Vaticano 1974. Az okmány datálásáról ld. p. 5–8.

[26] Egy 1457 októberében keltezett hivatalos egyházi irat említi Rhegium (Reggio di Calabria) egyháztartományában, a székhely közelében található Negyven-Szentek monostorát. Nagyon valószínű, hogy az azonos nevű és nem közkeletű elnevezésű monostor és öreggondozó összetartozott; vö. *Guillou*: Le brébion 44.

[27] *Guillou*: Le brébion 179. Guillou francia fordításában (p. 46): „Domaine d'Oungros: une vigne, un champs d'environ 2 modioi."

[28] *Guillou, A.*: Les actes grecs de S. Maria di Messina. Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici. Testi e monumenti. Testi 8. Palermo 1963. 44–46.

[29] Az 1076/1077-es keltezésű eredeti okmánynak egy valószínűleg XII. századi másolata maradt fenn a párizsi Bibliothèque Nationale kézirattárában őrzött palimpszesztus pergamenlapján (Codex Parisinus Graecus Suppl. 1315, 10); vö. *Guillou*: Les actes grecs 41–42, 44.

[30] *Guillou*: Les actes grecs p. 46 *vv.* 3–5. Az „*o*" és „*ó*" felcserélése tipikus a korabeli vulgáris görögben; vö. feljebb 5. jegyz.

valószínűség szerint a magyarságnak a görög forrásokban használt egyedi megnevezéséhez, az *Ungros*hoz kapcsolható. Az írnok vagy a denazalizáció következtében hagyta el a nem ejtett nazális hangot jelölő első „*g*"-t,[31] vagy az ugyancsak gyakori másolói illetőleg írnoki hibát, a haplográfiát követte el, azaz két egymást követő azonos betű egyikének az elhagyását.[32]

Már az újonnan hozzáférhetővé vált diploma megismerése előtt is egyik lehetőségként azt a feltevést kockáztattam meg az Antik Tanulmányokban megjelent cikkemben,[33] hogy az *Ungros* népnévnek a személynévi használata Dél-Itáliában szolgáló magyar származású katonának, illetve leszármazottjának Calabriába kerülésével magyarázható.[34] Most ez a feltevés az új forrás fényében szinte a bizonyosság fokára emelkedik. Ahogy a magyar csapatparancsnok tekintélyes birtokok tulajdonosává vált, úgy a magyar közlegény a maga leszerelése után vagy Itáliában maradt utódja kis parcella tulajdonosává, illetve művelőjévé lett, hiszen a metropolita birtoknyilvántartásában egész sor esetben katonaviseltségre utaló személynevek (két *Apelatés*, egy *Kleisuriatés*)[35] éppen úgy találhatók mint népnévi eredetűek.[36]

Lehetséges, hogy a magyar katonák, akikről az újonnan előkerült 1053/1054-ben kelt okmány vall, csak I. András uralkodása alatt állottak bizánci szolgálatba. Ennél azonban valószínűbb, hogy a magyar csapattest már korábban a calabriai császári hadsereg részét képezte s legfeljebb az utánpótlás, a kiöregedettek, a csatában elesettek, maghaltak helyének feltöltése történt I. András idején. Nem véletlen, hogy az oklevél tudós kiadója is arra utal, miszerint a kolostoralapító magyar parancsnoknak már régebben Calabriában kellett szolgálnia. Egyik napról a másikra ugyanis aligha tehetett szert tekintélyes földbirtokra: „Un corps de Hongrois est donc établi dans le thème de Calabre et depuis un certain temps, puisque leur chef est propriétaire de domaines."[37] Hogyha ez a megfontolás helytálló, akkor egy korábbi eseményről szóló, immár latin nyelvű kútfőnek az értelmezését is az eddigieknél megalapozottabban vonatkoztathatjuk magyarokra, s vonhatjuk a magyar-bizánci kapcsolatok történetének a forrásai közé.

3. Az *Annales Barenses* 1027. évi bejegyzésében,[38] amely azonban valójában II. Basileios halálát (1025. december 15) megelőző eseményekről[39] elbeszélésével kezdődik, olvashatjuk a következőt: „Hoc

[31] Analógiául szolgálhat – sok egyéb példa mellett – az egykorú délitáliai okiratban, a rhégioni metropolia brebionjában (*v.* 186) szereplő „*Ióannés Lagoubardos*" alak „*Laggoubardos*" helyett.

[32] Ezt a hibát a jegyző az adásvételi szerződés 14. sorában el is követi, amikor „*prógegramenos*" alakot ír „*progegrammenos*" helyett.

[33] *Olajos Teréz*: Felhasználatlan bizánci forrás a magyarság korai történetéhez. Antik Tanulmányok XXXIII (1987–88) 24–27.

[34] *Olajos Teréz*: i. m. 26.

[35] A brebion 239. és 275. sorában két földművelőt *Apelatés* néven említ; ez valószínűleg a könnyűfegyverzetű katonát jelentő *apelatés* közfőnévből vált személynévvé. A 110. sorban szereplő *Kl(e)isuriatés* neve is minden bizonnyal az erődökben őrszolgálatot teljesítő katonákat, ill. tiszteket jelölő köznevekhez kapcsolható. Vö. *Olajos Teréz*: i. m. 26.

[36] A brebion 75. sorában egy *Kónstantinos Sardos*, 186. sorában egy Langobard János (*Ióannés Lagubardos*), 294. sorában egy *Lakón*, 465–466. sorában pedig egy *Démétrios Vlachos* szerepel (Guillou kiadásában p. 167, 174, 182, 195–196).

[37] *Guillou – Rognoni*: i. m. 426.

[38] Monumenta Germaniae Historica Scriptores (a továbbiakban MGH SS). Tomus V. ed. *Pertz, G. H.* Hannoverae 1844. 53.

[39] A II. Basileios által indított hadjáratról ld. pl. *Ostrogorsky, G.*: Histoire de l'État Byzantin. Paris 1969. 339–340; *Falkenhausen, Vera von*: La dominazione bizantina nell'Italia meridionale dal IX all' XI secolo. Bari 1978. 64–65; *Guillou, A. – Burgarella, F. – Falkenhausen, V. v. – Rizzitano,*

anno descendit Ispo chitoniti[40] in Italiam cum exercitu magno, id est *Russorum, Guandalorum, Turcorum, Burgarorum, Vlachorum,*[41] *Macedonum* aliorumque ut caperet Siciliam."[42]

Az *Annales Barenses* 1025-re vonatkozó feljegyzése több olyan népet jelöl meg, amelyből a bizánci császár csapatokat toborzott és azokat Dél-Itáliába küldte.[43] Minthogy Dél-Itália exponált határterületként katonaság nélkül biztosan nem maradt a következő időben sem, feltételezhető, hogy ugyanezen népek egyes tagjai később, 1025 után is jelen voltak Bizánc délitáliai haderőiben. Jelenlétük alighanem nem csak újabb legénység zsoldba fogadásával és odavezénylésével, hanem azzal is magyarázható, hogy az 1025-ben Itáliába érkezett sereg (vagy annak egy része) vezérének, Orestésnek a visszahívása[44] után is helyben maradt. (E sereg katonáinak bizonyos hányada végig Itáliában szolgálhatott, s ott találhatott otthonra leszerelését követően is családot alapítva.) Ezt a feltevést néhány kiragadott forráshely segítségével kívánom a következőkben alátámasztani.

Oroszok (*Russi*) harcoltak 1041-ben az Aufidus (a mai Ofanto) folyó tájékán az Annales Barensesnek az adott évhez szóló bejegyzése szerint.[45]

Ugyanez a forráshely és annak folytatása (an. 1042)[46] mutatja, hogy a Macedonia nevű bizánci tartományból származó harcosok (*Macedones*) szintén ott szolgálnak a délitáliai bizánci hadseregben 1041–1042-ben is.[47]

A Barii Évkönyvben a *Guandali* népnév[48] feltehetően a nyugat felől érkezett normann varégokat jelöli. Georgios Ma-

U. – Fiorani Piacentini, V. – Tramontana, S.: Il Mezzogiorno dai Bizantini a Federico II. Torino 1983. 226.

[40] A *chitoniti* a görög *„koitónités"* ~ cubicularius fonetikus átírása. Az itt szereplő *Ispo* személynév minden kétséget kizáróan arra a császári kamarásra vonatkozik, akit más források *Orestés* néven említenek, így pl. Skylitzés, Basilius et Constantinus cap. 47, Romanus Argyrus cap. 8, 17 (Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum. Editio princeps. Rec. *I. Thurn* = Corpus Fontium Historiae Byzantinae V. Berolini et Novae Eboraci 1973. 368, 383, 389).

[41] Az itt említett vlachokról ld. *Gyóni, M.*: Les Vlaques des Annales de Bari (oroszul francia rezümével). Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 1 (19551–52) 235–245; vö. *Olajos Teréz*: Felhasználatlan bizánci forrás a román nép történetéhez (A vlach népnév második legrégibb előfordulása). Történelmi Szemle 87–88/4 (1988) 512–515; *Olajos, Th.*: La deuxième attestation de l'ethnonyme Valaque des Roumains dans les sources écrites. La Spiritualité de l'Univers Byzantin dans le Verbe et l'Image. Hommages offerts à Edmond Voordeckers à l'occasion de son éméritat édités par K. Demoen et J. Vereecken (=Instrumenta Patristica XXX). Turnhout 1997, 231–237.

[42] Az eltervezett nagyszabású hadjárat a császár halála miatt nem bontakozott ki, sőt a bizánci hadvezérek a következő években számos vereséget szenvedtek el a szaracénoktól. Ld. pl. *Falkenhausen, V. v*: i. m. 64–65.

[43] A bizánci hadsereg gerincét a 11. század első felében már idegen népekből toborzott kontingensek képezték, s a provinciális lakosságból többnyire csak másodrendű harci értékű egységeket szerveztek. A bizánci zsoldos csapatokról *H. Ahrweiler* (i. m. 33) joggal állapítja meg: „dès le début du XIe siècle, ils remplacent l'armée provinciale des *thémata*, disparue sous le coup de la fiscalisation de *strateia*. Les *tagmata* sont dorénavant la seule formation militaire de l'empire: terme *théma*, corps miltaire, participant aux diverses opérations, disparaît des sources." Vö. *Falkenhausen*: i. m. 132.

[44] Bár a sziciliai vállalkozás II. Basileios császár halála után kudarcba fulladt, Orestést személy szerint csak 1034-ben váltja le a kormányzat itáliai posztjáról (Scylitza, Romanus Argyrus cap. 17 p. 389 rec. *Thurn*). Ám Skylitzés szavai világosan arra utalnak, hogy csak a vezér cserélődött: az újonnan érkezett León Opos a parancsnokságot vette át a helyben maradt szárazföldi erők élén; vö. *Falkenhausen*: i. m. 92–93.

[45] MGH SS V. p. 54.

[46] MGH SS V. p. 55.

[47] Skylitzés közlése szerint (Romanus Argyrus cap. 8 p. 383–384 rec. *Thurn*) Orestés 1031-ben újabb makedónokat kapott erősítésül.

[48] MGH SS V. p. 53; vö. Lupus Protospatharius kódexeiben az 1047-es évnél a *Guarangi* ~ *Garangi* ~ *Guaragni* névformákat.

niakés 1038–1040. évi diadalmas szicíliai hadjáratában valóban részt vettek ilyen varég normann harcosok a bizánci sereg segédcsapataként.[49]

Az *oroszok, makedónok* és talán *normann varégok* egyfelől 1025 körüli, másfelől 1038–1042 években való szereplése a bizánci Dél-Itáliában határozottan egy irányba mutat, kényszerítő erővel veti fel a kérdést: az 1025. évi császári seregben felvonuló *Turci* nem léptek-e szintén színre később is a Bizánci Birodalom Appennin-félszigeti tartományaiban? S a válasz a kérdésre szinte bizonyosan igen lehet. A korabeli itáliai latin nyelvben a magyarok jelölésére mind a *(H)ungari(i)*, mind a *Turci* elnevezés használatos volt. Világosan mutatja ezt Liudprand nyelvhasználata, aki felváltva emlegeti ugyanazt a népet hol *Hungari*(i), hol *Turci* néven (néha egyetlen fejezeten belül is).[50] Így az Annales Barenses 949. évi bejegyzésében említett Hungari[51] joggal tekinthető az 1025-re vonatkozó bejegyzés Turci népnevével azonos jelentésűnek. S ezt az azonosítást döntően támogatja az a tény, hogy magyar („*Ongros*" ~ Hungarus) csapat későbbi jelenlétét Calabriában az 1053/1054. évi eredeti okmány hitelesen tanúsítja.[52] Ráadásul ez a magyar csapat hihetőleg nem frissen érkezett állomáshelyére, hanem már jó ideje ott tartózkodhatott Dél-Itáliában, miként ezt az oklevél tudós kiadói jó okkal megállapítják.[53]

Bár az Annales Barenses Turci népnevének magyarokra vonatkoztatását néhány külföldi kutató már korábban is lehetségesnek tartotta,[54] igazában a történettudomány figyelmen kívül hagyta ezt a forráshelyet, amikor a 11. század első évtizedeinek bizánci-magyar kapcsolatait vizsgálta. S ez elmondható a magyar történettudományról is. 1938-ban közel kétezer oldalt írtak Szent István és kora történetéről a legkiválóbb magyar szakemberek az államalapító király halálának a 900. évfordulója alkalmából,[55] ám arról, hogy 1025-ben feltételezhetően magyar csapat is szolgált Bolgárölő Basileios császár (976–1025) Dél-Itáliába vezényelt seregében, egyetlen szó sem esett a Szent István Emlékkönyvben. A mai magyar történettudomány legtekintélyesebb Szent István-kutatója, Györffy György 668 oldalas monográfiát írt „István király és műve" címmel,[56] de ez a páratlan erudícióval készült munka sem utal a magyar részvétel feltételezhetőségére az 1025. évi bizánci hadmenetben Dél-Itália földjén, pedig részletesen tárgyalja I. István és II. Basileios Bulgáriával szemben 1015–1018 között létrejött szövetségét és katonai együttműködését, amelyet a trónörökös

[49] Ld. pl. *Falkenhausen*: i. m. 95–96.

[50] Antapodosis II 4: MGH SS III p. 338–39; itt a 910 nyarán vívott Lech mezei csatáról ír Liudprand, s a németeken diadalmaskodó magyarokat hol Hungari(i), hol Turci névvel illeti. – Figyelemre méltó, hogy a bizánci világot jól ismerő Liudprand és a bizánci tartományi székhelyen, Bariban működő annalista használja magától értetődő természetességgel a magyarokra Bizáncban használt elnevezésnek, a „*Tourkoi*"-nak megfelelő latin *Turci* népnevet.

[51] A kalandozó magyarokról szól: MGH SS. V. p. 53.

[52] 10. századi forrásokból eddig is ismert volt, hogy magyarokat is toboroztak a császári gárda csapattesteibe; ld. pl. Philotheos, Klétorologion ed. *Oikonomidès, N.*: Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Paris 1972. 209; Constantinus Porphyrogenitus, De cerimoniis aulae Byzantinae. Rec. *I. Reiske*. Bonnae 1829–1830. 661.

[53] Vö. feljebb 37 jegyz.

[54] *Schlumberger, G.*: L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle. Vol. II. Paris 1900. 598–599; *Primov, B.*: in: Fontes Latini Historiae Bulgaricae. II. Serdicae 1960. 358.

[55] Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerkesztette *Serédi Jusztinián*. I., II., III. Budapest 1938 (Reprint 1988).

[56] Budapest 1977.

Imre hercegnek egy bizánci hercegnővel kötött eljegyzése pecsételt meg 1015 táján.[57] Moravcsik Gyulának a „Bizánc és a magyarság" című kitűnő áttekintése[58] és annak angol átdolgozása[59] szintén hallgat a szóban forgó történeti epizódról,[60] pedig az jól illik abba a képbe, amelyet más források alapján a nagy magyar bizantinológus így fogalmazott meg Szent István és a bizánci uralkodó szövetségéről és együttműködéséről: „Ha jól meggondoljuk, hogy II. Basileios császár Szent István segítségével 1018-ban fejezte be Bulgária meghódítását és hogy a Szerémség 1019. évi meghódítása után a bizánci birodalom és a magyar királyság a Dráva és a Duna vonalán közvetlen szomszédságba került, akkor valószínűnek látszik, hogy a magyar trónörökösnek a bizánci hercegnővel való eljegyzése egy, II. Basileios és Szent István között létrejött újabb szövetségi szerződéssel kapcsolatban történhetett".[61]

A legújabban közölt forrás, Kyrillos magyar csapatparancsnok („*Spatharokandidatos kai domestikos*") kolostoralapító oklevele ismeretében most azt kell mondanom: száz százalékot megközelítő a valószínűsége annak, hogy a 11. században *Ungros* néven említett calabriai földbirtokosok a Szent István és I. András királyok idején bizánci szolgálatba szegődött magyar katonák, illetőleg azok leszármazottai voltak. Egy cseppnyi magyar vér is keveredett tehát Dél-Itália népi tarkaságába a görög, latin, longobard, arab, normann, szláv és sok más komponens közé.

Veszprémy László

A 12. SZÁZADI MAGYAR KÓDEXÍRÁS ALAKULÁSA

Hajnal István már a két világháború közötti években jó érzékkel ismerte fel, hogy a nyomdatechnikai eljárások tökéletesedése következtében az Európa szerte egyre nagyobb számban megjelenő írásmintagyűjtemények új lehetőségeket és távlatokat nyitnak a paleográfia diszciplínája előtt, egyúttal persze új feladatokat is jelölnek ki.[1] Európai látókörű tudós lévén, számára magától értetődő volt, hogy a magyar írásmintákat sohasem magában próbálja értékelni, hanem európai párhuzamok, nyugat és középeurópai minták egyidejű figyelembe vételével. Így járt el már 1922-ben megjelent magyar írástörténetében, de ugyanezt a

[57] *Györffy*: i. m. 286–289, 305–308, 321–323

[58] Budapest 1953.

[59] Byzantium and the Magyars. Budapest 1970.

[60] Magyar kutatók közül egyedül Moravcsik Gyula tanítványa, *Gyóni Mátyás* (i. m. 243) utal a következő lakonikus mondattal erre a lehetőségre: „*Turci* türk (szeldzsuk-török, magyar) törzsből való zsoldosok vagy a vardarióta türkök reguláris csapatai." Ám ez a futó utalás, amely ugyanakkor több lehetőséget is nyitva hagy, nem hívta fel a forrásra a kutatók figyelmét, még Moravcsik Gyula sem használta fel azt.

[61] *Moravcsik Gyula*: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I., p. 415 (= 253 Reprint). – Imre herceg eljegyzését 1015 körülre datálja Moravcsik (i. m. 412–418) s nyomában a kutatók elsöprő többsége, így pl. *Györffy György* (i. m. 286–289, 321–323), *Makk Ferenc* (Magyar külpolitika /896–1196/ Szeged 1996, 59–60). *Vajay Szabolcs* (Géza nagyfejedelem és családja. Székesfehérvár évszázadai. 1. Székesfehérvár 1967, 90–92) magát a házasságkötést 1022 körülre teszi. Ezt a datálást átveszi pl. *Kristó Gyula* (I. István. *in*: Kristó Gyula – Makk Ferenc: Az Árpád-ház uralkodói. Budapest 1995, 45) és *Makk Ferenc* (Magyar külpolitika p. 63) is.

[1] Az eredetileg a velemi Hajnal István emlékkonferencia (1992) írástörténeti szekciójában elhangzott előadás átdolgozott változata. *Hajnal I.*: Írástörténet az írásbeliség felújulása korából. Bp. 1921.; *Uő.*: Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12–13. Jh. Bp.-Leipzig-Milano, 1943.; *Uő.*: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. Bp. 1959 (2. kiad.)

gyakorlatot követte a pályája végén megjelent összefoglaló francia nyelvű monográfiájának már Mezey László által befejezett oklevél másolat-gyűjteményének közreadásakor is. Teljes mértékben érthető, hogy Hajnal figyelme az oklevélírások felé fordult, hiszen az oklevelek nagy száma, a kancelláriai technika és gyakorlat szakszerűsödése és az üzemszerűvé válás irányába mutató fejlődése egybevágott a modern, akkor még inkább újszerűnek tekinthető szociológiai, társadalomtörténeti szempontú megközelítésének és munkamódszerének kívánalmaival.

Persze más, merőben technikai oka is volt annak, hogy a kódexírások vizsgálata háttérbe szorult. Nagyon kis számban maradtak fent az első századokból, s hazai másolásuknak bizonyítása — scriptor-bejegyzések híján — lehetetlen. A kutatás figyelme inkább egy-egy kéziratra irányult, így pl. az *Admonti bibliá*ról[2] egyértelműen bebizonyosodott, hogy nem magyarországi munka. A bizonytalanságokat jól mutatja, hogy még a hazai vonatkozású bejegyzéseket tartalmazó kéziratok, így az esztergomi *Énekek éneke-kommentár* és az *iskoláskönyv* kapcsán is felmerült azok nem magyarországi másolásának lehetősége, miként Anonymus *Gesta*ja egyetlen kéziratának hazai másolása is bizonyításra szorult.[3] Nem kis tudománytörténeti jelentősége volt az 1985–86-os budapesti kódexkiállításnak, amely eddig nem látott bőségben mutatta be az Árpád-kori kéziratok ismert és ismeretlen példányait, eredetiben vagy fényképen. Magunk is a kiállítás katalóguskötetének gyakorlatához csatlakoznánk, amely a magyar vonatkozású liturgikus, jogi, tudományos kéziratok esetében — kizáró ok híján — valószínűsíti hazai másolásukat.[4] Egy-egy tévedésből idekapcsolt, esetleg csak hazai használatú kézirat vagy éppen töredék nem hamisítja meg a képet. Annál is inkább, mivel az első századokban semmiféle hazai írástartomány (Schriftprovinz) valószínűsítésére nincsen okunk, s joggal feltehető, hogy Közép-Európa, ideértve a dél-német, cseh-morva területek egy részét is, hasonló jegyeket mutat fel. Ennek bizonyítása természetesen még hátra van, Hajnal István csak az oklevélírás nyugat- és közép-európai együtt mozgására tett értékes megfigyeléseket.

A már említett kódexkiállítás alapján is indokoltnak tűnik a 12. század kiemelése az Árpád-kor évszázadai közül. A 11. századhoz viszonyítva emlékeink száma megsokszorozódik, s ami nem kevésbé fontos, a század végétől már megfigyelhető a későkaroling könyvírás jellemzőit megőrző írástípus gótizálódása, a gót írás egyre több jegyének megjelenése írásmintáinkban. Amikor majdnem tíz éve, 1983-ban a *Pray-kódex* írásképével foglalkoztam, jellemző módon azt a nyugati írásfejlődéstől való lemaradás és egy relatív közép-európai konzervatív írásgyakorlat magányos hazai emlékének tekintettem.[5] Az írás párhuzamait már akkor is délnémet területeken találtam meg, s voltaképpen e közös regionális hasonlóságok kifejtése — vagy legalábbis vázolása — jelen írás tárgya.

Ami jórészt jellemző 12. századi kéziratainkra, az a későkaroling könyvírás továbbélése, s a gót kiforrott írás viszony-

[2] Kódexek a középkori Magyarországon. Szerk. Vizkelety András. Bp. 1985. (Továbbiakban Kódexek) No. 20.

[3] Kódexek i. m. No. 25, 26

[4] Kódexek i. m.

[5] Kódexek i. m. No. 23. és vö. a témát tárgyaló egyetemi doktori értekezésemet, hozzáférhető Egyetemi Könyvtár Kézirattára.

lag későbbi jelentkezése. Talán nem tévedünk, ha ennek okát, már elöljáróban a dél-német (bajor, osztrák) területeken elterjedt ún. ferde ovális stílus közvetlen, illetve közvetett hatásában keressük. Bár e stílus egyáltalán nem tekinthető kizárólagosnak e területeken, mégis hosszú időre konzervált egy, a későromán írásgyakorlat jellemzőit mutató írást. Így úgy véljük, innen eredeztethető a magyar kódexek egy jó részének ilyen jellegű írásképe, s nem egy sajátosan magyar, hanem egy regionális írásgyakorlat keretében szakadt le a nyugat-európai, mindenekelőtt francia gyakorlattól, ahol a gót írás térnyerése gyorsabb ütemben s látványosabban ment végbe. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy az írás a 11. és 13. század között változatlan maradt volna, inkább azt jelzi, hogy a ferde ovális típusú írásgyakorlat elég teret hagyott a gótizáló jelenségek térhódítására az írások duktusában, traktációjában. Ebből persze — éppen a Hajnal által is vallott szociológiai szemlélet jegyében — arra is következtethetnénk, hogy a térség társadalmi és kulturális fejlődése általában tükröződike a viszonylag konzervatív írástípusban, vagy inkább műfajokhoz köthető, vagy még inkább egyes kolostori, egyházi központok bevált írásgyakorlatával találkozunk? A magyarországi igényeket a nyilván kolostori írásgyakorlaton nyugvó stílus jól kielégíthette, s a fennmaradt kódexek arányából kikövetkeztethetően a korabeli kéziratok egy nem jelentéktelen része is így íródhatott.

Az írás tempójának gyorsítása nem igényelte egyúttal az írástípussal való gyökeres szakítást, legalábbis a 13. század elejéig nem. Persze rögtön még egy okot megjelölhetünk, ti. az említett írásgyakorlat jól illett a fennmaradt kéziratok műfajához (sacramentarium, liturgikus kézikönyv, legendarium, reprezentatív törvényszöveg-másolat stb.). Nem véletlen, hogy ha iskolai traktátusról, zsinati kánonok gyakorlati célú másolatáról stb. van szó, akkor előtérbe lép az írás dictamen jellege, néhány betűtag kurzivitás irányába mutató alakítása, a rövidítések sűrűbb használata.

A 11–12. századi kéziratok közül éppen a *Pray-kódex* az egyetlen datálható kézirat, mégpedig annak is a harmadik másoló keze 1192–95 közé. Az íráskép hasonlósága alapján nem alaptalan, ha a sacramentariumhoz kötött Micrologus-rész írását is azonos módon datáljuk és lokalizáljuk. A kéziratot akár Boldván, akár Jánosiban másolták, képet kapunk egy kisebb kapacitású bencés scriptorium írásgyakorlatáról, s nem tekinthetjük véletlennek, hogy egymás után két kéz is a gótizáló jegyektől teljesen érintetlenül alkotott. Az írás egyébként nem srégoválisan, annak inkább csak közvetett hatását mutatja. Karin Schneider írásmintaalbumában számos példát találunk arra, hogy a 12. század végi írások csak ductusukban s a gótizáló jegyek hiányában hasonlítanak a srégoválisra, egyébként se nem sréges (jobbra dőlő), se nem ovális az „o" betű. A tiszta, klasszikus srégoválisra írás csak kevés emléken fedezhető fel, valószínűleg a részben belőle is kialakult szorosabb ductusú, de már merőleges szögű írások válhattak népszerűvé.

Jelen ismereteink szerint az írástípus első hazai emléke a Zágrábban őrzött ún. *Esztergomi benedictionálé* a 11. század végéről.[6] A két végpont között igen nehéz

[6] *Kniewald Károly*: Az esztergomi Benedictionale. (Zágráb MR 89). Magyar Könyvszemle 1941. 213–231. A kódexről legutóbb *Török József*: Az esztergomi Benedictionale.in Strigonium antiquum 2. Szerk.: Beke Margit. Kezdés és újrakezdés. Bp. 1993. 69–72. a magdeburgi-braunschweigi benedictio-család egyik legkorábbi kézirata, amiről Török feltételezi, hogy „az eredeti példányt, amiről a másolat az esztergomi érsekség területén készült, német hittérítők hozták magukkal vala-

a datálatlan és tartalmi érvekkel nem is datálható kéziratok elhelyezése. Mégis a hazai összehasonlító anyag gyarapodásával talán elérkeztünk arra a pontra, amikor megkísérelhetjük felvázolni a kódexemlékek relatív kronológiáját. Magunk is jól éreztük annak nehézségét, amikor minden egyes felmerülő dokumentumot külön-külön kellett datálnunk, anélkül, hogy rendelkezésünkre állna a hazai emlékanyag valamiképpen elrendezett sorozata. Ennek a kívánalomnak alapvetően majd csak a Sarbak Gábor által a legutóbbi kódex-konferencián vázolt „Inventaire illustré de manuscrits médiévaux en Hongrie" fog eleget tenni, bizonyos előzetes áttekintés megtétele azonban semmiképpen sem tűnik haszontalannak.[7] Erre éppen egy általunk feldolgozott töredék datálását hozhatjuk fel példának. A töredékkatalógus második kötetében szereplő Augustinus, Caesarius Arelatensis *sermonarium töredék* írását kezdetben 11. század véginek véltük. Ezt Bernhard Bischoff módosította a 12. század második felére, így jelent meg Magyar Könyvszemlebeli cikkünkben is, míg a kötet lektora inkább a 12. század első felére találta jellemzőnek, s így jelent meg a töredékkatalógusban, tegyük hozzá, helyesen.[8]

Először röviden néhány szót az említett ún. ferde ovális stílusról (schrägovaler Stil). Legutóbb Bernhard Bischoff érintette a kérdést az 1981-es müncheni kódexkiállítás katalóguskötetében (Kalligraphie in Bayern). A gyakorlat a 10–11. század fordulójának szorosabb ductusú írásaira vezethető vissza. Nevét onnan nyerte, hogy eredetileg az „o" betű, de az írás néhány más betűjének ívei enyhén jobbra dőltek, illetve oválisak voltak. Az írás kialakulásának ideje a 11. század első évtizedeire tehető, valószínűleg Regensburgban. E stílus kiemelkedő képviselője az 1010 körül született s 1070 körül elhalálozott Otloh, st. emmerami szerzetes, aki egymaga húsznál több liturgikus könyvet másolt, s több évet töltött másolással kolostorán kívül, nagyban elősegítve ezzel az írásstílus terjedését. Az 1200 körüli évekig népszerű és elterjedt írás természetesen változott, amit már földrajzi elterjedtsége is indokol.[9]

Legkorábbi kódexeinket illetően helyénvaló a legnagyobb fokú óvatosság. Ezt jól mutatja az ún. nyitrai *Szelepchényi evangelistarium* esete is, amelyet a 11. század elejétől a 12. század közepéig próbálnak datálni.[10] Tekintettel arra, hogy a magyar szentek hiányoznak belőle, másolása nem tehető sokkal 1083 utánra. Írásához hasonlót találunk például a franciaországi datált kéziratok között a 11. század közepétől (Cluny, 1049 előtt, Manuscrits, Tom. III. Pl. XVIII.), 1058 (St. Maur-des-Fossés, Tom. II. Pl. X.), 1059 (Echternach Tom. III. Pl. XXII.), 1113–24 (Nogent-sous-Coucy, Tom. II. XII.), de jól illik ide a zágrábi *Evangeliarum* (MR, 153) írásképe, amely köztudottan francia eredetű.[11] A három

mikor az ezredforduló körül, és nem francia földről került hazánkba". (70. old.)

[7] *Sarbak Gábor*: Írástörténeti szempontok a proveniencia meghatározásához. (Vázlat és program). Ars Hungarica 17,1989 29–32.

[8] *Veszprémy L.*: Egy 12. századi sermonariumtöredék. Magyar Könyvszemle 102,1986 53–60. és Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca seminarii cleri Hungariae centralis. Ed. Mezey, László. Bp-Wiesbaden, 1988. No. 2. B. Bischoff mindig lekötelező kedvességgel tett eleget a Fragmenta csoporttól érkező datálási kéréseknek.

[9] *Bischoff, Bernhard*: Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters. Berlin, 1979. 154 skk. és *Uő.*: Kalligraphie 34–36.; *Schneider, Karin*: Gotische Schriften 9–24.

[10] Fakszimile kiadása Codex Nitriensis. Ed. Július Sopko- Július Valach. Matica Slovenská, 1987. és *Veszprémy L.*: A Nyitrai evangelistarium. Az ún. Szelepcsényi kódex. Ars Hungarica 21,1993 5–10.

[11] *Wehli Tünde*: A zágrábi püspökség Szent László-kori kódexei. in Szent László és Somogyvár.

legrégibb Zágrábban őrzött liturgikus kéziratunkat szokásos módon a püspökség alapításával hozzák kapcsolatba, s így másolásukat is 1090 körülre teszik. Ez persze nem szükségszerű, e kéziratokhoz az alapítást követő évtizedek során is hozzátapadhatott a Szt. László általi alapításhoz kötődő hagyomány, aminek azután végeredményében fennmaradásukat köszönhették. Közülük az *esztergomi benedictionale* vitathatatlanul 11. századi írású, mégpedig annak a második feléből, végéből. Kevésbé elegáns mint az Otloh másolatok, de joggal látjuk benne a délnémet írástradíció első hazai emlékét (Kalligraphie, Abb. 25., Katalog, Abb. 23, 24.).

Ennél jóval korábbi lehet a Garamszentbenedekre lokalizált *sacramentarium töredék* írása,[12] külföldi párhuzamok alapján (Kalligraphie, Abb. 20–22) a 11. század első felére tehető. Legkorábbi liturgikus kéziratainkközül néhány már megengedi, hogy segítségül hívjuk az okleveleket. Sem a *Szt. Margit sacramentarium* (korábbi nevén Hahóti kódex), sem a *győri Agenda* írásától nem állnak messze Kálmán király oklevelei (1109: DL 11), Fulco hospes 1146. évi oklevelének (DF 206 815) írása, vagy a nemzetközi okleveles gyakorlat néhány példája (Reichskanzlei, Abb. 1., Liège, Fig. 24, 215.). Így e kódexek másolását a 11–12. század fordulójára, a 12. század legelső évtizedeire tennénk.[13]

Szerencsés helyzetben vagyunk az ún. *Codex Albensis* (talán gyulafehérvári) kéziratával. Ezt már a korábbi kutatás a 12. század első évtizedeire datálta. Ezt csak megerősíteni tudjuk, Felicián esztergomi érsek 1134. évi (DF 251 974) oklevele s a kézirat közötti igen feltűnő hasonlóság láttán.[14]

A 12. század közepén találkozunk az ún. ferde ovális stílus hatását mutató emlékekkel. Ezek az oklevelek a Pray-kódexből ismert írástípus előzményeinek is tekinthetőek s jól mutatják, hogy az oklevélírás miként fogadta be s próbálta a maga céljainak megfelelően alakítani. Ennek legszebb dokumentuma II. Géza 1150-es, ma is Pannonhalmán őrzött, valószínűleg ott is másolt oklevele (DF 206 816). Ennek egy lazább ductusú előzményeként említhető II. Béla egy 1137. évi, szintén pannonhalmi oklevele (*DF 206 810*), míg a későbbiekre nézve a pannonhalmi emlékek közül ide sorolnánk II. Géza egy 1151. évi (*DF 206 817*), Margit úrnő 1152. évi (*DF 206 818*), III. István 1171. évi (*DF 208 422*), János pannonhalmi apát 1201. március 29-i (*DF 206 831*) okleveleit. Ezekből a példákból nem azt a következtetést vonjuk le, hogy ez a stílus, illetve a hatására kialakított írás kizárólag Pannonhalmára lett volna jellemző. Inkább arról lehet szó, hogy az ország egyik legnagyobb teljesítményű scriptoriumában is így, vagy így is írtak,

Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére. Kaposvár, 1992 83–97.

[12] Képe közölve Mezey László fejezetében in Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. 1. k. Bp. 1969. Garamszentbenedeki eredete azonban kétséges, bizonyításra szoruló feltételezés.

[13] *Veszprémy L.*: Legkorábbi hazai sacramentariumaink. (Szt. Margit sacramentarium, Zágráb, MR 126) in Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Szerk. Szelestei N. László. Bp. 1989 121–135.; *Kniewald Károly*: Hartwick győri püspök Agenda pontificalisa. Magyar Könyvszemle 1941 1–21.

[14] Kódexek i. m. No. 21. A hazai zenetörténeti kutatás meggyőzően valószínűsítette erdélyi egyházmegyei liturgiával való kapcsolatát. Az antiphonalék alapján elvégzett zenetörténeti vizsgálatok eredményeire *Dobszay L. – Prószéky Gábor*: Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae. I. k. Bp. 1988. és a Dobszay L.: A középkori magyar liturgia István kori elemei. in Szent István és kora. Bp. 1988. 151–155. A kódextöredékek bevonása és számos kiváló minőségű fényképmellékletei miatt is alapvető *Szendrei Janka*: A magyar középkor hangjegyes forrásai. Bp. 1981.

s ez mutatkozott meg az ott másolt oklevelek írásában. Különösen az 1201. évi oklevél fennmaradásáért lehetünk hálásak, hiszen azt tanúsítja, hogy a könyvmásolási gyakorlatban még akkor is élő volt, amikor az okleveleket egyébként már régen másként írták. Az 1180-as évektől határozottan jelentkezik a törekvés az oklevél- és könyvírás szétválasztására, az oklevélírás határozott gót jellegének kialakítására.

Az érett ferde ovális stílus szép emléke a 12. század közepéről maradt fenn. A nürnbergi *Ezekiel-kommentár* kéziratának (Germ. Nat. M. Cod. lat. 22 922) magyarországi másolása ugyan nem bizonyított, de használata igen, tekintettel arra, hogy a kassai domonkosok könyvtárából származott el.[15] A külföldi írásminták tanulsága szerint az Ezekiel-típusú kéziratok írása inkább a század közepe körülre, a század harmadik negyedére helyezhető. A hasonló írású, de valamivel korábbi legismertebb példa maga a *Csatári* (Admonti) *Biblia*, amelyet salzburgi írásúnak tartanak a század 30-as éveiből (Wien, ÖNB Ser. nov. 2701–2702), Paris, École des Beaux Arts, 22788), továbbá a prágai Káptalani könyvtár Ágoston-kézirata (A 21, 1) a század 30-as, 40-es éveiből, vagy egy St. floriani kódex 1134-ből (Katalog, Abb. 27). Végül idetartozónak érezzük a bevezetőben említett sermonarium-töredéket.

Szintén a 12. század közepére, ill. harmadik negyedére tehető egy másik Kassáról elszármazott nürnbergi kézirat (Ger. Nat. M. Cod. lat. 23 375), *Sevillai Izidor Etymologiarum librije*.[16] Magyarországi használatát kassai provenienciáján túl még egy marginális, a 13. század elején élt Briccius váci püspökre utaló bejegyzés is valószínűsíti. Az írás jellege bizonyos fokig a dictamen írással rokonítható, de tractatiója mindvégig megőrzi a könyvírásra jellemző gondosságot, s meg sem közelíti az esztergomi iskolás jegyzet szintjét. Joggal utalhatunk a *Pray-kódex zsinati törvényeinek* írásképére, amelyet szintén a század közepére helyeztünk. Az írástípus kiválasztását talán az Izidor-mű kézikönyv, gyakorlatilag tananyag jellege indokolhatta. Az oklevelek közül leginkább II. Béla 1137-es (*DF 206 810*) és Színes úrnő 1146. évi pannonhalmi oklevele (*DF 206 814*) említhető. Az Izidor-kézirat írástípusára tett megjegyzésünket látszik igazolni az esztergomi *Énekek éneke-kommentár* prima manusának írása. (Főszékesegyházmegyei Knyvt. Mss. III. 184.). A kis méretű, lazább tractatiójú írásgyakorlat jól illett a nem reprezentáló, inkább didaktikus céllal készülő másolatokhoz. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy ha Csóka Lajosnak esetleg igaza van is a kommentár nem hazai másolását illetően, a Schäftlarnban való másolásra vonatkozó megjegyzését azonban nem kellően megalapozottnak kell minősítenünk.)[17]

Az előbb említett kommentár után következik az *esztergomi iskolásjegyzet,* megelőzve a kéziratot záró magyar történeti bejegyzést. A retorikai, grammatikai traktátus mind a rövidítések menynyisége, mind tractatiója tekintetében a dictamen műfaj jellegzetességeit mutatja. A kurzivitás irányába mutató laza tractatiója, ductusa nem áll magában, II. Béla 1137. és 1138. évi oklevelei tanulságos párhuzamul szolgálnak (Pannonhalma: *DF 206 811,* Esztergom: *DF 286 216*).

[15] *Sopko, Július*: Najstaršie košické rukopisné knihy. Kniha 1975. 82.; Kataloge des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg. Bd. II. 2. Wiesbaden, 1986. Hg. v. Hardo Hilg. 21–23. A nürnbergi kéziratok mikrofilmjei az OSzK kézirattárában.

[16] Mint az előző jegyzetben.

[17] Kódexek i. m. No. 24.

Ezek az oklevelek egyúttal az oklevelekben kevés változtatással előforduló könyvírás fellazulásának, a kurzivitás irányába tett nyitás első emlékeinek is tekinthetők. Pannonhalma nevének említése arra figyelmeztet, hogy az egyes scriptoriumok (sőt az egyes scriptorok is) a műfajok igényeinek megfelelően egyidejűleg használták a különböző írástípusokat.

Közbevetőleg itt térünk ki az esztergomi iskolai jegyzet után bemásolt, a magyar királyok temetkezési helyeit felsoroló bejegyzésre, amelyet újabban már, nem kis túlzással, esztergomi krónikaként emlegetnek. A kétségkívül érdekes írású bejegyzés hitelességével kapcsolatban már korábban komoly kételyek merültek fel. Ugyanakkor érdekes módon elkerülte a figyelmet Imre király 1198. évi, egy esztergomi oklevelének az írása (*DF 248 310)*, amely paleográfiai sajátosságait illetően nagy mértékben megegyezik a vitatott írással. Úgy látszik, volt egy időszak a gótizáló oklevélírás meghonosodásának éveiben, amikor bizonyos scriptorok kezében szinte szétesett az írás tractatiója, s egy látszatra gondatlan, fésületlen írásképjött létre. E szempontból érdekes megnézni Imre király egy másik, 1198 és 1202 közötti oklevelének írását (*DL 38).*[18]

A 12. század második felére, illetve a 13. század elejére számos olyan hazai kéziratunk van, amely a tárgyalt konzervatív írásstílus valamiféle hatását mutatja. Közülük az első csoportba azokat sorolnánk, amelyek még nem mutatják a század végének rendkívül szorossá váló ductusát, s tractatiójukban nem lelhetők fel az erőteljes gótizáló törések. Véleményünk szerint ilyen a reini Maximus Confessor és Joannes Damascenus szövegek (Zisterzienserstift, Ms. 65.) *Cerbanus-féle* fordítása. A legutóbbi datálással szemben mi inkább az előszóban is említett Dávid apát halálának évéhez (1150) közelebb, a század harmadik negyedére helyeznénk az írást.[19]

Ennél jóval későbbinek érezzük az *Ernst-kódex* Szt. István legendáit (OSzK, Cod. lat. 431.). A több kéz által írt kéziratot inkább a század végére tennénk (Schneider. Abb. 4, 13.). Varjú Elemér jó érzékkel mutatott rá az egyes kezek eltérő írására, s a különbséget ifjú és öreg másolók generációs ellentétével igyekezett feloldani. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy az egyes másolók kezén eltérő módon és eltérő mértékben talált utat a gót írásalakítás. Legkonzervatívabbnak a magyar legendákat másoló negyedik kéz tűnik, míg a többi scriptor egy, már jellegében hangsúlyosan gót írásképet produkált.[20]

A századforduló körüli évekre soroljuk a *reini legenda-gyűjteményt* (Zisterzienserstift, Ms. 69.) s a *Hartvik-legenda* kéziratát (OSzK, Cod. lat. 17.).[21] Utóbbi szintén több kéz munkája. Ezek a kéziratok egyúttal átvezetnek a 13. század elejére, amikor is az írástípus régi ductusából sok mindent megőrizve szabályos gót könyvírás képét nyújtja. Karin Schneider fontos albumából jól ismerjük a dél-német írások gotizálásának útját. A reini és budapesti kézirathoz hasonló írásokkal a 12. század utolsó negyedéből találkozunk

[18] Kódexek i. m. No. 25. A témáról legutóbb *Mészáros István*: Egy Árpád-kori iskoláskönyv Esztergomban. in Strigonium antiquum 2. k. i. m. 73–79. Ő is elveti az ún. Esztergomi krónika későbbi, hamisítvány jellegét.

[19] Kódexek i. m. No. 14. Legutóbb a műről Kapitánffy István: Cerbanus és Maximus-fordítása. in Mons Sacer. 1. k. i. m. 357–368.

[20] Kódexek i. m. No. 16. A 12. század utolsó negyedének emléke az Admonti kódex írása is, a ferde ovális hagyomány emlékeként, vö. Kódexek i. m. No.5.

[21] Kódexek i. m. No. 18, 17.

(Schneider, Abb. 28, 29.). A 12. század végére helyezhető a töredékkatalógus második *Ágoston-töredéke*,[22] amely egyúttal a srégoválisgotizálódásának lehetőségét is jól szemlélteti. Az ún. *Garamszentbenedeki lectionarium* is a század végére tehető, s jellegzetességeiben a Schneider által rajnai négyzetes, egyébként délnémet területen is honos írástípussal mutat hasonlóságot (Schneider, Abb. 28.).[23]

E gotizálódás többféle úton is haladhatott. A 13. század első feléből ebből kettőre találunk példát. Az egyik a század első felére datált *zágrábi* (korábban németújvárinak nevezett) *missale* (Güssing, Klosterbibl. Ms I, 43). A kódex nagybetűs írására szép párhuzamot hoz Schneider gyűjteménye (Abb. 57, a század első negyedére). A kisbetűs írásra pedig az 1220-as évek hazai okleveleiben találunk példákat (így Miklós esztergomi prépost DL 118., 1225-ből stb.). Az írástípus választását természetesen ismét befolyásolta maga a műfaj is.

A másik utat a sok vitát kiváltó *Anonymus-kézirat* jelzi.[24] A kézirat datálása és paleográfiai értékelése véleményünk szerint éppen azért járt annyi bizonytalansággal, mert a hazai paleográfiai kutatás nem számolt a dél-német stílus jövőjével a gót íráskorszakban, s nem utolsó sorban a paleográfiai segédeszközök köre is az utóbbi évtizedben bővült. Továbbá sokáig félrevezette a kutatást a kézirat feltételezett francia előképe, ami az oklevelezésben általában kimutatható francia hatás általánosításából következett. Anonymus kódexének a század közepére való datálását támogatják a német példák (Schneider, Abb. 52, 60, 85 stb.), illetve a hazai oklevelek bizonyos, ámbár nem teljesen megegyező ductusú, tractatiójú példányai az 1220 és 1250 közötti időszakból, mint pl. a fejérvári keresztesek 1256. évi oklevele (DL 83 128).

Mezey László, a Hajnal által kezdeményezett paleográfiai kutatások szinte egyedüli hazai folytatója, 1962-ben megjelent, A latin írás című egyetemi jegyzetében kísérletet tett a 11. századi kódexek jellemzésére, írástartományokhoz kapcsolására.[25] Teljesen helytállóan sorolta a német írásgyakorlat hatását mutató emlékek közé az ún. Garamszentbenedeki sacramentarium töredékét, az Esztergomi benedictionalét. Ezektől világosan elkülönül a Szelepchényi evangelistarium írása, amelyet éppen egy zágrábi, nem magyarországi eredetű Evangeliarium alapján is inkább észak-francia írásmintákkal hozhatunk kapcsolatba. A dél-

[22] Fragmenta Latina id. kötet No. 5., tab. 4.

[23] *Körmendy Kinga*: A Kanuz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa. Bp. 1979. 73–75. Ezek alapján garamszentbenedeki eredete alaptalannak tűnik. A töredékkel kapcsolatos információért Körmendy Kingának tartozom köszönettel.

[24] Kódexek i. m. No. 30.; *Veszprémy L.*: Anonymus Gestájának kézirata. Magyar Könyvszemle 108, 1992 44–52.; *Wehli Tünde*: Anonymus Gsta Hungaroruma kéziratának helye a magyarországi könyvfestészet történetében. Uo. 52–55. Így datálja — 13. század második harmada — az új Anonymus-kiadás is: *Silagi, Gabriel* (Veszprémy Lászlóval): Die Gesta Hungarorum des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. Thorbecke, 1991. 1. További jellemző párhuzam az általában a 13. század első felére datált zágrábi Pontificale vö. *Kniwald, Dragutin*: Zagrebački liturgijski kodeksi XI-XV. stoljeća. Zagreb, 1940. 16–17., ahol 13. század elejeinek tartja, s egy magyarországi Szt. Adorján patrociniumú templomból származtatja. Erről legutóbb *Anđelko Badurina*: Iluminirani rukopisi. in Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094–1994. Zagreb, 1994. 464. (Mikrofilmje az MTA Könyvtárában). Külön tanulmányban vizsgáltuk a 13. századi hazai oklevélírás alakulását: Pannonhalmi oklevelek a 13–14. században. in Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. Pannonhalma 1996. 1. k. Szerk. Szovák Kornél-Takács Imre. 471–480.

[25] Mezey L.: Paleográfia. A latin írás története. Bp. 1961. vonatkozó fejezete.

német írástípusokkal kapcsolatba hozható írások számát sikerült gyarapítani s különösen érdekes egy, a szakirodalom által rajnainak nevezett, de dél-német területen is előforduló írástípus megragadása (Hartvik-kódex, Reini legendák, garamszentbenedeki lectionarium-töredék.)

Rövidítések

Kalligraphie — Bischoff, Berhard: Kalligraphie in Bayern. Achtes bis zwölftes Jh. Wiesbaden, 1981.

Katalog — Unterkircher, Franz: Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek bis zum Jahre 1400. Wien, 1969.

Manuscrits. — Catalogue des manuscrits en écriture latine. t. 1. Paris, 1959–.

Reichskanzlei — Koch, W.: Die Schrift der Reichskanzlei im 12. Jh. (1125–1190). Untersuchungen zur Diplomatik der Kaiserurkunde. Wien, 1979.

Schneider — Schneider, Karin: Gotische Schriften in deutscher Sprache von späten 12 Jh. bis um 1300. Wiesbaden, 1987.

Bálint Csanád

ÚJ KÖNYV A NAGYSZENTMIKLÓSI KINCSRŐL*

Megjelent egy könyv a nagyszentmiklósi kincsről s ezzel annak nyelvészeti kutatásában egy előrelépés történt[1] – csakhogy ez nem kizárólag a nyelvészek belügye! Mindig is köztudott volt, hogy az említett diszciplínán kívül e kincs iránt Európa-szerte mily nagy és intenzív érdeklődés nyilvánul meg a régészet, a művészettörténet és a történettudomány részéről; ez kiolvasható az alábbiakban néhány részletében bemutatandó könyv *Függelék*éből is, mely a Nagyszentmiklóssal kapcsolatos legfrissebb bibliográfiával szolgál. A modern kutatás sokrétű volta egyértelműen megmutatkozik abban is, hogy az egyes kutatóktól már jó ideje nem lehet elvárni a kincs kutatásában érintett valamennyi tudomány teljes irodalmának ismeretét. Azonban még a nagyfokú specializálódás közepette is megmutatkozik: egy-egy nagyobb lélegzetű összegzés mindig iránymutató, ösztönző tud lenni a rokon diszciplínákban folyó kutatások számára is.

Ez alkalommal egy osztrák és egy magyar nyelvész tett le a nagyszentmiklósi kincset kutató nemzetközi tudósgárda asztalára egy művet, melyet ők ugyan az alcímben szerényen-pontosan *Eine paläographische Dokumentation*-nak határoztak meg, de amelynek jóval a saját tudományáguk illetékességi területén túl is van mondanivalója. Nyilvánvaló ui., hogy a jövőben nemcsak a turkológusok, a kelet-európai rovásírások kutatói, hanem minden, a nagyszentmiklósi kinccsel — s általában: a Kárpát-medence kora középkorával — foglalkozó régész és művészettörténész munkájában is egyformán megkerülhetetlen lesz a szóban forgó könyv; mégpedig főként az írástechnikai elemzései és az azokból adódó számvetés révén.

A szerzőpáros magyar tagja (Róna-Tas András, a továbbiakban: *R. T. A.*) világszerte ismert orientalista, aki az utóbbi évtizedekben elsősorban a turkológia és a magyar őstörténet területén fejti ki tevékenységét. Tőle származik az első hosszabb és érdemlegesen tanulmányozható avar rovásfelirat első feldolgozása.[2] A szarvasi tűtartón látható felirat megfejtési kísérlete után várható, mondhatni elkerülhetetlen volt, hogy *R. T. A.* előbb-utóbb el fog jutni a nagyszentmiklósi kincshez is, melynek feliratai — ezt az említett munkában ő állapította meg — a szarvasi felirat ABC-jével szinte teljesen megegyeznek. Ami viszont az osztrák

* E cikk korrektúrái idején érkezett a szomorú hír, hogy prof. dr. Robert Göbl elhunyt.

[1] *Robert Göbl – András Róna-Tas*: Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós. Eine paläographische Dokumentation. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 240 (Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission 31, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 29) Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1995, 77 p., 27 Taf.

[2] *A. Róna-Tas*: Die Inschrift des Nadelbehalters von Szarvas (Ungarn) Ural-Altaische Jahrbücher 9, 1990, 1–30.

tudóst illeti, sokak számára meglepetés lehet, hogy ő e kincs vizsgálatára vállalkozott. A jelen sorok szerzője nem orientalista, nem is nyelvész képzettségű, s aki Robert Göbl (a továbbiakban: *R. G.*) nevével először a közép-ázsiai numizmatikával kapcsolatos kézikönyvei,[3] majd római kori numizmatikai tárgyú művei[4] révén ismerkedett meg, de később több más munkájáról is tudomást szerzett, melyek Közép-Ázsia múltjával kapcsolatosak.[5] Tudtommal *R. G.* eddig csak egy alkalommal, az Anahita-ábrázolások kapcsán érintette a nagyszentmiklósi kincs problematikáját,[6] különben mindennemű idevágó előzmény nélkül fogott bele a szóban forgó feliratok tanulmányozásába. A szerzőpáros nyomatékosan hangsúlyozza, hogy munkájuk írástörténeti jellegű – ennek ellenére mégiscsak sajnálattal kell megállapítanunk, hogy az orientalista szerzőpáros, egyikük a korszak és a török filológia egyik nemzetközileg legismertebb szakértője, nem vállalkozott a nagyszentmiklósi kincs feliratainak kapcsolatos kutatások *teljességé*nek áttekintésére s a „Buyla"-felirat kivételével nem találjuk benne a rovásírásos szövegek részletes és kritikai kutatástörténeti összefoglalását. A könyv címe olvastán titkon még azt is reméltük, hogy a feliratok netán új megfejtési kísérletét olvashatjuk majd; hiszen ehhez a szerzőknek minden lehetősége és felkészültsége adva volt. Más típusú könyvet kaptunk; így hát a most bemutatandó hozzászólás is csak tallózni fog a könyvben.

A szerzők egyszerű kombinációk révén több következtetésre jutottak. Főbb megállapításaik az írástechnikák részletes elemzésére és a bennük rejlő kombinációs lehetőségek kiaknázására alapulnak (pp. 34–36.). A szerzőpáros azt valószínűsíti, hogy *a*) nem mindegyik felirat egyidejű; *b*) egyes feliratok összefüggnek egymással, ugyanazon részletek más feliratokon is előfordulnak; *c*) Németh Gy. eredeti ötlete, mely szerint a feliratok a tárgyak megnevezését tartalmaznák,[7] nem helytálló; *d*) egyazon íráselem sosem fordul elő kétszer ugyanazon a tárgyon, ami megerősíti a korábbi feltételezést, hogy (részben) személynevekkel van dolgunk.

E sorok írója régész, aki a könyv olvasása közben egy-egy konkrét esettel szembetalálkozva meglepetten nyugtázta, hogy a nyelvészek szemléletmódja s abból következően: munkamódszere milyen határozottan eltér az ő tudományágában megszokottól – dehát ez részben a dolog természetéből is fakad. Meggyőződésem

---

[3] *R. Göbl*: Sassanidische Numismatik. Braunschweig 1968; *Idem*: System und Chronologie der Münzprägung des Kusanreiches. Wien 1984.

[4] *R. Göbl*: Der römische Münzschatzfund von Apetlon. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 5 (Eisenstadt 1954); *idem:* Zwei römische Münzhorte aus dem Burgenland: Illmitz (1960) und Apetlon (1961). *ibidem* 37 (Eisenstadt 1967); *idem:* Die Münzsammlung des Augustiner-Chorherrenstiftes Klosterneuburg. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften, Phil.-Hist. Klasse 202 (Wien 1989); *idem*: Die Münzprägung des Kaisers Aurelianus (270–275). *ibidem* 233, Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission 29 (Wien 1993).

[5] Alapvető *R. Göbl:* Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien. I–IV. Wiesbaden 1967.

[6] *R. Göbl*: Investitur im sassanidischen Iran und ihre numismatische Bezeugung. Zugleich ein Beitrag zur Ikonographie der Göttin Anahita. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morganlandes LXI, 1960.

[7] A régész számára egyszerűen érthetetlen, hogy a nyelvészek körében miként merülhetett föl annak akár csak a gondolata is, hogy ugyanaz a tárgytípusnév, mégpedig egy gyűjtőfogalom: „ivócsésze" felirat került volna teljesen különböző alakú és rendeltetésű, a mindennapi életben minden kétség nélkül teljesen eltérő megnevezéssel illetett edényekre (rhyton, csésze, pohár), vö. *J. Németh*: Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Bibliotheca Orientalis Hungarica II, Budapest – Leipzig 1932. 22–23.

szerint teljesen más azonban a helyzet, ha egy nyelvész már nem kizárólag nyelvi jelenségekkel, hanem magukkal a tárgyakkal, ill. tárgyi jelenségekkel is foglalkozik; akkor a régészeti kutatás módszereinek és főleg: eredményeinek figyelembe vétele elkerülhetetlenné válik.[8] A szerzők mindenesetre több tekintetben is szakítottak a kincs kutatásában kialakult hagyományokkal.

A helynevek használatáról

Legelőször is a címadó helynévnek a szerzők által használt írásformájáról (*Nagy-Szentmiklós*) kell szólnunk. A kincs lelőhelyét az első feldolgozások idején Nagy-Szent-Miklósnak hívták, a helység így szerepel az 1892-es Helységnévtárban is. Pontosabban: eredetileg két Nagyszentmiklós volt, mégpedig egy Rácz- és egy Német-Nagy-Szent-Miklós, s később ezeket egyesítették egyetlen falunak. A történeti Magyarország utolsó egységes helységnévtára 1913-ban jelent meg, s amikor ma valaki a történeti Magyarország egyik helynevét annak korabeli magyar formájában kívánja feltüntetni, akkor mindig az abban rögzített alakot szokta használni. E helységnévtár az 1910-es állapotokat tükrözte; azidőben kapott végső, hivatalos formát az a törekvés, hogy a több tagból álló helyneveket (pl.: Hód-Mező-Vásárhely – Hódmezővásárhely) összevonják. Ez nyilvánul meg a több tagból összetett helynevek modern használatában is; ezért származik hát pl. a szóban forgó helység világhírű szülötte, Bartók Béla is minden lexikon és kézikönyv következetes szóhasználata szerint *Nagyszentmiklós*ról. A falu neve a 20. században már minden mértékadó történeti, régészeti és művészettörténeti munkában — lett légyen az magyar vagy idegen nyelvű — Nagyszentmiklósként szerepel, egyedül a nyelvészek (és a bulgár régészek) nagyobbik része tart ki a Nagy-Szent-Miklós változat mellett. Ennek oka talán az, hogy nem törődnek a helynév használatában 80 éve bekövetkezett változással, vagy talán mert tudatosan ragaszkodnak a Hampel J. monográfiája révén ismertté vált névalakhoz. (Az is lehet, néhányan nem is tudják, hol van ma ez a helység...) Mármost az teljesen természetesnek tekinthető, hogy tudományszakonként nemcsak pl. az idézésmódok, a folyóiratok, kézikönyvek rövidítésformái lehetnek eltérők, de az lehet a kutatási hagyományokhoz való ragaszkodás mértéke is. Ezért aztán éppenséggel még azt is elképzelhetőnek tartom, hogy valaki a lelőhelynek a találás évében hivatalos formáját használva („Szentmiklós", ill. „St. Miklos in Banat")[9] szándékosan ar-

[8] E sorok írója mindig is furcsállotta, hogy a kincs korával kapcsolatban Németh Gy. által fölállított besenyő-elmélet miként tudja makacsul tartani magát egyes nyelvészek körében. Kétségtelen, hogy Németh Gy. munkája írása és megjelenése idején a besenyő régészeti leletanyag még teljesen ismeretlen volt, de ez a helyzet egy negyedszázad múltán egycsapásra megváltozott. Ma már a kézikönyvek alapján a besenyő leletanyaggal, a 11. sz-i közép- és kelet-európai steppén elterjedt ornamentikával való futó, nem-régész által is könnyen elvégezhető összehasonlítás is elegendő arra, hogy a kincsnek velük való összekapcsolását teljes biztonsággal elvessük. Ezért meglepő hát, hogy a régészekkel különben mindig szorosan együttműködő S. G. Kljaštornyj még nemrég is, egy pillanatig sem túltekintve saját tudományterülete határán, lehetségesnek látta a besenyő teóriát: Chazarskaja nadpis' na amfore s gorodišča Majaki. SA 1979/1, 275, pedig nyilvánvalóan ismeri azt a világhírű orientalisztikai folyóiratot — neki is jelentek meg benne munkái —, melyben Györffy Gy-nek a kincs besenyő meghatározását bíráló cikke olvasható: *Gy. Györffy*: Monuments du lexique petchénègue. AOH 18, 1965, 74.

[9] *R. Noll*: Zur Fundgeschichte von Nagyszentmiklós. Kézirat, *Erdélyi I. – Pataki L.*: A nagyszentmiklósi „Attila kincs" lelet-körülményei. MFMÉ (1968) 35. nyomán. 1889-ben egy román szerző Párizsban megjelent könyvében a *Gross-Szent-Miklos* formával találkozunk: *A. Odobesco*: Le trésor

chaizálni kívánna – meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezt a megoldást a kutatásban eddig még senki sem választotta. A szóban forgó könyvben viszont egy *sohanemvolt* helynév-variánssal — *Nagy-Szentmiklós* — találkozunk.[10] A fentiek alapján úgy gondolom, hogy egy új, történetileg pedig alaptalan helynév-variáns bevezetése helyett sokkal jobb lett volna, ha ez a jövendő nyelvészeti kutatásban minden bizonnyal megkerülhetetlen mű inkább egyszer s mindenkorra eltüntette volna a helynév írásmódjában a turkológusok egy részénél elterjedt pontatlan, s mára minden tekintetben anakronisztikussá vált formát. Talán ez a fölismerés vezette Róna-Tas A.-t, amikor a legújabb könyvében a szóban forgó műre hivatkozva a címben a „Nagyszentmiklós" alak használatához tért vissza.[10a]

A tárgyalt könyv szövegéből nem mindig derül ki az adott felirat származási helye, még kevésbé azon tárgy kora, melyen a felirat található. A majaki kő, az elistai bikakoponya, a szarvasi tűtartó stb. említése során még éppenséggel igen, ugyanakkor más feliratok a lelőhelyük megnevezése nélkül kerültek itt tárgyalásra. Ezért csak a leleteket jól ismerők tudják, hogy a könyvben „Eine unpublizierte Inschrift des landnehmenden Ungartums..." c. alfejezetben tárgyalt íjcsont Homokmégyről származik s hogy az arról szóló közlemény, valamint a lelet turkológiai feldolgozása meg is jelent.[11] Az a régészek körében köztudott, hogy az itt D. D. Vasil'ev korpuszának sorszámozására (E 81, 82) hivatkozva a „Zwei Goldgefäße mit osttürkischen Inschriften" c. alfejezetben tárgyalt edények az altaji Kopeny čaa-taš-ban kerültek napvilágra. Azt viszont már nemcsak a régészeknek hasznos tudni, hogy e világhírű lelet a 9. századból való, s a *R. G. – R. T. A.* könyvében röviden említett, Sivin/Seben bulgár župan közismert preslavi császéje pedig a 10. századból, talán annak a 2. feléből származik. E körülmények — lelőhely, a tárgy kora — meggyőződésem szerint nagyon is jelentősek lehetnek, ill. kellenek, hogy legyenek a nyelvtörténet, a kincs feliratait vizsgálók számára is. Nyilvánvaló ui., hogy a most említett feliratok egymástól teljesen eltérő nyelvi közegben készültek, ami egy harmadik régióban (Kárpát-medence) napvilágot látott felirat értelmezésekor lényeges szempont lehet. A feliratok lelőhelyének és korának feltüntetése tehát mindezt az első pillantásra tisztázza. Vagy mégiscsak megindokolható, hogy annyira más lehet a nyelvész és a régész munkamódszere?

---

de Pétrossa. I. Paris 1889, 76–77, ezt valószínűleg Arneth-től vette át: Arneth, Monumente. Különös kivételt jelent K. Horedt-nek az emigrációban megjelent munkássága, melyben egy maga által kreált helynévformát (*Großsanktnikolaus*) használt, vö. *K. Horedt*: Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert, Probleme und Ergebnisse. *in*: Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. Hg.: B. Hänsel. Südosteuropa Jahrbuch 17 (München – Berlin 1987) 16–17; eredeti erdélyi szász elnevezése egyszerűen nem is lehetett ennek az alföldi falunak, hiszen a környékén svábok élnek.

[10] A „Nagy-Szentmiklós" helynév-változat használata annyira áthatotta *R. G. – R. T. A.* könyvét, hogy az még olyan helyen is fölbukkan, ahol az eredeti közleményekben a helyes, a hagyományos alakot használták: Erdélyi – Pataki mindkét cikke (1968, 1971) esetében megváltoztatták a címben szereplő helynévnek ott (helyesen) használt formáját!

[10a] *Róna-Tas A.*: A honfoglaló magyar nép. Budapest 1996, számozatlan oldal a 412. oldal után.

[11] *I. Dienes*: Landnahmezeitliche Kerbinschrift aus dem Gräberfeld von Homokmégy-Halom in der Umgebung von Kalocsa. (Vorbericht). FA 43, 1994, 167–179; *D. D. Vasilev:* Versuch zur Lösung

A kutatástörténet bemutatásmódjáról

A könyv I. fejezete kutatástörténeti áttekintést kínál, mely a 20. század elejéig, lényegében a Németh Gy. föllépéséig (1930) terjedő időszakot roppant részletesen, még a kisebb jelentőségű, elfeledett kutatók véleményét is bemutatva tárgyalja (pp. 9–18.). Sajnálatos viszont, hogy az előbbiekkel szemben éppen az utóbbi félévszázadban, ill. a napjainkban tevékenykedő, s az előbbiek többségénél lényegesen fajsúlyosabb orientalisták (pl. F. Altheim, O. Pritsak, H.-W. Haussig, S. G. Kljaštornyj stb.) tevékenysége, kritikai bemutatása egyáltalán nem lelhető föl a könyvben. Ami pedig mind a magyarországi nem-nyelvészeti kutatást, mind a szélesebb közvéleményt illeti, alighanem tudósok és érdeklődők egyaránt különösen igényelnék, hogy a turkológusok állást foglaljanak az utóbbi években a rovásírással legintenzívebben foglalkozó Vékony G. könyvével, ide vonatkozó munkáival kapcsolatban.[12] Szükségtelen hangsúlyozni, hogy az is mennyire hasznos lett volna valamennyi turkológus, de még inkább a rokon tudományok művelői számára, ha *R. G. – R. T. A.* könyvének akár a kutatástörténeti, akár valamelyik másik, értékelő részében éppenséggel arról a modern kutatásról is kaptunk volna egy kritikai áttekintést, amelyik tágabb értelemben áll kapcsolatban a kincs feliratival. Így pl. ha már az Aethicus Ister nevével jelzett 8. századi Kozmográfiáról egy külön alfejezet szól (p. 48.), akkor igazán jó lett volna, ha a szerző egyúttal tájékoztatást ad arról is, hogy egyáltalán miként értékelendő ezen ABC legutóbbi elemzése,[13] s mennyi az Aethicus Ister relevancia-értéke, ha azt valaki egyszerűen „Phantasie-Alphabet"-nak[14] is nevezheti? Ugyanez mondható az „Ost-europäisch und Neufunde in Sibirien" c. alfejezet esetében is, melyben véleményem szerint föltétlenül ki kellett volna térni a könyv témájába éppenséggel a legszorosabban vágó összefoglalásra,[15] az újabb szarvasi avar rovásírásos feliratra,[16] a nagyszámú és egyes esetekben terjedelmes majaki feliratok,[17] egy új šarkeli felirat publikációjára,[18] a šarkeli rovásírásos feliratok revíziójára[19] valamint — az avar kutatás számára nyelvjárási szempontból kézenfekvő módon különösen fontos — Volgai

---

der Kerbinschrift aus der Umgebung von Kalocsa im Spiegel der eurasischen Parallelen. ibidem 181–188;

[12] *Vékony; Idem*: A halomi honfoglalás kori tegezfelirat. Életünk 30, 1992/5, 542–546; *Idem*: Varázsszöveg a halomi honfoglalás kori temetőből. *in*: Rovásírások a Kárpát-medencében. szerk.: Sándor K. Magyar Őstörténeti Könyvtár 4 (Szeged 1992), 41–49.

[13] *Vékony* 93–101.

[14] *Pohl* 225.

[15] *I. Kyzlasov*: Drevnetjurkskaja runičeskaja pis'mennost' Vostočnoj Evropy. (Novye aspekty izučenija) *in*: Problemi na prabâlgarskata istorija i kultura. (Šumen 1986) red. R. Rašev. Sofija 1989, 255–262.

[16] *I. Juhász*: A New Avar Period Runic Inscription from Szarvas. *in*: Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary I. Reports on the Gyomaendrőd Project. (Hg.: S. Bökönyi). Archaeolingua I (Budapest 1992) 379–382.

[17] *I. Kyzlasov*: Runičeskie nadpisi majackogo gorodisca. *in*: Majackij archeologičeskij kompleks. Materialy Sovetsko-Bolgaro-Vengerskoj èkspedicii. red.: S. A. Pletnëva. Moskva 1990, 10–40.

[18] *V. S. Flërov – S. G. Kljaštornyj*: Runičeskaja nadpis' s Pravoberežnogo cimljanskogo gorodiša. Kratkie Soobščenija Instituta Archeologii Moskva. 210, 1993, 91–93.

[19] *V. Nachapetjan*: Suščestvujut-li runičeskie nadpisi Šarkela? *in*: Problemi na prabâlgarskata istorija i kultura 2 (Sofija 1991) 43–51.

Bolgárországban talált feliratokkal[20] és a protobolgár rovásírással[21] foglalkozó legutóbbi közleményekre. Ha pedig külön fejezet szól egy Skandináviában napvilágot látott dirhemről, melyen rovásírás-szerű jelek vannak (pp. 48–49, Taf. XIV-XVIII.), akkor érdemes lett volna figyelmet fordítani azon többi dirhemre is, melyen szintén vannak írásjelek és/vagy különféle rajzok.[22] Végezetül e könyvtől és szerzőitől azt is joggal várhatta az olvasó, hogy most végre megtudja: a történészek mellett mit gondolnak a nyelvészek a 796-ban a Duna mentén tartott zsinat iratának azon kitételéről, mely szerint az avarok írástudatlanok („gens... sine litteris", vö. MGH Concilia 2, 174, 14.).

A feliratok bemutatásmódjáról

R. G. a feliratokat teljesen új sorszámozásban tárgyalja – ugyanezen munkába biztosan minden régész, művészettörténész úgy kezdett volna bele, hogy a több mint 100 éves, eddig mindenki által használt Hampel-féle sorszámozás szerint, mégpedig előbb edényenként, majd azokon belül egymás után részletezve tárgyalta volna a feliratokat. E nemzetközileg követett gyakorlatnak eddig megvolt az az előnye, hogy ha pl. valaki a 8. számú edényről olvasott, akkor az azonnal tudta, hogy csakis az ún. csemegés tálkáról, a 21. számú említésekor pedig hogy a Buyla-feliratos tálról lehet szó, stb. Csakhát be kell látnunk: a nyelvész elsősorban a feliratokat, a régész, művészettörténész pedig a tárgyakat nézi! Így állt elő, hogy *R. G.* új sorszámozásában pl. a 2/1, 2/2, 2/3, 2/4, 2/5 számú felirat a 9, 10, 17, 22, 23. sz. edényen található meg – ő ui. abból indult ki, hogy ugyanaz a szöveg fordul elő más-más tárgyon, s a feliratok sorszámozását eszerint készítette el. Három okból mégis úgy gondolom, hogy a tárgyak megszokott sorszámozására építő elemzés előnyösebb lett volna:

1) a hagyományos sorszámozás használata szemléletessé, könnyebbé tette volna azon típusú vizsgálat elvégzését, melyre éppen e könyv szerzői fordítottak figyelmet: annak kutatását, hogy mely edények függ(het)nek össze egymással.

2) az *R. G.* által készített sorszámozás szubjektív jellegű, a feliratok általa fölállított sorrendje ui. tetszőleges, ami fölösleges bonyodalmat okozhat akkor, ha már világszerte elterjedt egy — eredetileg szintén szubjektív eredetű — sorszámozás,

3) a *R. G.*-féle 2/1–5 sorszámú feliratok írástechnikailag nem egységesek: a 17. sz. rhytonra a többi, azonos szavakat tartalmazó felirat készítőjénél jóval gyakorlatlanabb ötvös szabálytalan vonalvezetésű betűket ütött be, továbbá e betűk végein nincsenek háromszög alakú poncok. Együvé sorolásukat tehát pusztán a felirat azonossága indokolja, de az írástechnika — éppenséggel a szerző speciális vizsgálatának tárgya — nem.

---

[20] *A. Halikov*: Runičeskite znaci i nadpisi ot Volžska Bâlgarija i tehnite dunavski paraleli. Arheologija (Sofija) 1988/3, 47–53.

[21] *O. Ivanov:* Kâm vâprosa za runičeskoto pismo na prabâlgarite. Dobrudža 7, 1990, 53–61.

[22] *I. Dobrowolski*: Graffiti auf Orientalischen Münzen des 7.-11. Jahrhunderts. *in*: Actes du 9ème Congrès International de Numismatique II, No. 7. éd.: T. Hackin – R. Weiller. Louvain-La-Neuve – Louxembourg 1982, 741–750.

Az iménti kritikai megjegyzéstől függetlenül a *R. G.* által felállított új sorszámozás természetesen éppenséggel megtanulható (lesz), csakhát ahhoz a kutatóknak el kell(ene) felejteniük a régóta közismerteket. Márpedig amikor a könyv alapvetően új szempontokat kínál megvitatásra, akkor mégiscsak jobb lett volna, ha a szerzők a korábbi módszerek és a maguk által választott megközelítésmód közé legalább egy közvetítőt is beépítettek volna.

Edény sorszáma (Hampel nyomán)	Rovásírásos feliratok, sorszám, időbeli sorrend Göbl nyomán			Egyéb felirat
	1.	2.	3.	
2. korsó	14	15		
3. korsó	7/1			
4. korsó	7/2			
5. korsó	9	10		
6. korsó	4	5	6	
8. tálka	1			
9. csatos tál	2/1	12		(görög)
10. csatos tál	2/2			(görög)
12. pohárka	11			
15. füles tálka	8/1			
16. füles tálka	8/2			
17. rhyton	2/3		13	
21. csésze				„Buyla"
22. kehely	2/4			
23. kehely	2/5	3		

Az edények és a feliratok sorszámozása közti konkordancia újrateremtésére véleményem szerint azért is szükség van, mert a könyv végére kiderül: a szerzők végül is nem *a* nagyszentmiklósi kincs feliratait tárgyalták, hanem annak „csak" a török rovásfeliratait. Siessünk leszögezni: azt természetesen senki sem vonja kétségbe, hogy ez önmagában is milyen jelentős vállalkozás. Megtörtént viszont, hogy a *R. G.* által újrasorszámozott *rovásírásos török* feliratok mellett egyáltalán nem is kapott sorszámot a szerzőtárs *R. T. A.* által külön alfejezetben tárgyalt görög betűs *poncolt török* szöveg, sőt, ez a különösen fontos, ráadásul éppen török nyelven írt feliratú edény (21. sz.) még a kincs török feliratait összehasonlító VII. tábláról is lemaradt. Ami pedig a görög betűs görög szöveget illeti, az a szóban forgó könyvben kizárólag az írástechnika egyetlen részlete szempontjából kapott figyelmet. Arra egyrészt természetesen messzemenően tekintettel kell lennünk, hogy a szerzők nem bizantinológusok, másrészt azonban a kutatás számára mindenképpen hasznos, tanulságos, a szerzők számára pedig — az általuk ismert szakirodalom alapján — nem lett volna megterhelő, ha legalább azt megtették volna, hogy az olvasóknak a görög betűs görög feliratok sokféle megfejtési kísérletéről is ugyanolyan áttekintést nyújtanak, miként az a „Buyla"-felirat esetében történt (pp. 18–19.). Arról már nem is beszélek, hogy ez mennyire kézenfekvő lett volna a rovásírásos török feliratok esetében! Ha tehát a szerzők a munkájuknak mégiscsak a címben jelzett tematikát szánták, akkor a tartalomra való tekintettel egész pontosan a „*Die mit Kerbschlag geschriebenen türkischen Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós*" könyvcím lett volna a megfelelő.

Sátorábrázolás?

A nyelvész és a régész által használt adatbázisok és szakirodalom különbözőségére jó példa az is, ahogyan *R. G.* a 2. korsó talpán levő, eddig általában tamgának tekintett karcolt rajzot sátor-ábrázolásnak gondolja s azt a Radziwill- (ismertebb nevén: Königsbergi) Kódexben ábrázolt, Aranyhorda kori kun sátrakkal hasonlítja össze (p. 34.). E kódex eredetijét 1205-ben zárták le, a hivatkozott kiadás a 15. sz. végén készült,[23] ami a régészetben alkalmazott módszereket figyelembe véve az említett nagyszentmiklósi rajz értékeléséhez — súlyos időrendi okból — teljesen irreleváns analógia. *R. G.* ezt az összehasonlítást az ötlet alátámasztására elegendőnek látja, s adósunk marad a nagyszentmiklósi rajz elemzésével, a kora középkori steppei népek sátraira vonatkozó forrásadatok és ábrázolások áttekintésével,[24] valamint az állítása bizonyításával.

Mindenekelőtt azt kell megjegyezni, hogy eddig a 2. sz. korsó fenekén levő bekarcolással kapcsolatban mindig, mindenki a Hampel J. Alterthümer-ében közölt rajzot használta vagy másolta.[25] Ezért hát amikor *R. G.* a saját megfigyelése alapján a szóban forgó könyvben egy teljesen újat tesz közzé s ad annak teljesen újszerű értelmezést, akkor először is jó lett volna megtudnunk tőle, hogy szerinte miben áll a Hampel J. által közölt rajz pontatlansága, s vajon miként kell megítélni azt a — mind a Hampel, mind a Göbl által közöltektől — meglehetősen eltérő rajzot, melyet nemrégiben Erdélyi I. szintén az eredeti tárgyon végzett vizsgálata alapján készített?[26] Az utóbbit szemlélve a bekarcolt rajz még csak nem is emlékeztet semmilyen sátorra sem, ami jól mutatja, hogy az ilyen típusú kérdések esetében mennyire nem elegendő a könnyen szubjektívnek minősíthető rajzokra támaszkodni, hanem elengedhetetlen a fényképekkel történő dokumentáció is.

Ha pedig valaki valóban a nagyszentmiklósi kincs korabeli sátrak környékén kíván körülnézni, akkor az előbbihez korban, régióban és főleg kulturálisan közelebb álló analógia is a rendelkezésére áll. Ezek közül a legfontosabb egy agyagból készült jurta-modell, mely a dunai bolgárok területén, a két 9. századi temetőjéről jól ismert Devnja-n, a rómaikori Marcianopolis amfiteátrumától É-ra egy kora középkori ház betöltésében látott napvilágot.[27] Kora a rétegviszonyok miatt egész pontosan nem állapítható meg (feldolgozója szerint „protobulgár", azaz 8–10. sz-i,

[23] A miniatúráról ld. *O. I. Podobedova:* Miniatjury russkich istoričeskich rukopisej. Moskva 1965, 49–101; az ábrázolások legújabb értékelése ld. *G. Vagner*: Rus' i kočevniki v bataľnych miniatjurach Radzivilovskoj letopisi. in: Novoe v srednevekovoj archeologii Evrazii. red.: V. B. Kovalevskaja. Samara 1993, 50–57.

[24] Ezekkel a kinccsel kapcsolatban említett munkámban röviden foglalkozom.

[25] Kitűnő, nagy méretű fényképét ld. Florescu – Miclea Fig. 143.

[26] *Erdélyi* 31, Fig. 1.

[27] *R. Rašev:* Model na jurta ot Devnja. Archeologija (Sofija) 1976/1, 39–45; *D. Il. Dimitrov*: Varna i blizkata i okolnost prez VII-IX v. Izvestija na Narodnija Muzej 33 (Varna 1982) 59. A modellen látható ábrázolás vallástörténeti értékelésére tett kísérletet ld. *Z. T. Aladžov*: Die Religion der heidnischen Protobulgaren im Lichte einiger archäologischer Denkmäler. Praehistorische Zeitschrift. Berlin 60, 1985, 81, Abb. 11. A lelet V. Beševliev alapvető monográfiája (Die protobulgarische Geschichte der bulgarischen Geschichte. Amsterdam 1981. Taf. 8a, Abb. 22a.) és népszerű összefoglalások révén is jólismert, pl.: Istorija na Bâlgarija. I. Sofija 1981, 81, Fig. 4; rajza benne van a bulgáriai grafittikról készült, írástörténészek számára nélkülözhetetlen monográfiában is: *D. Ovčarov*: Bâlgarski srednovekovni risunki-grafiti. Sofija 1982, 118; Tab. CXV:2.

az újabb kutatás 8–9. sz-inak tartja),[28] de kultúrtörténeti szempontból még így is roppant nagy jelentőségű leletnek számít. Bulgáriában több telepen is tártak fel kerek alaprajzú építmények alapjait, melyeket az ottani kutatás — a jól ismert, ám bizonytalan rendeltetésű Šarkel-i „jurtáknál"[29] több megalapozottsággal — „jurta-jellegűnek" (jurtenartig) tart.[30] Minthogy pedig a legcsekélyebb történeti és/vagy kulturális okunk sincs azt gondolni, hogy az avarok sátrai lényegesen másként néztek volna ki, mint a dunai bolgárok által használtak, hanem sokkal inkább ÉK-Európa vagy a szibériai erdővidék sátraihoz hasonlítottak volna, ezért hát a fentiekben jelzett bizonytalanságok ellenére is igen nagy valószínűséggel állíthatjuk: a nagyszentmiklósi 2. korsó fenekén látható bekarcolt rajz esetében *nem sátor-ábrázolás*sal van dolgunk. (*R. G.*-nek a szerzőtársa, *R. T. A.*, aki évtizedek óta figyeli a steppei népek sátraival kapcsolatos kutatást,[31] ennek megítélésében bizonyára tudott volna neki útmutatással szolgálni.)

Jegyzet az edények füleiről

A kincs feliratainak szóban forgó monográfiájában *R. G.* kísérletet tesz arra, hogy az egyes tárgyak „életének" belső időrendjét felállítsa. Ezt a 8. sz. tálka példájával szemlélteti, melynél *R. G.* szerint 3 periódus különíthető el: a tálka készülése, a felirat készülése és a fül fölerősítése. (*N. B.*: ez eddig is kézenfekvő volt.) Egy másik ilyen tárgyú megállapítása, hogy eredetileg egyik edénynek sem volt füle, valamennyit később erősítették fel rájuk.[32] *R. G.* László Gy.-nak a kincscsel kapcsolatos technikai megfigyeléseiről elismeréssel nyilatkozik,[33] a könyvére gyakran hivatkozik (háromféle módon is: „op. cit.", „László passim" vagy „László [oldalszám]" utalással, ami a könyv alább tárgyalandó szerkesztési hibái közé sorolható). Az is szemmelláthatő, hogy ő László Gy-nak igen figyelmes olvasója volt; egy ízben még az utóbbi magyar szövegét is összevetette a németül megjelenttel. Mindezt azért tartom szükségesnek itt leírni, mert a felsoroltak alapján — már egyedül a tudományos pontosság kedvéért is — etikus lett volna, ha *R. G.* megemlíti: a fülekkel kapcsolatban ugyanezt a megállapítást az idézett könyvében László Gy. — s még korábban: E. H. Zimmermann és H. Schüller! — is megtette.[34] Ugyanez áll a 8. sz. tálka esetében fölállított periodizációra is; stilisz-

[28] A bolgár régészek által javasolt keltezéssel U. Fiedler is egyetért, aki Dimitrovnak egy észrevétele alapján nem tartja kizártnak annak lehetőségét sem, hogy a telepet a 10. sz-ban, a 11. sz. elején még használhatták. Szíves levélbeli közléséért fogadja köszönetem!

[29] *S. A. Pletnëva*: O svjazach alano-bolgarskich plemen Podon'ja so slavjanami. SA 1962/1, 87; *Idem*: Ot kočevij k gorodam. Materialy i Issledovanija po Archeologii 142, 1967, 52–58.

[30] *Z. Vážarova:* Slavjani a prabâlgari (tjurkobalgari) v svetlinata na archeologičeskite danni. Archeologija 13, 1971/1, 17. A kelet-európai „jurta-jellegű" régészeti objektumok összefoglalása ld. V. *S. Flërov*: Rannesrednevekovye jurtoobraznye žilišča Vostočnoj Evropy. Moskva 1996.

[31] *A. Róna-Tas:* Die unübertroffene Technik der mongolischen Jurte. *in*: Die Mongolen. Ausstellungskatalog. Haus der Kunst, München. red.: W. Heissig – C. C. Müller. Innsbruck 1989, I, 134–141.; *Idem*: Notes on the Kazak Yurt of West Mongolia. AOH 12, 1961, 79–102.

[32] *Göbl – Róna-Tas*, Inschriften 34.

[33] *Göbl – Róna-Tas*, Inschriften 30.

[34] *Schüller*, Ornamentika; *Riegl – Zimmermann*, Kunstgewerbe 84, 86, 93, 96. Zimmermann fölhívta a figyelmet arra, hogy a 10. sz. csészén a csat helyét az ötvös előre kihagyta, *ibidem* 90;

tikailag kétségkívül nem ilyen szabatosan, ámde a tartalmát tekintve pontosan ilyen egyértelműen különítette el László Gy. is az említett tálka egyes készülési, ill. használati periódusait[35] – ezt is illett volna idézni.

Igen érdekes *R. G.*-nek az a feltételezése, mely szerint a kincsnek voltak olyan darabjai, melyeknek az elrejtés idején már *újból* nem volt füle.[36] Sajnos azt nem írta meg, hogy pontosan mely edényekre gondol és hogy minek alapján jutott erre az elgondolásra – így ez nem tekinthető többnek, mint a jövendőben számításba veendő számtalan lehetőség egyikének.

Az edények (volt) fülei közül valószínűleg az 1. és 2. sz. korsóé az, mellyel kapcsolatban tudok itt némi újjal szolgálni. A kutatás kezdettől fogva tudott az 1. sz. fülének díszített voltáról,[37] amit most azzal lehet kiegészíteni, hogy a letört lemezmaradványokon két díszítőelem részlete különíthető el. Ezek közül egy, a 3. és 4. sz. korsó oldalán láthatóra emlékeztető kettős szalagfonat indulása és egy befelé nyíló kettős inda határozható meg. A 2. sz. korsó fülének indulását jobban sikerült megfigyelnem, mint az N. Mavrodinov és Rácz I. fényképfelvételei idején lehetséges volt,[38] a fül alapját jelentő korong ui. időközben kitörött s így ma jól látszik a jelenlegi, bordázott szalagfonat alatti, eredeti díszítőelem.

Ami különben azon megfigyelés jelentőségét illeti, hogy a fülek utólag kerültek föl az edényekre, hiba lenne azt abszolutizálni. E megállapításnak lehet ui. értelme az említett 8. sz. tálka, a 19. és 20. sz. csésze esetében, de semmiképpen sincsen pl. a 3, 4. sz. korsóénál, míg a fül egyidejű vagy későbbi készülésének kérdése a 11. sz. pohárka esetében — szerintem — eldönthetetlen. Megfigyelésem szerint a 3, 4. sz. korsó esetében a készülés és a füllel való ellátás között *lényeges* idő biztosan nem telhetett el, minthogy a fül alatti díszítések jóval kevésbé kopottak, mint a korsó többi részén láthatók (ld. alább). Természetesen jó lenne tudni, hogy mennyi volt ez az idő, az említett kopottság foka alapján ui. nem állapítható meg, hogy vajon még maga a készítő ötvös forrasztotta-e föl az edény fülét, vagy erre csak valamennyi — de mindenképpen rövid! — idő elteltével került volna sor. A tárgy készülésének menete szempontjából ez az időkülönbség csak elvileg lehetett szignifikáns (*ad absurdum*: 1 óra? 1 nap? 1 hónap?), de a tárgy kultúrtörténete szempontjából mindenképpen lényegtelen volt. Végülis köztudott, hogy van a kincsben egy csésze (10. sz.), melynél — Rácz I. felvétele[39] jól mutatja ezt — teljesen kétségtelen: azt a fület biztosan maga az edényt készítő ötvös erősítette fel, annak jövendő helyét díszítetlenül hagyva. Ez egy olyan eset volt, amikor az ötvösnek könnyű, ésszerű és szebben megoldható volt a fül helyét előre megtervezni: csak egyetlen, zárt ornamentikai egységet, az inda egyik kanyarulatát kellett ui. kihagynia a poncoláskor. A csat fölerősítésekor aztán ez a hely mégiscsak kicsinek bizonyult, de az említett módon eljárva az ötvösnek még-

László – Rácz, Goldschatz 99. A fülek utólagos fölerősítésére elsőként J. Arneth figyelt föl; rajzos tábláin minden esetben úgy állnak az edények, hogy ez a részlet jól látható: *Arneth*, Monumente GIII balra és jobbra; GVI: jobbra; GVII: balra; GX.

[35] *László – Rácz*, Goldschatz 147.

[36] *Göbl – Róna-Tas*, Inschriften 34.

[37] *Riegl – Zimmermann*, Kunstgewerbe 84; *Mavrodinov*, Nagyszentmiklós 12; László (1957) 99

[38] *Mavrodinov*, Nagyszentmiklós Tab. V; *László – Rácz*, Goldschatz 64, Bild 12

[39] *László* (1957) 168, Bild 78.

iscsak esztétikusabb benyomást sikerült elérni, mint ha a szomszédos másik két ornamentikai egység egy-egy részletét hagyta volna díszítetlenül.

Itt vetődik föl az a teljesen elméleti kérdés is, hogy vajon nem a modern gondolkodásunk alapján várjuk-e el a fül helyének pontos megtervezését, a díszítésnél annak kihagyását? Miért biztos az, hogy az ötvös mindent előre kiszámított volna, melynek következtében a néhány mm-es vagy max. 3 cm-es takarás szükségszerűen egy *jóval* későbbi beavatkozást tanúsítana? Nagyon is valószínűnek tartom, hogy ennek megtervezése és végrehajtása az ötvös részéről lényegesen nagyobb figyelmet igényelt volna, mint egyszerűen a spontaneitásnak engedni teret.

Megemlítendőnek tartom, hogy ha valaki a jövőben az edények csoportosítására vállalkozik, akkor számolnia kell azzal a ténnyel, hogy a 3. sz. korsó fülét az 5. sz. korsóéval teljesen azonos módon forrasztották fel, ezen kívül pedig a fülnek a típusa (tojásfüzér díszítésű) is megegyezik az előzőével. Ezen egyezések mellett kívül az 5. sz. korsó füle — az ornamentikát részben takarva — olyan nyakhoz csatlakozik, melyet a közismert, kerek poncokkal bevert hátterű indák díszítenek. E körülmény, a 3. és 5. sz. korsó ilyen kapcsolata kihatással lehet a kincs belső kronológiájának jövendő vizsgálatára. Egyrészt megenged két feltételezést:

1) maga a 3. és 5. sz. korsó tipokronológiai értelemben (részben) egyidejű lett volna. Pontosabban: a fülek egyidőben történt fölrakásakor már mindkettő készen volt; már amennyire az 5. sz. korsó díszítése egyáltalán befejezettnek minősíthető. (További vizsgálatokat igényel annak esetleges megvilágítása, hogy mi lehetett a két korsó egymáshoz viszonyított kora?) E feltételezés nem látszik alaptalannak; a jövő kutatások során még szóbakerülhet egyéb szempont is, mely e két korsó (részleges) egyidejűsége mellett szól.

2) a füleik egyidejűek lettek volna. A fültípusok azonosságát vagy eltérését azonban nyilvánvalóan nem szabad abszolút kronológiai bizonyítékként kezelni; míg a 3. és 5. sz. fülei között a díszítés és a felerősítésmód tekintetében ilyen egyezés figyelhető meg, addig a 3. sz. párjának, a minden eddigi csoportosításnál és készletbe sorolásnál vele együtt számontartott 4. sz. korsónak a füle viszont teljesen más díszítésű.

Másrészt a 3. és 5. sz. most feltételezett kapcsolata elősegíti a kerek poncokkal bevert hátterű indás ornamentika avarkori időrendjének megítélését,[40] nevezetesen esélyt ad annak, hogy a 3. sz. korsó — véleményem szerint — a 7. sz-ra keltezhető. (Erről másutt fogok írni.)

A korsók füleivel kapcsolatban figyelemre méltó, hogy azon 5 db közül, melynél az megmaradt, 4 korsóé azonos típusú: tojássor mintából áll. Mármost kétségtelen, hogy e díszítőelemnek önmagában nincsen jó keltező értéke, minthogy az antikvitás óta szélesen elterjedt, kő- és csontfaragásokon is egyaránt gyakori. Annak előrebocsátásával azonban, hogy köztudott: a 9–10. sz-ból jelenleg nem ismerünk olyan füles bizánci korsót, mely a nagyszentmiklósi kinccsel kapcsolatba hozható lenne, az itt látható tojássor minta felső időrendi határa szempontjából

[40] E kérdéssel az adai leletről Garam Évával közösen írandó cikkünkben foglalkozunk.

érdemes megjegyezni, hogy a 9. sz-ból származó St. Maurice d'Agaun-i korsó[41] füle egyáltalán nem ilyen, hanem az abban a korban szélesen elterjedt típusú akantuszlevelekkel díszített.[42] A kincs többi korsójának azonban nemcsak a füle azonos típusú; de ennek vizsgálata sem e cikk feladata.

A protobolgár kapcsolatról

A kincs eredetével kapcsolatban hosszú ideje, szélesen elterjedt protobolgár meghatározás — melynek során legtöbbször szétválaszthatatlanul keveredik össze a készülés és a birtoklás különben nagyon is megkülönböztetendő szempontja — három pilléren nyugszik: a történeti, a régészeti és a nyelvészeti adatok, ill. megfigyelések értékelésén, valamint az említett adatok kombinációin. Ráadásul mindehhez még mindegyik diszciplína esetében külön figyelembe kell(ene) venni az adatok időrendi helyzetét is. Kissé leegyszerűsítve azt lehet mondani, hogy a nagyszentmiklósi kincs protobolgárnak történt meghatározása 3 nagy tudós, 3 tudományterület képviselőjének állásfoglalására támaszkodik. A nyelvész V. Thomsennek a feliratokkal foglalkozó cikke, a művészettörténész N. Kondakov-nak nem kevésbé régen közzétett állásfoglalása és végül: a régész-művészettörténész N. Mavrodinov könyve révén mind a tudományos, mind a népszerűsítő könyvekben világszerte elterjedt felfogás szerint a kincs protobolgár eredetű. E kor- és kulturális meghatározások legalább félévszázadosak, az elemzésükre azóta senki sem fordított figyelmet, hanem a protobolgár eredetről szóló elméletet axiomaként kezelték, ami aztán kiindulópontul szolgált a további következtetésekhez. A kutatókban manapság könnyen az a benyomás kelhet, hogy a kincs protobolgár eredete végérvényesen bizonyítottnak tekinthető! A nemzetközi kutatásban ezzel a teóriával szemben — közvetett módon — egyedül a magyar tudományosság lépett föl, mégpedig azáltal, hogy az elmúlt 3 évtizedben Magyarországon a kincs magyar eredetének ötlete terjedt el; legújabban pedig az avar kapcsolatai mellett hangzik el egy-egy érv. (Mind a magyar származás-teóriával, mind pedig a kutatástörténet kritikai elemzésével az előkészületben levő munkámban foglalkozom.) Ha azonban csak egy kicsit is jobban megnézzük az eddig felhozott bizonyítékokat és érveket, akkor kiderül: a „9. század — protobolgár — 9. század" kor- és etnikum-meghatározás kezdettől fogva tautologikus jellegű volt. Nyelvészeti könyvről lévén most szó, a „Nagyszentmiklós = protobolgár" elmélet kialakulásának a történeti, eszmetörténeti és régészeti szempontú taglalásába itt nem bocsátkozom, lássuk viszont: mi a helyzet Nagyszentmiklós kutatásában a nyelvészet részéről? E diszciplína területén 3 módszerbeli hibát és 2 fő érvet látok, melyek a meghatározzák.

1) Az egyik hiba abban a szintén ma már pusztán tudománytörténeti kuriózumként kezelhető felfogásban rejlett, amelyik egyáltalán lehetségesnek tartotta, hogy egy kincs készítőinek és/vagy birtokosainak etnikumára vonatkozóan annak

[41] *G. de Francovich:* Persia, Siria, Bisanzio e il Medioevo artistico europeo. Napoli 1984, 139–189.

[42] Vö. *N. Fraenkel – Schoorl*: Carolingian Jewellery with Plant Ornament. Berichten van de Rijskdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 28, 1978, 345–397.

feliratai alapján döntő megállapításokat lehet tenni. Ez a szemléletmód a 19. sz. elején elterjedt felfogásnak, annak a tudománytörténeti korszaknak volt természetes megnyilvánulása, amikor a nyelvészet és a régészet még nem vált el teljes határozottsággal egymástól. Ma már senkiben sem merül föl kétség aziránt, hogy az említett meghatározás lehetősége kizárólag olyan tárgyaknál jöhet egyáltalán szóba, amelyeknek felirata a tárgy készülésével egészen biztosan egyidejű. Márpedig ez Nagyszentmiklós esetében csak a 8. és a 21. sz. csészéknél állítható bizonyossággal, míg a bekarcolt rovásírásoknál semmi esetre sem, azaz a kincs feliratai nem *par excellence* alkalmasak a kincs egészének etnikai megítélésére. (A 9, 10. sz. csésze görög feliratai e tekintetben irrelevánsak, amint az azokat vizsgáló G. Sotiriou-n kívül senki nem is tartotta a kincs egészét eredeti bizánci készítménynek.)

2) V. Thomsen nézetét[43] kritikátlanul átvéve a nyelvészek 3 körülményt hagytak figyelmen kívül:

i. V. Thomsen egyáltalán nem fordított figyelmet a kincs régészeti, művészettörténeti vonatkozásaira. Márpedig akár csak Hampel J. könyvében is találhatott volna egy sor olyan adatot, mely Nagyszentmiklós 9. sz-i keltezésében elbizonytalaníthatta volna, ami által természetesen a dunai bolgár meghatározás is alapját veszítette volna.

ii. A második egy olyan megállapítás, mely magától V. Thomsen-től származik: a felirat nem mutatja a bolgár-török nyelv jellegzetességeit – mármost ő egy, a protobolgárokhoz csatlakozott népre gondolt.

iii. Az utolsó mérlegelendő körülmény pedig egy gyökeresen másik történeti lehetőség, mely részben még V. Thomsen megfigyelésével is kiválóan egybevág. Nevezetesen az, hogy a Kárpát-medencében, a kincs lelőhelye környékén éppenséggel élhetett egy másik nép is, amelyik a török nyelveknek a protobolgárokéval rokon dialektusát beszélte!

3) A történetiség teljes figyelmen kívül hagyása volt az, ami V. Thomsen óta döntően meghatározta a feliratokkal foglalkozó kutatást és — további módszertani hiba! — ezáltal a kincs etnikai-kulturális meghatározását.

i. Az avarok nyelve kétségkívül ismeretlen – dehát egy Kárpát-medencei felirattal kapcsolatban, melynek kora legalábbis nagyon messze nem eshetik az Avar kaganátus fennállásától (s itt csak a politikai rendszerről tettem említést és nem magáról a népről!), s egy olyan nép esetében, mely a dunai bolgárokétól lényegesen eltérő nyelvet semmiképpen sem beszélhetett, a nyelvészek még csak nem is mérlegelték annak lehetőségét, hogy ez a Kárpát-medencei kincs egy Kárpát-medencei néptől is származhatna!

ii. Mindig is tudott volt, hogy éltek bolgárok az Avar kaganátusban. Márpedig ha a turkológia egyelőre nincsen abban a helyzetben, hogy a Kárpát-medencében élt onogurok és a nyelvjárásilag velük egy csoportba tartozó dunai bolgárok nyelvemlékei között különbséget tudjon tenni, a szlavisztika pedig jelenleg

[43] *V. Thomsen*: Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós. Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser. I,1. København 1917, 25–26.

(még) szintén nem tudja eldönteni, hogy a „župan" titulus az avaroktól a Kárpát-medencei szlávokhoz vagy a balkáni szlávokhoz került-e át, akkor pusztán a kincs török feliratainak bolgár-török dialektusúnak történő meghatározása és a 19. sz. csésze „zoapan" felirata alapján alapvetően elhibázott Nagyszentmiklóst protobolgárnak tartani. (A kérdés régészeti vonatkozására — mint említettem — egy másik alkalommal szeretnék kitérni.)

Ami azonban 1924-ben a protobolgár eredet-elméletet nyelvészetileg megalapozó V. Thomsen részéről még talán csak egyfajta figyelmetlenség volt, ugyanaz ma már megengedhetetlen hiba. Napjainkra ui. a 7–8. sz-i Kárpát-medencében beszélt nyelv(ek) ismeretét illetően a helyzet alapvetően megváltozott. Egyrészt a föltárt történeti források segítségével kikövetkeztethetővé vált bolgároknak ill. onoguroknak a 7–8. sz-i Avar kaganátusban való jelenléte, másrészt előkerültek az első igazi avar írásos emlékek. Az I. szarvasi rovásírásos felirat egyik megfejtési kísérlete pedig szintén azt a tézist erősíti meg, hogy voltak onogur nyelven beszélők ill. írók 8. sz-i Kárpát-medencében, sőt, éppenséggel annak a keleti felében, Nagyszentmiklóstól 90 km távolságban. (E közelség viszonylagos: föltétlenül figyelemre méltóbb, mint a légvonalban 550 km-re eső bulgáriaiakra hivatkozni, ugyanakkor hangsúlyozom: a *földrajzi közelség*et vagy *távolság*ot önmagában *nem* kívánom *történeti érv*ként felhasználni!) Annál viszont ma már mi sem természetesebb, mint hogy a kincs török nyelvű feliratával foglalkozva kényszerítő jelleggel számolni kell azzal a lehetőséggel is, hogy azok avar, esetleg éppen onogur nyelven íródtak.

Nézzük most meg a protobolgár meghatározás két, paleográfiai és nyelvészeti érvét, melyek a 21. sz. csésze feliratából indulnak ki!

1) A „Buyla"-felirat ún. aláhúzott B-betűjével kapcsolatos kérdéskör, amelyik a kincs *egészé*nek — ideértve a nyelvészeti vonatkozásokat is! — megítélését befolyásolja. Az idők folyamán a kutatásban szinte axiómává vált az a kormeghatározó jelleg, melyet V. Thomsen óta e betűtípusnak szokás tulajdonítani. Ez a rendkívül fontos érv azonban mára érvényét vesztette; az „aláhúzott B" ui. nem kizárólag a 9. században fordul elő.

Meglehetősen hosszú ideje elhangzott bár, a kutatók következetesen elmentek azon régi figyelmeztetés mellett, mely szerint ez a betűtípus a vrapi kincs füles korsójának talpán, az egyik monogrammos műhelyjegyben is előfordul. Márpedig pusztán ebből mind Vrap-pal, mind Nagyszentmiklóssal kapcsolatban már évtizedekkel ezelőtt alapvető kulturális és kronológiai következtetést lehetett volna levonni, hiszen a verdejegyek alapján az albániai korsó semmiképpen sem keltezhető a 9. sz-ra – az ui. biztosan a 6. sz-ból való.[44] Történészek és írástörténészek tájékoztatására írom itt le: legelőször magyar régészek, Horváth T., majd Bóna I.[45] hívták föl a figyelmet arra, hogy ez a betűforma egyáltalán nem kizárólag a 9. századra jellemző, hanem már megvolt a korábbi századokban is. Megnyugtató, hogy így látja ezt a szóban forgó könyvben *R. G.* is (p. 22, n. 7), legföljebb

[44] *E. C. Dodd*: Byzantine Silver Stamps. Dumbarton Oaks Papers 7 (Washington D.C. 1961) 247, No. 88.

[45] *Bóna I.*: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. in: Magyarország története. Főszerk.: Székely Gy., szerk.: Bartha A. Budapest 1984, I, 345.

azt hiányolhatjuk, hogy nem nevezte meg ezeket a feliratokat és — miként más esetekben sem — nem hivatkozott a kutatás ezzel kapcsolatos korábbi eredményeire.

Az említett vrapi korsón kívül még néhány példa a Bulgárián kívüli és nem-9. sz-i előfordulásaira: e betűtípus föllelhető a Vatikáni múzeum egyik keresztjén, mely epigráfiai és történeti alapon a 6. sz. első negyedére keltezhető.[46] Föllelhető egy 577-ből származó ezüst tál feliratában[47] és egy állítólag Konstantinápolyból származó 7. sz-i gyűrű monogrammjában.[48] Előfordul továbbá egy 873-ból származó boétiai templom feliratán[49] és több 7–10. sz-i ólompecséten is.[50]

Kétségtelen, hogy az „aláhúzott B" betű a legnagyobb számban a mai Bulgária területéről ismert,[51] viszont pusztán azért tekinteni ezt a felirat protobolgár eredete mellett szóló érvnek, mert Bulgária az a Nagyszentmiklóshoz legközelebbi régió, ahol ilyen betű előfordul – módszertanilag erősen vitatható, történetileg pedig naiv eljárás. Az utóbbi szerzője feltehetőleg ezzel próbálta annak jelentőségét csökkenteni, hogy a szóban forgó betűtípus használata már korábban és Bulgárián kívül is kimutatható. Szó sem lehet tehát arról, hogy ez egy bulgár és egy 9. sz-i specialitás lett volna! A letagadhatatlan bulgáriai sűrűsége és az albániai előfordulása (Vrap) csak annyit mutat, hogy ez a Balkánon valamilyen okból különösen gyakran elterjedt; a nagyszentmiklósi kincsben való jelenléte pedig véleményem szerint annak lehet a jele, hogy a 21. sz. csésze feliratát készítő ötvös epigráfiai ismeretei a balkániakkal azonos régióból származtak.

2) A második az imént már említett „župan" címmel kapcsolatos. A szóban forgó monográfia a 21. sz. csésze feliratát tárgyalja a legrészletesebben (pp. 18–20, 22–24), mégpedig okkal, mert ez egy olyan nyelvészeti problémakört képvisel, amelyik számos, köztük igen nagy horderejű történeti következtetés lehetőségét rejti magában. Itt két, a kutatásban lényegesen újnak számító körülménnyel van dolgunk. Először is az még látszólag „csak" nyelvészeti és régészeti vonatkozású, hogy *R. G.* szerint a csésze csatját utólag erősítették rá,[52] ami által — *R. T. A.* megállapítása szerint — a görög betűs török szöveg mindazon megfejtési kísérletei, melyekben „csattal" és „felfüggesztéssel" számolnak, értelmüket vesztik (p. 20). Másodsorban igen fontos — történetileg is az — *R. T. A.* azon megállapítása, mely szerint a „Buyla"-feliratban egyáltalán nem fordul elő a „csat" szó; így hát a szöveg a csatra és bárminemű „fölerősítésre" — több megfejtési kísérlettel szemben — nem vonatkozhatik (ibidem).

---

[46] *M. Rosenberg*: Niello bis zum Jahre 1000 nach Chr. Frankfurt am Main 1924, 52, Fig. 42.

[47] *E. Cruikshank Dodd*: Byzantine Silver Treasures. Monographien der Abegg-Stiftung 9 (Bern 1973), 24, Taf. XII.

[48] *M. C. Ross*: Catalogue of the Byzantine Art and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Dumbarton Oaks Monographs II (Washington D. C. 1965) II. 61, No. 71; Pl. XLV: No. 71.

[49] *N. Moutsopoulos*: La morphologie des inscriptions byzantines et post-byzantins de Grèce. Cyrillomethodianum 2 (Thessalonique 1975) 78, Pl. 4: No. 1.

[50] *I. Barnea – S. Stefanescu:* Bizantini, Romani şi Bulgari la Dunarea de Jos. Din Istoria Dobrogei 3 (Bucureşti 1971) 18, Fig. 3: 4, 6, 7.

[51] *Beševliev*, Inschriften

[52] Már M. Rusu is arra a következtetésre jutott, hogy a csatot nem Butaul erősíttette rá: Rusu 35.

A „župan" címmel kapcsolatban a problémát *R. T. A.* szerint az jelenti, hogy a felirat „zoapan" szava a „župan" méltóságnévből származik, mely ezen formájában déli szláv eredetű. A szerző maga is hivatkozik a Kremsmünster-i apátság 777-ben kelt alapítólevelének hosszú ideje ismert adatára, melyben — Európában először! — előfordul ez a titulus. Módszertani szempontból egyet kell értenünk vele abban, hogy ez az előfordulás önmagában még nem lehet cáfolhatatlan bizonyítéka annak, hogy a „župan" cím valóban avar eredetű lett volna, hiszen mindezzel annak a lehetősége még mindig nincsen kizárva, hogy az avarok azt ne a déli szlávoktól vették volna át. Bár *R. T. A.* elhárítja magától azon kérdéssel való foglalkozást, hogy az említett titulus honnan, miként került volna a déli szlávokhoz, egy másik helyütt azonban oly félreérthetetlen módon elemzi a preslavi csésze „Seven nagyzsupán" feliratának hangváltozásait és hivatkozik szláv lakosságnak a Kárpát-medencei jelenlétére, hogy ezekből a „župan" cím eredetével kapcsolatos történeti állásfoglalása mégis könnyen kikövetkeztethető. A déli szláv eredeztetés teóriájával kapcsolatban azonban további két szempontot ajánlok megfontolásra.

a) Az egyiket az egyszerű logika kínálja. A titulus legkorábban avar környezetben fordul elő – ami természetesen önmagában nem bizonyítja az avar eredetet. Feltétlenül mérlegelendő azonban a politikai presztízs szempontja. Ehhez egy nagyjelentőségű, de mindenképpen bizonyításra váró előfeltételezésre van szükség: az avar-szláv keveredés olyan nagy mértékű lett volna, hogy az avarok méltóságcímeket (is) átvettek volna a szlávoktól – csakhogy ennek a kutatás mai helyzete mellett semmilyen történeti és régészeti jelei sem fedezhetők fel! Akkor pedig — ha kitartunk a „župan" titulus szláv eredeztetésének lehetősége mellett — el kell gondolkodnunk: vajon mi vezette volna az avarokat arra, hogy politikai hatalmuk zavartalan csúcsán a szlávoktól vegyenek át tisztségnevet?!

b) A második a történetiség szempontja. Először avar környezetben, a Kárpát-medencében bukkan föl – hogyan került el innen a dunai bolgárokhoz majd tőlük vissza a Kárpát-medencébe? Vagy a Kárpát-medencei szlávok körében mindig is használatban volt ez a cím? Akkor viszont a kincs két évszázados kutatásában *ad absurdum* annak is esélyt kell adnunk, hogy Nagyszentmiklós — legalábbis részben, legalábbis egy időben — szláv rendelésre készült, szláv tulajdonban volt. S akkor mit kezdünk a szlávnak feltételezett „župan" címnek a kikezdhetetlenül török eredetű „bojla" titulussal való együttes előfordulásával?

E túlbonyolított, bizonyíthatatlan és illogikus feltételezés-sorozatok helyett biztosabbnak látom a kutatás általánosan elfogadott eredményeire támaszkodni. Számomra megnyugtatóbb lett volna, ha a szerzők kritikai áttekintést adnak arról a tekintélyes szakirodalomról, mely az utóbbi évtizedekben a történettudományban a „župan" címmel kapcsolatban kialakult.[53] A „župan" szó eredetének kérdését mind protobolgár nyelvészeti, mind történeti szempontból lehet vizsgálni. Ami az elsőt illeti: nem látom okát annak, hogy valamilyen okból kételkedjünk Ves. Beševliev-nek a Sivin/Seben župan felirattal kapcsolatos megállapításában,

[53] Legutóbb, összefoglalóan: *Pohl* 455, 147. j.

mely szerint a szóban forgó férfi semmiképpen sem szláv, hanem protobolgár eredetű volt. (Sőt, ugyanazon cikke korrektúrája alkalmával tett megjegyzése szerint már azt is lehetségesnek tartotta, hogy e személynév iráni eredetű lett volna.)[54] Másodsorban a legújabb történeti kutatás változatlanul úgy véli: a középeurópai „župan" titulus avar eredetű s tőlük került át a szláv népekhez. A 7. sz-i türköknél használt ch'u-pan tisztségtől való származását tudtommal eddig nem cáfolták meg; erre a — szerintem nem mellőzhető — részletre sem *R. T. A.*, sem pedig a župan-kérdéssel foglalkozó délkelet-európai történészek és régészek nem tértek ki. A déli szlávoktól való átvétel lehetőségéhez tartozik az is, hogy egyrészt semmilyen történeti, régészeti szempont nem utal arra, hogy 777 előtt figyelemre méltó avar-déli szláv kapcsolat lehetőségével kellene számolni, másrészt pedig jól tudjuk: az avarok azidőben éppenséggel az ellenkező égtáj irányában, a bajorokkal ápoltak politikai kapcsolatokat.

A „župan" szó etimológiái sorában számításba vett szláv eredet, ill. közvetítés lehetősége az itt illetékes két tudomány (egyfelől a nyelvészet és a történettudomány, másfelől a régészet) szemszögéből nézve a kutatás jelen helyzetében tehát teljesen ellentétesen ítélhető meg. Meglehet, a jövőben a nyelvészeti megfejtés rá fogja kényszeríteni a történészeket és régészeket az említett adatok és az álláspontjuk felülvizsgálatára, de jómagam inkább azt tartom lehetségesnek, hogy a nyelvészek lesznek azok, akik az utóbbi diszciplínák szempontjai nyomán lemondanak a „župan" szó szláv eredeztetésének hipotéziséről. Úgy vélem: a „župan" titulus önmagában nem alkalmas arra, hogy egyértelműen megerősítse azt az elméletet, amelyik a 21. sz. csésze feliratának *s annak révén* a kincsnek protobolgár eredete mellett foglalt állást.

Befejezésül újból utalni szeretnék arra, hogy a protobolgár készülés és/vagy birtoklás lehetősége ellen szóló módszertani, történeti és régészeti érveket egy másik helyen szeretném majd kifejteni.

A kincs esetleges keresztény vonatkozásairól

R. T. A. — helyesen — igen óvatosan foglal állást a kincs keresztény vonatkozásait illetően (p. 22.). Tényleges keresztény kapcsolatot egyedül az egyértelműen (bizánci rítusú) keresztelésre utaló szövegek (9, 10. sz. csésze) esetében lát. A 21. sz. csésze esetében lehetségesnek tartja, hogy annak „Buyla"-felirata és *üveg*berakásos (nem „Email"!) keresztje nem egyidejűek. Ez utóbbi elvileg elképzelhető, csak éppen — abszurdul szélsőséges példával élve — lehetett az a kronológiai különbség 1 óra és több évtized is. A „Buyla"-felirat ui. a készítő ötvös kezétől származik, a csésze közepén eredetileg is meglevő, köralakú bemélyedést fogja körbe. Nehezen képzelhető el annak az értelme, hogy e bemélyedést miért hagyták volna bármeddig is üresen, díszítetlenül? Sokkal inkább kézenfekvő viszont azt feltételezni, hogy a berakásos kerek díszítményt a csésze készítésének

[54] *Ves. Beševliev*: Protobulgarische Inschrift auf einer Silberschale. Byzantion 35, 1965, 1–9. Reprint: *Ves. Beševliev*: Bulgarisch-Byzantinische Aufsaetze. Variorum Reprints London 1978, II. 6–9.

legutolsó fázisában forrasztották be; amint ez valóban így is történt a 9. és 10. sz. csésze esetében.[55]

R. T. A. most említett módszertani tartózkodása a kincs keresztény vonatkozásaival kapcsolatban bizonyára abból fakad, hogy a koraközépkor kutatásában egyre nyilvánvalóbbá válik: a kereszt, keresztény jellegű tárgyak és szimbolika *használat*a önmagában egyáltalán nem jelei és még kevésbé nem biztosítékai a tulajdonos keresztény *hit*ének.[56] Mégis szembetűnő, hogy a kincsnek több darabja is egyházi, de legalábbis egyértelműen keresztény jellegű. Elsőként az elkallódott kereszt említendő, mellyel a szerzőpáros nemcsak hogy nem számol (p. 10), de — tévesen — úgy is veszi, hogy a kincs eredetileg is 23 db. tárgyból állt. (Meg kell itt jegyeznünk, hogy a könyv bibliográfiájában természetesen szerepel azon két cikk, mely a kincs előkerülésének történetét levéltári források alapján tárgyalja; az ott föltárt adatokat, köztük a kereszt előkerülésére vonatkozókat — mint bizonyíthatatlanokat — további elemzés nélkül elvetni fölösleges szuperkritika.) Emellett számolni kell az imént említett csésze közepében levő kereszt-ábrázolással (21. sz.), más edények kereszt-ábrázolásával és az egyértelműen keresztelési szertartásra utaló feliratával (9, 10. sz.). Érdemes itt felhívni a figyelmet, hogy a római kor óta ismert típusú nyeles tálkákhoz (15, 16. sz.) hasonlókat a görög rítusú szertartásokon használták,[57] és noha bizonyíthatatlan, de eleve mégsem zárható ki akár csak annak a lehetősége, hogy a kincs kelyhei is ne egyházi rendeltetésre készültek volna.[58] Minthogy pedig a közép-ázsiai és bizánci ötvösségtől való eltérések miatt nem lehet kétség a kincs Kárpát-medencei készülését illetően (ezzel is az említett munkámban tervezek bővebben foglalkozni), ezért megítélésem szerint a bizánci kereszténységgel kapcsolatba hozható fenti jegyek *összesség*e és a 9, 10. sz. csésze talán 7–8. sz-i készülése alapján a későavar-bizánci kapcsolatoknak egy olyan, történeti vonatkozású vonulata tárulhat föl előttünk,

---

[55] László (1957) 128, 136.

[56] Ezzel foglalkozott a „Mit jelentenek az avarkorban a keresztény (jellegű) tárgyak?" c. kerekasztal megbeszélés (MTA Régészeti Intézete 1995), ugyanígy látja e kérdést Pohl 293–294. is. A problémáról általában ld. *H. Roth*: Christentum der Bekehrungszeit. III. Archäologisches. A. Merowingerzeit. in: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde IV, Berlin, 1981, 585–595. A hagyományos tárgyalásmódot ld. *A. Kollautz*: Denkmäler byzantinischen Christentums aus der Awarenzeit der Donauländer. Zetemata Byzantina 2 (Amsterdam 1970); *Gy. László*: Les trouvailles rappelant à la chrétienté dans la période des grandes migrations des peuples en Hongrie. Corsi di Cultura sull'arte Ravennate e Bizantina (Ravenna 1969) 209–211; *Idem*: Die Awaren und das Christentum im Donauraum und im östlichen Mitteleuropa. in: Das heidnische und das christliche Slawentum. Annales Instituti Slavici II.1 (Wiesbaden 1969) 141–152 (az utóbbiról *Pohl* 409, 59. j.: „mit sehr optimistischen Schlußfolgerungen").

[57] *N. Belaev*: L'argenterie byzantine du trésor de Perescepina. Art şi Arheologia I/2 (Bucureşti – Iaşi 1928) 1–3; *Cs. Bálint*: Il tesoro di Nagyszentmiklós. *in*: Gli Avari. Un popolo d'Europa. ed.: G. C. Menis. Udine 1995, 204.

[58] *J. Hampel*: Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós sogenannter „Schatz des Attila". Beitrag zur Kunstgeschichte der Völkerwanderungsepoche. Budapest 1886. 99; *N. Mavrodinov*: Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. ArchHung 29, 1943, 47 viszont nem látja bizonyítottnak az egyházi használatukat. *László* (1957) 157. szerint a kincsnek nincsen semmilyen egyházi jellege, e véleményét később is fenntartotta, habár ugyanazon az oldalon, az előző bekezdésben a Buyla-feliratos csészéről azt írta, hogy „diente zuvor oder später sakralen Zwecken" (*László – Rácz* 169.). Az avarkori kelyheket általában rituális edényeknek tartja *J. Szentpéteri*: Ritual'naja posuda v avarskich pogrebenijach. *in*: Uralo-Altajistika. red.: E. I. Ubrjatova. Novosibirsk 1985, 17–23.

amelyik semmiképpen sem illik bele a késő avar kézművességet és művészetet ért „bizánci *hatások*" eddig használatos gyűjtőfogalmába. Azzal a lehetőséggel kapcsolatban viszont, hogy a késő avar vezetőrétegben a bizánci kereszténység valamilyen formában jelen lett volna, nemcsak a kérdés nagy hordereje miatt ajánlatos az óvatosság, hanem főként mert erre vonatkozó történeti adatoknak köztudottan teljes híjával vagyunk.

A kincsnek egyfelől a bizánci keresztény vonatkozásait, másfelől a protobolgár készülés, ill. birtoklás teóriáját mérlegelve okvetlenül számításba kell vennünk azt a közismert történeti tényt, hogy a protobolgárok 862-ben vették fel a kereszténységet. Így hát a protobolgár készülés *és* birtoklás hipotézis helytálló volta esetén meglehetősen rövid időnek, max. 33 évnek kellett (volna) eltelnie a magyar honfoglalás táján feltételezett elrejtésig — a kincsnek a honfoglaláskorban történt elásásának eddig nem akadt komoly védelmezője —, egy ennek a premisszának megfelelő hipotézist viszont még csekély megalapozottsággal sem lehetne felröppenteni. (N. Kondakovnak ezen ötletére fölöslegesnek tartom kitérni.)

A 9, 10. sz. csésze relatívkronológiai helyzetéről

A 9. és 10. sz. csésze a görög feliratai miatt a kincs kutatásában mindig is megkülönböztetett figyelemben részesült. *R. G.* új megállapításokat és feltételezéseket tett a feliratok relatív időrendjével kapcsolatban. Ezek mindegyikét megvitatni nem e sorok írójának feladata, nem lévén hozzá felkészültsége. Egyedül arra a nagyhorderejű megállapítására térek itt ki, mely szerint a 9–10. sz. csésze görög betűs és rovásfelirata egyidős, méghozzá egyazon kéztől származnék (p. 31.). Itt mindenekelőtt *R. G.*-nek az ugyanezen oldalon olvasható megfigyelésére kell emlékeztetnünk, mely szerint a két görög feliratos csésze párhuzamosan készült és mindenképpen két mester kezemunkájának tekintendő. *R. G.* rendszerező figyelmét természetesen nem kerülte el az a triviális körülmény, hogy a kincsben néhány edénytípus párosával fordul elő (p. 35.); ezek közé sorolta — a csat megléte és a feliratok szövegének teljes azonossága alapján — a 9, 10. sz. csészét is. (Szempontjai közé fölvehette volna az aranyfinomság azonosságát is [22 karát]; az erre vonatkozó adatokkal azonban teljesen más helyen foglalkozott.) Végérvényesen elvethető viszont az a Hampel J. óta közkeletű, a 9. és 10. sz. csésze között tett megkülönböztetés, mely arra alapult, hogy a 10. sz-nak csak a csatkarikája maradt meg. Ez utóbbinak egyesek messzemenő jelentőséget tulajdonítottak (pl. Fehér G., László Gy.), *R. G.* viszont most egyértelműen megállapította: a 10. sz. csésze csatjának is volt tövise, csakhogy az letörött (p. 33.).

R. G. a szóban forgó csészék feliratával kapcsolatos véleményét a betűk, ill. írásjelek végén látható háromszög alakú, piramis formájú poncokra alapozza. Ez esetben különösen sajnálhatjuk, hogy a kinccsel kapcsolatos korábbi kutatási eredmények felhasználásától gyakorlatilag elzárkózott („Eine einläßliche Auseinandersetzung mit der bisherigen Literatur war an dieser Stelle weder beabsichtigt, noch möglich,..." p. 30.), amit az olvasó a kutatói szabadságot tiszteletben tartva tudomásul kell, hogy vegyen. E sorok írója azonban úgy gondolja, hogy ezen állásponttól a szerzőnek legalább azon cikk esetében mégiscsak el kellett

volna tekintenie, melynek módszere és célkitűzése az övével megegyezett. Erdélyi I. volt az, aki korábban az eredeti tárgyakon végzett vizsgálatai alapján a kincs felirat???ival és bekarcolt jeleivel is foglalkozott, mégpedig részben új megfigyeléseket is közzéadva.[59] Ezen kívül különösen tanulságos lett volna, ha a szerző reagál a korábbi kutatás azon elemeire, melyek éppen a szóban forgó csészék és felirat???ik készülésének egymáshoz való viszonyát érintik, tehát pontosan azt a kérdéskört, melynek ő maga külön figyelmet szentelt.[60] Jómagam *R. G.*-lel szemben és Vékony G.-ral[61] egyetértve — a már említett munkámban részletezendő szempontok alapján — úgy vélem, hogy a 9. és 10. sz. csésze görög feliratait nem lehet ugyanannak a mesternek tulajdonítani, s még kevésbé készíthette ugyanő e csészék török feliratait is. E megfigyelésem a kutatás korábbi megfigyeléseivel áll összhangban[62] s ezért támadhat kétségünk *R. G.* azon feltételezése iránt, mely szerint a görög feliratok „absolut gleichzeitig" lennének (p. 34.). Továbbmegyek: véleményem szerint nem is egyszerűen két mesterről van szó, hanem arról, hogy a két csésze még csak nem is egyidőben készült. Ezt a kopottságuk eltérő foka mutatja, melyet a betűknél, a feliratot körülfogó indasornál és a csészék közepét körülfogó rész sugaras alakzatban elhelyezkedő kanneluráknál figyeltem meg. A 10. sz. betűinek pereme kopottabb, ill. kevésbé éles, mint a 9. sz. csészén láthatóké. Ugyanez mutatkozik meg, ha az indasoron a középső levelek barázdáltságát és még inkább az említett sugárszerű kanneluráka???t figyeljük: az előbbiek kopottak, az utóbbiak pedig nem azok. Mindennek a kincsben párosával előforduló edénytípusok időrendi csoportosítása és főleg: a különféle készletekbe való sorolása tekintetében is van jelentősége; jómagam pl. a 9–10. sz. közöttieknél sokkal több eltérést figyeltem meg a 13–14. sz. bikafejes csészék között.

A háromszög alakú poncokról és a Szt. István pénzeivel való rokonságról

R. G. írástechnikai és történeti megfigyeléseiben a háromszög alakú poncok meghatározó szerepet játszottak. Súlyos hiba szem elől téveszteni, hogy hasonlók a kincsnek nemcsak a görög betűs görög szövegében, hanem más feliratain, sőt, más edényein is előfordulnak.[63] Elmélyült írástörténeti ismeretek hiányában is megkockáztathatom a kijelentést: a betűknek ez a megformálása egyáltalán nem volt ritka Bizáncban. Tetszőleges számú példával igazolható, hogy a középbizánci korban mennyire általános volt — kőemlékeken, mozaikokon, edényeken, gemmákon és ötvöstárgyakon egyaránt — a betűk végének apró szirmokkal, kiszélesedéssel, háromszög- vagy félköralakú elem beütésével vagy vésésével történő hangsúlyozása. Egy olyan munkában, amelyik sokat foglalkozik a betűk megformálásával és abból írástörténeti következtetéseket is levon, a bizánci írástörténetnek okvetlenül figyelmet kellett volna szentelni.

---

[59] *Erdélyi* – E cikk szerepel a *R. G.* – *R. T. A.* könyve végén levő bibliográfiában; több hasonló eset is mutatja, hogy a tényleges könyv és a végén levő bibliográfia egymástól függetlenek.

[60] *E. H. Zimmermann*: Kunstgewerbe des frühen Mittelalters. Wien 1923, 89–90; *Vékony* 294.

[61] *Vékony* 294.

[62] Ld. 18. j.

[63] *László* – *Rácz* 150, Fig. 6.

Számomra meglepő és egyben megvitatandó az a körülmény, hogy *R. G.* ad némi esélyt annak a lehetőségnek, későbbiekben: elméletnek, melyet László Gy. vetett föl (p. 31.). (Köztudott, hogy az utóbbi véleménye szerint a 3. és 4. korsón látható poncok, valamint a Szt. István — és utódai! — által kibocsátott pénzek sziglái között egyidejűséget jelentő hasonlóság áll fönn.)[64] Eltekintve attól, hogy már régen elhangzott a figyelmeztetés: az árpádkori „sziglák" és a nagyszentmiklósi keresztek nem származtathatók egymásból,[65] *R. G.* ezen állásfoglalását a diszciplínáink közti sajnálatos távolság újabb tanújelének tartom, s ennek kijelentésével most nem is a régészeti és művészettörténeti adatok mellőzésére, hanem egyfajta kutatói szemlélet megnyilvánulására gondolok.

Formailag, első pillantásra a poncok és a sziglák közti hasonlóság valóban fennáll, csakhogy ennyi alapján még nem dönthető el, hogy a László Gy. által erre a hasonlóságra épített rendkívül nagy horderejű történeti és régészeti, művészettörténeti következtetés valóban elfogadható-e? Komoly módszertani hibának tartom, ha valaki két emlékcsoportot úgy hoz kapcsolatba egymással, hogy az egyiket egyáltalán nem is elemzi. A technikai részletek figyelmen kívül hagyása pedig kifejezetten érthetetlen *R. G.*, éppen azon kutató részéről, aki éles szemmel figyelte a görög betűs török feliratok és a rovásírásos betűk írásmódjait, a betűk végén levő háromszögalakú poncokat. Az anyagi kultúra, a kézművesség félreismeréséről tanúskodik, ha valaki egyetlen ötvöstechnikai fogás alapján, mindenféle egyéb szempontot mellőzve vállalkozik nagyhorderejű, történeti következtetés levonására. A poncok típusainak azonosságával egyébként még egyazon kincsen belül is csínján kell bánni, sőt még olyan esetben is, ha az előbbiek azonossága éppenséggel egybecseng azzal a következtetéssel, mely a feliratok összehasonlításából adódik. Lássunk erre is egy példát!

Köztudott, hogy a 3. sz. korsó peremén és a 8. sz. tálka hátsó lapján ugyanaz a típusú indás, poncolt hátterű díszítés fordul elő (a Kárpát-medence kora középkori régészetében ezt hívják „nagyszentmiklósi stílusnak", „Nagyszentmiklós-Blatnica-horizontnak"). Ezért nem érdektelen fölfigyelnünk arra, hogy ez a két tárgy a feliratainknak *R. G.* által adott elemzése alapján is egyazon csoportba sorolható (ld. a tárgyalt könyv Taf. VII: felül). Csakhogy közelebbről megnézve kiderül, hogy tipológiailag az ornamentika valóban azonos, de ötvöstechnikailag nem: a 3. sz. korsó kerek poncai ui. a 8. sz. tálkáétól határozottan eltérnek! Az előbbi esetében azok sűrűbben vannak beverve, az átmérőjük szemmelláthatólag kisebb volt, s ami perdöntő: észrevételem szerint amazoknál a poncoló hegye élesebb volt, mint a 8. sz-nál használté. Elvileg megengedhető tehát, hogy a feliratuk azonos (írás)technikával készültek volna – de az edények maguk bizonyosan nem! Egyébként tisztázandó az a lényeges kérdés is, hogy általában mennyiben tekinthető az írástechnika azonossága ötvös-, ill. műhelyspecialitásnak és menynyiben inkább korjelenségnek? Az ötvöstechnikákat nézve — márpedig a poncolt feliratokat mind a szóban forgó kincs esetében, mind a kora középkori Európában

[64] *László* (1957)

[65] *Kádár Z.*: Megjegyzések a nagyszentmiklósi kincs omphalos-csészéihez. FA XI, 1959, 110–112

általában is: ötvösök készítették — azt hiszem, az a természetes, hogy azonos korszakokban és régiókban többnyire azonos írástechnikákat használtak.

Van azonban még két olyan szempont is, melyet *R. G.*-nek ezen összehasonlítást megtéve feltétlenül számításba kellett volna vennie:

1) azt még csak rövid utalás formájában sem jelezte, hogy miként véli áthidalhatni az óriási időrendi és kulturális távolságot az említett korsók készülési kora és a 11. század elején veretett pénzek között. Vagy lehetségesnek tartaná, hogy a korsók és az említett pénzek valóban egyidejűek lennének? Ez a szövegéből nem derül ki: sem a kincs, sem a feliratos edények korával egyáltalán nem foglalkozott, ami — újból hangsúlyozandó: — egy tisztán írástörténeti műben elvileg megengedhető (bár akkor is annak hátrányára válik), csakhogy akkor roppant kockázatos egy ilyen kronológiai vonatkozású és történetileg igen nagyhorderejű utalást tennie.

2) módszertanilag azért kifogásolható az általa tett kijelentés, mert nyilvánvaló: *R. G.* a Stephanus rex-pénzek — és az egész korai magyar pénzverés — óriási szakirodalmát és azoknak a soha, senki által kétségbe nem vont bajor kapcsolatait teljes mértékben figyelmen kívül hagyja. Márpedig a bajor pénzverést a nagyszentmiklósi kincs ötvöseivel bármilyen mértékben is kapcsolatba hozni olyan képtelenség, melyet átgondolva nyilvánvalóan *R. G.* sem tett volna meg.

A Függelékről

A könyv Függelékét az *Ivanics Mária* által a nagyszentmiklósi kincsről összeállított bibliográfia alkotja, mely — a szerző orientalista képzettségéből fakadóan — teljesebb a Banner János – Jakabffy Imre által szerkesztett, a Kárpát-medence régészetét feldolgozó bibliográfia-sorozatban találhatónál. Az emberi képesség és főleg egy magyar kutató által elérhető irodalom korlátozott voltának figyelembe vételével nagyra értékelendő, hogy ebből a bibliográfiából igazán már csak a harmadlagos jelentőségű, helyi, népszerűsítő folyóiratokban és kiadványokban megjelent írások maradtak ki. Kivételként három, a maguk területén világhírű tudós munkáját viszont mindenképpen meg kell itt említenünk,[66] ezenkívül a kronológiailag és történetileg elhibázott volta ellenére sem hagyható ki a bibliográfiában különben sok munkájával szereplő Csallány D.-nek egy cikke,[67] s végül feltétlenül számolni kell a bulgár kutatás fontosabb munkáival is.[68]

A kötet technikai szerkesztése és gondozása, valamint illusztrációinak színvonala éppúgy méltatlan a szerzők tudományos teljesítményéhez, mint az Osztrák Tudományos Akadémia Kiadójához; az utóbbinak eddig kizárólag kifogástalanul gondozott könyveivel találkoztam. (Pedig a szerzők az előszóban név szerint mond-

[66] *A. Alföldi*: An Ugrian Creation Myth on Early Hungarian Phalerae. American Journal of Archaeology 73, 1969, 359–361; *A. Grabar*: Quelques observations sur le trésor de Nagy Szent Miklos. Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres. 1968 avril-juin, (1968) 250–261. *St. Vaklinov – M. Vaklinova*: Sâkrovišeto ot Nad sent Mikloš. Sofija 1983.

[67] *D. Csallány*: Der Schatz der Csanáden. MFMÉ 1969/2, 201–205.

[68] *S. S. Vaklinov*: L'Orient et l'Occident dans l'ancien art bulgare du VIIe au Xe siècle. Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina 15, 1968, 277–284; L. *Dončeva-Petkova*: Grifonat v izkustvoto na srednovekovna Bâlgarija. Arheologija 1979/4, 22–39.

tak köszönetet mindazoknak — köztük a kiadó munkatársainak is —, akik a könyv megjelenése körül bábáskodtak.)

Szemetszúró szerkesztési következetlenség jelentkezik az élőfejben a magyar szerző nevének hibás írásmódjában. A különös ebben az, hogy különben Róna-Tas András neve mind a borítón, mind a belső címlapokon hibátlanul jelent meg. Az élőfejben az osztrák szerző nevében egyszer sincsen hiba (pp. 26–34.), ugyanott Róna-Tas Andrásé viszont *háromféleképpen* (!) fordul elő, ami egy 77 oldalas könyv esetében igazán bántó:

1) helyesen kiírva: Róna-Tas (pp. 10–24.),

2) keresztnév nélkül, hibásan: R*o*na-T*á*s (pp. 36–38.),

3) keresztnévvel, hibásan: András R*o*na-T*á*s (pp. 42–56.).

Szerkesztési figyelmetlenség következménye az is, hogy míg a magyar szerző keresztneve ékezettel szerepel: Andr*á*s, addig a Függeléket készítőé nem: M*a*ria (p. 59.).

A bibliográfiában annyi gépelési, átírási, betűhasználatbeli hiba van, hogy annak oka csakis egyféleképpen képzelhető el: az összeállítójának biztosan nem volt a korrektúra a kezében.[69] Nincsen ui. oldal, melyen *legalább 5 db íráshiba* ne lenne. A szerzőnek? a nyomdásznak? a kiadói szerkesztőnek? szemmelláthatólag főként az orosz átírásoknál (a lágyjel '), a bulgár â használatánál és a francia betűknél (à, è) támadtak nehézségei, bár a legrosszabbul — 5 hibával — a 4 szóból álló román „Materiale şi cercetări ar*h*eologice" c. folyóirat járt. A magyarokra nézve talán még hízelgő is, hogy a magyar szavaknál ez nem volt így (kivétel: az „archaeol*o*giai" és nem mint e könyvben, hibásan: hosszú ó-val és általában bajok vannak a hosszú *í* használatával is). Hanem azt már külön föl kell róni, hogy az e könyvben értelemszerűen gyakran szereplő „tjur*k*skij" (= 'török' ill. 'türk') orosz melléknév csak egészen kivételes esetekben fordul elő hibátlanul, különben szinte következetesen „tjurskij"-ként, s hogy éppen N. Mavrodinov neve szerepel mindig hibásan (Mavro*v*dinov). Ami a cirill betűs szövegek átírását illeti, azoknál következetlenség figyelhető meg, mely különösen akkor szúr szemet, ha ugyanazon oldalon az egyik sorban a nemzetközi nyelvészeti átírással, diakritikus jelek fölhasználásával, pl: šč, a következőben pedig németes átírással találkozunk: sch (p. 44.). Olykor egy-egy magyaros átírásra is felfigyelhetünk, pl. „o tak nazivaj*e*mom", „o prij*e*mah" (pp. 69, 75.). Mindezen hibák ill. következetlenségek még régészek, történészek által írt munkákban is sajnálatosak lennének, nemhogy egy olyan könyvben, melynek a szerzői nyelvészek.

Egy ilyen jelentőségű és kiadású mű esetében érthetetlen, hogy miért lett az illusztrációk színvonala és kivitele ennyire alacsony; jó ideje hasonlókat már a kelet-európai kéziratos, magánkiadások esetében sem láthatunk. A táblák szöveges része modoros, esetenként nehezen olvasható kézírással készült, kivéve a XIX. és XXII. tábláké, melyeket írógépen írtak. A számítógép korszakában mindez nehezen magyarázható; legnagyobb szükség esetén — különösebb kézügyesség nélkül — bárki előállíthat elfogadható külalakú táblafeliratokat az ugyancsak el-

[69] Nem lehet viszont gépelési hiba *Erdélyi – Pataki* (1971) címe idézésénél az egyes és többes szám fölcserélése, valamint a helynév írásmódja. Helyesen: Die Belohnung der Finder des Attila-Schatzes von Nagyszentmiklós, vö. p. 67.

terjedt és olcsó Letraset-betűk segítségével is. A táblacímekből és a szövegből egyértelműen kiderül, hogy a táblák grafikai megoldása és a képszerkesztés a szerző *R. G.* munkája – ez utóbbi nem feltétlenül az ő feladata lett volna, de elképzelhető, hogy szerzőként mégis ragaszkodott hozzá. Ám még ebben az esetben is, minimális szerkesztői beavatkozással még mindig messzemenően tiszteletben lehetett volna tartani *R. G.*-nak a tábla kompozíciójával kapcsolatos elképzelését, ugyanakkor mégis méltó külalakot kaptak volna a könyv illusztrációi, melyek így csak magánjegyzeteknek tűnnek. Ismétlem: a Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften kiadványai esetében eddig kizárólag tökéletes könyvszerkesztéssel és kifogástalan illusztrációkkal találkoztam. Olyannal pedig talán még seholsem, hogy egy könyv tábláinak még a sorszámozását és aláírását is kézi, s ne nyomdai úton állították volna elő. Végezetül egy apró, de a magyaroknak bosszantó hiba: a nyilvánvalóan computeren történt szedés s német szóelválasztási programnak köszönhetően olykor hibát eredményezett: „Szentmiklós", de ugyanilyen a „Hi-storica" is (pp. 73, 71.). A könyv technikai szerkesztéséhez tartozik még az a megjegyzésem is, hogy *R. G. egyik* fejezetében zavaróan sok a **fett**-tel szedett mondat. Ez a fajta kijelölés kivételesen, legföljebb egy-egy szó esetében lehet indokolt; egész mondatokat — különösen ha egy oldalon több ilyen is fordul elő — *kurzív*val célszerű és szokásos szedni, amint a többi fejezet esetében ezt a szerző és/vagy a szerkesztő pontosan be is tartotta.

Utolsó, a szerkesztésre, de részben a szerzők koncepciójára is vonatkozó megjegyzések. A könyv esztétikumát, a feliratok és írásjelek értelmezésének ellenőrzését nagy mértékben szolgálta volna, ha azokról nemcsak rajzok, hanem fényképek is készültek volna. A szerzőpáros — ez *R. G.* szövegéből egyértelműen kiderül — a tárgyakkal kapcsolatos kutatásaihoz messzemenően megkapta a Kunsthistorisches Museum Antikensammlung-jának támogatását (p. 7.), úgyhogy amennyiben a szerzőknek lett volna ilyen kérése, akkor annak teljesítése egészen biztosan nem ütközött volna akadályba. Nyilvánvaló, hogy a makrofelvételekkel történő illusztrálás révén számos technikai részlet megvilágosodott volna, s pl. teljesen egyértelmű lett volna, hogy pl. pontosan milyen is a 16. sz. csészén a B1-nek nevezett ponc mint „Krönung des zweiteren Buchstabenkombination am Schluß der Inschrift vor dem Chrismon" (p. 29.). *R. G.* a szövegben nem sorolja fel, hogy a betűk végén általa megfigyelt záróponcok fajtái mely edényeken fordulnak elő, miként az is hasznos lett volna, ha ezeket legalább rajzon bemutatta volna.

Mind *R. G.*-nek, mind a kiadvány szerkesztőjének feltétlenül számolnia kellett volna azzal is, hogy a témánál fogva a könyv legtöbb olvasója egészen biztosan nem-német anyanyelvű lesz. Van néhány kifejezés, mely már az olvasó közönség nagyon is változó mértékű német nyelvtudásától függetlenül is eleve nem egyértelmű. Így pl. bővebb magyarázat és legfőképpen illusztráció hiányában egyáltalán nem világos, hogy *R. G.* egész pontosan mit ért a „Kerbschlag" és a „Kerbschnitt" közti különbség alatt. Még kevésbé kézenfekvő az olyan német terminus technicus megértése, mint pl. „Kerbschlag mit oder ohne Hastenschluß durch Endpunzen". Az utóbbi esetben a szerzőnek feltétlenül tekintettel kellett volna arra is lennie, hogy a „Hastenschluß" szó nemhogy a nagy európai nyelvek általam átnézett

német szótáraiban, de még a német nyelvnek a Grimm testvérek által összeállított 32 kötetes szótárában sem fordul elő! Mindez talán sértődött szőrszálhasogatásnak tűnhetik egy nem-német anyanyelvű részéről, csakhogy írásából kitűnik: *R. G.* maga is tökéletesen tisztában van azzal, hogy a nagyszentmiklósi kinccsel foglalkozó szakirodalom legnagyobb részét nem német anyanyelvűek írták, s hogy ez az irodalom nem német nyelvterületen jelent meg. Másutt ui. éppen ő maga írja, hogy ez utóbbi körülményből fakad pl. az olyan hibás terminusok használata, mint „Kerbschrift", „Kerbinschrift", márpedig szerinte egyedül a „Kerbschlag" a helyes (p. 26.). Ez bizony könnyen meglehet, csakhát minden eszközzel törekednie is kellett volna a terminológia egyértelművé és könnyen érthetővé tételére. A részletes és elemző illusztráció a nyelvészetben is csak az elméleti kérdések, etimológiák stb. esetében nélkülözhető, ámde semmiképpen sem az az írástörténetben; betűtípusok, írásmódok, feliratok értékelésekor.

Egy személyes észrevétel

Ezt a vitahozzászólást legyen szabad egy személyes észrevétellel zárnom. Fiatalon, két ízben nyílt módom arra, hogy a nagyszentmiklósi kincset személyesen tanulmányozzam és — a kutatásban elsőként, Falko Daim barátom segítségével — makrofotókat készíttessek róla. 20 év telt el azóta, s ma már tudom: egy ember a kincs egészét nem tudja földolgozni. (Ha valaki erre a merészségre vállalkozik, azt hovatovább azon dilettantizmus jelének lehet tartani, mely a kinccsel kapcsolatban mindig is megvolt s mostanában tovább terjedőben van.) Meggyőződésem szerint Nagyszentmiklós kutatásában érdemleges előrelépés csakis a sokoldalú, valamennyi érintett tudományterület képviselőjének együttműködésétől s legfőképpen: az alapkutatásoktól várható. *R. G. – R. T. A.* most tárgyalt könyve a turkológia egyik hozzájárulását jelenti egy majdani *opus magnum* elkészítéséhez.

A jegyzetekben használt rövidítések jegyzéke

AOH	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
MFMÉ	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
FA	Folia Archaeologica (Budapest)
SA	Sovetskaja Archeologija (Moskva)
ARNETH, Monumente	J. ARNETH: Monumente des K. K. Münz- und Antiken-Cabinettes in Wien. Wien 1850.
ERDÉLYI	ERDÉLYI I.: Megjegyzések a nagyszentmiklósi kincsről. MFMÉ 1984/85–1. 29–37.
LÁSZLÓ (1957)	Gy. LÁSZLÓ: Contribution à l'archéologie de l'époque des migrations. Notes sur le trésor de Nagyszentmiklós. Acta Archaeologica Hungarica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest 8, 1957, 165–198.

LÁSZLÓ – RÁCZ
Gy. LÁSZLÓ – I. RÁCZ: Der Goldschatz von Nagyszentmiklós. Budapest 1977.

POHL
W. POHL: Die Awaren. München 1988.

RIEGL – ZIMMERMANN
A. RIEGL – E. H. ZIMMERMANN: Kunstgewerbe des frühen Mittelalters. II. Wien 1923.

SCHÜLLER, Ornamentika
H. SCHÜLLER: A nagyszentmiklósi aranykincs ornamentikája. Zur Ornamentik des Goldschatzes von Nagyszentmiklós. ArchÉrt 50, 1937, 218. 3. j.

VÉKONY
VÉKONY G.: Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében, Szombathely, é.n.

Maximilian Georg Kellner

DIE UNGARNEINFÄLLE IM BILD DER QUELLEN BIS 1150

Von der „Gens detestanda" zur „Gens ad fidem conversa".

München, Verl. Ungarisches Institut, 1997. 225 o.

A MAGYAR KALANDOZÁSOK AZ 1150-IG KELETKEZETT FORRÁSOK TÜKRÉBEN

A „Gens detesdanda"-tól a „Gens ad fidem conversa"-ig

A müncheni Ungarisches Institut jól ismert, nemzetközi elismertségnek örvendő Studia Hungarica sorozata 46. köteteként jelent meg a fiatal szerzőnek a müncheni egyetemen 1996-ban disszertációként megvédett monográfiája. A mű szerkezete a következő: a források időrendi áttekintése és jellemzése /9–62. o./, majd a források tematikus elemzése /a magyarok etnogenezise és őshazája /63–90. o./, etnográfiai híradások /91–96. o./, hadtörténeti szempontok /97–174. o./, betagolódás a keresztény Európába /175–180./. A Szerző bevezetőjében munkája inspiráló szempontjai között megemlíti, hogy a közelgő évforduló mellett a rendelkezésére álló modern feldolgozások és kézikönyvek sokszor elnagyolt, pontatlan megállapításai indították a témával való foglalkozásra. Első kérdésfelvetése is izgalmas: mennyiben keveredtek a valós történeti események leírásában a történeti, szépirodalmi toposzok, klisék?

A mű címe és deklarált szándékai szerint historiográfiai műfajú, azaz elsősorban azt vizsgálná, hogy a krónikások a maguk korában milyen történetírói, napi politikai, eszmetörténeti befolyások hatása alatt formálták meg a kalandozókra vonatkozó leírásaikat, az egyes műveken belül a kalandozások leírása milyen helyet foglal el, egybe esik-e a mű historiográfiai súlypontjaival stb. Benyomásunk az, hogy a Szerző valószínűleg attól félve, hogy anyaga hamar elfogy, nem merte művét teljes egészében a kalandozások historiográfiájának szentelni, hanem egy köztes, vegyes megközelítést választott. A források mellett, ha azokat érdekesnek találta, a köztörténetre, a források állításainak valóságtartalmára vonatkozó fejtegetésekbe bocsátkozott. Ugyanakkor maguk a források elemzése sikeredett sokszor szűkszavúra, különösen olyan nagyobb elbeszélő források esetében, mint Thietmar, Liudprand vagy Freisingi Otto. Meglehet, hogy egy tisztán historiográfiai elemzéshez túlságosan korán húzta meg az időhatárt, s azt a 14–15. századig ki lehetett volna tágítani. Így a német nyelvű történeti irodalom, vagy éppen a magyar krónikák nem maradt volna ki szinte teljes egészében. Ha tágabb időhatárok között vizsgálódunk, akkor pl. a magyar kalandozók „Pestis patriae" fogalmának vizsgálatakor nyugodtan történhetett volna utalás Roswitha Wisniewski cikkére /pestis patriae, in Deutsche Literatur u. Sprache, Berlin, 1995/, ahol a Nibelungenlied nehezen megkerülhető problémája is szóba kerül. Az 59. oldalon említett Namur melletti Fossesla-Ville pusztítása éppen historiográfiai szempontból érdekes, ugyanis itt minden bizonnyal egy kliséről van szó. Albert d'Haenens egy érdekes tanulmányban /in Cahiers, Poitiers 4, 1961/ vizsgálja a kolostorok magyarok általi pusztítására vonatkozó fiktív feljegyzéseket, egy olyan kérdést, amit a Szerző teljesen figyelmen kívül hagy.

Jelen ismertetésünkben a magyar kutatás számára a könyv néhány olyan megállapítását emeljük ki, ahol a Szerző a korábbiakkal szemben új, módosított álláspontot képvisel. A legkorábbi kalandozásokkal /Einfälle/ kapcsolatban Vajaytól eltérően hangsúlyozza, hogy a 862. évi betörés valóban a legelső fegyveres felderítésnek tekinthető, s a 863. évi Sváb évkönyvekbeli említés szintén a 862. évire vonatkozik.

A kötetnek mindvégig jelentős pozitívuma, hogy bőségesen idéz a forrásokból. Sokszor utána járt az eredeti kéziratoknak, s így a korábbiaknál teljesebb és pontosabb szöveget ad az olvasónak. Ilyennel találkozunk pl. a Miracula Sancti Wighberti esetében, ahol Gombos /Nr. 3755/ csak négy sort tart közlésre érdemesnek, míg itt másfél oldalt találunk, amelyek a korabeli német erődítési gyakorlatra is érdekes forrásul szolgálnak. Azt a 10. század második harmadára datálja, azaz Gombos 924. évét korrigálja.

A 917. évi hadjárattal kapcsolatban felveti, hogy leginkább ehhez lenne kapcsolható a Vita S. Deicoli egyébként 926 vagy 937-re is datált leírása. A 917. év mellett szól továbbá a remiremonti martirológium több, magyarokra vonatkozó említése is. Az útvonallal kapcsolatban pedig elveti a Lüttich által is javasolt Vogézeken átvezető utat, s helyette a Bazel, Belfort, Lure irányt javasolja.

A tematikus fejezetekben korrekt áttekintést olvashatunk a magyarok korabeli elnevezéseiről, a magyarok eredetére vonatkozó elképzelésekről. A 898–900. évi kalandozással kapcsolatban úgy véli, hogy nem csak a Dunántúl elfoglalásához vezetett, hanem a dél-pannón térség elfoglalásához, ahol az újabb szakirodalom, a Szerző által elfogadhatónak tartott felfogása szerint, Nagymorávia elterült /86. o./.

A könyv talán legnagyobb hiányossága, hogy teljesen mellőzi a magyar nyelvű szakirodalmat. Nem biztos, hogy a témára vonatkozó legjelentősebb megállapítások csak a magyar nyelvű szakirodalomban olvashatóak, de biztos, hogy már mennyiségükre nézve is, ezek a kiadványok nem mellőzhetőek egy specifikusan magyar téma tárgyalásakor. Ezt hiányoljuk akkor is, amikor a kalandozások indítékait tekinti át, amiről szinte a mai napig dúl a historiográfiai polémia, elég ha arra utalunk hogy Kristó Gyula milyen nagy terjedelemben foglalja össze a kérdést „Levedi törzsszövetségétől..."c. könyvében. Az egyébként nem tűnik túlságosan hihetőnek, hogy a magyarok nagy távolságból, pl. Reims környékéről jelentős számban vittek volna magukkal foglyokat Magyarországra. Hasonlóképpen nincsen tudomása a honfoglaló magyarok lélekszámával kapcsolatos hazai vitáról sem, noha a nomád és birodalmi harcosok számáról oldalakon keresztül értekezik. A magyarok taktikájáról, fegyverzetéről egyébként igen jó, még ha nem is teljesen újszerű képet rajzol. A német erődítéstörténetről is jó leírást kapunk, s olyan régészeti feltárásokra is felhívja a figyelmet, amelyek kétség kívül a magyarok ellen emelt „Fliehburgen" emlékeinek tekinthetők /pl. Schäftlarn/. A könyv módszertani bizonytalanságaiból fakad, hogy a 955. évi Lech-mezei csata kapcsán nemcsak a forrásokat tekinti át, hanem egyúttal az ütközet helyének és lefolyásának új értelmezését is nyújtja, a csatateret a hagyományostól nyugatabbra, a Schmutter folyó mentén Diedorf magasságába helyezve. A magyarok keresztény hitre térítésében az első misszionárius püspök szerepét a regensburgi Wolfgangnak juttatja, amit általában nem fogad el a hazai történetírás.

Általában felvethető, hogy a címmel ellentétben a kalandozások kapcsán elsősorban a németországi forrásokra támaszkodik, s eltekint a források teljességének számbavételétől. E megjegyzés elsősorban az szláv, orosz forrásokra s a keletiekre, arabokra vonatkozik. A 142–143. oldalon szemlátomást fogalma sincsen a magyarok 942. évi hispániai portyájáról, s annak gazdag arab emlékanyagáról. Tekintettel arra, hogy ezt az évfordulós magyarországi kiadványok /A honfoglalásról sok szemmel kötetei, a második kötet címlapján éppen Ibn Hayyán kéziratával/ részletesen tárgyalták, joggal vetjük fel, hogy a Szerző munkáját nagyban segítette volna, ha vár még egy évet és művébe bedolgozza az évfordulós kiadványokat. Ezek között szerencsére nemcsak magyar nyelvűek vannak – noha az előbb említett kötetnek Göckenjan által írt tanulmányát, ill. annak német nyelvű kéziratát nagy haszonnal forgatta volna, hanem számos idegen nyelvű, köztük kiállítási katalógusok, egy olasz nyelvű összefoglalás – Carlo di Cave, L'arrivo degli Ungheresi, Spoleto, 1995/ ill. Kristó Magyarország a 9. században c. művének angol fordítása. Hasonlóképpen hasznos lett volna a források legjobb kiadásait, esetleg a kéziratokat szembesíteni Gombos forrásgyűjteményével, s a kutatók figyelmét külön is felhívni a Gombos-kiadás esetleges fogyatékosságaira. Arra is nehéz magyarázatot találni, hogy Kovács László idegen nyelven is olvasható fegyver- és éremtörténeti munkái miért nem kerültek a Szerző kezébe.

Jelen mű a kalandozások forrásbázisának gondos munkával elkészített elemzése, amit, már a sok latin idézet és a csatolt részletes bibliográfia kedvéért is érdemes kézbe venni. Nem hiányzott volna azonban túl sok ahhoz, hogy valóban — esetleg kézikönyvszerűen — a németföldi, vagy összeurópai források teljességre törekvő historiográfiai elemzését vehessük kézbe. A módszertani bizonytalanságok — nem is a teljes forrásanyagot tárgyalja, nem eléggé szisztematikus, nincsenek következetes historiográfiai szempontjai— csökkentik a mű használhatóságát a napi kutatómunkában, de talán ugyanakkor a nyugat-európai hungarika-irodalom színvonalas munkájaként hozzájárulhat a korai magyar történelmi ismeretek terjesztéséhez.

Veszprémy László

Font Márta

MAGYAROK A KIJEVI ÉVKÖNYVBEN

Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 11. Szeged, 1996. 351 o.

Szükségtelen különösképpen hangsúlyozni, hogy milyen jelentőséggel bír egy adott ország történetének kutatásában a külföldi források kritikai kiadása és fordítása. Természetesen nincs ez másképp Magyarország 12. századi történetének vonatkozásában sem. E korszak kutatásához elengedhetetlen feladat a szűkös, sokszor nehezen vagy alig értelmezhető hazai kútfőanyag mellett a külföldi elbeszélő források kritikai feldolgozása.

Ezek közül az egyik legjelentősebb a gazdag hagyományokkal rendelkező orosz évkönyvirodalom, melynek jelentőségére és kutatásba való bevonásának szükségességére már a múlt század végén felhívta a figyelmet Pauler Gyula. Az e téren meginduló tudományos igényű érdeklődés nyomán látott napvilágot 1916-ban az első jelentősebb szláv forrásközlés (*Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*). Hodinka az orosz évkönyvek anyagából válogatta ki a magyar vonatkozású részeket, s így kronológiai szempontból teljes anyagot tett közkinccsé. Az általa kiadott szövegek váltak azután a kutatás forrásanyagává, az utóbb megjelent forráskiadványok megfelelő részei mind a Hodinka által közöltekre mentek vissza. Ennek oka abban kereshető, hogy a szláv elbeszélő források iránt általában szerényebb érdeklődés mutatkozott még az utóbbi évtizedekben is. Ez azzal a következménnyel járt, hogy az orosz évkönyvirodalom kutatása — a latin nyelvű forrásokéhoz mérten — jelentős hátrányba került.

Az utóbbi évekig pl. alapvető problémát okozott az, hogy a század elején megrajzolt kézirattörténet számos ponton elavulttá vált, korrekcióra szorult. Így került az újabb kutatások homlokterébe az orosz elbeszélő források — azon belül különösen a magyar vonatkozásúak — szöveghagyományának tisztázása. E tekintetben a mai magyarországi szövegkritikai kutatások jelentős mértékben az egykori szovjet, ma orosz és ukrán filológusok (pl. A. A. Sahmatov, D. Sz. Lihacsov, I. G. Berezskov) eredményeire támaszkodnak.

Ezek a kutatások számos ponton lehetővé, részben pedig szükségessé is tették Hodinka eredményeinek módosítását. Az újabb orosz, ukrán szövegkritikai vizsgálatok nyomán az orosz évkönyvek kézirattörténete jelentős mértékben módosult a Hodinka által kialakított rendszerhez képest. Hodinka műve mindazonáltal nem vált teljes mértékben feleslegessé, mivel még nem született hasonló átfogó kritikai szövegkiadás, amely teljes mértékben pótolhatná.

A jelen kötet ebben a tekintetben a Hodinka-féle szövegkiadást csak részben helyettesítheti, hiszen a szerző nem a teljes orosz évkönyvirodalomból válogatott, választása a 12. századi magyar történelem szempontjából legjelentősebb ószláv nyelvű — éppen ezért különleges felkészültséget kívánó — *Kijevi Évkönyvre* esett.

Választását a szerző több szemponttal magyarázza: a) tartalmilag ez az az évkönyv, amely a legbővebben tudósít magyar vonatkozású eseményekről (szemben pl. a *Poveszty vremennih let* igen szűkszavú közléseivel); b) forráskritikai megfontolásokból (a Kijevi Évkönyv szöveghagyományának tisztázatlansága, ill. a kommentárok hiánya miatt) Hodinka művének vonatkozó része megújításra szorul; c) végül a korábbi kiadással ellentétben a magyar vonatkozású részekhez sorolhatók azok a fejezetek, amelyek nem közvetlenül, hanem csak közvetve magyar vonatkozásúak, esetenként pl. hasznos kronológiai segítséget nyújtva. Éppen ez utóbbi miatt szerencsés a szerző választása, hiszen a Kijevi Évkönyv immár tágabb értelemben vett magyar vonatkozású részeinek közlése lehetővé teszi az eddig sok tekintetben még homályos 12. századi magyar történelem pontosabb megismerését, betekintést nyújtva a szomszédos orosz fejedelemségek hatalmi viszonyaiba.

A forráskritikai szempontok részletes kifejtését az első két fejezet (*Bevezetés; A Kijevi Évkönyv mint magyar történeti forrás*) tartalmazza. Ebben a szerző — főleg Sahmatov, Lihacsov és Berezskov eredményeinek figyelembe vételével — meghatározza a Kijevi Évkönyv helyét az orosz elbeszélő források között. Kifejti, hogy a Kijevi Évkönyv nem önálló formában fennmaradt alkotás, hanem a 15. századi ún. *Ipatyjev-évkönyv* kódexének középső része. Az első rész, az orosz őskrónika, a *Poveszty vremennih let* (PVL), amely 1117-ig vezeti a Kijevi Rusz történetének fonalát. Harmadik része pedig az ún. *Halics-volhiniai évkönyv*. Maga a Kijevi Évkönyv az 1118–1199 közötti időszak eseményeit tárgyalja.

A szerkezeti felosztás kiegészül más jellemzők megállapításával, így a szerző meghatározza műfaját (gesta), beállítottságát (regionális, világi szemlélet), ill. közli a keletkezés idejére (1198–1199 körül) és a szerzőre (Mojszej, a vidubicki kolostor igumenje) vonatkozó lehetséges álláspontokat, s

az ezekkel kapcsolatban felmerült problémákat. Végül a szerző vázolja a Kijevi Évkönyvet tartalmazó Ipatyjev-krónikacsalád és az ún. *Lavrentyev-évkönyv* 12. századi részeinek lehetséges kapcsolódási pontjait, ill. utal a Kijevi Évkönyv szövegét utóbb felhasználó kompilációs alkotásokra.

Ezek után a szerző részletesen kitér a Hodinka Antal által 1916-ban kiadott forrásgyűjtemény hiányosságaira, hibáira. Alapvetően — éppen az újabb szövegkritikai eredmények miatt — túlhaladottnak tekinti a Hodinka által kialakított szerkezeti felosztást (négy fejezet: 1. PVL, 2. 1111–1174., 3. 1188–1283. évek magyar vonatkozású feljegyzései, 4. Moszkvai-évkönyvek) mivel az két lényegesen eltérő — kronológiai és tartalmi — szempont figyelembe vételével készült. A Hodinka által fejezetenként felállított „régi", „közép", „újabb" fogalmak szerinti csoportosítás véleményem szerint szövegkritikailag nem tartható. Az általános észrevételeket követően pedig a szerző részletesen is bemutatja, hogy Hodinka műve milyen konkrét kiegészítésekre szorul.

A szerző három lényeges módosítást javasol: az első Hodinka fejezetbeosztására, míg a másik kettő az eltérő szöveghagyományok szétválasztására, ill. a Hodinka által párhuzamos szövegként közölt krónikarészletek forrásértékére irányul.

A továbbiakban időrendi táblázatban közli a Kijevi Évkönyv közvetlen magyar vonatkozású részeit, jelezve az eredeti (bizánci időszámítás szerinti) dátumokat. Sajnálatos, hogy ebből a táblázatból éppen a szerző által tágabb értelemben magyar vonatkozásúaknak felvett részek maradtak ki.

A szövegeket műfaj szerint két csoportra bontja, majd röviden elemzi. Az első csoportba sorolva találjuk a rövid tényközlő feljegyzéseket, melyek elemzése során a szerző röviden összefoglalja tartalmukat, valamint megkísérli megállapítani a krónikás szerző politikai beállítottságát, s ezen keresztül elkülöníteni az eltérő szövegek származását, ill. esetleges összetartozásukat. Hasonló vizsgálatnak veti alá a második csoportot, amely a terjedelmesebb évkönyvi elbeszéléseket tartalmazza. Itt három tematikai egységet különböztet meg, melyek egy-egy szűkebb időszak eseményeit folyamatosan adják elő. Az első egység (1118., 1123.) elemzése lényeges új eredményt hozott, hiszen a Kijevi Évkönyv szövege alapján kiderül, az eddigi véleményekkel ellentétben II. István uralkodása idején (1116–1131) az egykori volhiniai fejedelem, Jaroszlav Szvjatopolcsics két alkalommal is járt Magyarországon segítséget kérve. A második egység (1148–1152.) bő terjedelemben beszéli el II. Géza Izjaszlav Msztyiszlavicsnak nyújtott többszöri segítségét. A szöveg vizsgálata tette lehetővé II. Géza hat hadjáratának pontosabb datálását is. A harmadik egység (1188–1190.) III. Béla halicsi hadjáratait, az András herceg ottani uralmának megerősítését célzó eseményeket adja elő. A szerző elemzésében felhívja a figyelmet a szövegben tapasztalható kronológiai zavarosságra, majd ezeket feloldva tisztázza a krónika állításainak időbeli sorrendjét, új értelmezést adva ezzel e korábban hiteltelennek minősített információnak.

A két csoport elemzése során a szerző minden esetben megkísérelte azonosítani az adott krónikarészlet lehetséges szerzőjét, ill. azokat a forrásokat, melyekre a Kijevi Évkönyv támaszkodott. E vizsgálatok eredményeképpen igen változatos kép tűnik szemünk elé. Már a rövidebb feljegyzések esetében is számos helyi „krónikaműhely" (Csernyigov, Volhinia, Halics) „gyanúba került", a második csoportba tartozó hosszabb magyar vonatkozású krónikarészek esetében pedig a szerző véleménye szerint három különböző krónikással lehet számolni. Az első Monomah-párti beállítottságú (1123. évi adat), a második egység (1148–1152.) Izjaszlav Msztyiszlavics fejedelem életírójához kapcsolható, míg a harmadik (1188–1190.) egy halicsi évkönyvíró alkotása lehetett. E fontos tanulság mellett további kettőre emlékeztet még a szerző záró következtetésében. Ismételten felhívja a figyelmet egyrészt a kétféle (márciusi és ultramárciusi) évkezdés, ill. az utólagos betoldások és átszerkesztések miatt a Kijevi Évkönyvben tapasztalható kronológiai problémákra, másrészt figyelmeztet a forrás szövegének integráns szellemű kezelésére.

A bevezető tanulmányt követő két oldalon kapott helyet két, a fentebb bemutatott krónikaszövegek egymáshoz való viszonyát ábrázoló táblázat. Az első táblázat az Ipatyjev krónikacsalád évkönyvei, a Kijevi Évkönyv, ill. a vlagyimiri krónikák kapcsolatrendszerét mutatja be, míg a második a Kijevi Évkönyv részleteinek más kódexekbe való átkerülését tünteti fel.

A bevezető gondolatok lezárása után mintegy kétszázhetven oldalon kaptak helyet időrendben a forrásszövegek (*Szemelvények a Kijevi Évkönyvből*). A fordítás alapja az ún. Ipatyjev-kódex, mely szükség esetén (pl. súlyos szövegromlás) kiegészítésre került más kódexek szövegével. A válogatott szemelvények bilingvis kiadásban kerültek közlésre: az egyik oldalon található eredeti ószláv szöveg mellett a másik oldalon olvashatjuk a szerző által készített fordítást. A szöveg kezelésére és a fordítás során alkalmazott eljárásokra vonatkozólag a szerző a bevezetőben ad útmutatást.

A forrásszövegek közlésénél minden esetben szerepel az eredeti bizánci időszámítás szerinti, ill. az átszámított dátum, ez utóbbi kerek zárójelben a magyar szöveg elején áll. A fordítás az

eredeti szöveg tagolását követi. Külön kiemelhetjük, hogy a szöveghű fordítási elv alapján a Kijevi Évkönyvben szereplő személy- és helynévi alakokat a szerző lehetőleg eredeti alakjukban kísérelte meg visszaadni, így az alkalmanként nehezen érthető fordulatokat a jegyzetekben rendre pontosítások, magyarázatok, értelmező kiegészítések kísérik, amelyek tartalmazzák a további olvasatokat, a személy(ek)re, ill. a helynévre vonatkozó egyéb adatokat. A jegyzetek végén pedig további bibliográfiai adatok segítik a tájékozódást egy-egy összetettebb kérdésben. Ezek között sajnálatos módon elvétve kisebb pontatlanságok fedezhetők fel.

A forrásszemelvények után számos melléklet kapott helyet a kötetben. Ezek sorát tíz térkép nyitja meg, melyek képet adnak a szövegben gyakran előforduló helynevekről, Kijev tágabb és szűkebb környékéről, a középkori kijevi városszerkezetről. Külön részt képeznek a térképek sorában azok, melyek a szemelvényekben igen gyakran szereplő orosz fejedelemségek területi viszonyait ábrázolják (Halics, Volhinia, Csernyigov, Perejaszlav, Szmolenszk, Rosztov-Szuzdal, Vlagyimir). Külön dicséri a szerzőt a térképmellékletek utolsó három darabjának elkészítése. Az első kiemelve ábrázolja a 12. század egyik jelentős személyiségének, Izjaszlav fejedelemnek a hadjáratait, a két utolsó térkép pedig a magyar segédcsapatok szerepét mutatja a Rusz területén 1123–1189. között.

Ugyan a mellékletek között szerepel, de a szemelvényekhez fűzött magyarázatok mellett az értelmezés, kezelhetőség lehetőségét segíti elő a Rurik-dinasztia részletes genealógiája.

E táblázat után analitikus bibliográfia következik, amely világosan tájékoztatja az olvasót a felhasznált szövegkiadásokról, segédletekről, ill. tartalmazza a téma részletes szakirodalmát. Végül, külön egységként, a magyar forrásszöveghez tartozó személy-, nép- és földrajzi névmutató zárja a kötetet.

A *Magyarok a Kijevi Évkönyvben* — még ha Hodinka művét egészében nem is helyettesítheti is — jelentős hiányt pótol, hiszen a Kijevi Évkönyv a 12. századi magyar történelem kutatásának egyik legfontosabb forrása, melynek ismerete, felhasználása alapvető fontosságú. E forrásgyűjtemény, s egyben kézikönyv reméljhetőleg olyan figyelmet kelt majd fel, amely lehetővé teszi ezen a téren a további hasonló igényű vállalkozások megindítását és rendszeresítését.

Kiss Gergely

Z. J. Kosztolnyik

HUNGARY IN THE THIRTEENTH CENTURY

East European Monographs No. CDXXXIX.

Columbia University Press, New York, 1996. 510. o.

MAGYARORSZÁG A TIZENHARMADIK SZÁZADBAN

Kosztolnyik Zoltánnak, a Texas A & M University magyar származású professzorának immár harmadik középkori magyar történeti monográfiája látott napvilágot. E munka a szerző korábban megjelent könyvei (Five Eleventh Century Hungarian Kings: Their Policies and their Relations with Rome. New York, 1981.; From Coloman the Learned to Bela III. New York, 1987.) folytatásának tekinthető, hiszen a 11. és a 12. század után most a 13. század történetét és problémáit dolgozta fel összefoglaló jelleggel.

A XIII. század első évei címet viselő első fejezet két alfejezetben Imre király (1196–1204) uralkodását tárgyalja. A szerző elemzi Imre és öccse, András herceg viszályát, valamint Imre külpolitikáját. Érdekes hipotézise szerint III. Béla jegyzője, Anonymus azért vesztette el hivatalát Imre uralkodása alatt, mert azt a párizsi diákéveiben kialakult meggyőződését hangoztatta, miszerint a királynak meg kell osztania hatalmát nemeseivel és egy decentralizált alkotmányos rendet kell kialakítania. A szerző részletesen vizsgálja a Konstantinápoly elfoglalását eredményező negyedik keresztes hadjáratot és Imre diplomáciai manővereit. Álláspontja szerint András feleségének, Gertrúdnak szerepe lehetett abban, hogy Imre uralkodásának vége felé a herceg egyre nyíltabban tört hatalomra. Imre még halála előtt, III. Ince pápa javaslatára megkoronáztatta kiskorú fiát, Lászlót és öccsét bízta meg a régensséggel. Imre halála után, 1205 áprilisában az özvegy és a kis király Ausztriába menekült, de III. László egy hónap leforgása alatt meghalt.

A következő két fejezetben II. András (1205–1235) politikájáról olvashatunk. A „belső felfordulás" című második fejezet első részében a szerző elemzi András könnyelmű adományozásait,

felesége nepotizmusát és András távolléte alatti meggyilkolását (1213), valamint háborúit a halicsi fejedelemség megszerzése érdekében. A második alfejezet II. András keresztes hadjáratát mutatja be, amelyet ötödik keresztes hadjáratnak is szoktak említeni. A király lényegében apja, III. Béla fogadalmát váltotta be pápai sürgetésre, de vállalkozása hátterében a konstantinápolyi latin császári trón megszerzésének terve rejlett. Ennek meghiúsulása után indult el 1217 októberétől 1218 januárjáig tartó szentföldi hadjáratára, amelyet a szerző joggal minősít kudarcnak.

A harmadik, az „Aranybullák uralkodója" címet viselő fejezet három alfejezetben tárja elénk a II. András elleni belső mozgalmakat és az uralkodó dekrétumait. A szerző az első alfejezetben részletesen elemzi a hatalomból kiszorított Imre-párti előkelők és a királyi szerviensek által kikényszerített 1222. évi Aranybullát. A második alfejezet a német lovagrend betelepítését, majd kiűzetését, valamint a szász telepeseknek adott privilégiumokat tárgyalja. A harmadik alfejezet II. András és az egyház kapcsolatát vizsgálja, s ennek kapcsán bemutatja az Aranybulla 1231. évi, egyházi érdekeket tükröző megújítását és az 1233. évi beregi egyezményt. Kosztolnyik Zoltán alapvetően negatívan ítéli meg II. András uralkodását és személyiségét, s politikáját Földnélküli János angol királyéval veti össze. Halicsi hadjáratait irracionálisnak tekinti, idő- és energiapazarlásnak, amelyek helyett inkább országa helyzete javítására kellett volna törekednie.

A következő négy fejezet IV. Béla (1235–1270) uralkodását mutatja be. A negyedik fejezetben IV. Béla uralma első éveibe, a tatárjárás előzményeibe kapunk betekintést. Az uralkodó igyekezett megállítani a királyi hatalom tekintélyvesztését, ezt szolgálta az eladományozott királyi földbirtokok revíziója és visszavétele, az írásbeli kérvényezés bevezetése, s más intézkedések. A szerző helytállóan vélekedik úgy, hogy mind a király, mind pedig a nemesség lebecsülte a mongol veszélyt, s ez hozzájárult a hamarosan bekövetkező katasztrófához.

Az ötödik fejezet a tatárjárás főbb eseményeit foglalja össze. Az első alfejezetben a szerző a muhi csata előzményeit, s magát az összecsapást elemzi. IV. Béla hibájának tulajdonítja, hogy előkelői követelésére fellépett az országba bemenekült kunok ellen. A muhi csatavesztés okaiként említi a felderítés hiányát, a magyar tábor rossz felállását, a Sajón átvezető híd megfelelő védelmének elmulasztását, s főként a mindenben megnyilatkozó felkészületlenséget. A második alfejezetben a mongol pusztítást vázolja, amelynek során előbb az ország keleti felét, majd 1242 februárjától nyugati részeit is dúlták, illetve birtokba vették. A mongolok visszavonulását két tényezővel magyarázza. Az egyik, hogy Ögödej nagykán halálának híre ekkor érkezett meg a Magyarországon tartózkodó fővezérhez, Batu kánhoz, aki részt akart venni a kánválasztáson, s ezért rendelte el a hadjárat befejezését. A másik, hogy a mongolok az 1241–42. évi akciót a megszállás előkészítésének szánták, s nem a végleges foglalás igényével folyt a pusztító hadjárat.

A hatodik fejezet IV. Béla 1240-es években folytatott kül- és belpolitikáját tárgyalja. A mongoldúlás következményeit súlyosnak ítéli meg a szerző; megemlíti a népesség csökkenését, amelyet részben a mongol pusztításnak, részben pedig az ennek következményeként fellépő éhínségnek és járványoknak tulajdonít. IV. Béla politikáját ezekben az években egyértelműen az újabb mongol támadástól való félelem határozta meg. Látván, hogy sem a pápaságtól, sem pedig a német-római császárságtól nem várhat segítséget, saját erőből próbálta megszervezni a védelmet. A korábban ellenséges érzületű nemességet birtokadományokkal igyekezett megnyerni, cserébe viszont megkövetelte, hogy a mongol támadásokkal dacoló kővárakat építsenek. Visszahívta a kunokat, s megnyerésük érdekében saját fiát házasította össze a kun fejedelem leányával. Saját lányait rutén és lengyel hercegeknek adta feleségül, s ezáltal szövetségesekkel vetette magát körül a várható mongol támadás irányából. Egyedül Ausztriával szemben lépett fel támadólag, az 1246. évi hadjárat során vívott csatában elesett ellenfele, Frigyes herceg és így kihalt a Babenberg-dinasztia. Az osztrák örökséget a cseh Ottokár és IV. Béla egyaránt szerette volna megszerezni, így szembe kerültek egymással. Az 1260-as években belháború bontakozott ki IV. Béla és fia, az ifjabb királlyá (rex iunior) tett István herceg között.

A hetedik fejezet egyéni szempontból elemzi IV. Béla 1251. évi törvényét. A szerző hangsúlyozza, hogy Közép-Kelet-Európában ekkor bocsátottak ki zsidókkal kapcsolatos rendelkezéseket: előbb Ausztriában, majd Magyarországon, s végül pedig Csehországban. Rámutat arra, hogy IV. Béla udvarában sok művelt, itáliai egyetemeken tanult egyházi tisztviselő működött, s e kulturális hatás tükröződhet IV. Béla 1251. évi zsidó törvényében (Iura Iudeorum). A király törvényével próbálta a neki kölcsönt adó zsidóságot védelmezni, s a hospesjogot rájuk kiterjeszteni.

A nyolcadik fejezet IV. Béla uralkodásának utolsó éveit tárgyalja. Kiemeli az 1267. évi törvényt, amely az 1222. évi Aranybulla megújításának tekinthető. Ennek kapcsán a szerző vizsgálja a világi előkelőkre alkalmazott „báró" szó előfordulásait, feltételezi az angol vagy aragón hatást.

A törvény a szerviensekre a nemes (nobilis) szót használja, akik a királyi megyét nemesi megyévé alakították át. Ezzel kapcsolatban is utal a szerző angol párhuzamra: a székesfehérvári, augusztus 20-i törvénylátó napon megjelenő 2–3 nemes emlékeztet az 1265-ben összehívott angol parlament megyénkénti 2–2 lovagjára. Kosztolnyik Zoltán a szakirodalommal összhangban alapvetően pozitívan értékeli IV. Béla uralkodását, hiszen vesztes háborúi ellenére újjáépítette és újjászervezte országát. Külön nem tér ki fia, V. István rövid időtartamú országlására (1270–1272), bár egy alfejezetet talán szentelhetett volna neki. E fejezet végén említi az ifjabb király fokozódó szerepét a külpolitika formálásában, hozzá kapcsolva a nápolyi Anjou-házzal való házassági kapcsolatok kiépítését.

A kilencedik fejezetben IV. (Kun) László (1272–1290) uralkodását vázolja szerző. Részletesen ír a politikai érdekcsoportok belharcairól, amelyek a király kiskorúsága idején általánossá váltak. Ugyancsak alapos elemzést olvashatunk IV. László külpolitikájáról, szövetségéről Rudolf császárral Ottokár cseh király ellen, s dürnkruti győzelmükről (1278). A szerző a pápai legátusok tevékenységét is tárgyalja, s úgy ítéli meg, hogy beavatkozásuk csökkentette IV. László tekintélyét. A király időről időre próbált a kunokra támaszkodni, jóllehet a tőle kierőszakolt kun törvények kiadása miatt felkelésüket le kellett vernie (Hód-tavi csata, 1282). A kunok mozgalma után a tatárok második betörése (1285) jelentett problémát, bár a korábbinál kisebb pusztítást okozott. IV. Lászlót utolsó éveiben erkölcstelennek és pogánynak tüntetik fel a források, akit végül is saját kunjai gyilkoltak meg. A szerző szerint a merénylők mögött azok az oligarchák álltak, akik ellenezték a fokozódó pápai beavatkozást, s III. Andrást hatalomra juttatták.

A tizedik fejezet némi kitérőt jelent, hiszen a politikatörténeti fejezetek után a 13. századi Magyarország kultúrájáról, illetőleg gazdasági-társadalmi életéről olvashatunk. A szerző egy alfejezetben részletesen bemutatja a fennmaradt magyar irodalmi és történeti forrásokat, különös tekintettel Anonymus és Kézai Simon munkásságára. Egy másik alfejezet a magyarországi városfejlődés kérdéseit veszi górcső alá, amelyben a főbb városok kialakulásáról, valamint a magyar királyok várospolitikájáról kapunk igen plasztikus képet. A szerző olyan izgalmas kérdésre keres választ a harmadik alfejezetben, hogy milyennek látták a külföldiek a Magyar Királyság kulturális viszonyait. Kosztolnyik Zoltán elég lehangoló képet rajzol a források alapján: a külföldi egyetemeken végzett és királyi udvarban alkalmazott vékony klerikusi réteg kivételével az egyház műveltségi szintjét sem taksálhatjuk túlontúl magasra, a nemesség iskolázottsági szintje pedig kifejezetten alacsony volt, s rendkívül kevés városnak minősíthető települést találhatunk a 13. századi Magyarországon. A tatárjárás és a belháborúk (vö. pl. az esztergomi székesegyház iskolájának 1276. évi elpusztítása) sem kedveztek a kultúrának.

A könyv utolsó két fejezete az utolsó Árpádházi király, III. András (1290–1301) uralkodásáról szól. A tizenegyedik fejezetben a szerző bemutatja III. András harcait a trónkövetelőkkel és küzdelmeit a hatalmas bárókkal. Kiemeli az 1290. és az 1298. évi országgyűlések jelentőségét. A király az egyre inkább önállósodó bárókkal szemben az egyházi előkelőkre és a köznemességre próbált támaszkodni. E két csoportból a királyi tanácsba is delegáltak 2–2 tagot. A szerző szerint a rendekre és a képviseleti rendszerre épülő állam típusa először Észak-Itáliában (Friaul) bontakozott ki, s ezt a modellt azok a klerikusok ismerhették meg és közvetíthették, akik itáliai egyetemeken tanultak.

Az utolsó, tizenkettedik fejezetben az előző fejezetben már vázolt hipotézist fejti ki részletesebben a szerző, aki III. Andrást az „első alkotmányos monarcha" névvel tiszteli meg. Vázolja a király és a nemesség közti hatalmi harc folyamatát, főbb állomásait, s e küzdelmet nemzetközi összefüggésekbe ágyazza be. E folyamatban fontos része volt az Aranybullának és megújításainak (1231, 1267), s III. András uralkodása jelentette ennek betetőzését, aki tudatosan, talán aragón és itáliai példák hatására bevonta a nemesség és a főpapság képviselőit a kormányzásba, képviseleti kormányzatot hozott létre. Egy alfejezetben a szerző vázolja a III. András halála utáni fejleményeket, Károly Róbert hatalomra jutásának körülményeit. A fejezet végén röviden összegzi a 13. századi magyar história főbb tanulságait, amelynek lényegét abban látja, hogy az Árpádok Magyarországa úgy fogadott be nyugatról és keletről is etnikai csoportokat, hogy végig megmaradt magyarnak. A könyv két függeléket (appendix) is tartalmaz: az egyik Árpádházi Szent Erzsébetről szól, a másik a középkori, 15. századi magyar teológusokat mutatja be. A monográfia részletes bibliográfiával, valamint tárgymutatóval zárul.

Kosztolnyik Zoltán könyve a magyar történelem egy kétségkívül fontos korszakának alapos szintézise. A szerző jó értelemben vett pozitivista módszerrel dolgozta fel a korábbi két évszázadhoz képest jelentősen bővülő forrásanyagot, s a tekintélyes mennyiségű szakirodalmat. E munkájában is nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy megállapításait vagy feltevéseit forrásokkal és a vonatkozó szakirodalommal minél teljesebben támassza alá. Minden alfejezetet impozáns jegyzetapparátus

követ, amely nemcsak a szükséges hivatkozásokat tartalmazza, hanem sokszor kiegészítéseket, megjegyzéseket is. Mindenképpen elismerésre méltó a szerzőnek az a törekvése, hogy új, eddig kevésbé alkalmazott megközelítéssel tárgyaljon egyes kérdéseket. Így például IV. Béla 1251. évi zsidótörvénye kapcsán Szent Ágoston gondolatrendszerét idézi vagy III. András uralmi rendszerét illetően aragón és itáliai hatásokat próbál kimutatni. Méltányolandók a szerző azon erőfeszítései is, hogy az egyes magyar tisztségekre, intézményekre megfelelő angol terminológiát találjon, illetve megmagyarázza őket a nem magyar olvasóknak. Néhány esetben a szerző a magyar szakirodalomban megszokottól eltérő alakot használ, így például Adrianumot ír Andreanum helyett vagy KöténYt Kötöny helyett. Azt is megemlíthetem, hogy III. András uralmi rendszerét illetően szokatlannak tűnik a szerző által használt alkotmányos monarchia kifejezés (ezt a magyar történeti köztudat az 1689 utáni angol rendszerre használja) a rendi képviseleti monarchia helyett.

E nagyra értékelendő monográfia bizonnyal fontos kézikönyve lesz a korszak, s benne a 13. századi magyar história kutatóinak. Különösképpen a külföldi középkorkutatók számára lesz alapmű, hiszen sajnálatos módon a korszakról magyar nyelven írott jeles munkák (Kristó Gyula, Szűcs Jenő stb. művei) nem tölthetik be e funkciót. Bátran állíthatjuk, hogy Kosztolnyik Zoltán e művével is tudományos missziót teljesít egyrészt az amerikai, másrészt a nemzetközi középkortörténeti kutatásban. Egyfelől összegzi egy kis nép középkori történetét, s ezáltal közvetve távoli utódaikra is felhívja a figyelmet, másrészt a jegyzetekben és bibliográfiában bőséggel szereplő magyar nyelvű munkákat és szerzőiket is megismerteti a szakmai és tágabb olvasóközönséggel.

Tóth Sándor László

Paul Niedermaier:

DER MITTELALTERLICHE STÄDTEBAU IN SIEBENBÜRGEN, IM BANAT UND IM KREISCHGEBIET.

Band 1: die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241.

Kunstdenkmäler Siebenbürgens, Band 2. Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde

Heidelberg 1996. 324. o., 207 kép.

KÖZÉPKORI VÁROSÉPÍTÉSZET ERDÉLYBEN, BÁNÁTBAN ÉS KÖRÖSVIDÉKEN

I. kötet: A kezdetektől 1241-ig

A sok térképfotóval, újkori-jelenkori kataszteri térképmásolattal és számos rekonstrukciós rajzzal illusztrált, Nagyszebenben megírt monográfiát a Gundelsheimben működő Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde adta ki. Szerzője számos korábbi munkájára és sajátos kutatási módszerére már a hetvenes években felfigyelhetett a kutatás. Paul Niedermaier a különféle településtípusok (halmaztelepülések, szalagtelkes és teleklábas falvak, piacutcás mezővárosok) erdélyi, szászföldi regisztrálásával kezdte munkásságát (Dorfkerne auf dem Gebiet der Sieben Stühle, in: Forschungen zur Volks- und Landeskunde 16 [1973] 1. 39–66.), majd — mindenekelőtt a településalaprajzok elemzésére támaszkodva — doktori disszertációt, és ennek nyomán könyvet is írt Erdély középkori városairól (*Siebenbürgische Städte*, Bukarest 1979.).

Alkalmazott módszere lényegében August Meitzen múlt század végi német iskolájáig és a városalaprajz-kutató Robert Gradmann munkásságáig, közvetlenül pedig a román etnográfus Romulus Vuia 30-as, 40-es évekbeli kutatásáig nyúlik vissza; ezzel az eljárással készült a jelen munka is. Lényege, hogy az egyes jellegzetes alaprajztípusok, akár önmagukban, akár mint az összetett városalaprajzok karakterisztikus részletei igen hosszú időn keresztül változatlan formában, az eredeti osztásnak megfelelő út- és telekhálózattal maradnak fenn; mivel pedig e formák puszta morfológiai meggondolások alapján, bármiféle régészeti vagy várostörténeti kutatás nélkül is korhoz köthetőek (a halmaztelepülések két előtípusa a pontosabban nem definiált „igen korára", valamint a 12–13. századra, a szabályos alaprajzú, rendezett teleksorokból felépülő települések a 12. század közepe utánra, a német betelepülést követő időszakra), egy-egy középkori település fejlődése — legalábbis e teória szerint — a városalaprajz tükrében viszonylag egyszerűen ábrázolható. Nem kell mást tenni, mint időrendi sorrendbe helyezni az egyes városrészeket (tipológiai meggondolások alapján, vagy közkézen forgó történeti adatok alapján „pontosítva" a keltezést) s a rajzasztalon

már el is készülhetnek a fokozatosan bővülő, periodizált városalaprajzok. Esetleg úgy, hogy az illető városból egyetlen középkori házat sem ismerünk.

A fenti eljárás az 1979-es könyv kapcsán tudomásom szerint nem váltott ki különösebb kritikát, valószínűleg azért, mert e munkának igen sok késő középkori vonatkozása volt, márpedig nyilvánvaló, hogy az újkori térképekről leolvasható utcahálózat, de még a telekosztás jelentős része is középkori eredetű, a megállapítások így részletes bizonyítás nélkül is valószínűnek tűntek. Egészen másként esik mindez a latba akkor, amikor a 15–17. századnál korábbi időszak kerül szóba. Márpedig Paul Niedermaier három kötetesre tervezett összefoglaló munkájának most megjelent első kötete az utóbb várossá váló települések legkorábbi, a kezdetektől az 1241–42. évi tatárjárásig terjedő időszakát tárgyalja.

A szerző a románság kárpát-medencei kontinuitását vallja és — mint írja (18. o.) — nem veszi figyelembe a Balkán felőli bevándorlás lehetőségét. Ennek a városkutatástól látszólag távol eső állásfoglalásnak témánkat szorosabban érintő következménye is van: Niedermaier felfogása szerint a tárgyalt terület városainak kezdete, a költői *Anbeginn* nem az Árpád-házi királyok vagy az Anjouk, netán a későbbi magyar királyok koráig, hanem a Kr. u. 3. századig, Dacia provincia feladásáig nyúlik vissza, természetesen függetlenül attól, hogy a kutatott terület jelentős része, a Partium és a Kelet-Alföld nem Dacia, hanem a Barbaricum része volt. Ebben az ókori előzményektől nyomozott várostörténetben — nyilván a román eredetkérdésben vallott ellentétes nézetek miatt — magyar szakirodalomra csupán elvétve, akkor is inkább helytörténeti jelentőségű művek esetében volt ildomos hivatkozni. Az első fejezet 111. jegyzetében majd a következőkben is szemérmes rövidséggel idézett *Kurze Geschichte* felbukkanása mindenesetre azt jelzi, hogy az irodalomjegyzékben fel nem tüntetett *Erdély rövid története* (főszerkesztő: Köpeczi Béla, Bp. 1989.) német változata azért megfordult a szerző kezében.

A magyar várostörténeti kutatások erőteljes mellőzésének másik okát abban látjuk, hogy a szerző, bármennyire is lojális maradt történelemszemléletében, terminológiájában és az idézett szakirodalom megválogatásában, igen kényes egyensúlyozó mutatványra kényszerült. Romániai kutatóként ugyanis a 80-as években, amikor az irodalomjegyzék tanúsága szerint a kézirat elkészült, nem lehetett kimondani, hogy a középkori városok létrejöttében a Kr. u. első évezred feltételezett román „őslakosságának" semmiféle érdemi szerep nem tulajdonítható, másfelől érzékeltetni kellett, hogy az urbanizáció folyamatában a tárgyalt terület középkori német népességének döntő hatása volt. A megoldhatatlan dilemma elsimítására született a könyv első, népvándorláskori fejezete (*Siedlungen der Völkerwanderungszeit*). Ez a merőben politikai okokból ideillesztett fejezet azt sugallja, hogy a kutatott városok kezdetei mélyen belenyúlnak a Kr. u. 1. évezredbe, akár mint romként hellyel-közzel továbbélő antik települések, akár mint az Anonymus költötte helyi duxok székhelyei vagy más, autochton politikai formációk központjai. Ezeket a preurbánus lakóhelyeket az Erdélybe költöző németek tették várossá, úgy, hogy a *régi* településhez *új* városrész(eke)t építettek. Ily módon a román „őslakosság" kontinuus lakóhelyei is megmaradtak, és az igazi városokat megteremtő erdélyi németek történeti súlya is kidomborodhatott. Ami nem fért bele e békés románszász építőmunka keretei közé, az az erdélyi magyarság és települései kérdésének „túlzott" feszegetése lett volna. Nem is vállalkozott rá az óvatos szerző.

Átlapozva az 1996-ban megjelent monográfia irodalomjegyzékét, nem nehéz felfedezni, hogy a felhasznált bibliográfia minimális kivételtől eltekintve nem tartalmaz 1983–84-nél frissebb műveket, a felsorolt, újabb keletű munkák gerincét az 1970-es évek román szakirodalmának igen alapos gyűjteménye képezi. Mindez összhangban áll azzal, ami a mű szövegéből amúgy is könnyen kiolvasható: a szerző történelemszemlélete *általában* az 1970-es, 80-as évek hivatalos román álláspontját tükrözi. A felhasznált régészeti publikációk igen nagy számban még ennél is régibbek, ami azt eredményezte, hogy a népvándorlás kori fejezetet egyszerre terhelte meg az 50-es, 60-as évek régészeti felfogása (a német szerző a kora népvándorlás kor germán népeit, Erdély gót és gepida korszakát nem is említi), a Ştefan Pascu nyomán idézett, tendenciózus népességszám- és etnikai összetétel becslések, továbbá a településrekonstrukciónak az a módszere, ami korszerű régészeti kutatás híján, illetve a régészeti eredmények félreértésével von le határozott településtörténeti következtetéseket. Aligha kell külön hangsúlyoznunk, hogy ezek a „következtetések" lényegében bizonyítatlan fikciók maradtak.

Mindennek iskolapéldája a Kurt Horedt által Malomfalván (Maros m.) kiásott nagy, gepida kori teleprészlet értelmezése, ahol számos, nem azonos időben használt, így eltérő tájolású, esetenként egymásba ásott veremház és egyéb objektum került elő (Kurt Horedt: *Moreşti*. Bukarest 1979., 38. kép). Niedermaier rekonstrukcióján valamennyi feltárt objektum egykorú építményként jelenik

meg — a nagyobbak házként, a kisebbek gazdasági épületként —, még a 14. számmal jelölt 6. sz-i verem és a mellette fekvő, valószínűleg korábbi, de leletekkel nem keltezett kavicsos felületrészlet is közös szalmatetőt kapott (10. kép). Hasonlóképpen nem egyidős objektumok jelennek a kisgalambfalvi Galat-tető 6. századi településén is; az egymástól alig néhány cm-re álló, boronafalú, zsúpfedeles házak (12. kép) mintha a szebeni skanzenből tűnnének elénk. A 9–11. századi (!) Temesvár alaprajzán (16. kép) ezek után már csak azért csodálkozunk, mert a középkori Temesvár belterületén — tudomásunk szerint — sohasem folyt régészeti kutatás, a korai vár és a mellette elterülő halmaztelepülés alaprajza így csak 18. századi térképekből kikövetkeztetett, hipotézisnek is alig nevezhető képzeletszülemény lehet.

Kétkedve olvasta a recenzens a népvándorlás kor egyes időszakainak lelőhelyszámára, és ennek alapján a népességszámra vonatkozó fejtegetéseket, ugyanis a felhasznált régészeti források abból az időből származnak, amikor a népvándorlás kori Erdélyből alig néhány tucat lelőhely volt ismert, jelentősebb ásatással pedig csak kivételesen találkozhattunk. Gyakorló régészek számára aligha szükséges különösebben bizonygatni, hogy a Dacia feladása utáni évszázadok hullámzó római, majd bizánci éremforgalma nem utal a népességszámra olyan egyértelműséggel, miként azt a szerző véli, aki vizsgálódásai közben jelentős külső hatásokra (beköltöző új népességre, változó politikai és gazdasági viszonyokra) nem kívánt gondolni, számításai pedig többszörösen egymásra épülő becsléseken alapulnak.

P. Niedermaier a hivatalos román történelemszemléletet követte abban is, hogy átvette a kora Árpád-kori megyeszékhelyek, ispáni várak indokolatlanul korai, 9. századi keltezését, amire alapozva e településeket illetőleg sáncvárakat a honfoglalók által itt talált, anonymusi duxokhoz (Gelou, Glad, Ménmarót) kapcsolják a Ştefan Pascu-t követő történészek és régészek. Arról, hogy ez a magyar kutatóktól kezdettől bírált nézet újabban román részről is igen komoly kritikában részesült (Radu Popa in: SCIVA 42 [1991] 3–4. 154–88.), nem értesülünk a könyvből. Az olvasó így azt sem tudhatja meg e munkából, hogy az Öthalom (Glogovác) melletti sáncvár nem a legendás Glad vezér *Fluchtburg*-ja (38. o.), hanem Arad megye korai ispáni vára, a mellette fekvő Árpád-kori templomrom pedig a II. Béla által alapított aradi káptalan maradványa. A következőkben arról értesülünk, hogy a régészetileg még nem is kutatott szatmári vár Ménmarót második vára volt (az első, a *Hauptburg*, Anonymus nyomán természetesen Bihar), Dobokán és Kolozsmonostoron pedig Gelu „herceg" székelt (38–42. o.). Arra nézve, hogy a Kolozsvár melletti Monostoron Kolozs megye korai ispáni vára állt volna (vö. *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, 160–2.), e fejezetben nem találtunk utalást. Az újabb román kutatások fényében tárgyi tévedés, hogy Tordán, az antik Potaissa romjain a 9–10. században jelentős település lett volna; a szórványos késő népvándorlás kori leletek sem a 270-es években feladott római város továbbélését, sem pedig a középkori város előzményét nem jelentik (Bărbulescu, Mihai: *Potaissa*. Turda 1994.)

A könyv következő nagy fejezetét (*Allgemeine Entwicklung, 11.–13. Jahrhundert*) olvasva, tovább erősödött az a benyomásunk, hogy Paul Niedermaier tudatosan távol tartja magát azoktól az Erdély vonatkozásában is döntő jelentőségű történeti eseményektől, melyek román szempontból kellemetlenek lehetnek. Nem említi a magyar honfoglalást és államalapítást, valamint a vármegyék megszervezését és korai uralkodóink számos más rendelkezését és oklevelét sem. Ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy ez az időszak a tárgyalt területen — az ábrák következetes tanúsága szerint a 20. századi magyar-román határtól keletre — sem törést, sem pedig új típusú fejlődést nem eredményezett, mivel Árpád-házi királyainknak csak üggyel-bajjal sikerült országukba integrálni a „régi hercegségeket" (62). Ilyen meggondolásokból Niedermaier el is tekinthetett a várostörténeti kutatásban meghatározó súlyúnak tekinthető történeti-jogtörténeti megközelítésmódtól, hogy a települések öntörvényűnek sejtetett evolúcióját „planimetriai" síkon vizsgálhassa. E fejezet főszereplői nem az elérhető teljességükben és összefüggéseikben bemutatott történeti források, hanem olyan statisztikák és térképek, melyek mindössze néhány adatra, ám annál több becslésre épültek, reális felhasználhatóságuk így legalábbis megkérdőjelezhető. Találkozunk e fejezetben a mai Nyugat-Romániát behálózó, az egykori Barbaricumra is kiterjedő római úthálózattal (32. kép), az első okleveles említésekből és az ismert románkori templomok számából kikövetkeztetett Árpád-kori népességszámmal és népsűrűséggel (47–57. o., 28. kép), a települések átlagos telekszámát bemutató grafikonnal (29. kép), továbbá a szántó- és legelőterületek egymáshoz viszonyított kiterjedését és százalékos arányát feltüntető táblázattal, az 1000 és 1241 közötti időszakból (31. kép). Mindeközben a történelmi elemzésre nem vállalkozó szerző gondosan egybemosta a majdani városiasodás színhelyeit, a megyeszékhelyeket, egyházi központokat, a korai vásárhelyeket valamint az első szász telepítéseket. Fokozza a zavart a szerző terminológiai bizonytalansága is, aki a korai várak, Ma-

rosvár, Doboka és Gyulafehérvár kapcsán használt *civitas* és *urbs* szavakat városként értelmezte (50, 63. o.).

A fenti számítások megalapozatlanságát Biharvár (1068: civitas Byhor) ispáni és főesperesi központ példáján szemléltetjük. A település lélekszámát Niedermaier egy itt feltárt, Árpád-kori temetőrészlet segítségével próbálta meghatározni. Eljárása a következő volt: Mircea Rusu 1954-ben egy 28 m2-es ásatási szelvényben 18 sírt tárt fel, ami a szerző *átlagolása* szerint azt jelenti, hogy egy halottra 1,55 m2 terület jutott. Mivel úgy *sejtette*, hogy a csak részben feltárt temető összkiterjedése kb. 6700 m2 lehetett, a teljes sírszámot 4300-ra, a sírmező korát pedig az 1050-től 1300-ig terjedő időszakra *becsülte*. Mindebből, 30 o/oo-es halálozási rátát *feltételezve*, Biharban egyidejűleg 120 család létét *valószínűsítette*. A szerző „mindössze" a következőkben tévedett:

a. Biharvárról két Árpád-kori temetőt ismerünk, az egyik a váncvár belsejében, a másik attól délre (Téglaégető) került elő.

b. Az utóbbi, a számítások alapjául szolgáló temető teljes kiterjedését és sírszámát nem ismerjük, azt azonban biztosan tudjuk, hogy a több mint 4000 síros kora Árpád-kori köznépi temetők nem tartoznak a Kárpát-medence régészeti realitásai közé; az eddigi legnagyobb, teljesen feltárt korabeli temető (Majs, Baranya m.) 1137 sírból állt.

c. A temető legkorábbi pénzmelléklete I. András denára volt, az érmek többsége a 12. századból származott, a 13. századot gyakorlatilag nem képviselték leletek.

Mindezek nyomán a becsült végeredményt és ennek érvényességét a 11. század közepétől a 13. század végéig terjedő időszakra nézve finoman szólva kérdésesnek látjuk.

A további három fejezet egy-egy, Romulus Vuia kutatásai nyomán evolúciós és időrendi sorrendbe állított alaprajztípust tárgyal – az egyes települések (falvak és városok) így zömmel nem történelmi, hanem alaprajzi kritériumok szerint kerültek egy-egy csoportba.

A szerző a halmazfalvaknak, mint a legkorábbi, még a szász betelepítést megelőző településtípusnak két változatát tárgyalja: az egyik a *szórvány*települések besűrűsödése (*Verdichtung von Streusiedlungen*), a másik a laza szerkezetű települések utólagos tömörülése (*Verdichtung lockerer Siedlungen*) révén keletkezett. A két fejezet többszöri áttanulmányozása után is rejtély maradt, miért kellett e két, rokon típust külön fejezetben tárgyalni, és miért csak a második változatot hozza kapcsolatba a szerző halmaztelepülések (*Haufendörfer*) kialakulásával.

Az előbbi csoportba számos falusi település mellett a megyék és a korai kiváltságos kerületek székhelyeit (sorrendben: Temesvár, Csanád, Gyulafehérvár, Bihar, Doboka, Dés, Várfalva = ž-Tordavár, Brassó-Bartholomä, Vajdahunyad, Déva, Szilágysomlyó, Fogaras) továbbá bányatelepüléseket (Désakna, Kolozs, Szászakna, Abrudbánya) találunk. Visszakövetkeztetett korai alaprajzuk ősforrása — miként az alábbiaknál is — az első katonai felmérés volt, melynek terepmunkálatai Erdélyben és a Temesi Bánság területén 1769–1773 között zajlottak. Ami keletkezésük korát illeti, alaprajzuk Árpád-kori eredete mellett több esetben is utal a szerző e lakóhelyek régebbre visszatekintő kontinuitására. Az 1240 körüli Temesvárról részletes rajz is készült (65. kép), amelyik a képzelet szülte utcahálózatot és telekosztást éppúgy megjeleníti, mint a nyomtalanul elpusztult középkori templomok helyét.

A következő fejezet keretében tárgyalt második csoportban, a kezdetben laza szerkezetű települések között, számos falu társaságában meglepődve találhatunk telepített, többé-kevésbé szabályos utcahálózatú, szalagtelkes városokat is (Szászváros, Medgyes, Beszterce, Szászsebes, Kolozsvár, Nagyszeben, Szászrégen, Segesvár). Ez utóbbiak azért kerültek ebbe a csoportba, mert hosszú, szalagszerűen hátranyúló telkeik között a szerző rövidebb, szinte négyzetes formájú telkeket is talált és úgy gondolta, hogy ezek a szász telepítést megelőző népesség szétszórt telkei, melyek üresen hagyott közeit — e hipotézis szerint — csak később parcellázták és építették volna be. Az elgondolás gyakorlati alkalmazásaként a szerző megrajzolta e települések „korai" alaprajzát is, úgy, hogy az újkori várostérképekről a szóban forgó négyzetes telkeken, a réginek látszó utakon és esetleg egy-egy templomon kívül mindent elhagyott. Azt, hogy az így nyert, szórt jellegű alaprajzok keltezhetők legyenek, az illető települések szász korszakának feltehető kezdeteit kellett megállapítani. A szerzőnek ez sikerült, így könyve lapjain az 1125 körüli Szászváros (91. kép), az 1225 körüli Medgyes (93. kép), az 1150, ill. 1225 évi Beszterce (95–96. kép), az 1150 ill. 1225 körüli Szászsebes (98–99. kép), az 1125 és 1175 körüli Nagyszeben (100–101. kép), az 1200 és 1250 körüli Segesvár (105–106. kép) és az 1175 valamint 1240 körüli Kolozsvár (108–109. kép) alaprajzát tanulmányozhatjuk. E városok többségében még egyáltalán nem folyt régészeti kutatás, belterületükről 12–13. századi leleteket nem, vagy csak igen ritka esetben ismerünk, az olvasó így csak jóhiszeműen remélheti, hogy a jövőbeli kutatások a Niedermaier által bemutatott állapotokat igazolják majd.

Ennek valószínűségét azonban csökkenti az a tény, hogy ott, ahol rendelkezünk régészeti eredményekkel, e historizáló vázlatokhoz igen komoly kétség férhet. Mindezt Kolozsvár példáján (135–139. o.) igyekszünk bemutatni, ahol már folyt értékelhető régészeti kutatás. Ez utóbbira azonban a szerző, eltekintve a 95. jegyzet néhány mondatától, nem alapozott, ehelyett egy régebbi, „planimetriai" tanulmányának (Acta Musei Napocensis 16 [1979]. (201–213. o.) tételeit ismételte meg. Elképzelése szerint a kolozsmonostori bencés apátság 11. századi alapítását követően a korai ispáni központ — még a 11/12. század fordulója előtt (137–138. o.) — a közeli Napoca romváros helyére költözött volna, ahol a 12. század folyamán meg is épült az utóbb óvárnak nevezett új ispáni vár. Az újabb régészeti publikációk fényében (Crişan, Ion Horaţiu et al.: *Repertoriul arheologic al judeţului Cluj*, [Cluj] 1992. 130.) téves az óvár Niedermaier-féle ábrázolása a Kr. u. 2. századi városfalakhoz képest (108. kép), a középkori falak ugyanis nem nagyjából, hanem — miként ez az 1979-es ásatásból kiderült — *pontosan* a római falak nyomvonalát követve határoltak le az antik város északnyugati sarkában egy kb. 300 x 230 m-es, négyszögű területet (Repertoriu, 69. kép). Nagyobb baj, hogy Niedermaier kronológiája nem egyeztethető össze azokkal a régészeti eredményekkel, melyek a Kolozsmonostor/Kolozsvár ispáni székhelyváltás időpontjára utalnak. Kolozsmonostoron, a sáncvár belsejében létesített Árpád-kori temető folyamatossága I. András idejétől II. Béla és II. Géza koráig nem szakadt meg, ezután a temető a monostor közvetlen környékére zsugorodott; ezt a területet a sáncvár belsejében külön fallal vették körül (Iambor, Petre – Matei, Ştefan: Acta Musei Napocensis 16 [1979] 599, 605.). Az óvár területén ugyanakkor a legkorábbi középkori leletek a 13–14. századból származnak. írott adatok és régészeti kutatás híján igencsak kockázatos az óvárban felépült gótikus domonkos templom kezdeteit még a tatárjárás elé helyezni, miként azt a szerző tette rekonstrukciós rajzán (vö. 109–110. kép). Mindezek nyomán megkockáztatjuk, hogy az óvár 12. századi telkei is valószínűleg csak Paul Niedermaier tusrajzán léteznek. Megjegyezzük, hogy hasonló kételyeket már Radu Popa is megfogalmazott, amikor a segesvári vár északkeleti térfelén végzett ásatásai során nem találta azt a 13. század előtti középkori települést, melynek létét Niedermaier az újkori telekosztás alapján feltételezte (Popa, Radu–Baltag, Gheorghe SCIVA 31 [1980] 35–36.)

A könyv utolsó fejezete (*Zeilenmäßige Anlagen*) a szalagtelkes alaprajzú települések (falvak, mezővárosok és városrészek) kérdését tekinti át, mint olyan jelenséget, amelyik ha nem is kizárólag, de szorosan kapcsolódik a beköltöző, zömmel németajkú hospesekhez. A rekonstruált alaprajzok kapcsán újra — utoljára — hiányoljuk a felvetések régészeti bizonyítékait, sokalljuk egyben a recens néprajzi példák intenzív használatát. A szerző azt írja a 13. századi házakról, hogy azok egy- vagy kétosztatú, favázas, szalmatetős épületek voltak (179. o.). Segesvárról be is mutat egy félig földbe ásott, függőlegesen álló deszkákból összerótt falú (!), kiugró eresz alól lépcsős lejáratú, szalmatetős házat (206. kép). Az előzmények ismeretében nem meglepő, hogy rekonstrukciós rajza ismét egy régészeti ásatás eredményének félreértése nyomán született: Gheorghe Baltag és Radu Popa segesvári leletmentése a valóságban egy 13–14. századi, földfelszínre épült ház lejtős bejáratú pincéjét, pontosabban pincerészletét tárta fel, ahol a pince falát favázba illesztett függőleges deszkabélés borította (Popa-Baltag i. m. 33–52.). Teljes mértékben egyetérthetünk a könyv bevezetőjét jegyző Christoph Machat művészettörténésszel, hogy minderről jóval többet tudnánk, ha az 1980-as évek „szisztematizálásai" során lerombolt segesvári Malom utcában régészek is kutattak volna.

Végkövetkeztetésünk ellentétes mindazzal, ami az eddigiekből sejthető lenne. Paul Niedermaier ugyanis — fantáziarajzai ellenére — meggyőzött bennünket arról, hogy a hozzáértő módon végzett városalaprajz- és telekosztáselemzés reális eredményekkel kecsegtet, ha a megfigyelések érvényességi körét történeti és főként régészeti oldalról sikerül (majd) tisztázni. Használható forrást addig csak a késő középkori, illetőleg a 18–19. századi állapotot feltüntető várostérképek, a gazdag irodalomjegyzék, valamint a további irodalmi és okleveles adatokat rejtő jegyzetek jelentenek.

Benkő Elek

John Fennell

A HISTORY OF THE RUSSIAN CHURCH TO 1448

Longman Group Ltd. London and New York, 1995. 266. o.

AZ OROSZ EGYHÁZ TÖRTÉNETE 1448-IG

Az orosz história fenti szakaszának egyháztörténetéről olyan munka, ami kivételesen nagy (orosz, bizánci, nyugati) primér forrásbázison, klasszikus és legújabb feldolgozások tömegén alapul

és még árnyalt kritikai attitűddel is párosul (pontosít, cáfol, tartózkodik a bizonytalan állásfoglalásoktól); ritkán lát napvilágot. Külön erénye a műnek, hogy az általános és az egyháztörténet kölcsönhatásaira Fennell komoly gondot fordít. Így pl. elemzi a Bölcs Jaroszláv utáni válság kihatásait, a tényleges hatalom Északkelet-Oroszországba való áthelyeződésének okait és következményeit Jurij Dolgorukij korától. A világi és az egyházi autoritás sajátos belső és külföldi kapcsolatai, funkciói miatt a bevezető fejezetben jogosan vizsgálja külön Novgorodot.

A mű fontos része a 2., 3. és a 4. fejezet, amelyek a kijevi kereszténység kezdeteiről, I. Vlagyimir és alattvalói megkeresztelkedéséről és a korai orosz egyházszervezetről szólnak. Fennell rámutat, hogy a kereszténység felvételéig (988-ig) csak az ortodoxia felé tett „tapogatózó kísérletekről" beszélhetünk, de ezek körülményeit is csak bizonyos fokig pontosíthatjuk a gyér és ellentmondásos források miatt. A bizánci és az orosz kútfők híradásaiból az tűnik ki, hogy Olga fejedelemnő megkeresztelkedéséig és azt követően már voltak — dinasztikus, katonai és kereskedelmi célokhoz is kapcsolódó — próbálkozások a görögkeleti (sőt a 960-as évek elején a római egyháztól az oroszok felé) hitvallás irányába. Fennell bátran felvet olyan kérdéseket, amelyekre a történészek eddig nem, vagy részlegesen és különbözőképp válaszoltak. Így pl. Olga keresztelkedési időpontjaként 946-ot jelöli meg (a szakemberek 946 és 960 közti dátumokat említenek, leginkább 957-et) és komplex célrendszerrel motiválja.

Érdekes, ahogy a szerző I. Vlagyimir fejedelem uralma elejének pogány kultuszát magyarázza. Szerinte a nagy kiterjedésű, döntően pogány birodalmat kezdetben úgy lehetett összefogni. A Vlagyimir és népe megkeresztelkedéséről szóló források ellentmondásosak és túlzásokat is tartalmaznak. II. Baszileiosz bizánci császár orosz segítséget kért a kis-ázsiai felkelés leveréséhez, Vlagyimir pedig ennek kompenzációjaként összeházasodott volna a császár nővérével, Annával, amit viszont csak keresztényként tehetett meg. Népe megtérítése szuverén fejedelmi döntés volt, aminek óriási jelentősége, hogy az ország a keresztény államok közösségébe került. Fennell sok fontos részkérdést tisztáz (pl. a Herszon ostroma körüli ellentmondások feloldása, a fejedelem és alattvalói megkeresztelkedésének helye, ideje, a térítő lelkészek száma, hogyan fogadták az oroszok az új hitet stb.). Kiemelendő, hogy az ortodoxia elterjedése hosszú, sok munkával járó folyamat volt, de a megszilárduló bázisra támaszkodhattak a későbbi uralkodók. A korai orosz egyházszervezettel kapcsolatban Fennell elemzi a metropoliták és a püspökök kinevezésének módját, viszonyrendszerüket, az egyházi jövedelmeket és hatásköröket és a szentté avatás kritériumait. Noha a metropolitákat a 451. évi ökumenikus zsinat 28. kánonja szerint választották (az óorosz állam idején csak Ilariont és Klimet iktatta méltóságába az orosz püspöki szinódus), mind a bizánci pátriárka és a császár, mind az orosz fejedelmek igyekeztek befolyásukat érvényesíteni. Az orosz egyházfők a pátriárkáktól aránylag függetlenül tényked hettek, funkcióik közül a nem rutinjellegűeket (pl. a püspökök feletti joghatóságukat, vagy a hívek egyházi, családjogi, morális vétségeit szankcionáló, útmutató szerepüket) emelnénk ki. A kijevi állam korában 15, jelentőségében igen eltérő, nagy területű egyházmegye volt. A tized, a fejedelemtől és a földesuraktól befolyó jövedelmek (adományok, illetékek) mellett a korai orosz egyháznál nagyon fontosak a hívek családjogi vétségeiért kirótt bírságok, amit Fennell az egyházi földbirtokok korabeli relatíve „még kisebb súlyával" magyaráz. A szerző (F. von Lilienfeldet követve) 148 szentet tesz 969 (Olga halála) és a 12. sz. vége közé és fő kanonizálási kritériumnak a csodatevést tartja. Megjegyezzük, hogy a fenti számot és az azon belüli összetételt a tudósok vitatják.

A szerző a következő fejezetekben (5–7.) a vallásosság terjedéséről, a lelkipásztori gondoskodásról, a pogány maradványokról, a görögkeleti (közte az orosz) és latin rítusú egyházak viszonyáról szól. Jogosan állapítja meg, hogy a lelkészeknek, a templomok és a kolostorok számának növekedése a kereszténység terjedését bizonyítja. Ugyanakkor fontosnak véljük, hogy rámutat (a források miatti) számszerűsítés nehézségeire. Fennell is felveti a cönobikus kolostori élet alakulásával kapcsolatos kételyeket (lásd utalását E. Golubinszkij nézeteire) és a források egyoldalúsága miatt a kolostori földtulajdonról megformálandó kép nehézségeit. Azt valóban túlzásnak minősíthetjük, hogy a kolostorok ebben a korban indifferensek a földbirtoklás iránt. A Kirik szerzetes (és világi paptársai) kérdései Nyifont novgorodi püspökhöz c. mű jól tükrözi, milyen egyházi közösségi és magánéleti témákban kértek útbaigazítást a főpaptól. Magas pl. a pogánysággal kapcsolatos problémák aránya. Fennell szerint a régi hit északon, északnyugaton maradt fenn leginkább és nem kapcsolható össze egyértelműen a társadalmi elégedetlenséggel, viszont a kor emberének az egyházi rideg előírásokkal szemben a szabadabb régi életmódot testesítik meg. Nincs elég forrásunk, hogy regisztrálhassuk akár a pogányság korabeli csökkenését, akár növekedését (Fennell B. Ribakov 10–13. századra vonatkozó „pogány reneszánsz"-elméletét cáfolja), inkább azt mondhatjuk, hogy a pogányság és a

kereszténység sokáig együtt élt (pl. az ún. kettős hit a 17. századig fellelhető egyes vidékeken) Oroszországban. A nyugati latin és a görögkeleti egyház 1054. évi szétválása nem hirtelen következett be, előzményei jóval korábbiak és a tényleges szakítás is a keresztesek 1204. évi konstantinápolyi pusztításainak idejére esik. Teológiai szempontból igen fontos pl. a pápai szupremáció és csalhatatlanság eszméje, a nicaeai-konstantinápolyi Apostoli hitvallás és a filioque. A skizmát a metropoliták általában helyeselték, viszont a fejedelmi ház sok tagjának a latin kereszténységgel kötött házasságai azt mutatják, hogy az orosz uralkodók nem tartották magukat a szakítás utáni helyzethez. Fennell jól látja, hogy a tatár uralom előtt az orosz állam és az egyház nem viszonyult nyíltan ellenségesen a latin Nyugathoz, csak azt követően, amikor határain megjelentek a litván, lengyel és lovagrendi hódítók.

A kijevi kor írásbeliségében csak halványan tükröződött a bizánci irodalom és bölcselet. Az orosz alkotások közül Fennell Nesztor két művét — reális személyiség- és életábrázolása miatt — emeli ki: Szt. Feodoszij legendáját és Borisz és Gleb mártírokról szóló elbeszélését. Hangoztatja, hogy a korabeli irodalom életszerűbb, mint a későbbi századok száraz, didaktikus munkái. A kijevi korszakban az egyház mérsékelten avatkozott be a politikai életbe: pl. a fejedelmek közti közvetítéssel, de ez is a harcban állóktól indult ki.

Oroszország a tatár hódítás után, részfejedelemségi rendszerével, sokfelé szakadt. Északkeleten korán kialakult a két hatalmi centrum: Moszkva és Tver. Fennell úgy látja, hogy a 13. sz. közepére a tatárokkal szembeni passzív orosz magatartás jellemző. Ebből a szempontból érdekes A. Nyevszkij egyes katonai akcióinak, hatalmának az értékelése. A fejedelmek sok energiát vesztegettek a tatár segítséggel folyó testvérháborúkra, miközben hatalmuk számottevően nem nőtt, a tatároké és a litvánoké viszont igen. A moszkvai-tveri párharcból az első került ki győztesen. Északkeleten Szemjon és II. Iván alatt (1340 és 1359 között) a fejedelmek autoritása vitathatatlan, az egyház Moszkva-párti, terjeszkedni kezdenek, de a tatárokkal szemben még passzívak. Dmitrij korában (1359–1389) jelentősen nő a fejedelemség területe és az 1370-es évek második felétől támadnak a tatárok ellen is (1380: a kulikovói győzelem). Hosszú idő után először a főhatalom egy fejedelmi ágnál (a moszkvainál) öröklődik és ez fennmarad egészen 1598-ig.

Fennell négy fejezetet (11–14.) szentel az orosz metropolitáknak. Általában jellemző, hogy főleg a litvánok, a lengyelek és a nem moszkvai fejedelmek „ellenmetropolitáival" szemben, a meghódított területek ortodox lakóit az egy és oszthatatlan összorosz metropolitaság keretei között igyekeztek tartani, megakadályozva az ottani független főhatalom létrejöttét. Feognoszt pl. nehéz helyzetben (bizánci polgárháború, Olgerd litván fejedelemnek az önálló metropolitaságra való törekvései közepette) védte meg (lásd Fennell utalását J. Meyendorff értékelésére) a 14. sz. második negyedében az egyházi főhatalom integritását. Utóda, Alekszij alatt Moszkva lett az egyházfő székhelye és ideiglenes sikereket ért el az egyházi szervezet és gazdaság fejlesztésében. Kiprián részeredményei a válságok ellenére legalábbis méltányolandók; ti., ahogy a szerző kifejti az 1370-es évektől pl. a bizánci ingatag belső helyzet, Dmitrij moszkvai fejedelemnek a metropolita litván kapcsolatai miatti gyanakvása, az „ellenmetropoliták" stb. következtében nehéz dolga volt. Fotijnak (1409–1431) mindenesetre orosz-litván viszonylatban, az egyházi élet és földbirtoklás vonatkozásában stabilizálni kellett az ortodox főhatalmat, amit nagyobbrészt megvalósított. Már-már úgy látszik, hogy a 15. sz. közepének orosz vallástörténeti kérdései (a két metropolita; Jón és Izidor megválasztásának és tevékenységének körülményei, a firenzei uniós zsinat [1439] lefolyása és benne Izidor szerepének értékelése) a szakemberek tartós vitatémái maradnak. Fennell, noha igyekszik differenciált képet adni (pl. a görögkeleti főpapok álláspontjának megvilágításával, a korabeli orosz polgárháborús viszonyok hatásával stb.), valójában az alapkérdésekben a már hagyományos álláspontot képviseli. Ja. Lurje és A. Zimin kutatásainak figyelembevételével jobban árnyalhatta volna megállapításait Izidor pozícióváltozásáról és Jón 1446–47-es szerepéről (az utóbbi szerintünk illojális volt II. Vaszilijhoz).

Az orosz egyház a tatár uralom kezdetén enyhén reagált a pusztításra; az oroszokat, fejedelmeiket „bűneik" miatt jobban felelősnek tartotta a kialakult helyzetért, amit Isten büntetéseként értelmezett és ez a tónus csak az 1380-as évektől változott meg. Több vonatkozásban újszerű, amit Fennell az egyházi földbirtoklásról és a főpapoknak a politikába való bekapcsolódásáról kifejt. Primér forrásokra és Sz. Veszelovszkij kutatásaira támaszkodva megállapítja, hogy a földbirtokok Feognoszt, Alekszij és főleg Fotij idején nőttek és a moszkvai uralkodók akkor adományozták a földeket, amikor az egyház támogatására volt szükségük. Az egyházi földek elidegenítése a 15. sz. közepéig helyi jelenség volt, azután azonban jogi garanciákra volt szükség az állammal és a földesurakkal szemben. 1237 után az egyház politikai aktivitása a korábbi időszakhoz képest jelentősen

nőtt. Különösen így Feognoszt és Alekszij pl. élt Moszkva ellenfeleivel szemben a kiátkozás eszközével. Kiprián és Fotij szintén a moszkvai fejedelemség hatalma megszilárdítására vetette be az egyház „spirituális fegyvertárát". Végül szólnunk kell arról, hogy noha Radonyezsi Szt. Szergij Bölcs Jepifanij által írt Életrajza csak a Pahomij Logofet-féle 15. századi redakcióban maradt ránk, más források megerősítik Fennell állítását, hogy az apát politikai szerepét felnagyították, inkább az orosz szerzetesség és annak életmódja, szellemisége fejlődését határozta meg. Megjegyezzük még, hogy mivel 1448-ban az orosz egyház függetlenné (autokefál) vált, a műbeli záróhatárt jogosnak véljük. Mint bevezetőnkben kiemeltük, Fennell műve a forrásbázis — és most az ismertetés után talán látható —, a tematika gazdagsága, mélysége és sokoldalúsága miatt kitűnő munka, ami nélkülözhetetlen az orosz egyháztörténettel foglalkozó tudósoknak.

Kurunczi Jenő

Tóth István György

MIVELHOGY MAGAD ÍRÁST NEM TUDSZ...

Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon
Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 17.
Budapest 1996, MTA Történettudományi Intézete 339. o.

Tóth István György számos tanulmány és könyv szerzőjeként ismert a hazai és a nemzetközi szakmai körökben ugyanúgy, mint a koraújkori művelődéstörténet iránt érdeklődő olvasók előtt.

Ez a munkája hosszú évek alapos kutatásainak összegzése a 16–18. századi Magyarországon lezajlott „valóságos kultúrforradalomról". A magyarországi művelődéstörténetben az emberi szellem keserves, fáradságos, megtorpanásoktól sem mentes utazásának is felfogható ez az időszak, amely az analfabétizmus világából az alfabetizáció birodalmába vezetett. „Nemcsak az írástudás terjedt el egyre jobban, de mind több dolgot foglaltak írásba, a szóbeliségnek mind kisebb becsülete volt. A kisiskolákról és tanulóikról, a keresztet rajzoló és aláíró parasztokról, nemesekről, a könyvolvasás elterjedéséről szól ez a munka, amely választ keres arra is, hol a helyünk a kora újkori európai művelődéstörténet térképén."

A szerző hat fejezetre tagolta munkáját, amelyek önálló tanulmányként is kezelhetők, de az egész könyvet elolvasva koherens művelődés- és társadalomtörténeti áttekintést kapunk a jelzett időszak változásairól.

A kutatás elsősorban Nyugat-Dunántúlra, azon belül is főleg Vas vármegyére vonatkozik, de állandó utalások történnek Magyarország északkeleti területeire, valamint a Habsburg Birodalomra, sőt a nemzetközi párhuzamok is a látókörbe kerülnek. (Magától értetődik, hogy a török hódoltsági területek 16–17. századi művelődés- és társadalomtörténeti eseményeit forrástani okok miatt nem lehet a fenti régiókhoz hasonló alapossággal megragadni.)

Az *Ajtók a betűk világára: a kisiskolák társadalomtörténete* című fejezetből a vasi kisiskolák történetén túl az iskola és a társadalom kölcsönhatására is fény derül, körvonalazódik az „iskolázott" és az „iskolázatlan" ember helye, és lassan egyre fontosabb szerepét is világosan látja az olvasó. A szerző alapvetően az evangélikus és a katolikus egyházlátogatások nyomán keletkezett feljegyzéseket, nyilvántartásokat használta. A vizitációk gondos összeírásaiból és azok történészi vallatásából azt is megtudjuk, hogy „az iskolamesternek ebben a korban nem az volt a fő ismérve, hogy tanított, hanem az, hogy ellátta a kántor tisztét". A reformáció–ellenreformáció küzdelmeinek időszakából megismerjük, hogyan lett több evangélikus lelkészből katolikus licenciátus, akik így megőrizhették foglalkozásukat. A 18. század közepére jelentős részben kiépült a vasi iskolahálózat, de „még a 18. század közepén is csak mintegy hetven százaléka volt alkalmas a tanításra". Érdekes az iskolamesterek származásának, munkavállalási lehetőségeinek szociografikus vizsgálata. A „nemzet napszámosainak" anyagi megbecsülése a 18. században sem volt túl vonzó. A tanítók javadalmazása általában kevesebb volt, mint egy középnemes birtokán az erdőőr, béres, vagy ökörpásztor jövedelme. Mindez nem volt másként a korabeli Poroszországban sem, pedig „Poroszország az iskolaügy terén a felvilágosult abszolutizmus 'mintagyerekének' számított". A porosz iskolamester ugyanúgy, mint magyar kollégája, a falu társadalmi ranglétráján az alsó fokokat tudta csak elérni. Mindebből logikusan következik, hogy az alacsony társadalmi presztízsű tanítói foglalkozást űzők

szakmai képzettsége elég széles skálán mozgott. „Az írástudatlan iskolamester alakja tehát a 18. század második felében sem tűnt el."

A szerző különböző források adatait összevetve arra a megállapításra jutott, hogy az 1770-es években a Ratio Educationis előírása alapján az iskolaköteles gyerekek közül kb. minden ötödikhetedik járt iskolába. Mindez még mindig nem jelentette azt, hogy ezek a gyerekek „elemi" ismereteket szereztek, hiszen bőven olvashatunk az iskolát kijárt analfabétákról. A kisiskolákban ugyanis „külön tarifája volt a csak olvasni és külön az írni is tanulóknak". Az iskolát látogatókon belül nagy többséget tett ki a számtani analfabéták száma, ugyanis a számtanoktatás az írás-olvasás tanításánál is nagyobb feladatot jelentett a korabeli „iskolarendszernek".

Természetesen az iskolán kívül is meg lehetett szerezni az alapismereteket — az idézett példák is ezt bizonyítják —, de ennek társadalmi méreteiről becsült adatokat sem lehet adni. Külön figyelmet érdemlő nemzetközi összehasonlító elemzés található a fejezet végén, amelyben a szerző arra a következtetésre jut, „hogy a 18. század második felében a Magyarország fejlettebb vidékeihez sorolható Vas megye megállta vona helyét Franciaország legelmaradottabb régióival szemben", Magyarország és Nyugat-Európa fejlett magja között viszont „fényévnyi" volt a távolság.

Az írás lassú térhódítása a paraszti művelődésben című rész a „kultúrforradalom" minden bizonnyal leggöröngyösebb útját járó parasztság művelődési viszonyainak alakulásáról, változásáról ad információgazdag látleletet. A tanulmány írója a vasi parasztságot vizsgálja mintegy két és fél évszázados intervallumban többféle forrástípus — adóslevelek, adásvételi szerződések, falubírói elszámolások stb. — alapján az írástudás szempontjából. Tóth István György korábbi munkáiban alkalmazott munkamódszerét a jelen műben is folytatta, hatalmas mennyiségű forrásanyagot dolgozva fel. Ezek alapján szemléletesen, meggyőző módon tudta táblázatokba rendezni a Vas megyei paraszti írástudás 17–18. századi állapotát és annak változásait. A 17. században a vasi parasztok kivétel nélkül a keresztet vagy ennek rosszul sikerült változataként az „ikszet" használták kézjegyként. A 18. századi statisztika szerint az 1600 kereszttel szemben 40 névaláírás is található, ami jól mutatja az íráskultúra lassú, keserves terjedését. A tanulmány a továbbiakban a településtípusok, a nemzetiségi és a felekezeti különbségek szerepét kutatja az íráskultúra elterjedésében. Érdekes a 17–18. századi paraszti társadalom időfogalmának vizsgálata az írásbeliség függvényében. Ebből kitűnik, hogy az időben történő tájékozódás meghatározó tényezője az egyházi ünnepek rendje volt, ezt nagy lemaradással a mezőgazdasági év eseményei, majd szinte esetlegesen a vásárokhoz viszonyított tájékozódás követte. Az év, hó, nap szerinti időpontmeghatározás elvétve fordult elő, akkor sem biztos, hogy pontosan. A 18. század utolsó harmadában, a már említett nehézségekkel együtt, a parasztok körében is terjedt az íráshasználat, különösen a földek adásvételénél, valamint a végrendeletek készítésénél, bár fontos volt, hogy mindezt „élő bizonság" is kiegészítse, mely egyértelműen az írásbeli és a szóbeli kultúra együttélését jelentette. E paralelitás jól megfigyelhető az egyre fejlődő birtokigazgatás területén, ahol az analfabéták és az írástudók világában az idő múlása az utóbbiaknak kedvezett. „A 18. század derekára a nyugat-dunántúli arisztokraták jószágkormányzói már fejlett bürokráciával igazgatták az uradalmakat: a 17. századi rövid tiszttartói levelek, a pár árkus papírra felrótt összeírások helyett hatalmas folió kötetekbe másolt számadások készültek, az egyre fejlettebb apparátus mind több iratot készített." Természetesen az íráshasználatot illetően társadalmi szinten ez a jéghegy csúcsa volt, viszont a fejlődés irányát határozottan kijelölte. Az írásbeliség bástyáin kívülrekedtek számára minden iromány szinte misztikus félelemmel őrzött kinccsé vált, vagy az „ördög könyvének" minősítették, függetlenül annak tartalmától, hiszen az esetek döntő többségében nem tudták elolvasni.

A könyv következő három része a 17–18. századi köznemesség műveltségi állapotának, művelődési viszonyainak szinte mindenre kiterjedő vizsgálatát mutatja be. Ezzel együtt a differenciáltan kezelt nemesi társadalom — birtokos nemesek, kisnemesek — életmódja is feltárul, sőt az oly nehezen megragadható mentalitásváltozást is megfigyelhetjük. *A nemesség írni-olvasni tudása* című fejezetből megtudhatjuk, hogy „a nyugat-dunántúli nemességben a 17. század folyamán még nem volt általános az írástudás... még a vármegyei apparátusba sem mindig sikerült írástudó embereket állítani..." A törökkel érintkező területek nemessége szemében pedig nagyobb tekintélye volt a „fegyver és ló" eredményes használatának, mint a tollforgatásnak. A szerző a források példáinak sokaságával igazolja fenti állítását, amelyekből nevek és események szerint ismerjük meg a keresztet rajzoló és a kisebbségben lévő aláíró nemes urakat. Egy évszázaddal később azonban már nemcsak az írni tudásban, de az ehhez kapcsolódó értékítéletben is változás figyelhető meg. „A 18. század közepén az ügyvéd már elítélően szólt az előző század tudatlan vármegyei tisztségviselőiről – ekkor már nemcsak Vasban, de a fejletlenebb Gömörben is elképzelhetetlen volt, hogy

analfabéta viseljen ilyen fontos /ti. szolgabíró/ hivatalt." A vasi kisnemesek háromnegyed része ugyan még ekkor sem tudott írni, de közöttük jóval nagyobb volt az írástudók aránya, mint a korabeli parasztok között, akik közül csak kb. minden ötvenedik tudta a nevét az iratok végére kanyarítani. Az olvasni tudást illetően elsősorban az evangélikus vallású népességre vonatkozóan áll — nemzetközi szinten is pl. Svédország, Finnország, Lettország, Svájc, Észak-Németország esetében — jól használható forrásanyag a kutatók rendelkezésére. A Biblia és a katekizmus olvasását az evangélikus egyház különösen fontosnak tartotta, ezért az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben minden felnőtt hívőről feltüntették az olvasási készség mértékét is. A magyarországi nemesség olvasni tudását a szerző elsősorban a nemességvizsgálatok tanúvallomásai alkalmából mindig szóba jövő armálisok olvasására vonatkozó jegyzőkönyvek alapján vizsgálta. Ezen vallomásokban több esetben az olvasás fontos segédeszközei, az okulárék, pápaszemek használata is szóba kerül, amelyek viszont a parasztság körében szinte teljesen ismeretlenek voltak. A 18. század közepén a nemesség körében a betűvetés tudományának hiánya kellemetlen dolognak számíthatott ugyanúgy, mint a „deáktalanság". „A nemesek igyekeztek elkerülni, hogy be kelljen vallaniuk: hiába nézték a 'szép aranyos bötüket', ezért inkább azt hangsúlyozták, hogy a tanú a 'szemeivel látta' a nemesleveleket." A nők írástudásával szemben jóval kisebb volt a társadalom elvárása, mint a férfiakéval kapcsolatban, ezért „kisebb szégyent jelentett egy nő számára, ha írni-olvasni nem tudott". Az írni tanuló és tudó nemesasszony elsősorban a vagyonos nemesség körében keresendő. A 16. században élt Kanizsai Orsolya, a sárvári nagybirtokos, Nádasdy Tamás nádor felesége tudott írni. A házaspár levelezése bepillantást enged egy 16. századi főnemes házaspár életébe. Bethlen Miklós erdélyi főúr a 17. század második felében nem kis büszkeséggel írt feleségéről, aki „tudós, jó, hamar író" asszony volt. „A 17. század végén, 18. század elején a nyugat-dunántúli birtokos nemes családok leányai, asszonyai kevés kivétellel tudtak írni, de az írásuk bizonytalan, gyerekes." Az írásbeliségben, de a beszélt nyelvben is fontos szerep jutott a latin nyelvnek. Magyarországon 1844-ig a latin volt a hivatalos nyelv. Aki valamire vinni akarta, érvényesülni szeretett volna a társadalmi, gazdasági kapcsolatokban, annak elengedhetetlen volt a latin nyelv ismerete. A latin egyébként — mint a szerző példáiból is kiderül — a különböző etnikumok nyelvhatárain, különösen a Felvidéken, a közvetítő nyelv szerepét is betöltötte. Külföldi utazóknak, misszionáriusoknak is feltűnt, hogy „Magyarországon még a parasztok és a juhászok is, hogy úgy mondjam, latinul jobban beszélnek, mint másutt sok pap" - írta 1633-ban egy flamand kapucinus szerzetes. E megállapítás különösen akkor lesz még érdekesebb, ha Szepsi Csombor Márton, vagy Bethlen Miklós 17. századi nyugat-európai utazásukról szóló leírásait vesszük kézbe. Bethlen a következőt írta: „Angliában... pap, professzor is merő csigázásnak tartja, ha deákul kell beszélni."

„A nemesség alsó rétege a 16–18. században jórészt írástudatlanságban és szóbeliségben élt" - írja Tóth István György *A nemesség alsó rétege: a szóbeliségben élő kisnemesek* című fejezet élén. A 18. században a Rákóczi-szabadságharcot követően Magyarországon a konszolidált belső fejlődés vált meghatározóvá. Így az előző évszázadokban még határvidéknek számító Dunántúlon és Felső-Magyarországon a megnövekedett létszámú fegyverforgató népességet — feladatuk megszűntével — a feudális állam és a földesurak is igyekeztek be-, ill. visszakényszeríteni a jobbágyok közé. E társadalmi elemek mindent megtettek azért, hogy a lesüllyedést elkerüljék és megvessék lábukat a nemesek között. Ennek eredménye a nemeslevelek hamisítása, ill. feketekereskedelmének virágzása. A jogosan, vagy jogszerűtlenül birtokolt armálisokat tulajdonosaik igyekeztek minél szélesebb körben ismertté tenni, ezért, ha lehetőség volt rá, mutogatták, dicsekedtek vele. „Tudatos információátadás volt ez. Így örökítették át ezek a kisnemesek a szóbeliség segítségével az írásnak, nem mint megértett, hanem mint látható tárgynak az emlékét." A szóbeliség 18. század végi eleven továbbélését a családnevek változásai és a családfák jórészt szóban történő hagyományozódása mutatja. Az a tény, hogy a 18. századi emberek nagy része nem tudta pontosan életkorát, azt az éppen tárgyalt eseményhez igazította, ugyancsak a szóbeliség fontos szerepére enged következtetni. A tanulmány számtalan példával bizonyítja, hogy „a tanúk hozzáigazították életkorukat ahhoz az eseményhez, amelynek felidézése az orális kultúrában még az ő feladatuk volt". A szájhagyományban rögzített és továbbadott hőstettek emléke sem konkrét dátumokhoz kapcsolódott, hanem különböző hadieseményekhez az alábbi módon: „mikoron táboroztak..."

A nemeslevelek rendkívüli értékét és szerepét mutatja, hogy „amikor egy családnak mindene elveszett,... legjobban az armálist siratták". Nagyon ritkán azonban előfordult — a szerző kuriózumnak számító forrásokat idéz erre vonatkozóan —, hogy a nemeslevelet a tulajdonos saját maga semmisítette meg. A nemeslevelekkel történő sokféle visszaélés közül a legérdekesebb talán az „Írástudatlan tógás diák – egy szélhámosság tanulságai" címmel közölt 18. századi történet.

Az eddigiektől jórészt eltérő műveltségi háttérrel rendelkező társadalmi réteg korabeli kultúrához való viszonyáról, életmódjáról szól *A birtokos nemesek művelődése: a könyvtárak és tulajdonosaik* címmel írt fejezet. A szerző elsősorban a 18. századi hagyatéki leltárak alapján dolgozik, az ezekben megtalálható könyvjegyzékeket ismerteti, ill. ezek alapján vonja le következtetéseit az örökhagyóra, a volt tulajdonosra vonatkozóan. A néhány kötetes könyvtárak és tulajdonosaik, valamint az 1781-ben meghalt, jogvégzett Felsőbüki Nagy Dávid 185 kötetes könyvtára között a könyvállomány összetétele és a tulajdonos szellemi színvonala, művelődési igénye és nem utolsósorban vagyoni helyzete tekintetében jelentős különbség volt. Ha röviden összegezni akarjuk az egyébként részletes elemzést, akkor a szerzővel azt mondhatjuk, hogy „a nemesurak a jogról és a históriáról szóló könyveket olvastak, a gazdálkodás tudnivalói ekkor még főként szóban terjedtek".

A kötet hatodik fejezete — *Kitekintés térben és időben* — a dualizmuskori Magyarország alfabetizációs fejlődését, valamint az európai párhuzamokat, eltéréseket vizsgálja összehasonlító módszerrel. A magyarországi analfabétizmus felszámolásában az Eötvös-féle oktatási törvénynek meghatározó szerepe volt. A népiskolák kötelező látogatása az ország eltérő fejlettségű területeit néhány évtized elmúltával közelebb hozta egymáshoz, bár az örökölt különbségeket nem tudta eltüntetni.

A *Helyünk Európában* című összefoglaló a hazai, de különösen a nemzetközi szakirodalom eredményei alapján tanulságos áttekintést ad grafikonok, táblázatok, térképek segítségével arról, hogy Magyarország hol található az alfabetizáció európai mezőnyében. „Magyarországot Európa fejlett északnyugati magjától hatalmas szakadék választotta el az iskolázottság, az írni-olvasni tudás mértékében. Ha azonban kelet és dél irányába lépjük át a történelmi Magyarország határait, rögtön szemünkbe ötlik az a hatalmas különbség, amely a hozzájuk képest igen alfabetizált Magyarországot elválasztotta Oroszországtól és a Balkántól."

A kötetet a témához kapcsolódó függelék, alapos jegyzetapparátus, kiterjedt forrás-, ill. szakirodalomjegyzék, helység-, név-, fogalommutató, angol nyelvű összefoglaló teszi teljessé és az érdeklődőkön kívül a kutatók számára is jól használhatóvá. A könyvben közölt nyolcoldalnyi fotóillusztráció képi formában ad ízelítőt a leírtakról.

Huszár Zoltán

Haiman György – Muszka Erzsébet – Borsa Gedeon

A NAGYSZOMBATI JEZSUITA KOLLÉGIUM ÉS EGYETEMI NYOMDA LELTÁRA, 1773.

(Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 16.)

Bp. 1997. Balassi Kiadó, 306 o és 17 kép

A NAGYSZOMBATI EGYETEMI NYOMDA BETŰMINTAKÖNYVE, 1773.

Hasonmás. Szerk. és bev. Haiman György.

Budapest 1997. Balassi kiadó 8 o. 35 sztl. lap.

Különleges, bonyolult feladatra vállalkozott a kiadó, amikor az 1773-ban feloszlatott nagyszombati jezsuita kollégium és nyomda leltárát, ill. a nyomda betűmintakönyvét szóban és képben ismertető köteteket kiadta. A három szerző – az egyetemtörténész, a könyvtörténész és nyomdászattörténeti szakember közös, különös módon egymásbafonódott, elkülönülő munkájának összképe tanulságos és hasznos.

Korszakunkban, a Gutenberg-galaxis állítólag utolsó évtizedeiben, amikor a technikai informatika — néha ijesztően rohamos — fejlődése áll a társadalom többsége érdeklődésének látókörében, felmerülhet a kérdés, érdekes-e az, hogy egy több mint két évszázaddal ezelőtt működött oktatási-informatikai intézményrendszer milyen eszközökkel próbált közelebb férkőzni a társadalom meglehetősen szűk rétegéhez, s hogy milyen „infrastruktúra" állt mindehhez rendelkezésre. Az alábbiakból talán kiderül, hogy a kérdés nem érdektelen.

Muszka Erzsébet a kötet több mint egyharmadát kitevő — a leltár valamennyi részletére kiterjedő, összefoglaló — tanulmányában sikerrel birkózott meg a kor közigazgatásának túlzottan aprólékos szabályaiból eredő nehézségekkel. Bevezetőben hitelesen ismerteti a leltározás menetét, és az egyes leltárpéldányok egymáshoz való viszonyát. Hasznosan rögzíti a nagyszombati épületkomplexum részleteit. Ennek alapján szinte életszerűen járhatjuk be az évszázadok óta más célra

használt épületegyüttes egyes épületeit, s ismerkedhetünk meg egykori lakói valamikori életformájával. Kiemelkedő ebben a sorban az eredeti funkcióját egyedül megtartó Keresztelő Szent János Templom (az ottani Egyetemi Templom) egyház- és művészettörténeti szempontból figyelemreméltó szertartás-könyveinek és kottáinak bemutatása. A rendház egyes szobáinak leltári képe szinte fényképszerűen vázolja a benne lakó szerzetesek mindennapi életét. A csillagvizsgálóról és a gyógyszertárról szóló fejezetek hasznos adalékokat nyújtanak technika- és orvostörténeti viszonylatban. (Nem kis nehézséggel járhatott a korabeli terminus technicusok szakszerű feloldása.) Sajnálatos, de szinte természetes, hogy az idők folyamán a leltárban szereplő minden anyag veszendőbe ment, szétszóródott.

A kötet fejezetrendjétől eltérően *Borsa Gedeon* feltáró munkájáról kell szólnunk. Az egyetemi nyomdának külön könyvtára volt, mely nem volt szakkönyvtár; benne a nyomdában készült, forgalomba még nem került köteteket és crudákat tárolták. A szerző két fejezetben foglalkozik az anyaggal. Az elsőben a koronkénti példány-, ill. műszámok dominálnak, s benne utalást olvashatunk a szerzőknek a magyar tudományos életben játszott szerepére. A másik fejezet (az „Adattár" 4. részeként) a leltárban szereplő műveknek a magyar nemzeti bibliográfia különböző köteteiben való fellelhetőségére utalnak. Ez utóbbi fejezet a magyar könyvtörténet „mélytengeri vizeit" kutatók számára lehet érdekes.

Különös jellegzetessége a könyv-komplexumnak (a munkálat befejezése előtt elhunyt) *Haiman György* feltáró tevékenysége, mely két részre osztható. A közös kötetben szövegszerűen foglalkozik az 1577-ben alapított nyomda történetével, pénzügyi helyzetével, a privilegizált bécsi Trattner nyomdához való viszonyával, a betűtípusok barokkból rokokóba átmenő stílusjegyeivel. Ez a művészettörténészt érdekelheti. Kimutatja a bécsi mellett a cseh és francia nyomdászati stílusok hatásait, s kiemeli, hogy „a nagyszombati felülmúlja példaképeit". Ennek meggyőző igazolása a hasonmások díszes külön kötete, mely a nyomda által használt, a leltárban mellékletként lenyomott betűtípusokat és díszítő elemeket közli eredeti nagyságban – a német-latin-magyar szövegeknél használt „Fractur", ill. a szlovák szövegeknél használt „Schwabacher" betűtípusokban. (A leltár túlzott pontosságára jellemző, hogy az egyes betűfajták számszerinti mennyiségét és árát is megadja.)

A közös kötet a fentieken kívül az „Adattár"-ban a három fennmaradt példány konkordanciáját, az épületegyüttes korabeli alaprajzait — a „Függelék"-ben pedig bibliográfiát, forrásjegyzéket, a nyomdászati szakkifejezések magyarázatát és a nyomda alkalmazottainak névjegyzékét is nyújtja — pár érdekes képpel kiegészítve a szöveget.

Összefoglalva: a tematikája alapján *látszólag* marginális jelentőségű (kissé túltagolt) két kötet számos adatot szolgáltat a művelődés-, művészet-, technika-, könyv- és nyomdászattörténet művelői számára. S nem utolsó sorban biztató jele annak, hogy ma is érdemes szép és jó tudományos művet kiadni.

Tóth András

Harald Roth

KLEINE GESCHICHTE SIEBENBÜRGENS

Böhlau Verleg Köln–Weimar–Wien, 1996. 199 o.

ERDÉLY RÖVID TÖRTÉNETE

A rövid, mindössze 200 oldalnyi összefoglaló Erdély történetéről nem vállalkozhatott a magyar és a nemzetközi történetírás eddigi eredményeinek a meghaladására és témájának alapvetően új tudományos interpretálására. Célja az előszó szerint – elsősorban a tájékoztatás, a legfontosabb ismeretek közlése, főleg egyetemi hallgatók érdeklődésének kielégítése, valamint a német közvélemény megtisztítása az Erdély történetével kapcsolatos téves nézetektől és mítoszoktól. (7–8. o.)

Mindamellett Harald Roth könyve nem tekinthető szokványos ismeretterjesztő munkának. Már csak azért sem, mert Erdély-történeti összefoglalókban amúgy sem bővelkedik a szakirodalom, s itt — egészen kivételes esetként — német szerző által írt összefoglalóról van szó. Ezen túlmenően pedig Harald Roth a téma új szellemű tárgyalását ígéri. Megjegyzése szerint ugyanis „az Erdély történetére... irányuló kutatások a múltban, s részben még a jelenben is erősen politikai és ideológiai

célok szolgálatában álltak, modern nyugati felfogású, 'céloktól független' kutatás csak korlátozottan és többnyire nem magában Erdélyben folyik". (153. o.)

Az új történetszemléletre, főleg pedig a szigorú objektivitásra irányuló törekvés már csak azért is figyelmet érdemel, mert elfordulást ígér nemcsak a magyar és a román historiográfia, hanem a korábbi — főleg második világháború előtti — német Südostforschung nacionalista szempontjaitól is. Az 1960-as évek elejétől a német Erdély-kutatások tulajdonképpeni centruma a Baden-Württembergben működő Siebenbürgen Institut lett, amelynek vezetője a szóban forgó könyv szerzője. Írása így nemcsak a saját véleményét mutatja, hanem közvetve a mai német történetírás szemléletét is.

Harald Roth — miként könyve irodalomjegyzéke tanúsítja — a nemzetközi szakirodalomból is merített. A magyar olvasó elégedetten állapíthatja meg, hogy központi helyet kapott az a németül is megjelentetett közel 800 oldalas összefoglaló, amely a magyar történészek által írt háromkötetes Erdély-történet alapján készült el, s amely a szerző szerint „mind ez idáig a legjobb német nyelven kiadott" munka ebben a témakörben. (164. o.)

A politikai és ideológiai célok szolgálatának elutasítása ellenére aligha vitatható a témakör aktualitása. A társadalmi igényt feltehetően az érdeklődő egyetemi hallgatók mellett az a szélesebb körű figyelem teremti meg, amelyet a világban szétszórtan, főleg azonban magában Németországban élő erdélyi szászok és svábok, illetve leszármazottaik tanúsítanak egykori hazájuk iránt. Mintegy félmillió emberről lehet szó, az 1930-as években legalábbis ennyien éltek Erdélyben, s ez a szám napjainkra alig 25 ezerre zsugorodott. (136., 141–142., 150. o.)

A témakör ezen túlmenő általános politikai, s vele összefüggő tudományos aktualitására maga a szerző hívja fel a figyelmet. Arra utal ugyanis, hogy a soknemzetiségű Erdély történelme megszívlelendő tanulságokkal szolgálhat napjaink integrálódó Európája számára. A „népek közötti megértés és tolerancia" ugyanis alapvető belső feltétele volt a történelmi Erdély létének, hiszen soknemzetiségű és sok kultúrájú térségről van szó, amely egymással rivalizáló hatalmi tömbök és egymástól eltérő kultúrák metszőpontján fekszik, így kelet-közép-, és délkelet-európai, valamint orientális hatások egyaránt érték történelme folyamán.

Az amúgy is rövid, képekkel és más illusztrációs anyagokkal meg-megszakított német összefoglalóból a történelmi rész alig 140 oldalt tesz ki. A fennmaradó 60 oldalt a szerző Erdély földrajzi elhelyezkedésének és jellegzetességeinek vázolására, továbbá a rá vonatkozó kutatások ismertetésére, végül különböző mutatókra fordította. A szűk terjedelmet némileg ellensúlyozza a lényegre törő, kevés adatot és nevet használó tárgyalásmód, valamint a könnyen áttekinthető szerkezet.

A hat legfontosabb történelmi periódus hat fejezetben követi egymást. Az ókor és a népvándorlás időszaka után az „Erdély a középkori magyar királyságban" (1526-ig), majd az „autonóm erdélyi fejedelemség" (1526–1690) c. fejezet jön. A negyedik nagyobb egységet a Habsburg-abszolutizmus 1690–1867 közötti, az ötödiket az Osztrák-Magyar Monarchia időszakának története, végül a hatodikat Erdélynek Románia részeként való bemutatása képezi.

Az első elvi jellegű, a politikai és történelmi gondolkodást a 18. századtól napjainkig foglalkoztató problémakört, a dákoromán kontinuitás elméletét a szerző már a könyv első fejezetében exponálja. Nem vállalja az egyértelmű és nyílt állásfoglalást, s a vitát nem tartja sem lezártnak, sem lezárhatónak. Egyrészt mindkét oldalon vannak szerinte dogmatikus álláspontok, amelyek „lehetetlenné teszik a tudományos vitát", másrészt pedig az a politika, amely — mint mondja — ezt a 18. században a románok politikai jogaiért folyó küzdelemben „történelmi argumentumként" született teóriát a mai Erdély egyértelmű demográfiai viszonyai között is a hatalmi legitimáció céljából használja fel, akadályozza „a kérdés elfogulatlan megközelítését". (22–23. o.) A könyv utolsó fejezete nem hagy kétséget afelől, hogy itt voltaképpen a román politika elutasításáról van szó. (139 és 144–45. o.)

Annak a fél évezrednek a történetéből, amelyet Erdély a középkorban a magyar királyság keretein belül töltött el, a könyv azoknak a belső feltételeknek a formálódására fordít kiemelt figyelmet, amelyek kialakították az erdélyi modellt és megvetették a későbbi állami önállóság alapjait. Különösen a határvédelemmel kapcsolatos magyar politikának, a székelyek, a szászok, valamint a románok le-, illetve betelepítésének, valamint a vajdaság, a megyék, a székek és határőrvidékek rendszerének az ismertetésére gondolunk.

Az erdélyi modellt létrehozó és alkotó népekről — társadalmukról, kultúrájukról, vallásukról — megkülönböztetés nélküli, tömör áttekintést kapunk. A gazdasági fejlődés vázolása során azonban szükségszerűen központba kerül az az erős gazdasági és kulturális hatás, amelyet a szász városok

és falvak gyakoroltak az egész térségre. De Harald Roth — a vállalt tárgyilagosság jegyében — visszafogottan kezeli ezt a kérdést, nem esik a contribution history gyakori hibájába, nem becsüli túl „saját" nemzetisége történelmi szerepét. E tekintetben is eltérve egyes délkelet-kutatók elfogult szemléletétől itt is, a későbbiek során is arra törekszik, hogy „Erdélyt a német olvasó előtt olyan országként mutassa be, amely — szemben az elterjedt hiedelmekkel — soha nem volt tisztán német települési terület". (7. o.)

A modell-alkotó tényezőkkel kapcsolatban érdemes felfigyelni annak Harald Roth általi hangsúlyozására is, hogy az etnikumi tudatnak 1526 előtt nem volt még társadalom- és történelemformáló ereje. Sem a rendi állam kialakulásában, sem az 1437/38-as nagy parasztfelkelésben, sem a „három nemzet uniójának" ezt követő létrejöttében nem játszott meghatározó szerepet. A „nemzetek jogi képződmények" voltak — írja —, nem pedig „etnikai közösségek" (43–44. o.), s együttműködésüket az egymásrautaltság kényszerítette ki és tartotta fenn, az érdekazonosság a privilégiumok megőrzésében és lehető kiterjesztésében, a 15. század második felétől pedig főleg a külső veszedelmekkel szembeni védekezésben.

Harald Roth egyik észrevétele szerint az Erdély történelmét tárgyaló magyar összefoglalóban még mindig túlzottan előtérben állnak a magyar szempontok. (164. o.) Részletesebben ugyan nem fejti ki állítását, de könyvéből kiolvasható, hogy annak a történelmi szerepnek a megítéléséről van tulajdonképpen szó, amelyet Magyarország, illetve a Habsburg-monarchia töltött be Erdély 1526 utáni történelmében. Nem új problémakörről tehát, hisz régóta ismert, hogy egyes német és osztrák történetírók viszonylagos progressziót láttak a Habsburg-abszolutizmus törekvéseiben — s nemcsak Erdélyre, hanem Magyarországra vonatkozóan is —, ezért elítélték a magyar nemesség különböző formákban jelentkező oppozícióját. A szerző ebben a kérdésben is igyekszik magát távol tartani a történelmi előítéletektől, nem vállalja fel az 1945 előtti Südostforschung magyarellenességét, de interpretációi, valamint az események és témakörök súlypontozásai arra mutatnak, hogy erősebben hatottak rá a német és osztrák, mint a magyar történetírás érvei.

Szembetűnő, hogy milyen kevés figyelmet fordít a könyv Erdély és a királyi Magyarország 1526–1867 közötti politikai kapcsolataira, különösen a Habsburg-ellenes felkelésekre. A Bocskai-felkelésről alig fél oldalt olvashatunk, a Habsburg-oldalra állt Mihály vajda rövid erdélyi kalandjáról, amelyet pedig maga a szerző is csupán véletlen közjátéknak nevez, kétszer ennyit. (60–61. o.) Thököly Imre „kuruc felkelését" egyetlen mondattal intézi el, s némileg részletesebb — egy oldalnyi — tárgyalásra csak a Rákóczi-szabadságharcot érdemesíti.

Szerinte a Rákóczi-szabadságharcot csak a későbbi politikai és történelmi gondolkodás emelte a magyar és erdélyi történelem legkiemelkedőbb eseményei közé. Pedig tényleges jelentősége csupán perifériku volt, átmeneti sikereit lényegében annak köszönhette, hogy a Habsburgokat nyugaton lekötötte a spanyol örökösödési háború. Társadalmi támogatottsága is gyenge volt, Erdélyben mindenesetre sem a szászok, sem a románok nem álltak mellé. Ami pedig a „kuruc háború nemzeti szabadságharcként" való értelmezését illeti, az azért elfogadhatatlan, mert — bár kirobbanásában a „császári hatalmi politika káros kinövései" valóban szerepet játszottak —, nem „etnikai érdekekért" folyt, hanem a „vallásszabadságért, a parasztok részéről a szociális helyzet javításáért, a nemesek részéről pedig a rendi szabadságjogok és a földbirtokok védelméért". (66–67. o.) Eszerint tehát az önálló magyar és erdélyi államiság nem tartozik az „etnikai értékek" közé, még kevésbé a szociális elégedetlenség, noha összefonódott a szabadságharcban résztvevő, s etnikailag elég pontosan meghatározható földesúri nemesek és paraszti tömegek osztrák-, illetve Habsburg-ellenességével.

A könyv szelleméből következően a Rákóczi-szabadságharcnak végső soron negatív volt a szerepe, legalábbis Erdély történelmében. Feleslegesen hosszabbította meg az önálló erdélyi fejedelemség létét és gátolta fejlődését, mert háborúba sodorta és mert lassította az 1690-es Diploma Leopoldinum átültetését a gyakorlatba, késleltette Erdély betagolását a Habsburg-birodalomba.

Az elmondottak ellenére a Habsburg-kérdést közvetlenül nem érintő 16. és 17. századi eseményekről is tömör és igényes leírásokat olvashatunk. Így Magyarország 1526 utáni három részre szakításáról, Erdély megváltozott politikai viszonyairól és intézményeiről, nem utolsósorban pedig kényes és változatos nemzetközi helyzetéről. Külön alfejezet vázolja a reformáció előretörését, a vallásszabadság ügyét, a vallások, illetve egyházak egymáshoz kapcsolódását, végül a katolicizmus pozícióinak az alakulását.

A következő, azaz 1690 (vagy 1711) és 1867 közötti korszakot, amelyet az erdélyi fejedelemség — sőt 1765-től nagyfejedelemség — ténylegesen határvédő provinciaként töltött el a Habsburg-monarchiában, a könyv három nagyobb témakörbe sűrítve vázolja fel. Az első Erdélynek a Monarchi-

ába-illesztését és az „osztrák reformpolitikát" tartalmazza, a második a „románok emancipációját", a harmadik pedig az „elszalasztott lehetőségeket", azaz a reformkort, 1848/49-et és az önkényuralom időszakát.

A tárgyilagossághoz valóban ragaszkodó szerző — ellentmondásban a Habsburg-abszolutizmus modernizáló tevékenységéről vallott nézetével — a Diploma Leopoldinum eredményei és következményei közül kiemeli (e tekintetben különben a magyar történetírással összhangban), hogy lényegében megmaradt Erdély korábbi közigazgatási és közjogi struktúrája, ide értve a rendek jogait és a bevett vallások szabadságát. Újat főleg az jelentett, hogy a legfelső irányítás a bécsi udvar kezébe került, nagy lendületet vett a felülről erőteljesen támogatott rekatolizáció, s a kulcspozíciókat Erdélyen belül Habsburg-barát személyekkel töltötték be. Végül — a könyv megfogalmazása szerint — „Erdély autonómiája eltűnt, s egy óriás birodalom határtartománya lett". (66. o.)

A függést és kiszolgáltatottságot megerősítette Bécs gazdaságpolitikája, amelynek fő célja Harald Roth szerint is az volt, hogy Erdélyt az örökös tartományok nyersanyagszállítójává és késztermékeik egyik piacává tegye. Sőt még II. József reformjaival kapcsolatban sem hallgatja el a császári szándék és az eredmény ellentmondását, s annak okát sem. „II. József — írja —... a felvilágosult abszolutizmus szellemében törekedett az egész államgépezet átszervezésére, tekintet nélkül a történelmileg kialakult struktúrákra és regionális sajátosságokra." (85. o.)

E törekvések kudarca ellenére azonban úgy látja, hogy a „Habsburg-monarchiába való közigazgatási és gazdasági integrálásnak hosszú távon pozitív kilátásai" voltak, így az „állami rend stabilitása, szabályozott adminisztráció és pénzügy, a jogállami tudat és egy nagy egységes gazdasági térség fokozatos kialakulása".... Ám „a kortársak ezt nem látták be, a privilégiumaikat veszélyben érző rendek pedig még csak követni sem tudták". (82. o.)

Tekintettel arra, hogy a Habsburg uralom egy évszázad alatt sem volt képes Erdélyt Bécshez láncolni, s a magyar befolyást megtörni, a nemzeti gondolat előretörésével összefüggésben Magyarország és Erdély uniójának korábbi gondolata „a 19. század első felében a politikai programok sarkalatos tétele lett". (93. o.) Az Erdély sorsát is meghatározó döntő erőpróbára — mint ismeretes — 1848/49-ben került sor, a végső rendezés azonban 1867-ig váratott magára.

Harald Roth 1848/49-re csupán egyetlen oldalt szánt, ami önmagában véve is jelzés értékű, azt érzékelteti, hogy — szerinte — itt voltaképpen Erdélytől idegen magyar ügyről volt szó. Az idézőjelbe tett szabadságharcban a Habsburgok uralmi és a magyarok önállósodási törekvései közötti évszázados küzdelem „legvéresebb csúcspontját" látja, „forradalmi zavargásnak" nevezi azt, s minden további részletezést mellőzve megjegyzi, hogy abban „az erdélyi románok és szászok a Habsburg-oldalon álltak". (98–99. o.) Erdély és Magyarország uniójáról is csupán azt tudjuk meg, hogy azt a magyarok erőltették, a szász területeken vitatták, a románok pedig „vehemensen elutasították". Végül ami az 1848/49-ben elindított társadalmi változtatásokat illeti, azokról nem itt, hanem az önkényuralmi korszakkal kapcsolatban olvashatunk. Feltehetően nem csupán azért, mert a végrehajtás erre az időszakra esett, hanem azért is, mert a szerző 1848/49 legfontosabb következményét nem ezekben, hanem — némi kétértelműséggel — a „nemzeti mozgalmak növekedésében, a nacionalizmusok egész Kelet-Közép-Európára kiterjedő gyors fejlődésében" jelöli meg. (100. o.)

Az önkényuralmi korszakról szólva a könyv nem hallgatja ugyan el az erdélyi nemzetiségeket is sújtó bécsi intézkedéseket, de az Erdélyt fenyegető fő veszélynek továbbra is a magyar nemzetállami törekvéseket tekinti. Kiemelten ismerteti az 1863/64-es nagyszebeni tartománygyűlés papíron maradt állásfoglalásait. Megjegyzi ugyan, hogy a részvételt a gyűlésen a magyar és székely képviselők túlnyomó többsége megtagadta arra hivatkozva, hogy annak célja Erdély Bécshez kapcsolása, nem pedig a Magyarországgal való unió realizálása (102–103. o.), s természetesen nem is tagadja ezt a célt, de — a jelek szerint — még ezekre az 1867-et közvetlenül megelőző évekre vonatkozóan is előnyösebbnek tartotta volna Erdély számára a tartományi státuszt, mint a Magyarországgal való egyesülést.

Mindamellett a könyv továbbra is hű marad a realitásokhoz. 1867-ben létrejött a kiegyezés, amely teljesen új helyzetet teremtett Erdély számára is, s amelynek megítélése nagymértékben meghatározza a dualizmus egész korszakának az interpretálását. Szemben a korabeli deutschnacionálisokkal és a későbbi délkelet-kutatókkal, akik nemcsak a magyar törekvéseket bélyegezték meg, hanem a bécsi udvar engedékenységét is, a megoldást pedig a dualista rendszer felszámolásában és a Monarchia német központú átalakításában látták volna, Harald Roth 1867-et reális, a belső és a nemzetközi erőviszonyoknak megfelelő kompromisszumnak tekinti. A nehéz külpolitikai helyzetbe került Bécs kielégítette a „függetlenségre törekvő magyarok politikai igényeit, de anélkül, hogy kiengedte volna őket az Összmonarchiából". (105. o.)

A hangsúly tehát az összmonarchiai államrendszer, a Gesamtstaat fennmaradására esik, a belső struktúra — dualizmus, föderalizmus, német irányítású centralizáció, vagy ezek valamiféle vegyüléke — ehhez képest másodrendű kérdés.

Következésképpen 1867 Erdélyre nézve sem jelentett drámai fordulatot, mert bár az uniót Magyarországgal — „a nemzetiségek protestálása közben" — végrehajtották, s a jövőt közvetlenül a magyar politika és gazdaság határozta meg, közvetve azonban mindkét ország léte és sorsának alakulása összefonódott az egész Monarchiáéval. A továbbiakban ebben a szellemben korrekt és precíz leírást olvashatunk a magyar nemzetiségi politikáról és az Erdélyben végbement főbb változásokról, különös tekintettel a román és a szász nemzeti mozgalmakra. Az utóbbiakkal kapcsolatban csupán azt jegyeznénk meg, hogy a szerző figyelmen kívül hagyja a bánáti sváb szervezkedéseket, s hogy — akárcsak a korábbiak során — ezúttal is észrevehetően ügyel a szászok korabeli érdekeire és szempontjaira, a dualizmus esetében főleg a mérsékelt irányzathoz igazodva.

A dualista korszakot végül is — a magyar politikai törekvéseket bíráló észrevételei ellenére — egészében pozitívnak látja. Főleg a gazdasági sikerekre, valamint az egységes közigazgatásra utalva, s azt állítja, hogy „általánosságban Magyarország gazdasági és szociális fejlődése ebben a korszakban közép-európai nívón volt". Ebből következik az az egyébként szintén akceptálható megállapítás, hogy az első világháború kitörésekor Erdély népeinek „az Összmonarchiához és a koronához való hűsége kétségen kívül állt" (118. o.), s ezen még a román hadsereg 1916-os betörése sem változtatott lényegesen, mivel az erdélyi románok túlnyomó többségükben semlegesek maradtak.

Az 1918-tól napjainkig terjedő korszakot Harald Roth vélhetően abban a tudatban tárgyalja, hogy Erdély számára végleg megszűnt az önállósodás lehetősége, s a tulajdonképpeni kérdés az lett, hogy a román nemzetállam társadalmi-politikai, nem utolsósorban pedig demográfiai feltételei között fenn lehet-e tartani a térség évezredes nemzetiségi és nyelvi-kulturális sokszínűségét. A tárgyalás során mindenesetre az a folyamat kerül központba, amelynek a kezdetén — főleg 1918/19-ben — még fel-felmerültek föderalista, illetve különleges státuszra vonatkozó elképzelések, de amely rövidesen Erdély teljes bekebelezéséhez vezetett.

A könyv által felsorolt intézkedések egyértelműen arra mutatnak, hogy a fő tendencia már az 1920-as években is a román politikai nemzetkoncepció erőszakolt megvalósítása volt, amelyet aztán az 1930-as években és a második világháború idején rendkívül felerősített a szélsőjobboldali radikalizmus uralma. Az a szerep azonban nem kap kellő hangsúlyt, amelyet a románok és a nemzetiségek közötti ellentétek feloldhatatlanná válásában a magyar revíziós politika, valamint a náci Németország Romániával kapcsolatos intézkedései játszottak.

Mindamellett a szerző megemlíti Észak-Erdély Magyarországhoz csatolását, megjegyezvén, hogy azt az itt élő magyarok túlnyomó többsége is üdvözölte. De nem szól e lépés közvetlen romboló hatásáról, az Észak-Erdélyben rekedt románság és a Dél-Erdélyben maradt magyarság sorsáról, de még a visszafoglalt Észak-Erdélyben 1944/45 során végrehajtott véres magyarellenes atrocitásokról, a magyar hadsereg dél-erdélyi akcióiról és mintegy 300–400 ezer ember Magyarországra meneküléséről sem.

Említést tesz a könyv az 1940-es év másik súlyos döntéséről, az erdélyi németeknek Berlin nyomására megadott „kollektív különstátuszáról" is. Az ezzel járó kiváltságokra azonban nem utal, viszont ezúttal már felhívja a figyelmet a következményekre, arra, hogy a rendelkezés a német kisebbséget kiszolgáltatta a náci Németország háborús politikájának. „A következmény — jegyzi meg Harald Roth — az 1940 és 44 közötti teljesen Berlinből irányított és gleichschaltolt 'Romániai Német Népcsoport' volt", valamint az, hogy „a német-román egyezmény keretében 1943-tól a német kisebbség fegyverre fogható tagjait a Waffen-SS harcoló egységeibe sorozták be, nem pedig a román hadseregbe." (135. o.)

A történelmi hűség kedvéért meg kell említenünk, hogy az 1940-es év a romániai zsidóság addig is igen súlyos helyzetében szintén kedvezőtlen fordulatot hozott. Harald Roth nem mutatott rá arra, hogy Besszarábia és Észak-Bukovina Szovjetunió általi elfoglalásával összefüggésben a román kormány újabb antiszemita intézkedéseket hozott, amelyek különösen az erdélyi zsidóságot érintették súlyosan. Azt azonban megemlíti, hogy az „Antonescu diktatúra programjának része volt az antiszemitizmus, de az elsődlegesen szociális és kulturális, s csak korlátozottan faji alapon állt". Erdély esetében — szerinte — Észak és Dél között az volt a különbség, hogy az előbbi térségben „a háború vége felé zsidóüldözésekre és deportálásokra került sor, amelyek gyakran a német koncentrációs táborokban való megsemmisítésükkel végződtek", a déli területeken viszont az antiszemitizmus megmaradt a kiközösítés határánál. (133–134. o.)

Végül az 1945–89 közötti korszakot, a „kommunista rezsim" időszakát ismertetve a könyv szinte kizárólag az etnikumok helyzetének alakulásával foglalkozik. A román belpolitika történetéből is a közvetve vagy közvetlenül idetartozó kérdéseket ragadja ki, főleg az erőltetett iparosítás, az urbanizáció, a falurombolás problémáit. Az összesíthető végeredmény több mint lehangoló. A közölt adatok alapján a második világháború előttihez viszonyítva minden etnikum rosszabb helyzetbe került. A több évtizedes román nemzetiségi politika a magyarság ismert, s a könyv által is bemutatott háttérbe szorulását és lakossági arányszámának csökkenését eredményezte, a német, valamint a kisebb lélekszámú — mint például a zsidó vagy az örmény — etnikumi közösségeket pedig egyenesen a felbomlás állapotába juttatta.

Bár arra nincs okunk, hogy kételkedjünk a „kommunista korszak"-ról írottakban, azt a történelmi összképet, amely szinte kizárólag negatív intézkedésekből és káros következményeikből állt össze, hiányosnak és torznak érezzük. Még arra is elégtelennek, hogy magyarázatot adjon a szerző által kiemelt figyelemben részesített rendszerváltásra, az 1990-es évek történéseire. Beszámol ugyan arról, hogy a közösen végrehajtott felkelés közelebb hozta egymáshoz a nemzetiségeket, a románokat és a magyarokat, de arról is, hogy ezt követően „Románia pluralista demokratikus állammá fejlődése" mégis „nehézkesebben megy végbe, mint az egykori keleti blokk más országaiban". Magyarázatként pedig hozzáfűzi, hogy „a régi struktúrák és mentalitások nem tesznek lehetővé gyorsabb váltást". (147. o.)

A „régi struktúrák" esetében az olvasó feltehetően elsősorban az 1945, esetleg az 1918 után kialakult intézményeket és azok politikai gondolkodásra és mentalitásra gyakorolt hatását érti, s ebben az értelemben valóban kaphatunk — legalábbis részbeni — magyarázatot a könyv által is megemlített nem várt eseményekre: a „posztkommunisták" 1990-es választási győzelmére, vagy általában a nacionalizmus és a magyarellenesség továbbélésére és más jelenségekre. De Harald Roth ennél messzebbre megy. Ő a Habsburg-hagyományok máig élő hatását látja a választások, főleg a 90-es évek helyhatósági választásainak eredményeiben, abban, hogy az Ókirályság területén a posztkommunisták a szavazatok több mint felét, Erdélyben viszont kevesebb, mint egyharmadát kapták meg. Ez — szerinte — „a Románián keresztül húzódó politikai, kulturális és vallási határvonal világos jele". (150. o.)

Annak ellenére azonban, hogy kételkedünk a történelmi hagyományoknak a napi politika eseményeire gyakorolt közvetlen hatásában, azzal messzemenően egyet tudunk érteni, hogy „Kelet-Közép-Európának ebben a régi határtérségében is van remény a 'nyílt társadalom' megvalósulására". (151. o.) S azt a feltételezést sem utasíthatjuk el, hogy e remény realizálásának esélyeit növelheti az a regionális öntudat, amely — a szerző utalása szerint — Erdély sajátos történelmének a terméke. A megvalósítás azonban összromániai ügy, feltéve persze, hogy „Kelet-Közép-Európa régi határtérségének" fogalmán nemcsak a recenzens, hanem a szerző is egész Romániát érti.

Tokody Gyula

Nagy István – F. Kiss Erzsébet

A MAGYAR KAMARA ÉS EGYÉB KINCSTÁRI SZERVEK

Magyar Országos Levéltár, Budapest 1995. 575. o.

A Magyar Országos Levéltárban több mint negyven esztendeje kezdődött meg az 1867 előtti kormányhatóságok forrásanyagának analitikus elemzését és tematikus leírását tartalmazó ismertető leltárak készítése. A levéltári kiadványok közül ez a leltártípus nem hálás műfaj, hiszen az igazgatás- és hivataltörténeti összefüggések aprólékos feltárása mellett az eredményes munka nélkülözhetetlen előfeltétele a forrásanyag elmélyült ismerete, amelyhez sokéves szolgálat és tapasztalat szükséges. Különösen áll ez a megállapítás az újkori magyarországi pénzügyigazgatás több mint három évszázadot átfogó, jelentős hiányokkal fentmaradt levéltári anyagára. A kincstári igazgatásban az 1529-től 1848-ig terjedő hosszú periódus alatt számos szervezeti, hatásköri, területi és ügyviteli változás történt, s olyan különböző szerkezetű, felépítésű és tartalmú fondok sokasága keletkezett, hogy azok feltárására egyetlen kutató ereje és teljes élete sem bizonyult elegendőnek. Levéltáros-történészek egész sora hosszú éveken keresztül fáradozott azon, hogy a mostani kötettel — a királyi jogügyigazgatósági levéltárat és a neoabszolutizmuskori pénzügyigazgatási fondokat kivéve — lényegében teljessé vált az E-szekcióban egyesített kincstári levéltárakat bemutató leltári trilógia.

Szomorú azonban, hogy a szerzők többsége már nem láthatta nyomtatásban munkájának eredményét. A kincstári levéltárak ismertető leltárának 1990 óta megjelent köteteiből kettő teljes egészében, a mostani pedig részben posztumusz munka. A címlapon szereplő szerzőpáros által jegyzett művet ugyanis Szűcs Jenő, Paulinyi Oszkár, Maksay Ferenc és Benczédi László tollából származó fejezetek egészítik ki. Noha az ismertető leltárak készítésének metodikáját a sorozat indulásakor alaposan kimunkálták, a különböző időpontokban készült részek összeillesztése gondos szerkesztést kívánt. Ezt a feladatot a forrásanyag jelenlegi referense F. Kiss Erzsébet végezte, aki egységes arculatú kötetet formált. Messzemenően tiszteletben tartotta az egyes szerzők tárgyalásmódját, s az alapszöveget csak ott egészítette ki vagy dolgozta át, ahol ez az újabb kutatási eredmények és rendezési munkák folytán feltétlenül szükséges volt.

Az ismertető leltár felépítése és korszakolása a forrásanyag szerkezetéhez igazodik. A Magyar Kamara regisztratúrájának ismertetésekor ennek megfelelően az ügyosztályi rendszer 1773. évi bevezetése jelentett korszakhatárt, amelynek alapján az iratfajták és az ügyosztályok szerinti állagok két nagy csoportját különítették el egymástól. A Magyar Kamaránál is érvényesült a hazai iratkezelésnek általában a 18. század utolsó harmadáig követett gyakorlata, hogy az iratoknak a hivatali ügyintézés során létrejött természetes egységét nem őrizték meg, hanem önálló sorozatokban helyezték el a döntéseket hozó tanácsülések jegyzőkönyveit, az uralkodótól érkezett rendeleteket, a különböző szervek átiratait, a magánosok beadványait, továbbá a kamara írásbeli intézkedéseinek fogalmazványait. A Magyar Kamara 1773. előtti iratanyaga ily módon jegyzőkönyvek és elkülönített egyes iratok sorozataiból tevődik össze. A kamarai tanács és a 18. század közepétől egyes speciális esetekben kirendelt kamarai bizottságok ülésjegyzőkönyveiről Paulinyi Oszkár készített a jegyzőkönyvi elnevezések változásait, a jegyzőkönyvi adatok tartalmának, forrásértékének alakulását és a fő iratsorozatokhoz való viszonyulását tisztázó elemzést. A különböző protokollumok közül kétségkívül a kamara tanácsülési jegyzőkönyvei képviselik a legjelentősebb forrásértéket, de éppen ebből regisztrálhatók a legnagyobb hiányok. 1773-ig bezárólag a kamara tanácsülési jegyzőkönyveinek több mint a fele nem maradt fenn, s a hiányok döntően a 16–17. századot érintik. A párhuzamos alaki iratsorozatok segítségével azonban jórészt mégis rekonstruálható a kamarai ügyek intézésének folyamata. Ebből a szempontból a legfontosabbnak a kamarai kiadványok fogalmazványai tekinthetők, amelyek az 1570-es évektől teljesnek mondhatók. A fogalmazványoktól eltérően a beérkezett iratokat nem hagyták meg egységes sorozatban, hanem az uralkodói rendelkezések, a beküldő társhatóságok és más tisztségviselők hierarchikus rendje szerint tovább bontották, s így ezekből nem kevesebb, mint 18 alaki sorozatot hoztak létre. Az egyes sorozatoknak a belső rendszere és az iratok használatát biztosító egykorú, illetve a későbbi századok során készített segédletek felépítése korántsem egységes, ami nem kevés kutatási nehézséget okoz. Az alaki iratsorozatokat feldolgozó Szűcs Jenő fejezetei azonban olyan ismeretek sokaságát tartalmazzák, amelyek messzemenően megkönnyítik a kutatók eligazodását. A legfontosabb állagok esetében az ügyintézési és irattározási gyakorlat alapján korszakokra bontva csoportosította a forrásanyag irattani ismérveit, megadta az ügyvitelben használatos rövidítések feloldását, s a segédletek jellemzése kapcsán pedig összegezte a nélkülözhetetlen kutatástechnikai és módszertani tudnivalókat.

Az ügyosztályi rendszer 1773. évi bevezetése alapvető változásokat hozott a kamarai forrásanyag jellegében és szerkezetében. Megváltozott a jegyzőkönyvek funkciója, belső felépítése, s az irattári rendszer alapegységét az ügyiratok alkották, amelyek már az egyes ügyek intézése során keletkezett iratok összességét tartalmazták. A kamara hatáskörébe tartozó feladatokat ügycsoportokba sorolták, amelynek alapján 1773-tól több mint 20 ügyosztály működött a kamarán belül. Az ügyosztályi rendszer létrehozása azonban korántsem jelentette a hivatalszervezet megszilárdulását, s a bevezetett ügykezelési, irattározási és nyilvántartási gyakorlat állandósulását. Az ügyosztályi rendszer bevezetését követő hatásköri és ügyviteli módosítások után a Helytartótanács és a Magyar Kamara II. József által 1785-ben végrehajtott egyesítése jelentette azt a nagy horderejű változást, amelynek eredményei a kamara 1790. utáni újbóli önállósulása után is érvényben maradtak. Ezek a szervezeti változások indokolták, hogy az ismertetőleltár a kamara 1773–1848. közötti forrásanyagának három külön fejezetet szentelt. Ezeket a részeket és az egész kötet hivataltörténeti bevezetőjét a kamara monográfusa és a Helytartótanácsi Levéltár hosszú évekig volt referense Nagy István készítette. A szerző kettős kötődéséből adódóan az általa írt állagismertetések külön értéke, hogy az egyes ügyosztályok feladatkörének rekonstruálásán és az iratanyag forrásértékének bemutatásán túlmenően nagy pontossággal tisztázta azt is, hogy az egyes ügykörök esetében milyen területeken és milyen mértékben érvényesült párhuzamosan a Magyar Kamara, illetve a Helytartótanács illetékessége. A közigazgatási és a pénzügyi kormányszerv felügyeleti dualizmusa többek

között olyan jelentős ügykörökben jelentkezett, mint a szabad királyi városok igazgatási viszonyainak és gazdálkodásának ellenőrzése., a folyó- és vízszabályozási munkák irányítása, az országos egészségügyi szervezet kiépítése és fenntartása, az egyházi, vallási és tanulmányi alapok ügyeinek intézése, a selyemtenyésztés irányítása és elősegítése, stb. A kutatók figyelmének felhívása a pénzügyi, gazdasági jellegű helytartótanácsi iratokra azért is különösen fontos, mert az 1860-as években végzett szakszerűtlen selejtezések folytán az 1805–1848-ig terjedő korszak kamarai iratainak alig egyötöde maradt meg, s teljes egészében megsemmisültek az 1814. utáni kamarai elnöki iratok is. Az akkori eljárás következtében az ismertető leltár a kamarai szakhivatalok, a számvevőség, a pénztár iratainak is csupán a töredékeiről adhat számot. A tudományos kutatás szempontjait fel nem ismerő korabeli levéltári bürokráciának azonban kétségtelenül megvolt az érzéke saját létének dokumentálására. Erre utal, hogy a selejtezéskor a segédhivatalok közül egyedül az irattári és levéltári hivatal anyaga menekült meg, amely azonban az általános történeti kutatásban csak nagyon kevéssé hasznosítható.

Az ismertető leltár másik jelentős összetevőjét a levéltárakba nem sorolt kincstári fondok gyűjtőnéven foglalták össze, amelyben a Bécsi Udvari Kamara közvetlen irányítása alatt időlegesen működő magyarországi pénzügyigazgatási hivatalok, illetve a II. József reformjai alapján létrehozott rövid életű középfokú kincstári igazgatás és a kerületi adószabályozási bizottságok fondjait, valamint kincstári uradalmi levéltárak többnyire töredékesen fentmaradt iratait egyesítették. E vegyes eredetű irategyüttesek közül a magyar történeti kutatás számára kiemelkedő forrásértéket elsősorban a Budai Kamarai Adminisztráció fondjai képviselnek. Ez a Bécsi Udvari Kamarának alárendelt kormányszerv a 17. század végétől egy évtizeden keresztül kizárólagos hatáskörrel intézte a töröktől visszafoglalt területeken a politikai és pénzügyigazgatást. Területileg korlátozottabb mértékben, de hosszabb periódusban, hasonló funkciója volt a különböző néven működő szlavóniai és bánsági kamarai adminisztrációknak. E három sajátos hatóságról szóló fejezetek nem szorítkoznak csupán állagismertetésre, hanem F. Kiss Erzsébet, Nagy István és Maksay Ferenc új kutatásokon alapuló tanulmányokban rajzolta meg az adminisztrációk történetét, korrigálva számos tévedést is.

A recenzens kritikai észrevételei elsődlegesen technikai jellegűek, a kötet címadásával, nyomdai kivitelezésével és tájékoztató apparátusával kapcsolatosak. Az ismertető leltári sorozat előző kötetei alapján joggal hiányoljuk, hogy a címből hiányzik a könyv tartalmára utaló „Magyar Kamarai Levéltár" megnevezés, ami az olvasó számára egyértelművé tenné, hogy ez levéltári forrásanyagról szóló kiadvány, nem pedig hivataltörténeti feldolgozás. Nem mondható szerencsésnek a fondok és állagok aránytalanul eltérő nagyságú betűkkel való megkülönböztetése sem. Ennek az olvasó számára inkább rejtélyes, mintsem informatív tördelésmódnak elsősorban nyilvántartási segédletekben lehet létjogosultsága, míg a szélesebb közönségnek szánt tájékoztató munkákban célravezetőbb a levéltári rendszerezést kevésbé élesen megjelenítő technikai kivitelezés. A rossz nyelvek szerint az ismertető leltárakat hatalmas adatgazdagságuk és lexikális jellegük folytán többnyire csak a szerkesztő, a lektor és a recenzensek olvassák végig. Viszont mint kézikönyvet annál többen és nagyon sokat forgatják, hogy megkeressék a kutatási témákhoz szükséges nélkülözhetetlen információkat. A gyors eligazodást nem segíti, hogy a pénzügyigazgatási ismertető leltárak mindhárom kötete tárgymutató nélkül jelent meg. Erről a hagyományos tájékoztató eszközről a komputerek korában sem mondhatunk le. Nehezen lenne elfogadható, ha a jövőben hasonló művek kiadásakor a tárgymutató elhagyása bevett gyakorlattá válna, mivel éppen a számítógép teszi lehetővé a gyors és alapos mutatókészítést. Mindenesetre a jövő levéltárosának könnyebb lesz a felsorolt technikai hiányosságokat kiküszöbölni, mint ennek az ismertető leltárnak az információs értékét és szakmai színvonalát meghaladni.

Ress Imre

Eric J. Hobsbawm

THE AGE OF EXTREMES

A History of the World 1914–1991.

London Michael Joseph 1994; Pantheon Books New York. 1994. 627 o.

A SZÉLSŐSÉGEK KORA.

Az ismert brit történész, a kommunista létére professzori címet és a London Egyetemen tanszékvezetői státust szerzett Eric Hobsbawm, aki szívesen látott vendégprofesszor volt az ame-

rikai egyetemeken, és rendszeresen hívták meg Európa különböző fővárosaiba akár az egyetemekre, akár különböző ünnepi vitaülésekre, hogy ő tartsa meg a megnyitó előadást (ahogyan ez az 1945. évi nemzetközi történész világkonferencián is megesett) – nem ismeretlen a magyar olvasók előtt sem. Itt is számos munkája megjelent magyarul is, előadásokat is tartott (régebben!), az MTA tiszteletbeli tagja és a jelen, itt ismertetendő könyvének (amely egy sorozat része) első kötetei szintén megjelentek magyarul. „A forradalmak kora" és „A tőke kora" nemcsak „a tudomány világában" hódított, nyert általános elismerést, hanem egyúttal könyvsiker is lett. Ennek ellenére a könyvsorozat harmadik kötete: „A Birodalom kora" (The Age of Empire) már nem jelent meg magyarul, holott ez a kötet a nemzetközi tudományos világban ugyancsak méltán általános elismerést nyert. A Londonban 1987-ben, majd az USA-ban, New Yorkban 1989-ben is kiadott munka (amelyet e folyóirat hasábjain 1992-ben volt szerencsém ismertethetni) idehaza már „a rendszerváltás" idejére érkezhetett el, s úgy vélem, ez lehet az egyedüli oka, hogy a hallatlanul izgalmas és gondolatgazdag munka, amely Hobsbawm történészi alkatának megfelelően ezúttal is ismét egyszerre világtörténet, gazdaság, politika, társadalom és művelődéstörténet – az angolul nem olvasó magyar közönség elől elzárt mű maradt. A dolog egyszerre érthetetlen, de érthető is.

S ha „A Birodalom kora" az olyannyira fontos, ellentmondásos 1875–1914-es kort dolgozta fel, azt a korszakot, amikor a világ globalizálódása oly nagy léptekkel haladt előre (s aminek egyik legkitűnőbb érzékeltetője, elemzője éppen Eric Hobsbawm), akkor ez a mostani, alighanem lezárt negyedik kötet, amely az egész „rövid 20. század" történetét öleli át – vitathatatlanul az a korszak, amikor ez a globalizálódás már élő valóság, amikor ennek felismerése már nem tudományos teljesítmény.

Mielőtt még a kötet tényleges ismertetésére rátérnék, úgy érzem indokolt megállni annál a széles körben elfogadottá váló terminológiánál, hogy a hosszú 19. századot a rövid 20. század követte. Hobsbawm következetesen használja ezt a fogalmat (miközben megjegyzi, hogy e meghatározást ő Berend Ivántól vette át). A meghatározások lényeges elemei, a korszakhatárok: a 19. sz. kezdete persze a francia forradalom, és e kort 1914, az első világháború zárja. A 20. sz. kezdeteként három évszámot is lehet megadni: 1914-et, 1918-at, de 1917-et is, s ez utóbbi Hobsbawmnál nagyon hangsúlyos és körültekintő megvilágítást nyer – hogy 1917, az orosz forradalom (avagy forradalmak) mit is jelentett a világtörténelem számára, erre még visszatérek. A 20. sz. végét Hobsbawm (és e szemlélet vallói) „a létező szocializmus" rendszerének összeomlásához, vagyis 1989/1990-hez köti.

Nos, a recenzens jogával élve, szabadjon megkérdőjeleznem, hogy ez a periodizálás olyannyira evidens és megfellebbezhetetlen-e. A 20. sz. nyitó dátumainak megjelölését alighanem kevesen kérdőjelezhetik meg, hiszen nagyon sok kortárs, író szólt már méltán arról, hogy a háborúval „a régi világ", vagy ahogyan Du Gard oly találóan címül is választott „A vén Európa" véget ért. Ám a záródátum óta alig öt-hat év, e kör megírásától pedig alig négy, megjelenésétől pedig három esztendő telt el, s nagyon sok minden tanúsítja, hogy ebben az esetben is a peridoizációs vita alighanem el fog nyúlni. Miként a francia forradalom zárófrázisa megjelölése körül is jó két évszázados a vita, feltehetően ebben az esetben is így lesz. Felvetve, hogy mi is zárult le és mi kezdődött, mi is kerül le a napirendről — illetve, hogy régi feszítő ellentmondások miként hatnak tovább, szinte változatlanul — nos mindez megkérdőjelezi, hogy az 1989/90-es korszakolás oly egyértelműen indokolt-e. Főként, ha ezt a korszakhatárt Hobsbawm értelmezésében igazán egyetemes történeti szellemben fogjuk fel, s nem pusztán úgy, hogy a „bipoláris", világhatalmi berendezkedés szűnt meg, s vált a világ egy időre furcsán egycentrumúvá. A társadalmi, politikai küzdelmek azonban nagyon sok országban (Európában is!) arról tanúskodnak, hogy a változás 1989/90-ben mégsem volt oly egyértelműen korszakos. Másfelől viszont régi elképzelések mégis megrendültek 1989/90-ben, de nem sokkal később az új erős vezérek, pártok is megbuktak, vagyis nagyon furcsa századvég köszöntött az emberiségre, ami korántsem ért vége és nem kevésbé ellentmondásos, mint a 19. sz. vége.

S ezek után magáról a kötetről. Mindenekelőtt Hobsbawm maga hangsúlyozza, hogy a quadriológia negyedik kötete nem egyszerű folytatása az előzőeknek. Hiszen ha az előzőeket egyszerűen „csak" mint történész írta, akkor a napjainkig felfutó jelenkortörténeti munkát az 1917-ben született Hobsbawm világos, hogy egyúttal mint kortárs, szemtanú is írta — mint említi — ez az „ő évszázadának" története. A kötet eme sajátosságára így maga a szerző hívja fel a figyelmet, ha ő maga „a befejezetlen múlt" skatulyájából át is tette e korszakot a lezárt múlt dobozába.

Ami a 20. sz. első felét illeti, Hobsbawm ehelyütt nagyvonalúan a katasztrófák korszakáról ír, hiszen ezt a korszakot az általánosan ismert két világháború, a forradalmak és ellenforradalmak és az egész világot megrengető gazdasági világválság és a fasizmus, illetőleg a sztálini rendszer kiépülése terhelte, illetve rengette meg. Ha úgy tetszik, csupa ismert, nagyon fontos és nagyon

agyonírt folyamatok, események – ha úgy tetszik történeti témák. Csakhogy egyetlen téma sem úgy kerül az érdeklődő olvasó elé, hogy ne kapjon valóban merőben új ismereteket, olykor ne lepődjön meg és ne gondolkodtatnák meg az új hobsbawmi rálátások. Hangsúlyozandónak vélem, hogy az egész kötet — a nagy összefüggések felvázolása, megvilágítása mellett — úgyszólván teli van szórva remek gondolat-gyöngyszemekkel, aminek minden olvasó/történész csak örülhet, és sok mindent jobban megérthet.

Ugyancsak az egész kötetre jellemző, hogy miközben Hobsbawm az egyes régebbi korszakokról (akár az első világháború vagy a háborút követő nagy belső átrendeződés, vagy az 1920-as évek korszakával foglalkozik — ezúttal nem is titkoltan az egész századra jellemző mozgástendenciák foglalkoztatják —, s szinte mindvégig „vitában áll a történelemmel", az alternatív megoldási jelenségeket is kutatja, de a legnagyobb gondja, úgyszólván alapproblémája az, hogy „hogyan is jutottunk idáig", s esze ágában sincs Voltaire modern Panglossaként azt állítani, hogy „ez a lehető világok legjobbika". S miközben rengeteg okos, figyelemreméltó és egyéni megállapítást tesz, egyáltalán nem titkolja, hogy bizonyos fontos jelenségekre nem tud választ adni. Hogy ez a megjegyzés ne hangozzék felszínes frázisnak: Hobsbawm hangsúlyozza, hogy a modern történelemben a 19. és 20. században is mily nagy szerepük volt a gazdasági ciklusoknak. De ő itt hangsúlyozottan megkülönbözteti a rövid, a középtávú és a hosszabb 30–50 éves gazdasági ciklusokat. Ez utóbbiakat a szakirodalomban a jelenség orosz/szovjet tudományos felfedezőjéről Kondratyev ciklusokként tartanak számon. Hobsbawm e ciklusokkal kapcsolatban jegyzi meg, hogy a ciklusok okát mindmáig nem sikerült megfejteni, de az, hogy léteznek, s létük rendkívül fontos – vitathatatlan. (S napjaink elhúzódó válságának idején sem a valós problémát, sem a megoldatlan talányt aligha kell hosszabban bizonygatni).

Hobsbawm a kötetében úgyszólván végig vitatkozik nemcsak „a történelemmel", hanem a történészekkel, különféle leegyszerűsítésekkel, s mindjárt a kötet elején szembesíti a század „nagy embereinek", olykor ismert történetíróinak (akik között nincs egy kelet-európai sem!) vallomását a század „értelméről", vagyis, hogy a századra a haladás, avagy a brutalitás és „az ész trónfosztása"-e a jellemző. Hobsbawm ez utóbbi vonatkozásban a brit Nobel-díjas írót, Henry Goldingot idézi, míg az olasz ugyancsak Nobel-díjas természettudós Rita Levi viszont úgy véli, hogy mindennek ellenére erre az évszázadra tehető „a negyedik rend" és a nők felemelkedése. S Hobsbawm válogatása nyilván nem véletlen, nem akar e vonatkozásban ítélkezni, s mind a két megközelítést egyaránt igaznak, fontosnak véli.

Így közelíti meg azután a történetileg első, az olyannyira agyonírt I. világháború korszakát is. Ám ehelyütt is jellemző a sok finom észrevétel, avagy a valóban internacionalizált megfigyelés. A háború katonai, diplomáciai és politikatörténeti és persze gazdasági összefüggései mellett az az „időjáték" újszerű megközelítése, hogy már az I. világháború eseményeinél is lépten-nyomon összevetíti a történéseket és az arányokat a II. világháború későbbi történéseivel és így a tendenciák is még világosabbakká válnak. Így aláhúzza a vezető ország meggyengülését (amiről persze ő maga is tudja, hogy nem új felfedezés), de az már inkább, hogy ugyanezen a nyomvonalon még élesebb fénnyel világítja meg, hogy a két világháború mindegyikében csak egy ország volt az, amely minden vonatkozásban nyert: s ez az Egyesült Államok.

Hobsbawm nagy figyelmet szentelt a gazdasági összefüggések mellett a népesedési következményeknek, de a háború során bekövetkező mentalitási változásoknak, a brutalitásnak is, ami azután oly megdöbbentő, ijesztő módon aratott Európa különböző országaiban.

Hobsbawm e kötetben igen nagy helyet szentelt az orosz forradalmaknak és a forradalom, majd az új Szovjet-Oroszország megszületésének és nemzetközi hatásának. A napjainkban újra gombamód szaporodó orosz forradalom történeti irodalom sodrában, amikor egyesek megkérdőjelezik, hogy egyáltalán volt e forradalom, mások (orosz történetírók is!) az 1917-től számítják „a bűnbeesést", amitől kezdve minden rossz volt. Hobsbawm megelevenítése történeti, lehiggadt és napjaink magyar történészi irodalmából is fájóan hiányzó, s vénájához méltóan egyben elemző és kérdező összképet ad, aminek egyik el nem hanyagolható vetülete éppen az, hogy mit is indított el az 1917-es orosz forradalom Oroszországban – és mit a világban. S e fejezetben Hobsbawm úgyszólván csak mellékesen érint egy napjainkra megint aktuálissá váló vélekedést, amikor hangsúlyozza az 1917-es februári forradalom spontán jellegét, de azt is, hogy az ezt követő folyamatok során a kadet párt és a polgári demokratikus pártok, szervezetek miként buktak meg, az ő alternatívájuk miként vált járhatatlanná Oroszországban.

E fejezetnek nagyon sok elgondolkodtató megállapítását itt lehetetlen felsorolni, mindenesetre érdekes, ahogyan Hobsbawm megállapítja, az orosz forradalom nyitott utat annak is, hogy

az újabb finn, német, osztrák forradalmak után a szociáldemokraták a megfelelő országokban 1917–1918 után hatalomra jussanak, de így történt ez Svédországban, s Belgiumban, majd nem sokkal később Nagy-Britanniában is. (Megjegyzendő a mindig is egyetemes, világméretekben gondolkodó Hobsbawm e tekintetben nem említi, hogy Kelet- és Közép-Európában az új Csehszlovákiában és Lengyelországban is a szociáldemokraták kormányra kerültek, Ausztriában pedig ekkor kezdődött meg a Vörös Bécs diadalmas másfél évtizede.)

Hobsbawm persze nem mulasztja el, hogy ráirányítsa a figyelmet a gyarmatok felszabadulásának első nagy hullámára Ázsiában, Latin-Amerikában, de részben még Afrikában is. S ha ez a folyamat a pozitív oldalra irható, Hobsbawm figyelmeztet arra is, hogy a negatív oldalon ezekben az években szélesedik ki a fasizmus első támadó nagy hulláma. Mindez persze a maga általánosságában nagyon is ismert, az új elemek megint a sokféle új részeredményben találhatóak meg. S az sem felejthető el, hogy az érintett valamennyi ország — Oroszország, Kína, Mexikó, India vagy Irán, Törökország avagy Finnország stb. — ebben az időpontban kezdte meg azt a teljesen új történetét, amely elválaszthatatlan e forradalmas évektől, s amely ezen országok legtöbbjében ténylegesen „be nem fejezett történet".

Az orosz forradalom egyik járulékos hatásaként említi Hobsbawm az 1918–1922 között igen sok országban foganatosított agrárreformokat. Megjegyzi, hogy ezekre a reformokra még olyan országokban is sor került, ahol egyébként az ellenforradalom győzött. Ezek sorában említi Finnországot, ahol véres polgárháború és rendkívüli körülmények között győzött az ellenforradalom – Hobsbawm ehelyütt nem említi, hogy éppen a parasztság felső, gazdag rétegeire támaszkodva. A jelenség nyilvánvalóan fontos, s hozzáírhatjuk (Hobsbawm nem említi), hogy ilyen reformra került hasonló sor minálunk is, s a környékünkön Csehszlovákiában és Bulgáriában is.

Az orosz forradalom összefüggésében persze Hobsbawm is megemlíti, hogy Lenin és a bolsevikok a világforradalom megvalósulására számítottak. E ténymegállapítás önmagában már közhely. Ellenben, amikor az utóbbi években az elképzelés elhibázottságát illik taglalni, ahisztorikusan elsikkad annak érzékeltetése, hogy ez a korszak mennyire forradalmas volt számos országban, az elégedetlenség milyen sok forrásból táplálkozott és milyen széles rétegeket ért el. Mindezt Hobsbawm szintén megvilágítja – s érdekes színfolt, ahogy megemlíti, hogy különféle értelmiségiek között Jaroslav Hasek is, „a derék Svejk" világhírű írója is kommunista lett, szintén a világforradalmat várta. Hobsbawm azt is elmondja, hogy Hasek a tett színhelyén nagyon hamar kiábrándult az orosz forradalom utáni valóságból. Ez megint nagy téma, s a korai kiábrándulás szereplői között szép számmal voltak franciák, hollandok, svédek, angolok stb. Hobsbawm érzésünk szerint ezt nem méltatta kellő figyelemre.

Hobsbawm érdekes alfejezetet szentel a 20-as éveknek, amit sokan a stabilizálódás („ideiglenes és viszonylagos stabilizálódás") korszakaként tartanak nyilván. Hobsbawm ehelyütt érdekes és meglepő adatokat közöl a termelés, a gazdaság helyzetéről, de arról is, hogy e korszakban a fejlett nyugat-európai országokban, így Nagy-Britanniában is milyen nagy arányokat öltött a munkanélküliség.

Az újabb kiemelt nagy fejezetet a könyvben a gazdasági világválság nyitja meg. Ez is agyonírt téma (Hobsbawm támaszkodik is a legjelentősebb szaktörténeti, közgazdászi, statisztikai munkákra) ehelyütt azonban ő az, aki az olvasót sok forrás alapján rádöbbenti, hogy ez a válság valóban megrengette a kapitalista társadalmi rendet, s hogy e válság a világot mennyire készületlenül érte, s arra is, hogy e válság nélkül a világ minden bizonnyal nem találkozott volna sem a Hitler, sem a F. D. Roosevelt jelenséggel.

A talán ismertebb fő tendenciák mellett Hobsbawm olyan igazán csak kevesek által észrevételezett tendenciákra is figyelmeztet, hogy a globalizálódás nagy folyamatában az 1920-as évek derekától gazdasági, kereskedelmi megtorpanás következik be, s ugyanígy az emberek kivándorlásában is. Az USA-ban a 20-as években erős visszaesés, a 30-as években pedig úgyszólván a teljes leállás következik be. S mint rávilágít: hasonló tendencia figyelhető meg Latin-Amerikában is, ahol még a Spanyolországból érkező kivándorlási hullám is megreked. Ugyancsak ő figyelmeztet arra, hogy a termelés helyreállítása mennyire elhúzódott, s hogy végeredményben egyetemes szinten a helyreállás már a II. világháború után, 1948-ra állt be, akkor érték el egyetemesen az 1913-as szintet! S persze ez érinti azt is, hogy a legtöbb országban az 1920-as, de azután végig az 1930-as években pusztítóan, az 1914 előtti régi világ hagyományaihoz képest ijesztően és elfogadhatatlanul magas maradt a munkanélküliség (amit, mint Hobsbawm maga aláhúzza, csak ötven évvel később az 1980-as, 90-es évek jelenkora szárnyal túl).

S e kötetben külön helyet kap a gazdasági válsággal kapcsolatban is a Szovjetunió eltérő, rendhagyó világa. Hobsbawm nem idealizált, s kritikus történészként szól a sztálini korszakról, de éppen mint nem pisztráng módjára cikázó történészt az foglalkoztatta, hogy a „forradalmi" szocialista, munkásmozgalomban miért és miként érvényesült mindvégig a kommunista mozgalomban, a bolsevizált moszkvai felfogás hegemóniája, s miként szigetelődött el, mind az anarchista, vagy az anarcho-kommunista áramlat, mind a trockista ellenalternatíva, beleértve az egész IV. Internacionálé kihívásával. (Eszmeileg mindazoknak, s a sokféle területközieknek, s általában a szociáldemokrata baloldali tendenciáknak Hobsbawm sokkal nagyobb figyelmet is szentelhetett volna.) Végeredményben Hobsbawm ehelyütt a fő tendenciákat kívánta láttatni, s ebben a felfogásában azután azt hangsúlyozta, hogy ezt a kommunista/bolsevik hegemóniát csak 1956, majd 1968 törte meg.

Ebben a vonatkozásban úgy érzem a szerzőt túlságosan is saját és környezetének, vagyis a nyugat-európai kommunistáknak emlékei befolyásolják, akiket mindkét esemény sokkszerűen érte, s igen sokan (Hobsbawm szerint) ekkor fordítottak hátat a kommunista pártoknak. A csatlakozás, támogatás, kiábrándulás, illetve a kritikai szembeállás folyamata azonban véleménye szerint ennél sokkal tarkább, összetettebb, több periódusban is másként és másként vetődött fel. Persze ezekre olykor (akár a KI. népfront politikájával, akár 1939-cel kapcsolatban szintén kitér) én azonban a két dátum ilyen egyértelmű kiemelését vitatom – ha azok jelentőségét persze nem is. Hiszen ez elhomályosítja mindazt, ami az 1970–80-as években történt.

S persze a nagy gazdasági válság korszaka után Hobsbawm ezután kiemeli a II. világháború korszakát, a fasizmussal szemben a népek ellenállását. Ezek megint már szinte közhelyszerű sorok, ám az már nem visszaköszönő megállapítás, sőt minálunk feltehetően sokakat meglep, alkalmasint fel is háborít, hogy Hobsbawm úgy értékel, hogy míg az I. világháború nem oldott meg semmit, a II. világháború sok mindent megoldott – bár ezután ő is mindjárt hozzáfűzi: legalábbis hosszú évtizedekre úgy tűnt.

S az 1945-ös háború utáni újrakezdést nagyon széles ecsettel úgy festi meg, hogy ez igen nagy változásokat hozott szinte minden kontinensen, új nagy forradalmi hullámot indított el (persze ide számítva a kínai forradalmat is) – s egyúttal azt is éles fénnyel világította meg, hogy e forradalmi változások egy része hol esett egybe a szovjet külpolitika számításaival, s hol nem: s hogy éppen a szocialista átalakulást egyértelműen célul kitűző jugoszláv, illetve kínai forradalom egyáltalán nem Sztálin jóváhagyásával, tetszésére ment végbe.

Az 1945 utáni nagy szociális áttörésnek egyik lényeges eleme volt a keynesi gazdaság- és szociálpolitika elfogadása, amelynek egyik lényeges eleme a háború alatt a Beveridge terv elfogadása volt (de ne feledjük ez sokban egybeesett a svéd modell elképzelésekkel). Hobsbawm ezzel kapcsolatban aláhúzza: a politikusok már csak azért is hajlottak a teljes foglalkoztatás megteremtésére, mert a 30-as években a munkanélküliség igen keserű politikai következményekre vezetett. Hobsbawm azonban ebben az esetben sem elégedett meg az ismertebb, úgyszólván egyenes összefüggés rögzítésével. Mindjárt hozzáfűzte, hogy később az újabb elhatalmasodó gazdasági bajok és a nyomában szélesedő és letörhetetlennek bizonyult munkanélküliség kapcsán az 1980-as években ő is azok között volt, akik úgy vélték, hogy az elképesztően magas és elfogadhatatlan munkanélküliség robbanni fog. Ennyiben „önkritikát" gyakorolt, de persze nem a lényegben. Legfeljebb újabb talányra hívja fel olvasói figyelmét, hogy ez miért is történik úgy, ahogy történik.

Az ismertetésre rendelkezésre álló szűk terjedelem miatt érdemben már képtelenség bemutatni, hogy miként jelenteti meg Hobsbawm a jóléti társadalom/állam 20–25 évének „arany korát", majd annak lebomlását és az 1973/74 – 1991-es olyannyira sok szempontúan ellentmondásos korát. Mindezért nagy kár, hiszen a magyar történetírás — tudtommal — sem ezt, sem azt a kort nem dolgozta fel. Mindez persze amellett szólna, hogy Hobsbawmnak ezt a könyvét igazán illő, sőt kívánatos lenne megjelentetni!

Nem lehet azonban néhány szóval nem szólni a kötet azon fejezeteiről, amelyek éppen a mi térségünket, a kelet-európai „szocialista tábort", illetőleg Magyarországot, avagy a gorbacsovi peresztrojka időszakát állítják az olvasók elé. Persze nyilvánvaló, hogy a hobsbawmi nagy korszakolás kapcsán ez két nagy fejezetbe tagolódnék, hiszen az első még az említett „arany korszak", a másik ennek felszámolódása éveire esik. Erre, úgy vélem, a szerzőnek is még nagyobb figyelemmel kellett volna lennie. E fejezetekben az egyébként ismertebb és úgyszólván visszaköszönő megállapítások mellett ismét szép számban találkozunk eredeti sorokkal is. Ami a szovjet/orosz részt illeti a szerző nemcsak azt húzza alá, hogy a kollektivizálás után a mezőgazdaság csődbe jutott, hanem azt is, hogy az orosz mezőgazdaság ezelőtt is siralmas állapotban volt, s ezen önmagában a gépesítés sem segített. Az általánosan elfogadott brezsnyevi „pangás" éveiről ő azt emeli ki, hogy a változások

egyáltalán nem álltak le, akkor ment végbe az a szociális, strukturális átalakulás, amelynek eredményeként a technokraták/értelmiségiek vették át a politikai vezetést a pártban is, akiknek Gorbacsov is egyik képviselője volt. (Részemről persze úgy hiszem, még ennél is sokkal mélyebbre kell ásni és látni, nevezetesen, hogy a politikai vezetés és a gazdasági szociális változások között milyen volt a kölcsönhatás, s aligha véletlen, hogy a „nyugati" megközelítéseknek megfelelően Gorbacsov ehelyütt csak egyedül szerepel, két korai legközvetlenebb munkatársa, Rizskov, a miniszterelnök, s Lukjanov — a mindenes parlamenti elnök és korai barát nem —, akik az egész korszakot nagyon másként látják. Ám ez „persze" a magyar történeti irodalomból, publicisztikából is többnyire hiányzik).

A kelet-európai országainkról és Magyarországról is érdekes sorok olvashatók, s ez érinti a korszakolást, a problémák és az emberek megjelenítését is. Magyarország esetében a Kádár-korszak tagolódását is, bár az összképet illetően itt is erős hiányérzetem van. Hobsbawm azt húzza alá, hogy Kádár mennyivel volt rugalmasabb a környező országok vezetőinél, (így a cseheknél), ám világos, hogy társadalmi rétegekként, osztályokként is megfogható, hogy miért volt Magyarország hosszabb ideig „a legvidámabb barakk", s az is konkrétan kimutatható, hogy nemcsak „örökletes bajok", s a sztálini rendszer belső bajai, hanem éppen az 1973/74-es gazdasági világválság a sokféle belső feszítő ellentmondást tovább élezte. Vagyis ezek a fejezetek tanulságosak, de mégsem adják meg „a létező szocialista rendszerek" összeomlásának azt a „Brumaire 18" elemzését, amit Marx azonnal meg tudott írni az 1848–1851-es „jelenkorról".

Egyébként is fájóan hiányzik a kötetből akár a francia népfront korszaka és „ellenpéldája", miként hiányzik a Vörös Bécs is, Otto Bauer neve még elő sem fordul. Brit vonatkozásban (sajnos nem véletlenül) a munkáspárti baloldal sem jelenik meg. Aneurin Bevannak még a neve sem fordult elő, aki mégiscsak minisztere és megteremtője volt annak a National Health System-nek, amely a jóléti társadalom brit rendszerének igen lényeges alkotó eleme volt.

A hiányok és az örök esetlegességek mellett a kötetben Hobsbawm több száz személyiséget (politikust, közgazdászt, írót, történészt) vonultat fel, s sokukról nagyon eredeti megjelenítésre bukkanhat az olvasó. A kötetet hasznos bibliográfiai mutató egészíti ki, hangsúlyozottan „a tovább érdeklődők és tanulók" számára. A kötet illusztrációi külön értéket jelentenek.

Jemnitz János

Nagy Péter Tibor

AZ EGYENSÚLY MEGBOMLÁSA A MODERN MAGYAR OKTATÁSPOLITIKÁBAN

Adu GMK Könyvkiadó, Pomáz, 140 o.

Az Oktatástörténeti Füzetek első köteteként jelent meg Nagy Péter Tibor: Az egyensúly megbomlása a modern magyar oktatáspolitikában című, 140 oldalas munkája. Kis példányszámban és nehezen hozzájuthatóan. Pedig ez a kis könyv több figyelemre tarthat igényt. Nem azért, mintha nem jelentek volna meg az utóbbi két évtizedben könyvek tucatjai az oktatástörténet különböző témaköreiből, hanem, mert ez a könyv koncepcionálisan és műfajilag egyaránt sajátos. Elsősorban abban, hogy szigorúan tematikus rendben nagy, általában egy-két évszázados trendben dolgozza fel a vizsgált kérdéseket. A trendek időintervalluma azonban igen különböző, minden esetben konzekvensen a tárgyalt kérdés történelmi előzményeitől függő. A kötet szerkezetét az oktatáspolitika alapvető problémái szerinti szerveződés, nem pedig a kronológia, vagy az iskolatípusok szervezete határozza meg. A szerző önvallomása szerint az oktatáspolitikát szféraként mutatja be, azt elemezve, hogy „milyen dinamikus egyensúly jellemezte a magyar oktatásügyet, s hogyan bomlott ez meg a huszadik század második harmadában".

Mindebből már logikusan következik, hogy Nagy Péter Tibor témáját a közoktatásügyet meghatározó, vagy legalábbis döntően befolyásoló erők és érdekek harcaként vizsgálja. Szakít azzal a neveléstörténet-írásban általánossá vált felfogással — és módszerrel —, amely vagy az osztályok harca függvényében, vagy a rendelkezések, törvények, ezek hatása meglehetősen pozitivista jellegű felfogásában vizsgálódik. Az, hogy ebben a könyvben az erővonalak és az általuk nagyon is befolyásolt állapotok folyamatos küzdelme a rendező erő, már eleve involválja a szerkezetet, az időhatárokat nem szorítja a periodizáció Prokrusztész-ágyába.

Az első fejezetben az iskolapolitika kérdéseit tekinti át. Azt kívánja bizonyítani, hogy 1867 és 1945 között a kormányzati szerkezetpolitika négy korszakra osztható. Az első korszak kialakítja az érdekek szerinti iskolatípusokat, a második — a 90-es évektől az I. világháborúig tartó — időszakban az egyes iskolatípusok közötti átjárhatóság kerül előtérbe, századunk húszas éveitől az egyes érdekcsoportok kielégítésének szándéka a politikai pluralizmus megtörésére törekedett. A második fejezet az Önkormányzati politika címet viseli. Itt azt bizonyítja a szerző, hogy a magyar tanügy-igazgatás történetének centralizációs ciklusa a harmincas évek közepétől a nyolcvanas évek közepéig tartott. Ki nem mondottan ez azt is jelenti, hogy a nagypolitikából, szinte fatalisztikusan, közvetlen következik a tanügyigazgatás erőteljes centralizációja. A centralizációs törekvések pedig az ellene ható erők dacára képesek voltak korlátozni, sőt elsorvasztani az önkormányzati intézményeket, illetve hatásköröket. Ezen a politika adta kereten belül mozogtak azután a belső erővonalak a tanfelügyelőség kontra megye, a laikus kontroll és a tanítók, az iskolaszék és a pedagógus-igazgató között.

A könyv legterjedelmesebb részét az egyházpolitikai kérdések képezik. A szerző elsőrendű célja „összefoglalni az állam és egyház oktatáspolitikai tevékenysége egymás mellett létezésének történetét 1848-tól 1948-ig". A szerző azt bizonyítja, hogy a tárgyalt évszázad alatt, noha az egyházak lehetőségei az állam oktatásszabályozó tevékenységének befolyásolására, az iskolai valláserkölcsi nevelésre, valamint saját iskoláik fenntartására nőttek — illetve nem csökkentek — „az egyházak mind kevésbé maradtak önmaguk, mindinkább az állami oktatáspolitika járszalagjára kerültek. A végső konklúzió; ha az egyház az iskolafinanszírozásban nem elég erős, akkor súlyos árat kell fizetnie az államhatalomnak, hogy megtarthassa szerepét". Valószínűleg Nagy Péternek ebben alapjában igaza van. Mégis érdemes lenne ezt a kérdést részletesebben, s egyes időszakokon belül több oldalról vizsgálni. Talán nem mindig bizonyosodna be ennek a merőben ökonomikus viszonynak a primátusa, s különösen nem a kizárólagossága. Ez pedig egyáltalán nem mondana ellent a szerző azon megállapításának, hogy az egyházak a tárgyalt időszakon belül általában nagyobb iskolarendszert működtettek, mint amire anyagi erejükből tellett volna. Ezért szorultak államsegélyre, aminek azonban nemcsak az állami centralizációs szándékok nyitottak kaput, hanem — véleményem szerint — gyakran más politikai törekvések is.

Külön fejezetet kap az egyetempolitika, benne legrészletesebben a numerus clausus. Világos és egyértelmű, hogy a numerus clausust a lecsúszó és a háború után jelentős egzisztenciaveszteséget szenvedett ún. keresztény történelmi intelligencia, más szóval a gentry-gentroid réteg pozícióharca határozta meg. A szerző, amikor ezt a kérdést világosan — és sietek hozzátenni, alaposan — elemzi, már arra nem tud kellő figyelmet szentelni, hogy magát a numerus clausus intézményét az I. világháború utáni Európában általánossá vált, az értelmiségnek a tömeges munkanélküliségtől való félelme involválta, ami a forradalmak után egyáltalán nem meglepő, s csak a faji diszkrimináció tette a magyar megoldást sajátossá, s Európa-szert elítéltté.

A könyv zárófejezete a II. világháború utáni koalíciós korszakot mutatja be. Úgy is, mint egyes pártok oktatáspolitikáját, és úgy is, mint az egyes társadalmi és csoporti konfliktushelyzetet. Anyagaiban ismert kérdések ezek, ebben a feldolgozásban mégis sok tekintetben újak. Mint az egész könyv, a politika, a lobbyk, az érdekek küzdelme egységes vizsgálatában.

Szabolcs Ottó

HANÁK PÉTER
(1921–1997)

1997. október 6-án meghalt Hanák Péter.

Hiába halmoztam fel íróasztalomra könyveit, tanulmányait, amelyeket az idők során oly sokszor újraolvastam — a kiérlelt, gondosan formába öntött gondolatok, a gyakran magávalragadó ötletek, a briliáns megfogalmazások, a higgadt elemzések, a probléma *kibontása* — igen, ez mind Hanák Péter és mégsem ő. Mi, akik közelről ismertük, tudjuk az álmatlanul töltött kínlódó éjszakákat és a sohasem kopó, szinte gyermeki örömet, amikor sikerült rátalálnia arra, amit keresett, meglelnie a gondolatot és a formát, amellyel maga is elégedett lehetett. – Ezek Hanák írásai, de nemcsak ez volt Hanák Péter. Egy különlegesen gazdag, magávalragadó egyéniséget veszítettünk el vele, olyan emberi teljességet, amelyet a könyvek talán jelezhetnek, de vissza nem adhatnak. Mert Hanák olyannyira jelen volt abban, amit történettudománynak, magyar szellemi közéletnek nevezünk, mint kevesen. Jelen volt természetesen mindenekelőtt írásaival, de nem kevésbé szavával, művekről mondott kritikáival, tanácsaival, beszélgetéseivel, mosolyával és korholó haragjával.

Kaposváron született, zsidó kispolgári családban. Amikor 1939-ben a kaposvári Somssich Pál gimnáziumban kitűnően leérettségizett, a szegény, tehetséges zsidó fiúk tradicionális felemelkedési útja már bezárult. A második zsidótörvény után egyetemre nem mehetett. Vasmunkás lett Pécsett, majd Csepelen, 1942-től munkaszolgálatos. 1944 késő őszén éhesen, rongyosan, tetvesen érkezett haza a kaposvári szülői házba, ahol senki sem várta. A családból egyedül ő élte túl a borzalom esztendejét. Elmehetett volna Amerikába, hívták rokonai, járhatott volna jóhírű amerikai collegeba, élhetett volna gondtalan jómódban, bizonyosan ott is neves professzor vált volna belőle – de soha, élete legnehezebb korszakaiban sem sajnálta, hogy nem ezt az utat választotta. A lágerből szabadult, magára maradt fiatalember, aki már a háború előtt megismerkedett a marxizmus alapvető tanításaival, a szocialista irodalom javával, aki a pécsi vasasoknál lenyűgözve hallgatta József Attila verseit, *A város peremén*t, a *Munkások*at, a *Hazám*at, akiben egy magasabbrendű társadalomba vetett hit tartotta fenn az élniakarást, meggyőződéssel és lelkesedéssel csatlakozott a kommunista párthoz. Csinálta azt, amit a fiatal, rendkívüli tehetségű történésztől a párt elvárt, hogy aztán évtizedeken át próbálja megmagyarázni fiainak, valójában önmagának, hogyan volt lehetséges, hogy egy racionális, kritikus ember, amilyen ő volt, egy vallásosan, sőt mitikusan hívő mozgalom, egy autonóm személyiség egy antiindividualista teória híve és propagátora lett. Hogyan lehetett egy üggyel oly kritikátlanul és skrupulusok nélkül azonosulni, ahogyan ő és nemzedéktársai közül sokan tették. A 20. századi európai baloldali értelmiség e nyilvánvalóan legnagyobb szellemi és morális kihívására és kudarcára Hanák a maga módján kísérel meg választ adni: a kommunista párt az ő számára nem pusztán politikai közösséget, hanem új identitást is

adott. Ebből a közösségből nehéz volt kilépni, nem pusztán azért, mert az a pozíció, a rang, a lehetőségek elvesztésével járt volna — amit Hanák nem tagad —, hanem mert a kommunista közösség s az ügybe vetett hit feladásával önazonosságát veszítette volna. Csak lassan ébred rá, és aztán a felismerés nemcsak egyéni élete, hanem műveinek is meghatározó mozzanata lesz, hogy az embernek s a társadalmi közösségeknek egyidőben többfajta identitásuk lehet. S a gondolkodó embert éppen szellemi és morális autonómiája segíti identitása megteremtéséhez-megőrzéséhez.

Volt abban jó is — a szakmai eredmények szempontjából bizonyosan —, hogy 1956 után az egyetemről eltávolítva, tudományos közéleti pozícióitól megfosztva minden erejét a kutatásnak szentelhette. Vigasztalta is magát néha ilyesmivel. 1956 mindenképpen fordulatot hozott egyéni és szakmai életében is. Szemlélete, módszere változott meg. Pályája kezdetén a térség történeti problémáira adandó válaszok egyszerűnek, egyértelműnek tűntek. 1956 után értette meg, hogy a történeti folyamatok nem vezethetők vissza egyetlen tényezőre, s a többtényezős magyarázat általában nem áll össze valamifajta logikus egésszé: „Az oksági meghatározottság fölöttébb ellentmondásos. A történelem folyamatát mindig is sok ellenáramlat korrigálja, olykor időlegesen kitéríti, és az utólag fősodrásnak mondott irány nem azonos az alakító tényezők egyikével sem."

Az 1956 utáni bő évtizedben született a Habsburg Monarchia jellegéről szóló tanulmányainak sora, amelyek közül különösen a kiegyezésről, Magyarországnak az Osztrák-Magyar Monarchiában elfoglalt helyéről szóló írásai (Túlsúly vagy függőség) a monarchia-kutatás máig megkerülhetetlen alkotásai. 1974-ben csokorba gyűjtötte negyedszázad tudományos termését. A kötet, *Magyarország a Monarchiában* – a maga és a szakma fejlődésrajza is. Bár 48–67 problematikája szinte egész pályáján végigkísérte (úgy tudom, az utolsó napokban is egy kiegyezés cikken dolgozott a 130. évforduló alkalmából; a kompromisszum megítélésének historikumáról beszélt nekem, amikor utoljára találkoztunk), azért az 1970-es évek végétől valójában már nem az alkotmányos és abszolutista elemek, a Rechtstaat vagy Obrigkeitsstaat problémája, Magyarországnak a Monarchiában elfoglalt jogi-politikai vagy akár gazdasági helye foglalkoztatta. Sokkal inkább az, hogyan élték meg az emberek a forradalmat és a kiegyezést, hogyan volt az, hogy a nemzet egyszerre volt kuruc és labanc, egy családban negyvennyolcas és hatvanhetes, Ady szavaival egy ágban protestáló hit és küldetéses vétó, egy lélekben hatalompárti és ellenzéki. Egyre inkább úgy gondolta, nem annyira politikatörténetet kell írni, amely oly alkalmas prekoncepciók igazolására. A politikatörténet — mondotta egy nyilvános televíziós beszélgetésen 1985-ben — Magyarországon, de talán mindenütt másutt is a világon, azzal foglalkozik, hogyan lehet a hatalmat megszerezni-megtartani. De hatalmak jönnek és mennek, és közben az emberek szülnek és születnek, alkotnak és alkalmazkodnak, halnak és házasodnak – valójában ezt a történelmet kell megragadni.

A társadalomtörténet vezette el a struktúrakutatás, az életmód- és mentalitáskutatáson át a hatalomcentrikus történetírásból az embercentrikus történetírásba. „Úgy láttam, és úgy látom ma is, hogy itt húzódik a fő választóvonal, nem pedig az átpolitizált vagy nacionalizált ideológiai irányzatok között."

Már a tízkötetes *Magyarország története* általa szerkesztett 7. kötetében megmutatkozott az a szándéka, hogy az alkotó, alkalmazkodó, túlélő embert ábrázolja, egy humanizáltabb történeti képet adjon. Nem is vették jónéven tőle, amikor a századvég szocialisztikus mozgalmaiban nemcsak a munkásmozgalom racionális osztálytörekvéseit, hanem az elesettek tradicionális lázadó egalitarizmusát, ill. a hagyományos vallások szocialisztikus laicizálását látta.

Társadalomtörténeti kutatásainak vissza-visszatérő témája a magyar tőke és tőkésosztály kialakulása, annak bizonyítása, hogy belülről fejlődött ki, hogy volt hazai kapitalizmus. Igaz ugyan, hogy a tőkés fejlődés elindítói a 18. század végén, a 19. században jórészt németek, örmény, szerb, görög kereskedők, majd pedig nagyszámban betelepült zsidók voltak. A jött és a magyar társadalomba integrálódott elemek azonban hiányt pótoltak, amit a reformkor liberális nemessége, amely akarta a polgárosodást, pozitív fejleménynek tartott. Csak a tradicionális feudális társadalom felbomlásakor, a csoportok hanyatlása egyik jeleként lépett fel az antimodernizációs konzervativizmus, és terjesztette széles körben azt a nézetet, hogy a vállalkozás, a kereskedelem, az üzletelés a magyar nemzet jellemétől idegen, hogy a polgári erények nem nemzeti erények. Ennek a konzervatív antimodernizációs nacionalizmusnak volt hatásos eszmei-politikai áramlata az antiszemitizmus.

Hanákot természetesen foglalkoztatta az antiszemitizmus megjelenése és formái a magyar politikai közéletben, a zsidó asszimiláció lehetősége és buktatói. Minden bizonnyal vallomás és hitvallás a *Zsidókérdés asszimiláció antiszemitizmus* c. kötetének (1984) egyik zárómondata: „Lesznek azonban olyanok is, akik a teljes beolvadás tudatos vállalása mellett, s nem ellenére, meg akarnak őrizni valamit az évezredes szellemi poggyászból, akár a vallási hagyományból, akár a hajdani közösség kulturális értékeiből. Őrizni valamit a *másik* örökségből, legalább a népek, nemzetek között elvegyített szórvány összekapcsoló-megbékéltető humanizmusát, vagy a racionális prófécia – racionális kétkedés emberi készségét és képességét."

A racionális prófétiát – a racionális utópiát igyekezett felmutatni a mi régiónkra olyannyira jellemző irracionális hatalmi valósággal szemben. Talán ez vonzotta a századforduló szellemi áramlataihoz, kultúrájához, amely élete utolsó korszakának meghatározó témája lett: a hanyatló, bomló Monarchia kulturális ragyogása, a bomlás virágai. Hogyan volt lehetséges e kései aranykor? Nem válaszolni akart a kérdésre, csak a lehetséges magyarázatok egy csokrát felmutatni. Bécs és a „vidék": Pest, Prága, Krakkó alkotó polgára társadalmi és nemzeti kötöttségének, társadalomban betöltött pozíciójának és a műveknek elemzésével, a műveknek a közösség élet- és gondolkodásmódját befolyásoló funkciója ábrázolásával.

A Kert és a Műhely (1988) egy külföldi méltatója azt írta, Hanák a magyar Schorske. Pedig nem az volt. Hanák nem amerikai campus *Kertjében* írta műveit. Nem menekült a művészetbe, (a tudományba), a külvilágtól megőrizhető szépségbe, mint hősei a századforduló bécsi Kertjében. Hanák magyar tudós volt, a *Műhely* folytatója. A századfordulós magyar értelmiség nem vonult el – nem is lett volna hova. A művészetben, az irodalomban, a kultúrában a jövőt akarta megteremteni. A magyar *Műhely* közéleti töltésű volt, mint Hanák műve is. Szá-

mára a szakma, a történettudomány közéleti hivatás. A Monarchia-történet, Magyarország helye a középeurópai régióban, a szomszédokhoz fűződő viszony alternatívái közti választás, a berendezkedés e régióban nem pusztán a kutatás tárgya, hanem a magyarság és Közép-Európa sorskérdése és egyben személyes ügye. Az életmű nemcsak a rendkívüli tehetség, a rengeteg munka és ismeret szülötte. Ahhoz kellett a kelet-európai történeti tapasztalat, a kérdések történelem meghatározta újra- és újrafogalmazása; Hanák művében benne van háromnegyed század megélt történelme.

Meg akarta érteni a magyar múltat és megtanítani a magyar társadalomnak a maga történetét. Ha egyetemen nem lehetett — minthogy az 56-ot követő negyedszázadban egyetemen nem taníthatott —, akkor írásaival és élőszóval.

Ragyogó részelemzései ellenére (gondoljunk csak A *halál Budapesten és Bécsben*, vagy a *Társadalmi marginalitás és kulturális kreativitás Bécsben és Budapesten* c. tanulmányaira) az egészet próbálta megragadni: térségünk sorsát az utolsó két században. Tisztában volt a tematikus sokoldalúság potenciális veszélyeivel. De alkata, érdeklődése és a történettudomány hivatásáról vallott felfogása nem engedte, hogy bezárkózzék a részletekbe. Egyébként sem ismerte a mélyfúrás vagy nagykoncepciójú összefoglalás hamis alternatíváját, a kettőt egymástól elválaszthatatlannak tekintette, a résztanulmány és a szintézis életművének egyaránt szerves része.

A történésznek az a dolga, hogy megértsen és megértessen, s nem az, hogy ítélkezzen. De a zárt világfelfogások összeomlása után sem hitt abban, hogy a történelem éppúgy megírható a láger foglya, mint fogvatartója szemszögéből, hogy a kettő egyaránt releváns „történelem" volna, hogy értékmentes történelmet lehetne vagy kellene írni.

Eredményei a történettudomány közkincsévé váltak, nemcsak azért, mert jószerével ő írta vagy szerkesztette valamennyi a dualizmus korával foglalkozó összefoglalást; a kétkötetest, az egyetemi tankönyvet, a tízkötetest, a számos nyelvre lefordított *Egy ezredév*et, hanem mert oly bizonyító apparátussal, meggyőző érveléssel, szuggesztivitással adta elő eredményeit, hogy azokat nyomban magától értetődő evidenciaként magunkénak éreztük.

Úgy ment el, hogy nemzetközi konferenciát szervezett a szabadságharc százötvenéves évfordulójára, és bízott benne, hogy a konferencia negyvennyolc jobb megértését hozza; úgy ment el, hogy hazai és külföldi konferenciákra várták; hogy íróasztalán félig kész kéziratok hevertek. Mi, magyar és külföldi barátai, tisztelői, tanítványai döbbenten álltunk sírjánál – egy pillanatra úgy éreztük, megállt az élet. De hiszen örülnünk kell, hogy itt volt közöttünk, hogy hallgathattuk magával ragadó szenvedélyes előadásait, hogy tanulhattunk tőle, hogy csodálhattuk tudását, fantasztikus ötletgazdagságát, kritikus elméjét, fegyelmezett munkabírását. Hogy megismerhettünk egy emberi teljességre törekvő férfit, aki öregemberként is olyan önfeledten tudott örülni mindannak ami az életben szép, a műalkotásnak, az okos emberi szónak, gondolatnak.

Hálás vagyok a sorsnak, hogy évtizedeken át oly sok órát tölthettem közelében.

Somogyi Éva

CONTENTS

STUDIES — *László Koszta,* The Chapter of Pozsega as a Forum Entrusted with Notarial Functions prior to 1353. The Beginnings of Issuing Authentic Documents — *Sándor Csernus*, Sigismund and the Hunyadis in Medieval French Historiography — ARTICLES — *Károly Mesterházy*, The Art of the Conquering Hungarians and the Abbassid Art of Iraq — *Zoltán Magyar*, The Cult of St George in Medieval Hungary — *Andrea Velich*, A Decline of the System of Guilds? Leading London Guilds at the Turn of the 15th and 16th Centuries — SHORT CONTRIBUTIONS — *Zsuzsa Hoffmann*, „The Noblest Roman". Another Aspect of M. Iunius Brutus' Character — *Teréz Olajos*, An Unexploited Group of Sources. To the History of Hungarian and Byzantine Relations in the 11th Century — *László Veszprémy*, Copying Codexes in Hungary in the 12th Century — OBSERVER — *Csanád Bálint,* A Recent Contribution to the Nagyszentmiklós Treasure — REVIEWS — CHRONICLE

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES — *László Koszta:* L'activité de locus credibilis du chapitre de Pozsega jusqu'en 1353. Les débuts de la délivrence des chartes de crédit public — *Sándor Csernus:* Sigismond et les Hunyadi dans l'historiographie française du Moyen Age — COMMUNICATIONS — *Károly Mesterházy:* L'art des Hongrois comquérants et l'art abbasidien — *Zoltán Magyar:* Le culte médiéval de Saint-Georges en Hongrie — *Andrea Velich:* Crépuscule du corps des métiers? Corps des métiers prominents de Londres au tournant du 15e et 16e siècles — PETITS ARTICLES — *Zsuzsa Hoffmann:* „Le plus noble de Roma". (L'autre face de M. Iunius Brutus) — *Teréz Olajos:* Un groupe de sources inutilisé. Contribution á l'histoire des relations hungaro-byzantines du 11e siècle — *László Veszprémy:* La formation de l'écriture de codex hongroise du 12e siècle — OBSERVATEUR — *Csanád Bálint:* Nouvelle référence sur les trésors de Nagyszentmiklós — LITTERATURE HISTORIQUE — CHRONIQUE

INHALT

STUDIEN — *László Koszta*: Die Tätigkeit des Posegaer Kapitels als glaubwürdigen Ortes bis 1353. Der Anfang der glaubwürdigen Urkundenausgabe — *Sándor Csernus*: Kaiser und König Sigismund von Luxemburg und die Hunyadis in der französischen Geschichtsschreibung — MITTEILUNGEN — *Károly Mesterházi*: Die Kunst der landnahmenden Ungarn und die Kunst der Abbassiden in Irak — *Zoltán Magyar*: Der mittelalterliche Kult des Heiligen Georgs in Ungarn — *Andrea Velich*: Der Untergang des Zunftsystems? Führende Zünfte in London am Wende des 15-16. Jahrhunderts — KLEINERE ARTIKEL — *Zsuzsa Hoffmann*: „Der edelste Römer". (Das andere Gesicht von M. Junius Brutus) — *Teréz Olajos*: Eine unbenutzte Quellengruppe. Zur Geschichte der byzantinisch-ungarischen Beziehungen — *László Veszprémi*: Die Entwicklung des Kodexschreibens in Ungarn im 12. Jahrhundert — BEOBACHTER — *Csanád Bálint*: Ein neues Buch über den Schatz von Nagyszentmiklós — HISTORISCHE LITERATUR — CHRONIK

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Ласло Коста:* Деятельность капитула Пожега как достоверного места до 1353 г. Начало засвидетельственной выдачи грамот — *Шандор Чернуш:* Король Жигмонд и фамилия Хуньяди в французской историографии — СООБЩЕНИЯ — *Карой Мештерхази:* Искусство венгровб завоевавших родину и искусство Абассидов в Ираке — *Золтан Мальяр:* Средневековый культ святого Георгия в Венгрии — *Андреа Велих:* Закат цехового устройстваю Правящие цехи в Лондоне на переломе 15-16 вв. — МЕНЬШИЕ СТАТЬИ — *Жужа Хоффманн:* Самый благородный римлянин. Другое лицо М. Юниуса брутуса. — *Терез Олайош:* Одна неиспользованная группа источников. К истории венгерско-византийских связей в 11. в. — *Ласло Вешпреми:* Развитие писания кодексов в Венгрии в 12. в. — ОРЕНИЕ — *Чапал балинт:* Новая книга о сокровище Надьсентмиклоша — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ХРОНИКА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségének munkája
Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039—8098

Következő számaink tartalmából

Hermann Róbert: A Drávától Schwechatig. Az 1848 őszi hadiesemények a Dunántúlon és a Felvidéken. 1848 szeptember – november. Jellačić horvátországi csapatainak támadásától Simunich kiszorításáig

Majdán János: Vasúti ügyek 1848-ban az első felelős magyar minisztérium működéséig

Sarnyai Csaba Máté: Úrbéri kárpótlás és/vagy arányosítás. A szekularizációs törekvések püspökkari értékelése 1848 végén

Németh G. Béla: Egyedi s csoportmagatartások a kommunista hatalom átvétel előtt. (A Válasz 1946–48 között)

Korom Mihály: Az Atlanti Chartától a potsdami kollektív büntetésig. (A magyarországi német kitelepítés történetéhez)

Apor Péter: A népi demokrácia építése: Kunmadaras, 1946.

Orbán Sándor: Dokumentumok a Keresztény Demokrata Néppárt 1945. évi megjelenéséhez és programjához

E számunk munkatársai

Bálint Csanád a történelemtudomány (régészet) doktora, igazgató (MTA Régészeti Intézete, Budapest) – *Benkő Elek* a történelem (régészet) kandidátusa, tudományos főmunkatárs (MTA Régészeti Intézete, Budapest) – *Csernus Sándor* egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Hoffmann Zsuzsa* a történelemtudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Huszár Zoltán* PhD-s ösztöndíjas (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) – *Jemnitz János* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Kiss Gergely* PhD-s ösztöndíjas (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Koszta László* egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Kurunczi Jenő* főiskolai docens (Kőrösi Csoma Sándor Főiskola, Békéscsaba) – *Magyar Zoltán* kultúrtörténész, néprajzkutató (MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest) – *Mesterházy Károly* kandidátus, osztályvezető (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) – *Olajos Teréz* a nyelvtudomány kandidátusa (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Ress Imre* kandidátus, tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Somogyi Éva* a történelemtudomány doktora, osztályvezető (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Szabolcs Ottó* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Tokody Gyula* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Tóth András* kandidátus (Budapest) – *Tóth Sándor László* kandidátus, tanszékvezető docens, intézetvezető (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Velich Andrea* főiskolai adjunktus (Eötvös Loránd Tanárképző Főiskola, Budapest) – *Veszprémy László* kandidátus, könyvtárigazgató (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest)

A szám ára: 200,–Ft ISSN 0039–809

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztővel készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word 5.0, vagy a Word for Windows 2.0 (esetleg 6.0) szövegszerkesztőt. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.

2. Hagyományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron, mert a scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud megfelelő hatásfokkal „beolvasni".

3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el. Ha Ön, tisztelt szerzőnk, szövegszerkesztővel írja cikkét, azt kérjük, hogy a jegyzeteket a szöveg végére *írja* „hagyományos" formában, mert a szövegszerkesztő generált (automatikus) lábjegyzeteit a ventura-program nem fogadja el.

4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kéziraton javítani kíván — *s csak ebben az esetben* — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

5. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

6. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges.

7. A tanulmányokról és cikkekről — a szerzők tiszteletdíjának terhére — különlenyomatot készíttetünk.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Magiszter* (Budapest V., Városház u. 1.) könyvesboltjában. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00 36) 1 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1011 Budapest, Szilágyi Dezső tér 6. T/F: (00 36) 1 201–88–91

Előfizetési díj egy évre: 1200,–Ft
Egy szám ára: 200,–Ft

1593 1998-04-22 352

1998 132. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

TISZTELETTEL EMLÉKEZÜNK 1848–RA

Molnár András: A Muraköz 1848-ban

Hermann Róbert: A Drávától Schwechatig. Az 1848 őszi hadiesemények a Dunántúlon és a Felvidéken. 1848 szeptember – november. Jellačić horvátországi csapatainak támadásától Simunich kiszorításáig

Gángó Gábor: Eötvös József Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról című röpirata és 1848–49 nemzetiségi mozgalmainak néhány aspektusa

Sarnyai Csaba Máté: Úrbéri kárpótlás és/vagy arányosítás. A szekularizációs törekvések püspökkari értékelése 1848 végén

Urbán Aladár: Csáktornyától Velencéig. Csány László kormánybiztos jelentései a Dráva-vonalról és a visszavonulás állomásairól

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1)155-77-72
132. ÉVFOLYAM 1998. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, IFJ. BARTA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HEGYI KLÁRA, IZSÁK LAJOS, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MAKK FERENC, MISKOLCZY AMBRUS, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NAGY JÓZSEF, NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, VONYÓ JÓZSEF

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Molnár András: A Muraköz 1848-ban 293
Hermann Róbert: A Drávától Schwechatig. Az 1848 őszi hadiesemények a Dunántúlon és a Felvidéken. 1848 szeptember – november. Jellačić horvátországi csapatainak támadásától Simunich kiszorításáig 327

KÖZLEMÉNYEK

Gángó Gábor: Eötvös József Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról című röpirata és 1848–49 nemzetiségi mozgalmainak néhány aspektusa 371
Sarnyai Csaba Máté: Úrbéri kárpótlás és/vagy arányosítás. A szekularizációs törekvések püspökkari értékelése 1848 végén 397

DOKUMENTUMOK

Urbán Aladár: Csáktornyától Velencéig. Csány László kormánybiztos jelentései a Dráva-vonalról és a visszavonulás állomásairól 417

KISEBB CIKKEK

Majdán János: Vasúti ügyek 1848-ban az első felelős magyar minisztérium működéséig 457

Kovács István: Jerzy Bułharyn javaslata a lengyel légió megalakítására és egy szerződés keletkezésének talánya 466

FIGYELŐ

Erényi Tibor: A nemzeti ünnep és a pártok – 1848-ról 1948-ban – 477

TÖRTÉNETI IRODALOM

Pest-Pilis-Solt megye XVI–XVII. századi dica- és dézsmajegyzékei. (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához) (Ism.: *Bánkúti Imre)* 489
In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére (Ism.: *H. Németh István)* 490
Miscellantea Fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára (Ism.: *Vörös Boldizsár)* 494
Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc története (Ism.: *Molnár András)* 497
Burger zwischen Tradition und Modernität. Bürgertum in der Habsburgermonarchie VI. (Ism.: *Bácskai Vera)* 500
Estók János: A mezőgazdasági gépgyártás története Magyarországon a kezdetektől 1944-ig (Ism.: *Szekeres József)* 502
Kupa László: Pulszky Ágost politikai nézetei (Ism.: *Majdán János)* 504
Horváth Pál: A tudomány szabadságának a történelmi szerepváltásai (Ism.: *Zlinszky János)* 508
Der „Zweibund" 1879. Das deutsch-österreichisch-ungarische Bündnis und die europäische Diplomatie (Ism.: *Németh István)* 509
Polska y Węgry w kulturze i cywilizacji europejskiej (Ism.: *Niederhauser Emil)* 513

E számunk a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

Molnár András

A MURAKÖZ 1848-BAN

Jellačić horvát bán csapatai, melyek 1848. szeptember 11-én hajnalban Varasdnál, majd pedig Perlaknál nyomultak be Magyarország területére, harc nélkül foglalták el Muraközt, Zala megyének a Dráva és Mura folyók által közrezárt, délnyugati részét.[1] Miután évek óta nyílt titok volt, hogy a horvát nacionalisták igényt tartanak a Muraközre – erre még a viszonylag méltányosnak tekinthető, Vukotinović-féle horvát nemzeti követelések is jogot formáltak[2] – Jellačić egy rendelettel Horvátországhoz csatolta a megszállt területet. Október 18-án Perczel Mór ugyan felszabadította Muraközt, ám alig három héttel később, november 11-én mégis kénytelen volt feladni. November 22-én, illetve december 12–18. között a magyarok újabb támadásokkal igyekeztek távoltartani Muraköztől az ellenséges csapatokat. Végül a cs. kir. hadsereg december közepén megindított, Windisch-Grätz tábornagy vezette összpontosított támadását követően Perczel hadteste elhagyta Zala megyét, és december utolsó napjaiban Muraköz végleg a horvátok kezére került.[3] Miután magyar haderő többé nem háborgatta a megszállókat, a gyakorlatban is végrehajthatták Muraköz Horvátországhoz csatolását. Eközben a horvátok mindent elkövettek, hogy területi követelésüket az udvar is elismerje. A horvát báni tanács Bécsbe menesztett küldöttségének 1849. április 25-i petíciója pl. az alábbiakkal támasztotta alá Zágráb Muraközre vonatkozó igényét: „Mikor bánunk megindította a magyarok elleni hadjáratot és átkelt a Dráva folyón, a Muraközt mint Horvátországgal határos és kizárólag a mi néptörzsünk által lakott területet rögtön báni közigazgatás alá helyezte, s ez a terület azóta is folyvást ugyanezen joghatóság alatt maradt, miért is de facto teljesen egyesült Horvátországgal. Ezért, hogy a Muraköz lakói számára biztosítva legyen az egyenjogúság áldása s ennek révén a magyarizmus alóli teljes felszabadulás, kérjük legkegyesebben jóváhagyni a Muraköznek országos hatóságunk által Horvátországgal eszközölt egyesítését. Ezt követeli meg az ottani — kivétel nélkül horvát — lakosok érdeke, valamint az — egyházi vonatkozásban eddig is mindig a zágrábi püspök által gyakorolt — igazgatás ökonómiája."[4]

A birodalmi hatóságok egy ideig halogatták a fennálló helyzet jogi elismerését, ám a magyar szabadságharc leverése után, 1849. október 30-án már maga Bach belügy-

[1] Jellačić hadműveleteiről legújabban: *Hermann Róbert*: A drávai hadtest hadműveleti naplója. Hadtörténelmi tanulmányok. (Zalai Gyűjtemény 36/I.) Zalaegerszeg, 1995. 165–210.

[2] *Miskolczi Gyula*: A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában. Bp. 1927. 411–412.; *Arató Endre*: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1840–1848. Bp., 1960. 2. köt. 100.

[3] Az 1848 októberétől decemberéig Muraköz térségében folytatott hadműveleteket részletesen bemutatta: *Hermann Róbert*: Perczel Mór első honmentő hadjárata. Zala megye, 1848. október 17 – december 24. (Zalai Gyűjtemény 36/II.) Zalaegerszeg, 1995.

[4] Az idézett szövegrészt Niederhauser Emil fordításában közölte: *Spira György*: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországán. Bp., 1980. 210.

miniszter javasolta — katonai igazgatási okokra hivatkozva —, hogy a birodalmi gyűlés végleges döntéséig csatolják Muraközt a magyar kerületből Horvátországhoz. A belügyminisztérium 1849. december 13-i előterjesztése alapján azután az osztrák minisztertanács úgy döntött, hogy a törvényhozás határozatáig „Muraköz ideiglenesen Horvátországhoz csatoltassék".[5]

Tanulmányunkban nem e döntés jogszerűségét, vagy a horvát követelés megalapozottságát kívánjuk boncolgatni. A rendelkezésünkre álló magyar források alapján elsősorban arra keresünk választ, hogy miként élte meg Muraköz horvát lakossága 1848-at, miként viszonyult a forradalom vívmányaihoz, az itt zajló hadműveletekhez, és lakóhelyük Horvátországhoz csatolásához. Mindezek mellett választ keresünk arra is, hogy a magyar hatóságok milyen eszközökkel próbálták megvédeni Muraköz lakosságát a horvát nacionalisták befolyásától, ill. milyen módon kísérelték meg megakadályozni Muraköz területének elszakítását. Mindenekelőtt azonban össze kell foglalnunk a kérdés reformkori előzményeit.

Muraköz a reformkorban

Muraköz lakosságának többsége — a terület középkori betelepülése óta — mindig a délszláv etnikumhoz tartozott, legalábbis erre utalnak a földrajzi nevek, és a 17. századtól fennmaradt családnevek. Jelentősebb magyar népesség csupán a 17. század törökellenes harcai során került ide, amikor Zrínyi Miklós magyar hajdúkat telepített a muraközi végvárakba, illetve a környékükre. Muraköz szinte valamennyi települése egyetlen hatalmas uradalomhoz tartozott. A Zrínyiek uradalma Zrínyi Péter gróf 1671-es kivégzését és jószágvesztését követően került az udvari kamarához. III. Károlynak tett szolgálatai fejében 1720-ban Althan Mihály gróf kapta meg, majd 1791-ben Festetics György gróf, Keszthely nagyhírű, felvilágosult földesura vásárlással jutott hozzá. A mintegy 90 helységből álló muraközi uradalom — és így csaknem egész Muraköz — attól kezdve (a reformkorban és 1848-ban is) a Festetics család birtokában volt.[6]

Muraköz települései közigazgatási tekintetben önálló járást alkottak. Zala megye muraközi járásának 7 mezővárosában, 115 falvában és 13 lakott pusztáján — Fényes Elek adatai szerint — 51 229 lakos élt. Közülük 49 503 horvát, 1574 magyar, 152 pedig izraelita volt. Miután az uradalom alattvalói földesuruk vallását követték, a lakosság 99 %-át katolikusok alkották, és mindössze 252 protestáns élt a Muraközben.[7] A csáktornyai Festetics uradalom dominanciájával magyarázható az is, hogy e járásban csekély számú nemesség telepedett le. Zala megye 5383 nemes családjából — az 1845-ös hivatalos nemesi lajstrom szerint — csupán 159 élt e járásban, és Muraköznek mindössze 289 fő kétségtelen, valamint 19 fő kétséges nemese volt.[8]

---

[5] *Láposi Haller Jenő*: Igazságot Muraköznek! Bp., 1938. 43.; *Kring Miklós*: A muraközi országhatár a magyar-horvát viszony történetében. Bp., 1942. 61–62.

[6] *Fára József*: Muraköz történetének rövid foglalata. Szombathely, 1942. (Különlenyomat a Dunántúli Szemle 1942. 3–4. számából); *Degré Alajos*: 19. századi kísérlet magyar egyházi közigazgatás bevezetésére a Muraközben. Adatok a nemzetiségi kérdés történetéhez. Levéltári Szemle 1972. 2. sz. 14–16.

[7] *Fényes Elek*: Magyarországnak, s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pesten, 1836. 1. köt. 525–532.

[8] Zala Megyei Levéltár (ZML) Zala megye nemeseinek 1845-ös lajstroma. Összesítését közli: Pesti Hírlap (P. H.) 1847. máj. 2. (873. sz.) 284.

Zala megye nem nemes népességének 1844-es összeírása szerint a muraközi járás 7 mezővárosának és 96 falvának 6526 házában 7372 család, összesen 52 216 fő nem nemes, 26 184 férfi és 26 032 nő élt. A 13 490 felnőtt férfiból a tisztviselők és előkelőbbek közé 83, a polgárok és kézművesek közé 860, a nemesek szolgái közé 411, a parasztok közé 3165, a zsellérek, kertészek és egyéb lakosok közé pedig 8971 fő tartozott.[9]

Egész Zala megye legtermékenyebb vidéke Muraköz keleti, síkvidéki jellegű része volt. Itt főként rozst és kukoricát, valamint kölest és hajdinát, míg a járás nyugati részében inkább lent termesztettek. Nyugaton, a Stájerországból átnyúló hegyvonulatok és dombok lankáin nagy mennyiségű és jó minőségű bor termett. Különösen jellemző volt Muraközre a dohánytermesztés. Nemcsak Fényes Elek, de a zalai kortársak is kiemelték, hogy a „köznép közt legnagyobb szorgalmat lehet észrevenni a Muraközben".[10] Az 1833–1836-os reformországgyűlés tárgyalásai során, az úrbéri örökváltság mellett érvelve, a liberálisok előszeretettel hivatkoztak Muraköz példájára, arra, hogy a Festetics György által 1793 és 1796 között megkötött örökváltság-szerződések nyomán felszabadult tizenegy muraközi település virágzásnak indult.[11] Az 1834. november 10-i országos ülésen Deák Ferenc, Zala megye követe kijelentette: „megyénkben is, a Murának és Drávának partjain néhány községek örökös megváltás által felszabadulva, gondosan mívelt kies termőkertté varázsolták határaikat, náluk a jobb földnek holdja most is 2–300 pengőforinton árultatik, holott a közel vidékeken még a közterheket nem viselő nemesi birtoknak ára sem halad meg holdanként 40–50 pengőforintokat. Náluk a népesedés, faluk nagysága, csinossága, s a lakosok vagyonossága folyvást növekedik, náluk csak gondos iparkodást, s az ebből származott jólét kedvesen meglepő képét láthatni."[12]

Később azonban a Festetics család — látva e községek előnyösebb helyzetét — pert indított, hogy megsemmisíttesse az örökváltság-szerződéseket. Évtizedekig folyt a pereskedés, amelyben Zala megye is a parasztok pártját fogta, így a 11 muraközi település szabad állapotban érte meg az 1840. évi önkéntes örökváltsági törvény életbe lépését. Az uradalom további pereskedésének a helytartótanács 1846. június 23-án kiadott leirata vetett véget, miután az uralkodó helybenhagyta a majd fél évszázados gyakorlat által is megerősített örökváltság-szerződéseket.[13]

Zala megye településeinek 1831-ben készített leírása (útleírás)[14] alapján azt állapíthatjuk meg, hogy Muraköz mezőgazdasága, és az itt élők életszínvonala is meghaladta Zala más területeinek fejlettségi szintjét. Muraköz horvát lakossága életkörülményeit, anyagi viszonyait tekintve nem érezhette magát hátrányban a környékbeli magyar lakosság nem nemes tömegeihez képest, sőt az örökváltság-szerződések révén némi előnyre is szert tehetett. Talán ezzel is magyarázható, hogy ilyen módon, kifejezetten egzisztenciális okok miatt nehezen verhetett gyökeret a muraközi horvátok körében az 1840-es években a zágrábi nacionalisták „illír" propagandája.

---

[9] ZML Zala megye nem nemes népességének összeírásai. Járási összesítők, muraközi járás, 1844.

[10] *Fényes Elek*: Magyarország leírása. II. rész. Magyarország részletesen. Pesten, 1847. 79–90.

[11] *Barta István*: Korai örökváltság-szerződések. Agrártörténeti Szemle 1961. 1. sz. 94–106.

[12] *Kónyi Manó*: Deák Ferenc beszédei. Bp., 1882. 1. köt. 103.

[13] ZML Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai (kgy. ir.) 1846:1514.; *Barta István* 101.

[14] *Bencze Géza*: Zala megye leírása a reformkorban. (Zalai Gyűjtemény 23. sz.) Zalaegerszeg, 1986. 70–71., 115–119., 152–156., 158–167.

Zágráb helyett Szombathely?

A nemzetiségi konfliktus lehetőségét sokkal inkább a 1790-es években induló, és a magyar nyelv terjesztését, használatának kiszélesítését célzó nemzeti mozgalom hordozta magában. Zala megye ugyanis e téren — nem kis részben II. József németesítési törekvéseire adott válaszként — kezdeményező szerepet töltött be a 18. század végén, és a 19. század első évtizedeiben.[15] A nemzeti mozgalom egyik zalai zászlóvivője éppen a keszthelyi Georgicon alapítója, Muraköz új földesura, Festetics György gróf volt. Zala megye 1793. február 18-i közgyűlésén Festetics sérelmezte, hogy „muraközi uradalmának lakosai", mintha nem is Magyarországon laknának, a magyar nyelvtül teljességgel idegenek, és azt megtanulni éppen nem akarják". Festetics kifogásolta, hogy Muraközbe a zágrábi püspök csak horvátul és németül tudó papokat küld, és a falusi jegyzők is többnyire csak e két nyelvet ismerik, a magyart nem. Az iskolákban elhanyagolják a magyar nyelv tanítását, mivel a lakosság horvát anyanyelve mellett csak a németet oktatják. A gróf három módot látott arra, hogy a magyar nyelv tanításáról és használatáról alkotott 1792:7. tc-nek e téren érvényt szerezzenek: 1. ha Muraközt kiveszik a zágrábi püspök hatalma alól, és a nemrég szervezett szombathelyi egyházmegyéhez csatolják, 2. ha a falusi iskolákban a horvát mellett nem a németet, hanem a magyart tanítják, 3. ha a helységek csak magyarul tudó jegyzőket fogadnak.

Festetics javaslatai kevésbé a nemzetiségek anyanyelvének használata, sokkal inkább a német nyelv terjesztése ellen irányultak. Zala megye közgyűlése a gróf mindhárom javaslatát elfogadta, és levélben fordult a prímáshoz, valamint a zágrábi püspökhöz. A prímástól azt kérték, hogy tegyen lépéseket Muraköznek a szombathelyi püspökséghez csatolása érdekében, a zágrábi püspöktől pedig azt, hogy a földesúrnak olyan káplánokat ajánljon kinevezésre, akik tudnak magyarul.[16] Utóbbi ügyben Batthyány József prímás személyesen is közbenjárt a zágrábi püspöknél, ám a püspök gyakorlatilag kitérő választ adott: „tökéletesen ígérte s ajánlotta, hogy mihelest a nép az elővett magyar nyelv gyakorlásának célját eléri", azonnal teljesíti a megye kívánságát.[17] Muraköz a zágrábi püspökségnél maradt, Zala megyének mindössze annyit sikerült elérni, hogy 1796-ban az uralkodó a zágrábi püspök felügyelete alól kivette, és a pécsi püspök ellenőrzése alá helyezte a muraközi iskolákat. Közben Festetics javaslatára a megye maga is ellenőrizni próbálta a muraközi iskolák tanítási nyelvét és a jegyzőválasztást, az uralkodó azonban megtiltotta, hogy a megye az iskolaügybe avatkozzon. Nem sikerült Zala megyében érvényt szerezni az 1807. január 26-i közgyűlés határozatának sem, amely (a magyar nyelv használatát kiterjesztő 1805:4. tc. alapján) arról rendelkezett, hogy a magyar nyelvet a német, vend és horvát lakosok körében is tanítani kell, ezért magyarul tanítani nem tudó mestert nem választhatnak.[18]

Három évtizeddel Festetics György elvetélt kísérlete után, az 1825/1827-es országgyűlésen Zala megye ismét felvetette, hogy a különben is nagy területű zágrábi

---

[15] *Poór Ferenc*: A közigazgatási nyelv ügye Zala vármegyében a XVIII. század végén és a XIX. század elején. A Veszprém megyei múzeumok közleményei 11. Veszprém, 1972. 421–430.

[16] ZML Zala vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei (kgy. jkv.) 1793. február 8. 146/15.; *Kring Miklós* 55.; *Fára József* 20.; *Degré Alajos* 16.; *Poór Ferenc* 429.

[17] ZML kgy. ir. 1793. máj. 26. 193.

[18] *Kring Miklós* 55–56.; *Poór Ferenc* 429.

püspökséghez tartozó muraközi kerületet egyházi szempontból is csatolják Magyarországhoz, a szombathelyi püspökséghez. A megye követelését a magyar nyelv terjesztése iránti gondoskodással indokolták, mivel így a lelkipásztorok a magyar nyelv terjesztésén sikeresebben munkálkodhatnának, másrészt pedig a kért korrigálás az ország integritásának érdekét szolgálná. Az ügy végül — valamennyi érdekelt egyházi és világi méltóság véleményének kikérése után — 1829 nyarán az államtanács elé került. Zala megye indítványát egyedül Böle András szombathelyi püspök támogatta, bár ő is megjegyezte, hogy nem ismer olyan körülményt, amely Muraköz egyházi elcsatolását okvetlenül szükségessé tenné. Böle véleményével szemben, hogy tudniillik a horvátul és magyarul is beszélő Muraközbe Zágráb olyan papokat küld, akik csak horvátul tudnak, és soha nem tanulnak meg magyarul, a zágrábi püspökség képviselői kijelentették, hogy éppen ellenkezőleg, az lenne a muraközi hívők kárára, ha Szombathely olyan, a horvát nyelvben járatlan papokat küldene a Muraközbe, akik nem értik, nem beszélik az ott élő nép nyelvét. Gyakorlatilag Zágráb malmára hajtotta a vizet a kalocsai érsek is, aki nem volt meggyőződve sem az elcsatolás szükségességéről, sem annak előnyeiről, és Zala megye indítványát pusztán a magyar nyelv terjesztésének vágyával tudta magyarázni. Mindezek után az esztergomi prímás az elcsatolással szemben foglalt állást, mivel szerinte sem tudná a szombathelyi egyházmegye alkalmas papokkal ellátni a Muraközt, és Zala megye kérésének teljesítése csupán a magyar nyelv, nem pedig a vallás érdekeit szolgálná. Hasonlóképpen vélekedett a helytartótanács és a kancellária is, az államtanács pedig Jüstel államtanácsos Zala megye nemzeti törekvésével szembeni, kifejezetten ellenséges nézetét fogadta el. Az államtanács álláspontja szerint a Muraközben nem szabad feláldozni a lelkek üdvét a magyar nyelv magyar lelkipásztorok általi terjesztése érdekében. A lelkészek a népért vannak, kötelesek a nép nyelvét érteni és beszélni. A horvát nép is szereti nyelvét, és nincs szüksége arra, hogy elfelejtse. „Még nincs kimondva mint alapelv, és remélhetőleg sohasem lesz, hogy aki Magyarországon nem törzsökös magyar, annak el kell felejtenie nyelvét, és hogy Magyarországon csak a magyar nyelv legyen uralkodó" – fogalmazott az államtanács.

Tekintettel a magyar egyházi és világi méltóságok, illetve kormányszervek véleményére, valamint az államtanács állásfoglalására, 1829. augusztus 26-án az uralkodó, I. Ferenc is elutasította Zala megye indítványát.[19] Az elutasítást Zala országgyűlési követei 1830 novemberében hozták megyéjük tudomására, és egyben utasítást kértek, hogy továbbra is szorgalmazzák-e a kérdés megoldását, vagy hagyjanak fel vele.

Zala megye 1830. december 4-i kisgyűlése akként foglalt állást, hogy követutasítást csak a megye közgyűlése adhat, mivel azonban az országgyűlés napokon belül véget ér, erre már nincs idő, ezért arról tudósították követeiket, hogy Muraköz egyházi hovatartozására vonatkozó indítványukat továbbra is fenntartják, és a kívánságukat újabb okokkal támogató indoklást majd a következő esztendőre ígért országgyűlés elé fogják terjeszteni. Ugyanezt a határozatot hozta a megye 1831. január 17-i közgyűlése is, miután a követektől hírét vették, hogy a Muraközre vonatkozó zalai javaslatot az országgyűlés törölte az uralkodó elé terjesztendő sérelmek és kívánatok sorából.[20]

---

[19] *Miskolczi Gyula* 114–115., 470–474.; *Kring Miklós* 56–59.

[20] ZML kgy. jkv. és kgy. ir. 1830:3526., 1831:2.; *Kring Miklós* 59–60.

Közben, még 1829 novemberében muraközi „Magyar Társaság" felállítását javasolta Zala megye alispánjának egy Tolna megyében élő, ám muraközi, perlaki születésű volt cs. kir. kapitány, Zvornik János. Zvornik szerint Muraköz a lakosság nyelvét tekintve elkülönül Zala megye egészétől, ezért az idegenek hajlamosak azt Horvátország részének tartani. „Jó és hasznos volna tehát a népre nézve, mások példájára, ezt a vidéket is megmagyarosítani", ezt a célt szolgálná „egy muraközi Magyar Társaságnak bizonyos kötelező rendszabások mellett felállítása". Zvornik Muraköz iskolázott földbirtokosaiból, megyei és uradalmi tisztviselőiből, a települések elöljáróiból, mindezek feleségeiből, leányaiból, valamint a muraközi papságból kívánta a társaságot megszervezni. Javaslata szerint a társaság tagjainak kötelessége lenne, hogy igyekezzenek magyarul tanulni és beszélni, valamint erre másokat is rávenni és tanítani. Az előkelőbbeknek egy éven belül legalább egy magyar cselédet kellene szegődtetniük, és erre másokat is rábírniuk. A befizetett tagsági díjakat a magyar tanítók pótdíjazására, a kitűnőbb tanulók és tanítók jutalmazására, továbbá magyar könyvek, folyóiratok és újságok beszerzésére lehetne fordítani, azután pedig könyvtárakat kellene felállítani. A megye elrendelhetné, hogy „minden muraközi helység magyar tanítót fogadjon", és kényszerítés nélkül, „jó móddal" rá kellene bírni a helységeket, hogy magyarul tudó jegyzőket, kisoírókat, pandúrokat és éjjeliőröket tartsanak. Fel lehetne szólítani az egész népet, hogy lépjenek szorosabb kapcsolatba a Murán inneni magyarokkal, velük házasodjanak össze, a mesteremberek magyar inast vagy legényt fogadjanak, aki pedig iskoláztatásra vagy valamely mesterség megtanulására szánná a fiát, magyar városokba küldje. Muraköz legnagyobb földbirtokosait fel kellene kérni, hogy uradalmaikban magyar tisztviselőket, pandúrokat, kocsmárosokat, mészárosokat és cselédeket tartsanak. A plébánosok és káplánok eleinte csak az iskolás gyerekeket, később pedig az egész községet magyar imádságokra és egyházi énekekre tanítsák. Zvornik maga évente 20 pengő tagdíjat ajánlott fel, sőt könyveket is ígért a perlakiaknak.[21]

Zala megye közgyűlése hivatalosan nem foglalkozott Zvornik kapitány javaslataival, és nem tudunk arról, hogy megyei támogatás nélkül is megalakult volna a muraközi „Magyar Társaság". A kapitány viszont beváltotta ígéretét, és egy egész kis könyvtárat ajándékozott a perlaki „nemzeti oskolának". A többnyire magyar művekből álló könyvtárat a diákok közül ugyan csak a „kimíveltebb elméjű ifjak" használhatták, ám mások is kikölcsönözhették őket.[22]

Zvornik javaslatainak egyikével-másikával persze Zala megye is egyetértett. Így pl. a nemzeti nyelv használatának további bővítéséről hozott 1830:8. tc. kihirdetéséhez kapcsolódva a megye 1831. január 17-i közgyűlése elrendelte, hogy a megyei közigazgatás és igazságszolgáltatás területén ezentúl kizárólag a magyar nyelvet használják, mást el ne fogadjanak. A megyében élő nem magyar lakosokra nézve előírták, hogy a községek kötelesek legyenek magyarul is beszélő tanítókat fogadni, „kik az ifjúságot magyarul tanítani köteleztessenek", a lövői és muraközi járások tisztviselőinek pedig meghagyták, hogy járásuk horvát lakosaihoz is egyedül magyar nyelvű körleveleket intézzenek. Mivel a megye véleménye szerint „a köznépnél a nyelvnek

[21] ZML Séllyey család levéltára. Séllyey Elek hivatali iratai. Zvornik János levele Séllyey Elekhez. Szakcs, 1829. nov. 28.

[22] ZML Séllyey cs. lt. Séllyey Elek hivatali iratai. A muraközi járás népiskoláinak összeírása, 1837–1840. (A perlaki iskola könyvtárának jellemzése.)

terjesztésére a lelkipásztorok hasznos eszközök lehetnek", felszólították a zágrábi és a szombathelyi püspököt, hogy az egyházmegyéjükben lévő plébánosoknak, ott, ahol a nép magyarul ért, meghagyják, miszerint „a néphez tartani szokott beszédjeiket ne más, mint magyar nyelven tartsák", továbbá a magyarul tudó plébánosokat kötelezzék arra, hogy a születési, házassági és halotti anyakönyveket, valamint az ezekből kiadandó bizonyítványokat magyarul vezessék. Végezetül a megye arra is rá kívánta venni a püspököket, hogy kötelezzék papjaikat az ifjúságot magyar nyelven oktató tanítók felügyeletére.[23] A zágrábi püspök a hozzá intézett felszólításra azt válaszolta, hogy a megye kívánságait „igen szívesen elfogadná", ha „a nemzeti nyelv pallérozására alkalmatosnak vélné", a javasolt eszközök azonban inkább a nemzetiségek bosszantására szolgálnának, ezért a kéréseket nem teljesítheti. A püspök csupán arra tett ígéretet, hogy a muraközi plébánosoknak meghagyja, miszerint „az ottani tanítókkal az ifjúságot a magyar nyelv tanulásában minden kitelhető serénységgel oktattassák". Miután Zala megye méltóságon alulinak tartotta mások bosszantását, 1831. június 20-i közgyűlése gyakorlatilag levette a napirendről e kérdést.[24]

Muraköz egyházi hovatartozásának és a horvát lakosság magyar nyelvtanulásának ügye nem merült fel sem az országos rendszeres munkálatokra tett zalai észrevételek, sem pedig az 1832-ben összeülő országgyűlésre adandó követutasítás kidolgozása kapcsán, pedig az utóbbiról korábban már határozott a megye. Miután azonban az 1832/1836-os diéta idején az uralkodó visszautasította az országgyűlés nevelésügyi javaslatait — kijelentvén, hogy a nevelés ügye nem tartozik az országgyűlésre —, ill. válasz nélkül hagyta az ellenzék újabb kezdeményezését, számos megye saját hatáskörben próbált intézkedni. Zala 1836. augusztus 8-i közgyűlése népnevelési választmányt alakított a megye népiskoláinak felmérésére és a fejlesztési javaslatok kidolgozására.[25] „Ebben az a fő nyereség — írta Deák Ferenc, a választmány kezdeményezője Kossuthnak 1836. december 31-én —, amit nyilván tudatni nem kívánunk, hogy lassanként a nép nevelése közfigyelem alá kerül, s a papoknak vagy kormánynak kezéből vagy elvétetik, vagy pedig ellenőrségünk alatt lesz."[26] A zalai liberálisok „hátsó szándéka" azonban nem vált valóra. Nemhogy a nevelésügy ellenőrzését nem sikerült átvenniük, de még a népiskolák felmérését sem végezték el az egész megyében.

1837 és 1840 között elkészült viszont — és fenn is maradt — Muraköz népiskoláinak teljes körű és részletes felmérése. A felmérés mind a terület iskolákkal való ellátottsága, mind a gyermekek beiskolázási aránya, mind pedig a magyar nyelv oktatásának eredményessége szempontjából siralmas képet mutatott. Muraköz 7 mezővárosában és 115 községében mindössze 21 népiskola működött 1840-ben, s ezeket mintegy 1110 fiú és leánygyermek látogatta. A muraközi települések alig több mint 1/6-a rendelkezett tehát csak népiskolával, és a nem nemes népesség gyermekeinek legfeljebb 10 %-a vehetett részt iskolai oktatásban. Muraközben hozzávetőleg minden

[23] ZML kgy. jkv. és kgy. ir. 1831:4.

[24] ZML kgy. jkv. 1831:1545., 1718.; *Kring Miklós* 60.

[25] *Kotnyek István*: Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig. (Zalai Gyűjtemény 9.) Zalaegerszeg, 1978. 51–53.; *Magyarné Sztankovics Ilona*: A muraközi járás népiskolái a reformkorban (1837–1841). Pécs, 1997. Kézirat. (Egyetemi szakdolgozatát a Szerző bocsátotta rendelkezésemre, amiért neki ezúton is köszönetet mondok!)

[26] *Váczy János*: Deák Ferenc emlékezete. Levelek 1822–1875. Bp., 1890. 37.

ötvenedik lakosra jutott egy tanuló, és 52–53 tanuló jutott átlagban 1–1 tanítóra. Muraköz népiskolai ellátottsága jelentősen alulmúlta Zala megye egészének a környező megyékéhez viszonyítva alacsony átlagát is. A horvát lakosság legnagyobb részének ilyen módon még alkalma, lehetősége sem volt a magyar nyelv — Zala megye által szorgalmazott — tanulására.

Muraköz 21 népiskolájából csupán négyben volt az oktatás évekre felosztva, tizenhét iskolában mindhárom évben tanították az összes tantárgyat. A tanítók nyelvtudásáról csak szórványos adatokkal rendelkezünk. Többségük beszélt, vagy kifejezetten jól beszélt magyarul is, bár nem született magyar volt. Abban a két iskolában, ahol a tanító egyáltalán nem, vagy csak törve beszélt magyarul, magyar segédtanítók tevékenykedtek. Érdekes azonban, hogy Szentmártonban és Orehovicán tudott ugyan a tanító magyarul, mégis csupán horvát nyelven tanította valamennyi tantárgyat. Ezzel szemben a Dráván túli, horvát területbe ékelődő Légrád mindkét felekezeti iskolájában kizárólag magyar volt a tanítás nyelve. A muraközi népiskolák többségében, 17 iskolában tanítottak magyarul és horvátul, sőt ezek közül 4-ben latinul, háromban pedig németül is. Az olvasást, írást és számolást ezekben az iskolákban általában mind magyar, mind pedig horvát nyelven oktatták, míg a katolikus egyház alaptételeit kifejtő katekizmust és a bibliai történeteket többnyire csak horvátul. A muraközi népiskolák tehát — Zala megye szándékával szemben — éppen a horvát nyelvű egyházi szertartásokra készítették fel a lakosságot, és ezzel a zágrábi horvát püspökséghez tartozást erősítették. A magyar nyelvtanítás eredményességének tekintetében Alsóvidovecen, Draskovecen, valamint Szentmárián azt jegyezték fel az összeírók, hogy a magyar nyelvben igen kevés előmenetelt tesznek a gyermekek.[27]

E megállapítás a muraközi népiskolák többségére nézve is igaz lehetett, legalábbis ezt támasztják alá a Zala megye 1843. november 10-i közgyűlésén elhangzott kijelentések. Itt az országgyűlési követnek adandó egyik pótutasítás kapcsán felmerült az a javaslat is, hogy a szabad királyi városok polgárait határidő megszabásával kötelezze az országgyűlés a magyar nyelv megtanulására. A javaslattal szemben Deák Ferenc kifejtette, hogy a magyar nyelv terjesztésére határidőt szabni nem célszerű, „mert anyai nyelvünk megtanulása és művelése igen nehéz. Vegyük például megyénkben a muraközi járást. Itt a vármegye, itt a földesuraság fél század óta a legcélszerűbb eszközökkel kívánja maiglan a magyar nyelvet horvát lakosaink közt terjeszteni; magyar iskolamestereket rendel oktatóul; de kérdem a muraközi járás tisztviselőit, tudnak-e már ott magyarul?" „Nem tudnak!" - kiáltottak föl az érintett tisztviselők.[28]

Az 1840-es évek elejétől fogva Zala liberális megyevezetése számára azonban már nem csupán az volt a kérdés, hogy miként lehetne a muraközi magyar nyelvoktatás hatásfokát növelni, ill. a nemzeti nyelv ismeretét terjeszteni, hanem sokkal inkább az, hogy milyen módon védjék meg Muraköz horvát lakosságát a szomszédos Horvátországban lángra kapott nacionalista agitációtól. Zala liberális vezetői — főként Csány László, az ellenzék helyi pártvezére — saját megyéjük rendjét, nyugalmát és

---

[27] ZML Séllyey cs. lt. A muraközi járás népiskoláinak összeírása 1837–1840.; *Magyarné Sztankovics Ilona* kézirata.

[28] *Kónyi Manó* 1. köt. 528.; *Arató Endre* 2. köt. 54.

integritását is veszélyeztetve látták a horvátországi illír párt agresszív magatartása által, ezért az első perctől fokozott érzékenységgel reagáltak a Horvátországban tett magyarellenes lépésekre. Amikor 1842 nyarán tudomást szereztek arról, hogy Haulik György zágrábi püspök — egyben megbízott horvát bán — pénzzel segítette a Zágráb megye tisztújításán véres összetűzés útján hatalomra kerülő, és a magyar nemességet onnan kiebrudaló illír pártot, az ügy kivizsgálását, a felelősök megbüntetését, valamint a túrmezei magyar nemesek jogainak helyreállítását követelték az uralkodótól.[29] Az uralkodóhoz címzett feliratukban panaszt tettek Haulik ellen is: „a zágrábi püspök, mint akinek egyházi megyéjéhez vármegyénk egy nevezetes része, úgymint az úgynevezett muraközi járásunk tartozik, az illír párt eránti kitűnő kedvezésből, s ennek terjesztése iránti hajlamból egyházi megyéjéhez tartozó, de kebelünkben létező lelkészeket az illír literatúra, s ezáltal az illírizmusnak előmozdítására kívántató segedelempénzeknek adására pásztori levelekben serkenti, sőt törvényeink rendeléséről annyira megfelejtkezik, hogy a magyar királyi helytartótanács kinevezésétől függő goricsányi plébániára egy tiszta horvát ajkú, a magyar nyelvből mit sem értő lelkészt kineveztetés végett terjesztett elő." Zala megye közgyűlése kérte az uralkodót, hogy a püspököt tiltsa el magyarellenes tevékenységétől, egyúttal pedig felelevenítette a régi kívánságot is: „mivel a megyei rendek mélyen érzik azt, hogy a nemzeti nyelvnek terjesztésére s a nemzetiségnek előmozdítására a lelkészek, ha akarnak, mennyit tehessenek, ha pedig akadályul szolgálni kívánnak, mekkora gátot tehessenek, azért meg vannak győződve, hogy a zágrábi püspökségtül függő horvátok közt nevelt, s nagyrészben közöttük született lelkészek a magyar nemzetiségnek s nyelvnek terjesztésén munkálódni sem nem akarnak, sem akarni nem fognak. Valamint tehát már előbb, úgy a jövő ország gyűlésén is a muraközi járásnak a zágrábi megyétől leendő elszakasztatását, és a szombathelyi egyházi megyéhez csatoltatását követeik által szorgoltatni most eleve elhatározzák."[30]

Zala megye 1843 tavaszán valóban országgyűlési követutasításai sorába iktatta Muraköz elcsatolásának ügyét. Követeinek azt is előírta, hogy igyekezzenek kiharcolni, miszerint az iskolákban a tanítás nyelve magyar legyen, a népiskolák pedig olyan vidékeken, ahol a nép még magyarul nem tud, a magyar nyelvet legalább „rendes tanulmányi szakká" tegyék.[31] Muraköz kérdésével azonban az országgyűlés nem foglalkozott, a továbbiakban pedig Zala is tehetetlennek bizonyult, és a megye integritását Horvátország felől fenyegető veszélyhez képest csupán jelentéktelen ügyekkel foglalkozott. Így pl. amikor az anyagi jellegű visszaélései miatt feljelentett alsódomborúi plébános esetében elvégzett vizsgálat kimutatta, hogy a plébános elhanyagolja a magyar nyelv oktatását is, Zala megye 1846. március 2-i közgyűlése az egyházlátogatások elvégzésére szólította fel a zágrábi püspököt, és utasításul kérte adatni a lelkészeknek, hogy a muraközi nép „magyar nyelvben való képzésére s ahhoz való szoktatására" mind az elemi iskolákban, mind a polgári életben, mind pedig az egyházi szertartások

[29] ZML kgy. jkv. és kgy. ir. 1842:2144–2145.; Világ 1842. aug. 24. (68. sz.) 555., aug. 27. (69. sz.) 563.; P. H. 1842. aug. 28. (173. sz.) 610.; *Molnár András*: Csány László a zalai reformellenzék élén. Kossuth kormánybiztosa Csány László 1790–1849. (Zalai Gyűjtemény 30.) Zalaegerszeg, 1990. 31–33.

[30] ZML kgy. jkv. és kgy. ir. 1842:2145.

[31] ZML kgy. ir. 1843:1007. (A követutasítás 10. és 44. pontja); P. H. 1843. április 23. (241. sz.) 268., április 30. (243. sz.) 287.

alkalmával szorosan felügyeljenek. Amint az várható volt, a püspök megtagadta a papságnak adandó utasítást, csupán az egyházlátogatást volt hajlandó néhány muraközi településen elvégezni.[32]

A Muraköz 1848 tavaszán

1848 áprilisának első napjaiban a Muraközben is kihirdették az úrbéri viszonyok és a papi tized eltörléséről, valamint a közteherviselés bevezetéséről alkotott, ám még szentesítésre váró törvénycikkeket. A megye tisztviselői április 3-án, 4-én faluról falura jártak, a nagy számban megjelent lakosság előtt felolvasták az említett törvénycikkeket, és azok lényegét „a népnek anyai horvát nyelvben" is megmagyarázták. A Mura-vidék tisztviselői azt tapasztalták, hogy a nép „értelmesebb és józanabb része" megelégedett a törvényekkel, és megígérte, hogy a robotot a törvények szentesítéséig teljesíteni fogja, továbbá segítséget ajánlott a kellő rend és csend fenntartásában is. A jelenlévők egy része azonban, kivált az úgynevezett hegykerületek lakossága, minden megnyugtatási kísérlet ellenére is csak ámításnak vette a még nem szentesített törvényeket, nyomban megtagadta a robotolást, és követelte a hegyvám tartozás megszüntetését is.[33] A muraközi járás főszolgabírája, Séllyey László azt jelentette Csillagh Lajos első alispánnak, hogy Muraköz más vidékein csend és nyugalom van, kivéve a csáktornyai uradalomhoz tartozó Palinovecet, amelynek lakói április 5-én — előző napon, a törvények kihirdetése alkalmával tett ígéretük ellenére — megtagadták az úrbéri tartozások teljesítését. A főszolgabíró a helyszínre sietett, hogy figyelmeztesse őket törvényes kötelességük teljesítésére, ők azonban azt válaszolták, hogy az úri munkát teljesíteni nem akaró jobbágyot eddig sem kötelezhette arra a megye szolgabírája, így most is, ha földesuruknak valamilyen követelése van, forduljon bírósághoz.[34]

A paraszti elégedetlenség lecsillapítása Muraközben fokozott óvatosságot igényelt, nehogy a társadalmi feszültségek etnikai viszállyá fajuljanak. Major József, csáktornyai táblabíró április 28-án arra figyelmeztette Csány Lászlót, a dunántúli parasztmozgalmak és más zavargások megfékezésére április 10-én kinevezett kormánybiztost, hogy többé nem ábránd, hanem valóságos a horvátok, különösen a Varasd megyeiek szándéka, miszerint Muraközt Horvátországhoz kívánják csatolni. Miután pedig nem remélik, hogy céljukat alkotmányos úton elérhetik, a muraközi horvát népet alattomosan, ígéretek által kívánják a magyar nemzet ellen felbujtogatni, és Horvátországhoz csatlakozásra bírni. A nyughatatlan népnek azt ígérik, hogy Festetics grófot kiűzik a Muraközből, birtokát pedig felosztják a jobbágyok között. Ezzel függ össze, hogy amikor az uradalom allodiális földjeinek egy részét árverés útján akarták több évre bérbeadni, az árverésre összesereglett muraköziek megtagadták a földek bérbevételét, sőt egyenesen kijelentették, hogy kár lenne nekik az uradalomból bármit is bérbevenni, amikor egy év múlva úgyis minden uradalmi birtok fel lesz osztva közöttük. Amikor ezek után egy nemes mégis ki akart bérelni három holdat, azt —

[32] ZML kgy. jkv. és kgy. ir. 1846:554–555., 1846:2615.; ZML Zala megye állandó bizottmányának (ÁB) iratai 1848:263. (Mellékelve az 1846-os egyházlátogatási jegyzőkönyvek.)

[33] ZML Csillagh Lajos alispán hivatali iratai. Horváth Péter táblabíró és Gábelics Imre alszolgabíró jelentése Csillaghhoz, Dekanovec, 1848. ápr. 5.

[34] ZML Csillagh Lajos hiv. ir. Séllyey László levele Csillaghhoz, Alsódomború, 1848. ápr. 7.; *Simonffy Emil*: A jobbágyfelszabadítás Zala megyében. Zalai Tükör 1974. 1. köt. 1848/49. zalai eseménytörténete. Zalaegerszeg, 1974. 71.

többek között — saját helységének elöljárói is megtámadták, megverték és kalodába zárták.[35]

Csány a muraközi parasztmozgalmakat igyekezett békés eszközökkel, tapintatosan leszerelni, egy esetben azonban mégis erőszakhoz kellett folyamodnia. Május 2-án a csáktornyai uradalomhoz tartozó — a Muraköz északi szélén, a Mura mentén fekvő — Újudvar, Mároff, Zsábnik, Verhovlány és Szentmárton községek horvát lakosai már harmadízben hajtották le az uradalom birkáit a közös legelőről. Az uradalom kérésére a megye békés megoldást keresett. A helyszínen megjelenő megyei tisztviselők rá próbálták venni a parasztokat, hogy a köztük, ill. az uradalom közt folyó legelő elkülönözési per befejezéséig engedjék az uradalom birkáit is a közös legelőre. A parasztok azonban kitartottak amellett, hogy régebben ehhez a földesúrnak nem volt joga, feleségeik és gyermekeik pedig a megegyezést kereső megyei tisztviselők szeme láttára ismételten elhajtották az uradalmi birkákat, és kijelentették, hogy ezután is így fognak tenni. Az esetet az egyik muraközi alszolgabíró, Gábelics Imre jelentette Csány Lászlónak.[36]

Az Újudvar környéki falvak parasztmozgalmára célozva írta Csány Batthyány Lajos miniszterelnöknek május közepén az alábbiakat: „Muraköz 5 helységeiben is felmerült már a nyugtalanság. Nem tudhatni még, vajon az eseményt az illír izgatásnak, a szomszéd járások példájának, vagy inkább mindkettőnek kellessen tulajdonítani. Kedvező körülménynek tekinthető, miszerint a vendus hosszú vonalon fekvő bellatinci uradalomban a legvakmerőbb izgatók közül 16-an elfogatván, a rendnek helyreállítása után a fentírt helységek közelében átutazó katonaságot rögtön oda használhatom, különben rövid késedelem után az 5 helységhez könnyen más ötven csatlakozhatna. Már ma megjelenend ott a katonaság, én, ki mindenütt személyesen vezetem a dolgot, jelentésem beküldése után szinte odasietek."[37]

Csány a helyszínre érkező katonai karhatalommal elfogatta, vasra verette, és Zala megye törvényszéke elé állíttatta a felbujtókat. A zalaegerszegi törvényszék május 22-i ülése tárgyalta az ügyet. A tulajdonjog szentsége elleni izgatás vádjában bűnösnek talált parasztok közül kettőt 4 hónapi, hármat pedig 2 hónapi, nyűgvasban, közmunkával, hetenként 2 napi böjttel és 2 órányi kurtavasban eltöltendő fogságra ítélt. További három vádlottat addigi fogságuk beszámításával, két másikat pedig bizonyítékok hiányában bocsátottak szabadon.[38]

A már szentesített törvényeket május második felében községenként összehívott népgyűléseken hirdették ki a Muraközben. A törvényeket „a nép legnagyobb örömmel fogadván, a magyar haza, király és új kormánya iránti bizodalmát, köszönetét s tán-

---

[35] Magyar Országos Levéltár (MOL) H 103. Csány László kormánybiztos iratai. Magánlevelek I. 9.; *Ember Győző*: Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Bp., 1951. 59.; *Szántó Imre*: A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain 1711–1850. Bp., 1954. 187.; *Aradi Péter*: A Dráva-vidék védelmének szervezése 1848 nyarán. (Somogyi almanach 16–17. sz.) Kaposvár, 1972. 5.; *Szőcs Sebestyén*: Csány László kormánybiztosi tevékenysége 1848 áprilisától szeptember végéig. Kossuth kormánybiztosa Csány László 75.

[36] MOL H 103. Zala megye levelei 14.; *Ember Győző* 60–61.

[37] MOL H 103. Vegyes iratok. Csány címzés és dátum nélküli fogalmazványa. Másolatát — csakúgy, mint számos más dokumentumét — Hermann Róbert bocsátotta rendelkezésemre. Önzetlen segítségét ezúton is megköszönöm!

[38] ZML Zala vármegye büntető törvényszékének jegyzőkönyve 1848. május 22. 123.

toríthatlan hűségét nagymértékben fejezte ki" – jelentették Stridóról május 21-én. A törvények kihirdetését Csáktornya környékén is örömmel és hálával fogadta a nép, csupán aziránt nyilvánított némi aggodalmat, hogy nem osztottak ki a községeknek horvát nyelvre lefordított törvénykönyveket. Ez utóbbiak beszerzését sürgette június 16-án — ismételten — Séllyey László főszolgabíró is, mert amíg a törvények horvát nyelvű fordítását nem adják át a községeknek, Muraköz horvát lakosai „a törvényeket tökéletesen nem tudhatják".[39]

Muraközben a nemzetőrség szervezéséhez is csak nagy óvatossággal mertek hozzáfogni a megye tisztviselői. Április 7-én jelentette az alispánnak Séllyey főszolgabíró, hogy a muraközi járásban egyedül Légrádon létezik „mintegy 100 gyalog és 30 lovas, puskával és karddal felfegyverkezett, és már régi idők óta fennálló, nemzeti őrsereghez hasonló szabadalmazott fegyveres osztály. Csáktornyán szinte naponként folytatódik a nemzeti őrség felállítására az önkéntes aláírás, és számok eddig mintegy 30-ra halad, akik egyedül csak polgári vadász fegyverekkel vagyunk felfegyverkezve. Ezen járásban máshol szabadalmazott, népesebb mezőváros nem létezik, és így ennek tulajdonítható, hogy számosabb őrség még ez ideig nem alakult". A főszolgabíró felszólította a nagyobb települések — Kottori, Domboru, Vidovec, Szentmária és Perlak — egy-egy nagy tekintélyű és befolyásos nemesét, hogy a nemzetőrségről alkotott törvény értelmében kezdjék meg a nemzeti őrsereg felállítását.[40]

Major József táblabíró, a csáktornyai nemzeti őrsereget rendező választmány elnöke április 28-án az alábbi kérést intézte — Muraköz veszélyeztetett helyzetére hivatkozva — Csány László kormánybiztoshoz: „felhíva érzem magamat mindent elkövetni, hogy a muraközi nemzeti őrsereghez öszveírt, kivált csáktornyai, értelmesebb, s annálfogva minden előfordulandó esetekben bizodalmat érdemlő polgári őrsereg (minthogy többire a muraközi parasztságnak felfegyverkezésére nézve csekély nézeteim szerint igen nagy óvatosságot fognék ajánlani), melynek száma rendes öszveírás után mintegy 500 főre fog menni, szükséges fegyverrel, s biztos intézkedés mellett, ha másra szükség nem lenne is, legalább kellő bétanítás és gyakorlás végett mennél előbb elláttassék."[41]

A muraközi nemzetőrség összeírása június elejére elkészült ugyan, a megye levéltárában azonban csupán a május 12-én összeírt 223 légrádi nemzetőr névsora maradt fenn. Bogdán György alszolgabíró június 3-án jelentette, hogy a járás délnyugati, drávai vidékén — Csáktornya mezőváros kivételével (ahol május 20. körül a nemzetőrség gyakorlatai egyébként már szépen haladtak) — csak 537 nemzetőrt sikerült összeírni, mivel az egyik hegykerületben senki sem felelt meg a nemzetőri képességeknek. A nép eleinte csekély rokonszenvvel kísérte a nemzetőrök összeírását, az összeírtakat azonban mind vagyonuknál, mind polgári állásuknál, mind erkölcsüknél fogva felfegyverezhetőknek minősítették a megye tisztviselői. Az alszolgabíró azzal zárta jelentését, hogy „Muraköznek népe tán soha nagyobb rokonszenvet nem

---

[39] ZML ÁB ir. 1848:923. Horváth Péter Stridón, május 21-én kelt, Bogdán György Csáktornyán, június 3-án kelt, és Séllyey László Alsópusztakovecen, június 16-án kelt jelentése.

[40] ZML Csillagh Lajos hiv. ir. Séllyey László jelentése Csillaghhoz, Alsódomború, 1848. ápr. 7.

[41] MOL H 103. Magánlevelek I. 9.

mutatott magyar hazája eránt, mint most, és ezen rokonszenvénél fogva kívánta magát leginkább nemzeti őrök közé iratni".[42]

Csáktornya mezőváros május 6-án Zala megyéhez folyamodott, hogy tekintettel Horvátország vezetőinek szándékára, miszerint a muraközi járást „magokhoz szívni s egybesítetni óhajtják", célszerű lenne a horvát törekvés biztosabb megakadályozására, valamint Muraköz horvát ajkú és „perlekedésre ingerlő" népének megnyugtatására, ha a Muraközben ideiglenes törvényszéket alakítanának, és annak székhelye Csáktornyán lenne.[43] Csáktornya kérvénye nyitott kapukat döngetett: Zala megye állandó bizottmányának első, május 9-i ülése — tekintettel az úriszékek megszűnésére, az 1848:11. tc. 3. §-a alapján — hat kerületi törvényszék felállítását rendelte el, az egyiket éppen Csáktornyán. A csáktornyai törvényszék néhány héten belül megkezdte tevékenységét, Muraköz népe pedig — a Pesti Hírlap tudósítója szerint — felette örvendett, hogy megszabadult az uradalmi bíráskodástól.[44]

Május elején a muraközi járás tisztviselői egy petíció készítését és kinyomtatását tervezték, melyet aláírtak volna a muraközi helységek elöljárói is. A tervezett petíció — a Pesti Hírlap értesülése szerint — Zala megye régi kívánságát, Muraköznek a zágrábi egyházmegyétől való elválasztását szorgalmazta volna, de azt sem tudjuk, hogy egyáltalán elkészült-e.[45]

Zala megye állandó bizottmányának május 15-i ülése, afeletti aggodalmában, hogy a horvátországi nacionalisták a muraközi járás horvát ajkú lakosságát „a nemzetiség s magyar nemzet ellen izgatni, s különbféle kecsegtetésekkel magokhoz á-mítgatni már megkezdették", a további bujtogatást és Muraköz hirdetett elszakítását megelőzendő, a muraközi járásba egy fiók-bizottmányt nevezett ki. A bizottmány elnöke a csáktornyai uradalom földesura, Festetics Tasziló gróf lett, az érdemi munkát azonban az alelnök, a muraközi járás egykori, köztiszteletben álló és nagy tekintélynek örvendő főszolgabírája — a hivatalban lévő Séllyey László főszolgabíró apja — Séllyey Elek, a kőszegi kerületi tábla bírája végezte. A bizottmánynak tagja volt még a muraközi járás tisztviselői kara, néhány mezőváros és község bírája, egy lelkész, és több befolyásos muraközi magyar nemes. A bizottmány feladata az volt, hogy Csány kormánybiztossal együttműködve megakadályozza a muraközi járásban az „ármánykodó illír párt" hitegetéseinek vagy nyílt erejének betörését. Ennek érdekében a határszélre őröket kellett állítaniuk, hogy le tudják tartóztatni a gyanús, és „a nép izgatására eránzott hirdetményeket terjeszteni kívánó egyéneket".[46]

A fiók-bizottmány tagjainak nem kis feladatot jelentett a horvátországi illír párt magyarellenes propagandájának ellensúlyozása. Június 3-án írta pl. Bogdán György alszolgabíró az alispánnak, hogy napjait jórészt a csáktornyai fiók-bizottmány vég-

[42] ZML ÁB ir. 1848:923.; *Degré Alajos*: Zala megye központi közigazgatása 1848-ban. Zalai Tükör 1974. 1. köt. 51.; A csáktornyai nemzetőrség gyakorlatairól: P. H. 1848. máj. 23. (63. sz.) 467.; A légrádi nemzetőrök összeírása: ZML A katonaság és nemzetőrség ellátására vonatkozó iratok 1848.

[43] ZML ÁB jkv. és ir. 1848:511.

[44] ZML ÁB jkv. 1848:4.; P. H. 1848. máj. 26. (66. sz.) 479; *Zrínyi Károly*: Csáktornya monográfiája. Csáktornya, 1905. 105.; Glavina Lajos, a csáktornyai kerületi törvényszék elnöke június 14-én egy írnok kinevezését kérte, mert társai nem győzték a munkát. (ZML ÁB ir. 1848:1182.)

[45] ZML Séllyey cs. lt. Gábelics Imre alszolgabíró levele Séllyey Lászlóhoz, Krisovec, 1848. máj. 4.; P. H. 1848. máj. 26. (66. sz.) 479.

[46] ZML ÁB jkv. és ir. 1848:168.; *Kring Miklós* 61.; *Degré Alajos* 1974. 53.

zéseinek teljesítésével, és a nép közé az illírek által küldött lázító proklamációk elnyomásával tölti.[47] Az ügyes-bajos dolgaik intézése közben időnként Horvátországban is megforduló muraközi lakosok úton-útfélen ki voltak téve az ellenséges propagandának. Május 18-án, Csáktornyáról írta Szíj Ferenc Csány Lászlóhoz, miszerint a muraközi nép mindeddig semmi hajlammal sem viseltetik az illírizmus iránt, és erősen hiszi, nem is fog, dacára annak, hogy Varasdon — amint hiteles forrásból értesült — minden módon törekszenek hamis ígéretekkel elvakítani, és a magyarok ellen felbőszíteni az ott időző muraközieket.[48]

Muraköz horvát lakossága nyugodt, nem rokonszenvez az illír törekvésekkel – így summázható a Pesti Hírlap májusi sajtótudósításainak lényege. Több újságcikk is megemlítette, hogy Muraközben két illír szellemű lelkész tevékenykedik.[49] Ugyanezt jelentették Zala megye állandó bizottmányának június 17-i ülésén is, mire Csány kormánybiztos szavát adta, hogy ha a vád bebizonyosul, órákon belül börtönben lesznek a lelkészek. Egy későbbi országgyűlési felszólalásból tudjuk, hogy a kottori és a goricsányi lelkészekről volt szó,[50] azonban Zala megye állandó bizottmányának és törvényszékének iratai között semmi nyoma sincs annak, hogy a kottori segédlelkész vagy Avaits János goricsányi plébános ellen bármiféle eljárás indult volna. Csupán arról van tudomásunk, hogy Csillagh Lajos alispán június 9. előtt börtönbe záratott egy lázító muraközi bírót,[51] bővebbet azonban erről az esetről sem sikerült kiderítenünk.

A horvát propagandának leginkább kitett Dráván túli mezőváros, Légrád tanácsa május 21-én arra kérte Szemere Bertalan belügyminisztert, hogy mentse fel őket az elrendelt tisztújítás megtartása alól. Szemere június 20-án bővebb felvilágosítást kért Zalától, mire a megye állandó bizottmányának július 3-i ülése is a tisztújítás elhalasztását javasolta, arra való tekintettel, hogy Légrádot Magyarországtól a Dráva elszigeteli, így közvetlenül fenyegethetik a horvátországi ellenséges mozgalmak. Miután a választáson elkerülhetetlen a lakosok pártokra szakadása — érvelt a zalai bizottmány — a jelen helyzetben minden ingerültséget kerülni kell, „mely e községnek magyar és horvát ajkú lakosai közt bármely tekintetből, és így talán még horvátországi izgatás által is előidéztetnék".[52]

Előkészületek Muraköz védelmére

Csány kormánybiztos véleménye az volt, hogy mind a horvát nacionalisták propagandájától, mind pedig a netalán bekövetkező támadástól csakis fegyveres erő védheti meg az országot. Május közepén Csány több, Muraközben kézre kerített horvát, ill. német nyelvű proklamációt és lázító levelet küldött meg a miniszterelnöknek, valamint a belügyminiszternek,[53] és tekintettel Muraköz elszigetelt helyzetére, továbbá a „Horvátországhoz hajló" mintegy hatvanezres néptömegre, legalább 150 főnyi

[47] ZML ÁB ir. 1848:923.

[48] MOL H 103. Magánlevelek I. 28.; *Szőcs Sebestyén* 70.

[49] P. H. 1848. máj. 23. (63. sz.) 467., máj. 26. (66. sz.) 479., máj. 31. (70. sz.) 497.

[50] P. H. 1848. jún. 24. (90. sz.) 584.; Közlöny 1848. aug. 5. (57. sz.) 267.

[51] MOL H 103. Zala megye levelei 12. Csillagh Lajos levele Csányhoz, Bekeháza, 1848. jún. 9.

[52] ZML ÁB jkv. és ir. 1848:1074.; *Degré Alajos* 1974. 51.

[53] MOL H 103. Magánlevelek I. 96. (Egy Muraközben terjesztett proklamáció horvát és német nyelvű másolatai.); Uo. Nem ikt. fogalm. Csány dátum nélküli fogalmazványa a miniszterelnökhöz.

sorkatonaság állandó muraközi jelenlétét kérte a miniszterelnöktől.[54] Május 14-én Csány ismételten sürgette a belügyminisztert, hogy szállítsanak katonaságot a Muraközbe, ahol „már több helyeken mutatkoznak a nyugtalanságnak jelei", ám szerencsére „az izgatások még nem tették meg az általános veszélyes hatást". Ő elkövet minden tőle telhetőt — folytatta Csány — „de minden erő nélkül, a részint illír szellemtől áthatott, részint a fenyegetésektül elfélemlett népnél zavarok, általános zavarok esetében", csodát művelni nem tud. Csány meg volt győződve arról, hogy „az illírek élhetetlen pártja Muraközt kísérlet nélkül nem hagyja", ezért szükségesnek látta, hogy oda katonaság szállíttasson, semmi másra, mint „Muraköz felsegélésére használandó". Eddigi eljárása során nem tanúsított rendkívüli keménységet, ám Muraközre nézve adódhatnak olyan körülmények, melyek az illír párt elijesztésére szigorúbb rendeleteket tennének szükségessé, ezért azt indítványozta Csány a belügyminiszternek, hogy ruházzák fel statáriális jogkörrel.[55]

Muraköz védelmére kívánta Csány felhasználni a cs. kir. 16., Zanini gyalogezred május 19-én Nagykanizsára érkező osztályát, és tanácsot kért Séllyey László főszolgabírótól, hogy a katonaságot mely településeken lenne célszerű elhelyezni. A muraközi főszolgabíró május 18-i levelében azt javasolta Csánynak, hogy a katonaságot alapvetően Varasddal átellenben, Csáktornya és Nedelic mezővárosokban, valamint a környékbeli három faluban, Kursanecen, Alsóhrascsánban és Ternovecen kellene beszállásolni. Innen kiindulva, kisebb csapatok mind délkeletre, a Dráva mentén, mind nyugatra, a stájer határszélen folyvást mozgásban lehetnének, hol itt, hol ott beszállásolva egy-két napra. Miután a Dráva túlpartján fekvő Légráddal nem tartható folyamatos összeköttetés, oda nem javasolt katonaságot küldeni a főszolgabíró, inkább azt ajánlotta Csánynak, hogy utasítsa Légrád kapitányát, miszerint védelmükről maguk gondoskodjanak, a város felfegyverzett nemzetőrei segítségével.

Séllyey főszolgabíró a továbbiakban tájékoztatta Csányt, hogy a muraközi járásban „az illír mozgalmak eránti véleményt, és annak terjesztőit" éber figyelemmel kísérte. Mindezideig azoknak nyilvános pártolói — tudtára — nem akadtak, jóllehet a járás zágrábi püspökséghez tartozó papsága „a dühöngő és a népet nyugtalanító illír hírek megcáfolására, és a nép megnyugtatására, igen kevés kivétellel, mit sem tesz, de az illír propaganda mellett sem tesz nyíltan semmit; közönyösségük mire céloz, és az adandó biztos alkalommal mit tennének, erről nem szólok". A főszolgabíró véleménye szerint nagyobb fegyveres támadás esetén a Muraközben állomásozó katonaság keveset vagy semmit sem használna, így annak beszállásolását csak azért látja célszerűnek, hogy „a terjedett hír által aggodalomba lévő nép, és leginkább csáktornyai lakosság, maga körül fegyveres erőt látva, nyugodtabb lehessen".[56]

A Zanini gyalogság megérkezése után, június elején mintegy 600 főnyi sorkatonaság állt Csány rendelkezésére a Muraközben. Közülük egy század — Séllyey tanácsa ellenére — július elejéig a Dráva túlpartján, Légrádon állomásozott. A katonaság létszámáról június első napjaiban tájékoztatta Csány a miniszterelnököt. A leveléhez

[54] MOL H 103. Vegyes iratok. Csány címzés és dátum nélküli fogalmazványa.

[55] Csány május 14-i, Szemeréhez írt levelet közölte: *Deák Imre*: 1848. A szabadságharc története levelekben, ahogyan a kortársak látták. Bp., 1942. 85–86.; *Szőcs Sebestyén* 75.

[56] MOL H 103. Zala megye levelei 19. A muraközi katonai szálláshelyek részletes felmérése: ZML Séllyey cs. lt. Séllyey László hivatali iratai 1848.

csatolt horvát felhívás következtében — mint írta — Muraköz népe egyik napról a másikra aggódva néz a jövő elébe. A felhívást csomókban osztogatták a bukoveci vásárban, a kormánybiztos azonban nem tiltotta meg a határon való átjárást, mert azzal még nagyobb zavart idézhetne elő. „A nép még egészen hű hozzánk, azzal óvatosan, és nem terrorismussal szükséges bánni" – figyelmeztetett Csány, majd aggodalmát fejezte ki, hogy a közelgő horvát tartománygyűlés végképp elszakítja Magyarországtól a kapcsolt részeket, és követelni fogja Muraköz Varasd megyével történő egyesítését is. A horvát felfogás szerint Varasd megyétől elrabolt Muraköz tettleges egyesítését — Csány szerint — nem fogják megkísérelni, de az uralkodóhoz felírást fognak intézni. Csány tájékoztatta a miniszterelnököt arról is, miszerint Zala megye egy fiók-bizottmányt rendelt Csáktornyára, hogy a kormánybiztossal együttműködve tartsák fenn a közbiztonságot. Csány a miniszterelnöktől várta annak eldöntését, vajon „szükséges-e Muraközben az eddig kétségtelenül hű hatvanezer néptömegnél — a sors bizonytalan fordulata tekintetéből — egy tekintélyes felvigyázó katonai testület (Observations Chor), és szükséges-e ehhez a dolgok vezetésére miniszteri biztos"?[57]

A kérdés már június 2-án eldőlt. Az újabb kormánybiztosi kinevezés Csány feladatává tette, hogy a rendelkezésére bocsátott mintegy 4000 főnyi sorkatonaság, valamint a dunántúli vármegyék mozgósítandó nemzetőrsége segítségével katonai szempontból tartsa szemmel, és biztosítsa az ellenséges betörés ellen az ország délnyugati határát képező, hozzávetőleg 250–290 km hosszúságú Dráva-vonalat.[58] A Dráva-vonal legsebezhetőbb szakaszának Csány a Muraközt tartotta. Június 5-én, ill. néhány nappal később további sorkatonaságot irányított ide: a cs. kir. 48., Ernő gyalogezred három századát. Csány azzal indokolta a századok Muraközbe vezénylését a zászlóalj parancsnokához írott levelében, hogy különben „a drávántúli élénk mozgalmak és izgató ingerültség az itteni népességre káros hatást és rendzavarást" idézhetnének elő.[59]

Július első felében hat dunántúli vármegyéből mintegy 28 000 nemzetőr érkezett a Dráva-vonalra. A muraközi határszakasz védelmét Zala megye nemzetőrsége látta el. Miután Csány a sorkatonaságot Muraköz Horvátországgal érintkező déli, délnyugati szélén — főként a Varasdról Csáktornyára vezető út biztosítására — helyezte el, a zalai nemzetőrség Muraköz északi, északkeleti szélén, a Mura folyó mentén foglalt állást. A július 7–10. körül táborba szálló kb. 6000 főnyi zalai nemzetőrséget előbb teljes egészében a Murán innen, a folyó bal partján állították fel, majd néhány nap múlva a megye több zászlóalját — így pl. a tapolcai járás nemzetőreit — átvezényelték a Muraközbe, és a Ráckanizsa — Muraszerdahely — Kottori vonalon helyezték el őket. A nemzetőrök őrállomásai és őrjáratai éjjel-nappal igyekeztek szemmel tartani a legfontosabb muraközi útvonalakat.[60] A zalai nemzetőrök között tábori papként

[57] MOL H 103. Nem ikt. fogalm. Csány dátum nélküli fogalmazványa két változatban is fennmaradt. A Zanini gyalogosok 1848. máj. 31. és júl. 1. közötti, légrádi elszállásolási jegyzéke: ZML Séllyey cs. lt. Séllyey László hiv. ir. 1848.

[58] MOL H 103. Miniszterek levelei. Belügyminiszter 13.; *Aradi Péter* 6.; *Szőcs Sebestyén* 77.

[59] MOL H 103. Nem ikt. fogalm. Csány Csáktornyán, június 5-én kelt fogalmazványa Anacker kapitányhoz.; *Aradi Péter* 7.; *Szőcs Sebestyén* 87.

[60] ZML ÁB ir. 1848:1247. (Oszterhueber József helyettes alispán jelentése a megye bizottmányához, Nagykanizsa, 1848. júl. 12.) OL H 103. Zala megye levelei 74. (Gábelics Imre jelentése Csányhoz, Krisovec, 1848. júl. 12.), 81. (Séllyey László jelentése Csányhoz, Alsódomború, 1848. aug.

szolgált „a muraközi népnek bálványa és az illírek legkeserűbb ellensége", Gasparich Márk Kilit ferences szerzetes. Gasparich a muraközi Cirkovlyánban született horvát parasztcsaládban. A magyar nyelv terjesztésének elkötelezett híve volt, ám 1846-ban a szerzetesrend elöljárói megtagadták tőle, hogy Csáktornyán magyarul prédikáljon. Gasparich 1848 áprilisában többször felszólalt a szülőföldjén a magyar nemzetiség mellett, majd az áprilisi törvényeket felvilágosító horvát nyelvű köriratokat szerkesztett, és azokat szétküldte Horvátországban, amiért odaát vérdíjat tűztek ki a fejére.[61]

Közben, még június 21-én, Eszékre vezényelték a Zanini gyalogezred Muraközben állomásozó osztályát. A sorkatonaság létszámának jelentős csökkenése aggodalommal töltötte el Zala megye csáktornyai fiók-bizottmányát is. Ennek alelnöke, Séllyey Elek, aki rendszeresen tájékoztatta Csányt a Horvátországból érkező hírekről, június 17-én írta a kormánybiztosnak, hogy Horvátországban a békétlenkedő határőröket azzal biztatják, miszerint nemsokára Muraközbe törnek, és ott mindent megkaphatnak. Séllyey véleménye szerint Muraköz a Varasdon összevont ellenséges erővel szemben „igen kevéssé van védve, több katonaság kellenék ide, kivált huszárt szeretnénk látni".[62] Két nap múlva arról számolt be Séllyey Csánynak, miszerint a postakocsis azt a hírt hozta Zágrábból, hogy a horvátok augusztus 7-én áttörnek Magyarországra. Muraközt nemigen bántják, hanem másutt mindenütt rabolni és égetni fognak – ezzel bátorítják a határőröket. Séllyey kérte Csányt, hogy a kormánybiztos hagyja Csáktornyán és környékén az Ernő gyalogezred zászlóalját (amely három nap múlva fog felesküdni az alkotmányra), és a Dráva menti Kursanec, továbbá Ternovec se maradjon sorkatonaság nélkül.[63] Július 26-án Séllyey Elek minden eddiginél elkeseredettebb hangon kérte Csánytól Muraköz katonasággal való megerősítését: „Már annyi levelemben megkértelek, mentenéd meg az annyira hű, oly sokat érő (legalább 10 millió pengő) Muraközt, és még most sem látom sikerét kérésemnek, mert Varasdra tegnap ismét 600 ember jött, 6 ágyú van felállítva, és a bánt várták. A gyalázatos újabb proklamáció, mint előposta, a tegnapi varasdi vásáron a muraközieknek adott abbéli izgatás, hogy midőn általjönnek, amely házon dohánypóznát kitűznek, annak nem lesz bántása, mind azt mutatják, hogy általjönnek, és elvesz Muraköz, és talán örökre, vagy kirabolva, drága áron visszaváltandó. El kell pedig annak ilyformán veszni, mert a gyenge Ernest bataliontul csak nem lehet kívánni, hogy minden reménység nélkül magát kitegye, holott ágyúja sincs. Hallanád csak a kétségbeesett muraközi urak és papok szavait — korholta Séllyey Elek Csányt —, hogy Te őket elhagyád, bizonyosan hajolnál vészjóslatú szavaimra, és ide rendelnéd a Wasa, önkénytes és huszárokat vagy az ágyúkat is!"[64]

13.), 83. (Séllyey László jelentése Csányhoz, Alsódomború, 1848. aug. 13.), 85. (Vigyázó Ferenc nemzetőr-százados jelentése Csányhoz, Novakovec, 1848. aug. 17., mellékelve a tapolcai nemzetőrökhöz intézett aznapi rendelet a szolgálat rendjéről.); *Urbán Aladár*: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Bp., 1973. 164.; Balogh Gábor honvéd főhadnagy önéletírása. A kézirat Néprajzi Múzeumban őrzött másolatát H. Csukás Györgyi bocsátotta rendelkezésemre. Szívességét ezúton is megköszönöm!

[61] ZML ÁB jkv. 1848:958. (Gasparich tábori papi kinevezése); P. H. 1848. jún. 24. (90. sz.) 584.; ZML Zala megye büntető törvényszéki jkv-e, 1848. máj. 22. 139. (Martincseits Tamás „lázító" pere); Gasparich 1846-os törekvéséről: ZML Séllyey cs. lt. Grész János levele Séllyey Lászlóhoz, Csáktornya, 1846. ápr. 8.; *Degré Alajos* 1972. 17.

[62] MOL H 103. Zala megye levelei 48.; *Aradi Péter* 7.

[63] MOL H 103. Zala megye levelei 49.

[64] MOL H 103. Magánlevelek I. 113.

Úgy látszik végül Csány mégis meghajolhatott Séllyey érvei előtt; mert augusztus közepén az Ernő gyalogezred hat százada és 2100 zalai nemzetőr mellett a Muraközben állomásozott már a cs. kir. 60., Wasa gyalogezred és a 9., Miklós huszárezred egy-egy osztálya is. A Wasa gyalogezred egyik százada Légrádot, a másik átellenben Domborut biztosította. A huszárok Perlakon és környékén, míg az Ernő gyalogezred századai korábbi állomáshelyükön, Csáktornya és Nedelic vidékén voltak elhelyezve. Hosszabb távú ottlétük azonban éppen ezekben a napokban vált bizonytalanná. Jellačić ugyanis augusztus 8–10. között megszállta a Dráván túli Verőce megye jelentős részét. Verőce főispánja Csánytól kért katonai segítséget, augusztus 12-én pedig a miniszterelnök is utasította Csányt, hogy minden területen szorosan működjék együtt a verőcei főispánnal. Csány meg volt győződve arról, hogy ha a Dráva-vonalról vezényelne katonaságot Szlavónia védelmére, azzal csak a Dráva-vonalat gyengítené, de ilyen csekély erővel nem tudná megakadályozni Szlavónia Jellačić általi megszállását. Visszautasította tehát a verőcei főispán kérését, a miniszterelnöknek pedig az alábbiakat írta augusztus 14-én: „Muraközből kivonván a sorkatonaságot, Muraköznek mostani lelkesülését erántunk a tartózkodás nélkül működhető agitátorok 8 nap alatt meg fogják változtatni, és amit mi, különösen a járásbeli főbíró hosszabb ideig építettünk, kevés napok alatt elrontatni", miután „egyajkú lévén az egész néptömeg ellenségünkkel".[65] Csány később mégiscsak a Muraközből volt kénytelen katonaságot indítani Szlavóniába, augusztus 26-án azonban már arról számolt be a Batthyány-kormány valamely tagjának, hogy a Dráva-vonal ideiglenes parancsnokával, Melczer Andor ezredessel egyetértésben a Barcs felé Verőcére indított katonaságot visszarendelték a Muraközbe, mert az volt Melczer (főként pedig Csány) álláspontja, hogy „Muraközt védelmezni sorkatonaság nélkül siker reményével nem lehet, sőt én — tette hozzá Csány — teljesen hiszem, hogy Muraköz csendessége s erántunki jó hajlamát is egyedül csak úgy lehet a folytonos Jellacsics-féle izgatások ellen fenntartani".[66] Az augusztus közepéig Muraközbe vezényelt katonai alakulatok így végül mégiscsak visszatértek korábbi felállítási helyükre, és a Muraközben maradtak egészen a Jellačić támadását közvetlenül megelőző napokig.

Közben Zala megye csáktornyai fiók-bizottmányának alelnöke, Séllyey Elek — családi okokra hivatkozva — augusztus 17-én bejelentette a lemondását. Amint írta, az utóbbi időben „Muraköz teljes csendességben van", az ő jelenlétére nincs feltétlen szükség, a feladatot el tudják látni a járás más tisztviselői is. Zala megye állandó bizottmányának augusztus 27-i ülése — tekintettel arra, hogy Jellačić Varasd körül összpontosította a fegyveres erejét, és jobban lehet tartani a támadásától — nem fogadta el Séllyey lemondását, sőt úgy ítélte meg, hogy a feszült helyzetben a csáktornyai bizottmány munkája és ébersége nélkülözhetetlen, Séllyey tapasztalatára, higgadt megfontoltságára és népszerűségére pedig még nagyobb szükség van mint valaha, ezért felkérték az elnöki teendők további ellátására.[67]

---

[65] MOL H 103. Komáromban lefoglalt iratok 361. Csány fogalmazványa a miniszterelnökhöz, Nagykanizsa, 1848. aug. 14.; *Szőcs Sebestyén* 107–108. A Wasa gyalogezred egyik századának légrádi jelenlétéről: *Haller Jenő*: Légrád története. Eszék, 1912. 73–74.

[66] MOL H 103. Nem ikt. fogalm. Csány címzés nélküli fogalmazványa, 1848. aug. 26.

[67] ZML ÁB jkv. és ir. 1848:1670.; *Novák Mihály*: Zalavármegye az 1848–49. évi szabadságharczban. 2. bőv. kiad. Zalaegerszeg, 1906. 56.; *Degré Alajos* 1974. 53–54.

Séllyey már két hónappal korábban is le akart mondani, akkor Csillagh Lajos alispán kérésére Csány kormánybiztos bírta maradásra. Az Alsólendván, 1848. június 15-én történt — később részletezendő — botrányos követválasztás körülményeit kivizsgáló megyei bizottságban is helyet kapott Séllyey, ő azonban nem akarta elvállalni az újabb feladatot, inkább lemondott a muraközi fiók-bizottmány alelnökségéről is. Június 20-án Csillagh alispán a következőket írta Séllyeynek: örül, hogy a megye olyan embert bízott meg a vizsgálattal, „aki a megsértett muraközi nép bizodalmát bírja. Mi magyar ajkúak azzal beszélni sem tudunk, annál inkább bennünket, kiket soha nem is látott, hogy fogadjon bizodalmasan a magyar sértők ellenében, akkor, amidőn ezen népet minden áron meg kell szerezni újabban".[68] Csillagh egyidejűleg Csány László közbenjárását is kérte, hogy Séllyey maradjon hivatalában, és vállalja el a vizsgálatot: „A Festetics meg nem jelenik, és oly bizodalmat arató úri egyént, mint Séllyey úr, helyettesíteni képesek sem lehetnénk, és a megsértett muraközi lakosok is, hiszem, csak az ő jelenlétében nyúlnak az engesztelésshez."[69]

Séllyey végül még két hónapig maradt, folytatta muraközi tevékenységét, mert ő is felismerte, hogy beláthatatlan következményekkel járna, ha nem sikerül lecsillapítani a követválasztás során felingerelt muraközi népet. Amint június 24-én a Pesti Hírlap hírül adta, az alsólendvai választókerületben június 15-én történt követválasztás alkalmával a „Murán inneni magyar párt a Muraközből ezen kerülethez csatolt horvát ajkúakat megtámadta". Sokakat megsebesítettek, és csak azután került sor a követválasztásra, hogy a muraköziek „egyes egyig elkergettettek".[70] Épp június 24-én figyelmeztette Gasparich Kilit Csányt, hogy a horvátok magyarellenes uszításai közül „leginkább az fog a népen, mit a múltkori követválasztáskor magyarok tettek Lendván a velök tartó muraközi horvátokkal. Ezt ők elferdítve adják elő a népnek, s mondják: ha e gyilkos nemzet, tudniillik a magyarok a velök egyetértő horvát rokonitokkal így bánnak, mi vár reátok"?[71]

Muraköz ügye az országgyűlésen

Szerencsétlen módon éppen a magyar forradalom egyik legjelentősebb vívmánya, a népképviseleti alapon történő országgyűlési képviselőválasztás hangolta ilyenformán — néhány felelőtlen muravidéki magyar nacionalista jóvoltából — Magyarország ellen Muraköz horvát lakosságának egy részét. A népképviseleti választási rendszer bevezetése egyébként Muraközben is a választójog jelentős kiszélesítését eredményezte. Míg 1848-at megelőzően a muraközi járásban mindössze 189 nemes, 37 katolikus plébános és káplán, valamint 1 evangélikus lelkész, összesen tehát 227 fő rendelkezett szavazójoggal, addig az 1848-as választójogi összeírás Muraköz területén 5734 választót regisztrált. Muraköz nem nemes lakosságának mintegy 10 %-a, a felnőtt férfilakosság kb. 42 %-a nyert ilyenformán választójogot. Muraköz nyugati része Csáktornya központtal, 2880 választóval önálló választókerületet alkotott. A muraközi választók kb. 27 %-át (1566 főt) a Murán inneni, letenyei, míg 22,5 %-át (1288 főt) az alsólendvai

[68] ZML Séllyey cs. lt. Csillagh Lajos levele Séllyey Elekhez, Zalaegerszeg, 1848. jún. 20.

[69] MOL H 103. Zala megye levelei 23.

[70] P. H. 1848. jún. 24. (90. sz.) 584.

[71] Gasparich levelét közölte: *V. Waldapfel Eszter*: A forradalom és szabadságharc levelestára. Bp., 1950. 1. köt. 320–322.

választókerülethez csatolták. A muraközi választók mintegy 85 %-a földbirtoka vagy háztulajdona alapján, közel 8 %-a iparűzőként, kb. 2 %-a pedig értelmiségi foglalkozása révén szerzett választójogot.[72]

A kizárólag muraköziekből, és ilyen módon szinte teljes egészében horvát anyanyelvűekből álló csáktornyai választókerületben június 15-én rendben zajlott le a képviselőválasztás.[73] A kerület országgyűlési képviselőjévé ellenjelölt nélkül, egyhangúlag Glavina Lajos, 42 éves, horvát ősöktől származó, muraközi, pribiszlaveci születésű ügyvédet választották. Glavina fiatal korában Batthyány Fülöp herceg titkára és kanizsai uradalmi ügyésze, majd a herceg körmendi levéltárnoka, 1848 nyarán pedig a csáktornyai kerületi törvényszék elnöke volt. Házassága révén sógorságban állt Séllyey Elekkel és szoros kapcsolatokat épített ki a vasi, ill. zalai ellenzékkel, az 1840-es évek második felében pedig már maga is a zalai liberálisok egyik hangadójának számított.[74]

A közel felerészben muraköziekből álló letenyei választókerületben június 15-én az egyik képviselőjelölt visszalépett, így ifjabb Csúzy Pál, a zalai liberálisok fiatal, ambiciózus szószólója, és Horváth József, a muraközi járás aladószedője között fejenkénti szavazás döntött, mégpedig Horváth József javára. A muraközi választók körében Horváth helybeli ismertsége többet nyomhatott a latban, mint a számukra idegen Csúzy Pál hangzatos elvei.[75]

A lendvai választókerületben két képviselőjelölt volt: Gyika Jenő, a lövői járás főszolgabírája, román származású, kilépett cs. kir. hadnagy, a tekintélyes bellatinci uradalom földesura, valamint Horvát Péter muraközi földbirtokos, a muraközi járás korábbi főszolgabírája. Gyika rokoni szálak révén közeli kapcsolatban állt a zalai liberálisok vezérkarával, míg Horváth nem kötődött határozottan semmilyen politikai párthoz sem, amint azt a muraközi járás élén eltöltött, 19 éves töretlen hivatali pályafutása is bizonyítja.[76] A Muraközből június 15-én Lendvára érkező horvát választók nyilván őt akarták képviselőjüknek, miután jól ismerték, és tudták róla, hogy jelöltjük beszéli a nyelvüket is.

Mielőtt azonban a választásra sor kerülhetett volna, a Lendva környéki magyarok szidalmazni és gúnyolni, kisvártatva pedig verni kezdték a muraközi horvátokat. Horváth Péter muraközi választóit Gyika Jenő magyar hívei kifejezetten horvát mivoltuk miatt gyalázták, és gyakorlatilag elkergették a választás helyszínéről. Miután

---

[72] ZML Zala megye központi választmányának iratai. A csáktornyai, letenyei és lendvai választókerület választói névjegyzékei, 1848. (Mellékelve a járás szavazóinak 1847-es, tisztújítás céljából készült összeírása.); *Balogh Elemér*: Az első népképviseleti választások Zala megyében. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1986. (Zalai Gyűjtemény 25. sz.) Zalaegerszeg, 1986. 208.

[73] ZML ÁB jkv. 1848:985.; *Zrínyi Károly* 105–106., *Novák Mihály* 29.

[74] ZML ÁB ir. 1848:1182.; Zalamegye 1885. aug. 16.; Zalai Közlöny 1885. aug. 22. (Glavina nekrológjai); *Molnár András*: Katonai karhatalom a reformkori megyegyűléseken. Hadtörténelmi Közlemények 1994. 3. sz. 85.; *Uő.*: „A zalai ágyúzás". Zala megye önkéntes adózói (1845–1848). Századok 1996. 5. sz. 1227–1228., 1232.

[75] ZML Zala megye központi választmányának iratai. A letenyei választókerület választási jkv-e.; Zala megye történelmi olvasókönyve. (Szerk. Molnár András) Zalaegerszeg, 1996. 206–207.

[76] Gyikáról: *Novák Mihály* 342–343.; Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. Bp., 1987. 166. Horváthról: ZML Zala vármegye nemeseinek 1845-ös lajstroma; *Molnár András*: „A zalai ágyúzás" 1233.; *Uő.*: Zala vármegye tisztviselőinek névtára 1820–1849. (kézirat)

a muraközi járáshoz tartozó 23 település és a lövői járáshoz tartozó két község összesen 1426 horvát ajkú választója eltávozott Lendváról, és nem is volt hajlandó oda visszatérni, a választás helyszínén maradt 54 — lövői járáshoz tartozó — település mintegy 1780 választója saját járása főszolgabíráját, Gyika Jenőt választotta meg közfelkiáltással képviselőül.[77]

Zala megye állandó bizottmányának június 17-i ülése elrendelte az eset kivizsgálását. Miután pedig Gyika Jenő — az ingerültség lecsillapítása érdekében — lemondott képviselői mandátumáról, a megye aznap összeülő központi választmánya ismételt választást írt ki június 24-ére. Mind a választás levezetésével, mind az eset kivizsgálásával Csillagh Lajos első alispánt bízták meg, a jelenlévő Csány Lászlótól pedig katonai karhatalmat kértek a választás zavartalanságának biztosítására. Június 24-én azután rendben lezajlott a választás Alsólendván is. Miután Gyika Jenő visszalépett, és saját híveinek is Horváth Péter megválasztását ajánlotta, a jelenlévők közfelkiáltással választották Horváthot a kerület országgyűlési képviselőjévé. Forrásaink arról sajnos nem tudósítanak, hogy a muraközi horvátok milyen arányban és milyen lélekkel vettek részt e választásban.[78]

A június 15-i lendvai verekedés ügyében lefolytatott vizsgálat eredménye, valamint a megyei alügyész véleménye alapján Zala állandó bizottmányának augusztus 27-i ülése mindössze négy fő felelősségre vonását rendelte el. A cserencsóci plébánost és káplánját a gúnyolódás megkezdéséért, a lenti uradalmi mérnököt pedig kardjának kirántásáért idézték tiszti fenyítő pörbe, míg egy lendvai kanász ellen a szelnicai plébános fejének betöréséért indítottak büntetőpert. Miután Zala megye törvényszékének jegyzőkönyvei, valamint az egyes fenyítő és büntetőperek iratai 1848 őszéről hiányosan maradtak fenn, nem ismerjük az ügy végkifejletét, és azt sem tudjuk, hogy — Zala hadszíntérré válása miatt — a pereket egyáltalán lefolytatták-e.[79]

Muraköz ügye — igaz, más vonatkozásban — szóba került a július 5-én összeülő népképviseleti országgyűlésen is. A képviselőház július 26-i ülésén terjesztették elő Bogdanovics Villibald, Torontál megyei képviselő indítványát, hogy vegyék zár alá a horvátországi pártütést támogató egyházi vezetők, így pl. a zágrábi püspök magyarországi birtokait. Bogdanovics ugyan visszavonta az indítványt, ám Palóczy László miskolci képviselő — a reformellenzék régi, kipróbált harcosa — mégis felkarolta az ügyet. Palóczy előadta, hogy tudomása szerint Zala megyének egy része a zágrábi püspökséghez tartozik, és nem érti, miként lehet ezen megyét a zágrábi püspök kormánya alatt hagyni, amikor a papság minden rendelkezést a püspöktől vár, és azt sem lehet tudni, milyen levelezések folynak közöttük. „Nekünk lehetetlen a zágrábi püspök hatósága alatt meghagyni Zala megye muraközi járását és a többi magyarországi vidéket" – jelentette ki Palóczy, majd azt indítványozta, hogy kérjék meg a vallás és közoktatási minisztert, miszerint amíg a dolgokat rendbe nem hozzák — az országgyűlés további rendelkezéséig — „a magyarországi részeknek a zágrábi püs-

[77] ZML ÁB jkv. 1848:985., 1674.; ZML Zala megye központi választmányának iratai. A június 15-i lendvai képviselőválasztás jkv-e.; *Molnár András*: Képviselőválasztás Alsólendván 1848-ban. Lendava–Lendva 1192–1992. Tanulmányok Lendva történelméből. Lendava–Lendva, 1994. 82–83.

[78] ZML ÁB jkv. 1848:985.; ZML Zala megye központi választmányának iratai. Csillagh Lajos jelentése, Alsólendva, 1848. jún. 24.; *Molnár András*: Képviselőválasztás Alsólendván 83.

[79] ZML ÁB jkv. 1848:1134., 1674.; *Balogh Elemér* 206.; *Molnár András*: Képviselőválasztás Alsólendván 83.

pöktőli függése tüstént függesztessék fel". Zákó István Bács megyei képviselő nem támogatta az indítványt, mert az szerinte Horvátországban a magyarokat sújtó válaszlépéseket idézhetne elő.

Mindezek után Glavina Lajos, a csáktornyai kerület képviselője is kötelességének tartotta előterjeszteni, miszerint Zala megye muraközi járását — mely hatvanezernél több lelket számlál — még a zágrábi püspök kormányozza. A korábbi országgyűlések folyamán Zala megye többször is utasítást adott követeinek, hogy a törvényhozás mentse fel Muraközt a zágrábi püspök hatósága alól, ez azonban mindeddig nem történt meg. Arra nézve, hogy mennyire káros a fennálló helyzet, Glavina konkrét példát nem tudott felhozni. Azt azonban kijelentette, hogy általánosságban, miután a horvát ajkú muraközi népet egyenesen Zágrábból kormányozzák, ezáltal pedig Horvátországgal szoros összeköttetésben van, ez a viszony Magyarországra nézve „nem igen hasznos". Ezért ő is azt kívánta, hogy a kultuszminiszter terjesszen a képviselőház elé javaslatot, mely szerint Muraköz „a zágrábi püspöknek egyházi kormányzata alól fölmentessék". Ha a minisztérium ezt nem tenné, Glavina magának tartja fenn az indítványozás jogát.

Eötvös József báró, vallás és közoktatási miniszter válaszában biztosítani igyekezett a képviselőket, hogy a muraközi járás papsága nemcsak a magyar nemzetiség ellen nem tett semmit, hanem Csány kormánybiztos jelentése szerint mindent elkövet a nyugalom fenntartása érdekében. Eötvös kötelességének vallotta, hogy a muraközi klérus érdemeit — mintegy jutalmul — a törvényhozás előtt is kijelentse.[80] A miniszter ugyanis korábban, még június 15-én az alábbi nyilatkozatot intézte Zala megyéhez: „Csány László álladalmi biztos jelentéséből hazafiúi örömérzettel értesülvén arról, miképp a muraközi római catholikus papság polgári s papi hivatásának erényesen megfelelve, a köz haza iránti lelkesedést és tántoríthatlan ragaszkodást nemcsak önkeblében híven őrzi meg, hanem a szomszéd horvát mozgalmak ellenében a muraközi hívek közt szerte terjeszti, s állandóan fenn is tartotta; ennek következtében kötelességemnek tartottam dicsérő beismerésemet a muraközi római catholikus papság irányában hivatalosan kijelenteni, önöket felkérvén, miszerint ezt az illetőkkel tudatni szíveskedjenek."[81]

Eötvös az elismeréstől függetlenül ígéretet tett a képviselőháznak, hogy — ismervén Magyarország régi kívánatát — a muraközi járás zágrábi egyházmegyétől való elválasztásának ügyét maga is tárgyalás alá fogja vetetni. Boja Gergely, Zala megye kanizsai választókerületének képviselője (a kanizsai tanítóképző polgári származású tanára) támogatta ugyan Muraköz zágrábi püspökségtől való elválasztását, a mielőbbi megoldást azonban nem sürgette. Eötvöst megerősítve kijelentette, miszerint a muraközi lelkészek nemcsak nem ellenségei az alkotmánynak, sőt, arról értesült, miszerint — hála a tisztviselők és papok buzgalmának — az új törvényeket talán sehol sem fogadták olyan lelkesen, mint a Muraközben. Boja úgy vélte, hogy a Muraközben egyelőre megfelelő szellemű lelkészek vannak, de előfordulhat, hogy a zágrábi püspök olyanokat rendel oda, „kik a népre igen káros hatást fognak gya-

[80] Közlöny 1848. júl. 28. (49. sz.) 230–231.; *Pap Dénes*: A pesti magyar nemzetgyűlés 1848-ban. Pest, 1866. 2. füzet 272–273.; *Novák Mihály* 45–46.; *Beér János – Csizmadia Andor*: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Bp., 1954. 170–171.

[81] ZML ÁB jkv. és ir. 1848:1055.; *Degré Alajos* 1974. 51.

korolni". A kérdést azonban óvatosan kell kezelni, mert — mint Boja mondta — „Horvátországban a papság különösen a vallást használta lázításra, miért adnánk tehát nekik új okokat s alkalmat, hogy elmondhassa: most a mi jószágainkat vették el, nemsokára vallásotokat fogják elnyomni".[82]

Ezek után a kérdés néhány napra lekerült a napirendről. A képviselőház augusztus 3-i ülésén azonban Madarász László csákvári képviselő, a radikális baloldali ellenzék egyik szószólója számon kérte Eötvöstől, hogy elválasztotta-e már Muraközt a zágrábi püspökségtől, és megtett-e mindent annak érdekében, hogy a püspök magyarországi jövedelmei ne a horvát pártütést segítsék elő. A miniszter válaszában kifejtette, hogy a muraközi járás átcsatolása — a katolikus egyház szokásait és elveit figyelembe véve — nem megy egyik napról a másikra. A maga részéről megteszi az első lépéseket, és amint eredményre jut, törvényjavaslatot fog benyújtani. Azt azonban Eötvös tagadta, hogy bizonyítható lenne a zágrábi püspök magyarellenes eljárása, sőt ismételten kijelentette, hogy „Muraközben a katolikus papság jól járt el, s hogy a nyugalom fenntartása nagy részben ezen klérusnak köszönhető".

Eötvös válaszára reagálva Madarász nem vonta kétségbe, miszerint Muraközben rend és béke van, szerinte azonban Magyarország muraközi részét a legkisebb zavar nélkül el lehetett volna választani a zágrábi püspökségtől. Elvárta a kormánytól, hogy minél kevesebb pénzt engedjen Magyarországról Horvátországba folyni. Ugyanezt követelte a minisztertől Perczel Mór, a radikális budai képviselő is. A vitában Glavina Lajos ismét felszólalt, és azt fejtegette, hogy a zágrábi püspök magyarországi birtokainak ügye nincs szoros összefüggésben Muraköz egyházi hovatartozásával, a két kérdést más-más úton kell rendezni. Muraköz elválasztását illetően Glavina előadta: „Ez valóban szükséges, mert habár Muraköz most még csendes, habár a nép Magyarországhoz szít; ezt semmi esetre nem a zágrábi püspök kormányának, hanem az ottani lelkes tisztviselőknek s az ottani papságnak kell tulajdonítani, mert a papság nem Zágrábból vett iránynál fogva, hanem önlelkéből tett." Horváth József, Zala megye letenyei választókerületének képviselője csupán annyival egészítette ki a Glavina által elmondottakat, hogy Muraköz magyar érzésű papjai valóban dicséretet érdemelnek, szintúgy a tisztviselők, akik a nép magyarság iránti rokonszenvét fenntartják. Akad azonban a Muraközben két illír érzelmű lelkész, a kottori és a goricsányi plébános, akiket hasznos volna máshova áthelyeztetni. Mindezen felszólalások után azonban a képviselők többsége elfogadta a miniszter válaszait, és a képviselőház a maga részéről egyelőre lezárta az ügyet.[83]

Muraköznek a zágrábi érsekségtől való elválasztása, illetve a szombathelyi egyházmegyéhez való csatolása érdekében néhány nap múlva Csány László kormánybiztos is felemelte szavát, és leveleket írt Eötvös Józsefhez. Augusztus 8-án az elválasztást azzal indokolta, hogy a horvátországi klérus Magyarországra nézve „mindig a legveszedelmesebb felekezés" volt, és vakmerőségét csak fokozta, hogy támaszra talált a muraközi papságban. Augusztus 10-i levelében Csány a következőképpen érvelt:

[82] Közlöny 1848. júl. 28. (49. sz.) 231.; *Pap Dénes* 2. füzet 273–274., *Mejlinger Katalin*: Zala megyei képviselők 1848–49-ben. Nótárius 1988. 2–3. sz. 5.

[83] Közlöny 1848. aug. 5. (57. sz.) 267–268.; *Pap Dénes* 2. füzet 314–316.; *Andics Erzsébet*: Az egyházi reakció 1848–49-ben. Bp., 1949. 50.; *Beér János – Csizmadia Andor* 179., *Mejlinger Katalin* 9–10.

„Napról napra fontosabb okok mutatkoznak arra, hogy Muraköz a zágrábi püspöki megyétől elcsatoltasson. A 62 000 néptömeg csendes, békés, nyugalmas, hangulata a tisztviselők nem eléggé dicsérhető erélyességükön kívül nagyrészt — egy pár egyént kivéve — az ottani papságnak köszönhető. Miniszter úr dicséretében foglalt ezen elismerés szinte megtette a maga hatását, de ez azon időben történt, amíg a zágrábi püspök távol volt megyéjétől, megérkezése ólta azonban a hangulat változást tanúsít." Újra felhívta tehát Csány a miniszter figyelmét Muraköz elcsatolására, és addig is, míg ez megtörténik, megfontolásra ajánlotta a kottori segédlelkész ügyében beadott petíciót, miután az „egy értelmes néptől eredt, melynek ignorálása [mellőzése] káros, kétségkívül káros leendne a Muraköznek egész népességére nézve".[84] Válaszul a kormánybiztos leveleire, augusztus 31-én Eötvös arról értesítette Csányt, hogy Muraköz elcsatolásának előkészítésére nézve még a múlt hónap 26-án „álladalmi biztosul" nevezte ki Scitovszky János pécsi püspököt, és utasította a szükséges lépések megtételére.[85] A kérdés békés rendezése érdekében a rövidesen bekövetkező horvát támadás után, a háborús körülmények között Scitovszky persze vajmi keveset tehetett.

Október 14-én azután az Országos Honvédelmi Bizottmány mégis elrendelte a hazaárulással vádolt zágrábi püspök magyarországi egyházi javainak zár alá vételét, és Muraköznek a szombathelyi püspökséghez történő csatolását.[86] Muraköz átcsatolásáról október 22-én értesítette a prímás Balassa Gábor szombathelyi püspököt, és azt ajánlotta neki, hogy amíg az ügyet a szentszék szabályszerűen elintézi, a zágrábi püspöktől kérjen Muraközre joghatóságot. Balassa azonnal a zágrábi püspökhöz fordult, október 24-i levelére azonban nem kapott választ. A szombathelyi püspök november 6-án megsürgette kérését, mire a zágrábi püspök kereken megtagadta a joghatóságot. A válasznak már csak elvi jelentősége volt, mivel november 11. után a magyar erők amúgy sem tudták huzamosabb ideig ellenőrizni a Muraközt, így annak egyházi hovatartozása tekintetében — Horvátország érdekében — minden maradt a régiben.[87]

Muraköz első megszállása

1848. szeptember 9-én éjfélkor jelentette Csány a kormánynak, hogy Jellačić lezárta a varasdi hidat, ezzel az „ellenségeskedés tettleg megkezdetett", és másnap várhatóan harcra kerül a sor. „Ma reggel még azt írtam, hogy védeni fogjuk Muraközöt, de nem megvédeni — folytatta Csány — igenis védeni fogjuk, de a védelem nem fog mindenütt a szigeten úgy végrehajtatni, ahogy én azt óhajtanám. Igaz, erőnk csekély, pedig Magyarország sorsa hosszú időre itt döntetik el. Nemzetőrseregeink a megyei szerencsétlen eljárás miatt most változtak, és erre számolni látszott az ellenség – ha holnap csakugyan megkezdetik a harc, be is lesz végezve nehány órák múlva, Muraközre nézve. Ez a szegény hű nép ez utolsó órákban is, fájdalmában az elválás előérzetében, hűségének csalhatatlan jelét adja. Nem lehet legkeserűbb érzet nélkül

[84] MOL H 103. Nem ikt. fogalm. Csány fogalmazványa Eötvös Józsefhez, Nagykanizsa, 1848. aug. 10.; *Szőcs Sebestyén* 106.

[85] MOL H 103. Komáromban lefoglalt iratok 381.; *Szőcs Sebestyén* 106–107.

[86] Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. (Kossuth Lajos Összes Munkái XIII.) (Sajtó alá rendezte *Barta István*) Bp., 1952. 1. köt. 198.; *Andics Erzsébet*: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. Bp., 1952. 1. köt. 159–160.

[87] *Géfin Gyula*: A szombathelyi egyházmegye története. Szombathely, 1929. 2. köt. 21–22.

látni, hogy azoktul, kik a magyar hűségrül százados történetek nyomán nem kételkedhetnek, íly rútul, ily ocsmányul föláldoztatnak." Csány kifejezte meggyőződését, hogy Jellačić nem fog megelégedni Muraközzel, „többre mint foglalásra törekszik", az ő célja Pest, mert a reakció használja eszközül.[88]

Mint ismeretes, a muraközi összetűzés elmaradt, mert Teleki Ádám gróf, vezérőrnagy, a drávai magyar hadtest parancsnoka az addig Muraközben állomásozó Ernő gyalogezred 3. zászlóalját, továbbá a Wasa gyalogezred és a Miklós huszárezred két-két századát szeptember 10-én a Mura mögé, Letenyére, onnan pedig Nagykanizsára vonta vissza a túlerő elől. Muraközben csupán néhány huszár maradt utóvédként.[89] „Az éjjel cseppet sem alvánk, huszárokkal karonfogva, utcán föl s alá járt a nép" – tudósította Csányt szeptember 11-ének reggelén Gasparich Kilit Cirkovlyánból. „A nép átaljában rémült — írta Gasparich — s alig sikerült itt-ott lecsillapíthatnom, úgy, hogy teljesen megnyugodjék. Ha tanácsos volna, közte maradnom jó volna, de Jellacsics fejemre tett 40 aranya tanácsolja, miként innen elmenjek." Gasparich úgy vélte, hogy Jellačić támadása esetén bízni lehetne a leglelkesebb muraközi hazafiakban, azok képesek lennének hátulról megtámadni az ellenséget.[90]

Jellačić szeptember 11–12-én fegyveres összetűzés nélkül vette birtokba Muraközt. Nyílt ellenállásba ugyan nem ütközött, de virágesővel, ünnepléssel sem fogadták. A horvátokkal együtt bevonuló cs. kir. katonatisztek naplófeljegyzései sem utalnak arra, hogy Muraköz horvát lakossága örömmel látta volna Jellačićot. Herman Dahlen von Orlaburg főhadnagy, Jellačić segédtisztje szerint a horvátok díszes csáktornyai bevonulása alkalmával a lakosság alig mutatott több érdeklődést a puszta kíváncsiságnál. Egyedül Jellačić unokatestvére, Knezevics Ivó báró vendégelte meg és fogadta barátsággal szentilonai kastélyában szeptember 12-én a horvát főhadiszállást. Jellačić csapatai sajátos tudathasadásban élték meg a muraközi bevonulást: egyik percben felszabadítóként tetszelegtek, a másikban viszont megszállóként viselkedtek, élelmiszert rekviráltak,[91] pincéket törtek fel, és fosztogattak. Jellačić ugyan proklamációval igyekezett megnyugtatni a lakosságot, „a jó szellemű" muraközi nép azonban — amint az egyik sajtótudósítás írta — „Jellacsics szatír uramnak köpeny alá rejtett kecskelábait látja, és rendíthetlen a magyarok iránti hűségben".[92]

Amikor a Jellačić betörését megelőzően visszavont zalai nemzetőrök túlbuzgóságukban felégették a muraszerdahelyi Mura-hidat, Muraköz és Zala megye többi része közt megsemmisült az egyetlen biztos összeköttetés. A megye állandó bizottmánya szeptember 13-án elrendelte, hogy — a közlekedés helyreállítása érdekében — a leégett híd helyén minél előbb hajóhidat kell felállítani. Egyúttal felszólították a csáktornyai fiók-bizottmány tagjait, hogy tegyék bizonyossá Muraköz népét afelől, miszerint az összeköttetés ideiglenes megszakadása ellenére „azon testvériség és baráti kapcsok, melyekkel a megyének a Murán innen lévő része irántok viseltetett, legkevésbé sem csökkent". Séllyey Eleket, a fiók-bizottmány elnökét, valamint a járás

[88] MOL H 2 Kossuth Polizei Akten 63.

[89] *Szőcs Sebestyén* 116–118.; *Hermann Róbert*: A drávai hadtest 177–178.

[90] MOL H 103. Komáromban lefoglalt iratok. 407.

[91] *Ferdinand Hauptmann*: Jellačić's Kriegszug nach Ungarn 1848. Graz, 1975. 2. köt. 3–8., 198–203., 316–318.; *Bősze Sándor*: Két osztrák katonatiszt feljegyzései Jellačić 1848 őszi, magyarországi hadjáratáról. Somogy megye múltjából 23. Kaposvár, 1992. 137–139., 145–146.

[92] Nemzeti 1848. szept. 22. (115. sz.) 454.

tisztviselőit pedig külön is megbízták, hogy biztosítsák Muraköz lakosságát a megye együttérzéséről, és „tapasztalt befolyásoknál fogva, mindazon ármányokat, melyek netalán az egynehány napi véletlen események által az eddigi bizalmat, vonzódást, bármi csekély részben megingathatnák, elenyészteni törekedjenek".[93]

A megyei tisztviselők muraközi jelenlétére, és a lakosság megnyugtatására azért is szükség volt, mert — amint a stridói születésű, és Horvátországból menekült lelkész, Lápossy Géza Márton hírül adta — szeptember 15-én Kriegern tábornok vezérletével mintegy 6–7000 horvát vonult be Muraközbe, és Domború helységben „rémítő pusztításokat vitt végbe". A nagyobb rablásoktól a tisztek azzal tartották vissza embereiket, hogy „ez még Horváthon".[94] Később Lápossy azzal egészítette ki híradását, hogy nemcsak Kriegern tábornok csapata, hanem a horvát sereg többi része is „rémítő kegyetlenségeket gyakorol, és az egész vidéket rabolva elpusztítván, a szép Muraközt tönkretette".[95]

„Jellacsicsnak tábora elvonult, élelemmel, fuvarral igazságos kivetés szerint nem láttatott el , egyes községeket, lakásokat aránytalanul ért a csapás" – írta Séllyey László főszolgabíró szeptember 15-én, Perlakon kibocsátott körlevelében, melyben szeptember 19-ére, Csáktornyára hívta össze tanácskozásra a muraközi községek küldötteit, lelkészeket, jegyzőket, az „értelmesebbeket"; mindazokat tehát, akiknek „szívén fekszik a nép nyugalma". Séllyey az elszenvedett károk megtérítéséről, valamint a járáson későbbiekben átvonuló katonaság ellátásáról kívánt tárgyalni a küldöttekkel.[96]

Közben Jellačić egy rendelettel Muraközt a horvát anyaországhoz „visszacsatolta", és Simunčić, Varasd megyei első alispánt küldte ki biztosként a rendelet végrehajtására. Simunčić szeptember 18-ára gyűlést hirdetett Csáktornyán, melyre — elöljáróival együtt — az egész muraközi „népséget" meghívta. Így történhetett, hogy a muraközi községek küldöttei —, valamint a járás magyar tisztviselői — nem szeptember 19-én, hanem 18-án gyűltek össze Csáktornyán. A varasdi alispán a gyűlés kezdetén kinyilvánította Muraköz Horvátországhoz tartozását, a népet pedig a bánnak való meghódolásra, és tömeges fölkelésre buzdította. Séllyey László főszolgabíró azonban óvást tett az alispán törvénytelen lépései és a gyűlés folytatása ellen, és Muraköz nevében kijelentette, hogy járása minden elöljáróival együtt a magyar királynak, a magyar nádornak és magyar minisztériumnak tett hűségesküt, a bán alá tartozni nem akar, és nem is fog mindaddig, míg országos rendelet ennek ellenkezőjéről nem tudósítja. Ennélfogva Muraköz senkinek a világon, legkevésbé a horvát bánnak, hódolni nem akar, egyébként pedig maga felsőbb rendelet nélkül az ország egyetlen tartománya felől sem határozhat – szögezte le a magyar főszolgabíró, majd a muraköziekhez fordulván, a véleményüket kérte. A nép — amint Lápossy lelkész tudósított — „legrútabb szavakkal illetvén Jellacsicsot, nagy lárma közt, hogy ő Horvátországhoz tartozni nem akar, eloszlott, kijelentvén, hogy tömegesen fölkelvén, 30 000-en megtá-

[93] ZML ÁB jkv. 1848:1928–1929.

[94] Közlöny 1848. szept. 27. (109. sz.) 561.; Nemzeti 1848. szept. 28.; *Varga János*: Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén. Bp., 1953. 90. Lápossy azonosításáért Zakar Péternek tartozom köszönettel!

[95] Közlöny 1848. okt. 3. (115. sz.) 585.; P. H. 1848. okt. 6. (179. sz.) 935.; Nemzeti 1848. okt. 5. (125. sz.) 497.

[96] ZML ÁB ir. 1848:1936.; ZML Séllyey cs. lt. (A körlevél egyik, több lelkész, ill. tisztviselő által láttamozott példánya.)

madják a visszafutó illír rablócsapatot". A varasdi alispán kísérlete tehát kudarcba fulladt, a Dráva túloldalán fekvő Légrádot azonban a horvátok elfoglalták.[97] Hasonló néphangulatról tudósította Csány Lászlót szeptember 24-én Gasparich Kilit is. Miután összetűzésekre került sor a muraköziek és a Horvátországból bevonult nemzetőrök között, a muraközi lakosság kinyilatkoztatta, hogy „be sem várja az itteni ütközetet, hanem az illír poroszlókat kiveri". Gasparich szerint a perlakiak már megígérték a szuronyos és kaszás horvát nemzetőröknek, hogy rövid időn belül „ebrudon dobják ki" őket.[98]

Megerősítette Gasparich értesüléseit Oszterhueber József helyettes alispán — Deák Ferenc sógora — is, aki szeptember 19-én járt Csáktornyán. Oszterhueber szeptember 24-én jelentette Zala megye állandó bizottmányának, hogy a Muraközön átvonuló ellenség mindenütt rekvirált, de emellett még „borzasztó pusztításokat is tett, s ezt érezvén a nép, éppen csak ezért valóban idegen hangulattal viseltetik eránta, s éppen ezen okbul az általános népfelkelést azon vidéken előidézni ellene legkönnyebb lesz. A nép egyéberánt mindenütt csendes, de mivel [a horvát sereg] bár rongyos, de jól fegyverzett nagy csoporttal jár, tőle mindeddig, mint dúló ellenségtül, irtózik". A helyettes alispán beszámolt arról is, hogy Csáktornyán találkozott Jellačić biztosával, és mind szóban, mind pedig írásban tiltakozott Simunčić varasdi alispán muraközi eljárása ellen. Oszterhueber a szeptember 19-én, Letenyén kelt nyilatkozatában — Zala megyétől kapott felhatalmazása alapján — kijelentette: Jellačić Zala megyét és annak muraközi járását, melyen katonáival átvonult, törvényesen el nem foglalta, e területek nyugalmát magának nem tulajdoníthatja, ennélfogva megyéje részéről ünnepélyesen tiltakozik a polgári ügyekbe történő horvát beavatkozás ellen, annál is inkább, mivel Zalához írt levelében Jellačić szintén azt állította, hogy a megye polgári hatóságát épségben kívánja hagyni. A helyettes alispán hivatalosan megtiltotta Séllyey László főszolgabírónak — és közvetve a járás egész tisztikarának —, hogy Simunčić báni biztossal bármiféle „közértelemmel alkotandó rendelésekbe" ereszkedjen, egyúttal pedig megkövetelte, hogy a polgári ügyeket és a közbiztonság fenntartását a járás tisztviselői egyenesen Zala megye állandó bizottmányának rendeletei szerint, ne pedig „külországi ellenséges hatalom beavatkozásaitól várva" intézzék.[99]

Szeptember 23-án, Krisovecen írt levelében Gábelics Imre muraközi alszolgabíró is azt jelentette, hogy vidékének csaknem minden falujában rablásokat, erőszakos fosztogatásokat és lopásokat, méltatlanságokat és törvénytelen zsarolásokat követtek el Jellačić fegyveresei. Gábelics külön kiemelte a „török ruhába burkolt némely varasdi urak barbarismusát", majd előadta, hogy a muraszerdahelyi híd leégése miatt Csáktornya és Alsólendva között szeptember 11-től 16-ig teljesen szünetelő közlekedést Jellačić emberei a Ráckanizsáról elrabolt komppal szeptember 21-ig ideiglenesen helyreállították. Akkor azonban a ráckanizsaiak visszavitték a kompjukat, így azóta ismét nincs komolyabb összeköttetés Muraköz és a megye többi része között. Az alszolgabíró azt ajánlotta, hogy vagy a megye által, vagy pedig árverés útján kiválasztandó vál-

[97] Közlöny 1848. okt. 3. (115. sz.) 585.; P. H. 1848. okt. 6. (179. sz.) 935.; Nemzeti 1848. okt. 5. (125. sz.) 497.; *Zrínyi Károly* 112.; *Novák Mihály* 96–97.; *Varga János* 98.

[98] Gasparich levelét idézte: *Varga János* 98.; *Szőcs Sebestyén* 72.

[99] ZML ÁB jkv. és ir. 1848:2049. Oszterhueber nyilatkozatának nyomtatott példánya: ZML ÁB ir. 1848:2078.

lalkozóval kellene révet építtetni Muraszerdahelynél. Gábelics arra is felhívta a figyelmet, miszerint a muraközi járás adóját annak ellenére be kellene szedni, hogy a Csáktornyán állomásozó horvát fegyveresek és Simunčić, Jellačić biztosa ezt könnyen veszélyeztethetik, nehogy a nép az adószedés elmaradását Jellačić érdemének tulajdonítsa.

Zala megye állandó bizottmánya elfogadta a muraközi alszolgabíró javaslatait. A bizottmány a Csáktornya és Alsólendva közötti közlekedés megnyitását „már csak a pártütő illírek által megszállt muraközi testvérlakosok megnyugtatása tekéntetébül" is szükségesnek látta, miután azonban a megye pénztára olyan üres volt, hogy a felállítandó „repülőhidat" vagy révet abból nem tudták fedezni, az árverés mellett döntöttek. A muraközi járás hátralévő adójának behajtásával — „habár Muraköz nagyobb részét a pártütő ellenség elfoglalva tartja" — Séllyey László főszolgabírót bízták meg.[100] Koppány Ferenc, megyei főadószedő október 10-i igazolása szerint Séllyey erélyes fellépése és hazafiúi buzgósága által elérte, hogy Muraköz adózó népe az ellenséges megszállás, és Simunčić báni biztos tevékenysége ellenére szeptember folyamán 3085 pengőforint adót fizetett be a megye kasszájába, míg a másik öt, ellenségtől jobbára mentes járás mindössze 5000 forintot adózott.[101]

Október 1-én arról értesítette Gábelics muraközi alszolgabíró Zala megye állandó bizottmányát, hogy vidékében „fegyverekkel ellátott bizonyos varasdi urak helységrül helységre, egy fárábul a másikba, leginkább a lelkész és helybeli jegyzőkkel értekezve járnak", ezért nem tud Zalaegerszegre utazni, hanem a helyszínre kell mennie, nehogy távolléte veszélyeztesse vidéke hangulatát, mely eddig „a magyar felelős minisztériumhoz, valamint szinte megyénkhez is a legjobb és legragaszkodóbb". Gábelics egyúttal továbbította a megye bizottmányához Simunčić báni biztos levelét, mely arra szólította fel a magyar alszolgabírót, hogy mivel őt Jellačić „egész Muraközre nézve a közcsend és béke fenntartására nézve biztosnak kinevezte, azért a megyének minden ez érdembeni intézkedési befolyását leköszönve, a báró Jellačić által már kiadott, és általa mint biztos által kiadandó rendeleteket teljesítse". Válaszul a báni biztos ismételt beavatkozási kísérletére a zalai bizottmány jóváhagyta Oszterhueber József szeptember 19-i tiltakozó nyilatkozatát, elrendelte annak kinyomtatását, a muraközi tisztviselőket pedig arra utasította, hogy a nyilatkozat tartalmát közöljék a báni biztossal, és a nyomtatványokat osszák szét a muraközi községek között, figyelmeztetve őket Zala megye rendeleteinek teljesítésére.[102]

Amikor október 3-án és 4-én a kanizsai népfelkelés, valamint a segítségükre siető soproni, vasi, somogyi és zalai nemzetőrök kiszorították Nagykanizsáról az Albert Nugent von Westmeath ezredes vezette horvát sereget, az ellenséges csapatok egy része a Muraközbe vonult vissza.[103] Egy Nagykanizsán, október 6-án kelt sajtótudósítás szerint az ellenség hermetikusan elzárta Muraközt, minden helység élére egy-egy megbízottat állított néhány fogdmeggel, és felhatalmazta őket, hogy a helységet azonnal gyújtsák fel, „mihelyt magyar érzelmű mozgalmakat sejdítnek. A sziget főbiztosa

[100] ZML ÁB jkv. és ir. 1848:2050.

[101] ZML ÁB ir. 1848. október, szám nélkül.

[102] ZML ÁB jkv. és ir. 1848:2078.

[103] *Novák Mihály* 110–118.; *Varga János* 205–211.; *Hermann Róbert*: Kanizsa felszabadítása 1848. október 3-án. Zalai Múzeum 7. (Szerk. Kunics Zsuzsa) Zalaegerszeg, 1997. 129–139.

Simuncsics rendes canonica visitatiokat tart, s készíti az adólistát, mit a szegény muraköziekre rovand". Mindezek ellenére Muraköz lakosai, „ámbár mind horvátok, folyvást a legmélyebb rokonszenvet mutatják a magyarok iránt, s összetett kezekkel kérik az első magyart, kivel titokban találkoznak, hogy jőjenek át bármi erővel, hogy ők is hozzájuk csatlakozhassanak".[104]

Október 7-én Krisovecről jelentette Zala megye állandó bizottmányának Gábelics Imre alszolgabíró, hogy az előző napokban osztrák katonák ütöttek be a Muraközbe Stájerország felől, és az „illír rabló gyülevész csoporttal cimboráskodva" a Murán minden révet, csónakot és hajót szétromboltak. Séllyey főbírót Légrádon elfogták, megkínozták, és Varasdra vitték. „A muraközi nép elkeseredettsége, s illírek elleni dühössége határtalan." Ilyen körülmények között lehetetlen réveket felállítani, némely helységeknek azonban sikerült dereglyéket és nagyobb csónakokat az ellenség elől eltitkolni. Gábelics híreit Moór Ferenc katonai biztos is megerősítette: három cs. kir. alakulat, a 13., Wimpfen, a 27., Piret, valamint a 47., Kinsky gyalogezred katonái is segítségére siettek a magukat Muraközbe befészkelő horvátoknak.[105]

Miután a muraközi főszolgabírót október 4-én Légrádon elfogták és megkötözve Varasdra kísérték, Bogdán György alszolgabírót megfosztották hivatalától, Gábelics Imre alszolgabírót pedig lövöldözve kergették át a Murán, Simunčić horvát biztos varasdi tisztviselőket ültetett a magyar szolgabírák helyébe. A főszolgabírói teendőkkel megbízott Cár István Varasd megyei aljegyző és két új alszolgabírája mindenekelőtt az adóösszeírást kezdte meg. A Magyarországtól elszigetelt Muraköz azonban — amint Csillagh Lajos alispán írta Csány Lászlóhoz — „meglehetős hívséggel vala" Zala megye iránt, mert a megszállás alatt is lopva a zalai pénztárba adózott.[106]

Perczel a Muraközben

Muraköz népe kifejezésre juttatta Magyarország iránti ragaszkodását szülőföldjének október 17–18-i felszabadítása során, és az azt követő hetekben is. Amikor október 17-én Perczel csapatai Letenyénél átlépték a Murát, a muraközi nép tömegesen felkelt, és Királyi Pál népfelkelési biztos vezetésével a Dráváig üldözte, pusztította a visszavonuló ellenséget. Muraköz 24 óra alatt felszabadult, és ezzel — amint Perczel írta október 18-i hadijelentésében — „eleje vétetett az itteni horvát lakosság érzelmei megmérgezésének, mit már megkezdének, habár csekély eredménnyel eddig".[107] Csáktornya lakossága kiváltképp nagy lelkesedéssel üdvözölte október 18-án Perczel csapatait. László Károly honvédtüzér naplója szerint a csáktornyai nép nemzetiszínű zászlókat és kendőket lobogtatva, éljenzéssel fogadta a bevonuló honvédeket.[108] Perczel

[104] Nemzeti 1848. okt. 19. (137. sz.) 545–546.; *Varga János* 211.

[105] ZML ÁB ir. 1848:2094. (Moór Ferenc levele Séllyey Elekhez, Szerdahely, 1848. okt. 8.); ÁB jkv. és ir. 1848:2095.; *Novák Mihály* 118–119.

[106] MOL H 103. Iktatott beadványok 749. Csillagh Lajos levele Csány Lászlóhoz, Zalaegerszeg, 1848. nov. 19.; MOL R 110. Kossuth hírlapjával kapcsolatos iratok. („Egy önkéntes" tudósítása Alsólendváról, 1848. okt. 15.); *Haller Jenő* 75.

[107] MOL H 2 Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) iratai 1848:1493. Perczel jelentése, Csáktornya, 1848. okt. 18. (Közli: Kossuth Hírlapja 1848. okt. 24. (99. sz.); P. H. 1848. okt. 27. (198. sz.); Közlöny 1848. nov. 5. (148. sz.); *Varga János* 213.; *Hermann Róbert*: Perczel Mór 93.

[108] MOL H 2 OHB 1848:1493.; *Pordán Ildikó*: Honvédtüzérként a Muraközben. László Károly naplójából. Hadtörténelmi tanulmányok. (Zalai Gyűjtemény 36/I.) Zalaegerszeg, 1995. 226.

azonnal helyreállította a járás magyar közigazgatását, a muraköziek hűségéért pedig nyilatkozatban mondott köszönetet. Október 21-én arról tudósította az Országos Honvédelmi Bizottmányt, hogy Muraköz lakosságának csekélyebb része közömbös, nagyobb része azonban „derék, lelkes nép, mely mindenütt segít". A Drávánál muraközi nemzetőrök őrködnek, hűen szolgálnak, és pusztítják az ellenséget. Hasonlóképpen jellemezte Perczel október 24-én is a muraközi lakosság magatartását: „A muraközi nép fölött én legnagyobb pietással tartozok megemlékezni. Ők az ellenség csábjait hidegen visszautasítva, védtelen állapotukban és nem is sejtve magyar had közeledését, híven maradtak a nemzethez és alkotmányhoz. Az adót még titokba is vitték Zalaegerszegre az ellenség itteni tartózkodása alatt. Ideérkezésünket örömmel fogadá. A futó ellenségből számost elfoga és kivégze. A Drávánál Perlak és Stridó táján egyaránt őröket állíta." Október 30-án Perczel arról adott hírt, hogy a Drávánál szolgáló muraközi nemzetőrök közül ketten — szülőföldjük védelmében — hősi halált haltak.

A néphangulat alakításában tevékeny része volt Gasparich Kilitnek, aki muraközi testvérei, rokonai és „jeles előadása" segítségével mozdította elő a magyar ügyet. Az illírbarát szentilonai báró, Knezevics Ivó letartóztatása után kiszabaduló Séllyey László muraközi főszolgabíró, valamint a Muraközbe Perczel oldalán bevonuló Glavina Lajos, csáktornyai országgyűlési képviselő is a muraközi nép megtartásán fáradoztak.[109]

November 8-án Perczel megelőző támadást hajtott végre a Muraköz elfoglalására készülő horvát és stájerországi cs. kir. csapatok ellen. Friedaunál sikerült ugyan az ellenséget meglepni, de jelentősebb erőket nem tudott megsemmisíteni, ezért erősítést kért Muraköz védelmére, mert úgy értékelte a helyzetet, hogy — látván az ellenség túlerejét — katonai segítség nélkül kénytelen lesz Muraközt feladni.[110]

November 8-án Glavina Lajos képviselő is a muraközi magyar hadsereg megerősítését kérte az OHB-tól. Glavina azzal érvelt többek között, hogy a horvátok első berohanásakor Muraközt még megkímélték, mert azt hitték, hogy megnyerhetik a népet Horvátország részére. Miután azonban ez nem sikerült, sőt a nép a horvát megszállás alatt is Zala megyéhez fizette adóját, a magyar sereg bevonulásakor pedig „üldözte is az illíreket, s most is tömegben őrt áll a határon", borzasztó bosszúállásnak lesz a lakosság kitéve, ha Muraköz még egyszer az ellenség kezére kerül.[111]

A fenyegető túlerő és a Mura folyó áradása miatt november 11-én Perczel kivonta Muraközből a magyar csapatokat, és Letenyére vonult vissza. A muraköziek állítólag küldöttséget menesztettek utána, és kérték, ne hagyja őket magukra, inkább ígérik, hogy felhívására húszezren fognak kiállni.[112] A Muraközbe másnap bevonuló cs. kir. csapatok parancsnokainak november 14–15-i jelentései is arról panaszkodtak, hogy a muraközi lakosság erősen „rosszérzelmű", azaz a magyarok oldalán áll.[113] A nép

---

[109] MOL H 2 OHB 1848:1754. (okt. 21-i jelentés), 1848:1801. (okt. 24-i jelentés), 1848:2044/2. (okt. 30-i jelentés); *Varga János* 213.; *Hermann Róbert*: Perczel Mór 93. Séllyey László kiszabadulásáról: OL H 103 Iktatott beadványok. 749.; *Hermann Róbert*: Perczel Mór 30.

[110] MOL H 2 OHB 1848:2885. (Perczel hadijelentése, Csáktornya, 1848. nov. 9.); *Hermann Róbert*: Perczel Mór 33–39.

[111] MOL H 2 Kossuth Polizei Akten 390.; *Hermann Róbert*: Perczel Mór 39.; 94.

[112] P. H. 1848. nov. 18. (217. sz.); Nemzeti 1848. nov. 19. (164. sz.); *Hermann Róbert*: Perczel Mór 38–40.

[113] Hadtörténelmi Levéltár. Abszolutizmuskori iratok. A Zágrábi Generalkommando iratai 143. csomó. Acten des Generalkommando Agram. Drau Armee FML Dahlen 13. Corps. 116. (Csáktornya, 1848. nov. 14.); *Hermann Róbert*: Perczel Mór 94.

ingerültségét csak növelték a bevonulást követő letartóztatások, zsarolások és rekvirálások. Varasdról visszatértek a még szeptemberben iderendelt horvát tisztviselők, és a megszálló katonaság számára rekvirált élelmiszereken felül számos muraközi településtől követeltek — halálbüntetés terhe mellett — lovakat és szarvasmarhákat.[114] Miután az ellenség a rabolt jószágokat Horvátországba hajtotta, maga is kiürítette a Muraközt, mely a rendelkezésre álló katonai erőkkel — úgy látszik — egyik fél számára sem volt tartósan védhető. Perczel november 22-i beütése ezért nem ütközött jelentős horvát ellenállásba. A magyar tábornok ekkor azt tapasztalta, hogy a lakosság az utóbbi napokban elszenvedett zsarolásokat, valamint az ellenség gyávaságát látva még inkább ragaszkodik a magyarokhoz. December 12-ig a szembenálló katonai erők nem merészkedtek a Muraközbe, ekkor azonban Perczel egyik dandára ismét átlépte a Murát, és Csáktornya irányában nyomult előre, számítva a muraközi nemzetőrség támogatására. A „derék nép kimondhatatlan örömmel fogadta" a magyar honvédeket. Közben az ellenség is felderítő hadmozdulatokba kezdett, de összeütközésre nem került sor, mert előbb ők, december 18-án pedig a magyarok is kivonultak a Muraközből.[115]

A magyar visszavonulás a császáriak által december közepén indított általános támadás következménye volt, és amikor Perczel csapatai december 20. után végleg elhagyták Zala megyét, Muraköz sorsa is megpecsételődött. Elkeseredetten írta Gasparich december 30-án: „Most jövök Muraközből, s szomorún kell jelentenem, miszerint az illír csorda ismét Muraközbe nyomult; szépen kezdenek ugyan bánni a néppel ezen bérszolgák, de ez ámítás, mert kimondák Csáktornyán, Muraközből is el akarják vinni a férfi erőt 19–40. évig. Borzasztó hanyagság tőlünk, Muraköz kezünkben volt, Muraköz készítette, Muraköz fájlalta, hogy nem akartuk, mi nem hoztuk a szentséges haza védelmére az erőt, kiviszi most az ellenség, gazságának támogatására! A jó nép hatvanezrei sírni fognak, de nem segíthetnek, mert a varasdi közlekedés nyitva, s ott tátongnak a ronda kamarilla dictátorai, az ágyúk, miktől annyira fél a nép!"[116]

December utolsó hetében, az előrenyomuló cs. kir. katonaság védelme alatt visszatértek a Muraközbe a horvát tisztviselők, és a megszállt területet Varasd megyéhez csatolták. A járás magyar tisztviselőit megfosztották hivataluktól, a lakosságnak pedig megtiltották, hogy a félreállított magyar tisztviselőknek engedelmeskedjenek. 1849 januárjától a horvátok teljesen elzárták Muraközt Zala megyétől, még híreket is alig lehetett felőle hallani. Zala megye vezetői ugyan kérték a február 3-án Zalaegerszegre érkező császári biztost, Fiath Ferencet, hogy járjon közbe Muraköz visszaszerzése érdekében — átadván neki a Muraköz Magyarországhoz való tartozását bizonyító, közelebbről ismeretlen okiratokat —, Fiath azonban, egy halvány ígéreten kívül semmit sem tehetett az ügy érdekében.[117]

---

[114] ZML Séllyey cs. lt. Gábelics Imre levele Séllyey Lászlóhoz, Krisovec, 1848. nov. 23.; Kossuth Hírlapja 1848. dec. 3. (134. sz.) 535. (Gasparich Kilit tudósítása, Perlak, 1848. nov. 26.)

[115] ZML Séllyey cs. lt. Gáspár András ezredes levele Séllyey Lászlóhoz, 1848. dec. 14.; Kossuth Hírlapja 1848. dec. 19. (147. sz.) (Gasparich Kilit tudósítása, Lendva, dec. 13.); *Hermann Róbert*: Perczel Mór 48–50., 94.

[116] ZML ÁB ir. 1849. január, szám nélkül.; *Hermann Róbert*: Perczel Mór 60.

[117] ZML Az 1849. február 3-i királyi biztosi intézkedések jkv.-e, 8.; ZML Csillagh Lajos hiv. ir. Séllyey László levele Csillaghhoz, Söjtör, 1849. jan. 20.; Veszprém Megyei Levéltár. Veszprém és Zala megyék cs. kir. biztosának levelezési jkv.-e. 70 1/3., 79., 113 1/2.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Muraköz horvát lakossága sem a reformkorban, sem pedig 1848-ban nem törekedett a Magyarországtól való elszakadásra. A muraközi horvátok körében semmilyen nemzetiségi mozgalom vagy szervezkedés nem vert gyökeret. Az elviekben hirdetett magyarosítási törekvés Muraközben alig volt érzékelhető, éppen ezért nem is gerjeszthetett ellenállást vagy magyarellenes érzelmeket. Muraköz népe nem volt elégedetlenebb az áprilisi törvényekkel, mint a környék magyar lakossága, és Csány kormánybiztos, valamint a zalai tisztviselők erélyességének köszönhetően a parasztmegmozdulásokat idejében sikerült megfékezni, így a szociális feszültségek nem fajultak el nemzetiségi konfliktussá. Muraköz magyar elöljárói 1848-ban körültekintő óvatossággal, tapintatosan bántak a járás horvát lakosságával, ilyen módon sikerült ellensúlyozni a horvátországi nacionalisták lázító propagandáját, szociális demagógiáját, felelőtlen ígéreteit. Míg magyarellenes magatartást mindössze két muraközi lelkész, valamint Knezevics báró tanúsított, a horvát lakosság zöme 1848 őszén megtagadta a Horvátországhoz történő csatlakozást, és szembefordult Jellačić fosztogató katonáival. Muraköz horvát nemzetőrei fegyverrel a kezükben védték értékeiket, és szülőföldjük Magyarországhoz való tartozását. Muraközt 1848-ban katonai erővel, az ott élő népesség akaratát mellőzve, a lakosság „feje fölött" lehetett Zala megyétől elszakítani, és Horvátországhoz csatolni.

András Molnár

LA MURAKÖZ EN 1848

(Résumé)

En automne de 1848 les troupes du ban croate, Jellačić occupèrent la Muraköz, la partie sud-ouest du comtat Zala peuplée des Croates, encadré des fleuves Drave et Mura qui fut jointe au comtat Varasd. En décembre 1849 les autorités impériales approuvèrent le détachement de la Muraköz de la Hongrie et l'annexion croate. L'étude présente n'assume pas disséquer ni la légitimité de cette décision, ni les fondements de la revendivation croate. On examina plutôt d'après les sources hongroises disponibles comment la population croate vivait les événements de 1848, comment elle se comportait par rapport aux résultats de la révolution, aux manoeuvres militaires et à l'intégration de leur territoire à la Croatie. On étudia ensuite les décisions prise des autorités hongroises pour défendre la population de Muraköz de l'influence des nationalistes croates ainsi que celles qui envisageaient l'empechement du détachement de ce territoire. Les antécédents de l'époque des réformes tout comme les sources des événements de 1848 montrent que cette population ne fit effort ni là ni en 1848 de détacher le territoire de Muraköz. Aucune activité ou organisation nationalitaire ne prit racines parmi les Croates de Muraköz. Le principe d'une magyarisation n'avait pratiquement aucune effet dans la Muraköz, par conséquent elle ne put pas allumer une résistance ou des sentiments hungarophobes. Le peuple de Muraköz n'était plus mécontents des lois d'avril que la population hongroise voisine. Les mouvements des paysans furent enrayés à temps grâce aux efforts énergique du commissaire de gouvernement Csány et des officiers du comtat de Zala, c'est pour cela les contraintes sociales ne tournèrent à un conflit nationalitaire. Les supérieurs hongrois de Muraköz traitaient la population croate du district avec de la précaution et de la discrétion et par cela ils arrivèrent à faire contrepoids à la propagande délivrante, la démagogie sociale et les engagements irresponsables des nationalistes croates. En automne de 1848 seulement deux prêtres se montraient hungarophobes tandis que la majorité de la population croate refusa de s'adhérer à la Croatie et fit frontre contre les militaires pillards de Jellačić. Les gardes nationaux croates de la Muraköz défendaient, mains armés, leurs biens et l'inhérence à la Hongrie. En 1848 il ne fut possible de séparer la Muraköz du comtat Zala et de l'intégrer à la Croatie que par force, en négligeant la volonté de sa population, en prenant décision „en-dessus".

MEDJUMURJE IN 1848

by András Molnár
(Summary)

In the autumn of 1848 Medjumurje, the southwestern part of Zala County surrounded by the rivers Drave and Mura and inhabited by a Croat population, was occupied by the troops of the Croat governor Jelaičić and annexed to Varasd County. In December, 1849 also the imperial authorities sanctioned the annexation of Medjumurje to Croatia. Based on the available Hungarian sources, the article seeks to find out how the Croat population of Medjumurje lived through the year 1848, what their relationship with the achievements of the revolution was like, and what they thought of the operations in their region and its annexation to Croatia. The author tries to find out what means the Hungarian authorities applied to defend the population of the region from Croat nationalist influence and how they tried to prevent the disannexation of the territory. Both the antecendents of these developments in the Reform Era and the contemporary sources confirm that the Croat population of Medjumurje did not wish to secede from Hungary either in the Reform Era or in 1848. No national movement or organization could strike root among them. The theoretical efforts at forced Magyarization could hardly be felt, so they did not arouse resistance or any anti-Hungarian sentiments. The Croat people in Medjumurje were not dissatisfied with the April Laws to a higher degree than the Hungarian population of the region. The outbreaks of peasant dissatisfaction were

checked in time by government commissioner Csány and the local officials of Zala County, so social tension did not broaden to become a national conflict. The Hungarian principals of Medjumurje treated the Croat population of the district with special care and very tactfully during the events of 1848, so they managed to counterbalance the inciting propaganda, social demagogy, and irresponsible promises of the Croat nationalists. There were only two Croat pastors who were openly anti-Hungarian in Medjumurje, and the majority of the Croat population refused to be annexed to Croatia in the autumn of 1848. They even fought against the plundering soldiers of Jelaičić. The Croat members of the National Guard defended their homeland with arms in hand against disannexation. The region could be annexed to Croatia only by force, neglecting the wish of the population there.

Hermann Róbert

A DRÁVÁTÓL SCHWECHATIG

Az 1848 őszi hadiesemények a Dunántúlon és a Felvidéken:
1848. szeptember – november
Jellačić horvátországi csapatainak támadásától Simunich kiszorításáig[1]

A magyar-horvát viszony

Magyarországot 1090, a horvát Tirpimir-dinasztia kihalása óta társországi kapcsolat fűzte Horvátországhoz. Az országot 1091-ben I. (Szent) László csatolta Magyarországhoz, s ezt követően a magyar királyok a horvát királyi címet is használták. A magyar királyok nem avatkoztak bele a horvátországi birtokviszonyokba, ilyen módon a magyar és a horvát nemesség házassági kapcsolatok révén szorosan összekapcsolódott egymással. Az itteni nemesi családokat egyszerre jellemezte a horvát és a magyar identitás: a 17. század legnagyobb magyar költője, Zrínyi Miklós verseit testvére, Zrínyi Péter fordította horvátra. A két nép egymásrautaltsága különösen a törökellenes harcokban vált világossá, s e harc résztvevői, a Zrínyiek, Frangepánok, Bakicsok egyszerre hősei a magyar és a horvát Pantheonnak. Az uralkodót ezen a területen a horvát (később horvát-szlavón) bán helyettesítette a horvát és szlavóniai várispánságok, majd a nemesi vármegyék felett. A bán az ország nagyobb zászlósurai közé tartozott. Saját bíráskodási joggal rendelkezett, az általa tartott törvénykezési gyűlésből fejlődött ki a horvát rendi gyűlés (szábor) intézménye.

A törökellenes harcok után a horvát és szlavón területek nagy részén megszervezték a katonai Határőrvidéket, amelyen katonai igazgatást vezettek be. A bán azonban nemcsak a horvát vármegyék felett gyakorolt politikai fennhatóságot, hanem zágrábi főhadparancsnokként egyben a báni, a varasdi és a károlyvárosi határőrvidék (likai, otocsáci, ogulini, szluini, 1. és 2. báni, varasd-kőrösi és varasd-szentgyörgyi ezredek) feletti parancsnokság is őt illette.

A magyar-horvát viszonyt már 1848 előtt is komoly feszültségek terhelték meg. Ezek részben politikai, részben vallási, részben nemzeti természetűek voltak. A horvát közvélemény egy részét az illírizmus eszméi hatották át, amely szerint a délszláv népek egyetlen, illír nemzetet alkotnak, amelynek tagjai az ókori illírek leszármazottjai. Az illírizmus eszméjét népszerűsítő Ludevit Gaj szerint az Adriai- és a Fekete-tenger

[1] A tanulmány a Bona Gábor által szerkesztett, a Zrínyi Katonai Kiadónál sajtó alatt lévő, a szabadságharc katonai történetét összefoglaló munka vonatkozó fejezetének kibővített, átdolgozott és jegyzetekkel ellátott változata. A tanulmány bécsi anyaggyűjtését a Magyar Ösztöndíj Bizottságtól kapott, 1996 februárjában és május–júniusában a bécsi Collegium Hungaricumban letöltött ösztöndíjam alatt végeztem. Ezúton mondok köszönetet a Hadtörténelmi Levéltár Állandó Bécsi Kirendeltsége munkatársainak, dr. Czigány Istvánnak és dr. Szakály Sándornak, illetve a Collegium Hungaricum tudományos igazgatóhelyettesének, dr. Ujváry Gábornak munkámban nyújtott segítségükért!

között élő népeket egyetlen nagy illír államba kellene egyesíteni (lehetőleg horvát vezetés alatt). Az eszmekör, amely a pánszlávizmus horvát kiadása volt, joggal keltett aggodalmat a szláv tengerben bekövetkező nemzethalál víziójával küszködő magyar közvéleményben. A horvát közvéleményt viszont azok a magyar igények irritálták, amelyek a magyar nyelvet a törvényhozás és közigazgatás mind nagyobb területére akarták kiterjeszteni. (1844-ig Magyarországon a latin volt a hivatalos nyelv). Ehhez járult még az a tény is, hogy a színtiszta katolikus Horvátország váltig tiltakozott a többi keresztény vallások egyenlősítése ellen. Végül, Horvátország követei a reformországgyűlések nagy részén a konzervatív kormányzatot támogatták, s a kormány által kinevezett tisztviselők megakadályozta politikai jogaik gyakorlásában a magyarbarát túrmezei (turopoljei) nemesi községeket.[2]

1848 márciusa után a horvát liberálisok lényeges követelése volt Horvátország, Szlavónia, Dalmácia és a Magyar Tengermellék, illetve a horvát és szlavón határőrvidék Háromegy Királyságként történő egyesítése, s a magyar hatóságokkal horvátul történő érintkezés joga. A báni szék az előző bán, Haller Ferenc 1845 októberi lemondása óta üresen állt, pontosabban Haulik György zágrábi püspök töltötte be, báni helytartóként. A báni szék betöltése a bécsi és pesti forradalom, illetve Batthyány Lajos miniszterelnöki megbízatása után vált hirtelen sürgőssé. Franz (Franjo) Kulmer báró ekkor javasolta az újonnan kinevezett osztrák miniszterelnöknek, hogy erre a katonai és politikai szempontból egyaránt fontos posztra Josip Jellačić bárót, az 1. báni határőrezred ezredesét nevezzék ki. Kollowrat maga is fontosnak tartotta, hogy a báni méltóságra még a független felelős magyar kormány kinevezése előtt nevezzenek ki egy erélyes és népszerű, a birodalom érdekei iránt elkötelezett személyt. Március 20-án ebben az értelemben terjesztette fel Jellačićot az uralkodóhoz. A kinevezést az Udvari Haditanács támogatta, s a Magyar Kancellária is igent mondott, miután István nádor szóbeli beleegyezését adta a kinevezéshez. Kollowrat és a Haditanács azért tartotta sürgősnek a kinevezést, hogy így biztosítsa a birodalmi kormányzat befolyását a határőrvidék ügyeire; a Magyar Kancellária pedig a forradalmi mozgalmaknak a Határőrvidékre történő átterjedését akarta megakadályozni.

Az uralkodó március 23-án horvát bánná nevezte ki Jellačićot. Az újdonsült bánt már másnap vezérőrnaggyá léptették elő, s kinevezték zágrábi főhadparancsnokká, április 8-án pedig megkapta altábornagyi kinevezését is. A 47. évében járó ezredes 8 éves korától Bécsben, a Theresianumban nevelkedett, s 1819-ben alhadnagyként egy dragonyosezredben kezdte meg katonai szolgálatát. Hat éves szolgálat után az ogulini határőr gyalogezredhez került főhadnagyként, itt lett al-, majd főszázados is. Itt több ízben vett részt különböző boszniai büntetőakciókban. 1837-től őrnagyként szolgált a 48. (Gollner) gyalogezredben, majd 1841-től az 1. báni határőrezred alezredeseként, 1842-től ezredeseként folytatta szolgálatát. 1845-ben egy boszniai akcióban Bihácsnál súlyos vereséget szenvedett, s 70 emberét veszítette el. Ismert volt róla, hogy verseket ír, s alárendeltjei körében atyáskodó megnyilvánulásai miatt nagy népszerűségnek örvendett. Kitűnő szervezőkészsége és személyes varázsa révén

[2] A reformkori horvát-magyar viszonyra ld. *Miskolczy Gyula*: A horvát kérdés (1790–1847). Századok, 1923–1924.; *Miskolczy Gyula*: A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában. I–II. k. Bp., 1927.

gyorsan megnyerte ügyének a horvát közvélemény jelentős részét. Hihetetlen ambíciói azonban nem párosultak katonai tehetséggel.[3]

István nádor április 1-én meghívta az országgyűlésre, Jellačić azonban nem reagált. Április 19-én a magyar kormány Pestre hívta, hogy a báni beiktatás és a horvát tartományi gyűlés kérdéseit megbeszéljék, de a bán erre elutasítóan válaszolt. Sőt, Zágrábba érkezése után megszakított minden kapcsolatot Magyar- és Horvátország között. Április 25-én kihirdette a statáriumot, s bejelentette, hogy a polgári közigazgatás Horvátországban, Szlavóniában és a magyar tengermelléken az ő hatáskörébe tartozik. A horvát nemzeti sérelmekre hivatkozva, nemzeti jelszavakat használva igyekezett a horvát közvéleményt a magyar átalakulás ellen hangolni. A jobbágyfelszabadítást saját hatáskörében hirdette ki, s úgy tett, mintha az 1848 áprilisi törvények Horvátországban nem lennének érvényesek.

Amikor Batthyány május elején Bécsbe érkezett, nem csupán a vitás hadügyi kérdések rendezésére törekedett. Eredményt akart elérni az engedetlen Jellačić ügyében is. Vagy engedelmességre akarta szorítani Jellačićot, vagy királyi biztos kiküldetésével akarta rendezni a magyar-horvát viszonyt. A király május 6-án királyi kéziratban utasította Jellačićot, hogy feltétel nélkül engedelmeskedjen a magyar kormány rendelkezéseinek. Egy másik kéziratban felhatalmazta István nádort, hogy szükség esetén királyi biztost nevezzen ki Horvátországba az „elkülönözési [önállósági] törekvések" és „hasonló merényletek elnyomására".[4]

Május 11-én a nádor ennek szellemében királyi biztossá nevezte ki a horvát-szlavón területekre Hrabovszky János báró altábornagyot, pétervárad főhadparancsnokot. Hrabovszky azonban a rendelkezésére álló elégtelen haderőre hivatkozva nem mert élni megbízatásával, annál is inkább, mert Jellačić kijelentette: fegyverrel fog ellenállni Hrabovszkynak. A nádor egyben engedelmességre szólította fel a bánt, aki erre tiszteletlen hangon válaszolt, s május 20-án az általa létrehozott báni értekezlet útján azt kérte az uralkodótól: hagyja jóvá a magyar kormánytól független horvát közigazgatást.[5]

Közben a magyar kormány – amely előtt már Jellačić május 15-i leveléből ismert volt ez a kívánság – kérte az uralkodót, hogy a bánt mozdítsa el tisztéből. Az innsbrucki tárgyalások azonban kompromisszummal értek véget. Az uralkodó május 29-én Innsbruckba rendelte a bánt, s ezzel egyidőben magát Batthyányt is. Jellačić azonban nem engedelmeskedett, pontosabban, június 2-án levélben közölte Ferenc Károly főherceggel, hogy miután június 5-én megnyílik a horvát tartományi gyűlés, nem tud időben érkezni. A levelet a főherceg eltitkolta Batthyány elől, aki megunta a hiábavaló várakozást. A bán engedetlenségére hivatkozva kieszközölte, hogy az uralkodó a határőrökhöz intézett szózatban a bánt mind polgári, mind katonai hivatalaiból felfüggessze. Pestre visszatérve aztán közzétette a kéziratot.[6]

---

[3] Életrajzait ld. *Hartley, M.*: The Man Who Saved Austria. The Life and Times of Baron Jellačić. London, 1912.; Neustaedter I-II.; *Ernest Bauer*: Joseph Graf Jellachich de Buzim Banus von Kroatien. Wien – München, 1975.; *Spira*: Egy Jellačić-önportré; *Walter Görlitz*: Jelačić. Symbol für Kroatien. Wien – München, 1992.

[4] A május 6-i kéziratokat közli Pap I. 76–77.

[5] Hrabovszky kinevezését közli Pap I. 92–93. Hrabovszky küldetésére ld. Szőcs *Sebestyén*: A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban. Bp., 1972. 58–68.

[6] A jún. 10-i kéziratokat közli Pap I. 182–193.

Június 10-én a horvát tartományi gyűlés a magyar kormánytól független horvát kormányzatot kért az uralkodótól, s egyben sürgette a magyar pénz-, had- és kereskedelemügyi minisztériumok megszüntetését, s ezek beolvasztását egy központi birodalmi minisztériumba. Ez utóbbi követeléseknek kevés közük volt a horvát nemzeti igényekhez. A határozatot küldöttség vitte Innsbruckba, s maga Jellačić is odautazott. Az uralkodó megdorgálta a küldöttséget, s magát a bánt is, ám az inkább képletes megrovást ellensúlyozta, hogy Jellačićot Ferenc Károly főherceg és felesége, Zsófia főhercegnő igen szívélyesen fogadták. A június 10-i kéziratokról szó sem esett. A szívélyes magatartást csak részben magyarázta a magyar-horvát ellentét kihasználásának szándéka. Észak-Itáliában több tízezer horvát határőr harcolt, s Jellačić igyekezett kijátszani ezt a kártyát, amikor arra hivatkozott, hogy ezek a határőrök esetleg önkényesen hazatérnek, ha veszélyeztetve érzik szülőföldjüket és családjukat. Ez az – egyébiránt kevéssé valószínű – feltételezés is magyarázta a magyar-horvát ellentét óvatos kezelését. Jellačić mindenesetre külön kiáltványban szólította fel az itáliai hadseregben harcoló határőröket, hogy továbbra is szolgálják hűségesen a császár ügyét.

Június 10-én, még Batthyány távollétében a magyar kormány úgy határozott, hogy közvetítésre kéri fel a magyar-horvát viszályban a Habsburg-család egyik legnépszerűbb tagját, János főherceget. A június 10-i királyi kézirat közzététele tehát a következetlenség látszatába keverte a magyar felet. Június 15-én János főherceg elfogadta a felkérést, s ezt az uralkodó is megerősítette. A választás egyébiránt nem volt szerencsés: János főherceg Jellačić innsbrucki tartózkodása során olyan kijelentéseket tett, amelyekből arra mutattak, hogy rokonszenvez a bán ügyével. A tárgyalásokra némi huzavona után – János főherceg nem igazán óhajtott közvetíteni, de a felelősséget Batthyányra kívánta hárítani – július 28-án vagy 29-én került sor. Jellačić három dolgot követelt: 1. az önálló magyar pénz-, had- és kereskedelemügy feladását 2. a horvát nemzeti nyelv használatát a belügyekben 3. A magyarországi szerb nemzet kívánságainak teljesítését. Batthyány az elsőről nem volt hajlandó tárgyalni, a másik kettővel kapcsolatban pedig valószínűleg kijelentette, hogy ezekben a július 4. óta együttülő magyar országgyűlés az illetékes. Ha a bán továbbra is ragaszkodik az első követeléshez — folytatta — azzal polgárháborút idézhet elő. Mire a bán színpadiasan kijelentette: „egy polgárháború minden rossz legrosszabbja ugyan, de ő a pártütéssel szemben ettől sem riad vissza". Csupán arra az esetre ígérte magatartása megváltoztatását, ha a Habsburg-birodalom német tartományai beolvadnának az egységes Németországba. (Erre a frankfurti német nemzetgyűlés tárgyalásai során megvolt az esély). Mint mondta, ez esetben inkább a magyar trikolórt részesíti előnyben, mintsem hogy a német birodalmi kormányzó (június 29. óta János főherceg) parancsait kövesse. A tárgyalások egyetlen eredménye az volt, hogy Batthyány és a bán megállapodtak: a feszültségek csökkentése érdekében mindkét fél visszavonja csapatait a Drávától.[7]

Katonai előkészületek a Dráva mentén

Ekkor ugyanis már csapatok gyülekeztek a magyar-horvát határ mindkét oldalán. Az 1848 április 10-én Vas, Zala, Veszprém és Sopron megyék kormánybiztosává

[7] A magyar-horvát viszonyra ld. *Urbán*: Batthyány 340–351., 359–361., 369–375., 380–386., 398–441., *Thim* I. 188–190., *Spira*: Egy Jellačić-önportré 180., 188–189.

kinevezett Csány László egymás után küldte jelentéseit arról, hogy a Horvátországgal szomszédos területeken illír bujtogatók járnak, akik a nemesek ellen lázítják a volt jobbágyokat, s a Muraköz (a Mura és a Dráva folyók által határolt terület) Horvátországhoz csatolása mellett agitálnak. Jellačić Hrabovszkynak adott válasza pedig elővetítette annak lehetőségét, hogy a horvát fél fegyverrel próbál meg érvényt szerezni igényeinek. Szemere Bertalan belügyminiszter ezért június 2-án Csányt Zala, Somogy, Baranya és Tolna megyék királyi biztosává nevezte ki, s megbízta, hogy a Dráva-vonalán összevonandó 4000 főnyi sorkatonasággal és a rendelkezésére bocsátandó, 14 000 főnyi mozgósított megyei nemzetőrséggel tartsa figyelemmel a túlparton történteket. A 250–290 kilométer hosszú szakaszon ez az erő csak határőrizeti feladatokat láthatott el, s semmi esetre sem volt alkalmas még helyi támadó akciókra sem. A mozgósítás során július közepén azonban ennek a létszámnak a kétszerese, 29 000 fő került a Dráva mentére. A védvonalon található reguláris katonaságot négy sorgyalog zászlóalj, egy honvédzászlóalj, egy vértesezred, két század könnyűlovas (cheveaux légers) és hat század huszár alkotta. A tüzérséget négy üteg (összesen 24 löveg) alkotta. A teljes létszám tehát valamivel meghaladhatta a 35 000 főt. Ez az erő azonban csak július végéig volt ilyen jelentős. Ekkor két sorezredi zászlóaljat és több ezer nemzetőrt a bácskai hadszíntérre vezényeltek át. A későbbiekben újabb huszárszázadok, egy honvédzászlóalj és két század önkéntes érkezett az őrvonal erősítésére. A létszám szeptember elejére a július közepihez képest kb. 10 000 fővel csökkent.[8]

Ennél is nagyobb probléma volt azonban, hogy a nem magyar kiegészítésű csapatokról kiderült: nem lehet megbízni bennük. A könnyűlovasok tisztjei júliusban rendszeresen átjártak Varasdra, s ott tájékoztatták a horvát tiszteket a beérkező magyar erőkről.[9] A vértesek parancsnoka utasította ezredét, hogy egy esetleges magyar-horvát konfliktus esetén viselkedjenek semlegesen.[10] A drávai őrvonal parancsnokává kinevezett Franz Ottinger vezérőrnagy pedig augusztus elején megparancsolta sorkatonáinak, hogy ha a horvátok betörnének a Muraközbe, ne tanúsítsanak ellenállást, hanem harc nélkül vonuljanak vissza. A parancsról Csány királyi biztos sem tudott. Csány erre lemondott a királyi biztosságról, de még el sem küldte erről szóló levelét, amikor maga Ottinger is bejelentette: leteszi a parancsnokságot.[11]

Augusztus elejéig Jellačić nem gondolt komolyan a Magyarország elleni támadás megindítására. A határra ekkor még csupán néhány zászlóaljat vonultatott fel, így június elején megszállta Varasdot.[12] A határőrezredek 1. és 2. zászlóaljainak többsége Itáliában volt, a többiek körében pedig komoly tiszt- és fegyverhiány mutatkozott. Júliusban körutat tett Szlavóniában és a Szerémségben, s sora megnyerte magának az itteni határőrezredeket. Július 19-én Karlóca és Pétervárad között találkozott Hrabovszkyval, s kijelentette neki: nem léphet vissza megkezdett útjáról. Megállapodtak

---

[8] *Urbán Aladár*: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Bp., 1973. 159–169., Aradi; *Urbán*: Pákozd 66–70., *Szőcs*: Csány 77–114.

[9] Neustädter ezredes, a 7. (bródi) határőrezred parancsnoka Jellačićhoz, Varasd, 1848. július 4., 10. KA AFA Karton 1969. A. d. GK i. A.

[10] KA AFA Karton 1970 Sonderbestand. Generalkommando in Ungarn 1844–1848. No. 511.

[11] Ottinger – Budai főhadparancsnokság, Nagykanizsa, 1848. aug. 5. No. 128., aug. 10. No. 136. HL GK Pr. 1848:520–521.; *Aradi* 50–52.; *Urbán*: Pákozd 70–72., *Szőcs*: Csány 104. *Neustaedter* II. 47–50.

[12] *Neustaedter* I. 460–461.

viszont, hogy fenntartják a status quot, a bán azonban nem tartotta be a megállapodást. Önhatalmúlag kinevezéseket eszközölt az elvileg még mindig Hrabovszky parancsnoksága alá tartozó határőrezredeknél, Szerém megye gyűlését nem Vukovárra, hanem Illokra hívta össze s tisztújítást tartott.[13] Ezt követően utazott Bécsbe, hogy Batthyányval találkozzon. Visszatérve onnan, augusztus 6-án még békülékeny nyilatkozatot tett a Batthyányval folytatott tárgyalásról a horvát tartományi gyűléshez intézett jelentésében, de csapatai augusztus 8–10. között megszállták Verőce, majd augusztus közepén Szerém megyét. Egyik tábornokának visszaemlékezése szerint ekkor már elhatározta, hogy a magyar támadást megelőzendő, maga lép fel támadóan.[14] Augusztus 9-én megküldte Karl Roth vezérőrnagynak a szlavóniai határőr ezredekhez kibocsátott, az általános támadással kapcsolatos előkészületekre vonatkozó rendeletét.[15] A bán augusztus 17–20. között beutazta a parancsnoksága alá tartozó végvidéket, s 28 576 főt bírt rá beszédeivel a magyarok elleni fölkelésre. Neustädter tábornokot Szlavóniába küldte, hogy az ottani előkészületeket irányítsa. A hónap második felében az eddig a pétervárадi főhadparancsnokság alá tartozó szlavóniai-szerémségi határőrezredek (bródi, gradiskai, pétervárадi) formálisan is kijelentették, hogy a továbbiakban a bán parancsát szándékoznak követni.[16] Augusztus 21-én Jellačić utasította Rothot, hogy csapataival nyomuljon elő a Dráva-vonalra, s szállja meg Eszéket is. Egyben csatlakozásra szólította fel az Eszéken és környékén állomásozó 1. (János) dragonyosezredet is. Roth augusztus 25-én jelentette, hogy félig-meddig felszerelt zászlóaljaival szeptember elsejére az egész Dráva-vonalat meg fogja szállni. Eszék városának megszállását azonban nem tartotta tanácsosnak. Roth továbbította a János-dragonyosoknak Jellačić csatlakozásra felszólító rendeletét. Ám az ezredes azt válaszolta, hogy noha ő és tisztjei többsége Jellačić ügyéért lelkesül, ezredének 16 tisztje magyar származású, és ezért az eredményről nem kezeskedhetik. Emellett a várba három nappal korábban a 60. (Wasa) gyalogezred egy zászlóalja is bevonult. Roth a bródi határőrezred erős csapatait helyezte el az Eszék környéki községekben, amelyek azt a feladatot kapták, hogy kedvező alkalom esetén szállják meg a várost. A támadásra kijelölt zászlóaljak számára puskánként 60, az otthonmaradók 1000 kincstári puskájára összesen 12 000 tölténye volt.[17]

A magyar oldalon Ottinger távozása után egy időre fővezér nélkül maradt a Dráva-vonal. Batthyány augusztus 15-én írott felhívásában már arról értesítette a dunántúli törvényhatóságokat, hogy „minden percben hazánk határainak tettleges megtámadásától kell tartanunk".[18] Augusztus 14-én a minisztertanács Melczer Andor ezredest, a hadügyminisztérium államtitkárát nevezte ki a Dráva-vonal ideiglenes parancsnokává. Melczer széleskörű meghatalmazást kapott a megbízhatatlan tisztek

[13] *Thim* I. 148–151., II. k. Bp., 1930. 556.

[14] *Neustaedter* II. 45–46.

[15] Sk. fogalmazvány. KA AFA Karton 1969. A. d. GK i. A. Roth ezen a napon még meglehetősen elítélő hangon számolt be Latour osztrák hadügyminiszternek a délvidéki szerb mozgalomról. Thim II. 606–610.

[16] *Thim* I. 150–151. és 187., II. 645–646. III. 1. *Spira*: Egy Jellačić-önportré 181., *Hauptmann* I. 48.

[17] Roth – Jellačić, Vinkovce, 1848. aug. 25. KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A. resp. I. AK u. J. 1848–8–10.

[18] *Urbán*: Pákozd 79.

eltávolítására. Batthyány arra is felhatalmazta, hogy ha a horvát támadás veszélyét biztosra venné, éjszaka romboltassa le a varasdi hidat. Melczer azonban nem élt a meghatalmazással, s noha lehetségesnek tartotta a horvát támadást, sem a megbízhatatlan tisztek eltávolításáról, sem a varasdi híd lerombolásáról nem intézkedett. Augusztus 24-én végre megérkezett a drávai táborba az újonnan kinevezett fővezér, Teleki Ádám gróf, vezérőrnagy is. Vukovár, majd Verőce horvát megszállása után egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a horvát támadás csak napok kérdése.[19]

A magyar védelem szervezésében közben komoly problémák mutatkoztak. Az eszéki várőrség augusztus 31-én kijelentette, hogy egy bekövetkező magyar-horvát konfliktus esetén semlegesen fogja viselni magát, s az erődöt megőrzi őfelségének, V. Ferdinándnak. (Ez legalább annyira hátrányos volt a horvát, mint a magyar félnek, hiszen a nyilatkozat értelmében a horvátok nem használhatták az eszéki Dráva-átkelőt).[20] Az elvezénylések miatt a Dráva-vonalon mindössze két sorezredi zászlóalj, egy honvédzászlóalj, tíz huszárszázad, két század könnyűlovas és egy vértesezred állomásozott. Egy honvédzászlóalj érkezőben volt. A megyei nemzetőrzászlóaljak többsége – kivéve Vas megye három zászlóaljból álló nemzetőri ezredét – szeptember elején éppen váltásukat várták és hazakészültek. Az önkéntes mozgó nemzetőrség szervezése miatt azonban kétséges volt, hogy az érintett megyék küldenek-e újabb zászlóaljakat a Dráva-vonal védelmére. Teleki Ádám augusztus végén ugyan közelebb vonta csapatait a Drávához, s a Muraközt is megszállta, de arra nemigen számított, hogy a horvát támadás esetén sikerrel ellenállhat.[21]

A háborús előkészületek felgyorsítását részben Radetzky custozzai győzelme, részben az okozta, hogy a cs. kir. hadsereg Bécsben tartózkodó egységei augusztus 6-án ugyan felvették a német birodalmi színeket, de aztán a laktanyába vonulva le is tették azokat. Az osztrák kormány tehát jelezte: nem kívánja Ausztria német tartományainak belépését az egységes Németországba. Jellačić augusztus közepén már arról írt Franjo Kulmer bárónak, bécsi bizalmasának, hogy magyarországi betörése esetén kiáltványban szándékozik fordulni a közvéleményhez és a magyar oldalon álló cs. kir. katonasághoz. Rajačić szerb pátriárka is sürgette a bánt, mivel attól tartott, hogy a Bácskában összpontosított magyar csapatok felszámolják a szerb fölkelést. Augusztus 23-án szemrehányásokkal árasztotta el Jellačićot a szerbek cserbenhagyásáért. Rajačić végletes elkeseredését jelzi, hogy 27-én a szentpétervári orosz szinódusól a cár segítségének kieszközlését kérte.[22]

Jellačić augusztus 26-án futár útján értesítést kapott Bécsből, hogy a császári udvarnál elismerték a horvátok és szerbek ügyének igazságát, s „ezt nemsokára az udvar is ki fogja jelenteni". Ígéretet kapott arra is, hogy amint a harctérre indul, a június 10-i „becsmérlő manifesztum is vissza fog vonatni". Minderről, s a közeli támadásról augusztus 28-án értesítette Rajačićot. „A napokban a magyar határnál jelentékeny erő fog összegyűlni, aztán előrenyomulunk és támadunk: biztosra veszem

[19] *Urbán*: Pákozd. 76–78., 85–87. A Melczernek adott rendelet aug. 21-én már Bécsben is ismert volt a 60. (Wasa) gyalogezred egyik tisztje révén. *Kempen* 107.

[20] Thim II. 658–659. és *Gelich* I. 361–364. Ld. még *Rabár*: Eszék 45–75.

[21] *Aradi* 52–55., 63–59., *Urbán*: Pákozd 88–92.

[22] *Spira*: Egy ellenforradalmi suskus 156.; *Thim* I. 199., 203–204., *Thim* II. 630–632. és 646–651. Rajačić — a szerb-horvát szövetségre hivatkozva — már aug. 12-én sürgette a horvát betörést. uo. 613–614. és Deák Imre 184.

győzelmünket" – írta.[23] A támadás előtt csapatai augusztus 31-én megszállták Fiumét. Ezzel megkezdődött a háború.[24]

A magyar kormány augusztus 27-én úgy határozott: végső megoldásként felajánlja a horvátoknak a teljes elszakadást, azzal a feltétellel, ha átjárót biztosítanak a Magyar Tengermellékre. Ugyanakkor az uralkodó által István nádorhoz intézett, az osztrák kormány augusztus 31-ei államiratához csatolt kísérőlevél alkudozásokat javasolt a magyar és osztrák kormány között. Az uralkodó követelte, hogy ezeken Jellačić vagy megbízottja is részt vehessen, hogy Magyarország szüntesse meg Horvátország, Szlavónia és a katonai határőrvidék elleni készülődéseit, vonja vissza „a bán és a metropolita" (Jellačić és Rajačić) elleni intézkedéseit, s a határőrvidéket bízza az osztrák hadügyminiszter vezérletére. A kísérőlevél szerint a határozatot Jellačićcsal is közli az uralkodó azzal, hogy a mielőbbi tárgyalás érdekében, tartsa magát készen az utazásra. Az irat gyakorlatilag a június 10-i kéziratok visszavonását jelentette, s azzal, hogy Jellačićot bánnak nevezte, megelőlegezte rehabilitációját.[25]

A tényleges rehabilitáció sem váratott sokáig. Szeptember 4-én az uralkodó, hivatkozva Jellačić hűségére és ragaszkodására, visszavonta június 10-i felfüggesztését, s kijelentette: elvárja „kötelességérzetétől s lojális gondolkozásmódjától", hogy „az egyetemes monarchia javára, a magyar korona épségének fenntartására s a magyar mellékországok viszonyainak jótékony kifejlődésére működend". (A kézirat már augusztus 24-én készen volt). Ezzel egyidőben a Bécsbe tartózkodó Jósika Samu báró és Apponyi György gróf megfogalmazták azt a két kiáltványt, amelyeket Jellačić a határ átlépése után a magyarországi cs. kir. csapatokhoz és a lakossághoz szándékozott intézni.[26]

Az uralkodói kéziratot azonban csak szeptember 9-én publikálta a „Wiener Zeitung"; éppen azon a napon, amikor az uralkodó a magyar országgyűlés 100 tagú küldöttségét fogadta. A fogadás előtt Pulszky Ferenc felkereste Wessenberg miniszterelnököt, aki kijelentette, a kézirat kiadása háta mögött történt, nem tud róla semmit, s felvilágosítást sem tud adni. Deák Ferenc megkérdezte Ferenc Károly főherceget: valódi-e a király aláírása? Ferenc Károly igennel válaszolt.[27]

Ugyanezen a napon Teleki Ádám vezérőrnagy, a drávai magyar hadtest parancsnoka is megkapta a manifesztumot Jellačić egyik alparancsnokától. Pesten először Teleki és Csány jelentéséből értesültek a bán rehabilitálásáról, de mivel a szeptember 4-i manifesztumban egy szó sem volt az augusztus 31-eiben említett tárgyalásokról, először nem tekintették azt hitelesnek. A kételyeket aztán eloszlatták a horvát intervenció megindulásáról érkező hírek.[28]

---

[23] *Thim* II. 651–652., magyar fordításban Deák Imre 198.

[24] *Pap* I. 398–399., *Deák Imre* 199–200., 203–207., *Neustadter* II. 59–70.

[25] A minisztertanács határozatát közli *F. Kiss Erzsébet*: Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Bp., 1989. 65. Az erről szóló törvénytervezetet közli *Károlyi* II. 526–628. Az aug. 31-i királyi kéziratot ld. *Pap* I. 401–402.

[26] A szept. 4-i manifesztumot közli *Pap* II. 1., *Deák Imre* 211. A kiáltványra ld. *Spira*: Egy ellenforradalmi suskus 157–163.

[27] *Károlyi* II. 161. – A kézirat elkészültéről már aug. 24-én tájékoztat *Kempen* 107–108. – *Pulszky Ferenc*: Életem és korom. S. a. r. Oltványi Ambrus. Bp., 1958. I. k. 381. (tévesen szept. 7-re datálja). *Urbán*: Batthyány 481.

[28] *Hauptmann* II. 268.

A horvát támadás

Jellačić augusztus 27-én, 28-án és 29-én Zágrábból küldte szét rendeleteit a csapatoknak a határhoz való előnyomulására. Már ekkor eldöntött dolog volt, hogy a támadásra 10–11-én kerül sor. A bán arra számított, hogy a Drávát több ponton átkelő csapatai a folyó balpartjának harc nélküli feladására kényszerítik a magyarokat, s ezért parancsnokait arra utasította, hogy ha valahol ellenállásba ütköznének, várják meg a többi oszlop átkelését és az ellenség oldalában való megjelenését.[29] Augusztus 29-én értesítette Ferdinand Mayerhofer ezredest, belgrádi cs. kir. konzult, a szerb fölkelők katonai tanácsadóját, hogy rövidesen megkezdi Magyarország elleni támadását, Roth pedig szeptember 1-én előnyomul a Dráváig, megszállja az átkelőket és jobbra a szerbekkel, balra a bán csapataival összeköttetésbe lép.[30]

Mayerhofer szeptember 2-án elkezdett, de csak 3-án befejezett jelentésében tudatta, hogy a román-bánsági határőrezred felmondta az engedelmességet a magyar kormánynak, az illír-bánsági ezred egész területe (Fehértemplom kivételével) a felkelők kezén van. A bácskai magyar erőket 18 000, a bánságiakat 14 000 főre becsülte, velük szemben összesen 26 000 határőr, népfölkelő és szerviánus áll. Az összecsapások többsége – a Fehértemplom elleni támadást leszámítva – a felkelők győzelmével ért véget. A levél 3-i befejezésében aztán a szép reményeket fenyegető veszélyről számolt be. Tudatta a perlaszi szerb tábor szeptember 2-i elestét, de úgy vélte, hogy a veszteség ellenére röviden megkezdhetik a támadó hadműveleteket. Fontosnak mondta Eszék mielőbbi megszerzését, illetve a pétervárади hajóhíd lerombolását, és kérte Jellačićot, utasítsa Rothot, adja Csorich őrnagy mellé a gradiskai zászlóaljat, amelyet a hadműveletek megkezdése után azonnal visszakap.[31]

A mellékelt hadműveleti terv szerint Mayerhofer azzal számolt, hogy Jellačić szeptember 5-én vagy 6-án megkezdi hadműveleteit. A fő cél – írta – Pest, amelyet a horvát-szlavón hadsereggel közösen kell megszállniuk. A közelebbi cél Bács és Torontál megyék felszabadítása, az ellenség Szegedre, illetve a Maroson túlra történő visszaűzése. A támadást Csorich őrnagy pétervárади határőrei kezdik, akik Dályánál összpontosulva ott vagy Erdődnél átkelnek a Dunán, majd Karavukovárra és Zomborra folytatják útjukat. Ezt követően a szenttamási és a római sáncokban állomásozó csapatok kezdenek támadásba, és Verbászon és Kulán át a Ferenc-(Bácsi-)csatorna balpartjára vetik vissza a magyarokat. E mozdulatok által Pétervárad tökéletesen elvágható. Ha a magyarok tartanák a balpartot, a hátukban kibontakozó tömeges felkelés által lehetne őket a Szabadkán át Szegedre történő visszavonulásra bírni. Ezzel egyidőben megindulna a támadás Perlaszról és a Temes melletti táborokból Nagybecskerek ellen, amelyet a esetleg szenttamási erők egy részének oldalmenete is segíthetne. Ezután kellene elfoglalni Törökbecsét és felszabadítani a kikindai kerületet. Amint a Tisza Titel fölött és a Ferenc-csatorna Földvártól Szombatig szabaddá válik, a csajkás flotilla ezen az úton a Dunára kijuthatna, és érintkezésbe léphetne a horvát-szlavón

[29] Többnyire Denkstein fogalmazványai. KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A., resp. I. AK u. J. 1848–8–1., 2., 3., 4., 5. (aug. 27.); 6., (Neustädternek, aug. 28.); 9. (Schmiedl vezérőrnagynak, aug. 29.)

[30] Jellačić – Mayerhofer, Zágráb, aug. 29. Denkstein fogalmazványa. 3/op. KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A., resp. I. AK u. J. 1848–8–11.

[31] Mayerhofer – Jellačić, Mitrovica, szept. 2–3. KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A., resp. I. AK u. J. 1848–9–4a.

hadsereggel. A szélső jobbszárny Fehértemplommal szemben és Alibunárnál védőállásban maradna, s megvárná a támadó hadmozdulatok eredményeit.[32]

Jellačić szeptember 5-én kelt válaszában közölte Mayerhoferrel, hogy Roth dandára az ő, Jellačić seregével egyidőben kezdi meg hadmozdulatait. Ehhez minden mozdítható erejére szüksége van, ezért nem támogathatja a Csorich őrnagy pétervaradi határőrei által tervezett vállalkozást. Az említett vállalkozást egyébként túl merésznek találta, s úgy vélte, előbb valamennyi rendelkezésre álló erőt tömegesen át kéne dobni a Duna bal partjára, s aztán támadni. Szükségesnek mondta a pétervaradi hajóhíd lerombolását vagy legalább megrongálását, mert így a karlócai csajkások felfelé át tudnának kelni a vár alatt. Közölte, hogy 7-én a Drávához indul, s megkezdi támadó hadműveleteit.[33]

Mayerhofer szeptember 7-én Belgrádból küldött újabb levelet, amelyben részletesen beszámolt a Perlasznál történtekről, Fehértemplom ostromzárának feladásáról és az ezek következtében tett védelmi intézkedésekről. A levélből a bán számára világossá vált, hogy a szerbek támadására még várnia kell.[34] Szeptember 9-én Mayerhofer beszámolt arról, hogy Szenttamás és Turja ellen magyar támadást várnak, s hogy amint a nyomasztó magyar túlerő (30 000 fő) egy kissé csökken, a Dunára viszi a csajkásokat.[35]

Jellačić szeptember 12-én Szentilonáról közölte Mayerhoferrel, hogy hadműveleteiről tudósítani fogja, s reményét fejezte ki, hogy a szerbek hadműveletei a Duna balpartján támadó és összpontosított jelleget vesznek, s ezáltal mind az ő, mind Roth hadműveleteit segíthetik. A szembenálló magyar sereg állítólagos ereje már nem lehet oly jelentős, mert az minden erővel a bán ellen kezd vonulni.[36]

Roth szeptember 8-án jelentette, hogy a parancsnoksága alá rendelt két ezred 5. zászlóaljait is mozgósítja, s ezekkel együtt mintegy 8000 fővel tudja átlépni a határt. A bródi és gradiskai erődparancsnokok szíves készséggel ajánlották fel készleteiket a hadjárat céljaira. Roth úgy intézkedett, hogy 17-én Verőcén és környékén összpontosítja csapatait, s 18-án átlépi a Drávát. (Ekkor tehát még Barcsnál készült átkelni). Csapatai megerősítésére a szávai erődökből 4 hatfontos löveget és 2 hétfontos tarackot von magához.[37]

A bán haditerve az volt, hogy három hadosztályával benyomul a Muraközbe, majd onnan Nagykanizsán át a Balaton déli partján tör előre Székesfehérvár és Budapest felé.[38] A szlavóniai Roth-dandárnak Verőcéről a Dráva jobbpartján fel kellett

---

[32] Mayerhofer – Rajačić, Mitrovica, szept. 2. Másolat. KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A., resp. I. AK u. J. 1848–9–4b.

[33] Jellačić – Mayerhofer, Zágráb, szept. 5. Denkstein fogalmazványa. 51/op. KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A., resp. I. AK u. J. 1848–9–4.

[34] Mayerhofer – Jellačić, Belgrád, szept. 9. KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A., resp. I. AK u. J. 1848–9–35b.

[35] Mayerhofer – Jellačić, Mitrovica, szept. 9. reggel 6. KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A., resp. I. AK u. J. 1848–9–35c.

[36] Jellačić – Mayerhofer, Szentilona, szept. 12. 115/op. KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A., resp. I. AK u. J. 1848–9–35.

[37] Roth – Jellačić, Vinkovce, 1848. szept. 8. No. 20. [98/op]. KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A., resp. I. AK u. J. 1848–9-ad25.

[38] Jellačić diszpozíciója. Zeisberg fogalmazványa. 75/op. KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A., resp. I. AK u. J. 1848–9–21. Ld. még *Neustaedter* II. 73–75., *Hauptmann* II. 115–116., 320–321.

volna vonulnia Légrádig, s ott átkelnie a folyón, majd Nagykanizsánál csatlakozni a főerőkhöz. Ehhez a hadosztályhoz kellett volna csatlakozni az. 1. (János) dragonyosezrednek is.[39] Mindezt kiegészítette volna a szerbek általános támadása a déli hadszíntéren. A bán aligha hitte, hogy ez komoly eredményre vezethet (a Mayerhofer által felvázolt terv több volt, mint illuzórikus), de abban reménykedett, hogy ilyen módon a legjobb magyar csapatok nem zavarják az ő diadalmenetét Pest felé.[40] Latour cs. kir. hadügyminiszter állítólag azt tanácsolta a bánnak, hogy ne egyenesen Buda irányába vonuljon, hanem a Komáromnak vegye útját, s onnan szükség szerint akár Bécs, akár Buda ellen vonulhasson. Állítólag a bántól sem volt idegen a gondolat, hogy Pozsony felé vonulva, a felvidéki szlovák népességet is felkelésre bírja.[41]

Szeptember 9-én a bán már értesült arról, hogy Bécsben az uralkodó kitérő választ adott a felterjesztett pénzügyi és katonaállítási törvényjavaslat szentesítését kérő országgyűlési küldöttségnek, s hogy a Batthyány-kormány ezzel gyakorlatilag lemondottnak tekinthető. Ezen a napon a horvátok lezárták a varasdi Dráva-hidat. Ebből nyilvánvalóvá vált, hogy a támadás már csak órák kérdése. Teleki ezt jelentette a budai főhadparancsnokságnak. A jelentés szeptember 11-én, azon a napon, amikor a kormány lemondott, már Pesten volt.[42] Teleki egyben megkérdezte István nádort, mit tegyen, ha a bán serege támadna? István nádor azt válaszolta, hogy mint Habsburg-főherceg nem adhat tanácsot. Mint magyar nádor csak azt mondhatja, hogy ha Jellačić nem tud az uralkodótól egyenes parancsot felmutatni, ami Magyarország megtámadására felhatalmazná, s ha Telekinek elegendő ereje van, fegyveresen szálljon szembe a betörő csapatokkal.[43]

Teleki eleinte védeni akarta a Muraközt, de amikor megkapta a szeptember 4-i manifesztumot, lemondott szándékáról. Katonai szempontból kétségkívül igaza volt: a rendelkezésére álló erőkkel nem állíthatta meg az áradatot, a Muraközben pedig kétségkívül fölöslegesen kockáztatta volna értékes csapatait. (Kb. 3100 sorkatonája és önkéntese, 1000 huszára és 12 lövege volt). Még szeptember 9-én kérte a bánt, hogy mindaddig, amíg hivatalos forrásból nem értesül a szeptember 4-i királyi manifesztumról, ne kezdje meg az ellenségeskedéseket. A bán válaszában közölte: a Batthyány-kormány nem létezik, Batthyány és Esterházy lemondtak, Széchenyi elmenekült Pestről. Csatlakozzon hát hozzá, hiszen a cs. kir. hadsereg 90 százaléka az ő, a bán ügyével azonosul. Teleki aznap írott válaszában közölte: még nem értesült a minisztérium lemondásáról, de amint ez megtörténik, az ő állása is megváltozik. Kérte Jellačićot, addig legyen türelemmel, hiszen a futár legkésőbb másnap reggel megérkezik.[44] Ezzel egyidőben általános visszavonulást rendelt el. Arra hivatkozott,

[39] A Rothnak küldött szept. 9-i utasítás és a János-dragonyosoknak küldött szept. 11-i felszólítás fogalmazványát ld. HL Absz. ZGK 69/op, 84/op.

[40] Ld. erre a Rothnak és Mayerhofernek írott szept. 9–10-i leveleket. HL Absz. ZGK 69–70/op.

[41] *Neustaedter* II. 72–73.

[42] Másolat az eredeti tisztázatról. No. 242. HL GK Pr. 1848:579.

[43] Eredeti tisztázat. HL 1848–49. 2/41. (Teleki peritainak 7. számú melléklete) A levél komoly bizonyíték amellett, hogy István nádor nem volt beavatva a katonai ellenforradalom terveibe, s hogy egészen szeptember 21-ig, Jellačićcsal tervezett találkozójának meghiúsultáig a bán inváziójának fegyverrel történő megállítását tartotta fő feladatának.

[44] A levélváltást közli *Hauptmann* II. 268–272. Jellačić első levelének eredetijét és Teleki második levelének fogalmazványát ld. HL 1848–49. 2/49a 1/2., 2/128a. A levélváltás tartalmát pon-

hogy ha a horvátok Légrádnál is átkelnek, elvághatják a Muraközben és a Mura-mentén állomásozó csapatok visszavonulási útját Nagykanizsa felé.[45]

Szeptember 10-én Jellačić felszólította a Muraközben álló Franz Begg őrnagyot, a magyar 48. (Ernő) sorezred 3. zászlóalja parancsnokát, hogy előnyomulásakor vagy csatlakozzon hozzá, vagy vonuljon vissza. Franz Begg őrnagy a nyílt árulásra ugyan nem volt hajlandó, de hódolattól csöpögő válaszában arról biztosította a bánt, hogy igyekszik rábeszélni Telekit a csatlakozásra. A felszólítást vivő Hompesch őrnagy pedig már ekkor elkezdte osztogatni Jellačićnak a magyar oldalon található cs. kir. csapatokhoz intézett felszólítását. Ebben a bán kijelentette, hogy a horvátok és az uralkodó jogainak védelmére lép magyar földre. Megvádolta a magyar kormányt, hogy a birodalom és a hadsereg felbomlasztására törekedett, s kifejezte reményét, hogy bajtársai soha nem fogják fegyvereiket testvéreik ellen fordítani.[46]

Szeptember 11-én aztán Jellačić csapatai (51 117 fő, 1902 ló, 48 löveg) több ponton is átlépték a Drávát, és benyomultak a Muraközbe. A csapatok akkora lelkesedéssel fogadták, hogy némelyik segédtisztjének is könnyek szöktek a szemébe. „Szerezsánok, népfölkelők, határőrök tömegei, 20 000 önkéntes, a legszínpompásabb ruhákban, bosnyákok stb.; a pompás határőr ezredek nagyon elütnek az irreguláris csapatoktól" – írta egyikük naplójába.[47]

Begg őrnagy továbbította Jellačić felszólítását Telekihez, aki igazán kínos helyzetben volt. Megkapta a nádor ellenállásra buzdító levelét, s a horvát erőkkel való szembeszállásért könyörgött Csány László királyi biztos is. Az meg sem fordult a fejében, hogy Jellačić uralkodói felhatalmazás nélkül lépte át a magyar-horvát határt. Közben arról értesült, hogy a Batthyány-kormány tényleg lemondott, s hogy az országgyűlés a kormány két, radikalizmusáról ismert tagját, Kossuthot és Szemerét bízta meg a végrehajtó hatalom vitelével. Erre kijelentette Csánynak, hogy őket nem ismerheti el törvényes elöljáróinak, s inkább visszavonul csapataival. Begg útján megüzente Jellačićnak, hogy semlegesen fogja magát viselni. A bán az üzenetet félreértette (vagy Begg adta át azt félreérthetően, vagy eleve az volt), s utasította Telekit, hogy a minél teljesebb semlegesség érdekében vonuljon Stájerországba.

Közben Csány rá akarta bírni Telekit, hogy ha már nem hajlandó a hon védelmére, legalább a nála lévő lövegeket adja át. Ám Teleki arra hivatkozva, hogy azok a császár tulajdonai, megtagadta a kérést. Amikor pedig Csány arra hivatkozott, hogy a Teleki által a semleges állás elfoglalására kinézett területen (Keszthelyen és környékén) lehetetlen élelmezni a csapatokat, megfenyegette a királyi biztost, hogy ha Csány nem gondoskodik csapatai ellátásáról, egyenesen átvezeti őket a bán táborába. Ugyanakkor udvariasan visszautasította a bán parancsát is. Az öreg katonát nyilván sértette, hogy a frissen tábornokká avanzsált bán ilyen lekezelően bánik vele. Elhatározásába azonban még inkább belejátszhatott az, hogy szeptember 14-én már tudta:

---

tosan ismertette a kormánynak küldött szept. 10-i jelentésében Csány is. Fogalmazványa MOL Csány-ir. KLI 389.

[45] Csány László szept. 9-i és 11-i jelentése Batthyányhoz. MOL KLI 409., KPA 37.

[46] Közli *Urbán*: Pákozd 105. Születésére ld. *Spira*: Egy ellenforradalmi suskus 158–163. Jellačić és Begg levélváltását közli *Hauptmann* II. 274–276.

[47] A horvát létszám: *Hauptmann* II. 309–314. és *Neustaedter* II. 76–80. A dunántúli hadjáratra általában ld. Hauptmann II. 3–27., 200–222., 316–320., 322–325., *Neustaedter* II. 80–106., *Urbán*: Pákozd 103–151., *Szőcs*: Csány 114–127., *Hermann*: A drávai hadtest 177–189.

a nádor ismét Batthyány Lajost bízta meg a kormányalakítással, tehát hogy ismét van törvényes végrehajtó hatalom az országban.[48]

Közben Jellačić csapatai szeptember 14–15-én a Murán is átkeltek, s szinte akadály nélkül indultak meg Nagykanizsa felé. Csupán néhány huszár adott le egypár lövést a Murán hidat verő horvátokra szeptember 13-án. A bán még az átkelés előtt felszólította a Magyarországon állomásozó idegen lovasezredeket, hogy csatlakozzanak seregéhez. Először, szeptember 16-án a Wrbna-könnyűlovasok egy osztálya, majd Marcalinál szeptember 19-én a Kress-könnyűlovasok egy osztálya és a Hardegg-vértesezred egésze csatlakozott a bánhoz. Ezekre Jellačićnak igencsak szüksége volt, hiszen eddig alig volt lovassága. A frissen felállított báni huszárezred színvonala meg sem közelítette a magyar huszárokét. A problémák azonban még ezzel sem szűntek meg. A négy század könnyűlovas alkalmatlan volt arra, hogy a magyar huszárságot ellensúlyozza a felderítésben. Az egy ezrednyi vértest ugyan jól lehetett alkalmazni nyílt csatában, de felderítésre vagy rajtaütésre nem. A tüzérség több mint felét háromfontos és rakétaütegek alkották; mindössze 18 löveg volt hatfontos. (A magyar félnek csupa hatfontos ütegei voltak). A horvát gyalogság jelentős részét a határőrezredek népességének ifjabb vagy idősebb korosztályaiból alkotott, úgynevezett tartalék vagy népfelkelő zászlóaljai alkották, amelyek számára még tisztek sem jutottak elégséges számban. E zászlóaljak létszáma 5400–9300 fő között mozgott, ami gyakorlatilag kezelhetetlenné tette őket. (Egy sorezredi zászlóalj létszáma 1200 fő körül járt).[49]

Közben a magyar oldalon is komoly fordulat történt. A magyar tisztikar tagjai szeptember 14-én tanácskozást tartottak. Ebben elhatározták, küldöttség útján felszólítják Jellačićot: mutassa elő a Magyarország megtámadására őt felhatalmazó uralkodói rendeletet. Ha Jellačić fel tud ilyet mutatni, a sorezredek semlegesek maradnak, ha azonban nem, akkor amint lehetőségük lesz reá, szembeszállnak a bán csapataival. Az erről szóló levelet 50 tiszt, köztük maga Teleki is aláírta. A levelet Bárczay János, a 4. (Sándor) huszárezred kapitánya, Karl Bubna őrnagy, a 9. (Miklós) huszárezredből, és Alois Wiedersperg őrnagy a 60. (Wasa) gyalogezredből vitték a horvát táborba. Jellačić szeptember 16-án Kiskomáromban fogadta őket, s természetesen nem tudta előmutatni az uralkodói felhatalmazást. Tartott néhány hangzatos szónoklatot a fegyverbarátságról és a dicsőséges cs. kir. hadseregről, s igyekezett erkölcsi nyomást gyakorolni a küldöttekre. A küldöttség tagjai azonban kijelentették: az első adandó alkalommal szembeszállnak seregével.[50]

---

[48] A leveleket közli *Hauptmann* II. 274–278. A bán parancsát ld. KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A., resp. I. AK u. J. 1848–9–44. Csány és Teleki vitájára ld. az előbbi jelentéseit. MOL KPA 22, 96., az elsőt a másolat alapján közli *Andics Erzsébet*: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. II. k. Bp., 1952. 146–147. és *Nagy László – Rohonyi Gábor – Tóth Gyula* szerk.: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. A vonatkozó részt összeállította Barta István. Bp., 1955. II. k. 39–41.

[49] A Wrbna-könnyűlovasoknak, a János-dragonyosoknak és Hardegg-vérteseknek küldött felszólítás fogalmazványát ld. HL Absz. ZGK 84/op. Az utolsó másolatát ld. HL GK Pr. 1848:627. *Hauptmann* I. 41–47., *Hauptmann* II. 10–11., 13., 113–114., 120–121., *Hermann*: A drávai hadtest 180.

[50] A tisztikar Jellačićhoz intézett, dátum nélküli levelét közli 60. IR. 268., magyar fordításban *Gelich* I. 182. és *Novák Mihály*: Zalavármegye az 1848–49. évi szabadságharcban. 2. bővített kiadás. Zalaegerszeg, 1906. 90–91. Eredetijét ld. KA AFA Karton 1897. Kr.-sl. AK, resp. I. AK u. J. 1848–13–3.

Szándékukat erősítette, hogy szeptember 15-én Batthyány a nagyobbrészt volt cs. kir. tisztekből álló tisztikar hűségét biztosítandó, elérte, hogy István nádor vállalja el a sereg parancsnokságát. A nádor megpróbált érintkezésbe lépni a bánnal, de az szeptember 21-én egy meglehetősen színpadias jelenet kíséretében nem volt hajlandó megjelenni a tárgyalások színhelyéül szolgáló Kisfaludy gőzös fedélzetén. A nádor látta, Jellačić azt is megengedheti magának, hogy megalázzon egy cs. kir. főherceget. Ezért átadta a főparancsnokságot Móga János altábornagynak, ő maga pedig elhagyta a tábort, visszatért Pestre, majd Bécsbe utazott.[51]

Móga családja román eredetű volt, de ő maga a Nyitra megyei Bockón látta meg a napvilágot 1785-ben. 1802-ben, 17 évesen lépett be a cs. kir. hadseregbe, s vett részt a Napóleon elleni háborúkban. 1809-ben a döntő wagrami csatában lábán és mellén életveszélyesen megsebesült, s 1810-ben rokkantként, századosi rangban. nyugállományba helyezték. Móga azonban kérvényezte visszahelyezését a tényleges állományba, s ezt követően 16 évig századosként, 1 évig őrnagyként, három évig alezredesként, majd ezredesként szolgált. 1842-ben vezérőrnaggyá léptették elő, s kinevezték kassai dandárparancsnokká. 1848. június 21-én kapta meg altábornagyi és pesti hadosztályparancsnoki kinevezését. Móga tehát hivatásos katona volt, aki ha nem is rokonszenvezett különösebben a magyar átalakulással, nem tartozott az azt nyíltan rosszalló tisztek közé. Móga 1810-ben nősült, négy gyermeke született, s egyik lányát, Eleonórát Lázár György gróf, az 1. honvédzászlóalj őrnagya vette feleségül. Családi kapcsolatai is inkább a magyar oldalhoz kötötték tehát. Móga egyik beosztottja, Gelich Rikhárd szerint „nagyon képzett és vitéz katona, szigorú, de humánus fellebbvaló, és lovagias jellemű férfiú volt".[52]

Jellačić még a Mura átlépése után módosított a korábbi haditerven. Eddigi sikeres előnyomulását túlértékelve úgy döntött, nem várja be Roth hadosztályát, amely amúgy is csak szeptember 17-re ígérte indulását, tehát szeptember 20–21. előtt nemigen léphetett érintkezésbe a bán főerőivel. Elhatározásába belejátszottak az ellátási nehézségek is. Szeptember 14-én, majd 17-én, 18-án és 20-án utasította Rothot, hogy csapataival ne Légrád felé vegye útját, hanem Verőcéről észak felé egyenes vonalban Baranya és Tolna megyén át siessen Székesfehérvár felé.[53] Abban is reménykedett, hogy az 1. (János) dragonyosezred Roth csapataihoz csatlakozik (a Roth-hadosztálynak semmilyen lovassága nem volt), sőt, hogy a Bánságból megbízhatatlansága miatt kivont Schwarzenberg-dzsidásezred is csatlakozik hozzá. Ő maga két hadosztályát a Balaton déli partján, a harmadikat az Iharosberény-Böhönye-Tard-Kaposvár-Simontornya útvonalon indította meg Székesfehérvár felé. Ezáltal elképzelhető volt, hogy megelőzi

A küldöttségre ld. KLÖM XII. 1003–1004. (a tisztikar nyilatkozata), *Hermann*: A drávai hadtest 204–206. – Neustaedter is hangsúlyozza, milyen súlyos következményekkel járt az, hogy a bán nem tudott uralkodói felhatalmazást előmutatni. *Neustadter* II. 83.

[51] A jelenetet leírja *Pap* II. 27–36., 51–53., 58–59., *Hauptmann* II. 18–22. és 209–212.

[52] Mógára ld. *Bona*, 1987. 363. és *Gelich* I. 219–221. Móga Pákozd után hűségnyilatkozatot adott a magyar országgyűlésnek, a schwechati csata után viszont korára és egészségi állapotára hivatkozva beadta lemondását. 1849 január elején jelentkezett a fővárosba benyomuló cs. kir. csapatok főparancsnokánál, Windisch-Grätz tábornagynál. A tábornagy hadbíróság elé állíttatta. A hadbíróság megfosztotta rangjától és kitüntetéseitől, s öt év várfogságra ítélte. Móga ezt Olmützben töltötte le, s szabadulása után a szintén várfogságot szenvedett veje, Lázár György szászkerkedi birtokán élt, 1861. november 10-én bekövetkezett haláláig.

[53] *Hauptmann* II. 115–118., 339., 347–348.

a magyar erőket Székesfehérvárnál, illetve hogy Tolna megye területén kapcsolatba lép Roth erőivel. Ez utóbbi szándékát csak akkor adta fel, amikor megtudta, hogy a magyar csapatok kiüríteni készülnek Székesfehérvárt.

Csány már a horvát betörés után népfelkelést rendelt el a fenyegetett megyékben, s ezt Batthyány szeptember 19-én az egész Dunántúlra kiterjesztette. A népfelkelés aktivizálódásában komoly szerepet játszott az a tény, hogy a betörő horvát hadsereg tekintélyes része a határőrezredek második-harmadik vonalbeli alakulataiból került ki. Ez a megállapítás pedig nemcsak azt jelentette, hogy gyengébb harcértékű alakulatok voltak, mint e határőrezredek Itáliában harcoló zászlóaljai, hanem azt is, hogy Magyarország határát átlépve, azonnal rablásba kezdtek. Pusztításaik ugyan nem voltak mérhetők a délvidéki szerb fölkelők által elkövetett kegyetlenségekhez, de dúlásaikkal így is rengeteg keserűséget okoztak a dunántúli föld népének. A jobbágyfelszabadításnak köszönhetően a parasztság nagy része először arathatott magának úgy, hogy terményeiből nem kellett kilencedet és tizedet fizetnie a földesúrnak és az egyháznak. Sőt, a magyar képviselőház szeptember 15-én határozatban törölte el a szőlődézsmát is; tehát a szőlőbirtokos immár magának szüretelhetett volna. Arathatott és szüretelhetett volna, ha a betörő horvát csapatok nem dúlják fel szőleit, nem rabolják el betakarított gabonáját, nem hajtják el vagy lövöldözik agyon állatait. „A velünk jövő szerezsánok és a felső határvidék mezei osztályai rettentő garázdálkodást visznek véghez. A bán ugyan halált rendelt minden rablásra, de hasztalan – ők csapatonként hajtják táborunkba a lábasjószágot. Amit meg nem foghatnak, lelövik. A szőlőhegyeket ellepik, és nemcsak leszüretelik, hanem több évekre el is pusztítják" – írta egy horvát tiszt levelében. A horvát csapatok átvonulása egész falvakat juttatott koldusbotra. Érthető tehát, hogy Batthyány népfelkelési felhívása komoly visszhangra talált, s hogy az újdonsült tulajdonosok a kaszát és a horvátok által kidöntött szőlőkarókat megkárosítóik ellen fordították. Maga a bán sem számolt ezzel. Tíz nappal azután, hogy a horvát csapatok átlépték Drávát, gyakorlatilag megszakadt az összeköttetés a hadsereg és hátországa között. A zalai és somogyi nemzetőrök, népfelkelők és önkéntesek többszáz, élelmiszert és felszerelést szállító szekeret fogtak el, s a hátrahagyott horvát csapatok Nagykanizsán túlra már nem merészkedtek. Egy rajtaütés során a magyarok kezére került a bán postájának jelenős része. Az elfogott levelekből — amelyek egy részét a hivatalos lapban közzé is tették — feketén-fehéren kiderült, hogy Jellačićot szoros kapcsolatok fűzik az osztrák kormányzathoz, s hogy Latour hadügyminiszter a bán legtevékenyebb támogatói közé tartozik.[54]

Közben a szeptember 18-án még alig 5000 főt számláló magyar sereg egyre gyarapodott. Batthyány egymás után küldte az újabb és újabb önkéntes, honvéd, sorezredi gyalogos és huszáralakulatokat, tüzérütegeket a Veszprémnél, majd Székesfehérvárnál szervezett táborba. Szeptember 21-én a létszám meghaladta a 11 000, 23-án a 13 000 főt, 25-én elérte a 16 000, 28-án a 17 500 főt. Szeptember 23. éjszakáján Répásy Mihály, a Württemberg-huszárok őrnagya Mezőkomárom környékén megtámadta a Hardegg-vérteseket. Az akcióban a huszárok egy vértest levágtak, egyet sebesülten hátrahagytak, egyet pedig elfogtak. A magyar hadvezetés Székesfehérvár

[54] A népfelkelésről rengeteg hasznos adatot tartalmaz *Varga János*. Az elfogott levelek egy részét közli *Pap* II. 17–19., 21–22., 26–36., 47–69., 71–72., 86–101. Az idézet helye uo. 56. o

környékén akarta feltartóztatni a bán seregét. Szeptember 26-án azonban a rövid utóvédharc után — amelyben néhány huszár foglyul esett — feladta a várost, s visszavonult a Velencei-tó északi partjára.[55]

A nádor távozásával előállt politikai bizonytalanságot azonban enyhítette, hogy közben Bécsben is felülkerekedni látszottak a megbékélés erői. Szeptember 25-én az uralkodó királyi biztossá és minden Magyarországon található fegyveres erő főparancsnokává nevezte ki gróf Lamberg Ferenc altábornagyot. Batthyány abban reménykedett, hogy Lamberg meg fogja állítani Jellačićot, s mivel úgy tudta, hogy az altábornagy a táborba megy, ő maga is oda sietett, hogy ellenjegyezze Lamberg kinevezését. A kinevezett királyi biztos azonban a fővárosba utazott, ahol — miután Batthyány távollétében az országgyűlés Kossuth indítványára törvénytelennek nyilvánította kiküldetését — szeptember 28-án a hajóhídon a felbőszült tömeg áldozatául esett.[56]

Pákozd, 1848. szeptember 29.

Móga altábornagy szeptember végén sem érezte magát elég erősnek az ellenálláshoz, s a fővárost fedezésére Martonvásárig akart visszavonulni. Miután Batthyány a magyar táborban nem találta Lamberget, szeptember 27-én futárt küldött a bán székesfehérvári főhadiszállására. A futár magával vitte Lamberg kinevezésének nyomtatott példányát. Jellačić — az előző hetek Bécsből kapott biztatásai után — nemigen hitt a küldetésben; azonban a futár ahhoz időben érkezett, hogy a bán visszavonja a másnapra már kiadott támadási parancsot. A kinevezés hitelességének tisztázása érdekében beleegyezett abba is, hogy 24 órás fegyverszünetet kössenek. A 24 óra azonban anélkül telt el, hogy Lamberg a táborba érkezett volna. Így Jellačić vezérkari főnöke, Karl von Zeisberg vezérőrnagy szeptember 28-án délután megküldte a 29-re szóló diszpozíciókat a csapatoknak. Ezen a napon értesítette a Roth-hadosztályt is, hogy nem kell sietnie, hanem elég, ha Székesfehérvárra érve ott beszállásol, miközben a bán már bizonyára Budán lesz.[57]

Szeptember 27-én a magyar képviselőház a dunántúli sereget a harc felvételére utasította. A szeptember 28-i sukorói haditanácson az országgyűlés által kiküldött biztosok követelték a megütközést. Olyan szenvedélyes vita bontakozott ki, hogy mármár attól lehetett tartani, a magyar hadsereg harc nélkül felbomlik. A helyzetet Batthyány mentette meg. Javaslatára Móga vállalta, hogy ha Jellačić másnap támadna, fegyverrel veri vissza a horvát sereget. A haditanács után, az esti órákban a Sándor-huszárok két tisztje hozta a hírt, hogy Lamberget a kora délutáni órákban a pesti hajóhídon meggyilkolták. A hadsereg vezetése és a kormánybiztosok attól tartottak, hogy a hír megzavarja a sorezredi tiszteket, s a másnapi csata előtt elhagyják alakulataikat. Egyedül Bubna őrnagy jelezte kilépési szándékát, a többiek maradtak.

---

[55] Batthyány hadszervező munkájára ld. *Urbán*: Batthyány 662–701., A magyar létszámra ld. MOL Csány-ir. KLI 91. (szept. 18.), 121. (szept. 21.), 197. (szept. 23. és 25.) HM Ált. 1849:23268. (kitüntetési előterjesztés), *Hauptmann* II. 23., 213., Pap II. 66., 68.

[56] *Urbán Aladár*: Népítélet Lamberg felett. Beszámolók, emlékezések, tanúvallomások. Századok, 1996/5. 1063–1115. A vonatkozó iratok közlését ld. Károlyi II. 31–37.

[57] *Hauptmann* II. 339. és 348.

Batthyány — hasonló aggodalmaktól vezettetve — másnap reggel a horvát táborba ment, s igyekezett rávenni a bánt, hogy Lamberg megérkezéséig álljon el a további előnyomulástól. Jellačić azonban elutasította a felhívást, s megindította csapatait a pátkai és sukorói dombokon felállított magyar sereg ellen. Ebben az is közrejátszott, hogy — akárcsak Nagykanizsánál — Székesfehérvár környékén sem tudta folyamatosan élelmezni csapatait, hiszen az előző hetekben a magyar hadsereg alaposan kiélte a környéket.[58]

A magyar hadsereg létszámát kb. 17 500 főre, 2100 lóra és 44 lövegre tehetjük. A horvát hadseregről szeptember 27-én készített kimutatás 51 557 főben, ezen belül 48 234 harcképesben állapítja meg a sereg létszámát. Ennek az erőnek azonban a létszámát tekintve legerősebb, Hartlieb altábornagy vezette hadosztálya, kb. 12 800 fő, 12 löveg késve kapta meg az indulási parancsot, s csak a csata után érkezett meg a harcmezőre. A horvát haderő még így is túlerőben volt, de e számbeli túlsúlyt a magyar tüzérség fölénye kiegyenlítette.[59]

Móga jól állította fel seregét. A magyar jobbszárny a Velencei-tó északi partján, a lovasberényi úttól délre állt fel. Móga ide helyezte gyalogsága több mint egyharmadát, közte két sorezredi zászlóaljat. Az átszegdelt terep lehetetlenné tette a lovasság mozgását, viszont várható volt, hogy a horvát hadsereg itt indít nagyobb gyalogsági támadást. Mindössze két század huszár és 8 löveg támogatta a jobbszárny harcát. A centrum a Pákozd és Sukoró közötti magaslatokon foglalt állást. Ezen a szakaszon haladt át a Székesfehérvárról Budára vezető postaút, amelynek két oldalán vizenyős, mocsaras terep akadályozta a gyalogság mozgását. Az ellenség itt csak lovasságát vethette be. Móga ezért ide helyezte tüzérsége több mint felét, 24 löveget. Két sorezredi, egy honvéd és egy önkéntes zászlóalj alkotta a gyalogságot, két század huszár a lovasságot. A balszárny a Velencei-tó déli partján, Gárdony és Agárd környékén állomásozott. Ezen a szakaszon is út haladt át, s a terepadottságok hasonlóak voltak az északi partéhoz. Móga itt szükség esetén aktív védelemre gondolt, erre mutat, hogy a 12 lövegen és három honvéd, illetve önkéntes zászlóaljon kívül közel 600 huszárt vonultatott fel. A Velencénél álló tartalékot egy sorezredi és három önkéntes zászlóalj és 400 huszár alkotta.

A bán, hadserege két és félszeres létszámfölényben lévén, szeptember 28-ára egyszerű menetparancsot adott ki, amely azonban már számolt a magyar ellenállással. Egyik hadosztályát a lovasberényi útra küldte azzal, hogy még aznap érje el Vált és Kajászószentpétert. A másik két hadosztálynak és az egyesített lovasságnak a Székesfehérvár–Pákozd–Velencei postaúton kellett előnyomulnia. A tó déli partjára egyetlen egységet sem küldött. Úgy tűnik, azt hitte, hogy egy átkaroló támadással szétzúzza a magyar jobbszárnyat, majd a Velencei-tóba szoríthatja a magyar sereget, vagy legalább is a főváros felé űzheti vissza. Aznap Martonvásárig akart előnyomulni.

Először a Kempen vezérőrnagy vezette horvát balszárny került tűzbe. A magyar balszárny csapatai azonban jól állták a horvátok támadásait, s ezért Kempen két

[58] *Urbán*: Batthyány, 714–721. o. Vendrei, 55. k. 399–402., 56. k. 67–68.

[59] A magyar létszámra ld. *Hermann*: A drávai hadtest 200–203. Jellačić seregének létszámát ld. Arhiv Hrvatske Akademije znanosti i umjenosti, Zagreb. Obstavtina bana Josipa Jellačića. I-F/II-7. Hivatkozik rá *Spira*: Jellačić regéi 64. – Ezúton mondok köszönete Damir Karbić barátomnak, aki a harcrend másolatát rendelkezésemre bocsátotta. A horvát harcrendet közli *Urbán*: Pákozd 169.

zászlóaljjal a lovasberényi úton megpróbált a magyarok hátába kerülni. Egy hirtelen odairányított üteg és két század lovasság azonban visszaűzte őket.[60]

Közben azonban különös dolog történt. Alighogy Kempen hadosztályának támadása megindult, polgári ruhában megjelent nála Szapáry Antal gróf, s arra hivatkozva, hogy az ellenségeskedések rövidesen befejeződnek, felszólította a további küzdelem beszüntetésére. Kempen erre hajlandónak mutatkozott, annál is inkább, mert csapatai nem várt módon erős magyar ellenállásba ütköztek. Kempen el is rendelte a küzdelem ideiglenes beszüntetését, s Iványka Imre őrnagy is a fehér zászlót lengető horvátokhoz lovagolt. Ekkor történt, hogy a magyar centrumból áthozott üteg tüzet nyitott az egyik bekerítő horvát zászlóaljra. Erre a horvátok foglyul ejtették Iványkát. A bánhoz vezették, s csak szeptember 30-án engedték szabadon. Ő vitte Jellačić üzenetét a magyar fővezérhez, amelyben a bán háromnapos fegyverszünetet javasolt.

Szapáry, úgy tűnik, saját elhatározásából cselekedett. Amikor szeptember 29-én a horvát csapatok megjelentek a magyar állások előtt, nyilvánvalóvá vált számára: Batthyány kísérlete a bán megállítására nem sikerült. Talán ez adta az ötletet fellépéséhez. Szapáry blöffölt, ám a blöfföt az az aggodalom magyarázta, hogy akárcsak Batthyány, ő sem igen bízott abban, hogy a magyar hadsereg ellen tud állni a bán támadásának.

A centrumban még rosszabbul alakult a támadók helyzete. A bán három zászlóaljjal és a lovasság egy részével kísérelte meg az előnyomulást. A magyar csatárokat sikeresen vissza is szorította, de aztán a támadókra olyan tüzérségi tűz zúdult a magyar ütegekből, hogy kishíján Jellačić is otthagyta a fogát. Egy segédtisztjét közvetlenül mellette találta el egy ágyúgolyó. Egy népfölkelő zászlóalja futni kezdett, s a csapatokat csak hátrébb, Pákozdon lehetett rendezni. Itt egy népfölkelő zászlóalja feltört egy birkahodályt, s a kitóduló állatokra kezdett vadászni. A kaotikus epizódnak több sebesültje és halottja volt.

Közben Jellačić semmilyen hírt nem kapott a Kempennél történtekről, s tökéletes bizonytalanságban volt saját balszárnya helyzetéről. A Hartlieb-hadosztályról sem tudott semmit. Lefújta a támadást, s csupán ezután értesült a sajátos fegyverszüneti ajánlatról. Késő délután érkeztek meg a Hartlieb-hadosztály első zászlóaljai, de a bán ekkor már nem gondolt az ütközet felújítására.

A másik oldalon nagy volt az öröm, de az aggodalom is. A siker ellenére ugyanis továbbra is attól lehetett tartani, hogy a bán átkarolja és elvágja Budapesttől a magyar sereget. Mivel a fővárosba vezető utakat csak Martonvásárnál lehetett fedezni, az esti órákban a magyar fővezérség elrendelte a visszavonulást. Ám a visszavonulás a lehető legszerencsétlenebb módon történt, a sötétben az alakulatok összekeveredtek, egymásra lőttek, s a Martonvásárra megérkező csapatok mindenre hasonlítottak, csak győztes seregre nem. Így aztán a fővezér és a kormánybiztosok is örömmel fogadták Jellačić fegyverszüneti ajánlatát. Ez ugyanis időt jelentett a sereg rendezésére. A szeptember 30-án megkötött egyezmény a szeptember 29-én elfoglalt állások vonalát jelölte meg demarkációs vonalként, s megtiltotta az ezeken túlra irányuló csapatmozgásokat.

[60] A csatára ld. *Hermann*: A drávai hadtest 189–195., Neustaedter II. 106–112. o. *Hauptmann* I. 88–96., *Hauptmann* II. 27–38., 222–224., 325–328., Zámbelly Lajos 177–178. Varga János 125–143., *Urbán*: Pákozd 162–180., *Jenei*: Pákozd, *Spira*: Jellačić regéi.

Miért kért a bán fegyverszünetet? Hiszen szeptember 30-án már ismert volt előttè, hogy a magyar hadsereg visszavonult Martonvásár felé? Segédtisztjeinek naplóiból tudjuk, hogy ekkor vált nyilvánvalóvá előtte: serege lassan felmorzsolódik, ha nem hagyja el rövid időn belül Székesfehérvár környékét. Pest felé nem mehetett, maradt tehát a győri irány. Magához akarta vonni a Dunántúlon és a Felvidéken állomásozó nem magyar nemzetiségű cs. kir. alakulatokat, s helyre kívánta állítani az összeköttetést Béccsel. Ezért döntött úgy, hogy október 1-én elhagyja korábbi állásait, s seregével megindul északnyugati irányba. Abban reménykedett, hogy a Dunántúlon és a Felvidéken lévő cs. kir. csapatok csatlakoztatása, illetve a Bécsből remélt erősítések révén serege a következő támadást a siker reményében teheti.[61]

A két fél összesen kb. 46 000 embert és 76 löveget sorakoztatott fel a csatamezőn. A veszteségek ehhez képest meglehetősen csekélyek voltak. A magyar fél 7 halottat, 37 sebesültet és 5 lovat veszített. Móga altábornagy Jellačić veszteségét kb. 100 főre becsülte. Valójában a horvátok összesen 49 halottat és sebesültet veszítettek. Jellačić úgy vélte, a magyarok ennek a többszörösét veszítették. A magyar veszteség az este elrendelt visszavonulás során újabb halottakkal és sebesültekkel gyarapodott. Az egyik sorezredi zászlóalj ugyanis ellenségnek nézett egy később érkező honvédzászlóaljat, s a két alakulat egymásra lőtt. Az áldozatul esettek pontos számát nem ismerjük, de aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy velük együtt a magyar veszteség nagyjából megegyezhetett a horváttal.

Ki nyerte meg a csatát? A kérdés már csak azért is jogosult, mert mint az eddig elmondottakból is kitűnik, Pákozd korántsem volt az a nagy győzelem, aminek a korábbi ünneplések láttatni szerették volna. A kérdés eldöntéséhez a két fél szándékait kell tisztáznunk. A magyar hadsereg meg akarta állítani a horvát előnyomulást, s e célját lényegében el is érte. Ezen az sem változtat, hogy a csatát követően visszavonult Martonvásárig, hiszen a fegyverszünettel a horvát sereg lemondott az újabb támadásról. Jellačić célja a magyar hadsereg legyőzése, s aztán a főváros bevétele volt. Ezt a szándékát pedig Pákozd után fel kellett adnia, s a fegyverszünettel lényegében elismerte kudarcát. Megszegte-e Jellačić a fegyverszünetet? Véleményünk szerint nem. A fegyverszünet szövege ugyanis nem tiltotta meg a demarkációs vonalak *mögötti* mozgásokat.

Jellačić elvonulásával sorsára hagyta mellékoszlopát. Szeptember 30-án még arra utasította Karl Roth vezérőrnagyot, hogy Székesfehérváron és Móron át kövesse a főerőket. Azonban október 1-én a városi lakosság lefegyverezte a bán Székesfehérvárott hátrahagyott 1254 főnyi helyőrségét, s ezzel az utolsó vékony szál is megszakadt a horvát fősereg és Roth között. A magyar sereg csak október 3-án követte a bán seregét, meglehetősen óvatosan. Az óvatosság egyik magyarázata az, hogy a beérkezett erősítések ellenére a magyar sereg még mindig jelentősen gyengébb volt a bánénál. Másrészt Mógának fedeznie kellett az észak-dunántúli, a fővárosba vezető utakat, úgy, hogy közben dandárai között fenntartsa az összeköttetést.

[61] A visszavonulásra ld. Vendrei 56. k. 73–76., Zámbelly Lajos 178–179., A fegyverszüneti egyezményt ld. 60. IR. 271–272., Görgey – Katona 197–198. A csata után történtekre általában ld. Varga János 143–154. *Jenei*: Pákozd 21–24., *Hauptmann* I. 88–103., *Hauptmann* II. 225–228., 328–329.

Móga hét hadoszlopra osztotta seregét. A Franz Begg őrnagy vezette 7. hadoszlopot október 3-án Székesfehérvárra küldte, hogy onnan Mórra vonuljon. Feladata volt, hogy a Káloz felől közeledő, Karl Roth vezérőrnagy vezette horvát tartalék hadosztály mozgásait is figyelemmel tartsa. Begg kb. 3200 főnyi, 8 löveggel ellátott hadoszlopa október 3-án este már Székesfehérvárott volt, s megjelenésével visszafordulásra kényszerítette az említett horvát hadoszlopot. Az oszlop Roth seregének elvonulása után, október 7-én délben visszacsatlakozott a főerőkhöz.[62]

Az ozorai diadal és Eszék biztosítása

Roth kb. 9000 főnyi hadosztálya szeptember 21-én Sztáránál tört be Magyarországra, s Baranya és Tolna megyéken keresztül sietett egyesülni Jellačić főoszlopával. A magyar főseregetet dél felől egy számát tekintve csekély különítmény fedezte. Ennek a különítménynek a parancsnoka Görgei Artúr honvéd őrnagy volt. Görgei szeptember 24-től a Csepel-szigetnek a parancsnokaként működött. Feladata az volt, hogy megakadályozza a Jellačić esetleges átkelését a Duna jobb partjára. Kb. 3000 gyalogos önkéntesből, két század huszárból és 12 lövegből álló ereje ahhoz kevés volt, hogy zavart kelthessen bármelyik ellenséges oszlop műveleteiben, de egymástól történő elszigetelésükkel komoly szolgálatot tehetett a magyar főseregnek. Görgei azonban nemcsak ennek az erőnek a parancsnoka volt. Szeptember 25-én Batthyány az ő parancsnoksága alá rendelte a Duna-menti nemzetőrség, 26-án pedig a népfelkelés erőit is.

Roth hadosztálya szeptember 23-án érkezett meg Pécsre, majd 25-én indult tovább. Szeptember 28-án Oroszlónál a Perczel Gyula őrnagy vezette baranyai nemzetőrök elfogták a lőszerszállítmányát. Ugyanezen a napon Roth csapatai Tolna megye területére léptek, s a Dombóvár — Döbrököz — Pincehely vonalon megindultak északnak. Az előhad szeptember 30-án már Dégen állomásozott, másnap pedig már Ozora környékére ért a főoszlop. Ezen a napon azonban a főoszlop vissza is fordult Pincehely felé. Szeptember 30-án ugyanis a környékbeli nemzetőrök és népfelkelők lefegyverezték Roth beérkező poggyászszekereinek őrségét, majd elvitték a szekereket. Nemsokára megérkezett a málha másik fele és a sebesültszállítmány is. A helybéliek erre megtámadták és elfogták ezt a szállítmányt is, az őrséget és a betegeket pedig agyonverték. Erről értesülve, Roth is visszafordult, s katonáival kíméletlenül feldúlatta, majd felgyújtotta a falut. Ezzel azonban egy teljes napot veszített. Emiatt ugyanis csak október 4-én a reggeli órákban érte el Székesfehérvárt – azt a várost, amelynek lakói éppen az előző napon fegyverezték le a horvát helyőrséget. Ha Roth nem tölti kicsinyes bosszúállással az idejét Pincehelyen, már október 3-án megérkezhetett volna Székesfehérvárra. Ebben az esetben a város lakosai aligha kelnek fel, s akkor a helyőrséggel egyesült horvát hadosztály akadálytalanul követhette volna a visszavonuló Jellačić útját.

Nem ez történt. Roth október 2-án érte el Ozorát, 3-án Kálozt. Egy zászlóalja Tácot, kettő Soponyát szállta meg. Október 4-én Székesfehérvár határába érve, Roth

[62] Az erre vonatkozó iratokat közli Görgey – Katona 284–285., 292–293., 298–299., 310. A létszámra ld. HL 1848–49. 2/209., 216., MOL OHB 1848:2103. A hadmozdulatokra ld. MOL Csány-ir. IBA, iktatószám nélkül, Balogh János, okt. 4. du. 6., OHB 1848:983., 980. (Kandó Kálmán, okt. 7.)

megdöbbenve tapasztalta, hogy egy ellenséges várossal kell farkasszemet néznie. Ezért Roth ügy döntött, hogy ugyanazon az útvonalon próbál meg visszajutni Szlavóniába, mint amelyen jött. Elhatározásába alaposan belejátszott az is, hogy október 4-én Görgei huszárai Tácnál rajtaütöttek Roth volt elővédjén, a hadosztály legértékesebb részén, másnap, 5-én pedig ez a zászlóalj Bárándon meg is adta magát.

Időközben Görgei is erősítéseket kapott. Móga altábornagy október 3-án támogatására küldte a Zrínyi-szabadcsapatot, s ennek parancsnokát, Perczel Mór ezredest egyben a Roth elleni hadműveletek irányításával bízta meg. A Tolna megyébe vezető utakat és hidakat dél felől Csapó Vilmos nemzetőr őrnagy emberei állták el. Kérdéses volt azonban, sikerül-e bekeríteni a horvát hadosztályt. 7553 ember és 12 ágyú még akkor is jelentős erőt képviselt, ha nem elsőrangú csapatokból állott. Október 5-én Perczel főhadiszállása Tácon volt, itt kereste fel őt Philippovich vezérőrnagy. Philippovich szabad elvonulást kért, Perczel viszont feltétel nélküli megadást követelt. A tárgyalás eredménytelen maradt, s a horvát hadoszlop folytatta útját dél felé.

Roth csapatai október 5-én éjjel értek Káloz elé. A káloziak időközben felszedték a faluba vezető hidat, s maroknyi fegyveresük tüzet nyitott a horvát élővédre. Erre a hídnál megálló horvátok is visszalőttek, de senkit nem találtak el. Mire a felbátorított nép ismét lövéssel felelt, és akkora zajt ütött, hogy Roth csapatai visszahúzódtak. Az éjszakai lövöldözésben hat horvát sebesült meg. A hivatalos Közlöny tudósítása szerint „egy ember ravaszsága s bátorsága egy éjjel rövidítette meg az ellenség szökését".

Másnap reggel 7 órakor Roth csapatai bevonultak Kálozra, majd továbbsiettek Dég felé. A káloziak bátor akciója következtében Roth újabb értékes órákat veszített. Október 6-án a Sió-csatorna ozorai átkelőjéhez ért. Itt azonban már nem tudott áttörni. A túlparton és a hídnál ugyanis ott állt Csapó Vilmos őrnagy a Tolna megyei nemzetőrség és népfelkelés erőivel, több mint 10 000 emberrel. Roth látta, hogy helyzete reménytelen, s másnap, október 7-én az előtte álló Tolna megyei nemzetőrség és az üldöző Görgei és Perczel csapataitól szorítva, Ozorával átellenben kénytelen volt feltétel nélkül letenni a fegyvert. Ezzel a szabadságharc egyik legjelentősebb győzelme született meg. Bárándnál és Ozoránál több mint 9000 fő esett fogságba, ugyanennyi lőfegyver, 12 löveg és a hozzájuk tartozó lőszer került a magyar csapatok kezére. A foglyok egy részét fegyvertelenül visszaküldték Szlavóniába, a többieket a Tisza-szabályozás munkáinál alkalmazták.[63]

Itt kell röviden foglalkoznunk Kossuth két toborzóútjával. A korábbi történeti irodalom és a történeti publicisztika ugyanis majdhogynem Batthyányéval egyforma érdemeket tulajdonított Kossuthnak a horvát támadás visszaverésében, s az Országos Honvédelmi Bizottmány megalakítását, illetve Kossuth toborzóútját hozta fel ennek bizonyítékaként. Le kell szögeznünk, hogy az OHB szeptember 28-ig nem játszott érdemi szerepet a védelmi intézkedésekben, így a pákozdi sikerben sem, ezt követően pedig egyszerűen a Batthyány korábbi rendeletei alapján beérkező erősítéseknek a

[63] A vonatkozó iratokat közli Görgey – Katona 143–368. A székesfehérvári felkelésre és a Roth elleni hadjáratra ld. *Hauptmann* II. 320–322., 330–336., 339., 347–353., Varga János 147–203., *Urbán*: Pákozd 185–193.; *Urbán Aladár*: Kossuth és Görgey 1848 őszén. Századok, 1993. 48–57.; *Erdős Ferenc*: A polgári forradalom és szabadságharc története Fejér megyében 1848–1849. (In:) Farkas Gábor szerk.: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 12. Székesfehérvár, 1978. 79–91.

táborba történő továbbküldésével foglalatoskodott. Kossuth szeptember végi és október eleji toborzóútjai során végigjárta az Alföld városait, s beszédeiben népfelkelésre és a honvédújoncok mielőbbi kiállítására hívta fel a népet. Első toborzóútján, szeptember 24–27. között Cegléden, Nagykőrösön, Kecskeméten, Abonyban és Szolnokon járt. Szeptember 29. és október 4. között Csongrádon, Szentesen, Hódmezővásárhelyen, Szegvárott és Szegeden mondott beszédet. Gyújtó hatású szónoklatai hatására több tízezer népfelkelő indult a Duna balpartjának őrzésére és egy esetleges horvát átkelési kísérlet megakadályozására. Ám a pákozdi sikerben ezek a népfölkelők semmilyen szerepet nem játszottak, az ozorai diadalban pedig részvételük elenyészőnek volt mondható. Más kérdés, hogy a horvát támadás dunántúli sikere esetére az alföldi népfölkelés és mozgósítás elkerülhetetlen volt.

Kossuth toborzóútja közvetlen eredményeit tekintve tehát inkább volt jól sikerült agitációs körút, mint a védelem szervezése szempontjából közvetlen hasznot hozó vállalkozás. Ám e körút egyben főpróba is volt. Ekkor derült ki, hogy Kossuthot olyan szoros kapcsolat fűzi a néphez, mint az ország egyetlen más politikai vezetőjét sem; s hogy e kapcsolat révén ő az a személyiség, aki az átalakulás „törvényes" szakaszának lezáródása után is elegendő befolyással bír arra, hogy az országot a fegyveres önvédelem harcában vezesse.[64]

Roth támadása után hosszú ideig kérdéses volt, hogy a magát semlegesnek nyilvánító eszéki várőrség nem adja-e át a várat a Jellačić által kinevezett báni biztosnak, Bunyik Józsefnek. Az elszigetelt helyzetben lévő erődöt október 8-án az OHB — hasonlóan a többi várhoz és erődhöz — a magyar zászló kitűzésére szólította fel. A várparancsnok, Jovics István (Stevan Jović) vezérőrnagy tanácstalan volt, hogy mit tegyen. Bécsből, a cs. kir. hadügyminisztériumból nem kapott egyenes utasítást, felettese, a pétervároradi főhadparancsnok pedig elismerte az Országos Honvédelmi Bizottmány fennhatóságát. Október 18-án Jovics is kitűzte a magyar zászlót, majd október 22-én Batthyány Kázmér gróf, baranyai kormánybiztos 1217 önkéntes és 5 löveg élén bevonult Eszékre. Ezzel az erőd magyar kézre került. Az őrség korlátozott méretű támadásokat indított a Dráva-jobbparti horvát erők ellen. November 13-án Csepinnél, 15-én Szarvasnál verte meg a horvát kordon csapatait, s ezekkel a győzelmekkel december közepéig viszonylag nagy mozgásteret biztosított a várőrségnek. Eszék biztosításával a Dráva-vonal egésze ismét magyar kézre jutott, sőt, az erődnek köszönhetően a magyarok hídfőállással rendelkeztek a folyó jobb partján is.[65]

A szlovák betörés és az észak-magyarországi erődök

Jellačić támadásának kudarcát alapvetően befolyásolta az a tény, hogy szeptember-október folyamán Pétervároradtól nyugatra minden fontosabb erődítmény magyar kézre jutott. Komárom parancsnoka ekkor a 71. életévében járó Friedrich Wilhelm Mertz altábornagy volt. A várőrséget mindössze egy gyenge magyar és egy csonka

[64] Barta István Kossuth alföldi toborzóútja 1848 őszén. Századok, 1952.; Varsányi *Péter István*: Kossuth Lajos alföldi toborzóútjának ismeretlen levelei. Tiszatáj, 1983/3.; *Urbán Aladár*: Kossuth Lajos kiadatlan pénzügyminiszteri és országos biztosi iratai, 1848. május 15. – október 15. Századok, 1994.

[65] *Rabár*: Eszék 59–75.

olasz sorezredi, illetve egy nemzetőr zászlóalj alkotta. Mertz mit sem tudott a Jellačić betöréséhez fűződő osztrák érdekekről, de szívesen megőrizte volna az erődöt a császárnak (és nem a királynak). Az erődben lévő magyar nemzetőrök, illetve Komárom város polgársága azonban meghiúsította szándékát. Így eredménytelenül próbálta meg szeptember 15-én becsempészni az erődbe a galíciai 12. (Vilmos) gyalogezred egy zászlóalját, sőt, másnap, szeptember 16-án az erődben lévő itáliai 23. (Ceccopieri) gyalogezredi négy század is elhagyta Komáromot. Batthyány szeptember 20-án felszólította az erődben lévő cs. kir. tiszteket, hogy nyilatkozzanak: akarnak-e a magyar alkotmány védelmében Jellačić ellen harcolni vagy sem? Szeptember 26-án a többség igennel válaszolt. Ugyanakkor Batthyány intézkedett, hogy Majthényi István alezredes, a várban lévő nemzetőrök parancsnoka a továbbiakban Mertzcel egyetértésben, de szükség esetén nélküle is intézkedhessen az erőd biztonsága érdekében. Szeptember 29-én, a pákozdi csata napján a várban lévő 62. (Turszky) gyalogezredi 1. zászlóalj legénysége letette az esküt a magyar zászlóra. Ezzel az erőd magyar kézre került. Mertz elhagyta Komáromot, s az erőd parancsnokságát az Országos Honvédelmi Bizottmány az ezredessé előléptetett Majthényira bízta. Október 6-án Jellačić Mosonból megküldte Majthényinak Latour felszólítását: nyissa meg az erőd kapuit a bán csapatai előtt. Majthényi nem válaszolt a felhívásra, hanem védelmi előkészületeket tett.[66]

A Komáromnál kevésbé kiépített Lipótvár őrségét 1848 szeptemberében a 17. (2. román, besztercei-naszódi) határőrezred 1. zászlóaljának négy százada alkotta. A zászlóaljat még 1848 júliusában hozták ki Erdélyből a Délvidékre, de megbízhatatlansága miatt kivonták a hadszíntérről. A zászlóalj katonáinak egyetlen vágya az volt, hogy mielőbb elhagyhassák Magyarországot. Az erődöt az értékelte föl, hogy 1848. szeptember 19-én a Szlovák Nemzeti Tanács által szervezett csapatok Miaványál betörtek Észak-Magyarországra. A Tanács vezetői a támadás tervét és időpontját egyeztették Jellačiccsal, s bírták Latour cs. kir. hadügyminiszter támogatását is. A fölkelők létszáma 500 főről rövidesen 5–6000 főre növekedett (egyes adatok 8–15 000 főről beszélnek). Az első előőrsi összeütközésre szeptember 21-én Brezovánál került sor. Az ellenállás megszervezését nehezítette, hogy a szlovák fölkelők ellen kirendelt csapatok többségét nem magyar kiegészítésű csapatok, a 23. (Ceccopieri) gyalogezred egy gyenge százada és a 6. (Wallmoden) vértesezred öt százada alkotta. A sorgyalogosok szeptember 22-én Brezovánál megadták magukat, a vértesek pedig rövid csatározás után visszavonultak. A környék mozgósított nemzetőrsége ezúttal azonban egyenlő ellenfélnek bizonyult. Szeptember 26-án Szenicénél verték vissza a szlovák fölkelőket, s ezzel megkezdődött azok lassú demoralizálódása. Másnap, szeptember 27-én még megtámadták és kirabolták Óturát, de már 28-án a 34. (Porosz herceg) gyalogezred két százada kiűzte őket onnan. A döntő összecsapásra szeptember 28-án Ótura és Miava között került sor. Az említett két század sorgyalogos és néhányszáz nemzetőr támadása után a fölkelők egy része futásban keresett menedéket. Miután immár több mint két sorezredi zászlóalj, többezer nemzetőr és négy dragonyosszázad vonult ki ellenük, szeptember 28-ról 29-re virradó éjjel a fölkelők visszavonultak Morvaországba.

[66] *Szinnyei József*: Komárom 1848–49-ben. (Napló-jegyzetek). Bp., 1887. 4–32.; *Wilhelm Bichmann*: Geschichte des k. u. k. Infanterieregiments Nr. 62. Beszterce, 1909. 178–184.; *Hermann*: Klapka 47–53.

A szlovák betörés ráirányította a figyelmet a lipótvári erődre is. A várőrség parancsnoka, Bibra ezredes kihirdette az október 3-i császári manifesztumot, s ezzel nyilvánvalóvá tette megbízhatatlanságát. Abban nem reménykedett, hogy az erődöt a rendelkezésére álló csekély erőkkel megvédheti. Ezért azon gondolkodott, hogy a megmenthető lövegekkel elhagyja Lipótvárt, a hátrahagyottakat pedig beszögelteti. Október 13-án azonban megjelent az erődben Jeszenák János báró, nyitrai kormánybiztos, s felszólította a várparancsnokot a magyar zászló kitűzésére. Október 16-án a várban lévő négy román határőrszázad kivonult, s Jeszenák 300 nemzetőrt rendelt az erőd védelmére.[67]

A Délnyugat-Dunántúl felszabadítása és Jellačić üldözése

Ezzel egyidőben a Dél-Dunántúlt is sikerült felszabadítani. Jellačić csapatainak betörése után Csány László, a Dráva-vidék teljhatalmú kormánybiztosa arra utasította a Drávánál lévő nemzetőrzászlóaljakat, hogy hagyják el az őrvonalat, s próbáljanak meg Keszthelynél csatlakozni az ott összpontosítandó magyar hadsereghez. Ezt a feladatot kapta Vidos József alispán is, aki a három zászlóaljból álló vasi mozgósított nemzetőri ezred parancsnoka volt.

Batthyány szeptember 19-én a vasi népfelkelés parancsnokává nevezte ki Vidost, majd másnap egy nagy önállósággal járó feladattal bízta meg. A miniszterelnök úgy vélte, hogy Jellačić betörése és előnyomulása esetén a dunántúli népfelkelés és nemzetőrség erőinek a bán háta mögött kellene benyomulniuk Horvátországba. Egy ilyen tervet ajánlott kidolgozott formában Gaál Miklós, nyugalmazott cs. kir. mérnökkari alezredes is. Gaál arra hivatkozott, hogy a horvát invázió után Horvátország katonai szempontból üres, tehát az akció sikerrel kecsegtet. Batthyánynak tetszett a terv, s végrehajtásával Vidost bízta meg. A vasi alispán parancsnoksága alá rendelte Veszprém, Győr, Sopron, Zala, Moson, Somogy, és természetesen Vas megyék nemzetőrségét is.

Vidos a rendeletet szeptember 23-án kapta meg. Ezrede ekkor már Vas megyében tartózkodott. Vidos a tüzérséget és lovasságot, no meg egy vezérkari tiszt küldését kérte, mivel nemcsak katonai rangja nem volt, de önnön képességeiről is úgy gondolta, „én csak lelkesíteni, de nem sereget katonailag csatáztatni tudok". Vidos számára komoly gondot jelentett a kimozdított nemzetőrök ellátása is. A horvátországi betörést e körülmények között kétes sikerűnek vélte, de mégis megindította csapatait Zala megye felé. Az onnan kapott hírek szerint a Muraközt 2000 horvát tartotta megszállva. Vidos úgy vélte, hogy „ezen öszves fölkelő népet hosszasb időig együtt tartani lehetetlen, kivált, ha az idő viszontagságai mellé az élelmi hiány is csatlakozand". Ezért azt javasolta a miniszterelnöknek, hogy a nemzetőr sereggel minél előbb támadjanak meg egy ellenséges csapatot, „hogy nagyszerű tömegével morzsolná tönkre".

A korlátozott méretű akció ideje csakhamar elérkezett. Szeptember végén Vidos levelet kapott a Zala megyei bizottmánytól, amelyben ez tudatta, hogy a Nagykanizsát

[67] *Steier Lajos*: A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. Bp., 1937. I. k. 188–255., 276–277.; *Gustav Ritter Amon von Treuenfest*: Geschichte des k. k. Infanterie Regimentes Nr. 50. Friedrich Wilhelm Ludwig Grossherzog von Baden. 1762 bis 1850 zweites Siebenbürger Romanen-Grenz-Infanterie-regiment Nr. 17. Wien, 1882. 260–267.; *Rabár Ferenc*: Lipótvár ostroma 1848–1849-ben. HK 1988. 362–365., MOL HM Ált. 1848:8560.

megszálló horvát csapatok letartóztatták a megye kormánybiztosát, Horváth Vilmost. A megye segítséget kért Vidostól a kormánybiztos kiszabadítására és Nagykanizsa felszabadítására. Ezzel a támadással Vidos elvághatta Jellačić egyik fő utánpótlási vonalát is.

A Nagykanizsát és környékét megszálló horvát csapatokat Albert Nugent alezredes, a stájerországi cs. kir. főhadparancsnok, Laval Nugent táborszernagy fia vezette. A csapatok létszáma kb. 2000 fő volt. Vidos azt tervezte, hogy az időközben beérkező somogyi, és a Nagykanizsa környékén található zalai nemzetőrökkel, illetve a parancsnoksága alatt álló vasi, soproni és veszprémi nemzetőrökkel, összesen 12 750 fővel október 4-re körülveszi a várost, s a visszavonulás minden útját elvágja. Nugent alezredes azonban megneszelte a dolgot, s október 2-ról 3-ra virradó éjjel kiürítette a várost, s megszállta a jól védhető zsidótemetőt, a Kiskanizsáig húzódó erdőt és a várostól délre lévő dombokat. Október 3-án az a hír terjedt el Nagykanizsán, hogy a horvátok ki akarják rabolni és fel akarják gyújtani a várost. A szeptember 11. óta átvonuló horvát erők magatartásának ismeretében ez egyáltalán nem tűnt valószínűtlennek. Így a kanizsai polgárok kaszára-kapára kapva megtámadták a városban lévő horvátokat, és félreverték a harangokat.

A csatazajra Vidos, akinek azonban ekkor még csak 6000 embere volt, is beavatkozott a küzdelembe. A visszavonuló horvátok felgyújtották Szentmiklóst, s elűzték az útjukat elállni próbáló zalai nemzetőröket. A sötétségben a horvátok már viszonylag könnyen elérték Légrádot. A Kiskanizsára küldött magyar csapatok két század határőrbe ütköztek. Ezek sortüzet adtak, de aztán jónak látták Kottorin át a Muraközbe visszavonulni.

Másnap Letenye felől egy fél század horvát határőr érkezett Kiskanizsára. A helybéliek megrohanták őket, mire a horvátok megadták magukat. A polgári lakosság azonban — a horvátok korábbi fosztogatásai miatt — az egész osztagot lemészárolta. A harcokban a horvátok kb. 200 halottat, sebesültet és foglyot veszítettek. A magyar veszteségekről nincsenek adataink. Az akció érdekessége, hogy nemzetőri erők sorkatonaság, lovasság és tüzérség nélkül mértek vereséget egy felkészült reguláris egységre.

Vidos eredeti szándéka az volt, hogy a Vas megyéből beérkező huszárokkal és a többi erővel visszafoglalja a letenyei hidat, de aztán azt az utasítást kapta az OHB-tól, hogy akadályozza meg Jellačić és a Bécsből számára érkező erősítések egyesülését. Október 6-án serege nagy részével északnak, Veszprém, majd Vas megyébe indult. Ezzel Zala megye ismét védtelen maradt. A megye október 7-én azt jelentette az OHB-nak, hogy Vidos seregének távozása után a megyében csupán 104 huszár, a zalai önkéntesek, a soproni nemzetőr század és a somogyi nemzetőrség marad, de ezekre sem nagyon lehet számítani.[68]

Október elején Jellačić újabb támadásra készült, ezért megállt Mosonnál. Itt akarta megvárni a Felvidékről és Bécsből érkező erősítéseket. Itt érte a hír, hogy az uralkodó Lamberg halálhírét véve, de az ő pákozdi kudarcáét még nem, október 3-án feloszlatta a magyar országgyűlést és őt nevezte ki Magyarország teljhatalmú királyi

---

[68] Varga János 205–250., *Urbán*, 1985. 789–791., *Hermann*: Vidos 58–60. – Albert Nugent életrajzát ld. *Hauptmann* I. 179.

biztosává és az ország fegyveres erőinek főparancsnokává.[69] Október 6-án azonban újabb forradalom tört ki Bécsben, amelynek áldozatul esett Jellačić legfőbb támogatója, Latour is. Az október 3-i királyi manifesztum híre — Jellačić menekülésének pillanatában — elősegítette, hogy a volt cs. kir. tisztek többsége vállalja a magyar ügy további szolgálatát. A bécsi forradalom pedig a lehető legjobbkor jött, hiszen hetekre megbénította a kibontakozó katonai ellenforradalom „agyközpontját".

Jellačić így támasz nélkül maradt, ezért gyors ütemben elhagyta az országot, és Bécs alá vonult seregével. Mosonból Horvátországba indította seregének értéktelenebb részét, némi tüzérséggel és két határőrzászlóaljjal, mintegy 14 000 embert. Móga altábornagy abban reménykedett, hogy a Vas megyei mozgósított nemzetőrség, a Perczel Mór parancsnoksága alá rendelt és a főseregből kikülönített két dandár beérheti és fegyverletételre kényszerítheti a Kuzman Todorović vezérőrnagy vezette az oszlopot. A horvátok azonban akadály nélkül haladtak át a Fertő mocsarain. A Pomogynál lévő hidat a helybéliek nem engedték felszedni, sőt, az ezt megkísérlő Sopron megyei szolgabírót agyonveréssel fenyegették.

A Móga által kiküldött két dandár október 11-én utol is érte Todorovićot Salamonfánál és Horpácsnál, de annak túlereje miatt nem tudta komolyan zavarni a horvátok visszavonulását. Vidos József számra jelentős vasi nemzetőri ezrede október 9–10-én nagyobbrészt feloszlott, a nála lévő két század huszár pedig szintén csak arra volt alkalmas, hogy némi zavart keltsen a horvátok között. A Vas megyei népfelkelés erői a Szombathely felé vezető utakat védték. Az október 11-ei ütközetet követően azonban Todorović Kőszeg határán átvonulva osztrák területre vitte seregét. Így aztán sem a Veszprém megyei nemzetőrség, sem Perczel hadoszlopa nem vehetett részt az üldözésére indított hadműveletben.[70]

Az alsó-ausztriai hadjárat

A bécsi forradalom után nyilvánvaló volt, hogy Jellačić serege egy ideig semmilyen támogatásra nem számíthat. A hírt a Győrbe érkező magyar hadsereg kormánybiztosa, Csány így kommentálta: „Adná Isten, hogy igaz legyen. Mi itt seregeinkkel együtt lelkesülve vagyunk". Egy újabb jelentésében pedig közölte: „Táborunknak egy része ma előre nyomul. Holnap mindnyájan követendjük azt, ha a körülmények ellenkezőleg nem alakulnak". A hadsereg tisztikara kész volt Jellačićcsal az ország határain belül megütközni, s ekkor még úgy tűnt, hogy erre lehetőség nyílik.[71]

Kossuth október 8-án tartott képviselőházi beszédében mintegy mellékesen tudatta a bécsi eseményeket a képviselőkkel, s hozzátette: „...én igen nagy kötelességnek ismerem azt, hogy midőn a bécsi nép érdekeinket oly nagy buzgalommal előmozdítja, ekkor magunknak is vigyáznunk kell arra, hogy ha talán ők is valami bajba kerülnének az irántunk mutatott rokonszenv miatt, mi se hagyjuk őket cserben, s ezért erőt

[69] A királyi kézirat formai szempontból törvénytelen volt, hiszen nem volt rajta miniszteri ellenjegyzés. Tartalmi szempontból az tette érvénytelenné, hogy az országgyűlés még nem fejezte be a költségvetési törvény vitáját, s az 1848:4. törvénycikk szerint ennek befejezése és az előző évi zárszámadás elfogadása előtt az országgyűlést nem lehetett berekeszteni.

[70] *Varga János*: 215–250., *Urbán*, 1985. 792–800., *Hermann*: Vidos 61., 74–76. – Todorović életrajzát ld. *Hauptmann* I. 264.

[71] Csány okt. 7-i jelentéseit közli KLÖM XIII. 103–106. és 128.

minél többet oda, s aztán előre Bécsig." Az ülésen Pázmándy Dénes elnök elmondta: mivel a dolgok állása szerint elképzelhető, „hogy táborunk Jellačić táborával holnap vagy holnapután okvetetlenül fog verekedni, és azután azon tábornak kötelessége az leend, hogy a bécsi népnek, mely talán szorult helyzetben van, segítségére legyen", s mivel egyéb, fontos politikai szempontok „is adják elő magukat", ő távozási engedélyt kér a táborba a honvédelmi bizottmánytól és a képviselőháztól. A Ház távozási engedélyt adott Pázmándynak, s kijelentette, hogy kész segítséget nyújtani a bécsi népnek, „várván, hogy valamint ők segíttetnek, úgy a magyar haza a győzelem kivívásánál általok is segíttetni fog". Az ülés után az OHB kiállította Pázmándy megbízólevelét, amely szerint a táborban „a nemzeti becsület, a hadsereg, s annak fellelkesítésének biztosításán munkálkodjon, és minden hadműveletre az általa ismert politikai irányvonal szellemében illő befolyást gyakoroljon".[72]

Másnap a magyar hadsereg élővédje elérte a Lajtát, s Csány kormánybiztos jelentette, hogy Móga altábornagy a határt csak a képviselőház határozott rendeletére hajlandó átlépni. Csány ezért kérte az OHB-t, küldjön határozott parancsot Mógának, hiszen „a bécsi események után ügyünket pártoló becsületes német barátainkat nemzeti becsületünk és a lovagiasság megsértése nélkül a reakciónak fel nem áldozhatjuk". Hozzátette, hogy ha a képviselőház rendelkezik a határ átlépéséről, tudatni kellene a bécsi hatóságokkal, „hogy mi mint segélyt nyújtó és viszonzó barátok jelenünk meg földükön, honnén a dolgok kellő elintézése után kölcsönös érdekünkben tüstént távozni fogunk".[73]

Csány jelentése október 10-én érkezett meg Pestre, s a délután 4 órakor kezdődő ülésen ismertették annak tartalmát. Kossuth már a jelentés kézhezvétele után úgy gondolta, hogy a kívánságnak eleget kell tenni. Ezért már az ülés előtt elkészítette annak a nyilatkozatnak a fogalmazványát, amely a bécsi Reichstaggal közölte, hogy a magyar hadsereg barátként lépi át a határt, s „azon percben, melyben a magyar és német szabadság közös ellensége megsemmisítve leend", kész visszatérni a határ magyar oldalára. A képviselőház ülésére tehát már ezzel a kész szöveggel érkezett. A jelentés ismertetése után pedig kijelentette, „a magyar nemzet részéről a leggyávább hálátlanság volna, ha netalán úgy intézné a maga seregének mozdulatait, hogy midőn az ellenséges tábor vitéz seregeink által üldöztetve a veszélyt nyakunkról az ausztriai nép nyakára hárítja, akkor mi azon népet elhagynók, és nem segítenők őket, hogy meg legyenek mentve a közös ellenségnek semmivé tétele által azon veszélytől, melyet mi miattunk vettek nyakukra". A képviselőház elfogadta az indítványt, s utasította Mógát, „hogy Jellačićot Bécs falai alá is kövesse és megsemmisítse".[74]

A határozat kedvező következményei azonban elmaradtak. A táborba érkező Pázmándyt Móga és vezérkari főnöke arról győzködték, hogy a hadsereg jelenlegi állapotában nem alkalmas Jellačić üldözésére. A haditanács pedig úgy döntött, hogy amíg Bécsből határozott segítségkérés nem érkezik, a sereg nem lépi át a határt. Pázmándy olyan buzgón ecsetelte a hadsereg hiányosságait az OHB-hoz írott jelentéseiben, hogy Kossuth október 12-én már azt írta: az országgyűlés október 10-i ha-

---

[72] KLÖM XIII. 121–126., *Friedrich Walter:* Magyarische Rebellenbriete 1848. München, 1964. 81.
[73] KLÖM XIII. 141–144.
[74] KLÖM XIII. 145–152.

tározatát „legkevésbé sem lehet akképp értelmezni, hogy a magyar hadsereg nyilvános megsemmisítés veszedelmére legyen kitéve". Ez csak politikai döntés, de a stratégiai kérdésekben a helyszínen kell dönteni. Másnap pedig már arról írt, hogy ha a hadsereg elvész, „mi Önöket felelőssé teendjük a nemzet előtt". Október 14-én pedig az országgyűlés hozott újabb határozatot arról, hogy a bécsi hatóságok érdektelensége és részvétlensége miatt a magyar hadsereg szorítkozzon a határok védelmére.[75]

Bécsben ugyanis egyetlen hivatalos szerv, sem a Reichstag, sem annak bizottmánya, de még a városi tanács sem volt hajlandó segítséget kérni a magyaroktól, noha tagjaik többsége magánemberként helyeselte volna a magyar hadsereg bevonulását. A Reichstag örömrivalgással fogadta a magyar képviselőház október 10-i határozatát, de meg is elégedett ennyivel. Jellačić sem viselkedett egyértelműen, s a császárváros politikusainak többsége bízott abban, hogy sikerül valamilyen módot találni az udvarral való megegyezésre. a közös fellépéshez tehát mindkét oldalon hiányzott a politikai akarat.

Más kérdés, hogy Jellačić csapatai, amelyek egyesültek az Auersperg vezette, Bécsből kiszorított helyőrségi csapatokkal, túlerőben voltak a magyar hadsereggel szemben, a bécsi fölkelők erői pedig aligha voltak használhatók a város falain kívül. Így aztán a közös katonai akció sem garantálta volna a sikert.[76]

Móga elővédje október 9-én érte el Parndorfot. A főerő október 12-én indult meg először a határ átlépésére. Másnap azonban több sorezredi zászlóalj kijelentette, hogy nem hajlandó átlépni a határt. Ellene érvelt Móga és Kollmann József vezérkari főnök is. A határátlépés ellen komoly katonai és politikai érvek szóltak. Jellačić serege október elején jelentősen kicserélődött. Lovassága megerősödött, értéktelen csapatai visszatértek Horvátországba. A határ átlépése azzal a veszéllyel járt, hogy a hadseregnek nemcsak a horvát, hanem a Bécsből kiszorított cs. kir. csapatokkal is szembe kell szállniuk. Ez pedig komoly erkölcsi konfliktust okozott volna a közös uralkodóra felesküdött magyar sorezredi és a cs. kir. hadseregből jött honvédtiszteknek.

Október 16-án a fővezérség végre rászánta magát a támadásra. Ám a csapatok alig lépték át a határt, már vissza is rendelték őket. Megérkezett ugyanis a táborba az OHB futára az országgyűlés határozatával. Az országgyűlés a határ védelmére utasította a hadsereget, mivel Bécs eddig mit sem tett Jellačić lefegyverzésére, nem kért segítséget, sőt, még csak ellenségnek sem nyilvánította a bánt. Mógának csak ennyi kellett: visszavonta csapatait, s még azt is megtiltotta, hogy az előőrsök netalán osztrák területre lépjenek. A két hadsereg közötti összeütközések ettől kezdve mindennaposak voltak. Október 17-ről 18-ra virradó éjjel Görgei Artúr ezredes, az elővéd parancsnoka ütött rajta a brucki cs. kir. előőrsökön. Még aznap a Kress-könnyűlovasok a magyar előőrsöket támadták meg.

Október 21-én a hadsereg ismét átlépte a Lajtát. Az újabb támadás előtt Móga követeket küldött Jellačićhoz és Auersperghez. A követek jelentették, hogy Jellačić

[75] KLÖM XIII. 167–168., 188–193.

[76] Az alsó-ausztriai hadjárat politikai hátterére ld. ld. *Barta István*: A magyar szabadságharc vezetői és a bécsi októberi forradalom. Századok, 1951., *uő.*: Die Anführer des ungarischen Freiheitskampfes und die Wiener Oktoberrevolution, (In:) Acta Historica Academiae Scientiarium Hungariae, 1. (1953.); *Hermann*: Csány 137–157.; *uő.*: Die unüberschreitbare Grenze. (In:) Gerald Schlag – Lieselotte-Weghofer-Mikats szerk.: Die Revolution von 1848/49 im österreichisch-ungarischen Grenzraum. Eisenstadt, 1996. 31–44.

és Auersperg csapatai beolvadtak Windisch-Grätz tábornagy főerőibe. Ezek összlétszámát 80 000 főre becsülték. Miután a főhadiszállásra megjött Kossuth futára is, azzal az üzenettel, hogy a vezérek ne veszélyeztessék a sereget, Móga elrendelte a visszavonulást.[77]

A Bécs alá érkező horvát haderő október 18-án több mint 26 000 főből és 75 lövegből állt. A Bécsből kiszorult helyőrséggel együtt azonban 37 zászlóaljat, 42 lovasszázadot és 138 löveget számlált. Ez — a legalacsonyabb létszámokkal számolva is — legalább 40 000 ember. A Jellačićot üldöző magyar sereg október 11-én 20 760 főt számlált, 60 löveggel, 20-án 21 025 főt 53 löveggel, 26-án 26 890 főt, 82 löveggel. Az ellenséges haderő immáron kétszeres minőségi és mennyiségi fölényben volt, s a horvát haderő legjelentősebb gyengéjét, a lovasság hiányát is pótolták a Jellačićhoz csatlakozott könnyű- és nehézlovas ezredek. Október végére Windisch-Grätz herceg, tábornagy vezetésével 80 000 főnyi (59 2/6 zászlóalj, 68 lovasszázad, 210 löveg) hadsereg gyűlt össze Bécs alatt.[78]

Az erőviszonyok tehát végérvényesen eltolódtak a másik fél javára. Windisch-Grätz Prágában október 7-én kapta az első híreket a bécsi forradalomról. Október 9-én mozgósította a csehországi cs. kir. csapatokat és helyőrségeket, s a vasútvonalak segítségével, október 23-ra átcsoportosította seregeit Bécs alá. Október 27-én kiadta az utasítást a Bécs elleni általános támadásra.[79]

Október 18-án Kossuth is a magyar táborba indult, hogy végre fordulatot adjon az eseményeknek. A táborba érkezve ugyan jelentős számú önkéntest, honvédet és mozgósított nemzetőrt hozott magával, de ezek harcértéke igencsak kétséges volt. Az újabb támadást tehát komoly viták előzték meg. A haditanácsokon katonai és politikai érvek csatája folyt. Móga és Kollmann az ellenség erőfölényére és a magyar csapatok hiányos képzettségére hivatkozva ellenezte az újabb határátlépést. Kossuth arra hivatkozott, hogy „ügyünk Bécs ügyéhez kötve európai ügy – attól elválasztva senki által nem fog figyelembe vétetni". Praktikus érve az volt, hogy ha most nem támadnak, akkor a nemzetőrök nagy része hazatér, anélkül, hogy felhasználták volna a sereget. De ha mindennek ellenére „seregünk vezérei mind azt mondják, hogy előnyomulás esetén ármádiánk elvész, én stratégiai lehetetlenséget parancsolni nem fogok". Ám ha akad tiszt, aki ha nem is a győzelmet, de legalább vereség esetén a hadsereg megmentését valószínűnek mondja, ő kész átadni neki a fővezérséget, s kiadni a támadási parancsot. Volt ilyen tiszt. Görgei ezredes kijelentette, hogy „nincs választás, előre kell menni, mert ha nem megyünk, többet vesztettünk, mintha három csatát vesztenénk". Kossuth ezután rá akarta bízni a fővezérséget, de Görgei ezt elhárította.[80]

[77] A hadjárat katonai történetére az előző jegyzetben idézett műveken kívül ld. *Hermann Róbert*: Görgei Artúr a Lajtánál, 1848 október 7. – november 1. Történelmi Szemle, 1992/3–4.

[78] Az okt. 18-i horvát létszám HL 1848–49. 1/522. (Ld. a Függelékben.) A cs. kir. létszámokra ld. Czeike, 1906. 314–317. és 325–330. A magyar létszámokat ld. MOL H 147. Vegyes iratok. 9. doboz. (okt. 11.); Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Oct. Hung. 441. Horváth Mihály vegyes feljegyzései. 16–17. f. (okt. 20.); MOL HM Ált. 1848:9276. (okt. 26.)

[79] A cs. kir. csapatok felvonulására és működésére ld. Czeike,1906.; *Joseph Czeike*: Die Cernierung und Erstürmung Wiens im Oktober 1848. Mitteilungen des k. u. k. Kriegsarchivs. Dritte Folge. VI. Band. (1909.)

[80] *Hermann*: Csány 146–155.; *uő.*: „Felszedek utamban minden fegyveres népet". Kossuth Lajos harmadik toborzóútja, 1848. október 17–27. Limes, 1993/1.

Az október 28-án induló újabb támadást tehát Móga vezette. Ennek során a magyar csapatok egészen a Schwechat folyócskáig nyomultak előre. Október 30-án ezen a vonalon zajlott le a csata. A tíz dandárra osztott, mintegy 27 000 főnyi magyar hadsereg 82 löveggel rendelkezett. Vele szemben Jellačić 23,5 zászlóaljjal (kb. 25 000 fő), 37 lovasszázaddal (kb. 5000 fő) és 99 löveggel rendelkezett. Az erőegyensúly azonban csak látszólagos volt. Jellačić seregének nagy részét harcedzett, többéves gyakorlattal rendelkező csapatok alkották. A bevetett magyar csapatok fele pedig most szagolt először puskaport. A felvonuló magyar csapatok oldalát a Dunán felfelé hajózó Mészáros hadigőzös is biztosította.

A jobbszárnyon az angol születésű Guyon Richárd őrnagy önkéntesei megrohanták és bevették Mannswörth falut. Ezt követően a középen Görgei csapatai megszállták a Schwechat előtti magaslatokat, majd tüzérsége elkezdte lőni a falut. Görgei már meg akarta támadni a falut, amikor Mógától azt a parancsot kapta, hogy álljon meg, s várja be a Répásy Mihály ezredes vezette balszárnyat. A magyar lovasság jelentős részét egyesítő dandár ugyanis lemaradt, s Móga — indokoltan — attól tartott, hogy a cs. kir. csapatok benyomulnak az így keletkezett résbe. Az utasítás következtében azonban Görgei csapatai nyílt terepen voltak kitéve az ágyútűznek. Egy tizenkétfontos üteg golyói aztán megtették a hatásukat. Görgei csapatai meginogtak és megfutottak. ugyanez történt a centrum második sorában álló nemzetőrökkel és önkéntesekkel is. A visszavonulókat a tüzérség és a huszárok fedezték.

Jellačić terve az volt, hogy a Liechtenstein altábornagy vezette lovashadosztállyal a Schwechat vonalán föltartóztatott magyar csapatok hátba kerül. Liechtenstein elkésett, s beleütközött a szintén késve érkező Répásy huszáraiba és lovastüzérségébe. Így aztán a magyar sereg jelentősebb veszteségek nélkül érte el a Lajtát. Répásy csapatainak a visszavonulás során tanúsított magatartása Windisch-Grätzet is elismerésre késztette: „Ez nem egy szedett-vedett lázadócsorda. Ez egy hadsereg" – mondta.[81]

A Bécs felmentésére indított támadás idején már ismert volt, hogy Balthasar Simunich cs. kir. altábornagy egy erős dandárral Morvaországból a Jablunkai-hágón át betört Trencsén megyébe. Simunich 5000 főnyi hadosztálya október 28-án Kosztolnánál megverte az Ordódy Kálmán őrnagy vezette, többnyire nemzetőrökből álló magyar sereget. Rövidesen elfoglalta Nagyszombatot, s már Pozsonyt fenyegette. Ordódy csapatai Lipótvár felé húzódtak vissza, nehogy Simunich „azt elfoglalván, magának belőle Szenttamást képezzen". A schwechati csata után Kossuth úgy intézkedett, hogy Guyon Richárd ezredes parancsnoksága alatt a Köpcsénybe beérkező csapatokból 8000 fő 22 löveggel induljon Simunich seregének elfogására. A Pozsonyban kapott erősítésekkel legalább 10 000 főt és 32 löveget számláló erő üldözőbe vette Simunichot. A terv az volt, hogy a felvidéki megyék nemzetőrsége és Ordódy csapatai elállják Simunich útját, s ily módon fegyverletételre kényszerítik. Guyon csapatai azonban olyannyira kifáradtak, hogy pihenés nélkül nem lehetett megindítani őket. A többi magyar erő pedig, Simunich túlerejétől tartva meg sem kísérelte elállni az altábornagy útját. Guyon elővédje először november 3-án Nádasnál érte utol az ellenséget, s a

[81] A csatára ld. *Wolfgang Häusler*: Das Gefecht bei Schwechat am 30. Oktober 1848. Militärhistorische Schriftenreihe. Heft 34. Wien, 1977.

huszárok lekaszabolták a hátrahagyott ellenséges utóvédet. Másnap, november 4-én Jablonicnél került sor utóvédi ütközetre. Guyon katonái azonban nem tudtak komolyabb kárt tenni Simunich gyorsan visszavonuló csapataiban. Így aztán a sereg visszatért a Kis-Kárpátok keleti oldalára, s Nádasnál foglalt állást.[82]

Perczel muraközi hadjárata

1848 október elején, Nagykanizsa felszabadítása után Zala megyét, illetve az ország délnyugati határszélét két cs. kir. csoportosítás fenyegette. Pontosabban, egyikük, a stájerországban szervezés alatt álló tartalék hadtest ekkor még alig volt abban a helyzetben, hogy bárkit is fenyegessen. A 72. életévét taposó Laval Nugent von Westenrath táborszernagy parancsnoksága alatt álló hadtest ekkor gyakorlatilag egy erős, kb. 2500 főnyi dandárból, illetve általában sorgyalogezredek negyedik zászlóaljai alkotta stájerországi helyőrségi csapatokból állott. Tüzérségének összetételéről és számáról nincsenek adataink. E csapatok összlétszáma aligha haladta meg az 5000 főt, s a stájerországi nyugtalanságok, különösen a grazi forradalmi mozgalmak miatt nem léphetett fel támadóan a magyar határszélen.[83]

A horvátországi, a Mura és a Dráva vonalán álló horvát határőri és cs. kir. csapatok létszáma ennél sokkal jelentősebb volt. A stájerországi dandártól „kölcsönkapott" egységekkel együtt 14–15 000 főt számlálhatott, s legalább 24 löveggel rendelkezett. Jelentős hátrányt jelentett viszont, hogy a hadtest tömegeit népfölkelő és tartalékzászlóaljak alkották, amelyek igen gyengén voltak ellátva kézi lőfegyverekkel.

A Zala megyei önkéntesek négy százada felszerelés végett Zalaegerszegre vonult, a huszárok szintén a város környékén táboroztak. A Somogy megyei nemzetőrség a Zala megyei népfelkelés egy részével Légrádtól Letenyéig tartotta szemmel a Mura vonalát, s október 7-én reggel 9 óra tájban sikertelenül próbálta meg visszafoglalni a kakonyai, légrádi és letenyei hidakat a horvátoktól. A támadás során mind a Somogy, mind a Zala megyei századok (egy kivételével) inkább a hátrálás, mind az előnyomulás során árultak el buzgóságot. Egy huszár elesett. A horvátok átkeltek a Murán, feldúlták a letenyei kastélyt, s az egész vidéket felgyújtással fenyegették.[84] Palocsay őrnagy október 8-án kérte Zala megye bizottmányát, hogy állítsa ki mielőbb a nemzetőrséget mert csak így hárítható el az újabb horvát betörés. Palocsay olyannyira nem bízott saját erőiben, hogy még Kiskanizsát is körülsáncoltatta, hogy a letenyei hídfőből esetleg kitörő ellenséget visszaverhesse.[85] Így aztán őt is kellemesen lepte meg a hír, hogy az ellenség másnap felszedette a letenyei hidat, s visszahúzódott a Muraközbe.[86] Aggodalomra adtak okot viszont az olyan hírek, mint pl. az, hogy Nugent 4000 fővel Domborúnál átkelt a Dráván, s a Muraköz felől készül Kanizsa ellen támadni. (Horváth

[82] Az expedícióra ld. Guyon két jelentését, MOL Görgey-lt. b/21. fasc. Német nyelvű csataleírások.; Zámbelly Lajos 266–270. *Hermann*: Klapka 55–57.

[83] Nugent életrajzát ld. *Josef Hirtenfeld*: Der Militär-Maria-Theresien-Orden und seine Mitglieder. Wien, 1857. Zweite Abteilung. 1131–1137., Gelich II. 101–102.

[84] Sárközy Albert – OHB, Kaposvár, okt. 11. MOL KPA 202.

[85] Palocsay – Zala megye, Kanizsa, okt. 8. Zala Megyei Levéltár. Állandó Bizottmány iratai. 1848:2091.

[86] Horváth Vilmos – OHB, Zalaegerszeg, okt. 10. MOL KPA 203., Sárközy Albert – OHB, Kaposvár, okt. 11. MOL KPA 202.

Vilmos kormánybiztos összesen 5000 főre becsülte a Muraközben állomásozó erőket).[87] Aggodalomra adott okot az is, hogy az 1. (János) dragonyos ezred a Dráva túlpartján megindult Varasd felé, s attól lehetett tartani, hogy Nugent az így nyert erősítéseket használja fel az újabb támadásra.[88]

A másik oldalon hasonlóan nagy volt az aggodalom Dahlen altábornagy, zágrábi főhadparancsnok október 9-én azt a hírt kapta, hogy a magyarok két ponton átlépték a Drávát, ezért ide sietett, ám a hír tévesnek bizonyult. Egyelőre tehát mindkét fél azzal töltötte idejét, hogy megerősítse saját védelmi vonalát, s azon törte a fejét, honnan vonhatna magához újabb erőket. E tekintetben a magyaroknak volt nagyobb szerencséjük. Október közepén megjelent Zala megyében Perczel Mór ezredes hadosztálya.

Perczel serege az október 7-i ozorai diadal után néhány napig pihent, majd Veszprém felé indult Veszprémbe érve azonban Perczel úgy döntött, hogy csapataival mégsem csatlakozik a fősereghez, hanem Nagykanizsára vonul. Elhatározását azzal indokolta, hogy a kapott hírek szerint bármelyik pillanatban várható a Nagykanizsáról kiűzött Nugent ezredes újabb támadása. Perczel ekkor még úgy tudta, hogy Jellačić Todorović vezérőrnagy vezette mellékoszlopa is Vas és Zala megyéken keresztül próbál hazatérni Horvátországba, s ezt is meg akarta akadályozni. Perczel összpontosította csapatait, majd megindult a Muraköz felszabadítására.

Október 17-én kb. 5000 főnyi serege Letenyénél és Kottorinál két oszlopban átlépte a Murát, s előzte a folyót védő horvát és cs. kir. katonaságot. Több mint 800 foglyot ejtett, s 18-ára megszállta a Muraköz egész területét. A horvátok Légrádra és Varasdra vonultak vissza. A varasdi hidat egy darabon felszedték, s a híddal szemközt besáncolva táboroztak. Perczelnek nem voltak a folyóátkeléshez szükséges eszközei. Perczel támadása így is nagy pánikot okozott. Dahlen altábornagy azt jelentette, hogy Letenyénél 10–12 000 magyar felkelő nyomult be a Muraközbe, egy másik hadoszlop pedig Kottorinál lépte át a Murát.

Perczel helyzete meglehetősen veszélyes volt. A horvátok bármikor átléphették a Drávát, s kétes volt a stájerországi cs. kir. csapatok magatartása is. Ezért is örült meg, amikor levelet kapott Burits vezérőrnagytól, a stájerországi cs. kir. hadtest elővédjének parancsnokától. Burits közölte, hogy szeretne minél előbb találkozni Perczellel. Perczel küldöttje azzal tért vissza, hogy Burits és Nugent kérik, a Magyarország és Stájerország közötti közlekedés helyreállítását, s a magyar és stájer seregek közötti fegyvernyugvást. Október 30-ára az alkudozások megszakadtak. A stájerországi cs. kir. parancsnokok ugyanis a horvátokat is be akarták vonni a tárgyalásokba, ezek azonban erre nem voltak hajlandók.

A beérkező hírszerzői jelentések azt mutatták, hogy Burits a tárgyalásokat csapatai erősítésére használta fel. Perczel arra a meggyőződésre jutott, hogy a varasdi és légrádi horvát, és a stájerországi cs. kir. hadsereg november 9-én összpontosított támadásra készül a Muraköz elfoglalására. Perczel összehívta a haditanácsot, amely

[87] MOL R 32. Az 1848–1849. évi forradalomra, szabadságharcra és emigrációra vonatkozó nyomtatványok. 1848. okt. 10., Nemzeti, okt. 19. No. 137., Közlöny, okt. 18. No. 130. (Nagykanizsa, okt. 6.); Albert Nugent – Jellačić, Radkersburg, 1848. október 9. KA AFA Karton 1895. Kr.-sl. A., resp. 1. AK 1848-10-36.; Varga János 211.

[88] Sárközy Albert – OHB, Kaposvár, okt. 10. MOL OHB 1848:1045.

elfogadta a vezérkari főnök, Gaál Miklós alezredes és Perczel előterjesztését: Meg kell előzni az ellenséges támadást, s legalább az egyik szembenálló sereget vissza kell nyomni. A támadást az is indokolta, hogy Perczel csak november közepéig számíthatott a veszprémi a somogyi nemzetőrök táborban maradására. Így november 8-án kezdhetett utoljára viszonylag nagy erőkkel támadásba úgy, hogy arra serege legjavát mozgósíthatta. A támadást Varasd ellen a folyóátkelés nehezítette, adódott tehát a stájerországi irány, ahol ilyen akadály nem állta a magyar sereg útját. Perczel aggodalma indokolt volt; Nugent és Dahlen már október 27-én megegyeztek abban, hogy bármelyiküket is éri támadás, a másik a magyarok hátába kerülve támadni fog.

Perczel az akcióra négy zászlóaljat, 12 löveget, és három század huszárt mozgósított. A Radetzky-huszárok szakaszát a varasdi híd felé küldte, s az ott lévő három löveggel lövette az ellenség túlparti állásait. Perczel 8-án hajnalban Friedau felé indította csapatait. Elővédje reggel 6 órakor Polsteraunál megrohanta és részben elfogta, részben elkergette a cs. kir. előőrséget. A cs. kir. elővéd Friedau előtt még két ízben próbálta útját állni Perczel seregének, de a magyar tüzérség elűzte őket. Az erdőben megbúvó vadászokat a Zrínyi-szabadcsapat csatárlánca szorította vissza. A friedaui cs. kir. helyőrséget 12 század gyalogság, négy század dragonyos és egy hatfontos üteg képezte.

A város előtt Perczel szétbontakoztatta csapatait. A jobbszárnyon a Hunyadi-csapat, középen a szabolcsiak, a balszárnyon a Zrínyi-csapat nyomult előre. A zalaiak tartalékban maradtak. Perczel személyesen jelölte ki a tüzérség tüzelőállását. Négy lövege lőni kezdte az ellenséges tüzérséget; a másik 8 ágyút a hely szűke miatt nem lehetett felállítani. A Zrínyiek egy százada szuronyt szegezve rohanta meg s kényszerítette visszavonulásra az ellenséges tüzérséget. A gyalogság bevette a várost. A rohamban különösen a szabolcsiak és a Zrínyiek tüntették ki magukat. A szabolcsiak ostrommal bevettek egy házat, s lefegyverezték a bent lévőket. Ekkor a Zrínyiek egy százada szintén megrohanta a házat, s olyan erősen tüzelt, hogy a városba benyomuló huszárok is megálltak. Így az ellenség két lövege is időt nyert a menekülésre. A cs. kir. csapatok a várostól nyugatra húzódó magaslatokon fedett tüzelőállásból hat löveggel lőtték a magyar tüzérség említett négy lövegét. Félórás ágyúpárbaj után a cs. kir. tüzérség két löveg kerekeit szétlőtte. Most a két tarack egyedül maradt, de így is képes volt megfelelni az ellenséges tüzérségnek. A tüzelés 11 óráig folyt, s ekkor Perczel elrendelte a visszavonulást. Az ellenség Gross-Sonntagra vonult vissza, s nem üldözte Perczelt.

Másnap Perczel arról értesült, hogy Jellačić határőrzászlóaljai és négy 12 fontos löveg érkeztek Grazba, Csáktornya ostromára. Haditanácsot tartott, amely úgy döntött, hogy két nap múlva feladják a Muraközt. Perczel abban reménykedett, hogy e visszavonulást, nyugodtan hajthatja végre. Serege november 11-én hagyta el az áradás által „csaknem Balatonná" vált Muraközt. Ez az utolsó pillanatban történt, mert a Mura vize az átkelés után pár órával elvitte a letenyei hidat.

Az elkövetkező hónapot Perczel serege rendezésével s gyarapításával töltötte. Vas, Zala és Somogy megyék újoncaiból újabb zászlóaljakat szervezett. Csapatai többször is átlépték a Murát, s minden alkalommal sikerült meglepnie a szemben álló erők parancsnokait. November végén lövette a légrádi horvát állásokat, mire nemcsak a horvát, hanem a stájer hadsereg jelentős része is e veszélyeztetett pontra sietett.

December közepén arra készült, hogy ismét megszállja a Muraközt, ám a cs. kir. főosereg bekövetkezett támadása megakadályozta ebben.[89]

Összegzés

Az 1848 őszi hadjáratban a magyar hadsereg komoly hiányosságai ellenére kiváló teljesítményt nyújtott, s ebben múlhatatlan érdemei voltak Batthyány Lajos miniszterelnöknek és az általa létrehozott hadügyi adminisztrációnak. A hadjárat kezdetén mutatkozó nyomasztó ellenséges létszámfölényt ugyan mindvégig nem sikerült teljesen kiegyensúlyozni, de szeptember végén a hadszíntér egészét tekintve nagyjából egyenlő erők álltak szemben egymással. Ilyen esetben mindig a védekező fél oldalán van az előny, s a magyar hadvezetés ezt jól ki is használta. Jellačić hadvezéri tehetségtelensége szintén komolyan hozzájárult a magyar sikerhez, ám önmagában kevés lett volna hozzá. A bán hadászatilag lényegében már szeptember közepén elveszítette a hadjáratot, hiszen túlerejének pszichikai hatására épített haditerve már ekkor megbukott. Ezt követően minden nap csak a magyar felet erősíthette, s a horvátokat gyengíthette. Alapvető fordulatot csak az hozhatott volna, ha az uralkodó már ekkor nyílt támogatásban részesíti a bánt, ám erre nem került sor.

A pákozdi sikert ugyanakkor nem kell túlértékelnünk. A csatát követő visszavonulás során történtek megmutatták a magyar haderő gyenge pontjait, s továbbra is megmaradt a horvát haderő kétszeres létszámfölénye. Ezek után tökéletesen érthető, hogy Móga és tisztjei a horvát haderő kiszorítására törekedtek, s meglehetősen óvatosan üldözték a nyugat felé visszavonuló bánt.

Noha átfogó tervezésnek a dunántúli magyar hadmozdulatokban a források alapján nemigen van nyoma, az egymástól távol lévő magyar csapatok október végéig hadászati szempontból jól együttműködtek, s kitűnően használták ki a hadászati belső vonal előnyeit. 1848 szeptember közepén megszakadt az összeköttetés a horvát főosereg és Horvátország között; szeptember – október fordulóján sikerült megakadályozni a Jellačić és Roth közötti kapcsolatfelvételt. Október elején Nagykanizsa felszabadításával hetekre megbénították a horvát- és stájerországi csapatok működését; és Perczel Mór hadosztálya éppen időben érkezett ahhoz, hogy megakadályozza Zala megye esetleges újabb megszállását. Vidos Nagykanizsát felszabadító csapatai szintén éppen időben érkeztek ahhoz, hogy részt vegyenek a Todorović-hadoszlop kiűzésében, s ezáltal kedvező helyzetet teremtettek Perczel zalai hadjáratához. A magyar főosereg a schwechati vereség után olyan gyorsan reagált Simunich betörésére, hogy ez egy teljesen reguláris haderőnek is becsületére vált volna. Komárom, Lipótvár és Eszék biztosítása olyan előnyt jelentett, amely az elkövetkező téli hadműveletek során komolyan hozzájárult a katonai összeomlás elkerüléséhez.

A magyar hadsereg teljesítményének értékelésekor a taktikai „osztályzatok" már kevésbé kedvezőek. Két megsemmisítő győzelem (Székesfehérvár, október 3.; Ozora, október 7.) mellé három taktikai kudarcot sorolhatunk (Nagykanizsa, október 3.; Salamonfa és Horpács, október 11.; Jablonic, november 4.) Nem feledhetjük el

[89] Perczel ténykedésére ld. *Hermann Róbert*: Perczel Mór első honmentő hadjárata. Zalai Gyűjtemény 36/II. Zalaegerszeg, 1995.

azonban, hogy az e hadműveletekben résztvevő magyar csapatok vagy csupa irreguláris csapatból álltak (Nagykanizsa), vagy létszámban kisebbek voltak, mint az ellenség (Salamonfa és Horpács), vagy olyan fárasztó menetet hajtottak végre, amely komolyan befolyásolta harcászati teljesítményüket is. Székesfehérvárnál egy reménytelenül elszigetelt helyzetben lévő helyőrséget sikerült fegyverletételre kényszeríteni; Ozoránál a magyar sikerhez komolyan hozzájárult, hogy a horvátoknak nem, a magyaroknak volt lovasságuk. Azt mondhatjuk, az ilyen típusú győzelmek inkább kivételnek számítottak a háború során, hiszen 1848 októbere után 1849 augusztusáig nemcsak a magyar, hanem a cs. kir. és az orosz haderő sem aratott egyetlen ilyen győzelmet sem (természetesen leszámítva a várak és erődök bevételét), a Világos utáni fegyverletételek során pedig mindannyiszor a kapituláló fél „kereste meg" azt, aki előtt leteheti fegyverét.

A mérleg azonban máris kedvezőbb, ha mindezt a horvát és a cs. kir. hadsereg teljesítményéhez mérjük. Jellačić többszörös túlereje ellenére sem tudta megsemmisíteni a magyar fősereget; hadjárata során az inváziós haderő legalább 20 %-át elveszítette. A horvát mellékerők egyetlen alkalommal sem tudták saját akaratukat ráerőltetni a magyarokra: Nugent nem tudta nyugodtan kiüríteni Kanizsát, Roth nem tudott időben visszavonulni Szlavóniába, Todorović kénytelen volt a hosszabb úton visszatérni Horvátországba. Komárom és Eszék magyar kézre került. Windisch-Grätz hiába küldte be Magyarországra Simunichot, nem tudta erői megosztására kényszeríteni a magyar főseregetet október végén, október 30-án pedig nem tudta megsemmisíteni a magyar főerőket, noha erre minden lehetősége megvolt. Az elkövetkező hadjárat mutathatta meg, hogy a rugalmasabb magyar hadsereg képes-e visszaverni az ellenséges főerők tervszerűen előkészített támadását is.

FÜGGELÉK

1848. szeptember eleje
A horvát hadsereg harcrendje[90]

Az alábbírott csapattestek harcrendje
Vezénylő tábornok Jellačić báró, altábornagy

Csapattestek	Parancsnokok	Fő	Ló	Löveg
	Hartlieb lovag, altbgy. hopk.[91],			[92]
	Dietrich vőrgy. ddpk.[93]			
Varasd-szentgyörgyi hőr e. tart. zalj.	Reiche alezr.[94]	1203		
Varasd-kőrösi hőr e. tart. zalj.	Stoisavlievič alezr.	1331		
Varasdi dandár népsége		6147		
1. háromfontos üteg	Hassek fhdgy.	69	28	6
Likai szerezsánok		57		
Dandár összege		**8807**	**28**	**6**
	Kriegern vőrgy. ddpk.[95],			
2. báni hőr. e. tart. zalj.	Jarisburg szds.	1312		
Otocsáci hőr. e. tart. zalj.	Wimmer szds.	1401		
Likai és otocsáci hőr. e. népség[96]	Dmitrasinović őrgy.	9339		
2. hatfontos üteg	Gebauer fhdgy	92	52	6
Otocsáci szerezsánok		56		
Dandár összege		**12200**	**52**	**6**
Hadosztály összege		**21007**	**80**	**12**

[90] Közli *Hauptmann* II. 309–313., nála azonban a Schmiedl-hadosztály szerepel először, majd a Kempen-, végül a Hartlieb-hadosztály. Francia fordításban és kommentárokkal közli Neustaedter II. 76–80. Jegyzeteinkben (N.) jelöléssel közöljük Neustaedter megjegyzéseit. A tábornok 1866-ban halt meg. – Itt kell megjegyeznünk, hogy az eddigi magyar összefoglalókban található, szeptember 12-re datált horvát harcrendek mind tévesek, s az 1848. szeptember 16., a Hardegg-vértesek és a Kress-könnyűlovasok csatlakozása utáni helyzetet tükrözik. Ld. *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. 2. kiadás. Bp., é. n. I. k. 436–437.; *Breit József*: Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története. 2. kiadás. Bp., 1930. I. k. 60–61. Ez egy, a magyar hadsereg kezére került, szeptember 25-i harcrend adatain (illetve azok félreértésén) alapul. Közlöny, 1848. okt. 8. No. 120. Melléklap. Közli *Urbán*: Pákozd 169.

[91] A bárói címet a Mária Terézia Rend jogán kapta, amit jóval később, Bécs ostrománál október 28-án érdemelt ki. Tüzérségi tábornoki címmel nyugalmazták, s jelenleg Károlyvárosban, Horvátországban él. (N.) – Hartlieb 1862-ben halt meg.

[92] A lövegszám az eredeti példányokban és Neustaedter közlésében nem szerepel, Hauptmannál viszont igen.

[93] Ezt a tábornokot 1849-ben altábornaggyá, a háború után Buda erődjének parancsnokává nevezték ki. (N.) – Dietrich 1870-ben halt meg.

[94] Később ezredessé nevezték ki, jelenleg nyugalmazottként Morvaországban él. (N.)

[95] Később altábornaggyá nevezték ki; nyugalmazottként halt meg. (N.) – Kriegern 1852-ben hunyt el.

[96] Ezt a nagyszámú népséget több zászlóaljba osztották. (N.)

Csapattestek	Parancsnokok	Fő	Ló	Löveg
	Kempen vőrgy. hopk.[97]			
	Neustädter br. vőrgy. ddpk.[98]			
Bródi hőr. e. 2. zalj.[99]	Lovetto alezr.[100]	1313		
Ogulini és szluini hőr. e. tart. zalj.	Rezniczek szds.[101]	1904		
Ogulini és szluini hőr. e. népség[102]	Knezević alezr.103	5432		
12. hatfontos üteg	Klee hdgy.	97	52	6
Ogulini szerezsánok[104]		44		
Dandár összege		**8790**	**52**	**6**
	Rastić ezr., ddpk.[105]			
1. báni hőr. e. tart. zalj.	Geramb alezr.[106]	1311		
Likai hőr. e. tart. zalj.	Budisavliević alezr.[107]	1320		
Báni hőr. e. népség		7658		
3. háromfontos üteg	Jaičinović fhdgy.	75	27	6
Szluini szerezsánok		44		
Dandár összege		**10408**	**27**	**6**
Hadosztály összege		**19198**	**79**	**12**
	Schmidl vőrgy., hopk.[108]			
	Grammont br. ezr. ddpk.[109]			
Gradiskai 1. zalj.	Urm őrgy.[110]	1253		
1. népfelkelő zalj. (Likai és otocsáci)	Rheinbach ezr.[111]	1324		
2. népfelkelő zalj. (ogulini és szluini)	Mudrovčić alezr.	1316		
Likai, otocsáci, és ogulini szerezsánok		523		
3. hatfontos üteg.	Miksch fhdgy.	104	60	6
1. röppentyűüteg	Kaufmann hdgy.	33	15	6
Báni he.	Sermage ezr.[112]	1000	1000	
Dandár összege		**5553**	**1075**[113]	**12**

[97] Később altábornaggyá nevezték ki, báró, titkos tanácsos, a csendőrség főfelügyelője, Bécs katonai kormányzója; jelenleg az osztrák rendőrség főnöke. (N.) – Kempent 1859-ben nyugalmazták; 1863-ban meghalt.

[98] 1849-ben altábornaggyá nevezték ki, 1853-ban nyugalmazták, jelenleg Zágrábban él. (N.)

[99] *Hauptmann* II. 311. tévesen 1. zászlóaljat ír.

[100] Lovetto Roth tábornok hadtestében [corps] maradt és Ozoránál esett fogságba. A zászlóaljat Bogunović százados vezényelte; 1855-ben alezredesként halt meg a likai Gospićban. (N.)

[101] Rezniczek jelenleg mint vezérőrnagy Havasalföldön Coronini gróf, altábornagy hadtestében található. (N.) – A cs. kir. csapatok 1856. április 17-én kezdték meg, s 1857. március 30-ra fejezték be a dunai fejedelemségek kiürítését.

[102] Közvetlenül az indulás előtt ezt a zászlóaljat kettéosztották: a 2600 ogulini parancsnokságát Terbojević nyugállományú őrnagy kapta. A zászlóaljnak összesen 5 tisztje volt. Neustaedter II. 81.

[103] Knezević 1855-ben nyugalmazott vezérőrnagyként halt meg Fiumeben. (N.)

[104] *Hauptmann* II. 311. kimaradt a létszám.

[105] Mint nyugállományú vezérőrnagy halt meg Gospićban 1853-ban. (N.)

[106] Elesett az 1849. január 13-i nyárasdi ütközetben. (N.)

[107] Budisavlievič nyugállományú vezérőrnagy most is él Gospićban. (N.)

[108] Később altábornaggyá nevezték ki; jelenleg Grazban él nyugállományban. (N.)

[109] Grammont, mint vezérőrnagy a sóvéi táborban 1849-ben kolerában halt meg. (N.)

[110] Urmot az eszéki erődbe 1849-ben térőrnaggyá nevezték ki. (N.)

[111] Szlavóniában, Vinkovciban nyugállományúként halt meg. Már több éve vezérőrnagy volt. (N.)

[112] Az ezred hat századból (3 osztályból) állt. Sermage lovasszázados ezredesi kinevezéséről: Neustaedter II. 80. *Hermann Dahlen* szerint a lovasság összesen 800 főt számlált. *Hauptmann* II. 10.

[113] *Hauptmann* II. 309. tévesen 1073.

Csapattestek	Parancsnokok	Fő	Ló	Löveg
	Todorović vőrgy. ddpk.[114]			
Otocsáci hőr. e. 1. zalj.	Ettingshausen őrgy.[115]	1150		
Szluini hőr. e. egy osztálya		408		
Varasdi dandár 3. népfölkelő zalj.		1327		
Báni dandár 4. népfölkelő zalj.	Hallavanya alezr.	1367		
Szluini és báni szerezsánok		417		
2. háromfontos üteg	Eggenberger fhdgy.	74	28	
2. röppentyűüteg	Leinmüller főtűzmester	32	15	6
Lőszertartalék	Eisler fhdgy.	84	125	6
Lovas népfölkelők[116]		500	500	
Dandár összege		**5359**	**668**	**12**
Hadosztály összege		**10912**	**1743**	**24**
A három hadosztály összege		**51117**[117]	**1902**	**48**

Eredeti tisztázat. KA Nachläße. Nachlaß Fligely. No. 8. „Collation Fligely Major". Másolat. HL 1848–49. 2/16. (A Kempen-hadosztály hadműveleti naplójának elején). Fogalmazvány (?) „Agram, den.... August 1848." datálással. KA AFA Karton 1894. Kr.-sl. A., resp. I. AK u. J. 1848–8–17.

Zwölfaxing, 1848. október 18.
A horvát hadsereg harcrendje

Csapattestek	Parancsnokok	Fő	Ló	Löveg
	Hartlieb altbgy. hopk.			
	Dietrich vőrgy. ddpk.			
Otocsáci hőr. e. 1. zalj. (jelen)	Ettingshausen őrgy.	867		
Varasd-kőrösi hőr. e. 3. zalj. (jelen)	Stoisavlievič alezr.	1037		
Varasd-kőrösi hőr. e. 4. zalj.	Spachholz szds.	1242		
2. hatfontos gyalogüteg (jelen)	Gebauer alszds.	83	48	6
7. (Kress) könnyűlovas e. ezredesi 2. szd. (jelen)	Kugstascher szds.	132	134	
összesen		**3361**	**182**	**6**
	Kräutner vőrgy. ddpk.			
Varasd-szentgyörgyi hőr. e. 3. zalj. (jelen)	Reiche alezr.	1278		
Varasd-szentgyörgyi hőr. e. 4. zalj. (jelen)	Bogdanović szds.	774		

[114] Később, 1849-ben a szerb hadtest parancsnoka, még abban az évben vezérőrnagyként nyugalmazták. Jelenleg Velencében él. (N.) – Todorović 1858-ban Velencében halt meg nyugállományú altábornagyként.

[115] Ettingshausen 1855-ben vezérőrnagy volt, amikor agyonlőtte magát. Az otocsáci 1. zászlóaljat Itáliából Peschiera tiszteletreméltó megadása után küldték haza, ahol egymaga alkotta a helyőrséget. Ez a zászlóalj, amely már a milánói barikádharcokban kitüntette magát, az 1848–1849-es magyarországi hadjáratban, egyetlen ütközetben vagy csatában sem mulasztotta el a babérok gyűjtését, amelyben részt vett. Ez a zászlóalj volt a bán hadseregének gárdája. (N.)

[116] Ezeket a bán nem vitte magával Magyarországra. Neustaedter II. 80.

[117] Az 500 lovas népfölkelőn kívül a bán további 2000 főt hagyott hátra, mert teljesen fegyvertelenek voltak. Neustaedter II. 80.

Csapattestek	Parancsnokok	Fő	Ló	Löveg
Likai hőr. e. 4. zalj. (jelen)	Reinbach ezr.	1224		
Szluini szerezsánok (jelen)	Radović hdgy.	139		
Báni huszárok alezredesi szd. (jelen)	Cernolatez szds.	83	83	
7. (Kress) könnyűlovas e. alezredesi 1. szd. (jelen)	Friderici szds.	133	134	
Turopoljei nemesi szd. (jelen)	Klaffurić szds.	68		
3. hatfontos gyalogüteg (jelen)	Miksch fhdgy.	78	47	6
összesen		**3777**	**264**	**6**
Hadosztály összesen		**7138**	**446**	**12**
	Kempen vőrgy. hopk.			
	Neustädter vőrgy. ddpk.			
Bródi hőr. e. 2. zalj.	Bogunović szds.	1040		
Ogulini-szluini hőr. e. 3. zalj. (jelen)	Rezniczek őrgy.	1125		
Otocsáci hőr. e. 4. zalj.[118]	Pavellić szds.,			
Báni he. 1. szd.	Gyurković szds.	102	102	
1. hatfontos gyalogüteg	Klée hdgy.	104	73	6
összesen		**2371**	**175**	**6**
	Rastić ezr. ddpk.			
Likai hőr. e. 3. zalj.	Budisavljević alezr.	1105		
1. báni hőr. e. 4. zalj.	Rebracha szds.	1026		
2. báni hőr. e. 4. zalj.	Wechtersbach szds.	1165		
23. (Ceccopieri) gye. 2. zalj.	Schivny őrgy.	593		
2. román hőr. e. zalj. 2 szd.	Osmolski szds.	266		
7. (Kress) könnyűlovas e. 2. őrgy. osztály	Alberti szds.	218	218	
6. hatfontos gyalogüteg	Lončar fhdgy.	86	60	6
összesen		**4459**	**278**	**6**
Hadosztály összesen		**6830**	**453**	**12**
	Kriegern vőrgy. hopk.			
	Grammont ezr. ddpk.			
1. báni hőr. e. 3. zalj.	Geramb alezr.	1293		
2. báni hőr. e. 3.zalj.	Hallavanya alezr.	1267		
szluini hőr. e. 4. zalj.	Mudrovčić alezr.	1184		
23. (Ceccopieri) gye. 1. zalj.	Schiffmann ezr.	727		
Szerezsántestület (összetett)	Drobniak hdgy.	202		
Báni he.	Martinović szds.	121	121	
5. hatfontos gyalogüteg	Eggenberger fhdgy.	94	41	6
összesen		**4888**	**162**	**6**
	Karger vőrgy. ddpk.			
Gradiskai hőr. e. 2. zalj.	Urm őrgy.	970		
Otocsáci hőr. e. 3. zalj.	Wimmer őrgy.	945		
Ogulini hőr. e. 4. zalj.	Knezević alezr.	1106		
Ferrari gránátos zalj.	Bittermann szds.	649		
Szerezsántestület (Likai, otocsáci és ogulini hőr. e.)	Wlaisawliewić hdgy.	472		
7. hatfontos gyalogüteg	Schrinner fhdgy.	83	38	6
összesen		**4225**	**38**	**6**
Hadosztály összesen		**9113**	**200**	**12**

[118] A Lederer-dandárnál

Csapattestek	Parancsnokok	Fő	Ló	Löveg
	Ottinger vőrgy. hopk.			
	Lederer vőrgy. ddpk.			
Otocsáci hőr. e. 4. zalj.[119]	Pavellich szds.	1177		
Bécsi önkéntesek 1. osztály	Geusau szds.	183		
7. vadászzalj. 1 szd.[120]		?	?	?
63. (Bianchi) gye. 1 LW szd.[121]		?	?	?
7. (Kress(könnyűlovas e. 2 osztály	Kaminski és Alberti őrgy.	901?	901?	
3. (Ferenc József) dragonyos e.	Jakubowsky ezr.	756	756	
? hatfontos lovasüteg	Ratner fhdgy.	95	63	6
4. hatfontos gyalogüteg	Zillinger fhdgy.	112	84	
összesen		**3224+?**	**1804**	**6**
	Baltheser vőrgy. ddpk.			
7. (Hardegg) vért. e. 6 szd.	Sedlmayer ezr.	649	649	
6. (Wallmoden) vért. e. 4 szd.	Fejérváry ezr.	?	?	
3. (Szász király) vért. e. ezredesi osztály	Wallheim őrgy.	251	251	
1. röppentyűüteg	Gerstner fhdgy.	63	29	6
Báni he.	Kameniak őrgy.	?	?	
összesen		**963**	**929+?**	**6**
Hadosztály összesen		**4187+?**	**2733 +?**	
Teljes összeg		**27268+?**		**48**
Tüzértartalék				
8. hatfontos gyalogüteg	Thim fhdgy.,	6		
9. hatfontos gyalogüteg	Petit hdgy.	78	47	6
1/2 hatfontos gyalogüteg	Oremus tűzmester,	3		
1. tizenkétfontos gyalogüteg	Otto Hartlieb fhdgy.,	6		
összesen		**78+?**	**47+?**	**21**
Teljes összeg		**27346+?**		**69**

Eredeti tisztázat. HL 1848–49. 1/522.

Glosszárium a harcrendekben szereplő megnevezésekhez:

Abteilung	osztag
Aufgebot	népfelkelés
Detachement	különítmény
Division	osztály (két század)
Grenz-Aufgeboth	népfölkelők
Grenzlandvolk	határőri népség
Grenzvolk	határőri népség
Insurrektion	népfölkelés
Kapitainlieutenant	alszázados
Landes-Bataillon	népfölkelő zászlóalj
Landvolk	határőri népség
Massal-Insurrektion	tömeges fölkelés
Population, Populazion	határőri népség
Volksaufgebot	népfelkelés

[119] A Kempen-hadosztálytól
[120] A Neugebäude-ben
[121] Altmannsdorfba érkezett

Rövidítések jegyzéke

60. IR	Coloman Rupprecht von Virtsolog: Geschichte des k. k. 60. Linien-Infanterie-Regimentes gegenwärtig Gustav Prinz von Wasa. Wien, 1871.
Aradi	Aradi Péter: A Dráva-vidék védelmének szervezése 1848 nyarán. Kaposvár, 1972.
Deák Imre	Deák Imre: 1848, ahogy a kortársak látták. A szabadságharc története levelekben. Bp., é. n. 1942.
Gelich I–III.	Gelich Rikhárd: Magyarország függetlenségi harcza 1848–49-ben. Bp., é. n. I–III. k.
Görgey – Katona	Görgey István: 1848 júniusától novemberéig. – Okmánytár. S. a. r. Katona Tamás. Bp., 1980.
Hauptmann I–II.	Ferdinand Hauptmann: Jelačić's Kriegszug nach Ungarn 1848 Graz, 1975.. I–II.
Hermann: A drávai hadtest	Hermann Róbert: A drávai hadtest hadműveleti naplója.. (In:) Molnár András szerk.: Hadtörténelmi tanulmányok. Zalai Gyűjtemény 36/I. Zalaegerszeg, 1995.
Hermann: Csány	Hermann Róbert: Csány László, mint a feldunai hadtest kormánybiztosa (1848. szeptember 29. – 1849. január 18.) In: Molnár, 1990.
Hermann: Vidos	Hermann Róbert: Vidos József kormánybiztosi jelentései. Savaria Múzeum Évkönyve, 1995. 22/1. kötet.
Jenei: Pákozd	Jenei Károly: A pákozdi csata. Fejér Megyei Szemle, 1966.
Károlyi I-II.	Károlyi Árpád: Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. Bp., 1932. I–II. k.
Kempen	Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848–1859. Hrsg. von Josef Karl Mayr. Wien und Leipzig, 1931.
KLÖM XII.	Kossuth Lajos összes munkái. XII. k. Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban. S. a. r. Sinkovics István. Bp., 1957.
KLÖM XIII.	Barta István szerk.: Kossuth Lajos összes munkái XIII. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén I. Bp., 1953.
Molnár, 1990.	Molnár András szerk.: Kossuth kormánybiztosa, Csány László 1790–1849. Zalai Gyűjtemény 30. kötet. Zalaegerszeg, 1990.
Neustaedter I–II.	Joseph Neustaedter: Le ban Jellačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848. Zagreb, 1942. Tome II.

Pap I–II.	Pap Dénes: Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez 1848–1849. Pest, 1868–1869. I–II. k.
Rabár: Eszék	Rabár Ferenc: Az eszéki vár 1848 őszén. Hadtörténelmi Közlemények 1995/3.
Spira, 1989.	Spira György: Jottányit se a negyvennyolcból! Bp., 1989.
Spira: Egy ellenforradalmi suskus.	Spira: Egy ellenforradalmi suskus 1848 nyárutóján. (In:) Spira, 1989.
Spira: Egy Jellačić-önportré	Spira György: Egy Jellačić-önportré. In: Spira, 1989.
Spira: Jellačić regéi	Spira György: Jellačić regéi Pákozdról. HK 1995/1.
Szőcs: Csány	Szőcs Sebestyén: Csány László kormánybiztosi tevékenysége 1848 áprilistól szeptember végéig. (In:) Molnár, 1990.
Thim I–III.	Thim József: A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története. I. k. Bp., 1940., II–III. k. Bp., 1930.
Urbán, 1985.	Urbán Aladár: Batthyány Lajos és a vasi fölkelősereg 1848 szeptember-októberében. HK, 1985/4.
Urbán: Batthyány	Urbán Aladár: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Bp., 1986.
Urbán: Pákozd	Urbán Aladár: Pákozd, 1848. Bp., 1984.
Varga János	Varga János: Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén. Bp., 1953.
Vendrei	Vendrei [Assermann] Ferenc: Nagy-Becskerektől Pákozdig. Bp. Sz., 1888. 55–56. k.
Zámbelly Lajos	Zámbelly Lajos: Emlékiratok 1848/49-ből. Hazánk, szerk. Abafi Lajos. XI. köt. 1889.
1848–49.	HL Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai.
A. d. GK i. A.	KA AFA Sonderbestand. Akten des Generalkommando in Agram. 13. Korps. 1777–1848.
Absz.	HL Abszolutizmuskori iratok.
AFA	Alte Feldakten
Csány-ir.	MOL H 103. Csány László kormánybiztos iratai.
GK Pr.	HL A budai Generalkommando iratai. Praesidialia.
HL	Hadtörténelmi Levéltár (Budapest)
HM Ált.	MOL H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok.
IBA	MOL Csány-ir. Iktatott beadványok
KA	Kriegsarchiv (Wien)
KPA	MOL H 2. Kossuth Polizei Akten
Kr.-sl. A. resp. I. AK u. J.	KA AFA Karton 1894. Kroatisch-slovenische [!] Armee, resp. I. Armeekorps unter Jellachich, dessen Operation gegen Wien.
MOL	Magyar Országos Levéltár (Budapest)

OHB	MOL H 2. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány, Kormányzóelnökség iratai 1848–1849.
OSZK Kt.	Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár
ZGK	HL Absz. A zágrábi Generalkommando iratai. 143. csomó. (Acten des Generalkommando Agram. Drau Armee FML. Dahlen. 13. Corps.) Dátum szerint rendezett iratok
alezr.	alezredes
altbgy.	altábornagy
ddpk.	dandárparancsnok
e.	ezred
ezr.	ezredes
fhdgy.	főhadnagy
gye.	gyalogezred
hdgy.	hadnagy
he.	huszárezred
hopk.	hadosztályparancsnok
hőr.	határőr
őrgy	őrnagy
szd.	század
szds.	százados
tart.	tartalék
vért. e.	vértesezred
vőrgy.	vezérőrnagy
zalj.	zászlóalj

Róbert Hermann

DE LA DRAVE À SCHWECHAT

Les manoeuvres militaires en automne de 1848 en Transdanubie et en Haute Hongrie: séptembre - novembre 1848. De l'attaque des troupes de Jellaèiæ au déplacement de Simunich

(Résumé)

L'étude présente examine d'après la littérature spéciale, les sources hongroises et de Vienne la première période de de l'histoire militaire de la guerre de l'indépendance. Elle mentionne l'évolution des relations croato-hongroises, les tentatives de paix et les préparations militaires au printemps et en été de 1848 aux deux côtés de la frontière croato-hongroise. L'étude traite minutieusement les antécédents directes de l'attaque croate et le plan militaire de Jellaèiæ. La campagne croate, selon l'avi de l'auteur, s'échoua stratégiquement déjà au milieu de septembre et à partir de ce moment-là seul la manifestation ouverte du souverain en faveur de Jellaèiæ aurait pu tourner le cours des événements. L'auteur ne tient pas beaucoup du point de vue militaire au combat de Pákozd, au 29 séptembre 1848, mais en effet il signale l'éparpillement de l'offensive croate. Dans ce chapitre en question il étudie les points incertaines de l'histoire de l'armistice ainsi que les circonstences qui entraînèrent Jellaèiæ à signer le cessez-le-feu. L'étude traite en détail la poursuite de l'armée de Jellaèiæ, la libération de la partie sud de la Transdanubie et l'assurence des forteresses

d'Eszék, de Komárom et de Lipótvár. Le fait que tous les forteresses à l'ouest du cours du Danube furent acquises par les troupes hongrois, contribua beaucoup à l'échouage de Jellaèiæ - précise l'auteur. Elle démontre l'histoire des campagnes hongroises lancées pour libérer la ville de Vienne ainsi que les cause de leur chute. Dans ce contexte il formule que le combat de Schwechat aurait pu provoquer la chute catastrophique de l'armée principale hongroise. Un chapitre intégral fut consacré à la campagne de Muraköz et de Mura de Mór Perczel. En somme, résume l'étude, l'armée hongroise eut un rendement supérieur à celui des troupes croates de Jellaèiæ ou de l'armée royale et impériale de Windisch-Grätz. Les défauts de tactique de l'armée hongroise ne permettèrent pas de faire valoir tous les avantages stratégiques, cette armée impromptue eut pourtant des victoires tactiques très remarquables en automne 1848.

FROM THE RIVER DRAVE TO SCHWECHAT.

Military Operations in Transdanubia and Upper Hungary, September to November, 1848, i.e., from the Attack of the Croatian Troops Led by Jelai to Simunich's Retreat
by Róbert Hermann
(Summary)

The article analyzes the first phase of the military history of the Hungarian war of independence based on Hungarian and Viennese archival sources and historical writings from both countries. The changing relationship of Croatia and Hungary is introduced together with the attempts at creating peace, and the preparations for war in the spring and autumn of 1848 on both sides of the borde.. The antecendents of the Croatian attack and Jelai's operational plans are discussed in detail. The author maintains that from strategic point of view the Croatian attack was doomed to failure as early as the middle of September. From that time on the emperor alone could have turned the course of events with an open intervention in favour of Jelai. The battle at Pákozd on September 29, 1848 is not seen by the author as an important one from military point of view. Nevertheless it was the sign of the collapse of the Croatian stratagem. Also the uncertainties about the armistice are described together with the motives of Jelai in its conclusion. The article describes in detail how Jelai's army was ousted from the country, how Southern Hungary was liberated, and how the fortresses at Eszék, Komárom, and Lipótvár were secured again. The author establishes that the failure of Jelai was basically due to the fact that all fortresses west of the Danube had been recaptured by the Hungarians.

The Hungarian campaigns to liberate Vienna and the causes of their failure are also described in detail. The author thinks that the battle at Schwechat could easily have ended with the total collapse of the main body of the Hungarian army. A separate chapter deals with the campaigns of Mór Perczel in Medjumurje and along the River Mura.

To sum up, the achievement of the Hungarian army in the operations of late 1848 seems to have been much better than that of either the Croatian army of Jelai or the Austrian army of Windisch-Grätz. Although the Hungarians' tactical weaknesses did not make it possible for them to make better use of all their strategic advantages, it was this makeshift military force that scored significant military successes in the autumn of 1848.

Gángó Gábor

EÖTVÖS JÓZSEF *AUSZTRIA NEMZETISÉGEINEK EGYENJOGÚSÍTÁSÁRÓL* CÍMŰ RÖPIRATA ÉS 1848–49 NEMZETISÉGI MOZGALMAINAK NÉHÁNY ASPEKTUSA

A röpirat címének mindhárom szavával kapcsolatban értelmező megjegyzések előrebocsátását érzem szükségesnek, mielőtt újra és újra leírom őket. „Ausztriá"-n — Eötvösnek bizonyos korábbi, 1848–49 fordulója táján keletkezett, és a magyar korona országainak problematikáját sajátosan magyar szempontból megközelítő szövegeihez[1] képest változó szóhasználatának megfelelően — mindig az összállamot értem.

A „nemzetiség" szó használatát is a történeti szövegek terminológiájával való szinkrónia igénye indokolja. Meg kell említeni, hogy a szó a korban még nem „az államalkotó nemzettel együtt élő kisebbség" jelentésben használatos. Az osztrák szóhasználat bizonyos értelemben a német analógiát követi, amelynek értelmében a „Volksstamm" (néptörzs) az egyes tartományokon belül élő népeket jelenti, melyek egymással egyenértékűek, s együttesen alkotják a kultúrnemzetet („Nation"). Mind az úgynevezett pillersdorfi, mind az oktrojált olmützi alkotmány ebben az értelemben beszél Ausztria „néptörzsei"-ről (Volksstämme), melyek biztosítani kívánt sajátosságainak, történeti és kulturális értékeinek összessége a nemzetiség.[2] (Osztrák nemzet fogalmáról a korban természetesen nem beszélhetünk.)

Az 1848. év szülöttét, a „Gleichberechtigung" terminust[3] a szövegösszefüggésnek megfelelően fordítom „egyenjogúság"-nak vagy „egyenjogúsítás"-nak. A német szó ugyanis nemcsak az egyenlő jogállás tényét, hanem az egyenlő jogok megadásának politikai aktusát is jelenti. A szövegből nyert konkrét, továbbá a korra vonatkozó általánosabb történelmi ismereteinket a nyelvérzék megtámogatására előhíván nyilvánvalóvá válik, hogy Eötvös nem csak, vagy nem annyira az egyenjogúság tényéről ír röpiratában, hanem, ellenkezőleg, sokkal inkább az egyenjogúsítás még be nem teljesedett folyamatának módjairól és korlátairól érte-

[1] Vö. *Eötvös József*, Az 1848iki forradalom története – Müncheni vázlat. S. a. r., bev., jegyz. Gángó Gábor. (Eötvös József történeti és állambölcseleti művei [1.]), Budapest, Argumentum, 1993 és *Gángó Gábor*, 'Eötvös József írásai az augsburgi Allgemeine Zeitungban', in: Századok 128 (1994/3–4.), 737–66.

[2] *Bernatzik, Edmund*, hrsg., Die österreichischen Verfassungsgesetze. (Studienausgabe Österreichischer Gesetze, veranstaltet von Dr. Alexander Löffler. Bd III. Die Verfassungsgesetze.), Leipzig, C. L. Hirschfeld, 1906, 75., 107.

[3] Első előfordulásait összegyűjtötte, és a szóhasználatot elemzi *Stourzh, Gerald*, Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848–1918, Wien, ÖAW, 1985, 18. skk.

kezik. Az Eötvös által másutt használt magyar (tükör)fordítás a cselekvő igeképzőt szintén tartalmazza: „a híresé vált hasonfeljogositás (Gleichberechtigung)".[4]

Az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról (Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich)* írott német nyelvű röpirat (a továbbiakban: *Egyenjogúsítás...*) kézirata ismeretlen. Szerzőségét Eötvös az 1851. évi második kiadás címlapján vállalta el. Tárgyából egyértelműen kiviláglik, hogy Eötvös megírásához 1849. március 4-e, az oktrojált birodalmi alkotmány kibocsátása után fogott hozzá. A VII. számú Eötvös-noteszben 1849. május-júniusi kelettel, ill. ekkor keltezett más feljegyzések tőszomszédságában maradtak fenn az *Egyenjogúsítás...* közvetlen előzményeinek tekinthető töredékek. „A babiloniai torony építése félbeszakadt a nyelvek öszvezavarása által, az Austriai birodalomban ezen öszvezavarás után fognak hozzá az építéshez"[5] – ez az első odafordulás a noteszben az osztrák birodalom nemzetiségi problémái felé, jól mutatván, hogy az alapgondolat — Eötvös észjárására jellemzően — ezúttal is aforisztikus megfogalmazásban bukkan fel. Ugyanitt olvasható, mégpedig magyarul a feljegyzés az egyes népek jellemző önelnevezéseiről, melyet az I. fejezetbe emel majd át, ill. 1849. június 3-i kelettel készít emlékeztető feljegyzést a magyarokkal szembeni ellenséges közhangulatról. Ez, amint arról ugyancsak részletesen szó lesz, a 7. fejezet érvelésének kiindulópontjává válik.

A röpirat Ferenczi Zoltán Eötvös-életrajza szerint[6] 1850. március 12-én „már kapható volt". A megállapítás feltehetően azon a szövegközlésen alapul, amely a röpiratból a *Pester Morgenblatt* aznapi számának tárcarovatában megjelent, s amely lábjegyzetben már megadja az impresszumot: „Pesth, G. A. Hartlebens Verlag").[7] Ferenczi adatát nem cáfolja Csengery Antal 1850. április 30-i levele, melyhez mellékelve küldi a röpiratot bátyjának.[8] Csengery magától értetődően beszél Eötvös szerzőségéről: nem volt tehát titok, ki rejtőzik az első kiadás címlapján feltüntetett „N. N." szignó mögött. Az *Egyenjogúsítás...*-nak német nyelven három kiadása van. Az 1851-es és az 1871-es kiadás csak a címlapban és a tartalomjegyzékben tér el az elsőtől: a betűforma, a tördelés és a sajtóhibák mindhárom azonosak.[9]

Az *Egyenjogúsítás...* Eötvösnek egyik legtöbbre tartott politikai írása. Magyarországon legnagyobb tisztelője Jászi Oszkár volt, aki 1907-ben *Néhány szempont a nemzetiségi kérdéshez* című írásában „büszke örömmel" (s némi túlzással)

---

[4] *Eötvös*, i. m., 63. Az „egyenjogúsítás" mint fordítási javaslat általam ismert egyetlen irodalmi előzménye: *Láng István*,'Báró Eötvös József és a XIX. század uralkodó eszméi', in: Magyar Társadalomtudományi Szemle, 6 (1913), 646.

[5] MTAK Kt. K 780/VII. 1. [Eötvös oldalszámozása.] és *Eötvös József*, Vallomások és gondolatok. Összegyűjt., szerk., előszó, jegyz. Bényei Miklós. (Eötvös József művei. Szerk. biz. Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sőtér István, Wéber Antal.), Budapest, Magyar Helikon, 1977, 134. A mondatot Eötvös áthúzta, ami a noteszekben azt jelenti: „felhasználva".

[6] *Ferenczi Zoltán*, Báró Eötvös József 1813–1871. (Magyar történeti életrajzok. A Magyar Tud. Akadémia segélyezésével kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Szerk. Schönherr Gyula.), Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1903, 177.

[7] Pester Morgenblatt, 1850, No. 33. (Dinstag [!], den 12. März), 131.

[8] *Csengery Antal* hátrahagyott iratai és feljegyzései. Bev. tan. Br. Wlassics Gyula, közzétette Dr. Csengery Lóránt. (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. Hivatalos iratok és levelek. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat.), Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1928, 420.

[9] Vö. *Ferenczi*, i. m., 174. 1. sz. j.

arra emlékezteti az olvasót, hogy „a nemzetiségi kérdés első fázisának [...] legmélyebb, legeredetibb és legragyogóbb teoretikusa a mi Eötvös Józsefünk volt, akinek idevonatkozó könyve [az *Egyenjogúsítás...* G. G.] még ma is — éspedig világszerte! — standard-munka maradt".[10] A röpirat általános méltánylásra azonban az 1920 utáni Ausztriában lelt. A művet az egyes szerzők más és más szempontból értékelik nagyra: Josef Redlich[11] és Wolfgang Häusler[12] a nemzetiségi kérdés egyik első, elfogulatlan teoretikus írásaként, Gerald Stourzh[13] a március 4-i alkotmány legélesebb kritikájaként, az osztrák birodalom újjászervezésére (Neugestaltung) adott figyelemre méltó javaslatként, Moritz Csáky[14] a föderatív gondolat egyik reprezentáns képviselőjeként, Robert A. Kann[15] pedig a nemzetiségi kérdés első átfogó, komplex vizsgálataként.[16] Részletes elemzésem során e-

[10] *Jászi Oszkár*, 'Néhány szempont a nemzetiségi kérdéshez', in: Vál., bev. tan. Litván György és Szűcs László, A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre. (Társadalomtudományi könyvtár. Szerk. biz. Berend T. Iván, Huszár Tibor, Kulcsár Kálmán, Pataki Ferenc, Tőkei Ferenc.), Budapest, Gondolat, 1973, I. 416.

[11] *Redlich, Josef*, Das österreichische Staats- und Reichsproblem I-II., Wien, Neuer Geist, 1920–6, I. 548.

[12] *Häusler, Wolfgang*, 'Kaiserstaat oder Völkerverein?', in: Plaschka, Richard Georg–Stourzh, Gerald–Niederkorn, Jean Paul, hrsg., Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichsbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute. (Archiv für Österreichische Geschichte. Band 136), Wien, ÖAW, 1995, 243.

[13] *Stourzh, Gerald*, 'Die politischen Ideen Josef von Eötvös' und das österreichische Staats- und Reichsproblem', in: uő: Wege zur Grundrechtsdemokratie. Studien zur Begriffs- und Institutionengeschichte des liberalen Verfassungsrechtes, Wien–Köln, Böhlau, 1989, 224.

[14] *Csáky, Moritz*, 'Europa im kleinen: Multiethnizität und Multikulturalität im alten Österreich', in: Schmidinger, Heinrich, hrsg., Die eine Welt und Europa, Graz, Styria, 1991, 214.

[15] *Kann, Robert A.*, 'Nationalitätenproblem und Nationalitätenrecht', in: Otto Schulmeister, ed., unter Mitwirkung von Johann Christoph Allmayer-Beck und Adam Wandruszka, Spectrum Austriae, Wien etc., Fritz Molden, 1957, 132.

[16] A terjedelmesebb szövegelemzések: *Redlich*, i. m., I. 553. skk.; *Voegelin, Erich*, Der autoritäre Staat. Ein Versuch über das österreichische Staatsproblem, Wien, Julius Springer, 1936, 55. skk.; *Radvánszky, Anton*, Baron Josef Eötvös, ungarischer Staatsmann und Denker (1813–1871), Köln–Detroit, Amerikanisch-Ungarischer Verlag, 1959,18–9.; *Jones, D. Mervyn*, 'Eötvös (1813–1871) Novelist and Statesman', in: uő, Five Hungarian Writers, Oxford, Clarendon Press, 1966, 203–4.; *Weber, Johann*, Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage. (Südosteuropäische Arbeiten: Für das Südost-Institut München herausgegeben von Mathias Bernath 64) München, R. Oldenbourg, 1966, 88–9.; *Baka András*,'A nemzeti-nemzetiségi kérdés és az állami szervezés Eötvös József politikai gondolkodásában', in: Állam- és Jogtudomány 26 (1983/2.), 245–69. és *uő*,'Egy liberális jogállam-koncepció nemzetiségi vonatkozásai', in: Jogtudományi Közlöny 38 (1983/5.), 311–7.; *Haselsteiner, Horst*, 'Das Nationalitätenproblem in den Ländern der ungarischen Krone', in: Zöllner, Erich, hrsg., Volk, Land und Staat, Wien, ÖBV, 1984, 124–5.; *Schlett István*, Eötvös József. (Magyar História életrajzok. Szerkesztő Juhász Gyula.), Budapest, Gondolat, 1987, 160. skk.; *Stourzh*, i. m., 222. skk.; *Deák Ágnes*, Nacionalizmusok össztüzében. Eötvös József, Kemény Gábor és Mocsáry Lajos nemzetiségpolitikai vitája (1856–1860), Szeged, Doktori disszertáció, 1990., *uő*, '„A magyar nemzet jövője cultura kérdése". Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója (1850–1868)', in: Aetas (1990/1–2.), 7–27. és *uő*, 'Eötvös József és Lord Acton: találkozás a liberalizmus és nacionalizmuskritika metszéspontján', in: Holmi 6 (1994/1.), 25–36.; *Galántai József*, Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében, Budapest, Korona, [1996], 28. skk. Az Egyenjogúsítás...-nak a magyarországi irodalomban való leértékelődése (*Ferenczi*, i. m., 177–8.; *Voinovich Géza*, B. Eötvös József, Budapest, Révai Testvérek, 1904, 73–4.; *Sőtér István*, Eötvös József, Budapest, Akadémiai, 19672, 278.; *Szabad György*, 'Eötvös József a politika útjain', in: Századok 105 (1971) 3/4, 665–6.) okait elemzi, és a szemléletváltozás szükségességére felhívja a figyelmet *Deák Á.*, Nacionalizmusok össztüzében, 188. skk.; *Galántai*, i. m., 30.

zekből a tudománytörténeti szövegösszefüggésekből fogok kiindulni. Egyrészt e hagyományos szempontokat igyekszem szerkezethez kötötten, a vonatkozó szövegrészekhez kapcsolódva jobban megvilágítani, másfelől legjobb tudásom szerint felhívom a figyelmet a röpirat eddig kevéssé szem előtt levő tartalmi vonatkozásaira. A hivatkozások során az *Egyenjogúsítás...* első német kiadásának oldalszámaira utalok. Az idézeteket a modern, kritikai kiadáshoz készült új fordításomból vettem át.

Bevezetés. A történeti nézőpont

A röpirat bevezetőjének érvelése a szerző önnön helyzetmeghatározásának (az elfogulatlan politikai elemző nézőpontjának) helyességét van hivatva alátámasztani: „Nem pártbrosúrát akartam írni — összegez a Bevezetés végén Eötvös —, s ez [...] csak úgy lehetséges, ha az ember magát a legtárgyilagosabb szemléletre kényszeríti."[17] A tárgyilagos szemlélet alapvető előfeltétele a távlat; feltehetően e követelményből adódik ama „ideiglenes" meggyőződés a nemzeti eszme jelentőségéről, amelyen azután a későbbiekben túllép, nevezetesen: kora nemzetiségi mozgalmainak a nyugati civilizáció ezeréves folyamatába való beágyazásával a nemzeti érzés efemer jellegére mutat rá. A nacionalizmus lehetséges jövőbeni eltűnésére azonban nem magának a nacionalizmusnak mibenlétéből következtet, hanem a történeti struktúrák végességének ellenpélda nélkül állóan általános tapasztalatából. Ez áll a hátterében azon illúziónak, melynek Eötvös átadja magát akkor, midőn korát a nacionalizmus hanyatlása korának láttatja („a nemzetként való elismertetés érdekében kifejtett nyomás [...] nem [...] egyéb, mint egy kialvó fény utolsó fellobbanása, görcsös kapaszkodás a legnyomorultabb tárgyba, melynek segítségével a fuldokló menekülni próbál, éppen mivel kicsúszni érzi a talajt a lába alól").[18] A röpirat legelső mondata ennek megfelelően beszél a nemzetiség eszméjének „ismételt" előtérbe kerüléséről.[19] A nemzetiségi eszme történeti előzményeiként felhozott példái (az antik polgárjog, a középkori regionális tudat stb.) persze nem adhatnak magyarázatot az Eötvös feltette kérdésekre, melyek annak idő- és népszerűségére, illetve lehetséges következményeire vonatkoznak. Nem is veszi őket figyelembe a válaszok megfogalmazása közben. A következményeket firtató kérdés („Milyen befolyást gyakorol e fogalom jelenlegi viszonyaink alakulására?")[20] a bevezetőben kérdés is marad, hiszen erre maga az egész röpirat válaszol. A „Hogyan történhetett, hogy épp most akaszkodik mindenki ilyen erővel e fogalomba?" kérdésre itt adott felelete értelmében a nacionalizmus visszahatás a 18. század egységesítő kulturális-civilizációs jelenségeire, amikor is „[v]alamennyi udvarban, ahonnan a kor valódi és álműveltségének egy része kiindult, azon fáradoztak, hogy elsajátítsanak bizonyos általános formákat, melyeket XIV. Lajostól tanultak el".[21] Akkor „az ember arra volt büszke, hogy tizenhat ős van, saját

[17] *[Eötvös József,]* Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich, Pest, Hartleben, 1850, 14.

[18] *Eötvös,* i. m., 11.

[19] *Eötvös,* i. m., 3.

[20] *Eötvös,* i. m., 11.

[21] *Eötvös,* i. m., 12.

címerpajzsa és saját színei, [...] ma pedig a haza címerére, színeire és népe történelmére".[22] Eötvös a nacionalizmus kialakulását ekképpen — e fejezetben legalábbis — az egymást folytonosan váltó ellentétek primitív történeti sémájával indokolja. Ennek szemléltetése érdekében a 18. század történelméből ezúttal egy felszínes jelenséget emel ki, a kozmopolita udvari kultúrát, annak ellenére, hogy másutt (pl. *Pauperizmus* című tanulmányában)[23] jó szemmel veszi észre a század örökségének lényegesebb elemeit, úgymint a szabadság és egyenlőség kultuszát, a vallásos érzület meggyengülését és a hagyományos közösségi keretek felbomlását. E helyütt *mulasztja el* Eötvös — pedig az ismeretei megvoltak hozzá —, hogy a korban uralkodó organikus (a modern irodalomban[24] „perennialistá"-nak nevezett) nemzetfelfogást egy tudománytörténetileg teljesen új, később modernistának elkeresztelt szemlélettel váltsa fel, amely tipológiájának megalapozásakor elsősorban a felvilágosodás eszméinek és a gazdasági *laissez-faire*-nek társadalmi következményeire tekint.[25] E mulasztás azért érdekes, mert röpiratában Eötvös — amint arról rövidesen szó lesz — két lappal később magától értetődően az olvasó elé tárja a modernista nemzetfelfogás alapvető felismerését a nacionalizmus versenyszellemű és kirekesztő jellegéről.

A nemzeti érzés állítólagos korai formáinak történeti elemzése során Eötvös mindazonáltal tesz két olyan megállapítást, amelyek a röpirat egész szövegében érvényben maradnak. Eötvös egyrészt, ismeretesen, a harmadik bekezdésben határozottan előrebocsátja, hogy „a *faji különbség* [...] minden jelentőségét elvesztette", „s egész Európát, de főleg azt a részét, ahol a nemzetiség eszméjéért a leghevesebben küzdenek – kevert fajok lakják".[26] Ezzel nem kevesebbet mond ki, mint azt, hogy a nemzetiségi kérdést kizárólag *jogi* — bár egyelőre nem világos, természeti avagy történeti jogi — problémának tekinti. Annak előfeltételezésével, hogy Ausztriát — „ahol a nemzetiség eszméjéért a leghevesebben küzdenek" — „kevert fajok lakják", elutasítja annak a létjogosultságát, hogy a birodalom népeit alkotó egyes emberek tipikus külső és belső jellemvonásaiból következtetéseket lehessen levonni a népek életképességére avagy esetleges igényeire. Igaz, hogy a rasszista megfontolásoknak csak Darwin fellépte után lesz nagyobb keletje Ausztriában,[27] de az ötvenes évek elején csak a franciaországi irodalomban kellett tá-

[22] *Eötvös*, i. m., 13.

[23] Vö. *Gángó Gábor*, 'Thiers, Engels és a kereszténység szelleme. Eötvös József a pauperizmusról', in: Századok 130 (1996/1.), 129–48.

[24] *Smith, Anthony D.*,'A nacionalizmus', in: Bretter Zoltán–Deák Ágnes, szerk., Eszmék a politikában: a nacionalizmus, Pécs, Tanulmány, 1995, 9–24.

[25] *Deutsch, Karl W.*, Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality, London, 1953. és *uő*, Der Nationalismus und seine Alternativen. (Serie Piper), (München, R. Piper, 1972.); *Gellner, Ernest*, Nations and Nationalism, (Oxford), Basil Blackwell, 1983.

[26] *Eötvös*, i. m., 3–4.

[27] *Fröbel, Julius*, Theorie der Politik, als Ergebniss einer erneuerten Prüfung demokratischer Lehrmeinungen I-II., Wien, Carl Gerold's Sohn, 1861–1864, II. 87–109.; *Gumplowicz, Ludwig*, Raçe und Staat. Eine Untersuchung über das Gesetz der Staatenbildung, Wien, G. J. Manz, 1875. Fröbelről: *Deuerlein, Ernst*, Föderalismus. Die historischen und philosophischen Grundlagen des föderativen Prinzips, (München), Paul List Verlag, (1972), 110–5. Gumplowiczról: *Nyíri Kristóf*, 'Nemzettudat mint filozófia Ciszlajtániában', in: uő: A Monarchia szellemi életéről, Budapest, Gondolat, 1980, 66–76.

jékozódnia annak, aki arról akart olvasni (Arthur Gobineau-nál: *Essai sur l'origine et l'inégalité des races humaines [Értekezés az emberi fajok eredetéről és egyenlőtlenségéről]* című művében), hogy Európa legszebb és legintelligensebb emberei az olaszok, akiktől e tekintetekben legtávolabb a szlávok helyezkednek el: „Az olaszok szebbek, mint a németek és a svájciak, és szebbek, mint a franciák és a spanyolok. Még az angolok is szebb testi vonásokkal rendelkeznek, mint a szláv népek."[28]

Másik fontos megállapítása a nyelvnek a nemzeti eszmében betöltött kulcsszerepét, illetve nyelv és nemzetiség viszonyát érinti: „Azonban a nyelv maga még nem a nemzetiség. Eszköz a nemzetiség fenntartására: elkülöníti az egyik népet a másiktól, és lehetővé teszi egy bizonyos szinten az önálló fejlődést. A nemzetiség lényege azonban nem a nyelv, hanem éppen ez az önálló fejlődés."[29] Lényegbevágó meglátás ez a nemzetiség komplex, nyelvi, kulturális és politikai aspirációkat magába foglaló mivoltáról még akkor is, ha utána a gondolatmenet ismét a mélységből a felszínre emelkedik, és az európai kultúra nemzetek feletti, homogenizáló jelenségeinek tárgyalása felé tér el: „Sandéihoz hasonló regényeket találunk német és szláv nyelveken, Byron világfájdalma a népek közkincsévé vált"[30] stb.

I. fejezet. Túllépés az organikus nemzetszemléleten: felismerés a nemzetiség kirekesztő jellegéről

Az irodalom korábbi megállapításait mintegy összegezve Wolfgang Häusler utalt legutóbb arra, hogy „[a] »nemzetiségek egyenjogúsításának« gondolata — amely bizonyos értelemben a sajátos osztrák hozzájárulás a polgári-demokratikus forradalom eszmetörténetéhez — a későbbiekben a legokosabb és legkritikusabb szószólóját találta meg a magyar reformpolitikus Eötvös Józsefben, aki, mentesen a »népek tavasza« ködösítő és ezáltal a helyzetet kiélező illúzióitól, felismerte és nevén nevezte a nacionalizmus hajtóerőit".[31] Kézenfekvő a kérdés: mi volt e „ködösítő" illúzió, hogyan fordult el ettől Eötvös, és hogyan jutott el a nacionalizmus igazi mozgatóerőinek felfedezéséig.

Eötvös erre vonatkozó gondolkodásának összefoglalása a nemzetiségi törekvések okának és céljának híres meghatározása, amely e röpiratban olvasható (s amelyhez Eötvös nem tartotta magát a későbbiekben, de ez a tárgyalt korszakon túlmutat). Eötvös meghatározásában nem a nemzetiség fogalmát definiálja, hanem a nemzetiségi mozgalmak okainak és céljának vizsgálatából indul ki. Sőt, a fogalmi meghatározástól eltekint, és csupán a szóhasználat körüli zűrzavart veszi tudomásul: „Mindenütt e szó visszhangzik: »nemzetiség«, de mindenki mást akar érteni rajta. Minden nemzetiség követeli a jogait, de senki sincs vele tisztában, mik is legyenek e jogok tulajdonképpen."[32]

[28] *Gobineau, Arthur de,* Essai sur l'origine et l'inégalité des races humaines I-IV, Paris, Firmin Didot Frères, 1853–5, I. 257. Nacionalizmus és faji fikció viszonyáról bővebben: *Kemiläinen, Aira,* Nationalism. (Studia Historica Jyväskyläensia III.), Jyväskylä, Jyväskylän Kasvatusopillinen Korkeakoulu, 1964, 131–7.

[29] *Eötvös,* i. m., 7.

[30] *Eötvös,* i. m., 8.

[31] *Häusler,* i. m., 243.

[32] *Eötvös,* i. m., 16–17.

A nemzetiségi törekvések okának és céljának meghatározása az *Egyenjogúsítás...* első fejezetében a következőképpen hangzik:

„Valamennyinek közös alapja és közös célja van.

Minden nemzeti érzés alapja az a meggyőződés, hogy előny bizonyos néphez tartozni, mert felülmúlja lelki vagy erkölcsi tulajdonságaiban a többit. Ezekről a kiválóbb képességekről vagy a múlt tesz tanúbizonyságot, vagy a jövőnek kell azokat érvényre juttatni.

A cél: maradéktalanul érvényt szerezni a nép kiválóbb képességeinek. Ezért mindenekelőtt arról kell gondoskodni, hogy a népben szunnyadó erők kifejlődjenek, hogy azután az biztosítsa egy népnek az őt megillető uralmat más népek fölött.

Minden nemzetiségi törekvés alapja a kiválóbb képesség érzése, célja az uralkodás."[33]

Az eötvösi megállapítások jelentőségét mutatja a tény, hogy nézetei a nacionalizmus monopolisztikus sajátosságáról máig egyik eleven és érvényes irányát képezik a nacionalizmus-kutatásnak. Karl Deutsch is arra a következtetésre jut klasszikus munkájában *(Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality [Nacionalizmus és társadalmi kommunikáció: a nemzetiség alapjainak vizsgálatához])*, hogy „az indusztrializmus térhódítása és a modern piacgazdaság [...] a sikeres csoportosulásokért gazdasági és lélektani jutalmat kínál a túlfeszített és bizonytalan egyénnek – férfiaknak és nőknek, akiket gyökértelenné tett a társadalmi és technológiai csere, és akik ki vannak téve a gazdasági verseny kockázatának. [...]. Versenyszellemű gazdaságban vagy kultúrában a nemzetiség nem egyéb, mint a kiváltság burkolt követelése. A csoportpreferenciát és a csoport különlegességét hangsúlyozza, és így távol tart minden kívülálló versenytársat". Nem véletlen, hogy Deutsch nézeteit osztja a hazai irodalomban Nyíri Kristóf (aki a Habsburg-Monarchia eszmetörténetétől elindulva jutott el a hagyomány működésének vizsgálatáig), amikor a modern nacionalizmus jellemzőire kitér: „A nacionalizmus, vagyis a nemzetállam megteremtésének ideológiája és mozgalma, alapvetően eszköz a monopolisztikus verseny előmozdítására a modernizáció korában."[34]

Eötvös gondolkodásában azonban, amint arról már szó esett, nem tudatosult az összefüggés nemzetiség és modern ipari társadalom között. Más úton kellett tehát eljutnia a felismeréshez. Erre vonatkozó megoldási javaslatom kimunkálása során a következőképpen fogok eljárni. Először 1848-as szövegeken keresztül bemutatom az általam „organikus"-nak nevezett, azaz a nemzetiségeket az emberi organizmus mintájára elképzelő felfogást, valamint azt, hogy e felfogásból kiindulva miként követelik a birodalom népei egyenlő jogaikat az ember eredendő jogait tanító természetjogi érvelés analógiája alapján. Utána — Wolfgang Häusler szóhasználatával élve — azon illúziók egyikét veszem szemügyre, amely 1848 tavaszán a birodalom népeit elfogta. Azt a széles körben elterjedt meggyőződést,

---

[33] *Eötvös*, i. m., 17.

[34] *Nyíri Kristóf*, 'Notes toward a Theory of 'Traditions', in: J. C. Nyíri, ed., Tradition. Proceedings of an international research workshop at IFK. Vienna, 10–12 June 1994, Wien, (Verein Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften), 1995, 26.; a Deutsch-idézet: uo.

miszerint a nagyszabású történeti előzménynek, a francia forradalomnak a mintájára az 1848-as forradalom az osztrák birodalom népei számára is a szabadság, egyenlőség és testvériség korát hozza el. Ezt követően arra kérdezek rá, miképpen foglalja magában és fejezi ki a „szabadság, egyenlőség, testvériség" jelszava 1848 nemzetiségi követeléseit. Végezetül az elmondottak alapján újra megvizsgálom a kérdéses eötvösi megállapításokat.

A népek jogai mint természetes jogok[35]

A nemzetiségi mozgalmaknak a természetjogra hivatkozó elméleti megalapozása ugyanabban a tartományban történik meg, amely az egész egyenjogúsítási mozgalom elindítójának tekinthető: Csehországban. A jelenség vizsgálata ezért mindenképpen a Vencel-korona tartományainak irodalmán keresztül indokolt, jóllehet hasonló meggyőződésre a monarchia más nemzetiségű szerzői is eljutottak. Az osztrák-német republikánus Julius Fröbel például már 1848 előtt is amellett érvel, hogy „[a] nemzetiség: a nép jelleme és öntudata: – egy nép megkülönböztető sajátosságai, és annak tudata"[36], de a vonulat egészen Gumplowiczig nyomon követhető.[37] A csehországi röpirat- és hírlapirodalom egyes jellemző darabjainak bemutatása azért is ajánlatos, mert az aktuálpolitikai adatokkal rendkívül fukarul bánó Eötvös *Az 1848iki forradalom történeté*-ben maga utal arra, hogy figyelemmel kísérte ennek az irodalomnak a fejleményeit: „[v]égre mind ezen okoknál [magyar elnyomás, horvát irodalom és költészet, pánszláv és vallásos propaganda] hatalmasabban hatott [ti. a nemzetiségi mozgalmakra], a kornak szelleme melly ujabb időben mindenütt az egyes nemzetiségek kifejlesztésében nyilatkozott [...], s Csehországban egy uj irodalmat teremtett."[38]

A cseh irodalomban a nép organikus felfogásának legismertebb és legtekintélyesebb híve kétségkívül František Palacky. Palacky megnyilatkozásait, miszerint „[a] népek joga igazi természeti jog"[39], s „[a] nemzetiségek egyenjogúságának elve éppoly régi, mint a tanítás a természetjogról: mindkettőnek forrása azon legfőbb elv, melyből az erkölcs és a jog ered, nevezetesen a parancs, amely mélyen bele van vésve minden emberi szívbe: »Amit magadnak nem kívánsz, ne tedd másokkal«"[40], számtalanszor idézte már az irodalom e vonatkozásban. Ezért fejtegetéseim során — egyben a gondolat elterjedtségére is példákat adva — a csehországi irodalom kevésbé ismert szerzőire leszek több tekintettel.

„A nép — írja egy Buquoy nevű publicista a *Constitutionelle Prager Zeitung*-ban 1848 márciusában — a legmagasabb ismert megnyilvánulása a szerves életnek földi árnyékvilágunkban; a nép uralja, minden fizikai és erkölcsi megnyil-

[35] A fogalomhoz: *Tuck, Richard,* Natural Rights Theories. Their Origin and Development, Cambridge, London, etc., Cambridge Univ. Press, (1979).

[36] *Fröbel, Julius,* System der sozialen Politik I-II., Mannheim, J. P. Grohe, 1847, I. 240.

[37] *Gumplowicz, Ludwig,* Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Österreich-Ungarn, Innsbruck, Wagner, 1879, 194. skk.

[38] *Eötvös,* Az 1848iki forradalom, 61.

[39] *Palacky, Franz,* Gedenkblätter. Auswahl von Denkschriften, Aufsätzen und Briefen aus den letzten fünfzig Jahren, Prag, F. Tempsky, 1874, 153.

[40] *Palacky, Franz,* Österreichs Staatsidee, Prag, J. L. Kober, 1866, 11.

vánulásával egyetemben, a természet életében a legmagasabb helyet, a természeti élet kulminációs pontja, ezért csak elvont fiziológiai értelemben, csak e legmagasabb értelemben tudományos jel alatt fogható fel tárgyszerűen és értelmesen."[41]

Jan Swoboda irodalomprofesszor e felfogásból vezeti le a népek természetes jogait: „[a] történeti jogok ember művei, tehát mulandóak, az ősi jogok („Urrechte") istentől származnak, ennélfogva elidegeníthetetlenek, elévülhetetlenek, örökek." Swoboda érvelését, melyet fentebb idézett kijelentésére épít, érdemes hosszabban idézni:

„A nemzet [...] szerves egész, tudatos önálló lény („Selbst"), hatványra emelt Én, és az etnikum-eszme hordozójaként morális együttes személy („Gesammtperson"), akinek szubjektivitása a nyelvben, a vallásban és a jogban nyilvánul meg. Az eredendő jogok, melyek az emberi társadalomban, az államban az individuumot megilletik, megilletik a nemzetet is mint együttes személyt a népet társadalmában, az emberiség organizmusában.

A legfontosabb eredendő jogok:

1) Az együttes személy és individualitás teljes fennmaradásához való jog.
2) Az önvédelemhez való jog.
3) A nemzeti tevékenységhez és tökéletesedéshez való jog.
4) A megbecsüléshez és a nemzeti méltóság teljes érvényesítéséhez való jog.
5) A szabadsághoz és önállósághoz való jog.
6) A tulajdonhoz és annak megtartásához való jog".[42]

Szabadság, egyenlőség, testvériség

A történeti kontextustól némileg elvonatkoztatva, a jelszót alkotó egyes fogalmak minimáldefinícióiaként egészen röviden a következőket szükséges elmondani. A szabadság értékposztulátum, amelynek igazsága az ember jóságáról szóló morálfilozófiai axiómában gyökerezik, abból vezethető le, és ennélfogva az embert mint olyant illeti meg. Az egyenlőség szintén érték: a szabadság korollárriuma a 18. század antropológiájának meggyőződése szerint. A testvériség ezzel szemben nem emberi jogi posztulátum („testvériséghez való jog"-ról nem beszélhetünk), hanem érzés, amely nem az emberre mint olyanra jellemző, hanem az ember mint természeti lény egyik tulajdonságának, a társas ösztönnek végletes megnyilvánulása. A testvériség az ösztön kielégítésének alapjául szolgáló kölcsönös kedvezés szándékának, a szeretetnek a kiterjesztése valamennyi emberre.

A „Szabadság, egyenlőség, testvériség" jelszavára 1848 nemzetiségi mozgalmai közismerten birodalomszerte hivatkoznak. A prágai szláv kongresszus kiáltványát Európa népeihez „a népek szabadságának, egyenlőségének, testvériségének nevében" bocsátja ki, s kimondja: „Igen, jelszavunk ma is, akárcsak ezer éve,

---

[41] *Buquoy,* 'Der erste Petitionspunkt, bezüglich der Sicherstellung böhmischer Nationalität u. s. w., aus dem Standpunkte allgemein philosophischen Überblickes gewürdigt', in: Constitutionelle Prager Zeitung, 1848, Nr. 49 (26. März), 817.

[42] *Swoboda, Johann,* Der Kampf der Nationalitäten in Österreich und die Constituirung Deutschlands zu Einem Staate, Freiberg, J. G. Engelhardt, 1848, 7.

minden állampolgár szabadsága, egyenlősége, testvérisége".[43] A magyar korona országaiban e jelszót nemcsak a március 15-i tizenkét pontot záró felhívás („Végül: Egyenlőség, szabadság, testvériség!")[44], hanem a magyar kormány hivatalos szövegei is közvetítették. A sajtó lapjain is lépten-nyomon találkozhatott vele a magyarországi közvélemény: a *Marczius Tizenötödike* legelső, 1848. március 19-i számának vezércikke is ezzel zárul („Szabadság, egyenlőség, és testvéri szeretet"), de ugyanez olvasható az *Életképek* vagy a *Reform* fejlécén. „Közös hazánknak jelen évi országgyűlései letették a szabadság, egyenlőség és testvériség alapköveit" – olvashatjuk a minisztériumnak 1848. június 28-án a székelyekhez intézett felhívásában is.[45]

A jelszó az erdélyi románság körében mindenképpen széles visszhangot váltott ki. Az 1848. május 15-i balázsfalvi román gyűlés erre esküszik fel („Én N. N. esküszöm [...], hogy [...] megtartani és védelmezni fogom a mi román hitünket és nyelvünket, valamint a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget"), és petícióját is erre alapozza.[46] Az illúziók későbbi szertefoszlását jelzi, hogy az erdélyi, magyarországi, bánáti és bukovinai románok 1849. február 25-i egyesített petíciója a nemzetiségi jogokat immár a birodalom fegyveres védelme során szerzett érdemekre hivatkozva követeli.[47] 1848 tavaszán-nyarán azonban még elevenen élt a remény e jelszavak valóra válásáról, bár az értelmezés körül akadtak gondok. Erre enged következtetni gróf Teleki József erdélyi gubernátornak a robot eltörlését kihirdető 1848. június 17-i rendeletét megelőző elöljáró beszéde, melyet szabadság, egyenlőség és testvériség fogalmainak szentel. Érdemes hosszabban idézni belőle: szép példája annak, milyen nehézségeket vetett fel a korban a fogalmak naiv, ill. előzetes államtudományi ismereteket feltételező értelmezésének összeegyeztetése.

„[C]sak ugy remélhetik új polgártársaink új helyzetökben Isten áldását, ha jól megértik s félre nem magyarázzák azon szép dolgokat és szavakat, melyekről már darab idő óta annyit hallottak, melyeknek nevében lépteti őket az ország mostani új helyzetökbe, t. i. a *szabadságot, egyenlőséget* és *testvériséget*. Ezen szavakat minden ember emlegeti, de sokan félre értik vagy félre magyarázzák. Tudjátok meg tehát:

[...] Az igaz szabadság abban áll, hogy az ember bátorságban birhassa s szabadon használhassa azt, mie van. Ez pedig csak ugy lehet, ha a törvény mások erőszakától oltalmazza. [...] Hogy kiki valamint birtoka s tulajdona felett szabadon rendelkezhetik, ugy rendelkezhessék ideje s testi ugy mint lelki tehetségei felett, hogy ezeknek mások kára nélküli mire forditása saját akaratától függjön, s azokból semmi egyes ember ne vonhasson s vehessen el semmit is erőtetve s önkényileg.

---

[43] 'Proclamation (1848) der ersten Slavenversammlung in Prag an die Völker Europas', in: Prager Zeitung, Nr. 5. (6. Juli), 1848.

[44] Pesti Hirlap 1848, 223. (Martius 17.)

[45] *Kővári László,* szerk.–*Gr. Eszterházi [!] Kálmán* kiad., Okmánytár az 1848–49-ki erdélyi eseményekhez, Pesten Ráth Mór, Kolozsvártt Demjén László bizománya, 1861, 60.

[46] *Kővári,* i. m., 18–19. és 20., vö. *Brote, Eugen,* Die rumänische Frage in Siebenbürgen und Ungarn, Berlin, Puttkammer & Mühlbrecht, 1895, 162–3., Beilage No. 10. és 11.

[47] *Brote,* i. m., 175–176., Beilage No. 14.

[...] És végre az igazi szabadságból foly az hogy a törvény által határozott polgári jogokat mindenki szabadon gyakorolhassa [...].

[N]em abban áll az egyenlőség, hogy egyiknek annyia legyen mint a másiknak, mert az lehetetlen, s mert senkitől sem lehet elvenni mi az övé; hanem abban áll az egyenlőség: hogy egyenlő jogaik legyen[ek] az embereknek minden nyelv, vallás és születés különbség nélkül [...].

A szabadság s egyenlőségből foly a *testvériség*. E nélkül a más kettőnek nincsen becse, de fenn sem állhat; áll pedig a testvériség abban, hogy egymást mint testvérek szeressük, hiszen mindnyájan egy Isten gyermekei tehát rokonok vagyunk, s mi e honnak ugyan azon jogokkal, ugyan azon kötelességek s tartozások alatt álló szabad polgárai lévén [...], testvérül kell egymást tekintenünk. [...] Igenis magyarok, oláhok, székelyek, szászok s örmények, mind testvérek vagyunk, s édes anyánk a haza".[48]

A szlovákok körében a kezdeti lelkesedést ugyanígy a kiábrándulás váltotta fel. Michal Miloslav Hodža 1848 április elején írott röpiratában még örömmel veszi tudomásul: „Most ki van hirdetve az egyenlőség, szabadság és testvériség! Tehát üdv a szabadság, egyenlőség és testvériségnek, népnek és nemzetnek!"[49] Az április 28-i brezovai petíció 6. pontja ebben a szellemben követeli „a Magyarországon lakó keresztény nemzetek közötti teljes testvériséget és egyenlőséget, ami annyit jelent, hogy mi tótok nemzeti szokásainkat és hagyományainkat szabadon megtarthassuk és az ország zászlai mellé a mi nemzeti zászlónkat is akadály nélkül kitűzhessük. [...] [E]gy nyelv sem uralkodhat a másik fölött, hanem az összes nemzetek és nyelvek szabadságukat, egyenlőségüket, testvériségüket, kéz a kézben, a külellenség ellen megvédelmezzék"[50], és a liptószentmiklósi petíció is ennek értelmében hívja fel „Magyarország összes nemzeteit az egyenlőségre és testvériségre".[51] Ugyanakkor egy korabeli költemény arról panaszkodik, hogy „kihirdették az egyenlőséget, szabadságot és testvériséget, de nekünk tótoknak csak a rabságot készítik elő".[52]

Vannak azonban nemzetiségek amelyek kezdetektől fogva elhatárolják magukat e jelszótól: a szerbek és a horvátok. Hiába szólítja fel a *Pesti Hirlap* 1848. március 31-i vezércikke a szerbeket: „Legyenek ők áthatva egy nagy eszme által, mellyet kimondánk, s melly nem korlátolt, de általános, mint a lég, e mindent körülvevő és éltető elem. A *szabadság és egyenlőség* eszméjét értjük. Ez nem fogja türni, hogy a keresztyén vallás egyik hitágazata kevésbbé legyen független, kevésbbé birjon jogokkal, mint a másik. Itt a jelszó nem a türelem, de a *testvériség*", a válasz erre az volt, hogy „a magyarországi szerb azonban ősi nevéért, dicső történel-

---

[48] *Kővári*, i. m., 57–59.

[49] *Steier Lajos*, A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben I-II. (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat.), Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1937, I. 43., az „eperjesi magyar kormánybiztosság által eszközölt akkori fordításban".

[50] *Steier*, i. m., I. 35–36.

[51] *Steier*, i. m., I. 76.

[52] *Steier*, i. m., I. 50.

méért, nyelvéért és nemzetiségéért él és hal, ahogyan apái szent vallásáért is".[53] Az *Agramer Zeitung* névtelen szerzője („egy magyar szerb vagy egy szerb magyar"), akiben a kutatás Jovan Subotićot sejti[54], így folytatja okfejtését (melyben a „természetesen" szó a modern nemzetiségi kutatások számos aggályát hagyja figyelmen kívül):[55] „Mind az osztrák, mind a magyar alkotmány kinyilatkoztatták a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget. [...] Az egyes individuumok egyenlőségét a törvény előtt, és természetesen egyes erkölcsi személyekét is, következésképpen a törvényes kiváltságokkal rendelkező és törvényesen elismert nemzetekét is az állammal szemben."[56]

Horvát részről figyelemre méltó Ivan Mažuranić 1848. április 10-i keltezésű röpirata, *A' horvátok a' magyaroknak*, amelyben a magyar részről is felvett jelszót („»Egyenlőség, szabadság, testvériség« hangzik az egész világban, nálatok és mi nálunk"[57]) szembesíti a horvát követelésekkel, a jelszó puszta jelszó voltára annak untalan ismétlésével világítva rá. Josip Jellačić kiáltványa, melyben a bán — az 1848. május 1–3-i minisztertanács jegyzőkönyvének szavaival élve — „meghagyja [...], hogy [...] az öszvekötést a magyar kormánnyal tüstént szakasszák félbe mindaddig, míg a viszony Horvát, Dalmát, Slav [értsd: Szlavónia] és Magyarország közt szabadság, egyenlőség és függetlenség alapján újra el nem rendeztetik", már egyértelműbben fejezi ki a horvát álláspontot.[58] A kiáltvány záró formulája hasonlóképpen jellemző: „Isten óvja királyunkat és nemzetiségünket! Éljen az egyetértés, szabadság és testvériség – miközöttünk!"[59]

Egyenjogúság: egyenlőség

A nemzetiségi egyenjogúságra támasztott igény azonban, mint alább kiderül, nem egységében hivatkozik a „szabadság–egyenlőség–testvériség" jelszavára. Az egyenjogúsítás szükségességét a második eszméből, az emberek közötti természetes egyenlőségből vezeti le.

„Freiheit, Gleichheit und Brüderlichkeit aller Nationen": ez a mottója Aloys Šembera röpiratának[60] a cseh és a német nyelv egyenjogúsításáról *(Gleichstellung*

---

[53] 'Natürliche und moralische Gesetzlichkeit der serbischen National-Tendenz und nationellen Bewegungen in Ungarn' (Ein ungarischer Serbe oder ein serbischer Ungar), in: Agramer Zeitung, XXIII. Jg. (1848), Nr. 86 (3. August), 395.

[54] Horst Haselsteiner szíves szóbeli közlése.

[55] Vö. *Kelemen János,* 'Emberi jogok-e a kisebbségi jogok?', in: Világosság 37 (1996/3.), 38–44.

[56] Natürliche und moralische...

[57] *Mažuranić, Ivan,* A' horvátok a' magyaroknak. Felelet az 1848-ik Mártzius és Április magyar hírdetményekre, Zágrábban, Szuppán Ferencz, 1848, 5. Az adatot ezúton köszönöm meg Ress Imrének.

[58] *Kiss Erzsébet, F,* szerk., bev. tan., Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok. Sorozat-főszerk. Varga János. 15.), Budapest, Akadémiai, 1989, 39. A kiáltvány idézett szövege: *Pejaković, Stephan,* hrsg. von, Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848, Wien, Mechitaristen-Buchdruckerei, 1861, 2. A proklamációban a felsorolás rendje más, a „függetlenség", aligha véletlenül, megelőzi az „egyenlőség"-et: „auf neue, dem Geiste der Freiheit, Selbstständigkeit, und Gleichheit entsprechende [...] Grundlagen".

[59] *Pejaković,* i. m., 3.

[60] *Šembera, Aloys W.,* Über die Gleichstellung der beiden Landessprachen in Mähren, Brünn, 1848.

der beiden Landessprachen in Mähren). Ha ugyanezen írás cseh kiadását[61] olvassuk, akkor élesen tűnik a szemünkbe a szoros fogalmi kapcsolat a francia forradalomtól örökölt posztulátumok és a nemzetiségi törekvések között. „Swoboda, rownost a bratrstwí wšech národùw" – ez áll mottóként a könyv élén, melynek címe: *„O rownosti jazyka českého a německého w Morawě".* Šembera tehát a „rownost" („egyenlőség") szót használja a „Gleichstellung" megfelelőjeként. A terminológia ilyetén megválasztása korántsem véletlen. A német és a cseh nyelv avatott szakemberei: a cseh koronatartomány írói-költői aláírásukkal erősítik meg, mintegy harmincan, František Palacky[62] választott szóhasználatát, aki a pontos „rownoprávnost" helyett a „rownost"-tal fordítja a „Gleichberechtigung" szót, amikor kétnyelvű, a *Prager Zeitung*-ban egymás mellé tördelt hasábokba szedett kiáltványában arról ír, hogy a csehek és németek közti barátságos viszonynak a tökéletes egyenlőség/egyenjogúság („na základe auplné rownosti"/"auf Grundlage vollständiger Gleichberechtigung") alapján kell nyugodnia.[63]

Szabadság, egyenlőség, nemzetiség

Eötvös felismerésének tartalma: szakít a nemzetiség organikus, analógiás felfogásával, amelynek értelmében a nemzeteket mint organizmusokat ugyanazon természetes jogok illetik meg, mint az egyes embereket. Ezzel szemben kimondja, hogy a nemzetiség *érzés*, nem pedig eredendő jog. Az 1848. év nemzeti mozgalmait kísérő természetjogi szólamok mögött rejtőző célra mutat rá, az emberi természetben gyökerező irracionális mozgatókra. Más szavakkal: Eötvös nemzetiségkritikáját — a modernista antropológia helyett — arra a hagyományra alapozta, amelyre a nemzetiségi ideológiák szónokai hivatkoztak: a francia forradalom jelszavainak örökségére, amelyet voltaképpen 1848 látott először együtt a maga egységében.[64] Amikor Eötvös érzésnek tekinti a nemzetiséget, akkor érvelésében — ellentétben a nemzetiségi ideológusokkal — nem a szabadság és egyenlőség jogposztulátumaiból indul ki, hanem, épp tagadása által, a testvériség érzésének

[61] *Šembera, Aloys W.,* O rownosti jazyka českého a německého w Morawě, Brno, Tiskem Karla Winikera, 1848.

[62] A kiáltvány szövege megegyezik Palacky 'Erklärung über die Gleichberechtigung der Nationalitäten [Nyilatkozat a nemzetiségek egyenjogúságáról]' című írásának szövegével: *Palacky,* Gedädkbätter, 148–55.

[63] 'Oswědčení se spisowatelùw Pražkych. Erklärung der Schriftsteller Prags', in: Constitutioneller Prager Zeitung, 1848, Nr. 47 (23. März), 777.

[64] *Furet, François–Ozouf, Mona,* Dictionnaire critique de la Révolution française, (Paris), Flammarion, (1988), 731. skk. Az 1848. évi francia alkotmánytervezet mondja ki például először („I-ső fejezet [...] 11-ik cz."), hogy „a franczia köztársaság, dogmái: szabadság, egyenlőség és testvériség" (*Mészáros Károly* közli, Europa legujabb alkotmányai. Különös tekintettel Europa társadalmi állására, Pesten, Magyar Mihál könyvárudájában, 1848, 60.). A hármas fogalom első említése, amint azt a Brunner–Conze–Koselleck féle nagy német történeti fogalomtár megállapítja, Camille Desmoulinstől származik 1790-ből (*Brunner, Otto–Conze, Werner–Koselleck, Reinhart,* Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-socialen Sprache in Deutschland, Stuttgart, Klett, 1972–1988, I. 565–6.). Ugyane munkában a „Szabadság" fogalmáról írott cikk (II. 425–542.) egyik alfejezetében Christof Dipper elemzi azt a jelen gondolatmenet számára is releváns folyamatot, melynek során a német politikai gondolkodásban a szabadság korolláriumává egyre inkább a nemzet és a nemzeti egység fogalma vált (II. 503. skk.).

ideális felfogásából. Ezzel leszámol a 18. század univerzalisztikus illúzióival, és megjövendöli a kirekesztő közösségek eljövetelét.[65]

Körülményes levezetésemet az mentheti, hogy az nemcsak az *Egyenjogúsítás...* legfontosabb mondatainak nyújtja — talán mindennel együtt kissé túlméretezett — kommentárját, hanem heurisztikusan (az *Uralkodó eszmék* első kötete alapgondolatának szempontjából) is jelentősége van.

Ha elfogadjuk azt, hogy az *Uralkodó eszmék* első kötete felé vezető reflexiók 1848 politikai és szellemi mozgalmaiban gyökereznek, akkor e mű alapgondolatát is megkísérelhetjük 1848 e kitüntetetten fontos, az eötvösi formulára emlékeztető jelszavából („Szabadság, egyenlőség, testvériség") levezetni. Eötvös híres és talányos megfogalmazása az *Uralkodó eszmék* I. kötetének legelején ismeretesen így hangzik: „Korunk uralkodó eszméi. Ha figyelmesen szemügyre veszük Európa államainak jelen helyzetét, akkor [...] mindenütt három eszmét találunk, melyeket a lelkesedés felkapott, és a közéletnek irányt szabnak. Ezek a szabadság, egyenlőség, nemzetiség eszméi."[66]

Az elmondottak értelmében úgy tűnik, a „szabadság–egyenlőség–nemzetiség" formula szoros logikai rokonságban van a birodalom nemzetiségeinek 1848-ban megfogalmazott jelszavával. Ha így áll a dolog, akkor ennek figyelembe vételével megragadható volna, a kifejezésnek az irodalomban eleddig emlegetett szimmetriáján, homályán és dallamán túl, annak e másik jelszóhoz való lényegi viszonya és a benne rejlő gondolat tartalma: „szabadság–egyenlőség–nemzetiség" új fogalmi hármasságával Eötvös az *Uralkodó eszmék* első kötetében emblematikus foglalatában is átformálta 1848-nak a szabadságra, egyenlőségre és testvériségre hivatkozó hagyományát.

Eötvös felismerésének *(„Minden nemzetiségi törekvés alapja a kiválóbb képesség érzése, célja az uralkodás")* itt rekonstruált valószínű keletkezéstörténetét támasztja alá az is, hogy Eötvös a továbbiakban a nemzetiségnek a szabadság és egyenlőség eszméivel való ellentétét kívánja vizsgálni: *„Ha a nemzetiségi törekvések alapjáról és céljáról előadott nézetem helyes, akkor e törekvések ellentétben állnak az egyenlőség és szabadság fogalmaival".*[67] Ezelőtt azonban Eötvös az első fejezet gondolatmenetét az egyes népek nyelvben tükröződő önszemlélete felé tereli, itt használva fel a zsebkönyvében feljegyzett aforisztikus sejtést a nemzetiség mibenlétéről: „A chinaiak, birodalmokat a közép birodalmában nevezik, az indusok *midhianán*ak a Skandinávok *Mitgrad*, mind hasonló értelmü szavak, s valyon mit bizonyit ez egyebet mint azt hogy az ember a helyet, mellyben lakik a világ középpontjának tekint minden éghajlat alatt. – Ki azon hogy az önnösség nemünk általjános tulajdona kétkedik, mondja hol van a hely mellyen a patriotismusnak nyomaira nem találnánk, s mi a patriotismus egyebb önnösségnél, mellyet mert az érzemény sokakkal közös, veszedelem nélkül bevalhatunk. –"[68]

---

[65] Az erre vontakozó sejtést megfogalmazta *Galántai,* i. m., 22.: „Az univerzális »testvériség« kereszténységben gyökerező eszméje nem vált a XIX. század vezéreszméjévé. Ennek egy leszűkített változata, a »nemzetiség« vált azzá".

[66] *Eötvös József,* Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat, Wien, Jasper, Hügel & Manz, 1851, 31.

[67] *Eötvös,* Die Gleichberechtigung, 20.

[68] MTAK Kt. K 780/VII., 3. Vö. *Eötvös,* i. m., 17–18.

Így jut el a nemzetiségről alkotott illúzió szétfoszlatása után a nemzetiségi egyenjogúság illúzórikus voltának felismeréséig: az egyenjogúság elve nem egyéb, mint az ókori szókimondás civilizált elleplezése, amely kihasználja a közvélemény ábrándjait az egyenlőséget-egyenjogúságot illetően: „Ilyen körülmények közepette gondolhatunk-e jóhiszeműségre az egyenjogúsítási igényekkel kapcsolatban, s nem inkább arra a meggyőződésre kell-e jutnunk, hogy a nemzetiségi jogokról alkotott fogalmak semmit sem változtak, és hogy új név alatt ma is csupán szupremáciára törekednek?"[69] Ugyanakkor azon reményének ad hangot, hogy a „nemzetiségi antagonizmus" átkától „kicsiny körben – iskolákban, falvakban"[70] meg lehet szabadulni. Ezzel mintegy óvatosan előrebocsátja a röpirat megoldási javaslatát.

Érdemes volna egyszer Eötvös elképzeléseit a nemzetiségi ellentéteknek a szűkebb közösségekben való feloldhatóságáról összevetni a magyar forradalom főirányának a nemzetiségeket illető 1849-es nézeteivel: a képviselőház 1849. július 28-i szegedi határozata tudvalevőleg ugyancsak lehetővé akarta tenni a szabad nyelvválasztást az egyes községek hivatalos életében.[71] Később (1851-es alkotmánytervében) Kossuth is az egyéni szabadságon alapuló kulturális-nyelvi hagyományőrző *„nemzeti egylet"*-ek létrehozásában látta a garanciát a nemzetiségi kérdés megoldására.[72]

II. fejezet. Szabadság–egyenlőség és nemzetiség antinómiája

Az *Egyenjogúsítás...* második fejezete az egész röpirat talán legkörmönfontabb logikájú része, melynek okfejtését meglehetősen nehéz nyomon követni. Olvasatomban Eötvös mondanivalója a birodalom népeihez e fejezettel a következő: „Ne sajnáljátok az elveszett parlamentáris alkotmányosságot, mert e veszteség segít nektek megőrizni nemzetiségeteket." Mivel e sugallat hátterében nem állhat az a meggyőződés, hogy a nemzetiség megőrzése a törekvések majdani beteljesedésének (az önálló nemzetállamnak) szempontjából üdvös, ezért csak arra tudok gondolni: az okfejtés a megőrzött, de *tartalmában átértékelve* megőrzött nemzetiségi törekvésekről később mondottak irányába kíván mutatni.

Eötvös levezetése fogalmilag meglehetősen következetlen. Látszólag politikai mozgalmat (a nemzetiségi *törekvéseket*) szembesít fogalmakkal (a szabadság és egyenlőség *elveivel*). Valójában azonban a nemzetiségi mozgalmak tapasztalatait szembesíti bizonyos mozgalmak tapasztalataival, melyek egy bizonyos értelemben vett egyenlőségre irányulnak. A szóhasználat egységességét Eötvös megőrzi, de a fogalmak tartalmát módosítja. Szabadság és egyenlőség itt nem egyéb, mint az előjogoktól mentes társadalom alapfeltétele: a törvény előtti egyenlőség elve. A nemzetiségi törekvések természete módosul, vagy legalábbis új tartalommal bővül az előbbiekben mondottakhoz képest (a nemzetiség: érzés): Eötvös itt a nemzetiséget olyan mozgalomnak tekinti, amely a történeti jogon alapul. Érvelésében

[69] *Eötvös*, i. m., 19.

[70] *Eötvös*, i. m., 19–20.

[71] *Spira György*, A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországán, [Budapest,] Kossuth, 1980, 227–8.

[72] *Spira György*, Kossuth és alkotmányterve, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1989, 56.

megmutatja, hogy a nemzetiség jogalapja az arisztokrácia jogalapjával (kiválóbb képességek, örökölhetőség) azonos, annál inkább, mivel az arisztokrácia kialakulásának történeti magyarázata az egykori külön nemzetiségben keresendő.

Eötvös ezek után kitérőt tesz: dicsérő szavakat mond a nemesség érdemeiről, és ezzel mintegy „ráhangolja" az olvasót annak befogadására, amit nemsokára látni fog, de ami az elmondottakból nem következik: a nemzetiség nemcsak romboló erő, de érték is. Ehhez az út egy újabb, immár a második kitérőn keresztül vezet. Eötvös figyelmünket „az újkor két legnagyobb eseménye",[73] azaz a reformáció és a francia forradalom felé fordítja. E mozgalmak egészen vázlatos összefoglalásával azt bizonyítja, hogy a régivel szemben fellépő új elvek képtelenek az önkorlátozásra: „Az emberiségnek vagy meg kell változtatnia szellemi irányát, vagy a végső célig kell azt követnie."[74] Az elvek kimondója „ahhoz a magvetőhöz hasonlatos, aki a magot a földbe elveti. Kezében tartja a jövőt: de ha egyszer elvetette, akkor már nem akadályozhatja meg, hogy a mag önnön természetadta erejének megfelelően fejlődjék".[75] Vagyis: vigyázat! a nemzetiség elve, ami eddig támadó erő volt, maga is támadásnak van kitéve: a szabadság és egyenlőség elve fenyegeti. „Hihetjük-e azt" — kérdi itt, tagadó választ várva, Eötvös —, „hogy az a hatalom, amelyik sem a vallás, sem a társadalmi viszonyok előtt nem rettent vissza, engedményeket tesz a nemzetiség elvének?"[76]

E ponton azonban már — mintegy alig észrevehetően — átértékelte a szabadság és az egyenlőség fogalmát, és nemcsak pozitív tartalommal tölti meg az egyenlőség korábban 'törvény előtti egyenlőség' értelemben vett negatív minimáldefinícióját, hanem az „állam minden lakosának egyenlő jogokat" fordulat után a szövegbe csempészi az „és a többségnek abszolút hatalmat"[77] tartalmat is, majd óvatosan az utóbbira helyezi a hangsúlyt. Azaz: ne sajnálják Ausztria népei, ha le kell mondaniuk a népszuverenitás elvén alapuló többségi képviseleti rendszerről, mert az nemzeti törekvéseiket veszélyeztetné!

III. fejezet. A nemzetiségi törekvések és a létező államok antinómiája

E fejezetben Eötvös a nemzetiség fogalmát ismét új értelemben használja. Látszólag a nemzetiség organikus felfogását fogadja el, mondván, „Ahogy a természet az egyes embereket eltérő erővel és képességekkel áldotta meg, és ahogy e képességek a körülményeknek megfelelően különféleképpen fejlődnek, úgy ez a népekre is vonatkozik. Ez a különbözőség az, amit a »nemzetiség« szóval jelölünk"[78], s ennek értelmében az embereket megillető negatív szabadságjogokat a nemzetiségeknek is megadná: „Minden egyes embernek egyenlő joga van képességeinek és erejének szabad kifejtéséhez addig, amíg ez a másik ember szabad fejlődésével összeegyeztethető. Ugyanehhez megvan a joga minden nemzetiségnek is: ez nemzetiségi feljogosítása. Ezt a jogot önálló individualitástól, legyen az akár

[73] *Eötvös*, i. m., 26.
[74] *Eötvös*, i. m., 27.
[75] uo.
[76] *Eötvös*, i. m., 30.
[77] uo.
[78] *Eötvös*, i. m., 35.

fizikai, akár erkölcsi személy, nem vitathatjuk el. Amennyiben egy nép mint véges egész (önálló individualitás) lép elénk, úgy jogosultsági köre kétségbevonhatatlan".[79]

Itt azonban fordít egyet mondandóján, s az önálló individualitás fikciója helyett (egy nép magát individualitásnak *tekinti*), a fogalmat objektív attribútumként fogja fel, amellyel viszont nem a nemzetiségek, hanem az államok rendelkeznek. Ebben az értelemben igazolódik a címben előfeltételezett ellentmondás: „szükséges, *hogy az, aminek mint nemzetiségnek bizonyos feljogosítást kívánunk adni, mindenekelőtt mint különös individualitás jelenjék meg.* Ennek mindenütt, ahol az állam fogalma a nemzetiségével nem azonos, szükségképpen az előbbinek felbomlásához kell vezetnie."[80]

Ezt követően Eötvös az államot fenyegető veszély nagyságára kívánja felhívni a figyelmet. A veszély fő oka: „*E* [ti. a nemzetiségről alkotott] *fogalmak újak, minden más fogalomnál újabbak*".[81] Eötvös tehát ellentmondásba kerül mindazzal, amit a bevezetőben mondott a nemzetiség „ismételt" előtérbe kerüléséről, s új értelmezésének megfelelően mintegy helyesbíti is nézeteit az antik és középkori patriotizmus jellemzőiről: „Sem a római birodalomban, melynek romjain civilizációnk részben kialakult, sem a birodalmat romba döntő népeknél nem találjuk meg azon fogalmakat, melyek alapul szolgálnak a jelen nemzetiségi törekvéseihez. Ott a római polgárság fogalma a származási különbséget háttérbe szorította, emitt pedig nem találunk olyan népet, amelynél a származás vagy nyelv azonossága vagy különbözősége az elkülönülés alapjául vétetett volna"[82], illetve „[a középkorban] az állam összefüggésében soha nem használták a nemzetiség fogalmát abban az értelemben, mint most mi".[83]

IV–V. fejezet. A március 4-i alkotmány kritikája I.: a meghirdetett egyenjogúság tartalma és a tervbe vett birodalmi gyűlés működésének akadályai

A IV. fejezet rövid, átkötő szövege után, amely kimondja az I-III. fejezetben felállított elvek alkalmazhatóságát az osztrák birodalomra, az V. fejezetben Eötvös rátér az 1849. március 4-én kibocsátott olmützi alkotmány tárgyalására. A röpirat innen kezdve bevallottan kapcsolódik 1848–1849 politikai eseményeihez. A forradalom alkotmányos és szellemi mozgalmainak szempontjából a benne foglaltak az előzmények nélkül is megérthető, önálló egészet alkotnak.

Eötvös gondolatmenete áttekinthető és meggyőző erejű. Két kérdést tesz fel: 1.: „*Milyen követelések támadtak az osztrák birodalomban a nemzetiség nevében?*"; 2.: „*Hogyan elégíthetők ki e követelések a március 4-i alkotmány alapján?*".[84]

Az elsőre nézve, a nemzetiségi sajtóra, az uralkodóhoz benyújtott petíciókra és a birodalmi kormány beszédes hallgatására hivatkozva kimondja, hogy a „teljes egyenjogúság"-on a birodalmi közvélemény sem az egyenlő egyéni szabadságot,

[79] uo.
[80] *Eötvös*, i. m., 36.
[81] *Eötvös*, i. m., 41.
[82] *Eötvös*, i. m., 38.
[83] *Eötvös*, i. m., 39.
[84] *Eötvös*, i. m., 47.

sem a tartományi önkormányzatot nem érti, hanem „*a nyelvek egyenlő állásá[t] az államéletben, illetve az állam kötetezettségé[t] arra, hogy a közhivatalokat a különböző nemzetiségek számszerű arányában ezeknek képviselőivel töltse be*".[85]

Eötvös a reformkori politikai csatározásokban tőle megszokott éleslátással, iróniával festi az olvasó elé a többnyelvű birodalmi gyűlés Bábelét: „[H]ogyan lehet e követelésnek eleget tenni anélkül, hogy ez gyakorlatilag lehetetlenné ne tegye az ügyek irányítását? Ahol tíz nyelven viszik az ügyeket; ahol a törvényhozásban a miniszterhez olyan nyelven interpellálnak, melyet nem ért, és az interpellációra csak tolmács segítségével tud válaszolni; ahol filológiai kutatások szükségeltetnek ahhoz, hogy az elnök valakit rendre tudjon utasítani; ahol azok, akik a legfőbb hatóságok ügyeit vezetik, alárendeltjeikkel nem tudják megértetni magukat, és fordítások egész során keresztül kormányoznak; végül, ahol csak a nyelvtehetség megítélésére van szükség annak eldöntéséhez, hogy valaki mennyire alkalmas állami szolgálatra, és — ahogy Kínában az írásjelek nehézségei miatt az élet nagy része az írás tanulásával telik — azok, akik közszereplésre készülnek, megőszülnek, amíg minden nyelven magtanulnak beszélni, melyre szükségük van ahhoz, hogy magasabb hivatalokban önállóan tevékenykedhessenek: ott az állam nem felelhet meg feladatának."[86] Ez Eötvös válasza az általa feltett második kérdésre, s ennek megfelelően állítja fel az alternatívát: „*Ha egységes Ausztriát akarunk, akkor fel kell adnunk egyet a kettő közül. Vagy a nemzetiségi egyenjogúsítás fogalmát* a neki tulajdonított értelemben, *vagy pedig az alkotmányos államét.*"[87]

VI. fejezet. A március 4-i alkotmány kritikája II.: az alkotmányosság

Az e fejezetben foglaltak megértését megnehezíti, hogy Eötvös az „alkotmány" szót kettős jelentésben használja. Alkotmány a képviseleti rendszer és a parlamentnek felelős kormány alapjául szolgáló alaptörvény is, és alkotmánynak nevezi azt az általa szorgalmazott statútumot is, amely a birodalom közigazgatását átfogóan szabályozná, jóllehet a tulajdonképpeni alkotmányos elvek félretételével.

Eötvös e fejezet legelején hitet tesz amellett, hogy nincs kétsége „[a]z alkotmányos szabadság elvének végső diadala felől",[88] azonban ennek hamaros bekövetkeztét az osztrák birodalomban nem tartja valószínűnek. Ennek oka nemcsak az államférfiak akaratában, hanem az egyes emberek érzelmeiben és meggyőződésében is rejlik. Eötvös az egyszerű emberek állhatatosságát és a nemzetiségi érzésnek a valláshoz való hasonlóságát fejtegeti, majd levonja a következtetést: „Ausztria népei a nemzetiség eszméjéért a legmagasztosabbat kísértették meg: nem fognak egykönnyen veszteg maradni követeléseiket illetően. [... N]em fogják feladni a nemzetiségelvet, mielőtt mindent meg nem kíséreltek, hogy a közte és az alkotmányos szabadság közti ellentétet kiegyenlítsék."[89] Ezért fel kell adni a március 4-i alkotmány alapelveit egy új alkotmány érdekében. A nemzetiségi moz-

[85] *Eötvös*, i. m., 48.
[86] *Eötvös*, i. m., 54–5.
[87] *Eötvös*, i. m., 56.
[88] uo.
[89] *Eötvös*, i. m., 59.

galmak történetére és sajtójára hivatkozva bizonyítja, hogy a közvélemény inkább a nemzetiségi jogokhoz, mint alkotmányos szabadságához ragaszkodik. Vagyis azon új alkotmány *„fog leginkább megfelelni a nagy többség igényeinek, amely a leginkább biztosítja az egyes nemzetiségek különös jogait és önállóságát, vagy legalább alkalmas arra, hogy az egyenjogúsítás elvét a legtökéletesebben lehessen minden egyes nemzetiségre alkalmazni".*[90] Ezért az olmützi alkotmányban épp a „politikai szabadság"[91] ellentétes a nemzetiségi egyenjogúsítással. Politikai szabadságon Eötvös itt a birodalmi törvényhozást és az annak alapjául szolgáló képviseleti rendszert érti. A birodalom népei a látszat-alkotmányosságot valódi önkormányzati autonómiával cseréljék fel: „Sőt a népjogok e körének szinte még tágabb teret lehetne engedni oly kormányzat alatt, amely valamennyi fontosabb hatalmi ágat illetően teljességgel abszolút."[92] E javaslat lényegében elébe megy a történendőknek, és azon gondolkodik: a valószínűen bekövetkező új abszolutizmus mellett hogyan menthető meg a lehető legnagyobb egyéni szabadság az állampolgárok számára.

A továbbiakban Eötvös arra világít rá, hogy az általa javasolt megoldás a közvéleménynek semmiképpen, de talán — és itt Eötvös finom iróniába bújtatja kritikáját a kormány kétszínű politikájáról — az államférfiaknak sem volna ellenére.

Az oktrojált olmützi alkotmány kritikai fogadtatásának történetéhez Eötvös munkája mellett számos más röpirat hozzátartozik. Franz Schuselka *Das provisorische Österreich [Az átmeneti Ausztria]* című írásában Eötvöshöz hasonlóan az egyenjogúság fogalmának definiálatlanságát teszi szóvá: „Korunk egyik legkedveltebb vezér- és jelszava a nemzetiségek egyenjogúsága. A szlávok szószólói a fogalmat teljességgel meghatározatlan formában és a tartalom gyakorlati megszorítása nélkül hozták be a köztudatba. A tömeg utánuk kiáltotta a szót, és a minisztériumban a kiáltás hivatalos visszhangra talált, és az egyenjogúság pusztán elméleti fogalma felvétetett mint olyan az alkotmányba, minden gyakorlati alkalmazás és megvalósítás nélkül. [...] Ausztria e létfeltétele szempontjából egy tisztázatlan és a maga általánosságában teljesen kivihetetlen elméleti fogalomra épül."[93] Schuselka a fogalom mögött meghúzódó igazi mozgatókat Eötvös nemzetiség-meghatározásához hasonló őszinteséggel nevezi meg, s a birodalom népeinek jövőjét, akárcsak Eötvös *Az 1848iki forradalom történeté*-ben,[94] Hobbes *bellum omnium*-ának jegyében tudja csak elképzelni: „[Ha a monarchia népeit megkérdezzük, akkor] meggyőződhetünk róla, hogy a magasztalt egyenjogúság nem egyéb, mint hízelgő fordulat, amelyet a valóságban mindenütt a régi, most még csak felerősödött kölcsönös ellenségeskedés, és egyáltalán mindenkinek az egyenlő alávetettsége hazudtol és csúfol meg. Arra a szomorú meggyőződésre kell jutnunk, hogy a jelen állapot előbb vagy utóbb mindenkinek mindenki elleni fanatikus háborújához vezet, melynek jelszava az egyenjogúság, gyászos eredménye azonban

[90] *Eötvös,* i. m., 63.

[91] *Eötvös,* i. m., 64.

[92] *Eötvös,* i. m., 64–5.

[93] *Schuselka, Franz,* Das provisorische Österreich, Leipzig, J. W. Grunow & Comp., 1850, 42–43.

[94] *Eötvös,* Az 1848iki forradalom, 59.

egymás üldözése és kiirtása lesz."[95] Megoldási javaslata értelmében a minisztériumnak „komolyan" el kellene határoznia, hogy „az egyenjogúsítás kivihető következményeit ténylegesen megvalósítja", arra azonban nem tér ki, mi valósítható meg, és mi nem. Arra is figyelmeztet, hogy ajánlatos volna „komolyan és erőteljesen háttérbe szorítani azokat a mértéktelen és kivihetetlen igényeket, melyek a politikai szervezet egységét veszélyeztetik",[96] de ezen igények mibenlétét és visszaszorításuk eszközeit nem részletezi.

Victor Andrian-Werburg hasonlóképpen röpiratot szentelt mind a központosítás, mind az olmützi alkotmány elvi kérdéseinek;[97] Joseph Alexander Helfert nem alapos politikai elemzésre vállalkozott, hanem bolondnak tettette magát, mint Szolón Szalamisz elfoglalása előtt, hogy kibeszélhesse csalódottságát.[98] A magyar szerzők közül Zsedényi Eduárd *Die Verantwortlichkeit des Ministeriums und Ungarns Zustände [A minisztérium felelőssége és Magyarország viszonyai]* című röpirata lehetne többek között tárgya az Eötvös írásával való részletes egybevetésnek.

VII. fejezet. A nyelvi alapú föderatív tervek bírálata

Eötvös e fejezetben azokat a „[k]omoly államférfiakat" szólítja meg, akik azon munkálkodnak, hogy a birodalmat a történeti jog elvetésével „a nemzetiségek egyenjogúságának elve alapján" rendezzék be. Eötvös fenntartja különvéleményét, miszerint nem lehetséges olyan közmegegyezésre jutni az egyenjogúság/egyenjogúsítás fogalmának értelmezésében, amely a birodalom újjáalakításának arkhimédészi pontjául szolgálhatna, mindazonáltal elfogadja a föderatív átalakítás híveinek meggyőződését, mely szerint az egyenjogúság nem egyéb, mint a birodalom nyelvek szerinti tartományi felosztása.

Az „államférfi" kifejezés arra engedne következtetni, hogy Eötvös kritikáját valóban a kremsieri országgyűlés alkotmányozó bizottságának tagjai, esetleg kifejezetten Palacky föderációs terve ellen intézi. Azonban Palacky tervezete[99] nem tér ki a magyar korona országaira, Eötvös pedig többször utal Magyarország nyelvi alapú felosztásának eshetőségére. Ez pedig arra mutat: Eötvös bírálatát nem vagy nem kizárólag személyre szabta. Magát az elvet: a birodalom nyelvi-nemzetiségi alapon való felosztásának elvét veszi bírálat alá. E tervekkel (Valerian Krasiński, Ludwig Löhner, Ognjeslav Ostrožinski-Utiesenović és mások felosztási javaslataival) az irodalom[100] behatóan foglalkozott. Mivel Eötvös nem a rendezés különféle

[95] *Schuselka,* i. m., 43–44.

[96] *Schuselka,* i. m., 44.

[97] *Andrian-Werburg, Victor Freiherr von,* Centralisation und Decentralisation in Österreich, Wien, Jasper, Hügel & Manz, 1850. és *uő,* Denkschrift über die Verfassungs- und Verwaltungsfrage, Leipzig, H. Haessel, 1859.

[98] *[Helfert, Joseph Alexander, Freiherr von,]* Episteln eines Narren und Rath eines Klugen, Wien, Jasper, Hügel & Manz, 1851.

[99] Szövege: *Gottsmann, Andreas,* Die Regierung Schwarzenberg und der Reichstag von Kremsier, Wien, (Diss. PhD), 1988, 112.

[100] *Gottsmann,* i. m. és *uő,* Der Reichstag von Kremsier und die Regierung Schwarzenberg. Die Verfassungsdiskussion des Jahres 1848 im Spannungsfeld zwischen Reaktion und nationaler Frage. (Schriftenreihe des Instituts für Österreichskunde. Hrsg. von Erich Zöllner), Wien–Mün-

lehetőségeivel, hanem magának a nyelvi alapú rendezési elvnek belső ellentmondásaival foglalkozik, e tervezetek ismertetésétől eltekintek.

Eötvös figyelmét a részletek felé fordítja, mondván, „[a] részletek ismerete különbözteti meg a nagy államférfit azoktól, akik nagyszerű eszmékkel káprázatják el a világot, melyek kivihetőségét azonban soha nem gondolták végig".[101] A nyelvi-nemzetiségi alapú felosztás cáfolata során a birodalom vezetői és a magyarországi nem magyar nemzetiségek számára legvonzóbb érvből indul ki: Magyarország esetleges felosztásából, melyet az ország mintegy büntetésképpen szenvedne el a történtekért. Itt köszön vissza az egyik Eötvös-notesz 1849. június 6-i feljegyzése a bécsi sajtó magyarellenes cikkeiről: „Az Austriai journalisticának különös fogalmai vannak az alkotmányosságrol. A Presse a birodalmi alkotmányt *policiális intézkedésnek* tekinti, mellynek célja hogy a forradalom Magyarországban lehetetlené tétessék. A Lloyd szeretetében még tovább megy, s büntető intézetet akar mellyben a Magyarok kicsapongásaikért méltolag lakoljanak. Megtörténhetnék hogy mind e két tanács elfogadhatonak találtatnék, s az utobbinál, ezen egészen uj büntetési módnál, az uj halgatási rendszer hozatatnék be."[102] Eötvös mintegy válaszul felhívja a figyelmet a bosszú értelmetlenségére, és bebizonyítja, hogy a máskülönben önmagában is következetlen elv, miszerint „az egyik tartományban a történeti jog elve, a másikban a nemzetiségelv az uralkodó"[103] a gyakorlatban végképp kivihetetlen: „Ha a nemzetiségek egyenjogúsítása elvének következtében tartományi önállóságot biztosítanánk e kisebb töredékeknek, akkor e Magyarországtól elválasztott részek vagy egyesülnek rokonaikkal, vagy más tartományokban azonos kedvezményeket kell biztosítani e rokonoknak. Az utóbbinak egyenes következménye volna minden tartomány felosztása." E kedvezményeket „annyival kevésbé lehetne megtagadni, mivel Ausztria az utóbbi események következtében nemcsak a büntetéshez való jogot, hanem a jutalmazás kötelességét is megszerezte magának [...]".[104] Ezzel Eötvös megmutatja, hogy a birodalom részleges tartományi átalakítása szükségképpen az egész állam nyelvek szerinti felosztásához kellene hogy vezessen. Tovább folytatva fejtegetéseit azt bizonyítja, hogy e megoldás teljességgel szétzilálná a birodalom tartományi szerkezetét anélkül, hogy a kevert lakosságú területek hovatartozását a többségi elv megnyugtatóan rendezné.

Ráadásul már a nemzetiségi többség eldöntése is nehézségekbe ütközik. Más a helyzet, ha az egész népességszámot, más, ha csak a politikai jogokkal rendelkező lakosokat veszik figyelembe. Ugyanígy kérdéses, hogy az egyes emberek nyilatkozata nemzetiségi hovatartozásukról mennyiben volna mentes az egyéni haszonleséstől, illetve mennyiben volna kitéve az egyes ember vesztegetésnek vagy megfélemlítésnek. Rámutat egy újabb súlyos ellentmondásra: „*A tartományok nyelvek szerinti felosztásának elve felveti annak a lehetőségét, hogy újra el kell majd végezni*

chen, Verlag für Geschichte und Politik–R. Oldenbourg Verlag, 1995.; *Wierer, Rudolf,* Der Föderalismus im Donauraum. (Schriftenreihe des Forschungsinstituts für den Donauraum Bd 1), Graz–Köln, Böhlau, 1960.

[101] *Eötvös,* Die Gleichberechtigung, 79.

[102] MTAK Kt. K 780/VII., 10. és *Eötvös,* Vallomások és gondolatok, 139–40.

[103] *Eötvös,* Die Gleichberechtigung, 77.

[104] *Eötvös,* i. m., 78.

a felosztást, ha a tartomány nyelvi viszonyai megváltoznak."[105] Egyszóval arra a végkövetkeztetésre jut, hogy „*az osztrák birodalomban kivihetetlen a tartományok nemzetiségek szerinti felosztása, amelyet bevett értelmében az egyenjogúsítás elve első alapfeltételének kell tekintenünk*".[106]

A nemzetiségelv érvényesülésének másik velejáróját, a birodalmi hivatalok arányos elosztását annyira kivihetetlennek tartja, hogy kritikáját *ad absurdum* viszi: „Montesquieu egész komolyan azt állítja *A törvények szellemé*-ben, hogy hasznos volt a bírói hivatalok megvásárolhatósága és ezzel összefüggő örökölhetősége, mert ezáltal mindenki nevelődhetett a hivatalára. Talán használható e nézet annak az államberendezkedésnek az esetében, amely szerint a közhivatalokat a különböző nemzetiségek szerint kell szétosztani, és pl. odaítélni a németeknek a haditengerészetet, a magyaroknak az ipart, a szerbeknek az igazságügyet, a románoknak a közoktatásügyet stb."[107]

VIII. fejezet. A birodalom nyelvek szerinti maradéktalan felosztásának lehetetlensége

E fejezet logikus és egyben előzékenyen elegáns folytatása a megelőzőnek. Amennyiben felmerült bennünk az előzetes fejtegetések olvasása során a kérdés: „Hogyan lehetséges, hogy a föderatív gondolat hívei nem látták át mindazt, amit Eötvös leírt?", akkor eljutottunk a kézenfekvő válaszig is. Ha át is látták, azt remélték, hogy az új rend számukra több előnnyel, mint hátránnyal járna.

Eötvös innen veszi át az olvasótól a gondolatmenet fonatát, és azt bizonyítja: a birodalom nyelvek szerinti felosztása egy nemzetiség számára sem járna kizárólag előnyökkel. Az egyes nemzetiségek esetében viszont a lehetséges következmények nincsenek alaposan végiggondolva. Úgy tűnik, itt már Eötvös inkább azt írja, amit szeretne, nem azt, ami valószínű. A román nemzetiség területi autonómiája ellen például nem tud nyomós érvet felhozni: „A kérdés csak az, vajon alkalmazható-e az elv olyan kiterjedésében, ahogy az a románoknak kedvező volna, és ha az erdélyi szászoknak tett ígéreteket tekintjük, vagy akár azt, amit már a szerbek megkaptak, akkor ez nem feltételezhető."[108] E fejezetben nagyobb hangot kap a korábban megpendített jogeljátszáselmélet-kritika: „Vélekedésem szerint nem okos dolog felállítani azt az alapelvet, hogy örökre eljátszhatók olyan jogok, amelyek nem egy nemzedék jogai, annak a nemzedéknek a hibái vagy bűnei miatt. [...] Akad-e valaki, aki azt gondolná, hogy egy olyan tartománynak a felosztása, amelyik vérrel állt helyt a birodalom egységéért, amelyik megingathatatlan hűségben kitartott a dinasztia mellett, megvalósítható, vagy akár csak komolyan megkísérelhető lehetne anélkül, hogy annak igazságérzetét súlyosan ne sértené?"[109] Eötvös fokozatosan lopja be az *Egyenjogúsítás...* szövegébe a magyar érdekek képviseletét: itt például látnivalóan ugyanazon érveket hozza fel a mél-

[105] *Eötvös*, i. m., 90.
[106] *Eötvös*, i. m., 94.
[107] *Eötvös*, i. m., 97.
[108] *Eötvös*, i. m., 100–1.
[109] *Eötvös*, i. m., 102.

tányosság mellett, mint amelyeket *Magyarország és rendeltetése* című, az *Allgemeine Zeitung*-ban 1850. október 16-án megjelent cikkében leírt.[110]

IX. fejezet. A történeti jog védelme

E fejezetben Eötvös a nemzetiségi politikusok által elvetni szándékozott történeti jog egyik fontos összetevőjének, a közösségi történeti tudatnak a jelenlétére hívja fel a figyelmet. A birodalmi patriotizmus még nem létezik, hanem mindenütt a tartományi patriotizmus él tovább: „Mondhatják azt, hogy a birodalom egységes állam [...]; de azt a fogalmat, amelyet 35 millió ember a *„haza"* szóval kapcsol egybe, bármilyen téves vagy értelmetlen legyen is, államférfi nem fogja akarata vagy retorikai művészete révén megváltoztatni. Márpedig *ez a fogalom* talán — Österreich tartomány kivételével — *sehol sem a birodalomhoz, hanem mindenütt az egyes tartományhoz kötődik.* [...] *Az osztrák hazafiság* [...] megtalálható az államférfiaknál, a hadseregnél, a legműveltebb osztályok egy részénél [...]. *Azonban pillanatnyilag e patriotizmus ismeretlen a nép körében".*[111] A *Müncheni vázlat* birodalmi patriotizmust követelő mondatai némiképp érthetetlenek ezeknek a józan, a realitásokat körültekintően mérlegelő soroknak a tükrében. De ha a történeti közösségi tudat el is enyészik a későbbiekben, teszi még hozzá Eötvös, azt nem a birodalmi hazafiság, hanem a nemzeti érzés fogja felváltani, és az Ausztria felbomlásához vezet.

X. fejezet. A lehetséges megoldás

E fejezetben terjeszti elő Eötvös saját megoldási javaslatát. Mivel össze akarja egyeztetni Ausztria létét a nemzetiségi követelések kielégítésével, ezért jelentősen korlátozza annak érvényét, amit a bevezetőben korábban mondott, és itt már csupán azt állítja, hogy „*szinte* valamennyi európai állam létével"[112] állnak ellentétben a nemzetiségi törekvések.

Eötvös ezután azon nézetét fejti ki, miszerint a nemzetiség értékes hozzájárulás az európai népek fejlődéséhez: ilyen pozitív fejleménynek tekinti az egységes német és olasz állam formálódását, és azon nemzetek felébredő öntudatát és szolidaritását, amelyek megosztottan, több államalakulat keretében élnek. Hitet tesz Ausztria létének szükségessége mellett, és örvendetesnek tartja (némiképp ellentétben azzal, amit korábban mondott), hogy a birodalomnak vannak olasz- és németajkú területei, s ezáltal Ausztria meg tud felelni kultúrmissziós feladatának.

Annak értelmében, amit a hetedik fejezetben leírt, továbbra is annak a meggyőződésének ad hangot, hogy a birodalomban nincs közmegegyezés a nemzetiség fogalmának értelmezéséről, s ezért úgy gondolja, a tényleges feladat az eltérő felfogások, vagyis a történeti és nyelvi nacionalizmusok kibékítése. A nemzetiségi jogok tiszteletben tartásának a birodalom egységével való összeegyeztethetőségét

[110] Vö. *Gángó,* Eötvös írásai az augsburgi Allgemeine Zeitungban.
[111] *Eötvös,* i. m., 108.
[112] *Eötvös,* i. m., 118.; kiem.: G. G.

vizsgálva Eötvös elméleti fejtegetésekbe bocsátkozik föderáció és alkotmányosság különbségéről. A gondolatmenet lényege a szuverenitásjogok feloszthatóságának kérdése. Föderáción azt érti Eötvös, hogy az összállamon belüli egyes államoknak önrendelkezési joga van („minden állam saját jogainak és kötelességeinek legfőbb bírája"):[113] ezt a megoldást elfogadhatatlannak tartja, mert veszélyezteti a birodalom egységét. Ezzel szemben Ausztria számára egységes alkotmány kibocsátását tartaná kívánatosnak. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy ez az alapszerződés az egész közigazgatást a központi kormány alá rendelné: a tartományi belügyek igazgatása átengedhető az ottani kormányszerveknek, és így a tartományok történeti jogai nem sérülnének jelentősen. A hatalmi centralizáció–közigazgatási decentralizáció egyensúlyának az irodalomban sokat idézett elvét fogalmazza itt meg: „Ami megfelel, az nem több alkotmányos birodalom konföderációja, melyek mindegyike megőrzi szuverenitását, és az egészhez csak egyes közös ügyek tekintetében illetve a perszonálunió révén kötődik, hanem az *egységes alkotmány*, egy olyan államnak, amelyben csak egyetlen igazán szuverén hatalom van. [...] A szuverenitás nem darabolható fel, az egész államot érintő ügyeket nem lehet szétosztani [...]."[114] Azonban „[a] birodalom egysége nem abban áll, hogy az egyes tartományos egész közigazgatását legfelsőbb szinten egy közös belügyminiszter vezesse [...]".[115]

Mindazonáltal az Eötvös által felvázolt megoldás több olyan kompromisszumot tartalmaz, amely ellentétben áll az egész röpirat gondolatmenetével. Egyrészt Eötvös mégiscsak megfogalmazza a birodalmi gyűlés felelősségének lehetőségét és szükségességét: „Közös birodalmi gyűlés és közös minisztérium nélkül, amely valamennyi ügyet viszi, ami az egész államot érinti, s melynek — csekély kivétellel — csakis saját kinevezésétől függő közhivatalnokokat használ, miközben maga az általános birodalmi gyűlésnek, és *csakis annak* felelős: általános birodalmi gyűlés és efféle minisztérium nélkül az egység elképzelhetetlen."[116] A birodalmi gyűlés gyakorlati működését — szemben az ötödik fejezetben foglaltakkal — itt már nem tartja lehetetlennek annak ellenére, hogy „[a]z általános birodalmi gyűlésben és az egyes tartományok gyűléseiben használatos nyelvek kérdése még alkalmat [...] fog adni a harcra".[117]

Másfelől engedményt tesz Eötvös a nyelvi jogok érvényesítésének terén. A nyelvkeveredés és a tartományi autonómia lehetséges következményeit nem azzal a borúlátó kétkedéssel gondolja végig, mellyel a röpirat egészének során a szólamok és ígéretek mögötti valódi szándékokat fürkészte. A többségben levő nemzetiség túlkapásaival szemben az egyéni szabadságjogokban elegendő garanciát lát: „mivel a többség uralma mindig abban a mértékben válik egyre nyomasztóbbá, ahogy korlátozódik annak gyakorlási köre, ezért ott, ahol különböző nyelvű lakosok egyesülnek egy közösségben, a kisebbség jogait a többség túlkapásaival szemben meg kell védeni azáltal, hogy — éppen nyelvi tekintetben — iskolákban,

[113] *Eötvös*, i. m., 124.
[114] *Eötvös*, i. m., 123.
[115] *Eötvös*, i. m., 125.
[116] *Eötvös*, i. m., 127.
[117] *Eötvös*, i. m., 131.

egyesületekben minden lehető egyéni szabadságot biztosítanak nekik. [...] Ahol az alkotmány biztosítja az egyének egyenjogúságát, ott a nemzetiségek egyenjogúsítása elveszti gyakorlati jelentőségét. Ahol mindenkinek ugyanannyi joga van, mint a másiknak, ott egyik nemzetiség sem tekinthető az állam által előnyben részesítettnek."[118]

Nem szükséges meggyőzőbb bizonyítékot keresni arra, hogy Eötvös nem feledkezett meg a magyar érdekekről 1848 után, mint e bekezdést. Eltekint ugyanis az általa megfogalmazott felismeréstől a nacionalizmus kirekesztésre törő versenyszelleméről, és hajlandó az alkotmányban elégséges garanciát látni a kisebbség jogainak védelmére. Részrehajló jóindulatának legfőbb tanúja a történeti tapasztalat: 1867 után, amikor Magyarország visszanyerte történeti jogait, éppen hogy nem volt elég a nemzetiségi törvény az egyéni szabadságjogok védelmére, és a többségi nemzet túlkapásai éppen azokat az iskolákat és egyesületeket szüntették meg Eötvös halála után, amelyekről itt beszél, és amelyeket második minisztersége során létrehozott.

Befejezés. Ausztria, az egyéni szabadság őrzője

A *Befejezés*ül szolgáló fejezet Eötvösnek a francia példára vonatkoztatott népszuverenitás-kritikáját tartalmazza. Ezekben (az *Uralkodó eszmék*-ben is megtalálható) fejtegetésekben Eötvös ismeretesen a népfelség és az egyéni szabadság összeférhetetlenségét mondja ki: „Ha a szabadság a népszuverenitás fogalmának megvalósításából áll, és az egyenlőséget az államhatalomban való egyforma részesedésben keresik, akkor szükséges:

1. *Hogy az államhatalom köre egyre inkább kiterjedjen.* [...]

2. *Hogy annál szűkebbre legyenek vonva az egyéni szabadság határai, minél messzebbre terjed az államhatalom felségterülete.* [...]

Ebből következik, hogy mivel a politikai szabadság megvalósításának érdeke minden egyes embertől személyes önállóságának feláldozását kívánja, azért *minden egyes ember azt fogja követelni, hogy* legalább e fogalom valósuljon meg tökéletesen, és hogy *valósággá váljék a köz politikai egyenlősége és uralma.* Csodálkozhatunk-e tehát, hogy e körülmények között az emberek nem tudnak megállni a politikai egyenjogúsítás követelésénél, hanem szükségképpen a viszonyok tényleges egyenlőségének kívánata felé haladnak tovább?"[119] E gondolatok nem kitekintő függelékként állnak a nemzetiségi kérdést tárgyaló röpirat végén, hanem logikusan kapcsolódnak a korábban kifejtettekhez. Eötvös itt visszájára fordítja a mondottakat: nemcsak a nemzetiségelv köszönhet sokat az egyéni szabadság elvének, hanem egyben a birodalom népeiben élő nemzeti gondolat lehet ezen elv letéteményese és védője Európában, szemben a kommunizmus felé haladó Franciaországgal: „[...] a népek sorsán őrködő gondviselés jótéteményét fogjuk látni az ausztriai nemzetiségek ébredésében. Be kell látnunk, a gondviselés nem engedi,

---

[118] *Eötvös*, i. m., 130.

[119] *Eötvös*, i. m., 139.

hogy a szabadság, amely a kereszténységen nyugszik, Róma szabadságához hasonlóan sírba szálljon."[120]

A felemás osztrák alkotmányosság tehát, Eötvös szerint, az egyéni szabadság védőjévé válhat Európában. S nemcsak a szabadság, hanem a kereszténység védőjévé is, melyen, ahogy Eötvös mondja, az előbbi nyugszik. Ezen odavetett megjegyzés hátterében több gondolkodói erőfeszítés áll, mint az egész röpirat mögött. Keresztény civilizáció és egyéni szabadság viszonya áll ugyanis Eötvös legnagyobb szabású, befejezetlen vállalkozásának, kultúrtörténeti szintézistervének középpontjában. Nevetségesen kevés volna végszóképpen azt mondani, hogy „mindez e tanulmány kérdéskörén túlmutat": az egész eötvösi életmű mélységeiben mindmáig ismeretlen alapzatáról kellene a továbbiakban beszélni.[121]

[120] *Eötvös*, i. m., 144.

[121] Az eddig elért kutatási eredmények összefoglalása: *Gángó Gábor*, A politikától a politikai filozófiáig. Eötvös József szellemi életrajza az emigrációban, 1848–1850. Kandidátusi értekezés, (Kézirat), 1997, VI. fejezet.

Sarnyai Csaba Máté

ÚRBÉRI KÁRPÓTLÁS ÉS /VAGY ARÁNYOSÍTÁS

A szekularizációs törekvések püspökkari értékelése 1848 végén

Bevezetés

1848 márciusában a katolikus egyház lemondott évszázados jussáról, a tizedről. Egyidejűleg az egyházi javadalmasokat az úrbéri kártalanításról szóló XII. tc. ekkori értelmezése szerint kirekesztik a kompenzációból. Ez a reformkoron végighúzódó egyházpolitikai viták egyik végpontja; fontos lépés a szekularizálódó liberális állam irányában, az állam és az egyház addigi viszonyának új alapokra helyezésében. A dézsmáról szóló XIII. tc. 2. §-a kimondta[1] az állam kötelezettségvállalását az alsópapság ellátására. Ugyanígy a XX. tc. 3. §-a[2] az egyházi és az iskolai költségeket államilag vállalta. Az elvi szintű deklaráció megvalósítási módozatainak a kidolgozását későbbre halasztotta. Az összehívott népképviseleti országgyűlés vitái során elhangzottak a teljes egyházi vagyon szekularizációjára és az egész katolikus klérus közvetlen állami fizetésére vonatkozó javaslatok is. Az egyházi vezetés viszont törekedett a megmaradt egyházi vagyon kézbentartására, és arra, hogy az alsópapságot a kormány ne ennek esetleges felhasználásával, hanem közvetlenül az állami költségvetésből támogassa. 1848 végére — a kormányváltás után — egyre erőteljesebbek voltak a hadi cselekmények. A központi kormányzat pénzügyi forrásai egyre szűkebbek lettek. Így felmerült az a lehetőség, hogy az egyház kapja meg az úrbéri kompenzációt, amennyiben beleegyezik az egyházi javak „arányosításába" és ha a kármentesítés összegét az alsópapság támogatására fordítja.

A Püspöki Kar tanácskozásán 1848 decemberében olyan terv került szóba, amely az 1848 áprilisi törvények IX. tc. 1. §-a[3] értelmében a birtokosoknak az elveszett úrbéri szolgáltatások fejében adott kárpótlást a birtokos papságra is kiterjesztette volna. Ez ugyanúgy, mint az előbbiek esetében állami kötelezvények formájában tör-

---

[1] *„Mennyiben a tized megszüntetése a kisebb rendű papság némelly tagjainak jövedelmeit is érdekli: e tekintetből azoknak ellátásáról gondoskodni minden esetben szükséges leend. Ő Felsége egyszersmind a kisebb rendű bármely vallásfelekezeten lévő papságnak illő ellátása iránt általánosan is, magyar minisztériuma által részletes törvényjavaslatot fog az ország rendeinek előterjeszteni."* 1847/8-ik évi országgyűlési törvényczikkek. Az eredeti törvénykönyv alapján készült utánnyomás. Maecenas Kiadó, Bp. 1988. 46–47.

[2] *„Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségei, közálladalmi költségek által fedeztessenek, s ez elvnek részletes alkalmazásával a ministerium az illető hitfelekezetek meghallgatásával a közelebbi törvényhozás elébe kimerítő törvényjavaslatot fog előterjeszteni."* uo.: 62.

[3] *„A törvényhozás a magánföldesurak kármentesítését a nemzeti közbecsület véd-pajzsa alá helyezi."* uo.: 40.

tént volna, ahogyan ezt a XII. tc. 5.§-a[4] kimondja. Az így a kármentesítés fejében juttatandó összeg mindenek előtt a tized elvesztése miatt jelentősen károsodott alsópapság anyagi helyzetének javítását szolgálta volna. A fennmaradó további összegeket az ugyancsak szűkülő anyagi bázisú papnevelő intézetek támogatására kívánták fordítani, ezzel helyettesítve az 1848. évi XIII. tc. 2. §-ában vállalt állami kötelezettséget.

A végrehajtás a meglévő egyházi javak jövedelmeinek és alapítványok kamatainak arányosítása útján ment volna végbe, a törvénykibocsátás időpontjában élő egyházi birtokosok halála után. Más szóval a katolikus egyház javait és jövedelmeit a kármentesítés fejében kiutalandó *„status kötelezvényekkel"* kiegészítve, közös alapba vonnák össze és ezt arányosan a fenti költségekre, és az egyes egyházi tisztségek, ill. viselőik miniszteriálisan megállapított congruájára fordítanák.

A püspöki testület számára az tette elfogadhatóvá a javaslatot, hogy tudtukra adták: a kormányban vannak erők, melyek az egyházi javak kezelésének teljes állami kézbevételét szorgalmazzák. A fentiek további megtárgyalására 1849 vízkereszt utáni keddjére hívtak össze teljeskörű püspöki tanácskozást. Az erről szóló levelet Horváth Mihály szignálja és december 15-ére datálja; ebben felkéri a megkeresett egyházfőket, hogy jelenjenek meg, akadályoztatásuk esetén pedig küldjék meg véleményüket.

Különböző okokból több püspök úgy látta, hogy nem tud elmenni erre a tanácskozásra, amit egyébként a hadiesemények miatt el is halasztottak. Ők írásban küldték meg hozzászólásukat. E források felhasználásával ebben a tanulmányban adalékokat kívánunk nyújtani a szekularizációs törekvések 1848-as történetéhez. A katolikus autonómia-elképzelések szempontjából is figyelemre méltó a fenn említett kérdéskör. Hiszen felmerült, hogy az arányosítás során az összevont egyházi javakból létrehozandó alapot az állam, a felső klérus vagy valamely világiakból és egyháziakból álló vegyes bizottság kezelje-e. Ez már közvetlenül az autonómia-törekvések vizsgálatához vezet.

Maga a levélbeli felvetés nem új keletű. Már Eötvös József is megfogalmazta – és végig jelen van a tárgyalt korszakban, hiszen Horváth Mihály 1849. júniusi katolikus autonómia tervezetébe is bekerül. A feltárt dokumentumok alapján ismertetjük és elemezzük néhány egyházi főméltóság véleményét is az úrbéri kártalanításról és arányosításról, illetve e kettő összekapcsolásáról, ezen keresztül a szekularizációs törekvések egészéről. Bemutatjuk és értékeljük érveiket, a problémakör kapcsolódását a katolikus autonómia-elképzelésekhez, különös tekintettel a liberális-demokrata Horváth Mihály-féle elgondolásra. Ebből a szemszögből világítjuk meg az állam és a katolikus egyház kapcsolatának alakulását elvben és gyakorlatban az 1848 végi politikai viszonyrendszerben.

1. Az egyházügyi törvények végrehajtása és következményei 1848 decemberéig

Az 1848. évi XX. tc. végrehajtása a felálló Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyik legfontosabb feladata volt, illetve lett volna. E törvény 3. §-a állami feladatnak nyilvánította az egyházi és iskolai költségek viselését. Ez szembenállni látszik „az

---

[4] *„Az ekép meghatározandó becsérték fejében a ministerium az illető birtokosoknak haladéktalanul status kötelezvényeket ad."* uo.: 45.

egyháznak mint a hívők magán jellegű, az államtól független kultuszközösségének" klasszikus liberális gondolatával. Ennek megértéséhez segít egy 1871-es *Kossuth* visszaemlékezés. A teljes vallási egyenlőség megvalósításához az utolsó rendi ország - gyűlésen két lehetőség kínálkozott. Az állam vagy egyik egyháznak sem ad semmit, vagy minden vallásfelekezet vallási és iskolai szükségleteit biztosítja. *„Helyesebb az első alternatíva"*, írja Kossuth, követvén a liberális elvi álláspontot. Ám mindjárt hozzáteszi: *„Meg voltunk róla győződve, hogyha a vallásfelekezetek közti egyenlőségnek ezt a módját hozzuk akkor indítványba, oly megkérlelhetetlen harczot és háborút idézhettünk volna elé, s oly hatalmas segéderőt kergettünk volna a hazánk szabadsága bécsi ellenségeinek karjai közé, hogy az egész átalakulási munka veszélyeztetve lett volna. Nem mertük tenni."*[5]

A törvénybeli elv kimondása tehát gyakorlati okokból nem volt ugyan elkerülhető, de eszmei szempontból már akkor is következetlenségként értelmezték. A megoldás módja azonban kezdettől problémákat okozott.

A lakosság jó része ugyanis az 1848. évi XIII. tc. 1. §-ra[6] hivatkozva az általa megszüntetett terheken kívül minden más egyházi és iskolai adó további fizetését is megtagadta, vagy csak csökkentve járult hozzá ezekhez a költségekhez.

Ezzel kapcsolatban a Püspöki Kar 1848. július 19-i dátummal felterjesztést intézett a miniszterhez. Ebben egyfelől arra kérte Eötvöst, hogy minden rendelkezésre álló eszközzel szorítsa rá a híveket a megmaradt egyházi adók beszolgáltatására, másrészt pedig segélyek kiutalását indítványozta addig is, amíg az egyházi tized megszüntetését kimondó törvénycikk 2. §-ában[7] jelzett, a jövő országgyűlésig a minisztérium által kidolgozandó törvényjavaslatban foglalt kármentesítésre sor nem kerül. Itt fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy az említett törvénycikk nem említ kármentesítést, csak a *„kisebb rendű bármely felekezetű papság illő ellátását"*, azaz congruát, hiszen a tizedről a jelenlévő egyházfők 1848. március 18-án minden ellenszolgáltatás nélkül mondtak le.[8] Ez a „csúsztatás" nem tekinthető véletlennek. Erre a később elemzendő források kapcsán még visszatérünk. Válaszában a minisztérium felhívta a főpásztorok figyelmét az általa kibocsátott 1848. július 20-i rendeletre. Eszerint, amíg törvény nem készül az egyházi személyek ellátásáról, minden egyházközségnek magának kell gondoskodnia, méghozzá a korábbi mértékben. Ha a község vonakodik ennek eleget tenni, a hatóságoknak kötelessége azt behajtani. A Püspöki Kar kar által kért papi segélyek kapcsán a miniszter sajnálattal közölte, hogy ennek egyetlen lehetséges forrása, a vallásalap, teljesen kimerült. Eötvös már ebben az iratban kérte a püspököket, hogy — egyházi jövedelmeiknek *esetleges* arányosítása által — ők maguk is törekedjenek a szükséges források biztosítására.[9]

---

[5] Kossuth Lajos iratai. Sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc. Bp. 1900 VIII. 339 skk.

[6] *„A papi tized, akár természetben, akár a természetbeni kiszolgáltatás helyett készpénzben teljesíttetett, és pedig akár közvetlenül az egyházi rendnek, akár haszonbérlőknek fizettetett, akár örökös szerződés mellett, akár királyi adomány által szereztetett, ezennel örökre megszüntetik."* Ld.: 1-es lábjegyzet 46. 1.

[7] Ld.: e tanulmány 1-es számú lábjegyzetét.

[8] A témáról részletesebben *Varga János:* A jobbágyfelszabadítás 1848-ban Bp. 1971. 154–164.

[9] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratai (VKM) 1848/49 (H) Katolikus Egyházi Osztály Iratai (56) 171. kútfő (k) 1; 2. tétel (t)

A korábban idézett július 20-i rendelet hatása meglehetősen korlátozott lehetett. Erre utalnak a hasonló tárgyú további panaszok, például a váci káptalan kérése is.[10]

Bémer László nagyváradi püspök későbbi megkeresésére válaszolva Eötvös újólag kifejtette, hogy az egyházközségeknek mint kegyuraknak a ius patronatus törvényi szintű rendezéséig viselniük kell az ebből fakadó terheket.[11]

A fenti álláspont hangoztatása mellett a még Eötvös kultuszminisztersége alatt készült minisztériumi költségvetés az 1848-as év utolsó negyedévére hatszázhuszonötezer, az 1849-es költségvetési évre pedig két és fél millió forintot irányzott elő az 1848. XX. tc. 3. §-a által rárótt kötelességek, azaz az egyházi és iskolai szükségletek állami költségen való fedezése céljára. A költségvetési tárgyalások során, az 1848 szeptember l-ji ülésen a vita nem elsősorban az összeg nagysága, hanem a megosztása körül alakult ki.

A miniszter javaslata szerint az 1849. évre tervezett összegből másfél milliót szántak az egyházak iskolai kiadásaira és egymilliót a tized elvesztésével, vagy más okból jövedelmeikben megfogyatkozott papok és lelkészek illő ellátására. Ez utóbbi részt vitatta Madarász László, a radikálisok képviselője. Szerinte a támogatásból az egyháziakat — a lelkészkedő papságot is — ki kellene rekeszteni. Az ő érveinek alapja is az — ahogy Kossuth korábban idézett visszaemlékezéseiben is láttuk —, hogy az anyagiakban még mindig dúskáló egyház, itt elsősorban a főpapi birtokokra és jövedelmekre gondolhatott, mint magántársulat, gondoskodjék saját tagjainak eltartásáról és ne az államot terhelje ezzel. Eötvös ezt ellenezte, kijelentve, hogy a tervezett összeg épp csak a minimális önfenntartást teszi lehetővé. A fentieken kívül Eötvös az 1848. évi XX. tc. 3. §-ában vállalt állami kötelezettségek hosszú távú rendezésének előkészítése érdekében felkérte az egyházi méltóságokat, hogy egyházmegyéjükből gyűjtsék be a megváltozott anyagi körülmények közé került papság és tanítók jövedelmeiről szóló kimutatásokat.[12]

Az első minisztérium működése idején igen kevés ilyen kimutatás érkezett be, sőt 1848 végéig is a huszonnégy katolikus egyházmegyéből összesen csak kilenc római és három görög katolikus.[13]

A változások után az új Országos Honvédelmi Bizottmány 1848. december l-jei rendeletében arra hívta fel a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot — amit Eötvös távoztával ekkor már Szász Károly államtitkár irányított —, hogy készítsen kimutatást az elveszett egyházi jövedelmekről, mivel a kormány az utolsó rendi országgyűlésen vállalt kötelezettségének eleget akar tenni.[14] A katolikusokról összefoglaló jelentés bizonyára a fentiek miatt nem készült. Szász Károly is megjegyezte felterjesztésében, hogy az 1848. évi XIII. tc. 3. §-a, amely az alsó papságnak a tized elvesztése miatti helyzetén kívánt segíteni, nem teljes kármentesítést, csupán illő ellátást ígért – amely különbségtételre már korábban is utaltunk.

---

[10] MOL VKM H 56 112. k. 17. t.

[11] MOL VKM H 56 12. k. 1. t.

[12] Itt említhető például, hogy a kalocsai érsekségen az ezzel kapcsolatos miniszteri körlevélről és a hozzácsatolt kimutatásokról megérkezésük után a június 13-i szentszéki ülésen volt szó, és határoztak az utasítás mielőbbi és minél gyorsabb teljesítéséről. Kalocsai Érseki Levéltár Protocollum 1848. június 13. 1007. szám alatt.

[13] Ld. *Hajdú János:* Báró Eötvös József első minisztersége. Bp. 1933. 65. oldal

[14] Vö.: Közlöny, 1848. december 22-i szám.

2. A főpapok véleménye az egyházi kárpótlás lehetőségéről és a hozzákapcsolódó vagyoni arányosításról

Mindeme nehézségek és tisztázatlanságok dacára láthatjuk, hogy 1848. december elején az Országos Honvédelmi Bizottmánynak szándékában állt a törvényben vállalt szintig kárpótlást adni a katolikus egyház érintettjeinek is.

Itt térünk vissza az *elveszett úrbériségekkel* kapcsolatos *kárpótlás* kérdéskörére. Az 1848. évi IX. tc. az úrbéri terhek megszüntetésével kapcsolatban az 1. §-ban kimondta a magán földesurak kármentesítését. A végrehajtás módjának kidolgozását azonban a következő országgyűlés elé utalta. Az ezzel kapcsolatos viták végigvonultak a népképviseleti országgyűlés egész menetén. Azért ejtünk néhány szót a kármentesítési javaslat útjáról 1848 december végéig — a kormány Debrecenbe költözéséig —, hogy lássuk, hogyan illeszkedik ebbe a folyamatba a később elemzendő december 15-ei keltezésű, Horváth Mihály-féle levél, illetve a benne felvetett javaslatok.

Kossuth Lajos 1848. szeptember 15-én nyújtotta be az úrbéri kártalanítási javaslatot az alsó táblán. Ez mindenekelőtt a gyakorlatba kívánta átvinni a XII. tc. elvi megfogalmazásait. Eszerint a kármentesítés 5 %-os kamatozású államkötvények kibocsátásával történne, amelyeket az állam pénzügyi helyzetének megszilárdulása után egy összegben vagy kis részletekben váltanának át készpénzre. A kisebb értékű illetményeket eleve készpénzben fizetnék ki. A megváltásra fel kívánták használni a kincstári és a közalapítványi birtokok tervezett magánkézbe adásából befolyó összegeket is.[15]

A javaslat tárgyalását[16] már a következő nap megkezdték, és a szeptember 21-ei ülésen lezajlott a végleges szavazás is.[17] A felső tábla először szeptember 25-én foglalkozott a javaslattal, bizottságnak adva ki azt.[18] A bizottság jelentése alapján hozott határozatot december 13-án terjesztette elő a képviselőház elnöke,[19] és a december 23-i ülésen kezdték tárgyalni az országos határozati javaslatot a kárpótlás végrehajtásáról.[20] A részletes tárgyalás[21] már a következő napon megindult, de a nagy számú módosító javaslat miatt nem jutottak dűlőre. December 30-án a hadi helyzet rosszabbodása — Windischgrätz közeledése — miatt Deák Ferenc azt tanácsolta, hogy vegyék le a kérdést a napirendről.[22] Másnap az országgyűlés úgy döntött, hogy székhelyét Debrecenbe helyezi át. Megjegyzendő, hogy a javaslatból a későbbiek során sem lett törvény.

Mint a korábban már említett *december 15-i levelében*[23] írta Horváth Mihály: a Pesten tartózkodó püspökök értesültek arról, hogy az úrbéri kármentesítés ügyét a képviselőházban „*nemsokára*" tárgyalni fogják. Azaz december elején történhetett

---

[15] *Beér János – Csizmadia Andor:* Az 1848/49-es népképviseleti országgyűlés jegyzőkönyvei és iratai. Bp. 1954. Iratok 85. ill. 92. szám

[16] Jegyzőkönyv (továbbiakban J. K. V.) 422. szám

[17] J. K. V. 469. szám

[18] Felső táblai J. K. V. 51. szám

[19] J. K. V. 738. szám

[20] Iratok 118. és 122. szám

[21] J. K. V. 765. szám

[22] Deák Ferenc szó szerint ezt mondja: „*Pirulnunk kell a jövendő előtt,ha az időt most ilyenekkel töltjük.*"

[23] Esztergomi Prímási Levéltár,Hám akta 352. sz.

ez a püspökkari megbeszélés. Másfelől a püspökök számára világos volt, hogy az országgyűlés sem az úrbériségekért, sem az elveszett szőlőkilencedért[24] nem kívánja kártalanítani az egyházat. Ennek láttán *„a jelenlevő püspökök mind a birtok szentségének, mind az egyház függetlenségének tekintetéből szoros kötelességüknek tartották minden lépést megkísérteniök, mely által a kármentesítést az egyház javára valamiképp megnyerhetnék"*. Ennek fejében a jelenlévő egyházfők azt indítványozták, hogy a kártalanításból az egyház számára biztosított összegek kamatait fordítsák az egyház javára, elsősorban is *„a papi tized megszünte által jövedelmeiktől elesett 's kártalaníttatni törvény által is biztosított lelkészeket, ezután pedig mennyire a nyerendő kárpótlási összegből telnék – az egyházi intézeteket fölsegíteni."*

Erre a javaslatra azt a feleletet kapta a püspöki tanácskozás, hogy ennek megvalósítása csak akkor lehetséges, ha a birtokos főpapság és a káptalanok elfogadják a papi jövedelmek általános arányosításának elvét. Amennyiben ez megtörténnék, *„amennyire a képviselők kipuhatolhatott hangulatából"* kitűnik, a klérus biztosítani tudná, hogy meglévő birtokai az egyház kezén maradjanak, sőt még sikerülhet a kármentesítést is elérnie. Abban az esetben, ha a felső klérus elutasítja az arányosítás elvét, bizonyosan elesik a kárpótlás bárminemű lehetőségétől is. Az arányosítás lehetséges módját ugyancsak a püspökök tudtára adták: az összevont egyházi javakból előzetes felmérések alapján az egyház tagjai illő ellátást kapnának a hierarchiában betöltött helyük szerint, a fennmaradó részt pedig — ahogyan ezt maguk az egyházfők is javasolták — a tizedtől megfosztott alsó papság támogatására, illetve a különböző egyházi intézmények fenntartására fordítanák. Az arányosításra az adott egyházi birtokokkal kapcsolatban csak az akkor még élő egyházi javadalmasok halála után kerülne sor.

Horváth Mihály pontosan jelezte, miért egyeztek bele a fentiekbe a jelenlévő egyházi főméltóságok:

„A Pesten lévő érsekek és püspökök annál hajlandóbbak ugyan elfogadni az arányosításnak ekként alkalmazandó elvét, minthogy azáltal egy különben menthetetlenül elveszendő, szép összeget nyerhetnek az egyház javára; más részről pedig, mivel a nyert nyilatkozatok arra is reményt nyújtanak, hogy a kármentesítési összeg mindigre biztosíttatnék a törvényhozás által."

A kármentesítés — az egyháziak esetében éppúgy, mint a világi birtokosoknál — államkötvények kibocsátásával történne, mindenben az úrbéri kárpótlási törvényjavaslatot követve. Megtoldva még azzal a kitétellel, hogy ha ezek az állampapírok inflálódnának, az ebből fakadó kamathiányt az állam mindig pótolni fogja. Levele záró részében a választott csanádi püspök arra kérte a jelen levél címzettjét, Gunszt József püspököt és esztergomi káptalani helyettest, hogy — mivel a jelenlévő egyháznagyok az arányosítás e fontos kérdésében csak együttesen dönthetnek — a többi püspökkel, káptalani helynökkel, *„s más nagyobb beneficatusokkal"*[25] közösen ő is mondjon erről véleményt. E célból a Vízkereszt[26] utáni első kedden Horváth Mihály Pestre teljeskörű püspöki tanácskozást hirdet a Püspöki Kar nevében. Az ezen való megjelenésre kéri a megszólítottat. Egyben arra is felszólítja, hogy más nagyobb ja-

[24] J. K. V. 409., 410. szám.
[25] Javadalmasokkal.
[26] 1849. január 6.

vadalmasait is kérje fel a személyes megjelenésre, legalább egy képviselőjük által, vagy ha ez nem lehetséges, akkor a Hercegprímáshoz küldjék be írásbeli véleményüket és szavazatukat.

Az irat is utal rá, hogy az írásbeli hozzászólásokat és voksokat az adott tárgyban a Prímáshoz — Hám János szatmári püspök, választott esztergomi érsekhez — kellett beküldeni. Az alábbiakban ismertetendő iratok[27] ezért találhatók a prímási levéltár „Hám akta" nevű iratcsomójában. A szabadságharc után az új prímás — Scitovszky János — kérésére a Hám által beküldött iratokról készült „*Extractus*" nem utal ezekre a levelekre. A dokumentumokon többnyire nincs számszerű jelzet. Maguk az iratok egyértelműen utalnak arra, hogy a fentebb ismertetett, Horváth Mihály által szignált levélre érkeztek válaszként.[28]

Azt, hogy mi az oka a személyes megjelenés helyett az írásbeli forma választásának, nem indokolja külön minden beküldő.[29] Van, aki rossz egészségi állapotára hivatkozik, mint például Erdélyi Vazul püspök. Mindkét görög katolikus egyházfő — Erdélyi és Popovics is — megemlíti az utazáshoz szükséges pénz hiányát. Ez, ismerve a görög katolikus egyházmegyéknek a római szertartásúakhoz viszonyított szegénységét, megalapozottnak tűnik. Ebből is ered — mint ahogyan erre már korábban is utaltunk —, hogy mindhárom görög katolikus egyházmegye időre visszaküldte az Eötvös által kért kimutatást fennmaradt javairól. Hisz joggal gondolhatták, hogy a congrua felette lesz a korábbi bevételeik szintjének.

A hadi helyzetre — a hideg és a nagy távolság mellett — egyedül Bémer püspök hivatkozott, amikor a véleményéhez csatolt kísérő levélben így ír: „*Várad és környékét fenyegető veszélyek az Erdély szélén úgynevezett Király hágó körüli csatázás mind olly körülmények, amelyek a távolabbi utazást szerfölött akadályozzák.*"[30]

A vélemények ismertetésére rátérve először *Hiszár György* apát tömör válaszát idézzük. Ő külön indoklás nélkül ezt írta: „*Egyházi Javadalmakba behozandó Arányosításnak eszméjét a' hazai, és egyházi Törvényeknek lelkével tökéletessen megegygyezőnek, és az Egyháznak czéllyaira nézve felette üdvösnek, az Egyháznak önállását, és*

---

[27] Az ismertetendő vélemények az egyházi hierarchiában betöltött hely szerinti rendben, zárójelben a levél keltezésével, a következőktől származnak: Nádasdy Ferenc kalocsai érsek (1848. december 21.); Bémer László váradi római katolikus püspök (1848. december 24.); Erdélyi Vazul váradi görög katolikus püspök (1848. december 30.); Popovics Bazil munkácsi görög katolikus püspök, (1848. december 30./ jelzet 3011); Rudnyánszky József besztercebányai püspök (1849. január 2. — az ő válasza latinul érkezett, ezt magyar fordításban adjuk —) az esztergomi főkáptalan (1849. január 4.); illetve Hiszár György muraszentkeresztúri apát (1848. december 29.)

[28] Álljon itt példaként a Rudnyánszky József besztercebányai püspök által küldött „vélemény" első mondata: „*Opinio et votum infrascripti Episcopi Neosoliensis, de postulanda ductu Art. IX Ai 1847.8 etiam relate ad ecclesiastica Bona sublatarum urbarialium, et vini nonae praestationum compensatione, ac de generali proventuum ecclesiasticorum proportionata regulatione.*" „*Az alulírott besztercebányai püspök véleménye és kérése az 1847–48. évi IX. törvénycikk kiterjesztéséről az elvett úrbéri dolgok közül az egyházi javakra, a borkilenced jövedelmének kompenzációjáról, és az egyházi jövedelmek általános és arányos rendezéséről.*"

[29] Így tesz Nádasdy érsek, Hiszár apát és az esztergomi főkáptalan.

[30] Az idézett levelet Bémer december 24-ére keltezte. Öt nappal korábban a felső erdélyi sereg Csucsánál legyőzte Urban seregét. Majd a Bem vezette erdélyi hadsereg december 20-án három irányból megkezdte előrenyomulását Kolozsvár felé. Ennek során előbb december 23-án elfoglalta Dést, 25-én pedig felszabadította Kolozsvárt.

függetlenségét biztosítónak látván, szavazatommal örömest hozzájárulok, és ennek részemrüli kijelentését a' legmélyebb tisztelettel kérem."

A muraszentkeresztúri apát egyértelmű kiállása mögött — a szubjektíve feltételezhető azonosuláson túl — ott állhat az a tény is, hogy az 1788-ban plébániává alakított bencés apátság már az 1778-as urbárium szerint sem kapott tizedet,[31] tehát míg a tizedvesztés nem érintette, addig másfelől az egyházi vagyon arányosításának révén számukra előnyösen alakulhattak volna a jövedelmek.

A többi egyházi méltóság — akár támogatta, akár ellenezte az úrbéri kártalanítás és az arányosítás tényét vagy a Horváth Mihály-féle levélben vázolt összekapcsolását — sokban hasonló érveket hozott fel. Ezért azok bemutatása során kiemeljük a közös pontokat és rámutatunk az esetleges különbségekre. Azonos érvek esetén — terjedelmi okokból — a legjellemzőbb indoklásokat idézzük. A válaszok részben vagy egészben az 1848. december 15-i keltezésű levél főbb felvetéseinek sorrendjében haladva reflektálnak a vélemény-nyilvánítási felkérésre. Ezt a rendet célszerű követni az ismertetés során is.

Az első az elveszett úrbéri javakért járó *kármentesítésnek* az egyházi birtokokra való *kiterjesztése*. Láttuk, hogy ezt a liberális elvi alapon álló országgyűlés eredendően nem kívánta megadni.[32]

Az egyházfők egy része eleve azt kifogásolta, hogy egyáltalában felmerült a birtokos klérus kirekesztése a kompenzációból, azaz, hogy ennek a megadása nem magától értetődő. Sőt, a világi hatalom gyakorlóinak tetszésétől függ.

A már idézett IX. tc.-ben foglaltak alaposabb elemzése nélkül *Erdélyi Vazul*, váradi görög katolikus püspök kijelentette, hogy a katolikus egyház „*mint erkölcsi személy*" bármely más magánszemélyhez hasonló módon szerezte birtokait. Azaz, vagy érdemeiért kapta jutalomként, vagy más törvényes úton jutott hozzá, így „*ép olly törvényes birtokosa javainak, mint Herczeg Eszterházy; a Nagy Enyedi Collégium* ".

Bémer László püspök először idézte az említett cikkely 1., illetve 2. §-át, s ennek értelmezése során mondta el véleményét. Az ő ... felfogása szerint az artikulus nem tesz különbséget egyházi és világi javak közt, hanem általánosan kimondja a kármentesítést „*ahol pedig a törvény nem különböztet, ott annak helye nincs* ". Ő maga is kitért a törvénynek azon kitételére, amely a kármentesítést a „*magán földesurak*"-ra vonatkoztatja, s ezzel „*látszólagos alapot szolgáltat arra, mintha az egyházi birtokosokat, az úrbéri veszteségek kármentesítése nem illetné*". Ezzel szemben annak a meggyőződésének ad hangot, hogy az egyháziak is — különösen pedig a püspökök — javadalmaiknak ugyanolyan birtokosai, mint a világi birtokosok, hisz ugyanúgy adományozási vagy szerzeményi jogon jutottak hozzá.

Rudnyánszky püspök hasonlóan érvel, ugyancsak kiemelve a félreértésre alapot adható törvényi részt. Annál is inkább jogosult az egyház az úrbéri kártalanításra — szerinte —, mivel az egyháziak „*saját tized jövedelmeik ingyenes átengedése révén a haza és a nép hasznára emlékezetes áldozatot hoztak*".[33] Érvei alátámasztására utal

---

[31] *Béli József:* Murakeresztúr a feudalizmus válsága idején In: Klny. a Nagykanizsai Thúry György Múzeum Jubileumi Évkönyvéből Nagykanizsa 1972. 329.

[32] A fentiek és az itt következő érvek elvi alapjairól az érvek értékelésekor szólunk.

[33] „*per cessionem gratuitam decimalium sitorum proventuum, notabile pro Patriae et populi commodi sacrificium praestiterint*"

egy, a kártalanítási tervezet decemberi felsőtáblai vitája során a püspökök részéről a világi mágnásokhoz intézett kérdésre, amely épp a fenti kitételre vonatkozott. Erre az alábbi választ kapták: *„világi földesurak" kifejezés alatt egyszóval az egyházi javadalmasurak is érthetők."*[34]

A kárpótlás jogosságán felül annak a feltételrendszernek az értelmezése is fontos, amelyet a Püspöki Kar saját maga vállalt magára a kármentesítés kieszközléséért, elsősorban a felhasználás módjára és céljaira vonatkozóan.

Különösen figyelemre méltó *Nádasdy Ferenc* kalocsai érsek megközelítése, melyet az egyházi javak úrbéri kárpótlása kapcsán fejt ki. Ő amellett, hogy *„Véleménye"* hosszú első mondatában összefoglalja a vitatandó javaslatot, egyben arra is utal, hogy a püspöki tanácskozáson felvetett egyházi ellentételezés vajon érdemes áldozat-e. Szerinte ugyanis azzal a feltétellel, hogy a felső klérus elvállalja, hogy a kármentesítés fejében juttatandó összeget a tizedet vesztett alsó papság kármentesítésére, illetve a pénzforrásaiban ugyancsak meggyengült papnevelő intézetekre fordítja, valamint az által, hogy az akkor még élő javadalmasok elhunyta után közös alapba összevont egyházi javakat arányosan felosztják az egész katolikus papság közt, az állam felmentené magát — illetve az egyház mentené fel az államot — törvényileg vállalt kötelességei alól. Mégpedig, egyrészt az alól, hogy a tized nélkül maradt lelkészkedő klérust illő ellátásban részesíti,[35] másfelől pedig, hogy minden bevett vallásfelekezet egyházi és iskolai szükségleteit államilag fedezi.[36] Mindezek a fenti módon áthárulnának az egyházra, különösen annak főpapságára. A maga részéről épp ezért több ponton is megkérdőjelezi a kármentesítés módját. Nem annak eredendő jogosságát bizonygatja mint püspöktársai — ez számára evidens —, hanem feltételei és körülményei miatt nem ért egyet vele.

Aggályait pontokba rendezi. Ezek szerint először is a birtokos papság elmulasztotta a IX. tc. vitájakor jogosultságát hangoztatni, s az adott — 1848. decemberi — időben a főpapság ilyetén fellépése csak újabb ellenállást váltana ki a világiak körében, és az amúgy is megrendült egyházi tekintélyt tovább rombolná.

Másfelől, mivel a XIII. és XX. tc.-ben foglalt kötelezettségvállalások nemcsak a felső klérusra vonatkoznak, így a teljes papság személyes véleményét kellene kikérni. Ennek kerete a nemzeti zsinat lehet, amit éppen Nádasdy hirdetett meg, mint a Püspöki Kar rangidős tagja.[37]

A kalocsai érsek azzal kapcsolatban is kétségeit fejezi ki, hogy a kármentesítéssel kiegészített egyházi javak és alapítványi kamatok összegéből a felvállalt költségek kitelnének. Ennek egyik oka — az ő meglátása szerint —, hogy az említett törvényi helyekre hivatkozva[38] a hívek mindennemű egyházi jellegű járandóságot kezdenek megtagadni.

Bár a Minisztérium a püspökök kérésére felszólítja a katolikus népet kötelességei teljesítésére, így is az *„csak részben engedett a rossz néven vett felsőbb rendeletnek"*.

---

[34] *„sub expressione hoc omnino etiam Ecclesiasticorum Bonorum Dominos comprehendi"*

[35] XIII. tc. 2. §.

[36] XX. tc. 3. §.

[37] A kalocsai érsek zsinatot hirdető körlevele megjelent a Religio és Nevelés 1848. szeptember 5-i számában, 48. II. kötet 233–34. oldal. Ez később nem jött létre.

[38] XIII. tc. 2.§., illetve XX. tc. 3. §.

Ebből kiindulva Nádasdy attól tart — s nem indokolatlanul —, hogy ha az állam és az egyház közti megegyezés a kártalanítás ügyében és hová fordításának céljaiban a Horváth Mihály-féle levélben vázoltak szerint létrejön, akkor a hívek örökre és véglegesen megtagadnak mindenfajta egyházi hozzájárulást, még állami késztetésre is. Ezzel „a *főpapságot, sőt az egész egyházat s magát a katholicismust a legaggasztóbb állapotba*" juttatják.

A katolikus egyház azért sem vállalhatja át Ferenc érsek szerint a XX. tc. 3. §-ában írt állami terheket a kárpótlás fejében, mert ha maga az állam — a kegyúri jogot az úrbéri tartozások megszüntetése által *„tetemesen gyarapult községekre terheivel együtt átruházva"* — sem tartja erre képesnek magát, *„mennyivel kevésbé hízelkedhet evvel magának az egyház."*

A kárpótlási összegek felhasználásának a klérus által vállalt céljairól — illetve az ezzel kapcsolatos egyházi kétségekről — a fenn idézett vélemény adja a legjellemzőbb összefoglalót és a legalaposabb indoklást. A kompenzációs összegek hova fordítása kapcsán két fontos kiegészítő megjegyzést is érdemes papírra vetnünk. *Popovics* munkácsi unitus püspök azt javasolja, hogy *„a kármentesítés fejében nyerendő tőkék kamatai nemcsak a papi tized megszüntetése által jövedelmeiktől elesett lelkészek javára fordíttassanak, hanem általányosan azon egyháziak részére is, tartozzanak azok bár a fő vagy alsórendű és lelkészkedő papsághoz, vagy a szerzetesekhez is, kiknek jövedelmei az arányosítás elvének elfogadása után határozandó congruát nem ütik meg"*. A javaslat hátterében a görög katolikus Püspöki Kar már korábban említett viszonylagos szegénysége állhat. *Bémer* püspök pedig a főpapságnak járó teljes kármentesítési összeget az egyházi intézményekre kívánja fordítani. Azzal az indoklással, hogy a lelkészkedő papság tizedvesztésből fakadó veszteségeit az állam úgyis pótolja a XIII. tc.-ben vállalt kötelezettsége alapján. Azaz, ő nem úgy értelmezte a klérus vállalásait, mintha ezzel az úrbéri kártalanítás ellenszolgáltatásaként felmentené az államot a vállalt feladatai alól.

A kárpótlás módjával, azaz azzal, hogy az kibocsátandó *államkötelezvények útján* történjék – egyedül Nádasdy foglalkozik külön. Amit ír, erősen ellentmondó. Egyfelől azt hangsúlyozza, hogy megbízik ezekben a papírokban, másfelől viszont soraiból kitűnik, „bizalma" eléggé bizonytalan, hiszen e kötelezvények értéke ingadozhat, *„sőt a Status nagyobb megrázkódtatása által meg is bukhatnak"*. S mivel a *„kétes jövőbe"* nem láthatunk, az egész magyar egyház jövője nem épülhet ilyen ingatag alapra. A jól érezhető bizalmatlanságot azután azzal mélyíti, hogy a jelen körülmények között még *„a pengő érczbeli tőkék értéke sincs biztonságban"*. Sőt azt is figyelmen kívül hagyja, hogy a törvényhozás kamat-kiegészítéssel biztosítani kívánta a kármentesítés értékállóságát.

Az úrbéri kármentesítés elnyeréséért az *egyházi javak általános és kötelező érvényű arányosítását* várta el a világi hatalom. Ez mint javaslat már korábban Eötvös minisztertől is elhangzott, de ekkor még inkább csak ajánlásként.[39]

Az arányosítás szükségessége, illetve elfogadhatósága a vélemények alapján eléggé megosztja a felső klérust. Van, aki csak az arányosítás módjával kapcsolatban vet fel aggályokat. A legjellemzőbb problémák közül az első, hogy *„az élő beneficátusok*

[39] Lásd korábban

mostani jövedelmeiket holtukiglan megtartanák", és csak utódaikra nézve fogadnák el az arányosítás után rájuk szabott congruát. Erre vonatkozóan írja Nádasdy, hogy — noha az arányosítás végrehajtását feltétlenül szükségesnek tartja — a fenn látott formát több okból kifolyólag sem tudja elfogadni. „*Minő jogom is volna nekem utódaimra azon terhet felróni, melyet én jónak láttam tőlem elhárítani?*" – teszi fel a kérdést. Ezt igazságtalannak tartja. Az alsópapság köreiben pedig attól tart, hogy ez a prolongálás gyűlöletet váltana ki irányában, hiszen csak halála után kapnák meg az összevont és arányosan újra elosztott jövedelmekből rájuk eső congruát. Ezzel elhúzódna az arányosítás, „*még a mostan élő birtokos papság ki nem haland*", és ezzel az egyházi javadalmazásokban hosszantartó aránytalanság állna elő, feszültséget keltve az egész papság körében. Az érsek megoldási javaslatot is ad. Eszerint csak gondos elszámolás után és a XX. tc. 3. §-ának meghagyásával lehetne végrehajtani az arányosítást, azaz addig, amíg ez meg nem történik, az állam vállalná az egyházi és az iskolai költségeket.

A másik, a végrehajtással kapcsolatos kérdés, hogy ki — az *egyházi vagy a világi hatalom* — vigye végbe az arányosítást?

Erdélyi Vazul, aki az arányosítás azonnali végrehajtása mellett van, ezt csak úgy tudja elképzelni, ha azt maga az egyház veszi kézbe, hisz ez — véleménye szerint — az eklézsia kizárólagos joga. Amennyiben ezt a „*Polgári társaság*" intézné, és ebbe a Püspöki Kar beleegyezne, „*tulajdon szent Egyháza elvét és ön állását áldozná fel*".

A minisztérium megtartotta arra nézve a jogot, hogy az egyes egyházi személyek illetményét a hierarchiában betöltött helyük szerint maga szabja meg. Érdekes — de sajnos kifejtetlen — Nádasdy azon javaslata, hogy „*az arányosítást minden esetre egy nem érdekelt harmadik közbe jöttével kívánnám*".

Az arányosítás módja, azaz hogy az egyház minden javait és alapítványainak kamatait a kármentesítési összeggel kiegészítve egy központi *alap*ba vonnák össze, felveti a kérdést, hogy *ki kezelje* azt? Rudnyánszky — aki ettől teszi függővé a maga részéről az arányosítás elvének elfogadását — a főpapság véleményét talán legtömörebben összefoglalva ezt írja: „*a felállítandó szabályozó alap az egyházi administrációnak legyen alávetve és ehhez folyanak be az úgynevezett Vallási Alap, továbbá a katolikus iskolák figyelembe vételével a Tanulmányi Alap jövedelmei is.*"[40] Ezt az alapot „*a püspökök közvetlen felügyelete alatt kell vezetni*".[41]

Külön foglaljuk össze az *Esztergomi Főkáptalan* nevében írt véleményt, mert ez az egyedüli, ami kategorikusan *visszautasítja* az arányosítást. Érvei és értelmezései a legkonzervatívabb egyházi szellemben fogantak, és a fennálló liberális polgári berendezkedést és intézkedéseket egyaránt a végsőkig opponálják. Külön hangsúlyt ad a Főkáptalan állásfoglalásának, hogy az ország főegyházmegyéjét képviseli, s így valamelyest bizonnyal követi a közvetlen feljebbvaló, a kinevezett hercegprímás, Hám János felfogását is az adott kérdésben.

A visszautasítás első okául azt említi, hogy a klérus már a tizedről is azért mondott le, minden kárpótlás nélkül, hogy birtokait megtarthassa Ez azonban hiá-

---

[40] „*erigendusque regulatorius fundus administrationi ecclesiasticae subsit, atque ad eum pronentur quoque Bonorum die duti Fundi Religionis, et respectum catholicarum scholarum etiam fundi Studiorum unferantur.*"

[41] „*sub directo Episcoporum inspectione administrandum*"

bavaló volt. Ráadásul az egyház úrbéri kártalanításra való jogát is kétségbe vonta a világi hatalom.

Külön kitér arra, hogy a XIII. tc.-ben az alsópapságnak törvényesen megadott illő ellátást sem biztosítja az állam: *„és mégis mindez még csak figyelemre sem méltatott."* A levél épp a *szepesi klérus* példájára hivatkozik, az egyetlen olyan állami segélyezési ügyre, ami még az Eötvös vezette minisztérium idején történt. A szepesi plébániák a tized elvesztésével bevételeiknek nagyobbik hányadától estek el. Például a lőcsei plébános 3498 forintos évi jövedelméből 270 forint maradt. A plébániák jövedelmét az adott esetben 300 forintra egészítették ki. A későbbiekben tervezett osztályozás a plébánosi jövedelmeket városokban 600, mezővárosokban 400, falvakban 300 forintra kívánta kiegészíteni. A minisztérium 1848. augusztus 29-én — elsejéig visszamenő hatállyal — az összeget a Vallás Alapból kiutalta. Ezt az illetékes egyháziak meg is köszönték.[42] Ezt tartja kevésnek az esztergomi levél írója arra hivatkozva, hogy az új kormány által hivatalnokai úgy vannak fizetve, *„mint a legnagyobb bővelkedés idején"*.[43]

A főkáptalan eleve abból indul ki, hogy a saját területén a tized és az úrbéri jövedelmek elvesztése után megmaradt jószágokban *„semmilyen arányosításnak helye nincs"*, mert nem maradt összevonható bevétel. Ez egyházjogilag azért is lehetetlen volna szerinte, mert *„eskü vel magunkat lekötelezték, hogy azon jogokból és javakból, melyeket nekünk a törvény adott, semmit elidegeníteni nem engedünk"*. Csak ezek után tér az úrbéri kármentesítés kiterjesztéséről vallott elképzelésekre a levél írója. Szembetűnő, hogy a megelőző konzervatív egyházi jogvédő érvelés után a *„minden feltétel nélküli"* kártalanítást az egyenlőség, testvériség és méltányosság polgári eszméinek felemlegetésével indokolja, és a tulajdon szentségére hivatkozik.

Igazolásul, hogy a fenti érvek nem meggyőződésből fakadnak a levél írója is rámutat arra, hogy itt tulajdonképpen csak a világi kormány saját eszméit használja fel fegyverként, amikor szinte előfeltételezi a kormány hazug voltát: *„Hogy pedig az általános arányosítás elvének elfogadása által birtokainkat biztosíthatnánk, teljességgel nem hisszük, mert mindenekből azt következtetjük, hogy az ellenséges indulatú kormány, ha az időt alkalmasnak lenni gondolni fogja, akár mit tegyünk, akármibe beleegyezzünk, birtokainkat bizonosan minden ígérete ellen minden tulajdoni szentség megsértése mellett elfoglalja."*

3. Az egyházi méltóságok érveinek értékelése

A vélemények ismertetése után vizsgáljuk meg *az érveket, belehelyezve* őket a tágabb *történeti és elvi közegbe.*

Először is — a Horváth által küldött levél feltevéseit követve — azt nézzük meg, min alapszik az úrbéri kárpótlással kapcsolatos nézetkülönbség a liberális reform-elit és a klérus között.[44]

---

[42] Lásd *Hajdú:* im 64–65. oldal

[43] Összehasonlításképpen álljon itt az Eötvös-féle minisztérium néhány tagjának juttatása. Azért is, mert ugyanebben az időszakban utalták ki a fenn említett segélyt, ezért csak így megalapozott az összevetés: az irodai tisztviselők kerestek évi 400 forintot. MOL VKM H Elnöki Iratok (54) 635 szám

[44] Az elemzés során főként *Csorba László:* A szekularizáció kérdése a reformkori országgyűléseken c. cikkét követjük. In.: Világosság 1979. 603–610.

A felvetett konkrét kérdés és a többi ehhez kapcsolódó probléma közös gyökere az *egyházi vagyon tulajdonjoga*. Az ezzel kapcsolatos álláspont a klérus részéről lényegileg változatlan. Szerinte ez szerzés és bírás tekintetében a nemesi birtokkal teljesen megegyező jogi természetű magántulajdon. Azaz érdemekért járó adományként vagy szerzeményi úton jutott a kezére és örök, elidegeníthetetlen módon birtokolja azt. Az egyházak és a nemesek egyazon nemesi kiváltságok birtokosai.

A *liberális* egyházvagyoni *felfogás* abból indul ki, hogy a papság — ahogy ez a feudális abszolutizmus időszakában de facto érvényes is volt — kulturális és vallási feladatokat ellátó államhivatalnoki kar. Az államhivatalnok az állam által meghatározott funkció ellátásáért kapja a fizetést, ami az adott korban nem pénz, hanem birtokadomány volt. A liberálisok célja az állam és az egyház szétválasztása. Így a deszakralizált államban az azonos nézetet vallók magánegyesületeként értelmezett egyházak tisztségviselői az általuk betöltött funkciók állami kézbe vétele után tovább már nem jogosultak a fizetségként kapott vagyon használatára. A tulajdonsértés vádját úgy cáfolja meg ez a gondolatsor, hogy a fentiek szerint az egyház vagyona soha nem is volt az egyházé, így az nem volt annak tulajdonosa, csak birtokosa. A tulajdonos végig az állam maradt. Így tehát nem igényelhető utána úrbéri kárpótlás sem.

A fentiek jogosságát igyekeztek történetileg is alátámasztani. Visszatekintésük során a feudális jogtörténeti tényeket polgári jogelvek szerint reinterpretálták.

A klerikális és a liberális elképzelés közti különbség gyökere a *feudális* és a *polgári tulajdonfelfogás* közti lényegi különbség. A feudális megközelítésben a lényeges a tényleges birtoklás, amelynek idővel jogkeletkeztető hatása van. Így válhat az ideiglenes beneficium örökölhető feudummá.

Ezen felül az egyházra még a visszaháramlási jog — a fiscalitas — sem volt érvényes, mert csak a konkrét megadományozott veszíthette el adományát, de az az egyház kezén maradt. A polgári tulajdon-fogalom rendelkezés-centrikus. A liberális reformerek a törvényhozása által ezt a rendelkezési jogot gyakorló nemzetet tekintik az egyházi vagyon valós tulajdonosának. Ezért értelmezhették úgy, hogy a feudális adományozásban kapott birtok az egyháznak mint államhivatalnak szóló fizetés és költségtérítés, amivel a nemzet rendelkezik.

Ezzel kapcsolatos nézetekkel már az 1825/27-es országgyűlésen is találkoztunk, ahol Barcsiczky István trencséni követ kijelenti, hogy az egyházi járandóságokat a „*Status Publicus*" részének tekinti, melyről egyedül az országgyűlésen lehet rendelkezni.[45]

Az 1832–36-os országgyűlés idején ismét felmerült a főpapi jövedelmek uralkodói megadóztatása. A liberális ellenzéknek azt az ellentmondást kellett feloldania, hogy egyfelől védenie kellett a nemesi tulajdont az uralkodói beavatkozásoktól, másfelől alátámasztani azt, hogy az egyházi vagyon, mint az állam vagyona, az országgyűlés által kezelhető. Ezt a konfliktust Deák Ferenc hidalja át, kijelentve: „*nemesi jogon és tulajdoni igazon bírni igen különböző*", mivel az egyház javai „*nemesi jogon bíratnak azokat teher alá vetni nem lehet*", azonban „*a Clerus vagyona a Status vagyona, arról a Status megegyezésével rendelkezni lehet*".[46]

[45] A főpapi jövedelmek uralkodói megadóztatásával kapcsolatos vita során. 1825/27-es országgyűlés jegyzőkönyve 483–508. Idézi *Csorba:* im. 605.

[46] 1832/36 ogy. jegyzőkönyve XIII. 375. Idézi *Csorba:* im. 606.

Az, hogy az egyház miért tartja fontos elérendő célnak az úrbéri kárpótlást, és milyen elvi alapra építi érveit, az előzőekből kitűnik. Hogy miért nem emelte fel tárgyilagosan ezzel kapcsolatban a szavát, ennek egyik magyarázata éppen abban lehet, hogy magától értetődőnek tartotta: a kompenzáció rá is vonatkozik. A másik ok pedig az, hogy az úrbéri javaslatot a tized eltörlésével egy napon (március 18-án) tárgyalták, és a felgyorsult események közepette a jelenlevő egyházfők nem látták alkalmasnak az időt a kérdés felvetésére.

Ugyancsak fény derülhetett arra, hogy az utolsó rendi országgyűlés liberális törvényalkotói miért nem tekintették jogosultnak az egyházat az úrbéri kártalanításra.

A gyorsan fogalmazott, kerettörvény jellegű artikulus konkrét értelmezésére, mint láttuk, csak később, a végrehajtási tervek során kerül sor. Ez is fenntarthatta a törvényi megfogalmazás körüli bizonytalanságot. Most már csak az a kérdés, miért vetődik fel a kiterjesztés lehetősége decemberben?

Az a válasz, mely szerint az adott politikai és katonai helyzetben az Országos Honvédelmi Bizottságnak szüksége volt a felső klérus jóindulatára, nem látszik teljesen kielégítőnek.

Ez az indoklás figyelmen kívül hagyná, hogy — ahogyan ez Horváth Mihály levelének kezdő soraiból kitűnik — a kezdeményezés egyházi oldalról indult ki. A püspökök látták ugyanis, hogy az országgyűlés a kártalanítást továbbra sem kívánja megadni. Ennek érdekében döntöttek úgy, hogy fellépnek ez ügyben. Méghozzá azzal a céllal, hogy az egyház függetlenségét és birtokainak sérthetetlenségét védjék, meggátolva ezzel az esetleges további szekularizációs törekvéseket. Hogy ilyenek voltak, arra csak két példát hozunk. Az egyik *Szacsvay Imre* nagyvárad-olaszi képviselő javaslata *„az egyházi személyekről és azok kezei közt levő vagyonokról"*.[47] Ennek első paragrafusa kimondja: *„Magyarországban s a kapcsolt részekben az egyházi személyek kezei közt levő vagyonok, mint álladalmi javak, az álladalmi kincstár birtokába és kezelése alá adatni rendeltetnek."*

Éppen a szekularizációs érvelés szolgálhatott a Kossuth által benyújtott úrbéri kárpótlási törvényjavaslat azon részének alapjául, amely során esetleges fedezetként a vallás- és a tanulmányi alap birtokait is számba veszik, ezeket pedig az egyház mindig is a magáénak tartotta.

Az egyházi birtokok állami kézbevétele a liberális politikai elit számára — a korábban ismertetett egyházvagyoni felfogás alapján — elméleti alapon teljesen magától értetődő volt.

Ez a háttere annak, hogy az egyház ilyen erősen törekszik az úrbéri kárpótlásra, hiszen itt nem is elsősorban az összeg a fontos, hanem az a tény, hogy ha elérik az úrbéri kármentesítés kiterjesztését az egyházi birtokokra mint magánbirtokra, akkor ezzel közvetve elismertetik minden egyházi vagyon egyházi tulajdonjogát, ami alkalmat teremtene a későbbi világiasítási törekvésekkel való szembenállás indoklására is.

A megmaradt javak egyházi kézben tartása és a szekularizált államtól való függetlenség az, ami miatt az egyház vállalja, hogy a kármentesítési összeg felhasználásával

[47] Benyújtotta ifj. Szacsvay Imre képviselő a képviselőház 1848. augusztus 5-ei ülésén. Iratok 34. sz. A képviselőház a javaslatokat augusztus 10-én mellőzi. Ld: *Beér-Csizmadia:* im. JKV. 225.

— amint az Nádasdy írta — „felmenti" az államot a tized eltörlése után rámaradt terhek alól, éppúgy mint a XX. tc. 3. §-ból eredő anyagi kötelességek alól.

Így a felső klérus tervei szerint a katolikus intézményi és iskolai pénzügyek ismét egyházi irányítás alá kerülhetnének. E szándék a tanácskozáson résztvevő püspökök részéről gyakorlatilag összhangban van azzal a korábbi igyekezetükkel, amit a XX. tc. 3. §-nak 1848. április 2-i vitája során az artikulus szövegébe kívántak volna betoldani. *„Minden vallásfelekezet egyházi és iskolai szükségei, mennyiben azok a vallásfelekezetek mostani javaiból és alapítványaiból ki nem telnek, álladalmi költségek által fedeztessenek."*[48] Ezt az alsó tábla később elvetette.

A kalocsai érsek kétli, hogy a vállalt anyagi kötelességeket az egyház vagyonából — még ha azt kármentesítéssel megtoldják is — képes lenne fedezni. Hogy ezzel nem áll egyedül, arra hozza példaként Kossuth hasonló tárgyú felvetését, amikor is idéz egy beszélgetést, amelyet fent nevezett Jekelfalussy Vince szepesi püspökkel folytatott, aki ezt a Püspöki Kar tudomására is hozta. Kossuth ebben arra hivatkozott, hogy *„neki hivatalos statisztikai tudomása lévén a papi jószágok jelenlegi haszon vetéséről, kétli ha képes leend-e a főpapság ígéretét beváltani"*.

Azt, hogy a kárpótlási összegeket a klérus e saját, fennvázolt céljaira fordítsa, a liberális elit is elfogadja. E mögött nem is csupán az áll, hogy a kormánynak nincs meg ezekre a pénzügyi háttere, hanem az az elvi feltevés is, hogy amennyiben az egyház független kíván maradni az államtól, attól semmilyen támogatást ne várjon, „állja saját költségeit". Ezzel hosszabb távra előlegezte, hogy az egyházi javakat és alapokat egyelőre egyházi kézen hagyja, így elhárítva a konfliktus további éleződését. Az „egyelőre" kifejezést támasztja alá a Kossuth és Lonovics csanádi püspök közötti beszélgetés 1848 tavaszán, amire Kossuth 1871-es — már idézett — cikkében utal.[49] Ebben Kossuth kifejti, hogy az egyház az államtól való függetlenségét csak akkor nyerheti el, ha az addig élvezett összes ellátásáról és javadalmairól lemond.

Ahogyan az ismertetésből kitűnt, Nádasdy számára nemcsak az a kérdéses, hogy képes-e az egyház teljesíteni vállalásait, hanem hogy kell-e teljesítenie azt, hiszen ahogyan ezt véleménye utolsó pontjában írja: *„Nem tudom sem az igazsággal, sem a törvények szentségével megegyeztetni, hogy mi midőn a státusról a XIII. tc. 2. §-ban, amiként magára vett kötelességét levesszük, egyszersmind a XX. tc. 3. §-ban biztosított jogunkról lemondjunk."* Bémer püspök is hasonlóan gondolkodik akkor, amikor azért kívánná a kártalanításból befolyandó összeget teljes egészében az egyházi intézményekre fordítani, mert az állam amúgy is törvényesen vállalta a tizedet vesztett alsópapság illő ellátását.

Egyikük sem hajlandó tehát elfogadni azt az érvet, hogy az egyháznak, ha a meglevő javait meg akarja tartani, ezt az áldozatot meg kell hoznia. Az egyházi vagyont ugyanis magától értetődően egyházi tulajdonnak tekintik.

Miért kötik ki *az arányosítást* mint a kármentesítés feltételét világi oldalról? Ehhez vissza kell utalnunk annak módjára. Arra ugyanis, hogy az egyházi javakat és az alapítványi kamatokat előbb egy közös vallási alapba kívánnák összevonni, később pedig meghatározott rend szerint szétosztani. Az egyházi tárgyú alapokat a

[48] *Fogarasi Mihály:* Emlékirat az 1847/48. országgyűlés alatt tartott püspöki tanácskozmányokról (egy résztvevőtől) 1848. 61.

[49] Kossuth Lajos iratai. Sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc Bp. 1900. 345 skk.

korábbi években a reformellenzék éppúgy a „*Status Publicus*" részének tekintette, mint az egyházi vagyon más részeit. Erre a legpregnánsabb példa a népnevelés és a szekularizáció összekapcsolása kapcsán írott ún. „Borsodi levél" 1841-ben. Ebben kijelentik, hogy az ország „*kultúr költségére*" rendelt egyházi vagyont a főpapok gyakran saját céljaikra fordítják. Javasolják: „A *papi jószágok jövedelmeiből kiszakítani előre azon meghatározandó összvességet, – a papi személyek állásukhoz és hivataluk fontosságához mérséklett illendő és meghatározott fizetést nyerjenek, – az ezektől felmaradó jövedelem részint iskolák felállítására, részint e tanítók kiképzésére, s illendő fizetésére, nem különben országosan meghatározandó más célokra fordítassanak.*"[50]

Az egyházvagyonnal kapcsolatos liberális és klerikális felfogás eszmei levezetését természetesen az egyházi alapokra is vonatkoztathatjuk.

A politika liberális irányítóinak radikális része az arányosítás által létrejövő pénzalapot természetesen tisztán világi befolyással kívánta elosztani. Tehette ezt azon az alapon is, hogy a létrehozott vallásalapokról már kezdettől fogva egyértelműen az uralkodó döntött. A főkegyúri jog gyakorlati érvényesítése a III. tc. 6–7. §-a alapján pedig a kormány kezébe ment át.

Ennek a jogosságát vitatják, illetve jogtalanságát állítják azok az egyházfői érvek, melyek az arányosítást egyházi felügyelettel mint belügyet kívánnák végrehajtani, nyilvánvalóan egyházfői irányítás mellett.

Honnan ered az a végrehajtás módjára vonatkozó kívánalom a polgári kormányzat részéről, hogy az arányosítás és a megállapítandó kongrua csak a mostani egyháznagyok halála után történjék meg? Ezt egyfelől felfoghatjuk engedménynek is a világi oldal részéről. Ha azonban megnézzük az eredeti szövegkörnyezetet, más következtetésre is juthatunk. „*Értésünkre esett* — írja Horváth Mihály —, *hogy ezen arányosítás nem a személyekhez, hanem a javadalmakhoz köttetnék.*" Azaz tudtukra adták — és nem ők kérték — a halasztó jellegű végrehajtást. A kalocsai érsek által felhozott érvek, melyek az ilyetén lebonyolítás esetén belső egyházi feszültségektől tartanak, indokoltnak látszanak, hisz a hierarchikus fegyelemmel kapcsolatos problémák egyre fokozódtak már a korábbi hónapokban is.

Az arányosítás végrehajtása után az a fő kérdés — ahogyan utaltunk rá —, hogy ki, illetve milyen szerv kezelje a létrejövő vallási alapot?

Azt már fenn láttuk, hogy erre a liberális állam is igényt tart. Utal rá az is, hogy a kongruát a Status kívánja megszabni. Ennek évi nagyságáról képet alkothatunk egyrészt Eötvös korábban ismertetett javaslata alapján, másfelől a Szacsvay Imre féle törvény-kezdeményezés 3., 5. és 7. §-a alapján.[51] Ezek szerint egy érseket, püspököt évi 4000 forint, az espereseket 1200-tól 2000 forint, a plébánosokat 600-tól 1000 forintig, a segédlelkészeket 300 forint illetné meg.[52]

---

[50] *Kovács Ferenc:* Az 1844. évi országgyűlési tárgyalások naplói a papi javakról. Bp. 1893. 11.

[51] Ld. a 47. lábjegyzetet

[52] Összehasonlításul álljon itt az ekkor – a beadvány dátuma augusztus 5. – hivatalban levő Eötvös-féle kultusz-minisztérium néhány, még nem hivatkozott illetményi adata: miniszter évi 12 ezer forint, az államtitkár évi 6 ezer forint, a 4 ügyosztályfőnök 3500 forint, a 6 tanácsos 2500 forint fizetéssel, MOL VKMH 54 635. sz.

Az állami beavatkozás ellenpontja az egyházfők szándéka, amely a kongruát teljesen egyházi kezelésben tartaná, amint azt Rudnyánszky korábban idézett véleménye kifejezte.

A két szélső pólus közt látszólag teljes az ellentmondás. Ennek a feloldását majd a Horváth Mihály által megfogalmazott autonómia-elképzelés kapcsán hozzuk szóba.

Az ismertetés során külön tárgyaltuk az Esztergomi Főkáptalan véleményét, hisz csak ebben utasítják el egyértelműen az arányosítást, méghozzá a liberális kormányzattal szemben szélsőségesen támadó hangnemben. A decemberi püspöki tanácskozáson megfogalmazott egyházi függetlenség és tulajdonvédelem szándékával egyetértenek, de annak eszközeivel, így az arányosítással is — mint az ellenséges világi hatalommal kötött kompromisszummal — szembehelyezkednek.

Szűklátókörű, politikai realitásérzéket és taktikai érzéket egyaránt nélkülöző offenzív szemléletüket jól tükrözi az a mondat, *„hogy az egyház függetlensége, a világi kormány szeszélyes, önző s ellenséges befolyása alá vettessék, nem más és nem több kívántatnék, minthogy a világi kormány befolyásával a papi jövedelmek általános arányosítása initiáltassék...."*

A Prímási Főkáptalan levelének hangja és viszonyulása a liberális polgári kormányzathoz azért is fontos, mert teljes mértékben előlegezi Hám János érsek véleményét és érveit, amidőn ő a visszatérő Habsburg-közigazgatás fejéhez fordul, s éppen az elveszett úrbéri jövedelmekkel kapcsolatos egyházi kártalanítás tárgyában.[53]

Az úrbéri kártalanítás jogosságát *Hám* is az ismert egyházi felfogás érveivel támasztja alá, de érintve az 1848 áprilisi idevonatkozó törvényt, azt *„szerencsétlenként"* aposztrofálja és az egyházra vonatkozó miniszteri rendeleteket, e tárgyban éppúgy mint általában, *„az egyházat főleg mindenben sujtólag ható önkényből"* eredezteti. Ez ellen *„Istennek hála a Császári és Királyi Felségnek nagy kegyelme által biztosítva vagyunk"*.

A kártalanítás, illetve az arányosítás problematikája kapcsán is igyekeztünk — a közös felfogás elemei mellett — rámutatni arra, hogy az egyháznagyok álláspontja számottevő eltérést mutat és nem vonható egyetlen vélemény mögé. Popovics Bazil vagy Hiszár György lényegében elfogadja az új helyzetet. Az Esztergomi Főkáptalan teljesen visszautasít bármilyen egyházvagyoni változtatást.

Rövid kitekintésként érdemes megmutatni, hogy a *lelkészkedő papság* hogyan is gondolkodott az új politikai közegben az egyházi vagyon világiasításáról. A liberális — helyenként radikális — alsópapság megközelítésére jó példa *Rónay Jácint* véleménye: *„Kinek sokja van adjon sokat"* – írja. A krisztusi adakozó szeretet nevében *„mi legyünk az elsők, kik az egyenlőség elve mellett örömmel nyújtjuk oda a felesleget"*.[54]

A kalocsai egyházmegye és több esperes kerületi gyűléséről megjelent tudósítás is arról számol be, hogy a jelenlévők úgy nyilatkoztak hogy *„az egyházi javak és alapítványok megtartása végett pedig nem akarnak a státussal hajba kapni, több biz-*

[53] Hám János hercegprímás levele Szőgyény Lászlóhoz az Ideiglenes Polgári Közigazgatás vezetőjéhez (Szőgyény-iratok) Egyházi, világi papi, szerzetesi oszt. Kútfő 51. sz; Közli: *Andics Erzsébet:* A nagybirtokos arisztokrácia szerepe 1848/49-ben Bp. 1962 II. kötet 67–68.

[54] Rónay Jácint cikke In: Hazánk, ápr. 18. Idézi *Pál Lajos:* Rónay Jácint. In: Századok, 1971. 677.

tonságot ebben sem találván, mint az egyes fizetésben, miután az egyiket megadni, szintúgy mint a másikat meghagyni mindig csak a státus jóakaratától függ".[55]

Persze az alsópapság nehéz anyagi helyzetének enyhítésére csak egyik útként kínálkozott az egyházi vagyon állami kezelése és a papság állami fizetése. S ezt jóval kisebb fele támogatta az érintetteknek. A másik csoport hasonlóan fontosnak tartotta saját helyzetének illő rendezését, de a megoldást az egyházi alapnak egyházi kézbe vételében látták, annak kezelését a hierarchia belátására bízva.[56]

4. Egyházi vagyonkezelés és a liberális autonómia elképzelése

Most nézzük meg annak egyik példáját, hogy hogyan épült be az egyházi vagyonkezelés ügye — az arányosítás, a kártalanítás és a létrehozandó alapok kezelésének eddigiekben vizsgált kérdésköre — a *katolikus autonómia* elképzelésekbe.

Ahogyan a püspökök is mondják, az egyházi függetlenség egyik alapja a vagyon feletti joggyakorlás. A liberális állam — a már ismertetett okokból — ugyancsak jogot formál erre. A két szélső pont közt az áthidalás lehetőségét épp az a *Horváth Mihály* veti fel, aki a december 15-i keltezésű, a témában a püspököket véleménynyilvánításra felkérő levelet szétküldi. Az út saját autonómia elképzeléseiben fogalmazódik meg. 1849 júniusában — már mint a Szemere-kormány kultuszminisztere — egyházi közgyűlést hirdet augusztus 20-ára.[57]

Ennek ülésein a világiak és egyháziak aránya 2/3:1/3 lenne az előbbiek javára. Horváth, liberális katolikus elvi alapon, az elsődleges feladatnak az alsópapság nehéz anyagi helyzetének a rendezését tartotta.[58] Ez, mint láttuk, szorosan összefüggött az egyházi vagyon kezelésének kérdésével.

Ezzel kapcsolatos elgondolása rokonítható azzal, aminek kapcsán még decemberben az egyháznagyok véleményét kérte. Ezt írja: *„A kormány kész volt az egyházi alapítványos javakat a gyűlés* — mármint a tervezett általános egyházi gyűlés — *rendelkezése alá bocsátani oly végre, hogy azok minden egyéb, a püspökök, káptalanok és szerzetek által bírt javakkal tömegesíttetvén egy, a közgyűléstől választandó központi hivatal által igazgattassanak. Az így tömegesített egyházi és alapítványos javak jövedelmeiből terveztetett ellátni az egész egyházi és népnevelési szolgálat a közgyűlés által meghatározandó díjarányban".*[59]

Itt is szó van tehát az egyházi vagyon összevonásáról és arányosításáról, valamint a létrehozott alap céljairól. E tárgyakban Horváth még az előző év végi püspökkari ülésen megismerhette jelenlevő püspöktársai véleményét. Ebből láthatta, hogy az egyháznagyok egy része a szekularizáció és az arányosítás összekapcsolásától tart, azaz a teljes állami vagyonkezeléstől, még akkor is, ha — mint az írásbeli véleményekből

[55] Religió és Nevelés 1848. II. k. 144. Ne feledjük: éppen Nádasdy kalocsai érsek írta idézett levelében, hogy a kármentesítés és arányosítás kapcsán ki kell kérni az egész papság véleményét.

[56] Lásd Danielik János szerkesztői cikke in. Religió és Nevelés 1848. II. k. 164.

[57] E hirdetmény kapcsán Ld.: *Sarnyai Csaba Máté:* Horváth Mihály kultuszminiszter felhívása az 1849. augusztus 20-án tartandó katolikus autonómia kongresszus megtartására. Kelt: 1849. június 15-én (In.: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1997/ 1–2, 147–150. o.)

[58] Erről a Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben című munkájában (Genf 1865) ír. III. kötet 129.

[59] Uo.

láttuk — magát a „comassatio"-t és az arányosítást el is tudná fogadni. A világi kormányzat pedig — mint ugyancsak a Horváth-féle levélből kiolvasható — nem támogatná az egyházi vagyon korábbi módon való kezelését.

A püspök-miniszter javaslatában az alapokat és a vagyonrészeket továbbra is katolikusnak, az egyház tulajdonához tartozónak mondta, ezzel az egyházi oldalt kívánta biztosítani a világiasítástól való félelem ellen. Azt, hogy ez a megfogalmazás nem csupán politikai megfontolásból, hanem elvi alapon történt, jól mutatja Horváthnak „A kereszténység első százada Magyarországon" című munkája is. Ebben azt hangsúlyozza, hogy az istváni adomány ugyanolyan birtokjogot jelent az egyháznak, mint a világi birtokosoknak.[60] Másfelől decemberi leveléből az is kiderül, hogy az egyházfők — akkor még az úrbéri kártalanítás fejében — már vállalták, hogy a kompenzáció bevételeiből az egyházi intézményeket és a tizedvesztett alsópapságot támogatják.

Azzal, hogy Horváth egyrészt a fenti elvi vállalást kiterjeszti a teljes egyházi szolgálatra, a felhasználandó forrásokat pedig a teljes egyházi vagyonra, alapvetően értelmezi át az eredeti vállalást, de mint kiinduló alapra hivatkozhat rá a felső klérus felé.

Az egyházi javak összevonása és arányosítása, mint az eklézsia úrbéri kárpótlásának kormányzati és országgyűlési előfeltétele, ugyancsak szerepelt a decemberi konferencián. Azt a többség el is fogadta. Ennek tudatában írhatta le Horváth a maga javaslatát 1849 júniusában. Mint liberális politikus és a kormány tagja tudta, hogy erre szükség van, de ismerte püspöktársai aggodalmát az arányosítás világi végrehajtásával kapcsolatban. Ezért tűnik kiváló kompromisszumnak az az elgondolás, hogy ezt a közgyűlés által választandó központi hivatal vigye véghez és ugyanitt kezeljék az egyházi vagyont is. Ezen a tervezett gyűlésen a teljes katolikus közösség képviseltetné magát a világiak és egyháziak fenti arányában, évenkénti gyakorisággal. Az alsópapságot és a világiakat kerületenként *választott* képviselők, a főpapságot a püspökök, szerzetes főnökök személyesen, a káptalanokat pedig 1–1 tag képviselte volna. Így az általuk választott vagyonkezelő testület a liberális világiak számára is elfogadható lett volna, hisz az egyház demokratizálódását és fokozatos magántestületté válását láthatták benne. Az egyházi vezetés a hangoztatott két célt: a függetlenséget és az egyházi tulajdont megőrizhette volna. A lelkészkedő alsópapság, illetve az egész egyházi szolgálat és intézményrendszer éppúgy, mint az oktatás arányos anyagi ellátásban részesülhetett volna.

Ebben a megoldásban tehát mindkét oldal kompromisszumra kész része megnyugodhatott volna. A hadi és politikai események menete megakadályozta a nemzeti zsinat összehívását s így a további kompromisszum-keresés lehetőségét is.

[60] „István a birtokot egyénire változtatta, minden családfőnek sajátjává tévén, mit eddig a nemzetség közös területén használt vala. Hasonló sajátsági jogot adott az egyháznak is mindazon javakban, melyekkel a püspökségeket s apátságokat megadományozta." In.: *Horváth Mihály:* Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc (Válogatott tanulmányok. Válogatta és bevezette Pál Lajos) Bp. 1986. 440–441.

Felhasznált irodalom

1) *Andics Erzsébet*: A nagybirtokos arisztokrácia szerepe 1848/49-ben Bp. 1962
2) *Andics Erzsébet:* Az egyházi reakció 1848–49-ben Bp. 1949.
3) *Beér János-Csizmadia Andor*: Az 1848/49-es népképviseleti országgyűlés jegyzőkönyvei és iratai. Bp. 1954.
4) *Béli József*: Murakeresztúr a feudalizmus válsága idején In: Klny. a Nagykanizsai. Thúry György Múzeum Jubileumi Évkönyvéből, Nagykanizsa 1972. 329. old.
5) *Csorba László*: A szekularizáció kérdése a reformkori országgyűléseken In.: Világosság 1979. 603–610. old.
6) *Danielik János*: A katholicus egyházi javak- és alapítványokról tulajdonjogi tekintetben In.: Religió és Nevelés 1848. Klny. Pest 1848.
7) *Fogarasi Mihály:* Emlékirat (Egy résztvevőtől) 1848.
8) *Hajdú János*: Báró Eötvös József első minisztersége. Bp. 1933.
9) *Horváth Mihály*: A magyarországi Függetlenségi Háború története (Genf 1865)
10) *Horváth Mihály:* Polgárosodás, liberalizmus, Függetlenségi harc (Válogatott írások. Válogatta és bevezette: Pál Lajos) Bp. 1986.
11) *Kossuth Lajos iratai.* Sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc. Bp. 1900.
12) *Kovács Ferenc*: Az 1844. évi országgyűlési tárgyalások naplói a papi javakról Bp. 1893.
13) *Meszlényi Antal*: A magyar katholikus egyház és az állam 1848/49-ben Bp. 1928.
14) *1847/8-ik évi országgyűlési törvényczikkek.* Az eredeti törvénykönyv alapján készült utánnyomás. Maecenas Kiadó, Bp. 1988.
15) *Török Jenő*: A katolikus autonómia- mozgalom 1848–1871 Bp. 1941.
16) *Varga János*: A jobbágyfelszabadítás 1848-ban Bp. 1971.

Urbán Aladár

CSÁKTORNYÁTÓL VELENCÉIG

Csány László kormánybiztos jelentései a Dráva-vonalról és a visszavonulás állomásairól 1848. augusztus 29. – szeptember 27.

1848 szeptemberében két jelentős katonai esemény volt: az egyik a horvát sereg inváziója és fenyegető előrenyomulása a főváros felé, a másik a verbászi magyar csapatok erőfeszítései, hogy elfoglalják a szenttamási megerősített szerb tábort, hogy ezt követően segítséget küldhessenek a Jellasics ellen gyülekező magyar seregnek.

A horvát katonai készületek hírére Csány Lászlót, aki már áprilisban kormánybiztosi megbízatást kapott a dunántúli népmozgalmak lecsendesítésére, a belügyminiszter június 2-án felhatalmazta a Dráva-vonal megszervezésére. E feladatkörben állandó levelezési kapcsolatban állott a belügyminiszterrel, a hadügyminiszterrel, a pénzügyminiszterrel, aszerint, hogy azt a megyei hatóságokkal való kapcsolata, a Dráva-vonalra vezényelt sorkatonaság és nemzetőrség ügyei, vagy a tábor pénzügyi ellátása kívánta meg. Mindezen túl a horvátországi eseményekről szóló információk esetében, vagy a nemzetőrséggel és a honvédséggel kapcsolatos kérdésekben Csány megkereste Batthyányt is, illetve reagált a miniszterelnöki rendeletekre. Csány tudósítása az 1848–49-es minisztérium legkülönbözőbb állagaiban találhatók, míg a kormánybiztos tevékenységéről értékes információkat nyújtó miniszteri leveleket együtt őrzik.[1]

Csánynak a miniszterelnökkel való kapcsolata Jellasics várható támadásának előestéjén rendszeressé vált. Az alábbiakban ezeket a jelentéseket adjuk közre. Ezeknek a többségét a miniszterelnöknek címezte Csány akkor is, amikor köztudott dolog volt, hogy szeptember elején Batthyány Bécsben volt és miniszterelnöki funkciójában Klauzál Gábor helyettesítette. Ebben feltehetően szerepet játszott az is, hogy július közepén Batthyány szemrehányást tett Csánynak, hogy „panaszával" Kossuthhoz — vagyis nem a megfelelő helyhez — fordult. Szeptember 9-én és 10-én azonban a címzett a felelős minisztérium, s a kormányfőnek szóló levélnek tekinthetjük azt is, amikor szeptember 14-én az országgyűlés által ideiglenesen kormányzati feladatokkal megbízott Kossuth és Szemere szeptember 12-i tájékoztatójára reagált Csány. Szeptember 15-től azután ismét Batthyánynak szólnak a jelentések az utolsó, szeptember 27-én reggel keletkezett levélig, amelyet Batthyány feltehetően még aznap délelőtt, a martonvásári táborba indulása előtt kapott meg.

[1] Ld. Országos Levéltár. Az 1848–49-es minisztérium levéltára. H 103 Csány László kormánybiztos iratai, Miniszterek levelei 1848.

Szeptember 9-én Csány azt ígérte a minisztériumnak, hogy naponta fog jelentést küldeni. Feltehetően ez így is történt, de nem minden levél maradt fenn – vagy legalábbis jelenleg nem ismert. Így hézagosan is igen informatívak ezek a jelentések, amelyekből az első az önkéntes nemzetőrségről szóló rendelet által okozott nehézségeket ismerteti, amelyek a visszavonulásig nem kevés gondot okoztak a kormánybiztosnak. Őszinte aggodalommal és fájdalommal számol be Csány a közte és Teleki Ádám vezérőrnagy között támadt konfliktusról, hogy azután felszabadult örömmel tudósítson a tisztikar által előidézett fordulatról. A jelentések ismételten beszámolnak a horvát sereg erejéről és mozgásáról, sőt magáról Jellasicsról is. Ezeket a jelentéseket — időnkénti párhuzamosságuk ellenére — jól kiegészítik Csány Kossuthnak írott levelei, amelyek nemcsak kettejük személyes jó viszonyát érzékeltetik, hanem azt a szinte kétségbeejtő anyagi helyzetet is, amelyben a kormánybiztosnak a Drávánál összevont erők élelmezéséről és napidíjáról gondoskodnia kellett A két politikus viszonya szempontjából figyelemre méltó Csány szeptember 19-i, Kossuthhoz intézett baráti levele.

Az alább következő dokumentumokat igyekeztünk azok eredeti helyesírásának megfelelően közölni. Ez gyakran nem könnyű feladat, mivel Csányi saját kezű levelei néha csak jelölnek szótagokat, s a magánhangzók használata pedig olvasati nehézségeket okoz. Tudnunk kell azt is, hogy a korabeli helyesírás még meglehetősen egyéni és írnokok szerint változó – még egy azon levél esetében is. (A nemzetőrséget hol egybe, hol külön írják, hol hosszú, hol rövid ékezettel – hogy a leggyakrabban szereplő példát említsük.) Csány előszeretettel használt gondolatjelet ott is, ahol úgy érezzük, hogy pontot kellett volna tennie. Ezeket a mondat-folyamokat igyekeztünk a központozás segítségéve értelemszerűen tagolni. Jellasics neve háromféle formában szerepel, ezt változatlanul hagytuk. Más nevek esetében — ha szükséges volt — azokat kiegészítettük, illetve a katonai egységek hallomás után pontatlanul lejegyzett neveinél zárójelben adtuk a helyes elnevezést. A felesleges nagybetűket kiiktattuk. Ahol indokoltnak látszott, ott a levelekben szereplő utalást megjegyzeteltük.

Az iratok őrzési helye: Országos Levéltár, Az 1848–49-es minisztérium iratai:

Meln.	H2 Miniszterelnök elnöki iratai
OHB	H2 Az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai
KPA	H2 Kossuth-Polizei-Akten
BM eln.	H9 Belügyminiszter elnöki iratai
Kossuth miniszteri iratai	H2 Kossuth miniszteri iratai
HM	H75 Hadügyminisztérium általános iratok
Komáromban lefoglalt iratok	H103 Csány László kormánybiztos iratai Komáromban lefoglalt iratok

1.

Kanizsa, 1848. augusztus 29.

Csány László az önkéntes nemzetőrség szervezéséről és a Dráva-vonal védelméről

Méltóságos Minister Elnök Ur!

A nemzeti önkéntes seregeknek kiállitása, ha azoknak betű szerint önkénytéseknek kell lenniök, vagy csak hosszabb idő alatt, vagy éppen nem eszközölhető. E végbül felszólítottam a megyéket, hogy az eddigi felváltásokat a szokott rövid időnél

hosszabbra határozzák, ez alatt kísérletet akarván tenni az önkéntesek eszközlése érdekében.[2] Eddigi tapasztaláson nem kedvező, azért engedje meg Méltóságod e részben nézetemet nyilvánítani: a megyék mennyire a körülményeket ismerem, külömbféle módokat fognak használni az önkéntesek kiállításában; s azok között lesznek ollyak is, melly az önkéntesség értelmével sehogy sem fér meg; például Somogy megye két ezret határozott kiállítani, már pedig azon megye őrseregeinek általam ismert szellemébül ítélve merem mondani, hogy két század sem fog kiállíthatni. Zala és Vas kétségen kívül több sikerrel fog eljárni, – de még is oly csekély számmal történend kimozditása önkénteseinknek, hogy azokkal czélt érni nem lehet. Veszprém és Baranyárul sem szólhatok kedvezőbben; – e szerint igazi önkéntes sereget a czél elérésére alkalmatossat határozatlan időre nem fogunk alakithatni, mert a közeledő télnek viszontagságai vissza rettentik őket a vállalkozástul; tehát hogy czélt érjünk más eszközül kell gondoskodnunk: én a leg alkalmatosabb eszköznek hiszem azon ministeri határozatot, mi szerint minden megye állítson ki akarmi törvény nem tiltotta úton annyi számmal, a mennyit képes fegyverrel és lábbelivel ellátni. Például Zala megye őrseregei jelenleg birnak csekély számú saját használható fegyvereken kívül 688 kincstári csappantyús gyutacsos, kohás szuronyos puskákat és karabélyokat, – állítson ki 1500 önkéntest, ezeknek számára, mennyire a kincstár azokat fegyverekkel ellátni képes nem volna, requirálja a hiányzó 820 fegyvereket, de a requisitiot ollyan szelid értelemben kérem vetetni – hogy az mintegy kérelmet foglaljon magában, és lássa el minyáját akik kívánni fogják lábbelivel. Ha a megyék aránylag illyen számba mozditanának ki őrseregeket, ugy ezek jól felfegyverkezve sokszorozva haszonvehetőbbek és czélszerüebbek lennének a mostani nagy számnál.

A katonaság kiállitása törvény szerint a 19, ha pedig ez elég nem lenne a 20 és 21 évesekből történend, – nem ártana annak ministerileg kijelentése, hogy azok kik 22 éven fellül az önkéntesek közé állanak a katonaságtul felmentetteknek tekintetnek; ezzel de csak ezzel talán lehetséges valódi önkénteseket habár nem elegendő, de még is szép számmal ki állítani, és ha a szükséghez képest a törvénybe felajánlott 40 ezer katona lenne is ki álitandó, egy éllyen megyében mint Zala, legfellyeb egy negyed rész esne az évek sorozatába, mit nem lenne nehéz pótolni.

Úgy látom lesznek megyék, mellyek a törvényes dijjon kívül pótlék diát szándokolnak adni őrseregeiknek, ezt én káros hatásunak hiszem, mert egyik többet, egyik kevesebbet adván a különböző dijjazás elégületlenséget szülne az őrségben; – egyébberánt is 8 xron fellül minden dijjazás felesleges, mert valamint egy részrül a katona számára a szükséges élelmezést kötelessége kiadni az állománynak, ugy a minden szükségen fellüli demoralisatióra ad alkalmat; 2 font jó kenyér mellett 8 xron meg lehet élni, ennél több ollyan felesleg mit erkölcsi tekintetbül jónak nem tartok; ha a megyék nem vonakodnak a bőkezüségtül, ugy gyakorolják azt a ruházat és fegyver adásban.

Ha fentebbi nézetemmel szerencsés nem lennék tetszést nyerni, méltóztassék azt ugy venni, mint tiszta szándokbul és hazám javára irányzott jó akaratbul eredettet tekinteni.

[2] Batthyány aug. 13-i rendeletéről van szó, amely a megyék táborba küldött és rendszerint rövid idő alatt leváltott nemzetőrsége helyett hosszabb szolgálatot vállaló önkéntes alakulatok szervezését javasolta.

Jovics Esszék vári parancsnok úrnak értesittéséhez képest, mindennap várható, hogy Vukovárnak Jelasics által történt elfoglalása után, a 4-ik honvéd zászlóalj felfog szóllittatni a várbai szolgálatra; én nem tartok hívebb vár őrzőket ezeknél, azért oda utasitvák általam, hogy az első felszóllittásra száljanak be a várba.

Ha a Ministeriumnak nem sikerülend Ő Felségétül parancsot kieszközölni Jelasichnak terve megváltoztatására ugy Veröcze megyét is visszafoglalandja, mert mi innét legfeljebb nemzeti őrseregeket tudnók segédkezül küldeni, miket Jankovics főispány Úr elfogadni sehogy sem akar.

A Duna bal partján történt hirbül és a hirlapokbul tudomásra jött csúfos megfutása után[3] az őr seregeknek, itt az őrseregekbei bizalom nem meggyengült, hanem megsemmisült; – de én jóllehet a Duna balparti események után vérmes reményt nem táplálok, még is megvagyok arról győződve, hogy a Dráva vonalon felállított nemzeti őrseregek Jelasicsot sackba tartják; és ha kenyér törésre kerülne a dolog, egy része minket sárba nem hagyna, különössen ha jobb és bal szárnyán és tartalékul sorkatonaságot alkalmazhatunk.

Mind inkább meg győződök arról, hogy tökéllyetesen és tellesen igazságom volt Ottinger vezér őrnagy ellenében. Ha meg nem tudám jókor, instructiója ellenére kiadott parancsát, ugy hiszem, hogy [Jellasics] Muraközt már birná – mint bírja Szerémet, tudván, hogy ellenszegülésre nem talál Muraközben, varasdi tanácskozmány után — most a dolog másképen áll — védeni fogunk mindent, ahogy erőnk engedi.

Gr. Teleki vezér őrnagy úr, ugy bánik velem mint illik katonai parancsnokhoz, meg mondja egyenesen véleményét, és ez jól van, ha nézetben nem egyezünk, fel terjesztjük azt, határozzon a Ministerium, addig én a felelősséget viselem. Vannak dolgok, miket a strategiai tekintet talán így, a politikai amúgy kíván intéztetni, – vagynak, miknél a strategiaval politikát kell kapcsolatba hozni. Most is forog fen köztünk illy kérdés; – határozni fog a hadügy minister, és én meg fogok nyugodni kötelességem tellesítése érzetében. 30-n Aug. meg fogjuk tekinteni a Dráva alsó vonalt, itt most a katonai felállítás valóban helyesen és jól történik. Hazafiui igaz tiszteletemet jelentem. Kanizsán 29 Aug. 1848.

Csány László

OHB 1848:2618. Az utolsó két bekezdés Csány s. k. írása.

2.

Kanizsa, 1848. augusztus 30.

Csány László Kossuthnak az önkéntes nemzetőrség szervezéséről

Méllyen tisztelt Minister Ur!

Nem hiszem, nem hihetem, hogy önkéntes nemzeti őrseregeket betű szerinti értelembe véve, lehessen rövid idő múlva kiállitani; addig a míg azok létre jövendenek a Dráva vonalt védetlenül hagyjuk-e? Jelasics most Slavoniát foglalta és foglalja el, ha itt sachba nem tartatik, egész erejével vagy a ráczoknak nyújthat segédet, vagy áttörve az itteni Dráva vonalon útját kénye kedve szerint intézheti, azért én szük-

[3] Júl. 17–18-án a tolnai nemzetőrök engedély nélkül — és a váltás érkezését meg sem várva — elhagyták a verbászi tábort. Csány a szept. 5-én Kossuthoz intézett levelében a Pest megyei és a kun nemzetőrség „elszaladásáról" ír.

ségesnek tartom, hogy a nemzet őrök, addig amíg amazok fel állítatnak, itt maradjanak. Amazokat pedig én csak ugy tartom kiállithatóknak, ha a ministeri rendelet határozandja meg a számát a megyékben, ha bár az eddigieknél csekélyebb számban is, – vagy ha a kiállítandók azokbul vétetvén ki, kik a sorkatonaság kiállítása alá éveiknél fogva nem tartoznak, különben mint mondom, nem látom lehetségét a kiállításnak. Ez érdemben írtam a Minister Elnök Úrnak.

Szerémbül a János dragonyosok és a Zaniniak Jelasics határ őrei elöl visszavonultak, – a dragonyosokat nékem kell elfogadni. Kérdem: fogják-e azok hazánkat védeni, kik Szerémet védetlenül hagyták el?

Hogy egymás után ennyi levéllel alkalmatlankodok[4] annak az a követelő körülmény oka, mi szerint őrseregeinket vagy feloszlatni vagy fizeni vagyunk kéntelenek.

Rendeletét tisztelt Minister Úrnak mély tiszteletem mellett várva várom. Kelt Kanisán Aug. 30-n 848.

Csány László

Nekem egy betű sem iratott az önkénytesekre nézve.[5]
Kossuth min. ir. 137.

3.

Istvándi, 1848. augusztus 31.

Csány László segítséget kér a Dráva-vonalon állomásozó idegen lovasság eltávolításához

Méltóságos Minister Elnök Ur!

Múlt éjel Jellasicsnek egy zászló alja már Verőczébe vonult, holnap jövend a többi, – 6600-ra tétetik a foglalók száma. Ennek következtében el jöttem az alsó Dráva vonalra – a körülményekhez képest alkalmazandó nemzeti őreink felállítását. Vannak helységek Somogyba a Drávával közvetlen érintkezésben, mellyben a leg rosszabb szellem mutatkozik, – és ez reám nézve nem lenne aggasztó, mert biztos őröket fogok oda szálítani; de aggasztó a Hardegg vasas ezeredének áruló lelkülete, mellynél B. Kres könyü lovas osztályáé nem jobb, és épen illy rossz a János Dragonyosok, kik Jellasics gyülevész csekély népe elől gyáván — Jellasics körútja alkalmával tett alku következtébe — Zanini gyalog osztályával együtt elvonultak, – és hova? hozzánk, hogy itt kebelünkben mindnyájon az árulásnak gyalázatos vétkét ismételhessék. Gróf Teleky vezér őrnagy ur az elsőbb két ezeredbelieket, 2 Septemberben innen el fogja indítani, Krest Fejérvár felé az ezeredhez, Hardegget Dombovár és vidékére, de mindenre kérem Méltóságodat, küldjön parancsot melly őket távol ollyan vidékbe rendelje, mellyben roszakaratuk melett ártalmatlanokká tétessenek. El küldendjök a János Dragonyosokat is, – de erre is parancsot várunk, mert különben nem tudjuk őket hova utasítani. E komoly perczekben nem akarjuk őket huszárainkal érintkezésbe hozni, és nem akarhatjuk őket itt tartani, mert reájok Jellasics biztosan számol.

[4] Ezek a levelek nem ismertek. Ugyanezen a számon több korábbi levél található, de időben a legközelebbi aug. 16-án kelt.

[5] Az utóirat Csány s. k. írása. A megjegyzés Batthyány aug. 27-i, az önkéntes nemzetőrség négy kerületi táborának felállításáról szóló rendeletére vonatkozik.

A töltényekről, lőszerekről Kanisáról teendem jelentésemet, hova visza sietek, hogy az egész vonalra meg tehessem rendelkezésemet, meg tehesse Gróf Teleki Ádám úr is kellő intézkedéseit. Tudnám mit keljen ezen árulókkal tenni a kir. biztosnak, de az eredmény bizontalansága ovatossá tesz. Nem szabad koczkáztatni ott, hol egy szent ügy indulhat bomlásnak, rosz kimenetellel – azért leg jobb mód tőlök menekülni el távolítással.

Kanizsárol minderről körülményesebb jelentést teendek, ezt a leg nagyobb sietséggel küldöm mély tiszteletem mellett. Istvándiban Aug. 31-én 1848.

Csány László

Meln. 1848:574. A levél végig Csány s. k. írása.
Mellette Szemere szept. 5-én kelt levelének másolata.

4.

Kanizsa, 1848. szeptember 2.

Csány László Jellasics szlavóniai foglalásáról és az önkéntes nemzetőrség kiállításáról

Méltóságos Minister Elnök Ur!

Múlt hó 26-rul szolló rendeletben nemzeti örseregi táborunk részére küldetni határozott töltényekkel egyelöre meg vagyok elégedve: – mennyire a gyutacsos és a csappantyus fegyverekre való csappantyukkal nehézség adná magát elő, arrul el nem mulasztandom jelentésemet annak ideiben beküldeni.

Jellasics elfoglalta, mint az körútja ota látható volt Slavoniát, a János Dragonyosok és a Zanini gyalog osztály vissza vonult gyáván, védetlenül az össze szedett vedett határ őrök elől, még csak arra se látott Jellasics okot, hogy készültebb zászlóaljaival foglalja el Szerémet, biztosan számolván sorkatonáink visszavonulására. Meg vagyok győződve arrul, hogy ha részünkrül, harczias ellentállásra számíthata, óvakodott volna a foglalástul. Igaz, elhatározott komoly megtámadást vissza verni a Slavoniai erő képes nem volt, de hitem szerint nem is volt szükséges, mert nem támodta volna meg leg alább most az osztrák színeket, ez okbul Verőcze megyében sem volt szükségtül követelve a katonaságnak eszékrei vonulása, lehet hogy tévedek, de erős meggyőződésem, hogy harczias elszántság Slavoniát ez uttal megmentheté. A vár oltalmára ajánlottam én honvédeket, ajánlottam neki őrseregeket, de el nem fogadtattak, pedig mondjon bár ki mit akar, de Eszék várának biztosítása megkívánja, hogy a Zanini gyalogság onnét eltávolíttasson és helyébe honvédek alkalmaztassanak. Újra meg újra felszólitottam a várparancsnok urat és rendelkezése alá álitottam mind az egész 8-ik mind a 4-ik fél honvéd zászlóaljat, nagy számu katonaságra már csak élelmezési tekintetbül sincs szükség a várban, de annál nagyobb szükség van a hű őrizetre.

Mindennap jobban meggyőzödök arrul, ha Jellasicsnak meg nem semmisíttetik azon reménye, mi szerint tőlünk védetlenül foglalásokat nem tehet, Muraköz már nem volna mienk, ha Ottinger parancsa ki nem tudódik,[6] most már a Mura partján táborozna Jellasics. Fogalmam szerint mindent el kell követnünk annak eltávolítására,

[6] Ottinger vezérőrnagy, a Dráva-vonal parancsnoka aug. elején titokban olyan parancsot adott ki a sorkatonaságnak, hogy horvát támadás esetén nem állhatnak ellen. Ezt Csány megtudta és aug. 10-én jelentette a kormánynak. Az aug. 12-i minisztertanács elmozdította Ottingert.

ami okul szolgálhatna nékie azon hitre, hogy nálunk ellentállásra nem talál, vagy éppen kebelünkben is támaszra számlálhat. Ez az ami engem és Teleky vezérőrnagy Urat arra birt, hogy a német katonaságot innét elszálitsuk; halgatok arrul, mint már Méltóságod elött tudva lévő dologrul, a mi Hardegg vasas ezrednél történt, éppen azon szellem uralkodik a Kresz könnyű lovasság és a János dragonyosok között is, azért 4-én innén a két elsőt megindittandjuk a Kresz osztályt Fejér vármegyében az ezredhez, a vasasokat régi állomásuk helyére Dombovára és Döbröközbe; de ezeknek stabja Pécsváradon van, tehát igen rosz helyen, ezt nem tudom hová rendelni, valamint nem tudom, mit tegyek a János dragonyosokkal is? Írtam már és írok újra ez érdemben a belügy Minister úrnak, hogy a mennyire hozzá tartozik, intézkedjék az elszálitásban, de Méltóságodat különössen felkérem, hogy mielöbb és mi tovább méltóztassék ezen német ellenségnek eltávolitására a szükséges rendelésekre nézve parancsát kiadni, ez az egyetlen egy czélhoz vezető mód tőlük megmenekülni. Szükség esetében tudnék én más is használni, de már itt az eredmény bizontalansága miatt mind addig, még más kielégittő módokat láthatok, ovatos akarok lenni, mert érzem, hogy kockáztatni ingadozó ügyünket nem szabad.

A megyék ugy látom az önkéntesek kiállitásában nem követik a betü szerinti értelmet, de hiában is követnék azt, mert czélt azzal nem érnének. Ismételni bátorkodom ez érdemben már más alkalomkor tett javallatomat, ha illyen kiterjedésü vármegye mint Zala csak ezeret is tud kiállítani határozott ministeri rendeletnél fogva akár sorozási akár más úton, feltéve, hogy azok fegyverekkel és az idő viszontagságai ellen ruhával el lesznek látva, jobban szeretem mint az eddigi sokaságot, de addig, még az önkéntesek ki lesznek állitva, a Dráva vonalt védetlenül nem hagyhatjuk. Fájdalmassan tapasztalom a temérdek költségeket, mikbe minden kiméllet mellett az őrseregek élelmezése és dijjazása és a sorkatonaság termesztményekre, élelmezésre, dijjazásra nézve óránkint kerülnek, de ha honunknak halomra gyült bajait szaporitani nem akarjuk, a Drávai tábort most fel nem oszlathatjuk, kivéve ha Méltóságod és Deák minister úr szerencsések voltak a királyi tanyában kivánataikat kivivni.

Vajha már egyszer a hosszú ború után derű mutatkoznék, – mihez reménység csak úgy lehet, ha a saját keblünkön táplált kígyók nyugodtan maradva mardozni nem fognak. Történjék bár mi, a vész óráiban én helyemen állok, de megvallom, szelédebb módokkal inkább óhajtanám a czélhoz juthatást; – Isten legyen hazánkal és azon erőtellyes férfiakkal, kiknek feladata a bomlásnak indult hont dülésében fentartani. Rendeletét Méltóságodnak várva várom a ki leg őszintébb tiszteletemet nyilvánitom. Kanizsán kelt Sept. 2-n 1848.

Csány László

Azon esetre, ha az önkéntesek aszerint lennének fel álitandók mint én gondolom, méltóztatnék egy észrevételemet Méltóságodnak figyelemre méltatni. A ministeri rendelet Pápára határozza az összejövetelt,[7] – ha a Dráva vonalt védeni kell Somogy, Baranya, Vas, Zala a Dráva vonalon gyülhetne össze, itt ugy lehetne azokat felálitani,

[7] Batthyány aug. 27-i rendelete az önkéntes nemzetőrséget négy kerületi táborban: Vácott, Pápán, Szolnokon és Aradon kívánta összegyűjteni.

hogy szakaszonkint, és századonkint be gyakoroltathatnának, de betaníthatók lennének Zászló aljban is, – pedig tovább nem szükséges a gyakorlatot egy előre vinni. Alig hiszem az említett megyék egy zászló aljat ki álitandnak, egyenkint. Akkor az a haszon, hogy a fegyvert itt tüstint át vehetik, különben ha átveszik és el mennek, itt egészen fegyvertelen nép leend. Ki fentebb.

BM eln. 1848:833. Az utóirat Csányi s. k. írása.

5.

Kanizsa, 1848. szeptember 3.

Csány László a Dráva-vonal védelméről és a fenyegető horvát támadásról

Mélyen tisztelt Minister elnök Ur.

Slávoniának elfoglalása, mire Jelásicsnak ha a Szerémben lévő sorkatonaságra nem támaszkodhata egy előre bátorsága még nem lett volna, már most nékie vérmesebb reményekre szolgál okul. Különösen meg van bízva Hárdech [helyesen: Hardegg] vasas ezeredében, és Kresz könnyű lovas osztályában. Nemzeti őrseregeink el merem mondani addig néki imponáltak, a míg a Pestieknek és a kunoknak futása előtte tudva nem volt. Igen nagyon czélszerűnek tartom azért az önkényteseknek alakíttását, de más részről jólehet az őrseregeknek magok viselete Szent Tamásnál jó formán le hangolta ezekbe helyhezett bizodalmamat, még is szükségesnek tartom, hogy addig is, a míg biztosabb őröket állíthatunk a Dráva vonalra, azt legalább nemzet őrseregekkel védjük, különben a nép szellemére mely Jelasics communisticus manifestuma óta úgy is kedvetlen fordulatot vőn, igen kártékony hatással lenne a védetlenül hagyott vonalra. A 7-ik honvéd zászló alj jólehet a parancsnoknak jelentése szerint ruházatuk éppen most van készülőben, mai napon tőlem utasíttást vőn, a tüsténti indulásra, ezt, és a Fehérvár városa 218 önkényteseit alkalmazandom a vonalon, de kötelességemnek tartom figyelmeztetni minister elnök Urat, hogy Légrádtul kezdve egész Eszékig egy huszár osztályon kívül, a sorkatonaságbul egyetlen egy ember sem létez, mert Báró Kresz könnyű lovasságát és a Hárdekh vasas osztályt holnap innen már mint ellenséget, mint Jelasicsnak támaszait, eltávolítjuk. Azért két ízben küldött jelentésemben kifejtett nézetemet az önkénytesek föl állíttására nézve, a körülményekhez képest kötelességemnek tartom ismételni. Dárdán és Bellyén vannak ugyan honvédek, a 8-ik egész zászló alj és a 4-ik zászló aljubul 400, de ezeket Eszék várába rendeltem, kikre leg inkább hiszem támaszkodhatni a várparancsnokot, és így azon nevezetes pontok, ha a baranyai nemzeti őrseregek is, az önkénytesek alakíttása miatt levonatnak, üresen maradnak. Semmi, vagy kevés reménységem van meg tartására a Veszprém megyei őrseregeknek is, és így üressen marad, betü szerint üressen ezen hoszú vona Slavonia elfoglalása óta mindenütt az ellenség ellenében. Somogyot felszólitottam, hogy a ministeri rendelethez képest önkényteseit küldje el Pápára, és rendelkezésem alá csak annyi nemzetőröket állítson ki, a mennyit a jelenleg őrseregei kezében lévő fegyverekel föl szerelhet, ez ugyan csekélység, de mivel fegyveresek leendnének, azért azokat czélszerüleg használhatnám, e végből kérem minister elnök méltóságodat, ha az önkényteseknek Pápára kell menniök, leg alább az addigi kincstári

fegyvereket, a ki állíttandó csekély számu somogyi őrseregeknél, igy ezen arányban szinte a zalainál is meg hagyni méltóztassék.

Pécsvártul Hardegh vasas ezered stabját gróf Teleky Ádám vezér őrnagy úrral tovább nem tudjuk utasíttani, egyébként is nem tudhatnánk reájok nézve rendeltetésök helyét ki jelölni, méltóságod rendeletét tartom arra szükségesnek. Egy óra előtt az öszhangozó tudósíttások aggasztók, egyikének tartalma szerint holnapi napon át törni készül vonalunkon az ellenség. Én azt ily rögtön bekövetkezőnek nem hiszem, de még is meg tettem el távolíttására, vagy föntartóztatására a kellő rendeléseket, Gróf Teleky vezér őrnagy úrral nem fogunk ott hiányozni, hol jelenlétünket az események követelendik. Mai napon Zágrábbul vett tudósíttás szerint, a határ vidékből minden mozdulható embert ki mozditt Jelásics, egy előre készpénz fizetést nekiek nem ád, egyedül kenyérrel és hússal látja el őket, fegyverük mennyire nékiek szuronyos nem került, elég vadász puskákkal pótoltatnak. Az újonan ki mozdíttandóknak száma 36 ezerre tetetik, ezek ugyan nem leendnek mind velünk szembe szállíthatók, de mint tartalék sereg az országba használhatók. Ruházatot Steier országbul kapott, e részben a szállittások czukor hordókban tétetnek, most újra egy fél ráketa batteriája van útban. Illir zászlóval toborzók küldettek Steier országba, Carinthiába és Carnioliaba, átaljában nála az energia a lehető leg nagyobb mértékben fejtetett ki, és pénzek küldettek számára visza fizetés fejében az olasz országba tanyázó határ őröktől 90 ezer forint aranyban. Egy szerb által Gróf Ausperg vas hámorában Staierban különféle golókre tetetett rendelés, de azokra csak 300 forintok előlegeztettek, az egész fizetés Liczendorfernál rendeltetett meg, ki ezt azonban elnem fogadta.

Schvarczenau Eszéki dandárnok fel szollított a János dragonyosok elhelyhezése végett, kik Szerémet gyáván elhagyva nyakunkra rendeltettek, én a szükséges rendeleteket elszállíttásukra meg tettem, de még a Baranya megyei al ispántul meg jelenésökről tudósíttást nem vettem. Ha megérkezének, arrul mai napon érkezett jelentésében bizonyosan említtést tett volna, a gyanúsíttásoknak ezen saját szerű napjaiban, reám is azon gyanusíttás ragadott, hogy azok talán továbbá is Szerémbe maradandnak.

A lovasság eddigi hiányát Jelasics az úgy nevezett szabadosokkal pótolja, ezek közül 12 százat szándékozik Slavoniaba szállítani, ezek ugyan huszárainkal csúful járnak a küzdelemben, de mint nyugtalaníttó csapat még is használható.

Írásom közben jött a tudósíttás Muraközbül is az ottani Jelásics táborának át törő szándokárul, én azt hiszem egy helyen domonstral, más felül be ront, de ez egy két nap alatt történni nem fog; ugyan írásom közben értesíttetett Teleky vezér őrnagy Kresz könnyű lovasságnak Zomborba történt rendeltetéséről, vajha oda inkább a közelben lévő Pécsvári Hardech vasasok utasíttattak volna.

Ez itteni állásunknak és az általam vett tudosításoknak hű rajza, melyek bár minő aggasztók legyenek is, reám nézve csüggesztő hatással nincsenek, mi tenni fogunk mindent, mit tőlünk a kötelesség szent érzete követel, és amit feladatul nékünk tisztelt kormányunk ki jelölt. Hazafiui őszinte tiszteletemet jelentem. Kanisán September 3-án 1848.

Csány László

BM eln. 1848:833.

6.

Csáktornya, 1848. szeptember 5.

Csány László a horvát sereg fokozódó készületeiről és sürgeti, hogy az önkéntes nemzetőrök a Dráva-vonalon gyakorlatozzanak

Csáktornya, September 5-én 1848.

Méltóságos Minister Elnök Ur!

Slavonia elfoglalását Jellasics részéről, ugy látszik komolyabb késerletek fogják követni, – ha minden jelek nem csalnak, e napokban az ellenségeskedés meg kezdetik. Varasdon minden nap növekedik az erő; három napra a mészárosok nagy mennyiségű hússal kénytelenek magukat el látni. Varasd és vidéke nem képes tartani a katonaságot; lehetetlen nékie vesztegelni – vagy előre kell jönnie a tábornak, vagy szétoszlani. Az utolsó nem hihető, sött minden kimozdítható ember ki mozditatik a határ vidékből; szabad csapatok is képeztetnek. Stayer Országban segéd pénz szedetik, Gréczből a katonaság felszerelésére a szükségesek időnkint pontosan küldetnek. El lehet mondani Jellasics táborában ugy áll minden, hogy velünk minden órában meg kezdheti a harczot, – a mienkben? erről többszer volt már alkalmam jelentkezni, azért most csak annyit: ha az én szavamnak, akaratomnak, lehetséges eredményt szereznem, úgy mi minden talpa[lat]nyi földet védeni fogunk, – eddig úgy hiszem, sorkatonaságunk fog verekedni. Nemzet őreinket ha fizethetem, meg tarthatom, ezekbe mintha átkul az Isten bizodalmatlanságunk vétkével akarna bennünket meg verni, bízni senki nem akar. Én sem tartom azokat szentelt vitézeknek, de még is erősen hiszem, hogy dolgot adhatunk vélők a horvátoknak, gyakorlatlan sereg csodát nem fog csinálni illy csekély számú sorkatonával, de teszünk vélök még is annyit, hogy ingyért nem jut földünkhez a pártütő.

A 7-d honvéd zászló aljnak ma vagy holnap meg kell ruhátlan is indulni Pápáról, elejbek küldök, hogy szekerekre száljanak, csak az baj, hogy épen azon a vidéken mellyen átkelnek, hiányoznak a lovak. Fejér vár városából minden tisztekkel, orvosokkal, pappal 218 érkezend holnap után Kanizsára.

Ha még enged időt Jellasics a készületre, ugy újra meg újra kérem Méltóságodat engedje, rendelje, hogy a Dráva vonalon gyakoroltassanak be az önkénytesek, – költség is leend kémélve, mert ezt üressen csak ugyan nem lehet hagyni, és a gyakorlat is czélszerűleg történhet egész a zászló aljbani gyakorlatig, minél több nem szükséges.

Ma ide jövend a vezér őrnagy ur is, és egyéb fő tisztjeink is vezér őrnagy urat elégületlennek látom. Én ha törik szakad e két napban Letenyénél hidat csináltatok a Murán. Sorkatonaságunkban a gyalogság verekedhető köröl belől 900, – huszáraink Zala és Somogyban 7 század, de a Muraközi osztály, 130-al jelenhet meg a csata téren. Segedünkre lehet a 8-d honvéd zászló alj, – ha jókor meg érkezik a 7-d is, – és a nemzetőrség. Teszünk mit tehetünk, teszünk mit kötelességünk, haza eránti hűségünk s becsületünk parancsol, többi Isten gondja.

Legőszintébb tiszteletemet jelentem

Csány László

Kossuth min. ir. 137. A levél Csány s. k. írása.

A levél külzetére rávezetve: „Érk. Sept. 7-n. 1848. sürgönnyel, éjfél után 2 órakor".

[Csány levelét a Batthyányt miniszterelnöki feladatkörében helyettesítő Klauzál Gábor utasítására Jászay Pál a miniszterelnök elnöki titkára az alábbi levél kíséretében küldte meg Kossuthnak:]

Kossuth Lajos pénzügyi minister úrnak.

Csányi Lászlónak az éjjel érkezett levelét Klauzál minister úr azon kéréssel közölteti pénzügyi minister úrral: méltóztassék azt, kellő tudomás után, szükséges rendelkezés végett Szemere belügyminister úrhoz mielébb átküldeni.

Pest, Sept. 7-n 1848.

Jászay Pál

Kossuth min. ir. 137.

7.
Csáktornya, 1848. szeptember 5.
Csány László Kossuthnak a horvát készülődésekről és sürgeti a tábor pénzellátását

Csáktornya, September 5-én 848.

Mélyen tisztelt Barátom!

Ha minden jelek nem csalna, ugy e napokban meg fog itt kezdődni az ellenségeskedés. Annyi embert huz össze Jellasics Varad körül, hogy táborát tartani nem képes. Három napi nagy hus menyiség készen tartására vannak fel szólítva a mészárosok. A kincstári épület sütő háznak alakíttatott. Jellasics Verőczén van, vele érintkezésbe nem jöhetnek, és ha maga akarna is velem értekezni, környezői akadékoznák. A kormánynak biztosa, rájok nézve iszonyatos lény. Proclamatiok nyomtatnak, parancsa van a katonaságnak halálos bűntetés alatt minden erőszak a nép ellenében. A katonaság szentűl hiszi, hogy a császárt kell visza helyheztetni országába, mint Olasz országban. Nagy erő leend használva ellenünk, – és mi számlálunk sor katonát egész Eszékig 900 verekedhető gyalogot, 7 század huszárt, egy századot leg fellebb verekedhetőt 8 emberre tehetvén. van egy honvéd zászló aljunk, ehez meg érkezik talán a pápai ruhátlan 7sz zászló alj, és ha pénz érkezik, a nemzet őrség. Pénzünk még most sem jött, ez hoz leg nagyobb zavarba, mert enélkül nem tarthatom meg seregeinket.

Mi valóban ez ügyre nézve cassándrái voltunk nemzetünknek.[8] Istenem hol álnánk, ha történheti, minek történni kölle? Azonban én veszem ahogy vannak a dolgok, teszek mit tehetek, mit a hazám eránti hűség, mit a kötelesség, mit becsületem parancsol.

Ma itt a generális és minden fő tiszt egyű jövend, tanácskozmányt tartunk. Én abbéli nézetemtűl soha el álani nem fogok, hogy védetlenűl egy talpa[lat]nyi földet sem szabad át engedni. A többi Isten gondja. Csodát nem várok nemzeti őreinktől, mióta a pestiek és a kunok el szaladtak, de még is igyekezni fogok én vélök annyit mivelni, mennyit lehet, és menyi a horvátoknak innyökre nem lesz. Többi az Isten gondja. Kérem méltóztassék a pénzről rendelkezni, hogy el ne oszoljon ütközet előtt seregünk. Már ez csúfság lenne; – teszünk mit tehetünk, higyje el Ön igen tisztelt

[8] Csány ezzel a megjegyzéssel Kossuth aug. 31-i levelének kitételére reagál; ld. KLÖM XII. 853–855.

barátom. Ma őreiknek üterére tapintok, – csak két zászló aljal tudjam is meg állatni a sarat, horvát uraim izzadni és vérzeni fognak a magyar föld el foglalásában, – igaz, hogy az még is sikerülend nékiek, pedig ennek nem kölle be következni. Miért kelletett el vinni az[t] is ami volt?[9] Sír bennem a lélek, ha meg gondolom, milly hibák történtek. Mi nem tehetünk róla tisztelt barátom, már most oda fogok törekedni, és ha sor katonáink el nem hagynak, ki is viszem, hogy drágán jusson a gaz ellenség minden arasztnyi földhöz.

Isten tartsa Önt mélyen tisztelt barátom, leg őszintébb tisztelettel vagyok tiszletője s hű barátja

Csány

Kossuth min, ir. 137. A levél Csány s. k. írása.

8.

Kanizsa, 1848. szeptember 6.

Csány László Jellasics készületeiről és haderejéről

Méltóságos Minister elnök Ur!

Ma regveli 3 órakor jöttem ide visza Csáktornyárul, hogy elrendezvén az elrendezendőket, ismét Letenyére mehessek, a szükségessé vált hídnak elkészíttésére. Túl a Dráván ugy álnak a dolgok, hogy nincsen ezen tul biztos nap a betörés ellen. Muraköz védelmét elhatároztuk, tartani fogjuk a mig csak lehet, sorkatonáink száma csekély, őrseregeinkre kell támaszkodnunk.

A bécsi pacificatiorul itt még mit sem tudunk, de tartok tőle, hogy a felső parancsnak Jelasics engedelmeskedni nem fog. Verőczén egyenesen ki nyilatkoztatta bejövetelét, nem a nemzet, hanem annak ministerei ellen. Ma beküldjük Zágrábba Gróf Schmidegh Kálmán és Almásy György urat meg kérdezendők, mit jelentsenek nagy szerű készületei. Nagyittás nélkül mondhatni, hogy seregeinek száma öszvessen ha 40 ezernél nem több, bizonyosan nem kevesebb, Steier ország szélén Polstrau körül austriai katonaság őrvonalt képez.

Ha lehet kérve kérem a segélyt, de minél elébb; lehet, hogy olyant kérek mit adni nem lehet, ez esetben teszünk mit tehetünk. Leg őszintébb tiszteletemet nyilváníttom. Kanisán september 6-án 1848.

Csány László

BM eln. 1848:894.

9.

Kanizsa, 1848. szeptember 6.

Csány László Kossuthnak a drávai sereg katonai és pénzügyi helyzetéről

Mélyen tisztelt Minister Ur!

Fejlődnek az események. Hiszem, hogy meg kísértetik Jellasics részéről a be rontás. Nem nagyíttom katonái számát, ha azt 40 ezerre teszem, nagy részt rosszul van ruházva, de fel fegyverezve. Stayer országban Poltocsan (?) felé osztrák katonaság

[9] A kitétel feltehetően az aug. elején a Dráva-vonalról a verbászi táborba rendelt katonai erő elvezénylésére utal.

őrvonalt képez. N[e]ustädter[10] azt mondja, hogy ő a császár katonái ellen nem harczol, hanem Kossuth katonái ellen. Ez bolond beszéd, vele végezni, de értekezni sem lehet, mert ő mint állítja a bán parancsai végre hajtója. Ma be küldjük Zágrábba gr. Almásy Györgyöt és Schmideg Kálmánt, meg kérdezzük nagy készületeinek czéljáról. Vele alkudni lehetetlen, de leg alább világosságban leendünk.

Ma regvel 3 órakor jöttem Csáktornyáról, ma visza megyek Letenyére hídnak csináltatása végett. Tartani fogjuk Muraközt a míg lehet, amíg tartani bírjuk.

Ma érkezett 50 ezer forint ... [négy olvashatatlan szó]. Tartozunk már az élelmezőknek több mint 30 ezer forintal, – és most már marha vásárlásról is kell gondoskodnom.

Az Isten mentsen bennünket attól, hogy Önt bámulatos tevékenységében betegség gátolja.[11] Ha lehet segélyt adni, kérek. Alig van sorkatonaság, mellyen [!] ellene állhatunk a nagy számú ellenségnek. Tesszük mit tehetünk, de embereinket fizetni kell; bizonyos költségvetést nem küldhetek, nem tudván mennyi őrseregeink állnak ki? Menyivel lehet több vagy kevesebb lovasságunk, mert ezek termesztményeit is én fizetem. Körül belül azonban ezen ./. alatt ide csatolt öszeg meg kívántatik. Tehát ... (?) szükséges, szükséges a pénz küldés. Leg őszintébb tiszteletemet jelentem, ki most el vagyok árasztva dolgokkal.

Csány László

[A levélen sem hely, sem idő nincsen jelölve. Az időpontot és helyet a Batthyánynak ugyanezen a napon írott levél segít meghatározni.

A mellékelt költségvetés szeptember hóra 236 ezer Ft-ot irányoz elő. Haszna ennek a mellékletnek, hogy az érintett dunántúli megyék (Zala, Somogy, Vas, Tolna, Baranya és Veszprém) által kiállítandó nemzetőrök becsült létszáma mellett az egyéb alakulatok pontos létszámát megadja: fehérvári önkéntesek 218, bánáti önkéntesek 1200, Sándor huszárok 1000, honvéd zászlóalj 1000, Miklós huszárok 120 fő.]

Kossuth min. ir. 137.

10.

Kanizsán, 1848. szeptember 7.

Csány László sürgeti Kossuthot, hogy gondoskodjék a drávai tábor pénzellátásáról

Mélyen tisztelt Minister Ur!

Nincsen már most nap, mellyben bíztosítva lennénk az ellenség be törése ellen. Nemzet őreink ismét elő állanak, a gyengébbeket kikre nem lehet a fáradalmakban számlálni, visza eresztettem. Már most különösen meg kivántatik a rendes fizetés, a vállalkozóknak tartoztunk 30 ezer forintal, azota mindig szaporodik, mert 16 ezernél többet nékiek nem adhaték, mert Pécsre kell 10 ezret küldenem. Ha a vállalkozóknak ki nem fizethetem a tartozást és most rendesen ki nem adhatom járandóságokat, le mondanak a vállalatról, és akkor vége minden tábori életünknek. Mert az adósságokat ki nem fizethettem, még is csak annyi van, hogy Vast, Zalát, Somogyot fizethetem

[10] Neustädter a bródi határőrezred parancsnoka; ezredes majd vezérőrnagy, a Dráva alsó folyása mentén a horvát őrlánc megszervezője 1848 május végén.

[11] Kossuth szept. 4-i országgyűlési beszédében utalt betegségére; ld. KLÖM XII. 881.

díjazásra nézve. Kérem mindenre, kérem tisztelt Minister Urat, most ne hagyná el seregünket, mert feloszlanak mikor leg nagyobb a szükség reájok.

Mint bizonyosat mondhatom, mennyire tanácskozásomnak eredményére a katonasággal számolva bizonyosat mondhatni, hogy védeni fogjuk földünket, de meg védeni, ha az ellenség erősen ront be, nem fogjuk. Kevés a sor katona, hosszu a vonal, 3 helyütt törend át, – Muraköz leend a fő csatatér. Ha holnap után történik az át törés, 900 gyalog, egy honvéd zászló alj, mind azt mit gyalogságot ellene tehetünk, a nemzet őrségen kívül.

A mái hírlap nem tetszik a katonáknak,[12] ha a ministerium le mond, akkor nem számíthatunk katonaságunkra, mint azt ma tapasztalni volt alkalmam.

Éj van, most jöttem meg ismét Muraközbe, most figyelnem kell mindenre.

Ez jó biztosítás lenne a katonaságra nézve, ha feleségeik számára a status papírokban lévő cautiok (amiért leg inkább húznak a schwarz gelb színekhez) részünkről biztositatnának.

Kérem minél előbb a pénzeket, ezek igen későn érkeztek, egy biztos futár leg alkalmasabb lenne a küldésre. Most sok a költség, – hidakat kell csináltatni; ha zavarba jövünk, élelmezésre marhákat venni. Legnagyobb gyorsasággal írok, ki leg őszintébb tiszteletemet jelentem. Kanizsán 7ber éjfélben 7-én 848.

Csány László

Iszonyu hibával a 8-[i]k honvéd zászló alj Dárdáról Eszék töviből el rendeltetett a verbászi táborba. Így is gyengék vagyunk, és még inkább gyengíttetünk. – Az Isten leg jobb áldása legyen tisztelt Minister Úrral.

Kossuth min. ir. 137. A levél Csány s. k. írása, beleértve az utóiratot is.

11.

Letenye, 1848. szeptember 9.

Csány László a Muraköz védelméről; tájékoztatást vár Batthyány és az országgyűlés küldöttségének bécsi útjáról

Mélyen tisztelt Minister Elnök Ur!

A hadügy minister ur távol létében september 5-ről belügyminister ur arról értesitt, hogy a somogyi, zalai, baranyai, vasi önkéntes nemzet őröket a Dráva vonalon vonhatom öszve,[13] mihezképest én Kosztolányi őrnagy urat és a megyéket a szerint vagyok tudosittandó.

Mit volt képes Minister Elnök Úr és Deák Úr erélyessége Bétsbe eszközölni? mit az Országos Választmány? arról mi itt mit sem tudunk, pedig bizony állásunknál fogva magam alkalmazása végett tudni ohajtanám.

Jellasichnak mozgalma – és azon bizonyosság, hogy a megtámadás komoly szándoka, előnyomulásunkat tette szükségessé, jelenleg a Mura parton és Muraközben vagyunk. Mura közöt védeni fogjuk, de nem megvédeni, – én egyelőre kéntelen vagyok bár minő védelemmel is megelégedni azon reménységben, hogy a védelem közti időben valahonnan segélyt nyerendünk. A 7-ik honvéd zászló aly ma érkezend Kanizsára

[12] Feltehetően szept. 5-i hírlapról van szó, amely már tudósított az országgyűlés szept. 4-i döntéséről, hogy küldöttséget meneszt Bécsbe a királyhoz.

[13] Ld. Komáromban lefoglalt iratok, 352. sz.

azt tartalék seregül kell használnunk, mert még fölszerelve nintsen, a szijjazat hijánnya miatt tölténnyeit sem tudja eltenni.

Ha nemzetőrség helyett csak egy pár hétig gyakorlott önkénteseket használhatok, sokkal kissebb számban is nagyobb nyereségnek tartom ezeket, amazoknál, – de már most alig hihetem hogy 14 napi nyugalmas időnk lehessen. Azomban ellenség előtt is lehet a katonát gyakorolni, így én az önkénteseket, ha ellenkező rendeletet nem veszek, minden esetre a Dráva vonalra hívom, különben úgy járhatnék, hogy a megyék megsokallván a kétféle kiállitást, a hosszú vonalunkat üresen hagynák.

Minthogy Tilostul Légrád közelében kezdve egész Dárdáig három osztály huszárokon kívűl sehol sor katonaság nem létez, szükségesnek tartanám, hogy méltóságos Minister Elnök Űr egy tábori mérnök, vagy General Staab tisztet rendelni oda, ki visszavonulás esetében a vissza vonulást kapcsolatunk meg-megszakadása nélkül vezetni képes lenne, különben áttöretvén a hosszú vonal egyéb vagy a másik szárnya vagy mind a kettő is bekerittödhetnék, igaz itt van kettő a vezér őrnagy ur mellett, de ezekre itt is szükség lehet, azért egy harmadiknak küldését ismételve kérem.

Jellasichhoz Ő Felsége egy decretumot küldött, melyben dicséretekkel elhalmozza és bánságába s minden hivatalaiba visszahelyezni, mivel ellenjegyezve nintsen cselszövények nyomorú következményének tartom ./. alatt szerentsém van azt ide mellékelni.[14]

Ha a bétsi kísérlet az ország részéről nem sikerült, körülményeink nagy változást szenvednek, méltóztassék engemet magam alkalmazása végett utasíttani, hogy teendőim közben a kellő irányt el ne tévesszem. Kelt Lettenyén september 9-ik 1848.

Csány László

KPA 1848:37.

12.

Letenye, 1848. szeptember 9.

Csány László szerint Muraközt nem tudják megvédeni; hiányolja a tájékoztatást és a rendeleteket; ha a kormány lemond, Jellasicsot Pestig nem lehet megállítani

A független Magyar felelős Ministeriumnak

Itt a pertzek repülnek, és újabb meg újabb szomoritto eseményeket hoznak szárnyaikon. Varasdon a közlekedés el van zárva, így már az ellenségeskedés tettleg megkezdetett, és ha a jelek nem tsalnak, holnap hartzra kerülend a dolog, hartzra de minőre? Ma regvel még azt írtam hogy védeni fogjuk Muraközöt, de nem megvédeni, igenis védeni fogjuk, de a védelem menyire ellentálást, visszaverési igyekezetet feltételez, nem fog mindenütt a szigeten úgy végrehajtatni, ahogy én azt ohajtanám. Igaz erőnk tsekély, tsekély a nevetségig vagy a sírásig, pedig Magyar ország sorsa hosszú időre itt döntetik el; nemzet őrseregeink a megyei szerentsétlen eljárás miatt most változtak, és erre számolni látszott az ellenség. Ha holnap tsak ugyan megkezdetik a hartz, be is lesz végezve nehány órák múlva Muraközre nézve; ez a szegény hű nép az utolso órákban is fájdalmában az elválás előérzetében hűségének tsalhatatlan jelét adja. Nem lehet leg keserűbb érzet nélkül látni, hogy azoktul kik a magyar hűségrül százados történetek nyomán nem kételkedhetnek, ily rutul ily otsmányul

[14] A király szept. 4-i, Jellasicsot hivatalába visszahelyező nyilatkozatáról van szó. Az említett melléklet nincs az irat mellett.

föl áldoztatunk. Az also Dráva vidéken is föl függesztetett a közlekedés, és Sopron megyei kereskedőtül túl a Dráván vásárlott 42 örök erőszakossan elvétetett, érettök egy kötelezvényt adván. Nem tsalatkozom joslatomba miszerént ha a Ministerium leköszönend, a katonaságbul kevesen maradnak ügyünknél.

Hitem szerént Jellachich Muraközzell meg nem fog elégedni, mert ő a reactio által eszközül engedvén magát használni, többre mint tér foglalásra törekszik, minő erővel találkozik Pestig? Én Vas, Somogyot, Veszprémet, Baranyát, Tolnát és Fehér megyének a nép felkelés rendelését javaltam, hiszem nem hibáztam midőn elhagyatott helyzetünkben, feladva Istentül, világtul azon egyetlen egy bennünk létező erőnek használatát tanátsoltam. A nép közönbösségénél fogva tsekély siker remélyhető, de mivel minden más eszköz hiányzik, nem lehet ezen egyetlen használatlanul hagyni. Fájdalommal nélkülözöm a felsőbb ministeri tudósíttást és rendeletet, mi fog itt nehány napok alatt Jellachich előnyomulásával történni azt sejteni igen, de bizonyossan elmondani nem lehet. A ministeri leköszönés első következése, hogy Jellachichtűl füg Pestig eljutni; ezentúl mindenap teendem jelentésemet addig, a míg biztosságom köre, az esetek által megszüntetik.

A hetedik zászló aly már Kanisán megjelent, ez képezi tartalék seregünket, de szijjazata hibáz, lövésbe nem gyakoroltak, azonba a jo akarat bennök nem hiányzik.

Leg őszintébb tiszteletemet jelentem, azon ohajtással, hogy a Ministerium meg ne szünnyön, különben a zavarok oriási nagyságra emelkednek. Költ Letenyén, september hó 9-én éjfélben. 1848.

Csány László

KPA 1848:63.

13.

Letenye, 1848. szeptember 9.

Csány László Kossuthnak Muraköz védelméről, a tábor pénzügyi ellátásának megszervezéséről

Mélyen tisztelt Minister Ur!

Órárul órára bizonytalanok vagyunk Jellasichnak berontásárul, komoly szándékát kétségbe venni nem lehet. Tábora nagy de egyveleg, sokáig öszvetartani nem képes, vagy eloszlatni vagy Magyar országba hozni kéntelen. A mi erőnk Ön előtt ismeretes, csekély az, de jól használva védelemre nézetem szerint elégséges, addig tudni illik, a míg védelmünk közben segélyt nyerhetünk. Segélynek tartom a borsodiakat és a 7-ik honvéd zászló allyat, ha az a szükségesekkel felszerelve leend.

Az egész alsó Dráva vonalon hiányzik a sorkatonaság, az egészen nemzetőröktől védendő. Vissza vonulás esetében főleg kívánatos, hogy a linea át ne töressen, azért óhajtanám, hogy az alsó táborra nézve is valami tábori tiszt vagy General Stäbler küldetnék, ez érdemben írok Minister Elnök úrnak a hadügy minister távol létében. E szerint a nemzetőreinket nélkülöznünk most kevésbé lehet, mint valaha, és így a díjjazásra, élelmezésre nézve a fizetésekben pontosaknak kell lennünk, külömben visza vonulás esetében vállalkozókat éppen nem kaphatnánk. Kérem azért tisztelt Minister urat, méltóztassék Mérey honvéd hadnagy[15] úr által annyi pénzeket küldeni,

[15] Mérey Pál az 1. honvédzászlóalj hadnagya.

a mennyt kincstárunk szorultsága enged és a mi szükségeinknek megfelel. Minden véletlen eseteket tekintetbe véve a kanizsai só házból a pénzeket a megyei másod alispán által átvétettem, az aranyokon és a 2 ftosokon kívül, azért hogy akár hová jutunk, ha kanizsai vonaltul elüttetnénk is, mitől hiszem az Isten megőrizend, a fizetésekkel fel ne akadjak. Az egész öszveg tesz 31.970 ezüst ftokat, mihez még a csáktornyai sóházból 3700 ftok számíttatnak, ezekből egyelőre vállalkozóinkat megnyugtathatom.

Jelenleg a Mura partján és Mura közben vagyunk. Mura közt védeni fogjuk, de nem megvédeni, ez az uralkodó eszme minden főbb katonai parancsnokainknál, mert attól tartanak, hogy a bal szárnyon a hosszu lineán áttörve bennünket elkeríttenek és így én kéntelen vagyok megelégedni azzal, hogy Mura közt még is védjük, addig talán az Isten vagy Véletlen kedvező változást hozand létre.

A Steyer széleken osztrák katonaság van felállítva tüzérséggel; Burits generális Jellasichnál volt, volt ennél tegnapelőtt Latournak is egy küldötje, köztük heves szó váltás volt, de tartalma nem tudatik.

A pénzekről bölts rendelkezését igen tisztelt Minister Úrtól biztosan hiszem, kinek legforróbb tiszteletemet nyilvánítom.

Kelt Lettenyén September 9-kén 848.

Csány László

Épen e perczben jelentetik a sorkatonaság részről, hogy ezentúl, midőn már a tábor folytonos mozgásban lenni feltételeztetik, a pénzeket nem hozhatja Sopronból, – ez így is van, tehát azokat a kanizsai pénztárra kívánja utasíttatni, honnén, ha a szükség magával hozná, egyik só hivatalnok alkalmazásával (mit már a nemzetőri pénztárra nézve is eszkezelni óhajtok, épen ezért hozattam el az ottani pénzeket) a pénztárt mobilizálhatnók.

Ki fellebb.

Kossuth min. ir. 137. Az utóirat Csány s. k. írása.

14.

Letenye, 1848. szeptember 10.

Csány László Jellasicsnak Teleki vezérnőrnagyhoz érkezett üzenetéről, a vezérőrnagy és Csány nézeteltéréséről a horvát támadás esetén

A Magyar felelős független Ministernek[16]

Egy óra előtt jöttem Csáktornyáról, honnét a míveltebb osztályból számossan kivándoroltak, az ellenség már most még a Bécsi postát se akarja beereszteni Varasdra. – Alig tértem visza ide, érkezet Varasdról Hompesch őrnagy Jellacsichnek segéde Jellacsechtol küldetve egy levéllel a vezér őrnagy úrhoz ezen ./. alatt ide csatolt manifestummal, illetőleg hadüzenettel, levelének tartalma fő szollitás hogy a vezér őrnagy úr, ismert betsületességénél fogva áljon a hadseregeinek vele tartó kilentz tizedrészéhez és segélje a győzelmet kivinni s abban akarjon részt venni, és ne legyen a Ministerium

[16] A levél szövegéből világos, hogy Csány szándéka szerint többesszámú megszólítást kívánt használni.

tisztje, mellyből a tegnap Bétsből kapott sürgönybeli tudósítás szerint Batthyány és Eszterházi kiléptek, Szechény, Pestről megszökött (nutflohnus).

A vezér őrnagy ur felelete körül belől következőt tartalmaz; éppen azért mert betsületes ember, minek Jellacsich is őt elesmeri, nem szegheti meg esküjét, és köteleségének tartja, ő cs. k. felsége által kinevezett Ministerek csakugyan le köszöntek volna, már ekkor nézete vagy a dolog (a szóra jól nem emlékezem) más fordulatot veend, azért kéri Jellacsichot, hogy holnap utánig a betörést hallassza el, a míg tudni illik, Nádor ő fenségéhez küldött futárja vissza térend. Én nyilatkozatának első részét igen igaznak, igen helyesnek találtam, a másodikra nézve elmondhatom, hogy az ő véleménye és akarata a Ministerek le mondásával, le köszönni, és én nem kételkedek egy cseppet is, hogy ő le fog köszönni, nekem az ő véleménye meg győződésébe avatkoznom nem lehet, szabadságában állván mindenkinek meg győződéséhez képest intézni cselekedetjeit, de fájdalommal jelenthetem azt, a mint a Ministerium le köszönése tudva leend és ezt gróf Telekynek le köszönése követendi, sor katonáinkra én többé nem számolhatok, azért újra meg újra kérem, sőtt esedezem a tisztelt Ministeriumot hogy le ne köszönyön, mert akkor tegnapi jelentésemben említett nézetemet ismételem, miszerint zavaraink oly oriási nagyságra elmelkednek, hogy az azokboli kibontakozás talán csak utodinknak jutand fel adataul azt gondolva, hogy bécsi küldötség visszajövetele után a pesti aggodalmak rögtöni határozat, hozatalát gátolhatván generalis futárja nem érkezhet meg holnaputánra, azt javallottam vezér őrnagy úrnak, hogy holnap után helyet, három napi késedelmet kívánjon Jellacsichtól, ezen idő alatt hiszem, hogy tudósítását a Ministerium tőlem ki korom és betegeskedésem daczára érette, és a hazáért a lelket és testet egy aránt fárasztó bajokkal küzdöttem, tudósítás nélkül nem hagyand.

A fentebbiekhez képest a sor katonaságra nem számolhatván Minister urak elgondolhatják, hogy két honvéd zászló aljjal mellyek közül az egyik fölszerelve és fegyvere kezelésébe begyakorolva nincsen és a nemzeti őrseregekkel, mellyek sorkatonaság segéllje nélkül fogalmam szerint illy ki fárasztó ügyben nem igen használhatók, mennyire lehessen fel tartoztatni Jellascich seregeit? Ha segélyt nem küld az Isten és átalyános nép felkelés nem álland be, úgy tőle füg Pestet mi előbb megközelítteni.

Legőszintébb tiszteletemet jelentem. Kelt Letenyén September hó 10-n 1848.

Komáromban lefoglalt ir. 389.

[A levélen nincs aláírás, de nem látszik fogalmazványnak. Így — mivel Csány iratai közül került elő — feltételezhetjük, hogy elküldés előtt lemásolták a jelentést. Az elküldött eredeti nem ismert.]

15.

Kanizsa, 1848. szeptember 11.

Csány László a Muraköz elvesztéséről és a visszavonulás tervezett stratégiájáról

A Magyar független felelős Ministeriumnak.

Életemnek leg iszonyatosabb óráját élem, Kassandraja voltam a Horváth országi eseményekre nézve a honnak, – s ím betellesedett sejtelmeimnek leg borzasztóbb része: Jellasich a Magyar Ország leg szebb földit el foglalta, el foglalta a nélköl, hogy

védelmét tárgyazó kívánságom tettlegülhetett volna. Tegnap este felé a legrádi kikötőtül, vagyis annál örködő Vass megyei önkénytes nemzeti őrség tisztjétül azon tudósítás érkezett, hogy Legrádon Jellasics táborának szállás csináló emberei megérkeztek, és hogy Legrád előtt egy erős csapat letelepedett. Ezen körülmény a fő katona tiszt urakat azon aggodalomba hozta, miszerint a kikötő csekély számu sor katonaságunk miat nemzetőröktül védetvén, utunkat könnyen el vághatják úgy, hogy ha nehány órával hamarébb érhetvén Kanizsára, a muraközi Csáktornya körüli tábor részét bizonyosan el fogják, ehez járul a hosszu alsó Dráva vonalon több helyütt könyen eszközölhető átkelése, minthogy ott huszárokon kívül a nemzet őrségnek semi de semi sorkatonai támasza sem létez. Miből ismét Jellasics nagy erejénél fogva hátunkra kerülhetvén, el fogatását táborunk legnagyobb részének meg akadályozni nem lehet, miből aztán könnyen alattomos árulásnak bélyegeztethetném. Én a felelősséget magamra nem mertem vállalni, először be látván, hogy a nemzet őrség hátrálásával valósággal meg történhetnék az elfogatás, sőt meg is kellene történnie; más részről ki állhatna illy körülmények közt jót az ütközetben ki fejlendő katonaságnak maga tartásáról? Így reá állottam a vissza vonulásra, ugy hogy bellebb eresztvén az ellenséget, háta mögött a nép felkelés eszközöltessék; előrül apró csatázásokban ki fárasztassék az ellenség, oldalvást és hátulról pedig nyugtalaníttassék a nép felkeléssel. Lehetségesnek tartom ezt, de annyiszor csalódtam már helyzetemben, hogy én ezen tervnek pontos kiviteléért sem merek jót állani; mert ha a katonaság a ministeri lemondás után tőlünk elállana? Nem marad más hátra, mint a honvédekkel s azokkal kik az önkénytesekből hozzám csatlakozandnak, Pest felé vonulni. Az itteni gyakorlatlan őrseregeket el fogom ereszteni és általuk s a már begyakorolt őrseregek által, kik haza mentek, eszközleni a nép felkelést.

Addig én el nem hagyom helyzetemet amíg lehet, mert szét ereszteni fegyveres népet provisio nélkül,[17] ha ezer szerencsétlenségekre alkalmat nem akarunk adni, nem lehet.

Josipovich főispán urat meg kértem, hogy velem maradjon; ő velem maradand. Oldalam mellől hü barátomat 2-od alispán urat el kell eresztenem, mivel általa akarom organisáltatni a nemzeti gárdákat, kik hátulról nyugtalanitsák az ellenséget.

Csanady úr körülményesen fogja elbeszélni a történteket, nekem száz ember jő nyakamra, tennem, beszélnem kell, pedig beteg vagyok testben lélekben. Adjon irányt a ministerium; ha követhetem követem azt. Igaz – mondatik, rendelkezzem teljhatalommal. De ezzel vannak erők, mellyeket engedelmességre nem kényszeríthętek.

Őszinte tiszteletemet. Kanizsán 11. 7ber. 1848.

Csány László

KPA 1848:37.

[A levél Csányi s. k. írása. A levél másolatát Csányi Kossuthnak is megküldte s. k. utóirattal. Ez a levél is itt található ezen a számon.]

A Kossuthnak szóló utóirat:

„Bizon küldötte engem ütközetben találand, Csanády úr már ismerős az itteni viszonyokkal, azért ezen túl legjobb lenne a pénzeket el küldeni; – miből fog erőm

[17] ti. élelem nélkül.

állani? nem tudom. A gyakorlatlanokat el küldöm, mert azoknak tanulni kell helységükbe, hogy ártalmasakká tudjuk őket tenni az ellenségnek."

(aláírás nincsen)

16.

Kiskomárom, 1848. szeptember 14.

Csány László válasza az országgyűlés által a kormány vitelével megbízott Kossuth és Szemere tájékoztatására

Kossuth Lajos pénzügy és Szemere Bertalan belügy Minister Uraknak.

Foló hó 13-án délután 6. órakor futár által küldött ministeri rendeletre,[18] és az azt megelőző eseményekre nézve kevetkező jelentést teszem:

Miután gróf Teleky Ádám vezér őrnagy foló hó 11-én regvel ki nyilatkoztatta, hogy Ő el fogatási aggodalomból Muraközt nem védheti, és a Murát sem tartja czélszerűleg védhetőnek, kéntelen valék csekél nemzeti gyakorlatlan őrseregeinkel Jelachich táborának ellent nem álhatva türni az ellen állás nélküli visszavonulást, azon föltétel alatt, hogy bellebb csalva az ellenséget, s oldalról és hátba nyugtalanitva Keszthelnél véle meg ütközni fogunk, s ennek szerentsés sikerét annál biztosabban reménylettem, mivel a Balaton vidéki magyar szellemű népnek általjános föl kelésére számíttani lehetett; azomban tegnapi napon G. Almássy György futás által hozott hírre, érintett vezér őrnagy, egyenesen ki nyilatkoztatta, hogy a ministeriumnak leköszönése után, Önöket törvényes kormánynak el nem esmérheti, s tisztjei akaratának hozzá járultával Jelachich ellen hartzolni nem fog, nem tudván őt az ellenkezőre bírni szóval, hivatalos levelet küldöttem hozzá, mire ő ezen ide ./. csatolt válaszát küldötte; ennek következtében, azon hírre, hogy a Letenyénél folo Murán hidat veret az ellenség, meg inditotta táborát Kis Komáromon keresztől Keszthel felé, Pestre menendő.

Én részint azért, hogy hon védeink és nemzet őreink az el szállásolás s élelmezés dolgában hijjányt ne szenvedjenek, részint azért, hogy sor katonáink kik közül a hazának még sokat meg tartani lehet, a rossz el látás miatt ki csapongásokra kéntelenítve ne legyenek, el késértem a tábort azon szándokkal, hogy uti rendükre nézve meg tévén a kellő intézkedéseket Tapolczáról Pestre siessek. A hátra vonulás közben kézbesítette Pestről vissza térő futárom Tisztelt Minister urak rendeletét, mellet többször említett vezér őrnaggyal közölvén, tőle azon szóbéli nyilatkozatot nyertem, mi szerint ő önöket törvényes kormánynak továbbá sem esméri el, és így előbbi nyilatkozatánál meg marad. Egyetemben föl szóllított: helezzem el táborát Keszthel körül az úton kívül valahová, a hol a hadi tanátshoz küldendő jelentésére a választ bé várhatja. Mire midőn e vidéknek szegénységét tekintve az élelmezés eránti agodalmat fejeztem volna ki, azt felelé, hogy ő ez esetben kész Jelachichhoz át menni. Rövid szó váltás után ezen gondolattól ugyan el állott, de le települési tervénél megmaradott. Ill körülmények közt tanátsosnak tartottam, sor katonaságunknak, mellynek főleg köz vitézeinél nagy részbe a haza ügye eránti rokon szenvet tapasztalni lehet, el helhezése és élelmezése felől gondoskodni, a honvédeket pedig a Fejér városi önkéntesekkel, Fejér vár felé Pestre, ugy a vasi nemzet őröket fő parantsnokal és

[18] Kossuth és Szemere szept. 12-én kelt, Csányhoz és Telekihez intézett tájékoztatásáról van szó; ld. Komáromban lefoglalt ir. 494.

több fő tisztjeikkel tartott tanátskozmány kövégkeztében [!] tulajdon megyéjükben haza botsáttani, azon ki jelentés mellett, hogy ők oda haza az eseményeket várják bé, s egyesítve maradjanak.

Ezek szerint miután a sor katonaság fő parantsnokát ellen állásra nem bírhatám, egyedül az maradt hátra, hogy Somogy és Zala őr seregeit is hátrálásra utasittsam, föl szóllítandó a megyéket, hogy a gyakorlatlan őr seregek helett önkintes seregeket állíttsanak ki. Itt azomban az igazságnak tartozom annak ki jelentésével, hogy a vasi ezered harmadfél hónap alatt tellesített köz hasznu szolgálat ideje alatt eleven példáját adta annak, hogy nagy részt önkéntesekből ki állitott őrvitézei a fegyver gyakorlatban is szép előmenetelt tanúsitottak.

A föntebbiekből meg fogja ítélni Önök böltsesége kedvetlen helhezetemet, miután holnapokig tartó testet-lelket egyaránt emésztő szakadatlan fáradozásaimnak itt szerentsétlen eredményét vagyok kéntelen a haza előtt föl mutatni.

A küldött pénzt vettem, azomban lelki esméretes gazdálkodásom mellett is ugy vagyok helheztetve, hogy a honvédek és Fejér vári önkéntesek, még is a többi nemzetőrök el látása tekintetében adosságot tenni kintelen valék, – mellet a jó lelkű vállalkozók és hitelezők részére, bé adandó számadásaim nyomán minél előbb pótoltatni kérem.

Fejezetül engedjék Önök szomoru szivvel ki jelenteni a fölötti bánatomat, hogy a ministerium szerentsétlen hazánknak ill veszélyes körülményei közt a kormányt kezeiből ki botsáttá. Őszintén bé kell vallanom, hogy ezen sajnos le lépés az itteni nép, s főleg a nemzet őrök kedélyét mód nélkül le hangolta, s tán Jelachichot is tsak nagyobb merényre fogja föl hangolni.

Hazafiui idvezlését nyilvánitja

Kis Komáromban, sept. 14-én regveli 5. órakor

Csány László

(Csány s. k. utóirata:)

Ha a huszárokra Pest körül jó befolyás gyakoroltatik, és a gyalogság egy részére, úgy ezektül sokat lehetne várni. A honvédek és Ivánka önkénytesei tehetnének leg többet azoknál fraternizálás által – ha útközben akadállal nem találkozik Jellasics, úgy hamar Pesten leend.

Szegin haza!!

Ki fellebb

Teleki Ádám vezérőrnagy Csányhoz intézett levelének másolata:

Királyi Biztos Csányi László Urnak. Márul 13-kán szólló betses soraira van szerentsém azon feleletet adni, minekutánna az Ő Felségétől a királytól sanctionalt ministerium le köszönt, és jelenleg semmi törvényes kormány nints hazánkban, az elenünk FML B. Jelachits vezérlete alatt, minden tisztek közös meg egyezéséből, semmi ellenséges lépést nem tehetünk és teszünk, mivel az eskünk ellen volna.

G. Teleky m. k. vezér őrnagy.

KPA 1848:96.

17.

Keszthely, 1848. szeptember 14.

Csány László jelenti, hogy Teleki Ádám vezérőrnagy nem hajlandó Jellasics ellen harcolni; beszámol terveiről, hogy miként tervezi a további ellenállást

Méltóságos Minister Elnök Úr!

Helyezetem minősége ollyan, mihez mi sem hasonlithat, azon biztos meg győződés, mi szerént, a sir széléhez eröltetett hazámnak, szakadatlan fáradalmimmal, küzdelmimmel nem sikerült használni, reám nézve lelkileg testileg leverőleg hatott; nints óra, nints percz mellyben mindinkább szomoríttó eseményeknek ne legyek tanúja. Gr. Teleky vezér őrnagy, ki Mura-köz védelmével el fogatási aggodalomból hagyott fel, arról biztositott, hogy bellyebb csalván a pártütőt, Keszthelynél, meg kezdjük vele a tsatát, és azt Pest felé vonulva anynyiszor, ahányszor arra alkalom nyilik, ki fárasztására ismételendjük, a mig hátolról és oldalvást nékie nép-fel-keléssel fogunk ártani, – és imé, mi történt, e jeles nevü ember, akkor, mikor a hazának reá isszonyatos veszéllyében legnagyobb szüksége volt, védelmi szándok helyett saját és tiszti kara – mellyhez én a huszárokat nem számlálom – nevébe kinyilatkoztatta, hogy eő Jellasich ellen harczolni nem fog, kivel őt egy eskü köti. Ezen lélek leverő hűtlenségét Jellasichnak tudtára adta, ki jelentvén, hogy eő közömbös állását, a sor katonasággal az úttól el vonulva teendi. Jellasich a neutralitast úgy ajánlotta el fogadni, ha Gr. Teleky Stájer országba Regedébe vonuland; ezt ugyan eő nem teszi, de Keszthelytől balra, számára a helységek ki jelölésére, és az élelmezésre nézve intézkedésre hivott fel, miben midőn én nehézségeket nyilvánítottam, egyenessen ki jelentette, hogy ha élelmezésről nem gondoskodok: kész ált menni Jellasich táborába. Nem képzelhető, a keserü érzet, melly engemet, illy reménytelen gonosznak hallására meg ragadott, szóval ismételve, és hivatalossan írásban is felszóllittám eőt, hogy tervétől áljon el, de eő, makatsul meg maradott nyilatkozatánál, – így már most, minthogy őt kénszeriteni iszonyatos következmény nélkül képes nem vagyok: türnöm kell, hogy ezen ember, a bomlásnak indult hazának védők soraiból ki állott. Már most tsak a két álgyú telepet akartam meg menteni, de ezt sem bizom tőle elvenni, minthogy két honvéd zászló aljon kívül jelen állásomban semmi más erővel, ki vévén még Fehér városa 200 önkénteseit, nem rendelkezhetek; de ha rendelkezhetnék is, hogy válalhassam ált, Isten és világ, s hazám elött a felelöséget, a katonai lázodás elő idézésével, ezen két honvéd zászló aljal, mellyeknek egyikének szijjazata hiányzik, és a Fehér városi önkéntesekkel, ha Jellasich a nádori parantsnak nem engedelmeskedik; holnap innét Veszprém felé meg fogok indulni magamat a ministeri rendelethez alkalmazandó.

Meddig bírom ki állásom kínjait, szenvedve lélekben s testben: nem tudom. Ez ideig Méltóságod nagyra betsült bizodalmának ki érdemlésére tellyes igyekezetemet fel fogom használni azon ön tudattal, hogy mind az, amit nem eszközölhetek: tehetségem körén kívül áll.

Nemzeti őr seregeink, minden gazdálkodásom mellett is, sokba kerültek, – pénzügy minister ur szives volt ugyan azokkal segitteni, de még is, válalkozóinknak adóssa vagyok. Azért, az őr seregeket mellyek, éppen a vész napja elött változván, akkor váltak haszon vehetetlenné, mikor reá legnagyobb lett volna szükségem, – el eresztettem, nem lévén mosta[n] nyugalmas be gyakorlására időm, és helyökbe a már be

gyakorlattakból fogok egy testületet alakíttani, melly a czélnak is inkább meg felel, s költségbe is kevesebbe kerül, – e mellett a ministeri rendeletnek is sikert adhatnak a megyék. A pénzeket illetőleg méltóztassék Veszprémbe utasíttani.

Minthogy Gr. Teleky vezér őrnagy ur, Méltóságodat sem ismeri el törvényes ministernek: méltoztassék, a lehető legnagyobb gyorsasággal, a makats meg átalkodót nádori és hadi tanátsi parantsal kötelességre vissza utasittani. Ha Jellasich előre nyomul, pedig elő nyomulni kéntelen, mert egy vidék seregeit nép zsarolás nélkül nem táplálhatja, ugy hat osztály huszárunk, két osztály gyalogságunk, és két álgyú telepünk a szükség leg komojabb óráiba el veszve lenne. Eddigi eljárásom szerént, az élelmezésre nézve minden megyébe tábori biztosaim voltak; – pénz kezelésbe nem avatkoztam, ezérdemben Zala és Baranya megyékbe utalványozási joggal, betsületességéről ismeretes két egyént ruháztam fel. Nyugtalan aggodalommal nézek a holnapi nap regelének elébe, a mikor Jellasichnak engedelmessége, vagy engedetlensége tudomásomra jövend, ez utolsó esetbe, az álgyuktól fájdalmassan veszek butsut, a sor katonaságra azonban felszóllalásokkal igyekezendek hatni. Legőszintébb üdvözlését jelenti Keszthelyen 14 september 1848.

Csány László

KPA 1848:22 A levél nem Csányi írása; a szövegben néhány s. k. kiegészítést tett.

18.

Tapolca (?), 1848. szeptember 15.

Csány László beszámolója a tisztikar magatartásában bekövetkezett változásról; összegezi a feladatokat és az igényelt segítséget

Méltóságos Minister Elnök Ur!

A körülmények itt üdvössen alakultak, – a Miklós huszárok lelkes tiszti kara Bubna Gróf őrnagy vezetésse alatt, és Sándor huszároktól Bárczay százados a tiszti kar nevében vezér őrnagy úrhoz el mentek és kinyilatkoztatták, hogy hátrálni többé ok nélkül vagy vissza maradni nem fognak, hanem királyért, hazáért harczolni, vívni, és ha kell halni kivánnak. Mire a vezér őrnagy úr közömbőségi tervétől el állott, és az egész itt lévő tiszti kar a gyalogok tiszti karával együtt egy levelet szerkesztet, mindnyájok aláírássa alatt Gróf Bubna őrnagy, és Bárczay századosok által hólnap Jellachichhoz küldendőt. Ezen levélben felhívják őt Ő Felsége aláírássa alatt kelt abbéli parants előmutatására miszerint Magyar országnak megtámadássa világossan és határozottan megrendeltetik; különben bé fogják a seregek és ezeknek tiszti kara fegyverök betsületét szilárd elhatározottsággal bizonyitani; – ellenben ha Ő Felségének világos és határozott parantsát elő mutatni képes, akkor az egyesek akarata határozatának esete álland elő. Ezen szív emelő jelenet reám nézve minden értelemben nagy hatással vóltt, és már most itt harczra kerül a dolog, – ha vissza veretünk fenn marad a veszprémi postitio, és azután a fejérvári és velenczei. Gróf Bubna kijelentette, hogy most minden esetre harczolni fog minden tehetségei fel használásával, és erről én tellyesen meg vagyok győződve, azonban felkéri Méltóságodat, hogy Ő Felsége által történt ki nevezéssét nékem tudtomra adja, vagy ha ez még nem történt vólna, nádor ő Fenségének abbéli biztosítássát, mi szerént a Minister Elnökség Méltóságod személyében meg fog erősitetni.

A körülmények illy kedvező alakulásával tanátskozmányt tartottunk a teendők és hadhoz szükséges tárgyak felet, ezeknek sora következő.

1-or A nemzeti őrség hátúlról müködjön, nehogy az elő sorokban megszaladás esetében a sor katonaságra nézve kártékony bé folyás idéztessék elő, ezek felett is egy parantsnok állítassék fel, megmaradván természetessen, az én felhatalmazottságomnak tellyes ereje. E szerént jól történt hogy gyakorlatlan seregeinket feloszlattam és megrendeltem, hogy a gyakorlottak álljanak öszve, kik a nép felkelést hátulról hatalmassan elősegítendik.

2-or Itt a fő parancsnokok hiánya igen érezhető, egy vezér őrnagy semmi esetben nem elegendő, egy erélyes és tudományos fő vezetőre lenne szükség, mert az ellenség táborában hét Generalis vagyon, és bátor lennék Moga tábor nagyot ajánlani (vezér őrnagynak is talán Gróf Teleky helyébe más lenne küldendő) ez azonban csak magány véleményem. Törs tisztjeink nincsenek, – az én tapasztalásom szerént Gróf Lázár első honvéd zászlóalj őrnagyja tökéletessen bé tölti helyét, a hetedik zászló aljnál nem létez törs tiszt, mind a két zászló alj fő parantsnokságával Gróf Lázár őrnagyot bíztam meg. Jelenleg nagy kivánatos vólna a hetedik zászlóaljhoz is egy őrnagy, ha Zinner százados és eddigi ideiglenes parantsnoka a zászlóaljnak, talán fiatalsága miatt nem alkalmaztatnék, őrnagyá Ordódyt, századost az első honvédi zászló aljtól, merném amahoz mint régi jeles szolgáltt embert őrnagynak ajánlani, ezzel a honvéd zászló aljak szelleme hatalmas emelttyűt nyerne. A Sándor huszároknál Barczay századost erélyessége és elmebéli tehetsége az őrnagyságra ajánlja, a Miklós huszároknál pedig Gáspár és Borotvás századosok igen derék őrnagyok lennének, és a mint a körülményeket esmerem, az ezerednél kitűnő megelégültséget eszközölne, – de mind ezek még a törs tisztek hiányát egészen nem pótolván, a fő vezér mellé két törs tiszt lenne küldendő. Szükséges lenne egy tüzér vezér őrnagy is, valamint igen kívánatos egy tábori főbb, és több alsóbb rangú tábori tisztek is (Generalstab, Generalstäbler).

3-or Hólnap után, az az folyó hó 17-én valószínűleg megkezdetvén a harcz, az sok sebeseket feltételez, tehát a kötésekhez minden szükségeseket méltóztassék meg rendelni, és a megsebesülendők számára egy ambulans szekérnek vonására a szükséges lovak vételét, mellyek azomban itt is megvásárolhatók lennének.

4-er A Sándor huszároktól egy osztály Posony megyében Malaczka körül állomásolt, ennek vissza küldésse óhajtatik, a nyugtalankodó népnek fékezésére ott a német katonaság használtathatván.

5-ör A Cecopieri gyalog ezeredet itt czélszerűleg hisszük alkalmazhatónak, ha a körülmények engedik, méltóztassék azokat (a huszárok közé most egy közömbes szellemű német lovasság nem lenne ártalmas).

6-or A minémű levelek postán küldettek vólna Kanisára, hova ma az ellenség Jellachich vezérlete alatt bé vonultt, azok bizonyossan fel töretnek, azért ezentúl gondolatom szerént Veszprémből a levelek egyenessen Nagy Vásonba küldendők, Nagy Vásonból Méltóságod rendeletére azokat az uraság vagy a város Tapoltzára szállitaná, – Tapolczáról az el szálitás érdemében, én rendelkezni fogok.

7-én A tiszti karnak ezen lelkes fellépésse a Haza előtt bé bizonyitott magasztos szeretete, a hirlapokba lenne iktatandó, mert egyedül ez változtattá meg Gróf Telekynek a Hazát kétség kívül veszéllyel fenyegető közömbösségét, és el hárítá azon

botrányt, mellyet az ellenség előli félrevonulássa bár mi csekély része engedelmeskedett vólna is parantsának, előidézendő vala.[19]

8-or A pénzek most felete nagyon szükségesek, mert concentrált táborunkhoz ollyan válalkozókat alig találhatunk kik előlegezést tőlünk nem követelnek. Mesterházy János betsületes futárom azokat biztossan kézbesítendi nékem.

Az ellenség táborában nagy elbizottság uralkodik, biztossan hiszik, hogy bántatlanul jutandnak Budára, holnapután talán az ellenkezőrül lesznek meggyőződve, a mikor én ha az Isten úgy akarja, fontos eseményeknek leendek tanúja és tudósítója.

Végül el nem mulaszhatom megjegyezni, hogy hitelt érdemlő tudósítás szerént Váza gyalog ezerede tisztjei kebelökből egyet felküldöttek a mint hiszszük annak megtudássa végett, vallyon Ő Felségének akarta e Jelachichnak Hazánkba történt be ütésse és előhaladássa. Kelt September 15-én 1848. éjfélkor.

Csány László

Meln. 1848:638.

19.

Keszthely, 1848. szeptember 16.

Csány László a sereg hangulatáról, ellátási gondjairól, Jellasics rendelkezéseiről; a nemzetőrség és a népfelkelés szervezéséről

Méltóságos Minister Elnök Ur!

Mái napon délelőtti 11 óra tájban Gróf Bubna, őrnagy, Barcsai százados a huszároktul és egy százados a gyalogságtul, elvitték Jellasicshoz az egész tiszti kar által aláírt levelet. Hol fogják őt találni az bizontalan, én amint tudósítva vagyok, ugy hiszem Kanizsán, mert ott akarja magát öszpontositani s onnén küldeni Somogyba csapatainak egy részét. Kanizsán most körülbelül 7, 8 ezer ember van, mára tőn maga Jellasics a város bírónál rendelést 18 ezer új csapatok, holnapra pedig már 12 ezer főből álló új sereg élelmezésére. Ezen szám bizonyossan felcsigázott, tudjuk, hogy az ellenség mindig többre mondja be magát a valóságnál.

Gróf Zichi Otto őrnagy Urat felhívtam, csatlakozzon táborunkhoz, azt gondolván, hogy az ő rendeltetése úgy is Veszprém leend, így inkább csatlakozzon inkább előbb mint utóbb, mert lehet, hogy útközben Veszprémig többszer leendünk apróbb csatákban – mellyeknél gr. Zichi jól betanított serege hasznos segélyünkre lehetendne.

A tiszti kar el határozottan néz a csata elébe, én nagy hatást várok ezen lelkesültek példájátul, a le hangolt nemzetre nézve. Gróf Bubna még azon esetben sem fog fegyvert a magyar ügy ellen, ha Jellasics positivus parancsot mutatna elő, ekkor le köszön, addig pedig mint mondja az ördögök ellen is harczol, – ez derék jeles külföldi tiszt.

Jellasics álgyui 2 lovon vontattatnak, tüzérei köztt szürösök is voltak, és szekeres lovai tanulatlanok. Lovassága, nyomoru szabadosok. Népe mind fel van fegyverezve.

Élelmezésünk sok nehézséggel fog járni. Adósok vagyunk már eddig is, és mégis előlegeznünk kell a mészárosoknak is. A jövendő mindenkit aggaszt, azért nem akarja pénzét senki koczkáztatni.

Az ellenség soraiban a rend egy helyütt fentartatik, más helyütt nem, azok kik Stridó felé mentek Muraközben raboltak, loptak. Jellasics a szokott élelmezésen és

[19] Csány jelentésére hivatkozva Batthyány tudósítása a Közlöny szept. 18-i számában jelent meg „Örvendetes hír" címmel.

boron kívül, a város birónál meg rendelt 60 mázа dohánt, krumplit és borsót, – azon esetben ha rendelése nem tellesítetik, dulással fenyegetőzik Kanizsán.

Bevonulása alkalmával katonái zsivioztak, de a Kanizsai nép kalapot sem emelt nékie, – azt hiszi Pestig törött úton haladhat.

Kérésemet a pénz küldés érdemében kéntelen vagyok meg újítani, mert mint mondom nem tudjuk mire kell, – és mire jutunk válallkozóinkkal?

Nemzet őrseregeinket most, gyakorlottakból szerkezvén, kik hátulról fogják az ellenséget ostromolni, és a nép fel kelést rendezni, – ezek lényeges szerepet viednek, ezeknek Zala megyében vezérül, mert enélköl nem lehetnek, leg jobb barátomat bátor esélyes férfiut Horváth Vilmost e megye 2-od alispánját neveztem ki, azon biztos tudatban, hogy Méltóságod kinevezésemet jóvá hagyandja. Díj nélköl szolgál, de egy lótartást rendeltem nékie, ha Méltóságod kettőt engedend valóban jótét leend, mert annyira leszen szüksége, eddig is minden díj nélköl szolgált, s mindig fogadóban lakott velem. Utasításom szerint a felálítandó mozgóportyazó sereghez én nevezendem ki a tiszteket, ennek oka a sok czivodás, az altiszteket pedig a századosok, – de csak Zalában, mert a nép felkelés itt leend leg nagyobb hatású. A rendezett seregnek Horváth Vilmos fő parancsnoksága alatt, ha Isten úgy akarja feladata Horvát országba is beütni; – ha tervem tetszést nem nyerne méltóztassék arról mi előbb tudósítani; ha kivihető ugy Horváth az, ki azt ki viendi.

Nem mulasztom el minden nap jelentéseimet meg tenni. Áltollános kivánotnak tapasztalom, hogy a tisztek lelkes példás fellépésök, kivált a Huszároké a hírlapokban ki emeltessen. A gyalogság is dicséretet érdemel, mert a huszárokhoz csatlakozott. Legőszintébb tiszteletemet nyilvánitom.

Keszthelyen 16 september délben 1848

Csány László

Meln. 1848:653. A levél végig Csány s. k. írása.

20.

Keszthely, 1848. szeptember 17.

Csány László jelentése a Jellasicsnál járt küldöttség benyomásairól, a horvát erők mozgásáról; felvilágosítást kér az országgyűlési biztosok kiküldésének okáról és kéri a Teleki vezérőrnagyról küldött elmarasztaló jelentése másolatát

Méltóságos Minister Elnök Ur.

Utolsó jelentésem tartalma szerint a tiszti karnak küldöttei Gróf Bubna, Miklós huszár őrnagy, Bárczai Sándor huszár és Bibersberg Vaza gyalog ezered századosai Jellasicshoz voltak menendők az összes tiszti kar aláírása alatt kelt levéllel, nála szóval is nyilatkozandók. Azok tegnapi napon küldetésök értelmében innin el indultak, és Jellasicsal már Kiskomáromban találkoztak, – honnén visza jövén, a tapasztaltakról Bárczai százados ur éngemet következőképen értesített.

Előre bocsátandónak tartom, hogy Bárczai ur általam a magyar kormányt azért akarja tudósitani, hogy tudósitásával hazájának használjon, azt pedig anélkül is elérni

hiszi, hogy az általa közlöttek nyilvánosság tétessenek, tehát kívánja, hogy azok sem a sajtó útján, sem nyilvános felolvasással, a közönséggel ne tudattassanak.

Jellasics felhívta őket, hogy a katonasággal hozzá csatlakozzanak, beszéde fulminans és színpadi modoru volt – abból tisztán kilátszott, hogy ő a reactionak és katonai revolutionak feje, kilátszott, hogy egész természete abnormis álapotban van hiuság és ingerültség fokozatával – hiuságát bizonyítja ama költészeti hangú mondása – „Ich bin Welt berühmt."[20]

Látható volt, hogy benne az ingerültség és bosszú állási vágy nem egyes minister, hanem az egész ministerium ellen forr, – de az ingerültséget, a bosszu vágyot nála leg magosabbra fokozottnak, egész a deliriumig tulzottnak a Nádor ő fensége ellen tapasztalta – úgy hogy ő, t. i. Bárczai kérlelhetése (!) főokának a Nádor elleni boszszúvágyot gondolja. Beszéde kedélyes, és abból látható, hogy kitűnő katonai talentummal nem bír. Környezőitől nagyon függ, ezek között kiváltképen Zeizberg generalistul, ki nála a Generalstabnak a feje és a katonai munkálatok vezetője, ennek a magyarok eránti ellenszenve feltűnő, beszéde fonalában minduntalan mutatja, hogy vágyának Buda lészen fő czélja.

Seregeit illetőleg – csajvadék zagyva nép, de sok, mintha az egész ország népét magával hozta volna; válogatott úgy nevezett Kerntruppja nincsen, felszerelve sincsen tökélletessen egy nagyobb csapat, de emellett fegyvere igen sok.

Hogy a Camarilla, az oligarchia, s általában a gazdagabb reactio emberei által támogattatik látszik hadi készületeiből, van sok álgyuja, pontonja, kitűnő Generalstabja és bír nagy részével annak, ami háboru folytatására szükséges.

A seregek közt serezánoi iesztőleg néznek ki, köztök sok jó lövő, – beszédiből mutatkozik, miközt mivel jeles szónok, czéljának loyalis szint tud adni, hogy egész ezeredeket hisz magához tőlünk csatolhatni, – mi már Hardegg vasas, János nehéz lovasságával, és Krez könnyü lovas egy osztályának hozzá csatlakozásával be bizonyult.

Éppen azért, annak bebizonyítására, hogy vannak tántorithatlan sorkatonai testületek is, világosan el beszélték Jellasicsnak a küldött tisztek mikép tiszti tanácskozmányuk alkalmával, felszólították a tiszteket egyenes határozott nyilatkozatra, kijelentvén, hogy e zavaros időben, mellyben annyi érdekek, és nemzetiségek küzdenek egymás ellen, elnézik, ha soraikból az ki véleményökben nem egyez kilép – de egyszmint [!] ki mondatott, hogy a változók akasztó fára is várhatnak, mint emellett meg maradtak mindnyájan abeli határozatnál miszerint, ezentúl küzdeni fognak, minden akar honnén mutatkozó, ellenséggel, ki egyenes világos parancsot nem tud elő mutatni Ő felségétül. Bárczai a tanácskormányban kijelentette, hogy a szóadás után minden ingadozást árulásnak és gazságnak tekint, ugyan ezt el beszélte Jellasicsnak is, azért ezt nyilvánosan kimondja mindenütt, titoknak tartani nem akarja, és a hírlapokba sem bánja iktatását. Bárczai e drámában igen szép példás tevékenységet fejtett ki, valamint Bubna is mint idegen tiszt igen méltó elismerést és hálát érdemel, Bibersberg is dicsértetett.

Jellasicsnak tábora ugy tekinthető, mint Horvát ország népének kiköltözése; – ha a magyar nép most hazája megvédésére fel nem kel és ezen nagy számu de épen nem félelmes fegyveresen vándorló népet tönkre nem teszi; ugy Magyar országnak

[20] „Világszerte ismert vagyok."

most csalhatatlanul vége van. Ezen csordák később pusztítani, rabolni fognak, és ha kedvezőn mutatkozó körülményeknél fogva egyszer visza vonulnak is, meg vetéssel sovár szemekkel és a megtámadásnak vágyával tekintenek át a magyar földre. Ha most össze forrott erővel nem segítünk a hazán, úgy már sírunk szélén álva, bele hullunk az örvénybe, honnén menekülés többé nem remélhető.

Szükségesnek és kötelességemnek tartom meg említeni, hogy a Jellasicsnál volt tiszt urak közléséből kivettem, hogy királyunk a siralmas játékban nincsen vegyülve, azért ha szerencsések lennénk ellenségeinket legyőzni, úgy remélhető volna azoknak példás meg bűntetése, pedig ha akarjuk és a nemzeti őrsergek, kiknek elől nem nagy hasznát vehetni, hátulról a nép felkelést organizálják, bizonyosan le győzhetjük ellenségünket.

Jó hatást teendne a honban Ő fensége meg jelenése itt a táborban, de jó lenne, ha B. Hrabowszky maga is el jönne, kinek katonai ismeretes tehetségei nagy bizodalmat teremtenének.

Most már Somogynak is kezd vonulni az ellenség, ha nem csalnak tudósításaim, melyek szerint már Vésen, Dédan, és vidékén készületek tétetnek élelmezésére. Ez ismét rosz fordulatot adhat állásunknak, kik magunkat megosztani képesek nem vagyunk. A megyék mindent ígérnek a védelem kiálítására, de a nemzet őröket hátban akarnák használni és elől önkényteseket alkalmazni. Vajha már itt lenne a segédség, és pénz. Mert nem tudok enélköl mit is tenni, ezentúl bort kell adni a katonáinknak, és én nem requiralhatok, ez rosz hatást okozna.

Az Isten mentsen meg attul, hogy Komáromból[21] a Balaton más partján, vagy sokkal bellebb vonuljon Pest felé az ellenség, akkor nagyon meg változna helyzetünk, Veszprémben nem tudnók concentrálni erőnket, – pedig ez fő dolog.

Pesti tudósitás szerint segédségünkre ide még hármot küldött ki az ország gyűlése, ha ez bizodalmatlanságot jelent, akkor tudni fogom mihez tartani magamat;[22] tenni igaz mit sem tudtam iszonyatos fáradalmaim után is, – de bizodalmatlanságot nem érdemlettem, azért azt nem tűröm, hisz igaz, úgy is már alig birom a fárodalmakat, azért tartós képzelhetlen munkásságot és fárodalmakat nem birok ki.

Feleletet várok Méltóságodtul, itt ha mi támogatva nem leszünk sokra nem megyünk, de hogy leszünk támogatva arról meg vagyok győződve.

Katonáink lelkesültek, vajha a szomoru események, az egész honban illyen következést idéznének elő, ha ma az egész Jellasics táborával szembe kell szállani, csüggedetlenül szembe szálland kis seregünk.

Egy nagy és méltányos kérésem van Méltóságodhoz, ennek tellesitésétől kételkednem nem lehet. Ugyan is G. Teleki vezérőrnagy személyes viselete érdemeiben tett jelentésem, egy placatumban olly gyalázatosan elferdítve közöltetik a publicummal, hogy az eránt nem halgathatok; – mit én jelentek az nem titok, de mit jelentek azt úgy akarom tudatni mint jelentém. Méltoztatnék hírlapok útján ki jelenteni a szemtelen elferditést, és nékem másolattal meg küldeni utolsó Gr. Telekire vonatkozó jelentéseimet.[23] A placata itt még tudva nincs, de igen rosz hatást tenne, a most olly

[21] ti. Kiskomáromból.

[22] Asztalos Pál, Bonis Samu és Perczel Mór képviselők kiküldéséről van szó, amelyről a képviselőház szept. 15-én döntött.

[23] Batthyány szept. 19-én küldte meg Csánynak az említett levél másolatát; ld. Komáromban lefoglalt ir. 240.

gyönyörű lelkesülést mutató és be bizonyító tiszti karnál. Amit írtam abból senkinek nem csináltam titkot, és most egy más placatum, ellenkezőt mutatván hazugságban hagyna, mit nékem tűrnöm nem szabad. Tehát mindenre kérém Méltóságodat, méltoztassék nékem, másolatban jelentéseimet meg küldeni, mivel én azokat conceptusban nem bírom. Sokkal szentebbnek ismerem Méltóságod becsületről fogalmát, hogy sem kérésem tettesítéséről egy perczig is kételkedhetnék.

Legőszintébb tiszteltemet jelentem, Keszthely 17. 7-r 1848.

Csány László

4 1/2 órakor délután

Most veszem a tudósitást, miszerint az ellenség elosztván seregeit Somogyba is át vonulnak. Már most nem tudjuk, velünk fognak-e itt ütközni? Én hiszem, ha mi meg nem támadjuk nem fognak, – de kérdés nem lenne-e tanácsos nékünk Őket meg támadni? Ma értekezendünk. Valós[á]gos nép vándorlás, a régi (?) rabló csoportok példájára.

KPA 1848:101. Csány s. k. levele, beleértve az utóiratot is.

21.

Nagyvázsony, 1848. szeptember 19.

Csány László serege ellátásáról, a nádor szerepéről és a horvát haderőről szerzett újabb információkról

Méltóságos Minister Elnök Ur!

Folyó hó 18-ról kelt ministeri rendeletében Horváth Vilmos kinevezésse, és egyéb intézkedéseim helyben hagyássa által velem éreztetett kegyét, hálássan köszönöm; az és csak egyedül az lehet nekem jutalmam, ha sikeretlen tartós fáradalmim után, Méltóságodnak és hasonló kevés férfiaknak elesmeréssét lehetek szerentsés megnyerni.

A Balatontói seregekhez, Lobmayer által küldött töltények felkeresésse végett, a kellő rendeléseket megtettem; a verbászi táborból Föld-vára érkezendő seregnek hólnap eleibe fogok küldeni, és az élelmezési érdemben intézkedendek.

A pénzügy ministeriumtól Mesterházy futárom által küldött 20,000 pengő forintokat, Bonis Samu ország gyűlési biztos úrnak által adattam, ki ezentúl a tábor élelmezésse érdemében az utalványozási jogot gyakorolandja.

Horváth Vilmos kormány biztos és al ispány urat, néhány óra után vissza küldendem Zala megyébe, azzal az utasitással, hogy egy részét a ki mozdítható seregeknek a leg gyakorlottabbikát hozzám küldje, minden egyéb elemeket többnyire felhasználjon, az ellenség nyugtalanítására, és élelmezésse meggátlására, fenntartván velem a folytonos összeköttetést.

Nádor Ő Fensége engedvén kérésemnek, mái napon Tapolczán megjelent, ugyan ez nap Füred felé vissza tért Veszprémben, megjelenéssét a megye lelkesítésére akartam felhasználni, és hiszem, hogy ennek kedvező eredményéről minél előbb leend alkalmam meggyőződni, nagy hatást várok átaljában az ő nyilvános, és tetleges, eréljes, fel lépésétől.

Jellachich Kanisán állapította meg tartalék seregét, mai tudósitásom szerént 10.000 főből állót, melly a leg tarkább vegyületű nép, nagy exactiókat[24] csinál, kiszökéseket gyakorol, a szölló hegyekben a nép már közülök 8-at agyonvert. Somogyban körül belöl 16–18.000 főből áll serege, ezek közt a Szluini és Broodi ezeredbeliek csinossan és katonássan néznek ki, a Scheresánok ijjesztőleg, a többi jól felfegyverezve ugyan, de éhes kinézésü ruhátlan nép, a mit hol kapnak visznek, marhákat és sertéseket a hol találnak le vágnak, a tüzelésre a mit lelnek, kerteléseket és egyéb illyeket felhasználnak, sőt a kanisaiak még a gyümöltsfákat sem kémélik.

Ugyan mai napon vett tudósítás szerént úgy látszik nem csalatkoztam combinatiómban, miszerint egy csapat Pécsnek is menend, ezt gyanítva, az ott lévő 4-ik zászló aljból a honvédeket el nem rendeltem, hogy a míg lehet a megye általuk a ráczokat némileg féken tarthassa.

A veszprémi táborozás tervével a Nádor felhágy, attúl tartva, hogy Somogyon áltvonuló ellenség táborunkat Lepsén felé vagy más irányban meg előzheti.

Én az ellenséget bár mi kitsiny legyen is, le nem nézem, de más részről a nagy szám miatt sem tudom erejét túl betsülni, azért azt mondom, hogy alkalmas helyen, hol a lovasság magát ki fejtheti, ha még egy pár zászlóalj gyalog sor katonassággal szaporodunk, az ellenséggel biztos győzelmi reménnyel szembe szálhatunk.

Biztos kémet küldöttem mindenfelé, hólnap körülményes tudósitásokat várok, vételek után azonnal jelentésemet megteendem.

Körmendről hozzánk rendelt huszárok élelmezésse és a szükségessekkel el látássa iránt, a szükséges rendeléseket szinte megtettem.

Minthogy reménységem van Zalából, Somogyból és Vasból a gyakorlottabb nemzet őrökből többeket nyerhetni, hogy sem azoknak az állodalomtól nyert fegyverek elégségesek lennének, miután azokból a népfel keléshez is kell hagynom, kérem Méltóságodat méltóztassék fegyverek küldésse eránt intézkedést tenni. Kelt Nagy Vásonban september 19-én. 1848.

Csány László

KPA 1848:101. A levél másolata megtalálható a Komáromban lefoglalt ir. 183. sz. alatt.

22.

Tapolca, 1848. szeptember 19.

Csány László a nádor táborba érkezésétől a sereg hangulatának javulását várja; kéri Batthyányt, hogy tartsa meg miniszterelnöki megbizatását

Méltóságos Minister Elnök Úr!

Minthogy az ellenség Kis Komáromból táborát megosztván, annak egy részét Somogy téreire áltszállitotta, Nádor Ő Fensége jónak láttja Veszprémben és onnét tovább vonulni, nehogy az ellenség minket megelőzve, jusson a fő városhoz, igy az ő parantsából mi már ma Veszprém felé véve utunkat Nagy Vásonba jövendünk. Meg vallom szerettem volna egy napot e vidéken késni, – hogy gyors haladásunk által a megfélemlett nép aggodalma ne növekedjen, azomban ennek az által hiszem

[24] Erőszakos követeléseket.

elejét venni, ha kérésemre, Nádor ő Fensége itt mái napon megjelenend, és az ide rendelt helybeli Elöljárókhoz buzditva szollani fog. Adja Isten, hogy el jöjjön, akkor a nép felkelés létre hozásáról nem kételkedek.

Ő Fensége Jellachichal találkozni kíván eleibe küldötte Gróf Zichit, én eredményt az öszejövetelből Méltóságodhoz Keszthelyről küldött jelentésemben irtt körülmény miatt nem várok.

Meg villant eszemben és ha katona fő parantsnok lennék alig ha meg nem késérteném nem lenne-e jó, most a kis komáromi tábort meg támadni, tönkre tenni, utánna a kanisait és a muraközit, s be menni Horváth országba, Jellachichot pedig ereszteni, vagy pedig Horváth ország helyet, utánna menni Magyar országba; azomban ez már most csak ábránd, a Nádor megjelenésétől és a fő parantsnokság áltvételétől én sokat reménylek. Ha pénzünk lesz a már gyakorlott nemzeti ör seregekből Zalában is Somogyban is ki fogok emelni örsereget, gyakorlatlanoknak az elő sorokba úgy sem vehetvén hasznát, és a most allakulásban lévő gyakorlatokból össze állitandók, el fognak benünket érni, ott hol ütközetre kerül a dolog. Eddig ha pollitikai tekintetből el nem eresztettem vólna is, pénz hiány miatt eddig feloszlottak vólna seregeim, mihelyt el vóltt határozva ütközet nélkül a hátrálás, haszontalan pazarlás lett vólna azoknak tartássa és a fizetés hiánya miatt oszlottak vólna el igen rosz moralis hatással; – inkább kevessebb gyakorlott, mint haszonvehettlen sokasság.

Nézetem szerént kezdettől fogva azt hiszem, hogy Jellachich terve egy részről seregeivel a ráczokkal egyesülni, más részről a fő várost megtámadni. A más részivel a mi háborunkat schahba tartani, de mint látom, a negyedik kolónyat bé osztotta már a többi seregeibe. Azt hiszem ha azon lovassággal mellyel bírunk és melly még táborunkhoz csatoltatni rendeltetett, még két zászlóalj granátas adatnék, ha Jellachichnak csordáját meg nem verjük, akkor egy perczig sem érdemli meg nemzetünk, hogy más jóravaló nemzetek sorában helyt foglaljon.

Katonaságunknak lelkesülésse szivemelő példás, G. Teleky vezér őrnagy volt semlegességének annál legkissebb rosz hatássa sem mutatkozik. – Ha a kormány le mondássa sem sodor benünket örvénybe, erélyes bátorsággal fel használván a Nádor megjelenésével elő idézendő lelkesülést, Jellachichnak le győzéséről én nem kételkedek, – de szükséges, hogy a seregek rendessen élelmezve legyenek, huszárok lovai jól tartassanak, én már megrendeltem, hogy azok ezentúl másfél adag zabot nyerjenek.

Jobban a körülményeket alig isméri nálamnál, a körülmények esmeretéből merített okoknál fogva, kérve kérem Méltóságodat, ha a kormány concrét együtt maradni nem tudott, most legalább személyére nézve a kormányt kezéből ki ne eresze, mert ki eresztvén a következés el láthatlan, és Jellachichnak diadala csak akkor bizonyos. Leg öszintébb tiszteletemet jelentem, nem kívánok Méltóságodtól nagyobb áldozatot mint a mennyit magam viszek, ki hólnapok ólta a közügynek martyrja vagyok, és ha használhatok szivessen tűrök, szenvedek beteges testben lélekben. Újra és újra kérem Méltóságodat, ki tiszteletem jelentve vagyok, Tapolczán Sept. 19-én 1848.

Csány László

Komáromban lefoglalt ir. 186. A levél másolat Csány aláírásával együtt. A jelentés elküldött tisztázata nem ismert.

23.

Tapolca, 1848. szeptember 19.

Csány László beszámolója Kossuthnak helyzetéről, a horvát haderőről; fontosnak tartja a miniszteriális kormányzás fenntartását

Igen tisztelt Barátom!

A kormány le kőszönt, most úgy hallom Gróf Batthány is feltételekhez köti maradását. Ha ez sem fog meg maradni és ministeriumot alakítani, úgy a Jellasics csorda népe tönkre teendi e hazát fel támadási remény nélkül. Emlékezzen vissza méllyen tisztelt barátom modottaimra, irottaimra, betű szerént következett be minden. Katona seregei száma [t. i. Jellasicsnak] ide értve a határ vidéki 5., 6. zászló aljakat is, bizonyosan nem több, mint én jelentettem; a többi zagyva, nyomoru nép, de nyomoru, csak hogy jól fegyverzett, az 5-k, 6-k őr vidéki zászló alj szép is, – akik (?) törlik el a nemzetek sorából magyar nemzetünket, ha Ön hatalmas be folyásával Batthányt rá nem bírja, hogy ministeriumot alakítson. A sors ugy akarja, hogy Kassandrája legyen [így] e nemzetnek, az Istenért hazudtolják meg Önök, a nemzet elsői, jóslatomat.

Engemet martírnal helyeztek ide, ha Önnek fel szóllalása, Önnek példája maradásra nem bíra,[25] távozék Ottinger Generalisch baj után,[26] tudtam, láttam mi van tervbe és több következett be, mint képzeltem. Lélekben, testben le bukva (?), törve, iszonyatos lelki kínok után, testi fájdalmaim után, anélkül, hogy meg kérdezteték, segédek rendelteték mellém,[27] igaz, hogy ezekre itt szükség van, és Bonist ismerve, meg kérdezés után magam is kértem volna, Asztalost is ollyan embernek hallom lenni, kivel ki lehet jönni, ki a köz ügybe maga feláldozásával is mindent kész tenni, és így e két egyénnel, kik közöl egyik rég bírja szeretetemet, az ördögök táborát is el láttuk volna, – de mire való Móricz itt? Én vele minden kor meg szokám (?) élni, de nem feledhetjük, hogy a katonaságot szemünk elől körülményeinknél fogva téveszteni nem szabad. Ennél a szép lelkesülést fel kell tartanunk; Teleki maga viseletének erre semmi rosszabb hatása nem mutatkozik, de ha Perczel Moricz[28] tüzeskedésével ragadja meg az egyik fék szárt, kérdés nem lesz-e rosz következése? Én tudom, hogy őt visza vonni nem lehet, de lehet más rendeltetést számára, talán fontosabbat ki jelelni. Gondolja meg tisztelt barátom, intézkedjen bölcsesége szerint. Mi fog velem történni, azt majd a leg közelebbi napok fogják el határozni.

A nádor ide jövetele bízonyosan jó hatással leend a le hangolt népre, a meg félelmetre.(?) Én a régi gyakorlott őr seregből ki fogok itt emelni mennyit lehet. De a fő dolog a nép felkelés, ezt is organizáltatom, és ha ma itt a nádor kérésemre meg jelenend, ugy erről semmi kétségem. Az utolsó haszonvehetetlen, gyakorlatlan ki állítást haza eresztettem, midőn láttam, hogy vissza vonulunk. De ha el nem eresztém azokat, eddig már ugy is el oszlottak volna, mert pénz kevés, alig elégséges a napi szükségek fedezésére, pedig adósságunk is elég van. Most a kabonát [így] el nem

[25] Kossuth ezzel kapcsolatos levele nem ismert; lemondásáról a Kossuth Hírlapja aug. 13-i cikkét ld. KLÖM XII. 720.

[26] Az Ottinger vezérőrnaggyal kapcsolatos ügyre ld. a 4. sz. dokumentum jegyzetét.

[27] Az országgyűlés által kiküldött biztosokról van szó; ld. a 20. sz. dokumentum jegyzetét.

[28] Perczel Mór az általa szervezett Zrínyi-csapat parancsnokaként tartózkodott a táborban.

hagyhatjuk, kivált a huszár lovakat. És ha ugy oszlanak el, eleresztés nélkül, ugy szörnyű moralis hatása lett volna, – de ezeket okvetlenül el kölle azért is ereszteni, hogy belölek alakuljon és általuk a nép fel kelés.

Hazánk sírja szélénél kérem, esdem Önt, bírja Bathány Lajos grófot a maradásra és ministerek alkotására, és kérem lelkem lelkéből, mellyben írva van, hogy ministeri kormány nélkül a hon veszve van, veszve örökre. Nem Jellasics csordája, hanem ön magunk által. Többszer mondám, hogy igazi katonája [Jellasicsnak] 10 vagy 12 ezer, a grenz landsturm[29] leg fellebb 20–24 ezer, a többi élhetetlen, ki éhezett nép, erővel hajtva, mint a marha, – igazi nép vándorlás, de mind ezt össze forrott erővel el lehet hajtani pokolba. Csak határozott ministeri sancionált kormányunk legyen. Öntől függ minden. Önt Isten azért adta, hogy segélje e bomlásnak indult hazát, bírja Batthanit a meg maradásra, és ministerek alkotására, mellybe Önnek bele kell jönnie.

Százszor mondtam és mondom, hogy én Istenre esküszöm, hogy semmi de semmi soha nem leszek, mit teszek, mondok, teszem és mondom hazámért. Vegye Ön leg mélyebb forró tiszteletemet. Tapolcza 19 7-ik 848.

Csány

Komáromban lefoglalt ir. 184. Csány s. k. sietve írott, nehezen olvasható levele. Őrzési helye alapján felmerülhet a kérdés, hogy elküldte-e ezt a beszámolót Kossuthnak.

24.
Veszprém, 1848. szeptember 20.
Csány László összegzi a horvát haderőről nyert információkat és bizakodik a népfelkelés sikeres szervezésében

Méltóságos Minister Elnök Ur!

Múlt éjjel és mai napnak regelén nyert egy hangú tudósítások szerént Jellachichnak fő serege melly tegnap Marczaliban táborozott 15–18000-ből áll, abban minden tudósítás öszhangzik, hogy Marczali város és Marczali práter közti téren Kréz [helyesen: Kress] könnyű lovas ezered egy osztállya hozzá csatlakozott, a hol már Vrbna könyü lovasságnak egy osztállya nála voltt, azomban Innhoffer somogyi nemzetőri segéd tiszt jelentette, hogy ő ugyan ott látta hozzájok csatlakozni a Hardek vasas lovas ezeredet is, így már most erről kételkednem alig lehet. A János dragonyosok egy osztályát is várják.

Hogy a mi erőnk Méltóságod által tudasson az igen kívánatos, azért rendeletéhez képpest, a parantsnokságokat a létszám be adására még ma felszólítandom.

Jellachich erejét én következőleg állapítom meg: fő ereje 15–16000, ennél mintegy 3500 rendes vég vidéki, részben már Olasz országban is szolgált. A német lovasságon kívül valami 300 szabadossa egy őrnagy vezérlete alatt, ki nekem hajdan bajtársam voltt. Barcsnál áltkelt sereg mintegy 6000, Kis Komáromban mennyi maradott eddig még általam bizonyossan nem tudatik, de úgy látszik, hogy ott csak legfeljebb egy kis observations testületet hágy, utanunk nyomulót, azért, hogy mi is kéntelenek legyünk magunkat felosztani. Tartalék serege Kanisán és vidékén 10.000, – e[z] tenne

[29] Határőrvidéki népfelkelés.

35–36.000. Nem kétlem minthogy Eszék most úgy tekintendő mint semleges vár, hogy azon részről is fog egy csapat be nyomulni, én el merem mondani, minden külömböző, egymástól el térő hírek daczára, hogy eddig Magyar országban 40.000 embernél több nincs, ha az Eszéki részről be jövendőket 5000-re teszem, úgy a tartalék seregével együtt legfelyebb 45.000-ből áll Magyar országot meghódítani törekvő serege. Ebben rendes és vidéki sor katonaság be osztva a csapatokba, leg felyebb 10.000, s határ vidéki s populatio ifjakból és agg katonákból álló 15.000. A kanisai tartalék sereg pedig bizonyossan polgári Horváth országi populatio. Az őrvidéki populatió felfegyverzett, részént régi kohás, részient csappantyus fegyverekkel, az ifjúság nem gyakorlott de lőni tud, azok közöt a kik Szirmiumból fognak ált kelni mennyi légyen a végvidéki, mennyi a Horvát országi populatio nem tudom. Igaz tőle füg, hogy polgár Horvát országi populatiot még több ezereket rendeljen maga után, s így Horváth országból népvándorlást idézzen elő.

A nép felkelést illetőleg, ha mi szerentsések leszünk egy kis győzelmet felmutatni, és Jellachichot hátrálásra kénszeríteni, úgy őt a nép felkelés teendi tönkre, Horváth Vilmos kormány biztosnak a részletes alkalom által nyujtandó megtámadást utasításúl adtam, nem kétlem, hogy az utasításomat betű szerint tellyesítendi. Az öszve kötetést Zala, Veszprém és Somogy megyékkel fenn fogom tartani. Baranyában a rácz népesség egy kis aggodalomban tart. Lusinszki ország gyülési biztos is meg érkezett,[30] így fel osztva magunk között a terhet, egyik az utalványozási jogot, másik a táborai felügyelést, harmadik a pénz kezelést fogja gyakorolni, én pedig a megyékkeli rendelkezést, és a katonasággali értekezést tartom fel magamnak, e szerént megosztva a terhet, hiszem, hogy pontossan tellyesithettyük kötelességünket.

Jelentésem másolatát azért voltam bátor Méltóságodtól kikérni, mert a placatum attól el tér, külömben annak minden szaváért jót állok. Gaal nyugalmazott al ezeredes a tábori mérnöki karból, egyéberánt Zala megyei birtokos, tegnap ő Fenségénél magát bé mutatta és szolgálatát ajánlá, ezt valóságos nyereségnek tartom a tábori tisztek hiányában.

Muraközben Jelachich királyi biztost (nem mint eddig bári biztost) küldött Simon Sándort, ennek rendeletéből 20-án Csáktornyán a fogadóban megjelenésre vannak a tisztviselők felszólitva a csendnek és rendnek fenn tartása és a királyi jövedelmek biztosítássa végett.

Végül Gróf Schmidek Kálmán kinek gondnoka vóltam, s ki eddig a somogyi nemzeti őrseregnél százados vóltt és rövid ideig nálam segéd, egyike a legkülönöbb ifjaknak, mind talentom, mind moralis tekintetből, a Miklós huszároknál óhajtana tiszt lenni, alázattal kérem Méltóságodat méltóztassék őt az ezerednél hadnagynak kinevezni, habár jelenleg szám feletinek is. Tudom, hogy kinevezésse Méltóságodnak ha Isten megtarttya örömet fog okozni, mert az magyar tábori tisztnek is ki fogja magát képezni. Mélj tiszteletemet jelentem, Kelt Veszprémben september 20-án 1848.

Csány László

KPA 1848:101.

[30] Miután Perzel Mór szabadcsapat szervezésére kapott megbízatást, Csány mellé harmadik országgyűlési biztosnak Luzsénszky Pált küldte ki a képviselőház.

25.

Székesfehérvár, 1848. szeptember 21.

Csány László a magyar sereg hadrendjéről és a nádornak Jellasiccsal tervezett találkozójáról

Méltóságos Minister Elnök Úr!

Biztos kémem ma reggel érkezett hozzám Szöllős Györökről, Jellachich táborának más állapodássa helyéről; a tábori élelmezés rendeletéből mind inkább meggyőződök arról, hogy seregeinek száma az általam többször írottnál inkább kisebb mint nagyobb, pedig ezen hideg időben, ruhátlan embereiből kétség kívül sokan haszonvehetetleneké váltak. Én nem hiszem, hogy ha Lepsénnél ütközetre kerül a dolog, ellenünk 13–14000 ellenségnél több álljon. A soraiban lévő osztrák lovasság minek ő eddig hiányában voltt, lényeges hasznára váland. A Kréz könyü lovasoknak azon része, melly még tettlegessen nem hitszegő, most is e vidékben van, a mi nem csak botrányos, hanem lehető következményére nagyon káros is, mert bennök hátunk meget ellenség van fel állítva.

Mi három részre vagyunk osztva, a jobb szárnyát vezérli Millbeck alezredes, ennek ellenében legfeljebb egy Keszthely felől jövő observations testület lehet, a centrum a sor katonassággal, honvéd első zászlóaljal Lepsénnél Holcsek [Holtsche] generalis vezérlete alat, valószínűleg Jellachich fő erejével szemközt, bal szárnya a Duna felé terjedve Répássy őrnagy vezérlete alatt, az egészet Moga tábornagy vezeti; fő hadi szálás Fehérvár. A reserva Gróf Telekyre bizatott, ki ellen azért nem akarunk tovább szót emelni, mert azt hiszük, hogy azon lelkesültt tisztikarnak, mellynek lekesülésse őt úgy is ártalmatlaná tette, kedve ellen cselekednénk.

Nádor ő Fensége ma Jellachichal értekezik, gőz hajóra határoztatott találkozásuk, mi az egészet ma regel tudtuk meg, Asztalos és Báró Lusinszky ország gyülési biztosoknak, kik ma regel nála vóltak kijelentette, hogy a dolgoknak békés utonni elintézése Ő Felségének is kívánata légyen, és egyszersmind felhívta, ha nem vólna-é kedve valamellyikünk véle el menni? ha bár Jellachich vele csak négyszemközti értekezést kértt, mire Asztalos úr természetesen az elmenetelt feleslegesnek tartván részünkről a Fő Herczeg eránti bizodalmunkat nyílvánította, de egyszersmind kinyilatkoztatta, hogy békét Jellachichal a bánnal sehogy és sehol, hanem a Horvátokkal csak, és úgy ha Jellachich az ország határiból ki vonul, lehet tenni. Hírlik, hogy Csegovich és Gáj által Horváth országban zavarok idéztettek elő, mellyek Jellachichnak vísszamenetelét követelnék, én ezt hinni azért nem akarom, mert gondolatom szerént, azokról tudósitás nélkül nem maradhatnék; – azomban valami fontos körülménynek kelle történi, mert mint mondják, a nádor küldöttjét, ki által előbb a békés kiegyenlítést visszautasította, most devótioval[31] fogadta.

A sok kelemetlenségek közöt feledém érínteni, hogy Gróf Telekyvel vóltt eseményekben Szirányi tábori százados igen hazafiasan, és meg külömböztetőleg viselte magát, minden módon igyekezvén Gróf Telekyt fatalis tervétől el voni. A gyalogság tisztek mint látszik fájlalják, hogy ők a hírlapban nem említetnek, jólehet a lekesültt huszár tisztekhez csatlakozva ők is, a Haza védelmében tetleges részt venni eltöké-

[31] t. i. ünnepélyesen.

léssüket nyilvánították, s azért részükről Báró Biberszberg százados a Jellachichhoz küldött három tiszteknek egyike voltt.

Most 10 óra van, és a Nádor még nincs itt, nem tudjuk mi hírrel térend vissza de sejtjük, hogy Jellachichnak visszavonulási terve van, a mi helyzetünkben, miután még a hon védelmére fegyver nem használtatott rosszabb hatású lenne egy elveszett csatánál. Én a csatát jóllehet számban kevesebben vagyunk okossan vezetve nem hihetem szerentsétlen kímenetelünek, de egyszersmind hiszem, ha vissza nem vonuland is Jellachich, velünk itt a csatát igyekezend ki kerülni, magát inkább a Duna felé vonva ott késértvén meg az áltkelést, azomban ez csak a legnagyobb hibával történhetnék úgy meg, hogy mi nyomába ne legyünk.

Kincstárunk szoros állapotát tekintve ugy intézkedtem, hogy mind az élelmezést minden termesztményekre nézve a megyék vigyék, azért a válalkozókat is kik ma itt megjelentek Fehér megyéhez utasítottam, addig míg a megyék az élelmezés terhét viselik, a pénztár megleend kémélve, utóbb a haza a költségeket megtérintheti.

A kanisai só pénztárból az aranyokat és a két forintosokat Veszprémbe, Veszprémből pedig azokat Pestre rendeltem vitetni. Hazafiúi mélj tiszteletemet nyilvánítom. Kelt Fehérváron september 21-én 1848.

Csány László

KPA 1848:101.

26.

Székesfehérvár, 1848. szeptember 22.

Csány László a visszavonulási tervről, a népfelkelésről és a horvát erők tagolódásáról

Méltóságos Minister Elnök Ur!

Dél után 5 óra van. Holtsek [Holtsche] vezér őrnagy jelentése szerént az ellenség Siófoknál mutatkozik, kétség kívül csak seregeinek egy elő csapatja, minthogy tudomásom szerént Jellachich fő erejével Szemesen inén nem lehet. A lepsényi terv a vonalnak hosszúsága miatt, mint a katona parantsnok urak állitották nem lévén ki vihető, oda módosítatott, hogy a visszavonulás csatázás közt történyen, és Velenczénél öszvesitett erővel várassék be az ellenség, honét ha a körülmények követelik, a hátrálás Martonvására történjen, hol ismét ütközet határoztatott. A Verbászról Földvára jövendő parantsnoknak azon utasitás adatott,[32] minél fogva a visszonyokhoz képest nyugtalanittsa az ellenséget, és akadályoza a dunáni áltszálásban.

Somogyból rendeletre 400 önkéntes érkezett, de ez nagy részben ruhátlan, és fele egészen fegyvertelen, vajha hólnap fegyverek küldetvén Budáról, azokat felfegyverezhetném, hogy őket legalább rohamra használhatnánk.

A pénztárnok a pénzzel meg érkezett, az utalványozási jogot Bonis ország gyűlési biztos ura biztam, bokros foglalatosságaim miatt, gondolatom szerént minthogy ezen jognak másra áltruházásával már az előtt fel voltam hatalmazva, nem hibáztam.

A sok katonai pogyászt Budára rendeltem tartván atól, hogy annak sokassága miatt útközben a seregek zavarba jöhetnek.

---

[32] A verbászi táborból Dunaföldvárra rendeltek alakulatáról van szó.

Jellachich a reserváját is elhozta Kanisáról, ezzel activ működő seregei szaporodtak, most három colonba nyomúl elő, a fő erő maga vezérlete alatt, a másik colon Kaposvár felé Hartlieb, a harmadik Pécs felé Róth parancsnoksága alatt.

A megyében újra meg újra megrendeltem a népfelkelés rendezését, és minthogy Vas megye felé most semmi ellenség sem tart, Vidos fő parantsnok urat oda utasítottam, hogy Gróf Zichi Hermának Jánosházán már készen álló zászlóalját küldje hozzám szekereken.

Gróf Schmideg Kálmán a Miklós huszárokhoz számfeleti hadnagyrai kinevezésére újra bátor vagyok Méltóságodat felkérni, ezen egyén kinek gondnoka vóltam, ki szemem elött növekedett fel, ki kitűnőleg jeles, engemet méljen érdekel.

Óhajtható hogy most a kedélyek Pesten nyugodalmasok legyenek, most minden nyugtalanság, zaj, haszon az ellenségnek, kár a hazának. Hazafiúi buzgó tiszteletemet nyilvánítom. Fehérvárol Sept. 22-én 1848.

Csány László

KPA 1848:58

27.

Fehérvár, 1848. szeptember 24.

Csány László jelentése a tábor helyzetéről és ellátásáról

Méltóságos Minister Elnök Úr!

Az ellenség mint gyanítható volt, előre nem nyomult, sőtt most nyert tudósitás szerint Lok és St Ágota felé vonul, és így kétség kivül a Dunán át szálni készül. A Hunyadi dandár 1355 főből álló már Földvárnál meg érkezett. Panaszkodik, hogy seregének felszerelése hiányos, nevezetesen kivántatók lennének 727 csákó, 1167 patron, ugyan annyi szuronytok. 130 köpeny, 210 zeke, 1200 bakkancs, 2710 fehérruha, 1355 tarisznya.

Itt fogunk ma maradni, jóllehet tegnapi rendeletnél fogva mai napon el kölle indulni Velenczére. Maradásunk fő oka azon 2 levél, mellyek közöl Bécsből egyikével az futár a bánhoz, másikával a Nádorhoz van utasítva. A Nádort minthogy köz hit szerint Bécsbe utazott, itt nem találta.

A táborunk létszáma jelenleg Perczel Mór csapatán kívöl, melly Martonvásárba maradni utasítatott 13767 fő, és 1864 ló, – ebben foglaltatik a tüzérség is.

A tábor lelkesült, de a folytonos hátrálás következtében elégületlen. Az önkénytesek köztt még sok a hiány, a somogyiaknak egy része annyira ruhátlan, hogy táborba szállítani nem lehet, kénytelen vagyok őket elszállásolni.

Fehér megyében az élelmezés sok bajjal jár; – már ma zabra, szénára zsidókkal kötöttünk szerződést, ezek bizonyosan pontosabban elégítendnek ki bennünket a megyei rosz kezelésnél.

A lovak sokat kénytelenittetvén szenvedni, 1 1/2 adagot rendeltem számukra, és a legénység kedve emelésére ezentúl már bort is adatok, mire azon körülmény is bírt, miszerint tudva van hogy Jellasics embereit erőssen itatja. Reménylem ebéli rendelkezésemet helyben hagyandja Méltóságod.

Gróf Schmidegg Kálmánt újra meg újra kérem kineveztetni hadnagynak a Miklós huszárokhoz, hol már jelenleg is mint önkénytes szolgál, kit a tiszti kar bizonyosan

szívesen fogad. Kinevezését én Méltóságod legnagyobb kedvezésének tekintendem, mellyet személyem iránt Méltóságodtul érdemelni szerencsés lehetek. Kelt Székes Fehérvárba 7-r 27-n 848.

Csány László

Jelentésem után vett tudósítás szerint azon 6000 főből álló sereg 6 ágyúval, mely Kaposváron vonult keresztül és Adánd felé folytatja útját Jellasicsal, 25, 26-a fog egyesülni; a 3-k csapat pedig, melly szinte 6000 főből Lakocsáról szálla Sziget felé 27, 28 remél csatlakozhatni Jellasicshoz

Ismét új tudósítás szerint Jellasics csak ugyan Földvárnál igyekszik átkelni a Dunán, ez okból Szalai a Hunyadi dandár parancsnoka lovasságot kér gyalog csapatához, evégre megkerestem méltóságos tábornagy és vezér urat.

Itt a lőkupakok miatt több felszóllalások intéztetnek hozzám, hiányoznak az úgy nevezett Gewehr kanon (?) kapseln, – ez érdemben Méltóságod rendelete segíthet.

Ki fellebb

Meln. 1848:783.

28.

Velence, 1848. szeptember 27.

Csány László jelenti a Velencére történt visszavonulást és a horvátok bevonulását Székesfehérvárra; mellékeli a Kanizsán keresztül vonult ellenséges erők kimutatását

Méltóságos Minister Elnök Ur!

Tegnap előtt a hadi tanács határozata szerint ütközve kölle vissza vonulnunk, Velencze környékébe és Velenczébe. Elő seregeinknél igaz történt nehány ágyu lövés, de olyan távolságból, hogy azok ártalmatlanul hangoztak el, történtek csekély fegyver lövések is, de minden következés nélkül. Fehérvár városába minden zaj és lövés nélköl vonult be az ellenség, gr. Festetics Tasiló és gr. Szapáry Antal már alig tudtak szabadulni, az utolsónak pogyásza ott is maradott, – eszerint a hadi tanács határozatát én nem tartom betű szerint tettesültnek. Strategiai ismeretem hiánya miatt hinni akarom, hogy ami történt, ugy amint történt a körülményektűl követeltetett.

Az ellenség tegnap a városba vonuló része 5 ezerre becsültetik. A másik része Tácz felé ment, ez ha Seregélyesnek Ercsinek venné útját, gondolatom szerint el kerülhetne bennünket, s Budára előbb érhetne. Mit azonban nem hiszek, mert Budán mint hallom készületek tétetnek és ezen esetben ott ellent állásra, részünkről pedig hátulróli meg támadásra számolhatna. A hadi tanács határozata szerint itt komoly harcznak köllene küzdetni. Meg testesülend-e az ige? – ez ollyan kérdés mellyre hoszu tapasztalásom után felelni nem merek.

A seregeknél a hátrálás elégületlenségre, és gyanusításra szolgáltat alkalmat, – mi fejlődik ki mindezekből a jó Isten tudja.

Az élelmezés a megye hanyagsága, a tisztviselők részvétlensége miatt igen hiányos; közülünk mindenik tesz mit tehet, de pazar költségeinkel, marhák vásárlásával, a küldött litsztből sütéssel sem vagyunk képesek a rendet fentartani. Legjobb lenne Pestről egy számos élelmező személyzetet ide rendelni, melynek kötelessége lenne a kijelelt felállási pontokra az élelmi szereket el vinni és elosztani. A népnek is alig lehet hasznát venni, holnapok alatt élelmeztek több ezereket kevesebb alkalmatlansággal, nagyobb pontossággal, mert ott a megyék közre munkálására számolhattak.

Ezen ./. alatt ide mellékelt jegyzék bizonyos adat az ellenség erejéről; egyedül Roth generalis vezérlete alatti nem foglaltatik abban.

Zalából 600 főt meg haladó sereg érkezett, szép de ruhátlan, erős de fegyvertelen nép. Soproniak még nincsenek itt, de már útban vagynak. Vasból Zichi Hermán zászló alja nem oszlott fel, azt szeretném ide alkalmazni. A megye kebelében nem lévén rá szükség; reménységem van, hogy Zalában a nemzetőrség meg teendi köteleségét, minek első jeléül kötelességévé adtam, hogy a kanizsai 3 század illirt fegyvereztesse le. Egyesleg számosokat le öltek Somogyban, Szőcséntül Sárszegig Zalában tudósítás szerint 80 szekreket fogtak el a mieink.

A nádor távozásáróli hír itt aggodalmat okozott; vagyunk, kik hisszük, hogy vissza nem térend, – mi zavarainkat bizonyossan növelni fogja.

Kívánatos lenne Kiss ezeredes úrnak itt maradása.[33] Kelt Velenczében September 27-a reggeli 8 1/2 órakor 848.

Csány

HM 1848:7661. Csány s. k. levele.

Jegyzéke
Azon seregeknek melyek Jelásics részéről Kanisán keresztül vonultak
September 15-én

Két század zünderes puskával el látva	400
Egy zászló alj határ őr zünderes puskakkal és kieresztett zászlóval	900
két ágyú austriai tüzérekkel, egy generalis és több tisztek	
két zászló alj ringy-rongy emberekből álló, tűzköves fegyverrel	
és austriai rongyos lobogóval	2200
Lovas szlobadnyákok	100
Vörös sapkás, rongyos ruhás tűzköves puskások	950
Hat ágyú austriai tüzérekkel	
Kék sapkás tűzköves fegyveresek	700
Rongyos mák színű szűrös kóhás fegyveres emberek	816
dto dto dto	966
Jelasics 6 ágyúval paraszt tüzérekkel	
Ismét hat ágyú paraszt tüzérekkel	
Lovas szlobodnyák	185
Vörös köpünyeges kohás fegyveres emberek	429
Rongyos öltözetű vörös sapkás kohás puskások	700
Szedett vedett borsosak (?)	555
öszvessen	8901ember

September 16-án

vörös sapkás tűzkövesek	36
végheliek tűzköves fegyverrel	66
végheliek tűzköves fegyverrel	822

[33] Batthyány ugyanis Kiss Ernő huszárezredest, aki a bizalmat a szept. 2-án Perlasznál aratott győzelemmel érdemelte ki, Móga táborába rendelte.

4 ágyú paraszt kísérettel	
egy zászlóalj végheli zünderes puskával	960
Rongyos tűzköves fegyverrel ellátott emberek	876
Igen rongyos tehetetlen nép, fegyver és kaszával	2580
Szlobadnyák	120
Rongyos nép szűrrel, kohás fegyver és dárdával	3084
Ismét ilyen csorda	1080
September 15 és 16-án keresztül vonult öszvesen	19665

September 17-én

Véghelyi zünderes fegyverrel ellátott ember	1764
3 ágyú paraszt kísérettel	
Szlobadnyák	120
Végheli zünderes puskával ellátva	726
9 ágyú parasztokkal	
4 eresztvény rakéta	
Rongyos tüsköves fegyveresek	1296
Vörös sapkás tűzköves fegyveresek és fegyver nélkül	2880
Rongyos mákos (?) szűrös tűzköves fegyveresek	564
dto dto	1032
dto dto	258
dto dto	798
Szlobodnyák	128
Végheli zünderes fegyveresek	162
Vörös köpönyegesek	54
Kéksapkások	125
Igen hiábavaló fegyveres és az nélkül lévő emberek	4026
	13933
Jelenleg vagynak Kanisán 3 század szluiner határ őr	600
Nemzet őr Varasd és Kapronca vidékről	700
jelenleg van Kanisán ösz	1300

átvonultak tehát Kanisán következő seregek.

September 15-én	8901
September 16-án	10764
September 17-én	13975
Van jelenleg Kanisán	1300
öszvessen tehát	34940

többnyire szedett vedett emberek, de minyájan fegyverrel el vagynak látva, s Kanisán a népet majdnem földön futóvá tettek.

HM 1848:7661

Majdán János

VASÚTI ÜGYEK 1848-BAN AZ ELSŐ FELELŐS MAGYAR MINISZTÉRIUM IDEJÉN

A magyar polgári átalakulás előkészülete során a nemzetgazdaság ágazatai közül a közlekedési ügyekről készült átfogó fejlesztési terv. Az a különleges helyzet állt elő, hogy az új szállítási eszközök (gőzhajó, vasút) rövid ideje jelentek csak meg Magyarországon, mégis ezek további fejlesztését kívánta siettetni Széchenyi István az 1848-as esztendő első napjaiban közreadott tervezetében.

Tervezet és törvény a közlekedési ügyekről

„A mélyen tisztelt egybegyűlt országos Rendeknek" bemutatott tervezetet az országgyűlés és a nemzet „legkisebb de leghűbb szolgája" tette közzé. Bár Széchenyi István saját nevével jegyezte a közreadott 136 oldalas könyvet, s annak elkészítésében személyesen vett részt, de a részletek kidolgozását egy szakértői gárda végezte el.[1] Az a Kovács Lajos vezette az öt fős csoport munkáját, aki majd az elképzelések gyakorlati megvalósításában a gróf legnagyobb támasza lesz.[2] A sokszor és sokféleképpen elemzett „Javaslat" átfogó közlekedésfejlesztési összefoglaló. A szerző hét fejezetben tárgyalja a legfontosabbnak tartott közlekedési átalakításokat.

Az előszóban máig érvényes megállapítást rögzített: „Közlekedések nem képezik az országok velejét, de csak oly hatásuk van, mint valami élő test vérereinek." A hálózat működésének fontossága ezzel a hasonlattal — az új eszközök ismeretlensége ellenére — minden olvasó és érintett számára világossá vált. A részletek elemzésekor mind a külföldi, mind a hazai állapotokat rögzíti a tanulmány, s a vasútnak ad előnyt. Az országban fővonalakat, másodrendű és harmadrendű vonalakat javasol építeni, melyek folytatásaként közúti hálózat létesülne – hasonló besorolás alapján. A fejezet a csatornák és a folyók jelentőségét felismerve azok szabályozását és hajózhatóvá tételét is részletesen bemutatja.

A vasútfejlesztési elképzelések alapján „kijelölt négy fővonal országunkat majdnem egyenlő részre osztja." A legfontosabb vasutak metszésében található Budapest, „... az ország szíve, melynek irányába, úgy lehet tekinteni az egyes közlekedési vonalakat, mint megannyi főeret, mely a szivbül a vérforgást az ország végháráig eszközli."

A közlekedésfejlesztési tervek közzétételét sürgették azok a korábbi országgyűléseken elfogadott törvények, melyek alapján a vasútépítés Magyarországon megindult.[3] E két törvény alapján magánvállalatok szervezték, építették és működtették a hazai vaspályákat. A Széchenyi István nevével fémjelzett „Javaslat" szerint a költségek fedezésére külön

[1] „Gróf Széchenyi István: Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezésérül. Pozsony január 25-dikén 1848."

[2] A szakértői csoport munkájában résztvettek: Sasku Károly, Clark Ádám, Csányi Dániel, Tasner Antal és Burján János. Legutóbb közreadta: Dr. Udvarhelyi Dénes: A magyarországi vasúti közlekedés politikai és gazdasági előfeltételeinek kialakulása. In.: Magyar vasúttörténet 1. kötet Budapest, 1995. 47. p.

[3] 1836. évi XXV. tc. és az 1840. évi XVIII. és XL. tc. Magyar törvénytár, 1836–1867. évi törvényczikkek. Budapest, 1896.

vámot vetnének ki és a kincstárba befolyó összegből támogatnák a kivitelezéseket. „A közlekedési ügy az, mely körül sem egyesek, sem hatóságok önálló és szétoszlott munkássága sikerhez nem vezethet, miben, valamint csak minden erők egyesített munkássága állíthat ki valami egészet s nagyobbszerűt, úgy annak létesítését másképp, mint központosított országos fölügyelet alatt, vezetni teljesen lehetetlen." Az állami építés és fenntartás elvének kimondása teljesen szokatlan volt hazánkban és Európában is.[4]

A fejlesztések kiadásokat jelentettek, melyekre nézve részletes számítások készültek. A beruházásból a program a vasutakra 80 millió forintot kívánt fordítani, s az új hálózatot tíz év alatt tervezték megépíteni. Az útépítéssel és a folyamszabályozással együtt az egy évtizedig tartó közlekedési beruházásokra 100 millió forintnyi tőkét irányozott elő a „Javaslat".

A rendi országgyűlés és az ország politikusai a nagy átalakulás részleteivel foglalkoztak, miközben április hatodikán végleges formájában beterjesztették a közlekedésügyi törvényt. A „Javaslat" elképzeléseire alapozó törvény először intézkedett a korábbi két országgyűlési döntés törléséről, majd kimondta, hogy „a törvényhozás további intézkedéseig ideiglenesen következők határoztatnak":[5] A bevezetőben rögzített ideiglenességgel a minisztériumnak egy évre szóló felhatalmazást adtak a folyamatban lévő közlekedési ügyek további vezetéséhez és a bővítés előkészítéséhez. Alapelvként kimondta a törvény: a minisztérium a megkezdett építkezések „befejezéséhez segédkezet nyújtson, s a közállomány befolyását ezekre nézve biztosítsa".

Vasúti ügyekről a 2., a 3. és a 4. § szólt, amelyben meghatározták a fő vonalvezetési irányokat és a költségeket. Ezek szerint első feladat, „hogy Buda-Pestből mint a haza szívéből a határszélekig irányzandó 6 új vaspályavonalakat" a minisztérium megépítse, illetve a korábban megkezdett munkákat „különösen pedig Fiume felé tettleg is, idővesztés nélkül megkezdesse". A már megindult előmunkálatok költségeiről „a felelős ministerség" kezdjen tárgyalásokat a társulatokkal, s az állami megváltás összegét a legközelebbi országgyűlésre terjessze be. A hálózatbővítésre 10 millió forintos alapot hoznak létre, „mely az ország által biztosíttatik, s melyből 8 millió forint erejéig vasutakra, 2 millió forintig pedig vízszabályozásra" fordíthatja a miniszter.

Az országgyűlés egy évre adott nyolc millió forintos beruházási lehetőséget a felelős minisztériumnak – bár a pénz egyelőre nem állt rendelkezésre. A költségvetésből támogatott állami hálózatbővítés rögzítésével gyökeres változásokat indított el az országgyűlés. Az alsótáblán ugyanazon a napon — április 7-én — fogadták el a törvénytervezetet, amikor az uralkodó hivatalosan is kinevezte a felelős magyar minisztérium tagjait. A főrendek megpróbálták megakadályozni a közlekedési törvény elfogadását, de ebből az ellenzésből a gyakorlatban egy napos késés keletkezett. A minisztérium hivatalban lévő elnöke és két további tagja — Kossuth és Deák — személyesen támogatják a közlekedési törvényt, s a megismételt alsótáblai döntés ellen nincs kifogás a főrendek körében. Április kilencedikén az uralkodó jóváhagyja a tervezetet, amely így bekerül a két nappal később szentesített törvénykönyvbe. Az immár biztosan utol-

[4] *Kovács Lajos*: Gróf Széchenyi II. Budapest, 1889. 94. p.

[5] 1848. évi XXX. törvényczikkely. Magyar törvénytár, 1836–1867. évi törvényczikkek. Budapest, 1896.

sónak kikiáltott rendi országgyűlés törvényei között ott szerepel a közlekedési ügyek fejlesztését előíró harmincadik is. A „közállomány befolyását" erősíteni akaró Széchenyi István elérte célját: a hálózat fejlesztése állami pénzekből várható, a fenntartást és működtetést fokozatosan átveheti a minisztérium.

A januárban közreadott „Javaslat" áprilisi törvényi beiktatása új fejlesztési irányt szabott a magyar vasútépítésnek. Az országgyűlés ezzel a szabályozással előre tekintett és körülírta a polgári keretek közötti közlekedési ügyeket. Érthető volt és szinte természetesnek vették a kortársak, hogy az első felelős magyar minisztérium ezen ügyekkel foglalkozó tagja gróf Széchenyi István legyen.

A közlekedési ügyek a felelős magyar kormányban.

A magyar kormány megalakulását engedélyező bécsi döntés után Batthyány Lajos személyesen és egyesével tárgyal a vezető politikusokkal a minisztérium összeállításáról. Március 22-én ismertté vált, hogy Kossuth Lajost meghívja kormányába és a pénzügyeket kívánja rábízni. Széchenyi elkeseredve jegyzi be naplójába: „Bécsben nem fogják jóváhagyni a Batthyány-minisztériumot. Hogy lehet azt hinni, hogy az uralkodóház engedélyezni fogja Kossuth pénzügyminiszterségét?[6]" Másnap Batthyány személyesen kéri fel Széchenyit a minisztérium munkájában való részvételre. A kortársak — többek között az említett törvények és a közreadott „Javaslat" alapján is — fontosnak és központilag irányítandónak tartották a közlekedési ügyeket. A korábbi gyakorlatban rendkívül fontos szerepet játszó közmunkák ügyét sem lehetett levenni a napirendről, mivel továbbra is számoltak a középítkezések területén ezzel a formával. E két egymásrautalt területet összevonásával alakult ki a közmunkák és közlekedési ügyek együttes intézése, s ennek vezetésére kéri fel Batthyány a grófot.

Széchenyi — és a kortársak — várták ezt a felkérést, mindenki megfelelő szakembernek tartotta a őt erre a feladatra. Jól jelzi a korabeli helyzetet Kovács Lajos megállapítása:

„Nem volt miniszterjelölt, ki szakmájára nézve annyira általánosan elismert és tényekben bizonyított hivatással bírt volna és ki a követendő rendszerről éppen most az országnak kimerítő tervet nyújtott kezébe." A jelölt megjegyzések és feltételek nélkül igent mond, vállalja a minisztérium munkájában való részvételt. Önmagának azonban feljegyzi naplójába:

„Most írtam alá a halálos ítéletemet! Bizonyosan kés alá kerülök!"[7] Egyelőre ettől nem kell tartania, mivel a Batthyány-kormány névsorát hallva az alsótábla tagjai lelkesen üdvözlik a minisztériumot és Bécsben sem fogalmaznak meg ellenvetést senkivel szemben. Megalakult az első felelős magyar minisztérium, benne a közmunkákkal és a közlekedés ügyeivel foglalkozó Széchenyi Istvánnal.

A szaktárca megszervezése a januárban közzétett „Javaslat" belső szerkezetéhez igazodva történt meg. A miniszter és a helyettesének számító „álladalmi altitkár" irodáján kívül további hat ügyosztályt állítottak fel: közlekedési, út- és hídépítési, középítészeti, műszaki, számvevőség és irattár. Ezek közül az első foglalkozott a vasutakkal és a víziutakkal, melynek vezetésével azt a Kovács Lajost bízták meg, aki a legfontosabb személy

[6] Széchenyi István naplója 1848. március 22. A Naplóból történő idézések helye: Gróf Széchenyi István Összes Munkái VII. Szerkesztette: Károlyi Árpád Budapest, 1921.

[7] Széchenyi István Naplója 1848. március 23.

volt a „Javaslat" kidolgozásakor. A minisztériumhoz csatolták a korábban a Helytartótanácson belül működött építési főigazgatóságot.[8] Széchenyi István úgy gondolta, hogy a nyilvánosságra hozott fejlesztési terveket azzal a szakemberrel közösen próbálják megvalósítani, aki segített az elképzeléseket formába önteni.

A minisztérium munkatársainak összeválogatásakor Kovács mellett még egy vasutakkal foglalkozó személy került a miniszter látószögébe: gróf Zichy Ferenc. Korábban a Helytartótanács helyettes elnökeként is tevékenykedő Zichy egyúttal a Magyar Középponti Vasúttársaság elnöke. Ezt a megbízatását 1847 végén kapta, s feleadatául a rendcsinálást tűzte ki a Helytartótanács.[9] A néhány hónap kevés volt ahhoz, hogy a vállalat pénzügyeit sikerüljön rendbe tennie, de a részvénytársaság működéséről átfogó képet kapott. Nyilván ilyen okok miatt emelte a miniszter saját helyettesévé a magántársaság belső ügyeit jól ismerő Zichy Ferencet.

Az április végén megindult munka során két kérdés tisztázása volt égetően sürgős. Egyfelől, hogy a minisztérium honnan és mekkora anyagi erőforrásokkal rendelkezik, másfelől, hogy a tárcához került pénzt mire fordítsák? A Széchenyi István vezette minisztérium működéséhez ténylegesen az állami sómonopólium révén a kincstárba befolyt összeget bocsáthatta a pénzügyminiszter a közlekedési ügyek rendbetételére. Kossuth Lajos több ízben számbavetette a sóár-alap bevételeit, amelyek az első népképviseleti országgyűlés megnyitásának időszakára mintegy 290 000 forintot tettek ki. Ebből az összegből kellett volna megvalósítani a hét hónappal korábban nyilvánosságra hozott közlekedési hálózatot.

A törvény értelmében elsősorban a megkezdett munkákat támogatta a miniszter. Ezek közül is a külön kiemelt fiumei vasutat tartotta fontosnak mind Széchenyi, mind Kovács Lajos. Ezzel magyarázható, hogy május negyedikén a közlekedési osztály vezetője javasolja a vasútépítési munkálatok folytatását.[10] Ebben a hónapban a Budáról tervezett vasút előzetes terepbejárására került sor. A legfontosabbnak tartott vasút előmunkálatai a Velencei tóig terjedtek. A nyár elején megjelentek ezen a szakaszon a mérnökök és Székesfehérvárig kitűzték a nyomvonalat.[11] A tengeri kereskedelem támogatása és a fiumei kikötőbe vezető vasút nyomvonala korábban nagy vitákat kavart. A minisztériumban nagy figyelmet fordítottak a kikötő fejlesztésére is, hogy a Balaton déli partján futó vasút szerelvényei a már megfelelő rakodási lehetőségekkel bíró Fiumébe érkezhessenek.[12]

A tengerpart elérése mellett a keleti irányú vasútfejlesztések is folytatódtak. A Szolnokig már működő vasutat a „Javaslat" elképzelése alapján kívánták meghosszabbítani. A vasúti műosztály igazgatója utasítást kapott május 18-án a terepbejárás elvégzésére.[13] A körlevél cím-

[8] *Ember Győző*: Az 1848/49-i minisztérium levéltára. Budapest, 1950. 128. p.

[9] Segítőként és a szakmai ügyek ismerőjeként Hieronymi Ottó Ferenc műszaki tanácsost osztották be melléje, aki a pozsony–nagyszombati lóvasút építőjeként szerezte tapasztalatait.

[10] Kovács Lajos a miniszter elé terjesztett javaslata megtalálható a Közmunka- és közlekedésügyi Minisztérium Elnöki iratok között, 1848. 50. (a továbbiakban: OL. KKM. Elnöki)

[11] Széchenyi István miniszter 1848. május 18-án kelt utasítása a munkák megkezdéséről Hieronymi Ottó Ferenchez, a központi vasúti műosztály vezetőjéhez. OL. KKM. Elnöki 1848. 110.

[12] Kovács Lajos 1848. május 7-én javasolja a miniszternek a fiumei kikötő fejlesztésének 250 ezer forintos támogatását. OL: KKM. Közlekedési Osztály 1848. 14. 14. (a továbbiakban: KKM. Közl.)

[13] Széchenyi István Hieronymi Ottó Ferenchez írt utasítása. OL. KKM Elnöki 1848. 110.

zettjeiből kiderül, hogy milyen útirányban folytak az előkészületek: Törökszentmiklóson, Kisújszálláson, Karcagon, Szoboszlón, Debrecenen át Nagykárolyig, illetve innen Szatmár városáig. A másik vasút bejárását Törökszentmiklóson, Csabán át Aradig tervezték lebonyolítani. A miniszter június 6-án módosította rendeletét, s az előmunkálatokat kiterjesztette Szatmártól Kolozsvárig, illetve Aradtól Gyulafehérvárig.[14] A nyár folyamán a mérnökök bejárták a pálya tervezett vonalának alföldi részét. A kitűzésekkel egyidőben az érintett megyék és települések kérdést kaptak a minisztertől: a vasút számára szükséges kisajátítási költségeket „a közvetlen érdekelt községek hajlandók elvállalni?"[15] A föld ingyenes átengedésről nem érkezett levél a minisztériumba. Annál többet tárgyaltak a szakemberek a már forgalomba helyezett vasutak ügyeiről.

Kísérletek a vasutak államosítására

1. A Pest és Vác, illetve a Pest és Szolnok között megnyílt vasutakat egy magánvállalat építette és működtette. A felelős magyar minisztérium megalakulásakor a *Magyar Középponti Vasúttársaság* rossz anyagi helyzetben volt. Az eredeti tervek szerint a Bécsből induló, Pesten át Szolnokig tartó vasutat 18 millió forintból akarták megépíteni. A pénz előteremtésére részvényeket bocsátottak ki, amelyeket a korabeli gazdasági és politikai élet fontos szereplői jegyeztek le. A társaság előzetes gazdasági számításai nem pontosan mérték fel a kiadásokat, s a jegyzett részvényekből befolyt összeg kevésnek bizonyult a teljes vonal megépítéséhez. A Pestről kiinduló vasutak és a Pozsonyt az országhatáron át a marcheggi állomással összekapcsoló pálya kivitelezése felemésztette a befolyt pénz nagyobb részét. Történt mindez akkor, amikor a részvényjegyzők a vállalásaik négyötödét már befizették, így nem maradt elegendő tőke a Vácot Pozsonnyal összekapcsoló vasút megépítésére.

A korabeli pénzpiaci viszonyoknak megfelelően 10 millió forint értékű részvény az osztrák pénzügyminisztérium tulajdonában volt. Hárommillió forint erejéig az Osztrák Nemzeti Bank is hitelezett a társaságnak. A munkák befejezéséhez az igazgatóság számításai alapján 4 millió forint hiányzott. Az építkezést 1848 tavaszán kívánta a vállalat folytatni, de ebben az időben az európai és a Habsburg-birodalmon belüli politikai és gazdasági helyzet miatt rohamosan csökkent a már forgalomba lévő részvények értéke, s emiatt újabb pénzfelvételre ilyen formában nem volt mód. A társaság akkor fordult támogatási kérelemmel a felelős magyar minisztériumhoz, amikor a bécsi tőzsdén áprilisban a részvények árfolyama a névérték felére zuhant.

A miniszter a közlekedési osztály vezetőjét, Kovács Lajost bízta meg a helyzet feltárásával és a javaslatok megfogalmazásával. A vizsgálódás eredményeként Kovács leszögezi:

„A közállományra nézve e vaspálya irányában az fontos, hogy a bérszabályzatra állandó és meg nem ingatható befolyást szerezzen. Ezt kölcsön által el nem érheti, mert adja át bár a vasúttársaság a vállalat igazgatását a törlesztés idejére az államnak, ezzel még a bérszabályzati rendszerre nézve a jogot nem adta át. De igen különös volna, ha a status egy társaság rovására tarifákat állítana fel, vagy módosítana a nélkül, hogy e változások az állam jövedelmeit érintenék, hol tehát az állam csak nyerhet, de sohasem vesztheti. És végképp, ha e viszony a társaság-

[14] OL. KKM Elnöki 1848. 440.

[15] A miniszter két körlevele 1848. május 9-én kelt. OL. KKM. Elnöki 1848. 86., 87.

nak alkalmatlanná válnék s a pénzviszonyok szilárdulnának, bármely perczben visszaadhatná a társulat kölcsönét, kezébe venné a vasút ügyvitelét s az állam minden befolyását elvesztené."[16] A kölcsönadás helyett a vállalat bocsásson ki új részvényeket és azokat a minisztérium kapja meg a kért összeg ellenében.

Széchenyi tovább fűzi osztályvezetője gondolatát és a piaci viszonyoknak megfelelően tesz ajánlatot a társaságnak. Azt írja levelében, hogy a kért 4 millió forintnyi támogatást új részvények fejében átutalja a minisztérium, de ezek „nominális értéke a mostani értékkel discrete egyenlítessék ki."[17] A miniszter javaslata a gyakorlatban azt jelentette, hogy a 4 milliós támogatás ellenében — napi áron — 8 millió forint névértékű részvény kerül a magyar állam kezébe. Ezzel a megoldással megkezdődött volna a társaság állami kezelésbe vétele.

A vasútigazgatóság május 10-én válaszol a magyar kormány levelére német nyelven. A „Promemoria" első részében megköszönték a minisztérium kilátásba helyezett támogatását és udvariasan, de tudtára adták a címzettnek, hogy az anyagi támogatás nemcsak a társaság érdeke, hanem a magyar fél számára is fontos. Mivel az eddigi befektetők többsége külföldi volt, ezért nem mellékes, hogy a minisztérium lépései elriasztják-e a tőkét, vagy vonzóvá teszik az országot.

„Ha egy vállalat, mely a legzavartalanabb békében, oly kedvező kilátások mellett, oly nagy tőkével indult meg, aránylag csekély segítség híján tönkremenne, hogyan volna elvárható, hogy az idegen tőke egyhamar bizalommal kínálkozzék a magyar iparvállalatoknak!" Ebben a megjegyzésben sok igazság volt, de az adott helyzetben a segélykérő burkolt fenyegetése is benne foglaltatott. Ezek után érthető, hogy a levél folytatásában a 4 millió forintnyi támogatást ismételten segélyként kérik. A kölcsön visszafizetéséig a minisztérium bármilyen irányú ellenőrzését elfogadják és alávetik magukat a kormány kívánságainak. Az igazgatóság arra is hajlandó lenne, hogy a Bécsben lakó tagjait lemondassa állásukról. A részvények magyar államnak történő átadásáról azonban hallani sem akartak.

Az „Emlékirat" mellékleteként érkezett egy függelék, amelyben az igazgatóság esetleg elképzelhetőnek tartja, hogy a kölcsön fejében a Pest-Szolnok közötti vasutat átadja az államnak. Ezt a lehetőséget azonban a május 22-ére összehívott közgyűlésnek jóvá kell hagynia, s csak azután merülhet fel hivatalos ajánlatként.

Széchenyi István asztalára május 11-én került az igazgatóság levele, melyet még aznap átküldött véleményezésre a pénzügyminiszterhez. Duschek Ferenc államtitkár ugyanaznap visszajelezte, hogy Kossuth az emlékiratot megkapta, de néhány kérdésre írásbeli választ vár. A pénzügyminiszter aznap sajátkezűleg átírt Széchenyihez:

„A középponti vasúttársaság által segedelem iránt az ügy fontosságához és sürgős voltához képest elintézkedendő, el nem mellőzhetem exellentiádat, kinek ez ügy hivatalköréhez tartozik megkérni, méltóztassék velem írásban közölni:"

Egyrészt közérdekűnek tartja-e a segélynyújtást, másrészt nem tudja-e a 4 millió forintot a saját minisztériumának megnyitott hiteléből fedezni?

Kossuth leírta véleményét arra az esetre, ha a segélynyújtás mellett döntenek. Azt javasolta, hogy pontosan rögzíteni kell a vasúttársaságnak az állam i-

[16] OL. KKM. Közlekedési osztály iratai 1848. 1. 7.

[17] OL. KKM. Elnöki 1848. 108

rányában vállalt kötelezettségeit, s ha a miniszter befolyása csak az ügyvitel ellenőrzésére terjed ki, akkor a társaság az igazgatóságot telepítse át Pestre. Felvetette azt a lehetőséget is, hogy az osztrák pénzügyminisztérium tulajdonában lévő tíz millió forintnyi részvénycsomagot napi árfolyamon szerezze vissza a társaság, s a magyar kormány ehhez nyújtson anyagi segítséget. Kérdezte Széchenyi véleményét a szolnoki vonal átvételéről is, melynek formáját nem pontosan értette. Végezetül leszögezte:

„Általában nagyon szükségesnek tartom arra vigyázni, hogy midőn a magyar ministerium itt valamely kötelezettségbe bocsátkozik, ennek ne oly színe legyen, mintha csak a részvényesek, tehát főleg csak az ausztriai kincstár számára vállalt volna áldozatot, hanem történjék ez valósággal az ország javára, azaz nem már lejárt kötelezettségek gyümölcstelen fedezésére, hanem a vasút valóságos kiépítésére. Minister úr ismeri financiánk korlátolt állapotát s kétségtelenül csak oly javaslatot teend, melynek teljesítését a lehetőség és közös felelőségünk megengedi" – fejezte be levelét Kossuth.

Az ügy fontosságára és példaértékű mivoltára utal, hogy Széchenyi még ugyanezen a napon válaszolt minisztertársának. Levelében elvileg leszögezte, hogy a Pest-Szolnok közötti vasutat tartja fontosnak, mivel a keleti térség terményeinek szállítása enélkül nagyon lelassul. A Pestre érkező áru — legrosszabb esetben — vizen továbbítható, amelyhez esetleg kedvezményeket adhat a minisztérium. A Bécsben lévő részvények megvásárlásával kapcsolatos elképzelést elvetette, mivel azzal a magyar minisztérium vállalna magára terheket, de abból a Vác-Pozsony közötti szakasz nem épülne meg.

A minisztertárs konkrét kérdéseire válaszolva leírta, hogy fontosnak tartja az állami beavatkozást, amelyet saját keretéből nem tart megvalósíthatónak. A pénzpiaci helyzet miatt a minisztérium kölcsönfelvétele nagy veszteséget hozna az államnak, mivel a költségvetés 5 %-os állami kamatgaranciát vállalt, de ezen az áron nem lehet az adott pillanatban pénzhez jutni.. Az állami támogatás ellenértékeként egyedüli jó megoldásnak a Pest-szolnoki vasút tulajdonának átvételét tartotta.[18]

Az egyetlen napon váltott három levél alapján kidolgozott válaszukban a két miniszter egybehangzóan úgy nyilatkozott, hogy a vasúttársaságnak felajánlják a pénzügyi támogatást és megígérik, hogy a minisztérium átvállalja az Osztrák Nemzeti Bankkal szembeni tartozását, ha azt ráér három éves futamidő alatt, — a következő év júliusától — negyedévenként törleszteni. A támogatás fejében viszont a minisztérium kiköti:

„1 ...magyar állami kormánytól kész pénzben átveendő egy millió pengő forintnyi segélyt is a kijelentett célra, ti. a vasút kiépítésére s fölszerelésére fordítja,

2. hogy a vasút ügyeinek kezeléseinél az állami kormánynak teljes ellenőrködése elfogadtassék, hogy e czélból

3. az igazgatóság székhelyét Pest városában vegye....

4. hogy a magyar állami kormány szabadságában álljon....a legközelebb tartandó országgyűlés szabad választása és határozata szerint következő változatok egyikébe kívánhatni, úgy mint:

[18] Széchenyi István és Kossuth Lajos május 11-ei levélváltása megtalálható OL. KKM. Közlekedési osztály iratai 1848. 1. 8.

a. vagy négy millió forintnyi öt százalékos...kötelezvények... kibocsátása által, vagy

b. négy milliónyi elsőbbségi részvények átadása által..., vagy végre

c. a pest – szolnoki vasútvonalnak a magyar állam teljes birtokába leendő átbocsátása által..."

A polgári közigazgatási elvek szerint a javaslat fenntartja a jogot, hogy a „három biztosítási mód közül a választás egyáltalában a magyar kormányt s illetőleg az országgyűlést illetendi."[19]

A két miniszter külön – külön lépéseket tett javaslatuk elfogadtatására. Kossuth Lajos levélben kérte fel Esterházy Pált, hogy ismertesse a bécsi bankkal a magyar megoldási javaslatot. Arra is kérte minisztertársát, hogy tárgyaljon a kérdésről a pénzügyminisztériumban, s bírja rá a bécsi kormányt a birtokában lévő részvények névértékéből még hátralévő két millió forint befizetésére.[20] Széchenyi István Zichy Ferenc államtitkárát küldte Bécsbe „az austriai nemzeti bankkal előleges alkudozások rendezése végett..."[21] Mind a két megbízott a vasúttársaság közgyűlése előtt próbált híveket szerezni Bécsben a magyar kormány javaslatának, de a végeredmény szerint sikertelen volt tevékenykedésük.

A társaság előre kitűzött közgyűlése május 22-én összeült és miután meghallgatta a magyar miniszterek válaszát, elvetette azok javaslatait. Kovács Lajos személyesen vett részt a bécsi tanácskozáson, s május 25-én jelentést tett útjáról a miniszternek. Eszerint a vasúttársaság közgyűlése megfogalmazta, hogy a Pest-Szolnok közötti vonalrész átadására nem hajlandó – még a kiépítési költség kifizetése ellenében sem. Indoklásuk szerint az Alföldön futó vaspályát olcsóbban sikerült megépíteni, mint az éppen folyamatban lévő Vác–Pozsony közöttit, melynek kivitelezése a sok híd és töltés miatt többe fog kerülni. A forgalom szempontjából azonban a szolnoki vonaltól várták a nagyobb hasznot és így képzelik el a „recompensatiot". Mindebből következett a határozatuk: ha a magyar kormány a nyújtott kölcsön ellenében a szolnoki vonalrészt kéri, akkor annak árát az egész hálózat összes költségeinek figyelembevételével kell kiszámolni, s az arányos részt kérik kifizetni. Az olcsón épített pályát drágán kívánták eladni, amit természetesen az osztályvezető elfogadhatatlannak tartott. Kovács Lajos megjegyezte jelentésében, hogy a kormány ajánlata és az igazgatóság elképzelései között nagy az eltérés, de ettől függetlenül fontosnak tartja a további tárgyalásokat, mivel Szolnokról kiindulva Debrecen és Arad irányában megindult a pálya kijelölése. Az építkezés folytatása előtt szerinte mindenképpen rendezni kellene a magánvasút zilált gazdasági helyzetét.[22] A Középponti Vasúttársaságot ezzel a pénzügyi támogatással nem sikerült a felelős magyar minisztérium fennhatósága alá vonni.

A társaság vezetősége nem kívánta megszakítani kapcsolatát a magyar kormánnyal, s igyekezett a miniszterek javaslataihoz közelálló döntéseket hozni. Ezt mutatta, hogy a felelős minisztériumtól kapott levél elveinek megfelelően a július 16-án tartott következő közgyű-

[19] A két illetékes miniszter május 12-én kelt nyilatkozata az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai között található (a továbbiakban: OHB.) OL. OHB. 1848. 1992.

[20] Kossuth Lajos május 17-én írt levele herceg Esterházy Pálhoz Kossuth Lajos Összes Munkái (Szerkesztette: Barta István) Budapest, 1951. (Továbbiakban: KLÖM) XII. kötet 148. p.

[21] OL. KKM. Elnöki 1848. 97.

[22] Kovács Lajos május 25-én írt jelentése a közgyűlésről OL. KKM. Elnöki 1848. 108.

lésükön az igazgatóságot átalakították. A 12 tagból nyolc pesti lakos volt, s ők intézték a vállalat ügyeinek nagy részét. A Bécsben lévő 4 igazgatósági tagra az osztrák kormánnyal és a Nemzeti Bankkal történő kapcsolattartást bízták."[23] Az állami kölcsönről a Batthyány-kormány működése alatt több szó nem esett.

2. Az országban működő másik vasúttársaság *Sopron és Bécsújhely* között közlekedtette gőzvontatású szerelvényeit. Az 1847. augusztus 20-án megnyitott pálya a Bécs – Gloggnitz Vasúttársaság kezelésében volt, s így a magyar kormányszervek erre a vállalatra semmiféle befolyást nem gyakorolhattak. Jellemző, hogy a vasút megnyitását sem a vállalat sem a megye nem tartotta fontosnak közölni a Helytartótanáccsal, amely kénytelen levélben megkérni a soproniakat, hogy „ezen megnyitásnak mikor és mily körülmények közti megtörténtéről" szíveskedjenek jelentést tenni.[24] A társaság a felelős magyar minisztériumot 1848 májusában kereste meg levélben és kért támogatást a vasút további építéséhez. A Soprontól Nagykanizsáig terjedő vonalrész kivitelezésére 700 000 forintnyi kölcsönt kértek. A javaslatot előkészítő Kovács Lajos hasonlóan nyilatkozott az ügyről, mint a másik társaság esetében. Kölcsönt nem javasolt, de a kért összeg fejében a kormány átvehetné a részvényeket, ezáltal meghatározná a beleszólási lehetőséget a vonal építésébe.[25]

Széchenyi István tíz nappal később tárgyalásra hívta a minisztériumba az igazgatóság képviselőit.[26] A kért kölcsönt nem tudta a vállalat számára biztosítani, de másfajta támogatással próbálkozott. Ugyanebben az időben két síneket gyártó vállalat ajánlatot tett a miniszter asztalára áruik ütemezett szállítására. A Hoffmann testvérek és Maderspach Károly Ruszkabányáról és Ferdinándhegyről küldene vassíneket.[27] A Gömöri Vasművelők Egyesülete az ózdi gyárukban készítene szívesen síneket a minisztérium számára.[28] Mind a két esetben azt javasolták, hogy a kormány előzetes fizetéssel támogassa a gyártást, havi ütemezésben fizesse ki a vételárat. A miniszter a Sopron-Bécsújhelyi Vasúttársaság állami támogatására sínek megrendelését tartotta elképzelhetőnek. A tárgyalásokra érkezett igazgatósági képviselők ilyen választ kaptak Széchenyitől, aki az esetleges állami sínmegrendeléseket a pénzügyi helyzettől tette függővé. A következő évi költségvetés előkészítésénél ezt a támogatást nem építette be a miniszter a tárca terveibe, ami azt jelzi, hogy a társaság nem kérte a síneket.[29] A vasúti ügyek támogatását áruval sem sikerült megszerezni, az állam ezen a módon sem tudta befolyásolni a magánvállalat tevékenységét.

3. Az első felelős magyar minisztérium tagjai a polgári állam költségvetésének tervezésekor foglalkoztak utoljára részletesen a vasutak támogatásával. Az országgyűlés összehívása után gyorsított ütemben megindult előkészületek keretében Széchenyi István is nyilatkozott a tárca költségvetési tervezetéről. Ezek sze-

[23] A közgyűlés határozatáról Ürményi Ferenc és Ilkey Sándor aláírásával érkezett levél a kormányhoz szeptember 30-án. OL. OHB. 1848. 1992.

[24] A megnyitás körüli bonyodalmakat ismerteti: Gonda József: A magyar vasútügy 1848/49-ben Közgazdasági (és közigazgatási) Szemle XX. évf. 241–254. p.

[25] Kovács Lajos május 6-án kelt átirata a miniszterhez. OL. KKM. Elnöki 1848. 65.

[26] OL. KKM. Elnöki 1848. 101.

[27] OL. KKM. Közl. 1848. 1. 40.

[28] OL. KKM. Közl. 1848. 1. 39.

[29] OL. KKM. Elnöki 1848. 196.

rint a minisztérium 13 millió forintot kért a következő gazdasági évre. Ebből 6 millió forintot a Magyar Középponti Vasúttársaság állami ellenőrzés alá vonására akart fordítani. A törvényben rögzített többi vasút építésére 5 millió forintot tervezett. A megkezdett vízszabályozások folytatására 1 millió forintot szánt, míg a fővárosi közművek kiépítésére félmillió forintot javasolt.[30]

A költségvetési tervből kitűnik a miniszter korábban megismert szándéka: a vasutak minél gyorsabb állami tulajdonba, vagy kezelésbe kerülése. Az ország gazdasági életében rendkívül nagy szerepet tulajdonított a vasutaknak, s ezek biztonságos, kiszámítható és hasznot hozó működését csak állami keretek között látta megvalósíthatónak. Ezen elv helyességéről a minisztérium addigi működése alatt is megbizonyosodott. Törekvései sem a részvényvásárlás, sem az áruval történő támogatás esetén nem jártak sikerrel, a magántársulatokat ezekkel a módszerekkel nem tudta az állam befolyása alá vonni. A költségvetési tervezetben amiatt javasolta a vasutak aránytalanul nagy támogatását, hogy ez a kérdés megnyugtató módon rendeződjön. Az állami kezelésben lévő vasutak, illetve a kormány által épített új vonalak segítségével az egész nemzetgazdaság nyerne, s ehhez Széchenyi bizonyos áldozatok vállalását javasolta. A költségvetési tervezet a miniszter javaslatait elfogadva készült el, de annak megvalósítását sem a gróf, sem a Batthyány-kormány nem végezhette el. A vasutak államosítása csak a kiegyezés után, három évtized elteltével kezdődhetett meg.

[30] OL. KKM. Elnöki 1848. 256.

Kovács István

JERZY BUŁHARYN JAVASLATA A LENGYEL LÉGIÓ MEGALAKÍTÁSÁRA ÉS EGY SZERZŐDÉS KELETKEZÉSÉNEK TALÁNYA

1848. szeptember 9-én, azon a napon, amikor öt napos várakoztatás után az uralkodó végre fogadta a 120 tagú magyar országgyűlési küldöttséget Bécsben, Budán a Hadügyminisztérium láttamozásával napvilágot látott egy, 57 lengyel nevet tartalmazó lista. A rövid bevezető megjegyzés szerint, a felsorolt börtönviselt személyeket az Udvari Kancellária az általuk elkövetett bűntett miatt 1847-ben megfosztotta nemességüktől és címüktől.[1] A jegyzék azoknak a politikai foglyoknak a nevét tartalmazza, akik 1848 tavaszán uralkodói kegyelemben részesültek. Nemcsak a „legfrissebb", az 1846-os felségárulók szerepelnek a névsorban, mint Wiktor Krobicki, Apolinary Stokowski, a galíciai Józef Wysocki vagy az irodalmár Jan Alojzy Pruski, hanem ott található az 1841-ben, tehát a Tomaš Dmitrašinović katonai összeesküvésének 1840 derekától bekövetkezett felgöngyölítése nyomán körözött vagy letartóztatott Robert Chmielewski, illetve Henryk Bogdański is.

A névsor bizonyos fokig meglepő. Nem a benne szereplők, hanem az időzítés miatt. Ily burkolt fenyegetést tartalmazó üzenet a korábbi hónapokban nem fogalmazódott meg. Jellačić magyarországi betörésének előestéjén mindenkinek jelezhette, aki a radikális márciusi változások hívének vallotta magát, hogy hamarosan új időszámítás kezdődik. De abból a szempontból is meglepő a lista, hogy hat-hét évvel azelőtt, és még korábban, a har-

[1] MOL H 2 Kossuth Polizei Akten 317.

mincas években a lengyeleket köröző fontos iratokon sohasem hiányozhatott Jerzy Bułharyn neve.

Ha a szeptember 9-ei „budai" listán hiányzik is Bułharyn, testi-lelki valójában ott volt a fővárosban. Azokban a vészterhes napokban jelentkezett Kossuthnál, amikor a báni méltóságában ismét visszahelyezett Jellačić horvát csapatai elérték a Balaton déli partját. Fontos mondandója lehetett, mert a frissen felállított Országos Honvédelmi Bizottmány befolyásos tagja nyomban fogadta őt. Igaz, Jerzy Bułharynban régi ismerősét köszönthette, „a mi lengyelünket", aki vagy másfél évtizede élt Magyarországon, így magyarul is volt ideje megtanulni. A hajdani katonatiszt a vendéglátók nyelvének elsajátításával párhuzamosan magyar gazdatisztté, bérlővé változott. Időnként felmerült a gyanú, hogy nemzetiségében, szellemében megmaradt annak, aki volt; lengyelnek, aki nem hagyott fel az illegális politikai tevékenységgel, s összeesküvések részese...

Ez a gyanú a Dmitrašinović-féle mozgalom leleplezése után annyira felerősödött, hogy a személye elleni határozott intézkedésekre késztette a hatóságokat. Ettől kezdve Magyarországon nemcsak hogy fokozott figyelemmel kísérik az ország területére szökött vagy régebben itt tartózkodó lengyelek mozgását, hanem sokuk ellen körözést is adnak ki. Jerzy Bułharyn és Edward Bajer olvasható leggyakrabban az köröző listákon,[2] de Antoni Baczyński, Adolf Piotrowski és Robert Chmielewski neve is sűrűn szerepel rajtuk, s esetenként Stanisław Kochanowski, Tomasz Jędruszkiewicz, Kuchiński és mások.[3]

Történész számára izgalmas feladat a német, latin, magyar nyelvű jelentések, vallomások, körözőiratok alapján nyomon követni Jerzy Bułharyn magyarországi mozgását. A gazdag iratanyagból kiválaszthatjuk a tárgyunk szempontjából néhány legfontosabbat. 1841. április 6-án Thuránszky Kálmán főszolgabíró jelentést tesz Pálóczy Horvát Simeon császári királyi tanácsosnak, Ung vármegye első alispánjának. Hangvételén még mindig érződik az 1830-as évek lengyelbarát hangulata: „Én semmi Presidiális rendeletnek alája nem lévén vetve, arra nem esküdtem, nem szegődtem, annak nem engedelmeskedek, s pedig azért, mert még alszolgabírói időmben Kemle László és én nyilvánosan a közgyűlésen kijelentettük azt (...), hogy mi semmiféle lengyel elfogatásában (...) nem engedelmeskedünk." Megnyugtatásul azonban hozzáfűzi: „Vojnatinán tiszti nevemre mondom, Bulharin György nincs, nem is volt." Néhány nappal később, április 10-én ezt megerősítendő leszögezi: „Az (...) esküdt hiteles nyomázásából kiviláglik, hogy sem Bulharin György, sem Bajer Eduárd Vojnatinán nincsen, (...) s mind az ideig meg sem fognak találtatni, míg azoknak álneveik ki nem tudatván, velünk nem közöltetnek." Az ugyanezen a napon a „megyebeli Vojnatina helységben Bulharin György és Bajer Eduárd lengyel szökevények tárgyában tett tiszti vizsgálat" eredménye: Fedulyák Mihály, „a lengyel születésű Danksa Ignác úr vojnatinai gazdája" eskü alatt vallja, hogy „Bulharin György és Bajer Eduard lengyel szökevényeket tisztelt ura házánál soha sem látott, kivévén Galíciából ura vér szerinti atyafiai egyszer kétszer esztendőben megfordulnak, bizonyos Krajewski lengyel úr az udvarában egy kis házban néha tartózkodni szokott, de igen ritkán jelen meg." Ki tudhatta azt, amit Thuránszky

[2] MOL Nádori titk. lt. (továbbiakban: N 22) 1841/XXXII; N 22 1841/ XXIII; N 22 1841/XXVII;

[3] MOL N 22 1841/LII.

Kálmán főszolgabíró talán sejtett; azt. hogy Bułharyn és Krajewski egyazon személy. Sőt, Bułharsze és Edward Lenz sem más, mint Jerzy Bułharyn.[4]

Az azonban csak évek múlva derült ki, hogy Bułharyn a Krajewski nevet voltaképpen apósától „kölcsönözte", merthogy Karolina Krajewskát vette el feleségül, akinek az Orosz Birodalomban, Podóliában birtokai voltak.[5] Nem meglepő, ha Jerzy Bułharyn figyelemre méltó életpályájának megrajzolásával egy olyan ügynök, „vándor-forradalmár" portréja elevenedik meg előttünk, aki Oroszország egykori lengyel területein, valamint Galíciában és Magyarországon egyaránt otthonosan mozgott, s kulcsfigurája volt az 1830-as, 1840-es évek magyar-lengyel politikai kapcsolatainak is. Ez azt jelenti, hogy nem mondhatta nyugalmasnak az életét.

Lehettek-e évei megállapodottabbak bármikor is Bułharynnak? Talán fiatalkorában, az 1820-as éveken. Tizennyolc éves volt, amikor 1817-ben belépett a Lengyel Királyság 2. ulánusezredébe. 1820-ban, mint hadapródot, a Lovasság Hadapródiskolájára küldték. 1826-ban, mint hadnagy szerelt le a hadseregtől s állt neki az Augustówi vajdaságban, Płaskowcében fekvő birtokán gazdálkodni. Itt született, s a közeli Sejnyben járt iskolába. Az 1830 novemberében kirobbant szabadságharcban őrnagyi rangban két lovasezredet szervezett, s az egyikben századparancsnokká nevezték ki. A harcmezőn tanúsított helytállásáért aranyérdemkeresztet kapott s a 7. ulánusezredben őrnaggyá nevezték ki. Ennek kötelékében vett részt többek között az osztrolenkai csatában is. 1831 októberében híres, érdemdús katonatisztként hagyta el Lengyelországot. Franciaországban tevékenyen kivette részét a lengyel emigráció politikai életéből. Mestere lett a „Kitartás – Remény" lengyel szabadkőműves páholynak. Mivel nem kapott útlevelet, 1833-ban Józef Zaliwski ezredes Oroszország elleni sikertelen partizánakciója idején titokban tért vissza Galíciába. Az osztrák területről Oroszországba benyomuló kis lengyel csapat vállalkozása tragikus véget ért, s az osztrák hatóságoktól letartóztatással fenyegetett Bułharyn Magyarországra szökött.[6]

Még franciaországi számkivetettsége kezdeti szakaszában Bułharyn élénk figyelemmel kísérte, hogy Európa miként reagál a csatatéren elveszett, de a lengyelek által soha fel nem adott Polónia ügyére. A magyar megyei követeknek otthon és a pozsonyi országgyűlésen a lengyel ügy „tárgyában" tartott beszédei, határozatai a reménykedő lengyel emigránsok körében is élénk visszhangot keltettek. Bułharyn is ezek kapcsán ismerte meg Kossuth nevét... Később személyesen is megismerhette őt.

Kossuthnak kevés volt az ideje és tengernyi a gondja. Mivel tapasztalt, sokat látott és megélt katonatiszt állott előtte, a magyar hadsereg helyzetének ismertetésébe fogott. Részletesen taglalta felszereletlenségét, tapasztalatlanságát, vezéreinek határozatlanságát s külön nyomatékkal azt, hogy képzett s az ügynek maradéktalanul elkötelezett tisztekben mekkora a hiány. Egy kötőszó, s máris felajánlotta a lengyel őrnagynak, lépjen a honvédsereg szolgálatába. Bułharyn azzal hárította el a kérést, hogy titkos galíciai kap-

[4] MOL N 22 1841/XIX/1., MOL N 22 1841/XXXII/576.

[5] MOL Dembiński-iratok (továbbiakban: R 23) 3. k. No. 98.

[6] *Bielecki, Robert:* Słownik Biograficzny Powstania Listopadowego. I. Warszawa, 1995: 271.

csolatai Havasalföldre szólítják, ahol egy lengyel hadtestet kell szerveznie.

Hogy ebben mennyi volt a tény és mennyi a tulajdon személyének fontosságát aláhúzó taktikai fogás, nem tudható. „A lengyel köztársaság keleti légiója" néven a Havasalföldön valóban szerveződött egy önálló lengyel egység, amelynek parancsnokát, Stanisław Bagiński ex-őrnagyot az ilyvói nemzeti tanács nevezte ki. Bułharyn talán az ő helyét készült elfoglalni. A légióval kapcsolatos tervek komolyak voltak, maga a légió nem. Létszáma messze volt egy hadtestétől; nem haladta meg a 150 főt, sorait kolera ritkította, s a dunai fejedelemségeket megszálló orosz csapatok könnyen szétszórták.[7] A tervek azonban az események előtt születtek. Bułharyn mégis egyelőre e tervek által sugallhatta Kossuthnak: beszélgetőpartnere fontos, befolyásos galíciai kapcsolatokkal rendelkezik.[8]

És Bułharyn máris rátér látogatásának tulajdonképpeni lényegére: kifejti Kossuthnak, hogy Magyarország ügyének mekkora segítséget jelentene az, ha egy lengyel légiót szerveznének. Az Adam Potocki gróf májusi légiós ajánlatában csalódott Kossuth kelletlenül fogadja Bułharyn javaslatát. Elutasító érveinek legfájóbbika az, hogy *a lengyelek* részt vettek a magyarokat oly vehemensen és schwarzgelb szellemben támadó prágai szláv kongresszuson. Bułharyn kiigazítja Kossuthot: *a lengyel nemzet egyetlen képviselőjét sem küldte Prágába.* Az ott megjelent lengyelek így (közösségi megbízatás híján) legfeljebb csak önmaguk személyét képviselték. Nem is reprezentálhattak mást, mivel a lengyelség körében köztudott, hogy (itt cáfolata csattanójául) Bułharyn némi hatásszünetet tartott : „a szlávság zászlaját régóta Moszkva lobogtatja".

Kossuth válasza rá: „...régóta ismerem önt, és hiszek érzéményeiben, de, fájdalom, akikkel eddig módom volt találkozni, oly elképesztően furcsa és gyanús csapatok szervezési terveivel hozakodtak elő, hogy vissza kellett utasítanom őket."[9]

Kossuth végül engedett, s ez kétségtelen Bułharyn érdeme. „...hosszabb eszmecsere után sikerült megváltoztatnom a lengyelekről alkotott téves ítéletét, s ezt követően részletesen megbeszéltük a lengyel légió felépítését" (foglalja össze addigi eszmecseréjük lényegét idézett munkájában Bułharyn), s hozzáfűzi: Kossuth megkérte őt, hogy elképzeléseit írásba vázolja neki.[10]

A lengyel őrnagy a sikeren felbuzdulva talán túl nagyot akart markolni. Kossuth zászlóaljban, Bułharyn hadtestben, vagyis napóleoni méretű légióban gondolkodott, s leszögezte: „A lengyel légió nem lehet kisebb, mint egy gyaloghadosztály, amely négy ezredből áll. Egy ezredbe négy, egyenként 1000 embert számláló zászlóalj tartozik. Ehhez hozzá kell venni még egy ulánusdandárt, vagyis két, egyenként nyolc századból álló lovasezredet.

Amennyiben lehetséges, 24 ágyút kitevő tüzérség is számításba jöhet, ha nem, a kezdetben 12 ágyú (6 tizenkét fontos és 6 hatfontos) is megteszi."[11]

Bułharynnak még arra is kiterjed a figyelme, hogy „minden gyalogezrednek és lovasezrednek legyen zenekara".

A lengyel légió így Bułharyn elképzelése szerint legalább 20 000 emberből állt volna. A hónapokon át törvényesen,

[7] *Stebelski, Piotr:* Lwów w 1848. Na podstawie aktów śledczych. Kwartalnik Historyczny (XIII). 1909 (továbbiakban: Stebelski): 323–324.

[8] *Bułharyn, Jerzy:* Rys wojny w latach 1848 i 1849. Paryż, 1852 (továbbiakban: *Bułharyn*): 37.

[9] uo. 38.

[10] uo.

[11] uo. 69.

a bécsi udvar kelletlen jóváhagyásával szervezett galíciai nemzeti gárdák tagjainak összlétszáma mozgott 20 000 fő körül. Igaz, inkább papíron, mint a valóságban. Amennyiben a lengyel nemzetőrök egytől egyig átjöttek volna Magyarországra, már meg is lett volna a tervezett légió. Ez azonban ugyanolyan irreális elváráson alapuló számítgatás volt, mint azoké a lengyel emigránsoké, akik az 1790-es évek végén azt hitték, hogy az osztrák és az orosz hadsereg 100 000 lengyel rekrutája a francia hadsereg mellett harcoló légió létszámát 100 000 fővel gyarapíthatja.[12] (A napóleoni lengyel légiók maximális létszáma [egy adott időben] még a 15 000 főt sem érte el.) A galíciai nemzeti gárdák legfontosabb gyakorlati feladata az volt, hogy a rendet minden esetben fenntartsák. Akkor is, ha az udvar, 1846-os praktikájához híven, a parasztokat a nemzeti és a radikális társadalmi mozgalom hívei ellen lázítaná. Tény azonban, hogy a magyarországi lengyel légiók szervezőinek mindegyike komolyan számított a nemzeti gárdák tagjaira.

Bułharyn leszögezte a tervezetében, hogy a magyarországi háború befejezése után a lengyel nemzet maga rendelkezik a légióval, s a fegyverzetét, felszerelését magával viheti hazájába. A magyarok viszontszolgálata: kötelezik magukat, hogy a lengyeleket nemzeti felszabadító harcukban támogatják.[13]

A hajdani lovassági tisztnek, úgy tetszik, sikerült meggyőznie Kossuthot, aki szóban talán ráállott a feltételek mérlegelésére vagy esetleg elfogadására. Az a kilátás, hogy a légió révén Magyarország több mint ezer képzett tisztet kaphat, bizonyára elnyerte a tetszését. Emellett Bułharyn azt is vállalta, hogy a cél érdekében személyesen lép kapcsolatba az ilyvói Nemzeti Tanáccsal. Kossuth felajánlotta neki, hogy Batthyány Lajos miniszterelnöktől meghatalmazó levelet kér számára, „de (mint az emisszárius-jelölt írja) én, tudva, hogy Kossuth neve nemcsak Magyarországon, hanem Galíciában is mennyire népszerű, kijelentettem, hogy sokkal jobb lenne, ha a felhatalmazás tőle származna. Kossuth köszönetet mondott a lengyeleknek az irányába tanúsított bizalomért. Megírta a levelet, amelyben igazságot szolgáltatott nekem és boldogtalan nemzetemnek, amelyről gyönyörű szavakkal emlékezett meg. Egyúttal arra is megkért, hogy befolyásomat latba vetve járjam ki, hogy az 1831-es lengyel háború oly nagy hírnévre szert tett generálisainak egyikemásika, mint például Dwernicki tábornok, Magyarországra jöjjön."[14]

Bułharyn azonban nem tudott ígéretéhez híven azonnal útra kelni. ismét elővette hidegleléses nyavalyája, amely a nyár folyamán már hetekre ágynak döntötte. (Akkor havasalföldi útjában akadályozta meg.) Csak október elején utazhatott Galíciába, hogy küldetésének eleget tegyen. Kapcsolatba lépett az ilyvói Nemzeti Tanáccsal – eredmény nélkül. Ilyvói megjelenése mégsem volt haszontalan. Mint a magyar kormány képviselője erjesztette és erősítette a különféle csoportokban, bizottságokban s végső soron az ilyvói Nemzeti Tanácsban is a Magyarországon megszervezhető lengyel légió eszméjét.

A nowy targi kerületi Nemzeti Bizottmány Nyilatkozata a szomszéd magyarokhoz október 27-én jelent meg a *Közlöny*ben. Vélhetnénk, hogy e publikáció és a lengyel légió felállításáról kötött megállapodás ténye között kapcsolat van, hiszen oly rövid idő választja el a két dá-

[12] *Pachoński, Jan:* Generał Henryk Dbrowski 1755–1818. Warszawa, 1981: 174.

[13] *Bułharyn:* 44.

[14] uo.: 44–45.

tumot. A német nyelven megkötött alapszerződés keltezése: *Pest, den 20-ten Oktober 1848*. A dokumentumon Kossuthnak, mint az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökének, valamint a lengyel küldöttség négy tagjának neve olvasható.[15]

A szerződés ünnepélyes bevezetőjén mintha a fiatal Kossuth 1831-es lengyelbarát szónoklatainak tüzes szelleme sütne át:

„A magyar kormány különös köszönettel és őszinte nagyrabecsüléssel vette tudomásul azon nemes ajánlatot, hogy önkéntes lengyel légió alakuljon, mely Magyarországot a jogért és szabadságért vívott háborújában támogatja.

A magyar nemzet meg volt győződve arról, hogy a nemesszívű lengyel nemzettel testvéries egyetértésben arra hivatott, hogy Kelet-Európa szabadságát és civilizációját a zsarnokság és barbarizmus ellen megvédje.

E rendeltetés azonossága a magyarok rokonszenvét a nemes és bátor lengyel nemzet iránt a legbensőbb ragaszkodásig fokozta s a lengyel önkéntesek felajánlkozásában ezen érzelmek lovagias viszonzását látja, mely érzelmek a lengyel nemzet nagylelkű jellemének felelnek meg.

Magyarország kormánya kijelenti, hogy az 1200 főnyi lengyel önkéntesekből álló zászlóalj hadiszolgálatait az alábbi feltételek mellett köszönettel elfogadja s a Magyarországot megillető kötelezettség teljesítését biztosítja. (Ez az erő gyakorlatilag egy zászlóaljnyi gyalogságot, egy század lovasságot és esetleg egy tüzérüteget jelentett.)

A megállapodás pontosan és részletesen taglalja, mi illeti meg a lengyel csapat tagjait (katonai beosztásukon túl is. Többek között magyar állampolgárság mindazokat, akik kérik. A szerződés azt is kimondja, hogy hazájuk veszélyeztetése esetén a lengyelek fegyverrel és lőszerrel siethetnek megsegítésére. „...mindkét nemzet közös érdeke, hogy a lengyel nemzet szabadsága, amennyire van rá erő, támogattassék) – szögezi le óvatosan a később a lengyelek által annyit kárhoztatott szerződés, amelyről Bułharyn azt írta: „halottakon és nyomorékokon kívül semmivel sem kecsegtette Lengyelországot."[16]

Kikből állt és kiket képviselt a szerződést aláíró küldöttség és miért fogadta el a magyarok számukra kedvezőtlen feltételeit? Piotr Stebelski idézett tanulmányában benne van az e kérdésekre adandó válaszok csírája is. Az első küldöttséget az ilyvói Nemzeti Tanács küldte a magyar kormányhoz azzal a megbízással, hogy közvetlen tárgyalásokat folytasson vele. Nyilván arra is a Nemzeti Tanácstól kapott felhatalmazást, hogy különösebb feltételek nélkül belemehet a kis létszámú „galíciai" légió felállításába.

Arra gondolhatnánk, hogy egyfajta, Magyarországnak nyújtandó segítségről van szó, amelyre az ilyvói lengyel politikai körök Jellačić támadásának hírére határozták el magukat. De tudjuk, a „szláv" Jellačić működésének megítélésével kapcsolatban 1848 nyarán még megoszlott a galíciai lengyelség véleménye. Ha azonban tudatosodik bennünk, hogy a légió szerződésben megszabott létszáma majdhogynem megegyezik a Galíciában tartózkodó oroszországi lengyel emigránsok számával, rá kell jönnünk, hogy másról is szó lehet. Nevezetesen arról, hogy a magyarországi lengyel légió végszükségben az ő menekülési lehetőségük. Nem véletlen, hogy a delegáció tagjai között a Galíciát képviselő Stanisław Dąbrowski, Edward Gniewosz helytartósági tanácsos

[15] MOL Országos Honvédelmi Bizottmány (továbbiakban: H 2 OHB) 1848:3618.

[16] *Bułharyn:* 48.

és Józef Duniecki ügyvéd mellett ott található még a Kongresszusi Királyságban született Franciszek Czerkawski is, akit az ifjú emigráció, legalábbis annak Ilyvóban tartózkodó része delegált – a helybéli radikális ifjakkal karöltve.[17]

A delegáció Magyarországra utazása, küldetésének nyílt és titkos célja közismert volt Ilyvóban. Majdhogynem a távozásával egyidőben lépett a színre Juliusz Falkowski.

Amikor családi ügyeinek jogi rendezésére 1848 elején a kongresszusi Lengyelországból Ilyvóba utazott, még nem tudhatta, mibe keverik a márciusban kirobbant történelmi események. Eleve bizalmatlanul fogadta őket. Ifjúkorában hevessége, lelkesedése a harcmezőre vitte, s kis híján otthagyta a fogát: 1831 szeptemberében Varsó sáncainál súlyosan megsebesült. Tizenöt éves volt akkor; a Lengyel Királyság egyik legfiatalabb hadaprója, Hipolit Falkowski tábornok fia. Aztán néhány röpke egyetemi év következett Drezdában, s csaknem másfél évtizednyi gazdálkodás a család mazóviai birtokán.[18]

Megszerette a békés, nyugodt életet. Ennek jegyében Ilyvóban is távol tartotta magát a viharos politikától, s a piactér széléről figyelte a fejleményeket... Miközben a Kongresszusi Királyságból százával érkeztek harci vágytól égő ifjú honfitársai... Természetesen annak reményében, hogy az orosz-osztrák háború kitör, s ők majd a nemzeti gárdának hívott lengyel hadseregben harcolhatnak hazájuk helyreállításáért. Az Ilyvóban uralkodó hangulat is táplálta reményeiket: „Ilyvóban, amelyet majd november 2-án fognak bombázni, ama szomorú napig teljes szabadság uralkodott – olvashatjuk Falkowskinak az 1848 és 1849-es esztendőkről írott *Visszaemlékezései*ben – igaz, egy erős helyőrség felvigyázó tekintete előtt, melynek szuronyai és ágyúi némileg lelohasztották a lakosság lelkesedését. (...) A sajtót egyáltalán nem cenzúrázták, a gyülekezést nem tiltották, az ifjú emigránsok, akik szakadatlanul jöttek Orosz-Lengyelországból, különösen azóta, hogy a Poznani Nagyhercegségben pontot tettek Mierosławski rövid lélegzetű hőskölteményére, szabadon jártak-keltek a városban."[19]

Az október 6-ai bécsi forradalom kitörése után az orosz-osztrák háború ábrándja végképp semmivé foszlott. De mi történik az orosz-lengyelországi emigránsokkal, ha Ausztriában a reakció, a „régi rend" győz? Hová menjenek, ha az őket törvényes uruknak, I. Miklós cárnak kiszolgáltatni akaró osztrák hatóságok elől bujkálni kényszerülnek? Falkowskit mégsem hagyhatta hidegen honfitársai sorsa...

„Október elején Batthyány mérsékelt minisztériuma lemondott, és átadta helyét a megválasztott Országos Honvédelmi Bizottmánynak, amelynek Kossuth lett az elnöke – emlékezik vissza a kritikus időkre. Ez a fordulat felbátorított. Hittem Kossuthban, őbenne láttam az egyetlen embert, aki úrrá tud lenni az eseményeken, s aki őszintén osztotta a magyar országgyűlés április 12-én tett ünnepélyes nyilatkozatát, miszerint a lengyel ügy magyar ügy.

A galíciai Nemzeti Tanács azonban semmiféle egyezséget nem köthetett vele, mivel azzal a várost az ágyúztatás veszélyének tette volna ki, magát Galíciát pedig olyan vérengzésnek, amelynek emléke még friss volt. Úgy véltem, az a leghelyesebb, ha az ifjú emigráció saját kebeléből

[17] *Stebelski:* 311–312.

[18] Polski Słownik Biograficzny VI. Kraków, 1948: 363–364.

[19] *Falkowski, Juliusz:* Wspomnienia z roku 1848 8 1849. Poznań, 1879 (továbbiakban: Falkowski): 24.

választott küldöttséget meneszt a Honvédelmi Bizottmány elnökéhez, s fölajánlja szolgálatait a magyaroknak, nem mint zsoldosok, hanem mint a vele szövetséges lengyel hadtest magva. Egy ily lépésért csakis az ifjú emigrációt sújthatta volna megtorlás, Galíciát és a Nemzeti Tanácsot nem."[20]

Az idézet első feléhez hozzá kell fűznünk, hogy nem az országgyűlésről van szó, hanem minden bizonnyal az április 9-ei pesti népgyűlésről, mivel a Pozsonyban tartott utolsó rendi diétát(az uralkodó április 11-én berekesztette. A Múzeum téren több ezres tömeg gyűlt össze annak a deputációnak a tiszteletére, amely Bécsbe tartott, hogy átadja a Lengyelország szabadságának helyreállítását kérő galíciai lengyelek petícióját. A küldötteket üdvözlő Irányi Dániel leszögezte, hogy magyar nemzet Lengyelországot nemcsak szavakban pártolja, hanem szükség esetén fegyverrel is támogatja.[21] A lengyelbarát népgyűlés és a magyar politikusok hasonló szellemű nyilatkozatai úgy terjedtek el Lengyelországban, mintha azok országgyűlési határozatok lettek volna.

Falkowski, az ifjú emigráció egyik vezetője lett, s miután Józef Kwiatkowski révén megkapta a kívánt felhatalmazást, vele együtt elhagyta Ilyvót. Előbb Krakkónak kerültek, ahol szintén több száz orosz-lengyelországi emigráns tartózkodott. Útjukat az ő beleegyezésük elnyerése után folytatták Nowy Targon és Késmárkon át Pestre.[22]

Az ilyvói magyarbarát ifjúság deputációja után tehát az új emigrációs küldöttség volt a második, amelyik a légió ügyében Magyarországra utazott tárgyalni. Falkowski — mintegy Bułharyn koncepciójának szellemében — hadtestről és feltételekről beszél. Ezért is hagyja meg az ifjú emigránsoknak, hogy egyelőre maradjanak veszteg, s csak akkor jöjjenek Magyarországra, ha az általuk létrehozott bizottság üzenetét megkapják: azaz, ha a magyar kormány teljesíti feltételeiket.[23]

De mikor érkezett a két tagú küldöttség Pestre? Erre Falkowski emlékiratának idevágó fejezetéből kikövetkeztethető a pontos válasz, amely azonban még talányosabbá teszi a légió felállításának dátumául elfogadott október 20-át.

Falkowski beszámol róla, hogy miután megérkeztek Pestre az Országos Honvédelmi Bizottmány székhelyén átadták egy hivatalnoknak a több száz aláírással hitelesített megbízólevelüket, s azonnali kihallgatást kértek Kossuthnál. Azt a választ kapták, hogy Kossuthnak egy szabad perce sincs, mert a Bécs felmentésére irányuló hadjárat foglalja le, s holnap indul az osztrák határon álló táborba. Ellenben kéri, hogy hajózzunk vele Esztergomig, s akkor alkalmunk lesz vele beszélgetni.[24]

Elfogadták az invitálást és egészen Pozsonyig Kossuthtal tartottak. Útjukat, megbeszéléseiket Falkowski részletesen ismerteti. Ezekből kiderül, hogy Kossuth miért vesztette el bizalmát a lengyel légió egymásnak ellentmondó tervével kopogtató lengyelek iránt. A bennünket érintő kérdés kapcsán a következőket mondta lengyel tárgyalópartnereinek: „Aztán meg három úr jött Ilyvóból valamiféle ifjúsági bizottság képviseletében, ígérték, hogy 6–800 vitéz ifjút hoznak Magyarország védelmére és semmi többet nem kívánnak, minthogy alakítsunk belőlük egy lengyel gyalogos zászlóaljat, egy század lovasságot, fél ütegnyi tüzérséget – zsol-

[20] uo.

[21] *Csapláros István:* A felvilágosodástól a felszabadulásig. Tanulmányok a magyar-lengyel irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1973: 223.

[22] *Falkowski:* 26–27.

[23] uo.: 24.

[24] uo.: 54.

dos katonaság gyanánt, amelyet a háború befejezése után szélnek lehet ereszteni. Még nem adtam rá választ – mondja Kossuth.[25]

Ha hihetünk Falkowskinak — márpedig valóban az egyik legmegbízhatóbb memoáríró —, erre a beszélgetésre a hajóút első óráiban, legalábbis első napján került sor. Vagyis október 18-án. Kossuth ugyanis ezen a napon hajózott el a fővárosból Pozsonyba, ahol október 21-én kötöttek ki. De akkor hogyan írhatta alá megérkezésük előestéjén az első lengyel küldöttség tagjaival a szerződést Pesten? Igaz, a szöveget csak másolatban ismerjük, de rajta van Erdős Ferenc őrnagynak, a Nemzetőrségi Haditanács osztályvezetőjének azt igazoló aláírása, hogy a dokumentum megegyezik az eredetivel. Tehát nem kételkedhetünk a hitelességében.

Az ilyen tisztázatlan, már-már misztikus rejtélyek teszik a történészi érdeklődést is szenvedélyessé. A szenvedély a kutatómunkában tűz, amely kiolvasztja az érdeklődés formátlan ércéből a megfejtés lehetőségének nemesfémét. A felfedezés kápráztató bizonyosságában megnyugodva, a múltat fürkésző is azt mondhatja: szerencséje volt. Az volt nekem is, amikor birtokába jutottam az Ilyvói Állami Központi Történeti Levéltár egyik dokumentumának..., amelyik alkalmasint eldöntheti a megoldatlan kérdést.

Egy kihallgatási jegyzőkönyvről van szó, amely Karol Kiselka joggyakornok 1848. december 3-án az ilyvói Városkapitányságon tett vallomását tartalmazza. Karol Kiselka tagja volt az Ilyvóban, a Kossuth talán legjobban működő emisszáriusa, Ludwik Wański és Bułharyn által alapított magyar-barát bizottságnak. Szerinte az 1832 óta Magyarországon élő Waski, az 1830/31-es lengyel szabadságharc egykori őrnagya állt elő azzal a javaslattal, hogy az orosz birodalomból érkező, magukra hagyott emigránsokat küldjék Magyarországra, hogy ott légiót alakítsanak. Kiselka szerint annak megállapítása végett, hogy ott milyen fogadtatásra találnak, az ilyvói Nemzeti Tanács Stanisław Dąbrowskit, Edward Gniewoszt, Franciszek Czerkawskit és Józef Dunieckit Pestre küldte. Wańskival együtt szeptember utolsó napján hagyták el Ilyvót.[26]

Hogy mi történt a küldöttséggel, arról Kiselka a következőket vallotta: „Duniecki, Gniewosz, Dąbrowski és Czerkawski folyó év október 14-én tértek vissza. Küldetésük eredményét az alábbiakban összegezték. Először is a magyarok rendkívül ridegen fogadták őket és közölték velük, hogy embernek bőviben vannak és semmilyen idegen segítségre nincs szükségük. Csupán azért, hogy „a magyarok bizonyíthassák a lengyelek iránti rokonszenvüket, engedélyezték azt, hogy 1200 galíciai egy saját lengyel csapatot hozzon létre magyar főtisztek vezetése alatt, amelyet a magyar nemzet költségére szerelnek fel és tartanak fenn, szigorúan meghagyva, hogy a magyar katonai előírásoknak engedelmeskednie kell és semmilyen ürüggyel nem alkothat külön pártot. Miután ezt közhírré tették, tekintettel a fogadókészség nyerességére, a többségnek, különösen az emigránsoknak, elment a kedve attól, hogy Magyarországra menjenek."

Ha a küldöttség tagjai, akiknek aláírása szerepel az alapszerződésen, október 14-én visszaérkeztek Ilyvóba, a szerződés megkötésére és aláírására csak Kossuthnak az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökévé történt kinevezését követően,

[25] uo.: 52–53.

[26] Központi Állami Történeti Levéltár (Lvov. (továbbiakban:CGIA) f. 152, op. 2, ed. 1088, k. 1.

azaz, október 8. után és a küldöttség elutazásának dátumául elfogadható 11. előtt kerülhetett sor. Vagyis: *október 10-én*. A Pesti Hírlap ilyvói levelezője szerint a küldöttség október 18-án érkezett vissza Galícia fővárosába. Az ő tudósításából az derül ki, hogy a lengyelek igen jól fogadtattak Pesten, és mondják, hogy Kossuth a leendő magyar-lengyel légiónak jutányos feltételeket ajánlott. Ezen ajánlat következtében, valóban már több ifjak is indultak Pozsonyba, az utolsó szállítmány f. hó. 20-án hagyá el Lemberget."[27]

Lehet, hogy a visszatérés dátumát illetően a Pesti Hírlap adata a helytálló, mivel három nap alatt nehezen lehetett volna megtenni az 500 kilométeres távolságot. Tárgyunk szempontjából lényeges az, hogy az október 10-e után hat héttel, a lengyel légió tényleges felállításának előestéjén készült szerződésmásolat készítője egyszerűen *október 20*-ának olvashatta a dátumot. A másolatban fennmaradt dokumentumnak minden bizonnyal e téves keltezése került át a szakirodalomban. (Zárójelben azt is meg kell jegyeznünk, hogy a másoló mind a négy lengyel nevet hibásan írta át.) S ha a szerződés aláírásának dátuma *október 10-e, akkor tisztázódik az a kérdés is, hogyan írhatta azt alá Kossuth, ha október 20-án nem tartózkodott a fővárosban.*

A 6–800 ember nevében megkötött szerződés aláírói aligha sejthették, hogy belőle nő ki az egész lengyel nemzet magyarországi légiója, amely nemcsak a megszabott létszámkeretet feszíti széjjel, hanem a szerződést leíratlanul is a lengyel érdekeknek megfelelően módosítja.

Nem a történelmi dokumentummal játszadozó időcsapdáról van szó. Vagyis, amikor Kossuth a Pozsony felé lapátoló gőzösön fogadta Falkowskit és társát, nyolc nappal korábban már megállapodott egy küldöttséggel. A vele folytatott tárgyalásból nem csinált titkot, bár magáról a szerződésről hallgatott.

[27] Pesti Hírlap, 1848. nov. 7.

Erényi Tibor

A NEMZETI ÜNNEP ÉS A PÁRTOK

(1848-ról 1948-ban)

1948 elején a politikai életet domináló Magyar Kommunista Párt — immár a hidegháború ismert viszonyai között — rátért céljai megvalósítására. A Politikai Bizottság 1948 februárjában leszögezte, hogy az országban négyféle gazdasági szektor létezik egymás mellett: 1. egyszerű árutermelő, 2. tőkés, 3. államkapitalista, 4. szocialista, amelybe az államosított és állami kezelésbe vett üzemek, szövetkezetek stb. tartoznak. Megállapította: „súlypontban és jelentőségében legfontosabb a szocialista szektor, amely már rányomja bélyegét az egész nemzetgazdaságra."[1] Március végén államosították a 100-nál több munkást foglalkoztató üzemeket és hamarosan feloszlatták a Gyáriparosok Országos Szövetségét. Ugyanekkor gőzerővel folyt a két munkáspárt „egyesülésének" előkészítése. A Szociáldemokrata Párt 1948 március eleji kongresszusán a „munkásegység" hívei győztek, a Magyar Kommunista Párt bejelentette, hogy június elejéig megtörténik az egyesülés. Az 1948 júniusi egyesülő kongresszus programnyilatkozata szerint a népi demokrácia „a népszuverenitáson alapuló demokratikus parlamentarizmusra épül", biztosítja a demokratikus szabadságokat, „de nem ad teret a demokrácia ellenségeinek, nem engedi, hogy a szabadságjogokkal népellenes politikai irányzatok és csoportok visszaéljenek". A koalíciós kormányzat helyére az egyesült párt „új függetlenségi frontot", a népi egység politikai tömegszervezetét kívánja állítani.[2] (A közvetlen demokrácia kérdése semmilyen vonatkozásban sem vetődött fel.)

A külpolitikai vezértétel: megbonthatatlan barátság a Szovjetunióval és a szomszédos népi demokráciákkal, melyekben hasonló folyamatok zajlanak le, mint Magyarországon. Föderációról vagy konföderációról, mint a Pravda 1948. január 28-i cikke megállapította: szó sem lehet. Németország kettéosztása ténnyé vált, csakúgy, mint a „titóizmus" megbélyegzése: fennállott annak a veszélye, hogy Berlin helyzetét illetően tényleges konfliktus alakul ki. A szembenállás szerves része volt, hogy a Szovjetunió a Marshall-tervhez való csatlakozást kategorikusan megtiltotta.

Nem mehetünk bele annak taglalásába, hogy a hidegháborús helyzet kialakulásáért melyik felet terheli a felelősség. Mindkettőt. Mindkét hatalmi csoport saját pozícióinak javítására törekedett, bár új világháború kitörését igyekezett elkerülni.

[1] Ld. A Magyar népi demokrácia története. Szerk. Balogh Sándor – Jakab Sándor. Kossuth. 1978. 128.

[2] I. m. 133.

Kétségtelen azonban, hogy míg a nyugati tőkés-pluralisztikus, parlamentáris rendszerek lehetővé tették a külpolitikai problémák megvitatását, különböző érdekek és felfogások artikulálását, addig a sztálini típusú diktatúrákban ilyenről szó sem lehetett: ezek a diktatúrák kétségtelenül az agresszívebb politika arculatát mutatták: ráadásul Európában és másutt is a „keleti" fegyveres erők jelentős számbeli fölényben voltak. A sztálini rendszereknek a közvélemény álláspontjával kevésbé kellett számolniuk, mint a nyugati, parlamentáris rendszereknek.

Téves azonban az az elgondolás, hogy az államszocialista rendszerekben — azok diktatórikus jellege miatt — a közvéleménynek nem volt jelentősége. Sajátosan, áttételesen volt. Ezzel mind Sztálin, mind utódai számoltak. (Gondoljunk az előbbi kampányaira, Hruscsov politikájára stb.) Az közismert, hogy ezekben a rendszerekben a művészetek, talán elsődlegesen a szépirodalom milyen, politikai szempontból is nagy szerepet töltöttek be. Másféle diktatúrákban ez nem volt szokásos. Az „újtípusú ember" voluntarizmusra mutató jelszavára magunk is emlékezhetünk. Mint ahogyan arra is, hogy Rákosi vagy Kádár milyen — ma már szinte érthetetlenül — kiemelkedő jelentőséget tulajdonított egy-egy vezető író vagy költő állásfoglalásának, sokszor a különböző pártplénumok is bíbelődtek másodrendű irodalmi — esetenként értelmiségi — ügyekkel. A „főideológus"-nak a párt-hierarchiában fontos posztja volt; kivált, mert nemcsak az irodalmi- művészeti kérdések, hanem a tudományos szféra is hozzátartozott.

Magyarországon a főideológusi posztot 1948 tavaszán Révai József töltötte be, akinek műveltségét, irodalmi és történeti érzékét csak kevesen vonták kétségbe. Révainak kétségkívül volt „rálátása" a magyar történelem egészére.[3] Hajlamainak a kommunista világmozgalomban 1935 után kibontakozó népfrontpolitika történelmi és irodalmi vetülete kiváltképpen megfelelt. Révai már a centenárium előtt kidolgozta 1848–49-ről azt a véleményt, amely később pártállásponttá vált. A korábbi írások közül a legjelentősebb a 48 útján című összefoglalás, amelyet a kiadó 1948-ban jelentetett meg. Az 1947. december 27-én a kommunista pártlapban publikált és az említett kötetben újra közölt írás az egész téma jelentőségét meghatározta s ezért kicsit bővebben indokolt idézni és elemezni: „A százéves évforduló távlatából sem idealizáljuk 1848-at, szereplőit és vezetőit. Tudjuk, hogy politikájuk sokszor következetlen volt. Tudjuk, hogy a jobbágyfelszabadítás dolgában a szabadságharc vezérei — még ha figyelembe vesszük is osztálykorlátaikat — innen maradtak azon a határon, ameddig el kellett volna menniük a nemzeti önvédelmi harc sikere, a forradalmi nemzeti egység megszilárdítása érdekében. Tudjuk, hogy hibák történtek a nemzetiségek jogos kívánságainak teljesítése dolgában is. De e hibák és fogyatékosságok nem homályosíthatják el az alapvető tényt: az 1848-as szabadságharc vezetői merték vállalni a forradalmi harc kockázatát, mertek cselekedni, nem hátráltak meg, félre tolták azokat, akik rohadt kompromisszumok, a megalkuvás és behódolás útját javasolták a nemzetnek, vállalták a néptömegekkel való szövetkezés politikáját, nem riadtak vissza az európai demokratikus-forradalmi mozgalmakkal való szolidaritástól és harcoltak még akkor is, amikor Európa 'újra csendes lett', amikor a demokratikus

[3] Ld. *Révai József*: Válogatott Történelmi írások I-II. k. Szerk. F. Majlát Auguszta. Kossuth 1966. *Erényi Tibor*: Révai József történelem szemléletéről. Párttörténeti Közlemények 1962. 2. sz.

nemzeti forradalmak 'lámpafénye' már csak Magyarországon világított."Majd a továbbiakban: „A forradalmi határozottság, a néptömegekre való támaszkodás és a demokratikus népekkel való szolidaritás köti össze elsősorban a száz év előtti magyar átalakulást a három évvel ezelőtt megkezdett magyar átalakulással. Aki a magyar demokrácia politikájának és módszereinek ezekre a jellemvonásaira nemet mond, az nem mondhat igent 1848-ra sem."[4] Ennyi. Ezek a leglényegesebb megállapítások.

Révai — nevesítve a dolgokat — Kossuth, Petőfi, Táncsics örökségéről ír. (Szabad Nép 1948. március 14.) Petőfit forradalmi demokratának, Táncsicsot a parasztság képviselőjének, Kossuthot pedig a nemzet „vezérének" tekinti, aki a „nemzeti összefogásnak a megszemélyesítője." Az országgyűlés 1948. március 15-i ünnepi ülésén elmondott beszédében — óvatosan bár — tovább tágítja a haladó hagyomány körét.[5] Szól „kalózok"-ról, „megalkuvók"-ról – mindazonáltal fejet hajt „Nyári Pál, Bezerédi István és mások előtt; megállapítva, hogy Kossuthnak igaza volt Széchenyivel és Deák Ferenccel, Batthyány Lajossal szemben, Petőfinek Vörösmartyval szemben — de az említettek mellett —, Szemere Bertalan és mások is tiszteletet érdemelnek. 48 tanulságát elsősorban abban látja, hogy a nemzetek szabadságának és függetlenségének ügyét a dolgozó nép felszabadulásának ügyével kell összekapcsolni.

Révai értékelése olyan tágkeblű, amilyenre korábban sem a szociáldemokraták, sem a kommunisták, sem a polgári radikálisok körében nem volt példa. Még akkor is az, ha némelykor emlegeti a „korlátokat", a „habozást", a „megalkuvást". Újnak hat, hogy szól a nemzetről, nemcsak a népről, sőt a parlamentarizmusról is; a „népi demokrácia" parlamentarizmusát igenelve. Nyilvánvaló, hogy a szerző még mindig nem teljesen biztos abban, hogy ez a népi demokratikus periódus meddig fog tartani, bár azok az — említett — elgondolások, hogy a koalíciót valamiféle népfront váltja majd fel, arra vallanak, hogy a változások igényével és gyorsuló ütemével tisztában van. Feltűnik a „függetlenség" gyakori emlegetése – a szovjet csapatok markáns jelenléte idején. Révai ezt a következő — később szinte állandóan olvasható — mondattal kívánja feloldani. „Az orosz cárizmus helyébe, amely 48-ban a feudális reakció fő ereje volt, a Szovjetunió lépett, mely a haladó emberiség élcsapata, a demokratikus fejlődés és a nemzeti függetlenség legbiztosabb támasza."[6] Tehát a leghatalmasabb nagyhatalom jelenléte nem zavarja, sőt erősíti a kis függetlenek függetlenségét. A Jó birodalma nem veszélyezteti a függetlenséget, csak a Gonoszé. Hozzátehetnénk: Hegel példájára mindenkor meg kell keresni, hogy miben, illetve kiben ölt testet a Világszellem.

Révai persze tudta, hogy a magyar munkásmozgalomban, a szociáldemokráciában a vázolttól eltérő kép alakult ki 1848–49-ről. Az a kép, amelynek megalkotásában Szabó Ervinnek oly nagy szerepe volt. 1949-ben jelentette meg a Szikra Kiadó az

[4] Ld. 48 útján. 6–7. Révai szerint 1848 alapozta meg a „polgári demokratikus átalakulás befejezését." Ez az 1944 utáni három évben történt meg. Az 1918-as forradalmat vállalja, Károlyit méltányolja, a Tanácsköztársaságot — lényegében az „azonnali szocializmus" célkitűzését — bírálja. Egyben érzékelteti, hogy az említett polgári demokratikusnak minősíthető periódusból „most" elég három év. Kerüljön hatalomra a „parasztok, kisemberek, értelmiség" – a munkásosztály „erőskezű" vezetése mellett. Semmiféle „harmadikutas polgári demokráciára" nincs szükség. Amire szükség van, az a „népi demokrácia". I. m. 14–15. Szabad Nép, 1947. december 25. Száz esztendő – három év távlatából.

[5] I. m. 53.

[6] I. m. 75.

1918 őszén meghalt teoretikus utolsó nagy munkáját. Társadalmi és pártharcok az 1848–49-es magyar forradalomban. E kötetet Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban címmel Révai terjedelmes bevezető tanulmánnyal látta el. A szerző helyzete kényes volt. Tudta, hogy szólt már ő elismeréssel is Szabó Ervinről; bírálata tiszteletteljes hangú. Azzal kezdi, hogy „az ősök kegyeletes, de alapos kritikájára" van szükség. Szabó szemére veti, hogy bár — joggal — kritizálja a szociáldemokráciát, végső fokon maga is annak az álláspontjára helyezkedik. A Szabó Ervin-probléma taglalása jelen esetben nem feladatunk. A kritikára kétségkívül alapul szolgál a tudós eszmerendszerének bizonyos eklekticizmusa; továbbá az a tény, hogy szociáldemokrata korszakát szindikalista periódus követte, majd liberális vonások kerültek előtérbe, az anarchista elemeket némelykor etatistának nevezhető meggondolások színezték – többféle Szabó Ervin létezett tehát. Az kétségtelen, hogy a diktatórikus módszereket soha sem helyeselte. A parancsuralommal megvalósított és irányított szocializmust soha sem fogadta volna el; de a demokratikus centralizmus elvén alapuló munkáspártot sem. Révai természetesen ezt tudja és egykori mesterét ennek figyelembe vételével bírálja. Egyben nem mulasztja el, hogy a „kispolgári oppozíciót", Jászi Oszkárt és körét ne kritizálja. Némi túlzással azt állítja, hogy a szociáldemokraták, a polgári radikalizmusok és persze Szabó Ervin is a „tiszta feudalizmus" elvét vallották, mely szerint Magyarország feudális ország, s mindenekelőtt kapitalista országgá kell átalakítani. Azután kerülhet sor a tőkés rendszer valamilyen meghaladására. Révai szerint „ez az az elmélet, melynek torz tükrét tartotta Szabó Ervin a 48/49-es forradalom eseményei elé is."[7]

Mi a különbség Szabó Ervin és Révai József között 48/49 megítélésében? Mindketten nagyra tartják Petőfi, Vasvári és mások radikalizmusát. Szabó azonban elidőz az Egyenlőségi Klub programjánál, melyből kitetszik, hogy Petőfiék sem a polgárságtól, sem annak osztályuralmától, de még tulajdonától sincsenek elragadtatva. Révai elsiklik e téma mellett. Ráadásul Szabó zseniális embernek tartja Széchenyit, viszont „csak" politikust lát Kossuthban, Révai ezzel szemben, az érdekegyeztetőt, a nemzet vezérét. Nagy különbség, ha figyelembe vesszük, hogy Szabó sem a nemzeti sérelmeknek, sem a függetlenség ügyének nem tulajdonít mindent átható jelentőséget. „A forradalom — írja — külsőleg és lényegében is túlnyomóan politikai természetű volt, az idegen uralom ellen irányult és a fényes nemzeti szabadságharc háttérbe szorította a társadalmit a nézők, sőt sokban a résztvevők szemében is. Tovább élt azonban, hol hamu alatt pislogva, hol lobogó lánggal égve, de tudatosan vagy öntudatlanul mindig befolyással a nemzeti politikai forradalom minden eseményére és figyelmére." A forradalom és szabadságharc jelentőségét persze Szabó Ervin is látja, a „nemzeti egységet", az érdekegyeztetést azonban — joggal — bonyolultnak és rövid tartamúnak véli. „Bármennyire csodáljuk is az élet-halál harcát bámulatosan bíró nép hősiességét, a bíráló tekintet mégis kénytelen az union sacrée mögött fenyegető osztály- és pártharcot is észrevenni."[8]

---

[7] *Szabó Ervin*: Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban. Szikra 1949. A kötet élén Révai bevezető tanulmánya. Az idézet a 18. oldalról való. (A mű első kiadása 1921-ben jelent meg, Bécsben.)

[8] I. m. 30.

Szabó és Révai művét nehéz egybevetni. Az előbbi terjedelmes monográfia, az utóbbi a történelmi publicisztika körébe tartozó (némelykor azonban ezen túlmenő) írások összességükben szintén vaskos együttese. Szabó Ervin független tudós, Révai viszont pártpolitikus. A manipulatív szándék, a historizálás hiányzik Szabó Ervinnél, Révainál viszont nagyon jelen van. A tárgyalt kort mindketten jól ismerve, mindketten szembe kerültek a nagy problémával: a kapitalizmus vélhetően „jobb", mint a feudalizmus, de igazából majd jobbnak bizonyul-e? A reformkor számos nagy alakjának ez a dilemmája: a „várurak" uralmát felváltja majd a „gyárurak", vagy éppen a „bankurak" hatalma. Ráadásul a kapitalizmus nagyra növeli a rettegett „pauperismust". Révai — amennyire lehet — átsiklik e probléma felett. Szabó Ervin munkájából azonban kiderül, hogy még a céhmunkások körében is éltek bizonyos aggodalmak. Végül is a többség a céhek felszámolását szorgalmazta, de voltak olyanok is, akik csak reformokra törekedtek. Szabó idéz egy kérvényből, amely a céhek megszüntetését követeli, de addig is azt kívánja, hogy a céhmunkások „mestereiknek bizonyos keresetre szerződött társai" legyenek. Sőt, mi több, egy másik követelés így szól: „A segédek belevonása a kiképzési és jóléti instituciók igazgatásába."[9] Az iparűzés szabadságáért nem mindegyik céhtag lelkesedett. Általában: a mindennapi élet képe inkább Szabó kevésbé „politikus" írásából bontakozik ki, mint Révai nem egyszer szónoklatként ható szövegeiből.

Táncsicsot mindketten nagyra becsülik. Szabó azonban rámutat arra, hogy 1848 júniusa után már mindinkább elszigetelődött. „A liberális, sőt a radikális sajtó sem lelkesedett többé érte, és nem kívánta a nép megnyugtatásának tisztét – reá bízni, legszívesebben hallgatott róla. A mérsékeltebb és a konzervatív sajtó pedig, s főként maga a nemzetgyűlés hangulata egészen ellenségessé vált. Előbb azt mondták róla, hogy korlátolt, hogy bolondos; később a miniszterelnök lapja, a Pester Zeitung egyenesen kiírta róla, hogy bolond."[10] Révai tudja mindezt, de eddig — politikai okokból — munkájában már nem jut el; a súlypontot nem a szórványosan jelentkező úgynevezett kommunisztikus eszmékre, hanem az idealizált „nemzeti egység"-re helyezi, ami persze a bécsi udvart szolgálókat, ezt a „maroknyi kisebbséget" nem foglalja magában.

Az MKP tudományos folyóiratának, a Társadalmi Szemlének (1948 január) vezércikkét M. A. (Mód Aladár) írta. Rámutat, hogy 1848 a klasszikus polgári forradalmak utolsó szakaszának, a Kommunista Kiáltvány megjelenésének az éve. A forradalmak bukásáért a nagypolgárságot, a liberalizmust teszi felelőssé. A munkásság harca — úgymond — az egész nép, az egész nemzet harcává szélesedett ki. 1848 művét csak a szocializmus fejezheti be. A cikk gondolatmenete nem különbözik Révai felfogásától. Ugyanebben a számban S. Sándor Pál ír hiteles, tudományos tanulmányt Az agrárkérdés 1848 előtt címmel. Ugyanez mondható el Pach Zsigmond Pálnak a februári számban megjelent tanulmányáról (A tőkés fejlődés feltételei a magyar mezőgazdaságban 1848-ban.) A márciusi szám ismét Mód cikkét hozza: A diadalmas 48. A dokumentum: Marx beszéde az 1848-as forradalomról (1856. április 14-én a chartisták ünnepi gyűlésén hangzott el Londonban.) Haraszti Sándor ugyanebben a számban az 1848-as parasztmozgalmakról, Nemes Dezső pedig a munkásmozgal-

[9] I. m. 158–159.
[10] I. m. 268.

makról értekezik. Nemes kiemeli Vasvári Pál szerepét. (Vasvárit némi anakronizmussal polgári radikálisnak nevezi.) Megemlíti Kecskés Ede ügyvédet (róla szó van Szabó Ervinnél is), aki „Kenyeret a népnek" című plakátján egalitárius nézeteket hirdetett. Táncsicsot bírálja, mert nem követelt általános választójogot, viszont elismeréssel jegyzi meg, hogy lapjában, a Munkások Újságában az időközben bebörtönzött „izgatók" védelmére kelt. (Az utóbbiak a vagyonosok ellen keltek ki, bizonyos értelemben kommunisztikus érveléssel.) Nemes abbeli törekvése, hogy a munkásmozgalomban mintegy mereven elkülönülő mérsékelt és radikális irányzatot mutasson ki, mesterkéltnek tűnik. Haraszti Sándor a legradikálisabb parasztmozgalmakban mutat ki bizonyos „communisticus" irányzatot. Ehhez csatlakozik Nemes a munkásmozgalmat illetően: nem mulasztva el megjegyezni, hogy a kormány ezek ellen az irányzatok ellen, csakúgy, mint a földosztó törekvések ellen, karhatalmilag fellépett. (Révai a nemzeti egység kiemelésére törekedve ezekről a „fellépésekről" alig tesz említést, a pesti zsidóellenes megmozdulásokról meg egyáltalán nem.)

Az utolsó óráit élő Szociáldemokrata Párt folyóiratában, a Szocializmusban (1948 január-márciusi szám) Szélpál Árpád ír cikket 1848. március 15. címmel. Szabó Ervin gondolatmenetét követi, de annál szűkkeblűbb. Rokonszenvével Petőfit, Vasvárit és környezetüket tünteti ki. Széchenyi és Kossuth iránt egyaránt bizalmatlan, mert ellenzik, illetve nem kívánják a vagyontalanok forradalmát a vagyonosok ellen. A március 15-i Tizenkét ponttal maradéktalanul egyetért. „Ha erre a napra gondolunk — írja —, nem hadvezérek és csataterek jutnak eszünkbe, hanem kávéház, nyomda, múzeumlépcső és ünneplő nép, nem politikusok, hanem költők, nem bullák vagy szerződések, hanem versek és lelkesedés." A nemzeti egységet Szélpál nem érinti, ez a fogalom általában hiányzott a szociáldemokrata szóhasználatból. A szám vezércikkét Fejtő Ferenc írta A százéves Kommunista Kiáltvány címmel. Fejtő szerint a két szerző érdeme, hogy a „napirenden lévő forradalom közelségét felismerte." Majd megállapítja: „Marxtól nem hitigazságokat örököltünk, hanem módszert és irányt." A Marx és Engels után történtekről Fejtő nem tesz említést, ellentétben Szalai Sándorral, aki ugyanitt, a filozófiai „frontról" szóló írásában kritikai észrevételeinek is hangot adva méltatja Lenint. Az ugyancsak baloldali szociáldemokratának számító Horváth Zoltán a Népszava március 15-i számában Márciusi tanulságok címmel írt cikket. Hangsúlyozza, hogy a francia 48 antifeudális volt és antikapitalista, a magyar 48 erővonalai viszont nem világosak. A bukás fő oka: a nyugati hatalmak közönye. Azóta megváltozott a helyzet: az angol nagytőke szembe került a Labour-kormánnyal – kockáztatja meg a merész állítást. Ezt követően már csak lényegében a 20. századi monopoltőkéről esik szó. Horváth — ez szociáldemokrata újságcikkekben ritka — Petőfi és Táncsics mellett Kossuthot is megemlíti. A szociáldemokrata szerzők azonban éppen arról nem írnak, nem írhattak, hogy Révai és követői a szociáldemokráciát, mint olyant egyszerűen kiiktatták a haladó hagyományból. (Révai talán csak a szakszervezet alapító Teszársz Károlyt és az egykori szociáldemokrata – agrárszocialista Várkonyi Istvánt vagy Kunfit akarta vagy merte néha megemlíteni.) De ne feledjük: a magyar szociáldemokrácia utolsó óráit élte. A Népszava — szinte furcsa búcsúzóul — említett számában közölte a jelszót: „Az 1848–49-es szabadságharc örököse a Szociáldemokrata Párt, csatlakozz hozzá." A március 18-i számban már az olvasható,

hogy „1848 eszméinek örökösei a baloldali pártok. Hatalmas tömegek országszerte a Baloldali Blokk ünnepségein".

Az időszak hazai szociáldemokráciájának rendhagyó személyisége, Justus Pál, aki korábban — némi tréfás jelleggel „magyar Trockij"-nak minősítette magát — Pártunk feladatai címmel szintén cikket írt a Szocializmus már idézett számában. Justus — akárcsak Szalai és Horváth — tartózkodik Lenin kritikátlan dicsőítésétől (ellentétben a párt élén álló Szakasits Árpáddal) és nem hivatkozik közvetlenül 48-ra sem. Ugyanakkor — mintegy történelmi tapasztalatok alapján — erőteljesen radikális hangot üt meg, megállapítva: „Magyarországon még inkább, mint másutt, az antiszocializmus is maga az ellenforradalom. Állást foglal a két munkáspárt egyesülése mellett, hozzátéve: „hogy azt gondosan elő kell készíteni. A szocializmusért, a monopoltőke uralma ellen folyó világtörténelmi küzdelemben a szorosan vett ipari proletariátusnak (tehát mint osztálynak!) szerveznie, nevelnie és vezetnie kell az összes kizsákmányoltakat és elnyomottakat. Nem úgy, hogy „a szocializmus menjen őhozzájuk, hanem úgy, hogy ők jöjjenek a szocializmushoz." Justus egyébként 1948. március elején a parlamentben meghirdette a kétféle magántulajdon eszméjét. A Világ március 3-i számában arról tudósít, hogy Justus szerint van munkából és van közönséges lopásból származó magántulajdon. A kisemberek magántulajdonát a kapitalisták, nem pedig a szocialisták veszélyeztetik. Az igaz azonban, hogy az utóbbiak a stratégiai ágazatokat (pl. energiaforrások) állami tulajdonba kívánják venni. (Korábban Justus semmiféle állammal nem szimpatizált.)

Meg kell említeni a Szikra Könyvkiadó által 1948-ban megjelentetett tanulmánykötetet (Mód Aladár, Ember Győző, Nemes Dezső, Andics Erzsébet, Hanák Péter, Waldapfel József, Kenyeres Júlia).[11] A centenárium éve természetesen erre a munkára is hatott. Véleményünk szerint azonban a közölt tanulmányok tudományos, informatív jellegén ez nem változtat. A kötet érdekes olvasmány ma is. Általában 1948-ra még nem jellemző az 1949-től 1953-ig tartó évek oly sokat emlegetett „aktualizálása", az olyannyira elvárt pártosság, a „marxista-leninista" történelemszemlélet szigorú megkövetelése.

Lukács György csak ritkán szólt közvetlenül hozzá történeti kérdésekhez. Közvetve azonban gyakorta. 1947–48-ban történeti mondanivalót is tartalmazó tanulmányok sorát írta.[12] A lényeget tekintve mondanivalója nem tér el Révaiétól, de nélkülözi annak pátoszát és esetenkénti populista felhangjait 1848-at „demokratikus forradalom"-nak minősíti, szót emel a „csak liberális" (ezt maga is idézőjelbe teszi) értékek megbecsüléséért, bár úgy véli, hogy „a magyar irodalom központi alakjai a nagy forradalmi költők: Petőfi, Ady, József Attila". (Lukács persze maga is jól tudhatta, hogy ez az állítás történeti szempontból is mennyire vulgarizáló – mindhárom költőt illetően. Petőfi nem akart mindenáron forradalmat, Adynak volt „darabont"-korszaka, nem is szólva a József Attila-problémákról.) A kor légkörét tekintve Lukács álláspontja mindenesetre mértéktartó. Molnár Erik — ekkor külügyminiszter — Lukácshoz hasonlóan szintén nem vett részt a 100. évforduló alkalmából megjelentetett publikációk kidolgozásában. Valószínűleg ekkor is, a későbbiekben is az volt az álláspontja, hogy

[11] Forradalom és szabadságharc 1848–1849. Szikra 1948.

[12] Magyar irodalom – magyar kultúra. Válogatott tanulmányok. Gondolat. 1970. 408–409. 458–469.

a proletariátusnak nincsenek külön nemzeti feladatai, Magyarországon pedig proletariátusról 1848-ban nem beszélhetünk. Marxnak a magyar 1848-cal kapcsolatos, maximálisan elismerő gondolatait később úgy interpretálja, hogy „a nemzeti mozgalom annyiban haladó, amennyiben szociális tartalmat takar". Ennek a véleménynek a kifejtése nyilván nem volt összhangban a kommunista párt korabeli politikai céljaival.[13]

A Supka Géza által szerkesztett polgári demokrata (sőt szabadkőműves) Világ 1848. március 14-i számában maga a szerkesztő, az említett irányzat közismert személyisége írt szubjektív hangvételű vezércikket Negyvennyolc márciusa – kendőzés nélkül címmel. Ebben a 48-as tragédia lényegét (jókora túlzással) a polgári és a népi szárny, Kossuth és Petőfi ellentétében látja. A március 17-i szám beszámol a március 15-i Kossuth Lajos téren megtartott ünnepségről és a parlament Nagy Imre elnökségével lezajló ünnepi üléséről, amelyen törvényt hoztak 1848 emlékéről. Supka egyébként igenli a Rákosi által — Révai alapján — megfogalmazott hivatalos megállapítást. „A nemzeti és társadalmi céloknak ez az egybeesése erősítette a magyarság összefogását és adott a szabadságharcnak olyan lendületet, amelyet a többi országok forradalmában hiába keresünk." A főszerkesztő írásában — és az egész lapban — bizonyos zavartság fedezhető fel. A Polgári Demokrata Párt a baloldalhoz csatlakozott – ugyanekkor vezetői 1948 tavaszán már észrevették, hogy nem az áhított magyar demokrácia, hanem a pártállam van kiépülőben.

A Nemzeti Parasztpárt lapja, a Darvas József által szerkesztett Szabad Szó a kommunisták véleményét vette át; központba helyezve a „törhetetlen nemzeti egység" gondolatát. A lap hasábjain megjelenik a „Tiéd az ország, magadnak építed!" jelszó és a környező országokkal való együttműködés gondolata. A lap március 18-ai számában részletesen közli Erdei Ferenc ünnepi előadását. A párt főtitkára mondanivalóját a következőkben foglalta össze: „A 48-as jobbágyfelszabadítás megindította a felszabadulás folyamatát, nem számolta fel azonban a feudalizmus rendjét, amely a parasztság szabadságának kifejlődését megakadályozta száz éven át, amíg 1945 márciusában meg nem jelent a nagybirtok megszüntetéséről és a parasztság földhöz juttatásáról szóló törvény. Száz év telt el tehát, amíg a jobbágyfelszabadulás műve teljessé vált és száz év után megnyílt a népi demokráciában a parasztság gazdasági és kulturális felemelkedésének lehetősége." Ugyanebből a számból kitűnik, hogy a párt a munkás-paraszt szövetség elmélyítése mellett száll síkra. A március 26-i szám teljes egyetértéssel közli: „Államosítják a legalább száz alkalmazottat foglalkoztató ipari vállalatokat." (A nagybankokat már 1947 novemberének végén államosították. Ekkor még minden vonatkozásban a „nagy"-okról van szó. Hamarosan sort kerítettek a kicsikre is.)

A történésztársadalom folyóiratának, a Századoknak 1948-as, összevont száma már 1949-ben jelent meg; többek között Arató Endre és Vörös Károly 1848-as problémákkal foglalkozó szakmunkáival. A vezértanulmány: Andics Erzsébetnek, a Magyar Történelmi Társulat elnökének az 1949. március 27-i közgyűlésen elhangzott, erősen politikai jellegű székfoglalója. Andics már korábbi írásaiban is méltatta 1848-at és kísérletet tett a nacionalizmus értékelésére is. Szinte a Századok új számával egyidejűleg jelent meg a Munkásosztály és nemzet c. munkájának második kiadása, a-

[13] Ld. *Molnár Erik:* A marxizmus szövetségi politikája 1848–1889. Kossuth 1967. 70.

melyben a következő olvasható: „A nacionalizmus a maga idején szükséges és haladó volt, mert kivezette a társadalmat a feudális zűrzavarból és szétdaraboltságból. A népek nemzeti államokba egyesülése a burzsoázia nagy, történelmi teljesítménye volt."[14] Említett előadása ezen a vonalon haladt tovább. Méltatta az 1867-ben alakult Társulat első periódusát. Horváth Mihály, Thaly Kálmán és mások munkásságát, a 20. századi tevékenységről azonban elmarasztalólag szólt. Védelmére kelt — a hivatalos történetírás ellenében — a Dózsa és Martinovics tradíciónak, majd megjegyezte: „Az 1848–49-es szabadságharcnak és antifeudális forradalomnak száz év után sem bírjuk teljes és hű történetét, hogy az 1918/19-es forradalmakról ne is beszéljünk." Főleg a magyar történettudomány feudális nosztalgiáit kárhoztatta. „A magyar nép sorsa azt bizonyította, hogyha idejekorán tértünk volna rá a polgári fejlődés útjára, akkor sok bajtól megmenekült volna az ország." Kifogásolja, hogy a Századok előző, 1948 tavaszi száma az 1848/49-es szabadságharcról és forradalomról egyáltalán nem emlékezett meg.[15] Megjegyzendő, hogy a társulat igazgatóválasztmányában — számos kommunista történészé mellett — olvasható Hajnal István, Szentpétery Imre, Váczy Péter neve is. Andics ekkor még igyekezett mindenkit bekapcsolni, aki hajlandó volt tisztséget vállalni. De ne foglalkozzunk e helyütt a különböző tisztségekkel, kitüntetésekkel, sem azzal, hogy a hamarosan meginduló tisztogatások kiket érintettek és milyen következményekkel jártak.

Szekfű 1947-ben megjelent, Forradalom után c. művében fenntartja korábbi – az 1867 utáni évtizedekre vonatkozó, általános liberalizmus kritikáját. Rokonszenve azoké, akik a negyvenes években liberális-reform képviselői voltak (Szalay, Eötvös, Csengery stb.). Megállapítja: „Negyvennyolc ma is alapja mindannak, amire a magyarságnak állami életében s az egyes magyar állampolgárnak emberi szabadsága és méltósága védelmére szüksége van."[16] Szekfü konstatálja, hogy a klasszikus magyar liberalizmus visszaszorult, ami utána következett, azt elutasítja mindenfajta reformra való képtelensége miatt. A nácizmussal rokonszenvező magyar politikát súlyosan kárhoztatja. Így értelemszerűen eljut annak a „forradalomnak" az igenléséig, amely az 1944–45 utáni években bekövetkezett. A különböző politikai pártokat Szekfű nem tartja sokra, a kommunisták azonban szerinte is jelentős erőt képviselnek és levonták 1919 tanulságait. Önmagában a parlamentarizmusban nem látván értéket, a történész úgy vélekedik, hogy a szovjet szisztéma valóságos demokratikus tartalommal tölthető meg, automatikusan viszont a parlamentarizmus sem demokratikus. Ez, valamint a geopolitikai megfontolások lehetővé tették Szekfű számára, hogy részben elfogadja, részben legalábbis tolerálja még 1948 tavaszán is Révai, és általában a magyar kommunisták már nem többpárti, hanem népfrontos történetfelfogását, amelybe 1848–49 kommunista értelmezése is beleilleszkedett.

---

[14] *Andics Erzsébet*: Munkásosztály és nemzet. 4. kiadás. Szikra, 1948. 31. Szerző hasonló gondolatokat fejezett ki a Hazafiak-e a kommunisták? c. írásában. Szikra, 1946. Itt 1848 „nemzeti és demokratikus" jellegéről ír. A kommunista párt — mint megállapítja — „Bocskai, Bethlen, Zrínyi, Rákóczi Ferenc és Kossuth" nevét a szabadsággal és a szociális előrehaladással kapcsolja össze. 17, 22.

[15] Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyülésén. Századok 1948. 1–4. sz. 9. vö. még *Berlász Jenő:* A Századok 1948. évi eredeti kötetéről Századok 1989. 3–4. sz. 238–240.

[16] A kérdésről ld. *Szekfü Gyula*: Forradalom után. (Történetíró, nemzet, társadalom.) Glatz Ferenc bevezetője. Gondolat. 1983. 42.

Az aligha vonható kétségbe, hogy Révai (és vele a kommunisták) 48-ról kialakított, Kossuthot „rehabilitáló" álláspontja közelebb állt a hagyományos hazai felfogáshoz, mint a korábbi szociáldemokrata és kommunista nézetek. (Így van ez, még akkor is, ha a Szovjetunió szerepével való manipulálás gyanút költhetett csakúgy, mint a jelen tendenciózus múltra vetítése, az a felfogás, hogy a múlt a jelen megelőlegezése, a történelem valamiféle „őskeresés".) 1948 nyarától a korábbinál erősebbé vált a „szalámitaktika", komorabbá váltak az események... (1949-ben már kiemelt formában foglalkoztak az „ellenséges erők" 1849-es elnyomásával, emlegették a terrort. Csakhamar üldözöttekké váltak olyanok is, akik erre korábban aligha gondoltak.)

1948 márciusában természetesen a nem kommunista irányultsági lapok is megemlékeztek március 15-éről. A kisgazdapárthoz közelálló Kis Újság 1948. március 17-i számában, ugyanazon az oldalon közli Tildy Zoltán köztársasági elnök és Rákosi Mátyás beszédét. (Ez utóbbi Révai gondolatait ismerteti, megtoldva azzal, hogy március 15-e tiszteletére országos munkaversenyt kezdenek.) Tildy maximálisan lojális: hangsúlyozza: „Döntő lépést tett demokráciánk az ipari dolgozók szabadságának megvalósítása és biztosítása érdekében is, amikor megszüntette a nagykapitalizmus hatalmát s a nép államának kezébe tette a nagyipari vállalatok s nagybankok sorsának intézését." A lap elismeréssel nyugtázza, hogy Vorosilov marsall meglátogatta a Bazilikát és idézi Nagy Imrének, a képviselőház elnökének szavait: „A magyar nép az európai történelem viharzása során századokra alámerülve, 1848-ban a kor haladó eszméivel ismét magasra emelkedett és csodálatos, hősi küzdelemben a szabadságszerető népek élére került." Közli a magyar-szovjet diplomáciai kapcsolatok híreit. (Már február végén beszámolt a magyar kormányküldöttség látogatásáról Sztálinnál, aki március 15-re üdvözlő táviratot küldött.)

A Kisgazdapárthoz „még közelebb" állt a Hírlap, amelynek főszerkesztőjét, Katona Jenőt, a modern magyar politikai katolicizmus egyik jeles képviselőjét éppen március elején maga a pártvezetőség nevezte ki. Az újság maximálisan figyelembe veszi a párt politikai pozícióit. Még február 9-én tudósít a magyar-szovjet barátsági és együttműködési szerződés aláírásáról, 14-én részletesen közli a Magyarországra érkező szovjet küldöttség vezetőjének, Vorosilov marsallnak a magyar demokráciát méltató szavait, a március 15-i szám vezércikkét pedig a főszerkesztő írja. A katolikus publicista Marx, Engels és Heine 48-as méltató szavait idézi. Mi több: Katona 48 kapcsán 1917-et a „világtörténelem legnagyobb szociális forradalmá"-nak nevezi. A cikk utal 48 nemzetközi hátterére és megállapítja: „Forradalom és szabadságharc egyszerre, amely veresége ellenére sem volt hiábavaló." A szerző szemléletét általában is a nemzeti és szociális tényező együttesének figyelembe vétele jellemzi: Ugyanez a szám kiemelt helyen közli az 1948. évi XXIII. törvénycikket az 1848–49 forradalom és szabadságharc emlékének megörökítéséről. Az aláírók: Tildy köztársasági elnök és Dinnyés miniszterelnök. (Hasonló jellegű határozatot fogadott el a főváros törvényhatósági bizottsága is, amely az ugyancsak kisgazda-párti Bognár József polgármester elnökletével ünnepi ülést tartott.)

Ismeretes, hogy Barankovics Istvánnak sikerült az, ami mindmáig senki másnak – deklaráltan keresztény elvi alapokon nyugvó tömegpárt létrehozása. A Demokrata Néppárt — ha figyelembe vesszük a körülményeket — az 1947-es választásokon a legjobb eredményt érte el. A párt lapja, a Hazánk már január 1-jei számában Baran-

kovics 48 mérlegén címmel vezércikket jelentetett meg, amelyből kitetszik a vezetők demokratikus és plebejus, helyenként kereszténységszocialista látásmódja. A március 12-i szám szerkesztőségi vezércikkében (Híven önmagunkhoz) a következőket olvashatjuk: „Szabadság, egyenlőség és nemzeti függetlenség a nagy eszmei kapocs, amely 48-cal összefűz bennünket és korszerű tetteket követel." (Ugyanebben a számban szerkesztőségi jegyzet: „Március 15-ére szándékunktól eltérően a Hazánk azért nem jelenhetett meg, mert az ehhez szükséges papírt nem kaptuk meg.)

A hiányt pótolja, hogy a 19-i szám közli a magyar történettudomány nagy alakjának, a bölcsészettudományi kar dékánjának ünnepi beszédét. Hajnal az egyenlőség gondolatát emeli ki: Nem egalitárizmusra gondol, hanem az ellentétek mérséklésére. Rámutat az 1848–49-es érdekkonfliktusokra és kiemeli a jobbágyfelszabadítás jelentőségét. Ennek okán — úgymond — 1848 nemcsak „optimista", hanem „szociális forradalom" volt. Méltatja a nemesség felszabadító gesztusát, de hangsúlyozza: a nemesség úgy vélte, hogy földesúri előjogai megszüntetése után is „megtartja előnyös helyzetét a társadalomban, amiben nem is nagyon csalódott a következő időkben". Nyugatra tekintve bírálja a polgárságot, amely „azt várta a munkástól, hogy helyette is kimenjen a barikádra". Kiemeli a 48-as európai forradalmakban az értelmiség szerepét. Abban reménykedik, hogy lényegében a munkás is gondolkodó, kreatív emberré, értelmiséggé válhat. (A történész eljut az elidegenedés problémájáig, jóllehet ezt a szót nem használja.) A „többtermeléssel" szemben az „alkotó munkát" részesíti előnyben; leszögezve: minden ember „örök érték", ez az emberi egyenlőség lényege. Egész előadásmódját bizonyos kapitalizmus-bírálat jellemzi, éppen az emberi egyenlőség védelmében. „Akár kereszténynek, akár kultúrembernek, akár szocialistának nevezzük magunkat: csak ilyen egyenlőség lehet végső célunk." Lényegében a Hajnal-féle megállapításon alapul az április 2. szám Rónay György tollából származó vezércikke, a Túl a liberalizmuson is.

A Magyar Nemzet pártoktól független lap volt; minden párt iránt lojális, de a nemzeti-keresztény világnézettel szimpatizáló, elsősorban a középosztályhoz szóló. Vezető publicistája: Parragi György, aki a március 14-i szám Első találkozás március 15-ével c. cikkében a forradalmat és szabadságharcot „kiapadhatatlan energiaforrás"-nak nevezi. Központi gondolatát a politikai és szociális szabadságban jelöli meg. A lap még számos színvonalas írást közöl a centenárium alkalmából. A keresztényszociális hangütéssel helyenként itt is találkozunk.

Ha néhány hónappal később kerül sor a centenáriumra, akkor az évforduló politikai értelemben fenyegetőbb lett volna. Már itt voltak az ötvenes évek. 48 ügye azonban a későbbiekben, az ún. Molnár Erik vita kapcsán ismét felvetődött. Molnár 1960-ban cikket jelentetett meg: A nemzeti kérdés címmel a Magyar Tudomány 10. számában. Ismerteti Marx és Lenin álláspontját és — a magyarországi viszonyokra rátérve — a Habsburg-ellenes felkelések különböző aspektusait. A Történelmi Szemle 1962. I. számában publikált, az SZKP XXII. kongresszusa és a szocialista patriotizmus c. írásában bírálja Rákosinak és persze Révainak 1848-cal kapcsolatos véleményét, a nemzeti egység és a függetlenség kérdésének túlhangsúlyozását úgymond, az osztályálláspont rovására. Az említettek szemére veti az ebből származó torzításokat, amelyek valamiféle „parasztfogó demagógiát" alapozhattak meg. Egyik későbbi írásában (A hazafias nemzeti ideológiáról 1963) pedig rámutat: „Az 1848-as magyar

nemzeti forradalomban nem folyt önálló és széles tömegmozgalom az agrárdemokráciáért.[17] Nem hiányzik általában a nemzeti kérdés — úgymond — túlbecsülésének bírálata sem; de nem vagdalkozó, hanem szolid érvelés formájában.

Molnárnak azonban némely — mérvadó, korabeli kritikustól is szóvátett — túlzása csökkentette az érvelés hatását. (Most nem foglalkozunk a 48-as forradalom különböző jelzőinek kérdéseivel. Ezek a jelzők korábban Révainál, Andicsnál és másoknál is váltogatták egymást - demokratikus, antifeudális, polgári, Hajnalnál: szociális. Van példa jelzők elhagyására is. A korábban a polgári jelző használó Molnár most — mint láttuk — politikai tekintetben éppen nemzeti forradalomról írt.) Az említett Molnár-féle megfogalmazások — mint arra már utaltunk — széleskörű vitát váltottak ki a leglényegesebb kérdésről: a historizálásról, manipulálásról, az „előkép" gyártási törekvéseiről, tehát a történelemmel való visszaélésről azonban vajmi kevés szó esett (eshetett).

A vita jelentősége az volt, hogy egyáltalában sor kerülhetett rá és jelezte, hogy már — ha korlátozottan is — van lehetőség a „párton belül" is lényegesen eltérő vélemények hangoztatására. Ez az idők változásának jele volt. S még egyet: mi az oka annak, hogy 1948-ban, a centenárium kapcsán kommunista, szociáldemokrata, liberális-szabadkőműves és keresztény világnézetű szerzők sokban hasonló részleteket fejtettek ki:. Nemcsak az ismert „helyzet", hanem az is, hogy számosan közülük még mindig „egy jobb világban" reménykedtek.[18]

Valószínűleg éppen Gyárfás Miklósnak, az írónak van igaza, aki a polgári-radikális Haladásnak, Zsolt Béla hetilapjának 1948. március 18-i számában (A többi márciusi pont címmel) a következőket írta: „Ezernyolcszáznegyvennyolc emlékéből történelmünk legszebb és legfájdalmasabb napjait rajzolhatjuk fel. Elragadó alapeszméje ez annak a nagy műnek, amelyet még ezután kell megalkotnunk."

---

[17] Ld. *Molnár Erik*: Válogatott tanulmányok. Szerk. Ránki György. Akadémiai Kiadó. 1969. 420–437. A szerző megemlíti a „pesti nép akcióit" és a helyi parasztmozgalmakat is. Rámutat, hogy Kossuth neve a paraszti tömegek antifeudalizmusával kapcsolódott össze, de „a kibontakozó nemzeti ideológia" manipulatív jellegű volt. Az „1848-ban megindult felemás polgári átalakulás 1867-ben lezárult". (Uo.)

[18] Azt sem tartották meglepőnek, hogy a március 10-i lapokban egy, már a későbbieket előrevetítő hír jelent meg, a Rákosi Mátyás által többször is említett, a „csepeli munkások" által kezdeményezett országos munkaversenyről. A cél: „a forradalom és szabadságharc százéves, valamint a hároméves terv megindulásának egyéves évfordulójának megünneplése." (Ld. A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai. Szerk. Rákosi Sándor és Szabó Bálint. Kossuth, 1967. 556.)

PEST-PILIS-SOLT MEGYE XVI–XVII. SZÁZADI DICA- ÉS DÉZSMAJEGYZÉKEI

(Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 1. Szerk. Asztalos István)
Közreadja Szakály Ferenc
Budapest, 1995. 227 o.

Pest megye önkormányzata elhatározta a megye történetének megíratását, s e célra létrehozta a Pest Megye Monográfia Alapítványt, amely a nagy munka megalapozásaként megjelentette *Szakály Ferenc* forrásösszeállítását. A könyv két időhatára: 1550 és 1686, Buda felszabadítása. Szakály Ferenc munkáját két alapvető tény jellemzi: az egyik a precizitás, amellyel a nem könnyű szövegek kiadását végezte, gondosan összevetve azokat az eddig megjelent hasonló forrásokkal, valamint a további (talán soha be nem fejezhető) feltárások, pl. a török összeírások kiadásának lehetőségeiben reménykedve. A másik az optimizmus: ha országos méretekben megjelenik a hasonló források egésze, és ha persze végül tudományos konszenzus jön létre felhasználásuk számszerű eredményre való átváltására: „felettébb közel kerülünk az ország lakossága összlétszámának kiszámításához."

Ez tehát a nagy cél, amihez azonban persze még messze vagyunk. De az is nagyon fontos, mondhatni taktikai cél, amiért ez a kötet is napvilágot látott: a helytörténet. Ezt persze a legtágabban értelmezve: településhálózat, család- és társadalomszerkezet, vallási és nemzetiségi viszonyok, gazdasági struktúra stb. És ha megelégszünk csak ezekkel a közelebbi célokkal, az is jelentős előrelépést jelentene a távolabbi stratégiai eredmény eléréséhez.

Akár a közelebbi, akár a távolabbi célt tekintjük is azonban, Szakály Ferenc könyvének kiadása magától értetődően veti fel: mikor jelenik meg az 1686–1715/20 közti évek anyaga? A felszabadító háborúk és a Rákóczi-szabadságharc viharos éveiben ugyanis sok, különböző célú (adózási, katonai, birtokügyi stb.) összeírás keletkezett, ha nem is mindig az egész megyére, csak egyes körzeteire. A részadatok azonban nélkülözhetetlenek az összeredmények kontrolljához.

Szakály Ferenc példaszerű munkája alkalmat ad a recenzensnek arra is, hogy az ilyen típusú forrásokkal kapcsolatban néhány gondolatot megemlítsen. A legfőbb gond: a jegyzékekben szereplő számadatok és a valóság viszonya. Mennyiben tükrözik az összeírások a tényleges állapotot? Maga Szakály Ferenc is jelzi ezt a problémát: „... miként az sokszor első pillantásra is felismerhető, számos dika- és tizedjegyzék inkább afféle 'kívánságlistának', semmint a valóság tükröződésének fogható fel..." (13. old.) A jegyzékekből az is kiderül, hogy a legtöbb nem a helyszínen, hanem a település vezetőinek, vagy megbízott (hites) embereinek az összeíró székhelyére való beidézése és bemondása alapján készült. Ez persze nem növelte az adatok hitelességét, hiszen tudjuk, hogy a parasztnak, mezővárosi polgárnak, tekintve a vállát nyomó sokféle terhet, egyáltalán nem volt érdeke, hogy vagyoni helyzetéről valóságos képet adjon.

Az összeíróknak különben legtöbbször sem lehetőségük, sem idejük nem volt a helyszíni munkára, amelyet a katonai helyzet, a közbiztonság hiánya, a nagy távolság, időjárási viszonyok tettek lehetetlenné, nem is beszélve arról, hogy az összeírók közeledésének hírére a lakosság gyakran egyszerűen elhagyta faluját.

Egy későbbi példa az összeírások „valós" adataira: amikor a szécsényi konföderáció 1707-ben áttért a dikális adóztatásra, az ónodi országgyűlés megyénként 2-2 dikátort küldött ki a munka elvégzésére. Az összeírás el is készült, s a kassai országgyűlés (1707. december) véglegesítette a dikaszámokat. Az összeírók adataihoz képest azonban a fejedelmi kancellária lényeges módosításokat hajtott végre, főleg a városok dikaszámában. A konföderáció ellenőrzése alatt álló 22 város 44 051 3/4 összeírt dikaszámát 109 832 1/4 dikára, tehát több mint kétszeresére emelte! Hogy a kancellária, majd az országgyűlés mire alapozta ezt az emelést, nem tudjuk, csak gyaníthatjuk. Íme néhány elgondolkoztató példa: Kassa 1 248 3/4 összeírt dikaszámát 8000-re, Eperjesét 1953 helyett 10 000-re, Lőcséét 3543 1/4 helyett 13 000-re növelték. Némely vármegyék dikaszámában is történt néha elég jelentős (10–30%-os) emelés, de ilyen kirívó mértékű korrekció csak a városoknál fordult elő. (*N. Kiss István*, Az 1707. évi Rákóczi-féle dicalis conscriptio. In: Rákóczi-tanulmányok. Szerk.

Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1980. 87–112. old.) A dikaszámoknak ez a drasztikus megemelése vagy az alapösszeírás komolyságát kérdőjelezi meg, vagy lehetetlen mögötte a konföderáció vezetésének szűk rendi-nemesi szemléletét nem felfedezni, hogy a terhek minél nagyobb részét hárítsák át a parasztságra és polgárságra.

Mindez a részadatok, a részleges összeírások jelentőségét növeli, s kiadásukat fontossá teszi, mert a reális adatok kibogozásához ezek nélkülözhetetlenek.

Végezetül visszakanyarodva Szakály Ferenc könyvéhez, a recenzens még egy megjegyzést szeretne tenni. Amennyire tiszteletre méltó a megyéknek, városoknak a törekvése, hogy múltjukat monográfiákban, forráskiadványokban mutassák be, annyira kívánatos volna a régiókban való gondolkodás és szerveződés bizonyos érvényesítése. Szakály Ferenc is csak a Pest-Pilis-Solt megyére vonatkozó részeket közöl(het)te a jegyzékekből, mert azok sokszor kiterjeszkedtek más, főleg szomszéd megyékre, vagy azok egy részére is; megjegyezvén, hogy e részek közlése „mintegy kétharmadával növelte volna meg a kötet terjedelmét". (Ez kb. 150 oldal többletet jelentett volna – de ki tudja, hogy az elhagyott részek megjelennek-e valaha?)

Bízzunk abban, hogy a Pest Megye Monográfia Alapítvány áldozatkészsége lehetővé teszi a megye és a szomszédos körzetek összeírásainak folytatólagos kiadását, és a Szakály Ferencéhez hasonló mintaszerű forráskiadványok megjelentetését.

Bánkúti Imre

IN MEMORIAM BARTA GÁBOR

Tanulmányok Barta Gábor emlékére
Szerkesztette: Lengvári István
Pécs, 1996. 486 o.

Jelen kötet a koraújkori Erdély történetének igazságtalanul fiatalon meghalt egyik legjobb ismerője, Barta Gábor emléke előtt tisztelgő konferencia tanulmányait tartalmazza, amelyet a Janus Pannonius Tudományegyetem történészhallgatói szerveztek alma materük egykor oly lelkes tanárához címezve. A kötetben szereplő tanulmányok egy része Barta Gábor kutatási területeihez, megjelent tanulmányaihoz kapcsolódnak, míg más részüknél a szerzők csak személyükön keresztül kötődnek Barta Gáborhoz, amelyeken keresztül a Kárpát-medence történetének igen hosszú, az ókortól a második világháború végéig nyúló időszakába nyerhetünk betekintést.

A kötet első tanulmánya — részben talán Barta Gábor pályaindító munkájára is emlékezve — *Tóth István* tollából került ki, aki az ókori Róma Pannónia provinciájához tartozó Szombathelyen talált, és a 16. század óta Publius Ovidius Nasonak tulajdonított síremléket, az azon lévő felirat elemzését követően az ókori Savariaban élénken élő Isis kultusz egyik, a költőhöz hasonlóan Rómából száműzött papjának temetkezési helyeként azonosította. A pécsi egyetem Ókortörténeti Tanszékének kutatócsoportja pedig Jordanes Getica-ja magyar fordításának újabb részletével és az ahhoz tartozó történeti előszóval tisztelgett Barta Gábor emléke előtt.

Font Márta a 12. századi óorosz krónika, a „Povesztyi vremennik let" magyar vonatkozású helyeit mutatja be, bizonyítva, hogy a krónika 11. századot megelőző részei csupán az egykori hagyományok beemelése, amelyek történeti forrásértéke így meglehetősen vitatott.

A Velem-Szentvid melletti ásatás eredményeinek adattár jellegű ismertetését nyújtja *Fekete Mária* munkája, aki a nyugat-magyarországi határvédelemben a 13. században a későbbieknél jóval fontosabb szerepet betöltő helység rövid történetének ismertetésébe ágyazva mutatja be a községben végzett archeológiai kutatásait.

Bagi Dániel egy, a középkori Lengyelországot vizsgáló történészek által már-már toposzként kezelt problémát vizsgált meg. A 14. század második felében a kislengyelországi nemesség térnyerésének hátterében arra hívja fel a figyelmet, hogy a területi kormányzásban kulcsszerepet játszó nagylengyelországi sztaroszták — az eddigi állításokkal szemben — általában nem az állam vezetésében szinte monopolhelyzetbe jutó kislengyelországiak közül kerültek ki. Erre a szerző szerint a helyi nemesség túl nagy ellenkezése lehetett a magyarázat. Emellett további megfejtési lehetőségként adódik azonban az is, hogy az egyes régiók vezetése olyan hatalmi helyzetet és helyi ismeretet követelt meg (magyar példaként kínálkozik erre a Kubinyi András által vizsgált Ujlaki Miklós esete), amely egy idegennek nem állt a rendelkezésére.

Hunyadi Mátyás koronázásához és annak legitimációjához szolgál újabb adalékokkal *Jankovits László* tanulmánya, amely a magyar követ — feltehetően Kosztolányi (Policarpus) György — 1458. évi Firenzében végzett tárgyalásainak rövid összefoglalását tartalmazza. Az érdekes feljegyzés és a követség valószínűsíthető vezetője személyének briliáns megfejtése mellett azonban hiányzik a forrásnak a magyar külpolitikai törekvésekbe, az adott szituációba való beágyazása. Ezt, ha röviden, de talán az adott keretek között be lehetett volna mutatni.

A középkorban az egyes városokat védőszentjeik testesítették meg. Erre mutatnak egyes korai várospecsétek (ennek egyik legkorábbi magyar példája Kassa 13. századi sigilluma), továbbá az adott szenthez kapcsolódó szokások és a hitélet egyes területei. Ezt a problémát mutatja be *Ladányi Erzsébet*, nyugat-európai példákat nagy mennyiségben felvonultatva, aki az államok, illetve védőszentjeik kánonjogi hátterének vizsgálatát követően elemzi a város és égi patrónusa közötti kapcsolat művelődés- és eszmetörténeti hátterét. Tanulmánya végén a szerző kimutatja, hogy az egyes államokhoz hasonlóan a védőszentek a városok számára is egy elvont fennhatóságot jelentettek, akik mintegy jogi „személyként" testesítették meg a várost – főként más jogigényekkel szemben.

Draskóczy István az itáliai kereskedők 15. századi kisebb kereskedelmi ügyleteinek feltérképezéséhez nyújt újabb adatokat az Ozorai Pipoval Magyarországra érkező, és elsősorban a sóigazgatásban fontos szerepet betöltő Angelo és Odoardo Manini adósjegyzékének elemzésével. A két firenzei származású kereskedő által feljegyzett összeírásban főként a Partium és az erdélyi vármegyék köznemessége, a mezővárosok paraszt-polgárai és egyes falvak jobbágyai részére adott hitelek szerepelnek, további adalékul szolgálva a régió társadalomtörténetéhez. Tanulmányából is kiemelkedőnek tűnik a mezővárosok és a falvak vagyoni tagozódásához kitűnő adatokkal szolgáló felismerések, és jónak mondhatók a mezőváros és a falu elválasztására alkalmazott kategóriák is.

A *Borsa Gedeon* által korábban megtalált 1515. évi szinodális könyvről tartott előadást *Solymosi László*, aki emellett a szinodális könyvek szerepét és a magyarországi hasonló tárgyú kézikönyvek egyháztörténeti hátterét is bemutatja. A 15. században Szécsi Dénes által kiadott zsinati határozatgyűjtemény fontosságát hangsúlyozva a szerző kiemeli annak demográfiai és eszmetörténeti jelentősége mellett a kötet egyháztörténeti újdonságait is: az előírások között ugyanis megjelennek az egyházreformra utaló jelek is (két szín alatti áldozás, a liturgia során az anyanyelv használata stb.)

Nógrády Árpád tanulmányában Kanizsai László kapuvári-sárvári uradalmának fennmaradt elszámolásait elemezve arra a látszólagos ellentmondásra kereste a megoldást, amely az állandó jellegű census és a nevében is időlegességére utaló taxa extraordinaria nagysága és az uradalomban betöltött szerepe között feszül. Vizsgálatai során, melyekbe bevonta a gyulai és a hunyadvári uradalmakat is, a szerző kimutatja, hogy a teleknagyság és a vagyon közötti, a középkor végére már jelentőssé váló különbségek miatt szükség volt egy olyan adófajtát bevezetni, amely a vagyont véve adóalapul reálisabb terheket rótt a jobbágyság különböző társadalmi rétegeihez tartozó családokra, és a censusnál jóval magasabb jövedelemhez juttatta a földesurat is. Emellett felhívja a figyelmet arra, hogy az utólag talán túl nagynak tűnő adók nagysága lényegében az ország területén mindenhol egységesnek és a parasztság számára elviselhetőnek mondhatóak voltak.

Szakály Ferenc Pécs török uralom alá kerülésének eddig fehér foltjait színezte be, bemutatva az Oszmán Birodalom 1536-tól egyre intenzívebb törekvéseit, illetve I. Ferdinánd ellenlépéseit. A széles levéltári forrásokra épülő elemzésből kiderül, hogy az ekkoriban még egyáltalán nem kiépült új védelmi rendszert helyettesítő intézkedések végrehajtásával megbízott csapatok azonban a többek között Pécs ellen 1543-ban meginduló oszmán haderővel szemben a lehető legrosszabbul vizsgáztak: a várost harc nélkül, azt kifosztva adták át a törököknek.

Barta Gábor szorosabb kutatási területéhez kapcsolódva *Oborni Teréz* a Fráter György halálát követő néhány esztendő Habsburg pénzügyigazgatásának eddig még szinte teljesen ismeretlen, kormányzattörténetileg viszont igen fontos részleteivel ismerteti meg az olvasót. Tanulmánya az erdélyi királyi jövedelmek teljes áttekintését, és a Haller Péter vezetése alatt álló királyi kamarai szervezet felépítésének legteljesebb rekonstrukcióját nyújtja számunkra.

Varga J. János az eddigi kutatások összegzésével a középkori familiárisi rendszer 16. századi átalakulását ismerteti, kitérve annak társadalomtörténetileg igen fontos aspektusaira, illetve a nagybirtok 16–17. századi megerősödésének okaira is.

A velenceiek és a spanyolok il mare nostre-jának megtörésében az angol kereskedők révén a Hispániai-félsziget uralkodóival ellenséges szigetország a 16. században kezdte meg földközi-tengeri expanzióját. Ennek egyik igen fontos momentuma volt a törökökkel folytatott hadianyag-ke-

reskedelem is, amelyet *Ágoston Gábor* török források és a nyugati szakirodalom figyelemre méltó ismeretével felvértezve mutat be. Tanulmányában a diplomáciai háttér mellett a szállításokban szereplő legfontosabb árufajtákat is részletezi, továbbá számos adatot hoz azok óriási mennyiségére, amelyek rövid távon mindenképpen az Oszmán Birodalom hadseregének ütőképességét tartották fenn, de — amint erre a szerző joggal hívja fel a figyelmet — hosszú távon ahhoz vezetett, hogy az oszmán haditechnika egyre inkább elmaradt nyugati vetélytársai mögött.

Fodor Pál a később különálló Erdélyi Fejedelemségnek Fráter György sikertelen Habsburg kézre juttatási kísérletét követő török hadjáratok során az Oszmán Birodalom közvetlen fennhatósága alá kerülő Temesköz kormányzattörténetével ismerteti meg az igen alapos tanulmány olvasóját. A szerző részletes képet nyújt a 16. század közepétől Gyula 1566. évi elestét és II. Rákóczi György elsietett lengyelországi hadjáratát követő oszmán foglalások hatásairól, az ekkor történt átszervezésekről, illetve a rendelkezésre álló adatok felhasználásával az ott állomásozó katonák létszámáról és a régióból várható jövedelmekről. Kimutatja, hogy a magyar hódoltsági területeken belül ez volt az a terület, ahol a Balkánhoz hasonlóan az oszmánok foglalása a legszilárdabb volt.

Pálffy Géza a 16–17. századi védelmi rendszer észak-északkeleti részének kiépülésével foglalkozik tanulmányában. A szerző a levéltári források gondos elemzésével igen részletesen mutatja be — korábban helytelenül alföldinek nevezett — az egykoron a temesi ispán alá tartozó főkapitányság egyre északabbra csúszását, központjainak és feladatainak változásait.

R. Várkonyi Ágnes Oláh Miklós Attiláról írt, ám abban a hun vezért antik műveltséggel és széles világpolitikai ismeretekkel felruházó szerző „királytükrét", mintáját kereste. Az Athilát a korszak politikatörténeti hátterébe, illesztve R. Várkonyi Ágnes kimutatja, hogy az V. Károlyt csodáló Oláh a török elleni keresztény összefogás egyetlen szóba jöhető vezéréről, a Habsburg világbirodalom uráról mintázhatta hősét.

A koraújkori Magyarország gazdaságtörténetéhez két tanulmány ad újabb megközelítési pontokat. *Bán Péter* — kissé kuszának tűnő — munkájában a dézsmajegyzékek forrásértékét, azoknak a társadalomtörténeti vizsgálatok során történő felhasználásának lehetőségeit vizsgálja, miközben felhívja a figyelmet a kutatás veszélyeire és buktatóira is. *Buza János* pedig tanulmányában a 16. századi Erdély pénzverésének strukturális változásait tárgyalja, mely során a szerző avatottan kalauzolja el a magyar és az európai pénzhasználatban általában járatlan olvasót, és az Erdélyben használt érméket a század értékviszonyainak ismertetésével helyezi el Európa monetáris térképén.

Érdekes, kevéssé kutatott téma képezi az ezt követő két tanulmány tárgyát. *Zimányi Vera* forrásközlő tanulmányának a Batthyány birtokok igazgatásában fontos szerepet játszó tiszttartók részére kiadott utasítások pestisjárvány ellen hozott — a nyugat-európai gyakorlattal megegyező — intézkedéseit, illetve a betegség szimptómáinak egykori leírását ismerteti az olvasóval. *Everling János* és *Máté Györgyi* pedig a nagypolgári családból származó, Magyarországon is megfordult, érdekes kalandokra vágyó francia utazó, Jean-Baptiste Tavernier konstantinápolyi útleírásának magyar fordítását bocsátja a széles olvasóközönség elé.

A magyar történeti kutatások által eddig nem érintett területre irányítja figyelmünket *Radó Bálint* tanulmánya, amely az Észak-Amerika területére a koraújkor évszázadaiban megérkező, az anglikán egyháztól egyre inkább eltávolodó, szélsőségesebb hitelveket magukénak valló telepesek és az ó-angliai egyház közötti vitákat mutatja be.

A mikrotörténelem egy-egy szeletével foglalkozik *Sashalmi Endre* és *Tóth István György*. Az első tanulmányban a szerző az orosz közmondások vizsgálatával a Nyugat-Európában megszokottól teljesen eltérő orosz népi politikai felfogást igyekszik rekonstruálni. Vizsgálatai során Sashalmi kimutatja, hogy lényegében három alapmotívum: orosz föld-cár-Isten, azok az uralkodó motívumok, amelyek közvetítik a központi hatalom által rögzített kormányzási filozófia tételeit, és amelyek gyökerei az ortodox valláshoz vezethetők vissza.

Tóth István György korábbi kutatásaihoz kapcsolódva a latinnak, mint beszélt nyelvnek a közvetítő szerepét kihangsúlyozva elemzi széles forrásbázisra támaszkodva. A nyugat-európai utazók csodálatának okait vizsgálva a szerző kimutatja, hogy annak ellenére, hogy a társadalom széles rétegei számára a latin elsősorban presztízst jelentett, és sokszor előfordult, hogy az alsóbb kormányzati ágazatokban tevékenykedő, ám latinul nem, vagy csak rosszul tudók is gyakran használtak — gyakran helytelenül — másoktól hallott latin kifejezéseket. Emellett a latin soknyelvű vidékeken közös nyelvként is funkcionált.

Fráter György 18. századi „utóéletéhez" kapcsolódik *Szilágyi András* írása, melyben azt vizsgálja, hogy Fráter György későbbi megítélésekor az egyházi történetírók mind inkább Habsburg hűségét előtérbe állítva hogyan mentik fel a Barátot.

Hahner Péter „Jefferson, a jakobinus?" című tanulmányában Jefferson liberális szemléletű kifakadásainak történeti hátterét vizsgálva szakít az eddigi értelmezésekkel, és az általa megrajzolt reálisabb kép alapján Jefferson mérsékelt demokrataként jelenik meg előttünk, aki főként az állam túlzott nagyságát kívánja csökkenteni, és később született írásaiban mélységesen elítélte a francia forradalom vérengzéseit.

Majoros István a 19. századi Franciaország példáján keresztül az étkezés „minőségivé" válására hívja fel a figyelmet, és megpróbálja bizonyítani az elitkonyha és a tömegétkezés egymáshoz közeledését.

Magyarország 19. század második felében bekövetkező gazdasági fellendülésének egyik legfontosabb tényezője, motorja volt az ún. szállítási forradalom megindulása, mely során a magyar mezőgazdasági termékek a korábbiaknál jóval gyorsabban és — főként — olcsóbban kerülhettek az európai piacra. Ezt a folyamatot ismerhetjük meg *Majdán János* és *Katus László* írásaiból. Kettejük közül Majdán a piaci alapokra épülő vasúthálózat kiépülésében döntő szerepet játszó Baross Gábor életrajzát vázolja fel, míg Katus László a szállítási forradalom legfontosabb állomásait, annak jellemzőit mutatja be. Tanulmányaikból kiderül, hogy a Magyarországon a vasút vált a legfontosabb szállítási eszközzé, megelőzve a hajózást, ami pedig — ahogy ez főként Katus László kutatásaiból kiviláglik — Nyugat-Európában jóval nagyobb mértékben vette ki ebből a részét mint hazánkban.

Kupa László a századvég nagy kultúrpolitikusának, Pulszky Ágostonnak a pályáját tárgyalja, elsősorban a felsőoktatással kapcsolatos változtatásokkal és az egyetemeket előkészítő középiskolai (elsődlegesen gimnáziumi) oktatásban szükségessé vált reformokkal kapcsolatban. A Pulszky munkáit elemző tanulmányból azonban talán hiányzik a téma tárgyául választott politikus kortársi gondolkodóinak, továbbá az őt követő nagy kultúrpolitikusok — gondolok itt elsőként Klebelsbergre, aki nagyjából hasonló gondolatokat valósított meg a közép- és felsőoktatásban — e témakörben vallott gondolatainak ismertetése.

Magyarország 20. századi történetének egyik, utóhatásaiban is meghatározó momentuma volt az I. világháborút lezáró trianoni béke. A magyar fél a béketárgyalásokra egy sok tekintetben ma is hiteles felmérésekkel rendelkező, több kötetet kitevő dolgozatot készített el, amelyet *Szarka László* a történetiség szempontjából vizsgált meg kimutatva, hogy — noha az elaboratum a Monarchia külügyeibe való bele nem szólását, az ausztriai házzal szembeni ellenzékiséget hangsúlyozta — a szövetséges hatalmak a számukra megfelelőbb nemzetiségek által előterjesztett történeti alapokra hivatkozva utasították el a magyar történeti érveket, mintegy új politika-történeti hivatkozási alapot teremtve ezzel.

Úgyszintén az I. világháborút követő évek külpolitikáját vizsgálta *Tilkovszky Loránt*, aki a Magyarországon újonnan berendezkedni kényszerült osztrák követség jelentéseinek tükrében járta körül a 20-as évek Magyarországának külpolitikai megítélését, azokat a próbálkozásokat, amelyek ebben a teljesen új és szokatlan politikai szituációban a magyar külpolitikában újra és újra felbukkantak.

Gömbös Gyula politikájának „eszmei" hátterét tárgyalja *Vonyó József*, aki felhívja arra az olvasó figyelmét, hogy ugyan Gömbös nem elsősorban eszmeiségével tűnt ki a magyar politikai életben, lévén elsősorban gyakorlati ember, de retorikájában alaptézisként bukkan fel a „nemzeti gondolat", amelynek — mint a szerző tanulmányából kiderül — elsősorban az Osztrák-Magyar Monarchiában, és annak hadseregében minduntalan felbukkanó zsidóellenesség és a magyar „fajra" jellemző tényezők (elsősorban a mezőgazdaság) képezték legfőbb argumentumait.

A nagy gazdasági válság legnagyobb hatású elméletévé John Maynard Keynes angol közgazdász elképzelései váltak, amely elsősorban a kereslet növelésével igyekszik a financiális válságokat megoldani. *Kaposi Zoltán* vizsgálataiból kitűnik, hogy eleinte ugyan az angol kormány a hagyományos módon kívánta a szigetországba begyűrűző válságot kezelni, ám az angol központi bank intézkedései arra mutatnak, hogy a pénzvilág elfogadta Keynes gondolatait, és — ahogy azt a tanulmány részletesen leírja — lassan kilábalt a 20. század egyik legnagyobb gazdasági krachjából.

A világháborút lezáró korszakra a kötetet záró két tanulmány irányítja az olvasó figyelmét, melyek közül *Harsányi Iván* a francóista Spanyolországnak a 70-es évekig történő fennmaradásának körülményeire, okaira igyekszik fényt deríteni, kiemelve a spanyol fél politikai engedményeinek, illetve a nyugat-európai és amerikai gazdasági érdekeket. *Gyarmati György* tanulmányában pedig az 1945 folyamán felbukkanó önálló, ám természetesen szovjet típusú államrendszerre épülő Erdély-tervezetek, remények politikai hátterére világít rá, kimutatva hogy a Szovjetunió látszólagos támogatásával kidolgozott tervek csupán Magyarország és Románia sakkbantartásához voltak szükségesek.

Összességében a kötet olvasói számára — különösen annak a 16–17. századi Magyarországot tárgyaló tanulmányai — az emlékkönyvekre jellemző érdekességek, mellékkutatások mellett sok témakörben fontos újdonságokkal is szolgáltak. A tanulmányok többsége így méltó módon emlékezve meg Barta Gábor munkásságára valószínűleg a többször idézett munkák közé emeli a kötetet.

H. Németh István

MISCELLANEA FONTIUM HISTORIAE EUROPAEAE
EMLÉKKÖNYV H. BALÁZS ÉVA TÖRTÉNÉSZPROFESSZOR 80. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Szerk. Kalmár János

Az európai történelem forrásainak gyűjteménye

ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 1997. 445 o.

Kézbevéve *H. Balázs Éva:* Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795) című könyvét (Bp. 1967.) feltűnik, hogy a mű több mint egyharmada forrásközlés Berzeviczy kiadatlan írásaiból: mert bár a szerző e szövegekkel az életrajzban részletesen foglalkozott, mégis szükségesnek látta a Függelékben közzétenni azokat, a témával kapcsolatos további kutatások érdekében. Három évtizeddel a Berzeviczy-életrajz első részének megjelenése után pedig tanítványai és pályatársai köszöntötték H. Balázs Évát 80. születésnapja alkalmából, az alább ismertetendő emlékkönyvvel – amelynek lapjain ezúttal ők tettek közzé forrásokat. Ám e koncepció — mint azt *Klaniczay Gábor* az általa közreadott szöveg bevezetésében megírta — magától az ünnepelttől származott, az ő „szigorú óhaja" volt: „ha tanítványai őt mint történészt kívánják köszönteni nyolcvanadik születésnapján, akkor egy forrásközléssel tegyék." (18. o.)

A *Kalmár János* által írt, a kötetet bevezető Köszöntő röviden méltatja H. Balázs Évát, a tudóst és a tanárt: kiemelve szerteágazó érdeklődését, bámulatos fogékonyságát a különféle emberi megnyilvánulások iránt, tudományos tevékenységének főbb vonásait, s azt, hogy H. Balázs Éva számos tanítványának adja tovább tudását, ösztönözve őket, odafigyelve rájuk. Kalmár János ezzel kapcsolatos megállapításait csak megerősíteni tudja e sorok írója, aki nemcsak az egyetemi órákon, hanem számos érdekes és tanulságos beszélgetésben is hasznos szakmai útmutatásokat kapott H. Balázs Évától s érezhette-érezheti figyelmét, jóindulatát is. Az ELTE Bölcsészettudományi Karán megjelenő Sic Itur ad Astra című történészfolyóirat 1992. évi 1–3. számaként kiadott Történész-portrék koncepciója is H. Balázs Évától származott, aki tanácsaival a továbbiakban is segítette szerkesztői munkámat.

Kalmár János nem adta részletes ábrázolását az ünnepelt életútjának, ám hangsúlyozta abban Mályusz Elemér szerepét, aki tanítványában felébresztette a források feltétlen tiszteletét, s akitől megtanulta az aprólékos forrásfeltáró és forráselemző munkát. A továbbiakban pedig rámutatott arra, hogy H. Balázs Éva munkásságában kulcsszerepe van a forrásfeltárásnak – mindezzel már a jelen kötet koncepciójára, szerkezetére is utalva.

A Tabula gratulatorián Hans Erich Bödeker, Roger Chartier, Robert Darnton, Glatz Ferenc, Harm Klueting, Hont István, Jacques Le Goff, Roland Mortier, Jacques Revel, Christiane Thomas, Jerôme Vercruysse, Rudolf Vierhaus, Grete Walter-Klingenstein és Erich Zöllner köszöntik az ünnepeltet.

A forrásközlések többé-kevésbé az adott szövegek keletkezési sorrendjében követik egymást. A 37 közleményből 12 foglalkozik a középkortól a 18. század elejéig tartó időszakban keletkezett forrásokkal; H. Balázs Éva kutatási területéhez, a 18. század közepéhez-második feléhez 13 forrásközlés kapcsolódik, míg a 19–20. századi szövegek 11 közleményben kaptak helyet.

A forrásközlések sorát megnyitva Klaniczay Gábor két, a 15., illetve a 15–16. században élt domonkos szerzetes, Girolamo Borselli és Ambrogio Taeggio Margit-legendájának Bánfi Florio által kiadásra előkészített (annotációkkal, konkordanciákkal ellátott) szövegét jelentette meg. – *Borsa Iván* öt, 14., illetve 15. századi, a leleszi konvent iratanyagában fennmaradt ún. királyi mandátum teljes szövegét közölte, mégpedig a konventben azokon végrehajtott változtatásokkal együtt. – *Székely György* egy 1514-es boroszlói feljegyzést publikált, amely a Dózsa-parasztháborúnak a Cseh Korona országaiban kiváltott visszhangjáról tudósít. – *Péter Katalin* a Báthori Anna és alsólendvai Bánffy István 1535-ben történt eljegyzését rögzítő kötelezvény szövegét tette közzé. – *Sahin-Tóth*

Péter Jules Bordier francia ágensnek az 1620-as években készített, Relation d'un voyage en Orient című, a szerző keleti utazásairól szóló kéziratából azt a részletet közölte, amely a Pápán 1600-ban fellázadt francia zsoldosok történetével foglalkozik. – *Gecsényi Lajos* bécsi kereskedők 1615-ben keletkezett, a kelet-nyugati kereskedelemről szóló memorandumát tette közzé. – *Bak Borbála* Thurzó Szaniszló nádor egy 1624-es, Zágráb városhoz intézett levelét közölte, amelyben a nádor felszólítja a várost, hogy az fizesse meg a Szent Korona őreinek fizetésére önként vállalt adóját. – *Tóth István György* egy hódoltsági plébánosnak a Hitterjesztés Szent Kongregációjához 1634-ben írott levelét tette közzé, amely, a közreadó értékelése szerint, igen jól jellemzi a hódoltsági vallási és művelődési viszonyokat. – *Sz. Jónás Ilona* Pierre Le Moyne Gallerie des femmes fortes című 1660-ban megjelent művének azt a részletét közölte, amely Szigetvár 1566. évi ostroma kapcsán a házastársi hűség modelljét mutatja be a szigetvári vitéz feleségének figurájával. – *Nagy Balázs* Thököly Imre két, 1684-ben keletkezett, III. János György szász választófejedelemhez írott levelét jelentette meg. – *Kalmár János* egy, Habsburg Károly főherceg, a későbbi VI. Károly császár számára 1700-ban készített ún. fejedelmi tükör szövegét közölte. – *Köpeczi Béla* Eustache Le Noble 1702 és 1706 között megjelentetett Nouveaux entretiens politiques című pamfletsorozatának magyar vonatkozású, a Rákóczi-szabadságharccal kapcsolatos részleteit ismertette és idézte.

Orthmayr Imre David Hume A Treatise of Human Nature című könyve (1739–1740) etikai tételeinek és érveinek megértését és megítélését elősegítendő, szembesítette azokat azzal az értelmezéssel és kritikával, amelyet Thomas Reid adott róluk az Essays on the Active Powers of Man című munkájában (1788). – *Szántay Antal* a bázeli Egyetemi Könyvtár kézirattárában őrzött, 1759 és 1771 között keletkezett Teleki-levelezést adta közre: Teleki Sámuel (1710–1783, a tábornok) 1 levelét Johann Ludwig Freyhez; Teleki Sámuel (1739–1822, a későbbi kancellár) 17 levelét, amelyek egy része Jakob Christoph Beckhez, más része Johann Bernoullihoz íródott és Teleki József (1738–1796) 3, J. C. Beckhez, illetve J. Bernoullihoz írott levelét. – *Franz A. J. Szabo* Kaunitz egy Mária Teréziához 1767-ben intézett memorandumát és II. József válaszát publikálta. E szövegek, Szabo szerint, jól tükrözik a birodalom döntéshozóinak a hétéves háború hatására kialakult dilemmáit. – *José A. Ferrer Benimeli* az 1781-ben létrehozott Musée scientifique de Paris nevű tudományos társaság történetével kapcsolatos forrásokat adott közre. – *Edna Hindie Lemay* Jean-Nicolas Démeunier 1776-ban kiadott L'Esprit des usages et des coutumes des différens peuples című munkájának a feljebbvalókról, uralkodókról szóló részleteit tette közzé. – *Claude Michaud* Pierre-Claude de Poterat francia ágens 1781 során Észak- és Kelet-Európában tett utazásáról készített naplójából azokat a részeket közölte, amelyek a szerző bécsi tartózkodását örökítették meg. – *Derek Beales* Giuseppe Garampi, bécsi pápai nuncius két, 1781-ben Rómába küldött jelentéséből tett közzé részleteket. – *Ernst Wangermann* Joseph Grossing 1785 során Bécsben megjelentetett Unwahrscheinlichkeiten című brosúrájának szövegét adta közre. – *Horst Haselsteiner* Zwischen Loyalität und Solidarität című tanulmányában összehasonlította a horvát-szlavón vármegyék és a többi vármegye reagálását azokra a követelésekre, amelyeket II. József támasztott velük szemben az 1787 során megindult osztrák-orosz-török háborúval kapcsolatosan. – *Velladics Márta* azt az 1785-ben keletkezett protocollumot közölte, amely meghatározta a feloszlatott szerzetesrendek felszerelési tárgyainak kezelésével megbízott curator feladatait, összefoglalta és pontosította a tárgyak kezeléséről addig kiadott rendeleteket és további szabályozásokat tartalmazott. – *Kosáry Domokos* Kassa kereskedőtestületének 1790. július 6-i állásfoglalását tette közzé. Ebben a kassaiak a pozsonyi kereskedőtestület állásfoglalásához csatlakoznak, amely a nemesi mozgalom támogatását igyekezett megnyerni törekvéseihez. – *Soós István* azt a beszámolót jelentette meg, amelyet Gömör vármegyének az 1790–1791. évi országgyűlésre kiküldött egyik követe, Szentkirályi Pletrich László készített az országgyűlésről és olvasott fel a vármegye közgyűlésén, 1791 februárjában. – *Hoós Éva* Vay Istvánnak, az 1790–1791. évi országgyűlés által létrehozott közművelődési bizottság tagjának azt az 1793-ban elkészített votumát adta közre, amelyben Vay, a bizottsági viták kapcsán, állást foglalt a sajtószabadság mellett és az előzetes cenzúra ellen. – *Ring Éva* Raymond de Saint Maure de Verninac-nak, a keleti ügyek francia szakértőjének egy 1794 szeptemberében, Israel Warens emlékiratával kapcsolatban készített állásfoglalását tette közzé.

Poór János Széchényi Ferenc Aus dem Briefe eines Ungarn an seinen Freund, über das Buch, zwey Recensionen über Piringers Banderien und eine zu Raab erschienene Hyperantiepiskepsis című 1816-os írását jelentette meg, amelyben a szerző a magyar alkotmánnyal kapcsolatos kérdéseket taglal. – *Pajkossy Gábor* a Joseph Graf Sedlnitzky miniszter vezette Oberste Polizei- und Zensurhofstelle iratanyagából, az 1827–1830 közötti időszakból 3 dokumentumot publikált, egy negyediket pedig ismertetett; köztük 3 listát Sedlnitzky besúgóiról. – *Kontler László* Thomas Carlyle

1843-ban megjelent Past and Present című munkájának Az angolok című fejezetét tette közzé. – *Hanák Péter* Reuss, bécsi német nagykövet és a budapesti német főkonzulok 1894 és 1904 között a német kancellár számára készített jelentéseiből olyan darabokat, illetve részleteket közölt, amelyek a „magyar jellemet" mutatják be. – *Pók Attila* a magyarországi ún. magasfokú szabadkőművesség műhelyeinek 1893. végi tagnévsorát tette közzé, s már bevezetése elején hangsúlyozta: a magyarországi szabadkőművesség politika-, társadalom- és művelődéstörténeti szerepére az 1960-as évek elejétől H. Balázs Éva hívta fel a figyelmet. – *Litván György* Jászi Oszkár két levelét jelentette meg: az elsőt 1907-ben Vészi Józsefhez, a másodikat 1921-ben Vészi Margithoz írta. – *Pritz Pál* Wilhelm von Storck, bukaresti osztrák követnek a bécsi külügyminisztériumhoz intézett, 1921. szeptember 19-i jelentését adta közre, amely a nyugat-magyarországi helyzet aktuális problémáival foglalkozik. – *Gunst Péter* egy 1930 júniusában kötött földhaszonbérleti szerződés szövegét jelentette meg. – *L. Nagy Zsuzsa* a magyarországi Szociáldemokrata Párt Kisiparos és Kiskereskedő Szervezetének 1943 szeptemberéből származó munkaprogramját tette közzé. – *R. Várkonyi Ágnes* Hajnal István írásainak részleteit közölte és értékelte, mint az ökológiai látásmód — eddig fel nem ismert — tudománytörténeti forrásait. Tanulmánya bevezetésében a szerző hivatkozik H. Balázs Éva és mások véleményére, mely szerint Hajnal István koncepciójának be kellene kerülnie a nemzetközi tudományos eszmecserébe. – *Bak János* Percy Ernst Schramm-mal a tudós életéről és munkásságáról 1970-ben készített interjúját adta közre. Bevezetésében Bak János hangsúlyozta: H. Balázs Évától tanulta, hogy „milyen fontos része a mi szakmánknak a mások, tanáraink és diákjaink, tudományos munkájának megbecsülése és megismertetése". (421. o.)

A kötet végén, *Markó László* összeállításának kiegészítésével ott van H. Balázs Éva műveinek jegyzéke és *Reisz T. Csaba* összeállításának kiegészítésével az ünnepelt 1967–1995 közötti szakdolgozóinak listája. (Mivel Kalmár János köszöntője joggal hangsúlyozta H. Balázs Éva oktatói tevékenységét, talán nem lett volna felesleges közzétenni az ünnepelt irányításával készített doktori disszertációk listáját – az 1969–1985 közötti disszertációk jegyzéke, *Csoba Alice* összeállításában megjelent a H. Balázs Éva 70. születésnapjára kiadott, Klaniczay Gábor, Poór János és Ring Éva által szerkesztett A felvilágosodás jegyében című kötet [Bp. 1985.] 330–332. oldalain; ezt csak ki kellett volna egészíteni.)

Mint a fenti ismertetésből is kiderül: a kötetben igen sokféle forrás kapott helyet: középkori legendaszöveg, oklevelek, fejedelmi tükör, naplórészlet, besúgólisták, interjú stb. Figyelemre méltó, hogy e források többsége egyszerre szolgáltat adalékokat a magyar és az egyetemes történelem kutatásához – amint az ünnepelt munkásságában is fontos terület az európai és benne a hazai történelem kölcsönhatásainak vizsgálata. – Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá válik: H. Balázs Éva „szigorú óhaja" úgy érvényesült, hogy a közreműködők *szöveget* tettek közzé. E sorok írója csak felveti, hogy meg lehetett volna jelentetni forrásként képeket: pl. rajzot, festményt, fotót (nemcsak a *szövegközlés mellékleteként*, mint ez Bak Borbála írásánál történt [106. o.], esetleg egy valamilyen szempontból különösen érdekes zenemű-részletet, dallamot, annak kottájával stb. – A források megjelentetésénél többféle eljárás érvényesült: pl. míg a közreadók többsége csak eredeti nyelven publikálta a választott szöveget, Tóth István György és Ring Éva magyarul is összefoglalták és közölték az általuk megjelentetett irat tartalmát, Orthmayr Imre és Kontler László pedig csak a magyar fordításokat tették közzé. – A források bemutatásánál, elemzésénél is többféle megoldás van jelen: pl. míg Kalmár János csak röviden írt az általa közölt fejedelmi tükörről, Bak Borbála részletesen foglalkozott a Thurzó-levél eszmetörténeti vonatkozásaival is, Pajkossy Gábor pedig több szempontból elemezte a besúgólistákat.

Áttekintve e sokféle szöveget, illetve megjelentetési eljárást, nyilvánvalóvá válik: nem volt könnyű dolga Kalmár Jánosnak e kötet szerkesztésével – az óhatatlanul előforduló sajtóhibák ellenére, nemcsak tartalmát, de külalakját tekintve is szép, az alkalomhoz illő kötet jött létre közreműködésével. Az ismertetés szerzője úgy látja: e nemcsak a magyar, hanem az egyetemes történelem tanulmányozásához is adalékokat nyújtó forráskiadvány hasznos voltát felesleges bizonygatnia – arról pedig meg van győződve, hogy azok figyelmét, akik az európai történelem utóbbi hét évszázadát kutatják, már amúgy sem szükséges felhívnia rá.

Vörös Boldizsár

AZ 1848–49. ÉVI FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC TÖRTÉNETE

Szerkesztette: Hermann Róbert

Videopont Kiadó, Budapest, 1996. 463 o.

A maga nemében egyedülálló ismeretterjesztő kézikönyvet tett le az olvasók asztalára a jeles történészekből álló szerzői munkaközösség. Hiánypótló népszerűsítő összefoglalása ez a forradalom és szabadságharc történetének, a szerzők és az olvasók öröme azonban mégsem lehet egészen felhőtlen, mert a rendkívül igényes és színvonalas tartalomról időnként el-eltereli a figyelmet a könyv gyenge technikai kivitele. A sajnálatos kettősségre a kötet névtelen műszaki szerkesztője önkéntelenül „ráhibázott", amikor a külső borítón olvasható eredeti címet — Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc története — a belső előzéken és címoldalon lerövidítve, sőt a „forradalom és szabadságharc" sorrendjét értelmetlenül felcserélve jelenítette meg.

1848–49 szellemi öröksége meghatározó eleme nemzeti identitásunknak. Talán történelmünk egyetlen sorsfordulójához sem kapcsolódik annyi érzelem, mint a forradalom és szabadságharc felemelő vagy éppen megrázó eseményeihez. A „nagy év" jeles dátumai, nevezetes helyszínei, kiemelkedő alakjai a nemzeti öntudatra ébredés és polgári ellenállás szimbólumai voltak a rendszerváltást megelőző években is. 1848 üzeneteit lépten-nyomon hangoztatták a legkülönfélébb politikai erők, mert tudták: a forradalom és szabadságharc eseményeivel való érzelmi azonosulásnak nagy mozgósító ereje van!

Napjainkra 1848/49. történelme a polgári Magyarország legendákkal teli eredet-mítoszává magasztosult, az egykori történelmi valóságról pedig vajmi keveset tud a közvélemény. Felelős ebben az elmúlt évtizedek — sőt, talán az egész évszázad — ismeretterjesztő irodalma is, amely hol a marxista történetírás dogmáitól, hol pedig csupán együgyű romantikától vezérelve egysíkú, többnyire fekete-fehér képet rajzolt 1848/49. eseményeiről. Összességében elmondható, hogy a forradalom és szabadságharc történetének tényszerű, politikai előítéletektől és minősítésektől, valamint prekoncepcióktól mentes, tárgyilagosságra törekvő, korszerű tudományos ismereteket közvetítő, ugyanakkor közérthető, népszerűsítő formában megfogalmazott összefoglalása mindmáig hiányzott. Számos színvonalas tudományos monográfia, tanulmány vagy forrásközlés készült ugyan, de ezeket általában csak a szakemberek olvasták, és a legújabb kutatási eredmények nem, vagy csak alig jutottak el a szélesebb olvasóközönséghez.

Kevés olyan tudományos igényű ismeretterjesztő mű született, mint Urbán Aladár „Pákozd, 1848" c. 1984-ben megjelent munkája. Urbán Aladár könyvének minden erényét nélkülözte a forradalom és szabadságharc egészének népszerűsítő bemutatására törekvő Várady Géza „Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag" c. 1976-ban kiadott, erősen osztályharcos szemléletű, az elfogulatlanság látszatát is messze elkerülő műve. Várady a legrosszabb baloldali hagyományokat követve, rendkívül torz képet festett 1848/49. eseményeiről és jellemeiről. Az a dologban a legsajnálatosabb, hogy ez volt mostanáig az egyetlen összefoglaló jellegű ismeretterjesztő munka a forradalom és szabadságharc egészéről. Ilyen körülmények között cseppet sem csodálkozhatunk, hogy felcsillant a szerkesztő szeme, amikor kecsegtető ajánlatot kapott a kiadótól, amely felajánlotta szabad kapacitását egy, a forradalom és szabadságharc történetét népszerűsítő módon összefoglaló krónika számára. Jóllehet a kiadó és a szerkesztő találkozása véletlenszerűen történt, a feladatra keresve sem találhattak volna alkalmasabb szakembert, mint Hermann Róbertet, aki már egyetemi tanulmányai alatt egyedülálló historiográfiai ismeretanyaggal vértezte fel magát, majd a Hadtörténeti Intézet tudományos munkatársaként széleskörű és roppant alapos levéltári forrásfeltárásba kezdett. Kivételes tehetsége, példátlan szorgalma és munkabírása révén tíz esztendő alatt jelentős eredményekkel gyarapította a forradalom és szabadságharc szakirodalmát. Eredményeit nem csupán szűkebb értelemben vett kortársai, de idősebb pályatársai — így pl. Kosáry Domokos — is méltányolták. Ráadásul Hermann Róberttől sohasem volt idegen a színvonalas ismeretterjesztés műfaja: ő volt pl. az egyik szerzője annak a rádiós sorozatnak, amely a határon túli magyar fiatalok számára foglalta össze Magyarország történelmét. A Jazz Kiadóval 1995 februárjában kötött szerződés szerint „A forradalom és szabadságharc krónikája" címet viselte volna a kötet, s szerkezetében is erősen hasonlított volna az Officina Nova könyvkiadó ismert krónikasorozatára.

Időközben azonban az Officina Nova perrel fenyegette a Jazz Kiadót, amiért utóbbi a minőségi krónikasorozat címét, küllemét és szerkezetét követve, ám ahhoz csak a külsőségekben hasonlító, valójában selejtes munkát adott ki „A világháborúk krónikája" címmel. Ezért a tervezett mű címe, és némiképp szerkezete is változott az eredeti elképzelésekhez képest, sőt közben a kompromittált kiadó is nevet változtatott s a könyvet már Videopont Kiadó néven adta ki. A kiadó először csupán

két hónapot kívánt szabni a kéziratok leadási határidejéül. Ennek időpontját azonban a szerzők alkudozása révén két hónappal sikerült kitolni, így 1995 júniusának végére készültek el a kéziratok. A kötet technikai szerkesztése majd fél évvel később, decemberben kezdődött, és a mű 1996 áprilisában jelent meg. Ami a végeredményt illeti: tartalmilag kiérlelt, ám gyenge technikai kivitelű könyvet vehet kezébe az olvasó. A megváltoztatott cím ellenére leginkább mégiscsak krónikának nevezhető a kötet műfaja. Előzményeként két múltszázadi munkát kell említenünk: Szeremlei Samu „Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéből" c. művét, amelynek két kötete a kiegyezés évében jelent meg, valamint a Kéry Gyula által összeállított „A magyar szabadságharcz története napi-krónikákban" c. 1899-ben kiadott könyvet. Ezek a munkák azonban nemigen éltek a forráskritika eszközével, nem voltak egészen tudományos igényűek, és krónika alatt is részben mást értettek, mint a Hermann Róbert által szerkesztett kötet szerzői.

Az új kötet gerincét a forradalom és szabadságharc történetének minden eddiginél részletesebb és teljesebb, napi bontású, Hermann Róbert által készített kronológiája alkotja. A dupla oldalak közepén halad folyamatosan a sötétszürke háttérrel kiemelt időrendi áttekintés, amely vázlatosan — egy-egy mondatban — érinti a „nagy év" valamennyi lényegesnek tartott történését. 1848/49. 731 napjából csaknem mindegyikre jutott legalább egy (néhol tucatnyi) említésre méltó esemény, a kronológia összeállítója csupán 1848 első, valamint 1849 utolsó hónapjainál lehetett gondban. A szerző hasznosította és kritikailag megrostálta a korábbi kronológiák adatait, majd kiegészítette azokat a legújabb (vagy mindeddig figyelmen kívül hagyott régebbi) kutatási eredményekkel, valamint újonnan előkerült (máshol még nem publikált) levéltári adatokkal. (Korrigálta pl. Magyarország történeti kronológiája III. kötetének — Bp., 1982. — számos téves hadtörténeti adatát, és beépítette a hiányzó nemzetközi jellegű vagy művelődéstörténeti információkat.) Hermann Róbert kronológiája ugyan ismeretterjesztő céllal készült, ám megfelel a tudományosság legszigorúbb követelményeinek is; ehhez fogható részletességű és megbízhatóságú kronológiát még senki sem állított össze a forradalom és szabadságharc történetéről!

A kötet terjedelmének túlnyomó részét a legfontosabb eseményeket hosszabban tárgyaló, enciklopédikus igénnyel megfogalmazott fejezetek teszik ki. A szerzők 248 napot választottak ki, hogy 248 önálló fejezetben összegezzék 1848/49. leglényegesebb mozzanatait. E fejezetek nem csupán az adott napokon történteket tárgyalják, de számbaveszik az előzményeket és a következményeket is, folyamatokat és jelenségeket elemeznek – a napi események inkább csak apropói egy-egy lényeges kérdés vagy témakör kifejtésének. A 248 fejezet ötödét maga a szerkesztő, Hermann Róbert készítette el, a többi fejezeten 9 szerzőtárs osztozott. A fejezetek több mint fele katonai vonatkozású, így a kötet egésze is hadtörténeti jellegű.

A hadtörténet túlsúlyát nem pusztán a közreműködő hadtörténészek érdeklődési köre indokolja, hanem elsősorban az a körülmény, hogy 1848/49-ben döntően mégiscsak szabadságharc, fegyveres küzdelem folyt Magyarországon, nem pusztán pártpolitikai csatározás. A szerzőtársak között olyan rangos, a forradalom és szabadságharc történetét kutató és (vagy) oktató szakembereket találunk, mint Urbán Aladár egyetemi tanár (ELTE BTK), Bona Gábor ezredes, a Hadtörténeti Intézet igazgatója, Csikány Tamás őrnagy, a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia tanára, Kedves Gyula százados, a Hadtörténeti Múzeum osztályvezetője, Pelyach István tanársegéd, a JATE BTK, Zakar Péter tanársegéd, a JGYTF, végül Estók János adjunktus, valamint Dobszay Tamás és Fónagy Zoltán tanársegédek, az ELTE BTK oktatói. A fejezetek megírásában — a szerkesztő mellett — oroszlánrészt vállalt Urbán Aladár is. Ő dolgozta ki a Batthyány-kormány megalakulásával és politikájával kapcsolatos fejezeteket, és jelentős teret szentelt a Magyarország sorsára több-kevesebb befolyást gyakorló külpolitikai események ismertetésének is. A kötet egyik alapvető újdonsága éppen a hazai és nemzetközi események szinkronitása; a Magyarországon és külföldön történtek párhuzamos, egymásra kölcsönösen utaló bemutatása. Urbán Aladár nem csupán a hazánkra közvetlen hatással lévő monarchiabeli (ausztriai, csehországi, vagy itáliai) valamint németföldi, franciaországi és oroszországi eseményeket foglalja össze, de kitekint Angliára, vagy a tengerentúlra: Kaliforniára és Mexikóra is.

A nemzetközi és a magyarországi események kapcsolatait, kapcsolódásait hangsúlyozzák a (zömében Hermann Róbert által írt) diplomáciatörténeti fejezetek, amelyek szakmai körökben ismert, ám szélesebb nyilvánosságot mindeddig nem kapott művekre — mint pl. Hajnal István „A Batthyány-kormány külpolitikája" c. munkája — támaszkodnak. A további politikatörténeti fejezeteken, valamint a társadalom- és kultúrtörténeti témakörökön Dobszay Tamás és Fónagy Zoltán osztoztak, míg az etnikai és nemzetiségi ügyekkel Estók János foglalkozott. A kötet erénye, hogy viszonylag pártatlan módon sikerült megközelíteni a belpolitikai kérdéseket, így pl. a radikális

baloldal, a békepárt, vagy éppen a Batthyány-kormány szerepét. Estók János nemzetiségi kérdésekkel foglalkozó fejezetei a korábbiaknál sokkal árnyaltabb módon fogalmazzák meg a máig kísértő etnikai konfliktusokat. A szerző igyekszik valós súlyuknak megfelelő nyomatékkal kezelni az egyes törekvéseket, és kiegyenlítettebb álláspontot foglal el a magyarság és nemzetiségek közötti vitákban, kikerüli mind a sovinizmus, mind a kozmopolita deheroizálás csapdáit.

Mind kérdésfelvetésükben, mind információtartalmukban újdonságok a Zakar Péter által írt egyházügyi, egyházpolitikai fejezetek, amelyek tökéletesen meghaladják a korábbi szakirodalmat. Eredeti kutatásokra épülnek, és mentesek az egyházi (ön)történetírás, valamint az Andics Erzsébet-féle marxista dogmák korlátoltságától, sőt nem érződik rajtuk napjaink ultraliberálisainak harcos egyházellenessége sem. A kifejezetten katonai vonatkozású fejezetek (témakörönként vagy hadszínterenként) nagyjából arányosan oszlottak meg Bona Gábor, Csikány Tamás és Kedves Gyula között. E fejezetek megírásában is részt vállalt a szerkesztő, míg Pelyach István (betegsége miatt) csak néhány fejezetet tudott elkészíteni. A hadtörténeti fejezetek egy-egy esemény kapcsán felölelik a szabadságharc hadügyének egészét, a szervezeti és szervezési kérdésektől kezdődően a kiképzésen, felszerelésen és fegyvergyártáson, valamint az ellátáson keresztül a hadműveletek, csaták és ütközetek leírásáig, elemzéséig. Önálló fejezetek mutatják be pl. a szabadságharc hadisajtóját, hírszerzését és egészségügyét – egy sor olyan kérdést, amelynek nincs még korszerű tudományos feldolgozása sem.

Más fejezetekhez hasonlóan a hadtörténetiek is számos eredeti, első kézből származó kutatási eredményt tesznek közzé, miközben korrekt módon összegzik a korábbi szakirodalmat. A kötet szerzőinek méltó társa Nagy Béla térképész, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, a térképmellékletek tervezője és készítője. A könyvben 26 db számítógéppel rajzolt térkép található, míg néhány további térkép a technikai szerkesztés során elveszett, ami annál sajnálatosabb, mivel a térképek legnagyobb része kifejezetten e kötet számára készült. A könyvben látható szakszerű térképek egyértelműen a kiadvány hadtörténeti jellegét hangsúlyozzák, miután kivétel nélkül katonai vonatkozásúak, és zömében hadműveleteket ábrázolnak. A fejezetek illusztrálására hatalmas mennyiségű képanyagot gyűjtött össze Hermann Róbert. A technikai szerkesztők ezek közül több mint 1200 db-ot helyeztek el a kötetben. Arcképek és tájképek, életképek és eseményábrázolások, végül nyomtatványok: rendeletek, hirdetmények, felhívások és kiáltványok tömege látható e könyvben. A szerkesztő szándéka az volt, hogy a képanyag sokszínűsége, valamint a képek korrekt meghatározása révén a korábbi képeskönyveket meghaladó művet vehessen kezébe az olvasó. Hermann Róbert a képanyag összeállítása során korrigálni igyekezett az elődök, így elsősorban a Jókai–Bródy–Rákosi-féle album (Ezernyolcszáz negyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz története képekben), és Rózsa György–Spira György „Negyvennyolc a kortársak szemével" c. 1973-ban megjelent képeskönyvének ténybeli tévedéseit vagy szemléletbeli torzításait.

A szerkesztő szép számmal tárt fel Magyarországon eddig még nem publikált képeket vagy nyomtatványokat. Az illusztrációs anyag összeállításánál nem csupán a Hadtörténeti Múzeum és Levéltár, hanem saját (és mások) magángyűjteményét is hasznosította. Szintén sajnálhatjuk, hogy a gondos kritikával válogatott és azonosított képanyag nagy részét élvezhetetlen minőségűvé zsugorította, a nyomtatványokat pedig olvashatatlanná kicsinyítette a könyv technikai szerkesztője. A képek minőségén rontott azok számítógépes szerkesztése, és a felhasznált papír rendkívül rossz minősége is. A kötet képeskönyv-jellege a botrányosan rossz technikai kivitel miatt sajnos nem igazán érvényesülhet. Az anyagtakarékos szedéstükör, a megfelelő szélességű margók hiánya miatt középen összeérnek, és csak az oldalak szétfeszítésével olvashatók végig a kronológiák, amelyeket nem kiemel, sokkal inkább elhomályosít a túlzottan sötétre nyomott háttér. A kötet kivitelével kapcsolatban az a benyomásunk, mintha a kiadó szerkesztői nem lettek volna tisztában a könyvszerkesztés elemi technikai és esztétikai szabályaival, vagy pedig nagyon is tudatosan törekedtek a minél olcsóbb, gazdaságosabb előállításra. A kötet borsos ára (2980 Ft) legfeljebb a magas színvonalú tartalommal, nem pedig az igénytelenné sikeredett külsővel lehet arányos. A könyvet saját készítésű név- és tárgymutatóval igyekezett használhatóbbá tenni a szerkesztő, ami részben sikerült is, ám a tartalomjegyzék vagy tartalommutató hiányát ez sem pótolja. A fejezetek rendje ugyanis enélkül nehezen áttekinthető. Az egyes események bővebb leírása nem minden esetben az ismertebb vagy fontosabb dátumnál található, egészen egyszerűen azért, mert bizonyos napokon több lényeges dolog történt, az események összetorlódtak, máskor viszont alig fordult elő valami említésre méltó. (Az egyes fejezeteket arányosan kellett elosztani az időrendben, úgy hogy egy naphoz csak egyetlen esemény jusson.)

A névmutató apró hiányossága, hogy több esetben hiányzik az oldalszám. A képaláírásokban előforduló bosszantó betűhibák, vagy a tördelés után ottfelejtett szemzavaró szóelválasztások viszonylag nagy száma annak tulajdonítható, hogy a kiadó rövid idő alatt aránytalanul sok munkát bízott a szerkesztőre. Ekkora terjedelmű kötet szedési hibáit egyetlen embernek egyszeri korrektúrával képtelenség kijavítani, ezért került a könyv végére hibajegyzék a korrektúra után felfedezett hibákról. (Egy részüket akkorra már korrigálta a kiadó, de a hibajegyzéket nem igazították ki.) A könyv első öt oldalának korrektúráját nem kapta kézhez a szerkesztő, így fordulhatott elő, hogy a címoldalra nem a kötet valódi címe került. Mindezek a hiányosságok, és a technikai szerkesztés, valamint a nyomdai kivitelezés során elkövetett bosszantó hibák azonban semmit sem vonnak le a könyv tartalmi értékeiből. Hermann Róbert és számos szerzőtársa maradandó művet alkotott; olyan tudományos igényű ismeretterjesztő kézikönyvet, amelyet mind a nagyközönség, mind a szakemberek haszonnal forgathatnak.

Molnár András

BÜRGER ZWISCHEN TRADITION UND MODERNITÄT

Bürgertum in der Habsburgermonarchie VI.
Herausgegeben von Robert Hoffmann
Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar. 1997. 431 o.

POLGÁROK HAGYOMÁNY ÉS MODERNSÉG KÖZÖTT

A kötet a Habsburg birodalom polgárságának történetével foglalkozó harmadik, Salzburgban „Régi és új polgárság" címen tartott konferencián elhangzott előadások bővített és átdolgozott változatát adja közre. A korábbi konferenciákkal ellentétben, úgy tűnik, ezúttal nem vettek részt az olasz, szlovén, horvát és magyar kutatók (az utóbbiak kezdeményező szerepét a kutatási együttműködésben pedig az előszó külön kiemeli), így az összehasonlítás ezúttal csak az osztrák tartományok, illetve Csehország polgári fejlődésére korlátozódik. Ez annál is sajnálatosabb, mert háttérbe szorult az etnikai és vallási összetétel alakulása és sokszor meghatározó szerepe a Monarchia különböző részeiben a modern polgárság formálódásában.

A konferencia legnagyobb erénye a léptékváltás volt: a korábbi makroszintű elemzést — polgári osztály létrejöttének kutatását — az egyes városokban végbemenő átalakulás vizsgálata váltotta fel, méghozzá nem a fővárosi vagy nagyvárosi nagypolgárságra, hanem a különböző fejlődési ütemű kisebb városok rendi és modern polgárságára összpontosították figyelmüket. E léptékváltás eddig kevéssé vizsgált, vagy nagyvonalúan a kispolgársághoz sorolt csoportok átalakulását, az új körülményekhez való sikeres vagy sikertelen alkalmazkodását, a helyi gazdasági és hatalmi elit mozgásterét, magatartását, kicserélődését, a helyi társadalmi hierarchia alakulását, a régi és új polgárság összefonódását vagy merev különállását helyezte új megvilágításba. Mindez a polgárosodás folyamatát, a modern polgárság kialakulását számos új aspektussal gazdagítja.

A kötet híven tükrözi a főleg a német szakirodalomból merített polgárság-fogalom érvényével szemben erősödő kételyeket. Igaz, ennek elméleti megfogalmazása csak kevés tanulmányban található meg, de önmagában az a tény, hogy a szerzők vizsgálati szempontjaikat a polgárság eltérő definíciója — gazdasági szerep, vállalkozói magatartás, kulturális meghatározottság, városigazgatásban betöltött vezető szerep — alapján, vagy a „Wirtschafts- und Bildungsbürgertum" kettős keretében fogalmazzák meg, meggyőzően tanúskodik az e téren bekövetkezett elbizonytalanodásról.

Az előadások viszonylag hosszú időtartamot tekintenek át a 18. század végétől (egyesek a 16. századig nyúlnak vissza) a 19. század végéig. A korai szakasszal foglalkozó tanulmányok elsősorban a régi, rendi polgárság életvilágával, értékrendjével és differenciálódásával foglalkoznak, figyelmüket a céhes kézművesektől mindinkább elkülönülő, elhatárolódó és a nemesi körökhöz simulni igyekvő kereskedőkre és értelmiségi hivatalnokrétegre összpontosítva. Velük foglalkozik két Salzburgról szóló tanulmány *Gunda Barth-Scalmani* és *Thomas Weidenholzer* tollából: az első a városi hivatalviselők életpályáján, házassági szokásain keresztül, a második az egyleti és kulturális élet szerveződésén keresztül mutatja ki, hogy e város polgársága még alig szakadt el a korábbi polgári tradíciótól. Igaz, ez érthető, részben Salzburg hanyatló szerepe következtében, részben talán azért, mert szerepüket, mentalitásukat minkét szerző csak a 19. század első évtizedéig követi nyomon.

Több tanulmány egyes személyek, illetve családok pályáján keresztül mutatja be a régi polgárság társadalmi felemelkedésének, modernizálódásának útját. *Gabriele Fröschl* és *Hannes Stekl* „Zwischen Landstadt und Residenz" c. tanulmányában egy 18–19. századi családi krónika alapján több generáció életútját kíséri nyomon, *Erika Kustatscher* a bozeni Staffler család pályáját követi a 16. századtól a 19. század végéig, *Otto Urban* Heinrich Fügner életének bemutatásával illusztrálja a régi polgárság átalakulásának folyamatát. A különböző eredetű és különböző típusú városokban szerteágazó életutaknak azonban néhány közös tanulsága levonható: az alkalmazkodás, a társadalmi felemelkedés általában a második generációnál sikeres (különösen akkor, ha már a családalapítónál is felismerhetők a mobilitás jegyei). A felemelkedés fontos tényezője a képzettség és műveltség, szerepet játszhat a térbeli mobilitás is.

A fent említett tanulmányokhoz kapcsolható *Marie-Therese Arnbom* inkább prozografikus módszerű tanulmánya a bécsi nemesített polgárok házassági stratégiájáról, amely csak azt a régen ismert tényt bizonyítja újólag, hogy nemesítésük ellenére sem léphettek ki a polgári elittel megosztott „második társaság" köréből.

Peter Melchiar a képzettség, karrierorientáltság szerepének megvilágításával mutatja be a tisztikar egyre erősebb feltöltődését polgári elemekkel. E folyamat azonban inkább a régi polgárság bizonyos csoportjai számára a társadalmi emelkedés útját, a nemesítést, mint modernizálódásának eszközét jelentette.

Az új és régi polgárság szerepváltását, illetve bizonyos részeinek összeolvadását érdekesen világítja meg *Marina Cattaruzza* tanulmánya a trieszti polgárság és kereskedőcsoportról 1749–1850 között. A 18. században bevándorolt, új városrészt alapító nagykereskedő-bankár elit térhódítását a városvezetésben az erőteljes állami támogatás könnyítette meg, ennek ellenére a folyamat csaknem egy évszázadot ölelt fel, jelezve, hogy a régi polgárság átalakulása, illetve a modern polgárság kialakulásának folyamata milyen hosszadalmas és nehéz út volt.

Az új — nagyrészt protestáns — bevándorlóknak volt kezdeményező szerepe Aussig (Ustí nad Labem) gazdasági életének átalakításában is, immár az iparosítás idején 1850 és 1890 között. *Hans Peter Hye* kitűnő tanulmánya az egyesületi struktúrák, kommunális választások és családi összefonódások adatainak alapos elemzésével mutatja be, hogyan sikerült e gazdaságilag sikeres csoportnak átalakítani a régi városigazgatási elit összetételét.

A kulturális és civil önszerveződés szerepét hangsúlyozza *Hubert Weitensfelder* tanulmánya Vorarlbergről. A cikk felsorolja a térségben kialakult meglepően nagyszámú egyesületet, ezeknek a polgárosodás folyamatára gyakorolt hatását azonban nem elemzi elég mélyen.

A régi, rendi polgárság fő alkotóelemét képviselő kézművesek alkalmazkodóképességét az új kapitalista termelési viszonyokhoz két kitűnő tanulmány mutatja be. Fontosságuk annál is kiemelkedőbb, mert egy elég erőteljesen megrögzült hiedelmet cáfolnak meg. Az eddigi szakirodalom ugyanis semmi jelentőséget nem tulajdonított a kézműves rétegnek az új polgárság kialakulásában, egyes kivételektől eltekintve hanyatló, a fejlődésnek ellenálló csoportnak tekintette őket, akik — az általában pontosan nem definiált kispolgárság — sorait gyarapították.

Ingrid Mittenzwei tanulmánya bevezető részében hangsúlyozza, hogy a régi és új polgárság (amelyet a kortársak sem igen tudtak megkülönböztetni) nem határolódott el élesen. A 19. század eleji bécsi selyemgyártók gazdasági tevékenységének, kifejezett profitorientált magatartásának, munkásaikhoz való viszonyuk átalakulásának elemzésével kimutatja, hogy a kézművesek szerepe a vállalkozó polgárság kialakulásában sokkal jelentősebb volt, mint ezt eddig hittük. Ugyanezt erősíti meg *Robert Luft* tanulmánya a 19. század végi cseh kézművesek és kisiparosok tevékenységének mélyreható elemzésével. Adatai azt bizonyítják, hogy bizonyos iparágakban e csoport nagyfokú rugalmasságot, vállalkozói elkötelezettséget, innovációra való készséget, versenyszellemet testesített meg. Ugyanakkor mentálisan és politikai szempontból meglehetősen konzervatív szellemű maradt és sokáig megőrizte szoros kapcsolatát a régi, céhes szellemű kisiparosokkal, akikkel mind a kisüzemi termelés, mind a városi ház- és telektulajdon és ezekhez kapcsolódó mentalitás szorosan összekapcsolta. Hasonló megállapításra jut a Hallein kisváros polgárságát vizsgáló *Thomas Hellmuth* is. Bár a kisiparos réteg a 19. század második felében itt is nagyfokú alkalmazkodóképességről tett tanúságot, a város polgársága elég erősen megőrizte régi, rendi polgári jellegét.

A „Wirtschaftsbürgertum" új meghatározását kísérli meg tanulmányában *Michael Pammer*. Véleménye szerint e csoport heterogénebb volt, és nem korlátozható csupán vagy elsősorban a vállalkozó polgárokra. Szerinte ide tartoznak azok a tőketulajdonosok is, akik maguk vállalkozást nem vezettek, hanem elsősorban részvények tulajdonosaiként, államkölcsönök és bankbetétek, valamint ingatlanbirtokaik révén növelték vagyonukat. A bécsi 1820 és 1873 között keletkezett ha-

gyatéki leltárak elemzése alapján azt bizonyítja, hogy a járadékosok a polgári csoportokban jelentős szerepet játszottak. Mint további feladatot jelöli ki a vizsgált személyek foglalkozási, kor és nem szerinti megoszlásának elemzését.

A kötet tehát különböző aspektusokból közelíti meg a modern polgárság kialakulásának folyamatát és bizonyítja, hogy e folyamat a különböző régiókban és a különböző városokban különbözőképpen és nagy időeltolódásokkal zajlott le.

Néhány tanulmány módszertanilag is, eredményeit tekintve is teljesen újszerű, mások már ismert tényeket támasztanak alá. A sokszínű megközelítés, polgárság és város összekapcsolása a hazai polgárságkutatásnak is új ösztönzéseket adhat.

Bácskai Vera

Estók János

A MEZŐGAZDASÁGI GÉPGYÁRTÁS TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON A KEZDETEKTŐL 1944-IG

(A szerző kiadása.) Budapest, 1996. 291 o.

A magyarországi gépipar egyik legrégebbi ágazatának történetét dolgozza fel a szerző nyomdatechnikailag igényes, szép kivitelű és korabeli fotómellékletekkel gazdagon illusztrált monográfiájában. A mű úttörő vállalkozásként is értékelhető, mivel a hazai ipartörténetírásban „fehér hollónak" számító ágazat-történeti feldolgozások műfaji kategóriájába tartozik. Az utóbbi három évtizedben, főként a Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztályának szervezésében több vállalattörténeti monográfia is megjelent az egyes fontosabb hazai mezőgazdasági gépgyárak történetéről, amelyek természetszerűleg, a korszerű ipartörténetírás módszertanának és követelményeinek megfelelve, érintőlegesen az ágazat történtével is foglalkoztak, mégis Estók János vállalkozott elsőként a magyar ipartörténetírók közül arra, hogy tudományos igényességű művet készítsen a magyar mezőgazdasági gépgyártás egészének történetéről. Műfaji szempontból úttörő műve, s ezt már a recenzió elején ki kell mondani, alapvetően jól sikerült.

A műfajilag úttörő jellegű monográfia ugyanakkor a közzétételének módját vizsgálva is eléggé rendhagyónak tekinthető. Az 1960-as évektől kezdve, amikortól az igényes hazai ipartörténetírás a történettudomány elismert szakágazataként egyre több publikációval jelentkezett, az ipartörténeti kiadványok esetében többnyire valamely tőkeerős mecénás nagyvállalat, vagy tudományos intézmény esetleg költségvetésileg szubvencionált tudományos szakegyesület viselte a publikálással járó kiadásokat. Könyvkiadók már azokban az években is elzárkóztak a többnyire 1–2 ezres példányszámú, eleve ráfizetésesnek számítható ipartörténeti művek közzétételétől; legfeljebb csak megbízásos alapon, közreműködőként foglalkoztak a műfajhoz tartozó könyvek megjelentetésével. 1989-et, a fordulat évét követően, amikor a régi nagyvállalatok az ipari struktúraváltás következtében megszűntek, vagy tevékenységükben összezsugorodva, gazdaságilag nehéz helyzetbe kerültek s a szakmai egyesületek is a korábbi központi pénzügyi támogatás csupán töredékével voltak kénytelenek beérni, egyszeriben problematikussá vált a gazdaság-, ipar- és gyártörténeti művek kiadása. Az újonnan létesített tőkeerős vállalkozások pedig — egyéb gondjaik mellett — piaci versenyhelyzetük és térfoglalásuk érdekében nélkülözhetetlennek vélt reklám- és hirdetési tevékenységre fordítják pénzüket. Az ő esetükben jó egynehány év, ha nem évtized múltán vetődik majd fel történetük megíratásának igénye. A könyvelőállítási költségek csillagos égbe történő felemelkedése is inkább a feltáró- és leleplező jellegű, a politikai publicisztika szintjén álló „történelmi" munkák közzétételének irányába mozdította el a szakmai művek publikálásának lehetőségét.

Estók János könyvének megjelentetési körülményei híven tükrözik a fenti megállapítások helytállóságát. A belső címlap hátoldalán felsorolt, a kötet megjelentetését támogató 8 mecénás listájának szemrevételezéséből kitűnik, hogy a minden bizonnyal nem kis anyagi ráfordítással előállított, majdnem 25 ív terjedelmű könyv költségeit a Magyar Tudományos Akadémián kívül egy állami hivatal, egy alapítvány, egy érdekképviseleti szerv és négy gazdasági vállalat anyagi segítése tette lehetővé. Ide kívánkozik az a megjegyzés is, hogy minden bizonnyal még több szponzoráló közreműködésének igénybevétele vált volna szükségessé, ha a nyomdai előállítás a nem kimondottan profitorientált Nemzeti Múzeum Nyomdájában történik. Mintegy zárójelben kívánom itt megemlíteni, hogy Estók művének megjelentetése esetében is beigazolódott az 1970-es években a nagyobb

közművelődési intézmények által beindított s egyesek által akkor annyira elítélt ún. házi nyomdák kifejlesztésének jogossága. Amint a jelen mű példája is igazolja, napjaink új feltételei között még inkább szükséges ezen intézmények szakmai-tudományos kiadványainak a piaci-nyomdai árszínvonalnál alacsonyabb áron történő, olcsóbb megjelentetésének biztosítása. Az alacsonyabb önköltséggel üzemelő közművelődési-intézményi házinyomdai kapacitás megléte egyben lehetővé teszi a kis példányszámú, több oldalról támogatott tudományos művek szerzői kiadásban történő közreadását is.

Az új műfajú, közzétételében ezideig kevésbé mobilizált anyagi erőforrásokat és nyomdai lehetőségeket integráló ipartörténeti mű az igényes olvasó elvárásait is kielégíti. Forrásbázisát tekintve, beleértve a levéltári- és könyvészeti írásos és nyomtatott dokumentációt, továbbá a múzeumokban őrzött tárgyi emlékeket is, lényegében megfelel a teljeskörűség követelményének. Külön kiemelendő a tárgyhoz tartozó nemzetközi szakirodalom alapos felhasználása. Szerzőnk e vonatkozásban meghaladta számos korábbi ipartörténeti monográfia színvonalát, melyek esetében egyöntetűen visszatérő kritikai észrevételként került megállapításra a külföldi források és kutatások eredményeinek — többnyire a szerzők nyelvismeretének korlátai, vagy jobb esetben az anyagi keretek csekélysége miatt történő — elmaradt, esetleg elégtelen mérvű számbevételének észrevételezése. A kötet 588 jegyzete, a forrásanyag jól csoportosított összegezése, a más szerzők által készített művek korrekt felsorolása és hivatkozásai (amit sok, napjainkban közzétett műben inkább csak hiányolhatunk), a praktikusan összeállított, a kötet felhasználását jól elősegítő névmutató és az idegen nyelvű összefoglalók emelik a kötet értékét.

Kutatásainak eredményeit a szerző négy nagyobb fejezetbe csoportosítva adja elő. A 19. század derekától az első világháború befejezéséig terjedő időszakban kifejlődött mezőgazdasági gépgyártást az uradalmi gépműhelyek és a gépjavító- és gyártó kisüzemek, továbbá a mezőgépek nagyarányú magyarországi keresletének kiaknázására a hazai kínálati piacon mind számosabb mértékben megjelenő külföldi gyártók tevékenységének ismertetésével mutatja be. A nagyívű fejlődést az ország gazdasági viszonyainak keretei között, a mezőgazdasági árutermelés bővülésének és a mezőgazdasági munkák fokozódó gépesítésének tényszerűen leírt körülményei közepette ismerheti meg az olvasó. E fejlődés eredményeképpen a mintegy félszázados időszakban, a 20. század első évtizedére létrejön a hazai mezőgépgyártás mintegy tucatnyi nagyobb üzeme, melyek csaknem tízezer munkást foglalkoztatnak. A legnagyobb közülük a kispesti Hoffher-Schrantz másfélezer, a budapesti Váci úti EMAG nyolcszáz és a mosonmagyaróvári Kühne hétszáz alkalmazottjával. A néhány munkással induló uradalmi gépműhelyek, falusi és kisvárosi üzemecskék, a kisebbszerű külföldi eladási képviseletek és szervizeik a mezőgazdaság és általában a magyar gazdasági élet konjunkturális és válságoktól tarkított évtizedei során, az éles verseny miatt törvényszerűen bekövetkező csődök és kényszerfúziók közepette érték el a nagyvállalati szintet. A semmiből kifejlődött új iparág, csakúgy, mint a magyar gépipar egésze nemcsak a hazai gépigények mind nagyobb mérvű kielégítésére képes, hanem már a századfordulót megelőző években is szállít a környező országokba nagyértékű, korszerű és minőségileg megfelelő termékeket. A nagyívű fejlődést az első világháború hadianyagtermelési kötelezettsége megtörte. A mezőgépgyárak a katonai megrendelések teljesítésével ugyan tovább nőttek, de a háborúvesztés, majd az országterület harmadára csökkenése nyomán a mesterségesen megnövelt termelési kapacitásukat a békés viszonyok között már nem tudták megfelelően kihasználni.

A kötet második fejezete a talajművelő eszközök, az ekék, szántógépek, boronák, hengerek, a vető-, arató-, cséplő- és mezőgazdasági erőgépek, a gőzlokomobilok és robbanómotoros erőgépek gyártását foglalja össze az előző fejezet időkordinátái által meghatározott szakasz folyamán. Szerző, mint az előszóban közli, fejtegetéseit tudatosan a szántóföldi növénytermesztés során felhasznált fontosabb eszközökre és gépekre korlátozta. Álláspontja szerint az ágazat legfontosabb termékeinek vizsgálata lehetőséget nyújtott az ágazat fejlődés- és gyártástörténetének és a növénytermesztés gépesítettségének bemutatására. Kétségtelen, s ezzel a szerzői álláspontal a recenzens is egyetért, hogy egy monográfia keretében nem vállalkozhatott témája valamennyi kérdésének a megválaszolására. A szerteágazó problémakör valamennyi vetületének kutatása további feladatot jelent s csak remélni lehet, hogy Estók János folytatja kutatásait választott témája teljeskörű feltárása céljából.

Az 1918–1944 közötti időszak feldolgozásánál a szerző az előzőkkel megegyező módszert követ. A III. fejezetben az ágazat története szempontjából meghatározó gazdaságtörténeti fejleményeket foglalja össze, majd a IV. fejezetben az egyes mezőgazdasági eszközök és gépek gyártástörténetét ismerteti. Az első világháborút követő néhány éves inflációs konjunktúra viszonyai közepette új mezőgépgyár ugyan nem alakult, de a gépipar számos más profilú gyára, éppen a béketermelésre

történő átállás kapcsán, kihasználva a keresletet, átmenetileg mezőgépeket is gyártott. Az 1924-ben kezdődő ún. szanálási válság alig két éves visszaesést eredményezett, majd 1927–28-ban a gyártás minden korábbi szintet meghaladó fellendülése következett be. Az 1929–1933. évi gazdasági világválság pusztító hatásaként a mezőgépgyártás visszaesett és csak az 1930-as évek közepén induló lassú felfutás nyomán, 1938-ban érte el a válság előtti szintet. A második világháború éveiben ismét megnőtt az igény a mezőgépek iránt, de az ekkor újból bevezetett háborús kötött gazdálkodás és a hadianyag-termelési kényszer szabott gátat a mezőgépgyártás teljeskörű kibontakozásának. Az egyes gépfajták gyártásáról a IV. fejezetben ad képet a szerző.

Estók János kiváló monográfiáját átolvasva és tudomásul véve a Bevezetőben általa jelzett tudatos témaelhatárolást, mégis bizonyos hiányérzete támadhat az olvasónak. A szerzői vizsgálat és leírás, talán nem utolsó sorban a fennmaradt írásos forrásanyag jellegének következtében csaknem kizárólag a gyártás számadatai, a bel- és külföldi értékesítés, az import alakulása, a pénzügyi eredmények és a gyártmányleírások körében mozog. A felsorolt kérdéscsoportok adatokkal bőségesen dokumentált bemutatása mellett kevesebb szó esik a műben az egyes vállalatok műszaki-technikai-tudományos működéséről, az ott dolgozó tervezők munkásságának eredményességéről. A hazai gyártmányfejlesztés és az itt gyártott gépfajták összehasonlítása az európai és tengerentúli eredetű termékekkel inkább csak leíró szinten és nem értékelő módon történik. Az olvasó arra kényszerül, hogy a sokoldalú gyártmányismertetésekből és leírásokból maga próbálja kikövetkeztetni, hogy végül is a tudományos-műszaki fejlettség és nívó szempontjából a hazai vagy a külföldi gépfajták között milyen rangsor is állapítható meg. Kevés adat található az egyes üzemek termelés-technológiájáról, az ágazat gyárainak a válságperiódusokban alkalmazott túlélési stratégiájáról, amely többnyire az eredeti mezőgépgyártási profil kényszerű fellazítását és a termelés átmenetileg történő „több lábra" állítását kívánta meg. Érdekes eredményekre vezethetett volna az ágazat gyárainak a környezetükre gyakorolt kihatásainak vizsgálata, szerepük a korszerű városkép kialakításában és a városfejlődésben. Összevetve az I. fejezetben foglaltakkal, a III. fejezetben keveset találunk az ágazat vezetőinek, munkásainak, műszakijainak tevékenységéről, életéről és eredményességéről. E vonatkozásban minden bizonnyal megkockáztatható az az állítás, hogy a válságperiódusokban a gyárak és termelésük fenntartása legalább olyan erőfeszítéseket kívánt meg, mint a konjunkturális időszakban történő gyáralapítások. Az ágazat úttörőinek érdemeit semmiképpen nem csökkentheti, ha az alapítók alkotásainak tovább-élését és folyamatos működésüket nehéz körülmények közepette biztosító műszaki és pénzemberek, menedzserek munkássága is említést nyer. Hasonlóképpen, legalább érintőlegesen, meg kell emlékezni a gyáruk fennmaradásáért — akár kényszerből, akár tudatosan — komoly áldozatokat vállaló munkásokról és tisztviselőkről csakúgy, mint a jobb és szabadabb életért folytatott küzdelmeikről.

Estók János, a mai időszakban „látványosnak" egyáltalában nem mondható, újszerű, úttörő jellegű kutatási témáját alapvetően sikeresen dolgozta fel, amit bizonyít az is, hogy művével elnyerte a történelemtudomány kandidátusa kitüntető tudományos fokozatot. Dicsérendő módon erejéből még arra is futotta, hogy összegyűjtötte az értekezésének megjelentetéséhez nélkülözhetetlen támogatókat. Minden bizonnyal megoldotta a kötet terjesztési feladatait is, hiszen a saját kiadású művek esetében ez a feladat is a szerzőre hárul. Mindezen teendők sikeres ellátásának tanúsága alapján a recenzens annak a reményének kifejezésével zárja ismertetését, hogy Estók János további, hasonlóan jó színvonalú ipar- és gyártörténeti művekkel gyarapítja a magyar gazdaságtörténet-írást.

Szekeres József

Kupa László

PULSZKY ÁGOST POLITIKAI NÉZETEI

Seneca Kiadó, 1997. 206 o.

Közismert, hogy a polgári forradalom előtti és utáni időszakban hazánkban sok kiváló felkészültségű szakember tevékenykedett mind a politikai élet, mind a kulturális élet területén. Az utókor döntötte el, hogy kinek a neve marad évtizedekkel később is mindenki előtt közismert, ki kerül be a történelemkönyvekbe és ki marad ismert a szakértők szűk táborában. Az ismertséget eldöntő szempontok a politikai rendszerváltásokhoz igazodva időnként ugyan megváltoznak, ennek

ellenére a száz évvel ezelőtti időszak kiválóságai közül sokan továbbra is a szűk szakmai közönség körében maradtak és maradnak ismertek.

Ilyen polgár volt Pulszky Ágost is, akiről Kupa László írt két — egymástól független — kötetben elemzést. Az 1846-ban született Pulszky csak 55 évet élt, ám tevékenysége a 19. század második felében nagyban befolyásolta a kortársak politikai nézeteit és pontos tudományos feldolgozásaival a szakmai közvéleményt. Ezt az életutat ismerteti Kupa László, aki *„Pulszky Ágost bölcselete"* címen tette közzé első kötetét. A szerző ebben bemutatta Pulszky életútja mellett a tudományelméleti, a társadalomelméleti, az állam- és jogbölcseleti és a társadalomnéprajzi gondolatait. Ezek elemzésével és a társadalomtudomány elméleti kérdéseivel foglalkozó kötet részletesen ismerteti Pulszky nézeteit, a magyar tudományos elit elképzeléseitől gyakran eltérő véleményét.

Kupa László másik könyve *„Pulszky Ágost politikai nézetei"* címen látott napvilágot, amely a szerző szerint is „szerves folytatása" a bölcseleti elemzésnek, Nemcsak azért kerül sor e második kötet részletesebb bemutatására, mert a recenzens érdeklődéséhez közelebb állnak az ott elemzett kérdések, hanem azért, mivel a nemzetiségi ügyekről, az oktatásról és a demokratikus kormányzás módszereiről leírtak a napi politikai életben ma is megszívlelendő gondolatokat rögzítenek.

A könyv *első* fejezetében rövid, tömör *történeti háttérelemzést* kap az olvasó. Szó esik a kiegyezés körüli időszak társadalmi és politikai csoportjairól. Többszörösen megállapítást nyer az a tény, hogy a közjogi vita fontossága ebben az időben teljesen elfeledtette és elfedte a más államokban már létező „nagy politikai irányeszmék" létezését és egymás elleni harcát.. Mind a szerző, mind az általa idézett Gratz Gusztáv számtalan ilyen jellegű megfogalmazást tesz – teljes joggal. A korabeli álláspontok ismeretében azonban célszerű lenne egy mondat erejéig azt is közölni az olvasóval, hogy 1867 táján Magyarországon valóban a kiegyezés elfogadása és elvetése a legfontosabb kérdés. Nemcsak a sokat emlegetett kislétszámú polgárság okozta, hogy a liberális nézetek képviselői nem alapítottak ideológiai alapon pártot. A konzervatív tábor megfelelő politikusi elittel és támogatói háttérrel rendelkezett, mégsem alakítottak ezen körök sem önálló pártot! A magyar társadalom minden tagját valóban az a kérdés izgatta, hogy milyen legyen az ország kapcsolata Ausztriával. Az 1875-ben bekövetkezett pártfúzió után joggal jegyzi meg a szerző, hogy a politikai élet területén „jelentősen módosultak" az érdekek. Valóban megjelentek a különböző ideológiai irányokat jelző „tagoltságok", s ezt a tényt a szerző kiválóan kiemeli. Röviden bemutatja a Konzervatív Párt és egyéb csoportosulások, hosszabban a Szabadelvű Párt tevékenységét. Jelzi, hogy a liberális nézetekre hivatkozó Tisza-párt „patronáló jellege" volt a meghatározó, amelyben a „Generális" egyre több hívet láncolt magához. Úgy vélem, hogy e tisztségeket osztogató politikusi magatartás értékelésekor sem a kortársak (Mikszáth), sem a későbbi elemzők az alábbi tényt nem kellő súllyal veszik figyelembe: Tisza valóban törekedett az erős központ megteremtésére mind a párton, mind a parlamenten belül. E törekvésében nyilván benne voltak a személyiségjegyei, de a modern állami apparátus nélküli, a hivatali bürokráciával nem rendelkező berendezkedésben egyszerűen nem lehet másként megteremteni a hatékony és működőképes ügyintézést – csak erős központ által. Pontosabban szólva az erős központi szerepvállalás nélkül rendkívül hosszú ideig tartó „öntörvényű fejlődés" eredményeként alakulna ki a modern közigazgatás. A magyar fejlődésnek erre az „öntörvényűségre" a történelem nem adott időt, hiszen egy olyan államalakulat részeként működött, amelyben a Lajtán túl mindezeket a problémákat már jóval korábban megoldották. A Monarchián belül két eltérő közigazgatási gyakorlat nem létezhetett. A sokat szidott, de egyúttal álmélkodva dicsért osztrák bürokráciát csak központilag vezényelve lehetett a magyar oldalon bevezetni. Ezt a kettősséget nemcsak Mikszáth érezte, aki egyfelől gúnyolta a mamelukokat, másfelől szidta a „korlátfa" pótlását rendkívüli lassúsággal végző megyei apparátust, hanem Kupa László is. Nagyszerűen bemutatja a szerző, hogy a magyar parlamentben „színvonalas szakmai viták" zajlottak, ugyanakkor rögzíti saját véleményeként „a parlamentáris váltógazdaság hiányából" fakadó gondokat. Úgy gondolom, Tisza Kálmán kormányzásának másfél évtizedében továbbra sem az ideológiai alapú pártpolitizálás volt a döntő, a szükséges, hanem az új állam működésének megszervezése. Ezzel magyarázható, hogy a látszatra már társadalmi rétegekhez és ideológiákhoz kötődő politikai pártok és mozgalmak tevékenysége nem a néhány mintának szolgáló európai állam belső életéhez hasonlított. Kár számon kérni a kiegyezés utáni három évtizedben az ideológiák alapján szerveződő párttevékenységet, amikor a cél továbbra is a polgári állam berendezése.

Azért tartottam fontosnak a fentiek rögzítését, mert Kupa László a dualista berendezkedés harmadik nagy szakaszát kiválóan jellemezte. A politikai pártok között megindult „átrétegződést" bemutatva jelzi, hogy az 1890-es évektől kezdve immár más rendezőelvek (is) működtek. Hiába sajnálkozunk utólag azon, hogy a társadalmi rétegekhez szorosan kapcsolódó pártok miért nem

jöttek korábban létre. A magyar polgári berendezkedésnek — ha gyorsított módon is —,de végig kellett járni az új állam megszervezését. A hivatali rendszer felállása nálunk szerencsésebb országokban sem zajlott zökkenőmentesen, csak időben korábban. Végezetül úgy gondolom, hogy a liberalizmus a korszak végére nem pozíciókat vesztett, hanem a kiépült párt- és állami struktúra szerves részévé vált.

A történeti háttér megrajzolása után a *második fejezetben* a szerző bemutatja Pulszky *nemzetiségi ügyekről* vallott nézeteit. Ezen problémakör részletezése rendkívül jó érzékkel kapott külön fejezetet, mivel olyan politikus és elméleti szakember véleményét ismerheti meg az olvasó, aki nem Magyarországon nevelkedett. Az iskoláit Angliában, majd Torinóban végző Pulszky Ágost nyilván hallott otthon arról, hogy milyen arányokban élnek magyarok a királyság területén és bizonyára ismertek voltak előtte a szabadságharc alatt történt kilengések, atrocitások is. Mindennapjai azonban nem a soknemzetiségű országban zajlottak, hanem az ilyen kérdésekkel nem, vagy alig foglalkozó angol és olasz környezetben. Nyilván ez is közrejátszott abban, hogy a jogi tanulmányokat Pesten folytató Pulszky itthon maradt és az első közszerepléseiben a börtönügyekről, a magyar pénzügyek történetéről, az „angol jogbölcselet" történetéről értekezett. Kupa László bemutatja azt az utat, amely a 29 éves Pulszkyt elvezeti az egyetem nemzetközi jogi professzora katedrájához. 1875-öt ír a naptár, amikor először nyilvánosan megnyilatkozik nemzetiségi ügyekben. A magyar parlamentben egy szerb képviselőtársával folytatott vitában Pulszky az „egy állam – egy politikai nemzet álláspontjára helyezkedik". Ezt a beszédét fölfoghatnánk úgy is, hogy a fiatal politikus a kortársak döntő többségének nézetét teszi magáévá. A két évvel későbbi megnyilatkozásai jelzik, hogy ezt a nézetet első perctől kezdve tudatosan vallotta. Az időközben bekövetkezett boszniai válság miatt ismét foglalkozik a nemzetiségi kérdéssel. A keleti kérdésben tett „fejtegetései Kállay Béni álláspontját erősítették" – állapítja meg a szerző. A két könyv együttes ismeretében még jobban sikerül ennek bemutatása, mivel Kupa László első kötetéből ismert, hogy Pulszky személyesen vett részt az okkupációban és vitéz haditettével még kitüntetést is kiérdemelt. A boszniai helyzet ismeretében érthetőek az 1870-es évek közepén a nemzetiségi kérdésről írt és mondott szavai. Az okkupációt csak olyan módon fogadta el, ha az egyet jelent a megszállt terület demokratizálásával. Számára a nemzetiségi ügy megoldása az állam demokratikus berendezkedésén belül fogadható el. A szerző segítségével megismerjük a közös ügyek delegációjában résztvevő Pulszky nézeteit, aki folyamatosan felhívja a figyelmet az okkupáció politikai gondjaira, s Bosznia-Hercegovina demokratikus berendezkedését sürgeti.

A fejezet különösen jól sikerült részének tartom a Pulszky életmű utolsó — a nemzetiségi kérdést boncolgató — előadásának bemutatását. Az olvasó tud róla, hogy a tudóst ugyan az Akadémia nem választotta rendes tagjainak sorába, de tudományos pályája csúcsaként az újonnan alakult Társadalomtudományi Társaság elnöke lett. Ebben a minőségében tartott előadása a „Demokrácia és nemzetiség" címet viselte. Kupa László kiválóan elemzi az elhangzottakat, s jól láttatja az előadó demokráciáról szóló két gondolatát. Léteznek a demokratikus kormányformák és emellett „a demokratikus áramlatok és irányatok". A „konfliktus alapvető oka pedig abban rejlik, hogy a nemzeti eszme szükségképpen összeütközésbe kerül a kozmopolita természetű demokratikus irányzatokkal." Ezekben az esetekben — véli Pulszky — az a megoldás, hogy a nemzeti állam „mihelyst megvalósította eszményeit, visszatér a demokráciához". A folyamat folytatódik, s „a nemzetiségi problémákra az igazi megoldást a nemzeti társadalom meghaladása, a széleskörű gazdasági érdek társadalma jelenti" – fűzi hozzá a szerző. Így talál magyarázatot Pulszky segítségével a századvég nacionalizmusára és a konzervatív eszmék térnyerésére.

A mai olvasó számára rendkívül fontos következtetéseket vont le Kupa a század elején elhangzott beszédből. A nemzetiségi kérdés megoldásának kulcsa a demokratikus állami berendezkedés megteremtésében van. Másrészt a konzervatív ellentámadások ott jelennek meg, ahol nemzetiségi kérdéseket nem sikerült rendezni. A dualista keretek közötti történeti fejlődés első és második szakasza után a szerző nagyszerűen megrajzolta az 1890-es évek után kibontakozott harmadik ütemet, amelyben immáron valójában fő kérdéssé vált a liberális és a konzervatív eszméket megtestesítők vitája – különösen a nemzetiségi ügyekben. Véleményem szerint így oldható fel Pulszky és Kupa segítségével az az ellentmondás, miszerint a magát liberálisnak nevező Szabadelvű Párt keretei között működő politikusok egy része a valóságban konzervatív.

A másik — máig sokat vitatott kérdés — a *dzsentri* ügye volt, amelyről érdemes meghallgatni a külföldi neveltetést kapott politikust. A *harmadik fejezetben* Kupa László előbb bemutatja a Grünwald Béla és a Mocsáry Lajos könyvét recenzáló Pulszkyt, aki a dzsentritől sem a „fölösleges volt mindig, mert a központ által vezérelt reformokat hátráltatta", sem a „magyarság fennmara-

dásának egyetlen hordozója" címen összefoglalható nézeteket nem fogadja el. A szerzőtől tudjuk, hogy az 1870-es években zajló, majd a századvégen ismét felújuló, a vármegyei közigazgatás reformjára vonatkozó vitákban Pulszky kifejtette véleményét a dzsentriről. A virilizmust nem tartotta rossznak, hiszen ennek segítségével az egyre erősödő polgárság mellett a vagyonos köznemesség is bent maradhatott a megyei és városi önkormányzatokban. Érdemes felfigyelni arra, amit Kupa László megjegyzett: a nem Magyarországon nevelkedett Pulszky semmilyen irányban sem elfogult a dzsentrivel. Ha kell, egy darabig még az önkormányzati választásokat is elfogadja, hiszen kiválóan látja: nincs helyettük közigazgatási gyakorlattal rendelkező csoport. Amikor azonban az oktatási hálózat kiépülésének eredményeként a századfordulón megjelennek a jól képzett hivatalnokok, akkortól kezdve „elérkezettnek látta az időt a kinevezési rendszer bevezetésére". A szerző itt is ahhoz szállított adalékot, hogy a Tisza kormányzás valójában a kiépülési időszak és nem az ideológiai, vagy társadalmi csoportok párttá szerveződésének szakasza. Pulszky tehát nem szidja és nem siratja a dzsentrit, de világossá teszi nézetét: amennyiben nem vállal „pozitív szerepet" a polgárosodásban, abban az esetben nem fél eltűnésétől.

A *negyedik fejezetben* kerül elemzésre Pulszky *munkássággal* foglalkozó tevékenysége. A korábbiak alapján érthető, hogy miért az 1890-es években foglalkozott ezzel a kérdéssel. A már kiépült polgári állam keretei között egyre nagyobb súllyal bíró munkások között (is) megjelent a szocialista tanokra épülő szervezkedés. Kupa László sikeresen összefoglalja a kortársak körében megfogalmazott elképzeléseket és a törvényi szabályozás ütemét. Ezek után elemzi Pulszky fejtegetéseit, amelyekben mind a munkabérek, mind a munkaidő, mind a szervezett munkásvédelem területén azonos véleményt ér tetten: „a munkásosztály részére sem szabad az oltalom rendszerét nagyobb mértékben igénybe venni, mint aminőben a kiválóbb tagjai előrehaladásának feltételeivel összefér." Joggal állapítja meg a szerző, hogy a századelő politikusaként Pulszky általános választójogot akart, s „a munkások számára a lokális városi és ipari helyhatóságokban, az önkormányzatokban való részvétel" volt a fontos. Pulszky az általános demokratizálódás folyamatában képzelte el a munkáskérdés megoldását, s erre Kupa László találó idézeteket hozott a parlamenti beszédeiből.

A századvég másik nagy vitát kavart kérdésében, az *egyházpolitikai ügyekben* is több alkalommal hallatta szavát Pulszky. A szerzőtől megtudhatjuk, hogy minden alkalommal és következetesen kiállt „az általános kötelező polgári házasság" intézménye mellett. Határozottan elutasította a kortársak körében gyakorta emlegetett „hazafias" és „hazafiatlan" egyházak közötti megkülönböztetést. Kiválóan érzékelte Kupa László Pulszky véleményét, amikor a toleranciát emelte ki beszédeiből, illetve a „más vallás érzelemét és meggyőződését kiváltó tiszteletet" hangsúlyozta. Igazat kell adni a szerzőnek, amikor arról ír, hogy Pulszky — nyilván angol tapasztalataira alapozva — kimondta: „az állam érvényességi körét a vallási felekezetek nem zavarhatják, ugyanakkor minden vallási felekezet iránt az államnak toleránsan kell. viszonyulnia." A magyar valóságot ismerve egyet kell érteni Kupa László összegzésével, miszerint Pulszky ebben a kérdésben „inkább vágyait vetítette" a hazai állapotokra.

Az egyetemi oktató feladatait naponta gyakorló Pulszky helyzetelemzéséről szól a *hatodik fejezet*. Az eddigi bemutatásoknak megfelelően az első részben Kupa László ad áttekintést a dualista kor hazai *oktatási helyzetéről*. A néhány adatsorral tűzdelt oldalakon iskolatípusonkénti rövid, tömör összegzést olvashat az érdeklődő. A szerző bemutatja az egyetemi tanár benyomásaiból kikerekedett elemzést, amelyben a világi oktatás növelése, az oktatási fegyelem megoldása, a gyakorlati képzések fontossága került középpontba. Pulszky nézeteivel egyetért Kupa (mint mai egyetemi oktató), aki szerint a századelő kérdéseiből sok „fájdalmasan aktuális manapság is." A szerző hangsúlyozza Pulszky megállapítását, miszerint a polgári társadalom munkaerkölcsét kell átvenni, mert amenynyiben a „túlzott engedékenység" marad meg, az „egy rendies, preindusztriális, nem teljesítményorientált munkaetikáról árulkodik". Mindezen nézeteit ugyanabban az 1890-es évtizedben fejti ki Pulszky, amelyben a polgári berendezkedés megkívánta, az iskolahálózat gyors fejlődése pedig lehetővé tette a változásokat az oktatás területén.

Egy bekezdés erejéig ebben a fejezetben tér vissza a szerző Pulszky tudományszervezői tevékenységéhez. A Társadalomtudományi Társaság élén álló tudós haláláig éppen megkezdett elnöki tevékenységéről — néhány beszédet leszámítva — nincs mit mondania. A Társaság működésének elvei közül azonban megismertet a legfontosabbal: „a tudomány művelésétől távol kell tartani a pártpolitikai és egyéb közvetlen politikai célokat." E máig fontos megállapítást a recenzens szívesen látta volna még jobban kihangsúlyozva.

Az *utolsó fejezetben „A demokratikus kormányzás lehetőségei"* kerülnek bemutatásra. Az 1870-es évek végén írt tanulmány a már többször említett hivatali apparátus kiépülésének idején

látott napvilágot a Budapesti Szemle hasábjain. Az olvasó mondhatná, hogy a tanulmány az éppen berendezkedett magyar állam vezető politikusai számára készült. A nemzetközi áttekintést is tartalmazó írásból Kupa kiemeli Pulszky legfontosabb megjegyzéseit. Eszerint a parlamenti kormányzattal bíró államokban a működési elvekhez képest „a valóság sokszor másképpen fest". Gyakorta tapasztalható: „az elvhűség helyett a párthűség" a legfontosabb érték. Ettől félti Pulszky a magyar államot, melynek vezetői éppen az írás megjelenésének idején próbálják kiépíteni a „párthűségre" alapozott kormányzási formát. Nem teszi Kupa László hozzá a már korábban említett szempontot, miszerint akkor és ott a pártok működésének megindítására volt szükség Magyarországon. Tisza valóban pártfegyelmet követelt, de tette mindezt azért, hogy végre kialakuljon a polgári állam működési kerete, megszülessen a törvényi szabályozás. Ilyen történelmi körülmények közé ágyazva furcsának tűnik Pulszky előrejelzése a parlamentáris rendszer fontosságának csökkenéséről. A magyar valóság éppen a képviseleti demokrácia kibővítését tűzte ki célul, s az általános választójog körül zajlott a vita. Pulszky ebben is következetesen a demokratizmus kiteljesedését látta járható útnak. A „szabadság és egyenlőség eszményei összeegyeztethetetlenek" – írja Kupa László Pulszky gondolatairól. Ezen a területen is Pulszky az egyre kiteljesedő demokráciában véli a megoldást megtalálni. Ezzel azt is bizonyítja, hogy a dualista időszakban meglévő — és említett — szakaszok a polgári államokban már megismert — a szerencséseknél már túllépett — fejlődési szintet jelentenek. Magyarország késésben van, s ha ezt központosítva kívánná behozni, akkor a más államokban már működő liberális berendezkedéssel kerülne szembe.

A könyv jegyzetei pontosak és helyenként a szerző további megjegyzésekkel segít az olvasónak eligazodni. A feltüntetett irodalomjegyzék rendkívül sok szerző ismeretét mutatja, kiknek gondolatait az olvasó viszontlátja a könyvben. Nem olvasmányos, de jól olvasható munkát adott ki Kupa László.

Nagy kár, hogy nem vonta le a szerző egyértelműen a következtetéseket, és csak ritkán fűzte hozzá saját észrevételeit. Az olvasónak hiányérzete támad az utolsó fejezetek végén, mivel nincs összefoglaló értékelés Pulszky Ágostról. Hiányzik ez akkor is, ha az olvasó emlékszik a kötet bevezető fejezetében leírt, illetve a korábbi könyv elején közreadott értékelésre. A recenzens jó szívvel ajánlja figyelmébe Kupa László munkáját mind a korszak iránt érdeklődőknek, mind a lépéshátrányban lévő államok, társadalmak, közösségek felgyorsító fejlődését vizsgáló kutatóknak.

Majdán János

Horváth Pál

A TUDOMÁNY SZABADSÁGÁNAK TÖRTÉNELMI SZEREPVÁLTÁSAI

Mundus Budapest, 1997. 189 o.

A megkésett polgári átalakulások korától datáljuk valóban azokat a történelmi lehetőségeket, amelyek népünket az emberi jogok megalapozói közé sorolhatták volna. Valójában azonban csak a modern jogállamiság kiteljesedése teheti majdan megalapozottá az idevágó várakozásokat. Vagyis számos nép sorsával osztozva, ama kis nemzetek közé soroltunk be — mondja joggal a szerző —, amelyek már vagy két évszázada a jövő zenéjének a partitúrájába is betekinthettek, de csak nagy ritkán nyílott mód arra, hogy pl. a „droits de l'homme" alapelemeit maradandóan gazdagítsák. A demokratikus jogok legújabbkori vívmányait leszámítva van mégis valami, ami joggal szólásra bírhat bennünket a nagy történelmi évforduló alkalmával. A szomszéd népekkel egyetemben részesei voltunk ugyanis az emberi jogok továbbfejlesztésének a megkésett polgári átalakulás időszakában.

Az ún. kulturális jogok, ill. a tudomány felszabadításáról van szó ilyen értelemben, amely mint ismeretes csak a modern polgári átalakulások harmadik nagy történelmi változása nyomán válhatott valósággá.

A polgárság politikai, ill. gazdasági felszabadítása után még nem kis időnek kellett tehát eltelni, hogy a kulturális (és még inkább, hogy a szociális) jogok intézményesüljenek a modern társadalmak életében. Így van az, hogy az Emberi és Polgári Jogok Deklarációjának a születése (1789) után közel fél évszázaddal bontogatja csak a szárnyait az a porosz-német, osztrák-magyar mintákba ötvöződő modern eszmerendszer, amely modellt képezett szélesebb értelemben is a kulturális jogok, ill. a tudomány szabadságának a legiszlálására. Eleink a Libertas Magna Chartájaként (Vécsey T.) tekintettek ilyen értelemben az 1848. évi 19. tc.-ben foglalt tanszabadságra. Távolról

sem vált teljessé ezáltal persze a droits de l'homme katalógusa, az előrelépés azonban még így is maradandónak bizonyult. Nem véletlen tehát, hogy az idevágó természetes emberi elvárások ma már a politikai, a gazdasági-szociális, ill. a kulturális jogok szerves egységeként tekintenek az emberi jogok ügyére. A konkrét történelmi előzmények számbavétele tehát önmagában is alkalmas eszköz lehet a címben felidézett nevelési rendszer mibenlétének megközelítésére. Ebből a feladványból kiindulva irányítja a kismonográfia figyelmünket az ún. kulturális jogok aktuális problémáira. A kulturális jogok, ill. a tudomány felszabadításának a feltárása tehát önmagában is alkalmas eszköz lehet minálunk az előttünk álló feladatok megoldásához.

Szerzőnk a kulturális jogok kialakulását sajátos módon az összehasonlító jogtörténeti eszközökkel közelíti meg. Talán ezért is tudja a téma különös aktualitását érzékeltetni, miután elvezeti az olvasót a nevelési világmodellek (az angol, a francia, ill. a porosz-német Lehrfreiheit-szisztéma) mibenlétének a megértéséhez. A közel egy teljes évszázadon át hazánkban is ismert szisztéma jelentőségét különben az adja, hogy az abban bennerejlő pozitív társadalmi tapasztalatok (ill. lehetőségek) mindmáig nem vesztették el aktualitásukat. Napjainkig tart ugyanis azoknak a reformtörekvéseknek a sorozata, amelyek gyakran visszanyúlnak ezekhez a lehetőségekhez. Közéletünk fiatalabb nemzedékei pedig gyakran felfedezni vélnek olyan természetű lehetőségeket is, amelyeket egykoron már meghaladottnak tekinthettünk.

Különös értéke a tanulmánynak, hogy a nevelési világmodellek történelmi kötődésében mutatkozó eltéréseket feltárva érthetővé teszi, hogy a Lehrfreiheit-szisztéma a megkésett polgári átalakulás testére szabott rendszer volt. Kapcsolata a német idealizmus, ill. a történeti jogi iskola alapozóihoz eddig ismeretlen volt hazai irodalmunkban. Hasonlóan újszerű megvilágításban olvashatjuk a tanulmányban a modell ősforrásainak a középkorba visszanyúló előzményeit, ill. a tanszabadság időtálló elemeinek a megoldandó feladatainkkal történő szembesítését.

Zlinszky János

DER „ZWEIBUND" 1879

Das deutsch-österreichisch-ungarische Bündnis und die europäische Diplomatie
Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1996. 449 p.

A „KETTŐSSZÖVETSÉG" 1879

A német és osztrák történészek 1989-től közös konferenciákon igyekeznek tisztázni közös történelmük neuralgikus pontjait. 1994. évi találkozójukat elsősorban az osztrák állami identitás tisztázásának igénye vezette. A „három államról", „két nemzetről" és „egy népről" szóló Erdmann-tézisek ugyanis széleskörű vitát váltottak ki. Ráadásul több német politikus és művész kijelentette, hogy Ausztria önálló államisága „történelmi véletlen".

A Német Birodalom és Ausztria-Magyarország történelmére egyik legtartósabb következménnyel az 1879 októberében kötött szövetségi szerződésük járt. A később „kettősszövetségnek" elnevezett szerződést leegyszerűsítve gyakorta tudományos körökben is Európa két táborra oszlása „eredendő bűnének" tartják, amely végül a 20. század „őskatasztrófájához", az első világháborúhoz vezetett. Eszerint a „kettősszövetség" Németországot és Ausztriát olyan „sorsközösséggé" kovácsolta, amely a két állam nemzeti azonosságán alapult. A három országban folyó kutatásnak pótlólagos aktualitást adott a közép- és kelet-európai államok kialakulása, hiszen hatalmi és nemzetiségi konfliktusaik gyökere az 1914 előtti időszakra nyúlik vissza, amelyben a „kettősszövetség" jelentős részt vállalt.

A kötet tanulmányai hat nagyobb tematikai egységet alkotnak. A *Szerződéskötés és politikai jelentőségével* foglalkozik Rainer F. Schmidt würzburgi történész Andrássy Gyula gróf és a kettősszövetség. Az 1879. októberi Ausztria-Magyarország és a Német Birodalom közötti szerződés előtörténetéhez című tanulmányában. Ugyanitt olvasható Konrad Canis berlini történész: A kettősszövetség a bismarcki külpolitikában és Diószegi István Andrássy Gyula gróf, a kettősszövetség megalkotója című munkája.

A második rész tanulmányait a *Kettősszövetség-hármasszövetség, három császár szövetsége, földközi-tengeri antant: antagonisztikus szövetségi tendenciák?* címmel foglalták keretbe. Itt kapott helyet a düsseldorfi Holger Afferbach: A hármasszövetség mint az 1914 előtti európai békebiztosítás eszköze, a bécsi Walter Rauscher Szövetségi problematika és osztrák belpolitika Kálnoky alatt (1881–1895), a grazi Berthold Sutter Goluchowski kísérlete a kettősszövetség alternatívájának

kidolgozására, a passaui Rainer Lahme: A kettősszövetség fejlődése Caprivitól Bethman Hollwegig, valamint a göttingeni Michael Behnen Német és osztrák informális imperializmus a Balkánon című tanulmánya.

A *Katonai érdekek és kényszerek a német-osztrák szövetségben* című harmadik részben a bécsi Manfried Rauchensteiner: A k. u. k. hadsereg a kettősszövetségben és a freiburgi Wilhelm Deist: A kettősszövetség katonai aspektusai című tanulmányai olvashatók.

A *Gazdasági együttműködés és gazdasági rivalizálás* című negyedik részben a düsseldorfi Boris Barth a német bankok és Ausztria-Magyarország gazdasági és politikai partnerségét, Jürgen Angelow Potsdamból pedig a gazdaság, a kereskedelem, a Közép-Európa koncepció és a kettősszövetség viszonyát elemzi a 20. század elején.

Az ötödik tematikai rész *A kettősszövetség mint a német „kultúrnemzet" egységének pótléka* címmel a düsseldorfi Birgitt Morgenbrod Bécs-Berlin és a „német kultúrnemzet", a bécsi Lothar Höbelt: A német pártok, a birodalom és a kettősszövetség, valamint a prágai Jiri Koralka: A csehek és a kettősszövetség című tanulmányait tartalmazzák.

A *„Nibelungi hűség" – A német-osztrák viszony és a két császárság bukása* című hatodik részt Wolfgang J. Mommsen: A Német Birodalom és Ausztria-Magyarország az első világháborúban: Ausztria-Magyarországnak a német politika vazallusává történő leszorítása című tanulmánya alkotja. A kötet zárófejezete pedig a vitában elhangzott hozzászólásokat adja közre.

Az 1879. évi szerződés — mutat rá előszavában *Helmut Rumpler* klagenfurti történész, a kötet egyik szerkesztője — az európai rendszert nem zavarni, hanem biztosítani igyekezett. Bismarck Ausztriát választotta, hogy a berlini kongresszus után kiábrándult Oroszországot visszakényszerítse a megegyezéses politikához. Andrássynak le kellett mondania offenzív céljairól, hogy elnyerje a német kancellár támogatását. A Németország 1890 utáni „új irányvonala" nyomán létrejött orosz-francia szövetség pedig még nem jelentett feltétlenül elfordulást a többpólusú és mozgékony egyensúlyi rendszertől és a megmerevedett kétpólusú tábor kialakulását, hiszen a katonák még nem törtek át az esetleges preventív háború szükségességének eszméjével.

Mindazonáltal nyitva marad a kérdés, vajon már Bismarck politikája is csak rövidtávú kiegészítésként működött és szövetségi rendszere már 1890-ben is jövőperspektíva nélküli volt? Hiszen a kettősszövetség mindkét szerződő félnek viszonylag gyorsan egzisztenciális jelentőségű lett. Ausztria-Magyarországnak a keleti kérdés a túlélést jelentette. Andrássy számára az osztrák-magyar Délkelet-Európa-politika aktivizálódása még egy nagyhatalom erőfitogtatása volt. Kálnokynak a Bulgária körüli válságokban még volt mozgástere, valójában azonban szövetségesére szorult. A Balkán-politika azonban Ausztria-Magyarország számára védekezési politikába csapott át, amikor a századfordulótól összekapcsolódott a nemzeti kérdéssel. A Német Birodalom ebben a helyzetben növekvő mértékben ismerte fel, hogy a Balkánon saját érdekében nem fogadhatja el Ausztria-Magyarország jelentős meggyengülését. Ausztria-Magyarország léte, mint nagyhatalom, Németország biztonságának és jövőjének kérdése lett. Ezért 1914-ben ugyan a háborús döntés Bécsben született, de Berlin ehhez nemcsak kezet nyújtott, hanem ösztönözte is a lépést.

Rainer F. Schmidt „Andrássy Gyula gróf és a kettősszövetség" című nagyívű tanulmányában először Andrássy külpolitikájának céljait és mozgáspályáját, majd a három császár megállapodását és a Bismarckra irányuló kalkulált nyomás politikáját, majd a Balkán-válságot és a kettősszövetség kapcsolatát elemzi levéltári források alapján.

Konrad Canis: „A kettősszövetség a bismarcki külpolitikában" című tanulmányában kifejti, hogy a berlini kongresszussal elégedetlen Oroszország gyengítésében és elszigetelésében Bismarck globális, a német hegemóniát hosszútávon biztosító megoldást keresett. Az Ausztriával kötendő „szerves szövetség" eszméjét 1877 elején vetette fel, de a helyzetet akkor még nem tartotta arra érettnek. A blokkalkotás másik ösztönzése belpolitikai megfontolásokból eredt. 1871 után a német történelem sok német számára továbbra is Ausztriával együtt folytatódott, különösen kulturális területen. A német és osztrák szociáldemokrácia még évtizedekkel később is egységes pártnak tekintette magát. A német közvélemény széles körei a Habsburg-Monarchián belüli szláv támadásokat a német privilégiumok ellen saját nemzeti ügynek tekintették és ellenállást sürgettek. A kilencvenes évek végén a Badeni-válság sokkal nagyobb visszhangot váltott ki a német sajtóban, mint saját kül- és belpolitikai témáik. Az együttműködés fontos tényezői voltak azonkívül a két birodalom egymással szorosan együttműködő gazdasága, amelyben a német bankok és ipari vállalkozások domináltak.

A hetvenes évek végén a bismarcki politikában konzervatív belpolitikai fordulat történt: a hatalompolitikailag túlságosan követelőző nemzeti liberálisok helyett mindinkább a Centrum párt-

ban keresett parlamenti támaszt, s bázisát a hagyományosan osztrákbarát déli országrészben kezdte kiépíteni. A Centrum párt vezetője a Reichstagban Ausztria vonatkozásában mind gyakrabban emlegette a közös germán érdekeket.

Feltételezhetően kül- és belpolitikai céljainak taktikai aspektusai is szerepet játszottak döntésében. Korábbi ellenfelei a parlament hatalmának bővítésére törekedtek, Bismarck pedig velük szemben a „régi" struktúrákat — közöttük a Szövetségi Tanácsot — igyekezett erősíteni, s a „föderatív elemek erősítését" hangsúlyozta.

A szerződés 1879. október 7-én lépett életbe. Az orosz támadás esetére kilátásba helyezett segítségnyújtási kötelezettség kiegészült azzal a titkos megállapodással, hogy ugyanez életbe lép más hatalom Oroszországgal közös támadása esetén is. A kettősszövetség nem oldódott fel a későbbi szerződésekben, hanem velük párhuzamosan fennmaradt. A zavarodottságból született kettősszövetség később további események ösztönzője lett az oroszellenes jelleg enyhítésére.

Diószegi István „Andrássy Gyula gróf, a kettősszövetség megalkotója" című referátumában kifejti, hogy az 1848–49-es szabadságharc honvédőrnagyának igazi szerelme a politika maradt. Fájlalta a nemzet katasztrófáját, Magyarország abszolutista bekebelezését, egyúttal azonban megkísérelte az osztrákok szemszögéből is szemlélni a szabadságharc tapasztalatait. Magyarország ügyét magasabb európai nézőpontból kezelte és már a reformkorban jelentkező tanulságból azt a tapasztalatot szűrte le, hogy az expanzív nagyhatalmaktól körbevett Magyarország a Monarchiára van utalva. Arról is meg volt győződve, hogy a Habsburg-Monarchia nagyhatalmi státuszát csak a Magyarországgal való kiegyezéssel, azon magyar kívánságok teljesítésével őrizheti meg, amelyek megegyeznek a birodalom létérdekeivel.

1867-ben lett Magyarország miniszterelnöke, s azonnal hozzálátott az ország — nyugati államokhoz viszonyított — lemaradásának csökkentéséhez. Vezetésével megteremtették a modern polgári állam alapjait. 1871-ben a közös külügyminisztérium vezetésével bízták meg, de a minisztérium bürokratikus stílusa idegen maradt számára. Legszívesebben tiszadobi birtokáról küldte lakonikus rövidségű utasításait. Az osztrák külpolitika hagyományaival sem tudott mit kezdeni. Egész programja az európai liberalizmushoz kötődött. A Monarchiát a cári expanzió ellensúlyának tekintette, amelynek fennállása addig jogos, míg e funkcióját teljesíti. Oroszország elleni európai összefogást tervezett, amelyben részt venne a liberális Anglia és Bismarck Németországa is. A hagyományosan osztrák érdekszférába tartozó Balkánon a hódítás helyett aktuális nemzeti átalakulást támogatott. Az Oroszország elleni koalícióba a gyámság alá helyezett kisebb nemzeteket is be kívánta vonni. Nagy külpolitikai ambícióinak egyúttal belpolitikai célokat is szánt, nevezetesen, hogy a külpolitikai célok azonossága helyreállítja a többnemzetiségű állam hiányzó egységét.

A hetvenes évek Európájában azonban liberális külpolitikai programja időszerűtlennek bizonyult. A cári Oroszország ellen senki sem kívánt szövetkezni. A külpolitikában csak a kisebbik rosszat választhatta. Németországgal és Olaszországgal megkötötte a három császár egyezményét, amely garantálta a status quot, az oroszokkal megállapodott balkáni érdekszféráik elhatárolásában és szabad kezet biztosított nekik a Törökország elleni háborúban.

Diószegi István kissé keserűen állapította meg, hogy a magyar histográfiában elavult sztereotípiák élnek az 1870 nyarán Franciaország és Németország közötti háború kapcsán a Monarchia külpolitikájáról és Andrássy szerepéről, jóllehet jómaga harminc évvel ezelőtt egész könyvet szentelt az ügynek. Eszerint Andrássy az 1870. július 18-i közös minisztertanácson megakadályozta, hogy a Monarchia Franciaország oldalán háborúba lépjen Németország ellen. Valójában azonban 1870 nyarán Andrássy külpolitikai elképzeléseiben Franciaország állt az élen és külpolitikai tervei megvalósulását Franciaország győzelmétől remélte.

A Monarchia kedvezőtlen etnikai struktúrája és geopolitikai helyzete miatt a legnagyobb veszélyt az elszigetelődés jelenthette. Hivatali ideje első időszakában minden erejét ezen veszély elhárítására fordította. A sikertelen kísérletek ellenére közös külügyminisztersége második szakaszára elérte, hogy a Monarchia a nemzetközi politikában a legkeresettebb partner lett, s a legnagyobb hatalmak, Oroszország, Anglia és Németország egyaránt szövetséget kínált neki.

Jürgen Angelow: Érdekazonosságok és hatalmi konkurencia a kettősszövetségben. Térpolitikai, kereskedelempolitikai és katonastratégiai célok a Közép-európa-elképzelésekben a 20. század elején című tanulmányában rámutat, hogy a 20. század első évtizedétől érezhetővé vált a német külkereskedelmi kapcsolatok tendenciózus áthelyeződése az amerikai térségből a hatalompolitikailag jobban ellenőrizhető Balkán-Konstantinápoly-Bagdad térségbe. A térség jelentőségét hadigazdasági-stratégiai megfontolások növelték, mert hatalompolitikailag ellenőrizhető nyersanyag- és mezőgazdasági feleslegével ideális gazdasági kiegészítő térségnek bizonyult, ahonnét háború esetén

— a német-brit ellentét éleződése óta várható behozatali háborúnál — a „Mitteleuropa-erőd" az ellenséges államok konkurenciájának megszűnése után létfontosságú tartalékai egy részét biztosíthatná. Ebben Ausztria-Magyarországnak a német gazdaság „őrzője" szerepét szánták. Ugyanakkor a délkelet-európai periférián gazdasági konkurenciájuk és Oroszország ellenes közös politikai érdekeik 1914-ig ellentmondást jeleztek gazdasági és szövetségi politikájuk között.

A kettősszövetség politikai-katonai funkcióinak megváltozásáért azok a Mitteleuropa-koncepciók is feleltek, amelyeket már erősebben áthatott a geopolitikai felfogás és a kereskedelmi-gazdaságpolitikai tartalom. Az 1870-es évek végén a védővámpolitikára való áttéréssel a német közgazdászok a Mitteleuropa-koncepciót kiegészítették a „világbirodalom" elmélettel, amelynek alapgondolata a közép-európai államok gazdasági összefogásának szükségessége volt. Ezen elképzelés szerint a jövőben a világot gazdaságilag három világbirodalom — Nagy-Britannia, Amerika és Oroszország — uralja, ha Németországnak nem sikerül Mitteleurópát vámpolitikai vezetése alatt egyesíteni.

A két Monarchia szoros gazdasági együttműködését főleg az 1904 elején alakult „Közép-európai Gazdasági Egyesületek" népszerűsítették. A meglévő piacok biztosításában és a közép-európai államok együttműködésében a „távol-külföld" felé irányuló kereskedelempolitikában egyfajta „kereskedelempolitikai szövetséget" láttak. A gazdasági egyesületek elképzelése szerint a kereskedelempolitikai megállapodások nemcsak Németországot és Ausztria-Magyarországot érintenék, hanem kiterjednének az egész közép-európai térségre. 1909-ben ugyan Belgiumban is megalakult az egyesület, de Franciaország, Svájc és Hollandia tervezett bevonása már meghiúsult, így nem került sor az exportorientált német ipar remélt „nagyközép-európai" vámegyüttműködésére. Az Ausztria-Magyarországgal kialakult „kisközép-európai" megoldás kevésbé volt vonzó, de a Balkánon, valamint a Közel- és Közép-Keleten egyre bővülő gazdasági kapcsolatokkal és beruházásokkal együtt mégis betagolódtak a közép-európai — a világhatalmi pozíció magját alkotó — német gazdasági hegemónia elképzelésébe.

Ausztria-Magyarország számára a Közép-Európa gondolat a Németországgal terhesnek ítélt gazdasági konkurencia megszűnését, valamint Oroszországgal és a balkáni államokkal szembeni erőteljesebb gazdasági és politikai elhatárolódást ígért, amelyben elsősorban Magyarország volt érdekelt.

A szövetség funkciója a „Közép-európai Gazdasági Egyesületek" 1910. októberi budapesti konferenciáján is kiderült, ahol az osztrák egyesület elnöke hangsúlyozta a két Monarchia politikai-katonai kapcsolatának magas értékét Európa két szembenálló táborában, s egyúttal a közép-európai államrendszer politikai eszméjének megvalósulását sürgette. Mindazonáltal 1914-ig a gazdasági és kereskedelempolitikai megfontolások csak részben befolyásolták a szövetség politikai eseményeit; azok továbbra is elsősorban a kül- és biztonságpolitikától függtek.

A német birodalmi vezetés viszonya a Mitteleuropa-tervekhez csak a „közép-európaian" gondolkodó Bethmann-Hollweg kancellársága (1909–1917) idején változott meg. Németország és Ausztria-Magyarország gazdasági-strukturális eltérései azonban 1914-ig megakadályozták, hogy a két fél vámuniója vagy vámpreferenciája létrejöjjön. Németországnak a Monarchiával való szerves kapcsolatával Berlin olyan belpolitikai felelősséget vállalt volna a Monarchia belpolitikai fejleményeiben, amelyet nem kívánt viselni. Az első világháború kitöréséig a „nagyközép-európai" gazdasági blokk — Franciaország, Svájc, Benelux országok részvételével — békés eszközökkel való megteremtésének kilátástalansága megakadályozta a birodalmi vezetés világos elképzeléseinek kidolgozását.

A háború kitörésével azonban a Mitteleuropa-tervezés gyökeres minőségi változáson ment keresztül. A német birodalmi kormány 1914 „szeptemberi programja" teljesen ebbe az irányba fordult, mivel a remélt „győztes béke" következtében javultak „nagyközép-Európa" kilátásai, az elképzelés „pozitív háborús célként" belpolitikailag integrálóan hatott, s ráadásul kapcsolódott a nacionalista és nagynémet gondolatokhoz.

A Mitteleuropa-eszme növekvő népszerűsége már 1914 előtt is kevésbé gazdasági megfontolásokon alakult, mivel a gazdaság reális feltételei gyakorta eltávolodtak a koncepciótól. Ettől függetlenül Mitteleuropa a vezető politikusok és parlamenti képviselők gondolkodására rendkívüli befolyást gyakorolt, amelyben a gazdaság és politika személyi összefonódása is határozottan megmutatkozott. A kormány és az egyesületek képviselői Ausztria-Magyarországon is szoros kapcsolatban álltak. A magyar egyesületet Wekerle Sándor vezette, aki 1908-ban Magyarország miniszterelnökeként részt vett a Bosznia-Hercegovina annexiójáról szóló döntésben. A magyar egyesület védnöke Ferenc Ferdinánd főherceg volt; az osztrák és magyar egyesület elnöki pozícióit — Német-

országhoz hasonlóan — befolyásos személyiségek töltötték be. A Balkán és a Közel-Kelet felé tekintő szövetségesek közös gazdasági céljai — erőteljes agitáció autark gazdasági térség létrehozására — ellenére azonban nem születtek közös politikai expanziós stratégiák.

A Mitteleuropa-gondolat propagálása hozzájárult a kettősszövetség megszilárdításához és dinamizálásához. A közép-európai tömbgondolkodás, a merész vámuniós tervek és a gazdaságstratégiai autarkia-elképzelések jelentős szövetségpolitikai erőt gerjesztettek.

Németh István

POLSKA Y WĘGRY W KULTURZE I CYWILIZACJI EUROPEJSKIEJ

Krakkó, 1997, Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie, 379 o.

(Nauka nr. 7.)

LENGYELORSZÁG ÉS MAGYARORSZÁG AZ EURÓPAI KULTÚRÁBAN ÉS CIVILIZÁCIÓBAN

A kötet a krakkói székhelyű lengyel Nemzetközi Kulturális Központ által rendezett konferencia anyaga, előadói egy kivétellel lengyelek vagy magyarok, a lengyelek pedig krakkóiak, ha nem, ezt jelezzük. A bevezetőt Jerzy Wyrozumski írta, aki a Központnak is munkatársa és talán a kötet szerkesztője (ez a könyvből nem derül ki.)

Antoni Podraza Lengyelország és Magyarország közép-európai helyéről szólva felvillantja a ma divatos, a 20. században létrejött fogalom előzményeit Naumanntól kezdve, voltaképpen utal arra, hogy ez a németek és az oroszok közti Köztes-Európát jelenti. Európa fejlődésében három szakaszt különböztet meg. Az elsőben a római birodalom áll szemben a barbaricummal, Nagy Károly már átlépi ezt a limest. A kétféle kereszténység elterjedésével következik be a második szakasz, még a nyugati egyházhoz csatlakozott perifériánál (Lengyelország, Skandinávia) is hiányzik a római örökség. Az utolérést a német jogú telepítés jelentette. Mohács és a lengyel belső fejlődés bajai jelentik a harmadik szakaszt, amikor az Elba lesz a határ. Ez a periféria kulturálisan nyugathoz tartozik, de gazdasági és társadalmi vonatkozásban a kelethez. *Körmendy Adrienne* a középkori okcidentalizálódás kérdésével folytatja a témát, szerinte feudalizmus csak nyugaton volt. Ő is úgy látja, hogy ez a köztes terület már a 11–12. századra politikailag a nyugathoz tartozik, de gazdaságilag a kelethez. A 12–13. sz. fordulóján az immunitas és a hospesek megjelenése jelent további okcidentalizációt. Nagy szerepet tulajdonít a gazdasági kapcsolatoknak, ezek révén a régió a 13. századtól már főleg a nyugattal áll kapcsolatban. A 13–14. századra a lakosság már interiorizálta a kereszténységet, ezt mutatja a plébániák nagy száma.

Bagi Dániel a nemesség középkori fejlődését veti össze, az 1351-es Nagy Lajos-féle kiváltságlevelet az ugyancsak általa a lengyeleknek adott 1374-es kiváltságlevéllel és a már 1355-ben a lengyeleknek előre a dinasztia kihalása esetére szabad királyválasztást biztosító oklevéllel. Úgy látja, a szövegek hasonló formulákat használnak, de eltérő tartalommal, az 1374-es kiváltságlevél éppen megadóztatja a lengyel nemességet az addigi adómentességgel szemben. *Székely György* a perszonális uniók idejének a hatását vizsgálja, a hasonló nemesi mentalitásban találja meg ezek okát. A nemesség rétegződése hamar kialakul, I. Ulászló idején már fejlett rendiséggel találkozunk nálunk. Utal a corona regni hasonló fogalmára és politikai szerepére, a városok támogatására mindkét országban.

Krzysztof Baczkowski a Jagelló-eszmét tárgyalja a 15. században. A Balti- és a Fekete-tenger és az Adria közti területen soknemzetiségű országok voltak, ezekben etnikai tolerancia uralkodott. A 14. században Csehország és Magyarország a vezető hatalmak, a 15. században már Lengyelország, de a legmagasabb rang mégis Magyarországé. A Jagelló-eszme 20. századi fogalom, azt jelzi, hogy ebben a korszakban Lengyelország békésen növekedett egyre újabb területek csatlakozásával. A terület Oroszország és az iszlám ellen működött együtt. A konfliktusokat békés úton oldották meg. A magyar főurak már 1401-ben egy Jagellónak ajánlották fel a magyar trónt. Az 1515-ös bécsi kongresszuson a Jagellók végleg lemondtak Közép-Kelet-Európa egyesítéséről, amihez a Litvániával kapcsolatos belső lengyel problémák is hozzájárultak.

Stanisław Grodziski a két ország belső állami szerkezetét veti össze. Erre már Wacław Felczak is utalt Magyarország történetéről szóló munkájában. A 10. századi kezdés eltérő volt, de azután a patrimoniális királyság és a rendiség fejlődése párhuzamos. Magyarországon hiányzott a széttagolódás. Rendi Monarchiáról csak Zsigmond óta lehet beszélni. Az ellenállási jogot az 1222-es

Aranybullából vezeti le. Ezért aztán a parlament itt korábban alakult ki, mint Lengyelországban, hiszen már 1298-ban volt országgyűlés. Az országgyűlés két házának a kialakulása ugyancsak párhuzamos jelenség, mindkét esetben a királyi tanácsból nőtt ki. Nagy Lajos idején Magyarország volt az erősebb partner, ezért volt hatása Lengyelországban, az 1440-es unióban már Lengyelország az erősebb. A rendiség megléte kizárta az abszolutizmust.

Stanisław Grzybowski azt vizsgálja, mi volt a lengyel nemesség véleménye a magyar nemesi felkelésekről, ebben sok paradoxont talál, következetlenségeket. A lengyelek számára ekkor Velence az eszményi államszervezet. A abszolutizmus ellen irányuló megmozdulásokat sokáig rokonszenvvel figyelik Lengyelországban. Az antimodell tehát a Habsburg-Monarchia. A lengyel nemesség szerint 1526-ban Magyarország a belső egyenetlenkedés miatt bukott el. Mintegy 1600-tól a cseh-magyar és a lengyel fejlődés már elválik. Szerepet játszik a felekezeti megoszlás. Idővel a Habsburg-Monarchia rokonszenvessé válik, mert a nemesek helyzete olyan, mint Lengyelországban. A katolikussá vált Lengyelország a protestantizmusban már veszélyt lát. Magyar-lengyel határvillongások, rablóbandák lengyelországi betörései tovább sötétítik Magyarország képét, a magyarok idegenek, elvesztek. II. Rákóczi György 1657-es lengyelországi betörése végleg elrontja a helyzetet. A magyarok rebelliseknek számítanak. Az erős királyi hatalom miatt a Habsburg-Monarchia iránt növekszik a rokonszenv, a vasvári béke ezt ismét megfordítja. Lipót abszolutisztikus intézkedései semmi visszhangot sem váltanak ki a lengyeleknél. A lengyel nemesség fél a háborútól, a parasztoktól, az eretnek magyaroktól. Sobieski Habsburg-barát külpolitikáját a lengyel nemesek támogatják, II. Ágost lengyel királysága idején viszont ismét ellenszenvessé válnak a Habsburgok. II. Rákóczi Ferenc a lengyel mágnásokkal állt kapcsolatban, ezért a nemesség körében nem is volt visszhangja.

Józef Gierowski az etnikai autonómia problémáját vizsgálja a két országban a korai újkorban, ahol az összevetésnek vannak nehézségei. Mindenesetre az az asszimiláció, ami nyugaton végbement, itt lehetetlen, ezért kulturális pluralizmus alakul ki. Az etnikai különbségeknél persze ekkor a felekezetiek a fontosabbak. Az uralkodó etnikum csak a lakosság felét vagy harmadát tette ki, mégis folyt — a nemesség körében — az ellengyelesedés és elmagyarosodás. A Habsburgok mindig védték a többi etnikumot. Litvániának és Horvátországnak volt autonómiája, de az ukránoknak nem, Erdélyben a székelyeknek és a szászoknak igen, a románoknak nem, Magyarországon a szerbeknek, de a többieknek nem. Lengyelországban a szabadság számított a legfőbb értéknek, ezért volt a lengyel állam toleráns a zsidók, örmények, karaimok és tatárok iránt.

Sashalmi Endre a lengyel és a magyar kultúra oroszországi hatását vizsgálja a 15. századtól 1730-ig. A litván kancelláriából került át a Dei gratia formula meg a goszudar (uralkodó) és goszudarsztvo (állam) kifejezés. Magyarországról jött a zsidózó eretnekség és Drakula mondája. A 17–18. században az ukrán nemesség ellengyelesedik, az unió hatására, a kijevi akadémia a lengyel kulturális befolyás központja. A nyugati hatás is ezen az úton érkezik. A közmondásokban tükröződő hatalmi ideológia is. Nagy Péter pedig magyar ruházatot tesz kötelezővé a nemesek számára. *D. Molnár István* Hajdúdorog és Hajdúböszörmény példáján mutatja meg az unitus (görög-katolikus) vallás megjelenését, ezt előbb más etnikumok képviselik, de magyar unitusok is vannak. Az itteni etnikumok beolvadnak a magyarok közé. Az 1860-as években innen indul meg a törekvés az unitus szertartások magyarnyelvűségére és magyar unitus püspökség létrehozására. Budapesten 1895-ben mondják először az unitus szertartásokat magyarul.

A varsói *Leszek Hensel* a 17–18. századforduló közép-európai nemességének a mentalitását vizsgálja, a nemesség magas arányából és nagyfokú differenciáltságából kiindulva. A lengyel és a magyar nyelv presztizse mellett utal a latin összekötő szerepére. Közös vonás a dicső ősök tisztelete, a szarmatizmus és a szkíta-hun eredet tudata. *Andrzej Browski* a szarmatizmusban nemzeti és európai ideológiát lát. Ez Długosz óta ismeretes. A kereszténység védőbástyájának az ideológiáját már a 13. sz. elején Wincenty Kadłubek krónikája dolgozta ki. A gondolat elsősorban a szépirodalomban élt. Ez volt a nemzeti ideológia, hazafias, de nem nacionalista. Egyúttal az Európához való tartozás tudatát is jelenti, hiszen ennek védelmében küldetése is van. A magyarokról viszont a szarmata ideológia ellenszenves képet alakított ki.

Petneki Áron a nemesi gyászszertartás párhuzamos vonásait mutatja ki, amelyek a barokk vizualitásban gyökereznek. Az élet színház, amely a temetés vörös gyászpompájával ér véget. A castrum doloris, a katafalk felállítása is közös hagyomány, Magyarországon először Károlyi Zsuzsannának állítottak ilyet. A katafalkon mindig ott voltak az ősök címerei, tehát a dicső ősök emlékezete. *Kertész Noémi* Attila és Árpád ősökkénti szerepét a 18. sz. végétől vizsgálja, amikor ez a II. József elleni nemesi felbuzduláshoz kapcsolódott, azután az 1820-as évektől kezdve került megint elő a reformmozgalommal párhuzamosan. Az első szakaszban ez az elképzelés naiv, a má-

sodikban már ideologikus. Fantázia is kellett hozzá. A magyar költők Árpádról akartak eposzt írni, Vörösmarty után ez már csak hivatkozás.

Mariusz Markiewicz a 18. századi Lengyelországot és Magyarországot veti össze, utal az udvar, illetve a főúri udvarok szerepére. A nemesség nem kívánt hódításokat. Az 1760-as évektől kezdve a két nemesség útja eltér egymástól, a szabadkőművesség viszont egyideig még összekötő kapocs. Magyarországon a lengyel az ellenpélda, a reformok szükségessége mellett. Lengyelországban viszont Ausztria-ellenesség van a magyarok elnyomása miatt. *Kovács István* 1848–49-ben mutatja be a magyarok és lengyelek európai szerepét, utalva arra, hogy Oroszország már 1848 tavaszán mindkettő ellen fordult, de a német egységtörekvések ellen is. *Heiszler Vilmos* az 1863-as lengyel felkelés hatását mutatja be a cseh-magyar kapcsolatokra. A neoabszolutizmus ellen még egyetértés uralkodott, a történeti-politikai egységek jegyében. 1863 a magyaroknál egységes lelkesedést keltett, a cseheket viszont megosztotta, a liberálisok a lengyelek mellett, a konzervatívok ellenük foglaltak állást, mert féltek a forradalomtól és a komplikációktól. A magyar sajtó viszont csak ezt a konzervatív cseh állásfoglalást mutatta be, ezért lett a magyar közvélemény csehellenes.

Az időközben elhunyt *Piotr Krakowski* a lengyel és cseh historista festészetet konfrontálja. A kettő közt nincs kapcsolat, csak analógia, mindkettő hazafias. Az akadémizmus ellen mindkét oldalon van ellenállás. Nagybányára és a hasonló lengyel tendenciákra utal Jan Matejko és Munkácsy összevetése a különbségeket emeli ki, Matejko romantikus expresszionista, nem zsáner-képeket fest, mint Munkácsy, ezért elkésettnek tekinthető.

Andrzej Chwalba a szocializmus gondolatának lengyelországi fejlődését vázolja fel közép-európai kontextusban. Előbb a szakmai szervezetek jöttek létre, azután a munkáspártok. Csehországban hamarosan nemzeti szocialista párt jelenik meg, de egy kis internacionalista párt is. Az anarchizmust hamar leküzdik. Lengyelországban is egy elsősorban nemzeti célokat kitűző szocialista párt és egy internacionalista szociáldemokrácia kettőssége mutatható ki. Mindkettő vezetői nemesi származásúak. Magyarországon csak egy internacionalista párt jött létre, de az integer Magyarország és a magyarosítás mellett foglalt állást. Általában mindegyik párt szabadságot akart, ennek elérésére az általános választójogot. A lengyel szocialisták az állam és az egyház szétválasztása ellen voltak, a többiek mind mellette. *Jerzy Jedlicki* a lengyel értelmiség származását vizsgálja megint közép-európai áttekintésben. Az értelmiség a modernizáció jelszavát tűzte ki, a bürokráciában és az iskolában talált megélhetést. Az első generáció a szegény nemességből származott, azután már örökletessé vált az értelmiségi hivatás. Erősen rétegződött, politikailag minden pártban képviseltette magát. Éthosza az volt, hogy másokért van, mások helyett szólal meg. Ez volt az általános közép-európai sajátosság.

Kapronczay Károly a második világháború alatti lengyel-magyar kapcsolatokat vázolja fel, leszögezi, hogy sokáig volt lengyel követség Budapesten, de ennek megszüntetése után sem vált ellenségessé a magyar és az emigráns lengyel kormány viszonya. 1939 őszén lengyelek tízezrei menekültek Magyarországra és jutottak jórészt tovább nyugatra. Kállay Miklós még 1943-ban is a lengyel kormány közvetítését kérte angolszász béketapogatózásaihoz. *Kiss Gy. Csaba* a szellemi haza két közép-európai változatát mutatja be Németh László és a háború idején Magyarországon élt Stanisław Vincéz alakjában. Vincéz több magyarországi témáról is írt. Németh Lászlóhoz hasonlóan ő is a térség valamiféle konföderációjában látta a problémák megoldását, amely az egyes országoknak, sőt azokon belül a szűkebb „tájhazáknak" is teljes autonómiát biztosít.

Szokolay Katalin a 20. századi magyar-lengyel kapcsolatokat vizsgálva a nemzetközi viszonyok alapvető befolyását hangsúlyozza. A két állam érdekei a két világháború közti szakaszban nem estek egybe, a magyar fél mégis reménykedett Piłsudski segítségében. Úgy látja, Beck lengyel külügyminiszter Köztes-Európa tervének volt realitása. *Tischler János* az 1956-ot övező események egyik epizódját mutatja be: a magyar kormányzat 1957 márciusában kiállítást akart rendezni Varsóban 1956-ról. A lengyel hatóságok kifogásolták a kiállítás anyagát, amely vitákat, sőt ellenérzést válthatna ki a lengyel közönség körében. Több hónapos huzavona után végül nem nyitották meg a kiállítást, hanem anyagát elvitték Bukarestbe.

A varsói *Andrzej Paczkowski* azt vizsgálja, hogyan mutatkozik meg a pártállami korszak emléke a politikában, a történetírásban és a társadalmi emlékezetben, amelyre az előbbi kettőnek van nagy hatása. A társadalmi emlékezet megváltozása olykor megelőzi a politikában bekövetkezett változásokat. A korszak megítélése sokkal inkább dichotom, mint pluralista, csak elítélő vagy csak pozitív vélemények mutatkoznak, a közvéleménykutatások szerint egyenlő százalékban látják úgy az emberek, hogy 1989 előtt volt jobb a helyzet, vagy 1989 után. *Stanisław A. Sroka* a lengyelek számára áttekintést ad arról, hogyan hatotta át a marxista elmélet a magyar történetírást. *Pályi*

András a szocializmus mindennapi kultúrájának továbbélését vizsgálja. Sok minden átöröklődött a rendszerváltás utáni időszakra. Szélesebb perspektívába állítva úgy látja, hogy az európai kultúra 1789 óta válságban van, ennek egyik terméke a kommunizmus. A pártállami korszak mindkét országban demoralizálta a társadalmat, de a lengyeleknél a Szolidaritás ezen segített, a magyaroknál csak 1956 emléke. Mindkét társadalomban identitás-válság van, de talán tudtunkon kívül már készülődik valami új. *Engelmayer Ákos* azt mutatja be, hogyan vált hivatalossá a népdal és a néptánc Magyarországon 1945 után, ennek megfelelően unalmassá és taszítóvá. A táncház-mozgalom viszont az 1960-as évek végétől a hatalommal szemben segített a nemzeti identitás megőrzésében. *Pap Pál* a lengyel és a magyar film kapcsolatait foglalja össze, ez az 1914 előtti galíciai filmgyártás hatásával kezdődik. A kölcsönös ismertség eléggé jónak mondható, bár a problematikus, a hatalom által nem kedvelt filmek nem mindig juthattak el a másik félhez.

Rafal Wiśniewski, a budapesti Lengyel Kultúra igazgatója a kulturális kapcsolatok múltját és jövőjét foglalja össze. Ezek a kapcsolatok erősek voltak, de az 1980-as években, rossz sztereotípiák miatt inkább valamiféle eltávolodás következett be. A lengyeleknél nem sok szó esett a magyar kisebbségekről. 1989 előtt Lengyelország kissé a nyugatot jelentette Magyarországon, de utána már közvetlenül is tanulmányozható lett, Lengyelországban nincs magyar kisebbség, így az érdeklődés elhalványult. Erősíteni kellene az összetartozás tudatát. Nincs elég kutatás a párhuzamos fejlődési vonalakról és a kapcsolatokról. Kölcsönösen az európaiságot kellene jobban figyelembe venni.

Végül *Emil Brix*, volt krakkói osztrák főkonzul az új európai kontrasztokról szólva azt emeli ki, hogy a liberális és a nemzeti (konzervatív vagy kommunista) tábor harcából kellene találni valamilyen harmadik utat a nacionalizmus és az európai eufória között. A lengyelek és a magyarok közt sok a kapcsolat, nincs közös határ, ezért nincsenek problémák. Mindkét nemzet esetében vannak osztrák emlékképek, Galíciában Ferenc József, Magyarországon Erzsébet királyné. Vagyis Ausztria is adott valamit a kapcsolatokhoz.

Nagyon tartalmas kötet ez, mint a futólagos tartalmi ismertetés mutatja. A korábbi korszakok vonatkozásában különösen lengyel részről sok új adattal ismerkedhet meg az olvasó, az újabb korok esetében inkább a kölcsönös tájékoztatás dominál, bár itt sem hiányoznak új eredmények. Mint látható volt, egyes kérdésekben ellenkező álláspontok alakultak ki. Ezért nem ártott volna valami ismertetés az esetleges vitákról. Összességében azonban így is figyelemreméltó ez a kötet, talán elmélyültebb kölcsönös kutatásokra is ösztönöz.

Niederhauser Emil

CONTENTS

STUDIES — *András Molnár*, "Medjumurje in 1848" — *Róbert Hermann*, "From the River Drave to Schwechat. Military Operations in Transdanubia and Upper Hungary, September to November, 1848, i.e., from the Attack of the Croatian Troops Led by Jelačić to Simunich's Retreat" — ARTICLES — *Gábor Gángó*, "József Eötvös's Pamphlet about the Emancipation of the Nationalities in Austria-Hungary and Some Aspects of the National Movements in 1848–49" — *Csaba Máté Sarnyai*, "Urbarial Compensation and/or Proportionment. Attempts at Secularization as Seen by the Episcopate in Late 1848" — DOCUMENTS — *Aladár Urbán*, "From Csáktornya to Venice. Reports by Government Commissioner László Csány about the Line along the Drave and the Stages of Retreat" — SHORTER CONTRIBUTIONS — *János Majdán*, "Matters Concerning the Railways in 1848 before the Formation of the First Responsible Hungarian Government" — *István Kovács*, "Jerzy Bułharyn's Suggestion Concerning the Formation of a Polish Legion. The Riddle of a Contract" — OBSERVER — *Tibor Erényi*, "The National Holiday and the Political Parties. Remembering 1848 in 1948" — REVIEWS

TABLE DES MATIERES

ETUDES — *András Molnár*: La Muraköz en 1848 — *Róbert Hermann*: De la Drave à Schwechat. Les manoeuvres militaires en automne de 1848 en Transdanubie et en Haute Hongrie: séptembre - novembre 1848. De l'attaque des troupes de Jellačić au déplacement de Simunich — COMMUNICATIONS — *Gábor Gángó*: Le pamphlet de l'égalité des nationalités de l'Autriche de József Eötvös et les aspects des mouvements nationalitaires de 1848-1849 — *Csaba Máté Sarnyai*: Indemnisation domaniale et/ou et ajustage. L'estimation du corps épiscopal des tentatives de sécularisation à la fin de l'année 1848 — DOCUMENTS — *Aladár Urbán*: De Csáktornya à Velence. Les rapports du commissaire de gouvernement László Csány sur la ligne de Drave et les étapes du repliement — PETITS ARTICLES — *János Majdán*: L'état du chemin de fer en 1848 jusqu'au fonctionnement du premier gouvernement hongrois responsable — *István Kovács*: La proposition de la formation de la légion polonaise de Jerzy Bułharin et l'énigme de la naissance d'un contrat — OBSERVATEUR — *Tibor Erényi*: La fête nationale et les partis – de 1848 en 1948 — LITTERATURE HISTORIQUE

INHALT

STUDIEN — *András Molnár*: Das Murgebiet in 1848 — *Róbert Hermann*: Von der Drau bis Schwechat. Die Kriegsereignisse im Herbst 1848 in Transdanubien und in Oberungarn. September – November 1848. Von dem Angriff der kroatischen Truppen von Jellačić bis zur Verdrängung von Simunich –MITTEILUNGEN — *Gábor Gángó*: Die Flugschrift von Joseph Eötvös "Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten Österreichs" und einige Aspekte der Nationalitätenbewegungen von 1848–1849 — *Máté Csaba Sarnyai*: Urbariale Entschädigung und/oder Proportionierung. Die Bewertung der Säkularisationsbestrebungen im Episkopat am Ende 1848 — DOKUMENTE — *Aladár Urbán*: Von Csáktornya (Cakovo) bis Venedig. Die Berichte des Regierungskommissars Ladislaus Csányi über die Draulinie und die Stationen des Rückzugs — KLEINERE ARTIKEL — *János Majdán*: Eisenbahnangelegenheiten in 1848 bis zur Tätigkeit des ersten verantwortlichen ungarischen Regierung — *István Kovács*: Vorschlag von Jerzy Bułharyn eine polnische Legion zu grýnden und das Rätsel des Geburts eines Vertrags — BEOBACHTER — *Tibor Erényi*: Der Nationalfeiertag und die Parteien - über 1848 in 1948 — HISTORISCHE LITERATUR

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Андраш Молнар:* Территория Муры в 1848 г. – *Роберт Херманн:* Из Дравы до Швехата. Военные действия на Трансданубии и Верхней Венгрии. Сентябрь - Ноябрь 1848 г. С нападения хорватских войск Елачича до вытеснения Симунича -- СООБЩЕНИЯ -- *Габор Ганго:* Брошюра Йозефа Ётвёша ..Об эмансипации национальностей в Австрии" и некоторые аспекты движений национальностей в 1848-1849 гг. – *Матэ Чаба Шарнаи:* Оброчное возмещение иноили соразмерение. Оценка секуляризационных стремлений в эпископате Венгрии в конце 1848 г. -- ДОКУМЕНТЫ -- *Аладар Урбан:* С Чактория (Чаково) до Венеции. Донесения уполномоченного правительства Ласло Чаньи о линии Дравы и об спящих отступления – МЕНЬШИЕ СТАТЬИ -- *Янош Майдан:* Железнодорожные дела в 1848 г. до действия первого ответственного правительства Венгрии – *Иштван Ковач:* Предложение Ержи Буларика об основании польского легиона и загадка осуществления одного договора -- ОБЗОР – Тибор Эреньи: Национальный праздник и партии о 1848 г. в 1948 г. – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségének munkája
Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039—8098

Következő számunk tartalmából

Korom Mihály: Az Atlanti Chartától a potsdami kollektív büntetésig. (A magyarországi német kitelepítés történetéhez)

Németh G. Béla: Egyedi s csoportmagatartások a kommunista hatalomátvétel előtt. (A Válasz 1946–48 között)

Palasik Mária: A szólásszabadság deklarálása és korlátainak kezdetei Magyarországon (1946–1949)

Apor Péter: A népi demokrácia építése: Kunmadaras, 1946.

Baráth Magdolna: Levelek a frontról, 1944. Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Vas Zoltán levelezése

Orbán Sándor: Dokumentumok a Keresztény Demokrata Néppárt 1945. évi megjelenéséhez és programjához

E számunk munkatársai

Bácskai Vera a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Bánkúti Imre* kandidátus (Budapest) – *Erényi Tibor* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (Politikatörténeti Intézet, Budapest) – *Gángó Gábor* kandidátus, tudományos munkatárs (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *H. Németh István* levéltáros (Magyar Országos Levéltár, Budapest) – *Hermann Róbert* tudományos kutató (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest) – *Kovács István* egyetemi docens (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) – *Majdán János* kandidátus, egyetemi docens (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) – *Molnár András* igazgatóhelyettes (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg) – *Németh István* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Niederhauser Emil* az MTA rendes tagja, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Sarnyai Csaba Máté* PhD-hallgató (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) – *Szekeres József* kandidátus, ny. főlevéltáros (Budapest) – *Urbán Aladár* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Vörös Boldizsár* tudományos segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Zlinszky János* az állam- és jogtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba)

A szám ára: 200,–Ft ISSN 0039–8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word 5.0, vagy a Word for Windows 2.0 (esetleg 6.0) szövegszerkesztőt. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.

2. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el. Ha Ön, tisztelt szerzőnk, szövegszerkesztővel írja cikkét, azt kérjük, hogy a jegyzeteket a szöveg végére *írja* „hagyományos" formában, mert a szövegszerkesztő generált (automatikus) lábjegyzeteit a ventura-program nem fogadja el.

3. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kéziraton javítani kíván — *s csak ebben az esetben* — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

4. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

5. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges.

6. A tanulmányokról és cikkekről — a szerzők tiszteletdíjának terhére — különlenyomatot készíttetünk.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Magiszter* (Budapest V., Városház u. 1.) könyvesboltjában. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00 36) 1 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1011 Budapest, Szilágyi Dezső tér 6. T/F.: (00 36) 1 201–88–91

Előfizetési díj egy évre: 1200,–Ft
Egy szám ára: 200,–Ft

1998 132. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Dombrády Lóránd: A hadba lépés felelősségéről
Korom Mihály: Az Atlanti Chartától a potsdami kollektív büntetésig (A magyarországi német kitelepítés történetéhez)
Palasik Mária: A szólásszabadság deklarálása és korlátainak kezdetei Magyarországon (1946–1949)
Apor Péter: A népi demokrácia építése: Kunmadaras, 1946
Baráth Magdolna: Levelek a frontról, 1944. Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Vas Zoltán levelezése
Orbán Sándor: Dokumentumok a Keresztény Demokrata Néppárt 1945. évi megjelenéséhez és programjához
Németh G. Béla: Egyedi és csoportmagatartások a kommunista hatalomátvétel előtt. (A Válasz 1946–48 között)

Tisztelt Olvasó!

Megindítottuk a Századok internetes változatát, egyelőre kísérleti jelleggel.

A jövőben — az egyes számok megjelenésével egy időben — egy-egy tanulmányt tennénk ilyen módon közzé, esetleg kisebb változtatásokkal, kihasználva a „világháló" adta lehetőségeket. Így kiegészíthetjük egyes írásainkat olyan anyagokkal is — pl. színes képekkel, térképekkel, fontosabb források teljes közlésével —, melyeket költség- és helytakarékossági okokból, a Századokban nem tudunk közölni.

Az internet ugyanakkor friss információk továbbítására is alkalmas, s ezt természetesen szintén szeretnénk kihasználni. A Magyar Történelmi Társulat és a Századok szerkesztőségének híreiről, rendezvényeiről, pályázatairól a jövőben friss információkkal szolgálunk, a Századok „ott"-lapjának segítségével.

Az „infosztráda" kétoldalú kapcsolatokat feltételez, ezért nagyon szívesen vennénk, ha Ön, tisztelt olvasó akár szokásos postai úton, akár az alább megadott „drótpostai" címen elmondaná véleményét munkánkról, az egyes számokról, internetes anyagainkról. Ígérhetem, hogy vagy külön vagy együttesen, az internet segítségével, válaszolok azokra.

A Századok internetes „ott"-lapjának címe:

http://www.sztaki.hu/partner/szazadok

vagy

http://www.sztaki.hu/providers/szazadok

Tisztelettel köszönti:

Pál Lajos
felelős szerkesztő
E-mail: h5944pal@ella.hu

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H–1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36–1)155–77–72 [június 1-től: 355–77–72]
132. ÉVFOLYAM 1998. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, IFJ. BARTA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, DOMBRÁDY LÓRÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HEGYI KLÁRA, IZSÁK LAJOS, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MAKK FERENC, MISKOLCZY AMBRUS, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NAGY JÓZSEF, NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, VONYÓ JÓZSEF

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Dombrády Lóránd: A hadba lépés felelősségéről 517
Helyreigazítás 552
Korom Mihály: Az Atlanti Chartától a potsdami kollektív büntetésig. (A magyarországi német kitelepítés történetéhez) 553

KÖZLEMÉNYEK

Palasik Mária: A szólásszabadság deklarálása és korlátainak kezdetei Magyarországon (1946–1949) 585
Apor Péter: A népi demokrácia építése: Kunmadaras, 1946 601

DOKUMENTUMOK

Baráth Magdolna: Levelek a frontról, 1944. Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Vas Zoltán levelezése 633
Orbán Sándor: Dokumentumok a Keresztény Demokrata Néppárt 1945. évi megjeleséhez és programjához 701

KISEBB CIKKEK

Németh G. Béla: Egyedi és csoportmagatartások a kommunista hatalomátvétel előtt. (A Válasz 1946–48 között) 717

TÖRTÉNETI IRODALOM

Edna Hindie Lemay – Alison Patrick – Joël Felix: Revolutionaries at work. The Constituent Assembly 1789–1891 (Ism.: *Hoós Éva)* 726
A magyar bányászat évezredes története I–II. (Ism.: *Gergely Ernő)* 728
T. Mérey Klára: A pécsi dohánygyár története 1912–1948 (Ism.: *Lengvári István)* 733
Böhm Vilmos válogatott politikai levelei 1914–1949 (Ism.: *Jemnitz János)* 735
Hildrun Glass: Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien (1918–1938) (Ism.: *Tilkovszky Loránt)* 741
Bernd Jürgen Wendt: Deutschland 1933–1945. Das „Dritte Reich". Handbuch zur Geschichte (Ism.: *Németh István)* 743
Herbert Matis: Zwischen Anpassung und Widerstand. Die Akademie der Wissenschaften in den Jahren 1938–1945 (Ism.: *Tilkovszky Loránt)* 748
Fischer Ferenc: A megosztott világ történelmi-politikai atlasza 1941–1991 (Ism.: *Nagy László)* 750
Daniel Jonah Goldhagen: Hitlers willige Vollstrecker. Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust (Ism.: *Flodung János)* 752
Gazdag Ferenc: Franciaország története 1945–1995 (Ism.: *Jemnitz János)* 755
Tilkovszky Loránt: Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németség történetéből (Ism.: *Tokody Gyula)* 757
Előadások a Veszprém megyei németek történetéről (1946–1948) (Ism.: *Weidinger Melinda)* 762

E számunk a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

Dombrády Lóránd

A HADBA LÉPÉS FELELŐSSÉGÉRŐL

Mindmáig visszatérő témája a történetírásnak a Szovjetunió elleni hadba lépés körülményeinek vizsgálata. Az erről már az ötvenes években kialakított, az akkori politikai elvárásoknak megfelelően tendenciózus, a köztudatban máig rögzült ismeretek ugyanis nem felelnek meg a történeti igazságnak. A témával foglalkozóknak a kérdés megoldására irányuló törekvései azonban a rendszerváltásig nehézségekbe ütköztek, lévén ez egyike a történetírás azon neuralgikus pontjainak, melyek a Szovjetunióval kialakított viszonyt is érintették. Jelen tanulmány szerzője feladatának tekinti, hogy megkísérelje a háborúba lépést eldöntő 1941. június 26-i események immár zavaró tényezők nélküli objektivitással történő megközelítését és tisztázását.

A Szovjetunió elleni hadba lépés, az abban szereplők felelőssége, aligha vizsgálható a Népbíróságnak az 1945. október 29–december 28-a között lefolytatott Bárdossy-perben kifejtett tevékenységének mellőzésével. A szerző természetesen nem tartja feladatának, hogy munkája során a Bárdossy-per egészével, valamint a népbíróság intézményével, annak tevékenységével és bírálatával általában foglalkozzon, csak annyiban érinti, amennyiben az a fenti perben a politika utasításainak és elvárásainak megfelelően, a háborúba lépés felelősségéről előre kialakított prekoncepciónak érvényre juttatásával, a büntetőjog és perrendtartás szabályainak mellőzésével, öntörvényűen, megfelelő bizonyítás nélkül tett megfellebbezhetetlen megállapításokat és hozott ítéletet. Ennek során a tények és dokumentumok meghamisításával, illetve megsemmisítésével, a vádlott, az események résztvevői és a tanuk megfélemlítésével és elhallgattatásával, a bíróságnak hosszú időre sikerült megakadályoznia az utókor számára a történteknek részletekbe menően pontos és objektív, az eredeti dokumentumokkal igazolható feltárását és megismerését. Ugyanakkor megalapozták a háborúba lépésről, az abban szereplő személyekről, a történetírás által kialakított, hivatalossá merevedett és a történeti tudatba máig beivódott hamis ismereteket.

Kétségtelen, hogy az új demokratikus rezsim a háborús bűnösök felelősségre vonásával, így a Bárdossy-perrel is, bizonyítani kívánta a szövetséges nagyhatalmak és a világ előtt, hogy az ország végleg szakított a múlt évtizedek bűneivel. Ennek megfelelően, a példás büntetésnek a kormányzat, a politikai pártok, valamint az amúgy is zaklatott, a sajtó által is befolyásolt közvélemény részéről megnyilvánuló követelése, meghatározó hatással bírt a népbíróságra. A háborúba lépésért elsősorban Bárdossy László volt miniszterelnököt marasztalták el, neki kellett vállalnia ország és világ előtt a felelősséget és az ezért várható ítéletet. Neve első helyen szerepelt a magyar kormány által összeállított és a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak 1945 februárjában átnyújtott, a háborúba sodródásért elsősorban felelős háborús bűnösök első, 13 főt

tartalmazó listáján.[1] Az ezen indíttatásoktól eleve koncepcionált per tárgyalásán csak a vád és tanúi számára adatott meg a lehetőség igazuk érvényre juttatására. A vádlott önmaga és jogi védelme eleve csak formális szerepet kapott. A kijelölt védőnek, ha lett volna is ilyen szándéka, nem volt módja és ideje, hogy alaposan felkészüljön a perre, valós tényeket állítson szembe a bíróság megalapozatlan vádjaival, a vádlottal együttműködve megkísérelje pontosan rekonstruálni az eseményeket, kiszűrje a nyilvánvaló ellentmondásokat, cáfolja a valótlan állításokat. A vád tanúival szemben felvonultathassa saját, a vádlott mellett is szólni tudó és merő, meg nem félemlített tanúit. Nem utolsó sorban követelhesse olyan távollévő, az eseményekben meghatározó szerepet játszó és elmarasztalható tanuk meghallgatását és felelősségüknek megállapítását, mint Horthy Miklós, Werth Henrik és Bartha Károly. A vádlott ezzel szemben kénytelen volt tudomásul venni, hogy minderre nincs lehetősége, egyedül kell vállalnia a ráosztott szerepet és annak ódiumát.

A háborúba lépés történetének vizsgálata indokolttá teszi eleddig figyelmen kívül hagyott vagy félreértelmezett események újbóli szempontok szerinti megközelítését is. Így az 1941. június 26-ai sorsdöntő napot megelőző időszak történéseit, melyek igazolni látszanak az elkövetkezendőket. Egy már aligha elkerülhető fegyveres konfliktus kétségtelen jelei döntő változás lehetőségeit vetítették előre a háborúban álló Európa már hadviselő, illetve a még azon kívül álló országai számára. Ennek a jövő szempontjából történő megítélése, a politikai és alig elkerülhető katonai cselekvés alternatíváinak felvetődése és óhatatlan ütköztetése, ennek eredményeként egy optimális, a talpon maradáshoz vezető politika kialakítása, kétségkívüli törekvése volt a magyar kormánynak is. Elkerülni az egyoldalú és elhamarkodott lépéseket, olyan szélsőséges bel- és külpolitikai törekvések érvényre jutását, melyeknek elsősorban a jobbról is támogatott magyar katonai vezetés vált ekkor hangadójává.

Werth Henrik gyalogsági tábornok, a vezérkar főnöke már májusban eredménytelenül adott hangot a várható német–szovjet háborúval kapcsolatos véleményének: Magyarország nem maradhat távol. A kormány részéről a feszültség növekedésére utaló jelek sokasodása ellenére megmutatkozó változatlan passzivitás s az ennek nyomán elfecsérelt felkészülési idő miatti aggodalma június közepén újabb megszólalásra indították, ami azonban ekkor sem hozta meg a várt eredményt. Ekkor azonban már kívánságának megfelelően, de az egyre feszültebb külpolitikai helyzettől is indíttatva, Bárdossy László miniszterelnök június 14-én rendkívüli minisztertanácsot hívott össze. Az erről készült eredeti jegyzőkönyv nem maradt fenn. Valószínűnek látszik, hogy később, mint a Bárdossy-per koncepciójába be nem illeszthetőt, gondos kezek kiemelték a minisztertanácsi jegyzőkönyvek közül. Ilyenformán csak Szent-Iványi Domokos visszaemlékezéséből értesülhetünk a minisztertanács lefolyásáról. Bárdossy teljes egészében ismertette Werth újabb memorandumát. Javaslatával szemben azonban, miszerint a német–orosz háború kitörésének küszöbén a magyar kormány tegyen formális ajánlatot a birodalmi kormánynak, hogy a háborúban önként részt vesz, ami amúgy is elkerülhetetlen lesz, és aminek eredményeként biztosan visszakapjuk a történelmi Magyarország egész területét, a kormány ezúttal is egyet nem értésének adott hangot. Bárdossy rámutatott: Magyarországnak nem kell tettekkel

[1] Magyar Országos Levéltár, (MOL) XX-1-a, 18. doboz XVIII. Kimutatás a háborús bűnösökről.

bizonygatnia, hogy teljesen a tengelyhatalmak oldalán áll. Hitler már többször hangsúlyozta a berlini magyar követnek, hogy „milyen nagyra értékeli azt a szolgálatot, melyet a német katonaság átszállításával a birodalom érdekeinek tettünk és hogy a jugoszláv akcióban a szintén érdekelt Bulgáriát megelőzve fegyveresen közreműködtünk. Ennek megfelelően nincs szükség arra, hogy a tengelyhatalmak melletti politikánk újabb demonstrálása végett vegyünk részt az esetleges német–orosz háborúban".[2] A birodalmi kormány a német–orosz viszony alakulásáról, az esetleges fegyveres konfliktus lehetőségéről, ismételt érdeklődésünk ellenére sem tájékoztatott eddig bennünket, hangsúlyozta Bárdossy. Habár a június 10–14 között Budapesten tartózkodó Ernst Weizsäcker német külügyi államtitkár előtt három ízben is szóba hozta, ő alaptalannak minősítette a német kormány állítólagos háborús elhatározásairól szóló híreszteléseket. Nem akart tudni arról sem, hogy a román mozgósítás ügyében a német és román kormány között tárgyalások folytak volna. Hasonlóképpen nyilatkozott korábban az államtitkár Sztójay érdeklődésére is: „orosz kérdés egyáltalán nem létezik". Német részről tehát még közlések elől is elzárkóznak a német–orosz konfliktust illetően, nem hogy aktív közreműködésünket kérnék, amit minden bizonnyal megtennének, ha számítanának rá vagy szükségesnek tartanák. Német felszólítás vagy határozott kívánság nélkül már csak azért sem lennének célszerűek a nagyobb magyar katonai intézkedések, mert ezzel óhatatlanul lelepleznénk Oroszország előtt a Birodalom esetleges szándékait, sőt „netán kiváltanánk Oroszország támadását Magyarország ellen". Egyik sem áll Németország érdekében. Részvételünk a háborúban különben sem eredményezhetné Dél-Erdély visszaadását, mivel a bécsi döntés során Németország garantálta Románia határait. Ha pedig Románia részt vesz a háborúban, hogy Besszarábiát visszakapja, nem valószínű, hogy a németek a közreműködést azzal viszonoznák, hogy Dél-Erdélyt elveszik Románia garantált területéből.

A miniszterelnök végezetül rámutatott Werth memorandumának egy szemet szúró ellentmondására. Szerinte az Oroszország elleni teljes katonai felkészültségünk eléréséhez egy hónapi időre van szükség. Ugyanakkor azzal számol, hogy a német hadsereg rövid idő alatt ki fogja vívni a győzelmet, így a magyar csapatok részvétele is ennek megfelelően fog alakulni, olyannyira, hogy „néhány hét múlva a mozgósított magyar haderő fokozatos leszerelésére számíthatunk úgy, hogy a bevonultatott tartalékosok a leszerelés után már az aratásra is hazatérhetnek". Márpedig, mivel az aratás két hét múlva, június 29-én megkezdődik, elképzelhetetlen, hogy a „vezérkar főnöke szerint is egy hónapig tartó felvonulásunk és a katonai akció befejezése után, de még az aratás előtt, katonáink hazaengedhetők lennének".[3]

A minisztertanács Bárdossyval egyetértésben elutasította a Werth javasolta felajánlkozást. Elvileg ugyan, mint eshetőség, nem állt távol tőlük egy szovjet elleni háborúban való részvétel vállalásának gondolata, azonban közel sem látták azt oly egyértelműen problémamentesnek, mint a vezérkar főnöke. Meggyengülhet az oly nagy áldozatok árán kifejlesztett és még modernizálás alatt álló honvédség. Ez nagy hátrányt jelenthet Romániával szemben, amely érdemei elismeréseként Észak-Erdélyt is visszakövetelheti. Óhatatlanul felvetődik az a gondolat is, vajon mit hozhat szá-

[2] MOL, K 23–473. *Szent-Iványi Domokos* emlékirata. (A továbbiakban *Szent-Iványi*) 620.
[3] Uo. 622.

munkra egy német győzelem. A német vereség még nem igen kapott ekkor helyet a magyar kormányférfiak gondolkodásában. Megfontolandó lenne azonban a részvétel, amennyiben a német birodalmi kormány fordulna hozzánk ilyen kéréssel. A miniszterelnök mindenesetre újólag tájékozódjon a német kormány szándékairól.

Fokozta Bárdossy elutasító magatartását az az ellenszenv is, amit a vezérkar főnöke iránt annak a kormány ügyeibe történő egyre agresszívabb beavatkozási kísérletei miatt érzett.

A minisztertanácsot követően Bárdossy azonnal táviratozott Sztójaynak s kérte, haladéktalanul keresse fel Weizsäckert és hozza szóba neki a német–szovjet viszony kérdését, mivel korábbi megnyugtató véleménye ellenére a jelek arra utalnak, hogy a konfliktus veszélye nő. Érdeklődje meg, a helyzet további éleződése esetén a birodalmi kormány tájékoztatni fogja-e a magyar kormányt, hogy az a szükséges óvintézkedéseket megtehesse. Habár katonai erőinket a magyar–orosz határon már hetekkel ezelőtt fokoztuk, katonai szakértőink szerint „mégis tartani lehet attól, hogy a szemben álló erők esetleges támadása ellen nem tudnánk védekezni. Rendkívül valószínűtlen ugyan, hogy az orosz hadsereg éppen a magyar határszakasz ellen indítson nagyobb erőkkel támadást, de katonai vezetőségünk ezt a lehetőséget sem tartja kizártnak".[4] Márpedig a korábbi erődítési munkákon kívül további újabb előkészületeket, a már korábban közölt okoknál fogva is, csak a német kormánnyal történő megbeszélések után tehetnénk, nehogy a „szovjet indokolatlan provokálásán kívül német érdekeket is sértsünk". Felkészülésünk fokozná ugyanakkor a gazdasági nehézségeinket, mivel a mezőgazdasági munkálatokat s így terméseredményeinket is veszélyeztetné. Tekintetbe kell venni továbbá, hogy vasútvonalainkat a német szállítások igénybe veszik, ennélfogva katonai készültségünk fokozása csak késedelmesen lenne végrehajtható. Mindezek szükségessé teszik, hogy a német birodalmi kormány „még kellő időben bizalmasan tájékoztasson bennünket arról, hogy ítéli meg a helyzetet és a maga részéről milyen konzekvenciákat kíván abból levonni, hogy a magyar kormány esetleges elhatározásaival német intenciókkal összhangban maradhasson".[5]

Bárdossy végül figyelmeztette Sztójayt: a táviratban foglalt utasítás végrehajtásánál maradjon a legszigorúbban az érdeklődés vonalán és tartózkodjék minden olyan felajánlkozástól vagy szuggesztiótól, melyeket korábban javasolt.

Június 16-án Otto Erdmannsdorff követ kereste fel Bárdossyt Ribbentrop üzenetével: Tekintettel a határmenti szovjet csapatösszevonásokra a német kormány előreláthatólag július elején kénytelen lesz lépéseket tenni a német–szovjet viszony tisztázása érdekében és a szovjet kormánnyal szemben bizonyos követeléseket tenni. Mivel a tárgyalások kimenetele előre nem látható, a német birodalmi kormány szükségesnek tartja, hogy „Magyarország is a maga részéről tegye meg a szükséges lépéseket határainak megerősítésére". Ribbentrop kérte, közlése maradjon titokban.[6]

Bárdossy haladéktalanul tájékoztatta Werthet az üzenetről. A német kormány csak védelmi intézkedések megtételét javasolja, melyek elsősorban a határ megerősítésére vonatkoznak. Az esetleges hadműveletekben való részvételünket illetően változatlanul „semmiféle kívánságot vagy óhajtást nem juttatott kifejezésre". Ez meg-

[4] Uo. 623.
[5] Uo. 823.
[6] Uo. 824.

erősíti a kormányt azon elhatározásában, hogy egy esetleges német akcióban való részvételünket nem ajánljuk fel. Ezen legfeljebb akkor változtatnánk, ha a német kormány ilyen irányú határozott kéréssel fordulna hozzánk. A szükséges védelmi intézkedések foganatosításakor a legteljesebb összhangban kívánunk eljárni a német kormánnyal, illetve hadvezetéssel. Mindezen közben nem hagyhatjuk figyelmen kívül vasútvonalainknak a német hadsereg általi lekötöttségét, ami az adott időpontban kedvezőtlenül hathat vissza az idényszerű mezőgazdasági munkálatokra, ami a német érdekektől sem áll távol.

A miniszterelnök felhívta Werth figyelmét, hogy a Franz Halder vezérezredessel, az OKH vezérkari főnökével, soron lévő megbeszélésén tartsa szem előtt a kormány által elfogadott alapelveket.[7]

Werth június 19-én találkozott a Budapesten átutazó Halder vezérezredessel, aki az általa legszükségesebbnek vélt tudnivalókról tájékoztatta őt. Az orosz kérdést Németország fegyveresen fogja megoldani, amire egy héten belül sor kerül. Jó lett volna ugyan, ha Magyarország a Kárpátok vonalát jobban biztosítja, azonban most már ne tegyen semmit, amivel az oroszokat alarmírozná, illetve a német katonai szállításokat befolyásolná. Amennyiben mégis szükségessé válnának további magyar katonai rendszabályok, úgy arra Werthet Kurt Himer tábornok, a német összekötő törzs parancsnoka útján fogják kérni.[8]

Werth tájékoztatta a miniszterelnököt a megbeszélésről, aki 20-án boldogan táviratozta Sztójaynak: a németek a katonai megbeszélés során nem kértek semmi olyan intézkedést, ami alarmírozná az oroszokat vagy megzavarná a magyarországi német csapatszállításokat. Ez a magyar kormány óvatos magatartását igazolja.

Még ha ezt, a vezérkar részéről történő túlzó megnyilvánulásnak tartotta is, a miniszterelnök nem hagyhatta figyelmen kívül a hírszerzés június 16-i tájékoztatójának éppen a német csapatszállítások kapcsán levont, szintén óvatosságra intő következtetését sem: „Megítélésünk szerint Szovjetoroszország háború esetén német csapatoknak magyar területen való megjelenésével és átvonulásával számol és ezért Magyarországot már eleve ellenségének tekinti."... „Az orosz hads. várható magatartása Magyarországgal szemben ellenségesnek vehető. Nincs kizárva tehát annak a lehetősége, hogy az orosz hds. arcvonalának kiszélesítésére és a német hadmozdulatok megzavarására a Moldvában és Krakkó körül felvonult német csoportok elvágása céljából, ha a magyar-orosz határon puha pontot talál, Kárpátalja megrohanását is megkísérli."[9]

Werth azonban, a fenti jelentésektől is motiváltan, változatlanul nem osztotta Bárdossy örömét. Ő az elfecsérelt idő és elmulasztott alkalom miatt kesergett. Még június 21-én is átküldetett a Külügyminisztériumba egy német körökből származó figyelmeztetőnek szánt értesülést. Németország felvonulását befejezte, 48 órán belül várható a hadművelet megkezdése. Meg nem nevezett személyek „csodálkozásukat fejezték ki, hogy Magyarország katonailag látszólag teljesen érdektelenül áll a krízissel szemben. Nézetük szerint a szovjet erők a magyar határral szemben is felvonulnak

[7] Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. I–V. kötet. (A továbbiakban: DIMK) Összeállította és sajtó alá rendezte: Juhász Gyula. V. köt. 1180–1182., valamint *Szent-Iványi* i. m. K 63 – 472. 146–147.

[8] Uo.

[9] Hadtörténeti Levéltár (HIL) Eln. Vkf. 1. 1941/5563.

és azt épp úgy fenyegetik, mint a többi országot. Valószínűnek látszik, hogy a szovjet Magyarországgal szemben éppen úgy fog eljárni a háború kitörése esetén, mint a többi környező országgal szemben, tehát légi és földi támadás várható. Ezzel szemben Magyarország még légvédelmét sem aktivizálta, határainak komoly védelméről nem gondoskodott. Márpedig „az a körülmény, hogy Magyarország adott esetben német felvonulási terület vagy éppen hadműveleti területté válik, a szovjet előtt ismeretes, és a szovjet előreláthatólag nem fog olyan kíméletet tanúsítani Magyarországgal szemben, mint Jugoszlávia esetében Budapestet illetőleg tapasztalható volt".[10]

A magyar kormány- és katonai körökben június 22-én nem hathatott a meglepetés erejével a hír, hogy a német csapatok megkezdték hadműveleteiket a Szovjetunió ellen.

Erdmannsdorff követ a kora reggeli órákban felkereste lakásán Bárdossy László miniszterelnököt és közölte vele a hírt. A követ szerint Bárdossy megértéssel és elégedettséggel fogadta a hallottakat.

A délelőtt folyamán Horthy Miklós kormányzó is fogadta a követet, aki közlendője mellé Hitler levelét is átnyújtotta. A kormányzó köszönetét fejezte ki a hírért, hiszen „22 év óta várta ezt a napot és most boldognak érzi magát. Az emberiség évszázadok múlva is hálás lesz a Führernek ezért a tettéért, mely meghozza a békét, mert Anglia és az Egyesült Államok ezek után kénytelen lesz felismerni, hogy Németország katonailag immár legyőzhetetlen, élelmezése és hadigazdálkodása az oroszországi mezőgazdasági és nyersanyagforrások birtokában biztosítva van".[11]

Semmi okunk, hogy kételkedjünk, a követ minden bizonnyal pontosan adta vissza jelentésében a kormányzó lelkesedését a hallottak nyomán. Az sem lehet kétséges, hogy az őszinte meggyőződését tükrözte. Ez nem hagyható figyelmen kívül a később történtek megítélésénél.

Hitler levelében magát az európai civilizáció megmentőjének állítva be, a szovjet fenyegetéssel indokolta döntését. Nem kérte a magyar részvételt a hadműveletekben. Ezzel kapcsolatban a következőket írta: „Ami Magyarország magatartását illeti, biztos vagyok benne, hogy nemzeti önérzete tudatában magatartásomat méltányolni fogja. Ez alkalommal szeretném megköszönni a magyar fegyveres erők megértő intézkedését, már azzal a puszta ténnyel, hogy megerősítette a határok biztonságát, orosz oldaltámadásokat hiúsít meg és orosz erőket köt le."[12]

Hitler levelében a magyar fegyveres erők olyan intézkedéseiért fejezete ki megelégedettségét, melyek megtételéhez a kormány éppen német külügyi vonalon történt tájékozódásai eredményeként nem járult hozzá. A határmenti katonai biztonsági intézkedések elégtelenek voltak az általa említett feladatok végrehajtásához. Üzenete mindenesetre a szükséges katonai intézkedéseket illető jövőbeni figyelmeztetésként is felfogható volt a magyar vezetés számára.

---

[10] DIMK V. 1202. (858. dok.)

[11] A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933–1944. Összeállította: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Bp., 1968. 594. (412. dok.)

[12] Documents on German Foreign Policy. (Továbbiakban: DGFP) XII. köt. 1070. (No. 661), valamint *Szent-Iványi* i. m. K 63–472. 148.

A támadás hírére Himer már a hajnali órákban kapcsolatba lépett az OKW-val, ahol közölték vele, hogy felszabadítják a magyar vezérkarral folytatandó szükség szerinti tárgyalásokat. Már ennek jegyében került sor a déli órákban a távollévő Werthet helyettesítő László Dezső altábornagy, hadműveleti csoportfőnök és Himer találkozójára. Áttekintették a kialakult helyzetet. László panaszkodott, hogy sem a birodalmi kormány, sem Halder részéről nem merült fel konkrét kívánság a hadműveletekben való magyar részvételt illetően. Ezen csak az OKW döntése és határozott fellépése változtathatna.

Délután ötkor Himer kapcsolatba lépett az OKW-val. Először Friedrich Paulus altábornaggyal beszélt és tájékoztatta őt a magyar vezérkar által mozgósítható, főként észak-keleten állomásozó magyar alakulatokról. Ezt követően pedig Alfred Jodl vezérezredessel, az OKW hadműveleti osztályának vezetőjével is kapcsolatba lépett, aki időközben már tájékozódott Paulustól a magyar lehetőségekről. Himer azon megjegyzésére, hogy a magyar hadsereg vezetése csak utasítást vár, Jodl kijelentette: „Minden magyar segítséget bármikor elfogadunk. Nem akarunk semmit követelni, de köszönettel veszünk mindent, amit önként felajánlanak. Szó sincs arról, hogy Magyarország esetleges részvétele elől elzárkóznánk."[13] Himer sietett közölni a hírt Lászlóval, mivel Werthtel csak másnap tudott találkozni. Werth ekkor panaszkodott neki,hogy Hitler sem levélben, sem közvetve nem kérte a kormányzótól a bekapcsolódást a háborúba. Most, hogy Jodl szabad utat engedett a tárgyalásoknak, felcsillanni látja a reményt a tárgyalások előtt, mivel mögötte a német politika hallgatólagos beleegyezését is sejtheti. A csatlakozás gondolata német kérés vagy casus belli esetén a kormányzótól sem áll távol. Meg kell őt győzni mielőbb, hogy minél kisebb hátrányba kerüljünk a már harcoló románokkal szemben.

Aznap, június 23-án, Bárdossy is összehívta a minisztertanácsot. Az ülésen, melynek jegyzőkönyve szintén nem lelhető fel, a kormány döntött a diplomáciai viszony megszakításáról a Szovjetunióval. A lépés a magyar–német kapcsolatok zavartalansága és az esetleges konfliktusok elkerüléséhez elégségesnek látszott. A jelenlévők közül Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter óvatosságra intett a jövőt illetően. Bartha Károly honvédelmi miniszter pedig a háború várható kimeneteléről adott optimista szakvéleményt. A német győzelem legkésőbb hat hét múlva bekövetkezik.[14]

Bárdossy nem könnyen szánta rá magát a diplomáciai viszony megszakítására. Elhatározásáról június 23-án kora délelőtt még a következőképp tájékoztatta Ullein-Reviczky Antal sajtófőnököt és a külügy munkatársait: „Németország valószínűleg arra vár, hogy valamilyen önkéntes gesztussal kifejezzük szolidaritásunkat, a mi érdekünk viszont azt diktálja, hogy kesztyűs kézzel bánjunk a Szovjetunióval. Mindenesetre úgy kell cselekednünk, hogy a Reich ne foghasson gyanút. Őrizkednünk kell ugyanis attól, hogy elveszítsük Hitler máris ingadozó bizalmát, mert különben egy sor veszélynek tesszük ki magunkat, többek közt annak, hogy Romániát részesíti előnyben velünk szemben. Tehát, ha Ribbentrop azt tudakolja tőlem, miért akarom fenntartani követségünket egy Németországgal ellenséges viszonyban álló országban, azt felelem neki, hogy semmi oka

[13] A m. kir. honvédség fővezérségéhez beosztott német tábornok hadinaplója. (Közli: Kun József.) Századok, 1965. 6. 1240.

[14] DIMK V. köt. 1213. (866. dok.)

sincs az aggodalomra, ellenkezőleg, hisz hasznot húzhat majd azokból az értékes információkból, melyeket moszkvai diplomáciai képviselőnk bocsát rendelkezésünkre."[15]

Ullein-Reviczky ezt követően a hallottaknak megfelelően a legteljesebb jóhiszeműséggel nyilatkozott a Német Távirati Irodának. Alig telt el egy óra, Bárdossy hívatta és szemrehányással fogadta sajtófőnökét: „Szép kis zűrt kavartál nekem!" Erdmannsdorff máris jelentkezett és magyarázatot kért. Kijelentette, nincs szükségük a moszkvai magyar követség közreműködésére. Szívesebben venne részünkről valamiféle szolidaritási gesztust. A legkevesebb amit megtehetünk, az volna, ha megszakítjuk diplomáciai kapcsolatunkat a szovjettel. Bárdossy ezek után azt felelte a követnek hogy „ha ez a Reich hivatalos álláspontja, készek vagyunk e szerint eljárni".[16]

Ullein-Reviczky ezek után mindenesetre azzal a meggyőződéssel távozott a miniszterelnöktől, hogy a diplomáciai viszony megszakítása lesz a végső határ, ameddig az hajlandó elmenni.

A minisztertanács után Bárdossy tájékoztatta a döntésről Erdmannsdorffot és kérte, hozza azt kormánya tudomására. A követnek nem volt észrevétele vagy kívánsága. A diplomáciai viszony megszakítását magától értetődőnek tartotta, mint legkevesebbet, amit Magyarország megtehet.

Vörnle János külügyminiszter helyettes délután Saranov szovjet követtel közölte a minisztertanács döntését.[17]

Moszkvában 23-án délelőtt Molotov szovjet külügyi népbiztos is magához kérette Kristóffy József magyar követet és a magyar kormány várható álláspontjáról érdeklődött. Közölte, hogy a szovjet kormánynak „nincs követelése vagy támadó szándéka Magyarországgal szemben, nem volt észrevétele, hogy magyar követelések Románia kárára megvalósuljanak, e tekintetben a jövőben sem lesz észrevétele".[18] Az események gyors alakulása miatt a szovjet kormánynak viszont mielőbb tudnia kell, hogy az ország részt szándékozik-e venni a háborúban vagy semleges kíván-e maradni.

Kristóffy csupán magánvéleményének adhatott kifejezést. Nem tartja valószínűnek, hogy Magyarország háborúba szándékozna lépni a Szovjetunióval. Kérte Molotovot, hogy mielőbb felvehesse a kapcsolatot kormányával. Távirata elvben már 24-én Bárdossy asztalán lehetett. Ő azonban 25-ében jelölte meg annak dátumát.

Június 24-én este viszont Kristóffy megkapta a Külügyminisztérium táviratát a diplomáciai viszony megszakításáról, valamint, hogy ezt már Saranovval közölték. Másnap, 25-én 12 órakor át is adta a magyar döntést Visinszkij külügyi népbiztos-helyettesnek, aki Molotov megbízásából fogadta, és vélhetőleg már tájékozódott is Saranovtól. A követ Molotov előző napi érdeklődésére természetesen nem adhatott választ. Kérte, hogy tegyék lehetővé mielőbbi elutazását. Visinszkij fagyosan megjegyezte, hogy sorsa nem lesz jobb, mint Saranové, akit a magyar kormány őrizet alatt tart.

Kristóffy és Budapest közötti üzenetváltásra ezt követően már nem kerülhetett sor. Ugyanis, mint erről Kristóffy hazatértekor beszámolt, már június 25-én délután „a követség telefonvonalait kikapcsolták, az épületet az eddiginél szigorúbb őrizet alá vették és a villanyáram-szolgáltatás is megszűnt, tehát a rádiókészülékeket már

[15] *Ullein-Reviczky Antal:* Német háború – orosz béke. Európa, 1993. 94.

[16] Uo. 95.

[17] *Szent-Iványi* i. m. K 63–473. 636.

[18] A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941. A dokumentumokat válogatta Peter Astor. Századvég Kiadó, Bp., 1992. 315–316.

nem volt módunkban többé használni. Ugyanekkor közölte az épületet körülvevő rendőrosztag parancsnoka, hogy a követségről többé senki el nem távozhat".[19]

Molotov megválaszolatlan érdeklődésétől függetlenül, a diplomáciai viszony megszakításával Magyarország formailag már feladta semlegességét. Háborút nem akart indítani a Szovjetunió ellen. Ennek publikussá tétele azonban a szovjet kormány előtt is ismert kényszerhelyzet miatt lehetetlen volt. Mint Bárdossy a népbíróság előtt kifejtette, a szovjetek „tudták, hogy nem képzelhető el egy olyan magyar kormány, amely azt mondja majd, hogy Magyarország semleges marad, mert ha ezt mondaná, akkor az események 24 óra, esetleg 3 nap múlva megcáfolnák és akkor a magyar kormány bűne sokszorosan nagyobb volna, mert elkövetné azt a feloniát, hogy beígérte a semlegességet és nem tartotta meg. Ezt a politikát nem akartam csinálni. Egyébként ami a moszkvai táviratot illeti, a Szovjetunió megkapta a választ, mielőtt a választ elküldhettük volna".[20]

A magyar válasz elmaradása bár nemigen változtatott az események menetén, azonban az sem zárható ki, hogy a szovjet kormány a semlegességnek a diplomáciai viszony megszakításával történő feladását és a további tájékoztatás elmaradását az esetleges magyar támadó szándék kifejezésének kívánta tekinteni, ami a szovjet hadsereg stratégiai elképzelésének megfelelően, a kialakult katonai helyzetet tisztázó megelőző támadó hadművelet lehetőségét ígérő kassai légi provokációhoz is vezethetett.

Bárdossy tagadta, hogy egyáltalában szóba jött volna Kristóffy táviratának eltitkolása, amit a népbíróság „anélkül igyekszik állítani, hogy annak bizonyítására törekedne". A távirat akkor ismert volt mind a kormányzó, mind pedig a miniszterek előtt, azonban nem tulajdonítottak neki jelentőséget. A Külügyminisztériumban nem is volt bizalmasként kezelve. „Márpedig — állította Bárdossy —, ha tartalmát szándékosan el akartam volna titkolni, mindenekelőtt is az iránt kellett volna intézkednem — amit technikailag könnyen megtehettem volna —, hogy a sürgönyt »szigorúan titkos« iratként kezeljék és a miniszternek szóló példányon kívül más másolati példány ne álljon rendelkezésre. A tényleges helyzet az volt, hogy a táviratból »bizalmas« jelzés nélkül hat (6) példány került szétosztásra."[21] A népbíróság, de későbbi visszaemlékezése szerint a kormányzó is, a távirat Bárdossy részéről történő tudatos „elsüllyesztését és tudatos félrevezetést feltételezve, egyszerűen figyelmen kívül hagyták azt a Bárdossy által említett tényt is, hogy Kristóffy, aki mellesleg nem tett vallomást az ügyben, Moszkvából való visszatérése után éveket töltött Budapesten és bárkinek elmondhatta volna a történteket. Bárczy István pedig egyenesen azt állította, hogy száz és száz embernek beszélt is róla. 1944 őszéig azonban senki sem tulajdonított jelentőséget a táviratnak.

Közben a kormány szándékától függetlenül folytatódtak az üzenetváltások a két vezérkar között. A német vezérkar növekvő érdeklődést tanúsított a magyar hadsereg szerepvállalása iránt. Halder, mint az OKH vezérkari főnöke, június 23-án délelőtt hívta Himert. Tisztában van vele, mondta, hogy a magyar politikai vezetés nem fektet súlyt a háborús csatlakozásra, s csak Horthy véleménye jelentene elmoz-

---

[19] Uo. 316.

[20] Bűnös volt-e Bárdossy László. Sajtó alá rendezte Jaszovszky László. Püski Kiadó, Bp., 1996. (Továbbiakban: Bárdossy-per I.) 287.

[21] Uo. 398.

dulást. Ezért, „most azon múlik a dolog, hogy a magyar katonai fórumok mozgásba tudják-e hozni a politikai szerveket annak érdekében, hogy ezek maguktól ajánlkozzanak".[22] Megismételte Jodl álláspontját: követelést nem támasztanak, de minden önkéntes támogatásért, különösen a gyorsan mozgó csapatokért, hálásak lesznek. Kérte Himert, Werthtel pontosan tisztázza, ha erre kerülne a sor, milyen erőkkel tudnának rendelkezésre állni. Feladatukat a Dél-Hadseregcsoport parancsnoksága fogja meghatározni.[23]

Hitler és a külügyi vonal merev elzárkózása ellenére tehát Halder időt szakított magának, hogy Jodl megnyilatkozásával egybehangzóan, maga is felvesse a magyar csapatok csatlakozásának kérdését, amit minden bizonnyal szükségesnek látott a jövőre nézve. Habár Hitler ezt a katonák kishitűségeként a hadműveletek túlbiztosításának vélte, az OKW mindenesetre szabad kezet kapott a szükséges tárgyalások kezdeményezésére.

Himer a kapott instrukciónak megfelelően ismét felkereste Werthet, aki panaszkodott neki. Nem tudja, mit tartalmaz Hitler Horthynak írt levele. Amennyiben abban nincs nyílt felszólítás az együttműködésre, a tartózkodó politikusokat nehéz lesz cselekvésre bírni. A miniszterelnök már tíz nappal ezelőtt is eredménytelenül érdeklődött a német külügyben a magyar részvétellel kapcsolatosan. Úgy látszik, a Führer sem akarja Magyarországot bevonni a háborúba. Himer vigasztalta. Még nem késő a cselekvés, még nincs itt a tizenkettedik óra. Még részt vehetnek az „egyébként hézagmentes keleti arcvonalon" a bolsevizmus elleni harcban.[24]

Werth 23-án tájékoztatta Bárdossyt, hogy a német hadsereg vezetése bizonyosan kívánatosnak tartja a magyar részvételt a hadműveletekben. Ezt követően délután Barthával Kenderesre utazott a kormányzóhoz. Abban reménykedett, hogy a német hadsereg vezetőivel folytatott üzenetváltásra hivatkozva rábírhatja Horthyt, hogy bízza meg őt a megfelelő mozgósítási előkészületek megtételével. A két katona azonban nyomott hangulatban, eredménytelenül távozott legfelső hadurától, aki arra panaszkodott környezetének, hogy vendégei azzal fenyegetőztek, hogy könnyen forradalmat válthat ki a tisztikar körében, amennyiben Magyarország nem vesz részt a szovjet elleni háborúban.

A német összekötő törzs naplójának bejegyzése szerint a kormányzótól visszatérő Werth azonnal tájékoztatta Himert látogatása eredménytelenségéről, aki megjegyezte „úgy látszik Werth nem képes megbirkózni a pillanat nagyságával".[25]

Bárdossy növekvő ingerültséggel szemlélte a katonák üzenetváltásainak hatását a vezérkar első emberére, aki immár közvetlenül a kormányzót akarta megnyerni törekvéseinek. Ezt tovább fokozta az a levél, melyet Ullein-Reviczky tájékoztatása szerint június 24-én, közvetlenül sikertelen kormányzói látogatását követően kapott tőle. Annak tartalma arra késztette, hogy azonnal megossza azt a miniszterekkel. Ránki György a levelet és az azt követő minisztertanácsot Ullein-Reviczky memóriazavarából eredő tévedésnek tartja. Érvei azonban nem hatnak meggyőzően. Így, mint az események menetébe logikusan illeszkedőt és számunkra forrásértékűt fogadjuk

[22] Századok, 1965. 6. 1240.
[23] Uo. 1241.
[24] Uo.
[25] Uo.

el ez esetben is Ullein-Reviczky információját.[26] Délután ötkor Ullein-Reviczky is ott várakozott a sebtiben összehívott miniszterek között, amikor a miniszterelnök a haragtól sápadtan megjelent. Kezében borítékot szorongatott, amit az asztalra dobott. „Ezt a levelet most kaptam a vezérkar főnökétől – mondta. – Mivel tartalma rendkívül fontos, ragaszkodtam hozzá, hogy tájékoztassam róla kabinetbeli kollégáimat és kikérjem véleményüket, mielőtt válaszolnék rá."[27]

A Bárdossy felolvasta levélben Werth az azonnali hadüzenetet követelte. Felsorakoztatott érvei nem hatottak az újdonság erejével. Németország megnyeri a háborút. A gyermekcipőben járó bolsevizmus megsemmisítése az utolsó nagy csata a végső győzelem előtt. Ha távol maradunk a háborútól, a győzelem napján is félreállítanak, és nemcsak, hogy le kell mondanunk a további revízióról, de még Észak-Erdély is elveszhet, amit Románia háborús részvételéért követel majd. Ha Hitler mellé csatlakozunk, visszaállíthatjuk az ezeréves Magyarországot. Nincs vesztegetni való időnk, mert minél tovább habozunk, annál kisebb lesz a jutalmunk.

A miniszterelnök ezután határozottan leszögezte: „Ez a levél elfogadhatatlan beavatkozás a kormány ügyeibe. Egyébként is szembeszökő, hogy egyetlen érve sem állja meg a helyét. A kormánynak az a szándéka, hogy távol tartja magát a háborútól. Annál is inkább, mivel ehhez a háborúhoz semmi közünk! Ez nem a mi háborúnk!"[28] Szavazásra szólította fel a jelenlévőket. Elsőnek ő maga szavazott a háborúba lépés ellen. Ezt követően a miniszterek szintén nemmel szavaztak. Kivételt csak a távol lévő honvédelmi minisztert helyettesítő Győrffy-Bengyel Sándor gyalogsági tábornok képezett, aki kijelentette, ennek megfelelő utasítást kapott arra az esetre, ha a háborúba lépés jönne szóba.

Bárdossy bezárta az ülést és utasította titkárát, lépjen kapcsolatba Werth tábornokkal és közölje vele, este hétkor várja. Azt,hogy a találkozón mi történt csak sejthető. Az azonban tény, hogy Bárdossy haladéktalanul szükségesnek tartotta, hogy külügyi vonalon ismét érdeklődjön a német vezérkariak megnyilvánulásai mögött feltételezhető hivatalos szándékokról. Még június 24-én magához kérte Erdmannsdorff

---

[26] *Ullein-Revicky* i. m. 95. *Ránki György:* Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről Kossuth Könyvkiadó 1964. 143–144. Ránki György kétségbe vonja a Werth levelet és az azzal foglalkozó minisztertanács megtartását. A minisztertanácsi jegyzőkönyvek között ugyanis nem sikerült meglelnie azt. Ránki azért is kétségeinek ad hangot, mert miközben Werth levelét a minisztertanács elutasította, Bárdossy a német követnek kijelentette, a német kérés esetén a kormány kész hadba lépni. Márpedig aligha képzelhető el, hogy a minisztertanács ugyanakkor ellenkező határozatot is hozzon. Biztosra vehető — így Ránki —, hogy „Ullein-Reviczky a június 15-i minisztertanácsi döntést (szándékosan-e vagy memóriazavar következtében – ez esetben nehéz lenne eldönteni) teszi június 24-re". Ullein-Reviczky a két dátum felcserélésével eléri, hogy a tájékozatlan olvasónak úgy tűnik, mintha magyar kormánykörökben valamiféle határozott ellenállás lett volna a Szovjetunió elleni hadüzenettel szemben. Kétségtelen, hogy Ullein-Reviczky össze is cserélhette a két dátumot, azonban ezt Ránki György sem tudja meggyőzően bizonyítani. Állításának további részével sem érthetünk maradéktalanul egyet. A minisztertanács ugyanis csak Werth újabb — június 24-i — sürgető felszólítását a Szovjetunió elleni azonnali és feltétel nélküli hadüzenetre utasította el. Bárdossy éppen az újabb Werth megnyilvánulás által is érzékelhető egyre feszültebb helyzet következtében érdeklődött a német birodalmi kormány Magyarországgal szembeni szándékairól a német követnél, s kérte az azonnali határozott állásfoglalást. Amennyiben esetleges kívánságukat megfelelő formában hozzák a magyar kormány tudomására, az azt mérlegelni fogja. A minisztertanács döntése és Bárdossy érdeklődése két különböző megnyilvánulás, nem zárja ki egymást.

[27] *Ullein-Reviczky* i.m. 95.

[28] Uo.

követet. Emlékeztette, hogy korábban már többször kísérletet tett, hogy tájékozódjon a birodalmi kormány Magyarországgal kapcsolatos álláspontjáról egy német–szovjet konfliktus esetén. Magától a követtől is érdeklődött. A német hivatalos körök minden esetben kitértek a válasz elől. Woermann még azt is kijelentette, hogy „orosz kérdés egyáltalán nincs". Június 14-i üzenetében Ribbentrop is csak a határ megerősítéséről beszélt. Korábban Halder is csak ezt javasolta, amikor Werth feltette neki a kérdést, a német hadvezetés „kíván-e tőlünk katonai téren valamit". Ezek után meglepőek Halder újabb megnyilvánulásai, miszerint katonai részvételünk a hadműveletekben kívánatos lenne. Különösen furcsává teszi az ügyet, hogy a német katonai vezetés a magyar vezérkar útján lép fel ilyen kívánságokkal, holott ennek „kifejezésre juttatása elsősorban politikai kérdés és így nem a vezérkar, hanem a kormány, illetőleg az alkotmányos tényezők elbírálása alá tartozik. A kormány kötelessége mérlegelni azt, hogy vajon az adott helyzetben és viszonyok között katonai akcióra határozza el magát vagy sem, illetőleg ilyen értelemben előterjesztést tesz az államfőnek vagy sem". Épp ezért a magyar kormány szükségesnek tartja politikai vonalon tisztázni, „vajon a birodalmi kormány — nem a katonák — csakugyan kívánatosnak tartja-e, hogy az Oroszország elleni akcióban részt vegyünk, s ha igen, mi az amit konkrétan óhajtandónak tart. A követ lépjen mielőbb kapcsolatba kormányával s közölje annak válaszát".[29]

Bárdossy tehát nem határolta el magát eleve a német óhajok megfontolásától, amennyiben az a birodalmi kormány részéről merül fel. Szükségesnek tartotta azonban felhívni figyelmüket néhány olyan tényezőre, „melyek az ország politikai és gazdasági helyzetét megszabják és amelyekre a kormánynak bármilyen elhatározásánál figyelemmel kell lenni".[30]

Mindenekelőtt nem hagyható figyelmen kívül a katasztrofális magyar–román viszony. Állandóak a határincidensek. A román államférfiak nyíltan hangoztatják ellenrevíziós törekvéseiket. Számítani lehet egy román betörésre is a katonailag igen nehezen védhető déli határon. De számolni kell a szlovákokkal is, akik a végső rendezésnél szintén ellenrevíziós igényekkel szándékoznak fellépni.

Figyelemmel kell lenni továbbá az ország nehéz gazdasági helyzetére is. Az elmúlt évi rossz időjárás, az elsősorban a földművelő lakosságot érintő, a gazdasági erőforrásokat igénybe vevő katonai intézkedések következtében „gazdasági helyzetünk rendkívül súlyosra fordult, aminek immár alig elviselhető következményei mindenütt kiütköznek, s nem tudom, nem fognak-e nagyobb bajokat felidézni, mielőtt az új termést betakarítjuk". De, súlyosbítja a helyzetet, hogy „úgyszólván egész vasúti hálózatunkat a német hadsereg rendelkezésére bocsátottuk, bár ennek következményeit Németországnak hozott áldozatként szívesen viseltük".[31]

Az adott helyzetben tehát a magyar kormány kötelessége az ország saját erőállományának, katonai felkészültségének megőrzése. Ez a tengelyhatalmak érdeke is. A Duna-völgyi helyzet konszolidálását, Németország érdekeivel megegyezően, csak ily módon lehet biztosítani. Őszintén meg kell mondani ezért, hogy a kormány, bár „változatlan hűséggel és teljes szolidaritással áll a tengelyhatalmak oldalán, s erről

[29] *Szent-Iványi* i. m. K 63–472. 156.
[30] Uo. 158.
[31] Uo. 159.

a diplomáciai viszony megszakításával már tanúságot is tett, csak nehezen határozná el magát arra, hogy a szovjet elleni katonai koalícióban részt vegyen". Mindenesetre ismerni kell a birodalmi kormány esetleges kívánságait, amelyekről ha „megfelelő formában értesül", azt mérlegelni fogja.[32]

Bárdossy végül kérte a követet: „lépjen érintkezésbe mielőbb kormányával, tájékoztassa az előadottakról, s mielőbb közölje kormánya válaszát, melyet döntés végett a Kormányzó Úr Ő Főméltósága elé fogok terjeszteni."

Erdmannsdorff késedelem nélkül továbbította a beszélgetést. Annak apropójául a miniszterelnök értesülését jelölve meg, miszerint a magyar vezérkarhoz beosztott német tábornok állítólag közölte a vezérkar főnökével, hogy „kívánatos a Szovjetunió elleni előnyomulásban a magyar seregek részvétele. A miniszterelnök, aki ezt elsősorban politikai kérdésnek tekinti, annak tisztázását kéri, tényleg fennáll-e ilyen irányú német óhaj, és igenlő esetben mily mértékű részvétel kívánatos".[33] Berlin nem sietett a válasszal. Ezzel továbbra is bizonytalanságban hagyta Bárdossyt. Erre ő 26-án délelőtt ismét sürgette Erdmannsdorffot, vegye fel a kapcsolatot kormányával. Hálásan venné az azonnali választ, mert a magyar kormány nagy súlyt fektet arra, hogy a német kívánságokhoz igazodjék.

Bárdossy a német kormány részéről megnyilvánuló mögöttes szándékot látott a vezérkar főnökének Himer biztatása nyomán, a kormány szándékai ellenében folytatott, egyre szélesebb politikai és katonai körökre kiterjedő tevékenységében. Június 25-én Himer villásreggelit adott, melyen többek között a német követ és a Volksbund több vezetője mellett Werth Henrik, László Dezső és Miklós Béla tábornokok is részt vettek. A jelenlévők támogatták azt a népi németek körében felvetődött gondolatot, hogy alakítsanak szabadcsapatot. De hasonló gondolatok foglalkoztatták a jelenlévő Albrecht királyi herceget is, aki a Waffen SS keretében kívánt csapatot szervezni a bolsevizmus elleni harcra. Állítólag Werth is hasonló tervvel állt elő. A szabadcsapat szervezését és irányítását Himer és törzsének szánták.

A kedélyeket tovább izgatta a hír, hogy június 25-én Szlovákia is belépett a háborúba, holott nem kérték fel a csatlakozásra.

Döntő fordulatot az 1941. június 26-i események hoztak a látszólag holtpontra jutó helyzet alakulásában. A magyar történelem ezen tragikus, sorsfordító napja eseményeinek pontos rekonstruálását, azok történethű megismerését, nemcsak a népbíróság, de nem utolsó sorban annak működése eredményeként, a történészek sem találták fontosnak. A következőkben az egyáltalában rendelkezésre álló, főként közvetett források segítségével kíséreljük meg a maguk valóságában bemutatni a nap történéseit s azokban meghatározó szerepet játszó személyek tevékenységét.

Június 26-án, 13^{10} órakor végrehajtott légi provokáció során mindmáig azonosítatlan, felségjel nélküli repülőgépek 29 bombát dobtak Kassa városára. Ezt megelőzően, 12^{10} órakor három szovjet vadászgép géppuskázta Tiszaborkut és Rahó között a Körösmező – Budapest között közlekedő gyorsvonatot.

A történeti kutatás által a támadók hovatartozását tekintve máig feltáratlan támadás híre megközelítőleg 13^{40}-kor juthatott a vezérkar ügyeletesének tudomására. Habár a Kassáról érkező jelentés csak ismeretlen gépekről beszélt, a vezérkarnál a

[32] Uo.
[33] Uo.

támadó gépeket magától értetődően szovjeteknek minősítették és így adták azt tovább a vezérkar főnökének. Korábbi elemzéseikben számoltak egy Magyarország elleni szovjet támadás lehetőségével, így nem voltak kétségeik. A gyorsvonat elleni korábbi támadás is ezt a vélekedést látszott erősíteni.

A háborúba lépés lehetőségeit kereső Werth gondolkodás nélkül szovjet agressziónak fogta fel a történteket és azonnal cselekvésre szánta el magát. Feltehetően Bartha Károly honvédelmi miniszter társaságában azonnal a palotába sietett a kormányzóhoz,és sürgős kihallgatást kért. Tisztában volt vele, hogy a támadás híre megfelelő hatással lesz a kormányzóra. A megfelelő reagálás sem fog elmaradni. A miniszterelnök előzetes tájékoztatását — mint már oly sokszor — ezúttal sem tartotta szükségesnek. Tartott tőle, hogy fenntartásaival elbizonytalanítaná a gyors döntésre hivatott kormányzót.

A katonák 14 óra körül érhettek a palotába, s néhány perccel később már sor is kerülhetett a megbeszélésre az őket azonnal fogadó kormányzóval. Werth tájékoztatta a Kassát ért szovjet légitámadásról, ami mérhetetlenül felháboríthatta. Számára sem lehetett kétséges a támadók kiléte, így nem is tartotta szükségesnek annak további tisztázását. Vezérkari főnökének helyzetmegítélésében máskor sem kételkedett. Mint ennek Bárdossy jelenlétében is nem egyszer tanújelét adta, számára „Werth a legképzettebb és legtanultabb katona és stratégiai tudása is neki a legnagyobb".Ezúttal is magáévá tette Werth javaslatát, hogy a cselekvés útjára kell lépni. Magyarország nem maradhat továbbra is tétlen a szovjet elleni háborúban, a bekövetkezett provokálatlan támadást, ami különben várható volt, meg kell torolni. Werth előtt is tudott volt, hogy ilyen esetben az 1920. XVII. tc. 2.§. 2. bekezdése a mérvadó, mely a kormányzót feljogosítja az azonnali cselekvésre. A törvény kimondta: Közvetlen fenyegető veszély esetében azonban a kormányzó a magyar összminisztérium felelőssége és a nemzetgyűlésnek késedelem nélkül kikérendő utólagos hozzájárulása mellett a hadseregnek az ország határain kívüli alkalmazását elrendelheti. Werth jól számított, a kormányzót sikerült meggyőzni. Azonnal kiadta a parancsot a visszacsapás elrendelésére s hozzájárult a provokálatlan szovjet támadás nyomán beállott hadiállapot kimondásához. A vezérkar főnöke azzal is tisztában volt, hogy a kormányzói döntés sem meglepetést, sem pedig ellenkezést nem fog kiváltani. Kimondva vagy kimondatlanul — mint erre még visszatérünk — nem először került sor hasonló, a fenti törvényen alapuló kormányzói döntésre.

Werthnek a kormányzótól való távozását követően késedelem nélkül kiadott parancsára mozgásba jöttek a légierő kijelölt alakulatai. A vezérkar főnöke nem találta szükségesnek megvárni a kormány hozzájárulását a megtorló akcióhoz, ő megelőlegezte azt. Még javában ülésezett a minisztertanács, amikor a kormányzói felhatalmazás birtokában már kiment a vezérkar parancsa. A veszprémi 4. bombázó ezred $16.^{45}$-kor már megkapta a parancsot a szovjet célpontok ellen másnap reggel végrehajtandó támadásra.[34] A VIII. hadtest parancsnoksága éjjel 2^{45}-kor jelentette a vezérkar ügyeletesének, hogy a délután kapott parancs értelmében a VIII. és X. közelfelderítő század gépei már felkészültek és reggel végrehajtják a kijelölt célpontok elleni támadást.[35]

[34] *Orosz Béla:* A magyar légierők teljesítményei a Kárpátoktól Dnyeperig. Budapest, 1942. 6.
[35] HIL. Eln. Vkf. 1. 1941/1090/13/ M.

A helyzet megkívánta a miniszterelnök haladéktalan tájékoztatását. A kormányzó magához kérte Bárdossyt, aki fél három után, már Werth távozását követően meg is érkezhetett. Bár sejtette, miért hívja a kormányzó, arra nem számított, hogy már kész helyzet elé fogja állítani.

Ullein-Reviczky visszaemlékezése szerint ugyanis Bárdossy őt már 14 órakor szobájába kérte, s megosztotta vele értesülését, miszerint a reggeli órákban (sic!) szovjet repülőgépek repültek át Észak-Magyarország felett és ledobtak néhány bombát. A kár jelentéktelen. Lehetséges, hogy a körösmezei incidens, de az is, hogy már a kassai bombázás friss híre jutott el Bárdossyhoz, aki azonban azt még nem tudta időben elhelyezni. Az sem kizárt, hogy Ullein-Reviczkyt csalta meg később az emlékezete az időpontot illetően. Bárdossy arra kérte őt, hogy az incidensről egyelőre semmi ne jelenjen meg a lapokban.[36]

A kormányzó és a közötte történtekről a népbíróság előtt így nyilatkozott Bárdossy: „Azt, hogy a Kormányzó Urat ki értesítette a bombázásról, nem tudom, tény azonban, hogy amikor a Kormányzó Úrhoz átmentem, ő már kiadta a parancsot, megtette az intézkedéseket, mert itt nem lehet várni. Én figyelmeztettem, hogy a kormány állásfoglalására van szükség. Ő azonban azt válaszolta: »Nincs idő, a kormány majd tudomásul veszi.«"[37]

A kocsi tehát már mozgásban volt. Bárdossynak fenntartásai hangoztatásával semmi esélye sem volt, hogy a kormányzót döntésének megváltoztatására bírja. Fenti, a népbíróság előtt tett megállapításának az a része azonban, hogy nem tudta ki értesítette a kormányzót a bombázásról, nem állja meg a helyét. Ez még akkor sem lett volna kétséges előtte, ha vendéglátója természetes módon nem azzal fogadja, hogy a nála járt Werth tájékoztatása és javaslata alapján jutott az elhatározásra. Ez legfeljebb Bárdossynak azon törekvésével magyarázható, hogy ódzkodott távollétében bárkire, így jelen esetben a távol lévő Werthre is, terhelő vallomást tenni. A katonák tehát ismét kész helyzet elé állították. Innen visszakozás már nem volt. Elvesztette befolyását az eseményekre. A felizgatott kormányzó nem tűrt volna el megjegyzést katonáira, akikkel teljesen azonosulva döntött.

A kormányzónál történtekről, s a magát kiszolgáltatott helyzetben érző miniszterelnök hangulatáról, képet alkothatunk abból a beszélgetésből is, melyet sajtófőnökével már a rendkívüli minisztertanácsot követően folytatott.

Az öt óra után szobájába lépő Ullein-Reviczky főnökét levert hangulatban találta. Amikor a történtek feletti értetlenségének hangot adott, Bárdossy kirobbant. „Mit nem értesz? Hogy az oroszok megtámadtak bennünket, vagy azt, hogy mi reagáltunk rá? Mivel a vezérkar főnöke, nyilván egyetértésben a németekkel, megállapította, hogy az oroszok voltak, s mivel a kormányzó is azt hiszi – hát ők voltak és kész!" ... „Mivel katonáink a németekkel összejátszva eltökélték, hogy semmitől sem riadnak vissza, hogy bevonjanak minket a háborúba — mert hisz nyilván erről van szó —, lehetetlenség elkerülnünk ezt a háborút, különös tekintettel arra, hogy Románia már hadviselő fél lett. Én ezt »öt perc alatt« megértettem."[38]

---

[36] *Ullein-Reviczky* i. m. 98.
[37] Bárdossy-per I. i. m. 82.
[38] *Ullein-Reviczky* i. m. 99.

Bárdossy maga sem tartotta ugyan kizártnak az orosz agresszió lehetőségét, azonban a kormányzónak az ő megkérdezése nélküli elhamarkodott döntése bántotta önérzetét. A katonák győzedelmeskedtek felette, neki hagyva a felelősséget. Habár a háborúba lépést várhatóan aligha lehetett volna megakadályozni, ő még várt volna. Talán jobb pozíciót is el lehetett volna érni.

A beszélgetést szükségesnek tartotta a saját maga felelősségvállalásának megindoklásával befejezni „Nekem kell-e vállalni a felelősséget ezért a háborúért vagy át kell hárítani az utódomra? Úgy gondolom az ország semmit sem nyerne az utóbbi megoldással, hiszen ha most visszavonulnék, utódom csakis a németek embere lehetne. Márpedig ő bizonyára messzebb elmenne, mint ameddig én szándékozom menni."[39] Ugyanerről a népbíróság előtt a következőket mondta:"Igen könnyű lett volna nekem lemondani, elmenni, hogy átadjam a helyemet Barthának vagy Werthnek, aki abban a meggyőződésben élt, hogy miniszterelnök lesz. Igen könnyű lett volna a személyes felelősséget elhárítani, ha az ember nem érezte volna azt a nagy erkölcsi kényszert, hogy ha már ez a borzasztó dolog megindult, akkor állítsunk féket ennek a végzetes pusztításnak az útjába, hogy ne sok magyar vér pusztuljon el.[40]

A kormányzótól utólag semmit sem tudunk meg a nála történtekről. Az ötvenes évek elején közreadott emlékiratában meglehetősen felületesen, szinte kívülállóként ír a háborúba lépésről. A törvény biztosította államfői jogaira és felelősségére s azok érvényre juttatására mindig nagy súlyt fektető Horthy, ezúttal saját jól felfogott érdekében is, megfeledkezett a hadiállapot kimondásának körülményeiről s az abban játszott, bár törvényes szerepéről. Úgy állítja be a történteket, mint akit félrevezetett a környezete. Bárdossyt egyértelműen bűnbakként szerepelteti, aki szerinte eltitkolta előtte a moszkvai magyar követ táviratát, melyben a szovjet külügyi népbiztos magyar semlegesség esetén támogatást ígért Dél-Erdély kérdésében. Arról nem szól, hogy a távirat tartalmának már a diplomáciai viszony megszakítását követően történő megismerése vajon megváltoztatta volna-e a kassai incidens után hozott döntését. A visszaemlékezésben Bárczy Istvánra hagyatkozva részletesen foglalkozik még a kassai bombázás provokatív jellegének leleplezésében önmagának pozitív szerepet tulajdonító Krudy Ádámnak a háború után kitalált és terjesztett, az idők folyamán többszörösen cáfolt történetével. Elmarasztalja Bárdossyt Krudy azon állítólagos képtelen állítása miatt is, hogy elhallgatta előtte annak jelentéseit, sőt „Krudy százados hallgatásra is intette".[41]

Szintén cáfolnunk kell a kormányzói visszaemlékezésnek a Hitler június 21-i üzenetével kapcsolatos megállapításait is. Hitler levelében „azt kívánta — így Horthy —, hogy üzenjünk hadat a Szovjetuniónak", amire ő nemleges választ adott. „Közöltem, hogy Magyarország nincs abban a helyzetben, hogy Oroszországnak — méghozzá minden kihívás nélkül — hadat üzenjen. Az ilyen lépés a két ország méretei között fennálló igen nagy különbségre és erőink csekély voltára tekintettel valóban nevetségesnek látszott előttem."[42]

---

[39] Uo. 100.

[40] Bárdossy-per I. i. m. 85.

[41] *Horthy Miklós:* Emlékirataim. Európa, 1990. 250–251. Korábbi kiadások: Buenos Aires 1953., Toronto 1974.

[42] Uo. 252.

A kormányzó rosszul emlékezett. A levélben — mint erre már utaltunk — Hitler köszönetet mondott a magyar határ megerősítéséért, de egyáltalában nem kérte a magyar csatlakozást a hadjárathoz. Így eleve nem volt mire nemleges választ adni. A kormányzónak csak június 28-án, immár a hadbalépést követően keltezett válaszlevele pedig nem a helyzet alakulásával szembeni fenntartásoknak adott hangot: „A szolidaritás jegyében kormányom rögtön a német-orosz háború kezdete után megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a szovjet-orosz kormánnyal, és amint a szovjetorosz légierő magyar föld felett ismételten álnok bombatámadásokat hajtott végre, kimondattam a hadiállapotot Oroszországgal. Szerencsésnek tartom, hogy fegyvereim a dicső és győzedelmes német hadsereggel vállvetve részt vehetnek a keresztes hadjáratban a kommunista veszélygóc megsemmisítésére és kultúránk fenntartására."[43]

Bárdossy negyed négy körül érhetett vissza a kormányzótól hivatalába. Nem sok ideje maradt, hogy a történteket végiggondolja. Intézkednie kellett a miniszterek azonnali összehívásáról. Ha azok fél órán belül összegyűltek is, a minisztertanács ülése négy óránál korábban semmiképpen sem kezdődhetett meg. Az időpontra vonatkozóan hivatalosnak tekinthető feljegyzés nem található. A kis számú visszaemlékező nagyon különböző és elfogadhatatlan időpontokra emlékezik. Ullein-Reviczky emlékezete szerint, amikor Bárdossy hívására egy hivatalos ebédről 15 órakor visszatért, a minisztertanács már véget is ért. Ennél is nagyobb tévedés a Szent-Iványié, aki egyenesen 13 órára teszi az ominózus minisztertanács kezdetét.[44]

A június 26-i minisztertanács lefolyásáról hitelesnek tekinthető jegyzőkönyv vagy más dokumentum nem áll rendelkezésünkre. Így, ha kísérletet teszünk az ott történtek rekonstruálására, Bárczy István miniszterelnökségi államtitkárnak, a minisztertanács állandó jegyzőjének, a népbíróság „felkérésére" hamisított jegyzőkönyveire, valamint a bíróság, illetve a pert előkészítő kihallgatások során a vádhatóság előtt elhangzott vallomásokra vagyunk utalva. A bíróság által perdöntőnek szánt két jegyzőkönyv kritikai vizsgálatával azonban csak a népbíróság által kitűzött, a valóságot meghamisító, a vádlott egyértelmű bűnösségét bizonyító, prekoncepcionált gondolatmenetet követő jegyzőkönyvnek titulált „vádiratok" leleplezéséhez jutunk el, de a minisztertanácson történtek hiteles megismeréséhez nem. Bárczy erőlködése a történteknek a bíróság megkívánta durva és átlátszó meghamisítására nem képes leplezni a valóságot.[45]

Mindmáig tehát két a népbíróság előtt fekvő jegyzőkönyv áll a kutatás rendelkezésére. Az egyik, Bárczy megállapítása szerint, az általa 1941. június végén előterjesztett, de a miniszterelnök által utólag átstilizált fogalmazvány. (A továbbiakban a Bárdossy-féle jegyzőkönyv.) A másik, a Bárdossy által hamisított jegyzőkönyv és saját megőrzött jegyzetei alapján rekonstruált, az eredetivel megegyező változat. (A továbbiakban a Bárczy-féle jegyzőkönyv.) A történészek általában ezt használták fel

[43] DIMK V. 1244–1245. (891. dok.)

[44] *Ullein-Reviczky* i. m. 98. és *Szent-Iványi* i. m. K 63–473 642.

[45] Bárczy István (Budapest, 1882. október 21 – La Tour-de-Teillez, 1952. december 18.) miniszterelnökségi államtitkár, a minisztertanács jegyzőkönyvvezetője. A pert követően 1947-ben Svájcba távozott. Már 1948-ban súlyos, bénulással járó agyvérzést kapott, ami később vesebajjal súlyosbodott. Állapota, felesége Saint Genois Gyöngyi gondos ápolása ellenére, fokozatosan romlott. Fizikailag és szellemileg egyaránt leromlott, munkaképtelenné vált. Szorult anyagi helyzetéből a Bakach-Bessenyey György és Barcza György közbenjárása révén kapott segélyek segítették ki.

munkájukhoz. Hasonlóképp átstilizálásra került Bárczy szerint a június 23-i minisztertanács jegyzőkönyve is, amelyiknek azonban semmilyen változata sem lelhető fel. A június 23-i és 26-i eredeti jegyzőkönyvek tehát örökre eltűntek, mert mint Bárczy vallotta, azokat a miniszterelnök elkérte, magánál tartotta és „én soha többé viszont nem láttam"... „Sokkal később ezeket a jegyzőkönyveket a vádlott átstilizálva aláíratta a minisztertanács tagjaival és velem, azonban az eredeti általam készített jegyzőkönyvek ekkor sem kerültek elő. Tudomásom szerint ma is csak a vádlott által stilizált jegyzőkönyvek vannak meg és ezért tartottam szükségesnek azt, hogy rekonstruáljam az eredeti jegyzőkönyvet és hű képet adjak a minisztertanácson történtekről."[46] A Bárczy kiegészített jegyzőkönyve és a Bárdossy-féle megegyeznek abban, hogy az eredeti minisztertanácsi jegyzőkönyvekhez hasonló formátumban, azonos géppel egyszerű géppapírra írottak. Utóbbin is az eredeti aláírások helyett csak s. k. szerepel a résztvevők gépelt nevei mellett. A két iromány, Bárczy – Bárdossy sorrendben, 21–37-ig van sorszámozva a per iratai között. A tartalmi és formai jegyek kétségtelenné teszik, hogy mindkettő egyazon személy által a célnak megfelelően utólag komponált alkotás. A Bárdossy által hamisított és utólag aláíratott jegyzőkönyv hollétét és bemutatását senki sem kérte számon a per során.

A bíróság előtt Bárdossy nem sok szót vesztegetett a hamis jegyzőkönyvekre: „A leghatározottabban állítom, hogy én ezt a jegyzőkönyvet meg nem hamisítottam és ki nem javítottam."[47] Véleménye Bárczy perbeli szerepéről lesújtó volt: „Bárczy István vallomásának komolyságát és szavahihetőségét azonban mélyen megrendíti az, hogy második kihallgatása alkalmával maga is beismerte, hogy a minisztertanácsok alatt készült jegyzeteit, amelyekre pedig vallomását egyedül alapíthatja, utólag éspedig most a közvetlen múltban megváltoztatta. Minthogy az utólag bevezetett javítások és pótlások értelme az eredeti jegyzet értelmével ellenkezik, nyugodtan beszélhetünk a jegyzetek meghamisításáról, amelynek Bárczy István részéről is beismert ténye után vallomásának semmiféle vonatkozásban sem lehet értéket tulajdonitani."[48]

Felmerül a per során és az azt követő évtizedekben egyaránt figyelmen kívül hagyott megválaszolatlan kérdés, mi oka lehetett volna Bárdossy miniszterelnöknek a jegyzőkönyv visszatartására és stilizálására, azaz annak a hozzá méltatlan primitív meghamisítására? Vajon mivel indokolta volna meg ezt az elképzelhetetlen tettet a miniszterek előtt, amikor kilenc hónap múltán azt átnyújtotta nekik aláírásra? Mindaddig fel sem tűnt nekik, hogy ezt a fontos jegyzőkönyvet Bárczy nem íratta alá velük? Nem érdeklődtek annak okairól? Bárdossy ekkor már nem is volt miniszterelnök, így abban a helyzetben sem, hogy esetleg az aláírások érdekében nyomást gyakorolhasson volt kabinetjének tagjaira. Azok zömükben már az 1942. március 9-én megalakult Kállay-kormány tagjai voltak. Sem Bárczy, sem a miniszterek — Keresztes-Fischer, Radocsay, mint a törvényesség legfőbb őrei — nem tiltakoztak a „bukott" miniszterelnök hamisításai miatt, hanem gondolkodás nélkül aláírták a jegyzőkönyvet, valamennyien bűnrészességet vállalva ezzel. Ekkorra pedig a háború menete is már másként alakult, mint azt június 26-án remélni lehetett. Csupa megválaszolatlan kérdés, melyre a per során a bíróság nem kívánt magyarázatot kapni az

[46] Bárdossy-per I. 135.
[47] Uo. 87.
[48] Uo. 398.

érintett miniszterektől. Érthető, hiszen ez porba döntötte volna Bárczynak a stilizált jegyzőkönyvről alkotott elméletét. Netán be kellett volna mutatni az 1941. június 26-án készült valódi jegyzőkönyvet.

A népbíróság nem tartotta szükségesnek vizsgálat tárgyává tenni a vádat megalapozó jegyzőkönyvek keletkezésének körülményeit, azok valóságtartalmát. Hasonlóképpen mellőzte a június 26-i minisztertanács előzményeinek, lefolyásának az érintett szereplők bevonásával történő rekonstruálását. Nem történt meg szembesítésük a vádlottal és egymással. A minisztertanácson jelenlévő miniszterek közül egyedül Reményi-Schneller Lajost idézték meg a bíróság elé. A háborús bűnökkel nem vádolt, Magyarországon elérhető és Bárdossy ellen tanúskodókat, Bánffy Dánielt, Radocsay Lászlót, Varga Józsefet és Laky Dezsőt nem szólította maga elé a bíróság a per során. Részükről beérte az írásos vallomással. A koronatanúnak számító Keresztes-Fischer Ferencet sem keresték meg Ausztriában. Mellőzték a háborús bűnökben, így a háborúba lépésben is, annál inkább elmarasztalt Werth Henrik, valamint Bartha Károly Budapestre szállítását és kihallgatását is. Végül teljes egészében figyelmen kívül hagyták a hadba lépés jogszerinti főszereplőjének és elsőszámú felelősének, Horthy Miklós kormányzónak a szerepét. Mellőzték kihallgatását, bevonását a történtek tisztázásába és a felelősség megállapításába.[49]

Mielőtt a népbíróság előtt fekvő két perdöntőnek szánt jegyzőkönyv kritikájára s ennek folyamányaként a történtek igazságának helyre tételére vállalkoznánk, szükséges tisztázni a Bárdossy-kormány tagjainak politikai irányultságát. Ez alapvetően meghatározta a háborúba lépéshez való viszonyukat, ami meglátásunk szerint alapjaiban tért el attól, ahogyan azt a jegyzőkönyvekben Bárczy a bíróság elképzeléseinek megfelelően bemutatni igyekezett.

Botorság lenne azt a benyomást kelteni, hogy a korszak kormányainak tagjai nem voltak kivétel nélkül meggyőződéses szovjetellenesek és nem féltek a Szovjetuniótól. Az. sem lehet vita tárgya, hogy feltétlen hívei voltak a rendszernek s az azt nevével fémjelző kormányzónak. Döntéseit nem kérdőjelezték meg. Nem képeztek kivételt ez alól a Bárdossy-kormány tagjai sem. A Szovjetunió elleni német támadás azt a reményt keltette bennük is, hogy a német győzelem hetek, esetleg hónapok kérdése, s a bolsevik veszély megszűnik létezni. Az adott helyzetben a kormány csupán arra törekedett, hogy késleltesse az aligha elkerülhető háborúba lépés időpontját, addig, míg az német behatásra már elkerülhetetlenné válik, valamint katonailag és gazdaságilag egyaránt limitálja a részvétel mértékét. Kivétel nélkül meg voltak győződve arról, hogy a teljes távolmaradás nem lehetséges, az megengedhetetlen politikai, katonai, sőt gazdasági hátrányokkal járna. Nagy nyomásként nehezedett a kormányra

[49] A Bárdossy László miniszterelnök (Szombathely, 1890. december 10 – Budapest, 1946. január 10.) vezette minisztertanács résztvevői: Bartha Károly honvédelmi miniszter (Budapest, 1884. június 18 – Linz, 1964. november 22.), Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter (Nagyenyed, 1893. szeptember 18 – Budapest, 1955. április 7.), Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter (Budapest, 1885. december 29 – Vác, 1951. június 2.), Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter (Pécs, 1881. február 18 – Vöcklabruck, 1948. március 3.), Laky Dezső tárca nélküli miniszter (Csurgó, 1887. február 1. – Budapest, 1962. július 30.), Radocsay László igazságügyminiszter (Istvánfölde, 1878. november 18 – Budapest 1968. november 14.), Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter (Budapest 1893. március 15 – Budapest, : 946. augusztus 24.) Varga József iparügyi miniszter (Budapest, 1891. február 8 – Budapest, 1956. december 28.).

a magyar–román viszony várható, német befolyástól nem mentes alakulása. A kormány nyugati orientációjú tagjai számára is úgy tűnhetett még, hogy a szovjet elleni háborús részvétel nem fog brit ellenzésre találni.

A hadba lépés tehát a kabinet egyik tagját sem érte váratlanul. Hamis és tarthatatlan Bárczy azon törekvése, mellyel az általa németbarátoknak minősített miniszterekkel szemben, másokat már ezidőtájt is határozottan német- és háborúellenesnek, a szovjettel szemben türelmesnek és közeledésre hajlamosnak, valamint a hadba lépést határozottan ellenzőnek igyekszik beállítani. Ezek megítélése a háború kedvezőtlen alakulásának hatására változó nézeteik alapján és annak visszavetítése korábbi megnyilvánulásaikra, megengedhetetlen.

A történtek megítélésekor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a már hivatkozott XVII. tc. 2.§ 2. bek.-e a revízióval és a nemzetvédelemmel kapcsolatos ügyekben hozott döntésekhez már 1941 júniusa előtt is messzemenő jogosítványokat adott a kormányzónak és a végrehajtó hatalmat gyakorló kormánynak. Az országgyűlés mindkét háza a legteljesebb egyetértést tanúsította ezen ügyekben és bizalmat szavazott a döntéshozóknak. Fenntartások nélkül, a legnagyobb összhangban hagyták helyben mindazon külpolitikai és katonai intézkedéseket, döntéseket, melyek az országgyűlés utólagos hozzájárulását igényelték. A kormányzó és a minisztertanács által jóváhagyott katonai stratégiai terveket különben sem lehetett az országgyűlésnek előre bejelenteni és hozzájárulását kérni, de nemkülönben a váratlan és azonnal foganatosítandó külpolitikai indíttatású döntéseket sem.

Az 1939 márciusi, mozgósítás nélkül, azonnal bevezetett kárpátaljai hadműveletet utólag lelkesen üdvözölte a képviselőház, s nem kérte számon a kormányon a mozgósítás és a hadműveletekhez való előzetes hozzájárulás kikérésének hiányát, ami különben sem lett volna kivitelezhető.

Még példaértékűbbek az Erdély visszacsatolása körüli események s azok fogadtatása az országgyűlés két házában. Mint ismeretes, a magyar vezetés más kiutat nem látva, elhatározta, hogy 1940. augusztus 28-án hadműveletet kezdeményez Erdély felszabadítása érdekében. A hadművelet természetesen minden előzetes bejelentés nélkül, a kormányzó által a honvédségnek kiadott hadparanccsal vette volna kezdetét. Ez az erdélyi magyarságnak a román hatóságok általi veszélyeztetése és a román hadsereg megújuló provokációi nyomán előállott tarthatatlan helyzet megszüntetése érdekében rendelte volna el a honvédség támadását. A meglepés hatásával számoló hadművelet feltételezhető sikere, de a külpolitikai körülmények is eleve kizártak mindenféle előzetes bejelentést és a hozzájárulás kikérését. A hadműveletre német beavatkozásra ugyan nem került sor, de a magyar kormányküldöttség megint csak minden előzetes felhatalmazás nélkül fogadta el és írta alá augusztus 30-án Bécsben a tengelyhatalmak döntését. A magyar parlament 1940. október 3-án iktatta törvénybe Észak-Erdély visszatérését a nemzettesthez. Köszönetét fejezte ki mindazért, amit a kormányzó és a kormány, valamint a honvédség ennek érdekében tett.[50] Kétségtelen, hogy a képviselőház mindkét háza utólagos hálája kifejezése mellett hagyta volna jóvá a hadműveleteket is, amennyiben sor kerül rá, és kifejezte volna köszönetét a

[50] Az Országgyűlés Képviselőházának Naplója, VII. 133. ülés 1940. október 3.

honvédségnek és legfőbb hadurának,valamint a harcokban elesett hősi halottak hozzátartozóinak.

Jól közelíthetőek a június 26-án történtekhez a Délvidék katonai erővel történő visszacsatolását megelőző minisztertanács eseményei. A miniszterelnök április 10-én is váratlanul, este 22^{30}-kor hívta össze a minisztereket, mivel bejelentése nem tűrt halasztást. Horvátország kiválása a jugoszláv államból és önállóságának proklamálása megtörtént, aminek következtében új helyzet állt elő a magyar–jugoszláv kapcsolatban. Az események arra indították — mondotta —, hogy „a hírek vétele után audiencián jelenjen meg a kormányzónál. Az új helyzet folytán azt javasoltam Ő Főméltóságának, hogy az eléje terjesztett kormányzói kiáltvány kiadásához legmagasabb hozzájárulását megadni kegyeskedjék. A helyzet alakulása lehetővé tette, hogy olyan módon és akkor vegyünk részt a katonai akcióban, amikor Jugoszlávia mint államalakulat megszűnt s ennek folytán akciószabadságunkat visszanyertük".[51] Ez összhangban volt a Legfelső Honvédelmi Tanács és a minisztertanács április 1-i döntésével. A miniszterek, a meglévő eredeti jegyzőkönyv tanúsága szerint, támogatták a miniszterelnök bejelentését. Egyedül Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter szólt hozzá, aki fontosnak tartotta Zágrábbal a kapcsolatok mielőbbi felvételét, valamint a Muraköz kérdésének tisztázását. A jelenlévő Werth Henrik, a vezérkar főnöke, aki a másnap reggel megindítandó hadműveletekről tájékoztatta a jelenlévőket, a németekkel történő egyeztetéstől tette függővé a Muraközbe való bevonulás időpontját. Másnap reggel a kormányzói hadparancs a kiszolgáltatott helyzetbe került délvidéki magyarság védelme érdekében indította meg a csapatokat. A képviselőház ezúttal is az utólagos bejelentést követően, feltehetően a bánáti kérdés elhúzódása s az ezzel kapcsolatos remények lassú elhalása miatt, csak 1941. december 18-én iktatta törvénybe a Délvidék visszatérését: „A törvényhozás jóváhagyóan tudomásul veszi mindazokat az intézkedéseket, amelyeket a magyar királyi kormány a visszafoglalt délvidéki területek birtokba vétele érdekében tett."[52]

E kitérő után térjünk rá a június 26-i minisztertanácson történteknek a jegyzőkönyvek alapján történő kritikus bemutatására. A két fiktív jegyzőkönyvet egybevetve megállapítható, a miniszterelnök minden bevezető nélkül a lényegre tért. Tájékoztatta a minisztereket a Kassát ért légitámadásról, ami szerinte „új helyzetet teremtett, amellyel szemben azonnal reagálnunk kell. Nézete szerint ki kell mondani azt, hogy a támadás következtében hadiállapotban lévőnek tekintjük magunkat Szovjetoroszországgal szemben".[53] Ez a bejelentés és főként az azt követő javaslat így, előzmények nélkül nem hangozhatott el, és ellentmondásra késztet. Elképzelhetetlen, hogy Bárdossy ne azzal nyitotta volna meg az ülést, hogy beszámol a kormányzónál történtekről, aki már döntött: az indokolatlan szovjet támadás következményeként a hadiállapotot beállottnak tekinti, s már el is rendelte a honvédség visszacsapását is. A minisztertanácsot ugyanis eleve a kormányzói döntés következtében hívta össze

---

[51] MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1941. április 10.

[52] OKN, XII. 237. ülés 1941. december 18. 1941. XX. tc.

[53] A Bárdossy által Bárczy szerint átstilizált jegyzőkönyvet a továbbiakban Bárdossy-féle jegyzőkönyvként (Bárdossy jkv.), míg a Bárczy által helyreállítottat Bárczy-féle jegyzőkönyvként (Bárczy jkv.) fogjuk jelölni. Mindkettő megtalálható: a minisztertanácsi jegyzőkönyvek között, MOL K 27. Bárdossy jkv. i. m. 31., Bárczy jkv. i. m. 21.

a miniszterelnök, annak azt kellett tudomásul vennie vagy elutasítania, elhárítva ezzel magától a felelősség megosztását a kormányzóval. Ez utóbbi viszont a miniszterelnök, illetve a kormány lemondásával lett volna egyenlő, amire pedig az ismert okoknál fogva, akkor és ott senki sem gondolt. A miniszterelnöknek a kormányzónak a XVII. tc. 2. § 2. bek. adta felhatalmazására sem kellett hivatkoznia, ami már csak annak az előzőekben felsorolt alkalmazásainál fogva sem volt ismeretlen a törvényekben amúgy sem járatlan miniszterek előtt. Ha a miniszterelnök nem említette volna a kormányzónál tett látogatását és az ott történteket, a miniszterek — nemcsak Keresztes-Fischer Ferenc — azonnal rákérdeztek volna. Eleve elképzelhetetlen lett volna, hogy a miniszterelnök ilyen döntő fontosságú, az államfő jogát érintő kérdést a minisztertanács elé vigyen Horthy előzetes tájékoztatása, véleményének kikérése és jóváhagyása nélkül. A minisztertanács nem kételkedve a szovjet atrocitás megtörténtében, megkönnyebbülten vette tudomásul és adta meg hozzájárulását az egyre súlyosabb politikai nyomás alól mentesítő kormányzói döntéshez. Amennyiben pedig egyes miniszterek saját jól működő információs csatornáik révén már jól értesültként érkeztek a tanács ülésére, úgy nem állták volna meg, hogy ennek hangot ne adjanak, ne érdeklődjenek a részletek és az eddigi fejlemények iránt.

Ezek után meglepő és nehezen értelmezhető, talán csak volt minisztereinek a felelősség alóli mentesítésének szándékával magyarázható Bárdossy önmagát vádoló kijelentése: „A kormány előtt azt, hogy a Kormányzó követeli a retorziót, nem ismertettem, mert nem közöltem, hogy a Kormányzónak előzetesen velem közölt álláspontja szerint, ő tulajdonképpen már utasítást adott. Azonban állítom, hogy voltak olyan tagjai a minisztertanácsnak, akik kétségkívül tudták. Állítólag mások is tudták, hogy a Kormányzónak ez a nézete."[54] A zűrzavaros és ellentmondásos vallomásoktól terhes perben senkinek sem tűnt fel a vádlottnak ez a bíróság koncepciójával ellentétes megállapítása, nem kérték annak részletes indoklását.

A jegyzőkönyvek szerint Bárdossy ezt követően a honvédelmi miniszternek adta át a szót. Ő tájékoztatta a jelenlévőket a légitámadás körülményeiről és az áldozatok számáról. Ezek részletesebb és számszerű kifejtése ugyan nem szerepel a jegyzőkönyvben, de honnan is tudhatott volna már ekkor részleteket, mikor azokról csak későbbi jelentések számoltak be a vezérkar és Honvédelmi Minisztérium illetékes szerveinek. Bartha is mellőzte a kormányzónál történtekre való hivatkozást s ebben a katonák szerepét. Ő is megállapította, hogy provokálatlan támadás történt, ami „így hadiállapotot idézett elő ellenünk, mi is hadiállapotban lévőnek jelentjük ki magunkat". A támadás megadja az okot, hogy Magyarország is részt vegyen a szovjet elleni háborúban „annál is inkább, mert annak idején Magyarország kormányzója volt az, aki elsőnek hirdette a bolsevizmus elleni harcot".[55]

Ezután Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter nyitotta meg a hozzászólások sorát. A Bárdossy-féle jegyzőkönyv szerint, ő a miniszterelnöki és az azt támogató honvédelmi miniszteri előterjesztéssel szemben, a hadiállapot korainak tartott deklarálása ellen sorolt fel érveket. Nem tartotta a Kassa elleni légitámadást annyira komoly akciónak, ami „indokolná azt, hogy hadiállapotban lévőnek tekintsük ma-

[54] Bárdossy-per I. i. m. 87.
[55] Bárdossy jkv. i. m. 32.

gunkat Szovjetoroszországgal". A kérdés a németekkel még nincs tisztázva, ezért is korai a hadiállapot kimondása, ami Magyarországnak nem érdeke. „Németország megkérdezése nélkül 'ellenzi' a hadiállapot kimondását."[56] Más volna ugyanis a helyzet, ha azt a németek kérnék. Anélkül legfeljebb néhány repülővel kellene reagálni. Belépésünk Erdély sorsán sem fog változtatni.

A Bárczy-féle jegyzőkönyvben erről csak ez olvasható:"Ezt a légitámadást nem veszi komoly akciónak. Ha arra sor kerül, ez is egy ok lesz. A németekkel nincs tisztázva, ma még korai."[57] Itt már nincs szó a légi reagálásról.

Vajon elképzelhető-e, hogy a mérsékletre intő, a hadba lépést kerülni kívánó Keresztes-Fischer, maga javasolja magyar repülőgépek támadását a Szovjetunió ellen?

A kormányzó előzetes tájékoztatását, illetve véleményének kikérését sem tartotta szükségesnek a törvényeket jól ismerő, magát nem alaptalanul a kormányzó bizalmasának valló belügyminiszter? Ezt a maga részéről sem tartotta fontosnak? Pedig, amennyiben valakinek a katonákon kívül valóban voltak már értesülései a korábban történtekről, akkor az ő kellett legyen.

Végül, Bárczy vagy bárki más számára hihető volt-e, hogy Bárdossy ilyen primitív módon hamisítsa meg a belügyminisztere hozzászólását, s azt még alá is írassa vele?

A Bárdossy jegyzőkönyve szerint ezt követően Hóman Bálint szólt hozzá. Ő kultuszminiszterként meglepő módon még a honvédelmi miniszternél is pontosabb képpel bírt a szovjet légierő Kassa elleni támadásáról. Már azt is tudni vélte, hogy 13 órakor „a posta épületet és a tüzérségi laktanyát több bombatalálat érte, aminek az első híradások szerint sok halálos és több sebesült áldozata van".[58] Kérdés, a délutáni szieszтájából riasztott kultuszminiszter már három óra után vajon honnan lehetett ilyen jól értesült? A jegyzőkönyvet „alkotó" Bárczyt ez nem zavarta, amikor az általa célzatosan jól értesült németbarátnak tartott Hóman szájába adta a még Bartha által sem ismert részleteket. A per során a tárgyaló teremben soha jelen nem lévő, így ellenvetést tenni sem tudó Hóman a neki tulajdonított jól értesültségének és politikai beállítottságának megfelelően, határozottan és tőle szokatlan harciassággal érvelt a háborúba lépés mellett. Keresztes-Fischerrel szemben éppen a „román kérdésre való tekintettel helyesli a honvédelmi miniszter úr álláspontját". Teszi ezt annál is inkább, mert Szovjetoroszország felbomlása után Besszarábia Romániához való csatolása esetén „latba fog esni Erdély kérdése is".[59]

Hihetetlen, hogy Bárczy milyen átlátszóan tendenciózus, a valóságnak primitív módon ellentmondó szöveget volt képes tulajdonítani a szerinte hosszasan stilizáló Bárdossynak.

A népbíróság által szintén perbe fogott s a kabinet tagjai közül a bíróság elé egyedül megidézett, jó németbarátként számon tartott Reményi-Schneller Lajos lelkesen csatlakozott a háborúba lépést igenlők táborához. Helyeselte az azonnali retorziót, illetve a hadiállapot kimondását, mert „tényleg kifogásolható lenne, ha mi magyarok egyedüliek lennénk, akik kívül maradnánk a bolsevizmus elleni felvonulásban".[60]

---

[56] Uo. 33.
[57] Bárczy jkv. i. m. 22.
[58] Bárdossy jkv. i. m. 33..
[59] Uo.
[60] Uo. 34.

Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter nem osztotta a miniszterelnök, a honvédelmi miniszter és azon miniszter urak álláspontját, akik „nemcsak egy kisebb retorziós repülőtámadás elrendelését, hanem ezen kívül még egy kisebb méretű háborús készültséget javasolnak. Kisebb méretű akciót is mellőzné".[61] Kár, hogy az említett két úr előtte már nem egészen így nyilatkozott.

A jegyzőkönyv szerint az ülést lezáró miniszterelnök megállapította: az elhangzottak alapján egyértelművé vált, hogy a minisztertanács szükségesnek tartja a bombatámadásnak a magyar légierő általi retorzióját. Habár a belügyminiszter úr pillanatnyilag nem látja szükségesnek, a kormány tagjainak az az elhatározása, hogy a retorzió mellett „egyidejűleg kimondassék, hogy a szovjet légihaderő a mai nap folyamán magyar terület ellen intézett ismételt népjogellenes indokolatlan és provokálatlan támadásai következtében Magyarország a hadiállapotot a Szovjetunióval beállottnak tekinti."[62]

A jegyzőkönyv ily módon történő lezárása célzatos hamisítás. Amennyiben ugyanis a minisztertanács a jegyzőkönyv hamis beállításától eltérően a kormányzó által hozott döntést vitatta meg, amint ez valóságban történt, úgy a fennálló törvény értelmében már nem hozhatott határozatot a végrehajtandó katonai retorzióról, illetve a hadiállapot beálltáról, hanem csak tudomásul vehette azt. A kabinet vagy egyes miniszterek hangot adhattak ugyan bizonyos fenntartásaiknak, azonban a kormányzói döntés elvetése távol állt a kabinettől. Fel sem vetődött, hogy a rendszer fennállása óta először ily módon tiltakozzanak egy kormányzói döntés ellen, reá hárítva a felelősséget. Az esetben pedig, amint ezt a jegyzőkönyv el akarja hitetni, ha a minisztertanács egy Bárdossy kezdeményezte ügyben hozott határozatot, úgy azt döntésre a kormányzó elé kellett volna terjeszteniök, mielőtt a képviselőházban beterjesztik.

Bárdossy és a minisztertanács tagjai mindezzel tisztában voltak. De vajon milyen érdeke lehetett volna bármelyiküknek is, hogy a kormányzó ezzel kapcsolatos jogait figyelmen kívül hagyva kezdeményezze a hadiállapot kimondását s magára vállalja annak felelősségét?

Bárczy szükségesnek érezte, hogy megjegyzéseket is fűzzön a hamis jegyzőkönyvhöz, s kioktassa a történelmi hűségről és a hamisítás rútságáról Bárdossyt, aki a belügyminiszter véleményével azonosuló Radocsay László igazságügyi és Varga József iparügyi miniszterek véleményét tudatosan és célzatosan kihagyta. Az „általa 1942 márciusában átstilizált jegyzőkönyvben tehát olyan változtatásokat tett, melyek nem felelnek meg a történelmi hűségnek. Történelmi hamisítás felszólalásokat kihagyni, megváltoztatni és elütni a minisztereket attól, hogy nyomban a minisztertanács után kézhez kapják a jegyzőkönyvet".[63] Nem derül ki azonban, hogy az illető urak tiltakoztak-e ez ellen a jegyzőkönyv megkésett aláírásakor.

A Bárdossy-féle „hamisított" jegyzőkönyvet saját megőrzött jegyzetei alapján kiegészítő Bárczy szándéka nyilvánvaló volt, még egyértelműbbé tenni a miniszterelnöknek a háborúba lépést a határozott ellenvélemények ellenében is kierőszakoló bűnös szerepét. Bárczy az általa nem kis képzelőerővel helyreállított és az eredeti jegyzőkönyvvel egyenértékűnek tartott fogalmazványban, szinte dramatizált formá-

[61] Uo.
[62] Uo. 35.
[63] Uo. 36–37. old

ban mutatja be a miniszterelnök és az őt támogató miniszterek, illetve a Keresztes-Fischer belügyminiszter és a vele azonos álláspontra helyezkedők közötti heves vitát. Igyekszik kiegészíteni és hangsúlyozni azon véleményeket, melyeknek szerinte Bárdossy a maga jegyzőkönyv-változatában csak igen röviden, kihagyásokkal vagy egyáltalában nem adott teret.

Bárczy természetesen Keresztes-Fischert állította a középpontba, aki a vitában igen szenvedélyesen és a jövőt tekintve nem kis előérzettel foglalt állást a hadba lépés ellen. „Magyarországnak nem érdeke, hogy Oroszország ellen háborút viseljünk... Komolyan részt venni nem tudunk. Befelé lehet ez egy gesztus, de kifelé nem fogunk jó pontot kapni a németeknél, viszont az összes konzekvenciát viselni fogjuk, hogy egy nagyhatalom ellen háborút kezdünk."[64] Másként ítélhető meg azonban a helyzet és a hadba lépés, „amennyiben a német politikai vonal azonosítja magát a német katonai vonallal". Épp ezért „ellenzem a hadjáratot, ellenzem a mozgósítást, Németország megkérdezése nélkül".[65] Óhatatlanul felmerül a kérdés, vajon a háború milyen kimenetelére számított ekkor az előrelátó Keresztes-Fischer, amikor is, ha a német vonallal azonosulva lépünk a háborúba, a végelszámolásnál a konzekvenciák kedvezőbbek lesznek számunkra.

Még nagyobb előrelátásról tett tanúbizonyságot Bánffy Dániel. Csatlakozva Keresztes-Fischer véleményéhez, ő is úgy vélte, a németek nem fogják a javunkra írni a hadba lépést. „Nem szorulnak ránk, nehogy a számlát benyújtsuk Dél-Erdélyre vonatkozóan." A készültséget helyeselte, azonban kisebb méretű akciónak is ellene volt, mert mi lesz „ha az oroszok megrakják a németeket, úgy Magyarország sorsa meg van pecsételve".[66] Engedtessék meg, hogy kételkedjünk e közvetlen eredetiséggel megfogalmazott látnoki kérdésfeltevés ilyetén elhangzásában.

Bárczy előadásában is csak óvatos helyesléssel csatlakoztak a belügyminiszter véleményéhez Radocsay László igazságügy és Varga József iparügyi miniszterek. Semmi jele, hogy Radocsay netán számon kérte volna a megsértett törvényességet. Varga a döntést igyekezett elodázni, mondván:"Ne siessünk, aludjunk rá egyet."[67] Ismerve a fennforgó kérdés halasztást nem tűrő fontosságát, ismét kételkednünk kell. Az adott helyzetben a miniszter aligha ragadtathatta magát erre a meglepő, mondhatni komolytalan kijelentésre.

A kormányzó szerepére történő hivatkozás ebből jegyzőkönyv-változatból is hiányzik. Bárczy úgy látszik jegyzetei között nem talált erre vonatkozó feljegyzést. Szerinte tehát a vita önálló miniszterelnöki előterjesztésről folyt. Úgy látszik, nem számított rá, hogy a per során ezzel kapcsolatos kérdés felmerülhet.

A Bárczy szerinti heves vita ellenére sem kívánt senki a háborúba lépés ellen akár lemondása kilátásba helyezésével is nyomatékot adni. Annak sincs nyoma, hogy Bárdossy egyes miniszterek határozott ellenzése láttán szavazásra tette volna fel a kérdést. Arról sincsen szó, hogy elnapolták volna a döntést, mint erre egyes miniszterek vallomásában utalást találunk. Ellenben határozat született, melynek ellentmondásossága csak a népbírósági ítélkezőknek nem tűnt fel: „A kormány egyhangúlag el-

[64] Bárczy jkv. i. m. 24.
[65] Uo. 27.
[66] Uo. 26.
[67] Uo. 28.

határozza, hogy szükségesnek tartja azonnali retorzióképpen, hogy repülőgépeink még ma (26-án? D. L.) visszaüssenek azon támadásra, amelyet a mai napon szovjet repülőgépek intéztek a körösmezői robogó vonat, majd Kassa város ellen.

A belügyminiszter úr nem látja annak szükségességét, hogy már ma kimondassék az, hogy hadiállapotban lévőnek tekintjük magunkat Oroszországgal szemben. Ezen állásponthoz csatlakozott felszólalásában az igazságügyminiszter úr, a földművelésügyi miniszter úr és az iparügyi miniszter úr. A közellátási tárcanélküli miniszter úr, Laky Dezső, nem vett részt a minisztertanácson. (Laky későbbi vallomása szerint részt vett,csak későn érkezett és meglepetéssel értesült a történtekről. D. L.) A kormány többi tagjának ezen állásponttal szemben az az elhatározása, hogy a légitámadási retorzió mellett egyidejűleg kimondassék az, hogy a szovjet légi haderőnek a mai nap folyamán magyar terület ellen intézett ismételt népjogellenes, indokolatlan és provokálatlan támadásai következtében Magyarország a hadiállapotot a Szovjetunióval beállottnak tekinti. A pénzügyminiszter, a vallás- és közoktatásügyi és a honvédelmi miniszter urak tehát a miniszterelnök és külügyminiszter úr álláspontját fogadják el.

A miniszterelnök úr javaslatára a minisztertanács úgy határozott, hogy Magyarország a lehetőségig limitált erőkkel vesz részt az Oroszország elleni katonai akcióban."[68]

A Bárdossy-féle jegyzőkönyvben a határozatban az áll, hogy „Magyarország a hadiállapotot beállottnak tekinti". Utóbbi határozatban csak a légi visszavágás és limitált erőkkel történő részvétel a katonai akcióban szerepel. Bárdossy tehát nem tudta véghez vinni akaratát. Vajon miért gondolta volna akkor a miniszterek közül bárki, vagy a későbbiekben Bárczy, hogy a légiakció és hadműveletekben való limitált részvétel nem jelenti egyben a hadiállapot beálltát, ami ellen tiltakoztak? Lényegét tekintve a két határozat ugyanaz, mindkettő — kimondva vagy kimondatlanul — a hadbalépést jelenti. Ilyen határozatokat nem is hozhattak.

Amennyiben azonban mégis a jegyzőkönyv szerinti határozat születik, abban félreérthetetlen utalás is szükségeltetett volna arra, hogy a miniszterelnök a határozatot a hadsereg háborúba vezényléséről jóváhagyás és döntés végett haladéktalanul a kormányzó elé fogja vinni, valamint kedvező kormányzói döntés esetén azt a képviselőházban azonnal előterjeszti, hiszen a katonai retorziót még aznap (sic!) foganatosítani kívánták. Ehelyett azonban Bárczy szerint Bárdossy a jegyzőkönyvet azonnal, még a kormányzói reagálás előtt, helyett, javításra magához vette, hogy ily módon juttassa érvényre akaratát, jelesül a hadbanállónak tekintjük magunkat formula becsempészését.

Nem voltak összhangban a Bárczy-féle jegyzőkönyv némely megállapításával és annak határozatával azok a vallomások sem, melyeket kihallgatóiknak mondtak jegyzőkönyvbe a Bárdossy-kabinet Magyarországon elérhető és perbe nem fogott tagjai. Bárdossyt és elmarasztalt minisztertársaikat terhelő vallomásaik a megfélemlített, a felelősségre vonás elől menekülő, bőrét mentő ember kétségbeesett megnyilatkozásai. Politikushoz méltatlan álnaivitásuk, tettetett tudatlanságuk és járatlanságuk a törvényekben s a politikai helyzet akkori megítélésében, amit kihallgatásuk során produkáltak, csak így magyarázható meg.

[68] Uo. 29.

Laky Dezső a minisztertanács végére érkezett. Bárczy szerint jelen sem volt. Meglepetten értesült, hogy a minisztertanács távollétében a hadiállapot beálltáról döntött. Disszonancia a Barcza-féle jegyzőkönyvvel szemben. Még furcsább azon megállapítása, miszerint szó sem volt arról, hogy ez „akár a parlamentben, akár másutt bejelentés tárgyát fogja képezni".[69] Ezek után mind ő, mind pedig minisztertársai a legnagyobb meglepetéssel tapasztalták, hogy a miniszterelnök másnap a hadiállapot beálltát bejelentette a képviselőházban. Annyira nem számítottak erre, hogy a képviselőház június 27-i ülésén a miniszterek közül egyedül Radocsay volt jelen. A vallomás körülményeit ismerve feleslegesnek látszik bármiféle meditáció arról, vajon milyen további sorsát képzelte el Laky az általuk hozott határozatnak

Varga József vallomása is tartalmazott meghökkentő elemeket. Bárdossy a hadiállapot kimondását kérte a miniszterektől, ami vitát eredményezett. A több ízben is felszólaló Keresztes-Fischer Ferenc nagyon határozottan ellenezte a hadiállapot azonnali kimondását, amivel többen, így ő maga is, egyetértettek. A minisztertanács „lezáródott azzal, hogy nem sikerült megállapodni, miután többen a hadiállapot kimondását elleneztük. Emlékezetem szerint úgy váltunk el, hogy erre a kérdésre alszunk / sic! / egyet". A végkifejletet tekintve mindkét jegyzőkönyv-változattal ellentétes vallomását Varga azzal folytatta, hogy ő is nagy meglepetéssel értesült Bárdossy másnapi képviselőházi bejelentéséről. Ő maga ott sem volt. Ennyi év távlatából — négy esztendő — viszont már nem tudott nyilatkozni arról, hogy Bárdossy előzőleg megbeszélte-e a kormányzóval a hadiállapot kimondását, illetve azt követően jelentéstételre ment-e hozzá. Ez utóbbi annál kevésbé volt lehetséges — vallotta Varga —, mert szerinte „a minisztertanács a hadiállapot kimondásának kérdésében nem hozott döntést".[70]

Bánffy Dániel jól emlékezett a Bárdossy és Keresztes-Fischer közötti vitára, amelybe ő is belefolyt. Bárdossy igyekezett meggyőzni őket, mert „erősen rajta volt, hogy Magyarország mondja ki a hadiállapot beálltát, mégpedig azon a minisztertanácson". Ezt követően a jelenlévők megállapodtak, hogy a magyar légierő retorzióképen bombázza a Szovjetuniót, majd „Bárdossy ezen a minisztertanácson határozatilag kimondotta, hogy a szovjet légitámadás következtében a hadiállapot Magyarország és a Szovjetunió között beállott".[71] Tette ezt annak ellenére, hogy ennek szükségességét Keresztes-Fischer és a hozzá csatlakozók nem látták be. Szerinte Varga megjegyezte: aludjunk még rá egyet! Bárczyval szemben tehát Bánffy arra emlékezett, hogy a miniszterelnök a jelenlévőkkel. kimondatta a hadiállapotot.

Bánffy Vargával ellentétben viszont határozottan emlékezett: nem került szóba, hogy a hadiállapotot megállapító határozat akár előzetesen / sic!/, akár utólag a kormányzónál be lesz jelentve. Arról sem esett szó, hogy a parlamentben sor kerül erre. „Ezen határozatot ezek miatt sem tekintettük véglegesnek és lezártnak."[72] Ezért ő is meglepődött, hogy a határozatot, mint véglegeset, a miniszterelnök másnap a parlamentben bejelentette.

---

[69] Bárdossy László a népbíróság előtt. Sajtó alá rendezte: Pritz Pál. Maecenas Könyvkiadó, Bp., 1994. 52–53. (Továbbiakban: Bárdossy-per II.)

[70] Uo. 54.

[71] Uo. 57. és 58.

[72] Uo. 58.

A három miniszter egyöntetűen elmarasztalta a miniszterelnököt, aki rájuk erőltette akaratát. Habár szerintük a döntést nem véglegesítették, azt másnap mégis bejelentette a képviselőházban. Ők tehát nem részesei semmiféle döntésnek. Sőt, emlékezetük szerint a kormányzó véleményét sem kérte ki. Lojálisak voltak a meg nem kérdezett kormányzóval, ami nem esett nehezükre, hiszen az megegyezett a tőlük vallomásukban elvártakkal. A lényeg: a határozat a háborúba lépésről ellenükben született. Arról egyikük sem beszélt, hogy akkor miért és főként mikor írták alá a jegyzőkönyvet.

A miniszterek vallomásai Bárczyt is elbizonytalanították. Az ő kiegészített jegyzőkönyvében foglaltak és vallomásaik között felfedezhető lényeges ellentmondások meglephették. A vádaskodásban túltettek rajta is. Amennyiben állításaik igazak, úgy ő ferdíti el az igazságot. Úgy látszik, a per előkészítése során erre nem fordítottak figyelmet. Szükségesnek találta megjegyezni: "Én csak le akartam szögezni a történelmi hűség szempontjából, hogy igenis Bánffy és Varga bizonyos tekintetben más álláspontot foglalt el, mint Reményi-Schneller és a többiek."[73]

Bárdossy a jegyzőkönyvekre és a vallomásokra reagálva leszögezte: „Javasoltam a Szovjetunióval a hadiállapot deklarálását, illetve a hadseregnek az ország határain kívül való alkalmazását. Ebben a kérdésben szavazás nem volt, hanem megbeszélés és hozzászólás, észrevételek hangzottak el. A belügyminiszter, aki a javaslat ellen észrevételt tett, maga részéről is hozzájárult a kormány állásfoglalásához, tehát azt az ott lévőkkel egyhangúnak kell minősítenem."[74] Mindezt nem vethette az őt tudatos torzításokkal is elmarasztaló volt minisztertársai szemére, mivel megidézésüket és a vádlottal történő szembesítésüket a bíróság nem tartotta szükségesnek.

A népbíróság vallomásuk alapján nem fogta perbe és nem marasztalta el a Bárdossy-kabinet három miniszterét. Felelősségre vonásuk elkerülése tehát annak árán vált lehetővé, hogy a nekik diktált szempontok figyelembe vételével történő, önmagukhoz méltatlan, ellentmondásoktól terhes, Bárdossyt elmarasztaló vallomásukat igaznak és bizonyító erejűnek fogadták el. A miniszterelnök a döntést tudtukon kívül önkényesen meghamisította, s elfogadtatta azt a képviselőházzal. Megtehették, az ennek ellenkezőjét bizonyító, Bárczy szerint később általuk is aláírt jegyzőkönyv nem volt fellelhető.

Mind Bárczy, mind pedig a terhelő vallomást tevők tudatos hamisításaikkal egy koncepciós per főszereplői és egyben áldozatai voltak, akik azonban nemcsak Bárdossy László miniszterelnök elítéltetésében játszottak szerepet, hanem a történtek megismerése körüli homály kialakításában is. Ezt követően, évek múltán bekövetkező halálukig mélyen hallgattak a történtekről, szóban, írásban soha meg nem nyilatkoztak.

Bárdossy miniszterelnök június 27-én napirend előtt szót kért a képviselőházban és a közben ismertté vált előző napi szovjet légi akciókra reagálva bejelentette: „A magyar királyi kormány megállapítja, hogy a támadások következtében a hadiállapot beállott."[75] A bejelentést a Ház lelkes tapssal fogadta. Kérdés, hozzászólás, nem volt.

---

[73] Bárdossy-per I. 137.

[74] Uo. 87.

[75] OKN XI. kötet 202. ülés, 1941. június 27. A miniszterelnöki előterjesztés feletti döntésre csak 1941. október 23-án, a 214. ülésen került sor, amikor Tasnádi Nagy András elnök javaslatára a Ház „a magyar királyi honvédségnek az ország határain túl szükségszerűen bekövetkezett alkal-

A bejelentés és annak fogadtatása nem keltett meglepetést. A miniszterek természetesen tudtak a határozat másnapi bejelentéséről, hiszen későbbi tagadásuk ellenére az előző napi ülésen megállapodtak erről. Számukra ez olyan sima aktusnak ígérkezett, hogy nem is tartották szükségesnek az ülésen való megjelenést. A tárcáját érintő soron lévő napirend tárgyalása miatt egyedül Radocsay László igazságügyminiszter volt jelen. Mindenki tisztában volt azzal, hogy a miniszterelnöknek sem törvényes lehetősége, sem hatalma, de szüksége sem volt, hogy a hatályos törvényeket megszegve, a kormányzó és a minisztertanács ellenében önkényesen cselekedjen, a saját maga jóvá sem hagyott döntését terjessze elfogadásra a képviselők elé. Az ennek ellenkezőjét vallók egyszerűen hazudtak.

Felmerült a kérdés, az ellenzéki képviselők közül miért nem kért szót senki a bejelentést követően. Rassay Károlynak a per során tett tanúvallomása elfogadható választ ad erre. A parlamenti képviselők 95%-a a háborús politika mellett foglalt állást minden a háborúval kapcsolatos kérdésben. „Mi tudtuk azt, hogy ha egy ilyen kérdésben döntést provokálunk a parlamentben, annak más eredménye nem lesz, mint hogy 10–15 — de akkor még nagyon magasra értékelem a számot-, képviselő ellent fog állni, ellene fog szavazni, a többség azonban változatlanul meg fogja szavazni."[76]

Nem különben lelkes helyeslés fogadta a Felsőház 1941. július 4-i ülésén az elnöklő Széchenyi Bertalan bejelentését a szovjet légitámadás nyomán beállott hadiállapotról és ennek nyomán a hadműveletek megkezdéséről. Az elnök isten áldását kérte a német véderővel együtt küzdő hős katonáinkra, hogy a „reájuk háruló nagy feladatokat sikeresen megoldhassák".[77]

Nemcsak a jegyzőkönyvek és az elmarasztaló vallomások készültek a Bárdossy kizárólagos bűnösségét és felelősségét eleve elhatározó politikai döntés szülte prekoncepció jegyében, de a vádat képviselő ügyészek mondandói is.

Fenesi Ferenc népügyész elfogult, gyűlölettől vezérelt, a vádlott mellett felhozható érveket eleve figyelmen kívül hagyó vádbeszéde nem ismert könyörületet. Bárdossy politikai és államférfiúi tevékenységét maradéktalanul elmarasztaló, őt az ország első számú közellenségének kikiáltó beszédéből témánknak megfelelően csak a Szovjetunió elleni hadba lépéssel szorosan összefüggő vádpontjait kívánjuk kiemelni és kritika tárgyává tenni.

Az ügyész a legteljesebb mértékben egyedül Bárdossy László miniszterelnököt marasztalta el a háborúba lépés bűntettében, mert hiszen „ő volt a kezdeményezője annak a lépésnek, amely Magyarországot az Oroszország elleni háborúba belevitte".[78] A június 26-i minisztertanácson ugyanis Bárdossy azt a kívánságát terjesztette elő, hogy a megtörtént légitámadások következményeként Magyarország jelentse be a hadiállapot beálltát a Szovjetunióval. Tette ezt minden előzmény nélkül,mert hiszen

---

mazásához" hozzájárult. Az egyhangú és lelkes tapssal kísért megnyilvánulás során valamennyi miniszter jelen volt.

[76] Bárdossy-per I. i. m. 192.

[77] Országgyűlés Felsőházának Naplója II. 49. ülés, 1941. július 4. A Felsőház 1941. október 14-i 52. ülésén vette tudomásul a miniszterelnök bejelentését „a Szovjetunió által Magyarországra kényszerített háborúban a magyar királyi honvédségnek az ország határain túl szükségszerűen bekövetkezett alkalmazása tárgyában".

[78] Bárdossy-per I. 229.

a Szovjetunió nem szolgáltatott erre okot, Németország pedig nem is kérte beavatkozásunkat. Ezzel szemben Bárdossy meghallva a bombázás hírét, se szó, se beszéd, összehívta a minisztertanácsot, előadta végzetes ötletét, és azt ott keresztül is erőltette, holott erre törvény adta joga nem volt. Az „alkotmányos kellékek tömkelege" állt fenn Fenesi szerint, melyeket „hadba lépésünk alkalmával megsértett és félrerúgott".[79] A döntő érv, melyet Fenesi a hadbalépés bűnében elmarasztalt Bárdossy ellen felhozott, s amiben előzőleg a „legjobb és legautentikusabb" közjogi szakértő (Bölöny) is „kihallgatása" során őt megerősítette, az volt, hogy a miniszterelnök megsértette az 1921. évi I. tc. 13. §-át, mely az államfői hatalmat azzal a megszorítással ruházta rá a kormányzóra, hogy a hadüzenet és a békekötés jogát csak a felelős kormány és a parlament előzetes megkérdezése után gyakorolhatja. Ezzel szemben Bárdossy a képviselőházban minden további nélkül szólásra emelkedett, s bejelentette a hadiállapot beálltát. Nem kérte ki a képviselőház előzetes hozzájárulását a csapatok határon kívüli alkalmazásához sem. Fenesi azt eleve figyelmen kívül hagyta, hogy államfői jogokról volt szó, amit a miniszterelnök nem, csak a kormányzó gyakorolhatott s mi több, sérthetett is meg. Habár erre maga a vádlott is figyelmeztette, azt sem kívánta tudomásul venni, hogy az 1920. évi I. tc.-et a képviselőház még 1920-ban módosította. Hiába hivatkozott Bárdossy ismételten a XVII. tc. 2. § 2. bek.-re, mely szerint a „közvetlenül fenyegető veszély esetén",melynek bekövetkeztét a kormányzó jogosult megállapítani, a nemzetgyűlés előzetes hozzájárulására nincs szükség, még kevésbé akkor, ha a hadiállapot beálltának ellenséges légitámadás nyomán történő kimondásáról van szó. Az ügyész a háborús bűnösök közé nem sorolt Horthy kormányzónak a háborúba lépésben játszott meghatározó törvényes szerepét teljes egészében figyelmen kívül hagyta. Csak a Horthy elől eltitkolt Kristóffy-féle távirat miatt sajnálkozott. Ennek ismerete vajon mit változtatott volna az események menetén, ha az általa előadottak szerint Bárdossy teljesen önkényesen, a kormányzó megkerülésével gyakorolhatta a hadba lépéssel kapcsolatos államfői jogokat?

A katonai vezetők, így Werth szerepét, a hadba lépésben Fenesi csak azért érintette, hogy rámutathasson, az erre való hivatkozással Bárdossy felelősségének megosztására törekszik. Bárdossy azon megjegyzésére, hogy a „háborút nem is a kassai incidens miatt kellett megindítania", hanem a katonai vezetés reá nehezedő nyomása miatt, egyszerű megoldást talált: vagy megtagadta volna a katonai köröknek ezt a kívánságát, vagy pedig „levonja a következményt és egy évvel előbb elment volna a miniszteri bársonyszékből".[80] A jól tájékozott Fenesi vajon milyen bársonyszékből kívánta felállítani már egy évvel korábban Bárdossyt, aki csak 1941. február 4-én lett külügyminiszter?

Részletesen foglalkozott Fenesi a Kristóffy-féle távirattal, melynek eltitkolásáról az előző nyomozati eljárás során kihallgatott miniszteri tanúk és a minisztertanács jegyzőkönyvvezetője egyaránt vallottak. Bár a vádlott ennek ellenkezőjét állítja, azt a kormányzónak nem mutatta be. „Én magam több tanúval beszéltem — nem is tartottam szükségesnek a vallomások jegyzőkönyvbe való felvételét —, akik egybehangzóan mondották, hogy tavaly augusztus-szeptemberben a Kormányzó panasz-

[79] Uo.
[80] Uo. 230.

kodott, hogy nem tudott erről a táviratról."[81] Vajon kik lehetek ezek a tanuk, akiknek még a nevét is feleslegesnek találta a népügyész jegyzőkönyvbe venni? A per szempontjából természetesen ez mindegy volt.

Vádbeszédének elkészítése során Fenesi szükségtelennek találta, hogy befolyásolja magát akár a vád által előtálalt dokumentumoktól is. „Nem kívánok foglalkozni azzal, hogy Bárczy István miniszterelnökségi államtitkár által felvett, illetve a vádlott által módosított jegyzőkönyvek milyen érdemi és lényeges eltéréseket mutatnak, illetve, hogy ezeknek a tényeknek a meghamisítása a vádlott terhére róható-e, vagy se. Maga Bárczy tanú mondotta itt a bíróság előtt, hogy mivel régen volt és ő csak jegyzeteiből rekonstruálhatta az akkor elkészített jegyzőkönyveket, határozottan nem mer esküt tenni arra, hogy egyes szavakon vagy egy-egy mondaton apró változtatásokat nem észlelt. Ezek az ügy érdemi elbírálása szempontjából semmiféle fontossággal nem bírnak. A következményeket és ennek a hadüzenetnek az eredményét látjuk."[82] Világos beszéd. Fenesit tehát kizárólag a „hadüzenet" és ennek következménye érdekelte. A jegyzőkönyvek feleslegesek. Vélhetően a vallomások is. Ő Bárdossyt kinevezte egyedüli fő bűnösnek, minden baj okozójának, aki nem érdemel kegyelmet. Ezek után felesleges feltenni a kérdést, vajon milyen téves vagy valódi történeti dokumentumok, sajátosan vagy tévesen értelmezett törvények, vallomások alapján, a bizonyítékokat szükségtelennek tartva, jutott el a vád megfogalmazásáig?

Szalai Sándor politikai ügyész bár népügyész társánál nagyobb jogi és históriai pallérozottsággal, de hasonló kérlelhetetlenséggel marasztalta el a vádlottat. Mindketten megegyeztek abban, hogy a háborúba lépésben csakis ő marasztalható el. A körülményekkel, dokumentumokkal és bizonyítékokkal, mint a bűnösség megállapítása szempontjából lényegében feleslegesekkel, ő sem sokat törődött. A hosszadalmas, néhol zavaros, történeti és jogi eszmefuttatásokkal teli, laza és meglehetősen rapszodikus felépítésű vádiratból ezúttal is csak a háborúba lépéshez kapcsolódó vádjait és azok indokolását emeljük ki.

Bárdossy a bíróság előtt elismerte — állapította meg Szalai —, hogy javasolta a hadiállapot beálltának kimondását és a hadseregnek az ország határain kívüli alkalmazását, s azt be is jelentette a Házban. Ez a beismerés már elégséges a bűnösség megállapításához. A körülmények és az idevezető előzmények lényegtelenek a bűnösség tényének szempontjából. Az, hogy a vádlott megkísérelte ezeket a maga védelmében felhozni és a bűnösségével kapcsolatos vádakkal vitába szállni, elutasításra került Szalainál is. Ő még az ironikus hangot is megengedte magának: „A vádiratban azt állítottuk, hogy ő a Bárczy-féle jegyzőkönyveket meghamisította. Kérem, szolgáltassunk neki igazságot azáltal, hogy azt mondjuk, hát nem hamisította meg, hanem magánál tartotta hosszabb ideig. Ez is teljesen közömbös, mert a vád tárgyává tett cselekmény a Bárdossy által diktált, aláírt és körülküldözött jegyzőkönyvekkel tökéletesen bizonyítva van."[83] A bíróság előtt fekvő „aláírt és körülküldözött" jegyzőkönyv keletkezésének történetét és tartalmi ellentmondásait azonban ő sem kívánta vizsgálat tárgyává tenni.

Bárdossyval szembeni sajátos lojalitásának kívánta tanújelét adni, amikor kifejtette, hogy „Bárdossy mellett itt kellene ülnie a padon a magyar miniszterelnökök

[81] Uo. 231.
[82] Uo. 238.
[83] Uo. 245.

egész sorának 1919-ig visszamenőleg", hiszen az ellenforradalomból nőtt ki az a kreatúra, melynek 1941-ben fungáló miniszterelnökeként Bárdossy lepaktált a németekkel és belépett a háborúba.[84] „Bárdossyban felelősségre vonjuk itt a Bárdossy-kormányt megelőző egész rezsimet. Bárdossy miniszterelnökségének egésze alatt a rezsimet képviselte és a népbíróság az egész rezsimről fogja kimondani az ítéletet."[85]

Habár Szalai a per szempontjából közömbösnek tartotta, mégis szükségesnek vélte kritika tárgyává tenni Bárdossy disztinkcióját a hadüzenet és hadiállapot között. Az ő nézete szerint ugyanis a hadiállapot bejelentése és a hadüzenet egyaránt háborúba sodrási cselekedet. „Mindkettő — állította Szalai — úgy a hadiállapot deklarálása, mint a hadüzenet egyoldalú, amely hadviselő állammá teszi az államot, amely a nyilatkozatot megteszi és involválja — ha már előbb nem történt volna meg — a diplomáciai kapcsolatok megszakítását. Sőt! A hadiállapot deklarálása bizonyos értelemben több, mint a hadüzenet. Mert minek következtében áll be a nemzetközi jog szerint a hadiállapot? Közvetlen írásos hadüzenet vagy hadicselekmények következtében. Amikor tehát ő /Bárdossy, D. L./ hadiállapotot deklarált, akkor már úgyis megindul a hadicselekmények egész periódusa és egy későbbi állapot a hadüzenet, vagy a hadicselekmények következményeinek közlése. Én elővettem a »Grande dictionnaire diplomatique«-ot és megállapítottam belőle, hogy a »hadüzenet egy bejelentés, hogy hadiállapot fog beállni.«"[86] Szalai tehát a hadiállapot beálltát, mint cselekményt, még súlyosabbnak tartotta, mint a hadüzenetet, mivel azt vagy követik harci cselekmények, vagy sem, a hadiállapot kimondás viszont már feltételezi a harccselekmények bevezetését, amint ez esetben is történt. Innen már nincs visszaút. Szalai eszmefuttatása közepette természetesen megfeledkezett két el nem hanyagolható tényről, melyek koncepciójába nem fértek bele. A hadiállapot kimondása nem magyar kezdeményezés nyomán, hanem, amint azt a magyar katonai vezetés megállapította, a Szovjetunió részéről hadüzenet nélkül végrehajtott, provokálatlan támadás nyomán következett be. „A magyar kormány nem hadiállapotot deklarált — hangsúlyozta Bárdossy az utolsó szó jogán —,hanem megállapította, hogy provokálatlan ellenséges támadás következtében — tehát a magyar kormány akaratán kívül fekvő okból — a Szovjetunió és Magyarország között háborús állapot állt be."[87] A döntő szót pedig nem Bárdossy és a vele együtt pusztulásra ítélt rezsim kormánya mondta ki, hanem az a Horthy Miklós kormányzó, akinek szerepéről Szalai is mélyen hallgatott. Ő Szalai számára sem volt bűnös az általa létrehozott és vezetett rezsim bűneiben, valamint a háborúba lépésben?

Nem állt egyedül Szalai azon meggyőződésével, hogy a kassai bombázás a németek által megrendezett színjáték volt, mivel a magyar kormány be akart lépni a háborúba. Az elsikkasztott Kristóffy távirat után várható volt a provokáció. Tévedett azonban, amikor kijelentette, hogy szerinte „Bárdossyn kívül nem volt ember, aki a kassai bombázást úgy értelmezte volna, hogy most idejöttek az oroszok és hadjáratot kezdtek ellenünk".[88] A kormányzó, a hadsereg vezetői és mások véleményét, szerepét

[84] Uo. 247.
[85] Uo. 248.
[86] Uo.
[87] Uo. 253.
[88] Uo.

figyelmen kívül hagyva, ő egyedül Bárdossyt léptette előtérbe,mint aki „kiméretezni" /Sic!/ kívánta a háborút. Már akkor akarta a csatlakozást, amikor Németország még nem. Nem vitás, hogy a német nyomás következtében később úgyis belementünk volna a háborúba — állapította meg helyesen Szalai —, azonban az a kitétele már nehezen értelmezhető, hogy „Bárdossy itt megint kiméretezni akart azzal, hogy később mentünk volna bele a háborúba".[89]

A népbíróság egyedül Bárdossy László miniszterelnököt marasztalta el a háborúba lépés bűntettében, amely csak egyike volt az ellene felhozott vádaknak. Úgy ítélték meg, hogy ebben egyedül őt terheli számonkérhető felelősség. Mint kormányfő kétségkívül elsősorban volt felelős az általa vezetett kormány döntéseiért és intézkedéseiért, legyenek azok helytállóak avagy tévesnek bizonyulóak s a későbbiek során nemkívánatos folyamatok előidézői. Ez azonban nem menthette fel a közös felelősség vállalása alól a javaslatára vele egyetértésben döntést hozó minisztertanács tagjait sem. Ez még akkor is így van, ha a népbíróság koncepciója számunkra ismeretlen okoknál fogva egyedül Bárdossyt marasztalta el más bűnök mellett a háborúba lépés bűntettében. Valamiféle nem létező diktatórikus hatalommal ruházták fel, aminek révén lehetősége volt a törvény megkerülésére és akarata keresztül vitelére a kormányzóval, a minisztertanáccsal és az országgyűléssel szemben egyaránt, amivel gátlástalanul élhetett is. Vélhető, hogy e beállítás tarthatatlanságát sikerült meggyőzően bizonyítanunk. Ha a hadba lépés felelősségét felvetjük, elsősorban a kormányzóról kell beszélnünk, aki egyedül volt a birtokában a törvény adta felhatalmazásnak és cselekedhetett a hadba lépés kérdésében, mindenki más csak osztozhatott a felelősségben. Ebből következik, hogy a Szovjetunió elleni hadba lépés felelőseként Bárdossy csak másodsorban jöhetett volna szóba és őt követhette a felelőségben különböző szinten osztozók hosszú sora, akik ezért mind elítélhetőek lettek volna. A népbíróság azonban leegyszerűsítette az igazságszolgáltatás útját, s egy személyre hárította a felelősséget. A választás a valóban egyik főszerepet játszó s más vádakkal is terhelt Bárdossyra esett, akit így, minden bizonnyal külpolitikailag is sugallt megfontolásból a háborúba sodródás egyetlen felelősévé léptettek elő. Tette, melyben elmarasztalható volt, hogy miniszterelnökként a hadiállapot beálltát kimondó kormányzói döntést a minisztertanáccsal jóváhagyatta, majd azt az országgyűlés elé terjesztette. Mindkét fórum minden presszió nélkül magától értetődően vette tudomásul a legfelsőbb döntést, hiszen olyan lépésről volt szó, mely várható volt s késleltetése csak napok kérdése lehetett. A háborúba lépés, melyben Bárdossy László szerepet vállalt, mint végkifejlethez, a rezsim teljes bukásához vezetett. A győztesek ítélkeztek a bűnösök felett, ami azonban nem minden esetben volt arányban álló az elkövetett tettel. Sok esetben az érthető düh és bosszúállási vágy akadályozta a tisztánlátást, a megfontolt s az elkövetett bűnökkel arányos ítélkezést. Bárdossy László beletörődéssel vállalta az elkerülhetetlent. Önmaga védelme során vállalta tetteit s az elmarasztalást, de ennek során kerülte a másokra történő hivatkozást, a kétségkívül közös felelősség emlegetését. Így a háborúba lépésért is egyedül vállalta a büntetést, ami ez esetben nem biztos, hogy arányban volt az elkövetett tettel.

---

[89] Uo.

Lóránd Dombrády

DE LA RESPONSABILITÉ DE L'ENTRÉE EN GUERRE

(Résumé)

En 1945 le tribunal populaire rendit responsable en personne et condamna le premier ministre László Bárdossy en tant que criminel principal de guerre pour l'entrée en guerre contre l'Union Soviétique. L'auteur prend dans l'étude présente une position contraire à cette vue invétérée entretemps dans l'historiographie hongroise. Il a l'intention de preuver que la déclaration de la responsabilité exclusive et la condamnation de Bárdossy fut le résultat d'un spéctacle judiciaire basé sur une conception politique détérminée. Le tribunal populaire condamna l'ancien premier ministre d'après des preuves et des témoignages faux et, par cela, dispensa de la responsabilité le gouverneur, Miklós Horthy et d'autres personnes.

Pour affirmer cela, l'auteur présente les conséquences de l'entrée en guerre, les vues et les intentions du gouvernement et de la haute direction de l'armée, leurs contraires. Ensuite il reconstruit les événements qui s'accomplirent après l'incident de Kassa, les circonstances de la déclaration de guerre du gouverneur. Entre autres il signale l'intérêt du rôle du premier ministre, Bárdossy, des son impuissance contre le gouverneur, Miklós Horthy qui prit déjà la décision déterminante, contre Henrik Werth, général de l'infanterie, chef d'état-major qui influenait beaucoup le gouverneur.

La reconstruction faite par l'auteur du déroulement du conseil de cabinet convoqué par Bárdossy au 26 juin que le tribunal jugea décisif du point de vue de la déclaration de la responsabilité, change fondamentalement les croyances portant sur les événements et preuve que le procès Bárdossy fut préconu. Il signale que les constatations des procès-verbaux qu'on avait fait établir ultérieurement à Istvan Bárczy, notaire du conseil de cabinet furent fausses et contradictoires, ainsi que les thèse de l'inculpation (selon lesquelles Bárdossy faussa les documents originaux, obligea indépendamment du gouverneur, arbitrairement le conseil de cabinet puis le parlement de déclarer l'entrée en guerre contre l'union Soviétique) furent insoutenables. Les apports des procès-verbaux faux furent complétés par les fausses dépositions écrites d'une partie des ministres qui ne furent jamais confrontés avec Bárdossy. L'auteur preuve leurs contradictions, leurs détournements inconcevables, qui, par conséquent sont inaptes à preuver la réalité. Cependant, le tribunal populaire ne jugea pas nécessaire la production des preuves, accepta sans aucune réserve les inculpations créées. Il déclara unanimement la culpabilité de l'accusé en négligeant les droits de l'accusé et le code de procédure civile. Les procurateurs prévenus (comme le tribunal) contre l'accusé déclarèrent que la responsabilité de Bárdossy était tant évident pour l'entrée en guerre qu'il n'est pas nécessaire de la preuver ainsi qu'ils déclarèrent que l'accusé ne mérite pas de ménagement.

Il est évident que le premier ministre, László Bárdossy fut responsable de l'entrée en guerre, mais pas exclusivement. Cependant ceux qui ont dû partager la responsabilité, avant tout le gouverneur, source de la déclaration déterminante, le chef d'état-major qui l'influena beaucoup, les membres du gouvernement de Bárdossy furent dispenser de la responsabilité. Bárdossy, après avoir constaté ces intentions qui exclurent tout acquittement assuma son destin sans avoir exigé la déclaration de la responsabilité et l'accusation ces autres personnes.

ON THE RESPONSIBILITY OF HUNGARY'S ENTERING THE WAR

by Lóránd Dombrády
(Summary)

In 1945 the People's Court declared that Prime Minister Bárdossy László alone was responsible for Hungary's entering the war against the Soviet Union and convicted him as the primary war criminal. The author of the present article challenges this view deeply rooted in Hungarian historiography. He wishes to prove that Bárdossy's conviction and exclusive responsibility were the result of a premeditated judicial comedy based on a political concept. The People's Court convicted him on the basis of fabricated facts and false evidence, relieving Regent Horthy and others of responsibility.

To prove this, the author introduces the closest antecendents of Hungary's entering the war, the views of the government and the high command concerning it, as well as their efforts and disagreement. Then he reconstructs the events following the incident at Kassa and the way how the Regent declared war against the Soviet Union. The role of Prime Minister Bárdossy is analyzed together with his helplessness in the face of Regent Horthy, who had already said the fatal words, and Werth Henrik, general of the infantry, his chief of the general staff, who had considerable influence on him.

The reconstruction of the cabinet meeting convoked by Bárdossy for 26 June and held by the Court crucial from the point of view of establishing responsibility brings about fundamental changes in the readers' views about what happened there and proves that the Bárdossy trial was based on preconception. The author points out the conflicting and false statements in the protocol of the meeting prepared on order subsequently by recording secretary Bárczy István, making the accusation based on them groundless. It held, namely, that Bárdossy had falsified the original documents and forced first the cabinet, then the Lower House to vote for entering the war arbitrarily and independently of the Regent. The false protocols were subsequently supplemented by false written statements of Ministers never brought face to face with Bárdossy. The author proves their contradictions and distortions point by point, as well as their uselessness in establishing the truth. However, the People's Court did not find it necessary to prove its case and accepted the trumped up charges without reservation. It neglegted the rights of the accused and the rules of procedure, and found Bárdossy guilty. The prosecutors, who were just as biased against the accused as the whole tribunal, explained that Bárdossy was so obviously responsible for Hungary's entering the war that it did not need to be proved at all. He did not deserve mercy.

It cannot be denied that Prime Minister Bárdossy shared the responsibility for our entering the war, but he was not responsible for it alone. Still the Regent, who had the decisive say in the matter, and the chief of the general staff influencing him, as well as the members of Bárdossy's cabinet were relieved of the responsibility due to political intentions unknown even today. Realizing these intentions and the hopelessness of his case, Bárdossy did not raise the question of the responsibility of others and accepted his fate.

HELYREIGAZÍTÁS

A Századok 1998. évi 2. számában elkövettem egy technikai hibát, melynek következtében *Urbán Aladár:* Csáktornyától Velencéig. Csány László kormánybiztos jelentései a Dráva-vonalról és a visszavonulás állomásairól című dokumentum-közlésének 418. oldalán, a rövidítésjegyzék sorai „összecsúsztak", s így néhány sor olvashatatlanná vált.

Az adott hely szövege helyesen:

Az iratok őrzési helye: Országos Levéltár, Az 1848–49-es minisztérium iratai:

Meln.	H2 Miniszterelnök elnöki iratai
OHB	H2 Az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai
KPA	H2 Kossuth-Polizei-Akten
BM eln.	H9 Belügyminiszter elnöki iratai
Kossuth miniszteri iratai	H21 Kossuth miniszteri iratai
HM	H75 Hadügyminisztérium általános iratok
Komáromban lefoglalt iratok	H103 Csány László kormánybiztos iratai Komáromban lefoglalt iratok

Kérem az olvasók és a szerző — kedves barátom és szerkesztőtársam — megértő elnézését.

Pál Lajos
felelős szerkesztő

Korom Mihály

AZ ATLANTI CHARTÁTÓL A POTSDAMI KOLLEKTÍV BÜNTETÉSIG

(A magyarországi német kitelepítés történetéhez)

A magyarországi németek 50 évvel ezelőtti kitelepítésének a kérdéseivel a hazai történetkutatás csak a hetvenes évekről a nyolcvanas évekre fordulóan kezdhetett el tényszerűen foglalkozni. Ettől kezdve váltak fokozatosan megismerhetővé és kutathatóvá témánk területén is a valóságos történelmi tények és a szigorúan titkos dokumentumok. E tényfeltáró munkák eredményeként előbb tudományos vitákon, majd a mind szélesebb nyilvánosság előtt is kimondhatóvá vált a hitlerista zsarnokságnak és népirtó politikájának további bírálata és elítélése mellett az is, hogy nem minden német volt nemzetiszocialista. Ezért jogtalan és igazságtalan volt e nép nagy tömegeit, egész néprészeit kollektíven büntetni a hitlerizmus vétkeiért. Továbbmenve, nem is minden nemzetiszocialista vagy támogatója volt ténylegesen bűnös gyilkosságban vagy másban. Sőt nem minden bűnös követett el azonos súlyú bűnt a fasizmus tobzódása alatt. Mindez azt is jelentette, hogy a vétkesekre kiszabott büntetés is csak az egyes emberek által elkövetett konkrét bűnök nagysága szerint lett volna jogos és igazságos, nem pedig mindenkire, büntetlenre, aggokra és gyermekekre is kiterjesztve a — kollektív — büntetést.

Az eddigi kutatások során világossá vált az is, hogy kollektíven büntető és üldöző politika — a gázkamrás emberirtást kivéve — nemcsak a fasiszta szövetség hatalmasságainak volt a sajátja, hanem esetenként az antifasiszta célokat követő egyes hatalmaknak is. Ezek nagyhatalmi érdekszféra kialakítására vagy területszerzésre irányuló céljaikat antifasisztának beállítva, bűntelen néprészeket, a németek mellett lengyeleket, finneket, magyarokat, tatárokat, csecseneket stb. kollektíven bűnösnek kikiáltva, embertelenül meghurcolva és üldözve valósították meg vagy próbálták megvalósítani terveiket. Pedig az élesen szemben állt magának az antifasiszta hatalmaknak 1941 őszétől fennen hirdetett alapelveivel és háborús célkitűzéseivel, az Atlanti Chartával is!

I.

A második világháború megindulása után kialakuló antifasiszta koalíció háborús célkitűzéseit 1941. augusztus 14-én az *Atlanti Chartában fektették le* először, az Egyesült Államok elnökének és Nagy-Britannia miniszterelnökének megfogalmazásában. Ehhez rövidesen, 1941. szeptember 24-én, a Szovjetunió is, majd pár hónap

alatt már közel harminc állam csatlakozott, s 1942. január 1-én közös nyilatkozatban erősítették meg az abban kitűzött célokat. A Charta hitet tett az emberi jogok, az igazságosság, a népek szabadsága, függetlensége, önkormányzatának szabad megválasztási joga stb. megvédése mellett és a zsarnokság szétzúzása után valamennyi országban ezek visszaállítására. Kinyilvánította, hogy aláírói nem folytatnak területszerző hódító politikát és nem hajtanak végre olyan változtatásokat, „amelyek nem egyeznének meg az érdekelt népek szabadon kifejezett óhajával".[1] Az Atlanti Chartában megfogalmazott elvek biztatóknak ígérkeztek az egész világ számára, nemcsak a hitleri szövetség által leigázott és az ellene küzdő népek, hanem a fasiszta tömörülés elnyomott demokratikus politikai erői s a fasizmust nem támogató néprétegei számára is. Bíztatók, reménykeltők voltak ezek az elvek azért is, mert a háború első, 1939–1941-es szakaszában kibontakozott náci kollektív népüldözést elítélte: ez először a lengyeleket (1,2 millió) és a Lengyelországban élő zsidókat (300 ezer) érintette, majd követte ezt más népek sokezres tömegeinek a kitelepítése a német birodalomhoz csatolt területekről. Ugyanekkor a Szovjetunió által annektált lengyel országrészről több, mint 1 millió, a balti országokból 200 ezer, a háború eredményeként Finnországtól, majd Romániától az 1940 júniusi ultimátum nyomán elragadott térségekből is jelentős számú lakos kiüldözését vagy szibériai deportálását — konkrét tények kimondása nélkül ugyan — nemcsak elítélte, hanem egy humánusabb és igazságosnak tűnő programot is ígért.

A demokratikus és nagyszabású Charta-programmal kapcsolatban azonban rövidesen az aláírók egy részénél is olyan értelmezésbeli eltérések jelentkeztek, amelyek néhány területen gyengíteni és megingatni kezdték az abba vetett hitet. Már a Charta aláírásának időszakában, 1941 augusztusában-szeptemberében azzal az indoklással, hogy a *hitlerizmussal való együttműködéstől kell tartani*, megszüntették a Szovjetunióban a Volgai Német Autonóm Köztársaságot és többségében német lakosságát kollektíve Keletre deportálták. Hasonló, de ellenkező irányú előkészítő tevékenység indult meg az E. Beneš vezette emigráns csehszlovák kormány részéről közvetlenül az antifasiszta koalíció kialakulását követően a visszaállítandó Csehszlovákiából a német lakosság kitelepítésére vonatkozóan. Így Sztálint követve a kiűzés és kitelepítés közép-európai atyjává lett E. Beneš az antirasszista hatalmak politikusai közül. Lemondása után az emigrációban magát újra elnöknek és csoportját kormánynak elismertetve és a nagyhatalmakkal szövetséget kötve indított meg nagyarányú kampányát országa 1938 előtti területnagyságban való visszaállításáért – tisztán szláv nemzeti államként. Ez a több, mint 3 millió szudétanémet, és a milliónyi magyar lakosságtól való megszabadulás szándékát jelentette. Mindenek előtt bűnösnek nyilvánítandó német lakosság kényszer-kitelepítését kívánták elérni, az antifasiszta koalíció nagyhatalmainak hozzájárulásával. Két éves diplomácia kampánnyal sikerült is ezt elérnie. Beneš visszaemlékezése és az Egyesült Államok által kiadott diplomáciai okmányok szerint[2] *először a brit kormány 1942 nyarán, majd a szovjet kormány 1943 tavaszán*

[1] *Halmosy Dénes:* Nemzetközi szerződések. Bp. 1966. 516–523.

[2] Memoirs of dr. Eduard Beneš. From Munich to New Warr and New Victory. Houghton Miflin Co., Boston. The Riversise Press, Cambridge. (é.n.), V. és VI. fej. (A továbbiakban: Beneš emlékiratai, ...), Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, 1945. IV. köt. Európa. United States Government Printing Office, Washingotn, 1968. 798. és köv. oldalak. (A továbbiakban: Frus, 1945. IV. köt.)

adta ehhez elvi beleegyezését, amit mindkettő rövidesen hivatalosan is megerősített. *Végül 1943 júniusában az Egyesült Államok elnöke is „egyetértett azzal, hogy a kisebbségi népcsoportot áttelepítsék Kelet-Poroszországból, Erdélyből és Csehszlovákiából".*

Magyarok kitelepítéséről konkrétan és hivatalosan mindeddig nem volt szó. Bár a csehszlovák propaganda mind a magyar, mind pedig a lengyel kisebbséggel hasonló elbánást proponált, végül a „lengyelek kérdése" — szövetségesek lévén — a háború végén úgy oldódott meg, hogy bizonyos lengyelek által lakott kisebb területet Csehszlovákia Lengyelországnak engedett át. (Ilyen megoldás elől 1941-ig magyar viszonylatban maga Beneš sem zárkózott még teljesen el, de miután 1941 decemberében formálisan hadat üzent a német-japán szövetség országainak Csehszlovákia nevében, erről többet nem volt szó.)[3] A csehszlovák diplomácia első sarkalatos pontjává így lett az összes nem szláv kisebbség kitelepítésének kérdése. A második viszont az volt, hogy az egyoldalú kiűzést antifasiszta célnak és általános keletközép-európai feladatnak tüntesse fel. Így került szóba Csehszlovákia mellett Rooseveltnél Kelet-Poroszország és valószínűleg Erdély is.

A felvidéki magyarság kitelepítésének kérdése 1943 végén a német kitoloncolás támogatásának nagyhatalmi elérése után a Sztálin-Beneš találkozón került előtérbe. A szovjet kormány azonban a nyugati nagyhatalmakhoz hasonlóan ekkor még — ellentétben több feldolgozás érzékeltetésével[4] — a magyarok kitelepítéséhez nem adta meg Benešnek a teljes hozzájárulását. Ez világosan kitűnik utóbbinak 1944 január elején az emigráns lengyel kormánynak adott tájékoztatásából és saját visszaemlékezéséből, ahol Sztálinnak „csak" a németek kitelepítéséhez való hozzájárulásáról írt.[5] Sőt, Csehszlovákiának az 1938-as határok közötti visszaállításának az elismerése ezen a tanácskozáson azt is jelentette, hogy ekkor még Kárpátaljának a szovjet bekebelezése sem volt eldöntött kérdés. E területnek a Szovjetunióhoz csatolása csak akkor vetődött fel a maga teljes konkrétságában, amikor a szovjet kormány megszerezte nyugati szövetségeseinek beleegyezését, és a londoni emigráns lengyel kormány ellenében általa létrehozott és támogatott új lengyel végrehajtóhatalom is elfogadta Lvov (Lemberg) és környékének a Szovjetunióhoz kapcsolását. Mindkettő 1944 közepére következett be. Nem tud szabadulni a kutató attól a (hozzáférhető adatok nélkül még csak) feltételezéstől, hogy a szovjet kormány csehszlovák szövetségese kárára végrehajtott e területi gyarapodását egyéb szövetségeséhez (Lengyelország) vagy fontos szomszédjához (Románia) hasonlóan másként próbálta némileg kárpótolni. Mégpedig ez esetben azzal, hogy *1944 nyarától már támogatta a magyarokat is kollektíven kitelepíteni szándékozó beneši politikát!* Ettől az időtől kezdve már nemcsak a nyugati, hanem a szovjetunióbeli kommunista csehszlovák emigráció is, és rajta keresztül 1944 őszétől a szlovák ellenállási mozgalom is mind erőteljesebben hangoztatta a magyarok teljes kitelepítését is.

A nyugati hatalmak nem követték a szovjet álláspont e megváltozását. Továbbra is „csak" a németek áttelepítését nem ellenezték, ha csehszlovák szövetségesük azt

---

[3] Dokumenty z historie československej politiky 1939–1943. Praha, 1966. 101. Idézi magyarul *Janics Kálmán:* A hontalanság évei. Hunnia K. 1989. 63–64.

[4] Pl. *Gosztonyi Péter:* Háború van, háború! Népszava Kiadó, 1989. 22–33.

[5] Beneš emlékiratai, 266–267.

kezdeményezné. Ekkor is a vezető antifasiszta nagyhatalmak együttes beleegyező döntéséhez és a — szavakban sokszor hangsúlyozott — humánus végrehajtáshoz kötötték. Mindezzel a szovjet és a csehszlovák, majd a későbben kapcsolódó lengyel kitoloncolási álláspont és a nyugatiak álláspontja között lényeges értelmezési, kiterjedési és végrehajtási különbség keletkezett, amely jelentősen befolyásolta Kelet-Középeurópában a kollektív elűzési politikát. Az előbbihez egy bonyolultan kapcsolódó folyamat tartozott. Mégpedig, tekintet nélkül lakossága nemzetiségi összetételére és óhajára, az egész Kárpátalja szovjet bekebelezési lehetősége felerősítette a magyarok kitelepítését célzó beneši politikát, amelynek végrehajthatósága érdekében előkerül majd a magyarországi németek kitelepítésével való helycsinálás kérdése.

A szovjet vezetés a saját korábbi és leendő területeiről, valamint kelet-európai szövetségesei országaiból történő kiűzések kérdésében nem kívánta megkötni a kezét közös nagyhatalmi álláspont kialakításával. Saját döntésben, a hadjárathoz kapcsoltan szándékozott e célt elérni. Segíthette ilyen szovjet politika kialakítását a három nagyhatalom teheráni konferenciáján határozatba vagy nyilatkozatba még nem foglalt, de — ami kevésbé ismert — már körvonalazott katonai s ezen keresztül a politikai „felelősségi övezetek" leendő határa is. Ezekre vonatkozóan E. Beneš — aki később megismerhette a teheráni konferencián történt részleteket is — a következőket írta: „Sztálin egészen nyíltan és őszintén körvonalazta a Szovjetunió politikáját nyugati határai vonatkozásában, megismételve azt, hogy független és erős Lengyelországot akar, hozzátéve, hogy nem adhatjuk fel a javított Curzon vonalat (amely szerint Vilnius és Lvov is a Szovjetunióhoz tartozik), de feltételezik, hogy Lengyelországot Németország rovására fogják kárpótolni, nevezetesen úgy, hogy megkapja Kelet-Poroszországot, amelynek egy részét, ideértve Königsberg városát, a Szovjetunióhoz fogják csatolni. Nagy-Britannia és az Egyesült Államok tudomásul vette ezt az elgondolást. Ez a konferencia megmutatta azon szándék első jeleit is, hogy meghatározzák a katonai övezeteket — és ezzel együtt a politikaiakat is — a keleti front, valamint a nyugati front vonatkozásában.... Azt, hogy ezeknek az övezeteknek hol kellene, vagy hogy ezek hol fognak találkozni, azt nem rögzítették egyértelműen. De feltételezhetően a Szovjetunió már célzott rá: számít arra, hogy szférái magukban foglalják mindenképpen Észak-Kelet-Németországot, az egész Lengyelországot, Csehszlovákiát, Romániát és Magyarországot."[6]

A szovjet hadseregek 1944 nyarán érték el azokat a Lengyelországi területeket, ill. a Baltikumot, ahol jelentősebb német kisebbségi lakosság élt s megkezdődhetett e kisebbségeknek szovjet értelmezés szerinti eltávolítása. Ebben formailag támaszkodhatott a szovjet vezetés a náci propaganda ijesztgetésére, hogy őket az oroszok kiirtják s ezért kell az ideiglenes evakuálást vállalniuk, valamint a hitlerista megszállástól sokat szenvedett helyi lakosság, főleg a lengyel, erős németellenes hangulatára is. Mindez együttvéve olyan helyzetet teremtett a front odaérkezése idejére és a nyomában járó, tisztogatásokat végrehajtó szovjet belügyi szervek válogatás nélküli, kíméletlen kollektív üldözést vagy keletre deportálást alkalmazó fellépése hatására, hogy a német lakosság nagyrésze vagy eleve evakuált a német hadsereggel, vagy azután menekült, ahogyan tudott, az üldöztetések elől. A szovjet propaganda mindezt

[6] Uo. 252.

úgy próbálta beállítani, mintha a nyugatra gördülő front „nyomta volna ki" a német lakosságot, s ezzel már kész, befejezett tények keletkeztek volna.

A fenti jelenségek hatására a háború végén és azt követően a szóbanforgó balti és *a háború előtti lengyel területekről 1150 ezer, a Szovjetunióhoz és Lengyelországhoz csatolt volt német területekről közel 7 millió németet evakuáltak, ill. üldöztek el.* Erről a „hadműveletről" közölte 1944. február végén Nichols angol követ Benešsel a következőket: „... a krími tárgyaláson *Sztálin azt mondta,* hogy az a dolog nem lesz tárgyalás anyaga, mert *a németek Lengyelországból többségükben maguk is elmenekültek, vagy el fognak menekülni, szóval az ügy rövid úton lesz elintézve".*[7] Sztálin ezt a *„rövid úton" való elintézési módot* szerette volna Potsdamban is elfogadtatni, de hiába, kompromisszumra kényszerült.

Hasonló módon gondolták a szélsőséges nacionalista csehszlovák politikai erők kiűzni Szlovákia területéről 1944 őszén a németeket és a magyarokat is. Mégpedig az 1944. augusztus végén kitört szlovák felkelés megsegítésére szeptember 8-án indított *kárpát-duklai hadműveletlhez* kapcsolva. *Az északról dél felé haladó szovjet és csehszlovák erők támadásának kellett volna kiszorítani előbb a szepesi szászokat, majd a magyarokat is.* Ezt mint feladatot így fogalmazta meg a csehszlovák hadtest lapja 1944. október 6-án: „... megtisztítani Szlovákiát teljesen minden betolakodótól és árulótól.... Csak most kezdődik a Köztársaság megtisztítása a németektől, magyaroktól, árulóktól."[8] Úgy tűnik, a csehszlovák nacionalisták annyira bíztak a sztálini eljárásban, hogy az ekkor induló magyar fegyverszüneti tárgyalásra nem is küldték el a magyarok kitelepítésére irányuló igényüket.

A duklai áttörés azonban nem járt sikerrel. Mind Magyarországot, mind pedig Szlovákiát a román átállás következtében délről, délkeletről érték el és vették birtokba a szovjet seregek. Ennek az elképzelésnek a sikertelensége később visszatükröződött mind a politikusok, mind pedig egyes történészek megnyilatkozásaiban. Pl. K. Gottwald, a CSKP legfőbb vezetője, 1945 márciusában a Benešsel folytatott moszkvai tárgyalásán, miután megállapította, hogy a magyarok kitelepítését a nyugati hatalmak nem támogatják – kijelentette: „Sokat segíthet a Vörös Hadsereg. Azonban minden attól függ, hogyan fejlődik a katonai előnyomulás... Szlovákiában most több magyar van, mint azelőtt, mert a Vörös Hadsereg délről nyomult észak felé, és nem volt hová futniuk. Ha máshová nem küldhetjük őket, akkor bizonyosan munkára fogjuk."[9] 1979-ben pedig egyik történész a következőket írta le: „Az egyesült szovjet-román hadsereg dél felől hatolt be Csehszlovákia területére, tehát Magyarországról és Szlovákia Magyarország által megszállt részei felől. Ellentétben például a szepesi németekkel, akik túlnyomó többségükben nem várták meg a front megérkezését, hanem a visszavonuló német és magyar egységekkel nyugat felé költöztek Ausztriába és Németországba, *a magyaroknak nem volt hová futni."*[10]

A hadműveletekhez kapcsolódó kiűzés elmaradása után a beneši diplomácia ismét működésbe lépett és 1944 november végétől több alkalommal is fordult a három nagyhatalomhoz, hogy a Magyarországgal, majd Németországgal kötendő fegyver-

[7] Dokumenty z hist. i. m. 750. Idézi *Janics K.:* A hontalanság évei, 88.
[8] Za svobodné Československo, 1944. okt. 6. Idézi *Janics K.:* A hontalanság évei, 88.
[9] Cesta ke kvétu. Praha, 1965. (Dokumentumgyűjtemény) 418. Idézi *Janics K.* i. m. 91.
[10] *S. Cambel:* Slovenská agrárna otzka, Bratislava, 1972. 99. Iédzi *Janics K.* i. m. 89.

szünetben kényszerítsék ezen országokat, hogy a csehszlovák hatóságok által majdan kollektíven kiutasítandó magyarokat és németeket vegyék át. Az 1945 január elején átadott ilyen csehszlovák igény más javaslatok mellett a következőket is tartalmazta: iktassák be a magyar fegyverszünetbe azt a 3. pontban lévő javaslatukat is, hogy „Magyarország bizonyos kötelezettséget vállal azokkal a magyarokkal szemben, akik csehszlovák állampolgársággal rendelkeztek, de akiket átköltöztetnek Magyarországra."[11] Ezt az egyértelműen egyoldalú, jogellenes és embertelen kollektív büntető jellegű beneši igényt azonban a szovjet külügyminiszter támogatása ellenére az Egyesült Államok és a Nagy-Britannia kormánya képviselőinek ellenzése eredményeként a magyar fegyverszüneti három hatalmi tanácskozás elvetette. *Ezt követően indult meg csehszlovák és szovjet részről az a tevékenység, amely a magyarországi németek kitelepítésének kérdését közvetlenül is összekapcsolta a Felvidéken élő magyarok kitoloncolásával.* Ezalatt azonban más területeken is egybefonódott a magyarság és a magyarországi németség egy részének a sorsa

A Kárpátalját megszálló 4. Ukrán Front körzetébe érkező szovjet belügyi egységek *az 1944. november 18-án kelt 0039. sz. parancs alapján* e területekről egészen Kassa környékéig terjedően *hurcolták el a Szovjetunióba a munkaképes, többségében magyar nemzetiségű és részben német lakosságot — mintegy 40 ezer embert* — tekintet nélkül arra, hogy ezek a területek mely állam részét képezték vagy fogják képezni.[12] Hasonlóan kezdtek eljárni a szovjet katonai igazgatás bevezetése előtt Észak-Erdélyben is, ahol a német és Kolozsvárott s környékén a magyar lakosság munkaképes rétegeit, több ezer embert, gyűjtöttek össze és kezdték elszállítani.[13] Úgy tűnik, ezek az akciók is, az ismertetett politikához kapcsolódva, e néprészek sztálinista kiűzését kívánták „elősegíteni".

Az ország mai területéről a 2. és 3. Ukrán Front megszállása alatt álló részeken az *1944. december 22-én kelt 0060. sz. parancsra kezdődött el,* még az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejötte előtt *a németek, ill. a német nevűek* (magyarok és zsidó származásúak is) *deportálása,* amelynek során *1945 február végéig mintegy 60–65 ezer civil magyar állampolgárt vittel el a szovjet belügyi csapatok* a Tiszántúlról, a Duna-Tisza közéről, az ország északi részeiről, a fővárosból és környékéről, valamint Délkelet-Dunántúlról a Szovjetunióba, kényszermunkára.[14]

A szovjet szerveknek ez az önkényes eljárása nemcsak, hogy a közben létrejött *Ideiglenes Nemzeti Kormány tudta nélkül folyt,* hanem még a szovjet érdekeket mindig szem előtt tartó, Moszkvából hazatért kommunista vezetőket sem értesítették az akcióról. Így az mind tartalmilag, mind formailag nagy felháborodást és ijedelmet váltott ki mind a demokratikus magyar politikai, mind pedig a társadalom szélesebb köreiben. Erről a kommunista párt egyik vezetője így számolt be 1945. január 7-i levelében, amelyet a még Moszkvában tartózkodó Rákosi Mátyásnak írt: „A munkabíró német lakosság elszállítására vonatkozó akció, sajnos, nem járt azzal a hatással, amivel

---

[11] Frus, 1944. III. köt. 968.

[12] *Botlik József – Duka György:* Ez hát a hon ... *Mandátum – Universum, (1991) 54–57.*

[13] Fehér könyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról. RMDSZ, Kolozsvár, 1995. 79.

[14] *Zielbauer György:* A magyarországi németség nehéz évtizede, 1945–1955. Szombathely, 1990. 30–34., továbbá: *Füzes Miklós:* Modern rabszolgaság. „Málenkij robot". Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboraiban 1945–1949. Bp. 1990. 390. és köv. oldalak.

kellett volna járnia. Ugyanis a végrehajtásban megint olyan szerencsétlen peregibek (túlhajtások – K. M.) voltak, hogy az eredmény: pánik a magyarok közt is, még a tisztességes, hozzánk közel álló elemek is (mint pl. Sántha alelnök, sőt maga Erdei is) [Sánta Kálmán az Ideiglenes Nemzetgyűlés alelnöke és Erdei Ferenc az INK belügyminisztere – K. M.] megvadultak, arról beszélnek, hogy ez ugyanaz, mint amit Hitler csinált a zsidókkal stb. Az történt ugyanis, hogy a parancsnokságok a legtöbb helyen úgy hajtották végre a dolgot, hogy családnevekből indultak ki és fix kontingensekből. Ha nem volt elég német, vettek magyarokat. Vettek olyanokat, akik egy szót sem tudtak németül, bizonyítottan antifasiszták, ültek, internálva voltak, mindegy: vitték őket.... Azonkívül mindenki sérelmezi, vagy kimondva, vagy titokban, hogy az oroszok ezt a kormány tudta nélkül, előzetes megállapodás nélkül csinálták. (Mezsdu námi: [Magunk között mondva – K. M.] még mi se tudtunk róla előre.) Szóval, a dolog visszafelé sült el."![15]

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány utólagos észrevételezésére a szovjetek hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar belügyminiszter 1945. január 5-i rendelkezésével 10 tanácsadó megbízottat küldjön az orosz katonai hatóságokhoz, akik mentesítenék a nem német nemzetiségűeket, ill. azokat, akik a Volksbundban és más fasiszta szervezetben nem tevékenykedtek, valamint, akik náciellenes, hazafias és demokratikus mozgalmakban vettek részt. Erdei belügyminiszternek ez a mentesítő lépése azonban nem hozott lényeges változást a deportálásokban. A külügyminiszter újabb észrevételezésére, hogy a fegyverszüneti szerződés csak a német állampolgárok internálását írta elő, nem a magyart, G. M. Puskin, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SzEB) politikai tanácsadója, konkrétumokat kért, mert szerinte is jogtalannak tűnik mások elvitele. Azonban, számolt be a külügyminiszter a minisztertanács 1945. február 3-i ülésén, orvoslás most sem történt. A szovjet katonai és politikai szervek közötti eltérő magatartások és az egymásra mutogató eljárások szinte állandósultak. Ezért a miniszterelnök 1945 február végén tájékoztatta a deportálásokról is az éppen, hogy Debrecenbe érkezett amerikai politikai misszió titkárát is. Közölte, hogy elvben nem ellenzik „azoknak a deportálását, akik beálltak az SS-be vagy nemrég németesítették nevüket, vagy akik a Volksbund tagjai voltak", de elvittek közel 30 ezer olyan személyt is, akik nem voltak a hitlerizmus támogatói és hűek voltak az országhoz.[16] Ez a szám egyébként alátámasztani látszik a hazai tudományos kutatás azon eredményeit, hogy az 1945 kora tavaszáig a Szovjetunióba kényszermunkára vitt 64–65 ezernyi, németnek mondott ember közül a fenti belügyi tanácsadók és a helyi demokratikus erők, mint a fasizmust nem támogatókat, mentesítésre ajánlottak a szovjeteknek több, mint 45 ezer főt.[17] Azonban a hazaengedésük nekik is mint az összes, közel háromnegyed milliónyi volt magyar katona és elvitt civil hadifogolynak, csak egy, két vagy még több év után történt meg!

A magyar miniszteriális szerveken túl társadalmi és tudományos szervek is észrevételezték és erősen elítélték a szovjet katonai hatóságoknak a civil nemzetiségi és magyar lakosság kényszermunkára vagy hadifogoly-pótlásokra végrehajtott kímé-

[15] Moszkvának jelentjük ..., Bp., 1994. 35–36.

[16] Frus, 1945. IV. köt. 804–805.

[17] *Zeilbauer György* i. m . 30., továbbá: Neue Zeitung, 1989. V. 6., Reform, 1989. VIII. 18. és Bécsi Napló, 1993. V-VI. hó, 8.

letlen és csak a nyers erőszakra támaszkodó eljárását. Példaként csak a Magyar Tudományos Akadémia 1945 május első felében Szovjetunióban járt küldöttsége által közölt véleményt idézzük. A küldöttségben helyet foglaló Szent-Györgyi Albert Nobeldíjas professzor, aki az antifasiszta ellenállási mozgalomban is részt vett a háború idején, az MKP Moszkvában lévő képviselőjének, többek között kifejtette, hogy: „Vörös Hadsereghez való viszony Magyarországon sokat romlott. Ennek egyik oka az, hogy a razziákon több tízezer embert szedtek össze, jóllehet csak igen kevés fasiszta volt közöttük."[18]

A származási alapon történt deportálás a kollektív büntetésnek egyik eléggé el nem ítélhető sajátos szovjet megjelenési formája. A hazai demokratikus politikai erők és a hatóságok nagy többségének az ellenük, a legyőzött és megszállt helyzetük ellenére megtett észrevételei és intézkedései az emberek menekítését — nem pedig a végrehajtást — szolgálták. Ezt, mint látni fogjuk, a szovjet fél rövidesen többször is a szemére vetette az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak, amikor is megpróbálták a deportálásokat azzal indokolni, hogy azok a hátország nyugalmának biztosítását, ill. a Szovjetunióban véghezvitt rombolások újjáépítését voltak hivatva szolgálni.

II.

1944 kora őszén Kárpátalját a Szovjetunió váratlanul, pár száz ember közfelkiáltásos döntésére hivatkozva, bekebelezte. Ezt követően, szinte engesztelésként, E. Beneš tiszta csehszlovák nemzeti állam megteremtését minden áron elérni akaró célját mindenben és teljes egészében támogatta. Azonban az észak-dél irányú, fronttal történő kisebbségi kiűzések megvalósíthatatlansága és a magyar fegyverszünetnek a felvidéki magyarok kitoloncolására való felhasználásának lehetetlenné válása után a cél megvalósításához új tartalmú keretet kellett teremteni. Ennek vált részévé és elválaszthatatlan tartozékává a magyarországi németek kitelepítésének egész kérdése. Elsősorban erre vezethető vissza annak meg-megismételt felvetése, majd erőszakos végrehajtásának minden kísérlete. *Finnországban, Lengyelországban és más országokban elsősorban a területszerzés motiválta a német és más lakosság kiűzetését, nálunk a németek kitelepítését mindenekelőtt a Felvidékről kitoloncolandó magyar őslakosság számára való helyteremtés*, a szélsőséges csehszlovák nacionalista és soviniszta célok és az azt mindenben támogató szovjet érdekek inspirálták. Ezért a továbbiakban mindkét irányú kitelepítés kérdéseit vizsgálnunk kell.

A beneši politika tehát 1945-ben sem közeledett a demokratikus nemzeti kisebbségi megoldási módokhoz, formákhoz. Továbbra is a kitelepítési, kiűzési célt követte, azzal a különbséggel, hogy az most már a Kárpátalja nélküli terület 700 000-es magyarságát érintette, és ország-világ előtt nyílttá és egyértelművé tette: az új Csehszlovákiában a magyar kisebbséget is ugyanúgy fel fogják számolni, mint a németet. „Elő kell készítenünk németjeink és magyarjaink kérdésének végérvényes rendezéseit, mert az új köztársaság a csehszlovákok nemzeti állama lesz" – mondotta Beneš 1945. február 16-i londoni rádióbeszédében.[19] Ezzel egyidőben a Szlovák Nemzeti Tanács a magyarok és németek, valamint a szlovák árulók vagyonának elvétele mellett döntött, majd a még 1944 őszére, a kiűzési tervhez előre elkészített *elnöki dekrétumok az*

[18] Moszkvának jelentjük ..., 53.

[19] *Dr. Edvard Beneš:* Sest let exilu a druhé svétove války. Práha, 1946.

úgynevezett kassai program meghirdetése után sorozatban láttak napvilágot. Ezek a kisebbségek állampolgári, anyanyelvi, nemzetiségi kisebbségi, vagyonbirtoklási, kulturális és az összes emberi jogainak teljes elvonását tartalmazták. Dekrétumban határozták meg, hogy kit lehet németnek vagy magyarnak tekinteni, Ez az államilag megbízhatatlanná nyilvánítást és a kitoloncolást készítette elő. „Azokat a személyeket kell német vagy magyar nemzetiségűnek tekinteni — szólt a május 19-én hivatalosan is megjelent és később a magyarországi kitelepítési rendeletre is ható dekrétum 6. paragrafusa —, akik 1929 óta bármely népszámláláson magukat németnek vagy magyarnak vallották, vagy olyan nemzeti csoport, szervezet vagy politikai párt tagjai lettek, amelyekbe németek vagy magyarok szervezkedtek."

Ezek a nem is leplezett csehszlovák eljárások és célok több csatornán is eljutottak a Vorosilov vezette SzEB által eléggé elszigetelt helyzetben, katonai megszállás alatt lévő Magyarországra. Egyrészt a Magyarországra érkezett több tízezer menekült tájékoztatásából, akik főleg az 1938-ban visszacsatolt területen közszolgálatot ellátók voltak, de már az őslakosság köréből is érkeztek, másrészt, egy csehszlovák szociáldemokrata küldött 1945 március közepi budapesti közléséből. A cseh párt nem osztotta teljesen a beneši ultranacionalista kisebbségellenes politikát, ezért felhívta magyar testvérpártja figyelmét, hogy Benešék „700–800 ezer magyar kitelepítését készítik elő" gyors tempóban (s korridort szeretnének létesíteni Magyarország és Ausztria határánál az Adriára).[20] Ezen intézkedések és törekvések ellen az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945 tavaszától 1946 júliusági 184 tiltakozást juttatott el a SzEB elnökéhez, s többször nyújtott tájékoztatást azokról a SzEB nyugati tagjainak is, de mindez eredménytelen maradt.

A fentiekkel egyidőben, *1945 kora tavaszától a Magyarországon működő SzEB irányítói erős kampányba kezdtek magyar kormány- és pártkörökben, hogy rábírják a vezetőket: kezdjenek akciókat az ország német lakosságának a kitelepítése érdekében.* Az új Magyarországon a háború végén és azt követően nem volt ilyen *saját* célkitűzése sem a demokratikus pártoknak, sem a kormánynak, sem pedig a parlamentnek. A demokratikus pártok szövetségének, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontnak (MNFF) kormány- és parlamenti programmá is vált célkitűzéseiben konkréten annyi állt, hogy „a német zsoldban álló szervezeteket" fel kell oszlatni és vagyonukat el kell kobozni. A földreformhoz kapcsolódóan pedig, hogy „a Volksbund-tagok, a német hadseregben szolgáltak birtokait" is el kell teljes egészében venni.[21] Ez utóbbi része lett a földreformról kiadott rendeletnek, amelynek végrehajtásakor 1945 tavaszán és nyarán a helyi földigénylő bizottságok egyéni mérlegeléssel az 1945. szeptember 26-i előzetes összesítő adatok szerint 33,308 volksbundos-birtokot koboztattak el 176,781 katasztrális hold földdel.[22] Ezek azonban — nem kizárva ugyan túlzásokat és helyi hibák elkövetését —, nem jelentettek általános és kollektív kiűzést. Sőt, *az Ideiglenes Nemzeti Kormányban igen korán, a minisztertanácson már 1945. március 9-én szóba került* a vajdasági szerb partizánok magyarországi megjelenésének az itteni szerbekre és szlovákokra gyakorolt hatásával összefüggésben *a mindenféle kitelepítés elvetése a magyarországi nemzetiségek vonatkozásában,* Nagy Imre és Molnár Erik kommu-

[20] Politikatörténeti Intézet levéltára (PIL), 283-12/52.

[21] Délmagyarország, 1944. XII. 3.

[22] *M. Somlyai Magda:* Az 1945-ös földreform. Bp. 1965. A 88. és 89. oldalak közötti táblázat.

nista miniszterek a kitelepítés gondolatát is hitlerista módszernek ítélve vetették el, és felhívták a figyelmet: „ha ezzel a gondolattal foglalkozunk, akkor mi fogunk rosszabbul járni, mert sokkal több magyar lakik az ő oldalukon..." Mindez azt mutatja, hogy ellentétben néhány politikai értékeléssel és egy-két kutató állításával, *a németek kitelepítésének az igénye nem hazai indíttatású volt.* A magyar külügyminisztérium egyik akkori magas beosztású tisztviselője, Kertész István ehhez kapcsolódóan 1953-ban angolul és németül is megjelent munkájában a következőket írta: „Már 1945 első hónapjaiban Klement Vorosilov marsall, a magyarországi SzEB elnöke arra szorította rá a magyar kormányt, hogy készítse elő az intézkedéseket a németek tömeges kiűzésére. Georg Puskin, a Szovjetunió budapesti követe ismételten szóba hozta ezt az ügyet Gyöngyösi János magyar külügyminiszter előtt. Puskin azt követelte, hogy Magyarország szálljon síkra a németek kiutasítása mellett." Nevezettek legfőbb indoka ehhez az volt, hogy „nagy előnyöket jelentene Magyarországnak", mert egyrészt, megszabadulna egy veszélyes „ötödik hadoszlop"-tól, másrészt pedig, ezzel kiiktatódna az a lehetőség, hogy Németország a német kisebbségek ürügyén beavatkozhasson Magyarország belügyeibe.[23] E célt szolgálta az is, hogy alig érkezett meg Debrecenbe 1945 február elején Vorosilov – a minisztertanács március 9-i jegyzőkönyve szerint már februái 9-én, válaszként a német nevűek ismételt elhurcolása szóvátételére, a szovjet katonai hatóságok felszólították a magyar belügyminisztert: állítson össze részletes kimutatást a Magyarországon élő németekről.

A fentiek hatására kellett a magyar politikai és állami szerveknek foglalkozniuk 1945 áprilisától kezdve hivatalosan is a magyarországi németek, ill. a kitelepítésük kérdésével. A SzEB-nek a németek kimutatása iránti érdeklődésére a miniszterelnök április 16-án adta meg az első, minden valószínűség szerint csak becsült, erősen téves összeállítását. Eszerint az országban kb. 540 ezer német élt, akik közül 360 ezer a német nemzetiségűek száma, és a Volskbundnak 400 ezer tagja lehetett.[24] Ez a torz adatsor elképzelhetően vagy az 1938–41 közti határváltozásokból adódó többlet beszámításával történhetett, a visszacsatolt területek legalább részbeni megmaradása reményében. Mindenesetre a rövid idő múltán lehetővé vált pontosításig, zavarólag hathatott a valóságosnál lényegesen magasabb számok szerepeltetése. A trianoni területen az *1941-es népszámlálás szerint* 477 057 ember vallotta anyanyelvének a németet és 303 419 közülük egyben német nemzetiségűnek is. A népszámlálás anyanyelvre és nemzetiségre vonatkozó külön kérdésére adott válaszok ilyen nagyarányú, több, mint egyharmadnyi eltérése mögött az is meghúzódhat, hogy igen sokan a hazai németek közül így fejezhették ki — a kialakult sajátos körülmények között — averziójukat a hitleri zsarnoksággal és háborús politikával szemben. Túl ezen, a háború alatt egy, a Volksbunddal szemben álló, bár konzervatív mozgalom is kibontakozott, s a magyar demokratikus pártokban tevékenykedő német politikai erők mellett ez is gyengítette a németség körében a hitlerista befolyást.

---

[23] *Kertész, Stephan:* Die Vertreibung der Deutschen aus Ungarn. Südost-Stimmen, 1953. július-augusztus, 8.

[24] *Fehér István:* Az utolsó percben. Bp. 1993. 116.

Több ismert s e kérdésekkel alaposan foglalkozó tudományos kutató megállapítása szerint a trianoni területen 1943-ban viszont kb. 150 ezernyi volt hozzávetőlegesen a Volksbundhoz tartozók és kapcsolódók száma.[25] Más hivatalosnak vett 1940-es adatok szerint mintegy 70 000 fővel, 24 ezer család tartozott a Volksbundhoz, „de valójában 150–200 ezerre kiterjedő befolyással".[26] Továbbá, 1940-től mintegy 26 000 személy — valószínűleg a fentiek közül — németesítette vissza nevét és kb. 50 ezer fő jelentkezett önként, vagy sorozták be az SS-be![27]

A földreformnak a főváros körzetében való végrehajtása során vetődött fel hazai környezetben először határozottabban az ún. sváb kérdés. A Budapesti Nemzeti Bizottság (BNB) 1945. április 11-i ülésén a Nemzeti Parasztpárt (NPP) képviselői, Kovács Imre és Darvas József, követelték a volksbundisták földjeinek magyar igénylők kezébe adását, hogy ezzel és kitelepítésükkel a „sváb gyűrűt szétrobbantsák". Egyedül Gerő Ernő, az MKP képviselője támogatta e felvetésüket. Közben azonban érdekes, és egy más irányú elkötelezettségről is árulkodó kijelentést is tett. Javasolta, hogy a sváb községekben magyar földigénylő bizottságok működjenek addig is, „amíg a svábok összetelepítésére nem kerül sor,...". (Ilyen elképzelésről és tervről a hazai politikai életben mindaddig nem volt szó, ameddig a SzEB elnöke 1945 november végén át nem adta a kitelepítésről szóló határozat mellékletében szereplő ez irányú feladatokat!) Gerő és a parasztpártiak álláspontját az SzDP és a Polgári Demokrata Párt (PDP) képviselői határozottan elvetették. Szakasits Árpád óva intett az általánosításoktól és a kollektív felelősségre vonástól. Supka Géza pedig javasolta, hogy a BNB mondja ki, hogy a „sváb községek" meghatározást sem fogja használni. Indoklása: „Demokráciában nem szabad senkit azért sújtani csupán, mert egy fajhoz tartozik. Vagy politikai vétség terheli az illetőt, vagy nem. De nem azért bűnhődik, mert sváb." Végül Gerő ismételt ellenzése ellenére a BNB határozatába vette: a tárgyalt fő problémákat „el kell választani a sváb kérdéstől".[28]

A NPP és Rákosiék együttműködésének az ún. sváb kérdésben van bizonyos taktikai fogást takaró előzménye. A kommunista vezetők ugyanúgy, mint a földreform-propaganda meghirdetésekor, itt is, annak végrehajtásához kapcsolva, áttestálták a NPP-nak a hazai németek elleni propaganda kezdeményezésének szerepét. Erről maga Rákosi írt 1945. május 5-i, Dimitrovnak Moszkvába szóló levelében: „Mi átengedtük nekik(a NPP-nak – K. M.) a magyar svábok elleni és a fölre jogosult bizottságainak fenntartásáért folyó kampány vezetését. A volksbundisták elleni kampányt sajtójukban elég jól csinálták...".[29] Ezzel is magyarázható, hogy a NPP politikusai és sajtója járt az élen 1945 április elejétől az országban a kitelepítési propaganda hirdetésében és ilyen kívánságok és tervek kifejtésében. Bár, elsősorban az MKP oldaláról, de a Független Kisgazdapártban is, bőven kifejtettek elfogadhatatlan vagy

[25] *Tilkovszky Loránt:* Ez volt a Volksbund. Bp. 1978. 279., *Balogh Sándor*: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. Bp. 1982. 85., *Fehér István*: Az utolsó percben. Kossuth K. 1993. 117.

[26] *Zielbauer György:* Adatok és tények a magyarországi németség történetéből (1945–1949). Bp. 1989. 14.

[27] *Balogh S.:* I. m. 85., 306–307., továbbá: *Tilkovszky Loránt:* SS-toborzás Magyarországon. Bp. 1974. 176.

[28] A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946. Bp. 1975. 82–83.

[29] Múltunk, 1991. 2–3. sz. 271.

sokban bírálható hasonló álláspontot és elképzeléseke. Sőt, a KFGP főtitkára, Nagy Ferenc vetette fel először nyilvánosan a svábok kitelepítésének a követelését is 1945 februárjában.[30] Mindez egyidőben kifejezett egy, az 1944 márciusi megszállás miatt felerősödött németellenes hangulatot és bizonyos magyar nacionalista felhangot is.

Közben folytatódott a magyarok tízezreinek kiüldözése a szomszédos, elsősorban az északi és déli országokból. Jugoszláviából a háború alatt odatelepített csángókat és a közszolgálat embereit kényszerítették távozásra. Mindezek, és a deportált zsidóság, valamint a nyugatra és keletre hurcoltak és hadifogságba esettek kérdéseinek megoldására javasolta Nagy Imre egy menekültügyi hivatal vagy kormánybiztosság felállítását. Ezt részletesen az *április 27-i kormányülés* vitatta meg, amelyen a külügyminiszter arról is beszámolt, hogy egy csehszlovák kormányküldöttséggel folytatott közvetlen tárgyalás után egyértelművé és hivatalosnak vehetővé vált: a felvidéki magyarokat minden áron ki kívánják telepíteni. Ebből kifolyólag újra óvatosságra hívta fel a figyelmet a németek kényszerítő kitelepítése vonatkozásában, nehogy precedenst szolgáltasson Magyarország. A németek általános kitelepítése helyett csak a volksbundistákról legyen szó! Ezek után került sor — elsősorban a fenti feladatok elvégzésére, de a végén kiegészítve „a fasiszta németek kitelepítésének" végrehajtási teendőivel is — a Népgondozó Hivatal (NH) felállítására május első felében.

Ez az 1945. május 10-én megjelent rendelkezés volt az első hivatalos kormánydokumentum, amely a német kitelepítéssel is, bár nem fő kérdésként, de foglalkozott és *amely nem kollektív büntetéssel akart minden németet elüldözni, hanem csak a hitlerista bűnökben részeseket.* Egy további, július 1-i rendelkezés mindezt megerősítve, a NH hatáskörébe utalta a fentiekként értelmezett német vétkesek bizottságok útján történő egyénenkénti megítélését is.

A szovjetek sürgette nagyarányú német kitelepítés kérdésében is ki kellett alakítani mind a politikai, mind pedig az állami vezetőknek az egységes álláspontját. Erre május közepe és július eleje között került sor. Először az *1945. május 14-ére összehívott pártközi értekezlet* vitatta meg a kérdést. Ezen Rákosiék és a parasztpártiak jelentős számú német kitelepítésének szükségességét hangsúlyozták ugyan, de végül elfogadták a többségi álláspontot a magyarországi németek differenciált megítéléséről, vagyis, hogy *„Magyarországon nincs sváb kérdés, csak német fasiszták kérdése van".* Ez azt jelentette, hogy csak az SS-ek és a volksbundisták kitelepítésével értenek egyet, vagyonuk teljes elkobozásával.[31] A NPP intézőbizottságának május 15-i ülése is jóváhagyta e formulát, és központi lapja, a Szabad Szó május 17-én többek között így foglalta össze az álláspontváltozás okát: „Saját intézkedéseinket összhangba kell hozni a német kérdés megoldását célzó általános rendszabályokkal.... A magyarsághoz hű, demokratikus gondolkodású német származású honfitársainkat szigorú rostálás után meg kell tartani." A többi párt és a külügyminisztérium is ezt az alapállást, a kollektív büntetés határozott magyar elvetéseként támogatta. Ebben, véleményünk szerint, még így is tetten érhető szűkebb formában bizonyos kollektív felelősségre vonás, nem is szólva arról, hogy a valóban vétkes büntetésének nemeként is vitatható a kitelepítési forma.

[30] Kis Újság, 1945. április 18. 3.

[31] PIL. 284. f. 13. őe. A NPP Intéző Bizottságának jegyzőkönyve.

A pártközi értekezlet álláspontjáról május 16-án Gyöngyösi külügyminiszter levélben adott tájékoztatást a kérdést többször is felvető Puskinnak. Abban viszont a belügyminisztérium korábbi adatai és véleménye alapján még mintegy 300 000 érintett német kitelepítésének lehetőségét jelölte meg. Rövidesen viszont, május 26-án Puskinnal folytatott konzultáció után a külügyminiszter *kérdést tartalmazó szóbeli jegyzéket* juttatott el a szovjet kormányhoz. Abban előbb közölte: „a magyar kormány arra az elhatározásra jutott, hogy azokat a németeket, akik Magyarország ügyét elárulták és a hitlerizmus szolgálatába állottak, szükséges volna az ország területéről eltávolítani,...", majd megkérdezte – hozzájárul-e a szovjet kormány, hogy az eltávolítandó *„mintegy 200–250 ezer" főt* Németország szovjet megszállás alatt álló területére telepítsék át.[32] Ezt követően *július 5-én a SzEB-nek szóló hivatalos jegyzékben ajánlotta a külügyminiszter az Ideiglenes Nemzeti Kormány nevében a tovább pontosított és véglegesnek tekinthető számot: 200 ezer hitlerizmust támogató személy kitelepítését.* Ezt a 200 000-es hivatalos számot a nagyhatalmak képviselői a SzEB-ben tudomásul vették és a Szovjetuniót kivéve később többször is visszatértek arra. Vorosilov tájékoztatása alapján, mint a magyar kormány határozott kérése vált e szám ismertté, holott a magyar megfogalmazásokban „szovjet nyomásra" hozott állásfoglalásból eredő *javaslatról* lehet olvasni.[33]

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány differenciált, a kollektív felelősség elvi elvetését tartalmazó álláspontjának a külső nyomás ellenére is történő, sőt, erősödő fenntartását a belpolitikai érdekeken és a beneši kiüldözés elleni védekezésen túl még egy körülmény segítette. A magyar külügyminisztérium 1945 május-június folyamán tudomást szerzett a nyugati nagyhatalmaknak, elsősorban az Egyesült Államoknak, a kollektív büntetés elvét és gyakorlatát általánosságban elutasító álláspontjáról. Májusban a külügyminiszter a csehszlovák magyarellenes intézkedések, kiűzések, és kitelepítési tervek ellen a nyugati hatalmak képviselőinél is tiltakozott és felhívta a figyelmet az esetleges hasonló jugoszláviai és romániai lehetőségekre is. A. Schoenfeld, az Egyesült Államok budapesti követe előbb nem hivatalosan, majd június 12-én jegyzékben is tájékoztatta Gyöngyösit, hogy kormánya ellenez minden egyoldalú kisebbségi áttelepítést, és hogy ilyen lépés csak megfelelő nemzetközi megállapodások alapján mehet végbe, és „jogtalannak tekint minden olyan kísérletet, hogy úgy kezeljék egy etnikai kisebbségi csoport valamennyi tagját, mint államellenes bűnösöket, és hogy kiutasításuk alapja egyedül etnikai hovatartozásuk legyen". Személyes jelleggel tájékoztatott még a megbízott arról, hogy felkérik a jugoszláv és a csehszlovák kormányt, tartózkodjanak e téren az egyoldalú cselekvésektől és a romániai s a magyarországi SzEB egészét is figyelmeztetik hasonló utasításuk betartására.[34] Mindez figyelemre méltóan hozzájárulhatott egyrészt ahhoz, hogy a kelet-közép-európai kisebbségek még nagyobb kényszermozgása nem következett be, másrészt, hogy Magyarország a maga számára elvesse a minden indokot nélkülöző kollektív büntetés elvét, majd annak rákényszerítésekor igyekezzék kitérni a végrehajtása elől.

Mindezek ellenére azonban a kitelepítendőknek 200 000 főben történt megállapítása mégis hagyott maga után kívánnivalót: még körültekintőbb eljárás lett volna

[32] *Fehér István* A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950. Bp. 1988. 43.
[33] Frus, 1945. IV. köt. 837. és 938.
[34] Frus, 1945. IV. köt. 927–933.

szükséges. Ugyanis, az ebben az időben Magyarországon lévő, tehát itt maradt volksbundisták és támogatóik száma messze nem érhette el ezt a számot. Az összesen 150 000-nyi hitlerizmust támogató közül mintegy 60 ezren evakuáltak a német hadsereggel. A kb. 50 000 SS-be került is közülük kerülhetett ki, de jelentős részük már az önként jelentkezéskor elveszítette magyar állampolgárságát. A keletre deportáltaknak is közel egyharmada tartozott volna a kitelepítendők közé. Ténylegesen velük sem lehetett számolni. Hozzávetőlegesen ezen számok már 1945 nyarán is felbecsülhetők voltak. Ha mindezeket — a ma már ismert, kereken nyugaton maradt 65 ezernyit — és a háborús veszteségeket is figyelembe vesszük, aligha tévedünk sokat, ha arra a következtetésre jutunk, hogy *Magyarországon a háború utáni egy-két évben 100 ezernyi vagy azt alig meghaladó volt a Volksbund-tagok és a nácizmust azon felül is támogatók száma.* Tehát, az Ideiglenes Nemzeti Kormány hivatalos 200 000-es száma is felmérési hibát, tévedést takar, amely a vesztes és megszállt ország helyzetében nem nyújthatott elégséges támaszt a nagyhatalmi és soviniszta célokkal szemben kialakított álláspont megvédésében és elfogadtatásában.

III.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak kényszerűen elfogadott 200 ezres kitelepítési ajánlata azonban mégsem játszhatott szerepet a továbbiakban, mert a Szovjetunió másra használta fel azt. Ugyanis annak nyomással történt elérésével lehetőséget kapott újabb taktikai lépések megtételére a beneši kitelepítés segítéséhez. Ezért azt a potsdami konferencia elé mégis beterjesztette. Közben a csehszlovák kormány 1945. július 3-án erős szovjet támogatással jegyzékben kérte a szövetséges nagyhatalmaktól a 2,5–3 millió szudétanémet és — úgy tűnik figyelembe vették az Egyesült Államok és Anglia egyoldalú kiűzést nem támogató álláspontját — „kb. 400 000 magyar" áttelepítésének jóváhagyását is. Az utóbbi megtárgyalását és intézését — nem véletlenül — a szovjet vezetés a magyarországi SzEB-al kívánta végeztetni, mert Benešék szerint 345 ezer szlovák él Magyarországon, akik cseréként át kívánnak települni Csehszlovákiába.[35] E tervekről a magyar politikai tényezők is tudomást szereztek és kísérletet is tettek a tényeknek meg nem felelő elképzelés kivédésére. A magyarországon élő szlovák anyanyelvűek száma még a 100 000-et sem érte el, 1941-ben 75 ezren jelölték azt anyanyelvüknek. Az SzDP vezetői és Rákosi Mátyás, az MKP főtitkára is rövidesen Prágába utazott e célból, de megbeszéléseik semmi eredményt nem hoztak. Erről utóbbi július 28-án Dimitrovnak küldött levelében így írt: „A mi fejtegetéseinkkel szemben a legerősebb érvként azt hozták fel (a csehszlovák kommunista vezetők – K. M.), hogy Sztálin elvtárs a csehszlovák delegációval június végén folytatott tárgyalásai során a magyarok kérdésében azt a határozott véleményt fejezte ki, hogy úgy kell kezelni őket, mint a németeket.... Ezen kívül arra is hivatkoztak, hogy az ő magyarokkal szembeni terveiket, sőt, törvényjavaslataikat is Moszkvában dolgozták ki, s azokat Sztálin és Molotov elvtársak jóváhagyták."![36]

A fenti csehszlovák tervet Sztálin a potsdami konferencián kívánta megtárgyalni Beneš előterjesztésében, de végül azt is a külügyminiszterek elé utalták, ahová a

[35] *Fülöp Mihály:* Kiadatlan emlékirat. Bibó István a magyarországi németek kitelepítéséről. Magyar Nemzet, 1989. III. 4.

[36] Múltunk, 1991. 2-3. sz. 283–284.

lengyel és a „szerényebb igényű", 200 000-es magyar „kérés" is került. A kiküldött albizottság jelentése alapján azután a nagyhatalmak a magyarok kitelepítésére vonatkozó Beneš-tervet az Egyesült Államok és Nagy-Britannia ellenzésére elvetette. Viszont kompromisszumként elfogadta szovjet javaslatra a Magyarországról történő bizonyos számú német kitelepítését, amely némi lehetőséget még magában rejtett olyan taktikai lépésekre, miszerint együttes nagyhatalmi kényszerítő határozat híján is elérhető legyen magyarok áttelepítése Csehszlovákiából. Lakosságcserével való „megoldás" északi szomszédunknál komolyan nem jöhetett szóba, mert Szlovákiában 8–9-szer több magyar élt a trianoni békeszerződés miatt, mint szlovák Magyarországon. Az csak kiegészítésként jöhetett számításba. Viszont németek kitelepítésének elvi elfogadtatásával lehetőség nyílt arra, hogy helyet csináljanak itt a felvidéki magyarok egyoldalú áttelepítésére is. Ehhez el kellett érni a kitelepítendő németek számának közel olyan szintre emelését, mint a szlovákiai magyaroké, és olyan viszonylag szabad kezet biztosító döntést és végrehajtási keretet kellett alkotni, amely mindezt nem akadályozza.

A nyugati hatalmak, elsősorban az Egyesült Államok, nemcsak ragaszkodott a kitelepítésekre vonatkozó közös konferenciai határozathoz, hanem az arra — a nevezetes XIII. cikkelyre — vonatkozó javaslat is tőle származott. Mégpedig nem azzal a céllal, hogy legyen Kelet-Európában német kitelepítés e területen — ahogyan igen sok politikus és még történeti munka is állította —, hanem a dokumentumok tanúsága szerint Sztálin ellenzése ellenére azért, mert a szovjet hadmozdulatokhoz kötött elűzések kész tényeket teremtő gyakorlata után még helyben maradt németek kiutasítását „szabályos és humánus keretek közé" kívánta szorítani. Sztálin a konferencia július 31-i ülésén azzal az indokkal szólalt fel e javaslat ellen, védve a „kész tények" politikáját, hogy a náci megszállástól sokat szenvedett népek és kormányaik egy itteni határozatra való tekintet nélkül is folytatják a németek kiűzését s azt már semmi nem tudja megállítani. Végül kelletlenül beleegyezett, hogy egy tetszés szerint értelmezhető szöveggel felvegyék XIII. cikkelyként a javaslatot a határozatok közé, kiegészítve a Magyarországra vonatkozó résszel.

A potsdami konferencián a tudomásul vételek és a jövőre vonatkozó ígéretek mellett *megegyezéseket kötöttek* és *határozatokat hoztak. Határozat volt a XIII. cikkely is.* Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a nyugati, elsősorban az amerikai vezetés és diplomácia azt a későbbiekben nem kötelező jellegűnek, hanem csak hozzájárulásnak, ajánlatnak értelmezte és így is igyekezett értelmeztetni. Ez azonban, mint a kollektív felelősségre vonás és büntetés elvi vagy konkrét amerikai elutasítása – nem derül ki a határozat szövegéből. *A német lakosság rendezett áttelepítése* címet viselő határozat legfontosabb mondata a következő: *„A három kormány minden vonatkozásban megvizsgálva a kérdést, elismeri, hogy a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német lakosságnak vagy egy részének Németországba történő áttelepítésére vonatkozóan intézkedéseket kell foganatosítani. Egyetértenek abban, hogy bármilyen áttelepítés történjék is, annak szervezetten és emberséges módon kell végbemennie.'.* A határozathoz tartozó németországi teendőket a Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanácsra (NSzET) bízták. A magyarországiakat pedig ellentétben a lengyel és csehszlovák kormányokkal, nem az állítólag azt „kérő" kormányra, hanem a magyarországi SzEB-re.[37]

[37] *Halmosy Dénes:* i. m. 640. és köv. oldalak.

A fenti potsdami rendelkezés szövegének határozati és elutasításos jellegét külön sem enyhítette sem a hivatalos jegyzőkönyv, sem közös, sem egyedi amerikai vagy angol nyilatkozat. Bizonyos elvek és álláspontok lehetnek jók és igazak anélkül, hogy beszélnének vagy írnának róluk, de ez nem indok arra, hogy ne említsék, vagy éppenséggel velük ellentétesen értelmezhetőket fogalmazzanak meg. Mindezek következtében a kitelepítésekkel kapcsolatban a potsdami rendelkezések kötelezőek is voltak meg nem is, a kollektív büntetést tartalmazták is meg nem is. Magyarország vonatkozásában a felvidéki magyarság kollektív kiutasítását elvetették, de nyitva hagyták annak lehetőségét a magyarországi németek esetében. Ugyanakkor lehetőséget hagytak arra is, hogy utasításnak értelmezzék és magyarázhassák. Ez utóbbi az 1945. augusztus 2-án meghozott potsdami határozat után néhány nappal már be is következett.

Augusztus 9-én Szviridov altábornagy, a SzEB elnökhelyettese, Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök feljegyzése szerint, értesítette őt, hogy *„a marsall úr* (Vorosilov – K. M.) *Moszkvából közölte, hogy 400–450 000 svábot kell Magyarországról kitelepíteni"*. Egyidejűleg kérte, hogy a magyar kormány 2–3 napon belül mutasson be neki egy munkatervet, amely tartalmazza, milyen területekről mennyi svábot kell kitelepíteni, hol s hány helyen gyűjtik össze őket, és mennyi idő szükséges a koncentrálás végrehajtásához.[38]

A marsall üzenete, a közölt váratlanul magas kitelepítendő létszám és *a tervkészítési feladat is egyértelműen utasítás*. Ezt megerősíti a fenyegetésnek is felfogható további tábornoki közlés. Szviridov „felhívja a kormány figyelmét arra — folytatta a miniszterelnök —, hogy kívánatosnak látszanék a magyar közvéleménynek alapos előkészítése a kitelepítésre nézve, nehogy félreértés vagy elégedetlenség keletkezzék a lakosság körében. A kérdést a minisztertanácsnak kellene megbeszélni. „Magától értetődik, hogy a magyar kormány saját hatáskörében dönti el, hogy a sváb lakosság közül kiket tekint kitelepítendőnek." Azonban a SzEB fenntartotta magának a jogot, hogy az esetleges hibákat kiküszöbölje! Megjegyezte még Szviridov figyelmeztetőleg, hogy „annak idején (1944–45 fordulóján – K. M.) a magyar hatóságok egy része nemcsak nem segítette az orosz hatóságokat a német kitelepítésben (értsd: elhurcolásában a Szovjetunióba – K. M.), hanem egyenesen akadályozta őket munkájukban" és a lakosság egyrésze is bujtatta, mentette őket. „Éppen ezért kéri, hogy a kormány... erélyesen nyúljon a kérdéshez."

Annak ellenére, hogy Vorosilov magyar nemzeti érdeknek és a demokrácia fejlődése kérdésének kívánta beállítani a magyarországi németek kiűzésének általuk és a csehszlovákok által keményen sürgetett ügyét, meg kell állapítani, hogy annak egyikhez sincs semmi köze, de még a németek elleni általános megtorlás vélt szükségessége és az egész hazai németség állítólagos Hitlert támogató bűnössége sem az elsőrangú ok volt. Ez utóbbiak csak egy kisebb részére vonatkozhattak az érintetteknek, amit nem valamennyi német elleni kollektív büntetéssel, hanem személyekre menő vizsgálattal kellett volna megállapítani és büntetni. *A magyarországi németeknek vagy nagyrészüknek a kitelepítése döntő mértékben Csehszlovákiának, a Sztálinnal összefogó beneši nacionalista politikának az érdeke volt, hogy tiszta csehszlovák nemzeti*

[38] PIL. 283. f. 10/269.

állam és soha sem létezett csehszlovák nemzet létesüljön. Helyet kellett csinálni az ottani szudétanémetek kiűzése után a hétszázezernyi magyar kitelepítése számára is, a magyarországi németeknek az áttelepíttetése árán is. Ezért volt fontos elfogadtatni a konferenciával a volt német-szövetséges országok közül a németek később meghatározandó számú kitelepítését – egyedül csak Magyarországról. Más vesztes, szovjet szférába került országok német kisebbségei, mint Romániáé, Finnországé, Bulgáriáé stb., hasonlóan differenciált magatartást tanúsítottak a háború alatt, és számarányuk sem volt lényegesen eltérő, mint a magyarországiaké, mégsem gyakorolt olyan erős nyomást a Szovjetunió ezekre az országokra, mint Magyarországra. A fegyverszüneti egyezményeik is szinte teljesen azonos tartalmúak voltak. Romániában pl. ahonnan szintén sok tízezer németet deportáltak keletre, a kitelepítési kérdés felmerülésekor a kormány — a magyar kormányhoz hasonlóan — szintén nem fogadta el a kollektív kitelepítést, de ezt az ellenzést tudomásul vette a szintén szovjet vezetésű ottani ellenőrző bizottság, és semmilyen kitelepítést nem erőltetett tovább, sem a román kormánynál, sem pedig Potsdamban.

A három nagy konferenciáját követő napokban V. Clementis kommunista csehszlovák külügyi államtitkár szerint, kormánya támogatásért fordult a szovjet vezetőkhöz és ígéretet kapott, hogy a Szovjetunió diplomáciai úton fog fellépni és próbál változást elérni Budapesten a csehszlovák álláspont javára.[39] *Ettől kezdve lép be a szovjet politikába az a módszer e kérdésben, hogy nemcsak elhallgat, letagad vagy ellentétes álláspontokat hangoztat Budapesten, mint Prágában vagy a nemzetközi szervezetekben, hanem Benešhez hasonlóan hamis adatokat használ, vagy a tényeket és álláspontokat gyökeresen megváltoztatva érvényesíti törekvéseit. Ez történt mindenekelőtt a magyarországi németek kitelepítésének a számaival.* Potsdamig a magyar kormány és a demokratikus pártok együttesen és hivatalosan csak a hitlerizmus támogatásában vétkes, közvetlen hozzátartozókkal együtt 200 000-re becsült népesség kitelepítésével értettek egyet. Ez így is szerepelt Potsdamban. *Vorosilov* mégis — mint láttuk — *úgy állította be, mintha 400–450 ezerről szólna a határozat, sőt, augusztus végétől már 500 000 fő kitelepítését sürgette, azt a benyomást keltve, mintha azzal minden magyar párt egyetértene.* Ezt a magyar fél többször is észrevételezte. Pl. erről számol be külügyminiszterének a budapesti amerikai politikai megbízott 1945. október 29-én, jelentve, hogy a magyar külügyminiszter nem érti a szovjet álláspontot, az ellentmondásos a csehszlovákiai magyarok ügyében, és figyelmen kívül hagyja, hogy a magyar kormány 200 000 főben jelölte meg a Magyarországról kitelepítendő németek számát.[40]

A 400, 450 és 500 ezres számok az Egyesült Államok külügyi dokumentumai szerint is Moszkvától származtak 1945 második felében. Tehát a 200 ezres számot a szovjetek emelték két-, ill. két és félszeresére nyomban a potsdami konferencia után és adták is ki utasításként a magyar kormánynak még mielőtt — s ezért, úgy tűnik, egyoldalú döntéssel — a NSzET egyáltalán hozzákezdett volna ezirányú megbízatásának teljesítéséhez.

A SzEB elnökének nevében adott német kitelepítési utasítást a magyar kormány 1945. augusztus 13-i rendkívüli ülésén tárgyalta meg. Erre meghívták a koalíciós pártok vezetőit, képviselőit és szakértőket is. A miniszterelnök részletes ismertetése

[39] *Janics Kálmán* i. m. 165.

[40] Frus, 1945. IV. köt. 937–938.

után a vitán kifejtett főbb nézetek a következők voltak. A belügyminisztérium államtitkára az 1941-es népszámlálási adatokat idézve megállapította, hogy a szovjet igényt csak úgy lehetne teljesíteni, ha az összes német nemzetiségűn kívül a magyar nemzetiséget vallott német anyanyelvűeket is kiutasítanák. A külügyminiszter most is óvatosságra intett, a közvélemény erősödő hangulata ellenére is, mert ilyen mérvű kitelepítés precedensül szolgálhatna a szlovákiai magyarokkal szemben is. Egyben tájékoztatást adott az Egyesült Államok kormányának korábban ismertetett álláspontjáról, benne a kollektív büntetést elvető nézetéről is. A miniszterelnök 200–250 ezer kitelepítendőt tudott elképzelni, de ha ezzel nem érik be, fel lehetne menni 400 000-re, de „hangsúlyozni kell a kollektív felelősség kizárását". Nagy Ferenc újjáépítési miniszter örömét fejezte ki, hogy alkalom nyílik „a svábok és németség ártalmas tömegétől minél előbb megszabaduljunk", de csak azokat javasolta kitelepíteni, akik 1. 1941-ben német nemzetiségűnek vallották magukat, 2. a magyarellenes Volksbundhoz tartoztak, 3. önkéntesen jelentkeztek német katonai szolgálatra és 4. akik visszanémetesítették nevüket. Mindezek számát valamivel több, mint 300 000-ben jelölte meg. Rákosi a 400 000-es számhoz ragaszkodott, mert az szerint a potsdami döntéssel van összefüggésben, de megjegyezte, hogy el kell kerülni annak a környező országokban lévő magyarság elleni felhasználását. Felhívta a figyelmet arra, hogy a német anyanyelvűek között vannak osztrákok is. Gróf Teleki Géza szerint csak azokat lehetne kitelepíteni, akik magukat német nemzetiségűnek vallották, mintegy 250 000-et. Tiltakozott a kollektív felelősség érvényesítése ellen, és egyetértett a németek és osztrákok közötti különbségtétellel is.

Hosszú vita után a kormány kényszerből a „hazai német nemzetiség kitelepítését" fogadta el, de hozzátette a belügyminiszternek, Erdei Ferencnek azt a különös javaslatát, hogy ha e számot növelni kell, akkor a városokból a német anyanyelvűeket is ki kell telepíteni. Nagy Imre viszont javasolta, hogy a potsdami határozat pontos megismeréséig csak megközelítő számot jelöljenek meg.[41] Rövidesen ki is derült, már a kormány augusztus 22-i ülésén a külügyminiszter tájékoztatásából, hogy a NSzET döntéséig várni kell a német kitelepítés minden munkájával. Gyöngyösi ezért újra való megfontolásra és önmérsékletre hívta fel a kérdéssel foglalkozókat és az ügyek előkészítésével megbízott belügyminisztériumot. A NSzET határozata — mely megfelelt Moszkva fenti, a számokra vonatkozó javaslatának — csak november második felében született meg. Addig azonban *félrevezető* csehszlovák propaganda is indult, hogy annak nyomást jelentő remélt hatásával elérjék Magyarország hozzájárulását többszázezer magyar egyoldalú kitelepítéséhez, másrészt pedig, hogy nyugtassák saját szövetségeseiket. A beneši diplomácia erőteljesen hirdette, hogy Potsdamban a nagyok nemcsak a németek, hanem a magyarok lakáscserés kitelepítését is jóváhagyták. Ismételt magyar észrevételezés és kérdés, valamint az Egyesült Államok prágai nagykövetének a fentieket tartalmazó jelzésére az amerikai külügyminisztérium utasította képviseletét, hogy közölje a csehszlovák kormánnyal és a magyar kormánnyal is –

[41] Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-A-83-a. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. augusztus 13-i rendkívüli ülésének jegyzőkönyve, és *Nagy Ferenc:* Küzdelem a vasfüggöny mögött. I. Európa. História, Budapest, 1990. 173.

ez az állítás „alaptalan".[42] Beneš diplomatái külföldön azt is terjesztették — miközben 400 000 magyar kitoloncolását kérték a nagyhatalmaktól —, hogy csak azokat a magyarokat szándékozzák kitelepíteni, akik összeesküdtek Csehszlovákia ellen és a nácik oldalán harcoltak. Ez utóbbit a szovjet funkcionáriusok Magyarországon ezekben a hónapokban erősen propagálták anélkül, hogy a csehszlovák tényleges kitelepítési tervről szóltak volna és az állandóan erősödő magyarellenes üldözésekre reagáltak volna.

Mindezek igazi céljára és a 400–500 ezres német kitelepítést erőltető szovjet-csehszlovák törekvésekre választ adnak Beneš elnök, V. Clementis államtitkár és A. J. Visinszkij szovjet külügyminiszter vonatkozó szavai: Beneš egy 1945. október eleji szlovákiai beszédében kijelentette az amerikai nagykövet jelentése szerint, hogy „Csehszlovákiának ragaszkodnia kell a Magyarország és Csehszlovákia közötti kisebbség-cseréhez, és hogy legalább 400 000 magyarnak kell elhagynia Csehszlovákiát". Ehhez kellett az 500 ezres német kiüldözése.[43] Az államtitkár pedig a párizsi békekonferencián 1946. szeptember 16-án a 200 000 magyar egyoldalú kiutasítására vonatkozó beszédében a potsdami határozatra hivatkozva sürgette a németek kitelepítését Magyarországról, hogy elhelyezhető legyen további kettőszázezer magyar.[44] Visinszkij, támogatva Clementist, így érvelt ugyanitt 20-án: „A magyar kormány azt mondja, hogy nincs hely számukra (a 200 000 felvidéki magyarnak – K. M.) Magyarországon. A valóságban van helye, vagy nincs helye? Ismert tény: Magyarországból Németország amerikai övezetébe át kell telepíteni... 500 000 németet. Ez a Németországi Ellenőrző Bizottság (helyesen: Tanács – K. M.) jóváhagyott terve, mely szerint 500 000 németet Magyarországból Németország amerikai zónájába kell telepíteni. Fölmerül a kérdés, hogy 500 000 ember Magyarországból Németországba való kitelepítése után, marad-e Magyarországon hely a Csehszlovákiából áttelepített 200 000 magyarnak vagy sem?"[45] A válasz egyértelmű volt, hiszen a magyarországi németek kitelepítésének kérdését e célból erőltették az INK-nál, ezzel a taktikai elgondolással vitték a potsdami nagyhatalmi értekezlet elé is, és az inkorrekten megszabott 400–500 ezres szám s annak hamis módszerű elfogadtatási gyors kísérlete is e célból történt.

1945 őszén a magyar vezetés nagy része megpróbálta elhárítani mind a csehszlovákiai magyarság elleni terveket, mind pedig az 500 ezer magyarországi német kitelepítését. A kormány képviselői, elsősorban a miniszterelnök és a külügyminiszter, többször is észrevételezték a visszásságokat. Ezek eredményeként W. S. Key tábornok, az amerikai katonai képviselő a SzEB szeptember 24-i ülésén fel is vetette a csehszlovákiai kisebbségek üldözéséről szóló panaszokat. Vorosilov cinikusan azt válaszolta, hogy sok panaszt kap ő is a magyaroktól, de „véleménye szerint azok álhíreken alapulnak és nincs valódi alapjuk".[46] Gyöngyösi az Ideiglenes Nemzetgyűlés őszi ülésén erőteljesen kívánta fölvetni ezeket a kérdéseket és ugyanerre kérte a miniszterelnököt is a kormány munkájáról szóló beszámolójában. Álláspontját Nagy Ferenc, Erdei Fe-

[42] Frus, 1945. IV. köt. Az Egyesült Államok külügyminiszterének táviratai 1945. október 19-én egyrészről a prágai, másrészről a budapesti követnek. 936–937.

[43] Frus, 1945. IV. köt. 939.

[44] *Janics Kálmán* i. m. 236.

[45] A. Visinszkij beszédét magyarul közli a Századvég 6–7. számában (1988. Bp.) Pető Iván, 142–149.

[46] Frus, 1945. IV. köt. 935.

renc és Vörös János miniszterek támogatták ugyan, de Gerő Ernő „formai és taktikai" szempontok miatt ellenezte azt. A vita élesedésével a külügyminiszter a lemondását is felvetette: „Amennyiben megfelelő módon nem tudja álláspontját érvényesíteni, úgy nem töltheti be tovább a külügyminiszteri állást" – jelentette ki a kormányülés jegyzőkönyve szerint. Végül is kissé visszafogottan, de felvetették a felvidéki magyarok problémáit a nemzetgyűlés ülésén is.[47]

A Népgondozó Hivatal bizottságai a július 1-én kapott felhatalmazás alapján sok nehézség közepette kezdtek hozzá a német nemzetiségű személyek múltbeli magatartásának a vizsgálatához. Novemberig 70 000 egyén felülvizsgálatát végezték el. Kiderült, hogy 30%-uk nem volt semmilyen kapcsolatban a Volksbunddal, 38%-uk tagja volt és 32% a támogatók közé számítódhatott.[48] Ez utóbbiaknál lehetett meg elsősorban a tévedés lehetősége. Ebből következett már akkor, hogy körültekintő és időigényes munkát kell végezni, és hogy az eredmények szerint a Vorosilov követelte kitelepítési létszám teljesíthetetlen. Ettől kezdve fokozott mértékben jellemzi mind több magyar szerv tevékenységét az a magatartás, hogy húzzák-halasszák az erre vonatkozó SzEB utasítások végrehajtását. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy *a SzEB elnökének október közepi, a német lakosságról szóló adatszolgáltatás sürgetésére vonatkozó kérésére a választ* is csak a november eleji választásokat követően, *november 23-án, az új kormány küldte el. Abban az erős szovjet nyomás és kényszer hatására a* minisztertanács döntésének megfelelően a kimutatható Volksbund-tagság, az SS katonai szolgálat és a német nemzetiséget jelentő 1941-es bevallás alapján, a hozzátartozókat is számítva *már 303 419 főt jelöltek meg kitelepítendőnek.*[49] Azonban ugyanúgy, mint a július 5-i, a 200 000-es magyar kitelepítési hozzájárulás, nem került elfogadásra, sőt, a SzEB komolyan nem is foglalkozott vele. Ekkorra megérkezett a NSzET szovjet igények szerinti döntése és kitelepítési tervezete.

IV.

A NSzET 1945. november 17-i javaslatnak megfelelően e hó 20-án döntött, és tervet fogadott el a Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországból kitelepítendő németek számát, a kitelepítés ütemtervét és németországi elhelyezését illetően.[50] Mindezt Vorosilov november 28-án ismertette a SzEB valamennyi tagjával[51] és 30-án az új magyar miniszterelnökkel, Tildy Zoltánnal is. Ennek a határozatnak az ismertetése a magyar kormánnyal hasonlít a potsdaminak a közléséhez. Vorosilov úgy ismertette azt, nem mellékelve a pontos szövegét, hogy *Magyarországról 500 000 svábot kell az amerikai zónába áttelepíteni 1945 decemberi kezdéssel 8 hónap alatt* a következő ütemezéssel: 1945. decemberben 10%-át, 1946. január-februárban 5–5%-át, március-áprilisban 15–15%-át, május-júniusban 20–20%-át és júliusban 10%-át. Arra is *utasította a marsall a kormányt,* hogy rövid időn belül tervet is készítsen a lebonyolításra. *A közlés annyira egyértelműen utasítás, parancs volt,* hogy a kormány ezt

---

[47] MOL. XIX-A-83-a. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. IV. 4-i ülésének jegyzőkönyve.

[48] *Balogh Sándor:* A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. Bp., 1982. 89–90.

[49] Uo. 90.

[50] Frus, 1945. II. köt. 1316. és köv. oldalak.

[51] PIL. 508. f. 1/73. (Az angol külügyminisztérium vonatkozó iratainak másolatai.)

követően minden megnyilatkozásában, beleértve a kiadott rendeletet is, ezt mondva és utóbbiba bele is írva tette meg lépéseit. Viszont a később a magyar kormány tudomására jutott szöveg, amit a SzEB tagjaival teljesen ismertetett Vorosilov, másként szólt és mást is tartalmazott. Az 500 000-et csak keretszámként és az ütemezést csak javasolt ajánlatként tartalmazta. Ugyanakkor azt is közölte a marsall, hogy a magyar kormánytól kért és kapott információt, jószerint inkább 350 000 kitelepíthető sváb lesz. (Bár, láttuk, hogy a kormány kényszerített helyzetben hivatalosan utóbb 303 000-et *korábban pedig 200 000-et javasolt* csak kitelepítésre.) Vorosilov közléséhez azonban sem az angol, sem az amerikai tábornoknak semmi észrevétele nem volt.[52]

A magyar kormányfő egyrészt *Vorosilov utasításainak megfelelően* utasítást adott a belügyminiszternek, Nagy Imrének, a követelt kitelepítés és rendelettervezet elkészítésére, másrészt pedig hozzájárult, hogy *a külügyminiszter jegyzékben forduljon a nagyhatalmakhoz,* reálisabb képet adva a németek magyarországi számáról és a magyar álláspontról. A Kertész István által összeállított jegyzék az 1941-es népszámlálás alapján adta meg a már idézett számokat és azt a következtetést vonta le, hogy *a hitlerizmus támogatásában vétkes németek száma alig haladhatja meg a 200 000-et.* Tehát a közvetlen hozzátartozókkal együtt a kiutasítandók száma 200–250 000 között mozoghat. A már december 1-én elküldött jegyzéket — Kertész István szerint — kihasználta a kormány, „hogy kinyilvánítsa, ellentmond meggyőződésének az, hogy magyar állampolgárokat pusztán nemzetiségi származásuk alapján kitelepítsenek. A kormány ellene van egy ilyen eljárásnak és mindenfajta kollektív büntetésnek. Ennél az oknál fogva kívánatosnak tartja azt, hogy csak azok a németek legyenek kiutasítva, akik Magyarország ügyét a hitlerizmusnak tett szolgálataik révén elárulták."![53]

Közben, december 5-én megindultak a csehszlovák-magyar lakosságcsere-tárgyalások, amelyeken Kertész István is részt vett. Beneš újra megpróbálta rávenni a magyar felet a tényeknek meg nem felelő álláspontja elfogadására, hogy ti. Potsdam elvben hozzájárult a magyarok kitelepítéséhez is Csehszlovákiából. A német kitelepítéssel lenne is hely, hogy azokat a magyarokat, akik nem férnek bele a csereakcióba, áttelepítsék Magyarországra. Ez ismét világossá tette, hogy a hazai németek és a felvidéki magyarok kitelepítésének gondolata és terve szorosan egybekapcsolódik a csehszlovák és szovjet törekvésekben. Az egyidőben való megoldási kísérlet is erre utalt. A magyar fél nem fogadhatta el ez az átlátszó manővert. Érvelésében támaszkodott a nyugati nagyhatalmak ezzel ellentétes álláspontjára, amelyet az amerikai megbízott Budapesten újra megerősített ekkor is. Viszont örömmel fogadta a csehszlovák diplomácia azt a magyar álláspontot, mint „a Potsdamban egyeztetett elvek elfogadását", hogy bizonyos számú *vétkes* németet Magyarország kész kitelepíteni. Ezt az álláspontot a szovjet és csehszlovák propaganda úgy terjesztette külföldön, mintha a magyarok magukévá tették volna a kollektív felelősségre vonás elvét. Ezért a hazai erőfeszítéseket a csehszlovákiai magyarok kitelepítése ellen az igazságot nem ismerő diplomáciai körökben kezdték értetlenül fogadni. A prágai amerikai nagykövet erről külügyminisztériumának december 11-én a következőket írta: „A magyar álláspont meghökkentő következetlensége, amelyet nem szabad szem elől téveszteni, az az elhatározás, hogy kitelepíti a német kisebbséget Magyarországról, miközben

[52] Lásd az 50-es és 51-es hivatkozás szövegeit.

[53] *Kertész, Stephan* i. m. 15–17.

pedig ellenzi a magyar kisebbség csehszlovákiai kitelepítését."[54] Pedig a magyar álláspont mindkét irányban elvetette a kollektív büntetés elvét. Sőt, a vétkesek egyéni büntetésénél is csak erős nyomásra vállalta a kitelepítést.

1945–46 fordulóján a nyugati hatalmak is ösztönözték a magyar kormányt: – egyezzék meg Csehszlovákiával az ottani magyarok ügyében. Azt a magyar kérést, hogy a magyarok lakta felvidéki területet helyezzék ideiglenesen nemzetközi ellenőrzés alá, elvetették, majd később arra a gondolatra, hogy a magyar lakosság az általa lakott területtel együtt kerüljön Magyarországra, némi határváltoztatással, az amerikai kormány üzenetben közölte: ehhez sem várhat a magyar kormány tőlük támogatást.[55]

Rövidesen még egyszer együtt vetődött fel a két irányú kitelepítés kérdése. December 10-én újra megtárgyalta a SzEB a németek kitelepítését. Vorosilov rövid időn belül mintegy 300 000 német kitelepítését látta megvalósíthatónak. Számított ebben — nyíltan összekapcsolva a magyar és német kitelepítést — a magyar fél általa vélt „érdekeltségére is", mert — ahogyan említette — várhatóan nagy számú magyar érkezik északi szomszédunkból. Bizonyos technikai kérdéseket Key tábornok tisztázott még aznap a németországi amerikai hatóságokkal, amelyet nyomban levélben közölt a SzEB elnökével. Ebben — ellentétben a korábbi félmillióval — indok nélkül már csak 300–400 000 sváb ottani fogadásáról tett említést, amelyet a következő napon a miniszterelnökkel is közöltek.[56] Ezek mellett a számokat illetően további ellentét is keletkezett a következő napokban, mégpedig Key amerikai tábornok és Schoenfeld politikai képviselő között. Az utóbbi megerősítette kormányának azt a tételét, hogy ellenzi egész népcsoportok kitelepítését azért, mert egyes tagjai bűnöket követtek el, és a Magyarok Világszövetsége ügyvezető elnökének ennek megfelelően csak mintegy 250 000 magyarországi német kitelepítéséről beszélt, szemben Key tábornok fenti számaival.[57]

A különböző számok ellenére azonban a kormány csak a SzEB elnökének hivatalosnak mondott közlését vehette figyelembe. A kitelepítési rendelettervezetet először a minisztertanács december 13-i ülésén vitatták meg, majd 22-én szavazással véglegesítették. *A belügyminisztérium által elkészített rendelettervezet az utasításnak megfelelően 449 069 német lakos* — köztük még a mentesítendők is — *számából indult ki.* A kormányülésen éles vita bontakozott ki egyrészről a külügyminiszter és néhány kisgazdapárti kollégája, másrészről a miniszterelnök és a kormány többi tagja között. Gyöngyösiék megismételték a tiltakozó jegyzékben foglaltakat és elvetették mind az anyanyelvi, mind pedig a nemzetiségi hovatartozási alapú, kollektív felelősséget tartalmazó rendelettervezetet. *Azonban a miniszterek többsége, a miniszterelnökkel együtt tízen* — négy kisgazda és egy szociáldemokrata miniszter ellenszavazata és két szocdem miniszter távolmaradása mellett — *a NSzET november 20-i döntését a Vorosilov által közöltek alapján kötelező utasításként, ahogyan több miniszter kifejezte,*

---

[54] Frus, 1945. IV. köt. 946–947.

[55] Frus, 1945. IV. köt. 939–940. (Az USA budapesti képviselőjének 1945. november 27-i távirata Washingtonba), 941. (A magyar külügyminiszter javaslata nemzetközi bizottság alakítására és a felvidéki magyar körzetek ellenőrzés alá helyezésére.), 943–944., 945–946. és 950.

[56] *Fehér István:* A magyarországi németek ..., i. m. 78–79. és *Balogh S.:* i. m. 93.

[57] *Fehér István:* Az utolsó percben. ... i. m. 123.

parancsként fogva fel, a rendelettervezetet elfogadta, és némi kiegészítéssel december 29-én 12,330/1945. M. E. számú, a magyarországi német lakosságnak Németországba való áttelepítéséről szóló rendeletként már meg is jelentette.[58]

Már a rendelettervezettel szemben is rögtön éles ellenvetések hangzottak el. A már idézett Kertész István újabb szóbeli figyelemfelhívó és tiltakozó jegyzéket állított össze december 15-én, amelyet a külügyminisztérium eljuttatott a nyugati missziók vezetőihez, és az eddigi nem egyértelmű megnyilatkozásaik után kérték a hivatalos és végleges álláspontjuk ismertetését. Újra megerősítették a kollektív büntetést elvető álláspontjukat és kifogásolták, hogy kivételt a kitelepítési kényszer alól csak az kaphat, aki valamelyik demokratikus pártnak a tagja, mert így a semmiben sem vétkes többség is büntetést kapna. Hasonló tiltakozást fogalmazott meg miniszterének a belügyben — szintén 15-én — Bibó István, aki magas funkciót viselt ott. Ő „a tavalyi zsidó deportálásokra emlékeztető" akcióvá fajulhatónak nevezte a rendelet előírásait. Különösen a német anyanyelvűek, de magukat magyar nemzetiségűeknek vallók érdekében és a precedens-teremtés ellen emelt szót.[59] Mindkét tiltakozás új rendelettervezet-szöveget is javasolt, de azok felhasználására nem került sor. A SzDP-ben is éles bírálat hangzott el a rendelettel szemben, követelve a németek differenciált megítélését. A bírálatok érvényesítésére ekkor azért nem kerülhetett sor — bár a miniszterek többsége jogosnak tartotta azokat —, mert utóbbiak „azt a nézetet képviselték, hogy Magyarország — bármilyen is volt a múltban az álláspontja — e rendelettel csak a győztes nagyhatalmak parancsát hajtja végre".[60] Ezt az indoklást hajlandók voltak a rendeletet indokló bevezetőben is feltüntetni.

Tehát a magyar kormány előtt akkor nem úgy állt a kérdés, mint több politikai elemző vagy kutató írta, *hogy saját akaratából, saját kezdeményezésre vagy a Szovjetuniót kiszolgálandó hozott olyan rendeletet, amely a kollektív büntetést alkalmazta, hanem elsősorban külső nyomásra, a három nagyhatalom döntésének a Szovjetunió által magyarázott és utasításként végrehajtásra továbbadott intézkedésére.* s a valamennyi győztest képviselt hatalom fegyvereivel szavatolta annak teljesítését. A nyugati nagyhatalmaktól sem kapott az ország — bár helyenként sejtették kedvezőbb tartalmú véleményüket —, éppen a döntő pillanatban legalább azok egyértelmű és nyílt kifejezésével biztatást az ilyen „utasítások" mögött meghúzódó tényleges tartalom felismertetésére. Többször éppen az ellenkezője történt: a hallgatással vagy a magyar álláspontot helyeslő, de nyíltan mégsem elfogadó magatartással hozzájárultak a kollektív büntetés magyarországi érvényrejutásához. Ebben *csak ezek után* — bár mégsem elhanyagolhatóan — *játszott szerepet a Magyarországon is megjelent nacionalista németellenes hangulat s az erre is támaszkodó vagy a szovjet érdekeket is szem előtt tartó politikai erők negatív tevékenysége.* Mindezek együttes, de nem azonos súlyú hatására jött létre a SzEB 1945. november 28-i utasítását követően a kollektíven büntető kormányrendelet. Ezért az egyáltalán nem tükrözhette a koalíciós pártok együttes és a magyar kormány többször is kifejezett, a kollektív, a származási és anyanyelvi okkal indokló büntetést elutasító álláspontját. Ez preambulumként ben-

[58] História, 1996. 7. sz. 12–16. és *Kertész, Stephan* i. m. 20–22.

[59] Magyar Nemzet, 1989. III. 4. (Bibó tiltakozó memorandumát és javasolt új rendelettervezetét közli Fülöp Mihály.)

[60] *Kertész Stephan:* i. m. 24.

nefoglaltatik a rendeletben is: „*A minisztérium a Szövetséges Ellenőrző Tanács* (NSzET – K. M.) *1945. évi november 20-án kelt* és a magyarországi német lakosság Németországba való áttelepítéséről szóló *határozata végrehajtásának tárgyában* az 1945: XI. tc. 15. paragrafusában kapott felhatalmazás alapján a következőket rendeli:" (Kurziválás – K. M.).[61]

Míg az 1945. december 29-én megjelent rendelet és az 1946. január 4-i végrehajtási utasítás idehaza újabb bírálati hullámot indított meg, addig Csehszlovákiában és szovjet körökben üdvözölték azt és úgy állították be, minthogy Magyarország minden további nélkül elfogadta volna a kollektív felelősségre vonás alkalmazásának az elvét. Ezzel megnyitottnak vélték az utat és nyomban újabb akciót is indítottak, hogy Magyarország fogadja el végre a csehszlovákiai magyarok hasonló kitelepítését. A német kiűzés kérdése azonban nem bizonyult véglegesen elintézettnek. Az Egyesült Államok missziója, válaszul a magyar külügyminiszter december 15-i kérdésére, 1946. január 2-án közölte, hogy a NSzET 1945. november 20-i állásfoglalása nem jelent kötelező előírást a magyarok számára, azaz nem kötelező minden németet kitelepíteni. Sőt, az ott jelzett számnak magyar kezdeményezésű leszállítását az Egyesült Államok kedvezően fogadná. Továbbá, kormánya változatlanul nem tekinti elfogadhatónak a kollektív felelősség elve alkalmazását egész népcsoportokra.[62] Egyedül csak az amerikai kormánytól jött válasz a magyar kérdésre, az is csak a rendelet megjelenése után. Gyöngyösi nemcsak észlelte az ellentmondást az amerikai nyilatkozatokban, hanem január 22-én jegyzékben is tájékoztatta az amerikai missziót, hogy kormányának a NSzET szóban forgó határozata nyomán a SzEB által utasításban kiadott és sürgetett, már decemberben megkezdendő végrehajtáshoz kellett kiadnia 12,330/1945. M. E. sz. rendeletét.[63] Az ellentmondás fennmaradását, sőt, kisebb bonyodalom keletkezését tükrözi Key tábornoknak, az amerikai misszió katonai vezetőjének a SzEB következő ülésén kifejezett tiltakozása az ellen, hogy a magyar kormány rendeletében a németek kitelepítését a NSzET határozata végrehajtásának tünteti fel. Egyben javasolta módosítását aként, hogy „engedélyével" történik. Vorosilov osztotta Key véleményét és január 25-i Tildynek szóló levelében — megfeledkezve a kérdésben kifejtett korábbi utasításairól — azt írta, hogy a NSzET határozata a magyar kormány kérésének kielégítése volt. Arról a kicsinységről is megfeledkezett a marsall, hogy az éppen az ő nyomásukra történt magyar hozzájárulás csak a nácizmus támogatásában vétkesek kitelepítését javasolta, összesen 200 000 főre becsülten, nem pedig 500 000-et. Vorosilov egyébként közölte azon Key tábornokkal egyező határozott óhaját is, hogy levelének megfelelően módosítsa a kormány a rendeletet.[64]

A magyar kormány nemcsak, hogy nem változtatta meg Vorosilov óhajának megfelelően a rendelet bevezetőjét, hanem egy január közepi pártközi értekezlet hasonló tartalmú állásfoglalására is támaszkodva és az Egyesült Államok véleményére is hivatkozva, a február elején hivatalba lépett *Nagy Ferenc-kormány SzEB-nél kísérletet is tett, hogy törölhesse a rendeletből a kollektív felelősség elvét és értelemszerűen az ehhez kapcsolódott és a hazai németség teljes kitelepítését felölelő 450–500 ezres*

[61] Két év hatályos jogszabályai, 1945–1946. Bp., 1947. 131.
[62] Idézi *Balogh S.* i. m. 96–97.
[63] Uo. 97.
[64] Uo.

számot. Ezzel a javaslattal fordult Nagy Ferenc miniszterelnök a SzEB elnöki posztját ekkor gyakorló Szviridov altábornagyhoz, aki hosszú vita után ugyan beleegyezett egy olyan módosításba, hogy előbb a Nagy Ferenc által javasolt első négy kategóriába (— 1. akik 1941-ben német nemzetiségűnek vallották magukat, 2. akik csatlakoztak a „magyarellenes Volksbundhoz", 3. akik önként jelentkeztek német katonai egységekbe, 4. akik visszanémetesítették nevüket —) soroltakat fogják kiszállítani, de ezzel egyidőben mentesülnek azok, akik német anyanyelvűeknek, de magyar nemzetiségűeknek vallották magukat. Feltételül viszont azt szabta meg, hogy bizalmas belügyminiszteri rendeletként jelenjen meg ez a módosítás. Vagyis, csak a közigazgatással és a végrehajtókkal lehet közölni, de nyilvánosságra nem lehet hozni azt.[65] *Ez a hallgatólagos kompromisszum, amely ugyan kollektív büntetést is még bőven tartalmazott, lehetővé tette mégis, hogy az előírt és betervezett fenti nagy kitelepítési szám a szovjetek által is tudomásul vett 300 000-et kissé meghaladó szintre csökkenjen le.* Ezzel az újabb fordulattal a németek teljes kitelepítésének a szovjet és csehszlovák terve meghiúsult.

A fentieknek megfelelően elkészült és az amerikai zóna katonai hatóságaihoz is eljutott az új odatelepítési terv. Ezt több dokumentum tanúsítja. Az Egyesült Államok katonai képviselőjének 1947. szeptember 15-i zárójelentése említi, amikor az az év eleji szállítási vitákról ír, hogy a terv szerint még 184 000 főt szállíthatna Magyarország zónájukba, mert addig kereken 125 ezernyit helyeztek el ott.[66] Tehát eszerint mintegy 310 ezres lehetett a változott terv. Továbbá, egy hazai dokumentum szerint 1947. július 28-án Rajk László belügyminiszter a Gazdasági Főtanácsnak a felvidéki magyarok itthoni letelepítése tárgyában írt előterjesztésében is 310 000-es német kitelepítésről tesz említést.[67]

Közben azonban, egyrészről, megindult az 1945. december 29-i rendelet alapján a válogatás nélküli, kollektív büntetés elvén alapuló kiszállítás. Ehhez a Népgondozó Hivatal 1946-ra vonatkozóan a változásnak megfelelően 218 000 fős kitelepítési tervet készített. Másrészt, folyt tovább a nagyhatalmak részéről is a nyomással, taktikai ígérgetésekkel párosult agitáció az iránt, hogy Magyarország állapodjon meg Csehszlovákiával az ottani magyarok cserével kombinált áttelepítéséről a svábok megüresedő lakóhelyére. Vorosilov marsall Tildy Zoltán tudomására hozta — írja Kertész István —, „hogy Magyarország — ha jól viselkedik és elfogadja a szlovákiai magyar kérdés rendezésére tett csehszlovák indítványt —, Románia részéről területi kompenzációra számíthat". Puskin pedig az ország „demokratizálását" sürgetendő, a csehszlovák áttelepítésre vonatkozó követelések elismerésére biztatva, „bizalmasan azt javasolta, hogy Magyarország lépjen fel Romániával szemben területi követelésekkel", hiszen Románia is csatlós állam volt.[68] Az Egyesült Államok is ismételten kifejezte, ígérgetések nélkül, hogy érdekében áll a csehszlovák-magyar kölcsönös megegyezés a vitás kérdésekben.

---

[65] *Nagy Ferenc* i. m. 200–201.

[66] Frus, 1945. IV. köt. 379.

[67] BM. Irattára. 6, 105/1947. Idézi *Zinner Tibor:* Háborús bűnösök perei. Internálások, kitelepítések, igazoló eljárások 1945–49. Történelmi Szemle, 1985. 1. sz. 128.

[68] *Kertész István:* Magyar békeillúziók 1945–1947. Bp. 1995. 166.

Mint ismeretes, az 1946 eleji magyar-csehszlovák tárgyalások a lakosságcserében bizonyos magyar engedményekkel, de a nagyarányú egyoldalú kitoloncolások nélkül, nem egészen az egyenjogúság talaján értek véget február utolsó napjaiban. Ezzel azonban Benešék még nem mondtak le a kisebbségek kiüldözéséről. A csehszlovák kormány még megkísérelte 1946 őszén a béketárgyaláson elérni, hogy legalább 200 000 magyar őslakost egyoldalúan kitelepíthessen országából. Azonban a Szovjetunió és néhány közeli ország erős támogatása ellenére elvetették ezt az egyoldalú igényt is.

Mindaddig tehát, amíg a csehszlovák és szovjet fél reményt látott a magyarok teljes vagy jelentős hányadának kitelepítésére – követelték, és a valóság, a tények s az adatok elferdítésével felhasználva mindent meg is tettek, hogy a magyarországi németek kitelepítésével mintegy helyet csináljanak az onnan kitoloncolandó magyarok számára. Javaslatuk elvetésével és a békeszerződés megkötésével ez a beneši törekvés végre lekerült a napirendről. Ezzel együtt csökkent az itteni svábok kiűzésének is a jelentősége és fokozatosan megindult annak leépítése. Előbb az amerikai megszállási zónába, majd 1947 nyarán-őszén a szovjet zónába folytatódott kiszállítás is befejeződött, az eredetileg tervezett és előírt közel félmillió ember csaknem egyharmadának a kényszerített áttelepítése után.

A szovjet zónába történt, eredetileg ide nem tervezett kitelepítésnek is voltak bizonyos külpolitikai vetületei. Az amerikai zónába való befogadás 1946. június 30-a utáni szüneteltetését, majd az év végén történt leállítását és az 1947 tavaszi teljes beszüntetését — túl azon az eddig hangoztatott indokon, hogy Magyarország nem biztosít megfelelő anyagi ellátást és elég humánus feltételeket —, legalább olyan mértékben befolyásolta a két pólusú világ kialakulása és a németországi amerikai megszállási zóna túlzsúfoltsága is. Ez utóbbi egyre súlyosabb és mind megoldhatatlanabb problémát vetett fel. Ezt az amerikai magatartást viszont a Szovjetunión kívül elsősorban azok a politikai erők bírálták idehaza, amelyek a szovjet politika érvényesülését is szem előtt tartották, ill. az általa a nacionalista törekvésük megvalósítását látták veszélyeztetve. *Végül is az amerikai zónába összesen megérkezett kitelepítettek száma az amerikai katonai hatóságok adatai szerint 124 564 volt,* vagyis az eredeti utasítás szerinti kvótának egynegyed része, a rövidesen 310 000-re változott tervnek pedig kereken 40%-a került ide.[69] *A legilletékesebb szerv, a magyar belügyminisztérium adatai szerint kereken 127 000 magyarországi német jutott erre a sorsra.*[70]

Az amerikai zónába való további kitelepítés kétségessé válása után, 1947. április 28-án a szovjet vezetőknek írt levelében Rákosi felvetette a kitelepítés szovjet zónába történő folytatásának a kérdését. Molotovval meg is tárgyalta ezt rövidesen és a biztató választ követően kormányszinten is megtörtént a döntés 50 000 magyarországi német odatelepítéséről.[71] Így a nyugati övezetbe tervezett elszállításra már kijelöltek közül a megadott kerethez közelítő mértékben vittek ki embereket a szovjet zónába. Ezt az áttelepítési akciót is jellemezte, hogy a korábbiakon túl – még bizonyos, országon belüli problémák részbeni megoldásához kapcsolódott. Ez sokkal jobban hatott a lakosság egy részének a németek kitelepítését támogató hangulata kialakulására, mint a politikai propaganda. Ugyanis ekkor folyt a közel 70 000 magyar Szlovákiából Ma-

[69] Frus, 1945. IV. köt. 377.
[70] *Zinner T.* i. m. 128.
[71] Moszkvának jelentjük... Bp., 1994. 195. és 203–204.

gyarországra történt kitoloncolása, akiknek egy részét, mint korábban a Bácskából menekült székelyek, csángók nagy részét is, csak a volt német otthonokba tudták behelyezni. Nem is említve a Felvidékről már korábban kiüldözött 30 000 közszolgálati ember és a trianoni határok visszaállításával a megmaradt országrészbe beözönlő újabb, több mint 100 000 ember elhelyezési problémáját.

V.

Befejezésül és *összegezésként* vegyük szemügyre, hogy az Atlanti Chartának is gyökeresen ellentmondó, de mégis a győztes nagyhatalmak határozatán nyugvó, és elsősorban külső érdekekből indított s végrehajtott kollektív büntetés alapján álló magyarországi német kitelepítés végül is pontosabban milyen arányban érintette, és más tényezőkkel együtt hogyan változtatta meg a hazai németség számarányát. Segítenek ebben az eddigi tudományos eredményeken túl az újabb, itthon is elérhetővé vált nyugati dokumentációk, és a magyar kormányszerveknek a közelmúltban előkerült bizalmas iratai.

A magyarországi németek kitelepítésére két nagyobb terv készült. Az első 1945 decemberéből való, és a SzEB utasítására 450 000 ember kényszerrel történő áttelepítését célozta az 1945 december és 1946 július közötti időben. Ez már indulásakor „késedelmet szenvedett", majd a Nagy Ferenc-kormány kezdeményezésére — mint láttuk — 1946 tavaszán változáson ment keresztül. Ennek eredményeként a kitelepítendő száma kereken 310 ezerre csökkent és ebből 1946-ban 218 000-et, 1947-re a maradék számot tervezték kiszállítani, ugyancsak az Egyesült Államok megszállási zónájába. 1946. június 30-ig, az első amerikai szüneteltetésig, az odatelepítetteket szinte valamennyi fontosabb illetékes szervezet 120 000 körüliben adja meg: a Népgondozó Hivatal 117 000-et, a befogadó amerikai katonai hatóság 118 és fél ezret, és a magyar belügyminisztérium valamivel később 121 000-et.[72] Az 1946. augusztus 22-i újabb rendezés — változatlan keretben — újabb feltételeket szabott meg, és átütemezte a kiszállítást. 1947. április 1-ig 90 000-et és az év végéig még további 100 000-et vettek tervbe.[73] Ennek első része részleges teljesítését a rendelkezésre álló adatok igen szétszóródottan, eltérően adják meg. A Népgondozó Hivatalt 1946. június 30-ával megszüntették: a németek kitelepítésével kapcsolatos feladatait a belügyminisztérium, a többit a népjóléti minisztérium kapta meg. A megszűnte utáni időből mégis származnak innen maguknak is ellentmondó adatok, amelyekről pontosan nem derül ki, milyen célúak és kitől valók: előzetes tervek megyei belső telepítési vagy összevonási, illetve meg nem valósult kiszállítási előkészületi adatok? Ezek az adatok hol 24 789, hol 14 782 személyről szólnak. Viszont a kitelepítést hivatalosan intéző belügyminisztérium adata (6 000 fő) és a befogadó amerikai zóna katonai hatóságainak adata (6 090) lényegében nem térnek el egymástól.[74] Ezért tehát elfogadhatónak látszik, hogy *az amerikai megszállási zónába a teljes beszüntetésig összesen 125–127 000 személyt telepítettek ki.*

Ezeknek az adatoknak az összevetésére azért van nagy szükség, mert a különböző községi, megyei és országos adatok és a befogadók adatai több okból kifolyólag nagyon

[72] PIL. 283. f. 16/383. öe., Frus, 1945. IV. köt. 376. és *Zinner T.* i. m. 128.

[73] *Fehér István:* Az utolsó percben. i. m. 130–131. és Frus, 1945. IV. köt. 377.

[74] *Zinner T.* i. m. 128. és Frus, 1945. IV. köt. 377.

eltérőek lehetnek. Más-más célból készülhettek a kimutatások (összeköltöztetés, belső áttelepítés, területi koncentrálás, közvetlen kiszállítás), s ez a dokumentumokból közvetlenül nem mindig derül ki. Az utóbbiak is eltérhetnek egymástól, lényegesen is: más lehet az ország határánál még meglévők adata, és más a fogadó németországi helyekre megérkezők adata is. Ez attól függ elsősorban, hogy az egyes szállítmányokba osztottak közül hol, mennyi ember „szökött" vissza vagy menekült el más országba. Ezekről több alapos tudományos munka is közöl számos példát.

Hasonlóan bonyolult a szovjet zónába kiszállított emberek száma is. A különböző munkák a legtöbbször a lehetővé tett 50 000-et teljesítettnek is veszik, vagy még valamivel többet is kimutatnak az indulási helyi adatokra hivatkozva. Rákosi csak annyit mondott, hogy „a Szovjetunió segítségével lehetőség nyílt arra, hogy 50 000 svábot kivigyenek".[75] Közelebb segít a tisztázáshoz egy későbbi hazai kitelepítési összegezés. *Az 1950. március 14-i, a belügy- és a földművelésügyi minisztertől származó, a legfőbb vezetés számára készített összegező adatok szerint „a német lakosságra vonatkozó rendelkezések 1555 községet érintettek." A kitelepítésre vonatkozó rendelkezések alapján elbíráltak 363 310 személyt, akik közül áttelepítettek 163 085 főt, és Magyarországon tartózkodóként... nyilván van tartva 200 205 személy".*[76] *Ha ebből az összes kitelepített — a fogadó helyre meg is érkezett — kereken 163 000-ből levonjuk a fenti, az amerikai zónába vitt,* a fogadó szerv által valószínűleg már a „szökések" utáni *125 000-et* — (akkor valószínűleg nem volt olyan nagy arányú a transzportokból való „szökés", mint később a titokban történt visszatérés) — *a megkapott 38 000 lehetett a szovjet zónába érkezett személyek száma.*

Elképzelhető, hogy ez a szám ezrekkel több lehetett eredetileg, mert az ideszállítottak közül — ahogyan a dokumentumok és egy pár feldolgozás jelzi is — nem százakra, mint korábban, hanem ezrekre menő volt az „elszöktek", vissza-, hazatérők vagy nyugatra menekülők száma. Pl. az egyik, a szovjet zónába induló transzportól „közel 13 ezren megszöktek", és karavánokban indultak nyugat felé, hogy elkerüljék a „szibériai deportálást".[77] Ez a menekülés a szovjet zónából is tovább folyhatott nyugatra. Ugyanis van olyan nyugati német forrás, amely szerint a későbbi Német Demokratikus Köztársaság területén nem egészen 20 000 személy telepedett le.[78] Mindezek ellenére — úgy tűnik —, a valóságos adatokat közelítik azok a számok, amelyek szerint *az amerikai zónába kereken 125 000, a szovjetbe pedig 38 ezernyi kitelepítettet szállítottak.*

A fenti adatokból kiindulva, s támaszkodva az eddigi kutatásokra, lehetséges az egész hazai németség keresztmetszetének háború végi tömör felvázolása s a nagyobb csoportjainak sorsát mutató számok összevetése, amely a jelzett kutatási eredményeink valószínű helytállóságát tovább erősítheti. *Az 1941-es kereken 477 000 németből* a háború második felében — mint láttuk — *kb. 50 000 szolgált az SS-ben, s vonult most a birodalom felé;* a visszavonuló hadseregekkel *menekült mintegy 60 000 civil is* a német lakosságból. *Köztük katonaként, illetve a háborús események folytán meghalt kb. 11 000.* A háború végi zűrzavarok idején és azután még *mintegy 15 000 fő Ausztriába*

[75] *Rákosi M.:* A fordulat éve. Bp., 1950. 166.
[76] MOL. 276. f. 54/90. öe.
[77] *Fehér István:* A magyarországi németek kitelepítése... i. m. 152. és 140–141.
[78] Uo. 163.

vagy más nyugati és tengeren túli országba távozott. Mindezek *együttes száma mintegy 125 ezer.* A közben történt szaporodást és a természetes elhalást nem számolva, *az ország mai területén a front átvonulása után elvben mintegy 352 000 német maradt. Közülük kb. 64 000-et a szovjetek deportáltak a Szovjetunióba 1945 elején.* 1945 tavaszán ezért csak 286 ezer lehetett a számuk. Közben a nyugatra menekült civilek kb. kétharmada és az SS-be kényszersorozottak kb. fele fokozatosan visszatért szülőföldjére a kitelepítés megindulásáig. Ez kb. 50 000 ember lehetett. Így *mintegy 338 000 német élhetett csak az országban, amikor lekezdődött az „500 000-es kitelepítés" végrehajtása.* A kitelepítés végéig egyrészt csökkent e szám 163 000-el, másrészt a Szovjetunióból a hadifoglyokkal hazaérkezett *a munkára deportáltak háromnegyed részére becsült 48 ezernyi életbenmaradt személy. A többi, 16 ezernyi a táborokban elpusztult.* A kitelepítettek levonása és a keletről is hazatértek hozzáadása után *223 000-es* végeredményünk lesz. Számításunk szerint *kb. ennyi német anyanyelvű ember maradt, lehetett 1948–1950 között Magyarországon.* Ezt az eredményt a fentiekben idézett 1950-es összesítés is alátámasztja.

Ha az 1950-es összesítés szerinti 363 310 Magyarországon vizsgált személy számát — amely 163 085 kitelepítettből és az itthon maradt 200 085-ből áll — *viszonyítjuk az 1941-es 477 000-hez, s a kettő különbségéből a 27 000 összes háborús áldozatot és a 64 000 nyugaton maradtat levonjuk, marad 22 747. Ez a szám azt az adatot takarja, amely az ellenőrzött és itthon maradt 200 205 személyen túl, ellenőrzés nélkül maradt az országban.* A kettő együtt teszi ki kereken a 223 000-et. Egy következő megközelítés is hasonló eredményt nyújt. A 477 000-ből le kell vonni a 27 000 áldozatot, a külföldön maradt 64 000-et és az összegezés szerint kitelepített 163 000-et. A maradék itt is 223 000. Ebből azonban nem derül ki, hogy valóban *csak 22–23 ezernyi azok száma, akiket mentesítettek.* Viszont részben választ kapunk arra, hogy miért térnek el annyira a hazai és a nyugatnémet adatok. Az utóbbiak — úgy tűnik — *tartalmazzák a nyugaton maradtak 64 000-es számának nagy részét is.* Amennyiben még ennél is nagyobb számot hoznak, úgy valószínű, hogy az 1944-es határok Magyarországáról (Észak-Erdély, Bácska stb.) menekültek egy részét is ide sorolják.

Végeredményben az 1941-ben még 477 000 főt számláló magyarországi németség összes vesztesége 254 ezer. Ebből a hitlerista háborús politika miatt elesett 11 000 és 64 000 maradt nyugaton a háború után. Ez összesen 75 000. A kollektív büntetés folytán kitoloncoltak 163 000-et, és évekre deportáltak 64 000-nyit, akiknek egynegyede, kb. 16 000 áldozatul esett a kényszermunka-táboroknak. Ez összesen 179 000. A két irányú vesztesség tehát együtt 254 000-nyi, azaz több mint 53%-os! Teljesen ismeretlen még azok száma, akik közülük később szintén nyugatra távoztak. Ugyanis azok száma is ismeretlen, akik a magyar hadseregben együtt estek el vagy kerültek fogságba annak többi katonájával.

A fentiek ellenére sem tekinthető azonban ez a kérdés teljesen megoldottnak. Hiszen pontosabb adatok Németországból vagy a Szovjetunióból, de más országból valók is, módosíthatják még korábbi és fenti adatainkat.

Mihály Korom

DE LA CHARTE ATLANTIQUE À LA PUNITION COLLECTIVE DE POTSDAM

(Résumé)

L'étude présente examine en cinq parties le processus historique du déplacement et de la diminuation des Allemands de la Hongrie. Elle présente la politique génocide du fascisme ainsi que celle du stalinisme et de certains pays de l'Europe centrale et orientale de grand puissance, d'acquisition de territoire, d'état-nation "pure" contre autres peuples ou populations. Ensuite elle résume d'après les résultats et les données des recherches les causes différentes du processus de la diminuation de la minorité allemande de Hongrie qu'elle dût assumées aux années quarante.

La première parti évoque les principes de la Charte Atlantique qui condamnèrent catégoriquement la politique des pouvoirs fascistes portant sur la dépression cruelle, l'expulsion et l'extermination des autres peuples, et, bien entendu, les activités similaires de toutes autres puissances. Malgré ces principes cette politique continuait à exister. En plus, même à l'Union Soviétique à la fin de la guerre la déportation des peuples en somme ou en partie s'accentua et s'étendit même à la population allemande et celle de pays alliés de Hitler surveillés par son armée. La politique tchécoslovaque de Beneñ convainquit les grandes puissances d'approuver à son territoire le déplacement obligé exclusif et agressif de la population de plus d'un million des Allemands des Sudètes, puis elle commena à préparer une politique similaire concernant la population de presqu'un million des Hongrois du terrain.

La deuxième partie étudie le projet de Beneñ et de Stalin qui lia le déplacement de Hongrois de la Slovakie et celui de Saxons de Szepes, ainsi que l'acquisition soviétique de Kárpátalja aux manoeuvres du Nord-Sud et du Sud-Ouest.

La troisième partie présente les actions militaires et diplomatiques qui négligeaient les réalités et furent visées de désorientation par lesquelles le projet du déplacement de presqu'un million des Allemands de Hongrie fut intégré dans les décisions du conférence de Potsdam correspondant aux intentions et activités tchécoslovaques soutenues par l'URSS pour gagner de place en Hongrie au déplacement arbitraire de la population Hongrois autochtone très nombreux.

La quatrième partie présente les actions qui résolurent le déplacement arbitraire de presqu'un tiers des Allemands de Hongrie et par cela elle donne une échantillon des intentions d'une partie remarquable des forces politiques hongroises ainsi que de leurs activités de quelque résultat qui viseaient d'empêcher l'expulsion de la minorité allemande de cinq cents milles d'environs.

Finalement l'étude offre une vue globale sur les diminuations des effectifs provenantes de plusieurs raisons qui influencèrent les Allemands de Hongrie jusqu'à la fin de la guerre et lors des déportations et des déplacements et par lesquelles l'effectif des Allemands de Hongrie diminua de plus de 50%, de presque 254 000 personnes par rapport à l'effectif de 477 000 personnes de l'année de 1941.

FROM THE ATLANTIC CHARTER TO COLLECTIVE PUNISHMENT AT POTSDAM

by Korom Mihály
(Summary)

The five parts of the article deal with the process of the removal of the German population from Hungary. They introduce the fascist genocide and the imperialist and nationalistic policy of Stalinism and certain East Central European countries aiming to create unmixed national states, fighting against other nations and nationalities. Then the author introduces the reasons leading to the decrease of the German population of Hungary in the 1940s, based on research results produced so far.

Part one analyzes the basic principles of the Atlantic Charter that sharply condemned the policy of the fascist countries in cruelly oppressing other peoples, driving them away from their homeland, or killing them altogether. They naturally referred to all kinds of similar activities all around the world. This kind of thinking did, however, not become extinct. What is more, by the last phase of the war whole nations or nationalities had been relocated also within the Soviet Union, and the German and other population of countries allied with Hitler had come to be controlled by

the Soviet army. In Czechoslovakia Bene(managed to pursuade the Allies to let him remove several millions of Sudenten Germans from the country, to be followed by nearly one million Hungarians.

In part two the author discusses the plans of Stalin and Bene (to drive the Hungarian and Saxon inhabitants of Slovakia out of the country during the campaigns heading north, south, and southwest, as well as to annex Sub-Carpathia to the Soviet Union.

Part three discusses the military and diplomatic maneouvres aiming to deceive the western Allies through which Bene, supported by the Soviets, managed to include the plan for expelling half million Germans from Hungary into the decisions of the Potsdam Conference in order to make room for the forceful relocation of Hungarians from Slovakia.

Part four deals with the forced removal of nearly one third of the German population of Hungary and the efforts of significant Hungarian political circles to prevent the total removal of half million Germans from the country.

Finally a summary is given of the causes of the decrease of the German population in Hungary during and following the war, through which their number of 477,000 in 1941 decreased by 254,000, i.e., by more than fifty percent.

Palasik Mária

A SZÓLÁSSZABADSÁG DEKLARÁLÁSA ÉS KORLÁTAINAK KEZDETEI MAGYARORSZÁGON (1946–1949)

Jogi szabályozás

A 20. században a modern demokráciák alkotmányaiban a gondolat- és véleményalkotás szabadsága kiemelkedő szerepet kapott az emberi és polgári jogok között.[1]

A szólásszabadság kinyilvánítása Magyarországon a II. világháború utáni demokratizálódás következménye. Elválaszthatatlanul kapcsolódik a köztársaság 1946. február 1-i kikiáltásához. Az 1946. évi I. tc. bevezetése rendelkezik azokról az emberi és polgári jogokról, melyeket a köztársaság biztosít polgárai számára. Ezek között találjuk a gondolat és vélemény szabad nyilvánításának a jogát. Mivel a törvény a koalíciós pártok egyeztetésének eredménye, a szabadságjogok garantálására vonatkozó javaslat a FKgP és az SZDP alkotmányjogászainak kezdeményezésére került a törvénybe.[2] Nekik köszönhetően született meg az emberi és polgári jogok első, átfogó megfogalmazása Magyarországon. Vagyis: „a személyes szabadság, jog az elnyomatástól, félelemtől és nélkülözéstől mentes emberi élethez, a gondolat és vélemény szabad nyilvánítása, a vallás szabad gyakorlása, az egyesülési és gyülekezési jog, a tulajdonhoz, a személyi biztonsághoz, a munkához és méltó emberi megélhetéshez, a szabad művelődéshez való jog, s a részvétel joga az állam és az önkormányzatok életének irányításában. Ezektől a jogoktól egyetlen állampolgár sem fosztható meg törvényes eljárás nélkül....”[3]

A törvényhozók a demokrácia érdekeire hivatkozva a szólásszabadság korlátairól is rendelkeztek az 1946. évi VII., „A demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről” címet viselő törvény megalkotásával. Eszerint bűntettet követ el az, aki a demokratikus rend megbontására vagy megdöntésére, a köztársasági államforma megdöntésére irányuló cselekményt követ el, mozgalmat kezd, vagy abban részt vesz; illetve olyan tettet követ el, amely arra irányul, hogy a köztársasági elnököt életétől, személyes szabadságától, alkotmányos hatalmától megfossza. Az ilyen bűntett büntetéseként halál vagy életfogytiglani kényszermunka jár.

[1] A szólásszabadságról ad jog- és filozófiatörténeti összefoglalást a XV. századtól napjainkig *Halmai Gábor* A véleményszabadság határai c. könyvében. Atlantisz, 1994. Magyar vonatkozásban a témát érinti még *Pölöskei Ferenc* A köztársasági eszme története Magyarországon c. műve. Cégér, 1994.

[2] *Vida István*: Dokumentumok az államforma kérdésének 1946. évi rendezéséhez. Összeállította és közreadta: Vida István. Jogtudományi Közlöny, 1982. 12. szám 971. és 975. o.

[3] Magyar Törvénytár. 1946. évi törvényczikkek. Budapest, 1947. 1946. I. tc. 3–12. o. Lásd *Palasik M.*: A törvényhozás demokratikus jogalkotása c. tanulmányát. In: A magyar parlament 1944–1949. Készült Balogh Sándor egyetemi tanár szakmai irányításával. Szerkesztette és a függelékeket összeállította Hubai László és Tombor László. Gulliver Lap- és Kk. 1991, 82–99. o.

Majd ezután következnek azok a paragrafusok, amelyek behatárolják a szólásszabadságot: büntetik a „demokratikus államrend és annak alapintézményei" elleni lázítás és izgatás különböző nemeit, egyes személyek vagy csoportok ellen azok demokratikus meggyőződése miatti izgatást, továbbá a nemzeti és fajgyűlöletre való izgatást, a háborús és népellenes bűncselekmények elkövetőinek magasztalását, a suttogó propagandát, a valótlan híresztelések terjesztőit. Meglehetősen magasak a törvény büntetési tételei: a valótlan hírek terjesztéséért kettőtől tíz évig terjedő börtönbüntetést helyezett kilátásba.

Az 1947. évi XXXIV. törvény 26. §-a a demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről szóló törvényt kiterjesztette arra is, „aki két vagy több személy jelenlétében olyan valótlan tényt állít vagy híresztel, amely alkalmas arra, hogy a közrendet vagy a köznyugalmat zavarja, illetőleg az ország külpolitikai érdekeit veszélyeztesse avagy a gazdasági helyzetet károsan érintse".[4]

Az 1946:VII. tc. a felsorolt bűncselekmények elbírálását egy külön szervre, az ún. népbírósági ötös-, vagy másképpen különtanácsokra bízta.[5] Ezek szintén koalíciós alapon álltak fel: az MKP, az SZDP, az NPP valamint az FKgP delegálta laikus népbírókból és egy teljes jogú szakbíróból. A különtanácsok összetételére és működésére nem vonatkozott az 1945: VII., a háborús és népellenes tetteket elkövetőkkel szemben ítélkező hattagú népbíróságokról szóló törvény.

A vádat a szintén koalíciós alapon szervezett népügyészségek képviselték, azonban minimális önállóság jutott nekik a törvényesség feletti felügyeletben. Ezt tanúsítja az a levél is, melyet dr. Domokos József kommunista párti legfőbb államügyész Farkas Mihálynak írt még 1946-ban: „...a demokrácia védelméről szóló törvénnyel kapcsolatosan körrendelet ment az összes népfőügyészséghez, hogy minden ilyen ügyben a vádirattervezetet a minisztériumnak felülvizsgálat céljából küldjék fel. A népügyészség tehát még a legjelentéktelenebb ilyen ügyben sem nyújthat be vádiratot a bírósághoz, mielőtt azt a minisztérium népbírósági ügyosztálya át nem nézte."[6] A gyakorlatban valóban minden vádiratot a minisztériumban hagytak jóvá, illetve azt is, ha a helyi népügyész a lefolytatott eljárás után megszüntető határozatot hozott. De arra is akad példa bőven, hogy az Igazságügyminisztérium X., ún. népbírósági ügyosztályától utasították a népügyészt a vádirat beterjesztésére.[7] Bonyolította a helyzetet, hogy az ügyészségek sem önálló nyomozói apparátussal nem rendelkeztek, sem olyan hatáskörrel, mely alapján betekintést nyerhettek volna az államvédelmi szervek munkájába.

Megjegyzendő, hogy a népbíróságok ítéletei ellen 1945–47 között csak abban az esetben lehetett fellebbezni a Népbíróságok Országos Tanácsához (NOT), ha az ítélet súlyossága meghaladta az 5 évi szabadságvesztést és a 20 000 pengős pénzbüntetést.[8] A vádat képviselő népügyésznek azonban minden öt éven aluli ítélet esetén

---

[4] Magyar Törvénytár, 1947. évi törvényczikkek. 1947: XXXIV. tc. 267. o.

[5] Magyar Törvénytár, 1946:VII. tc. 27. o.

[6] PIL 274. f. 11/64. 1946. június 26. A levél a kunmadarasi ügyben született azt kifogásolva, hogy Pfeiffer Zoltán igazságügyi államtitkár a vádiratot nem, illetve csak felszólításra küldte át a népbírósági ügyosztálynak.

[7] Magyar Országos Levéltár Jelenkori Gyűjteménye (továbbiakban MOL JGY), XIX-E-1-l 82. doboz.

[8] Magyar Törvénytár, 1945. évi törvényczikkek. 1945:VII. tc. 103. o.

hivatalból kellett fellebbeznie. Az 1947:XXXIV. tc. 19. §-a megadta az öt évnél rövidebb időre elítéltek fellebbezési jogát is.

Parlamenti vita

A fent említett alaptörvények nemzetgyűlési tárgyalása során abban a kérdésben is állást foglaltak a képviselők, hogy korlátozhatnak-e bárkit is demokratikus szabadságjogainak gyakorlásában. Kéthly Anna már az 1946: I. tc. tárgyalásakor felvetette, hogy a törvény csak azok számára biztosíthatja a szabadságjogokat, akik nem a köztársaság megdöntésére szándékoznak felhasználni.[9]

Révai József is azt erősítette meg, hogy a magyar köztársaság nem kíván jogot adni a demokrácia ellenségeinek. Pártja véleménye szerint a törvényjavaslat bevezetése úgy értelmezhető, „hogy az emberi jogok megvalósításánál példát kell venni Lincoln Ábrahámról, aki a rabszolgatartók ellen kardot rántott, és elnyomta őket. És példát kell venni Petőfi Sándorról, aki szintén nem utolsó sorban híve volt az emberi jogoknak, de hóhért követelt az emberi jogok, a demokrácia ellenségei ellen, a Latourok és Lambergek nyakára kötelet kívánt és nem kívánta őket részesíteni az emberi jogokban."[10]

Hozzá csatlakozva Sulyok Dezső is azt erősítette, hogy ő sem hajlandó védelemben részesíteni a demokrácia ellenségeit.[11]

Az 1946:VII., „A demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről" szóló törvény tárgyalásánál is többen foglalkoztak ezzel a kérdéssel. A koalíciós pártok képviselői a demokratikus szabadságjogok határának a szűkítését a weimari köztársaság tragédiájának példájával indokolták.[12] Szerintük az tette lehetővé a fasizmus hatalomra jutását Németországban, hogy a weimari alkotmány az ellenségeinek is biztosította a szabadságjogokat.

Az 1946:VII. tc. lehetőséget biztosított arra, hogy minden köztársaságellenesnek ítélt tevékenységgel, esetleges összeesküvéssel teljesen törvényes keretek között le tudjanak számolni. De a visszaélésre is a törvény adta a lehetőséget, mivel nem definiálta sem az államrend, sem az alapintézmény kifejezést. Egyedüli példaként a miniszteri indoklás a család intézményét hozta fel, minden más értelmezést a bírói gyakorlatra bízott azzal az indokkal, hogy „a kimerítő felsorolás lehetetlen".

Ez annak ellenére így maradt, hogy a törvényelőkészítésben jelentős szerepet játszó alkotmány- és közjogi bizottság 1946. február 20-i tárgyalásán heves vita zajlott erről. Zsedényi Béla párton kívüli jogászprofesszor bírálta legalaposabban a törvényjavaslatnak azt a megfogalmazását, mely a bírói joggyakorlatra bízta annak eldöntését, mely cselekmény meríti ki a „demokratikus állami rendszer alapintézményei" elleni tett fogalmát.

Zsedényi érvelése a következőképpen hangzott: „az a körülmény, hogy a most kibontakozó demokratikus államrendszer összes intézményeit védelemben akarom

[9] A Nemzetgyűlés Naplója, 1–30. ülés, 280. h.
[10] Uo. 342. h.
[11] Uo. 343. h.
[12] Uo. Orbán László, Bognár József és Horváth Márton foglalkoztak ezzel beszédeikben. Uo. 703–718. h.

részesíteni, és azokat az intézményeket meg sem határozom: ez valami olyan elasztikus fogalomnak nyújt védelmet, amelyet nézetem szerint tételes jogilag nem védhetünk meg."[13] Felhívta a figyelmet, hogy kialakulhat egy olyan bírói gyakorlat, amely esetleg a Gazdasági Főtanácsot vagy a népbíróság jelenlegi szervezetét óhajtja védelemben részesíteni, holott ezek csak átmeneti szervei a demokráciának. Szerinte inkább „a személyes szabadságot, a szabad gondolat- és véleménynyilvánítást, a vallás szabad gyakorlását, az egyesülési és gyülekezési jogot, a magántulajdon intézményének, a házasság intézményének, az osztályok, bevett és elismert egyházak, azok lelkészei elleni izgatással szemben való védelmét" kellene a törvénynek biztosítania.

Zsedényi bírálta az „izgatás" fogalmának kibővítését. Az eddigi joggyakorlatban izgatás alatt a nyilvános felhívást értették. A megváltozott értelmezés szerint, ha valaki legalább két személy jelenlétében állít valamit, az is izgatásnak számíthat. Zsedényi felhívta a figyelmet, hogy ezzel „lehetőség teremtődik bizonyos cabinet noir-szerű spicliskedésre, egymás elleni feljelentésre stb., amire úgyis hajlamosak a mai időkben az emberek".[14]

A baloldal számára viszont elfogadhatatlan volt egy magántulajdonon alapuló polgári demokratikus intézményrendszerrel bíró köztársaság védelme. Ha ebbe belementek volna, saját kezüket kötötték volna meg. Úgy gondolták, már az egy éves átalakulási folyamat is egy sor olyan intézményt állított fel és olyan intézkedést hozott, amelyek túlfeszítik a polgári demokrácia kereteit. Ilyen a Földbirtokrendező Tanács, a Gazdasági Főtanács, a rendőrség. Ezekben a testületekben a parlamentben meglévő kisgazdapárti többséggel szemben baloldali, elsősorban kommunista többséget tudnak felmutatni. Az MKP ezen intézmények bővítésével — melyeket az új demokratikus államrend intézményeinek tartott —, kívánta elérni hatalmi pozícióinak növelését. Tehát az érdeke az volt, hogy egy olyan kerettörvényt alkossanak meg, amely a lehető legszélesebb lehetőséget nyújt számára azáltal, hogy a törvény végrehajtását a népbírósági tanácsokra bízza, amelyeket szintén hatalmi pozíciói egyik bázisának és az új köztársaság „védekező alapintézményének" tartott. Orbán László (MKP), a napirend előadója ezt különben egyértelműen meg is fogalmazta. „Itt van egy konkrét példa, a földreform. Nem kétséges, hogy a magyar demokrácia egyik alapvető intézménye. Ez például a magyar demokrácia első heteiben és hónapjaiban még nem volt meg. Ugyanígy el tudjuk képzelni, hogy még lesznek olyan intézmények, amelyeket törvénybe iktatunk, s melyek alkotmányunk szerves elemévé, lényeges elemévé fognak válni. Ha mi taxative felsorolnánk azokat az intézményeket, amelyeket kizárólag meg akar védeni ez a rendszer, akkor hogyan tudjuk biztosítani az esetleg később alkotmányunkba bekerülő alapvető intézmények védelmét?"[15]

Az MKP parlamenti frakciója február 27-i ülésén Orbán Lászlótól kapott tájékoztatást arról, hogy milyen vitás kérdések merültek fel a köztársaság védelméről szóló törvényjavaslatnak az alkotmány- és közjogi bizottságban folyó tárgyalásán. Beszámolt arról, hogy a polgári politikusok az izgatás és lázítás bűntettének körülhatárolásával kapcsolatban ragaszkodtak ahhoz, hogy csak a nyilvánosan elkövetett izgatást kövesse felelősségrevonás. „Ha tehát suttogó propagandával négyszemközt,

[13] MOL Jelenkori Gyűjtemény XVIII-1. 10. d.
[14] Uo.
[15] Uo.

vagy több személy előtt hangzik el a lázítás, vagy izgatás, nem esne büntetés alá, csak ha sajtó útján, vagy nyilvános gyülekezet előtt történik. Ezt is visszavertük."[16] – mondta Orbán.

Ebből következett, hogy az újonnan felállított népügyészségek és a népbírósági különtanácsok elé került ügyek száma a kezdetektől tetemesnek mondható. A továbbiakban az idekerült esetek típusait vizsgáljuk.

Népügyészségi és népbírósági gyakorlat

Miközben az 1946: I. tc. deklarálta a magyar köztársaság polgárai számára biztosított szabadságjogokat, köztük — mint természetes és elidegeníthetetlen jogok — megtalálható a gondolat és vélemény szabad nyilvánítása, az egyesülési és gyülekezési jog, a személyi biztonsághoz való jog, emberek tízezrei ellen indult eljárás azért, mert valamilyen formában reagáltak a körülöttük zajló politikai folyamatokra. Gyakorlatilag ők testesítették meg a közvélemény egyik csoportját. Hétköznapi kisemberek voltak, politikai névteleneknek is nevezhetnénk őket. Azáltal, hogy bíráló megjegyzést tettek az ún. (nem is körülhatárolt) alapintézményekre, és akadt rosszakarójuk, aki ezt jelentette a rendőrségnek, vizsgálat kezdődött, és a kisember máris kilépett a névtelenségből.

Többségében szabad szájú asszonyok és kisebb-nagyobb mértékben ittas férfiak a vádlottak. A vád többnyire izgatás bűntettének elkövetése. Ez azt jelentette, hogy az asszonyok nyilvános helyen tettek nemtetsző kijelentést a „demokrácia vívmányaira". Ez elég volt ahhoz, hogy elrendeljék a rendőrhatósági, majd az ügyészségi vizsgálatot. Egy ilyen eljárás számos tanú kihallgatását igényelte kihallgatók és jegyzőkönyvvezetők részvételével. Sokszor volt szükség orvosi — a vádlott egészségi és elmeállapotát tartalmazó — jelentésre. A népügyészségek becsületére legyen mondva, általában nem tekintették bizonyítéknak, ha csak egy személy hallotta a vádlott kijelentéseit. Ilyenkor megszüntették az eljárást, az ügyészség nem emelt vádat. Arra is volt példa, hogy a hónapokig elhúzódó perek felmentéssel végződtek: ezek azonban a felmentés ellenére is sokkolták az embereket.

A továbbiakban kísérletet teszünk azon megnyilatkozások tipizálására, amelyek a szólásszabadsággal, illetve annak korlátozásával vannak kapcsolatban, s melyek következményeiként keletkezett „ügyek" 1946–1949-ben kerültek a népügyészségekhez és népbíróságokhoz. A tipizálásnál az 1946. évi VII. tc.-t vesszük figyelembe, vagyis, hogy a vádiratok és/vagy az ítéletek megfogalmazásakor az ügyészek és a bírók a törvény mely paragrafusainak megsértésére hivatkoztak.

Az eddigi kutatásaink összefoglalását csupán jelzés értékűnek tekinthetjük. Ugyanis csak a Magyar Országos Levéltárban több mint hetven doboznyi anyag található, melyben a témára vonatkozó dokumentumok vannak. Ezenkívül a megyei levéltárakban is bőven akadnak ilyen jellegű források. A mintavétel alapján mondhatjuk, hogy az ügytípusokat többségében karakterizáltuk, a kérdés csupán az, hogy az egyes típusokból hány száz, illetve ezer fordult elő. Egyetértünk ugyan azzal a véleménnyel,

[16] Jegyzőkönyv: felvétetett 1946. február 27-én az MKP parlamenti frakciója VI. ülésén. MOL Jelenkori Gyűjtemény XVIII-7. 4. d.

hogy 1946–1947-ben nem a szólásszabadság volt a magyar társadalom legfőbb gondja, s főleg nem annak korlátozása. De a rendelkezésre álló levéltári források alapján mégis fel kell vetnünk a kérdést: a szólásszabadság elvben elismert normájának hogyan zajlott le a módszeres és teljes megsemmisítése 1949-re.

A források emellett másról is beszélnek: a korabeli politikai kultúráról, továbbá arról, hogy a társadalomnak bizonyos rétegei hogyan élték át a koalíciós időszak mindennapjait, mit gondoltak az 1945 utáni átalakulásról.

A demokratikus államrend, vagy annak alapintézményei elleni izgatás és megvetéskeltés

Az eddig feldolgozott anyagban nem találtam olyat, amelyben valaki ellen az 1946:VII. tc. 2.§. a) pontjára történő hivatkozással, vagyis azért indítottak volna eljárást, mert a köztársaság megváltoztatására lázított.[17] Viszont jelentős azon ügyek száma, melyekben a 1946:VII. tc. 2.§. b) pontjának megsértése alapján a demokratikus államrend, vagy annak alapintézményei elleni izgatás és megvetéskeltés a vád.

Ennél a csoportnál mutatkozik meg mind a törvényhozók, mind a végrehajtók felelőssége. Ugyanis az alapintézmény kifejezés teljesen képlékeny fogalomnak minősült, és esetleges volt, hogy az ügyészi és bírói gyakorlat mit minősít ezzel a kategóriával. Az ítélkezési gyakorlat alapján állapíthatjuk csak meg, mely szerveket, intézményeket tekintettek „alapintézménynek". Egyértelműen ezek közé sorolták a rendőrséget, az új hadsereget, a földigénylő bizottságokat, a földreformot, a népi kollégiumokat, a népbíróságokat, az új pénzt, a Forintot, az államosított iskolákat, később a termelőszövetkezeteket. A leggyakrabban előforduló esetekben a szóbeli támadás célpontja a rendőrség volt. Megdöbbentő, hogy a kijelentéseket tevők többsége vagyontalan, sokszor öt-hat gyermekes szegény ember.

O. Balázsnét a debreceni népbíróság három havi fogházbüntetéssel és három évi jogvesztéssel sújtotta, mert 1946 májusában a következő kijelentéseket tette: „Őt a magyar rendőrség kirabolta.", továbbá „a főispán maradt volna a gyalupadnál, ilyenek kerültek mind a polcra".[18] A NOT az ítéletet megerősítette.[19]

H. Lajos ellen azért folytattak eljárást, mert 1946 augusztus közepén Patak községben vendégségben az asztalra csapva rászólt arra a két egyénre, akik a vendéglátó házában el kezdték énekelni az Internacionálét: „Hagyjátok abba, le van sz...a az egész demokrácia, nem vagyunk mi rabok." A rendőrségi vizsgálatot lefolytatták, a népügyész vádat emelt, a népbíróság azonban felmentette 1947. június 8-án, mert nem találta meggyőzőnek, hogy tényleg elkövette az ellene felhozott vádat.[20]

A pestszentlőrinci H. László igazolt, de B-listára került katonatiszt a nála 1946. október 20-án tartott házkutatásnál sérelmezte: „lesz még kutyavilág ebben a demokráciában, majd fordul még a helyzet és akkor megkeserülik a rendőrspicli csibészek... Engem mint hadnagyot B-listára helyeznek és odahelyeznek helyettem rongyos proletárokat..." Ügye több mint egy évig húzódott. Az 1947. szeptember 17-i

[17] Természetesen csak a szólásszabadság témakörét tekintve.
[18] MOL JGY XIX-E-l-l 82. d.
[19] MOL JGY XX-4-b 70. d. 1948. okt. 6.
[20] MOL JGY XIX-E-l-l 82. d.

népbírósági ítélet indoklás nélkül felmentette, a népfőügyész ebbe azért nyugodott bele, mert az egyetlen tanú, aki a feljelentést is tette, a tárgyaláson visszavonta a rendőrségen tett vallomását.[21]

Cs. József 1946. novemberében Sajószentpéteren saját kocsmájában beszélgetés közben többek között a következőket mondta: „Párizsba nem Gyöngyösi János külügyminisztert kellett volna küldeni, hanem Echardt Tibort, aki Amerikában tartózkodik.... A magyar kormányt teljesen a kommunisták vezetik és csak Kelet felé orientálódnak..." Egy évi börtönbüntetésre ítélték.[22]

E. Istvánnét az mentette meg a vádemeléstől, hogy az orvosszakértő elmebetegnek nyilvánította. Ellene azért indítottak eljárást, mert 1947 augusztusában a rendőrökre — a népügyészségi jegyzőkönyv szerint — a következő megjegyzést tette: „A jelenlegi rendőrök nem rendőrök, ezek csak sz....ok, ezekkel csak ezt lehet csinálni", miközben kezével és altestével trágár mozdulatot tett."[23]

É. József hegypásztort a győri népbíróság egy hónapi fogházra ítélte, mert a vádirat szerint „kijelentésével a demokratikus magyar államrend és annak egyik alapintézménye, a kitelepítés /a németek kitelepítése – P. M./ ellen gyűlöletre izgatott" 1947 októberében Pornóapátiban.[24] A NOT az ítéletet három havi fogházbüntetésre módosította 1949. június 4-én.[25]

B. Imre Sarkadkeresztúron 1947 decemberében a malomban megjegyezte: „Tudom én mit csinálnak az országházban, nem érdekli ott egyiket sem a szegény ember sorsa, egyiknek is autója van, a másiknak is. Rákosinak annyi autója van, hogy délelőtt az egyikbe, délután a másikba ül.... Nem tudtok ti semmit, Rákosinak is hatemeletes palotája van, kilencven szobával, miért nem lakik egy szalmafedeles házban, mint ti." A debreceni népbíróság két évi börtönre, egytized résznyi vagyonelkobzásra ítélte,[26] amit a NOT felemelt három évre és egynegyednyi vagyonelkobzásra.[27]

A. Lajos ügyét izgatás vádjával azért adták át a népügyészségnek, mert 1948-ban úgy nyilatkozott, hogy „a szövetkezet most még nem kötelező, de kolhoz lesz a vége."[28] K. Mihályt azért ítélték el 1 év 6 hónap börtönre, mert 1948 folyamán több alkalommal is minden „társadalmi újítással" kapcsolatban úgy nyilatkozott, hogy „az nem jó, mert itt is úgy akarnak csinálni mindent, mind Oroszországban." Az iskolák államosításával kapcsolatban kijelentette, hogy a „kommunisták mindenre ráteszik a kezüket, megszüntetik a vallást, a gyerekek olyanok lesznek, mint a barmok."[29]

A kiskundorozsmai T. Istvánnét 2 hónapi fogházra ítélték, mert 1948. február 4-én azt mondta, hogy vége az új forint értékállóságának, mert kinyomták az öt, és bevonták a kétfilléreseket.[30]

---

[21] MOL JGY XIX-E-l-l 82. d.
[22] MOL JGY XIX-E-l-l 118. d. Ítélet: 1947. okt. 7.
[23] Csongrád Megyei Levéltár Szegedi Népügyész Iratai II. 16. d.
[24] MOL JGY XIX-E-l-l 118. d. Ítélet: 1948. ápr. 9.
[25] MOL JGY XX-4-b 91. d.
[26] MOL JGY XIX-E-l-l 118. d. Ítélet: 1948. febr. 26.
[27] MOL JGY XX-4-b 84. d. Ítélet: 1949. márc. 22.
[28] Hajdú-Bihar Megyei Levéltár XXV. 21. 10. d.
[29] Csongrád Megyei Levéltár Népbírósági Iratok 204–260. 78. d. Ítélet: 1949. márc. 25. Hozzátartozó kérelmére rehabilitálták 1991. nov. 25-én Szegeden.
[30] Uo.

H. Sándor mozdonyvezetőt két évi börtönre ítélte a debreceni népbíróság, mert 1948. májusában a MÁV Műhelytelepen többek jelenlétében kijelentette: „Nem a rossz termés az oka a nehéz gazdasági helyzetnek, hanem az igazságtalan elosztás.... A demokrácia nem segít a dolgozni vágyó szegény rétegen, a demokrácia vezetői csak ígérgetnek, és semmit sem tesznek, ellenben a szabadságtelepi barna csuhás papok igazi demokraták, nem ígérnek, de segítenek minden szegény emberen.... nem vagyunk független szabad állam, mert Magyarország a Szovjetunió tagállama...."[31] A NOT az ítéletet egy év és három havi börtönre mérsékelte.[32]

M. Gyula rendőrhadnagy 1948 júliusában Zalaegerszegen a kapitánysági borbélynál folyó beszélgetésben arra a kijelentésre, hogy „a Szovjetunió elengedte a jóvátétel felét és így emelkedni fog az életszínvonal és a fejadag", a következőkkel reagált: „Hiába, mert a parasztoknak az utolsó szem gabonát be kell szolgáltatniok, miért ellenszolgáltatást nem kapnak, le fogunk rongyolódni. Ez természetesen helyes is, mert ha én paraszt lennék, én sem vetnék ilyen kormánynak semmit."[33] Nyolc havi börtönre, öt év hivataltól való eltiltásra, és ugyanennyi időre Zalaegerszegről történő kitiltásra ítélték.

K. János honvéd Várpalotán katonatársai előtt alkotott véleményt a Tildy Zoltán köztársasági elnök lemondatása kapcsán kialakult helyzetről 1948. augusztus 3-án: „Ha Szakasits Árpád lesz a köztársasági elnök még nagyobb elnyomás és szolgasors lesz, mint amilyen most van.... Azért egyesült az MKP és az SZDP, hogy Rákosi és Szakasits jobban ki tudja zsákmányolni a népet." Ezen kívül bírálta a rendőrséget, az iskolák államosítását, a munkaversenyt, a beszolgáltatást. A népbíróság öt évi börtönre ítélte,[34] melyet a NOT tíz hónapra mérsékelt.[35]

F. Ferenc mozdonyvezető Pálmonostoron dinnyevásárlás közben 1948 augusztusában megjegyezte: „Igyekezzenek kifogni a halat a Péteri tóból, mert ha hat hónap múlva a háború kapcsán megváltozik a helyzet, újra kakastollas csendőrök fognak a tóra vigyázni, mint a múltban....Jugoszlávia és Finnország már elfordult Oroszországtól, majd utánuk jön a többi is." A népbírósági különtanács öt hónapi börtönre ítélte, melyet a NOT három hónapra mérsékelt.[36]

M. H. Sándort a Rákosi olvasókörben 1948. decemberben elhangzott szavaiért ítélték el: „A szövetkezetet nem szereti... A mostani kormány arra törekszik, hogy a mezőgazdaságot gépesítse, de ezzel csak a csajkarendszert akarja bevezetni. Ő a kisgazdapárt tagja, és ő abban is fog maradni, amíg él, mert ő a magántulajdon szentsége alapján gondolkodik, és őt nem lehet a szövetkezettel eltántorítani..." Az 1949. április 14-i ítélet szerint 2000 Ft pénzbüntetést, 1 év hivatalvesztés és politikai jogaitól való 1 évi eltiltást kapott.[37]

N. Balázs kiskunfélegyházi gazdálkodót két év börtönnel és egy hold föld elkobzással sújtották egy magánbeszélgetés során 1949 februárjában elhangzott szavaiért: „A kommunisták mindig azt hirdetik, hogy mindent adnak, én pedig azt látom,

---

[31] MOL JGY XIX-E-l-l 126. d. Ítélet: 1949. febr. 4.
[32] MOL JGY XX-4-b 99. d.
[33] MOL JGY XIX-E-l-l 125. d. Ítélet: 1948. nov. 6.
[34] MOL JGY XIX-E-l-l 125. d. Ítélet: 1948. dec. 6.
[35] MOL JGY XX-4-b 96. d. 1949. okt. 13.
[36] MOL JGY XIX-E-l-l 126. d. Ítélet: 1949. febr. 9., NOT ítélete: 1949. dec. 9.
[37] Csongrád Megyei Levéltár Népbírósági Iratok 204–260.

hogy mindent elrabolnak. Azok a kommunisták, akiket kitüntetnek, megdicsérnek, meg az élmunkások és mintagazdák, azok a legnagyobb marhák, mert azok sokat termelnek, hogy azzal támogassák a demokráciát.... Olyan diktatúra van Magyarországon, amilyen piszkos diktatúra még sosem volt." A NOT az ítéletet 1950. február 25-én jóváhagyta.[38]

S. István földműves 1948. novemberben jött haza a szovjetunióbeli hadifogságból, öt hold földet kapott. 1949 szeptemberében Mekényesben a községházára kitették a békekölcsönt alul- és túljegyzők névsorát. Az ezt szemlélő emberek előtt tette a következő kijelentést: „Mindenki bolond, aki fizet. Mert mit adott a demokrácia?" Valaki megkérdezte tőle, munkásember létére hogy beszélhet így, ő talán nem kapott semmit? „Nem. Magyarország kormánya elnyomja a kulákokat, s ugyanakkor az állami gazdaságokban a munkások kevesebbet keresnek, mint a kulákoknál" – válaszolta. A népbíróság által kiszabott nyolc havi börtönbüntetést a NOT 1950 februárjában felemelte tíz hónapra és juttatott földjének elkobzására.[39]

K. István szegedi római katolikus hitoktatót 1949 októberében 2 év hat hónap börtönre ítélték, mert a földreformról azt nyilatkozta, hogy „azzal már a régi rómaiak is megpróbálkoztak, akkor is megbukott, most is meg fog bukni." A népi kollégiumokról azt mondta: „gyerekkolhozok", a rendszerről pedig azt: „A múltban a főurak és az arisztokraták voltak uralmon, ma pedig suszterek, piktorok és utcaseprők uralkodnak."[40]

Egyes személyek vagy csoportok ellen azok demokratikus vagy köztársasági meggyőződése miatt gyűlöletre izgatás

A következő esetekben az eljárásra, illetve vádemelésre az 1946:VII. tc. 2.§. c) pontjára való hivatkozással került sor, mely azt bünteti, aki „egyes személyek vagy csoportok ellen azok demokratikus vagy köztársasági meggyőződése miatt gyűlöletre izgat". Fontosnak tartom megemlíteni, hogy az ebbe a csoportba tartozó ügyekből van a legtöbb vádemelés, illetve ítélet. Az esetek többségében a kommunista pártra, annak tagjaira és /vagy Rákosi Mátyásra tettek sértőnek minősített kijelentéseket.

A pestszentlőrinci Sz. Ferencet 1946. május 12-én lakásán keresték fel az MKP agitátorai. Arra akarták rábeszélni, hogy fizessen elő a Szabad Népre. Beszélgetés közben kijelentette: „Nem lépek be egyik pártba sem, amíg ilyen csirkefogók vezetik a pártokat." Ezért 1 év 3 havi börtönnel, 10 év politikai jogvesztéssel és teljes vagyonelkobzással büntették annak ellenére, hogy a helyi polgármesteri hivatal szegénységi bizonyítványával igazolta vagyontalanságát.[41]

K. P. Jánost 1946 júliusában Egerszóláton két községi esküdt és két rendőr felszólította, hogy jóvátételi célokra szolgáltasson be egy ökröt. Ő ezt a következő szavakkal tagadta meg: „Adjanak a kommunisták az oroszoknak enni, azokat szabadították fel, nem engem." Hat havi börtönnel, 5 évi jogvesztéssel, vagyona 1/4 részének elkobzásával sújtották.[42]

[38] MOL JGY XX-4-b 113. d. Elsőfokú ítélet: 1949. dec. 9.
[39] MOL JGY XX-4-b 113. d. Elsőfokú ítélet: 1949. nov. 3.
[40] Csongrád Megyei Levéltár Népbírósági Iratok 204–260.
[41] MOL JGY XIX-E-l-l 82. d. Ítélet: 1947. szept. 20.
[42] Uo. Ítélet: 1947. július 25.

T. László gazdálkodó 1946. szeptember 9. és október 18. között volt előzetes letartóztatásban. A vád az volt ellene, hogy 1946 áprilisában Érden az alábbi kijelentést tette: „Nem marad ez így soká, a magyar munkásság olyan buta mint a föld, mert fére hagyja magát vezetni egy olyan szélhámos zsidótól, mint Rákosi. Rövidesen futni fog az oroszokkal együtt." Ő a szerencsésebbek közé tartozott, mivel a tanúk a vallomásokat visszavonták, a népbíróság felmentette.[43]

K. Vilmos Rákoscsabán két községi elöljáró jelenlétében 1946 novemberében Rákosit Rosenfeld Matyinak nevezte, majd kijelentette: „a kommunista párt tagsági könyvét kezébe sem venné, s nem lépne be zsidó pártokba." Hat havi börtönnel, hivatalvesztéssel, 5 évi politikai jogoktól való megfosztással és teljes vagyonelkobzással büntették.[44] A NOT 1949 május 23-i ítélete a büntetést egy hónap és tizenöt napi fegyházra mérsékelte, az előzetes letartóztatásban eltöltött idővel kitöltöttnek vette.[45]

B. Tiborné Gyulán, 1946. november 24-én az MKP párthelyiségében pártnapon az előadó beszéde alatt tette a következő megjegyzést: „Rákosi Mátyás csak húzza a busás fizetést, kisemberekkel nem törődik... ha neki is 230 Ft-ból kellene tengődnie, mint nekem, akinek 8 gyerekem van, ő sem beszélne így." Az ügy sokáig húzódott, végül 1949. márciusban az Igazságügy-minisztériumból a következő leirat érkezett a Szegedi Főállamügyészséghez: „Az idő múlása folytán és arra tekintettel, hogy terhelt idegbajosnak vallja magát, s az esetet követően megbánást tanúsított,... szíveskedjék az államügyészséget arra utasítani, hogy a nyomozást megszüntessék."[46]

Az ötgyermekes H. Pálnét azért ítélték hat havi börtönre, 5 évi politikai jogvesztésre és a földreform során neki juttatott 7 hold föld elkobzására, mert 1946 novemberében Tormoslődpusztán mások előtt szidta a kommunistákat.[47] A NOT az ítéletet annyiban mérsékelte, hogy a neki juttatott föld felerészbeni elkobzását mondta ki azzal az indoklással, hogy férje hadifogságban van, s a juttatott föld fele őt illeti meg.[48]

B. Péter kecskeméti gazdálkodót a budapesti népbíróság öt évi börtönbüntetésre, vagyona felének elkobzására ítélte, mert 1947 tavaszán egy kisgazdapárti népgyűlésen mint szónok a következőket mondta: „A mai politikai rendszer nem demokratikus, mert egy maroknyi kisebbség akarja rákényszeríteni akaratát egy más pártállású többségre.... A mi demokráciánk olyan, mint egy homokos, vizes talajra emelt épület, előbb-utóbb összeomlik.... A szűzmáriás nemzeti színű zászlót bemocskolták a vörös színnel." A NOT a büntetést egy év és négy hónapi börtönre mérsékelte azzal az indoklással, hogy a cselekmény nem minősíthető államrendellenes izgatásnak.[49]

A szegedi népbíróság három madarasi asszonyt ítélt el, köztük egyet egy év börtönre, a másik kettőt fejenként 2000 Ft pénzbüntetésre. A vád az volt ellenük, hogy 1947 júliusában az egyikőjük háza elé kiülve esti beszélgetés közben a következő kijelentéseket tették: „Bassza meg az isten az anyját Rákosi Mátyásnak, csak azért jött Bácsalmásra, hogy a birkát elvigye és a foglyok nem jönnek haza. Az anyjuk istenit ezeknek a kommunistáknak, ha kommunizálni akarnak, miért nem mennek

[43] Uo. Ítélet: 1947. nov. 18.
[44] Uo. Ítélet: 1947. máj. 16.
[45] MOL JGY XX-4-b 69. d.
[46] MOL JGY XIX-E-l-l 82. d.
[47] Uo.
[48] MOL JGY XX-4-b 76. d. Ítélet: 1948. nov. 10.
[49] MOL JGY XX-4-b 78. d. Elsőfokú ítélet: 1947. okt. 22., másodfokú: 1948. dec. 21.

Oroszországba. Azok a foglyok, akik Oroszországból jönnek, csak roncsok. Ha haza is jönnek, azoknak is hordágy és koporsó kell."[50]

A szociáldemokrata C. Ödön számára 3 év börtönt, a politikai jogok gyakorlásának 10 évre történő felfüggesztését és hivatalvesztést jelentett, hogy Nyíregyházán a kommunista postások ellen agitálva azt mondta 1947 augusztusában: „ne nagyon sokat beszéljünk, mert tavasszal lógni fognak a kommunisták."[51]

É. Sándor alkalmi munkást egy hónapi fogházbüntetésre ítéltek 1948 áprilisában, amit három évi próbaidőre felfüggesztettek. A vád az volt ellene, hogy az 1947. augusztus 31-i választások után Hajdúnánáson kijelentette: „A kommunisták győztek, most már fel fogják állítani a kolhozt, ott fog lenni a Horváth közön, de én nem fogom vinni a csajkát."[52]

1947 szeptemberében Mezőkövesden a budapesti bazilika leégett tetejének helyreállítására gyűjtöttek. Mikor valaki megkérdezte, hogy ki gyújtotta fel, B. János azt válaszolta: „A kommunista banda." A népbíróság ezért másfél évnyi börtönre ítélte.[53] A NOT az ítéletet egy év két hónapnyi börtönre mérsékelte.[54]

A. Károlynét azért jelentették fel 1948-ban, mert Kabán, az egyik felvonuláson azt mondta az MNDSZ csoportra: „de felnyílt a csipátok... de nagy pofátok van, de majd befogjuk azt, úgysem sokáig vonulgattok már."[55]

Egy debreceni rendőr ellen azért indítottak vizsgálatot 1949 márciusában, mert a Hortobágyi Halastótól Egyekig húzódó vasútvonal biztosítására történt kirendelésükkor rosszalló megjegyzést tett Rákosi Mátyásra. Ugyanis a biztosításra azért rendelték ki a debreceni rendőröket, mert Rákosi a környékre utazott vadászni. A gyanúsított rendőr állítólag azt a kijelentést tette: „Ez demokrácia? Egy ember szórakozásáért kell nekünk étlen, szomjan fagyoskodni. Az ÁVH-hoz beosztott bajtársak pótdíjat is kapnak, mégsem mennek ilyen szolgálatra."[56] A kihallgatott 10 tanú az elhangzottakat nem erősítette meg, a vádemeléshez nem volt bizonyíték, a nyomozást megszüntették.

Szintén 1949 márciusában történt, hogy egy Kánya községi kocsmában a népfront elnökének fakadt ki T. István ácssegéd. Szidta a kormányt, hogy mindent elvesznek. Mikor a népfront elnöke azzal igyekezett csillapítani, hogy elviteti a rendőrséggel, ha nem hagyja abba, ő így reagált: „Elvitetsz? Ha elvitetsz, ne abba a piszkos nyomorúságos Szovjetunióba, mert ott már jártam, és csak nyomort láttam, hanem vitess Angliába, vagy Amerikába, ott még nem jártam, és ott van demokrácia." A népbíróság ezért öt hónapi fogházra ítélte 1949 szeptemberében, melyet a NOT nyolchavi börtönre emelt.[57]

F. József állatkereskedő a Somogyegres – Szekszárd közötti autóbuszon 1949 júniusában régi ismerősével a következőképpen tréfálkozott: „Te is kommunista vagy?

---

[50] MOL JGY XIX-E-l-l 126. d. Ítélet: 1948. dec. 20.

[51] Hajdú-Bihar Megyei Levéltár XXV. 21. 10. d.

[52] MOL JGY XIX-E-l-l 118. d.

[53] Uo. Ítélet: 1948. nov. 8.

[54] MOL JGY XX-4-b 93. d. 1949. nov. 7.

[55] Hajdú-Bihar Megyei Levéltár XXV. 21. 10. d. A rendőrségtől áthelyezve az ügyészséghez: 1948. szept. 21.

[56] Hajdú-Bihar Megyei Levéltár XXV. 21. 21. d.

[57] MOL JGY XX-4-b 113. d. A NOT ítélet: 1950. febr. 16.

Na akkor nem sok van hátra az életedből, egy hét múlva fel lesztek akasztva." Az útitárs a tréfát komolyan vette, és feljelentést tett. A vádlott azzal védekezett, hogy a Rajk-féle kommunistákra tette a célzást. 1949. november 16-án két havi fogházbüntetésre ítélte a pécsi népbíróság, azonban arra való hivatkozással, hogy a kijelentést nem politikai meggyőződésből, hanem viccképpen tette, a büntetést három évre felfüggesztették. A NOT ezt az érvelést nem fogadta el, a felfüggesztést mellőzte, s mellékbüntetésként még mezőgazdasági ingatlanának elkobzását is elrendelte.[58]

H. Nándor alkalmi munkás Németpalkonyán ittas állapotban 1949 szeptemberében Rákosi Mátyást „csirkefogó, zsaroló, népnyúzó gazember"-nek nevezte, ezért a pécsi népbíróság hat havi börtönre ítélte. Az indoklásból kiderül, enyhítő körülménynek tekintették a született elmezavart, de „a kijelentésnek olyan tárgyi súlya és lehetősége van az osztályharc kiélezettsége idején, hogy az az izgató hatás lehetőségét képes előidézni." A NOT a büntetést egy évi börtönre súlyosbította.[59]

Az állampolgári szabadság vagy jogegyenlőség érvényesülése ellen vagy nemzetiségi, vagy faji vagy felekezeti gyűlölködésre izgatás

Az 1946:VII. tc. 2.§. d) pontjára való hivatkozással is szép számban születtek „ügyek". Itt a vádpont „az állampolgári szabadság vagy jogegyenlőség érvényesülése ellen vagy nemzetiségi, vagy faji vagy felekezeti gyűlölködésre" izgatás, illetőleg annak felkeltésére alkalmas cselekmény elkövetése volt. Az idetartozó esetek típusa tematikáját tekintve leszűkül zsidóellenes kijelentésekre. Megdöbbentő, hogy a háború befejezése után közvetlenül milyen sok az ilyen jellegű anyag. A vádiratok szerint ezeket többnyire ittas állapotban lévő férfiak tették. Büntetésként két hónaptól egy évig terjedő börtönbüntetésre ítélték őket a népbíróságok.[60]

V. Lajosné 1946 októberében Somogyváron az orvosi rendelőben a vádirat szerint kijelentette: „Az ő fivéreit is a zsidók vitették el az oroszokkal, Hitler nem végzett teljes munkát, s ha őrá lett volna bízva, akkor egy zsidó sem maradt volna meg." A pécsi népbíróság nyolc hónapi börtönre ítélte.[61]

Ó. Antal fakereskedőt a budapesti népbíróság ítélte tizenegy havi börtönre, s fele ingatlanának elkobzására, mert 1946-ban a vecsési fatelepen két fafűrészelőnek azt mondta: „Már megint a zsidók az elsők. Majd jön még Hitler, mikor fel lesznek akasztva maguk is a zsidókkal együtt." A NOT az ítéletet nyolc havi börtönre mérsékelte.[62]

Sz. László próbarendőr ellen azért emeltek vádat a pécsi népbíróságon, mert 1946 decemberében a rendőrtanosztály tantermében társaihoz intézte az alábbiakat: „Nézzetek körül, van-e köztetek egy próbarendőr, aki izraelita, vagy zsidó, láthatjátok a zsidók ma sem dolgoznak, mind vezető pozíciót foglalnak el."[63]

---

[58] Uo. Ítélet: 1950. febr. 23.
[59] Uo. Ítélet: 1950. febr. 16.
[60] Ilyen jellegű anyagok is minden átnézett levéltári fondban találhatók.
[61] MOL XIX-E-1-l 82. d. Ítélet: 1947. okt. 15.
[62] MOL JGY XX-4-b 82. d.
[63] MOL JGY XIX-E-1-l 82. d.

B. Sándort Gáborján községben 1948 augusztusában tett kijelentéséért hat havi börtönre ítélte a debreceni népbíróság: „... a kormány zsidókból áll és Tildy Zoltánnak a köztársasági elnöki tisztről azért kellett lemondania, mert magyar ember."[64] A NOT az ítéleten annyit módosított, hogy elkobozta az üzemképes cséplőgépgarnitúráját.[65]

Háborús és népellenes bűntett felmagasztalásának vétsége

Kevés viszont az olyan anyag, amelyben az 1946:VII. tc. 3. §-ára való hivatkozással, vagyis háborús és népellenes bűntett felmagasztalásával követtek el vétséget. Egy férfit azzal az indokkal ítéltek 3 havi börtönre, mert „a közelmúltban leleplezett Dálnoki Veres Lajos-féle összeesküvést magasztalta", s mivel ez nagyobb számú munkás előtt történt, „a helyi viszonyok szempontjából jelentőséggel bírónak tekinthető".[66]

R. Sándor rendőrőrmester ellen is az volt a vád, hogy „helyesnek ismerte el az összeesküvők célkitűzéseit és munkáját, és ezzel a demokratikus államrend megdöntésére szervezkedő személyeket feldicsérte". Mindez 1947 januárjában Szentesen a rendőrkonyhán, egy próbarendőrrel folyó vita kapcsán hangzott el állítólag. A szegedi népbíróság két évi börtönre ítélte a vádlottat,[67] melyet a NOT jóváhagyott.[68]

Olyan eset viszont több is előfordult, amely következményeként elmarasztaló ítélet született Szálasit és Hitlert dicsőítő nóták énekléséért, vagy azok szóbeli magasztalásáért.[69]

Az államrend vagy köztársaság iránt megvetés keltése vagy nemzetközi megbecsülésének csorbítása

Megint nagyobb számban fordulnak elő olyan ügyek, melyekben a vádpontot az 1946:VII. tc. 4. §-át merítette ki, vagyis „Vétséget követ el, aki két vagy több személy jelenlétében olyan valótlan tényt vagy való tényt olyan módon állít vagy híresztel, amely alkalmas arra, hogy az... államrend vagy köztársaság iránt megvetést keltsen vagy nemzetközi megbecsülését csorbítsa".[70] Hogy mit tekintettek ilyen jellegű esetnek az újra az ügyészi és a bírói értelmezéstől függött.

Sz. I. református segédlelkész 1946. június 23-án Kiskunfélegyházán, a Független Ifjúság gyűlésén mint a FI országos szervezetének vezetője mondott beszédet: „Mi nem akkor lettünk demokraták, amikor ez divattá lett.... Mi nem akarunk egy idegen népnek a csatlósai lenni, nem akarjuk, hogy még egyszer ilyen emberek vezessék az országot. Nem akarjuk, hogy még egyszer a kisebbség vezessen....Egyes pártok kisajátították a demokráciát.... Mi nem akarjuk és nem tűrjük a grófok és bárók uralmát, és nem tűrjük azt sem, hogy most munkakerülők uralkodjanak felettünk." Az ügy 1947 novemberig húzódott, mikor is felmentették arra való hivatkozással, hogy csak néhány hónapig vett részt a „nagypolitikában", majd egyházi szolgálatra vonult vissza.[71]

---

[64] MOL JGY XIX-E-1-l 125. d. Ítélet: 1948. szeptember 23.

[65] MOL JGY XX- 4- b 94. d. Ítélet: 1949. júl. 15.

[66] MOL JGY XIX-E-l-l 82. d. Ítélet: 1947. márc. 29. Ehhez kapcsolódva lásd *Palasik Mária*: A jogállam csapdái Magyarországon 1947 első felében. Századok, 1995. 6. szám, 1305–1331. o.

[67] MOL JGY XIX-E-1-l 118. d. Ítélet: 1948. ápr. 17.

[68] MOL JGY XIX-E-1-l 85. d. Ítélet: 1949. márc. 21.

[69] MOL JGY XIX-E-l-l 82. d. és Csongrád Megyei Levéltár Szegedi Népügyész Iratai II. 16. d.

[70] Magyar Törvénytár, 1946. évi törvényczikkek. 23–24. o.

[71] MOL JGY XIX-E-l-l 82. d.

N. Imre kintornás Hódmezővásárhelyen bírálta a fennálló viszonyokat 1946 augusztusában: „A múlt rendszer vezetői is gazemberek voltak, a mostani rendszeré is azok. A néppel nem törődnek, az ő zsebük tele van, míg a nép a rossz kenyeret eszi." Egy hónapi fogházbüntetésre ítélték ezért a kijelentéséért. Azonban a Népbíróságok Országos Tanácsa 1948 szeptemberében semmisnek nyilvánította az ítéletet azzal az indoklással, hogy az ügyet a népügyész tévesen minősítette, azt át kell tenni a rendes bírósághoz mint egyszerű rágalmazási esetet.[72]

K. I. Lajos balfi lakos ellen azért indult eljárás, mert a lakásán folyó beszélgetés közben 1947 januárjában kijelentette: „Megalakult a régi rendőrség, márciusban már az veszi át a rendőrségi állást, a demokratikus rendőrség ülni fog, a fejeseket pedig akasztani fogják." Három hónap fogházbüntetést, két év hivatalvesztést és politikai jogainak felfüggesztését kapta a győri népbíróságtól.[73]

Szintén 1947 januárjában történt, hogy egy hódmezővásárhelyi vendéglőben B. Nándor azt terjesztette, hogy a Magyar Szabadságpárt által Szegeden tartott zászlóbontó nagygyűlésen a gyűlés résztvevői és Sulyok Dezső azt kiabálták: „Kötelet Rákosinak és a zsidóknak, Rákosit fel fogják akasztani, Rákosi és Szakasits, ez a két vén gazember nem fognak sokáig tündökölni, hanem repülni fognak." Egy hónapi fogházbüntetésre ítélte a szegedi népbíróság azzal az indoklással, hogy „valótlan tényt állított, mely alkalmas a magyar köztársaság elleni megvetéskeltésre".Az ítéletnél enyhítő körülményként vették figyelembe, hogy a vádlott az SZDP-nek és a szakszervezetnek régóta, az MKP-nak pedig 1945 óta tagja. Az ítélet ellenére a vádlott tíz hónapot töltött letartóztatásban.[74]

Egy makói borbély üzletében 1948 márciusában a vádirat szerint a következők zajlottak le. Dr. A. Ferenc pénzügyigazgató kijelentette, „ a Vörös Hadsereg végigrabolta az országot, a nőket megbecstelenítette. Mikor pedig a jelenlevő S. J. megjegyezte, hogy nem szabad ilyen egyoldalúan beállítani a dolgot, hisz a magyar katonák is sok mindent elkövettek orosz földön, a vádlott azzal válaszolt, hogy az orosz nők olyan piszkosak, tetvesek, hogy azok ugyan senkinek sem kellettek. Ezek után összehasonlítást tett az amerikai és az orosz hadsereg között. Ezzel kapcsolatban megállapította, hogy az amerikai hadseregben mind intelligens emberek vannak, míg az orosz Vörös Hadsereg egy barbár csürhe." Két évi fogházra ítélték.[75]

H. Ferenc gyári munkás Mosonszentjánoson 1949 augusztusában egy cséplésnél zajló beszélgetés közben előadta, hogy „az éjszaka nálam aludt egy detektív és attól hallottam, hogy... elsejére mindenkinek be kell vonulni katonának, az oroszoknak pedig Ausztriából ki kell vonulniuk. Gerő miniszter és a köztársasági elnök agyonlőtte magát, most már nincs más, mint Rákosi".Négy havi fogházra ítélte a népbíróság, melyet a NOT 1950. márciusában jóváhagyott.[76]

---

[72] Uo. 83. d.

[73] MOL JGY XIX-E- l-l 82. d. Ítélet: 1947. márc. 13.

[74] Uo. 83. d. Ítélet: 1947. márc. 19.

[75] Uo. 125. d. Ítélet: 1948. okt. 26.

[76] MOL JGY XX-4-b 113. d. Az elsőfokú ítéletet 1949. nov. 28-án hozták.

A köztársasági elnök rágalmazása

Elvétve, de akadt olyan eset is, amelyre az 1946:VII. tc. 7.§. alapján került sor. Ez rendelkezett ugyanis a köztársasági elnök ellen tisztsége idején és annak megszűnte után elkövetett rágalmazásokról. Az egyik ügyben V. Ilona Budapesten 1946 nyarán kijelentette: „A jelenlegi kormányzat nem sokáig marad, rövid időn belül valamennyien lógni fognak Tildyvel együtt." A 26 éves nő előzetes letartóztatásban is volt emiatt. Azonban a két tanú visszavonta a vallomását, s a népügyész megszüntette az eljárást.[77]

G. R. Zoltán Egerbocs községben a bíró lakásán folyó beszélgetés során 1946 augusztusában tette a következő megjegyzést: „Le vagytok sz...a a kisbírótól a miniszterig, ez nem demokrácia, ez semmi. Ti Rákosiban bíztok, hogy ő megvéd benneteket, de gazemberek vagytok vele együtt mindnyájan." Bár Tildy Zoltán neve és tiszte el sem hangzott, a népbíróság bűnösnek találta a köztársasági elnök sérelmére elkövetett rágalmazás vétségében, s ezért 2 hónapi fogházbüntetésre, 3 évi politikai jogvesztésre ítélte, melynek végrehajtását azonban 3 évi próbaidőre felfüggesztette.[78] A NOT az ítéletet megerősítette.[79]

H. Julianna rákoskeresztúri lakos ellen hivatalból indult vizsgálatot a népügyész a következő indokkal szüntette meg: „1946. december 5-én a köztársasági elnök útvonalának biztosítása alatt a terhelt azt a kijelentést tette, hogy megint valami nagy kutyát fogadnak. A magyar nyelvben a magasállású személyekre vonatkozólag sértő szándék nélkül is használatos a „nagy kutya" elnevezés. Miután a terhelt más kifejezést, amelyből sértő szándékra lehetne következtetni, nem használt, különös tekintettel arra, hogy nem nyert megcáfolást a terhelt azon védekezése, mely szerint nem is tudta, hogy ki fog arra utazni, a nyomozást meg kell szüntetni, miután bűncselekmény nem forog fenn."[80]

Ami nem fér bele a paragrafusokba

Van a népügyészségek és népbíróságok elé került eseteknek egy különleges típusa, melyekben a szovjet hadseregre, a Szovjetunió politikai berendezkedésére és Sztálinra tesznek különböző megjegyzéseket a gyanúsítottak. Ezekben az ügyekben kimutatható egyfajta bizonytalanság, hiszen nincs jogszabály, ami alapján az eljárást meg lehet indítani. Például R. Mátyás Gyulán tréfásan megjegyezte: „Amíg Jézus Krisztus lesz felakasztva, addig dicsértessékkel kell köszönni, ha Sztálin lesz felakasztva, akkor úgy kell köszönni, hogy szabadság."[81] Vagy a már fent említett N. Imre szavai szerint: „Oroszországban a népet Sztálin rabszolgaságban tartja, ahol csajkából eszik az ételt és ezért is sorba kell állni."[82] A népügyész az első esetben azzal az indokkal terjesztette fel a minisztériumba a nyomozást megszüntető határozatot, hogy nincs olyan jogszabály, mely „idegen államfő sérelmére elkövetett becsületsértés vétsége miatt büntető szankciót helyezne kilátásba".[83]

[77] MOL JGY XIX-E-l-l 83. d.
[78] Uo. Ítélet: 1947. jún. 21.
[79] MOL JGY XX-4-b 71. d. Ítélet: 1948. okt. 4.
[80] MOL JGY XIX-E-l-l 83. d.
[81] Uo.
[82] Uo.
[83] Uo. 82. d.

Közvetlenül a második világháború után érthető a koalíciós parlament döntése, mely a szólásszabadság deklarálása mellett igen komoly akadályokat gördített annak érvényesülése elé. Bár az előrelátó szigorú jogi szabályozást inkább a közelmúlt eseményeinek megismétlődésétől való félelem eredményezte, a gyakorlatban azonban egyfajta politikai fegyverré vált a hatalmat kisajátítani igyekvő kommunista párt számára. Rákosiék a megfélemlítés taktikájával már 1946-ban nyomást gyakoroltak az emberekre, megtanítva hol, miről, mit szabad gondolni és hogyan lehet véleményt nyilvánítani. Kiépült egy besúgóhálózat, hisz ahhoz, hogy ez a hatalmas mennyiségű „apró" per lezajlott, feljelentőkre és tanúkra is szükség volt. Jellemző, hogy a szólásszabadság határai mennyire képlékenyek voltak.

Apor Péter

A NÉPI DEMOKRÁCIA ÉPÍTÉSE: KUNMADARAS, 1946

Bevezetés

Ha az utazó megérkezik Kunmadarasra, első pillantása a községházára esik, mely előtt ott áll az első világháború áldozatainak emlékműve. Az egykori piactér másik oldalán egy újabbat talál, melyet a második világháborúban elesett katonáknak és polgároknak emeltek. Ha itt hátrafordul, az utca túlfelén egy fekete táblát pillanthat meg, az 1946-os kunmadarasi pogrom áldozatainak szentelve. Ennek az eseménynek az emlékezete azonban mindmáig nem egyértelmű. Közvetlenül a zsidó áldozatok emlékköve mellett egy oszlop emlékeztet a kunok bejövetelének dicsőséges 750. évfordulójára. A második világháborús emlékmű pedig csak a pogrommal hozzávetőleg azonos időben meghalt nem zsidó áldozatok emlékét őrzi meg. Az emlékezés súlyos terhét körülveszi a történelem.

Kunmadaras neve meglehetősen rossz mellékzöngékkel bír a történeti emlékezetben: az elemzők többnyire összekötik a pogromot a háború előtti antiszemita propagandával, és a fasizmus utójátékának tartják a történteket, melyek mögött így fölsejlik a náci népirtás is a háttérben.[1] E tanulmány szerzője nincs meggyőződve

[1] 1989 után valódi robbanás következett be a Kunmadaras körüli tudományosságban. Az első tanulmányt a helyi református lelkész publikálta: *Ötvös László*: A madarasi antiszemita megmozdulás. Jászkunság 1990. 2. 81–93. A zsidók megtámadásának fő okát az elsőrendű vádlott, akinek később a szervezést is tulajdonították, antiszemita izgatásában látta. Az emberek fogékonyak voltak rá, hiszen a paraszti közösség életében az volt a legszegényebb hónap, ezen kívül a zsidó vásárló és nem zsidó eladó közti viszony feszültséghez vezetett a faluban. A második dolgozat nem sokkal az első után jelent meg: *Pelle János*: Az utolsó vérvádak. Budapest, 1995. 151–168. (Eredetileg A „mezítlábas vérvád". 2000 1990. 7–8. 69–76.) A szerző érvelése szerint a magyar fasiszta párt tagjai, az úgynevezett kisnyilasok szervezték a fellépést a zsidók ellen. Mivel a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt megbocsátott nekik és megengedte felvételüket, közvetve mindkettőt felelősség terheli a pogromért. Pelle a következőképp sorolta fel a létező antiszemitizmus okait: erkölcsi romlás a háború alatti fosztogatások következményeképp, a lumpenproletariátus megjelenése a politikában, viták a régi zsidó és az új nem zsidó tulajdonosok között és a Nemzeti Parasztpárt antiszemita politikája. Ez az antiszemitizmus a rituális gyilkosság vádjával kirobbant népítéletekben végződött. Két évvel az előző írás megjelenése után egy másik cikk összefoglalta az antiszemita eseményeket a háború utáni Magyarországon: *Standeisky Éva*: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. Századok 1992. 2. 284–308. A szerző leszögezi, hogy a pogrom oka elsősorban az volt, hogy a háború alatti jólét megszűnt Kunmadarason, és a falusiak elvesztették munkájukat, másodszor, a helyi pártok nem tettek megelőző lépéseket, harmadszor, a rendőrség közömbös magatartása és végül a lumpen elemek felbukkanása. Az utolsó tanulmány eredetileg szakdolgozatként íródott: *Vörös Éva*: Kunmadaras. Újabb adatok a pogrom történetéhez. Múlt és Jövő 1994. 4. 69–80. E szerint a pogromot a vagyoni viták, egy helyi tanító elítélése miatti feszült hangulat, az elsőrendű vádlott által terjesztett vérvád és a lappangó antiszemitizmus okozta. Egy doktori értekezés – *Palasik Mária*: A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949. Kézirat, 1994. – bírálja a pártok hatalomért folytatott politikai harcát, mint amely felerősítette az erőszakos légkört és a zsidók elleni gyűlöletet. Mindezen érvelések közös jellemzője, hogy feltételezik az antiszemita gyűlölet változatlan voltát, és amennyiben magyarázzák, akkor teszik ezt különböző általános társadalmi elégedetlenség vagy politikai lépések leírásának segítségével. (Ezek a megállapítások fellelhetők a magyar zsidók háború utáni helyzetéről írott alapvető

ennek a politikai természetű folytonosságnak a létéről. Éppen ezért a vizsgálódás a faluban 1945-ben és 1946-ban lezajlott események sajátosságaira összpontosít, és ezeket a háború utáni helyzet közvetlen összefüggéseiben próbálja megérteni. A dolgozat fő célja az, hogy felderítse, mi volt a viszony a helybeliek közvetlen emlékei és a között a hivatalos változat között, amely a feszültségek kirobbanását követő perben kezdett megfogalmazódni. Azt a folyamatot vizsgálja, melynek során a történelem közösségi elbeszélése új jelentéssel ruházza fel, és magába olvasztja a múltról való tudás személyes és egyéni formáit, az emlékezeteket. A múlt közösségi feldolgozását vagy térbeli távolság, azaz nem résztvevő szempontból történő megértés vagy az elbeszélés és az elbeszélt események közti jelentős időbeli eltérés teszi lehetővé. A távolság mértékével fordított arányban csökken az érzelmi és erkölcsi azonosulás lehetősége a távolba helyezett tárggyal, élőlénnyel vagy éppen emberrel.[2]

A tanulmány előföltevése szerint ez a folyamat fordítva is lehetséges: bizonyos események érzelmi közelségbe hozása is csökkenti a megfigyelőben a távolság érzetét. Annak lehetősége, hogy egy történeti elbeszélést ilyen módon mutassanak be, Kunmadarason először az egyik helyi tanító, Nagy János igazoló eljárása, majd ezt követő népbírósági tárgyalása során merült föl. Az időben ezek után bekövetkező pogrom kapcsán a dolgozat azt vizsgálja, hogyan formálódott meg a zsidóüldözés emlékezete a résztvevőkben. Befejezésként a tanulmány a pogromot követő elsőfokú népbírósági tárgyalást elemzi. A per ugyanis éppen arra törekedett, hogy csökkentse a távolságot történelem és emlékezet között. Választ keres a tanulmány továbbá arra a kérdésre, hogy volt-e valami köze annak, hogy a történeti értelmezés a későbbiekben leírt formában valósult meg, ahhoz, hogy Magyarországon 1948-ban a népi demokráciaként ismert rendszer jött létre. A dolgozat alapját egy viszonylag kevésbé feldolgozott forrás, az elsőfokú bíróság előtt lezajlott tárgyalás dokumentumai adják. Az iratanyag több ezer oldalt tartalmaz, és — amennyire megállapítható — egyetlen kutató sem foglalkozott velük ezt megelőzően, eltekintve attól, hogy néhány, a feljegyzések között található adatot felhasználtak a zsidóellenes erőszak eseményeinek rekonstruálására.

I. A falusi tanító pere

„Nagy János, helybeli néptanító, mint a Levente testület főoktatója, éveken át fertőzte a magyar ifjúságot az irányított németbarát, fasiszta politika eszméivel. Ő maga, bár soha katona nem volt, nem átallotta 1944 tavaszának Hősök napján tartott ünnepélyén a nagy nyilvánosság előtt, azon örömének adni kifejezését, melyet az

tanulmányban is. *Karády Viktor*: Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére. In: Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon. Párizs, 1984. 37–180.) Ezek a fajta értelmezések általánosak voltak az 1970-es évek társadalomtörténészeinek antiszemitizmusról szóló tanulmányaiban. Lásd például: *Philippe Wolff*: The 1391 Pogrom in Spain. Social Crisis or not? Past & Present 1971. 1. 4–18. *Angus MacKay*: Popular Movements and Pogrom in Fifteenth-Century Castile. Past & Present 1972. 2. 33–67.

[2] A távolság társadalmi és politikai vonzatainak elemezhetőségét a következő tanulmány veti föl: *Carlo Ginzburg*: Killing a Chinese Mandarin: The Moral Implications of Distance. Critical Inquiry 1994. 3. 46–60. Jelen munka igen sokat köszönhet a fenti dolgozat gondolatai alapján a Közép-Európai Egyetemen 1995. őszén tartott szemináriumon elhangzott beszélgetéseknek. Köszönet illeti ezenkívül a CEU Történelem Tanszékének tanárait, elsősorban Rév Istvánt, majd Pető Andreát önzetlen segítségükért, valamint Kovács M. Máriát és Karády Viktort értő bírálataikért. A tanulmány esetleges hibái azonban csakis a szerzőt terhelik.Történelem és emlékezet fogalmának általam

egész magyar nép kell, hogy érezzen a német megszállással kapcsolatban. Elvakultságában odáig ment, hogy minden baj okozójaként a zsidóságot jelölte meg. Ez a megnyilatkozása a német fasizmus által ránkerőszakolt intézkedések mellett, amely végeredményben az országot a romlásba taszította",[3] kétségessé tette az Igazoló Bizottság számára Nagy igazolható voltát. A Bizottság fenti jelentése után Nagyot háborús bűnök vádjával népbíróság elé állították, ahol ügyében elmarasztaló ítélet született.

Ez a megítélés azonban nem talált egyértelmű fogadtatásra. A tárgyalóterembe sok, korábban Nagy által oktatott fiatalember vonult be, és követelték a felmentését. Az elsőfokú tárgyalás dokumentumai nem kerültek elő, azonban a pogromot követő perben többen nyilatkoztak Nagy személyéről. Az egyik vádlott kijelentette, hogy Nagy Jánost mindenki szerette. Két szemtanú úgy emlékezett, hogy a falusiak Nagyot jó embernek tartották. Egy harmadik tisztességes, megbízható személyként jellemezte. A legtöbben nem emlékeztek Nagy feltételezett antiszemita tetteire. Így vallott egy volt tanítványa is, aki kifejtette, hogy Nagy a tanítója és leventeoktatója volt, de sohasem izgatott a zsidók ellen. Egy másik szemtanú a tanítóra jellemzőnek tartott történettel támasztotta alá állítását. Nem volt antiszemita, hiszen megengedte három zsidó fiúnak, hogy játsszon a labdarúgó csapatban, holott ezért elmarasztalásban is részesült.[4]

A vádiratnak csak egyetlen pontját nem cáfolta senki, mégpedig azt, hogy a tanító soviniszta és háborús beszédet tartott 1944. május 28-án. A beszéd a harc folytatására buzdított – állapította meg a bíróság ítélete. A szemtanúk azt vallották, hogy a vádlott „elkerülhetetlennek és feltétlenül szükségesnek tartotta a németek győzelmét". Petőfit is idézte „Sehonnai bitang ember, ki most, ha kell, halni nem mer". A tanító az első világháború hőseiről, mint követendő példákról beszélt. A beszéd ténye nem csak azt bizonyította a bíróság számára, hogy Nagynak németbarát érzelmei voltak, hanem azt is, hogy ő is az „ország elpusztítói" közé számítható: „A vádlott és hasonló gondolkodásúak okozták propagandájukkal azt, hogy a magyar nép 1944. október 15-én nem állott egységesen a szövetségesek oldalára, ennek pedig az ország rombadőlése lett a következménye."[5] A háború utáni politikai megegyezés a hadat viselő Horthy-rendszert tekintette felelősnek a nemzeti katasztrófáért. Azt, hogy Nagy János része volt ennek a rendszernek, életrajzának egy eleme bizonyította: hosszú ideje volt tanító a faluban, és 1929-től leventeoktatói, majd 1932-től leventefőoktatói megbízatást kapott. Három leventeoktató-képző tanfolyamon vett részt. Mivel a levente ifjúságot a magyar hadsereg jövendő katonáinak tartották, az oktatói pozíció kétségtelenül fontos volt az állam számára. A Horthy-kormányzat a németek oldalán harcolt, a németeket viszont kollektíven háborús bűnösnek tekintették. Ebben a helyzetben az a tény, hogy a tanító leventeoktatói posztot töltött be, és mint ilyen németbarát beszédet tartott, fasisztának is minősítette őt. A mellette csoportosan kiálló tanítványai fellépését a bíróság úgy értelmezte, hogy „fasiszta szellemben nevelt fiatalok" nyilvánosan is megmutatták elkötelezettségüket.

Fasisztaként való minősítése igazolta a vádirat további pontjait is, holott a vádat és a védelmet támogató tanúvallomások száma megközelítőleg azonos volt. A bíróság

---

is használt meghatározását *Pierre Nora*: Between Memory and History: *Les Lieux des mémoire*. Representations 1989. 1. 13–25. dolgozta ki.

[3] Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár XVII/418 70-es irat

[4] Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) XXV-621-d-V 56032/1

[5] Magyar Országos Levéltár XX-4-b-348/1945

elfogadta azt az állítást is, hogy Nagy gyűlölte a Szovjetuniót. A tanító arra hívta föl közönsége figyelmét, hogy „Magyarország határain egy horda közeledik, és ezt meg kell akadályozni fegyverrel". Az ítélet Nagy szocialista-ellenességét igaznak vélte, habár csak egy tanú érvelt ez utóbbi mellett. Elmondta a bíróságnak, hogy a vádlott egyszer megfenyegette őt: „rossz vége lesz a szocialista gondolkodásának." Antiszemita volta szintén magától értetődőnek látszott a bírák számára, habár tekervényes úton volt csak bizonyítható. Az ítélet logikája szerint az a vallomás lett ellene a bizonyíték, amely szerint Nagy megtiltotta tanítványainak, hogy antiszemita dalokat énekeljenek. A bírák úgy érveltek, hogy az a tény, hogy volt lehetősége megtiltani ezeket a dalokat, világosan utal az oktatás légkörére, amelyet éppen ő ellenőrzött. Magyarán: a később nem engedélyezett antiszemita énekekre előzőleg ő oktatta tanítványait. A bíróság nem volt képes egyetlen, a tanító által elkövetett, konkrét fasiszta tettet sem — részvétel a zsidók deportálásában vagy fasiszta mozgalmakban —felmutatni, elítéléséhez a bizonyítékot életrajzának egy részlete szolgáltatta. Az ítélet mindazonáltal nem meghamisított vallomásokon nyugodott, hanem a leventeoktatóról elmondott történet jelentése biztosította a felhasználtak hitelességét. Múltjának egyetlen részlete biztosította azt a keretet, amely értelmezhetővé tette a bíróság számára életének egyéb történéseit. A kiindulópontként felfogott esemény oksági magyarázatot nyújtott további cselekményeire is. Az elbeszélés valóságossá tette a fasisztát: a tanító élettörténete egy fasiszta történeteként fogalmazódott meg.[6]

Az elsőfokú ítélet megosztotta a falu lakosságát. Megállapításait egyrészt sokan nem fogadták el, hiszen Nagy a közösség köztiszteletben álló tagja volt, és nem tartották fasisztának. Ráadásul ő volt a református tanító, mely hitfelekezet a falu 83.9%-át tette ki. Ezért, amikor május 20-a, a második tárgyalás napja elérkezett, 15–20 szekéren egy hozzávetőleg 300 főből álló jelentős tömeg kísérte Nagyot a szomszéd településre, Karcagra vezető útján, ahol a tárgyalást tervezték megtartani. Több tanú vallotta, hogy Nagyot megvédeni mentek Karcagra, megakadályozni letartóztatását. „Megyünk hétfőn Nagy János tárgyalására, megvédjük Nagy Jánost!"[7] Tény, hogy jónéhány ember szervezés nyomán csatlakozott a tömeghez. Volt egy igen jelentős, nőkből álló csoport, akik a Nőszövetség kezdeményezésére érkeztek, ahol is Nagy felesége fontos szerepet játszott. A Független Ifjúság, amely a Kisgazdapárt ifjúsági szervezete volt, szintén mozgósított több fiatalembert. A tárgyalás előtt tartottak egy gyűlést, hogy rávegyék a tagokat a részvételre. Takács Gergely, aki az egyik fő szervező volt, próbálta győzködni a fiatalokat – emlékeztek a tanúk. Volt egy asszony, akit személyesen Nagy kért meg, hogy jöjjön.[8] Mindezek ellenére a tömeg tagjai különféle céllal hagyták el Kunmadarast. Volt néhány résztvevő, akik különböző ügyeket intézni mentek, egy nő például az ügyvédjét akarta felkeresni, míg egy másik a szüleit. A harmadik asszony a beteg fiát vitte orvoshoz, és felhasználta az ingyen utazási lehetőséget. Egy férfi a szovjet parancsnokságra ment, egy másik az adóhivatalba, miközben a harmadik egyszerűen be akart vásárolni. Egy asszony célja gyűrűje megjavíttatása

[6] *Jerome Bruner*: The Narrative Construction of Reality. Critical Inquiry 1991. 3. 1–21. *Michel Foucault*: Felügyelet és büntetés. Budapest, 1990. 340–345. szerint az újkori igazságszolgáltatás a bűnt a személyiség részeként és múltjának következményeként fogja fel. Az életrajzra mint bizonyítékra vö.: *Rév István*: In Mendacio Veritas. 2000 1994. 9. 51–61.

[7] BFL V 56032/1

[8] Uo.

volt. A résztvevők többsége azt vallotta, hogy tanúként voltak megidézve a tárgyalásra. Néhányuk pusztán kíváncsiságtól hajtva ment, számos asszony a férjét kísérte el, míg több fiatalembernek jó kirándulási lehetőség volt: egy tanú azt vallotta, hogy semmiről sem tud beszámolni, mert egész idő alatt a lányokkal csevegtek egy patak partján.[9] A szervezések ellenére számos résztvevőnek Nagy pere nem jelentett különösebb fontosságú ügyet, más kunmadarasiak számára viszont a tárgyalás valódi esemény volt.

Másrészről viszont volt néhány olyan tanú is, aki ragaszkodott Nagy elleni terhelő vallomásához, például a helyi kommunista és szociáldemokrata párt titkárai: Takács Ferenc és Wurczel Ferenc. Mindketten úgy emlékeztek, hogy Nagy első tárgyalásán a kunmadarasi ifjúság által vezetett tömeg elviselhetetlenül viselkedett: tüntettek a tanító mellett, szidták a népbíróságot, és tevékenységük eredményeképp ellenséges hangulat alakult ki a bírósággal szemben. Figyelembe véve a helyzetet, a népügyésznek vissza kellett vonnia a vádat, és Nagyot szabadlábra helyezték. A vád tanúi attól féltek, hogy megverik őket, amint felismerték a tömeg azon szándékát, hogy megvédik tanítójukat.

A feszültség tovább növekedett, amikor a falusiak elérték Karcag határát, ahol arról tájékoztatták őket, hogy pártonként csak öt ember mehet be a tárgyalóterembe. Ezt követően a tömeg képviselői és a rendőrség között tárgyalás kezdődött, amelynek során abban egyeztek meg, hogy ötvenen csatlakozhatnak a tárgyalás közönségéhez. A kunmadarasiak azonban nem elégedtek meg ezzel a javaslattal, és úgy határoztak, hogy nem mennek be. Sőt mi több, nem engedték meg Nagynak, hogy részt vegyen saját perében, annak ellenére, hogy ő maga kérte követőit, engedjék bemenni. Több vallomás szerint a tömeg rendkívül feldühödött, amikor végül mégis megpróbáltak bejutni Karcagra az úton álló rendőrök ellenében, akik a levegőbe lőttek. Ez arra kényszerítette az embereket, hogy visszatérjenek falujukba, azonban nagyon csalódottak voltak akciójuk sikertelensége miatt. A feszült helyzetre emlékezvén — bár nem ugyanolyan módon — néhány tanú felidézte, amint Tóth Zsigmond, a később bekövetkező pogrom utáni per elsőrendű vádlottja, akit azzal is gyanúsítottak, hogy ő maga szervezte a verekedést, a zsidók ellen izgatott. Miután hírek jöttek Karcagon elveszett gyerekekről, Tóthot hallották azt hangoztatni, hogy bizonyosan a zsidók vitték el őket, és ezért fel kéne őket akasztani. Azt is kijelentette, hogy a zsidókat mindenképpen agyon kell ütni, hiszen nekik köszönhetően nem mehettek az emberek a tárgyalóterembe. Felszólította a tömeget, hogy ne vásároljanak zsidó boltokban.[10]

II. A feketézők elleni kampány

1945 őszétől egészen 1946 augusztusig, az új pénz, a forint bevezetéséig a feketézők és spekulánsok ügye gyakran került terítékre a sajtóban. A zugüzéreket a gazdasági fellendülés ellenségének tekintették, tevékenységüket pedig az ország újjáépítését veszélyeztető hiányok fő okaként ítélték meg. A következőhöz hasonló hírek és leleplezések megszokott részei voltak az újságoknak: „200 valutázó feketézőt állított elő kávéházakból a gazdasági rendőrség".[11] Rákosi Mátyás, a kommunista párt főtitkára is nagy hangsúlyt helyezett a jelenségre 1946-os újévi cikkében. Érvelését

[9] Uo.
[10] Uo.
[11] Szabad Nép (A továbbiakban: SZN.) 1946. V. 23.

annak leszögezésével kezdte, hogy az elérhető javakat elsősorban az ipari munkások között kell szétosztani, hiszen főleg rájuk van szükség az újjáépítésben. Ezt a fontos alapelvet fenyegették a feketézők, akik többnyire az infláción gazdagodtak meg. A nagy vagyonok léte feldühítette a munkásokat, akik a „legsúlyosabb nélkülözéseket és áldozatokat is nyugodtan vállalják, ha látják, valóban megvan a közteherviselés, és nélkülözésükből senki nem gyűjthet vagyont, és nem folytathat fényűző, dőzsölő életmódot".[12] Zárszavában egyetértett a feketézőkre kiszabandó halálbüntetéssel, ám hiányolta a valódi büntetőintézkedéseket, melyek elmaradása kiváltotta a dolgozó tömegek jogos elégedetlenségét.

A cikk tartalmazta a spekulánsok megítélésének minden lényeges elemét. A baloldali sajtó olyan személyekként jellemezte őket, „kik gazdasági oldalról ledöfik a demokratikus államot, semmivé teszik a dolgozók hősi erőfeszítéseit".[13] Ez a jelenség a munkások körében elégedetlenséget okozott, példának okáért a pécsi bányászok között, akik kijelentették: „Csákánnyal megyünk ellenük!"[14] Éppen ezért „helyesen cselekedtek azok a falusi elvtársak, akik az elrejtett élelmiszerkészletek felkutatására bizottságokat hoztak létre."[15] A cikkek nem ritkán arra szólították föl az embereket, hogy tegyenek lépéseket a feketézők ellen. Így például Révai József, a kommunista párt fő ideológusának egyik írása leszögezte, hogy a demokrácia a nép öntudatára épült. Majd arra hívta föl a figyelmet, hogy a nép azonban azt kérdezi, vajon miért nem sújt le a demokrácia a feketézőkre.[16] Egy másik szöveg érvelése szerint a munkásoknak nem csak bízniuk kell a hatóságokban, hanem a közellátás fejlesztésének céljából segítséget is kell nyújtaniuk részükre. Kijelentette, hogy azok a rendelkezések fognak valóra válni, melyeket a tömegek biztosítanak majd.[17] A cikkek hangsúlyozták, hogy az intézkedések a dolgozók érdekében történtek, mivel azt a célt szolgálták, hogy hozzájuthassanak a dúskálók és felhalmozók éléskamráiban lévő élelmiszerhez.

A polgárosodás kezdete előtt a falusi Magyarországon az üzleti tevékenységhez kapcsolódó személyes tulajdonságok sok helyütt csak zsidókban ölthettek testet, hiszen a kereskedés gyakran az ő területük volt. A kapitalista átalakulás megindulása után azonban számos vidéken az üzletember más típusai is létrejöttek. A tőkés vállalkozók társadalmi csoportjának kialakulása után elsősorban az antikapitalista ideológiákhoz kapcsolódó gondolkodás velük összefüggésben észlelte a nyerészkedés és kapzsiság jellemző jegyeit. A feketézők elleni hadjárat erre a hagyományra támaszkodva formálta meg a haszonleső spekuláns képét. A kampány 1946 késő tavaszán és nyarán felerősödött, amikor a kormány egyre nagyobb súlyt fektetett a gazdasági stabilitás kérdésére annak érdekében, hogy biztosítsa az új pénz, a forint bevezetését. A „forintvédő kampányok"-nak fontos összetevője volt azoknak a plakátoknak és karikatúráknak az özöne, amelyek a feketézőket könnyen felismerhető zsidó vonásokkal festették le. Pontosan ez történt például két zsidó kereskedő meglincselése előtt Miskolcon, 1946 júliusában.[18] A 19. század

[12] SZN. 1946. I. 1.
[13] SZN. 1946. III. 3.
[14] SZN. 1946. III. 6.
[15] SZN. 1946. I. 15.
[16] *Révai József*: Pogrom és népmozgalom. SZN. 1946. VI. 16.
[17] SZN. 1946. I. 1.
[18] *Pelle* i. m. 203. Habár nincs részletes tanulmány a Magyar Kommunista Párt és a feketézők viszonyáról, az alábbi munka részben foglalkozik a kérdéssel: *Standeisky Éva*: A kommunista pol-

végén a zsidókat rendszerint a következőképpen írták le: „Vaskos, görbe orr, nagy száj, nagy fül, gyapjas haj, kócos hajtincs (pajesz) vagy az azt helyettesítő pofaszakáll, tömzsi, kövér törzs, rövid görbe láb, durva kéz, s ami a legjellemzőbb: az arcon a bírvágy és a haszonlesés ördögi vigyora."[19] Ez utóbbi jellemvonást tulajdonította nekik egy kommunista faliújságon megjelent röpirat is: „Ha azonban lesznek köztük olyanok, akik nagyobb lehetőséget látnak a feketekereskedelemben, akik tőzsdézni akarnak... Vagy... beállnak valamelyik pártba, hogy... kapzsiságukat... kitöltsék...", a baloldal azonnal tiltakozni fog ez ellen a gyakorlat ellen, ahogy azt korábban megígérte.[20] Egy másik cikk megállapította, hogy bizonyos személyek alaptalanul bízva zsidó származásukban, a dolgozók ezrein élősködnek.[21]

III. Az emlékezet történeti antropológiája

1946. május 21-én zendülés tört ki a kunmadarasi zsidók ellen. A történeti irodalom ma már elég jól ismeri ennek eseményeit. A zsidók üldözése reggel kezdődött a piactéren egy szomszéd faluból, Tiszaszentimréről érkezett férfi megtámadásával. Ezt követően a tömeg végigkergetett az utcákon egy zsidó kereskedőt a családjával, míg mások a piacon egy budapesti férfit támadtak meg. Miután a piacon befejezték tevékenységüket, az emberek betörtek egy közelben lakó zsidó boltjába. Azok az izraeliták, akik nem voltak ott a piacon, megpróbáltak elrejtőzni vagy bezárkózni. A tömeg végigjárta házaikat, és bántalmazta az ott lakókat. Több embert megvertek, és hármat közülük meg is gyilkoltak. Az egyik férfi, aki később belehalt sérüléseibe, először megpróbált elmenekülni a felbolydult faluból, de üldözői utolérték a katonai repülőtér közelében.[22]

A dolgozat ezen része arra összpontosít, hogyan emlékeztek a vádlottak és néhány tanú az 1946 május végi eseményekre a népbíróság előtt. A történet elmondása sajátos körülményeire figyelmet kell fordítani: a hely, ahol ezek a beszámolók születtek, egy tárgyalóterem volt, és a tanúk egy tárgyalás során nyilatkoztak meg. Éppen ezért ezeknek a tudósításoknak megvolt a maguk célja: megvédeni előadóikat különböző vádak ellen. Formájuk a vallomás volt, amely egy önmaga semlegessé tételére törekvő emlékezeti aktus: célja a vallomástevő megtisztulása. Első látásra az alábbiakban bemutatott elbeszélések megpróbálták jogossá tenni a népbíróság előtt megfogalmazóik előzetes viselkedését. Ennek ellenére nem nyújtanak magyarázatot a gyilkolás kitörésére. A történész közvetlenül nem találhat okokat a vádlottak történeteiben arra, hogy miért bántalmaztak más embereket, nem fedezheti fel erőszakos viselkedésük motívumait, vagy azt, hogy hogyan indokolták meg a lázadást. A per dokumentumai között található elbeszélések pusztán arról világosítják fel az olvasót, hogyan próbáltak a vádlottak vagy a falusiak hitelesen hangzó történeteket elmondani. Következésképpen, nem előzetes tetteiket akarták jogossá tenni, hanem egy nem egyértelműen megítélt esemény emlékét: tovább akartak élni, együtt az emlékezetükkel.

gárellenesség. Budapesti Negyed 1995. 3. 209–222. Nemrégiben megjelent egy a zsidók felé irányuló kommunista politika bizonyos elemeit tárgyaló könyv: *Szabó Róbert*: A kommunista párt és a zsidóság. Budapest, 1995. 71–152.

[19] *Hanák Péter*: A másokról alkotott kép. In: *Uő.*: A Kert és a Műhely. Budapest, 1988. 81–111.

[20] Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: PIL) 283. f. 10/212. 70. lap.

[21] SZN. 1945. VI. 9.

[22] A legrészletesebb rekonstrukció: *Vörös* i. m.

Ezért a történész az elbeszélések által alkotott emlékezeti formáról beszélhet, illetve leírhatja azt az összefüggést, amelyben a történetek egyes elemei elnyerték a jelentésüket. Az emlékezeti minták elemzése lehetővé teszi egy adott csoport értelmezési szerkezetének megismerését. Az, hogy a falusiak hogyan mondtak számukra hitelesnek hangzó történeteket a pogromról, megmutatja, hogy milyen képzetek éltek bennük a jogos lázadásról. A paraszti gondolkodásmód mikro-történeti elemzésével arra kereshető magyarázat, miként volt az erőszak elkövetése értelmes tett a falusiak számára.[23]

Már első pillantásra is a per igen figyelemreméltó jellegzetességének tűnik az, amit nagy számú vallomás állított, hogy főleg nők vettek részt az erőszakos cselekményekben. Az első rögvest kínálkozó kérdés, vajon volt-e az eseményeknek önálló női értelmezése. Másként látták-e a nők a pogromot, mint a férfiak? Volt-e női elbeszélés, létezette-e a nők története Kunmadarason, egy ahhoz hasonló, mint amilyet Natalie Davis fedezett fel koraújkori francia kegyelmi kérvényekben nők által előadott bűnbánó történetek elemzése nyomán? Kiválogathat-e a kutató olyan sajátos elemeket, amelyek csak a „nők hangját" jellemezték?[24] Ezen kérdések megválaszolása érdekében a dolgozat először azt vizsgálja, milyen elbeszéléseket adtak elő a női tanúk.

Van egy hely, amely központi szerepre tett szert a nők emlékezetében. Ez a hely a piac. Kevés asszony kezdte történetét az előző nap eseményeivel, éppen ellenkezőleg, többségük számára a piaci nap reggele jelentette a pogrom kezdetét. Voltak néhányan, akik csak kevés részletét látták a történteknek. Egyikük árucikkeket kínált a piacon, amikor észrevette, hogy egy zsidó kereskedőt megtámadtak. Vallomásában azt mondta, egyáltalán nem értette, hogy mi történt.[25] Egy másik asszony pulykát árult, amikor felfigyelt arra, hogy egy kereskedőt megvertek. Egy harmadik éppen a piacra ment, amikor egy csoporttal találkozott, és tőlük tudta meg, hogy Kleint bántalmazták. A legtöbb tanú úgy emlékezett, hogy az asszonyok vettek részt a pogromban: „valamennyien asszonyok

---

[23] Arról, hogyan formálódtak elbeszélések a célból, hogy megvédjék előadóikat az igazságszolgáltatástól ld.: *Natalie Zemon Davis*: Fiction in the Archives. Cambridge, 1987. A vallomásról mint emlékezeti formáról: *Richard Terdiman*: The Mnemonics of Musset's *Confession*. Representations 1989. 1. 26–48. Arról, hogy a tömegakciók nem nélkülözik a jogossá formálódás igényét: *Edward. P Thompson*: The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. Past & Present 1971. 1. 76–136. *Natalie Zemon Davis*: The Reasons of Misrule. In: *Uő.*: Society and Culture in Early Modern France. Cambridge, 1987. 97–123., The Rites of Violence. 152–187., Strikes and Salvation at Lyon. 1–16. Munkáik az utóbbi időben a történeti irodalom klasszikus hivatkozásai lettek. Ld.: *Suzanne Desan*: Crowds, Community and Ritual in the Work of E. P. Thompson and Natalie Davis. In: The New Cultural History. Szerk.: Lynn Hunt. Berkeley – Los Angeles – London, 1989. 47–71. Arról, hogy egy erőszakos cselekedet értelmezésének értelmezése jó módszert kínál kulturális rendszerek megfejtéséhez, ld.: *Robert Darnton*: A nagy macskamészárlás. In: *Uő.*: Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás. Budapest, 1987. 125–173. A későbbiekben a szerző továbbfejlesztette elemzését ebbe az irányba: History and Anthropology. In: *Uő.*: The Kiss of Lamourette. New York – London, 1990. 329–353. A mikro-történetírás számos alapvető munkát adott a történettudománynak. Itt csak azok kerülnek említésre, melyek e dolgozatra közvetlenül hatottak. *Carlo Ginzburg*: A sajt és a kukacok. Budapest, 1991. Microhistory and the Lost Peoples of Europe. Szerk.: Edward Muir és Guido Ruggiero. Baltimore, 1991. *Jim Sharpe*: History from Below. In: New Perspectives on Historical Writing. Szerk.: Peter Burke. Cambridge, 1991. 24–41. *Giovanni Levi*: On Microhistory. In: Uo. 93–113. *Gwyn Prins*: Oral History. In: Uo. 114–139.

[24] *Davis*: Fiction in the Archives. 77–110.

[25] A jegyzőkönyv szövege megtalálható BFL XXV-621-d-Nb. XXII. 2351/1946 V 56032/1,2; 622-d V 56032/3,4 (Ez a vallomás a 4-es dossziéból való.)

és lányok, a férfiak nem verekedtek, hanem az asszonyokat biztatták a verésre."[26] Mit bizonyítanak ezek az állítások? Elsősorban azt, hogy rendszerint nők jártak a piacra. Egy faluban a piac a bevásárlás helye, és a bevásárlás rendszerint női munka. Éppen ezért a piac nőkkel, és nem férfiakkal volt tele. Kunmadarason is ők vettek részt a közvetlen piacozásban, következésképp az árakra is sokkal érzékenyebbek voltak. A nők mindennapi tevékenységükkel összefüggésben emlékeztek az erőszakos megmozdulás napján elkövetett tetteikre.

Valóban pusztán női elbeszélés volt ez? A nők emlékezete kifejezés nem csak az ő emlékeikre utal, hanem arra is, hogyan emlékeztek rájuk mások. Az itt következő rész a női emlékezet fogalmát egy nőkkel kapcsolatban álló emlékezet felfogás irányába bővíti, leírva, hogyan jelenítették meg a férfiak a nők szerepét az erőszakos eseményekben. Sok férfi szemtanú emlékezett arra, hogy a megmozdulást egy bizonyos Kabai Tóth Eszter nevű asszony vezette. Ő izgatta az embereket a zsidók ellen, azt kiáltva: „Ütni kell a zsidókat", majd személyesen támadta meg az egyik első áldozatot, Kleint, miután néhányszor pofon ütött egy Weisz nevű zsidót. Ő irányította a tömeget az áldozatok felé. Az egyik vádlott elmondta, hogy amikor megérkezett a piactérre, Kabai Tóth Eszter kezdeményezésére már megverték Kleint. Egy másik tanú a pogrom kezdetéről adott beszámolót: a tömeg csatlakozott a fent említett asszonyhoz, aki már elkezdte ütni Weiszt.[27] Számos tanú emlékezett úgy, hogy az áldozatokat asszonyok bántalmazták, vagy legalábbis ők indították útjára az erőszakot. A tömeget néhány becsvágyó nő vezette el a piactértől távolabb lakó áldozatokhoz. A tanúk megfigyelték az asszonyokat az atrocitások minden pontján: Neuländer vagy éppen Kohn házánál. A vallomások szerint az erőszakos falusiak legnagyobbrészt nőkből toborzódtak: ők gyűltek össze a piactéren, és vonultak végig Kunmadaras utcáin.[28] A fentebb ismertetett elbeszélést nem csak asszonyok mesélték, hanem férfiak is, ezért pontosabb az az állítás, hogy nőkről szólt. Nyilvánvalóan számos férfi is részt vett a pogromban, ahogy azt egy rendőr is észrevette: „Az egész tömeg egy nagyon vegyes összetételből állott, férfiak, nők, felnőttek, gyerekek, magyarok, cigányok, különböző foglalkozásúak...",[29] azonban a nők jelenléte annyira feltűnő volt, hogy a legtöbb tanú úgy érezte, beszélnie kell róla. Azonban az asszonyok részvételének hangsúlyozása és a pogrom akként való bemutatása, mintha az főként női ügy lett volna, ezen megjelenítésen túlmenő következményekhez vezethetett.

Néhány tanú szerint a piaci eset nem volt más, mint egy megszokott, eladók és vevők közti összetűzés: „Május 21-én a piaci napon Kabai Eszter és a Csolinak becézett Klein tojásárus között valami ellentét támadt, hogy ez pontosan mi volt, azt nem tudom, de ennek következtében Kleint megverték."[30] Többen közülük mindennapos munkájukat végezték a piacon: egy ember éppen malacot akart vásárolni, amikor felfigyelt rá, hogy a tömeg megtámadott valakit. Egy másik kiment a térre a menyasszonyával, és egy rendőr barátjával beszélgetett, amikor egy csoportot vettek észre, mely két kereskedőt kergetett. A harmadik tanú arra készült, hogy pénzt vegyen

[26] V 56032/1
[27] Uo.
[28] Uo.
[29] V 56032/4
[30] V 56032/1

ki a postahivatalból, és oda vezető útján keveredett az emberek közé. Két másik tanú nagyon hasonló beszámolót nyújtott: egyikük kenyérért ment a pékhez, miközben találkozott a tömeggel; míg a másik vádlott célja az volt, hogy meghallgassa a reggeli dobolást, ahol rendszerint napszámosokat kerestek.[31] Végül, egyiküknek a zsidóüldözés egyszerű falusi verekedés volt: reggel nekifogtak italozni a társaival, és amikor fejenként három litert megittak, úgy gondolta, hogy meglátogatja egy másik barátját. Véletlenül ugyanazon az utcán ment végig, ahol a lázongó tömeg is, és mivel részeg volt, ő is elkezdett ordítozni. Több tanú úgy adta elő történetét, mintha a verekedés a nap több teendője közül lett volna egy. Például, egyikük elmondta, hogy a zsidók megverése után hazament ebédelni, míg egy másik ezzel indokolta meg korábbi távozását a pogrom helyszínéről: „Mivel nekem mesterem megbízásából Karcagra kellett mennem, hazamentem, megebédeltem, s körülbelül 1 óra tájban kerékpárral Karcagra mentem."[32]

Jónéhány falusi viszont többre emlékezett. Több nő számolt be arról a veszekedésről, amely egy piacozni érkező asszony és egy zsidó kereskedő, Klein között robbant ki. Egyikük a tojás áráról szeretett volna érdeklődni, amikor meghallotta Kleint, amint felajánlotta, hogy megvásárolja a tojásokat száz millió pengőért a szokásos harminc millió helyett. A nők tiltakoztak a magas ár ellen, és hirtelen elkezdték ütni a kereskedőt.[33] A férfi magatartása számukra felfoghatatlanul érzéketlen volt, hiszen ha a kereskedő megvette volna az összes tojást, nekik nem jutott volna, vagy ahogy egyikük kiáltotta: „Hát akkor nem tudunk létezni!" Egy másik úgy adta elő a történetet, mintha minden zsidó kereskedő bejelentette volna, hogy a tojás ára száz millió. A piaci nézeteltérést a falu és a gazdag zsidó kereskedők közti harcként jelenítették meg. Az egyik tanú úgy emlékezett, mintha a kereskedő kinyilvánította volna, hogy minden magyart el akar pusztítani. Az asszonyok önmagukat a háztartás fenntartóinak tekintették, és ezt a fajta felfogást megerősítette a férfiak véleménye is. Szemükben egyikük és Klein személyes vitája a rossz megélhetési körülmények, az infláció és az élelmiszerhiány miatti társadalmi elégedetlenséget jelenítette meg. Egy nő elmondta, hogy Weinbergerék megverése után a házban talált kolbászt és húst elhordták a rendőrségre, mert a tömeg követelte az élelem elkobzását, arra hivatkozva, hogy a zsidó családnak még egy disznója is van. (Figyelemreméltó lehet, hogy az orvosi látlelet szerint a három halálos áldozat egyike feltűnően jól táplált volt.) Az egyik asszony a következőképpen számolt be részvételéről: elment megkeresni a férjét, és amikor észrevette őt a tömegben, elmondták neki, hogy az emberek megverték Kleint. Azonnal kihúzta közülük az urát, és hazaküldte: önmagát mint a család védelmezőjét és férje felvigyázóját mutatva be. Az asszonyok felbukkanása a történetekben a háztartás biztonságának eszméjére emlékeztetett, ezért a verekedésnek főként női ügyként való elbeszélése a család jólétének követelményét jelenítette meg. A zsidó kereskedők gazdasági bűnözők lettek, és megverésük jogos bosszúvá változott. Ezen vádlottak számára a pogrom nem fasizmusról és antiszemitizmusról szólt, értelmezésük a család megvédésének és az élelmiszer helyes elosztásáért való fellépésnek a képét idézte: a zsidókat „morális gazdaságtanuk" nevében verték meg. A piaci zendülés résztvevői megérthették a szerte az országban falakon felbukkanó plakátokat, melyek többek közt így

[31] V 56032/4
[32] V 56032/1
[33] Uo.

szóltak: „Asszonyok! A feketepiac, drágaság, tüzelőhiány ellen nem küzdhettek egyedül! Veletek, értetek küzd a Magyar Kommunista Párt", bizonyítva, hogy a lázongók követelései megalapozottak voltak. Ez az érvelés a fellebbezésekben is felbukkant: az egyik védőügyvéd szerint a zsidók elleni megmozdulás mindennapos piaci perpatvar volt, melynek során felborítottak egy tojásos dobozt, s ez nem értelmezhető a demokratikus rendszer ellen irányuló akciónak.[34]

A zsidó lakosság gyors gazdagodása, ahogy a falusiak látták, teljesen felfoghatatlan volt számukra. A zsidók, akik „a deportálásból hazajöttek, bár hangoztatják, hogy semmijük nem maradt és semmijük nincsen, egy-két hónap leforgása alatt tele voltak minden jóval, tele lett az üzletük, és látszólag minden munka nélkül jól éltek."[35] A kunmadarasiak számára ésszerű magyarázatot erre a jelenségre az adhatott, hogy a zsidók bizonyosan a feketepiacon keresztül szerezték a pénzüket. A falusiak tisztában voltak a feketepiac létezésével. Ennek ellenére egy elvont társadalmi kategória, a feketézőké nem volt felismerhető a parasztok számára: a zsidók kézzelfogható csoportja töltötte meg azt jelentéssel. Számukra a piacon árat emelő zsidók pontosan úgy viselkedtek, amint az a feketézőkről tudott volt. Felfogásukban a spekulánsoknak tulajdonított minden tulajdonság a zsidókban öltött testet, és a megértés ezen folyamatának következtében nem csak a zsidó kereskedőket látták feketézőnek, hanem tulajdonságaikat minden zsidóra vonatkoztatni kezdték. Ezt az elképzelést megerősítette a zsidókról és az üzletről, a zsidókról és a pénzről szóló népi bölcsesség, ahogy azt a következő, Kunmadarason gyűjtött közmondások jól aláfestik: „Hozomra, leszre a zsidó sem ad.", jelentése: csak készpénzért, vagy „Számol, mint zsidó az üres boltban" jelentése: nincs jövedelme.[36] A feketézők elleni kampány zsidó ellenes fellépésként való értelmezéséhez hozzájárulhatott az is, hogy a falusiak számára egy ilyenfajta propaganda hadjárat nem tűnhetett szokatlannak. A hatóságok a háború alatt és azt megelőzően hosszú ideig felléptek a zsidó közösség ellen. Sokan vélhették úgy, hogy az állam ezúttal sem tesz másként, mindössze más módon fogalmazza meg elvárásait.

Ezt az értelmezést megerősítette egy másik vallomáscsoport, amely a falu végén lévő katonai repülőtér közelében történt halálos kimenetelű erőszakos cselekményről számolt be. Rosinger Józsefet bántalmazták ott, aki ugyanazon a napon később belehalt a sebeibe. A tanúk egybehangzóan állították, hogy amikor Rosinger munkahelyük felé tartott, észrevették, és futva indultak a menekülő férfi után. Amikor elfogták, először nem merték megtámadni, egészen addig, amíg egyikük ki nem tépte a botot az áldozat kezei közül. Majd a munkások felváltva kezdték ütni, míg össze nem rogyott. Ennél a pontnál minden vádlott megemlítette, hogy mielőtt visszatértek volna dolgozni, a szomszéd településről, Karcagról három ember érkezett, és felajánlották, hogy lelövik Rosingert, majd ők is ráütöttek a bottal. Ez az utolsó állítás azt sugallta, hogy nem közvetlenül a vádlottak voltak a felelősek az áldozat haláláért, hanem néhány ismeretlen, amely meggyőző érvelésnek tűnt a beszélők számára.[37]

---

[34] V 56032/2 *Thompson* i. m. *Victoria De Grazia*: How Fascism Ruled Women. Italy, 1922–1945. Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1992. szerint ugyanez a viselkedési minta figyelhető meg az olasz fasizmus utolsó hónapjaiban. A nők indították el az ellenállást, miközben egyszerűen igyekeztek teljesíteni olyan hagyományos családi kötelezettségeket, mint például ételt adni a gyermekeiknek.

[35] V 56032/1

[36] *Birkás István*: Kunmadarasi jegyzetek. Dunaújváros, 1995. 102., 110.

[37] Minden vallomás megtalálható: V 56032/1

A vádlottak visszaemlékeztek erőszakos viselkedésükhöz vezető személyes családottságukra: „1945 októberében értem haza orosz hadifogságból, és azóta mint napszámos dolgozom, de odáig nem jutottam, hogy egy ruhát tudjak venni. Kunmadarason többek beszélték, hogy kik, arra már nem emlékszem, hogy bezzeg a zsidóknak milyen jó dolguk van, alig jöttek haza a deportálásból, feketézéssel és üzleteléssel máris milyen jól élnek, nem dolgoznak semmit, mégis fehér kenyeret esznek, ruhákat csináltatnak, nekünk volt hadifoglyoknak pedig semmink sincsen. Így bizonyos ellenszenv alakult ki a zsidósággal szemben, bár személy szerint nekem egyikkel sem volt semmi bajom, de a hallottak bennem is rosszérzést váltottak ki."[38] A többi vádlott is megerősítette, hogy hasonló szóbeszéd széles körben terjedt a faluban. Számukra a pogrom kitörésének legjelentősebb oka ez az érzékelt társadalmi feszültség volt. Az életszínvonalbeli különbséget a korábbi hadifoglyok és deportált zsidók életfeltételeinek összehasonlításán keresztül ismerték fel. Az ily módon megfogalmazott életszínvonalbeli eltérés a falusiak számára valódi fenyegetést jelentett: ők „fehér kenyeret esznek, én pedig egy kis málét is alig tudok juttatni az öt apró gyerekből álló családomnak".[39] A vádlottak szemében a zsidó kereskedők működése veszélyeztette a családok túlélését.

Néhányuk számára ez a fenyegetés a feltételezett zsidó bosszú félelmével kapcsolódott össze. Egyikük úgy emlékezett, hogy Klein azzal indokolta a tojások árának emelését, hogy minden kiskereskedőt tönkre fog tenni, mert a magyarok deportálták, és ezért csak annyi magyarnak kellene maradnia, akik az éjjeliedényt vinnék a zsidók után. Azt is kijelentette, hogy a magyarok nem tudják, mi a szenvedés, mert ők otthon voltak, és ettek, ittak, és csak a zsidók tudják, mi a szenvedés. Ezek a vallomások ugyan utalnak egyfajta bűntudatra, ennek ellenére csak néhány vádlottat motivált a személyes bosszúszomj. Ők arra a helyzetre emlékeztek, amikor a zsidók hazatértek a deportálásból, és követelték vissza elveszett tulajdonukat: „Weinbergerné, amikor hazajött a deportálásból, és széthordott holmijait szedte össze, az én dunnámra is ráfogta, hogy az övé, pedig az az enyém volt."[40]

Felidézvén az okokat, hogy miért kezdték el ütni a zsidókat, a kunmadarasiak összekötötték a pogromot a második világháború emlékével, habár sajátos módon. Nem emlékeztek a háború eseményeire, például deportálásokra vagy bevonulásra a hadseregbe, ellenkezőleg a harc vége volt fontos a számukra, nevezetesen a hazatérés, mind a katonák, mind a zsidók esetében. Kunmadaras 273 főt számláló zsidó lakosságát először a közeli kisváros, Karcag gettójába szállították, melyet 1944. április 24-én hoztak létre, és körülbelül 1300 zsidó élt ott egészen addig, míg át nem vitték őket a megyeszékhely, Szolnok cukorgyárába június 18-án. Néhány nappal később bevagonírozták, és a Harmadik Birodalomba szállították őket. Közülük a legtöbben azonban Veesenmayer (magyarországi német követ és teljhatalmú megbízott) és a magyar hatóságok közötti megegyezés értelmében egy Strasshofhoz közeli ausztriai faluba, Laa an der Thayaba kerültek kényszermunkára és nem koncentrációs táborba. Másik részük viszont Auschwitzban veszett. A deportált személyek jelentős hányada, megközelítőleg 70 és 120 közötti zsidó, akiknek egy jó része ausztriai munkatáborokban

[38] Uo.
[39] Uo.
[40] Uo.

élte túl a háborút, 1945 nyarán vagy őszén hazatért.[41] Ebből következőleg, a legtöbb hazatért zsidónak nem voltak személyes tapasztalatai és emlékei a haláltáborokról, és így nem is tudtak beszámolni a falusiaknak ehhez kapcsolódó eseményekről, másrészről viszont azok, akik tudtak volna a táborok borzalmairól beszélni, éppen ott haltak meg. Kunmadaras lakosai ezért a deportálásokra nem a különlegesként leírt népirtás összefüggésében emlékeztek, hanem összekötötték egy másfajta hazatéréssel: a katonák hadifogságból való megérkezésével.

Szovjet és szövetséges hadifogságból 1946 nyaráig hozzávetőleg a foglyok 20–25 százaléka tért vissza, többségük azonban 1946 július után, illetve 1947-ben kifejezetten a választások érdekében került haza. Ezért például Kunmadaras jóval a pogrom után tapasztalta megérkezésüket. A deportált zsidók ellenben lényegesen hamarabb hazajöttek. Mi több, 112 kunmadarasi katona esett el a háborúban,[42] ami azt jelenti, hogy a zsidók katasztrófája nem tűnt különlegesnek a falusiak számára. A korábbi hadifoglyok emlékezete tehát egyfajta összehasonlító formát öltött, abban az értelemben, hogy állandóan összevetették körülményeiket a zsidókéival: „amíg a magyar hadifoglyok a hadifogságból hazajöttek, ott álltak minden nélkül és nem volt egy betevő falatjuk sem, a deportálásból hazaérkezett zsidók azonnal elkezdtek üzletelni, feketézni, és munka nélkül fehér kenyeret ettek, jól éltek, míg mi a földet túrtuk, és legfeljebb máléhoz jutottunk hozzá."[43]

Ez a jelenség fényt vethet arra, hogyan emlékeztek a háborúra. A falusiak soha nem említették a háború eseményeit az általuk elkövetett zsidóüldözéssel összefüggésben, ennek ellenére felfedezhető egy sajátos kapcsolat a háború értelmezésével. A falusiak emlékezete elmosta a különbséget a zsidók deportálása, amikor a közösség minden tagját, beleértve gyerekeket, öregeket és nőket is, elvittek minden ok nélkül, illetve a csak férfiakat érintő katonai szolgálat között. Számukra a háború igazi összeomlás volt, melyet éhség és nélkülözés követett. A harcok alatt a férfiakat összeszedték, akár katonának, akár deportálták őket. Hazatérésük után szegénységet találtak, és minden erejüket az élet újrakezdésére kellett fordítaniuk, amely elsősorban kemény fizikai munkát jelentett. Mindezeket figyelembe véve, nyilvánvaló, hogy a falusiak szemében a zsidó kereskedők életmódja, akik azt állították, hogy ők a háború áldozatai, meglehetősen érthetetlen volt, és megerősítette azokat a nézeteket, melyek szerint a zsidó lakosság nem tartozik a háború következményeit elszenvedő közösséghez.

Ezt a feltételezést bizonyítja annak a határozatnak a szövege, melyet a pogromot követő, helyi pártok közötti értekezlet fogadott el. E dokumentum fő pontja a zsidók

[41] 1941. évi népszámlálás. Budapest, 1947. 548–549. *Randolph L. Braham*: A magyar Holocaust. 2. k. Budapest – Wilmington, 1988. 50., 58. *Pelle* i. m. 152. 73 hazatért zsidóról ír, azonban nem jelöli meg az adat forrását, a Képes Figyelő című hetilap (a továbbiakban: KF.) 1946. május 25-én viszont 100–120 személyről tud. Az újság adatai valószínűleg helytelenek, mivel egy nemrégiben megjelent áttekintés Kunmadaras emberveszteségeiről 75 túlélőről beszél. *Ötvös László*: Emlékezzünk régiekre, áldozatokra! Kunmadaras, 1992. 20. Ebben a tekintetben nincsen olyan alapvető kutatás, amely foglalkozna a magyarországi népirtás társadalmi és demográfiai következményeivel, kiterjesztve ezt helyi közösségekre is, habár nem sokkal ezelőtt megjelent egy demográfiai áttekintés a kérdésről: *Stark Tamás*: Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939–1955). Budapest, 1995.

[42] *Stark Tamás*: Magyarország második világháborús emberveszteségei. Budapest, 1989. *Gosztonyi Péter*: A magyar honvédség a második világháborúban. Budapest, 1992. 283–285. *Ötvös László*: Emlékezzünk régiekre... 7–11.

[43] V 56032/1 .

azonnali kiűzéséről szólt, bár ezt később úgy módosították, hogy azok, akik beilleszkednek a társadalmi fejlődésbe és a magyar közösségbe, maradhatnak. Egy tanú mélyebben is megmagyarázta ezt a kijelentést, nevezetesen, a gyűlés azt várta el a zsidóktól, hogy fogadják el a demokráciát, azaz osszák meg sorsukat a közösséggel. Mit jelentett a falusiak számára ez a közös végzet? A tanúk kifejtették, hogy a határozat azok ellen a zsidók ellen készült, akik nem dolgoztak, és rosszul érezték magukat a faluban, és akiket már felszólítottak a távozásra. A parasztok a nehéz munkát tartották a háború utáni helyzetben közös kötelezettségnek, és azokat, akik, úgy tűnt, nem felelnek meg elvárásaiknak, a közösségből elkergethetőnek vélték. Tóth Zsigmond azt vallotta, hogy akciójuk célja a zsidók munkára szorítása lett volna, míg egy másik tanú úgy emlékezett, hogy a pártközi értekezlet egyik résztvevője kifejtette, hogy nem fognak sokat veszteni a zsidók elüldözésével, mert ők úgysem dolgoznak, míg neki kérges a tenyere.[44]

A zsidó kereskedőket a társadalomhoz nem kötődő személyekként jelenítették meg, következésképpen feláldozásuk nem jelentett veszélyt a közösség számára. Feláldozhatóak lettek a társadalmi béke érdekében.[45] Bemutatásuk módja azt érzékeltette, hogy a feketézőknek nincs helyük egy dolgozó közösségben: ők maguk helyezték a társadalmon kívül magukat. A népbíróság előtt a vádlottak egy adott társadalmi feszültséget fogalmaztak és értettek meg. Az a tény azonban, hogy a társadalom egy bizonyos rétege jobban él, mint a többiek, még nem biztosít érvrendszert az ellenük való erőszakos fellépésre. A konfliktust olyan jelképes módon kell megjeleníteni és felfogni, amely egyértelművé teszi, hogy a gyűlölt csoport ellenség, amely veszélyezteti a társadalom más tagjait.

Az egyik vádlott, aki résztvett Rosinger megverésében a repülőtérnél, megindokolta, miért csatlakozott az akcióhoz: még az áldozat felbukkanása előtt arra jártak néhányan a faluból, akik elmondták, hogy a zsidók összeszedik a keresztény gyerekeket. Természetesen a tanú megijedt, hiszen csak gyerekei voltak otthon, és úgy gondolta, hogy már el is tűntek, ezért elkezdte ütni Rosingert. Ugyanakkor csak addig verte, amíg az ki nem jelentette, hogy nem bántotta a vádlott gyerekeit. Mindezt a következőképpen mondta el: „Öt kisgyermekem, melyek közül a legidősebb kilencéves, azon a napon, vagyis május 21-én, amikor a fentebb elmondott híreket hallottam, teljesen egyedül tartózkodtak odahaza a lakásban. Én e rémhír hallatára teljesen eszemet vesztettem, mert mindjárt arra gondoltam, hogy azóta talán már az én gyermekeim is a zsidók karmai között van."[46] Egy másik vádlott arról számolt be, hogy először nem hitt a szóbeszédnek, de később a tömeghangulat hatására megváltoztatta a véleményét. A nővérétől hallotta, hogy gyerekeit bizonyos zsidók elvitték, és ez annyira felizgatta a férfit, hogy azonnal csatlakozott a zsidókat üldözőkhöz. Egy másikuk is megijedt, mert egyedül hagyta otthon kilenc éves öccsét. Sok tanú emlékezett, hogy hallottak másokat a piactéren arról beszélgetni, hogy a zsidók összeszedték a magyar gyerekeket. Ez az elbeszélés különböző formákban bukkant föl. Egy tanú a következőképpen számolt be a piacon hallott pletykáról: megtudta, hogy az asszonyok azért tüntetnek, mert egy ott álló zsidó teherautón két keresztény gyereket találtak,

[44] Uo.
[45] *René Girard*: Violence and the Sacred. Baltimore, 1977. kül. 1–38.
[46] V 56032/4

akiket el akartak vinni. Egy másik ember arról beszélt, hogy hallotta egy nőtől, azért ütik a zsidókat, mert az egyik kereskedőnél találtak két gyereket, és egy másik faluból is eltűnt egy. Több tanú kijelentette, hogy hallották Kabai Esztert kiáltozni, mert a zsidók összeszedték a bátyja gyerekeit. Ugyanakkor, csak néhányan emlékeztek arra, hogy a tömeg azzal vádolta volna a zsidókat, hogy megölik az elrabolt gyerekeket, azaz valóban „elvagdossák a keresztény gyermekek nyakát."[47]

Ez a fajta vád morális távolságot hozott létre a zsidók és a kunmadarasi közösség más csoportjai között: a zsidó kereskedőket a társadalmat veszélyeztető, kegyetlen gyerekgyilkosokká változtatta. A gyerekgyilkosság vádja nagy erővel bír: a gyermek képében megjelenített ártatlansággal szembeállítja az erkölcsi dichotómia másik oldalát, a gonoszt, melyet éppen e technika segítségével alkot meg. Ugyanakkor, ez a technika az eltávolítás egyik alapvető módja. Hozzávetőleg ugyanezek a vádak bukkantak fel a korai keresztények ellen a Római Birodalomban, zsidók és eretnekek ellen a középkori Nyugat-Európában, vagy később a boszorkányok ellen. A keresztényeket gyakran vádolták azzal a Római Birodalomban, hogy szertartásaik során csecsemőket áldoznak föl, majd megisszák a vérüket. A gyerekgyilkosság és gyermekáldozat vádja újra és újra megfogalmazódott az eretnekek ellen is. A csecsemősütés motívuma megtalálható a templomos lovagok perében is, míg a boszorkányokat egyenesen a csecsemőgyilkosságok szakértőinek tartották. A történész felfedezheti e vádakat a 19. századi Kelet-Közép Európában is, ahol többek között a zsidókat vádolták rituális gyerekgyilkosságok elkövetésével vagy a cigányokat csecsemők megölésével, vagy éppen különböző vallásos szektákat gyerekek megrontásával. A vádaskodás utóbbi két formája azonban már jellegzetesen a 20. századhoz kötődik. Egy csoport ellen, mely azáltal záródik ki egy adott közösségből, hogy alapvető értékeit kérdőjelezi meg, hitelesen hangozhatnak az embertelenségüket bizonyító vádak, és így az érzelmi távolság könnyen újratermelődhet. Mi több, ez a vádaskodás igen hatékony lehet, hiszen, ha a bűnös egyén vagy csoport a közösség lényegi normáit sérti meg, megjavításának szándéka elhalványul. Ilyen esetekben a bosszú magatartási mintája válik hangsúlyossá: a tettes kivetése válik céllá.[48] A tárgyalás folyamán a zsidóüldözés minden résztvevője különböző okok folytán a közösségen kívüliként jelenítette meg áldozatait, és szemükben ez a „kintlévőség" kollektív gyilkossághoz vezetett. Azok számára, akik arra emlékeztek, hogy a pogrom oka a zsidók gyerekgyilkossága volt, ez közös jelentést és a közös cselekvés érzetét biztosította. A különböző, de egy helyen és időben, erőszakban kirobbanó indulatok a közösség ellenségei elleni kollektív gyilkossággá alakultak át.

Mi volt a vádlottak szerint a zsidók célja a keresztény gyerekek összeszedésével és megölésével? Az egyik tanú emlékezett arra, amikor Kabai Eszter azt kiáltotta a piactéren egy asszonynak, hogy a zsidók megölték a gyerekeit, majd megfőzték és megették őket. Egy vádlott a következőképp indokolta meg, miért csatlakozott a tömeghez: a mezőn dolgozott, amikor elmondták neki, hogy a zsidók elviszik a keresztény gyerekeket. Az egyikük házában négyet, míg egy másiknál kettőt találtak. Kolbásszá és szalámivá dolgozzák fel őket. Hasonló érvelés bukkant föl egy másik vallomásban:

[47] V 56032/1

[48] *Norman Cohn*: Európa démonai. Budapest, 1994. *Klaniczay Gábor*: Az orgiavádak nyomában. In: *Uő*: A civilizáció peremén. Budapest, 1990. 194–208. *Kende Tamás*: Vérvád. Budapest, 1995.

a vádlott elmagyarázta, hogy csak azért ütötte a zsidókat, mert elkezdett benne hinni, hogy tényleg kolbászt csinálnak a gyerekekből. Figyelembe véve, hogy bizonyos zsidó kereskedők és a szegényebb parasztok közti életszínvonalbeli különbség volt a falusiak szerint a konfliktus fő oka, a magyar gyerekekből kolbászt és szalámit készítő zsidó kereskedőkről szóló mese érzelmeik tökéletes metaforája volt. Egy olyan közösségben, ahol súlyos élelmiszerhiány alakult ki, és a húsételt majdnem luxuscikknek tartották, a kereskedők által birtokolt áruk bősége tökéletesen érthetetlen és elviselhetetlen volt. Nélkülöző társadalmakban az étel igen erőteljes kifejezési forma: ez volt a helyzet minden hagyományos paraszti közösségben, a népmesék világosan mutatják ezt. Ezért kézenfekvően lehetett az ilyen jólét szimbolikus kifejezőjévé a keresztény gyerekből készült kolbász. Ez az elbeszélés magyarázatot adott a kereskedők gazdagságára. Néhány ember hihetett csak a zsidóellenes vérvádban a 20. század közepi Magyarországon, az emberevés meséje azonban határozottan kifejezte a parasztok viszonyulását a feketézőkhöz. Ez a csoport a szegényebb családok megélhetését veszélyeztette, és társadalmi igazságtalanságot jelentett a számukra. Az életszínvonalbeli különbségek által érzékelt, hagyományos zsidó kép segítségével testet öltött és a gyerekgyilkosság vádjával eltávolított feketézők a nélkülözést és a falusi közösség fenyegetettség-érzetét szimbolizálták, ahogy azt az egyik vádlott megfogalmazta: „Ki kell irtani a zsidókat, hadd pusztuljanak a büdös zsidók, mert keresztény és magyar hússal élnek, összefogdossák a keresztény gyermekeket, és kolbásznak dolgozzák fel, a magyarokat fel akarják akasztani."[49]

A sajátosan átformált vérvád nem a pogrom kitörésének oka volt, inkább jogossá tételéhez szolgált eszközül. A rituális gyilkosság átalakított vádja bizonyosan felidézte a népi antiszemitizmus összetevőit, ennek ellenére ez nem tekinthető a zsidóüldözés okának. A zsidókat gyerekgyilkossággal vádolták, és az öregebbek még emlékezhettek a 19. századi vérvádakra. Az újkori Magyarországon a zsidók rituális gyilkosságának vádja 1882-től (Tiszaeszlár) 1901-ig (Németújvár) bukkant föl. Tiszaeszláron április 1-én eltűnt egy tizennégyéves kislány, és két nappal később már faluszerte beszélték, hogy a zsidók ölték meg. Akkortájt volt a zsidó húsvét és az új metsző választásának ideje, ezért nagy számú ismeretlen zsidó tűnt föl a faluban. Ezek az események feszült légkörhöz vezettek, és a falusiak a kislány elvesztét a zsidókkal hozták kapcsolatba, felidézve a rituális gyilkosság hagyományos vádját. Azzal vádolták őket, hogy templomuk vagy a pászka megszenteléséhez a keresztény szűz vérét vették. Ez a vérvád tradicionális nyelvezete, így vádolták a zsidókat gyilkossággal a 19. században át. 1891-ben egy nagyszokoli izraelitát gyanúsítottak meg azzal, hogy levágta fiatal keresztény szolgálóját, és vérét vette, míg Németújváron a tanúk láttak egy lányt zsidók társaságában belépni egy zsinagógába, ahonnan többé nem jött ki. Következésképpen, a zsidó gyerekgyilkosok meséje nem hangzott teljesen meglepően a kunmadarasiak előtt: a népi tudás jól ismerte ezeket a történeteket. Elképzelhető, hogy néhányan hittek bennük, mégis az egyik vádlott vallomása valószínűbbnek látszik: „Hát, hiszem is, nem is."[50]

[49] Minden vallomás: V 56032/1. A népmesék szimbolizmusáról ld.: *Robert Darnton*: Lúdanyó meséi. In: *Uő.*: i. m. 15–124.

[50] *Pelle* i. m. 164. A vérvádak leírása *Kende* i. m. 99–123-ra támaszkodik.

A kunmadarasi zsidók elleni vádak oly mértékben különböztek a hagyományos vérvádaktól, amely kizárja a rituális gyilkosságok történetének egyszerű feléledéséről szóló értelmezést. Ez az eset sokkal inkább a nyerészkedők elleni népi vádaskodás szimbolikusan megfelelő formájának tekinthető. Ezt a következtetést megerősíti az a tény is, hogy csupán a kereskedő zsidókat bántalmazták. Ahogyan Kempfnek Ede, az állatorvos utalt rá 45 évvel később: „Amikor odaértek, valaki megszólalt a tömegben, hogy ezt az embert nem kell bántani, mert az sokat segített, amikor az állatainkkal bajban voltunk. És az emberek elmentek."[51] A zsidókról közvetített kép nem befolyásolta a közösség minden tagját. A kunmadarasiak nem emlékeztek a zsidóüldözést megelőző antiszemita megnyilvánulásokra. Nem figyeltek föl antiszemita légkörre vagy antiszemitizmusra a faluban. Egy vádlott elmondta, hogy előzőleg nem hallott rossz híreket a zsidókról. Egy másik azt vallotta, sohasem beszélték, hogy ki kellene űzni őket a faluból. A harmadik nem hallott becsmérlő szavakat a zsidókról. Több vádlott beszélt arról a bíróság előtt, hogy előzőleg nem haragudtak a zsidókra, és nem volt velük semmi bajuk. Ahogy egyikük megfogalmazta: „Én a zsidókra sohasem haragudtam, nem tudok különbséget keresztény és zsidó között, én csak jó és rossz embert ismerek." Több zsidó is említette, hogy nem tapasztaltak Kunmadarason antiszemitizmust a verekedést megelőzőleg, sőt mi több, egyikük beszámolt arról, hogy „mikor a deportálásból visszajöttünk, a község szeretettel fogadott bennünket".[52]

Mindez nem zárja ki antiszemita megnyilvánulások megtörténtét, ám az emlékezők számára ez annyira nem tűnhetett föl, hogy még egy kétségkívül könnyen adódó összefüggésben, a pogromában, sem idézték föl azokat. Ez arra utal, hogy az emberek nem voltak igazán fogékonyak az antiszemita beszédmódra. A lázadás résztvevői tényleges tapasztalatok és érintkezés során helyezték szomszédaikat a zsidó feketézők szerepébe, így üldözésük nem tekinthető fasiszta összeesküvés eredményének. A parasztok megértési folyamata oly mértékben különbözött a náci fajelméletétől, hogy a történész nem tulajdoníthatja a zsidóüldözést efféle hatásoknak sem.[53] A kunmadarasi emberek nem formáltak közös elbeszélést történeteikből, az eseményeket sokféle és személyes módon idézték föl. Emlékezetük az erőszakot mint a közösséget ért sérelemre, így Nagy János letartóztatására, a zsidók jogtalan gazdagságára vagy az inflációs nyerészkedésre adott reakciót őrizte meg. Az erőszak jogosságába vetett hitüket pedig megerősítette a zugüzérek elleni kampány és a zsidókkal kapcsolatos népi bölcsesség vagy a tőlük való idegenkedés.

IV. A történelem behatolása: a tárgyalás

A per különlegesnek tekinthető, hiszen a Népbíróság Ötös Különtanácsa előtt zajlott, melyet az 1946. VII. tc. alapján hoztak létre abból a célból, hogy ítélkezzen a demokrácia és a köztársasági rendszer elleni bűntettek elkövetésével gyanúsítottak fölött. Ebben az ügyben az illetékes bíróság a budapesti ötös különtanács volt, így a

[51] *Ötvös*: A madarasi... 86.

[52] V 56032/1

[53] Arról, hogyan jön létre a különbözőség érintkezés során ld.: *Thomas H. Eriksen*: The Cultural Contexts of Ethnic Differences. Man 1991. 3. 127–144. A kultúrának azt a fogalmát, amely szerint az kulturális javak elsajátításának rendszere *Roger Chartier*: Culture as Appropriation: Popular Cultural Uses in Early Modern France. In: Understanding Popular Culture: Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century. Szerk.: S. Kaplan. Berlin, 1984. 229–253. dolgozta ki.

tárgyalás itt vette kezdetét 1946 késő júniusában. Az összes főbb vádlottat bűnösnek találták a köztársaság és a demokrácia megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésében. Első pillantásra meglepőnek tűnhet egy zsidó kereskedők elleni erőszakos fellépést az államrend elleni összeesküvésnek nyilvánítani, ennek ellenére az ítélet határozottan leszögezte, hogy „halálos bizonyossággal be is következne az államrend bukása, ha az ilyen megmozdulások gyakoriakká válhatnának, bármi oknál fogva".[54] Hogyan volt lehetséges ilyen módon értelmezni a kunmadarasi pogromot?

A kommunistáknak különösen fontos volt a per, ezért a párt azonnal beavatkozott lefolyásába. Eredetileg a kommunista államügyész a lehető leggyorsabban el kívánta ítéltetni a vádlottakat, éppen ezért a Szolnok megyei rögtönítélő bíróságot jelölte ki illetékesnek, majd leküldte a szintén kommunista budapesti népügyészt is Szolnokra, hogy irányítsa az ítélkezők munkáját.[55] A statáriális bíróság azonban nem emelt vádat azok ellen a személyek ellen, akiket a fő felbujtóknak tekintettek, és ez felbőszítette a kommunista sajtót. Azt írták, hogy a nép, Kunmadaras közössége felháborodva látja, hogy mindössze nyolc koszos, rongyos, elbutított ember ül a vádlottak padján, miközben az igazi felbujtók hiányoznak. Nagy Jánost keresték a vádlottak között.[56] A rendőrség kommunista megyei kapitánya ugyanerről az állapotról tudósította a pártot: mindenki meg volt győződve, hogy az igazi bűnösök a felbujtók, akikre az „igazságszolgáltatás öklének" le kellene sújtania.[57] A statáriális bíróságot ért támadások bizonytalan helyzetet teremtettek a bíróság illetékességének megítélésében is, ezért az államügyész áthelyezte az ügyet a budapesti népbíróságra. Ez az intézkedés azonban magával vonta a vád módosítását is, hiszen a rögtönítélő bíróságnak csak köztörvényes bűntettek fölött volt joga ítélkezni, a népbíróság azonban politikai bűncselekményeket tárgyalt. A népbíróság fontos ügyeinek vádiratait rendszerint az Igazságügyi Minisztériumban készítették, akkor is, ha ezeket nem kommunista bírák tárgyalták. Ezenkívül minden olyan ügyet, ahol a vádlottakat demokráciaellenes tett elkövetésével gyanúsították, át kellett küldeni a minisztériumba ellenőrzés végett. Ilyen feltételek mellett, ha az államügyész politikai szempontból helytelennek ítélte a vádiratot, módosíthatta.[58] Eredetileg Major Ákos, aki az egyik legfontosabb baloldali népbírónak számított, habár nem volt egyik párt tagja sem, kapta meg az ügyet. Ezt a döntést azonban a kisgazdapárti igazságügyi államtitkár, Pfeiffer Zoltán ellenezte. Fellépése mégsem akadályozhatta meg, hogy a szociáldemokrata igazságügyminiszter, Ries István ki ne nevezzen egy kommunista párttagot, Nagy Károlyt a bíróság élére. Bár a népbíróságok baloldali befolyás alatt álltak, nem állítható, hogy 1946-ban kommunista intézmények lettek volna. A tanácsok öt tagból álltak, melyeknek mindegyikét a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front egy pártja delegálta.[59] A két munkáspárt arra törekedett, hogy olyan bírát nevezzenek ki, aki megfelelően fogja képviselni az igazságot.

---

[54] V 56032/2, az ítélet, 58.

[55] *Major Ákos*: Népbíráskodás – forradalmi törvényesség. Budapest, 1988. 279–292.

[56] Tiszavidék (a továbbiakban: TV) 1946. VI. 6.

[57] *Polónyi Szücs Lajos*, Magyar Államrendőrség Szolnok-megyei Rendőrkapitánysága, rendőri jelentése. Belügyi Szemle 1982. 8. 55–58.

[58] PIL 274/11-64 Az államügyész, Domokos József jelentése Farkas Mihálynak, 1946. VI. 26.

[59] A magyar népbíróságok szervezetéről ld.: *Lukács Tibor*: A magyar népbírósági jog és a népbíróságok (1945–1950). Budapest, 1979.

Mi volt ez az igazság? Mi történt Kunmadarason? A tanulmány jelen részének tárgyát annak a folyamatnak a vizsgálata adja, melynek során a népbíróság értelmezése létrejött. A dolgozat a tárgyalás szövegét elemzi, illetve az elsőfokú bíróság elnökének különvéleménye egészíti ki az elemzés anyagát. Ez utóbbi jogi állásfoglalás a Népbíróságok Országos Tanácsának enyhítő ítélete elleni tiltakozásként íródott, ebből következőleg talán még világosabban fejezi ki az elsőfokú bíróság álláspontját.

Figyelembe véve a vádlottak számát, akik 59-en voltak, és a per nemzetközi visszhangját, az ügy kiemelkedő fontosságúnak tekinthető. A legnagyobb hangsúlyt az első három vádlottra helyezték. Az elsőrendű vádlottat Tóth Zsigmondnak hívták, aki 1920-ban született Pozsonyban. A zendülés idején csehszlovák állampolgár volt, és családjával együtt korábban kiutasították az országból, az akkori csehszlovák kormánypolitikának megfelelően, mely kimondta a magyar kisebbség kollektív háborús bűnösségét. Tóth már jónéhány hónapja élt Kunmadarason, mikor kirobbant a pogrom. A másodrendű vádlott Takács Gergely volt, a Kisgazdapárt helyi szervezetének titkára. Ő 1899-ben született, Balmazújvárosban. Takács hosszú ideje a faluban lakott, és a közösség egyik legjelentősebb tagjának számított. A két háború között a helyi közigazgatás számos posztját betöltötte. A harmadrendű vádlottat Nagy Jánosnak hívták, aki 1903-ban született Kunmadarason, és gyakorlatilag soha nem hagyta el a falut. Mély gyökereket eresztett a közösségben, hiszen 1927-ben elnyerte a helyi református tanítói állást, 1929-ben leventeoktató lett, majd 1932-ben főoktató. Takács Gergelyt a háború előttről ismerte. A többi vádlott olyan átlagos falusi ember volt, aki a zsidók tényleges bántalmazását elkövette.[60]

A népbíróság előtt ismert volt egy elítélt fasiszta személye, Nagy Jánosé, aki ellen a Szolnoki Népbíróság emelt vádat népellenes és háborús bűnök elkövetése miatt. A vádpontok igazságát 1929 óta folytatott tevékenységével bizonyították, és így életrajza ismeretében fasisztának tekintették. Ebből kifolyólag a budapesti népbíróság különböző előfeltevéseket alkotott meg a tanító személyére vonatkozóan, amelyeknek megfelelően tetteit is megítélték. Nagy János beadványát a demokratikus pártokhoz annak érdekében, hogy ügyének kedvező megítélését érje el, a következőképpen magyarázta a bíróság elnöke: Nagy emlékezett rá, hogy első perében, 1945 júliusban a levente-ifjúság terrorja győzedelmeskedett, és kivívta felmentését. Ezért meg volt győződve, hogy ha megszervezi az általa fasiszta szellemben nevelt fiatalokat, újra képes lesz kihasználni a terrort. Hitének megfelelően azzal kezdte megmozdulását, hogy kérte a pártokat, nyújtsanak segítséget tevékenységéhez. A kísérlet Nagy tárgyalásának megakadályozására úgy volt értelmezhető, hogy a tömeg megpróbált megmenteni egy fasiszta bűnözőt a törvényes büntetéstől. Kezdeményezését, hogy tartsanak egy gyűlést a kereskedő testület székházában azért, hogy előkészítsék az igazságügyminiszternek szánt beadványát, úgy értették, mintha Nagy rájött volna, hogy ha a tömeg szétoszlik, minden ebből származó előnye megszűnik. Következésképpen ő volt a felelős azért, hogy az emberek ahelyett, hogy békével hazatértek volna, antiszemita légkörbe keveredtek. Végeredményben Nagy javaslatát a további terrorcselekmények alapvető okaként jellemezte a bíróság. Azt a tényt, hogy a zsidóüldözés egész ideje alatt tétlenül otthon maradt, a következőképpen fordították át bűnténybe:

---

[60] V 56032/1

annak ellenére, hogy mint tanítónak számottevő tekintélye volt, nem próbálta az embereket, és különösen korábbi tanítványait, meggátolni a zsidók megverésében.[61]

Mivel a tanítót a megmozdulás meghatározó személyiségének tekintették, a további cselekvőktől, illetve az egész eseménytől azt várták el, hogy ennek megfelelő tulajdonságokkal rendelkezzen. A tények a népbíróság azon elbeszélésében nyerték el jelentésüket, melyet Nagy előírt identitásának megfelelően fogalmaztak meg. Zárt intézmények, ameddig lehetséges, fenntartják az általuk létrehozott azonosságok érvényességét. A tárgyalás ilyen értelemben vett intézményként működött. Nem csak bemutatta a fasisztákat, hanem előírt identitások révén megalkotta a fasizmust is, miközben felhasználta az elbeszélést, mint egyes tapasztalatok jelentéssel való megtöltésének eszközét.[62] Az ítélet tíz oldalon keresztül foglalkozott a zsidóveréssel, részletesen leírva az egyes tetteket. Elbeszélését március 21-e kora hajnalának történéseivel kezdte. Két későbbi résztvevő felkereste Tóth Zsigmondot a lakásán, aki először felcsatolta tőrét, majd mindannyian a piactérre mentek, amely akkor már tele volt falusi és környékbeli elárusítókkal és vevőkkel. A bíróság ítélete szerint a pogrom azután kezdődött, hogy Tóth kiadta a jelszót: „Na, most már kezdődhet a tánc!", miután megbizonyosodott, hogy a tömeg hangulata és nagysága megfelelő. A népbíróság megállapította, hogy a falusiak felismerték, hogy Tóth a zsidók verésére, ütésére és megölésére szólította föl őket. A pogrom kezdetének felidézése után, a bíróság időrendi sorrendben, lépésről lépésre áttekintette az összes történést. Mivel az ítélet meg tudott jelölni egyetlen pillanatot kezdőpontként, majd végigkövette a tömeg útját az egyik zsidótól a másikig, azt érzékeltette, hogy a kunmadarasi zendülés szervezett eset volt.[63]

Sőt, mi több, a bíróság ezt a véleményét határozottan ki is fejtette, következetesen használva a „szervezett" szót. A délelőtti események felsorolásakor megállapította, hogy „11 óra tájban ért el a megszervezett tömeg Kohn Józsefék házához, melyben az üzletük is van". Tovább követve a leírást, a falusiak csoportja még inkább tudatosnak tűnik: Kohn és felesége megpróbált elmenekülni a hátsó kapun, azonban éppen belefutottak a tömegbe, akik a házba való visszatérésre kényszerítették, ahol természetesen az időközben megérkező másik csoport megverte őket.[64] Egy másik áldozat a vasútállomáson próbált elrejtőzni egy teherkocsiban, nem sokkal később viszont felfedezték, és ráparancsoltak, hogy jöjjön ki. Az ítélet érvelése szerint az egyetlen lehetőség arra, hogy a tömeg megtalálja, az lehetett, hogy menekülése közben egy bizonyos ember végig figyelte, majd később odahívta a többieket az állomásra. A szöveg az előbbi jelenetből arra következtetett, hogy a kunmadarasi pogrom „megszervezve, tervszerűen és széles rétegek által tudottan és végrehajtva zajlott le". Parancsuk, „gyere csak le, büdös zsidó, egyiketek sem menekül meg" bizonyította a népbíróság álláspontját. „Weisz Bertalan megverése után a tervszerűen haladó és munkálkodó tömeg" folytatta útját egy másik zsidó háza felé.[65]

---

[61] V 56032/2, az ítélet 60.

[62] *Erving Goffman*: Asylums. London, 1968. 159–186. Az elbeszélésről ld. még: *Braun Róbert*: Holocaust, elbeszélés, történelem. Budapest, 1995.

[63] V 56032/2, az ítélet 45–46.

[64] Uo. 50.

[65] Uo. 52.

Amennyiben a pogrom a falusiak szervezett fellépése volt, valakinek előzőleg nyilvánvalóan meg kellett azt szerveznie. Az ítélet a megmozdulás első közvetlen szervezőjének Tóth Zsigmondot, az elsőrendű vádlottat tekintette. Ő adta ki a támadás kezdetét jelző jelszót. Egyik legnagyobb bűne az volt, hogy az embereket a zsidók ellen fordította. Tevékenységét akkor kezdte, amikor a pogrom előtti napon a falusiak összegyülekeztek, hogy a szomszéd városba, Karcagra induljanak tanítójuk tárgyalására. A helység határán néhány idegen elmondta a tömegnek, hogy Karcagon elveszett két gyerek. A bíróság megállapította, hogy ebben a pillanatban Tóth felismerte, hogy elérkezett az ő ideje. Azonnal elkezdte hangoztatni, hogy a gyerekeket csakis a zsidók vihették el. Hozzátette még azt is, hogy Szlovákiában is történtek hasonló esetek, és ezért néhány zsidót felhúztak a lámpavasra. Övén lógó tőrére mutatva kijelentette, hogy az is használatban volt ott a zsidók ellen. Ezenkívül fel s alá járkált az emberek között, és hallható szavain kívül, mindenfélét suttogott a fülükbe. Ezek a kijelentései zsidóellenes hangulatot teremtettek a falusiak között, amint azt a népbíróság állította. Előre várta ezt az alkalmat, és jól felkészült, érvelt a bíróság: „nem lehetett felderíteni, hogy mióta várt erre a kedvező alkalomra, de, hogy felkészült volt, mutatja, hogy teljes erővel, tervszerűséggel, hozzáértéssel feküdt bele a dologba, és nem nyugodott, amíg a tömeg szenvedélyét oly magas fokra nem fűtötte, hogy az alkalmassá vált a másnapi események kirobbantásához".[66] Tevékenységét folytatta egész nap, és a zsidók ellen izgatta az embereket. Előkészítette a légkört, megemlítve, hogy van néhány kemény öklű barátja, akik Kunmadarast is rendbe tennék. Tóth felhívta a tömeget, hogy másnap nagy számban legyenek jelen a piactéren, mert valami történni fog, „lehet, hogy zsidóverés is lesz".[67] A zsidók ellen hirtelen kirobbant erőszakot a népbíróság szervezett pogrommá változtatta át. Ezt a megítélést annyira osztotta a sajtó, hogy egy újságcikk azon nyomban meg is kérdezte, ki szervezte a kunmadarasi pogromot?[68] Egy másik újság megállapította, hogy a falu lakossága szabályos pogromot, tömegverekedést és vérfürdőt rendezett.[69] A helyi újság ugyanígy utalt az eseményekre: kijelentette, hogy a falusiak, miután hazatértek Karcagról, pogromot szerveztek.[70] Ezeket a megállapításokat az tehette hihetővé, hogy a szervezést olyan emberekhez kötötték, akiket a bíróság előzőleg fasisztának minősített. Tudott volt, hogy a fasiszták 1945 előtt antiszemita pogromokat szerveztek, és az a tény, hogy találtak néhányat, összekapcsolta őket a zsidóellenes zendüléssel.

Az ítélet bizonyítottnak vette, hogy Nagy János és Takács Gergely szintén felelősek voltak a zsidóüldözésért. Tudták, hogy az emberek hangulata antiszemita irányba fordult, ennek ellenére nem tettek ellene semmit, sőt mi több, segédkeztek megtervezni a pogromot. Tudatosan cselekedtek, jelentette ki az ítélet, és figyelembe véve intelligenciájukat, előre kellett, hogy lássák a bekövetkező eseményeket, nevezetesen, hogy fasiszták pogromszerű cselekményeket fognak megvalósítani. A bíróság az ezt követő részekben megindokolta, miért ítélte a többi résztvevőt is bűnösnek. A népbíróság meg volt győződve arról, hogy Tóth tudta, hogy amit tesz, az fasiszta

[66] Uo. 40–41.
[67] Uo. 44.
[68] SZN. 1946. V. 27. 3.
[69] KF. 1946. V. 25. 5.
[70] TV. 1947. II. 13. 4.

szellemtől áthatott, és amit a tömeg tenni fog, az fasiszta jellegű megmozdulás lesz. Azt is tudta, hogy a zsidók elleni uszítás fasiszta cselekedet. Ennek a legegyszerűbb falusi előtt is világosnak kellett lennie, szögezte le az ítélet. Tisztában voltak vele, hogy ártatlan zsidók bántalmazása és megölése fasiszta tett, ezért tudták, hogy ilyen cselekedetet fognak elkövetni.[71] A bíróság szilárdan meg volt arról győződve, hogy az antiszemitizmus a fasizmushoz tartozik.

A baloldal álláspontját híven tükrözi az a beszéd, amelyet egyik képviselőjük mondott el a Parlamentben: „Van-e tudomása a kormánynak arról, hogy az ország egyes helyein a fasizmus egyik kísérő jelensége, az antiszemitizmus újra jelentkezik?... Mit hajlandó tenni a kormány, hogy a reakciónak ilyen álruhában való jelentkezését csírájában elfojtsa?"[72] Az érvelés igen érdekes, hiszen feltárja, hogyan gondolkodott a baloldal az antiszemitizmusról. Az volt a véleményük, hogy ez kizárólag a fasizmussal hozható kapcsolatba. A Magyar Kommunista Párt mindenütt jelen volt az országban, a párt saját magát úgy jelenítette meg, mint amely mindenről tud, ami Magyarországon történik. Természetes, hogy a Magyar Kommunista Párt azonnal magyarázatot adott. A párt Központi Vezetősége a pogromok után értekezletet hívott össze, ahol az antiszemita történések kérdése is napirendre került, sőt annyira fontosnak tartották az ügyet, hogy maga Rákosi Mátyás első titkár is mondott beszédet. Felsorolta az összes általa ismert pogromot, az ózdi esettel kezdve. Ahogy Rákosi tudta, ott a kommunista titkárt valakik leütötték, majd ezután antiszemita zavargások robbantak ki. „Mi a dolgot ott kivizsgáltuk," vonta le a tanulságokat az első titkár, „és természetesen megtaláltuk a fasiszta szálakat."[73] Ezek után ismertette egy szentesi rendőrtiszt meggyilkolását, és elmondta: „Utánanéztünk a dolognak, és ott is Budapestre vezető fasiszta szálakat találtunk." A békéscsabai pogrommal kapcsolatban is gyanús budapesti összeköttetésekről beszélt. Rákosi a miskolci esetet olyan pogromként értelmezte, amely egy politikai gyűlés közbeni antiszemita izgatás után robbant ki. Előadása szerint, „csatlakozott Miskolc és környéki elég számos fasiszta ember" a rendezvény résztvevőihez. Meg volt győződve arról, hogy jól szervezett provokációval állnak szemben, mivel hogy megbénította a környék gazdasági életét (a pogrom alatt senki nem ment dolgozni), a kommunista pártot antiszemita pártként állította be (hiszen egy olyan felvonulás közben robbant ki a zavargás, melyet kommunisták szerveztek), és súlyos csapást mért a rendőrségre (hiszen az ellenzék alkalmatlansággal vádolhatta annak kommunista vezetőit). Beszédét azzal a feltételezéssel zárta, hogy „központi fasiszta szervezet játszik itt is közre". Borsod megye (székhelye Miskolc) kommunista főispánja, Oszip István ugyanezt a fajta érvelést használta, miközben megpróbálta megokolni a pogrom kitörését. Elsőként történelmi okokra hivatkozott, amikor megállapította, hogy Borsod lakosságát az előző rendszerben fasiszta szellemben nevelték, majd a rossz közellátásra utalt. A párt lapja megdöbbentő fasiszta provokációról számolt be, amely Pécsett történt: a tüntetők követelték a zsidók felakasztását.[74] A Szabad

---

[71] V 56032/2, az ítélet 59–60.

[72] *Vörös* i. m. 77.

[73] A miskolci pogrom – ahogyan Rákosiék látták. *Standeisky Éva* bevezetőjével. Társadalmi Szemle 1990. 11. 78–86.

[74] SZN. 1945. VII. 27. 3.

Nép arról is meg volt győződve, hogy Kunmadarason nyílt fasiszta tevékenységre bukkantak.[75]

A bíróság egyik legfontosabb bizonyítéka arra nézve, hogy a falusiak pogromot szerveztek, annak a gyűlésnek a ténye volt, amely Nagy tárgyalására való sikertelen kirándulásukat követte. Az ítélet a következőképpen értelmezte az eseményeket: miután a falusiak nem léphettek be a tárgyalóterembe, hazatértek, és elhatározták, hogy összegyűlnek a kunmadarasi Ipartestület székházában, hogy beadványt írjanak Nagy érdekében az igazságügyminiszternek. Az a tény, hogy a tömeg hazatért, miután nem engedték be őket a tárgyalásra, meggyőzte a bíróság elnökét, hogy alapvető céljuk korábbi terrorcselekményük megismétlése volt. Véleménye szerint a kunmadarasiak azért mentek vissza, mert felismerték, hogy nincsen lehetőségük céljuk elérésére, azaz, hogy a bíróság kényszerítésével kiszabadítsák a tanítót. Az is ellenük szólt, hogy mindannyian bevallották: aláírták a levelet. A gyűlés hangulatát a népbíróság, a zsidók és a rendőrség elleni gyűlölet jellemezte, állapította meg a bíróság. Ez volt az a pillanat, amikor a három fő vádlott tevékenységének eredménye összeadódott, hiszen mindannyian jelen voltak azon az estén az épületben. Takács Gergely folytatta zsidók elleni izgatását. Megtudta egy résztvevőtől, hogy valaki felhívta a karcagi rendőrséget, hogy akadályozzák meg a tömeg belépését. Azonnal kijelentette, hogy biztosan a zsidók műve volt. A népbíróság érvelése szerint a vádlottak tudatosan kihasználták a nép dühét a népbíróság és a rendőrség ellen, mely haragot részben éppen ők gerjesztettek, és hozzájárultak az antiszemita közhangulat létrehozásához, erre alkalmas kijelentések tételével.[76]

Tudták, hogy a falusiak haragudtak a vád tanúira, éppen ezért Takács Gergely azt javasolta, hogy kényszerítsék őket vallomásaik visszavonására. Így a temetőhöz közel a tömeg megvárta Takács Ferencet, a vád egyik tanúját, és elkezdték kövekkel dobálni, amint a szekéren hazafelé készült. Akkor már meg voltak győzve arról, hogy a zsidók akadályozták meg részvételüket a tárgyaláson, amit jól mutattak Takács Ferencet és feleségét illető szidalmaik is: „Megálljatok rohadt demokráciások, a zsidó népbíróság bérencei, zsidóbérencek, most nem lesz népbírósági tárgyalás!"[77] Később a tanút a gyűlésre vezették, ahol a tömeg meg akarta verni, és csak a helyi rendőrség beavatkozása mentette meg az életét, írta le az eseményeket az ítélet. Az egyik vádlott úgy emlékezett, hogy az ellene irányuló erőszak oka az volt, hogy ő volt a kommunista párt titkára. A tömeg a vád tanúit vádolta azzal, hogy megakadályozták azt a tervüket, hogy részt vegyenek a tárgyaláson. Többen közülük meg is indokolták, miért cselekedtek így a tanúk: egyszerűen zsidóbérencek voltak. Néhány falusi azonosítani kezdte a vád tanúit a zsidókkal, és zsidó összeesküvést kezdett látni az események mögött: „Megyünk, és kihúzzuk a Wurczel zsidót a házból. Majd elintézzük a büdös zsidót, amiért áttelefonált Karcagra, hogy mi tüntetni akarunk!"[78] Úgy döntöttek, állította az ítélet, hogy a zsidók minden terve ellenére megvédik a tanítót. Néhány vádlott beszámolt arról, hogy Tóth Zsigmond megszervezte Nagy házának őrzését, arra az esetre, ha a zsidók megpróbálnák elrabolni. A falusiak másik csoportja elment a vád

[75] SZN. 1946. V. 24. 4.
[76] V 56032/2, az ítélet 42.
[77] 43.
[78] V 56032/1

másik tanújának, Wurczel Ferencnek a házához, és arra kényszerítették, hogy velük menjen az Ipartestület székházába. Az utcán azonban a tömeg megtámadta, és súlyosan megverte. Az ítélet bizonyos volt abban, hogy alapjában zsidó származása miatt bántalmazták.[79]

A népbíróságot az győzte meg végképp arról, hogy az eset antiszemita összeesküvés volt, hogy Tóth Zsigmond kijelentette, megtudta, hogy a zsidók megpróbálják éjjel elrabolni Nagy Jánost a házából, és ezért úgy döntött, hogy figyeltetni fogja. Ugyanekkor történt, hogy felszólította az embereket a másnapi zsidóverésre. Tóth cselekvő résztvevő lett a Nagy érdekében készült beadvány ügyében is: elvállalta, hogy elviszi a fővárosba.[80] Az ítélet a pogrom előzményeit szervezett összeesküvésként fogta fel, amelyet három antiszemita ember készített elő annak érdekében, hogy elérjék egyrészt a népbíróság megalázásával egyikük felmentését, másrészt a pogrom kirobbanását. Az ítélet kapcsolatban állónak tekintette Tóth antiszemita tevékenységét és Nagy, valamint Takács népbíróság ellenes mozgalmát. Amikor Tóth Zsigmond uszította a népet a zsidók ellen, Takács Gergely csatlakozott hozzá, azt kiáltva: „ideje volna megszabadulni azoktól, akik a magyar nép vérét szipolyozzák!"[81] Ennek eredményeképpen a tömeg, melyet felizgattak a megelőző események, a zsidók ellen fordult. Bár a népbíróság megállapítása nem sugallta, hogy Takács és Tóth között közvetlen kapcsolat lett volna, azonban mindkettőjüket egyformán antiszemita demagógnak állította be. Ugyanakkor, bizonyítva, hogy a három legfontosabb vádlott antiszemita volt, Nagy cselekedeteit is antiszemita agitációnak lehetett tekinteni. Az ítélet ezt magától értetődőnek tartotta, amikor megállapította, hogy Takács és Nagy is „antiszemita érzésű".[82] A bírák Takács tevékenységét olyan ember tetteiként fogták föl, aki barátja érdekében hajlandó kihasználni mind a tömeg antiszemitizmusát, mind saját hasonló érzelmeit. Miután a népbíróság Tóthot is belefoglalta elbeszélésébe, másfajta értelmezés is lehetségessé vált, nevezetesen, hogy a népbíróság elleni megmozdulás a zsidóüldözés előkészítése volt, hiszen Tóth itt kezdte izgatását. Az Ipartestület székházában történteket ebben a keretben érzékelték: minden összeesküvőnek megvolt a saját szerepe a pogrom megszervezésében. Az ítéletnek sikerült lelepleznie egy antiszemita összeesküvést, amely végső soron pogromban végződött.

Mindezek ellenére, a népbíróság szerint, az összeesküvés fő célja nem a zsidóüldözés megtervezése volt. Hozzávetőleg ugyanabban az időben, az antiszemita pogrom szervezésével párhuzamosan zajlott egy másik mozgalom is Kunmadarason. A falusi tanítót, Nagy Jánost 1945-ben háborús bűnök miatt elítélték, azonban a Népbíróságok Országos Tanácsa érvénytelenítette az első ítéletet, mert a bíróság nem a törvény adta keretek közt jött létre. A második tárgyalást 1946. május 20-ra hirdették meg Karcagra. Annak érdekében, hogy felmentsék, a tanító mozgalmat indított korábbi leventéi között – kezdte a népbíróság elbeszélését. Gyakran fogadta otthonában tanítványait, erről az ügyről tárgyalva, és benyújtott egy petíciót a helyi pártokhoz, hogy meggyőzze őket, segítsenek neki ügye kedvező elintézésében. Hamarosan csatlakozott hozzá barátja, Takács Gergely, és együtt elérték, hogy a tárgyalás napján

[79] V 56032/2, az ítélet 44., 59.
[80] 44–45.
[81] 41.
[82] 37.

nagy tömeg gyűlt össze, készen arra, hogy bemenjenek Naggyal a tárgyalóterembe, és megóvják attól, hogy elítéljék. Ők ketten akadályozták meg a tárgyalás megkezdését. Az ítélet bizonyítékokkal is alátámasztotta állítását. Először is leírta, hogyan érkeztek meg a kunmadarasiak Karcag határához. Rendőri erők vártak rájuk, és az egység parancsnoka tudatta a tömeggel, hogy csak a vádlott és még ötven ember léphet a tárgyalóterembe. Nagy János úgy tett, mintha egyedül is hajlandó lenne bemenni, értelmezték a bírák a történteket. Elhatározása azonban az ítélet szerint nem volt komoly, hiszen amikor jónéhányan a tömegből körülvették, és azt kiabálták, hogy nem engedik be a tanítót, ott maradt, és nem próbált meg semmit sem tenni követeléseik ellen, holott mint korábbi leventeoktatónak jelentős tekintéllyel kellett bírnia a falusiak körében. A népbíróság úgy értelmezte magatartását, mint kísérletet a közönség, a rendőrség és a bíróság félrevezetésére: „Nagy János úgy tett, mintha menni akarna, a volt leventéi és az asszonyok nem engedték, s így a vádlott maradt."[83] Ezzel egyidőben, Takács egy szekéren állt, és azt kiáltozta: „Magyar testvérek, magyar asszonyok, nem engedjük egyedül bemenni Nagy János tanító urat!"

Az ítélet a rendőrség és a népbíróság tekintélye és becsülete elleni támadásnak értelmezte ezeket a cselekedeteket, hiszen nyíltan történtek, és így a rendőrség nem tudta teljesíteni kötelességét, a bíróság pedig nem tudta megkezdeni a tárgyalást, néhány olyan ember miatt, akik meg akarták akadályozni az igazságszolgáltatás lefolyását, és szándékukat szervezett tömegakció révén meg is valósították. Azonban nem véletlenül történt, hogy fölléptek a népbíróság ellen, és hogy Nagy nem ment el a tárgyalásra. Valójában, érveltek a bírák, nem akart egyedül bemenni, „mert tudta: bűnös, és tudta, hogy bűnhődni fog, ha csak a tömeg bele nem avatkozik a népi igazságszolgáltatás törvényszerű menetébe".[84] Végül a bíróság levonta a következtetést, hogy Nagy és Takács tudatosan és rosszindulatúan tevékenykedett a népbíróság ellen, hogy megakadályozza Nagy elítélését. Saját magukon kívül bevonták a mozgalomba Nagy feleségét is, rávéve a nőt, hogy menjen el a Demokratikus Nőszövetségbe, ahol „sírva kérte a jelen voltakat, hogy mentsék meg az urát a népbíróság karmai közül".[85]

Mivel az ítélet előzőleg úgy jellemezte a mozgalmat, mint amelyet Nagy érdekében szerveztek a népbíróság ellen, könnyen értelmezhette ezt közvetlenül demokráciaellenesnek is. Nagy és Takács a demokratikus rendszer elleni mozgalmat vezetett, amikor megakadályozta a rendőrséget és a népbíróságot kötelességük teljesítésében. Tömegakciót szerveztek, érveltek a bírák, amely meghiúsította a rendőrség azon intézkedését, hogy a vádlottat a tárgyalóterembe vezessék, amely viszont hozzájárult a rendőri erők megbénításához. Sőt mi több, folytatta érvelését a bíróság, az általuk mozgósított tömeg segítségével arra kényszerítették a népbíróságot, hogy ne ítéljenek el egy bűnözőt (Nagyot). Az jelentette a demokráciaellenes tényezőt a vádlottak fellépésében, hogy így néhány ezer ember körében nyilvánvalóvá vált, hogy a tömegerő képes megakadályozni az alkotmányos intézmények működését, és végső soron megbénítani a demokratikus rendszert. A népbíróság számára egyértelmű volt, hogy az, akinek célja lehetetlenné tenni a demokratikus népi állam fontos szerveinek műkö-

[83] 40.
[84] Uo.
[85] 37.

dését, tudatosan törekszik a demokratikus rendszer megdöntésére.[86] Az ítélet hangsúlyozta, hogy a demokrácia biztonságát súlyosan fenyegették.

Mi vagy ki fenyegette a demokráciát? Az emberek fasiszta csőcselékként való felfogásával minden tettük fasiszta cselekedetté változott. Az események megértése során a népbíróság azt a mozzanatot, amikor a falusiak tanítójukkal hazatértek, úgy jellemezte, mintha fasiszták, akik a demokratikus rend ellenségei, megakadályozták volna a népbíróságot és a rendőrséget kötelességük teljesítésében. Az ítélet a következő bizonyítékot szolgáltatta: az emberek tudták, hogy a fasiszták az akkori rendszer ellenségei, és hogy megdöntésére törekszenek. Éppen ezért, vonta le a következtetést a népbíróság, amikor felléptek a rendőrség és a népbíróság ellen, fasiszta bűntetteket követtek el. Az ítélet soron következő része azt bizonygatta, hogy mindenki tudta, hogy a törvényekkel szembehelyezkedni államellenes támadást jelent. A pogrom után a helyi pártok képviselői összegyűltek, és nyilatkozatot bocsátottak ki, melyben a zsidókat és Takács Ferencet, a Nagy elleni vádak legfontosabb tanúját arra szólították föl, hogy hagyják el a falut. A népbíróság hamisítatlan fasiszta tettként fogta föl a jelenetet, hiszen antiszemita elemeket ötvözött egy olyan ember elleni támadással, aki „valóban hű a népi demokratikus eszmékhez".[87] A lényeget illetően a bíróság úgy érvelt, hogy a megmozdulás a demokráciát veszélyeztető fasiszta összeesküvés volt.

Ez a fajta érvelés új szerepet adott az antiszemitizmusnak. Megszűnt azt a bűnt jelenteni, amelyért a vádlottaknak felelniük kell, ehelyett a fasizmus jelzőjévé vált. Ennek megfelelően a bíróság elnöke a pártközi értekezlet határozatának azon részét, mely a zsidók és Takács Ferenc távozásáról szólt, a fasiszta terror tipikus megnyilvánulásaként értelmezte. Az antiszemitizmus nyilvánvalóan minden fasiszta tett kísérő jelensége, érzékeltette az alábbi kijelentés: „Az egész mozgalom fasiszta, államellenes jellegének természetes, magától értetődő folyományaképpen, szükségszerű járulékaképpen, az eredetileg kizárólag az államhatalom, a népbíróság, a letartóztatást rendelő államhatalmi szervek ellen irányuló mozgalom, Tóth Zsigmond és Takács Gergely irányítása mellett, a zsidók elleni fordulatot vett."[88]

Ha a fasiszták mindig antiszemita pogromokat szerveznek, és ezeket mindig fasiszták követik el, akkor ez azt jelenti, hogy a népbíróság egyenlőségjelet tett a fasizmus és az antiszemitizmus közé, és fordítva. Ez az érvelés kétségkívül arra utal, hogy minden zsidóellenes tett a demokratikus rendszer ellen irányul. Ennek az értelmezésnek megfelelően, a népbíróság elnöke úgy érvelt, hogy a kunmadarasi eset nem zsidó ügy, hanem az egész magyar államrend ügye.[89] A mozgalom, melyet Nagy János kezdeményezett, ő és Takács Gergely szervezett, majd Tóth Zsigmond folytatott, megszüntette a zsidók és a vád tanúinak jogát a félelemmentes élethez, a személyes biztonsághoz, valamint a vagyonhoz és alapvető polgári jogokhoz, érvelt a bíróság. A fosztogatás olyan általános volt, hogy senkit nem jelentettek föl miatta. Kleint két kondás rabolta ki, arra szólítván fel: „Add ide a pénzt, az anyád zsidó istenit!" Amikor a tömeg betört egy másik zsidó kereskedő házába, elvitték az összes húst, sőt egyikük még egy fazekat is ellopott, hogy hazavigye. Ezek a vallomások arra szolgáltattak

[86] 58.
[87] 56.
[88] V 56032/1, a bíróság elnökének különvéleménye
[89] Uo.

bizonyítékot, hogy Kunmadaras fasiszta jellegű terrort élt meg, és ennek következtében az államrend összeomlott. Ezek a kijelentések megszüntették a kapcsolatot az antiszemitizmus és a zsidók között: a kunmadarasi zsidóüldözés többé nem volt zsidó ügy. Habár zsidók (vagy bármely más csoport) megverése és meggyilkolása nyilvánvalóan antidemokratikus tett, az ítélet pusztán azért hivatkozott rájuk, hogy bebizonyítsa a fasizmus felbukkanásának tényét. Éppen ezért a meglepően hangzó megállapítás, hogy az eseményeket a zsidók jelenléte nélkül fogalmazták újra, hiszen a népbíróságnak sikerült egy antiszemita pogromról a zsidó áldozatok nélküli elbeszélést alkotnia, igazolhatónak tetszik.

Ami felettébb jellemző volt az ügyre, az a tény, hogy maguk a zsidó áldozatok is hozzájárultak ehhez a rekonstrukcióhoz. Mivel a bántalmazott emberek zsidók voltak, szenvedéseiket származásuk miattinak érzékelték. Az egyik szemtanú visszaemlékezett, hogy egyik szomszédja egyszer kifejtette, hogy a zsidók hamarosan szenvedni fognak. Nem meglepő, hogy a háború alatti üldöztetésük után a történtek számukra magától értetődő értelmezése az volt, hogy egy antiszemita tömeg pogromot hajtott végre. Az egyik áldozat a következőképpen fogalmazta újra az eseményeket: először is a megelőző éjszakára emlékezett vissza, amikor Wurczel Ferencet, a Szociáldemokrata Párt helyi titkárát megverték. Mivel a férfi zsidó volt, a zsidó asszony számára természetes volt, hogy származása miatt bántalmazták. E felfogás értelmében logikus következtetés volt, hogy másnap a tömeg folytatta tevékenységét: zsidók által elrabolt és meggyilkolt gyerekekről terjesztett el rémhíreket, majd megtámadták a zsidó lakosságot. Mivel, a vallomás szerint, a két erőszakos tettet ugyanaz az antiszemita tömeg követte el, előkészítésük szükséges volt. Ez a körülmény magyarázhatta meg, hogy azokat a zsidókat is megtalálták, akik elrejtőztek: valaki nyilván tudatta a rejtekhelyet az emberekkel. Ezután egy másik falusi arra kényszerítette a zsidó családot, hogy előjöjjenek, és kiszolgáltatta őket az antiszemita tömeg haragjának: „Lássuk a ti véreteket!" Ezeknek az embereknek a körében olyan erős volt a zsidók iránti gyűlölet, hogy megfenyegettek egy a házában a zsidóknak védelmet nyújtó, férfit, hogy megverik. Egy másik áldozat azt vallotta, hogy a bántalmazások adott jelre kezdődtek. Egy vallomás arról számolt be, hogy az akció bizonyosan meg volt szervezve, hiszen az emberek azt mondogatták: „Érik a gyümölcs, érik a gyümölcs."

A vád legtöbb tanúja az előző éjszaka történt tüntetésre emlékezett. Miközben szenvedéseik emlékét idézték fel, összekötötték ezeket az eseményeket egy másik, a faluban lezajlott szörnyűséggel. Számukra ez utóbbi történés logikus magyarázatot nyújtott a hirtelen kirobbant pogromra, nem utolsósorban azért, mert találhattak felelősöket. Az a mód, ahogyan beszámoltak a történtekről, megmagyarázta, miért üldözték a zsidókat a faluban: „Nagy János népellenes és háborús bűncselekménnyel terhelt miatt már éjszaka verekedés, tüntetés volt... Nemsokára kilenc óra tájban a tüntető csoportok már meg is kezdték a verést, amely valóságos vérfürdővel végződött..."[90] Az egyik áldozat visszaemlékezett, hogy már május 20-án feszült volt a légkör. Az áldozatok, akik megélték a deportálásokat, az akkori antiszemita beszédmódot, valamint a náci és nyilas kegyetlenséget a zsidók ellen, a kunmadarasi zsidóüldözést is ugyanebben a keretben értelmezték: számukra ez egy antiszemita pogrom

[90] V 56032/1

volt, amelyet fasiszta háborús bűnösök szerveztek, és kegyetlen tömeg hajtott végre. Egyikük szerint, az események legfőbb jellemzője az volt, hogy az emberek elvittek három asztalterítőt és három szemüveget.[91] Másikuk úgy tudta, hogy Nagy János antantszíjas leventeoktató volt, aki antiszemita nótákat tanított a tanítványainak. A harmadik tanú az egyik vádlottban egy díszleventét ismert föl, akit nagy fasisztának tartott. Az egyik áldozat kijelentette, hogy ugyanazok ütötték őket, akik a magyar Hunyadi páncél gránátos SS hadosztályban szolgáltak.[92]

Az események a deportálások emlékét idézték föl a szemtanúkban. Egyikük visszaemlékezett, hogy az egyik vádlott a következő szavakkal csatlakozott hozzájuk a faluban: „Na, zsidók, értetek jöttünk, menjetek a többiekhez, akik ott vannak már egy rakáson!" Ezt szimbolikusan is megjelenítették: néhányan közülük beszámoltak arról, hogy a falusiakat egy kis bajuszos, fekete vagy barna öltözetű ember vezette. Sőt, a gyermekrablás meséjére a rituális gyilkosság formájában emlékeztek. Többen felidézték, hogy a falusiak azt hangoztatták, hogy a zsidók azért szedték össze a keresztény gyerekeket, mert vérre volt szükségük a templomszenteléshez.[93] Miközben a zsidó áldozatok felelősöket és a zendülés okait keresték, a népbíróság magyarázata hitelesnek hangzott a számukra. Az a megállapítás, hogy a pogrom nem csak zsidó ügy, hanem a demokrácia ügye, azt jelentette nekik, hogy az antiszemitizmust államellenes bűntettnek tekintik, és szigorúan büntetik. Úgy tűnt, a hatóságok komolyan veszik a zsidóüldözések ügyét, és ez biztonságérzetet keltett bennük. Ráadásul a deportálások nem voltak különösen fontos elemei a zsidó emlékezetnek ezen a tárgyaláson, és nem kizárólag zsidó összefüggésben fogalmazódtak meg. Az áldozatok más eseményekkel kapcsolatban emlékeztek rájuk, ez az emlékezet pedig a szenvedés jelképes megjelenítését szolgálta. A szenvedés azonban nem kapott nagyobb jelentőséget, mint akárki másé. Ahogyan a kecskeméti főrabbi érvelt: nem az ártatlanul megölt zsidókat kellett gyászolni, hanem az összeomlott emberi civilizációt. A felelős osztályok pedig nem csak a zsidóságot üldözték, hanem a kizsákmányolt szegény embereket is.[94] Amennyiben az antiszemitizmust a demokratikus állam elleni tettként értékelték, lehetővé vált antifasisztának lenni anélkül, hogy zsidónak kellett volna maradni: a zsidóság feloldódhatott abban az azonosságban, mely a demokrácia és az elnyomott nép oldalán való kiállásban nyilvánult meg.

Az ítéletek rendszerint önmagukat mint megállapításokat, azaz tények felsorolásait jelenítik meg. Az elsőfokú bíróság elnökének különvéleménye azzal a kérdéssel kezdődött, hogy „mi történt Kunmadarason?" Érvelése szerint a feladat az, hogy az események összetettségét vizsgálva kiderítsék, hogy valójában mi is történt. Jogi érvelések általában a „tényállás" megállapításával kezdődnek. Ugyanakkor a „megállapítás" kifejezés csak a megnyilatkozás szándékára utal. Ahhoz, hogy mint megállapítás sikerült legyen, bizonyos egyéb kívánalmaknak is meg kell felelnie. Mindenekelőtt olyan hagyományosan elfogadott eljárás során kell elhangoznia, amely megszokott hatásokat okoz. Ez azt jelenti, hogy bizonyos feltételek között, bizonyos szavakat meghatározott személyeknek kell kimondaniuk. Tárgyalások során a bíró az

[91] V 56032/4
[92] V 56032/1
[93] V 56032/1, 4
[94] TV. 1947. VII. 3. 2.

a személy, aki fel van jogosítva arra, hogy előadja az ítéletet, a feltételek pedig megfeleltek a helyet és tekintélyt illető elvárásoknak, hiszen a népbíróság érvényes szabályozások alapján létrejött szerveződés volt. A tárgyalás olyan intézmény, mely lehetővé teszi megállapítások működtetését. Mindezeket figyelembe véve, az ítélet *performativum*nak tekinthető, mely valóságot hoz létre.[95]

Abban a helyzetben, amikor a demokrácia fogalma a nyilvános beszéd tökéletesen új formáját követelte meg, amely lényegében a fenyegetettség érzetén alapult, a fasizmust mint a demokrácia ellenségét alkották meg, amely lehetővé tette, hogy a demokráciát viszont a fasizmus elleni harcként azonosítsák. Fasizmus és demokrácia együtt jelent meg: a fasiszta mozgalmakra szükség volt, hogy létrehozzák a veszélyeztetett demokráciát. A 13. században az oltáriszentség központi helyet kezdett elfoglalni a keresztény szertartásokban: egyre hatalmasabbnak és csodákat tenni képesnek ábrázolták. Olyan szentségnek tekintették, amely képes volt megvédeni magát ellenségeitől. A zsidók, akik kétségkívül nem voltak keresztények, és a hivatalos egyházi beszédmód gyakran utalt rájuk, mint Krisztus gyilkosaira, szintén bekapcsolódtak a folyamatba. Új elbeszélés alakult ki a zsidókról, akik meggyalázzák, és megszentségtelenítik a szent ostyát. Ez többnyire csodával végződött, amely által az oltáriszentség megóvta épségét. Ennek ellenére ezek a vádaskodások nem pusztán arra mutattak rá, hogy a zsidók a kereszténység ellenségei, hanem bizonyítékot szolgáltattak az ostya veszélyeztetettségére is, és ezzel párhuzamban csodás erejére is. A zsidók kulcsfontosságú szerepet játszottak az oltáriszentség létének és tulajdonságainak létrejöttében, sőt mi több, nélkülözhetetlen feltételt jelentettek valóságosságának megalapozásához.[96]

Nagyon hasonló dolog történt a demokrácia fogalmával is. A Nemzetgyűlés 1946 májusában fogadta el az 1946. VII. tc-t, amely rendelkezett a demokratikus rendszer és a köztársaság védelméről, és emellett tartalmazta több politikai bűntény meghatározását. Abban a helyzetben, amikor a magyar demokrácia önmagát fiatalként, és ezért védtelenként határozta meg, illetve a fasizmusról a háború alatt bebizonyosodott, hogy a demokrácia ellensége, a képviselők a büntetőjogi védelmet hatásosnak és szükséges intézkedésnek tekintették a rendszer megsértői ellen. Ahogyan a törvény indoklás része magyarázta: „Az állami rend büntetőjogi védelme minden országnak elsőrangú kötelessége, a hathatós büntetőjogi államvédelmet a demokratikus elveken nyugvó rendszer sem nélkülözheti. De legkevésbé az olyan állam, mint az évtizedes reakciós uralom, a második világháború és a nyilas-német pusztítás után feltámadó Magyarország. Demokratikus államrendszerünk alig egy éves fejlődésre tekinthet vissza, a köztársasági államforma pedig csupán a közelmúltban valósult meg. Ilyen körülmények között a demokratikus magyar rendszer és államforma ellen intézett támadások még súlyosabban esnek latba, hiszen létükben veszélyeztetik az állam fennállását, a társadalom életének fejlődését és ezzel együtt a magyar nép helyét a demokratikus nemzetek sorában."[97] Következésképpen, a törvény a demokratikus rendszer és a köztársasági államforma megdöntésére irányuló minden támadást súlyosan bünte-

[95] *John L. Austin*: Tetten ért szavak. Budapest, 1990.

[96] *Miri Rubin*: The Making of the Host Desecration Accusation: Persuasive Narratives, Persistent Doubts. Kézirat, 1994.

[97] 1946. évi törvénycikkek. Budapest, 1946. 19–20.

tendőnek tekintett. A magyarázat abban jelölte meg a törvény célját, hogy megakadályozza fasiszta jellegű és államellenes törekvések újbóli felbukkanását. A kunmadarasi pogrom tárgyalása volt az első jogi intézkedés ennek a törvénynek az alapján.

A fasizmus kifejezetten ellensége a demokráciának. A népbíróság is osztotta ezt a véleményt: fasiszta cselekedetek nyilvánvalóan képesek mindenfajta demokratikus rendszer megdöntésére, hangsúlyozta az ítélet. Érvelése szerint különböző tettek igazi természetét alapvetően a bennük rejlő jellegzetességek mutatják. E megfontolás értelmében rámutatott, hogy fasiszta cselekmények és mozgalmak természetszerűleg ellenségei a demokrácia fogalmának, képtelenek együtt élni, és a fasizmus csak a demokrácia halála után érvényesülhet, tehát a demokratikus rend elpusztítására törekszik.[98] Fasizmus és demokrácia egymás ősi ellenségei, éppen ezért fasiszta tevékenység védelmezése a magyar köztársaságot veszélyezteti, éppen úgy, ahogyan a Weimari Köztársasággal történt, amelyet Hitler fasisztái döntöttek meg, érvelt a bíróság elnöke. Mindezt figyelembe véve, logikus volt a népbíróság számára, hogy Kunmadarason semmi más nem történt, mint hogy régi fasiszták újra felbukkantak, és akcióba léptek. Az ítélet megállapította, hogy Takács Gergely egy nyilaskeresztes képviselő kortese volt, majd Szálasi kinevezte őrmesterré a háború utolsó napjaiban, Németországban. Nagy János az általa fasizmusra oktatott leventéit mozgósította. Nem csak hogy régi fasiszták jöttek elő újra, hanem az egész falu visszament a fasizmus időszakába, 1944-be. A bíróság elnöke szerint, Rosinger agyonverése 1944 uralkodó eszméinek teljes győzelmét bizonyítja. A hat vádlott megtámadta az áldozatot, és addig ütötték egy bottal és egy nagy kővel, amíg meg nem unták. Vérében úszva hagyták ott, megállapítva, hogy soha nem eszik már fehér kenyeret. A bíróság elnöke a következőképpen idézett föl egy másik jelenetet: „Weinberger Ernőék az árokban hevernek véresen, a tömeg hordja szét a zsírt, szalonnát, árukészletet. Tökéletes az 1944-es hangulat."[99] A pártközi értekezlet határozatát fasiszta tettként magyarázta, kijelentve, hogy Kunmadarason tökéletesen megszűnt az államrend: csak a deportáltakra váró vagonok hiányoztak. Ezeknek a megállapításoknak az értelmében, ami Kunmadarason történt, nem volt más, mint hogy fasiszták újra eljátszották szerepüket, ezúttal a magyar köztársaságot támadva.

Egy történelmi per célja a történelem belsővé, azaz személyessé tétele, vagyis a történeti elbeszélés személyes tapasztalatokká való alakítása. A tárgyalás dráma, ahol a társadalmi valóság megszületik, újraalkotódik, és előadatik.[100] Nagy első tárgyalásán az ítélet a történelmet idézte: a vádlottat a második világháború fasisztáival hozta kapcsolatba. A kunmadarasi pogrom perében ugyanez a technika figyelhető meg. „A mozgalom vezetőinek, szervezőinek kiülhetett arcára a torz mosoly; amit akartak, beteljesedett: Kunmadaras község az idő szekerén visszament az 1944. év fasiszta és nyilas korszakába, s egynémely lakói úgy cselekedtek, mint az akkori fasiszta és nyilas gonosztevők."[101] A népbíróság számára a kunmadarasi események a második világháború különböző történéseit idézték föl. Az értelmezési folyamat során a náci pogromok és a kunmadarasi zsidóüldözés között közvetlen összeköttetés

[98] V 560323/2, az ítélet 59–60.

[99] V 56032/1, a bíróság elnökének különvéleménye

[100] Popular Trials. Szerk.: Robert Hariman. London – Tuscaloosa, 1990. 1–16.

[101] V 56032/2, az ítélet 46.

jött létre. Mivel a népbíróság elbeszélése szereplőit felismerhette a falusiakban, az értelmezés olyan formában volt színpadra állítható, amely érthetővé tette azt a tárgyalás résztvevői számára. Személyes viszonyok és érzelmek kerülhettek elő, melyek csökkentették a távolságot történelem és emlékezet között. A történeti értelmezés arra tett erőfeszítéseket, hogy elfedje a tárgyalóteremben összegyűlt személyes emlékeket. Egy térbe gyűjtötte az összes elérhető emlékezetet, ezért olyan emlékműként működött, melynek célja személyes emlékeknek történeti fogalmakban való testet öltése volt. A résztvevők a második világháborúra emlékezhettek: a tárgyalás emlékezet-helyszín[102] volt, vagy pontosabban a történelemre való emlékezés helyszíne.

Ebben az értelemben az emlékezet soha nem ártatlan, semleges vagy függetlenként elválasztott a környező világ más szempontjaitól: mindig hordoz bizonyos következményeket, melyek kölcsönös függésben vannak környezetével. Ez a tárgyalás meghatározható emlékműként, hiszen résztvevőit megpróbálta adott eseményekre emlékeztetni. A per történeti folyamatosságot hozott létre a nácizmus és a kunmadarasi zsidóellenes zendülés között, hogy bemutathassa a fasizmus folytonosságát. Ezen a megjelenítésen keresztül azonban a háború utáni fasizmus ellenségei az antifasiszta múlt örököseiként mutathatták be magukat, illetve beszélhettek a saját múltjukról, mint az antifasiszta múltról. Mivel a fasizmus a demokratikus rendszerek ellensége, ellenfelei a demokrácia örökös harcosaiként jellemezhették magukat. Így Magyarország új demokratikus államának létrejötte nem a háború előtti rendszer összeomlásának következményeként, hanem mint megszakítatlan antifasiszta küzdelem eredménye volt magyarázható. Következésképpen csak azok állíthatták magukról, hogy az új demokrácia hívei, akik bizonyítani tudták antifasiszta múltjukat, amely ugyanakkor elegendő feltétel volt ahhoz is, hogy valaki demokratikus gondolkodásúként jellemezze magát.[103]

Ez az elbeszélés a demokrácia új fogalmát hozta létre, és a történelem megidézése ennek a jelentésnek a megalapozásához szolgált megfelelő eszközül. Az alábbi vallomások arra utalnak, hogy a tárgyalás képes volt megalkotni az emlékezet új formáját: ha a vádlottak nem találták a deportálásokat érdemesnek arra, hogy emlékezzenek rájuk, a per emlékeztette őket, hogy bűneiket nem a zsidók, hanem az ellen az állam ellen követték el, melyet magukénak vallottak. A bíróság több tanút kérdezett meg a demokratikus rendszert érintő véleményükről. Mindannyian úgy válaszoltak, hogy az új rendszer előnyösebb számukra, mint a régi volt. Egyikük ezt így fogalmazta meg: számára, aki dolgozó ember, az új rendszer határozottan jobb, mint a régi. Önmagukat védelmezve nem azt kellett bizonyítaniuk, hogy nem bántalmazták a zsidókat, hanem azt, hogy nem voltak ellenségei a demokráciának. Az egyik védőügyvéd azt hangsúlyozta, az emberek nem vettek részt a demokrácia megdöntésére irányuló mozgalomban.[104] Az egyik vádlott ezt a véleményt így adta elő: „Amidőn egy atya gyermekét keresi, és izgatott tömegbe sodródik, ezáltal a demokratikus állami rend védelmét célzó törvénynek egyetlen tényálladéki elemét sem meríti ki."[105] Nagy János a saját demokratikus gondolkodására utalt. Mindig a nép érdekében tevékenykedett:

---

[102] *Nora* i. m.

[103] *James E. Young*: The Texture of Memory. New Haven – London, 1993. 11–15. *Steven Knapp*: Collective Memory and the Actual Past. Representations 1989. 1. 123–149.

[104] V 56032/1

[105] V 56032/2

1941-ben el akarta hagyni a leventeoktatói posztot, és segítette az üldözött zsidókat. A demokratikus pártokhoz fordult beadványával, éppen ezért célja nem lehetett a demokrácia megdöntése. Takács Gergely felhívta a figyelmet demokratikus politikai magatartására, amelynek a múltban bizonyságát is adta. Majd felsorolta a bizonyítékokat: 1930-ban belépett a debreceni Szociáldemokrata Pártba, amiért elbocsátották állásából. Balmazújvárosban szervezte a Szociáldemokrata Párt szervezetét 1932-ben, ami miatt a csendőrök annyira megverték, hogy három hétig betegen feküdt. A rendőrség később is figyelte. Még Tóth Zsigmond is bemutatta antifasiszta múltját, kijelentve, hogy partizán volt Szlovákiában.

A bíróság elnökének különvéleménye megállapította, hogy miután a tömeg hazatért, Kunmadaras fasiszta jellegű terrort élt át, és az államszervezet lényegileg emiatt omlott össze. Véleménye szerint az jelentette az államhatalom elleni első fellépést, amikor a tüntetők Karcagnál megtámadták a rendőröket. Azt a tényt, hogy az államhatalom megszűnt létezni, a következőképpen bizonyította: az államszervezet pusztulása annyira tökéletes volt, hogy Kunmadaras lakossága követelte az „idegen rendőrök" távozását a faluból, amikor erősítés érkezett Karcagról. Nagy tanítványainak a tetteit a bíróság úgy értelmezte, hogy 1945-ben legyőzték az állami szerveket, azaz a fasiszták megtámadták az államhatalmat. Ennek a felfogásnak az értelmében Kunmadarason 1946. május 21-én nem az államhatalom, hanem 1944 nyilaskeresztes terrorja uralkodott.[106] Ez az értelmezés új szempontot adott a demokrácia fogalmához, amely ezek után az állam intézményeinek és szerkezetének kezdett megfelelni. Ettől kezdve az államhatalom védelmén a demokrácia védelmét lehetett érteni. A demokrácia valószínűleg ez előtt a népbíróság előtt jelentette először ugyanazt, mint később a népi demokrácia. A demokratikus rendszernek a tárgyaláson létrejött fogalma a népi demokrácia meghatározásához hasonlóan a legnagyobb hangsúlyt az állam őrző szerepére fektette: az államhatalomnak meg kellett védenie a népet ellenségeitől. A népi demokrácia magyarországi születésének szempontjából kulcsfontosságúnak tekinthető a második világháború utáni rendszernek az a törekvése, hogy megtalálja a fasiszta összeesküvőket, mint létének legfőbb veszélyeztetőit. Ezen igyekezete közben azonban saját maga teremtette meg a fasisztákat. A kunmadarasiak zsidóellenes lázadását a népbíróság fasiszta összeesküvésként határozta meg. Ez a megállapítás azonosította a fasizmust az antiszemitizmussal, és biztos eszközt adott a hatalom kezébe ellenségei megtalálásához: ettől a pillanattól kezdve az antiszemitizmus felbukkanása azonnal felismerhetővé tette a fasiszta összeesküvést. Ez a logikai kapcsolat lehetővé tette, hogy a rendszer, amely önmagát olyan fiatal demokráciaként határozta meg, amelyet a fasizmus fenyeget, a fasizmusnak olyan történeti folyamatosságát érzékeltesse, amely hitelesítette azt, hogy a hatalom önmagát az antifasiszta harc örököseként mutassa be. Ebből következett végül az, hogy az államhatalmat, mely intézkedéseket hozott a fasizmus ellen, demokráciaként lehetett értelmezni.

[106] V 56032/1, a bíróság elnökének különvéleménye

Baráth Magdolna

LEVELEK A FRONTRÓL, 1944.

Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Vas Zoltán levelezése

A magyar antifasiszta ellenállásról és partizánmozgalomról megjelent munkák szinte mindegyike külön fejezetet szentel a szovjetunióbeli magyar emigrációnak az ellenállási- és partizánmozgalomban betöltött szerepének, és az egykori résztvevők visszaemlékezései is bőséges információkkal szolgálnak.[1] Az azonban már kevésbé ismert, hogyan történt az antifasiszta és partizánmunka szervezése és irányítása, s mi volt ebben az emigráció vezetését ellátó Külföldi Bizottság szerepe. Eddigi ismereteink szerint a Külföldi Bizottság a Komintern 1943 májusi feloszlatása után jött létre a magyar pártképviselet helyett, s 1944 áprilisára alakult ki végső összetétele Rákosi, Gerő, Révai és Farkas Mihály személyében. 1944-ben tevékenysége három fő feladatcsoport megoldására összpontosult: antifasiszta agitációs- és propagandamunka irányítása a fronton; a magyar partizánmozgalom szervezése és vezetése; a hazakészülődés személyi és szervezeti feltételeinek megteremtése.[2]

A fronton végzett propagandamunka magyar vonatkozásban 1944 tavaszától öltött nagyobb méreteket, de a munkát Moszkvából irányító Rákosi Mátyás rendelkezett már ilyen tapasztalatokkal (a német kommunista emigránsok ezirányú tevékenysége is iránymutatásul szolgálhatott számára), s a gyakorlati feladatokat ellátó Gerő Ernőnek, illetve Vas Zoltánnak pedig eddigre már bőséges frontélményei is voltak. A Komintern Végrehajtó Bizottsága 1942 elején – a szovjet ellentámadás sikereinek hatására – létrehozott egy bizottságot a hadifoglyok között végzendő munka irányítására, amelynek vezetője Walter Ulbricht lett, s magyar részről Szántó Rezső vett részt a munkájában, de Rákosi is kapcsolatban állt velük. 1942. február 2-án Dimitrov Mehlisznek,[3] a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége akkori veze-

[1] Ilyenek — a teljesség igénye nélkül — *Földes Pál*: Partizánemlékek. Kossuth Könyvkiadó, 1970.; *D. Kardos Éva*: Üzennek az évek. Kossuth Könyvkiadó, 1986.; *Nógrádi Sándor*: Új történet kezdődött. Kossuth Könyvkiadó, 1966., *Görgényi Dániel*: Signum Laudis. Egy katona emlékiratai. Budapest, 1968, *Fazekas József*: Őszinte számvetés. Kossuth Könyvkiadó, 1971., *Vas Zoltán*:Hazatérés, 1944. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970. és *Vas Zoltán*:Viszontagságos életem. Magvető Könyvkiadó, 1980.

[2] A szovjetunióbeli magyar kommunista emigráció vezérkarának tevékenységét részletesen tárgyalja *Korom Mihály*: A magyar kommunista emigráció vezetőinek tevékenysége a Szovjetunióban a második világháború idején. (Múltunk, 1997/2. sz. 3–51.) A Külföldi Bizottság munkájáról fennmaradt néhány jegyzőkönyv 1944-ből, ezeket Baráth Magdolna publikálta. (A KMP Külföldi Bizottságának 1944-es jegyzőkönyvei. 1944. április–október. Múltunk 1997/2. sz. 281–300.)

[3] Mehlisz, Lev Zaharovics (1889–1953) – szovjet kommunista politikus. 1930-tól az SZK(b)P sajtóosztályát vezette, s egyidejűleg a Pravda szerkesztőbizottságának tagja. 1937 és 1940 között a hadsereg Politikai Főcsoportfőnökségének vezetője, 1940–1941-ben az állami ellenőrzés népbiztosa, majd újra a Politikai Főcsoportfőnökség irányítója és védelmi népbiztoshelyettes. 1942 májusában a krími fronton a főparancsnokság főhadiszállásának képviselője, majd különböző frontok katonai tanácsának tagja.

tőjének már a hadifoglyok közötti agitációs- és propagandamunka jóváhagyott irányelveit is elküldte, s egyben kérte, legyen segítségére a bizottságnak.[4] A Politikai Főcsoportfőnökségen belül a VII. osztály foglalkozott az ellenséges hadseregek soraiban, a hátországban, valamint a Szovjetunióban lévő hadifoglyok közötti agitációs, propaganda, illetve szervező munka irányításával. Ennek vezetője 1942-től a Komintern egyik titkára, Manuilszkij volt, helyettesei pedig Burcev,[5] illetve az 1939 óta Manuilszkij referenseként dolgozó Gerő Ernő lettek. Az NKVD-n belül már 1941-ben alakult egy különleges csoport, amely a Németország és csatlósai elleni felderítő munkát irányította, partizánakciókat szervezett, és a németek által megszállt területeken ügynöki hálózatot épített ki.[6] A különleges csoport katonai egységeihez a Szovjetunióban élő emigránsok is csatlakozhattak. Idővel a hadifogolyügyek irányítására is létrehoztak egy részleget, amelyet Szoprunyenko állambiztonsági őrnagy vezetett; az ő engedélye kellett még ahhoz is, ha a Komintern valamely munkatársa, vagy a Szovjetunióban élő emigránsok vezetői meg akartak látogatni egy hadifogolytábort. Dimitrov a hatásköri viták kiküszöbölése végett már 1942 februárjában azt javasolta a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnökségét irányító Mehlisznek, hogy az SZK(b)P propaganda osztályán nevezzenek ki egy megfelelő személyt, aki csak ezzel a kérdéssel foglalkozik, s aki a három szerv közötti koordinációt is ellátja.[7] Ezt a feladatot Scserbakovra,[8] a moszkvai pártbizottság első titkárára bízták, aki 1941-től ezzel egyidejűleg az SZKP titkári funkcióját is betöltötte, s 1942-ben átvette Mehlisztől a Politikai Főcsoportfőnökség vezetését is.

Ugyancsak 1942 folyamán, a magyar hadsereg szovjet fronton történt bevetését követően a német antifasiszták már működő Különleges Katonai Alakulata mellett lehetővé vált, hogy a magyar emigránsok is létrehozzanak egy agitációs alakulatot. A szovjet hadseregben működő különleges magyar katonai alakulat – amelynek parancsnoka Illés Béla lett – azt a feladatot kapta, hogy leplezze le a magyar katonák előtt a hitleri háború igazi okait és felvilágosító propagandával nyerje meg a félrevezetett katonákat a fasizmus elleni harcnak.[9]

1944-ben először a Különleges Magyar Katonai Alakulatot irányító Illés Béla érkezett a frontra, akit – a már 1943 végén partizánmunkára kiválogatott magyarok első csoportjával együtt – Vas Zoltán követett.[10] A különleges alakulatban szolgáló

---

[4] Dimitrov 1942. február 2-i levele Mehlisznek. Rosszijszkij Centr Hranyenyija i Izucsenyija Dokumentov Novejsej Isztorii (a továbbiakban RCHIDNI) f. 495. op. 77. gy. 18.

[5] Burcev, M. I. (1907–) vezérőrnagy. 1940 augusztusától 1953 júniusáig a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége VII. osztályának vezetője.

[6] Erről részletesebben l. *Pavel Szudoplatov*: Razvedka i Kreml. „Geja", Moszkva 1996. 149–161.

[7] A három szerv közötti „szükséges összehangoltság" megteremtésére Dimitrov a Komintern Végrehajtó Bizottsága részéről a VH Politikai Főcsoportfőnökségén dolgozó Ackermant, a Német Kommunista Párt Központi Bizottságának tagját kérte fel, hogy legyen Moszkvában a Komintern képviselője a hadifoglyok közötti politikai munka kérdéseinek kidolgozása során. (RCHIDNI f. 495. op. 77. gy. 18.)

[8] Scserbakov, Alekszandr Szergejevics (1901–1945) 1932 és 1936 között az SZKP apparátusában dolgozott. 1936–1938-ban a leningrádi, az irkutszki és donyeci terület titkára. 1938 és 1945 között a moszkvai pártbizottság első titkára, 1941-től egyidejűleg az SZKP titkára. 1942-től a Politikai Főcsoportfőnökség vezetője, a Szovinformbüro főnöke, védelmi népbiztoshelyettes.

[9] *Vas Zoltán*: Viszontagságos életem. i. m. 421–424.

[10] Vas Zoltán leveleiben arra történik utalás, hogy munkáját az operatív csoport keretén belül végzi. Nem ismeretes, hogy ez a különleges katonai alakulatot jelentette-e, vagy a szovjet hadsereg egy másik részlegét.

és a későbbiekben a frontpropagandát irányító és végző magyarok az emigránsok három csoportjából kerültek ki. Egy részük vagy még az első világháborúban esett fogságba és maradt a Szovjetunióban, vagy közvetlenül a Tanácsköztársaság bukása után emigrált oda. Másik részük, az otthon elítélt kommunisták, a Szovjetunió és Magyarország között érvényben lévő fogolycsere-egyezmény alapján a húszas-harmincas években érkeztek a Szovjetunióba. A magyar emigránsok harmadik csoportját alkották az előbbi két csoport gyermekei, akik – különösen az első kategóriák fiai, lányai – már többnyire szovjet állampolgárok voltak, s bár még értettek magyarul, egy részük beszélte is a nyelvet, ám kapcsolatuk szülőhazájukkal és információjuk a magyar viszonyokról már alig volt.

Vas első rendelkezésre álló frontlevele 1944. január 8-án kelt Rákosi és Gerő számára, s ugyanekkor hasonló tartalmú levelet kapott Manuilszkij is. (Amíg Gerő nem érkezett ki a frontra, Vas szinte valamennyi levelében arra utalt, hogy a Manuilszkijnak küldött levélben foglaltak Rákosiéknak is szólnak.) Az első levelek magyar szempontból érdemi információt még alig tartalmaztak, a Vas által megszerzett adatok „túlságosan felderítő szempontúak".

Az élénkebb levélváltás akkor kezdődött el, amikor 1944 áprilisa körül a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnökségének döntése értelmében, Manuilszkij ajánlásával, Gerő Ernő is a frontra érkezett, hogy átvegye a magyar csapatok között végzendő propaganda pártirányítását.[11] Gerő nem mint Vas Zoltán felettese érkezett a frontra, ám hallgatólagosan mégis ő volt a „főnök". „Örültem érkezésének, mert nálamnál nagyobb tehetségével, kitűnő politikai érzékével, amit mindig elismertem, és a hozzám hasonló munkabírásával eredményesen dolgoztunk együtt. Moszkvai 'szürke eminenciás' nagy tekintélyével könnyen elérte a magyar ügyek nagyobb támogatását a front főparancsnokságán" – írta visszaemlékezésében Vas Zoltán.[12] A magyar párt Külföldi Bizottságának határozata értelmében ugyancsak a frontra küldött Farkas Mihállyal azonban már egyikőjüknek sem volt súrlódásmentes a kapcsolata. Farkas frontra irányítását Vas Zoltánnal egyetértésben Gerő kérte Rákositól, ám megbízatását illetően azonnal heves vita bontakozott ki Vas Zoltán és közötte. Farkas intrikus megjegyzései arra engednek következtetni, hogy a kommunista emigráció és hosszabb távon az egész párt vezetéséért folyó harc még mindig nem ért véget. Rákosi Mátyás 1940-es Moszkvába érkezését megelőzően a magyar párt első embere Gerő Ernő volt, s joggal számíthatott arra, hogy ezt a pozícióját meg is tarthatja. Amikor Gerő 1942 márciusában az 50. születésnapját ünneplő Rákosit, mint a magyar párt vezetőjét köszöntötte fel, látszólag önként mondott le az elsőbbségről.[13] Rákosi a nemzetközi kommunista mozgalom ismert figurája volt, akit ráadásul a 16 éves fogság után kétségkívül bizonyos nimbusz övezett. „Rákosit nemcsak azért vettük komolyan mint

[11] Manuilszkij a Politikai Főcsoportfőnökség döntéséről 1944. április 4-én értesítette Dimitrovot, s ezzel egyidejűleg arra is javaslatot tett, hogy Gerőt válasszák be a magyar párt Külföldi Bizottságába. (RCHIDNI f. 495. op. 74. gy. 116.) Manuilszkij 1944. április 10-i levelében jelezte Satyilov vezérőrnagynak Gerő érkezését: „Gerő elvtársat küldjük Önhöz, pedig itt is nagy szükségünk van rá. Nem kell, hogy jellemezzem Gerő elvtársat. Az ő képességéről módja lesz személyesen meggyőződni." Az idézett szöveget Farkas Vladimir közölte. Gerő, a mentőangyal. (Reform, 1992. augusztus 27. Moszkvai jelentés XVII.)

[12] *Vas Zoltán* i. m. 624–625.

[13] A hatalmi harc részleteit l. Korom Mihály említett tanulmányában. Múltunk 1997/2. sz.

a párt vezetőjét, mert Gerő ajánlotta, hanem, mert Őt tartottuk arra a legérdemesebbnek"– írja Nógrádi Sándor visszaemlékezésében.[14] Gerő Rákosi elsőbbségét nyíltan soha nem is kérdőjelezte meg, ám a vezetésből egyértelműen és határozottan részt kért. Annak következtében, hogy a fronton tartózkodott, a kezdeti időszakban nem vehetett részt a Külföldi Bizottság munkájában, s ez különböző kommunikációs zavarokat idézett elő, mint ezt a Vas Zoltán és Farkas Mihály között kialakult konfliktus is mutatta. Gerő Ernő leveleiben nemcsak azt sürgette, hogy a vezetést Moszkvából a Vörös Hadsereg előrenyomulásával párhuzamosan helyezzék nyugatabbra, mert „itt dőlnek el a dolgok", hanem azt is, hogy az információáramlás legyen kétirányú, ő is kapjon információt Rákosiék moszkvai tevékenységéről és értesüljön a Külföldi Bizottság döntéseiről. Rákosi leveleiben ezen elvárásoknak igyekezett is megfelelni, de a levelekben megfogalmazott kívánságokat nem tudta minden esetben kielégíteni, de ez – mentségére legyen mondva – legtöbbször nem az ő hibájából nem történt meg. Rákosi azt vallja memoárjában, hogy Gerővel kezdettől fogva a legmelegebben és a legjobb barátságban dolgozott együtt, s munkájával nemcsak ő, hanem a szovjet vezetés is elégedett volt. Farkas levelei azonban arról tanúskodnak, hogy ő féltékenyen nézte Gerő tevékenységét, attól tartott: a frontmunka közvetlen irányítása Rákosi ellenében Gerő tekintélyét erősíti, pozícióit javítja, s arra is utalt, hogy Gerő tevékenységét „egészséges mederbe" kellene terelni. Aggodalma ez esetben alighanem túlzott volt, hiszen a magyar nyelvű politikai munka elvi kérdéseit Rákosi Mátyás egyeztette Moszkvában Scserbakov ezredessel, az SZK(b)P Politikai Bizottságának tagjával (ő irányította és felügyelte az ellenséges erők közötti propaganda és bomlasztó tevékenységet), s a hazatérés politikai kérdéseinek kidolgozása és irányítása is Rákosi feladata volt.[15] Ugyancsak Rákosinak kellett közbenjárnia a levelekben „öregek" néven emlegetett Dimitrovnál — s rajta keresztül — Sztálinnál, annak érdekében is, hogy a partizán- és hadifogoly-iskolákba kiválogatott hallgatók és oktatók a megfelelő ellenőrzés után elérjenek rendeltetési helyükre, s ő továbbította a helyszínen dolgozó Gerő, Vas, Farkas Mihály kívánságait a szovjet vezetés felé.

Lényegében a Moszkvában egyeztetett politika gyakorlati megvalósítása volt Gerő és Vas Zoltán, majd az őket hamarosan követő Farkas Mihály feladata. Ez, mint a levelekből is látható, lényegében a front, a hadifogolytáborok és iskolák, valamint a partizániskolák közötti ingázást jelentette. Az a munka, amit Vas Zoltán, Gerő és Farkas Mihály vezetésével 1944 tavaszától a frontpropagandisták és az emigránsok végeztek, már egyértelműen a magyar emigráció hazatérését készítette elő. A Magyarországon működő illegális kommunista párttal ugyan már néhány éve nem volt közvetlen kapcsolatuk, azzal azonban teljes mértékben tisztában lehettek, hogy a kommunistáknak nincs túl nagy tömegbázisuk otthon. (Arról nem is beszélve, hogy a kommunista párt – általuk igen súlyos hibának tartott – feloszlatása és Békepárt néven történt újjáalakítása a már meglévő támogatók körében is zavarodottságot idézett elő.) Elengedhetetlenül szükség volt tehát a hadifogolytömegek „átnevelésére", nem abban az értelemben, hogy kommunistákat neveljenek belőlük, (ettől óvakodtak

[14] *Nógrádi Sándor*: Új történet kezdődött. Kossuth Könyvkiadó 1966. 150–151.

[15] A Külföldi Bizottság 1944. szeptember 19-i ülésén döntöttek a bizottság tagjai közötti munkamegosztásról, amely lényegében az addigra kialakult gyakorlatot erősítette meg. A jegyzőkönyvet l. Múltunk, 1997/2. sz.

is; az agitációban és propagandában véletlenül sem volt megtalálható a kommunista célok ismertetése), hanem egy olyan bázis megteremtése érdekében, amelyre céljaik elérése érdekében majd otthon építhettek volna. Másrészt agitációjukkal bomlást kellett volna előidézniük a magyar hadsereg soraiban, rá kellett volna venni a katonákat a harc beszüntetésére. Hiába agitált ugyanis Rákosi a partizánmunka erősítése és a partizánok bevetése mellett azzal, hogy tíz partizán többet ér, mint egy egész hadsereg, annak minden bizonnyal tudatában volt, hogy Magyarország háború utáni pozícióját csak az javította volna, ha agitációjuknak és propagandájuknak sikerül a magyar csapatok átállítása és az ország kiugrik a háborúból. Ez viszont a magyar emigráció minden erőfeszítése ellenére nem következett be, s ebben valószínűleg nem csupán propagandájuk rosszul megválasztott jelszavai játszottak szerepet, bár kétségtelenül ez sem volt elhanyagolható. Annak hangoztatása, hogy a harc helyett válasszák inkább a hadifogságot, a magyar katonák számára nem volt igazán vonzó, különösen nem azok számára, akiknek a szovjet hadifogolytáborokban uralkodó viszonyról voltak valamilyen ismereteik vagy elképzeléseik. Minden bizonnyal helytálló Gerő véleménye is, miszerint a hadsereg vezetésének brutális megtorló intézkedései is az átállások ellen hatottak. Viszont abban a kérdésben, amely Magyarország sorsát kedvezően befolyásolhatta volna, nevezetesen a magyar légió megalakításának ügyében, a szovjet vezetés „ellenindikációja" következtében nem lehetett eredményt elérni. A magyar légió megalakításának engedélyezését – mint a levelekből is látszik – a szovjet vezetés sokáig „lebegtette". A történeti irodalom és a visszaemlékezések nagyobb része a légió meghiúsulásáért a reakciós magyar tisztekre hárítja a felelősséget. Gerő visszaemlékezésében annak a véleményének adott hangot, hogy ebben bizonyos szerepet játszott az is, hogy a fogságban lévő magyar tábornokok (Stomm Marcel, Csathó Ernő vezérkari őrnagy, Deseő László vezérőrnagy) ezt ellenezték, agitáltak a magyar katonai alakulatok felállítása ellen, s azzal fenyegetőztek, hogy az abban részt vevő tiszteket hazatérésük után hadbíróság elé állítják, de szerinte a légió megalakítását végeredményben a szovjet vezetés akadályozta meg. „Magyar katonai egységeket elsősorban azért nem sikerült szervezni, mert ezt a szovjet vezetés ellenezte ekkor. Indoklást nem kaptunk. [...] a szovjet vezetés csakis olyan országok egységeinek a felállításához járult hozzá, illetve nyújtott támogatást, amely országok hivatalosan vagy nem hivatalosan háborút viseltek a hitleri Németország ellen."[16]

A magyar hadsereg „megdolgozását" erősen akadályozta az emberhiány. Antifasiszta agitációs és propagandamunkára csak kipróbált embereket vehettek igénybe, s a szovjet vezetés még az évek vagy évtizedek óta a Szovjetunióban élő magyar kommunista emigránsokat is csak hosszadalmas „provjerka", vagyis alapos ellenőrzés után engedte a frontra. Nem is voltak sokan az ilyen munkára igénybe vehető emberek, annak ellenére, hogy Rákosi engedélyt kapott arra, hogy az SZK(b)P és a Komszomol nyilvántartásában megkeresse az országban szétszórtan élő magyar párttagokat. Számukat növelték a Felvidék és Kárpátalja Magyarországhoz történt visszacsatolása után a csehszlovák pártból a magyarba átigazolt kommunisták, ám ők éppen 1944
944 elejétől kérték visszaigazolásukat a csehszlovák pártba. Az emigrációt ugyan erősítették azok a magyar kommunisták is, akik büntetőszázaddal kerültek ki a frontra, és sikerült

[16] Gerő Ernő visszaemlékezése. Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 867. f. g- 127. ő. e.

megtalálniuk a kapcsolatot az emigráció vezetőivel, velük szemben azonban nem csupán a szovjetek, de esetenként még a magyar pártvezetés is bizalmatlan volt.[17] Akik végül hosszadalmas bürokratikus eljárások után végre mégis kijutottak a frontra, újabb nehézséggel találták szembe magukat: a szovjet vezetés „elfelejtett" gondoskodni ellátásukról (meg az otthon maradt családtagokról), így sokan szabályosan éheztek. Az emberek ellátásának kérdése a frontról jövő türelmetlen sürgetések hatására többször szerepelt a Külföldi Bizottság napirendjén, míg végül a magyar pártvezetés is megelégelte a huzavonát és 1944. szeptember 7-i ülésén úgy döntött, felveti a Politikai Főcsoportfőnökség helyettes vezetője, Burcev előtt: vagy adjanak a kommunistáknak fizetést, vagy hívják őket vissza a frontról.

A másik akadály az emigrációs létből következő információhiány volt. Közvetlen hazai információkkal a háború kitörése óta az emigráció vezérkara nem rendelkezett. A magyar újságokat ugyan semleges országokon keresztül megkapták, ám ezek nagy késéssel érkeztek meg, s nem pótolhatták az otthoni illegális kommunista párt által korábban szolgáltatott híreket. Amikor 1941 őszén a Kossuth Rádió megkezdte működését, egy olyan rádióadás létrehozását tűzték ki célul, amely ugyan a szovjetunióbeli magyar kommunista emigráció célkitűzéseit közvetíti, de úgy kell funkcionálnia, mintha magyarországi illegális adó lenne. Miután 1940–1941-ben az otthoni illegális kommunista párt és az emigráció között az intézményes kapcsolat megszűnt, e feladatnak egyre nehezebben lehetett megfelelni. A különleges katonai alakulatnak, s később a frontpropagandistáknak ezért feladatkörük egy részét képezte a Kossuth Rádió információkkal történő ellátása: a „friss zsákmányanyagot", a megszerzett magyar újságokat, a katonák levelezését, naplóit, a magyar hadseregről és az otthoni viszonyokról beszerzett információkat haladéktalanul továbbították Moszkvába. (Az ellenséges hadsereg elhelyezkedésére, támadási terveire vonatkozó információkat azonnal oroszra kellett fordítani, azok más csatornákon jutottak el a megfelelő helyre.) Információs forrásul szolgált a Kossuth Rádió számára a budapesti rádió adásainak hallgatása, amelyet az ún. 205-ös Intézet munkatársai végeztek. A rádió remélt funkcióját azonban már csak azért sem tölthette be, mert nem, vagy csak alig volt hallható. A Kossuth Rádió problémája Vas Zoltán szinte valamennyi levelének visszatérő eleme, de Gerő is sokat panaszkodik a vételi nehézségekre. Miután a technikai feltételeket ehhez is a szovjet vezetés biztosította, a helyzeten javítani is csak ők tudtak volna – amennyiben ez szándékukban és érdekükben állt volna. Nem vonható kétségbe, hogy Rákosi e tekintetben is minden tőle telhetőt elkövetett, de a megígért intézkedések megvalósulását nem volt módjában sem ellenőrizni, sem számonkérni.

A moszkvai rádiónak ugyancsak volt magyar nyelvű adása, amelynek szerkesztésében a magyar emigránsok szintén részt vettek, ez azonban csak a hivatalos szovjet álláspontot közvetíthette, s ebből következően hasztalan szorgalmazta például Vas Zoltán a „magyar beállítottságot".

Nem hozta meg a remélt sikereket tevékenységük másik területe, a partizánmunka vezetése és irányítása sem. A magyarországi illegális kommunista párttal történő kapcsolatfelvétel érdekében 1942 óta már több kísérletet tettek kommunista

[17] Erre jó példa Hont Ferenc esete, akit még Vas Zoltán is úgy küldött Moszkvába Rákosihoz, hogy valami „gyanús" a személyével kapcsolatban, s aki a szovjet vendégszeretetről először a Butyirka börtönben szerezhetett tapasztalatokat. (Az eset leírását l. *Földes Pál* i. m. 338–340.)

emigránsok, illetve partizánok ejtőernyővel történő hazajuttatására. Ezek a próbálkozások azonban — részben a nem elég körültekintő előkészítés következtében — súlyos áldozatokkal jártak: Borkanyuk Alexot 1942-ben nem sokkal földetérése után elfogták a csendőrök, Turjanicza Anna, Kilián György és Rózsa Richárd pedig 1943-ban Rákosiék számára ismeretlen módon még Lengyelországban eltűntek. A lengyel partizánbázisról indult volna Magyarországra 1943 október-november fordulóján Farkas Mihály is, ám tekintettel Rákosi azon kifogásaira, hogy a korábban indított két csoport sorsa is ismeretlen, s Farkas Mihály nem ismeri Budapestet, küldetését elhalasztották.[18] Rákosi azonban ebbéli próbálkozásait nem adta fel, s 1944. szeptember 7-én a Külföldi Bizottságban döntés született, hogy az egyik partizánegységgel elindítanak egy háromtagú csoportot, amely majd megteremti a kapcsolatot a párttal, s előkészíti Farkas hazaküldését. (Különböző okokból azonban erre sem került sor, Farkas majd csak október 26-án Gerővel, Révaival és Nagy Imrével indult el Magyarországra.)

A partizánmunka 1944 nyarától kapott nagyobb hangsúlyt a bizottság tevékenységében. Rákosiék valószínűleg még ekkor is komolyan abban reménykedtek, hogy a partizánoknak a Vörös Hadsereg megérkezése előtt sikerül valamiféle németellenes ellenállási mozgalmat szervezni. A partizánmunkára 1943 decemberében kiválogatott magyar emigránsok, illetve volt hadifoglyok ekkorra a különböző szovjet partizánegységekben már túlestek a tűzkeresztségen és harci tapasztalatokat is szereztek, ám önálló bevetésre még Vas Zoltán sem tartotta alkalmasnak őket. További kiképzésük az ukrán partizánvezérkar bázisán Rovnóban, majd Obarovóban történt Sztrokacs[19] tábornok irányítása alatt. Rákosi azon elképzelésével szemben, hogy tisztán magyar partizáncsoportokat vessenek be,[20] Sztrokacs javaslata kapott zöld utat, így 1944 augusztusától vegyes, szovjet-magyar partizánegységek bevetésére került sor.[21] E csoportok tevékenysége azonban nem hozta meg a várt eredményt, többségük az ellenük indított hajtóvadászat következtében működésbe sem tudott lépni, de a szerencsésebbek sem tudták igazán megvetni a lábukat, a későbbiekben pedig a Vörös Hadsereg gyors előrenyomulása tette okafogyottá az ügyet.

A magyar emigránsok tevékenysége a Vörös Hadsereg Magyarország területére lépésének előkészítésével párhuzamosan újabb elemmel bővült. A Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége már 1944 tavaszán megkezdte a szovjet katonák, elsősorban a tisztek felkészítését a magyar lakosság körében végzendő feladatokra. A magyar emigráció vezetői több előadást tartottak a szovjet főtisztek és a katonai

[18] Erről részletesen l. *Farkas Vladimir*: M. Wolf 1943–1944. évi budapesti küldetése. (Moszkvai jelentés XV. Reform, 1992. augusztus 13.)

[19] Sztrokacs, T. A. (1903–1963) 1927-től az SZKP tagja, ugyanekkortól a határőrség szolgálatában állt. 1940 októberétől Ukrajna belügyminiszter-helyettese. A háború kitörésétől Ukrajna Kommunista Pártja megbízottja különleges katonai szervezetek létrehozására. 1942 májusától 1944 végéig a Partizánmozgalom Ukrán Törzsének parancsnoka altábornagyi rendfokozatban. 1946 és 1956 között Ukrajna belügyminisztere, majd 1956–1957-ben a Szovjetunió belügyminiszterének első helyettese.

[20] A Külföldi Bizottság 1944. július 18-i ülésén került napirendre Rákosi megbeszélése az ukrán stábbal. A határozatban célként a tisztán magyar csoportok megalakítását tűzték ki.

[21] Ezek a következők voltak: Uszta–Priscsepa-csoport, Szőnyi-csoport, Dékán-csoport, Kuznyec–Molontay-csoport, Maléter-csoport, Grubics–Fábri-csoport, Rékai-csoport, Nógrádi-egység törzse, Örley-csoport. Részletesebben l. *Harsányi János:* Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből 1941–1945. Zrínyi Katonai Kiató, 1969.

parancsnokok számára Magyarország történelméről, gazdasági és politikai életéről, népszokásairól, s megkezdődött a leendő magyarországi szovjet városparancsnokok magyar nyelvre történő tanítása is.[22]

1944. augusztus elején létrejött a IV. Ukrán Front Petrov vezérezredes irányítása alatt, s rövidesen ide került át Vas Zoltán és Farkas Mihály is. Gerő Ernőt a szovjet vezetés már június végén, július elején Moszkvába rendelte, illetve ott tartotta az ún. 99-es számú Intézet[23] vezetésével kapcsolatos feladatok ellátása végett. Gerővel ismételten a szovjet vezetés rendelkezett, munkáját még Rákosi sem ismerte pontosan, mindössze annyi információja volt, hogy lényegében az április előtti – frontra utazását megelőző – munkát végzi. A fenti döntés következtében a fronton csak Vas Zoltán és Farkas Mihály maradt, akik között az együttműködés és az emberi kapcsolat még mindig nem volt kifogástalan, különösen annak következtében, hogy Gerő távoztával a Külföldi Bizottság Farkas Mihályt nevezte ki Gerő helyettesének, aki így de facto Vas felettese lett.[24]

1944 augusztus közepétől Vas Zoltán levelei már a IV. Ukrán Frontról, majd Románia területéről datálódtak. A levelek tanúsága szerint nemcsak Vas és a moszkvai vezetés közötti összeköttetés vált nehézkesebbé, ami főleg a moszkvai instrukciók hiányában mutatkozott meg, de a szovjet katonai vezetés érdektelensége is egyre nyilvánvalóbbá vált. Vas tele volt panasszal a Politikai Főcsoportfőnökség munkatársaira, mert szerinte nem folyt tényleges magyar propaganda. „Fogalmuk sincsen és nem is lehet az erdélyi magyarok hangulatáról, kérdéseiről, még kevésbé a már megszállt magyar városok és falvak népének lelki képéről."[25] A későbbi levelekben a „lázas semmittevés" ostorozása mellett sokkal súlyosabb panaszok következtek, az asszonyok megbecstelenítése, állatok elhajtása, rablások – ami a két ország jövőbeni kapcsolatára is kihat. A korábbihoz hasonló kétirányú levélváltás hiánya következtében Vas Zoltán meglehetősen nagy önállósággal intézkedett és próbálta érvényesíteni a „magyar kommunisták" vonalát a Vörös Hadsereg vezérkarával szemben – nem túl nagy hatékonysággal. Magyarország még mindig ellenséges ország volt, s a Vörös Hadsereg vele szemben a szovjet katonai érdekeknek megfelelően járt el, nem a kommunista párt irányvonalának képviselete határozta meg tevékenységüket. Vas ugyan próbált eljárni a katonai hatóságoknál, s ennek következtében a legsúlyosabb esetekben igen komoly fenyítések is történtek, de túlzott önállósága, röplapok és felhívások

70–71., valamint *Korom Mihály*: A magyarországi partizánmozgalom a második világháború idején. In: Fegyverrel a fasizmus ellen Zrínyi Katonai Kiadó, 1968. 126–134.)

[22] L. *Nyikolaj Gyerzsaluk*: A magyar antifasiszták részvétele a frontpropagandában 1944-ben. Hadtörténelmi Közlemények, 1979/3. szám 425–451.

[23] A 99-es Intézet működéséről ezidáig mindössze annyit tudunk, hogy hozzá tartozott az Igaz Szó szerkesztősége, az operatív részleg (ahol Vas Zoltán is dolgozott), a krasznogorszki, valamint a juzsai antifasiszta iskola is.

[24] A Külföldi Bizottság 1944. július 8-i ülésén döntött arról, hogy a frontpropaganda-csoport vezetését ideiglenesen Farkas Mihályra bízzák, s erről a KÜB határozathozó tagjai által aláírt, július 10-i keltezésű közös levélben értesítették az érintetteket. A döntésről Rákosi július 11-én informálta Dimitrovot. Rákosi tudatában volt annak, hogy Vas a határozatnak nem fog örülni, s ennek Dimitrovhoz írt levelében is hangot adott. (RCHIDNI f. 495. op. 73. gy. 116.) A Külföldi Bizottság is július 18-án határozatot hozott arról, hogy kettőjük között elő kell mozdítani a jó együttműködést.

[25] Vas Zoltán 1944. szeptember 29-i levele Rákosinak, Gerőnek és Révainak. (RCHIDNI f. 495. op. 142. gy. 828.)

moszkvai engedély nélküli kiadása a magyar emigráció vezetésének rosszallását is kiváltotta. Vas mentségére csupán az szolgálhatott, hogy – a levelezés tanúsága szerint – sokkal ritkábban, vagy szinte egyáltalán nem kapott Moszkvából direktívákat, s munkája irányvonalának helyességét vagy helytelenségét illető örökös aggodalmának leveleiben is hangot adott.

1944 október végén Gerő a KÜB megbízásából a 2. Ukrán Fronton létesített bázis vezetésére és az itthoni munka irányítására hazaérkezett. Gerő megérkezése már csak azért is örömmel tölthette el Vas Zoltánt, mert levette válláról az önálló döntések miatti felelősséget. Gerő a Külföldi Bizottság meghatalmazásából teljes hatáskörrel intézkedhetett, nem volt szüksége arra, hogy lépéseit a Moszkvában maradt Rákosival nap mint nap egyeztesse, bár az itthoni politikai munka irányítása továbbra is Rákosit illette.

Kettőjük között a kölcsönös információcsere továbbra is megmaradt,[26] tevékenységük azonban Gerő hazatérésével teljesen más jelleget öltött: a feladat egyértelműen a pártépítés, s ezen keresztül a hatalmi pozíciók megszerzése lett.

A szovjetunióbeli magyar kommunista emigráció tevékenységének sikere nagyon nagy mértékben a szovjet vezetés támogatásán és hozzáállásán múlott, amely ebben az időszakban is mindent a saját katonai (és politikai) érdekeinek vetett alá. A szovjet katonai vezetés abban természetesen érdekelt volt, hogy minél kisebb véráldozattal történjen a Szovjetunió és szövetségesei területének felszabadítása és az ellenséges országokból a németek kiűzése, ezért támogatta a magyar propagandistáknak a magyar hadsereg bomlasztására és demoralizálására irányuló tevékenységét, különösebb erőfeszítéseket azonban nem tett annak érdekében, hogy ez a munka minél sikeresebb legyen. Jellemző példák erre a propagandisták és antifasiszták ellátása körüli állandó huzavonák vagy a Kossuth Rádió vételi lehetőségét érintő, Gerő levelében is említett „svindlik". Az emigráció vezetői – elsősorban Rákosi és Gerő – teljes egészében tisztában voltak azzal, hogy tevékenységük eredményessége a szovjet vezetés jóindulatán múlik, s ha elegük is volt abból, hogy minden lépéshez a szovjetek (leginkább Scserbakov, illetve az NKVD) jóváhagyása szükséges, kéréseik ismételt és határozott előterjesztésén túl nem tehettek semmit. A Szovjetunió biztosította a rádióadás technikai feltételeit csakúgy, mint a röpiratok és a magyar újság nyomtatásához szükséges papírt, így az ő szempontjukból vitán felül állt, hogy csak olyan adás mehet és olyan szövegű röplap jelenhet meg, amelyet előzetesen egyeztettek és az megfelel a szovjet vonalnak. S az is természetes volt, hogy ha Scserbakov úgy vélte, hogy Rákosi számára nem biztonságos a frontra történő utazás, egyszerűen nem engedélyezte elutazását, bár ehhez az is elegendő lett volna, ha nem biztosít számára közlekedési eszközt. A magyar emigráció ezen kívül is skizofrén helyzetben élt a Szovjetunióban, hiszen a befogadó állammal szemben hadban álló, ellenséges ország állampolgáraiként kellett napról napra tevékenykedniük, s ha ezt soha nem is mondták ki a szovjetek, ez a tény nyilvánvalóan szerepet játszott abban a hosszadalmas és olykor talán megalázó bürokratikus eljárásban, amellyel a magyar antifasisztákat és propagandistákat, és

[26] Az ebből az időszakból fennmaradt levelezés a Politikatörténeti Intézet levéltárában az MKP fondjában található meg. A magyar vezetők levélváltásából néhány levél megjelent nyomtatásban is: Moszkvának jelentjük. – Titkos dokumentumok 1944–1948. Századvég Kiadó, Budapest 1994.

általában az emigráció kevésbé ismert tagjait kezelték, nem is beszélve a büntetőszázaddal a frontra került hazai kommunistákról.

Vas panaszaival ellentétben nem a szovjet vezetés rövidlátása, hanem éppen ellenkezőleg, nagyon is tudatos politikája nem tette lehetővé, hogy a szovjetunióbeli magyar kommunista emigráció tevékenységét nagyobb siker koronázza. Ekkorra ugyanis már teljesen nyilvánvalóvá vált, s Ivan Majszkij külügyi népbiztoshelyettes feljegyzésében[27] nyíltan is megfogalmazódott, hogy a Szovjetuniónak nem áll érdekében egy erős Magyarország létrehozása, s az országnak „értésére kell adni, hogy a szövetségesek nem felejtették el a jelenlegi háborúban elfoglalt pozícióját".

*

A publikálásra szánt leveleket a magyar pártnak a Komintern irategyüttesén belül található iratanyagából, illetve a Politikatörténeti Intézet Levéltárából válogattam. Az emigráció vezetőinek levelezése Moszkvában, a magyar párt máig ott őrzött anyagában maradt fenn, s egy részük Hajdú Tibornak köszönhetően már az 1960-as években hazakerült az akkori Párttörténeti Intézet Levéltárába. Az iratok másik részére múlt évi – a Magyar-Orosz Történész Vegyesbizottság által támogatott – moszkvai kutatómunkám során bukkantam rá az egykori SZKP levéltárban, s hoztam haza.[28]

Az itt közölt levelek azért különösen érdekesek, mert egyrészt – amellett, hogy bepillantást engednek az egész munka szovjet vezetéstől függő irányítási mechanizmusának kulisszatitkaiba – világosan nyomon követhető bennük a kommunista emigráció frontagitációs és propagandamunkája vezérmotívumainak és módszereinek változása, a hazatéréssel kapcsolatban felmerülő kérdések és problémák kezelése, másrészt sokat elárulnak a magyar emigráción belüli emberi kapcsolatokról, intrikákról és rivalizálásokról is.

1.

VAS ZOLTÁN LEVELE RÁKOSI MÁTYÁSHOZ

1944. április 19.

Szigorúan bizalmas!

Kedves Rákosi elvtárs!

Úgy egyeztünk meg Gerővel, hogy ez alkalommal én informálom munkánkról. Neki ma erre nem lenne ideje és tudjuk, hogy nagyon vár tőlünk híreket.

Mindenekelőtt a Kossuth Rádió. Két vadonat új, elsőrangú rádió áll rendelkezésünkre, s a Kossuthot mégsem tudjuk fogni. Illetve fogjuk, de nem halljuk. Eddig ugyanis körülbelül tíz esetben állapítottuk meg, hogy hol ad a Kossuth, de olyan erősen feküdt rajta a zavaró állomás, hogy csak mondatfoszlányokat hallhattunk. Megtörtént az is, hogy tisztán, pompásan indult a Szántó[29] hangja, de már az első

[27] I. M. Majszkij feljegyzése megjelent a Külpolitika 1996/3–4. számában. A dokumentumot Baráth Magdolna fordította és tette közzé.

[28] A levelek lelőhelye: PIL 501. f. 1/32. ő. e.

[29] Szántó Zoltán (1893–1977) 1920 és 1926 között a KMP Külföldi Bizottságában dolgozott. 1926-ban illegális pártmunkára hazatért, 1927-ben letartóztatták és 8 évi börtönre ítélték. Szabadulása után a Szovjetunióba emigrált, a Komintern Végrehajtó Bizottságának munkatársa. 1945-ös hazatérése után az MKP Észak-Dunántúli Területi Bizottságának titkára. 1947-től belgrádi és tiranai, 1949-től párizsi követ, illetve nagykövet. 1954–1955-ben a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának elnöke. 1955-től 1956 júniusáig varsói követ. 1954–1956-ban az MDP KV tagja, 1956. október

mondat után rajta volt a zörej. Zúg és búg ez, igazán, mint valami megvadult óriásgép. Kellermant[30] is hallottuk, éppen ma reggel tisztán. Valamivel túlbeszélte talán az idejét, és a zavaróállomás időre pontosan leállt.

Mindezek a megjegyzéseink a 47. hullámhosszal kapcsolatosak. A 33. hullámhosszt soha még elcsípni nem sikerült. Fel kell tehát tételeznünk, hogy ez egy gyengébb állomás, aminek nem ér el idáig az ereje.

Szomorú mindebben az, hogy London kitűnően hallható magyarul és minden nyelven. Kitűnően hallhatóak a titkos adók is, például a Petőfi.[31] S annak ellenére, hogy zavarják azokat is. Egyrészt mindig egy árnyalattal a zavarás mellett vannak, másrészt erős az adás, és a vevőkészülék fokozatos halkítása kiküszöböli a zavarást.

Következtetés mindebből: ha nem akarjuk, hogy a Kossuth Rádióra fordított munka és költség kárba vesszék...,[32] generális változtatásokra van szükség. Inkább kevesebbszer kell adni, de sok hullámhosszon. Félre a fikcióval, hogy titkos adóállomás nem adhat egyszerre több hullámhosszon. Javaslom úgy megkerülni a problémát, hogy adjunk például 47.2, 47.3, 47.4 és így tovább. Ebben az esetben elég, ha azt jelentjük be, hogy a 47-en adunk és senki sem jön rá, hogy egyszerre több állomás beszél. Be lehet így vonni a munkába a moszkvai nagyadókat is, amelyek minden körülmények között hallhatóak, és amelyeket a németek még csak meg sem próbálnak zavarni.

Lehetséges azonban, hogy nem ez a megoldás. Nem értek hozzá. Lényeges azonban az, hogy intézkedni kell és pedig sürgősen és gyökeresen. Máskülönben kár a munkáért és kár a drága szovjetpénzért. S nem is hiszem, hogy amit London meg tud tenni, mi nem tudnók.

Persze fájdalmas hallaniok, hogy pillanatnyilag munkájuk teljesen kárba vész, de hát nincsen másként. Így van, ahogy írom. Legalábbis itt, ezen a helyen (80 km Novográd-Volinszkijtől nyugatra) ezekkel a készülékekkel a fenti következtetéseket kell levonnunk. S hangsúlyozom, ez nemcsak az én véleményem. Hol Gerő, hol én ültünk a készülék mellett és ülünk ezután is, csakhogy a Kossuthot (mint valami égi szózatot) egyszer már élvezhetően hallhassuk. De addig, amíg ez nem történik meg, a Kossuth Rádióról csak mint nem létezőről beszélhetünk. Itt és ezen a helyen! Talán másutt másként van! Nem hinném! A legközelebbi napokban kísérleteket vég-

---

24-én a PB, 28-án az Elnökség tagja lett. Az MSZMP megalakításának egyik kezdeményezője. 1956. november 4-én a jugoszláv követségre menekült, november 23-án Romániába internálták; ekkor elhatárolódott Nagy Imrétől és híveitől. 1958-ban tért haza.

[30] Kellermann – Nógrádi Sándor (1894–1971) – kommunista politikus. 1922-től Prágában a cseh Kommunista Ifjúsági Szövetség egyik titkára. 1923-ban Berlinbe utazott emigrációba, ahonnan hamarosan Moszkvába került, ahol 1923 és 1924 szeptembere között a Komintern Végrehajtó Bizottsága Titkárságán dolgozott. Ezt követően hosszabb-rövidebb ideig Ausztriában, Romániában, Csehszlovákiában, Németországban és Spanyolországban dolgozott. A második világháború kitörésétől kezdve ismét Moszkvában élt, a Kommunista Internacionálé munkatársa volt. Ekkor lépett át a magyar kommunista pártba. Előbb a moszkvai Kossuth Rádió szerkesztőjeként, majd a kijevi partizániskola parancsnokaként tevékenykedett, később maga is partizáncsoportot vezetett. Tagja lett az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek. 1945 novemberétől az Iparügyi Minisztérium államtitkára, 1946. októberétől az MKP KV Agit. Prop. Osztályának vezetője, az 1947-es választások után a Miniszterelnökség politikai államtitkára. 1948 és 1955 között a Magyar Néphadsereg Politikai Főcsoportfőnökségének vezetője. 1957 és 1960 között Magyarország nagykövete Pekingben és Hanoiban.

[31] A Petőfi Rádió Angliából sugározta adásait, szerkesztője Buday György grafikus volt.

[32] Ezen a helyen az eredeti szövegben pontozás található.

zünk majd kétszáz kilométerrel nyugatabbra. De addig is valamit tenni kell, s ezért kérem Rákosi elvtársat, hogy levelem eme részét feltétlenül fordíttassa le oroszra és juttassa el D[imitrov] elvtárshoz.[33]

Deljatin és Sztaniszláv között vannak még csak magyar csapatok. Főként a régiek: 18, 19, 21, 201 maradványai és valami 2. gorhó-sztrelkovij brigád, illetve annak 33. zászlóalja. Somogyi százados[34] szerint határvadászok. Pontosat azonban egyelőre még nem tudunk róluk. A legközelebbi napokban indul erre a frontszakaszra két brigádunk Oldner (öreg),[35] Rákosi [Endre][36] és három antifasiszta; Gyáros,[37] Hunya[38] és három antifasiszta. Egy németül tudó antifasisztát egy harckocsi egységhez adunk.

Máris nyilvánvaló, hogy kevés az ember. Kell még antifasiszta, kell még fordító. Az antifasiszták számára ez a legjobb iskola. Itt kovácsolódnak ki káderekké. Adják ezért a legjobbakat.

Kérjük még a legaktívabb közreműködését a partizániskola számára kiválasztandó 100 embernél.

Tíz párttagot (nem hadifoglyot) kérünk egy esetleges partizánstáb beállításához. Sztrokács szerint őket éppen úgy nevelni kell, mint a partizánokat, s ehhez legalább két hónap kell. Kiket javasol esetleges ilyen munkára?

Két előadót kérünk egy itt felállítandó magyar antifasiszta iskola részére. 50 hadifogoly lenne itt egy német iskola részeként.

Szükség lenne a partizániskolában is egy politikai nevelőre. Ki legyen?!

Kell egy-két olyan ember is, akik vezetőjei lennének front mögötti propagandacsoportoknak.

---

[33] Vas Zoltán kérésének megfelelően a Kossuth Rádió ügye a Külföldi Bizottság 1944. április 23-i ülésén is napirendre került, s a problémákról Rákosi értesítette Dimitrovot.

[34] Somogyi Imre (1906-?) hivatásos tiszt. 1942 nyarától a III. hadtest törzsének hadbiztosa volt a Donnál. 1943 januárjában fogságba esett, antifasiszta iskolát végzett Krasznogorszkban. 1944 áprilistól szeptemberig propagandista az I. Ukrán Front törzsénél, majd egy különleges magyar csoportnál. 1945 februárjában a szvjatosinói partizániskolások élén tért haza, 1950-ig a Néphadseregben szolgált különböző beosztásokban. 1950. március 29-én őrizetbe bevették, s koholt vádak alapján elítélték. 1954-ben szabadult.

[35] Oldner (Kassai) Géza (1894–1961) – újságíró, kommunista politikus. 1932-ben emigrált a Szovjetunióba, ahol a Kommunista Internacionálé munkatársa volt. 1941-től az Igaz Szó c. hadifogoly újság szerkesztője. 1944 végén a szovjet hadsereggel tért vissza Magyarországra. A Magyar Újság és az Új Szó szerkesztője, majd az Új Világ főszerkesztője. 1949–1950-ben az MDP KV Oktatási Osztályának helyettes vezetője, ezt követően 1953-ig az Oktatásügyi Minisztériumban dolgozott. 1956-ig a Lenin Intézet igazgatója, 1956-ban közoktatásügyi miniszterhelyettes. 1957-től az MSZMP KB Pártfőiskolájának igazgatója.

[36] Rákosi Endre (1920 vagy 1921) Rákosi Mátyás unokaöccse. A II. világháború idején a Vörös Hadseregben harcolt, 1945-ben hazatért és a magyar honvédség tisztje lett. 1956-ban a Szovjetunióba távozott, azóta is ott él.

[37] Gyáros László (1908–1980) 1928-ban Belgiumba költözött, 1931-től a Belga KP tagja. Részt vett a spanyol polgárháborúban, a Rákosi-zászlóalj komisszárja. 1939-től élt a Szovjetunióban, a moszkvai rádió magyar adásának bemondója, majd az Idegennyelvű Kiadó szerkesztője. 1944 áprilisától propagandamunkát végez valamennyi ukrán frontnál, legtovább a 2. kötelékében dolgozott. 1948-as megszűnéséig szerkesztette az Új Szó c. lapot.

[38] Hunya István ifj. (1925–1980) 1934-ben követte édesanyjával a Szovjetunióba emigrált édesapját. A II. világháború alatt alhadnagyként a sztálingrádi, majd az 1. Ukrán Fronthoz került frontpropaganda munkára, később a 4. Ukrán Front kötelékébe tartozott, az Új Szó c. lap munkatársa lett. 1945-ben hazatért, a lap megszűnéséig szerkesztette az Új Szót és haláláig a Magyar Néphadsereg tisztje volt.

Kérjük arra is, hogy M[anuilszkij][39] elvtárssal beszélje meg a lapszerkesztőség összetételét, hogy az megerősíthető legyen. Addig is itteni megbeszéléseink alapján szervezeti előkészületeket teszünk arra, hogy mielőbb kibocsáthassunk egy-két próbaszámot a „Magyar Újságból".[40] Röplapokként akarjuk terjeszteni. Jó iskola ez az igazi újsághoz, és felkészülünk egyben a további számok kibocsátásához.

A magyar néphez írt röpiratot, amit itt nagyon jónak találtak, egészen Debrecenig terjesztik. Gerő ma ír egy röpiratot a VII. hadtest katonáihoz.

Visszatérve a káderekre: javaslatba hozom különböző felhasználásra a Steinmetz testvéreket,[41] a komszomolka Landler lányt, a Varjas fiút. Olyanok is kellenek, akik nem egészen jól beszélnek magyarul, illetve inkább csak értenek, mint például az én Marci fiam[42] és még néhány. Szükségünk lesz a fiatalabbik Valalkik lányra, a fiatalabbik Palotás lányra, és még vannak elegen hasonlóak. Kérjük őket a rendelkezésünkre. [Az említett személyeket nem sikerült azonosítani – B. M.]

Évával[43] Kievben találkoztam. A partizán kórházban feküdt súlyos reumával.[44] Már egészséges. Rövidesen velünk lesz. Kovács [István] és Dékány[45] Rovnóban vannak. Nagyon jól viselték magukat, és talán kitüntetést is kapnak.[46] Hamarosan ők is itt lesznek nálunk. Fazekas[47] Dubnóban van kórházban. Ugyanott van Domonkos[48] is.

---

[39] Manuilszkij, Dmitrij Zaharovics (1883–1959) – 1922-től a Komintern munkatársa, 1924-ben a KI Végrehajtó Bizottsága elnökségének tagja, 1928 és 1943 között a Komintern titkára. 1942–1944-ben az SZK(b)P-ben és a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnökségén dolgozott. 1944 és 1953 között a Népbiztosok Tanácsának, illetve a Minisztertanács elnökhelyettese és az Ukrán SZSZK külügyi népbiztosa, ill. külügyminisztere.

[40] A Magyar Újság, mint a Vörös Hadsereg magyar nyelvű lapja csak 1944. szeptember 26-án indult meg Lvovban; a 4. Ukrán front adta ki, főszerkesztője Illés Béla, szerkesztője Kassai Géza volt.

[41] A Steinmetz-testvérek közül csak Miklósról van adatunk. Steinmetz Miklós (1913–1944). A család 1920-ban emigrált, előbb Jugoszláviában, majd Argentínában, 1932-től a Szovjetunióban éltek. Steinmetz Miklós elvégezte a nemzetközi Lenin Iskolát, majd a Frunze Katonai Akadémiát és 1936. és 1939. között Spanyolországban harcolt. A Nagy Honvédő Háborúban önként jelentkezett szolgálatra, részt vett a magyarországi harcokban. 1944. december 29-én parlamenterként Vecsés határában halálos sebet kapott.

[42] Weinberger Márton. Előfordul a levelekben még Vadas családi névvel is.

[43] D. Kardos Éva (1924-). (Rákosi Évaként is előfordul a neve), Rákosi Mátyás unokahúga. 1932-ben került a Szovjetunióba. 1943-ban rádiótávírász-tanfolyamot végzett és 1944 elején a Naumov-partizánegységhez került. Később partizániskolai tolmács, ill. előadó.

[44] A kórházba kerülésről és Vas Zoltánnal történt találkozásról l. *D. Kardos Éva:* i. m. 112–122.

[45] Valószínűleg nem Dékány, hanem Dékán István, akit Vas Zoltán említ, s aki valóban kapott partizán kitüntetést. Létezik azonban egy Dékány [Diamant] Sándor is, aki szintén partizán volt.

[46] Kardos Éva visszaemlékezése szerint 1944 július közepén tizenkét magyar partizán kapta meg a „Honvédő Háború Partizánja" kitüntetés első fokozatát. *D. Kardos Éva:* i. m. 131.

[47] Fazekas József (1905-?). 1930-tól a Román KP tagja. 1931 és 1941 között illegalitásban élt. 1941 augusztusában letartóztatták, 15 évre elítélték, majd 1942 novemberében büntetőszázaddal a frontra vitték., ahol 1943 januárjában szovjet fogságba esett. A Naumov-partizánegységben harcoló magyar csoport parancsnoka, majd 1944 júniusától propagandista a 4. Ukrán Frontnál.

[48] Domonkos Ferenc (1910–1976) bányász, katonatiszt. 1929-től tagja a kommunista mozgalomnak. Büntetőszázaddal került a keleti frontra, ahol 1942-ben átszökött a szovjet csapatokhoz. A krasznogorszki antifasiszta iskola elvégzése után 1943 végétől több partizánbevetésben vett részt. 1945-ben hazatért, 1949-ig MKP, ill. MDP pártszervező. 1949-től 1953-as nyugdíjazásáig katonatiszt. 1958-ban reaktivizálták, 1962-ben vonult végleg nyugállományba.

Fazekas férfi volt, Domonkos sajnos várakozás ellenére gyengének bizonyult. A többi csoportok is útban vannak Rovnó felé. Tóthot[49] is azonnal megkapjuk, amint a csapata olyan helyen lesz, hogy leszállhat repülőgép.

Nagyjában és egészében a partizáncsoportok kiküldetése, annak ellenére, hogy konkrét magyar munkát nem végezhettek, helyesnek bizonyult. Kipróbált káderekat kapunk vissza.[50] S ez is mutatja, hogy igaza van a moszkvai vezető elvtársaknak, akik az embereket illetően azt az utasítást adták, bátornak kell lenni az alkalmazásukban. Ha tízből csak négy-öt végzi el vállalt kötelezettségét becsületesen, öntudatosan, hazafi módra, már ez is eredmény.

Csatoltan küldök felhasználásra újságokat, anyagokat. Lesz még. Ez egy nagy halom krémje. Nem részletezem tartalmukat. Magukért beszélnek.

Ez minden egyelőre Kedves Rákosi. Munkánk iránt igen nagy az érdeklődés és hozzá maximális a segítség. Úgyhogy minden előfeltétel megvan a sikerhez. S kérjük magát is, hogy levelünkben foglaltaknak megfelelően legyen segítségünkre.

Gerő melegen üdvözli. Egyelőre még csak két előadást tartott. Nem lehetett lemondani. Itt volt az egész front politikai vezetősége. Amint hozzájut, írni fog részletesen. Maga is írjon. Írhat a Blohin[51] útján is.

A közeli viszontlátás (nem Moszkva) reményében, jó munkát kívánva maguknak, magunknak is barátsággal, szeretettel üdvözli.

1944. IV. 19.

Üdvözlet az elvtársaknak! Morozovnak kérem megmondani, hogy akad nálunk ha kell egy és más jó személyazonossági dokumentum. Kitöltetlenek!

2.) Legújabb jelentés szerint a frontra érkezett a 7. hadtesthez tartozó 1. számú hegyi vadászdandár (brigád) megerősítve a 2. számú harckocsi hadosztállyal.

A hegyi vadászok 1., 2., 3. és 11/12. és 13. z[ászló]alj.

A páncélosok 1. és 3. gépesített ezred, 2. sz. páncélos ezred. A páncéloshadosztály parancsnoka Bisza Ferenc vezérőrnagy. A 3. gépesített ezred e hó 14-én indult el Kassáról és érkezett Ungváron keresztül a frontra.

3.) A hadifoglyok közül keresni kell 8 betűszedőt, köztük lehetőleg 3 hynotipistát.

A büntetőszázadosok között talán akad megbízható korrektor.

WZ[52]

Ma reggel (IV. 20.) kitűnően hallottuk a Kossuthot. Szántó sokkal erősebb volt, mint a zavarás. Miért? Mi a technikai adási különbség? Jó lenne kivizsgálni. A cikkek

---

[49] Tóth József (1916–1944). Édesapját a Tanácsköztársaság alatt végzett tevékenységéért kivégezték, édesanyjával a Szovjetunióba költözött. A Komszomol magyar tagozatának titkára volt. A háború kitörésekor a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnökségén dolgozott, majd a voronyezsi fronton végzett agitációs munkát. Később a Kovpak-partizánegység alegységparancsnoka, ill. politikai biztosa. A németekkel vívott harcban vesztette életét.

[50] Az első magyar partizánok a krasznogorszki 27-es központi táborból indultak bevetésre 1943 végén, és a Fjodorov-, illetve Naumov-partizánegységekben harcoltak. 1944 áprilisában hagyták el az említett egységeket, amikor azok egyesültek a Vörös Hadsereggel, s Rovnóban gyülekeztek. Erről részletesen ír *Földes Pál* i. m. 297–306., illetve *D. Kardos Éva* i. m. 67–102.

[51] Blohin a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége VII. Osztályának munkatársa volt.

[52] Weinberger Zoltán. – A levélben az 1. pont nem szerepel. A hynotipista szót nem sikerült megfejteni.

ne legyenek elbeszélő, leíró tartalmúak. Erősebb hangnemet! Londonnak sokkal élesebb a hangja. WZ

RCHIDNI f. 495. op. 142. gy. 828. – Géppel, illetve a 2. ponttól kézírással írt eredeti.

2.
RÁKOSI MÁTYÁS LEVELE VAS ZOLTÁNNAK ÉS GERŐ ERNŐNEK
Moszkva, 1944. április 26.

Szigorúan bizalmas!

Kedves Elvtársak!

Weinberger elvtárs IV. 20-án elküldött levelét már 22-én kézhez kaptam. Az anyag is megjött. Nagyon örülök, hogy az összeköttetés ilyen jó, s Blohinon keresztül sietek válaszolni.

I. Mi itt teljes gőzzel nyomjuk a Maguk munkáját, s nem rajtunk múlik, ha nem megy gyorsabban. A partizániskolába küldendő 100 ember kiválogatása még nem kezdődhetett meg, mert Juzsából még nincs itt az iskola, s csak egyetlen táborból érkezett meg tegnap egy csoport, melynek átvizsgálásához hozzáfogunk holnap. Legyenek nyugodtak, hogy a legjobb emberanyagot küldjük, s hogy különösen a partizánmunkára menőket a legnagyobb gonddal válogatjuk össze. A mi véleményünk is, hogy a partizánmunka kifejlődése egy jó stáb létrehozását feltétlenül megköveteli, s hogy szélesebb alapokra kell fektetni. Erről már itt a Purban[53] folyik szó. Az összes munkára megtettük a megfelelő jelölést, és sürgetjük elintézésüket. Kivétel a lap, amelynek a stábját 23-án még nem erősítették meg, de „minden órás". Ahogy megkapjuk, azonnal belefekszünk. Gábor[54] most beteg, Balázs[55] most vissza akar utazni Közép-Ázsiába, Háyt[56] ki akarják tenni a szállodából: egy marék bolhát könnyebb összefogni, mint az írókat. A nyomdászokat kerestetjük a hadifoglyok között, valószínűleg eredményesen.

---

[53] A levelekben helyenként PUR, máshol PURKA vagy PURKKA-ként említett szerv a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége. Teljes orosz neve: Glavnoje Polityicseszkoje Upravlenyije Rabocse-Kresztyanszkoj Krasznoj Armii.

[54] Gábor Andor (1884–1953) – kommunista író, költő, újságíró. A kommün alatt a Közoktatásügyi Népbiztosság sajtó- és színházügyi referense. 1920-ban Bécsbe emigrált, 1925-től Berlinben a Nemzetközi Vörös Segély közép-európai központja sajtóosztályának vezetője, majd a Pravda berlini tudósítója. 1933-tól a Szovjetunióban élt, 1938 és 1941 között az Új Hang szerkesztője, majd a Kossuth Rádió munkatársa és az Igaz Szó szerkesztője. Hazatérése után megalapítója és szerkesztője a Ludas Matyinak.

[55] Balázs Béla (1884–1949) – kommunista költő, író, filmesztéta. Pályája kezdetén a Holnap és a Nyugat munkatársa. A Tanácsköztársaság alatt a Közoktatásügyi Népbiztosság osztályvezetője, a színházügyek irányítója, az írói direktórium tagja. A kommün bukása után emigrációba kényszerült, Bécsben majd Berlinben dolgozott. 1931-től a Szovjetunióban élt, a Filmakadémia tanára. 1949-ben Kossuth-díjjal tüntették ki.

[56] Háy Gyula (1900–1975) – drámaíró. A Tanácsköztársaság alatt a Közoktatásügyi Népbiztosságon dolgozott. A kommün bukása után 1923-ig Berlinben, majd Budapesten, 1929 és 1933 között ismét Berlinben élt, ahonnan a fasizmus uralomra jutása után Ausztriába menekült. 1935-től 1945-ig a Szovjetunióban élt. Hazatérése után a Színművészeti Főiskola dramaturgiai tanszékén dolgozott. 1956-os tevékenységéért 6 év börtönre ítélték, 1960-ban amnesztiával szabadult.

Az összes javaslatba hozottakat a levél megérkezése előtt már számba vettük, kivéve a Marcit. Ellenben Vadas elvtársat is igénybe akarjuk venni a juzsai 300 megdolgozásánál és kiválogatásánál. Meg fogjuk kérni a VKP(b)[57] káderosztályát, hogy a náluk nyilvántartott magyar elvtársak közül is válogathassunk.[58]

2. A kapott anyag nyomtatott része nem sokat adott, de a többi jó, bár a régebbi már ismert. Nagyon kérem, hogy ebben járjanak kezünkre, mert a voronyezsi anyagok óta semmit nem láttunk. A parancsnok-jegyzőkönyveken kívül jó volna, ha a foglyok leveleiből és naplóiból is jutna valami, mert nagyon nehéz a teljesen színtelen és rosszul hallható pesti rádió felvételei alapján friss dolgokat írni. Ezért még egyszer kérem, hogy addig is, míg a munka Maguknál teljes erővel megindul, ezt is forszírozzák.

3. Hasonló kérésem van a hadifoglyokra vonatkozólag is. Az itteni glavnoje upravlenie[59] azt mondja, hogy nincs rá remény, hogy a hadifoglyokat egész esalonokkal[60] ide hozzák. Petrov[61] (aki generalleitenant lett) azt javasolja, hogy Maguk válogassanak össze 20–30 legmegfelelőbb hadifoglyot, akik a mi szükségleteinknek legjobban megfelelnek, összpontosítsák őket Kijevben, s onnan ő személyvonattal elhozatja őket a 27-es táborba.[62] Nem tudom, mennyire kivihető e terv. Amennyiben nincs módjukban ezt végrehajtani, úgy megpróbálom, hogy innen küldjünk egy jó politinstruktort az ottani legnagyobb táborba.

4. A nemzeti rádióra vonatkozó tapasztalatait azonnal közöltük Friedrichhel és levelének e részét fordításban elküldjük D[imitrov]nak is. Minden erővel rajta leszünk, hogy e téren változás álljon be és minden javaslatát számba vesszük. Bizony nem kellemes tudat, hogy annyi munka esetleg kis technikai hibák miatt kárba vész.

5. Morozov számára használható anyagot el kell küldeni: ma szükség van rájuk.

6. Nagyon jó volna, ha az antifasiszták írnának a tapasztalataikról többek közt olyasmiket is, ami az Igaz Szóban[63] közölhető, valami olyat, mint a Freies Deutschlandban[64] a frontmegbízottak.

Befejezem a levelet, mert azt akarom, hogy még ma elmenjen. Jó és sikeres munkát kívánok mindannyiuknak. Üdvözlöm az összes elvtársakat, az antifasisztákat is. Jó volna, ha az ő működésükről többet tudnánk, s arról is, hogy személyesen ki

---

[57] A Vszeszojuznaja Kommunyisztyicseszkaja Partyija (bolsevikov) rövidítése. Rákosi leveleiben ezt a rövidítést használja az SZK(b)P helyett.

[58] A Komintern megszűnése után az addig ott nyilvántartott külföldi emigránsok káderanyaga átkerült a szovjet párt káderosztályához. Rákosi már 1944. április 24-i levelében kérte Dimitrovot, hogy tegyék lehetővé számára a Komszomol és az SZK(b)P nyilvántartásának megtekintését és a magyarokat bocsássák a magyar párt rendelkezésére. (RCHIDNI f. 495. op. 74. gy. 116.)

[59] Glavnoje upravlenie – főigazgatóság. Rákosi valószínűleg a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnökségére gondolt.

[60] Esalon – vasúti szerelvény, szállítmány.

[61] Petrov, Vaszilij Ivanovics (1917–1972) 1939-től szolgált a Vörös Hadseregben. A háború alatt a déli, a krími és az észak-kaukázusi frontok vezérkari főnökének helyettese és hadtestparancsnok. 1943–1944-ben a vezérkar operatív részlegének főnöke.

[62] A 27. sz. tábor Moszkvától nem messze, Krasznogorszkban volt.

[63] Az Igaz Szó 1942. október 10-től jelent meg a korábbi Tábori Újság helyett, s 1946 tavaszáig létezett. Rendszeresen tudósított a politikai és a fronthelyzetről, a hadifogolytáborokban kibontakozott antifasiszta mozgalomról és az antifasiszta iskolákról, népszerűsítette a magyar kommunista emigráció által készített függetlenségi programot. Feladata volt, hogy felvilágosítsa és meggyőzze a fronton lévő magyar katonákat harcuk értelmetlenségéről és átállásra buzdítsa őket.

[64] Szabad Németország – a német hadifoglyok és antifasiszták lapja.

hogyan állta meg a helyét. Gerő elvtárs rendben kapja az anyagot? Várunk tőle is kimerítő leveleket. Mihály[65] és Révai elvtársak is küldik üdvözletüket.

Meleg elvtársi üdvözlettel:
(Rákosi M.)

Moszkva, 1944. IV. 26-án

RCHIDNI f. 495. op. 142. gy. 835. – Géppel írt másodlat.

3.
RÁKOSI MÁTYÁS LEVELE GERŐ ERNŐNEK
Moszkva, 1944. május 5.

Kedves Gerő Elvtárs!

Mihály elvtárs holnap a frontra repül. A KB úgy határozott, hogy ő vezesse a magyar partizánmozgalommal kapcsolatos összes ügyeket.[66] Manuilszkij elvtárs ezzel egyetért. Kérlek, hogy ebben légy teljes erővel a segítségére. Amennyiben olyan elvtársakat kérsz, akik az „operatív gruppa"[67] tervében nem szerepelnek, légy szíves mindig közölni, hogy milyen munkaterületre kellenek, különben nem tudunk megfelelő helyettest küldeni, ha az illetőt valamely okból nem kapjuk meg.

Rendezni kell a Veled, mint KB taggal való együttműködésünket.[68] Az egyes ülésekről felvett jegyzőkönyvmásolat elküldése volna a legegyszerűbb, de ez csak a tárgyalt kérdéseket és a rájuk vonatkozó határozatot tartalmazza, ezért jobb volna részletesebb információ, amely viszont csak a fontosabb kérdésekre vonatkoznék. Viszont Te is közöld velünk javaslataidat, megjegyzéseidet és tapasztalataidat. Kezdetben lesznek apróbb zökkenők, de utána majd megindul a munka.

Tekintettel arra, hogy Mihály elv[társ] távozása folytán a KB csak 2 tagja marad itt, felmerül annak a szükségessége, hogy egy újabb tagot kooptáljunk. Tekintettel arra, hogy Varga[69] elvtárs felgyógyult, javaslom őt, mégpedig mint tag-helyettest. Kérlek, közöld erre vonatkozó véleményedet.

A rádióra vonatkozó összes megjegyzésedet átadtuk D[imitrov] elvtársnak is. Egyébként Mihály elvtárs mindenről értesít. Még egyszer ismétlem a IV. 25-[i] levelemben[70] felvetett kérést: *friss zsákmányanyagot úgy emberben, mint írásokban!* Jó eredményes munkát kívánok! Üdvözlöm Weinberger elvtársat is!

Meleg kommunista üdvözlettel

Moszkva, 1944. V. 5.

RCHIDNI f. 495. op. 142. gy. 835. – Géppel írt másodlat.

[65] Mihály elvtárson Farkas Mihályt kell érteni. Előfordul még Wolf néven is.

[66] A Külföldi Bizottság 1944. április 23-i ülésén határozott arról, hogy a magyarországi partizánmozgalommal összefüggő összes kérdések intézésével Wolf (Farkas) Mihályt bízzák meg. (L. a KÜB jegyzőkönyveit. Múltunk, 1997/2. sz.)

[67] Operatív csoport.

[68] Gerőt 1944. április 2-án kooptálták a Külföldi Bizottságba, de ekkor már a fronton tartózkodott, így – a rendelkezésre álló dokumentumok tanúsága szerint – csak a bizottság július 1-jei ülésén vett részt először.

[69] Varga Jenő (1879–1964) – közgazdász, gazdaságpolitikus. A Tanácsköztársaság alatt pénzügyi népbiztos, majd a szociális termelés népbiztosa, a Népgazdasági Tanács elnöke. A kommün megdöntése után Bécsbe, majd a Szovjetunióba emigrált. 1927 és 1947 között a szovjet Tudományos Akadémia Világgazdasági és Világpolitikai Intézetének vezetője.

[70] Feltehetően az itt közölt 1944. április 26-i levélről van szó.

4.
GERŐ ERNŐ LEVELE RÁKOSI MÁTYÁSHOZ
1944. május 6.

Kedves Mátyás! Körülbelül három hete vagyunk itt és a munka kezd kifejlődni. Eddig nagyjából a következőket végeztük:

1. *Röpiratpropaganda.* Eddig kiadtunk itten 12 röpiratot 2.800.000 példányban. Ebben nincsenek benne azok a röpiratok, amelyeket Moszkvából kaptunk itteni nyomásra vagy utánnyomásra. Azok a röpiratok sincsenek benne, amelyeket a csapattesteknél adnak ki, ahol szintén van nyomda. Nyomás alatt van még 6 röpirat és újabbak készülnek. A döntő kérdések a röpirat-propagandában: Szétzúzni az antibolsevik agitációt, legyőzni a félelmet az orosz fogsággal szemben, apellálni a magyar hazafias érzelmekre és a magyar érdekekre (az egyéni érdekekre is). A propaganda tengelye a németellenesség. Ezzel kapcsolatban Horthy és bandájának leleplezése. Beszélünk a tisztekhez is, együtt a legénységgel és külön nekik írt röpiratban. A magyar katonákat főként az háborítja föl, hogy a németek beültek Magyarországba, őket pedig kiküldték a frontra. A hangulat a legénységnél általában németellenes, de nem cselekvően. A tisztek egy része, főként a tartalékosok, szintén elégedetlen a németekkel. A tényleges tisztek „szolgálnak" és ingadozás nélkül hajtják végre a parancsokat. A magyar csapatok helyenként elég szívósan harcolnak. Általános bomlásról nem lehet beszélni, bár sok az önként átjövő (főként ruszinok) és sok magyar katona adja meg magát ellenállás nélkül. Eddig a magyar foglyok száma körülbelül 4–4500. A bánásmód és az ellátás jobb, mint régebben volt. A foglyokat is felléptetjük röpiratokban, mégpedig úgy csoportosan, mint egyénenként.

2. *A munka a csapattesteknél.* A csapattesteknél dolgozik embereink túlnyomó többsége. Ott van Oldner, Gyáros, Hunya és Rákosi. Oda küldtünk ezen kívül hét magunkkal hozott autó...[71] és legközelebb küldünk még. Ott volt Weinberger, s a napokban odamegyek én. Magammal viszem Szabó[72] f[ő]h[adna]gyot, aki ma megjött. A csapatoknál a munka a következő: Hangszórós propaganda, kisebb röpiratok kiadása, foglyok kikérdezése és [...][73] visszaküldése, zsákmányolt iratok tanulmányozása. Gyáros gyengének bizonyult. Oldner jobb. A munkát a csapatoknál az emberhiány fékezi. A hadifoglyokat nem lehet ellenőrzés nélkül felléptetni, márpedig nincsen elegendő emberünk erre a célra.

3. *Rádió-propaganda.* Naponta kétszer adunk összesen 50 percet a frontrádión. A hadsereg rádiót szintén felhasználjuk.

4. *Antifasiszta iskola.* Kiválasztottunk 24 embert az iskolába és további 25-öt tartunk tartalékban. A tanítás azonnal megkezdődhet, mihelyt megjönnek az előadók.

---

[71] A szó második fele olvashatatlan.

[72] Szabó Ferenc (1902–1969) – zeneszerző. 1927-től a KMP tagja. 1931-ben pártutasításra Berlinbe utazott, majd 1933-ban a Szovjetunióba emigrált. Ott a Nemzetközi Művész Szervezet vezetője, 1938-tól a Zeneművész Szövetség nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó osztályát vezette Moszkvában. 1942-től a fronton főhadnagyi rendfokozatban vett részt az 1., 2., 3. és 4. Ukrán Front harcaiban. 1945 májusától a Központi Hadseregcsoport magyar nyelvű újságának szerkesztőségében dolgozott, majd a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola tanszékvezető tanára, 1958-tól 1967-ig a főiskola főigazgatója.

[73] Az itt következő szó olvashatatlan.

5. Partizán-iskola. Részünkről elő van készítve és várjuk az emberek, valamint a „nevelők" megérkezését.

6. Anyaggyűjtés, információ. Némi anyagot már összegyűjtöttünk és legközelebb a Burceven keresztül elküldjük. A helyzetről egyelőre a következőket: Jelenleg kint van a Szovjetunióban az 1. Ukrán fronton a 19, 21, 201, 16, 24. kgyha,[74] a 2. páncélos h[ad]o[sztály], az 1. és 2. hegyi dandár. De minden jel szerint újabb magyar csapatok vannak felvonulóban. Az eddig kint lévő csapatok a VI., a VII. és a VIII. hadtestek kötelékébe tartoznak. A foglyok egybevágó kijelentései szerint március legelején (5–6-a) Magyarországon általános mozgósítást hajtottak végre (behívásokkal). A csapatok nagy részét még a német megszállás előtt az orosz határra irányították. A katonáknak többnyire azt mondották, hogy hadgyakorlatra mennek vagy hogy a határt mennek őrizni magyar területen. Magát a határt a csapatok többsége a német megszállás után lépte át. Összeütközésről a németekkel senki sem tud. A hazulról érkező levelekben a katonák hozzátartozói gyakran panaszkodnak a németekre: rekvirálnak, rabolnak, erőszakoskodnak az asszonyokkal. A magyar hadifoglyok között eddig négygyel találkoztunk, aki hallgatta a Kossuth Rádiót.

Most pedig rátérek *a legfontosabb kérdésre, az emberek kérdésére.* Abból kell kiindulni, hogy ma a legfontosabb pártmunka itt van, és hogy a közeljövőben ez még inkább így lesz. Ezért mindenáron rendelkezésünkre kell bocsátani a szükséges embereket. Szükségünk van azonnal 15 magyar kommunistára és ifjúmunkásra. Nem baj, ha az emberek egy része nem tud jól magyarul, a fontos, hogy megértse a magyar szöveget és ellenőrizni tudja a hangszórós adásokat. Kellenek fordítók is. Nőt egyelőre keveset tudunk használni. Majd ha meglesz a lap, a nőkre is szükségünk lesz. Feltétlenül kell a Mihály. Meggyőződésünk szerint ő itt hasonlíthatatlanabbul hasznosabb munkát tudna végezni, mint Moszkvában. Ez az út hazafelé mindannyiunk számára. Innen, fokozatosan előrehaladva fogunk belenőni a magyar talajba. Ha lehet, küldjétek ide a Szántó Rezsőt[75] és Zoltánt is. De ez nem feltétlenül szükséges. Lehet küldeni helyettük másokat is. A fontos, hogy jöjjenek az emberek, mégpedig haladéktalanul, lehetőleg repülőgépen. Táviratozzatok, hogy mikor és hová érkeznek. Kocsit küldünk értük.

Tudjuk, hogy ott is kellenek az emberek. De választani kell. Ott kell csoportosítani az erőket, ahol eldőlnek a dolgok. És nem kétséges, hogy itt dőlnek el. Ha munkánkat itt siker koronázza, akkor meglesz az alap, melyre építhetünk. Lesz párt és lesz komoly befolyásunk a magyar politikai életben. Ezért meg vagyunk róla győződve, hogy bármily nehéz is rendelkezésünkre bocsátani az embereket, mégis ideadjátok őket.

Üdvözöl mindannyiatokat

Gerő

1944. V. 6-án

Kedves Rákosi elvtárs!

Ernő leveléhez nincs mit hozzáfűznöm: tudom, hogy maga is velünk egy véleményen lesz és még ha kétszeres munkát is kell végezniök, itt összpontosítsák az

[74] Feltehetően a kisegítő gyalogos hadosztály rövidítése.

[75] Szántó Rezső (1892–1970) jogász, újságíró, kommunista politikus. A Tanácsköztársaság alatt a Vörös Hadseregben politikai megbízott, majd a III. hadtest politikai osztályának vezetője. A kommün bukása után 15 év börtönre ítélték, 1922-ben fogolycserével a Szovjetunióba került, ahonnan 1947-ben tért haza.

erőket. Tegnapelőtt kaptuk meg levelét. Készítettünk elő egy és más újabb anyagot, de a küldéssel baj van. Megoldjuk! Sok a munkánk, lélegzethez sem jutunk! Örömünk, hogy élő anyaggal dolgozunk: napról-napra inkább érezni, hogy munkánknak van eredménye. Üdvözlet mindannyioknak! Szeretettel
1944. V. 6-án

Weinberger

PIL 878. f. 8/307. ő. e. – Kézírással írt eredeti.

5.

VAS ZOLTÁN LEVELE RÁKOSI MÁTYÁSNAK

1944. május 11.

Kedves Rákosi elvtárs!

Mihály tegnap délután megérkezett. Sok újságot hozott. Ne higgye, hogy csak maguk vannak értesülések híján. Mi is. Egy levelet kaptunk magától. Tőlünk azóta kellett kapjon szintén egy levelet. Gerő írt. Én éppen azért nem írtam, hogy ő írjon. De nem is igen írhattam volna. Nem voltam itt, a fronton voltam. Negyedik napja Ernő van ott. Talán holnap visszaérkezik.

Elmondotta Mihály, hogy milyen megbízatással küldték ide. Véleményem szerint (és azt hiszem Ernőé is az), hogy Mihálynak nem azt a munkát (partizán) kell csinálnia. S bizonyos vagyok benne, hogy indokaim felsorolása után Maga is, Rákosi elvtárs, elfogadja álláspontomat.

A partizánmunka kérdései jól-rosszul le vannak fektetve és az iskolázás befejezéséig sok konkrét munka nem lehetséges. Addig pedig magam is elvégzem ezt a munkát, mint ahogy végeztem is.

Továbbá nem is feltételezhető, hogy a partizánmunka elválasztható legyen az operatív csoporttól. Szerves munkarésze kell legyen annak. Természetesen különböző helyeken kell, hogy megbízottai legyenek (Rovnó, Kijev) és ki kell fejleszteni a stábot is.

Ennek jövője azonban csak akkor következik el, ha lesz már mit irányítani. Tervünk az, hogy innen kidobott ukrán csoportokhoz magyarokat adunk. Van is ott már két ilyen csoport. Tőlünk Kovács [István] van ott. Az, aki a partizánoknál volt és igen jól viselte magát. Az összeköttetés még nincsen meg, de minden csoporttal két-két rádiós van és nincs okom kételkedni abban, hogy az összeköttetés ma vagy holnap meglesz, vagy talán már meg is van. Sajnos hogy az iskolára sokáig válogatták az embereket. Csaknem négy hetet veszítettünk vele. Ennyivel később lesznek ugyanis kiképezve. S ez az az időpont, amikor ezt a munkát kifejleszthetjük. Ugyanis azokat a magyarokat, akik visszajöttek a partizánmozgalomból,[76] önálló csoportként egyelőre még nem vélem felhasználhatónak. Sokkal célszerűbb, ha egyéb csoportokkal mennek. Amikor ezek a csoportok Kárpátalján meggyökereztek, a csoportok mellé adott magyar magokat erősíthetjük, kifejleszthetjük, így azok beszivároghatnak a tulajdonképpeni magyar területre.

Ebben a munkában eddig kötve volt a kezünk. Most mentek csak az első csoportok. Mire azok meggyökeresednek, hiszem: az iskola segítségével embereink is lesznek.

[76] Azokról a magyarokról van szó, akik még 1943 decemberében indultak el Krasznogorszkból, illetve Moszkvából és szovjet partizánegységekben harcoltak.

S most a Mihály szerepe. Semmi kifogásom, hogy ő vigye tovább ezt a munkát. De semmi esetre sem az op[eratív] csoporton kívül. Lehetetlenség ez! Az itteni partizánképviselet intézi ezt a munkát. Rajta keresztül dolgozom én is, illetve Ernő. Mert éppen amikor arról volt szó, hogy megbízatásom szerint önállóan folytassam-e ezt a munkát, jelentettem ki, hogy azt feltétlenül át kell adni az op[eratív] csoportnak. Így is történt, s annak keretén belül végeztem, illetve végeztük tovább ezt a munkát. S most Rákosi elvtárs ellenkező irányban intézkedik Sztrokácsnál, Satilovnál. Ez nem segíti elő az ügyet. Sőt! Nem Mihályról van szó. Éppen olyan jól végzi ezt a munkát, mint én. De egy fazékban nem lehet kétféle levest főzni. Nem érdemes kétféleképpen sem határozni.

Mihályt nem is ezért kértük ide. Több mint 200 km-re vagyunk onnan, ahol a magyar munka folyik. Ott kell egy egész ember. Aki mindent összefog. Én azt javasoltam, hogy Ernő is, én is menjünk oda. Nem engedélyezték. Az sem helyes, hogy felváltva legyünk ott. Tehát csakis vagy a Mihály vagy én lehetünk ott, mert Gerőnek feltétlenül itt kell lennie. Nekem teljesen mindegy: lehet válogatni. Én ezt is, azt is szívesen végzem.

S éppen ezért is, amikor Mihály megjött és elmondta, hogy milyen határozattal: mérgelődtem és meg sem értettem a miértet. De most ha megjön Ernő, összeülünk és mindent megbeszélünk. Az az érzésem, hogy Mihály is tudja, amit én ajánlok a fontosabb. Ez *ma* holnapi sikerünk kulcsa.

Hadifoglyaink épek, egészségesek, jól tápláltak, kitűnő hangulatúak. Mi lesz a légióval?[77] Ha sor kerül rá és szemközt kerülnénk magyarokkal: tömegesen jönnének át hozzánk. Ez nem optimista légvár: csak beszélni kell magyar katonákkal, tisztekkel, hogy megtudjuk mennyire így van ez. Sürgetni és újból sürgetni kell ezt az ügyet. Ez magának ma a legnagyobb feladata kedves és szeretett Rákosi elvtársam. Történelmi feladat. Megpróbálnék segíteni azzal (csak Ernőt várom), hogy innen menjen felfelé ilyen írás, illetve javaslat. Talán sikerülhet! Sürgősen írunk majd róla.

Természetes, hogy nem helyes a rossz összeköttetésünk. Azt hiszi, hogy nem írtam volna, hogy nem küldtem volna anyagot?! De vannak helyzetek, amikor nem szabad sietni. Azt akartam, hogy Ernő írjon. Ha én írtam volna, talán ő nem írt volna. S én éppen azt akarom, hogy a kapcsolat köztünk és maguk között szilárd és meleghangú legyen. Gátlások nélküli. Ez szolgálja az ügyet, a mi ügyünket. S én már láttam a Kárpátokat, jártam előterében: egy lépés már innen a határ. Közösen kell eljutnunk oda és közösen tovább. De legalább engem ne ijesszenek azzal, hogy a „zagran"[78] így határozott és „tocska".[79] Nem érdemlek én meg ilyesmit!

Sok emberre van szükségünk. Tegyen meg mindent, hogy jöjjenek. Ahány magyarul értő embert küld, annyi antifasisztát állíthatunk munkába. Ahány párttagot küld, annyi bomlasztó csoportot szervezhetünk. Az első csoportnál egy munkafeltétel van: értsenek magyarul. Használható antifasiszták tömegével akadnak. A második

[77] Rákosiék már 1943 nyara óta törekedtek egy magyar hadifoglyokból álló fegyveresen harcoló magyar hadosztály megalakítására, ám többszöri kísérletük, hogy a fogságba esett Stomm Marcel tábornokot és tiszttársait megnyerjék az ügynek, nem járt sikerrel. A magyar tisztek ellenállásánál lényegesebb volt azonban, hogy a szovjetek sem támogatták a magyar légió megalakításának gondolatát.

[78] Feltehetően a zagranyicsnoje bjuro (külföldi bizottság) rövidítése.

[79] Tocska – pont.

csoport párttag és értelmes legyen. Nőt mennél kevesebbet! Bebrits Pannát fordítónak feltétlenül. Sok anyagunk van, nem tudjuk küldeni a Purnak fordító hiányában! Ha őt ideküldi, vagy valaki hasonlót: maga is biztosítva van anyaggal.

Újság (áprilisi) és iratanyaggal ma megpróbálom a következőt. Elküldöm Burcevnak azzal, hogy adja át magának. Ugyanakkor magával is közlöm a csomag iratszámát. Másolatokat csatoltan közvetlenül küldök.

A csomag már postán volt negyednapja. Onnan vettem vissza. T. i. valami fantasztikus tévedés folytán S[atilov] azt az értesítést kapta, hogy maga érkezik. Legfelsőbb hely küldött magáért külön repülőgépet. Egy előadását is kitűzték, a lakását berendezték, s a repülőgépből kiszáll a Mihály. A csomagot is ezért vettem vissza. Személyesen akartam átadni magának.

Munkánk folyik. Szélesedik. A katonák olvassák röpiratainkat. Felolvassák. Megtárgyalják. A tisztek nem tiltják az olvasást. Azt sem bánják, ha a katonák megőrzik. Maguk a tisztek is ezt teszik.

Tisztek! Összegyűjtök egy csoportot és szerzek autót, elküldöm Kijevbe, onnan vasúton Moszkvába. Egy alezredest is. De csak ha Gerő megjön. Addig nem mozdulhatok. Ezért is jó, hogy itt van Mihály. Nagyobb lesz a mozgási és így a cselekvési lehetőség.

Kossuth Rádió! Az emberek ismerik. Fogni azonban nem lehet. Tegnap egyszer azonban mégis fogtam. *A szellem,*[80] igazi szellem! Kísérteties nyögés csak az egész! Mintha egy néma ordítozna!

Kérem elküldeni az írógépemet. Feltétlenül kérek még egyet azon kívül. Németet is lehet! Kell! Írógépszalagot, írószert kérek. Az embereket Moszkvában fegyverezzék fel. (Kommunistákat.) Ne üljenek fel annak, hogy itt gyerekjáték revolvert szerezi.

Viszontlátásra és minden jót. Nem olvasom el levelemet: nincs reá időm. Gyakrabban fogok írni: fogunk.

Szeretettel
W Zoltán

11/V. 1944.

RCHIDNI f. 495. op. 142. gy. 828. – Kézzel írt eredeti.

6.
FARKAS MIHÁLY LEVELE RÁKOSI MÁTYÁSNAK
1944. május 14.

I. ukr[án] front
május 14-én

Kedves Rákosi elvtárs!

Valószínű értesült már arról, hogy 11-én rendeltetési helyemre megérkeztem. Gerő elvtársat nem találtam itt – mert a fronton tartózkodik. Megérkezésem után Weinberger elvtárssal beszéltem. Megkérdeztem, hogy milyen munkára hívtak engem ide. Kérdésemre a következő választ kaptam: az ő indítványára kért engem Gerő éspedig a közvetlen frontpropaganda vezetésére, mert véleménye szerint Oldner erre

[80] A rádióadás rossz minőségéről van szó. A kifejezés tudomásunk szerint először Vas Zoltánnak a frontról 1944. január 8-án Rákosiéknak írt levelében fordult elő, ahol arról írt, hogy hallgatta a budapesti rádió szellemhangját, s „lényegében a szellem a mi vonalunkat vitte". (RCHIDNI f. 495. op. 142. gy. 828.) Annyi bizonyos, hogy a magyarokon kívül a többi szovjetunióbeli emigráns csoportnak, így pl. a németeknek is volt rádióadásuk, mely ugyancsak rossz minőségű, ún. „szellemhangú" volt.

a munkára nem felel meg. Én tájékoztattam őt a KB határozatáról, ami nála nagy elégedetlenséget váltott ki. „Mi téged nem erre a munkára kértünk" – mondotta. A partizánmunkát én – mármint Weinberger – vezetem *és ezt a munkát senkinek át nem adom.* Anélkül, hogy minket itten megkérdeznének, folytatta tovább, ott Moszkvában határozatokat hoznak *és elveszik az én helyemet.*

Én figyelmeztettem őt arra, hogy a KB-nak joga van magyar kérdésekkel kapcsolatban határozatokat hozni – amire ő kijelentette, hogy *a KB őt nem érdekli.*

Weinberger magatartásából látható, hogy az itteni hangulat a KB-val szemben nagyon feszült. Látva a barátunk elvtelen magatartását, nem folytattam vele a tárgyalást. Most Gerő elvtársat várom, hogy vele intézzem el a megbízatásommal összefüggő kérdéseket. Lehet, hogy tévedek, de azt hiszem, hogy ő se fogja szívesen látni a KB határozatát. Közben röviden beszéltem Satilov vezérőrnaggyal, levelét átadtam neki. Abban egyeztünk meg vele, hogy Gerő visszatérte után hármasban megtárgyaljuk az én beosztásomat és munkakörömet. Természetesen sok fog Gerő elvt[árs] magatartásától függni.

Amint már e pár sorból is láthatja, helyzetem nem valami kellemes. Mindenesetre magam részéről mindent megteszek, hogy annak a munkának elvégzésével legyek megbízva, amire a KB engem ide küldött, de ez sajnos nemcsak tőlem függ. Amennyiben nehézségek lesznek, én elvállalom azt a munkát, amire Weinberger szerint ide hívtak engem, de egyben kijelentem, *hogy végzetes hibának tartanám, ha a partizánmunka vezetése Weinbergerre lenne bízva.*

Véleményem szerint a leghelyesebb lenne, ha maga *egy pár napra ide jönne.* Ez minden szempontból nagyon üdvös lenne, mert a helyszínen sok mindent rendbe lehetne hozni.

Tegnap Weinberger többszöri követelésem után végre küldött magának nagyon értékes anyagokat. Ezekből láthatja, hogy a magyar hadseregbe[n] milyen a hangulat. Valószínű, hogy *egy pár hét múlva már komoly bomlási tünetek lesznek észlelhetők a magyar hadseregben.*

Ha a VH megkezdi támadását, úgy azt hiszem, ezrével jönnek majd át a magyar katonák a VH oldalára. A munka itt még kezdetleges stádiumban van. Tényleg sok emberre van szükség, *ha komoly eredményeket akarunk elérni.*

Ami a Kossuth Rádiót illeti, egyáltalán nem felel meg a tényeknek, hogy nem lehet hallani. Tény, hogy őrülten *zavarják.* Legalább három zavaró állomás küzd a mi Kossuthunk ellen, *és mégis lehet hallani.* Különösen jól hallani este 1/2 11 órakor és reggel 8 órakor. A többi adásokat erősen nyomja a zavarás. Követelje Friedrichtől, hogy *komolyan foglalkozzon a zavarás elleni harc kérdésével.* Diktoraink beszéljenek *hangosabban.* Se Szántó se a Pistu[81] hangja nem jó. Érces, tiszta hangra lenne szükség. Úgy a Szántó, mint a Pista hangja *tompa,* és ezért a zavarás következtében alig hallhatók. *Irén hangja jó!* Nem igaz, hogy a Kossuth Rádióval kapcsolatos munka semmittevés! Több hadifogoly bemondásából megállapítható, hogy *otthon hallgatják* és a Kossuth *népszerű*! Ami azonban szomorú meglepetés számomra, az a „szellemhang". Itt tényleg komoly bajok vannak. A szellemhang egy egyetlen *érthetetlen krákogás.* Semmit a világon nem lehet belőle megérteni. *Azonnal intézkedni kell ebben*

[81] Valószínűleg Friss Istvánról van szó.

a kérdésben. Tudniillik nemcsak a mi szellemhangunkról, hanem az összes szellemhangról van szó. A német is krákog. A postaügyi népbiztosnál ki kell vizsgáltatni ezt a dolgot és mozgósítani kell a technikusokat, *hogy tegyék érthetővé a szellemhangokat.*

Egyébként az a falucska, ahol vagyunk, 70 kilométerre van a fronttól és olyan csend, nyugalom van itt, mintha ezer kilométerre lennénk a háború közepétől.

Legyen nyugodt Rákosi elvtárs, hogy a magam részéről tapintatosan és taktikusan fogok eljárni. Ha kell, lenyelek majd egy pár kellemetlenséget, csakhogy a munka menjen, és hogy Gerőt vajmikép egészséges vágányra tereljük. De természetesen mindennek megvan a maga határa. Ezért még egyszer ismétlem és ajánlom: *jöjjön le egy pár napra*!!

Üdvözlöm Révait.

Meleg szeretettel üdvözli
Mihály

Adja át üdvözletemet feleségének.

PIL, 878. f. 8/307. ő. e. – Kézzel írt eredeti.

7.

GERŐ ERNŐ LEVELE RÁKOSI MÁTYÁSNAK
1944. május 18.

Kedves Mátyás!

Még nem kaptam tőled választ arra a levelemre, melyben részletesen beszámoltam az itten végzett munkáról. Közben én egy hétig távol voltam, hogy utánanézzek kint az egységeknél az embereink munkájának. Mihály megjött. Abban állapodtunk meg, hogy egyelőre, míg az a munkakör, melyről te írsz, kialakul, elutazik oda, ahol én voltam, és ott fog dolgozni. De mihelyt meglesznek az emberek és meglesz a munkalehetőség az említett területen, teljesen átmegy arra [a] területre. Ezzel egyetért Satilov is.

A Varga javaslatra[82] vonatkozólag: Természetesen nincsen semmi kifogásom ellene. De meg kellene beszélni az egész vezető káderek politikájának a kérdését. Számomra ugyanis egy világos: szerencsétlenség volna, ha egy olyan összetételű vezetéssel kerülnénk haza, mint a mai. Erről és sok más kérdésről közvetlenül kellene tárgyalni. Másrészt előbb-utóbb a vezetés súlypontját errefelé, nyugatra kell majd áthelyezni. S minél előbb történik ez meg, annál jobb. Ezért én azt javasolnám, hogy két-három hét múlva Te jöjj ide, egyelőre a kérdések megbeszélése és a gyakorlati munkával való megismerkedés céljából. Akkor azután véglegesen megállapodhatnánk a továbbiakban.

A magyar légió dolgáról Weinberger egyidejűleg ír.[83] Nem akarom hát megismételni. Annyi bizonyos, hogy most komoly lökést kapott a dolog. Ha csak nincsen az ottani körökben határozott politikai ellenindikáció, úgy most meglesz a magyar légió.

A front antifasiszta iskolában van 24 magyar tiszt és 26 közlegény. Rendkívül sürgős, hogy azonnal kapjunk két jó előadót, programot és könyveket. A partizániskolába küldendő emberekről egyelőre semmit sem tudunk. Mihály mondotta, hogy

[82] Varga Jenőnek a Külföldi Bizottsági tagjává történő választásáról van szó. Ld. a 3. sz. dokumentumot.

[83] Vas Zoltán levele nem áll rendelkezésünkre.

tizedikén el kellett indulniok. Holnap Weinberger a helyszínre utazik, hogy megtudjuk, elő van-e készítve fogadtatásuk és visszajöttek-e az emberek, akiket még annak idején a mögöttes területre küldöttünk.

A röpirat propagandában papírhiány miatt némi tempóveszteség állott be, de azért kiadtunk eddig több mint öt millió példányt, és számos újabb röpirat készül. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy nagyon hatásos a hangszóró propaganda. Ezt most minden erővel forszírozzuk.

Anyagot, amit csak lehet, küldünk. Elküldjük a kiadott röpiratokat is. Remélem megkapjátok.

Május 14-én moszkvai utasításra lehallgattuk a K[ossuth] Rádió adásait és felírtuk, amit ki lehetett venni belőlük. Aránylag jobban volt hallható, mint máskor. Attól tartok, hogy valami svindlivel állunk szemben, hogy erre a napra speciálisan rákapcsoltak erősítő állomásokat. Ezt abból következtetem, hogy az utána következő napokon újból próbáltuk hallgatni, de úgyszólván minden eredmény nélkül. A zavarás olyan erős, hogy csak foszlányokat lehet kivenni. Pedig az apparátusunk elsőrendű, és a hallási viszonyok igen kedvezőek. Továbbá a 33-as hullámhosszon csakis május 14-én sikerült felfedezni az adót, se azelőtt, se utána. Jó volna, ha utánanéznétek ennek a dolognak.

Kérlek, informáljatok bennünket arról, ami nálatok történik. Lehetőleg küldjetek literatúrát, például „Vojna i Rabocsij Klass"-t,[84] amit itt nem kapunk. A Blohin útján (VII. Otdgel)[85] minden gyorsan megjön.

Üdvözöl
Gerő

1944. május 18-án

PIL, 878. f. 8/307. ő. e. – Géppel írt eredeti, Gerő saját kezű aláírásával.

8.
FARKAS MIHÁLY LEVELE RÁKOSI MÁTYÁSHOZ
1944. május 18.

Kedves Rákosi elvtárs!

Gerő elvtárs megérkezett. Informáltam őt a munkánkról és a megbízatásomról. Kisebb nehézségek áthidalása után a következőkben egyeztünk meg. Én fogom a partizánügyeket vezetni, de mert mint mondották, egyelőre erre a munkára nem kell egy egész ember, és mert kint a fronton szükség van a propagandamunka irányítására, menjek ki 3–4 hétre oda. Közben Rovnóban megindul a munka, és akkor én át fogom venni a part[izán]ügyek intézését. Ez Gerő indítványa volt – de miután én ragaszkodtam ahhoz, hogy a KB határozatát figyelembe kell venni. Más megoldás nem volt, és ezért belementem egy ilyen megállapodásba. El akartam kerülni, hogy az egész kérdést Manu[ilszkij] vagy Dimi[trov] elé vigyük, mert akkor csak kellemetlenség lett volna. Helyzetem itt máig nem valami rózsás. Annak ellenére, hogy Gerő és W[einberger] engem ide kértek, mindketten tartózkodóan viselkednek velem

[84] Magyarul: A háború és a munkásosztály.
[85] A Politikai Főcsoportfőnökség VII. osztályáról (otgyel) van szó.

szemben és éreztetik, hogy ők a vezetők. De én ezzel nem törődöm, ha ez nekik fontos és szükséges, hogy csinálják, az ő dolguk. Ami engem illett, én dolgozni jöttem és működésemmel el fogom érni azt, amire a pártnak szüksége van. Számomra ez, és nem a vezérkedés a fontos. Gerő írt egy beadványt Zsukovnak[86] a magyar csapatok politikai és morális helyzetéről.[87] Ennek egy másolatát maga is megkapja. Ebből a beadványból látni fogja, hogy mi a helyzet. Két nappal ezelőtt egy itteni táborban 34 tiszt és 1200 magyar katona, egy alezredes is beadvánnyal fordultak Sztálinhoz, melyben kérik egy magyar katonai alakulat felállítását a Szovjetunió területén.[88] Talán ennek is lesz valami hatása. Reméljük, hogy lesz légió! Rákosi elvtárs gyakoroljon állandó nyomást a PURKK-ára, hogy küldje gyorsan az általunk indítványozott embereket. Emberekre tényleg nagy szükség van. Ha több ember lesz itt, *nagyobb lesz az eredmény.* Véleményem szerint sokkal erélyesebben kell a Kossuthnak a németek garázdálkodásáról az országban írni. Az anyagból látni fogja, hogy viszik a paraszttól a lovat, szekeret, tehenet, élelmet. *A parasztság az az osztály, mely elsősorban érzi a német megszállás következményeit.* Ezért nagyobb figyelmet kell szentelni ennek a kérdésnek. Minden jel arra mutat, hogy a német megszállás *elleni zendülés, aktív harc a faluból fog kiindulni.*

A falu elégedetlensége a partizán mozgalom *melegágya* Magyarországon. A mi embereinknek is azt kell ajánlani, hogy részben menjenek a falvakba és szervezzék meg a falu ellenállását. Természetesen ez nem jelenti a munkásosztály szerepének lebecsülését avagy a munkásosztály mozgósításának elhanyagolását, *de számolni kell az adott helyzettel.*

A tisztek a hadseregben azzal mentegetőznek a legénység előtt, hogy Magyarország két rossz között, a német és a bolsevik veszély között volt kénytelen választani. A kisebb rossz a német volt, mert a bolsevikok istentelenek, felgyújtják a templomot stb., stb. Erre az érvre válaszolni kell. Van olyan érv is, hogy ami történt, az nem megszállás, hanem *segítségnyújtás!*

Nagyon bosszantó, hogy a „szellemhang" egyetlen krákogás. A guta környékez amikor a rádiónál hallgatom. Ha technikailag nem sikerül a dolgot megoldani, akkor be kell szüntetni, mert csak kompromittál és nevetségessé tesz bennünket. Ezt a javaslatot nehéz szívvel teszem, de más kiút nincs.

Hogy megy maguknál a munka? Az első levelemben felvetettem, hogy jöjjön ide egy rövid időre. Ebben a levelemben csak megismételhetem ezt a javaslatot. Szükség, nagy szükség van rá. Magának, mint a párt vezetőjének, ide kell jönnie, hogy egy magyar párt jelleget is adjon az itteni munkának, és hogy tisztázzunk és rendezzünk egy sor kérdést. Magának nem szabad elszigetelődnie egy itteni munkától. Ellenke-

---

[86] Zsukov, Georgij Konsztantyinovics (1896–1974) – a Szovjetunió marsallja. 1941-ben néhány hónapig vezérkari főnök és belügyi népbiztoshelyettes. 1941–1945-ben a leningrádi, a nyugati, az 1. ukrán és az 1. belorusz front parancsnoka, a hadsereg főparancsnokának helyettese. 1955-től 1957-ig hadügyminiszter. 1952 és 1957 között az SZKP KB tagja, 1957 júliusától októberig elnökségi tag.

[87] Ez a beadvány sajnos nem áll rendelkezésünkre.

[88] 1944. május 14-én a 22. számú zaszlavi hadifogolytáborban tartott gyűlés résztvevői a következő levéllel fordultak Sztálinhoz: „Fegyverrel a kezünkben akarunk harcolni Hitler és Horthy ellen, hazánk felszabadításáért. Kérjük, hogy biztosítsa számunkra ennek lehetőségét. Kérjük, hogy engedélyezze magyar harci egység létrehozását a Szovjetunió területén." Lásd: *A. I. Puskás*: Átállás előtt és után. História Évkönyv, 1984. 133.

zőleg, élére kell állnia az itteni munkának. *Magának kell vezetni és irányítani ezt a munkát is.* Ezt meg lehet kezdeni azáltal, *hogy egy rövid időre ide jön.*

Sok szeretettel üdvözli

Mihály

Feleségének adja át üdvözletemet.
Üdvözlöm Révait, Hályt és a Kossuth szerkesztőségét.
Bocsásson meg a rossz kézírásért.
Legyen szíves adja át a mellékelt levelet feleségemnek.

PIL, 878. f. 8/307. ő. e. – Kézzel írt eredeti.

9.

RÁKOSI MÁTYÁS LEVELE GERŐ ERNŐNEK, FARKAS MIHÁLYNAK ÉS VAS ZOLTÁNNAK

Moszkva, d. n.

Kedves Gerő, Weinberger és Mihály Elvtársak!

Nyugtázom a következő leveleket: április 20-áról Weinberger egy levele,[89] V. 6-áról Gerő e[lvtárs] egy levele, végül V. 13-ról Weinberger e[lvtárs] egy levele.[90] Az összes levélben említett küldeményeket szintén megkaptam. Válaszoltam IV. 26-án, V. 5-én és V. 20-án táviratoztam.[91]

I. Frontmunka. A közlések számunkra rendkívül fontosak és érdekesek voltak. A beküldött röpiratanyag jó. Nekem is ez a véleményem, hogy nagy lehetőségek vannak, és a maximális erőt kell a frontra összpontosítani. Eddig a következő elvtársakat javasoltam: Kellerman, Révész [Géza],[92] Gábor József, Zalka András,[93] Kerekes Mihály, Nagy István,[94] Levi Iván, Beszédes Antal,[95] Bálint Sándor, Gruber Jó-

[89] Ez a levél nem áll rendelkezésünkre.

[90] Ezt a levelet nem közöljük. Lelőhelye: RCHIDNI f. 495. op. 142. gy. 828.

[91] Rákosi említett táviratában arról értesítette Gerőéket, hogy Kellermanék (Nógrádi Sándorék) 1944. május 23-án indulnak el hozzájuk. A távirat lelőhelye: RCHIDNI f. 495. op. 142. gy. 835.

[92] Révész Géza (1902–1977). Fogolycserével került ki a Szovjetunióba, ahol hadmérnöki diplomát szerzett és elvégezte a Vörös Hadsereg páncélos akadémiáját. A Honvédelmi Népbiztosság Páncélos Főparancsnokságán szolgált, 1943-ban a cseljabinszki hadifogolytábor helyettes parancsnoka. 1944 őszétől a magyar partizánmozgalom vezetője, a szvjatosinói partizániskola magyar részlegének parancsnoka. Hazatérése után az MKP káderosztályának helyettes vezetője, majd 1947-ig a katonai, ill. karhatalmi osztályt vezette. 1947–1948-ban varsói követ. 1948 után a Magyar Néphadsereg egyik vezető személyisége. 1957 és 1960 között honvédelmi miniszter, ezt követően 1963-ig moszkvai nagykövet.

[93] Zalka András (1913-?). 1936-ban illegálisan hagyta el Magyarországot, részt vett a spanyol polgárháborúban, majd 1939-től a Szovjetunióban élt. Elvégezte a Katonai Repülő Akadémiát, a háború alatt pilótaként teljesített szolgálatot. 1944 nyarán partizánbevetésre került, 1945 februárjáig lengyel és szlovák területen működött. 1945-től 1947-ig a magyarországi SZEB szovjet törzsénél dolgozott. Később hivatásos katonatiszt.

[94] Nagy István (1914–1987). 1943 januárjában esett hadifogságba. Földes Pál partizánosztagában szolgált. 1945-ben hazatért Magyarországra, 1945 áprilisáig Debrecenben a kormányőrségnél teljesített szolgálatot, majd a Belügyminisztérium Nógrád megyei főkapitánya 1948 áprilisáig.

[95] Beszédes Antal (1902–1969). A Tanácsköztársaság alatt vöröskatonaként harcolt. 1922-ben kikerült a Szovjetunióba, a II. világháború idején a Vörös Hadsereg tisztje. 1945-ben hazatért, különböző beosztásokban a Belügyminisztériumban dolgozott.

zsef,[96] Varjas György, Ráth Károly,[97] Katz Mátyás, Hamburger Tamás,[98] Oldal Géza (volt hadifogoly), Garasin Rudolf[99] őrnagy, Lóránt György, Weiszfeller[100] dr. VKP(b) tag, Steinmetz, Pelikán,[101] Abelovszkij,[102] Tengerdi,[103] Laszab,[104] Márton,[105] Molnár,[106] Weinberger Márton, Illés Béla. Meg fogjuk kapni Földest, a partizánt[107] és

[96] Gruber József (1905–1983). A második világháború idején a szovjet hadsereg századosa, az 1. és 2. Ukrán Fronton, a VH magyar operatív csoportjában szolgált. 1947 októberéig a SZEB szovjet törzsében Budapesten teljesített szolgálatot. A szovjet hadseregtől történt leszerelése után a moszkvai rádió magyar szerkesztőségében dolgozott 1960-ig. 1960-ban települt végleg haza.

[97] Ráth Károly (1903–1985). 1927-ig különböző erdélyi lapoknál újságíróként dolgozott, majd Franciaországba emigrált. Részt vett a spanyol polgárháborúban, onnan visszatérve internálták. 1943-ban a szovjet kormány közbenjárására szabadult. 1944 augusztusától a 2. Ukrán Front politikai osztályán dolgozott, a Híradó szerkesztője, majd megszűnéséig az Új Szó munkatársa.

[98] Helyesen Hamburger László (1913-). 1942 májusában munkaszázaddal került a szovjet frontra, ahol egy partizántámadás alkalmával átállt a brjanszki magyar partizánokhoz. Először a Rudnyev-osztagban, majd a Cskalov-osztag magyar szakaszában harcolt.

[99] Garasin Rudolf (1895–1969). Az I. világháború alatt orosz hadifogságba esett, és vörös gárdistaként harcolt az októberi forradalomban és a polgárháborúban. 1920-as leszerelését követően nyomdászként dolgozott a Szovjetunióban. 1943-tól a Hadügyi Népbiztosság Politikai Főcsoportfőnökségén őrnagyi rendfokozatban különleges propagandistaként a magyar, román és szlovák hadifoglyok között végzett szervező és propaganda munkát. 1944 szeptemberétől a 4. Ukrán Front, majd a 2. Ukrán Front parancsnokságához tartozó partizánosztagok speciális iskolájának parancsnoka. 1945. februártól a SZEB-nél teljesített szolgálatot, majd az Új Szó főszerkesztő helyettese. 1947 és 1951 között Moszkvában élt. Hazatérése után minisztériumi főosztályvezető, 1957-ig a határőrség ezredese, majd 1961-es nyugdíjazásáig Magyarország ulanbátori nagykövete.

[100] dr. Weissfeller Gyula (1902–1984). 1932-ben politikai emigránsként került a Szovjetunióba. 1932 és 1941, ill. 1943 és 1952 között az Orvosi Akadémia Tuberkolózis Intézetének osztályvezetője. 1941–1943-ban Szverdlovszkban a Tuberkolózis Intézet igazgatója. 1943-ban önként jelentkezett a Vörös Hadseregbe, az I. és IV. Ukrán Fronton a magyar operatív csoportban teljesített szolgálatot. Hazatérése után az Országos Közegészségügyi Intézet Immunológiai Osztályát vezette.

[101] Pelikán Géza (1892–1945). Az I. világháború alatt orosz hadifogságba esett, és az Uralba került, ahol bekapcsolódott a forradalmi mozgalomba. A polgárháború után különböző egyetemeken tanított. A II. világháború idején a krasznogorszki antifasiszta iskola tanára, majd igazgatóhelyettese.

[102] Feltehetően Abelovszky József (1891–1967). A Tanácsköztársaság bukása után Olaszországban, Franciaországban és az USA-ban, 1931-től pedig a Szovjetunióban élt. 1944 szeptemberétől a kijev-szvjatosinói partizániskola oktatója, majd a magyar tagozat vezetője. 1945-ös hazatérése után gazdasági funkciókban dolgozott, 1945 és 1951 között a Magyarok Világszövetségének főtitkára.

[103] Tengerdi István (1900–1990). A Tanácsköztársaság idején agitációs munkát végzett a Vörös Hadseregben. 1920–1923-ban Olaszországban, ezt követően rövid ideig Brazíliában, majd 1924 és 1930 között az Egyesült Államokban élt. 1931-ben került a Szovjetunióba, ahonnan Magyarországra 1945-ben tért vissza. 1937–1939-ben harcolt a spanyol polgárháborúban.

[104] Laszab Ferenc (1887–1970). A csehszlovák munkásmozgalomban tevékenykedett, a szociáldemokrata, majd a kommunista pártot szervezte. 1937–1939-ben részt vett a spanyol polgárháborúban. 1943-tól a szovjet Vörös Hadseregben harcolt. 1945 után Csehszlovákiában élt.

[105] Márton József (1910–1987). 1943 decemberében került a Szovjetunióba. Rákosi ajánlásával jelentkezett a Vörös Hadseregbe. 1945-ben hazatért, a Nemzeti Segélynél dolgozott. 1947-ben az MKP apparátusába került.

[106] Molnár János (1908–1980). 1944 tavaszán munkaszolgálatosként került ki a keleti frontra, ahol július 24-én fogságba esett. Elvégezte a szjvatosinói partizániskolát, és Nógrádi Sándor csoportjában került bevetésre. 1945 után a Belügyminisztériumban dolgozott, onnan ment nyugdíjba 1963-ban.

[107] Földes Pál (1900–1975). A Tanácsköztársaság bukása után Csehszlovákiában élt, ahonnan 1929-ben tért haza. A Csepeli Posztógyár igazgatója és a KMP technikai apparátusának vezetője volt. Többszöri börtönbüntetés után 1940-ben illegálisan a Szovjetunióba távozott, ahol rövid ideig textilgyári főmérnök. A háború alatt különböző partizánosztagokban harcolt, majd 1944 decembe-

Steinert,[108] a volt pozsonyi szenátor [Steiner Gábor] fiát. Van azonkívül még néhány jelöltem. A frontiskolába politikai oktatóul Bolgár Eleket[109] és Gerő Máriát.[110] Fordítóul a frontstábnál a PUR számára Bebrics Annát vagy Czóbel Annát.[111] A felsoroltak közül 23-an már voltak a káderosztálynál, köztük Révész is, aki néhány napra itt volt komandirovkán[112] és Steinmetz Miklós, aki a napokban érkezett meg. Ezenkívül eljártam a CK-nál,[113] hogy megkapjuk a magyar párttagok névsorát és abból is válogathatunk: a moszkvai és a moszkvai oblaszt[114] magyar névsorát most állítják össze. Végül a cseljabinszki munkatáborban levő magyarok felülvizsgálására már működik a helyszínen egy pártbizottság, melybe magyar részről Révész Gézát jelöltem.

Mindez azonban még csak a jövő zenéje, mert a káderosztály a szokásos alapossággal, de ennek megfelelően lassan dolgozik. Dubrovicki elvtárs elmondja, hogy ez a kérdés náluk a legfelsőbb helyen (Scs[erbakov]) felmerült és azt az utasítást adták, hogy a maximális gyorsasággal végezzék az ellenőrzést. Eddig csak Kellerman és Garasin vannak oformlálva,[115] és tegnap kellett volna utazniok a partizániskolába kijelölt 60 egynéhány antifasisztával: állítólag ma utaznak is a táborból. Az én véleményem az, hogy legjobb volna, ha a kommunisták, akik az iskola elvégzése után velük mennek, lehetőleg az első naptól kezdve velük legyenek és tanuljanak. Egyelőre azt fogom tenni, hogy akit csak lehet, kiküldök magukhoz és ott osszák be őket megfelelő munkára. Kivétel eben a tekintetben az a lista, amit Gerő e[lvtárs] összeállított és néhány vezető elvtárs. Kellermant a partizániskola politikai vezetőjéül ajánlottam:[116] remélem, hogy közben Tóth [József] odaérkezett. Kérem, hogy Maguk

---

rétől 1946-os hazatéréséig a krasznogorszki antifasiszta iskola magyar részlegét irányította. Hazatérése után textilgyári, ill. kutatóintézeti igazgató. 1957–1958-ban Magyarország londoni követe, ezt követően nyugdíjazásáig a Közlekedésügyi Minisztériumban dolgozott.

[108] Feltehetően Köves (Steiner) Lászlóról (1914–1976) van szó. Részt vett a szlovákiai munkásmozgalomban, 1935-től a Csehszlovák Kommunista Párt tagja. 1939-től a Szovjetunióban élt. 1944-ben a 4. Ukrán Front főcsoportfőnöksége 7. csoportfőnökségén tevékenykedett. 1945 szeptemberében Magyarországra települt.

[109] Bolgár Elek (1883–1955). A Tanácsköztársaság bukását követően Bécsbe, majd Berlinbe emigrált, 1937-től a Szovjetunióban élt, tanított. 1945-ben hazatért, külügyminiszter-helyettes, majd 1947 és 1949 között prágai, utána londoni követ. 1951-től az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja, illetve az Állam- és Jogtudományi Kar professzora.

[110] Gerő Ernő felesége, eredeti nevén Fazekas Erzsébet (1900–1967) – történész. 1919-től KMP tag. Illegális munkát végzett Bécsben, Erdélyben, majd 1925 és 1928 között a Francia Kommunista Párt magyar csoportjában. 1930-tól a Lenin Iskolán tanult Moszkvában, majd a Komintern apparátusában dolgozott. A spanyol polgárháború alatt újságíró, majd 1939-től a Szovjetunióban az akadémia Történettudományi Intézetének aspiránsa. A háború alatt antifasiszta iskolákat vezetett. Hazatérése után 1945-ben a Nemzeti Segély egyik szervezője. 1949-ben a Tudományos Tanács titkára, 1950–1953-ban a JATE-n, majd 1956-ig az ELTE-n tanított, tanszékvezető. 1956. október 28-án férjével, Gerő Ernővel a Szovjetunióba távozott. 1960-ban tértek haza.

[111] Czóbel Anna (1918–) 1923-ban édesanyjával követte az előző évben fogolycserével a Szovjetunióba került édesapját. 1936-tól a Moszkvai Filmművészeti Főiskola hallgatója, ahol 1940-ben filmoperatőri diplomát szerzett. A „Szojuzgyetfilm" stúdióban dolgozott. 1944-ben a fronton dolgozott. 1945-ben hazatért, előbb az MKP apparátusának munkatársa, majd a filmgyárban a Mafirt-krónika szerkesztője, később operatőr.

[112] Kiküldetésben.

[113] CK – Centralnüj Komityet (Központi Bizottság) rövidítése.

[114] Oblaszt – terület.

[115] Az eredeti orosz szó jelentése: a formaságok elintézésével állományba véve.

[116] Erről a Külföldi Bizottság 1944. április 23-i ülésén született döntés.

szakadatlanul követeljék – most már az itt közölt lista alapján – az embereket: talán így gyorsabban kapják meg.

E levéllel egyidejűleg repülőn kiérkezik magukhoz 14 antifasiszta frontagitációs munkára. Ebben a percben közli velem Beljajev, hogy Beszédes, Weiszfeller és Gruber már meg vannak erősítve, és holnap vagy holnapután útnak indítja őket.

2. A röpiratokra vonatkozólag itt a központban a következő javaslatot fogom előterjeszteni: adjunk ki itt jó papíron színes nyomással okmányszerű átjövési igazolványokat, részben füzetben perforálva, úgy mint Voronyezs előtt. Azután régi hadifoglyokat, lágerszakácsot, kórházi ápolót és hasonlót lefényképezünk és rövid szöveggel hazaírt levéllel, röpirat formájában átdobjuk. Érdekesebb hadifogoly leveleket (otthoniakat) fakszimilében, rövid kommentárral vagy anélkül. Felvetettem azt a helyes javaslatot, hogy valamely magyar szervezet nevében beszéljünk: ezt most D[imitrov] elvtárs megtárgyalja az illetékesekkel.[117] Egyes nagyobb eseményekről vagy néha összefoglalóan itt is írunk röpiratokat. Azt hiszem, ezekkel az elvtársak is egyetértenek.

3. A rádióra vonatkozó összes megjegyzéseket azonnal továbbítottuk. Amint látják, részben már meg is valósult, amennyiben Weinberger elvtárs javaslatának megfelelően három egymáshoz közel levő hullámot vezettek be. Egyéb javításokról is szó van. A Geistesstimme[118] ügyét is azonnal kivizsgálják. Kérem az elvtársakat, hogy a jövőben is, amennyiben módjukban áll, ellenőrizzék, és adjanak úgy politikai, mint technikai tanácsot.

Elhatároztuk, hogy nálunk egyelőre hetenként kétszer katonaadást adunk és a moszkvai rádióban is erősítjük a katona munkát. Sajnos ezt a tervet eddig anyaghiány miatt nem tudtuk megkezdeni. Úgy akarjuk, hogy legalább az első két-három héten olyan érdekes és eredeti legyen, hogy fölkeltse a figyelmet. Végül úgy próbálunk az anyaghiányon segíteni, hogy Révai elvtárs kimegy magukhoz egy gyorsírónővel egy friss hadifogolytáborba, és ott összegyűjt annyi anyagot, amennyit tud.[119] Közben remélhetőleg maguknál is megindul az anyagküldés, s akkor végre elkezdhetjük a tényekre támaszkodó adásokat. Úgy volt, hogy Révai elvtárs Dubrovicki elvtárssal egy repülőgépen megy, de tartok tőle, hogy ez nem lesz keresztülvihető. Azt akartam, hogy ő informálja Magukat az itteni dolgokról és csak most, amikor ez kezd kétségessé válni, fogtam neki hirtelen ennek a levélnek.

4. Kérem, feltétlenül segítsenek, hogy ide érkezzen néhány tucat jól összeválogatott friss hadifogoly tiszt és legénység, mert már nagyon megnehezíti munkánkat az új elemek, különösen a megszállás utáni foglyok hiánya.[120]

Weinberger e[lvtárs] a Görgényi csoportot keresi: körülbelül másfél hónappal ezelőtt mentek ki.[121] A két írógép közül az egyik mindenféle hozzávaló anyaggal

---

[117] Rákosi 1944. április 24-én Dimitrovnak írt levelében vetette fel, hogy létre kellene hozni egy magyar szervezetet a Szovjetunióban, aminek a nevében a magyar néphez fordulhatnak. Egyetértés esetén Rákosi konkrét javaslatokat ígért. (RCHIDNI f. 495. op. 74. gy. 116.)

[118] Geistesstimme – szellemhang.

[119] A Külföldi Bizottság már 1944. április 23-án olyan határozatot hozott, hogy Révai hetenként három alkalommal kint dolgozzon. (L. a KÜB jegyzőkönyveit. Múltunk, 1997/2. sz.)

[120] Rákosi arra utal, hogy nem találkozott olyan magyar hadifogollyal, aki Magyarország német megszállása után esett fogságba, s aki hiteles információkkal szolgálhatott volna a magyarországi helyzetről.

[121] Vas Zoltán 1944. május 13-i levelében érdeklődött a Görgényi csoport felől. A Görgényi-csoport 1944. március 20-án érkezett Krasznogorszkból az I. Belorusz Frontra. Tevékenységükről

Kellerman transzportjával megy. A másikat Dubrovicki viszi a lemezekkel és egy kis, Weinberger e[lvtárs] számára szóló csomaggal.

Fontos volna tudni a decemberben és januárban küldött hadifogoly-partizánok tapasztalatait és viselkedését. Talán lehetne róla egy rövid jelentést küldeni, amiből esetleg a jövendők kiválogatására új szempontokat nyerünk. A 300. iskola a napokban kezdi meg működését. A 27. táboré kissé elkésik, mert rendkívül nehezen és rosszul megy az összegyűjtésük.

Egyelőre ennyit. Remélem, néhány nap múlva Révai e[lvtárs] személyesen bővebben és részletesebben fog beszámolni.

Mindannyiuknak sikeres, eredményes munkát és jó egészséget kívánok. Eddigi munkájukkal mindenütt meg vannak elégedve.

RCHIDNI f. 495. op. 142. gy. 835. – Géppel írt másodlat.

10.
GERŐ ERNŐ LEVELE RÁKOSI MÁTYÁSNAK
1944. május 31.

Kedves Mátyás! D[ubrovicki] alezredessel küldött leveledet megkaptuk, s ebből látom, hogy az időpontig, amikor leveled íródott, Te nem kaptad meg valamennyi levelünket. Remélem, hogy időközben megérkeztek a hiányzók is.

Pillanatnyilag egyedül vagyok itt, mert Mihály, mint már megírtam, kiutazott munkára, Weinberger pedig elment egy innen mintegy száz kilométerre lévő hadifogolytáborba, ahol értesüléseink szerint mintegy 1500 magyar hadifogoly van. Persze nem tudjuk, vajon pontos-e ez a szám. Ezt csak akkor fogjuk tudni, ha Weinberger visszajön. Magam D[ubrovicki] alezredessel együtt 4–5 nap múlva Mihályhoz és a vele szomszédos alakulathoz szándékszom utazni, s ott töltök majd legalább egy hetet, hogy alaposan megnézzem, mint megy a munka és megbeszéljük a további teendőket.

Oda, ahol Mihály van, és a szomszédjához elküldöttem a tíz antifasisztát, akiket D[ubrovicki] hozott magával, s rajtuk kívül még hét embert, akiket itt szedtem össze partizánokból és antifasisztákból. Ilyenformán közvetlenül a helyszínen a munkát a következő elvtársak végzik: Mihály, Oldner, Gyáros, Szabó, Grünwald,[122] Rákosi, Zamek,[123] Hunya (jelenleg beteg, de már felépülőben). Az említett elvtársakon kívül ott vannak még a következő partizánok: Fazekas,[124] Hidvégi [Ferenc], Pop János[125]

---

l. *Nyikolaj Gyerzsaluk*: A magyar antifasiszták részvétele a frontpropagandában 1944-ben. (Hadtörténeti Közlemények 1979/3. sz. 425–450)

[122] Grünwald Ármin (1898–1963). A kommunista párt alapító tagja Kassán. 1939-ben illegalitásba kényszerült, előbb Lengyelországba, majd a Szovjetunióba emigrált. A II. világháború idején a Vörös Hadsereg önkéntese, az egyik partizániskola parancsnoka.

[123] Zamek Vladimir (1924-?). 1931-től a szüleivel a Szovjetunióban élt. Ufában végezte középiskolai tanulmányait, majd a hiradástechnikai főiskolára jelentkezett. 1944 januárjában a Rácz-csoporthoz, majd a szvjatosinói partizániskolára vezényelték., ahonnan egy partizánegységhez került. 1944. május és december között a 4. Ukrán Front, majd a 2. és a 3. Ukrán Front kötelékében propagandista. Hazatérése után a Magyar Újságnál és az Új Szónál szerkesztő, illetve fordító.

[124] Fazekas József (1905-?) 1930-tól a Román Kommunista Párt tagja. 1931 és 1941 között illegalitásban élt. 1941 augusztusában letartóztatták, 15 évre elítélték, majd 1942 novemberében büntetőszázaddal a frontra vitték., ahol 1943 januárjában szovjet fogságba esett. A Naumov-partizánegységben harcoló magyar csoport parancsnoka, majd 1944 júniusától propagandista a 4. Ukrán Frontnál.

[125] Helyesen: Pap János.

(román, de tud magyarul), Práth.[126] Végül ott dolgoznak a következő antifasiszták: Somogyi Imre százados (ideiglenesen, különleges operatív feladattal), Székely Antal százados, dr. Jánosi Ferenc[127] fhdgy., ref[ormátus] tábori lelkész, Beinrohr [Dezső] f[ő]h[a]d[na]gy, dr. Simon [László][128] hadnagy-orvos, R. Tóth Ferenc[129] z[á]szl[ós] (valószínűleg visszahívjuk, mert nagyon gyenge), Herensár,[130] Steiner,[131] Kurman, Fazekas, Kolumbán, Nagy Jenő z[á]szl[ós], Mede József, Nagy Béla, dr. Weinmann Ödön, Németh Ferenc, dr. Resner György, Torma László,[132] Timli Sándor, Kővári Márton, Czinkon János.[133]

Itt dolgozik velünk dr. Érchegyi József[134] f[ő]h[a]d[na]gy. Az iskolában vannak nevelőkként: Solt[135] hdgy és Diamant[136] (mindkettő partizán). Velük van még Grubits

---

[126] Práth Károly (1910-) – diplomata, kommunista politikus. 1929-től a KMP tagja. 1942-ben büntetőszázaddal került a frontra, ahol 1943 januárjában sikerült átjutnia a szovjet csapatokhoz. A krasznogorszki antifasiszta iskola elvégzése után 1944-ben a Fjodorov-partizánegységbe került, majd az 1. Ukrán Fronthoz osztották be frontpropaganda munkára.

[127] Jánosi Ferenc (1916–1968). Tábori lelkész-főhadnagyként szovjet hadifogságba esett, ahol a Magyar Újság szerkesztőségében dolgozott, antifasiszta propagandamunkát végzett. Hazatérése után az Ideiglenes Nemzeti Kormány Honvédelmi Minisztériumának osztályvezetője. 1951 és 1954 között a népművelési miniszter első helyettese, majd a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtitkára, illetve a Petőfi Irodalmi Múzeum igazgatója. 1956-os tevékenységéért letartóztatták és elítélték, 1960-ban amnesztiával szabadult.

[128] dr. Simon László (1915–1985). 1943 januárjában esett szovjet fogságba, részt vett a 74. sz. táborban a februári kiáltvány szerkesztésében. Elvégezte a krasznogorszki antifasiszta iskolát, s 1944-ben az 1. majd a 4. Ukrán Fronton végzett propaganda munkát. Hazatérése után a Szent János kórházban, 1949 és 1957 között a Honvéd tiszti Kórházban dolgozott.

[129] R. Tóth Ferenc (1919-). 1943-ban a Donnál került szovjet hadifogságba. Krasznogorszkban antifasiszta iskolát végzett, ezután frontpropaganda-munkára osztották be. 1945-ben érkezett Magyarországra, tagja lett Debrecenben az új demokratikus magyar hadseregnek.

[130] Helyesen:Herencsár Lajos (1919-?). 1942-ben került a keleti frontra, ahonnan átszökött a Vörös Hadsereghez. A krasznogorszki antifasiszta iskola elvégzése után 1944 áprilisától frontpropagandát végzett. 1947-ben került haza, a debreceni hadifogoly-iroda vezetője, majd nyugdíjazásáig a honvédségnél, ill. a Belügyminisztériumban szolgált.

[131] Somogyi [Steiner] János. (1920-). 1943. január 20-án Voronyezsnél önként átállt a szovjet csapatokhoz. Elvégezte a juzsai, majd a krasznogorszki antifasiszta iskolát, és az 1., ill. 4. Ukrán Fronton végzett frontagitációt. 1945-ben hazatért.

[132] Torma László (1919-). 1943 januárjában a Donnál esett hadifogságba. A juzsai hadifogolytáborban végzett antifasiszta iskolát, majd frontpropaganda-munkát végzett. 1945-ben csatlakozott a demokratikus magyar hadsereghez.

[133] Czinkon János (1913–1980). 1943 tavaszán esett fogságba. Elvégezte a juzsai antifasiszta iskolát és a Nógrádi-féle partizániskolát Rovnóban, s a Vörös Hadseregben szolgált. 1945 februárjában tért haza.

[134] Érchegyi József (1909-?). 1943. február elején a doni fronton esett fogságba. Tagja annak a delegációnak, mely a krasznogorszki táborba utazik a Magyar Nemzeti Bizottság megalakítására. Ennek kudarca után elvégezte a tábor antifasiszta iskoláját. Az I. Ukrán Front 7. politikai osztályához, majd 1944 nyarán a 4. Ukrán Frontra került frontmunkára. 1945-től 1946 novemberéig hadifogolytábor-parancsnok. Hazatérése után 1951-ig, majd 1956-tól nyugdíjazásáig a Belügyminisztériumban dolgozott.

[135] Solt Lajos (1908–1967). A magyar hadsereg hadnagyaként 1942-ben a Donnál esett szovjet fogságba. A szuzdali tiszti fogolytáborban csatlakozott az antifasiszta csoporthoz. Elvégezte a krasznogorszki antifasiszta iskolát és 1944. január-májusban a Fjodorov partizán magasabb egységben harcolt. Ezt követően a zbarazsi antifasiszta iskola egyik tanára, később az 1., ill. 4. Ukrán Front egy különleges megbízatású magyar csoportjának a parancsnoka. 1945 januárjában érkezett haza, az Új Szónál dolgozott.

[136] Dékán (Diamant) Sándor (1917-?). 1942-ben különleges munkaszázaddal került a keleti frontra, ahonnan átszökött a Vörös Hadsereghez. 1943-ban antifasiszta iskolát végzett, s a Fjodo-

százados, de valószínűleg elküldjük az iskolába, mert itt nem sok hasznát tudjuk venni. Az Oldner fiú[137] (hdgy) a frontrádiónál teljesít ellenőrző szolgálatot, ezenkívül fordításokra és miegyébre használjuk. Weinbergerrel elutazott a hadifogolytáborba Szőnyi[138] repülő hdgy. és Uszta[139] (mindkettő partizán) azzal, hogy ha szükség lesz rá, maradjanak ott a hadifoglyok közötti munkára. Ugyancsak szándékozunk küldeni 1–2 embert egy másik táborba is, mely innen mintegy 200 kilométerre van, s ahol szintén sok magyar hadifogoly szokott megfordulni.

Az alakulatoknál lévő embereknek egy kis vezető csoport kivételével a fő munkája a hangszórós propaganda, az emberek előkészítése a visszaküldésre, a legfrissebb foglyok és önként átjöttek kikérdezése, a rádióleadások a hadosztályoknál és a hadtesteknél, a plakátpropaganda megszervezése.

A munkát lent közvetlenül egyelőre Mihály vezeti. Helyettese az idősebb Oldner. De természetesen én igyekszem minél többet ott lenni a helyszínen. Mihály és Oldner munkája: az emberek helyes elosztása, munkájuk ellenőrzése, tanulmányozása és megfelelő utasítások adása a lent dolgozóknak, továbbá programok kidolgozása a hangszórós és a rádió propaganda számára, kisebb, operatív röpiratok elkészítése és kiadása, összeköttetés a megfelelő szovjet szervekkel.

Én innen igyekszem irányítani az egész munkát. Itt készülnek az összes elvi és politikai jelentőségű röpiratok. Itt dolgozzuk ki a hangszórós adások és a rádióadások általános irányát, tipizált programokat, melyeket a helyszínen konkrét anyaggal egészítenek ki. Innen reagálunk a lent kiadott röpiratokra, amennyiben hibák vannak bennük (és hibák természetesen vannak). Az itteni munkának nem lényegtelen része az antifasiszta iskola, annál is inkább, mert az előadók még mindig nem érkeztek meg, és nem hagyhatunk több mint ötven embert minden foglalkozás nélkül. Így eddig 12 előadást és körülbelül ugyanennyi szemináriumot tartottunk (kettőt én, kettőt Weinberger, a többit az ottani iskolát végzett antifasisták, sajnos jórészt minden anyag nélkül, mert a legutóbbi időkig nem volt magyar könyv kéznél és most is alig van). Weinberger háromszor járt eddig Rovnóban (innen 200 kilométer) és kétszer volt az izjaszlavi táborban (én is voltam ott néhányszor). Júniusban feltétlenül el akarjuk kezdeni a munkát szervezetten a túloldalon. Ha eddig nem kezdtük el, csakis azért, mert nem kaptuk meg az erre a célra kért embereket. Tegnap táviratilag jelezték,

---

rov-partizánegységhez került. 1944 májusától partizániskolai oktató, majd partizánosztag komisszár.

[137] Oldner Vladimir (1924–1947) – újságíró, kommunista politikus. 1932-ben emigráns szülők gyermekeként került a Szovjetunióba. A háború kezdetétől a fronton harcolt, propagandista, a doni front agitációs csoportjának tagja, valamint az Új Szó belső munkatársa.

[138] Szőnyi Márton (1918–1944) – katonatiszt, partizán parancsnok. 1941-ben repülőhadnagyként került szovjet hadifogságba, ahol a fogolytáborban bekapcsolódott az antifasiszta mozgalomba, s jelentkezett partizánnak. 1944 őszén magyarországi bevetésre indult, a Bükk-hegységben ért földet, ahol rövid, eredményes tevékenység után a csendőrök elfogták és agyonlőtték.

[139] Uszta Gyula (1914-) – katonatiszt, kommunista politikus. 1943-ban a szlovák hadsereg tagjaként szovjet fogságba került. Az SZKP tagja lett, s előbb a Fjodorov-partizánegységben, majd a magyar Rákóczi-partizánegység parancsnokaként harcolt. 1947–1948-ban Zemplén megyei főispán. 1949-től a Magyar Néphadsereg harckocsizó ezredének, majd a páncélos alakulatok parancsnoka. 1956 és 1962 között a honvédelmi miniszter első helyettese. 1956-tól 1966-ig az MSZMP KB tagja. 1962-től a Magyar Honvédelmi Sportszövetség elnöke, majd az MHSZ főtitkára. 1969 és 1982 között a Magyar Partizánszövetség főtitkára.

hogy elindult tőletek Gruber [József], Weiszfelder[140] és Beszédes [Antal]. Remélem, hogy néhány napon belül itt lesznek, s akkor én magam viszem el őket Mihályékhoz.

D[ubrovicki] alezredes arról informált, hogy mielőtt elindult volna, magához hívatta M[anuilszkij] és közölte vele, hogy az a munka, mellyel eredetileg Mihálynak kellett volna foglalkoznia, nem aktuális. D[ubrovicki] szerint Kellermannal útnak indítottak ugyan 60 embert, de ez inkább tartaléknak számít, és minden valószínűség szerint egészen más vonalon fogják őket felhasználni. Jó volna, ha Te közölnél velünk közelebbit, mert így nem nagyon világos számunkra a dolog, bár sejtjük, miről van szó.

Azt gondolom, hogy innen komolyan kellene foglalkozni máris a saját szervezetünk kiépítésével magában az országban, és ebből a célból gondosan kiválogatott embereket juttatni a helyszínre. De természetesen ehhez szükséges, hogy tudjuk, mi a te véleményed, és kell hozzá az öregek hozzájárulása is. Meg vagyok róla győződve, hogy jelenleg ez a terv sokkal reálisabb, mint azok a kísérletek voltak, melyeket a múlt évben a fagyos ember[141] útján végeztünk.

A fronton önként átjövők száma az utóbbi két hétben lényegesen megcsappant. Ez természetesen fölöttébb kellemetlen jelenség, de a tényekkel szembe kell nézni, és nem letagadni őket. Megpróbáltam kideríteni, mi az oka ennek, és körülbelül a következőkre jutottam (pontosabban akkor fogok tudni felvilágosítást adni, ha majd visszajövök Mihályéktól és a szomszédjától): A magyar katonai parancsnokság rendkívül brutális represszió rendszabályokat foganatosított azokkal szemben, akiket rajta kaptak, hogy át akartak szökni (eddig négy kivégzésről tudunk, kettő közülük nyilvános; az egyik esetben a kivégzéshez, mely akasztás útján történt, külön erre a célra hoztak kétszáz katonát a tűzvonalból, hogy végignézzék az akasztást, és így elrettentsék a katonákat az átszökéstől). A kikötések száma rendkívül megnövekedett, a tábori csendőrök létszámát felemelték a csapatoknál. Sokhelyütt német egységeket ékeltek be a magyar csapatok közé, mégpedig leginkább úgy, hogy egy-egy magyar hadosztályt mindkét oldalról német hadosztályok kereteznek be, s hátul német harckocsi csapatok helyezkednek el. Egy esetről tudunk, amikor nem egy hadosztályt, hanem egy ezredet kereteznek be német csapatok. Azonban (a mi balszárnyunkon) a magyar csapatok többsége még mindig egy tömegben foglal el tüzelőállást. Vagyis a beékelés a magyar csapatok kisebbségére vonatkozik. A magyar hadvezetőség intenzív ellenpropagandát fejt ki a mi propagandánkkal szemben. Ennek az ellenpropagandának, amely szóbelileg történik, fő jelszavai a következők: „Rövidesen jön a leváltás, tehát nem érdemes átmenni az oroszokhoz, mert aki nem megy át, az hamarabb kerül haza" (emellett a leváltást dátumra ígérik be és a határidőt folytonfolyvást kitolják). „Az oroszok külön katonai alakulatokat létesítenek azokból a magyar katonákból, akik átmennek hozzájuk, és ezeket az alakulatokat a román frontra vetik. Tehát aki átmegy az oroszokhoz, annak tovább kell harcolnia." „Az oroszok nem maguk lövik agyon a magyar hadifoglyokat, hanem visszaküldik őket a magyar hadsereghez, hogy itt lőjék őket agyon." „A németek segítenek a magyaroknak megvédeni Magyarország határait." „A német megszállás rossz, de az orosz százszor volna rosz-

[140] Helyesen: Weiszfeller.

[141] Morozovról, az operatív csoport vezetőjéről van szó. (A moroz szó oroszul fagyot jelent.) Valószínűleg Rózsa Richárd, Kilián György és Turjanicza Anna sikertelen ejtőernyős ledobására utalt Gerő.

szabb." „Nem szolidáris dolog átmenni az oroszokhoz és cserben hagyni a bajtársakat." „Az oroszok elviszik a foglyokat Szibériába." „Az oroszok bolsevizálni akarják Magyarországot, ugyanazt akarják csinálni, ami 1919-ben volt." Figyelembe kell venni, hogy mindezek az „argumentumok" és jelszavak hol itt, hol ott merülnek fel, s hogy legtöbbjük csak egy-egy ezredben vagy zászlóaljban szerepel. Ezért az ellenpropagandánál óvatosaknak kell lennünk, nehogy mi magunk terjesszük az ellenség érveit. Ebből kiindulva sok esetben csak ahhoz a csapathoz intézett propagandában (röpirat, hangszóró) válaszolunk, ahol a kérdés felmerült. Az önként átjövők számának megcsappanása bizonyára összefügg azzal is, hogy az utóbbi időben úgyszólván nincsenek aktív harcok, ennek folytán a magyar csapatoknak nincsenek jelenleg nagyobb veszteségei, tehát a katonákat az állandó halálveszedelem nem ösztökéli arra, hogy átjöjjenek. Végül figyelembe kell venni, hogy néhány héttel ezelőtt a magyar állások nagyon hézagosak voltak, jelentékeny szakaszok egyáltalán nem voltak megszállva. Most ez a helyzet megváltozott. Úgyszólván mindenütt vannak csapatok, az állások előtt sokhelyütt aknamezők húzódnak, s ezért az átjövetel nehezebb.

Azonban természetesen egyáltalán nem akarom „objektív" okokkal magyarázni, miért csökkent az önként átjövők száma, és általában a foglyok száma. Kétségtelen, hogy végső fokon ennek az oka abban áll, hogy mi nem dolgozunk megfelelően, nem reagálunk eléggé az ellenség rendszabályaira. És ha ilyen hosszan írok erről a kérdésről, ez azért van, mert rendkívül nyugtalanít a dolog. Pedig bizonyos, ezt számos tény bizonyítja, hogy a magyar katonák és tisztek hangulata igen elkeseredett a németekkel szemben. Az sem kétséges, hogy röpiratainkat ma már csaknem minden magyar katona ismeri, különösen a Zsukov parancsot[142] és a kedvezményekre jogosító igazolványt, és általában hisznek a propagandánknak. A katonák és tisztek hangulata az utóbbi időben semmi esetre sem javult. Mindez amellett szól, hogy ha a helyszínen alaposan megvizsgáljuk az okokat és megfelelő rendszabályokat foganatosítunk, akkor ismét meggyorsítjuk a bomlási folyamatot, és még tömegesebben fognak átjönni az emberek, mint azelőtt. Ez a fő célja az utazásomnak.

Minthogy harcok alig vannak, zsákmány-dokumentum is nagyon kevés van. Ez az oka annak, hogy nem küldünk többet.

Amennyire meg lehet állapítani az anyagból és a foglyok által szolgáltatott információból, a kormány nem népszerű, és eddig nem is reklámozza magát különösképpen a hadseregben. Ott a propaganda főleg Horthy személye körül csoportosul. Mint már a múltkor is írtam, a Horthy-legenda még igen erősen tartja magát. Ezért kiadtunk két röpiratot, melyek közük az egyik az eskü kérdésével foglalkozik és csak közvetve Horthyval, a másik viszont egyenesen felveti a Horthy-kérdést. Mindkettőt hadifogoly tisztek és katonák nevében adtuk ki. Az első már megjelent százezer példányban, a másik ugyanilyen példányszámban most van nyomás alatt. Fontosnak tartjuk, hogy a tisztikar megnyerhető részét elválasszuk a németbérenc kisebbségtől.

---

[142] 1944. április 29-én intézték az ún. Zsukov-parancsot az 1. Ukrán Front csapataihoz. A parancsban – az egyik oldalán a magyar, a másikon orosz szöveggel – az szerepelt, hogy azok a magyar katonák, akik beszüntetik a harcot és önként átmennek a Vörös Hadsereg oldalára, előnyökben részesítendők és garantálták, hogy a háború után visszatérhetnek hazájukba. Földes Pál szerint a Zsukov-parancsot Gerő utasítására Somogyi Imre szerkesztette, s Gerő mutatta be a tervezetet Zsukovnak. (*Földes Pál* i. m. 319.)

Ilyen értelemben adtunk utasítást a szóbeli (hangszórós) és rádiópropagandára nézve. De a legfontosabb ezen a téren Zsukov tábornagy üzenete a magyar hadsereg tisztjeihez, melyből eddig (papírhiány miatt) csak félmillió példányt nyomtunk, de remélem, hogy a júniusi limit rovására sikerül még félmillió példányt kihozni. Úgy hiszem, hogy ez az üzenet ugyanolyan hasznos lesz, mint a Zsukov parancs volt. Van még néhány röpiratunk munkában.

Éppen ma dolgoztam ki D[ubrovicki] alezredessel a júniusi munkatervet. Mihelyt megerősíti S[atilov] tábornok, el fogom küldeni.

Megkaptuk a képes frontújságot 36.500 példányban. Nagyon örülünk neki, bár vannak benne hibák, amiket könnyen el lehetett volna kerülni. Arról, ami szerintem hiba, azért írok, hogy a legközelebbi számnál figyelembe vegyék. A magyar hadseregben jelenleg (és már hosszú évek óta) nincsenek alhadnagyok, hanem zászlósok. Kár volt barakkokat fotografálni és egy kellemetlen kerítést hozzájuk, mikor ugyanebben a számban vannak igen csinos villaszerű házak. A tisztek több helyen együtt vannak a táborban a legénységgel, holott a propagandánkban állandóan hangoztatjuk, hogy a tisztek külön tiszti táborban vannak elhelyezve. A két belső oldal fényképfelvételei igen elmosódottak. De e hiányosságok ellenére a Képes Frontújság jó dolog és segítség a munkánkban. Mindent mozgassatok meg, hogy legközelebb adjanak ki új számot. Mi a magunk részéről igyekszünk innen egy-két számra való fotóanyagot küldeni.

És most van egy sereg kérésem hozzátok a magam, az itteni barátaink és D[ubrovicki] valamint S[atilov] tábornok nevében:

1. Sürgősen útnak indítani két tanárt a front antifasiszta iskola számára, továbbá elküldeni az egyhónapos magyar tanfolyam programját, valamint tananyagot (kiegészítőleg ahhoz, amit D[ubrovicki] hozott, könyveket, párttörténetet, amiből egyetlen példányt sem kaptunk, és anyagot az előadóknak.)

2. Összeállítani és sürgősen elküldeni szprávka-szerű[143] információs anyagot a Vörös Hadsereg politikai káderei számára Magyarországról. Ezt tőlünk sürgősen kérik, és kötelesek vagyunk segíteni. Lippainak készült valami brosúrája. Ha nincs kinyomtatva, kérem elküldeni a kéziratot vagy a kefelenyomatot. Legyetek szívesek elküldeni a Te Dom Szojuzov-beli előadásodnak a szövegét.[144] A 205-ös Intézettel[145] meg lehetne állapodni, hogy adjanak ki sürgősen külön a mi céljainkra egy információs speciális bulletint, melyben nemcsak közvetlenül a mai helyzetre vonatkozó anyagot kellene adni, hanem az előzményeket is. Varga elvtárs intézete[146] útján is lehetne csinálni valamit. Mindez az anyag szükséges volna az említetteken kívül a saját munkánkhoz is, s ezenkívül hasznát vennénk az iskolában.

---

[143] Megrendelésre készült tájékoztató anyag.

[144] Rákosi Mátyás egy előadássorozat keretében tartott előadást a Szakszervezetek Székházában a magyar helyzetről. Az előadásokat egy Visinszkij által vezetett bizottság szervezte. Rákosi említett előadásának szövege állítása szerint brosúra formájában is megjelent, ennek azonban nem sikerült nyomára bukkannunk. Az előadás pontos időpontja sem ismert. L. még *Rákosi Mátyás*: Visszaemlékezések 1940–1956. Napvilág Kiadó, 1997. I. kötet 123–124.

[145] A különböző számmal jelölt intézetek eddigi tudomásunk szerint a Komintern megszűnése után, részben az addig Komintern apparátuson belül végzett különböző feladatok ellátására jöttek létre. Az említett 205-ös Intézetről mindössze annyit tudunk, hogy itt végezték el a különböző rádióadások lehallgatását.

[146] Varga Jenő a Világgazdasági és Világpolitikai Intézet vezetője volt.

3. Kérem, hogy rendszeresen informáljatok engem és Mihályt a KÜB munkájáról, mert erről úgyszólván semmit sem tudok. (Helyesebben tudok arról, hogy az emberek küldése ügyében sokat fáradozol, és próbálom hallgatni a K[ossuth] Rádiót. Tegnap két adást egészen jól hallottunk, bár ezeket az adásokat is zavarták. Mégpedig tegnap egyszerre jól hallottuk mind a két hullámhosszon.)

Feltétlenül szükségesnek tartom, hogy találkozzunk. A múltkor már írtam erről és azt javasoltam, hogy lehetőleg Te jöjj ide egy-két hétre. Ezt a javaslatot most is helyesnek tartom. Közben azonban fölmerült nálam a gondolat, hogy ettől függetlenül esetleg én jönnék oda június közepén. Azért nem előbb, mert itt orosz vonalon, de a mi munkánkkal kapcsolatban, június 12-e körül fontos tanácskozás lesz, melyre valószínűleg Burcev is idejön. Az én utazásom nem venne igénybe sok időt, mert most jó a légi közlekedés. Összesen legfeljebb egy hétről van szó. Talán jó volna, ha felvetnéd ezt a kérdést az öregek előtt, és egyáltalán informálnád őket a kérdésekről, melyekről ebben a levélben írok. Attól tartok, hogy ha mostanában nem tudjuk Moszkvában egymás között és az öregekkel megbeszélni és elintézni a kérdéseket, melyek a legközelebbi perspektívában megoldásra várnak, akkor később ez technikailag aligha lesz lehetséges, vagy csak a munka hátrányára.

Az „Igaz Szót" rendszertelenül és csak két példányban kapjuk. Az április 16-i szám az utolsó, amit láttunk. Ez a szám nagyon gyenge. A megelőző számok jobbak. Burcevet kértem, hogy küldessen minden számból 300 példányt repülőgépen és húszezret postával, frontagitációra. A húszezerben kevéssé hiszek, mert ez papírkérdés. Légy szíves, próbáld megmozgatni ezt az ügyet. Ha nem sikerül kinyomni a húszezret, akkor legalább a felét. Nagyon jó volna, ha Moszkvában nyomnának propuszk[147] és kedvezményekre jogosító igazolványokat jó, kemény papíron, könyvecske formájában, perforált lapokkal. A szöveg legyen lehetőleg ugyanaz, amit mi itt adtunk ki. Itt nem volt jobb papír- és nyomdalehetőség.

D[ubrovicki] alezredes mondotta, hogy a magyar alakulat ügye pozitívan el van döntve. Megfelel a valóságnak ez az értesülés? Ha igaz volna, óriási lépést jelentene.

Mint láthatod, igyekeztem lehetőleg részletesen beszámolni mindenről, ami többékevésbé fontos. Hogy nem foglaltam eléggé rendszerbe az egyes kérdéseket, azt bizonyára megbocsátod. Ugyanis egyenesen gépbe írtam a levelet és nincsen időm, hogy átírjam.

A munka minden nehézség ellenére megy és menni fog. Igyekszünk jól vetni, biztos vagyok benne, hogy az aratás nem fog elmaradni.

1944. május 31-én kommunista üdvözlettel

Gerő

PIL, 878. f. 8/307. ő. e. – Géppel írt eredeti, Gerő saját kezű aláírásával.

11.
GERŐ ERNŐ LEVELE RÁKOSI MÁTYÁSNAK
1944. június 14.

Kedves Mátyás!

Táviratodat az emberek érkezéséről megkaptuk, és más úton is értesültünk, hogy Kellerman rendeltetési helyére érkezett. Weinberger elvtárs éppen tegnap jött

[147] Propuszk – engedély.

vissza onnan. Beszélt Kellermannal, Garasinnal és az emberekkel. A baj az, hogy minden előzetes figyelmeztetés ellenére Moszkvában nem intézték el az emberek élelmezésének kérdését, vagy ha elintézték, nem közölték hivatalosan a megfelelő szervvel. Így a helyzet az, hogy az emberek a helyszínen vannak és az élelmezésük nincsen biztosítva. Rendkívül sürgős intézkedésre van szükség, mert ha azonnal nem jön Moszkvából megfelelő parancs az itteni frontparancsnoksághoz, akkor az emberek egészen egyszerűen éhezni fognak. Arra kérlek tehát, hogy azonnal járj el ebben az ügyben, mert ez nem szenvedhet pillanatnyi halasztást sem.

Weinberger elvtárs járt Révainál is, és tőle értesültünk, hogy Kijevben akartok megbeszélést tartani. Ez technikailag teljesen lehetetlen. Mi ugyanis jelenleg 560 kilométerre vagyunk Kijevtől, vagyis az út oda-vissza jóval több, mint ezer kilométer. De nem is ez a döntő, hanem az, hogy innen sokkal könnyebb Moszkvába utazni vagy Moszkvából ide, mint innen Kijevbe vagy Kijevből ide. Kijevbe ugyanis autóval kell menni, Moszkvával pedig van rendszeres légi összeköttetés. Jelenleg autónk nincsen, mind javításban van. Rovnóba is Weinberger csak úgy tudott eljutni, hogy sikerült kölcsönkapni egy repülőgépet. Minthogy azonban az ilyen repülőgépek csak egy utast visznek, innen viszont három embernek kellene Kijevbe menni, a dolgot Kijevben nem tudjuk lebonyolítani. Emellett ha Kijevben tartanánk a megbeszélést, ez hosszú időre elszakítana bennünket a munkától és neked sem volna rá alkalmad, hogy megismerkedjél a munkánkkal. Ezért azt javasoljuk, hogy tartsuk meg a megbeszélést itt, mégpedig lehetőleg azután, hogy Te megismerkedtél a helyszínen a munkával. Így, azt hiszem, a megbeszélés eredményesebb lesz. Úgy gondolom, hogy a Te Kijevre vonatkozó javaslatod technikai tévedésen alapszik. Ugyanis Moszkvából az embereket hozzánk még mindig a régi helyre irányítják, amely aránylag közel volt Kijevhez (360 kilométer), és ennek folytán valamennyien teljesen hiába utazgatnak ide-oda. Ha egyetértesz vele, hogy itt tartsuk a megbeszélést, akkor Révait mi idehozatjuk. Ezt minden valószínűség szerint meg tudjuk szervezni, egy emberről lévén szó.

Teljesen érthetetlen számunkra az, amit Révai a partizánmozgalomról közöl. Dubr[ovick]y kifejezetten és a leghatározottabb formában közölte, hogy M[anuilszkij] direktívát adott abban az értelemben, ahogy én ezt neked megírtam. Ugyanezt a direktívát Dub[rovick]y közölte Satilov altábornaggyal és más hivatalos személyekkel is. Ennek folytán, már előkészített rendszabályokat visszacsináltunk. Itt készenlétben lévő embereket visszaküldtünk. Ezt a kérdést tisztázni kell, mert így teljesen bizonytalanságban vagyunk.

Lehetetlenség tovább várni az iskola ügyében. Ötvenegy ember van május 20-a óta az iskolában. A rendszeres tanítást azonban nem lehet megkezdeni, mert nincs előadó. Máriától kaptam levelet, melyben azt írja, hogy minden készen volt az utazásra, amikor közölték vele, hogy egyelőre nem utazhat, mert még le kell folytatni az ankétot, melyet már lefolytattak, amikor felvették ahhoz a szervhez, ahol ezelőtt dolgozott. Hallom, hogy Bolgár is ott van, de úgy látszik szintén az ankétot várja. Ezalatt pedig itt nem tudjuk, mit csináljunk az emberekkel. Dub[rovick]y mondotta, hogy felülről szigorú utasítást adtak a magyar káderek gyors felülvizsgálatára és haladéktalan ideirányítására. De ezt az utasítást nyilván szabotálják. Nagyon kérlek hass oda, mozgass meg mindent, hogy Mária és Bolgár azonnal, repülőgépen idejöjjenek. Ellenkező esetben kénytelenek leszünk likvidálni az iskolát, mert lehetetlen, hogy mi

elfoglaljuk a helyeket az iskolában a németektől és ne használjuk ki a helyeket. Ahhoz, hogy valami pozitív rendelkezés történjék az előadók ügyében, komoly beavatkozásra van szükség igen felelős tényezők részéről. Te legjobban fogod tudni, kihez kellene fordulni.

Antifasisztákra egyelőre nincsen szükségünk. Az itt lévők elegendők. Kommunisták se nagyon kellenek pillanatnyilag közvetlenül a mi munkánk számára. Ellenben kellene Dubr[ovick]lynak ember. De ez nem az én dolgom, mert ezeknek az embereknek a beállítása a moszkvai káderosztályon keresztül történik. Nekem nagyon nagy szükségem volna egy munkaerőre. Kellene valaki, aki egy személyben volna gépírónő, titkár és fordító. Lehet akár férfi, akár nő. Jelenleg az a helyzet, hogy a röpiratokat én fordítom oroszra. Továbbá fordító hiányában rengeteg fontos anyag kihasználása orosz vonalon lehetetlen. Ezért nagyon fontos volna, hogy kapjak ilyen embert. Igen hálás volnék, ha tudnál szerezni számomra és ideirányítani.

Baj van az emberek anyagi ellátásával. A kommunisták egy részének a családja otthon minden támogatás nélkül maradt. Pld. mikor eljöttünk, azt mondották, hogy Gyáros tovább fogja kapni a fizetését a Kiadónál. Azonban kiderült, hogy Kaszradze egyszerűen elbocsátotta és a fizetését tovább nem folyósítja. Légy szíves intézkedni ebben az ügyben vagy személyesen vagy Kozlov[148] útján. Hasonló helyzetben van Grünwald, Beszédes is. Ők szintén úgy jöttek el, hogy a család otthon minden támogatás nélkül maradt. Mi itt mindent megteszünk, hogy megpróbáljuk rendezni anyagilag az ügyüket, de ez nemcsak tőlünk függ.

Mihálynál voltam, de sajnos csak rövid ideig, mert itt tanácskozás volt és erre vissza kellett jönnöm. Most ismét szándékszom odautazni (ez innen 210 kilométerre van), de nem tudom mitévő legyek, mert az utazást keresztezi a tervezett megbeszélés a Te ideérkezéseddel kapcsolatban. Talán mégis elutazom, mert sürgős a dolog, s ha Te közben megérkezel, visszajövök Mihállyal együtt. Autón az út hét óra, repülőgépen pedig másfél–két óra.

A fronton némi újabb magyar csapat jelent meg. Így többek között a 40. ezred, amely már volt itt, de amelyet úgy látszik a front mögött újjászerveztek. Megjelent továbbá a 38. gyalogezred, mely állítólag a 7. hadosztályhoz tartozik, de ez még nem egészen biztos. A magyar csapatokat mindinkább beékelik német egységek közé. A legújabb trükk, melynek segítségével igyekeznek visszatartani a magyar katonákat attól, hogy átjöjjenek hozzánk az, hogy a tisztek kijelentik: minden magyar katona csak 80 napot tölt a tűzvonalban. A 80 nap letelte után mindenki megkapja a tűzkeresztet, azonnal hazamegy és véglegesen leszerel. A katonák közül sokan hisznek ennek a hazugságnak. Egy másik újdonság az, hogy sok helyütt még az egyszerű géppuskás tüzelőállások parancsnoksága is német kézben van. Németek parancsnokolnak a nehéz aknavetők és a nehéztüzérség felett. A magyar csapatok háta mögött sok helyütt német kontroll-pontokat létesítettek. Járőrbe úgy választják ki az em-

[148] Kozlov, Vaszilij Ivanovics (1903–1967) 1929 és 1933 között a minszki Lenin Egyetemen tanult, majd a Belorusz Kommunista Párt sztarobini körzetének első titkára lett. A Nagy Honvédő Háború éveiben a párt megbízásából a partizánmozgalmat szervezte. 1941 júliusától az illegális Belorusz Kommunista Párt minszki szervezetének első titkára és a minszki partizánszövetség vezetője. A háború után a minszki városi és területi pártbizottság első titkára, a Belorusz SZSZK Legfelsőbb Tanácsának elnöke, majd a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnökhelyettese. 1966-tól az SZKP KB tagja.

bereket, hogy legyen közöttük egy-két tényleges vagy továbbszolgáló. A járőrvezető altisztnek megmondják, hogy amennyiben senki nem szökik meg, vagyis ha visszahozza az összes embereket, akkor azonnal kap hat napi szabadságot és kétszáz cigarettát. Több zászlóaljban a zászlóalj-parancsnok kihirdette a csapatnak, hogy mindenkinek kötelessége lőni arra, aki szökést kísérel meg.

A legújabb hírek szerint a 27. hadosztályt (27. gy. e. és 57. gy. e.) kivonták a vonalból, mint megbízhatatlant. Ebből a hadosztályból volt a legnagyobb számú önként átjött. Egyedül a 27. gy. e. egy hónap alatt 400 önként átjöttet adott.

A magyar hadvezetőség által az átjövetel megakadályozása céljából foganatosított rendszabályokkal szemben mi is kidolgoztunk néhány rendszabályt. Kiadtunk több ellenröpiratot és újabb röpiratok készülnek. Megfelelő módon igyekszünk beállítani a hangszóró propagandát is. De az ellenrendszabályok terén még csak a kezdet kezdetén vagyunk.

A magyar katonai alakulat ügyét éppoly kevéssé értem, mint a partizán dolgot. Ugyanis Dubr[ovick]y szerint itt már van pozitív döntés. Viszont Révai arról informálta Weinbergert, hogy az ügy még a levegőben lóg. Jó volna, ha elutazásodig sikerülne valami biztosat megtudni erről a dologról.

A júniusi munkatervet most már nem küldöm el, mert csak orosz példányom van, mely magában foglalja az egész VII. osztály tervét, és érthető okokból nem akarom postára tenni a dolgot. De hiszen úgyis rövidesen itt leszel, s akkor itt megismerkedsz vele.

A K[ossuth] Rádiót azóta is többször igyekeztük fogni. A legtöbbször nem lehet hallani a zavarás miatt. Egyszer megint teljesen tisztán hallottam. A kis Oldner rendszeresen hallgatja és minden tíz napban megy hivatalos jelentés M[anuilszkij]nak úgy erről, mint más adókról is. Mi nagyon rendszeresen nem hallgatjuk, mert sokat vagyunk távol, s olyan helyeken, ahol technikailag nehéz vagy lehetetlen a hallgatás.

Egyelőre ez minden. A viszontlátásig melegen üdvözöl

Gerő

1944. június 14-én

U. I. Mellékelten küldök két legfrissebb röpiratot. A gépből szedtük ki, ezért nincsenek rendesen körülvágva.

Éppen most értesültem, hogy 18-án indulsz ide hozzánk. Igyekszem addigra idehozni Mihályt, Weinberger pedig Révait.

G[erő]

PIL, 878. f. 8/307. ő. e. – Géppel, illetve a levél utolsó két mondata Gerő kézírásával írt eredeti.

12.
RÁKOSI MÁTYÁS LEVELE GERŐ ERNŐNEK
1944. június 24.

Szigorúan bizalmas!

Kedves Gerő elvtárs!

Megkaptam V. 31-es és VI. 14.[-i] leveledet. Weinberger e[lvtárs]tól is két rövid ceruzával írt levelet,[149] s hozzá az anyagot. A V. 31-es leveledet Révai e[lvtárs] is olvasta, s nagyon sajnálom, hogy Te nem beszéltél vele, mert abban a reményben,

[149] Ezek a levelek nem állnak rendelkezésünkre.

hogy ő informál, én nem írtam. A leveledben foglaltak lényegéről D[imitrovo]t és M[anuilszkij]t informáltam.

Az odautazásom kérdésében hosszú huzavona után Scs[erbakov] úgy döntött, hogy ne utazzam. A Vatut[y]in eset óta történtek újabb hasonlók, abban a városban is, ahol az iskola volt, s nem vállalja a felelősséget a biztonságomért.[150] M[anuilszkij] becsületszavát adta, hogy csak erről van szó. (O.[151] és D[imiitrov] helyeselték az utazás tervét.) Megegyeztünk abban, hogy Révai visszatérése után Te iderepülsz, megtanácskozzuk a dolgokat, s a frontra való visszarepülésed után Mihály is idejön egy rövid időre. Remélem az idevágó táviratokat megkaptad.[152]

A partizánmozgalommal a következő a helyzet: a Vörös Hadsereg nem foglalkozhat vele. M[anuilszkij] véleménye szerint csak az ukrán part[izán] stábon keresztül lehet csinálni. D[imitrov] szükségesnek tartja. Eredetileg abban állapodtam meg M[anuilszkij]val, hogy a frontról való visszatérésem után a kérdést minden részletével együtt konkrétan felvetjük. Ez most annyiban módosul, hogy a kérdést a veletek való itteni megbeszélés után vetjük fel, de elejtve nincs. A katonai alakulat kérdésében se pozitív, se negatív döntés nincs.

Az előadók küldése megakadt a provjerkán.[153] Máriát óriási nyomásra (a részleteket majd itt elmondom), mint fordítót küldték ki. Elővigyázatból adtam neki néhány sort Sat[ilov]hoz, hogy előadónak megy. Bolgár (más 15 magyarral) másfél hónap óta ül tartalékban, s egyelőre nincs nyoma annak, hogy a provjerka hamarosan véget ér. A részletekről majd tájékoztatlak. Hiba volt tőlünk egyszerre sok embert javasolni, mert ilyen az ő praxisukban nem fordult elő, s valószínűleg félnek, hogy a sokadalomban oda nem való embert is áteresztenek.

A Ti munkátok támogatására a képes frontújságon és az Igaz Szó frontszámán kívül (amit kizárólag Nektek készítettünk) a Te leveled előtt már tettem egy csomó javaslatot, amiket „fontolóra vettek". Amennyire bele tudok tekinteni, lényegében a Burcev vezeti a dolgokat és M[anuilszkij] mindinkább a másik munkára összpontosítja tevékenységét. Emiatt nehéz valamit elintézni. Most egy jobb illusztrált frontújságot készítünk elő, ahol a Te megjegyzéseidet már tekintetbe vesszük. Nagyon kellenének fotográfiák friss foglyokról, akik például tehenet fejnek, lovat kefélnek este, mert ilyeneket itt lehetetlen felvenni. A képek alatt a pontos nevek, ezred stb. A színes átlépési engedélyek Zsukov parancsának útlevél, illetve okiratszerű propuszkkal ellátott új itteni kiadását javasoltam, a szövegeket már átadtam, de mindez itt is nehezen megy, papírhiány és egyebek miatt.

A magyar információs anyaggal a következő a helyzet. Az én előadásom versztkáját[154] jó másfél hónapja leadtam, s a Pravda nyomdájában fekszik, ahol az én sürgetésemre „2–3 napon belül" lenyomják. Az elosztást a C. K. végzi: kértem a Ti

---

[150] Földes Pál visszaemlékezése szerint Vatutyin marsall egy támadó hadművelet során, Sztanyiszlav és Sztrij visszafoglalásakor vesztette életét. (*Földes Pál* i. m. 316–317.) Sokkal valószínűbb azonban, amit az esetről *Vas Zoltán* ír: A szovjet hadsereg az Obarovó környéki erdőkben tanyázó ukrán nacionalista benderistákat készült bekeríteni, amikor Vatutyin tábornok a sűrű fák között áldozatul esett a benderisták rajtaütésének. (*Vas Zoltán* i. m. 631–632.)

[151] Sajnálatos módon nem sikerült kideríteni, hogy kiről van szó.

[152] Az említetteket Rákosi 1944. június 23-i táviratában írta meg. Lelőhelye: RCHIDNI f. 495. op. 142. gy. 835.

[153] Provjerka – ellenőrzés

[154] Versztka – betördelt szöveg, kefelevonat

frontotok számára 300 példányt külön. Ezen kívül a „Bloknot agitatora Krasznoj Armii"[155] legközelebbi száma hoz 7–8 oldal használható anyagot Lippaitól. Ezen felül keresztül nyomtuk Lippai egy brosúráját, kb. 110 oldal a Vojenizdatnál,[156] amelynek kefelenyomata a napokban Sikin[157] elé kerül. Rajta leszek, hogy a külügy is gyorsan áteressze, de az eddigi tapasztalatok alapján teljesen bizonytalan, hogy két hét vagy két hónap múlva jön ki. A papírhiány is belejátszik.

Az emberek fizetése dolgában csak a Gyárosnál tudtam intézkedni, mert a Beszédes esetéről csak a leveled alapján értesültem és Grünwaldról nem is tudom, hogy hol dolgozott. Ezen a téren még a kezdet és a ki nem épített szervezet nehézségei mutatkoznak, de remélem mindez csak átmenet.

A hadifoglyok átjövésének megcsappanása komoly dolog. Nem hittem volna, hogy még mindig ekkora a félelem a fogságtól. Ebben kétségkívül a moszkvai rádió is hibás, amely nem tudta ezt a kérdést eléggé népszerűsíteni. A front objektív okain és az ellenpropagandán kívül bizonyos, hogy a csökkentésben szerepet játszik a túl sok és ezért eléggé meg nem válogatható fogoly visszaküldése.[158] Egészben a propaganda jó, s remélem, hogy a nagy próbát a támadáskor jól megállja.

A friss hadifoglyokhoz úgy látszik nehezen férünk hozzá, pedig nagyon érezzük a hiányát. Az eddig kapott anyagok alapján nem lehet megkezdeni a mi rádiónk heti két katonaadását, mert nem futja szusszal. Lehet, hogy Révai gyűjtött annyit, amennyiből víz felett tartjuk magunkat.

Az adások most már három különböző hullámon mennek. A közép, illetve hosszú hullámról nem akarnak hallani. Az összes javítási ígéretnek az az alaphibája, hogy semmi módom nincs az ellenőrzésre, és látatlanban el kell fogadnom azt, amit velem közölnek. Kérem ezért az elvtársakat, hogy tovább is hallgassák. A nagy erővel folyó zavarás azt mutatja, hogy ha hallják, van hatása.

A magyar helyzetről. Autentikus hír nagyon csekély. Ennek dacára megállapítható, hogy az ellenállás fokozódik. Ez a miniszteri beszédek kéregető vagy fenyegető hangjából is kiderül. Legutóbb már Jaross, aki eddig a fő fenyegető volt, erősen védekező és mentegetőző beszédet eresztett meg a Székelyföldön,[159] ahol az általános elégedetlenség lecsillapítására körúton volt. Az ellenállás, amennyire meg lehet állapítani, passzív, apró, de kiterjedt szabotázsok, az államapparátus kelletlenül és lassabban, de dolgozik. A partizánmozgalom valószínűleg a mi közvetlen munkánk hatása alatt néhány helyen megkezdődött, de fejlődése nagyon lassú, s még nem tudni, hogy sikerül-e gyökeret vernie. Azon a tényen kívül, hogy partizáncsapatok vannak, s hogy

---

[155] A Vörös Hadsereg agitátorának notesze.

[156] Vojennoje Izdatyelsztvo – Katonai Kiadó.

[157] Sikin, I. V. (1906–1973) 1942 és 1945 között a Vörös Hadsereg politikai főcsoportfőnöksége helyettes vezetője, majd 1948–1949-ben vezetője. Ezt követően az SZKP KB apparátusában dolgozott.

[158] A hadifoglyok egy részének politikai „megdolgozásáról" és a magyar alakulatokhoz történő visszaküldéséről van szó. Ilyen akciók már korábban is voltak, például 1944 májusában, amikor kb. kétszáz magyar hadifoglyot a szovjet katonai parancsnokság – a magyar kommunisták kezdeményezésére – megvendégelt, és visszaküldött a magyar katonák közé, ahol gyorsan híre ment, hogy az oroszok jól bánnak a hadifoglyokkal. (Gerő Ernő visszaemlékezése PIL, 867. f. g-127. ő. e.) Hasonló esetekről Vas Zoltán is említést tett visszaemlékezésében. (PIL, 867. f. v- 62. ő. e.)

[159] Vitéz Jaross Andor belügyminiszter: „Magyarország előtt csak egy út áll nyitva: teljes kiállás Németország mellett." Pesti Hírlap, 1944. június 20.

ezekkel van összeköttetés is, a működésükről konkrétat nem tudok: talán a napokban már meg fogom kapni. A magyar sajtóból látni, hogy a „Békepárt" 10 nappal a megszállás után már nyomtatott röpiratokon a nemzeti ellenállást és a partizánharcot követelte. Azt látni, hogy mindenkit leváltanak, a zsidók helyébe ülteket is (valószínűleg feltételezik róluk, hogy különbékét kötöttek). A sajtóban nyoma sincs az atrocitásoknak, bár semmi kétség, hogy különösen a zsidók ellen teljes erővel folynak. Érthetetlen, hogy se a semleges külföldre, se a Vörös Hadsereghez vagy Titóhoz egyetlen menekült nem érkezett. A nácibérenceknek két fő érve van: a bolsevizmus és hogy a németek segítenek a határt megvédeni. Az első, mint a hadifoglyok is mutatják, most is hatásos, és megpróbáljuk, amennyiben a mostani viszonyok között ez megy, ellensúlyozni. A másikkal szemben könnyebb a helyzetünk, s itt nem spórolunk a puskaporral, illetve a villanyos energiával. Tartani kell tőle, hogy a tisztikar magatartása a fronton lényegében megegyezik az otthoni magasabb tisztviselőkével, s emiatt a rekvirálás, a mozgósítás és a csapatok előkészítése nagyobb akadályok nélkül folyik. Emiatt ráfekszünk arra a kérdésre, hogy az is felelős, aki bár módja lett volna ártani, a „nem politizálok" vagy „csak a kötelességemet teljesítettem" ürügyével segített a németeknek vagy Horthyéknak. A Horthyval szemben való kampánynál nem szabad szem elől téveszteni, hogy a német a fő ellenség.

Összefoglalva: fokozni kell a munkánkat, mert az eddigi eredmények alapján valószínű, hogy a Vörös Hadsereg hamarabb lesz Budapesten, mielőtt komoly nemzeti ellenállás fejlődhetne ki. (Egyébként egy és más arra mutat, hogy a szövetségesek a Balkánon is ki akarnak szállni. Hat héten belül ez is eldől.)

A fronthoz közel lévő hadifogolytáborokkal kell valamit csinálni. Ha nem hozzák őket az ország belsejébe, akkor ki kell belőlük válogatni egy-egy iskolára valót, főleg a tiszteket. Azonkívül jó politinstruktorokat is kellene oda küldeni, de ez nehezen megy, mert a státus be van töltve. A kiadványokat is veszély fenyegeti a papírhiány miatt.

Kozlov, aki a várakozáson felül odaadóan foglalkozik a dolgokkal, azt kéri, hogy minden gazdasági vagy adminisztratív természetű kérést vagy javaslatot Ti ott hivatalosan is közöljetek, illetve őt hivatalból kérjék rá, mert akkor néha nagyobb nyomatékkal tud fellépni. Nekem is tudnom kell az ilyen dolgokról is, mert sajnos nyomás és ellenőrzés mindenütt szükséges.

Mihály elvtárstól, azóta hogy Tőled elment, egyetlen sort sem kaptam, úgyhogy munkájáról azon kívül, amit Te írtál, nem tudok semmit, pedig az ő közvetlen tapasztalatai nagyon érdekelnek. E levelemet juttasd hozzá. A táviratban (amit sajnos itt néha hevertetnek) kértem, hogy őt is értesítsd arról, hogy nem jövök, ellenben utánad őt is idekéretem. A Te káderekre, hazaküldésre vonatkozó megjegyzéseidet majd személyesen beszéljük meg. A levélírás közben telefonál Burcev, hogy az ideutazás ügyében a nacsalsztvo[160] (Scs[erbakov]) engedélye kell. A civil ruhádat Korunov őrnagy viszi. Mihálynak és Weinbergernek is visz csomagot. Könyveket is küldtem vele.

Weinberger kéréseit is teljesítettem: azt hiszem, mindent rendben megkap. A könyve (16 év) most hagyta el a sajtót.[161] A Sári[162] meghízva, lesülve és megelégedetten

---

[160] nacsalsztvo – főnökség, vezetőség

[161] *Vejnberger Zoltan*: Sesztnadcaty let v tyurme. Moszkva, Molodaja Gvardija 1944., illetve *Weinberger Zoltán*: Tizenhat év fegyházban. Moszkva, Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, 1944.

[162] Vas Zoltán felesége, Vadas Sári (1903–1975) – orvos. 1931-től a KMP tagja. A Szovjetunióban orvosi egyetemet végzett, Moszkvában körzeti orvos. A világháború kitörése után a doni front

tegnapelőtt jött vissza. Ma érkezett ide Garasin őrnagy Rovnóból. A Kellerman, Oldner és a többiek hozzátartozói mind rendben vannak.

A munka itt egyre több, a munkaerő meg kevesebb. Majd megfeszülök, de győzöm. Nagyon kérlek, hogy Révainak segíts, hogy minél hamarabb visszajöjjön. Én az NKVD vonalán sürgönyöztettem érte, miután ez a terv, hogy ottan együtt találkozunk, vízbe esett. Lehet, hogy Ti könnyebben hozzáfértek. Az összes elvtársakat üdvözlöm, s sikeres munkát, jó egészséget kívánok, a tetejébe a Vörös Hadsereg gyors győzelmeit. A mielőbbi viszontlátás reményében Téged külön melegen üdvözöllek.

Rákosi

Moszkva, 1944. június 24.

RCIDNI f. 495. op. 142. gy. 835. – Géppel írt másodlat.

13.
VAS ZOLTÁN LEVELE RÁKOSINAK, GERŐNEK ÉS RÉVAINAK
1944. július 11–12.

Kedves Rákosi elvtárs! Kedves Gerő és Révai!

Mit jelent Gerő Moszkvában maradása?! Miért nem írnak részletesen? Tűkön ülök a következetes hallgatás miatt. Következtetek mindenfélére, de bizonyára egy hatodik variáns az ok. Lehetetlen így dolgozni, ha az ember nem kap információt. Két oldalúnak kell ennek lennie. A leghatározottabban ragaszkodom ehhez a jövőben. Két sor megírására időnként mindig kell módot találni.

Végül is hosszas várakozás után, mint akit fejbe vágtak, úgy olvastam Gerő néhány soros üzenetét.[163] Persze mindent elkövetünk, hogy a munka továbbra is helyes mederben folyjék, de Gerő szörnyen fog hiányozni. S ezt nékie kell tudnia legjobban. Biztos azonban, hogy nagy az oka ennek a változásnak, s ha még Rákosi is beleegyezett, nem lehetett másként. Biztos vagyok abban, ha Ernő jelenlegi munkája nem is magyar vonatkozású illetve vonalú (erre következtetek leginkább), mégis többé attól elszakadni nem fog. Várom azonban nagyon az értesítéseket. Főként azokról az elvi és gyakorlati kérdésekről, melyek tisztázása végett ment Gerő magukhoz és az orosz elvtársakhoz.

Feltétlenül szükségesnek tartanám, hogy ha csak három napra is, de Moszkvába repüljek. A kérdések úgyis ugyanúgy aktuálisak, mint Gerő elutazása előtt, és amiket tudnunk kell, azt nem lehet csak egyszerűen lelevelezni. Konkrét kibeszélésre és egy sereg dologban tanácsra van szükségem. Ernő ottmaradása kétszeresen szükségessé teszi ezt.

Ernő távozása óta nem állott be munkánkban jelentős változás. Nem történt lényegesebb új kezdeményezés sem. Bevsz ezredestől [a személyét nem sikerült azonosítani – B. M.] szombaton megy tizennégy ember. A mi hat emberünk is kitűnő, de az oroszok ennél is jobbak. Igazi gonddal vannak megválogatva. Mindnek két-három kitüntetés díszíti mellét. Kérésemre két rádiós is megy, hogy az összeköttetés feltétlenül és minden körülmények között biztosítva legyen. Meggyőződésem, hogy a csoport

agitációs csoportjában dolgozott. 1945-ös hazatérése után a Népjóléti Minisztérium osztályvezetője. 1950 és 1955 között az MDP KV Agit. Prop. Osztályának munkatársa, majd a Balassa János Kórház igazgató főorvosa 1956. október 30-ig; ekkor a Szovjetunióba távozott. 1957-től 1961-ig a fővárosi KÖJÁL-nál, majd az István Kórházban dolgozott.

[163] Ez a dokumentum nem áll rendelkezésünkre.

munkája eredményes lesz és teremtődik egy olyan bázisunk, amire végre építeni lehet. Anyagi ellátottság tekintetében sem fog a csoport hiányt szenvedni. Megtörténik minden további ellátásukat illetően is. Minden mozzanatát figyelemmel kísérem majd a csoport mozgásának, munkájának. Részletesen küldök majd értesítést.

Fentinek közelebb már Magyarországhoz (Nagybánya) is van már egy nyolcas csoportja. Maguk gyengék, nem jól dolgoznak. Segítséget kérnek. Azt hiszem helyeslik, ha oda is adok hat embert. Fontos, hogy ezek már kiépített bázisra pottyannak le. Az összeköttetés velük is biztosítva lesz. Meg lesz így minden lehetőség arra, hogy a csoport dolgozzék, jól dolgozzék és magyarrá váljék. Így gondolom meggyorsítani a felső-magyarországi ukrán csoportokat is.

Rákosi elvtárs legutóbbi levelében, amit már Gerő nem olvasott, azt írja, hogy az ukrán stábon keresztül lehet dolgoznunk. Konkrétumokat kérek. Felvetem azonban a kérdést, és Gerő megmagyarázza, hogy miért lenne ez helyes, ha az anyagi segítséget illetően a lengyelekkel dolgoznánk együtt. Előnyösebb lenne ez. Hamarább hozzájuthatnánk mindahhoz, ami szükséges. Meg kell esetleg azt is gondolni, hogy nem lehetne-e segítségükkel egy nagyobb csoportot átirányítani Magyarországra. Nem tartom romantikusnak a tervet. Feltéve, ha a lengyel Kárpátokban van már nékik bázisuk. Megtudakolom, és közlöm majd magukkal. Természetesen ez nem változtatja meg a tényt, hogy Sztrokácsot is fel kell használnunk. Messze van. Persze az ideál az lenne, ha úgy anyagi ellátottság, mint emberek felhasználása tekintetében mielőbb önállóak lehetnénk.

Az anyagi dolgokat, ha egyáltalán akarunk sikert elérni, amúgy is lényegében nékünk kell az embereinknek biztosítani. Bevsznél is én öltöztettem őket magyar ruhába. Kaptam éppen tegnap ötven teljes öltözet orosz ruhát is. Megvan így most már a lehetőségem, hogy a Mária iskolájából[164] Kellermanhoz irányított embereket felöltöztessem. Nem küldöm el azonban addig őket oda, amíg az izaszljavi emberek oda nem értek (harminc fő). Azt akarom, hogy ez a legjobb elem befolyásolja az új csoportot is. Csak azután küldöm őket Kellermanhoz.

Lényeges eredmény az is, hogy kieszközöltem a Mária tisztjei számára a tiszti ellátást. Kár volt eddig is Dubrovickire várnom. Igazán gyerekjáték volt elintézni. Már most gondolkozzanak rajta, hogy mit csináljunk azokkal a tisztekkel, akiket nem fogunk Kellermanhoz küldeni.

Egyáltalán mi van a Kellermanhoz küldhető emberekkel. Küldjék őket. Mindent tegyenek meg, hogy mielőbb ideérjenek. Ha netalán nem is használhatjuk fel őket partizánokként, kitűnő iskola. Kár nem kihasználni a helyeket. De nem kételkedem egyetlen percig sem abban, hogy igenis partizánokként fogjuk felhasználni őket. Bevsz is akar még embert, az ukránok is, mindenki. S igenis módunkban áll a partizánmozgalmat Magyarországon segíteni, fejleszteni.

Javult nagyon Mária iskolája is. Mert örömmel közlöm, hogy Mária bevált. Nem hittem volna soha, hogy Mária ennyire hatással lesz az emberekre. Nagy örömöm, és nagy kő esett le a szívemről, hogy ezt írhatom.

Pénzt kérek. Elsősorban oroszt, másodsorban magyart. Oroszt a legsürgősebben kérek. Semmi pénzem nincsen már. Kérek költségvetést számunkra megállapítani.

---

[164] Gerő Mária (Fazekas Erzsébet) ekkor a zbarazsi antifasiszta iskolában oktatott.

Lehetetlenség, hogy például az Örley-csoport[165] ne kapott volna pénzt. Szabad emberekként élnek és egy fillér nélkül. Holnap meg halálos veszélyű feladatra küldjük őket. Nem lenne ez sem okos, sem becsületes dolog. Unom már antifasisztáink kénytelen koldulását is. Jár tisztességes munkáért egy bizonyos fizetés. Lehetetlenség is, hogy a vendéglőben pénz nélkül legyenek. Rosszabb lenne ebben az esetben a kosztjuk. És vajon helyeselhető lenne-e ez. Amúgy is mindnek víz van a lábában. Kérem ebben az ügyben a legsürgősebb intézkedésüket.

Kérek irodalmat. Mihály is kér. Összeszedtek egy kis antifakurzust és Izaszlavba is küldök egy négytagú antifasiszta brigádot. Ezer ember van ott még jelenleg, és még semmit sem olvastak.

Illés Béla a kommandant kurzuson[166] van. Nagyon forszírozzák ezt most. Hogy lesz-e rájuk hamarosan szükség, az ma még a jövő titka. A jelek nem erre mutatnak. De csak az ördög ismeri ki magát az itteni ide-odában. Az sincs kizárva, hogy tévedek.

A Kossuth Rádiót egyenest tüneményesen jól lehet hallani. Nyolc-tíz lépésről is. Az a véleményem, hogy az összes német zavaró állomások a francia adásokon vannak, és nincs módjuk a magyart zavarni. A reggeli adás széltolás. Siket itt még a rádió ekkor. Menjen el 25-re vagy 35-re. Hülyék ott a F[riedrich] emberek, hogy ezt nem tudják? Miért esznek akkor drága szovjet kenyeret? Mit rabolják a szovjet energiát.

Tartalmilag is meg vagyok elégedve a Kossuthtal. Hagyják el az előtte való napróli cikk ismétlését. Nem tesz jó hatást. Más, ha ugyanaznapi cikkeket ismétel. Valamennyi rádió megteszi ezt. Előttevaló napról azonban egy sem hoz cikket. Valahogy nem szolid dolog ez. Gondolkodjanak rajta.

S az istenért ne legyenek olyan finomak. A Petőfi is, London is jóval szókimondóbb, gorombább. Hagyják már a parlamenti hangot. Hiszen harcba hívják a magyar népet. Legyen abban tűz, s mintha már ropognának is a fegyverek.

A diktorok ne bújjanak a mikrofonba. Torz a hangjuk emiatt. Tegnap Szántó nagyon jó volt. Szépen és inteligensen olvasott. Kifújta úgy látszik az orrát. Nagy [Imre] az egyes cikkek között tartson szünetet. Adjon életet is olvasásába, és ne legyen imamalom. Hiányzik az olvasásából minden lelkesedés.

A versek nem érvényesülnek. Inkább nem adnék. Az az érzésem a versek hallattakor, mintha a diktorok valami cikket szavalnának rosszul. Próbálják meg talán a hadifogoly szavalást. Vegyék lemezre. Más lehetőség hiányában inkább hagyják el a verseket.

Világháború hírei. Csináljanak alcímeket: fehérorosz front, olasz front stb. Ma az embereknek nincsen idejük átfogni a fronthíreket. Adjanak közben-közben nekik egy-egy perc lélegzési időt, hogy megértsék a dolgokat. Színesebbé is tehető így a rovat.

Moszkvai rádió? Van-e olyan? Gyakran forgatom ugyanis a rádiót és véletlenül sem akadok reá napokig. Néha meg halványan, elmosódottan, alig kivehetően. Vajon a Kossuth nem a moszkvai rovására javult-e. Nagy hiba lenne ez. Kérek pontos időket és hullámokat, hogy figyelhessem. Máriáék is napok óta keresik és nem találják. Kérem felhívni erre a rádió vezetője figyelmét.

---

[165] A Örley-partizáncsoport parancsnoka Örley Zoltán, tagjai – két szovjet rádiós mellett – Redner Tibor, Horváth Lajos, Tompsó Béla, Patus Zsigmond, Fanczi István. 1944. október 7-én este kerültek Sztanyiszlavból bevetésre.

[166] parancsnoki tanfolyam

Küldök egy csomó tavalyi színházi lapot. Proszkurovban szereztem. Kérem igen figyelmesen elolvasni. Én csak futólag néztem bele, de megállapíthatom, hogy a különböző fecsegés rovatokban igen sok olyan adat van, amivel még ma is konkretizálni lehet a Kossuth adásokat. Emberek magánélete, jellemzése, címek stb.

Megy más anyag is. Sajnos elég kevés, mert részben nem voltam itthon, részben nagyon el voltam foglalva és nem volt még időm mindent átnézni.

Feltétlenül kérem, hogy írjanak az elvtársak röplapokat. Küldjék ide azokat, és kiadjuk. Esetleg aktualizálom. Írjanak feltétlenül, mert egyrészt magam nem győzöm, másrészt maguk nálamnál jobbat is írnak.

Nos kedves elvtársak, ez mára minden. Most írtam Mihálynak is, és már hajnali négy óra van. Írjanak gyakran. *Mi van a Kossuth-dandárral?* Ha netán Gerő ezért maradt volna Moszkvában, all right akkor, csak maradjon. Felkötjük a gatyát itten, és valahogy csak megleszünk.

Mi van Baranovicsinél. Mit tudnak az ottani magyar csapatokról. Írjanak számomra egy adatos röplapot, ha tudnak. A Kossuth mondott be számokat, de nem jegyeztem fel. Ha kell, átdobhatunk innen néhány jó antifasisztát. Máriánál akadna.

Szívélyes üdvözlet mindannyiuknak

Zoltántól

1944. VII. 11., illetve 12.

Feltétlenül kérem, hogy továbbra is kapjam a Bulletent, a magyar vételt és a németet. Miért nem csinálnak a hadifoglyok számára egy Kossuth Bulletent? Kellene.

RCHIDNI f. 495. op. 142. gy. 828. – Géppel írt eredeti, Vas Zoltán saját kezű aláírásával.

14.
FARKAS MIHÁLY LEVELE RÁKOSINAK
1944. augusztus 15.

Drága Rákosi Elvtárs!

Újra van egy kis időm, és sietek arra felhasználni, hogy írjak magának. Ezzel a levéllel egyidejűleg anyagokat is küldök, mert nem tudom, hogy hol van Weinberger és nem akarom, hogy az anyagok elvesszenek. A küldött anyagból láthatja, hogy az I. honvédhadsereg súlyos vereséget szenvedett a Kárpátok keleti lejtőjén.

Az I. honvédhadsereg hangulatának jellemzésére idézem Pongrácz István hdgy. gimn[áziumi] tanár kijelentését. Ez a tanár 1942-ben Voronyezs alatt harcolt, ott megsebesült, s így hazakerült.

„Ott — mondja a tanár úr — a magyar hadsereg még bátran és nem rosszul harcolt. Hitt a győzelemben és mindenáron győzni akart."

Pongácz 1944 júniusában került ismét a frontra, s mint mondja „1944 júniusában olyan hadsereget találtam, amely nem hitt a győzelemben és nem is akart győzni. Még a németbarát tisztek is csak ímmel-ámmal harcoltak, a németektől is féltek, a saját legénységüktől és az ellenségtől is."

Röplapokat Pongrácz nem látott, de tudja, hogy azoknak nagy hatása volt, különben nem lett volna szükséges annyit írni és annyit beszélni ellenük.

Ennél jobb jellemzést az I. hadsereg hangulatának én magam sem tudok adni, és nincs is rá szükség, mert Pongrácz fején találta a szöget.

Tényleg itt valami csodával határos dolog történt. A július 23-án a mi arcvonalunkon megindult támadás pár nap alatt sokkal gyengébb erővel szétverte és harcképtelenné tette az I. magyar honvédhadsereget. Világos, hogy ez az eredmény a Vörös Hadsereg tisztjeinek és katonáinak az érdeme, de hogy mi is „bűnösök" vagyunk ebben, az kétségtelen, azt lépten-nyomon érezzük.

Most olyan híreket kapunk, hogy az I. honvédhadsereget kivonják az arcvonalból. Kivonják véleményem szerint két okból: *Először*, mert tényleg harcképtelen, és *másodszor*, mert olyan németellenes gyűlölet uralkodik a katonák és tisztek között, hogy komolyabb harcot ezzel a hadsereg-ronccsal nem lehet folytatni. Mit csinálnak velük majd otthon, erre kíváncsi vagyok. Mindenesetre, ha tényleg visszavonják őket, úgy a visszatért tisztek és katonák feltétlenül „megdolgozzák" majd a hátországot. Ezek magukkal viszik az országba a németellenes hangulatot és azt a meggyőződést, hogy az orosz nem ellensége a magyar népnek. Bárcsak hazavinnék őket. ...

Természetesen az I. honvédhadsereg maradványai hazavitelének megvannak a maga negatív oldalai is. Valószínű, hogy a III. honvédhadsereg váltja le az I. honvédhadsereget. Várható, hogy a III. honvédhadsereg tisztjei és katonái kezdetben makacsul fognak harcolni, de véleményem szerint egész rövid időn belül szintén beadják a derekukat. Általában a magyar katonaanyag nagyon fogékony a propagandánkkal szemben. Legyen nyugodt, gondoskodunk róla, hogy a III. hadsereg ne legyen a németek és Horthy támasza.

A propagandánk irányát most *megváltoztattuk*. Erre azért volt szükség, mert lényegében – egy pár km nem játszik szerepet – a magyar határokon harcol a *Vörös Hadsereg*.

Ezért ma fő jelszavunk: *„Menjetek haza!"* A hadifogság vagy a fegyverletétel kérdését csak oly esetben propagáljuk, ha közvetlenül bekerített magyar egységekről van szó. Ilyen esetekben a következőket mondjuk: „Tegyétek le a fegyvert. Aki leteszi a fegyvert, az a Kárpátok közelében berendezett fogolytáborokba kerül, és mihelyt a Vörös Hadsereg magyar földre lép, azonnal visszakapja a szabadságát és hazatérhet családjához." Szóval nem a háború után, hanem azonnal, mihelyt a Vörös Hadsereg magyar területre lép.

Szilárd meggyőződésem, hogy a „menjetek haza" jelszónak gyújtó hatása lesz, és gyors ütemben nagy méretű bomlást fog kiváltani a velünk szemben álló magyar hadseregben.

A második kérdés, amit propagandánkban most mind erősebben hangoztatunk, az, hogy a Kárpátokban is a németet és nem magyar ügyet véd a honvéd. Hogy erre miért van szükség, bővebben nem kell magyaráznom.

A harmadik kérdés, ami véleményem szerint nagyon fontos, a következő: *Aláásni és megrendíteni a magyar honvéd bizalmát az Árpád-vonalban.*[167] A magyar németbérenc tisztek valószínű mindent megtesznek, hogy elhitessék a magyar bakával, hogy az Árpád-vonal áttörhetetlen és bevehetetlen, hogy ott aránylag kis veszteséggel minden orosz támadást vissza lehet verni. Ez ellen nekünk a legerélyesebben fel kell

[167] Az Árpád-vonal az északi Kárpátok hágóit lezáró erődítések legbelső, nem összefüggő védelmi vonala. A folyóvölgyben futó út- és vasútvonalakat zárta le a nagyobb településeknél.

lépni, mert ellenkező esetben előfordulhat, hogy a magyar honvédek az Árpád-vonal mentén szívós ellenállást fognak tanúsítani.

További fontos kérdés, amit propagandánkban most sokkal erősebben ki kell domborítani, az *az oroszoktól való félelem eloszlatása*. Ezzel kapcsolatban szükséges megmagyarázni, hogy a Szovjetuniónak nincsenek hódítási szándékai Magyarországgal szemben, hogy a Vörös Hadsereg nem akarja megváltoztatni Magyarország magántulajdonon alapuló társadalmi rendjét stb., stb.

Levelemben csak a főbb kérdéseket vetettem fel, és remélem, hogy egyetért a változtatásokkal.

Már megírtam, hogy az egyik táborban egy Tömpe[168] nevezetű elvtársat találtunk, aki sokat tud az MKP munkájáról. Két nappal ezelőtt újra a táborban voltam, és egy Hont Ferenc[169] nevű elvtársat találtam ott, aki azt állítja, hogy megbízatása volt átjönni és bennünket informálni. Igaz ugyan, hogy az a találkozója, ahol részletes információt kapott volna arról, hogy miről értesítsen bennünket, nem jött már létre, mert közben lezárták a kaszárnyáját. Mindennek dacára Hont sok mindenről tud és lehetősége van összeköttetést teremteni az otthon dolgozó elvtársakkal.

Amint már valószínűleg tudja, a Komintern feloszlatása után pártunk Központi Vezetősége feloszlatta a Magyar Kommunista Pártot. Hont elbeszéléséből kiderül, hogy pártunk most mint Békepárt működik.[170] Nagyon érdekes, hogy júniusban (1944) megalakult a „Magyar Front", a Kisgazdapárt, Szociáldemokrata Párt és a Békepárt részvételével. *Hangsúlyozom, hogy nem ezeknek a pártoknak a baloldali csoportjaival, hanem en bloque a nevezett pártok teljes részvételével.* Tildy[171] illegalitásban van és a „Magyar Front" egyik vezetője.[172] Ez egy nagyon fontos dolog, és új problémák megoldása elé állít bennünket. Véleményem szerint úgy Tömpe, mint Hont információi alapján szükséges lenne, hogy a KB mélyrehatóan megtárgyaljon egész sor taktikai kérdést.

Földessel[173] röviden találkoztam egy fogolytáborban. Nem tudom, hogyan fog tovább fejlődni a magyar munka a 4. ukrán hadseregnél. A magyar operatív csoport

---

[168] Tömpe András (1913–1971) – kommunista politikus. 1931-től a KMP tagja. 1937–1939-ben Spanyolországban harcolt, innen Franciaországba internálták. Illegális hazatérése után letartóztatták, bizonyítékok hiányában felmentették. 1943 nyarán behívták katonának, 1944 májusában a galíciai frontra vezényelték, ahol sikerült átszöknie a szovjetekhez. Partizánkiképzés után a Nógrádi Sándor vezette partizáncsoport politikai biztosa. 1945 után a rendőrség ezredese, majd vezérőrnagya.

[169] Hont (Holczer) Ferenc (1907–1979) – színházi rendező. A szegedi „Igen" színházi-irodalmi csoport, 1937-ben a Független Színpad megalakítója, ennek betiltása után irodalmi estek szervezője. Részt vett a Történelmi Emlékbizottság munkájában. 1943-ban bevonult, 1944-ben fogságba esett, a Szovjetunióban élő magyar kommunista emigráció vezetése tőle kapott részletes tájékoztatást a magyarországi helyzetről. 1945-ös hazatérése után 1949-ig a Színház- és Filmművészeti Főiskola és a Madách Színház igazgatója, 1952–1957-ben az Országos Színháztörténeti Múzeum, 1957 és 1969 között a Színháztudományi Intézet igazgatója.

[170] A KMP Központi Bizottsága 1943 július elején mondta ki a párt feloszlatását és a Békepárt megalakítását.

[171] Tildy Zoltán (1889–1961) – református pap, kisgazdapárti politikus. A Független Kisgazdapárt alapító tagja, 1930-tól ügyvezető alelnöke, 1943-tól pártvezére. 1936 és 1944 között országgyűlési képviselő. Részt vett az ellenállási mozgalomban. 1945. november 15-től 1946. február 1-ig miniszterelnök, majd 1948. augusztus 3-ig köztársasági elnök. 1949 és 1956 között háziőrizetben tartották. 1956. október 27-től november 4-ig a Nagy Imre-kormány államminisztere.

[172] Ez a mondat utólag, kézírással lett a szövegbe beszúrva.

[173] Földes Pálról van szó.

kérdése, ki milyen funkcióban dolgozik, nincs eldöntve. Weinberger, mint már írtam, nálam volt. Visszament az első Ukrán Fronthoz, hogy likvidálja a dolgokat, és hogy gyorsan átmenjen a 4. Ukrán Fronthoz.[174] Megbeszéltük, hogy informálni fog. De mióta elment, számomra nyomtalanul eltűnt. Hogy mit csinál és hol van, mindmáig nem tudom. Hivatalosan rendezni kell ezeket a kérdéseket. Őszintén szólva, nekem elegem van a nem pontosan és határozatlanul körülírt feladatkörből. Én teljes gőzzel dolgozom, s ami fontos, a munkánknak van eredménye. Nagyon szeretnék magával találkozni, hogy egyes kérdéseket megvitathassak magával és a KB többi tagjaival.

Szívélyesen üdvözlöm az elvtársakat.

Melegen üdvözli:
Wolf Mihály

Adja át szívélyes üdvözletemet kedves feleségének.[175]
U. i. Legyen szíves intézze el a 7. oszt[ály]nál, hogy a bulletineket a 4. Ukrán Front politosztályához továbbítsák számomra.

PIL, 878. f. 8/307. ő. e. – Géppel írt eredeti, Farkas Mihály saját kezű aláírásával.

15.
VAS ZOLTÁN LEVELE RÁKOSINAK, GERŐNEK, RÉVAINAK
1944. augusztus 18.

Kedves Elvtársak!

Új front, kibővült feladatok. Minden jel, az egyre gyorsuló előkészületek arra mutatnak, hogy a legközelebbi hetekben átmegyünk a Kárpátokon. Otthon folytathatjuk ezután már a munkánkat. Érthető ezért, és kötelességem a leghatározottabb formában felvetnem a Gerő-kérdést. Neki itt a helye, sehol másutt. S ha nem másítható meg elhatározása, illetve a határozat, amely őt Moszkvához köti, úgy javaslom, hogy Rákosi elvtárs már most tegye meg az előkészületeket, hogy tartósan ideérkezzék.

S csak gondoljanak az elvtársak a lengyel példára. Magam voltam tanúja, ha mások is a feltételek, ezernyi komplikált kérdés kerül egyetlen nap eldöntésre. Ekkor, ezekben az első napokban formálódik ki a helyzet, amely meghatározza a legközelebbi jövőt, a munkalehetőségeket. S félek, ha az elvtársak már ma nem teszik meg idejövetelükre az előkészületeket, a döntő napokban nem lesznek mellettünk. Továbbá, hogy akkor jól menjen a munka, már ma meg kell ismerkedni az apparátussal, az emberekkel, a lehetőségekkel.

Tehát ismét és ismét kérem az elvtársakat, hogy pártunk jövője érdekében a legalaposabban gondolják meg a kérdést, s úgy Gerő elvtárs, mint maguk legyenek a leghatározottabbak ebben a kérdésben.

Mondanom sem kell, magunk is mindent megteszünk a munka lehető legjobb elvégzésére, de értsék meg, kevesen vagyunk, gyengék a munka elvégzésére.

---

[174] A 4. Ukrán Frontot a Legfelsőbb Főparancsnokság 1944. augusztus 5-én hozta létre I. E. Petrov vezérezredes parancsnoksága alatt hozta létre. Egyik részét az 1. Ukrán Front balszárnya alkotta, aminek következtében a magyar propagandisták automatikusan átkerültek a 4. Ukrán Front kötelékébe.

[175] Ez a mondat Farkas Mihály kézírásával íródott.

A legfőbb munkám ebben a pillanatban egy 250 főből álló iskola megszervezése, az odairányított emberek leggyorsabb megdolgozása. Tolmácsai, vezetői és fegyveres felderítői lesznek a Vörös Hadseregnek. Határidő a munkára 14–21 nap.

Az emberek már együtt vannak Sztaniszláv mellett, ahol négyezer magyar van. A máris kiválasztott 250 ember szemre igen jó, de mert nagy a választási lehetőség, azt az utasítást adtam odaküldött embereinknek (Illés [Béla], Földes [Pál], Pártos,[176] Grünwald [Ármin], Somogyi [Imre]), hogy szelektáljanak és újból szelektáljanak mindaddig, amíg a négyezerből megtalálják a legjobbakat.

Tegnap magam is beszéltem a kiválasztottakkal, meeting is volt. Jó és harcos volt a hangulat. Az emberek akarnak és fognak harcolni.

Egy harminc főből álló iskolát is akartam szervezni, messzebbmenő célokkal, de ez a munkatervem nem sikerült. Babenkov kapitány útján ugyanis azt az üzenetet küldtem Máriának, hogy várjon meg Szbarrazsban, ahová autót küldök érte. S ne menjen nyugatra az iskolával 300 kilométerre, illetve új helyemtől négyszázötven kilométerre. Mária az utasításomat nem teljesítette, s az autó, amelyet érte küldtem, már nem találta Szbarrazsban. Elutazott az iskolával, mert attól tartott, hogy ott felejtem. S most hogy és hol találjam meg őt a Szanon túl. Autónk még nincsen, és itt a benzint egyelőre még orvosságként mérik. Mária tehát fegyelmezetlensége miatt egyelőre kikapcsolódott a munkából. Magamnak nincsen vele szemben fenyítő hatalmam, a hadsereg elé nem akarom vinni a kérdést, s az elvtársakat kérem, hogy Máriával szemben eljárjanak. Csatolom Babenkov kapitány levelét is, amiből teljesen kiviláglik Mária fegyelmezetlensége.

Nagy mérgemre van az ügy, mert szenved miatta a munka, mert különben meg vagyok elégedve Mária munkájával, és mert képtelen vagyok őt most onnan elhozatni.[177]

Csakis a 18. hadsereggel szemközt vannak magyarok. Megy erről egy külön jelentés. Most dolgozom az adatok feldolgozásán.

Hogyan dolgozzunk ennél a hadseregnél?

Már küldtem Mihálynak sürgönyt, hogy jöjjön ide. Ám akkor Oldnernek kell ott a vezetőnek lenni. S ez a legfőbb munka. Ez a hadsereg megy elől, ez érintkezik a magyar katonasággal, és ez fog elsőnek érintkezni a magyar lakossággal is.

Szerintem ezért Mihálynak ott kell maradnia. De akkor ki lesz itt velem? Valakinek állandóan itt kell maradnia rajtam kívül is. S tízszeresen igaz lesz ez a legközelebbi hetekben. Hiszen máris a kérdések egész sorát kell eldönteni.

A napilap kérdése teljesen aktuális és betűn kívül semmink nincsen. Ennek a hadseregnek a nyomdája ilyen feladat elvégzésére alkalmatlan.

Havi egy millió röplapot tud az itteni nyomda kinyomtatni, pedig csak a hivatalos parancsok ennek sokszorosát fogják kitenni.

---

[176] Pártos Endre (1916-). Családja 1923-ban emigrált a Szovjetunióba. Előbb vasutasnak tanult, majd az ügyészi főiskolán folytatta tanulmányait. 1941-től a Vörös Hadseregben harcolt. 1945-ben hazatelepült, 1957-es nyugdíjazásáig a Belügyminisztériumban dolgozott.

[177] A probléma végül szerencsésen megoldódott: Gerő Mária egy szovjet kapitány kíséretében autón hamarosan utolérte Vas Zoltánt, aki erről 1944. augusztus 22-i levelében haladéktalanul értesítette is Rákosiékat. (RCHIDNI f. 495. op. 142. gy. 828.)

Hivatalt kell szervezni a lakosság közötti munkára. Itt Illés Bélát akarták erre a munkára beültetni, amit én egyelőre megakadályoztam.[178]

Meg kell szervezni a lakosság közötti agitációt. Sok és jó antifasisztára lesz szükség.

Partizánok. A hadsereg itt őket egészen nagyvonalúan kívánja alkalmazni, és meg kell sokszorozzuk számukat, gyorsítani nevelésüket, bevetésüket.

Elő kell készítenünk a Vörös Hadsereg kommandánsait. Egyike a legfontosabb munkáinknak ez. Nevelésükkel irányt adunk munkájuknak, továbbá személyes kapcsolatokat teremtünk velük, ami otthon lényegesen megkönnyíti feladataink elvégzését.

Pártépítés. Már ma kell dönteni, hogyan is végezzük el ezt a munkát.

S most a legfontosabb, éppen nagy aktualitása miatt: mindent tegyenek meg az elvtársak, hogy létrehozzunk valamilyen magyar hazafias szervezetet. Mert kinek a nevében fogunk dolgozni? Kinek a nevében beszélünk? Ha nem lesz egy ilyen hazafias szervezetünk, annyira leszűkítjük a nemzeti front kereteit, hogy ártalmára lesz munkánknak. Nem tudjuk a magyar tömegeket egy nagy összefogó irányban vinni.

Nem kétséges előttem, hogy az elvtársak is felvetették már ezeket a kérdéseket, de mégis szükségesnek tartom újból kihangsúlyozni, mert megoldásuk szerintem halaszthatatlanul aktuális.

Ma lesz találkozásom Mehlisszel. Utána azonnal írok maguknak, mert a vele való beszélgetés sok kérdést véglegesen eldönt. Politikait, katonait és technikait. Annyi azonban máris tény, ő az, aki a feladatok legsürgősebb elvégzését ismételten hangsúlyozza. S tanulmányozza is Magyarországot, a magyar kérdéseket, mint akinek azokat száz százalékosan érdekében áll ismernie.

Tjulpanov, az itteni 7. osztály vezetője értelmes, dolgozni akaró ember. Megbízható és komoly. Egyenest öröm, és csak most érzem igazán, mily nagy öröm, hogy kiszabadultunk Dubrovicki rendszertelensége és összevisszasága hatásköréből. S már ma merem állítani, amit ott elvégeztünk, itt is elvégezhetjük és még többet is. S tudják, nagy szó az is, hogy szilárd talajon állok. Nem kell folytonosan attól rettegnem, hogy D[ubrovicki] gyomorbajos hangulatban ébred, s amit tegnap megbeszéltünk, minden a semmibe foszlik.

Persze D[ubrovicki] minden lehetségesből kirabolt bennünket. Ahogyan azt előre láttam, szenved miatta a munka. De majd csak áthidaljuk a nehézségeket. S remélem, már legközelebbi levelemben értesítem is erről magukat.

Nagy szükségét érzem, hogy alaposan kibeszéljem magukkal magamat. Esetleg a Mehlisszel való beszélgetésem után elrepülök magukhoz.

S higgyék meg, el is vagyok egy kissé fáradva. Nagy strapa az életem. Három-négy napot Moszkvában töltenem pompás üdülés lesz. De természetesen csak ha a legközelebbi napok munkaterve megengedi. De majd meglátom, hogyan is lesz.

Ugyan a Földes mit keres itt? Sztrokácsnál kellene lennie.

S Névay?[179]

[178] Vas Zoltán 1944. augusztus 20-i levelében már arról számolt be, hogy Burcev Luka Lászlót (Vasile Luca) ajánlja a lakosság közötti propaganda alosztály vezetőjének, aki Vas információja szerint a román kommunista párt tagja volt. A végleges döntést nem ismerjük. (RCHIDNI f. 495. op. 142. gy. 828.)

[179] Névai László (1914–1983). A második világháború idején munkaszolgálatosként került a szovjet frontra, s 1942 októberében átállt a szovjet partizánokhoz. 1943 szeptemberétől 1944 júniusáig a Partizánmozgalom Központi Törzse, illetve a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége

Wágner Annából[180] sem lesz igen sok hasznunk.

Szegények vagyunk káderekben. Antifasisztákban is. Az az érzésem, hogy többet is tehettünk volna. De még ma sem késő. A legalaposabban végig kellene fésülni a lágereket.

Tömpe remélem már azóta megérkezett Moszkvába. S Hont Ferenc is. Ez utóbbi nekem valahogy nem tetszik. Különösen az nem, hogy megbízottnak adja ki magát. Mert szerintem ez nem igaz. S majd maguk is meglátják, hogy ha a részletek iránt érdeklődnek, mily tájékozatlan és mennyire elkeni a feleleteket. De hát lehet, hogy tévedek.

Pénz kérdés. Itt átlag 8–10 rubelbe kerül egy ember kosztja. S nekem már egyáltalán nincsen pénzem, hogy tápláljam antifasisztáinkat. Pénzt sem itt, sem másutt nem kapunk számukra. Ha nem kapok legsürgősebben, kénytelen leszek a csődöt bejelenteni, és antifasisztáimmal együtt éhművésznek felcsapni. Nem tréfa, már arra is gondoltam, hogy eladom az egyik ruhámat, de itt még nincsen forgalomban a szovjet pénz. Itt még valahogy pénz nélkül élnek az emberek.

Eddig Galácsban voltunk, s most 120 kilométerre nyugatra megyünk. Ebből is láthatják az elvtársak, hogy csak egy macskaugrás már a határ, s éppen ezért kérem is, hogy a felvetett kérdésekre már úgy adják meg a feleleteket, mintha otthon lennénk. Mert otthon leszünk! S a legközelebbi hetekben.[181]

Az ottani viszontlátásig szeretettel mindhármuk iránt

Weinberger

18. VIII. 1944.

RCHIDNI f. 495. op. 142. gy. 828. – Géppel írt eredeti, Vas Zoltán sajátkezű aláírásával.

16.
RÁKOSI MÁTYÁS LEVELE VAS ZOLTÁNNAK ÉS FARKAS MIHÁLYNAK
Moszkva, 1944. augusztus 18.

Kedves Mihály és Weinberger elvtársak!

Nyugtázom Mihály e[lvtárs] július 17-iki és augusztus 6-iki levelét, Weinberger e[lvtárs] augusztus 9-iki és 11-iki leveleit. Ez utóbbihoz volt mellékelve Tömpe e[lvtárs] beszámolója is.[182] Azon kívül kaptam három csomag jó és használható anyagot. Végül a nyugtákat, amelyeket átküldtem Kozlov e[lvtársnak] és a július 11-iki levél másolatát is.

Mindenekelőtt gratulálok a jó és sikeres munkához. Arra nézve, hogy az első magyar hadsereg mennyire van megverve, Burcev e[lvtárs] kissé óvatosabb és nem oly optimista nézeten van, mint ami különösen Weinberger e[lvtárs] 11-iki leveléből[183]

---

törzstiszti tartalékának tagja, s egyidejűleg az Idegennyelvű Irodalmi Kiadó szerkesztője. 1944 júniusától Tyulpanov ezredes különleges magyar katonai alakulatánál szolgált.

[180] Wágner Anna (1898–1970). 1923-ban emigrált, előbb Pozsonyban, majd Bécsben, 1931-től a Szovjetunióban élt. 1938 és 1941 között a Vörös Segély központjában dolgozott, a háború kitörése után egy ideig a moszkvai rádió magyar nyelvű adásának munkatársa. 1944-ben századosi rendfokozatban a 4., majd a 2. Ukrán Fronton tevékenykedett. Ezt követően az Új Szó munkatársa a lap 1948-as megszűnéséig.

[181] Eredetileg „napokban" szerepelt, ezt Vas kézírással javította át a „hetekben" szóra.

[182] Az említett beszámoló nem került elő.

[183] Vas Zoltán 1944. augusztus 11-i levelét nem ismerjük. Vas Zoltán azonban már a Rákosi által említett augusztus 9-i levelében is azt írta, hogy „Nincs többé ütőképes 1. magyar hadsereg." E levél lelőhelye: RCHIDNI f. 495. op. 142. gy. 828.

kisugárzik. Az anyagot, mint a K[ossuth]Rádió leadása mutatja, értékesítjük. Azon kívül kértük a felderítő osztályt is, hogy adja át, amit nélkülözhet.

A visszaküldés természetesen helyes. Egyrészt egyszerű és másra nem használható földmíveseket is haza lehet küldeni, egyszerűen azzal, hogy menjenek haza; emellett természetesen a politikailag megdolgozottak gyors visszaküldésére kell helyezni a súlyt.

Gerő e[lvtárs] ittmaradása tőlünk meglehetősen függetlenül történt. Lényegében ő ugyanazt a munkát végzi, mint április előtt. Éppen ma voltam a főnöknél, és kértem, hogy egyszer és mindenkorra adják át magyar munkára. Reméljük, hogy néhány héten belül (talán még hamarabb is) ez megtörténik. Addig is Mihály e[lvtársa]t bízzuk meg a helyettesítésével. Augusztus 30-án én újra Kijevbe utazok és onnan Lvovba, és talán még délnyugatabbra, úgyhogy ezúttal mindkettőjükkel találkozhatom, és részletesen a helyszínen megbeszéljük a teendőket.

Most készül az új képes frontújság, melyben már tekintetbe vesszük az előző számra vonatkozó megjegyzéseket. Azon kívül engedélyt kaptunk egy front Igaz Szó összeállítására, végül itteni képes röplapok előállítására. Mindennek az elkészítése sajnos nemcsak tőlünk függ, és lassabban megy, mint ahogy az kívánatos volna.

Magyarországra öt fél és egész íves kis brosúra készítését határozták el, részben azokkal a kérdésekkel, melyeket Mihály e[lvtárs] augusztus 6-iki levelében felvetett. (Mit akar a Vörös Hadsereg Magyarországon? stb.)

A hazaküldött partizáncsoportok lényegében jól megérkeztek, és megvan velük az összeköttetés. Még korai arról beszélni, hogy komoly gyökereket vertek. Közléseikből kiderül, hogy erősen nyomják őket, aminek oka részben a vidékek stratégiai fontossága. Kijevben majd újabb vidékeket is el fogunk látni hasonló csoportokkal. Úgyhogy remélem, hogy szeptemberre az ország főbb vidékein lesznek emberek.

A Tömpe e[lvtársé]kat türelmetlenül várjuk. Még türelmetlenebbül várom a Békepárt képviselőjét, aki hat nappal ezelőtt lépte át a frontot a pártnak azzal az utasításával, hogy rajtam keresztül létrejöjjön a kapcsolat és összeköttetés. Az illető ma érkezett Moszkvába: egyelőre még megnézik, hogy ki az illető.[184] Ahogy beszéltem vele, rögtön értesítem magukat.

Az új hadifoglyokra vonatkozólag megállapodtam Petrov e[lvtárss]al, hogy Kellerman-Nógrádi minden Kijeven keresztülmenő magyar hadifogolyszállítmányhoz kimegy, kiválogatja a legmegfelelőbbeket és összegyűjtik őket az egyik kijevi táborban, ahonnan 300-[an]ként személyvonattal Krasznogorszkba jönnek. Minthogy a hadifoglyokat most azonnal munkára viszik, főleg a Don vidékére, nem akarnak hallani olyan gyűjtőtáborokról, ahol a magyar foglyok százai hetekig vagy hónapokig várakoznak.

Fel akarjuk vetni a légió kérdését is. A legnagyobb nehézség a magyar vezető tisztek hiánya. Azután az emigráció számbajövő erőinek gyöngesége. A régi hadifogoly tisztek krémjét már lefölöztük. Az újakból eddig öttel találkoztam, akiket Baranovicsinél fogtak el: mind használhatatlan. Kérem, nézzék meg, hogy az új tiszti anyaggal, amely úgy látszik, már nem is fog ide jutni, mit lehet a légió szempontjából kezdeni. Ezt a kérdést akkor szeretném fölvetni, ha visszatértem után a helyszíni benyomások alapján tehetek javaslatot.

A K[ossuth] Rádió működéséről kezdenek igen pozitív hírek jönni. Mint Tömpe e[lvtárs] beszámolójából látják, ő befolyásosabbnak tartja, mint a moszkvait. Egy hó-

[184] Az illető személyét sajnos nem sikerült megállapítani.

napja a budapesti rádió élénk kirohanást intézett ellene. Az Új Magyarságban megjelent förmedvényt maguk is olvasták. Londonból értesülünk, hogy ott is az emigráció minden árnyalata erősen figyeli, és jól hallható. Az új diktor bevált. Megpróbáljuk harciasabbá tenni, reméljük, hogy az utolsó időben, amikor a kapott friss anyagot is beledolgozhattuk már, elevenebb.

Mérgelődünk, hogy D[ubrovicki] elvtárs olyan kicsinyes volt az elválásnál.

Azért írok ilyen szűkszavúan, mert remélem, hogy hamarosan szóbelileg teljes részletességgel meg tudom tárgyalni magukkal mindezeket a kérdéseket. Többek közt a frontra jött iskola dolgát is, ahova erősítésül Andics[185] e[lvtársa]t fogom javasolni.

Kijevbe eredetileg maguktól csak 70 embert akartunk hozni. Nem tudom, hogy nőtt meg ez a szám százra. A kibocsátásnál ott leszek és Weinberger e[lvtárs] megjegyzéseit figyelembe veszem. Egyébként Nógrádi közli, hogy 8 oda nem valót már kiselejtezett és még néhányra sor kerül. Nógrádi kinyomatta 50.000 példányban a Függetlenségi Front programját és a 25 holdról szóló határozatot.

A 4000 pengőt azért kértem, mert innen csak dollárt tudtunk kapni. Kérem, hogy amennyi pengőt tudnak szerezni, azt bocsájtsák Sztrokács e[lvtárs] rendelkezésére.

Egyelőre ennyit. Itt rengeteg a munka. Most sorra vesszük a VKP(b) magyar tagjait, kb. 300-t, a cseljabinszki munkatábort stb. A Pur tartalékjában levő embereket ha kávéskanalanként is, de kezdjük végre odaküldeni, ahová három-négy hónappal ezelőtt már kellettek. A káderekkel most gondosan kell gazdálkodni, mert minden oldalról egyre nagyobb a követelés.

Jó munkát, jó egészséget kívánok mindannyijuknak. Kérem, adják át üdvözletemet Mehlisz és T[y]ulpanov elvtársaknak, valamint az összes magyar elvtársaknak és antifasisztáknak. A közeli viszontlátás reményében mindkettőjüket melegen üdvözlöm.

Rákosi

Moszkva, 1944. VIII. 18.

RCHIDNI f. 495. op. 142. gy. 835. – Géppel írt másodlat.

17.
FARKAS MIHÁLY LEVELE RÁKOSINAK
1944. szeptember 25.

Szigorúan bizalmas![186]

1944. szeptember 25.

Kedves Rákosi elvtárs!

A magyar hadsereg nagyobb méretű bomlasztása céljából azzal a javaslattal fordultam a 4. Ukrán Front katonai tanácsához, hogy a július és augusztus hónapban orosz fogságba esett magyar tisztek levéllel forduljanak az 1. honvéd hadsereg pa-

[185] Andics Erzsébet (1902–1986) – történész, kommunista politikus. 1922-ben fogolycserével a Szovjetunióba került, ahol aspirantúrát végzett, majd főiskolákon és egyetemeken tanított. 1946-tól az MKP, ill. MDP központi pártiskola tanára, igazgatója, majd 1953-ig a pártfőiskola igazgatója, 1948-tól egyetemi tanár. 1953–1954-ben az oktatásügyi miniszter első helyettese, ezt követően 1956 októberéig az MDP KV Tudományos és Kulturális, illetve Tudományos Osztályának vezetője. 1948 és 1956 között az MDP KV tagja. 1956. november 4. után részt vett a Szolnokon megjelenő Szabad Nép szerkesztésében, november 15-én családjával a Szovjetunióba távozott, ahonnan 1958-ban tért haza. Az ELTE Tanszékvezető egyetemi tanáraként dolgozott.

[186] Utólagosan kézírással ráírva.

rancsnokához, melyben arra kérik, hogy kössön azonnal fegyverszünetet az oroszokkal, vonuljon hadseregével Magyarországra, és kezdje el a harcot a németek ellen. Egyidejűleg javaslatot tettem arra, hogy a levelet egy háromtagú tiszti küldöttség kézbesítse az 1. honvéd hadsereg parancsnokának.

Javaslatomat a 4. Ukrán Front katonai tanácsa elfogadta. Zsukov tábornagy is tudomást szerzett erről az akcióról. A terv nagyon megtetszett neki, és azt indítványozta, hogy az akciót ki kell szélesíteni. Hasonló tartalmú levelekkel kell fordulnunk az egyes hadosztályok parancsnokaihoz is.

A tiszti küldöttség szeptember 24-én 11 órakor piros-fehér-zöld zászlóval átlépte az orosz arcvonalat, és 12 órakor már a magyaroknál volt. A magyarok nem lőttek, és fogadták a küldöttséget. Meg kell jegyeznem, hogy az átmenetel előtt szept[ember] 23-án a délutáni órákban agit-gránátok röpiratokkal beszórták azt az arcvonalszakaszt, ahol a küldöttség átmegy. A röpirat szövege dióhéjban: „Magyar tisztek és katonák még az utolsó pillanatban meg akarják menteni Magyarországot attól, hogy Hitler-Németország sorsára jusson. Ezért levéllel fordultak az 1. honvéd hadsereg parancsnokához. A levelet egy tiszti küldöttség viszi át. Ne lőjetek a küldöttségre, várjátok és fogadjátok azt."

Ugyanezen az arcvonalszakaszon éjjel az összes hangszórós készülékek hasonló tartalmú szöveget adtak le. Ezzel elértük azt, hogy a küldöttség nyíltan átjuthatott a magyarokhoz. Attól tartottunk, hogy magyar oldalról lőnek majd rájuk. Ez azonban nem történt meg, egyetlen lövés sem esett magyar részről a küldöttségre. A küldöttség tagjai:

1.) vitéz Gallay Emil őrnagy, a 4. gépk. lövész zlj. parancsnoka,

2.) Gyulay Mihály százados, a 49. gy. e. I. zlj. parancsnoka,

3.) Dr. Neuhauer Pál zls., a 16. felderítő huszár század I. szakasz parancsnoka.

A levél teljes szövegét mellékelem.[187] A küldöttség a 16. honvéd gyaloghadosztály arcvonalszakaszán, Ludvikovkától északra ment át az orosz arcvonalon. Ez a városka Szpásztól délnyugatra fekszik.

A levelet mi röplap formájában is kiadtuk, és teleszórtuk vele a magyar állásokat. Ezzel az akcióval mi úgy a tisztikarra, mint a legénységre akarunk nyomást gyakorolni, hogy cselekedjenek még az utolsó pillanatban.

Nekem nincsenek illúzióim, azonban mégis azt hiszem, hogy ennek az akciónak eredménye lesz. Természetesen nem azt gondolom, hogy az 1. honvéd hadsereg parancsnoka megfordítja hadseregét és hazaviszi azt a németek ellen. Nem, nem erről van szó. De ez az akció úgy a tisztikar, mint a legénység soraiban nagy visszhangra fog találni. Ki fogja élezni a hadseregen belül a harcot, és nincs kizárva, hogy majd akadnak olyan egységek is, amelyek megtagadják a további harcot az oroszok ellen és kijelentik, hogy haza akarnak menni, hogy kiverjék az országból a német megszállókat. Ez az a minimum, amit mi mindenesetre el akarunk érni. A küldöttség átmenetele után a 16. hadosztály arcvonalszakaszán a délutáni órákban átdobtunk 50 közlegényt két csoportba osztva, két tiszt vezetése alatt. (Mind az 52 több mint egy hónapig volt a front antifasiszta iskolájában.) Feladatuk az, hogy világosítsák fel a tiszteket és a katonákat az 1. hadsereg parancsnokához intézett levél tartalmáról, és hívják fel őket öntevékeny cselekedetekre.

---

[187] Az említett levél nem volt a közölt dokumentum mellett.

Most előkészítünk négy levelet, négy hadosztály parancsnokához, melyeket szintén küldöttségek kézbesítenek majd nekik. Ezeket a leveleket ugyancsak kiadjuk röpiratok formájában. Mindenesetre ideológiai támadás alá vettük a velünk szemben álló 1. magyar hadsereget. Remélem, hogy ennek az akciónak eredménye lesz, és megnyeri a Maga egyetértését is! Amit azonban most Maguktól szeretnék kérni ezzel az akcióval kapcsolatban, az a következő:

Kapcsolódjék be az akcióba a Kossuth is. Hozza le a levél teljes szövegét. Közölje a küldöttség tagjainak a nevét. Kezdjen a Kossuth ezzel az akcióval egy nagy kampányt, mozgassa meg a magyar tisztikart és természetesen a katonatömegeket. Véleményem szerint a mi itteni akciónk nagyszerű alkalmat nyújt a Kossuthnak, hogy felrázza a magyar hadsereget és harcra mozgósítsa a németek ellen. Fel kell szólítani a tisztikart, hogy foglaljanak mindenütt állást a küldöttség által kézbesített levéllel szemben, és hogy csatlakozzanak ehhez az akcióhoz, amelyet hazafias magyar hadifogoly tisztek az orosz hadifogságból indítottak meg Magyarország megmentése érdekében. Meg kell mondani nekik, hogy ne várjanak felülről parancsot, hanem azonnal vegyék fel a harcot a németek ellen stb., stb. Írjon a Kossuth a küldöttség sorsáról is, hogy kihallgatják, vallatják őket mint bűnözőket. Véleményem szerint a küldöttség Pestre kerül, és nem kizárt, hogy nemcsak magasrangú tisztek, de maga Lakatos[188] is beszélni fog velük. Gallay ismeri Lakatost személyesen. Gallay kijelentette, hogy ő kérni fogja kihallgatását is Lakatostól. A tiszti küldöttséggel átmenetele előtt 3 napon át alaposan foglalkoztam, és politikailag előkészítettem őket. Sokat meséltem nekik Magáról. Nagyon sajnálták, hogy nem tudtak Magával találkozni. No de remélem, hogy ezt rövid időn belül nyélbe lehet ütni.

Még egyszer kérem Magát, hogy a Kossuth azonnal kezdjen egy nagy kampányt, és kapcsolódjon bele az itt megindított akcióba.

Én itt megtettem mindent, hogy az utolsó pillanatban olyan akciót kezdjünk, amelyet ha odaát megértenek és megszívlelnek, úgy nagyban hozzájárulhat a szakadék szélén álló hazánk helyzetének megkönnyítéséhez. Hogy mi jön ki belőle, azt a jövő mutatja majd meg.

Mi van Weinberger elvtárssal? Mikor jön? Sürgősen szükség van itt emberekre a „Magyar Újság" szerkesztőségébe és számomra is. Küldjön értékes, hasznavehető embereket.

Csapataink itt lassan, de biztosan előre mennek és – ha valami közbe nem jön – pár nap múlva átlépik a határt. Beszélni akartam Magával vécsén,[189] de akkor el volt romolva a vonal. Közben kiutaztam a 18. hadseregbe, és ott voltam négy napig a fent említett akció megszervezésével kapcsolatban. Csak ma jöttem vissza, és amint látja, mindjárt jelentést is teszek Magának a munkáról. Mi lesz a velem kapcsolatban lévő tervekkel? [190]

Melegen üdvözlöm
Farkas Mihály[191]

---

[188] Lakatos Géza (1890–1967). 1928 és 1934 között prágai katonai attasé, 1941–1943-ban hadtestparancsnok, majd vezérezredes. 1944. augusztus 29-től október 16-ig miniszterelnök. 1951-ben kitelepítették, 1956 után Borsodgeszten élt. Ausztráliában halt meg leányánál.

[189] Vécsé vagy VCS – volna csrezvücsajnaja. Különleges frekvenciájú telefonvonal, amelyet nem lehet lehallgatni.

[190] Farkas Mihály minden bizonnyal arra a korábbi, s azóta is napirenden lévő tervre utalt, hogy a magyar párttal történő kapcsolat felvétele érdekében hazaküldik Budapestre.

[191] Az aláírás után következő rész Farkas Mihály kézírásával írva.

Legyen szíves adja át üdvözletem a feleségemnek.

Ebben a pillanatban kaptam meg a maga és Weinberger levelét. Az helyes, hogy Weinberger Erdélybe ment. Nem tudom azonban, mi lesz az itteni munkával, ha én is elmegyek. Ide feltétlenül kell egy vezető pártember. Az 1. ukrán front Csehszlovákiába megy, és a 4. ukrán front pedig Kárpátaljánál Magyarországra. Ezért teljesen érthető, hogy Pronin embereket követel. Véleményem szerint is a főlöket [...][192] jön, de Eszéknél is. Ha én elmegyek, küldeni kell ide egy vezető embert. Nem szabad vezető nélkül hagyni ezt a frontot. Itt mind olyan magyarok vannak, hogy vezető nélkül a legnagyobb politikai baklövéseket csinálhatják, és kompromittálnak majd bennünket.

Egyelőre csak ennyit, mert azt akarom, hogy levelemet gyorsan megkapja. Felhívom majd magát vécsén.

Melegen üdvözlöm
Farkas

PIL, 878. f. 8/307. ő. e. – Géppel, illetve kézzel írt eredeti, Farkas Mihály saját kezű aláírásával.

18.
VAS ZOLTÁN LEVELE RÁKOSINAK, GERŐNEK ÉS RÉVAINAK
1944. szeptember 27.

Kedves Rákosi elvtárs! Kedves Gerő és Révai!

Makó felszabadult és én még itt ülök Pitestiben, Románia szívében. Nincsen itt ugyanis senki jelentős tényező. A VII. osztály vezetője a legnagyobb tényező, de ő meg csak függvénye az I. cslen voennoszovetnek,[193] aki ki tudja Magyarország mely részén alussza e pillanatokban álmát.

Sok jót nem írhatok az itteni munkáról. Történelmiek a perspektívák, nagyok a munkalehetőségek, de tényleges munka eddig még nem folyt. Egy egész sor elvtárs ül itt, és ez minden. Persze megmozgattam mindent, hogy meginduljon a munka. Remélem lesz hatása, sok minden megváltozik.

Magamnak feltett szándékom elindulni még ma Magyarország felé. Reggel hat óra van. Senkivel erről még nem beszéltem, de azt hiszem, ott lenni minden körülmények között, ez ma a kötelességem. S ha kötelesség, akkor ott is leszek.

Még tegnapelőtt táviratot küldött a I. cslen voenszovjet Scserbakov elvtársnak, hogy a negyedik frontról azonnal irányítsák át ide az újságot. Kérem sürgősen közreműködni ilyen döntés meghozatalában. Vállalom az újság ideiglenes szerkesztését és kiadását. Megcsinálom. Nem lehet arra várni, hogy az elvtársak a IV-ről hetek múlva ide érkezzenek. Ma kell az újságot kiadni.

Kérem a legsürgősebben magyar irodalmat is. Sokat. Illetve egy-egy példányt azokból, amit esetleg érdemes Magyarországon kiadni, utánnyomni.

Mintegy 5000 hadifogoly van valahol egy táborban. Úgy tervezem, hogy hozzájuk is elmegyek, de máig elvetettem a tervet. Bár nagy szükségem lenne antifasisztákra. Majd találok odább. Keressenek azonban maguk is, és máris küldjék őket. Minél többet a jobbakból. Otthon lesz rájuk a legnagyobb szükség.

[192] A szó sajnos olvashatatlan.

[193] Cslen vojennnoszovet, ill. cslen voenszovet – a katonai tanács tagja.

Nagyon kevés hadifogoly-vallomás van. A legfrissebbek 20-iak. Kiérzik belőlük az összeomlás szele. Nem akarnak harcolni és szakaszostul adják meg magukat. De ez még Torda alatt volt. S azóta messze járnak már az oroszok. Rettegnek tőlük a magyarok. Ha csak meghallják, hogy jön az orosz, szaladnak vagy megadják magukat. De hányan, hogyan, hol vannak hadifoglyok, senki sem tud róluk semmit.

Állítólag tíz divízió van egy szakaszon. Mindegyikből vannak foglyok. Ma ideérkezik egy-egy divízióból a 2–2 fogoly. Ígérik. Tisztább képünk lesz akkor a magyarokról. A kihallgatási anyagot azonnal küldöm, illetve ha elutazom, megszervezem, hogy az én nevemben az itteni elvtársak a titkos postával elküldjék.

Az igazolványokat remélem megkapták. Az újságokat, a könyveket és az írógépet is.

Szereztem három autót is a magyar követség birtokából. A legjobb Rákosi elvtárs rendelkezésére vár. Már a nevére van írva. Szép Mercedes kocsi. Én egy Ford 8-on járok, és van még egy kétszemélyes BMW. Kaptam egy pompás Rába terepjárót is, de átadtam a Párt nevében a Vörös Hadseregnek. Arra feltétlenül ott van szükség. Két személykocsit is átadtam a Vörös Hadseregnek.

Pénzt lehetne vásárolni, de talán már a vásárlás nem aktuális. Majd odább Magyarországon talán már anélkül is lehet pénzt szerezni. Mindenesetre a titkos postával Morozov küldjön pénzt. Ha ingyen lesz, hát ingyen lesz, ha nem úgy dollárért. Kár volt nem hoznom magammal.

Két-három megjegyzés a román párt építéséről. Nem hinném, hogy helyes a pártba való belépés igen szigorú kezelése. A kaput, ha óvatos ellenőrzéssel is, de szélesre kell tárnunk.

Feltétlenül ki kell dolgozni tervet a Kossuth gárda megszervezésére. Nagy szükség lesz ilyesmire. A reakció nem hajlandó harc nélkül semmilyen engedményre. Ilyen gárda nélkül a román párt vezetőit már láb alól is eltették volna.

Nem szabad túlbecsülnünk holnapi erőnket és lehetőségeinket. Egyik súlyos rákfenéje az itteni pártmunkának, hogy abból indultak ki, hogy ők a legerősebbek, hogy mindenki kommunista befolyás alá veti magát. Nem így történt. Harcolni kell a kommunista befolyás megszerzéséért, megerősítéséért.

Pedig a román párt szerintem összehasonlíthatatlanul erősebb, mint a mi pártunk, s nagyon kiváló román káderekkel rendelkezik, és nincsen 1919-es rémhíre.

Kemény és szívós harcra kell felkészülnünk. Előkészítő politikai terveinkben ennek a gondolatnak kell érvényesülnie.

Göröngyös lesz a többi pártokkal való együttműködésünk is. Maniu is mindent megtesz a kommunista párt pozíciójainak gyengítésére és a Vörös Hadsereg beavatkozása nélkül már a kommunistákat támogató nemzeti gárdát is feloszlatták volna, illegalitásba kergetnék a kommunista pártot. De sajnos még az itteni elvtársak is félig-meddig illegalitásban lévőnek érzik magukat. Az újságukat is csak néhány napja tudták kiadni.

Nagyon nagy kérdés lesz pártunk anyagi megalapozottsága. A románok nagy tőkékkel rendelkeztek már a változás előtt is. Enélkül ma nem mennének sokra.

Az illegális román adónak nagyon nagy szerepe volt a párt illegális korszakában. Irányító volt. Az a véleménye az elvtársaknak, hogy a román adó nem csinált nagy lapszusokat.

Nagyobb káderképző iskolák megszervezését készítik elő a románok. Nékünk értékesíteni kell az ő tapasztalataikat. Már most dolgozzanak ki az elvtársak is terveket: milyen iskolát akarunk, mit is tanítsunk. Aki időt nyer, életet nyer. Fontos dolog ez!

A román divízió páratlan szolgálatokat tett. A puszta megjelenésük is jelentős volt. Szimbóluma a román-szovjet megértésnek. Fegyver a reakció ellen.

S én még ma is fontosnak tartom a Kossuth-dandár megszervezését. Van erre esetleg még négy hetünk. Egy ilyen Kossuth-dandárnak igen nagy lesz a mozgósító ereje. Én dolgoznék és dolgoznék még ma is ilyen irányban! Elmennék a legmagasabb döntésig. Meggyőződésem, hogy Magyarország kiugrik a háborúból, s szükség lesz annak németellenes mozgósítására. Fel kell erre készülni. S nagyon fontos kérdés, hogy miként kapjuk meg teljesen Magyarország katonai és gazdasági erejét. Lelkesedéssel vagy anélkül. A szovjet politika érdeke is, hogy mennél nagyobb legyen a szovjet felszabadítókhozi vonzódás. S ehhez is kell a Kossuth-dandár. Mint a szovjet-magyar megértésnek szimbóluma. A reakció elleni harcban, az angol-amerikai befolyás meghiúsítása kérdésében is nagy szerepet játszhat ilyen új magyar hadseregmag. De azt hiszem, nincsen miért agitálnom erre az elvtársakat. Én csak azt szeretném bebizonyítani, hogy ehhez még ma sincsen késő. Elvileg szükséges a kérdést megoldani. Káderek vannak és lesznek. Pozitíve kell eldönteni a kérdést. S itt hivatkozni kell a romániai példára. A román hadsereg pozitív segítséget nyújt. Nyújtson a magyar is.

Ha ez nem menne, kérem a legjobb antifasisztákat, amint már levelem elején is írom, ideküldeni. Legyenek kéznél. Nagy szükség lesz rájuk. S ha anyagilag itt másként nem tudjuk őket ellátni, erre érdemes lesz pártpénzt áldozni. Olcsó az élet viszonylag nagyon, nem probléma az élelmezés.

Kért Szüszmanovics tíz elvtársat. Az a véleményem, hogy adják a legjobbakat. Ez a hazajutás legkönnyebb útja. Majd amikor sor kerül a hazautazásra, nem kell legalább vitatkozni értük. Küldjék őket, küldjék.

S még egyszer az oroszul jól tudó, magyarul rosszul tudó fiatalságról. Mint Marci és mások. Úgy kellenek ezek itt a különböző csapattesteknél, intézményeknél, mint egy falat kenyér. Kérek azonnali intézkedést az ideküldésükre. Könyörögnek a tábornok elvtársak ilyenekért. Bűn őket nem ideadni. Komszomolok, szovjet elemek ezek, és nem kétes, véletlen elemek, mint amiket máris kénytelenek alkalmazni.

Nos egyelőre ez minden, elvtársak. Nagyon helyes döntés volt, hogy ideküldtek. Két héttel előbb kellett volna megtörténnie ennek. Most már mindegy.

A jövő nyitott kapu már számunkra, átmegyünk rajta. Legyenek meggyőződve róla az elvtársak, ha nékem jut a szerencse, hogy elsőnek leszek magyar földön, Budapesten, mindent megteszek az elvtársak fogadására, munkájuk előkészítésére.

Barátsággal, szeretettel, kommunista üdvözlettel

Vas Zoltán

1944. IX. 27.[194]

RCHIDNI f. 495. op. 142. gy. 828. – Géppel írt eredeti, Vas Zoltán saját kezű aláírásával.

---

[194] A dátum kézírással írva.

19.
VAS ZOLTÁN LEVELE RÁKOSINAK, GERŐNEK ÉS RÉVAINAK
1944. október 10.

Kedves Rákosi elvtárs! Kedves Gerő és Révai!

Lehet, hogy mire megkapják levelemet már Maguk is Magyarországon lesznek. Így csak nagy vonásokban.

Arad, Battonya, Orosháza, Hódmezővásárhely azok a városok, amelyekről beszámolhatok.

Arad épen maradt. Egyes nem nagy részek pusztultak el. Ezek is csak akkor, amikor a magyar csapatokat onnan az oroszok kiverték. A magyarság egy része várta a bevonuló csapatokat, és később azzal együtt elmenekült. A zsidókat a magyarok gettóba akarták vinni, onnan elszállítani. Kivonuláskor a magyarok raboltak, pusztítottak. Arad magyar városparancsnoka vitéz Orbay István ezredes. Halál paragrafusú hirdetményei még mindig ott vannak a házak falain. Vitéz Asztalossy Aladár vezérőrnagy is gazembereskedett.

Battonya, Orosháza, Hódmezővásárhely.

Mindenekelőtt általánosságban. Vártak bennünket szeretettel és félelemmel. A csapatok okos viselkedése esetén a lakosság kapcsolata a Vörös Hadsereghez, a Szovjethez, a Kommunista Párthoz tartós és meleg lett volna. Ehhez minden előfeltétel megvolt. De sajnos, elvtársak, nagyon komoly a helyzet, sok minden olyasmi történik, ami sebet üt a szíveken és ami évekre, évtizedekre visszahat. Nagyon komoly lesz ez a kérdés. Már ma is az.

Kötelességemnek tartottam ily körülmények között a katonai parancsnokságoknál eljárni. Részben tehetetlenek, részben mindent megtesznek a bajok csökkentésére. Előadásokat tartottam a stábokban Magyarország jelentőségéről, a KMP magyarországi hivatásáról, és mindenütt kitértem arra is, hogy mily mérhetetlen nehézségeket okoz számunkra, ha a Vörös Hadsereg bizonyos elemei helytelenül viselik magukat. Asszonyok megbecstelenítése, rablás, az állatok száz százalékos elhajtása, lakások értelmetlen feldúlása, az életlehetőségek megbénítása stb. Magam vettem részt két igen fontos tanácskozáson, én voltam az előadó, ahol történtek igen komoly intézkedések. Ma ugyanilyen értelmű értekezlet lesz két helyen. Mindkét helyen ugyancsak én leszek az előadó.

De elvtársak egymagam vagyok, halálosan fáradt vagyok, éjjel-nappal dolgozom, és amit én tehetek, véges.

Orosházán vannak kommunisták, megalakították az ottani helyi szervezetet. Vezetőjük Keresztes Mihály[195] a szoc[iál]dem[okrata] helyi szervezet jól ismert és becsült vezetője. Kinevezték a város helyettes polgármesterévé is. Napilapot fognak kiadni. Megmagyaráztam az elvtársaknak, hogy a tagfelvétellel legyenek nagyon óvatosak, és az ilyesmi csak a KB jóváhagyása után válik érvényessé.

---

[195] Keresztes Mihály (1902–1984). 1921-ben lett a szociáldemokrata párt tagja, s 1927-től állt kapcsolatban az illegális kommunista párttal. 1944 októberétől az MKP orosházi szervezetének és a párt dél-magyarországi Területi Bizottságának titkárhelyettese, majd titkára. 1948 és 1953 között földművelésügyi államtitkár, ill. a miniszter első helyettese. 1948-tól 1951-ig az MDP KV tagja. 1953-tól 1956-ig a Mezőgazdasági és Szövetkezeti Bank igazgatója, majd 1960-ig földművelésügyi miniszterhelyettes.

A hódmezővásárhelyi vezető Vad János, molnársegéd. Állítása szerint 1935 óta megszakítás nélkül párttag. Mellette van Fáry József volt KIMSZ-tag és Borsi János[196] 1919[-es] direktóriumi elnök.

Velük csak tegnap este ismerkedtem meg egy szoc[iál]dem[okrata] és komm[unista] vezető értekezleten, ahol a szocdemek részéről Takács Ferenc[197] a volt képviselő vett részt. Közös elhatározással a tűzoltóparancsnokot jelölték polgármesternek, akit annak ki is neveztem. Ugyanis Hódmezővásárhelyről mindenki elmenekült, teljes volt az élet bénulása, a város vérkeringését meg kellett indítani.

Ugyanis a Vörös Hadsereg egyáltalán nincsen felkészülve magyar kérdésekre, hozzá nem értő hadnagyocskák a városok parancsnokai, akik [sem]mivel sem törődnek. Mire a hadsereg kinevezi a kommandánst, néhány nap beletelik, s mire a front a véglegest, addig tíz nap is. Tragédia ez a városokra, és csökkenteni a tragédiát Hódmezővásárhelyen, ezért kellett nekem polgármestert kinevezni. Volt velem egy őrnagy, formailag az intézkedett.

Orosházán helyén maradt a közigazgatás és az emberek nagyobb része is. Ilyen kérdés ezért ott fel nem merült. Ott egy szélesebb értekezleten tartottam előadást a helyzetről. Megjelentek a pártok és az egyházak képviselői. Előadásomat a városi főjegyző, dr. Bulla Sándor, Csizmadia András[198] orsz[ággyűlési] képviselő és egy kommunista köszönték meg. Összefogás szükségességét hirdettem, harcot a fasiszták ellen és a Vörös Hadsereg legmesszebbmenő támogatását.

Ugyanilyen értelemben tartottam népgyűlést Battonyán a kultúrházban, ahol egy főszolgabíró a város vezetője. Részt vett a népgyűlésen a helyi esperesplébános is.

Orosházán most számunkra fog dolgozni a nyomda, amit az elvtársak maguknak kisajátítottak. Kiadnak egy plakátot nagyobb példányszámban, amit majd másutt is terjesztünk. Én írtam a plakátot. Ezt a Békepárt nevében adtam ki. Akkor ugyanis még nem voltak kapcsolataim az emberekhez és nem tudtam, hogy kiadhatunk-e egyet a pártok nevében. Ilyent is ki fogunk adni. Az orosházi és a hódmezővásárhelyi napilap is ilyen lesz egyelőre. Előbbi helyen a kommunista befolyás biztosítva van. Hódmezővásárhelyen még nem ismerem az erőket.

Ma leszek még Szentesen is. Ezt tegnapelőtt reggel foglalták el.

A városok és a falvak általánosságban teljesen épek. Az üzemeket a visszavonuló magyar csapatok nem robbantják fel. Hódmezővásárhely külső képén sem látni meg a háborút. Ha a lakosság még mindig nem rejtőzne a pincékben, békebeli képet mutatna. Igaz, hogy itt még lő néha a tüzérség.

Kenyér mindenütt bőven van. Tavalyi termés is. A malmok mindenütt dolgozhatnak. Döntő kérdés az igavonó állat, a szállító eszközök kérdése. Hódmezővásárhelyen is ez dönti el a kenyérkérdést. Itt egyelőre emiatt még nincsen kenyérsütés.

---

[196] Borsi János (1878–1954). 1918-ban a hódmezővásárhelyi Nemzeti Tanács elnöke, 1919-ben a Direktórium elnöke, a Munkás-Paraszt Katonatanács tagja. 1944. októberében a hódmezővásárhelyi MKP szervezet alapító tagja.

[197] Takács Ferenc (1893–1956). A szociáldemokrata pártnak 1910-től tagja, a húszas évek elejétől 1935-ig a párt hódmezővásárhelyi szervezetének titkára, majd az országos vezetőség tagja. 1935 és 1939 között parlamenti képviselő. Az Ideiglenes Nemzeti Kormányban iparügyi miniszter.

[198] Csizmadia András (1872–?). 1912-től Békés vármegye törvényhatósági bizottságának és állandó választmányának tagja. 1922-ben kisgazdapártiként, majd egységes pártiként, 1939-ben pedig a Magyar Élet Pártja képviseletében lett országgyűlési képviselő.

Rengeteg mindenütt a katonaszökevény. Visszavonuláskor a helybeliek egy része eldobja a fegyvert és hazaszökik. Hódmezővásárhelyen azonban tíz nap állt rendelkezésre a kiürítésre, és elvitték még a leventéket is.

Igen jelentős magyar katonatömegek pusztulnak el. Ma írok erről még szintén maguknak részletes jelentést. Van itt (Hódmezővásárhely) 200 friss fogoly, és vannak más feljegyzéseim is, de hajnali négy óra van, nem juthatok hozzá.

Tudom, hogy várják minden soromat, de mégis mára ez minden, kedves barátaim.

Csatoltan küldök tízezer pengőt. Összesen így ötvenezret kaptak. S ha nem kérnek, egyelőre be is fejezem a küldést.

Meleg barátsággal, elvtársi üdvözlettel

Vas Zoltán

Hódmezővásárhely, 1944. október 10.

RCHIDNI f. 495. op. 142. gy. 828. – Géppel írt másodlat.

20.
VAS ZOLTÁN LEVELE RÁKOSINAK ÉS RÉVAINAK
1944. október 27.

Kedves Rákosi és Révai elvtársak!

Abban az öröm reménységben élek, hogy Gerő a legrövidebb időn belül ide érkezik és csak kettejüknek címzem levelemet. De az én legszentebb meggyőződésem és jól átgondolt véleményem, hogy Rákosinak is ide kellene érkeznie. Csinálja egyedül a dolgokat Révai Moszkvában. A felmerült kérdések igen jelentősek és megoldásukhoz szükség van Rákosi tekintélyére. Nagyon kérem az elvtársakat, hogy így járjanak el. Nincsen és nem lesz veszélyben Rákosi. Óvatosak leszünk. S kérem hangsúlyozottan, hogy véleményemet Dimitrovval is közöljék. Egész sor kérdésben kell dönteni, amit azután megváltoztatni csak bajjal lehet. S megtanácskozni sem lehet Moszkvával, mert hiszen látják, hogy nincsen összeköttetés. Dönteni kell, nincs másként. S uramistenem, külön átoknak itt van ez az átkozott 7. osztály is, ez a teljesen öncélú testület, az üres szalmacséplés és ostoba gáncsvetés, felelőtlenség és ijedtség és minden rossz intézménye, amely ezer kavarodást okoz. Buták, buták és újból buták. Betiltják a piros-fehér-zöld zászlót. Odaadják szimbólumnak a fasizmusnak, a reakciónak és én már sírva könyörgök nekik, hogy ne tegyék ezt, őrültség ez. De mint a megkövesült Buddhák, makacsok. Egyik nap betiltják az egyetlen eddig még megjelenő tényleg kisgazda újságot Békéscsabán, és kijelentik, hogy csak kommunista újságot szabad kiadni, másnap betiltják a kommunista újságokat, Orosháza, Szeged, mert hibákat találnak benne. Persze, hogy vannak benne apróbb-nagyobb hibák, de ha nincsen kommunista állásfoglalás a széles nemzeti együttműködés kérdésében, miként hozzuk azt létre. Most valószínű majd nemzeti front (jobb szerintem a szabadságfront) nevében adunk majd ki újságokat. S mit még elvtársak a helyzetről. Kétségbeejtő. S ha az ember próbál valamit megmagyarázni, akkor azzal jönnek, hogy ez nem a Vörös Hadsereg vonala, hanem a magyar kommunistáké, Komintern-vonal. Egyenest Sztálin elvtárshoz fog kellenünk fordulni, mert csak az ő szava képes itt dolgokon változtatni, mert itt az apró-cseprő változtatás, foltozgatás nem segít. Röviden és egyenesen arról van szó: ellenség avagy barát legyen-e a magyar nép. Barát, csakis barát, de minden úgy folyik, hogy ellenség legyen. Szörnyű a helyzet. S most még az átkozott román

szövetségesek is Magyarországon járnak. Elhajtanak mindent, megkezdték még a férfiak elhajtását is. S a magyarok sírva mondták, mindent odaadunk a Vörös Hadseregnek, mindent a Szovjetnek, felejtünk is mindent, de miért szolgáltatnak ki bennünket a románok kénye-kedvének. Csak Sztálin elvtárs segíthet ezeken a dolgokon, és segítsen is. Várom Gerőt, hogy megtanácskozzuk a helyzetet, mert vehetek-e magamra ilyen súlyos kérdésekben döntéshez jogot. De még nincsen itt. Voltam már Szebenben is, hogy várjam. De rossz a repülőidő. S úgy éreztem, hogy nem várhatom, hiszen vár a munka, és egész éjjel autóztam, hogy menjek be Magyarországba, és most itt tartanak Aradon. Itt, mert nem tudják, hogy Gerő milyen utasításokat hoz, és addig amíg ez nem ismert, addig semminek sem szabad történni. Nem baj a baj, nem bajok a hibák, nem baj, hogy égetnek a megoldásra váró kérdések, fontos, hogy fedezzék magukat valami moszkvai szóval. S itt ülök fogcsikorgatva, mert nem lehet törésre vinni a dolgot, pártunk ügye szenvedne, és várok, s ha tudnák imádkoznék jó időért.

Kedves barátaim! Nehéz kenyér volt ebben a hónapban az enyém, de mindegy, előbbre vittem ügyünket. S kérem, ha majd eljön a beszámolás ideje, így is értékeljék ténykedésemet. Mert lehet, hogy követtem el hibákat. Így esetleg a baloldali szocdemek hozzánk csatlakozása elősegítése kérdésében, esetleg a kom[mmunista] helyi szervezetek vonala kérdésében, az újságban, beszédekben stb. De állítom, a legnagyobb bajom éppen az egyedüllétem volt. Gerő érkezte nagyot változtat a dolgokon, de még ő is kevés. Jöjjön Rákosi! Feltétlenül. Mai elhatározások hosszú időre szólnak és esetleg jóvátehetetlenek. Rákosinak itt a helye.

S a viszontlátás reményében küldöm is szerető elvtársi üdvözletemet Rákosinak, s neked is Révai. Rád is nagy szükség lenne, mert égető kérdés a központi lap, döntő kérdés, de itt kell lenni Magyarországon, érdeklődni a Kossuth Rádióról, hogy tudjuk tízezrek és tízezrek hallgatják. A Kossuth Rádió egy darab magyar történelem.
1944. X. 27.

Vas Zoltán

PIL 274. f. 7/4. ő. e. – Géppel írt másodlat.

21.
RÁKOSI MÁTYÁS LEVELE GERŐNEK
1944. november 13.

Szigorúan bizalmas!

Kedves Gerő elvtárs!

Mellékelten küldöm a végleges programot és a ma menő táviratom másolatát. A változások nem lényegbe vágóak. Hogy sorra vegyem: az utolsó csatlósról, a Horthy szerepéről tényleg hiány lenne nem beszélni. A „Magyarország nem volt, hanem lesz"-et nem fogadta el az Öreg. A IV. 7. pontban az a véleménye, hogy a munkaközvetítést, mint vitára okot adó pontot ne forszírozzuk. A külpolitikai részbe feltétlenül bele kell venni Jugoszláviát és Csehszlovákiát. Viszont a 3. pontot, mint felesleges vitákra és magyarázatokra okot adót hagyjuk el. A szövegben és a propagandában ne általában „németről" beszéljünk, s legyen különbség aközött, ahogy az

orosz szidja a németet, s ahogy a magyarok támadják. A programot azonnal ki kell adni, s főleg a fel nem szabadított területen terjeszteni. [199]

Azt a javaslatot, hogy az átjött tábornokokkal, meg a fegyverszüneti delegációval a sikeresebb agitáció céljára valami bizottságot alakítsunk, kereken elutasították. Ennél nagyobb [...][200] arról lehet szó, hogy egyénenként fokozottabban kihasználják őket a rádióban stb. Egyébként Miklós vezérezredes[201] fellépése abban az irányban, hogy nagyobb egységek szervezetten átjöttek volna vagy éppen a németek ellen harcot kezdtek volna, eredményt nem hozott. Természetesen okozott megfelelő zavart, amit Petrov-Mehliszék azonnal kihasználtak. Az 1. hadsereg lényegében demoralizálódott és nincs többé. Vörös,[202] amennyiben ott dolgozik Veletek, írja le pontosan a szeptemberi találkozást Hitlerrel.[203] Meg kell tudakolni Tőle, hogy milyen óvintézkedések történtek a Hitler-puccs megelőzésére, miért nem sikerült kivédeni, kiket fogtak le III. 19-e után (pl. mi van Bethlennel) és X. 15. után, ő adta-e a nyilatkozatot, amit a nevében felolvastak a rádióban. Főleg mit tud tenni arra, hogy a megalkuvásból, gyávaságból tovább harcolókat átjövésre bírjuk. (Külön felhívás a Honvédelmi Minisztérium alkalmazottaihoz, a vezérkarhoz, a tisztikarhoz, régi csapattesteihez stb.) Minden ilyen felhívást természetesen azonnal ide kell táviratozni, hogy felhasználhassuk.

Az összes információnk a b[uda]pesti rádió, a Tass.[204] A legtöbb hír dezinformáció. Annyit meg tudunk állapítani, hogy október 15-e után általános sztrájk és véres harcok voltak, de részletek nélkül. A mi rádiónk vonalába még mindég első helyet foglalja el a B[uda]pest megvédése az elpusztítástól, illetve a párizsi példa. XI. 4-én már azt hittük, hogy ütött az óra; sajnos kicsit még várni kell.

A partizánosztagok munkájának eredménye különböző. A Maléter-csoportról[205] csak úgy mellékesen közölték, hogy nagyon jól dolgozott, sok vasútrobbantást végzett,

---

[199] Rákosi 1944. november 17-i táviratában ismertette a változtatásokat. (RCHIDNI f. 495. op. 142. gy. 835.) A Néplap 1944. november 30-i számában megjelent programban (Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja. A Magyar Kommunista Párt javaslata.) Gerőék már figyelembe vették Dimitrov megjegyzéseit is. Belekerült egy mondat arról, hogy Magyarország Hitler utolsó csatlósa maradt, a külpolitikai részben hangsúlyozták a jó szomszédi viszony kialakítását „az összes környező országokkal, mindenekelőtt az új Jugoszláviával és a demokratikus Csehszlovákiával". Nincs szó a programban a munkaközvetítésről sem, viszont a „Magyarország nem volt, hanem lesz" kitétel benn maradt a szövegben.

[200] A mondatot Rákosi utólag, kézírással szúrta a szövegbe, s a másolás következtében olvashatatlanná vált.

[201] Dálnoki Miklós Béla (1890–1948) – katonatiszt, miniszterelnök. Katonai pályáját 1910-ben kezdte. 1933-tól 1936-ig katonai attasé Berlinben. Csapatszolgálatot teljesített, részt vett a Jugoszlávia és Szovjetunió elleni hadjáratokban. 1942 novemberétől Horthy főhadsegédje, katonai irodájának vezetője. 1944. október 17-én átállt a szovjetekhez, november elején részt vett a kormányalakítási tárgyalásokon. 1944. december 22-től 1945. november 15-ig az Ideiglenes Nemzeti Kormány elnöke.

[202] Vörös János (1891–1968) – vezérezredes, honvédelmi miniszter. A két háború között csapattisztként szolgált, a Honvédelmi Minisztériumban dolgozott és tanított a Hadiakadémián. 1944. április 19-én német nyomásra nevezték ki a honvéd vezérkar élére. November 1-jén Kecskeméten önként jelentkezett a várost felszabadító szovjet csapatoknál. 1944. december 22-től 1945. november 15-ig honvédelmi miniszter.

[203] Vöröst 1944. szeptember 12-én fogadta Hitler.

[204] Tyelegrafnoje Agensztvo Szovetszkogo Szojuza (Szovjet Távirati Iroda) rövidítése.

[205] A Maléter-csoport 1944. szeptember 7-én alakult meg. Az ejtőernyős, partizánszervező-osztagba 14 magyar és 7 orosz partizán tartozott, parancsnoka Maléter Pál volt. A csoport Kijevből

„két tábornokot elfogott" (csak így minden részlet nélkül). A legtöbb osztag sajnos „felszabadult", köztük Usztáé is, akinek már 200 embere volt, s a hadsereg vette őket igénybe. A kijevi központ egy szép napon átadta a dolgokat a frontstábnak. Ott pedig teljes lett a fölfordulás. A szlovák összeomlás[206] és egyebek miatt a gépek le voltak foglalva, az embereket nem továbbították stb. Két tanfolyam emberei, 340-en itt rekedtek. A felét, mely a front mögött áll, továbbítjuk, a többit csak részben küldjük el, részben más célokra használjuk fel őket. (Egy részüket a Ti rendelkezésetekre lehet bocsájtani.) Emiatt a héten kénytelen leszek Kijevbe utazni. Az a javaslat, hogy ezentúl a hadifoglyok helyett, akiknek minősége ellen néha panasz is volt, most mai Magyarországról küldjetek csoportokat a Dunántúlra és ha lehet Budapestre is. Kijevben megpróbálom, hogy a szükséges technikát (rádió stb.) megkapjátok. A kijevi iskola felszabadult erőit, Gábort, Ráczot,[207] Abelovszkit meg fogjátok kapni.

Az erre megfelelő hadifoglyokat is rendelkezéstekre adom, de ezt Nektek kell kérni. Most hogy már van valamelyes áttekintésetek, remélem, hogy hamarosan kapok részletes jelentést az ottani helyzetről, a lehetőségekről. Ide most új hadifoglyot nem hoznak, és abban a sovány anyagban, amit a PURR táviratok adnak Magyar Frontnak vagy hasonlónak nyoma sincs. Nagyon bénítólag hat a viszonyoknak az a nem ismerése és erősen akadályozza a munkát. Egy alapos jelentésen kívül szükségem van a felszabadított területek életének leírására, nevekkel, adatokkal, amelyek mutatják, hogy ott az összes hazafias erők összefogásával új, szabad élet kezdődött stb. Nem kevésbé szükséges a kapcsolatos német és nyilas rombolások, rablások leírása az evakuációval kapcsolatos. [sic] Van-e összeköttetés B[uda]pesttel?

Nagyon kell a Kossuth kritikája – technikai is –, és megfelelő javaslatok, az ottani hallgatók véleménye, a hatás etc. A moszkvai rádióról is kell hasonló, mert itt különben nem tudok javulást elérni.

Vas elv[társ]tól megkaptam az anyagot. Az iratok legtöbbje jó és használható, az újságok azonban csak makulatúra. Elutazástok óta csak egy levelet kaptam tőle, X. 10-ről, pontosan egy hónapig jött, s 10.000 pengő is volt benne. Ezzel 49.000-re rúg a kapott összeg. A levele sajnos nem sokat adott. Burcev október 31-én átadott egy táviratot, ahol a front 7. osztályának vezetője panaszkodik rá.

B[urcev] azonnal ide akarja hívatni a dolog kivizsgálására, de aztán elállt tőle. Kazmin ezredes, aki ott járt, kifogásolta, hogy előadásaiban a magyar demokratikus,

---

indult el repülőgépen és 1944. szeptember 17-én dobták le Debrecen-Tasnád körzetében. A csoport tevékenységéről a partizánmozgalom ukrán törzse hadműveleti osztálya készített összefoglaló jelentést az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottságának. A dokumentumot l. Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. I. m. 402–404.

[206] Az 1944. augusztus 29-én kirobbant szlovák nemzeti felkelés fővárosát, Besztercebányát október 27-re elfoglalták a fasiszták, s a felkelésben részt vett partizánokat és a felkelő hadsereg katonáit súlyos harcok közepette a hegyekbe szorították vissza, ahol november folyamán partizánháború bontakozott ki. A szlovákiai felkelésről l. *Gustáv Husák*: Tanúságtétel a szlovák nemzeti felkelésről. Kossuth Könyvkiadó, 1970.

[207] Rácz Gyula (1900–1974) – kommunista politikus. 1930-tól a Román Kommunista Párt tagja. 1942-ben az észak-erdélyi kommunisták elleni perben a horthysta hadbíróság 15 évi fegyházra ítélte. 1942 novemberében büntetőszázadban a szovjet frontra vezényelték, ahol 1943 januárjában fogságba esett. A krasznogorszki antifasiszta iskola elvégzése után partizániskolára került, 1944-ben a kijevi partizániskola vezetőjének helyettese. 1945-ben tért haza, állami gazdasági igazgatóként tevékenykedett.

sőt forradalmi erők aláhúzásával csökkentette az oroszok éberségét, ugyanakkor, mikor a magyar csapatok keményen harcoltak. Ő is kérte, küldjünk mást helyette. Minthogy a 7. osztálytól jelentést kértek, Vas elv[társ] írjon nekem részletesen az ottani nézeteltérésekről. Közöljétek nekem mostani munkakörét.

Nógrádi belekerült a szlovák összeomlásba: rendkívül nehéz helyzetben van, németek üldözik, néhány magyar és orosz kommunistán kívül 25 demoralizált szlovák van vele. Felajánlottam rádión a segítséget, de körül van fogva, s emiatt nem fogadhatja a repülőgépet. 8-i a legutolsó hírem tőle. A két vezető cseh elvtárssal X. 15. óta nincs összeköttetés.[208]

A hadifogoly iskolába Sziklai[209] helyett Nemest[210] küldöm. Nemes nagyon összszebarátkozott Kossával, s azt mondja, hogy jól tudna vele szakszervezeti vonalon együtt dolgozni. Amennyiben nincs nálatok megfelelő elvtárs, aki Kossa mellett lehetne, akkor szó lehet róla, hogy odaküldöm. Nemes helyébe Bogdány Rózsit[211] jelölöm. Valahogy előkaparok még az emigrációból Krasznogorszk számára két előadót, mert Pelikán, Rudas, Andicsot is el akarom küldeni hozzátok az első alkalommal. Az iskolák új programján most dolgozunk.

A könyvkiadás kilátásai annyiban javultak, hogy megkerült a Marx két kötetének jelentékeny része, s a Lenin 2. kötetével együtt decemberre nyomdakészen áll. Nyomás alatt állanak Sztálin háborús beszédei, a Párttörténet, a Leninizmus kérdései, Lenin, Sztálin életrajz.

Az „Igaz Szó" döcög. Gábor nem foglalkozik vele eleget, s a terjesztés körül is egyre több a panasz: sehol sem kapják, különösen az új táborok. Itt most csak a foglyok munkára fogásával törődnek, a politikai foglalkoztatás emiatt háttérbe szorul, pedig a kettő szorosan összefügg. Most 27 elvtárs dolgozik mint fordító és instruktor. Javasoltam, hogy a megnövekedett fogolylétszámra tekintettel állítsanak be új erőket, főleg a munkászászlóaljakból. Ennek az az akadálya, hogy nincs hely számukra a státusban. Egyébként Kazmin ezredes elmondja, hogy Magyarországon óriási a fordítóhiány és nagyon fontos helyeken teljesen ismeretlen embereket, oroszul rosszul

---

[208] Rákosi feltehetően Svermára és Sirokyra utal.

[209] Sziklai Sándor (1895–1956). Az I. világháború alatt orosz fogságba esett; 1917-ben csatlakozott a Vörös Hadsereghez, internacionalista osztag parancsnoka a polgárháborúban. A Szverdlov Egyetem elvégzése után ott, illetve a nemzetközi Lenin Iskolán tanított. Részt vett a spanyol polgárháborúban, ahonnan internálótáborba került, s a szovjet kormány közbenjárására csak 1941-ben szabadult. A juzsai magyar antifasiszta iskola parancsnoka és tanára volt. 1944 novemberétől a Vörös Hadsereg összekötő tisztje a 2. és 3. Ukrán Front és az MKP között. 1945 és 1948 között az MKP apparátusában dolgozott, majd a Magyar Néphadsereg főtisztje.

[210] Nemes Dezső (1908–1985) – történész, kommunista politikus. 1931-ben emigrált a Szovjetunióba, ahonnan 1933-ban illegálisan hazatért és a KMP budapesti bizottságának titkára, 1934-ben a KB tagja lett. 1936 és 1945 között ismét a Szovjetunióban élt, 1943-tól az antifasiszta iskola tanára, majd igazgatója. Hazatérése után 1948-ig a SZOT titkára, majd a Tartós Békéért, Népi Demokráciáért c. lap szerkesztő bizottságának tagja. 1950–1953-ban a Népművelésügyi Minisztériumban főosztályvezető, majd a Szikra Könyvkiadó igazgatója 1956-ig. 1957 és 1961 között a Népszabadság főszerkesztője, ezt követően a Politikai Főiskola rektora, majd ismét a Népszabadság főszerkesztője. 1980–1983-ban a Párttörténeti Intézet igazgatója. 1957 és 1985 között az MSZMP KB tagja, 1959-től 1980-ig PB tag is.

[211] Bogdány Rózsi (1903–1951). 1922-ben fogolycserével került a Szovjetunióba; matematikatanár lett és haláláig a Lomonoszov Egyetem matematikai könyvtárában dolgozott.

tudókat, első világháborúban hadifogságot jártakat használnak fordítókul. Mért nem kérnek innen fordítókat?

A múlt héten tartottam a moszkvai elvtársak szélesebb csoportjának egy információs előadást. Az aktív heti foglalkoztatás nagyon nehéz, mert nincs időm az előkészítésre. A kiutasítások folynak, s egyre többen fordulnak hozzám.

A Magyar Újság számait rendetlenül is, de megkapom. Kiderül, hogy a magyar csoportot többé, mint olyat nem ismerik el. Kassait, kinek levelét küldöm, még nem nevezték ki szerkesztőnek, ellenben „volno-najomnik" [rendelkezési állomány – B. M.] státuszba helyezték, mint a többi munkatársakat is. Az antifasiszták nem kapnak most sem fizetést. A Magyar Újság még mindég nem jött lendületbe. Egyik fő baja, hogy folyton úgy ír, mintha a magyar hadsereg már régen szétesett volna. Az ember olvasás közben egészen megnyugszik: csupa átszökő, átálló, németellenes, harcoló honvédről van szó benne, és teljesen elhanyagolják azt a tényt, hogy sajnos a honvédek zöme az orosz ellen harcol, s ebből a szempontból kell rájuk hatni. A „Híradóból", amit a 2. ukrán front ad ki, csak egyetlen példát láttam, kétoldalas, szép betűs, jó papíron. Kizárólag hírek és szovjetismertetés volt e második számban, az elfoglalt helyek persze románul: Szamosudvarhely Odorhely-Somes stb.

A fiatal Oldner, aki ideröpült Munkácsról, azt mondja, hogy a kárpátukránok mint önkéntesek az orosz hadseregbe (nem a csehbe) lépnek be. Az ungváriak és a munkácsiak üdvözletét Sztálinhoz (melyben egyetlen szó sincs Csehszlovákiáról) az összes lapok megfelelő helyen közölték.

A Sztálin-beszéd és az amerikai választások jó eredménye után itt optimista a hangulat, s a Szovjetunió befolyása napról-napra szemmel láthatóan nő. A perzsa kormány lemondása, a svájci, finn kormányválság ennek jelei. Most Románia van soron, ahová Visinszkij leutazott. Az élelmezési viszonyok javultak, az árak a piacon tovább esnek.

Az elvtársak hozzátartozói mind rendben vannak. Már alig várom, hogy valami autentikusat halljak a magyar viszonyokról. Ismétlem, kérek egy kimerítő jelentést. A táviratokat és egyebeket mindig úgy küldjék:[212] különben késedelmesen kapom meg, vagy esetleg sehogy se. Minthogy valószínű, hogy az elvtársak különböző városokban dolgoznak, kérem, hogy Gerő e[lvtárs] összefoglaló jelentésén kívül az egyes elvtársak külön is írjanak. Írjátok meg, mire van szükségetek.

Azt nem kell mondanom, hogy milyen tűkön ülök, s hogy szeretnék már magam is otthon dolgozni. Remélem, hogy ez legkésőbb december folyamán meg is történik.

Mindannyitoknak jó és sikeres munkát, jó egészséget kívánok.

Meleg kommunista üdvözlettel

Rákosi

Mellékelve: egy program, egy telegramm másolat és két boríték.[213]

Moszkva, 1944. nov[ember] 13-án.

RCHIDNI f. 17. op. 128. gy. 7. – Géppel írt másodlat.

---

[212] Az eredeti szövegben itt üres hely következik a „különben" szó előtt.

[213] A mellékletek nem voltak a dokumentum mellett.

Orbán Sándor

DOKUMENTUMOK A KERESZTÉNY DEMOKRATA NÉPPÁRT 1945. ÉVI MEGJELENÉSÉHEZ ÉS PROGRAMJÁHOZ

Míg Európa nyugati részében, így Németország szovjet zónájában is, a korábbi keresztény pártok alapjain 1945-ben sorra megjelentek a hasonló elnevezésű újak, addig régiónkban csupán Lengyelországban és Magyarországon, később (1948-ban) pedig Csehországban jelentkeztek ilyen pártok. Előbbiekhez képest, amelyek szinte valamennyien a nácizmus által felszámolt elődökből alakultak újjá, nehezebb helyzete volt a magyarországi Keresztény Demokrata Néppártnak, mivel nem ilyen előd utódpártjaként lépett porondra. S ezen változtatni pusztán elhatározással vagy méganynyi fogadkozással sem igen lehetett. E párt arculatát sokkal inkább a múltban kialakult strukturális és politikai adottságok határozták meg, amelyek egyszersmind nagyban táplálták az egyidejű megmérettetésében kétségtelenül megmutatkozó hatalmi-kormányzati elfogultságot is.

A Magyar Frontban képviselt részvétellel szerzett kevéske antifasiszta múlt és a demokratikus átalakulás szelektív támogatása ugyancsak elégtelennek bizonyult ahhoz, hogy a Keresztény Demokrata Néppárt feledtesse a kompromittáltságot, tömegmozgalmi hátterének hiányát és azokat az ellentéteket, amelyek vezetését jellemezték. Valójában ezek és a magát okkal vesztesnek érző egyházi vezetéshez való kötöttséggel kapcsolatos ellentmondások, illetve ezek megítélése hátráltatták a párt hivatalosan is nyugtázott belépését az 1944/45 fordulóján megszületett új rendszerbe, annak Szegeden, majd Debrecenben létrehozott országos szerveibe. Hozzájuk képest csak másodlagos jelentősége volt annak, hogy vezetői akkor még a nácik által megszállt országrészben rekedtek. Hiszen maga a párt — mint az egyidejű levelezésből és az utólagos igazolásokból kitűnik — mindenekelőtt Apor Vilmos győri püspök ösztönzésére és a hercegprímás jóváhagyásával már 1944 nyarán alakot öltött és Pálffy József gróf személyében képviseletet is nyert a Magyar Front vezette ellenállásban. S ha ő nem is, néhány, a párthoz kapcsolódó KALOT vezető még ősszel át is jutott a fronton, és mint az Új Ember c. lapból olvasható: „felvették a kapcsolatot mind az oroszokkal, mind a debreceni kormánnyal".[1]

Mind e lépéseknek azonban nemigen lehetett jelentősebb eredménye, mert ugyanakkor Budapest főváros törvényhatóságába olyan képviselőt delegáltak, mint a jobboldalon kompromittált páter Közi Horváth József, akit aztán törölt is a megújult testület. Szekfű Gyula okkal sorolhatta az egyház vezetői által pártfogolt olyan sze-

[1] Új Ember, 1946. július 2. és 28., valamint: A reakció ellen, Népszava kiadás, é. n. Ld. még *Boér Miklós*: Cardinal Mindszenty. London, 1949. Apor püspök kezdeményezésére, majd később Közi Horváth szerepeltetésére ld. Szekfű Gyula Mindszenty József veszprémi püspökhöz írt 1945. tavaszi (pontosabb kelt. nélk.) levele. E dokumentumközlés nyomdai munkálatai közben került a szerző

mélyeket, mint a nyilasbarát Nyisztor Zoltán, az antiszemita Wolff-párti Mihalovics Zsigmond, vagy a némethű Wünscher Frigyes. Az „egyháznak a világ fele való képviselete az utolsó években mintha a német lóra tett volna és ma sincs meg a rugalmasság..." – foglalta össze észrevételeit a kalocsai érseknek írt áprilisi levelében.[2] Mindezt az érsek, a püspöki kar nevében ugyan megköszönte, sőt arról is biztosította Szekfűt, hogy „a püspöki kar nem zárkózik el attól, hogy az országos vezetőségbe személyi változásokat eszközöljön..., de — és így folytatódik a válasz — úgy véli, ennek még nem érkezett el az ideje. A püspöki kar nem vállalja a felelősséget azért, hogy a múltban érdemes munkát végzett embereket kivégezzen teljesen bizonytalan előnyökért és ezzel az egész ügyet kátyúba vigye."[3]

Ezek az utalások önmagukban persze nem adhatnak teljes képet mindarról, ami a náci uralom magyarországi végóráit és a demokrácia első radikális reformlépéseit, ugyanakkor a legfőbb hazai vezetőjét, Serédi hercegprímást elvesztő egyház vonatkozásában jellemezte, mégis rápillantást engednek azoknak a problémáknak a természetére, amelyek Pálffy József, Teleki Géza kultuszminiszter írásos szolgálati megbízásából történt debreceni oda-visszautazását keretezték.[4] Azaz megérteni segítik azoknak a tárgyalásoknak a légkörét, amelyek a Keresztény Demokrata Néppárt az előddel való szakítás hangoztatásával igényelt jogfolytonosságának elismertetéséért, működésének engedélyeztetéséért, e különös helyzetben Debrecenben az Ideiglenes Kormánnyal folytak, és amelyekről a bemutatásra kerülő dokumentumok szólnak.

Bizonyos szempontból azonban többet is jelent e dokumentumok egyike-másika. S itt talán elsősorban nem az ellenállási érdemek eltúlzásához képest feltűnően szűkszavú igazoló írásokat lehetne említeni, hanem azt a pártprogramot, amely e tárgyalások során, látszólag kényszerhelyzetben, ám éppen ezért a realitásokat fokozottan figyelembe véve, a pártvezetésben meglévő erőviszonyok alapján konkretizálódott.[5] Mindezeken túl figyelmet érdemel a rögtönzött alakuló és meghatalmazó gyűlés láthatóan célirányosan fogalmazott jegyzőkönyvi szövege, majd még inkább a pártkereteken belüliekhez képest polarizáltabb erők: a kormányzati hatalom és a Keresztény Demokrata Néppárt Pálffy-vezette erői közötti drámai konfliktust az utóbbiak szempontjából rögzítő április 1-i levél és annak emberi hangú, a késleltetést magyarázó kísérete. A pártvezetésen belüli és kívüli ellentmondások mellett újólag előrevetülnek ezekben az egyházi vezetéssel alakuló felemás viszony jelei is.

---

kezébe a Barankovics István Alapítvány kiadásában megjelent könyv, amelyben több írás (különösen *Elmer István*: A Keresztény Demokrata Néppárt, majd Demokrata Néppárt története, de *Kovács K. Zoltán*: A magyar kereszténydemokrácia vezető politikusa Barankovics István c.) is érinti a párt megalakulásának és kötöttségeinek problémáit, illetve azt a szakadást, amely vezetésében 1945-ben bekövetkezett. Az itt közölt dokumentumok azonban nem kerülnek egyikben sem bemutatásra. Az idő élén jártak. Kereszténydemokrácia Magyarországon (1944–1949) Budapest, 1996. Veszprémi Püspöki Lt. 727/1945.

[2] Kalocsai Érseki Lt. 990/1845. Szekfű április 10-i levele.

[3] Uo. Érseki válasz június 22-i fogalmazványa.

[4] Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) VKM. elnöki ir. 1156/1945. (III. 19.)

[5] Egy későbbi, az Atheneum kiadásában nyomtatásban megjelent programot közöl *Balogh – Izsák:* Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948) Tankönyvkiadó, 1977. Ua. ld. még *Izsák Lajos*: Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1944–1956. Pannonia Könyvek, 1994. Az ugyanitt (223–225. o.) idézett rövidebb program valójában a még korábbi (tehát nem június 10-i) „A Keresztény Demokrata Néppárt debreceni kiáltványa" (ld. Országos Széchenyi Könyvtár. Aprónyomtatványtár, 1945.), kisebb, de célzatos szövegmódosításokkal.

A nehéz helyzetből adódó veszélyek, kudarcok nem voltak ismeretlenek az egyház vezetői előtt sem. Egyéb információk között elég csak Jánosi József jezsuita páter többször idézett, józan és kritikus 1945 tavaszi emlékeztetőjére, vagy Lepold Antal kanonok — az itt közölt dokumentumok sorában olvasható — őszi helyzetjelentésére utalni.[6] A Mindszenty prímásérsekkel még inkább intranzigenssé lett egyházi vezetés azonban sem a Szekfű által tanácsolt módon, sem úgy, mint Jánosi páter javasolta, hogy: a „Püspöki Kar nemcsak a Néppárt ügyének, hanem az eszmei zűrzavar idején a katolikus tömegek tájékozódásának is nagy szolgálatot tenne, ha — természetesen a Néppártra való minden célzás nélkül — kifejtené azokat az alapvető elveket egy pásztorlevélben, amelyekre a keresztény közélet felépülhet..." – tehát sem így, sem úgy nem kívánta a múlttal való szakítást, de még annak szavakban való kimondását sem.[7] „Mulasztottunk- e valamit, amiért bűnhődni kellene?" – tették fel az Egyházi Köriratban a kérdést, s a válasz: „Utaink jók voltak, irányt nem tévesztettünk, nincs törés, nem kell eldobnunk és újra kezdenünk mindent."[8]

Nem véletlen tehát, hogy az újjáélesztendő lapok közül a rosszemlékű Új Nemzedék is szóba került úgy, hogy az a Czettler Jenő és a Pálffy József közti megállapodás alapján a Néppárt lapja lehetne.[9] Az egyház, „a tanítóhivatal szellemi irányítását" a párt esetében vitató, illetve annak küldetését csak „lelkiekre" redukáló Barankovicshoz képest, Mindszenty maga is már korábban Pálffy Józsefet részesítette előnyben, melyet utóbbi nem is feledkezett meg illőképpen nyugtázni. „Hálás köszönettel értesültem Kovrig Béla közléséből Nagyméltóságod döntéséről, melyet a magam részéről legteljesebb mértékben elfogadok és igyekezni fogok a belém helyezett bizalomnak mindenkor megfelelni" – áll a válaszban, melynek, éppen úgy mint a döntés közlésének külön súlyt adott, hogy „a püspökkari tanácskozás után", tehát annak alapján történ.[10] A rendelkezésre álló iratokból arra is lehet következtetni, hogy az újabb jelölt (Sulyok Dezső) szóba kerülése a Keresztény Demokrata Néppárt elnökségére, mennyiben az egymás kizárásáig menő (először Pálffy tábora Barankovicsot, aztán fordítva!), ám politikai motívumokat is bőven tartalmazó torzsalkodásnak a következménye és mily része volt abban Mindszentynek.[11] Az már viszont nem mérlegelés dolga, hanem tény, hogy az 1945. őszi választásokon való részvételre az engedélyt a párt Barankovics vezette tábora kapta meg, mely kellő előkészület híján — mint ismeretes — a Független Kisgazdapárt színeiben indult és jutott be a parlamentbe. Pálffyék viszont, akik a Néppárt keresztényszocialista csoportjaként népszerűsítették magukat, olyan körözvényt, továbbá röpcédulákat és falragaszokat tettek közzé, amelyekben az állt óhaj-

[6] Ezek idézését ld. *Orbán Sándor*: A Demokrata (Barankovics) Néppárt történetéhez 1945–1949. Századok, 1958. 1–4. sz. Egyébként e javaslatok és információk fogadtatását jellemzi, hogy a Jánositól származó „Pro memoriában" álló azon megállapítás mellé, miszerint: „Az a magyar ember, aki a Szovjetunió és az angolszász hatalmak fegyveres összeütközésére spekulál, vagy buta, vagy őrült, vagy gonosztevő...", nos ennek a Veszprémi Püspöki Lt-ban (2373/1945) őrzött másolatára azt írta rá egy avatott kéz; hogy „... vagy próféta: Considera realitatem! Mert hazánk fizikai pusztulását jelentené, nem következik, hogy nem történik meg."

[7] Esztergomi Hercegprímási Lt. 712/1945.

[8] Egyházi Körirat, 1945. október 2. 1. o. „Számvetés"

[9] Veszprémi Püspöki Lt. 2373/1945. Ld. még Pro memoria a Katolikus Népszövetség 1945. máj. 7-i megbeszéléséről. Esztergomi Hercegprímási Lt. 799/1945.

[10] Veszprémi Püspöki Lt. 1511/1945. (aug. 12.)

[11] Sulyok Dezső levele Mindszentyhez. Veszprémi Püspöki Lt. 3207/1945. (szept. 21.) Kizárásokról ld. *Boér Miklós*: i. m.

tásként, hogy „minden kereszténységszocialista október 7-én a Polgári Demokrata Párt 6-os számú listájára szavazzon."[12] Ez az elhatározás — magyarázkodott Pálffy Mindszentynek egy október 22-i levélben — nem más, mint egy „ad hoc politikai kompromisszum, mely annál is inkább könnyen volt megköthető, mert a PDP a nyugati szellemben vett demokráciáért... ugyanazt a harcot vállalja, mint a vezetésem alatt álló Néppárt".[13] Ám a valóságos (Barankovics) Demokrata Néppárt ezt „megtévesztőnek", „jogtalannak" bélyegezte és helyreigazításáért bírósági eljárást helyezett kilátásba, egyszersmind sajtó nyilatkozatban leszögezte a következőket: „Az a társaság, mely a Demokrata Néppárt nevében visszaélt, nyugodjék bele, hogy az álkeresztény politikának demokratikus gubában való feltámadását megakadályoztuk... Így e társaságnak nem marad más hátra, mint az, hogy „tiszta eszméiket" ott képviseljék, ahol pillanatnyilag vannak.[14]

A tíz dokumentum közül kilenc a Keresztény Demokrata Néppárt legitimálását célzó eredménytelen debreceni tárgyalásokhoz kapcsolódik. A helyzetelemzést tartalmazó 10. dokumentum ugyan mellékesen utal a Keresztény Demokrata Néppárt legitimálásával kapcsolatos közvetlenebb problémákra is (pl. egyházi vezetéssel való viszony, belső ellentétek), mégis mert szélesebb összefüggésben tárgyalja és a hasonlókhoz viszonyítja a magyarországi párt megjelenését és korlátozott lehetőségeit s nem utolsósorban a korábbról ismert ellentétek őszi választásokra való kifejlését, szintén érdemes a közlésre.

Mivel a dokumentumok többségét a tárgyalásokkal szinte azonos napokon írott, éppen ezért azokat közvetlenül rögzítő levelek (és mellékleteik) képezik, közlésük is keletkezésük időbeli sorrendjét követi, a sort pedig az áttekintő helyzetelemzés zárja.

Az egytől egyig eredetileg géppel írt dokumentumok közlése szöveghűen történik, csupán néhány helyesírási (és gépelési) hiba került javításra, a rövidítések pedig zárójeles feloldásra.

1.
PÁLFFY JÓZSEF 1945. MÁRCIUS 22-I LEVELE ERDEI FERENC BELÜGYMINISZTERNEK

Belügyminiszter Úr!

A Magyar Frontban együttműködő pártok kifejezett elismerése alapján újból napirendre kérjük tűzni a Keresztény Demokrata Néppárt (röviden: Demokrata Néppárt) jogfolytonosságát. Kérjük elismerni a párt szervezésének szabadságát, a törvényhozásban való részvételét és az új demokratikus Magyarországban való együttműködését. Alább újból ismertetjük azokat a történeti tényeket, amelyek bizonyítják jogos helyünket a most együttműködő pártok között. Ez alkalommal leszögezni kívánjuk azt is, hogy miként az illegalitás idején a Magyar Fronton belül öntevékenyen vettük ki a részünket a többi pártokkal együtt az ellenállási harcból, úgy most is ki akarjuk venni részünket a romok eltakarításából és az ország újjáépítéséből. Ha már a fasiszta-hitlerista rémuralom megdöntésére irányuló erőkifejtésből kivettük részünket, konkrét segítséget nyújtva a többi pártoknak, nem mondhatunk le arról a jogunkról

[12] Országos Széchényi Könyvtár. Aprónyomtatványtár, 1945.
[13] Esztergomi Hercegprímási Lt. 3391/1945.
[14] Hazánk, 1945. október 18.

és kötelességünkről sem, hogy kivegyük részünket a demokratikus Magyarország felépítésének munkájából is.

A demokrácia elvi alapját illetően ugyanazokat az eszméket kívánjuk a tömegek előtt szolgálni és hirdetni, amelyeket a demokratikus magyar pártok közösen írtak zászlajukra és amelyeket a nagy Szövetségesek kívánnak Európa újjáépítésében alapelvként szem előtt tartani. Éppen ezért, a Keresztény Demokrata Néppárt, mint a Magyar Front tagja és a demokratikus eszmék hirdetője, semmi körülmények között nem mondhat le létjogáról és a többi pártokkal való együttműködés teljes egyenjogúságáról.

A történeti tények a következők:

A Magyar Front keletkezése arra az időre nyúlik vissza, amikor még a német megszállást megelőzően közös magyar célok szolgálatára politikai barátságot kötött a Független Kisgazda és a Szociáldemokrata Párt. A március 19-i fordulat után mindkét párt illegalitásba szorult, de folytatni igyekezett munkáját, kiegészülve az együttműködést kereső egyes legitimista frakciókkal, majd rövidesen a katolikus társadalmi, gazdasági és kulturális szervezeteket az illegális munkába beállító és azokat képviselő Kenessey Pongráccal. Ennél a politikai együttesnél később bejelentette együttműködési szándékát a Békepárt, amely később Kommunista Párt néven szerepelt a Magyar Frontban. Kora ősszel pedig bejelentette csatlakozását a Nemzeti Parasztpárt is.

A Magyar Frontban résztvevő katolikus szervezetek egységes politikai képviseletet teremtettek. Ennek megalakulását és a Magyar Frontban való további részvételét és képviseletét, az azonosság folytonosságát kihangsúlyozva, Pálffy József jelentette be és látta el. Másolatban csatoljuk a Magyar Frontban részt vett Független Kisgazda és Szociáldemokrata Párt vezetőinek igazoló nyilatkozatát. Nemcsak a Magyar Front, hanem a Bíboros Hercegprímás Úr is jóváhagyólag tudomásul vette ennek az új pártnak megalakulását, különösképpen pedig azt a tényt is, hogy *ennek az új pártnak semmiféle közössége nincs a múltban szereplő hasonló nevű pártokkal.*

A Keresztény Demokrata Néppárt Magyar Frontban való közreműködése nem volt tiszta formalitás vagy a jövő létjogának biztosítására irányuló kísérletezés, hanem a konkrét és veszélyes illegális munkáknak vállalása. Az illegalitás ideje alatt megjelent tiltakozó, felvilágosító és lelkesítő röpiratok előállításából és terjesztéséből oroszlánrészét vette ki ez a párt. Sőt amennyiben arra lehetőség nyílt, az illegális munkáról a külföldet is éppen ez a csoport értesítette leginkább. A pártnak külön szervezete foglalkozott azzal is, hogy a katonák tömegét ellássa olyan iratokkal, melyek segítségével kivonhatták magukat a német szolgálatból. A politikai üldözöttek, nem utolsósorban a zsidó származásúak életmentéséből is a párt kötelékébe tartozó katolikus szervezetek köztudomásúan és sikeresen vették ki részüket. Továbbá számos, lehetőség szerinti szabotázsakció megszervezését és kivitelezését, úgymint német katonai autók zsákmányolását, fegyverek rejtegetését, robbantásokat a szervezeteinkben működő párttagok hajtották végre. Budapest ostromának küszöbén életük kockáztatásával párttagok mentek át a felszabadító hadsereg szolgálatára, mely tevékenységről orosz katonai köszönő irat is van kezünkben.

Ezek után természetes, hogy a német, nyilas hatóságok a lehető legerőteljesebben üldözték pártunkat és szervezeteinket. Elnökünk sokáig a Gestapó foglya volt, sokakat

megkínoztak, sőt kivégeztek (többek között Kálló Ferenc t. esperest) vagy Németországba hurcoltak.

A felsorolt tényeket jóllehet a múlt év folyamán bejelentettük, mindezideig azonban a többi pártokkal való egyenjogúság elve hivatalos elismerést nem nyert. Ezért ügyünket a demokrácia alapelveire és tömegeinkre való tekintettel újból előterjesztjük, annál is inkább, mert ennek megtagadása ellenkeznék a jogfolytonosságnak és a demokratikus szabadságnak a többi pártok által is vallott eszméivel. El nem ismertetésünk pedig a fentiek alapján nemcsak jogsérelem lenne, hanem súlyos történelmi felelősség is azokkal a demokratikus népi tömegekkel szemben, amelyek az ország felépítésében együttműködni és részt venni kívántak.

Debrecen, 1945. március 27.

Hazafias tisztelettel: Pálffy József
a Keresztény Demokrata Néppárt elnöke

Géppel írt eredeti, kézi aláírással. MOL: XIX-B-1-n.

2.

TILDY ZOLTÁN 1945. FEBRUÁR 14-I IGAZOLÓ NYILATKOZATA

„Főméltóságú Kormányzó Úr!

Magyarország demokratikus pártjai: a Független Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt és a Kommunista Párt, a református és a katolikus egyház társadalmi egyesületeinek képviselőivel való előzetes megbeszélés és megállapodás alapján az alábbi: *memorandumot* juttatják el a Főméltóságú Kormányzó Úrhoz."

Igazolom, hogy Horthy Miklós kormányzóhoz 1944. szeptember 20-án beadott memorandum a fenti sorokkal kezdődik. Igazolom továbbá, hogy a Magyar Front munkájában a katolikus egyház-társadalmi (sic) szervezetek tényleg részt vettek. A Magyar Front vezetőségi összejövetelein ezeket a katolikus szervezeteket Pálffy József (volt országgyűlési) képviselő képviselte, aki 1944. október 11-én tartott vezetőségi összejövetelünkön, amelyről Szakasits Árpád és én kormányzói kihallgatásra mentünk, bejelentette, hogy a (Katolikus) Néppárt megalakult, s ő a jövőben a Magyar Frontban ezt a pártot fogja képviselni.

Budapest, 1954. február 14-én

Tildy Zoltán s. k.
a Független Kisgazdapárt elnöke
P. H.

Géppel írt másolat. Első 7 sor Horthy Miklós kormányzóhoz eljuttatott memorandumból idézve. MOL. XIX-B-1-n.

3.

SZAKASITS ÁRPÁD 1945. FEBRUÁR 22-I IGAZOLÓ NYILATKOZATA

Tildy Zoltán, a Független Kisgazdapárt elnöke 1945. február 14-i nyilatkozatával összhangban igazolom, hogy a Magyar Front 1944. október 11-én tartott vezetőségi értekezletén, amelyről mielőbbi fegyverszünet érdekében kormányzói kihallgatásra

mentünk – Pálffy József bejelentette a Keresztény Demokrata Néppárt megalakulását és a Magyar Fronthoz való csatlakozását.

Budapest, 1945. február 22.

Szakasits Árpád s. k.
A Népszava főszerkesztője
Előttünk, mint tanuk:
Erdődy János s. k.
Olvashatatlan aláírás

Alulírottak igazoljuk, hogy az általunk elolvasott eredetivel a fenti másolat szó szerint megegyezik.

Budapest, 1945. február 25-én.

Dr. Sárközy Sándor
Bp. IV. Központi Városháza

Gépel írt másolat. Dr. Sárközy Sándor előtti tanúi aláírás olvashatatlan. MOL. XIX-B-1-n.

4.

PÁLFFY JÓZSEF 1945. MÁRCIUS 28-I LEVELE ERDEI FERENC BELÜGYMINISZTERNEK

Belügyminiszter Úr!

Hivatkozással f. hó 28-án vett felhívására, a Keresztény Demokrata Néppárt vezetőségének névsorát és pártunk programjának lényeges pontjait idezártan beterjesztem. Hangsúlyozni kívánom, hogy pártunk, mint a mellékletekből látszik, általános elvi alapon magáévá teszi az összes demokratikus pártoknak az újjáépítést célzó elgondolásait, mint speciális programpont vagy politikai követelmény csakis a felekezeti oktatás épségben tartása s a keresztény célvagyonoknak rendeltetésszerű felhasználása mutatkozik.

Pártunk vezetőségének névsorát illetőleg megjegyezni kívánom, hogy a mellékletben szereplő vezetőséget kívánjuk pártunkkal megválasztatni, de a dolog természetéből folyik, hogy a vezetőséget megválasztó értekezletet csakis a szervezkedési engedély birtokában összehívandó gyűlésen fogjuk megválasztani.

Fogadja Belügyminiszter Úr őszinte tiszteletem kifejezését:

Debrecen, 1945. március 28.

Pálffy József
országos elnök

Géppel írt eredeti, kézi aláírással. MOL. XIX-B-1-n.

5.

A KERESZTÉNY DEMOKRATA NÉPPÁRT VEZETŐSÉGÉNEK MELLÉKLETKÉNT BETERJESZTETT NÉVSORA

A Keresztény Demokrata Néppárt vezetősége
Díszelnök: Szekfű Gyula, egyetemi tanár,
Országos elnök: Pálffy József,
Tanácsadó: P. Jánosi József S. J.

Választmány
Barankovics István, a Magyar Nemzet v. főszerkesztője
Slachta Margit, Keresztény Női Tábor vezetője, Budapest
Dr. Bálint Sándor, egyetemi magántanár, Szeged
Dr. Varga László, ügyvéd, Budapest
Zoltán Pál, nyugállománybeli őrnagy, Debrecen
Hajdú Németh Lajos, kisgazda, Nagylózs
Czupi Bálint, kisgazda, Völcsej
Babóthy Ferenc, földmunkás, Érd-Ófalu
Dr. Gorondi Sándor, MÁV (üzemvezető), Debrecen
Ifjúsági szervezet vezetői
Bálint József, lelkész, Budapest
Bácsalmási István, Budapest
Tanácsadó: Izay Géza S. J.

Géppel írt eredeti, keltezés és aláírás nélkül. MOL. XIX-B-1-n.

6.
A KERESZTÉNY DEMOKRATA NÉPPÁRT MELLÉKLETKÉNT BETERJESZTETT PROGRAMJA

A Keresztény Demokrata Néppárt,

röviden: Demokrata Néppárt, valamennyi demokratikus párttal együtt akar működni a romok eltakarításában és a demokratikus Magyarország újjáépítésének munkájában, aminthogy együtt vette ki részét a többi pártokkal az illegalitás ideje alatt a magyarországi nácizmus megdöntésének veszélyes munkájából.

A demokratikus Magyarország jelenti: a magyar állam függetlenségét kifelé, és az állampolgárok szabadságát befelé. A Demokrata Néppárt vezércsillaga a nemzeti eszme, de elveti azt az imperiális és extenzív nacionalizmust, amely a nemzeti öncélúságot függetlenítette az emberiség egyetemes érdekeitől, s így a nemzetközi békének és együttműködésnek is egyik legsúlyosabb akadályává és megbontójává lett: ehelyett a Demokrata Néppárt azt vallja, hogy az emberiség egyetemes céljaiba bekapcsolódva, a többi népekkel való kölcsönös együttműködés és a nemzeti eszmének belterjes kimunkálása szilárdíthatja meg a népek között a békét és biztosíthatja az állampolgárok szabad, emberi és nemzeti tökéletesedését.

A Demokrata Néppárt azt kívánja, hogy az állam vezetésében az általános emberi és nemzeti közjó, illetve a nép egyetemes érdekei legyenek az államvezetés kizárólagos irányszabói: ezért a legélesebb harcot folytatja a részérdekeknek államvezető szempontokká emelése ellen, tehát elítéli az állami omnipotenciát éppen úgy, mint az osztályuralmat, ellene mond a faji mítosznak éppen úgy, mint az osztály vagy kollektív privilégiumnak. A Demokrata Néppárt azt vallja, hogy az emberi természet lényegi azonosságán alapuló emberi egyenlőség elválaszthatatlan attól a ténytől, hogy az embernek vannak olyan személyes szabadságjogai, amelyeket az állam el nem kobozhat, s amelyek fölött a közjó és az igazságosság követelményei szerint az állam köteles őrködni. Az embert minden körülmények között és az államtól függetlenül is megilletik: az élethez, a megélhetéshez és a személyiség lehető tökéletes kibontakozásához való

jogok, amelyeket semmiféle hatalomnak nincs joga elkobozni, de amelyeknek konkrét megvalósulási formáit az állam kötelessége időről időre meghatározni és hatásos védelemben részesíteni.

A Keresztény Demokrata Néppárt a független és demokratikus magyar államot akarja felépíteni, amelynek minden polgára a legnagyobb szabadságot a leghatásosabb védelem alatt élvezi. Célunk az a demokrácia, amely a nép valódi önkormányzatával egyértelmű.

Ezért követeljük:

1. A parlamentáris demokratikus kormányforma kiépítését;

2. Az általános, titkos, nőkre is kiterjedő választójogot;

3. A közszabadságoknak, tehát a vallás és lelkiismereti szabadságnak, a sajtószabadságnak, a gyülekezési és szólásszabadságnak, valamint az egyesülési és szervezkedési szabadságnak hatásos biztosítását, a föltétlen személy- és vagyonbiztonságot;

4. Az alapvető szabadságjogoknak garantálása céljából az alkotmánybíráskodás megszervezését;

5. A valódi törvényhatósági és községi önkormányzatot, amely az ún. szabad községi szervezeten mint legalsó tagozaton épül föl, s amely egyben a nép önnevelő intézménye is legyen;

6. A törvényhozó, végrehajtó és bíráskodó hatalom szigorú szétválasztását;

7. A végrehajtó hatalomnak nemcsak törvényhozói, hanem bírói ellenőrzését is, kapcsolatban a közigazgatási és munkaügyi bíráskodás korszerű kiépítésével;

8. A földbirtokreform végrehajtását, a nagybirtokrendszer lebontása és önálló kisbirtokos egzisztenciák teremtése útján és egy termelési terv megvalósításával kapcsolatban;

9. A nagyipar hatásos ellenőrzését és a kisipar megerősítését;

10. Az adómentes létminimum helyett, adómentes egzisztenciális jövedelem-minimum bevezetését;

11. Az örökösödési adónak szigorúan emelkedő, progresszív kulcs szerint történő kivetését;

12. Általában a jövedelemnek progresszív megadóztatását, mégpedig a vagyonjövedelemnek a munka-jövedelemnél sokkal magasabb kulcs szerint való megadóztatását;

13. A valódi szövetkezeti eszmének életre váltását, a népszövetkezetek létesítése által;

14. A munkához való jognak és a munkakötelezettségnek törvényes szabályozását;

15. A munkájukból élők számára fizetési minimum megállapítását, a családi bér általános bevezetését;

16. Az önhibájukon kívül munkanélküliekké váltaknak állami segélyezését;

17. A társadalombiztosításnak a társadalom minden tagjára való kötelező kiterjesztését; a társadalombiztosítási hozzájárulásnak degresszív kulcs szerint való megállapítását;

18. A tanulási szabadságnak biztosítását, elsősorban az elemi, középfokú és egyetemi oktatás ingyenessé tételét;

19. Közoktatásügyünk mélyreható reformját; gyökeres tankönyvrevíziót, mely a német szellem egyoldalú hatását s a nemzeti narciszizmus ártalmát nevelésünkből kiküszöböli; a mezőgazdasági kultúra demokratizálását;

20. A magyarság-tudomány kiépítését megfelelő szervek és szervezetek útján; a szomszédnépek megismerésének s a velük való szellemi együttműködésnek intézményes kiépítését;

21. Az egyházak és az állam viszonyának az egyházak lelki küldetését tiszteletben tartó szabályozását;

22. Az egyházak igehirdetési, tanítási és szervezkedési szabadságának biztosítását;

23. A hitvallásos iskolák fenntartását és a hitoktatási jog tiszteletben tartását;

24. A hazai nemzetiségek jogainak a reciprocitás alapján való kielégítését;

25. A nagy Szövetségesekkel, a Szovjetunióval, a Brit Birodalommal és az Egyesült Államokkal való együttműködés minél teljesebb kiépítését;

26. A Németország elleni harcban való aktív részvételt, s e célból ütőképes nemzeti hadsereg felállítását;

27. A magyar demokráciának olyan belső intézményekkel való körülbástyázását, hogy a demokratikus jogokkal való élés semmiféle diktatórikus, szabadságtipró kezdeményezésnek vagy reakciónak eszközévé ne válhassék.

Géppel írt eredeti, keltezés és aláírás nélkül. MOL. XIX-B-1-n.

7.
A KERESZTÉNY DEMOKRATA NÉPPÁRT 1945. MÁRCIUS 30-I DEBRECENI GYŰLÉSÉRŐL KÉSZÜLT JEGYZŐKÖNYV

Jegyzőkönyv, mely felvétetett Debrecenben 1945. március 30-án a Néppárt gyűléséről, a Varga utca 5. szám alatti Theresianum helyiségében, du. 4 órakor.

Jelen voltak a következők:

Dr. Bánáss László, vikárius, prépost plébános, Debrecen, Szt Anna u. 21.; Pálffy József, Budapest; Dr. Barankovics István, Budapest; Ugrin József, Endrőd (Békés vm.); Kulcsár Géza, Nyíregyháza; – Debrecen részéről a következők jelentek meg: Zoltán Pál, Auguszta Szanatórium; Rákos Rezső, Szoboszlai utca 2.; File Tóth Mihály, Wesselényi u. 83.; Fazekas Piroska, Női Klinika; Cséka Margit, Kétmalom u. 5.; Kiss István, Ferenc J. u. 38.; Kollár József, Lórántffy u. 5.; Kuntner Róbertné, Női Klinika; Lezniczky Jolán, Domb u. 4.; Turcsányi Irán, Domb u. 4.; Tóth Vilmos, Domahidi u. 8.; Jess Mátyás, Ferenc J. u. 43.; Réthelyi György, Szt. Anna u. 10–12.; Kovács Béla, Budai Ézsaiás u. 55.; Gáspár Istvánné, Varga u. 5.; Frási György, Werbőczi u. 12.; Arany Lőrinc, Híd u. 16.; Simon Elemér, Varga u. 5.; Dr. Hosszú László, Szt. Anna u. 21.; Gáspár István, Varga u. 5.; Gáspár Edith, Varga u. 5.; Gáspár Margit, Varga u. 5.; Csernyus Gáspár, Hajnal úti kórház; Csapó László, Maróthy Gy. u. 4.; Csapó Lászlóné, Maróthy Gy. u. 4.; Benkő Julianna, Varga u. 5. és még mások.

Dr. Bánáss László üdvözölvén a megjelenteket, a gyűlést megnyitja s felkérte Ugrin Józsefet a jegyzőkönyv vezetésére, valamint kijelölte a jegyzőkönyvet hitelesítő tanukat: Gáspár István népisk. ig., Debrecen Theresianum; Rákos Rezső igazgató, Debrecen, Szoboszlai u. 2. A továbbiakban kifejtette, hogy a kereszténység népünk szociális és kulturális fölemeléséért folytatott küzdelemben nem maradhat tétlen, a maga részéről meg kell tennie mindent, hogy tétlensége esetében a vád ne eshessék reá. Mint e vidék fő lelkipásztora, szívesen vállalja e gyűlés levezetését és örömmel közli, hogy a Néppárt helyeslése a Bíboros Hercegprímás Úr részéről már a nyilas uralom idején megtörtént.

Felkéri Pálffy Józsefet, mint a budapesti és dunántúli pártmozgalmi szervezetek kiküldöttjét, hogy ismertesse a pártmozgalom eddigi történetét.

Pálffy József, aki az illegalitás ideje alatt a Keresztény Demokrata Néppártot képviselte a Magyar Frontban, a következőkben adta elő a mozgalom eddigi történetét:

A Néppárt 1944. március 19-e után, amikor a magyar nemzeti és alkotmányos küzdelem illegalitásba szorult, alakult meg és a Független Kisgazdapárttal, valamint a Szociáldemokrata Párttal együtt, a teljes egyenjogúság alapján vett részt a Magyar Frontban, mely az illegalitás ideje alatt egészen a fölszabadításig egyesítette a nemzeti ellenállás minden árnyalatát. A Néppárt, mint a keresztény, elsősorban a katolikus szervezetek, társadalmi, gazdasági és kulturális egyesületek politikai képviselete vett részt a Magyar Front akcióiban, mégpedig a magyarországi katolikus egyház fejének, a Bíboros Hercegprímásnak jóváhagyásával. Mint ilyen formációt, képviseltem a Néppártot a Magyar Frontban. Ezt a tényt a Magyar Frontban szereplő pártok elismerték, Tildy Zoltán és Szakasits Árpád a felszabadulás után ezt a tényt írásban, illetve hírlapi nyilatkozatban is leszögezték. A Nemzeti Parasztpárt lapja is elismerte ezt az illegális mozgalmak történetéről szóló beszámolójában. A Néppárt az illegalitás idejében a legveszedelmesebb akciókból alaposan kivette a maga részét, akár az ellenállást szolgáló nyomtatványok előállításával és terjesztésével, akár a katonai erőkifejtést bénító szabotázs-cselekmények végrehajtásával és az üldözöttek mentésével. Egyetlen társadalmi szerv sem mentett meg annyi üldözöttet, mint a Néppárt közbejöttével a katolikus egyházi szervezetek.

A fölszabadulás után, még Budapest ostroma idején megalakult a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, amelyben a Néppárt kizárólag azért nem vehetett részt, mert annak vezetői még részben börtönben, részben a németek által megszállt területen tartózkodtak. Ennek ellenére Szegeden 1944. december 26-án a Néppárt kiküldöttei előtt Révai József és Vas Zoltán, a Kommunista Párt két vezető tagja elismerte a Párt létjogát, mint amely a Magyar Frontban való részvételen alapul. A Néppárt két kiküldötte még jóval Budapest ostroma előtt felvette az érintkezést az orosz hatóságokkal s a szovjet tárgyaló tisztek szintén tudomásul vették a Néppárt létezését és működését. December 28-án dr. Erdei Ferenc belügyminiszter úr a Párt küldöttségének ígéretet tett arra, hogy a pártműködés elé a tájékozatlan közigazgatási hatóságok részéről esetleg gördíthető akadályokat el fogja hárítani. Ugyancsak december hó végén az Ideiglenes Magyar Kormány a párt számára Magyar Nép címen Szegeden megjelenő napilapra tett ígéretet. A budapesti Nemzeti Bizottság ötös bizottsága pedig 1945. február 13-án kelt hivatalos értesítésével tudomásul vette a Néppárt működését.

Azóta a vezetőség mindent elkövetett, hogy a Magyar Frontban részt vett Néppárt a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban képviselt pártokkal teljesen egyenjogú politikai tényezővé válhassék. Mind ez ideig azonban az intézkedni hivatott szervektől írásbeli megerősítést nem kapott kívánságának teljesítésére.

Közben azonban elhangzott egy nyilván jószándékú és kizárólag tájékozatlanságból származható bírálat a Néppártról, mely szerint ez a régi Keresztény Párt politikáját folytatja. Ezzel szemben a leghatározottabban leszögezem, hogy a Néppárt nem azonos semmiféle előtte szereplő, magát kereszténynek nevező politikai alakulattal, amit az a történeti tény is igazol, hogy a Néppárt az illegalitás idejében alakult meg, nem valaminő eddig működő keresztény politikai formáció folytatójaként vagy

örököseként. A Néppárt éppen ellenkezőleg, ezért alakult, hogy ama keresztény szervezetek politikai képviselete legyen, amelyek az eddigi, magukat kereszténynek valló politikai alakulatok magatartását elítélték. Ugyanis e politikai alakulatok sem a demokrácia, sem a nemzeti ellenállás, sem a szociális kérdés kezelésében nem kívántak az akkor szereplő pártokkal a Magyar Frontban együtt haladni. A Néppárt a legélesebben elítéli a kereszténységnek politikai üres jelszóképpen való kihasználását, a kereszténység presztízsének egy párt részére való kisajátítását, de még inkább az antidemokratikus eszméknek a kereszténység jelszava alatt való propagálását. Amikor mi keresztény politikát mondunk, nemcsak a keresztények számára követeljük a mindenkit megillető emberi jogokat, hanem a természetjog általános útmutatásait tartjuk szem előtt s minden politikát, mely ezt teszi, kereszténynek vallunk. A Néppárt, jóllehet krisztusi eszményeket akar követni, éppen politikájának természetjogi alapjainál fogva felekezetre, foglalkozásra és származásra való különbség nélkül minden magyar embert tagjai sorába hív, mivel programja a bármely más párttal vallott legnagyobb emberi szabadság, legszélesebb szociális igazságosság és legbiztosabb jog a természetfölöttiség többletével. A mi programunk valóban az integer embert kívánja szolgálni, a földi érdekek legteljesebb kielégítésével és a természetfölötti igények leghatásosabb biztosításával. Ha mégis teszünk különbséget ember és ember között, azt csak a szabadságjogokkal szembeni álláspontja szerint tesszük, mert senkit sem fogadunk soraink közé, aki akár a múltban, akár a jelenben a fasiszta irányzatoknak szekértolója volt, vagy a most már biztosítandó demokratikus szabadságjogokkal visszaélve a magyar nép önkormányzatának akar buktatót ásni.

Dr. Bánáss László prépost plébános köszönetet mond a világos fejtegetésért, amelyből kiderül a Néppárt jogfolytonossága a Magyar Frontban való szereplésétől a mai napig. Felkéri dr. Barankovics Istvánt, a Magyar Nemzet volt főszerkesztőjét, hogy ismertesse a párt programját. (A felolvasott pártprogram szövege mellékelve.)

Dr. Bánáss László örömmel állapítja meg, hogy a debreceni gyűlésen nemcsak Debrecen városa, a Nyírség, hanem a távoli Dunántúl, Budapest és Békés vármegyével a Délalföld is képviselve van. Valóban hivatott tehát ez a gyűlés a program elfogadásán kívül, amely egyhangú határozattal történt, a kialakult pártvezetőség elismerésére is. Felkéri tehát

Ugrin Józsefet, mint a Magyar Frontban szereplő népi mozgalmak képviselőjét, hogy ismertesse az illegalitás idején kialakult és azóta kiegészült pártvezetőség névsorát.

Díszelnök: Szekfű Gyula egyetemi ny. r. tanár, Budapest

Országos elnök: Pálffy József, Budapest

Tanácsadó: P. Jánosi József S. J. egyetemi m. tanár, Budapest.

A választmány tagjai: Slachta Margit, a Keresztény Női Tábor vezetője, Budapest; Dr. Barankovics István, a Magyar Nemzet v. főszerkesztője, Budapest; Dr. Bálint Sándor egyetemi m. tanár, Szeged; Dr. Varga László ügyvéd, Budapest; Zoltán Pál nyug. őrnagy, Debrecen; Hajdú Németh Lajos kisgazda, Nagylozs (Sopron vm.); Czupi Bálint kisgazda, Völcsej (Sopron vm.); Babóthy Ferenc földmunkás, Érd-Őfalu (Fejér vm.).

Az ifjúsági szervezet vezetői: Bálint József lelkész, Budapest; Bácsalmási István, Budapest; Tanácsadó: P. Izay Géza S. J. Budapest.

A megjelentek egyhangú lelkesedéssel fogadták el a pártvezetőséget s ezt Bánáss László dr. ünnepélyesen enunciálta. A gyűlés további vezetését átadta Pálffy József

országos elnöknek, aki a következő zárószavakat mondotta: A bizalmat megköszönve ismét leszögezem, hogy a Néppárt nem most alakult meg, hanem most jutott abba a helyzetbe, hogy a kormány székhelyén tartson pártgyűlést s ezzel az alakulás szokásos jogi kellékeinek is eleget tehetett. A továbbiakban örömének adott kifejezést, hogy a párt az illegalitás ideje után az első alaki-jogi lépést megtehette a Magyar Frontban való egyenjogú szereplése után. Reméli, hogy a jövőben az ország vezetéséből, a törvényhozásból és minden közjog gyakorlásából kiveheti részét a többi pártokkal egyenjogú szereplőként. Záradékul indítványozta, hogy rövidség s összetévesztések elkerülése okából a Keresztény Demokrata Néppárt ezentúl Néppárt név alatt szerepeljen. Annak bejelentése mellett, hogy a párt Debrecenben nagygyűlést szándékozik tartani, a gyűlést bezárta.
Kmf.

Előttünk, tanúk előtt: Rákos Rezső, Gáspár István
Pálffy József orsz. elnök, Bánáss László, prépost, plébános

Ugrin József jegyzőkönyvvezető

Géppel írt eredeti, kézi aláírásokkal. MOL. XIX-B-1-n.

8.
PÁLFFY JÓZSEF 1945. ÁPRILIS 1-I LEVELE ERDEI FERENC BELÜGYMINISZTERNEK

Belügyminiszter Úr!

Szükségesnek tartom a Keresztény Demokrata Néppárt, röviden Néppárt ügyében lefolytatott tárgyalásokat az alábbiakban leszögezni:

A múlt hó 28-án Belügyminiszter úr, Balogh államtitkár úr, Bánáss prépost úr és Révai kommunista-párti vezető úr előtt előadtam azokat a történeti és jogfolytonossági okokat, amelyek miatt a Néppárt elismertetését és politikai egyenrangúsításának ügyét újból napirendre kell tűzni. Az érveknek hatása alatt *egyértelmű* volt a vélemény a tekintetben, hogy a párt elismerése ellen kifogás nem emelhető, ha ez személyi összetételében és programjában a demokratikus követelményeknek megfelel. Belügyminiszter úr ezért felhívott arra, hogy a párt programját és vezetőségi névjegyzékét mutassam be és egyben a jelenlévő urak előtt *kötelezőleg* kijelentette, hogy ha és amennyiben a fenti adatok kifogás alá nem esnek, az engedélyt 24 óra alatt írásban kiadja.

Március 29-én Barankovics István és Zoltán Pál urak jelenlétében fölkerestem Belügyminiszter urat és a párt programját, úgyszintén a vezetőségnek személyi listáját átnyújtottam. Belügyminiszter úr 30-ára ezen beadványaimat áttanulmányozta, azokat teljes mértékben elfogadhatóknak tartotta, azonban kijelentette, hogy már csak egy formalitásra van szükség, ez pedig egy olyan közgyűlési határozatnak becsatolása, amely a vezetőségi jegyzéket és a programot legalizálja.

Még ugyanaznap, tehát március 30-án a kívánt gyűlést megtartottuk, ami technikailag annál is könnyebben volt keresztülvihető, mert az Alföld egyes vármegyéinek és a Dunántúlnak képviselői is jelen voltak és az ő segítségükkel, úgyszintén a helybeli, debreceni polgárság képviselőivel kiegészítve a kívánt legalizáló ülést összehívhattuk. 31-én Bánáss prépost úrral újból megjelentünk Belügyminiszter úrnál, becsatolva a

fenti gyűlési határozatot és kértük, hivatkozva a Belügyminiszter úrnak tanuk előtt adott kötelező ígéretére, hogy az elismertetést magában foglaló iratok nekünk kiszolgáltatni szíveskedjék.

Legnagyobb meglepetésünkre azonban Belügyminiszter úr tudomásunkra adta, hogy bár a pártnak szabad szervezkedési jogát elismeri, tekintettel azonban az ügynek általa kényesnek jelzett politikai vonatkozásaira, írásban ezt az engedélyt csak akkor áll módjában kiadni, ha ehhez a minisztertanács, sőt a különböző pártok is hozzájárulnak. Bánáss prépost úrral teljes egyetértésben nyomban bejelentettük Belügyminiszter úrnak, hogy ügyünknek kezelése és a tudomásunkra hozottak ellenkeznek mindennemű demokratikus felfogással. Külön is hozzáfűztem, hogy teljesen érthetetlen előttem, hogy a Miniszter úr annak, amit felelőssége tudatában kijelent, írásba való foglalásáért a politikai konzekvenciákat vállalni vagy nem meri vagy nem akarja, mert köztudomású, hogy okiratszerű akaratkijelentés nélkül a jelenlegi viszonyok között a pártok szervezkedési és működési szabadsága bizonytalanságban van.

Mindezek alapján részemre nem marad más hátra, mint tudomásul venni azt a tényt, hogy a Miniszter úr a katolikum politikai szervét nem kívánja abban a jogvédelemben részesíteni, amelyre ez tömegeire való tekintettel joggal igényt tarthat. Vagy pedig az 1944. december 28-a óta itt Debrecenben húzódó pártelismertetési ügyet továbbra is elodázni igyekszik, nyilván abból a megfontolásból, hogy ezzel a pártunkban képviselt katolikus tömegek a pártszervezés tekintetében később már nem pótolható időbeli hátrányt szenvedjenek.

Ezt az akkor előadott szóbeli tiltakozásomat ezennel újból megerősítem, nyomatékosan hangsúlyozva, hogy az ország felépítésében, a romok eltakarításában segédkezet kívántunk nyújtani a többi demokratikusan gondolkozó pártnak. Megállapítani vagyok kénytelen még, hogy a magyar nemzet érdekeit célzó munkásságunkban maga a kormányzat felelős tényezője nem nyújt lehetőséget. Mi tehát joggal átháríthatunk mindennemű politikai felelősséget, amely az ország újraépítésével kapcsolatban áll. Fenntartjuk azonban magunknak azt a jogot, hogy ezeket a tényeket párthíveinkkel közöljük és az országos választásokon, amelyek demokratikus felfogásunknak megfelelően az ország érdekében feltétlenül megtartandók – részt vegyünk.

Fogadja a Belügyminiszter úr őszinte tiszteletem kifejezését.

Debrecen, 1945. április hó 1-én

Pálffy József
a Néppárt országos elnöke

Géppel írt eredeti, kézi aláírással. MOL. XIX-B-1-n.

9.
DR. BÁNÁSS LÁSZLÓ 1945. ÁPRILIS 12-I LEVELE ERDEI FERENC BELÜGYMINISZTERNEK

Kedves Barátom!

Mint legutolsó beszélgetésünk alkalmával, a katonai szemlénél említettem Neked, a mellékelt iratot saját felelősségemre tartottam vissza, abban a reményben, hogy szolgálatot teszek vele Neked és a Pártnak is. Mivel azonban csalódtam feltevésemben, saját felelősségemre nem tarthatom magamnál tovább s kénytelen vagyok

Téged arra kérni, hogy a mellékelt levelet az eredeti keltezés érvényében kezelni és átvenni méltóztassál. El akarom lelkiismeretemről hárítani a felelősséget azon tényezők előtt, kik rábeszélésemre hallgattak és eredeti elhatározásuktól elállottak.

Magam részéről nagyon sajnálom, hogy a közélet megszilárdítását célozó törekvésem nem talált megértésre. Mint magánember, Magad is át kell hogy érezzed ezt, de még mint Miniszter is rá fogsz jönni arra, hogy olyan erőkben nem bíztatok meg, melyek őszintén ajánlották fel szolgálataikat és amely erők nélkül tartósan szilárd kormányzat nem képzelhető el.

Fogadd őszinte nagyrabecsülésem kifejezését.

Debrecen, 1945. április hó 12.

kész híved
Dr. Bánáss László
apostoli kormányzói helynök, prépost

Géppel írt eredeti, kézi aláírással. MOL. XIX-B-1-n.

10.

LEPOLD ANTAL KANONOK 1945. NOVEMBER ELEJI HELYZETJELENTÉSE MINDSZENTY JÓZSEF ESZTERGOMI PRÍMÁSÉRSEKNEK

A választás útján előálló népképviselet bevezetése óta a katolikusok magatartása a különböző országokban és időkben nem egyforma. Általánosan elismert tény, hogy a választások kimenetelétől függ az egyes országokban a katolicizmus sorsa is. Tehát a katolikusok is kötelesek a választásban részt venni és annak kedvező eredményét elősegíteni. De eltérnek a nézetek abban, vajon elegendő-e, ha az egyes katolikus arra a jelöltre, vagy pártra adja a szavazatát, aki vagy amely a katolikus érdekek megvédésére alkalmas; avagy szükséges, illetőleg ajánlatos-e, hogy a katolikusok külön pártot alakítsanak. Katolikus pártok olyan országokban keletkeztek, ahol ellenséges világnézetű pártok az egyházat veszélyeztették (Németország, Belgium, Hollandia, Magyarország). Ahol azonban a pártok nem világnézeti alapon álltak (Amerika, Anglia), a katolikusok nem szerveztek külön pártot, hanem egyéni megítélés szerint szavaztak egy jelöltre vagy pártra. A külön katolikus pártnak az előnyökön kívül komoly hátrányai is voltak. Először is a papság kötelességének tartotta a katolikus párt mellett propagandát kifejteni, s így magára vonta fokozott mértékben más pártok híveinek gyűlöletét és saját hívei közt is nagy megosztást okozott. Másodszor a katolikus pártok nemcsak világnézeti, hanem külpolitikai, belpolitikai és gazdasági kérdésekben is kénytelenek állást foglalni. Esetleg uralomra is jut a kat(olikus) párt s akkor a kormányzat minden tényéért köteles a felelősséget vállalni. Mivel pedig a kat(olikus) egyházat felelőssé tenni, egy a nép szemében elhibázott vagy népszerűtlen cselekedet miatt az egyház és különösen annak papjai megszenvedik annak következményeit. Harmadszor a kat(olikus) párt egyes országokban a kat(olikus) hívek számarányához mérten nagy kisebbségben maradhat s ez alkalmas a katolikusok közéleti jelentőségének lebecsülésére. A kisebbségi párt tud ugyan bizonyos ellenséges támadásokat megakadályozni, de elszánt többséggel szemben mégis alul marad.

A hátrányok megfontolása bírta rá a Szentszéket, hogy a pártkérdésben rezervált álláspontot foglalt el, sőt XI. Pius idejében a Szentszék pl. Németországban a katolikus

párt feloszlatása ellen nem tiltakozott és az 1933. évi német konkordátum 32. cikkelyében a papokat a pártpolitikától eltiltotta. Némi korlátozást jelent már a Codex J. C. 139. c. § 4., amely szenátori vagy képviselői mandátum vállalását a papoknál pápai, illetve püspöki engedélytől teszi függővé.

Csenoch prímás sokáig volt országgy(űlési) néppárti képviselő, mint kanonok. Mikor csanádi püspök lett, azt kívánták tőle, hogy a felsőházban a Néppártot képviselje és azt szervezze, amit megtagadott, mert mint püspök nem akart pártember maradni. Az 1910. évi választásokkor a Néppárt részére 25 mandátumot biztosíttatott a Héderváry kormánytól, de a Néppárt ezt az ajánlatot nem fogadta el ellenzéki pártközi helyzete miatt. Csernoch a par force ellenzékiséget ellenezte, s így támadt az ellentét a Néppárt vezetősége és a csanádi püspök közt, ami a prímási kinevezéskor a Néppárt elnökének heves támadását eredményezte a prímás ellen. Megbékültek ugyan hamarosan, de ez az eset is mutatja, hogy kat(olikus) párt a hierarchiával is szembekerülhet.

Most — úgy látszik — Róma nem kifogásolja a kat(olikus) pártok működését, mert oly országokban is jelentkeznek, ahol eddig nem voltak, vagy jelentékeny szerepet nem játszottak. A helyzet a múlttal szemben változott. Ma nemcsak a liberális szociáldemokrata pártok szerepelnek, hanem Oroszország győzelme és hatalma miatt erőhöz jutottak a kommunista pártok is. Kívánatosnak látszik, hogy a világnézetileg közömbös vagy mérsékelten ellenséges polgári, illetve nem kommunista pártok mellett egy kifejezetten katolikus párt álljon, mert a keresztény elvektől függ Európa civilizációja s a keresztény elveket — sajnos — ma már csak a katolikusok magyarázzák és képviselik ortodoxe. Azért Anglia és Amerika, amelyek a kereszténységet mégis féltik, némi szimpátiával nézik a katolikusok beállását a politikába. Ha arról kell véleményt mondanom, hogy Magyarországon a mostani körülmények közt szervezzünk-e külön katolikus pártot, igen nehéz helyzetben vagyok. Olyan közel vannak a választások és annyira zavarosak az eddigi előkészületek a Néppárt szervezéséhez, hogy a választásokra most külön listán aligha szerepelhet a Néppárt. Csak arról lehet szó, hogy néhány párthívét a kisgazda listán behozza, hogy néhány aktív képviselő álljon rendelkezésre, amikor majd a szervezés komolyan megindul.

Ha Magyarország függetlensége helyreáll is, a megszálló hatalom beavatkozása megszűnik, azok a pártok visszaszorulnak, amelyek a nehéz időkben a komoly hazafiakat sértő magatartást tanúsítottak. Akkor nézetem szerint a kisgazdapártban megoszlás következik be és a most — egyéb elfogadható párt híján — hozzácsatlakozott jobb elemek katolikus része alkalmas lesz egy új párt alakítására, amely a Néppárt lehet.

Azt gondolom azonban, hogy a pártban ne viseljék nyíltan a katolikus címet s ne is zárkózzanak el teljesen más jóhiszemű keresztények elől, akik a párt jellegét nem veszélyeztetik. Kerülni kell azt a látszatot is, mintha a párt a hierarchia exponense vagyis a katolikus egyház szerve volna.

Abban nincs elegendő értesültségem, hogy a Néppárt mostani megindítói fölött kritikát mondja (Pálffy és Barankovics frakció). Azonban a megindulásnál kirobbant ellentét igen aggályosnak látszik.

Géppel írt másolat, keltezés és aláírás nélkül. Utóbbiakra eredeti fedőlap utal: Esztergomi Hercegprímási Lt. 3567/1945. (XI. 6.)

Németh G. Béla

EGYEDI ÉS CSOPORTMAGATARTÁSOK A KOMMUNISTA HATALOMÁTVÉTEL ELŐTT

(A Válasz 1946–48 között)

1. Annak a korszaknak, pontosabban annak a néhány esztendőnek a hazai története, amely a második világháború vége után következett, tényszerű pontossággal mindmáig nincsen föltárva. Holott ez a néhány esztendő eseménysora a rákövetkező félszázad minden alakulására meghatározó erővel nyomta rá a bélyegét. Társadalomszerkezeti, mentalitásformálódási, gazdaságépülési tekintetben egyaránt. Úgy látszik, még mindig túlságosan sok mai egyéni és csoportérdeket érint ez évek tényeivel és szereplőivel való tárgyilagos szembenézés. S hozzá még csak nem is levéltári „titkosított" anyagok tanúságára gondolunk, hanem széles ismertségű folyóiratok, újságok könyvtárakban könnyen elérhető vallomására.

2. A következőkben az egyik legmarkánsabb arculatú akkori havilap, a *Válasz* első két esztendejét óhajtanánk szemügyre venni. Mégpedig első menetben nem irodalmi tekintetben, hanem, közvetlen társadalomformálási igényű programmatikus írásain át.

1946 októberében indult újra. Hogy folytatása kívánt lenni háború alatt megszakadt elődjének, évfolyamjelzése épp úgy mutatja: — „VI. évfolyam" —, mint szerkesztőjének, Illyés Gyulának bevezető cikke is. Irodalmi folyóirat kíván lenni, mondja ebben, de „nem az egész magyar irodalomé". „Hisszük, hogy az írói csoportok közt ma ennek a csoportnak nyílik legkedvezőbb út, hogy bejusson vagy belé tartozzon az alkotóközösség életébe. Az irodalom talaja a nyelv; a nyelvé nálunk a nép szelleme. Merészeljük hinni, hogy van magyar észjárás, van dolgozó észjárás, és hogy e kettőt már csak egymás mellé kell tenni." „Így viszont nem hisszük azt sem, hogy a magyar munkásságnak és parasztságnak szükségszerűen át kellene mennie a műveltségnek azon a szakaszán, amelyet ma [...] kispolgári kultúrának neveznek, s amely nálunk a dolog természeténél fogva ki sem fejlődhetett, [...] elkésett és elszórt jeleképpen bármily értékes alkotásokat nyújt is." (3–4. l.)

A lap gárdájának törzsét azok nyújtották, akik vagy hozzá is tartoztak vagy közel álltak a Parasztpárthoz. De folyamatosan írtak belé olyanok is, pl. Szentkuthy Miklós, Bernáth Aurél vagy Sőtér István, akiknek nem volt közeli kapcsolódása az e pártot körülvevő csoporthoz.

A lap több mint fele terjedelmét társadalomelméleti jellegű, szociografikus-szociologikus és közművelődés-tárgyú, közvetlenül vagy közvetve politikai célzatú írások töltötték ki, kivált a 47-es, az ún. kékcédulás választásokig. Ezekhez kapcsolódik valami gyenge fonállal Németh Lászlónak a nála megszokott exhibicionizmuson is messze túlmenő, folytatásos beszámolója lányai nyelvtanulásáról; amelyből, persze, rögtön teóriát is kerekít. Egészen fiatalok is írtak a lapba, főleg éppen végzős Eötvös-kollégisták, akiket valószínűleg Keresztury hozott, hiszen ő maga is állandó szerzője a folyóiratnak.

Politikai, társadalomelméleti cikket, tanulmányt sokan írtak a Válaszba. A leghatározottabb célzatú, a legerőteljesebb hangvételű kétségtelen Bibó Istváné és

Veres Péteré volt. Az első európaiasan történeti távlatúnak szánt igénnyel, a második inkább a közvetlen hazai politikai aktualitás jegyében szólt. Az egyik terjedelmesen fejtegető modorban, a másik sokkal rövidebben, inkább kijelentő, megállapító hangnemben.

3. Bibó első tanulmányában, *A békeszerződés és magyar demokrácia* című̈ben (1946. okt., 43–59. l.) azt fejtegeti, hogy a németek oldalán álltak közül egészében „Horthy Miklós és kormányrendszerének köszönhetjük" azt, hogy Párizsban a legrosszabb a mi pozíciónk. Ez számára döntő. A hazai közvéleményt ugyanis, szerinte, nem szabad a pártoknak e gyenge pozícióért egymást okolniok, vádolniok, s fölhasználniok a vádakat egymás ellen. Másrészt méltósággal kell viselkednünk a győztesek előtt, mint nacionalizmus nélküli demokratáknak. S elsősorban a kisebbségben maradottak érdekében kell szólnunk. Ugyanakkor a szomszédokkal jó viszonyt kell kialakítanunk. Megbánni valónk, szerinte, egyedül csak a „jugoszlávok" irányában van.

Mindez reális, ésszerű tanács. Később megmutatkozó naiv illuzionizmusa, konkrét társadalomismeretének hiánya, történeti dogmatizmusa itt még alig tapasztalható. Annyiban mindössze, amennyiben úgy véli, hogy az illetékes békecsinálók úgyis ismerik térségünk helyzetét, nem kell tehát felvilágosítással ingerelni őket; lelkiismeretük „ügyeinktől függetlenül is rossz". (1946. 56–57. l.)

Második, az előbbinél nem kevésbé bőbeszédű fejtegetésében még mindig sok a reális elem, a józan tanács, de már a naiv illúzió s a feltűnő ismerethiány is jócskán megszaporodik. (Az önkormányzati választások. uo. 107–128. Bibó e tanulmányának részletes elemzését adtam a Kortárs 1995-ös évfolyamában. Ezért itt csak a folyóirat együttese szemszögéből tárgyalom.) Ez két alapkérdés köré épül. Az egyes pártok szavazói hovatartozásának motivációja az egyik. A másik az, hogy ennek a motivációnak függvényében okos-e ekkor önkormányzati választásokat tartani vagy sem.

Úgy véli, a Kisgazdapártnak több mint 56 százalékos szavazónépessége nagyobb, mint felerészt nem is a konzervatív táborhoz, hanem egyenest a reakcióshoz tartozik. Itt ugyan még számbaveszi, hogy a kommunista szavazatok jelentős része viszont a korábbi nyilas voksolók köréből került ki. Igaz — s ez részben helytálló is —, hogy a bányavidékek nyilas szavazói egy részét szociális indulat vezette a társadalmi demagógiával élő nyilasokhoz. Azt a kérdést, persze, föltehetné, hogy ez az indulat immár demokrata meggyőződéssé lett-e, és a demokrata egyenlő-e a kommunistával. Nem teszi. Viszont józanul óvja, inti a kommunistákat az egyházak, s így a hívők zaklatásától, pocskondiázásától, meg az ún. „népítéletek" eltűrésétől, sőt, igazolásától való tartózkodásra. A regionális szempontoktól — mint majd később is —, itt is teljesen eltekint. Ha tenné, látná, hogy az ország legkulturáltabb vidékének többsége, kivált éppen földművelő többsége a Kisgazdapártban van.

Aztán egészen sajátos spekulációkkal eljut oda, hogy ha a kisgazdák „reakciós szavazatait" levonjuk (30 százalékot!), akkor ez lesz a négy párt közt a viszony: „40: 10: 25: 25:". Ez azonban csak akkor lehetséges, ha a kommunisták nem támadják a kisgazdákat, hanem segítik őket a „megtisztuláshoz", a „paraszti", „a baloldali" elemek dominanciájához.

Nos: segítették. Tisztességtelen lenne, persze, ha Bibót a hírhedt „szalámitaktika" atyjának, indítványozójának tekintenénk. Ám mi lett e „megtisztulásból"? A kisgazdák — egy-két kivételtől

eltekintve (pl. Bognár József) — tehetségtelenje s jellem tekintetében sem a jelese maradt Rákosiék direkt akciói következtében a pártban. A Dobi-Dinnyés-Ortutay (vagy akár a Tildy)-féle társaságot mindenesetre nehéz volna bármiféle elitnek tekinteni. Ám még ezek után, s a választói névsor különböző ürügyekkel való alapos ritkítása után s elemi szabályokat sértő csalásokkal sem jött be az ún. kékcédulás választásokon a Bibó által jósolt 25 százalékos kommunista szavazat. Az általa elsöprőnek ígért Parasztpárt pedig még ennyire sem. A Dunántúl földművelő lakosságát szinte egészében a kitűnő fölkészültségű Barankovics pártja kapta meg, jóllehet a prímás nem kedvelte,s nem őt, hanem (a zsidóság védelmét egyébként hősiesen vállaló) Schlachta Margit erősen egyházias, kicsi pártját támogatta. A Parasztpárt szavazatszáma viszont itt minimálisra csökkent.

Bibó, mindenesetre, egyelőre nem éppen erős demokratizmussal, nem helyesli az önkormányzati választások megtartását. Hanem — a korábban általa is önkényesen vagy esetlegesen összehozottnak mondott — *Nemzeti Bizottságok* demokratán tisztult formában való továbbélését látja üdvösnek. S bennük az így megtisztult koalíció „négy pártjának [...] elsőbbségét nyíltan és őszintén, törvényi eszközökkel biztosítani – természetesen csak bizonyos időre". (Uo. 123. l.) S hogy ezt a sajátos okoskodást stílusban is érzékeltessük, íme egy mondat: „Természetesen nem kell neki a demokráciából a jó sem [az ún. nem baloldalinak], a kilengésekre helyezi a súlyt, s ha demokráciát követel, ez alatt merőben közbiztonságot és szabálytiszteletet ért, de semmiképpen sem felszabadult és öntudatos tömegeket." (111. l.)

A következő Bibó-tanulmány aztán végre elégedett, sőt hozsannázó. Mi adta az okot erre a lelkendező változásra? A kisgazdák „megtisztulása". A külföldön tárgyaló, jó tehetségű Nagy Ferenc lemondásra kényszerült zsarolás és fenyegetés következtében. Varga Béla, a parlament elnöke, a nyílt fenyegetések következtében külföldre távozott, az abszolút tisztajellemű, kitűnő toleranciájú Kovács Bélát a hatóságok összeesküvésben való részességéért letartóztatták. S mivel nem sikerült semmit rábizonyítani, a szovjetek egyszerűen elhurcolták. S most élre került a pártban „az igazi demokratikus" csoport: a Dobi-Dinnyés-Ortutay-féle, amelyről megfelelő jelzőt mondani tárgyias törekvésű írásban nem illik. Arról Bibó tanulmánya nem ejt szót, mily körülmények, mily eszközök révén jött létre e „tisztulás". Nem tudott róla? Mi, akkori egyetemi hallgatók is teljesen ismertük e tisztítás módszereit.

S mivel a Parasztpártnak „elsöprő" győzelme sem jött be, Bibó most az ún. Baloldali Blokktól várta az annyira óhajtott igazi demokráciát. Nehezményezte azonban, hogy Nagy Ferencet s Varga Bélát nem állították bíróság elé, mert így, szerinte, rágalmaikkal és tisztségükkel alááshatják külföldön a most immár igaz útra lépett demokratikus magyar fejlődést. Amelyről itt is, mint korábbi tanulmányaiban is bizonygatja, hogy a szovjetek mint eddig is, ezután is távol állnak attól, hogy beléavatkozzanak az ország belügyeibe, társadalmi szerkezetének alakulásába akár a legkisebb módon is.

Bibó körül az utolsó évtizedben kialakult egy mítosz. Mítosz és történetírás nem fér össze, kizárják egymást, halálos ellenségek. Bibó alanyi tisztességét, abszolút jóhiszeműségét, becsületes szándékát senki nem vonja, nem vonhatja kétségbe. Hősies 56-os helytállását is — (bár az sem mentes egy szinte gyermekien bizakodó naivitástól) — igaz tisztelet illeti.

S legalább annyira az antiszemitizmusról s a zsidóság szörnyű megpróbáltatásáról szóló elemző írásait is. Visszatekintő, múlt tények elemzőjeként, mindenesetre, több tehetséget mutatott, s így szándékbeli föltétlen tisztessége valóságosabb, értékesebb eredményeket szülhetett, mint politikai teendőket kijelölő „politológusként".

4. Veres Péternek két hosszabb tanulmánya s három rövidebb eszmefuttatása jelent meg ebben a két évfolyamban, néhány apró írástól eltekintve. Ha Bibó elsősorban a koalíciós pártok, az általa jobboldalinak, ill. baloldalinak minősítettek viszonyával s a kommunisták meg a szovjet megszállók szerepével foglalkozik. Veres inkább a magyar, sőt, az európai társadalmi s mentalitásbeli rétegek magatartásával, várható reagálásaikkal az új közép-európai alakulásokra, mint mondja, a maga „parasztdemokrata" szemszögéből.

Abból indul ki az elsőben (A jövendő gondjairól 1947. 397–404. l.), hogy a földosztás magában nem oldotta meg a magyar társadalom kérdéseit, osztályellentéteit. Részint, mert nem volt annyi föld, hogy mindenki annyit kaphatott volna, hogy abból, mint gazda megélhessen. Azok, akik „Kert-Magyarországot" propagálnak, nincsenek tisztában azzal, hogy ahhoz egyrészt milyen eszközbirtoklási és tudásbeli felkészültség kell, másrészt milyen földolgozó ipar s mekkora fölvevő piac. A szövetkezet is kérdéses itt, ahol azt „egy gróf [ti. Károlyi Sándor] kezdte s egy Wünscher [ti. Frigyes] végezte". (1947. 399. l.) Kolhozt nem akar a magyar paraszt, törpebirtokon pedig nem lehet eredményesen gazdálkodni.

Úgy véli, nem írói feladat a konkrét forma javaslata. De mint a reformkorban vagy a francia és az orosz forradalom előtt s idején is az írók adtak bátorságot, eszmei ihletést, szociális javaslatokat, úgy kellene tenniök ma is. Mégpedig elsősorban a prózaíróknak, az epikusoknak, az értekezőknek. Szerinte ugyanis az, amit nyugatról s a polgári írók részéről kínálnak: „a klerikálizmus és liberálizmus": „pesti nyelven szólva" „lejárt lemez". A műveltek többsége, szerinte, a marxizmusban nem hisz, nem hisz a szocializmusban sem, nem hisz semmiben, csak a saját érdekében.

Ő ugyan nagyon fontosnak tartja a gépesítést, a gépeket s „az atomkorszak" eljövetelét. De ha a „kapitalista-imperialista [szerkezetű] világban valósul meg a gépesítés s az atomerő fölhasználása, az is csak osztályuralom lesz. Emiatt is, de azért is, mert a természettől elszakít, gépember születik majd. Azaz íróinknak, gondolkodóinknak arra kellene ösztönözni, hogy mind a természetrajongással, mind a gépekbe vetett hittel kritikusan nézzünk szembe. Az emberek többsége a vallásos tanokban immár nem hisz. Olyan szellemi légkört kellene teremteni, hogy *„legyen bátorságunk önmaga bírálatán túl önmagunk szeretetéhez is"*. A nagy népek kibírnak hibás lépéseket is, a kicsiknek azonban létükbe kerülhet egy-egy elhibázott történeti szakasz.

Második dolgozata mind problémákban mind gondolatokban, mind javaslatokban sokkal gazdagabb. (Hová, merre Európa, 1947. júl. 17–28. l.) Abból indul ki, hogy a társadalom hibáit, az ember bajait egyesek a társadalom szerkezetéből, mások az ember eredendő természetéből vezetik le. Ő, mondja, nem kíván „a racionalizmus" és „a transzcendentalizmus" e vitájában résztvenni. Ő a nemzetet, a nemzeteket tekinti alapnak. A nemzetek egyetértését volna jó megteremteni. De nem lehet, míg azokat osztályerők mozgatják. Az egymást segítő egyetértés a nemzetek között akkor jöhet

létre, attól függ „... hogy sikerül-e minden nemzeten belül az egyérdekű, egyhitű, egyféle jövőt áhító és így egyakaratú közösségeknek, pártoknak hatalomra jutni. Érdekkülönbségek akkor is lesznek, de azoknak már nem szükségképpen pusztító háború a megoldásuk". (Uo. 18. l.)

Egymással szemben álló osztályok között viszont „minden esetlegesen megkötött egyezség csak ideiglenes és részleges". (Uo.) S világnézetek között sem lehet igazi megegyezés, mert mindenki a maga győzelmét akarja elérni. A klerikálisok a liberálisokkal nem tudnak együtt dolgozni, s egyik sem a marxistákkal, a valódi szocialistákkal. Nemcsak azért, mert mindenki a maga szemléletét kívánja érvényesíteni, hanem mert mindenki másik társadalmi réteget képvisel, s világnézete ez érdek szolgálatában áll. A keresztény-szocializmus éppúgy látszat, eszköz csak, mint a vallásos megújulás is.

Mindez azt jelenti, amit ő egyébként már a *Magyar Csillagban* is vallott, hogy „államszocializmus" kell, „egyhitű", „egymeggyőződésű" irányítás és társadalom. Ez a szovjet marxizmus, a szovjet-szocializmus javallása, vállalása, (mint ahogy pár év múltán Szovjetunióbeli útirajza csakugyan rajongással beszél erről a csodálatos „egyhitű", „egymeggyőződésű", hibátlanul egységes, családias társadalomról.) Erről az útirajzról igen részletes tanulmányt adtam az Új Írás 1986-os évfolyamában.

Van mégis egy igen lényeges pont, amelyben sem az alapító atyákkal, Marxszal és Engels-szel, sem a megvalósító apostolokkal, Sztálinnal és társaikkal — bár direkten nem mond nekik ellent —, nem ért egyet. Ezt nyilván zsigereiben hozta falusi világából, s van is bizonyos tekintetben igaza, amely utóbbit, persze, ugyanakkor képtelen berögzött tévhitek rontanak is. Ez a nők, az asszonyok társadalombeli szerepének kettős megítélése: a „természeti törvényhez" ragaszkodás egyfelől, az archaikus családkép érvényesülése másfelől.

A dolgozat egyik legrészletesebben tárgyalt, vissza-visszatérő, személyes hévvel és indulattal tárgyalt témája a nők társadalmi-gazdasági helyzetének kérdése. Szerinte már a feudális, de még sokkal inkább a liberális, kapitalista polgári társadalom végzetesen eltorzította a férfi és a nő természettől adott szerepét, egymáshoz s a közösséghez való viszonyát. A nő *kitartott* lett, s ez annyira áthatotta a polgári társadalmat, hogy a városi, a polgári nők többsége eleve természetesnek tartja ezt. S ha az anyaságot vállalja is, bár azt is nehezen, a természetes munkamegosztást véli természetellenesnek. Íme egy részlet: „Ha az uralkodó osztályok és kapcsolt részeik a dolgozók munkájának nagy termékenysége következtében megengedhetik maguknak, hogy asszonyaik dísznők legyenek és se anyák, se dolgozók nem lesznek, az halálos betegség. A nőket bizony munkára és társadalmi felelősségre kell nevelni vagy szorítani, mert csak a dolgozó vagy anyává lett nő érik igazán emberré és csak az ilyen veheti át igazán a közösség fegyelmét és felelősségét." „Aki egészséges ifjú nő, és nem dolgozik, se gyermeket nem szül, az halálos bűnt követ el Isten, ember és természet ellen, és a civilizációs Babylonok ilyen állampolgárok millióival vannak már tele." (1947. júl. 22. l.)

A nők, hogy ezt a természetellenes helyzetüket védhessék, az egyházias pártok táborát növelik nagyra a polgári társadalomban. Sőt, szerinte, e tekintetben a szociáldemokratáknál is, bár nem azonos, de meglehetősen hasonló a helyzet. Ám míg a liberálisok és klerikálisok esetében nyilván való, hogy „semerre", vagy egyenest „visszafelé" kívánnak menni, a

szociáldemokratáknál ez még nem ilyen végleges; ők még fordulhatnak a közösségi, a szocialista társadalom felé.

Harmadik, rövidebb cikkében (Szellemi válság, 1947. júl. 276–278. l.) arról panaszkodik, hogy az ún. értelmiség nagy része nem hisz semmiben. „Ezek az emberek mindent tudnak és nem tudnak semmit sem, mert alapjában hitetlenek. Hit nélkül pedig a tudás mit sem ér, sőt, a nélkül a tudás nehéz teher [...]; liberálisokból nem lesznek népi demokraták, nihil-individualistákból nem lesznek fegyelmezett harcosok [...] nem lesznek a néppel együtt vergődő, a közös fejtörésben együtt szenvedő és reménykedő vezetők; egyszóval a liberális szellemiség és az azzal nőtt értelmiség a maga korában hatalmas építőerő, nemzeti élet erjesztő és újra formáló ereje lehetett volna, de ma már csak tehertétel". (Uo. 277. l.)

Ha mindezt összevesszük: annak az „egyhitű", „egycélú" társadalomnak, „paraszt-munkás szocializmusnak" vágyképét látjuk itt, amelyet a *Magyar Csillag*ban államszocializmusként remélt és propagált, s amelyet Szovjetunióbeli útirajzában, a kolhozokban oly üdvözült boldogsággal és gyönyörrel vélt látni, megtapasztalni.

5. Illyés bevezető cikkén kívül (Az idő kérdései) viszonylag kevés értekező jellegű prózát ad. Leghosszabb — s tán legérdekesebb is — a békeszerződés párizsi aláírásán való részvételének keserűen ironikus-szatirikus, erősen poentírozott leírása. Itt azonban gondolatot csak sugall inkább, mint ki is fejt. Legjobb, vagy leggunyorosabb két találata: a francia lapok megírják, Románia nagyon elégedett, mert visszakapta *Transzjordániát*. A másik: Bidault három perces unott, semmitmondó beszéde után úgy merül valami újságcikk vagy nyomtatvány olvasásába, mintha ott sem lenne.

Nyitó cikkének, a már említetteken kívül azonban van szociológiai-társadalomalakítási mondanivalója. „Nagyon is hiszékenyek volnánk, ha azt hinnénk [...] a nincstelen népréteg földhözjuttatása puszta telekkönyvi bejegyzéssel befejeződött. [...] A föld helyett ezentúl a szövetkezet és a népműveltség lesz a visszavissza térő gondolat „a nacionalizmus igazán maradi légköréből kibontottan" a szocialista szövetkezet a forma, a cél, s ennek alapjai lehetnek „a parasztság ma is eleven hagyományai, s aljkultúrától való aránylagos érintetlensége". A parasztnak „most a munkásság a szövetségese és az értelmiség, s nem a polgár". (1947. júl. 3–4. l.)

A Jegyzetek rovatban viszont keserűen arról elmélkedik, a háború után bekövetkező demokrácia nekünk, magyaroknak is hozott békét, de nem egyben igazságot is; mégpedig akként, mint „a magyar imperializmus" büntetését. Ám legyünk mi bátrak, „mintegy suba alatt teremtsünk gyorsan Európát", s higgyünk a demokráciában, higgyük Babits szavát: „dönt majd az erős Nap", „az igazság, a demokrácia napja". (1946. okt. 87–88. l.)

Írói öröm című jegyzetében pedig – s ez éllel az ideológusoknak is szól – bár öniróniával enyhítve (avagy prózaíró voltára büszkén) azt vallja, hogy verset meg elméletet mennyivel könnyebb írni mint jó, igaz prózát.

Legrészletesebben a 947-es esztendő újévi számában fejti ki nézeteit, immár az adott körülményekre is tekintő elképzeléseit.

Egy falusi összejövetel leírásával kezdi félig elbeszélő, félig elmélkedő modorban. Ennek az epizáló két és fél lapnak az a summája, hogy a falusi értelmiség s a falu valamilyen képzettséget követelő, szakmához értő emberei kezdetben meg-

lehetősen visszahúzódva, ha nem is gyanakvással, de fönntartásukat érzékeltető elkülönüléssel hallgatják kopott ruháikban Illyést és társait arról, hogy egy új történeti lehetőség áll az ország előtt, s ezt csak akkor tudja kihasználni, ha a falvak népe, a parasztság mind szellemi tekintetben, mind gyakorlati tevékenységét illetően műveltté emelkedik. Lelkesítőt akart mondani ennek a csoportnak, de látta, minden jelszavas dologtól idegenkednek. Ezért elmondta franciaországi élményeit, mint beszélgetett ő és írótársai hasonló kérdésekről Párizsban munkásokkal, s mint alakult ki bensőséges eszmecsere velük. Ez a közvetlen szó megtette a hatását itt is, s föloldódott, eltűnt e csoportban az az érzés, hogy őket idegennek, fölöslegesnek tartják. Ellenkezőleg: nagyon is nélkülözhetetlennek, s így ezek egymásután tettek javaslatot, ajánlották föl segítségüket s barátságosan váltak el.

Három csillagot tesz az elbeszélés után Illyés. Előbb a népies mozgalom korábbi tevékenységét, eredményeit védi meg egyes marxisták ellenében, s egyes nemzetieskedőkkel szemben is. „Nem a mi feladatunk — mondja — a marxista tételek alkalmazása a mai magyar társadalomra. De a demokrácia helyes taktikája számára van adatunk és tapasztalatunk „...s most kötelességünknek tudjuk, hogy igyekezzünk az irodalmat, a szellem és értelem munkáját (vagyis nemcsak a népi irodalmat, hanem a legmagasabbat is) egybefűzni a nép önfelszabadító küzdelmével". Majd ezt mondja: „kortársaim közt tán én vagyok az egyetlen, aki felett Szabó Dezső dörgő fellegei hatástalanul vonultak el [...] épp azért mondhatom tárgyilagosan dicséretére, hogy tavaszi gomolygásai [nyomán] jó hajlamoknak is milyen vetése sarjadt az ősi parlagon."

Újabb három csillag után a demokrácia jelszavas, doktriner polgári „kihasználói" ellen fordul. „Boldogok voltak — a maguk illetékességét is azzal vélték bizonyítani — ha a demokráciából minél több embert kizárhattak." „... nem azt magyarázták, amit mi szeretnénk magyarázni, hogy (a parasztság ügye iránt érdeklődő) haladó, hanem azt, amivel még a látszat ellenére is szembeszállunk, hogy haladásellenes."

Ezek után ismét három csillag, s most azokról szól, akiket igyekszik megvédeni, „akik a legkülönbözőbb okokból a fasisztaság hírébe keveredtek vagy kevertettek", holott „a (hazai) hagyomány vonalán... problémáik — szinte marxista módon megfogalmazhatóan — osztály-, sőt, osztályharcos problémák voltak". S most mégis gyalázzák őket. „Tőlük kell a nép ügyét védeni?" „Becsületes írónak nem kell szigorúbb bíró saját tehetségénél. Mi a jó irodalom, ha nem vallomás?" „Az eljövendő demokrácia érdekében éreztem nélkülözhetetlennek őket." „Helyettesítsük őket?" – kérdezi. „A munkásság és parasztság fiai jönnek majd." De ehhez idő kell. Ezért meg kell nyerni a már készeket. „Ha egy nemzetnek egy nemzedékben tíz írója van, az már áldhatja sorsát." S így fejezi be: „A magyarság vagy demokrata lesz, vagy semmi sem lesz, írtuk nemrég. De a mi demokráciánk is vagy magyar lesz, vagy semmilyen sem."

Illyés, jól látni, sokkal jobban és gyorsabban kiismerte a helyzetét, sokkal többet és lényegibbet értett meg az adott viszonyokból, mint két előbbi társa. Föl-újítja egykori francia-földi „marxizmusának", „mozgalmi" múltjának emlékvilágát, hogy menteni tudja hevesen támadott társait. Nyilván elsősorban *Szabó Lőrincet*, aki épp itt és ekkor kezdi közölni a *Tücsökzene* egyes darabjait, s *Németh Lászlót*, aki majd az *Iszony* elejét adja a második félévben, meg *Kodolányit*, aki novellákkal van jelen. Igazában már itt

kialakul az a sokszor elmarasztalt, az a sokszor dicsért magatartása, amellyel mindvégig középpontban tudta magát tartani, s amellyel ilyen vagy amolyan mértékben védelmet tudott nyújtani társainak s az irodalomnak.

6. A legtisztábban, a legélesebben azonban *Kovács Imre* látta, merre haladnak s mivé lesznek a történések. (A demokrácia útja Magyarországon. 1946. nov. 97–106. l.) Oly élesen látott s olyan pontosan fogalmazott, hogy a kor akár ma készülő történetébe is belé lehetne illeszteni tanulmányát fejezetként. Világosan látja, hogy eltérő nevezetek, különböző módszerek, más ütemű menetek fedésével az egész általa megszállt Közép-Európában a Szovjetunió helyi kommunista emisszáriusaival ugyanazt a célt valósítja meg. Szerinte ennek jegyében Magyarországon is kétfajta demokráciafogalom áll az emberek előtt, s egymással szemben. A „globális demokráciáé" és a „totális demokráciáé".

Ő úgy látja, hogy a Szovjetunió társadalmi rendjében, „szocializmusában", kommunizmusában egyértelműen az utóbbi, a totális valósult meg. Nevezi ezt, idézőjelesen „keleti" demokráciának is, amin elég egyértelműen a bizánci örökséget is érti. Ez a demokrácia nem ismeri el a nyugati demokráciákban érvényesülő többpártrendszert, az állandósult kompromisszum-készséget és a folyton jelentkező szükségleteknek, hibafölismeréseknek a jegyében való folytonos cél-, módszer-, eszköz- és vezetési csoportváltoztatás kötelességét. Sem a társadalom bármely részéről való kezdeményezési jogot. Nem mondja ki, de igazában azt fejtegeti, amit majd a kitűnő politikai antropológus Mühlmann a politikát, az ideológiát vallási, egyházi dogmákká merevítő, szakrifikáló folyamatnak nevez, amelynek változását csak az egyházfő engedheti meg s hitelesítheti. S bizánci területen ez mindig az uralkodó, az államfő, aki önmagát s akit az őt alázatosan követő párt kivételes, szinte kegyelmi küldetéses rendeltetéssel ruház föl. Világosan megmondja Kovács Imre, hogy ez az egypárt-uralmi rendszer szükségszerűen egy párt grémiumától, a grémium pedig végső fokon egy ember döntéseitől függ. Azt is jól érzékeli, hogy ennek a demokráciának, Marx jóslatával szemben, nem a fejlett nyugati világban, hanem a bizánci művelődés terültén nyílik lehetősége. Az egyén jogát, méltóságát elvben s részben valóban is elismerő rendszer csak a nyugati demokráciákban képzelhető el.

7. A politikához közvetlenül hozzászóló írások mellett a másfél évfolyam mintegy harmadát szociológiai s méginkább szociográfiai meg ökonómiai cikkek, tanulmányok teszik ki. Közülük messze kiemelkednek *Márkus István* írásai. Ismeri a vidék, a falu, a parasztság életét, s előbb leírja, egybegyűjti a problémákat, s csak utána javasol s föltételesen teszi azt is. *Sarkadi Imre* szinte ellenpárja ennek. Tézise, ha a végén mondja is ki, jól érzékelhetően készen van már a kezdet kezdetén, s anyagát, ha maga gyűjtötte is, ennek igazolására formálja. S tézisei meglehetősen szovjet-, illetőleg radikáliskodó jellegűek. Egyik cikkének konklúziója például az ún. „népítéleteket" illetően az: még ha jogtalan s igazságtalan is egyes esetekben az, még azokban is hasznos, „mert radikalizálja a törpebirtokos parasztságot", s ez nélkülözhetetlen, mivel, szerinte, az ún. középparaszt, bár nem reakciós, soha sem lesz radikálissá. A Kisgazda Párt győzelmét — szemben Bibóval — épen ezek rovására írja. Mert ő is meg van győződve a Parasztpárt s még inkább a Kommunista Párt egyedül üdvözítő voltáról.

Csatlakozik ezekhez néhány közgazdasági tanulmány. Ezek szinte a legjóza-

nabbak, a legtárgyszerűbbek. Különösen kiemelkedik közülük *Adorján Jánosé* (Mezőgazdaságunk jövője, 1946. jan. 35–48. l.) s *Farkas Ferencé* (Új magyar sorskérdés, 1946. júl. 1–5. l.). Mindketten arra teszik a hangsúlyt, hogy csak egyéni érdekeltségű, önkéntes s beleszóló szövetkezeti tagság hozhat létre életképes közös gazdaságot. Adorján mind a termelés, mind az értékesítés, mind a földolgozóipar tekintetében rendkívül ésszerű javaslatokat tesz. Farkas dolgozata kevésbé kimunkált, de ő is az egyedi érdekeltség és beleszólás fontosságát, meg a termelési nívó emelését, azaz a szakművelődést szorgalmazza. Az ún. „Kert-Magyarország" illúzióját, mint romantikus elképzelést, mindketten elvetik, mivel ahhoz sem képzettség, sem beruházás, főleg és elsősorban fölvevő piac nincs jelen. Olvasható néhány cikk a külföldi, a nyugati szövetkezeti mozgalmakról és szakoktatásról is, de ezeket inkább bemutatják, mint tanáccsal is szolgálnak alkalmazásukra. Az államszocializmus hasznáról, mint teszi ezt Veres Péter és sejteti Sarkadi, mindenesetre, egyik sem szól s rá egyik sem buzdít.

Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a gazdasági szakemberek sokkal világosabban látják a politika és a gazdaság viszonyát, mint a szociografikus vagy éppen szépíró szerzők. Szinte mindenki óva int attól, hogy pártpolitikát vigyenek a szervezésbe, még ha rokonszenveznek is a Parasztpárttal. Az ún. Baloldali Blokkról, amelyet Bibó is, Veres Péter is annyi üdvözült bizalommal emleget, szót sem ejtenek.

Visszanézve, tán azt mondhatjuk, alighanem Kovács Imre javaslata felelt volna meg leginkább az európaias magyar viszonyoknak. Szerinte baloldalon a Kommunista Pártnak kellene elhelyezkednie, jobboldalon egy katolikus dominanciájú Keresztény Pártnak, mely minden réteg, nem utolsósorban a parasztság és értelmiség konzervatív-tradicionális, de nem reakciós elemeit foglalná magában, s középen, a centrumban, egy a globális demokráciát valló és védő Parasztpártnak, szövetségben a munkásság mérsékelt s politikai iskolázottságú elemeit magába foglaló Szociáldemokrata Párttal. Minderről azonban már föltételes múlt hangzatával szól. Úgy látszik, egészen még nem adta föl a reményt, de lelke mélyén érezte, tudta, hogy Jaltában már eldőlt az ország sorsa.

Edna Hindie Lemay – Alison Patrick – Joël Felix

REVOLUTIONARIES AT WORK

The Constituent Assembly 1789–1891

Oxford, Voltaire Foundation, 1996.

FORRADALMÁROK MUNKÁJA

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1789–1791

A Nagy Francia Forradalom az újkori európai történelem kulcsa és egyik legrejtélyesebb eseménye. Kitörésének okait történészek generációi kutatták; eredettörténetének feltárását historiográfiai iskolák egész sora kísérelte meg, életművek fogantak titkainak kifürkészése jegyében. A kutatás módszereit a francia Annales kör keretében megszülető irányzatok sokféle módon forradalmasították, tagjai a misztérium megfejtésének vágyától vezérelve több megközelítésben is vizsgálat alá vették azokat a tényezőket, amelyek az ismert irodalom szerint a forradalom kitöréséhez vezethettek. A gazdasági élet — az árak és életszínvonal — alakulását történeti statisztikai módszereknek vetették alá. A társadalomszerkezet változásait, osztályok, új rétegek és elitek felemelkedését a történeti szociológia megújuló technikáival és szempontjaival írták meg újra. Számba vették a szokások, a viselkedés és a kultúra változásait: vizsgálták az alphabetizáció növekedését, a valláshoz és az egyházhoz való viszony módosulásait, a politikai kultúra átalakulását.

Az új társadalomtörténeti irányzatok jegyében — és a Forradalom bicentenáriumának alkalmából — született meg a Forradalmat elindító Alkotmányozó Nemzetgyűlés tagjainak életrajzi lexikona is. Ez az impozáns proszopográfiai munka, amely mintegy 1300 képviselő kollektív életrajzát (család, neveltetés, a Nemzetgyűlésben betöltött szerep, későbbi karrier stb.) tárja fel, segít közelebb hozni a legnagyobb misztériumot: a rousseau-i szuverén „népet", az arctalan tömeget, amely — bevett ismereteink szerint — a Nagy Francia Forradalmat kirobbantotta és mozgatta. E felbecsülhetetlen értékű kézikönyv szerzői jórészt ugyanazok, mint akik a „Forradalmárok munkája. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1789–1791" című kis könyvecskét is írták. Elsősorban is Edna Hindie Lemay nevét kell megemlíteni, hisz ő volt az adatgyűjtés megszervezője és összefogója; ő tekinthető mind az életrajzi lexikon, mind a „Forradalmárok munkája" című kötet fő szerzőjének is. Ha az Alkotmányozó Nemzetgyűlés tagjairól készült lexikon (szótár, ahogy a szerzők az eredeti címben — „Dictionnaire des Constituants" — nevezték) szétoszlatta az arctalan tömeg misztériumát, a „Forradalmárok munkája" szétoszlat — legalábbis részben — egy másikat, az önmozgó, spontán alkotó forradalomét. Jórészt ugyanazon forrásokra támaszkodva, mint az életrajzi lexikon megírásakor, a szerzők bemutatják a Nemzetgyűlés működését: ízelítőt adnak a napról-napra megvívott csatákból és a kemény, kitartó munka hétköznapjaiból, amelynek során az első nemzetgyűlés tagjai megteremtették, és lerakták a modern Franciaország alkotmányos alapjait.

A kérdések, amelyekre a szerzők választ kívánnak adni, leegyszerűsítve a következőképpen hangzanak: kik csinálták a forradalmat, milyen körülmények között és hogyan? A Nemzetgyűlés előzményét alkotó általános Rendi Gyűlést rendkívüli körülmények között hívták össze. Gazdasági krízis, társadalmi zavargások, politikai forrongások előzték meg, és az állam pénzügyi összeomlása kényszerítette ki. Összehívását megelőzően, a képviselő-választások során az egyes választókerületek megfogalmazták saját programjukat és panaszaikat, s a három rend elküldte küldötteit. Mindenki sejtette, hogy a Rendi Gyűlés összehívásával rendkívüli idők veszik kezdetüket, de az események horderejét és a változások nagyságát senki sem láthatta előre. Az összeülő Nemzetgyűlésnek először meg kellett teremtenie saját működésének kereteit. Az utolsó, 160 évvel korábban tartott rendi gyűlés nem szolgálhatott példával, már csak azért sem, mert a harmadik rend három hónapig (1789 május – június)) tartó küzdelem után kiharcolta a fejenkénti szavazás bevezetését, az összes képviselő rendi megkülönböztetés nélküli együttes ülését. A rendek „uniója" a jogegyenlőség elvének elismerését jelentette, és az első lépés volt egy új politikai közösség, a nemzet létrehozása felé.

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1315 tagot számlált, tagjai igen változatos kulturális, politikai háttérrel érkeztek; világnézetüket, törekvéseiket többnyire helyi közösségeikben szerzett tapasztalataik határozták meg. A Nemzetgyűlés azonban a kortárs forradalmárok szemében — a Felvilágosodás gyermeki optimizmusának jegyében — a nemzet egységes akaratát fejezte ki. A váltás a két — lokális, illetve nemzeti orientáltságú — politikai kultúra között nagy volt, és nem minden képviselőnek sikerült a feudális státus és partikuláris sajátosságok meghatározta szemléletmódból a nemzeti és globális közérdek koordinátái közé beilleszkedő új cselekvési stratégiákat megtalálni.

A Gyűlés 29 hónapos működése során mindössze 51 képviselő tűnik ki név szerint. Közülük egy szűk csoportot, mindössze 14 képviselőt lehet — a kötet szerzői szerint — a vezető szónokok csoportjába sorolni. A vezéregyéniségek csekély száma azonban nem jelenti azt, hogy a többi küldött ne vette volna komolyan feladatát. Az ülések látogatottsága az Alkotmányozó Nemzetgyűlés teljes periódusa alatt 86%-os volt, vagyis szinte mindenki eleget tett részvételi kötelezettségének.

1789. július 9-én a Nemzetgyűlés három pontból álló munkaprogramot fogadott el, amelyben fő feladataként az emberi jogok deklarálását, az alkotmányos monarchia elveinek lefektetését és a nemzet jogainak megállapítását jelölte meg. Igen hamar kialakult az a gyakorlat, hogy az érdemi munka, a törvényjavaslatok előkészítése, kidolgozása, megszövegezése speciális, egy-egy adott feladatra létrehozott bizottságban folyt. A benyújtott törvényjavaslatokat azután a Nemzetgyűlés vitatta meg, és döntött azok sorsáról. A bizottságok működésére, tagjainak számára és megválasztására nem alakult ki formálisan rögzített eljárás, amiképpen a nemzetgyűlés egésze is végig nélkülözött minden politikai szervezetet, házszabályt, részletes napirendet, elismert vezetési technikákat. Mindvégig óriási tagolatlan tömeg maradt, amelyben nagy egyéniségek, a fokozatosan megszerveződő, de csak a képviselők elenyésző töredékét tömörítő politikai klubok gyakoroltak vezető, irányító szerepet. Politikai pártok ekkor még ismeretlenek voltak, és a nyomásgyakorlás klubokon keresztül gyakorolt formái a kortársak többsége számára akkor még amorálisnak tűntek.

A kötet a Nemzetgyűlés politikai irányvonalának megértése érdekében sorra vizsgálja az egyes rendeket vélhetően tagoló társadalmi és politikai kapcsolatok összefüggéseit. Megállapítja, hogy rokonság, előforradalmi politikai szerveződésekben való részvétel, szabadkőművesség, helyi politikai tapasztalatok ugyan meghatározhatták a képviselők egyes kérdésekben elfoglalt álláspontját, azonban a helyzet és a feladat újdonsága miatt a régebbi kapcsolatok és kohéziós erők elvesztették jelentőségüket (3. fejezet). Az egyházi rend szinte teljesen eltűnik a politika színteréről, s a nemességet is csak egy maroknyi, de igen aktív, liberális felfogású csoport képviseli (4. fejezet). Ez az aktív nemesi csoport, továbbá a harmadik rend szintén csekély számú hangadó politikusa viszi a reformokban a kezdeményező szerepet. Ők azok, akik a bizottságokban, gyakran egyszerre többen is, dolgoznak. A kötet részletes statisztikáiból és adataiból kiderül, hogy a képviselőknek kevesebb mint 40%-a foglalta el az összes bizottsági helyet. A beválasztottak 23,6%-a csak egy bizottságban dolgozott; 14%-uk viszont, a fentebb említett hiperaktív és politikailag tudatos kisebbség, a bizottsági helyek 63%-át tudhatta magáénak. E 14%-ból kerülnek ki általában a vezető szónokok, ülés elnökök és titkárok is. A Nemzetgyűlés 34 bizottságából a legkisebb, a „lettre de cachet"-ekkel foglalkozó, mindössze négy; a legnagyobb, a pénzügyi bizottság hetvenhét tagból állt (5. fejezet).

A régi rendszer eltörlése után a Nemzetgyűlésnek a semmiből kellett új politikai struktúrákat, új közigazgatást, új társadalmi rendet teremtenie. Állandó külső nyomás alatt, nehéz körülmények között, tapasztalatok, megfelelő eszközök híján a képviselők óriási munkát végeztek. Habár kudarcaik nagysága elhomályosítja teljesítményüket, amelyek később egyébként is természetesnek és magától értetődőnek tűntek, mégis feladataik egy igen jelentős részét sikeresen oldották meg, és amit alkottak, tartósnak bizonyult. Sikereik között könyvelhették el többek között Franciaország máig érvényes közigazgatási beosztását, egy működő adórendszer alapjainak megteremtését, a mezőgazdasági kódexeket, a kereskedelem újjászervezését, nemzeti szabadalmi jog megalkotását, a vallásos tolerancia bevezetését és az emberi jogok kiterjesztését. Számos olyan reformot indítottak el, amelyet a Forradalom későbbi szakaszai bontakoztattak ki. A Nemzetgyűlés által kibocsátott törvények egy jelentős részét nagyobb gondok nélkül sikerült végrehajtani, és ebben nagy szerepe volt annak, hogy a megreformált intézmények valóban élvezték a népesség támogatását és bizalmát. Számos alapvető alkotmányos kérdésben a képviselők között is konszenzus volt. A rendi társadalom eltörlése, a feudális privilégiumok megszüntetése, az egykamarás törvényhozás, a királyi vétó elutasítása képezte ezen konszenzus sarkköveit. Számos, a modern társadalom megteremtéséhez szükséges, a mindennapokat érintő kérdésben is széles egyetértés alakult ki a Nemzetgyűlésen belül.

Azonban a kudarcok is nagyok voltak. Két igen fontos területen: az alkotmányos monarchia megszilárdítása, és az egyház-állam viszonyának rendezése terén nem sikerült a társadalom egésze számára elfogadható megoldást találni, ami előbb a forradalom radikalizálódásához, majd polgárháborúhoz vezetett (6. fejezet).

A kötet szerzői négy fontos kérdés (hadüzenet és békekötés joga; dohánymonopólium; színészek, protestánsok és zsidók egyenjogúsítása; rabszolgaság) kapcsán mutatják be a törvényjavaslatok kidolgozásának, tárgyalásának, elfogadásának menetét (7. fejezet). Képviselők feljegyzései, naplói, korabeli újságok alapján bemutatják, milyen kép alakult ki a nemzetgyűlésről és jelesebb tagjairól, valamint, hogy mit gondoltak egymásról a képviselők (2. fejezet).

A Nemzetgyűlés munkája alapvetően arra a forradalmi elvre épült, hogy a képviselők és a nemzet közössége egyetlen egységet alkot, amelyet az általános akarat közös tisztelete, és az annak való engedelmesség köt össze. A sikeres reformok, a változások nagysága mutatja, hogy valóban létezett valamiféle konszenzus a képviselők és a törvényeiket alkalmazó, szintén hatalmas munkát végző helyi közigazgatás, illetve a lakosság között. A mintegy 1300 képviselő szinte emberfeletti teljesítménye bizonyítja, hogy a francia nemzet egységébe vetett hitnek a forradalom első szakaszában valós alapjai voltak. A megoldatlan kérdések súlyossága azonban, együtt a király szökéséből, a külső támadásból, és a papság ellenségességéből származó feszültségekkel, fokozatosan felőrölte a forradalom első éveit jellemző konszenzust, és az országot a polgárháború felé sodorta. Az így kialakult helyzet kezelése azonban már nem az Alkotmányozó Nemzetgyűlés feladata volt, hanem az örökébe lépő Törvényhozó Gyűlésé (8. fejezet).

A kötet végén a szerzők Függelékben közlik a bizottságok listáját, a felhasznált források és újságok jegyzékét.

A „Forradalmárok munkája" című kötet világos, áttekinthető képet ad arról, hogyan működött a világ legelső forradalmi alkotmányozó testülete. Bemutatja a Nemzetgyűlés tagjainak társadalmi hovatartozását, politikai kultúráját, a magatartást, amelyet egy számukra teljesen új helyzetben tanúsítottak. A szerzők leírják a döntések, törvények születésének menetét, és a konfliktusokat, amelyek a képviselőket politikailag megosztották. A munka értékes segítséget nyújt annak megértéséhez, hogy a modern Európát megteremtő forradalmi fordulat hogyan és kik által született meg.

Hoós Éva

A MAGYAR BÁNYÁSZAT ÉVEZREDES TÖRTÉNETE I–II.

Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület. 1997. I. II. 1400 o.

„A millecentenárium alkalmából két kötetünk megjelentetésével azt kívánjuk elérni — olvashatjuk a mű bevezetőjében —, hogy egyrészt az olvasó kezébe vehessen egy átfogó magyar bányászattörténetet, amelyben az évezredes múlt alapvető adatai, fejlődési és hanyatlási tendenciái, valamint fontosabb irodalmi forrásai és képes dokumentumai rendelkezésre állanak, másrészt, hogy érzékeltessük a millecentenáriumi magyar polgárral, hogy ez az ősi iparág milyen szerepet játszott az ország, a magyar nép életében, fönnmaradásában és fölemelkedésében, nemcsak a kitermelt nélkülözhetetlen ásványi anyagok tömegével, hanem a céltudatos, szakszerű és szervezett ipari-műszaki tevékenység, a műszaki szakképzés és tudományosság meghonosításával *Európában* megkapaszkodó agrárius hazánkban..."

A hajdan világhírű magyar bányászat a 20. század végére elvesztette jelentőségét, számos bányavidéken beszüntették a bányászkodást. Felszámolták azokat a vállalatokat, amelyek egy-egy vidék ipartörténeti emlékeit és dokumentációit, muzeális értékű berendezések vagy gyűjtemények gondját viselték. Ezért az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület a pótolhatatlan bányászati emlékek megmentése érdekében mozgalmat indított, melynek legfontosabb feladatául tűzte ki, hogy a dokumentációk megmentése révén a bányamedencék, vállalatok és üzemek hiteles történetét megírja. Ezt a célt szolgálta és tölti be a kétkötetes munka, mely felöleli a magyar bányászat történetét és a kezdetektől napjainkig követi.

Az első kötet a történelmi Magyarország bányászatát ismerteti, a honfoglalástól napjainkig, míg a második kötet azoknak a bányavidékeknek és vállalatoknak történetét tartalmazza, amelyek az ország jelenlegi területén vannak vagy itt működtek. Írásunkban a terjedelmes mű első kötetének ismertetésére szorítkozunk.

A kötet első öt fejezete (szerzői: Némedi Varga Zoltán, Zsámboki László, Bánki Imre, Molnár László és Szemán Attila) a magyarországi bányászat történetét a kezdetektől a 19. század közepéig fogja át. Megállapítja, hogy a bányagazdaság jelentős ágazata volt a feudális kori gazdaságunknak. A középkori Magyarország gazdasági jólétének egyik legjelentősebb tényezője a virágzó nemesércbányászat volt. Magyarország egyike volt a középkor nemesércekben, főként aranyban leggazdagabb országainak. A magyarországi bányászat az anyagi és a szellemi javak forrása, számos találmány szülője és a technikai tudományok fellendítője lett. A királyok oltalma, a bányásznép szorgalma, a bányászat védettsége és felvirágzása magával hozta a bányavidékek gyors kifejlődését. A középkorban a bányászat volt az egyik legjövedelmezőbb kereseti forrás. Sok város a bányászatnak köszönhette keletkezését és virágzását, és sokezren voltak, akiknek a bányászat adott munkát. Már Árpád-házi királyaink, de a későbbi uralkodók is arra törekedtek, hogy minél nagyobb számban telepítsenek be az országba bányászatban jártas külföldi szakembereket. A bányavidékek lakossága túlnyomó részben azokból a német bányászokból tevődött össze, akiket Árpád-házi királyaink hívtak be és ruháztak fel kiváltságokkal. Szent Istvánnak különös gondja volt arra, hogy a bevándorlók élvezhessék jogaikat. A német bányászok olyan helyekről költöztek Magyarországra, ahol már fejlett bányaipar volt. Ezek a bányászok már hazájukban is több kiváltságban részesültek, és megkövetelték, hogy ahol megtelepedtek, függetlenítsék őket a vármegyéktől és a földesuraktól. A betelepültek bányákat nyitottak a terméketlen talajon, jólétet és gazdagságot teremtettek. Mindezzel együtt járt a kulturális élet fejlődése. Itt, a német bányavárosokban talált igen termékeny talajra a reformáció is.

Külön érdemes megemlékezni a monográfiában fellelhető jogtörténeti vonatkozásokról, átfogó jelleggel nyerhetünk képet egy sajátos terület törvényekbe és rendeletekbe foglalt jogi szabályozásainak történelmi alakulásáról.

1475-ben *Thurzó János* kezébe kerültek a besztercebányai és a környékbeli bányák. *Jakob Fugger* gazdag augsburgi kereskedő 1495-ben betársult a vállalkozásba. A Thurzók és a Fuggerek Magyarország nagy bányavállalkozói lettek, megjelenésükkel a réztermelés és kereskedelem nagy lendületet vett. Kétségtelen, hogy a Thurzók és a Fuggerek nagyszerű vállalatot hoztak létre, amelynek abban az időben nem volt párja. Besztercebánya Magyarország egyik legvirágzóbb kereskedelmi központjává fejlődött.

A felvidéki bányászat a 16. században válságba került. Amikor már mélyebbről kellett volna kitermelni az ércet, a bányatulajdonosok, elsősorban tőkehiány miatt, megakadtak. Az új bányászati eljárások több munkaerőt és nagyobb pénzberuházást igényeltek. A bányászat fejlődését ez idő tájt más körülmények is akadályozták. A századok során többször volt a felvidéki bányavárosokban pestisjárvány, a különböző háborúk a 15–17. században kedvezőtlenül hatottak a bányászatra. A feudális viszonyok szintén akadályozták a bányák fejlődését és a nehézségekkel csak a nagyobb bányavállalatok tudtak megbirkózni. A 19. században a rézércbányászat is csökkent és az évszázad végére szinte teljesen megszűnt. Előtérbe került a vasércbányászat és a vasfeldolgozás, a 19. század első felében lerakták a modern nagyipari vasgyártás alapjait.

Erdély a 17. század végén a Habsburgok hatalma alá került. Azok az intézkedések, amelyeket a bécsi kamara tett, jelentékeny változást hoztak, de a 18. század elején az erdélyi bányászat még primitív eszközökkel és módszerekkel folyt, energiaforrásul csak az emberi és állati munkát használták. A Habsburgok különös figyelmet fordítottak a bányászatra. A hagyományos paraszt bányászattal szemben egyre inkább tért hódít a kor műszaki eszközeit felhasználó bányaművelés. A bányaipar fejlesztése növelte a műszaki értelmiség és a szakmunkások számát. Szilézia 1764-ben elvész; ezután Erdély marad a birodalom fémben leggazdagabb tartománya. A 18. század második felében különösen fellendült az erdélyi bányászat, elsősorban az arany- és a vasércbányászat.

Az osztrák kincstárnak sikerült Erdély *nemes- és színesércbányászatát* a maga számára gyümölcsözővé tenni. Az erdélyi bányakapitányság statisztikai adatai szerint 1873-ban a 416 bányamű 8369 munkást foglalkoztatott. A helyzet azonban ebben az időben már az volt, hogy az aranybányászat és általában az ércbányászat visszaesett, hanyatlott.

Torockó környékén a *vasércbányászat* fejlődése *Szent István* uralkodása után bevándorlók — elsősorban németek — révén kezdődött el. A bányászat évszázadokig virágzott, majd hanyatlásnak indult. *Jókai Mór* erdélyi útja során megszemlélte a torockói kohókat és verőket. Leírja a táj szépségeit, de felfigyel a vasipar alacsony színvonalára és a bányászok munkájára is. De Jókai azt is hozzátette, hogy „a torockói vasipar nagyon alacsony színvonalú, a kohók berendezése kezdetleges; a nép találékonysága ilyen körülmények között bámulatra méltó..., a termővasat most is a hátukon cipelik föl, rozoga lajtorjákon mászva fel istenkisértő aknalyukakból. Kohóikban most is a patak

vize segíti a vizet felfujtatni saját maguktól kitalált malomforma gépezettel... A vasból azután készítenek ásókat, ekevasakat, kaszákat, keréktalpakat. Ebből áll a vidék szükséglete."

Az Erdővidék Erdély délkeleti részében, Háromszék, Udvarhely és Nagyküküllő vármegyék egymással érintkező részén fekszik. E vidéken a vasipar a 19. század második felében vett nagyobb lendületet. Vasércet bányásztak Hunyad megyében Gyaláron és Alsótelken, a Bihar megyei Vaskón és a csiki Balánbányán. Azok a hegyek, amelyek Vajdahunyad határában emelkednek, vasban igen gazdagok, ezért is nevezték a régiek vaskapunak.

Anonymus kiemeli, hogy Erdélyben a honfoglalás idején *sót* és sóféleségeket ástak. Már a rómaiak idejében nagyobb arányú sóbányászat folyt Torda város környékén. A sókincs szülte az itt kiépülő városokat, a sóvagyon volt a városok felvirágzásának és fejlődésének feltétele. A legjelentősebb sótelepek a Mezőség peremvidékén, Marosújváron, Tordán, Vízaknán, az Erdélyi-medencében, valamint Aknasuhatagon, Rónaszéken és Aknaszlatinán, a Máramaros sómedencéjében húzódtak. Parajd már az ősidők óta Székelyföldnek és környékének sóellátója volt és már ősidők óta folyhatott a sótermelés Máramaros megyében is.

Magyarország bányaiparának története a 18. század végéig gyakorlatilag az ércbányászat történetével azonos. Az arany és ezüst volt a legrangosabb ásvány, mivel nemcsak áruként, de pénzként is szerepelt.

A szénbányászat ipari jellegű kialakulása az ország gazdasági fejlettségének, elmaradottságának következtében csak későn, vontatottan, alig két évszázaddal ezelőtt indult fejlődésnek. Az 1849 előtti Magyarországon alig használtak kőszenet, noha a ma is művelt szénlelőhelyek nagy részét már ismerték. Hiányzott a szénfelhasználási szükséglet, nem volt jelentős ipar, megfelelő tőke, amely a kőszén kitermelését, a kőszén komolyabb bányászatának megindítását igényelte volna. A szén nagyobb mérvű kitermelése nemcsak a mélyebb szintű bányászatot, hanem a technikai fejlesztést is szükségessé tette. A szénbányászat forradalma akkor következett el, amikor az angol *James Watt* megalkotta az első szénnel fűtött gőzgépet. A szén és a gőzgép egymásra találása kellett az ipari forradalom bekövetkezéséhez. A gőzgép megteremtette az ipari termelési technika átalakítását, forradalmasította a szállítást és a közlekedést. A vasipar fellendítette a szénbányászatot, a szénbányászat pedig a vasbányászatot és a vasipart. A szén mint új energiaforrás korszerűsítette a bányamunkát is.

Jókai Mór így ír a Fekete gyémántokban:

„A kőszén mozgatja a világot. A gyors haladás lelke őtőle jön, vasút, gőzhajó tőle kölcsönzi csodaerejét, mely alkot, teremt, a kőszén által él és teszi lakhatóvá a mindinkább elhidegülő földet; ez ád fényt a világvárosoknak; ez az országok kincse, a föld utolsó adománya a tékozló emberiségnek."

E történeti fejezeteknél talán csak egy dolgot lehetne hiányolni, nevezetesen azt, hogy a bányamunkások élet- és munkakörülményeinek bemutatása alig kap teret. Ez annál is inkább hiányolható, mert a kötet előszavának befejező mondatában olvashatjuk:... „azok a bányászok, akik ezt a gyakran történelmet formáló szakmát művelték, művelik, mindenképpen megérdemlik a társadalom megbecsülését. Munkánkkal nekik is emléket kívánunk állítani és ezt azzal a reménnyel adjuk az olvasók kezébe, hogy ez közmegbecsülésüket is szolgálni fogja."

A bányamunka sajátos embertípust formált ki, aki beszédmódjában, szokásaiban és viselkedésében más volt, mint embertársai. A föld alatti munka, az állandó sötétség, az örökös életveszély vallásossá tette a bányászt, az istenhez fordult, a jó és rossz szellemekhez. A bányász hitvilága sokáig zavaros volt. Nagy szerepe volt a Borbála kultusznak, tisztelete már a 16. században általános volt a bányászok között és ez a tisztelet a következő századokban még erősebbé vált. Hitt és hisz Szent Borbálában, aki megvédi őt a sújtólégrobbanás, a tűz ellen és bajában őt hívta segítségül. A bányavárosokban szobrokat, képeket és kápolnákat emeltek neki, imádságaikba is bekerült Szent Borbála neve. A bányász imádkozott, mikor leszállt a mélybe, és imádkozott, amikor szerencsésen visszatért. A bányász azonban nemcsak azzal ámítja magát, hogy bányászként halni szép halál, de azt is hiszi, és tetszik is neki, hogy bányászul élni szép dolog.

Petőfi Sándor 1847-ben látogatott el Nagybányára. Május 25-én írja Úti levelében: „Ma lenn voltam többed magammal a bányában. Irtózatos mélység! Mi mintegy ezer ölnyire voltunk benn, s hol lehet még onnan a belső vége? Mentünk, mentünk a hosszú szűk folyosón befelé, mint a töltés a kolbászba, egy darabig egyenesen, aztán föl és alá, végre távolról halk kopácsolást hallottunk, s föl-föl kezdtek tünedezni a bányászok lámpái, meg eltűntek, amint tovább haladtunk, mint a csillagok a fekete felhők között. Talán nincs is nyomorultabb élet, mint a bányászok élete. Túrnak-túrnak ezek a sápadt vakondokok, távol a napvilágtól, távol a zöld természettől mindhalálig!

És miért? Hogy legyen gyermekeiknek és feleségeiknek min tengődniök, s legyen mit eltékozolni azoknak, akik nem gyermekeik és nem feleségeik..."

Az első kötet VI. fejezete a magyar bányászatnak a kiegyezéstől a II. világháború végéig terjedő szakaszát öleli fel. E fejezet szerzői; *Csath Béla, Faller Gusztáv, Kun Béla és Zsámboki László*. A terjedelmes fejezet (251–386. old.) ismerteti a bányászat, így a szénbányászat, az ércbányászat, a kőszénbányászat, a nemesfémbányászat, és a szénhidrogénbányászat fejlődését. Mindezek mellett bemutatja a bányászati felsőoktatást, az Országos Bányászati és Kohászati Lapok megalakulását és tevékenységét. A fejezetet gazdag irodalmi anyag egészíti ki.

A kiegyezés után a kapitalizmus fejlődését a széntermelés növekedése kísérte. A 19. század második felében megindult tőkés termelés a nagyüzemi szénbányászat megindulásához és kibővítéséhez vezetett. A szénfogyasztás ugrásszerű növekedése a vasúthálózat óriási méretű kiterebélyesedésének, a gőzhajózás fellendülésének következménye volt. A fő szénfogyasztó a fejlődő vasút és gőzhajózás volt és a szénkitermelés e félszázadban több mint 11-szeresére növekedett.

Az erdélyi vasércbányászat és kohászat vállalati hálózatában lényeges változás nem történt. Új bányaterület foglalások, a meglévő termelési kapacitások jobb kihasználása és az üzemi felszerelések modernizálása révén a termelés jelentősen növekedett. Az egykori Gömör megye legújabb ipari vállalata, a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság a vaskohászat mellett jelentős bányászati tevékenységet folytatott. Gömörben az állami vasércbányászat — területi nagyságát figyelembe véve — a harmadik, termelését tekintve a második helyet foglalta el a megyei nagyobb bányavállalatok sorában.

Erdélyben 1867-ben a Monarchia össztermelésének mintegy 46,6 százalékát kitevő sót bányásztak. A hét erdélyi sóbánya közül a legjelentősebb a marosújvári volt. Ezt követte a rónaszéki, az aknasuhatagi és a désaknai, a parajdi és a tordai sóbánya.

Magyarország gazdasági élete a háború és a forradalmak utáni években súlyos helyzetbe került. A hosszú és vesztes háború, a román katonai megszállás, a belpolitikai bizonytalanság óvatosságra késztette a vállalkozókat. A gazdasági élet pangása a pénz lassú, majd egyre gyorsuló elértéktelenedését váltotta ki.

Az általános gazdasági leromlás sajátos módon elkerülte a szénbányászatot. Ugyanis bármennyire csökkent az ipari termelés, az országnak több szénre volt szüksége, mint amennyit a bányák szállítani tudtak. Amíg a többi iparág az átállás nehézségeivel, sokszor éppen szénhiánnyal küszködve csak nehezen tudta termelését fokozni, addig a bányászatban az óriási szénkereslet az 1920-as évek elején példa nélkül álló konjunktúrát eredményezett. Amikor az iparban és mezőgazdaságban igen nagy volt a munkanélküliség, a bányászatban munkaerőhiány keletkezett.

Az első világháború befejeztével kialakult helyzetben a trianoni békekötéssel 41 kőszénbánya került a környező államokhoz. Ezek között négy nagyobb volt (Stájerlak-Anina, Domán, Lupény és Petrozsény.) A jelentősebb kőszénbányák azonban az új határok között maradtak. Az ércbányászat sokkal súlyosabb problémákkal küzdött. A trianoni békediktátum következtében Magyarország elvesztette ércbányászatának 98%-át, sóbányászatát pedig teljes egészében.

Mind a gyáripar, mind a bányászat és kohászat termelési értékének maximumát 1929-ben érte el, mélypontját pedig 1933-ban. 1934-ben Magyarország is túljutott az ipari válság mélypontján, a termelés lassan emelkedett, a munkanélküliség csökkent. 1935 után pedig az erőteljesebb állami kibontakozás és a háborúra való készülődés következtében fejlődni kezdett a nehézipar, és a gazdasági fejlődés üteme meggyorsult.

Magyarország vasércszükségletének nagy részét importálta, a meglévő nagy vasművek azonban teljesen fedezték az ország vas- és acélszükségletét, s még exportra is készítettek a vaskohászat alaptermékein kívül félgyártmányokat.

A haditermelés a nehézipar gyorsabb ütemű fejlesztését követelte meg, ami jelentősen növelte az ipar szénszükségletét. 1941-től a szénszükséglet és a fogyasztás nagymértékben nőtt, melyet a meglévő bányák és berendezések teljes kihasználásával sem lehetett már kielégíteni. Szükségessé vált a beruházások és a termelés fejlesztése. A növekvő szénigény miatt gyorsították az üzemek gépesítését, javították a munka szervezését és annak intenzitását, fokozatosan növelték a dolgozók létszámát. Az újonnan létesített bányaüzemek és gépek jelentősen növelték a termelést. A bányavállalatok nagyobb összegeket fordítottak a bányászati technika fejlesztésére is. A háború alatt mind a szállítás, mind a termelés gépesítése meggyorsult.

A háború éveiben létesített új beruházások sem tudták azonban kielégíteni az igényeket. 1943 második felére már nem lehetett biztosítani a növekvő szénszükségletet, a súlyos szénhiány az egész gyáripar termelését akadályozta. 1943 őszén bekövetkezett a széngazdálkodás teljes válsága.

1944. januárjától a termelés tovább csökkent, 1944 őszén az északi bányavidékeken és Pécsett megszűnt a rendszeres termelés, majd december utolsó hetében a dunántúli szénbányászat is nagyrészben leállt.

Az első kötet VII. fejezete „A bányászat a központi tervezéses gazdaságban – előzményekkel és következményekkel" címet viseli. (387–618. old) A fejezet valójában *Faller Gusztáv* nagyterjedelmű tanulmánya, mely felöleli a bányászat második világháború utáni időszakát 1994-ig. A nagyigényű munka ismerteti a háború után a bányászok helyzetét, a bányák államosítását, az első hároméves, az első ötéves terv, a második hároméves és a második ötéves terv időszakát. A szerző ezekután rátér a termeléscsökkentést kényszerítő intézkedések körülményeire, ismerteti a visszafejlesztés kezdeteit, majd a gyors termeléscsökkenés éveit az új bányatörvény megalkotásáig, a szocialista bányászat összeomlását. Mindezek mellett részletesen kitér e korszak szakemberei az oktatás, a tudomány és a szakmai közélet helyzetére. A kötet VIII. fejezetében ugyancsak *Faller Gusztáv* vet pillantást a jövőbe (619–628. old.).

A kötet VII. fejezete a 20. század második fele hazai bányászatának vázlatos, ám a különféle bányászati szakágazatok és a bányászat fontosabb intézményei szempontjából viszonylag teljeskörű áttekintésére tesz kísérletet. Elmondhatjuk, a kísérlet igen jól sikerült. A monográfiának tekinthető fejezet átfogó ismertetést ad e korszak minden bányászati vonatkozásáról, s ehhez minden elérhető szakirodalmat felhasznál. A fejezet értékét növeli a gazdag statisztikai anyag és különböző dokumentációk bemutatása.

Az általános politikai, társadalmi, gazdasági folyamatokba beágyazottan mutatja be ez a fejezet a háború utáni, hősiesnek minősülő talpraállást. A fejezetből jól érzékelhető, milyen nehéz körülmények között érte el munkás és mérnök ezeket az eredményeket.

Az ötéves terv első változata 1948. nyarára készült el. A terv a nehézipar elsődleges fejlesztése mellett foglalt állást. Az ország teljesítőképességét figyelmen kívül hagyva, az MDP vezetősége 1949 tavaszán átdolgozta az 1948 nyarán elkészült tervet, s a korábbi 27,6 milliárd forintos beruházási előirányzatot 35 milliárdra emelte fel, majd 1949 decemberében új terv született, mely már 51 milliárd forintos beruházási keretet szabott meg. „A vas és acél országa leszünk!" hirdették a jelszavak.

Már 1951-től feszültségek keletkeztek a népgazdaság fejlődésében a nehéz- és könnyűipar, az energia, a nyersanyagtermelés, valamint a feldolgozóipar között. Az aránytalan gazdasági koncepció és más okok következtében a túlméretezett terveket nem teljesítették. A társadalmi feszültségeket fokozták azok a torzulások és önkényes intézkedések, amelyek százezreket sértettek meg, tízezrek meghurcolásával jártak, sokan kerültek internálótáborokba, törvénytelenül börtönbe, és többeket ítéltek halálra. Ezeknek az éveknek konkrét bányászati vonatkozásairól pontos képet ad *Faller Gusztáv.*

A szerző bemutatja azt a politikai és gazdaságpolitikai keretet, melyben a második hároméves és a második ötéves terv (1955–1965) időszakában az egyes szakágazatok fejlődtek, majd részletesen elemzi a termelési csúcsok időszakát és a visszafejlődés kezdeteit. (1966–1988) Rámutat arra, hogy már az 1960-as évek közepén — különböző időpontban elért csúcstermeléseiket követően — megkezdődött az egyes ásványi nyersanyagfajták termelésének csökkenése.

Az MSZMP Központi Bizottsága 1966. május 25-én határozatot hozott a gazdaságirányítás reformjáról, a reform azonban nem sok eredménnyel járt a bányászat területén. A magyar ásványi nyersanyagtermelés hatékonysága, illetve versenyképesség növelésének, vagy legalábbis megtartásának feltételeit az 1970-es évek elején a tudományos kutatások már jelezték és rámutattak a jelentkező problémákra. Az ezeknek hitelt nem adók zömét — mint erre *Faller Gusztáv* nyomatékosan utal — sajnos csak a tíz év múltán bekövetkezett világpiaci áresések és az egyidejű nagyfokú hazai költségemelkedések, különösképpen pedig az akkor már megindult termeléscsökkenés győzték meg. A visszafejlődés nem volt folyamatos és az egyes bányászati szakágazatokban más-más időpontban kezdődött.

A fejezet végül részletesen elemzi a rendszerváltás utáni évek bányászati problémáit, a privatizációval, ill. az erőművekkel való összevonások egyes — főként szociálpolitikai — eredményeit és kudarcait.

Összegezésként megállapíthatjuk, hogy ez az 1400 oldalas, kétkötetes mű, mely szellemi alkotásként több tucat bányászati szakember önként vállalt társadalmi munkájával, a millecentenárium tiszteletére készült el, elnézhető hibái (szerkezeti aránytalanságok, stílusbeli különbözőségek, nyelvészeti botladozások, sajtóhibák) ellenére, évszázados szakirodalmi hiányosságot pótol. Legnagyobb erénye az, hogy — a történelmi Magyarország bányászatáról a századunk elejéig meg-

jelent számos nagy értékű összefoglaló vagy részterületi szakkönyv után — először kísérli meg egyetlen mű keretében a jelenkor magyar bányász szakembereit megismertetni a teljes Kárpát-medence múltbeli bányászatával, éppen úgy, mint Magyarország legutóbbi 75 évének bányászati tevékenységével.

A szerzők alapos és gondos adatgyűjtő munkát végeztek. Az egyes fejezetek végén található bőséges szakirodalmi tájékoztató csaknem valamennyi, a témánkra vonatkozó, nyomtatásban közreadott forrásművet, dokumentumgyűjteményt, monográfiát és tanulmányt, statisztikai adatsort felölel. A szerzők a hazai felkutatott és hasznosított dokumentációkon kívül támaszkodtak a szomszédos országokbeli és más európai szakemberek munkáira. Hiányolható azonban a levéltári anyagok felhasználása.

A kötet sikerültségéhez hozzájárulnak a hozzáértéssel és gondossággal válogatott illusztrációk, rajzok, ábrázolások és térképek, amelyek jó technikai kivitelezésükkel aláhúzzák, kiemelik és mintegy kézzelfoghatóvá teszik a szerzők szöveges mondanivalójának lényegét. Hiányolható azonban, hogy a szerzők nem használták fel a Magyar Nemzeti Múzeum fotótárának gazdag bányászati anyagát, mellyel kiegészíthették volna a kötet fotóillusztrációit, esetleg a gyengébb fotókat helyettesíthették is volna.

Értékesen egészítik ki a kötetet a függelékek: a magyar bányászat történeti statisztikai adatsorai, valamint a térképmellékletek. Hiányolható azonban a bányászati szakkifejezések jegyzéke.

A kötetek magas színvonalához gondos munkájával hozzájárult a kötet főszerkesztője, *Benke István*, valamint szerkesztésbeli segítői: *Érsek Elek* és *Bánki Imre*.

Az ízléses, szép nyomdai kivitelezésű kötet a Római Kiadó és a Nyomdaipari BT. gondos közös alkotása.

Gergely Ernő

T. Mérey Klára

A PÉCSI DOHÁNYGYÁR TÖRTÉNETE 1912–1948

JPTE TK Kiadói Iroda, Pécs 1997, 176. o.

Pécs történetének kutatói és az érdeklődő olvasók nem szűkölködnek a gyártörténetekben, más kérdés, hogy tudományos színvonalukat tekintve ezek a kötetek erősen különböznek. Több, évforduló apropóján született mű mellett találhatók szakemberek által, történészi igénnyel megírt kötetek is. Így a légszeszgyár, a sörgyár, a keszty ű gyár, a Sopiana Gépgyár, a Zsolnay porcelángyár, az Angster orgonagyár vagy a pécsi nyomdászat története is feldolgozásra került már korábban.

A szerző 13 fejezetben mutatja be a pécsi dohánygyár történetét 1948-ig. Az események leírása mellett alfejezetekben foglalkozik a gépek fejlesztésével, az új beruházásokkal, a munkások számának változásával, azok szociális helyzetével és elhelyezi a pécsi gyárat a magyar dohányipar struktúrájában. Utóbbit az teszi lehetővé, hogy mint állami vállalatok, a dohánygyárak éves adatait nyilvánosságra kellett hozni. Fontos, hogy a kötet a politikai események helyett elsősorban a gazdaságtörténeti fordulópontokhoz köti az egyes korszakok kezdetét és lezárulását.

A dohánygyárak különleges helyzetben voltak, mivel állami monopólium állt fenn az alapanyag beszerzésére és termékeik forgalmazására. A pécsi dohánygyár alapítása nem szerves fejlődés eredménye, hosszú és olykor reménytelen küzdelmet folytatott a város, míg 1912-ben megindulhatott a termelés. Pedig már 1787-től van adatunk arra, hogy a „Pétsi dohányt" Somogy és Tolna megyéből szerzik be, ahová főként német földről jött telepesek hozták azt be. 1850-től lett állami monopólium a dohány, 1867-től pedig a magyar pénzügyminisztériumhoz tartozik a dohányjövedék; a Magyar Királyi Dohányjövedéki Központi Igazgatóság feladata a dohánytermesztési engedélyek kiadása, a termelt dohány beváltása, feldolgoztatása gyáraiban és a késztermék forgalomba bocsátása. Feltűnő, hogy annak ellenére, hogy a Dél-Dunántúl jelentős dohánytermesztő terület, csak a 15. gyár kezdte működését a Dunántúlon, Pápán, és bár 1906-ból származik az a rendelet, mely a pécsi üzem felállításáról szól, sokat kellett még várni a megvalósításra. Pécs mellett szólt az olcsó tüzelőanyag (szén), a filoxéra miatti munkanélküliség (különösen magas volt a munkanélküli nők száma), és rendelkezésre állt a közelben az alapanyag is. A telket a város biztosította, s további kötelezettségek vállalására is kész volt. A szerző részletesen ismerteti a tervek alapján a leendő

üzemet és annak berendezését. Már 1910-től vettek fel munkásokat, noha a termelés csak két évre rá kezdődött. A dohányiparban való elhelyezkedés rangját jelzi, hogy egy kapusi és egy altiszti állásra 92 jelentkező volt. A jó szociális ellátás (önálló betegsegélyző pénztár, nyugbéresek állandó havi segélyezése kaptak, egészségház épülése) feledtette az átlagosnál szigorúbb munkafegyelmet és biztonsági intézkedéseket, vagy azt, hogy a munkásokat egy év próbaidő után véglegesítették: rangot jelentett a dohánygyárban dolgozni. Ugyanakkor induláskor a tervezett 1500 helyett csak 800 dolgozó kaphatott munkát.

Az első világháború kitörése kedvezően érintette a gyárat: növekedett a kereslet, 1915-ben felújítás is történt. Gondot csak a külföldi nyersanyagok beszerzése jelentett. Hamarosan azonban a munkások helyzetén érződtek a gazdasági nehézségek. Az 1918 novemberétől kezdődő szerb megszállás során mindent elvittek a megszálló csapatok, csak a csupasz falak maradtak. Trianon után a korábbi 22-ből csak 10 dohánygyár maradt az országban, s felmerült, hogy érdemes-e a gyárat fenntartani Pécsett; ennek egyik oka a súlyos pécsi lakásínség is volt. A városvezetés ragaszkodásán is múlott, hogy a gyárat végül újra berendezték fejlett technikájú gépekkel. Pécsett magas volt a női munkaerő aránya, a tisztviselőréteg számaránya azonban nem érte el az országos átlagot. Már a világgazdasági válság előtt is csak nehéz megélhetést tudott nyújtani a dohánygyári fizetés, nem érte el a világháború előtti szintet. Jelentősebb fejlesztést sem hajtottak végre az 1930-as években a gyárban, ugyanakkor viszonylag fejlett kereszténységszocialista munkásszerveződés alakult ki. Az országos dohánygyári szervezet a sajtó útján hallatta eredményesen hangját.

A világgazdasági válság hatásaként a dohánygyárak sorában a pécsi üzem sem volt kivétel a kedvezőtlen kormányzati döntések (a bérleszállítás, a hivatali besorolás és feljebb kerülés rendjének változásai) hatásai alól. A válság mélyülésekor az ötnapos munkahetet is be kellett vezetni. A monopolisztikus helyzetüknél fogva állami tulajdonú gyárakban azonban törekedtek arra, hogy a munkásság és a munkaadók közti kapcsolatban példamutató szerepet töltsenek be ezek az üzemek. A legfőbb sérelmük a dolgozóknak az volt, hogy a létminimum alatti bérekből levonnak, ugyanakkor a dohánytermelőknek magas átvételi árat adnak. A közösségi szerveződés erősségét kulturális vonatkozásban mutatja a gyárban működő dalárda. A válság enyhülése sajnos kevéssé éreztette hatását a 420 fős dolgozói kollektíva bérezésében, ehhez társul az az adat is, hogy a pécsi bér elmaradt az országos dohánygyári átlagtól.

A második világháború első szakaszában a termelés ismét növekedett. Országos tekintetben ekkor a gyár kihasználtságát, a gépek és munkásainak számát tekintve nem volt az élvonalban, ugyanakkor a termelési eredményei alapján a legjobbak közé tartozott, az ország dohányárutermékeinek 10%-a Pécsről származott. Az alkalmazottak számáról — hasonlóan az előző korszakoknál — részletes kimutatásokat közöl a szerző. A munkások indítványok beadásával próbáltak elérni további kedvezményeket, a szociális juttatások növelését. Az 1942-es és 1943-as bérrendezések kisebb javulást eredményeztek. A német megszállás időszaka nem jelentett kezdetben változást, azonban ahogy közeledett a front, pánikhangulat lett úrrá a dohánygyárban is. A katonaság erőszakkal akart dohányárut elvinni, majd a munkásság és a helyi lakosság is mind a készterméket, mind a mozdítható használati felszereléseket eltulajdonította. Céltalan pusztítás is történt, és az ott lakó alkalmazottak magántulajdonára sem voltak tekintettel. A gépekben szerencsére nem esett nagyobb kár. Miután a gyárat a Vörös Hadsereg szállta meg, 1944 novemberének végén, a maradék kész- és félkészterméket is elvitték. Az újraindulás után a gyár a szovjeteknek termelt, akikkel a kapcsolat a dolgozók dohány-eltulajdonításai miatt nem volt felhőtlen. Ezt azonban a gyár vezetése elnézte, mivel ezt egyfajta keresetkiegészítésnek szánta a dolgozóknak; a dohány a feketepiacon keresett és jól eladható cikk volt. A gyárban engedélyezték az üzemi bizottságok felállítását és az igazoló bizottságok is lefolytatták vizsgálataikat; utóbbi munkájának eredményeként négy ember hagyta el a várost.

Miután 1945 júliusától ismét civil irányítás alá került a gyár, megkezdődhetett a károk felmérése. A rossz gépek és a dohányfelvásárlás megnehezedett körülményei miatt csökkentették a munkaidőt. Több indokolatlan elbocsátás is történt (a B-listázás során), de a gyár — pécsi viszonylatban — ismét eredményesen termelt. Ezt mutatja az, hogy a város termelési értékének 23,5%-át adta a gyár, miközben az ipari munkásság 10%-a dolgozott itt, és ekkor is az országos termelés több mint 10%-a származott Pécsről. Az önszerveződést és a munkásság kulturális igényét jelzi, hogy továbbra is működött a dalárda és a zenekar. 1947-ben került sor az új bérrendezésre. A teljes átalakulás 1949-ben történt meg, mikor megszüntette a kormány a Dohányjövedék pénzügyi igazgatását és nemzeti vállalatokat hozott létre. Ez az időpont jelzi a kötetben tárgyalt korszak végét is.

A könyv végén angol összefoglaló található, a mellékletekben pedig a gyár tervrajzai, képek és dokumentumok találhatók az épületről és berendezéséről. A szövegközti táblázatok részletes összehasonlításra adnak lehetőséget a gyár fejlődő és hanyatló periódusairól.

Az élvezetes stílusú kötet jelentős lépés Pécs gyáriparának modern szemléletű leírásához és elemzéséhez, mely a fellelhető összes levéltári forrást felhasználta, példaként szolgálva a többi gyár történetének (újra)írására is.

Lengvári István

BÖHM VILMOS VÁLOGATOTT POLITIKAI LEVELEI 1914–1949

Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Szabó Éva és Szűcs László

Napvilág Kiadó, Budapest, 1997. 462 o.

Egy új, hallatlanul izgalmas forrásmunkával gazdagodott történeti irodalmunk. Ennek a kötetnek levelezése ugyanis sok mindent alaposabb, árnyaltabb megvilágításba helyez, és ami a Magyarországi Szociáldemokrata Párt történetét illeti, erre vonatkozóan egészen páratlan forrásértéke van. Nemcsak olyan vélekedéseket, beidegzettségeket helyesbít, amelyeket e pártról régen, a Rákosi-időkben (de azon túl is) leírtak, de a legélesebben ellentmond sok olyan állításnak, vélekedésnek is, amelyek e pártról már 1989 után terjedtek el olyan középgenerációs és fiatal kutatók körében, akik e pártot sohasem látták, ismerhették belülről. Ezekre az „utóértékelésekre" rímel a Népszabadságban megjelent (tudomásom szerint első, 1998. január 21-i) könyvismertetés, amely Böhm esetében már címében is kiemeli, hogy „elsőgenerációs hazafi", ami módfelett furcsa. E recenzens utolsó soraiban is azt húzza alá, hogy „demokrataként és hazafiként hal meg", de az új „korszellemnek" (?) engedve restelli leírni azt, amit Böhm minden sora, minden levele bizonyít, hogy szociáldemokrata volt, maradt, és szocialista hite — minden megpróbáltatása ellenére (s ebből igazán sok jutott ki neki) — töretlen maradt. Persze a több mint 400 oldalon nagyon sok mindenről szó esik, ám aki ezt a valóban végighúzódó vörös fonalat nem veszi észre, nos annak valóban erős szemüvegre van szüksége és a színvakságról nem Böhm tehet.

Böhm Vilmos persze ismeretesen többször is beírta a nevét a magyar politikai életbe. Ezt a hosszú életutat Szűcs László a megszokottnál némiként hosszabb 70 oldalas bevezetőben örökíti meg. Böhmről ismeretes, hogy már 1914 előtt a magyar szakszervezeti mozgalom élvonalába, sőt ekkor már a szociáldemokrata párt vezetőségébe is bekerült. Ugyanígy sok feldolgozásból és dokumentumkötetből ismert, hogy az 1918–1919-es forradalmak idején miniszter lett, s nem is akármilyen. Az is ismert volt, hogy 1919 után Bécsbe kellett menekülnie és ott Kunfi oldalán a magyar szociáldemokrata emigráció egyik mérvadó „nagy öregje" lett.

Ám ha bécsi emigrációban volt is még, s ha társaival együtt élesen bírálta is a hazai politikai ellenforradalmi, fehérterror rendszerét, majd a konszolidálódott Horthy-rendszert, de a hazai pártvezetést is – ugyanakkor már a korai 1920-as évektől befolyásos hazai szociáldemokratákkal (de nem akárkikkel), így például Révész Mihállyal levelezett. S még az 1920-as évek második felében bekövetkezett Böhm Vilmos első hazatérése — igaz, egyelőre csak írásban és álnéven —, de ez mégiscsak egyfajta hazatérés volt. Ennyiben igaza van a Népszabadság recenzensének, hogy saját neve alatt nem szerepelhetett – de az már fölöttébb kérdéses, sőt elhibázott állítás, hogy róla a magyar társadalomban nyolc évtizeden át nem alkothattak reális képet (vagyis 1918–19-től máig), hogy ki is volt Böhm. Nem beszélve azon továbbélőkről, akik őt régebben ismerhették, sok százan/ezren tudhatták a későbbiekben is a Népszava és a Szocializmus olvasói közül, hogy ki is az a „Molnár" valójában, akinek írásait olvassák, emellett Böhm sok vihart megélt önéletrajzi emlékezései az emigrációban magyarul jelentek meg, amelyek persze visszaérkeztek az országba. S hogy mennyire ismerhette „a magyar társadalom", arra igen jellemző Bajcsy-Zsilinszky Endrének igazán nem formális 1944-es levele (amire még visszatérek).

Ám itt van mindenekelőtt az az 1945–1948-as kor, amelyről oly sokan, oly sokszor és annyira különböző okokból feledkeznek meg. Böhm mindenesetre ebben a korszakban hazaérkezett, s ha nagyobbrészt stockholmi magyar követként állomáshelyén távol is tartózkodott, mint e levelezés is tanúsítja, állandó szoros kapcsolatban állt a szociáldemokrata pártvezetéssel, s igen fontos pillanatokban nagyon fontos politikai szerepet is játszott. S erről ekkor nemcsak pár tucatnyian, hanem sok ezernyien tudhatták, hiszen ekkor Böhm nagygyűlések szónoka is volt.

Visszakanyarodom magához a kötethez és elsősorban a levelezéshez. Miként Szűcs László bevezetője is megvilágítja, ez a levelezés sajnálatos módon megsínylette a történeti katasztrófákat: így előbb Bécsben, a Dollfuss-puccs után a Bécsből való menekülés, majd mintegy négy évvel később a hitleri veszély elől a Prágából való menekülés idején kallódtak el a levelek. Így nem csoda, hogy az első, 1914 előtti korszakból nem maradt meg semmi, az 1914–1919-es korszakból pedig a kötet csak 10 levelet tudott közölni – s ezek csak mérsékelten vetnek új fényt az eseményekre.

A második hosszú korszakból, az 1919–1939 közötti időszakból 40, a második világháború éveiből mintegy 20 és az 1945–1949 közötti rövid időszakból közel 100 levél maradt fenn. Mindez már számszerűségben is jelzi, jelentős érdembeni tartalombéli eltolódások nem lephetik meg az érdeklődő olvasót. S előrebocsátva: éppen ez az utolsó, 1945 utáni levelezés az, amely ténylegesen megköveteli majd a történészektől a magyar politikai köztörténet, s természetesen még inkább a munkásmozgalom-történet, s persze mindenek előtt a szociáldemokrata párt történetének bizonyos újraírását. Erre ez a kötet nemcsak lehetőséget kínál, hanem úgyszólván meg is követeli. Hiszen az utolsó évtizedben általánossá vált a szociáldemokrata párt baloldalának „eláztatása", történetietlen megközelítése. S ehhez az újonnan elterjedő vélekedéshez (amelyben szép számban jeleskedtek olyan történészek, akik sohasem voltak szociáldemokraták, e pártot belülről nem ismerték) hozzájárult maga Böhm is abban az elkeseredett, pillanatok alatt megírt, s bizonyára már soha át nem fésült, ellenőrzött posztumus önéletrajzi írása – amely több évtizeddel halála után, 1990-ben jelent meg magyarul (Másodszor emigrációban. Budapest, 1990). Ez az írás egyértelműen nemcsak súrlódik, hanem több vonatkozásban konfrontálódik is Böhm saját egykori számos levelével, amely e kötetben található. (Kár, hogy erre az ellentmondásra, vagy legalább is problémára a kötet előszavát író Szűcs László nem hívja fel a figyelmet, holott ez az egész 1945–47/48-as korszak értékelését érinti – s persze magáét Böhmét is.)

Ami a hosszú 1919–1939-es korszakot illeti, itt a nagy levelezés kapcsán néhány nagy témakört, néhány kiugró személyiséget és néhány állandó szálat lehet kiemelni. Az természetes, hogy Böhm a bécsi emigrációban nem levelezett legközelebbi elvbarátaival, Kunfival vagy Rónaival, de e korai korszakból nem maradtak fenn levelei az osztrák vezetőkkel való kapcsolatából sem. Magyar relációban pedig két, vagy pontosabban három szálon is futnak a politikai levelek. Egyfelől a régi párt- és eszmetársakkal, mint Ágoston Péter vagy Diner-Dénes József, megint más képet mutatnak a hazai vezetőkkel folytatott levélváltások: s e téren megint az sem mellékes, hogy kik ekkor Böhm partnerei: Révész Mihály, majd növekvő mértékben Mónus Illés.

Tematikailag persze a központba kerül a fehérterror, majd a hosszú Horthy-korszak megítélése, s a Horthy-rendszernek az MSZDP által történő megítélése. Magától értetődően sok szó esik a bécsi Világosság csoportosulás és a magyar hazai pártvezetőség kapcsolatáról, a magyar pártvezetők törekvéséről, hogy a Világosság csoportot az Internacionáléból kizárják. (Megjegyzendő: – ez nagy téma, s ezt ez a kötet, s a hozzáfűzött jegyzetek sem zárhatják le. Az Internacionáléban e témában lefolytatott viták, feljegyzések, levelek anyaga még mindig archívumban pihen.)

S persze itt sem lényegtelenek a politikai szálak mellett az emberiek sem. Azt, hogy Diner-Dénesnél a címzés „Kedves Józsi bácsi", míg szinte ugyanakkor Révész Mihályt így szólítja meg: „Kedves Barátom", míg Garami Ernő megszólítása részéről a „Kedves Garami elvtárs" – mind e mögött természetesen nagyon sok minden húzódik. Ám az már furcsább, hogy az az említettek és a hozzá igazán közeli munkakapcsolatban álló Rónai Zoltán még 1939-ben is „Kedves Böhm elvtársnak" szólítja meg őt. S ez persze több mint formaság.

A szociáldemokrata belső szálak mellett a politikai kapcsolattartás mindvégig megmaradt Károlyi Mihállyal, ennek megelevenítése külön érdekes téma – már csak azért is, mert a Böhm–Károlyi kapcsolatot alkalmasint „harmadik személyek" is érintették, sőt kritikai megjegyzéseket is tettek. Ennek ellenére ez a kapcsolat mindvégig felhőtlen maradt. Ugyanakkor feltűnő, hogy a „nem szociáldemokrata" politikusok köre nem nagy, akikkel Böhm levelezett. S ez vonatkozik a hangadó polgári demokratikus személyiségekre is.

Akadnak kiugró távozók, mint Göndör Ferenc, aki az USA-ból kereste meg még az 1920-as évek derekán soraival, és persze izgalmasak Rónai Zoltán sorai, aki Friedrich Adler oldalán a Szocialista Internacionálé központjában dolgozott – és aki 1939 késő őszén szomorúan számolt be ennek az Internacionálénak végnapjairól. Ám a hazai párttal leglényegibb kapcsolata az 1920-as évek közepétől, s főként az 1930-as években Mónus Illés, a párt stratégája, teoretikusa, oktatója, lapszerkesztője volt – s Böhm és Mónus kapcsolata jól megfigyelhetően mélyült el. (Ez a Böhm–Mónus kapcsolat szintén nagy téma – s eleddig megíratlan feladat.) Miként érdekes az is, hogy amíg Kunfi élt, mennyire megfellebbezhetetlen volt Kunfi (a „Zsiga") tekintélye – még Böhm

számára is. Ez a levelezésből igazán jól kirajzolódik. S persze mindvégig külön meleg hely maradt Böhm és pályatársai szívében az olyan különleges személyiségek iránt, akik éppen e két világháborús korban már márkás politikusként váltak az emigrációban szociáldemokratákká, mint Fényes László vagy Szende Pál, de Kéri Pál is így került közel. Sok szó esik róluk – de levelezésükből nem látszik semmi. Ahogyan e korszakból megdöbbentően kevés a nemzetközi levelezés is. (Ez nyilván az említett elkallódások számlájára írandó.)

A helyzet erősen változik a második világháború rendkívüli korszakában – amikor Böhm helyzete is kettősen módosult. Egyfelől hivatalosan is felértékelődött mind a brit Munkáspárt, mind a hivatalos brit külügyi hírszerzés számára, de fontosabb lett a magyar politikusok, illetve az SZDP számára – Böhm bizonyos kapcsolatot jelentett a Nyugat felé, ablakot az elzártságból. Ilyen vonatkozásban Károlyi Mihály levelei mellett ekkor (és csak ekkor!) bukkanhatunk rá a hajdani miniszter társ, Jászi Oszkár levelére, s egészen megdöbbentő ma is olvasni Bajcsy-Zsilinszky Endre nagyon tartalmas, nagyon baráti és elismerő levelét. Páratlanul értékes dokumentum a szociáldemokrata mozgalom jelen és főként várható értékéről és súlyáról.

Ezek a levelek a múltba nézés mellett már elsősorban a háború utáni új Magyarország és Európa lehetőségeit, kontúrjait fürkészték. S nem csoda, hogy ebben a korszakban Böhm nemzetközi levelezése is fellendült (s e levelekből Svédországban már több is maradhatott meg), de azért ez a szál ekkor is vékonyka, ad hoc ügyek rendezésére szorítkozik, amint azt Oscar Pollak 1943 márciusi levele is bizonyítja.

Az új és igazi fordulat persze 1945 tavaszán kezdődött Böhm és a világ számára. Ezt — többek között — remekül tükrözi Jászi Oszkárnak Böhmhöz írott 1945 márciusi levele, amelyben Böhm egy lapjára és üdvözletére reflektálva írta: ebből „a magyar munkásság elismerését érzem. Hisz Garami és Kunfi és Rónai elköltözése óta Te vagy a leghivatottabb, hogy a magyar munkásság érzelmeit tolmácsold". (244. l.)

A kötet — mint már jeleztem — a legújszerűbb rápillantást az 1945 utáni évekre nyújt. Először is Böhm (de más kortársai levelében is) sűrűn fordul elő az a terminológia, amely az utolsó 7–8 évben kikopott a magyar történetírás, illetőleg a közgondolkodás használatából (ezt sokan erőteljesen gyomlálták ki), nevezetesen a „felszabadulás" terminológia. Persze ez a szóhasználat igen sok mindent takar is, de ki is fejez.

Többek között azt, amire Böhmnél magánál, de idősebb eszmetársainál, mint Károlyi Mihálynál ugyanúgy rá lehet bukkanni, mint ifjabb külföldi szociáldemokrata barátainál, akik már a korai 1945–46-os időszakban fontos szerepet játszottak – avagy később tették ugyanezt. Nevezetesen kiderül az, hogy nemcsak a fiatalabb magyar szociáldemokrata baloldali szociáldemokraták hirdették meg „a ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért" jelszót, hanem Böhm és a fent jelzett idősebbek is nemegyszerűen „szociális Magyarország", hanem kifejezetten szocialista átalakulást tartottak lehetségesnek. S nemcsak ők. Amikor az SZDP vezetőjét és hivatalos delegációját Londonban a Labour Party hivatalosan fogadta, akkor az a Hugh Dalton, aki sok éven át az LP legfőbb külpolitikusa volt, nemcsak azt hangsúlyozta nekik, hogy ő eddig nem igen akart hallani „az Andrássyk és Telekik" Magyarországáról, hanem olyan hangot ütött meg, hogy „a szocialista Anglia és a szocialista Magyarország" viszont jól meg fogja érteni magát.

S ezek nem véletlen, esetleges sorok. Végeredményben így tolmácsolta Böhm Szakasits Árpád számára Denis Healey nevezetes 1947 januári feljegyzését is Magyarországról és a magyar pártviszonyokról. Függetlenül attól, hogy ez a jelentés Böhm szűrőjén át, az ő interpretációjában kerül most az olvasó elé – az kétségtelen, hogy Healey is megkülönböztetett nagy jövőt látott az SZDP előtt. S ebbe szintén beletartozott a „balfelé" mozgás is. Vagyis az e kötetből kirajzolódó kép nagyon egyértelmű és erősen eltér attól, ahogyan e korról újabban írnak.

A kor nemzetközi, európai hátterénél persze mindenképpen el kell még időzni, hiszen maga Böhm is jellegzetesen egész életében nemcsak magyar közegben mozgott – hanem „horribile dictu" mindig megvallottan internacionalista szociáldemokrata volt, aki régebbi múltja alapján nemzetközileg megbecsült veterán volt. Hiszen ilyen alapon kaphatott levelet „a fiatal" Brandttól, de ugyancsak ezért ő volt alighanem az egyetlen magyar politikus, aki Healeytől megkaphatta azt a bizalmas, pro domo feljegyzést, amit Healey a brit LP vezetősége számára készített.

Ugyanakkor Böhm persze régebbi múltja és jelen tisztje (mint stockholmi követ) kapcsolatban állt a svéd szociáldemokrata vezetőkkel, és utazásokat tett más skandináv országokban is – ám ugyanakkor feltűnő nemcsak a pozitív oldal, hanem a negatív oldal is. Régebbi hosszú tartózkodási helyéről és személyi kapcsolatai révén levélváltásokra került sor Böhm és az osztrák Pollák között, ám mind a szláv, mind a latin országok szociáldemokrata vezetői hiányoznak a levelező partnerek

sorából. S ez áll még azon francia szocialistákra is, akik éppen ebben az időben esetenként elvitatták az angoloktól a nemzetközi mozgalom befolyásolásának primátusát. Erre vonatkozóan, igen fontos kérdésekben nem Böhm tájékoztatta a magyarországi vezetőket, hanem fordítva, Szakasits, avagy Horváth Zoltán tette meg – akik minden esetben, minden nemzetközi tárgyalásukról tájékoztatót küldtek Böhmnek. S ezek a tájékoztatók most utólag valóban „aranyat érnek" mind a történészek, mind a történeti múlt után érdeklődők számára. Hiszen ezek a jelentések nemcsak eseményekre és tényekre villantanak fényt, hanem azt is megvilágítják, hogyan gondolkodtak a kortársak, a magyar szociáldemokrata vezetők, s véleményük vagy reményeik mennyiben fedték a reáliákat, avagy a tendenciákat, esetleg lehetőségeket.

Arról a csábító lehetőségről azonban e helyütt le kell mondanunk, hogy ezt a szálat nyomon követve felvillantsuk a születő szociáldemokrata Internacionálé első tanácskozásait, s ebben a magyarok helyét, a német pártról szóló vitát avagy a változó brit és francia politikai és társadalmi közeget – holott ez is rendkívül fontos, hiszen e nélkül érthetetlen a magyar szociáldemokrata vezetők politikai vonalvezetése, s érthetetlen Böhm gondolkodása is. Csak egyetlen olyan közös jegyet emelek ki, amelyben Böhm és a hazai vezetés között nem volt semmiféle eltérés (de ez ugyanúgy igaz Károlyira és még sokakra), nevezetesen, hogy a szomszéd országokkal baráti kapcsolatokat kell kiépíteni, s már csak a reáliákkal való számvetés alapján is, ezt kell tenni a Szovjetunióval is. Ezek a gondolatok Böhm sok levelében, ajánlásában megismétlődnek, s ezeket a rálátásokat e kötetben nem kérdőjelezte meg senki.

A kötetben érthetően nagy helyet foglalnak el azok a sorok, amelyek „az általános" magyar belgazdaság és társadalompolitikai kérdéseket érintik. Ezek közé tartoznak nemcsak szűken a választások vagy a földreform, hanem például az 1946. évi stabilizáció is. Mai szemmel meglepő (?), hogy mekkora izgalommal, sőt bizonytalansággal néztek az itt levelező kortársak a stabilizáció elé, mennyire átlátták ennek sokfelé ágazó és ágazható következményét, s mekkora fellélegzéssel, örömmel nyugtázták a sikert. Ugyanígy nagy helyet foglal el természetesen az ország külpolitikájának kialakítása, fontos elem, hogy Böhm mekkora fenntartással kezeli a külügyminisztérium irányítását, sőt a régi beidegzettségű apparátust – s a politikai következményeit. Érdemi meglátások – amelyek napjainkban legalább is újszerűen hathatnak.

S természetesen kiugróan fontos a békeszerződéssel kapcsolatos nagy kérdéskör. E vonatkozásban sem Böhmnek, sem a hazai pártvezetésnek nem volt közvetlen és nagy befolyása a magyar külpolitika vonalvezetésére. Ám ennek ellenére jellemző, hogy miként látta mind a hazai vezetés, mind Böhm a kilátásokat. Tömörítve, sőt ledurvítva — meglehetősen pesszimistán és reálisan (nem úgy, ahogyan ekkor még sokan illúziókat tápláltak és még inkább ébresztgettek) — miközben a témát nemegyszer nagyon sokfelől „körbejárták", átgondolták, s nemegyszer arra is figyelmeztettek, hogy milyen hibákat követ el a magyar külpolitika. Mindenesetre a kötetnek ebben a vonatkozásban is van mondanivalója.

S persze a levelezők figyelmét nem kerülte el már korán, 1946 tavaszától a „vasfüggöny" leereszkedésének problémája sem. Nem is kerülhette el, hiszen e témában sok hivatalos nyilatkozat hangzott el. Ám ekkor Böhm is és a hazai pártvezetés is beszédes cáfolatokkal bizonyította a széleskörű magyarországi demokrácia meglétét. Böhm e vonatkozásban többek között éppen arra hivatkozott, hogy Mindszenty bíboros a médiákon keresztül is „erősen reakciós" beszédeket mondhatott el. (Ismeretes, hogy e beszédeken nemcsak baloldali politikusok és pártok, hanem Károlyi Mihály avagy polgári demokratikus értelmiségiek is fennakadtak.)

Ám ez az idő már az a korszak, amikor a hidegháború első, egyelőre még nem oly látványos, békésebb szakasza már rég megkezdődött (egyes neves brit történészek szerint ez már 1942 után megindult.) Mindenesetre Böhm ezt maga is személyesen tapasztalhatta, amikor Bevint, az Attlee kormány „erős emberét", s a mérvadó brit külügyminisztert próbálta arra sarkallni, hogy álljon ki erőteljesen az SZDP mellé és mögé. Ám ez a hivatalos támogatás tökéletesen elmaradt, s Böhm regisztrálhatta, hogy Bevin részéről nem várhat olyan jóindulatot avagy megértést, mint Dalton vagy Healey részéről. S ezek nem egyszerűen „személyes rokonszenvek", kapcsolatok ügye volt, hanem nagyon is befolyásolták azt, amit egy kései kedvelt terminológia „mozgástérnek" nevezett el.

S ha Böhm és az SZDP vezetői tapasztalták Bevin és a Foreign Office barátságtalanságát (s az Internacionálé tanácskozásain is tapasztalhatták az idevágó meghasonlottságokat), akkor érthető, hogy a hazai vezetés, s a külpolitikai tájékozódást kézben tartó baloldaliak Párizs, s az ugyancsak befolyásos francia szocialisták felé tájékozódtak. Ez ugyancsak izgalmas terület, aminek feldolgozása egész tanulmányt igényel, amihez ez a kötet is sok fontos és érdekes adalékot kínál (például Szakasits Böhmnek írott kritikus párizsi sorait Léon Blumról és a francia pártkongresszusról). Ám

azon a lényeges összefüggésen ez a francia kapcsolat nem változtathatott, hogy Franciaország még gyengébb volt az 1945 utáni új világban, mint a legyengülő Nagy-Britannia, s a francia szocialisták pozíciója is gyengébb volt Párizsban, mint az LP-é Londonban.

Ami pedig igazán nem meglepő, az SZDP-nek nem voltak jelentősebb útkeresései Washington felé, az új Truman-adminisztráció és a Truman-elv (amit ismeretes módon Blum is élesen bírált) ezt a kaput ténylegesen bevágta, amit Böhm is, a hazaiak is jól láttak. Ilyen szempontból persze az is tanulságos, hogy Böhm és Vámbéry Rusztem között alig került sor levélváltásra.

Noha e kötetre persze nem ezek a hiányok, a mínuszok, hanem a pluszok a mérvadók, s a könyv lapjai ezt bőven kínálják is elsősorban az SZDP-re.

Ebben a vonatkozásban természetesen ugyanúgy nagyon fontos, hogy milyen témákat érintenek a levelezők, az is, hogy ezt mikor és miért teszik, de nem kevésbé szembetűnő az is, hogy kikkel levelezett, illetve az, hogy kikkel nem.

E legutóbbi kérdéskörrel kezdve magától értetődött, hogy Böhm a legszorosabb kapcsolatban a párt szűkebb vezetésével állt, a legnagyobb levelezést Szakasits Árpáddal, illetőleg 1946-ban a „parancsnokló" főtitkárság lelkével, Horváth Zoltánnal folytatta, s feltűnő, hogy „Szaki" is „Zoltánra" hagyta, hogy Böhmöt rendszeresen és kimerítően tájékoztassa az ország és a pártpolitika belügyeiről, a két munkáspárt kölcsönös viszonyáról. Fennmaradt néhány Kéthly levél, de feltűnő, hogy sem Ries, sem Bán, a párt fajsúlyos vezetői, miniszterei, sem Justus nincsenek a levelezők között. Megtaláljuk néhány markáns baloldali (Marosán György, Vajda Imre) levelét, a másik oldalon a Kéthly-csoporthoz tartozó Faragó László kései, 1947 decemberi kétségbeesett segélykérő írását (korábbit nem!) – míg teljesen hiányoznak akár a markáns szociáldemokrata opponáló „jobbszárny", vezetőknek (Szeder Ferenc, Szélig Imre), a szakszervezeti vezetőknek levelei. Az, hogy Peyerrel nem levelezett, az magától értetődő.

Ami e levelek hangnemét illeti: – mindenkivel baráti, meleghangú, mindenki Böhmhöz fordult, s Böhm láthatóan mindenkit meg is hallgatott, érdemi válaszokat is adott, de azért senki orrára nem kötötte igazi belső véleményét. (Ezt a korszak hangadói közül egykor sokan pontosan tudták is.) Erre igen jellemző, hogy amikor Denis Healey megküldte a Munkáspárt vezetői számára készített „látleletét" a magyar politikai helyzetről, a pártok vezetőiről (azzal a megjegyzéssel, hogy Böhm ezt kezelje bizalmasan), s Böhm amikor erről Szakasitsot tájékoztatja, teljesen „elnyeli" Healey személyi értékeléseit. Azt is persze, hogy Healey őt tekintette volna a párt legrátermettebb vezetőjének – ha fiatalabb és egészségesebb lenne. Vagyis ez a levelezés hallatlanul fontos, de ugyanakkor nagyon is tovább értelmezendő – amihez a kötet jegyzetanyaga is sok segítséget ad.

Ami a párt belső vitáit, ellentéteit, személyiségeit illeti: Böhm, ahogyan korábban is szemben állt Peyerrel, e korszakban is egyértelműen rossz véleménye volt szerepléséről, „makacsságáról" és még több bajt várt tőle. Kéthlyt láthatóan becsülte, sőt szerette is (nem sokakat szólított meg úgy, mint őt — „kedves Annuskám" — s ez sok mindent kifejez) – ám tartalmilag legalább ilyen fontos (s utal rá, hogy Böhm mennyire ismerte embereit), hogy Kéthlyt, aki ekkor huzamosan Angliában tartózkodott, nemcsak arra biztatta, hogy folytassa munkáját az LP (Munkáspárt) irányában, hanem éppen neki húzta alá, hogy „a kommunisták minden tyúkszemre lépő" politikája ellenére nem feledkezhet meg a lényegről, hogy „a reakció erősödik" (!) és ez „megköveteli a két munkáspárt együttműködését". (283. l.)

Ami a további belső pártviszonyokat illette, Böhm persze elfogadta Szakasits főtitkári vezetését (bármennyi fenntartása is volt vele szemben) – amit említett posztumus könyvében és 1949. évi leveleiben túldimenzionálva meg is jelenített. Az 1945–48-as levelezés mindebből semmit sem tükröz, és nagyon is érdemi s a politikai vonalvezetésben ekkor még konfrontálódás nem történt.

Emellett Böhmnek egyik fő „embere" Bán Antal (miként Healeynek is ő volt!). Ez a levelezésben visszatérő mozzanat. Ám az is kiderül, hogy Bánnak is e rövid 1945–48-as korszakban is nagyon markánsan több „periódusa" volt, aszerint hogy kikkel és kik ellenében lépett fel. Kvalitásai azonban mindenki számára vitathatatlanok voltak. (S ugyanakkor szembetűnő és elgondolkodtató, hogy Bán az SZDP egyik leginkább „elfelejtett" vezetője!)

Ugyanakkor, amikor 1946-ban az SZDP életében már 1946-ban kirobban egy „jobboldali" „vendée-lázadás" a Palat és a budapesti „zsidó fiúk" ellen (amibe beleértetődött, hogy értelmiségi zsidó fiúk ellen (de amibe „furcsa" módon beletartozott Marosán György is a fentiek szemében), akkor Böhm nagyon határozottan kiállt amellett, hogy Horváth Zoltán, Justus Pál, Révész Ferenc és a többiek ne adják fel posztjukat a pártközpontban. S az érintettek mellett ekkor nemcsak Marosán (és persze Szakasits) szólalt meg – hanem Bán is.

Sok kései történészi beállítással szemben nagyon beszédes dokumentumok azok a levelek, amelyekben Horváth Zoltán írja tájékoztatóit – amelyekről igazán nem lehet azt mondani, hogy ezek az MKP előtti behódolásról tanúskodtak volna. Vagyis a levelek ténylegesen visszaadják az adott kor levegőjét és problémáit.

Így nagyon beszédes nemcsak az, hogy valamennyi érintett mennyiben panaszkodik a bevini politikára (maga Böhm is – és ezt korunk fiatal történészei sokszor jócskán másként látják és értelmezik), hanem Szakasits maga is mennyire szomorúan szól a francia szocialista pártról, az ott kialakult helyzetről. S végeredményben 1946-ban még mindenki, Böhm is, Szakasits is, mások is mennyire bizakodóak, s mennyire hisznek az SZDP jövőjében. Ez azután 1947 őszétől fordul át — kinél-kinél másfajta hangszerelésben — az ellenkező végletbe. Ám ez már a Tájékoztató Iroda, Kominform korszaka – s ekkor már valóban „csengettek" a szociáldemokrata pártnak, nemcsak Magyarországon, hanem az egész régióban, s a sztálini/zsdánovi politika ekkoriban széles nemzetközi síkon hirdetett harcot „a jobboldali szociáldemokrácia" ellen – ám erről kiderült (ahogyan a kortársak közül sokan sejtették) ez az egész szociáldemokrácia ellen irányul. Így került elő a „fúzió" problémája, ami nagyon kényes, sokoldalú és valós probléma – amit nem lehet megkerülni, s amihez persze ez a kötet is sokféle adalékot kínál.

S hogy a valóság mindig mennyire más az előfeltételezéseknél, ezt bizonyítja egyfelől az, hogy Böhmnek 1945 utáni levelezésében is mennyiségre mily sovány a nemzetközi levelezés, s ezen belül is a „helybeli" svéd, illetőleg a hajdani „második hazájából" származó osztrák levelezés. Ám ami éppen ezt az osztrák levelezést illeti, rendkívül tanulságos Böhm 1947 júliusi levele az osztrák párt egyik veterán vezetőjéhez, Julius Deutschhoz. Böhm ebben az ellen tiltakozik, hogy az osztrák sajtó, de még a szociáldemokrata Arbeiter Zeitung is azt sugallja, hogy ő nyilatkozataiban nem a saját véleményét mondja, hanem nyomás alatt cselekszik. A cáfolat magáért beszél – de a továbbiakban az is tanulságos, hogy Böhm a régi baráthoz (aki ekkoriban otthon már inkább ellenzékben volt) – és nem az osztrák párt mérvadó, akkori vezetőihez fordult.

Egészen más hangvételűek utolsó, két évvel későbbi, a nagy összeomlás utáni levelei, amelyeket 1949 nyarán F. Adlernek, O. Pollaknak, illetőleg a dán szociáldemokrata pártvezetőségnek írt. Ezeknek éle már az új magyarországi „pártdiktatúra" ellen is irányul, de ennek során minden esetben Szakasitsot és körét is elmarasztalja. Ezek voltak azok a pillanatok,amikor Böhmöt újra megfosztották magyar állampolgárságától – és mint hangsúlyozta, nemlétező vagyonától. Ám megint „apró" megjegyzés – sehol nem találhatók viszontlevelek, sem Adlertől, sem Deutschtól, sem Pollaktól, sem a korszak nemzetközi nagyjaitól (Healey kivételével).

Végül ismételten szólni kell a kötet jegyzeteléséről. Szabó Éva és Szűcs László hatalmas munkát végeztek, s ezt igazán nem egyszerűen az udvariasság avagy a rutin hangján írom. Ám ugyanakkor „jót tett volna" a kötetnek, ha a jegyzeteket is egy szélesebb kollektíva láthatta volna. Így néhány hiba, elírás eltűnhetett volna, másutt hiányokat lehetett volna pótolni.

Még a jegyzetelésnél egy átfogó megjegyzés: A kötet érthetően 1949-cel, Böhm halálával (s az SZDP még korábbi halálával) ér véget. Ám a jegyzeteknél a szereplők életútját jobbára továbbkísérik halálukig. Méghozzá nemcsak egy-két sorban, hanem sok esetben részletezően is. Ez önmagában is kérdéses, hogy indokolt-e, hát még akkor, ha e tekintetben azután nagy a szóródás: van akinél ez az „utóélet" nagyon teljes, van akiknél viszont szerfelett hiányos. Ezekre példákat lehetne hozni, de a lényeg: jobb lett volna az egységes eljárás, s az „időn túl" csak egy két sort adni.

A jegyzeteknél másfajta gondok is adódhattak. Így jellegzetes, hogy az első érdemi Böhm–Mónus kapcsolatok 1925-ben Migrayhoz tapadnak. A kötet itt, az első előfordulásnál ad egy Migray életutas jegyzetet, ami végeredményben keveset mond Migray egyéniségéről, politikai alkatáról, és arról a pályaívről, amelyet leírt. Persze ezt három-négy sorban nehéz is megadni, de így a probléma probléma maradt.

Akadnak adatbeli elírások, mint Faragó László születése esetében. Az életrajza szintén módfelett hiányos – s így nem is érthető Faragó részéről, hogy Böhmhöz miként fordulhat „kedves barátom" megszólítással. Hiányzik, hogy ő a Szocializmusnak nemcsak egyik legszorgalmasabb szerzője, hanem a folyóirat egyik szerkesztője, s egyike azoknak, akik Mónus köréhez tartoztak.

Gondjaim vannak a külföldi szocialisták megjelenítésénél is, főként azoknál, akik vagy Böhm levelező partnerei voltak, vagy akik e korszakban valóban jelentős szereplők voltak. Így Myrdallnál csak az nem látszik, hogy milyen volt a felfogása, amivel Svédországban, de nemzetközileg is kulcsfigura volt ekkor. Daltonnál nemcsak a gazdaságpolitikust kellett volna (szerintem) megjeleníteni (éppen magyar és közép-európai vonatkozásban), hanem azt is, hogy Dalton volt 1945-ig egy évtizeden át a brit Munkáspárt legfontosabb külpolitikusa. Nenni kontúrjai ugyanúgy elmosódnak,

mint ahogyan nehezen válik érthetővé az olvasó számára Szakasits 1946-os kifakadása Blum ellen, illetve a francia szocialista párt kongresszusával kapcsolatban.

Jemnitz János

Hildrun Glass

ZERBROCHENE NACHBARSCHAFT

Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien (1918–1938)

Südosteuropäische Arbeiten 98. R. Oldenbourg Verlag München 1996. 638 o.

MEGTÖRT SZOMSZÉDSÁG

A német-zsidó viszony Romániában (1918–1938)

A Kelet- és Délkelet-Európa története tárgykörében készült nagyterjedelmű disszertációt 1995-ben védte meg szerzője a müncheni Ludwig Maximilian Egyetemen. Igen alapos munka, amely Nagy-Románia egész területére vonatkozóan vizsgálja a zsidókérdést a két világháború közötti időszakban. Középpontban ugyan az ottani német-zsidó viszony alakulásának vizsgálata áll, de a Nagy-Románia határai közt együttélő más népekhez fűződő viszonyt is figyelemmel kíséri. Nagyon jól ismeri a román politikát és a nemzeti kisebbségek helyzetét, szervezeteit, törekvéseit. A témát bukovinai és besszarábiai vonatkozásban tárgyaló fejezetek a magyar olvasó számára olyan ismereteket közvetítenek, amelyekről az kevéssé lehetett tájékozott, s ezért érthetően nagy érdeklődéssel fogadja. Természetesen azonban elsősorban azok a fejezetek kötik le figyelmét, amelyekben a Magyarországtól átcsatolt területek viszonyairól van szó: az erdélyi szászok és a (román) bánáti svábok mellett a kisebbségi sorsra jutott magyarok viszonyáról az együttélő zsidókkal. A munka legnagyobb érdeme abban van, hogy igen kiterjedten vizsgálja és gondosan elemzi Nagy-Románia román, német, magyar nyelvű sajtójának a zsidókérdésre vonatkozó, egymásnak feleselgető cikkeit 1918 és 1938 között. Nem utolsó sorban olyan zsidó lapok állásfoglalásait, mint a kolozsvári Új Kelet vagy a temesvári kétnyelvű Új Kor / Neue Zeit.

A szerző olyan szomszédságnak tartja és nevezi a német-zsidó viszonyt a két világháború közötti Romániában, amelyet kezdettől fogva bizonyos távolságtartó egymásmellettiség jellemzett, nem pedig szívélyes barátság, de mégis tűrhetőnek volt minősíthető. Ezt a viszonyt törte meg a nemzetiszocializmus 1933. évi németországi hatalomátvételének és zsidóellenes intézkedéseinek hatása Romániában, ahol azokkal egyre inkább azonosultak a német — különösen az erdélyi szász — kisebbségek szervezetei és mozgalmai, s összefogtak a román társadalom és politika antiszemita szélsőséges erőivel, amelyekkel már korábban is sokban rokonszenveztek.

A magyarsághoz fűződő viszonyt a zsidóság részéről a román uralom alá került volt magyarországi területeken eredendően az határozta meg a szerző szerint, hogy a zsidók nem tévesztették szem elől: míg Magyarországon egyenjogúsították őket, addig az uralomváltozás helyzetüket problematikusabbá tette. Igaz ugyan, hogy a forradalmak után Magyarországon erőre kapott antiszemitizmus megnyilvánulásairól s a numerus clausus törvényről érkező hírek meglehetősen kiábrándítóan hatottak, de hamarosan hasonló, sőt jóval szélsőségesebb formát öltő jelenségek mutatkoztak itt: 1922-ben a kolozsvári egyetem orvosi karán a román hallgatók durván akadályozták a zsidó hallgatók részvételét az előadásokon, az utcán is verekedtek, a helybeli zsidó lap szerkesztőségét szétrombolták; 1924-ben a temesvári politechnikum román diákjai támadást intéztek a zsidó líceum, egy zsidó sportklub, valamint zsidó tulajdonban lévő kávéházak ellen, s a városban egyetlen éjszaka 485 ablakot betörtek. Később is gyakorta fordultak elő román antiszemita erőszakoskodások, így 1927-ben Nagyváradon, 1930-ban ismét Temesváron. A román diákság országszerte a Cuza jaşi professzor vezetése alatt álló román szélsőséges antiszemita mozgalom befolyása alatt volt. Az erdélyi és bánáti német sajtó az erőszakos cselekedeteket elítélte ugyan, de — különösen az erdélyi szászoké — az antiszemitizmustól korántsem határolta el magát. A magyar sajtó e tekintetben óvatosabb volt, mert a zsidók jelentős része magyar anyanyelvű, kultúrájú és érzelmű asszimilált volt, akik politikailag a kisebbségi magyar pártot támogatták. A nemzetiségi kérdésre internacionalista megoldást ajánló szocialisták, szociáldemokraták, s az 1924-ben illegalitásba szorított kommunisták az antiszemitizmust a leghatározottabban elutasították, amit a zsidóság méltányolt, de táborukhoz csak kismértékben csatlakozott.

A romániai német lapok szerint a zsidók túlságosan érzékenyek, üldöztetési mániájuk van. Antiszemitizmussal vádolják azokat, akik csupán védekezni akarnak túlságos gazdasági hatalmuk, valamint a németségtől idegen szellemiségük, erkölcsiségük káros befolyásával szemben. A zsidó, még ha német anyanyelvű is, és el akarja hitetni vonzalmát a német kultúra iránt, csak élősködik a német népen, és megrontja a német fajt. Zsidótól ne vásároljunk, zsidó szellemi termékektől óvakodjunk, zsidóval ne érintkezzünk, velük ne házasodjunk – intettek a német lapok. Az asszimiláns zsidó szerintük nagyon veszedelmes; akkor lehetne a zsidókkal inkább megférni, ha jobban elkülönülnének, s ambícióik nem terjedhetnének túl számarányukon. Egyfelől hivatkozások történtek a romániai német lapokban arra, hogy a romániai zsidóság jelentékeny része — elsősorban Bukovinában és Besszarábiában, de a volt magyarországi területeken is — nem asszimiláns, hanem sajátosan zsidó-népi (jüdisch-völkisch) felfogású, cionista irányzatú;ez a magát nemzeti kisebbségként meghatározó és ekként szervezkedő zsidóság partner lehet egy kisebbségi együttműködésben a román kormánynak a kisebbségekkel szemben folytatott politikája ellen. Mások viszont azon a véleményen voltak, hogy a zsidóság — társadalmi struktúrája folytán, amelyben elenyésző a paraszti és kicsiny a kézműves elem, túltengők viszont a kereskedelemben, pénzvilágban érdekelt rétegei — aligha alkalmas kisebbségi partner szerepre; élősködő természete a meghatározó, s ezt kell mindenekelőtt szem előtt tartani a vele való viszony alakításában.

A szerző igen behatóan foglalkozik a cionista irányzatú zsidó szervezetekkel: a Máramarosban, Bánátban, Erdélyben stb. 1918 őszén alakult Zsidó Nemzeti Tanácsokkal, majd az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetséggel, és az 1920-as években immár országos igénnyel szerveződött Romániai Zsidók Szövetségével, valamint Románia Zsidó Pártja 1931. évi megalakulásával és szereplésével. A korabeli romániai belpolitikai és különösen választási viszonyok és harcok alapos ismeretében mutatja be az a körüli — a sajtó alapján jól nyomon követhető — vitákat, hogy a zsidóságnak a román pártok felé kell-e orientálódnia, mint azt román részről elvárnák, s melyik román párt támogatása volna ez esetben előnyösebb, illetve jelentené a zsidóság számára a kisebbik rosszat; hogy a szintén hol paktumkereső, hol ellenzéki blokkra törekvő német és magyar nemzeti kisebbségi pártokhoz csatlakozzon-e, a német relációban meglehetősen erős ellentétek ellenére, vagy pedig teljesen önállóan lépjen-e fel, mint az 1932. évi választások alkalmával történt? A szerző utal arra az együttműködésre is, amely az Európai Szervezett Nemzetkisebbségek (genfi) Kongresszusain a német, magyar és zsidó delegátusok között egy ideig zavartalan volt a kisebbségi jogok nemzetközi védelmében. Ezekben a romániai zsidóság is képviselve volt.

A minden németet a világon magában foglaló német népközösség gondolatának már az 1920-as években megfigyelhető nagymérvű és fokozódó térhódítása a romániai német nemzeti kisebbség ugyancsak behatóan ismertetett szervezetei körében is, a Németországban előretörő nemzetiszocialista mozgalommal korán kiépült kapcsolataik révén felerősítette a romániai német antiszemitizmust is, amely a román antiszemita mozgalmakkal közös „védelmi frontot" létesített a zsidóság ellen. Amikor Hitler németországi hatalomrajutását és zsidóellenes intézkedéseit a romániai zsidóság is nagy megdöbbenéssel fogadta, s úgy reagált rá, hogy bojkottot hirdetett a németországi eredetű árukra, azok a romániai német szervezetek, amelyek a konzervatív irányzatokkal szemben a nemzetiszocializmus szellemében akarták „megújítani" a német kisebbségi mozgalmat, a hazai németség ellen is irányulónak jelentették ki a zsidó bojkottot, s vele szemben ellenbojkottot indítottak. Azokkal szemben, akik a bojkottot mindkét irányban helytelenítették, s azon az állásponton voltak, hogy Hitler intézkedései Németország asszimiláns zsidóságával szemben indokoltak lehetnek, ám a Romániában jórészt önálló, saját népegyéniségként fellépő cionista zsidósághoz másként kell viszonyulni, teljes szolidaritást vállaltak a hitleri zsidó-politikával, s a zsidóság bizonyos népi elkülönülésével be nem érve, azt félrevezetőnek, szerintük tagadhatatlan élősködő természete leplezésének ítélve, korlátozásukat sőt kirekesztésüket sürgették Románia életéből, a román szélsőségesekkel egyetértésben, s készeknek mutatkoztak ők is elősegíteni kivándorlásukat egy Európán kívül létesítendő zsidó hazába. Fritz Fabritius, Waldemar Gust és más nemzetiszocialista „megújítók" törekvéseinek bemutatása mellett a szerző nagy figyelmet szentel Viktor Glondys, Rudolf Brandsch, Kaspar Muth fajgyűlöletet elutasító, a zsidóságban a romániai és nemzetközi kisebbségi együttműködéshez partnert kereső magatartásának.

Az itt röviden ismertetett nagyterjedelmű, igen értékes műhöz néhány kisebb kritikai észrevételt lehet csupán fűzni. Így talán érdemes szóvá tenni, hogy a gyakorta emlegetett bukaresti, budapesti stb. nagykövetségek (Botschaft) annakidején kivétel nélkül követségek (Gesandtschaft) voltak. Egy helyütt (167. l.) „román magyarságot" ír (rumänisches Madjarentum), holott nyilvánvalóan „romániai magyarság" (Madjarentum in Rumänien) volna helyes. A Nation und Staat nem

a német kisebbségek szövetségének folyóirata volt (462. l.), hanem azé az Ammende alapította nemzetkisebbségi szervezeté, amelyben a némettel együtt számos más európai kisebbség képviseltette magát. Kalmár Henrik nem „soproni zsidó" volt (81. l.), hanem pozsonyi. A kötethez csatolt pár soros, de igen informatív rövid életrajzok sorában Karl Kurt Kleinről érdemes lett volna megemlíteni azt is, hogy 1940–1944 közt a kolozsvári egyetem tanára volt. A kötetben szereplő német helységnevek román megfelelőiről konkordancia-jegyzéket találhatunk, magyar megfelelői feltüntetéséről a szerző nem gondoskodott. A helységnevekről nincs az oldalszámokra utaló regiszter, pedig arra éppoly szükség lenne, mint a személynevekről közölt mutatóra. A források és irodalom jegyzékében a Kolozsváron, Nagyváradon kiadott magyar nyelvű művek magyar címei után teljesen indokolatlanul tünteti fel németül a megjelenési helyet: Klausenburg, Grosswardein (618, 620. l.)

Tilkovszky Loránt

Bernd Jürgen Wendt

DEUTSCHLAND 1933–1945. DAS „DRITTE REICH"

Handbuch zur Geschichte

Fackelträger Verlag, Hannover 1995. 744 o.

NÉMETORSZÁG 1933–1945. A „HARMADIK BIRODALOM"

Történelmi kézikönyv

Németország 1933–1945 közötti történetének már alig áttekinthető irodalmában az eligazodáshoz nélkülözhetetlen fogódzót kínál B. J. Wendt monográfiája. A hamburgi egyetem történeti intézetének professzora — aki a magyar és német történészek együttműködésének régi szorgalmazója —, e korszak összetett problematikáját differenciáltan, jól követhetően és tagolva, olvasmányos stílusban tárgyalja. A megközelítés módjában mindvégig érződik az évtizedes oktatói tapasztalat problématisztázó igénye. Ennek eredményeként olyan könyvet tarthat kezében az olvasó, amelyik végre kellőképp megmagyarázza a korabeli szervezetek, intézmények, irányzatok és fogalmak lényegét.

Az *első fejezetben* a nemzetiszocializmus elveinek és feltételrendszerének számbavételekor a szakirodalom fogalmi vitájáról úgy vélekedik, hogy 1933. január 30-án a konzervatív elit átadta, vagy másképpen szólva kiszolgáltatta a hatalmat Hitlernek. Ezért szerinte nem használható a nemzetiszocialisták propagandatárából kölcsönzött „nemzetiszocialista hatalomátvétel" inkább erőszakot sugalló kifejezése. A nemzetiszocializmust vizsgálva, alapvetően két történelmi iskola alakult ki. Az „intencionalisták", vagy másképpen „programvizsgálók" (Karl Dietrich Bracher, Andreas Hillgruber, Klaus Hildebrand) a korlátlan hatalmi pozícióval rendelkező Hitler „intenciójáť, programját, világnézeti hatását tartják a legfontosabb tényezőnek a totális diktatúra működésében. A „struktúrafunkcionalisták" (Martin Broszat, Hans Mommsen) Ernst Fraenkelnek a harmincas években született „kettős állam" tézisére hivatkozva — miszerint a polgári jogban továbbra is bizonyos örökölt és új jog működött —, úgy vélik, hogy a több, egymással versengő hatalmi centrum a náci párt és vezetőinek konszolidált és kiszámítható apparátus létrehozására való képtelensége miatt jött létre, s csak kisebb mértékben tudatos politika eredménye. A szerző úgy véli, hogy az elméletek végülis csak a komplex történeti realitás absztrakt szüleményei, amelyek fontos heurisztikai funkciójukkal segíthetnek a kérdésfeltevésben és a tények rendezésében.

A „Führer" mindenhatóságába vetett hit a már teljesen kilátástalan katonai helyzetben is olyan fanatikus kitartást gerjesztett, amely a legfelsőbb katonai és politikai szintekig bezárólag megakadályozta a hadihelyzet reális értékelését. Hitler és a német nép viszonyának meghatározására a szerző Max Weber „karizmatikus uralom" kifejezését használja. Az 1927-től Nürnbergben megrendezett évenkénti birodalmi pártkongresszusok pontosan megtervezett rituáléi is a Vezér és követői azonosulásának kifejezésére szolgáltak. A „Führer" körüli bizantinizmus az NSDAP-ban már a húszas években kifejlődött és később csak a birodalom politikai szintjeire kellett átvinni, amiben Joseph Goebbelsnek döntő szerep jutott.

A párt rituáléinak és szimbólumainak célja is a „Führerkultusz" megjelenítése, a mozgalom szervezeti zártságának és erejének demonstrálása volt. A horogkeresztet az árja-antiszemita megújulás szimbólumává tette, s zászlaján a marxista ellenfeleitől kölcsönzött vörös szint a — nemzeti — szocializmus szimbólumaként alkalmazta. A mozgalom zártságát fejezte ki az 1926-ban rendszeresített barna ing.

Hitlert a modern ipari társadalom, a gazdasági hatékonyság melletti elkötelezettség, a műszaki fetisizmus, a polgári-tőkés osztálytársadalom meghaladásának propagálása, a születési privilégiumok eltörléséről vallott felfogása az alsóbb néprétegek között is attraktív tömegvezetővé tette. A „karizmatikus közösség" belső hatalmi köréhez tartoztak a „régi harcosok", közöttük Hess, Eckart, Röhm és Goebbels. A következő csoportot a mozgalom aktivistái, valamint a náci párt vezetői és funkcionáriusai alkották, akiket a lakosság valamennyi rétegének Hitler-hívői követtek. Hitler jó érzékkel kamatoztatta az első világháború utáni általános válság légkörét és pánikhangulatát. A császárság bukása, a háborús vereség traumája, a forradalom, a bolsevizmustól való félelem, a „szégyenletes versaillesi szerződés", valamint a nagy gazdasági válság mélyen elbizonytalanította és önbizalmában megrendítette a német társadalmat. Ezért meghaladott antidemokratikus gondolkodási minták hatékonyabbnak bizonyultak a „rögtönzött demokráciánál".

Az NSDAP tagjainak magját a régi és új középréteg alkotta, akik mellett olyan munkások és alkalmazottak is utat találtak a pártba, akiket nem tömörítettek a hagyományos szocialista szakszervezetek vagy éppen tudatosan elhatárolódtak a munkásságtól és korábban részben liberális, részben kereszténységszocialista vagy németnemzeti szervezetekhez álltak közel. Az 1930. szeptemberi Reichstag-választások sikere után jelentős értelmiségi, felsőbb középosztálybeli rétegek, egykori aktív tisztek, diákok és fiatal értelmiségiek csatlakoztak a párthoz. Az NSDAP először 1929-ben szerzett Coburgban — a polgári pártokkal való listakapcsolással — gyenge abszolút többséget. Túlnyomórészt a protestáns Észak-Németország körzeteitől Frankföldön keresztül Thüringiáig választották a pártot, s inkább a kis- és közepes városokból és falvakból (50%), s kevésbé a nagyvárosokból (40%) szerezte szavazóit. A párt növekedésében és választási sikerében szerepet kapott a fiatal generáció, amely szakít szüleik „nyárspolgári bornírtságával" és elhatárolódik 1918 felelőseitől. Az NSDAP kezdettől fogva a férfiak pártja volt, vezetésében nők nem vettek részt. Választói között a nők csak az 1933. márciusi választások után domináltak, amit feltehetőleg a korábbi nemválasztók erőteljes beözönlése okozott.

A középrétegek pánikja és a mezőgazdaságban dolgozók egzisztenciális félelmei nem csupán az 1922–23. évi inflációs válság és a korai harmincas évek világméretű válságának rövidtávú termékei voltak, hanem kifejeződött benne a modernizáció mélyreható strukturális válsága és a tőkés ipari gazdaság kihívásaihoz való alkalmazkodás is. A hagyományos társadalmi értékrendszerek gyors felbomlása, a városiasodás általános folyamata, a faluból a városba özönlés, az eltömegesülés, a gyökértelenség és proletarizálódás általános folyamatában az ipari középrétegek és a mezőgazdasági lakosság az iparosodás áldozatának érezte magát. Egyik oldalon a nagyüzemek, konszernek, áruházak, tömegtermelés, amerikai gabonakonkurencia, tőzsde- és pénzspekulációk, a másik oldalon a szerveződő szocialista munkásság közé szorult. Bűnbakot keresett, amelyet a „zsidóban" talált meg. A német társadalom azért vált esendővé a szélsőjobboldal számára, mert a kis- és középiparosok, a kereskedők és a mezőgazdák állandóan az erős állam védő kezét keresték, amelytől a hazai piac protekcionizmusát és értékesítési garanciáit remélték. Az NSDAP pedig az egzisztenciák védelmezőjeként lépett fel, mindenkinek nagyvonalúan mindent megígért, tekintet nélkül arra, hogy az államhatalom birtokában azokat teljesíteni tudja-e vagy sem. A nemzetiszocialista ideológia és gyakorlat egyszerre volt reakciós és modern, antimarxista és szociálforradalmi, agrárromantikus és ipari-tőkés, diktatórikus és népképviseleti, elit és populista.

A weimari köztársaság válságát elemezve a szerző rámutat, hogy a birodalmi alkotmány 48. cikkelye segítségével az autoritativ kurzust Schleicher tábornok már 1929/30 telén — a világgazdasági válság belső következményei előtt — előkészítette a jobboldali körök és a birodalmi elnök segítségével, amelyet majd kancellárként növekvő készséggel Brüning, Papen és Schleicher a köztársaság rovására és Hitler javára végre is hajtott. Az autoritatív kurzus következményei pusztítóak voltak. 1930-tól a Reichstagot fokozatosan kikapcsolták a törvényhozási folyamatból, illetve többhetes elnapolással önmagát kapcsolta ki, s demokratikus pártjai a parlament feloszlatásának állandó veszélye miatt védtelenül álltak az elnöki kormánnyal szemben és gyors elhasználódásnak voltak kitéve. A mind türelmetlenebbé váló közvélemény szemében a gátlástalan szélsőjobboldali és szélsőbaloldali demagógia diszkreditálta őket.

1930-tól a végrehajtó és törvényhozó hatalom — a német államéletben egyébként sem mélyen gyökerező — megosztottsága is fokozatosan leépült és a végrehajtó hatalom ellenőrizhetetlenné vált. A birodalmi föderalizmus végzetes felszámolásának első akcióját Papen 1932. július 20-i poroszországi államcsínye jelentette, amely ízelítőt adott a közelgő nemzetiszocialista uniformizációból. A konzervatív elit végül hatalomra segítette Hitlert. A weimari köztársaság súlyos örökséggel küszködött: antidemokratikus gondolkodás, az állami felsőbbségről vallott felfogás és messzemenően

autoritativ politikai kultúra, hiányzó tapasztalatok a demokratikus döntési folyamatok kezelésében, a pártok kompromisszum- és koalícióalkalmatlansága érvényesült.

A weimari köztársaság az állam, a gazdaság, a társadalom és a hadsereg reakciós és restaurációs erői gyűlöletének tárgya lett. Hitlerrel fenntartott folyamatos kapcsolatuk segítette az NSDAP „Führerének" politikai és társadalmi szalonképessé tételében s az iparosok megnyerésében. Hitler 1932. augusztus 13-i audenciája Hindenburgnál eredménytelen maradt ugyan, mivel Hitler a teljes államhatalmat követelte. De a vezető gazdasági köröket tömörítő ún. „Keppler-körtől" egyenes út vezetett Hitler és Papen 1933. január 4-i találkozójához Schröder bankár házában. E kapcsolatokat azok az illuzórikus remények táplálták, hogy a konzervatív erők mintegy „bekeretezik" Hitlert, a politikai felelősséggel „megszelídítik". Csak a Hitler kormányrészvételi lehetőségét kipuhatoló január 4-i Hitler-Papen találkozó után kezdődtek meg a kulisszák mögött az intrikus tárgyalások és a nyomásgyakorlás, amelynek a birodalmi elnök 1933. január 30-ig ellenállt. Ekkorra már Schleicher pozíciója is tarthatatlanná vált. A szakszervezetektől a Reichswehren keresztül az NSDAP Strasser-szárnyáig terjedő politikai „kereszttengely" elképzelései riadóztatták a nagyipart, s különböző híresztelések keltek szárnyra a Hindenburg körüli nagyagráriusokat érintő ún. „keleti segély" visszaéléseinek nyilvánosságra hozásáról. Hindenburg a 48. cikkely segítségével megtagadta Schleichertől a diktatúra alkalmazását, amelyet néhány nappal később Hitlernek biztosított.

A *második fejezet* a hatalom tényleges megszerzésének szakaszait tárgyalja 1933-tól 1934 közepéig. A szerző először is eloszlatja a „legális forradalom" legendáját: valójában a weimari alkotmány szükségrendeleti kormányzást lehetővé tevő 48. cikkelye és a felhatalmazási törvény lehetőségét biztosító 76. cikkely juttatta Hitlert „legálisan" kormányra. Ő sohasem hagyott kétséget afelől, hogy a hatalom birtokában a weimari köztársaság szétzúzására törekszik. Az alkotmány nem írta kötelezően elő a legerősebb párt vezérének kancellári kinevezését. Hitler nem is parlamenti többségű koalíció vezetőjeként került hatalomra, hanem kifejezetten „elnöki kancellárként". A „nemzeti forradalom" jelszava a „nemzeti fellendüléshez" hasonlóan széles, pártok feletti mozgalmat szuggerált, s a „legális" és „nemzeti" jelzők szalonképessé tették a „forradalom" riasztólag ható fogalmát.

Rövidesen téves kalkulációnak bizonyult Hitler konzervatív „bekeretezésének" terve is. Az 1933. február 4-i birodalmi elnöki rendeletre támaszkodva Göring porosz belügyminiszterként megkezdte baloldali politikai ellenfeleinek üldözését. A Reichstag feloszlatása lehetőséget kínált a kormány számára, hogy a következő hónapokban a parlamenti ellenőrzéstől megszabadulva felszámolja a weimari köztársaság utolsó maradványait és a szükségrendeletekkel terrorista államot valósítson meg. A konzervatív tábor nem mutatott ellenállást. A baloldal osztozott a polgári körökkel a nemzetiszocializmus teljes alábecsülésében.

A Reichstag égését — amelyet a szerző Marinus van der Lubbe holland baloldali anarchista egyedüli tettének tekint — a nácik propagandája az „általános kommunista felkelés" kezdetének állította be, s a személyes szabadságot tovább korlátozó rendkívüli rendeletet hirdettek ki. Ezek a „Harmadik Birodalom" bukásáig érvényben maradtak, jóllehet a birodalmi bíróság 1933 szeptemberében nem állapított meg okozati összefüggést van der Lubbe tette és az állítólagos felkelési tervek között, tehát nem létezett a rendeleti hivatkozás alapja sem. Az 1933. március 5-i utolsó szabad választásokon — már ez is a kivételes állapot körülményei között folyt — az NSDAP 43,9%-ot (17,2 millió szavazat) szerzett a lakosság magasfokú politikai mozgósítása (88,8%-os választási részvétel) mellett. Néhány nappal később megkezdődött a tartományok gleichschaltolása. Az új Reichstag megnyitását (március 21.) Goebbels a „nemzeti felemelkedés napjaként" ünnepelte. A „Harmadik Birodalom" a bel- és külföld felé kettős arculatot mutatott: a csábítás, az anyagi ígéretek és a nemzeti frázisok, illetve a megfélemlítés, zaklatás és üldözés módszerét. A március 24-i ún. felhatalmazási törvénnyel — formálisan a legalitás és alkotmányosság talaján — megszabadult utolsó kötöttségeitől is. Május 2-án szétzúzták a szabad szakszervezeteket, vagyonukat lefoglalták és május 10-én megalakították a nemzetiszocialista vezetésű Német Munkafrontot. Június-júliusban betiltották a két munkáspártot, a polgári pártok pedig feloszlottak. A Vatikánnal kötött július 20-i konkordátum külpolitikailag presztizsnyereséget jelentett a katolikus országokban s megtörte Németország elszigeteltségét. Belpolitikailag lojalitást szerzett a katolikusok körében, de egyúttal szétzúzta a politikai katolicizmust az országban. A kormányválságot (katolikus-konzervatív monarchisták ellenzéke Papen körül, illetve a Röhm-vezette SA „második forradalom" követelése) 1934. június 30-án mindkét tábort sújtó gyilkosságsorozattal zárta le. A gyilkosságot az állami önvédelemről hozott törvénnyel júliusban legális állami aktussá emelték. Augusztus 1-én a birodalmi elnöki pozíciót rendeletileg egyesítették a kancellársággal: Hitler „Vezér és Kancellár" lett. Ezzel

nagy lépést tett a totális állam irányába, s a jövőben sem saját pártja, sem a konzervatív tábor soraiból nem kellett ellenállással számolnia.

A harmadik fejezetben a Führer-állam 1933–1939 közötti konszolidációját tárgyalva, előbb az uralmi struktúrát, majd a lakosság ideológiai mozgósításának eszközeit elemzi, külön kiemelve a propaganda gyakorlatát és hatását. Az SS-állam Himmler vezetésével valósult meg, terrort és erőszakot alkalmazva a „belső ellenség" ellen. Eközben a rögtönzött „védőőrizettől" eljutott a koncentrációs táborok rendszeréig. A nácik antiszemitizmusa négy forrásból táplálkozott: a hagyományos keresztény-rendi antijudaizmusból s egyfajta népi nacionalizmusból; a konzervatív és visszafelé forduló antimodernizmusból; a polgári társadalom mély identitásválságából; idegengyűlöletből és szociális irigységből. A zsidóüldözés lent terrorral és erőszakkal, fent pedig állami szintű faji törvénykezéssel folyt és mind átfogóbb rendszerré vált. Az 1941. október 23-i kivándorlási törvény életbelépéséig az 500 ezer zsidó hitű személyből 300 ezren elhagyták Németországot.

A gazdasági válságot a korábbi munkateremtési programok életbeléptetésével és a munkanélküliség csökkentésére hozott törvényekkel enyhítették. A nemzetiszocialista „gazdasági csoda" — a „népközösségből" kitaszítottakat leszámítva — nemcsak biztos munkahelyet, a családnak terített asztalt és szerény életszínvonal-növekedést jelentett, hanem sokak szemében összekapcsolódott a szakmai felemelkedés esélyével a növekvő gazdaságban, a párt révén új karrierlehetőségekkel, a megnövekedett mobilitással, szélesebb szabadság- és szórakozási lehetőségekkel, a modern tömegközlekedés áramlatába való bekapcsolódással.

1938 elején megtisztította a Reichswehr vezetését, feloszlatta a hadügyminisztériumot, átvette a főparancsnokságát és Keitel tábornok vezetésével felállította a Véderők főparancsnokságot (OKW). 1937–38 telén véglegesen megfosztotta hatalmától a konzervatív elitet és szövetséget kötött a katonákkal. A fegyverkezési tervek 1939. október 1-éig 102 hadosztályba tömörített 4,62 milliós szárazföldi hadsereggel számoltak. A külügyminisztérium uniformizálását Ribbentrop 1938. február 5-i birodalmi külügyminiszteri kinevezése jelezte.

A terjedelmes *negyedik fejezetben* az uniformizált ipari társadalmat vizsgálva a szerző megállapítja, hogy a politikai vezetés az iparnak összehasonlíthatatlanul nagyobb mozgásteret engedett és döntési autonómiájába kevésbé avatkozott be, ha elfogadta fegyverkezéspolitikai terveit. A rendszer tudatosan lemondott kötelező érvényű gazdasági- és társadalmi program kidolgozásáról. Inkább gyakorlatias megfontolások vezették: a német gazdaság teljesítőképességének a válság leküzdésére fordítása, felfegyverzés, hadigazdasági előkészületek és önellátás a németek által uralt nagytérgazdaságban. Autarchián sohasem a saját nemzeti határokon belüli önellátást értették, hanem inkább egy külgazdaságilag hangsúlyozott és majdan háborús térpolitikát is, amelyben Európa magasan iparosodott magjához, a „német nemzet nagygermán birodalmához" a nyersanyag- és élelmiszertermelő csatlós államok gyűrűje is hozzá tartozik, blokádbiztos „nagytérgazdaságot és kiegészítőgazdaságot" alkotva.

A nemzetiszocialista gazdaság- és társadalompolitikában modernitás és antimodernitás keveredett, s a 12 éves hadigazdaság mérlege végülis eltért az ideológiai céloktól. Németország a háborús rombolások ellenére 1945-ben több tekintetben modernebb volt, mint 1933-ban. Tévedés lenne azt állítani, hogy a „gazdaság" segítette hatalomra Hitlert, mivel az iparosok és vállalkozók sohasem alkottak zárt csoportot. A gazdaságot már 1934-ben fellendítette a fegyverkezés, amelynek finanszírozása értékpapírokkal történt. Közöttük legismertebb a négy nagy fegyvergyártó cég ún. Mefo-váltója, amely mögött az állam és a birodalmi bank garanciát vállalt a fegyverszállítási megbízások kiegyenlítésére. Később alkalmazták még a lombardhitelt, majd 1939 tavaszán az adóbónokat is a fegyverkezési megbízások fizetésének áthidalására, amelynek során a fiskus lemondott a jövendő adóbefizetésekről. A fegyverkezési kiadások finanszírozására a birodalom 1935-től a „hangtalan lefölözés" módszerét alkalmazta. A hitelügyi törvény értelmében a pénzintézetek likviditási tartalékainak fele értékpapírból állhatott, s a rendelkezésre álló betéteket a birodalom adósságjóváírással átvette. A takarékpénztáraktól, biztosítóintézetektől és folyószámlavezető intézetektől hosszútávú birodalmi kölcsönt vettek fel. Az 1939. januári Reichsbank-törvény a pénzfelhasználást Hitler egyedüli felelősségévé tette. 1933–1939 között fegyverkezésre több mint 90 milliárd márkát fordítottak. Pontosan vezetett könyvelésük szerint a második világháború Németországnak 614 milliárd birodalmi márkájába került, amelyet főként a megszállt országokból kívánt fedezni, s minimális belföldi adófinanszírozást terveztek. A megszállt és szövetséges országokból végülis „csak" 31 milliárd márka clearing-adósság és 119 milliárd márka „külföldi hozzájárulás" folyt be.

Az agrár-érdekszövetségeket a „Reichsnährstand" (Birodalmi élelmezés-rend) egyesítette. A gyors termelésnövekedés érdekében lemondtak a nagybirtok felosztásáról. 1933 szeptemberében

elrendelték az ún. birodalmi örökbirtok létesítését, ha a tulajdonosok „vértisztasága" 1800. január 1-éig visszamenően bizonyítható volt.

Az 1933–39 közötti évek revíziós és expanziós külpolitikáját az *ötödik fejezetben* tárgyalja. A nemzetiszocialista és a korábbi német külpolitika folytonosságának kérdésében a szerző azon a véleményen van, hogy a vilmosi német külpolitika világhatalomra törekvő irányvonala a külpolitikai, gazdasági és pénzügyi apparátusokban tovább élt, mert sem 1918–19-ben, sem 1933-ban nem került sor tisztogatásra a bürokratikus elit soraiban. Érintetlenek maradtak a „vilmosi imperialistáknak" a közép-európai kontinentális hegemóniára irányuló tervei is, amelyek elvezettek a hitleri közép-európai kontinentális hegemónia, a gazdasági nagytérgazdaság gondolatához (Délkelet-Európa súlyponttal), a tengerentúli gyarmatszerzés, valamint a Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal való egyenjogú világhatalmi státusz ábrándjához. A németek által uralt Közép-Európa, gazdaságilag és hatalompolitikailag kiegészülve a Duna-Balkán térséggel, minden más külpolitikai koncepciónál alkalmasabb volt arra, hogy folytonosságot alkosson a 19. század végétől az első világháborún és a weimari köztársaságon keresztül a náci élettérgondolkodásig. A polgári-nemzetikonzervatív tábor erői persze a kontinentális hegemóniában állandóan öncélt láttak, míg Hitler ugródeszkát és kiinduló bázist a „keleti élettér", valamint a „bolsevizmus és zsidóság" elleni faji megsemmisítő háborúja számára.

A hagyományos „Közép-Európa"-program külpolitikai ernyője alatt 1933 után is a politika, a gazdaság és a társadalom teljesen eltérő erői gyülekeztek. Az iparilag magasan fejlett „Nagynémet Gazdasági Térséget" (Németország, Ausztria) a német ipari termékeket felvevő nyersanyag- és élelmiszertermelő országok gyűrűje, „Délkelet-Európa gazdasági kiegészítő tere" övezi, amely a Dunán és a Balkánon keresztül Törökországig terjed. A „közép-európaiak" (közöttük Schacht) további „kiegészítő terekkel" számoltak: Északkelet-Európa (balti államok, Skandinávia, különösen a vasércben gazdag Svédország), Nyugat-Európa Franciaországgal és a Benelux államokkal, továbbá Olaszország, adott esetben Spanyolország, Dél-Amerika, és egy afrikai gyarmatbirodalom is.

Miként 1914 előtt, úgy 1939 előtt is Nagy-Britannia és Franciaország Németország elleni hadbalépésének növekvő veszélyével, majd a háború éveiben a német behozatali blokád kibontakozásával párhuzamosan a „Közép-Európa"-elképzelés pótlólagos geostratégiai és hadigazdasági funkciót kapott: a háború első szakaszában Franciaország és a Szovjetunió katonai leveréséig a blokádálló „Közép-Európának" kellett biztosítania hozzárendelt „kiegészítő tereivel" a nyersanyag- és élelmiszerszállításokat, amellyel aztán az átfogóan kiépített és a német igényeket szolgáló kontinentáleurópai platformról kiindulva a globális összecsapásban sikerrel szállhat szembe Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal.

A császári, de a nemzetiszocialista időkben is vitatott maradt Oroszország (illetve a Szovjetunió) és később Lengyelország politikai és gazdasági hozzárendelése „Közép-Európához". A weimari köztársaságban lengyelellenes szovjet–német revíziós összefogás alakult ki. Hitler 1934-ben azonban félbeszakította a Rapallo-kurzust és Lengyelország felé fordult, jóllehet számos bírálója a kontinentáleurópai nyersanyag- és élelmiszer-autarchia biztosításakor éppen a kiterjedt szovjet gazdasági tartalékokkal számolt a nyugati fenyegetés ellen és energikusan fellépett a Moszkvával fennálló baráti kapcsolatkért. Ribbentrop pedig a Szovjetunió megtámadásáig a császári időkbe visszanyúló brit-ellenes és a Rapallo-vonalhoz is kapcsolódó alternatívát dolgozott ki. A „Madridtól Yokohamáig" terjedő gigantikus kontinentális blokkban — a Berlin-Róma-Tokió világpolitikai háromszög körül — szövetségesként számolt a Szovjetunióval Nagy-Britannia ellen.

A *hatodik fejezet* — számos új adatot felsorakoztatva — Németország második világháborús részvételét tárgyalja. 1939–41 között hegemóniát vívott ki az európai kontinensen, de az európai háború 1941–42-ben világháborúvá nőtt. A „totális háború" pedig feltétel nélküli kapitulációval végződött. A „belső ellenség" elleni háború az eutanázia-programot, megsemmisítőtábort és a „zsidókérdés végleges megoldását" jelentette. Európa német megszállás alá került: különböző megszállási területeket alakítottak ki, mindennapossá váltak az emberiség elleni büntettek, s állandósult gazdasági kizsákmányolásuk. A nácik valódi céljainak felismerése és a megszállók rémtettei rendkívüli módon felerősítették az ellenállás erőit, jóllehet benne ellentétes érdekek is jelentkeztek. A gazdaság és a társadalom Németországban is mind többet szenvedett a „totális háborútól".

A Hitler-rendszerrel szembeni ellenállás motívumairól kiemeli, hogy főként a náci hadvezetés Keleten elkövetett bűntettei, a lengyelországi és szovjetunióbeli megszállási politikája és az európai zsidóság tömeges legyilkolása miatti mély megrázkódtatás hatására — amelynek jelei 1942-től mindenütt sokasodtak — csatlakoztak az ellenállási csoportokhoz a Stauffenberg és Tresckow körüli fiatal tisztek. Az államcsíny sikerének feltételei a háború alatt kedvezőtlenek voltak: előbb a győ-

zelem első éveinek eufóriája, majd a sztálingrádi fordulat utáni fatalista kitartási szándék miatt. Németországban a haza- és felségárulás vádja állandóan veszélyeztette az összeesküvőket. Sokukat súlyos lelkiismereti konfliktus gyötörte, mivel személyesen Hitlerre esküdtek fel és a porosz-német tisztviselői- és tiszti hagyománytól idegen volt a puccs és az államcsíny gondolata. A katonai-konzervatív ellenállási körök és az 1944. július 20-i Hitler-ellenes merénylet részletes tárgyalása mellett megemlíti a németországi egyéb ellenállási csoportok tevékenységét is.

A lakosság július 20-án este megrendülten fogadta a merénylet hírét, s a merénylőket árulóknak tekintette. Az államcsínykísérlet Goebbelsnek, a „totális háború birodalmi megbízottjának" és Himmler birodalmi belügyminiszternek pótlólagos legitimációt és jogosultságot teremtett a lakosság utolsó, totális mozgósításához. A megrázkódtatás, a félelem és az üldözés közepette a néptömegek a végsőkig követték a realitásoktól mindinkább teljesen elszakadó „Führerüket."

Németh István

Herbert Matis

ZWISCHEN ANPASSUNG UND WIDERSTAND

Die Akademie der Wissenschaften in den Jahren 1938–1945

Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1997. 67 o.

ALKALMAZKODÁS ÉS ELLENÁLLÁS KÖZÖTT

A Tudományos Akadémia az 1938–1945 években

A fennállásának 150. évfordulójához érkezett Osztrák Tudományos Akadémia 1997-ben jubileumi emlékkönyvvel emlékezett meg fejlődésútjáról és elért eredményeiről, a hangsúlyt a legutóbbi ötven évre helyezve. A Bécsi Tudományos Akadémia történetében, amely csak a második világháború után vette fel nevébe az Osztrák jelzőt a Bécsi helyett, „sötét időszaknak" számítanak az 1938–1945 közötti évek, amikor az Anschluss nyomán a hitleri német birodalom része lett Ausztria, s legfőbb tudományos intézménye az új viszonyokhoz alkalmazkodva folytatta munkáját.

A 100 éves évforduló alkalmával, 1947-ben kiadott akadémiai emlékkönyv nem bocsátkozott bele ez évek alapos és kritikus vizsgálatába, hanem azt a benyomást igyekezett kelteni, hogy „az Akadémia tudományos tevékenységét e politikai változás nem befolyásolta lényegesen". Ez az értékelés ellentmondásra késztette számos későbbi tanulmány szerzőjét, akiket nem győzött meg sőt esetenként kifejezetten irritált a nagy múltú és nagyérdemű intézményhez kötődők e nehéz éveket illetően elnézőbbnek mutatkozó véleménye, s felülemelkedve az akadémiai — főleg jubileumi — önszemlélet korlátain, a bécsi Akadémia erős affinitását hangsúlyozták a nemzetiszocializmus ideológiájához és politikájához.

Az újabb, immár 150 éves jubileum alkalmával az Akadémia a maga részéről a források széleskörű feltárásával és elemző értékelésével igyekezett minden szépítést kerülő, de az olykor meglehetősen differenciálatlan elmarasztalásnak érzett vélekedéseket is helytelenítve, tényszerű ábrázolást adni története szóban forgó éveiről. Az ezúttal kiadott jubileumi évkönyv szintén érvényesülő bizonyos kötöttségein túlmenően, bővebben, és tudományos apparátussal gazdagon ellátva, külön kiadványként is megjelentette az Akadémia kiadója Herbert Matis tanulmányát, amely három fő területen — a belső szervezet, a személyi változások, s a kutatáspolitikai irányzat szempontjából — vizsgálja az Akadémia 1938–1945 közti működését.

Az Anschlusst közvetlen követő napokban, 1938. március 16-án, magas korára hivatkozva lemondott az Akadémia 80 éves elnöke, az e tisztségét immár 19 éve viselő Oswald Redlich, és 82 éves alelnöke, Karl Grobben. A 18-án közfelkiáltással helyettes alelnökké választott Ferdinand Hochstetter, aki a lemondások folytán előállt helyzetben a még érvényben lévő 1921. évi alapszabály értelmében az elnöki tisztség ideiglenes ellátására hivatott volt, beszédében német milliók vágya teljesedéseként üdvözölte Ausztria bekebelezését, a boldog jövő zálogát. A Bécsi Tudományos Akadémia táviratban köszöntötte Hitler vezért és kancellárt, s „testvérakadémiákként" üdvözölte a berlini, göttingeni, heidelbergi, lipcsei, müncheni akadémiákat. (1940-ben valamennyiüket a Német Akadémiák Birodalmi Szövetségébe fogják majd össze.) Hitler képét kifüggesztették az Akadémia helyiségeibe: az előadóteremben, a titkárságon, az irodákban.

Az Anschluss időpontjában az Akadémia 5 tagja volt illegális náci párttag. Ezek egyikét, Fritz Knollt bízta meg a párt azzal, hogy az Akadémia átszervezését irányítsa. Komisszárként látta

el feladatát 1939. március 16-ig. Gondoskodott arról, hogy az Akadémia a párt kívánalmainak megfelelő új alapszabályt fogadjon el, és új vezetőséget válasszon. Seyß-Inquart, a német birodalom ausztriai helytartója ajánlatára és támogatásával Heinrich Srbik, a közismerten nagynémet beállítottságú neves történész, az Akadémia filozófiai-történeti osztályának eddigi titkára lett az Akadémia 1938. április 1-én csaknem teljes egyhangúsággal megválasztott elnöke, aki májusban belépett a nemzetiszocialista pártba. Megválasztását június 28-án hagyta jóvá Seyß-Inquart, s az erről szóló okiratot szeptember 26-án sajátkezűleg nyújtotta át neki a birodalmi helytartóságon, ünnepélyes keretek között. Az Akadémia elnökségének többi tagja november 14-én a tudomány, nevelés és népművelés birodalmi miniszterétől, Bernhard Rusttól kapta meg a valójában kinevezést jelentő jóváhagyást megválasztásához, amit a közben megszületett, július 22-én jóváhagyott új alapszabály előírt. (Mellékesen megjegyzendő, hogy már a jelöltlistára sem vehettek fel senkit a birodalmi miniszter előzetes jóváhagyása nélkül, s ez a továbbiakban minden akadémiai tagválasztáskor is érvényesült.) Srbik 1938. október 1-én foglalta el hivatalát, s november 23-án tartotta meg ünnepélyes elnöki székfoglalóját „A német tudomány és a Bécsi Akadémia a Nagynémet Birodalomban" címmel, nem mulasztva el a hódolást „a Führer hasonlíthatatlan alkotó- és akaratereje" előtt. (Srbik elnökségét 1941-ben meghosszabbították.)

Az ideiglenesnek nevezett, de 1945-ig változatlan új alapszabály birtokában megkezdődött egyfelől az Akadémia „megtisztítása" azoktól, akiket a nürnbergi faji törvények érintettek, másfelől politikai „megerősítése" a párt iránt elkötelezettekkel.

Az Akadémia alkalmazottai közül a zsidókat azonnal elbocsátották, a nem-zsidók náci szempontú politikai megbízhatóságát felülvizsgálták. (Ez utóbbiak sorában hűségéremmel és a Führer emlékérmével kitüntetett régi illegális nemzetiszocialista párttagok is voltak.)

Az Akadémia zsidónak minősülő tagjait egyenként, levélben szólította fel az elnökség arra, hogy szükséges törlésüket elkerülendő, önként mondjanak le. Így is történt, s az Akadémia vezetése humánusnak tartotta eljárását. Az ilyen alapon történt felszólításra lemondottak közt volt a történész Pribram, a klasszika-filológus Norden. (Elkerülte ezt a sorsot Ernst Späth, akit 1937-ben még mint „nem árját" tartottak nyilván, de 1938-ban az Akadémia főtitkárává választották, s ezt a tisztségét megtarthatta 1945-ig, amikor a háború után újjászervezett Akadémiának elnöke lett.) A háború évei alatt végrehajtott „zsidótlanításhoz" tartozott egyébként az is, hogy az Akadémia javára zsidók által tett alapítványok nevét megváltoztatták.

Politikai okokból nem távolítottak el senkit az Akadémia tudós tagjai közül. Az egyetemekről ilyen okokból elbocsátott professzorok, amennyiben akadémikusok voltak, megtarthatták akadémiai tagságukat továbbra is. Így Othmar Spann is, aki mivel az osztrák Ständestaat-tal kapcsolatban prominens szerepet játszott, a náci érában rendszerellenesnek számított. Az Akadémia „politikai megerősítése" egyrészt a régi tagok egy részének a pártba lépése–léptetése, másrészt az új tagok közt nemzetiszocialisták beválasztása útján történt. Előfordult, hogy akadémiai székfoglaló előadását SA-egyenruhában tartotta meg valaki. Az Akadémia matematikai-természettudományi, illetve filozófiai-történelmi osztályába tartozó, 1945-re összesen 53 rendes tagjának kereken 50%-a (26 fő), 66 levelező tagjának közel 58%-a (38 fő) volt nemzetiszocialista párttag, illetve tagjelölt.

Az Akadémia története e szakaszának kutatója ugyanakkor rámutat arra, hogy a régi akadémikusok jelentős részét nagynémet felfogásuk barátkoztatta meg kezdetben azon rezsimmel, amely az Anschluss végrehajtásával a német nép birodalmi egységének megvalósítása felé megtette a döntő lépést, de később többnyire kiábrándultak. Nem voltak nemzetiszocialisták, de alkalmazkodtak a hatalom új birtokosai által teremtett viszonyokhoz, ki óvatosságból, ki opportunizmusból. (Olyannyira, hogy többen is felvételüket kérték a pártba.) Az idővel egyre általánosabbá vált felfogás szerint az Akadémiának túlélésre kell berendezkednie, lehetőség szerint védekezve a nemzetiszocialista rendszer tudománypolitikai központosító törekvéseivel szemben, s megőrizve saját hagyományait.

A szerző — mint munkája címéből is kitűnik — „alkalmazkodás és ellenállás között" jelöli ki az Akadémia helyét ekkori magatartása tekintetében. Az ellenállás irányába mutató jelekként említett tények azonban korántsem olyan markánsak, mint az alkalmazkodásé. Például az, hogy az Akadémia elnökévé lett Srbik több javaslat ellenére sem állíttatta fel az aulában Hitler mellszobrát, (hiszen az Akadémia minden helyiségében már ott díszelgett a vezér és kancellár arcképe). Hogy — miután a zsidókat „nem saját kezdeményezésből", hanem „a törvényes előírásoknak megfelelően" eltávolította az Akadémiáról, s ehhez „humánus formát" talált az „önkéntes lemondásra" való felszólításban — udvariasan elhárította az Akadémia részére 1941-ben küldött meghívást a frankfurti Zsidókérdést Kutató Intézet rendezvényére, „sok sikert kívánva ezen rendkívül

fontos intézet további munkájához". Ugyanakkor az Akadémián a kutatási témák és elhangzó előadások közt feltűnnek zsidó és más vonatkozású „fajismereti" kérdések. Egyébként azonban szolid, értékes tudományos munka folyt az Akadémián, s ez — mutat rá a szerző — azok nevéhez fűződött elsősorban, akik nem voltak kapcsolatban a párttal.

Az Akadémia eleget tett a tiltott könyvekre vonatkozó náci rendelkezéseknek, de az elnök állásfoglalása szerint idézni szabad belőlük indokolt esetben és megfelelő módon. Annak jeleként, hogy az Akadémia mennyire törekedett könyvtára külföldi kapcsolatainak megőrzésére még a második világháború idején is, példaként említtetik 1941 februárjában is fennálló kapcsolata a moszkvai Lenin-Könyvtárral. (Érdemes lett volna ezzel kapcsolatban némileg arra is utalni, hogy ezt a kivételes helyzetet az akkor még érvényben lévő Hitler-Sztálin paktum körülményei motiválták.

Tény, hogy Srbik eredményesen interveniált a bécsi Akadémia egy tekintélyes külföldi tagja, Johann Huizinga holland történész szabadon bocsátásáért, akit a német megszálló hatóságok németellenesként internálótáborba zártak. Tény, hogy az Akadémia épületében nem engedélyezett nem-akadémiai rendezvényeket (így nemzetiszocialista rendezvényeket sem). Tény, hogy a bécsi Akadémia nem követte a berlini példáját, hogy táviratilag fejezze ki hűségét Hitler iránt az ellene elkövetett sikertelen merényletkor. Tény, hogy változatlan címmel folytatta az osztrák történelem levéltári dokumentumainak kiadását annak ellenére, hogy a nemzetiszocialista párt birodalmi sajtóhivatala kifogásolta az „osztrák" megjelölés használatát. Srbik azonban értett hozzá, hogyan hatástalaníthatja egy náci tekintély — Baldur von Schirach, Bécs birodalmi helytartója — pártfogásával a náci pártszerv oldaláról támasztott kifogásokat. Ha egy-egy konkrét kérdésben pártvonalról kifogásolták az Akadémia valamely állásfoglalását, Srbik ügyesen hivatkozott arra, hogy elnökségi határozat alapján járt el, amelynek meghozatalában az elnökség nemzetiszocialista párttagsággal rendelkező tagjai aktívan és egyetértőleg részt vettek.

Az igen érdekes és értékes kis kötet zárófejezete az Akadémia 1945. évi újjászervezésével foglalkozik a második világháború után: az 1921. évi alapszabályhoz való visszatéréssel, a „sötét időszakban" történt eltávolítások hatályon kívül helyezésével, a tagság magatartásának elbírálásával, amely során 10 rendes és 24 levelező tagnak megszüntették, 4 rendes és 1 levelező tagnak ügyük végleges tisztázásáig felfüggesztették a tagságát; a kisebb mértékben elmarasztalhatónak talált 12 rendes és 13 levelező tag megmaradhatott az új Akadémián. (Srbiket és Knollt is ez utóbbiak közé sorolták.) A további fejleményekre a szerző már nem tér ki, de a főbb szereplők lábjegyzetekben közölt tömör életrajzaiból kitűnik, hogy az 1945-ben kevésbé elmarasztaltak közül előbb-utóbb többen is, s nem is jelentéktelen szerepet kaptak az Akadémia életében.

Tilkovszky Loránt

Fischer Ferenc

A MEGOSZTOTT VILÁG TÖRTÉNELMI-POLITIKAI ATLASZA 1941–1991

Janus Pannonius Tudományegyetem Pedagógus Szakma Megújítása Projekt Programiroda, Pécs-Budapest, 1996, 64 o.

1992-ben jelent meg Fischer Ferenc érdekes, olvasmányos és ráadásul kétségtelenül hasznos monográfiája „A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai 1941–1991" címmel. (Azóta — 1993-ban majd 1996-ban — a könyvesboltokba került a monográfia két további kiadása.)

Négy évvel később, 1996 végén napvilágot látott egy látványos „képeskönyv", egy atlasz, amely részben rendkívül összesűrítve tartalmazza, részben pedig illusztrálja a monográfia mondanivalójának sok elemét. Ugyanakkor az atlasz nem „melléklet" a korábban megjelent monográfiához, hanem annak mintegy az „ikertestvére", önálló és önállóan élvezhető mű. A két kiadvány jól kiegészíti egymást, ismeretanyaguk jól kombinálható.

Miként a címben szereplő évszám is mutatja, az atlasz áttekinti a teljes hidegháborús korszakot. Jó érzékkel nem 1945-öt választja kiindulópontnak, hiszen a hidegháború megértése lehetetlen a második világháborúban kialakult szövetségesi kapcsolatrendszer elemző áttekintése nélkül. Az atlasz ily módon valóban végigköveti a bipoláris világrend történetét, kezdve annak világháborús „megalapozásával", és eljutva a német újraegyesítésig, a Kelet-Európában bekövetkezett gyökeres változásokig (beleértve a Szovjetunió széthullásának tényét).

Szemléletesen tükrözi Fischer Ferenc műve az elemzés tárgyát képező öt évtized lényegi tartalmát, a bipoláris szembenállást és annak periódusait:

az „első antagonisztikus kooperációt" (1941–47), ezen belül a világháború globális összefüggéseit, majd a nagyhatalmi kapcsolatrendszer 1945 utáni gyors átrendeződését,

a „klasszikus hidegháborút" (1947–62), a bipoláris szembenállás globális hatalmi viszonyait, az első, a második és a harmadik „világ" közötti viszonyrendszert, a katonai szembenállás legfontosabb dimenzióit,

az „első kooperatív konfrontáció" időszakát (1962–69), tehát az enyhülés viszonylagos térnyerését, a szovjet-amerikai stratégiai egyensúly (paritás) kialakulását és ennek tudatosulását a politikai vezetők gondolkodásában,

a „második antagonisztikus kooperáció", az enyhülés éveit (1969–75), vagyis az enyhülés tényleges térnyerését, a tárgyalásokat és a — két- vagy többoldalú — fegyverzet-korlátozási megállapodásokat,

a „második kooperatív konfrontációt", az enyhülés megtorpanását (1975–79),

a „kis hidegháború" időszakát (1979–85), ezen belül a közepes hatótávolságú nukleáris eszközök problematikáját, a szovjet-amerikai tárgyalások átmeneti kudarcát,

a „harmadik antagonisztikus kooperációt" (1985–89), vagyis az enyhülés elemeinek újabb felülkerekedését, egyidejűleg pedig a Szovjetunió kifulladását a versenyben,

a bipoláris világrend megszűnését (1989–91), a kelet-közép-európai változásokat, a keleti tömb széthullását, majd a Szovjetunió felbomlását.

Az atlasz utolsó harmada mintegy háttérinformációt szolgáltat a politikai viszonyok jobb megértéséhez, olyan témákat tár az olvasó elé, mint a világ társadalmi összterméke és annak megoszlása, Japán és általában a Csendes-óceáni térség gazdasági súlyának alakulása, a világkereskedelmi rendszer viszonyai, az olaj szerepe a világgazdaságban, az egyenlőtlen gazdasági csere folyamata és következményei stb.

Hasonló áttekintő elemek találhatók az atlasz más oldalain is, ezek közül különösen figyelemreméltó a kelet-nyugati (szovjet-amerikai) kapcsolatok rendszerének „sűrített" bemutatása, a konfrontáció és kooperáció mérlegének megvonása (13–15. oldal). Nem kevésbé érdekes a tudományos, illetve haditechnikai mérföldkövek bemutatása (12. oldal), a Hold meghódításának története (26–27. oldal) vagy az Észak-Dél kapcsolatok alakulásának kronológiája (16. oldal).

A szerzőnek bevallott célja, hogy geopolitikai és geostratégiai megközelítésben — mintegy bipoláris szemüvegen át nézve — elemezze a fél évszázadnyi történelmet, ami már önmagában is újszerűséget kölcsönöz az atlasznak. Ebbe a keretbe illeszthető, hogy az általánosan elfogadott kelet-nyugati kapcsolatrendszert kiegészíti az észak-déli törésvonalak bemutatásával. A szerző másik bevallott célja, hogy hozzászoktassa a magyar olvasót: Európa-centrikus (sőt Közép-Európa-centrikus) világképünk egyszerűen nem alkalmas az eligazodásra a világméretű összefüggésekben. Ez utóbbi célt szolgálja a térképek egy részének szokatlan tájolása (például a poláris vetület alkalmazása), az a kényszer, hogy az adott szituációt a mindenkori főszereplő szemszögéből értelmezzük.

Az atlasz erényei között említem a vitathatatlan objektivitást, a szerző — kutatóhoz, tudóshoz illő — tartózkodását a politikai állásfoglalástól. Ebből az alapállásból következik az atlasz kiegyensúlyozottsága. Az összegyűjtött hatalmas anyag jól tükrözi, hogy mennyire szimmetrikusnak bizonyult a bipoláris struktúra, mennyire hasonló módon „reagálta le" a két szembenálló fél a bipolaritás egyes összefüggéseit (a nukleáris eszközök felhalmozását, a tárgyalási pozíciók alakulását, a csúcstalálkozókat stb.). A szerző — joggal — úgy véli, hogy a tények önmagukért beszélnek, az olvasó dolga, hogy levonja a következtetéseket.

Figyelemreméltóak az ismeretközlésnek az atlaszban alkalmazott módszerei. Az alapvető ismeretközvetítő elem a térkép, amelyet csupán kiegészít a táblázat, a grafikon és a szűkszavú szöveges ismertetés (amely sok esetben a témába vágó idézetekre támaszkodik), valamint a karikatúra. Ez az újszerű megközelítés, az ismeretközlő, információ-hordozó elemek szokatlan aránya és kapcsolatrendszere arra ösztönzi a könyv összeállítóit, hogy rengeteg információt zsúfoljanak bele egy-egy térképbe és a körülötte kialakított képi és szöveges anyagba. Az érdeklődő olvasót viszont arra inspirálja az alkalmazott megoldás, hogy fokról fokra elmélyüljön az ismeretek tengerében. Az első rápillantás csak egy benyomást ad: a cím utal arra, hogy miről van szó, a térkép pedig mutatja az alapvető összefüggéseket vagy arányokat. Az ismeretanyag mélysége csak lassan bontakozik ki az egyes oldalakon elhelyezett adathalmazból. Lebilincselő játék felfedezni az információ új és új szintjeit.

Megítélésem szerint az atlasz erénye sajátos módon egyben hibája is: úgy tűnik, túlontúl töményre sikerült az információ sűrítése. A szöveges tájékoztatáshoz szokott olvasó — akinek a térkép eddig inkább csak illusztrációul szolgált — nem egykönnyen szánja rá magát, hogy maga bogarássza ki a színekből, jelölésekből, nyilakból és szaggatott vonalakból, mit is akart közölni vele a szerző. Az ábrák egy része túlzsúfolt. Esetenként tovább tart „kibontani" a kódolt információt, mint amennyi idő alatt átfutnánk két-három oldalnyi szöveget.

A képi bemutatásnak van egy olyan hátránya, amely az atlasz használata során is szembetűnik: illusztrál, de nem ad számszaki összehasonlítást. Például a katonai kiadások, illetve a bruttó hazai termék arányainak bemutatása az alkalmazott ábrák segítségével legfeljebb csak orientál (a 29. és a 41. oldalon). Ezen hátrány kiküszöbölésére célszerű lenne a szöveges magyarázatok, grafikonok, illetve táblázatok gyakoribb alkalmazása.

Ugyancsak egyszerre pozitívum és negatívum a térképek geometriai alakzatok formájában történő kialakítása: érdekes és figyelemfelkeltő, de a magyar olvasó számára egyelőre szokatlan, inkább bonyolító, mint segítő elem. Nem igazán szerencsés a kiegészítő információ rávetítése az ábrára az Egyesült Államok és a Szovjetunió vonatkozásában (bruttó hazai termék a katonai kiadások ábráján és fordítva), mivel ez zavarólag hathat (többek között a mértékegység hiánya miatt). Ugyanezeken az ábrákon jobb lenne, ha az alap- és kiegészítő információk ugyanarra az évre vonatkoznának.

Végül feltétlenül említést érdemel, hogy az atlasz felhívja a figyelmet az általunk eddig szinte kizárólagosan használt ún. Mercator-térkép torzításaira. A jelenkor eseményeinek megértéséhez új világképre van szükségünk, és ennek alkotóeleme a képi tisztánlátás is.

A képi és szöveges ismeretanyag összesen 29 témakört mutat be, vagy egy-egy oldalon, vagy egymással szemben elhelyezkedő és ezért jól áttekinthető két-két oldalon. Mindegyik témakörhöz bőséges és nagyon alapos irodalomajánlás szerepel az atlasz utolsó oldalain, kiegészítve az idézetek és karikatúrák forrásjegyzékével.

A szerző a hidegháború befejeződéséig követi nyomon a nemzetközi élet eseményeit, de az atlasz mégis jóval túlmutat a hidegháború időszakán. Mintegy átvezeti az olvasót a napjainkra kialakult helyzetbe azzal, hogy felhívja a figyelmet a továbbra is „ketyegő" időzített bombákra: az Észak és Dél között egyre növekvő szakadékra, a demográfiai robbanás várható következményeire, lényegében a „megosztott világ"-ból, a világ megosztottságából fakadó veszélyekre.

Fischer Ferenc atlaszát érdemes kézbevenni, érdemes bogarászni benne, felfedezni szembeötlő és rejtett szépségeit. Sok olyat elmond és megmutat világunkról és kontinensünkről, amit eddig is tudtunk, de sokat hozzá is tesz ismereteinkhez.

Nagy László

Daniel Jonah Goldhagen

HITLERS WILLIGE VOLLSTRECKER

Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust

Siedler Verlag, Berlin 1996. 728 o.

HITLER ÖNKÉNTES VÉGREHAJTÓI

Az átlagos németek és a Holocaust

Szakkönyv ritkán kerül szélesebb publikum érdeklődésének középpontjába, ez alól kivétel Daniel Jonah Goldhagen 1996-ban kiadott írása, mely először márciusban az Egyesült Államokban, majd pedig augusztustól Németországban igen heves viták tüzébe került. (Az általam olvasott német nyelvű példány a Siedler Verlag 3. kiadásában jelent meg, melyet Klaus Kochmann fordított le németre az angolul *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* címmel az Alfred A. Knopf Inc. általa New York-ban kiadott könyve alapján.) Különösen nagy vihart kavart a kötet német nyelvterületen, ahol többek között a hamburgi *Die Zeit* hasábjain már az augusztusi német premier előtt hevesen támadták az eredeti angol kiadást. Nem meglepő tehát, hogy a könyv decemberig itt is három kiadást ért meg, ráadásul a megjelenéssel egyidőben egy a Wehrmacht bűntetteit bemutató kiállítás, és az azt kísérő általános vita is felborzolta a német közvéleményt, sőt Volker Ullrich a *Die Zeit* április 12-ei számában már egy második *Historikerstreit* kitörését jósolta.

Vajon mitől lett Daniel Goldhagen könyve ilyen népszerű a szakkönyveket általában nemigen értékelő amerikai közvélemény előtt, és miért érezte a korral foglalkozó német történészek nagy része annak szükségét, hogy csaknem egyhangúan elítéljék az írást annak észre nem vett pozitívumaival együtt? Ennek oka valószínűleg nem a téma kiválasztásában keresendő, hanem a szerző által követett célokban: Goldhagen nem azt próbálta meg leírni a Holocaust mára már könyvtárakat kitöltő dokumentumaival kapcsolatban, hogy az hogyan zajlott le, hány áldozatot követelt, hanem arra kereste a választ, hogy mindez miért történhetett meg. Az igen felületes olvasó erre a kérdésre gyakorlatilag már a címben megtalálhatja a választ, és egy közkeletű séma alkalmazásával azt is megállapíthatja, hogy „minden önkéntes végrehajtó német volt, tehát minden német önkéntes végrehajtó" is egyben. Ezen érvelés ellen maga Goldhagen emeli fel szavát külön német olvasóinak írt előszavában, ugyanakkor gyakran ő is e felületesség csapdájába esik érvelései alátámasztása érdekében. A szerző előszeretettel alkalmazott szociológiai módszereket, szakkifejezéseket, ugyanakkor ez a könyv alapvetően történelmi témájú.

A *Hitler önkéntes végrehajtói* előzménye és alapja tulajdonképpen Goldhagen 1992-ben a Harvardon megvédett doktori disszertációja, melyet 1994-ben az *American Political Science Association* a Gabriel A. Almond díjjal jutalmazott. Az olvasó a 728 oldalas könyvben közel 300 oldalnyi jegyzettel, magyarázó szöveggel találkozik, ami néha a könyv olvashatóságát veszélyezteti. Az írás szerkezeti felépítése, valamint a térképek és az embertelenséget ábrázolni hivatott képek bemutatása segítik a leírtak megértését, és Goldhagen valóban csak ott alkalmazza őket, ahol elengedhetetlenek.

1945 után történészek sora foglalkozott azzal, hogy miként történhetett meg zsidók millióinak lemészárlása a második világháború során. A társadalomtudományok jelentős képviselői több magyarázatot megfogalmaztak arra vonatkozóan, hogy hogyan alakulhatott ki Németországban a nemzetiszocializmus, és a Holocausttal kapcsolatban szintén különböző elméletek láttak napvilágot. Goldhagen könyve értékelésének szempontjából egyes történészek azon elmélete lehet érdekes, amely a nemzetiszocializmus gyökereit gyakorlatilag a zsidók európai megjelenésétől, de legkésőbb Luther vallási antiszemitizmusától eredezteti. Szerintük a németek vonzódása a fegyelemhez, rendhez, brutalitáshoz már Hitler hatalomra jutása előtt adott volt, és a német történelem egyfajta különutas fejlődése (*Sonderweg*) vezetett a Harmadik Birodalom nevében elkövetett bűnökhöz. Születtek ezután új elméletek, elemzések is, korábban nem ismert dokumentumok kerültek elő, amelyek ezeknek az érveknek egyértelműen ellentmondtak, a *Sonderweg*-teóriának, mégis mind a mai napig vannak követői a történelemtudományban. Goldhagen ugyancsak erre a tradicionális érvrendszeres építi könyvét, és azt ígéri olvasóinak, hogy írásában olyan interpretációval találkozhatnak, amely minden addig nyomtatásban megjelent elméletet háttérbe szorít. Ezt még tetézi is azzal, hogy a témával kapcsolatban korábban megjelent minden jelentősebb írást szinte kivétel nélkül elutasít – nem egyszer önmagának is ellentmondva. Különösen problematikus azon megállapítása, miszerint az „átlagos németek" a 19. század derekától kezdődően gyakorlatilag olyan népcsoporthoz tartoztak, amely egyedi az európai történelemben. Amellett, hogy ezzel figyelmen kívül hagyja azt a nem jelentéktelen tényt, hogy az antiszemitizmus nem egy speciális német jelenség, igazából azt sem határozza meg, hogy a német államhatárokon kívül élő németeket ugyancsak az „átlagos németek" fogalma alá tartozónak tartja-e. Saját indokai alátámasztására alkalmazott *Sonderweg*-teóriája jelentősen különbözik az eddigiektől. Míg e nézet képviselői elsősorban strukturális kérdésekben keresték a választ, addig Goldhagen mindezt elvetve, egyfajta speciális, csak a németekre jellemző mentális adottságban véli felfedezni a történtek okát. Észreveszi azonban, hogy ezzel az állításával csapdába kerülhet, ezért egy lábjegyzet erejéig igyekszik leszögezni azt is, hogy nem létezik időtlen német karakter, és a német társadalom háború utáni szerkezete, illetve kollektív tudata jelentős fejlődésen ment keresztül (667. old. 38. j.).

Művének bevezetőjében, majd az azt követő fejezetben a szerző az antiszemitizmustól a Holocaustig vezető speciális német út ábrázolására tesz kísérletet. Fő mondanivalója abban áll, hogy az antiszemitizmus a középkortól kezdve fokozatosan a németek sajátjává vált, és a társadalomban egyre mélyebb gyökereket vert, ezért — így Goldhagen — nem szabad félrevezettetnünk magunkat akkor sem, ha az antiszemitizmus 50–100 évre el-eltűnik. Vallástörténeti, irodalmi és egyéb idézetekkel próbálja meg állítását alátámasztani, és gyakran egymásnak ellentmondó véleményeket állít egymás mellé. Ezzel érdekes módon éppen alapvető tézisét — nevezetesen azt, hogy legkésőbb a 19. század derekától a németek fokozatosan a „megsemmisítő antiszemitizmus" (*Exterminations-Antisemitismus*) hívei lettek, és ez a szerinte egyedi német antiszemitizmus a németek nemzeti tervévé (*nationales Projekt*) vált — nem sikerül alátámasztania, bár a könyv ezen része eléggé hosszúra sikeredett. Látszólag kimerítő és részletes jellemzést ad az antiszemitizmusról, de

ignorálja a Németországon kívül cseppet sem enyhébb antiszemita megnyilvánulásokat, nem tesz különbséget a vallási, gazdasági és faji indíttatású antiszemitizmus között.

Könyvének második fejezetében Goldhagen a zsidók ellen elkövetett intézkedésekről ad egyfajta áttekintést. Erénye ennek az ábrázolásnak, hogy a döntésektől a végrehajtásig igen részletesen ábrázolja az egyes fázisokat. Figyelemreméltó, ahogy érzékelteti a németek antiszemitizmusában végbemenő radikalizálódást. Amíg a háború kezdetén a lágerekben a gyilkosság csak az elrettentés eszközeként szolgált, és alkalomszerűen került rá sor, addig a „megsemmisítő antiszemitizmus" gyakorlatában a zsidók elpusztítása már végcélként fogalmazódott meg. Egyre több olyan személy vett részt ebben vagy tudott ezekről a bűntettekről, akik egyik nemzetiszocialista szervezethez sem tartoztak, mégis tevékenyen részt vettek a zsidóság végleges elpusztításának kísérletében. Goldhagen célja, hogy ezeknek az „átlagos németeknek" a Holocaustban játszott szerepét, indítékaikat feltárja, és a tények ismeretében a lehetséges magyarázatokat elemezze.

A harmadik, negyedik és ötödik fejezetek alkotják tulajdonképpen a könyv lényegi részét. A szerző három esettanulmány segítségével próbálja meg alátámasztani mindazt, amit bevezetőjében és az első két fejezetben addig elméleti síkon előkészített.

– A rendőrzászlóaljak (Polizeibataillonen) tevékenységének elemzésével gyakorlatilag tényleg kevesen foglalkoztak. Paradox módon ugyanazokat a korábban még publikálatlan forrásokat használta fel Christopher R. Browning *Átlagos férfiak. A 101-es tartalékos rendőrzászlóalj és a végső megoldás Lengyelországban* (Reinbek, 1992) címen írt munkájában. Ennél több közös tényezőt azonban keveset találunk a két írás között, mert míg Browning az antiszemitizmusnak mint motívumnak kevés szerepet szentelve elsősorban a háború okozta különleges körülmények között eltorzult értékrend válságának tulajdonítja az egyén és a csoportok brutális szörnytetteit, addig Goldhagen egyértelműen a már évszázadok óta a németekben lappangó antiszemitizmust teszi felelőssé a Holocaustért. Részletesen jellemzi az adott parancsok végrehajtását, külön kiemelve azt a tényt, hogy a közhiedelemmel ellentétben senkinek semmilyen bántódása nem esett, ha nem óhajtott a kivégzésekben részt venni. Ugyancsak figyelemreméltó az a megállapítása is, hogy a parancs legtöbbször csak a kivégzést, megtorlást helyezte kilátásba, annak végrehajtási módjáról gyakran maguk az „átlagos végrehajtók" döntöttek, akik előszeretettel megalázták, megkínozták áldozataikat a tényleges likvidálás előtt. Ugyanakkor nem szentel különösebb jelentőséget annak, hogy a zsidók mellett rendszeres mészárlásoknak voltak kitéve más nemzetiségek is, bár megemlíti, a németeknek minden egyes nép ellen megvolt a maguk ideológiai alapja arra, hogy tömeggyilkosságokat hajtsanak végre ellenük.

– Goldhagen ezután a „Munka"-táborokat (*„Arbeits"-lager*), mint a pusztítás intézményesített helyszíneit veszi górcső alá. A nagyobb megsemmisítő táborokat és néhány hírhedtebb munkatábort kivéve a szakirodalom adós marad a különböző céllal létrehozott táborok részletesebb vizsgálatával, és ez akkor válik különösen érthetetlenné, ha figyelembe vesszük, hogy több mint 10 000 ilyen tábort hoztak létre a németek – többek között csak zsidók számára. A zsidó munkatáborok azonban csak látszólagosan szolgáltak német gazdasági érdekeket — írja Goldhagen —, ennél sokkal fontosabb volt a zsidók megsemmisítése, ezért a táborok valójában az intézményesített tömeggyilkosság helyszíneivé váltak.

– Harmadikként az úgynevezett halálmenetek kérdése kerül terítékre. Itt szintén a menetek céltalanságára hívja fel az olvasó figyelmét, azaz éppen ennek ellenkezőjére, hiszen ezek csak egyetlen célt szolgálhattak: a zsidók elpusztítását. Feltűnő, hogy még akkor is folytatták a halálmeneteket, amikor a háború végéhez közeledve már egyértelmű volt Németország veresége, sőt maga Himmler adta parancsba a zsidók gyilkolásának beszüntetését.

Mindhárom esettanulmányban Goldhagen olyan intézményeket választott vizsgálódásainak tárgyává, amelyeket kevésbé tártak fel – legalábbis az általa követett szempontok szerint. Mindenekelőtt abban különbözik minden korábbi elemzéstől, hogy nem az anonim fegyveres csoportokat, a hatalom közigazgatásának bürokratikus rendszerét kutatja, hanem az egyént. Nagyon fontos számára az, hogy miután az egyént többnyire nevesíti, megvizsgálja lehetőségeit is, tehát azt, hogy az adott helyzetben érte volna-e bárminemű hátrány, esetleg megtorlás az adott parancs végre nem hajtásáért. Amikor megállapítja, hogy tulajdonképpen minden esetben — legalábbis az általa vizsgált esetekben — lett volna más lehetősége az egyénnek, mintsem a zsidók kiirtásában tevékenyen részt venni, a motívumokat keresi. Itt aztán eljut a bevezetőben már felvázolt leglényegesebb mondanivalójához: az egyének, azaz az „átlagos németek" részvétele a zsidók elpusztításában csakis egyetlen motívummal magyarázható, nevezetesen a németek minden más néptől eltérő antiszemitizmusával,

mely csak a korabeli Németországban jutott el a szinte az összes európai országban tapasztalható kirekesztő antiszemitizmusból az egyedien német megsemmisítő antiszemitizmusig.

Az epilógusban a nemzetiszocialista forradalom bemutatására vállalkozik a szerző. Mint minden forradalom — így Goldhagen —, ez is elsősorban destruktív volt, hiszen civilizációellenességével hívta fel magára a figyelmet. Ugyanakkor konstruktív is volt egyben, hiszen zászlajára egy új embertípus, egy új társadalom és a nemzetiszocialista rend európai megvalósítását tűzte ki célul. Belül ez a forradalom konszenzusra épült, míg kifelé az új rendből való kizárás politikáját folytatta. Forradalmasította az emberek érzékenységének határait, valamint viselkedési kultúrájukat. Főleg a lágerekben lehet lemérni ezt a forradalmasított morált, mely leginkább a keresztény és humanista erkölcs antitéziseként fogható fel. A lágerekben mutatkozik meg a nemzetiszocialista Németország lényege, és itt érhető tetten elsősorban az „átlagos németek" barbár tettekre, gyilkosságokra való hajlandósága egy cél — Németország megmentése állítólagos legveszélyesebb ellenségétől, a zsidóságtól — érdekében.

Daniel Goldhagen könyvét érdemes elolvasni, mert olyan témát dolgoz fel, amelyet a 20. század emberének ismernie kellene. Az a radikális leszámolás minden korábbi írással szemben, valamint az a szemléletmód, ahogy Goldhagen a problémához közelít, biztosan vitára ösztönzi az olvasót. A könyv erényei közé tartozik, hogy nem tisztel semmiféle történetírói hagyományt, ám módszereiben talán igen, forrásanyagában azonban semmiképpen sem tud olyan exkluzivitással szolgálni a szerző, mint amilyenre könyvében többször is ígéretet tesz. Saját igazának — az olvasóban gyakran felmerül annak gyanúja, hogy Goldhagen írásában végkövetkeztetéseihez prekoncepcióból kiindulva jutott el — bizonyítására pedig többször az önmaga által kitalált, vagy másoktól átvett teóriáknak mond ellent néhány oldallal hátrébb. Feltűnő emellett, hogy eszmefuttatásait, írása leglényegesebb elemeit szelektív módon választott tényekkel próbálja meg alátámasztani, ezáltal azt a benyomást kelti, mintha csak feketén-fehéren lenne képes látni az eseményeket. Az általa felvetett probléma keresése közben viszont olyan tényekre hívja fel a figyelmet, amelyekre sem a nemzetközi, sem pedig a német szakirodalom nem helyezett különösebb hangsúlyt, ebből a szempontból valóban egyfajta úttörő könyvnek lehet tekinteni Goldhagen írását.

A szerző mintha irtózna az összehasonlításoktól, pedig egy ilyen komplex kérdéskör vizsgálata során nem hiányozhat a komparatív szemléletmód. Ez magyarázható lehet azzal, hogy a német antiszemitizmus egyediségét, összehasonlíthatatlanságát próbálja meg érzékeltetni, mindezt azonban hangsúlyossá tehette volna olyan más antiszemita megnyilvánulások szembeállításával, amelyektől véleménye szerint a németek antiszemitizmusa különbözik. Nemcsak a kritikusokat győzhette volna meg igazáról — már amennyiben valóban igaza van ebben a kérdésben —, hanem a könyvét szándékosan vagy akaratlanul félreértelmező olvasók nagy táborát is megfoszthatta volna egy kézenfekvő ellenérvtől.

Flodung János

Gazdag Ferenc

FRANCIAORSZÁG TÖRTÉNETE 1945–1995

Budapest, 1996. Zrínyi Kiadó, 293 o.

Gazdag Ferencnek nem ez az első írása Franciaország modern, 1945 utáni történetéről. 1989-ben még a Kossuth Kiadónál jelentette meg hasonló terjedelemben Franciaország 1945–1988-as korszakáról írott szintézisét, amelyet e folyóirat hasábjain ugyancsak nekem volt szerencsém ismertetni. (1992. 5–6. sz.) Miként akkor, most is csak elismeréssel szólhatok Gazdag Ferenc új szintéziséről, – természetesen ezúttal azokról a fejezetekről, amelyek az utolsó hét esztendő történetét dolgozzák fel. Az új kötet nemcsak ebben a vonatkozásban kínál újat, hanem módszerében: jól áttekinthető táblázatok segítségével sokoldalúan tájékoztatja az olvasót nemcsak az egyes politikai, parlamenti választások eredményeiről, hanem a gazdasági folyamatokról, mégpedig a francia történetírás által olyannyira kedvelt „long durée", azaz hosszabb időszakra terjedő folyamatainak megjelenítésére. Ez érinti mind az ország társadalmi szerkezetének megváltozását, a francia gazdaság életképességét, de azt is, hogy a francia gazdaság miként állja meg a helyét a nagy gazdasági versenyben, a világgazdaság „globalizálódásának" korában.

A szerző érdeklődésének középpontjában a politikai, s kiváltképpen a külpolitikai, valamint a katonai/stratégiai elgondolások és a megvalósuló folyamatok állnak.

Ezek tagolását elősegítette, hogy a francia politikai valóság, mint ismeretes, maga is erősen tagolt, nagyon éles fordulatokban váltották egymást a bal- és jobboldali elkötelezettségű kormányok. Markánsan kirajzolódnak a vezető politikusok személyes vonásai. Az egész korszakra még jellemző volt a nagyformátumú elnök, a nagy taktikus Mitterrand személye, mellette a jobboldalon pályaés versenytársaiként ott volt kezdetben Giscard D'Estaing, majd az őt egyre jobban kiszorító J. Chirac, és egy időben Balladur is. Mindezt Gazdag Ferenc kitűnően megjeleníti. A másik póluson nem mulasztja el annak bemutatását, hogy a PCF (Francia Kommunista Párt) miként zsugorodott össze, avagy hogy az 1993/94-es korszakban miként történt e pártban egyfajta váltás, nemcsak a meghatározó személyiség, Marchais leváltása, hanem egyfajta új orientációkeresés révén is. Arra is volt a szerzőnek gondja, hogy megláttassa a merőben új helyzetet, amely a hagyományos jobboldali pártokat, de az egész francia közvéleményt oly igen meglepte, sőt megdöbbentette: a Le Pen-jelenségről van szó, a markáns szélsőjobboldal viharos térnyeréséről, amely éppen ezekben az években következett be.

Gazdag Ferenc jól exponálja azt a vaskos ellentmondást, hogy miközben a termelés, a növekedés terén Franciaország az Európai Közösségen belül kiemelkedő eredményeket mutathat fel, az inflációt alaposan leszorította, – a lakosság nagy tömegeiben a markáns elégedetlenség és rosszkedv nem tűnt el, sem a bal- sem a jobboldali kormányok alatt. Ennek egyik nagyon megfogható oka a magas, három milliós munkanélküliség, amelynek letörését minden kormány elsődleges feladatának tekintette, de amelyben áttörést nem tudtak elérni. S persze nyomatékosan aláhúzhatjuk — ezt úgy véljük a szerző nem eléggé tette meg, s erre vonatkozóan a kritikai véleményeket sem jelenítette meg eléggé! — hogy ezen a téren azok az automatizmusok sem érvényesültek, amelyekre oly sokan esküsznek: nevezetesen az, hogy a termelés felfutása „majd felszívja a munkanélküliséget".

A szerző elsősorban modern világunknak eme alapkérdéseit, meghatározóit vizsgálja és világítja meg, ám a francia történelemre mindig is oly fontos „magas kultúra" területe halványabban jelenik meg. S miközben Mitterrand személyiségét alaposan elemzi, szocialista párton belül hosszabb időn át ellenlábasának, mindenesetre „nem szeretem" miniszterelnökének M. Rocardnak személyes vonásai nem rajzolódnak ki eléggé. Miként a francia politikai elitből sok pályatársa, ő is híres ENA gazdasági „káderképző" főiskolájáról került ki. Tetemes része volt az 1981-es „nagy változást" hozó választási győzelemben. Ám miniszterelnöksége, majd párt-elsőtitkársága igen hamar látványos fiaskót hozott. Ez nagyobb figyelmet és több helyet is kaphatott volna a kötetben, hiszen Rocardra sokan esküdtek, messze Franciaország határain túl is. Az új balközép-koncentráció gondolatát Rocard valóban kitűnően jelenítette meg, kísérletének összeomlása éppen ezért jelentős is, tanulságos is. Jól érzékeltette a szerző a jobboldal táborában is a személyes súrlódásokat Giscard d'Estaing és Chirac, valamint Chirac és Balladur, vagy Barre és a jobboldaliak között. Mindez ugyanúgy kihatott a francia politika alakulására, mint az 1990-es évek közepétől Le Pen és a jobboldal nagy pártjainak súrlódása.

Ami azonban a baloldalt illeti, néhány esetben a személyek megjelenítését a munkában túl sommásnak vélem. Így amit a szerző a szocialista kormányok egyik rikítóan „más típusú" alakjáról, Tapie-ról, mint „baloldali populistáról" ír, az nem sokat mond. Utal tényszerűen a perekre, a botrányokra, a sporthátterre, majd a meglepően magas szavazataránra, amellyel még újra bekerült az Európa Parlamentbe. Ám úgy vélem, azt is helyes lett volna megemlíteni, hogy míg a francia politikai élet szereplői általában vagy a középosztályokból (vagy még feljebbről) kerülnek ki, Tapie jellegzetesen „alulról" jött. Nem lett volna érdektelen frappáns megszólalásait is felidézni. Az sem érdektelen, hogy mely körökben nem szerették. Avagy itt volt a másik, nagyobb formátumú alulról érkezett, a vasutasból, majd szakszervezeti aktivistából pénzügyminiszter, s a kor ismérvei szerint „sikeres" pénzügyminiszter, majd miniszterelnök Pierre Béregovoy. Ez utóbbi rövid és tragikus véget érő korszakát Gazdag Ferenc nagyon kurtán „intézi el", beleértve rejtélyes öngyilkosságát is. A szereplőket közelebbről ismerő Fejtő Ferenc melegebb hangot ütött meg Béregovoy esetében, éreztetve, hogy ő számos esetben Mitterrand helyett „tartotta a hátát".

Túl sommásnak tűnik Delors megjelenítése is. Igaz, hogy „nem vállalta" 1994-ben az elnökjelöltséget, de úgy hiszem, illett volna megemlíteni: ezt annak ellenére tette, hogy a közvéleménykutatások őt tartották esélyesnek az első helyre. Érdemes lett volna utánajárni, hogy miért nem vállalta. Nyilvánvalóan nemcsak azért, mert „belefáradt", bár ennek is lehetett szerepe benne. Gazdagnál feltűnik egy másik sommás ítélet is, az ti. hogy a franciák „ráuntak" a szocialistákra, akik egy évtizeden át nem tudtak újat hozni, s megbirkózni a kitűzött feladatokkal, s ráadásul egy

sor botrány is megrázta, lejáratta a pártot. Mindez igaz, mégis helyes lett volna érzékeltetni a szocialisták közti árnyalatokat, s azokról is szólni, akik másként vélekedtek, s vagy félreszorultak, vagy lemondtak miniszteri posztjukról. Ám ennél is lényegesebb az 1993-as nagy parlamenti összeomlás közelebbi szemrevétele. Gazdag Ferenc méltán mutat rá a szocialisták parlamenti térvesztésére, ám az általa közölt táblázatból is kiderült, hogy a leadott szavazatok alapján a párt bázisa messze nem zsugorodott annyira össze; a megfogyatkozásban a francia választási rendszernek (az elveszők szavazatok rendszerének) van igen nagy része.

Még ennél is fontosabbnak tűnik, hogy alig egy éven belül bekövetkezett a Szocialista Párt sokakat meglepő újjászületése. A szerző ír Jospin 1994. évi főtitkárrá választásáról, majd az 1995 májusi elnökválasztásról, amikor nagy „megrökönyödésre" az első fordulóban mindenkit megelőzve első helyen végzett és a második fordulóban is megszorította a jobboldal és centrum közös jelöltjét, Chiracot. Ám az nem derül ki Gazdag Ferenc írásából, hogy a Jospin-féle újjászületés jellegzetesen offenzív szociális/szocialista felfogásban történt, hogy ez szakítást jelentett a Mitterrand/Rocard-féle hagyományokkal. Kár, hogy ennek bemutatása elmaradt, márcsak azért is, mert erre a magyar írott és elektronikus sajtó sem fordít figyelmet, Jospint és az új francia pártvezetést a saját szavaival nem szólaltatják meg, nyilvánvalóan azért, mert annyira elüt a magyar politikai és szellemi elit hangvételétől, hogy azt „jobb negligálni". Gazdag Ferencet bizonyára nem ez a szempont vezette, ám az mégis sajnálatos, hogy a Jospin-profil és jelenség túlságosan fakó maradt.

Más vonatkozásban azonban a szerző kitért a szocialisták és a kommunisták sajátos viszonyára; míg a kommunisták rendre bírálták a szocialistákat, vigyáztak, hogy a jobboldal nem használhassa ki az ellenzékiségüket. S itt persze megemlítendő, hogy ez a probléma nemcsak a Mitterrand-Marchais-korszakra volt jellemző, hanem élő maradt az új Jospin-évekre is. Ám megint a kommunisták esetében, amikor a könyvben a magyar olvasók számára érthető „reformkommunista" meghatározásra bukkanunk, ezt francia talajon nagyon ködösnek érzem. Pontosabban mindenütt ködös és konkretizálandó jelenségről, csoportosulásról van szó, de a PCF esetében hatványozottan. Az 1993. évi nagy sztrájkok esetében is árnyaltabban írnék; a CGT, illetve a kommunista szál nyilvánvalóan az összefüggéseknek csak egyike.

A szerző érdeme, hogy a nagy nemzetközi útvesztőket érzékeltetve nagyon jól világítja meg Franciaország tartós dilemmáit: a kivételes középhatalmi státus veszélyeztetettségét, a német, az amerikai kihívást, a sajátos afrikai és különösen északafrikai relációt. A problémákat és tanulságokat még hosszan lehetne folytatni. Ám ami ehelyütt a lényeges: a „befejezetlen történelem" olyannyira kényes stúdiumának területén Gazdag Ferenc ismét egy nagyon érdemes munkával örvendeztette meg az érdeklődőket.

Jemnitz János

Tilkovszky Loránt

NÉMET NEMZETISÉG – MAGYAR HAZAFISÁG

Tanulmányok a magyarországi németség történetéből

JPTE University Press, Pécs, 1997. 261. o.

A Janus Pannonius Tudományegyetem Modernkori Történeti Tanszéke e tanulmánygyűjtemény kiadásával köszöntötte neves professzorát, a 70. életévét betöltő Tilkovszky Lorántot, akinek több évtizedes tudományos munkássága nemcsak hazánk történész köreiben elismert, hanem határainkon túl is, főleg a német és osztrák délkelet-kutatásban, valamint a szomszédos országok szaktörténészei között. Tanszékvezetője — Fischer Ferenc — rövid „Köszöntő"-ben azt az oktatói tevékenységet is méltatja, amelyet Tilkovszky Loránt 1982-től végez a pécsi egyetemen, s elismeréssel szól bekapcsolódásáról Dél-Nyugat-Dunántúl szellemi életébe, a nemzeti kérdésről tartott előadásairól és a helyi sajtóban publikált cikkeiről.

A tanszékvezetői „Köszöntő", főleg azonban a szerző által írt rövid „Számvetés" azokra az ugyancsak méltatást érdemlő munkákra is kitér, amelyek kívül esnek a „német nemzetiség – magyar hazafiság" témakörén. A vázlatos tájékoztatásból megtudhatjuk, hogy Tilkovszky tudományos pályáján az első lépést az 1831-es parasztfelkelés megírása jelentette, amelyet Balásházy János és Széchenyi István agrártudományi nézeteinek és gazdasági tevékenységének vizsgálata követett, s csak ezután — hozzávetőleg az 1960-as évek elejétől — vált a szerző fő kutatási területévé Ma-

gyarország két világháború közötti politikatörténete. Ennek keretében vett részt nemzedéke két nagy tudományos vállalkozásában, a Magyarország története 8. kötetének megírásában és szerkesztésében, valamint a Magyar Tudományos Akadémia 150 éves történetének a feldolgozásában. E munkálatokkal párhuzamosan jelentek meg azok az érdeklődést és szenvedélyes vitákat egyaránt kiváltó munkái, amelyek a revízió és a nemzetiségpolitika összefüggéseivel, a magyarországi szlovákok történetével, különösen pedig Bajcsy-Zsilinszky Endre és Teleki Pál politikai nézeteivel, tevékenységével, történelmi szerepével foglalkoznak.

Ám az a témakör, amelynek kutatása — miként Tilkovszky maga is megjegyzi — „hovatovább egész életét betölti" (20. o.), végül is a 20. századi nemzetiségi kérdés, közelebbről a magyarországi németség két világháború közötti története lett. Ez a magyarázata annak, hogy a szóbanforgó tanulmánygyűjteménybe csak olyan írások kerültek, amelyek ennek a témakörnek az eredményeit összegzik. De nem korábban megjelent tanulmányok részbeni újraközléséről van szó — amint az tanulmánygyűjteményekben általában szokásos —, hanem az egész témakör 15 fejezetbe sűrítéséről. A szerző minden fejezetben önálló résztémát dolgozott fel, amelyek a könyv Függelékében található könyvekre, kismonográfiákra és tanulmányokra épülnek. (Jegyzetapparátus ezért nem készült a fejezetekhez.)

Kronológiai és tartalmi szempontból a könyv három nagyobb részre osztható. A bevezető fejezet a történelmi előzményeket tekinti át 1918-ig bezáróan, s ezt öt fejezetben azoknak a változásoknak az összefoglaló ismertetése követi, amelyek — hozzávetőleg a második világháború kitöréséig — a magyarországi németség történelmében következtek be. A hazánkkal szomszédos államok német kisebbségeinek rövid bemutatása után megismerkedhetünk egyfelől a magyar-német együttműködést szorgalmazó Bleyer Jakab és a náci beállítottságú Basch Ferenc, valamint az általuk képviselt két ellentétes szellemű szervezet (Ungarländisch-Deutscher Volksbildungsverein, illetve Volksbund der Deutschen in Ungarn) politikai tevékenységével, másfelől a magyarországi hivatalos és egyházi nemzetiségpolitika ellentmondásos nézeteivel és gyakorlatával.

A következő részt tárgyaló négy fejezet a második világháború időszakát tárgyalja, átfogó képet nyújt a náci Németország agresszív törekvéseiről és a magyar nemzetiségpolitikában bekövetkezett súlyos torzulásokról, központban azonban természetesen a legfontosabb események állnak: a toborzások és az 1944. évi kényszerszorozás a Waffen-SS-be, a magyarországi németek közötti aktív és passzív ellenállás a náci törekvésekkel szemben és a Kárpát-medencei németek kimentésére irányuló SS-akció a szovjet csapatok közeledtével.

A könyv harmadik része — ugyancsak négy tanulmányban — a világháború drámai következményeivel, magyarországi németek szovjet munkatáborokba hurcolásával, főleg pedig erőszakos kitelepítésükkel, s a korabeli magyar politikai irányzatok ezzel kapcsolatos álláspontjaival foglalkozik. Befejezésként a szerző „Nemzetiségpolitikai gondolkodás Magyarországon a 20. században" címmel összegzi korábban részletesebben kifejtett legfontosabb megállapításait és a levonható következtetéseket, tanulságokat. A könyvet végül az információkban szintén gazdag Függelék zárja, amely egyrészt a magyarországi németség 1919–1945 közötti történetének kronológiáját, másrészt a szerző pécsi, illetve Baranya megyei előadásainak és a témakörbe vágó írásainak a jegyzékét tartalmazza.

A kötet számos elvi jellegű megállapítása, illetve állásfoglalása közül az első hely minden bizonnyal azt az összefüggést illeti meg, amelyre maga a cím — „Német nemzetiség – magyar hazafiság" — utal. Hiszen az összefüggés pozitív vagy negatív értelmezése ellentétes reagálásokat váltott ki és válthat ki ma is az emberekből, függetlenül attól, hogy a magyart vagy a németet vallják-e anyanyelvüknek. Bizonyára ez az oka, vagy ez is az oka annak, hogy mindezidáig nem kaptunk tudományosan indokolt és dokumentált választ arra a kérdésre, hogy miként értelmezhető és milyen tényekkel bizonyítható a német nemzetiség magyar hazafisága a 20. század, elsősorban persze a két világháború közötti időszak esetében. Természetesen igazságtalan lenne ezért elsődlegesen a történetírást felelőssé tenni, mivel 1945 után a történelmi távlat hiánya, a háborús borzalmak nemzedékek érzelmeit és gondolkodását befolyásoló hatása, különösen pedig a hidegháborús nemzetközi légkör az érintett országokban mindenütt évtizedeken át megnehezítette, sőt lehetetlenné tette e témakör tárgyilagos tanulmányozását. Ehhez új történelmi körülmények szükségeltettek, s eddigi kutatásaira támaszkodva Tilkovszky Loránt mert és tudott élni a lehetőségekkel: elsőként dolgozta fel ezt a nehéz és kényes témát.

A szerzőnek — feltételezésünk szerint — mindenekelőtt a „magyar hazafiságot" kellett önmaga számára is értelmeznie. A korábbi korszakokra vonatkozóan — a jelek szerint — az a magatartás szolgált e tekintetben zsinórmértékül, amelyet a német nemzetiség, illetve egyes részei

a magyar nemzeti érdekekért, a függetlenségért és a társadalmi haladásért folytatott küzdelmek során tanúsított. Lényegében az uralkodó nemzet pozitívan értelmezhető szempontjai maradtak az irányadóak 1867 után is. Tilkovszky a liberális szellemű 1868-as nemzetiségi törvényre hivatkozik, amely szerint a „politikai magyar nemzetfogalomból" következően az ország „nem-magyar népei... maguk is a magyar nemzet részei: állam- és nemzethűségűknek, hazafiságuknak alapvető kritériuma a magyar nemzet céljaival, érdekeivel való azonosulás". (179. o.)

Az tehát, hogy a magyarság és németség békés együttélése szempontjából legfontosabbnak tekinthető asszimiláció kötelezőnek, netán kikényszerítendőnek, vagy csupán kívánatosnak fogható-e fel, attól függ, hogy miként értelmezzük a magyar nemzet céljait és érdekeit, illetve az azokkal való azonosulást. Az értelmezést a mindenkori törvényhozó és végrehajtó szervek határozták meg, az ezzel való azonosuláson pedig — mint ismeretes — a kortársak és 1918 utáni utódaik az asszimilációt elősegítő, végső soron fenntartás nélkül elfogadó nemzetiségi magatartást értettek, lényegében figyelmen kívül hagyva azt a diszkrepanciát, amely az ily módon kialakított nemzetiségpolitika és az 1868-as törvény szelleme között jött létre.

A jelzett ellentmondás miatt Tilkovszky szükségszerűen szembekerül a dualizmuskori gyakorlatot követő 1919 utáni magyar nemzetiségpolitikával, annál is inkább, mert — meghaladva az 1868-as nemzetiségi törvényt — az egyéni szabadságjogokon túlmenően a nemzetiségek kollektív jogait is akceptálja. Ennek az elvi álláspontnak megfelelően ad kritikai ismertetést a két világháború közötti hivatalos magyar nemzetiségpolitika céljairól és intézkedéseiről, tehát voltaképpen azokról az elvárásokról, amelyek teljesítése a magyar hazafiság kritériuma lett volna az adott korszakban.

Ebből következően a szerzőnek világosan kellett látnia a különbséget a magyar hazafiság hivatalosan elvárt és a valódi nemzeti érdekeket kifejező értelmezése között, mert csak így foglalhatott állást abban a kérdésben, hogy a német nemzetiség politikai nézetei és tettei közül melyek szolgálták valóban a magyar hazafiságot, s melyek álltak ellentétben azzal. E nélkül nem sikerült volna sem a magyar nemzetiségpolitika elfogulatlan elemzése és megítélése, sem pedig a meggyőző különbségtétel a Volksbildungsverein és a Volksbund, sőt az utóbbi esetben vezetők és (félre)vezetettek között.

A tanulmányok azt az általános következtetést támasztják alá a magyar és német együttélés közel ezeréves történelme alapján, hogy a súrlódások, kisebb-nagyobb konfliktusok az uralkodó nemzet és a nemzetiségek között elkerülhetetlenek voltak, de végleg kezelhetetlenekké Magyarországon csak a második világháború idején váltak. Mégpedig annak a két tényezőnek az együttes hatására, amelyet Tilkovszky Loránt vizsgálódásai központjába állított: az együttélés drámai megszakításának belpolitikai feltételét egyfelől a nemzeti érdekeket megcsúfoló magyar nemzetiségi politika, másfelől Berlin nagyhatalmi törekvéseinek és a náci ideológiának a német nemzetiségen belüli térhódítása készítette elő.

A végkifejlet bekövetkezte érthetetlen lenne, súlyossága, egy államalkotó nemzetiség csaknem teljes és végleges elvesztése pedig nem lenne felmérhető a témakör, tágabb értelemben a magyar-német együttélés ellentétekkel teli, mégis folyamatos történelmének figyelembe vétele nélkül. Tilkovszky könyvének érdemei közé ezért oda sorolandó ennek a történelmi kontinuitásnak a felvázolása is. Annak tudatában, hogy a német nemzetiség–magyar hazafiság közötti kapcsolat témája szigorúan véve a modern korhoz, a Kárpát-medencében is végbement nemzetté-válási folyamathoz kapcsolódik, röviden visszautal a középkori előzményekre, a 11–12. századi kezdetekre is. Kiemelésre természetesen erre a korszakra vonatkozóan is a két nép együttélése szempontjából legfontosabb tényezők kerülnek, a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos magyar politika és a németek történelmi — különösen gazdasági és kulturális — szerepe. Egyrészt ugyanis a többnyelvű ország Szent Istváni gondolatának érvényesülésére utal, másrészt arra, hogy a Kárpát-medence középkori német népessége (Mátyás király idejében 150–200 ezer főről lehetett szó) „számarányát meghaladó mértékben járult hozzá az ország anyagi és szellemi kultúrájához". (27. o.)

Bár ez a mintegy fél évezredes korszak kellőképpen megalapozta a német nemzetiség magyar hazafiságát, a Habsburgok belépése a magyar történelembe, elsősorban a török kiűzését követően ebből a szempontból is messzeható változásokat eredményezett. Egyrészt azáltal, hogy az erdélyi fejedelemséget nem csatolták vissza a magyar királysághoz, hanem a bécsi udvar irányítása alá helyezeték, másrészt pedig annak következtében, hogy a 18. század elejétől végrehajtott telepítések lényegesen megváltoztatták a magyarországi németség létszámát, társadalmi struktúráját, országon belüli elhelyezkedését stb.

Tilkovszky rámutat arra, hogy a Habsburg abszolutizmus politikája törést okozott a magyar-szász kapcsolatokban. Az unió elutasítása miatt ugyanis a szászok javarészt az önkényuralmi rendszer mellé sodródtak, s ez súlyos konfliktusokhoz vezetett — különösen 1848/49-ben — a két nép

között. 1867 után azonban a szászok többsége megbékélt a magyar államisággal, s e tekintetben lényegi változásra 1918-ig nem került sor, noha a századfordulót követően előretört az a „zöld-szász" irányzat, amelynek alldeutsch beállítottsága révén szerepe volt a két világháború közötti szélsőjobboldali német mozgalmak előkészítésében.

Sok tekintetben másként alakult a sváb telepesek és a magyarság kapcsolata. Tilkovszky elsősorban rájuk összpontosítja figyelmét, bizonyára azért, mert az 1918 utáni Magyarország németsége túlnyomórészt ezek leszármazottja volt. Különösen figyelemre méltóak azok a szempontok, amelyek ismerete megkönnyíti annak megértését, hogy az asszimiláció miért haladt gyorsabban előre a sváb paraszti tömegek, majd pedig a trianoni határokon belül maradt németek, mint a félezer évvel korábban betelepült erdélyi szászok körében. A könyv utalásai szerint a gazdasági és társadalmi szervezetek és szervezettség népességmegtartó erejének gyengesége, a hiányos társadalmi struktúra, a saját polgárság, s jó ideig a saját értelmiség hiánya — egyéb tényezők mellett — a sváb parasztok számára egyre nehezebbé tette az etnikai identitás megőrzését, az érdekérvényesítést, egyáltalán a kollektív érdekek felismerését és megfogalmazását.

A lehetséges megoldás irányába azok a kísérletek mutattak a leginkább, amelyekre 1918/19 folyamán került sor. A könyv érdemei közé sorolható, hogy ezekre is figyelmet fordít, s több helyütt is utal az autonómiát is biztosító kísérletekre, amelyek ugyan elkéstek és elbuktak, de amelyek ennek ellenére hatást gyakoroltak — Magyarországon és a szomszéd országokban — az 1918-as összeomlást követő első évek nemzetiségpolitikájára. (73–74. o.) A német nemzetiség – magyar hazafiság közötti kapcsolat azonban az első világháború után az érintett utódállamokban végleg megszakadt, történelmi kontinuitásról csak a trianoni Magyarország esetében lehet beszélni.

Mindamellett Tilkovszky Loránt külön tanulmányban foglalkozik a határainkon túlra került német kisebbségek néhány kérdésével, azt a lehetséges hatást állítva előtérbe, amelyeket azok magyarországi sorstársaikra, közvetve pedig a magyar nemzetiségpolitikára gyakoroltak, némileg befolyásolva ezáltal a magyar-német együttélést a saját új államaikban is, de Magyarországon is. (37–45. o) A tanulmány bebizonyítja annak a politikának az elhibázottságát, amely a magyar revíziós törekvések szolgálatába akarta állítani az utódállamok németségét is, s ezzel összefüggésben azokat a főbb tényezőket is megismerhetjük, amelyek e németség álláspontját motiválták a két világháború között a magyarsággal kapcsolatban. Ilyen volt az örökölt bizalmatlanság a magyar nemzetiségpolitikával szemben — főleg a bánáti, a bácskai svábok, részben az erdélyi szászok esetében —, továbbá az ugyanabban az államban élő magyarokkal való baráti vagy ellenséges kapcsolat, amelyet erősen befolyásolt a szóbanforgó országok magyar politikája, a német kisebbségek trianoni Magyarországon belüli és az új államok körülményei közötti gazdasági, politikai és kulturális mozgástere, végül — 1933 után már elsődlegesen — a Német Birodalom délkelet-európai politikája.

A német nemzetiség magyar hazafiságának a trianoni határokon belüli létezésére és kontinuitására bizonyítékként a könyv két olyan, egyébként meggyőző példát hoz fel, amelynek érvényességét lényegében megsemmisítette, vagy legalábbis megtörte a második világháború kirobbanása. Az egyik az, hogy a magyarországi németség — a korábbi korszakokhoz hasonlóan — továbbra is „mindenekelőtt mezőgazdasági termelőtevékenysége kimagasló teljesítményeivel" járult hozzá a leginkább „a közös haza építéséhez". S kitérve a sváb parasztok korabeli földvásárlásaira, egyértelműen úgy foglal állást, hogy azok célja kizárólag a családok létfeltételeinek biztosítása és gyarapítása volt. Ezért „hisztérikus hangulatkeltésnek" nevezi azokat az állításokat, amelyek e földvásárlásokat a „külső német expanzió" megnyilvánulásaiként tüntették fel. (40–41. o.)

Tilkovszky azonban arra is rámutat, hogy a Magyarország és a náci Németország között 1940 augusztus végén megkötött német népcsoport-egyezmény után a rendkívül felerősödött Volksbund minden lehetőt megtett — s nem sikertelenül — azért, hogy a magyarországi német parasztság gazdasági tevékenysége „a német birodalom igényeinek megfelelően" alakuljon, s hogy a magyar kormányok gazdaságpolitikája is ezeknek az igényeknek a kielégítését szolgálja. (42. o.) Mindkét esetben azonban a valódi magyar nemzeti érdekektől idegen, sőt azokkal ellentétes célkitűzésekről volt szó, amiért természetesen nem a sváb parasztok marasztalandók el, hanem azok, akik e célok szolgálatára igyekeztek valóban kiemelkedő termelő tevékenységüket felhasználni.

A másik példa, amely a német nemzetiség magyar hazafiságát bizonyította, a Gratz Gusztáv, főleg azonban Bleyer Jakab által irányított Magyarországi Német Népművelődési Egyesület tevékenysége volt. A szerző sokoldalúan, meggyőző adatok és érvek sokaságával bizonyítja a szervezet pozitív működését, a két nép békés együttélésének céljából tett erőfeszítéseit. Az elvi álláspont, az Egyesület szellemisége a legfrappánsabban talán Bleyer egyik önmagára vonatkozó kijelentésében

fejeződött ki: „Német vagyok, de nem német nacionalista, és mélyen gyökeredzem a magyar tradíciókban". (43. o.)

Bár ez a szellemiség meglepően tartósnak bizonyult, a meghurcoltatások, sőt kitelepítések ellenére voltaképpen mindmáig fennmaradt, az 1930-as években, méginkább pedig a világháború során háttérbe szorult. Maga Bleyer 1933-ban elhunyt, és egyesületének helyét egyre inkább a Volksdeutsche Kameradschaft, 1938-tól pedig a Volksbund der Deutschen in Ungarn foglalta el. Ezzel új, de rövid ideig tartó fejezet kezdődött a magyarság és a németség kapcsolatában, hiszen — amint Tilkovszky kutatásai részletesen bizonyították, jelen tanulmánygyűjteménye pedig ismételten hangsúlyozza — a Volksbund révén olyan szervezet sajátította ki a magyarországi németség képviseletét, amely nem a magyar hazafiságot, hanem a náci Németország érdekeit szolgálta, nem az együttélést akarta elősegíteni, hanem az elszakadást, egyfajta német „népcsoport állam" létesítését a magyar államon belül, végső soron a Hitler által tervezett és a háború utánra halasztott áttelepítést.

E történelmi fordulattal szoros kapcsolatban álltak azok a negatív változások, amelyeket a területszerzések idéztek elő mind a német nemzetiség helyzetében, mind pedig a magyar nemzetiségpolitikában. A könyv rámutat arra, hogy nemcsak a magyarországi németség létszámának megnövekedéséről és társadalmi struktúrájának módosulásáról, nemcsak újabb kulturális, illetve oktatási természetű problémák felmerüléséről volt szó, hanem arról is, hogy az észak-erdélyi és a délvidéki németség bekapcsolódása következtében kiszélesült a magyarellenesség és a nácibarátság társadalmi bázisa. Messzemenően egyet lehet érteni azzal az állásponttal, amely szerint indokolt a disztingválás a „két világháború közötti magyarországi németség és az észak-erdélyi és bácskai német néprészek karaktere között", s hogy az utóbbiak 1940 őszétől, illetve 1941 tavaszától „torzító befolyást" gyakoroltak az előbbiekre. (40. o.)

Ám e változásokkal párhuzamosan fordulat ment végbe a magyar nemzetiségpolitikában is. Tilkovszky indokoltan marasztalja el azt a politikát, amely a bécsi német népcsoportegyezmény 1940-es megkötésével — a végrehajtás során alkalmazott taktikázás ellenére — voltaképpen lemondott arról, hogy az ország lakosságának mintegy 5%-át kitevő német nemzetiség ügyeiben biztosítsa a magyar állam szuverenitását. Ez a legnyilvánvalóbban abban a visszataszító kormányzati magatartásban mutatkozott meg, amely az SS-be való toborzások, a kényszersorozások és a délkelet-európai németség kiürítésére tett SS-akciók során nemcsak eltűrte, de elő is segítette a náci Németországnak a magyarság alapvető érdekeit is sértő intézkedéseit.

Mindezt figyelembe véve még utólag is nehéz megfogalmazni azt az elvárást, amely bizonyíthatta volna a német nemzetiség magyar hazafiságát ezekben az években. Hiszen a magyar külpolitikai célok és törekvések támogatása közelebb állt a nemzeti érdekek elárulásához, mint a hazafisághoz, a magyar nemzetiségpolitika elfogadása pedig végső soron önfeladáshoz, a nemzetiségi lét és értékek megtagadásához vezethetett volna. Tilkovszky tanulmányai nyilvánvalóvá teszik, hogy az egyetlen megoldás az antifasiszta ellenállási mozgalomhoz való csatlakozás lett volna a német nemzetiség számára, de e mozgalom — ismert okok miatt — hazánkban nem vált meghatározó politikai erővé.

A tanulmányok mindamellett azokra a német nemzetiségen belüli jelenségekre, sőt akciókra is felhívják a figyelmet, amelyeknek ugyan szintén nem volt átütő erejük, némileg mégis akadályozták a náci Németország egyes törekvéseinek a végrehajtását. Főleg a Hitler-féle áttelepítési tervvel, méginkább az SS-toborzásokkal, majd a kényszersorozással és kényszerevakuálással szembeni megnyilvánulásokra, passzív ellenállásra és esetenkénti fellépésekre utal Tilkovszky könyve. Arra a magyar hatóságok, sőt az SS-tisztek előtt sem ismeretlen elégedetlenségre tehát, amely — a dokumentumok és visszaemlékezések szerint — ritka esetekben az aktív antifasiszta ellenálláshoz is elvezetett, legfőképpen azonban az ismert Hűségmozgalomban fejeződött ki. S bár az ezzel foglalkozó fejezet arra is rámutat, hogy a mozgalom azoknak a magyar kormányszerveknek a titkos támogatását élvezte, amelyek hivatalosan a náci Német Birodalom háborús politikája mellett szálltak síkra, az országon belül kérlelhetetlenül felléptek minden antifasiszta szervezkedés és megnyilvánulás ellen, a nemzetiségpolitikában pedig a hazához való hűséget az asszimiláció önkéntes vállalásával azonosították (137. o.), a náciellenesség, a hazai németséget, de közvetve a magyarságot is sújtó intézkedések bírálata és akadályozása, összességében tehát tevékenységének alapvetően pozitív töltete mégsem vitatható el a mozgalomtól.

Mindezek figyelembe vétele mellett teljesen indokoltnak és megalapozottnak érzi az olvasó — mégpedig nemcsak morális, hanem tudományos szempontból is — a könyv végkövetkeztetését, a német nemzetiség kollektív háborús felelősségéről szóló tétel határozott elutasítását. Hiszen a

Duna-medencében élő németeknek a könyv által évszázadokra visszamenően dokumentumokkal bizonyított magyar hazafisága élesen ellentmond ennek a tételnek. A világháború következményeivel foglalkozó utolsó fejezetek pedig voltaképpen arról szólnak, hogy a németek tízezreinek elhurcolása évekig tartó szovjet kényszermunkára, az itthon maradottaknak a magyar társadalomból és politikából való kirekesztése, és végül nagyobb részük kitelepítése az országból, pótolhatatlan gazdasági és kulturális, nem utolsó sorban morális kárt okozott a magyarságnak. S csak a jövő fogja majd eldönteni, hogy a szerző által is helyeselt pozitív diszkrimináció elvének érvényesítése az új magyar nemzetiségi politikában (186/187. o.) képes lesz e — s ha igen, mennyit — visszaszerezni az elvesztett értékekből.

Tokody Gyula

ELŐADÁSOK A VESZPRÉM MEGYEI NÉMETEK TÖRTÉNETÉRŐL (1946–1948)

Történeti konferencia, Veszprém, 1996. június 8.
Szerkesztette: Hudi József
Veszprém Megyei Német Önkormányzatok Közössége, Veszprém, 1997. 93 o.

A kötet Veszprém megye német nyelvű lakosságának ötven évvel ezelőtti nehéz sorsáról kíván objektív képet adni, bemutatva a hazai viszonyokat és a meghatározó szerepet játszó nemzetközi törekvéseket.

Mádl Antal előszava kifejti, hogy e megyében a 18. sz. végétől a települések mintegy egynegyedében kizárólag vagy többségében német családok éltek. A jobb megélhetés reményében jöttek Magyarországra, szorgalmuknak, alkalmazkodóképességüknek köszönhetően jól illeszkedtek be új hazájukba. Itt idővel részben természetes, részben erőltetett asszimilációs hatások érték őket.

A két világháború közti időszakban a hitleri Németország és Horthy-Magyarország politikai együttműködése következményeként kiszolgáltatott helyzetbe került a hazai németség, és 1945 után kollektív bűnösséggel vádoltan, a határokon kívül élő magyarsághoz hasonlóan, meghurcoltatások és üldöztetések sorát volt kénytelen elviselni. A túlnyomórészt paraszti német lakosság vagyonelkobzását a teljes jogfosztás követte, végül a kitelepítés. Németország, kijelölt új hazájuk, nagy szegénységben fogadta őket, így nem csoda, hogy közülük sokan visszaszöktek vagy megpróbáltak elmenekülni a kitelepítő hatóságok elől. Az itthon maradottak sokáig jogfosztottan éltek, gyakran saját házaikból kiűzve. Egy új generáció kellett, hogy meginduljon a párbeszéd; hogy a fiatal generáció megértse, szülei, nagyszülei nem bűnösök voltak, bűnbaknak tették meg őket.

Tilkovszky Loránt a magyarországi németség II. világháborús mozgásterét vázolja fel, amelyet jórészt meghatároztak a nagy német népközösség szellemében őket ért hatások, de a két ország közti konkrét egyezmények is. A háború után sem kiszolgáltatottságát, sem meg-megmutatkozó ellenállását nem vette figyelembe a magyar kormány, hanem a német nemzetiség nagy többségét, mint „fasiszta részt", kárpótlás nélküli kitelepítéssel kívánta büntetni. A szovjet vezetésű Szövetséges Ellenőrző Bizottság a magyar kormányt egyenesen globális kitelepítés alkalmazására igyekezett szorítani.

Tóth Ágnes előadásában a kitelepítés kül- és belpolitikai okait vizsgálja; a nagyhatalmak potsdami állásfoglalását, illetve a magyarországi belpolitikai erők törekvéseit. Megvilágítja a földreform- és telepítéspolitika, s különösen a magyar menekültek, kiutasítottak elhelyezési problémáinak erőteljes belejátszását a németek kitelepítése problematikájába.

A magyarországi németek elűzése szülőföldjükről címmel Zielbauer György tartott előadás, ismertetve az Ideiglenes Nemzeti Kormány, majd a Tildy-kormány intézkedéseit, illetve a mérvadó pártok többségének állásfoglalását, valamint a két szakaszban, amerikai majd szovjet megszállási övezetbe történt kitelepítési akció körülményeit. Főleg egyházi forrásokra támaszkodva Veszprém megyével részletesen is foglalkozik, hangsúlyozva az akciónak etnikai tisztogatásokkal egyenértékű voltát.

Veress D. Csaba a magyarországi SS-csapatok történetéhez szolgál adatokkal. A csapatmozgások keretében a bevetéseikről, későbbi sorsukról is értesülhetünk.

A Veszprém megyei németek egykori betelepülését és a második világháború utáni kitelepítését Hudi József együttesen tekinti át, a helyi szakirodalom fejlődéséről is képet adva. A kiegyezés után felerősödő asszimiláció hatására a németség fokozatosan veszített korábbi különállásából, a

20. század elejére pedig a községek lakosságának többsége kétnyelvűvé vált. A megye német lakosainak 40%-át vesztette el a kitelepítések következtében.

Rácz István észak-bakonyi községek sorsán keresztül mutatja be az 1946 és 1948 között végbement kitelepítés hatását.

Koppányi István előadásából Városlőd sorsát ismerjük meg a 18. századtól kezdve, amikor frank és bajor nyelvterületről érkezettek települtek itt le. Még 1941-ben is a lakosok 87%-a német anyanyelvűnek vallotta magát. A falu plébánosának naplója alapján pontosan nyomon követhetőek az események 1946. jan. 7-től 1948. jan. 15-ig, ill. márciusig, amikor a csehszlovákiai, Kassa környéki magyarokat telepítették a kitelepített németek házaiba. Az itthon maradottak rohamosan asszimilálódtak, már csupán a művészeti együtteseik őrzik egykori kultúrájukat.

A kötet mellékletében — Hudi József összeállításában — az általános irodalom mellett bibliográfiát találunk a Veszprém megyei német nemzetiség történetéhez, ezen kívül négy táblázatban községenként pontos adatok és eredeti dokumentumok is rendelkezésre állnak.

Weidinger Melinda

CONTENTS

STUDIES — *Lóránd Dombrády*, „On the Responsibility of Hungary's Entering the War" — *Mihály Korom*, „From the Atlantic Charter to the Collective Punishment at Potsdam. (To the History of the Removal of the German Population from Hungary)" — ARTICLES — *Mária Palasik*, „The Declaration of the Freedom of Speech and the Beginnings of Limiting it in Hungary, 1946–1949. Its Legal Regulation" — *Péter Apor*, „Building a People's Democracy: Kunmadaras, 1946" — DOCUMENTS — *Magdolna Baráth*, „Letters from the Front, 1944. Correspondence of Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály, and Vas Zoltán" — *Sándor Orbán*, „Documents Relating to the Appearance of the Christian Democratic People's Party in 1945 and its Programme" — SHORTER CONTRIBUTIONS — *Béla Németh G.*, „Individual and Group Behaviour Prior to the Communist Takeover. (The Periodical *Válasz* Between 1946 and 1948) — REVIEWS

TABLE DES MATIERES

ETUDES - *Lóránd Dombrády:* De la responsabilité de l'entrée en guerre — *Mihály Korom*: De la Charte Atlantique à la punition collective de Potsdam (Contributions à l'histoire du déplacement des Allemands de Hongrie) — COMMUNICATIONS — *Mária Palasik:* La déclaration de la liberté de parole et les débuts des limitations (1946-1949). *Reglémentation judiciaire* - *Péter Apor:* La construction de la démocratie populaire: Kunmadaras, 1946 - DOCUMENTS — *Magdolna Baráth:* Lettres du front, 1944. La correspondance de Mátyás Rákosi, Ernő Gerő, Mihály Farkas et de Zoltán Vas - *Sándor Orbán:* Documents relatifs à l'apparition et au programme de l'année de 1945 du Parti Populaire Chrétien Démocrate - PETITS ARTICLES —*Béla Németh G.*: Comportements individuels et collectifs avant la prise de pouvoir communiste (La revue Válasz entre 1946 et 1948) - LITTERATURE HISTORIQUE

INHALT

STUDIEN — *Lóránt Dombrádi*: Über die Verantwortung der Kriegsführung — *Mihály Korom*: Von der Atlantischen Charta bis zur kollektiven Strafe von Potsdam (Zur Geschichte der Austreibung der Ungarndeutschen) — MITTEILUNGEN — *Mária Palasik*: Die Deklaration der Redefreiheit und die Anfänge ihrer Beschränkung in Ungarn (1946-1949) — *Péter Apor*: Die Errichtung der Volksdemokratie: Kunmadaras in 1946 — DOKUMENTE — *Magdolna Baráth*: Briefe von der Front: Die Korrespondenz von Mátyás Rákosi, Ernő Gerő, Mihály Farkas und Zoltán Vass — *Sándor Orbán*: Dokumente zur Errichtung und zum Programm der Christlichdemokratischen Volkspartei in 1945 — KLEINERE ARTIKEL — *Béla G. Németh*: Individuelle und Gruppenverhalten vor der kommunistischen Machtübernahme (Die Zeitschrift "Válasz" zwischen 1946 und 1948) — HISTORISCHE LITERATUR

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Лоранд Домбради:* Об ответственности объявления войны — *Михай Корам:* От Атлантической Хартии до коллективной виноватости Потсдама до коллективной виноватости Потсдама (К истории йекватриации немцов из Венгрии) — СООБЩЕНИЯ — *Мария Палашик:* Декларация свободы слова и начала её ограничения в Венгрии (1946-1949 гг.) — *Петер Апор:* Построение народной демократии: Кунмадараш в 1946 г. — ДОКУМЕНТЫ — *Магдолна Барат:* Письма с фронта 1944 г.: переписка Матьяша Ракоши, Эрнё Герё, Михая Фаркаша и Золтана Ваша — *Шандор Орбан:* Документы к появлению и программе Христианско-Демократической Народной Партии в 1945 г. — МЕНЬШИЕ СТАТЬИ — *Бела Г. Немет:* Индивидуальные и групповые поведения перед взятием власти коммунистов (Журнал „Válasz" в 1946-1948 гг.) — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségének munkája
Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039—8098

Következő számaink tartalmából

Pach Zsigmond Pál: „Platea chapo ucza vocata". A hazai posztóipar 16. századi történetéből
Tóth István György: Athanasio Georgiceo álruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból
Dávid Géza: Balassi János török kapcsolatai
Tófalvi Zoltán: Az 1956-os magyar forradalom visszhangja Romániában, Erdélyben
Soós Katalin: Ausztria és a magyar menekültügy 1956–57
Ruff Mihály: A hivatalos Magyarország nyugatnémet politikai kapcsolatairól (1956–1958)

E számunk munkatársai

Apor Péter a Nyílt Társadalom Archívum munkatársa, Budapest – *Baráth Magdolna* levéltáros (Politikatörténeti Intézet, Budapest) – *Dombrády Lóránd* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Flodung János* PhD-hallgató (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) – *Gergely Ernő* kandidátus (Budapest) – *Hoós Éva* kandidátus (Ipari, Kereskedelmi és Idegenforgalmi Minisztérium, Budapest) – *Jemnitz János* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Korom Mihály* a történelemtudomány doktora, ny. egyetemi tanár (Budapest) – *Lengvári István* levéltáros (Baranya Megyei Levéltár, Pécs) – *Nagy László* a hadtudomány kandidátusa, nyugállományú ezredes, egyetemi tanár (Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Budapest) – *Németh G. Béla* akadémikus, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Németh István* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Orbán Sándor* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Palasik Mária* kandidátus, egyetemi docens (Budapesti Műszaki Egyetem, Budapest) – *Tilkovszky Loránt* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Tokody Gyula* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Weidinger Melinda* egyetemi hallgató (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs)

A szám ára: 200,–Ft ISSN 0039–80

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows 2.0 (esetleg 6.0) szövegszerkesztőt. A Word for Windows 7.0 vagy 8.0 használata esetén a szöveget *word 2x for windows formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.

2. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kéziraton javítani kíván — *s csak ebben az esetben* — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

4. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében tudunk honoráriumot fizetni.

5. A tanulmányokról és cikkekről — a szerzők tiszteletdíjának terhére — különlenyomatot készíttetünk.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Magiszter* (Budapest V., Városház u. 1.) könyvesboltjában. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00 36) 1 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1011 Budapest, Szilágyi Dezső tér 6. T/F: (00 36) 1 201–88–91

Előfizetési díj egy évre: 1200,–Ft
Egy szám ára: 200,–Ft

1998 132. ÉVFOLYAM 4. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Berta Péter: A túlélők teendői. (A posztmortális szolgálatok rendje későközépkori városaink vallásos közösségeiben)

Pach Zsigmond Pál: „Platea chapo ucza vocata". A hazai posztóipar 16. századi történetéből

Fodor Pál: Kié legyen Pankota (1565)? Érdekcsoportok és érdekérvényesítés az oszmán hatalmi elitben a 16. század közepén

Tóth István György: Athanasio Georgiceo álruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból

Csoma Zsigmond: A szőlészeti-borászati szakirodalom kialakulása Magyarországon (18–19. sz.) A magyarországi szőlészeti-borászati szakirodalmi kezdeményezések

Tisztelt Olvasó!

A Századok internetes „ott”-lapjának címe:
http://www.sztaki.hu/partner/szazadok

Pál Lajos
felelős szerkesztő E-mail címe:
h5944pal@ella.hu

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
132. ÉVFOLYAM 1998. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, IFJ. BARTA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, DOMBRÁDY LÓRÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HEGYI KLÁRA, IZSÁK LAJOS, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MAKK FERENC, MISKOLCZY AMBRUS, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NAGY JÓZSEF, NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, VONYÓ JÓZSEF

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Berta Péter: A túlélők teendői. (A posztmortális szolgálatok rendje későközépkori városaink vallásos közösségeiben) 765
Pach Zsigmond Pál: „Platea chapo ucza vocata". A hazai posztóipar 16. századi történetéből 793

KÖZLEMÉNYEK

Fodor Pál: Kié legyen Pankota (1565)? Érdekcsoportok és érdekérvényesítés az oszmán hatalmi elitben a 16. század közepén 825
Tóth István György: Athanasio Georgiceo álruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból 837
Csoma Zsigmond: A szőlészeti-borászati szakirodalom kialakulása Magyarországon (18–19. sz.) A magyarországi szőlészeti-borászati szakirodalmi kezdeményezések 859

KISEBB CIKKEK

Dávid Géza: Balassi János török kapcsolatai 909

FIGYELŐ

Kéri Henrik: A Tolna megyei német lutheránusok. Megjegyzések egy tanulmányhoz 916

VITA

Balogh László: Észrevételek egy új Anonymus fordításról 927
Veszprémy László: Megjegyzések Anonymus krónikájának fordításáról 932
Róna-Tas András: Nagyszentmiklós. Zsupán. Megjegyzések Bálint Csanád cikkéhez 940
Bálint Csanád Megjegyzések Róna-Tas András megjegyzéseire 949
Róna-Tas András: Jó hír a nagyszentmiklósi kincs kutatásáról 956

TÖRTÉNETI IRODALOM

Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger im Österreich (Ism.: *Siklósi Gyula)* 958
Honfoglalásról sok szemmel (Ism.: *Mesterházy Károly*) 960
Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig (Ism.: *Tringli István*) 962
Die Rumänen und Europa vom Mittelalter bis zur Gegenwart
(Ism.: *Niederhauser Emil)* 964
A Körös-Tisza-Maros-köz települései a középkorban. Dél-Alföldi évszázadok 9.
(Ism.: *Paszternák István*) 966
Zsigmondkori Oklevéltár V. (1415–1416) (Ism.: *Tringli István*) 970
Tőkei Ferenc: Tőke Ferenc históriás énekei (Ism.: *Varga J. János)* 972
A magyarországi németség története Szent István korától napjainkig
(Ism.: *Szőts Zoltán*) 974
Gábor Tüskés – Éva Knapp: Volksfrömmigkeit in Ungarn. Beiträge zur vergleichenden Literatur- und Kulturgeschichte (Ism.: *Petneki Áron*) 976
Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben
(Ism.: *Kéri Katalin – Fericsán Kálmán)* 979
Lackó Miklós: Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok (Ism.: *Pordán Ildikó)* 982

KRÓNIKA

Tóth Bertalanné (1919–1998) 986

E számunk a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

Berta Péter

A TÚLÉLŐK TEENDŐI

(A posztmortális szolgálatok rendje későközépkori városaink vallásos közösségeiben)

Bevezetés

Az alábbi tanulmány arra tesz kísérletet, hogy vázlatos áttekintést nyújtson azokról a rituális szerepelvárásokról, amelyeket későközépkori városaink vallásos közösségeinek szokásrendje a halál beálltát követően a túlélőkkel szemben támasztott. Vizsgálódásaim forrásanyagául elsősorban korabeli céheink és konfraternitásaink[1] szövegemlékei, valamint magyar nyelvű kódexirodalmunk — a halálközeli rituális gyakorlat spirituális hátterét, keresztény eszmeiségét bemutató — ars moriendi-szövegei szolgáltak.

A jelzett források természetéből következik, hogy megállapításaim e közösségek életének csupán egy részébe engednek betekintést, s a holttest felkészítésével, a végtisztességgel stb. kapcsolatos korabeli szokásoknak és magyarázatoknak is csupán egy szűk, az adatok temporális és térbeli szórványossága/esetlegessége miatt csak esetenként általánosítható szeletét reprezentálhatják. Az egyes régiók, települések, ill. városi rétegek temetkezési- vagy gyászszokásai között ugyanis több eltérő (rendszerint alig dokumentált, e tanulmány horizontjából óhatatlanul kiszoruló) mozzanatot feltételezhetünk, s forrásaink természetének behatóbb elemzése is fokozott óvatosságra ösztönöz.[2] A céhek artikulusai vagy kódexeink útmutatásai olyan normaszövegek, amelyek csupán elvétve tesznek említést azokról a zavaró körülményekről,

[1] Lásd *Granasztói* 1980: 238–244, vagy Pásztor Lajos kötetének A vallásos társulatok és céhek című fejezetét, ill. a tanulmány számos e tárgyú idézetét és hivatkozását. E jámbor egyesületeket, amelyek nyomaival szinte valamennyi jelentős városunkban találkozhatunk, rendszerint Krisztus Testéről, Szűz Máriáról, Szent Annáról vagy más — általában az adott település valamely egyházi intézményében oltárral rendelkező — szentről nevezték el, s gyakran előfordult, hogy a polgárok egy csoportja ugyanabban az időben több ájtatatos egyesületnek is tagja volt. (Sopronban a XV. század folyamán például az alábbi társulatokra vonatkozó adatokkal találkozhatunk: Szent Györgyről, Krisztus Testéről nevezett társulat /egy a papok, egy pedig a világiak számára/, Nagyboldogasszony társulata, Gyertyaszentelő Boldogasszony társulata, Tizenkét apostol társulat, Szent Lélek társulat, Szent Anna társulat stb.). Jelentőségük — hasonlóan a harmadrendűek közösségeiéhez — mindenekelőtt a keresztény kulturális tudás hatékony közvetítésében, a papság és a világiak közötti kapcsolat fenntartásában, elmélyítésében ragadható meg.

[2] Lásd például Szende Katalin észrevételeit a pozsonyi és a soproni végrendeletek elkészítésének, társadalmi rétegek szerinti megoszlásának korabeli jellemzőiről (*Szende* 1993: 169–170.). E megjegyzések is arra hívják fel a figyelmet, hogy a városi jegyzőkönyvekben megőrzött szövegemlékek (testamentumok stb.), bár kétségtelenül leginformatívabb művelődés- és kultúrtörténeti forrásaink közé tartoznak, az esetek többségében csupán hozzávetőleges képpel szolgálhatnak az adott település halálkultúrájáról, vizsgálatuk alapján pedig csak egyes rituális elemek, oksági kapcsolatok korabeli előfordulásának valószínűségére vonatkozóan tehetünk megállapításokat.

amelyek a rituális munkamegosztás általuk rögzített, követendő rendjének gyakorlati megvalósulását bármikor késleltethették vagy meghiúsíthatták.[3] Ugyanakkor rendszerint hallgatnak a korabeli halálkultúra — kétségtelenül meghatározó jelentőségű — pogány eredetű hiedelmeiről és szokáselemeiről, valamint a tömeges halál típusainak megjelenése idején alkalmazott, a megszokottól alighanem eltérő rituális megoldásokról is.

A hátramaradók teendőiről a későközépkori céhes emlékeink és kódexszövegeink alapján rendelkezésemre álló adatokat tehát (a fenti megszorítások figyelembe vételével) az alábbi három csoportba sorolom:

1. A halott körüli rituális feladatok ellátása a halál beálltától a sírbahelyezésig, ill. a temetés napján esedékes posztmortális szolgálatok befejezéséig; a gyász[4] megkezdése.

2. Az elhunyt üdvözülésének megkönnyítésével, a testamentum rendeleteinek betartásával és a hozzátartozó életvitelére vonatkozó elvárások teljesítésével kapcsolatos teendők az elföldelés napját követően, a gyász folytatása idején.

3. A — fent említetteknél ritkábban előforduló — hosszú távú posztmortális szolgálatok.

1. A halál beálltától a temetés napjának végéig esedékes posztmortális szolgálatok

Valamely hozzátartozó elvesztése — Kast értelmezését[5] idézve — minden esetben olyan (személyenként rendszerint eltérő intenzitású) traumát eredményez, amelynek epicentrumában a magáramaradó világértelmezésének, ill. önértékelésének megrendülése, ideiglenes felbomlása, szakrális meggyőződésének szükségszerű belső revíziója áll.

A közösség elemi érdeke, hogy „ügyeljen arra", a hátramaradó egyén fájdalmának szélsőséges megnyilvánulásaival ne támasszon számottevő kétségeket a keresztény létperspektíva megalapozottságával szemben: azaz törődjön bele az elhunyt *ideiglenes* távollétébe, s a transzcendenciák iránti elkötelezettségének, világértelmezésének és önértékelésének reorganizációját követően mielőbb térjen vissza abba a társadalomba, amely — elsősorban sikeres „beilleszkedése" által — saját kollektív énképének, vallásos értékrendjének megerősítését várja tőle.

Abban a vallásos közösségben tehát, ahol a halálközeli krízishelyzetek folyamán különösen erőteljes a résztvevők kölcsönös egymásrautaltsága (szakrális interdependenciája) és felismert egymás iránti felelőssége is, az a személy, aki tartósan képtelen társas kapcsolatainak a csoportéval azonos morális-vallási kritériumok alapján szerveződő önellenőrzésére, az együttélők világlátására és önértékelésére nézve is veszélyt jelenthet. Részben épp ezért a korabeli keresztény testvérület fokozottan kontrollálja

[3] Az esztergomi vargák 1473. évi céhlevele például az elhunyt mester kikíséréséről szólva megjegyzi, hogy a végtisztességen mindnyájan tartoznak megjelenni, „...mely dolgot ha valamely közőlek (...) megh utálna, az ollyan egy márczal avagy egy font viaszgal bőntötessék meg". In Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1906: 71. Vö. *Rajka* 1913: 31.; 186.: 207–208.

[4] Itt jegyzem meg, hogy természetesen a gyász, mint közösségi esemény és a gyászmunka, mint a szeretett személy emlékétől való eltávolodást, annak átlényegítését elősegítő lelki folyamat kezdete és végpontja nem feltétlenül esik egybe. Mivel ez utóbbiról nem rendelkezem részletes adatokkal, s mert a gyász szokáskultúrája nemcsak koordinálni igyekszik a gyászmunkát, hanem kétségtelenül a veszteségélmény emocionális-mentális kísérőjelenségeiről szerzett évszázados ismeretekre támaszkodva alakult ki, ezért e tanulmányban mint párhuzamos, szervesen összekapcsolódó jelenségekkel foglalkozom velük.

[5] *Kast* 1995.

és támogatja gyászoló tagját, akár azáltal, hogy a hozzátartozó számára kijelölt feladatok révén leköti figyelmét, akár oly módon, hogy hangsúlyosan részt vesz a gyász szinte valamennyi rítusában; az együttélők közösen imádkoznak, könyörögnek az elhunyt üdvösségéért, s a holttest elszállítása, a ravatalozás vagy a temetést követő gyászistentiszteletek stb. alkalmával sem hagyják magára a hátramaradót. A gyász rítusai, a vallás vigaszt nyújtó magyarázatai elsősorban azt tartják szem előtt, hogy lerövidítsék az életút e szakaszát, s a lehető legcsekélyebbre korlátozzák a krízishelyzet által veszélyeztetett személyek körét.

Az előkelő világi személyek végtisztességének számos fontos mozzanatát foglalja össze Schacheni Perner Kristóf, szepesi várkapitány 1530-i, lőcsei temetésének leírása, amely Sperfogel Konrád városi bíró Diáriumában maradt fenn. Ostermann Fülöp, a várkapitány szolgája, a halál beállta után azonnal „...elizent a tanítókért, hogy a halott fölött a szokásos négy zsoltárt elmondják. A temetés reggelén 8 órakor pedig a papok és tanítók együttesen végezték el a megholtakért mondani szokott vigiliákat. Ezek befejeztével a holttestet nagy kisérettel bevitték a szent Jakabról nevezett templomba. A koporsó előtt közvetlenül az elhunyt fegyverviselő szolgája ment, tetőtől talpig fölfegyverkezve, kezében ura lefelé fordított lándzsáját vivén. Utána a kapitány szürke paripáját vezették, leborítva fekete lepellel. A templomhoz érve, a lovat megállították a bejárat előtt, a gyászmenet pedig bevonult a templomba és itt elhelyezkedett. A komor dísítésű gyászravatalon számtalan gyertya égett, melyek közt egy tálban pénz volt elhelyezve, hogy, aki akart, kivehessen onnan egy dénárt és így mehessen offertoriumot adni. (...) Ezenfelül 27 font viaszgyertya és 10 darab zöldszínű fáklya volt előkészítve, a temetésen résztvevő előkelőbb egyének részére. Midőn a gyászmisével az evangéliumhoz értek, az egyik szolga a paripával bejött a templomba és előbb a ravatalhoz, azután pedig az oltárhoz vezette, ahol az offertoriumot felajánlották. Ezúttal csak egy oltár volt e célból kijelölve." Ezt követően „...a nemes urak kezükben a zöld fáklyával, azután a város polgárai, majd a nép, s végül a nők nagy számban, szegények és gazdagok vegyesen" az oltárhoz járultak, a „...szentmise végével a szomszédos falvakból szépszámmal megjelent papság, megkerülvén a ravatalt, elmondotta a Misereret, De profundist, a Laudat anima mea Dominum kezdetű psalmust a hozzá tartozó imákkal. Végre, a Salve Regina eléneklése után a koporsót lebocsátották a sírba. Ekkor a fegyverhordozó három darabra törte a kezében tartott lándzsát e német szavak kíséretében: »Herr Cristoph Perner von Schachen, Königlichen Majestät in Ungarn und Böhmen oberster Hauptmann in Zips. Heut Haubtmann und nimmermehr.« A temetési szertartást végző plébános pedig háromszor földet hintett a koporsóra és megáldotta azt szenteltvízzel."[6]

[6] *Kollányi* 1908: 32–33. A világi személyek temetési rítusainak legfontosabb elemeit Solymosi László — a 11–14. századi hazai mortuariumokat vizsgálva — így foglalja össze. A rítus „...a halott lakásában, a templomban, a sírnál és az ezeket összekötő útvonalon zajlott le. A pap és kísérete zsoltárokat énekelve az elhunyt lakásába vonult, majd az ott elvégzett szertartás után a menet éneklés és harangzúgás közepette a templomba vitte a holttestet, melyet az oltár előtt helyeztek el. Miután a templomi szertartás, központjában az első gyászmisével, véget ért, a halottat éneklés közben a templom körüli temetőbe vagy ritkábban a templomban levő sírhoz kísérték, és a zárószertartás során eltemették." (In *Solymosi* 1987: 553.) Észrevételei az általam vizsgált korszakban is általánosan elterjedtnek tekinthetőek. Vö. még *Dobszay* 1986: 204–205. Az apácák korabeli végtisztességének részletes leírásával szolgál a Lányi kódex alábbi részlete: 380–383. In Régi Magyar Codexek és Nyomtatványok: Ehrenfeld c. – Simor c. – Dornides c. – Szent Krisztina élete – Vitkovics c. – Lányi c. Budapest, 1878, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadói Hivatala (Nyelvemléktár VII. k.).

Az idézett előkelő világi temetés legfontosabb elemeit a vallásos társulatok és céhek azon rendelkezéseiben is megtaláljuk, amelyek a végtisztesség megadásának kívánatos módjával foglalkoznak.

A halál beálltát harangszó jelezte a város lakóinak, amely pontosan tükrözte az elhunyt társadalmi megbecsülését. „A vészharangot (...) csak a papok és a városi esküdt emberek halálakor húzták meg. A halottat jelző *teljes* harangozás egy óráig tartott...",[7] s az eltávozott rangjának megfelelően vált egyre rövidebbé. A késmárki iskolamester 1451-ben „...a koporsónál a zsoltározásért 1/2 forintot (....), 1460-ban (...) temetéskor a nagy harang meghúzásáért 8, a kis harang meghúzásáért meg 6 dénárt"[8] kap, a szegények halálakor pedig az Isten nevében harangoz.

A végtisztesség idejéről a körbeküldött céhtábla,[9] a vallásos közösség által fenntartott oltár stb. egyházi gondviselője vagy külön erre a feladatra felkért személyek („temetésre hivogatók"[10]) értesítik az együttélőket. Az elhunytat a társulati tagok vagy azok képviselői — többnyire pénz- vagy viaszbüntetés terhe mellett — rendszerint kötelesek elkísérni utolsó útjára, s gondoskodnak arról is, hogy a halott sírbahelyezése a megfelelő körülmények között menjen végbe. A nagyszebeni Krisztus teste társulat tagjai „...a temetésen a társulat keresztjének és lámpáinak elővitele mellett testületileg vettek részt...".[11] Az esztergomi vargák 1473. évi céhszabályzata szerint „Ha valamely varga mester ez világából kimulna és megh halna, ménden tartozzék az eő házához menni és az holt testet ecclesiában avagy sirban kisérteni és az szent mését megh halgatni és jelen lenni...".[12] A nagyszombati szűcsök rendtartásában az alábbi utasítást találjuk: „...ha valamelyik mester hozzátartozói közül valaki meghal, ezen szabályok állnak: Ha a halott, fiú létére elérte a tizennegyedik, leány létére pedig a tizenkettedik életévét – a czéh-mester gondoskodjék kereszténves temetésről. Különös kívánatra vegyen részt az egész céh a temetésen. (...) Ha pedig a halott mester vagy ennek felesége, vagy nagykorú gyermeke volna, tartozzék minden mester feleségestűl megjelenni a temetésen, mit ha meg nem tenne, egy font viaszk legyen a büntetése."[13] Ha a soproni Szent Anna társulatnál (szabók céhe) „...haláleset fordul elő, legyen az mester, feleség, legény vagy gyermek, a halottasháznál mindnyájan megjelennek és úgy kísérik a templomba a holttestet és onnét a temetőbe. (...) Ha az elhunyt mester vagy neje oly szegény lenne, hogy hagyatékából a temetési költség nem futná, ez esetben a céh viseli a kiadásokat."[14] A koporsót rendszerint a négy legfiatalabb mester viszi a templomba,[15] ha ezt valamelyikük elmu-

[7] *Demkó* 1890: 185.
[8] *Békefi* 1906: 121–122.
[9] Vö. *Nagybákay* 1981: 9.
[10] *Demkó* 1890: 186.
[11] *Timár* 1913a: 299.
[12] In Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1906. 71. Lásd még a szatmári szabócéh rendtartását, amely a holttest kíséréséről és a temetésről távolmaradók számára „...24 pénz büntetés..."-t helyez kilátásba (in *Kovách–Binder* 1981: 82.), vagy a kassai erszény-gyártó céh 1439. évi céhszabályának ide vonatkozó artikulusát (in Kassa középkori iparához s kereskedelméhez; közli *Ifj. Kemény Lajos*, Történelmi Tár, 1887, 784.) stb.
[13] *Stillfried* 1899: 363. Lásd még *Römer* 1877: 410.; Az esztergomi csizmadia-czéh szabályzata 1473-ból, Történelmi Tár, 1896: 177.; *Lindner* 1894a: 78.; 1894b: 140.; 149. stb.
[14] *Házi* 1939: 298–299. Lásd még *Rajka* 1913: 30. Vö. *Némethy* 1890: 63. stb.
[15] A besztercei szűcscéh szabályzata 1500 körül. In *Kovách–Binder* 1981: 68., lásd még ugyanerről a kolozsvári lenszövők szabályzatát az említett munka 66. oldalán. Itt jegyzem meg, hogy (bár a halottszállítás korabeli eszközeiről konkrét adatokkal nem rendelkezem) a Szent Mihály-lovának

lasztaná, bírságot fizet.[16] A társulati tagok a nagyszebeni Krisztus Teste Társulatban hasonlóképpen jelen vannak és virrasztanak a halott ravatalánál,[17] s esetenként ők ássák meg az elhunyt sírját is.[18]

A haláluk pillanatához közeledő társulati és céhtagok épp ezért gyakran megemlékeznek testamentumukban arról az ájtatos közösségről, amelynek életükben tagjai voltak.[19] Erre utal a soproni Szent Anna Társulat 1477-ből fennmaradt alábbi utasítása is: „A halálos ágyán fekvő legény előtt a céhmester két társával és két legénnyel köteles megjelenni és a haldoklót arra figyelmeztetni, hogy gondoljon lelke üdvösségére és e célból hagyjon valamit a céhre."[20]

Flórián Mária a halotti- és gyászruhákról szóló kiváló áttekintésében (többek között Cunnington és Lucas munkája[21] alapján) megjegyzi: azt „...a középkori szokást, hogy a halottat körülfáslizták, a 16–18. században felváltotta a halotti lepel újféle alkalmazása: a tetemet durva gyapjúszövetből készült lepelbe burkolják, melynek végeit zsákszájszerűen összekötözték. A ravatalon a halotti lepel fejfelőli része — még nyitottan — láttatni engedte a halott orcatakaróval fedett fejét. A férfiakat fejfedővel, az asszonyokat homloktakaróval látták el..."[22] A (késő) középkori európai szürke-fehér, ill. fekete gyászról és gyászszimbolikáról említett tanulmányában szintén számos értékes észrevételre akadhatunk.[23]

Az elhunyt temetésén tehát a céhek és a vallásos társaságok egyaránt kötelesek képviseltetni magukat, s az elhantolást követően „...a gyászoló családot együtt kísérték vissza..."[24] otthonába. A végtisztességen megjelent céhesek száma a halott társadalmi státusától (mester, legény) és korától (gyermek vagy felnőtt korú[25]) függött, ugyanakkor megfelelő ellenszolgáltatás fejében a céh kívülállókat is elkísért — részben tiszteletből, de sokszor inkább a remélt jutalomból — utolsó útjukra,[26] vagy testületileg

— ismereteim szerint — első említését a Székelyudvarhelyi kódexben találjuk. Vö. *Gráfik* 1990: 356. A Szent Mihály-lova későközépkori használatára utal a pesti és a budai főplébániatemplom melletti Szent Mihály-sírkápolnákról írva *Zolnay László* is (1975: 121.).

[16] *Kovách Géza – Binder Pál* 1981: 68.

[17] *Herodek* 1914: 141., ill. *Uő.* 1913: 76.

[18] *Pásztor* 1940: 48.

[19] Lásd *Timár* 1910: 47.; *Király*: 1894: 180.; *Szende* 1989: 111.; *Szende* 1990: 271.

[20] *Házi* 1939: 299.

[21] *Cunnington, Phillis-Lucas, Catherine* 1972: 156–163.

[22] *Flórián* 1994: 341.

[23] *Flórián* 1994; lásd még *Balassa* (főszerk.): 760–763.

[24] *Demkó* 1890: 186. Lásd még az esztergomi vargák 1473-ból származó céhlevelének ötödik artikulusát; in Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1906: 71.

[25] Vö. a lőcsei timárcéh szabályzatának alábbi artikulusával: „Továbbá ha a céh öreg tagja meghal, férfiak és nők a legényekkel együtt, ha pedig fiatal tag halna meg, közülük legalább egy menjen a halottal, egy font viasz büntetése mellett, s a legfiatalabb mesterek vigyék a gyertyákat, egy font viasz büntetése mellett. És a többi négy legfiatalabb, akik a gyertyahordástól mentesek, mindig kötelesek legyenek a halottat temetésre vinni, egy font viasz büntetés alatt, a misére is; és az adakozáshoz menjenek mindnyájan, egy font viasz büntetés mellett." In *Hajnóczy* é. n.: 13.

[26] A kolozsvári szabók céhének például „...kezdettől fogva szokása volt (...), hogy mivel temetkezési szerszámokkal már úgyis fel volt szerelve, részben egyesek iránti tiszteletből, de legfőképpen, mivel anyagi hasznát is látták, nemcsak a mestereket és legényeket, hanem azok hozzátartozóit, azonfelül a város tisztviselőit, sőt felkéretvén másokat is elhantoltatott. A céh tagoknak ezeken a temetéseken is részt kellett venniök, a sírásást és a holttest szállítását pedig az ifjú mesterek eszközölték..." megfelelő díjazás ellenében (in *Rajka* 1913: 30.). E jelenség a 17. században sem ritka; lásd *Horváth József*: Temetkezési szokások

mondatott misét értük. Egyes szentségi társulatok és céhek az idegenek és a városi szegények illő eltemettetésére is gondot viseltek,[27] amint azt az erdélyi szászok hét székének céhszabályzata mutatja: „...a kihágások után minden beszedett és beszedendő bírság (...) gyertyára és a szegények temetésére fordíttassék Isten dicsőségére".[28]

A korabeli végrendelkezők és az ájtatos társulatok általában nagy gondot fordítanak arra, hogy a környékbeli nincstelenek képviseltessék magukat a halott temetési menetében, részesüljenek az elhunyt kegyes adományaiból vagy — megfelelő ellenszolgáltatás fejében — az elhantolás vagy az engesztelő istentiszteleti cselekmények alkalmával könyörgéseikkel támogassák az eltávozót. A hazai bencéseknél rendtag „...halálakor azon ételadagok, melyek őt életében megillették, harmincz napon át kiosztattak az éhezők, vagy pedig azok közt, akik az elhúnytnak szolgálatára voltak."[29] A soproni „...Lang András 1419-ben az egynyolcados Durlas és az Anger szőlei eladásából befolyt összeg szegények közti szétosztását hagyja meg végrendelete végrehajtóinak, Joachim Farkas pedig 1462-ben vörös köpenye árát szánja ugyanerre a célra. Miklós szabólegény 1477-ben egy font dénáron darócposztót vétet a szegényeknek, míg Pock Miklós 1481-ben az összes szegényeknek egy fürdőt rendel a lelke üdvére. Sóvágó Vince 1509-ben a ruhái árát osztatja ki a szegények között, a ravatalához vett fekete posztót pedig szintén egy szegény ember kapja. Hofmair Lénárd neje, Borbála 1516-ban meghagyja férjének, hogy minden szegény embert, ahány csak van, halála 1., 7. és 30. napján vendégeljen meg házában...".[30] Körmöcbánya néhai bírája, Maczerauer Miklós pedig végrendeletében „...kötelezte örököseit és jogutódait, hogy a szegények házában menedéket találóknak évenkint egy egész vég posztót s egy ebédet adjanak".[31] Az említett ispotály gondviselői azonban minden évben hat aranyforintot tartoztak költeni a városbíró lelki üdvéért szolgátatandó misére, annak ellenszolgáltatásaként, hogy a szegényház lakói a zólyomvölgyi Kolbin bánya-malom jövedelmeiből — kétharmados arányban — részesültek.[32]

Az adományozás elsődleges motivációja azonban nem a szociális egyenlőtlenségek enyhítésére irányuló törekvés, hanem sokkal inkább az a meggyőződés volt, hogy az alamizsnálkodás — különösen akkor, ha a leginkább rászorulókat érinti — látványosan reprezentálja az eltávozó irgalmasságát és alázatosságát, s az elhunyt egyben a „nincstelenek ártatlanságának" is haszonélvezőjévé válhat.[33] Az „azonosulás" hasonló elvét követve öltötte fel esetenként a haldokló valamely egyházi rend ruháját, vagy kérte (ill. érdemelte ki) azt, hogy a szerzet tekintse saját tagjának, abban bízva, hogy —

---

kora újkori végrendeletek tükrében című tanulmányának ide vonatkozó részletét (*Horváth* 1994: 207.).

[27] *Timár* 1913a: 299.

[28] *Szádeczky* 1913: II. köt. 9. Ugyanezt a feladatot esetenként a város is magára vállalta. Bártfán például ha „...valaki meghalt a fürdőben, azt a város temette el." A számadáskönyvek tanúsága szerint 1432-ben a fürdőben elhunyt személy melletti virrasztásért és eltemetéséért 75 dénárt fizet Bártfa tanácsa. 1438-ban pedig György szolga koporsójánál 98 dénár értékű gyertya ég el. In *Groszmann* 1911: 113.

[29] *Ratzinger* 1886: 225.

[30] *Házi* 1939: 309–310.

[31] *Križkó* é. n.: 18. Lásd még: *Winkler* 1921: 18. *Karácsonyi* 1924: 71.

[32] *Križkó* é. n.: 18.

[33] A környék szegényei nemcsak a későközépkori temetési menetekben játszottak jelentős szerepet, de a 17. században sem kétséges meghatározó jelenlétük. Lásd: *Szabó* (1989) vagy *Weichart* (1911) munkáinak alábbi oldalait 103–108., ill. 85.

adományai ellenében — annak jótéteményeiből, imádságainak jutalmából maga is részesül, s ezáltal például megrövidítheti purgatóriumbeli tartózkodását. A Buda melletti Szent-Lőrinc kolostor generálisa, György 1403. június 3-án kiadott oklevelében például birtokadománya és peres ügyeikben nyújtott segítsége miatt felveszi „...Kővári Pál mestert a rend »confrater«-ei közé, kiterjeszti rá a rend búcsúit és egyéb lelki javait. (...) megígéri azt is, hogy a főoltár jobb oldalán a szentkereszt tiszteletére emelt oltáron Pál mesterért és őseiért mindennap misét mondanak és egy lámpát folyton égetnek (...) halálának évfordulóját [pedig – B. P.] a halotti officiumok elmondásával évenként megülik.".[34]

„A siratásra vonatkozó magyar történelmi adatok a 11. századtól szakadatlan sorban tanúskodnak a szokás mellett, mely minden társadalmi rétegben élt egészen a 18. század közepe tájáig. Ezek és a legújabb időkig felbukkanó néprajzi adatok még a keletről hozott pogány hitvilágra utalnak, mely különösen a halottas szertartásokban maradt fenn."[35] A szabolcsi zsinat (1098) egy rendelkezése (amely „...büntetés terhe mellett írta elő a templom melletti temetést, a megokolásban utalva arra a pogány szokásra, hogy a rokonok és a barátok a halott emlékét bizonyos napokon a sírnál ülik meg, lakomával és estig tartó énekléssel").[36] Szent István legendája és krónikáink egy része, de a IV. Béla leányának szenttéavatási eljárása során készült jegyzőkönyv is tartalmaz a siratás módjára vonatkozó értékes észrevételeket. A fennmaradt adatok által részben megőrzött eseménysor azonban jelentős mértékben eltérhetett a siratás mai „mérsékelt" formáitól: erre utal, hogy magukban a leírásokban és a siratás módjára vonatkozó későbbi, általában a 16–17. századból származó útmutatásokban is gyakran visszatérnek az extázisszerű jajveszékelés és sikoltozás, a ruházat és a szakáll megszaggatása, a hajtépés, a testrészek felsértése vagy a földrezuhanás, Rajeczky által „az antik és keleti siratás szenvedélyes megnyilatkozásai"[37]-ként definiált mozzanatai. Magát a siratás tényét (mint a végtisztesség folyamatának integráns részét) nem, ám annak a feltámadás hitével ellenkező szélsőséges formáit, „...a pogányság marad-

---

[34] *Zákonyi* 1911: 38. Ugyanilyen kedvezményekben részesült Kőfaragó György, kolozsvári polgár özvegye is, akit a kolozsvári ferencesek fogadtak lelki testvéreik közé. Magdolna hálából „...a kolostorral szemben épült harmadszerzeti begina-apácza kolostorhoz szép kápolnát építtetett. (...) [A későbbiekben részletezett különféle miseszolgálatok mellett testamentumában elrendelte, hogy – B. P.] egy nagy, fehér kamukaszövetet arannyal szőjenek át és azután készítsenek belőle a ferenczrendűek nagy oltáránál használandó teljes papi öltözetet. Öt forintot hagyott nekik egy fekete, atlasz miseruhára, másik öt forintot a halottak oltáránál használandó s fekete kamukából készítendő oltáröltözékre, 25 forintot pedig a nagyoltárhoz fehér kamukából készítendő oltáröltözékre. 14 forintot szánt a Kolozsvárt lakó ferenczrendűek ruházatára, hogy hozzájuk való jóindulatát és szeretetét ezzel is mutassa. Négy övet, kilencz ezüstkanalat, 18 kapcsot, egy ezüstpoharat a végre hagyott nekik, hogy abból Isten dicsőségére és szolgálatára egy kelyhet készíttessenek. Elrendelte, hogy egyéb vagyonából a végrendeleti végrehajtók vegyenek fehér, aranyos kamukát és abból készíttessenek a nagyoltárhoz dalmatikát (segédpapok díszruháját). Nekik hagyta továbbá házát, bútoraiból pedig egy asztalt a ferenczrendűek betegszobájának felszerelésére rendelt. Egyik fogadalmát nem bírta beváltani, s azért 25 forintot hagyott, hogy azon valamelyik ájtatos ember Rómába menjen." In *Karácsonyi* 1924: 101–102. (lásd még 551.). Az egyháznak ajánlott végrendeleti hagyományok azonban csak kivételes esetben voltak ennyire gazdagok, sokszínűek; a legtöbb polgár testamentuma ennél jóval szerényebb juttatásokról árulkodik. Vö. *Iványi* 1909a: 438–449.

[35] *Rajeczky* 1966: 18.

[36] Idézi: *Rajeczky* 1966: 16.

[37] *Rajeczky* 1966: 16.

ványának tekintett túlzást, az önmagára és másokra veszedelmes magatartást"[38] azonban annál inkább kifogásolják majd a 16–17. századi hitvitázó irodalom szerzői.

A siratás megszokott helyszíneiről a hivatalos (keresztény) temetési siratás első magyarnyelvű ismertetése az alábbiakat árulja el:

„...eszönkbe kel vennönk, hogy a halotton közönségel három sírások szoktanak lenni, ugyanezönképen lélek szerént a halotton három sírásoknak kell lenni:

[a] első sírás leszön, mikoron méglen a halot a házba vagyon; ugyanezönképen kel a bűnösnek megsiratni az ő bűneit, vétközvén szűvébe haláloskeppen (...)

[b] másodszer leszön a siralom a halotton, mikoron az kapun kívül vitetik; ugyanezönképen megsiratandó a bűnös ember, mikoron kimegyön a malasztból az bűnek dolgára (...)

[c] harmadszor leszön a siralom, mikoron a halot eltemettetic; ugyanezönképen igön nagyon siratandó a bűnös ember, mikoron a gonosz szokásnak miatta a bűnbe eltemettetik (...)."[39]

A halott körüli teendők rendjén belül kijelölt három siratásnak — mint a szimbolikus kommunikáció eszközének — szignifikáns jelentésmozzanata értelmezésem szerint eltérő.

A haláleset észlelésének helyén — a házban — mindenekelőtt a vérrokonok (közeli barátok) és az elhunyt közötti intim kapcsolat felbomlása miatt érzett keserűség kifejezésére irányul (a rítus egyik leghangsúlyosabb elemére, a holttest mellett elvégzendő halotti zsolozsmára is rendszerint itt került sor).

A kapu — a korábban idézett halottasmenet útjának kiindulópontja — a gyász motívumait és az ehhez kapcsolódó szertartásokat a tágabb közösség eseményei közé „helyezi". Itt szerveződik a halott kíséretének jelentős része, gyakran — mint láttuk — olyan személyekből, akik az elhunyttal közvetlen kapcsolatban egyáltalán nem álltak. Jelenlétük arra utal, hogy az utcára kilépők sírása elsősorban a kívülállókat „szólítja meg", s ez feltehetően nemcsak a rítus szabályainak megfigyelésére és elsajátítására, a részvét kifejezésére ösztönző implicit felhívás, de ezt diktálja a hozzátartozók jól felfogott érdeke is, hiszen minél többen „imádnak a halottért", annál valószínűbb, hogy az elhunyt — egykori vétkei ellenére is — bűnbocsánatot nyer.

A haláleset a bámészkodók stb. csatlakozásával tehát az „utca, ill. a közösség látványosságává" válik, s transzcendens távlatai a templom és a temetőkert kellékei között lesznek a legszembetűnőbbek. A siratás itt mindenekelőtt az evilági enyészet egyetemessége feletti aggodalom kifejezője, s elsősorban magukról a túlélőkről: a „résztvevő én saját halála" miatt érzett szorongásáról árulkodik.

A siratás módját és eredményességét a Székelyudvarhelyi kódex szerint azonban a magukramaradók indítékai is befolyásolhatják. Amennyiben a „siralom"

[a] „természetszerént való könyörületösségből" ered, „e módon sirata az édes Szűz Mária az ő szent fiának kénnyát és halálát", akkor „e módon siratnia nem bűn, csak ember az siralomnak módját igön felül nem múlja".

Ha [b] „akaratnak választásából", akkor „még emódon es nem bűn, ha nem leszön mértékletlen; jelösben pedig ha leszön bizon okbol: mert amiat igön megol-

[38] *Rajeczky* 1966: 18. Részletesebben lásd u.

[39] A halálról. Székelyudvarhelyi kódex 55.; 56.

talmaztatik vala a kösség, avagy a tulajdon használatosság, avagy még mert netalámtán [úgy - B. P.] tetszik avagy félelmes, hogy az ilyetén halot elkárhozot volna".

[c] „Harmadszor lehet a sírás és szomorúság békétlenségnek fuldalásából és isteni akaratnak ellentartásából (...) és következik zúgódás, morgódás Isten ellen (...) egyébképen menden mértékletlen bánat es (...) halálos bűnnek tulajdoníttatik és igön nehéznek (...) annakokáért lássad üdvözülendő lélek és óvjad magadat ettűl."[40]

A hozzátartozó tehát csak akkor gyarapítja erényeit, ha fájdalmában mértéket tart, ill. szomorúsága nem az „isteni akaratnec ellentartasabol" ered.

Az eltávozó földi nyughelye, a temetőkert — mint a település integráns része — többnyire a templom[41] és az iskola szomszédságában terül el. Mivel rendszerint kőfallal veszik körül, e megszentelt városrész szakrális funkcióján túl gyakran védelmi célokat is szolgál; ha a települést támadás éri, a polgárok itt vagy a templomokban, kápolnákban keresnek menedéket. Ugyanakkor ennek köszönhetően nincs mód a sírkert területének bővítésére, ezért a csontok letisztulását követően a sírokat kihantolják, a felszínre került emberi maradványokat pedig a temetőben felépített kápolnában (csontházban) helyezik el,[42] amely — a város más kegyhelyeihez hasonlóan — az istentiszteleti cselekmények (gyászmisék stb.) természetes színtere.[43] Fenntartásáról a hívek kegyes adományai, vagy a kápolna oltárát testületileg birtokló céh tagjai gondoskodnak. A temetőkert a közösségi élet más alkalmainak is otthont biztosít: területén — a tiltó rendeletek hatására a későközépkor folyamán egyre ritkábban — táncos mulatságokat,[44] vásárokat rendeznek.[45]

A plébánia, kolostor[46] jótevőit, a város legelőkelőbb polgárait rendszerint a templom padlózata alatt ásott sírhelyek valamelyikében, vagy az általuk alapított oltár előtt temették el, amelyet esetenként az elhunyt címerét[47] vagy emellett teljesalakú domborművét is ábrázoló, nevét, rangját, elhalálozásának évét és napját megörökítő sírlappal[48] fedtek be. Az eltávozott emlékének megőrzéséről alkalmanként a templom

---

[40] A halálról. Székelyudvarhelyi kódex, 55.; 56.

[41] Lásd *Bedy* 1939: 23.; *Fehér* 1933: 24., 32., 37., ill. *Ipolyi* 1874c: 674–675. stb.

[42] Lásd *Czobor* 1875: 194–196.

[43] Hédervári Miklós fia, Lőrinc például 1417-ben a győri Szent Domonkos-templom mellett álló temetőben a Három Mária tiszteletére nemcsak kápolnát építtet, de látogatói számára a pápától búcsúengedélyt is nyer. In *Bedy* 1939: 38. A Boldogasszony szigetén (Margit-sziget) lakó minoriták temploma mellett elterülő temetőben prédikáló helyet is találunk, „1288-ban itt tartják a minoriták rendi káptalanukat". In *Divald* 1901: 56. A Szent Mihály főangyal tiszteletére felszentelt, s a pesti főtemplom temetőjének fala mellé épített kápolna továbbá konfraternitással is rendelkezik, s 1490-ben nyilvános jegyzői felavatásra is sor kerül benne. In *Némethy* 1890: 63–64.

[44] A temetői táncot betiltó első hazai rendelkezést a budai zsinat hozta 1279-ben. Laskai Osvát egyik prédikációjában továbbá az alábbi észrevételt találjuk: „A tisztességes tánc feltétele az alkalmas hely; ne történjék t. i. a templomban vagy a temetőben." (Említi *Halász* 1937: 59. A fordítást ugyancsak tőle vettem át.) A gyász részét képező, temetői táncos szertartások, ill. a halottas-játékok történetéről számos további adalékkal szolgál pl. *Morvay* 1951: 73–82.

[45] Lásd *Ipolyi* 1874c: 675. A kérdés nyugat-európai vonatkozásaival kapcsolatban lásd *Gurevics*: 1987: 142.; *Huizinga*: 1976: 117.; *Szántó* 1987: III. köt. 471. stb.

[46] Vö. *Divald*: 1901: 99.; H. *Gyürky* 1976: 373.; *Karácsonyi* 1924: 114. stb.

[47] Vö. *Orbán* 1869: 492–497.

[48] Lásd *Dankó* 1891: 340–345. *Éber* 1915: 288–292.; *Thallóczy* 1889: 1–8.; *Fraknói* 1896: 630.; *Czobor* 1875: 133–138. A sírlapok, síremlékek középkori változataival kapcsolatban lásd *Vernei-Kronberger Emil* kiváló könyvét (1939).

belső falára felfüggesztett halottas emléktábla[49] elhelyezése révén is gondoskodtak (s részben ugyanezt a célt szolgálták azok az egyháznak szánt adományok, amelyeken az elhunyt neve, címere is szerepelt). A település lakóinak többsége azonban nem számíthatott hasonló kitüntetett bánásmódra, ők a temetőkert — fakereszttel, elvétve kőből[50] vagy márványból készült sírjelekkel megkülönböztetett — egyéni vagy csoportos sírjaiban térhettek „örök nyugalomra".[51]

Az 1515. évi veszprémi szinodális könyv rendelkezése szerint azonban nem „járt egyházi temetés többek közt a pogányoknak, a kiközösítetteknek, az öngyilkosoknak és azoknak, akikről tudták, hogy halálos bűnben haltak meg, illetve nem gyóntak életük utolsó Húsvétján".[52]

A vallásos céhek kegyeleti törekvéseivel azonos feladatokat láttak el a kezdetben csak egyházi személyekből álló[53] „kalandos (temetkező-torozó) társulatok",[54] amelyek — egyes kutatók[55] véleménye szerint, legalábbis szervezeti kereteiket tekintve – a városi céhek elődei. E „...»temetkezési egylet«-nek czélja a társaság tagjainak s azok családjainak ünnepélyes temetéséről gondoskodni, továbbá az elhalt tagok lelkeiért miséket szolgáltatni, s a városban lévő idegeneket, ha a halál ott érte őket, a végtisztességben részeltetni. A társaság tagjai kötelesek voltak elhunyt társaikat a szent kereszt elől vitele mellett kikísérni a temetőbe, s a városi pap pedig minden quatember

[49] Lásd *Bünker* 1909: 401.; *Gál* 1940: 8.

[50] Lásd *Nagybákay* 1995: 171.; 1991.; 208.; ill. *Vernei-Kronberger Emil* idézett munkáját.

[51] A templom körüli elhantolás gyakorlata mellett számos példát találhatunk a határponton/határszélen történő temetkezésre is, ahová rendszerint azokat a személyeket földelik el (a villámcsapás következtében, ill. kereszteletlenül vagy az utolsó szentségek nélkül elhunytakat, bűbájosokat, koldusokat stb.), akiket nem lehetett a közösség felszentelt temetőjébe temetni. Bár a témakör legavatottabb kutatója, Takács Lajos, példáit elsősorban a 17–18. századból meríti, s a 15–16. századból hasonló esetekről nincs tudomásom, megállapításait feltehetően az utóbb említett időszakban is helytállónak tekinthetjük. *Takács* 1987: 203–212.; lásd még *Tari* 1994: 229–230.

[52] *Solymosi* 1996: 117.

[53] Lásd *Lindner* 1894b: 65–66.

[54] A talán legismertebb korabeli kalandos társulatunk szervezeti felépítésével, funkcióival kapcsolatos dokumentumok részletes áttekintésével szolgál Hradszky József A XXIV Királyi Plébános Testvérülete (XXIV Regalium Plebanorum Fraternitas) és a reformáczió a Szepességben (1895) című munkájában. Azon falusi torozók vagy torolók 13. századi teendőiről, akiket azzal a kötelezettséggel tettek szabaddá, hogy „...az e célból átengedett föld jövedelméből elhunyt uruk, úrnőjük lelkiüdvéért, haláluk évfordulója napján, misét végeztessenek a megjelölt egyházban és bizonyos, szintén meghatározott, adományokat ajánljanak föl" (in *Kollányi* 1908: 29.) lásd *Solymosi* 1987: 575–576. vagy *Kollányi Ferenc* idézett munkájának 29–30. oldalait, ahol az alábbi példa is olvasható: „1235-ben a Borsa-nemzetségből való Benedikta özvegyasszony a sír szélén állván, Agna nevű szolgálóleányát az ugrai egyháznak hagyja, hogy ez minden hónapban egy rőf hosszú viaszgyertyát ajánljon föl a Boldogságos Szűz oltárára. Egyik fia pedig torló legyen és nevezett egyháznál minden év szent Mihály napján gyászszertartást végeztessen, a mikor egy kétéves tinót, több kenyeret és öt veder sört tartozzék adni." (*Kollányi* 1908: 30.)

[55] *Majláth* 1885: 568.; 574.; 576.; *Szádeczky* 1913: I. köt. 18.; *Bevilaqua Borsody* 1931: I. köt. 34.; *Dobsa* 1941: 61., ill. *Kuhárszky* 1904: 662. Az említett szerzőkével ellentétes véleményt fejt ki *Király János* Pozsony város joga a középkorban című munkájának (1894) 181., ill. *Szücs Jenő*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon (1955) című kötetének 116. oldalán; *Pitkó János* pedig az egyes települések fejlődéstörténeti sajátosságainak fokozottabb figyelembe vételére, az általánosítás veszélyeire hívja fel a figyelmet Szepesváralja ipartörténetét elemző monográfiájában (1913: 23–24.) Lásd *Bruckner Győző* monográfiájának azon fejezetét, amelyben a céhek keletkezésére vonatkozó magyarországi és határainkon túli elméletek domináns típusait tekinti át (1941: 16–25.).

(azaz: a reminiscere, trinitatis, Exaltatio és Lucia előtti szerda, péntek és szombati bőjt napok) alkalmával az elhunytak neveit megemlíteni."[56] Az elhantolást tor követte. A kalandos társulatok — ahogy az előbbi citátum is mutatja — esetenként a szegények és az idegenek végtisztességéről is gondoskodtak, tagjaik között számos előkelő személy, a lőcsei Krisztus szent testéről elnevezett társulat esetében Zsigmond király nevét is megtaláljuk.[57] A 15. század folyamán — elsősorban a politikai viszonyok változásának köszönhetően — számuk jelentős mértékben csökken, a kalandosok létére utaló jelekkel azonban még az 1960-as évek végén is találkozhatunk.[58]

A halál beálltát közvetlenül követő, döntően szakrális jellegű posztmortális szolgálatok ellátásában gyakran az iskola tanulói is részt vesznek. A fennmaradt dokumentumok szerint Gyulán temetésen énekeltek,[59] Szepesen szintén „...a temetésnél (...) működnek közre",[60] Selmecbányán ha „...teljes vigiliát tartanak, vagyis kilencz leczkét énekelnek (...) három miséspap vonul ki és az iskolamester az egész iskolával".[61] Ha „...Eperjesen olyan szegényen halt meg valaki, hogy a halotti vigiliát nem tarthatták meg, akkor a hetes káplán egy tanulóval elment a halotthoz, őt meghintette szentelt vízzel és kikísérte a temetőbe",[62] ugyanott 1502-ben a tanulók „...nemcsak a vásár megkezdését jelzik harangszóval, hanem egyúttal bizonyos István nevű halottra is harangoznak, amikor jutalmuk 35 dénárra emelkedik".[63] Az iskolák jelentős részének tehát állandó jövedelemforrás a temetés, „...pénzt kapnak a kivonulásért s éneklésért. Ezeket nagy (funus generale) s kis (f. speciale) temetésre osztják s Berethalmon a díjakat apróra részletezik."[64] Ha valamely tanuló vonakodna részt venni az elhunyt végtisztességén, Segesváron „...jó időben 1 dénárt, esős vagy csikorgós időben 2 dénárt fizet."[65] A temetésre kirendelt harangozókat pedig utasítják, hogy a „...tanulókkal rendben és illedelmesen lépjenek istentisztelet közben a templomba, ha éppen akkor érkeznének meg a temetésről...".[66] Az iskolát végzett tanulók (iskolások, scholares)

---

[56] *Sz. S.* 1876: 89. Ugyanezt lásd még *Balics* 1890: II. köt. II. rész 512. Vö. *Majláth* 1879: 344–352.; *Lukcsics* 1912: 703.; 705.; 708.; *Juhász* 1933: 148. stb.

[57] *Majláth* 1885: 577.

[58] Lásd *Székely* 1996: 364.; *Kiss* 1994: 83–103., továbbá *Lindner* kiváló tanulmányát *Lindner* 1894a; 1894b; 1894c. Vö. még A kolozsvári szabók czéhe „ifjú mesteri társaságá"-nak elsősorban a temetkezés módját (a sírkertben tanúsítandó, kívánatos magatartást, a „temető szerszámok" karbantartását, az illő ruházat és a sírbahelyezés részleteit stb.) tárgyaló rendszabályaival (in *Szádeczky* 1913: 160–179.).

[59] *Békefi* 1906: 37. Nachwinter Márton pozsonyi polgár 1467-ből származó végrendeletében az iskolamestert és az iskola tanulóit ugyancsak templomi éneklésre kéri. In uo. 312. Lásd még uo. 317.; 362–363.; 365.; 407.; *Rajeczky* 1988 I. köt.: 76. stb.

[60] *Békefi* 1906: 38.

[61] *Békefi* 1906: 152.

[62] *Békefi* 1906: 106.

[63] *Iványi* 1911: 6.

[64] *Koch* 1906: 76. Ugyanígy számos adatot találunk a — sírnál vagy a templomban történő — zsoltáréneklással kapcsolatban is; lásd például *Békefi* 1906: 335.; 396.; 399. stb.

[65] *Koch* 1906: 76.

[66] *Koch* 1906: 68. Ugyanígy vélekedik *Mészáros István* (1981: 153.) is: „...jelentős jövedelemszerzési lehetőség volt a városi-plébániai iskolák diákjai számára már a 15. században is a temetési zsoltáréneklés. 1451-ben például Késmárkon a város egy-egy alkalommal fél forintot fizetett az iskolarektornak. 1527-ben Besztercebányán ugyanezért egy forintot és negyven dénárt kaptak az iskolás fiúk. E két évszám között, előtte és utána az adatok sokasága jelzi a szokás általános voltát."

rendszerint hasonlóképpen részesei a halotti szertartásoknak: énekelnek vagy zsoltárokat mondanak temetés alkalmával és a halottak napi miséken.

A fenti szolgálatok ellátásánál általában az iskolamester is jelen van, a végrendelkezők részben épp ezért — tehát különféle szolgálatok fejében, máskor csupán életkörülményeinek javítását szem előtt tartva[67] — gyakran emlékeznek meg róla vagy az iskola tanulóiról testamentumukban.[68] Ez utóbbi rendelkezések azonban rendszerint kikötik azt, hogy a megnevezett tanuló csak akkor juthat hozzá a hagyományhoz, ha tanító lesz vagy egyházi pályára lép és pappá szentelteti magát. „Így például 1482-ben bizonyos Bártfai János egy Frauschné nevű asszonynak 10 forintot, két fél és egy pintes kannát (...) hagyományoz azzal, hogy »si sal is den Knaben forhaldin iren son, ap her wirt wellin lerer und prister werdin, czu der lerung sal man ym helfin«. 1491-ben Preus (»Prews«) Gertrud asszony István szabó fiának, Miklósnak tíz forintot hagyományoz, arra az esetre, ha pap lesz – si sacerdotabitur. (...) 1511-ben Grauscher János a saját unokájának, Mártonnak is csak azzal a feltétellel hagyományoz 10 forintot, ha egyházi pályára megy...".[69]

A zsoltárolvasás és „vigyázás", az elhunytnak ajánlott templomi szolgálatok, a holttest nyitott koporsóban történő elszállítása — amelyet rendszerint az egyházi személy csengettyűjének figyelemfelhívó hangja kísér —, vagy utolsó megtekintése, a felravatalozás hagyománya[70] tehát a közeli hozzátartozók és a „hivatalos személyek" mellett általában arra a vallásos társulatra is elmaradhatatlan feladatokat rónak, amelynek fiatal tagjai a tiszteletadás, a gyász enyhítésének kötelességén túl saját üdvös eltávozásuk egyes feltételeiről (pl. a végtisztesség illő megszervezéséről, a kegyes adományok szerepéről) többek között szintén itt szereznek ismereteket.

Részben ugyancsak a hátramaradó családtagok feladata a kegyes alapítványok fejében ellátott egyházi szolgálatok — a haldokló végakaratához igazodó — rendjének és számának ellenőrzése, mivel a helytelenül kivitelezett ceremónia nemcsak az elhunyt túlvilági boldogságát veszélyezteti, hanem a később hasonló „gondoskodásban" részesülő túlélőkét is. (S épp ez a meggyőződés — a feltartóztathatatlanul közeledő szerepcsere, a kölcsönösség elvének felismerése és tiszteletben tartása — alkotja a halálközeli rítusok szakrális jelentőségének egyik leglényegesebb korabeli biztosítékát.) Ugyanez persze fordítva is igaz: az alapítvány egyházi gondviselőjének létérdeke, hogy az őt megillető mortuárium-jövedelmektől ne essen el, azaz, hogy a különféle misesorozatok vagy az évforduló-alapítványok stb. költségeit a hozzátartozók a haldokló utasításainak megfelelően rendelkezésére bocsássák.

A túlélőkre kirótt, a végtisztesség folyamán többször visszatérő teendő az elhunyttal, s közvetett módon a „túlélő én saját mulandóságával" foglalkozó könyörgések és imádságok gyakorlása (amelyek hatékonyságát, célszerűségét majd számos alkalommal megkérdőjelezik a hitvitázó irodalom református szerzői.) Az Érdy kódex

---

[67] Krómer György eperjesi polgár például 1 forintot testál az iskolamesterre azért, hogy érte zsoltárokat mondjon. Cromer Györgyné 1515–25 körüli végrendelete az eperjesi iskola kályafűtőjéről is említést tesz, neki és egy Lukács nevű növendéknek vagy alkalmazottnak 5 dénárt hagy. *Iványi* 1911. 2.; 10.

[68] Lásd például *Békefi* 1906: 313.

[69] *Iványi* 1911: 7.

[70] Vö. *Solymosi* 1987: 552–553.

annak, hogy az eltávozottakért mondandó fohásznak *„minemő használatja vagyon (...) hét jeles okát"* említi:

[a] *„mert Úr Istennek elette felette kellemetes, miért ők es Istennek malasztjában vannak és anyaszentegyháznak tagjai, minekönk atyánkfiai és az szentöknek társaságokban menedők".*

[b] *„mert az bódogoknak eremökre vagyon, mert mikoron az purgatóriombelieknek megszabadulásokkal az szentöknek számok megszaporodik, annyével az ő mennyei eremök es öregbül vele".*

[c] *„harmad használatosság az szegén purgatóriomban valóknak nagy vigasztalások".*

[d] *„negyed használatja az szegényekért imádkozni, mert ők es eremest megsegéjtnek minket mind életönkbe, mind halálunknak idein, mind az utolsó nagy ítéletnek napján".*

[e] *„ötöd használatja, hogy ők es imádnak miérettönk".*

[f] mert *„valamit az szegén hallottakért tészönk, mindenestöl fogva még azonképpen tészök a mi idvességönkért, Szent Dávid próféta rajt a bizonság. Az én imádságom az én kebelembe tér be hátra".*

[g] *„heted használatja; isteni szent malasztnak és iralomnak és végre az erek dicsőséges boldogságnak érdemlése".*[71]

A másvilági lét ezők „támogatása" tehát korántsem pusztán önzetlen cselekedet[72] (s ez a megállapítás nem mond ellent a vallásos közösségek karitatív törekvéseiről korábban írottaknak): a magáramaradó legalább annyira számít az elhunyt visszajelzéseire és közbenjárására, mint arra, hogy például preterminális és a gyász idején esedékes teendőinek maradéktalan ellátása révén tőle függetlenül is elősegítheti saját üdvözülését. Az én imádságom az én keblembe tér vissza – épp ez a spirituális „tapasztalat" a keresztény szemlélő saját túlvilági sorsával kapcsolatos aggodalmainak egyik leghatékonyabb ellenszere.

Általánosan elterjedt szokás a gyászmisék mondatása.[73] Az egri papi imatestületben ha „...a tagok közül valaki meghalt, a társulat nyomban énekes gyászmisét tartott érette s a tagokat is kötelezte, hogy mondjanak misét az elhunytnak lelkiüdvéért. A temetés napján, továbbá a temetést követő hetedik és harmincadik napon a főoltárnál tartott a társulat énekes gyászmisét, s a zsoltárokat énekeltette. (...) A temetésen is részt vett a társulat. Azon tagok sírjánál, kiket az egri székesegyházban temettek el, a temetés után egy hónapig egy nagy gyertyát égettek a káptalani istentisztelet alatt.

---

[71] Halottak napja. Érdy kódex II. köt., 341.; 432.

[72] Lásd a d., e. ill. f. pontot az imént közölt idézetben.

[73] Itt jegyzem meg, hogy Buda városa (1276-ban elnyert privilégiumának köszönhetően) rendszerint azon polgárainak üdvösségéről is gondoskodott, akik fiú- és egyéb örökösök, valamint végrendelet nélkül haltak meg. Az így eltávozók vagyonának „...egyharmadát az elhunyt túlvilági boldogulásáért az egyház kapta meg, kétharmadát pedig a budai vár erődítésére használták föl." In *Solymosi* 1987: 567. Az 1494. és 1495. évi királyi számadások tanúsága szerint hasonló módon járt el a királyi udvar, ha személyzetének tagjai közül halt meg valaki. Ez esetben „...a végtisztesség megadása a kincstár költségén történt. A Pécsett elhunyt királyi éneklő kanonok temetésére 5 frtot, Bálint királyi udvarnok temetésére pedig Bácsott 6 frtot adtak. Hasonló nagyságú összegeket fordítottak Szerbach királyi pincemester, Miklós királyi szakács és Holy János királyi apród eltemetésére, sőt az utóbbinak ravatalára még 2 frtért néhány rőf fekete posztót is vettek." In *Soltész* 1905: 61. Ugyanerről a gyakorlatról lásd *Danninger* 1907: 94.; 118.

Halottak napján a társulati oltárnál ünnepélyes gyászmisét tartottak az összes elhunyt tagokért. Mise alatt egy dénárt ajánlottak fel a tagok. Aznap megvendégelte a társulat a város szegényeit."[74]

A vigíliák vagy a — rendszerint a temetés napján, ill. az azt követő 7. és 30. napon[75] a kegyes adományok fejében, az egyes szentek vagy Krisztus teste stb. tiszteletére bemutatott – szentmisék elsődleges célja az elhunyt üdvözülésének megkönnyítése volt. Ezek az események általában az elhalt rokonainak, lekötelezettjeinek háláját reprezentálták vagy az a törekvés magyarázta jelenlétüket, hogy a nagybeteg a fenti egyházi szolgálatok megszervezésével kívánta pótolni „szakrális adósságait", avagy növelni üdvös cselekedeteinek számát.[76]

Ezek az istentiszteleti alkalmak — hasonlóan az eddig felsorolt teendők többségéhez — jelentős mértékben megkönnyíthették a túlélők megrendült világértelmezésének, ill. énképének regenerálódását, mindenekelőtt azáltal, hogy a veszteségélmény hatására megjelenő szkepszis, düh késztetésével szemben — pl. a liturgia szakrális kellékeinek gyakori bemutatása, a feltámadás reményének hangoztatása révén — a keresztény alapértékekbe vetett bizalom megerősítése mellett érveltek, azaz jelentős mértékben hozzájárultak a hitélet szokásrendjének, intézményeinek — a magáramaradó és a vallásos közösség egésze számára egyaránt létfontosságú — újralegitimálásához.[77]

A tehetősebb polgárok egyszerre több templomban és kápolnában is rendelnek miseszolgálatot, mások a halotti zsolozsma elmondatását írják elő, virrasztást rendelnek[78] vagy beérik azzal, hogy a mise bemutatása közben felolvassák nevüket, s a jelenlévők közösen mondanak értük orációkat. A halottakért bemutatandó istentiszteletek korabeli tekintélyét, a tőlük remélt védettség jelentőségét bizonyítja az az imaszövetség is, amely a soproni papi céh és a voraui (Stájerország) prépostság között jött létre. A két szervezet tagjai kötelezettséget vállaltak arra, hogy egymás „...halottaiért vigíliát és gyászmisét mondanak, a jövőben elhunytak emlékére pedig elvégzik a saját társaikért szokásos gyászszertartásokat."[79]

---

[74] *Timár* 1914: 238. (Vö. *Lukcsics* 1912: 706.) Hasonló szabályokkal rendelkezett például a pozsonyi Krisztus Teste Társulat is.

[75] Vö. *Solymosi* 1987: 552.

[76] Itt jegyzem meg, hogy számos ájtatos polgár — pusztán a kor végrendelkezési hagyományainak engedve — konkrét posztmortális szolgálatok megnevezése nélkül is adományozott például pénzösszeget, földterületet valamely egyházi intézmény épületének, kegytárgyainak felújítására, ill. beszerzésére. Lásd *Hoffmann* 1937: 93.; 100. stb. Külön említést érdemel Margarethe Kranfelder, aki 1498-ban kelt végrendeletében „...pénzt hagyományoz, hogy Hans festő a Szt. Lőrinc egyház temetőjében az Utolsó ítéletet ábrázoló képet kijavítsa és melléje a könyörületesség hat (!) cselekedetét fesse, egészen úgy, ahogy az Bécsben a fehérbarátok templomában egy táblaképen látható...". Uo. 107., ill. 80–81.

[77] A szeretett személytől való eltávolodás folyamatát természetesen számos szubjektív összetevő befolyásolta; nincs két egyforma gyászmunka, ahogy minden „leválás" a környezet hatásait is önmagában összpontosító egyén saját „lelki készülékének" megfelelő pillanatban, az arra legalkalmasabb körülmények között következik be. Forrásaink azonban — ahogyan azt már korábban jeleztem — e személyes összetevők megörökítésére csak elvétve vállalkoztak. Mindenekelőtt ezzel magyarázható, hogy a gyászmunka menetét jelentős mértékben meghatározó szubjektív tényezőkre (pl. a hozzátartozó korábbi gyászélményeinek hatására) e tanulmány esetében csupán egy lábjegyzet figyelmeztet.

[78] Lásd *Herodek* 1908: 363., ill. *Križkó* é. n.: 13. stb.

[79] *Mályusz* 1971: 154.

Az eddig ismertetett feladatokon túl a túlélők kötelességeihez esetenként több olyan további teendő is társul, amelyek — bár a temetést követő napokhoz is kapcsolódnak — döntően a közép- és hosszú távú posztmortális szolgálatok csoportjába sorolhatók, s épp ezért a tanulmány második, ill. harmadik részében ejtek szót róluk.

Itt jegyzem meg, hogy írott forrásaink természetéből fakadóan[80] a végtisztességgel kapcsolatos nem-keresztény rítusokról/szokáselemekről, ill. azok hiedelemhátteréről meglehetősen kevés információ áll rendelkezésünkre. Bornemisza Péter írásaiban akadhatunk például az alábbi feljegyzésekre: „...sok számtalan babonaszót hallottam főemberektől: hogy halottas háznál nem jó köszönni (...) Ha ki vízbe hal, tányérra viaszgyertyát gyújtsanak, és ott megaluszik, ahol fekszik. Ha ki keservesen siratja megholt emberét, földet vetnek az nyakára, hogy hamar elfelejtse."[81] Az elhunyttal kapcsolatos névmágia létére utaló alábbi, a bűbájosok tevékenységét bemutató oldalakon olvasható megjegyzést is tőle idézzük: „Ha azelőtt megholtak gyermekeid, immár Farkas legyen neve."[82] A lovas temetkezés hagyományának továbbéléséről a keresztény végtisztesség rendjében lásd Zolnay László észrevételeit.[83]

2. A középtávú posztmortális szolgálatok (A temetés napjának végétől a gyászév leteltéig)

A túlélők egyes feladatai azonban túlmutatnak az elföldelést közvetlenül követő teendőkön, és az eltávozott üdvözülésének elősegítése mellett a hozzátartozók életvitelének néhány financiális, társas, ill. morális vetületével állnak szorosabb kapcsolatban.

A leggyakrabban előforduló középtávú posztmortális szolgálatokról (ide tartoznak többek között a halottakért mondatandó, meghatározott időközönként ismétlődő rekviemek[84] vagy a különféle misesorozatok) György kolozsvári kőfaragó özvegyének 1531-i végrendeletében például az alábbi utasításokat találjuk: „1. Krisztus kínszenvedéseinek a tiszteletére szentelt hétszer hét miséért s egy éven át miden hétfőn mondandó gyászmiséért és a halotti zsolozsma elimádkozásáért a kolozsvári ferencesek 32 forintot; 2. a harmincnapos misesorozat bemutatásáért a kolozsvári plébánia templom 3 forintot; (...) 6. A kolozsvári domonkosok 41 mise elmondásáért 4 forintot, hétszer hét Krisztus szenvedéseinek a tiszteletére szentelt miséért hét forintot s harminc mise elmondásáért 3 forintot; 7. a város falain kívül épült Szűz Mária-kápolnában egy éven át minden szombaton Szűz Mária tiszteletére bemutatandó miséért a kápolna rectora 6 forintot; 8. a váradi ferencesek harminc egyszerű miséért és 5 Krisztus kínszenvedéseinek a tiszteletére szentelt miséért 10 forintot kapnak."[85]

A végrendelkezők gyakran adományoznak a mise- és egyéb szolgálatok ellátása fejében — a különféle pénzösszegek mellett — misefelszerelési tárgyakat, viaszt, ezüsttárgyaikból (vagy azok árából) gyakran készíttetnek miseruhát, feszületet, kelyhet,

---

[80] A korabeli írott források néprajzi szempontú értelmezésével és lehetséges felhasználásuk korlátaival kapcsolatban számos értékes forráskritikai megjegyzésre hívja fel a figyelmet *Voigt* 1984: 165–180. Vö. *Manselli* 1984: 199–212.

[81] *Bornemisza* 1955: 201–202.

[82] *Bornemisza* 1977: 59.

[83] *Zolnay* 1975: 118–119.

[84] Vö. *Bedy* 1936: 70

[85] *Pásztor* 1940: 80. Lásd még: *Mályusz* 1971: 134.; *Danninger* 1907: 91. stb.

fogadalmi gyertyát vagy oltárterítőt, hozzájárulnak a templom épületének felújításához, szakrális kellékeinek pótlásához, vagy hátrahagyott földterületeik jövedelméből juttatnak járadékot az üdvösségükről gondoskodó egyházi személy, ill. intézmény javára. A soproni Szent Mihály-templom részére például „...Türs Márton 1473-ban egy miseruhát, Kronperger Ákos neje, Erzsébet 1481-ben ezzel szemben összes ezüstöveiből és tört ezüstjéből kelyhet és gyöngyeiből drága vállkendőt rendel csináltatni. Rauch Farkas 1493-ban egy kehelyre 12 forintot hagyományoz és ezenkívül barna bársonyból egy miseruha készítése felől is intézkedik (...) Wossenperger Lénárd neje, Veronika 1507-ben aranyozott ezüst merőkanalából és hat ezüst kanalából rendel egy kelyhet készíteni, fekete atlasz subájából pedig miseruhát. Grätzer Kristóf neje, Anna gyöngypártáját 1521-ben szintén miseruhára hagyja. (...) 1493-ban Dürniczer Mátyás négy ezüst serlegéből és egy ezüst csészéjéből füstölőt csináltat (...) míg Weiner János 1466-ban minden ezüst készletét az ezüstövek kivételével egy ereklyetartó készítésére ajándékozza, melynek aranyozására még külön 5 forintot ad."[86]

A temetést követő hetekhez, hónapokhoz esetenként további szakrális feladatok is járulnak. Hillebrant András testamentumában például azt kéri, hogy „...sírja fölött egy esztendeig két vagy négy fiú a »Salve Regina«-t énekelje...".[87] Mások — ugyancsak nyughelyük felett — zsoltárokat olvastatnak, vagy a halotti zsolozsmákat mondatják el,[88] ill. hozzátartozóikat utasítják arra, hogy — szintén az elhunyt üdvözülését elősegítendő — bizonyos alkalmakkor vendégeljék meg a környék szegényeit.

Ha arra keressük a választ, hogy az eltávozó — ill. rajta keresztül a "közösség keresztény értékrendje" — milyen elvárásokat támaszthatott a túlélők egyes csoportjaival szemben, számos hasznos információt nyerhetünk az Érdy kódex alábbi, a halottak rosszallását kiváltó földi cselekedetekkel foglalkozó részletéből:

„hét rendbeli népeket találunk Írásban, kik ellen az szegén másvilágiak felette nehezesök".

[a] *„elsők az jótevő baráti, kiknek (...) ez világon jót tettenek, azok kedég elfeletköztenek rólok holtok után (...) meg nem hálálni az jó tételt annak, akitől vagyon, nagy szeméremség, ha ki elhalgatja, hálálatlan vala (...) ha ki kedég mindenestől fogva elfeledi, még annál es hálátlanb, ha ki még bosszut tészen felöl reá, minden kegyetlennél kegyetlenb".*

[b] *„másodrendbeliek, kik mikoron valamely jószágot idvességért hattanak elosztani és szolgáltatni, ők kedég magoknak tulajdonojtják mint saját morhájokat".*

[c] *„harmadrendbeliek, mikoron kinek maradéki vannak: jó fia, felesége, atyja, anyja, rokonsága és holta után elfeletköznek róla, ezek es nagy hitetlenségben és hálálatlanságban esnek".*

---

[86] *Házi* 1939: 91. A Szent Mihály-templom tatarozására, átalakítására „...Kálmán pék 1477-ben egy font dénárt (...) István timár 1483-ban 3 font dénárt, Seinreich Péter ugyancsak 3 font dénárt, Drosendorffer György káplán 12 akó mustot, Haiden Vencel özvegye, Ágnes 1484-ben 50 forintot (...) hagyományoz..." In uo. 29.; lásd még uo. 29–31.; 36–37.; *Herodek* 1914: 142.; *Bedy* 1936: 86–87 stb. „Sopronban a leggyakoribb bizonyos összegek felajánlása volt a templom építési kasszájába, a lélek üdvére hagyatkozók 54,7%-a élt ezzel a lehetőséggel egy vagy több egyházi intézmény javára" – jegyzi meg *Szende Katalin* (1990: 269.).

[87] *Békefi* 1906: 153.

[88] Vö. *Solymosi* 1987: 555.

[d] *„negyedrendbeliek az adósok"*, mert *„nem felettetik el az adósság, bátor meghaljon az akinek tartozik. De tartozik megadni még holta után es avagy lelkéért költeni, avagy nemzetinek megfizetni"*, mivel *„az bín meg nem bocsáttatik, mígnem az elvett jószág meg [nem – B. P.] adatik"*.

[e] *„ötödrendbeliek az egzekútorok, kik az testamentomot lélek után nem szolgáltatják"*.

[f] *„hatodrendbeliek, kik koronkéd alamizsnával élnek, akár ez egyházbeliek és szerzetesök légyenek, akár ez világi szegények, bódogok légyenek, kik másnak jószágával élnek és nem szolgálnak róla"*.

[g] *„hetedrendbeliek, kikre az szegényeknek keze munkájok szállot, avagy kiknek tisztökben más szállot és másnak keresményével élnek és semmi emléközetöt nem tésznek utánnok, kiknek véres verejtékivel élnek"*.[89]

A hátramaradóknak tehát ajánlott betartani a testamentum utasításait, azaz a hagyatkozó akaratának megfelelően felosztani az elhunyt vagyonát, gondoskodni az egyházi szolgálatok díjának előteremtéséről; megőrizni az eltávozott emlékét, s mindazok esetében, akik a halott földi javaiból részesültek, imádságokkal, szentmisék felajánlásával viszonozni az elhunyt adományait. Ha a gyászszertartás illő megszervezésének vagy a végrendeletben rögzített egyéb szakrális elvárásoknak a hozzátartozók nem tesznek eleget, esetenként örökségük egy részét is kockára teszik. A márcfalvi származású Rüdel például azzal a feltétellel hagyja félrész szőlőjét nejére és későbbi örököseire, hogy azok gondoskodjanak a soproni várárokmenti Boldogasszony-templomban felállított öröklámpa ellátásáról, de amennyiben „...hanyagok lennének az öröklámpa kiszolgálásában, ebben az esetben a szőlőt elvesztik, és azt a Nagyboldogasszony céhe nyeri el hasonló kötelezettség mellett."[90] A végrendelet tiszteletben tartására maga az egyház is — legalábbis az 1515. évi veszprémi szinodális könyv rendelkezése szerint — gondot fordított: kiközösítéssel fenyegette azokat az örökösöket és végrendeleti végrehajtókat, „akik hat hónapon belül nem teljesítették az elhunyt utolsó akaratát. (...) A végrendeletet író pap kötelessége volt a végrendelkezőt emlékeztetni arra, akar-e valamit a veszprémi székesegyházra hagyni. A közreműködő pap a jámbor adományokról a halál után tájékoztatást adott az esperesnek, aki kerületében összeírta a hagyatékokat, nehogy feledésbe, veszendőbe menjenek."[91] Hasonlóképpen rendelkezik a soproni tanács 1418. évi utasítása, amely szerint „Az ér-

[89] Halottak napja. Érdy codex II. köt., 433.; 434.

[90] *Házi* 1939: 208.

[91] *Solymosi* 1996: 117. A végrendelet betartására — miként azt a bácsi egyházmegyében a hívek által felajánlott oblátiók elosztása kapcsán 1478-ban kirobbant vitát lezáró egyezség is mutatja — az a gyóntató is köteles ügyelni, aki a végakarat kinyilvánításnak szem- és fültanúja volt. A megegyezés értelmében amit „...az oltárigazgatók a betegek ellátásakor kapnak, az legyen az övék; ha valamelyik semmit sem kapott volna, annak egy kenyér ára legyen a jutalma. (...) A gyóntatónak (...) ha a végrendelkezésnél jelen volt, gondoskodnia kellett arról, hogy a végrendelkező akaratát meg nem engedett módon ki ne játsszák. Tilos volt a végrendelkezőt rábírni (...) végső intézkedésének megmásítására is; legfeljebb tanácsolni lehetett neki és megfelelő, istenfélő alakban oktatni...". In *Kollányi* 1908: 34–35. Vö. még: *Király* 1894: 361. A korabeli céhes mesterek — bár „...a céhszabályok ezt tételesen nem mondják ki..." — a céhesek özvegyeinek halálakor „...az esetek többségében (...) tanuként jelen voltak a végakarat kinyilvánításakor még akkor is, ha a feleség vagy özvegy nem említett meg semmit a mesterséggel kapcsolatban, és nem is hagyott semmit a céhre. (...) A céhek szakmai felügyeletet is elláthattak, ha az örökséget fel kellett osztani az örökösök között." *Szende* 1993: 173–174.

vényes formák mellett megtett végrendeletet a tanúk legalább egy hónapon belül a tanács elé terjesztik, mely azt meghallgatja, jóváhagyja és örök emlékezetül a városi könyvbe íratja be".[92]

A végrendelkezés folyamán jelen lévő egyházi személyek közreműködésére, szakrális támogatására való fokozott ráutaltság esetenként visszaélésekre is alkalmat szolgáltathatott. A budavári ferencesek Rómába küldött követe XI. Gergely pápa előtt azt sérelmezte, hogy „...vannak olyan plébánosok, akik a franciskánusok egyházában temetkezni óhajtók holttestét erővel a plébániaegyházba vitetik és addig tartják ott, amíg a misemondás ideje elmúlik és így a ferencrendűek a mise alatt szokásos ajándékoktól elesnek. Vannak, akik a betegeknek csak oly feltétel alatt szolgáltatják ki a halotti szentségeket, ha a plébániaegyházakban temetkeznek."[93] Gergely selmeci plébános a 16. század elején viszont azért fordul jogorvoslatért az esztergomi érsekhez, mert a „...selmeci domonkosok (...) engedély kérése nélkül gyóntattak, haldoklókat arra beszéltek rá, hogy templomukban temettessék el magukat és javaikból rájuk testáljanak...".[94] A városi plébániák egyházi gondviselői és a különféle szerzetesrendek között — a temetés, a halotti szertartások alkalmával lélekváltságként felajánlandó mortuarium (gyertya, értéktárgy, földterület stb.) megszerzése miatt — kialakult gazdasági érdekellentét gyakran vezetett nézeteltérésekhez, peres eljáráshoz. A plébániák és kolostorok rivalizálásáról, viszályairól számos adat maradt fenn.[95]

A hátramaradt céhesek özvegyeinek egzisztenciájáról a céhek egyes — kisebb eltérésektől eltekintve általánosnak mondható — szabályai is gondoskodnak. Ha az özvegy férje mesterségét folytatni kívánja, erre mindaddig alkalma nyílik, amíg ismét frigyre nem lép, s ilyenkor esetenként a legtehetségesebb legényt is mellé adják. Ha mesterségbeli személlyel köt házasságot, férje kedvezményekkel válhat a céh teljes jogú tagjává (a lőcsei posztóverők rendelkezései szerint „...ha mester fia a kézművességen kívülről házasodik, vagy valaki mester leányát venné el, vagy a kézművességnek egyik özvegyét, azok fél céhjogot nyerjenek..."),[96] ugyanezek az előnyök illetik meg az elhunyt mester fiát és leányát is, ha a céhen kívüliek közül választ házastársat magának.[97] A kolozsvári szekérkészítők 1515. évi szabályzata szerint „ha mester fia, atyja halála után fél kereket meg tud készíteni, az a további tanulási időt kitartani nem köteles".[98]

A céhek részvétele a végtisztesség megadásában, a mesterek családtagjait érintő kedvező rendelkezései tehát ugyanúgy hozzájárulhattak a keservesek létbiztonságának megteremtéséhez vagy a gyász enyhítéséhez, mint a pártfogók, tekintélyes egzekutorok kijelölése, vagy az elhalt adósainak számontartása, vagyonának megfontolt felosztása.

---

[92] *Házi* 1939: 336.

[93] *Fehér* 1933: 40.

[94] *Harsányi* 1938: 320.

[95] Lásd például *Solymosi* 1987: 557–559.

[96] *Hajnóczy* é. n.: 13. Lásd még a német-lipcsei vargák 1471-ben kelt szabályzatát (Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1902, 33.). Vö. az esztergomi vargák 1473. évi céhlevelével (Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1906, 72.) vagy *Ferber Mihály*: A pozsonyi céhek története a XVI. században című munkájának (1912) 55. oldalával, a nagybányai szűcscéh 1480-ban megerősített céhszabályzatának e tárgyú rendeleteivel (*Szádeczky* 1889: 682.) stb.

[97] Az iparosok özvegyeinek helyzetével kapcsolatban lásd még *Szende* 1995: 72–77. Vö. mindezt *Péter* 1989: 563–606., ill. *Hunyadi* 1983: 446–457. tanulmányának ide vonatkozó részleteivel.

[98] Idézi *Tahy* 1996: 275

Mindemellett az együttélők figyelme feltehetően arra is kiterjedt, hogy az elhunyt hozzátartozói, különösen a gyász folyamán, megszívlelik-e a haldokló — a posztmortális szolgálatok gondos megszervezésére, a vallásos életminta követésére ösztönző, valamint a hagyaték felosztásával kapcsolatos — útmutatásait, hiszen ez nemcsak a hozzátartozók világlátásának a keresztény létszemlélet alapértékeit preferáló „újraalkotását" segíti elő, de azzal, hogy a hitélet szokásrendjének, általában pedig a közösség kollektív problémamegoldó képleteinek hatékonyságát demonstrálja, a rítus valamenynyi résztvevőjének nélkülözhetetlen szolgálatot tesz.

3. A hosszú távú posztmortális szolgálatok

Végül a túlélők feladatainak harmadik csoportját alkotják azok a rendelkezések, amelyek rendszerint a hozzátartozókra és/vagy az elhunyt által létrehozott kegyes alapítványok[99] (általában egyházi) gondozóira az alapítványi tőke fennmaradásáig alkalmi feladatokat rónak.

Ezek szinte kivétel nélkül az eltávozott üdvözülésének hosszú távú biztosítékai. Ide tartozik az örökös misealapítvány,[100] ill. (a rendszerint a halál napjához igazodó) évforduló-alapítvány[101] megszervezése, a költségeik fedezésére szolgáló adomány (földterület, pénzösszeg stb.) gondos kezelése, amelynek bérleti díjából vagy kamataiból a szolgálatot ellátó egyházi személy évenként részesül. Az eltávozók gyakran rendelkeznek öröklámpa[102] állítása felől is, amelyet a szentségház vagy valamely oltár előtt helyeznek el, s amelynek felügyeletéről a templomatya, ápolásáról a sekrestyés gondoskodik. Esetenként az elhunyt arra kötelezi hozzátartozóit, hogy halála napján minden évben lássák vendégül a környék szegényeit, vagy biztosítsanak számukra egy fürdőt.[103]

E feladatok — az eltávozott támogatása mellett — kétségtelenül hivatottak arra is, hogy a magukramaradók saját mulandóságukkal kapcsolatos aggodalmait (elsősorban a másvilági találkozás reményének, a lét kontinuitásának hangoztatása révén) enyhíteni igyekezzenek, s a szeretett személy emlékét a lehető legtovább megőrizzék.

***

[99] Lásd *Szentirmai* 1949.

[100] 1475-ben Kovács István például — miután saját és szüleinek lelki üdvéért Csudabala birtokát összes tartozékaival együtt a Szent-Lőrincz kolostornak adta — „...azt kérte viszonzásul, hogy minden nap a nevezett oltáron mondjanak érte misét. Hogy az adományozás ténye még biztosabb legyen, kikérte hozzá feleségének, Zsófiának és leányának, Katalinnak, Románfalvi Feyer Jób feleségének beleegyezését is." In *Zákonyi* 1911: 42. Lásd még: *Bártfai Szabó* 1935: 14. stb. Az alapító tőke fejében rendszerint a hét egy-egy napján, de legalább évente négyszer kellett misét mondani az elhunyt lelki üdvéért. E misealapítványok természetesen csak addig szolgálták az elhunyt érdekeit, amíg a fenntartásukra rendelt tőke különféle okok (az alapítványi szőlőterületek elértéktelenedése, a kezelők gondatlansága stb.) miatt meg nem semmisült.

[101] *Házi* 1939: 195.; 103.; 160.; 191.; ill. *Szende* 1990: 269. stb.

[102] *Herodek* 1908: 364., *Križkó* é. n.: 18. „Kömlődy Gergely 1498-ban budai házát köti le alapítványul a prépostsági templom örökmécsének és gyertyáinak gondozására...". In *Bártfai Szabó* 1935: 14. Vö. *Házi* 1939: 17.; 30.; 89–91.; 103.; 113.; 119–120.; 131.; 140.; 170.; 188.; 190. stb.

[103] Vö. *Ipolyi* 1874b: 635. A szegényekről — ahogyan erre már korábban is utaltam — esetenként halottak napján is szokás volt megemlékezni. Az egri székesegyházi kanonokok kalandos társulatának dékánja például e napon „...a szegényeket két malaccal, kenyérrel és borral megvendégeli; közülük néhányat fölruház." In *Lukcsics* 1912: 707-

A túlélők teendői tehát döntően az eltávozó üdvözülésének elősegítésére, (a transzcendenciákat támadó szkepszis kioltása és a keresztény létperspektíva tekintélyének, intézményeinek újralegitimálása révén) a veszteségélmény feldolgozásának megkönnyítésére, a hozzátartozók és a tágabb közösség mielőbbi reorganizációjára irányultak, végsősoron pedig a generációk „zökkenőmentes" cserélődését, tehát a csoport hosszútávú fennmaradását tartották szem előtt. Az exitus beálltát követő szertartások, rituális kötelezettségek azonban mindenekelőtt akkor mutatkoznak meg korabeli elrendezettségükben, ha a túlélők feladatait a körülállók[104] és a haldokló kötelességeivel közös horizontban szemléljük, egyetlen pillanatra sem hagyva figyelmen kívül azt a későközépkori keresztény világszemléleti módot, amelynek működési zavarait, egyre intenzívebbé váló megosztottságát/meghasonlottságát majd látványosan mutatja a reformáció eszméinek intenzív térnyerése.

Befejezés

A 16. század második felétől már a magyarországi temetkezési gyakorlatban is szemmel láthatóan megjelenik a reformáció törekvéseinek hatása. E problémakör részletes kifejtésére itt nincs módom, csupán néhány észrevétellel/idézettel kívánom jelezni a végtisztesség rituális rendszerében beállt változások irányát.

Kétségtelen, hogy a középkor végén a halállal kapcsolatos szorongás társadalmi szintje (különösen a 15. század második felében) emelkedő tendenciát mutat. Magyarországi adataink alapján úgy tűnik, hogy e változás az egyén életének elsősorban *lelkiismereti/hitéleti* szintjén fejti ki hatását, s többek között az egyháznak juttatott egyre jelentékenyebb kegyes adományokban, a posztmortális szolgálatok méreteinek (a reformáció elterjedése után átmenetileg visszaeső) növekedésében vagy a vallásos társulatok elterjedésében érhető tetten. A halálfélelem társadalmi szintjének korabeli emelkedésében — bár számos más tényezőről is megemlékezhetnénk — mindenekelőtt „...egyfajta vallási reformigény fejeződik ki...: a fokozatosan evilágivá váló értékek és a túlvilági üdvözülés elvesztése miatti félelem konfliktusa vezet ahhoz a szellemi válsághoz, melyből a halál és a pusztulás gondolatának állandó szem előtt tartásával próbálnak kijutni."[105]

Molnár Ambrus véleménye szerint „...a reformáció egyházai a temetést nem úgy tekintették, mint amellyel egy új, folyamatos munkát kezdtek el az elhalt üdvösségéért, hanem mint utolsó testvéri szolgálatot, amellyel a halott eljövendő sorsára semmiféle befolyást nem gyakorolhatnak."[106] A halottakért végzett, gyakran jelentékeny összegeket felemésztő egyházi posztmortális szolgálatok célszerűsége válik tehát (részben) megkérdőjelezetté egy olyan hitéleti/társadalmi közegben, amely a 14–15. században az „üdvösségükről gondoskodni kívánók számára (...) a reprezentációs igényektől és a vagyoni lehetőségektől függően igen sok különböző megoldást kínált".[107]

Az 1562. évi Debreceni Hitvallás szerint „»Gonoszságot cselekszenek, akik a holtakért imádkoznak, áldoznak, mert nincs azok megkegyelmeztetéséhez semmi re-

[104] Vö. *Berta* 1996.
[105] *Paczolay* 1982: 28. p.
[106] *Molnár* 1994: 24.
[107] *Szende* 1990: 269.

mény, akik hitetlenségben haltak el (...) Elvetjük azt, ami a Makkabeusok 2. könyvében mondatik a halottakért való áldozatról.« (Makkabeusok II. könyve: 12:46.) Hazugságnak minősíti azt a hiedelmet, hogy a halottak lelkei vándorolnak, pártfogást és alamizsnát kérnek az élőktől. Rendelkezik továbbá a halottak tisztességes eltemetéséről a községen kívüli elkerített, ajtóval ellátott nyughelyen. A temetéskor kerülni kell a fölöttébb való *jajveszékelést* és *babonás pompákat*. A halottakért semmi *lakomákat, könyörgéseket, alamizsnákat ne csináljanak*, hanem kegyes énekekkel a nép rövid oktatása mellett helyezzék azokat sírjukba – »*port a porhoz*«. Temetéseken a halálról és a feltámadásról kell énekelni. Az ordítozást, a harangoknak pápista szokás szerint való babonás zúgatását kerülni kell. A temetés idejéről való híradás végett ajánlja egy fekete lobogó felemelését a közhelyen, avagy egy harangnak igen rövid meghúzását...".[108]

A gyászt és a gyásszal kapcsolatos szokásokat a reformáció megtartotta, „...de mint mindenben, itt is a puritán egyszerűséget hirdette, a gyászpompa külsőségeit hiábavaló hivalkodásnak..."[109] tekintve, s — amint azt már korábban említettem — a hitvitázó irodalom református szerzői (hasonlóan számos katolikus társukhoz) rendszerint elítélték a siratás és a fájdalom kifejezésének szélsőséges formáit is.

A 15. század második felétől már látványosan megfigyelhető a katolikusok és reformátusok sírhelyeinek elkülönülése. „Ezt a folyamatot a zsinati határozatokban, valamint külföldi utazók leírásaiban elég pontosan nyomon lehet követni (...) A lutheránusok ugyan együtt temetkeztek továbbra is a katolikusokkal, de a reformátusok inkább a törökökkel. Ennek azután nagy hatása volt a protestáns sírjelekre is."[110]

Végül a temetés rituális rendjének átstruktúrálódásával kapcsolatban Bornemisza Péter alábbi útmutatását idézzük: „Ez nem tisztességes temetés: hogy szövétneket gyújtsanak, zsoltárt énekeljenek feje felett, misét mondjanak lelke váltságáért, oltárt kerüljenek, röttenetes harangozást szerezzenek, lobogós kopjákat lovon előtte vigyenek, drága öltözetekben temettessenek. Tisztességgel így temetjük az mi atyánkfiát: ha tisztességes koporsóba betesszük, az testet mezítelen el nem vetjük, hanem betakarván ingébe, lepedőjébe, tisztességgel kísérjük el a sírhoz, és alázatosan, szeretettel betakarjuk az földnek gyomrába."[111]

A temetés vagy a tor szokásvilágában a reformáció hatására megjelenő változások az egyes felekezetek jelenlegi rituális gyakorlatában is pontosan észlelhetők. Történeti alakváltásaik intenzitását, mozgatóit és következményeit (például a „felekezeti identitás" formálásában és megőrzésében betöltött szerepüket) azonban e rövid áttekintés keretei között nem vizsgálhatjuk – e jelenségek rekonstruálása és értelmezése alighanem egy újabb tanulmány témája lehetne.

IRODALOMJEGYZÉK

Balassa Iván (főszerk.), 1997. Magyar néprajz. IV. Életmód. Budapest, Akadémiai Kiadó

Balics Lajos, 1890. A római katholikus egyház története Magyarországon. I–III. kötet, Budapest, Szent-István Társulat.

[108] *Molnár* 1994: 26. A kiemelések Molnár Ambrustól származnak.

[109] *Molnár* 1994: 25.

[110] *Dömötör* (főszerk.) 1990: 516–517.

[111] *Bornemisza* 1955: 208.

Bártfai Szabó László, 1935. Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Budapest, k. n.

Bedy Vince, 1936. A győri székesegyház története. Győr, Győregyház-megyei Alap Nyomdája.

Bedy Vince, 1939. Győr katolikus vallásos életének múltja. Győr, Győregyházmegyei Alap Nyomdája.

Berta Péter, 1996. A körülállók teendői a későközépkor keresztény halálközeli rítusaiban. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 3–4. sz. 5–17.

Bevilaqua Borsody Béla, 1931. A budai és pesti mészáros céhek ládáinak okiratai 1270–1872. Budapest, Franklin-Társulat Nyomdája.

Békefi Remig, 1906. A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Budapest, MTA.

Bornemisza Péter, 1955. Válogatott írások. Budapest, Magvető.

Bornemisza Péter, 1977. Ördögi kísírtetekről avagy röttenetes utálatosságáról ez megfertéztetett világnak. Budapest, Magyar Helikon.

Bruckner Győző, 1930. Igló kir. korona- és bányaváros története. Budapest, „Fébé" Ev. Diakonissza Anyaházi Nyomda.

Bünker Rajnárd, 1909. Soproni emlékek. Archaeologiai Értesítő, 400–404.

Cunnington, Phillis Lucas, Catherine, 1972. Costume for Births, Marriages and Deaths. New York.

Czobor Béla, 1875. A középkori egyházi művészet kézikönyve. Budapest, „Hunyadi Mátyás" Intézet.

Dankó József, 1891. Rómer Gáspár pozsonyi kanonok síremléke. Archaeologiai Értesítő, 340–345.

Danninger József, 1907. Pozsony szab. kir. város 1526/7. évi számadáskönyve művelődéstörténeti szempontból. Budapest, Stephaneum Nyomda R. T.

Demkó Kálmán, 1890. A felső-magyarországi városok életéről a XV-XVII. században. Budapest, MTA.

Divald Kornél, 1901. A régi Buda és Pest művészete a középkorban. Budapest, Szent-István-Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya.

Dobsa László, 1941. A kézműves ipar története. In: Dobsa László – Máriáss Imre (szerk.) Magyar Ipar és Kereskedelem. Budapest, Magyar Ipar és Kereskedelem Kiadóhivatala, 9–85.

Dobszay Péter, 1986. A középkori magyar temetés maradványai az erdélyi néphagyományban. In: Tüskés Gábor (szerk.) „Mert ezt Isten hagyta...". Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Budapest, Magvető, 189–210.

Dömötör Tekla (főszerk.) 1990. Magyar néprajz. VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Éber László, 1915. Egerváry Bereczk síremléke. Archaeologiai Értesítő, 288–292.

Fehér Jolán Antónia, 1933. Budapest székesfőváros temetőinek története. Budapest, k. n.

Ferber Mihály, 1912. A pozsonyi céhek története a XVI. században. Budapest, Buschmann F. Utódai Könyvnyomdája.

Flórián Mária, 1994. Halóruha – gyászruha. In: Novák László (szerk.) Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére II. köt. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 341–357.

Fraknói Vilmos, 1896. A Hunyadiak és a Jagellók kora. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat.

Gál Györgyi, 1940. Budapest templomainak címeres emlékei. Budapest, k. n.

Gráfik Imre, 1990. A test utolsó útja. Vasi Szemle, 3. sz. 348–371.

Granasztói György, 1980. A középkori magyar város. Budapest, Gondolat.

Groszmann Malvina, 1911. Bártfa város 1418–1444-iki számadáskönyvei művelődéstörténeti szempontból. Budapest, Minerva Könyvnyomda.

Gurevics, Aron Jakovlevics, 1987. A középkori népi kultúra. Budapest, Gondolat.

H. Gyürky Katalin, 1976. A domonkosok középkori kolostorának feltárása Budán. In: Budapest régiségei XXIV. 1, Budapest, Budapesti Történeti Múzeum. 371–376.

Hajnóczy Iván, é. n. A céhek életéből – XV. és XVI. századbeli céhszabályok. h. n. Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) R. T.

Halász Gábor, 1937. Magyar középkor. Magyarságtudomány, 1–4. sz. 36–64.

Harsányi András, 1938. A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete.

Házi Jenő, 1939. Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, Székely és Társa Nyomdája.

Herodek Antal, 1908. A XV. századbeli körmöczbányai oltáregyesület. Örökimádás, 12. sz. 363–364.

Herodek Antal, 1913. A XV. századbeli magyar szentségtársulatok belső életének néhány vonása. Örökimádás, 3. sz. 74–76.

Herodek Antal, 1914. A nagyszebeni Krisztus legszentebb testének társulata a XIV., XV. és XVI. században. Örökimádás, 5. sz. 140–143.

Hoffmann Edit, 1937. Pozsony a középkorban. Magyarságtudomány, 1–4. sz. 65–117.

Horváth József, 1994. Temetkezési szokások kora újkori végrendeletek tükrében. In: Kisbán Eszter (szerk.) Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás. Tanulmányok. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 197–212.

Hradszky József, 1895. A XXIV Királyi Plébános Testvérülete (XXIV Regalium Plebanorum Fraternitas) és a reformáczió a Szepességben. Miskolcz, Wesselényi Géza könyvnyomdája.

Huizinga, Johan, 1976. A középkor alkonya. Budapest, Gondolat.

Hunyadi István, 1983. Az özvegy nők helyzete Nyugat-Magyarország paraszttársadalmában a 16. században. Történelmi Szemle, 3–4. sz. 446–457.

Ipolyi Arnold, 1874a. Századok. Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata. 1. közl. 525–552. 1874b. Századok. Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata. 2. közl. 597–647. 1874c. Századok. Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata. 3. közl. 671–708.

Iványi Béla, 1909. Eperjes város végrendeleti könyve. 1474–1513. Történelmi Tár, 438–449.

Iványi Béla, 1911. Eperjes szab. kir. város iskolaügye a középkorban. Budapest, Stephaneum Nyomda R. T.

Juhász Kálmán, 1933. A csanádi püspökség története (1243–1307). Makó, Makói Könyvnyomda.

Karácsonyi János, 1924. Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. kötet, Budapest, MTA.

Kast, Verena, 1995. A gyász – egy lelki folyamat stádiumai és esélyei. Budapest, T-Twins.

Király János, 1894. Pozsony város joga a középkorban. Budapest, MTA

Kiss András, 1994. Kalandosok – Kalandos-temető Kolozsvárt. In: Kiss András Források és értelmezések. Bukarest, Kriterion, 83–103.

Koch István, 1906. Az erdélyi szász iskolák a nemzeti fejedelmek korában. Budapest, Barcza József Könyvnyomdája.

Kollányi Ferenc, 1908. A párbér jogi természetéhez. Budapest, Stephaneum Nyomda R. T.

Kovách Géza – Binder Pál (vál.), 1981. A céhes élet Erdélyben. Bukarest, Kriterion.

Kuhárszky László, 1904. A céhek Magyarországban. Katholikus Szemle, 661–680.

Križkó Pál, é. n. A körmöcbányai római katholikus egyházközség története. I. korszak: 1317–1520. Budapest, Rudnyánszky A. Könyvnyomdája

Lindner Gusztáv, 1894a. A kolozsvári Kalandos-társúlatok. Erdélyi Múzeum, 1. közl. 65–84. 1894b. A kolozsvári Kalandos-társúlatok. Erdélyi Múzeum, 2. közl. 140–152. 1894c. A kolozsvári Kalandos-társúlatok. Erdélyi Múzeum, 3. közl. 215–226.

Lukcsics József, 1912. Középkori magyar papi imatársulatok. Katholikus Szemle, 688–710.

Majláth Béla, 1885. A »kalandos« társúlatok. Századok, 563–578.

Majláth Béla, 1879. A liptó-vármegyei kalandosokrúl. Századok, 344–352.

Mályusz Elemér, 1971. Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, Akadémiai.

Manselli, Raoul, 1984. Népi vallás és népi vallásosság a középkorban. In: Székely György (szerk.) Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Budapest, Akadémiai, 199–212.

Mészáros István, 1981. Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Budapest, Akadémiai.

Molnár Ambrus, 1994. Adatok temetési szokásaink eredetéhez: a virrasztás mai gyakorlata a Küküllő és Nyárád menti református és unitárius gyülekezetekben. In: Bartha Elek – Dankó Imre – Küllős Imola – Molnár Ambrus (szerk.) Vallási néprajz 6. Debrecen, 21–39.

Morvay Péter, 1951. A templomkertben, temetőben és halotti toron táncolás, s a halottas-játék népszokásához. Ethnographia, 1–2. sz. 73–82.

Nagybákay Péter, 1981. Magyarországi céhbehívótáblák. Budapest, Corvina.

Nagybákay Péter, 1995. A magyarországi céhes kézművesipar jelvényei. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.

Némethy Lajos, 1890. A pesti főtemplom története. I. köt. alapításától 1752-ig. Budapest, Rudnyánszky A. Könyvnyomdájából.

Orbán Balázs, 1869. A Lábathlan-család síremléke 1400-ból. Századok, 492–497.

Paczolay Péter, 1982. „Halál, hol a te győzelmed?". Halálszemlélet a középkorban. Világosság, 1. sz. 24–31.

Pásztor Lajos, 1940. A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Péter Katalin, 1989. Női családfők Sárospatakon a 16. és a 17. században. Századok, 5–6. sz. 563–606.

Pitkó János, 1913. Szepesváralja ipartörténete a céhintézmény korában. Lőcse, Reiss Józs. T. Könyvnyomdája.

Rajeczky Benjamin, 1966. Bevezető. In: Bartók Béla – Kodály Zoltán (szerk.) A magyar népzene tára. V. Siratók. Budapest, Akadémiai, 15–75.

Rajeczky Benjamin, 1988. Magyarország zenetörténete I. köt. Budapest, Akadémiai.

Rajka Géza, 1913. A kolozsvári szabó céh története a XV. – XVII. században. Kolozs, Stief Jenő és Társa Könyvsajtója.

Ratzinger György, 1886. Az egyházi szegénygyápolás története. Budapest, Buschmann F. Könyvnyomdája.

Rómer Flóris, 1877. Adalékok a magyar ötvösség történetéhez, II. közl. Századok, 407–421.

M. Schindler Gyula, 1909. A Selmecbányai céhek élete. h. n. Joerges Ágost Özvegye és Fia Nyomása.

Solymosi László, 1987. Egyházi és világi (földesúri) mortuárium a 11–14. századi Magyarországon. Századok, 4. sz. 547–583.

Solymosi László, 1996. Vallásos élet az 1515. évi veszprémi szinodális könyv tükrében. In: Lengvári István (szerk.) In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Pécs, JPTE Továbbképző Központ Kiadói Irodája, 113–123.

Soltész Gyula, 1905. Az 1494. és 1495. évi királyi számadások művelődéstörténeti vonatkozásai. Budapest, Barcza József Könyvnyomdája.

Stillfried, 1899. A nagyszombati szűcs-czéh szervezete. Történelmi Tár, 362–368.

Szabó Péter, 1989. A végtisztesség. Budapest, Magvető.

Szádeczky Lajos, 1913. Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon 1–2. köt. Budapest, Ranschburg Gusztáv Könyvkereskedése.

Szádeczky Lajos, 1889. Nagybánya régi iparáról és czéheiről. Századok, 673–700.

Szántó Konrád. 1983–87. A katolikus egyház története I-III. köt. Budapest, Ecclesia.

Szende Katalin, 1989. A soproni iparosok végrendeleteik tükrében (kb. 1400–1526). In: Nagybákay Péter – Németh Gábor (szerk.) VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém, 1988. november 15–16. Veszprém, MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, 109–113.

Szende Katalin, 1990. A soproni későközépkori végrendeletek egyház- és tárgytörténeti tanulságai. Soproni Szemle, 3. sz. 268–273.

Szende Katalin, 1993. A nők szerepe a kézműiparban a késő-középkorban a soproni és pozsonyi végrendeletek tükrében. In: Dominkovits Péter – Turbuly Éva (szerk.) Házi Jenő emlékkönyv. Sopron, Soproni Levéltár, 169–179.

Szende G., Katalin, 1995. Handwerkerwitwen in der Mittelalterlichen Gesellschaft von Ödenburg. In: Dóka Klára – Éri István (szerk.) IV. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém, 1994. 11. 9–11. Veszprém, MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, 72–77.

Szentirmai Sándor, 1949. A kegyes alapítványok az egyházi és a világi jog szerint. h. n. Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Kar.

Székely László, 1996. Csíki áhitat. A csíki székelyek vallási néprajza. Budapest, Szent István Társulat.

Szücs Jenő, 1955. Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Budapest, „Művelt Nép" Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó.

„Sz. S.", 1876. A kalandosok történetéhez. Századok, 87–90.

Tahy István, 1996. Bevezetés a magyar céhtörténetbe. In: Gazda István (vál.) Fejezetek a magyar művelődéstörténet forrásaiból. Budapest, Tárogató, 267–290.

Takács Lajos, 1987. Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Budapest, Akadémiai.

Tari Edit, 1994. Késő középkori temetkezések Cegléd határán. In: Novák László (szerk.) Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére I. köt. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 223–232.

Thallóczy Lajos, 1889. Az Ujlakyak síremlékei. Archaeologiai Értesítő, 1–8.

Timár Kálmán, 1908. Legrégibb szentségi társulataink, Örökimádás, 11. sz. 337–340.

Timár Kálmán, 1910. Régi magyar szentségi társulataink. Örökimádás, 2. sz. 46–49.

Timár Kálmán, 1913a. A nagyszebeni Krisztus teste társulat. Örökimádás, 10. sz. 298–300.

Timár Kálmán, 1913b. A kolozsvári Krisztus-teste társulat. Örökimádás, 12. sz. 373–374.

Timár Kálmán, 1914. Az egri papi imaegyesület. Örökimádás, 8. sz. 237–239.

Vernei-Kronberger Emil, 1939. Magyar középkori siremlékek. Budapest, Officina nyomda és kiadóvállalat.

Voigt Vilmos, 1984. A középkori magyar epika néprajzi távlatai. In: Székely György (szerk.) Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Budapest, Akadémiai, 165–180.

Weichhart Gabriella, 1911. Keresztelő, házasság és halál Magyarországon 1600–1630. Budapest, Stephaneum Nyomda R. T.

Winkler Elemér, 1921. A soproni céhek története a XV-XIX. században. Sopron, Tóth Lajos Könyvnyomdai Műintézete.

Zákonyi Mihály, 1911. A Buda melletti Szent-Lőrincz pálos kolostor története. Budapest, Athaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.

Zolnay László, 1975. Ünnep és hétköznap a középkori Budán. Budapest, Gondolat.

II. A TANULMÁNYBAN IDÉZETT KÓDEXRÉSZLETEK LELŐHELYEI

1.) A halálról. In: Régi Magyar Codexek és Nyomtatványok: Székelyudvarhelyi c. – Guary c. – Nádor c. – Lázár Zelma c. – Birk c. – Piry hártya. Budapest, 1908, Magyar Tudományos Akadémia, (Nyelvemléktár XV. kötet), 54–82.

2.) Halottak napja. In: Régi Magyar Codexek. Érdy c. II. kötet, Budapest, 1876, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadói Hivatal, (Nyelvemléktár V. kötet), 426–435.

Péter Berta

LES DEVOIRS DES SURVIVANTS (L'ORDRE DES CHARGES POSTMORTELLES DANS LES COMMUNAUTÉS RELIGIEUSES DES VILLES DU BAS MOYEN AGE)

(Résumé)

L'étude présente tente – en prenant en considération les limites de la base des données existante – de faire un panorama sur les exigeances de rôle rituelles que les coutumes des communautés religieuses des villes du Moyen Age tardif suscitaient aux survivants. La base de source se construisit surtout des monuments de texte des corps de métier et des confraternités contemporaines ainsi que des textes d'ars moriendi de la litterature de manuscrit de langue hongroise représentant l'arrière-plan spirituel, l'idéologie chrétienne de l'exercice rituel de la mort imminente.

La première partie de l'étude énumère les devoirs nécessaires de l'arrivée de la mort jusqu'à la déposition au sépulture ou à la fin des services de l'église déroulés au jour de l'ensevelissement. L'acte de la transmission du décès, le choix et la préparation du lieu de sépulture, l'organisation du cortège funéraire, les pleurs, les traditions du chant et de la lecture des psalmes près du défunt, etc.

sont y inscrits. L'étude s'étend aussi sur l'analyse des activités de sociétés de calendrier, des rapports du cimetière et du localité, du reflet des liens du défunt et de la confraternité / du corps de métier lors de la division des biens ou de l'exercice des obsèques. Elle englobe aussi les prescriptions chértiennes qui devaient coordonner les exercices / les idées étant en relation aux modes conformes des pleurs et aux prières consacrées au défunt.

L'étude désigne par une términologie collective de charges postmortelles à durée moyenne les devoirs de la période de la fin des obsèques à l'expiration de l'année de deuil au centre desquels se trouve les facilités du salut du défunt et ses dernières dispositions. Les différentes séries de messes (dotée généralement d'une partie du legs), les mesures prises par rapport au chant et à la lecture au lieu de sépulture, ainsi que les ordres qui prescrivent aux proches ou aux ecclésiastiques présents lors de la formulation du testament de diverses obligations pour respecter et faire respecter le testament, peuvent être décrits par cette terminologie. L'étude présente aussi le contenu des articles les plus importants consacrés aux veuves des membres des corps de métier, ainsi que la présence des opposition économiques suscitées par les mortuaires. (Le nombre des charges mentionnées dépendait en grande mesure et de l'état financière et social du testamentaire, des héritiers et des relations émotionelles et personnelles des membres de la familles.)

L'étude mentionne aussi lors de l'analyse des charges postmortelles à longue durée, le rôle des fondations perpétuelles de messes, des veilleuses, des divers calendriers de commémoration. Enfin elle essaie de présenter l'influence des idées de la Réforme sur les traditions canoniques du bas Moyen Age des funérailles, des pleurs et du deuil.

THE DUTIES OF SURVIVORS: POSTMORTAL SERVICES IN THE RELIGIOUS COMMUNITIES OF HUNGARIAN TOWNS IN THE LATE MIDDLE AGES

by BERTA Péter
(Summary)

Despite the limited nature of the sources the author attempts to outline the rituals survivors were expected to fulfil in the religious communities of medieval towns in Hungary. Documents of contemporary guilds and fraternities, as well as codices written in Hungarian were his basic sources. The section *ars moriendi* of the latter introducing the Christian spiritual background of the rituals around death has given the author valuable information.

The first part of the study enumerates the things to be done from the moment when death sets in to the funeral, i.e., the end of the ecclesiastical services on the day of the funeral. These are, among others, the announcement of death, the choosing and preparation of the grave, the organisation of the funeral procession, lamentation, the reading of psalms and singing around the bier. Mention is made also of the activity of contemporary societies doing funeral services also for people outside the guild, the relationship of cemetery and town, the manifestation of the relationship of the deceased and the given guild or fraternity in the distribution of the bequest or during the funeral, and the guidance for Christians concerning the right ways of lamentation and the use of prayer for the deceased.

The things to be done during the year of mourning are called middle-range postmortal services. In this period the primary aim of the survivors is to ensure the salvation of the deceased and to put their last wills into practice. Masses have to be celebrated (usually paid by the testators by leaving a certain sum to the Church), songs have to be sung and psalms read at the grave, and the duties of the dead persons' relatives concerning the last wills and those of the clergymen present at the preparation of the testament are precisely defined. Special regulations were valid for the widows of guildsmen, and there were sometimes economic controversies following from the testaments. The number of the above-mentioned services largely depended on the economic and social standing of the deceased and the relatives, as well as on the personal relations within the family.

Speaking of long-term postmortal services the author mentions perpetual mass-foundations, sanctuary lamps, and anniversary foundations. Finally the rough outlines of the impact of Reformation on funerals, lamentation, and mourning are introduced.

Pach Zsigmond Pál

„PLATEA CHAPO UCZA VOCATA"

A hazai posztóipar 16. századi történetéből

A magyarországi posztóipar — nevezetesen a szürkeposztó- (vagy szűrposztó-) készítés, régi magyar műszóval: csapómesterség[1] — legkorábban kialakult központjáról: Debrecenről és vele csaknem egyidőben kifejlődött erdélyi szász körzetéről előző dolgozataimban írtam.[2] Jeleztem akkor azt a szándékomat is, hogy — ha lesz még rá mód — hajdani posztóművességünk más telephelyeit is számba veszem.

A tervezett munka egyik részletét mutatom be az alábbiakban: a Fehér- és Fekete-Körös térségéről, Gyula és Békés vidékéről szólót.

1.

A Fehér-Körös mellett, Békés vármegye délkeleti szögletében úgy tűnik szemünk elé Gyula — szórványos Árpád-kori említések után — a 14. század vége felé, mint egy negyvennél is több Békés és Zaránd megyei helységre (köztük három leendő mezővárosra: Gyulán kívül Békésre és Simándra) kiterjedő uradalom központja és egy főúri család: a Losoncziak lakóhelye.[3] Őket, Zsigmond király 1403. évi donációja folytán,[4] a Maróthiak követték: földesuraságuk alatt épült meg a gyulai vár, s olvasztotta magába a gyulai település azokat a köréje eső kis falvakat (Bagd, Krakó, Újfalu, Szentmóric), amelyek utóbb a város utcáinak számítottak. A Maróthi János macsói bánnak címzett 1403. évi adománylevél, majd a reá vonatkozó 1418. és 1419. évi oklevelek Gyulát még *possessió*nak nevezték;[5] ám a fia, Maróthi László által szorgalmazott 1438. évi határjárás során már *oppidum*nak mondták.[6]

---

[1] A *csapómesterség* a posztókészítés meglehetősen zajos — ezért feltűnést keltő — előműveletéről kapta nevét. Nagyméretű, hegedűvonóhoz hasonló íjjal „csapták", bontották fel a juhról lenyírt, összetapadt, csomózott gyapjút; az íj húrjának pattanó csapásai által verték tisztává, puhává, fonásra alkalmassá. A *csap* szó e szűkebb értelme azután jelentésbővüléssel mindazokra a mesterségbeli munkálatokra kiterjedt, amelyek a szürkeposztó-(szűrposztó-)készítésre vonatkoztak. Ebben a tágabb értelemben vált a szó a mesterség jellemzőjévé, nyelvi kifejezésévé. — A szürkeposztóra (*pannus griseus*) és a csapómesterségre lásd a 2. jegyzetben hivatkozott dolgozatainkat.

[2] Szűrmívesség és árszabályozás a fejedelemség-kori Erdélyben. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 1993. 45–54; Szürkeposztó és monopólium a fejedelmi Erdélyben. In: Korok, régiók, társadalmak. Tanulmányok Gyimesi Sándor 60. születésnapjára. Szerk. Kulcsár Árpád és Szulovszky János. Bp., 1994. 29–39; A debreceni posztószövők legrégibb céhszabadalma. Egy 14. század végi oklevél utóélete. Századok 129 (1995) 63–100.

[3] *Karácsonyi János*: Békés vármegye története II. Gyula, 1896. 138–141.

[4] *Veress Endre*: Gyula város oklevéltára (1313–1800) [= GyO]. Bp., 1938. 3–7.

[5] *Lud. Aug. Haan*: Diplomatarium Békessiense [=BO I.]. Pestini, 1870. 45–48; GyO 10–11.

[6] *Haan Lajos–Zsilinszky Mihály*: Békésmegyei Oklevéltár [=BO II.]. Bp., 1877. 43–45.

Abba az évtizedes viszálykodásba, amelyet a Maróthiak a megye másik nagybirtokú családjával, az Ábrahámfi (Ábránfy) famíliával[7] folytattak, a gyulaiak is belekeveredtek. A legsúlyosabb erőszaktétel 1468. november végén esett meg, amikor a gyulai várnagyok, Maróthi Mátyus földesuruk utasítására, valóságos hadjáratba vezették az uradalom csaknem 130, név szerint följegyzett jobbágyát (több mint negyvenet Gyuláról, majd' harmincat Békésből, a többit más helységekből) a riválisa Ábrahámfi Tamás Kétsopron nevű *possessió*ja ellen, amelynek a házait kifosztották, csordáit elhajtották.[8] A hatalmaskodásban részt vevő gyulaiak között a Kovács, Szűcs, Szíjgyártó, Íjgyártó (*Arcupar*), Ötvös és Kalmár, a békésieknél a Szabó, Varga, Molnár és Kalmár családnevek feltűnése a mezőgazdálkodás mellett iparos és kereskedő foglalkozást is folytatókra vall;[9] az egyik gyulai lakos Nyírő Miklós neve, egy valamivel korábbi hatalmaskodási esetben pedig a simándi Csapó (Chapo) Mátyásé a posztókészítéssel kapcsolatos mesterségek megjelenéséről is tanúskodik.[10] További bizonyságul szolgál az a negyedszázaddal későbbi oklevél (1493), amely a várnagyuk parancsára egy bihari községben tettlegeskedő gyulai lakosok között nemcsak Ötvös, Varga, Szabó, Szíjgyártó és Kalmár nevűeket jegyzett fel, hanem egy-egy Gubást és Nyírőt is megnevezett.[11]

A gyulaiak iparkodását-kereskedését nyilván elősegítette, hogy időközben Mátyás király — aki a Maróthiak kihalta után az uradalmat néhány évig magának tartotta — a mezőváros lakóit saját áruik után mindennemű királyi és földesúri vám alól 1476-ban országszerte fölmentette;[12] Corvin János herceg pedig, aki utóbb atyja adományából az uradalom birtokosa lett,[13] védelmezni és kedvezményezni igyekezett őket a várnagy és a tiszttartók túlkapásaival szemben. 1496. évi kiváltságlevele többek között előírta, hogy a gyulai vásárokat csak a város bírája és esküdtjei, s ne a várbeli officiálisok felügyeljék; hogy az utóbbiak ne dolgoztathassanak ingyen semmilyen iparost sem (*artifices, cuiusque generis seu artis existant*), hanem illendő árat fizessenek készítményeikért; s ne akadályozhassák meg, hogy bármely szakmájú iparoslegény (*famulus, cuiusvis artis existat*) a városba költözzék, és ott mesterségét a város szokása szerint (*iuxta consuetudinem oppidi*) gyakorolja.[14]

---

[7] BO I. 20–23; 31–33.

[8] A jobbágynévsort Mátyás király 1469. március 6-i oklevele tartalmazza, amelyben az aradi káptalant Ábrahámfi Tamás részletesen előadott panaszának kivizsgálására utasította: GyO 18–21.

[9] Nemcsak mezővárosokból, hanem falvakból jött jobbágyok között is akadtak olyanok, akiknek a vezetékneve iparos mesterséget jelentett. Szénás községből három Szabó, Veresegyházáról és Fábiánsebestyénről egy-egy Kovács vett részt a kétsoproni „kalandban". Az utóbbi helységből Csap (Chap) Benedek és Lukács nevét is följegyezték, ami esetleg elírás Csapó helyett; lásd alább a 63. jegyzetet.

[10] Pálóczi László országbíró 1469. március eleji oklevele (többek között) Csapó, Szabó, Varga és Kalmár nevű simándi, valamint Szabó, Kovács, Varga, Molnár és Kalmár nevezetű békési jobbágyok részvételét említette egy olyan korábbi (1467. májusi) hatalmaskodásban, amelyet szintén Maróthi Mátyus kezdeményezett Ábrahámfi Tamás kárára, Gerla és Gerendás községekben: BO I. 80–84; vö. BO II. 82–84.

[11] II. Ulászló 1493. szeptember 10-i oklevele: GYO 28–29. — A gubás (gubacsapó) és a szűrcsapó mesterségről, mint rokon, de elkülönült szakmákról, a 2. jegyzetben hivatkozott Századok-cikkünkben írtunk, különösen 65–66. és 89.

[12] Mátyás 1476. június 20-i oklevele a gyulaiak vámmentességéről: GyO 22–23.

[13] A Corvin Jánosnak szóló adománylevél (1482. április 9.): GyO 24–25; vö. BO II. 111.

[14] Corvin János kiváltságlevele Gyula városának (1496. november 24.): GyO 31–33. — Vö. *Nagy Imre* et al.: Hazai Okmánytár II. Győr, 1865. 374.

Bár „a város szokása szerint" kifejezés a korlátozás lehetőségét is magában foglalta, az utóbb idézett rendelkezés, lényegét tekintve, arra mutat, hogy Gyula *oppidum* kézműves iparának fejlődése a 15. század végére előrehaladt ugyan, de még nem jutott el a konkurencia élesedésének, vagy éppen az idegenekkel szembeni céhes elzárkózásnak a fokára. Céhek létezéséről Gyulán amúgy is csak a 16. század tizes-húszas éveiből van tudomásunk — amikor Corvin János, majd özvegye, Frangepán Beatrix (és leányuk, Erzsébet) halála után a gyulai uradalom II. Ulászló adományaképpen (1510) már a király unokaöccse, György brandenburgi őrgróf birtokában volt.[15] Brandenburgi György hagyta jóvá 1516-ban azt az okmányt, amelyben — mint még szó lesz róla — a gyulai *szabók* első céhlevelét gyanítjuk.[16] Az ő számára állította össze Ahorn János udvarbíró 1528-ban azt a számadáskönyvet, amely az uradalom előző négy évi bevételei között *ex confraternitate textorum*, azaz a vászonszövő (netán a posztószövő?) *takácsok* céhétől befolyt összeget is följegyzett.[17] S nyilván az ő utasítására készült valamivel korábban az a számadás is, amely *tizenkét céh* részére kiszolgáltatott gabona-járandóságot könyvelt el az 1525. évi kiadások között.[18] Hogy a szabóké és takácsoké mellett a további tíz céh milyen szakmák művelőiből állt össze, arra közvetlen adatok híján az egyidejű — 1525 Szent György-napi — uradalmi cenzusjegyzék gyulai névanyagából lehet következtetnünk. Itt a foglalkozást jelentő nevek közül legtöbbször a Varga, Szabó, Szűcs és Kovács, illetve Kalmár és Szatócs családnévvel találkozunk; utánuk a Mészáros, Borbély, Molnár és Nyerges, majd Ötvös, Sarkantyús és Szitás név viselőivel; mellettük feltűnik egy-egy Asztalgyártó, Kerékgyártó, Esztergályos, Csiszár, Rostás, Fazekas és Takács is.[19] Hogy az ilyen következtetések hozzávetőleges jellegűek, arra egyfelől a Takács (Thakacz) név csupán egyszeri előfordulása figyelmeztet, hiszen ebben a szakmában már céh létesült, tehát többen foglalkoztak takácsmesterséggel, mint ahányan a Takács nevet viselték. Másfelől az ilyen többletet mintegy ellensúlyozta az a tény, hogy a foglalkozást jelentő vezetéknevet olyan családtagok, illetve leszármazottak is megőrizhették, akik az illető foglalkozást már nem folytatták. Kétségtelen azonban, hogy atyjuk vagy nagyatyjuk még azt a foglalkozást űzte, amelyet a nevük jelölt. Tehát a névanyagot e fenntartások mellett is irányadónak lehet tekintenünk.[20]

---

[15] II. Ulászló 1510. március 22-i adománylevele Gyulán kívül már Békést és Simándot is az uradalom *oppidum*ainak nevezte — éppúgy, mint az a négy évvel korábbi, 1506. december 8-án kelt rendelkezése, amely még Frangepán Beatrix és leánya, Erzsébet birtoklásáról szólt: GyO 41–42, 56–58; vö. BO I. 111–112.

[16] Lásd alantabb a 25–28. jegyzetet.

[17] A takácsok céhétől 2 forint 10 dénár folyt be: GyO 121. — A *confraternitas* szó a *céh* egyik latin megfelelője. A nagyváradi szabócéh alább tárgyalandó szabályzatának (lásd 23. jegyzet) latin nyelvű bevezetése ezt így fejezi ki: *magistri cehae seu confraternitatis*. — A szürkeposztószövőket magyarul csapónak, szűrcsapónak, latinul többnyire *lanifex*nek mondták, de előfordul szűrtakács, illetve *textor* (textor pannorum griseorum) megnevezésük is; lásd pl. *Nagy Imre*: Anjou-kori Okmánytár III. Bp., 1883. 34; vö. *Wollenweber*: *Fejérpataky László*: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp., 1885. 164, 170; stb. Az utóbbi szóhasználat tehát a gyulai iratokban sem zárható ki.

[18] „... antiquo iure conservato duodecim cehis dati sunt cub. VI": GyO 106.

[19] GyO 91–93. — Az uradalom 1526. és 1527. évi kiadásai között kőfaragóknak (*lapicidae*), lakatosmestereknek (*magistri seratorum*), kádárnak (*doliator*) és kocsigyártónak (*curripar*) kifizetett összegek is szerepelnek: GyO 104.

[20] A szövegben kifejtettek megfelelnek történészeink többsége nézetének foglalkozás és családnév kapcsolatáról a 16. században; lásd pl. *Engel Pál*: Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből. Törté-

Minthogy a tizenkét gyulai céh közül egyedül a szabók szabadalma maradt reánk, indokolt ezt közelebbről is szemügyre vennünk. „A gyulai szabók privilégiumát a nagyváradi szabók Bethlen Gábor fejedelem által 1614-ben megerősített céhszabályzata őrizte meg. A gyulai szabályzatot eredetileg Farkas Bálint gyulai bíró és tizenkét esküdtből álló tanácsa adta ki 1543. május 9-én. Mintául az a céhszabályzat szolgált, melyet Mátyás király 1489-ben adott a budai szabóknak, s amelyet Brandenburgi György őrgróf 1516-ban megújított" — így vezette be az érdemes helytörténész Implom József a gyulai szabók céhszabályzatáról szóló szemelvényét.[21] S hasonló értelemben tárgyalták más szerzők is[22] a szóban forgó iratot, amelyet „A nagyváradi szabók céhszabályzata 1614-ből" címmel a szorgos kutató Komáromy András kommentár nélkül tett közzé még a századelőn.[23]

Való igaz, hogy három előzményre hivatkozott, három korábbi céhszabadalmat nevezett meg ez az irat, amelyet — mint magyar nyelvű szövegének latinul írt bevezetéséből és záradékából kitűnik — a nagyváradi váltó- és vásármíves, valamint szűrszabók (közös) céhe[24] nevében Szabó János és Lőrinc céhmesterek terjesztettek Varsányi István váradi főbíró elé, aki azt 1614. február 12-én jóváhagyta, Bethlen Gábor fejedelem pedig március 10-én a medgyesi országgyűlés után megerősítette. A váradi céhszabályzat elsőként arra a szabadalomlevélre utalt, amelyet Ráskai Balázs budavári udvarbíró Mátyás király utasítására adott ki Budán 1489. június 11-én. A másodikról csupán annyit mondott, hogy szövegét Brandenburgi György őrgróf hagyta jóvá szintén Budán 1516. április 19-én. A harmadikról pedig annyit, hogy Farkas Bálint bíró és esküdt-társai bocsátották közre immár Gyulán 1543. május 9-én. A „gyulai és budai szabók mestereinek hajdan engedélyezett [e] három kiváltságlevélből" (*ex tribus litteris privilegialibus ... magistris sartorum Gyulensium et Budensium olim concessis*) vették tehát a mintát nagyváradi szaktársaik a maguk szabályzatához 1614-ben.

---

nelmi Szemle XXXVII (1995) 356. — Hiperkritikus álláspontot foglalt el egy közel egykorú forrásról szólva *Kulcsár Péter*, aki szerint az 1522. évi „szegedi tizedjegyzék vezetéknévanyaga semmiféle konkrétumot nem tartalmaz a városban fellelhető iparágak és az azokban foglalkoztatott személyek számát illetően": Az 1522-es szegedi tizedjegyzék mint történeti forrás. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből VIII. Szeged, 1984. 23. — Szeged történetének megfelelő fejezetét írva, *Kulcsár* mégis elsősorban az 1522. évi tizedjegyzék névanyaga alapján vázolta fel a város mezőgazdasági és ipari termelésének képét, a kézműipar viszonylag fejlett szakosodását, és csak lábjegyzetben említette metodológiai és a „konkrét számadatokat" illető aggályait — elismerve ugyanakkor, hogy „a nagy szám [valamely foglalkozást jelentő családnévből] feltehetően sűrűbb előfordulásra vall": Szeged története I. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1983. 460–470.

[21] *Implom József*: Gyula város története szemelvényekben I. Gyula, 1961. 31–39.

[22] *Veress Endre*: GyO 168; *Scherer Ferenc*: Gyula város története I. Gyula, 1938. 92–93. *Kristó Gyula*: Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében. Békéscsaba, 1981. 95–98.

[23] *Komáromy András* csak annyit fűzött a szöveghez, hogy azt „Bethlen Gábor fejedelemnek Medgyesen 1614. március 10-én kelt megerősítő átiratából" közölte: Történelmi Tár. Új folyam [= TT] II (1901) 127–137.

[24] A váltómíves szabók abban különböztek a vásármívesektől, hogy nem vásároztak, nem vittek készruhát a piacra, hanem hozott anyagból, munkadíjért dolgoztak: odahaza, műhelyükben fogadták a megrendelőket. A szűrszabók a szűr(ke)posztó feldolgozására szakosodtak: abból varrtak „kész szűrt" — szűrköpönyeget és más szűrruhákat. Lásd erről a 2. jegyzetben idézett Századok-cikkünket, különösen 82–83, 96.

Hogy az első, 1489-ben kiadott szabadalomlevél a budai szabók céhének szólt, nem lehet kétséges. Vitatható viszont az a közkeletű nézet, amely a másodikat, a Brandenburgi György által 1516-ban szignáltat, ugyancsak a budai szabómestereknek tulajdonítja. Milyen alapon kerülhetett a budai szabók céhlevele megújításra Brandenburgi György elé? Esetleg azon az alapon, hogy az őrgróf, mint a király unokaöccse, gyakran fordult meg a budai udvarban, és mint a trónörökösnek, majd az ifjú Lajos királynak egyik nevelője,[25] esetenként a királyi tanácsban, illetve kormányzati intézkedésekben is részt vett.[26] Közvetlenebb köze lehetett azonban a gyulai mesteremberek dolgához, hiszen már jó hat éve — 1510 óta — földesura volt a gyulai uradalomnak, és ennek ügyeiben nemegyszer Budáról küldte rendelkezéseit.[27] Az a második kiváltságlevél tehát, amelyre a váradiak vagy egy évszázaddal később hivatkoztak, Budán kelt ugyan 1516-ban, de vélhetőleg nem Budára, hanem Gyulára vonatkozott: a gyulai szabómesterek első céhlevele lehetett, amelyet (mint sok más helyen és esetben történt) a földesuruk hagyott jóvá.[28]

Ezt az 1516. évi kiadmányt vehették azután elő, s bővítették ki — nyilván a gyakorlat megkívánta további pontokkal — a gyulai szabók, amikor 1543-ban immár nem a földesúr (akkor Patócsi Ferenc),[29] hanem városuk bírája, Farkas Bálint elé terjesztették céhszabályzatukat. S amint a gyulaiak 1543-ban, úgy járhattak el a váradiak is 1614-ben. A mintának és hivatkozási alapnak tekintett három korábbi szabadalomlevélből átvett cikkelyeket úgy szerkesztették egybe és egészítették ki, ahogyan az azóta eltelt évek tapasztalatai és sajátos helyi körülményeik diktálták.

A magunk részéről tehát, amikor a gyulai szabók első szabadalmát az eddig vélt időpontnál jó negyedszázaddal előbbre, 1516-ra datáljuk,[30] ugyanakkor óvakodunk attól, hogy 1543. évi (második) céhlevelüket a nagyváradi szabók 1614-ből fennmaradt szabályzatával szövegszerűen azonosnak tekintsük,[31] és az utóbbiban olvasható rész-

---

[25] *Fraknói Vilmos*: Brandenburgi György, II. Lajos nevelője. Budapesti Szemle XXXVI (1883) 337–356; *Fógel József*: II. Ulászló udvartartása (1490–1516). Bp., 1913. 43, 53; II. Lajos udvara (1516–1526). Bp., 1917. 20–21, 101, 106, 116; *Iványi Béla*: München levéltárai magyar szempontból. Levéltári Közlemények XII (1934) 57–60.

[26] Lásd pl. egy birtokadományozásról szóló királyi oklevél (Buda, 1517. március 26.) végén: „relatio illustrissimi principis domini Georgii marchionis Brandenburgensis": *Géresi Kálmán*: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára [= Károlyi-oklt.] III. Bp., 1885. 98–99.

[27] Budán kelt 1511. július 13-án Brandenburgi Györgynek az az irata, amely Mátyás gyulai plébánost megerősítette javadalmaiban: GyO 60–61. — Szintén Budáról intézett levelet 1515. január 12-én Dudics János gyulai alvárnagyhoz, amelyben annak gyulai házát mentesítette minden kötelezettség alól: GyO 62–63; stb.

[28] Hadd emlékeztessünk csupán a debreceni posztószövők legrégibb céhszabadalmára, amelyet a város földesurai: Monaki Sándor és Debreceni László bocsátottak ki 1398-ban, majd Damján fia Lőrinc debreceni bíró erősített meg 1440-ben. Lásd erről a 2. jegyzetben idézett Századok-cikkünket, különösen 67–69.

[29] Lásd alább az 55. jegyzetet.

[30] Az időpontot illetően megjegyezzük, hogy a szegedi szabó- (és varga-) céh szabadalomlevele még korábban kelt: Deák Ferenc (Franciscus Litteratus), Szeged város bírája és esküdtjei adták ki 1507. november 2-án. A budai káptalan pedig ennek a szövegét írta át Zenta mezőváros szabó- (és varga-) céhe számára 1513. május 15-én: *Knauz Nándor*: A budai káptalan regestái 1148–1649. Magyar Történelmi Tár [=MTT] XII (Pest, 1863) 78–79.

[31] *Scherer Ferenc* „A gyulai szabók céhszabályzata 1543-ból" címmel idézte, tévesen, Komáromy András forrásközleményét: 93. — Ezt a címet átvette *Bácskai Vera*: A gyulai uradalom mezővárosai a XVI. században. Agrártörténeti Szemle [=AtSz] IX (1967) 436.

letes előírásokat fenntartás nélkül érvényesnek fogadjuk el arra nézve, miképpen állott a szabócéh dolga Gyulán vagy hetven évvel korábban. Le kell mondanunk tehát (sajnos) arról is, hogy a váradi szabályzatnak a szűrposztó-készítőkről meg szűrszabókról szóló érdekes artikulusait[32] közvetlenül vonatkoztassuk a gyulai és Gyula környéki posztó- és szabóipar 16. század első felébeni állapotaira.

Ezeket csak egyidejű helybeli források alapján lehet hitelesen rekonstruálnunk.

2.

Vannak ilyen forrásaink.

Elsősorban az a *registrum*, amelyet a már említett gyulai udvarbíró, Ahorn János alig néhány hónappal hivatalba lépése után, 1525. február 2-án állított össze az uradalom évi jövedelmeiről György őrgróf számára, aki akkoriban Gyula eladását fontolgatta. A jövedelemjegyzék (pontosabban: jövedelembecslés) szerint — amely nemcsak latin, hanem német szövegezésben is elkészült — az uradalom területén akkor 1057 cenzust fizető jobbágycsalád élt, mégpedig 700 telkesjobbágy (*iobagiones residentes*, *Hausgesessene*) és mintegy 40 vlach, akik személyenként egy-egy forinttal tartoztak évente, továbbá 317 libertinus és újonnan jött jobbágy (*noviter adventi*, *neulich gekommene Holden*), akiktől mentességi idejük letelte után ugyanekkora pénzfizetség volt esedékes.[33] A nem sokkal később, 1525 Szent György napján (április 24.) kelt cenzusjegyzék szerint pedig a cenzusfizetőknek több mint a fele az uradalom három *oppidum*ában lakott: Gyulán 352, Simándon 126, Békésen 109, összesen 587 család.[34] Közülük tehát akkoriban messze kiemelkedett Gyula, amelynek összlélekszáma az 1520-as évek derekán (a zsellérekkel és a más földesúrnak szolgálókkal együtt) 2500–3000-re ment fel.[35]

A jobbágyok pénzszolgáltatása után a várhoz tartozó malmok gabonabevételét vette számba az udvarbíró, és ezt évi 660 forintra becsülte. De, amint leírásából kiderül, az uradalom malmait a gabonaőrlésen kívül másra is használták. A Fehér–Körösön álló (ötkerekű) gyulai malomról szólva, az udvarbíró hozzátette: „cum suo *kylew* vulgo *sthamph*" (a német nyelvű példányban: *Tuchstampf*). Váriban — Gyulától délkeletre, a Fehér–Körös jobb partján — szintén „cum suo *kylew*" tüntetett fel egy malmot; Alabiánban — Gyulától északnyugatra, a Fehér–Körös régi medrének bal partján — megint egyet „cum suo *kylew*". Végül Békés mezővárosban — a Fehér- és a Fekete–Körös egykori összefolyásánál — két malmot jegyzett fel: a Szent Pál

---

[32] Pl. „... ha az szűr szabók valahol szűrt [=szűrposztót] találnak, akárhol és micsoda helyen, akár itt Magyarországban [= a Partiumban], akár Erdélyben, akár kontár, akár céhes helyen szőtték és kárlották [= kallatták, kallózták], légyen meg csak, hogy az próba szürt az régi törvény szerint felérje [= feltéve, hogy a törvényesen előírt méretet eléri], megvehessék véggel, szabadosan felművelhessék, és az tőllök felművelt kész szűrt [= szűrköpönyeget, szűrcsuhát] az piacon szabadosan árulhassák, másutt penig, külső helyen megszabott és készíttetett szűrcsuhát senki a mesterek közül meg ne vehessen és itt ne árulhasson": TT II (1901) 134. — Az „akár itt Magyarországban, akár Erdélyben" kifejezés is arra vall, hogy a szöveg nem íródhatott 1543-ban Gyulán.

[33] GyO 87.

[34] GyO 91–93; *Scherer* 70–71. — *Bácskai Vera* 1525–1527-re vonatkozó számadatai (i. m. 435) csekély mértékben térnek el az említettektől.

[35] *Karácsonyi* II. 148; vö. *Csipes Antal*: Békés megye élete a XVI. században. Békéscsaba, 1976. 16.

és a Hatos nevűt (*die sexeryn genannt*), az utóbbit hasonlóan „*cum suo kylew*".[36] Tudvalévő pedig, hogy a malomházban lévő *kylew*, vagyis kölyű (külyű) — amit Ahorn udvarbíró magyarul írt be a latin szövegbe, majd a *Stampf* (*Tuch*stampf) szóval német anyanyelvén is kifejezett — a posztókészítés fontos műveletének: a szövést követő kallózásnak (kallásnak) volt az ütőeszköze.[37] Két vagy több nagy fakalapács, amely a vízikerék bütykös tengelyétől mozgatva, váltakozva emelkedett, majd zuhant, és súlyos ütéseket mérve az alatta fekvő vályúkban elhelyezett és meleg vízzel öntözött, képlékeny nyersposztóra, annak tömörítését, a gyapjúszálak nemezelését (filcesítését) végezte el; mondhatni: a szőttest szövetté dolgozta át.[38] Eszerint a Fehér–Körös folyó — Váritól, Gyulán és Alabiánon át, Békésig terjedő szakaszán — legalább négy olyan vízimalmot hajtott az 1520-as években, amely posztókészítésre is szolgált.[39] Ezt a mesterséget is hátráltatta a riválisnak maradt Ábrahámfiak eljárása, akik a Fehér–Körös jobb partján Békéstől délre eső gerlai malmukhoz 1527-ben új gátat építettek, s ezzel a folyó vizét annyira felduzzasztották, hogy az alabiáni, vári és gyulai malmok, összesen tizenhárom vízikerekükkel, működésképtelenné váltak. György őrgróf pa-

---

[36] GyO 87.; vö. *Kiss Anikó*: A gyulai várbirtok malmainak története. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 5 (Békéscsaba, 1978) 278. — A Fehér–Körös „a szabályozás óta Doboz község közelében (a Szanazugban) egyesül a Fekete–Körössel; hajdan ez az összefolyás Békés alatt történt, ahol a folyó a mai Élővíz-csatorna medervonalán folyt, Gyula–Békéscsaba–Békés érintésével": *Andó Mihály*: Békés megye természeti földrajza. In: Békés megye gazdasági földrajza. Szerk. Krajkó Gyula. Békéscsaba, 1974. 56.; vö. *Karácsonyi* II. 12, 161, 285.

[37] A magyar szóhasználatot már 15. századi források megvilágítják, éspedig éppen a szürkeposztó-készítéssel kapcsolatban. A Zemplén megyei Nagymihály oppidumban: „tria instrumenta *pro pannis griseis apta*, vulgo *kewlyw* dicta" (1449); „quodam instrumento textoribus pro emundandis et laborandis *pannis griseis*, vulgo *karlo*, alio nomine *kwlyw* vocato" (1453): *Nagy Gyula*: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray-család oklevéltára II. Bp., 1889. 422, 502. — A német szóhasználatra (*Walke, Stampfe*) lásd pl. *Ortvay Tivadar*: Pozsony város története II. 4. Pozsony, 1904. 124.

[38] „A kallózás [angolul *fulling*] hagyományos módja a következő volt. A posztót a kallózó vályúba helyezték, meleg vízbe merítették, néha hozzákeverve bizonyos vegyi anyagokat, és erőteljesen megtaposták. A nyomás, hő, víz, szappan és más kemikáliák együttes hatása a láncfonalakat és a vetülékfonalakat szorosan összepréselte, és a laza gyapjúszál-végeket egymáshoz tapasztotta. Ez a szorítás, zsugorítás és nemezelés a posztónak sokkal nagyobb tömörséget, tartósságot és egyenletességet kölcsönzött... A lábbal való kallózást néha kiegészítették kézi kallózással, amit botokkal végeztek... Németalföld fontosabb posztóshelyein ezt a hagyományos kallózási módszert a 16. századig, sőt még tovább is megtartották, míg számos európai országban a 11. századtól fogva a vizierőt felhasználó kallózómalommal [*fulling mill*] váltották fel... ": *John H. Munro*: Textile Technology in the Middle Ages. In: The Dictionary of the Middle Ages (ed. Joseph R. Strayer et al.) Vol. 11. New York, 1988. 18–20. — A kallómalom típusainak, szerkezetének és működésének részletes műszaki leírását adja *Pongrácz Pál*: Régi malomépítészet. Bp., 1967. 121–140. — Lásd még *Takáts Sándor*: A magyar malom. Századok XLI (1907) 245–247; *Endrei Walter*: Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Bp., 1969. 74–75.

[39] Az 1525. évi *registrum*ban említetteken kívül a Körösök vidékén más malmokról is tudunk, amelyek egyikét-másikát kallózásra is használhatták. Gyulán nemcsak az ötkerekű „nagymalom" működött, hanem a Fehér–Körös mellékágán egy kétkerekű „Fokmalom" is; szombatonkénti bevételüket az őrgróf még 1511-ben a gyulai plébánosnak adományozta, akit egyidejűleg megerősített további két malom birtokában, nevezetesen Doboz (Dobos) községben, a Fekete–Körös mentén: GyO 60–61. — Békés városában a Szent Pál-malom két kerékre járt, a „hatos" malom viszont nyolc kerekűvé bővült 1560-ra: GyO 115, 124, 320. — Az ez idő tájt (1559–1561) kelt uradalmi urbáriumok készítői csak a malomkerekek (vagy a malomkövek) számát írták össze Gyulán, Békésen, Váriban és Alabiánban (illetve az utóbbival szomszédos Vesze községben: *Karácsonyi* II. 336–337), de a kölyüket nem tüntették fel: GyO 288, 290, 294; 347, 349–350; *Maksay Ferenc*: Urbáriumok. XVI–XVII. század [= MU]. Bp., 1959. 789–791, 793.

naszára a gerlai malombirtokosokat a nádor perbe idéztette, majd a korábbi állapot helyreállítására utasította.[40]

Ugyanebből az időből a vidék posztóiparának termékeiről is fennmaradtak már egyes adatok (bár elég szórványosak) a gyulai uradalom számadáskönyveiben. Szürkeposztóról szóltak persze, meg hasonnemű gyapjúkészítményekről, amelyeket mezővárosi és falusi kézművesek szőttek, az uradalmi malmokban kallóztak, és ezért pénzbért fizettek: Alabiánban például 1525-ben 15 forint 50 dénárt, Váriban 11 forintot.[41] Termékeiket, saját szükségleteik fedezésén túl, részben a helyi piacon adták el, esetenként magának az uradalomnak a számára (ahogy ez időben még közönséges élelmiszereket is gyakran vásároltak földesúri officiálisok saját uradalmuk pénzfizetésre bocsátott parasztjaitól).[42] Így jegyezte fel Ahorn János udvarbíró az 1525–1527. évi számadáskönyv kiadási tételei között azt a *griseum unius pecii* [!]: egy vég szürkeposztót, amelyet „régi szokás szerint" a gyulai halászok részére vásárolt, mégpedig 1 forint 60 dénárért,[43] vagyis hozzávetőleg ugyanolyan áron, amennyiért az egri püspöki uradalom provizora vett *griseus*t béresei, cselédei használatára a helyi piacon vagy két évtizeddel korábban.[44] A paraszti szövőművesség termékeinek körébe tartozott a gyapjúpokróc (*lodex*) is, amelyért — nyilván méretétől és fajtájától függően — különböző összegeket számolt el a gyulai udvarbíró: az öt várbeli gyalogosnak járóért darabonként 50 dénárt, a pék és az írnok illetményéért 2–2 forintot, a püspöki hintó négy lovára valóért összesen 7 forintot.[45] Az Ahorn távozását követő 1527 végi–1528 eleji hónapokban Sadobrics Péter várnagynak is voltak ilyen beszerzései: tíz pokrócot vett a várbeli német gyalogosok számára, ezúttal egyenként 70 dénáros áron, meg 18 rőf (*ulna*) tarisznyának valót *de chriseo sive darocz*, rőfönként 3, összesen 54 dénárért.[46] A *chriseus* persze csak írásmódbeli változata a *griseus*nak: a szűrposztóval rokon fajtájú darócszövetet is így nevezték néha latinul akkoriban.[47] Ruházkodáson kívül más célra is használták: tarisznyát, takarót, „törlő szűrt" és egyéb efféle holmit szabtak belőle, akárcsak az idő tájt a Nádasdiak dunántúli uradalmaiban.[48]

---

[40] BO I. 149–151. — Az Ábrahámfiak gerlai malmaira lásd már BO I. 33 (1383); *Karácsonyi* I. 245; II. 124 (1458).

[41] GyO 98. — Vári malmának kölyűje 1527. november 10. és december 11. között 2 forintos, a békési „hatos" malomé 1527. október 9. és 1528. július 2. között csak másfél forintos bevétellel szerepel a számadáskönyv-kivonatokban: 115, 124.

[42] Lásd erről könyvünkben: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp., 1963. 62–63, 152–153.

[43] GyO 101.

44 Az 1500-as évek elején egy vég szürkeposztó ára többnyire 1 forint 50 dénár és 2 forint között mozgott az egri piacon: *E. Kovács Péter*: Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508 [= EHE]. Eger, 1992. 106, 115, 183, 193, 198; stb.

45 GyO 101–103. — Egerben 1501-ben 3 pokrócért 1 forint 65 dénárt számítottak fel: EHE 115.

46 GyO 115. — Más alkalommal a várnagy 3 pokrócért darabonként 90 dénárt adott: 116. — A rőf (*ulna*) hossza 77,5 cm-re tehető: *Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp., 1978. 103–106.

[47] „Emi grisium vulgo darocz" — olvashatjuk az egri püspökség 1490-es évekbeli számadásaiban is: *Kandra Kabos*: Bakócs-codex, vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó könyve 1493–6. évekről. In: Adatok az egri egyházmegye történelméhez II. Eger, 1887. 360. — Valószínűleg azonos értelemben használta a *daróc* és a *griseus* szót egy Kőrös megyei hatalmaskodásról szóló 1538. évi oklevél készítője is: Károlyi-oklt. III. 208.

[48] *Belényesi Márta*: Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásaiból. Bp., 1959–1960. I. 20, 59, 79; II. 195–198.

Fel-feltünedeztek — az eddigieknél valamelyest gyakrabban — a posztóművességre utaló családnevek is az egykorú helyi forrásanyagban. Ölyved községben — a Fehér–Körös jobb partján, Gyula és Békés között — Csapó (Chyapo) Péter nevű lakossal találkozunk 1525-ben;[49] Békés mezővárosban az 1525–1528. évi cenzusjegyzékekben Csapó Ferencről és Csapó Jakabról,[50] az 1553. évi kocsmáltatási számadásban Csapó Boldizsárról olvasunk.[51] Ugyanez év őszén a Gyulától délnyugatra eső Szélhalom faluban (az itt élő jobbágyok a gyulai vár és malmok körüli teendőkre voltak kötelezve)[52] azokról a károkról szerzünk tudomást, amelyeket Csapó Albert özvegye szenvedett el a várból kitört gyulai helyőrség fosztogató katonái részéről — számos sorstársával együtt, köztük a gyulai Bagd utcában lakó Vászonáros Gergellyel, a Bojtorján utcai özvegy Takács Ferencnével és a Halász utcában lakos Nemezgyártó Mihállyal.[53]

Ekkoriban már több mint egy esztendeje kincstári kezelésben volt Gyula vára és uradalma. A kettős királyválasztást követő évek politikai fordulatainak közepette az ansbachi birtokára visszavonult Brandenburgi György már 1530-ban elvesztette;[54] a János-párti Czibak Imre, majd Patócsi Miklós után a sokáig Izabella királynét támogató Patócsi Ferenc özvegye adta át végül 1552 májusában Ferdinándnak: ez időre már jóval nagyobb lett Gyula, mint végvár, stratégiai jelentősége az előző évi hadjáratát folytatni készülő törökkel szemben, semhogy magánföldesúri kézen maradhatott volna.[55] Míg Brandenburgi György idején a Gyula őrizetére tartott katonák létszáma rendszerint negyven körül járt, és csak kivételesen érte el a százat, addig 1552 decemberében már közel félezer zsoldos — lovas és darabont (puskás gyalogos) — állomásozott itt, s helyőrsége a királyi várkapitányok: Mágocsi Gáspár, Bornemisza Benedek, végül Kerecsényi László idején, ingadozásokkal ugyan, csaknem megduplázódott.[56] Ám a végvárak közös átka: a zsold elmaradása, a „fizetetlenség" Gyulát máris elérte; jórészben ez váltotta ki a várőrségnek azt az imént említett fosztogató portyázását is, amelynek kártételeit a kiküldött királyi biztosok 1553 őszén az egész uradalomra kiterjedően számba vették.[57] Kárpótlásul Gyula lakosai — csupán a városi — nem sokkal később fölmentést kaptak a cenzusfizetés és majd' minden más kötelezettség alól.[58]

---

[49] *Jankovich B. Dénes*: Középkori települések a mai Békéscsaba területén. In: Békéscsaba története I. Szerk. Jankovich B. Dénes, Erdmann Gyula. Békéscsaba, 1991. 197; vö. *Karácsonyi* II. 240; III. 34. — Békés vármegye nyugati szélén is feltűnt ekkor már a Csapó családnév. Az Ecser és Fábiánsebestyén község között 1523 őszén tartott határjárásban részt vett a szomszédos Szentlászló falu néhány lakosa is, köztük Csapó Máté, aki Harmincados Balázsnak volt a jobbágya: BO I. 140–142.

[50] *Bácskai* 434.

[51] GyO 237.

[52] GyO 89.

[53] GyO 206, 218, 220, 223–224, 228, 230–231.

[54] GyO 154, 157, 160; vö. *Fógel* (1917) 20–21; *Iványi* 62.

[55] *Karácsonyi* I. 112–126. — Patócsi Ferencné 13 000 forint és a Kassa közelében levő Bodókő vára ellenében adta át Gyulát Ferdinánd király tábornokának: BO I. 159–160; GyO 180–186.

[56] GyO 102–103, 115, 121, 125, 147, 196, 246, 281, 314, 329, 378–380.

[57] GyO 206–231.

[58] I. Ferdinánd 1557 novemberében megerősítette Mátyás király 1476. és Corvin János 1492. évi oklevelét Gyula város kedvezményeiről: *Illésy János*: Községi kiváltságlevelek jegyzéke. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle V (1898) 228; GyO 275; vö. fentebb a 12. és 14. jegyzettel. — Más iratok

A fölmentésnek az volt a formai következménye, hogy Gyula lakóit immár nem sorolták fel névszerint az urbáriumokban és dézsmajegyzékekben; így éppen az uradalmi központnak, a megye korábban legnépesebb településének nem maradt fenn olyan forrásanyaga az 1550-es évekből és az 1560-as évek elejéről, amely közelebbi tájékoztatást nyújtana egyrészt arról, hogy a növekvő számú helyőrség beszállásolása, a magyar és német zsoldoskatonák elhelyezése Gyulán milyen mértékben esett a polgári személyek lakhatásának és létszámának rovására, másrészt arról, hogy az utóbbiakon belül hogyan alakult ez időben az ipari foglalkozások, nevezetesen a csapómesterség szerepe, aránya. Be kell érnünk olyan általános utalásokkal, amilyet például a gyulai várkapitánysághba és udvarbírói tisztségbe beiktatott Mágocsi Gáspár 1554 májusi instrukciójában olvashatunk. A kiküldött királyi biztos nemcsak arra hívta fel a várkapitányt, hogy katonái „a szegény gyulavárosiakat ne nyomják el súlyosan... és ne vessék ki saját házaikból (*ne ex aedibus propriis extrudant*)",[59] hanem — Corvin János hajdani kiváltságlevelének egyik pontjára emlékeztetően — azt is szóvá tette: „ tiltsa meg, hogy a szegény mesteremberektől, iparosoktól és kereskedőktől (*a miseris mechanicis, artificibus et mercatoribus*) bármit erőszakkal elvegyenek".[60] Hogy viszont ezeket az instrukciókat a várkapitány maga sem vette a szívére, kitetszik abból a vizsgálatból, amelyet 1559-ben a távozó Mágocsi,[61] majd a következő évben utóda, Bornemisza Benedek számadásáról és ténykedéséről folytattak le a Gyulára ismételten kiszálló királyi biztosok, hosszú sorát fedve fel a visszaéléseknek és zsarolásoknak. A Bornemisza elleni vizsgálat jegyzőkönyvében olyan tanúvallomásokra is akadunk, amelyek szerint a *praefectus et capitaneus* a rendelkezése alá eső, a gyulai uradalom határait jóval meghaladó területen — mondhatni, a török torkában — nemcsak pénzt, bort, terményeket és állatokat csikart ki erőhatalommal a lakosságtól, hanem egyes mezővárosokban és falvakban — Simándon, Mezőtúron, Tiszavarsányban, Csanádon, Királyságon — gyapjúköpönyeget (*penula*), szőnyeget (*tapetum*) és pokrócot (*culcitra*) is eltulajdonított: paraszti szövőművesek készítményeit.[62] A Ki-

ezeken túlmenő mentesítésekről tájékoztatnak. A gyulai uradalom 1559. áprilisi urbáriuma szerint: „Cives huius oppidi Giula ab omnibus censibus, taxis et datiis ordinariis et extraordinariis aliisque quibuscumlibet exactionibus ... exempti sunt": GyO 288. Az 1561 végi urbárium ismét közölte, hogy Gyula „exempta ab omnibus solutionibus atque oneribus, excepta lignorum vectura et vinorum attractione et collocatione": GyO 347. (Az utóbbiaktól: a fa- és borhordástól is szabadulni akartak a gyulaiak, de hiába: GyO 287.) A hat alsó-magyarországi vármegye 1560. és 1564. évi adólajstroma az állami adó alól való mentességüket is megállapította: „Giula oppidum exemptum est per Sacram Maiestatem Regiam": GyO 327, 401.

[59] Az instrukció így folytatódik: „ne oppidum hoc fere iam devastatum *a veris incolis* deseratur": GyO 246. — Amíg ugyanis a gyulai belső vár körüli erődítések, főként az un. huszárvár a hatvanas évek közepére meg nem épült, a huszárok jórészt a városba telepedtek (hasonlóan az ott állomásozó „mezei hadakhoz") — az *igazi lakosok*, vagyis a polgári személyek rovására: *Karácsonyi* I. 129; *Scherer* 165, 180, 189; *Csorba Csaba*: Vég-Gyula várának históriája. Bp., 1985. 126–128.

[60] GyO 246; vö. fentebb a 14. jegyzettel.

[61] Mágocsi „ott volt Gyulán az 1556-tól 1559-ig tartó nagy fizetetlenség idején, s mégis meggazdagodott úgy, hogy 1559. március elején, midőn átadja a várat, a király biztosai őtőle kérnek és vesznek kölcsön 3000 forintot a gyulai őrség némi lecsillapítása végett... Később mint Magyarország egyik leggazdagabb embere halt meg": *Karácsonyi* I. 155; vö. *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. Bp., 1888. 106; GyO 303, 308–312, 382; *Borovszky Samu*: Csongrád vármegye története 1715-ig. II. Bp., 1897. 340–343.

[62] A Bornemisza Benedek elleni vizsgálat jegyzőkönyvének (1560. augusztus) kivonata: GyO 318–326. — Oppidum Túr (321): unum tapetum valens flor. 5; Tiszavarsány (321): culcitram unam

rályság községgel határos Szénáson pedig éppen Csapó (Chapo) Sebestyénnek hívták a falubírák egyikét, akik terhelő vallomást tettek Bornemisza ellen 1560 augusztusában.[63]

Az uradalom más helységeiből — sajnos, csupán a falvaiból[64] — az előző (1559.) évi urbárium nyújt idevágó névanyagot. Eszerint (Mező-)Berénynek — Békés városától északnyugatra — Csapó (Chyapo) Pál volt a bírája és Csapó Benedek egyik cenzus- (és dézsma-)fizető jobbágya 1559-ben.[65] Továbbhaladva nyugatnak, hasonló nevű személlyel találkozunk Décse községben, amely akkortájt Békés megye legnépesebb helyének számított a mezővárosok után, és lakosai között nemcsak Szabó, Ács, Mészáros, Kovács és Hámos családnevű akadt, hanem Csapó meg Míves (Miveos) is.[66] Délebbre, Bánhegyes faluban Gubás Balázs, kelet felé Vadásziban — ahol egyébként jónéhány jobbágy kerék- és szekérgyártásban foglalatoskodott — Kalló István családneve hívja fel figyelmünket a paraszti posztóipar valószínű jelenlétére.[67] Ehhez további fontos adalékokkal szolgálnak Békés és Zaránd megye 1561–1563. évi dézsmajegyzékei, amelyek Gyulától keletre a kallómalmáról ismert Váriban Kallós nevezetű, Gyulától nyugatra (Békés-) Csabán pedig Csapó családnevű személyeket regisztráltak.[68] Magára Gyulára, mentessége folytán, ezek a dézsmajegyzékek sem terjedtek ki, de az uradalom másik két mezővárosára igen. Kiderül belőlük, hogy akkoriban Simánd lakosai körében 11-nek volt Szabó, 10-nek Varga, 7–7-nek Szűcs és Fazekas, 5-nek Kovács, 4-nek Ötvös a családneve; a kisebb számban előforduló foglalkozásnevek közül az egyetlen Nyírőé utalt a posztóiparra. A Simándot ekkorra már megelőző Békés városának névanyaga viszont meggyőző bizonyítékot nyújt erre az iparágra. Itt az 1560-as évek elején a 31 Szabót, 20 Vargát, 15 Szűcsöt és 14 Molnárt létszámban közvetlenül követte 13 Csapó; tehát az ilyen nevet viselő békési lakosok száma az 1520-as évek óta több mint hatszorosára nőtt.[69] Ez az adat (a névanyagból való következtetés

flor. 4; Királyság (322): vestes albas flor. 3; oppidum Simánd (322): tapetum unum, unam culcitram et unam penulam; oppidum Csanád (326): unum tapetum, unam culcitram, unam penulam. — Vö. *Borovszky* II. 80, 143, 195–196.

[63] GyO 318; vö. *Karácsonyi* II. 301–302. — Csapó (Chapo) Sebestyén nevét a jegyzőkönyv utóbb Csap (Chyap) Sebestyénként ismételte meg; kétségtelen, hogy ugyanarról a személyről volt szó. Ez arra figyelmeztet, hogy az ország különböző vidékein elég gyakran előforduló *Chap* családnév esetenként elírás is lehetett *Chapo* helyett; vö. fentebb a 9. jegyzettel.

[64] A mindennemű fizetség alól fölmentett Gyulán kívül ugyanis a másik két mezőváros, Békés és Simánd lakosait sem sorolta fel az 1559. évi urbárium készítője, „ne publicato eorum numero et copia miseri cives a vicinis Turcis... crudelius et ferocius infestarentur": GyO 288. — Az 1560 körül készült újabb uradalmi urbárium már a falvakban sem közölt jobbágynévsort, legföljebb a bírót nevezte meg; egy 1561 végi szerkesztés ezt sem tartalmazta: MU 787–793; GyO 347–351.

[65] GyO 291; vö. *Karácsonyi* II. 220; *Szegfű László*: Mezőberény középkori története. In: Mezőberény története. Szerk. Szabó Ferenc. Mezőberény, 1973. I. 86.

[66] GyO 292; vö. *Karácsonyi* II. 79, 301; *Csipes* 79–80.

[67] GyO 289, 294; vö. MU 788, 792. — Gubás Balázs Bánhegyes 1563. évi dézsmajegyzékében is szerepelt. Ugyanekkor a Bánhegyestől nyugatra eső Mogyorós–Fecskés falu egyik dézsmafizetője Csapó Imre volt: *Borovszky* II. 23, 397–398.

[68] *Karácsonyi* II. 52, 163. — Békéscsaba 1561–1563. évi dézsmajegyzékeiben Csapó Gáspár, Mihály és Tamás neve olvasható: *Dávid Géza*: A török hódoltság kora. In: Békéscsaba története I. 225, 262.

[69] Békés és Zaránd megye 1561–1563. évi dézsmajegyzékeiből rövid kivonatokat közölt *Veress*: GyO 352–353, 362, 375. — A Békés városi és simándi jegyzékek névanyagából az iparosokat szakmánként számba vette *Bácskai* 448–449; vö. fentebb az 50. jegyzettel. — A Békéscsaba mai területén

említett fenntartásai mellett is) a csapómesterség — vagyis a szűr(ke)posztó-készítés — jelentős előretörésére vall a gyulai uradalom második mezővárosában a jelzett időszakban.

S valami hasonló játszódhatott le ez idő tájt az uradalmi központban, Gyulán is, ahol a lakosok névsorát, fölmentvényük miatt, nem örökítették meg a 16. század közepi urbáriumok és dézsmajegyzékek. Fennmaradt viszont egy egyébként kevésbé érdekes, de a tárgyalt összefüggésben sokatmondó okmány 1561 áprilisából. Ebben a győri káptalan tanúsítja, hogy Kamocsi György csornai prépost bizonyos feltételek mellett sógorának és nővérének adta át nemesi házát, amely a Békés megyei Gyula városában a Csapó utcában állt: „quandam domum suam nobilitarem in civitate Gyula appellata in comitatu Bekessiensi existenti habitam *in platea Chapo ucza vocata.*"[70] Hogy ez az utcanév nem fordult elő a Gyula utcáit megnevező korábbi forrásokban, azt nyilván nem úgy kell értelmezni, hogy ez időre új utca alakult ki a városban, hanem úgy, hogy egy meglévő utcát kezdtek ezen a néven is emlegetni.[71] Olyanformán történhetett a dolog, mint a szürkeposztószövés korábban kifejlődött központjában: Debrecenben, ahol a csapómesterek által lakott utcát eredetileg Homok utcának hívták, majd a 15. század folyamán kezdték a Homok és a Csapó elnevezést váltakozva használni.[72] Az pedig bizonyos, hogy Gyulán sem kaphatta volna valamelyik utca a Csapó nevet — még vagylagosan vagy ideiglenesen sem —, ha nem lakott volna ott jónéhány csapómester.[73]

---

fekvő kilenc település közül Csaba, Gerendás, Gerla, Kétsopron, Mezőmegyer, Szentmiklós és Vesze 1560 és 1563 közötti dézsmajegyzékeit feldolgozta *Dávid* 212, 262–312.

[70] BO I. 180–181. (1561. április 13.) — A Haan által közölt iratot *Karácsonyi* is ismerte, de a Csapó utcai ház átadóját, aki ekkoriban csornai prépost s egyben váradi kanonok volt, Kamonczy Gergely néven említette: I. 193, 195; II. 30–31, 145; III. 74; vö. *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története II. Nagyvárad, 1883. 187–188. — A gyulai uradalom 1561 végi urbáriuma szerint Kamonczy Gergely, mint Ferdinánd király káplánja, Békés városában kapott ingatlant: GyO 351; vö. 388.

[71] Gyula városát akkoriban a Fehér-Körös régi főága — a mai Élővíz-csatorna — szelte ketté: *Karácsonyi* II. 144. (A folyónak a városon átmenő szakaszát az 1855. évi nagy árvíz után helyezték a városon kívülre, jelenlegi egyenes medrébe: *Andó* 56; vö. fentebb a 36. jegyzettel.) A jobb parti városrész a 16. század közepén Békés megyéhez tartozott (egyházilag pedig a váradi püspökséghez), a bal parti rész Zaránd megyéhez (illetőleg az egri püspökséghez). A forrásokban megnevezett utcák közül a Krakó (Karkó), Szentmóric, Újfalu, Barát és Palotahely utca a folyó jobb partjára, a Nagy, Bojtorján, Sánta és Szegény utca a bal partra esett, a Bagdi, Halász, Malom és Salgó utca fekvése bizonytalan. A Csapó utcát az idézett 1561. évi oklevél Békés megyéhez tartozónak mondta, tehát a jobb parti városrész egyik utcáját hívták így (is). — Az utcaneveket említő iratok: 1511: GyO 60–61; 1515: BO II. 124; 1516: GyO 66; 1525: GyO 92–93; 1528: GyO 114; 1553: BO I. 160–161; GyO 204, 218, 220–223, 227–228; 1561: BO I. 176, 180–181; 1563: GyO 364; 1565: GyO 402.

[72] Lásd erről a 2. jegyzetben idézett Századok-cikkünket, főleg 69.

[73] Nemcsak Debrecenben és Gyulán volt Csapó utca. A váci káptalan 1511. évi oklevele szerint Szalkai László, a későbbi prímás — aki akkoriban Anna királyné javadalmait igazgatta — az őt hatalmaskodásban elmarasztaló nádori ítélet végrehajtását *in suburbio Budensi* [a budai váralján] *in plathea Chapowcha vocata* lévő kőházában familiárisa által megakadályozta: MTT XII (1863) 72–73. Csapókról (*wolslaher*=Wollschläger) Budán már a Budai Jogkönyv (1403–1439) is említést tett: Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Hrsg. von Karl Mollay. Bp., 1959. 108. — 1572. és 1576–1577. évi török defterek Tolna városában, többek között, Varga utca városrészt és Csató utca városrészt neveztek meg: *Velics Antal–Kammerer Ernő*: Magyarországi török kincstári defterek. Bp., 1886–1890. I. 260; II. 507–508. Vajon nem Csapó utcáról van inkább szó — tekintettel a *p* és *t* hangok közös írásjelére? De bizony arról; lásd *Káldy-Nagy Gyula*: Tolna mezőváros mezőgazdasági termelése a XVI. század derekán a török

3.

A szóban forgó okmány keltével csaknem egyidőben, 1561 márciusában történt, hogy hivatalba lépett Gyula (és „az alsó-magyarországi részek) új és utolsó királyi főkapitánya: Kerecsényi László.[74] A dunántúli származású nemesúr ügybuzgalmához nem férhetett kétség: tüstént nekilátott a vár erődítési munkálatai megújításának, amihez kemény robotra fogta a rendelkezése alá került vidék jobbágyait, és kíméletlenül hajtotta be pénzbeli szolgáltatásaikat.[75] Tevékenységét egyéni érdekei is motiválták. Nemrégiben vett fel 60 000 forint kölcsönt a morvaországi Nikolsburg várbirtokának megvásárlására, s ezt az összeget — az epés tollú kortörténetíró, Forgách Ferenc váradi püspök szerint — gyulai és alsó-magyarországi főkapitányként pár év alatt kizsarolta az alföldi megyék népéből.[76] A püspök vélekedése nem járhatott távol a valóságtól, hiszen Miksa főherceg már 1561 őszén olyan (bár számszerűségükben bizonyára túlzó) híreket hallott Kerecsényiről, hogy „kemény és méltánytalan bánásmódja miatt" vagy nyolcezer jobbágy vándorolt el arról a vidékről részint a török, részint a rebellisek [= János Zsigmond] fennhatósága alá; a következő év tavaszán pedig azért javasolta fölmentését atyjának, Ferdinándnak, mert a főkapitány, bár sokat fáradozott a gyulai vár megerősítéséért, jogtalan tényked éseivel gyűlöletessé tette magát mind a helyőrség, mind a város polgárai, mind a környező falvak jobbágyai előtt.[77] Amikor azonban kiderült, hogy a veszélyes poszton aligha valósítható meg személycsere, a kiküldött királyi biztosok 1564 nyarán megegyeztek Kerecsényivel abban, hogy a gyulai uradalomból és hat szomszédos megyéből behajtandó (és más forrásból szükség szerint kiegészítendő) évi 31 000 forinton 500 könnyű fegyverzetű lovast és 350 puskás gyalogost fog állandó hadikészenlétben tartani, és megelégedtek azzal a kétes értékű ígéretével, hogy a jobbágyokat „a méltányos és hagyományos szokásokon túl egyébbel nem terheli, s az iparosokat (*artifices*) többé nem fogja fi-

adójegyzékekben. AtSz IV. (1962) 599. – Szombathelyen ma is van Szűrcsapó utca: Szombathely. Utikönyv. Szerk. Horváth Ferenc. Bp., 1969. 176, 241.

[74] Kányaföldi Kerecsényi László 1561. február 28-án érkezett Gyulára és a várat március 6-án vette át a királyi biztosoktól: GyO 335. — Tisztségének teljes címe: *supremus capitaneus arcis et oppidi Gyula partiumque inferiorum regni Hungariae*; *Obrister General herenhalb der Teyssa, auch Haubtmann zu Julla*: BO II. 148; GyO 329, 381. — A Zaberdinus (Szabardi) Mátyás váradi püspök halála (1556), illetve ghymesi Forgách Simon rövid időtartamú (1556–1557) kinevezése óta betöltetlen alsó-magyarországi főkapitányságot is megkapta tehát a gyulai várkormányzósággal együtt: *Karácsonyi* I. 133, 140, 144; vö. *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. Történelmi Szemle XXXIX (1997) 274–275.

[75] GyO 341, 344, 356. — A várkapitány a gyulai uradalom jövedelmein kívül a vár szükségleteire, a helyőrség zsoldjára fordíthatta hat szomszédos megye (Békés, Zaránd, Külső Szolnok, Csongrád, Csanád és Arad) állami adóját is. Míg e megyék *dicá*jából 1555-ben alig több, mint 4000 forint folyt be, addig 1563-ban Kerecsényi *exactione facta, ut auditur, satis dura* négyszeres összeget, 16 580 forintot hajtott be: BO II. 141; GyO 384. — 1564. évi becslés szerint a hat megye adójövedelme átlagosan 9000 forintot tett ki: BO II. 150; GyO 383.

[76] „Ladislaus Querecheny... ob ingens aes alienum, quod in emenda arce apud Marcomannos Niclospurgo contraxerat, LX usque florenorum milia, avare nimium praefecturam tam inter milites, quam populos exercebat." „Tantopere in omnes saeviebat, ut ... in praefectura vix biennii tempore sexagies milia nummum pro arce Niclospurg in Moravia coempta dependeret": *Ghymesi Forgách Ferenc* nagyváradi püspök Magyar Históriája. 1540–1572. Közli Majer Fidél. Pest, 1866. 304, 315–316.

[77] GyO 344–346, 355, 374.

zetetlen (*sine mercede*) munkára szorítani[78] (ahogy ezt korábban Mágocsi Gáspárral is megfogadtatták).

Ezek az intézkedések és fogadkozások, a török fenyegető közelségében, persze nem vetettek gátat az elvándorlásnak. A küszöbön álló ostrom hírére 1566 első hónapjaiban nemcsak katonák szökdöstek ki a várból és szegődtek János Zsigmond pártjára, s nemcsak nemesek (mint Ábrahámfi István) menekítették családjukat Gyuláról biztonságosabb helyre, hanem gyulai polgárok is útra keltek.[79] Többen közülük olyan városok felé tartottak, amelyekkel eddig kereskedelmi kapcsolatban voltak: Váradra meg Debrecenbe költöztek (az utóbbinak a lakosai közé hat gyulai családfő kérte felvételét 1566-ban), de egyesek távolabbra: Kassára sőt Pozsonyba is elkerültek.[80]

Az ostromra 1566 nyarán került sor. Miközben Szulejmán szultán Szigetvárt támadta, Pertev pasa ruméliai beglerbég Gyulát rohamozta meg. Két hónapos kemény harcok után Kerecsényi László főkapitány — a kortársak és a történetírók által máig vitatott indokokból — szeptember legelején feladta a várat.[81] Gyula török erőd lett, egyben székhelye egy nagy kiterjedésű *szandzsák*nak, amelyet a szultáni kormány a temesvári *vilájet*hez csatolt és öt kisebb közigazgatási egységre: a gyulai, békési, zarándi, bihari és aradi *náhijé*re tagolt; várható adóinak meg egyéb jövedelmeinek felmérése céljából pedig hamarosan elrendelte települései részletes, személyekig menő összeírását.[82] Az 1567-ben végrehajtott, majd 1579-ben megismételt munkálat — az

[78] A királyi biztosok 1564. június 6-án kötöttek egyezséget Kerecsényi Lászlóval, és június 14-én tettek jelentést Miksának megbizatásuk teljesítéséről és a főkapitány igéreteiről: GyO 383, 386–389. — Miksa (aki július 26-án trónra lépett) október 5-én hagyta jóvá az egyezséglevelet, azzal a módosítással, hogy a vár szükségleteire fordítandó összeg kiegészítése ne a szempci harmincad bevételéből, hanem a csehországi adóból történjék; egyben kilátásba helyezte, hogy nagyobb veszély vagy ostrom esetén gondoskodni fog az őrség létszámának emeléséről: BO II. 148–150; *Acsády Ignác*: A pozsonyi és szepesi kamara. Bp., 1894. 162–165. — Ugyanakkor Kerecsényi, eddigi személyes járandóságán kívül, még évi 5000 forint fizetéspótlékot eszközölt ki a maga számára: GyO 392, 394.

[79] *Forgách* 314; GyO 411. – A katonák között is akadtak családosok, mint az a fegyverkovács és három tűzmester, akiket még 1563 nyarán küldtek Bécsből Gyulára: GyO 370. Az ostrom közeledtével, 1566 májusában parancs érkezett, hogy a nőket és gyermekeket ne a János Zsigmond uralma alatt álló, hanem a királyi területre költöztessék: Veress Endre kézirata alapján idézi *Scherer* 206.

[80] Az ostrom közeledtével „magna pars [oppidanorum] Varadinum Transilvanicae tunc ditionis et Cassoviam aliaque tutiora loca cum uxoribus et liberis concesserat": *Nicolaus Istvánffy*: Regni Hungarici Historia... ab anno 1490 [usque ad annum 1606] descripta. Coloniae Agrippinae, 1724. 288; *Zoltai Lajos*: Vidékiek beköltözése Debrecenbe 1564–1640 között. Debrecen, 1902. 10, 30, 35–37; BO I. 166–168.

[81] Kerecsényi kétezer magyar lovassal és gyalogossal, valamint a Schwendi Lázár felső-magyarországi főkapitány által küldött négyszáz német katonával védelmezte Gyulát: GyO 419; vö. *Istvánffy* 288. — Kerecsényi eljárását élesen elítélte, a vár feladását *turpissima deditio*-nak tartotta *Forgách* 314. *Istvánffy* is gyávának nevezte a várkapitányt, aki „consilium de urbe arceque dedenda nimis praepropera desperatione suscepit": 291. *Karácsonyi* szerint kapzsisága és hiszékenysége akadályozta meg a Gyula védelméhez szükséges szívós kitartásban: I. 166; stb. *Szabó Károly* viszont cáfolni igyekezett a Kerecsényire szórt vádakat: Gyula vára bukása. In: A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve VII (1881), különösen 46–47. Az ő véleményéhez csatlakozott *Veress*: GyO 431 és legújabban *Csorba* 142–143.

[82] A török adóztatási gépezet (pontosabban: hódoltatási-adóztatási igény) már az 1550-es években elérte ezt a vidéket is. Az 1552. évi hadjárat után felállított aradi szandzsák, 1557–1558. évi dzsizje-(fejadó-)összeírása szerint, az aradi, békési és zarándi náhijéből állt. Gyula elfoglalása után a szandzsák központját ide helyezték át, s az eddigi náhijéket a gyulaival és biharival toldották meg.

elkészült *tahrir-defter*eket Káldy-Nagy Gyula fordította le és tette közzé[83] — becses adatokat nyújt az oszmán hatalom alá vetett megyék népességi-gazdasági viszonyairól, egyebek közt arról a változásról, amely éppen Gyula lakosságának számában és összetételében bekövetkezett.

A korábbi királyi, magyar–német helyőrséget — amelynek nagy része, ha nem az ostrom, akkor a szerencsétlen elvonulás során odaveszett[84] — jelentős számú török katonaság váltotta fel a várban és a városban, és folytatta azt, amit a végvárkori években a királyi helyőrség megkezdett: a térfoglalást a (hadicselekményekben is veszteségeket szenvedett) magyar polgári lakosság rovására. Így állott elő az a helyzet, hogy míg évtizedekkel korábban, az 1520-as évek közepén az uradalmi összeíró vagy 350 cenzusfizető családfőt jegyzett fel Gyulán,[85] addig 1567-ben a szandzsák-összeíró már csak 198, 1579-ben pedig csupán 152 *dzsizje-* (fejadó-) fizető magyar családfőt talált a városban.[86] S a török betelepülés a legutóbbi tizenkét év alatt is folytatódott. 1567-ben 340 török (mohamedán) személyt írtak össze Gyulán; ők a várban meg *három* olyan városnegyedben — *mahalléb*an — laktak, amelyeket még magyar nevükön, mint Nagy, Malomszeg és Sánta utcát említettek. 1579-re ezek az utcanevek eltűntek a defterből, és a különböző mohamedán *dzsámi*k és *mecset*ek (nagy- és kistemplomok) váltak annak a *hat* városnegyednek a névadójává, amelyet immár 402 összeírt török lakos foglalt el: nagy többségükben a helyőrséghez tartozó katonák,[87] mellettük boltosok és kézművesek.[88] A magyar népesség a város három utcájába szorult vissza: az Új, a Barát és a Halász utcába; a korábbról ismert többi utcát[89] nyilván a törökök lakta *mahallé*k kebelezték be. Ez lehetett a Csapó utca sorsa is.

És mi lett a gyulai csapómesterekkel, illetve Csapó nevezetű személyekkel? Az 1567. évi defter jónéhány foglalkozást jelentő nevű lakost — Szabót, Vargát, Mészárost

---

A csanádi szandzsákot, amelyet szintén az ötvenes években létesítettek, ugyancsak újjászervezték: *Velics–Kammerer* II. 198–209; *Karácsonyi* I. 253–254. — Vö. a már 1543 óta fennállt szegedi szandzsák 1553–1554. évi fejadó-összeírásával, amelyből kivonatot közölt *Reizner János*: Szeged története IV. Oklevéltár. Szeged, 1900. 145–146.

[83] *Káldy-Nagy Gyula*: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása [= GySz]. Békéscsaba, 1982.

[84] *Forgách* 315; *Istvánffy* 292.

[85] Lásd fentebb a 34. jegyzetet.

[86] Gyulán 1567-ben a 198 dzsizje-adót fizető magyar családfő mellett 191 nőtlen felnőtt férfi családtagot, 1579-ben pedig 152 magyar családfő mellett 165 nőtlen családtagot is lajstromba vettek: GySz 44–47, 51–54.

[87] GySz 41–44, 47–51. — Az összeírások alkalmával feltehetőleg csak azokat a török katonákat (és polgári személyeket) vették számba, akik külön házakban laktak: *Káldy-Nagy*: Bevezetés. 14, 19. — A gyulai helyőrség létszáma ennél lényegesen magasabb volt; az 1590. évi zsoldjegyzék szerint 709 főt tett ki: *Velics–Kammerer* I. 376–377. (Ez sem jelentette a teljes állományt.)

[88] 1567 és 1579 között növekedett a török iparosok száma is Gyulán, és szélesedett az általuk művelt szakmák köre. Az első időpontban 3 ácsot, 2–2 nyergest, mészárost és borbélyt, 1–1 aranyművest és lakatost, 1579-ben viszont már 2–2 ácsot, mészárost, kardkészítőt és kovácsot, 1–1 aranyművest, lakatost, nyergest, szűcsöt, szabót, gyertyaöntőt és borbélyt találunk a török lakosok soraban. A boltosok száma alig változott: 1567-ben 52, 1579-ben 54 török személy (köztük katonák is!) bérelt boltot a várban és a városban. Külön említést érdemel Hüszejn késes, Ibrahim szabó, Szülejmán selyemárus és Hurrem nyerges boltja (mindkét időpontban). — A török (mohamedán) és magyar lakosokon kívül 1579-ben „a martalócok városnegyedében" még 7 szláv etnikumu (rác), keresztény vallású családfőt írtak össze, ugyancsak 7 családtaggal: GySz 54.

[89] A korábbi forrásokból ismert gyulai utcákra lásd fentebb a 71. jegyzetet. Az 1579. évi defterben emített Új utca nyilván azonos az Újfalu (Újfalusi) utcával: *Karácsonyi* II. 332; *Scherer* 87.

és másokat — jegyzett fel Gyulán, de Csapókat nem említett.[90] Ám fölleljük őket az 1579-ben összeírtak között, méghozzá viszonylag jelentős számban: a Varga után (8 fő) a Szabó és a Csapó foglalkozásnevet viselték a városban a legtöbben: egyaránt 7–7 személy. Az utóbbiak közül öten: Csapó Ferenc, Máté, Balázs, Benedek és János *dzsizje*-fizető családfők voltak; ketten: Csapó Mihály és György (mint testvér, illetve fiú) nőtlen családtagok.[91] Mindnyájan a Halász utcában laktak már ekkor, közel egymáshoz.[92] Nyersposztójuk kallózására a Fehér–Körösön álló egyik helybeli malmot, vagy a Gyulával keletről határos Vári község malmát vehették igénybe. Az utóbbi látszik ekkoriban használatosabbnak. Az 1567. és 1579. évi defter készítője ugyanis a korábbról ismert két gyulai malom közül csak a kétkerekűről szólt, és nem tett említést éppen arról az ötkerekű „nagymalomról", amely kölyűvel volt ellátva, vagyis egyik kerekével nyersposztó sulykolására alkalmas kalapácsot mozgatott.[93] Vári község malmáról viszont a török összeíró nemcsak azt jegyezte fel mindkét alkalommal, hogy korábban Kerecsényi László, most pedig Musztafa budai beglerbég rendelkezik felette, hanem azt sem mulasztotta el hozzátenni, hogy egyik kereke (1567-ben kettő, 1579-ben három közül) éppen ilyen kalapácsot működtetett.[94] Ennek használatában a gyulai csapómesterek nyilván osztoztak a magában Váriban lakó szaktársaikkal, hiszen itt 1567-ben további 3, 1579-ben 4 Csapót írtak össze.[95] S hozzájuk csatlakozhatott még a közeli Gyulavarsányban[96] (Váritól délkeletre) lakó hasonnevű személy, akit 1567-ben mint Ambrus Csapót, 1579-ben mint Csapó Ambrust lajstromoztak (név és foglalkozás egyezésének ékes tanújeleként).[97] Gyulát a szomszédos Várival

[90] Talán az ostrom előtt vagy a vár feladásakor a csapómesterek is elhagyták Gyulát, és csak később költöztek vissza? Vö. a Váradon fogságra vetett gyulai mesteremberek esetével (1568): *Karácson Imre*: Török-magyar oklevéltár 1553–1789. Bp., 1914. 96. — Vagy az első török összeírásból való kimaradásuk a forrás hiányosságának, az összeírók következetlenségének tulajdonítható, amit *Dávid* tett szóvá többször (215, 222 stb.) a békéscsabai névjegyzékekkel kapcsolatban?

[91] Vö. fentebb a 86. jegyzettel.

[92] GySz 53.

[93] GySz 55; vö. fentebb a 39. jegyzettel. – A gyulai uradalom 1561 végi urbáriuma az ötkerekű gyulai „nagymalmot" négykövű malomnak (*molendinum quatuor lapidum*) nevezte: GyO 347 — nyilván azért, mert ötödik kereke, ha üzemben volt, nem malomkövet, hanem posztókölyűt mozgatott.

[94] A gyulai uradalom 1560. évi (körüli) urbáriuma Várin *molendinum trium rotarum*-ot jegyzett fel: MU 789. Ezt török portyázók 1561-ben felégették: *Karácsonyi* II. 163; az 1561. év végén szerkesztett urbárium ezért csak ennyit mondott róla: *„est hic molendinum"*: GyO 350. — A következő években a vári malmot helyreállították: két, majd három kerékre, amelyeknek egyike kalapácsot, vagyis posztókölyűt működtetett. A török összeíró 1567-ben így vette fel a defterbe: „Ház: 1, kerék kalapáccsal: 2, adója 100 [akcse]"; 1579-ben pedig így: „Ház: 1, kerék kalapáccsal: 3, adója 150 [akcse]": GySz 303.

[95] A Vári községbeli Csapók közül 1567-ben Márton családfő volt, Ambrus és Lőrinc nevű fiai nőtlen családtagok. 1579-re Csapó Mártonnak még egy fia nőtt fel: Albert, Csapó Lőrinc pedig megházasodott: GySz 302.

[96] Gyulavarsányban a török összeíró 1567-ben két malmot vett nyilvántartásba (az egyiket 3, a másikat 4 kerékkel; 150, illetve 200 akcse adóval), 1579-ben azonban már mindkettőt romosnak találta: GySz 291.

[97] GySz 290–291. — Hasonló változatok: Kovács Tamás (1567), Tamás kovács (1579) — Eperjes faluban, Gyulától délnyugatra: GySz 204; István Varga (1567), Varga István (1579) — Egyházaskerék faluban, Simándtól délkeletre: GySz 308; vö. alantabb a 166. jegyzettel is. — A családnév és foglalkozás kapcsolatát illető hiperkritikus állásponttal szemben (lásd fentebb a 20. jegyzetet) hadd idézzünk még néhány olyan nevet a Gyula városi összeírásokból — mint Pajzsgyártó György, Szíjgyártó Sebestyén, Lakatgyártó Gáspár (1567), vagy Asztalgyártó Ferenc, Nyereggyártó Pál meg Szappanos Benedek (1579) —, amelyeknél vezetéknév és foglalkozás egyezéséhez aligha férhet kétség.

és Varsánnyal együtt tekinthetjük tehát a csapómesterség egyik telephelyének a Körösök vidékén; ehhez tartozott korábban a Gyulához szintén közeleső Alabián is.[98]

4.

Egy másik telephely kialakulását a gyulai uradalom másik mezővárosa: a megyének nevet adó Békés körzetében figyelhetjük meg. A Gyulától északnyugatra, a Fehér- és a Fekete-Körös akkori összefolyásánál fekvő Békés *oppidum* — ahol a Maróthiak annak idején kastélyt (és nem várat) építettek — nem bírt a Gyuláéhoz fogható hadászati jelentőséggel: az uradalom egyik gazdasági kerületének volt a főhelye, de számottevő fegyveres alakulatnak nem szolgált állomáshelyéül.[99] Így polgári lakossága — nem lévén kitéve olyan zsoldoskatonai térfoglalásnak, mint a gyulai[100] — a török veszedelem szüntelenül fenyegető közelségében is[101] jelentős számbeli gyarapodást érhetett el a század közepére. Az olyan számadatokat persze, hogy 1525-ben az uradalmi összeíró 109 cenzusfizető családfőt jegyzett fel Békésen,[102] míg 1561–1563-ban már 515, vagy éppen 582 család élt a városban,[103] csak annak figyelembe vételével lehet egymás mellé állítani, hogy az első adat csupán a telkesgazdákra vonatkozott, az utóbbiak viszont az ún. kereszténypénzt fizető zsellérekre (és más elemekre) is kiterjedtek. Ám ha meggondoljuk, hogy a török foglalást követően, 1567-ben a defterbiztos is az utóbbiakhoz hasonló nagyságrendű: 551 *dzsizje*-adót fizető magyar családfőt vett itt nyilvántartásba,[104] akkor ahhoz a következtetéshez kell eljutnunk, hogy Békés mezőváros az 1560-as évekre a *polgári* népesség száma tekintetében a (magyar–német, majd török) katonasággal megrakott Gyulát megelőzte, és 2000–2200 főre becsülhető lakosságával[105] a gyulai uradalom, majd a gyulai szandzsák legnépesebb „civil" településévé lépett elő. S az maradt 1579-re is, bár akkor az összeíró már csak 456 adózó magyar családfőt vett számba a városban.[106] Talán nem tévedünk,

[98] Az alabiáni malomról tudjuk, hogy az 1520-as években posztókölyűt is működtetett: GyO 87, 98. A század közepén azonban a falu évekig üresen állott: a gyulai uradalom 1559. és 1560. évi urbáriuma *omnino deserta*-nak írta le, és malmát is a szomszédos Vesze községhez számította: GyO 290, 292; MU 790; vö. *Karácsonyi* II. 12, 337; *Dávid* 256. Az 1561 végi urbárium készítője ismét cenzusfizető jobbágyokat és *molendinum super fluvium Crisum* jegyzett fel Alabiánban: GyO 349. A török összeírók 1567-ben és 1579-ben pusztának találták, „ráják nélkül", de hozzátették: „kívülről művelik". Ez alkalmasint a malom üzemeltetésére is vonatkozott, mert az 1567-ben 2 kerék után 100, 1579-ben pedig már 4 kerék után 200 akcséval adózott: GySz 260–261. Hogy hajtott-e posztókallót valamelyik kerekével ekkoriban is, megállapítani nem tudjuk.

[99] *Karácsonyi* II. 27–29; *Csorba* 30.

[100] Hasonló jellegű, de jóval kisebb mértékű volt az a térvesztés, amelyet a békési polgárok a Temesvár eleste után ide menekült nemesek részéről szenvedtek el, akik „domos illic habent atque agros", de a város terheiben nem voltak hajlandóak részt venni: GyO 388.

[101] Török részről Békést már 1557-ben fölvették a *dzsizje-defter*be (vö. fentebb a 64. és 82. jegyzettel). 1563 pünkösd napján török csapatok rabolták ki a várost: *Pesty Frigyes*: Krassó vármegye története IV. Oklevéltár. Bp., 1885. 83.

[102] Lásd fentebb a 34. jegyzetet.

[103] *Karácsonyi* II. 33; *Bácskai* 448. — Tekintetbe kell még vennünk, hogy Kerecsényi László „elég kemény" módszerekkel vette számba az adózó háztartásokat; lásd fentebb a 75–76. jegyzetet.

[104] GySz 148–156. — Békésen 1567-ben az 551 dzsizje-fizető magyar családfő mellett 565 nőtlen felnőtt férfi családtagot írtak össze; vö. fentebb a 86. jegyzettel.

[105] Vö. *Csipes* 16.

[106] GySz 156–162. — 1579-ben 456 adózó családfőn kívül 430 nőtlen felnőtt férfi családtagot vettek nyilvántartásba Békés városában.

ha az utóbbi csökkenést éppen annak tulajdonítjuk, hogy a török hatalom a gyulai szandzsákon belül *náhije*-központtá minősített Békésen (palánknak vagy párkánynak nevezett) kisebb erődöt emelt — valószínűleg az egykori kastély helyén —, ahová immár állandó helyőrséget telepített.[107]

Békés előretörése Gyulához képest megmutatkozott a nevük szerint iparral (is) foglalkozó lakosok számában is. Az 1561–1563. évi dézsmajegyzékek idevágó tanulságait[108] megerősíti és továbbviszi az 1567. évi defter Békésre vonatkozó részlete, amelyben 39 Szabó, 31 Molnár, 30 Varga, 22 Kovács és 19 Szűcs mellett ugyancsak 19 Csapó szerepel — éppúgy, mint az 1579. évi összeírás, amely 43 Szabó, 30 Molnár, 23 Szűcs, 19 Kovács és 16 Varga mellett 20 Csapót jegyzett fel Békésen.[109] A Csapó nevezetűek közül tizenketten voltak *dzsizje*-adót fizető családfők és heten nőtlen családtagok (fiúk) 1567-ben; 1579-ben pedig fele-fele arányban oszlott meg a 20 Csapó a családfők és családtagok között. A város két utcájában laktak: a régi kastély körül kialakult Kastélyszegen és az egyik helybeli malom mellett húzódó Malom(szeg) utcában.[110]

Két malom: a korábbi forrásokból ismert kétkerekű Szent Pál- és az 1560-ra már nyolckerekűvé bővített[111] Hatosmalom tűnik elénk Békésen az 1567. és 1579. évi török defterekben is. E két „Kerecsényi László-féle malmot" Musztafa pasa, budai beglerbég vásárolta meg a szultáni kincstártól, és a Szent Pál nevét viselőből mohamedán egyházi alapítványt (*vakuf*ot) létesített. Ez a malom most két kereke után 100 akcséval, míg a hajdani Hatosmalom, amely „*egy* gáton két egymással szemközti házban" üzemelt, nyolc kereke után 400 akcséval adózott.[112] A malmok adója tehát, ahogy másutt is, kerekenként 50 akcséban volt kiszabva, mégpedig (amint a vári esetében is látható)[113] függetlenül attól, hogy a malomkerék követ vagy kölyűt mozgatott. A Hatosmalomról pedig tudjuk, hogy már az 1520-as évek óta posztókölyűt is működtetett;[114] valószínűleg ezt vették igénybe nyersposztójuk kallatására a békési csapómesterek továbbra is. Emellett a Békéstől délkeletre eső Doboz (Dobos, Kisdobos) faluba vihették kallózni terméküket.[115] A Fekete–

[107] *Karácsonyi* I. 254; II. 33–34; *Gerelyes Ibolya*: Beszámoló a békési török palánk ásatásáról. Békési Élet XVII (1982) 39, 47. — A békési palánk katonáit (és az esetleg itt tartózkodó török polgári személyeket) sem 1567-ben, sem 1579-ben nem vették fel a defterbe. Az 1590. évi zsoldjegyzék szerint a békési török őrség 238 főből állt; ugyanakkor a gyulai, mint láttuk, 709 főt tett ki: *Velics–Kammerer* I. 376–378.

[108] Lásd fentebb a 69. jegyzetet.

[109] GySz 148–156, 156–162. — A szövegben említetteken kívül a következő foglalkozásokat jelentő családnevek fordulnak elő az 1567. és 1579. évi defter Békésről szóló szakaszában: Fazekas, Ács, Mészáros, Halász, Ötvös, Kerékgyártó, Szíjgyártó, Asztalgyártó, Erszénygyártó, Lakatgyártó, Kádár, Takács, Tűs, Kőmíves, Borbély, Kalmár és Kádas (=kereskedő).

[110] A Kastélyszegen és a Malom(szeg) utcán kívül még a Forrószeg utcában is lakott 3 Csapó (2 családfő és 1 felnőtt családtag) 1567-ben — 1579-ben már nem. A város negyedik utcájában, a Bánhíd utcában Csapó nevű személyt nem említettek. A Malomszeg, Forrószeg és Bánhíd utca már a gyulai uradalom 1525. évi cenzusjegyzékében szerepelt: GyO 92.

[111] „Molendinum de Bekes octo rotarum... Molendinum de Zenth Pal duarum rotarum in Bekes": GyO 320 (1560. augusztus); „... sunt ibidem [= in Bekes] molendina decem rotarum": MU 793 (1560 körül); lásd fentebb a 39. jegyzetet is.

[112] GySz 163, 392–393.

[113] Lásd a 94. jegyzet utolsó mondatát.

[114] GyO 87 (1525), 124 (1528).

[115] Dobos (=Doboz) két településből állt: Alsó- vagy Nagydobosból és Felső- vagy Kisdobosból. Az itteni malom már 1511. és 1559. évi forrásokból ismert: GyO 61 és 296, de csak a szandzsák-ösz-

Körösön álló dobozi malomról ugyanis — amely a török foglalás után Ali gyulai szandzsákbég, majd szintén Musztafa budai pasa birtokába került — a defterbiztos 1567-ben és 1579-ben egyaránt följegyezte, hogy öt kereke után 250 akcséval adózott és kalapáccsal volt fölszerelve.[116] A Békéstől délre, a Fehér–Körös mentén sorjázó falvak: Csatár, Gerla és Ölyved posztóművesei pedig — 3 Csapó és 2 Káló (= Kalló)családnevű lakos szerepel e falvak török összeírásaiban[117] — Békésen kívül Gerlán is kallózhattak. Hiszen az Ábrahámfiak régi gerlai malma (amely körül annak idején viszályba bonyolódtak a gyulai uradalommal)[118] ez idő tájt is üzemben maradt, immár szintén a gyulai Ali bég, majd a budai Musztafa pasa birtokában, három kereke után a szokásos 150 akcse adóteherrel.[119]

A Fehér–Körös békési szakaszán (és mellékvizein) adódó kallózási lehetőségeket használhatták fel a folyó régi medervonalától nyugatra eső, közeli települések posztócsinálói is. Mezőmegyert számíthatjuk ide, amelynek lakosai között az 1567. évi defter a családfő Csapó Bertalant és nőtlen testvérét, Mihályt nevezte meg;[120] valamint (Mező-)Berényre gondolhatunk, ahol az 1559. évi urbáriumból már ismert Csapó Benedek volt jelen az 1567. évi összeírásban is; 1579-ben pedig Csapó Balázs képviselte a szakma nevét, nőtlen fiával Jánossal.[121] De valószínűleg ide sorolhatjuk (Békés-)Csabát is, amelynek a török kort tárgyaló történetírója az 1567. évi defterben szereplő Szabó Gáspár, Mihály és Tamás csabai lakosokat az 1561–1563. évi dézsmajegyzékekben említett csabai Csapó Gáspárral, Mihállyal és Tamással[122] véli azonosíthatni, azon a címen, hogy a Csapó nevet néha „törökül ugyanúgy vették tollhegyre, mint a Szabót",[123] s hasonló alapon olvas Szabó Tamás és János helyett is Csapó Tamást és Jánost az 1579. évi csabai összeírásban.[124] A csapómesterség folytatásának nyilván kedvezett itt az a körülmény, hogy a Fehér–Körös régi medervonala akkoriban Csabát is érintette Gyula és Békés közötti szakaszán.[125]

Ami az egykori gyulai uradalom harmadik mezővárosát illeti, a Zaránd megyében fekvő, majd a zarándi *náhijé*be tagolt Simánd népessége a század közepéig — minden

szeírásból derül ki, hogy posztókallózásra is szolgált. Egyébként lakosai közül többen *carbonarii*: szénégetők voltak, faszénnel tartoztak ellátni a gyulai várat: GyO 296, MU 788. — A két település a 17. században egybeolvadt: *Karácsonyi* II. 111.

[116] „Ház: 1, kerék kalapáccsal: 5, adója: 250": GySz 244; vö. 233.

[117] Káló Tamás nős, fia Demeter nőtlen (Csatár, 1567); Csapó János nős, Csapó István szolga nőtlen (Gerla, 1579); Csapó István nős (Ölyved=Nagyölyved, 1567 és 1579): GySz 208, 216, 238–239; vö. alantabb a 159. jegyzettel.

[118] Lásd fentebb a 40. jegyzetet.

[119] „Ali bég gyulai mirlivának kötelmében" (1567); „a megboldogult Musztafa pasa kötelmében" (1579) „ház: 1, kerék: 3, adója: 150": GySz 217. — Szokullu Musztafa 1578-ban halt meg, 1566 óta volt budai beglerbég: *Káldy-Nagy* 23; *Dávid* 234.

[120] GySz 202.

[121] Talán ebbe a névsorba tartozik Csapod Antal is, János fiával együtt: GySz 174. — Vö. fentebb a 65. jegyzettel.

[122] Lásd fentebb a 68. jegyzetet.

[123] *Dávid* 220.

[124] GySz 200–201; *Dávid* 262. — Csak sajnálhatjuk, hogy *Dávid* alapos tanulmányában, a családnév és foglalkozás párhuzamát kétségbe vonó nézethez (lásd fentebb a 20. jegyzetet) csatlakozva, „nem látta értelmét effajta vizsgálatokba bocsátkozni": 246.

[125] Lásd fentebb a 36. jegyzetet.

viszontagsága ellenére[126] — szintén növekedett, sőt ez kis mértékben ugyan, a török hódoltatás után is folytatódott. Míg az 1561–1563. évi dézsmajegyzékek alapján 249 család létét lehetett a városban megállapítani,[127] addig az 1567-i szandzsák-összeírás már 315, az 1579. évi pedig 331 *dzsizje*-adót fizető családfőt regisztrált.[128] A kézműves-nevet viselő simándi lakosok száma is gyarapodott — élükön a Vargákkal (1567-ben 33, 1579-ben 36 személy), a Szűcsökkel (26, 33), Szabókkal (24, 21) majd a Fazekasokkal (17, 11), Kovácsokkal (17, 10) és Ötvösökkel (8, 10).[129] Posztóművességre utaló családnév azonban egyetlen sem akadt közöttük: sem Nyírő, sem Kalló(s), sem Csapó. A csapómesterség további telephelyei ezen a vidéken nem a Körösöktől távolabb eső Simánd körül alakultak ki, hanem a gyulaihoz és békésihez hasonlóan a Fehér- és a Fekete-Körös mentén, azok zarándi szakaszán.

Olyan településekről van itt szó, amelyek többnyire kívülestek a gyulai uradalom egykori területén, és népességben jócskán elmaradtak annak mezővárosaitól. Közülük a Fehér-Körös jobb partján fekvő Kisjenőre figyelhetünk fel először, meg túlparti szomszédaira: Tamász és Erdőhegy helységekre.[130] A szandzsák-összeíró ugyanis — miután gondosan följegyezte, hogy kik voltak az itteni malmok korábbi magyar birtokosai, és mely török urak „kötelmében" állnak jelenleg — a malmokból származó jövedelmi tételt mindhárom községnél a következőképpen állapította meg: „kerék kalapáccsal 4, adója 200". Eszerint Kisjenőn, Tamászon és Erdőhegyen egyaránt négykerekű malom állott, amely kerekenként a szokásos módon 50 akcsével adózott, egyik kereke pedig nem őrlőkövet, hanem posztókallót működtetett.[131]

A környék csapómestereinek tehát volt hová fordulniuk kallatásra váró nyersposztójukkal. Az itteni lehetőségekkel, úgy látszik, a Kisjenő–Tamász–Erdőhegy vonaltól kissé délebbre eső zarándi falvak: Somos, Csente és Kávás posztócsinálói éltek először. 1567-ben Somoson Csapó Mihály, Csentén Csapó György és két nőtlen fia, Máté és Bálint, Kávás községben 1567-ben Csapó Ambrus és fiai, Bertalan és János, 1579-ben pedig Csapó Demeter két nőtlen testvérével, Bálinttal és Mihállyal, s a

[126] Lásd pl. a gyulai uradalom 1559. áprilisi urbáriumát, amely szánakozó hangon emlékezett meg Békés és Simánd lakosainak török részről szenvedett sarcoltatásáról, ugyanakkor földesúri terheik súlyosbítását is rögzítette: GyO 288–289; vö. fentebb a 64. jegyzettel.

[127] *Bácskai* 448. — Simándon 1525-ben a cenzusfizetők (tehát csak a telkesgazdák!) száma 126 volt; lásd fentebb a 34. jegyzetet.

[128] GySz 367–377. — 1567-ben a 315 dzsizje-fizető családfő mellett 278 nőtlen felnőtt férfi családtagot, 1579-ben 331 családfőn kívül 266 családtagot is összeírtak Simánd négy utcájában: a Tót, Gyula, Nadab és Pál utcában.

[129] Az említetteken kívül az 1567. és 1571. évi defter Simándra vonatkozó részletében még ilyen foglalkozásokra utaló családnevek szerepelnek: Molnár, Mészáros, Szíjgyártó, Erszénygyártó, Nyereggyártó, Asztalgyártó, Kerékgyártó, Kádár, Esztergáló, Csiszár, Cserepes, Fésűs, Gombkötő, Serfőző, Borbély és Kalmár (meg Kádas és Tőzsér).

[130] Kisjenő korábban a váradi káptalanhoz tartozott, most azonban Gyula várához van foglalva — írta róla az 1559. áprilisi urbárium készítője, s hangsúlyozta a *possessio* jövedelmezőségét: GyO 297. — A három helységről lásd *Márki Sándor*: Arad vármegye és Arad szabad királyi város története I. Arad, 1892. 249, 280–281, 346–348.

[131] Az idézett jövedelmi tétel Kisjenőnél és Tamásznál az 1567. évi és az 1579-i összeírásban egyformán van szövegezve. Erdőhegynek viszont az első időpontban még három kerekű volt a malma, s az is romos állapotban; 1579-re azonban már érdemes volt helyreállítani, négy kerekűvé bővíteni és posztókölyűt szerelni hozzá: GySz 332, 335, 336. — Vajon összefüggött-e ez valamiképpen azzal, hogy a törökök — Békéshez hasonlóan — Erdőhelyen is palánkot létesítettek? Ennek helyőrsége 1590-ben 260 főt tett ki: *Velics–Kammerer* I. 377–378; vö. *Karácsonyi* I. 254–255.

közben megházasodott Csapó Bertalan nőtlennek maradt János testvérével együtt szerepel az összeírásban.[132] Az utóbbi alkalommal magán Kisjenőn is nyilvántartásba vettek egy Csapó nevű családot: Péterrel, a családfővel és fiaival, Miklóssal és Andrással.[133] A szóban forgó 20–30 családnyi helységeknek egyébként alig voltak iparos nevet viselő lakosai. Kisjenőn például 1579-ben a 30 családfő között a 3 Csapón kívül csupán 1 Szabó, 1 Varga, 1 Kádár és 2 Molnár akadt. Annál feltűnőbb a Csapók jelenléte ezekben a *Fehér–Körös* menti vagy ahhoz közeleső zarándi falvakban — a posztóművesség harmadik telephelyén.

A negyediket pedig ezen a vidéken az előbbivel mintegy átellenben: a *Fekete–Körös* zarándi szakaszán és attól északra figyelhetjük meg. E felé irányítja tekintetünket az a rendelkezés is, amelyet Szulejmán utóda, II. Szelim szultán intézett 1573 januárjában Báthori István erdélyi fejedelemhez, felszólítván őt a Szalonta körül tanyázó magyar katonák megsemmisítésére; azok ugyanis Musztafa budai beglerbégnek a gyulai szandzsákhoz tartozó Tamáshidán és Békésen lévő malmait felprédálták, Hüszejn pankotai alajbégnek Talpas faluban lévő malmát felgyújtották, és az új defterbe felvett rájákat erdélyi részre akarták hódoltatni.[134] Ha mármost az akkoriban „új" defterbe, vagyis az 1567. évibe pillantunk, közelebbről is tájékozódhatunk nemcsak Békés malmairól (amelyekről fentebb már szó esett), hanem a másik két helységben lévőkről is. Megtudjuk belőle, hogy mind a tamáshidi malom — a Fekete–Körös jobb partján, Musztafa pasa birtokában —, mind a talpasi malom — a Fekete–Körös bal partján, Hüszejn aga érdekeltségében — négy kerékkel üzemelt, ennek megfelelően 200 akcsével adózott, és posztókalapáccsal volt felszerelve. Ezt a helyzetet regisztrálta az 1579. évi defter is, azzal a különbséggel, hogy a tamáshidi malomnak ekkoriban nem négy, hanem csak három kereke működött, 150 akcse adóval terhelve, de továbbra is kalapáccsal ellátva.[135] Sőt a Tamáshidától északkeletre fekvő Martontelek faluban és a tőle délkeletre eső Csegedszegen is „kalapáccsal együtt" dolgozott egy-egy négykerekű malom a Fekete–Körösön, az egyik Iljász és Musztafa gyulai szpáhiknak, a másik Ferhádnak, a temesvári vilájet tímár-defterdárjának a vállalkozásában.[136] S persze nem maradhattak el erről a vidékről sem a csapómesterek. Az 1567. évi defter Csegedszegen, tőle délre Betlenősin és északabbra, Kötegyánban tüntetett fel Csapó

---

[132] GySz 342, 354, 355. — Somoson is volt háromkerekű malom, 150 akcse adóval. Kalapács nincs említve: GySz 356.

[133] GySz 334.

[134] *Karácson Imre* 104–105. — Pankota: helység Zaránd megyében Simándtól délkeletre. — Alajbég: a szandzsákbég vezetése alá rendelt szolgálati birtokosok parancsnokhelyettese.

[135] GySz 307, 383. — A vonatkozó jövedelmi tétel (a bihari náhijéhez tartozó) Tamáshidánál 1579-ben így szólt: „Kerék: 3, adója: 150". A defter egy későbbi részletében viszont (392), amely Musztafa pasa vakuf-birtokait sorolta fel, 1579-ből ilyen bejegyzés olvasható: „Buda Miklós [a korábbi földesúr] malmai Tamáshíd városban ... Ház: 1, kerék *kalapáccsal*: 3." A két szövegváltozat is mutatja, hogy a török összeíró nem mindig jegyezte fel a kerékhez szerelt kalapácsot, mert ez az adó összegét nem befolyásolta. — Tamáshídát az utóbbi szöveg városnak nevezte, nyilván a falvak átlagánál nagyobb népessége miatt (1567-ben 94, 1579-ben 91 család), köztük Varga, Szabó, Szűcs, Kovács, Fazekas, Mészáros, Molnár, Halász és Kalmár nevezetű lakosokkal.

[136] GySz 62, 64. — A Tamáshida és Csegedszeg közé eső Féltelek falunak is volt kalapáccsal felszerelt ötkerekű malma, de 1579-ben romos állapotban: GySz 325. — Tímár-defterdár: egy vilájet területén lévő kisebb szolgálati birtokok nyilvántartásával foglalkozó hivatalnok.

nevezetű személyeket.[137] Az 1579. évi összeíró pedig emettől északkeletre, a népesedő Köleséren vett lajstromba Csapókat: a nős Pétert és Jánost, meg a nőtlen Andrást, más iparosnevű lakosok mellett.[138]

5.

Mint az előadottakból kitetszik, a Fehér- és a Fekete-Körös folyók békési és zarándi szakaszukon — enyhe lejtésű medrükkel, kanyarulataik közötti biztonságos partszegélyeikkel — kedvező feltételeket nyújtottak vízimalmok létesítésére.[139] E malmok közül pedig jónéhány posztókallóval is fölszerelkezett a 16. század folyamán. A posztókészítés nyersanyaga, a gyapjú bőven állt rendelkezésre: a marhatartás mellett a juhtenyésztés is fontos ágazata volt a vidék gazdaságának. Az 1563. évi dézsmajegyzékek tanúsága szerint az akkori Békés megye 71 települése közül 47-ben tartottak tizedelhető juhállományt;[140] s ez a részarány a török foglalás után még csak növekedett. A békési és gyulai *náhije* összesen 83 települése közül (ez Békés megyénél valamivel nagyobb területet jelentett) az 1567. évi defterbiztos 66, az 1579. évi pedig 68 helységben vett számba juhállományt, és/vagy rótt ki bárántizedet. Ha a gyulai szandzsák egész területére, tehát az előbbieken kívül a zarándi, aradi és bihari *náhijé*re is kitekintünk, a részarány hasonlóan magasnak mutatkozik: a defter 1567-ben 176 település közül 141-ben, 1579-ben 178 közül 148-ban közölt számadatot juhtartásról, illetve bárántizedről.[141] Az összeírók ugyanis a juhosgazdák neve fölé többnyire odaírták állataik számát, majd a jövedelmi tételek között feltüntették a falura kirótt bárántizedet (voltaképpen juhadót) is;[142] ez az 1567. évi defterben juhonként rendszerint 2 pénzt (dénárt), tehát falvanként éppen annyi *akcsé*t tett ki, amennyit az egyes gazdáknál följegyzett juhok száma összesen.[143] A személyenkénti darabszámok pedig „a ház körül járkáló 20–30 juh"-tól többszázig terjedtek, és a faluban együttvéve olykor egy-

[137] Csapó Pál és Máté (Csegedszeg); Csapó Lőrinc (Betlenősi); Csapó Imre és Gergely (Kötegyán): GySz 63, 69, 359.

[138] Köleséren (= Köles-ér) talán Csapod István is ehhez a körhöz tartozott. Négykerekű malom is volt itt, 200 akcse adóval, kalapács említése nélkül: GySz 72–73. – Az 1588. évi gabonadézsmajegyzékben Tamáshidán 1, Köleséren 2 Csapó nevű személy szerepelt: *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp., 1940. 257, 361.

[139] Már *Karácsonyi* megjegyezte, hogy a „Fehér–, Fekete– és Sebes–Körösök csekélyebb medrei éppen alkalmatosak voltak arra, hogy azokon malmokat építsenek; ellenben a Kettős– és Hármas–Körösökön tudtunkra egy malom sem állott": I. 245. (Utóbbi állítása kérdéses.) — *Csipes* a korabeli földrajzi viszonyokkal magyarázta azt a tényt is, hogy „a Fehér– és a Fekete–Körös összefolyásáig a két folyó jobb- és balpartján egyaránt feküdtek települések; attól kezdődően azonban, tehát a Kettős- és a Hármas–Körös jobbpartján együtt mindössze egyetlen falu volt (Kereki), s a többi helység mind a balparton helyezkedett el": 17. — A mai geográfus megállapítása szerint a Fehér–Körös felső szakaszán még vad hegyipatak jellegű, de Jenőnél esése már csak 0,5 m/km, Gyulánál 0,2 m/km, Gyula és Békés között 0,45 m/km. A Fekete–Körösnek is nagy az esése a felső szakaszán, de Talpasnál már csak 0,63 m/km, Tamáshidánál 0,26 m/km: *Andó* 56–57.

[140] *Karácsonyi* I. 233–234; II. 8; *Csipes* 15–16.

[141] Nem vettük számításba azokat a helyeket, amelyeket az összeíró pusztának minősített, ilyen megjegyzéssel: „Ráják nélkül, kívülről művelik."

[142] A juhadóra vonatkozó utasítás a defterben olvasható: GySz 37; végrehajtására lásd *Dávid* 224. — 10 darabnál kisebb juhállományt nem regisztráltak.

[143] Az 1567. évi defterben is akadtak persze eltérések a juhok számának összege és a bárántized (juhadó) akcséban kifejezett összege között; a defterbiztos olykor nem is jegyezte fel a juhok

kétezerre is fölmentek. Nyilván főleg a nagyobb nyájakból került ki az a gyapjú, amelyet piacra bocsátottak és a csapómesterek feldolgoztak. A gyapjú minőségéről, illetve a juhállomány fajtájáról forrásaink nem szólnak, de aligha kétséges, hogy főleg a csavart szarvú hazai *racka*juhot nevelték a békés–zarándi legelőkön is ez idő tájt — azt a fajtát, amely a korai időktől a 18–19. század fordulójáig dominált a magyarországi juhtenyésztésben. Gyapja finomposztó szövésére nem volt ugyan alkalmas, de éppen megfelelő nyersanyaga lehetett a szürkeposztó-készítésnek, szűrmívességnek.[144]

Tekintsük meg hát közelebbről is a juhtartásra vonatkozó 1567. és 1579. évi számadatokat: honnan és hogyan volt fedezhető a csapómesterség egyes telephelyeinek gyapjúszükséglete a békés–zarándi tájon?

Ami az elsőként tárgyalt gyulai körzetet illeti, rögtön szembetűnik, hogy magának Gyula városának a határában is jelentős méretű tenyésztés folyt: 1567-ben 5 helybeli gazda összesen 1153, 1579-ben 6 gazda együttesen 1105 juhot tartott.[145] Emellett gyapjúellátásához hozzájárulhatott a várostól délre eső zarándi falvak: a közeli Nagypüly, Otlaka, Elek és Kétegyháza állománya is, ahol az összeírók (a két időpont közül legalább az egyikben) falvanként 400–600 juhot találtak.[146] S ami nem kevésbé fontos: Gyulán heti piacot és háromszor évente országos vásárt tartottak,[147] ahol gyapjas juhbőrt vagy nyírott gyapjút bízvást be lehetett szerezni; s ez maradt a gyakorlat a török uralom alatt is. „Ha a [gyulai] piacra eladásra marhabőrt hoznának, 1 pénz és 4 darab juhbőr után 1 pénz szedendő" — írta elő az 1567. és 1579. évi defter, amely a bevételek között tekintélyes összegben (7500, majd 7600 akcsében) irányozta elő „a piac és az évenként háromszori országos vásár vámjövedelmét" (meg a posztó, marha- és báránybőr vámjövedelmét külön is).[148]

A csapómesterség másik mezővárosi telephelyének, a békésinek gyapjúszükségletét még nagyobb részben elégíthette ki a helybeli tenyésztés, hiszen 1579-ben közel 3000 juhot számoltak össze 14 békési gazda birtokában. (Az 1567. évi defter csak a városra kivetett bárántized összegét tüntette fel, ami meghaladta a 3000 akcsét.)[149] Többszázas juhállományt regisztráltak mindkét alkalommal jónéhány közeli faluban: Békéstől északra Fás községben, tőle délre Gerlán csakúgy, mint a Fehér–

darabszámát, hanem csak a bárántizedet vetette ki a falura. Az 1579-i defterben pedig már alig találni esetet a két szám egyezésére. Az akcsét mindkét időpontban 2 pénzzel (dénárral) számolták.

144 Vö. Magyarország agrártörténete. Szerk. *Orosz István* et al. Bp., 1996. 18, 61, 102. — *Györffy István* nézete — amely szerint „a gyapjúmívesek a *purzsa* magyar juh gyapját, mely fehér, hosszú, kevéssé göndör volt, és a valamivel gyengébb szőrt adó *racka* juhnak a gyapját dolgozták fel [szűrposztóvá]" — a későbbi időkre vonatkozik: Magyar népi hímzések. I. A cifraszűr. Bp., 1930. 13. A rackánál finomabb (de a merinónál durvább) gyapjat adó *purzsa* juh ugyanis az 1830-as évektől fogva terjedt el az Alföldön; neve valószínűleg a *birszán* szó elferdítéséből származik, amely eredetileg dél-erdélyi vámdorló pásztorok jószágát jelentette: *Földes László*: Juh címszó a Magyar Néprajzi Lexikonban. Főszerk. Ortutay Gyula. II. Bp., 1979. 689–690.

145 GySz 45, 51–52.

146 GySz 283–284, 286–287, 348–349, 377.

147 Pünkösdkor, Szent Elek napján (július 17.) és Szent Mihály napján (szeptember 29.) tartottak Gyulán országos vásárt: *Karácsonyi* II. 147.

148 GySz 34, 39, 54–55.

149 1567-ben 3080, 1579-ben 5000 akcse bárántized-adót róttak ki Békés városára. Az utóbbi alkalommal jócskán túlléptek a juhonként 1 akcse adótételen, hiszen egyidejűleg csak 2910 darab juhot számoltak össze: GySz 156–162.

Köröstől nyugatra fekvő, de posztóműveseivel a békési körzethez kapcsolódó Mezőberényben, Mezőmegyeren és Békéscsabán, sőt ezernél is többet Csabától nyugatra Gerendáson és Berénytől délre Gyúron (1579-ben).[150] Maga Békés élénk forgalmú piachely volt, és maradt a török alatt is. Piacának és évenként két országos vásárának a vámbevételét az összeírók a gyulainál még magasabbra: 8000, majd 10 000 akcséra becsültek, külön számolva itt is a posztó, a marha- és bárányбőr vámjövedelmét (az utóbbiak taksáját a gyulaival egyezően szabva meg).[151]

A harmadik telephelyen, amelyet a Fehér–Körös zarándi szakasza mentén és környékén ismertünk meg, a csapómesterség kevésbé hagyatkozhatott közvetlenül a helybeli juhtenyésztés hozamára. A kallómalommal rendelkező Kisjenő, Tamász és Erdőhegy, valamint a tőlük délre eső Somos, Csente és Kávás falvak közül csak az utóbbi kettőnek a határában írtak össze a defterbiztosok 400 darabot elérő juhállományt.[152] Gyapjúért, gyapjas juhbőrért inkább a szomszédba kellett menni, de éppen nem messzire. Hiszen a két összeírási időpontban Kisjenőtől északra Ágya községben 727, illetve 975, Tamásztól délre Székudvarban 1300, majd 1085, Siklón 1290, majd 1035 darab juh találtatott, csak a főbb tenyésztési helyeket említve.[153] Erdőhegyre a közeli Szederkényből is hajthattak juhot (1579: 635 darab), ha az erdőhegyi hídon tizenként 1 pénzt fizettek utána.[154]

Többfelől juthatott nyersgyapjúhoz a térség csapóiparának negyedik telephelye is, amelyre — az előbbivel mintegy átellenben — a Fekete–Körös zarándi szakaszán és attól északra találtunk. Kallómalommal bíró települései közül a népes Tamáshidának (a defterbiztos városnak nevezte) volt viszonylag a legnagyobb a juhtenyészete: 1579-ben 650 darabot tett ki; ugyanekkor Martonteleken és Talpason, valamint Betlenősiben falvanként csak 300–400 juhot számláltak.[155] Hasonló nagyságrendű volt a juhtenyésztés Tamáshida körzetében egyfelől Kiskemény és Nagybaji, másfelől And és Gyarmat legelőin; Nagyzerinden viszont ennek dupláját is elérte (1567: 910, 1579: 712).[156] Az utóbbi szinthez állt közel az északabbra eső Kötegyán és Kölesér juhállománya; emellett az itteni csapók gyapjút a közeli Remete községből is beszerezhettek, ahol 1567-ben 915, 1579-ben 682 juhot számoltak össze.[157]

Áttekintve mármost a szandzsák-összeírásoknak a juhtartásra vonatkozó főbb helyi számadatait a Fehér- és a Fekete–Körös vidékén, összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a csapómesterség gyapjúellátását mind a négy megszemlélt telephelyen biztosítani lehetett a közvetlen helyszínen, vagy a közeli környékről. Ami persze nem jelenti azt, hogy Békés és Zaránd távolabbi részeinek juhtenyésztését ebből a szempontból teljesen figyelmen kívül hagyhatjuk.

Áll ez különösen arra a Gyulától délnyugatra eső körzetre, amely a török igazgatási szervezetben a zarándi és békési *náhije* között oszlott meg. Az itt fekvő falvak

---

[150] GySz 174–175, 193–196, 199–203, 215–216, 235–236, 239–240.

[151] GySz 162–163.

[152] GySz 331, 333–334, 336, 342, 354–356.

[153] GySz 309–311, 318–320, 384–386.

[154] Gy Sz 337, 379.

[155] GySz 62, 306, 359, 382–383. — Tamáshidán hídvámot is szedtek, az erdőhegyivel azonos összegben.

[156] GySz 60–61, 66–67, 329–330, 346–348.

[157] GySz 67–73.

majd' mindegyikére ugyanis — kivált Bodzás, Bánhegyes, Kevermes, Bánkút, Eperjes és Apáca helységekre — jellemző volt a juhállomány magas száma, ami az egyes összeírási időpontokban 600 és 1000 között mozgott, sőt 1579-ben Apácán 1205, Bánhegyesen 1285, Bodzáson 1360 darabra ment fel (az utóbbiaknál mindössze 5–7 jómódú gazda birtokában).[158] Az innen nyerhető tekintélyes gyapjúmennyiség egy része bizony eljuthatott a Fehér–Körös vidéki csapómesterekhez, sőt ösztönzést adhatott a mesterség helybeli gyakorlására is. Erre vall, hogy a bodzási lakosok között 1567-ben feltűnt a Káló, a bánhegyesiek körében 1579-ben a Kaló és a Karló családnév, amelyek mind a — művelet eszközét és a műveletet végző személyt egyaránt jelentő — kalló (kallózó) névszónak voltak kiejtési változatai;[159] a Bánkúthoz közeli Jánosházán pedig az 1579. évi defterben megjelent a Csapó családnév is.[160] A kallózáshoz (és a posztócsinálás más műveleteihez) nélkülözhetetlen élővíz sem hiányzott ezen a tájon, minthogy akkoriban a Körösökön kívül „még számos időnként vízzel telt meder (ér, fok, derék) borította [Békés megye] területét", ahol „a felszíni vízfolyások mellett több kisebb ér és patak szövevényes, összekuszált mederrendszere ismerhető fel" még ma is, noha az ármentesítési és szabályozási munkálatok a korábbi vízföldrajzi viszonyokat lényegesen megváltoztatták.[161] Így talán nem tévedünk, ha ezt a bodzás–bánhegyesi körzetet is besoroljuk, ötödikként, a csapómesterség békés–zarándi telephelyei közé.

S hasonló gondolat ötlik fel bennünk, ha innét északnyugat felé haladva, egy juhtartásban még jelesebb vidékre érkezünk: Békés megye (illetőleg a békési *náhije*) nyugati részén, nevezetesen a Szentetornya–Szénás–Királyság–Décse vonal mentén. Az itt fekvő viszonylag népes helységek közül Szentetornya volt a legdélebbi, ahol az összeírt juhállomány az 1567. évi 382-ről 1579-ben 2365-re, tőle északra Szénáson 411-ről 1795-re nőtt. Királyságon pedig már 1567-ben 2260-at tett ki, s 1579-ben 2785-re ment fel; sőt a legészakabbra eső Décsén a legmagasabb szintet érte el a megyében: 3584, majd 4300 darabot.[162] E bőséges gyapjúkészlet láttán aligha tarthatjuk véletlennek, hogy Décse és Szénás lakosai között már 1559–1560-ban találkoztunk a Csapó vezetéknév viselőivel;[163] most pedig Szentetornyán Csapó Miklóssal és Csapó Benedekkel (az 1567. és 1579. évi defterben), Szénáson Csapó Jánossal és

---

[158] GySz 197–199, 204, 256–257, 278–279, 291–293, 303–305. — Bodzáson 1567-ben 790 juhot számláltak, és a bárántytizedet is 790 akcsében rótták ki. 1579-ben viszont a juhonként 1 akcse adótétel alatt maradtak: 1360 juh után csak 800 akcse bárántytizedet szedtek.

[159] Kaló Mihály nős — Bodzás, 1567 és 1579: GySz 198–199. — Kaló Ferenc nős, van 200 juha, fia Miklós nőtlen, fia Gáspár nőtlen; Karló Lukács nős, fia Lukács nőtlen — Bánhegyes, 1579: GySz 278. — Vö. fentebb a 117. jegyzettel és *Kázmér Miklós*: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp., 1993. 534–535. — A *kalló*, *kálló*, *karló*, *kárló* változatokra már rámutatott *Szamota István–Zolnai Gyula*: Magyar Oklevél Szótár. Bp., 1902–1906. 440–441. hasáb.

[160] Csapó Tamás nős — Jánosháza, 1579: GySz 282.

[161] *Karácsonyi* I. 31; *Andó* 62. — Folyó víz jelenléte a posztókészítés nélkülözhetetlen feltétele volt. Már a gyapjúnak fonásra való előkészítése, tisztítása is vizet igényelt, hasonlóképpen a megszőtt posztó mosása, öblítése. A kallózó malmot vizierő hajtotta, és a nyersposztót sulykolás közben is vízzel kezelték: *Munro* 2–3, 18, 20. — Hadd emlékeztessünk ugyanekkor a kallózás hagyományos módjára: a lábbal meg botokkal történt döngölésre, amelynek alkalmazását — megfelelő malom hiányában — helyenként a korabeli Magyarországon sem lehet kizárni; vö. fentebb a 38. jegyzettel.

[162] Az összeírt juhállomány Szentetornyán 13, Szénáson 18, Királyságon 17, Decsén 25 gazda között oszlott meg: GySz 165–166, 175–182, 217–222.

[163] Lásd fentebb a 63. és 66. jegyzetet.

Gáspár fiával, Királyságon Csapó Mátéval (1579-ben).[164] S ha még hozzátesszük, hogy élővízben ez a táj sem szenvedett akkoriban hiányt: Szentetornyán a Mágocsi-ér folyt keresztül, Királyság határában pedig a Bős-ér csordogált,[165] akkor feltevésünket megerősítettnek tekinthetjük a posztóművesség egy további telephelyét illetően.[166]

De vajon miféle posztóról van is itt szó? Emlékezzünk vissza a defternek a fentebb harmadikként tárgyalt telephelyre vonatkozó szakaszára, amely a tamászi, kisjenei és erdőhegyi malom kincstári jövedelmét a következőképpen határozta meg: „kerék kalapáccsal 4, adója 200".[167] Ám a tamászi malomról egy másik egyidejű tudósítás is tájékoztat — nevezetesen a temesvári vilájet 1567. évi összeírójának a Portától kapott utasítása, amelyet Káldy-Nagy Gyula forráskiadványa bevezetésében idézett, ekképpen: „Korábban nemes parancsot adtam arra, hogy [a] Gyula és Jenő [Borosjenő] elfoglalása után gyalázatos csalással eladott ingatlanokat bocsásd árverésre... A deftereket elküldve most tudattad, hogy a gyulai szandzsákban Tamász nevű faluban ennek előtte három kerekű malom és egy kerekű kebe-posztó kallózó 1000 akcséért adatott el, s most az árveréskor 15 000 akcséban állapíttatott meg az ára, de a jelenlegi birtokos ... makacskodik. Megparancsolom ezért, hogy ... bármennyire menne fel a nevezett malmok ára, azt a jelenlegi birtokostól szedd be és a kincstár részére vételeztesd be, ha nem [fogadja el], az igénylőknek add oda."[168] Ennek az utasításnak a szövegében nem a „gyalázatos csalás" kitétel köti le most figyelmünket — hasonló minősítést többször is olvashatunk a török kincstár által lefoglalt malmok és egyéb ingatlanok sebtiben történt „privatizálásáról" a gyulai szandzsák-összeírásban[169] —, hanem a tamászi malom üzemmódjának részletesebb leírása. Az, hogy malomkövet mozgató három kereke mellett — amint már Káldy-Nagy rá-

---

[164] GySz 166, 176–177, 182.

[165] *Karácsonyi* I. 34, II. 312. — Itt jegyezzük meg, hogy Békés megye északi részén, a Hármas–Körös balpartján fekvő falvak egész sorában (vö. fentebb a 139. jegyzettel) — keletről nyugat felé haladva: Egétől Gyomán, Endrődön és Halásztelken át egészen Szentandrásig és Kunszentmártonig — egy-kétezerre menő, sőt néhol ezt is felülmúló juhállományt számoltak össze a defterbiztosok: GySz 223–230, 244–246, 250–252, 254–255. — Ám egyedül Ege községben – ahol az Ivánfoka nevű patak folyt a (Hármas-)Körösbe — jegyeztek fel Csapó családnevű személyt: GySz 227; BO I. 132; *Karácsonyi* II. 91.

[166] A gyulai szandzsákhoz tartozó aradi náhijére ezúttal nem terjesztjük ki vizsgálódásunkat. Nem mulaszthatjuk el azonban, hogy említést tegyünk — a Simánd és Arad között mintegy félúton fekvő — Nagyiratos községről, mint a csapómesterség további telephelyéről. Nagyiratosnak már 1504-ben volt Csapó vezetéknevű lakosa; a tizedszedő 1563-ban 4, a defterbiztosok 1567-ben 5, 1579-ben 12 Csapó nevű személyt írtak össze a faluban: *Borovszky* II. 411–412; GySz 75–79. — Az utolsó kettő így került a defter szövegébe: „Csapó Ferenc nős, Sebestyén Csapó nős." A megnevezés kétféle sorrendje családnév és foglalkozás egyezésének újabb tanújele; vö. fentebb a 97. jegyzettel.

[167] Lásd fentebb a 131. jegyzetet.

[168] *Káldy-Nagy* 22.

[169] Pl. a gerlai malmot „Mehmed cselebi, a temesvári kincstár korábbi defterdárja, Mehmed bégnek, a korábbi aradi szandzsákbégnek gyalázatos csalással 500 akcséért eladta. Mivel... újbóli eladása elrendeltetett, annak ára az árveréskor... Ali [gyulai szandzsák]bégnek 5000 akcséban állapíttatott meg"; ugyanez történt a kisdobosi malommal, amelynek árát 500 helyett utóbb 7500 akcséban határozták meg. A „gyalázatos csalással" 500 akcséért eladott Vári községbeli malmot később „nyilvános árverésen" Musztafa budai beglerbég 2000 akcséért, az előzőleg 1000 akcséért eltulajdonított talpasi malmot Hüszejn jenői aga 7500 akcséért vásárolta meg: GySz 217, 244, 303, 307; stb.

mutatott — „a negyedik malomkerék kalapácsot működtetett, vagyis kallózó malom volt."[170] Mégpedig, hadd hangsúlyozzuk, *kebe*-posztót kallózott.

A *kebe*, valamint a hozzá közeleső *kaba* szót illetően Fekete Lajos értelmezésére támaszkodhatunk. Eszerint *kabán* kaftánszerű hosszú köpenyt, *kebén* pedig a pásztorok rövid köpönyegét vagy ennek durva szövésű posztóanyagát értették, és néha balkáni származáshelyét is jelezték (*kebe-i Janbolu, kebe-i Tirnovo*).[171] Ám a *kebé*nek mondott posztó — amint hódoltsági török vámnaplók alapján korábbi dolgozatunkban kifejtettük — nem származott feltétlenül balkáni importból, hanem olyan termék is lehetett, amelyet *hazai* csapómesterek készítettek a török *kebé*hez hasonló, a hazai *szűrposztónak* (szürkeposztónak) megfelelő minőségben.[172] Megállapításunkat most megerősíti, hogy a Fehér–Körös menti Tamász falu malmáról (amelynek szerkezetéről a szandzsák-összeíró csak ennyit jegyzett fel: „kerék kalapáccsal 4") kiderült: negyedik kerekével éppen *kebe*-kallót járatott. S aligha tévedünk, ha úgy véljük: a „kerék kalapáccsal" kifejezés a defter más helyein — a csapómesterség többi békés–zarándi telephelyén — szintén olyan malmot jelzett, amely *kebe*-posztót (vagy hasonló minőségű szövetet) kallózott valamelyik kereke által.

Az említett török vámnaplók arra is rávilágítottak, hogy a *kebe*-posztó — *kebe-i igriz* vagy *igriz* (=*griseus*) néven is — élénk piaci forgalom tárgya volt a hódoltságban a 16. század derekán.[173] Ezt a megállapítást szintén alátámasztja a gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása, nevezetesen a deftereknek az a szakasza, amely a Gyula városában szedendő vámokat és piaci illetékeket írta elő, és lényegtelen eltérésekkel megismételte Békésnél és bizonyos kihagyásokkal Simándnál is.[174] A szakasz a hódoltsági terület belső forgalmára kivetett illetékekkel kezdődik; a királyi Magyarországról, majd a török birodalomból érkező behozatal vámszabásával folytatódik; végül a belforgalom addig nem érintett tételeire tér vissza.

Vegyük szemügyre előbb a kétirányú behozatalra vonatkozó előírásait: „*Magyarországról* akár csuha-posztó,[175] bicska, eszterhál-süveg, réz, ón és ha bármi egyéb jönne, 100 akcse érték után 3 akcse vám szedendő. Az *iszlám országból* érkező áru, akár fűszer, vagy egyéb holmi lenne, és a temesvári vilájet egyik pénzügyi körzetében

---

[170] Lásd a 168. jegyzetet.

[171] *Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula*: Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Bp., 1962. 573–574, 650–651. — Janbolu (Jambol) Drinápolytól északra Burgasz magasságában, Tirnovo — a középkori bolgár állam (a második cárság) fővárosa — tovább északnyugatra, Várna magasságában fekszik.

[172] Erről szóló dolgozatunk: Aba, kebe, igriz. Posztófajták a hódoltsági török vámnaplókban a 16. század derekán. Történelmi Szemle XXXIX (1997) 1–19.

[173] Lásd az előző jegyzetet.

[174] Gyula város hídvámja, vásári és piaci illetéke: GySz 34 (1567), 39 (1579); Békés: 163–164 (1567 és 1579); Simánd: 376 (1567 és 1579).

[175] Kétségtelennek tartjuk, hogy a török *csuha* (vagy *csuka*) szó itt *általában* jelent posztót, szövetet. Előfordult ugyan durva posztó, illetőleg abból készült ruha jelentésben is, pl. mint *szűrcsuha*: TT II (1901) 129, 134; *Borovszky* II. 411. Másrészt vonatkozhatott kifejezetten finomposztóra is, mint pl. a budai Ali cselebi hagyatékában, aki vagyonát részben feldolgozatlan ruhaanyagokban tartotta, többek között lila, zöld és fekete *csuha* posztóban: *Fekete Lajos*: Egy vidéki török úr otthona a XVI. században. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 15 (1959) 101; vö. 90. — A kérdést alighanem eldönti, hogy a török vámnaplókban a különböző nyugati posztófajták gyakran így vannak feljegyezve: *csuka-i borgomán* (= bergamói posztó), *csuka-i boroszláv* (= boroszlói posztó); stb.

(*mukátaa*) a vámot megfizetve, arról a bizonylat kézben volna, a vám ismételten ne szedessék. Ha ilyen bizonylat a kezében nem volna, 100 akcse érték után 3 akcse vámot fizessen." A vámszabályzat készítője, amint látjuk, jól ismerte a királyi Magyarországról a hódoltság területére érkező behozatal áruösszetételét. Hiszen az egykorú török vámnaplók egybehangzóan tanúsítják, hogy a (nyugati provenienciájú) posztófajták, a (részben „stíriai") kések, a (gyakran eszterhálnak nevezett) süvegek, a (többnyire Besztercebányáról származó) réz, meg más fémek és fémholmik voltak a behozatal fő árucikkei a maradék Magyar Királyság felől.[176] Az „iszlám országból", vagyis a török birodalomból való importot[177] már nagyvonalúbban kezelte a tarifa szerkesztője, de tanulságos, hogy éppen a keleti fűszereket emelte ki. Megerősíti ez azt a nézetet, amely szerint az Indiába vezető közvetlen tengeri út megnyitását követő évtizedek krízise után a fűszeráramlás felújult Levante hagyományos útjain, és a fellendülésnek az 1560–70-es évek alkották a csúcspontját.[178] Hasonlóképpen figyelmet érdemel, hogy a szabályzat mind a magyar, mind a török földről behozott árukra 100 akcse érték után 3 akcse vámot (3%) vetett ki, ami nem jelentett egyebet, mint az esetenként nehezebben kiszámítható harmincad (3,33%) lefelé kerekített egyenértékét.[179] Eszerint a gyulai, békési meg simándi török vámosok az értékbecsült áruk vámolására a Magyar Királyságban használatos külkereskedelmi vámkulcsot: a *tricesimát* alkalmazták (vették át), hasonlóan a tolnai *mukátaa* vámgyakorlatához (a-

[176] Mutatóba néhány tétel egykorú török vámnaplókból: „Tádzsir Nászuhtól 2000 db kés és 4 mázsa réz után a vám [*reszm*] 70 [pénz=dénár], Hadzsi Mehmedtől 3000 db kés után a vám 70, Hadzsi Naszuhtól 50 mázsa réz és 3000 db kés után a vám 375, Tádzsir Musztafától 50 mázsa réz után a vám 300, Tádzsir Ahmedtől 200 db süveg után a vám 50, Sikbádzsi-zádetól 10 mázsa réz után a vám 60, Haszan Bákitól 30 mázsa réz után a vám 180, Kekeji Szinántól 2000 db kés után a vám 50." Szolnoki vámnapló. 1558. július 4. Österreichische Nationalbibliothek Mxt. 574. (Kat. Flügel 1360.) alapján fordította Szilágyi Gáborné Horváth Anna. — „Szabó Mátétól 6000 db süveg, 15 000 db kés, 80 vég igler (= iglaui) és boroszló posztó, 25 vég karasia posztó, 28 arany ára ón és 32 arany ára ásólapát után 2987 1/2 akcse a vám (*gümrük*); ... Poroszló Páltól 2400 db süveg, 20 vég karasia posztó, 60 vég igler és boroszló posztó, 4000 db kés, 100 arany ára vászon és 20 arany ára ón után 1720 akcse a vám". Váci vámnapló. 1563. szeptember 25. *Káldy-Nagy Gyula*: Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–1564-ben. In: Történeti Statisztikai Évkönyv 1565–66. Bp., 1968. 62. — „Szűcs István zimmí [= a hódoltság területén élő keresztény] kalmártól 1800 süveg, 4000 kés, 16 vég igler posztó, 150 gurus [1 gurus= 50 akcse] értékű vegyes után gümrük 700, Kados György zimmí kalmártól 8000 kés, 20 vég boroszlói posztó, 75 gurus értékű vegyes után gümrük 800... Alberd diák zimmí kalmártól 20 vég karasia, 27 vég boroszlói posztó, 1200 süveg, 6000 kés, 50 gurus értékű vegyes után gümrük 1000.... Budai vámnapló. 1571. július 31. *Fekete* (1962) 77.

[177] „Az iszlám országból érkező" árukra vonatkozó passzus csak a gyulai és békési szabályzatban szerepelt, a simándiból kimaradt.

[178] Egy régebbi írásunkban főleg éppen az 1550–1580 közötti évekből fennmaradt budai vámnaplók alapján mutattuk be, hogy Budának a török birodalomba való betagolódásával a fűszerforgalom új és bőséges útja nyílt meg dél felől Magyarországra; így a Levante-kereskedelem 16. század közepi felújulásában nemcsak Velence részesedett, hanem Konstantinápolyon keresztül is számottevő mennyiségű keleti fűszer került a Balkánon át az európai piacra: Levantine Trade and Hungary in the XVIth–XVIIth Centuries. In: Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo. Ed. Vittore Branca. Firenze, 1979. 71–84.

[179] Közvetlenül szemléltetik ezt olyan Zsigmond korabeli oklevelek, amelyek a *harmincad* és a *száz után három* kifejezést felváltva és azonos értelemben használták: A harmincadvám Erdélyben és Havasalföldön a 15. század első felében. (Kézirat)

melyről említett dolgozatunkban esett szó).[180] Bizonylati eljárásuk is megfelelt a magyarországi harmincadkezelésnek.[181]

Tekintsük át ezek után a hódoltsági területen *belüli* forgalomra vonatkozó gyulai vámelőírásokat. Többségük rögzített összegben vetette ki az illetéket. Így: „Ha a piacra eladásra marhabőrt hoznának, 1 pénz [=dénár] és 4 darab juhbőr után 1 pénz szedendő. A hétről hétre piacon ülő, apró-cseprő árut eladóktól helypénz (*reszm-i szergi*) címén 1 pénz szedendő. Az eladott marha és ló után 4 pénz a vevőtől és az eladótól is 4 pénz szedessék... A piacra érkező gabona eladásakor 10 kilénél több gabona után kile-adó (*reszm-i kile*) címen 2 pénz szedendő.[182] Vágóhidi illeték (*bádzs-i kanare*) címén egy marha után 4 pénz és 4 juh után 1 pénz szedendő... Amikor kocsival bor érkezik, 25 pénzt szoktak [hordónként] adni.... "[183] Ugyanilyen tételek olvashatók a békési és simándi tarifában is — kivéve a gabonát, amelynél a rögzített összegű fizetség helyébe 1%-os („100 pénz értékű után 1 pénz"), illetve 1/2%-os („100 akcse értékű eladásakor 1 pénz") értékvám lépett.[184]

Végül pedig: a bennünket most leginkább érdeklő árucikkre mindhárom városban 3%-os értékvám — lényegileg harmincad — volt kiróva, a következőképpen: „Kaba-szövet (*kebe*) és egyéb vegyesholmi után, melyet a piacon eladnának, ha a vám máshol történt megfizetéséről bizonylat volna kézben, vám ne szedessék, de akiknek ilyen bizonylatuk nincs, azok 100 akcse érték után 3 akcse vámot fizessenek."[185] Ez a vámszabály éppúgy vonatkozhatott a Balkánról felhozott, mint a hazai csapómesterek által készített termékre – de figyelemre méltó, hogy a *kebe*-posztó *nem* az „iszlám országból érkező" áruk között szerepelt.

*

A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírásának anyaga alapján lehetőségünk nyílt arra, hogy a Fehér- és Fekete-Körös vidéki posztóművesség alakulását a Gyula eleste utáni másfél évtizedben is nyomon kövessük. Amint a defterek adataiból kitűnt, 1566 e tekintetben nem jelentett éles törést: a paraszti posztókészítők (mint a mezővárosok és falvak lakói általában) alkalmazkodni tudtak a hódoltsági viszonyokhoz, és továbbfolytatták (helyenként talán ki is terjesztették) tevékenységüket. A csapómesterségre is áll nyilván az, amit a szakirodalom az impozáns művet örökül hagyó Karácsonyi Jánostól kezdve mai jeles oszmanistáinkig egybehangzóan állapított meg:

---

[180] Lásd a 172. jegyzetet.

[181] A harmincadbizonylat (*scheda*) váltásáról és ellenőrzéséről az egykorú magyarországi vámeljárásban *Domanovszky Sándor* írt: A szepesi városok árumegállító joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért 1358–1570. Bp., 1922. 115, 130.

[182] A *kilével* mért búza súlya 25,65 kg: *Káldy-Nagy*: GySz. 35; vö. *Fekete* (1962) 651. és *Dávid* 223.

[183] Hogy *hordónként* járt 25 dénár a bor után, kiderül Békésnél: „Ha bor érkezne hordóban, minden hordó után 25 pénz szedessék": GySz 164. — Egyébként is szinte általános volt az a szabály, hogy 1 hordó bort 25 dénár = 12 1/2 akcse összeggel vámoltak; lásd pl. a budai és a tolnai vámnaplókban: *Fekete* (1962) 559; továbbá a 172. jegyzetben idézett dolgozatunkban: 8. — Helyi kivétel, hogy Simándon ettől eltértek: „Ha eladásra bor érkezne, minden kocsi után 8–8 pénz vám és a borkiméréskor, amikor eladják, minden hordó után hordóadó címén 30–30 pénz szedessék": GySz 376.

[184] GySz 164, 376. — Hasonló volt a só vámhányada is: „A kocsival érkező só 100 darabja után 1 darab só szedendő" mindhárom városban: GySz 34, 164, 376.

[185] GySz 34, 39 szószerint, 163–164, 376 tartalmilag megegyezik. — Káldy-Nagy, mint az idézetekben látjuk, egyes szakkifejezéseknél a magyar fordítás mellett zárójelbe foglalva közölte a török eredetit is. A *kebe* szót (nem tudni, miért) kaba-szövetnek fordította.

nem 1566, hanem 1596 hozta itt a vészes fordulatot, amikor a tizenötéves háború során átvonuló tatár seregek pusztították-rabolták végig a vidéket, semmivé téve Békést és Berényt, Szénást és Szentetornyát, s számos más, fentebb is említett települést.[186] A békés–zarándi posztóművességről nincs többé adatunk — csupán az emléke élt tovább személy- és helynevekben.

A hajdani csapómesterek leszármazottai közül néhányan megtartották családnevüket századokon át. A török kiűzése után újratelepülő Békés megye 1715–1725. évi összeírásai Gyulán meg Békésen följegyeztek egy-két Csapó nevezetű lakost.[187] Egyikük, Csapó István, egy határviszályban tanúskodva, így beszélt magáról 1719-ben, „annorum circiter 60" (mintegy hatvan éves korában): „Én Eölyveten [Ölyveden] laktam török világban" — ott tehát (tehetjük hozzá), ahol felmenőit már 1525-ben, 1567-ben és 1579-ben összeírták.[188]

Fennmaradt néhány földrajzi név is, amely a múltat idézte ezen a tájon: az egyik határrész Békésen a Kallósfok, Gyulán a Kallósárok nevet viselte. Az utóbbiról írta, némi melankóliával, az érdemes helytörténész Haan Lajos 1870-ben: „ezen állott régenten egy posztógyár".[189]

[186] Egyes adatok: *Karácsonyi* II. 34, 70, 80, 100, 132, 220, 238, 247, 253, 259, 267, 303, 314, 327; *Csipes* 70–71. — Általános értékelés: *Káldy-Nagy*: Bevezetés, 29; *Dávid* 261.

[187] Gyula: Joannes Csapó, Petrus Csapó (1715); Csapó János (1716): GyO 471, 473. — Gyula: Csapó János, Csapó Péter; Békés: Csapó István (1717): BO I. 263–264. — Békés: Stephanus Csapó; Gyoma: Joannes Csapó (1725): *Ember Győző*: Az újratelepülő Békés megye első összeírásai 1715–1730. Békéscsaba, 1977. 120, 143.

[188] BO II. 167. — A törökkor végén Ölyveden élt Csapó István 16. századi felmenőire lásd a 49. és 117. jegyzetet.

[189] *Haan Lajos*: Békés vármegye hajdana. Pest, 1870. 122, 192.

Zsigmond Pál Pach

„PLATEA CHAPO UCZA VOCATA"
Contribution à l'histoire de la draperie de Hongrie du XVIe siècle

(Résumé)

L'auteur s'occupa dans l'étude précédente de Debrecen, du centre formé la plus tôt de la draperie hongroise – notamment celui de la production du drap gris – et de son réseau saxon en Transylvanie qui se développait presqu'au même temps. L'étude présente, en se joignant à cela, les chantiers de la draperie hongroise du XVIe siècle qui se construisaient dans la partie sud-est de la Grande Plaine, dans la région des fleuves Körös Blanc et Noir.

Les fleuves Körös Blanc et Noir assuraient de bonnes conditions à l'installation des moulins à eau. Un grand nombre de ces moulins desservait non seulement la mouture du blé mais la production du drap. Dans les années 1520 le courant du fleuve Körös Blanc marchait au moins quatre moulins – dans les bourgs Gyula et Békés – qui furent équipés du foulon. Dans les chartes contemporaines du domaine seigneurial de Gyula des noms de familles surgissent souvent qui reflètent des activités industrielles. Tel est le nom *Csapó* qui désignait dans le vieux hongrois le drapier. Au début des années 1560 treize *Csapó* vivaient dans le bourg Békés et une des rues de Gyula portait le nom *Csapó*

Les troupes militaires turcs se poussant en avant en Hongrie en 1566 occupèrent Gyula qui devint le centre d'un sandjak. Le recensement de l'année de 1567 et de 1579 du sandjak de Gyula témoigne qui les habitants de la région purent s'habituer aux circonstances de l'occupation turque et continuaient même leurs activités industrielles. Les conscripteurs turcs registrèrent en 1579 sept *Csapós* à Gyula et 20 à Békés, et encore ils enumerèrent des habitants de nom *Csapó* et des moulins à foulon dans nombreux villages. D'après cela quatre autres chantiers de la draperie s'articulent dans la région des fleuves Körös. Les données de des moutons conscrits démontre que la laine était à la disposition en grande quantité. La qualité du drap gris de bas prix, produit de la laine du *racka*-mouton, correspondait à celle du *kebe*-drap turc.

Cependant en 1596 un tournant perilleux eut lieu. Des troupes tartares dévastèrent cette région lors du la guerre de 15 ans et ils détruisèrent plusieurs chantiers de la production du drap. On ne possède plus des données de la production du drap de la région des fleuves Körös – seul les noms de personnes et de lieux en gardaient la mémoire.

„PLATEA CHAPO UCZA VOCATA"
A Contribution to the History of the Hungarian Cloth Industry in the Sixteenth Century

by Zsigmond Pál Pach

(Summary)

In his former studies the author has dealt with Debrecen and the Saxon district of Transylvania as the earliest centres of Hungarian cloth industry, i.e., the centres of grey cloth making. The present article introduces those plants of 16th-century Hungarian cloth industry that were situated in the south-eastern corner of the Great Hungarian Plains, in the region between the rivers White (Fehér) and the Black (Fekete) Körös.

These sections of the two rivers were favourable for the installation of water-mills. Many of them were used not only for grinding flour but also for fulling cloth. In the 1520s at least four mills on the White Körös, at the market towns of Gyula and Békés and at two villages, were equipped with fulling requisites. Family names indicating industrial occupations frequently occur in the contemporary documents of the Gyula estate. The name *Csapó* meaning clothmaker was one of them. In the market town of Békés there were thirteen inhabitants called *Csapó* in the early 1560s, and one of the streets at Gyula was also called like that.

The Turkish Army occupied the region of Gyula in 1566 and the town became the centre of a large *sandjak*. The registers of the Gyula *sandjak* from 1567 and 1579 indicate that the inhabitants of the region were able to adjust to the circumstances and carried on their industrial occupations,

too. In 1579 the Turks registered seven people called *Csapó* at Gyula, twenty at Békés, and several in the surrounding villages. A lot of fulling mills were registered, too. Four further centres of cloth industry could be found in the region of the Körös Rivers in those days. It can be concluded from the registries of sheep that wool was abundant for all of them. The cheap grey cloth made of the wool of the Hungarian *racka* sheep was of the same quality as the *kebe* cloth of the Turks.

The year 1596 brought, however, a change to the worse in this field, too. During the so-called Fifteen Years War Tartar troops raided the region and ruined, among others, the plants of clothmaking. Cloth industry around the Körös Rivers was never resumed again and its memory lives only in family names and place-names.

Fodor Pál

KIÉ LEGYEN PANKOTA (1565)?

Érdekcsoportok és érdekérvényesítés az oszmán hatalmi elitben a 16. század közepén

A külső megfigyelő számára a 15–17. századi Oszmán Birodalom legfeltűnőbb jegye a szultáni hatalom különleges ereje és a végletekig központosított államszervezet. A birodalom kormányának számító szultáni tanács tagjai — mint az uralkodó személyes képviselői — nemcsak a legfőbb végrehajtó, törvényhozó és bírói funkciókat gyakorolták, hanem bármely alattvaló vagy település mindennapi életébe is beleavatkozhattak, ha a birodalom érdekei úgy kívánták. A szultáni tanácsba bekerülni óriási társadalmi emelkedést, hatalmas vagyont jelentett, a vezíri rangúak számára pedig azt, hogy immár gondolhattak és törekedhettek a posztok posztjának: a nagyvezírségnek az elnyerésére.

Ám a karrier-lehetőségeket meghatározó szabályokat és a korabeli társadalmi értékrendet tanulmányozva meglepődve tapasztaljuk, hogy a hierarchia felső szintjén az utak nem a központba, hanem éppen fordítva: a központból a tartományokba vezettek. A birodalom kincstárnoka, a defterdár előrelépésnek tekintette, ha beglerbégi kinevezést kapott, mint ahogy a janicsárok nagyhatalmú agája is szívesen hagyta ott a fővárost egy szandzsákbégi stallumért. Ez nem is csoda, hiszen a II. Mehmed korára visszanyúló központi „törvénykönyv", amely a hivatalnokok mozgását hosszan tartó érvénnyel megszabta, úgy rendelkezett, hogy „a szandzsákbégek rangban a palota [külső részlegének] agái felett állnak".[1] Ez a rendelkezés — többek közt — azt a ki nem mondott állítást foglalja magában, hogy az állami besorolás szerint például egy magyarországi szandzsákbég megelőzte az udvari zsoldos elit-alakulatok (szpáhik, janicsárok stb.) parancsnokait, a szultáni hatalom legfőbb támaszait.

Mindez csupán törvényi szintű rögzítése volt annak a ténynek, hogy az Oszmán Birodalom közigazgatása, katonai szervezete és pénzügyigazgatása mintegy kétszázötven éven át a szandzsákoknak nevezett tartományok hálózatára épült. Szandzsákok szerint tartották nyilván a népességet, mérték fel a termelési kapacitást és vetették ki az alapvető adókat, s ami a legfontosabb, szandzsákok szerint osztották ki a szolgálati birtokokat, a *timár*okat. A szandzsákon (és a több szandzsákot magában foglaló beglerbégségen) alapult a birodalom katonai szervezete, melyet timár- vagy — a középkori

[1] *Ahmet Akgündüz*: Osmanlı kanunnâmeleri ve hukûkî tahlilleri. I. Kitap. Osmanlı hukukuna giriş ve Fâtih devri kanunnâmeleri. İstanbul, 1990, 321, 335. Vö. *Cornell H. Fleischer:* Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Âli (1541–1600). Princeton, 1986, 193.

Európából kölcsönzött műszóval — „prebendális" rendszernek szokás nevezni. A szandzsákbég mindenekelőtt a tartományában birtokos szpáhik parancsnoka volt, de ő őrködött a polgári igazgatás, a közrend, a gazdasági élet felett is, ezért okkal tekintették a társadalmi rend központi figurájának.[2]

Tartományi kormányzónak lenni a 15–16. századi Oszmán Birodalomban annyit jelentett, hogy az illető eljutott a társadalmi ranglétra csúcsára vagy annak közvetlen közelébe. A szandzsákbégnek hatalmas szolgálati birtokot adtak, melynek éves jövedelme — szolgálati idejétől, rangjától és életkorától függően — 150 000-től (a 16. sz. második felétől: 200 000-től) 600 000 akcséig terjedhetett.[3] Miután egyes számítások szerint az a vagyoni küszöb, amely felett nagyon gazdagnak számított valaki, még a 17. századi inflációs időkben is „csak" 100 000 akcse körül mozgott,[4] látnivaló, hogy a szandzsákbég — különösen a korábbi századokban — társadalmi jelentőségének megfelelő, kiugróan magas anyagi elismerésben részesült.

Csakhogy bevételeinek jó részét a szandzsákbég nem magára és családjára, hanem a feladataival összefüggő kiadásokra költötte el. Már jövedelmének behajtásáról is maga gondoskodott, s abból — járadékának összegével arányos — nagy létszámú katonai kíséretet tartott maga körül. Embereinek fizetése, élelmezése és felszerelése, az előírt hadiszerek és sátrak beszerzése, a szinte folyamatos hadba járás idő haladtával mind nagyobb részét emésztette fel jövedelmeinek. Ráadásul folyton ott lebegett felette állása elvesztésének réme: míg a 15. században hosszú évekig megülhetett egy-egy helyen, ahogy múlt az idő, úgy rövidült a hivatalban és nőtt a várakozási állományban (török terminussal: *mazul*ként) eltöltött idő.[5] Újabb nyavalyaként csatlakozott ehhez a 16. század közepén az a gyakorlat, hogy a kinevezésért cserébe immár nemcsak alkalomadtán, titokban, hanem rendszeresen, „hivatalosan" is tetemes összegeket kezdtek követelni tőle.[6] Következésképpen a szandzsákbég a jövedelem növelésére kínálkozó legkisebb alkalmat is tíz körömmel igyekezett megragadni.

Ám érdekes módon sem a növekvő terhek, sem a pozíciók fokozódó bizonytalansága nem csökkentették, sőt növelték a szandzsákbégi és beglerbégi posztra pályázók számát. A kormányzókat az oszmán uralkodók eredetileg két jellegzetes csoportból válogatták: a saját palotaiskoláikban, valamint a már szolgálatban álló magas rangú tisztségviselők (köztük a beglerbégek és szandzsákbégek) háztartásában neveltekből. Hosszú időn át nagy súlyt fektettek — sok egyéb mellett — a jelölt alkalmasságára, kormányzati-katonai tapasztalataira, különösen a rendkívüli képességeket igénylő határmenti tisztek betöltésénél. Emiatt van, hogy az oszmán hatalmi szférát

[2] *I. Metin Kunt:* The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650. New York, 1983, 14–27. Vö. *Géza Dávid:* The *Sancak* as the Framework for Research on Ottoman Regional Studies. In: Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920. Akten des IV. Internationalen Kongresses. Herausgegeben von Hans Georg Majer und Raoul Motika. Wiesbaden, 1995, 51–58.

[3] *I. M. Kunt:* i. m., 51. *Géza Dávid:* Die Bege von Szigetvár im 16. Jahrhundert. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 82 (1992) 68. *Uő.*, A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei (Arad-Gyulai szandzsákbégek). Történelmi Szemle 36:1–2 (1994) 116 skk., 127. *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. (História Könyvtár. Monográfiák 7.) Budapest, 1995, 168.

[4] *I. M. Kunt*: i. m., 52.

[5] Uo. 57–99, *Hegyi K.*, i. m., 167–177.

[6] *Klaus Röhrborn*: Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte. Berlin–New York, 1973, 114 skk.

már sok kortárs egyfajta meritokratikus: érdemeken alapuló rendszernek látta, amelyben a szultáni kegy elsősorban a rátermettséget és a teljesítményt jutalmazta, s amelyet ezért egyesek a „rabszolgák köztársaságának" neveztek el.[7] A rátermettség azonban csak egyik — és idővel mind kevesebbre tartott — összetevője volt egy-egy államférfi pályájának. Az oszmán politikai társadalomban mindig is jelen voltak, a 17. századra pedig túlsúlyra jutottak azok a kisebb politikai érdekszövetségek, amelyeket egyesek „politikai családoknak" vagy „politikai háztartásoknak" neveznek.[8] Ezen olyan mesterséges, patrimoniális nagycsaládokat értenek, amelyben a ház urának gyermekein és rokonain kívül annak rabszolgái, szabad születésű csatlósai is benne foglaltatnak, s amelynek tagjai — gyakran rokon vagy baráti családokkal, palotabeli támogatókkal összefogva — minden eszközzel támogatták egymást a hivatalszerzésben, az előrejutásban és a javadalmak halmozásában. Általában úgy tartják, hogy a patrónusi, s azon belül is a szultáni palotához fűződő kapcsolatok a 17. századra váltak a hivatalba kerülés legfontosabb feltételévé.[9] Ennek jele, hogy ebben az évszázadban a központból érkezettek minden korábbit felülmúló mértékben megszállták a tartományi kormányzói posztokat.[10]

Nyilvánvaló azonban, hogy a személyi kapcsolatok, az ügyeskedés, a protekcionizmus a korábbi időszakokban is fontos szerepet játszott. Olyannyira, hogy ezt a kor szereplői maguk sem tagadták, sőt, alkalomadtán minden vonakodás vagy szégyenkezés nélkül hivatkoztak az oszmán szóval *intiszáb*nak nevezett személyi összefonódásokra. Egészében véve azonban rendkívül rosszul állunk az erre vonatkozó információkkal, különösen a 16. század közepe előtt, amikor még viszonylag kevés nyugati beszámoló segít kitölteni az oszmán forrásanyag hiányosságait. Elsősorban persze a magánjellegű források, a misszilisek hiánya nehezíti meg az ilyen természetű kapcsolatok feltárását és a korabeli politikai viszonyokra gyakorolt hatásuk felmérését. Ezért mondható rendkívüli szerencsének, hogy a bécsi levéltárakban néhány oszmán magánlevelet is megőriztek. Ilyen az a levelezés is, amely eredetileg egy Mehmed nevű szandzsákbég tulajdonában volt, és a Zaránd megyei Pankota vára és a hozzá tartozó uradalom megszerzéséért folyó harc kapcsán keletkezett (az iratokat feltehetően az alábbiakban taglalt 1565. évi összecsapások során zsákmányolták a magyar király katonái, s így kerültek Bécsbe).[11] Túlzás nélkül állítható, hogy ezek a doku-

[7] A kifejezést Gianfrancesco Morosini velencei követ használta 1585-ben írott *relazio*-jában. Le relazioni degli ambasciatori veneti al senato durante il secolo decimosesto. Edite da Eugenio Albèri. Serie III. Volume III. Firenze, 1855, 267.

[8] *Suraiya Faroqhi*: Crisis and Change, 1590–1699. In: An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914. Edited by Halil İnalcık with Donald Quataert. Cambridge, 1994, 552.

[9] „But it became even more vital during the seventeenth century": *S. Faroqhi*: i. m., 571.

[10] *I. M. Kunt*: i. m., 66–68.

[11] Az irat-együttes minket érdeklő része 5 darabból áll: 1. Veli kethüda beszámolója urának, Mehmed aradi bégnek (Wien, Haus- Hof und Staatsarchiv, Türkische Urkunden und Staatsschreiben, 1565 Mai [?], fol. 1a-1b; vö. *Ernst Dieter Petritsch:* Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv. Band 1. (1480–1574). [Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Ergänzungsband 10/1.] Wien, 1991, 161: 461. sz.); 2. a temesvári beglerbég udvari ügyvivője, Hizir levele Musztafa temesvári pasának (HHStA, Turcica 20 Konv. 4, fol. 36a-36.b; vö. *E. D. Petritsch*: i. m., 154: 439. sz.); 3. a nagyvezír kapuőreinek parancsnoka, Iszkender levele az aradi bégnek (uo., 37a-37b; *E. D. Petritsch:* i. h.); 4. Ferhád aga főistállómester levele a temesvári pasának (uo., 38a-38b; *E. D. Petrisch:* i. h.); 5. Ferhád aga főistállómester levele Mehmed vidini bégnek (u. o., 39a-39b; *E. D. Petritsch:* i. h.). A levelekhez rövidebb-hosszabb olasz nyelvű összefoglalókat is készítettek a bécsi udvari hivatalnokok.

mentumok szenzációs adatokat szolgáltatnak a 16. század közepi pozícióharcokról, az azokban alkalmazott módszerekről és a korabeli hatalmi elit politikai „etikájáról". Az pedig már csak ráadás, hogy ugyanebből az időszakból fennmaradtak a szultáni tanács által kiadott rendeletek másolatai (sőt, egy-egy eredeti) is, lehetővé téve az ügy legfontosabb szálainak kibogozását.[12]

Mielőtt a levelekből kibomló történet ismertetésébe fognék, néhány szót kell ejtenem arról az intézményről, amelyet egyetlen új hivatalért vagy eddigi hivatala megtartásáért küzdő tartományi kormányzó sem nélkülözhetett. Ahogy a főbb európai hatalmak vagy a vazallus államok, úgy a „vidéken" tartózkodó bégek is ún. *kapu kethüdászit*, azaz állandó portai ügyvivőt tartottak a szultáni udvarban. Erre, azon felül, hogy a központ és a bég közötti információáramlást biztosította, azért volt szükség, mert a kinevezésekre vonatkozó ajánlásokat a díványban vitatták meg, a döntést pedig — a nagyvezír referátuma alapján elvben — a szultán hozta meg (nem beszélve arról, hogy itt lehetett leggyorsabban megtudni az állások megüresedéséről szóló híreket). Nagyon sok, sőt néha minden azon múlott, hogy az ügyvivő valamelyik ponton bele tudott-e avatkozni ebbe a folyamatba; például úgy, hogy a konkurens bégek ajánlásait megelőzve juttatta el gazdája ajánlásokat tartalmazó defterét a díván uraihoz. Akárcsak korunkban, akkor is hihetetlen értékkel bírt egy-egy fontos információ, főleg, ha azt a vetélytársak képviselőinél gyorsabban szerezte meg. Ez persze kiterjedt kapcsolatokat (nagyhatalmú pártfogók és a hírekkel jól ellátott díváni írnokok barátságát), sok-sok pénzt és időt igényelt. S mivel a vetélytársak ugyanezekkel a módszerekkel éltek, sőt, gyakran személyesen jöttek a fővárosba, hogy kijárjanak maguknak valamilyen hivatalt, a szultáni udvart állandóan a kérelmezők hada és a korrupció diszkrét bája árasztotta el.

*

1565 május vége–június eleje igencsak zaklatott időszak lehetett Veli kethüda életében. Gazdájától, az aradi szandzsákot kormányzó Mehmedtől egyre-másra érkeztek a levelek. Voltak közöttük a szultáni tanácsnak címzett jelentések és kérelmek és a kethüdának szóló utasítások egyaránt.

A forgalom fellendülésének oka végső soron az előző évben kirobbant vagy inkább kiújult magyarországi háború volt. János Zsigmond erdélyi és Miksa király német-magyar csapatai immár sokadszor csaptak össze azért, hogy fegyverrel döntsék el az 1541. és az 1551–52. évi török hódítás után nyitva maradt területi kérdéseket: az északkeleti felföld és a Tiszántúl birtoklását.[13] Míg 1564 őszén és telén János Zsigmond

[12] 5 numaralı mühimme defteri (973/1565–1566) I. Özet ve İndeks, II. Tıpkıbasım. Ankara, 1994. 6 numaralı mühimme defteri (972/1564–1565) I–II. Özet, Transkripsiyon ve İndeks, III. Tıpkıbasım. Ankara, 1995. *Anton C. Schaendlinger,:* Die Schreiben Süleymāns des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II. Transkriptionen und Übersetzungen, Faksimile. Unter Mitarbeit von Claudia Römer (Osmanisch-türkische Dokumente aus dem Haus-, Hof- und Staatsarvhiv zu Wien. Teil 1.) Wien, 1983. *Anton C. Schaendlinger:* Die Schreiben Süleymāns des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter. Transkriptionen und Übersetzungen, Faksimile. Unter Mitarbeit von Claudia Römer. (Osmanisch-türkische Dokumente aus dem Haus-, Hof- und Staatsarvhiv zu Wien. Teil 2.) Wien, 1986.

[13] Az események részletes leírása: *Lukinich Imre:* Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711. Budapest, 1918, 93 skk. Vö. Köpeczi Béla (főszerk.): Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk. Makkai László és Mócsy András. Budapest, 1986, 437–446. Az erdélyi

ért el számottevő sikereket, 1565 februárjától az ellentámadásba átment királyi haderő sorra foglalta el a vitatott várakat, s már magát Erdélyt fenyegette. A válságosra fordult helyzetben János Zsigmond kettős taktikát alkalmazott: egyrészt segítségért fordult a szultáni udvarhoz, másrészt március 13-án Szatmáron, igényei nagy részéről lemondva, megegyezést kötött Miksa király megbízottaival. Amikor azonban a Porta határozottan értésre adta, hogy a Habsburgokkal februárban megújított béke[14] ellenére nem fogja tétlenül szemlélni a saját *vilájet*jének tekintett Erdély területi megcsonkítását (számára Erdély a Tiszántúlt is magában foglalta),[15] sőt március elején nagyarányú mozgósítást hajtott végre, az erdélyi fejedelem megtagadta a szatmári egyezség végrehajtását. Sereget gyűjtött, és a segítségére küldött török csapatokkal megindult elvesztett várainak visszafoglalására.

Az oszmán segédhaderő élén szerdári rangban a temesvári pasa állott. Saját vilájetjének katonaságán kívül melléje rendelték a budai katonák egy részét Haszán szolnoki bég parancsnoksága alatt és számos balkáni szandzsák timár-birtokos szpáhijait (a mozgósított szandzsákok száma hónapról hónapra nőtt).[16] A tekintélyesre duzzadt seregletben katonái élén ott menetelt Mehmed aradi bég is. Dávid Géza kutatásaiból tudjuk, hogy a jeles férfiú 1564. július 4-e óta állt az aradi szandzsák élén; előző állomáshelye Fülek volt, ahol szintén szandzsákbégként szolgálta az Oszmán-házat.[17] Istvánffy Miklós szerint Mehmed renegátból lett oszmán főember: „azelőtt Kunovics Mihálynak hívták, s Török Bálintnak, annak az igen jeles férfiúnak a szolgálatából önként a törökökhöz szökött át, s később Székely Balázzsal, a váradi lovassal a mohamedán vallásért párbajt vívott s legyőzetett".[18] Ezt a származtatást azonban komoly kritika érte, mivel ellentétben áll Pecsevi Ibrahim török krónikás egyik megjegyzésével, mely szerint a szóban forgó személyt Jahjalu és Szofi Mehmednek hívták; ez pedig vagy az anatóliai Jahjalu törzzsel, vagy a híres Jahjapasa-záde családdal való rokonságra utal, s a szofi (*szúfi*) jelzőt sem sűrűn aggatták frissen áttért keresztényekre.[19] A lippai szandzsák első, 1555. évi timár-defterében azonban ott találunk egy Mehmed Kunovics (törökül is így, félig délszláv) nevű ziámet-birtokost, aki 13 kollégája közül messze a legmagasabb értékű: 30 320 akcsés javadalmat mondhatta magáénak.[20]

---

fejedelemség kialakulásáról újabban: *Cristina Feneşan*: Constituirea pricipatului autonom al Transilvaniei. Bucureşti, 1997.

[14] *A. C. Schaendlinger*: Die Schreiben Süleymāns... an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II., 87–94: 32. sz. *E. D. Petritsch:* i. m., 154–155: 440. sz.

[15] *Forgách Ferenc*: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. Ford. Borzsák István. In: Humanista történetírók. Budapest, 1977, 827. A Porta Erdély-fogalmáról ld. még *C. Feneşan:* i. m., 48–50.

[16] 5 numaralı mühimme defteri (a továbbiakban MD 5), 807, 808, 809, 811, 814, 816, 817, 823, 827, 837, 856, 859, 879, 921, 922, 923, 957, 958, 960, 1009, 1010, 1011, 1126, 1134, 1140, 1141, 1143, 1144, 1150, 1152, 1154, 1156, 1157, 1164, 1189, 1190, 1203. sz. Jellemző, hogy a temesvári pasa már márciusban jutalmazásra terjesztett fel 39 katonát, noha még csak a felvonulás kezdetén tartottak: İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kepeci 74, 479–480. Vö. i. m., 554 (áprilisi ajánlások).

[17] *Dávid G.:* A magyarországi török archontológiai, 115.

[18] *N. Istvánffy*: Regni Hungarici historia. Coloniae Agrippinae, 1724, 292. Magyarul: *Istvánffy Miklós*: A magyarok történetéből. Ford. Juhász László. A szöveget válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta *Székely György*. Budapest, 1962, 331.

[19] *Dávid G.:* i. m., 115.

[20] İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu defterleri 356, p. 12. A defter fényképmásolatát Prof. Káldy-Nagy Gyula szívességéből használhattam.

Bár Kunovics Mihályról másutt, más összefüggésben is hallunk a 16. század közepén,[21] a timár-defter adata alapján nem zárható ki, hogy Istvánffy talán mégis helyesen ismerte a szóban forgó bég múltját.[22] Ha a kétségkívül renegát Kunovics 1555-ben nagyra értékelt ziámet-birtokos volt a temesvári vilájetben, akkor a következő évtized elejére felemelkedhetett a szandzsákbégek sorába, hiszen a határvidéken ekkoriban nem volt elképzelhetetlen egy ilyen karrier.[23]

Azt, hogy Kunovicsból Mehmed béggé vált — újabb adatok előkerüléséig egyelőre fogadjuk el azonosnak a két személyt — nemcsak az átállás és a kiváló szolgálat, hanem a személyi kapcsolatok is jócskán elősegíthették. Az alább ismertetendő levelekből kiderül, hogy 1565-ben Ferhád aga, a szultáni udvar főistállómestere (*mirahor-i kebir*) és a kapuőrök parancsnoka (*szer-i bevvabban*, törökül: *kapudzsi basi*) saját kliensei között tartotta számon Kunovicsot. Az is világos, hogy rokoni vagy politikai kapcsolat fűzte a szintén Mehmed nevet viselő vidini szandzsákbéghez, mivel portai kethüdája mindig nagy reverenciával, az „urunk, a vidini bég" *(Vidin beji efendümüz)* formulával emlékezett meg róla.[24] Ferhád aga és a Vidinben állomásozó Mehmed bég szintén ismerték egymást, sőt, egy fél mondatból sejthetően életük egy korábbi szakaszát szoros közelségben tölthették el; mindenesetre Ferhád nem győzte hangsúlyozni nagyrabecsülését e második Mehmed bég iránt. Kunovics ezenkívül érintkezésben, sőt rendkívül szívélyes viszonyban állott Iszkenderrel, Semiz Ali pasa nagyvezír kapuőreinek parancsnokával. Az 1565 tavaszán budai beglerbégségre emelkedett Jahjapasa-záde Arszlán ugyancsak a bizalmasai közé tartozhatott, ha annak fővárosi ügyvivője, küldöncei távollétében, éppen az ő kethüdáját, Velit kérte meg, hogy gazdáján keresztül továbbítsa Budára az Arszlán pasának szóló bizalmas iratokat.

Ferhád aga minden valószínűség szerint *devsirme*-származék volt és a palotaiskolában kezdte pályáját, hiszen az általa viselt magas hivatalokat rendszerint ilyen személyek nyerhették el. Nem kizárt, hogy vidini Mehmeddel közös múltjuk idejét gyermekkorukban, színterét pedig a szultáni udvarban kell keresnünk. Ha ez igaz, akkor őket és a renegát Kunovicsot talán közös származásuk fűzte össze. De bármi volt is a háttérben, annyi bizonyos, hogy a két (Kunovics és vidini) Mehmed, Ferhád és talán Iszkender (meg nagyon feltételesen Arszlán pasa) azonos „politikai családhoz" tartoztak. Az érdekszövetség élén 1565 tavaszán valószínűleg Ferhád aga állott; mindenesetre posztjából adódóan ő tudta legkönnyebben megközelíteni és befolyásolni az uralkodót, s mint látni fogjuk, nem is habozott élni ezzel a lehetőséggel. A szultán kedvelte őt, nem sokkal utóbb még azt is megengedte neki, hogy az Isztambult ellátó vízforrásokból a közelben álló házába vezettessen megszabott mennyiséget.[25]

---

[21] *Sztárai Mihály*: História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. Perényi Péter élete és halála. Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Téglásy Imre*. Budapest, 1985, 180. Ez a „Kunowyth" Mihály valószínűleg ugyanúgy Perényi Péter szolgálatában állt, mint Ferenc nevű testvére. Valamikor 1543 és 1550 között megölték.

[22] Erre az adatra időközben *Dávid Géza* is felfigyelt: Török közigazgatás Magyarországon. Doktori értekezés. Budapest, 1995, de egyelőre kitart korábbi álláspontja mellett.

[23] Igaz, túl gyakori sem. Néhány példa ziámet-birtokosból lett szandzsákbégre: *Dávid Géza*: i. m.

[24] E második Mehmed valószínűleg azonos azzal a személlyel, akit 1563. december 21-én az anatóliai „timár kethüda" posztról helyeztek át a vidini szandzsák élére. İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kepeci 218, 58. Az adatért Dávid Gézának tartozom köszönettel.

[25] 6 numaralı mühimme defteri (a továbbiakban MD 6), 1325. sz.

Ez volt az a patrónusi hálózat, amelyre támaszkodva Kunovics Mehmed május közepén akciót indított szandzsákja kiterjesztéséért. Történt ugyanis, hogy amikor a Lippán át északra vonuló oszmán sereg a néhai Losonczy István (Temesvár hős védője) özvegyének tulajdonában álló Pankotához ért, Musztafa temesvári beglerbég úgy döntött, birtokba veszi a várat, nehogy annak őrsége veszélyeztesse utánpótlását. Az oszmán csapatok nem nagyon izzadtak meg az ostromban, hiszen a védők rövid úton kereket oldottak.[26] A beglerbég nyomban várnagyot nevezett ki és megkezdte az őrség toborzását, majd kérte a Portától intézkedései jóváhagyását.[27] Ekkor vethetett szemet a várnak nem túl jelentős, ám annál csinosabb uradalommal bíró Pankotára a seregben jelen lévő és valószínűleg derekasan vitézkedő Kunovics.[28] Erre jó oka volt, hiszen a kincstár még ekkor is tartozott neki hász-birtokai egy részével, amin az sem enyhített sokat, hogy május közepén megkapta egy elhunyt szendrői timáros kicsiny birtokát.[29] Levelet küldött tehát a Portára, amelyben előadta, hogy amennyiben őt helyeznék a Pankotára vezénylendő 120 fős őrség élére, akkor a vár alkalmas volna arra, hogy megakadályozza a gyulai hajdúk betöréseit és kártevéseit, a közbiztonság jelentősen javulna, s nem lenne szükség az Erdőhegynél tervbe vett palánk megépítésére (amire egyébként már korábban kiadták a parancsot).[30] Jó taktikai érzékkel Kunovics szót sem ejtett valódi céljairól, csak a közjóra hivatkozott. Ám jól tudta, hogy az udvarban önmagában mindez nem sokat ér. Ezért eljuttatott Veli kethüdához két *sefaatnámét*: közbenjárást kérő levelet is, az egyiket Iszkendernek, a nagyvezíri kapuőrök parancsnokának, a másikat Ferhád agának, fő reménységének, s aztán türelmetlenül várta, hogy Veli intézkedjék.

Valamikor a június 11-e utáni napokban Veli terjedelmes jelentést készített arról, hogy mit végzett, s hogy miként ítéli meg a kilátásokat.[31] A következőkben tehát nincs más dolgunk, mint rekapitulálni ezt a dokumentumot, amely a megelőző napok minden lényeges mozzanatáról beszámol, és amelyet mindenben alátámasztanak a támogatóktól fennmaradt levelek.

Kunovics kérelmével és leveleivel június 4-e körül érkezett meg a futár Isztambulba.[32] A petíciót Veli rögtön elvitte a díványba a nagyvezírhez, aki megígérte, a szultán elé terjeszti. A tanácsülés utáni kihallgatáson ez meg is történt, de nem azzal az eredménnyel, amit Veli remélt. Az uralkodó parancsa ugyanis úgy szólt, hogy Pankota jövőbeni státusáról a temesvári beglerbég döntsön; attól függően adja az

---

[26] *Forgách F.*: i. m., 824. *N. Istvánffy*: i. m., 281.

[27] MD 6, 1202. sz. 1565. május 30-án indították útnak a jelentésére válaszoló rendeletet.

[28] A birtokra: *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. II. Budapest, 1990, 1011, 1028.

[29] *Dávid G.*: i. m., 116. A kiutalási parancsból (ezt kiadta *A. C. Schaendlinger:* Die Schreiben Süleymāns des Prächtigen an Vasallen, 59–60: 41. sz.) tudjuk, hogy a szendrői szandzsák valpovói nahijéjében volt egy majorsága (*csiftlik*je). Ez a tény megint csak a Jahjapasa-zádékhoz fűződő kapcsolatokra enged következtetni, hiszen az utóbbiak jelentős bázissal rendelkeztek Szendrőben. Arszlán is itt volt bég, mielőtt elnyerte a budai pasa címet.

[30] MD 6, 1233. sz. *A. C. Schaendlinger*: i. m., 62–63: 43. sz. Vö. *Dávid G.*: i. m., 116: 27. j.

[31] HHStA, Türkische Urkunden und Staatsschreiben, 1565 Mai (?), fol. 1a. A *terminus post quem*-et a levélben előforduló zilkáde 12-i időpont adja. Így a Petritschnél (i. m., 161: 461. sz.) kérdőjellel szereplő dátum ennek megfelelően javítandó.

[32] Ez a kérelemre válaszul kibocsájtott szultáni rendeletből következik, amely 1565. június 4-én kelt. Ld. a 30. jegyzetben.

aradi vagy a lippai bégnek, hogy melyikük uralmát ítéli előnyösebbnek az adózók és a közbiztonság szempontjából (a parancs szövege szerint a lippai bég azért került szóba, mert neki már régóta fizettek bizonyos mennyiségű adót a pankotaiak).[33] Június 6-án átvéve és megismerve a határozatot, Veli ismét elszaladt a nagyvezírhez, és értetlenségét fejezte ki a temesvári kormányzónak adott felhatalmazás miatt; felhívta a figyelmét arra, hogy ha Musztafa temesvári pasa bele akart volna avatkozni az ügybe, már írt volna a szultáni tanácsnak. Ám hiába kérte a rendelet visszavonását, Szemiz Ali kereken visszautasította, mondván, a szultán akaratát nem másíthatja meg.

E pillanatban Veli eléggé borúsan látta gazdája esélyeit. Különösen azért, mert a váratlanul felbukkant vetélytárs legalább olyan erős hátországgal bírt, mint Kunovics. Az illető nem volt más, mint Abdulbáki (Veli és a korabeli magyarok szóhasználatában: Báki) bég, akit delvinei szolgálati helyéről május 6-án helyeztek át a lippai szandzsákba.[34] E poszton Malkocs béget váltotta fel, akit május 12-én az ohri-i tartomány kormányzójává neveztek ki.[35] És éppen ez volt a baj; mert amíg Veli szerint Malkocs nem azonos súlycsoportba tartozott, addig Báki mögött nem kisebb személyiségek sorakoztak föl, mint a nagyvezír, egy bizonyos — nyilván befolyásos — Ferruh kethüda (aki egyidős volt Bákival és lépten-nyomon dicsérte), továbbá a díváni írnokok főnöke, a *reiszülküttáb*, aki „azt se tudja, hogyan szolgáljon Báki bég őnagyságának; oly mértékben, hogy látó szeme és támasztó karja". Nyilván e csoportnak volt köszönhető — amelyik legszívesebben rögvest Bákinak adta volna Pankotát —, hogy a rendeletben a kétesélyes vagy-vagy formulát használták; Veli egyenesen úgy vélte, hogy a nagyvezír a maga fedezésére szorgalmazta az ügy átruházását a temesvári beglerbégre: ha az véletlenül nem Báki javára döntene, ne ő legyen érte a felelős. Mintegy vigaszul azt is hozzátette: Bákival kevesen mernek ujjat húzni, s már az is a nagyvezír Kunovics iránti tiszteletét jelzi, hogy a temesvári pasára bízta a „vita" eldöntését (értsd: nem utasította vissza rögtön Kunovics kérelmét).

Az adott helyzetben a kethüda egyetlen lehetőséget látott: megelőzni Bákit. Azt tanácsolta főnökének, környékezze meg a temesvári pasát, s vegye rá egy őt támogató ajánlás beküldésére, mielőtt az új lippai bég megérkezne állomáshelyére. Ha erre nem hajlandó, akkor nem marad más hátra, mint Báki jelenlétében a helyszínen ringbe szállni a pasa jóindulatának elnyeréséért. Ám ha Báki ragaszkodnék Pankotához, akkor jobb hagyni az egészet, mert nem éri meg, hogy egy „ilyen rozzant palánkért" magára haragítsa a nagyvezírt. Arad — tette hozzá a kethüda bölcs belátással — különben sem Kunovics magántulajdona, s idővel sokkal tekintélyesebb szandzsákot is szerezhet a nagyvezír jóindulata révén.

---

[33] MD 6, 1233. sz. *A. C. Schaendlinger*: i. m., 62–63: 43. sz. A lippai szandzsák 1554. évi defterében valóban megtalálható Pankota (egyszer „falu", egyszer „város" megjelöléssel); lakóit rendesen összeírták, mintha oszmán területen feküdt volna. A 100 *dzsizje*-fizetőre taksált helységről megjegyezték, hogy a keresztény vár közelsége miatt tizedeit behajtani nem lehet, ezért három részletben évi 20 000 akcsét fizetnek dzsizje-adójuk (5000) és tizedeik (15 000) fejében. Tapu defterleri, 292, p. 104–106.

[34] İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ali Emirî, Süleyman, 292. Ezért az adatért Dávid Gézának tartozom köszönettel.

[35] MD 6, 1140. sz. Ezek szerint Bákit úgy tették lippai béggé, hogy Malkocsot még el sem bocsátották onnan. Ha ez igaz, akkor egy hétig két ura is volt Lippának, ami később jókora veszekedésre adhatott okot: ti. el kellett dönteni, hogy kit is illet az e hétre járó jövedelem.

Velinek azonban a maga részéről esze ágában sem volt feladni a harcot. Másodszor is felkereste Ferhád agát; először még a szultáni parancs kiadását megelőzően járt nála, amikor is átadta neki gazdája közbenjárást kérő levelét. Akkor az aga rendkívül kedvesen fogadta, részletesen kikérdezte Pankota elfoglalásáról, s rendkívüli nagyrabecsülését fejezte ki Kunovics és vidini Mehmed iránt. Sőt, Velin keresztül arra kérte őket, hogy a jövőben is rendszeresen terjesszék fel neki a kiváló határbégek neveit, hogy amikor a szultánnal találkozik és a beszéd erre fordul, figyelmébe ajánlhassa őket, mint a múltkorában is, amikor például Arszlán, Haszán, Hamza és Mehmed nevét hozta szóba.[36] Miután Ferhád határozott támogatást ígért Kunovicsnak is, a kethüda most megkérte, írjon *sefaatnámét* a temesvári beglerbégnek. Ferhád a legnagyobb készséggel tett eleget a kérésnek, s levelében többek közt a következőkre hívta fel a temesvári pasa figyelmét:

„... nagyságod előtt ne legyen titok, hogy őszinte híve, Mehmed bég, a jelenlegi aradi szandzsákbég eme tiszta szándékú barátjához teljes személyi függőséggel és ragaszkodással kapcsolódik *(intiszab-i tammle menszub ve ihtiszasz-i tamam birle mahszusz olub)*; kérjük, ne tagadja meg tőle bőséges kegyeit és végtelen jóindulatát... Ne kételkedjék benne, hogy a nevezett irányában gyakorolt és kimutatott kegyes hajlandóság kiválóságodra is vissza fog sugározni..."[37]

Ám Ferhád aga segítőkészsége nem merült ki ennyiben. Kapuőreinek parancsnokát — Veli társaságában — átküldte a temesvári pasa udvari ügyvivőjéhez, Hizirhez, és megüzente velük, hogy az aradi bég iránti jóindulatot a személye iránti jóindulatnak tekinti; elvárja, hogy a pasa az ő kedvéért az aradi bég számára kérje Pankotát. Hizir megígérte, hogy rajta lesz, és ilyen értelemben tájékoztatja főnökét. A levelet mindjárt el is készítette, s a következőket írta benne:

„... szolgáljon szultánom nemes tudomására, hogy a nevezett [aradi] bég őnagysága [előnyben részesítése] boldogságos nagyvezírünk őnagyságának óhaja, azonkívül boldogságos Ferhád aga őnagyságának is leghőbb vágya... Nemes lába porához azért írtunk most levelet, mert [Fehád aga] megparancsolta: »jelentsd... a [temesvári] pasa őfelségének, hogy Pankotát az aradi bég[nek] óhajtjuk [adatni]«. Szultánomnak szolgáljon tudomásul, hogy mind a nagyvezír őnagysága, mind őszinte barátja, Ferhád aga rendkívüli módon kívánja az aradi bég [kedvezményezését]. Mindenképpen olyan jelentést kell és szükséges küldeni, hogy az a helyes, ha [az aradi] bég őnagyságának adják [a várat]. Ne kételkedjék abban, hogy a bég őnagysága iránti tisztelet a nagyvezír őnagyságának háláját vonja maga után..."[38]

Hizirt, úgy látszik, jól megijesztette az istállómester határozott fellépése, mert jó nagyot tódított, amikor a nagyvezír Kunovics melletti kiállásáról tudósította Musztafa temesvári pasát. Szemiz Ali pasa nagyvezír Kunovics tábora felé láthatóan a

[36] A felsorolt személyek (legalábbis az első három) valóban a Magyarországon szolgáló legismertebb, legtekintélyesebb bégek közé tartoztak. Vö. *Gévay Antal:* A' budai pasák. Bécs, 1841, 10–11 (Arszlán); *Markus Köhbach:* Die Eroberung von Fülek durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa. Wien-Köln-Weimar, 1994, 48–59: 48. jegyzet (Hamza); MD 6, 797, 798. sz. stb. (Hamza); Mehmed valószínűleg Ferhád aga barátjával, vidini Mehmeddel azonos. A fentiek alapján nem kizárt, hogy Ferhádnak Arszlán 1565. május 10-i budai beglerbégi kinevezéséhez is volt köze (erről ld. MD 6, 1164. sz.)

[37] HHStA, Turcica 20 Konv. 4, 38a. *E. D. Petritsch*: i. m., 154: 439. sz.

[38] HHStA, Turcica 20 Konv. 4, 36a. *E. D. Petritsch*: u. o.

pártatlan, a szultán akaratát képviselő államférfi szerepében tetszelgett, ami kapuőrei parancsnokának, Iszkendernek közvetítési kísérletéből is jól kiviláglik. Iszkender, akiről nem tudjuk, miért is szolgálta valójában az aradi béget, s aki ezt valamilyen okból nem kívánta a nyilvánosság elé tárni, titkos találkozót kért főnökétől, ahol tolmácsolta annak Kunovics Pankotára vonatkozó kérelmét. Elkövette azonban azt a hibát, hogy több napos késedelemmel szánta rá magát az akcióra; így a nagyvezír könnyedén visszautasíthatta azzal, hogy „miért nem a futár elmenetele [azaz a június 4-én kelt parancs 6-i átadása] előtt néhány nappal terjesztetted elő, akkor a dolog elintézhető lett volna". E válasz után Iszkender sem látott más megoldást, mint amit Veli is javasolt: a temesvári béget kell megpuhítani egy kedvező jelentésért; csak ennek birtokában van remény a Kunovics Mehmed számára kedvező végkifejletre.[39]

Miközben Iszkender Szemiz Ali nagyvezírnél instanciázott, Veli kethüda egy újabb „nagyágyú" támogatását próbálta megszerezni gazdája ügyének: Mehmed pasáét, akiben a birodalom következő nagy kormányosát, Szokollu Mehmedet ismerhetjük fel (jó három hét múlva ő veszi át Szemiz Alitól a nagyvezíri tisztséget). Ő azonban nem óhajtotta kockáztatni pályáját Kunovics kedvéért. Nyíltan megmondta Velinek, hogy nem írja meg a kívánt *sefaatnámét* a temesvári bégnek, mert a nagyvezír, aki Bákit a saját emberének tekinti, biztosan megharagudna érte. Véleménye megegyezett Iszkenderével (és végső soron Veliével is): a siker érdekében a temesvári béggel kell dűlőre jutnia.

Közben Ferhád aga újabb hasznos, ám a külső és utólagos megfigyelő számára igencsak meglepő tanáccsal látta el Veli kethüdát. Elárulta neki, hogy parancsot adtak Gyula várának megvívására, ami véleménye szerint jó alkalom arra, hogy Kunovics ismét megmutassa vitézségét. De ne várja meg a vár elestét, hanem amikor az már közelinek látszik, azonnal indítson útnak egy embert az udvarba a hadi sikerről szóló jelentésekkel. Magyarán: a szultán főistállómestere, kapuőreinek parancsnoka és bizalmasa, az állam egyik oszlopa arra biztatta szandzsákbégi rangú kliensét, hogy egy véghez nem vitt hőstett jutalmát kérje, s nyilvánvaló hazugsággal próbáljon előnyt szerezni vetélytársaival szemben.[40]

Június 8-án vagy 9-én váratlan esemény lendítette ki az ügyet a holtpontról. Ekkor futott be Isztambulba a Lippáról alig egy hónapja elmozdított Malkocs küldönce, aki magával hozta ura kérelmét és ajánló defterét, amelyben az Hüszrev nevű lovas tisztjét (*beslü agaszi*) javasolta Pankota parancsnoki posztjára. Ám a harmadik versenytárs fellépését már a nagyvezír is megsokallta. Malkocs emberét közönséges hazugsággal rázta le, azt állítva, hogy a szultán az ő előterjesztése alapján a várat már az aradi bégnek adta. Nem tudni honnan, de Veli rögtön értesült az elutasításról és annak indoklásáról, így hát villámgyorsan a negyvezírnél termett és kérte, rögzítsék írásban is a fenti kijelentéseket. Erre Szemiz Ali nagyvezír előhívatta a reiszülküttábot és meghagyta neki, szerkesszen rendeletet a temesvári bégnek, hogy amennyiben nincs szükség az erdőhegyi palánk megépítésére, Pankota várát az aradi szandzsák

[39] HHStA, Turcica 20 Konv. 4, 37a. *E. D. Petritsch*: u. o. Iszkender ezenkívül mentegetőzik, mert valakik rosszindulatú híreket terjesztettek róla; kéri Kunovicsot, hogy semmit se higgyen el ebből.

[40] Mellesleg Gyula ostromának elrendelése sem volt egészen igaz. Erre a temesvári pasa tett javaslatot még május elején, a szultán vagy a diván azonban az adott pillanatban túl kockázatosnak ítélte a vállalkozást, s lényegében kitérő választ adott neki. MD 6, 1134, 1202 sz.

területéhez, a hozzá tartozó várost és falvakat pedig a szultáni hász-birtokokhoz csatolja. Veli ezután elballagott a reiszülküttábhoz, aki lepecsételt zacskóban átadta neki a kész iratot. A kethüda azonban gyanúsnak találta a külzetét, ezért visszaloholt a nagyvezírhez, ahol a következő párbeszéd zajlott le közöttük:

„Boldogságos szultánom, kaptam egy parancsot lepecsételt zacskóban, de nem tudom, mi áll benne.

– Nem is kell tudnod. Én tudom, mi van benne.

–Boldogságos szultánom, fogalmam sincs, mit jelentsek uramnak, az ön szolgájának. Könyörüljön rajtam, nyissa ki, nézze meg, mit írtak benne! Nem úgy van, ahogy szultánom parancsolta! – válaszoltam neki.

– Én tudom, mi van benne; bármint szól is a parancs, továbbítsd – rendelkezett [őnagysága].

Állhatatosságom oka az volt, hogy a díváni írnokok tudtomra adták: számukra nem bizonyult túl jövedelmezőnek a nekem átadott parancs; ugyanis csupán azt kellett papírra tenniük, hogy [a temesvári pasa] a korábbi parancs értelmében annak adományozza a várat, akinek akarja, a hozzá tartozó falvakat pedig a nagyúri hászok számára foglalja le. Bármennyire igyekeztem is rávenni a pasa őfelségét a parancs feltörésére, végül is nem járult hozzá, sőt még meg is haragudott. Ebben az ügyben azért titkolóztak annyit előttünk, mert a reisz[ülküttáb] Báki béget segítette".

Veli gyanúja és az írnokoktól szerzett információ teljes mértékben igaznak bizonyult: Szemiz Ali nagyvezír nemcsak Malkocs bég emberét ültette fel, hanem őt is kegyes hazugsággal próbálta eltántorítani a díván és a maga idejének szüntelen rablásától. A Temesvárra küldött rendeletnek ugyanis mind a másolata, mind az eredetije fennmaradt, s azokban csaknem pontosan az olvasható, ami Veli kethüda fülébe jutott. Musztafa pasának meghagyták, hogy a pankotai vár és a hozzá tartozó falvak összes jövedelmét a szultáni kincstár számára vegye igénybe, a várat pedig ahhoz a szandzsákhoz csatolja, amelyikhez jónak látja.[41] Ez a megoldás valószínűleg minden résztvevő számára érdektelenné tette a további versenyfutást Pankotáért. Kinek kellett volna egy olyan erősség, melyet minden bevételétől megfosztottak, s amellyel csak az őrzés dicsősége és annak tetemes költségei jártak hozományul?

*

Egyelőre nincsenek adataim arról, hogy végül is Kunovics vagy Báki szandzsákjához csatolták-e Pankota *várát*. Akármelyikük nyert is, nem sokáig örülhetett, mert a szultáni udvar — talán a kormányrudat átvevő Szokollu kezdeményezésére — hamarosan felülbírálta döntését, és Pankota központtal új, önálló szandzsákot hozott létre. Erre valamikor a tiszántúli hadjárat befejezése után, 1565 őszén kerülhetett sor. Egyik (első?) bégjéről, Mahmudról, 1566. január 21-én már mint elhunyt pankotai bégről emlékeztek meg.[42] Így Kunovics Mehmednek még 1566 tavaszán-nyarán is azzal az aradi szandzsákkal kellett beérnie, amelyik messze nem elégítette ki becsvágyát.[43] A „politikai család" másik, magasabb rangú Mehmedje szintén maradt

[41] MD 6, 1257. sz. *A. C. Schaendlinger*: i. m., 64: 44. sz. *E. D. Petritsch:* i. m., 162: 463. sz.

[42] MD 5, 841. sz.

[43] Később bizonyára megváltozott a véleménye, hiszen Gyula elfoglalása után a megnagyobbodott (és gyulaira átkeresztelt) szandzsák első helyre került a temesvári vilájet belső hierarchiájában. Ld. *Dávid G.*: A magyarországi, 125–126.

„régi" helyén, Vidinben, onnan rendelték ki 1566-ban a magyarországi hadjáratra.[44] Ám a legrosszabbul nem ők, hanem a nagy ellenfél, Báki bég, a Szokollu Mehmed előtti udvari hatalmasok kedvence járt. Miután 1565 júliusában átvette a lippai szandzsákot, katonáival csatlakozott a Habsburgok által megszállt várak visszavételére vonuló török-erdélyi haderőhöz.[45] Részt vett Erdőd elfoglalásában (augusztus 2.), majd az azt követő furcsa „állóháborúban", melynek során a Tisza és a Szamos közelében sánctáborba vonult Schwendi katonái, illetve az őket kerülgető oszmánok inkább foglalkoztak a környék módszeres fosztogatásával, mint egymás megtámadásával. „Volt oly idő — írja a Verancsics-évkönyv ismeretlen szerzője —, hogy mind az német, mind az magyar kiment az zsákmányra, egymást megtalálták, de az török az németet nem bántotta, az német az töröket nem bántotta".[46] Október elsején azonban, amikor a két főparancsnok, Schwendi és Musztafa pasa már fegyverszünetet kötött, s csak azon folyt köztük a vita, hogy melyik fél kezdje meg az elvonulást, az oszmánok felrúgták a formális és a hallgatólagos egyezséget egyaránt, és elfogtak több száz élelemért kiment német szekeret. A feldühödött királyiak „utánuk eredvén csatát kezdtek nem messze a török tábortól, a Tisza iszapos árterülete fölött átívelő hídon. Igen nagy veszedelemben forogtak, mikor Balassa Menyhárt és Kerecsényi László a legjobbkor segítségükre siet könnyűfegyverzetű magyar katonáival. Az ádáz harc során a lippai bég elesett; ennek halála miatt késő este újabb ütközet lángolt fel."[47] Istvánffy Miklós azt is tudni véli, hogy Bákit lovastól a földre döntötték, és fejét véve ölték meg. Maradványait Musztafa pasa kikérte Schwenditől, és Lippán tisztességgel eltemettette.[48]

A Pankotáért folyó harc tehát teljes kudarccal járt minden érintett számára. Nem segített sem a nagyvezír, sem a reiszülküttáb, sem az istállómester barátsága, sem az udvari ügyvivők lankadatlan buzgalma, sem a bizonyíthatatlan, ám bátran feltételezhető ajándék és kenőpénz (maga az udvari kethüda fizetése és ellátása sem csekély összegeket emészthetett fel). A szandzsák-bővítő hadművelet költségei még siker esetén is sokára térültek volna meg, így viszont mindnyájan — különösen az életével is fizető Báki — negatív mérleggel zártak. Küzdelmük a birodalmi szempontból jelentéktelen, „rozzant palánkért" mégis egyedi alkalmat nyújtott arra, hogy közelebbről is betekinthessünk az oszmán „politikai családok" hatalmi harcaiba, s láthassuk, hogy az *intiszáb* és az udvari kapcsolatok a 16. század közepén éppúgy a politikai rendszer meghatározó elemét alkották, mint a későbbi századokban.

---

[44] Pedig már 1565 májusában azt írta Ferhád agának, hogy az előttük álló hadjáratban várhódításokra és szandzsák-cserére készül, amihez kérte az udvari jóbarát támogatását. Az meg is ígérte — ezek szerint hiába —, hogy „ha alkalom nyílik rá, nem sajnáljuk a fáradságot, minden módon igyekszünk és törekszünk [segíteni]". Mindenesetre részletes híreket vár tőle a hadjárati eseményekről. HHStA, Turcica 20 Konv. 4, 39a. *E. D. Petritsch:* u. o. Az utolsó mondat arra utal, hogy a „politikai családok" tagjai információkkal is ellátták és segítették egymást.

[45] Bár július 9-én a budai beglerbég mellé rendelték, ezt az utasítást hamarosan visszavonhatták, mert végül Musztafa pasa seregében tűnik fel. MD 6, 1375. sz.

[46] 1504–1566. Memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának, legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv). Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta *Bessenyei József*. Budapest, 1981, 117.

[47] *Forgách F.*: i. m., 828. Vö. Memoria rerum, 118.

[48] *N. Istvánffy: i. m., 283.*

Tóth István György

ATHANASIO GEORGICEO ÁLRUHÁS CSÁSZÁRI MEGBÍZOTT ÚTLEÍRÁSA A MAGYARORSZÁGI TÖRÖK HÓDOLTSÁGRÓL, 1626-BÓL

Az oszmán birodalom és azon belül a magyarországi török hódoltság életének elsőrangú forrásai azok az útleírások, amelyekben a 16–17. századi keresztény utazók beszámolnak a törökök országában tapasztaltakról, erről az Európa nyugati részétől oly sok mindenben különböző világról. Egy ilyen, eddig ismeretlen, 1626-ból származó útleírást szeretnék bemutatni, a magyarországi hódoltságra vonatkozó részét magyar fordításban is közreadva.

A katolikus missziókat világszerte irányító bíborostanács, a Hitterjesztés Szent Kongregációja (latin nevén Sacra Congregatione de Propaganda Fide) római levéltárában az egyik vegyes iratokat tartalmazó kötetben kézírásos kis füzetet találtam. Ennek címe: „Athanasio Georgiceo úr jelentése a császárnak a Boszniában tett útjáról 1626-ban". A jelentésnek a környező iratokhoz semmi köze, Georgiceoról vagy beszámolójáról nem találunk semmit a kongregáció üléseinek jegyzőkönyveiben vagy az ott tárgyalt iratok köteteiben sem. Minden bizonnyal mint a kongregáció figyelmére érdemes, a balkáni katolikusokra vonatkozó irat került Rómába ez a jelentés, afféle háttéranyagként. Feltételezésem szerint a missziók ügye és a magyarországi török hódoltság iránt rendkívül érdeklődő, igen aktív Carlo Caraffa bécsi nuncius juttatta el a bíborosokhoz.[1]

A szerző, Athanasio Georgiceo Bécsben élő dalmát humanista volt, több hitbuzgalmi munka szerzője. Spalatoban született 1590 körül, és Bécsben halt meg 1640 után. Nevét a 17. századi dalmáciai szokásoknak megfelelően sokféle változatban megtaláljuk: Georgicevich, Grgičević, Jurjović, Georgijević, Gjorgjić formában egyaránt találkozhatunk vele, ő maga „Athanas Georgiceu alias Jurievich Dalmata"-ként írta alá a nevét. Kezdetben a szülővárosában, Spalatoban tanult, majd a grazi jezsuita egyetemre járt, és már itt kapcsolatba került Ferdinánd stájer főherceggel, a későbbi II. Ferdinánd császárral, aki ösztöndíjat biztosított a számára. Ezután a bambergi püspök titkára volt, majd két évig jogot hallgatott a bécsi egyetemen. II. Ferdinánd tolmácsa és bizalmi embere lett, a császár Georgiceot, a „szláv nyelvek kitűnő tolmácsát" tanácsosi címmel tüntette ki, 1629-ben pedig jelentős birtokot adományozott

[1] Carlo Caraffa (1585. k. – 1644) 1616-tól aversai püspök, kölni, gráci nuncius, majd 1621–1628 között bécsi nuncius. *Patritius Gauchat*: Hierarchia catholica. Vol. IV. Monasterii 1935. 106. *Walter Wagner*: Die Bestände des Archivio della Nunziatura Vienna bis 1792. Römische Historische Mitteilungen 2. 1857–58. Graz 1959. 82–203. *Henry Biaudet*: Les nonciatures apostoliques permanentes jusqu'au 1648. Helsinki 1910. (Vienne). Caraffa és Magyarország kapcsolatára lásd: Archivio di Sacra Congregazione de Propaganda Fide, Roma. SOCG Vol. 66. Fol. 1. 9. 15. 53. 80. Vol. 67. 1–4.10–19. 33–46. 49–76. 87–95. Vol. 69. Fol. 52–54. 67. 86. Vol. 70. Fol. 33.

neki, és többször küldte mint megbízottját fontos és kényes feladatokra, így például a lengyel udvarba.

Georgiceo nemcsak tolmács és diplomata volt, de író és zeneszerző is: lefordította horvátra Thomas a Kempis rendkívül népszerű hitbuzgalmi munkáját, a Krisztus követését, amely Bécsben 1629-ben jelent meg, és egy másik horvátnyelvű jámbor elmélkedést is kiadott a császárvárosban. Georgiceo szintén Bécsben közzétett egy 12 vallásos éneket tartalmazó kötetet is, és ha mint zeneszerző nem is volt eredeti tehetség, műve az első horvátnyelvű, nyomtatott kottát tartalmazó zenei könyv.[2]

Ha csak a most közölt beszámolóból kellene arra következtetnünk, hogy ki lehetett ennek az útleírásnak a szerzője, akkor azt állapíthatnánk meg, hogy a jelentés szövegét olyan valaki írta, aki buzgó katolikus volt, és klasszikus műveltséggel rendelkezett. Magyarország és a magyar nyelv idegen volt a számára, de igen jól ismerte a Balkánt. Anyanyelvi szinten, némileg velenceiesen írt olaszul, beszélte a délszláv nyelvet és jól tudott törökül. Nem volt azonban raguzai (mert akkor nem a bosnyák kereskedők karaván jához, hanem a raguzaiakéhoz csatlakozott volna), és minden bizonnyal Spalatoból származott, mert a távolságokat e városból kiindulva adta meg és leginkább az ideirányuló kereskedelem érdekelte. Ezen kívül még II. Ferdinánd császár bizalmi emberének és tapasztalt diplomatának kellett lennie – mindez tökéletesen ráillik Athanasio Georgiceora.

A jelentésből sok mindent megtudhatunk annak keletkezéséről is: Georgiceo megírta, hogy szóban már részletesen, mondandóját három részre osztva beszámolt II. Ferdinánd császárnak, és azért kellett (az utókor nagy szerencséjére) később írásos jelentést is készítenie, mert csak ekkor kapta meg az útitársaitól, a bosnyák kereskedőktől a az útközben készített feljegyzéseit.

II. Ferdinánd Georgiceot a boszniai Olovo kolostorába küldte, az ottani csodatévő Mária-kegyképhez.[3] Georgiceo elvitte az olovoi Szűznek a császár és Michael Adolf Althan gróf főkapitány és császári követ, a hódoltsági katolikusok buzgó pártfogója

---

[2] *Simone Gliubich*: Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia. Vienna-Zara 1856. 141. (Gliubich szerint Georgiceo Zágrábban halt meg a 17. század második felében.), Enciklopedija Jugoslavije. Vol. 3. Zagreb 1958. 453. *Andrea Ciccarelli*: Opuscoli riguardanti la storia degli uomini illustri di Spalato. Ragusa 1811. 12. *Hrvojka Mihanović–Salopek*: Hrvatska himnodija od srednjeg vijeka do preporoda. Split 1992. 93. Georgiceo művei:. *Atanasije Gjorgjić:* Od naslidovanja Isukarstova knjige četvere. Vienna 1629., *Uő:* Prilike i promišljenja sarca čovičanskoga skupljena i slozena. Vienna 1633. *Uő:* Naslidovanja duhovna. Vienna 1633., *Uő:* Pisni za najpoglavitije, najsvetije dni svega godisć a složene. Vienna 1635. (Eredeti példányok a bécsi Österreichische Nationalbibliothekban.) Vö. *Enio Stipčević:* Hrvatska glazba. Zagreb 1997. 94–96. 118. *J. Andreis–D. Cvetko–S. Durić–Klajn*: Historijski razvoj muzičke kulture u Jugoslaviji. Zagreb 1962. 87–89. *Rosanda Jejonić*: Istorija muzike jugoslovenskih naroda. I. Beograd 1983. 102. Leksikon pisaca Jugoslavije. II. Beograd 1979. 218. Valószínüleg rokona volt Athanasio Georgiceo-nak Don Francesco Giorgiceo, aki 1679-ben a római „illírek" templomának, a San Girolamo degli Schiavoni templomnak az esperese. *Ivan Crnčić*: Oporuka Ivana Lučića. Starine JAZU XXVI. 1893. 20–26.

[3] Az olovoi kolostorra és a boszniai ferencesekre lásd: *Ivan Stražemanac*: Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene. Zagreb 1993. 134–138. *Juraj Božitković*: Kritički ispit popisa bosanskih vikara i provincijala. Beograd 1935. 61–67. *Dominik Mandić*: Franjevacka Bosna. Razvoj i uprava bosanske vikarije i provincije 1340–1735. Rim (Roma) 1968. 175–180. *Julian Jelenić*: Kultura i bosanski Franjevci. I. Sarajevo 1912. 115–139. *Srećko M. Džaja*: Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. München 1894. 39–41. és *Uő:* Od bana Kulina do austro-ugarske okupacije. In: Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1993. 79–87. Esterházy Pál nádor a világ összes Mária-kegyképeit tárgyaló műve nem tud az olovoi Madonnáról: *Esterházy Pál*: Az egész világon lévő csudálatos boldogságos Szűz képeinek röviden föl tet eredeti. Nagyszombat 1696.

„adományait és fogadalmait", valamint Olovoból hozott II. Ferdinándnak egy csodatévő Szűz Mária-képet, minden bizonnyal a híres csodatévő szentkép másolatát.

II. Ferdinánd rendkívül vallásos ember volt, Caraffa bécsi nuncius szerint — akiben a jelentés Rómába továbbítóját sejthetjük — egyenesen „prencipe santo", szent fejedelem. A császár mindennap több órát töltött imával, misehallgatással, és anyja, a bajor Mária hercegnő hatására, különösen közel érezte magához Szűz Máriát, akinek kultuszát minden eszközzel segítette. Fiatalkorában Ingolstadtban, amikor a jezsuita kollégiumban tanult, tagja lett egy Mária-társulatnak, és Ferdinánd a bajorországi Mária-kegyhely, Altötting Szűz Mária-képéhez írt fogadalmát a saját vérével írta alá. 1598-ban a leendő császár az itáliai Loretoban fogadalmat tett Szűz Máriának, hogy országát (ekkor még csak Belső-Ausztriát) megszabadítja az eretnekektől. Szűz Mária Loretoban őrzött házának, a Casa Sacrának másolatát 1622-ben felállították a bécsi udvar házikápolnájában, az ágostonosok templomában, és itt minden évben böjti időszakban misztériumjátékok elevenítették fel a törökökön aratott, Mária közbenjárásának köszönhető lepantoi győzelem emlékét. A loretoihoz hasonló fogadalmat tett Ferdinánd Mariazellben az ottani Szűz Mária kegyképnek, ekkor a csehországi eretnekség felszámolását ígérte meg.

II. Ferdinánd meg volt győződve arról, hogy a katolikus seregek a Szűz személyes segítségével verték meg a protestánsokat a Prága melletti fehérhegyi csatában 1620-ban. A csapatok előtt ekkor hordozott Mária-kegykép másolatát elhelyezték a csatatéren épített Beata Maria Virginis de Victoria-kápolnában, míg az eredeti kegyképet Rómába, a szintén e győzelemről elnevezett Santa Maria della Vittoria-templomba küldték. Mária képét hímezték a harmincéves háborúban a császári csapatok zászlaira, és II. Ferdinánd mint saját „generalissima-járól", seregei főparancsnokáról írt Szűz Máriáról. A császár fia, III. Ferdinánd, akit trónörökösként és frissen megkoronázott magyar királyként Georgiceo is mint az egyik megbízóját említett, azután 1647-ben ünnepélyesen az összes országát Szűz Mária patróna védelme alá helyezte.[4]

Georgiceo veszélyes küldetését a török hódoltságba már csak a császárnak ez a korban szokásost messze meghaladó mértékű jámborsága is megmagyarázná, II. Ferdinánd egy újabb csodatévő Mária-kép másolatát akarta megszerezni. Georgiceo feladata azonban több volt, mint hogy a császár helyett és annak nevében elzarándokoljon erre a Mária-kegyhelyre – ezt a jámbor cselekedetet összekötötte a környék

[4] *Hans Sturmberger*: Kaiser Ferdinand II. und das Problem des Absolutismus. München 1957. 15–19. 39–41., *Karl Eder*: Rahmen und Hintergrund der Gestalt Ferdinands II. In: Festschrift Julius Franz Schütz. Hrsg. Berthold Sutter. Wien 1954. 315–323., *Hugo Hantsch*: Kaiser Ferdinand II. In: Gestalter der Geschicke Österreichs. Hrsg. Hugo Hantsch. Wien 1962. 157–171., *Johann Franzl*: Ferdinand II. Kaiser im Zwiespalt der Zeit. Wien 1978. 22–31. 222–229., *Robert Bireley*: Ferdinand II: Founder of the Habsburg Monarchy. In: Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Ed. R. J. W. Evans–T. V. Thomas. London 1991. 226–244. *Robert Bireley*: Religion and Politics in the Age of the Counter-Reformation: Emperor Ferdinand II, William Lamormaini S. J. and the Formation of Imperial Policy. Chapel Hill 1981. 51–52. 235–237. *Karl Vocelka–Lynne Heller*: Die Lebenswelt der Habsburger. Kultur-und Mentalitätsgeschichte einer Familie. Wien 1997. 20–25. *Dieter Albrecht*: Ferdinand II. In: Die Kaiser der Neuzeit. Hrsg. Anton Schindling–Walter Ziegler. München 1990. 125–141. *Volker Press*: The Habsburg Court as Center of the Imperial Government. Journal of Modern History 58 (1986) suppl. 40–41. *R. J. W. Evans*: The Austrian Habsburgs: The Dynasty as a Political Institution. In: The Courts of Europe: Politics, Patronage and Royalty, 1400–1800. Ed. A. G. Dickens. London 1977. 135–138. *Marie-Élizabeth Ducreux*: Quelques problèmes de la recatholicisation tchèque (Pietas Bohemica). Előadás Konfessionalisierung, Stände und Staat in Ostmitteleuropa (1550–1650) c. konferencián (Leipzig, 1997. dec. 12.). s. a.

felderítésével. Noha II. Ferdinánd és IV. Murád török szultán megbízottai 1625-ben Gyarmaton, majd — már Georgiceo útja után — 1627-ben Szőnyben megújították a zsitvatoroki béke rendelkezéseit, a bécsi udvarnak mindig szüksége volt friss és pontos információkra a magyarországi török hódoltságról. A dalmát humanista pedig szemmel láthatóan bízott abban, hogy a császár a harmincéves háborúnak az ebben az időben igen közelinek látszó győzedelmes befejezése után majd a török ellen fordítja a fegyvereit: a boszniai mecsetek leírásánál megjegyezte, hogy az ország felszabadítása után milyen hamar lehetne azokat ismét keresztény templomokká alakítani, és azt is megírta, hogy a boszniai keresztények azt remélik, hogy még II. Ferdinánd életében kiűzik a törököt az országukból.

Georgiceo úticélja tehát Olovo volt, de igen részletesen beszámolt a császárnak a magyarországi török hódoltságban tett útjáról is, arról az egyhetes utazásról, amelyet Budáról Banja Lukáig megtett. Ezen az útvonalon már sok más utazó is haladt, akiknek leírásával jól összevethetjük Georgiceo beszámolóját: Így például az isztambuli követségbe menet, és onnan visszatérve, leírta ezt a fontos útvonalat Hans Dernschwam 1553–55-ben, tehát hét évtizeddel Georgiceo előtt. Szintén isztambuli követségbe utazott David Ungnad 1572-ben, és bár ő a Dunán hajózva tette meg az utat, ugyanazokban a palánkokban kötött ki, és tartott pihenőt, ahol a szárazföldön utazó Georgiceo is megállt. Harminchét évvel Georgiceo beszámolója után, 1663-ban pedig egy éven belül két részletes útleírás is készült ugyanerről az útvonalról: Először a törökökhöz indított császári követ egyik kísérője, Heinrich Ottendorf készített rajzos útibeszámolót Budáról Belgrádba tartó útjáról. Miután pedig ez a követjárás kudarcot vallott, és megindult a török katonaság Magyarországra, ugyanezen év második felében a török világutazó Evlia Cselebi a hadakkal tartva szintén bejárta ezt az útvonalat – leírása kétszeresen is a fordított képét nyújtja Ottendorfénak, hiszen egyrészt délről haladt északra, másrészt mindent török szemmel nézett. 1668-ban pedig az angol orvos és utazó, Edward Brown tette meg ezt az utat Budától Dárdáig, megfigyeléseit, benyomásait öt évvel később élvezetes kötetben Londonban adta ki.[5]

Georgiceo itt közölt útleírása azonban sok tekintetben gazdagabb akár a császári követségekkel utazó Dernschwam, Ungnad és Ottendorf, akár a török sereggel tartó

[5] *Hans Dernschwam*: Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló. Szerk. Tardy Lajos. Bp. 1984. 139–142. 490–498. Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. Szerk. Kovács József László. Bp. 1986. 32–36. a törökországi útleírások bibliográfiájával. 264–274. Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Henrik képes útleírása. Szerk. Hermann Egyed. Pécs 1943. Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai.1660–1664. Kiadja: Karácson Imre, Fodor Pál jegyzeteivel. Bp.1985. 236–247. *Edward Brown*: A brief account of some travels in Hungaria, Servia.... London 1673. (facsimile, Ed. Karl Nehring) München 1975. 35–37., Útleírások, követnaplók: *Salamon Ferenc*: Két magyar diplomata a tizenhetedik századból. Bp. 1884. (Tholdalagi Mihály és Tassi Gáspár követségi naplói 1627-ből.) *Fügedi Erik*: Kimondhatatlan nyomorúság. Bp. 1976. *Tardy Lajos*: Rabok, követek, kalmárok az Oszmán birodalomról. Bp. 1977. *Borsos Tamás*: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Bukarest 1972. *Takács Sándor*: Rajzok a török világból. II. Budapest 1916. 254., 358. Révay László 1620-ban, hat évvel korábban, ugyanazon a szárazföldi úton járt, mint Georgiceo: *Révay László*: Itineris Constantinopolitani vera descriptio. In: Magyar Történelmi Tár. III. Pest 1857. 245–247. Vö. *Adam Wenner*: Tagebuch der kaiserlichen Gesandtschaft nach Konstantinopel 1616–1618. Hrsg. Karl Nehring. München 1984. 20. *Jakob von Betzek*: Gesandschaftsreise nach Ungarn und in die Türkei im Jahre 1564/1565. Hrsg. Karl Nehring. München 1979. 12–13. *Karl Nehring*: Iter Constantinopolitanum. München 1984. 53–55. a követek listájával. Egy holland utazó Budán: Jacobi Tollii Epistolae itinerariae. Amstelaedani 1700. 198–202. Reprint kiadásban is megjelent, a felkeresett városok metszeteivel: *Gioseppe Rosaccio:* Viaggio da Venetia a Costantinopoli per mare e per terra. Venetia 1606. (reprint: Zagreb 1997.)

Evlia Cselebi beszámolójánál. A dalmát humanista ugyanis nem hivatalos követséggel, hanem álruhában, egyszerű bosnyák kereskedőnek öltözve utazott, így módja volt alaposabban tájékozódni a hódoltságban. Georgiceo elbeszélésének értékét az is emeli, hogy nem a nagyközönség számára akart szórakoztató, kalandos könyvet írni, hanem bizalmas kémjelentést készített. Azért írta le a Duna mellett fekvő török palánkvárakat, hogy ha II. Ferdinánd — a reménye szerint a közeljövőben — megindítja a törököt kiűző nagy hadjáratát, pontos információi legyenek arról, hogy melyik palánkban hány török lovas és gyalogos állomásozik, a mezővárosokban hol él keresztény és hol muszlim lakosság. Georgiceo pontosan feljegyezte a távolságokat, a magyar, az olasz és a német mérföldet egyaránt használva,[6] és nem habozott lemérni és feljegyezni az egyik palánkban látott török ágyúk méreteit sem, bár ezt az ottani török katonák, ha rajtakapják, aligha vették volna jó néven. Azt, hogy szerzőnk milyen lelkiismeretes megfigyelő volt, a sok részletes és alapos leírás mellett az is alátámasztja, hogy az egyik szlavóniai faluról például elmondja, hogy a környéket ismerők szerint mintegy kétszáz török ház áll ott, de ő ezt, mivel sötét éjszaka volt, nem tudta ellenőrizni. Georgiceo gondosan jegyzetelt, hiszen egész útleírását annak köszönhetjük, hogy feljegyzéseit még nem kapta meg akkor, amikor kihallgatáson volt II. Ferdinánd császárnál, így utólag kellett az uralkodó számára jelentést készítenie mindarról, amit tapasztalt. Azt, hogy Georgiceo mennyire ragaszkodott a tényekhez, jól mutatja, hogy visszaútjáról Boszniából éppen azért nem írt, mert ekkor — félve attól, hogy kémnek „nézik" — nem készített feljegyzéseket.

Georgiceo számára nem volt „néma" az a táj, amelyen átutazott: mint dalmáciai, a hódoltságban élő délszlávokkal könnyen szót értett, sokszor hivatkozik is arra, hogy mit tudott meg a helybeliektől. Bár Georgiceo nem ír erről, de abból, hogy milyen frissek voltak a benyomásai, és mennyire rácsodálkozott a magyarországi tájra és lakóira, egyértelmű, hogy először járt a magyarországi török hódoltságban. Magyarországról nem tudott túl sokat — bár mint jó humanista, Bonfinit azért olvasta —, hiszen azt írja, hogy Szekcsőt (Dunaszekcsőt) valaha Sepusiumnak hívták, azaz az igencsak távoli Szepesség tájegységet keverte össze a Duna menti palánkkal.[7]

Georgiceo szerencsére több volt, mint egyszerű kém, az egyetemet járt, világlátott humanista tudós, több könyv szerzője nyitott szemmel, lankadatlan érdeklődéssel figyelte a hódoltságot és Boszniát. Akárcsak annyi más utazót, őt is nagyon érdekelték Bosznia és a magyarországi török hódoltság természeti adottságai. Részletesen beszámolt a boszniai bányákról, érclelőhelyekről, és akárcsak hét évtizeddel korábban a konstantinápolyi isztambuli követségbe utazó Hans Dernschwamot, őt is lenyűgözte az, hogy milyen gazdagok halban a magyarországi folyók és tavak, álmélkodva írta,

[6] Az olasz mérföld (miglio italiano) 1750 méter volt, amikor Georgiceo egyszerűen mérföldről (lega) ír, ez a szövegben megadott távolságok alapján a német mérföld, mintegy 7–8 km. A magyar mérföld (lega Hongara) ennél valamivel hosszabb, mintegy 8 km. *Volker Reinhardt*: Kardinal Scipione Borghese (1605–1633). Vermögen, Finanzen und sozialer Aufstieg eines Papstnepoten. Tübingen 1984. XV, *Uő*: Überleben in der frühneuzeitlichen Stadt. Annona und Getreideversorgung in Rom 1563–1767. Tübingen 1991. XVIII.

[7] Még kevesebb tudott Magyarországról az az ismeretlen másoló, aki miután lemásolta Georgiceo jelentését, belejavított a kéziratba. Számára nemcsak a magyar mérföld tűnt értelmetlen kifejezésnek, és ezért azt „elnyújtott" mérföldre javította (lega slonghata lega Hongara helyett), de Bonfiniről sem hallott soha, így nem kis önbizalommal, mint tollhibát, a humanista történetíró nevét Bonifácra „javította."

hogy milyen sokféle, hatalmas, és főleg milyen olcsó halakkal találkoztak.[8] De az utazó érdeklődését a magyarországi gólyák és madarak, valamint a boszniai rókák, vaddisznók, menyétek, ezek vadászata is felkeltették.

Georgiceo jelentéséből azonban a huszadik század történészeit a dunántúli gólyák leírásánál jobban meg fogják ragadni például azok a részletek, amelyekből sok mindent megtudunk a török hódoltságban élő keresztények gondolkodásmódjáról. A török katonák által állandó rettegésben tartott hódoltsági ráják szemmel látható élvezettel beszéltek Georgiceonak a keresztény győzelmekről.

Dunaföldvár után másfél mérföldre Georgiceo egy, a törökök által Aranycsatornának (Altun Oluk) nevezett völgybe ért, ahol beszámolója minden bizonnyal egy helyi legendát őrzött meg. Utazónknak nyilván a helybeliek mondták el, hogy a „kezdetben", vagyis a régi török-magyar háborúkban, azaz mintegy nyolc évtizeddel korábban, még a 16. században, ebben a szorosban a magyarok többször legyőzték a törököket, és egyszer akkora zsákmányra tettek szert, hogy sapkaszámra osztogatták az aranydukátokat, ezért nevezik — írja Georgiceo — ezt a helyet Aranycsatornának. Dunaföldvár közelében valóban van több olyan völgy, amely e különben sík vidéken alkalmas leshely lehetett a portyázó magyar végváriak számára – ha volt alapja e legendának, az egy ilyen lesvetés lehetett.[9]

Nem sokkal később, a Sárvizen átkelve egy újabb, ezúttal nem sokkal korábban történt keresztény győzelem már-már legendás emlékét elevenítették fel a török iga alatt nyögő helybeliek: Siegfried Kollonich dunántúli kerületi kapitány legyőzte a török Dervis pasát, és nagy zsákmányra tett szert, amelyet azután már egy második török támadás sem tudott elvenni tőle.

Egy másik helyi legendát is megőrzött Georgiceo útleírása: A boszniai, Drina-parti Zvornik városában egy török lovaskatona, aki lándzsájával rásújtott Szűz Mária kegyképére, e szentségtörő tett után megbokrosodott lovával együtt beleesett a Drinába, és a folyó elnyelte, Nagyboldogasszony napján azonban minden évben háromszor felmerül a folyóból lovastúl, lándzsástúl. Ezt a csodás tüneményt a helyi keresztények és mohamedánok egyaránt minden évben látták, bár a magyarázatuk eltérő volt: a keresztények szerint Isten e jellel akar figyelmeztetni arra, hogy tisztelni kell Szűz Mária képét, a helyi mohamedánok viszont erre azt felelték, hogy Isten örök emléket állított ennek a török lovasnak, aki ilyen hősi tettet hajtott végre.

A boszniai felületesen iszlamizált falusi lakosság gondolkodásmódjában sok minden megőrződött még a keresztény hagyományból: ezek a vidéki törökök, akik nem tudtak törökül, (tehát délszláv nyelvet beszélő mohamedán parasztok voltak), aratáskor nagyon várták a ferences barátokat, akik a kolostoraiknak gyűjtöttek adományt, és ezért nyilván megáldották a termést – a muszlim parasztok is szilárdan meg voltak győződve arról, hogy azok a földek, amelyeket a ferencesek felkerestek, jobban teremnek.[10]

---

[8] Igaz, a magyarországi utazó, Szepsi Csombor Márton ugyanezt állapította meg Hollandiáról, a felvidéki Szepsi Csomborra az óceán halbősége nagy benyomást gyakorolt: „Olcsóbb halat nem láttam semmi országban, mint itt, mert nyolc garason oly nagyot, mint egy másfél esztendős gyermek, vehettek". *Szepsi Csombor Márton*: Europica varietas. Bp. 1979. 178.

[9] A törökkori hőstettek továbbélő emlékéről a szájhagyományban bővebben írok: *Tóth István György*: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a koraújkori Magyarországon. Bp. 1996. 168–188.

[10] Lásd az eredeti kéziratban a De catholici di Bosna e loro governo című fejezet végét.

Igen érdekes Georgiceo leírása az olovoi Szűz Mária kegykép csodáiról is. A körmenetben haladó hívő karddal összevagdalt keze éppen úgy nyom nélkül meggyógyult, mint ahogyan az egyik ferencesnek, akit rabló vert össze, a koponyájából kilógó szeme is károsodás nélkül visszakerülhetett a helyére. Georgiceo érzékletes leírását adja a kegykép körül vonagló és üvöltöző megszállottaknak, akikből a gyógyulásukkor kondányi disznó távozott. A Szűz csodálatos segítségét a törökök, azaz mohamedánok is igénybe vették, és amikor az egyikük azt mondta a Madonnától segítséget remélő társának, hogy inkább Mohamed prófétában bízzon, a betegség a Szűzben hívő törökről rögvest a másikra szállt át.

Georgiceo nemcsak abban látta a Szűz csodálatos segítségét, hogy a keresztények szőleit nem verte a jégeső, míg a szomszédaikét elpusztította, hanem azt is Szűz Mária kegyelmének tulajdonította, hogy Olovoban mind a nők, mind a férfiak sokkal jobban öltözöttek voltak, mint bárhol máshol Boszniában. Az útleírásból kitűnik, hogy a helyi katolikusok próbára tették a Szűz csodatévő erejét, hogy így bizonyítsák be a törökök előtt a Gergely-naptár bevezetésének jogosságát: körmenetet tartottak mind az ortodoxok által használt régi, mind pedig a katolikusok által javasolt új naptár szerinti Nagyboldogasszony nap vigiliáján, de — a pópák nagy bánatára — az ónaptár szerinti ünnepen elmaradtak a Madonna szokásos csodái, amelyek a Gergely-naptár szerint tartott körmeneten bekövetkeztek.[11]

Georgiceo élesszemű megfigyelőnek mutatkozott a boszniai városok leírásánál is, útleírása fontos adalék Bosznia 17. századi demográfiájához. Banja Luka városában négyezer faházat vett számba, ezek közül kétszáz a katolikusoké, ötven az ortodoxoké volt, a többi a törököké, azaz a muszlimoké. A városban negyvenkét mecset állt. A „hajóformájú" Szarajevóban utazónk igen szép kőhidakat és több mint ötven malmot írt le. A városban 115 mecset állt, és Georgiceo úgy becsülte, hogy itt 15 ezer ház lehetett, bennük a kereskedők és a kézművesek 12 ezer boltjával, ám a katolikusoknak mindössze negyven házuk volt. Az itteni kereskedők szerzőnk szerint igen gazdagok, közülük nem egy akad, akinek az áruján kívül 200–300 ezer dukát készpénze is van, hiszen Szarajevóban cserélnek gazdát a Dalmáciából és a török birodalomból érkezett

[11] A következő évben, 1627-ben Toma Ivkovich scardonai püspök és boszniai adminisztrátor azt az utasítást kapta a Hitterjesztés Szent Kongregációjától, hogy vizsgálja ki a Gergely-naptár bevezetését és használatát Boszniában, és folytasson tanúkihallgatást erről, valamint arról, hogy igaz-e, hogy az olovoi Szűz Mária kegykép csak az új és nem az ónaptár szerinti ünnepeken tesz csodát. 1628 januárjában a püspök el is végezte ezt a tanúvallatást, a megkérdezett boszniai ferencesek és olovoi keresztények részletesen beszámoltak a szerintük 1580-ban (valójában a naptárreform éve 1582 volt!) behozott Gergely-naptár bevezetése körüli bonyodalmakról, és az olovoi Szűznek az immár az új naptárhoz igazodó csodáiról, „de tutto questo ne fu dato conto a Constantinopoli, e di là venne ordine che non fussero impediti li frati di celebrar la festa conforme al rito (!) Gregoriano." Archivio di Sacra Congregazione de Propaganda Fide. SC Dalmazia Misc. Vol. 3. Fol. 189–199/v.; Miscellanee varie Vol. XVIII. Fol. 90.; Instruzioni Vol. I. (Dall'anno 1622.) Fol. 106–108. Vö. *Nagy Balázs*: A gregorián naptárreform sorsa Magyarországon. Magyar Könyvszemle 102 (1986) 1. 60–67. *Tóth István György*: Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora. Történelmi Szemle XXXIX.(1997) 3–4. 447–472. Bartolomeo Sfondrato raguzai jezsuita itt közölt levelének adataival jól összevethető Georgiceo leírása Szarajevóról: Sfondrato 1580-ban Szarajevóban kelt levelében azt írta, hogy a városban mintegy tizennyolcezer ház állt (Archivum Romanm Societatis Iesu, Róma, Italia Vo. 156. Fol. 169–170/v.), míg Georgiceo 1626-ban tizenötezerre becsülte a házak számát. Ez is arra mutat, hogy Georgiceo még a nagyobb számadatok becslésénél is nagyon körültekintő volt, ezért is megbízható forrás a leírása.

áruk – Isztambult leszámítva, nincs is gazdagabb városa az oszmán birodalom európai tartományainak. Jajcában viszont a törököknek legfeljebb háromszáz házuk van, a katolikusoknak pedig csak tizenöt. A jajcai vár alatt, a hegy kopár szikláiba egy kápolnát vájtak, és bár utazónkat harmadnapos láz gyötörte, és a helyi katolikusok a törököktől félve szintén le akarták beszélni arról, hogy felmenjen oda, a kíváncsisága mégis erősebb volt: Georgiceo egy török kísérővel, úgy téve, mintha csak egy török meglátogatására lovagolnának ki, elindult, és felmászott a sziklakápolnába. A gyertyafénynél két, egymás fölött kivájt kápolna tárult Georgiceo szeme elé, kőből kivésett oltárokkal, kereszt alakra kifaragott ablakokkal. Ellentétben az alsóval, a felső kápolna nem volt üres, itt egy kis tűzhely mellett melegedve böjtölt – egy török dervis.

A magyar történetírás számára azonban természetesen a jelentés harmadik (időrendben valójában első) része a legérdekesebb, amelyben Georgiceo leírja az útjukat Budáról Boszniába. Georgiceo és kísérői 1626. március 30-án indultak el Budáról – sajnos a szerző az egykori magyar fővárosról semmit sem ír, valószínűleg úgy gondolta, hogy erről a császárnak már nélküle is elegendő információja van. Georgiceo és társai két kocsin indultak útnak, a kocsisokon kívül összesen tizen. A többiek mind boszniai kereskedők voltak, és maga Georgiceo is bosnyák kereskedőnek öltözött, emiatt az út során többször is töröknek nézték – a horvát pásztorok rémülten menekültek előle, míg a Sárvíz folyó hídjánál nem mertek tőle hídvámot kérni. A hódoltság közbiztonságáról sokat elmond, hogy az utazók alaposan felfegyverkeztek, esetleges támadóikat összesen 18 pisztollyal és puskával várták. Akárcsak a többi utazónak, Georgiceonak is Érd volt az első napi szálláshelye, „Haszán bég szerája" faluban, valójában Hamzabégen (ez volt Érd török neve) szálltak meg, itt Georgiceo részletes és igen érdekes leírását adja a karavánszerájnak.

Érden Georgiceo régészhez (vagy kémhez) méltó alapossággal írt le egy emeletes palotát, amely jórészt romokban hevert, de pincéje, konyhája, mosóháza még elég ép volt. Georgiceo különösen megcsodálta a csigalépcsős tornyot és a márvány kaput. Az egyik bosnyák kereskedő „felvilágosította" Georgiceot, hogy ez a magyar királyné palotája volt, aki kijárt ide Budáról, hogy a tájban gyönyörködjék. Valójában Georgiceo a Mohácsnál elesett Sárkány Ambrus kastélyának — az 1869-ben lebontott — romjai között bolyongott. A mohácsi csata felé indulván, II. Lajos király több napig vendégeskedett ebben a kastélyban.[12] Georgiceo gondosan megfigyelte az egyik márványkapu felett a címert is, amelyet a 18. században még láttak e romok között: ez egy koronából kiemelkedő meztelen embert ábrázolt, aki karjait összefonta, ezt egy sárkány fogta körbe, almával a szájában. Utazónk heraldikailag pontos leírását adta a Sárkány-család címerének, és ez a részlet ismét arról tanúskodik, hogy Georgiceo útleírása megbízható forrásunk. A palota mellett az érdi, szintén tető nélküli, romos templomot is leírta, feljegyezve az egyik kövön talált, nyilván a restaurálás évét megörökítő 1487. évszámot. Éppen az érdi kastély rendkívül pontos és más, régészeti és okleveles adatokkal egyaránt ellenőrizhető leírása miatt hihetünk Georgiceonak akkor is, amikor

[12] Brodarics históriája a mohácsi vészről. Kiadja: Szentpétery Imre. Bp. é. n. 29. „Még az nap, amelyen Budáról elindultunk, Sárkány Ambrus kastélyához érkeztünk, amely két mérföldnyire van Budától. Érdnek hívják ezt a helyet.... A király egy pár napig itt időzött." Ezután II. Lajos, aki továbbra is várta az újabb hadakat, a Georgiceo által is használt Duna-menti úton Ercsibe, majd Pentelére, onnan Földvárra ment. Uo. 29–30.

arról számolt be — amire más forrásból nem találtam adatot —, hogy az útjuk elején Buda várától mintegy nyolc kilométerre délre a Duna partján egy rőfnyi széles és ugyanolyan hosszú emlékkövet talált, amelyre (nyilván törökül) feljegyezték, hogy Szulejmán szultán három évvel a város elfoglalása után, azaz 1529-ben ismét Budára jött.

Georgiceo és társai utazásuk második napján elhaladtak Ercsinek a rablók ellen két évvel korábban épített palánkja mellett, és elértek az Adony mellett a Duna partján álló Dzsánkurtarán palánkjához, amelyről Georgiceo is elmondta a számos utazó által ránk örökített mondát Szulejmán szultánról és a vár nevéről: Bécs sikertelen ostromáról hazafelé menekülve, itt pihent meg Szulejmán szultán, aki felkiáltott: megmentettük a lelkünket, ennek emlékére építették ezt az erősséget. Dunapentele útba eső palánkváráról Georgiceo nem írt, helyette egy hattyúkkal teli tó ragadta meg a figyelmét, mielőtt Dunaföldvár palánkhoz értek volna. Georgiceo ezután felment a környék egyetlen, nem túl magas hegyére, minden bizonnyal a 176 méter magas Malina-hegyre, és onnan körbenézett a hódoltsági tájon: A Duna egyik és másik oldalán sok romos templomot látott, jó időben pedig, mondták a kísérői, hatvan nagy templom romját is össze lehet számolni innen.

Ezután Paksra mentek, Georgiceo itt is gondosan megfigyelte a karavánszerájt, amelyet a templomhoz hasonló kövekből építettek, és mivel a főkaput két márványoroszlán őrizte, utazónk joggal következtetett arra, hogy az építtető pasa ezt a karavánszerájt egy keresztény templomból vagy kastélyból alakíttatta át. Az itteni vendégfogadóról 1663-ban Ottendorf is megemlékezett,[13] ez a palánkon kívül állt, és nyilván ez lett a veszte is: Georgiceo még romokban találta, mert a hajdúk felgyújtották.

Tolnán a palánkvár közepén állt az igen nagy, de csak részben fedett templom, amelyet a törökök mecsetté alakítottak, míg a másik, a palánkon kívül álló és kissé romos templom keresztény kézen maradt. További török palánkok mellett elhaladva, átkeltek a Sárvíz folyó hídján, ahol látván török ruhájukat és fegyvereiket, nem mertek tőlük hídvámot kérni. Georgiceo leírása szöges ellentétben áll azzal, amit ugyanitt 1663-ban Evlia Cselebi tapasztalt, aki szerint a hidat őrző aga csak a bor után szed hídpénzt (ezt feltehetőleg nem tartotta a muszlimokhoz méltó árucikknek), ekkor azonban semmi másért nem kellett fizetni.[14] Ezután a bosnyák kereskedők és Georgiceo Szekszárdra érkeztek, amelyről Georgiceo úgy tudta, hogy itt volt a kalocsai érsek rezidenciája. (Ez jól mutatja, hogy a 17. században mennyire elmosódtak már az egykori katolikus püspökségek határai: 1663-ban Ottendorf is úgy vélte, hogy Bátaszék a sosem létezett bajai (!) püspök birtoka volt.)[15]

Szekszárdon, ahol utazónk kiemelte a mezőváros két előkelő kútját, 40 háznyi török élt. Akárcsak korábban Hans Dernschwam,[16] Georgiceo is szomorúan állapította meg, hogy a gazdagon termő gabonaföldek és szép szőlők körül csak puszta falvakat és elhagyott templomok romjait látta – az igen bőven termő, virágzó természet és

[13] *H. Ottendorf*: i. m. 88–89.

[14] Georgiceo csak kisebb hibát ejtett a Sárvíz magyar nevében, Ottendorf 1663-ban viszont Leciuitz-nek írta át a folyó nevét. *Ottendorf*: i. m. 18.

[15] *H. Ottendorf*: i. m. 90. A hódoltsági egyházmegyéknek a köztudatban elhalványodó határára: *Borsa Iván–Tóth István György*: Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikusairól 1651–1658. Levéltári Közlemények 1989. 1. 88. és Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania 1627–1707. Edidit: István György Tóth. Roma–Bp. 1994. 13–15.

[16] *H. Dernschwam*: i. m. 140–141. 491–493.

az elpusztult települések kontrasztja őt is megdöbbentette. Innen Bátaszékre mentek, ahol sok épület hevert romokban, ez Georgiceora éppen úgy nagy benyomást gyakorolt, mint 1663-ban Heinrich Ottendorfra vagy a török Evlia Cselebire. Ottendorf a palánkon belül sok egykori templom és épület romjait látta, míg Evlia Cselebi arról írt, hogy Bátaszék egykor „nagyon, de nagyon virágzó" város volt, az épületek nyomai jól láthatóak.[17] A mezőváros közepén fekvő, tető nélküli templom körül puszta falak álltak, ezért Georgiceo úgy vélte, hogy a templomhoz valaha kolostor tartozhatott. – Georgiceo valószínűleg hallott a szomszéd faluban, a megtévesztően hasonló nevű Bátán lévő, és ekkor pusztán álló bencés kolostorról, annak romjait vélte felfedezni a bátaszéki templom körüli romok közt.[18] Dunaszekcső hegytetőre épült, nehezen megostromolható, hatvan török katonával megrakott palánkjáról Georgiceo érzékletes leírást adott, míg a Duna túlsó oldalán, a védettebb Mohácsi-szigeten református magyarok faluját találta. Mint minden erre járó utazó, a török Evlia Cselebitől a német Ottendorfig, Georgiceo is megnézte a nevezetes mohácsi csatamezőt, és elelmélkedett a középkori magyar királyság gyors bukásán.

Georgiceo Buda és a Dráva között egyedül Mohácson emlékezik meg a helybeli papról, aminek nyilvánvalóan az volt az oka, hogy mint délszláv anyanyelvű katolikus, sem az ortodox szerbekkel, sem a református magyarokkal nem került közelebbi kapcsolatba. A mohácsi katolikusok plébánosa, Don Simone Matkovics azonban igen szívélyesen fogadta.

Ez a mohácsi plébános korántsem csak egyike volt a török területen működő kevés katolikus papnak, hanem a 17. századi hódoltsági katolikus egyház messze legérdekesebb alakja, aki hívei érdekeit védelmezve egyaránt fellépett Rómában a pápa, Isztambulban pedig a szultán udvarában. Igen sok levelet küldött Rómába, és ezek szinte fékezhetetlen mesélőkedvről árulkodnak: joggal feltehető, hogy a nála vendégeskedő Georgiceot is bőven ellátta a környékre vonatkozó információkkal.

Don Simone Matkovics 1575 körül született a boszniai Olovóban, állítólag a bosnyák királyi családból származott, és viharokban gazdag életét 1639-ben mohácsi plébánosként fejezte be. A ferencesek boszniai kolostoraiban nevelkedett, és az első tonzúrát is felvette, de később mégsem akart szerzetes lenni, sőt — nyilván a kolostorokban elszenvedett sérelmek hatására — a Magyarországon térítő bosnyák ferencesek legelszántabb ellensége lett. Tizenhárom évig a szerémségi Babska falu plébánosa volt, de a görögkeleti püspökök — akik a délszláv anyanyelvű, energikus plébánosban veszélyes konkurenciát láttak — folyamatosan zaklatták, ezért Isztambulba ment. Itt a szultáni szeráj őre, egy eunuch, nagy szeretettel fogadta, mert — mint elmondta — ő is a bosnyák királyok családjából származott, a rokonai pedig Boszniában Don Simone apja házában nevelkedtek. (A befolyásos eunuch nyilván a gyerekadóval került a szultáni udvarba, és nem felejtkezett el egykori népéről, rokonságáról.) Ennek az eunuchnak a segítségével Matkovics magától a szultántól szerzett kiváltságleveleket a hódoltsági katolikusok védelmében, az ortodoxok, a reformátusok, az evangélikusok és az unitáriusok ellen. Don Simone, aki elég jól beszélt törökül, egyébként is igen

[17] *H. Ottendorf*: I. m. 90–91. E. Cselebi: i. m. 237.

[18] *Rupp Jakab*: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre. I/2. Pest 1870. 378–379.

jó török kapcsolatokkal rendelkezett, a pécsi törökök egyenesen azt mondogatták róla, hogy "ez az ember jó az ő országuk számára".

1612-ben Don Simone Rómába ment, ahol minden követ megmozgatott, hogy missziót szervezzen Belgrád környékén, és püspökké szenteljék. Pártfogói, a jezsuiták elérték, hogy a plébánost fogadja maga V. Pál pápa is. Azt azonban régi ellenségei, a bosnyák ferencesek, megakadályozták, hogy a pápa Don Simonét kinevezze belgrádi székhellyel szendrői püspöknek, bár Alberto Rengjich szendrői (belgrádi) püspök a Georgiceo útját követő évben, 1627-ben vikáriusává nevezte ki a mohácsi plébánost. 1622-ben, majd — már dalmát humanista útja után — 1630-ban Don Simone ismét Rómában járt, mindkét alkalommal a belgrádi missziós püspökséget szerette volna elnyerni, de hiába, mint egyszerű plébános halt meg. Don Simone 1630-ban hosszú jelentésben számolt be a Hitterjesztés Szent Kongregációjának arról, hogy előző római tartózkodása után hazafelé tartva Ljubljana környékén török nyelvű kiváltságleveleket gyűjtött össze, majd Bécsben járt, ahonnan Morvaországba ment Dietrichstein bíboroshoz. Mohács felé visszatérve több magyar főúr udvarában is megfordult, a keszthelyi várkapitányt pedig katolikus hitre térítette. E jelentésében részletesen leírta a „nagy ködként" a katolikus hitet elhagyó mohácsi híveire szálló izzasztó járványt, és egy Orbanica nevű mohácsi boszorkány mesterkedéseit is, aki a nagy vízen, minden bizonnyal a Duna egyik mellékágán varázsolt vasárnaponként egy, a vízen égő fonállal haladó, lángoló rokkával, amíg meg nem jelent neki az ördög és el nem nyelte a föld.[19] Don Simone — mint ez Georgiceo útleírásából kitűnik — a mezővároson kívüli nagy templomban misézett, amelynek csak az egy oldalról volt meg a teteje, bár a helyi katolikusok már összehordták az anyagot ahhoz, hogy teljesen befedjék. (Georgiceo nem mondja meg, hogy mi lehetett az akadálya annak, hogy a mohácsi katolikusok be is fedjék a templomukat, de nyilvánvalóan a szandzsákbég nem ingyen osztott engedélyére kellett várniuk.)

Mohácsot elhagyva Georgiceo két újabb templomromot látott, majd az ortodox szerbek négy kis faluját, ékes bizonyságaként a középkori magyar lakosság pusztulásának és a hódoltsági délszláv betelepedésnek.[20] Baranyavárról Dárda palánkjához

[19] Don Simone Matkovics életére, és a csodákra: *Tóth István György*: A mohácsi plébános, a budai pasa és a kálvinista konstantinápolyi pátriárka. Don Simone Matkovics levelei a Hitterjesztés Szent Kongregációjához. Ráday Gyűjtemény Évkönyve. VIII. Szerk. Berecz Ágnes–Szabó András. Bp. 1997. 185–252. Vö. Archivum Romanum Societatis Jesu, Roma, Austria 20. Fol. 29–37/v. Kiadásai (én az eredetit használtam): *Miroslav Vanino*: Kašičevo izviješče o Don Simunu Matkoviču (1613). Vrela i prinosi (Sarajevo) 1(1932) 80–99. Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók. Szerk.: Balázs Mihály–Fricsy Ádám–Lukács László–Monok István. 1609–1625. I/1. Szeged 1990. 172–186. Don Simone további levelei: *Marko Jačov*: Spisi Kongregacije za Propagandu Vere u Rimu o Srbima 1622–1644. I. Beograd 1986. 102–103. 113–114. 174–175. 183–184. *Tóth István György*: Egy hódoltsági plébános panasza a ferencesek, a jezsuiták és Róma ellen (1634). Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Szerk.: Kalmár János. Bp. 1997. 107–112. A magyarországi hódoltság katolikusaira: *Djuro Kokša*: L'organizzazione periferica delle missioni in Ungheria e in Croazia. In: Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria rerum. Hrsg.: Joseph Metzler. Rom–Wien–Freiburg 1972. I/2. 274–285.

[20] *Szakály Ferenc*: Szerb bevándorlás a török kori Magyarországra. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 75–88., *Blazovich László*: Déli szlávok Magyarországon és a Körös–Tisza–Maros közben a 15–18. században. In: Magyarország történeti demográfiája (896–1995), Szerk. Kovacsics József. Bp. 1997. 117–124.

értek, ahol a dalmát utazó is megcsodálta a híres, „egy mérföldnyi hosszú" eszéki hidat, ahol két szekér kényelmesen elhaladhatott egymás mellett. Georgiceo szemügyre vette egy másik, Szulejmán szultán számára épült híd roncsait is.

Eszék igen régi város, de a törökök erősen kibővítették, állapította meg a mindent alaposan megfigyelő utazó, hiszen jól látható, hogy a régi falak kőből épültek, az újabbak viszont csak agyaggal tapasztott fából. Georgiceo, aki a várban három kerék nélküli ágyút is szemügyre vett, (ezek egyike harminchat tenyér hosszú volt, és elég durva kivitelű, állapította meg), ezúttal is inkább felderítőnek, mintsem útleírónak mutatkozott. Ezután átkelve a Száván Boszniába értek, és egyheti út után, virágvasárnap érkeztek Banja Lukába, ahol három hétig maradtak.

Georgiceo visszafelé megtett útjáról nem sokat tudunk, mert nem a korábbi társaival, a jól ismert bosnyák kereskedőkkel utazott, és az új, közelebbről meg nem nevezett útitársaiban már nem bízott meg. Így nem is mert jegyzetelni, mert attól tartott, hogy ha útközben írni látják, hamar rájönnek, hogy csak kiadja magát bosnyák kereskedőnek. Belgrádban akart ugyan feljegyzéseket készíteni, itt azonban „lelepleződött", elterjedt a híre, hogy a trónörökös és Michael Adolf Althan gróf, császári végvári főkapitány küldték, hogy kikémlelje a környéket. Ezért azután jobbnak látta, ha elrejtőzik Belgrádban, majd megbízható emberekkel titokban Pécsre ment. Itt útlevelet kapott a szandzsákbégtől, majd azzal az ürüggyel, hogy egy szegény kereskedő, aki az adósát akarja felkeresni Győrben, a siófoki aga ajánlólevelével hódoltsági magyarokhoz csatlakozott, akik a győri püspök számára vitték a tizedet – ékes bizonyságául annak, hogy a török hódoltság területén is érvényesült a királyi Magyarországon élő püspökök befolyása. Georgiceo hosszú és viszontagságos utazás után így érkezett meg Veszprémbe, a Habsburgok országrészébe.

Georgiceo reményei, hogy a boszniai mecsetekből hamarosan ismét keresztény templomok lesznek, még nagyon sokáig nem teljesültek. Az olovoi útja alkalmából készült beszámolója azonban rendkívül pontos és életszerű képet rajzolt a 17. századi magyarországi török hódoltságról és lakóiról.

Athanasio Georgiceo útleírásának az első része az olovoi Szűz Mária-kegyképpel és ennek csodáival foglalkozik, a második része pedig Bosznia és az ottani fontosabb városok: Jajca, Banja Luka és Szarajevó leírását adja. A harmadik rész Georgiceo beszámolója a Budától Banja Lukáig megtett útjáról, ezt most magyar fordításban közöljük.

A forrás:

Archivio di Sacra Congregazione de Propaganda Fide, Roma.
Scritture riferite nei Congressi. Dalmazia Miscellanea Vol. 3. Fol. 136–141/f/v. egykorú másolat.

Athanasio Georgiceo úr jelentése a császárnak a Boszniában tett útjáról 1626-ban

Harmadik rész

Azokról a dolgokról, amelyeket naponta feljegyeztem Budáról a boszniai királyságba indulva.

Az első napon, március harmincadikán, 11 óra tájban indultunk el Budáról két kocsival, amelyekben a kocsisokon kívül tíz utas volt, mind bosnyák kereskedők, jó

fegyverekkel, tizennyolc puska- és pisztolycsővel. Amikor egy mérföldnyire értünk, a Duna partján találtunk egy kőlapot, egy rőf hosszút és ugyanolyan széleset, amelyre felírták, hogy Szulejmán szultán Budára jött három évvel a város elfoglalása után.[21] Ettől az írástól fél mérföldnyire egy nagy falu nyomát találtuk, közvetlenül a Duna partján, amelyet a törökök Taslikköi-nek, azaz a Köves-hely-falunak neveztek. Ez valóban nagyon szép helyen feküdt, a síkságról bizonyos szép dombokra felhúzódva, amelyek régen szőlőkkel voltak tele, mint ezt bizonyos osztásokból még látni lehetett.[22] Emellett a dombok mellett fél mérföldet haladva megérkeztünk egy falucskába, amelyet korábban Haszán bég szerájának neveztek,[23] és egy tágas, de ablaktalan házba érkeztünk, amelyet a törökök karavánszerájnak mondanak, és amelyet Szefer basa[24] építtetett tíz éve, hogy befogadja az utazókat. Itt nem volt más, mint tizennyolc kémény és hely sok embernek, lónak és szekérnek. Az, akinek az a feladata, hogy kinyissa és bezárja a nevezett karavánszerájt, csak fát, szénát és gabonát árul, és amikor valaki vesz tőle, mindjárt ki is kell fizetnie, azt hiszem, két okból: Egyrészt azért, hogy ne kelljen annyi számlát vezetnie, másrészt pedig azért, hogy a következő reggel minden utazó abban az órában távozhasson, amikor akar. Itt kell megjegyeznünk, hogy az egész, a törököknek alávetett Magyarországon és az egész Illiricumban[25] vannak ehhez hasonló karavánszerájok, amelyeket gazdag törökök építtettek a lelkük üdvéért,[26] és ezek olyan közel vannak egymáshoz, hogy déltől másnap délig az egyikből a másikba lehet érni, ott pedig, ahol szorosok és városok vannak, még több van ezekből. E falutól egy puskalövésnyi távolságra volt egy domb alatt egy palota, de tető nélkül, és nagy részt romosan, még az ablakokból is kiszedték a köveket. Ezt a palotát minden oldalról megnéztem, és a domb oldaláról igen mély pincéket találtam, ép boltozattal, és egy teljesen ép konyhával, amelynek a tetejét piramis alakúra készítették, ez még kéményként szolgált – igen előkelő építmény, volt bent egy teljesen kőből épült mosómedence is, amelyik eléggé kinyúlt a falon, itt, mint gondolom, a piszkos vizet öntötték ki. Ennek a palotának a másik részén egy sarokban volt egy kerek tornyocska, ebben nem volt más, mint egy csigalépcső, amelyen a felül lévő szobákba lehetett felmenni, ahol igen szép márványdarabokat lehetett látni. Ez a rész ennek a helynek, vagyis a dombnak a lejtése miatt magasan volt, három sorban voltak a szobák, az első rész szobái boltozatosak voltak, de a boltívek romosak, míg a két felső részben látszott, hogy itt valaha gyönyörű mestergerendák voltak. Az ajtó, amelyik az udvarról a boltozatos szobákba nyílt, szintén márványból készült, felette egy címer állt, amelynek mezejében egy korona volt kivésve, afölött egy ember, köldökig meztelen, aki keresztbe fonta a karjait, és ezt az embert a koronával egy sárkány

---

[21] Ez a minden bizonnyal török nyelvű emlékmű Szulejmán szultán 1529. évi budai látogatását örökítette meg.

[22] Tas-lik-köi: köves falu (törökül). Georgiceo a Duna partján fekvő, a középkorban szőleiről nevezetes Csőt falu romjait látta. Itt mondok köszönetet Hegyi Klárának a török fogalmak magyarázatáért.

[23] Hamza bég szerája, ez volt Érd falu középkori neve, egy 16. századi török bég nevéből.

[24] Szefer tizenkét évvel korábban, 1614 februárjától októberéig volt budai pasa. (*Fekete Lajos*: Budapest a törökkorban. Bp. 1944. 217.)

[25] A törököknek hódolt Balkán délszláv nyelvű tartományai, Szerbia és Bosznia.

[26] A karavánszerájok vallási alapítványok formájában működtek.

fogta körbe, amelynek egy alma volt a szájában.[27] Kimentem a palotafal egyik hasadékán, és egy lapos részt találtam, amelyet a Duna felől egy igen vastag fal tartott, ennek vastagsága megegyezett a palota első szobáiéval, úgy gondolom, hogy itt volt a kert, és alul még látszottak a régi, nem túl magas falak, amelyek az istállók és a szolgáknak épült házak nyomait mutatták. Ez a palota, ahogy az egyik kísérőm tájékoztatott, a magyarországi királynéé volt, aki időnként idejött Budáról, hogy gyönyörködjék eme fenséges helyben, egy puskalövésnyire a Dunától, ahol mintegy húsz lépésnyire a parttól egy kis sziget volt, tele aránytalanul nagy gyümölcsfákkal, amelyeket úgy gondolom, hogy még ez a királynő ültetett el. A fent nevezett palota és a Duna-part között egy igen szép, négyszögletes kövekből készített templom állt, négyszögletes harangtoronnyal, de egyiknek sem volt teteje. Belül az 1487-es évszámot találtam, nem tudom, hogy ez a templom építésének vagy pedig a felújításának az évszámát jelölte-e.[28] A templom körül volt egy temető, amelyet négyszögletes kövekből épült fal övezett, nagy kapuval, nem messze innen néhány fal állt nagy ablakokkal, ebből arra következtettem, hogy ez valamelyik szerzetesrend lakása lehetett.[29]

Második nap, azaz március utolsó napján, jó korán elindultunk, és még napfelkelte előtt egy palánkhoz értünk, amelyet két évvel ezelőtt az útonállók miatt építettek, akik ebben a szorosban az utazókat fosztogatták. Ezt a palánkot nyolcvan lovas őrzi, és sok más gyalogos, akik nem kapnak más fizetést, mint azt vámot, amelyet ebben a szorosban szednek, mert minden teli szekér után harminc magyar dénárt és az üres után tizenötöt kapnak, senkivel sem tesznek kivételt, még ha az maga a budai pasa volna is. Ez a hely egy nem túl magas dombon áll a Duna partja mellett, ahol a keresztények idejében egy Ersin[30] nevű, igen híres falu állt, ezért itt még látszanak egy templom falai. Szemben egy kis szigeten pedig látszott egy másik templom, teljesen épen, csak a teteje hiányzott, itt a fentieken kívül 70 háznyi szerb élt.

Innen elindulva egy újabb palánkhoz értünk, másfél mérföldnyire az előzőtől, ezt Szánkutaránnak, azaz a lélek megszabadításának hívják, mivel Szulejmán szultán, amikor Bécs ostromából menekült, és elért erre a helyre, megkérdezte a vezírjét, hogy hol van, mire az azt felelte, hogy a saját országában, Budától egynapi járóföldre, mire azt mondta a szultán: Áldott legyen az Isten neve, aki megszabadította a lelkemet

---

[27] Sárkány család „beszélő" címere: „A pajzs udvarában koronából kiemelkedő meztelen ember körülkerítve egy koronás kígyó vagy inkább sárkány által, melyet két kiterjesztett kezével azon ember fog. A pajzs fölötti sisak koronáján szintén olyan ember, sárkány által körítve látható." *Nagy Iván*: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. X. Pest 1863. 59. Kereskényi Gyula, a helytörténész érdi plébános tévesen szűznek írta le a sárkány által körülfogott alakot, amely a Sárkány-család érdi kastélyának romjai közt talált címeren volt: *Kereskényi Gyula*: Érd (Hamzsabég) és Batta (Százhalom) községek történeti vázlata. Székesfejérvár 1874. 30–31. A kastélyra: Pest megye régészeti topográfiája. Szerk.: Torma István. Bp. 1986. 97. Az itt idézet leírással ellentétben azonban Georgiceo hangsúlyosan emeletes épületről beszél, ezt talán a törökkor utáni átépítésekor alakították földszintesre. Vö. még *Bártfai Szabó László*: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599. Bp. 1938. 356. 367. 387. *Lukinich Imre*: A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. II. Bp. 1939. 364–366. Pest megye műemlékei. Szerk. Dercsényi Dezső. I. Bp. 1958. 349. 356–357.

[28] Az 1487. évszám minden bizonnyal az újjáépítést jelölte, mert Érd plébánosát már 1334-ben, majd 1468-ban is említik. Ide, az érdi Szent György templomba kívánt temetkezni Sárkány Ambrus is 1522-ben kelt végrendelete tanúsága szerint. Heinrich Ottendorf is megnézte 1663-ban Érden ezt a már „sok évvel ezelőtt lerombolt templomot". *Ottendorf Henrik*: i. m. 37. Pest megye műemlékei...I. 350–353.

[29] Georgiceo valószínűleg a plébánia romjait nézte kolostornak.

[30] Ercsi.

az ellenségeim kezéből![31] Ezt a palánkot nyolcvan lovas és ugyanannyi gyalogos őrzi, akiket a szultán pénzéből fizetnek, és nincs itt más keresztény, csak tíz háznyi szakadár szerb. Ez is a Duna partján fekszik, nem messze egy szigettől, amely öt mérföld hosszú és három mérföld széles.[32] Innen négy mérföldnyire találtunk egy nagyon nagy tavat, ahol rengeteg hattyút láttunk, és annyi más madarat, hogy sohasem láttam ehhez hasonlót. Ezenkívül elmondták nekem, hogy ebben a tóban igen sok hal él, sőt ekkor a falusiak nagyon sok halat hoztak a tóból és ezeket néhány dénárért megvettük. E tótól mintegy két puskalövésnyire volt egy palánk, amelyet Fuduarnak[33] hívnak, szintén a Duna partján, ahol száz török és szerb lovas és ugyanannyi gyalogos szokott lenni, akik mind a szultán zsoldjában állnak. Ugyanezen a helyen 30 háznyi kálvinista magyar is él, nagyon kényelmesen, mert a töröknek nem tartoznak mással, mint gyalogosszolgálattal és levélhordással, vagy azzal, hogy kocsin a közszolgálatba küldött személyeket szállítsák, ha Budáról jönnek, akkor két mérföldnyire, ha Buda felé mennek, akkor négy mérföldnyire.

Fuduarról elindulva eltávolodtunk a Duna partjától mintegy egy mérföldnyire, és a fent mondott helytől mintegy másfél mérföldnyire újra a Dunához értünk, és beértünk egy völgybe, amelyet a törökök Altun Oluknak, azaz Aranycsatornának neveznek,[34] ahol a balra fekvő domb oldalán egy tető nélküli templom volt, mind ennek a fekvése, mind a házak nyomai, mind pedig az innen nem messze folyó patak azt mutatták, hogy itt a múltban egy igen nagy falu volt. Mivel a háborúkban, amelyeket kezdetben vívtak a magyarok a törökökkel, ebben a szorosban a magyarok gyakran legyőzték a törököket, és egyszer akkora zsákmányra tettek szert, hogy kalappal osztogatták az aranydukátokat, emiatt ezt a helyet Aranycsatornának nevezik. Innen egy fél mérföldnyire találtunk egy nem túl magas, sem pedig nagyon széles hegyet,[35] de mivel körülötte mindenütt síkság volt, innen sok templomot lehetett látni, a Duna egyik partján és a másikon, sőt valaki elmondta nekem, aki kényelmesen körbejárta a mondott hegy tetejét, hogy hatvan igen nagy templomot számlált össze, amelyek

[31] Dzsánkurtarán vagy más néven Korkmaz erődje Adony mellett a Duna partján a Csepel-szigettel szemben állt. *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995. 82. A Georgiceo által is megörökített mondát Szulejmán szultánról Evlia Cselebi így írta le: 1529-ben a szultán Bécs alól „hat nap és hat éjjel abban a zordon télben menve, e Dsánkurtarán helyen Kuvin szigete előtt megállapodott. Szulejmán khán egy csónakon Kuvin szigetére ment át, s vezíreinek megparancsolta, mondván: 'Ezt a helyett Dsánkurtaránnak nevezzétek, mi Bécsből az iszlám sereggel ide jövén, lelkünket megmentettük (dsán kurtárdik).. gyorsan építsetek itt egy várat.' Amint e rendeletet kiadta, parancsa szerint hozzákezdtek az építéshez." Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. Bp. 1985. 243. Leírja ezt Ottendorf is, e palánknál kérdezte meg a menekülő Szulejmán, hogy vajon a „gyaurok követik-e haderejükkel". *H. Ottendorf*: i. m. 87. („liberatio animae oder Rettung der Seelen"). Révay László, aki 1620-ban járt ugyanezen az úton egy követséggel, más magyarázatot adott erre a névre: „háltunk Adomba, kit most a törökök Zankurtarannak hínak, azaz lélekszabadítónak, mert az benne lakozó törökök sok lelket szabadítanak meg a császár (=szultán) útján járó magyar csavargóktul." Révay László naplójából. Itineris Constantinopolitani vera descriptio. Magyar Történelmi Tár III. Pest 1857. 246. A Dzsánkurtarán a török nyelvterületen gyakori helységnév.

[32] Csepel szigete, török neve Kuvin.

[33] Dunaföldvár.

[34] Georgiceo török fordítása most is jó, Altun oluk valóban Aranycsatornát jelent.

[35] Ez a környező síkságból kiemelkedő hegy a Paks fölötti, 176 méter magas Malina-hegy.

ma elhagyatottan és tető nélkül állnak, amiből meglátszik, hogy régen milyen sokan lakták ezt a vidéket.

Elhagyva ezt a hegyet, közvetlenül ezután egy Pana[36] nevű faluba értünk, amely szintén a Duna partján fekszik, ahol jelenleg a törökök száz és a szakadárok negyven háza áll, van itt két igen nagy templom is, az egyik a dombtetőn, ez a tetejét leszámítva teljesen ép, a másik a falu közepén áll, ahol most ez a törökök mecsetje. Feltehető, hogy volt itt egy harmadik templom vagy pedig egy palota is a fent nevezettek mellett, mivel egy basa a templom köveihez hasonló kövekből építtetett egy karavánszerájt, azaz az utasok szálláshelyét, a főbejárat két oldalán két márványoroszlánnal. Ezt a karavánszerájt ólomtető fedi, de az elmúlt háborúkban a hajdúk felgyújtották, és nem maradt belőle más, csak a falak.

Harmadnap, azaz április elsején három magyar mérföldre haladtunk innen, amikor a Dunától egy kissé eltávolodva bizonyos nagyon veszélyes erdőkön[37] mentünk keresztül, és Tolnába[38] értünk, ebbe a Dunánál fekvő helységbe, ahol a palánk közepén állt egy igen nagy templom, amelynek csak egyik felét borította tető, ebben a törökök saját szektájuk hitét gyakorolták. E helyen a törökök és a kálvinista magyarok mintegy kétszáz háza állt. Volt ezenkívül még néhány rác szakadár, de csak kevés. Kevéssel a mondott palánk alatt találtunk egy igen szép templomot, ennek csak a boltívei omlottak le, mivel a teteje hiányzott. Tolnától egy mérföldnyire újabb palánkot találtunk, ezt mintegy húsz évvel ezelőtt építették,[39] mellette folyik egy patak, amelyet magyarul Seruis-nek, azaz sáros víznek[40] hívnak, de tele van halakkal. A hídon minden kocsi után nyolc magyar dénár hídvámot szoktak szedni, azonban az, aki erre gondot viselt, nem mert tőlünk pénzt kérni, mivel látta, hogy fel vagyunk fegyverezve és török módra öltöztünk.[41] Ebben az új palánkban törökök és szerbek élnek, mintegy harminc házban. Nem messze innen Collonich hatalmas öldökléssel legyőzte a Dervis pasát, és amikor nagy zsákmánnyal, győztesen távozott, a Nádasdi-vár mellett lesből rátámadtak, itt néhány emberét elvesztette, de a zsákmányát csak elvitte.[42]

---

[36] Paks. Georgiceo valószínűleg Paxa-t írt, ezt a korabeli olasz íráskép mellett a másoló könnyen olvashatta Pana-nak.

[37] Az erdők nyilván a rablók miatt voltak igen veszedelmesek.

[38] Tolna mezőváros.

[39] Palánkapuszta. Ottendorf 1663-ban félreértve a nevét, mint „Owar oder die neue Palanken" néven írta le Tolna és Szekszárd között. *H. Ottendorf*: i. m. 89. Ottendorf le is rajzolta ezt a mocsár közepén fekvő szigeten álló „cölöpökből és sárfalakból" épült négyszögletes erősséget. Uo. 48–49. Evlia Cselebi is leírta, mint Jeni-Palanka, azaz Új palánk „oszmánli építkezést", vagyis ezt a Sárvíz partján álló települést a törökök építették a „Sárvíz folyón lévő húsz ívű fahíd" védelmére. A városban szerinte egy dzsámi és tíz ház, a vár előtt néhány ház és bolt található. *E. Cselebi*: i. m. 238–239.

[40] Sárvíz folyó.

[41] Evlia Cselebi leírása szerint a híd fölött őrház állt, benne egy aga volt a hídfelügyelő. Cselebi szerint csak a hídon átvitt bor után kell fizetni (ezt nyilván nem tartották muszlimokhoz méltó árunak), „másféle tárgyak után semmit sem vesznek" – ez szöges ellentétben áll Georgiceo leírásával. *E. Cselebi*: i. m. 239. Evlia Cselebi és a keresztény források összevetésére vö. *Tóth István György*: A magyarországi török építkezés forrásaihoz: a kanizsai vár házainak összeírása (1690). Zalai Múzeum 2. Nagykanizsa 1990. 221–230.

[42] Több Dervis pasa volt a törökkorban a magyarországi hódoltságban, pl. így hívták az 1550-es években a mohácsi béget, és a Kollonich családnak is több tagja viselt katonai tisztségeket Magyarországon. Valószínűleg azonban Deli („Vad") Dervis budai pasa (kormányzott 1622 októberében, Temesvárott október végén lováról lehullva halt meg – *Gévay Antal*: A budai pasák. Bécs 1841.) és Siegfried Kollonich (1572–1624) báró, királyi főlovászmester (1606–1608), dunántúli kerületi kapi-

Az új palánktól mintegy fél mérföldnyire Sexarra[43] érkeztünk, ez volt — ahogy nekem elmondták — a kalocsai érsek rezidenciája, ez jól látszott a templomokból és a palotából is. És bár ezek tető nélkül álltak, mindazonáltal ezek az olyan szép emlékek egy ilyen kedves fekvésű helyen nemcsak csodálkozással, de egyben szánakozással is eltöltötték a szemlélőt, mivel soha sem lehet itt a vetést learatni, ellenkezőleg, ekkor láttuk a legszebb gabonaföldeket az egész utunk során. A fent nevezett hely egy dombnál feküdt, amely egy völgybe torkollott, ez mindkét oldalán szőlőkkel teli dombokkal sok mérföldnyire kiterjedt, és Sexar környékén mindkét irányban derékszögben meghajlott, egyik része a fent nevezett új palánk felé a főút mellett egy fél mérföldnyire folytatódott.

A völgynek a több mint egy mérföldnyire a főút felől előttünk kitárulkozó másik része egy szép, de nem túl széles síkság volt, mert innen egy olasz mérföldnyire a Duna folyt, ez a síkság, ahogy mondtam, tele volt szép vetésekkel. Ebben a Sexar helységben két igen előkelő kút található, az egyik a völgy felől, a másik a Duna felől. Ezen a helyen mindig volt egy szandzsákbég, és benne a törökök negyven háza áll. Sexartól elindulva mintegy másfél mérföld megtétele után két templomot találtunk, az egyik bizonyos hegyek lábánál állt, a másik a Duna felől, egymástól majdnem egy mérföldnyire, itt régen — amint ezt a templomok fekvéséből megérthettük — egy igen nagy falu állt. Innen fél mérföldre elhaladtunk Batorich[44] mellett, amely helyet palánk vesz körül, ennek közepén egy igen nagy, tető nélküli templom állt, néhány fallal, amelyek elárulták, hogy itt valaha valamelyik szerzetesrend kolostora állt.[45] A palánk egyik oldalán folyt a fent nevezett patak,[46] amelyik tele volt hallal, a leginkább e helyen, mert az egyik útitársam elmondta, hogy egyszer nyolc darab csukát vett, darabját hat magyar dénárért, mindegyik rőfnyi hosszú volt, nincs is olyan hely a török uralom alatt, ahol olcsóbban lehetne halat venni. Batorich-ból elindulva fél mérföldet tettünk meg, szinte mindig felfelé mászva bizonyos ligetek között, és az út közepén a Duna felől bizonyos dombok oldalán volt két templom, egymástól mintegy két puskalövésnyire, az egyik nagyon nagy és szép volt, a másik kicsinyke, de egyiknek sem volt teteje. A mondott dombok alatt folyt a Saruis patak, amely mellett egy síkság terült el, gyönyörű rétekkel, a dombok másik oldalán a Duna felé volt egy falu, kálvinista magyarok harminc házával. Innen fél mérföldnyire Srecsuij-ba érkeztünk, ezt úgy vélem, hogy régen Sepusium-nak hívták.[47] Ez a hely egy igen magas dombon áll, egy elég nagy, tető nélküli templommal, és néhány, várszerűen köréje épített fallal, amelyhez újabb, a törökök által épített falak csatlakoztak, a szárazföld

tány, érsekújvári várkapitány lehetett az összecsapás két szereplője. Kollonichra lásd portréját és annak feliratát, Historisches Museum der Stadt Wien. Vö. *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek a XVI–XVII. században. Történelmi Szemle XXXIX (1997) 2. 271.

[43] Szekszárd. A kalocsai érseknek nem itt volt a rezidenciája, Georgiceot rosszul tájékoztatták.

[44] Bátaszék.

[45] Bátaszéken nem volt kolostor. Georgiceo akárcsak Érden, itt is „régészeti megfigyeléseket" végzett, de más romos épületeket nézett kolostornak, talán hallott a közeli Báta pusztán álló bencés kolostoráról is.

[46] Sárvíz.

[47] Dunaszekcső. Sepusium vagy Scepusium a Szepesség latin neve, tehát nem falut, hanem nagyobb régiót jelöl, ráadásul innen sok száz kilométerre északra, a királyi Magyarországon.

felől[48] egy nem túl nagy patak folyt, ezután néhány domb mosolygott, tele gyönyörű szőlőkkel és gyümölcsfákkal, a fent nevezett domb túloldalán a Duna fölött egy szakadék tette a várat bevehetetlenné, van ugyan itt egy kapaszkodó, nem épp kényelmes kezdettel. Alatta néhány bárka volt, részint halászatra szolgáltak, részint pedig arra, hogy átkeljenek rajtuk a szemben fekvő, egy mérföldnyi hosszú szigetre, amelynek a belsejében van a kálvinista magyarok faluja.[49] A nevezett Srecsij-i várban hatvan katona van, akik ezt a szorost őrzik.

Innen továbbindulva mindig a Duna partja mellett haladtunk, és másfél mérföldnyire egy nem túl nagy patakhoz[50] értünk, amelyben Lajos király, akit legyőzött egy ottomán sereg, leesett a lováról és a többi lovak utolérték és összetiporták, és itt fejezte be életét. Erről a helyről fél mérföldnyire igen késő este érkeztünk meg Muhach-ra,[51] ahol ezen az éjszakán megpihentünk.

A negyedik napon, azaz április másodikán, megszemléltem a Muhach helyet, amely a Dunánál van, palánk veszi körül, és egy szandzsákbég székhelye, aki mintegy száz törökkel őrzi ezt a helyet. A mezővároson kívül van a kálvinista magyarok, a szakadár szerbek és a katolikus bosnyákok mintegy százötven háza, ez utóbbiak plébánosa Don Simon Matcouich,[52] aki misét mondott a mezővároson kívüli igen nagy templomban, amelynek csak az egyik sarkán volt teteje, ott, ahol a misét mondták, bár ezek a szegény katolikusok a tető befedésére az anyagot már beszerezték. A mezőváros közepén volt egy másik templom is, de annak nem volt teteje. Innen elindulva jobb oldalon nagyon szép tájat láttunk, bal oldalon pedig egy igen nagy tavat vízimadarakkal, bár csak kevés helyen volt benne víz. Ez a tavat áradáskor a Duna fel szokta tölteni, és amikor pedig apad a folyó, bizonyos tavacskákban nagyon sok halat hagy hátra. E mellett a tó mellett, Mohácstól mintegy egy mérföldnyire volt egy kis domb, amelyet a janicsárok készítettek, amikor itt táborozott Szulejmán szultán,[53] beásva magát, amint ma is meglátszik, amikor a népe legyőzte a nevezett Lajos királyt. Félmérföldnyire ettől a helytől bizonyos dombokon két templomot találtunk, romokban hevertek, de igen szép helyen feküdtek, egymástól mintegy egy olasz mérföld távolságra. A dombok oldalában igen sok diófa volt, és ezek alatt néhány igen szépen gondozott szántóföld, mivel ezek között a fák és dombok között a szakadár rácok négy kis faluja állt.

Innen elindulva és másfél mérföldet haladva Bargneuar-ra[54] értünk, ez palánk formára épült helység, a Dunától több mint egy mérföldnyire, bent 50 török őrizte a mezővárost, a szakadároknak volt 30 háza, a mezőváros alatt egy lerombolt templom nyomai voltak. Bergneuar-tól három mérföldnyire egy Darda-nak[55] nevezett palánkhoz értünk, a városon kívül a kálvinista magyarok és a rác szakadárok 30 háza állt,

---

[48] Az eredetiben: T. F. azaz terra ferma.

[49] Mohácsi-sziget. Itt, a csak a folyón át megközelíthető ideiglenes településen a magyarok nyilván nagyobb biztonságban érezték magukat.

[50] Csele patak, ebbe fulladt bele a mohácsi csatáról menekülő II. Lajos király.

[51] Mohács.

[52] Don Simone Matkovics (született 1575 körül Olovoban, meghalt 1639-ben mohácsi plébánosként), bosnyák világi pap, misszionárius, a belgrádi székhelyű szendrői püspök vikáriusa, babskai, majd mohácsi plébános.

[53] Szulejmán szultán (1520–1566) a mohácsi csata idején táborozott itt.

[54] Baranyavár.

[55] Dárda.

alattuk a Caratina-nak[56] nevezett patak folyik, amely tele hallal, innen kezdődik egy teljesen tölgyfából épített híd,[57] egy mérföld hosszú, és olyan széles, hogy két szekér kényelmesen elhaladhat rajta egymás mellett. Ezt a hidat sok falu készítette, és minden falunak kijelöltek egy részt, amelyet gondoznia kell, nincsenek is ezen a munkán kívül semmi másra kötelezve, bár néhányan azután azt mondták, hogy arra kényszerítik őket, hogy adót és rendkívüli fizetségeket adjanak. A nevezett falvak lakói közül egyesek szerb szakadárok, mások kálvinista magyarok. Amikor Szulejmán szultán Bécs ostromára ment,[58] akkor emellett a híd mellett egy másik hasonlót építettek, amelynek romjai még felismerhetőek, egyik is, másik is Ossik[59] kapuihoz vezetett, ez alatt a Dráva folyik, egy hajózható folyó, és itt, miként mások tájékoztatása alapján vélem, véget ér ezen a részen a Magyar Királyság.

Ossik fent nevezett városa igen-igen régi, de a törökök nagyon megnagyobbították, ami jól látszik, mert a régi falakat kockakövekből építették egy szép nagy kapuval, míg az új falakat agyaggal tapasztott fából készítették. Az óváros egyik sarkában három ágyút találtam kerekek nélkül, ezek egyike harminchat tenyér hosszú volt, nem valami jól csiszolt, úgy vélem, hogy a törökök maguk készítették, mivel török írás volt rajta. Ebben a városban mintegy háromszáz ház lehetett, amelyek közül tíz a katolikus keresztényeké, a mecsetek száma nyolc.

Az ötödik napon, mely április harmadika volt, Ossikból elindulva bizonyos igen veszélyes erdők között haladtunk négy egész mérföldet, nem láttunk mást, mint egy Esepiának[60] nevezett falut a jobb oldalon, amelyben a kálvinista magyarok mintegy 40 háza állt, és a közepén látszott egy igen régi templom, amelyet a lakosok hat éve fedtek be. Ezután elérkeztünk Diacouo-ba,[61] amely várként igen régi hely, és amelyben a törökök mintegy 200 háza áll, közöttük lehet a katolikusoknak mintegy 25 házuk, akik szláv nyelvet beszéltek. Itt négy mecset volt, a mezőváros körül gyönyörű kertek, és az egyik oldalról egy nem túl nagy folyó. Diacouo-ról elindulva több mint két mérföldet tettünk meg, és mivel közeledett az éjszaka, és nem tudtunk elérni a célunkhoz, elhatároztuk, hogy valamilyen falucskába megyünk, és így a szekereket egy völgybe fordítottuk, ahol úgy gondoltuk, hogy emberekre lelünk. Nem találtunk mást, csak két, a tűznél melegedő pásztort, akik, amikor megláttak minket, elmenekültek, ketten közülünk utánuk eredtek, de nem tudták utolérni őket. E tűz mellett a szekerekkel elhaladva találtunk néhány kis tavat, amelyeken lehetetlen volt átkelni. Mégis közülünk két ifjú bizonyos fákon át, amelyek keresztben feküdtek, átkeltek, és a túloldalon más, juhokat legeltető pásztorokat találtak, akik, amikor meglátták a mieinket, azt gondolva, hogy törökök, elmenekültek, hátrahagyva a juhokat. Végül látva, hogy a mieink hívják őket, és jó szóval szólnak hozzájuk,[62] visszatértek. Nem kaphattunk tőlük mást, csak egy kevés szénát a lovaknak, és ezzel visszatértek a

[56] Karasica, Karašica patak.

[57] Ez a híres eszéki híd, amelyet Zrínyi Miklós égetett fel 1664 telén.

[58] 1529-ben.

[59] Eszék (Osijek, Horvátország)

[60] Az útvonal alapján Vuka falu (Horvátország). A Mohács melletti Izsép (ma: Topolje) faluval keverhette össze.

[61] Diakóvár, Diakovo, Đakovo.

[62] Nem törökül, hanem horvátul.

mieink egy völgybe a víz és az erdők között, és nagy tűzet raktak, és így töltöttük az éjszakát igen nagy félelemben.

A hatodik napon, mely április negyedike volt, hajnalban a nevezett völgyből elindulva hét óra tájban Brodba[63] értünk, amely egy falu a Száva folyó partján mintegy 500 házzal, amelyben kilenc mecset van és a katolikusok 40 háza. Ezek és a környékbeli katolikusok lelkipásztora egy obszerváns ferences barát, a bosnyák Fra Pietro Bielavich. Brodról egy puskalövésnyire eltávolodva bizonyos igen vastag falakat találtunk, amelyek megmutatták, hogy itt egykor egy szép palota állt, amely György despotáé[64] volt, és a bosnyákok úgy tartják, hogy a despota e palotától Jajcáig[65] egyetlen nap alatt szokta megtenni az utat, ami 17 mérföldnyi út. Innen elindulva, mindig a Száva folyó partján haladva, két mérföldnyire találtunk egy régi révet egy öreg őrtoronnyal és a törökök mintegy negyven házával, a folyó másik partján hasonlóképpen egy fellegvár állt, amelyet Dubocsacz-nak[66] hívnak, 250 házzal, ezek között lehetett a katolikus szlávok mintegy húsz háza, egy bosnyák baráttal, aki gondoskodik róluk, valamint a keresztények néhány környező falucskájáról. A folyónak ugyanezen az oldalán Dubocsaz-tól másfél mérföldnyire van egy falu, amelyben, miként az e vidéket jól ismerők állították nekem, mintegy 200 háznyi török él, én azonban az éjszaka sötétje miatt nem láthattam a falut, és innen még egy fél mérföldnyire haladva, éjjel tizenegy óra lévén, a nyílt mezőn éjszakáztunk.

A hetedik napon, amely április ötödike volt, hajnalban elindulva egy hatalmas erdőbe értünk, amelyet szláv nyelven Suignarski Lughi-nak hívtak, vagyis a disznók erdeinek,[67] mivel ősszel rengeteg disznót hizlalnak itt az erdőben termő gyümölcsök hatalmas mennyisége miatt. Ez az erdő több mint egy mérföld hosszú, és amikor a Száva folyó elönti, akkor nem lehet rajta átkelni, csak fél mérföld távolságra bizonyos hegyeken keresztül. Ettől az erdőtől fél mérföldnyire eltávolodva egy bárkában átkeltünk a Száva folyón, egy másik, a Szávába ömlő folyó mellett, amelyet Varbas-nak[68] hívnak, egy mérföldet erdők és igen szép szántóföldek között tettünk meg, ahol rengeteg juh és nagyobb állat legelt, és megérkeztünk Vallup-ba, amely egy völgy a törökök harminc házával és a katolikus keresztények három vagy négy házával, valamint egy mecsettel. Innen letarolt földön haladtunk két mérföldet, majd bizonyos dombok közé értünk, amelyek igen szépek és jól megműveltek voltak, mivel nem voltak messze a keresztények falvai. E dombok között folyt a Verbas folyó, és e domboktól félmérföldnyire egy bizonyos vizet találtunk, amely nem tűnt nagyon nagynak, de azt mondják, hogy igen mély volt, amely fölött egy igen régi kőhíd állt, amelyet úgy hiszem, még a keresztények építettek, ahol 22 évvel ezelőtt egy, a szultán ellen törő lázadót vertek le. E hídtól fél mérföldet mentünk a síkságon és Bagnaluca-ba értünk virágvasárnap,[69] estefelé, itt megültük az ünnepeket és három egész hétig maradtunk.

---

[63] Slavonski Brod.

[64] Brankovics György szerb despota (1375 körül – 1456).

[65] Jajca, Jajce, boszniai város, amelynek Georgiceo részletes leírását adja útleírása második részében.

[66] Dubocsác, Dubočac, a Száva partján Bródtól délnyugatra.

[67] Georgiceo fordítása ezúttal is pontos, a *svinja* disznót, a *lug* szó berket jelent horvátul.

[68] Vrbas folyó, magyar neve: Orbász .

[69] 1626. április 5.

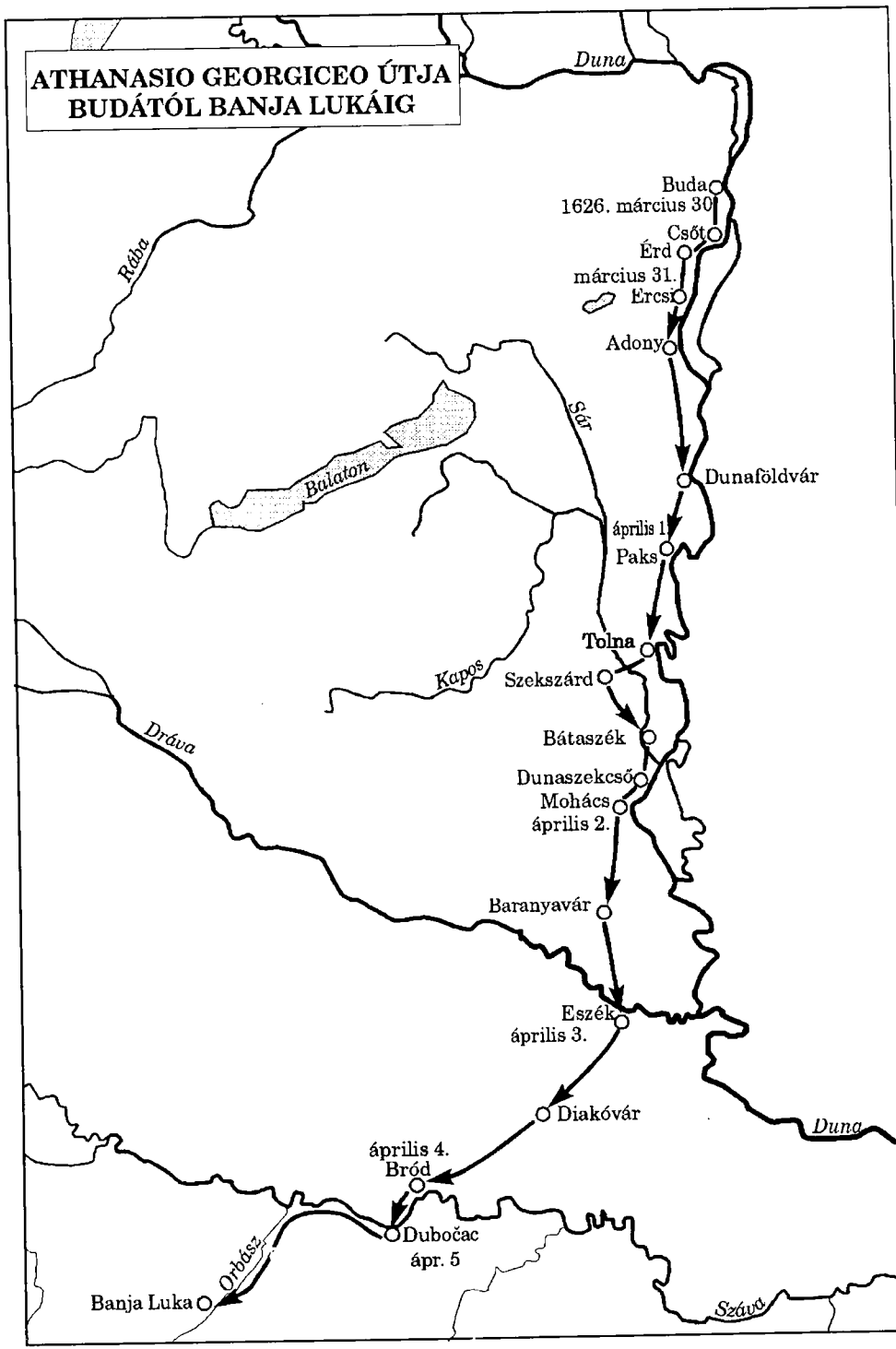
ATHANASIO GEORGICEO ÚTJA
BUDÁTÓL BANJA LUKÁIG
Duna
Buda
1626. március 30
Csőt
Érd
március 31.
Ercsi
Adony
Rába
Sár
Balaton
Dunaföldvár
április 1
Paks
Tolna
Kapos
Szekszárd
Dráva
Bátaszék
Dunaszekcső
Mohács
április 2.
Baranyavár
Eszék
április 3.
Diakóvár
Duna
április 4.
Bród
Dubočac
ápr. 5
Orbász
Banja Luka
Száva

A mondott Bagnaluca városról és Bosznia többi tudnivalójáról már szóltam ennek a jelentésemnek a második részében.

Azt, amit a Boszniából való visszatérésemkor láttam, nem mertem feljegyezni, mivel más úton jártam, mint az előbb, nem voltak velem a korábbi társaim, és az újabbakban nem bízhattam meg, mert látva, hogy útközben írok, könnyen valamiféle gyanú támadhatott volna bennük irántam, annál is inkább, mivel kereskedőként utaztam. Azt gondoltam, hogy amikor Nándorfehérvárra[70] érkezem, feljegyezhetek valamit, és innentől útközben jegyzetelhetek, de mivel ebben a városban felfedeztek, és elterjedt a hír rólam, hogy a Felséges király, Felséged fia[71] és a méltóságos Althan gróf úr[72] küldtek, hogy megnézzem ezt a vidéket, bizonyos bosnyákok segítségével két napig rejtőzködtem. Ezalatt ezek a bosnyákok találtak nekem megbízható embereket, akikkel Pécsre[73] jöttem, onnan más emberek kísértek tovább, ahol néhány keresztény segítségével a kormányzótól kaptam egy útlevelet, hogy kimehetek és bejöhetek ezeken a határokon keresztül azt színlelve, hogy egy szegény kereskedő vagyok, akinek Győrben[74] van az adósa, és hogy azért megyek, hátha behajthatok tőle valamit. Az útlevélen kívül kaptam egy ajánlólevelet a Focca-i agától,[75] (ez egy határmenti palánk), ahonnan néhány török társaságában két mérföldet haladtunk néhány magyarral, török alattvalókkal, akik a tizedet vitték a főtisztelendő győri püspök úrnak.[76] Így jutottam Felséged országába, majd Veszprém[77] városába. Hallgatok az út veszélyeiről, amelyeket utazásom alatt szenvedtem, mert súlyosabbakat is elviselnék Császári Felségedért, aki előtt a legalázatosabban meghajlok, és magamat ajánlom.

---

[70] Az eredetiben: Alba Greca.

[71] III. Ferdinándot, II. Ferdinánd fiát 1625. november 26-án a soproni országgyűlés még apja életében magyar királlyá választotta, uralkodott 1637-től 1657-ig.

[72] Michael Adolf von Althan (+1636), gróf, 1601–1605 esztergomi, 1606-ban győri végvidéki főkapitány, a komáromi vár parancsnoka, a császár egyik követe a törökkel folytatott szőnyi béketárgyalásokon 1627-ben. Felnőttként katolizált, a katolikusok buzgó támogatója.

[73] Az eredetiben: Cinque Chiese.

[74] Az eredetiben: Giauarino.

[75] A siófoki agától.

[76] Dallos Miklós győri püspök, e tisztet 1623-tól haláláig, 1630-ig töltötte be.

[77] Az eredetiben: Vesprimio.

Csoma Zsigmond

A SZŐLÉSZETI-BORÁSZATI SZAKIRODALOM KIALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON (18–19. SZ.)

A magyarországi szőlészeti-borászati szakirodalmi kezdeményezések

A magyarországi mezőgazdasági szakirodalmon belül a szőlészeti-borászati szakirodalmak — részben a mezőgazdasági termelésen belüli elkülönülő speciális szakismereteket feltételező művelési ág sajátosságaiból adódóan — jól körülhatárolhatók és elkülöníthetők. Jelentőségük a szőlőtermesztés északi határához közel elterülő, a jelentős szőlőterülettel rendelkező, a kiváló évjáratokat biztosító ökológiai adottsággal bíró, az európai szőlőtermesztés 18–19. századi nagyhatalmának számító Magyarországon még inkább markánsan kimutatható.

Ennek a szakirodalomnak a beható vizsgálata és elemzése, az eddigi mezőgazdasági szakirodalmi történelmi vizsgálódásokon túl,[1] újabb eredményeket hozhat a nyugat-európai politikai-gazdasági kapcsolatok ismerete területén, a szakirodalmi-borászati hatások, kölcsönkapcsolatok és az egymáshoz viszonyításuk lehetőségében is. A szakirodalmi vizsgálat során egyben a szakírók tevékenységére, a korabeli szőlészeti agrárszakoktatásra, agrárkutatásra és a speciális borászati szakirodalom hatására is választ kaphatunk.

Északnyugat-Dunántúl, a kedvezőbb történeti múltja révén már a 17. sz. végén, majd a 18. sz.-ban a magyarországi könyv- főleg kalendárium kiadás, nyomtatás egyik központjának számított. Győr, Csepreg, Nagyszombat, Sopron, Pozsony városában működtek már nyomdák. Azonban a 17. sz. végi magyarországi mezőgazdasági szakirodalom ennek ellenére is elmaradt az európai fejlődéstől.[2]A 18. sz. első felében a korábban már megjelent művek újabb kiadásokban jelentek meg. Így 1753-ig 4 újabb kiadását ért meg *Lippay János* Calendarium-a, és ebben az évben jelent meg másodszor a Posoni Kert is, amely a 17. század közepétől, mint az első magyar nyelvű kertészeti szakkönyv, két évszázadon keresztül meghatározó, értékorientáló, viszonyító szakmunka volt a magyarországi kertészet területén.

A „Calendarium oeconomicum perpetuum"-ot abban a korszakban írta Lippay, amikor az ország három részre szakadtan, csaknem állandó harcokban élt. E művével is sokat szenvedett országát akarta szolgálni: *„...az Magyar Nemzetnek eleiben járulni"*. Művének fontosságát bizonyítja az a tény, hogy a Calendárium hat kiadást ért meg, amelyekből három már a 18. században jelent meg. Hatása még a későbbi időszakban

[1] A mezőgazdasági szakirodalomra vö: *Bakács I.* 1947., *ifj. Barta J.* 1973., *Kosáry D.* 1980, 186., 643–646., *Wellmann I.* 1979. 180–184., a speciális szőlészeti-borászati szakirodalom kialakulására: *Csoma Zs.* 1994–1995.

[2] A magyarországi mezőgazdasági szakirodalom fejlődésének elmaradására az európaiétól: *ifj. Barta J. 1973. 28–31.*

is érződött. Jól ismerte Magyarország gazdasági adottságait, a növény és környezet viszonyának fontosságát. Könyvébe foglalt tanácsai azonban — amelyre különösen felhívta az olvasók figyelmét — elsősorban Nyugat, Északnyugat-Magyarországra alkalmazhatók.

A Calendáriumot a római korban írt naptárakhoz hasonlóan készítette, az egyes mezőgazdasági munkákat a hónapok rendjében sorolta fel. A reneszánsz korszak ezt elevenítette fel és ennek egy kiváló, kései magyar példája *Lippay* Calendáriuma is. Művében havonkénti részletezéssel, időrendi sorrendben írta le az egyes időszakokra esedékes gazdasági munkákat, 62 oldalon 278 pontba foglalva. Részletesen ismertette a növénytermesztéssel, a gyümölcs-, zöldség-, szőlőtermesztéssel kapcsolatos munkák sorrendiségét, a borkezelés időszerű teendőit. Négyszer jelent meg *Szent-Iványi Márton* Oeconomia philosophica kalendáriuma is. Mindezekben itt-ott még a középkori misztikus babonák, hiedelmek is megtalálhatók.

A kimondottan szőlészeti-borászati első magyarországi szakirodalomra a Nyugat-Európában járt orvosok és ezeken az egyetemeken tanult természetvizsgálók is nagy mértékben hatottak. *Komáromy János Péter* írta meg az első magyarországi borászati munkát, amikor 1715-ben Bázelben nyomtatásban is megjelent a soproni borokról írt doktori értekezése, *Dissertatio physico-medica inauguralis De vino Hungarico Sopronienси...* címmel.[3] Ebben már a soproni fajtákat és az aszúsodó szőlőfajtákat is leírta. Ezután egymás után jelentek meg a magyar borokról készült fizikai, orvosi vizsgálódások eredményei. Így 1720-ban *Reimann János* több beszámolója a felsőmagyarországi, elsősorban a tokaj-hegyaljai borokról, illetve a szőlőkben termett aranyról. Ez utóbbi kérdés még többször felmerül és lázban tartotta az aranyra éhes társadalmat,[4] Tokajnak, a tokaji boroknak pedig belföldön és külföldön is jó reklámot biztosított.[5] 1721-ben Hallében *Welsch, Joh. Melchior disszertációja jelent meg a magyar borok természeti-gyógyító hatásairól*, majd *Bácsmegyey István* értekezett az első cikkek egyikében a felső-magyarországi szőlőtermesztésről.[6] Ezek voltak az első híradások a magyarországi borokról, bortermesztésről. Azonban ezek az írások inkább csak egy-egy beszámolót, kevésbé pedig értékelő híradást jelentenek még. 1722-től azonban *Bél Mátyás* munkáiban a szőlészet-borászat leírásával már nemcsak a mezőgazdasági korabeli ismereteink gazdagodtak, hanem értékes borvidék-történeti, agrár-helytörténeti, néprajzi adatokká is váltak mára ezek a leírások. *Bél* nem lép túl ugyan a hagyományos mezőgazdaság rendszerezésén az egykori tanítványai — így a szőlészeti-borászati részeket író *Matolay János* — segítségével írt *„De re rustica"*-jában sem. Felhasználta viszont az ókori klasszikus íróktól kezdve, a mezőgazdasági ismeretek *„Hausväter"* irodalmát összegző *Hohbergig*, az addig összegyűlt tudást. *Bél* a *„Notitia Hungariae novae"* című történeti könyvébe már a tervei szerint is a magyarországi szőlők és borok témaköréből írt volna. Az egyes borvidékek tárgyalásánál hármas tagolást tervezett. A történeti-helyrajzi részben a szőlők fekvését, adottságait, történeti múltjukat, a gazdasági részben a termesztéstechnikát, és a har-

[3] *J. P. Komáromy* 1715.

[4] *Reimann J. A.* 1720/a. 1718–1725., *Reimann J. A.* 1720/b. 1733–1735.

[5] Az aranyszőlő mondája még a középkorra, sőt gyökerei az antikvitásba vezethető vissza. Tokaj-Hegyalján az arany szőlővessző, illetve az arany szőlőszem formájában írtak róla. Az aranyszőlő kérdéskörhöz részletesen vö: *Balassa I.* 1991. 428–432.

[6] *Welsch J. M.* 1721. 1–32., *Bacsmegyey St.* 1721. 330–332.

madikban a fizikai-orvosi részben a borok főbb tulajdonságait és orvosi megfigyeléseit. Azért, hogy nagyszabású tervében ne kételkedhessenek, a *„Prodromus"* korábban megjelent könyvébe már egyes részfejezeteket teljesen kidolgozott, többek közt a soproni szőlők és borok leírását is.[7]

A 18. század első harmadának legtermékenyebb borászati szakírója, illetve beszámolója *Reimann János* volt, aki több cikkben tájékoztatta a *Sammlung von Natur- und Medicin...Geschichten* oldalain az olvasókat a tokaji és a felső-magyarországi borok évjáratairól, szüreti eredményeiről, gyógyhatásairól.[8] A kisebb-nagyobb híradások, részletes beszámolók színes foltjai voltak a lapnak, de valószínű a kedvelt olvasmány mellett bizonyos üzletpolitikai meggondolásból is megjelenhettek oly gyakran ezek a borászati írások. 1726-ban a magyarországi borokról írt 40 oldalas tanulmánya jelent meg *Jaenichius Péternek*, majd *Keller Pál* először foglalta össze a legjelentősebb szőlőhegyeket, borvidékeket. Nagyhírű orvosi-gyógyászati szerzők munkáikban a magyar borok hatásáról, sajátosságairól értekeztek, a külföldön megjelent könyveikben kitértek részletesen tapasztalataikra, észrevételeikre. Ezeknek a nagytekintélyű orvosdoktoroknak a véleménye több évtizeden keresztül visszhangzott Európában, így ők is hozzájárultak a magyar borok hírének öregbítéséhez.[9]

Bél tanítványa volt *Matolay János* is, akit *Rapaics* a *„magyar tudományos szőlészet megalapítója"*-ként emlegetett. *Matolay* lett a *„Prodromus"* soproni szőlőtermesztési, majd később a *„Notitia Hungariae novae"*...-ben a kőszegi borok leírója. A *„Notitia"* tervezésekor valamennyi nevezetesebb borvidék szőleinek és borának leírását számításba vette *Bél,* de csak a tokaji, soproni, kőszegi, budai, szentgyörgyi és a miskolci borvidéké készült el. 1749-ben a felvidéki és az északkelet-magyarországi borkereskedelmet kezében tartó Fucker család tagja, Fucker András könyve jelent meg Eperjesen, a helyi borkereskedelem egyik központjában, a tokaji, tarcali, tállyai, mádi szőlőhegyekről. 1758-ban már Dombi Sámuel jelentette meg a tokaji borokról, tulajdonságairól írt fizikai, kémiai, orvosi disszertációját.[10]

A 18. sz. közepén, ilyen szakirodalmi előzmények után, a nagy mennyiségi bortermelés fellendülése időszakában jelent meg 1761-ben az a sikerkönyvecske, amely több kiadásban a 19. sz. elejéig, ismertette a kiváló magyar borokat. A könyv előszava szerint, mintegy ellenpontozva, felhívja a figyelmet, az eddig esetleg a kiváló ökológiai adottságokkal rendelkező szőlőterületeken a bortermelőknek, hogy a kereskedők mégis sokszor csak rossz vagy egyenesen károsodott italt tudtak felvásárolni, ha eredeti magyar bort akartak venni.[11] Ebben a felhívásban már a 18. sz. második felére jellemzővé vált osztrák vámpolitika hatását kell látnunk, amikor is csak a gyengébb minőségű osztrák borral lehetett a magyar bort értékesíteni, és a magyarországi borok értékesítését, exportját mindenféle eszközzel nehezítette a bécsi udvar. Nem véletlen, hogy a könyvecske először Drezdában és Varsóban jelent meg. Az alsó-magyarországi

---

[7] *Bél M.* 1722. 417–423., *Bél M.* 1723., *Bél M.* 1735–42., *Matolai J. 1744. I–24.*, a mester és tanítvány kapcsolatára, együttműködésükhöz *vö: Wellmann I.* 1984

[8] *Reimann J. A.* 1722. 414–417., *Reimann J. A.* 1723. 473–475., *Reimann J.* A. 1724. 403., *Reimann J. A.* 1725. 387–392.

[9] *Hoffmann Fr.* 1722.,majd később 1735-ben és 1750-ben újra kiadták, a tokaji borokról írt mellékletével együtt. Vö: *Magyar László A.* 1995–1996. 219–214.

[10] Bél Mátyás és Matolay munkásságához: *Wellmann I.* 1984., *Fucker A.* 1749., *Dombi S.* 1758.

[11] Abhandlung...1761., a későbbi kiadványok 1789., 1793., 1802., 1802.12. Nem véletlen, hogy Lengyelországban jelent meg, mert a lengyel borkereskedők a 16. század második felétől a cipszer

borok közül a Fertő-tó környéki, és a szentgyörgyi, pozsonyi borokat, míg a felsőmagyarországiak között a tokaji, miskolci, nagyváradi borokat tárgyalja, jellemzi ez a borkereskedőknek hasznos, nélkülözhetetlen kis könyvecske.

A 18. század utolsó harmadában még több cikk foglalkozik a szőlőkbeli aranyterméssel, fel-fel kapva a középkor óta szívósan tovább élő hiedelmet, de az 1770-es évek nagy eredménye az első igazán tudományos szőlészeti-borászati munkák megjelenése. *Mitterpacher Lajos* könyvei mellett Pesten jelent meg 1780-ban *Tóth-Prónai Prónay Pál* könyvecskéje is, aprólékosan írva a szőlő telepítéséről, műveléséről és a borok kezeléséről Észak-Magyarországon.[12] A valószínűleg élénk borkereskedői érdeklődést próbálta kiszolgálni *De Luca Ignatz* 1789-ben, *Fuker, Fridrich Jakob* 1790-ben kiadott tokaji könyvecskéje és a *Mindenes Gyűjtemény* szintén 1790-ben megjelentetett *„Magyar Országnak nevezetesebb Borai"*- című, a magyarországi borok és bortermő helyek első, alapos, adatokban gazdag áttekintése, magyar nyelven. Ez utóbbi már a minőségi bortermő szőlőhegyeket külön kiemeli, megemlítve például, hogy Magyarországon a kedvező ökológiai adottságok miatt milyen sok helyen készítettek ekkor már aszú-borféleségeket.[13]

A szőlészeti-borászati szakirodalomnak is — a termesztéstechnológiára gyakorolt hatása révén — az állami ösztönzés (1760) kezdeteitől a hadsereg ellátása és az adóalap biztosítása volt a legfontosabb célja. A parasztok szakirodalom olvasása, tájékozódása azonban — épp akik számára ezek a könyvek általános ismeretterjesztő színvonalon készültek — elég ritka jelenség volt. A *J. Wiegandot* fordító *ifj. Szilágyi S.* hiába írta:„ *Nints tehát a Magyar Paraszt Gazdának egyéb híjja, hanem hogy maga nyelvén a Gazdaságnak okos és hasznos fojtatásáról írott Könyvetskeje légyen, és annak Oktatásait kövesse, és munkába végye, előre le mondván, és örökesen elbútsúzván a maga régi haszontalan Paraszt Filosofiájától, melly tsupán ebben áll: Így láttam az Apámtól is, a Szép Apámtól is."* Már *Tessedik S.* úgy vélte, hogy jó, ha 1000 paraszt közül egynek a kezébe jut éppen ez a könyvfordítás.[14] *Mitterpacher Lajost* is csak kevesen ismerték.[15] Még *Nagyváthy* is az apáról-fiúra szálló mezőgazdasági ismereteket és az ebből származó helytelen tévedéseket ostorozta 1821-ben.[16] A korabeli szakirodalom hatékonyságát és ismeretközvetítő erejét kérdőjelezte meg — az apa öregapjától tanult ismeretei láttán — *Gyürky Antal* is még a 19. század második felében is,[17] amikor 1879-ben a magyar borászat elodázhatatlan reformjairól írt.

---

borkereskedő városok révén ismerkedtek meg a hegyaljai borokkal és kezdték nagy számban kiszállítani a bort Magyarországról. A kelet-északkelet irányú borexport borféleségei, az orosz cári borvásárló bizottság borai is ebben az irányban hagyták el Magyarországot, két nagy borlerakatot fenntartva és éltetve Északkelet-Magyarországon. vö: *Komoróczy Gy.* 1944., *Tardy L.* 1963., *Balassa I.* 1991. 571–573.

[12] A magyar borok gyógyhatásáról: *Schosulán J. M.* 1769. 18–23., 47–50., a termő aranyról: *Anmerkungen...* 1772. 366–368. *Prónay P.* 1780., ezt a könyvet 1786-ban mégegyszer kiadták.

[13] Tokajról külön rész: *De Luca I.* 1789. X. köt., *Fuker Fr. J.* 1790., akinek, apja is már írt egy latin nyelvű könyvet a tokaji borokról. *Mindenes Gyűjtemény* 1790. IV. 283–295.

[14] Tessedik véleményére a Wiegand könyv hatékonyságáról: *Kosáry D.* 1980. 643.

[15] Mitterpacher Lajos kevésbé ismertségére: *Bakács I.* 1947. 146.

[16] *Nagyváthy J.* 1821. 186.

[17] *Gyürky A.* 1879. 12.

A nyugat-európai borászati szakirodalmi példaképek

A *francia szőlészeti-borászati* eredményeket, megfigyeléseket ismertető szakkönyvek Magyarországon is nagyhatásúak voltak a 18. sz. második felétől. Különösen a századfordulón, majd a 19. sz. közepétől tapasztalható Európa borvidékein ez a hatás. A 18. sz. végi, 19. sz. eleji hatása közvetlenül szakirodalmi és azon keresztül a termesztéstechnikára is ható volt, míg a 19. sz. második felében az Európában elsőként a francia borvidékeket pusztító filoxéra elleni harc elsősorban a megfelelő védelmet és az átalakított termesztéstechnikát jelentette. Ugyanakkor a tudományos módszerekkel végzett kutatások, megfigyelések a szakosodó, számos részterületre bomló szőlészeti-borászati szakirodalom megszületését serkentették.

A 18. sz. második felében Chaptal, Rozier és társai, már természettudományos vizsgálatokra alapozták véleményüket. A természeti folyamatok lejátszódásának törvényszerűségét ismerve, főleg a borászat terén, olyan megállapításokra jutottak az erjedés, borbiokémia területén, amelyek a termelőket közel állandó minőségű borkészítéshez segítették hozzá. Kisebb-nagyobb cikkekben, közleményekben ugyan hivatkoztak magyarországi szakírók francia szerzőkre a borászat különböző területein. De a legnagyobb, legegyértelműbb átütő sikert és elismerést Chaptal munkássága jelentette, akinek 1801-ben megjelent könyvét 1802-ben németre lefordították.[18] *Mitterpacher Lajos* is készített egy latin kivonatot a könyvből, majd ez magyarra fordítva 1815-ben és 1818-ban, majd pedig németre fordítva 1814-ben meg is jelent.[19] A francia szőlészeti-borászati szakirodalom legjelentősebbjei megismertetéséhez *Fábián József* veresberényi, majd tótvázsonyi lelkész járult hozzá magyar nyelvű fordításaival. Az evangélikus lelkész a 18. sz. második fele irányzatainak megfelelően a természettudományoknak és a legújabb mezőgazdasági reformoknak, eljárásoknak lelkes terjesztője lett.[20]

Fábián 1762. február 19-én, a Veszprém megyei Alsóőrsön született, nemesi rendű családból. Tanulmányait a híres debreceni református kollégiumban végezte. 1779. április 23-án felsőbb osztályba lépett és elvégezte a teológiát is. Pappá szentelése után a cívis városban maradt, előbb mint algimnáziumi tanító, majd 1789. szeptember 19-től főiskolai senior lett. Saját, megtakarított pénzén Svájcba utazott és két évet töltött a genfi és a berni egyetemeken. 1793-ban tért haza. Hamarosan a vörösberényi kálvinista gyülekezet lelkésze lett.

Az ifjú *Fábián* életében a debreceni diákévek — különösen *Hatvani István* előadásai révén — bizonnyal szerepet játszottak abban, hogy a későbbiekben vörösberényi, majd tótvázsonyi lelkészként a természettudományt népszerűsítő, felvilágosító szándékú könyveket írt, és a szőlészet-borászat szakirodalmát művelte. *Fábián* iskolatársa volt a vele egyidős *Pethe Ferenc* és a náluk fiatalabb *Karacs Ferenc*, aki később rézmetszeteket készített *Fábián* legjelentősebb munkájához. A svájci egyetemeken eltöltött idő a nyelvtudás és a természettudományos ismeretek gyarapítására adott lehetőséget. A szülőföldjére visszatérő Fábián olyan közegbe került, ahol a szűkebb rokonságban megtalálható volt Somogyi Gedeon, a közvetlen munkatársak között

[18] A francia szakirodalom európai hatására vö: *Versuch...* 1803. 31–33.

[19] *Mitterpacher L.* 1814., 1815., 1818.

[20] Fábián fordításaira: *Chaptal, Rozier, Parmentier, Dussieux.* 1802. I. II., *Chaptal J. A.* 1805. /*Gombás J.*1805/., *Fábián J.* 1813–1814. I.-II.

Ángyán János veszprémi, *Naszályi János* felsőörsi és *Pap István* vámosi lelkészek, a vármegye értelmiségében a nyelvész *Pápay Sámuel* és az orvos *Zsoldos János*. *J. A. Chaptal* könyvecskéjét — amelyet Franciaországban egy év alatt háromszor is kiadtak — lefordította és a somlói borvidékről készült, lelkésztársa írásait is hozzávéve, jelent meg 1805-ben a könyve.[21]

Megismervén kora Európájának élvonalbeli természettudományos eredményeit, ugyanis *Fábián* rádöbbent, mennyire szüksége van hazája szőlészetének-borászatának a tudományosan is igazolt ismeretek gyakorlati tevékenységben való elterjesztésére. Különösen a szűkebb pátriájában, a Balaton-felvidéken kiemelkedő fontosságú szőlészet és borászat szakterülete érdekelte. E téren már a 18. században elől jártak a legnagyobb bortermesztő ország, „Frankhon" tudósai. *Jean Antoine Chaptal* /1756–1832/, a nagy kémikus, aki egyúttal Napóleon minisztere is volt, korszakalkotó jelentőségű borászati enciklopédiát állított össze. *Fábián* azonnal felismerte, hogy a borok kezelésének és tartósításának a hazai gyakorlata mennyire tévhiteken alapul a kémia tudományának a tükrében, ezért saját költségén magyarra fordítva adta ki 1805-ben „A boroknak termesztésekről, készítésekről és eltartásokról való értekezés" címmel *Chaptal* új művét – hozzá kiegészítésként *Gombás János* plébános ismertetését Nagysomlyó hegyéről és boráról. A fordítás nagy közönségsikerét jelentette, hogy hamarosan már egy újabb könyv fordításán dolgozott. Azon a nagy, kétkötetes, enciklopédiaszerű, de mégis rengeteg új ismeretet tartalmazó könyvön, amely sokszor idézett és összehasonlított szakirodalommá, szakmai kézikönyvvé vált Magyarországon.

Más szerzők, a szőlészet kiváló kutatója, *Rozier,* valamint *Parmentier* és *Dussieux* borászok *Chaptallal* közösen írt enciklopedikus művét is lefordította és kiadta *„Visgálódó és oktató értekezés a' szőlő-mívelésről"* címmel. A kétkötetes mű „az európai szőlőtermesztés és borászat egyik Bibliájának" bizonyult, és számos nyelvre lefordították. A magyar kiadást Veszprém vármegye közönsége és elöljárói, élükön *Eszterházy János* főispánnal, önkéntes adományokkal és 215 előfizető a költségek előlegezésével biztosította. Miként előző műveiben, a munkában is megmutatkozik a nyelvújítás nemes szándéka: számos idegen szakkifejezésnek igyekezett magyar megfelelőt alkotni. A munka egyik fő érdeme, hogy a magyar ampelográfiai irodalomban először 21 rézmetszettel mutatja be a híres francia szőlőfajtákat. /Egyes metszeteket *Karacs Ferenc* készített/. *Fábián* különösen sokat tett a Chasselas szőlőfajták magyarországi elterjesztése érdekében. Korában nem volt Magyarországon jól szállítható és nagyon jól eltartható csemegeszőlő, amelyből jó bort is lehetett erjeszteni. Munkái hatását jelzi, hogy *Széchenyi István, Schams Ferenc, Mayerffy Ferenc* is gyakran hivatkoztak rá, *Görög Demeter* pedig — tisztelete jeléül — azt javasolta, a saszla szőlőket nevezzék magyarul *Fábián* szőlőknek /Fábián fehér, Aranyszínű Fábián, Fábián Muskotály stb./. Ez a név ma is elterjedt a szakirodalomban.

Chaptal-Rozier-Parmentier és Dussieux könyvét fordítva, *Fábiánban* felmerült egy rövidebb és a magyar szőlészet-borászat szempontjából fontos összegzőbb munka kiadása, de később sajnos eltekintett ettől. Az egész, 2 kötetes francia munkát lefordítva,- mint írta,- sokminden hasznosíthatónak tűnt számára Magyarországon is. Egy sajátmaga által írt, önálló könyv megjelentetését is tervezte a magyar szőlészet-borászat

[21] *Chaptal J.* A. 1805. /*Gombás J.* 1805./

történetéről, a szőlőfajtákról termesztői, valamint ampelográfiailag hasznosítható metszetekkel. A francia szerzők németre, latinra, végül általa magyarra is lefordított könyvben a magyar nyelvre fordítást azzal indokolta, hogy *„...akik tudnak is, hatsak a nagyobb Oskolákban Oeconomiát gazdaságra oktató tanításokat nem halgattak, s a régi és ujjab Irók szóllásaikhoz nintsenek hozzá szokva, azon fordításokat tökélletesen meg nem értik, hanem azért is, hogy ezzel Magyar literatúránkat is, a mennyire tőlem lehet, ékesítsem és gyarapítsam."*

A kétkötetes könyv fordítását 1809-ben fejezte be. Munkássága nem egy szokványos könyvfordítást jelentett ekkor, annál többet, mert bátorság kellett ahhoz, hogy az előretörő francia seregek és Napóleon magyar önállóságot hirdető röplapjai, majd kiáltványa idején egy dunántúli vidéki lelkész éppen francia szakkönyvet fordítson.[22] Hogy mégis megjelenhetett ez a könyv, mutatja azt is, hogy Bécs inkább a szakmunkák hiányosságait helyezte középpontba ahelyett, hogy a magyar árukra, borokra hátrányos vámpolitikán változtatott volna, ami a bortermelés minőségromlásának egyik oka volt a 18–19. század fordulójára. Érdeklődés megmutatkozott azonban a közvéleményben a könyv iránt, amit az előfizetők, támogatók népes névsora is mutat. *Légrádi László* is e nevek között szerepelt, aki 1844-ben külön is kiadott egy fajtajegyzéket, amire talán *Fábiánnak* az előszóban erre vonatkozó tervei is sarkalták. Hasonlóan szerepel *Görög Demeter* neve is az előfizetők közt, aki Grinzingben alapított nem sokkal később Európa hírű fajtagyűjteményt. A könyvet minden dunántúli borvidéken előjegyeztették a nagyobb és a kor színvonalán gazdálkodni kívánó szőlőbirtokosok.

A fordítást a saját jegyzeteivel, fogalmakat magyarázó szótárral, továbbá a szőlőcukor, a szőlőmagolaj és a krispán készítéséről szóló fejezettel kiegészítette. A fordítás már 1809-ben készen állt, a műnek a veszprémi Szammer nyomdában való kinyomtatására viszont csak 1813-ban és 1814-ben került sor, s addig mások is felismerték a mű értékeit. *Fábián* a hazai sajtóból értesült arról, hogy gróf *Erdődy József* támogatásával és *Mitterpacher Lajos* fordításában elkészült a mű latin nyelvű kivonatos változata. Ő is *Erdődyhez* fordult, hivatkozott *„a' mi magyar és elevenedni kezdő litterátúránk"* érdekeire és arra, hogy a deákul nem tudók sokkal többen vannak a két magyar hazában, ami szükségessé tenné a magyar nyelvű kiadást is, a gróftól azonban sem anyagi, sem erkölcsi támogatást nem kapott, ezért 1812. augusztus 2-án Tótvázsonyból levelet írt Veszprém vármegye alispánjának, azt kérve, hogy tegyék közhírré a vármegyékben a kiadásra szánt művet. Folyamodványához mellékelte a mű tartalomjegyzékét, s leírta, hogy a könyv két kötetből, nyolcvan árkusból fog állni és 24 réztábla egészíti ki. A metszeteket *Karacs Ferenc* készítette, és Magyarországon az első szőlőfajta-ábrázolást jelentették, amely könyvben megjelent. Az alispán 31 bortermelő vármegyében kurrentáltatta a művet, és felhívott az előfizetésre. A felhívásra Baranya, Csanád, Csongrád, Gömör, Hont, Szatmár, Torna, Veszprém és Zala megyékből jelentkeztek az előfizetők, amire *Fábián* kinyomtatta a művet.

A Visgálódó és oktató értekezés a' szőlő-mívelésről. A bor, égettbor, közönséges és fűszeres etzetek készítésének mesterségével együtt címet viselő munka már a kiadás körülményeinél fogva is a magyar nyelv használatáért folytatott küzdelem részévé vált, mivel a mű megjelentetése jórészt a Veszprém megyei és Balaton-felvidéki vár-

[22] A francia kapcsolatteremtés veszélyére vö: *Kosáry D.* 1971. 545–630.

megyei tisztviselők, falusi lelkészek, tanítók, uradalmi alkalmazottak előfizetései és *Fábián* személyes áldozatvállalása által vált lehetségessé. Fejér vármegyéből azért nem akadt előfizető a könyvre, mert a *Mitterpacher* által készített latin fordítást sokan megrendelték. A fordításnak a magyar tudományos műnyelv kialakításához is köze lett annyiban, hogy a nádori dícséreten kívül bírálatot is kapott *Schuszter Jánostól*, a pesti egyetem kémia professzorától, aki *Kováts Mihálynak*, az első magyar nyelvű kémiakönyv szerzőjének a szellemében bírálta *Fábián* fordítását. Egy kémikus azért lehetett a fordítás szakmai bírálója, mert *Chaptal* forradalmian új irányt jelölt ki a borászat számára, amikor abba bekapcsolta a kémiai vizsgálódást, aminek segítségével a folyamatok szabályozhatóságát megállapította. *Schuszter* bírálatának egyik lényeges elemét az oxidáció és a dezoxidáció folyamatainak *Fábiánnál* helytelennek mutatkozó értelmezése /oxidálni – savanyúvá tenni/ képezte, míg a másik elemét egyes anyagoknak, kémiai elemeknek és folyamatoknak a lefordítása vagy le nem fordítása jelentette. *Fábián* nem járt rossz úton, amikor a mindenáron való magyarosítás helyett gyakran körülíráshoz folyamodott, viszont ezt nem minden konkrét esetben tette helyesen.

A francia borászat eredményei hosszabb távon kétségkívül meghatározták a magyar borászat fejlődését is, de a *Fábián*-féle fordítás közvetlen hatásáról nehéz bármit is megállapítani. A teljes mű kiadása *Fábián* érdeme volt, de a Budán 1813 és 1823 között hét nyelven megjelentetett fordítások alapjául a *Mitterpacher*-féle latin nyelvű kivonatos fordítás szolgált. A *Pethe Ferenc* szerkesztette Nemzeti Gazda 1817-ben az alábbiakban hívta fel *Fábián* könyvére a figyelmet:„ *Van még letéve a N. Gazdánál egy hetes munka, mely nélkül az értelmes Szőllős-gazda el nem lehet, — a Chaptal, Rozier, Parmentier és Dussieu híres emberek által készült — Szőllőmívelésről értekező könyv, melljet magyarra T. T. Fábián Jós. Ur fordított. Ez is egy, Magyarországon a maga nemében*"[23]

A Tudományos Gyűjtemény 1820-ban könyvismertetésében nagy elismeréssel ír a fordításról.„...*Ezen munka által nem tsak Hazánk Tudományos mezeje bővitetik, hanem... gazdálkodási állapotunk is kitetszőképen gyarapítatik: a mint ezt illyennek á Felséges Magyar Királyi Helytartó Tanáts is megismerte, és mint illyent a Hazai szőlős Gazdáknak kerülő Felséges levelében ajánlotta is.*"[24]

A francia szőlészeti-borászati ismereteket a budai egyetem professzora, *Mitterpacher Lajos* kivonatos és *Fábián József* részletes magyar fordításai tették közkinccsé széles körben. Bár számában a francia szakirodalom magyarországi tolmácsolása és ismertté tétele elmarad a német nyelvű, német és osztrák szakirodalmétól, hatása — épp a más nyelvekre fordítása és a korabeli korszerű, természettudományos ismeretek felhasználása révén — európai mértékű.[25]

---

[23] Fábián fordításának ismertetésére vö: *Nemes Gy.* 1830., a recenziós példányra vö: *Nemzeti Gazda* 1817. II. 224.

[24] *Tudományos Gyűjtemény* 1820. VII. 119.

[25] Fábián munkásságának értékeléséhez vö: *Geday G.* 1976. 75–78., *Pálmány B.* 1987. 503–507., Lichtneckert A. 1990. 258–269.

A német szakirodalmi hatás

Sajátos módon az angol *„új mezőgazdaság"* eredményei a szőlészeti-borászati szakirodalomra közvetlen módon nem hatottak, mert Angliában a természeti adottság miatt a szőlőtermesztés sokkal kisebb jelentőségű volt, és a 17. sz. végén, 18. sz.-ban már szőlőtermesztés nem is folyt itt. A földrajzi-ökológiai, geopolitikai és történelmi tényezők miatt ebben az időben a német nyelvű szakirodalom a legismertebb,[26] amihez a 18. sz. közepétől — épp a francia minőségi szőlő-bortermelés hatására — a német szőlészet nagyfokú fejlődése is hozzájárult.

Bár a Mezei Gazdaságot Tárgyazó Jegyzések c. szaklap 1802-ben éppen egy német tudósítást adott közre,[27] amelyben *Darwin* munkásságára hivatkozva javasolták a zavaros és nyúlós bort „apró fövenyen" vagy még jobb kovaföldön átszűrni. Mindez azonban azt mutatja, hogy a szőlészet-borászati 18–19. sz.-i újabb szakismeretek a német nyelvterület közvetítése útján jutottak el Magyarországra is. Az első német szőlészeti-borászati szakkönyv (1582) megjelenése,[28] majd a 18. sz. elejének szőlészeti enciklopédikus ismeretét adó nagyhatású Georgica Curiosa (1701. III)[29] után, a Magyarországon is jól ismert *M. Balthasar Sprenger* munkái hatottak a szőlőtermesztésre. Gyakorlatias, jól szemléltetett könyveire a Magyar Hírmondó az oktató könyvekről írva 1780-ban így hívta fel a figyelmet: *„Ezen nemű legújjabb s legalkalmatosabb írások közül való im e titulusú Német könyv:..."*[30] A hatása abban mérhető, hogy a 19. sz. első felében a dunántúli borvidékeken a szőlőbirtokosok rá hivatkoztak többek közt a fajtatiszta telepítés, a nyugateurópai fajtacsoporthoz tartozó szőlőfajták elterjesztése és más szőlőmunkák korszerűsítése érdekében. *Sprenger* munkásságára és könyveire támaszkodva, azt követendő példának tartva írta meg Dél-Németország, Rheinhessen, a Nahe- és Mosel völgyének valamint Rheingau szőlészetét-borászatát az 1830-as években *J. Ph. Bronner*, – akinek munkássága ugyancsak nem ismeretlen a dunántúli szőlőbirtokosok előtt.[31] A német orvosi-gyógyászati könyvek számunkra, — a szőlő-bortermelés, a termesztéstechnológia fejlődésének vizsgálata szempontjából — nem érdekesek, még akkor sem, ha ezek a bor felhasználásának receptjeit adják, több kiadást megélt, népszerű, nagy hatású fordításokban, mint pl. *Hufeland* híres és közkézen forgó Makrobiotikája.[32] A német szőlészeti-borászati szakirodalom — a magyar szakirodalom kibontakozásának vizsgált ideje után is — hatással volt mind a szakirodalmunkra, mind a termesztéstechnikára.[33]

Az osztrák és stájer szakirodalom, valamint a hatása

Érthető módon, az osztrák szőlészeti-borászati szakirodalom a legismertebb Magyarországon, de az alsó-ausztriai, stájer szerzők az önálló vizsgálataik, megfigyeléseik

[26] *Csoma Zs.* 1990–1991.57–75.
[27] *Mezei Gazdaságot Tárgyazó Jegyzések* 1802.44.
[28] *I. Rasch* 1582.
[29] *W. H. von Hohberg* 1701.
[30] *M.B. Sprenger* 1766–1767., 1778., a könyv ismertetésére: *Magyar Hirmondó* 1780. 701.
[31] *J. Ph. Bronner* 1833., 1834., 1836.
[32] *Cr. W. Hufeland* 1797.
[33] A német és németnyelvű szőlészeti-borászati szakirodalom ismeretéhez, elterjedéséhez vö: *Csoma Zs.*1990–1991.57–75.

mellett a délnémet szőlészeti szakirodalom hatása alatt álltak. A szőlőtermesztőkhöz a „jobbított" mezőgazdaság elvei, a külföldi munkák fordításai, értékelései, ajánlásai révén keresték az utat. A 18. sz. legismertebb osztrák szakírója *Johann Wiegand* volt, aki több könyvet írt, melyek több kiadást, több nyelven megértek. Az 1766-ban 2. kiadású *Der wohlerfahrene Landwirth...* c. könyvében, az 1764-es korábbi kiadáshoz képest már a szőlőtermesztés kérdésével is foglalkozik, helytelenítve a síkvidéki szőlőtelepítéseket, állástfoglal az oltás mellett, elítéli a fagy, jég elleni harangozást, viszont a fagy elleni füstölést már helyeselte.[34] 1769-es kalendáriuma a kor szokásos stílusú, hónapok szerinti beosztásában tárgyalta a munkákat, mint más korabeli népszerű gazdasági szakkönyv.[35] Két könyvét, egy len- és dohánytermesztési útmutatót, valamint a *Handbuch für die österreichische Landjugend*-et lefordították magyarra. Ez utóbbi munkája a bécsi udvar gazdaságpolitikája – gazdaságpropagandája révén 5 kiadást ért meg különböző nyelveken és 1780-ban, majd 1792-ben iskolai célra is kiadták rövidebb magyar változatban. A könyv magyar fordítója, *ifj. Szilágyi Sámuel* az előszóban még nagyobb hangsúlyt ad a változások fontosságának. A fordító feladata lehetett a tartalmi magyarosítás is, amire a szakkifejezések magyar magyarázata utalhat. A fordítás lektorálását *Weszprémi István* kapta, a növények szakavatott fordítója pedig *Tzeizinger Antal* patikus volt. A debreceni *Szilágyi* felhívta a magyar parasztfiatalság figyelmét, hogy „... *ezek a Gazdaságról tanító Újj Oktatások, mellyek a mi időnkbe ki jönnek, nem valami Uj és Paraszt embernek káros Találmányok,...*„ hanem a korábbiak javított, korszerűbb ismeretekkel bővítése. „*Nem kell tehát az illyen Munkáktól el ijjedni, és olly Bal-Vélekedésbe lenni erántok, mintha azok valami Világot szédítő Munkák volnának. Sőt hítesse el minden Paraszt ember magával, hogy az illyen Munkák főképpen az ő hasznára irattatnak, és botsáttatnak Világ eleibe.*" *Wiegand* könyve a legtöbb borvidéken a szőlőtermesztést, a borászat színvonalát bírálta.

A Magyar Hírmondó 1780-ban, az alsó-ausztriai szőlőfajtákat és termesztési értékeit vizsgáló és ismertető *Helbling* könyvét propagálja.[36] Részben bírálva írja, hogy a Bécs környékéről leírt 24 szőlőfajta mellett Sopron vidékén 40 fajtánál is többet ismernek és termesztenek. Az osztrák birodalmi mezőgazdasági szakírás kiemelkedő teljesítményének könyvelhető el *Heintl* 4 kötetes szakkönyve, amely az osztrák császárság mezőgazdaságáról szólt. Az 1821-ben megjelent 4. kötet a szőlészet-borászat témaköréből merít. Majd másfél évtizeddel később jelent meg, 1835-ben a szőlészeti-borászati rész 2. kötete, a sorozat 5. tagjaként, amely létezéséről a magyar mezőgazdasági bibliográfia semmit sem tud. A szerző *Fr. R. Heintl* pedig az előszavában világosan leírta, hogy ez a 2. kötete a korábban megjelent szőlészeti résznek és ezzel 5-re növekedett a sorozatbeli kötetek száma.[37] Az első szőlészeti kötetben a szakmunkákkal foglalkozik részletesen, míg a másodikban a borászati ismereteket, az erjedést és a bor kémiáját, kezelését, a szüretet írja le, de a borvidékekről nem tesz említést. Így, bár egyidőben élt és dolgozott, mint a magyarországi *Schams Ferenc*,

[34] *J. Wiegand* 1764 és 1766.

[35] *J. Wiegand* 1769. és 1774. előszava.

[36] *Magyar Hirmondó* 1780. 705.

[37] *Fr. R. Heintl* 1808., 1821. az 5. kötetről nem tud a Bibliographia Litterarum Hungariae Oeconomicum Ruralium III. kötete sem. vö: *Fr. R. Heintl* 1835.

nem tekinthető közvetlenül *Schams* előfutárának, aki más módszerrel dolgozta fel a magyar és az osztrák birodalom borvidékeit, szőlészetét-borászatát.

Az osztrák szőlészeti-borászati szakírók közül az alsó-ausztriaiak és a stájerországiak tevékenységét ismerték jól a magyarországi szőlőbirtokosok. Többször említik munkásságukat, hivatkoznak is rájuk. Így *Fényes Elek* például *J. Burgerre,*[38] de *Borsos Márton, Babo, Heintl* valamint több francia szerzőre.[39] *Purman Lőrinc* baáni (Baranya m.) szőlész, aki 1819 óta foglalkozott szőlőtermesztéssel, 1858-ban *Babó* 1844-ben megjelent könyvére hivatkozott, és ismertette már azt. De ismerte még „... *Hechler és Trummer kölföldi érdemes írók...* „ munkáit is.[40] A borvidékek korszerűbben gazdálkodó szőlőbirtokosai a korabeli szőlészeti szakirodalmat, különösen a szőlőfajták és a borkezelés területén, a tájékozódás szintjén jól ismerték. Egy somlói gazda 1852-ben az országos szakfolyóirat, a Gazdasági Lapok nyilvánosságát kihasználva vetette fel, hogy a szőlőfajták bábeli névzavara és névkeveredésének megoldásához *Metzger, Babo, Rubens, Trummer, Schams* könyveit kellene felhasználni, valamint *Stallner* szombathelyi kereskedő fajtagyűjteményét.[41]

Mindez mutatja, hogy a korabeli szakírók szakirodalmi ismeretein kívül már a 19. sz. első felében a szőlőbirtokosok szűkebb rétegében a szomszéd osztrák szakirodalom ismert volt.

A magyarországi szakírók és munkásságuk

A 18. sz. végi, 19. sz. eleji szakírókat nem a szőlészet-borászat korabeli leíró jellegű ismertetése, hanem a bécsi udvar gazdaságpolitikájának megfelelő oktató, javasló, összehasonlító jellege vezérelte, uralta. *Piller Mátyás* 1778-ban a Budán megjelent, grammatikai iskolák és gimnáziumok részére írt természetrajzi könyvében érintette felületesen a szőlészet kérdéseit. *Pankl Máté* pozsonyi akadémiai tanár egy 300 holdas szőlőbirtok költségvetési, jövedelmezőségi számításait végezte el, a birtok üzemtanát adva (1790, 1793). Szakírói és tanári munkásságának elismeréseként a göttingeni és a prágai tudományos társaság felvette tagjai közé. Ötvennyolc évesen, 1798. március 22-én halt meg Pozsonyban.

Pankl munkássága jórészt arra az időszakra esett, amikor a fiziokrata nézetek terjedése, illetve a felvilágosult Habsburg uralkodók reformpolitikája nyomán a mezőgazdaságnak egyre nagyobb figyelmet szenteltek. Ekkoriban kezdett el *Mitterpacher* mezőgazdaságtant tanítani az egyetemen, s egyre több gazdálkodással kapcsolatos tanító irat vagy könyv látott napvilágot. A felsőbb szintű iskolákban kezdett tért hódítani a természettel és a mezőgazdasággal kapcsolatos ismeretek oktatása, így a paptanárok már nemcsak saját szentbeszédüket adták ki, hanem az új tantárgyak tankönyveinek[42] megírására is vállalkoztak.

Bár *Tessedik Sámuel* munkásságának kevés a szőlészettel-borászattal való kapcsolata – a Georgikon elvi alapjainak kidolgozásán kívül a példamutató kertészeti (és részben szőlészeti) munkássága miatt itt meg kell röviden említenünk. *Penyigey*

---

[38] *Fényes E.* 1837. 145.

[39] *Borsos M.* 1846. 21.

[40] A Purman Lőrinc említette szerzőkre vö: *Falusi Gazda.* 1857. 206., 1858. 110.

[41] *Gazdasági Lapok* 1852. 1162., vö: *Csoma Zs.* 1990–1991. 57–75.

[42] *Wellmann I* 1979. 180–184., *Kosáry D.* 1980. 186., 643–646..

Dénes értékelte munkásságát, rámutatva, hogy mennyire ismeretlen ez irányú tevékenysége, életrajzírói pedig éppen csak, hogy megemlítik.[43] *Tessediket* az evangélikus-racionalista, a felvilágosult pozsonyi értelmiségi kör szelleme megérintette. A *Bél Mátyás* nevével fémjelzett szellemi kör tanaiból sokat merített, még ha Tessedik nem is pozsonyi születésű volt, de családi kötelékei /anyja pozsonyi, apja evangélikus lelkész/ a racionális nevelésről gondoskodott. Kertészeti kísérleteit, próbálkozásait meg-megemlítik munkásságának méltatói, de erről konkrétan eddig nem sokat tudtunk. Pedig Tessedik kertészeti munkásságában is európai kitekintéssel és kapcsolatokkal rendelkezett.[44] Szakirodalmi és szakírói ismeretei révén *Krünitz* nagyhatású 18. század végi enciklopédiájának kertészeti-szakmai ismereteinek birtokában volt. *Mitterpacher Lajos, Bél Mátyás, Prónay Gábor* és *Skerlecz Miklós,* illetve *J. Fr. Mayer, Nagy Sámuel, Johann Wiegand* szakmai-kertészeti munkásságát ismerte, azokra hivatkozott is. A szakmai tanulmányutakon szerzett tapasztalatait, a kertészkedési, szőlészeti munkáiban alkalmazta is. /Elsősorban a német termesztőtájak ismereteit, alma, körte, gyümölcsbor, ill. alacsony alkoholtartalmú üdítőitalok, káposztafélék és salátafélék termesztési-honosítási próbálkozásait lehet megemlíteni. Pl. 1771-ben Pozsonyból és más tájkörzetekből gyümölcsfajtákat, 1774-ben szintén Pozsonyból szőlőfajtákat, 1790-ben Bécsből 93 gyümölcsfajtát, 1798-ban Altonából /Hamburg környékéről/ spárgát, 1803-ban Eperjesről gyümölcsfákat hozatott és telepített.

Az iskolai gyakorlati kertészeti oktatás első hazai képviselője volt. Ez a munkássága kapcsolódik a korabeli európai kezdeményezésekhez. 1761-ben elkészíti és kidolgozza a szarvasi gyakorlati gazdasági iskola első tervét, vázlatát a hatóságok elfogadják, a császár engedélyezi. 1780-ban, amikor kihirdették a jobb tanítási módszerek falusi iskolai bevezetését, 6 kh.-t kért és kapott földesurától gazdasági kert részére, ahol egy évvel később már bemutatókat tart. A szőlészeti munkálkodásával pozsonyi szőlőfajtákat igyekezett meghonosítani Szarvason, de sikert csak a szőlőskertektől távol eső dűlőkben ért el a nagymértékű madárpusztítás miatt. A kétszintes termesztést, a köztesnek használt gyümölcsfákat helytelenítette a szőlőkben, fák nélkül ugyanis jobbnak tartotta a termés és a bor minőségét. Gyümölcstermesztési és díszfatelepítési próbálkozásaiban több fajjal és több száz fajtával kísérletezett. Talajt forgattatott, trágyáztatott, ültetett, és sövénynek alakított ki több fajt. 1790–1791-ben Szarvason három gyümölcsfaiskolát alapított. Gyümölcsecetet és pálinkát főzetett, a cefrét állatokkal etette fel. A gyűrűzést nem termő és idős fáknál sikerrel alkalmazta és javasolta, hasonlóan új oltási módokkal. Zöldségtermesztés területén Szarvason 1773-ban áttelelő salátát honosított meg, ami a környező községekben ekkor már ismert volt. Káposzta és répamagot osztott szét a szarvasi parasztok között. Kísérletezett és hétszer megismételte a dinnye, répa, burgonya földekbe történő, búza és téli árpa újraszántás nélküli vetését. Megállapította, hogy a vízigényes zeller és a spárga nem termeszthető nagy sikerrel az Alföldön. A fűszer és gyógynövénytermesztés

---

[43] *Penyigey D.* 1980. 196–197.

[44] *Tessedik S.* Önéletírása, a Szarvasi nevezetességek és A parasztember Magyarországban...c. írásai alapján állítottam össze és ismertetem kertészeti-szőlészeti munkásságát. *Teschedik S.1784.* és *Tessedik S. 1979. 26–339.* Előadás formájában elhangzott a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem Lippay János Tudományos ülésén 1992 novemberében, és pedagógiai szerepére Győrben az 1000 éves Magyar Iskola Alapítvány konferenciáján, 1992 szeptemberében. vö: *Csoma Zs.* 1992. 786–788.

területén a sáfránytermesztést szorgalmazta. Az 1799-es egyiptomi sáfrány árának két-háromszorosára emelkedése a hazai sáfrányt termelők kedvét is növelte. Javasolta a magyar termesztők védelmében a külföldi sáfrány behozatalának eltiltását. Sokféle gyógynövénnyel kísérletezett *Tessedik,* főleg felesége irányításával termeltette a növényeket gyógyszertári célra. 1803-ban már több, mint száz gyógynövényből álló gyűjteményt alakítottak ki a kertben.

Tessedik közvetlen, példamutató gyakorlati hatásán kívül, a könyvének, írásainak hatását nehéz lemérni, bár a következő generáció ismerte és használta. *Tessedik* könyvét már az első kiadásban azért nem akarták venni, vásárolni, mert németül jelent meg „...nem kell, mert német...", míg 1786-ban *Széchenyi Ferenc* költségén és intézkedésére Pécsett magyarra fordítva megjelenhetett.

Tessedik 1770-től a pünkösdi-májusfa állítást megszüntette, így a gyümölcstermesztés ennek hatására is fellendült. Újításaival szemben elutasító volt a város közössége. Amikor 1783-ban a faiskoláját egy héten keresztül hét községi bika pusztította el és segítséget-jogorvoslást kért, azt a cinikus választ kapta, ha nem ültetett volna gyümölcsfákat, akkor a bikák sem pusztították volna el azokat a kertekben. A kiközösítő értetlenség áldozata lett az a szarvasi ember is, akit *Tessedik* kertészének csúfoltak, mert 2000 eperfát és más fákat ültetett a tanyája körül. Végül az állandó bántások és zaklatások miatt, a negyedszeri földeladás után végleg elköltözött és Nagylakon telepedett meg.

1788-ban tizenkét kertészkedő idősebb asszonyból Szarvason megalakította az első tervszerű kertésznők társaságát, de ahogy *Tessedik* fogalmazott „fanatizmus" miatt az első évben, — mielőtt a példamutató kertészetet hirdethette volna — feloszlott. A kertészkedő-gazdálkodó evangélikus lelkész többször osztott szét szaporítóanyagot /magokat, töveket, gyökeres facsemetéket/ sőt 1794-ben, amikor 300-ra emelték a bel- és külföldi gyümölcsfajták számát, az intézet bezárásakor a környéken terjesztették el ezeket. 1802-ben újult erővel, az ismét kertet alapító *Tessedik* elégedetten nézett körül a 2262 db. fiatal gyümölcsfájára, és megállapíthatta, hogy az emberek most kezdenek meggyőződni az ilyen szikes földek művelésének lehetőségéről és hasznáról.

Tessedik 1805-ös összeírása alapján Szarvason 9649 lélek lakott, az össznépességből pedig ő mintegy 1336 főt számlált zsellérnek, kertésznek. A magyar száraz, öntözés nélkül dolgozó kertészek az Alföldön a zsellérek agrárszegény rétegéből kerültek ki a 18. század végén, a 19. század elején. Nem véletlen, hogy *Tessedik* a kertészetre oly nagy súlyt fektetett, mert az agrárszegénység így kertészkedéssel tudott valamit a gazdasági-társadalmi helyzetén segíteni. Ugyancsak eredménynek kell elkönyvelni azt a nagyszámú fiatal réteget, amely a szarvasi iskolában, tankertben és a lelkészudvar környékén ismerkedett meg behatóbban a kertészettel. 1791-ben már az iskolába korábban beiratkozottakkal együtt a tanulói létszám a 991 főt is meghaladta.

A kertészeti fáradozásainak, eredményeinek köszönhetően elégedetten állapította meg *Tessedik*, hogy újabban ritkábbak még a betegségek is: „... a nép életmódja ugyan némileg még a régi, de ma mégis váltogatva több hüvelyes veteményt, zöldséget, káposztát, salátát és gyümölcsöt esznek."

A 19. sz. elején több szőlészeti cikket jelentetett meg. Elsősorban a hibás és téves eljárások kijavítását, a muskotályszőlők iránti figyelmet és a korabeli szakiro-

dalom minél alaposabb tanulmányozását sürgette. Többször megfogalmazta, bővítette az általa 12 pontban összefoglalt magyar szőlészet-borászat hiányosságait az *Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen* c. folyóiratban. *Tessedik* a szőlőfajtákban látta a minőségi termesztés egyik legfontosabb tényezőjét. Ezért hozatott Pozsonyból 1774-ben szaporítóanyagot és azt el is telepítette. Ezeken folytatta fajtamegfigyeléseit, de sikert csak a szőlőskertektől távoli dűlőkben ért el, a nagymértékű madárpusztítás miatt. A kétszintes termesztést, a köztesnek használt gyümölcsfákat helytelenítette a szőlőkben, fák nélkül ugyanis jobbnak tartotta a termés és a bor minőségét.

A 17. sz.-tól az uradalmakban már a kertészethez, vincellérséghez értő, külön szakképzett emberekre volt szükség. Ez irányú, de általános gazdaságtudományi ismereteket is a gyakorlati tapasztalatokon kívül, szervezett formában sehol sem lehetett a 18. század közepéig megszerezni. Csak a kertészet és a természettudományok iránt érdeklődő tanároktól leshettek el az érdeklődő tanítványok valamiféle ismeretet. Csehországban merült fel először az az elképzelés, hogy a népiskolákban a gyerekek a gazdálkodás ismereteit megszerezzék, mégpedig magasabb fokon, mintha a fiatal az apjától tanulta volna. Az Industrie-Schule, vagyis a szorgalmi gyakorlati gazdasági népiskolában 1771-től már a kertészet, gyümölcsfaápolás ismereteit is elsajátították. A felvilágosult abszolutizmus felkarolta ezt az elképzelést, mert nagyobb adóalapot jobban fizető adóalanyt remélt tőle. Magyarországon *Tessedik Sámuel* valósította ezt meg először, mint a fentebbi példák is mutatták. *J. Wiegand* 1771-ben ugyancsak hangsúlyozta a mezőgazdasági ismeretek falusi iskolák útján való terjesztését. Sőt magyar fordítása már a mezőgazdaságot propagáló tankönyvként a *„nemzeti iskolák"* számára is megjelent 1780-ban. *Kaunitz, Mária Terézia* kancellárja 1776-ban ugyancsak külön emlékiratban hívta fel a figyelmet a falusi iskolák mezőgazdasági ismeretátadási lehetőségére. Ebben az évben helyezték Tatára az 1763-ban alapított szempci Collegium Oeconomicumot, amiben a gazdasági ismereteket oktatták – de jelentősége háttérbe szorult. Egy évvel később, az 1777-ben kibocsájtott Ratio Educationis azonban már a mezőgazdasági ismereteket, és ezen belül is a szőlőtermesztésben való jártasságot is megkövetelte a bölcsészeti tanfolyam hallgatóitól. Így a magyarországi iskolák mind az öt fokozatában és a Nagyszombatról Budára, majd Pestre átköltözött egyetem filozófiai karán is elkezdték oktatni a mezőgazdasági-kertészeti ismereteket. Itt *Mitterpacher Lajos* kapott megbízást ennek tanítására. *Tessedik* gondolatait — hogy az intenzívebb kultúrák megismerésében a falusi papnak és a tanítónak óriási szerepe van — felkarolta és szintén hangsúlyozta a falusi papság szerepét. Sőt 1784-ben, a Helytartótanácsnak adott szakvéleményében egyértelműen kiállt amellett, hogy a teológusképzésben a kertészeti ismeretek oktatásának megszüntetése nagy hiányt jelent és helytelen volt. Leszögezte, hogy a mezőgazdaság oktatását az ötéves teológusképzésben kötelező tantárgyként kell előírni, mert az ország gazdasági helyzetének javulását a mezőgazdasági termelés színvonalának emelkedésétől lehet csak várni. *Mitterpacher* messzemenően figyelembe vette az Elementa – mint egyetemi tankönyv megírásakor az udvar tanügyi reformját, amelynek tanterve a szőlő-kertgazdálkodás ágait illetve tanítását írta elő.[45]

[45] *Mitterpacher L.* 1775., 1776., *Für L.* 1988. 538–543.

A pesti egyetem professzora, *Mitterpacher Lajos*, a Ratio Educationis rendelkezése értelmében a filozófiai karon mezőgazdasági ismereteket, így szőlészet-borászatiakat is tanított. Már a bécsi Theresianumban gazdasági tárgyú előadásokat tartott, amelyek összegzését 1773-ban az Entwurf-ban kiadta. Ebben a munkájában azonban még a szőlészet kérdéseivel nem foglalkozott. Később 1775, 1776-ban írt részben a szőlőtermesztést-borászatot érintő munkát, míg az 1777–94 között 3 kötetben megjelent Elementa már európai színvonalon álló egyetemi tankönyv volt.

Több mint három és fél évtizedes oktatói munkássága alatt 1801-ben az egyetem rektora is volt. Beválasztott tagja lett az alsó-ausztriai gazdasági egyesületnek. Tudományos munkássága elismeréséül tagjává választotta a bonni akadémia, a pesti egyetem bölcsészeti karától pedig a szenior rangot kapta. Az agrárismeretek terjedését nemcsak alapos és lebilincselő előadásaival segítette, hanem tankönyvekkel is; középiskolásoknak éppen úgy írt tankönyveket, mint az egyetemi hallgatóknak.

II. József uralkodása idején azonban az „oeconomica ruralis" tanszéket megszüntették. A Helytartótanács 1785 őszén hozott határozata kimondta, hogy a megszüntetendő tanszék tananyagát a jövőben az általános természetrajz és a technológiai oktatás keretei közé kell beállítani. A tanszék nélkül maradt tantárgy, s az utóbbi studiumok oktatását is természetszerűleg *Mitterpacher Lajos* végezte. A mezőgazdaságtan ettől kezdve a központi papnevelde és a Mérnöki Intézet utolsó éves hallgatóinak kötelező, a bölcsészkari hallgatóknak pedig fakultatív tantárgya lett.(Az utóbbiaknak azért fakultatív, mivel a bölcsészet akkor *„studium generale"* volt, amit két éven át mindenkinek látogatnia kellett, mielőtt szakosodott volna). Változást az 1790/91. évi országgyűlésen alkotott törvények is csupán a tekintetben hoztak, hogy a *„Ratio educationis"* érvényét megerősítették, a tanszéket azonban csak az 1806. évi, módosított második *„Ratio educationis"* állította vissza.

A mezőgazdaságtan egész rendszerét az *„Elementa rei rusticae"* című háromkötetes nagy munkájában fejtette ki. A mű valójában egyetemi előadásainak részletes kidolgozása volt. A tankönyszerű monográfiát eredetileg két kötetre tervezte, s azok a pesti egyetemre kerülése után mindjárt (1777-ben és 1779-ben) meg is jelentek. A termékek feldolgozásával s egyes speciális ágazatokkal kapcsolatos kérdések azonban idővel újabb kötet megjelenését tették szükségessé, ezért készítette el az 1790-es évek elejére, s adatta ki 1794-ben az *„Elementa"* harmadik kötetét *„Technologia Oeconomica"* címmel.

Minthogy a kertészkedés, a szőlészet-borászat a 18. századi Magyarországon viszonylag kezdetleges fokon állt, ezért is szentelt a szerző könyvében külön fejezetet a kertészetnek. A kertészet tárgykörét három nagyobb részre tagolja: külön beszél az ún. konyhakerti növények vagy zöldségfélék termesztéséről, külön a virágkertészetről, közöttük természetszerűleg a dísznövényekről is, végül külön-külön és igen részletesen tárgyalja a gyümölcskertészet hasznos és fontos tudnivalóit. Bemutatja a különböző gyümölcsfafélék jellegzetességeit, ismerteti a korszerű oltási eljárásokat.

Művének második kötetében előbb a növényvilág tárgykörébe tartozó szőlőtermeléssel és erdőműveléssel kapcsolatos kérdéseket tárgyalja. Különösen sokat foglalkozik a szőlészet egyes kérdéseivel. A szőlő eredetéről szólva, az erdei szőlőt tekinti az összes kerti-hegyi szőlők ősének. Akárcsak a szántóföldi növényeknél, itt is számba veszi a szőlőfajtákat, leírja és rendszerezi azokat.

Harmadik kötete, mint a cím is mutatja, a mezőgazdasági termékek feldolgozásáról, az ipari növények termesztéséről, s a korban jellegzetes agráriparokról szól. Ennek keretében részletesen tárgyalja a termelés és felhasználás, a kenyérsütés, a dohánytermelés és -szárítás, a borászat (mustkészítés, bortárolás, fejtés), a pálinkafőzés eljárásait, a technológiai tudnivalókat.

Fő művén kívül számos tanulmányban, kiadványban foglalkozott az agrártudományok egy-egy részterületével, egy-egy speciális növénykultúrával (pl. a szőlőműveléssel, bor-, pálinka-, és ecetkészítéssel, a len- és kendertermeléssel, a selyemhernyó-tenyésztéssel stb.) s a technológia egyik-másik területével.

Mitterpacher jól ismerte a korabeli európai szakirodalmat — ezt hivatkozásai is mutatják — de mindvégig megőrizte önállóságát. *J. Beckmann*: *Grundsätze der teutschen Landwirtschaft* c. munkája rendszerét átvette könyvébe, de botanikai és szőlészeti résszel bővítette azt.

A szőlészeti, kertészeti részek tárgyalásában részben *Arthur Young, Christian Reichart, Otto von Münchausen, Krünitz, Oliver de Serres, B. Sprenger* munkásságának eredményeire, valamint más angol, német, francia, olasz és az ókori szerzők pontosan megadott könyveire hivatkozik. Nemcsak mezőgazdasági szakkönyveket, hanem különböző kémiai és útleírási könyveket is felhasznált. A könyv tudományos sikerét jelzi, hogy Lombardia részére olasz nyelven is kétszer kiadták (1784, 1794). Az Elementa 2. és 3. kötetében a kertészeti, szőlészeti szakmunkákat írta le részletesen, bátran felhasználva a magyar szőlészeti szakirodalom gyér számú előzményeit, így pl. *Piller Mátyás* fentebb már említett könyvét. Az Elementa... sikerét bizonyítja gyors hatása is, mert forrása lett *Adamovics Antal* 1778-ban megjelent tömör munkájának, amelyben a szőlőtermesztés kérdéseit is érintette, hasonlóan *J. Domin* 1783-i munkájához.[46] *Mitterpacher* tanítványa volt *Nagyváthy János* is, aki az újabbkori mezőgazdasági ismereteket elsőként próbálta ki a mindennapi gyakorlati életben. Nem véletlen, hogy a 18. századi mezőgazdasági szakirodalmat az iskolai oktatás áthatja. Ilyen előzmények után és légkörben (a selmecbányai Bányászati Akadémiát nem is számolva) alapította *Festetics György* a területileg a keszthelyi uradalomhoz tartozó Georgikont, mint az első európai felsőfokú mezőgazdasági ismereteket oktató intézményt. *Festetics György* — a kegyvesztett katonatiszt — Keszthelyre visszavonultan igyekezett a hatalmas örökölt adósságát a gazdálkodás jövedelmeiből csökkenteni. Így figyelt fel az ésszerű takarékossággal gazdálkodó, nagy elméleti és gyakorlati tudással, tapasztalattal rendelkező *Nagyváthy Jánosra*, aki a kétkötetes, első magyarnyelvű mezőgazdasági szakkönyvét 1791-ben jelentette meg, amit a császár is aranyéremmel jutalmazott. Teljhatalmú, az uradalmat vezető, irányító tisztnek hívta meg őt *Festetics* Keszthelyre. *Nagyváthy* szaktudásának segítségével a gróf az adósságait hamarosan csökkentette is. Az új jószágkormányzó gazdasági elképzeléseihez iskolázott, szakértő segítségre, uradalmi beosztottakra lett volna szükség, ezért többek közt az ő javaslatára is elhatározta *Festetics*, hogy az uradalmak belső szakember ellátására mezőgazdasági tanintézetet állít fel. Bár a keszthelyi Georgikon részletes előkészítésében nem vett részt, az uradalom termelési színvonalának emelésével *Nagyváthy* Európa első mezőgazdasági, agrár felsőfokú intézetének működési feltételeit biz-

[46] *M. Piller.* 1778., *A. Adamovics* 1778., *J. Domin* 1783.

tosítani tudta. Rendelkezései, melyeket 1797-ig, a gróf szolgálatában hozott, még további éveken keresztül biztosították a *Festetics* uradalmak eredményes gazdálkodását.

A sikeres gazdálkodás záloga *Nagyváthy* széleskörű, alapos szakismerete, szervezőképessége volt és az ellenőrzés rendszerének (kettős könyvelés) kiépítése. A legfrissebb szakirodalmakat ismerte, ezekre a *Szorgalmatos Mezei Gazda* című kétkötetes könyvében, a kertészeti, szőlészeti fejezetekben hivatkozik is. Így felhasználta és nagy hatással volt rá egykori professzorának *Mitterpacher Lajosnak* a munkássága, *Lüder, I. H. Pratie, B. M. Sprenger, Rozier* és *Germershausen* többkötetes 18. sz. végi munkája. *Nagyváthy* azonban nem ezek összességét, bő fordítását adta, hanem a saját tapasztalatait és ismereteit támasztotta alá vagy cáfolta meg a felhasznált és idézett szakirodalommal. Többször utal egyazon szakmunka, eljárás magyarországi tájegységnyi különbségeire is, amelyek nagy részét saját szemével látta, sőt végezte, részt vett[47] ezekben a munkákban. Mindezen módszerei miatt következtetései helyesek, és nem egy javaslata a megoldásukra, az adott kor lehetőségei szerint tökéletesnek mondható, sőt mai szemmel is figyelmet érdemlő.

Szívósan dolgozott szaktudományos munkáján, s 1791-ben gróf *Széchenyi Ferenc* támogatásával elhagyta a nyomdát a *„A szorgalmatos mezei gazda"* két vaskos kötete. A következő évben már meghívást kapott *Festetics Györgytől*: vállalja el uradalmának jószágkormányzói tisztségét. Kérésének eleget téve, Keszthelyre költözött.

1792 közepén vette át az „Oeconomica Directio" vezetését. Még ebben az évben rábeszélte urát, hogy birtokainak egyik alközpontjában, a Somogy megyei Csurgón a katolikus főúr református gimnáziumot létesítsen. A 160 ezer holdat meghaladó, hatalmas birtoktest ügyeit hamarosan rendbeszedte, kiderült, hogy a gazdasági előrehaladás egyik legfőbb akadálya a szakértelem, a gazdálkodásbeli hozzáértés hiánya. Ezért javasolta ő is, hogy az uradalom belső szakember-szükségletének kiképzése céljából Keszthelyen agrárintézet állíttassék fel.

A mezei gazdaságot nagymértékben elősegíteni akaró kétkötetes, egyben az első magyar nyelvű mezőgazdaságtani munkája forrásai között számos német eredetű munkát sorol fel, legfőbb támasztéka azonban *Mitterpacher Lajos* „Elementa rei rusticae" című munkája volt. Művének felosztása többé-kevésbé követi ugyan professzorának munkáját, a mű számos része mégis eredeti megfigyeléseken alapszik, egészében véve önálló tudományos teljesítménynek kell tekintenünk.

A gazdálkodás kérdésében közömbös nemességet akarta felrázni, gyakorlati példái, és a termesztéstechnika, vagy a borászattechnológia részletes leírásával. Nem leplezi a mezőgazdasági szakírók célját, hogy a hazai termesztés színvonalát az angol, belga és német mezőgazdaság szintjére szeretnék juttatni. Mindezt azonban elsősorban a hazai kísérletek, eredmények felhasználásával, mert mint elítélően írta: *„A melly Nemzet mást majmol: nemzeti characterét elveszti." Nagyváthy* 1791-es, két kötetes nagy munkája után 1821-ben egy hasonlót is kiadott egy kötetben, mert a *Szorgalmatos mezei gazdában* azt írta le, hogy mi a jobb, hogy kellene ennek érdekében gazdálkodni, a *Magyar practicus termesztőben* pedig *„... a mit a Magyar Termesztők... hasznosan gyakorolnak, és én magam is tselekedtem viselt Hivatalomban, s most is tselekszem..,* – mint írta.[48]

[47] *Csoma Zs.*1976. 77–78., 1979.105–116.

[48] *Nagyváti J.* 1791. I-II., *Nagyváthy J.* 1821., *Csoma Zs.* 1979.

A 18. sz. vége, 19. sz. elejének nagyhatású mezőgazdasági szakírója *Pethe Ferenc* volt,[49] aki a szőlőtermesztés vitás kérdéseivel szintén sokat foglalkozott. *Pethe* munkásságának első jelentős darabjaként fogható fel a *Vis'gálódó Magyar Gazda*, amelyben számos szőlészeti-borászati témájú szakcikket tett közzé.[50] Itt önálló cikkeivel számolhatunk. Szakmai korrektségét jelzi, hogy tévedését sem rest beismerni, mint pl. 1797-ben a 35. számban, amikor a lebogyózást sürgeti, majd a következő lapszámban már elnézést kért a tokaji és a mádi szőlősgazdáktól, ahol ez a minőségjavító módszer általánosan ismert volt. Ez az adat egyben a szaklap élő kapcsolatát is jelzi olvasóival, mert valószínű, hogy olvasói észrevétel alapján kellett revideálnia korábbi megállapítását.[51] A *Magyar Ujságban* is írt szakcikket, sok írást közölt a magyarországi bortermelő vidékekről.[52] Gyakorlati tanácsaiban elsősorban a tiszta tárolást hangsúlyozta, és különösen kiemelte a helyes bortárolás szükségességét.

A legáltalánosabban elterjedt korabeli magyarországi szőlőfajták felsorolásával és ismertetésével ugyan foglalkozott a *Vis'gálódó Magyar Gazda* hasábjain, de óvatossága a nagy fajtakeveredésben nem volt alaptalan.[53] A fajtakérdésben — még ha ismerte is *Sprenger* 98 lapon részletesen tárgyalt fajtáit, és *Ortlieb, Ruland, Duhamel, Gabridel, Walther, Bidet* idevágó munkáit, — nem mert felelősségteljesen fajtaajánlásra vállalkozni.[54] *B. Sprenger, Vollständige Abhandlung...* c. könyvéről az volt a véleménye, hogy *„A könyvet egészen elolvasni, s a hypothesiseken rágódni nem árt."* Ugyanakkor ismerte az újabb francia borászati szakirodalmat is, véleménye: *„Chaptal frantzia Munkáját sem árt megolvasni". Pethe* nagy mezőgazdasági szakkönyvéből, *a Pallérozott Mezei Gazda* II. kötetéből — amely a kertészetet és szőlészetet tárgyalta — többet nyomtattak, mert ez önálló kötetként is megállta a helyét. Így 1817-ben, már az I. és III. kötet elfogyása után, még mindig árulhatták a kötetet.[55] Az általa szerkesztett Nemzeti Gazda c. mezőgazdasági folyóirat is több szőlészeti értesítést, cikket adott közre. A változatos életet élő egykori georgikoni tanár budai szőlőtelepítését, annak tapasztalatait, a nagyobb tenyészterületen kialakított újszerű támrendszerről alkotott tapasztalatait 1827-ben külön könyvecskében adta közre.[56]

A később szintén georgikoni tanárt, *Rumy Károly Györgyöt* is érdekelte a magyar szőlészet-borászat sorskérdése, így a hiányosságokról, *Tessedikhez* hasonlóan 12 pontos felsorolást adott, ami 1811-ben és a következő években meg is jelent folytatásokban.

Rumy Károly Györgyöt 1813-ban hívta meg *Festetics* a gazdászat, jószágigazgatás, vegytan és természetrajz tanárának, aki az uradalom gazdálkodásának irányításában is részt vett. *Rumy* munkásságát nehéz pontosan megítélni, mert húsz önállóan megjelent munkáján kívül 107 német, 31 magyar és 12 más nyelvű folyóiratban jelentek meg cikkei, tanulmányai latin, német, magyar, szlovák, horvát és más nyelveken, melyeket maga is beszélt. Ezeken a nyelveken 280 kisebb-nagyobb, sok esetben többkötetes kézirata maradt hátra, melyek jelentős része elpusztult.

---

[49] *Süle S.* 1964., *Kurucz Gy.* 1986.34–55., *Kurucz Gy.* 1988–89. 473–493.,.
[50] *Kurucz Gy.* 1986. 52.
[51] *Vis'gálódó Magyar Gazda* 1797. 277., 1797. 288.
[52] *Kurucz Gy.* 1986. 52–53.
[53] *Vis'gálódó Magyar Gazda* 1797. 284–285.
[54] *Pethe F.* II. 407., 408., 424.
[55] *Nemzeti Gazda* 1817. II. 224.
[56] *Pethe F.* 1827.

A rendkívül termékeny és szorgalmas *Rumy* a szőlőtermesztés helyzetével már 1811-ben foglalkozott cikksorozatban, majd 1812-ben és 1814-ben is.[57] Ebben és a következő évben beszámolt a *Nemzeti Gazdában* a georgikoni havonkénti munkavégzésről[58] és német nyelven a *Vaterländische Blätter*-ben is, ahol még 1816-ban is ír egy kis cikket.[59] 1814-ben fogad egy gazdasági látogatáson levő csoportot, és beszámol a Georgikon termelési eredményeiről.[60] A magyar szőlőfajták ügye többször is foglalkoztatta.[61] Már azonban nincs a Georgikonban, 1818-ban, amikor a Tudományos Gyűjtemény hírül adja, hogy szakmai munkássága elismeréséül, többek közt „... *a Keszthelyi Georgikonban ifjú Gazdák formáltatása által szerzett érdemeire nézve,...*„ levelező tagjai sorába választotta a „*Bajor Királlyi Gazdaságbéli Egyesület*"[62]

1817-től már a kastélyon kívül, az uradalmak számára is biztosítani kívánták képzett kertészek utánpótlását. Főleg a szőlészetet oktatták a Georgikonban, de a hallgatókat a kertészet más ágaiba is bevezették. 1817. márc. 3-ai rendelkezés értelmében már a szőlőhöz, gyümölcshöz értő és azt tanuló alpraktikánsokat kellett képezni. A tanításhoz a tanterv és a tárgyfelosztás elkészítését *Asbóth Jánosra* és *Sövegjártó* prefektusra bízták. A kétéves képzési időszak alatt egy évig a kertészre bízták az ifjút, hogy a gyakorlati munkafogásokat megtanulja. A kertészhallgatóknak is évente 3-szor kellett vizsgázniuk, mint a többi georgikoni hallgatónak. A Georgikon tantervében a kertészet és a szőlészet-borászat az 1820-as évektől mind jelentősebb helyet kapott, ami *Lehrmann József* főkertész, majd professzor eredményes munkásságát hirdeti.[63]

1819-ben a ruszti szőlőművelést írja le *Konrád Pál Lajos*, akinek írását a 19. sz. első felében többen idézik és felhasználják. Ugyanebben az évben jelent meg *J. K. Lübeck* kedvelt és a szőlőbirtokosok, borkereskedők kezén nagyon elterjedten használt könyvecskéje.[64]

Az Osztrák Birodalomban a szőlőfajta gyűjteményekre a szakirodalom először 1821-ben hívta fel a figyelmet, amikor *Fr. R. von Heintl* külön fejezetben értékelte *Görög Demeter* fajtagyűjtő, azonosító munkájának jelentőségét.[65] *Görög* ez irányú tevékenysége nem egyedülálló Közép-Európában, mint láttuk, a keszthelyi Georgikon is rendelkezett már fajtagyűjteménnyel. A Sziléziai-Morvai Pomológiai Egyesület Mezőgazdasági Természeti Társasága is rendelkezett Brünnben szőlőiskolával és fajtagyűjteménnyel. *Heintl* 1817. jún. 18-án felhívta az Osztrák Császárság szakembereinek, szőlősgazdáinak figyelmét a fajtaazonosító gyűjtemények létesítésére. Jó példát mutatva kastélya közelében a neringi és a würnissi szőlőiskola és gyűjtemény létrehozásával. Felhívása ösztönözte *Görög Demetert*, majd *Schams Ferencet* is gyűjteményeik meg-

[57] *Rumy K. Gy.* 1811., 1812., 1814.
[58] *Nemzeti Gazda* 1814. II. 74–78., 154–158., 1815. I. 97–100., II. 123–128.
[59] *Vaterländ. Blätter* 1816. 114–115.
[60] *Rumy K. Gy.* 1814.
[61] *Rumy K. Gy.* 1816., 1818.
[62] *Tudományos Gyűjtemény* 1818. III. 120.
[63] *Süle S.* 1967. 44–64., Lehrmannra vö: *Nemzeti Gazda* 1817. I. 405., *Ploetz* 1837. 5., *Csiki L.* 1972. 44.
[64] *Conrad L. P.* 1819., Lübeck könyvére vö: *M. Vávra* 1971–1972. 350., és *J. K. Lübeck* 1819.
[65] *Fr. R. von Heintl* 1821. 183–187.

alapítására. *Heintl* munkássága végeredményben a francia szőlőfajta-gyűjteményi munka további folytatását jelentette.

Az 1760-ban Hajdúdorogon született *Görög Demeter*, a magyarnyelvű ampelográfia megalapozója, Bécsben tanult, több magyar kulturális kezdeményezés támogatója. 1803-tól *József* főherceg udvari nevelője lett, azután, hogy 1796-ban herceg *Eszterházy Miklós* fiának, *Pálnak* az oktatását és nevelését sikeresen oldotta meg Kismartonban. Ettől kezdve a „*Magyar Hírmondó*"-ban már keveset tudott dolgozni, többnyire csak a térképekkel foglalkozott. *Görög* itt mélyítette el műveltségét a képzőművészet, a zene, de különösen a természettudományok terén. A könyvtárban korának legkiválóbb botanikai, kertészeti és szőlészeti művei szerepeltek. Kismarton parkjai, üvegházai szépségük mellett valóságos botanikai gyűjtemények voltak, amelyet a herceg folyamatosan gyarapított. Valószínűleg itt alapozódott meg *Görögben* az a természettudományos érdeklődés, amelynek a későbbi években életét szentelte. Mint nevelő, nagy megbecsülésnek örvendett a családnál, a főúri körökben elismerték az érdemeit. I. Ferenc császár elkészíttette vele a trónörökös neveltetésének tervezetét, amely tetszést aratott. A császár 1803-ban kinevezte udvari nevelőnek. Ettől kezdve nem ért rá a lap szerkesztésével foglalkozni. Ez jó alkalomnak kínálkozott az udvar számára arra, hogy a „Magyar Hírmondót" 1803-ban beszüntesse. Kezdetben *József* királyi herceg nevelésével foglalkozott, majd annak halála után *Ferenc Károly* főherceg mellé rendelték, akinél 1824 októberéig volt főnevelő. Ekkor 8000 forint évi fizetéssel nyugalomba vonult, amelyet még a *Kolonics* és *Eszterházy* családtól is kapott jelentékeny nyugdíj is szaporított. A császár elismerése jeléül tanácsosi címmel, kamarási ranggal és a Szent István Rend középkeresztjével tüntette ki.[66]

Görög Demeter a szellemi kultúra mellett az anyagi kultúrát is nagy ügyszeretettel szolgálta. Sokat fáradozott a hazai, elmaradt mezőgazdaság korszerűsítéséért, általában a magyar gazdasági élet felvirágoztatásáért. Mint lapszerkesztő rendszeres tanácsadást folytatott, népszerűsítette a korszerű módszereket. *Tessedik Sámuel* működését különösen nagyra becsülte, több alkalommal ismertette tevékenységét, az általa alapított „Oeconomica Oskolát", oktatási, iskolapolitikai elgondolásait, szakírói munkásságát. *Nagyváthy János* „Szorgalmatos mezei gazda" című munkáját lelkesen propagálta, és örömmel számolt be arról, hogy a „*kassai polgárok kapva kapják a Szorgalmatos Mezei Gazdát, s áldják az isteni gondviselést, mely megadta nekik érni, hogy szülött nyelveken olvashatnak oly hasznos munkákat, amelyekről álmodni se tudtak vala, míg a deák világ tartott.*"

A Habsburg főváros közeli fajtaértékelő és telepítő jó példák *Görög* nagyszabású tervének elfogadását segítették. Pl. *Lobkovitznak* a Melk közeli burgundiai fajták telepítése, vagy *Fries* vörös bor szőlőfajta telepítései Vöslau határában.

Görög Demeter a szőlővel foglalkozott legszívesebben. Mint udvari nevelő arra is törekedett, hogy tanítványával, *Ferenc* főherceggel megismertesse a Habsburg birodalom gazdaságát. Nagy súlyt helyezett azoknak a terményeknek a megismertetésére, amelyeknek fontos szerepük volt a kereskedelemben is. Ezek közé tartozott a szőlő és bortermesztés. *Görög* felismerte, hogy a külkereskedelem növelésére, a borbehozatal ellensúlyozására jobb minőségű borokra van szüksége az országnak.

---

[66] *Geday G.* 1971. 85–88., *P. Erményi M.* 1987. 653–657.

Példának ott állt előtte Melk és Vöslau. Mindkét helyen burgundit telepítettek, és ezek boraiból lett a híres és kedvelt melki és vöslaui vörös bor. Ennek mintájára szorgalmazta a hazaiaknál jobb étkezési és borszőlő-fajták, de főleg a közkedvelt francia fajták elterjedését hazánkban és a birodalom szőlőtermelő országaiban. Erről felterjesztést nyújtott be *Ferenc* császárnak, aki elfogadta javaslatát, sőt támogatta megvalósítását. A diplomácia útján — *Görög* felkérésére — követek, konzulok egymás után gyűjtötték be az idegen országok nemes szőlőfajtáit.

A begyűjtött fajták elhelyezése és elszaporítása volt a legfontosabb tennivaló, melyet *Görög* irányításával végeztek a bécsi bástyákon. /Paradicsomkert, Schönbrunn/. Közben a bástyákat felújították, a Paradicsomkertet felszámolták. A gyűjteményt a császár *Görög Demeternek* adta, aki a Grinzing /Bécstől északnyugatra fekvő kis, középkor óta szőlőműves falu, ma Bécs zöldövezeti mulató helye/ és Klosterneuburg között fekvő Kahlenberg nevű hegy oldalában 11 kh nagyságú területen 1819-ben újra telepítette a gyűjteményt. A rokon fajtákat itt azonosítás és meghatározás után egymás mellé ültette. Itt folytatta a további gyűjtést, gondozta, ápolta és tanulmányozta a fajtákat. Az egyes fajták borait külön szűrte és külön vizsgálta.

Megfigyeléseit, következtetéseit 1829-ben a *„Magyar Kurír"* mellékleteként, nevének feltüntetése nélkül tette közzé. Gyűjteménye kiterjedt Európa, Afrika, Kisázsia szőlőfajtáira, de törzsanyaga a magyar szőlőfajták gyűjteménye volt. A távolabbi országokból az akkori közlekedési viszonyok között rendkívüli nehézségek árán tudták a begyűjtött fajtákat szállítani. Gyűjteményének nagysága ma már ismeretlen. A *„Magyar Kurír"* 1829. évi 2. számában arról tett említést, hogy eddig kb. 2400 varietást /klóntipust/ gyűjtött be, de kiadott „Lajstromá"-ban csak 498 fajtát közölt, mert a további munkában betegsége, majd halála megakadályozta. A 498-ból 331 fajta csemegeszőlőt, 167 borszőlőt, ezen belül 59 Magyarországon is termesztett étkezési és csemege, valamint 159 borszőlőfajtát. Világhírű gyűjteménye osztrák, német, francia, olasz, spanyol, görög, kisázsiai szőlőhegyek fajtáival büszkélkedhetett. A francia Chasselas fajtacsoport fajtáit — *Fábián József* a francia borászati alapvető szakirodalom magyar fordítója tiszteletére — *Görög Demeter Fábián*-szőlőnek nevezte el. Később többször fel-felbukkant ezen a néven a Chasselas a magyar szakirodalomban. *Görög Demeter* fajtagyűjteményében 565 francia fajtából 307 kék és 258 fehér fajta, az Osztrák Birodalom területéről 454 fehér, 69 vörös és 109 kék, fekete fajta képviselte Magyarország, Erdély, Ausztria, Stájerország, Karintia, Tirol, Csehország, Morvaország, Dalmácia és az Isztriai félsziget szőlőhegyeit. Az itáliai fajták közül 247 Velencéből, 48 Milánóból, 48 Dalmáciából, 30 Firenzéből, 13 Nápolyból, 45 Szicíliából, 26 Cattaroból érkezett. A Szeremségből 6 fajtát, Tripoliból (Észak-Afrika) 20 fajtát telepítettek el a grinzingi fajtagyűjteményben. A kiváló csemegeszőlőfajták kő támfalak mellett, magasművelésen, hosszúra metszve teremtek.

Schams Ferenc, aki nagy tisztelettel és megbecsüléssel írt *Görög* áldozatos tevékenységéről, azt írta, hogy Grinzing lakói a terraszírozásban és a fajtagyűjtemény fenntartásának, bővítésének későbbi munkáiban is részt vettek, így 1835-ben még élénken emlékeztek a Bécsben 1833-ban elhunyt nagy magyar szőlőfajtagyűjtőre.[67] Szüreti háza és pincéje Grinzingben egy toronyszerű házban volt, amely korábban

[67] *Schams F.* 1835. 54–55., 56.

kórháznak, majd pálinkafőzőnek és szeggyárnak adott helyet. A 33. számú házat „Lösshof"-nak, szüreti udvarnak, de „Turm in der Point"-nak is nevezték.[68]

Görög, a nagy ampelográfiai munkájáról beszámolva leírta, hogy a Budai zöld fajtát Somlóról, a Kék és Fehér kecskecsöcsűt Budáról, Mézes fehért Budáról, a Szilvánit „Tzilifánt" Somlóról, az „Ochsenaug" (Ökörszem) szőlőt Budáról, a Veres somszőlőt Szekszárdról, a Szekszárdi fehért (Decsi szagos) Keszthelyről, a Veresvállú vagy Ágos szőlőt Keszthelyről, a „Zibele Fejér"-t (Szultanina) Sopronból hozatta meg. Meleg szavakkal köszöni meg a keszthelyi Georgikon fajtagyűjteményének segítségét, mind a szaporítóanyag küldésében, mind a fajtaazonosítás és fajtanévfejtés terén. Megemlíti, hogy a georgikoni fajtagyűjtemény gazdagságát a külföldi tanulmányúton levő professzorok biztosították. 1813-ban *Asbóth János* prefektus, a Georgikon igazgatója 40 szőlőfajtát küldött el *Görögnek* a következő üzenettel: *„Keszthelyen többnyire a' Fejér Tök szőlőt termesztik, és hogy ez a' következő hét fajtákkal, jó szőlők az odavaló fejér bornak tsinálása, ú.m.a' Sárfejér, Szagos Sárfejérnek 's zöld Sárfejérnek is nevezik, Kéknyelű, Hárslevelű, Hulló Bajor, Somszőlő, Tokajban fejér Sombajom a' neve, Cserszőlő, Bákor, vagy Turi piros, tokajban Rózsa szőlő."*[69]

Görög Demeter nagy ampelográfiai munkája — mint a jegyzetében is írta — betegsége után félbemaradt, így nemcsak a fajták leírását és azonosítását nem tudta tovább folytatni, de a jelesebb borttermő vidékek, községek leírása is Kőrösheggyel (Somogy m.) megszakadt.[70] Jól ismerte a korabeli és az addig megjelent ampelográfiai irodalmat, pl. *Simon Roxas Clemente, Vest* ampelográfiáját, a francia borászati szakkönyveket, *Kerner* 1803-as színezett táblájú művét, de *Mitterpacher, S. Helbling, és Fr. R. von Heintl* fajtákra vonatkozó írásait is.[71]

Műve a teljesség nélkül is rendkívüli értékű. Halála után *J. Burger* osztrák szőlész és szakíró birtokába került a gyűjtemény, ahonnan *Mayerffy Ferenc* Vecsés és Sashegy alatt létesített szőlőjébe megszerezte a fajtákat, majd *Schams Ferenc*, később *Entz Ferenc* gondozásába került a gyűjtemény. Ily módon vált alapjául *Görög Demeter* gyűjteménye és szakírói munkássága a későbbi magyar szőlőfajta-kutatásnak.

A Magyar Tudós Társaság 1831. február 15-én tiszteletbeli tagjává választotta és több külföldi társaságnak is tagja volt. Hosszas betegség után azonban 1833. szeptember 5-én Bécsben meghalt. *Görög Demeter* halála után az osztrák szőlészeti szakíró és ampelográfus, *J. Burger* birtokába került a fajtagyűjtemény, akitől *Mayerffy Ferenc* szerezte meg a Grinzingben telepített fajtákat. Vecsés határában, Ferihegyen, és Budán, a Sas-hegy tövében létesített gyűjteményt. *Mayerffy* 1827 szeptemberében már felhívással fordult a magyar szőlőbirtokosokhoz, hogy segítsék a 15 holdas fajtagyűjtemény kialakításában. 675 fajtát számláló katalógust is kiadott meglévő gyűjteményéről, amelynek alapját *Görög Demeter* grinzingi gyűjteménye adta.[72] *Schams Ferenc* 1834-ben a budai fajtagyűjteményt bérbe vehette, és „országos szőlőiskolává" fejlesztette. *Schams* halála után az Országos Magyar Gazdasági Egyesület birtokába

[68] *A. Springl.* 1922. 286–287., *H. Stoeger.* 1923. 95.
[69] *Görög D.* 1829. 108–109.
[70] *Görög D.* 1829. 1–110.
[71] *Görög D.* 1829. 18–20.
[72] *Schams F.* 1833. II. 54–55., *Geday G.* 1971. 85.

került, és 1860 nyarán *Entz Ferenc* Haszonkertészeket képző Gyakorlati Tanintézete költözött a telekre.[73]

A szőlő- és bortermelés problémái olyan mértékig foglalkoztatták *Schamsot*, hogy megérlelődött benne az elhatározás: végleg befejezi gyógyszerészi működését azért, hogy csak szőlészettel és borászattal foglalkozhasson. 1817-ben eladta patikáját, és 1818-ban Budára költözött, ahol sokkal nagyobb lehetősége nyílott az országos áttekintésre, a szőlőtermesztők gondjainak, bajainak orvoslására, mint Pétervárадon /Szerém m./, ahol gyógyszerészként dolgozott.

Schams jól látta korának gazdasági problémáit, az ország mezőgazdaságának helyzetét, az árutermelés, a piac fontosságát, ezzel szemben a feudális korlátokat és a bécsi gazdaságpolitika fékező szerepét. A szőlőtermelés mellett általános kérdésekkel is foglalkozott, így a föld bérbevételének lehetőségével. Elsősorban azonban a hazai szőlő- és bortermelés helyzetének feltárására törekedett. Kezdetben a budai, promontori /budafoki/, tétényi és kőbányai szőlőkkel ismerkedett, majd mind távolabbi vidékeket keresett fel. Beutazta az ország bortermő vidékeit, és pontosan feljegyezte azok sajátosságait, fejlődésük akadályait. Szerteágazó kapcsolatokat épített ki. Neve sokfelé ismertté vált. Gazdag szakirodalmi munkásságát az 1828-ban egy általános magyar gazdasági tanácsadó megírására kitűzött pályázat indította el. A bírálóbizottság *Schams* német nyelven írt „*Betrachtungen über Ungarns Weinbau...*" /„Magyarország szőlőműveléséről való vizsgálódások, vagy tapasztaláson épült oktatások ezen fontos gazdasági ágazatnak lehető jobbítására"/ című munkáját is kiemelte. Jutalmat ugyan nem kapott, mivel a pályamű a szőlővel foglalkozott, de lefordították magyarra és 1831-ben mindkét nyelven kiadták. Művében összegezte mindazt, amit egy évtizedes utazása alatt a hazai szőlő- és bortermeléssel kapcsolatban tapasztalt. A gondok és hibák feltárása mellett a bajok orvoslására szakszerű javaslatokat adott.

Ezt követően egymás után írta páratlan értékű szakkönyveit. Ezekben is — ugyanúgy, mint pályaművében — a hazai szőlő- és bortermelés helyzetével foglalkozott, a kritikai észrevételek mellett hasznos tanácsokat is adva a termelőknek.

Az 1832–1833-ban megjelent „*Ungarns Weinbau...*" című kétkötetes könyvében ismertette Magyarország földrajzát, klímáját, a szőlő- és bortermelést jellemző hazai állapotokat, majd az egyes borvidékeket. Ezekben a fejezetekben rögzítette az akkori viszonyokat, a borvidékek minden sajátosságát. E munka alapján ismerték meg külföldön a magyar borvidékeket, ami elősegítette az érdeklődést és a borok nagyobb forgalmát. Ez a könyv képezte sokáig a külföldön is jól ismert hazai szőlő- és bortermelésre vonatkozó szakirodalmat.

A hazai állapotokat felmérve, mindenekelőtt a fajtakérdésben beállt zűrzavart akarta megszüntetni. Úgy vélte, hogy a legfontosabb feladat a fajták leírásának elkészítése, a fajtaismeret tudatosítása bel- és külföldön egyaránt. A minőséget adó fajták termesztését fontosnak tartotta. Helytelenítette a különböző érésidejű szőlők egy helyre telepítését, a sor nélküli rendezetlen ültetést. Javasolta a soros ültetést, a karózást, egy területen csak 6–8 fajta termesztését, melyek az adott vidéken a talajt jól bírják, termésük pedig jó minőségű. Felhívta a figyelmet a jó és többszöri talajmunka szükségességére. A kapáláshoz a hegyvidékre a rövid

[73] *Galgóczi K.* 1880. 141–145.

nyelű, míg a „rónákra" a hosszú nyelű kapákat ajánlotta. Hangsúlyozta a rendszeres talajerőpótlás fontosságát. Helytelenítette az általánosan alkalmazott kopaszfejre való metszést, helyette a szálvesszőst javasolta. Ismertette a lugasok metszési technikáját is. A nyári kacsozást és fattyazást igen fontosnak tartotta. A metszési munkák könnyítésére a metszőollók használatát ajánlotta a roncsoló rossz metszőkések helyett. /Ő maga is már 18 éve metszőollót használt ekkor./ Azt tartotta, hogy semmiképpen sem szabad a szőlők közé gyümölcsfákat ültetni. Az elöregedett szőlő pótlásánál az eddig alkalmazott bujtás helyett az oltást, különösen a zöldoltást tartotta alkalmasabbnak.

Schams Ferenc nagymérvű elképzeléssel felülemelkedve a nyelvi különbségeken és a közép-európai társadalmi-nemzeti kisebbségi ellentéteken, hirdette az egyetemes fajtaismeret szükségességét valamennyi szomszédos szőlőtermesztő ország hasznára. 1829-ben bukkan fel nála az a gondolat, ami végigkíséri életét, és ami példát nyújthatott volna későbbi generációknak is.[74] Azt írta: *„Mihelyt a' szőllőfajok' elnevezésében meg fogja érteni a' Magyar á Morvát, á Cseh az Ausztriait, az Olasz a Styriait, és viszont, azonnal a nagy munkához, a szőllőfajok' tudományos és megállapított rendbe szedéséhez, (Classificatio) lehet kezdeni, melly közönséges kivánsága a bor termesztő világnak, egyszersmind pedig a hazá javát is elősegítti."* Majd nemsokkal később, a magyarországi szőlőbirtokosokhoz intézett *„Felszólítás"*-ában ismét leszögezte, hogy: *„...az Országban szokásban lévő minden nyelveken úgy meg-határozni, hogy a Magyar, Német, Tót, Rácz, Oláh, egymást értsék; s egyszer smind a külföldi is megérthessen bennünket, mikor a' szőllő- fajainkról beszéllünk."*[75]

Schams természettudományos és ampelográfiai összehasonlító vizsgálatokat szorgalmazott. A fajtakutatást és leírást hangsúlyozta a magyarországi szőlő-bortermelés hiányosságait felsoroló munkájában is. Közép-Európa számos szakemberével tartott kapcsolatot, felmérve azt, hogy a fajtakutatás, azonosítás nem lehet egy ember feladata, mert annak erejét az meghaladja.[76] Halála előtt 3 évvel még azt írta: *„A' szőllő különbféle nemeit illető ismereteink jelen állapotja még igen tökéletlen és hijányos, és azért ideje, hogy ezen hasznos foglalatossághoz valódilag hozzá fogjunk. Ez azonban nem lehet egy magányos ember' munkája; mert kinek volna arra elég ideje, türelme és pénze, hogy minden magyarországi szőllőnemeket, fajokat, hasonfajtákat és különzéseket szoros osztályba szedjen? Minden tudományos oenologusnak, ampelographusnak, természetvizsgálónak egész országban egyesülve, közösen kellene e' tárgyat kidolgozni; mert csak az észrevételekben, öszvehasonlításokban és próbatételekben való tartós figyelem, mellyet egyedül az Ő egyesült iparkodásoktól várhatni, igazíthatná el a' szőllőfajták nevezetét."*[77]

A szőlőfajta-keveredés felszámolása érdekében elsődleges feladatnak tekintette egy „Nemzeti venyige iskola" alapítását, ahol az ország valamennyi szőlővidékének fajtáit összegyűjtik, a fajták azonosítását elvégzik, s ahonnan a művelési módszerekből a leginkább beváltakat elterjesztik. Elképzelése egyedülálló volt ebben a korban. *Schams* e létesítményével kapcsolatos tervét elküldte az ország vezetőinek és a me-

[74] *Schams F.* 1829/a. 44., *Schams F.* 1829/b. 59.
[75] *Schams F.* 1834. 4., 10–12., 14.
[76] *M. Vávra.* 1971–72. 354.
[77] *Schams F.* 1836. 21.

gyéknek. Ezúton kérte segítségüket az alapításhoz. Az iskola létesítését sokan támogatták. A legnagyobb segítséget *Mayerffy Xavér Ferenctől*, egy jómódú budai polgártól kapta, aki a reformkorban *Széchenyi és Schams* által kitűzött haladó szellemű gazdasági feladatok megvalósításáért küzdött. Saját földjéből Budán, a Sashegy alján 5 holdnyi területet adott át 10 évi használatra. A közadakozásból befolyt pénzösszegből még 1834 őszén elkezdődött az iskola kialakítása és a telepítés. 24 táblát képeztek ki, egy' táblába egy megye szőlői kerültek fajtánként elkülönítve. Soronként 20 tőkét ültettek. *Schams* kitűnő összeköttetései révén számos külföldi fajtát is begyűjtött, ezáltal lehetőség nyílt azok biológiai és termesztési tulajdonságainak, viselkedésének megfigyelésére a hazai körülmények között. Az iskolában különböző agrotechnikai eljárások alkalmazását is elindította, így pl. a fajtákat különböző metszési módoknak vetették alá. Az iskola feladatkörét egyre bővítette.[78] A szőlőtermesztés gyakorlati munkáinak bemutatását is szervezte, így ismertette meg a termesztőkkel az új módszereket. A pince felépítése után ugyanilyen céllal borászati technológiai bemutatókat is tervezett. Fölvetette egy vincellér iskola alapításának gondolatát is, amihez gyűjtőíveket bocsátott ki. Kezdeményezését a nádor is támogatta, aki 200 pengőforintot ajánlott fel. Ezt a tervét azonban megvalósítani már nem tudta.

Munkásságát nemcsak Magyarországon, hanem külföldön is ismerték és nagyra becsülték. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) választmányi, a bécsi Gazdasági Egyesület valóságos, a grázi, a prágai és a brünni Gazdasági Társaság levelező tagjának választotta. Ugyancsak levelező tagja volt a londoni Kertművelő Társaságnak, az orosz Gazdasági Társaságnak. Tevékenységét, eredményeit több kitüntetéssel ismerték el. Az orosz-lengyel Szent Szaniszlórend lovagjává választották. 1839 májusában Baranya megyébe, a béllyei uradalomba utazott a ottani szőlőművelés megtekintésére. Meghűlt és a hirtelen fellépő ideglázban május 11én, Lakipusztán váratlanul elhunyt.

Schams felfigyelt arra, hogy a Kadarka mindenhol a vörös-bort adó területeken elterjedt. Az eredetét kutatva Franciaországba tervezett tanulmányutat, hogy megállapíthassa – ott egyáltalán telepítik-e és milyen néven.[79] *Schams* még nem tudta, hogy a magyarországi vörösborkultúra több gyökerű, és a Kadarka az oszmán-török hódoltság eredménye, és egy sajátos balkáni vörösborkultúra része, így Franciaországban nem is találta volna meg.[80] A franciaországi kék szőlőfajták a Kadarkával ellentétben már a bogyóhúsukban is színanyagot hordoztak. A budai *„Nemzeti venyige iskola"*-ban már tájegységenkénti és a külföldi fajták származási helye szerinti tagolásban ültették a fajtákat.[81] A Baranyában termesztett közel 100 fajtából *Jankó János* kárászi plébános küldött *Schamsnak* anyagot. A magyar fajtákat 24 táblában rendezte el.[82] 1838-ban még kifejtette nézetét az európai szőlőtermesztő országok fővárosa közelében létesítendő szőlőfajtagyűjtemények szükségességéről és fontosságáról.[83] Halála

[78] *Schams F.* 1834. 14., 1837. 83–85.

[79] *Schams F.* 1833. II. 70.

[80] A balkáni vörös borkultúrához vö: *Andrásfalvy B.* 1957., 1961., 1962., *Égető M.* 1973. 195–248., 1991. 269–276., a nyugat-európai kék, festő bogyóhúsú szőlőfajták, zárt erjesztésű vörös borkultúrájára: *Csoma Zs.* 1994–95. 261–263.

[81] *Schams F.* 1838/b. 905–908.

[82] *Jankó J.* 1846. 345–346.

[83] *Schams F.* 1838/b. 905–908

után, 1839-ben a Magyar Gazdasági Egyesület megvásárolta a gyűjteményt és *Légrády László* lett a fajtagyűjtemény vezetője, aki 5 évvel később megjelentette a budai Gyűjtemény fajtajegyzékét. 1857-ben Entz Ferenc áttelepítette ezt a Gellérthegy déli részére a mai Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem telkének helyére.

A reformkor legtermékenyebb és jelentőségében legnagyobb szőlészeti-borászati gondolkodója, szakírója *Schams Ferenc* volt. A korabeli európai szakirodalomban egyedülállóan, — először a magyar, majd az osztrák császárság borvidékeit beutazva és azokról adatokat gyűjtve — leíró módszerrel ismertette a szőlészet-borászat hibáit, analizálva azok okait. Munkája így mind a szőlészet-borászat iránt, mind a néprajz, az agrártörténet és a reformkori országleírás vizsgálói előtt üde, forrásértékű olvasmánynak számíthat. *Schams* könyve, az *Ungarns Weinbau, Bél Mátyás* befejezetlen borvidék-leírásainak majd száz évvel későbbi folytatásaként is felfogható, amely az első részletes, de összefoglaló képet is adta a magyar borvidékekről, a jó bortermő helyekről és lakóikról.

Schams, aki több előkelő és nagytekintélyű társaságnak, egyesületnek volt tagja, több mint 12 évi tanulmányozás és több előmunkálat után írta meg fő művét, az *Ungarns Weinbau* 2 kötetét, amely egy nagyobb lélegzetű, az osztrák császárság szőlőtermesztését leíró sorozat első 2 tagjaként jelent meg. 1835-ben követte az első kettőt a 3. befejező kötet, amely már nem a magyarországi borvidékekről szólt. Mint az előszóban írta, hosszú munkája során hasznos tapasztalatokra tett szert, sokat a szájhagyomány útján gyűjtött össze. Minderre azért vállalkozott, mert Franciaország után sorrendben Magyarország termelte a legtöbb és a legjobb bort, ennek ellenére részletes szakkönyv, leírás az ország eltérő szőlő-borvidékeiről, az eltérő bortechnológiájáról nem jelent meg. Munkája eredményét sok segítőkész embernek köszönhette, akik pontos ismeretekkel látták el őt. Így Budán *dr. Oeffner, Majerffy Károly*, Szekszárdon *Jäger Fr. Johann*, Pécsett a városbíró *Pirger Mihály*, Villányban a hegybíró *Berkes*, aki például Pécsről betegen kísérte el *Schamsot*, de segítette itt *Simony* kórházi elöljáró és egy *Bartoságh* nevű birtokos is, Badacsony és Somló szőleiben *Horváth János és József, Márkus és Kisfaludy Sándor* – a költő, akiről meleg hangon emlékezik meg a szakíró. Ruszton *Konrád Pál Lajos*, Sopronban a polgármester *Vághy Xavér Ferenc*, Kőszegen a városi tanácsnok, *Pernhoffer János*. Az első kötetben az általános geográfiai, éghajlati, természeti adottságok leírása után a magyar borok és a szőlőművelés egyes kérdéseivel foglalkozik röviden, majd a magyarok borfogyasztás- és szőlőműveléshez ragaszkodását írja le Tokaj-Hegyalja, Szerémség, Arad- Méneshegyalja és a Neszmélyi borvidék tárgyalása részletezésével. A második kötetben Buda és környéke, Szekszárd, Pécs-Villány, Balatonmellék, Somló, Visonta, Eger, Pozsony, Ruszt, Sopron borvidékét és a Vas megyei, horvátországi, majd a Bánát (Versec és Fehértemplom) szőlészetét-borászatát részletezi. A hangyaszorgalmú *Schams Ferenc* szakirodalmi tevékenysége hosszú időre hatott a magyar szőlészeti-borászati szakirodalomra. A soproni szőlőkről és borokról értekező *Fürst Károly* egyenesen *Schamsra* hivatkozva 1847-ben, már csak egyes kérdések részterületét vizsgálta és tartotta érdemesnek leírni.[84] *Balásházy János* népszerű korabeli szakkönyvében is hivatkozott *Schamsra.*[85] Az osztrák *Regner Alfréd* 1876-ban *„Ein sehr ausführliches und in-*

[84] *K. Fürst* 1847. 32.
[85] *Balásházy J.* 1856. 3.

terresantes Werk„-nek tartotta az *Ungarns Weinbau...*-t.[86] *Gyürky Antal* 1879-ben, 40 évvel a nagy szőlészeti kutató – szakíró halála után, már végérvényes és maradandó értékelést ad, amikor azt írja: *„... érdemei felejthetetlenek, az ő munkássága és törekedései nagybecsüek valának..".*[87]

Schams nevéhez fűződik az első állandó szőlészeti-borászati folyóirat szükségességének és megindításának gondolata is. Eddig ugyanis a rövidebb-hosszabb életű mezőgazdasági szaklapok, folyóiratok között kimondottan szőlészeti-borászatiak nem voltak. *Schams* elképzelése szerint a lapnak olcsónak, közérthetőnek kell lennie, sok ábrával. Ugyanakkor a társadalmi felelősség gondolata is megbújik elképzelései között, amikor arra utal, hogy ... *„egyszersmind a pór szőlőműves praktikus életére is hassunk s e nagy számu néposztályt foglalatossága eddig általok nem igen ismert hasznaira figyelmeztessük, könnyen fel nem vethető haszna lenne." Schams Ferenc*, kora egyik legnagyobb, a középeurópai valóságban gyökerező gondolkodója volt, amit az is jelez, hogy a *„ nemzeti folyóirás"-t... egyszersmind magyar, német és tót nyelveken..."* – mint írja, kellene közreadni. Az 1836-ban megindított és 3 évig élő szőlészeti-borászati folyóirata ezt az elvet igyekezett megvalósítani, azonban csak magyarul és németül jelent meg.[88]

Schams Ferenc munkássága révén a magyar szőlészet-borászat a nyugat-európai szakirodalom vérkeringésébe bekerült. Schams munkáját valószínű azért tudták értékelni, mert német nyelven jelent meg, átfogóan és részletekbe menően ismertette a nyugat-európai szerzők által jól ismert Tokaj, Sopron, Ruszt, Pozsony borvidéke mellett a többi, kevésbé ismert különböző hírű és rangú magyar borvidéket. Emellett korszerű ismereteket lebilincselő szakszerűséggel fogalmazott meg, híradása a magyar borvidékekről és bortermelőkről kuriózumként hatott Magyarországtól nyugatra.

A borkezelési ismeretek szélesítésére ezidőtájt több kimondottan csak borkezeléssel, a borok javításával, gyógyításával foglalkozó könyv jelent meg, a kalendáriumok mellett.[89].

A mosonmagyaróvári mezőgazdasági szakoktatási intézményben 1818-tól ugyan foglalkoztak enciklopedikusan a szőlészet és a kertészet németnyelvű oktatásával, elsősorban azonban a kutatás terén domborodott ki itt az oktatás jelentősége. A kertészetet, szőlészetet *Schachner Károly* tanította, majd 1850-től *Köhler Vilmos*, aki az első szőlészeti-tankönyvet is megírta 1858-ban.[90]

A borászati szakismeret a 18–19. században

A 18. századi természettudományos ismeretek bővülése, a szőlészeti-borászati szakirodalom révén a borászati szakismeretre nagymértékben hatott. Főleg a 18. század végétől Nyugat-Európában, majd a 19. század elejétől-közepétől Dunántúlon is megjelenő kisebb mérőeszközök jelzik leglátványosabban ezt a fejlődést. Ezek a kis eszközök a must erjedésében, majd a bor jó körülmények közötti tartásában nagy

[86] *A. Regner* 1876. 314.
[87] *Gyürky A.* 1879. 137.
[88] *Schams F.* 1836., 1837., 1838.
[89] *Leibitzer J.* 1832., *Némethy J.* 1835., *Borsos M.* 1846.
[90] *Köhler V.* 1858. és a magyaróvári oktatásra *Geday G.* 1969. 90.

szerephez jutottak. Tudatos alkalmazásuk a borbiokémia ismereteinek bővülésével terjedt el. Ezen a téren is a magyar borászatnak a nyugat-európai szinthez képest majd egy évszázados ütemhátránya alakult ki. A feudális érdektelenség a szőlőgondozás munkái után a borkezelésben is éreztette romboló hatását.

A 18. századi uradalmak borkezelései már különböztek a jobbágyitól, alapvető különbség, eltérő eszköz-, vegyszer-használat, tudatos természettudományos magyarázattal bíró rendszeres szakmunka még kevésbé jellemezte őket. Általában eszköznagyságban, jobb tárolópincékben és hosszú évek tapasztalatát összegyűjtő uradalmi pintér, kulcsár irányításában különbözött az uradalmi borkezelés a jobbágyitól. Így pl. a saját, allodiális termést a dézsmaborral nem keverték össze, a hordókat rendszeresen töltögették, az apadást pótolták, a seprőről igyekeztek hamarabb fejteni, mint a jobbágyok, fejtés után a hordót kimosták, letörölték, tisztántartásukról gondoskodtak.[91] 1774-ben *J. Wiegand* ugyan dicsérte a magyar híres borokat, — elsősorban az általa jobban ismert északnyugat-dunántúliakat, — de a borkezelést nagyon gyatrának tartotta.[92] Így hiába hasonlított a burgundiaira a budai, a karlovicira a pécsi vörösbor, ha nem tudtak vele úgy bánni, mint a franciák. A somlait hiába hasonlították a champagneiakhoz, ha ezeket a magyar borokat nem megfelelően kezelték.

J. Wiegand természetesen nem vehette észre és nem is szólhatott a felvilágosult abszolutisztikus uralkodók reformszellemében írt szakkönyvében az osztrák vámpolitika szakismeretet romboló, a silány tömegtermelésű borokat előtérbe engedő 18.-19. század eleji hatásáról, a feudális függési viszonyból eredő magyar borgazdasági károkról. A jó természeti, ökológiai borvidéki adottságok révén a borászati ismeretek hiányosságai még sokáig ellepleződtek. Így ezért lehetett, hogy a német *Germershausen* is dicséri, sőt követendő példaként emlegette 1785-ben a magyar borászatot. *„Auch von Ungarn, Italienern und Rheinländern müssen wir noch viel lernen."*[93] Azonban ő is valószínűleg csak az északnyugat-dunántúli és a tokaji borokat ismerte. *Skerlecz Miklós* báró már nagyon világosan rámutatott a hazai borkezelés hibáinak okára és orvoslásának módjára, amikor azt írta, hogy: *„Csak a borok kezelése és megőrzése hagy még hátra kivánni valót, ámde ha a kivitelét megkönnyebbítenék, ez is tökéletesednék."*[94]

A borászati szakismeretek terjedését az a nagyfokú titkolózás is nehezítette, amiről *Bél Mátyás* számolt be Kőszegről. A savanyodó és a nyúlósodó bor ellenszerét, amit általánosan ismertek itt, nem sikerült senkitől sem megtudnia.[95] A családi ismeretként apáról fiúra szálló titkokat kézzel írt receptes könyvekben őrizték meg, amilyent 1832-ből pl. Fertőfehéregyházán (Donnerskirchen) is a közelmúltig őriztek.[96]

A magyar borászat helyzetén — a kereskedelem-vámpolitika javítása helyett — az 1812. január 17-én elhangzott királyi parancs próbált valamit javítani. Természetesen nem sok sikerrel, azonban kijelölte a borkezelések lehetséges útját, amikor a kémia korabeli ismereteinek borászati felhasználását megparancsolta.[97]

---

[91] A 18. századi uradalmi borkezeléshez vö: *Wellmann I.* 1979. 156.
[92] *J. Wiegand* 1774. 237.
[93] *Germershausen* 1785. IV. 442.
[94] *Skerlecz M.* 1914. 151.
[95] *Bél M.* 1984. 435.
[96] *G. Maar* 1983.
[97] *Mezei Gazdák Barátja* 1829. 61., *Schams F.* 1834. 2., 1836. 102., *Rúzsás L.* 1961. 17.

Ez merőben új volt a korábban ismert borkezeléseknél. Ezzel is nyomatékot kapott az az új gazdaságpolitika, amely a borászatot új alapokra tevő francia szakirodalom megismerését és megismertetését szorgalmazta. *Chaptal* és munkatársai ugyanis a természettudomány korabeli legújabb eredményeit építették be az új borkezelési ismereteikbe.

A 18. század végi francia szakkönyvek hatása és a szakszerűbb bortermelés csakis a jobbágyfelszabadítás, a szőlődézsma és az italmérési monopólium megszüntetésével függött össze. A század közepétől a szaksajtó nagy propagandába kezdett a helyes borkezelés népszerűsítésére, így még a közkézen forgó naptárak, kalendáriumok is rövidebb, hosszabb terjedelemben foglalkoztak vele.[98]

Az uradalmi pincék a 19. század közepétől egyre inkább a helyes borkezelések legfőbb példamutatóivá váltak. Szakértő uradalmi alkalmazottakról *Entz Ferenc* irányításával az Országos Gazdasági Egyesület budai mintapincéjében gondoskodtak, ahol *Szebenyi Sándor* gyakorlati oktatása mellett sajátíthatták el a hallgatók a borászati szakismeretet. 1871-ben még gyér érdeklődésről számolt be *Korizmics László*, bár 10–12 külföldi is járt már ide. *Szebenyinek* ugyanis nagy szaktekintélye volt, több uradalmi pince borát gondozta. Bécsben *Schwartzer* bornagykereskedőnél tanult és szerzett képesítést. A borkezelés ismerete és alkalmazása nélkül eladhatatlanná váltak a borok. *Greger Miksa* londoni magyar borkereskedő levelében azt írta *Korizmics Lászlónak* ebben az időben: *„Rosszul állok igen... a hazából ez évben érkezett borokkal, melyek úgy látszik, minden iskolázás nélkül küldetnek ide; ugy hogy a legtöbb teljes forrásban érkezik az angol piaczokra..."*[99]

A mustforrás gyorsasága, a hőmérséklet és az erjedés kapcsolatának ismerete

A 18. században még újborként fogyasztották el az éppen kiforrt, vagy még részben erjedésben levő bort.[100] A tárolási tér, hely hiánya, szűkössége, valamint a borkezelések ismeretének vagy gyakorlatának hiánya okozta az újbor fogyasztásának szokását. Az északnyugat-dunántúli szőlőterületen részben a tárolás és részben a szakismeret révén ó-borokat is tartottak a pincékben. Már *Bél Mátyás* is leírta, hogy a kőszegiek úgy tartották, ha lassan forrt ki a must, jobb és nemesebb ital lesz belőle. Ha viszont gyorsan, hirtelen forrt ki, akkor csípős és fanyar borra számíthattak. Jó előjelnek azt vették, ha erjedés után a Duna vizéhez hasonlított, se nem sárga, se nem fehér a színe, az íze pedig bizonyos csípősséget mutatott kesernyés íz mellett.[101]

J. Wiegand is 1774-ben jobbnak tartotta már a lassan kiforró must borát, mint ahogy az erjedés szerepét felismerő későbbi szakirodalom is. A bortermelők tapasztalatai közt hamar felfigyeltek a hőmérséklet és az erjedés gyorsasága közti összefüggésre.[102] *Bél* is azt írta, ha meleg az ősz, már másnap erjedésnek indult a must, ha nem, akkor csak 4–5 nap múlva. Hasonló módon, minél édesebb, sűrűbb volt a must, annál később indult erjedésnek, pezsgésnek.[103]

---

[98] *Hölbling M.* 1845. 87., *Gazdasági Lapok* 1853. 495., 1857. 319., *István Bácsi Naptára* 1856. 96–99.

[99] *Korizmics L.* 1871. 12., 42–43., 105.

[100] *Komoróczy Gy.* 1944. 19–20.

[101] *Bél M.* 1984. 434.

[102] *J. Wiegand* 1774. 230., *Gyürky A.* 1879. 198.

[103] *Bél M.* 1984. 433.

Már a 18. század elején megfogalmazódott, hogy általában 8 napig forr a must, de eltarthatott 14, sőt még több napig is. Megfigyelték azt is, hogy június elején, a szőlő virágzásakor szintén erjedésnek indult a bor. *Rozier* 1769-ben a hőmérséklet hatását vizsgálva az erjedés gyorsaságával, erősségével egyenes arányt tapasztalt. Eredményét egy 1740-ben végzett megfigyeléssel is megerősítette, amikor melegített mustot öntöttek a lassan erjedő mustba.

A musterjedésben a levegő szerepére is felfigyeltek, így *Gentil* kísérleteire hivatkozva *Chaptal* megállapította, hogy levegő nélkül nincs erjedés. Ugyanakkor erjedés közben hő keletkezik, pl. nagyobb tömegű mustnál az erjedési hő magasabb, a híg, vizes mustnál a kiforrás lassúbb és elhúzódó.[104]

Az erjedő mustból felszabaduló *„szénsavanyúságú levegő"*-t, vagyis a CO_2-t felismerték, sőt az emberi szervezetre gyakorolt veszélyére fel is hívták a figyelmet. A kierjedés és a hőmérséklet kapcsolatára, a kierjedés gyorsasága és a tökéletes bor, íz, zamat közötti összefüggésre *Mátyus I.* is felhívta a figyelmet 1792-ben, *Pethe Ferenc* pedig 1817-ben, a Nemzeti Gazdában a kései alacsony hőmérsékletű szüretek magas cukortartalmú mustjának tisztítására ajánlotta a derítést a vontatottan haladó erjedés gyorsítására.[105]

Az erjesztő, élesztő mikroorganizmusok ismerete

Az alkoholos erjedés fő következménye az alkohol, – amit *Chaptal, Lavoisier* 1789-es kísérleti eredményei alapján megállapítottak, majd *Pasteur* pontosabban meghatározta az alkoholos erjedés fő termékeit. A mikroszkóp alatt pedig már a must mikroorganizmusait látták.[106]

Ezek elágazó láncfüzérek és egysejtűek voltak, amiket *Ress* vizsgálatai nyomán Sacharomyces ellypsoideusnak nevezett el. *Liebig* úgy vélte, hogy ezek nem okozói, hanem okozatai az erjedésnek. Ennek a felfogásnak az ellenkezőjét bizonyította be *Schwann* és *Pasteur* 1857-ben. Ők ugyanis a felforralt mustot lezárták karbolsavas gyapottal, ami a levegő hozzájutását biztosította, de a levegőben levő mikroorganizmusokét meggátolta. Ha robbanógyapotot tettek az erjedésre előkészített must edénye fölé, az ugyancsak megszűrte a levegőt. Viszont a közönséges gyapot nem szűrte meg a levegőt a mikroorganizmusoktól, így az erjedés beindult. Ezzel *Pasteur* bizonyította, hogy az erjedés okai a levegőben levő élesztő gombák, melyek sarjadzással szaporodnak, és láncba állva egy darabig egyben maradnak, majd elszaporodva széjjelesnek. Arra a kérdésre, hogy hogyan kerültek be a mustba az erjesztő mikrobák, *Ress* adta meg a választ azzal, hogy a szőlőbogyókon keresztül. Ha az életfeltételek nem kedveznek, akkor erős, vastag falu spórákra estek szét, melyek hosszú ideig életképesek maradtak. A mikroorganizmusok életműködése +4 C°-nál megszűnik, ezért az erjedés elhúzódik. Ezért pl. a Rajna vidékén a késő őszi, hó alóli szüreteléskor bár a relatív cukortartalom magasabb volt, az erjedés 3–4 hónapig is eltartott. Magyarországon a minőségi bortermelő borvidékeken is, főleg a minőségi, sokszor aszúborkészítésre törekvő egyházi

[104] *Fábián J.* 1805. 62., 66., 71., 78., 79., 82., 83.
[105] *Mátyus I.* 1792. 304–306., a derítésre *Nemzeti Gazda* 1817. II. 350.
[106] *Fábián J.* 1805. 103., 105–110., *Mitterpacher L.* 1815. 63–64., *Geday G.* 1969. 91.

szőlőkben és uradalmi-majorsági szőlőkben hasonlóképpen későn szüreteltek a jobb minőség reményében, bár ezzel az erjedés ideje is elhúzódott.[107]

Mivel az erjedést élő szervezetek végzik, ezért oxigénre volt szükségük életfolyamataikhoz. A rajnavidéki bortermelők a mustot egy kádban naponként 10 percig lapáttal szelelték — mint a magtisztításnál — addig, amíg az erjedés be nem indult. Ezután hordóba fejtették át és így jó zamatú bort kaptak. *Pasteur* mutatott rá az eljárás helyességére és azt meg is magyarázta. Ezt az eljárást vette át később szellőztetés néven a borszakirodalom. Ezt a rajnai népi módszert *Babó L.* javította azzal, hogy körbeforgó lapátot szerkesztett, *Blankenhorn* pedig levegő befújását könnyítő légsűrítőt alkalmazott. Magyarországon azonban 1888-ban még kísérlet sem volt a must levegőztetésére.[108]

Az erjedés beindulásának nehézsége és beindítása

A must-borerjedés figyelemmel kisérése sok uj tapasztalattal bővítette az eddigi ismereteket. *Chaptal* a 18. század végén a már korábban is megfigyelt szőlőfakadás, szőlővirágzás és a szőlőbogyó színeződése körüli erjedés-újraerjedést nem a szőlőnövénnyel szimpatizáló, együttérző mustnak – bornak tulajdonította, hanem természettudományos megfigyelései alapján az időjárás változásának, ami a szőlőnövényre és a borerjedésre is hatott.[109] Az erjedési ismeretek hiánya más babonás és misztikus történetek keletkezéséhez is vezettek. Így pl. a *Magyar Hírmondó* 1780-ban számolt be egy kocsmáros esetéről, akihez egy diák beszállva, egy üveg bort kért éjjelre. Másnap továbbment, de a kocsmában felejtette a palacknyi borát, ami utóerjedésnek indulva épp akkor vetette szét a bedugaszolt palackot, amikor a 2 fegyveres katona a kocsmában békességben italozott. A katonák felugrálva fegyver után kaptak, és a kérdőre vont kocsmáros a garabonciás diák boszorkányosságára hivatkozva védekezett.[110]

Az időjárásról, hőmérséklettől függő erjedést tudatosan kellett irányítani, hogy a bortermelő ne legyen kiszolgáltatva a változó időjárásnak. *Chaptal* a 18. század végén már arról számolt be, hogy az északibb bortermelő területeken a must alkoholos erjedését be kellett indítani, vagy meg kellett gyorsítani. Ezért hosszú, mélyre nyúló tölcséren felmelegített must hozzáöntésével, a must felkeverésével, a mustos hordó befedésével indították el az erjedést. A musttisztulást is melegített must hozzáöntésével érték el.[111]

A magyar szakirodalom először 1797-ben, a *Vis'gálódó Magyar Gazda* lapjain ajánlotta először ezt a módszert.[112] *Nagyváthy* viszont aszúborseprőt javasolt az erjedés beindítására.[113] A must szellőztetése — és így a mikroorganizmusok oxigénnel jobb ellátása — a délnémet szőlőterületeken a 19. század közepén kezdődött el, majd a magyar szakirodalom az 1870-es évektől ismertette ezt a módszert és a kifejlesztett

[107] A kései szüretre törekvéshez, a minőség reményében vö:*Csoma Zs.* 1979., 1993. 121–166., 1994–95. 199–201.

[108] *Borászati Füzetek.* 1872. 27., 527., *Gyürky A.* 1879. 178–179.

[109] *Fábián J.* 1805. 140., *Fábián J.* 1813. 166–167.

[110] *Magyar Hírmondó* 1780. 299.

[111] *Fábián J.* 1805. 99–100., *Mitterpacher L.* 1815. 68–69. *Mátyus I.* 1792. 295.

[112] *Vis'gálódó Magyar Gazda* 1797. 287.

[113] *Nagyváthy J.* 1821. 235.

eszközöket.[114] A must erjedését a fűthető erjesztő kamrákban lehetett leghatásosabban irányítani, amit a 19. század elejétől a nyugat-európai borvidékeken már alkalmaztak.

Dunántúlon csak a század második felének közepén merült fel ezek hiánya, amit elsősorban a nagyuradalmak tudtak építéssel pótolni.[115] *Rudinai Molnár István* a pannonhalmi főapátnak írt szakvéleményében is 1882. november 16-án erjesztőkamra megépítésére tett részletes javaslatot a bencés borok jobb minősége érdekében.[116]

A fejtés általános ismerete és szükségességének felismerése

Nyugat-Európa fejlett szőlő-bortermelő vidékein a 18. században már évenként és rendszeresen fejtették a borokat[117], a borászati technológiához szervesen hozzátartozott ez a művelet. Magyarországon azonban még a 19. század első harmadában sem volt általános. *Schams Ferenc* is hiányolta a rendszeres fejtést 1831-ben, épp a francia, német példára hivatkozva.[118] Franciaországban a fehér és a vörös borokat más-más időpontban fejtették le. A fehér bort december közepén fejtették és kénezték. A vörös borokat márciusban-áprilisban fejtették le először.

A fehér bornak több seprője volt, ezért kellett a nyúlósodás elkerülése érdekében is korábban fejteni őket. A borfejtésre száraz, hűvös, szélcsendes időt javasoltak már a 18. századi francia szakírók is, hogy a felmelegedés, légnyomásváltozás nehogy utóerjedéshez vezetve, a fejtés munkáját meghiúsítsa. A holdtöltekor lefejtett bort könnyen megecetesedőnek tartották. Franciaországban a második évben ismét lefejtették a bort, a Rajna mentén pedig a harmadik fejtéssel stabilizálták a borokat. Az első fejtést a nedvkeringés, könnyezés megindulása előtt, a második fejtést októberben, a harmadik fejtést pedig télen kezdték el.

Már *Germershausen* is rámutatott, hogy a borfejtésnél a helyi sajátosságok figyelembe vételével kell eljárni, vagyis a nehéz, sok seprőjű, új borokat előbb lehet fejteni, mint pl. a rüdesheimieket, amelyeket már gyertyaszentelőkor fejtettek. A gyengébb borokat, *Entz* 1864-es tanulmányútja tapasztalatai szerint, az első évben négyszer, a második évben kétszer, a következő években már csak egyszer-egyszer fejtették.

A 18. századi adatok évente egy-két fejtésről szólnak. A Balatontól délnyugatra és északkeletre elterülő területen kialakult balkáni vörösborkultúra területén — a borkultúra sajátosságai: káciról borfogyasztás, nyílt erjesztés, hordók nem használata miatt — a fejtésnek nem volt nagy jelentősége. A sajátos borászattechnológia miatt a 19. század végéig általános elvként emlegetett seprőntartás eredete ide vezethető vissza. *Mátyus István* 1792-ben azt írta: *„... á jó Seprő á bornak ágya, és annak természeti kedves ízét egy ideig igen jól tartja..."* – de ugyanakkor hangsúlyozta azt

---

[114] *Borászati Füzetek* 1872. 27., 527., *Kosutány T.* 1873. 44.

[115] *Csanádi G. – Plósz P.* 1885. 565., 603., *Tóth T.* 1977. 285., *Jankó J.* 1902. 271–272., *Mühl N.* 1961. 55.

[116] *Csoma Zs.* 1984–85. 195–196.

[117] *Germershausen* 1785. IV. 464., *Fábián J.* 1805. 127., *Mitterpacher L.* 1815.77., 78., *Fábián J.* 1814. II. 158., 163–164, *Entz F.* 1868/a. 60.

[118] *Schams F.* 1831. 63., a borfejtés magyarországi ismeretéhez vö: *Fejérpataky L.* 1885. 49., 150., 151., 153., *J.Wiegand* 1774.235., *Mátyus I.* 1792. 314., *Nagyváti J.* 1791. 124.

is, hogy rosszabb seprőn a borokat fejtés nélkül tartani káros. Ennek ellenére a borok fejtése a jobbágy-paraszti szőlőkben a 19. század végéig nem volt általános érvényű gyakorlat. A borseprőn — mint ízt, erőt adó anyagon — a bort fejtetlenül rajta hagyták.[119]

Már *Nagyváthy János* is a seprőntartás ellen emelt szót, és ismerve szaktudását, korabeli forrásként tekinthetők a hazai szőlőtermesztésre, borászatra tett megállapításai, megfigyelései. A fejtésnek három indokát felhozva végül azt írta a seprőről: *„...á bornak valóságos pestise."*[120] *A Germershausen* munkájára erősen támaszkodó *Nagyváthy* véleményében nem nehéz felismerni a Hausvater írójának véleményét, aki a levegőt és a seprőt tartotta a bor pestisének. *„Luft und Hefen sind allemal die Pest des Weins."*[121] Az első borfejtés idejének elhúzása a magyarországi borpincék általános hibája volt, ezért nevezték és érezték az angliai borkereskedők földízűnek a magyar borokat.[122]

A borokat seprejükön hagyták, *„Had szopjon, mint a borjú"* – mondták, s általában újév márciusa előtt nem fejtettek a jobbágy-paraszti pincékben. Volt azonban, amikor a mustok *„... Pünkösdig is dolgoztak, és meg nem tisztultak. Azután megindulnak, mivel a' szőlőtőkék hajtani kezdenek"*. *Nagyváthy* is leírta, hogy a soproni borokat csak a második évben fejtették le, a dunántúli borokat pedig csak egyszer.[123] Sümegen is az 1818. évi termés söprős, fejtetlen borát írták össze 1820. szeptember 25-én a sümegi püspöki uradalom elhalt tiszttartójánál.[124] A kései lefejtés és a hosszú ászkolás miatt a dunántúli boroknak seprő szaga volt, amit a borízlés változásnál a hozzá nem értők büdösnek, föld ízűnek, penészesnek mondtak. A jellegzetes óbor bagaria íze mellett, a többévi érlelés, a kedvező arányú íz, illatanyag kialakulást és extrakttartalmat segítette elő. A kései lefejtés nyílt fejtéssel párosult, ami ugyan a kellemetlen szagot, ízt kissé kiverte a borból, de a teljesen ki nem erjedt borok újraerjedésnek indulhattak ekkor, a borbetegségek kialakulásának kitéve a nyíltan fejtett bort.

A 19. század közepén terjedt el a nyugat-európai példák és a szaksajtó hatására az uradalmi pincékben a decemberi nyílt első fejtés, majd zártan tavasszal a második és a szőlő érése előtt a harmadik. A következő években a maradék bort már csak tavasszal és ősszel kellett fejteni. Az így kezelt borok a korábbiaknál és a paraszti kezelésűeknél gyengébbek voltak, bagaria ízt alig tartalmaztak. A nyugati szőlőfajták térhódításával a borok ízében a Rajnai rizling, Olasz rizling stb. kezdett dominálni. Ezért írhatták egy-két, pl. a somlói pincéről már 1868-ban, hogy *„a johanisbergi pincekezeléssel"* mutat rokonságot, elismerésként megállapítva, hogy az első évben négyszer, a következőkben pedig kétszer fejtették.[125]

A zavaros borok tisztítására már az ókortól használták a különböző ülepítő, derítő szereket. A 18. századi francia borászati szakirodalom elsőként mutatott ezekre rá, és javasolt további ülepítő, felületmegkötő anyagokat, amelyek a bor tisztátalanságát megszüntették. Így a vizahólyagot, a tojásfehérjét, az arábiai gumit, a keményítőt,

---

[119] *Mátyus I.* 1792. 314.
[120] *Nagyváthy J.* 1821. 238.
[121] *Germershausen* 1785. IV. 463.
[122] *Csoma Zs.* 1993.160–162., 1994–1995. 238–241.
[123] *Nagyváthy J.* 1821. 239.
[124] *Veszprém Megyei Levéltár. Végrendeletek IV. 1. j. I. 29.*
[125] *Parragh G.* 1859. 145., 146.

bükkfaforgácsot, a rizskását, a gelatint. Derítőanyagokat azonban e nagyjelentőségű, összegező, ugyanakkor ismert szakkönyvek megjelenése előtt is használtak.[126]

Már a hegyaljai 18. század eleji kéziratos borkezelési gyűjteményben több derítéssel foglalkozó ajánlott módszer található. Így pl. zabliszt tojással összegyúrva és borba téve, tehéntejet melegen borba keverni javasoltak, ellenben vörös bornál a kecsketejet ajánlotta a receptura. De borkőnek felforrósítás utáni borba keverését, feltüzesített vaspálca borba helyezését, vadszeder száraz levelét vagy tölgyfa izzó parazsát is javasolták.[127]

1802-ban a Mezei Gazdaságot Tárgyazó Jegyzések német borkezelés mintájára a kovakő használatát írta le. Az apróra tört kovaköveket megtüzesítették és hat hétig a hordóba engedve tisztították vele a bort.[128] A derítés módját világosan ismerték, mint ahogy a vizahólyag esetében *Chaptal* meg is fogalmazta: „... *ragadós viza hólyag, egygyesíti magát a' több matériákkal, és azokkal leüllepedik a' hordó fenekére. E' meglévén, azután lefejtik a' bort.*"[129]

Derítőszerül tehát mind a nagyfelületű, molekuláris szinten megkötő, abszorbeáló képességű kolloid anyagokat, mind a fehérjekicsapást segítő anyagot, a bükkfaforgácsot ismerték és alkalmazták, ha a kolloidális mikroszerkezeti hatását nem is tudták megmagyarázni. *Mátyus* 1792-ben szintén a tojásfehérjét, halenyvet és a rajviaszt, ruhakeményítőt, vizahólyagot, édestejet, kovakövet ismertette, bár ő már a galambtrágyát, égetett timsót, pörkölt konyhasót, égetett márványkövet, tiszta fövenyt és a velencei üveget is ide sorolta.[130] A vizahólyagos derítést részletesen ismertette a Nemzeti Gazda[131] is 1817-ben. *Nagyváthy* figyelmeztetett arra, hogy a derített bort a kitisztulás után a seprőjéről rögtön le kell fejteni.[132] *Schams* beszámolt arról, hogy Pesten több fűszerkereskedőnél készen ún. francia kocsonyát lehetett vásárolni, ami forró vízben felkeverve, hordóba önthető derítőszert adott a 19. század első harmadában.[133]

A vizahólyagos derítést az uradalmakban is alkalmazták már a 19. század első harmada végén.[134] A derítés drasztikus bortisztítási eljárásnak, beavatkozásnak számított, amelynek általánossá válása eredményeként a régi magyar borok táji jellegzetességei és különbségei gyengültek.[135]

Pasztőrözés

A bor mikrobáinak elpusztítására, csírátlanításra, pasztőrözést végeztek. Magyarországon, a világon először, 1861ben került a szakmai köztudatba a borpasztörizálás. A soproni születésű *Preysz Móric*, akadémikus, borkémikus ugyanis ebben

[126] *Fábián J.* 1814. 144., 163–165., *Entz F.* 1864. 25.,60.
[127] *Varga J.* 1960. 131., 136–137., 139.,
[128] *Mezei Gazdaságot Tárgyazó Jegyzések* 1802. 45.
[129] *Mitterpacher L.* 1815. 81.
[130] *Mátyus I.* 1792. 296., 333–334.
[131] *Nemzeti Gazda* 1817. II. 252–253.
[132] *Nagyváthy J.* 1821. 249.
[133] *Schams F.* 1838. 43–44.
[134] *Borsos M.* 1846. 73–74., *Falusi Gazda* 1863. febr. 18., *Szabad Gy.* 1957. 94., *Molnár T.* 1871. 23–24. *Gyürky A.* 1879. 186.
[135] *Csoma Zs.* 1994–1995. 243.

az évben mutatta ki, hogy a bor utóerjedése meggátolható, ha zárt edényben 70–80 C°-ra melegítik azt fel, majd légmentesen lezárják az edényt. Így négy évvel megelőzte *Pasteur* 1865-beli, nagy jelentőségű és visszhangú eljárását, de munkásságának hírneve a háttérben maradt. Pedig *Preysz* felfedezését, a bor csírátlanítását és stabilizálását több hasonló borászati kutatási részeredmény előzte meg. Így pl. 1858-ban megállapította, hogy a bortörést a levegő mikrobái okozzák. 1859-től a magyar borokat a termelők kérésének megfelelően ingyen vizsgálta meg, majd 1870-től a borok ecetesedését és a vörös borok festőanyagát, a borok fehérjetartalmát is behatóan vizsgálat alá vette. Kimutatta a *Babo*-féle klosterneuburgi mustmérő pontatlanságait. Szakcikkében ostorozta a borászati munkák hiányosságait és a helytelen termelői gyakorlatot. A Gazdasági Lapokban egy terjedelmes cikksorozatban azt írta 1862-ben: *„... a bortisztítás és érlelés tekintetében végképp ki kell szabadulnunk előítéleteink sűrű hálózatából; fel kell hagyni nevezetesen az apáinktól átvett azon szokással, hogy borainkat minél tovább a seprőn hagyjuk..."* Ebben a cikksorozatában is leírta, hogy az élesztők tevékenysége 100 C°on megszűnik, és eljárását máris több bortermelő (főleg Tokaj-Hegyalján) sikerrel alkalmazta. Borászati, vegyészeti kísérletei mellett egy tágabb horizontú, bor-kereskedelempolitikai kérdést is körvonalazott, amikor azt írta: *„...a borászat terén azonban kövessük a materializmus tanácsát, mely abban áll, hogy ne készítsünk oly bort, melynek belbecsét csak maga a termesztő ismeri, hanem szolgáltassunk a vévőnek olyat, mely neki, az ő ízlése szerint látszik jónak. Ezeknél fogva én a dolgot nem csupán helybeli érdekünknek, hanem az egész hazára nézve legnagyobb fontosságúnak tartom, s megérdemli ezen ügy, hogy érte mindenki lelkesüljön."*[136]

Az egészségében megromlott *Preysz Móric* nekrológját 1877. május 1-jén *Molnár István* írta meg a Borászati Lapok címoldalán.[137] Egy számmal később pedig a másik nagy kertésztől, *Entz Ferenctől* búcsúzott a szakmai közvélemény. A borpasztörizálás azonban megkezdte diadalútját. Az eljárás sikerét a gyorsasága biztosította, mert a szakvélemény által támogatott és felkapott derítéssel hosszabb ideig tartott a bortisztítás. A 19. század végi nagymértékű nyugat-európai borpalackozást pedig pasztőrözött borok nélkül el sem lehetett volna képzelni.[138]

A nyugat-európai ampelográfiák, mint szakirodalmi példaképek

Egyes fajták leírásával már az ókorban, majd a középkorban is foglalkoztak, de az ampelográfia elnevezést 1566-ban *Sachs* használta először. Az ampelográfia tudományos alapjait *Simon Roxas* spanyol botanikus rakta le 1815-ben, aki a szőlővesszők diagnosztikus bélyegeivel foglalkozott. Azonban az első, 40 fajtára kiterjedő ampelográfiát *Crescentius* állította össze az Opus ruralium commodorumban, amely a Bologna környékén termesztett fajtákat mutatta be. Olaszra, franciára és angolra fordítás után 1471-ben Augsburgban németül is megjelent. 1508-ban *Dodoneu,* majd *Sachs* ampelográfiája jelent meg. A szőlőfajták első csoportosítását a spanyol *Alonzo de Herrera* kísérelte meg 1596-ban. A Rómában megjelent, *Baccio* írta könyvben már

[136] *Preysz M.* 1862. 7–9., 25–26., 56–57., 90., 104–105., 152–153.
[137] *Molnár I.* 1877. 65–67.
[138] *Csoma Zs.* 1994–95. 244–246.

az olasz, francia, spanyol és más országok fajtáinak leírása is szerepelt. 1696-ban a Nápolyban megjelent *F. F. Cupani* Hortus catholicusában 48 sziciliai fajtát írt le, míg 1715-ben *Aix von M. Garidel*: Histoire des plantes, qui naissent á la Provence című munkájában 46 szőlőfajtát mutatott be Provence vidékéről. 1766-ban *Sprenger* könyve jelent meg Frankfurtban, amelyben ABC sorrendben írta le a fajtákat. 1777-ben az osztrák szőlőfajták leírása készült el. Tudományos alaposságú és gondos fajtaleírást *Duhamel du Monceau* adott közre az 1782-ben Párizsban megjelent *Traité des arbres fruitiers ete című* munkájában, amelyben 14 Párizs környéki fajtát írt le. Az első fajtaképeket is ő mellékelte a munkájához. Egy évvel később a spanyol *Valcarcel* jelentette meg *Agriculture generale* – című munkájában az általa ismert 116 spanyol és külföldi fajtát.[139]

Az alsó-ausztriai szőlőfajtákat először 1732-ben *Franciscus Antonius Steindl de Plesseneth* említi, aki prágai diákként a doktori fokozatot elérő munkájában a *„Silberweisse, Mählweisse, Abendrothe, Lagler, Gäisdutte"* és más fajtákat említett.[140]

A korábbi összegező munkák, akár a *Georgica Curiosa*, akár a *„Hausväter"* mezőgazdasági szakirodalmi művek konkrétan, név szerint nem említettek szőlőfajtákat. 1767-ben *Martin Nicolaus Baumann*, az *„Abhandlung zur Verbesserung der Niederösterreichischen Landwirtschaft"* – c. munkájában a *„Rothe oder Weisse Muscateller, Zierfandler, Sielberweisse, Gäisdutten, Abendred, Grose Augster, Schmeckichte, Schwarze, Burgunder, Braune"* fajtákat ajánlotta. 1777-ben Sebastian Helbling: Beschreibung der an der Wiener Gegend gemeinen Weintraubenarten... című Prágában kiadott munkája 24, majd további 12 fajtát ír le, a bogyók színe alapján csoportosítva azokat. Ugyanebben az évben jelent meg *A. Hildebrand* szőlőtermesztési katekizmusa, szintén szőlőfajták leírásával, de ezt már *Burger* 1837-ben maga is felületes munkának tartotta.[141]

A 18. század végén Franciaországban önálló, az azonosítást elősegítő ampelográfiai album kiadásának igénye is felmerült. *Fábián József* fordításában így hangzik *Rozier* elképzelése, aki 1793 szeptember 29-én Lyon falainál esett el: *„Nékem úgy látszik, hogy egy okos és tapasztalt szőlős gazda, két három alkalmatos rajzolóktól, és réz-metszőktől segítetvén, két esztendő alatt rá mehetne, hogy minden szőlő fajainkból, hasonfajainkból és azoknak különbségeiből egy igen derék Herbariumot, Szőlős-könyvet készíthetne. Azok a' gyűjtemények, mellyek mostanság a' Frantzia Országbéli gombákról és mérges plántákról Balliárd által készítettek, azt mutatják, hogy a' rajzoló és réz-mettző mesterség a' tökélletességnek arra a' gráditsára jutott, hogy az által akármiféle formákat és még a' legvékonyabb és játtzibb színeket is ki lehetett tsinálni."*[142] Elképzelése szerint az északi fekvésű szőlőkből fokozatosan a rajzolás után délibb szőlősterületekre vonulhatna a rézmetsző, aki így a később érő fajtákat is megörökíthetné. *Rozier* szerint egy ilyen nagyszabású munkának *„... egyszersmind fűvészi és gazdasági tzélja is lenne, úgy gondolom, a 'legszebb ajándék lenne, a' mellyet tsak adhatnának a' Frantziák a' magok hazájoknak."* Mindez azonban még csak terv volt, de már táblázatban közölték a könyvben a levél, a bogyószín, az alak, a levélfonák szőrözöttsége, a le-

[139] *Csepregi P.* 1960. 3., *A. Goethe* 1878. 4–5.
[140] *R. Schlumberger* 1963. 2.
[141] *R. Schlumberger* 1963. 2.
[142] *Fábián J.* 1813. I. 195., 198., 200.

véllemez fogazottsága, a fürtalak, a billingesedés szempontjait, mint a legfontosabb fajtabélyegeket, amelyeket egy ampelográfiai leírásnak tartalmaznia kell.

A magyar, német, latin nyelvre a könyvet lefordító *Fábián József* elkövette azt a hibát — minden jóakarata ellenére —, hogy a fajtaleíráskor a francia eredeti szőlőfajta neveket átfordítja magyarra, mintha önálló magyar fajtákról lenne szó. Mivel a magyaron kívül a német, és a latin fordítást is elvégezte, az e nyelvekre fordított fajtanevekkel óriási kavarodást okozott akarata ellenére. Természetesen ez a kor szemléletének óhaja volt, vagyis, hogy a 18. század végén, 19. század elején a magyar szőlészet-borászat viszonyaira akarták adaptálni a nyugateurópai eljárásokat. *Fábián* fordításában az alábbi fajtaneveket adta a fajták részletes ampelográfiai és termesztési értékelésével: /Az egyenlőségjel után az általam meghatározott fajtanév áll/ Cukor szőlő (Sauvignon-) = Sauvignon blanc, Festőszőlő = Teinturier, Füstös szőlő (gros Muscadet, die rauchfarbige Traube = Muscadelle, Kereklevelű szőlő (Feuille ronde, die weisse rundblättrichte Burgunderrebe) = Fehér kisburgundi vagy Chardonnay, Zöld szőlő (Gamay nais-) = Budai zöld, Fekete gamé (Gamey noir,-) = Nagyburgundi Kék, Kis Fekete (Petit Gamay,-) = Kék kisburgundi, Ugorka szőlő (Le Cornichon, Kümmerling-Traube) = Halhólyag, Murló (Le Murleau,-) = Merlot, Aranysárga kereklevelű (La feuille ronde,-) = Pino blanc, Aranyos szépszőlő (Le chasselas doré Bar-sur-Aube) = Chasselas, Fehér petrezselyemszőlő (Le ciotat, Raisin d' Autriche) – Ausztriában die halbwälsche Traube néven ismert = Chasselas, de veres változata is van, Fehér muskotály (Muscat blanc,-) = Sárga muskotály, és ennek bogyószínű változata a veres muskotály. Fekete muskotálynak nevezi *Fábián József* 1813-ban a (Le Muscat violet, die veilchen blaue Muscateller) = Feketemuskotály fajtát. Az Alexandriai muskotályt is leírta, a Korinthusi fehéret (Corinth blanc, die weisse Kernlose, oder Korinthische Traube) illetve Korinthusi fehér néven. Fehér Morillon (Maurillon hatrif,-)= Chardonnay, Molnárszőlő néven a Lisztesfehért, fehér malvasir néven a Szürkebarátot, Mourillon néven a Kék kisburgundit, Fehér Szavanyi néven (Le Savagnien blanc,-) = Pirostramini fehér változatát. Emellett olyan fajtákat is lefordított, amelyek Magyarországon nem terjedtek el később, így pl. fordításai szerint a Gersely szőlő (Le Verjus), Svajtzer szőlő, Rochelli fekete és fehér (Rochelle noire et blandie), Lombardiai szőlő (Le Ramonat), Gyöngyszőlő (Le Raisin Perle, die Perletraube). A *Németh Márton* által ismertetett Gyöngyszőlő[143] bogyói kerekek, a *Fábián* által ismertetett fajtának *„szemei hosszúkásak"*. A Pirok szőlő (le Meslier vagy Mornain blanc, die Lindauer, frühe Leipziger Traube), Mansard (Le Mansard), Marokkói szőlő (Le Raisin de Maroc, Marokkauer Traube) szintén szerepelt a lefordított francia könyvben.

J. A. Chaptal 1801-ben megjelent munkájában már 2000 fajtáról számolt be, melyek a Párizs melletti Luxemburg kertben díszlettek. Az első nagyobb szabású ampelográfiai művet *Chr. A. Frege* írta 1804-ben; *Versuche einer Classification der Weinsorten nach ihren Beeren* – címmel. Az osztrák ampelográfiai szakirodalom *Paul Ludwig von Conradnak* a nyugat-dunántúli ruszti szőlőfajtákat leíró munkáját az osztrák ampelográfiai előmunkálatok között tartotta számon.

1815-ben *Simon Roxas Clemente*, a madridi királyi botanikuskert igazgatója az andalúziai fajtákról pontos és megbízható leírásokat tett közzé a fajták rézkarcos

[143] *Németh M.* 1970. 148.

képével. Ezt a munkát fordította franciára *U. de Caumel*, majd 1821-ben *Fr. von Mascon* németre.

1820-ban, Grácban *F. X. Rath*, majd 1821-ben Bécsben *Fr. R. von Heintl* a stájerországi és az alsó-ausztriai szőlőfajtákat értékelték. A stájer ampelográfiai és szőlészeti szakirodalom a 19. század elején kimagasló eredményeket ért el, szintén *János* főherceg támogatásával. Így nem lehetett véletlen, hogy az andalúziai fajtákat lefordító *Mascon* is a főhercegtől kapott biztatást munkája elkészítésére. 1824-ben a *Doll* által írt *Berichtigung önologischer Unrichtigkeiten* c. munkában a fajták közönséges neveit említi a szerző, míg 1826-ban a stájer ampelográfia megírására szintén *János* főherceg és a Stájerországi Mezőgazdasági Társaság adott megbízást *Lorenz Edlen v. Vestnek*, a gráci Joanneum kémia és botanika professzorának.[144]

Ezeket az alsó-ausztriai és stájerországi fajtaazonosító, fajtaleíró és értékelő erőfeszítéseket azért kell újszerűnek tekintenünk, mert a minőségi borttermő szőlőfajták elismeréséért küzdöttek a silányabb, rosszabb fajták ellenében. Így pl. a Groben (Heunisch), a Roten Muskateller termesztésének csökkentését javasolva a Rizling, a Tramini, a Cirfandli, az Oportó, a Kékfrankos fajták nagyobb területű termesztését szorgalmazták.

Az olasz fajták alapos, megbízható értékelését és leírását adta 1825-ben *J. Acerbi* katalógusában. 1829-ben *Joh. M. Müheböck*, weisenkircheni pap 5 fehér, 2 piros és 3 kék wachaui szőlőfajtát írt le az alsóausztriai Duna mentéről, az *Ampelographische Beschreibung der verschiedenen Weinrebensorten in dem Wachauer Bezirke* – c. munkájában.[145]

Az ampelográfiai szakirodalom külön megemlékezett *Schams Ferenc Ungarns Weinbau I–II.* c. kötetéről. *Hermann Goethe* véleménye szerint „*... die ersten genaueren Nachrichten über die grossen Weinschätze Ungarns und die daselbst cultivirten Rebsorten brachte.*"[146]

A délnémet szőlőhegyek bor és csemegeszőlőfajtáit gyűjtötte össze és írta le *Babo* és *Metzger* 1836-ban, az osztrák szőlőket 1837-ben *J. Burger*.[147] Ő *Görög Demeter* gyűjteményét tanulmányozta és használta fel, de *Schams: Ungarns Weinbau*-ját is ismerte.[148] 1841-ben Grazban két rendszerező ampelográfiai munka is napvilágot látott *Fr. Trummer* és *Fr. X. Hlubek* tollából. Mindketten a természetes rendszer hívei, ellentétben *L. E. v. Vesttel*, aki még a bogyó, fürt, hajtás, levél szerinti mesterséges csoportosítást képviselte.[149]

Babo 1844-ben már a fajták változatainak és szinonimneveinek sokaságát is megadta. A számtalan hasonnév miatt később /1876-ban/ már kimondottan az egy nyelven beszélés érdekében ampelográfiai szótárt kellett *Hermann Goethe-nek* írnia, aki két évvel később a bogyók alakja szerinti csoportosítását is megjelentette *Handbuch der Ampelographie* címmel, azonban ez a mesterséges rendszer ma már nem áll fenn.[150]

---

[144] *Fr. R. v. Heintl* 1821. 168–178., *L. E. v. Vest* 1826.
[145] *E. Eminger* 1983. 225.
[146] *H. Goethe* 1878. 5.
[147] *Babo Fr. L.–J. Metzger.* 1836., *J. Burger* 1837. 7–8.
[148] *J. Burger* 1837. VII.
[149] *Fr. Trummer* 1841., *Fr. X. Hlubek* 1841.
[150] *Babo, Fr. L.* 1844., *H. Goethe* 1876., *H. Goethe* 1878.

Az első magyarországi fajtaleírások, mint sajátos szakirodalmak

A dunántúli szőlőfajták rendszerezésével a *Bél Mátyás* pozsonyi evangélikus köréhez tartozó *Matolay János* próbálkozott meg, aki a soproni szőlőkről készült leírásában a szőlőket négy csoportra osztotta: a duzzadtakra, a fehérekre, a szürkékre és a csemegeszőlőkére. A fajtanevek azonosításához is hozzákezdett, megállapítva, hogy a *„soproni Zapfete"* = a tokaji Furminttal, míg a *„soproni Augster"* = a tokaji Góhérral azonos. A nyugateurópai fajtákra is felhívta a figyelmet, így a Rizling, Veltelini, Tramini, Olaszrizling, Cirfandli fajtákra. A Furmintot Tumidulának (dagadt, hólyagos-nak) nevezte és ampelográfiailag leírta. /Valószínű a teltfürtű, „Hólyagos Furmint" klóntipust láthatta, különben elrúgott bogyókról és partenokarp kis szőlőbogyókat is megfigyelt és rögzített volna./[151]

Matolay után csak *Mitterpacher Lajos* próbálkozott a szőlőfajták ampelográfiai leírásával az *Elementa* 2. kötetében, ahol 36 fajtát írt le. Ezt az ampelográfiai tankönyvi részt, a prágai *Sebastian Hölbling* munkássága hatására — aki 1777-ben Alsó-Ausztria szőlőfajtáinak első rendszeres leírója volt — készítette el. A levél, fürt ampelográfiai bélyegeit adta meg, azonban ezek alapján — az adatszegénység miatt — az azonosítás szinte lehetetlen. A szőlőfajtákat latin néven írja le a zárójelbe tett német és esetleg magyar névvel. *Mitterpacher* a *„Rothe Zierfahnler, Pihähul, Rothe Mehlweisse, Rothe Muskateller, Gross-schwarze, Schwarze Abendroth, Schwarze Muskateller, Schwarze Raisler, Schwarze Fränkische, Schwarze Zierfahnler, Schlehen Schwarze, Schwarze Burgunder, Schwarze Zapfner, Schwarze Geisdutte, Ketske Szőllő–Weisse Geisdutte, Grüne Lägler, Weisse Zapfnen-Furmint, Weisse Augster–Gohér Szőllő, Grüne Mehlweisse, Grüne Muskateller, Weisse Muskateller, Grüne Burgunder, Weisse Raisler, Zuckerweinbeere, Seeweinbeere, Silberweise, Grüne Zierfahnler, Weisse Scheukurn, Honigtrauben, Risler, Rosschwänzel, Krämler, Schmeckende, Grobe, Braune, Wälsche"* fajtákat említette nagyhatású egyetemi tankönyvében.[152]

Pankl Máthé 1790-ben a fajtaneveket ugyan latin, magyar, német és szlovák nyelven is megadta Pozsonyban megjelent könyvében, azonban csak rövid ampelográfiai fajtaleírásban közölte azokat. Így: „ aegomasta alba — Fehér kecskecsöcsű — Weisse geistutte, dactilina — Gersely szőlő — grüne Lägler, tumidula — Fehér furmint — Weisse Zapfner, augusta — Fehér gohér — Weisse Auster, albella — Fejér szőlő — Mähweisse, apiana — Muskotály — Muschkateller, cyribotrus viridis — Zöld bákor — Grüne Zierfahnler Traube, thurea — Szagos szőlő — Schmeckende, crifea — Kemény héjú szőlő — Grobe Trauben, allemana — Barna szőlő — Braune Trauben, rhetica — Veres bákor — Rothe Zierfahnler, cyribotrus niger — Fekete bákor — Schwarze Zierfahnler, rubella — Rózsa szőlő — Rothe Muschkateller, thurea nigra — Fekete muskotály — Schwarze Muschkateller, burgundica — Fekete burgundiai — Schwarze Burgunder, aurisiaca — Fekete németh szőlő — Schwarze Fränkische."[153]

A 18. század végi és a 19. század eleji magyar nyelvű mezőgazdasági szakkönyvírók részletes ampelográfiai leírást nem adtak, fajtameghatározást nem végeztek, sőt, mint fentebb már láttuk, még a fajták ajánlásában is rendkívül óvatosan jártak el.

[151] *Rapaics R.* 1940. 181., 220–221.
[152] *Mitterpacher L.* 1779. II. 22–30.
[153] *Pankl M.* 1790. 72–75.

Pethe Ferenc azt írta „... *a' milyen lehetetlen az, hogy én a' híres bortermelő vidékeken, mindeniken sorba, egy egy esztendeig lakjam,- ha a' hazabeli szőllők' fajtáinak valóságos megkülönböztető tulajdonságait és formáját igazán akarnám leírni. De még úgy sem volna tökélletes a' munka...*"[154] A keszthelyi Georgikonban azonban ennek ellenére a hallgatókat a szőlőfajta meghatározásra, az ampelográfiai határozókulcsok ismeretére oktatták, aminek 10 pontjára az 1837-es georgikoni szőlőjegyzet is kitért.

A magyar fajtaleírások hiányosságaira, illetve az ampelográfiai táblák, rajzok hiányát *Leibitzer János* is felvetette 1832-ben. Javasolta, hogy az azonos időpontban lerajzolt, megörökített fajták képe, neve, a különböző borvidékek más-más néven termesztett, de azonos fajtáinak a meghatározására is megfelelne.[155] A Gazdasági Lapok azonban még 1852-ben is azt hiányolta, hogy: „... *Csak az a baj, hogy nálunk az egyes fajoknak gyakorlati tapasztalatokon alapult kimerítő leírása és megismertetése mindeddig nem létezvén, a magában jeles faj is sokszor félrevettetik...*"[156]

Havas József — a kor kiváló szakembere és az OMGE Szőlőmívelési és Borászati Szakosztályának elnöke — ugyanebben az évben megállapította, hogy a fajták fel nem ismerése a fajtaalbumok és az ampelográfiai könyvek hiányára vezethető vissza. Ez a hiány a szőlőtermesztésben pedig nagy gazdasági kárt okozott nap mint nap, minden egyes szőlészeti munkánál. A fajták igényeinek, tulajdonságainak nem ismerete, a fajták fel nem ismerése nem teszi lehetővé a minőségi munkát.[157] A stájerországi ampelográfiák és az alapos szőlészeti szakirodalmi tevékenység hatására Nagykanizsán 1869-ben megjelent egy alaposabb ampelográfiai fejezettel bővített magyar szőlőtermesztési szakkönyv *Tersánszky Józseftől.*[158] Azonban még az ilyen jellegű alapos szakmunkák hatását is, *Entz Ferenc* a színes, fajtabemutató képes táblák, metszetek hiányában kétségbe vonta. A mai ampelográfiák által is használt fajtaleírást és meghatározást végül *Molnár István* vezette be 1897-ben, aki a gyakorlati felhasználás szerint bor és csemegeszőlő fajtákra osztotta a szőlőket és a bogyószínt vette alapul.[159]

A nyugat-európai fajták első magyarországi megfigyelései, leírásai és termesztési értékelésük

A Gazdasági Lapok 1850-ben már javasolta, hogy a francia és a Rajna melléki célszerűbb technológiai eljárásokat a magyar termesztők is átvegyék, és a mennyiségi termesztésről a minőségire térjenek át. Ennek alapfeltételeként a jobb fajták ültetését és elterjesztését tűzte ki célul. Az újabb nyugat-európai fajták telepítése mellett a híres magyar borvidékek eredeti karakterét, boraik jellegzetes ízét, zamatát is meg kellett őrizni, az elképzelések szerint. Az új fajták fokozatos előretörése azonban az egykori borvidékek borait megváltoztatták. A legjellegzetesebb, legszembetűnőbb változás a fehér bor és vörös bor szőlőfajták változásában a soproni borvidéken következett be. *Schams* írja, hogy adatgyűjtése ideje előtt (1820–1830 között) néhány éve Ruszton

---

[154] *Pethe F.* II. 423.
[155] *Leibitzer J.* 1832. 8.
[156] *Gazdasági Lapok* 1852. 1160–1161.
[157] *Havas J. 1852. 107.*
[158] *Tersánszky J.* 1869.
[159] *Molnár I.* 1897.

kipróbálták a *„blauer Burgunder"* fajtát, mert a korábbi fehér szőlőfajtákat baktériumos golyvásodás (der Grind) pusztította, ami ellen legjobban ezzel a vörös bort adó fajtával tudtak védekezni.

A conv. occidentalis fajtacsoport fajtái fokozatosan nyertek tért. 1858-ban a *Falusi Gazda c. szaklap*, Fehér Józsefnél Ujbecsén és *Entz Ferencnél* Pesten kapható fajtákat ismertette, amelyeket kalapácsos dugványként meggyökereztetve árultak a vásárlóknak. A nyugat-európai fajtákat legnagyobbrészt személyesen vagy családi kapcsolatok révén Bordeauxból, Grazból, Dalmáciából szerezték be, de a fajtaazonosságért kezeskedtek.[160]

Az új fajták elsősorban az uradalmi szőlőkben terjedtek el, ahol a minőségi, eladható bortermelésre törekedtek. A paraszti szőlőkben a kevesebbet termő, de a szakszerűbb kezelést igénylő conv. occidentalis fajtákat nem igényelték. A minőségi, borttermő nagyhírű, dunántúli borvidékeken, éppen a nagyobb számú uradalmi szőlők jó példája nyomán hamarabb nyertek teret a nyugat-európai fajták, aminek pozitív hatása a paraszti szőlőkben is kimutatható. 1862 őszén a badacsonyi szőlőkben már 10–12 éves Rizling és Tramini ültetvényeket látogattak meg a Zala megyei Gazdasági Egylet kiállításán résztvevő látogatók. Beszámolóikban azonban a kiállítási résztvevők megemlítették, hogy ezek a fajták nem érezték jól magukat, a sekély termőréteg, a szárító, meleg szél miatt. Azt írták: *„... nincs egybe szomorubb és leverőbb látvány, mint egy badacsonyi rizling vagy tramin rakás, kis, hitvány fagyalfa bogyó alaku, apró cseprő fürtök és szemek lógnak és ezek is csak elvétve a tőkéken... hogy ilyen renovatióknál a rizling és szomoru kullogója (Trau-mir-nit) tramina el nem maradhat, – az már bizonyos."*[161] A nem megfelelő minőségi szakmunkák, az új fajták igényeinek és tulajdonságainak nem kellő ismerete bizonyos mértékű idegenkedést szült ezekkel a fajtákkal szemben. Az évszázadok óta megszokott és jobban ismert, bőtermő pontuszi fajtákat továbbra is kiterjedten termesztették, előtérben hagyták.[162] Egy 1881-ben Nagykanizsán megjelent népszerűsítő szakkönyv is[163] csak az *„első rendű"* helységekben és azoknak ajánlotta az új nyugat-európai, conv. occidentalis fajtacsoport fajtáit, akik saját szükségletükre, vagy kedvtelésből inkább a minőségi bortermelést próbálták ki. A Traminit, Szürkebarátot és Burgundit javasolta ebből a célból termeszteni. A Balatonmellékre a Furmint mellett már az Olasz rizlinget is ajánlotta a könyv. Ezzel az Olasz rizling magyarországi diadalútját még jobban elősegítette, ami a fehér bort termő borvidékek borainak a 19. század végi további egységesüléséhez vezetett.[164]

FELHASZNÁLT IRODALOM

A. Adamovics 1778. Tentamen publicum ex agrorum, pratorum et vitium cultura, quod in regia universitate Budensi... Budae.

Abhandlung von der vortrefflichen Natur, Eigenschaft und Würckung des Ungarischen Weins.1761. Dresden und Warschau. 1789, 1793, 1802. Wien.

[160] *Falusi Gazda* 1858. 89–90.
[161] *Falusi Gazda* 1863. 152.
[162] *Csoma Zs.* 1994–1995. 112–113.
[163] *Árvay I.* 1881.23.
[164] Vö: *Csoma Zs.* 1993 és *Csoma Zs.* 1994–1995.

Andrásfalvy B. 1957. A vörös bor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. Néprajzi Értesítő. 39.

B. Andrásfalvy 1962. Formen des albanischen Weinbaues. Acta Etnographica. 293–373.

Andrásfalvy B. 1961. Pekmez. Adatok törökkori szőlőkultúránk ismeretéhez. Kisebb tanulmányok. Dunántúli Tudományos Intézet. Pécs.

Anmerkungen über die bey Töplitz im Zipser Komitat gefundene goldene Krone. 1772. In: Allergnädigst-privilegirte Anzeigen. 223–224.

Ágoston J. 1820. A' Szőlőmívelésről. Tud. Gyüjt. XII. 102–105.

Árvay J. 1881. Okszerű és hasznos bortermesztés kézikönyve. Nagykanizsa.

Fr. L. Babo – Metzger. J. 1836. Die Wein- und Tafeltrauben der deutschen Weinberge und Gärten. Mannheim.

Fr.L. v. Babo 1844. Der Weinstock und seine Varietäten. Beschreibung und Synonymik der vorzüglichsten und Deutschland cultivirten Wein- und Tafeltrauben, mit Hinweisung auf die bakannteren Rebsorten anderer Europäischen Weinländer. Frankfurt am Main

Bacsmegyey St. 1721. Nähere Erläuterung des Ober-Hungarischen Wein-Gewächses. In: Sammlung von Natur und Medicin...Geschichten. 330–332.

Bakács L. 1947. Mezőgazdaságunk és az agrárszakirodalom a XVIII. században. Századok. 81. 140–151.

Balassa I. 1991. Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Történeti-néprajzi tanulmány. Tokaj.

Balásházy J. 1856. A pincegazdászatról, borkereskedésről vagyis a magyar- és erdélyországi boroknak sajátosságaihoz alkalmazott kezeléséről és jelenkori viszonyairól. Pest.

ifj. Barta J. 1973. Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században. Bp.

ifj. Barta J. 1982. A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-Monarchiában. Bp.

Bél M. 1722. Historia Vinearum & Vini Hungariae inferioris. In: Sammlung von Natur und Medicin...Geschichten. 417–423.

Bél M. 1723, 1737. Hungariae antiquae et novae Prodromus.... Norimbergae.

Bél M. 1737. De vino et vineis Budensis. Membrum I. Cap. I–III. Kézirat. Ráday Könyvtár. B. N/231.

Bél M. 1984. Magyarország népének élete 1730 táján. Válogatta, ford., bevezetőt írta Wellmann I. Bp.

Bél M. 1984/b. Notitia Hungariae novae historico geographica divisa in partes qvatvor, qvarum prima, Hungariam Cis-Danubianam.... 1735–1742. In: Bél M.: Hungariából Magyarország felé. Válogatta: Tarnai Andor. Bp.

Borsos M. 1846. A' borjavításnak és vegyítésnek felfedezett titkai,vagy mesterség veszély nélkül az emberi egészségre nézve rossz borból jót készíteni, valamint madeira, tokai, muskatal, szagos, alikanti, lacrima christi, rajnai, burgundi.... Pest.

J.Ph. Bronner 1830. Verbesserung des Weinbaues. Heidelberg.

J.Ph. Bronner 1833. Der Weinbau in Süddeutschland. Heidelberg.

J.Ph. Bronner 1834. Der Weinbau in der Provinz Rheinhessen, im Nahethal und Moselthal. Heidelberg.

J. Ph. Bronner 1836. Der Weinbau in Rheingaue. Heidelberg.

J. Burger 1835. Darstellung der Beweggründe, welche den Ausschuss der k.k. Landwirtschafts-Gesellschaft in Wien bestimmt haben, eine Rebenschule anzulegen. In: Verhandlungen der k. k. Landwirthschafts-Gesellschaft in Wien und Aufsätze vermischten ökonomischen Inhaltes. X. Wien.

J. Burger. 1837. Systematische Klassifikation und Beschreibung der in den österreichischen Weingärten vorkommenden Traubenarten, mit den karakteristischen Merkmahlen der Gattungen und Arten, ihren wissenschaftlichen und ortsüblichen Benennungen, und den besonderen Eigenschaften der Trauben und des aus ihnen gekelterten Weines.

Conrad P. 1819. Beschreibung des Ruszter Weinbaues. In: Ährenlese des Georgikons. I. Bd. Wien.

Csanádi G. – Plósz P. 1885. A borászat könyve tekintettel hazánk bortermelésére. Bp.

Csepregi P. 1960. A szőlőfajták tanulmányozása és a szőlőfajtakísérletek módszerei (Témadokumentáció). Bp.

Csiki L. 1972. A keszthelyi Georgikon története. In: Georgikon 175. 43–61. Szerk. Sági K. Bp.

Csoma Zs. 1976. Kertészeti növénytermesztés a XVIII. század legvégén Festetics György keszthelyi uradalmában. Kertgazdaság. 3. 77–78.

Csoma Zs. 1977. Kertészeti növényvédelem írott emlékei a keszthelyi Georgikonban a XVIII. század végén, a XIX. század elején. Növényvédelem. 87–90.

Csoma Zs. 1979. Adatok Nagyváthy János munkásságához és életéhez. Borsodi Történelmi Évkönyv. VI. 105–116.

Csoma Zs. 1984–85. A pannonhalmi főapátság és a magyarországi bencés rendházak küzdelme birtokaikon a filoxéra ellen. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 173–213. Bp.

Csoma Zs. 1990–1991. Der Einfluß und die Verbreitung der deutschen und deutschsprachigen Weinbauliteratur in Ungarn, während der

Landwirtschaftlichen Revolution. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 57–75. Bp.

Csoma Zs. 1992. Tézisek Tessedik Sámuel kertészeti megfigyeléseihez és munkásságához. In: Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem Lippay János tudományos ülésszak előadásai. Bp. 786–788.

Csoma Zs. 1993. Uradalmi és jobbágy-paraszti szőlő-, bortermelés Somlón. Studia Folkloristica et Ethnographica 35. Szerk: Ujváry Zoltán. Debrecen.

Csoma Zs. 1994–1995. Szőlészeti, borászati hagyományok a megújulás és a közösség kötelékében. /Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a 17. század végétől a 20. század elejéig/ In: Centrál-Európa Alapítványi Könyvek. 3. Szerk: Ujváry Zoltán. Debrecen-Budapest.

Dombi S. 1758. Dissertatio inauguralis physico-chemico-medica de vino Tokajensi.

J. Domin 1783. Positiones ex elementis rei rusticae. I.aurini.

E. Eminger 1983. Rebsorten der Vergangenheit und Gegenwart im östlichen Weinviertel. In: Unsere Heimat. Zeitschrift des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich. 225–236. Bp.

Entz F. 1864/a. Borászati utazás Franciaországban és a Rajna-vidéken. Pest.

Entz F. 1864/b. Népszerű káté a szőlőművelés és borászat okszerű módjairól. Buda.

Entz F. 1866. Hollandi utam. Különös tekintettel borügyekre... Pesten.

P. Ermény M. 1987. Görög Demeter. In: Magyar Agrártörténeti Életrajzok. Szerk: Für L. – Pintér J. Bp.

Égető M. 1973. Az Alföld és a Dunántúl szőlőművelésének kapcsolata – szőlőművelés és borkészítés a racionalizálás előtt. In: Dissertationes Ethnographicae – Tanulmányok az anyagi kultúra köréből. I. Szerk. Tálasi I. 195–248. Bp.

Égető M. 1991. A balkáni vörös bor-kultúra hatása az Alföld szőlő- és borkultúrájára. In: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Szerk: Halász Péter, Csoma Zsigmond, Gyivicsán Anna, Kriza Ildikó, Lackovits Emőke közreműködésével. 269–276. Bp.

Fábián J. 1805. /vö. Gombás J. 1805./

Fábián J. 1813–14. Vis'gálódó és oktató értekezés a' szőlő-mívelésről. Veszprém. I–II.

Fejérpataky L. 1885. Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp.

Fényes E. 1836–37. Magyarországnak, s' a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pesten. I–II.

Fényes E. 1847. Magyarország leírása. Pest.

J. Chr. Fischer 1782. Der Fränkische Weinbau und die daraus entstehende Produkte patriotisch und physicalisch beschreiben...Markbreit.

Friml A. 1913. Az 1777-i Ratio Educationis. Ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta. Bp.

Fucker A. 1749. Montium vitiferorum utpote Tokaiensis, Tarczal, Tállya, Mád... Eperjesini.

Fuker Fr. J. 1790. Versuch einer Beschreibung des Tokayer Gebirges. Wien.

Für L. 1988. Mitterpacher Lajos. In: Magyar Agrártörténeti Életrajzok. Szerk: Für L.– Pintér J. Bp.

K. Fürst. 1847. Versuch über den Weinbau und Weinhandel der Oedenburger... Oedenburg.

Galgóczy K. 1880. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület emlékkönyve. Az OMGE története keletkezésétől 1876. évig. Bp.

Geday G. 1969. Adatok a mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola szerepéhez a magyar kertészet fejlődésében. Kertgazdaság. 69/1. 90–92.

Geday G. 1971. Görög Demeter. Kertgazdaság. 3: 85–88.

Geday G. 1976. Nagy elődök: Fábián József. Kertgazdaság. 4. sz. 75–78.

Chr. Fr. Germershausen 1785. Der Hausvater in systematischer Ordnung vom Verfasser der Hausmutter. IV. Band. Leipzig.

H. Goethe 1876. Ampelographisches Wörterbuch. Wien.

H. Goethe 1878. Handbuch der Ampelographie. Beschreibung und Klassification der bis jetzt bekannten Traubenvarietäten und -spielarten Europas und Amerikas... Gräz.

Gombás J. 1805. Egy toldalékkal a' Nagy Somlyó Hegyéről és Boráról. In: Fábián József: A' Bornak termesztésekről, készítésekről és eltartásokról való értekezés. Chaptal után. Veszprém.

Görög D. 1829. Azon sokféle szőlő-fajoknak Lajstroma, a' melyeket egy érdemes Hazánkfia Európának majd minden nevezetesebb Szőlőhegyeiről 's kertjéből meghozatott, és a' Grintzingi Szőleiben, Bétsben egy órányira, a' Cecius hegynek... Bécs.

Gyürky A. 1879. Borászatunk Reformjai. Vácz.

Havas J. 1852. A magyar bortermelés ügyében. GL. 101–110.

Fr. R. Heintl 1808–1821. Die Landwirtschaft des österreichischen Kaisertums. I–IV. Wien.

Fr. R. Heintl 1835. Der Weinbau des österreichischen Kaiserthums. Wien.

Fr. X. Hlubek 1841. Versuch einer neuen Charakteristik und Classification der Rebensorten, mit besonderer Rücksicht auf die im Herzogthume Steiermark vorkommenden. Grätz.

Fr. Hoffmann 1722. Herrn Friedrich Hoffmann's gründlicher Unterricht, wie ein Mensch nach den Gesundheits-Regeln der heil. Schrifft....noch beygefüget ein aussfürlicher Bericht von der Natur, Eigenschafft und herrlichen Kraft des Ungarischen Weines, und von dem Nutzen der Wasser-Bäder... Ulm.

W. H. von Hohberg 1701. Georgica Curiosa Aucta... III. Nürnberg.

Hölbling M. 1845. Baranya vármegyének orvosi helyirata. Pécs.

Cr. W. Hufeland 1797. Makrobiotika... ford. Kovács Mihály. Buda.

Jaenichius, P. 1726. Dissertatio de vineis Ungariae.

Jankó J. 1846. A szőlőmívelés állapotja Baranyában. In: A magyar orvosok és természetvizsgálók Pécsett tartott hatodik nagygyűlésének... 343–349. Pécs

Jankó J. 1902. A Balaton-melléki lakosság néprajza. Bp.

Keler P. 1726. Beschreibung des vornehmsten Weingebirges in Ungarn. In: Jaenichius: Meletemata. 256–278.

Komáromy J.P. 1715. Dissertatio physico-medica inauguralis De vino Hungarico Soproniensi.... Basiliae.

Komoróczy Gy. 1944. Borkivitelünk észak felé. (Fejezet a magyar kereskedelem történetéből). Kassa.

Korizmics L. 1871. Levelek a szőlőből. Pest.

Kosáry D. 1971. Napóleon és Magyarország. In: Századok. 3–4. 545–630.

Kosáry D. 1980. Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp.

Kosutány T. 1873. A borászati vegytan alapvonalai. Magyaróvár.

Köhler W. 1858. Anteilung zum Weinbau. Wien.

Kurucz Gy. 1986. Pethe Ferenc az első magyar agrárszaklap élén. In: Agrártörténeti Szemle 86/1–2. 34–55

Kurucz Gy. 1988–89. Az agrártechnikai megújítás programja Pethe Ferenc „Pallérozott mezei gazdaság" című művében. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 471–493.

Legrády L. 1844. Lajstroma és rövid leírása azon honi s külföldi szőlőfajoknak, mellyek a' m. Gazd. Egyesület Országos Szőlőiskolájában Budán folyó 1844-ik évi tavasszal, vagy ha az idő meg nem engedné, legközelebb érkező ősszel, részint mint gyökeres, részint mint sima vesszők eladatni fognak. Pest.

Leibitzer J. 1832. Gyakorlati bortermesztés és pincegazdaság, vagyis: alapos útmutatás a' szőlőnek első telepítéséről és gondviseléséről... Pest.

Lichtneckert A. 1990. A balatonfüred-csopaki borvidék története. Veszprém.

J. K. Lübeck 1819. Hellenthals Hülsbuch für Weinbesitzer und Weinhändler oder der vollkommene Weinkellermeister, enthaltend eine Belehrung, wie man den Most, so wie man ihn von der Presse erhält. Pest.

Maar G. 1943. A soproni szőllőművelés és szókincse. Bp.

Magyar László A. 1995–1996. Friedrich Hoffmann (1660–1742) tanulmánya a magyar bor kiváló természetéről. Orvostörténeti Közlemények 1995–1996. Budapest.

Matolay J. 1723. Commentatio epistolica de vino Semproniensi. De vineis et vino Hungariae. In: Bél M. Hungariae antiquae et novae Prodromus. Norimbergae.

Matolay J. 1744. Disquisitio physico-medica de vini Tokaiensis cultura, indole, praestantia et qualitatibus. 1–24.

Mátyus I. 1792. Ó és Uj Diaetetica...V. Posony.

Mindenes Gyűjtemény 1790. Magyar Országnak nevezetesebb Borai. 283–295.

Mitterpacher L. 1773. Entwurf der ökonomischen Kentnisse, welche in dem k.k. Theresianum der adel. Jugend beygebracht wurden. Wien.

Mitterpacher L. 1775. Sätze aus der Naturgeschichte des Acker- und Weinbaues. Wien.

Mitterpacher 1776. Sätze aus dem Baue der Farbekräuter, des Wald-, Wein- und Gartenbaues. Wien.

*Mitterpacher L.*1777–1794. Elementa rei rusticae... Budae.

Mitterpacher L. 1814. Auszug aus Chaptal's, Rozier's, Parmentier's und Dussieux's Abhandlungen über den Bau des Weinstocks und über die Kunst, Wein, Branntwein und Essig zu bereiten. Ofen.

Mitterpacher L. 1815, 1818. Rövid oktatás a szőlő míveléséről és bor, pálinka és etzet készíttetéséről, mellyet Chaptal, Rozier, Permantier és Dussieux frantzia írók útmutatása szerint készített Mitterpacher Lajos. Fordította: Pósfai J. Buda.

Molnár I. 1871. Az okszerű borászat alapvonalai. Keszthely.

Molnár I. 1877. Preysz Móricz. In. Borászati Lapok. 1877/május.

Molnár I. 1897. A szőlőművelés és borászat kézikönyve. Bp.

Mühl N 1964. A soproni szőlészet története 1845–1945. Sopron.

Nagyváthy J. 1791. A' szorgalmatos mezei gazda. Pest.

Nagyváthy J. 1795. Közönséges Instructio a Mlgos Tolnai Gróf Festetits György Királyi Kamarás Uradalmiban gyakoroltatni szokott Gazdaságnak rendjén keresztöl. Kézirat 1–438. OSZK. Helikon Könyvtár, Oec. Keszthely. 1360.

Nagyváthy J. 1821. A magyar practicus termesztő. Pest.

Nemes Gy. 1830. A' Somlai Téj, vagy is az eltalált természetes Champagner.

Németh M. 1967, 1970. Ampelográfiai album. Termesztett borszőlőfajták 1.,2. Bp.

Némethy J. 1835. A' Szüret, Borkészítés és borralbánás a' pinczében. Szükséges kézikönyvecske szőlősgazdáknak, borkereskedőknek, kocsmárosoknak, vinczellér eknek, szorítóknak és mindazoknak, kik a' szüretet és borkészítést haszonnal... Pest.

Pankl M. 1790. Compendium oeconomiae ruralis qoud in usum suorum auditorum. Posonii.

Parragh G. 1859. Somlyó és bora. In: Borászati Lapok. 129–130.

Pálmány B. 1987. Fábián József. In: Magyar Agrártörténeti Életrajzok. I. Szerk: Für L.–Pintér J. Bp.

Penyigey D. 1980. Tessedik Sámuel. Agrártörténeti Tanulmányok. 9. Bp.

Pethe F. 1808–1813. Pallérozott mezei gazdaság. Pozsony.

Pethe F. 1827. Budai szöllőm ültetési módja. Kolozsvár.

M. Piller 1778. Elementa historiae naturalis in scholarum grammaticarum et gymnasiarum per regnum Hungariae usam. Budae.

P. Plessing 1796. Magyar mezei és házi gazdaságnak kalendárioma... Pest.

Ploetz 1837. A keszthelyi Georgikon 1837-ben. Ploetz után írta Dornyay Béla. 1938. Keszthelyi Hírlap. 5:5.

Preysz M. 1862. Néhány szó azon módokról, melyek a bor romlásának meggátlására szolgálnak. Gazdasági Lapok. 1862/1. 7–9.

Prónay P. 1780. A' szőllőknek plántálásáról, helyes míveléséről és a' boroknak gondos megtartásáról való oktatás. Pest.

Rapaics R. 1940. A magyar gyümölcs. Bp.

J. Rasch. 1582. Von Bau, Pfleg und Brauch des Weins, allen Weinbauherren, Weinhändlern, Wirten und Weinschenken sehr notwendig zu wissen. München.

A. Regner 1876. Der Weinbau in seinen ganzen Umfange. Wien, Pest, Leipzig.

Reimann /Raymann/ J.A. 1720/a. Special-Historie der An. 1718. in Ober-Hungarn gehabten Weinlese.In:Sammlung von Natur-, und Medicin..Geschichten VI. 1718–1725.

Reimann /Raymann/ J.A. 1720/b. Der auro vegetabili, oder von vermeintlichen Golde in den Hungarischen Trauben. In: Sammlung von Natur-, und Medicin...Geschichten. VI. 1733–1735.

Reimann /Raymann/ J.A. 1722. Von dem Wein-Gewächs Anno 1720. in Ober-Hungarn. In: Sammlung von Natur-, und Medicin...Geschichten. 414–417.

Reimann /Raymann/ J.A. 1723. Von der Weinlese Anno 1721. in Ober-Hungarn. In: Sammlung von Natur-, und Medicin...Geschichten. 473–475.

Reimann /Raymann/ J.A. 1724. Historie der Wein-Lese 1722. in Ober-Hungarn. In:Sammlung von Natur- und Medicin...Geschichten. 403.

Reimann /Raymann/ J.A. 1725. Von dem Zu- und Misswachs dieses Jahres 1723. in und um Epperies in Ober-Hungarn. Historie der Wein-Lese in Ober-Hungarn von 1723. In: Sammlung von Natur- und Medicin...Geschichten. 387–392.

Rumy K. Gy. 1811, 1812, 1814. Nur 12 Paragraphen über die Mängel (Lücken zum Ausfüllen) in der Wein-Cultur in Ungarn. Oekonomischen Neuigkeiten und Verhandlungen.1811.129–133, 1812.456–57,465–69, 471–76, 1814. 9–15.

Rumy K.Gy. 1814. Von der jetzigen Beschaffenheit des Georgikons zu Keszthely, und den Mitteln, dasselbe dem zweche landwirthschaftlicher Institute überhaupt näher zu bringen. Oedenburg.

Rumy K. Gy. 1816. Beantwortung einiger Anfragen über ungarische Traubensorten in den schätzbaren 12 Paragraphen über die ungarische Weinkultur in den Oekonomischen Neuigkeiten. Oek. Neuigkeit und Verhandlungen. 463–464.

Rumy K. Gy. 1818. Erinnerungen über Herrn Johann Leibitzer's Beytrag zur Beantwortung einiger Anfangen über ungarische Traubensorten, in den Oekonomischen Neuigkeiten und Verhandlungen 1817... Oek. Neuigkeit, und Verhandl. 364–367.

Ruzsás L. 1961. A szőlőművelés átalakulása Baranyában a XIX. században.

Fr. Schams 1816. Der Weinbau in Syrmien. In: Erneuerte vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat.153–155. Wien.

Schams F. 1829/a. Javallat a' szőllő-léczeletek' (Trillagirung) hasznos készíttetésére, s'a' venyigéknek ezen esetbeli megmetszésére. Mezei Gazdák Barátja. III. 40–44.

Schams F. 1829/b. Felszólítás a' Magyar-Országi szöllőbirtokosokhoz. Mezei Gazdák Barátja. III. 53–61.

Schams F. 1831. Magyar ország' szőlőmíveléséről való vizsgálódások, vagy tapasztaláson épült oktatások ezen fontos gazdasági ágazatnak lehető jobbítására... Pest

Schams F. 1832–33. Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange, oder vollständige Beschreibung sämmtlicher berühmten Weingebirge des ungarischen Reich in statistisch-topographisch naturhistorischer und ökonomischer Hinsicht. I–II. Pest.

Schams F. 1834. Kritikai vizsgálódások a' magyarországi szőlőtermesztés gáncsai és fogyatkozásai körül... Pest.

Schams F. 1835. Vollständige Beschreibung sämmtlicher berühmten Weingebirge in Oesterreich, Mähren und Böhmen in statistich — topographisch — naturhistorischer und ökonomischer Hinsicht. Pest.

Schams F. 1836–37–38. Magyarország' bortermesztését' s készítését tárgyazó folyóírás. I–II–III. Pest.

Schams F. 1838/b. Über Nutzen und Nothwendigkeit allgemeiner Weinrebschulen in den Hauptstädten Weinbau treibender Reiche in Europa. In: Oek. Neuigkeiten und Verhandlungen. II. 905–908.

R. Schlumberger 1963. Die blaue Portugieser-Rebe und die Sonderstellung von Vöslau in der Weinbaugeschichte Österreichs. In: Unsere Heimat. 34. Jhg.

R. Schlumberger 1979. Österreichs älteste gezetzlich geschützte Weinmarke Vöslauer Göldeck. Vöslau.

Skerlecz Miklós báró művei.1914. Ford. Berényi Pál. Bp. Nicolaus Skerletz: Projectum legum in objecto oeconomicae publicae et commercii per ferendarum... 1826. Pozsony.

M. B. Sprenger 1766–67. Vollständige Abhandlung des gesamten Weinbaues und anderer daraus entstehenden Producte, nebst einem Anhang.. 1–3. Frankfurt und Leipzig

M. B. Sprenger 1778. Praxis des Weinbaues überhaupt besonders aber in Schwaben am Neckar,an der Rems und Enz für Weingärtner und andere Weinbergs-liebhaber beschrieben aus Gründen hergeleitet und mit practischen Anmerkungen erläutert nebst 10 Kupfertafeln. Stuttgart.

A. Springl. 1922. Grinzing. In: Döbling. Eine Heimatkunde des XIX. Wiener Bezirkes.I. Band. Wien.

H. Stoeger 1923. Grinzing und seine Weingärten. (Ein Beitrag zur Geschichte Wiens) Wien.

Süle S. 1964. Kisszántói Pethe Ferenc (1763–1932). Bp.

Süle S. 1967. A keszthelyi Georgikon. Bp.

Szabad Gy. 1957. A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Bp.

Tardy L. 1963. A tokaji Borvásárló Bizottság története /1733–1798/ A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei. 23–25. Szerk: Filep A. Sárospatak.

Szeder F. 1826. A' szőllőtő gyűrűzésről. Tudományos Gyűjtemény. 77–80.

Tersánczky J. 1869. A jobb szőlőművelés, borkezelés és pincegazdálkodás korszerű könyve. Nagykanizsa.

Teschedik S. 1784. Der Landmann in Ungarn, was er ist und was er seyn könnte; nebst einem Plane von einem regulierten Dorfe. Pest.

Tessedik S. 1979. In: A parasztok állapotáról Magyarországon. Válogatta, szerkesztette, a bevezetést és az életrajzokat írta Zsigmond G. Budapest. Önéletírás 26–109, A parasztember Magyarországban 109–264., Szarvasi nevezetességek 206–339. In: A magyar néprajz klasszikusai. Szerk. Ortutay Gyula.

Tóth T. 1977. Nagybirtoktól a nagyüzemig. Bp.

Fr. Trummer 1841. Systematische Classification und Beschreibung der im Herzogthume Steiermark vorkommenden Rebensorten. Grätz.

Varga J. 1960. Borkezelés a XVIII. században. In: Történelmi Szemle. 130–141.

M. Vavra 1971–72. Die Bedeutung von Ferenc Schams für den Weinbau der Welt und besonders für die mährischen Weinbauern. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 349–354.

Versuch... 1803. Versuch einer hundertjährigen Weinfechsungs-Geschichte Oesterreichs zu von 1700. bis 1800 aus Urquellen. Wien.

L. E. v. Vest 1826. Versuch einer systematischen Zusammenstellung der in Steyermark cultivirten Weinreben, mit ihren Diagnosen, mit Beschreibungen und mit einem alphabetischen Index ihrer Synonymen. Gräz.

Wellmann I. 1979. A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. In:Agrártörténeti Tanulmányok. 6. Bp.

Wellmann I. 1984. lásd Bél M.

J. Wiegand 1764,1766. Der wohlerfahrene Landwirth, oder vorläufige Anleitung wie die Landwirtschaftsökonomie, nämlich der Feldbau, der Wiesewachs, die Hutweyden, die Waldungen... Leipzig.

J. Wiegand 1769. Anleitung zu einem österreichischen Land- und Hauswirtschaftskalender. Wien.

J. Wiegand 1771, 1774. Handbuch für österreichische Landjugend zum Unterricht einer wohlgeordneten Feldwirtschaft. Wien.

J. Wiegand 1774/b. Az ausztriai paraszt ifjúságot a' jól rendelt mezei gazdaságra oktató kézi könyvetske. Ford. ifj. Szilágyi S. Pozsony.

Dávid Géza

BALASSI JÁNOS TÖRÖK KAPCSOLATAI

A Balassi János életével foglalkozó munkákban többször felmerült a kérdés: paktált-e vagy sem a felvidéki főúr a törökkel? Legutóbb Hóvári János érintette a témát, de ő sem tudta egyértelműen eldönteni, milyen kapcsolat fűzte Balassi Jánost a törökökhöz.[1] Hóvári valamivel több hitelt adott azoknak a híresztelések-nek és konkrétumoknak, amelyek egyfajta együttműködést sejtettek, mint Eckhardt Sándor, aki meglehetősen jóhiszemű volt hősével szemben, s már-már triumfálva beszélt arról, hogy az udvar semmi kompromittálót nem talált bekért levelezésében.[2]

Nem állítom, hogy nekem végérvényesen nyugvópontra sikerül juttatni ezt a kérdést, néhány török, illetve Bécsben őrzött irat azonban feltétlenül megérdemli figyelmünket. Közülük két szultáni levél ígérkezik koronatanúnak, melyeket a dívánban megtárgyalt ügyekről vezetett parancs-kivonatokat tartalmazó kötetekbe (az ún. *mühimme defteri*kbe) vezettek be.[3] Azt sajnos nem lehet bizonyosan megmondani, hogy el is küldték-e a szóban forgó leveleket – tény, hogy nem jegyezték föléjük, mikor s kinek adták oda őket kézbesíteni. Ám ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a fogalmazványokat végül nem tisztázták le, s nem indították útnak Balassi Jánoshoz.[3] S mint látni fogjuk, tartalmuk akkor is fontos, ha netán soha nem jutottak el a címzett kezébe. Ez abból a körülményből fakad, hogy a török kancelláriai gyakorlatnak megfelelően szerencsénkre ezúttal is bőven idéztek az Isztambulba beérkezett előzmény szövegéből is.

A két szultáni irat kapcsán először azt szögezzük le, hogy mindkettőt kifejezetten Balassi Jánosnak címezték, ami önmagában véve figyelemre méltó körülmény s különleges viszonyt sejtet – hisz hasonló, a birodalmi központban készült, kimondottan magyar főúrnak szóló iratra alig-alig van példa. S elgondolkoztató a két levél közül az időben korábbi, 1571 júliusából-augusztusából származó, azaz Balassi János Bécsből való szökését jó egy évvel követő levél megszólítása is: „Balassi János magyar úrnak, *aki mostanság alávetette magát magas udvaromnak*, (kiemelés tőlem – DG) nemes parancs írassék." A folytatás pedig még érdekesebb, minthogy — saját kijelentésére hivatkozva — egyrészt azt állítja Balassiról, hogy II. Szelim 1566. évi trónralépte óta levelei és emberei révén rendszeresen küldött titkos információkat a budai beglerbégnek és a végek bégjeinek, másrészt pedig azt, hogy most a szécsényi béghez, Hizirhez[4] küldte el embereit és levelét, amelyben az tudatta, hogy minden birtokolt

[1] *Hóvári János:* A hűtlen Dobó. Budapest, [1987], 104–105.

[2] *Eckhardt Sándor:* Az ismeretlen Balassi Bálint. Budapest, 1943, 54.

[3] Például a Habsburg uralkodóknak szánt, ma Bécsben található szultáni iratok között több olyan akad, amelyek a *mühimme defteri*kben szintén a kézbesítő megjelölése nélkül szerepelnek.

[4] Hizirt 1567. május 17-én jelölték ki a szécsényi szandzsák élére 230.120 akcse évi fizetéssel, tényleges beiktatására pedig az év október 28-án került sor; utódja Ferruh bég lett 1571. november 4-től, de ő is csak később, a következő holdév pontosabban meg nem határozott napján kapta meg a kinevezést igazoló *berát*ot: Isztambul, Başbakanlik Osmanli Arşivi, Maliye Defteri 563, p. 54.

területével és várával, csakúgy mint családjával és jobbágyaival, teljes mértékben alá akarja magát vetni a szultánnak. S még ez sem volt elég: azt is megígérte, hogy néhány másik magyar, valamint pár cseh és morva úrral együtt keresi a török uralkodó fennhatóságát. Szándékának őszinteségét azzal is alá akarta támasztani, hogy kifejezte készségét a váraiban lévő török rabok szabadon bocsátására.[5]

Hogyan értelmezzük a fenti, nem akármilyen súlyú állításokat?

Azt hiszem, kizárhatjuk, hogy kitervelt török provokációról lenne itt szó. Ha nem, akkor nehéz másként felfogni az előadottakat, mint tényleges felajánlkozásként. S milyen válaszra számítanánk török részről? Beleegyezésre vagy elutasításra? Ha elfogadjuk azt a — nálunk még mindig közkeletű — nézetet, hogy az oszmánokat parttalan hódítási vágy hajtotta, akkor azt várnánk, hogy a Porta lelkesen üdvözli majd a kínálkozó alkalmat. Ehelyett ettől eléggé eltérő reakció következett: tulajdonképpen mindenkit üdvözlünk a mi oldalunkon, írták, így téged is, de most, hogy éppen béke van, s a bécsi király rendszeresen küldi az adót, s minthogy a te birtokaid az ő felségterületén vannak, nem igazán szerencsés, ha valami olyasmi történik, ami a béke ellen van. Várjunk tehát a megfelelő alkalomra, addig tarts ki, színlelj tovább s küldj ezentúl is hasznos információkat. A végén hozzáfűztek még néhány homályos ígéretet, amelyekből nemcsak Balassi János, de majdan gyermekei is részesülni fognak. Egy jellemző félmondatot azért nem hagytak ki: „«országod» és tartományod lakosait tekintsd jól védett birodalmam lakosainak!"

Mi lehetett a halogató török reakció oka? Attól tartottak volna, hogy Balassi szándékai nem őszinték? Ez a lehetőség annyiból nem bír komoly jelentőséggel, hogy ha élnek az ajánlkozással, s gyorsan lecsapnak a főúr váraira, utólag már mindegy lett volna, komolyan gondolta-e Balassi a dolgot vagy sem. Vagy tényleg a béke volt olyan drága a törököknek? Emellett komolyabb érv szól – nagyban folyt a ciprusi hadjárat, s a török katonai vezetés, ahogy arra más időpontokból is van példa, nem kívánt több fronton háborúba bocsátkozni. Ezen kívül az is felmerülhetett a díványülő pasák fejében, hogy Balassi várait bármikor meg tudják kaparintani, amíg viszont uruk közbülső helyzetben van, addig hasznos értesülések szerezhetők tőle.

Egy közel egy évvel későbbi, elejtett megjegyzés ugyanakkor arra utal, hogy Balassi jelentkezését nem vették túl komolyan a portán. Legalábbis a budai beglerbégnek írván, a lehetséges szimpatizánsok között csak feltételes módban szerepel Balassi (szó szerint: „ha a magyar bégek között lenne valaki, aki boldogságos küszöbömnek engedelmeskedik, azzal titokban lépj kapcsolatra, ... s ha a Balassi János nevű magyar bég is engedelmeskednék...").[6]

Nem sokkal ezután, 1572 nyarán datálták a másik minket érdeklő bejegyzést. Ennek is az első fele igazán figyelemre méltó. Balassi újabb levelére hivatkoznak, amelyben egyrészt azt adta elő, hogy azért nem bocsátotta el Szejfeddin vojvoda nevű török rabját, mert azzal gyanúba keveredett volna – így az illető csak váltságdíj fejében szabadulhatott. Ugyanakkor az is kiviláglik, hogy Balassi türelmetlenségének adhatott hangot, arra hivatkozván,

[5] Başbakanlik Osmanli Arşivi, Mühimme Defteri 12, p. 424–426, No. 826.

[6] Mühimme Defteri 16, p. 268, No. 523. A mondat vége kissé levegőben marad, de számunkra ez a körülmény nem bír jelentőséggel.

hogy emberei unják a késlekedő török válaszból fakadó bizonytalanságot, s emiatt sorban elhagyják. Ezúttal küldött információi közül kiemelték a felső-magyarországi bányákra vonatkozókat, illetve azt, amelyik arról szólt, hogy a Habsburg uralkodó katonákkal támogatja Velencét. (E hírt Balassi különösen fontosnak tarthatta: Lepanto után vagyunk, ahol a török flotta súlyos vereséget szenvedett, s még nem lehetett látni, mit hoz 1572 hátralévő része – a hadjárat várható időszaka. Ma már tudjuk, hogy végül nem került sor nagyobb összecsapásra, s Velence 1573 tavaszán elég kedvezőtlen békét kötött.)

A török válasz most is az általánosságok szintjén maradt. Megismételték, hogy nem kívánnak a béke ellen tenni, bár a Velencének nyújtott segély éppen elég ürügy lehetett volna. Egyetlen konkrét ígéretként annyit fűztek hozzá, hogy ha katonai támadás érné Balassit, akkor az erdélyi fejedelem oltalma alá futhat, minthogy annak ilyen értelmű utasítást adtak.[7]

Hiába voltak tehát a panaszok és aggodalmak, meg a hasznos hírek, a szultán most sem lépett. Mindazonáltal a levelet úgy fogalmazták, mintha komolyan vennék a felajánlkozást, s csak az adandó alkalmat várnák, hogy beavatkozzanak, akár fegyveresen is, amikor aztán bekövetkezhetne a tényleges átállás. Ezúttal nagyobb tisztelet hangját ütötték meg vele szemben: az egyes szám második személy helyett eleinte többes szám másodikban szólították meg, s nem parancsot kapott, hanem levelet, *námét* (amely jobbára csak uralkodóknak járt).

Tanulságként levonható tehát, hogy Balassi János 1571–1572-ben kétszer is ajánlatot tett a törököknek. Nehéz eldönteni, hogy teljesen komolyan gondolta-e az átállást vagy csak kísérleti léggömböket eresztett-e fel. Ha arra gondolunk, hogy a kegyelmi eljárás eléggé elhúzódott, s végül csak 1572 augusztusában ért megnyugtató véget, akkor nem fogunk annyira csodálkozni ilyen irányú kapcsolatkeresésén.

A Habsburg uralkodótól kapott megbocsátás bizonyára nem kerülte el a törökök figyelmét, s nem szerzett vele jó pontokat magának Balassi. Ráadásul rabjait sem szabadította fel.[8] Így egyre ellenségesebben néztek rá, amibe még az is belejátszhatott, hogy — amint arról Stephan Gerlach Isztambulban értesült — 1575 márciusában-áprilisában „Selmec táján, a magyar bányavárosoknál kétezerhatszáz törököt" megvert.[9] A vége az lett, hogy — mint hasonló esetekben máskor is — a törökök gondolkodás nélkül ejtették informátorukat, s 1575 nyarán Szokollu Musztafa bevette Balassi várait, Kékkőt és Divényt. Több forrás is úgy tudja, hogy a közvetlen kiváltó ok az volt, hogy a főúr a vár átadására odahívta a törököket, de valójában vagy kútba akarta vetni őket,[10] vagy foglyul ejteni.[11] Amikor aztán Miksa a várak visszaadását kérte, sorra kapta az árulkodó leveleket

[7] Mühimme Defteri 19, p. 325, No. 659.

[8] Itt jegyzem meg, hogy ez a téma régtől kísértett Balassi János életében, már 1568-ban gondja volt belőle. Akkor azzal vádolta őt Szokollu Musztafa budai beglerbég, hogy 800 guldent kapott egy Hüszrev nevű rabért, mely összeget a nevezett — az irat szerint — 140 (!) éves apja kifizetett ugyan, a rab azonban nemhogy szabadult volna, Balassi lefejeztette. Válaszában a főúr tagadta az egészet. L. *Ernst Dieter Petritsch:* Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv. Band 1. (1480–1574). (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Ergänzungsband 10/1) [Wien], 1991, 191, No. 560.

[9] Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. Fordította Kovács József László. (Magyar ritkaságok. Szerk. Szalai Anna) Budapest, 1986, 156.

[10] Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Turcica 32 Konv. 1 f. 212r-213v.

[11] Ungnád Dávid. 160–161.

– először a szultántól,[12] majd a nagyvezírtől,[13] végül a budai pasától.[14] A szultán indoklásában az is benne volt, hogy szó sem lehet az erősségek visszaszolgáltatásáról, hiszen Balassi fia, Bálint, Bekes Gáspárhoz csatlakozott, ami nyíltan a béke megszegésének számít, s ezért az apa is büntetést érdemel; a várak kérése helyett inkább el kellene fogni, s példásan megbüntetni mint árulót.

A megváltozott török viszonyulásról alkotott képből egy dolog kilógni látszik. Nevezetesen 1575 decemberében Szokollu Musztafa oltalomlevelet küldött Balassinak, amelyben úgy tett, mintha mi sem történt volna a várakkal; csak arra tért ki, hogy „minden mulatság nélkül" jöjjön hozzá, mivelhogy már többször a szultán oltalma alá ajánlotta magát. Miről lehet itt szó? A mézesmázos szavakat csak azért írta volna a pasa, hogy tőrbe csalja velük Balassit? Vagy netán 1575 helyett 1573-ra kell-e tennünk e levél megírásának idejét?

Ezt eldönteni nem tudjuk, az viszont bizonyos, hogy továbbra sem zárult le Balassi török kapcsolatkereséseinek sora. 1576 utolsó napján ugyanis azt írta be naplójába az Ungnád Dávid mellett Isztambulban tartózkodó Stephan Gerlach, hogy Balassi két török rabját elküldte a nagyvezírnek, Szokollu Mehmednek, némileg hasonló ígéretekkel, mint aminőket korábban tett, azaz, hogy embereivel átáll a törökökhöz. Ezt azzal a kéréssel toldta meg, hogy engedjék szabadon fiát, ő maga pedig kapjon biztonságos lakhelyet.[15] Ezúttal tehát új motiváció merül fel. Most nem elsősorban saját érdeke vezeti, hanem a fiáé, ami valamivel könnyebben menthető. Ugyancsak Gerlach — másokkal egybehangzóan — 1577-ben is beszél arról, hogy Balassi összeesküvésbe keveredett, Mehmed pasa tudtával.[16] Az egyik megfigyelő azt is hozzáteszi, hogy Balassira már akkor gyanakodtak, amikor János Zsigmond meghódolt Szulejmán szultánnak; később bebörtönözték ugyan, ám a kivégzést is megérdemelte volna. Mire azonban ezek az értesülések Isztambulba értek, Balassi János már nem volt az élők sorában.

A fentiek alapján bizonyosnak tűnik, hogy Balassi János hányatott életének különböző fázisaiban határozottan kereste a kapcsolatot a törökkel. Nem tudni, hogy pozitív válasz esetén — szorult helyzetében — milyen messzire ment volna el 1571-ben vagy 1572-ben. Tény, hogy Musztafa pasa hívó levelére nem mozdult, de az a levél már kicsit későn jött. Mindenesetre Balassi jellegzetes figurája a bonyolult 16. századnak, amikor néha elég nehéz volt összhangba hozni az egyéni és a nemzeti érdekeket.[17]

---

[12] Mühimme Defteri 27, pp. 9–10, No. 34.

[13] Turcica 32 Konv. 1 f. 257r.

[14] A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589. Szerk. Takáts Sándor, Eckhart Ferencz, Szekfű Gyula. Budapest, 1915, 111, No. 105. Hóvári, *i. m.* 105.

[15] Stephan Gerlachs des Eltern Tage-Buch... Franckfurth am Mayn, 1674, 285 (Vö. Szalay László, Békes Gáspár pályájához és Balassa Bálint erdélyi fogságához adalék. Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században. Pest, 1859, 243.)

[16] Ungnád Dávid. 205; Turcica 35 Konv. 2 f. 200r-v.

[17] A fentiek fényében új megvilágításba kerülnek az olyan kijelentések, amelyek szerint Balassi Bálint tudott törökül. Elképzelhető, hogy az előrelátó apa maga szorgalmazta fia ez irányú tanulmányait. (Erre a szempontra Szentmártoni Szabó Géza hívta fel figyelmemet az alábbi hely kapcsán: „...a török nyelvben is oly nagy ékesszólással tűnt ki, hogy mindazok, akik e nyelvhez értenek, tanúsították, hogy ebben páratlanul fényes művészi jártassággal rendelkezett." /Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára. Szerkesztette, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Ács Pál. [Budapest], 1994, 59, illetve latinul: 13./)

MELLÉKLET

1.

II. Szelim szultán parancsa Balassi Jánosnak

1571. július-augusztus

(Isztambul, Başbakanlik Osmanli Arşivi, Mühimme Defteri 12, 424–426, No. 826.)

Balassi János magyar úrnak, aki mostanság alávetette magát magas udvaromnak, [az alábbi] nemes parancs írassék: Azóta, hogy boldogsággal, jószerencsével, örömmel és dicsőséggel a boldogságtól szerencséltetett hoszrevi trónra való uralkodói trónralépésünk megtörtént, titokban rendszeresen küldesz leveleket és embereket a budai beglerbéghez és a végek bégjeihez, s tudatod [velük], hogy teljesen aláveted magad s engedelmeskedsz boldogságos küszöbünknek; s most Szécsény bégjéhez, Hizirhez — tartson soká dicsősége — ezúttal levelet és embereket küldtél, s tudattad, hogy a birtokodban lévő tartományokkal és várakkal, gyermekeiddel és jobbágyaiddal s összes tartozékaiddal magas küszöbünknek tökéletes engedelmességgel és őszinteséggel s teljes szolgai alázattal és ragaszkodással aláveted magad s engedelmeskedsz neki; hogy a váraidban raboskodó mohamedánokat szabadon akarod engedni; [végül] hogy a magyar, a cseh és a morva bégek némelyike veled szép egyetértésben és szövetségben van, s ők is alá akarják magukat vetni. Mindaz, amit még ezekkel a dolgokkal kapcsolatban mondtál, a boldogságot lakhelyül bíró hoszrevi trónusom lábához részletesen beterjesztetett és előadatott, s a világot átfogó nemes nagyúri tudomásunk részévé és tartalmává vált.

Szóval, boldogságos felépítésű küszöbünk helyzetüknek megfelelően nyitott és szabad akár az engedelmeskedők s magukat alávetők, akár az ellenkezők és ellenségeskedők számára; s szép uralkodói szokásunk és dicséretes nagyúri elvünk szerint senkit nem utasítunk el és tiltunk el magunktól. Azonban mivel a Habsburg király korábban kegyet kért arra, hogy nagyúri hoszrevi trónralépésünktől [számítva] nyolc évre szólóan békében és barátságban legyen igazságos, magas küszöbünkkel, kérése közel került uralkodói elfogadásunk területéhez; s az említett időpontig a béke és a barátság végett nagyúri hitlevelünket (ahdnáménkat) kegyeskedtünk adni. Több alkalommal küldtünk a végek beglerbégjeinek és bég szolgáimnak nemes parancsokat avégett, hogy a végeken lévő győzedelmes katonáink közül egyetlen személy se lépjen országába és tartományába és ne támadjon azokra. S a fent említett bécsi király ígéretéhez híven minden évben elküldi adóját a boldogságot lakhelyül bíró kapunkhoz, s egészben véve tiszteletben tartja a békét és a barátságot. Minthogy a Te váraid és „országod" a fent említett király királyságához tartoznak, mindaddig amíg arról a részről nem nyilvánul meg a békével és a barátsággal ellentétes tett, addig a fenséget lakhelyül bíró részünkről mi is kitartunk és állhatatosak maradunk a béke és a barátság útján, határozottak és következetesek leszünk nagyúri szerződésünkben, mivel ez[t kívánja] tiszta vallásunk szokása és boldogságos végű szultánátusunk. De [az is] dicséretes padisahi elvünk, hogy minden módon kapcsolatba kerülj magas uralkodói kegyünkkel, [minthogy] a Te említett módon való őszinte engedelmességed, valamint tökéletes szolgai alázatosságod és alávetettséged boldogságos felépítésű küszöbünk számára kedves és nagyra érté-

kelt. Reméljük tehát a nagy Istentől, hogy eljön az idő, s a birtokodban lévő „ország" és tartomány és várak,[18] mindaddig míg Te életben vagy, s boldogságos kapunk iránt tökéletes engedelmességgel és alávetettséggel viseltetsz, neked és utánad jövő fiaidnak kegyeskednek adatni, s az átadás és a kinevezés ügyében határozottak és bizonyosak uralkodói ígéreteim és padisahi adott szavam.

Megparancsoltam, hogy „országod" és tartományod lakosait tekintsd jól védett birodalmam lakosainak, s előterjesztésedhez híven szép intézkedésekkel tarts ki és légy állhatatos az engedelmesség és az őszinteség ösvényén s a szolgai alázatosság és a ragaszkodás útján; s ne szűnj meg titokban folyamatosan igaz híreket küldeni, melyekre azon az oldalon tettél szert! De légy óvatos, s amíg a két fél részéről tiszteletben tartják és megbecsülik a békét és a barátságot, ne beszéld ki és ne hozd nyilvánosságra a boldogságot műhelyül bíró udvarom iránt kinyilvánított és előterjesztett alávetettségedet és engedelmességedet, nehogy ily módon a nevezett király részéről kárt okozz magadnak! S tartózkodj és óvakodj bármi olyat tenni, ami az egyezséggel ellentétes, [viszont] ne szűnj meg szép intézkedésekkel barátságot színlelni [irányában]! Ha arról a részről bármi történik a béke ellen, s eljön az idő, a legdicsőbb Isten akaratából nagyúri ígéretünknek megfelelően bizonnyal közel kerülsz majd különböző uralkodói kegyeinkhez és mindenféle hoszrevi kedvezésünkhöz.

2.

II. Szelim szultán levele Balassi Jánoshoz

1572 nyara

(Isztambul, Başbakanlik Osmanli Arşivi, Mühimme Defteri 19, 325–326, No. 659.)

Balassi János magyar úrnak [az alábbi] levél írassék: Az őszinteséget társul bíró levele most megérkezett boldogság fészkű, szerencsés küszöbünkhöz. [Tudatta, hogy] Szejfeddin vojvodát nem bocsátotta szabadon, nehogy kitudódjék magas küszöbünk iránti engedelmessége és őszintesége, [ehelyett] látszólag váltságdíjat követelt tőle, s úgy bocsátotta szabadon, elküldve őt, hogy [ezzel is] tudassa a boldogságot lakhelyül bíró kapunk iránti engedelmességét és szolgai alázatát; [kérte, hogy] ezentúl ne történjék késlekedés és elmaradás, adassék kegyes válasz, mivel a szolgáló népek többsége elunta a várakozást, némelyikük otthagyva elment, s ha még tovább húzódik, megvan az esélye, hogy mindannyian elmennek vagy kézre adják (mármint Balassit); [tudatta még] az abban a tartományban lévő bányák állapotát, s [azt, hogy] kevés a jobbágya, s [ezért] a termény[19] nem elegendő Önnek; ha a király tudomást szerez a dologról, s valakinek odaadja,[20] akkor nem marad egy napra való tartaléka és készlete sem Önnek; [hogy] a király katonát adott a velenceieknek, így segítve őket; [hogy] a papa meghalt[21] s a király néhány emberének[22] kedvezett. S mindaz, ami ez ügyben megíratott és elmondatott, a boldogságot lak-

[18] Itt némiképpen megbicsaklik a mondat gondolatmenete.

[19] Az itt szereplő szó bevételt is jelenthet.

[20] E homályos fogalmazás talán Balassi birtokait takarja.

[21] A szövegben *'baba'*, azaz papa alak szerepel, de valójában *[rim] papa* lenne a helyes változat, aminek jelentése (római) pápa. Nevezetesen Szent V. Piusz haláláról van szó, aki 1566-ban került Péter trónjára, s 1572. május elsején húnyt el (emléknapja: április 30.).

[22] A szó egyes szám harmadik személyű birtokos személyragos alakban szerepel, tehát vagy a király vagy a pápa embereit jelöli, de hogy tény-

helyül bíró hoszrevi trónusom lábához részletesen beterjesztetett és előadatott, s nemes tudomásunk részévé és tartalmává vált.

Szóval, minekutána a király részéről a békével és a barátsággal ellentétes tett megnyilvánulása ellentétben lenne tiszta vallásunkkal és igazságos törvényünkkel,[23] mostanság erről a részről nem engedhető meg a békével kapcsolatos tett megnyilvánulása. Helyzeted és ez ügyben való kérésed részleteiben ismertté vált. Amíg valami nem történik, addig az igyekezet és a törekvés övét erősen felkötve szükséges, hogy boldogsággal teli levelünk megérkezésekor, amíg arról az oldalról valami nem történik, egy ideig színlelj, katonáidat és szolgálattevőidet megnyerd, s ne engedd el őket magad mellől. S ha katonaság jönne ellened, s nem lenne erőd az ellenállásra, amennyiben abba az irányba el lehet menni, menekülj az erdélyi vajdához, minthogy a nevezettet erre figyelmeztettük. Reméljük a nagy Istentől, hogy az irányunkban lévő bőséges hűséged alapján ügyeid elintéződnek, s bizonyos, hogy tiszteletben lesznek tartva. De bárhogy is áll a dolog, irányukba színlelj barátságot! Tehát ha arról a részről a békével ellentétes tett nyilvánulna meg, a győzedelmes katonák sem fognak tétlenül állni, a magas [isteni] kegy és Allah küldötte őnagyságának — ima légyen érte és béke vele — áldásainak bőséges csodái által ellene vonul, s az fog bekövetkezni, amit Isten rendel. Te csak légy teljes hűséggel és őszinteséggel magas küszöbünk iránt! Ha van benned szívbeli tisztaság, bármi is lenne addig, igyekezz és törekedj, s a nagy Istentől reméljük, hogy mind Rád, mind a Neked hűségesen és őszintén szolgálókra kellő figyelem lesz fordítva. „Országodat" és vidékedet óvd és védd, amennyire csak lehet, s ne szűnj meg tudatni minden ügyedet s egyéb, a királyról szerzett híreidet.

legesen milyen összefüggésben, nem világos számomra.

[23] A mondatnak ez a fele nincs igazán összefüggésben az utána következő gondolattal. Inkább azt várnánk, hogy arra utalnak, miszerint a Habsburgok eddig betartották a békét. Első nekifutásra talán csakugyan ezt akarták írni, de aztán kihúzták a „megnyilvánul" ige első részét, helyére a „megnyilvánulása" alakot téve.

Kéri Henrik

A TOLNA MEGYEI NÉMET LUTHERÁNUSOK

Megjegyzések egy tanulmányhoz

A Tolna megyei levéltári füzetek 5. kötetének 5–163. lapján jelent meg Szita László tanulmánya *A lutheránus németség bevándorlása és településtörténete Tolna megyében a XVIII. században* címmel.[1] A tanulmány tárgykörénél fogva két korábbi munka mellé sorolható, amelyek a harmincas években jelentek meg, éspedig Weidlein János, *A Tolna megyei német telepítések (Szekszárd, 1937)* és Schmidt János, *Német telepesek bevándorlása Hesszenből Tolna-Baranya-Somogyba a XVIII. század első felében (Győr 1939)*[2] című tanulmánya mellé. Schmidt és Weidlein munkája a harmincas évekhez kötődik. Úttörők voltak, elődökre alig támaszkodhattak. A forrásanyagot nekik kellett összehordaniok, s forrásaik részint életkörülményeik folytán adottak voltak. Weidlein későbbi tanulmányaiban, amelyeket a *Die Schwäbische Türkei* című kötetében egyesített, 1937-es munkájának néhány téves adatát korrigálta.[3] Azóta, hogy 1944 novemberében elhagyta az országot, itthoni levéltári kutatást már nem végzett, így korábbi eredményeinek kiegészítése, továbbfejlesztése a kívánt mértékben nem valósulhatott meg. Schmidt már 1939-re hatalmas anyagot gyűjtött össze, nyilvánvalóan készülve a tolna-baranya-somogyi evangélikus egyházmegye történetének megírására. Anyagát fia, Gustav Schmidt-Tomka saját kutatásaival kiegészítve használta fel *Beiträge zur Geschichte des evangelischen Seniorats in der Schwäbischen Türkei (München, 1976)* című munkájában, kijavítva apja korábbi tanulmányának néhány téves adatát. Schmidt János hagyatékáról még bővebben szólunk.

Szita László tanulmánya már azért is figyelmet érdemel, mert hosszú szünet után újabb forrásokat vont be a kutatásba, amelyek az eddigi eredményeket lényegesen módosíthatnák. A hazai lutheránus németség Tolna megyében koncentrálódott, tömeges betelepülése a 18. század első felére esett, így egy adott történeti szituációban és földrajzi keretben figyelhető meg egy vallási-etnikai kisebbség mozgása, közösséggé szerveződése. A szerző munkájához Schmidt János kéziratos hagyatékát használta, gyakran akkor is ragaszkodott hozzá, ha saját levéltári kutatásának eredményei Schmidt megállapításainak ellentmondtak. Így olyan nézetekkel kell itt vitába szállnunk, amelyeket a szerző Schmidt munkásságából vett át.

Megjegyzéseimet bizonyos címszavak köré csoportosítva teszem meg. Ezek közül is kiemelek kettőt, amelyek Schmidt nézeteit az 1720-as telepítések lefolyásáról és

---

[1] A továbbiakban: *Szita*

[2] A továbbiakban: *Schmidt*

[3] *Weidlein, Johann:* Die Schwäbische Türkei. Beiträge zu ihrer Geschichte und Siedlungsgeographie. 1967, 246.

a betelepültek életkörülményeiről lényegesen befolyásolták: a Mercy grófok szerepe a telepítésben és az ún. III. Károly-féle második pátens.

Schmidt János munkássága. Schmidt Jánosnak a tolna-baranya-somogyi lutheránus németség eredetének, letelepedése körülményeinek kutatásában hervadhatatlan érdemei vannak. Életében kevés tanulmánya jelent meg. Elsőnek említhetjük itt a *Wie Pfarrer Reichard nach Varsád kam*[4] (Hogyan került Reichard lelkész Varsádra) című cikket. A lelkész nehéz sorsán keresztül Schmidt az ősök vallási állhatatosságára, hagyományaikhoz való ragaszkodására figyelmeztet. Forrást nem jelöl meg, a történetet valószínűleg egy késői gyülekezeti feljegyzésből vette. Az azóta előkerült dokumentumok[5] lényegesen eltérnek a Schmidt által előadott színes történettől. A cikket én inkább Schmidt lelkipásztori tevékenysége részének, mint történészi tanulmánynak tekinteném. Jellemzően *Pfarrer Schmidt* (Schmidt lelkész) aláírással jelent meg.

Ugyanez mondható el a szerző egy másik cikkéről: *Auswanderung des Pfarrers Joh. Mars. Nic. Tonsor und seiner Landsleute aus Hessen nach Kistormas in Ungarn 1724.*[6] (Joh. Mars. Nic. Tonsornak és honfitársainak kivándorlása Hessenből Magyarországra, Kistormásra, 1724-ben). Forrást itt sem jelöl meg, csak hivatkozik egy *igen megbízható* („höchst verläßlich") feljegyzésre. Szita László szerint[7] Schmidt ezzel kapcsolatban egy 1850–1860-ból származó másolatot említ, melynek eredetije Tonsorra menne vissza. Ha ez így van, az eredeti történet ugyancsak megváltozhatott. Összekeverték benne a két Mercyt (Claudius Florimund Mercyt és fogadott fiát, Anton Ignaz Karl August Mercy-Argenteaut), nem tudunk a sokat emlegetett Vátzy kapitány létezéséről, aki állítólag Mercy nevében Bécsben verbuválta össze Tonsort és honfitársait Kistormás számára. (Valószínűleg Wasy Tóbiásról, a Mercy-birtok akkori jószágigazgatójáról van szó, aki ha nem is Bécsben, hanem a tolnai Duna-parton gyűjtötte össze a telepeseket). Így az egész színes történet inkább a szépirodalom vagy a hitbuzgalmi irodalom, mint a történettudomány körébe tartozik.

Viszont van Schmidtnek néhány tanulmánya, amelyek az addigi kutatásnak új irányt szabtak. A *Deutsch-Ungarische Heimatblätter* című folyóiratban közzétett cikkei fölkészülést, előmunkálatot jelentettek élete főművéhez, a már említett, Győrben megjelent tanulmányhoz. Egyértelművé teszi, hogy a tolnai lutheránus németség többségében Hessenből vándorolt be. Hesseni levéltárakban számos dokumentumot talált, amelyek a *kivándorlás* körülményeit, a történeti hátteret világították meg. Listát tett közzé hesseni kivándorlókról, akik Tolnában telepedtek le. A későbbi tanulmányban ezeket az eredményeket elmélyítette, újabb adatokkal kiegészítette. Hiányérzetünk van azonban a *bevándorlás* ábrázolásával. A Schmidt által közzétett dokumentumok egy része (Károly császár levele a hesseni őrgrófhoz 600 család kivándorlása tárgyában, az őrgróf levélváltása a szomszédos tartományok fejedelmeivel) a bánsági kamarabirtokokra vonatkoztak. A kamarabirtokokon a telepítés mechanizmusa lényegesen eltért a tolnai magánbirtokokon folytatott gyakorlattól. Nem egy kutató esett már abba a hibába, hogy a jól dokumentált bánsági telepítés eljárásait

[4] Christlicher Hausfreund, 1929, 14/15.sz. (Pécs)

[5] *Lotz, Friedrich:* Johann Karl Reichard (1700–1753), Südostforschungen, Bd. XXII. (1963), 326–346.

[6] Deutsches Blut im Karpathenraum, Bd. 6 (1941/42), 187–189.

[7] *Szita*, 98. o., jegyzet.

a csak nagyon szerényen dokumentált tolnai viszonyokra alkalmazta. Schmidtnek ugyan látszólag nagyon gazdag anyag állt rendelkezésre: az egyházközségek irattára, de ezekben a telepítéssel egykorú iratanyag alig volt, már csak azért sem, mert az irattárak többségükben a II. József-féle türelmi rendelet után a megalakuló egyházközségekkel együtt jöttek létre. Így csak 1800-tól kezdve találunk nagyobb számban egyházközségi krónikákat (így Mekényes, Ráckozár, Nagyszokoly krónikáját az Evangélikus Országos Levéltárban), egyházlátogatási jegyzőkönyveket, amelyek helytörténetileg ugyan érdekesek lehetnek, a megelőző időkre azonban történeti forrásként ugyancsak kellő kritikával használhatók. Számos visszaemlékezés csak az 1880-as években jelent meg, 100 évvel a türelmi rendelet és az első nagy templomépítési hullám után. Forrásértékük többnyire nagyon csekély.

A Schmidt-hagyaték. Schmidt János kortársai emlékezete szerint rendkívüli szorgalommal és gondossággal másolt le minden iratot, amely a tolna-baranya-somogyi evangélikus esperességgel, annak lelkészeivel, tanítóival, népével, falvainak településtörténetével kapcsolatban volt. Nem volt ismeretes, hogy e gazdag dokumentumgyűjtemény mellett számos kézirata is fennmaradt, amelyekben a gyűjtött anyagot vagy annak egy részét feldolgozta. Szita Lászlótól tudjuk, hogy ez az anyag Gustav Schmidt-Tomka ajándékozása révén a németországi Gerlingen város könyvtárába és levéltárába került.[8] Szita több kéziratot idéz cím szerint, ezek között is a legterjedelmesebb lehet a *Tolna-baranya-somogyi ág. hitv. evang. egyházmegye és gyülekezeteinek krónikája 1713–1781. Gyűjtögette Schmidt János györkönyi ev. lelkész* című kézirat, ez az anyag tizenkét kötetnyi feljegyzés. A szerző művét szerényen *krónikának* nevezte, talán ezzel is jelezni akarta, hogy nem hiteles történetet írt meg, hanem csak az általa *gyűjtögetett* anyagot foglalta írásba. E krónika megjelentetése — ismerve Schmidt írói készségét — sok érdeklődő olvasóra találna, gondos hivatkozásai pedig a település- és egyháztörténészeknek, helytörténészeknek lehetővé tennék, hogy a források gondos mérlegelésével a megbízható és hiteles anyagot saját munkájukba átemelhessék. Ez a kéziratos anyag Szita László munkájának fő forrása. A szerző ugyan hangsúlyozza, hogy „dolgozatunkban a hagyatékra hivatkozunk akkor is, ha ismerjük a megmaradt eredeti irat helyét valamelyik magyarországi levéltárban",[9] az esetek jelentős részében azonban fordítva történhetett: a jegyzetekben MEEL-lel (Magyarországi Evangélikus Egyház Levéltára, más jelzéssel EOL, Evangélikus Országos Levéltár) jelzett hivatkozások forrása valójában a Schmidt-anyag. Forrásairól szólva megemlíti, hogy „döntően az egyházközségek megmaradt irataira, a *Magyar Evangélikus Egyház Levéltárában* őrzött *Tolna-Baranyai Evangélikus Egyházmegye* egyházközségeinek levéltáraira támaszkodtunk",[10] de ez esetben is a Schmidt-anyag lehet a forrás. Az egyházközségek levéltára ugyanis nem az Evangélikus Országos Levéltárban, hanem ma is az egyes parókiákon van. A legtöbb parókia azonban jelenleg üres, levéltáruk gyakorlatilag hozzáférhetetlen.[11]

Ez azonban technikai kérdés. Schmidt János ismert pontossága okán szöveghű másolatokkal és pontos forrásmegjelölésekkel számolhatunk, s ez az ő anyagára tá-

[8] *Szita*, 9.
[9] *Szita*, 10.
[10] *Szita*, 8.
[11] A szerző által jelzett tétel-számok (Györköny 136, Kismányok 143, Varsád 162 stb.) nem az EOL, hanem az 1983-ban az Új Magyar Levéltár gondozásában megjelent fondjegyzék jelzései.

maszkodó kutatás hitelét növeli, ha az eredeti források hozzáférhetetlenek. Másolatai elkészülte óta sok anyag elkerülhetett eredeti lelőhelyéről, van, amely már ma fellelhetetlen,[12] egyes gyülekezeti levéltárak a második világháborúban károsodtak (pl. a varsádi és a bikácsi), s félő, hogy a jelenlegi helyzetben a még meglevő levéltárak tovább károsodnak. Így a téma kutatói a jövőben még inkább fogják igénybe venni a kéziratos másolatokat. Ezért is sajnálatos, hogy e gazdag hagyaték nem hazai könyvtárba vagy levéltárba került.

A Mercy-kérdés. A Mercy grófok az Eszterházyak után Tolna megye legvagyonosabb földesurai voltak. Az ő birtokukon volt a legtöbb lutheránus német település, ezért a németség letelepítésében és a lutheránusok védelmében a családnak kiemelkedő jelentőséget tulajdonítanak. Forrásként a szájhagyományon alapuló késői feljegyzések szolgáltak, sok-sok ellentmondással. A három Mercy (Claudius Florimund Mercy, fogadott fia, Anton Ignaz Karl August Mercy-Argenteau és ennek fia, Claudius Florimund Mercy-Argenteau) neve, szerepe gyakran keveredik egymással, így a szakirodalom is nehezen tud köztük rendet tenni.[13] Szeniczei Bárány György telepítési ügyekben a Mercyek tanácsadójaként, hol az ifjabb Claudius Florimund Mercy, hol Karl August Mercy (mindketten de Argenteau!) nevelőjeként jelenik meg Szitánál.[14] Megbízható forrás azonban egyik adatra sincs. Schmidt szerint Mercy a császár tudtával és akaratából támogatta a protestáns bevándorlókat,[15] de Schmidt közli azt a változatot is, hogy a császár szemrehányást tett neki, amiért birtokaira különös előszeretettel lutheránusokat fogadott be.[16] Eleddig nincs bizonyítékunk arra nézve, hogy (Szita megfogalmazásában) a Mercyek „a települések népességének etnikai és vallási érdekeit megfelelőképpen összehangolták", s Mercy „még reformátusokat sem engedett a lutheránusok közé", hogy „Hesszenben élénk telepítési akciókat szervezett", „nagy kiterjedésű birtokaira telepeseket verbuvált", „a telepeseket Mercy ágensei toborozták", „a császár engedélyével magánbirtokaira is irányíthatott telepeseket a különböző német tartományokból", „a Bánátba indított telepeseket Mercy gróf Tolna kikötőjében szállította le a kompról. Itt készítettek mustrákat róluk és irányították a különböző falvaikba, illetve pusztákra".[17]

Nem áll továbbá, hogy „a pécsi egyházfő eredménytelenül lépett fel Claudius Mercy ellen". Ez az állítás is Schmidt Jánosra megy vissza, de úgy tűnik, ő nem ismerte a megyei és az országos levéltárnak az 1720-as évek protestánsellenes intézkedéseire vonatkozó anyagát. 1724-ben III. Károly rendelkezése értelmében a protestáns lelkészek az artikuláris helyen kívül semmiféle egyházi funkciót nem végezhettek. Megjegyzendő: a török alól felszabadított országrészben nincs is artikuláris hely. Kivételként megengedi, ha a lelkész a pesti komisszió megkezdése előtt (1722) már a községben volt, funkcióját ott, de csak ott, tovább gyakorolhatja.[18] Már egy

[12] Például a forrásmunkaként igen fontos Protocollum Venerabilis Contubernii Tolnensis.

[13] A családi kapcsolatokat tisztázta *Gerhard Seewann* (Zur Familiengeschichte der Grafen Mercy und Mercy Argenteau, Südostdeutsches Archiv 1976/77, 53–70.)

[14] *Szita*, 11., 12. és 72.

[15] *Schmidt*, 47.

[16] Szita László ezt Kallbrunner Mercy-életrajzából is idézi.

[17] Az idézeteket Szita 11–18. lapjáról vettem, de ezek jórészt megegyeznek Schmidt megállapításaival és nézeteivel.

[18] MOL, C 13, 1724.10.24.

hétre rá olvashatjuk a megyei közgyűlési jegyzőkönyvben: a méltóságos főispán úr tiltakozik amiatt, hogy néhány földesúr a kegyúri jogra hivatkozva s azt magának követelve kálvinista és lutheránus prédikátorokat alkalmaz és kedvez nekik; ezért felhívja a nemes vármegyét, hogy őfelsége kegyes határozata értelmében ezeket el kell űzni, legalább is azokat, akik a (pesti) komisszió után jöttek. A méltóságos főispán úr ebben az esetben Nesselrod pécsi püspök, egyúttal Baranya és Tolna főispánja. A rendelkezés Györköny, Gyönk, Varsád, Kismányok és Pálfa kivételével az összes többi lutheránus gyülekezetet érintette; az első két helységnek protestáns földesura volt, az utóbbi három helységnél már Mercynek (valószínűleg A. I. K. A. Mercy-Argenteaunak) kellett bizonyítania, hogy a törvényes előírásnak megfelelnek: már a pesti komisszió megkezdése előtt volt lelkészük. A többi községből a lelkészeket elűzték, sőt a tanítókat is, mert lelkész hiányában ők látták el az egyházi funkciók egy részét (pl. temettek).[19] Eközben is a császárhoz fordul Nesselrod, hogy Mercy tolnai birtokáról, amely az ő püspöksége területén van, a katolikus hit terjesztése és megerősítése érdekében a protestáns prédikátorokat elűzzék.[20] Nesselrod Kun Ferenc Bonyhád környéki birtokait is emlegethette volna, de ő inkább nagyvadra szeretett vadászni. A dolog még kapóra is jött neki, mert ebben az időben mérgesedett el a vita Mercy és a megyei adminisztráció között.[21] Nesselrod nagyon is eredményesen protestált. A császár utasítására a helytartótanács intézkedik. Ismét arra figyelmezteti a megyét, hogy csak a pesti komisszió előtt alkalmazott prédikátorok maradhatnak. Egyébként pedig a kegyúri jog értelmezése őfelségére tartozik, ő pedig úgy rendelkezett, hogy ezt a magánbirtokokon is csakis az igaz katolikus hit terjesztésére, nem pedig az eretnekség bevezetésére szabad használni.[22] Ez világos cáfolata Schmidt, Weidlein és követőik által gyakran hangoztatott nézetnek, hogy Mercy kegyúri joga folytán biztosíthatta alattvalóinak szabad vallásgyakorlatát. Mercy — lehet azonban, hogy az ő nevében A. I. K. A. Mercy-Argenteau gróf — nagyon is komolyan vette a helytartótanács leiratát. Válaszában azt bizonygatta, hogy a birtokán élő lutheránusok már a birtok megvásárlása előtt telepedtek oda. Aparból, Závodból, Vejkéből, Berényből a nem-katolikusokat kitelepíti, a korábban több felekezetű Mucsi mára már tisztán katolikus, Hőgyészen, Szakadáton és Lengyelen pedig száz katolikus családot szándékozik letelepíteni. Beadványában aggályának is hangot ad: mi lesz akkor, ha alattvalói a korlátozó intézkedések miatt szélnek mennek? Ez nemcsak az ő kára volna, hanem az adó elmaradása miatt a királyi kincstáré is.[23]

A kiadott rendeleteket a megye végrehajtja, néha vontatottan, egyes tisztviselők láthatóan jobb meggyőződésük ellenére járnak el a rájuk kirótt feladatokban. Az 1726. február 5-i közgyűlésen ismertetik a helytartótanács leiratát, mely a császár parancsára elrendeli, hogy a földesurak csak a helytartótanács által kiállított menlevelekkel rendelkező svábokat telepíthetnek le, s ilyen menlevelet csak katolikusok kaphatnak.

---

[19] Az erre vonatkozó adatokat l. Tolna megye közgyűlési jegyzőkönyveiben, 1725.09.24. (554–556.), 1726.02.05 (p. 42) és a helytartótanácsnak küldött jelentéseiben, MOL, C 20, 1725.09.24, MOL, C 40, lad. F, fasc. 2, 1726.04.26.

[20] MOL, C 13, 1725.08.07, l. még Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára (=TMÖL), Közgyűlési iratok, 3.465

[21] Erre vonatkozólag l. az 1725. évi Tolna megyei közgyűlési jegyzőkönyveket.

[22] MOL, C 20, 1725.10.23.

[23] TMÖL, Közgyűlési iratok, 3.506 (Dátum nélkül)

Más vallásúak befogadása tilos, s ha ilyen családok jelentkeznének, erről a tanácsot informálni kell. Köriratban újra közzéteszik, hogy bizonyos községek protestáns lelkészeit a megyéből el kell űzni, addig is egyházi funkcióikat vagyon- és szabadságvesztés terhe mellett nem láthatják el. Ehhez csatlakozik az alispán (Daróczy Ferenc paksi földbirtokos) tiltakozása: ha Paks az új adóterhek miatt tönkremegy és elnéptelenedik, ezt ne írják a földesúr rovására; ha a svábok és németek az új terhek miatt elmennek, a megye azokra sem támaszkodhatik, akik itt maradnak. A tiltakozáshoz az egyik főszolgabíró is csatlakozott.[24] A svábok elmenetelében a vallási korlátozások is szerepet játszottak, de erről egy alispán hivatalosan nem vehetett tudomást.

III. Károly állítólagos második pátense. Schmidt János idézett művében vitába száll Szekfü Gyula azon állításával, hogy „III. Károly, atyjával, I. Lipóttal ellentétben csak katholikus telepedést volt hajlandó előmozdítani. (Hóman-Szekfü, IV. k. 429."[25] Szekfü mellett szól, hogy a Kolonics-féle betelepítési pátens *rendre, nemzetiségre és felekezetre való tekintet nélkül* szólította az országba a letelepedni szándékozókat.[26] Az 1722-es pátens ezt a felsorolást nem tartalmazza, de korlátozó intézkedéseket már 1724. júniusában hoznak, amikor a Bánságban egy nagyobb lutheránus csoportról szereznek tudomást.[27] Először bűnöző elemek és naplopók szabad mozgásának megakadályozására teszik kötelezővé a menlevél felmutatását, s hamarosan megtelnek a megyei börtönök. 1726-ban kerül sor a már említett további korlátozásra: menlevelet a helytartótanács csak katolikusoknak állíthatott ki, menlevél (belföldieknél elbocsátó levél) nélkül jobbágyot befogadni nem szabad, menlevél nélkül érkezőket a helytartótanácsnak azonnal jelenteni kellett.[28] Ezért volna meglepő, ha III. Károly már 1728-ban különösebb kényszerítő ok nélkül protestánsokat, szabad vallásgyakorlatot ígérve, hívott volna az országba. „A második császári pátens 1728. ápr. 14-én kelt Bécsben, de Wormsban nyomtatták ki, — írja Schmidt. — Az 1728-ban kelt pátens név szerint megemlíti az ág. hitv. evangélikusokat, biztosítja nekik a vallásuk zavartalan gyakorlását s lelkész hívásához az engedélyt."[29] A nyomtatványt a hesseni állami levéltárban találta. Megjegyzi még, hogy „a [mucsfai] gyülekezet feljegyzéseiben meg van említve, hogy ők III. Károly különös privilégiumával telepedtek le.". Bajban erre hivatkoztak, s ezt tették az izményiek is.

Kis János püspök 1814-es egyházlátogatása alkalmával a majosiak is azt állítják, hogy őseik III. Károly teljes vallásszabadságot biztosító pátensével jöttek az országba, ez a pátens azonban idő közben elveszett. Nyilvánvalóan ugyanarról a nyomtatványról van szó, amelynek egy-egy példánya az izményiek és mucsfaiak birtokában volt. Az első probléma ezzel az állítólagos pátenssel az, hogy 1728-ban kelt, a három község betelepítése pedig 1725-re gyakorlatilag befejeződött. Ezután egy ideig csak egyes szállingózók jöttek, ők hozhatták magukkal az említett nyomtatványt. Hogy a hatóság nem vette komolyan, szép keveréknyelven jelzi egy interlineáris bejegyzés a mucsfaiak és izményiek egy 1771-es beadványán: Stultus diplomata, ergo Hung. minus valet

---

[24] TMÖL, Prot. Cong. 1726.02.05. (32–33.)
[25] *Schmidt*, 23.
[26] *Tafferner, Anton:* Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte,. I. k. 53–55.
[27] *Tafferner*, i.m. II. k. 195–196.
[28] MOL, C 40, I. k., 1726.01.07. és TMÖL, Prot. Cong., 1726.02.25 (32.)
[29] *Schmidt*, 23.

als die Strohpatenten.[30] (Ostoba okirat, magyarul, a szalmapátenseknél is kevesebbet ér.) A szalma itt nyilvánvalóan az értéktelen szinonimája.

E nyomtatvány két példányban is megvan az Evangélikus Országos Levéltárban, keltezése és a nyomtatás helye a Schmidt által adott adatokkal megegyezik.[31] Első része a tulajdonképpeni pátens, ebben a császár megbízza Johann Frantz Falck kamara-főigazgatót, hogy a Tokaj környéki kamarabirtokok betelepítéséhez a birodalomban 200–300 földművelésben és szőlőtermesztésben jártas német családot verbuváljon és a nekik ígért szabadságjogokkal Magyarországra hozzon. A magukkal hozott házi berendezési tárgyak menlevelük felmutatása mellett vámmentesek. A pátens szövege nagyjából azonos azzal, amelyet 1722. március 30-án a korábbi telepítésszervező Franz Albert Crauß a császártól kapott,[32] néhány mondata Ernst Ludwig hesseni őrgrófhoz 1722. április 20-án intézett levelében is előfordul.[33] Ezt a részt követi Falck toborzó szövege, amelyben olyasmit ígért, amire nem volt felhatalmazása: minthogy egyes császári uradalmakban a vallás- és lelkiismereti szabadság engedélyezve van, az ágostai felekezethez tartozó emberek a birodalomból, vagy a felső-magyarországi esperességből hozhatnak prédikátort és lelkészt s megfelelő ellátásukról gondoskodniuk kell, állítja Falck. („Gleichwie auch in einigen Kayserl. Confin. und Herrschaften die freye Religions=und Gewissens=Freyheit allerdings erlaubt ist, deme zu folg sollen die der Augspurgischen zugethane Hausleuth mit einem Prediger oder Seelsorger aus dem Reich, (welcher sich diesfalls beliebig anzumelden hätte) oder in Ober Hungarn bey dasigem Evangelischen Ministerio mittelst einer vergnüglichen besoldung versehen werden, worauf sich vestiglich zu verlassen ist.") Sem az 1728. június 11-én Falckkal kötött szerződés, sem az augusztus 28-án kiállított menlevél ilyen felhatalmazást nem tartalmaz.[34] Ez Falck felelőtlen ígérete volt, hiszen szerződésének „Conditiones"című fejezetében arra kötelezték, hogy katolikus családokat hozzon („alle Catholischer Religion seyn müssen").

III. Károly ún. második pátensének és a protestánsoknak tett engedménynek tehát nincs történeti alapja. (A Tokaj környéki telepítés ebben a formában nem jött létre.)

Kun Ferenc ügye.[35] Claudius Mercy működése Tolnában kevés nyomot hagyott azonfelül, hogy 1722-ben megvette az apari uradalmat. Egyoldalú felmagasztalása gyakran más történelmi szereplők érdemeinek tagadásával járt együtt. „Kun Ferenc 1722-ben a hesszeni származású Jeromos Schwarzwälder lelkészt, majd 1725-ben az ugyancsak hesszeni Andreas Kristof Widdert kényszeríti a község elhagyására. A betelepülők és papjaik is a Felső-Hesszenben fekvő településekről vándoroltak Majosra", írja Szita László a Schmidt-Tomka hagyatékra hivatkozva.[36] Másutt egymás után három majosi lelkész elűzéséről ír.[37] Schmidt egyik forrása Kis János szuperin-

[30] Mucsfa, Izmény 1771, EOL, Tolna-Baranya- Somogyi Esperességi Levéltár, 1. csomó, 27. sz.
[31] EOL, I a 11; 17
[32] Közli *Leo Hoffmann:* Neue Heimatblätter, Jg. I,. (50–55.)
[33] Közli *Fiedrich Lotz:* i.m. 345–346.
[34] *Tafferner,* i.m. III. k. 178.l. és V. k. 98.
[35] Kun Ferencre és Majosra vonatkozólag l. TMÖL, 3.272, 3.373, 10.105, MOL, C 13, 1727.05.26, MOL, C 40, Acta religionaria, lad. F, fasc. 2 (benne vagy 70 okmány)
[36] *Szita,* 109. l
[37] *Szita,* 38

tendens 1814-es majosi egyházlátogatási jegyzőkönyve lehetett.[38] Ebben azonban azt állítják, hogy az első lelkészt, a birodalomból behívott Jeremias Schwarzwäldert Kun Ferenc 1722-ben elűzte, a második, a győri származású Johann Egerlund már 1723-ban meghalt, a harmadik, a pozsonyi születésű Andreas Christoph Widder 1727-ben a vármegye parancsára volt kénytelen elhagyni a gyülekezetet. A fenti adatok egykorú dokumentumokkal is igazolhatók, kivéve azt, hogy Schwarzwälder a birodalomból jött s Kun Ferenc űzte volna el. Szita 63. lapján található jegyzet szerint Schwarzwälder Körmöcbányán született s megvannak a tanúvallomások, amelyeknek alapján a pécsi püspök bebörtönöztette. Ezekben Kun közreműködéséről nincs szó. Widderről nemcsak azt tudni, hogy pozsonyi születésű, hanem azt is, hogy magyar nemessége volt. A betelepülők és három papjuk eredetének Felső-Hessenbe helyezése igy legfeljebb része annak a legendának, hogy a betelepülők papjaik vezetésével érkeztek az új hazába.

Widder elűzésében Kun Ferenc ugyancsak ártatlan, a lelkész csak a vármegye közbelépésére hagyta el Majost. Nemes származása miatt a vármegyei hajdúk vele szemben erőszakot nem alkalmazhattak, viszont vasra verve a simontornyai börtönbe vetették az elűzést akadályozó majosi bírót. A község a királytól kérte az eredeti állapot visszaállítását, ehhez mellékelték Kun Ferenc tanúsítványát, mely szerint a lelkész jámbor, józan és állhatatos életviteléért mind a katolikusok, mind a protestánsok körében tiszteletnek örvendett és a klérus illetve a megye parancsára kellett elhagynia gyülekezetét. Ez szinte felségsértés számba ment. A helytartótanács utasítására a megye felülvizsgálja a majosiak kérelmét, ezután mindenben elmarasztalták a községet, a megyei ügyész pedig javasolta, hogy Kun Ferenc a megyei közgyűlés előtt vonja vissza *botrányos* nyilatkozatát, amelyben a lutheránus prédikátor magatartását igazhívő katolikusokéhoz merte hasonlítani.

Kun vallási türelméről, esetleg protestánsok iránt szimpátiájáról egyéb jelek is szólnak. Egy majosi anyakönyvi bejegyzés szerint keresztapaságot vállalt egy bonyhádi magyar lutheránus nemes újszülött gyermekénél, a keresztelő lelkész az ugyancsak nemes Widder.

Érdekesek Kun Ferenc telepítési szerződései. Az 1724-es szerződésekben a mórágyiaknak és bonyhádiaknak megengedi, hogy saját költségükre templomot, paplakot építsenek, nem szerepel azonban e kitétel a Schilsonnal közösen adott hidasi szerződésben, feltehetően a korábban katolikus egyházi funkciókat betöltő Schilsonra való tekintettel. Az 1722-es cikói szerződésben a községet kifejezetten kötelezi, hogy saját költségén templomot építsen és lelkészt tartson. Ez nyilván a község lutheránus lakóira vonatkozott, a katolikusoknak Kun 1725-ben saját költségén építtetett templomot. Érdekes, hogy a cikói szerződésnek fenti pontja az 1720-as keltezésű majosi szerződésre hivatkozik, ez azonban egy fontos kiegészítést tartalmaz: a földesúrnak ezen rendelkezése csak addig érvényes, ameddig a király vagy a megye másképpen nem rendelkezik. Tekintve, hogy a majosi szerződés csak egy 1874-ból való másolatban maradt ránk, könnyen meglehet, hogy itt egy későbbi betoldásról van szó.[39]

A sokszor elmarasztalt bonyhádi földesúr védelmében ezeket el kellett mondani.

---

[38] EOL, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek

[39] A bonyhádi, cikói, hidasi, morágyi szerződést l. TMÖL, A Perczel-család levéltára. A majosit Schuon után Tafferner is közölte, i.m. III. k., 136.

*

Itt olyan témákat érintettünk, amelyek Schmidt illetve Schmidt nyomán Szita koncepciójának kialakításában nagyobb súllyal voltak jelen. Ezekről lehetne vitatkozni, ellene vagy mellette érveket felsorakoztatni, tényeknél erre nincs lehetőség.

A szerző vitatható munkamódszerét egy példán szemléltetjük.

1728. május 28-án a hőgyészi uradalom Kismányokkal új szerződést kötött. A szerződés két példányban készült, egyet kapott a község, egy maradt az uradalomnál („in duplo gefertiget und jedem theil eines davon behändiget"). Mára valószínűleg mindkettő elveszett. A hőgyészi példány szövegét Weidlein az 1935. évi *Deutscher Volkskalender*ben tette közzé, a kismányoki példány másolata Ludwig Lagler kiadványában maradt fenn.[40] A két kiadvány kisebb eltérései az eltérő olvasatra vezethetők vissza. Szita tanulmányának 89. lapján ugyanazzal a dátummal (1728. május 28-a) a forrás megjelölése nélkül közöl egy állítólag Kismányokkal között szerződést. Az összehasonlításból viszont kiderül, hogy ez lényegében az 1722-es kismányoki latin nyelvű szerződés meglehetősen szabadon kezelt fordítása, kiegészítve az 1728-as német nyelvű szerződés egyes kitételeivel, de olyan irányú változtatással, amely Mercy nagylelkűségét hivatott bizonyítani. Az 1728-as szerződés e mondata „den Gottesdienst können sie vermög ihrer Religion exerciren, bey welcher sie auch allezeit von hoher Herrschaft, soviel es möglich seyn kann, geschützet werden", Szitánál ebben a formában jelenik meg: „Minden lakosomnak vallásában és ezen vallással járó szolgálatban való akaratuk érvényesítését teljességgel biztosítom és minden ez elleni erővel szemben megvédem". A továbbiakban azt állítja a szerző, „a Mercy-féle telepítési szerződések leglényegesebb pontjai a gazdasági viszonyokat rendező, szociológiai tartalmú megállapodásokon felül a *'teljes és háborítatlan vallásszabadságot biztosító'* fejezetek voltak. A földesúr kötelezte magát, hogy *'a mindenünnen jövő támadással szemben meg fogja őket védeni.'*"[41] Ezzel szemben a fenti korlátozó megfogalmazásra hivatkozom, hogy vallásukban, amennyire lehetséges, védelmet kapnak („soviel es möglich seyn kann, geschützet werden"). Továbbá meg kell állapítani, hogy ez az ígéret még ebben a korlátozó formában sem vonatkozott az összes Mercy-alattvalóra. Tudtommal ezt a mondatot mindössze két szerződés tartalmazza: a Kismányokkal és Pálfával kötött 1728-as szerződések, de hiányzik a mondat az 1728-as hidegkúti szerződésből, valamint a többi ismert szerződésből az 1722., 1731., 1732. és 1736. évből. Ennek kézenfekvő oka, hogy Kismányok, Pálfa, továbbá még Varsád (ahonnan azonban nem maradt fenn szerződés) a törvényes rendelkezések szerint bizonyos mértékig szabadon gyakorolhatták vallásukat, mert már a pesti komisszió megkezdése előtt (1722) volt prédikátoruk, ez a jog azonban a többi Mercy-községet nem illette meg. – Nem lényegtelen, hogy a szerző az 1728-as szerződés aláírójaként Claudius Mercyt tünteti fel, noha az összes ismert szerződést 1722 után — így a Lagler-féle másolatban a kismányokit is — Mercy-Argenteau írta alá.

Szita László tanulmányában a téves vagy egymásnak ellentmondó adatok nagy számban fordulnak elő. Nem tudni, hogy ezek Schmidt Krónikájából vagy különböző időben keletkezett feljegyzéseiből, kézirataiból vagy egyéb források adatainak átvé-

[40] *Lagler, Ludwig:* Gedenkschrift zur hundertjährigen Gedächtnisfeier des Gotteshauses der evang. Gemeinde Kismányok, 1. November 1888, Bonyhád.

[41] *Szita,* 90.

teléből kerültek ebbe a tanulmányba. A pontatlan bibliográfiai adatok, hibás idézetek, név- és évszámelírások, alá nem támasztott állítások, pontatlan fogalmazások száma meghaladja azt a szintet, amely gondos szerzői munka mellett óhatatlanul előfordulhat. Mindegyik hibatípusból lehetne egy csokorra valót bemutatni. Ehelyett a 20–22. lapot nézzük meg közelebbről, anélkül azonban, hogy a bizonyítékokat is itt bemutatnánk. „A Mekényesen szervezett lutheránus gyülekezet hívei 1735-ben Gyönkről Zombán át költöztek a faluba. Óhazájuk a tolnai rövid megtelepedés előtt Felső-Hesszen és Schlitz. A betelepített németek állandó konfliktusban voltak az itt lakó rácokkal. Az Eszterházy-család azonban mindenkor támogatta a beköltöző német evangélikusokat," írja a szerző. Ha a „Zombán át" azt jelenti, hogy átmenetileg ott is megtelepedtek, egy régi téves állítást újít fel. Mekényes első telepesei valójában közvetlenül Gyönkről jöttek. Legtöbbjük óhazája ismeretlen, igy nincs bizonyítékunk arra az állításra, hogy óhazájuk Felső-Hesszen és Schlitz. Ha az „itt lakó rácok" a faluban lakó rácokat jelent, akkor felidézzük, hogy a falut a hajdani Mekényestől távolabb, lakatlan területen építették fel. Elég bajuk volt viszont az új telepeseknek az apari és kozári rácokkal. És az Eszterházyak legkevésbé sem támogatták a beköltöző német evangélikusokat, csak gazdasági megfontolásból megtűrték őket. Igy az 1735-ös telepítési szerződésben az uraság kikötötte, hogy a betelepülő harminc lutheránus családon felül további lutheránusokat nem fogadhatnak be (amit a község nem tartott be). Tovább megyek: lelkészük nem „egy bizonyos Franz Berger", hanem Franz Tonsor volt, ez is humanista név, igazi neve: Borbély Ferenc. Őt a pécsi püspök rendelkezésére — a dombóvári Eszterházy-uradalom tisztjeinek aktív közreműködésével! — valóban elűzték, de be nem börtönözték, ahogy a szerző állítja. És ugyancsak uradalmi segédlettel zárták be imaházukat.

Tovább menve: Ráckozár nem I. Lipót alatt népesedett be szerb telepesekkel, hanem III. Károly alatt, 1717-ben költözött oda Aparról 12 szerb család. 1756-ban valóban több német család érkezett Ráckozárra. De azt állítani, hogy „döntő része Tolna megyéből, Felsőnánáról érkezett; ezt megelőzően a Felső-Hesszenben lévő Ahlsfeld kerületben fekvő Rainrodból vándoroltak be", ugyancsak túlzás, mert ezt legfeljebb Johann Birkenstockról állíthatjuk: ő jött Felsőnánáról s előzőleg apjával feltehetőleg Rainrodból. (Szita az 55–56.lapon 23 felsőnánai lakos származási helyét közli. Van köztük hesseni, hessen-nassaui, württembergi, bajorországi, fuldai. A jegyzék szerinti Johann Becker nem Reinenrod, hanem Reimenrod szülöttje, Rainrodból valót ez a jegyzék egyet sem tartalmaz).

Csikostöttös, Kaposszekcső, Ág, Gerényes és Tékes német telepesei nem a kozáriakkal egy időben, hanem húsz évvel később, 1775 és 1780 között jelentek meg az említett falvakban. „Anyakönyvi vizsgálataink szerint Kalaznó, Mucsfa, Majos, Györköny, Bikács, Kéty, Kölesd falvakból vándoroltak be [Gerényesre], megfigyelésünk szerint 1760-as évek legvégén, főleg 1770-es években", – ez az idézet a hivatkozott egyházaskozári anyakönyvvel nem igazolható. „Tófűre már az 1730-as években vándoroltak be német lutheránus jobbágyok. Valószínű többségükben kistormási németek voltak," ehhez megjegyezzük, hogy Tófűre 1723/24-től kezdve érkeztek németek, 1730-ban tizenöt családot írtak össze, megnevezve a németországi helységet és uradalmat, ahonnan jöttek, két-két család Tófű előtt átmenetileg Nagymányokon illetve Belacon

tartózkodott, a többiek még 1730 előtt feltehetőleg közvetlenül Hessenből érkeztek Tófűre. Kistormásról átköltözött telepesről nincs tudomásunk.

Az ezekhez tartozó lapalji jegyzetekről szólva: a 6. jegyzetben említett Protocollum Consist. ebben a formában a MEEL-ben nem található, a jelzett 479. p. feltehetően a Schmidt-kéziratra utal. A 7. jegyzetben idézett Büki-monográfia 1930-ban íródott, a korábbi Jakob Nowak-féle 1800-as krónika helyes és hibás adatait hozza, saját forrásértéke nincs. A 8. jegyzet: „Kozári egyházközség monográfiája. Kézirat." – itt jó volna tudni, melyikről van szó, mert négy is van belőle (Bene 1800, Guggenberger a múlt század második fele, Wagner 1930, Földes 1950.) A 10. jegyzet szerint V. Szaner lelkész készített Kaposszekcsőről monográfiát 1777-ben (e tájban érkeztek az első német telepesek a faluba!), itt feltehetően Straner Vilmos 1930-as rövid egyházközség-történetéről van szó. A 11. jegyzethez megismételjük, hogy Guggenberger János lelkész ráckozári gyülekezeti krónikája nem 1780-ban kelt, hanem közel 100 évvel később, a múlt század második felében keletkezett.

*

Olyan nézeteket és állításokat vitattunk, amelyeket közel hatvan éve Schmidt fogalmazott meg vagy az ő munkásságán alapulnak. A közel negyven éve elhunyt szerzőnek nem volt módja gondolatainak továbbfejlesztésére s hibáinak korrigálására, (mint láttuk, apja hagyatéka alapján ezt részben megtette a fia), itthon pedig mind az egyháztörténet, mind a német telepítéstörténet kutatása — enyhén szólva — nem tartozott a favorizált kutatási témák közé. Az eredeti forrásokhoz nem jutó helytörténeti kutatók Szita László tanulmányát fogják alapvető forrásmunkának tekinteni. Ez viszont konzerválja a régi állapotot, tovább hurcolják a meg nem alapozott nézeteket. Az elődök téves adataihoz elírásból, figyelmetlenségből újabbak járulnak. Sok zavart okoznak az elhamarkodott következtetések, amelyek mögül hiányzik a hiteles adatok aranyfedezete.

Schmidt anyagának közlése abban a formában, ahogy az itt történt, a kutatást nem viszi előbbre.

Balogh László

ÉSZREVÉTELEK EGY ÚJ ANONYMUS FORDÍTÁSRÓL

Minden történelmi korszak pontos megismeréséhez nélkülözhetetlen a rá vonatkozó forrásanyag mind teljesebb feltárása. A magyar honfoglalás kora ezen belül is különleges helyet foglal el. Egyrészt a magyarság számára sorsdöntő volta, másrészt a relatív forrásszegénység miatt minden forráskiadás évtizedekig (néha akár egy évszázadig) meghatározó kézikönyvvé válik.

A korszak kútfőinek nyelvi sokfélesége (legalább 6 nyelv) elengedhetetlenné teszi az eredeti szövegek magyar fordításban való közlését.

Az első tudományos igényű forráskiadás az egy évszázada, Pauler Gyula és Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelent *A magyar honfoglalás kútfői* (Budapest, 1900) — bár nemrégiben egy hasonmás kiadásban ismét napvilágot látott (Budapest, 1995) — nemcsak a tudományos munka, de a szélesebb olvasóközönség számára is ma már csak nagy óvatossággal ajánlható. De mivel e teljességre törekvő bilingvis kiadást új nem követte, még most is sok kutató ezt használja.

Előrelépést jelentett a bizánci forrásoknak Moravcsik Gyula fordításában történő bilingvis kiadása (*Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Budapest, 1984), amely igen gazdag jegyzetanyaggal is rendelkezik.

Egy mai tudományos eredményeket figyelembevevő és a kor teljes írott forrásanyagát közlő kétnyelvű kiadás komoly állami pénzügyi támogatás nélkül azonban megoldhatatlan.

Kizárólag magyar fordításokat tartalmazó összefoglaló munka a közel egy évszázadnyi idő alatt csak egy jelent meg, a Györffy György válogatásában kiadott, *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról* c. kötet (Budapest 1958, 1975, 1986). Ennek koncepciója, a bővebb „keleti háttér" bemutatása, azonban szükségszerűvé tette a magyar honfoglalókkal kapcsolatos forrásbázisból való szelektálást. Illetve belekerültek olyan források is, amelyek nem köthetők egyértelműen a magyarsághoz. A jegyzetagyag pedig az idő múltával sok tekintetben elavult.

Hiánypótló munkát jelentetett meg a Szegedi Középkorász Műhely, amikor kiadta *A honfoglalás korának írott forrásai* című forrásgyűjteményt (szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1995), a jelenleg 13. kötetnél tartó — mind forrásokat, mind feldolgozásokat publikáló — Szegedi Középkortörténeti Könyvtár sorozat 7. köteteként. Az 1994-ben az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)* (főszerk.: Kristó Gyula, szerk.: Engel Pál és Makk Ferenc) mellett e sorozat is megmutatta, hogy a magyar medievisztika egyik központja jelenleg Szegeden van.

Az új munka részben szűkebb, részben bővebb (pl.: Ibn Hajján, Al-Udzri), mint elődei. Szűkebb abban az értelemben, hogy kimaradtak belőle azok a források, amelyeknek a magyarsághoz való kötése máig nem nyert bizonyítást (pl.: Hérodotos, Malalas). Tágabb pedig forrásbázisát (a Györffy-féle munka 31 forrásával szemben

itt 70 szerepel), és a legújabb eredményeket figyelembevevő jegyzetanyagát (közel 1400) tekintve.

Az új kötetben közzétett források a 830-as évek és a 955. év közé datálhatók, biztosan a magyarsághoz köthető adatokat közlik, és ezen az időtartamon belül öt nagy csoportba rendeződnek. A muszlim források (arab, perzsa, török) gondozását Zimonyi István, a görögökét (középgörög) Olajos Teréz, a szlávokét H. Tóth Imre, a latinokét és a magyarokét Kristó Gyula vállalta fel. A források előtt a háttérismeretek tömör összegzését és a mérvadó szövegkiadások, esetleges magyar fordítások bibliográfiai adatait találjuk. A szövegek felhasználását a kötet végén található mutató segíti.

E kötetben kerültek publikálásra először a neves orientalista, Kmoskó Mihály — még a 1920-as években elkészült, de eddig kiadatlan — muszlim szerzőktől való fordításai, amelyek jó bevezetőnek tekinthetők a Magyar Őstörténeti Könyvtár sorozatában a közeljövőben megjelenő teljes munkája előtt.

A bizánci szerzők Moravcsik Gyula klasszikus fordításában kerültek közlésre. A szláv források átültetése Ferincz István munkája.

A latin kútfők esetében az új eredmények figyelembevételével készült fordítások kerültek a kötetbe. Az Anonymus-fordítás méltán kelthet figyelmet, hiszen Pais Dezső 1926-os munkája (*Magyar Anonymus, Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről.* Budapest, 1926) óta nem készült magyar fordítás. A nemrégiben megjelent *Die „Gesta Hungarorum" des anonymen Notars* (Mitarb. von László Veszprémy hrsg. von Gabriel Silagi, Sigmaringen: Thorbecke, 1991) német-latin bilingvis kiadásban való részvétele is hozzájárult, hogy a kötetbe Veszprémy László munkája került be. Bízvást előzte meg nagy várakozás e fordítást, hisz a nagyközönség által is legtöbbet forgatott középkori szerzőnkről van szó.

A fordítás átolvasása során azonban számos probléma merült fel, amelyekről szeretnék beszámolni. A korrektúrapéldányon meggyőződtem róla, hogy ezekben az esetekben nyomdai szedésből adódó hibák nem történtek. Az összevetés segítéséhez Veszprémy László (V) mellett Pais Dezső (P) művét, és a szövegtől való eltérés esetén Gabriel Silagi szövegét is megadom. A latin szöveget (A) Juhász László *P. Magister quondam Bele regis Hungarie notarius Gesta Hungarorum* (Budapest, 1932) szövegkiadása alapján közlöm.

***

A problémák két csoportra oszthatók. Az elsőbe a latin szövegtől való eltérések (A, B, C) a másodikba az értelmezési problémák kerültek (D, E, F).

A.) A latin szövegben szereplő személynév, földrajzi név, cím a fordításban hiányzik:

1. A: „Danubius, Tyscia, Wag, Morisius, Crisius, Temus et ceteri" (11. c.)
   V: „a Duna, a Tisza, a Maros, a Körös, a Temes és így tovább" (294. o.)
   P: „Duna,Tisza, Vág, Maros, Körös, Temes és több más" (37. o.)
2. A: „duos filios avunculi sui Hulec Zuardum et Cadusam nec non *Hubam* unum de principalibus personis" (33. c.)

   V: „nagybátyjának, Hüleknek két fiát, Szovárdot és Kadocsát, valamint a fejedelmi személyek egyikét tette meg" (315. o.)

P: „nagybátyjának, Hüleknek két fiát: Szovárdot és Kadocsát rendelte, meg aztán Hubát, a fejedelmi személyek egyikét(63. o.)

3. A: „Eodem anno inimici Athonis regis *Theotonicorum*" (56. c.)

V: „Ugyanabban az évben Ottó király ellenségei" (343. o.)

P: „Ugyanebben az évben Ottó német király ellenségei" (96. o.)

B.) A latin szöveg parafrázis-szerű fordítása.

1. A: „quod ipsi et filii eorum nunquam *a consilio ducis et honore regni* omnino privarentur" (6. c.)

V: „a fejedelmi személyek és fiaik tanácsát mindig ki kell kérni" (286. o.)

P: „sem ők maguk, sem fiaik soha, semmi esetre ki ne essenek a vezér tanácsából és az ország tisztségeiből" (29. o.)

2. A: „Ex *hodierna* die nobis te dominum ac preceptorem usque ad *ultimam* generationem eligimus" (10. c.)

V: „Téged választunk meg a mai naptól kezdve, hogy urunk és parancsolónk légy nekünk és utódainknak" (293. o.)

P: „A mai naptól fogva legvégső nemzedékünkig urunkká és parancsolónkká választunk" (35. o.)

3. A: „et nunquam *viam* civitatis vel habitaculi invenerunt" (7. c.)

V: „s nyomát sem találták városoknak vagy emberi életnek" (288. o.)

P: „és sehol városba vagy emberi lakóhelyhez vezető utat nem találtak" (30. o.)

4. A: „per gratiam *domini mei* imperatoris Constantinopolitani" (20. c.)

V: „a konstantinápolyi császár kegyelmének köszönhetően" (305. o.)

P: „uramnak, a konstantinápolyi császárnak a kegyelmes jóvoltából" (50. o.)

Silagi Veszprémyhez hasonlóan fordítja: „aber jetzt kann es mir dank der Gnade des Kaisers in Konstantinopel" (69. o.)

5. A: „quem Borsu celerrimo cursu persecutus *ictibus sagittarum* in vertice montium interfecit" (34. c.)

V: „Bors nagy sebesen üldözőbe vette, és a hegycsúcson megölte" (317. o.)

P: „Bors nagy sebesen űzőbe fogta, és a hegyormon lenyilazta" (65. o.)

6. A: „castra metati sunt iuxta Danubium parum inferius *in campo*" (41. c.)

V: „a Duna mentén valamivel lejjebb letáborozott" (324. o.)

P: „tábort ütöttek a Duna mellett, valamivel lejjebb a síkon" (74–75. o.)

7. A: „tandem IIII. die Boemi et *omnes* Nytrienses Sclavi, *videntes audatiam Hungarorum* et percussiones sagittarum non sufferentes fuga lapsi sunt" (37. c.)

V: „Végül a negyedik napon a csehek és a nyitrai szlávok nem állták tovább a magyarok nyílzáporát, és megfutamodtak" (319. o.)

P: „Végre negyednap a csehek és az összes nyitrai szlovének, mikor látták a magyarok vakmerőségét és a nyílzáport már nem bírták tovább, megfutamodtak" (67. o.)

8. A: „Tunc Usubuu et Eusee inito consilio nuntios suos cum *diversis muneribus* et filiis incolarum in obsides positis duci Arpad transmiserunt" (49. c.)

V: „Ekkor Ösbő és Öse tanácsot tartván követeket küldtek a helybeliek túszul vett fiaival Árpád fejedelemhez" (334. o.)

P: „Ekkor Ösbő és Őse tanácsot tartva elküldték követeiket Árpád vezérhez különféle ajándékokkal és a lakosok kezességbe adott fiaival" (86. o.)

9. A: „milites ducis Menumorout, *quos ibi apprehendere potuerunt*" (21. c.)

V: „Ménmarót fejedelem vitézei közül a lehető legtöbbet fogságba ejtették" (307. o.)

P: „Mén-Marót vezér katonáit, akiket ott kaphattak" (53. o.)

10. A kivonatolt fordítás eredményezte azt, hogy Attila közvetlen ősévé válik Álmosnak:

A: „quam audiverant fama volante terram Athile regis esse, *de cuius progenie* dux Almus pater Arpad descenderat" (5. c.)

V: „amelyről az a hír járta, hogy annak az Attila királynak a földje, akitől Álmos fejedelem, Árpád apja származott" (286. old)

P: „Erről ugyanis a szállongó hírből azt hallották, hogy az Attila király földje, akinek az ivadékából Álmos vezér, Árpád apja származott" (27. o.)

11. A.: „Qui cum ad ducem Arpad venissent et gaudia eius annuntiassent, quod Zobolsu et Tuso cum exercitu suo sani et incolumes reversi essent et portum Drugma cum omnibus exercitibus suis transnavigassent, hoc cum audivisset dux Arpad, *quod Thosu et Zobolsu cum omnibus exercitibus suis sani et incolumes reversi essent et fluvium Thyscie transnavigassent,* fecit magnum convivium et gaudium annuntiantibus diversa dedit donaria" (29. c.)

V: „Árpád fejedelemhez érve a követek tudomására hozták a jó híreket, hogy tudniillik Szabolcs és Tas seregükkel együtt épen, egészségben tértek vissza, és csapataikkal átkeltek a dorogmai révnél. Árpád fejedelem ezek hallatára nagy lakomát tartott, és a jó hír hozóit különféle ajándékokban részesítette" (313. o.)

P: „Ezek a követek meg is jöttek Árpád vezérhez, jelentették neki az örömhírt, hogy Szabolcs meg Tas seregükkel egyetemben épen és sértetlenül visszatértek, sőt már a Dorogma-réven egész hadukkal átkeltek. Midőn Árpád vezér meghallotta, hogy Tas meg Szabolcs egész hadukkal együtt épen és sértetlenül visszatértek, sőt a Tisza folyón is már átkeltek, nagy lakomát csapott s az öröm hírhozóinak különféle ajándékokat adott" (60. o.)

C.) A jelzők csonkítása vagy elhagyása is előfordul.

1. A: „castrum fortissimum" (34. c.)

V: „erős várat" (317. o.)

P: „igen erős várat" (65. o.)

2. A: „qui facerent in confinio regni municiones *fortes*" (34. c.)

V: „az ország határán emeljenek erődítéseket" (317. old)

P: „az ország határán...hatalmas erősségeket csinál" (65. o.)

D.) A latin szöveget egyszerűsítő fordítások esetében következetlenségeket találunk:

1. A: „subiugando totum populum a fluvio Zomus usque ad Crisium et nullus contra eos ausus fuit manus levare" (28. c.)

V: „Az egész népet ellenállás nélkül meghódoltatta a Szamos folyótól a Körösig" (312. o.)

P: „az egész nép meghódolt a Szamos folyótól a Körösig és senki sem merte a kezét emelni ellenük" (59. o.)

2. Ugyanez a szerkezet máshol:

A: „et nullus ausus fuit levare manus contra eos" (34. c.)

V: „és senki sem mert szembeszállni velük" (317. o.)

P: „és senki sem mert kezet emelni rájuk" (65. o.)

E.) A latin szövegtől eltérő fordítások már komoly forráskezelési, illetve értelmezési problémát mutatnak.

1. A fordító értelmezi a szöveget, úgy vélve, hogy az Örökkévaló Király anyja, Szent Mária alapján az olvasó nem fogja tudni, kiről van szó:

A: „et *sancte Marie* matri eius" (Előszó)

V: „és anyját, a szent Szüzet" (279. o.)

P: „és Anyjának, Szent Máriának" (21. o.)

2. Salanus fejedelem országából királyság lett.

A: „de *regno* suo" (38. c.)

V: „királyságából" (320. old)

P: „országából" (69. o.)

3. Ez esetben a Pais-fordítástól való eltérést nem találom jó választásnak. A magyarban a követ szónak olyan jelentést tulajdonítunk, hogy olyan ember, aki valamilyen hírt elvisz valahová, majd onnan a válasszal visszatér. Nyilván itt nem erről van szó.

A: „Hoc cum Menumorout per *nuntios* fuga lapsos audivisset" (51. c.)

V: „Amikor ezt Ménmarótnak elmondták a szökött követek" (338. o.)

P: „Mikor ezt Mén-Marót a szökve elmenekült hírmondóktól meghallotta" (125. o.)

4. A: „rectores" (53. c.)

V: „rectornak" (340. o.)

P: „országbírákul" (127. o.)

F.) A szöveg pontatlan visszaadása téves datálásokhoz vezet.

1. A: „Postea vero anno V. regnante Cuonrado imperatore" (55. c.)

V: „Később azonban, Konrád császár uralkodásának ötödik évében" (342. o.)

P: „Öt évvel később, Konrád császár uralkodása alatt" (129. old)

Silagi Veszprémyhez hasonlóan fordítja: „Später aber, im fünften Jahr der Herrschaft von Kaiser Konrad" (125. o.)

2. Nem érthető, hogy mi vezette az alábbi fordítást. Az 52. caputból ugyanis megtudhatjuk, hogy Árpád 907-ben halt meg, és őt Zolta követte az uralomban. 931-ben Zoltának fia születik. Ebből következően nem halhatott meg 3 évi uralkodás után. Nem tudom magyarázatát adni, hogy milyen okból került az 1182. jegyzetbe, hogy az alábbi "időmeghatározás nem értelmezhető".

A: „Et ipse dux Zulta III-o anno regni *filii sui* de ergastulo corporis viam universe carnis egressus est" (57. c.)

V: „Maga Zolta fejedelem uralkodásának harmadik esztendejében a test börtönéből minden test útjára költözött" (346. o.)

P: „Maga Szolta vezér pedig fia uralkodásának harmadik esztendejében a test börtönéből minden húsnak útjára költözött" (99–100. o.)

Silagi helyesen adja vissza az eredeti szöveget, de nála a idő hosszabbodott meg: „Fürst Zolta selbst aber verließ im *vierten* Jahr der Herrschaft seines Sohnes das Gefängnis des Leibes und ging den Weg allen Fleisches"(131. o.)

Azért is sajnálatosak ezek a hibák, mert a fordítás a mai igényeket kielégítő nyelvezete, szóhasználata és igen gazdag jegyzetanyaga — amely a legújabb eredmények felhasználásával készült (Kristó Gyula munkája) — alkalmassá tette volna arra, hogy a nagyközönségen túl a történészek is forrásként használják. A fordításbeli hibák azonban a munka minden felhasználóját óvatosságra kell hogy intsék. És minden esetben ajánlatos a szöveget az 1926-os, Pais Dezső által készített fordítással összevetni.

Veszprémy László

MEGJEGYZÉSEK ANONYMUS KRÓNIKÁJÁNAK FORDÍTÁSÁRÓL

E sorok írója is mások fordításainak megrögzött és igen szigorú kritikusa révén csak a legnagyobb megelégedéssel veheti tudomásul, hogy a recenzensek szokásától némileg eltérően a fordított szöveget valaki az eredetivel is egybevetette. Általában igen káros az a közöny ami a hazai krónikafordításokat, ill. krónikakommentárokat övezi, noha az utóbbi évtizedekben e fordítások, többnyire utánnyomásai, szép számban jelentek meg. Az új munkák közül is kiemelkedik a Bellus Ibolya-féle Képes krónika fordítás /Bp. Európa, 1986/, aminek gondozói jól érezték, hogy az alapos jegyzetek és új fordítás elválaszthatatlanok, kölcsönösen feltételezik egymást. A kommentárok közül pedig páratlan, bár nyilván számtalan módszertani problémát felvető a Kristó-Mályusz-féle Thuróczy-krónika kommentár /Bp. 1988/.

A hazai köztudatban Anonymus Gesztájának változatlanul két aspektusa maradt: fontos az említett Béla-király kora, ill. a Pdictus betűk feloldása. Ám a szöveg értelmezése és fordítása ennél sokkal átfogóbb és messzebb vezető kérdéseket vet fel, amire a választ csak a források minél szélesebb körű azonosítása révén kaphatjuk meg. Nyugodtan állíthatjuk, hazai elbeszélő forrásaink vonatkozásában általában ennek még nagy lehetőségei maradtak. Kívánatos is lenne, hogy a visszahúzódó Kö-

zépkortörténeti társulat mellett olyan műhelymegbeszélések alakuljanak ki, ahol, többek között, a készülő kiadások és jegyzetek problémái is teret kapnának.

Egy új fordítás Anonymus esetében is elkerülhetetlenné vált, elsősorban azért, mert Györffy György, Benkő Loránd, ifj. Horváth János, Gerics József, Kapitánffy István, Bollók János, Gabriel Silagi s a fiatalabb nemzedék képviselői közül Szovák Kornél kutatásai eredményei számos ponton meghaladottá tették a korábban közkézen forgó Pais-féle fordítást a — főleg nyelvészeti szempontból félrevezető — jegyzeteivel együtt. Az elsőként a Szegedi Középkortörténeti Könyvtárban megjelent fordítást magunk sem tekintettük véglegesnek, s közeljövőben várható javított, s jelen észrevételeket is hasznosító, ezúttal már saját jegyzeteinkkel ellátott változatának megjelenése. Az alábbiakban a fordításnak azokat a jegyzeteiből válogattunk, amelyek a szöveg fordítását közvetlenül érintik, illetve megvilágítják a személynevek és földrajzi nevek népszerűsítő, de mégis rövid magyarázatából következő nehézségeket. Egyúttal e jegyzet-részletek mutatványt, illetve kiegészítést is jelentenek a szegedi kötetben megjelent — egyébként jól használható — a szerkesztők által írt jegyzetekhez.

A fordító számára nehezen megoldható probléma a Gesztában előforduló magyar személynevek esetében a megfelelő névalak kiválasztása. Még akkor is általában az elterjedt, „kanonizálódott" változatot használtuk, ha ezt egyébként nyelvészeti érvek nem támogatják, pl. Szolta helyett Zolta, Szalan helyett Salán stb. Az elfogadottság esetében mérvadónak a Korai magyar történeti lexikon névhasználatát tekintettük, elsősorban azért, hogy abban az érdeklődő minden nehézség nélkül tudjon utánanézni. Földrajzi nevek esetében pedig — amennyiben van — a modern alakot választottuk, de ezek között is akad olyan, ahol a nyelvészeti érvekkel szemben a Korai magyar történeti lexikon névhasználatát követtük, pl. Idzsfon-erdő helyett Igyfon-erdő. Hagyományos fordításon Pais Dezső elterjedt művét /utolsó kiad. Bp. 1975/ értjük. Györffy György után újabban Benkő Loránd tett a Geszta szinte összes hely- és személynevéhez fontos, sokszor alapvetően újszerű megjegyzést /Vö. Benkő L.: Név és történelem. Bp. 1998/. Ezek is a terjedelmi korlátoknak megfelelően bedolgozásra kerültek. Kérdés, hogy helyesen járunk-e el, vagy a történészek maguk javasolják, hogy szakítsunk a bevett írásmóddal, s kövessük a nyelvészek — a legtöbb esetben Benkő L. — által javasoltakat?

Előhang

az illő stílusban: Vizkelety András javaslatát követve, hagyományos fordítása „a magam fogalmazása szerint"

más szerzők: többször használja egy névtelen szerző Trója-történetét is „Excidium Troiae", amely már az Aeneas-mondakört is tartalmazza. Érdekes, hogy itt nem említi a Nagy Sándor-történetet „Historia de preliis Alexandri Magni", amelynek J2-es változatát többször és szó szerint idézi.

fejedelem: korábbi fordításokban 'vezér'. Ennek oka, hogy a latin „dux" több jelentésű szó.

1.

imperator: császár, emlegetésének a magyar állami szuverénitást védő 1200 körüli jogi érvelésben volt jelentősége. /A latin alakot csak az „imperator" és „rector" esetében hagytuk meg, ezzel is kifejezve az átvételek különös fontosságát/

Szkítiai népei igen régiek: a latin középfok „antiquiores" az Exordia Scythica-ban már elhagyott, de Iustinusnál még szereplő egyiptomiakra emlékeztet, ti. azoknál régebbiek.

fűszerekkel: Déri Balázs és G. Silagi érvelése alapján, hagyományos fordítása „fűszeres borral"

cobolyprémbe: a forrásban szereplő „pellis murinae"-nak valószínűleg az orosz sobol' szó hatására használt „zobolini" alak. Vö. még 14. fej.

népük kemény volta: biblikus, Mt 7, 16, 20; Lk 6, 44; Szám 13, 28–29, utalással a Nagy Sándor-történet szóhasználatára is.

4.

bölcsebb: a „sapiens" szót a XII. századi nyugat-európai krónikás szövegeknek megfelelően inkább 'vitéz', 'bátor' értelemben használja. Bölcs fordítását egyedül itt engedi meg a szövegkörnyezet, de itt is jellemző módon a „jó vitéz" kifejezés elé került, vö. 25, 33, 44 fejezetek. 14. fej.-ben ügyes, rátermett az értelme.

8.

filozófus: a Nagy Sándor-történet Nectanebus-a. Hagyományos fordításban „bölcs".

11.

Salán: egy Titellel a Duna szemközti partján fekvő falunévből, Szalánkemén, szerbiai Stari Slankamen, képzett fiktiv személynév. Zalán formája Bod Péter /1767/, majd Vörösmarty Mihály eposza nyomán vált ismertté. Javasolt kiejtése Szalan /Benkő L./.

Keán: ha fiktiv személynév, a „kán" méltóságnév alapján jött létre, ha esetleg történeti, akkor egy bolgár fejedelmet, esetleg egy dél-erdélyi bolgár-szláv államalakulat fejedelmét láthatjuk benne.

Igyfon erdő: A Nagyváradtól észak-keletre húzódó Réz-hegység, ma Romániában Munţii Plopişului. Javasolt olvasata 'Idzsfon". Legmagasabb csúcsa 763 m.

Ménmarót: Az előtag jelentése a török 'nagy' mén szóra vezethető vissza. E nevet a hazai szóbeli hagyomány őrizte meg. A középkorban Bihar megyében éltek mohamedán, így többnejű kozárok. Anonymus a korábbi véleményekkel szemben nem tudott törökül, a szóösszetétel számára az „amica" 'barátnő, szerető, fiatal lány' képzetével kapcsolódott össze. A Krónikaszerkesztés 88. fejezete is Marót faluból való „concubina"-t emleget.

Ajtony feleségét és várát: az új fordítást korabeli történeti és irodalmi párhuzamok támogatják, G. Silagi érvelése alapján. Hagyományos fordítása „...feleséget adott, és neki adományozta Ajtony várát...".

13.

hogy birtokba vegyék: a latin szövegben személyre utalva áll, ti. „hogy elfogják őt", de mivel Salanusra ez nehezen vonatkoztatható, a kiadók szövegromlásra gyanakodnak.

Ugocsa: 1200 körül erdőispánság, ma területe Ukrajnához és Romániához tartozik. Az ország peremterületeit kevéssé ismerte, arra — Benkő L. megfigyelése szerint

— a „versus", „usque" kifejezéssel küldi a vitézeket. Ebből pl. a 17., 47. fejezetekben névazonosítási problémák is fakadnak.

orosz leányt: szójáték a nyugat-európai szépirodalomban fejedelmi ajándékozások során említett oroszlánokkal.

14.

fehér lovat: Az Excidium Troiae-ból való átvétel alapján nem látszik ismerni a későbbi hazai historiográfiában szereplő fehér-ló mondát.

15.

halál folyójává: szójáték a latin „laetus" 'víg, vidám' és „letum" 'halál' szavakkal.

17.

Hímesudvar: a mai Tokaj mellett, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, a szövegben Hymusuduor. A földvár szónak Anonymusnál valószínűsítenek egy 'lepusztult várhely, várrom" jelentést /Benkő L./.

18.

ráruházta: korábban e kifejezésben „curam donare" bizánci igazgatási terminust láttak, ám e kifejezés is biblikus.

19.

meszesi kapukig: Meszes hegység /ma Romániában Munţii Mezeşului, 700–988 méteres/, rajta fontos hadiút vezetett keresztül Zilah /Zilău/ és Magyaregregy /Alsóegregy, Romanăşi/ között. Anonymus elbeszélése szerint a hegyen még jól láthatók voltak római kori kőfalak, földsáncok és őrtornyok maradványai.

23.

szembenálló: 44. fej. alapján a fordítás kiegészítve az „adversarius" szóval

24.

A 24–27. fejezetek félbeszakítják a Ménmarót elleni hadjáratot. Itt nyilván betoldásról, minden bizonnyal a szerző saját kezű betoldásáról van szó. Így pl. a 11. fejezetben még nem tud Gyalu vlach fejedelemről, a 6. fejezetben Tétény Maglód nemzetség őse, a 27.-ben az erdélyi Gyuláé, a 25. fej.-ben az új a valchok és szlávok értéktelen fegyvere, amíg a magyarok kezében félelmetes fegyver, a 36. fej.-ben a Nyitra vidéki szlávok számára az új ismeretlen fegyver.

Gyalu: Kolozs megyei helységnévből kitalált személy, ma Gilău, Romániában. Javasolt kiejtése Dzseló /Benkő L./.

25.

hírt, nevet nyerének: A második sor a Nagy Sándor-történetben is szerepel, ami még nem zárja ki, hogy hasonló a hazai énekmondók szájából is hallható volt.

27.

háborítatlanul és szerencsésen, hagyományos fordítása „békésen és szerencsésen", oklevélformula

33.

Bolhád hegyéig: A Cserhát-hegységben a Szanda-hegy középkori neve, 529 m.

34.

Borsséd Zólyom: az említett kővár nagy valószínűséggel azonos a Zolyóm melletti, részben feltárt Pusztavárral /szlovákiai Pusty Hrad/, ami mellett valóban egy hasonló nevű, mai Burzovo patak folyik /Benkő L./.

35.

Törzsök-erdő: a Garam és Zsitva folyók között elterülő erdőség, a középkori Komárom, Esztergom és Bars megyék határán.

Nyitra városáig: A városok emlegetése 1200 körül helyes, a honfoglalás korában természetesen anakronisztikus.

37.

Semptét: A felsorolásban említettek a mai szlovákiai Šintava, Hlohovec, Trenčin, Beckov. Bánya azonosítása bizonytalan. Nyilván hallomás révén lejegyzett nevek, mivel Trencsén Bolondóc után következik. Bánya azonosításakor gondoltak Vígvárra, szlovákiai Veselé-re.

Boronától Sárvárig: A Morva folyó közelében lévő, ma már egyértelműen nem azonosítható határmenti erősségek, valószínűleg Pozsony és Nyitra megyében, de feltételezték azt is, hogy egyikük talán morvaországi vár, pl. Uherské Hradiště. Sárvár talán Sasvár, a mai szlovákiai Šaštín Pozsony és Nyitra megyék határán. A baranya szó jelentése R. 'kapu, gát,védőmű' támogatja, hogy a határvédelemben keressük a helyet. Nyitra megyében 1329-ből említenek egy ilyen nevű helyet /Györffy, Árpád-kori IV. köt. kézirat, id. Benkő L./

38.

Regensburg: Duna menti város Bajorországban. A Duna mentén nyugatra az első jelentős város, említése jelzi, hogy a mű megírásakor Bécs még jelentéktelen település.

Tetétlen halmától: Szolnok közelében jelentéktelen magasságú halom lehetett, ma Kőröstetétlen. Anonymus azonban a 'hegy, halom, magaslat' szóra mindig a „mons" 'hegy' jelentésű latin szót használja.

39.

Görögök révje: Tiszai átkelőhely a Bács-Kiskun megyei Tiszaalpár közelében. Alpár egy részét a XII. században a szávaszentdemeteri orthodox, 'görög' rítusú monostor birtokolta, ami alapján Anonymus az eseményeket rekonstruálta. E monostor birtokait más esetben is görögnek nevezték.

40.

Szernek: Az etimológia 'szerét ejt' ötletes, noha itt a „szer" 'területrész, 'hely' értelméről van szó /Benkő L./ Szer ma Ópusztaszer, a XIII. században a Bár-Kalán nem birtoka. E sorokat az első magyar „országgyűlés"-re vonatkozó bizonyítékként olvasni teljesen alaptalan.

41.

Vajastól valóban megtalálható egy Kölpény /javasolt ejtése Kölpén/, mai szerbiai Kulpin nevű település, Újvidéktől északnyugatra. Itteni erdő is viselte a Kölpény nevet.

Botond: Talán egy 959 körüli Bizánc elleni kalandozó hadjáratban vehetett részt, de arról nem tudunk, hogy Konstantinápoly falaiig eljutottak volna. Különösen sok „Bot, Botond" nevű földrajzi név fordul elő Bodrog, Duna és Vajas mentén. Meglehet, hogy a történeti Bodrog megyei Bot-Bátmonostor 1190-es évekbeli alapítása adta az ötletet Botond eltemetésének a leírásához, vö. 56. fej. Botond neve is „beszélő név", régi magyar „buzogány".

címerével: 1200 körül már ismertek lehettek Magyarországon, a honfoglalókkal kapcsolatban emlegetésük anakronizmus. Hagyományos fordítása: „tulajdon jelével megjegyzett zászlaját".

42.

Bazil kapujáig: Keskeny hágó a Balkán-hegységben Szófia és Plovdiv, közelebbről Ihtiman és Pazardzsik között. Hagyományos neve Traianus-kapu, de az 1189-es kereszteshadjáratot leíró németföldi források szintén Bazil kapuja néven említik. Itt győzte le II. Baszileosz bizánci császárt 986 augusztus 16–17-én a bolgár uralkodó, Sámuel, a kőkapu maradványai az új korig láthatóak voltak.

Botond bárdja: az eredeti hagyományban valószínűleg buzogány szerepelhetett.

aranykaput: mondai elem, ami egy valóságos aranykapunak nevezett, ünnepi bevonulásokkor használatos bizánci városkapu ismeretére épül, ma a Héttorony, Jedikula része.

csakis a parasztok: Honti János javasolt szövegjavítása szerint: „ mivel a történetírók egyetlen könyvében sem bukkantam nyomára, s a parasztok csalfa történeteiben sem hallottam róla."

43.

Peturgoz: Azonosítják a Gvozd, más néven Kapela hegységgel, de a Vukovar közeli Petrova Gora heggyel is, ami kevéssé valószínű. A szerző szemmel láthatóan nem ismerte a régi magyar „gaz" szó 'hegy' jelentését.

Nagy igyekezettel: G. Silagi érvelése alapján, hagyományos fordítása „volt részük jó gondviselésben"

44.

Nagyszigetig: Csepel-sziget középkori neve. Csepel település nevéből alkotta meg a személynevet. A sziget a XII. században királyi birtok, s hamis oklevél tud arról, hogy itt királyi ménest tartottak, amit a mai Pest megyei Lórév elnevezés is alátámaszt. Csepel település a sziget északi részén, a modern kori Szabadkikötő helyén..

lovászmesterről: a teljes cím mint udvari méltóság először Anonymusnál fordul elő, a tihanyi alapítólevél /1055/ csak „agazo"-t említ.

kenéze: szövegben „kenezy", délszláv eredetű, 'előljáró' jelentésű szó, a XIII. századtól a vlach falvak előljáróinak címe.

földeket foglaljanak maguknak: Nagy Sándor-történet kifejezései.

45.

Neopatrasz városáig: a mai görögországi, dél-thesszáliai Nea Petra. Egyházi központ, érsekség, 1204-től latin, majd bizánci uralom alatt. A „Kl" valószínűleg a szókezdő „N" félreolvasásából született.

46.

harci paripákon: a hazai latinságban itt fordul elő másodszor a harci mén „dextrarius" terminusa.

49.

Örkény: javasolt ejtése Örkön /Benkő L./.

Tihanyig: A „fluvius"-nak mondott Balaton melletti település. A szerző minden víznévre /tó, folyó, patak, ér/ a „fluvius" 'folyó' jelentésű latin szót használja, kiv. 32., 35. fejezet „rivulus" 'patak' előfordulásai. Éppen ezért általában a 'vize' szóval magyarítják a fordítók.

Harpalycéként: Az Excidium Troiae-ból átvett mitológiai név az Árpád nevével való szójáték kedvéért. Hagyományos fordítása: „vadak után járva-kelve".

51.

hogy harcoljanak: a szövegben „ad castrum belland", amit joggal értelmeznek „bellando"-nak. Az első Anonymus kiadások Belland várának tartották, amit az újkori Bihar megye belényesi járásában álló, Fenes melletti Béla várával azonosítottak. Hell Miksa 1772. évi térképén a Sebes-Körös partján fel is tünteti. A Győrffy István által feljegyzett itteni néphagyomány ide kapcsolta a bihari ostrom leírását, az „oláh" király legyőzését. /Maár Ferenc Géza hívta fel erre a figyelmemet/.

tizenharmadik napon: a bekezdésben szó szerinti átvételek az Excidium Troiae-ból. Ott az ostromot Aeneas és Lavinia házasságának leírása, Anonymusnál Zolta és Ménmarót leányának frigye követi. A Gesztában ez az egyik legérdekesebb irodalmi kölcsönzés.

52.

együtt lakomáztak: Nagy Sándor-történetből idézett, ahol a legyőzött perzsák és a hódító macedonok ünnepelték együtt Nagy Sándor és Darius leánya, Roxana házasságát.

53.

Fejedelmeként: Zolta leírása Dares Phrygius nem összefüggő szöveghelyei, illetve a Biblia /rettenthetetlen szívű/ alapján.

rektornak: főbíró értelemben. A Nagy Sándor-történetben maga Sándor nevez ki rektorokat, mint kormányzókat Perzsia élére.

jogvitáit és pereit: Izidór Etymologiarum librijében és Gratianus Decretumában egyaránt előforduló, a középkorban népszerű sorok. A Geszta és a későbbi krónikák között számos azonos megfogalmazású sor található, amelyek elsősége, az átadó krónika azonosítása vitatott, vö. 8. fej. „aprították a kunok kopaszra nyírt fejét...". Ez esetben azonban úgy látszik Anonymus a hazai ősforrás, mivel az ő megfogalmazása áll legközelebb Izidórhoz és Gratianushoz.

Friaulon: Olaszországi földrajzi nevek, Friuli és Lombardia tartományok, Padova, Vercelli. Padova említése Anonymus forrásában nem szerepel.

55.

Konrád császár: I. Konrád német király /911–918/. G. Silagi értelmezése alapján az 5. év a „regnante Cunrado" szókapcsolathoz értendő, miként SRH 1. k. 307. is a

német adatokhoz viszonyít. A mondat hagyományos és helyes fordítása: „Öt évvel később, Konrád császár uralkodása alatt...", ez esetben a 907. évet követő ötödik évről van szó, ti. Zolta uralkodása ötödik évéről. Nagyobb a valószínűsége, hogy Anonymus a biztos 907. évhez viszonyít, mint az általa feltűnően nem ismert világtörténeti, ez esetben német történeti kronológiához.

Lél, Búlcsú és Botond: hagyományos fordítása: „Zoltánnak Magyarország fejedelmének néhai és dicsőséges vitézei". Az új fordítás indoka, hogy a bevezetőben szintén a magyar uralkodóra alkalmazza a „néhai és dicsőséges" jelzőket.

végeztek velük: Az Inn folyónál 913. csatáztak a magyarok, a 955. évi augsburgi vereség pedig a Lech mellett történt, s a vezéreket — Lélt és Bulcsút — Regensburgban akasztották fel. Ez esetben Anonymus biztosan használta Regino folytatójának 913. évi adatait.

ordító oroszlánként: Vergilius Aeneis-ére 2,353 visszamenő, más forrásból is megismerhető kép, vö. Viator 18, 1987 116. o.

Sors kedveltje magyar sereg: a latin szövegben használt görög embola szó a középkori latinságban általában gyarapodást, növekedést jelent. Itteni 'sereg' értelme Iustinianus császár törvénykönyvére, ill. XII. századi kommentátoraira vezethető vissza, ifj. Horváth János és magunk értelmezése alapján. A mondat hagyományos fordítása: „ Szerencsés hát a magyarok így nyert poggyásza". E kifejezés a Krónika-szerkesztésben szintén előfordul.

56.

Isten ostorként: „Isten ostora" megfogalmazással a krónikások a pogány magyarok cselekedeteit a keresztény üdvtörténet részévé emelték. Így fogalmaz már Szt. István Nagyobb legendájának 1. fejezete, de Attila hun királlyal kapcsolatban is gyakran emlegetik.

kérésükre és ajándékaikkal: egy szövegromlás javítására Heilig Konrád és Szovák Kornél által ajánlott konjektúra „pro eorum pace et precio" helyett „pro eorum prece et precio", hagyományos fordítása „ezek kedvéért és díjáért".

határszéli népek: G. Silagi értelmezése alapján, hagyományos fordítása „Aliminus népeken keresztül".

Senon meredélyeken...Senon hegyeken: homályos földrajzi fogalmak. Kizárható, hogy a Vogézekre használná, noha ott volt egy ilyen nevű apátság „Senones". Esetleg a „Galli" szinonimájaként, ahogyan Izidór művében is megtalálhatta /IX, 2, 106/. Sens egyébként Párizstól délkeletre franciaországi város, latin neve gyakori a forrásokban. Mindkét esetben valószínűleg a Susa-val szembeni francia Alpok „Mont Cenis" nevű részére utalhat, annak latinosított neveként. A sokat utazó Kézai — aki Anonymus mondatát átvette — a Senonokról nem szól, noha Ragusium (Bourgoin) említése bizonyítja, hogy használta ezt a hágót. Tisztában lévén a földrajzi viszonyokkal, magától értetődően a Senon hegyeken az Olasz Alpokat értette, s ki is javította. Az itt lakókra ezért is illik a „határmenti" /aliminus/ jelző mert valóban Gallia és Italia határán éltek.

Susa, Torino: Észak-Olaszországi városok. E városok francia föld felől a helyes sorrendben szerepelnek, s egy 951 vagy 954. évi kalandozással hozzák kapcsolatba. E hiteles helyneveket honnan vette Anonymus, esetleg magyar krónikás elődje, nem tudjuk. Reginónál vagy egyéb ismert évkönyvben nem szerepelnek. Hasonló megfo-

galmazást találunk a Krónikaszerkesztés 61. fej.-ben, az elsőség kérdése nem eldöntött. Mivel a Névtelen a nyugat-európai városnevek közül csak itáliaiakat említ, nem zárható ki, hogy ebben személyes élményei is megcsillannak.

Verőce: Nem azonosított víznév, általában a Drávától délre keresik, vö. Verőce megye nevével, a szó maga is vizet jelent. Ez mindenesetre ellentmondana annak, hogy Botond és apja a Bodrog vidékén szerepeltek.

Taksony: javasolt ejtése Takson /Benkő L./.

57.

Göncöl hídja: mai ausztriai Bruck an der Leitha. Göncöl a német Konrád személynév Küntzel, Günzel alakjából.

Fia uralkodásának harmadik esztendejében: ismét bizonyíthatatlan kronológiai megállapítás.

test börtönéből: Biblikus, Ter 6,13; 3 Kir 2,2 és oklevelekben is, pl. Fulco végrendelkezése, 1146., 1199.

Élet igéi: biblikus, ill. Szt. Istvánt „prédikátor"-ként, apostoli szerepkörben a liturgikus szövegek imádságaiban említették.

Krisztussal mindörökké: A mű leghosszabb, számos retorikai elemmel /pl. adnominatio/ díszített verses betétje. Tudatosan kerülhetett a Gesta végére, sugallva, hogy a csak keresztséget vállalók — akik a bűnnek meghaltak — élnek Krisztussal mindörökké. E bibliai kép magyarázza meg /Mk 16,16 és Róm 6,3–11/, hogy a pogányok miért temették el magukat „élve", megfosztva magukat az örök élettől.. Az élve való eltemetés képe, mint az Isten ellen lázadó Dathan és Abiron büntetése /Zsolt 105, 17 stb./ a hazai oklevelek sanctio-formulájából is ismert, pl. III. Béla Froa-oklevele, 1181. Hasonló képpel fejeződik be a kortárs Historia abbreviata Consulum Andegavorum, ami elbeszélő források esetleges hatását is felveti. Anonymus a verses részben leírtakat örök érvényű igazságként — átvitt értelemben — a magyar történelemre is érvényesnek ítélte. Ezért is zárta le itt művét.

Csak remélhetjük, hogy a hasznos észrevételeknek köszönhetően a fordítás és kommentár csiszolódott, s bízunk benne, hogy a hazai elbeszélő források többi fordításának és kommentárjának is akad hasonlóan éles szemű olvasója.

Róna-Tas András

NAGYSZENTMIKLÓS. ZSUPÁN

Megjegyzések Bálint Csanád cikkéhez

Elolvasás után szomorúan tettem le Bálin Csanád cikkét *(Új könyv a nagyszentmiklósi kincsről,* Századok 132 (1998), 231–256.), amely hosszabb bírálat Robert Göbllel közösen írott könyvünkről (*Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós. Eine paläographische Dokumentation,* Wien 1995). Régóta várom kiváló régészünk megjegyzéseit. Talán nem volna értelme a most megjelent 25 oldalas cikkre reagálni, ha egyfelől nem lenne az ügynek némi általános tanulsága, másfelől nem vezetne az

a remény, hogy kritikai kultúránk talán még nem érkezett el a már nem javítható állapotba. Mégsem szántam volna el magamat a reagálásra, ha időközben szerzőtársam, Robert Göbl nem hunyt volna el.

Egy bírálattól két dolog várható el. Egyrészt a bírált műben talált új megállapítások összefoglalása, másrészt a műben található tudományos megállapítások szakszerű bírálata, cáfolata, ellentétes nézetek kifejtése.

Bálint Csanádnak egy kérdésben feltétlenül igaza van. A könyv a gondatlan kiadói és nyomdai szerkesztés nyomait viseli magán, s az ilyenekhez hozzászokott olvasó, mint Bálint Csanád is, azonnal felfedezi, hogy, sajnos, a magyar társszerző és munkatársa nem látták a korrektúrát. Világos bizonyítéka ennek, hogy mind az én, mind a bibliográfiát összeállító Ivanics Mária neve következetesen rosszul van szedve. Ez egy magyarul megjelenő recenzióban három, minősített esetben öt sort megérdemel, de ennél többet erről írni legfeljebb a címzett által is elolvasható, német nyelven érdemes. Túl messze azonban nem mennék a szomszéd portáján való, egyébként jogos, seprésben, mert sajnos az ilyen típusú hibák még B. Cs. cikkében is előbukkannak (pl. 235. o. 12. jegyzet *gorodisca* a helyes *gorodišča* helyett).

Nem sikerült már az elején a szerzők bemutatása. Bálint Csanád (továbbiakban B. Cs.) az első oldalon így ír: „Ez alkalommal egy osztrák és egy magyar nyelvész tett le a nagyszentmiklósi kincset kutató nemzetközi tudósgárda asztalára egy művet..." (231. o., a cikket az alábbiakban lapszám + o., a könyvet p. + lapszámmal idézem). Robert Göbl, az osztrák akadémia tagja, világszerte ismert numizmatikus, a bécsi egyetem numizmatikai tanszékének, az osztrák numizmatikai társaságnak vezetője volt, akinek éremtani munkái közül néhányat maga B. Cs. is idéz (232. o.). R. Göbl nem volt nyelvész, s a könyvben világosan elhatárolható a kinccsel kapcsolatos munkánk.

Két oldalon értekezik B. Cs. „A helynevek használatáról". Valójában a Nagyszentmiklós helynévről van szó. B. Cs. meggyőződhetett volna, hogy minden korábbi munkámban, s persze azóta írt művemben (ez utóbbira utal egy utólag beszúrt jegyzetben) mindenütt Nagyszentmiklóst írtam. B. Cs. helyteleníti a német helyesírási gyakorlatból származó Nagy-Szentmiklós alakot. Persze B. Cs.-nak is feltűnt, hogy ezt az alakot még azokban a bibliográfiai idézetekben, ahol az eredetiben egybeírt alak fordul elő, is megváltoztatták.

Helyteleníti B. Cs. a kutatástörténeti áttekintést. B. Cs. szerint „lényegében Németh Gyula föllépéséig (1930) terjedő időszakot roppant részletesen" tárgyalom, míg „épen az utóbbi félévszázadban, ill. napjainkban tevékenykedő, s az előbbiek többségénél lényegesen fajsúlyosabb [sic] orientalisták (pl. Altheim, O. Pritsak, H. – W. Haussig, S. G. Kljaštrornyj stb.) tevékenysége, kritikai bemutatása egyáltalán nem lelhető föl a könyvben" (235. o.). Azok számára, akik nem ismerik a kincs kutatástörténetét nem árt megjegyezni, hogy Németh Gyula nem 1930-ban „lépett fel". Ha máshonnan nem, a bírált könyv bibliográfiájából is tudható, hogy 1915-ben egy igen éles vita zajlott le elsősorban Németh Gyula és Mészáros Gyula között a nagyszentmiklósi kincs feliratairól. A vitát röviden ismertetem a bírált könyv 17. oldalán. Nem csak ez kerülte el B. Cs. figyelmét, hanem két másik tény is. A kutatástörténeti jegyzeteimet (*Zur Forschungsgeschichte*) azzal a megjegyzéssel kezdtem, hogy a kutatástörténetet részletesen, a lehető teljességgel, csak 1917-ig foglaltam össze, azért eddig, mert ekkor jelent meg Vilhelm Thomsen, az orhoni türk rovásírás megfejtőjének

a nagyszentmiklósi kincs feliratairól írott cikke. 1917 után csak a Bujla-felirat különböző megfejtési kísérleteit ismertetem, ezek között persze a B. Cs. által hiányolt O. Pritsak és H. – W. Haussig javaslatait is (p. 19.), Altheimnek és Klaštornyjnek nincs az előzőkétől eltérő megfejtési javaslata. Ha el is kerülte B. Cs. figyelmét a következő mondat „Veiters erwähne ich nur Arbeiten über die Inschriften." [Továbbá, csak a feliratokról szóló műveket említem] (p. 9.), arra azért felfigyelhetett volna, ami az előszóban áll: „... die epigraphische Analyse und den Vergleich mit anderen Alphabeten, damit auch die Behandlung aller sprachlicher Probleme hat Róna-Tas durchgeführt." [az epigráfiai elemzés, a többi ábécével való összehasonlítás és ezzel együtt az összes nyelvi kérdés tárgyalása Róna-Tas munkája]. Megértem, hogy B. Cs. kíváncsi a véleményemre Vékony munkáival kapcsolatban. Vékony 1985-ös megfejtési javaslatát természetesen idézem (p. 19.), egyéb munkáit nem, mint ahogy Kyzlasov, Flerov és mások műveit sem, többek között azért nem, ami a 8. oldalon olvasható „Redaktionsschluß war das Jahr 1990. Spätere Publikationen konnten daher nicht mehr berücksichtigt werden, doch konnten wir bei Lesen der verschiedenen Letztfassungen und der Korrekturen noch einige neue bibliographische Hinweise einfügen". [A szerkesztést 1990-ben zártuk le. Későbbi közleményeket nem tudtunk figyelembe venni. Mégis a különböző végső fogalmazványok és korrektúrák olvasásakor módunk volt néhány új bibliográfiai utalást elhelyezni.]. Talán ebből is érthető lehetett volna, hogy a Dienes István által (újra) felfedezett homokmégy-halomi feliratot miért mint még publikálatlant idézem. Ennek első publikációja egyébként nem 1994-ben, hanem 1992-ben jelent meg éppen Szegeden. (*A Kalocsa környéki Rovásemlékről*, Rovásírás a Kárpát-medencében, szerkesztette Sándor Klára, Szeged 1992, 31–40, Magyar Őstörténeti Könyvtár 4.). Ettől függetlenül Vékony Gábor munkássága figyelmet érdemel és több vonatkozásban is vitatható, nem gondolom azonban, hogy két magyar szerzőnek éppen egy osztrák kiadású munkában kell egymással vitatkoznia.

B. Cs. kifogásolja a tárgyak számozását és a feliratok bemutatási módját. Azok számára, akiknek nem volt a könyvünk hozzáférhető, szeretném világossá tenni, hogy a tárgyak Hampel-féle számozását nem változtattuk meg. Igaz a tárgyakat római, a feliratokat pedig arab számozással láttuk el abban a reményben, hogy ezzel még világosabbá tesszük mikor van tárgy számozásáról és mikor felirat számozásáról szó. Azok számára, akik tárgyanként kívánják látni a feliratokat, vagyis, hogy melyik tárgyon melyik felirat van, két táblát iktatott be Göbl (Tafel I., Tafel II.), ahol szemléletesen látszik nemcsak az, hogy egy tárgyon mely feliratok vannak, hanem az is, hogy egy és ugyanazon tárgyon hol helyezkednek el a feliratok. Ezért érthetetlen számomra B. Cs. cikkének 237. oldalán beiktatott táblája, ahol az oszlopok felett ez olvasható „Rovásírásos feliratok, sorszám időbeli sorrend Göbl nyomán". A táblázatból én nem értem, hogy az időbeli sorrend függőlegesen vagy vízszintesen értendő. A feliratokat több okból kellett újra számoznunk. Egyrészt már Hampel első számozása sem volt logikus, azonos feliratok eltérő számozással szerepeltek, de ez a számozás az újrapublikálások során tovább torzult. Ahogy írtuk „... die Zählung der Gegenstände des Schatzes und der Inschriften war mehrfach verwirrt, ..." (p. 7.). Másrészt a paleográfiai elemzés kulcsa éppen az, hogy megvizsgáljuk, mely feliratok vannak mely tárgyakon, és nem az, hogy mely tárgyakon milyen feliratok vannak. Vagyis az azonos feliratokat kellett paleográfiailag összehasonlítani. Hogy eddig az irodalomban egy

másik eljárást követtek, az pusztán azért volt, mert Hampel ebből a szempontból szerencsétlen eljárását követve, senki nem vette eddig a fáradságot magának, hogy a feliratok rendszerét nézze meg. Ez a könyv erről szól.

Göbl a II. sz. korsó alján látható rajzolatoknak, amelyeket eddig tamgának tekintettek, új értelmezését veti fel: „Hingegen läge sehr nahe, an die Kurzdarstellung (Skizze) von Zelten oder Jurten zu denken" [Ezzel szemben kézenfekvőnek tűnhet, hogy sátrak vagy jurták egyszerűsített (vázlatos) ábrázolására gondoljunk] (p. 34.). Ezzel kapcsolatban B. Cs. először felveti, hogy „... jó lett volna megtudni, miből áll a Hampel J. által közölt rajz pontatlansága, s vajon miként kell megítélni azt a — mind a Hampel, mind a Göbl által közöltektől — meglehetősen eltérő rajzot, amelyet nemrégiben Erdélyi I. szintén az eredeti tárgyon végzett vizsgálata alapján készített" (238. o.). Az utalás Erdélyi 1984/86-ban a Móra Ferenc Múzeum Értesítőjében megjelent cikkére hivatkozik. (31. o. 1. ábra.) Göbl sehol nem írta, hogy Hampelnek ez a rajza pontatlan lenne. Ami pedig Erdélyi rajzát illeti, a „meglehetősen eltérő rajz" mindenekelőtt azért tűnhet annak, mert Erdélyi rajzai az óra 2-es számjegye, míg Göblé a hatos számjegy felé van elfordítva. Göbl párhuzamként felvetette a kun sátrak ábrázolásának hasonlóságát a Radziwill-kézirat miniatúráiban. B. Cs. szerint, miután a kódex 1205-ben készült a hivatkozott kiadás a 15. sz. végén készült el ez „a régészetben alkalmazott módszereket figyelembe véve az említett nagyszentmiklósi rajz értékeléséhez — súlyos időrendi okból — teljesen irreleváns analógia" (238. o.). Szerinte e helyett jó lett volna a kincshez időben közelebb álló jurtaábrázolásokat figyelembe venni. Végül B. Cs. megjegyzi: „... a fentiekben jelzett bizonytalanságok ellenére is igen nagy valószínűséggel állíthatjuk: a nagyszentmiklósi 2. sz. korsó fenekén látható bekarcolt rajz esetében *nem sátorábrázolással* [a kiemelés az eredetiben] van dolgunk. (R. G.-nek a szerzőtársa, R. T. A., aki évtizedek óta figyeli a steppei népek sátraival kapcsolatos kutatás, [31] ennek megítélésében bizonyára tudott volna neki útmutatással szolgálni)".

Mielőbb a kérdéshez megjegyzést fűznék érdemes Göbl szövegét elolvasni: „Mit diesem Hinweis sollten die Zeichen neu betrachtet werden, zumal der deläufige Begriff des Tamgas m. W. im Ganzen Gereich von Mittelasien bis zum Schwarzmeer nichts Vergleichbares aufweist, der Strichbestand für Schriftzeichen aber zum umfangreich ist und die Deutung als Bild eine nächste und plausible Assoziation ergibt". [Ezzel az utalással kell a jeleket újra megvizsgálni, mivel az általánosan elfogadott tamga magyarázat számára tudomásom szerint egész Belső-Ázsia területe a Fekete-tengerig semmi összehasonlíthatót nem mutat fel, a vonalrendszer ugyanakkor ahhoz, hogy írásjelként lenne értelmezhető túl gazdag (umfangreich), és a képként való értelmezés adja a legközelebbi és valószínű asszociációt]. Az erős állítás tehát az, hogy hasonló tamgát eddig sehol sem sikerült fellelni. S valóban az eddig odavetett, és publikációról publikációra vándorló nézet, hogy itt tamgáról van szó, sehol nem tudott egy hasonló tamgára hivatkozni. Természetesen egy ilyen negatív állítást, hogy t. i. ilyen tamga sehol nincs, nem lehet bizonyítani. Abban is egyet értettem Göbllel, hogy itt írásjelről nem lehet szó, a rajz ennél sokkal komplexebb. Maradt tehát Göbl ötlete, hogy a rajzban sátor rajzát lássuk. Ezt a kérdést Göbllel sok ízben megvizsgáltuk. Álláspontom az volt, s mai is az, hogy itt jurtáról nem lehet szó, de arról a sátortípusról, ami a jurta előzménye (l. *Preliminary report on a study of the dwellings of the Altaic peoples*

in: Aspects of Altaic Civilization, Ed. D. Sinor, Bloomington 1963, 47–56.) igen. Ez a típus a póznákból egymásba illesztett, csúcsos sátor változata, amelynek oldala azonban már esetleg rácsból készült, s amelyet már nem nyírfakéreggel, hanem nemezzel fedtek. Ennek a típusnak nincs tetőkarikája, s ezért szerkezete különbözik a jurtáétól. Ugyanakkor ennek a sátortípusnak a funkciója teljesen eltér a jurtáétól. Ott ahol a steppén ezt ismerjük (magam Mongóliában figyeltem meg) a funkciója: gyorsan vonuló csapatok, csoportok ideiglenes hajléka. Tehát bár eredete északra mutat, a steppén funkcióváltás zajlott le. S a jurta mellett, ami lakósátor, inkább a gyors mozgást követő, ideiglenes sátor. Ennek felbukkanása egy későavarkori rajzon nem meglepő. Kocsira szerelt változatát láthatjuk a Radziwill kézirat miniatúrájának rajzán. Addig azonban, amíg megfelelő analógiák nem bukkannak elő, nem több mint amit maga Göbl állított, méghozzá elsőként a kutatástörténetben: erre is kell gondolni. B. Cs. alcímére tehát „Sátorábrázolás?" a válasz „valószínűleg igen".

A fülek kérdésébe azért nem mélyedek el, mert, mint ezt maga Göbl világosan megírta, ezek tárgyalása csak olyan melléktermése volt a munkának, amelyet Göbl nem akart említetlenül hagyni (p. 30.). A kérdés természetesen a tárgyak története és a kincs belső kronológiája szempontjából fontos, de minket elsősorban a feliratok és a tárgyak viszonya érdekelt. Ide tartozik Göbl megjegyzése „Eine einläßliche Auseinandersetzung mit der bisherigen Literatur war an dieser Stelle weder beabsichtigt noch möglich, doch habe ic als Kontrollmittel das Buch von László/Rácz 1977 (deutsche Ausgabe 1983) einschalten können, ohne daß ich mich darauf unbedingt berufen will" [Egy az eddigi irodalommal való részletes szembesítésre ezen a helyen nem gondoltunk és erre lehetőség sem volt, ennek ellenére László/Rácz 1977 (német kiadás 1983) könyvét ellenőrzésképpen felhasználtam anélkül, hogy arra okvetlenül hivatkozom]. Ezzel az eljárással B. Cs.-nak ugyan joga van vitatkozni, de nem igazán elegáns az a megjegyzése, amely szerint „... etikus lett volna, ha R. G. megemlíti: a fülekkel kapcsolatban ugyanezt a megállapítást az idézett könyvében László Gy. — s még korábban: E. H. Zimmermann és H. Schüller! — is megtette". Egyébként a VIII. számú tálka fülének esetében Göbl megjegyzi „— so richtig auch László *op. cit.* 159. —" (p. 32.). Ez utóbbit azért is idézem, mert B. Cs. a VIII. tálkáról külön ír és itt is megemlíti, hogy László Gyulától „... ezt is illet volna idézni.".

Ezután B. Cs. öt oldalon keresztül értekezik a kincs protobolgár kapcsolatairól. A Buyla felirat nyelvészeti elemzése után a következőket írom: „Das würde dann heißen, daß nicht nur Buyla und Butaul regelmäßige türkische Aussprache vertreten, sondern das Zoapan auch eine türkische Aussprache eines slawischen Titles wiedergibt. Damit haben wir, unabhängig von der Entzifferung der Buyla-Inschrift und der nicht griechischen Inschriften, einen wichtigen Schritt in die Richtung der Identifikation der Sprache der Auftraggeber gemacht. Die Kombination *türkischer Name und Slawischer Titel in türkischer Aussprache* kann in der gegebenen Gegend entweder donaubulgarisch, also proto-bulgarisch, oder spätawarisch sein. Es deuten immer mehr Fakten darauf hin, daß wir es in der späten awarischen Periode im Karpaten-Becken mit türksprachigen Gruppen zu tun haben. Die Anwesenheit von Slawen im Karpaten-Becken und im Reich der Donau-Bulgaren kann von niemandem bezweifelt werden. Diese Symbiose fand ihren Niederschlag in der Buyla Inschrift. Damit haben wir derzeit die Möglichkeit ausgeschöpft, die für die chronologische Einordnung des

Schatzes aus sprachlicher Sicht zur Verfügung stehen." [Ez pedig azt jelentené, hogy nemcsak a Buyla és a Butaul képviselnek szabályos török kiejtést, hanem a Zoapan egy szláv cím török kiejtését adja vissza. Ezzel, függetlenül a Buyla-felirat és a nem görög feliratok megfejtésétől, egy fontos lépést tettünk a megbízók nyelvének azonosítása irányába. Török név és szláv cím török kiejtésben együttesen az adott térségben vagy dunai bulgár vagy késõavar lehet. Egyre több tény utal arra, hogy a késõavar korban a Kárpát-medencében török nyelvû csoportokkal van dolgunk. A szlávok jelenlétét a Kárpát-medencében, illetve a dunai bulgárok birodalmában senki nem vonhatja kétségbe. Ennek az együttélésnek a lecsapódását észleljük a Buyla feliratban. Ezzel kimerítettük azokat a lehetõségeket, amelyek a nyelvi oldalról a kincs kronológiai besorolásához rendelkezésünkre állnak.] (p. 24.).

Ha fentieket B. Cs. elolvasta, akkor érthetetlen, hogy miért írja le a következõket a nyelvészeti kutatásokról:

„E diszciplína területén 3 módszertani hibát és 2 fõ érvet látok, melyek meghatározzák [sic].

1) Az egyik hiba abban a szintén ma már pusztán tudománytörténeti kuriózumként kezelhetõ felfogásban rejlett, amelyik egyáltalán lehetségesnek tartotta, hogy egy kincs készítõinek és/vagy birtokosainak etnikumára vonatkozóan annak feliratai alapján döntõ megállapításokat lehet tenni." (242–243. o.). Én a megbízók nyelvének azonosítása felé tett lépésrõl beszélek.

„2) V. Thomsen nézetét[43] kritikátlanul átvéve a nyelvészek 3 tényt hagytak figyelmen kívül:" Bár B. Cs. több ízben megró minket, hogy nem idézzük a korábbi irodalmat, itt egyetlen egy nyelvészt sem nevez meg. Úgy tûnik itt B. Cs. fantomokkal vitatkozik. Ezért ezt a részt átugorhatjuk.

„3) A történetiség teljes figyelmen kívül hagyása volt az, ami V. Thomsen óta döntõen meghatározta a feliratokkal foglalkozó kutatást és — további módszertani hiba! — ezáltal a kincs etnikai-kulturális meghatározását." (243. o.) Bár B. Cs. itt sem nevezi meg, hogy kiket marasztal el, de egy kissé tovább már egyértelmûbben fogalmaz: „Ami azonban 1924-ben a protobolgár eredet-elméletet nyelvészetileg megalapozó V. Thomsen részérõl még talán csak egyfajta figyelmetlenség volt, ugyanez ma már megengedhetetlen hiba." (244. o.) A Századok gyanútlan olvasója, miután itt sincs más nyelvész megnevezve, aligha juthat más következtetésre, mint hogy az, aki ma ezt a megengedhetetlen hibát elköveti én vagyok. Állításának alátámasztására B. Cs. az I. számú szarvasi feliratot idézi, amelynek egyik megfejtési kísérlete pedig szintén azt a tézist erõsíti meg, hogy „voltak onogur nyelven beszélõk, ill. írók a 8. sz.-i Kárpát-medencében..." (244. o.). B. Cs. itt sem idézi, hogy kitõl származik az a megfejtési kísérlet. Akik olvasták a Nyelvtudományi Közleményekben megjelent cikkemet (*A szarvasi tûtartó felirata*, NyK 87, 225–248., német változat UAJb 190, 1–30.) tudják, hogy a felirat onogur török megfejtését természetesen nagyon feltételesnek tartom. De az eszembe sem jutott, hogy a tõlem (név nélkül és pontatlanul) átvett érveléssel hadakozhat valaki még nem nevezett nyelvészekkel, alkalmasint velem, az általam írt könyvrészlet bírálatában.

Az, hogy itt nem arról van szó, hogy én félreértem B. Cs.-t, azt jól mutatja, hogy a zsupán címmel kapcsolatban B. Cs. így ír: „Bár R. T. A. elhárítja magától azon kérdéssel való foglalkozást, hogy az említett titulus honnan, miként került volna

a déli szlávokhoz, egy másik helyütt azonban félreérthetetlen módon elemzi a preslavi csésze „Seven nagyzsupán" feliratának hangváltozásait [sic] és hivatkozik szláv lakosságnak a Kárpát-medencei jelenlétére, hogy ezekből a „župan" cím eredetével kapcsolatos történeti állásfoglalása mégis könnyen kikövetkeztethető. A déli szláv eredeztetés teóriájával kapcsolatban azonban további két szempontot ajánlok megfontolásra:" (246. o.). A preslavi felirattal valóban foglalkozom a könyv 55–56. oldalain. Sok mindenről írok, de így utólag elolvasva sem találtam egyetlen mondatot sem, amelyből bárki arra következtethetne (se könnyen, se nehezen), hogy délszláv *eredetűnek* tartom a zsupán címet. Írok arról, hogy a Seven név török eredete igen valószínű, és „Im Falle dieser Silberschale haben wir keinen Grund zu bezweifeln, daß sie einem proto-bulgarischen Würdenträger gehörte." [Ennek az ezüstcsészének az esetében nincs alapunk kételkedni abban, hogy az egy protobulgár tisztségviselőé volt.]. Itt a kevésbé tájékozott olvasó számára világossá kell tennem, hogy a *protobolgár* vagy *protobulgár* terminus a szakirodalomban minden esetben a dunai bulgár-törököket jelenti és nem a déli szlávokat. Az elnevezés nem szerencsés, de különösen O. Pritsak (*Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, 1955) és V. Beševliev (*Die protobulgarischen Inschriften,* 1963) munkássága óta általánosan elfogadott. Magam magyar nyelvű cikkeimben, könyveimben nem használom, de idegen nyelvű publikációimban megtartottam ezt a terminust.

B. Cs. szerint „E túlbonyolított bizonytalan és illogikus feltételezés-sorozatok helyett biztosabbnak látom a kutatás általánosan elfogadott eredményeire támaszkodni. Számomra megnyugtatóbb lett volna, ha a szerzők kritikai áttekintést adnak arról a tekintélyes szakirodalomról, amely az utóbbi évtizedekben a történettudományban a „župan" címmel kapcsolatban kialakult. [53, j. Legutóbb összefoglalóan: *Pohl* 455, 147 j.]." Ennek helye természetesen nem egy paleográfiai munka volt, de idézném az 1991-ben az Acta Orientaliaban megjelent, Pohl monográfiájáról írt, könyvismertetésemből az alábbi mondatokat: „It was perhaps inevitable that all the oriental sources and all linguistic data connected with the steppe are used from second or third hands. Though the critical sensibility of the author is in many cases strong enough to protect him from unfounded conclusions, it can be well observed that he was lost in the flood of printed papers and had no opportunity to consult experts. In one or another way this reflects the weak point of oriental studies in Vienna." (AOH 45, 165–166.) Példák következnek.

Itt most nem Pohltól, hanem B. Cs.-től idézek: „Másodsorban a legújabb történeti kutatás változatlanul úgy véli: a közép-európai „župan" titulus avar eredetű, s tőlük került át a szláv népekhez. A 7. sz.-i türköknél használt *chu'-pan* tisztségtől való származását tudtommal eddig nem cáfolták meg; erre a — szerintem nem mellőzhető — részletre sem R. T. A., sem pedig a župan-kérdéssel foglalkozó délkelet-európai történészek és régészek nem tértek ki." (247. o.) B. Cs. nem mondja meg, ki képviseli ezt a „legújabb történeti kutatást".

Nézzük sorban. A „7. századi türköknél használt ch'u-pan cím" két kínai hieroglifa átírása. Ebben a formában a magyar nyelvű irodalomban tudtommal először Németh Gyula idézi (*A honfoglaló magyarság kialakulása,* 1931, 73.). A besenyő *čoban* törzs nevénél említi meg, hogy a nyugati türkök *Tu-lu* ága ötödik törzsének neve *Šu-ni-še č'u-pan* és a *Nu-še-pi* ág ötödik törzsének neve *Ko-šu č'u-pan*. Az adatot

Chavannes sokak által idézett művéből vette (*Les tou-kiue (turcs) occidentaux*, Paris 1900, 34.). Itt a két törzsnév francia átírásban van *Chou-ni-che tch'ou-pan tch'ouo*, illetve *Ko-chou tch'ou-pan se-kin* alakban. Ebben a régi Tang-su-ból idézett adatban a kérdéses szó után még áll egy-egy másik szó, az első a francia átírásban *tch'ouo*, angol átírásban *ch'o*, míg a mai hivatalos kínai latinbetűs átírásban, a pinjinben *chou*. Ez egy kínai írásjelet ír át. Ezt Chavannes a török *čur* címmel egyeztette. Ez eléggé bizonytalan, az írásjel középkínai kiejtése kb. *čhyat* (a sinológiai átírás bonyolultabb jeleit kissé leegyszerűsítettem, v. ö. E. G. Pulleyblank, *Lexicon of reconstructed pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, 1991, p. 63, itt idézi Karlgren olvasatának sorszámát is: K 295e), ami inkább egy török *čär* alakot tükrözhet ugyan, de a *čor/čur* címmel való egyeztetése eléggé elterjedt. A másik törzsnév végén álló két szó a *se-kin*, angol átírásban *sze-kin*, pinjin *si-jin*, középkínai kb. *šhr-kin*, amit általában a török *(h)irkin* cím átírásának tartanak. A két törzsnév részét képező *ch'u-pan* pinjin *chu-ban*, középkínai kiejtése kb. *čhiě*/ čhyě, (Pulleyblank, *op. cit.*, p. 60, K85a) és *puan* (Pulleyblank, *op. cit.*, p. 29, K 181a). Ha azt vizsgáljuk, hogy a törzsnévrésznek mi lehetett a korabeli török kiejtése, azt gondolhatjuk, hogy kb. *čibän* esetleg *čïban* volt a hangzása. A kérdéses szó tehát része a törzsnévnek és utána egy cím áll. Csak a teljesség kedvéért érdemes megemlíteni, hogy Ramstedt (*Studies in Korean etymology*, 1949, 44.) idéz egy állítólagos sinokoreai *čü-phan-im-kwan* címet „a secretary and clerk of a minister", ahol az első szó egy „tudatni", a második egy „elhatározni" szóval függene össze, s ezt azonosítja az alábbi Kásgárínál lévő alakkal és a magyar *csobán*-nal. A kínai forrásban előforduló törzsnévrészt is egyeztették a Kásgárínál előforduló *čopan, čoban* alakkal. Ennek írása $j^{u}b^{a}n$, de a kiadók (R. Dankoff – J. Kelly, *Mahmud al-Kašgari, Compendium of the Turkic dialects*, 1982, I, p. 306) megjegyzik, hogy talán a második szótagon lévő <a> jelet (*fatha*) egy <u> jelből alakították, vagyis, lehet, hogy az eredetiben *čupun, čubun, čobon* stb. állt. A szó jelentése „assistant to the village chief", a falufőnök helyettese. Kásgári adatát többek között Clauson (*An etymological dictionary of pre-thirteen century Turkish*, 1979, pp. 397–398) azonosította a szláv *župan*-nal, sőt megjegyzi, hogy jövevényszóként a magyarban is megvan, nyilván az *ispán*ra vagy a *csobán*ra gondolt. Kásgári adatát régóta ismerik, s már korán összekötötték a perzsa *šuban* alakkal, amelynek jelentése „pásztor". A perzsa szó és Kásgári adatának összekapcsolása már Horn perzsa etimológiai szótárában megvan (*Grundriss der neupersischen Etymologie*, 1893, p. 171.). A szó közép-iráni alakja a pehleviben *šuban* (D. N. MacKenzie, *A Concise Pahlavi dictionary*, 1971, 81.). A török szó elterjedt a perzsával szomszédos török területeken, többek között megvan *čoban* alakban az oszmán törökben, hódoltságkori jövevényszavaink között Kakuk Zsuzsa tárgyalja a magyar *csobán* „pásztor" alakot is (*Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*, 1973, 110.). Ide vonták a besenyő BOULATSOPON törzsnevet, amely a Bíborbanszületettnél fordul elő, és amelynek második része külön is előfordul, ezt többen a Kásgárínál előforduló alakkal azonosították. Végül meg kell jegyezni, hogy a szláv nyelvekben előforduló *župan* alak mellett van *župa* „kerület, területi egység". Van aki a *župan*-t a *župa* alapszóból vezeti le, míg mások szerint a župa elvonással jött létre a *župan*ból. Összefoglalva: régóta ismeretes egy kínai átírásban fenmaradt (**čuban*<**čiban*), két, esetleg egy

török adat (Kásgári *čopan, čoban* stb., a besenyő *čopon, čobon*, török *čoban* --> magyar *csobán*), egy iráni adat (perzsa *šuban*), egy szláv adat *župan*, s ezek mellett a korai magyar *span* és ebből *ispán*. A fenti adatok minden kombinációja megtalálható a szakirodalomban. Nem vezetett eredményre Zett 1975-ben közzétett nyelvföldrajzi elemzése sem (*Über das Verhältnis von slavisch und ungarisch* župan-špan-ispán *im Lichte der Wortgeographie*, UAJb 47, pp. 207–216.). Valószínűleg a teljes anyag újra vizsgálata, az összes adat történeti elemzése világosabbá teheti ezt a kérdést, amelyet egyébként joggal neveznek egyesek a szlavisztika egyik közismert kruxának.

Addig is idézném azt, amit a könyvben (p. 20.) a 777-ben először feljegyzett avar *župan (jopan)* címről írtam: „Der Titel selbst ist in dieser Form sicher südslawisch, eine andere Frage bleibt der Ursprung der slawischen Form, siehe Zett 1975 und Erdal 1988. Die Antwort auf diese Frage scheint für den Schatz und die Inschriften von keiner großen Bedeutung sein, weil es für unsre Fragestellung irrelevant ist, von wo der Titel zu den Slawen gekommen ist." [A cím ebben a formájában biztosan délszláv, más kérdés, hogy mi a szláv forma eredete ld. Zett 1975, Erdal 1988. Az erre a kérdésre adott válasznak a kincs és a feliratok szempontjából nincs nagy jelentősége, mert a mi kérdésfeltevésünk szempontjából irreleváns, hogy honnan került a cím a szlávokhoz.]. Látva a kérdés körüli homályt talán helyes lesz röviden utalni arra mire alapozom a fentieket. A szlávban van szókezdő *č-* és *ž-*. Ha tehát az eredeti átadó nyelvben, legyen az török, avar vagy akármilyen más nyelv *č-* volt, akkor a szlávban is *č-* lenne. Ezt a problémát már a kiváló turkológiai ismeretekkel rendelkező szlavista Kniezsa világosan látta (*A magyar nyelv szláv jövevényszavai,* 1955, 224–226. o.). Olyan török nyelvet, amelyben a 7–9. században szókezdő *ž-* volt, a turkológus nemcsak nem ismer, de egyelőre nem is tud feltételezni. Ugyanakkor a könyv 24. oldalán arra hívtam fel a figyelmet, hogy a Buyla felirat valószínűleg egy szláv cím török kiejtését rögzíti. Vagyis van egy, mondjuk ismeretlen eredetű, szláv cím, és ennek van egy török kiejtése. Ugyanis a törökben a hangsúly az utolsó szótagon van, s török analógiák alapján feltételezhető, hogy az első szótag igen zárt *-u-*ja redukció után eltűnt. Szerintem a *župan* >*šupan* >*span* >*ispán* adatsor csak ezzel magyarázható. Gondoljunk csak arra, hogy a *király* címünk a szláv *kral*< germ. *Karl* magyar kiejtését tükrözi. (ad B. Cs. 246. o. „... Vajon mi vezette volna az avarokat arra, hogy politikai hatalmuk zavartalan csúcsán a szlávoktól vegyenek át tisztségnevet?!"). A könyvben egyébként Menges 1959-es cikkére utalva jeleztem, hogy aki tovább akar kutatni, ott találja az irodalmat, de egyen azt is, hogy mind a mássalhangzó, mind a magánhangzó megfelelések miatt a közvetlen török eredeztetés elfogadhatatlan.

Ami most már a kincset magát illeti, véleményem változatlan. A kincs kialakulása igen sok fázison ment át, míg utolsó tulajdonosához került. Ennek bizonyos elemeit sikerült Göbl-el pontosítanunk. Az egyik fázisban görög betűs, nem görög nyelvű felirat került a XXI. sz. csészére. A felirat elkészítőjének megbízója török nyelvű lehetett. Nagy a valószínűsége annak, hogy az avar birodalom kiemelkedő vezetője volt, de a nyelvész nem rendelkezik olyan finom eszközökkel egyelőre, amelyek segítségével a dunai bulgárok (protobulgárok) és az avar birodalom törökjeinek nyelve között saját eszközeivel különbséget tudjon tenni. Lehet, hogy újabb adatok ehhez hozzásegítenek, lehet, hogy a különbség olyan csekély volt, hogy ez nem is várható. Az bizonyos, hogy ha sikerül a nagyszentmiklós–szarvasi rovásírás megnyugtató meg-

fejtése, ettől még távol vagyunk, akkor jelentős lépést tehetünk előre. Ennek egyik előfeltétele a feliratok pontos paleográfiai kiadása. Az ugyanis ijesztő, hogy az avar-kori tárgyakon mi mindent látnak és rajzolnak le kutatóink ami nincs ott, vagy ami egészen más mint ami ott van.

Azzal kezdtem írásomat, hogy szomorúan tettem le B. Cs. cikkét. S nem vagyok biztos, hogy ha Robert Göbl még élne, reagálnék a cikkre. De az biztos, hogy a cikket, már csak egészségének kímélése miatt is, nem fordítottam volna le neki. Göbl a könyv 26. oldalán alaposan megmagyarázza, mit ért *Ritzung*on, *Kerbschlag*on, *Kerbschnitten stb. B. Cs. cikkének végén megrója Göblt, hogy nem teszi világossá „egészen pontosan mit ért a „Kerbschlag" és a „Kerbschnitt" közti különbség alatt". Ha már kritikai kultúránk olyan amilyen, legalább ne vigyük hírét.*

Nem szeretném negatív kicsengéssel zárni e sorokat. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy az nem baj, ha nem értünk egyet, de az baj, ha nem értjük egymást. Ezért határoztam el, hogy reagálok a cikkre. Meg azért is, mert Bálint Csanádot nemcsak nagyra becsülöm, hanem szívesen dolgoztam és dolgozom vele együtt. Abban kétségtelenül igaza van, hogy a különböző tudományágak együttműködésén van mit javítani.

Bálint Csanád

MEGJEGYZÉSEK RÓNA-TAS ANDRÁS MEGJEGYZÉSEIRE

László Gyula emlékének

Írtam Robert Göblnek és Róna-Tas Andrásnak a nagyszentmiklósi feliratokkal foglalkozó könyvéről (Új könyv a nagyszentmiklósi kincsről. Századok 132, 1998, 231–256. old; a szerzők neve a továbbiakban: *R. G.* és *R. T. A.*). Nem bírálatnak s nem ismertetésnek szántam azt; bár valóban úgy fogtam hozzá, hogy recenziót írok. Vitacikk lett belőle (ezen műfaji besorolást tükrözi az is, hogy írásom a folyóirat „Figyelő" — s nem a „Könyvismertetések" — rovatában jelent meg), mégpedig két okból. Egyrészt mert értetlenül álltam azelőtt, hogy mily nagy mértékben eltérhetnek a diszciplínáinkban alkalmazható feldolgozási és publikációs módszerek, másrészt pedig mert úgy gondoltam, érdemes reagálni néhány, a könyv kapcsán fölvetődő problémára. Az említett eltérést *R. T. A.*-nak e vitacikkemre adott válasza után végérvényesen nyugtázom. Mivel pedig *R. T. A.* a 25 nyomtatott oldalt kitevő cikkemben olvasható megjegyzéseknek, a fölvetett problémáknak és bírálatoknak csak egy csekély hányadára tért ki, ezért elegendőnek látom, hogy válaszának csak néhány pontjára reflektáljak.

A tördelt korrektúra idején szereztem tudomást az osztrák szerző haláláról. Szerkesztési, terjedelmi okból csak annyira telt tőlem, hogy e szomorú hírt egy csillagos lábjegyzetben nyugtázhattam, bár már akkor szerettem volna sajnálatom kifejezni afölött is, hogy — több, függőben maradt tartalmi kérdésen kívül — immár nem tudhatom meg tőle: hogyan, miért alakult e könyv olyanra, mely sok tekintetben szokatlan (legalábbis a számomra). Pl. miért kapott a könyv olyan címet, mely mindössze *egyetlen kötőjellel* (meg az alcímmel) tér el Németh Gy. 1932-es műve címétől? Vagy

miért „*Die* Inschriften..." a cím, amikor a könyv nem valamennyi (típusú) feliratot tárgyalja? Nem sorolom tovább az ilyenfajta kérdéseket. A válaszadást a bekövetkezett helyzetben a szerzőtárs vállalta magára.

R. T. A. szomorúságát fejezte ki cikkem s „kritikai kultúránk" fölött. Én biztosan nem leszek szomorú, ha majd egyszer hasonló módon: vitázva, hozzászólva, kiegészítő módon ír a nagyszentmiklósi kincsről előkészületben levő munkámról (s annyi elismeréssel is, mint amennyivel én az általa készített könyvrészről). De azért elgondolkodtam: vajon azért lenne az én kritikai kultúrám olyan mély szinten, mert *R. T. A.* szerint nem jöttem rá, hogy „miről szól a könyv"? Szerintem nem (csak) a feliratok paleográfiai vizsgálatáról, még ha a könyv alcíme ezt ígéri is. *R. G.* valóban paleográfiai témájú fejezetei mellett ui. van két másik rész is: az egyik a *R. T. A.* által írt kutatás- és szótörténeti rész, a másik a kincs teljes kutatását felölelő bibliográfia (ez utóbbiról már a vitacikkemben is megírtam, hogy a könyv többi részével nem érintkezik). A Magyar Tudományos Akadémián éppen most folyik vita a diszciplínák régi és új tartalmáról, a diszciplínák határairól. Ez esetben szerintem vitathatatlan: a szerzőpáros és a közreműködő Ivanics Mária munkája *együttesen* nem nevezhető „eine paläographische Untersuchung"-nak, amint — erről is írtam már — a könyv főcíme sem fedi a tartalmát. Még mindig a paleográfiáról: e diszciplínának bizony a legkevésbé sem vagyok szakértője. Ezért hát nem tudom, maximalizmus-e elvárni azt, hogy pl. a kincs török betűinek elemzése után jó lett volna, ha a szerző a betűformákat, az alkalmazott írástechnikát el is helyezi a koraközépkori epigráfiai emlékek sorában? Vajon nem lett volna érdemes a paleográfusnak bővebben foglalkoznia pl. azzal a ténnyel, hogy a kincs háromféle felirat-csoportja (görög, görög betűs török, rovásírásos török) kétféle technikával, nagyon eltérő színvonalon készült? (Ha valaki figyelmetlen olvasást akarna a fejemre olvasni, előrebocsátom: a vitatott könyvben az e tárgykörben írottakat egyszerűen a témához mérten méltatlanul kevésnek tartom.) Falko Daim és Ludwig Streinz barátaim 1978-ban készített fényképfelvételeiből itt közzéadok most néhányat (sok ilyen van még), jobban szemléltetendő azt a problémát, amivel — véleményem szerint — a paleográfusnak szembe kell néznie. Akár csak e fotókon is tanulságos látni — s majdan, esetleg jobb felvételeken kiértékelni — a poncolás kivitelében és színvonalában megmutatkozó különbségeket!

Vagy talán azáltal süllyedt volna olyan mélyre a vitakultúrám, hogy *R. G.* fejezetei esetében nem tartottam kielégítőnek a szerző által adott terminológiai tisztázást? Ez utóbbi azért alakult így, mert tudom, hogy e könyvet egyáltalán nem kizárólag paleográfusok fogják olvasni, hanem főként olyanok, akiknek a „Terminologisches" alfejezet megértése — ilyen-olyan okból — nehézséget okozhat. Nem értem ugyan, hogy ez miként lehetséges, de azt mindenképpen nagyon sajnálom, hogy úgy tűnhetett: nem tisztelném a vitatott könyv szerzőit. Ellenkezőleg, s ezt általában is el merem mondani magamról. Ami vitám ui. az eddigi munkásságom során akadt — kivéve a Badiny-Jós Ferenc egyik könyvéről és a nagyszentmiklósi kincsről készített román képes naptárról írt recenziókat —, mindig a szerző iránti tiszteletem kívántam tanúsítani s most sem volt okom rá, hogy másként járjak el.

A „gondatlan kiadói és nyomdai szerkesztésről" azért írtam a *R. T. A.* által erre elegendőnek tartott 3–5 sornál bővebb terjedelemben, mert ennyi és ilyen jellegű hibával tudományos könyvben még sosem találkoztam s mert ez különösen meglepő

1. kép. *A nagyszentmiklósi kincs felirat-típusai* (részletfelvételek) 1: 9. sz. csésze; 2: 10. sz. csésze; 3: 21. sz. csésze

2. kép. *A nagyszentmiklósi kincs felirat-típusai* (részletfelvételek): 1: 23. sz. kehely; 2: 17. sz. rhyton

volt számomra éppen azon kiadó esetében, melytől eddig kizárólag kifogástalan munkát tapasztaltam. (Ugyanígy méltatlannak tartottam az Osztrák Tudományos Akadémia kiadójához a könyv illusztrálásának színvonalát is.) Továbbra sem értem, hogy ez miként történhetett így, hiszen — *R. T. A.* újból hivatkozik rá — a szerzőknek a kézirat lezárása után még módjában állt a szövegben „végső fogalmazványokat és korrektúrákat" elhelyezni, ill. elvégezni (vö. 8. old.). Ha a sors nem szól közbe, e rejtélyre is tudott volna magyarázattal szolgálni a Bécsben élő szerző. Hasonló dolog a Századoknál nem következett be, kijavították az általam ismert, eredeti kézirat legtöbb gépelési hibáját. Már csak olyan név- és évszámelírások maradtak benne, amiket a szerkesztőség nem ismerhetett föl.

Egyáltalán nem kerülte el a figyelmem a Németh Gy., Mészáros Gy. és Supka G. között lezajlott vita, csak nem éreztem szükségét, hogy arra hivatkozzam. Nem lehet kétség afelől, hogy a vitázók között ki volt turkológiai tekintetben a legképzettebb, de az elhibázott „besenyő teória" fölemlítésén túl már nem akartam tovább tárgyalni azt, hogy Németh Gy. saját, legszűkebb értelemben vett kutatási területén kívül menynyire tájékozatlan volt. Tudjuk be a fiatal korának azt, amit különben már 1917-ben sem lett volna szabad leírnia, hogy ti. „...semmit sem tudunk arról, hogy Bizáncznak az avarokra kulturális befolyása lett volna."[1] Egyébként véleményem szerint éppen Németh Gy. 1932-ben megjelent művétől számítható a kincs kutatástörténetében a modern periódus kezdete, azután már a kutatók többsége a tiszta tudomány igényességével és színvonalán s a maga szakterületén belül végezte a munkáját.

Lehetséges, hogy tényleg nem „nyelvészként" kellett volna *R. G.*-t aposztrofálnom; de *R. T. A.*-nak akkor is fölösleges volt újból bemutatnia őt, mert a most vitatott cikkem elején már tanújelét adtam annak, hogy ismerem az osztrák tudós munkássága nagyobbik, valóban nem nyelvészeti jellegű részét. Azért gondoltam őt ez alkalommal mégiscsak a nyelvészek közé sorolhatni, mert a kincshez nem az életművét tükröző numizmatikai, történeti, művészettörténeti ismereteivel és módszereivel közeledett s mert a megfigyelései is egyáltalán nem a kincs történeti, művészettörténeti vonatkozásaival kapcsolatosak, hanem annak a feliratával. Ismétlem: numizmaták, történészek, művészettörténészek az utóbbira — jobb esetben — nem szoktak vállalkozni. Ami engem illet — még ha ennek kijelentésével jó alkalmat kínálok is föl a vitapartneremnek a válaszra —, mindig igyekezni fogok kellő távolságban maradni a nyelvészettől és a paleográfiától. Mindenesetre az a gyanúm, hogy a mértékadó nyelvészek (paleográfusok?) közül *R. T. A.* a nagyszentmiklósi feliratok kapcsán elsőként hajlandó figyelembe venni a protobolgárok és az avar kaganátus törökjeinek nyelve közti különbségeket. Vitacikkéből azt veszem ki, hogy e szempont fölmerülése körül az írásom valóban játszhatott szerepet, úgyhogy *R. T. A.* reagálását látva igazán örvendek, hogy ezen „kirándulásom" a nyelvtörténet területére nem volt teljesen haszontalan. De több nem lesz. A magyar régészek körében már nem egyszer megesett, hogy valaki öregkorában a nagyszentmiklósi kincs feliratával, vagy éppen azok paleográfiai vonatkozásaival kezdett el foglalkozni. Igyekszem, hogy — remélhetőleg majd az ő életkorukat is elérve — ne lépjek erre az útra.

Úgy látom, hogy a kutatástörténet bemutatásmódját illetően alapvetően eltérnek a nézeteink, dehát ezt tudomásul kell vennem. Én valóban azt üdvözöltem volna,

[1] *Németh Gy.*: Thomsen a nagyszentmiklósi kincs feliratairól. Egyetemes Philologiai Közlöny 1917.

ha — legalább a Buyla-felirat esetében — az 1917 *után* közzétett nézetek *részletes* bemutatását és kritikáját olvashatjuk, míg vitapartnerem éppen azért állt meg ennél a dátumnál, „mert ekkor jelent meg Vilhelm Thomsen, az orhoni türk rovásírás megfejtőjének a nagyszentmiklósi kincs feliratairól írott cikke." No de Thomsen cikkének korszakalkotó jellege egyrészt éppen a korábbiak bőséges tárgyalását teszi fölöslegessé, másrészt az azóta eltelt 80 év kutatása — különösen a kazáriai rovásírások fölfedezése! — következtében szükségessé vált az újabb olvasatok és újabb lehetőségek megvitatása. A *R. T. A.* által adott áttekintésből kiderül: a Buyla-felirat 14 megfejtési kísérlete közül 10 Thomsen cikke óta jelent meg! (És akkor még ott vannak a rovásírásos feliratok!) Úgyhogy biztos vagyok abban, sokunk nevében írhatom le: hasznosabb lett volna, ha a nyelvészetileg, turkológiailag képzetlenebb 19. sz-i kutatókéval legalább azonos részletességű bemutatást kapnak a 21. sz. csésze feliratának 20. sz-i olvasatai. (*Pantha rei*: még azt is elképzelhetőnek tartom, hogy 13 év elmúltával maga *R. T. A.* is találna hozzáfűznivalót a saját, 1985-ben megjelent megfejtéséhez.) A nagyszentmiklósi kincs feliratával foglalkozó modern kutatás és a kelet-európai rovásírások értékelő áttekintését illetően: vitapartnerem azok közé tartozik, akik ma a világban erre a legfelkészültebbek; a jelzett várakozásom tehát igazán nem volt alaptalan. Egészen pontosan ahogyan a mostani cikkében a korábbinál jóval bővebb figyelmet szentelt a nagyszentmiklósi feliratok kutatásában egyik kulcsszerepet játszó szónak (*zoapan* – zsupán), úgy volt kár elmulasztani a lehetőséget az értékelő kutatástörténet írására s a kelet-európai rovásírások egész problematikájának áttekintésére egy olyan könyv írásakor, amelyik éppenséggel „A nagyszentmiklósi kincs feliratai" címet viseli. Ezért vélem úgy továbbra is, hogy ez a cím nem tükrözi a mű tartalmát, különösen ha a feliratok harmadik csoportját (görög betűs görög szöveg) a szerzők teljesen figyelmen kívül hagyják. Ez utóbbi persze nem szemrehányás, nem is lehet az; ugyan miért várnánk el Közép-Ázsia történész kutatójától és a török és mongol nyelvek specialistájától, hogy egy rendkívül problematikus görög felirattal foglalkozzanak?[2]

Talán az említett felfogásbeli különbségből fakad azon igény eltérő megítélése is, hogy megengedhető-e a korábbi irodalmat mellőzni, legföljebb rapszodikusan idézni azt. Ezen különbség fölött, azt tényként elkönyvelve napirendre is térhetünk. Azért meg kell mondanom: „nem igazán" az elegancia hiányából tettem a megjegyzést arra vonatkozóan, hogy *R. G.*-nek etikus lett volna az edényfülek későbbi készülésével (és egyebekkel) kapcsolatban László Gy.-ra és másokra hivatkoznia. Más dolog ui. a fülek későbbi fölerősítése *általában* (ezzel kapcsolatban tartottam etikusnak utalni az előtte járókra) és megint más annak megemlítése a 8. sz. tálka esetében *konkrétan* (ezt László Gy. megfigyelésével kapcsolatban megtette *R. G.*) – a kettő szerintem nem keverhető össze. S ha már László Gy. idézésénél tartunk: magát a tényt ugyan — hogy ti. a könyvét annyira használhatónak tartotta — személy szerint örvendetesnek tartom, de kíváncsi vagyok: a szakirodalomból *R. G.* miért kizárólag őrá hivatkozott (hellyel-közzel), s hagyta figyelmen kívül mások szintén fontos ötvöstechnikai megfigyeléseit?

A vélt sátorábrázolással kapcsolatban azt írja *R. T. A.*: „Göbl sehol nem írta, hogy Hampelnek ez a rajza pontatlan lenne. Ami pedig Erdélyi rajzát[3] illeti, a 'meg-

[2] Kérésemre Ihor Ševčenko újra megvizsgálta a 9, 10. sz. csésze feliratait s megfigyeléseit egy cikkben adja közzé.

[3] Nem a Móra Ferenc Múzeum *Értesítő*jében, minthogy ilyen nincs is, hanem az *Évkönyv*ében jelent meg.

lehetősen eltérő rajz' mindenekelőtt azért tűnhet annak, mert Erdélyi rajzai az óra 2-es számjegye, míg Göblé a hatos számjegy felé van elfordítva." Hát éppen ez az, amit az olvasó szeretne megtudni: amikor a sajátját közzétette, vajon mit gondolt *R. G.* a korsót szintén eredetiben tanulmányozó Hampel J. és Erdélyi I. rajzáról? Volt-e bennük *R. G.* szerint jó, s mi volna a téves bennük? Egy általános vonatkozású kérdés: megengedhető-e úgy írni könyvet valamiről, hogy a témában korábban megnyilatkozókat említetlenül hagyom? Mindennek kapcsán egy furcsa kutatói magatartás fölötti értetlenségem fejeztem és fejezem ki most is.

Írásomban elismeréssel nyilatkoztam *R. T. A.*-nak az ázsiai sátrakra vonatkozó ismereteiről, nem is akarok azokról vitatkozni vele. Abban meg éppenséggel még hajlok is egyetérteni a szerzőpárossal, hogy nem tamgával van dolgunk. Nem bánnám viszont, ha egy *bizánci* paleográfus megvizsgálná annak lehetőségét, hogy vajon nem egy görög **A** karcolt rajzáról van-e itt szó? (Egy másik lehetőség, melyet a bizánci epigráfia mai nagymestere, Ihor Ševčenko vetett föl egy beszélgetésünkben: csak nem egy elrontott bizánci monogrammal van dolgunk?) Nem kívánok beleszólni *R. T. A.*-nak a jurta tipológiai előzményével kapcsolatos feltételezésébe. Hanem a Devnja-i modell mindenképpen olyan kulcsfontosságú lelet, melyről az európai jurtákkal — különösen nem egy, a Kárpát-medencében feltételezettel — kapcsolatban nem szabad megfeledkezni. Ugyanígy kár megfeledkezni a Radziwill-kódexben ábrázolt kocsisátraktól való tipológiai és funkcióbeli eltérésekről (a már említett súlyos időbeli távolságot még egyszer nem hozom föl). Arról azonban *a)* modern kori mongóliai megfigyelés és *b)* középkori kelet-európai ábrázolás alapján nehéz meggyőzni egy régészt, hogy *c)* a kora középkori Kárpát-medencében ilyen „proto-" vagy „quasi-jurtákat" használtak volna. Ha a tárgyalt nagyszentmiklósi karcolt rajz, a Radziwill-krónika kocsisátrai és a belső-ázsiai szükségsátrak legkisebb közös nevezője a mozgékonyság, a hirtelen helyváltoztatás által létrejött kényszer, akkor az számomra nem eléggé meggyőző egy hipotézis fölvetéséhez. Még gimnazista koromban tudtam meg *R. T. A.* akkor megjelent könyvéből, hogy a jurta néhány óra alatt szétszedhető és fölállítható s könnyen szállítható. Hány olyan rendkívüli és sürgető helyzet lehetett a kincset használók körében, hogy ehhez a szegényes és kényelmetlen megoldáshoz kellett volna folyamodni? Ráadásul miért lett volna érdemes megemlékezni ilyen feltételezett, kivételes esetekről egy fejedelmi kincs korsóján? Mindez illogikusnak, de főleg bizonyíthatatlannak tűnik. Végezetül megállapítom, hogy *R. G.* – *R. T. A.* könyvében egyértelműen „sátorról" esik szó és nem találni azt a most szóba hozott „proto- vagy quasi-jurtákra" vonatkozó (nem ezzel a terminussal jelzett) feltételezést, melyet *R. T. A.* — egy korábbi műre hivatkozva — a jelen vitacikkében elénk tár. Ez végeredményben a nagyszentmiklósi „sátorábrázolás"-teória pozitív módosulásaként értékelhető.

Fantomokkal vitatkoznék, amikor azt írom, hogy a nyelvészek kritikátlanul átvették Thomsen nézetét? Hadd kérdezzek vissza: cáfolta valaki a protobolgár meghatározást? Éppenséggel én vagyok az, aki örömmel és elismeréssel hivatkozom — mert tudományos meggyőződésemmel találkozik — a kincsről készülőfélben levő könyvemben és e vitacikkemben is (231. o., 2. j.)[4] a szarvasi felirat ABC-jének a nagyszentmiklósival való, *R. T. A.* által megállapított szinte teljes azonosságára.

[4] Másként *R. T. A.*: „B. Cs. itt sem idézi, hogy kitől származik az a megfejtési kísérlet."

A kutatás számára feltétlenül nyereség a vitacikkből az, amit *R. T. A.* a župan titulus lehetséges keleti kapcsolatairól írt. Miután nem hárítja el a keleti eredet lehetőségét, akkor a nagyszentmiklósi felirat szempontjából talán tényleg irreleváns, ámde mind a titulus eredete, mind az avar-szláv viszony megítélése számára egyáltalán nem az az, hogy „von wo der Titel zu den Slawen gekommen ist" (*R. G. – R. T. A.* 20. o.). Mint a vitatott cikkemben jeleztem: meggyőződésem, hogy a „župan" cím kutatásában (még *R. T. A.* ezen cikke után is) várhatók lényeges eredmények.

R. T. A. a „király — kral — Karl" szóátvételek kapcsán érzékelteti: elhibázott az az érvelésem, hogy „...mi vezette volna az avarokat arra, hogy politikai hatalmuk zavartalan csúcsán a szlávoktól vegyenek át tisztségnevet?!" Úgy gondolom, hogy e két dolog nem állítható párhuzamba. Nézzük időrendi sorrendben: 777-ben az avarok a politikai hatalmuk zavartalan csúcsán voltak – ez vitathatatlan. A szlávok politikai és demográfiai súlya ez időben a Kárpát-medencében már nem ilyen egyértelmű, de hogy számottevő lett volna, az mindenképpen erősen vitatható, szerintem: nagyon kétséges. Ámde a „király" titulus átvételénél nem a politikai hatalomról és presztízsről, netalán a népcsoportok számarányáról volt szó, hanem egy *teljesen új intézményrendszer átvétel*éről! Kétlem ugyan, de megengedem: az avarok elvileg valóban „avarosíthattak" egy szláv eredetű tisztségnevet, az viszont kétségtelen, hogy a magyaroknak éppenséggel egy teljesen új megnevezésre volt szükségük az új típusú méltóság megjelölésére. Ezzel szemben az 1000 körül végbement fordulat egyik lényege az volt, hogy nem a steppei eredetű kettős fejedelemség, nem a kündü címe élt — mert nem élhetett — tovább. Egyszerűen nem lehetett valamelyik keleti gyökerű magyar méltóságnevet nyugati feudális tartalommal megtölteni!

Köszönöm *R. T. A.*-nak, hogy írásával megtisztelt. Talán lesznek olyanok, akik ezen vita hatására veszik majd (újból?) kézbe a cikkemet, s remélhetőleg olyanok is, akik az itt olvashatókban találnak majd valami hasznosíthatót is. Akkor pedig a vitánk nem volt fölösleges.

Róna-Tas András

JÓ HÍR A NAGYSZENTMIKLÓSI KINCS KUTATÁSÁRÓL

Bálint Csanád viszont-megjegyzéseiben találtam egy jó hírt.. Készülőfélben van könyve a nagyszentmiklósi kincsről. Biztos vagyok benne, hogy ez a könyv nyeresége lesz a kinccsel kapcsolatos kutatásoknak. Azt is remélem, hogy hamarosan kézbe vehetjük, s nem kell rá több mint egy évtizedet várni, mint ahogy nekem kellett, míg Robert Göbllel írt könyvünk megjelenhetett. Ami pedig Bálint megjegyzéseit illeti, azok többségükben változatlanul olyan dolgokról szólnak, amelyek nincsenek a mi könyvünkben, de Bálint szerette volna, vagy helyesnek tartotta volna ha benne lettek volna. Egyes kérdéseket újra hiányol, holott a könyvben tárgyaljuk. Itt már arra kell kérnem az olvasót, hogy vegye kézbe könyvünket. Néhány kérdésben pedig módosította véleményét. Ami a könyvünkből hiányzik, az egy másik könyvben természetesen fokozott érdeklődésre tarthat majd számot. S abban is egyetértünk, hogy mindannyiunk munkája után várhatók

még lényeges újabb és újabb eredmények. Egy dolgot azonban nem tudok elhallgatni. Új eredmények mindenekelőtt, ha nem is kizárólagosan, csak új adatok előkerülése esetén várhatók. A régi adatok és nézetek újra és újra való tárgyalása, ismert adatok újabb kombinációi nemigen kecsegtetnek a tudomány lényegét jelentő újdonsággal. Lehet, hogy tévedek, de időnként az a benyomásom, hogy nem az új adatok, felfedezések szaporodnak, hanem a már ismert anyagról a megnyilatkozások. Ugyanakkor nem gondolom, hogy a korábbi kutatások értékelése nem járhat haszonnal. Bálint megjegyzései után megerősödött bennem az a vélemény, hogy egy alapos kritikai kutatástörténet bizony a szomszéd szakmák számára haszonnal járhat. De a tudomány igazi előrevitelét új adatok jelenthetik. S ebben a régészet közismerten kedvező helyzetben van. Ahogy a szarvasi felirat kulcsot adott a nagyszentmiklósi kincs feliratainak kronológiai elhelyezéséhez, típusának meghatározásához, s persze többek között erről szól a Göbllel írt könyvünk, egy újabb felfedezés talán a feliratok megfejtéséhez szolgáltatja majd a hiányzó láncszemet. A megfejtés pedig az avar nyelv és etnikum meghatározásához segíthet. A reménybeli új lelet persze csak értő kezekben válhat jelentőssé. Ezért remélem, hogy egy ilyen új lelet hamarosan Bálint kezébe kerül.

TÖRTÉNETI IRODALOM

URKUNDENBUCH ZUR GESCHICHTE DER BABENBERGER IM ÖSTERREICH

Vierter Band / Zweiter Halbband. Ergänzende Quellen 1195–1287
Bearbeitet von Oskar Frh. v. Mitis, Heide Dienst und Christian Lackner
unter Mitwirkung von Herta Hageneder
R. Oldenbourg Verlag, Wien, München 1997. XVIII., 419 p.

OKLEVÉLGYŰJTEMÉNY AZ AUSZTRIAI BABENBERGEK TÖRTÉNETÉHEZ

A kezünkben tartott kötet egy csaknem száz éve megkezdett nagyszabású munka, a Babenbergek oklevélgyűjteményének záró, negyedik kötete, annak második része.

Alapvető forrásokat tartalmazott már az 1950-ben 364 oldalon Bécsben megjelent első, majd az öt évvel később ugyanitt 462 oldalon megjelent második, illetve a szintén Bécsben, 1954-ben 122 oldalon megjelent harmadik kötet, Die Siegelkunden der Babenberger bis 1215", Vorbereitet von Oskar Frh. v. Mitis, Bearbeitet von Heinrich Fichtenau und Erich Zöllner XIII. 364 S. Wien, 1950; Die Siegelurkunden der Babenberger und ihrer Nachkommen von 1216 bis 1279", Vorbereitet von Oskar Frh. v. Mitis, Bearbeitet von Heinrich Fichtenau und Erich Zöllner VI. 462 S. Wien, 1955; Die Siegel der Babenberger", Von Oskar Frh. v. Mitis, Ergänzt und mit einer Einleitung versehen von Franz Gall XLVIII. 122 S. 105 Abb. Wien, 1954.

A negyedik kötet első fele „Ergänzende Quellen 976–1194" címmel jelent meg (Vorbereitet von Oskar Frh. v. Mitis, Unter Mitwirkung von Heide Dienst, Bearbeitet von Heinrich Fichtenau X. 246 S. Wien, 1968. Nachdruck XII. 238 S. Wien, 1997.).

Kötetünkben a Babenbergek országainak történetéhez találunk alapvető forrásokat a 12. század vége és a 13. század vége közötti időszakból. A gazdag forrásanyagot kiválóan feldolgozták és előkészítették a kutatás számára, a kötetben gazdag forrás- és irodalomjegyzék, kiváló hely- és névmutató található.

Az ismertetett kötet egyedülálló vállalkozás. Éppen 1020 esztendeje annak, hogy okleveles forrásokban megemlítenek egy, a családból származó kelet-bajorországi őrgrófot és alig 750 éve, 1246-ban, II. Frigyessel halt ki a frankföldi dinasztia. Erre az európai történelemben oly jelentős szerepet játszó családra és az általuk, velük formálódó történelmi eseményekre vonatkozó írott forrásokat dolgozza fel a kötet, mely közel száz év kitartó munkájának a gyümölcse.

A Babenberg-korszak okleveleinek feldolgozását már Josef von Homayer, aki 1808–1813 között a Haus-, Hof- und Staatsarchiv igazgatója volt, fontosnak érezte. Azonban csak hosszú vajúdást követően, egy 1864-ben alapított egyesület kezdte meg a szisztematikus munkát, melynek alapjait Oskar Freiherrn von Mitis rakta le.

A negyedik kötet második része Frigyes herceg 1195. január 1-jei ausztriai hatalomra kerülésével kezdődik és 1287-tel zárul. Már a kötet első lapja felkelti a magyar kutatók érdeklődését, ugyanis a gazdag forrásanyag számtalan magyar vonatkozású adattal szolgál. Frigyes házasságáról, aki V. Lipót, illetve Árpád-házi II. Géza király; és Eufrozina királyné egyik leányának, Ilonának idősebbik fia volt, ugyan nincs adatunk, ám a vele kapcsolatos magyarországi összefüggések egyértelműek. A forrásanyagot vizsgálva, újabb magyar vonatkozású adatokat találunk. 1205 tavaszán VI. Lipót osztrák herceg a császártól kér segítséget II. András magyar király ellen, aki amiatt, mert Imre király hozzá szökött feleségének menedéket adott, katonailag fenyegeti.

II. András király nevét 1217–1219 között a szentföldi keresztes hadjárattal kapcsolatos oklevelekben, továbbá 1224-ben, 1225-ben a Graz-i békeszerződés alkalmával és 1235-ben említi írott forrás.

II. András király apjának, III. Bélának a nevét is említi forrás, azonban ezt a IV. kötet első félkötetében találjuk. András bátyjának, Imre királynak a nevét pedig, mint azt láttuk, VI. Lipóthoz menekült felesége, Konstancia révén említik.

Gazdag anyaga van a IV. Béla-kori tatár támadásnak; Béla segítséget kér Frigyes osztrák hercegtől, Rogerius leírásából megismerjük a hadi cselekményeket és a tatárok vonulásának Magyarországon kívüli eseményeit.

1241–42-ben Bécsújhely elfoglalásáról, Frigyes osztrák és stájer herceg segítségkéréséről (IV. Konrád királytól) a tatárok ellen tudósít forrás. IX. Gergely pápa 1241. június 19-én Rómában kelt oklevele a magyarországi tatár betörést követően már Csehország és Németország fenyegetett helyzetéről beszél. Egy 1241. június 22-i oklevél osztrák lovagok és a tatárok közötti harcról tudósít. 1241. július 3-án III. Henrik angol királynak a tatárok magyarországi betöréséről ír levelet II. Frigyes.

II. András és Gertrúd (meggyilkolásáról (1213) Lipót magyarországi tartózkodása kapcsán egy 1210(?)-ben kelt adat tudósít) fiáról, IV. Béla királyról főként a tatárjárás kapcsán több regeszta tesz említést:

1224-ben III. Honorius pápa kibékülésre szólította fel II. András Ausztriába szökött fiával, Bélával. Ugyanekkor nem bontotta fel házasságát, melyet Laszkarisz Máriával kötött. IV. Béla 1236-ban Frigyes osztrák herceggel fegyvernyugvásban egyezett meg. Az 1246. június 15-i oklevél fontos adatot rögzít. IV. Béla serege ugyan veszít a Lajta melletti csatában, nem messze Bécsújhelytől, ám ellenfele, II. (Harcias) Frigyes osztrák és stájer herceg, fiúágon az utolsó Babenberg életét veszíti a csatában, így győzelmüket nem tudják realizálni. 1248. január 28-án IV. Ince pápa békítési kísérletéről tudósít egy regeszta I. Vencel, IV. Béla és Gertrúd osztrák hercegnő között.

1254-ben Béla Gertrúd hercegnőnek átadja Leobent, Knittelfeldet, Judenburgot, Grasluppot, Voitsberget és Doblt.

Fejedelmeinket, királyainkat, illetve a magyar királynőket, a magyar előkelőket (milites, optimates) általánosságban is többször említik a kötetben szereplő források csakúgy, mint Magyarországot.

Több magyarországi várost; Eger, Veszprém, Vác, Esztergom, Kalocsa, Győr, Sopron, Nyitra, Székesfehérvár, Moson neveznek meg a kötetben található írott források, melyekben a Duna mellett feltűnik a kötetben a Mura folyó.

Fontos adatokat szolgáltat a kötet a Dunáról és a dunai hajózásról, só szállításról stb. 1224–1246 között.

A kötet valamennyi ismert osztrák, német, olasz, cseh levéltár anyagát feldolgozta. Szerzői (az irodalomjegyzék vizsgálata alapján) a korszak összes, számukra fellelhető munkáját átnézték, beépítették. Magyar vonatkozású adataikat Belitzky János: Sopron vármegye története I. Bp., 1938.; Peter Csendes: Regio finibus Ungarorum gladio ab hostibus adquisita". Babenberger Forschungen 1976. 38–51.; Josef Deér: Die heilige Krone Ungarns. Wien, 1966.; Erdélyi László–Sörös Pongrác: A pannonhalmi Szent Benedek-rend története II. Bp., 1903.; Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis 3., 4. 1829.; Bálint Hóman: Geschichte des ungarischen Mittelalters 2. Berlin, 1943.; Magyar-zsidó oklevéltár. szerk.: Friss Ármin. 1. Bp., 1903.; Rogerii carmen miserabile. szerk.: Ladislaus Juhász (Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum 2. Bp., 1938. 543–588.; Karl Uhlirz: Das Local der Leithaschlacht (1246) und des Testament Herzog Friedrichs des Strietbaren. MIÖG 21 1899. 155–162.; Urkundenbuch des Burgenlandes Bd. 1.: Die Urkunden von 808–1270. bearb. v. Hans Wagner. Graz-Köln, 1955.; illetve Gusztáv Wenzel: Codex diplomaticus Arpadianus continuatus 1., 2. Monumenta Hungariae historica. Diplomataria 6–7. Pest, 1860–1861. című munkáiból merítették. Bár a kötetben felhasznált legújabb magyar vonatkozású irodalom 1938-ban íródott, a tárgyalt korszakról a magyar vonatkozást tekintve sem tudunk többet.

A korabeli világ számtalan városáról, településéről szerezhetünk a regeszták alapján információkat. Ezek között a kiváló részletességgel összeállított regiszterben találunk útmutatást. Ez a részletes regiszter azonban bizonyos tekintetben talán lehetne alaposabb: egy 1225. június 6-án kelt oklevélben olvashatjuk Iacobus Nythriensis püspök nevében a Nyitra elnevezést. A német szövegben a város német neve Neutra" olvasható, a regiszterben feltűnik a Nythriensis és Nytriensis alak, ám Neutra/Nitra címszóval szlovákiai városnak írják, annak ellenére, hogy a tárgyalt korszakban Szlovákiáról nem beszélhetünk. Talán feltüntethették volna, mely középkori ország része volt. A regiszterben szereplő személynevek, egyházi és világi funkciók alapján szétválasztott történelmi személyiségek sok adatot szolgáltathatnak még a korszak történetének alaposabb megismeréséhez.

A kötetben szereplő oklevelek segítséget nyújtanak az egyháztörténeti, várostörténeti kutatásokhoz.

Mindent összevetve egy jelentős, alapvető fontosságú munka ötödik könyvét fogja kezében az olvasó, melyben a korszaknak a Babenbergekre vonatkozó okleveleit a teljesség igényével gyűjtötték össze. Ha sok újat nem is tartalmaz, ám a magyar történelemhez is sok hasznos információval szolgál.

Siklósi Gyula

A HONFOGLALÁSRÓL SOK SZEMMEL IV.

Főszerk. Györffy György, szerk. Kovács László és Paládi-Kovács Attila. Balassi Kiadó Budapest, 1997. 382 o.

A MTA Őstörténeti Bizottsága Györffy György vezetésével 1992-től öt éven át, december első hetében tudományos konferenciát rendezett „A honfoglalásról sok szemmel" összefoglaló cím alatt. 1992-ben a régészet, 1993-ban az írott források, 1994-ben a nyelvészeti adatok, és 1995-ben a néprajz került sorra. 1996-ban a külföldi kutatók számoltak be arról, hogy népük életében milyen hatása volt a magyarok 9. század végi megjelenésének, a honfoglalásnak. Az egyes konferenciák előadásai átlagosan 2 évenként jelentek meg, a néprajzi kötet 1997 novemberében. Az első négy konferencia anyaga közül 32 előadással, terjedelemre nézve is a legbővebb kötetet veheti kézbe az olvasó. Az előadások az eredeti terv szerint a téma kutatástörténetét és a jelen helyzet bemutatását tartalmazták volna, a merőben új elméleteket más alkalomra hagyva. Voltak, akik ezt rugalmasan értelmezték, és az ő előadásaik lettek a legsikerültebbek. Akik teljes mértékben ragaszkodtak az előzetes megállapodáshoz, inkább csak megismételték az általánosan elfogadott nézeteket.

A kötet tanulmányainak zömét néprajzosok írták. De a nomád élettel kapcsolatosan helyet kaptak benne orientalisták, történészek, sőt régészek is. Így *U. Kőhalmi Katalin* a nomádok városairól és településeiről, *Róna-Tas András* pedig a sátor és más szavaink nyelvi-néprajzi hátteréről írt. Egyúttal mindketten kétszeresen is szereplői a kötetnek, hiszen U. Kőhalmi K. a nyereg és lószerszám történeti alakulásával, Róna-Tas pedig a néppé válás kérdéseivel is foglalkozott. Határterületet érintett *Hansgerd Göckenjan* az altaji népek eskü és szerződéskötési szokásaival, és *Györffy Gy.*, aki szintén áttekintette a nép és nemzetalakulás kérdéseit. *Takács Miklós* a néprajzi kerámiát pótlandó foglalkozott a 10–11. századival.

A néprajzi előadások sorát *Hofer Tamás* nyitotta meg. A két évtizeddel korábbi felfogással szemben jóval szerényebbnek látja a magyar néprajz lehetőségeit őstörténeti kérdések megközelítésére. 1974-ben még sokkal nagyobb elvárások voltak főleg a honfoglaló magyarok életmódjával kapcsolatban, s ez a vitában (Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjához?) csapódott le legjobban. A két felfogás közt majdnem akkora a különbség, mint Balassa Iván felvetése és László Gyula 1944-es összefoglalása között, ahol László a temérdek hiányzó régészeti adatot egyszerűen néprajziakkal pótolta, s ezzel szinte mindet a régiségbe vetítette vissza. Hofer nem áll egyedül ezzel az óvatos megközelítéssel. Kósa László is többször hangsúlyozta, hogy a néprajz őstörténetet rekonstruáló szerepe korunkra egyre fogy, ill. változik. Egyszerűen azért, mert a kutatás tárgyai ritkán régebbiek a 16. századnál. Az ennél korábbra mutató adatok választóvonala az államalapítás, ill. a korai Árpád-kor, amikor a magyar nép kultúraváltása oly mértékű volt, hogy azt alig élték túl a honfoglalás kor műveltségének elemei. Mi több, az ősinek tűnő elemek nem is mindig keleti eredetűek (Pócs Éva).

Közös jellemzője a dolgozatoknak a nyelvi adatok gazdag felhasználása. Néha csak részben épül néprajzi adatokon a mondanivaló (Kodolányi J., Paládi-Kovács A., Szabadfalvi J.). Máskor jelentős a nyelvi anyag felhasználása (K. Csilléry K.). E csoporthoz csatlakozik Róna-Tas A. előadása a *sátor, árok* és *kerítés* szavaink nyelvi-néprajzi értelmezésével, mely műfajnak a régészet területén László Gy. volt a kezdeményezője. De a régészet is fontos segédlete a néprajzi rekonstrukciónak. Így erőteljesen támaszkodik a régészet adta támpontokra Balassa M. Iván (ház, tüzelőberendezések), Bellon Tibor (földművelés eszközei), Veres Péter (nomád életmód elméletei).

Nagyon tanulságos az egyes dolgozatok célkitűzése, és az is, amit abból meg tudtak valósítani. Néprajzi hagyományainknak megfelelően az életmód és a vele kapcsolatos témák teszik ki a kötet jelentős részét. *Kodolányi J.* a zsákmányoló-gyűjtögető foglalkozásokat mutatta be. Néprajzi adatok híján erőteljesen támaszkodott a nyelvészetre. A konkrét rekonstrukcióban azonban használhatóbb lenne a régészet. Még a vadászat formájára is jobb adatokkal szolgálhat. Az utemilszki tál lovas solymásza régóta ismert. De 1992 óta az asztrahanyi körzetben előkerült nikolszkojei sír is elérhető számunkra, amelyben a lószerszám faleráján a lovas solymász mellett a vadászott állatok is láthatók (Hiedelmek, szokások az Alföldön, Nagykőrös 1992). Ami a méhészetet illeti, nem világos, miért válik azonos fogalommá a méhköpű és a kaptár, holott a kaptáras méhtartást a szerző is 19. századinak és nyugati eredetűnek mondja. Ha feltételesen, de mégis szerepelnek a „kaptárkövek" a népi méhtartás eszköztárában. Pedig ez aligha jöhet számításba. Bizonyosan a hitvilággal vannak kapcsolatban, de ma inkább 'kép' szavunk eredete és jelentése körében keresem a megoldást.

Az „ősfoglalkozások" közé tartozik a halászat, melynek ma legavatottabb kutatója *Szilágyi Miklós*. A kutatás korábbi őstörténeti hangsúlyát jelezve azonnal lehűti képzeletünket, hogy mit adhat a téma kutatása a honfoglalás kor megismeréséhez. Foglalkozik a szigonyozás, a rekesztőhalászat fajtáival, eszköztárával és használati módjával. Arra a következtetésre jut, hogy a kevés embert és kisebb munkaszervezettséget megkövetelő halászati módok közt kell keresni a legkorábbi halászati formákat.

Külön csoportot alkotnak a kötetben a pásztorkodással, állattartással foglalkozó tanulmányok. Már azzal, hogy egymással is feleselnek, azt bizonyítják, hogy sok kérdésben maguk közt a néprajzosok sem jutottak közös nevezőre. Nem is beszélve arról, hogy a régészek vagy történészek változatos nézetei közül válogatva mire esik választásuk. A recenzens annak ellenére, hogy „szélsőségesen" azon a véleményen van, hogy a honfoglaló magyarok a betelepülés után főleg falulakók voltak, számos kérdésben egyetért *Szabadfalvi Józsefe*l. Egyrészt abban, hogy mindkét tábor, a nomadizálás túlsúlyát vallók is, hajlamosak a későbbi jelenségek visszavetítésére, másrészt hogy jó lenne a fogalmakat végre tisztázni. Ha nem értem félre a szerzőt, akkor később éppen ellenkezőképpen nyilatkozik, azt mondván: „idejétmúlt a nomád, félnomád, kezes kategorizálás, az legtöbbször hiányos megfigyelésen alapult." Úgy tűnik, hogy gyakran csak az állatok tartásmódja lebeg a szerző szeme előtt, az állattartó közösség letelepült, városlakó volta szóba sem kerül. Így jönnek létre a nehezen érthető jelzős szerkezetek, pl. nomadizáló állattartás a 19. századi Hortobágyon. Nehezen lehet az olyan fogalmakat is kezelni, mint a lovasnomadizmus. Tudvalevően az ún. lovasnomádok fő állata a juh, ezt követi a ló. De akkor mitől lovasnomádok? Valószínűleg attól, hogy nem gyalogosan harcolnak. Továbbá milyen a magyarok nomád jellegű téliszállása? Azt hiszem nem szabad összekeverni olyan fogalmakat, mint honfoglalás kori szállásföldek, kun szállások, pusztai pásztor szállások stb. Nagy emberek nagy tévedései is zavart okoznak. Czeglédy Károly Ibn Hayyant annak ellenére kompetens forrásnak értékeli a magyarok életmódjával kapcsolatban, hogy az különböző források, sok szerző kompilációja. Az átalakulás gyorsaságára is felhozunk egy eddig nem értékesített analógiát: a nomád tuareg Almoravidák a Pireneusok lábánál egyetlen emberöltő alatt letelepült városlakókká váltak. Miért kellett volna erre a „félnomád" honfoglalóknak 100–150 év?

A honfoglalás kori lótartásról *Paládi-Kovács Attila* írt. A gyér egykorú adatok mellett főleg az analógiás magyarázatokat hívja segítségül. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a Szabó Mátyás által közvetített vélemény a vikingek magyar jellegű lószerszámáról, nyílcsúcsairól és fegyverzetéről Bertil Almgren tévedésére megy vissza (Tor 9, 1963).

Andrásfalvy Bertalan a nyájszervezet és csordatartás kérdéseivel foglalkozott. Nem erőltette a 17–18. századi aprófalvas országrészek állattartási szokásainak prioritását a nagy határú, nagy nyájakat, csordákat tartó városokéval szemben. Mégis nagyon hihető, hogy az előbbi volt az eredetibb tartásmód, a családonkénti külön legeltetés. Ez nincs ellentétben az Ajtony nyájairól mondottakkal sem. A gazdagok nyájait a honfoglalás idején is hivatásos pásztorok őrizhették.

Veres Péter a honfoglaló magyarok nomadizmusának bronzkori kialakulásának színterét Ny-Kazahsztán területére lokalizálja. Többnyire elméleteket ütköztet egymással. Logikus következtetéseinek értékét egyetlen tényező korlátozza. Fogalmunk sincs róla, hol élt a magyarság a 8. században és ettől visszafelé a korábbi századokban. Megjegyezzük azonban, hogy a tanulmányához mellékelt képek közül az első ábrázolja a majkopi leletet, a másik, éppen a majkopinak mondott bikafejes edény a minoszi Krétáról való.

A megtelepedett életmóddal kapcsolatos ismereteket *Bellon Tibor* tanulmánya vezeti be. Összefoglalásából úgy tűnik ki, hogy a néprajz jelenleg nincs abban a helyzetben, hogy a honfoglalók földműveléséhez érdemben hozzá tudjon szólni. Pedig *Égető Melinda* tanulmánya a honfoglalók szőlőművelési és borászati ismereteiről ennél többet sejtet. Egy nem közismert adatra itt is ki kell térnünk. Miloš Šole prágai régész írja, hogy Csehországban magyar szőlőműveseket telepítettek le Vinarzsicén és Uhercében, Mlada Boleslav mellett. E falvak korai temetőiben 10–11. századi magyar köznépre jellemző ékszereket találtak. Uherce nevében a magyarok cseh elnevezése bújik meg, a másik a szőlőművesekre utal. Koruk minden bizonnyal a 11. század eleje.

A honfoglalás kori települések kutatása ma már nagyobb részt a régészeti feltárások alapján történik. Az ásatások értelmezése viszont a néprajzosok számára is bő lehetőséget nyújt a legkorábbi településviszonyok rekonstrukciójára. Ezeket tekinti át *Balassa M. Iván,* példásan kritikusan szemlélve saját korábbi felfogását is.

A következő lépés a honfoglalás kori lakásbelső rekonstrukciója. *K. Csilléry Klára* főleg saját kutatásait foglalja össze, de érzékenyen reagál a legújabb régészeti felfedezésekre is. Nincs könnyű

helyzetben *Kisbán Eszter* sem, mert a honfoglalók ételeire és italaira még régészeti adatunk sincs. Analógiák felhasználásával mégis hihető feltevésekre jut, amikor valamilyen lepénykenyérrel, a vadászott és tenyésztett állatok húsával, és a tejtermékek közül a tarhóval, joghurttal számol. *Gáborján Alice* is saját kutatásai alapján foglalja össze a magyar viselet honfoglalás kori elemeit. Az Árpád-kori ábrázolásokra és írott forrásokra támaszkodik. A régészet, bár lenne őt támogató anyaga, nem szerepel analógiái között. Így a férfiak felálló ingnyaka régészetileg bizonyított a nőknél (Mezőzombor, Algyő, Sándorfalva), a kéznél hosszabb ruhaujj a pártus viseletben, a magyar szűr egy katandai sírban épen előkerülve. *Verebélyi Kincső* a magyar népi díszítőművészet keleti elemeivel foglalkozik. Kutatástörténeti áttekintése jól mutatja, hogy korábban mennyire túlértékelték a néprajz szerepét e tekintetben.

A kötet következő egységét a folklórnak és hitvilágnak szentelt nyolc tanulmány képezi, melyhez számítjuk *Sárkány Mihály*nak a magyar rokonsági rendszer alakulásáról szóló áttekintését. Kitűnik belőle, hogy van itt is sok tennivaló, még ha megoldottnak is látszanak egyes problémák. A magyar honfoglalás mondakörét *Katona Imre* foglalta össze. Hét mondamaradványt mutat be, s néhány népnyelvi kifejezés alapján sejteti, hogy egykor gazdagabb volt mondakincsünk. Ezek egyikének, a fehérló mondának 18–19. századi forrásokban előforduló népszerű változataira *Kriza Ildikó* hívja fel figyelmünket. *Vargyas Lajos* honfoglalás kori népdal kincsünk jelentőségét méltatta, míg *Felföldi László* ősi néptáncaink elvi rekonstrukcióját is lehetségesnek tartja. *Voigt Vilmos* a magyar ősvallás fogalmát írja körül a legrégibb tudományos irodalommal kezdve. Arra a konklúzióra jut, hogy a régi magyarok vallásának igényes „vallástörténeti" áttekintése még várat magára. *Pócs Éva* dolgozata azt a tényt dokumentálja, hogy a magyar sámánkodás és más hitvilági jelenségek mögött gyakran nem is, vagy nemcsak keleti hozadék lappang, hanem ősi európai hitvilági elemek, amelyek a kereszténységbe integráltan kerültek át a magyar néphitbe. Leginkább azért, mert valami közös elem mindegyikben megvolt. Úgy látszik, a magyar hitvilág és ősvallás kutatásának új vonulata kezdődik. Erre mutatnak *Vargyas Gábor*nak a totemizmus körüli vizsgálatai is. E fogalom általánosan hibás használata a korábbi értékelések felülvizsgálatával jár.

A magyar néprajzi dolgozatokat *Szemkeö Endre* írása a millenniumi magyar faluról, és *Kósa László* tudománytörténeti dolgozata zárja. Ez utóbbi témája a néprajz egy évszázad előtti kutatási szempontjainak az áttekintése.

A kötetet *Györffy Gy.* bevezetője és utószava zárják le, Kunkovács László és Benkő Mihály néprajzi ihletettségű fotói illusztrálják. Az áttekinthetőséget névmutató könnyíti meg. A Balassi Kiadó az előző kötetekhez hasonló jó minőségben jelentette meg a sokrétű és gondolatgazdag könyvet.

Mesterházy Károly

MISKOLC TÖRTÉNETE I. A KEZDETEKTŐL 1526-IG.

Főszerkesztő Dobrossy István

Miskolc, BAZ Megyei Levéltár – Herman Ottó Múzeum, 1996. 495 o.

E kötet megjelenésével Magyarország öt vidéki nagyvárosa közül immáron a három Dunától keletre fekvő (Szeged, Debrecen, Miskolc) rendelkezik részben vagy teljesen kész modern történeti összefoglalóval. A miskolci monográfia hat kötetben jelenik majd meg. A korszakolás a szokásos országos köztörténeti fordulópontokhoz kötődik, a sorozat első kötete a kezdetektől a mohácsi vészig, a második a Rákóczi-szabadságharc kezdetéig, a harmadik 1849-ig, a negyedik az első világháború végéig, az ötödik a fordulat évéig, a hatodik a rendszerváltásig tárgyalja a mai város történetét. Miskolc — akárcsak más nagyvárosok — főleg az elmúlt száz év során számos települést olvasztott határába. A mai város területének történetírója már a középkorban két város történetét kell hogy feldolgozza, hiszen a szomszédos, ma már Miskolc részét képező Diósgyőr éppúgy mezőváros volt, mint a történeti Miskolc. Az első kötet hat szerző munkája, a könyv összesen tíz fejezetre oszlik, nagyobbik részük — a főszöveg 80%-a — a város középkori történetét tárgyalja. A középkoros részek nem kronológikusan, hanem tematikusan kapcsolódnak egymáshoz.

Az első fejezetben *Ringer Árpád* a város földrajzi környezetének és történetének összefüggéseivel foglalkozik. A paleolitikum óta lakott terület azért vált az ember által kedvelt lakóhellyé, mert több földrajzi nagytáj és természetes útvonal találkozásánál feküdt, a szűkebb értelemben

vett település pedig viszonylag kis területen rendkívül változatos természeti adottságokkal rendelkezett.A környék számára meghatározó jelentőségű vízfolyások közül a Szinva medre változott a leggyakrabban. Még a 18.sz. eljén is Ónod és Muhi körül ömlött a Sajó, a Hernád vagy az akkori Tisza medrébe. A *Ringer* által írt őstörténeti fejezet méltán tarthat igényt nemzetközi érdeklődésre. Az Avason került ugyanis elő Közép-Európa talán legnagyobb alsó-paleolit lelőhelye. A környék másik híres telepe, a Szeleta-barlang korai eszközei a középső-paleolitikum korszakából származnak. Az átmeneti kőkor idején történt éghajlati és gazdálkodási változás korában Miskolc környéke elnéptelenedett, az új kultúrák ettől délebbre tették át szálláshelyüket. A fejezetet egy kutatástörténeti áttekintés teszi teljessé. A népvándorlás- és honfoglaláskori leletanyag ismertetése Révész László publikációi alapján történt.

A következő két rész *Draskóczy István* munkája, Miskolc birtoktörténetével és a városhoz csatolt települések középkori történetével foglalkozik. Miskolc az azonos nevű nemzetség szállásbirtoka volt 1320-ig, eredetileg talán Diósgyőr is birtokaihoz tartozott és valamikor a 11–13.sz.-ban lett királyivá. A nemzetség Panyit-ágának kihalásával egy velük rokon család, a Balog nembéli Szécsiek kapták meg 1320-ban Miskolcot, Mályit és Csabát Károly Róberttől. A későbbi város az éleskői uradalom része lett. Történetének fordulópontját 1364 jelentette: Nagy Lajos ekkor cserélte el a Vas megyei Lendvát Éleskővel, ettől kezdve Diósgyőr és Miskolc története a királyi-királynéi földesuraság alatt szorosan összekapcsolódott, Miskolc ugyanis a diósgyőri vár tartozékává vált. Diósgyőr 1261 után lett Ákos nembéli Ernye báné, aki várat és pálos kolostort emelt itt. Károly Róbert kora az ő életükben is változást hozott, 1319-ben az Ákosok elvesztették Diósgyőrt, egy ezt követő rövid intermezzót leszámítva az uradalom a dinasztia kezén volt. 1356-tól kezdve a borsodi megyésispáni tisztet a diósgyőri várnagyok töltötték be. Az 1456–1526 közti várnagyok összeállítása a kötet végén található.

A középkori Miskolc topográfiájáról és gazdasági életéről *Gyulai Éva* írt. A topográfiák feldolgozói általában későbbi adatokat kénytelenek igénybe venni, Miskolc azonban szerencsés forrásadottságúnak mondhatja magát: több középkori határjárása is ránk maradt. A település központja a piactér volt, de fennmaradt a Fábián, Hunyad, Malom és Kiskassa utca elnevezés is. A középkori város kettős település volt: először 1376-ban említik Újvárost vagy Újmiskolcot, mely a főtértől északra, a Pece-patak mellett feküdt. Ennek a településnek a 15.sz.-ra már külön plébániája volt, a Boldogasszony-templom. A város középkorvégi fejlettségéhez képest meglepő, hogy 1580 előtt nem volt országos vására, bár ezt a kötet egy másik szerzője, Kubinyi András vitatja. Az Ó- és Újváros hetipiacai különböző napokra estek. A város gazdálkodásában kiemelkedő szerep jutott a szőlőművelésnek és a malmoknak.

Tóth Péter három fejezetet írt: a mezővárossá válásról, a városigazgatásról és a társadalomról, egyházról, művelődésről. Sorra vette a város kiváltságait, köztük az 1395-ben adományozott pallosjogot, majd részletesen elemezte ezeket. A városi hatóság a bíróból és négy esküdtből állott. A későbbi források és a középkori adatok összekapcsolásával megállapította, hogy a Miskolc pecsétnyomóján szereplő királyfej Szent Lászlót ábrázolja, sőt lehet, hogy az óvárosi plébániatemplom kettős patrocíniumú volt: Szent István és Szent László tiszteletére volt felszentelve. Itt található a városi bírák és az esküdtek archontológiája is.

A középkori Miskolc a mezővárosok közé számított. *Kubinyi András* tágabb összefüggésben, az ország más városaival összehasonlítva jelölte ki Miskolc helyét a magyarországi városfejlődésben. Egy tízpontos kategorizálási rendszerben osztályozta Miskolcot. Diósgyőr így 11, Miskolc pedig 20 pontot kapott, ami Pápával, Kapornakkal és Nyírbátorral állította egy sorba.

A könyv szerkesztői a könyvek, tanulmányok idézésének az elmúlt évtizedekben kialakult szerző + megjelenési évszám szerinti módját választották. A módszer egyértelmű, azonban doktriner alkalmazása nem szerencsés. A forráskiadványok esetében Magyarországon már jó évszázada bevett módszer, hogy a cím egy vagy két jellemző szavát emeljük ki. (Kivétel a Codex diplomaticus címeknél van, mivel ilyen majd minden nemzetnél előfordul, ezért jobb ezeket pl. Fejérként vagy Smičiklasként idézni.) Így Hazait vagy Hazai okmt.-at írunk Nagy- Paur- Ráth- Véghely 1865–1891 helyett, nemcsak azért, mert az utóbbi esetben így senki sem ismer rá, hanem azért is, mert az eredeti célt, a helykímélést jobban megvalósíthatjuk. Ráadásul többszerzős sorozatok esetében, mint pl. a Decreta regni Hungariae-nál (szokásosan: DRH) már-már alkalmazhatatlan az eljárás. Megfontolásra ajánlható a Györffy György történeti földrajzában alkalmazott igen helykímélő idézési módszer.

Tringli István

DIE RUMÄNEN UND EUROPA VOM MITTELALTER BIS ZUR GEGENWART

Hg. Harald Heppner

Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 1997, 299 p. 4 tb. (Zur Kunde Südosteuropas II/24.)

A ROMÁNOK ÉS EURÓPA A KÖZÉPKORTÓL A JELENKORIG

A grazi egyetem Délkelet-Európa történetével foglalkozó tanszéke a bécsi Ost- und Südosteuropa Institut mellett az osztrák Balkán-kutatás másik jelentős központja, Karl Kaser professzor vezetése alatt. A tanszék tehetséges oktatója a most már a középnemzedékhez tartozó Harald Heppner, aki ezt a kötetet szerkesztette.

Heppner előszavában arra utal, hogy a nyugati térségben igen kevéssé ismerik a Balkán problémáit. A kötetben szereplő román történészek, szinte kivétel nélkül Iaşi-ban működők, elsősorban az állam keleti fele, az egykori Regat oldaláról vizsgálják a kérdéseket, mert ők voltak távolabb Európától. A szerkesztő tudatosan kérte fel éppen őket, hogy törjenek ki elszigeteltségükből. Graz egy közös projektumon dolgozik velük, ennek egyik eredménye ez a kötet. Egy további, hosszabb bevezetőben Heppner kifejti, hogy a történetírás többnyire egyes országok történetét tárgyalja, az Európa-téma alig kutatott. Délkelet-Európában, a görögök kivételével, alig volt érdeklődés Európa iránt. A két román fejedelemség megalakulásával, a 14. sz. során indul ez meg a románoknál. Európa ekkor a Nyugatot jelentette. Ez sokáig így maradt, 1859-ben már a politikai elit egyértelműen Európához tartozónak érezte magát. A román fejlődés nagy sorsfordulói: 1918, Nagy-Románia létrejötte, 1944, a szovjet szférába kerülés, 1989, a kikerülés ebből a szférából mind módosították a románok Európa-képét, hol követendő minta volt, hol elutasítandó ellenség. A hosszú elszigeteltség után a felzárkózás túl gyorsan ment végbe. Az ortodoxia, és hosszú időn át az oszmán birodalom inkább elszigetelte a románokat Európától. Az ismerkedés a felvilágosodással kezdődik, amely a románok esetében belenyúlik a 19. századba. A további kutatást a szomszéd országokkal való összehasonlítás formájában kell folytatni.

Leon Şimanschi és Dumitru Agache a későközépkori „előjátékot" vizsgálják, természetesen csak a vezető rétegek véleményét, hiszen azoknak lehettek ismereteik Európáról. A második bolgár cárság a Balkánhoz kötötte a román fejedelemségeket, Magyarország elzárta Európától. Számításba kell venni az egyházszakadást is. A magyar fennhatóság alóli megszabadulás óta lehettek kapcsolatok. Az oszmán uralom idején fontossá vált a kereszténységhez való tartozás, s ez akkor egyet jelentett Európával. A szászok és a magyarok révén a reformációnak is volt hatása, de a fejedelmek ellenezték. A 16. századra a fejedelemségek már három oldalról be voltak kerítve, a kapcsolatok nagyon meglazultak. A két fejedelemség balkanizálódott.

Lucian Nastasă 17. századi kolozsvári emlékiratírók Európa-képét elemzi. Néhányukról megmondja, hogy szászok, a többiek csak nevükön szerepelnek, s nem biztos, hogy a többször idézett Vizaknai Bereczk Györgyről a német ajkú olvasó tudni fogja, hogy magyar, épp úgy, mint mondjuk Apáczai Csere János. Többen utaztak nyugatra, de inkább a különbségeket hangsúlyozták, ha egyénileg érintették őket.

Veniamin Ciobanu a román fejedelemségek 18. századi Európa-recepcióját foglalja össze. Az oszmán jelenlét miatt úgy látják, hogy Délkelet-Európa nem tartozik Európához. Európa vagy földrajzi, vagy politikai, vagy kulturális tartalmú fogalom. Cantemirnél inkább az első kerül elő a század elején, de éppen ő hangsúlyozta, mint moldvai fejedelem, hogy Moldva is Európához tartozik. Sok földrajzi munkát lefordítanak ekkor. Európa egyre inkább a Nyugatot jelentette, amelyet a század utolsó harmadában a felvilágosodás miatt már csodáltak, és nem volt kétséges, hogy a fejedelemségek Európához tartoznak.

Mihai-Ştefan Ceauşu a bukovinai románok Európa-képének változását elemzi a 18. és 19. sz. fordulóján. 1765 óta az osztrák uralom változásokat hozott, elterjedt a francia nyelv. A románok elfogadták a józsefi reformokat. De az egyik bojár már figyelmeztetett arra, több ízben is, hogy Oroszország megerősödése fenyegetést jelent. Felvetette, hogy a fejedelemségek tartozzanak a Habsburg-birodalom alá. A francia forradalmat ellenezték, mert az keresztény-ellenes. A 19. sz. elején a kormányzat osztrák patriotizmust próbált erőltetni. De nagy figyelmet fordított az oktatásra, ez tette lehetővé román értelmiség kialakulását.

Florea Iocioaia a két fejedelemség Európa-képét vizsgálja 1800 és 1830 közt. Hangsúlyozza ebben az átmeneti korban a kép szubjektív voltát. Az erdélyi románok a közeledés mellett voltak. A fejedelemségekben tudomásul vették, hogy az iszlám világ, amelynek részei, nem tartozik Euró-

pához. Néha mégis az oszmán és az orosz birodalmat is Európához számították. Európa a civilizációt jelentette és a nagyhatalmakat. Itália, Ausztria, később Bajorország, Svájc, majd egyre inkább Franciaország lett a példakép. De a Nyugat megítélése nem volt mindig pozitív. 1821-ben Tudor Vladimirescu elítéli Európát. A közvélemény hangsúlyozta a fejedelemségek elszigeteltségét és elmaradottságát. A különbséget egyenesen dramatizálták, a tradicionalisták, a papság, a kisbojárok, a városi középrétegek elutasították. Európával szemben valamiféle kisebbrendűségi érzés volt az uralkodó.

Mihai-Răzvan Ungureanu az európai hatást mutatja ki a 19. sz. első felében a házassági morál tekintetében, amely laza volt, a válások gyakoriak. A gyerekek nem voltak fontosak. A vérbaj is előfordult, ahogy azt a külföldi utazók feljegyezték.

Stela Mărieş ugyancsak a 19. sz. első feléből sorolja fel a románokat, akik Európába utaztak. Eleinte kritikátlanul csodáltak mindent, mint Dinicu Golescu, akinek az útleírása 1826-ban Budán jelent meg. Sokan ekkor már állami ösztöndíjjal kerültek nyugatra, tanulmányaik folytatására. Párizs volt az egyik kedvelt úticél, de Mihail Kogălniceanu, a későbbi miniszterelnök inkább Németországot preferálta. Franciaországban azt értékelték, hogy az másnak is átadja ismereteit, de a legfejlettebb ország Anglia. Az 1848-as forradalom után az emigránsok is kritikusan nézik a nyugati országokat, Ion Helialde-Rădulescu már egyenesen fölényt érzett velük szemben. Franciaország azért kedves úticél marad, a század végére pedig a tömeges turizmus révén már Olaszország is, hiszen az is latin ország.

Nagyjából ezt a témát folytatja Dumitru Vitcu az 1848-as emigránsok szemszögéből. A 19. sz. első évtizedeiben született nemzedékről van szó. Céljuk a függetlenség és a modernizáció. Nicolae Bălcescu már azt tartja, hogy a nemzet fontosabb a társadalmi vívmányoknál. A frankománia körükben általános volt, de azért megkülönböztették az európai kultúrát és a civilizációt, amely a divatban is megmutatkozik. 1848-ban inkább a török, mint az orosz fennhatóságot akarták. Korábban csak az oszmán birodalomra érvényes kapitulációk kötötték össze a fejedelemségeket Európával. De kritikusak voltak Európával szemben, amely nem segítette a románokat az orosz intervenció ellen. Ismét felvetődött, hogy a fejedelemségek kerüljenek osztrák uralom alá. 1849 januárjában az erdélyi románok azt kérték Ferenc Józseftől, egyesítse birodalma románjait egy országban. A magyar jobbágyfelszabadítást pozitívan fogadták, a lengyelek értetlenségét a kérdésben negatívan.

Vasile Docea az európai modell szerepét mutatja be az alkotmányos monarchia létrejöttében. A monarchia a fejedelemségekben örökletes és Isten kegyelméből való volt. Az oszmán fennhatóság idején ehhez hozzátették, hogy a szultán akaratából. De az egyesített Románia első fejedelme, Ion Alexandru Cuza az istenkegyelméséghez már hozzátette, hogy a nemzet akaratából, s ezt a további uralkodók is átvették. Az 1866-os alkotmány (amely 1923-ig érvényben volt) az első, amelyet nem külső hatalmak kényszerítettek rá Romániára. 1878-ig még érvényben volt az oszmán fennhatóság, de ez befelé nem korlátozta a fejedelmet, még az egyházzal szemben sem. Az idegenből jött Károly már Románia európai küldetéséről beszélt. Az 1866-os alkotmány bevezette a hatalmi ágak megosztását, kétkamarás parlamentet, és Károly kívánságára az uralkodó abszolút vétójogát. Sok hagyományos elem is megmaradt, Károly volt a hadsereg főparancsnoka is. A szerző azt hangsúlyozza, hogy nem volt egyértelmű európai minta, s ezzel elsikkad az a körülmény, hogy ez az alkotmány érdemben az 1830-as belga alkotmány elveinek az átvételét jelentette.

Lucian Nastasă az 1860–1918 közt Európában tanult egyetemi hallgatók kérdését járja körül. A bukaresti és az iaşi-i egyetem nem volt eléggé színvonalas, ezért kellett külföldre menni. Sokan csak a diploma megszerzéséért és a karrier érdekében tanultak. A Párizsban tanulók el voltak szigetelve, de ebben a franciák is hibásak voltak. Ott is voltak hibák az egyetemeken, ezért sokan csalódtak. A konzervatív Junimea-csoport a németországi egyetemeket részesítette előnyben. A diákok felléptek a franciamajmolás ellen is. Bécsben orvosi és műszaki tanulmányokat folytattak, magyarországi egyetemre, a románok elnyomása miatt, nem mentek.

Gheorghe I. Florescu azt tárgyalja, hogyan látta a román parlament Európát 1918 és 1938 közt. Az első világháború és a békekötések után bizonyos eufória uralkodott, Románia egyértelműen Európa részének tekinthette magát, a béke és a határok megőrzését tartotta legfontosabb feladatának. Ezt a parlament számos felszólalója hangoztatta. A Nyugatot bírálták, mert Romániát nem tartotta egyenjogúnak szomszédaival. Hangsúlyozták az európai kapcsolatok fontosságát, különösen a latin országokkal. A szomszédokkal is jó kapcsolatokat kívántak, hangsúlyozták a kommunizmus veszélyét. Idővel azonban bekövetkezett egyfajta kijózanodás Európából, bár még a harmincas években is inkább optimistán látták Európa sorsát.

Gheorghe Onişoru 1944–89 közt vizsgálja az Európa-kép alakulását a románoknál. Eleinte hivatalból ellenség a Nyugat, bár az első években sokan még onnan várják a felszabadulást, különösen a nemzeti pártok, a liberálisok és a nemzeti parasztpárt. (A német fordításban a National-Tzaranistisch félrevezető, mert nem érthető, egyszerűbb lett volna parasztpártról írni.) 1948-ra már jött a tisztogatás, a külügyminisztériumból több mint kétszáz embert bocsátottak el, és 286 új kádert vettek fel. A hangulatjelentések továbbra is nyugat-barát közvéleményről tudósítottak. Az 1960-as években bekövetkezett külpolitikai fordulat, a szovjetekkel való szembenállás egyszerre megint rokonszenvessé tette a Nyugatot, de a diktatúra utolsó évtizedében már az is ellenség lett megint, a Szovjetunióval együtt.

Az iaşi-i A. D. Xenopol Történeti Intézet igazgatója, Alexandru Zub befejezésként áttekinti Európa képét a román kultúrában. Valójában a politikai eseménytörténethez kapcsolja, a 15–17. században Európa a kereszténységgel azonos. A 18. századi fanarióta korszakban a kapcsolatok gyengülnek, a fejedelemségek elszigetelődtek. Európa lett mégis a követendő mintakép. Romániát úgy tekintették, mint erődöt az oszmán hatalommal szemben. Az 1830-as évektől kezdve került elő a kritika. Xenopol és Iorga, a nagy történészek reális értékelést hirdettek és integrációt Európába, amelytől Románia elválaszthatatlan. Az európaiságot és a románságot nem ellentétként látták, hanem a kettő együttes megvalósításában keresték a megoldást. C. C. Giurescu ekkor hirdette azt, hogy Délkelet-Európa helyett dunai–kárpáti régió volna a helyes elnevezés, amelybe Románia beletartozik. 1945-től egyértelmű a Nyugat-ellenesség. A hetvenes–nyolcvanas években vált kiegyensúlyozottabbá az Európa-kép. Párhuzamként bemutatja a pártállami korszakban az emigráció egyértelműen pozitív Európa-képét. 1989 után egyértelműen ez vált általánossá, de a Nyugat még mindig nem ismeri eléggé Romániát.

A kötet végén egy rövid kronológia 1330-cal kezdődik, amikor Havaselve felszabadul a magyar fennhatóság alól, ezzel az egész dákoromán problematika kimarad. A szerzők hasznos listája követi ezt, és négy tábla kép, elsőként térkép az 1918-as határok feltüntetésével is, azután vezető kulturális és politikai személyiségek képe, I. Károly és I. Ferdinánd király képe, az utolsó lapon I. Mihály fiatal királyként és Nicolae Ceauşescu.

Mint ebből a rövid tartalmi ismertetésből is kitűnik, a kötet valóban, ahogy a szerkesztő jelezte, elsősorban a Regat álláspontját mutatja be. Ezen belül is Európa nagyjából a Nyugatot jelenti, sőt részletesen Francia- és Németországot. Bizánc alig kerül említésre, igaz, hogy a későközépkortól már nem nagyhatalom, de a román kultúrában mégis igen nagy a hatása, és éppen ez marad ki a kötetből. Az unitus egyház csak egyszer kerül szóba, amikor a pártállamban éppen betiltják. Hogy az erdélyi unitusok, különösen persze a papok mennyivel közelebb álltak Európához, mint a két fejedelemség, arra csak egészen halvány utalások történnek. A románok latinitása nagy hangsúlyt kap. Románia európai küldetéséről is gyakran esik szó, de az erdélyi románok elhanyagolása miatt a címben jelzett problematika csak féloldalasan kerül elő. Jó volna ezt egy következő kötetben pótolni.

Niederhauser Emil

A KÖRÖS-TISZA-MAROS-KÖZ TELEPÜLÉSEI A KÖZÉPKORBAN

Dél-Alföldi Évszázadok 9., Szerkesztette: Blazovich László.
Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1996. 361 o. 1 db térkép

„– Sorozatot indítani annyit jelent, mint bízni a jövőben, remélni azt, hogy az elkövetkező kutatások eredményei megtöltik majd a sorozat köteteit. (...) Egy sorozat mindig zászló, amely mögé fel lehet sorakozni. (...) E sorozat a Dél-Alföld zászlaját hordozza fennen." E szavakkal indította útjára 1985-ben Kristó Gyula a frissen alakult *Dél-Alföldi Évszázadok* c. történeti sorozat első, bemutatkozó darabját. Az alapítói szándéknak megfelelően egy-egy dél-alföldi témájú tanulmányt tartalmazó kötetek megjelenése az utóbbi három évben jelentősen felgyorsult. A korábban megszokott, két-három éves kiadási időközzel szemben, 1995–96-ban négy, ezen belül 1996-ban három új kötettel jelentkezett a kiadó. E sorozat egyik új, a sorban 9. kötetét veheti kézbe az érdeklődő közönség.

A kötet szerzői arra vállalkoztak, hogy összegyűjtsék a Körös-Tisza-Maros-köz keleten a Zarándi-hegységgel záruló területe minden olyan középkori településének adatait, amelyről *írott források* is megemlékeztek. Egy-egy szócikkbe foglalva kapunk rövid összefoglalót az egyes telepü-

lésekkel kapcsolatban rendelkezésünkre álló történeti, diplomatikai, régészeti, topográfiai, valamint nyelvészeti adatokról. A település írásos említéseinek felsorolása után a falu középkori helyének lehetőség szerinti lokalizációja következik, rendszerint régészeti megfigyelésekre (ásatások, terepbejárások), ahol ilyennel nem rendelkezünk, szövegelemzési meggondolásokra alapozva. A tárgyalt települések múltjának vázlatos összefoglalása jobbára — de a felhasználható források minőségét és mennyiségét ismerve azt is mondhatjuk: *jobb híján* — a birtoklástörténetre szorítkozik. Néhány esetben egy-egy nevezetesebb történeti eseményről is olvashatunk. A címszavak második felében találjuk a helynév-etimológiai megállapításokat. A szócikkeket a felhasznált források válogatott bibliográfiája zárja.

A kötet történeti részének alapját, idő- és térbeli kereteit (10–16. század, illetve a három folyó köze az erdélyi hegyektől nyugatra) a munka egyik szerzőjének, egyben Szerkesztőjének, Blazovich Lászlónak 1985-ben megjelent, kitűnő disszertációja adja. (*Blazovich L.:* A Körös-Tisza-Maros köz középkori településrendje. Dél-Alföldi Évszázadok 1., Békéscsaba-Szeged, 1985.) E mű hangyaszorgalommal összegyűjtött adatait bővítették a szerzőtársak: Béres Mária, Hévvízi Sándor, Jankovich B. Dénes, Kovách Géza, Ormándy János, Szatmári Imre, Tímár Péter és Vályi Katalin tudományterületük történeti, régészeti, nyelvészeti, stb. adataival. Amint a fenti felsorolásból is kitűnik, a szerzők többsége régész. Utóbbiak közreműködésének javára írható, hogy tárgyalt lexikonunk megállapításai minden eddigi, a terület középkori topográfiáját tárgyaló történeti munkánál pontosabban mutatják be az egykori településeket. A történeti és régészeti ismeretek egyeztetése a középkori faluhálózat minőségileg új, hitelesebb képét vetíti elénk.

A régészeti források bevonását a Bevezető tanúsága szerint a szerzők is elmulaszthatatlanul fontosnak tartották. Ide kívánkozik egy apró pontosítás. Területünkön az itt olvasható hárommal szemben *négy* régészeti- és történeti társulat működött: az Arad megyei Aradon, a Békés megyei Gyulán, a Csanád megyei Makón, illetve a Csongrád megyei Szentesen! Ugyanitt nem szabad elfelejtkeznünk a szegedi Városi Múzeum területünkön végzett tevékenységéről sem! Eléggé nem dicsérhető a szerzőknek az egykori települések lokalizálása során tanúsított visszafogottsága. Távol áll tőlük az a máshelyütt gyakran tapasztalható (vak)buzgalom, amely minden egykor volt település megfellebbezhetetlen azonosítására tör. Az egyes szócikkekben rendszerint világosan elkülönül, meddig mehetünk el az írásos adatok és régészeti telepjelenségek egyeztetése terén és mi az, amit csak feltételezhetünk! A régész recenzens számára különösen rokonszenves, ahogyan a szerzők az adatok hiányáról, vagy az egyeztetés jelenlegi lehetőségeiről is szót ejtenek még akkor is, ha „negatív eredményt" kell közölniük: pl. 76. o.: *„A település helye topográfiailag nem azonosított, régészeti anyag hozzá nem köthető."* Épp a kisebb régiók topográfiai elemzésében lenne fontos másutt is — kötetünk szerzőihez hasonlóan — kimondani, hol a határ a megfellebbezhetetlen bizonyosság és a feltételezések között!

Az egyes települések adatait összefoglaló szócikkek szinte mindegyikében bőséges adatokat találunk egy-egy falu nevének eredetével kapcsolatban. Előfordul, hogy a gyér okleveles anyagban esetenként csak egy alkalommal feltűnt, régészeti leletanyaghoz nem kapcsolható falu összefoglalója szinte csak a helynév-etimológiai fejtegetésekre szorítkozik. Nyelvészeti ismeretek híján a településkataszter etimológiával kapcsolatos megállapításainak értékelésére a recenzens természetesen nem vállalkozhat. Érdekes lehet viszont megvizsgálni, vajon egy-egy település történetének, esetleg topográfiájának vizsgálatában milyen segítséget nyújthat nevének elemzése? Konkrétan: kötetünk szerzői hogyan használták fel, olvasztották a köz- és birtoklástörténeti adatok közé a helynevek nyújtotta ismereteket? E témában legyen szabad két, talán nem problémamentes csoportra kitérnünk.

A településkataszterben öt olyan település szerepel, melyek nevében megjelenik a *-tornya*, vagy *torony* szó: Baktornya (Arad m.), Mátyustornya (Arad m.), Szentetornya (Békés m.), Donáttornya (Csanád m.) és Torony (Csanád m.). Míg az első három település egyértelműen falusias jellegű lehetett, addig az utóbbi kettő a 15–16. században a mezővárosi fejlődés útjára lépett. A helynevekben szereplő 'torony' minden bizonnyal valamilyen épületre utalhat, kő-, vagy esetleg fatoronyra. Kérdés, hogy ezek az építmények vajon egyházi rendeltetésűek, vagyis templomtornyok voltak-e, vagy esetleg világiak, Árpád-kori, esetleg középkori kisvárak lakótornyai? Sajnos a fenti öt településről szóló okleveles anyagban nem maradt fenn építményre való utalás és egyértelmű régészeti információval sem rendelkezünk ezekről. (Ha csak a „negatív eredményt" nem tekintjük annak.) Más szóval: egykori meglétük feltételezésén túl semmit sem tudunk ezekről a tornyokról. E kérdés pedig annál is érdekesebb, hiszen — a jól ismert történelmi okokból kifolyólag — az Alföld

középkori építészeti emlékeiről, különösen pedig a világi célú kőépítményekről, igen kevés ismerettel rendelkezünk.

Kötetünk szerzői az öt településsel kapcsolatban eltérő módon értelmezték a helynévi adatokat. Míg a két Arad- és az egy Békés megyei toronynál megelégedtek a torony = 'erősség, bástya, erődítmény' összefüggésre való utalással, a Csanád megyei Torony kapcsán egyértelmű ténynek tekintik: *„A falu nevét azon urától kapta, aki lakótornyot emelt itt a maga számára."* [302. o.]. Donáttornyával kapcsolatban viszont kommentár nélkül idézik (= elfogadják?) Borovszky Samu véleményét, amely szerint a település első birtokosától nyerte nevét, aki alighanem tornyos templomot épített itt, amely ezen a vidéken még ritkaság számba ment. [92. o.] Miért világi célú torony ott és templom itt?

Annyi mindenesetre valószínűnek látszik, hogy lakótoronyra *legfeljebb* a két oppidum esetében számíthatunk. Meggondolásra érdemes az is, hogy Torony, Baktornya és Mátyustornya egy alig pár kilométeres körön belül lokalizálható. Hogy ezek mindegyikében lakótorony állhatott, melyet kötetünk címszavai legalábbis megengednek, aligha valószínű. Annál is inkább, mert — ahogy a szerzők is elképzelhetőnek tartják — Baktornya talán Tornya oppidum része lehetett egykor. [47. o.]

Az egyik „toronnyal", a ma Csongrád, a középkorban leggyakrabban Csanád megyébe kebelezett *Donáttornyával* kapcsolatban mégis vannak — bizonytalan — régészeti adataink. A terület középkori emlékeit összegyűjtő Kovalovszki Júlia közöletlen feljegyzései szerint az 1940-es években valószínűleg illegális, de legalábbis dokumentálatlan ásatások folytak a település egykori templomának helyén. Az „ásató" visszaemlékezéseiből — Kovalovszki J. szerint — egy egyhajós, gótikus, támpilléres templom alapjai rajzolódtak ki, melyhez *különálló torony* tartozott. (Koszta József Múzeum Régészeti Adattára 191–84/2. – Kovalovszki J. terepbejárási jegyzőkönyve, 1954, október 19. Az „ásatás" helyszínének újraazonosítása: Zsíros Katalin és a recenzens terepbejárási jegyzőkönyve szintén a KJM Adattárában.) Eszerint tehát templom harangtornya lehetett a névadó. Ezzel ellentétben világi jellegű tornyot valószínűsít egy, a közelmúltban napvilágot látott, újkori írott forrás, a szentesi ún. Petrák-krónika. (Petrák-krónika „meljis Szentes városának a legrégibb időktől való történetét foglalja magában". Közreadja Takács Edit. Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből XXV., Szentes-Szeged, 1997. Lásd még: Paszternák István: Megjegyzések a szentesi Petrák-krónika régészeti vonatkozásairól. In: A XVIII–XIX. századi polgári írásbeliség produktumai a Dél-Alföldön. Szentesi Műhely Füzetek II. (1997–1998), 69–95.) Ennek az 1740-es években lejegyzett adatai szerint a 16. században egy sáncokkal körülvett palota és annak udvarán templom állt Donáttornyán. (E krónika köréből származtak Borovszky fentebb említett, egybe csengő adatai!) A 15 éves háború táján elpusztult épület(ek?) felszínen mutatkozó építőanyagát a forrás mindenképp hitelesnek tartható szakasza szerint az 1700-as évek elején hordták szét a környékbeli lakosok. A templom helye ma is jól ismert, de a terület erős beépítettsége miatt már alig van remény újabb, esetleg perdöntő régészeti megfigyelésekre.

Ugyancsak a helynevek interpretálásának problémáját veti fel az ún. „törzsnévi eredetű helynevek" kérdése. A szerzők vizsgálta területen — a Kürtgyarmatot kettőnek számolva összesen nyolc, konstantinosi magyar törzsnévből — hét esetben, összesen hattal találkozunk. A szerzők a következőképp értékelik e helyneveket: *Gyarmat* (Zaránd m.): *„A falut, valószínűleg már a X. században, a magyar Gyarmat törzsbeliek alapították, erre utal neve."* [120. o.]; *Nyék* (Zaránd m.): *„A falu eredetileg az ómagyar Nyék törzsbeliek szállása, települése lehetett."* [219. o.]; *Megyer* (Zaránd m.): *„Megyer helynevünk az ómagyar Megyer törzsnévből keletkezett, tagjainak egy része ugyanis itt telepedett le. A falut valószínűleg még a X. század végén alapították."* [201. o.]; *Jenő* (Csanád m.): *„A Jenő törzsbeliek települése lehetett..."* [143. o.]; *Borosjenő* (Zaránd m.): *„helynevünk az ómagyar Jenő törzsbeliek szálláshelyére, településére utal"* [63. o.]; *Kér* (Zaránd m.): *„a régi magyar Kér törzsnévből keletkezett. A Kér törzsbeliek szórványtelepülése volt eredetileg, akiknek foglalkozása egy feltevés szerint a katonáskodás volt "* [154. o.]; és végül *Tarján* (Csanád m.): *„A falunév az ősi magyar Tarján törzsnévből keletkezett, a Tarján törzsbeliek települését jelöli."* [295. o.]

A szerzők tehát minden esetben e helynevek — és természetesen az ezzel jelölt települések — 10. századi keletkezése mellett foglaltak állást. E megállapítás — úgy véljük — több ponton vitatható. A fenti települések nem rendelkeznek ismert régészeti nyomokkal. Kivételt képez a ma Hódmezővásárhely területén található Tarján falu, melyet terepbejárás során sikerült azonosítani, leletanyaga 11–13. századinak bizonyult. A másik kivétel Borosjenő, melynek legkorábbi emléke egy 12. századi, szórvány oszlopfő. A régészeti adatok tehát hiányoznak a fenti falvak 10. századra keltezéséhez, ahol pedig rendelkezünk leletekkel, azok éppenséggel nem támogatják a korai datálást.

A helynevek, mint történeti források értékelésének könyvtárnyi irodalma van. A legszélesebb adatbázis alapján Kristó Gyula elemezte a „törzsnévi eredetű" helyneveket. Bebizonyította, hogy e forráscsoport több kronológiai rétegbe sorolható. Körültekintő, meggyőző elemzés után megállapította: „Mindenképpen oldani, lazítani kell tehát azon a merev tipológiai keltezésen, mely szerint törzsnévi (illetve törzsnévvel alakilag egyező) helynevek — *minden* körülménytől függetlenül — *csak és kizárólag* [kiemelések az eredetiben – P. I.] a X. században (esetleg a XI. század első felében) keletkezhettek. (...) Ki kell végre egyszer mondani: a törzsnévi (illetőleg a törzsnevekkel alakilag egyező) helynevek nem alkalmasak sem a honfoglalás kérdései revideálására, sem a törzsi szállásterületek rekonstrukciójára." (*Kristó Gyula*: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. AUSZ AHist LV. (1976)., 42.) Kristó Gy. megszívlelendő tanácsának fényében a szerzőknek — etimológiai kérdésről lévén szó, nyilván e részek szerzőjének — nyomós érveket kellett volna felsorakoztatnia az említett falvak — csak a helynévre alapozott — korai keltezéséhez. Enélkül megállapításai sajnos tarthatatlanná válnak.

A recenzensnek a lexikon által vizsgált terület északnyugati részén volt módja behatóbban megismerkedni a vidék középkori topográfiájával. Itt most két, e területre lokalizálható településsel kapcsolatban szeretnénk észrevételt tenni!

1., *Bökény* falu (Csongrád m.) egykori helyének meghatározásakor Györffy György történeti földrajza óta két szóba jöhető területet szokás megemlíteni: a Hármas-Körös partján húzódó Bökény-pusztát és a ma önálló községként 8–10 kilométerrel keletebbre létező Cserebökény határát. Szerzőink szerint a pontos lokalizáció kérdése „Ma már nem dönthető el" [66. o.] Ezzel szemben a helytörténeti irodalom Barta László disszertációjának és Zsíros Katalin helynévgyűjteményének megjelenésével megnyugtatóan tisztázta a problémát. (*Barta László*: A szentesi örökváltság. Csongrád megyei könyvtári füzetek 10. (1979); Zsíros Katalin: Szentes földrajzi nevei. Tanulmányok Csongrád megye Történetéből XVI (1990) 5–121.) Bebizonyították ui., hogy a „Cserebökény" helynév a 19. század 30-as éveiben született, am. 'Bökényért cserébe adott'. Szentes város a Károlyi családdal kötött örökváltsági szerződésében (1836) cserélte el Bökény-pusztáért a várostól távolabb eső, az ún. Királysági pusztából kihasított földdarabot, innentől kezdve „Cserebökényt". Ugyanígy, ugyanekkor keletkezett egyébként pl. a Cseresztlászló helynév is a szentlászlói major megváltása nyomán, de ez utóbbi mára kikopott helyneveink közül. Így egyértelművé vált, hogy a középkori Bökény falut a Körös partján, az egykori falu nevét őrző Bökény-pusztán kell keresnünk.

2., Az Árpád-kortól a mai helyén létező *Szentes* falu (Csongrád m.) legkorábbi írásos említésének — ugyancsak Györffy Gy. nyomán — a garamszentbenedeki oklevelet szokás tekinteni. Ebben I. Géza király többek közt az itt húzódó Kurca folyó fölötti — a forrásban névvel nem megjelölt településen szedett — vámot is az apátságnak adományozta. Mivel ma a kurcai átkelő hídja Szentes belvárosában van, Györffy Gy. automatikusan ide helyezte a középkori révet és vámhelyet. E megoldást fogadja el lexikonunk is. [272. o.] Egyre több adat mutat viszont arra, hogy a középkorban, de még az újkorban is, az említett átkelő a mai belvárostól kilométerekkel északabbra, az egykori funkcióját földrajzi névként szinte máig megőrző ún. *Vámházgát*-nál helyezkedett el. E területen (pontosabban nem meghatározható helyen) kereshetjük az írott forrásokban és helynévanyagban szereplő, Árpád-kori eredetű, lexikonunkban is tárgyalt *Hékéd* falut, de e hely közelében húzódik egy régészeti terepbejárásokból ismert, névvel egyelőre nem azonosítható, Árpád- és középkori faluhely is, a szentesi Várháton. Így a garamszentbenedeki oklevél 11. századi révhelyének pontos lokalizálása mindenképp meggondolásra érdemes, a recenzens véleménye szerint egyelőre biztosan meg nem válaszolható kérdés.

A lexikont a tárgyalt területet ábrázoló, 1:250.000-es térkép egészíti ki, melyet *„Blazovich László adattára alapján"* Kratochwill Mátyás szerkesztett és rajzolt. Az igényes kiállítású mappa egyik legfontosabb erénye az ábrázolt terület rekonstruálható középkori vízrajzának bemutatása. Hazánk, de főleg az Alföld újkor előtti története — főleg településtörténete! — egyszerűen nem tanulmányozható a korabeli természetföldrajzi adatok ismerete nélkül. Kötetünk szerzői túlléptek azon a történeti munkákban sokhelyütt olvasható gyakorlaton, amely e problémát mindössze egy-egy, a Tisza-szabályozás hatásait megemlítő félmondattal intézett el. Kratochwill M. térképe felvillantja előttünk a középkori ember életének keretet adó, a mindennapokat szinte alapjaiban meghatározó vízrajz — álló- és folyóvizek, időszakosan vízzel borított területek — rendszerét. A terület domborzatának ábrázolása számunkra kissé elnagyoltnak tűnik – ennek érzékeltetésére mindössze 2 színt használ. Kétségtelen viszont, hogy e rendszer alkalmazása növeli a térkép dicsérendő áttekinthetőségét. A településformákat három típusba (falu, mezőváros, szabad királyi város) sorolva ábrázolja, de jelzi az egyházi központok helyét is. (Talán csak tévedésből kerülhetett a püspökség

piktogramja a térkép szegélyén szereplő Csongrád városához, ahol a középkorban főesperesség működött.) A valóban jól használható térképen való gyors eligazodást, a lexikon településeinek megtalálását talán egy keresőhálózat tehette volna az olvasó számára még kényelmesebbé. A szerzők egy térképen ábrázolták a Kötetben vizsgált hét középkori évszázad minden, helyileg azonosítható települését. Azt egészen biztosan állíthatjuk, hogy a bemutatott települések *így, egy időben* sohasem léteztek. Ennek ellenére — tekintettel a rendelkezésünkre álló, pontos korhatározásnál felhasználható adatok mennyiségére és információs értékére — a recenzens számára is a szerzők által választott bemutatási forma (t. i. minden település egy térképen) tűnik a leginkább felhasználhatónak. Jelenlegi ismereteink — véleményünk szerint — egyelőre nem teszik lehetővé ugyanezen adatoknak pl. évszázados bontásban való térképes ábrázolását. (Utóbbi megoldást választotta pl. Blazovich L. idézett művében, de térképei sajnos nem mentesek az ábrázolni kívánt adatok jellegéből adódó, alig kivédhető pontatlanságoktól és ellentmondásoktól.)

A térkép, amely az egyes falvak, városok lokalizációját, ezen keresztül a terület középkori településrendjét hivatott bemutatni, mind a tudományos-, mind a nagyközönség számára tanúságos és hasznos segédlet lehet a lexikon tartalmának feldolgozásához. Ugyanakkor az alkalmazott különböző jelek, piktogramok néhány információ-elméleti kérdést is felvetnek. Az egy-egy települést jelölő „pötty" mellett feltűnő kérdőjelekkel a térkép szerkesztői nyilván bizonytalanságukat kívánták jelezni. Sajnos ennek — nyilván az egyes konkrét esetekben más és más — mibenlétéről (pl.: lokalizációja bizonytalan, ezen belül köthető-e pl. községhatárhoz, vagy térképre tétele ennél is bizonytalanabb feltételezésen nyugszik; vagy: bizonytalan az alkalmazott 3 településtípuson belüli besorolása, pl. nagy falu vagy kis mezőváros?, stb.) nem kapunk bővebb eligazítást. A térkép szegélyén felsorolt, adathiány miatt fel nem tüntetett falvak sora észrevételünk szerint jócskán bővíthető a kötetben szereplő, de a térképre nem feltett települések neveivel.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy hazánk középkorának irodalma nagy jelentőségű, kiváló darabbal gazdagodott. A Dél-Alföld múltját kutató medievisták, szorosabb vagy lazább kötelékekkel Szeged tágan értelmezett vidékéhez kötődő kutatók újabb, mind gondosságában, szakmai igényességben, mind tartalmi és szerkezeti szempontból példamutató, hasznos munkával járultak hozzá középkori múltunk jobb megismeréséhez.

Paszternák István

ZSIGMONDKORI OKLEVÉLTÁR V. (1415–1416)

Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II/27.)
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997. 850 o.

1997 decemberében jelent meg a Zsigmondkori Oklevéltár ötödik kötete. A forráskiadvány használói azonban tudják, hogy valójában a hatodik kötetről van szó, hiszen a második kötet fizikailag két könyvet foglalt magában. Egy sorozat újabb részének megjelenésekor elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy mennyire kontinuus az előző kötetekkel, illetve mennyiben tér el tőlük. Az ötletadó Fejérpataky László elgondolása az volt, hogy a Zsigmond-kor történetileg fontos okleveleit adják közre, a korszak forrásbősége miatt kivonatos formában. Mályusz Elemér 1951-ben jelentette meg az első kötetet, 1958-ban a másodikat. Három évtizedes szünet után Borsa Iván élesztette újra a sorozatot, azóta is ő gondozza a forráskiadványt. Az alapvető elképzelés nem változott. A másik nagy, korszak szerint haladó regesztagyűjteménnyel, az Anjou-kori oklevéltárral ellentétben ez nem ad közre minden egyes, a korszakra vonatkozó iratot. Mályusz úgy gondolta, hogy az oklevéltárat a legcélszerűbb lesz úgy olvasni, mint egy korszakfeldolgozást, csak itt nem történészek írnak a Zsigmond-korról, hanem maguk a korszak forrásai szólalnak meg. A recenzens is azt javasolja a „Zsigmondkori" használóinak, hogy e módszer szerint járjanak el. Ne a mutató alapján válasszanak ki néhány oklevelet, hanem legalább egyszer olvassák végig a köteteket, az így szerzett benyomásokat, ötleteket a legjobban megszerkesztett mutató sem helyettesítheti.

A Borsa által készített utolsó három kötet első ránézésre is megülönböztethető az előzőektől. Két év anyaga fért bele egy-egy kötetbe, és ez már az 1420-ig — kéziratban eddig készült el az oklevéltár anyaga — terjedő köteteknél így is marad. Nem egyszerűen a magyarországi forrásanyag nőtt meg ugrásszerűen 1410 után, hanem változtak a kiadási elvek is. Borsa több helyen módosította

Mályusz módszerét, az új kötetekben szereplő oklevélkivonatok jóval közelebb állnak Mályusz munkatársának, Fekete Nagy Antalnak regesztázási elképzeléséhez. Az oklevél eredeti rendjét a szükséges kihagyások mellett is megpróbálták fenntartani, a kivonatok hosszabb terjedelműek, és több olyan oklevél is bekerült az összeállításba, amelyet Mályusz bizonyára nem tartott volna fontosnak. A harmadik kötethez képest az ötödikben már csak kisebb eltérések észlelhetők.

A közép-európai rendszerváltások után a levéltárügyben mindenütt nagy változások történtek, új nemzeti levéltárak alakultak meg új nevekkel. A Zsigmondkori Oklevéltár új kötete már ezeken az új, hivatalos neveken szerepelteti az iratőrző helyeket. Érdemes alaposan áttanulmányozni és ezeket az elnevezésekte, rövidítéseket követni, mert bizony elég anakronisztikus lenne, ha Magyarországon még évtizedek múlva is egy rossz beidegződés eredményeként már rég nem létező levéltárneveket tüntetnének fel lábjegyzeteikben a kutatók. Az előző kötetekétől némileg eltér a könyvészeti utalás rendszere is. Minden erőszakolt egységesítési szándék nélkül ezt a rövidítési rendszert kéne mintaként javasolni a történeti folyóiratok, könyvek számára, mert láthatólag egy jól átgondolt, egyértelmű és helykimélő rendszert sikerült kidolgozni.

Az ötödik kötet az 1415–16 évre vonatkozó iratokat közli. Eseményekben gazdag esztendőkről van szó: a konstanzi zsinat éveiben járunk, 1415-ben pedig sikertelen török-ellenes boszniai hadjárat indult. Zsigmondnak köszönhetően a világ kitárult a magyar politikai elit számára. Soha ennyien nem jártak külföldön, mint ezekben az években, a külföldi források nagyon sok magyar utalást tartalmaznak. Az oklevéltár egyik legnagyobb értéke éppen ezeknek a Magyarországon elérhetetlen adatoknak a közreadása. Jelentős részük ugyanis olyan forráskiadványban jelent meg, amelyikből egyetlen példány sem található Magyarországon, Mályusz külföldi útjai során több évtizedes folyamatos munkával tudta csak ezeket feltárni. A konstanzi zsinat miatt nagyon sok az egyházi kibocsájtójú oklevél.

A közlés rendszere nem változott: a magyar nyelvű regesztába a határjárásokat, birtokosztályokat, felsorolásokat, az iratok fontos, elvi jelentőségű részét eredeti nyelven szúrták be. A kivonat készítése során könnyen elmaradhat olyan, látszólag nem fontos szöveg, amelyre a kötet egy-egy használójának szüksége lehet, ez a regeszta-műfaj természetes velejárója. A Zsigmondkori Oklevéltár egységes szerkezete, jól kiérlelt regesztázási eljárása ezt a hibaarányt a lehetséges minimumra csökkentette. Az azonos típusú oklevelek magyar nyelvű regesztái is azonos szerkezetűek, pedig aki készített már regesztát, az jól tudja, hogy még egy-két év elteltével ugyanaz a regesztázó sem fordítja ugyanúgy még a leggyakoribb formulákat sem. A fordítás egyébként is sokszor önkényes eljárás: a megfelelő kifejezést mikor fordítjuk rétnek, mikor mezőnek, az egymás mellett álló *virgultum*ot, *dumus*t megkülönböztessük-e, és hogyan, az adományozó oklevelekben felbukkanó *mera auctoritate regia*t mindig jól különböztetjük-e meg a *potestatis plenitudine*től, a példákat még bőségesen sorolhatnánk. Az iratok valóban minden fontos adata megtalálható a regesztákban. Épp ezért érthetetlen, hogy már Mályusz is miért döntött amellett, hogy nem közli a privilégiumok méltóságsorát. A méltóságsoros oklevelek végén fetüntetik, hogy méltóságsor található benne, azaz aki ezzel akar foglalkozni, az a levéltárban pontos jelzettel a kezében az oklevelet előkeresheti. A méltóságsor azonban nem másodrangú, csak néhány vájtfülű számára szükséges adat, hiszen egyikmásik oklevél egész tartalma nem ér annyit mint a végén szereplő méltóságsor. A méltóságsorok közlése valóban helyigényes módszer, de ha az ismétléseket visszautalásokkal oldanák meg, úgy ez kötetenként egy-két oldalnál több helyet nem venne igénybe, egyébként is a következő kötetekben már jóval kevesebb lesz a méltóságsoros oklevél. Miközben a kijelölt királyi embereket az új kötet az erdeti latin névalakjukban közli, az ország bárói és prelátusai kimaradnak. Az az érv csak részben helytálló, hogy míg egy megyebéli kisnemesnek könnyen lehet, hogy ez az egyetlen okleveles említése, az országbírót és hivatalviselését meg úgysem méltóságsorokból renkonstruáljuk. Először is: lehet, hogy a méltóságsorban említik először a tisztségviselőt, másodszor: a bárók és a püspökségek eredeti névformája is hordozhat annyi információt, mint egy eldugott falué, harmadszor: a méltóságsor sokszor olyan fontos kormányzattörténeti jelentőségű lehet, amely más forrásból nem rekonstruálható. Álljon itt egy példa a Zsigmond-korból: 1423-tól 1425-ig ketten viselték a szlavón báni méltóságot, Cillei Hermann és legidősebb fia Frigyes. Ez a nevükben kibocsátott báni oklevelekből könnyen kiolvasható, csakhogy a királyi oklevelek méltóságsorai kizárólag Hermannt tüntették fel szlavón bánként, Frigyest soha. Ha a méltóságsorokat nem vennénk elő, ez a jelenség nem tűnne fel.

Egy olyan hatalmas anyagot mozgató forráskiadványnál, mint a Zsigmondkori Oklevéltár, a könnyen kezelhető, logikus és következetes mutató elengedhetetlenül fontos. A regiszter példaszerűen lett összeállítva. Találomra kiválasztottam a 95-ös számot, és az összes erre végződő sorszámú

oklevél adatát visszakerestem: minden fontos adatot megtaláltam benne. A tárgymutató — a mutatók legkritikusabb része — esetében összesen két hiányt fedeztem fel: a német nemzetnél hiányzik a 195-ös, a dekrétumnál a 495-ös oklevél. Az oklevéltár végén egy eddig nem alkalmazott, új összeállítás található: a Magyar Országos Levéltárból származó oklevelek esetében a regesztasorszámok és a nekik megfelelő DL és DF számok felsorolása. A levéltárat rendszeresen látogató kutatók számára nagyon jól használható segédlet, amelyet más oklevéltárakban is alkalmazni kéne.

A Zsigmondkori Oklevéltár sok forráskiadási módszertani kérdést vet fel. Egy másik okmánytárban érdemes-e akár bőséges regesztában, akár teljes terjedelmében közölni olyan oklevelet, amelyik itt szerepel, vagy elégedjünk meg a Zsigmondkoriban alkalmazott módszerrel azaz petit-vel szedett rövid kivonat készüljön-e róluk? Vajon az eddigi módszer folytatható lesz-e az 1420 utáni kötetek esetében is? A magyar okleveles anyag mennyisége épp a Zsigmond-korban ugrott meg annyira, hogy a későbbi éveknél már csak egy év férhet bele egy kötetbe. Érdemes-e a Zsigmond-kor utáni évtizedek történetéről ilyen forráskiadást készíteni, vagy eleve reménytelen vállakozás, aki abba belevág, kövesse-e az itt kidolgozott eljárásokat, vagy — végülis az aktakorszak hajnalán vagyunk — új módszerekekel kísérletezzen?

Tringli István

Tőkei Ferenc

TŐKE FERENC HISTÓRIÁS ÉNEKEI

(Eötvös Klasszikusok 9. kötet)

Eötvös József Könyvkiadó Budapest, 1996. 63 o.

Mintha mesekönyvbe lapoznánk: „Élt a XVI. század közepén Alsólindván... egy magyar költő, Tőke Ferenc, akinek két magyar éneke alapján Tinódi Sebestyén mellett volna a helye irodalmi emlékezetünkben,...". A szerző behunyja szemét és visszaálmodja önmagát a Lindva parti parókiára, ahol kézen fogja őt vélt vagy valódi őse. Végigjárják a reformációtól és a rekatolizációtól felbolydult, meg a töröktől szorongatott Dél-Dunántúlt: a Mura és a Dráva mentét, a hódolt Baranyáig.

Életre kel Alsólindva, a Bánffyak ősi fészke. Ura István, Zala megyei főispán csatlakozik az új vallási irányzathoz, és prédikátorára, Tőke Ferencre bízza jobbágyainak lelkét. Az urasági birtokon Hoffhalter Rafael és fia, Rudolf vándornyomdája működik, amely az új hitelvek terjesztésének nélkülözhetetlen eszköze. A távoli Mátyusföldről pedig felsejlik az üldözött Bornemisza Péter alakja, aki az alsólindvai prédikátorban a rekatolizációval szemben hitét megtartó, érte harcolni is kész embert tiszteli. A kor másik veszedelme a török, aki az ország közepéig hatol, s éppen a dél-dunántúli nagyúr, Török Bálint rabul ejtésekor, 1541-ben szerzi meg Budát. A Magyar Királyságba ütött ék egyre szélesedik, délen eléri Babocsát és Kaposvárt, s már Szigetet veszélyezteti.

A reformációnak és a rekatolizációnak a lelkekért folytatott küzdelme, s a puszta létet fenyegető idegen hatalom közelsége meghatározó élmény Tőke Ferenc számára: a megpróbáltatások és a felelősségtudat költővé érlelik, de arra indítja személyes környezete is. Alsólindván, a Bánffyak megerősített kastélyában vendégeskedik Ráskay Gáspár. Egykor temesi főispán, a mohácsi csata túlélője és János király híve, aki 1552-ben megírja Boccaccio *Dekameron*jának egyik története nyomán az *Egy szép história az vitéz Franciscusról* című elbeszélő költeményt. A távoli Szigetvárban, a Török család birtokán találjuk Tinódi Sebestyént, a lantost, az íródeákot és az úrfiak nevelőjét. Ott veti papírra „vitéz urán való nagy kesergésében" a *Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról* szóló históriás énekét. Már akkortájt bejáratos a várba Istánffy Pál, a szomszédos Kisasszonyfa szülötte, a történetíró és az államférfi Miklós fivére, a török hódítás kezdetéig baranyai alispán. Később I. Ferdinánd híveként igazgatja a királyi kézre került szigeti javakat, s verses novellában énekli meg a Petrarcáig visszanyúló *Volter és Grizeldisz* történetét. Vele és Tinódival valószínűleg Szigetben találkozott Tőke. Istvánffyt kiváltképp jól ismerhette, mert 1553-ban bekövetkezett halálakor latin nyelvű epithafiumban siratta el.

A három verselő, az alsólindvai gyülekezet „hitehagyói"-val folytatott küzdelem és az itáliai jogtudós, Spira Ferenc Európa-szerte ismert története indítják Tőkét *Az Istennek röttenetes haragjáról és büntetéséről* című ének megírására 1553-ban. A Bornemisza daloskönyvébe is felvett verses munka hősét eretnekséggel vádolják. Spira doktor megretten, tanításait visszavonja, katolikusnak vallja magát, de ettől kezdve nincs nyugalma, és testi-lelki gyötrelmeiben Isten büntetését látja. Halála jó példa azoknak, akik a megismert igazság ellen tusakodnak, s hitüket megtagadják. Híres

eset volt akkoriban, a protestánsok a maguk térítő céljaira mindenütt felhasználták. Tőke Ferenc is az olasz jogtudós példájával kívánt hatni az egyházközségében rekatolizálni készülődőkre.

Az igaz hit erejével magyarázza a szívéhez közel álló szigetiek török elleni győzelmét is a *Historia obsidionis insulae Antemi*,...-ben (1556). A Tinódi *Cronicája* egy példányának hozzákötött lapjain fennmaradt históriás ének azonban nemcsak a protestáns Horváth Márk katonai helytállását örökíti meg, hanem az ostrom esztendejében elhunyt Tinódi Sebestyénnek is emléket állít.

A végeken zajló küzdelem egykori lantosának, az immár „égi muzsikát" hallgató Tinódinak méltó földi társa volt Tőke Ferenc. Bár előadása nehézkes és rímelése többnyire egyszerű, Szilády Áron véleménye szerint „az események gyors énekbe foglalása és a történeti hűség tekintetében bátran Tinódi mellé állítható,..." a nyelvi lelemény, az ügyes fordulatok és hasonlatok alkalmazása terén pedig akár elébe is tehető. Az alsólindvai gyülekezet „hitehagyói"-t találóan szélfútta nádszálként emlegeti a Spira Ferencről írt énekében:

„Az tudatlan község ingadozó nádszál,
Az honnét keménben fú az szél oda áll,
Erőssen hajlódoz miképpen az nádszál,
Az igaz hit mellül gyorsan más felé áll."

Verselésével helyenként meglepi az olvasót, mert a később magyarosnak elnevezett strófát ügyesen alkalmazza. Miközben megmosolyogni valóan állítja elénk a Szigetvárt ostromló, tehetetlen budai pasát, jó ritmusban „kopognak" a hangsúlyos sorok:

„Ali basa esék gondba bánatba,
Szakállát is megszaggatta gondjába,..."

Majd ekként szólaltatja meg a védőket dícsérő török vezért:

„Magyaroknak valáhun mely hitek volt,
Az egy várba mindenestül hordták volt,..."

Végül tetszetős sorokba szedi az egyik várvédő önfeláldozását:

„Egy kapitány jó Topordy Benedek,
Ki sokáig szolgála az Szigetnek,
Megjelenté hévségét a királynak,
Halálával szolgált ő az országnak."

Nem kevesebb tehetségről tanúskodnak Tőke Ferenc 8–12 soros latin nyelvű sírversei. Istvánffy Pálét már említettük, a második Erzsébeté, Pál úr korán elhunyt leányáé, míg a harmadik egy ismeretlen hajadoné, aki vigasztalja halálán kesergő anyját. Mindhárom epithafium verselése időmértékes, helyenként hibátlanul „lépdelnek" a verslábak, amihez minden bizonnyal a fordító, Szepes Erika műértő gondja is hozzájárult. Íme két sor mutatóban Istvánffy Páléból:

„Ebben a sírban lelt a kiváló Pál nyugodalmat,
Híre nagyobb, nemesebb, mint a családi erény."

És kettő az ismeretlen leányéból:

„Könnyes, drága anyám, sose sírj, hogy elért a halál már,
Súlyos volt az a kór, s boldog a mennyei lét."

Tőke két nagyobb éneke és sírfeliratai elé rövid bevezetőt írt Tőkei Ferenc. Ebben felveti elveszített csatáinkhoz, történelmi kudarcainkhoz fűződő sajátos viszonyunkat. Miért emlékezünk meg ma is a Szigetet „hősiesen elveszítő" Zrínyi Miklósról, és miért feledtük el Horváth Márkot, aki megtartotta a várat? Tőkei egyetértően idézi Nemeskürty István hasonló kérdésfelvetését: „Vajha ünnepelnénk mi is ma oly lelkesen a Szigetvárt megvédő és a törököt elkergető Horvát Márkot, mint ahogyan Alsólindván Tőke Ferenc ünnepelte őt. De már a nevét sem igen tudjuk; azért-e mert nem halt meg látványosan száz arannyal a zsebében, hanem életben maradt, és sikerrel teljesítette kötelességét?" Tőkei Ferenc vallási téren keresi a magyarázatot. A szigetvári Zrínyi Miklós fiát, Györgyöt idézi fel — Zoványi Jenő szavaival —, aki „... a kegyetlenségig menő módon bánt a katolikus papokkal, s meg se tűrte őket birtokain." Lehetséges — kérdezi —, hogy a szigeti hős megünneplésével ezt a dicstelen reformációs múltat kellett kitörölni a Zrínyiek történetéből? Aligha. Úgy tűnik, mélyebb rétegekben kell keresnünk a választ. Talán közelebb jutott az igazsághoz Ottlik Géza az *Iskola a határon* című regényében, ahol a következőket írja: „A mohácsi csata 400. évfordulója közeledett éppen. Fura dolognak látszik talán, vereséget megünnepelni. De hát aki a győzelmet ünnepelhette volna itt most, a hatalmas Ottomán birodalom már nem volt sehol. A tatároknak is nyomuk veszett, sőt időközben, szinte a szemünk láttára a szívós Habsburg császárságnak is. Megszoktuk hát, hogy egyedül ünnepelgessük vesztett nagy csatáinkat, amelyeket túléltünk. Talán azt is megszoktuk, hogy a vereséget izgalmasabb, sűrűbb anyagból való, fontosabb dolognak

tartsuk a győzelemnél – mindenesetre igazibb tulajdonunknak." Alighanem igaza van Ottlik Gézának: túléléseinket ünnepeljük és alig volt diadalaink között hősies vereségeinket, mert 1100 éves itt létünk arra tanított meg minket. Csodálkozva, értetlenül tekintenek is ránk Európa jobb sorsú népei.

Ellenben mi, az énekek végére jutva, egyre kevésbé csodálkozunk a könyvecskét sajtó alá rendező Tőkei Ferenc vállalkozásán. A klasszikus kínai irodalom és filozófia történetének kutatója, a marxista történelemfelfogás problémáinak elemzője, számos tudományos mű — közöttük *A kínai elégia születése* (1959), *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez* (1965), *A kínai filozófia. Ókor I-III.* (1962–1967) és a *Kortársunk-e Marx?* (1984) — szerzője a számára látszólag idegen világban egyre otthonosabban mozog. Sikeréhez minden bizonnyal hozzájárult a felfedezés öröme és az útkeresés tiszta szándéka, a Tőke Ferenc iránti érdeklődés és a személyes vonzalom. Így válhatott a történet végére valósággá a Lindva parti „mese", amelynek tanulságát mai világunk számára is hitelesen vonhatta le a szerző: Tőke Ferenc „... fennmaradt művei és a családunk eredetének kutatása közben nyert információk együttesen számomra éppen elegendőek ahhoz, hogy ezt a végre föllelt s vállalt hitét erősen megtartó régi magyar prédikátort és költőt távoli ősömnek tekintsem, vagy inkább mondjuk így, ősömnek fogadjam." Tőkei Ferenc szándéka igazolja Tőke műveinek ismételt kiadását, követve Szilády Áronét (1896) és Varjas Béláét (1979).

Bárcsak mind többen elindulnánk, megkeresnénk és őseinknek fogadnánk egykori, nehéz sorsukat nemes szívvel vállaló előttünk járóinkat! Talán könnyebben eligazodnánk jövőnk útjain.

Varga J. János

A MAGYARORSZÁGI NÉMETSÉG TÖRTÉNETE SZENT ISTVÁN KORÁTÓL NAPJAINKIG

Szerkesztette: Füzes Miklós

Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Köre, Pécs 1997. 188 o.

Az 1995 szeptemberében Pécsett tartott szümpozion előadásainak szövegét teszi közzé a kötet magyar és német nyelven. A konferencia ezer esztendő vizsgálatára vállalkozott ugyan, de a közölt tanulmányok egy kivételével a 18–20. századi problematikával foglalkoznak.

Ginder Pál, a magyarországi németek történetének ismert, elkötelezett kutatója, identitástudatuk megnyilvánulási formáit vázolja fel a magyar államalapítástól a reformkorig. Szerinte a 18–19. századtól kialakuló táji-regionális-népi identitás kora középkori gyökerekre vezethető vissza, sőt tovább megy, mert 12 évszázados német kontinuitást tételez fel a Pannon medencében. Nézete szerint hiba lenne Magyarország régi németségét és a 18. században újonnan betelepülteket kulturális szempontból, vagy akár népiség tekintetében elkülöníteni. Az Asztriktól Bleyerig húzódó íven sorakoztatja fel a magyarországi német identitás kifejezőit, miközben kísérletet tesz Gertrudis királyné és Helene Kottanner negatív megítélésének feloldására.

Szita László a 18. századi dél-dunántúli új honfoglalásról értekezve leszögezi, hogy a dunai sváboknak igen eltérő politikai, társadalmi, nyelvi, vallási és etnikai sajátosságaik voltak. Ezúttal az egynegyedüket kitevő lutheránusok első hullámának letelepülése helyszínére, Tolna megyére szűkíti le vizsgálódását. Az anyakönyvek egyértelműsítik, hogy többségük Hessenből, kisebb csoportjaik és egyes családok 10–12, egymástól néha távol eső német és osztrák tartományból érkeztek ide. Az egyház társadalomszervező ereje a különböző eredetű csoportokból faluközösségeket kovácsolt; az egyház a lelki gondozáson túl oktatási feladatokat is ellátott, és szociális gondoskodást is nyújtott.

Tóth Ágnes a hazai németek legtragikusabb éveit, az ún. népi demokratikus időszakot vette vizsgálat alá. 1945–48 között a németség helyzetét három tényező alakulása szabta meg: a nagyhatalmi érdekek, az ország belpolitikai-külpolitikai helyzete, és a belső politikai erők törekvései. A nemzethűségi igazoló bizottságok felállítását elrendelő júliusi kormányrendelet még egyénileg igyekezett elbírálni a németek háború alatti magatartását. A potsdami határozatok új helyzetet teremtettek. A magyar álláspont hosszú ideig az volt, hogy a nagyhatalmak kötelező érvényű előírására hajtotta végre a magyar kormány a németek kitelepítését. De nem így történt: a kormány maga kérte tőlük „a fasiszta rész" kitelepítésének lehetővé tételét, amelynek nagyságát 2–300 ezerre tette. A pártok állásfoglalását és a kormány döntéseit politikai törekvések, külpolitikai kényszerek és belső szükségletek (földreform, belső telepítés, menekültek elhelyezése) motiválták.

Tilkovszky Loránt előadásában a német nemzetiségnek a magyar hazához való hűségét tekintette kulcskérdésnek. Megállapította, hogy a történelmi Magyarországon a németek közül az erdélyi szászok szembeszegültek a magyar nemzeti függetlenségi törekvésekkel, így az 1848–49-es szabadságharc idején is. A 18. században betelepült svábság együttélése a magyarsággal jóideig harmonikusnak bizonyult, zavarok akkor támadtak, amikor a 19. század végén a magyarosítás a kormánypolitika szintjére emelkedett. 1918–19 forradalmi kormányai szakítottak az asszimilációs politikával, nemzetiségi iskolarendszer, területi autonómiák kiépítésére törekedtek. Trianont követően Bleyer Jakab mozgalma több tekintetben okkal bírált – a tradicionális nemzethűséget hirdette a magyarországi svábság körében. Bleyer 1933-ban bekövetkezett halála után Basch Ferenc vezetésével egy a náci Németország iránt elkötelezett csoport tört előre, a hitleri népcsoportpolitika megvalósítására törekedve. A revíziós törekvések német támogatásáért a magyar kormány részéről tett engedmények azonban — a Volksbund létrehozása és a bécsi népcsoportegyezmény, SS- toborzások engedélyezése — később súlyos következményekkel jártak: a magyarországi németek kitelepítésének eredetileg hitleri tervét kapták büntetésül a háború után.

Szita Szabolcs az etnikai hovatartozás koronként eltérő jelentőségét hangoztatta. Csak a 18–19. századtól, a modern nemzetek és a nacionalizmus kialakulásától vannak etnikai konfliktusok. A trianoni békediktátum csak növelte az ilyen jellegű feszültségeket a térségben. Jászi Oszkár véleményét idézte,mely szerint 1867-ig egy természetes asszimiláció zajlott le az ország középső részén. 1918-ig 2 millió elmagyarosodott lakos a magyarság nyeresége, egyharmaduk zsidó, egynegyedük német, egyötödük szlovák. A magyar politikai vezetőréteg biztosította a nemzetiségek egyéni szabadságjogait a nemzeti kollektívumok elismerése nélkül. Nincs olyan brutális elnemzetlenítő politika, mint Orosz-, Porosz- vagy Törökországban. A monarchia nyugati részéhez viszonyítva viszont a magyarországi nemzetiségek hátrányokat szenvedtek.

Katus László a 19. századi magyar történet egyik legfontosabb folyamatának tartja az etnikai-nyelvi magyarosodást. Fölteszi a kérdést: a kétmilliós asszimilációs nyereség magyarosodás vagy magyarosítás eredménye? A magyar történészek és sok, a korabeli monarchiával foglalkozó külföldi szakemberrel együtt vallja: spontán magyarosodási folyamat játszódott le, mely összefüggött a modernizációval. Az iskolapolitika lehetett a magyarosítás eszköze. Nagy veszteségeket ezen a téren a németek és a szlovákok szenvedtek el. A németek asszimilációja a különböző német csoportokat különböző módon érintette. Az erdélyi szászok rendelkeztek mind a hét gimnázium felett. A magyarországi német városi polgárság beolvadása a középkor óta folyamatos. A Hanák-féle modell a 19. század második felének jellemzője. Másképp ítéli meg Katus László a reformkori folyamatokat. Ekkor az érzelmi-politikai azonosulás megelőzi a nyelvit. A század közepétől új szakaszba lépett a németség asszimilációja, mert elkezdődik a 18. századi telepes svábok beolvadása, ez azonban nem családok, hanem a kisebb fiúk — törzsöröklési rendből fakadó — felemelkedése a magyar középosztályba.

Solymár Imre, aki a dél-dunántúli németség gazdasági magatartásának kutatásában úttörő szerepet vállalt korábbi alapvetéseiben, a német betelepítést követő harmadik-negyedik generációtól kezdve vizsgálta a svábság mentalitását. Ezen nagyszabású forrásfeltárásból kiindulva megállapította, hogy az említett időszakban következett be a németség értékrendjének tudatosodása. Mentalitástörténetének módszere a változás megragadása, és az összehasonlítás más etnikumok, más vidékek mentalitásával. Ezt a metódust alkalmazta előadásában, amikor az 1900-tól 1945–46-ig terjedő fél évszázad forrásaiból tulajdonság-kataszstereket és példatárakat állított össze. A Dél-dunántúli regionális, kistáji és községi jellemzésekben két meghatározó tulajdonságot ragad meg: a szorgalmat és a takarékosságot. Az egészség rovására kifejtett „túlhajtott szorgalom" a „kényszeres szorgalom" kultuszáig fokozódik. A sváb takarékosság, a „spórolás" etnikai identitásmodelljéhez „viselkedési forgatókönyv" is tartozott – állapította meg az azóta tragikusan fiatalon elhunyt kutató.

Füzes Miklós németországi levéltári kutatásra támaszkodva arra kereste a választ, hogyan illeszkedtek be a kitelepített magyarországi németek. A kelet-európai területekről menekült, kiűzött, kitelepített 12,5 millió német sorsában osztozott ez a mintegy 180 000 ember. 1949-ben az amerikai és angol zóna több mint 20%-os népességgyarapodást könyvelhetett el. Ez volt a „német csoda" egyik alappillére. A polgári közigazgatás megteremtésével fokozatosan épült ki a nyugati zónák menekültügyi szervezete. A gazdasági integrálódást nagyban elősegítette az 1948-as pénzreform, a következő évben meghozott gyorssegély-törvény. Csak a teherkiegyenlítési törvény alapján 70 milliárd márkát fordítottak az elűzöttek gazdasági integrálására. A lakosság csaknem fele táborokban, barakkokban élt. 1951-ig 16,8 millió lakást építettek fel. 1971-ben számolták fel az utolsó lágert.

Kaltenbach Jenő az 1990-es évek politikai változásainak a német kisebbségre gyakorolt hatásairól számolt be. Megállapította, hogy a rendszerváltás a magyarországi nemzetiségek szervezett részvétele nélkül zajlott le. Fordulópont volt 1991-ben a német egyesületek tengelici találkozója. A következő két évben 25-ről 100-ra nőtt az egyesületi szervezetek száma, de ezeknek jórészt nem volt kapcsolatuk a német nemzetiségi szövetséggel. A magyar kormány 1990-es nemzeti és etnikai kisebbségi törvénytervezete indította el az erjedést. A Kisebbségi Kerekasztal összeülésében, új tervezet kidolgozásában kiemelkedő szerepet játszott a németség. Hosszú folyamat eredményeként született meg 1993. június 7-én a törvény. 1994–95 vetett végett a Német Szövetség vegetálásának. A helyi kisebbségi önkormányzatok megválasztása, majd az országos szervezet megalakulása új korszak kezdetét jelentette a német kisebbség életében is.

A kötet illusztrációit *Kőnig Róbert* grafikáiból készült válogatás adja.

Szőts Zoltán

Gábor Tüskés – Éva Knapp

VOLKSFRÖMMIGKEIT IN UNGARN

Beiträge zur vergleichenden Literatur- und Kulturgeschichte.
(Quellen und Forschungen zur europäischen Ethnologie.
Herausgegeben von Dieter Harmening. Bd. 18.)
Dettelbach, 1996. J. H. Röll Verlag. 615 p.

NÉPI VALLÁSOSSÁG MAGYARORSZÁGON

Összehasonlító irodalomtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok.

A magyarországi humán tudományosság európai megismerésének egyik legnagyobb akadályát jelentik a nyelvi korlátok. Hiába jelennek meg magyarul jelentős források, monográfiák, ha külországokban a szakmai közönség nagy része nem tudja elolvasni. (Most itt nem szólhatok a hazai kiadók külföldi terjesztési mizériáiból fakadó szakmai ignoranciáról). Ezért aztán még olyan furcsaság is előfordulhat, hogy a jeles külhoni szerző magyar történeti problémák esetén Fessler Ignác Aurélra vagy kortársaira hivatkozik, hiszen őket el tudja érni a patinás könyvtárak polcain, s nyelvüket is érti. Sajnos, nem egy szomszédos ország humán tudományos könyvkiadása mellett is le vagyunk maradva az idegen nyelvű publikációk terén, s a könyvkiadás egyre nagyobb méretű drágulása mellett mind kevésbé számolhatunk azzal, hogy magyar szakkönyvek idegen nyelven is megjelennek. Ha külföldi tudományos kiadók magyar szerző könyvét adják ki, az az illetőnek egyben a nemzetközi elismertségét is jelenti.

Különösen híjával vagyunk a mentalitástörténeti és művelődéstörténeti kutatások eredményeinek bemutatásával a nemzetközi tudományosság előtt.

Mindenekelőtt ezért üdvözlendő Tüskés Gábor és Knapp Éva német nyelvű könyvének megjelenése a bajorországi Dettelbachban székelő J. H. Röll kiadónál. A könyv idegennyelvű publikálása azért is lényeges, mert az 1945 előtt megindult, majd hosszú kényszerszünet után ismét nagy lendületet kapott vallási néprajz klasszikus megközelítési módja mellett jóval összetettebb, az európai tudomány legújabb módszertani eredményeit felhasználó, szemléletében mindig az európai háttérre kitekintő, és interdiszciplináris művet kap kezébe az európai olvasó.

A szerzőpáros találóan jellemzi a kutatás mibenlétét és egyben nehézségét is Wolfgang Brückner gondolatával: „A vallásosság kutatása nem önálló tudományág, hanem az interdiszciplináris kapcsolatok fontos, komplex megjelenési formája. A kutatásban résztvevő diszciplínák időről időre változnak." (563) A pusztán a jelenségeket leíró, vagy a hagyományos, régi értelemben vett néprajzra korlátozódó módszer legfeljebb anyaggyűjtésre lenne jó. A történeti, regionális, kulturális és társadalmi háttér ismerete nélkül ugyanis nem lehet boldogulni, mindehhez nagyfokú művészettörténeti és filológiai felkészültség is szükséges. Tüskés Gábor és Knapp Éva a sokéves kutatás során mindezeket a feltételeket messzemenően a magáévá tette. Ezt bizonyította számos tanulmányuk, amely idehaza és külföldön megjelent, majd az Akadémiai Kiadónál 1993-ban napvilágot látott *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulum irodalom tükrében* c. terjedelmes könyv.

A jelen kötet nem arra vállalkozik, hogy egyetlen oknyomozó tanulmányban foglalja össze a magyarországi népi vallásosság történetét. Ennek ellenére a széles témakört átfogó tanulmányok, amelyek többsége korábban már németül és magyarul is megjelent, logikus és jó szerkesztési elvek

szerint kapcsolódnak egymáshoz, így válva kerek egésszé. Nem zárja szűk időhatárok közé, hanem az előzmények és a 19. században áthúzódó jelenségek

Külön meg kell említeni a textuson túl a képi ábrázolások ismeretközlő funkcióját, a tényleges illusztrálást. A szentkultuszok terjedéséhez, a búcsújárásokhoz a földrajzi kapcsolatok, az időbeli és térbeli kiterjedés jobb megértéséhez ugyanis térképek, diagrammok, statisztikák, táblázatok teszik egyértelműbbé a szerzők mondanivalóját. A modellszerkesztés, az anyag világos és sokoldalú kezelése a szerzők erénye, a hatalmas tudományos apparátus pedig az erudíció gyümölcse.

A könyv öt nagy témakörre oszlik: A szentek tisztelete, a búcsújárás, a kongregációk, a kegyességet közvetítő kiemelkedő személyiségek élete és működése, valamint a képek szerepe a vallásosságban.

Az első témakörben négy tanulmány tárgyalja a szentek tiszteletét: az első mintegy alapozásként a középkori magyar szenttisztelet európai kapcsolatait veszi számba. A második a barokk kori szenttisztelet egy érdekes fejezete, a katakomba-szentek kultusza. A római katakombák 16. századi felfedezésével az ott talált csontvázakat mint a szent mártírok földi maradványait adományozták. A magyarországi főpapok, szerzetesi elöljárók és főurak által kért és kapott 36 relikviát analizálja a tanulmány az 1651 és 1855 közötti időből. A harmadik cikk az egyik legkedveltebb barokk közép-európai szent, Nepomuki Szent János tiszteletének elterjedését analizálja, a számos emlékcsoport közül a legszembetűnőbbeket, a kültéri szobrokat választva ki vizsgálata tárgyául. Ez ad lehetőséget a szent népszerűségének területi feltérképezésére is.

A negyedik tanulmány a barokk kori szenttisztelet térbeli terjedését, a hordozó rétegeket tárgyalja, összekapcsolva a török elleni harc és az ellenreformáció tendenciáival. Külön kitér a dinasztia, az arisztokrácia és a klérus, valamint a szélesebb társadalmi rétegek: a parasztság és a polgárság preferált szentjeire.

A zarándoklatok kérdését felölelő második témakör ugyancsak négy tanulmányt tartalmaz. Az első tárgya a Szent Vér középkori magyarországi tisztelete, részint a Krisztus kiömlő vérével kapcsolatos „kontaktereklyék" (a keresztfa, a Veronika-kendő), részint az Eucharisztiában Krisztus tényleges jelenlétét vitató eretnekségekre válaszul kialakuló vérző ostyák kultusza (a bolsenai mise vérző ostyája, a leégett wilsnacki templomban lelt ostyák, stb.) hátterében. A Kassán, Garamszentbenedeken és a legnépszerűbbé váló Bátán kialakuló magyarországi kultusz részletes elemzését kapjuk. A következő munka egy forráscsoport sokoldalú feldolgozását tartalmazza. Nagy Lajos a budaszentlőrinci pálos kolostorba hozatta Remete Szent Pál testét. A sírnál történt csodákat előbb szájhagyomány, majd írásos feljegyzések örökítik meg. A legteljesebb beszámoló Hadnagy Bálintnak Velencében, 1511-ben megjelent Vita divi Pauli c. munkájában található, ez 88 csodáról számol be. A tanulmány a 16. század elejétől 1732-ig követi az egyes források összefüggéseit, analizálja a csodás gyógyulásokat, a felajánlásokat és a votumokat, a kultusz geográfiai kiterjedését.

A 17–18. századi búcsújárások geográfiájának és interregionális, interetnikus kapcsolatainak vizsgálatát végzi el osztrák-magyar relációban a következő tanulmány, elsősorban a dunántúli, különösképpen pedig a nyugat-dunántúli búcsújáróhelyek példáján. Ezek kilencven százaléka Máriakegyhely; sokuknál megfigyelhető ausztriai kultuszok, kegyképek átvétele, pl. Mariazell, Mariahilf stb. A kutatás jelentős forráscsoportját képezik a mirákulumos könyvek, a kegyképek másolatai ill. ájtatossági képecskék, a csodákat propagáló kisnyomtatványok, röpiratok.

Ezt a gondolatsort folytatja a következő egység, mely a mirákulumos könyveket társadalomtörténeti forrásként elemzi. A kegyhely történetét, az ott történt csodákat leíró művek alapján következtetni lehet a kultuszhelyek kialakulására és ezek térbeli elhelyezkedésére (városi, ill. falusi környezet), a búcsújárások indítékaira (kérő vagy köszönő aspektus), a búcsúsok társadalmi összetételének változására (pl. egyre kevesebb nemes a 18. század második felétől).

A harmadik témacsoport két tanulmánya a konfraternitások kérdéskörét kutatja: hogyan alakultak ki a 17–18. századi vallásos társulatok, milyen előzményei voltak ezeknek a középkorban, hogyan alakult a területi elhelyezkedésük, milyen kongregáció-típusok jellemzőek a hazai gyakorlatra (szentek, Mária-kongregáció, krisztológiai, eucharisztikus és egyéb társulatok), mely szerzetesrendek és egyházi hatóságok végzik a kongregációk gondozását, milyen tevékenységük és funkcióik vannak a testvérületeknek, végül az 1788-ban feloszlatott 718 kongregáció jegyzékének elemzése milyen tanulságokkal szolgál. Ezeknek a barokk kori konfraternitásoknak az életében a könyvek fontos szerepet töltenek be. A kongregációkkal kapcso-

latos irodalmi munkásság, a publikációk műfaji (pl. kézikönyv, imakönyv, alkalmi és ajándék könyvek, stb.), térbeli és nyelvi megoszlása, valamint a művek tartalmi, strukturális és műfajspecifikus elemzése bővíti ki a képet.

A negyedik tanulmánycsoport olyan 17–19. századi markáns arcéleket mutat be, akiknek komoly szerepe van a vallásosság, a kegyesség közvetítésében. A három részletes életrajz közül az első a nagyszombati születésű Nádasi János (1614–1679) jezsuita íróról szól, aki a 17. század második felében Európa egyik legolvasottabb egyházi szerzője, élete nagyobb részét szülőföldjén kívül töltötte, Rómában, majd Bécsben működött, több mint ötven aszkétikus mű szerzője. Ő az olvasmányok által hat a vallásos mentalitások alakulására.

Padányi Bíró Márton (1696–1762) az ellenreformáció és a felvilágosodás közötti időszak jellegzetes, sokszor Béccsel is szembeforduló konzervatív alakja. 1745-től veszprémi püspökként végzi egyházszervezői és pasztorális munkáját a töröktől nem is oly rég visszafoglalt területen, néha igen kemény módszereket alkalmazva az egyházmegyéjében élő protestánsokkal szemben.

Jordánszky Elek (1765–1840) esztergomi kanonok, tinini címzetes püspök és érseki helynök életpályája és irodalmi tevékenysége különösen érdekes, hiszen egy átmeneti korban tovább élő barokk tradíciók, a 19. század szellemi kihívásai, az egyházpolitikai küzdelmek mind meghatározzák alkotásait. Legnépszerűbb műve, a *Magyar Országban s az ahoz tartozó részekben lévő bóldogságos Szűz Mária kegyelem Képeinek rövid leírása*, (1836) még barokk tradíciókra (elsősorban Esterházy Pál munkásságára) támaszkodik, ám hozzáadja a 19. század eleji nagyobb távolságtartást és a magyar biedermeier kor sajátos mentalitását is. Sikere olyan, hogy még azon évben németül, 1838-ban pedig szlovákul is megjelenik. A könyv máig fontos forrása a Mária-kegyhelyek kutatásának, ezt bizonyítja 1988-as facsimile kiadása is, mely ugyancsak a jelen könyv szerzőinek gondozásában készült.

Az ötödik témacsoport három dolgozata a non-verbális kommunikáció egyik legfontosabb kategóriáját, a képet veszi vizsgálat alá: miként szolgálja kép és szöveg kapcsolata a kegyességhez vezető utat. A barokkori mirákulumos könyvek nem csupán szövegeikkel, hanem illusztrációikkal is hatnak olvasóikra. A kutatások során feltárt, magyarországi búcsújáróhelyekről származó mintegy ötven mirákulumos könyv illusztráció-sorozatainak analízisét kapjuk, kitérve ezek kapcsolatára az előképekkel, formai jellegzetességeikre, motívumaikra, képi struktúrájukra. Az életrajzi részben már tárgyalt Nádasi János aszkétikus műveihez készült rézmetszetes címlapképek feltárása és elemzése alapján rekonstruálni tudjuk a képi és szóbeli meggyőzés ívét, a tanítástól a szórakoztatáson át az érzelmek megindításáig.

A barokk testvérületek publikációinak grafikai ábrázolásait, illusztrációi elemezve, arra is választ kapunk, hogy kik a művek kiadásának mecénásai, kik a grafikusok, a rézmetszők, az általuk készített képek milyen ikonográfiai elemeket alkalmaznak.

A kutatások összefoglalása után függelékként áttekintő táblázatok zárják a kötetet. Kimutatást kapunk a katakombaszentek ereklyéinek megszerzéséről és transzlációjáról, a kongregációk neves alapítóiról; a németnyelvű kongregációs irodalom bibliográfiáját Nádasi János önállóan megjelent és gyűjteményes munkáinak, kéziratainak és illusztrált műveinek jegyzéke követi.

A tartalmas, sok évi kutatómunka eredményét németül közreadó kötet dicsérete mellett néhány bíráló megjegyzést sem hallgathatok el.

A legproblematikusabbnak a zárszót tartom. Ez a rész olyan alapvető gondolatokat tartalmaz, hogy sokkal szívesebben olvastam volna bevezetőként. A kutatási célok világos megfogalmazása, a magyar vallásosság-történet általános és egyedi vonásainak meghatározása mellett a nem magyar olvasó egy ilyen izgalmas téma esetén mindenképpen átfogó kutatástörténeti áttekintést várna, amely tartalmazza az addig megjelent alapvető munkák ismertetését is. (Egy lábjegyzetben a zárszó utal a kutatás állapotáról szóló művekről, melyben az alább említendő cikken kívül Bálint Sándor, Jakob Baumgartner, Wolfgang Brückner és Barna Gábor egy-egy összefoglalója szerepel.). Ezért tartom hibának, hogy a kötetben nem szerepel a németül, (1981) franciául (1982) és magyarul is (1986) megjelent *A népi vallásosság kutatása Magyarországon* c. tanulmány *aktualizált* „Literaturbericht" változata, amely eligazítást nyújthatna az érdeklődő kutatók számára. Ez már csak azért is fontos lenne, mert a kutatástörténet hátterében jelenik meg az adott mű tényleges jelentősége, fontossága, hiánypótló szerepe.

Talán szerencsésebb lett volna, ha a barokk mirákulumoskönyvek illusztrációiról szóló tanulmányhoz idézett Ringbom-féle táblázat, ahol az időbeliség ábrázolásának lehetőségeit modellálja, német, és nem angol szöveggel jelenik meg (mint ahogy a tanulmány magyar változatában is angolul jelent meg, vö. Magyar Könyvszemle, 1996: 1, 38.).

Az „aktualizálás kérdését" nehéz szívvel vetem fel, annak ellenére, hogy a szerzők a bevezetőben le is írták: kutatásaikat 1990 végén lezárták. Nyilvánvalóan komplikálta volna az egyébként sem könnyű kiadói munkát a későbbi publikációk beépítése, bár a nyolcvanas évek elején megjelent munkákat érdemes lett volna legalább jegyzetek szintjén aktuálisabb állapotba hozni. A szerzők törekedtek arra, hogy lehetőleg autentikus forrásból, első kiadásból dolgozzanak. Ugyanakkor túlzásnak tartom, hogy például Thúróczyt Schwandtner alapján idézik, (116) holott ma már a Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum új sorozatának hetedik, nyolcadik és kilencedik köteteként napvilágot látott modern, latin apparátusú kritikai kiadásból tudjuk idézni, (Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. I. Textus Ed. E. Galántai et J. Kristó. II Commentarii. 1. Ab initiis usque ad annum 1301. Composuit E. Mályusz. 2. Ab anno 1301 usque ad annum 1487. Composuit E. Mályusz. Bp. 1985–1988.).

A könyv végén található az egyes fejezetek szövegeinek illetve első változatainak megjelenését dokumentáló cikk-bibliográfia. (614–615.) Ennek a tanulmányjegyzéknek az alapján egy tájékozatlan olvasó akár azt is hihetné, hogy a szerzőpáros itt közölt munkái Magyarországon egyáltalán nem kaptak publicitást. Lehet, hogy a kiadó hagyta volna el a magyar címeket, nehogy esetleg elkerülje az ismeretlen nyelv okozta hibás szedést? Ennek ellene mond a lábjegyzetekben idézett magyar nyelvű munkák bibliográfiailag és nyelvileg pontos idézése, illetve néhány esetben lábjegyzetes utalás a magyar verzióra. A német olvasó természetesen a német nyelvű tanulmányt lapozza fel, ám a konkordancia kedvéért, az esetleges párhuzamos (magyar vagy idegen nyelvű) idézések megkönnyítésére tanácsos lett volna a magyar verziókat (ill. magyar nyelvű eredetiket) megadni.

Végezetül egy megjegyzés a borítót díszítő címképről, Karel Škréta rajzáról, melyet Nádasi János *Annus hebdomadarum caelestium* c. munkájának címlapképe számára készített. Örvendetes, ha a külföldön fellelhető írott és képi hungaricumokat közzétesszük, ám az eredeti kép múzeumi leltári száma mellett (4, ill. 495) azt is meg kell jegyezni, ha valaki már korábban publikálta azokat. A kiváló cseh mester Berlinben őrzött rajza ugyanis Prágában, 1974-ben már megjelent. (Karel Škréta 1610–1674. Národní Galerie v Praze. Vydal Jiří Kotalik. Napsál Jaromír Neumann. Praha, 1974. Kat. č. 125.)

Petneki Áron

SZEREP ÉS ALKOTÁS

Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben
Szerk.: Nagy Beáta, S. Sárdi Margit.
Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997. 315 o.

Jóllehet a történelem során mindig a nők tették ki az emberiség felét, a gazdaság-, politika- és eszmetörténeti kutatások alkalmával az ő történetüknek feltárása mégis háttérbe szorult. A különböző történetírói irányzatok és iskolák képviselői a haladás antropocentrikus képét dolgozták ki, és a nők történeti helyzetének evolúcióját is ebből a szempontból vázolták. A nők történetének megismerése csakis oly módon képzelhető el, hogy fel kell tárni azokat a — hagyományosan nem vizsgált — területeket, ahol a nők „előtűnnek". Miként a francia Annales-iskola tagjai valaha előirányozták, a magánszféra vizsgálata is szükséges például ahhoz, hogy a nők történetét feltárjuk. Világszerte az 1960-as évektől bontakoztak ki efféle történetírói törekvések, és ma is tart a megfelelő metodológia és az értelmezési keretek kidolgozása, illetve a források számbavétele és értelmezése.

Nyugaton az 1960-as évekig, Magyarországon esetenként napjainkig (általánosan a 80-as, 90-es évek fordulójáig) dominált a hagyományos nőtörténet-írás, amelyre jellemző volt a politika középpontba állítása. A nőnevelés, a választójogi mozgalom és a női munka történetének vizsgálata sorolható ide. Később az ún. kontributív irányzat bontakozott ki (Gerda Lerner kifejezése), amely során a történészek azt próbálták feltárni, mivel járultak hozzá a nők a történelmi fejlődéshez. A nőmozgalmak, női jogokért vívott harc leírása tartozott ide például.

Napjainkban az egyre több történész által követett új irányzat a nők történetének feltárását más, megújult történeti tárgyú diszciplínák eredményeiből és módszereiből merítve, az antropológiával szoros kapcsolatban végzi. A nő mint társadalmi kategória jelenik meg e keretek között, és az interdiszciplináris kutatások a nő helyzetét a maga komplexitásában mutatják be, kiemelt figyelmet fordítva a férfi–nő kapcsolat különböző árnyalataira, megjelenési formáira. Duby, Perrot, Joan Kelly, Zinsser, Anderson és sok más kutató foglalkozik a nőtörténet ilyen megközelítésű

feltárásával. Világszerte sorra készülnek azok a nőtörténeti monográfiák, melyek lapjain a legkülönbözőbb tudományok művelői szólalnak meg, és a történelmet a maga teljességében szemlélő történészek teszik közzé kutatási eredményeiket.

E sorba illeszkedik az a szép kivitelezésű kötet, mely „Szerep és alkotás" címmel a Csokonai Kiadónál jelent meg, Nagy Beáta és S. Sárdi Margit szerkesztésében. A kötet egy — 1996 tavaszán a Petőfi Irodalmi Múzeumban tartott — konferencia előadásaiból készült válogatás. A tanulmányok szerzői között éppúgy találunk történészt, mint irodalmárt, szociológust vagy művészettörténészt. Miként a könyv alapjául szolgáló konferenciának, úgy e kötetnek is az a legfőbb célja, hogy az érdeklődő olvasóval megismertesse a nők társadalomtörténetének és alkotóművészetben betöltött szerepeinek jellegzetességeit. A kötet szerkezete is eszerint alakult ki: első egységében női művészekről, második részében pedig a magánéletről, a nőnevelésről, a nőmozgalmakról szóló és egyéb társadalomtörténeti témájú írások kaptak helyet. Bár a könyv két fő részében található tanulmányok sorrendje — mivel a szerkesztés elve időrendi és nem tematikai volt — talán nem a legszerencsésebb, az olvasó a mozaikszerűség ellenére is képet kaphat a nők történetének elmúlt két évezredéről. (Bár hangsúlyozandó, hogy a kötetben szereplő tanulmányok nagyobb része a 18–20. századi magyar nők történetéhez szolgál adalékokkal.)

A kötet első részében számos jelentős — mára már jórészt elfelejtett — nőről, főként alkotóművészekről szóló írás olvasható. *Várhelyi Ilona* bibliai nőalakokról írott bevezető tanulmánya csak részben kapcsolódik ugyan ehhez a témához, de a „klasszikus" női szerepek leírása jó kiindulópont a nőtörténeti kutatásokhoz. Írásának fő gondolata az, hogy szükséges elvégezni a Biblia újraértelmezését a férfi és nő viszonyát illetően, szerinte ugyanis „téves egyházi értelmezés volt évszázadokon át a női nemiség negatív megítélése".

A kötetben fókuszba kerülnek olyan alkotók, mint Bessenyei Anna, Ferenczy Teréz, Petróczy Kata Szidónia, Takáts Éva, Dukai Takács Judit, Szendrey Júlia és sokan mások, akiknek életműve bizonyíték arra, hogy a nők — ha körülményeik engedték — íróként vagy költőként maradandó és értékes alkotásokat hoztak létre. Elgondolkodtató és további kutatásokra sarkalló *S. Nagy Katalin* „Nők a magyar képzőművészetben" című tanulmánya, valamint *E. Csorba Csilla* fotográfus nőkről szóló írása.

A kötet második nagy egységét képező kutatási összefoglalók kétségkívül hasznos adalékokat nyújtanak a magyar társadalomtörténet megismeréséhez és tanításához. *Melegh Attila* a 18. századi Kiskunhalas és Tapolca népességét érintő statisztikai elemzések során női és férfi életpályákat írt le. Kutatásai nyomán előtűntek azok a „névtelen" emberek, akikhez más, nem számszerű források feltárásával alig-alig lehet közelebb kerülni. A nőkről — a két mezőváros vizsgálata alapján — elmondható, hogy „életpályájuk legfőbb és szinte kizárólagos állomása a (...) házasság volt".

Hudi József szintén a magánszféra vizsgálatával próbálta gazdagítani nőtörténet-írásunkat. Egy 18. századi válóper kapcsán, Sándor Zsuzsa és Tuba Sándor egyéni sorsát bemutatva tárta elénk a korabeli szokásokat, erkölcsöket. Írása irodalmi szempontból is valóságos gyöngyszem, úgy kalauzolja végig olvasóját Zsuzsika kicsapongásainak helyszínein, hogy valóságosan is a régi Pápán érezhetjük magunkat.

Míg az említett szerzők a magánélet szféráját vizsgálták, *Forrai Judit* tanulmánya a milleniumi ünnepségekhez kapcsolódóan a társasági életbe nyújt bepillantást. A századforduló Budapestjének fényeit és árnyait villantja olvasói elé, mutatványosok, énekes- és táncosnők, kurtizánok tűnnek fel írásában, valamint a korabeli cirkuszok, mulatók, daltermek közönsége. Kutatásainak homlokterében a főváros századvégi lakosságának 2,2%-át kitevő prostituáltak helyzete áll.

A századforduló nőképének, nőábrázolásainak vizsgálata irányította több szerző tollát. *Gyáni Gábor* az 1867–1945 között leggyakoribb városi női foglalkozási szerepet, a házi cselédséget tette kutatása tárgyává. Tanulmányában hangsúlyozta, hogy „a nagy elméletek adta szellemi biztonság eltűntével helyet kell szorítani a történeti képben mindannak, amit maguk az érintettek világukról és benne saját magukról érvényesnek gondoltak." Számos korabeli, a cselédkérdésről írott művet tanulmányozott, és ezek segítségével írta le a cseléd-imázsok főbb típusait.

Acsády Judit Gyáni Gáborhoz hasonlóan sok-sok korabeli forrás segítségével próbálta feltárni a századforduló magyar feminizmusának nőképét. Azt vizsgálta, vajon miféle igazságtartalma volt annak a közkeletű sztereotípiának, mely szerint a feminista mozgalom „veszélyt jelent a nők nőiességére". Szerinte a 20. század elején tevékenykedő feministák valódi törekvése a férfi–nő viszony harmóniájának megteremtése volt, és a két nem közötti kapcsolatot szerették volna szimmetrikusnak látni.

A kötet ezen gondolatköréhez tartozik *Gellér Katalin* „Nő virággal – nő kertben" című tanulmánya is, amelyben a szecesszió művészeti alkotásainak nőábrázolását vizsgálta. A lágy, kedves, nőies nők ábrázolása mellett a vásznakon feltűnt a „femme fatale", felruházva a romantikából és a szimbolizmusból átszármaztatott negatív női vonásokkal.

A korábbi nőtörténetíráshoz szorosabban kapcsolódva, de új források bevonásával és új módszerekkel próbálta meg néhány tanulmány szerzője feltárni a magyarországi nőnevelés és nőmozgalmak 19–20. századi történetét. *Schadt Györgyné* például az 1806–1945 közötti időszak alapfokú leányoktatásának történetét tekintette át, elsősorban tantervelemzésre és más népiskolai dokumentumokra alapozottan. Írásában bemutatta, hogyan változott a lánynevelés tartalma, milyen volt a vizsgált időszak nőideálja – a közoktatás szakemberei szerint. Miként a szerző kiemelte, a nemek társadalmi esélyegyenlőtlenségei nőttek az átadott ismeretek mennyisége, minősége és a tanítási módszerek különbözősége miatt.

Vámos Éva a nők műszaki és természettudományos oktatásáról szóló tanulmányában a 18–20. századi viszonyokat vázolta, áttekintve a nők korabeli iparűzési lehetőségeit is. A múlt század elejétől — középiskolai szinten — könnyűipari pályákra és kereskedelmi állásokra képeztek lányokat. Műegyetemre kerülésük nagyon lassan és nehezen ment, és széleskörű lehetőségeket csak 1945 után kaptak. Götz Irén és Vendl Mária jelenléte századelőnk magyar természettudósainak sorában inkább ritka kivétel, mint általános jelenség volt.

Még a műszaki pályákra kerülésnél is nehezebbnek bizonyult a nők számára teológiai tanulmányok végzése, miként azt *Vörös Éva* kutatásai mutatják. A századelőn a lelkésznői hivatás a családvállalás alternatívájaként jelent meg, és e jelenség sajátosságait próbálta feltárni a szerző. Pilder Mária teológiáját elemezte részletesebben, aki — eléggé egyedülálló módon — kiemelkedett a női teológusok szokásos anonimitásából.

A kötet második részében szereplő többi tanulmány a nők 19–20. századi politikai szerepvállalásáról szó. Az 1848–1918 közötti magyar szervezettörténet alapos összefoglalását adta német nyelvű tanulmányában *Susann Zimmermann*, aki a társadalmi változások és az azokra adott világnézeti-politikai válaszok tükrében vizsgálta és korszakolta a magyarországi nőmozgalmakat. Számos adattal alátámasztva vázolta fel a fontosabb szervezetek működésének jellemzőit, célkitűzéseiket, rámutatva arra, hogy a nőmozgalom története szempontjából milyen lényeges volt a nemek egyenlőségéről és különbségéről kifejtett álláspontok sokszínűsége és ezek harca.

Pető Andrea — mintegy folytatva e témát — a nők két világháború közötti politikai fellépéseit és a korabeli nőegyleti törekvéseket vizsgálta. Ebben az időszakban csak egyetlen, kifejezetten „nőpárt"-nak nevezhető szervezet alakult, a Magyar Nők Nemzeti Egységes Pártja, ez azonban hamar beleolvadt a NEP-be. Bár az SZDP nyújtott bizonyos lehetőségeket a női politikusok számára, a nők inkább kulturális, jótékonysági és más hasonló egyletekben fejtették ki tevékenységüket.

Vonyó József — szintén e témát érintve — a Nemzeti Egység Pártjának 1932–1939 közötti történetét vizsgálta meg abból a szempontból, hogy milyen szerepet szántak a pártban Gömbösék a nőknek. Radikális változást szerettek volna véghezvinni a nők politikai aktivizálása tekintetében, országszerte helyi női csoportokat szerveztek. Kidolgozták azokat a feladatokat, tevékenységi formákat, amelyek „női odaadást" igényeltek, (Például: szegények, betegek, várandós anyák, gyermekek védelme, segítése, ápolása; háziipari tevékenységek kifejlesztése stb.) A szerző tanulmányában részletes képet festett a női csoportok pártszervezeten belül elfoglalt helyéről, működésük sajátosságairól.

A „Szerep és alkotás" című kötet — miként azt fenti bemutatásunkkal érzékeltetni kívántuk — elvezethet a nők társadalomban és művészetekben elfoglalt helyének árnyaltabb, alaposabb megismeréséhez. Több tanulmány akár vitaindítóként is felfogható, és a könyv egésze azt sugallja, hogy számos feltárásra és megbeszélésre méltó téma vár még a nőtörténet kutatóira. Sok még az elvégzendő feladat, hiszen hosszú évszázadok mulasztásait kell pótolni. Ráadásul a kutatásokat nem lehet befejezettnek tekinteni a nőtörténet lehető legalaposabb feltárása után sem. Folyamatosan és összegzésképpen is el kell végezni ugyanis a két nem történetének egybevetett, összefüggéseiben és komplexitásában feltárt kutatását. Erre vonatkozóan a kötet egyes tanulmányai modellként szolgálhatnak. A nők történetét ugyanis biztosan nem lehet a történelemből kiszakítva, önálló „szelet"-ként, férfiak (és gyerekek), a család története nélkül vizsgálni és megérteni. A lehető legszélesebb forrásbázisra támaszkodva tehát törekedni kell a múlt minél teljesebb megismerésére.

Kéri Katalin – Fericsán Kálmán

Lackó Miklós

SZIGET ÉS KÜLVILÁG

– Válogatott tanulmányok –

Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 18.

MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996. 368 o.

Lackó Miklóst 75. születésnapja alkalmából köszönthették barátai, kollégái – nem utolsó sorban ezzel a kötettel, amely igen széles területre kiterjedő munkássága legutóbbi 25 esztendejének gazdag terméséből a két világháború közötti korszak szellemi-ideológiai történetével foglalkozó tanulmányaiból válogat. Ezek nagy része már megjelent a Válságok és választások, Szerep és mű, Korszellem és tudomány című korábbi köteteiben, a legfrissebb írásokat folyóiratok közölték. A tanulmánykötet célja, az író szavaival: „bemutatni a szerző régi tudományos tervéhez készült előtanulmányokat; egy esszéisztikus áttekintéshez a két háború közötti magyar szellemi életről."

A kötetben szereplő tanulmányok közül az első Németh Lászlóval foglalkozik, aki a korszakban kiemelkedő szerepet játszott. A tanulmány az 1928–29-es időponttal indít: ekkor tör előre a népi irányzat, népi-urbánus viták zajlanak, az esszéírók új csoportja lép fel. Németh Lászlónál ekkor jelentkezik az eredetiség igénye. Fontossá válik a lírai-pszichikai szféra, amelyről úgy véli, nem tekinthető elszigetelt magánterületnek, ekkor teremti meg Béládi Miklós szavaival az „önüdvözülés mítoszát". 1929 őszén csatlakozik a Nyugathoz, bár nem tudja elfogadni annak politikamentességét. Hamarosan a konzervatívabb Napkelethez közelít, Babitscsal való kapcsolata magánéletivé válik. Miután konfrontálódik az új nemzeti baloldallal, Babitscsal, a radikális népiekkel, megoldásnak marad a Tanú elindítása 1932-ben, az egyszemélyes lapé, amelynek központi gondolata a minőségszocializmus; ezzel kapcsolatos gondolatait majd a Kisebbségben című írásában fejti ki bővebben. 1933-ban új korszak kezdődik Németh életművében: vallásos és irodalmár időszak. Lackó Miklós szerint a „szorongó tájékozódás", a keresés ezen időszakai a legvonzóbbak. Útkeresésében többször feltűnik Szabó Dezső, a népi mozgalom; szoros barátságba kerül Kerényi Károllyal. Bár Németh László előbb volt jó kritikus mint jó író, az irodalmat tekinti a társadalmi gondolkodás, az ideológia egyetlen autentikus műhelyének. Írásaiban csak ritkán hagyja el az irodalom szűkebb területét, főként az író sorsa, magánya, a magányból való kitörése, az értelmiségi kérdés foglalkoztatja.

Németh László az 1934-ben írott Ember és szerepben egy egész írógeneráció problémáját fogalmazta meg, azaz, hogy milyen méltó szerepet vállalhat és mire merészelhet vállalkozni az értelmiség. Bár a kérdést már 1927-ben feltette Julien Benda Az írástudók árulásában, az idő múlásával a művészi hivatás és a közéleti szerep egyre nehezebben volt összeegyeztethető. A kötet Illyés Gyulával foglalkozó következő tanulmánya szerint az ő 1945 előtti felfogására jellemző volt,hogy az emberiségnek akart használni; népi íróként ez a „megrendítő rögeszme" bizonyos harmónia lehetőségét villantotta fel. A népi mozgalom kialakulásában központi szerepe volt Illyésnek; a szocialista eszmekört mélyebben beágyazta a magyar és népi környezetbe, mint társai, az ellentmondásokat neki sikerült legjobban feloldania. Ezt elősegítette „kettős látása", amely érzékelte a paraszti élet mélyrétegeit, de a kívülálló nyelvén tudott róla szólni, annak legirracionálisabb mozzanataira is magyarázatot tudott adni. Az ő módszerei közül sem hiányozhattak a modern lélektan eredményei, a pszichoanalízis, a szellemtudomány, karakterológia eszközei.

Írásaiban a hangsúly a nép pusztulásáról az egészségesebbé tételre helyeződött. A 30-as években elsősorban a nemzeti kérdés belső, társadalmi oldala foglalkoztatta; a nemzetiségi kérdés később, az 1960–70-es években vált számára hangsúlyosabbá. Úgy vélte, hogy a régi reformkor újból lezajlik majd korszakunkban, a népet sikerül beemelni a társadalomba. Gondolati teljesítménye a modern nemzeti eszme belső elemzése terén volt a legnagyobb, amelyet pedig a baloldali irányzatok elhanyagoltak. Gondolatai a magyar torzulások feltárásában voltak igazán hatékonyak. Munkásságában kiemelkedő szerepet játszott a szegényparasztság sorsa.

Az Illyés által felvetett kérdésnek, azaz az írók szerepvállalásának különleges időszaka 1935 tavasza, amikor az Új Szellemi Front formálódott. Lackó Miklós kötetének egy további tanulmánya az ehhez vezető utat tárja fel. Gömbös Gyula felismerte az irodalom ideológiai szerepét, az általa meghirdetett nemzeti öncélúság, a konzervatív, hazafias irány a népi írókkal való kapcsolatfelvételhez vezette.

A korszak mind gazdasági, mind politikai szempontból válságosnak nevezhető; a levert, bukott forradalom után a baloldali mozgalmak nehézségei a szociáldemokrata párt centrikus pragmatizmusával, a kommunisták illegalitásba kényszerülésével is magyarázhatók. A népi mozgalom

nyitányát Illyés Pusztulás című írása jelentette, amelyben új megvilágításba helyezte a földkérdést; úgy vélte, hogy a magyarság fennmaradása szempontjából ez a legszorongatóbb probléma. Legfontosabb ideológiai tette az volt, hogy a plebejus baloldaliságot összekötötte a nemzeti nacionalizmussal. 1934-ben nőtt Gömbös népszerűsége, nacionalista reformirányzat bontakozott ki vezetésével, ezt a külpolitikai események még tovább növelték, hiszen a marseilles-i merénylet után a magára maradottság érzete vált jellemzővé.

Maga a találkozó az 1935 áprilisi terrorisztikus hangulatú választások után zajlott le Zilahy Lajos villájában, résztvevői Féja Géza, Illyés Gyula, Móricz Zsigmond, Németh Imre, Németh László, Tamási Áron és Szabó Lőrinc voltak. Lackó Miklós szerint politikai kísérletnek tekinthető az Új Szellemi Front létrehozása, amely nem hozott eredményt. Egy ilyen kompromisszum eleve nem járhatott eredménnyel, hiszen Gömbös, aki diktátorságra törekedvén, szociális demagógiájához igyekezett felhasználni a népi írók nagybirtokellenességét, antifeudalizmusát, radikális népfelfogását, képviselte az egyik oldalt. A másikon lévők pedig csak azt tudták, hogy a problémák megoldásához gyors segítségre lenne szükség, bárkitől is, de az általuk elképzelt reformokat, amelyek az egész társadalmat megbolygathatják, csak bizonyos naivitással várhatták az ellenforradalom egyik vezéralakjától. Tévedésnek bizonyult már az is, hogy a népi mozgalom a nemesi származású, polgári értelmiséget célozta meg, nem alakult ki népmozgalom. Közvetítőnek az úri szélsőjobbot kellett elfogadniuk, Gömbös bázisát, nem csodálnivaló tehát, hogy gömbösi reformok eszközeivé váltak. De arról sem feledkezhetünk meg, hogy az Új Szellemi Front tette a mozgalmat országos szintű politikai-ideológiai tényezővé, utat nyitott a Márciusi Frontnak.

A kötet „Népiek tegnap és ma" című tanulmánya kiemeli a magyar népi irányzat jelentőségét. Hatását tekintve egyedülálló volt, bár bizonyos elemeivel illeszkedett az európai harmadikutasság eszmeköréhez – állapítja meg. Hanyatlása nem az Új Szellemi Front idején kezdődött, hanem az 1938/39–1943 közötti időszakban következett be: az irányzat nagyobb része a rossz „korszellemhez" idomult.

A széles közönség által talán legismertebb népi-urbánus szembenállás urbánus oldaláról megjegyzi, hogy bár a viták hátterében elsősorban a zsidókérdés állt, táboruk nem azonosítható a zsidó származású polgárokkal és értelmiségiekkel. Az „urbánusok" nem szűk urbanizmust képviseltek, és többek között a földkérdéssel is foglalkoztak, ellenfeleik sem nevezhetők antiurbánusoknak, hiszen egyes képviselőik modernebb beállítottságúak, Budapesthez kötöttebbek voltak. A zsidókérdéssel kapcsolatban újra kimondja, hogy a népi mozgalom ebben a kérdésben nem tudott más lehetőséget nyújtani, mint a középosztály jobboldali ideológiája. Ezek után ismerteti a zsidókérdéssel kapcsolatos álláspontokat. Németh László nézeteit, tévedéseit elemezve megjegyzi, hogy a történelem megcáfolta a hígmagyar-mélymagyar szembenállást. A népi gondolat, harmadikutasság történetét szinte napjainkig kíséri végig, és annak hanyatlását állapítja meg.

A 70-es években keletkezett tanulmányok közül valók a Lukács Györggyel és Révai Józseffel foglalkozók. Képet alkothatunk a magyar kommunisták egymás közötti küzdelmeiről, egy olyan korban, amikor az a mondás járta, hogy „jobb a párttal együtt tévedni, mint helyes irányba elhajolni".

Lukács György „Blum-tézisei" kapcsán figyelemreméltók annak világkapitalizmussal foglalkozó megállapításai, amelyek eltértek a korabeli kommunista felfogástól. Lukács elméletében megelőlegezte a frankfurti iskola fasizmus-koncepcióját, amelyben az elidegenedésnek meghatározó szerepe van. A neokapitalista manipulált polgári demokráciát azonosította a fasizálódással, a kommunista mozgalom feladatának azt tartotta, hogy adjon demokratikus választ az antidemokratikus kapitalizmusnak. Kun Béla ezt a demokrácia-felfogást tartotta Lukács ideológiai-politikai építménye alapkövének, ezek után kezd kibontakozni a jobboldali opportunizmus és békülékenység elleni kampány. Ám Lukács 1928-as téziseiben tévedett, amikor a fasizmust azonosította a modern kapitalizmussal, és a szociáldemokrácia helyét, szerepét is tévesen ítélte meg.

A Kun Béla elleni küzdelemben nemcsak Lukács kényszerült önkritikára, még 1929-ben, hanem Révai József is, aki nem fogadta el Kun Béla „egy uralkodó osztály" elméletét, illetve a proletárforradalomig vezető úton a demokratikus formák elvetését. A Révairól szóló írás az ő ideológiai fejlődésútja újabb szakaszát 1932 nyarával zárja: most már a Kun Béla-féle vonalat követte, utána váltás következett. Az első időszakból származik a Dialektika vagy szofisztika című vitairat, amelyben többek között Kun Bélához hasonlóan antidemokratikus álláspontra helyezkedve bírálja Lukács Blum-téziseit.

Révai Szabó Ervin tanítvány volt, 1928-ban, 1931-ben és 1946-ban is foglalkozik vele, az ő írása lett a Szabó Ervinről kialakított kommunista felfogás alapműve, bár a róla alkotott kép az aktuális politikai helyzetnek megfelelően változott, ebből következően meglehetősen történelmietlenül és szektásan elemzi mesterét. Lackó Miklós egybeveti az írás 1931-es és 1946-os változatát, és arra a következtetésre jut, hogy Révai a politikus portréját opportunista vonásokkal egészítette

ki, és amíg álláspontja 1931-ben még Kun Bélától is balra helyezkedett el, addig 1946-ra visszavonja általános demokráciaellenességre vonatkozó nézeteit. Marx és a magyar forradalom című írását a szerző a magyar történelemről szóló első igényes kommunista tanulmánynak nevezi, ezzel alapozza meg az 1848-as forradalom marxista koncepcióját. Révai vitázik azokkal, akik 48-at tiszta polgári forradalomnak tartották, ebből következően szerintük Magyarországon csak szocialista forradalom lehetséges, nem pedig forradalmi munkás-paraszt demokrácia. Révai hibái közül, amelyeket a szerző igen alaposan elemez, most csak a historizálást emelnénk ki, amelynek gyengesége abból következik, hogy a múltbeli események leírását hívja segítségül a jelen harcaihoz, visszanyúl bizonyos gyökerekig, de érdekeinek megfelelően átcsoportosítja, egybemossa azokat. Alapkérdése a demokratikus és függetlenségi hagyományok egymáshoz való viszonya. Írásaiból úgy tűnik, mintha a magyar történelemnek csak haladó vonulata lenne, a függetlenségi szemlélet irányába tolódik felfogása. A tanulmány végén Lackó Miklós akár csak Révai írásainak tanulságaként is kívánatosnak tartja, hogy „legalábbis a tudomány területén szakítsunk a historizálásnak nemcsak voluntarista-manipulatív formájával, de egész módszertani rendszerével is..."

A nemzeti jellemről folytatott viták, amelynek a kötet következő nagy tanulmánya szentel beható figyelmet, átívelnek a két világháború közti korszakon. Már a 19. században megjelentek ilyen jellegű írások, hátterükben a nemzeti fenyegetettség érzete, a helyünk Európában kérdésre adott válaszadás lehetősége, az összetartozás tudatának erősítése állt. Lackó Miklós az általa vizsgált korszakban a legkövetkezetesebb, legszellemesebb nemzetkarakterológiai műnek Prohászka Lajos A vándor és bujdosó című írását tekinti, amellyel kapcsolatban kifejti, hogy az egyetlen radikálisan szellemtudományos műnek és többszörösen ütemvesztettnek tartja. Szerinte Prohászka a szellemtudományi módszert nem ott alkalmazta, ahol kellett volna, pl. a kultúrfilozófia, eszmetörténet vagy más tudományok vonatkozásában, hanem egy ingoványos területen. A nemzetkarakterológia nem sorolható a tudományok közé, Lackó Miklós sem tartja annak, bár úgy véli, hogy akkori és későbbi kérdésfelvetései lehetnek termékenyek is. Prohászka könyve éles vitákat váltott ki, többen támadták amiatt, hogy a magyart finitista, azaz „a sors kihívásait nem problémákká tevő és megoldó, hanem csupán elviselő" népnek nevezte. Az 1939-re elkészült — Szekfű Gyula szerkesztette — Mi a magyar? tanulmánykötet ellenkarakterológiának is tekinthető, amelyben nem a vándor és bujdosó, hanem a szabadságszerető vitéz, realista politizáló lesz a legfontosabb jellemző.

A tanulmány végigköveti a korszak ezen témakörbe tartozó több más írását is, amelyek ezekben a „válságos évtizedekben" talán kényszerpályát jelentettek gondolkodóinknak, ahogy Németh László Kisebbségben című írása is, amelyben magyarságtudományát fejti ki. Az 1930-as évek végén egyfajta „virágnyelvet" kezdtek használni az írók, amely a német veszéllyel szembeni ellenállást biztosította, de birodalmi gondolatot is hirdetett a kultúrfölény-koncepcióval érintkezően, a kultúrnacionalizmus és államnacionalizmus ötvözésével; sajnálatos jellemzői közé tartozott más etnikumok kizárása is.

A nemzetkarakterológia 1945 utáni háttérbe szorulása a megváltozott politikai körülményekkel hozható összefüggésbe, az internacionalizmus hirdetése idején ezek nem lehettek fontos kérdések. Manapság mintha ismét feltűnőben lennének ilyen jellegű publikációk: – az image-kutatás témakörében.

Most érkeztünk el a kötet egésze számára is címadó tanulmányhoz, a Kerényi Károlyról szólóhoz, akinek immár születése centenáriumát ünnepelhetjük. Kerényi nemcsak a magyar, hanem az egyetemes ókortudomány, klasszika-filológia és vallástörténet kiváló képviselője volt.

Valójában mit is rejt a sziget-gondolat? Legkézenfekvőbb magát Kerényit idézni, aki 1935-ben ezt írta Németh Lászlónak: „A szigeti állapot maga a néma lét: belső növekedés és gazdagodás. Zavartalan kapcsolat a nagy világvalóságokkal. A kisugárzás első szférája a tudós és a művészi szóé, a formák működtetése magukban és megvalósításuk a művekben. A második szféra mintegy koncentrikus kör az első körül – egyesítené a némaságot és a szót: benne folynék le a két elem találkozása, a Szellemé és a Földé."

Kerényi Károly és újhellenista köre háromszor megjelentethette Sziget című folyóiratát, az utolsó szám 1939-ben jelent meg, utána nem sokkal kitört a második világháború, Kerényi pedig 1942-ben Svájcba távozott és ott folytatta munkásságát.

Hogyan illeszkedett a görög szellemiséget valló tudós ebbe a világválságokkal terhelt korba, amely az erkölcs, a gondolat válságát is jelentette? A hivatalos tudományos életben korán elfogadták, 1926-ban az Egyetemes Philológiai Közlöny egyik szerkesztője lett, de tudományos módszere, mely az intuíción alapult és „az élet haláloldalának hangsúlyozása", melyet Szerb Antal a tudós legjellemzőbb vonásának tartott, már 1934-re periferikus helyzetbe kényszerítette. Olyan új szemléletet igyekezett kialakítani, amely újragondolja a társadalom és kultúra viszonyát, értelmetlenné teszi

a népi-urbánus szembenállást, és valamennyire feloldja a modern ember elidegenedését. Jórészt a fasizmussal való szembenállás volt az alapja annak a barátságnak, amely Thomas Mannhoz fűzte, emellett megemlíthető a mítoszok iránti érdeklődésük is. Barátság fűzte Szerb Antalhoz és Németh Lászlóhoz. Utóbbival összekötötte a konzervatizmus-ellenesség, az antik hagyomány élő örökségnek tekintése, szembefordította, hogy a magyar kultúrát nyugathoz tartozónak vallotta, nem hitt a váteszszerep időszerűségében. Németh László a görögség és magyarság között felfedezni vélt hasonlóságokat annak alátámasztására használta, hogy a modern nyugati kultúrától elhajló nemzete fogja majd Európát megújítani. 1939-ben kezdtek igazán eltávolodni egymástól, ekkor jelent meg a Kisebbségben című írás. Kerényi legfőbb problémája ekkor a magyar szellemi élet provincializmusa volt, úgy vélte, hogy „mindenség nélkül nincs magyarság", és még az eddigieknél is jobban vágyakozott a szellemi tisztaságra. Ez ebben a közegben lehetetlenné válik, magánya tovább fokozódik azzal, hogy Horatius-tanulmánya kapcsán újromantikusnak kiáltják ki, többen bírálják, Pécsről Szegedre helyezik, szünetel levelezése Thomas Mannal is, nem meglepő, hogy az az ember, aki ezt írta 1935-ben: „Ez a sziget-mithosz: a világos, látomásszerű tudomás arról, hogy a tisztaságnak és a boldogságnak: az aranykornak van valahol helye a kozmoszon belül, sőt ez a hely az igazi kozmosz, a világ mindenütt egyebütt mállik, széthull, vége felé rohan... a „sziget" felé fordulás kétségkívül a legteljesebb, föltétlen végleges elítélést és lemondást fejez ki azzal a világgal szemben, amely nem „szigeti" – el kellett, hogy hagyja hazáját.

A kötet legfrissebb és legrövidebb tanulmánya, a Fülep Lajos születésének századik évfordulójára írott, Kerényi, Fülep és Tolnay Károly szellemi kapcsolata címet viseli. Őket barátságukon kívül a pécsi egyetem, és kiemelkedő szakmai tudásuk kötötte össze. Szellemi magányosságuk megtörését, és alkotóképességük ösztönzését is köszönhették egymásnak. Kerényit és Fülepet egymás mellé rendelték a mítoszok, illetve a hagyományos valóságfogalomtól eltérő nézeteik. Fülep azon felfogása, hogy a „a mítosz nem művészet", de egyes korokban „feltétele a művészetnek", termékeny gondolkodásra késztette Kerényit.

Fülepnek kezdetben tanítványa, később szellemi társa lett a művészettörténész Tolnay Károly, ő ismertette meg mesterét az új irányzatokkal, Kerényivel élete végéig levelezett, ők hárman mégiscsak valamiféle szigetet tudtak egymással, egymásnak létrehozni.

A kötet zárótanulmánya A történetírás és irodalmi élet, amely talán azért is foglalja el ezt a helyet, mert a társadalmi gondolkodás két fő területével, ideológiai „kulcstudományával", a történelemmel és az irodalommal foglalkozik összefoglaló jelleggel. Az első történész, aki az irodalmi életre is hatást gyakorolt, Szekfű Gyula volt, a Három nemzedékben rajzolt Ady-képe befolyásolta az Ady-vitában résztvevők állásfoglalásait.

A kor kiemelkedő irodalmárai közül Lackó Miklós kiemeli Babitsot, Szerb Antalt és Németh Lászlót, akik mindannyian kapcsolatban álltak Szekfűvel. Babits Halálfiai című művének hanyatláselméletét kapcsolatba szokták hozni a Három nemzedékkel, volt is némi hasonlóság közöttük, de Babits nem bírálta oly élesen a függetlenségi gondolatot, mint Szekfű.

Szerb Antal irodalomtörténeti munkásságában erősebb Szekfű hatás mutatható ki. Nézeteit tekintve Szerb Antal újkonzervatívnak tekinthető, de szelleme szabadabb szárnyalású, nemzet- és népfogalmuk is eltéréseket mutat.

Németh László és Szekfű Gyula között fedezhető fel talán a legnagyobb szellemi rokonság, de a kezdeti egymás felé fordulás 1935-ben elfordulásba váltott, a nézeteltérések középpontjában a mindkettőjük számára fontos középosztály-kérdés állt: Németh nem tudta elfogadni, hogy abba asszimilánsok is tartozzanak. A Kisebbségben megjelenése után kibontakozó vitákban Szekfű is részt vett, bírálva azt; erre később Németh visszavágott.

A kor másik kiemelkedő történésze, Mályusz Elemér Németh László elismerését vívta ki azzal, hogy a régi függetlenségi történetfelfogás korszerűsített elveit vallotta, Szekfűvel ellentétben. Kiemelendő még, hogy elfogadta a népiek több gondolatát.

A tanulmány utolsó fejezetei a szellemtörténethez és Hajnal Istvánhoz kapcsolódnak, aki a Századok köréhez tartozott, és úgy vélekedett, hogy újfajta, társadalmias, szociológiai alapú történelemszemléletre van szükség. Neopozitivizmusa hatást gyakorolt többek között Erdei Ferencre, Halász Gáborra, akit Szerb Antal újromantikus felfogásától tradicionalista racionalizmusa választott el.

Mint Glatz Ferenc is kiemelte Lackó Miklós munkásságát méltató, a kötet élére helyezett Köszöntőjében, a szerző itt közölt tanulmányai finom intellektuális érzékenységgel megrajzolt portrék és elemző írások egy-egy jelentős író, történész, ideológus szellemiségéről és hatásáról. Határozott igény mutatkozott arra, hogy e kötetbe szerkesztve is megadassék tanulmányozásuk lehetősége.

Pordán Ildikó

TÓTH BERTALANNÉ
1919–1998

Szerkesztőségünk gyászol. Meghalt technikai szerkesztőnk, Tóth Bertalanné, szül. Révay Ágnes, aki közel húsz éve javította szorgalmasan az éppen aktuális számunkat, tette meg mindig találó észrevételeit, segítette munkánkat az új számítógépes technika megvalósítása után is.

Révay Ágnes 1919. augusztus 23-án született. Édesapja, dr. Révay József klasszika-filológus, író, az irodalomtudományok doktora. Édesanyja dr. Zuber Marianna német-francia szakos tanár. E családi háttér ismeretében egyáltalán nem volt meglepő széleskörű nyelvtudása, klasszikus műveltsége.

A Mária-Terézia Leánygimnáziumban érettségizett 1937-ben, majd német-francia szakra iratkozott be a pesti Pázmány Péter Tudományegyetemre. Az egyetemet apja kérésére hagyta abba. Titkárnőként segítette munkájában. 1941-ben férjhez ment Tóth J. Bertalanhoz, a Pénzintézeti Központ cégvezetőjéhez. Négy gyermekük született.

1952-től munkát vállalt a Szépirodalmi Kiadóban, korrektorként. Illés Endre nagyon elégedett volt munkájával, s rövidesen kinevezte szerkesztőnek. Szellemes, sziporkázó egyénisége sok írót, művészt tett barátjává. Mint ahogy barátaihoz, a kiadóhoz is hűséges volt. Első munkahelyéről ment nyugdíjba, hogy utána több kiadónak, szerkesztőségnek dolgozzon szorgalmasan halála pillanatáig.

1998. június 27-én hunyt el. Emlékünkben megőrizzük mindig vidám, kedves egyéniségét.

Századok szerkesztősége

CONTENTS

STUDIES — *Berta Péter*, „The Duties of Survivors: Postmortal Services in the Religious Communities of Hungarian Towns in the Late Middle Ages" — *Pach Zsigmond Pál*, „*Platea Chapo ucza vocata*: Hungarian Cloth Industry in the Sixteenth Century" — ARTICLES — *Fodor Pál*, „Who should Pankota Belong To? (In the Year 1565): Interest Groups and the Assertion of Interests within the Ottoman Elite in Power in the Middle of the Sixteenth Century" — *Tóth István György*, „A Travelogue of Hungary Under Turkish Rule by Athanasio Georgiceo, Imperial Agent in Disguise from the Year 1626" — *Csoma Zsigmond*, „The Rise of Special Literature of Wine-growing in Hungary in the Eighteenth and Nineteenth Centuries" — SHORTER CONTRIBUTIONS — *Dávid Géza*, „The Turkish Relations of Balassi János" — OBSERVER — *Kéri Henrik*, „German Lutherans in Tolna County. Remarks to a Study" — DISCUSSION — REVIEW

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES — *Péter Berta*, Les devoirs des survivants (L'ordre des charges postmortelles dans les communautés religieuses des villes du bas Moyen Age) — *Zsigmond Pál Pach*, „Platea Chapo ucza vocata". Contributions à l'histoire de la draperie de Hongrie du XVIe siècle — COMMUNICATIONS — *Pál Fodor*, Qui possède Pankota (1565)? Groupe d'intérţts et mise en valeur des intérţts dans l'élite de pouvoir ottoman au milieu du XVIe siècle — *István György Tóth*, La relation de voyage de 1626 d'Athanasio Georgiceo, agent impérial déguisé sur la Hongrie de l'occupation turque — *Zsigmond Csoma*, La formation de la littérature spéciale de l'oenologie et de la viticulture en Hongrie (XVIIIe-XIXe siècles) Les tentatives de l'articulation de de la littérature spéciale de l'oenologie et de la viticulture en Hongrie — PETITS ARTICLES — *Géza Dávid*, Les relations turques de Bálint Balassi — OBSERVATEUR — *Henrik Kéri*, Les Lutheriens allemands du comtat Tolna. Remarques à une étude — DISCUSSION — LITTERATURE HISTORIQUE

INHALT

STUDIEN — *Péter Berta*: Die Obliegenheiten der Überlebenden. (Die Ordnung der postmortualen Dienstleistungen in den religiösen Gemeinden der mittelalterlichen Städte in Ungarn) — *Pál Zsigmond Pach*: "Platea chapo utca vocata." Aus der Geschichte der Tuchindustrie in Ungarn im 16. Jahrhundert — MITTEILUNGEN — *Pál Fodor*: Zu wessen Besitz sollte Pankota gehören (1565)? Interessegruppen und Gültigmachung der Interessen in der Machtelite der Osmanen in der Mitte des 16. Jahhunderts — *György István Tóth*: Eine Reisebeschreibung von Athanasio Georgiceo, einem vernummten kaiserlichen Beauftragten über die den Türken unterworfenen Gebiete Ungarns aus dem Jahr 1626 — *Zsigmond Csoma*: Die Entstehung der Fachliteratur über den Weinbau und den Wein in Ungarn (18-19. Jahrhundert). Die ersten Anregungen in der Weinbaufachliteratur in Ungarn — KLEINERE ARTIKEL — *Géza Dávid*: Die türkischen Beziehungen von János Balassi — BEOBACHTER — *Henrik Kéri*: Die Lutheraner im Komitat Tolna. Bemerkungen zu einer Studie — DISKUSSION — HISTORISCHE LITERATUR

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Петер Берта:* Задачи переживущих. /Порядок служений после смерти в религиозных сообществах средневековых городов в Венгрии/ — *Пал Жигмонд Пах:* "Platea chapo ucza vocata." Из истории суконного ремесла в 16. в. — СООБЩЕНИЯ — *Пал Фодор:* Чья собственность да будет Панкота? /1565/. Группы интересов и приведение в действие интересов в османской влаственной элите в середине 16. в. — *Дьёрдь Иштван Тот:* Путевые записки Афанасия Джорджичео переряжащегося императорского агента о заваёванных турками территориях Венгрии из 1626. г. — *Жигмонд Чома:* Образование литературы о виноградстве и вине в Венгрии 18-19. в. /Понины специальной литературы о виноградстве и вине в Венгрии/ — МЕНЬШИЕ СТАТЬИ — *Геза Давид:* Турецкие связи Яноша Балашши — ОБЗОР — *Генрих Кери:* Немецкие лютеране в комитате Толна. Заметки к одной статьи — ДИСКУССИЯ — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségének munkája
Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039—8098

Következő számaink tartalmából

Tófalvi Zoltán: Az 1956-os magyar forradalom visszhangja Romániában, Erdélyben
Soós Katalin: Ausztria és a magyar menekültügy 1956–57
Tischler János: Az MSZMP és a lengyelországi válság, 1980–1981
Ruff Mihály: A hivatalos Magyarország nyugatnémet politikai kapcsolatairól (1956–1958)
Tilkovszky Loránt: Budapesti szlovák és cseh egyesületek történetéhez

E számunk munkatársai

Balogh László PhD-hallgató (József Attila Tudományegtyetem, Szeged) – *Bálint Csanád* a történelemtudomány (régészet) doktora, igazgató (MTA Régészeti Intézete, Budapest) – *Berta Péter* PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Csoma Zsigmond* kandidátus, főtanácsos, címzetes egyetemi docens (Mezőgazdasági Múzeum, Budapest) – *Dávid Géza* a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Fericsán Kálmán* középiskolai tanár (Kozma Lajos Faipari Szakközépiskola, Budapest) – *Fodor Pál* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Kéri Henrik* (Budapest) – *Kéri Katalin* egyetemi adjunktus (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) – *Mesterházy Károly* kandidátus, osztályvezető (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) – *Niederhauser Emil* akadémikus, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Pach Zsigmond Pál* akadémikus (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Paszternák István* tudományos segédmunkatárs (MTA Régészeti Intézet, Budapest) – *Petneki Áron* kandidátus, tudományos kutató (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Pordán Ildikó* gimnáziumi tanár (Nagy László Gimnázium, Komló) – *Róna-Tas András* akadémikus, egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Siklósi Gyula* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Régészettudományi Intézet, Budapest) – *Szőts Zoltán* múzeumvezető (Völgységi Múzeum, Bonyhád) – *Tóth István György* kandidátus, osztályvezető-helyettes (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Tringli István* tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Varga J. János* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Veszprémy László* kandidátus, könyvtárigazgató (Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtudományi Könyvtára, Budapest)

A szám ára: 200,–Ft ISSN 0039–8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows 2.0 (esetleg 6.0) szövegszerkesztőt. A Word for Windows 7.0 vagy 8.0 használata esetén a szöveget *word 2x for windows formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.

2. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kézirator javítani kíván — *s csak ebben az esetben* — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

4. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében tudunk honoráriumot fizetni.

5. A tanulmányokról és cikkekről — a szerzők tiszteletdíjának terhére — különlenyomatot készíttetünk.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Magiszter* (Budapest V., Városház u. 1.) könyvesboltjában. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00 36) 1 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1011 Budapest, Szilágyi Dezső tér 6. T/F: (00 36) 1 201–88–91

Előfizetési díj egy évre: 1200,–Ft
Egy szám ára: 200,–Ft

1998 132. ÉVFOLYAM 5. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Tófalvi Zoltán: Az 1956-os magyar forradalom visszhangja Romániában, Erdélyben
Soós Katalin: Ausztria és a magyar menekültügy 1956–57
Balogh Margit: A katolikus egyház és a forradalom. (Események a források tükrében 1955 őszétől 1956 őszéig)
Orbán Sándor: A paraszti érdekvédelem újjászervezésének ismételt meghiúsulása 1956-ban
Ruff Mihály: A hivatalos Magyarország nyugatnémet politikai kapcsolatairól (1956–1958)
Tischler János: Az MSZMP és a lengyelországi válság, 1980–1981

Tisztelt Olvasó!

A Századok internetes „ott”-lapjának címe:

http://www.sztaki.hu/partner/szazadok

Pál Lajos
felelős szerkesztő E-mail címe:

h5944pal@ella.hu

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H–1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36–1) 355–77–72
132. ÉVFOLYAM 1998. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, IFJ. BARTA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, DOMBRÁDY LÓRÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HEGYI KLÁRA, IZSÁK LAJOS, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MAKK FERENC, MISKOLCZY AMBRUS, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NAGY JÓZSEF, NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, VONYÓ JÓZSEF

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Tófalvi Zoltán: Az 1956-os magyar forradalom visszhangja Romániában, Erdélyben 989
Soós Katalin: Ausztria és a magyar menekültügy 1956–57 1019

KÖZLEMÉNYEK

Balogh Margit: A katolikus egyház és a forradalom. (Események a források tükrében 1955 őszétől 1956 őszéig) 1053
Orbán Sándor: A paraszti szerveződés, érdekvédelem néhány problémája 1956-ban 1089
Ruff Mihály: A hivatalos Magyarország nyugatnémet politikai kapcsolatairól (1956–1958) 1113

DOKUMENTUMOK

Tischler János: Az MSZMP és a lengyelországi válság, 1980–1981 1133

TÖRTÉNETI IRODALOM

Ö. Kovács József: Zsidók a Duna-Tisza közén. Társadalomtörténeti esettanulmányok, XVIII–XIX. század (Ism.: *Schweitzer Gábor*) 1174
Tomka Béla: Magyarországi pénzintézetek rövid története 1836–1947 (Ism.: *Tulok Péter*) 1179

Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918 (Ism.: *Irina Popova*) 1181
Palotás, Emil: Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen. Der Balkan und Russland in der Österreichisch–Ungarischen Aussenpolitik 1878–1895. (Ism.: *Heiszler Vilmos)* 1184
A. G. Ajrapetov: Vsztupaja v indusztrialnij mir: Vengerszkie rabocsie na rubezse XIX-XX. vekov. (Ism.: *Varga Lajos)* 1186
Szávai Ferenc: Gazdaképzési rendszerek, a mezőgazdasági szakképzés története a XIX-XX. századi Európában (Ism.: *Huszár Zoltán)* 1188
Irina Livezeanu: Cultural politics in Greater Romania: Regionalism, nation building, and ethnic struggle, 1918–1930 (Ism.: *Stark Tamás)* 1192
Sipos Péter: A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon (Ism.: *Mucsi Ferenc)* 1197
Felice Maria Corticchia: Benito Mussolini – Assolto per non aver commesso il fatto?
Enrico Landolfi: Ciao, rossa saló – il crepuscolo libertario e socializzatrice di Mussolini ultimo. (Ism.: *Réti György*) 1200
Jevrejszkij Antifasisztszkij Komityet v SZSZSZR. 1941–1948 (Ism.: *Krausz Tamás)* 1202
Földes György: Az eladósodás politikatörténete. 1957–1986 (Ism.: *Szakács Sándor)* 1206

E számunk a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

Tófalvi Zoltán

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM VISSZHANGJA ROMÁNIÁBAN, ERDÉLYBEN

„Az 1956-os magyar forradalom nemzeti történelmünknek az az eseménye, amely Magyarországot egész évszázadunkban a legnagyobb világpolitikai szerephez juttatta."[1]

Történetéhez szervesen hozzátartozik az az együttérzés is, amely révén az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai magyarság kifejezte teljes azonosulását a magyar forradalom eszméivel. 1956 októbere, novembere így vált az erdélyi magyarság számára is a kommunista diktatúrával való szembenállás, a szabadságeszméiért való kiállás igazi mércéjévé.

Romániában, az erdélyi magyarság körében a magyarországihoz hasonló forradalmi megmozdulásokra, fegyveres harcokra nem került sor. Az itteni magyarság viszont ideig-óráig visszanyerte önbizalmát, s reménykedett a totalitárius diktatúra megszüntetésében, a kötelező beszolgáltatások eltörlésében, a házkutatások, megtorló intézkedések, deportálások felszámolásában. Mindezt a szocializmus keretei között képzelte el. Még mindig hitt „az emberarcú szocializmusban".

Értelmiségiek, egyetemisták, kétkezi munkások, földművesek fejezték ki együttérzésüket a magyar forradalom eszméivel, mindazokkal, akik fegyverrel a kezükben harcoltak a „tigris karmaiba esett" (Illyés Gyula találó megállapítása) Magyarország felszabadításáért.

Négy, 16–17 éves baróti gimnáziumi tanuló megkísérelt átszökni a román-magyar határon, hogy fegyverrel a kezükben harcoljanak a magyar forradalom védelmében. Ketten sikeresen átjutottak a zöldhatáron, november 7-e után — 1957 elején — azonban a magyar hatóságok visszatoloncolták őket Romániába, nehéz börtönéveket szenvedtek. Másokat határátkelési kísérlet közben tartóztattak le.

A legfelsőbb román párt- és államvezetés attól tartott, hogy a forradalmi eszmék átterjednek Romániába is, s ezáltal hasonló megmozdulásokra kerül sor. 1956. október 24-én délben már ülésezett a Román Munkáspárt Központi Vezetősége. A legszigorúbb intézkedéseket, totális cenzúrát vezettek be, hogy a forradalmi eszmék terjedését megakadályozzák. Növelték a határőrség létszámát, elrendelték a gyorshadtestek riadókészültségét. A szolidarizáló megmozdulások megakadályozására diverziós céllal ismét felmelegítették „Erdély elrablásának" jól bevált híresztelését.

A Balkán „Machiavellijének" tartott Gheorghiu-Dej vezette román kommunista diktatúra számára a magyar forradalom vérbefojtása kiváló ürügyet jelentett az „ellenforradalmár-gyanús" kisebbségi értelmiségi elittel való leszámolásra. Innen már nyílegyenes út vezetett az önálló intézmény- és iskolahálózat elsorvasztásához, 1959

[1] *Békés Csaba*: Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete kiadványa Budapest, 1996.

februárjában a Bolyai Tudományegyetem felszámolásához. Szabédi László költő, Csendes Zoltán prorektor öngyilkosságukkal tiltakoztak az önálló magyar egyetem megszüntetése ellen.

1956 erdélyi visszhangjának megírásánál feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy igen gyakran szerény próbálkozásokat nagyítottak fel óriásivá, hogy ártatlan emberek százait zárták börtönbe. Az erdélyi magyarságot elsősorban értelmiségében sújtotta a kommunista diktatúra retorziója. A „Szoboszlay-perben" 11 személyt ítéltek halálra, közülük tízet kivégeztek, az „érmihályfalvi-csoport" 31 elítéltje közül a szamosújvári börtön kivégző helyén kettőnek oltották ki az életét. 1959-ben ugyancsak Szamosújváron végezték ki Szíjgyártó Domokost. Sajnos, a statisztika nem pontos: utólag nagyon nehéz eldönteni, hogy Zsilaván, a romániai gulágokon hány magyart végeztek ki. Mintegy 60-ra tehető azok száma, akik a börtönbeli kínzások nyomán veszítették életüket.

„Kolozsváron a Bolyai Egyetemet ítélték el"

Az alcím a Bolyai-per fővádlottjától, dr. Várhegyi Istvántól, a saarland-i Európa Intézet politológiai tanszékének vezetőjétől származik, akit a román büntető törvénykönyv hírhedt 327-es paragrafusa alapján, rendszerellenes nyilvános felbujtás és agitáció vádjával a kolozsvári 3. számú katonai törvényszék büntető bírósága 7 évi börtönre ítélt. Visszaemlékezése pontos és világos összegezése mindannak, ami 1956 őszén a Bolyai Tudományegyetemen történt: „Azon a forró őszön Kolozsváron a magyar ifjúság célkitűzése a Bolyai Egyetem szabadsága: a magyar nyelv, a magyar tudományosság ápolása, az egyetemi önkormányzat megvalósítása volt. Nem sikerült, sőt az erdélyi magyar értelmiség fellegvárának számító Bolyai Egyetemet is felszámolták. A korabeli hivatalos román álláspont szerint a magyar ellenforradalom nemcsak a szocializmus ellen irányult, hanem Erdély erőszakos visszaszerzését is célul tűzte ki, tehát a román állam integritását is veszélyeztette. A Bolyai Egyetemen jelentkező önrendelkezési törekvés, a magyarországi események iránti szolidaritás ugyancsak ellenforradalmi, irredenta, szeparatista mozgalomnak, az intézmény pedig az állam érdekeit mélyen sértő és veszélyeztető gócpontnak minősült. Az akkori mentalitásból annyi maradt, hogy a Bolyai Egyetem ma is mélyen inkriminált, szeparatista intézmény, vörös posztó a félrevezetett román tömegek szemében."[2]

A román legfelsőbb párt- és államvezetés kezdettől fogva igen veszélyesnek minősítette a magyar forradalommal és szabadságharccal való szolidaritás nyomán kialakult helyzetet. A Bolyai Tudományegyetem már 1955-től különféle támadások célpontja volt. Az oktatásügyi minisztériumban azt a képtelenséget terjesztették, hogy az egyetem végzettjeit nincs hová elhelyezni, mert a Bolyain túltermelés van. Ekkor Nagy Lajos prorektor javaslatára az egyetem szűkkörű vezetősége tanárokat küldött vidékre, akik felméréseik alapján bebizonyították, hogy a túltermelésről szóló híresztelés alaptalan, a tényleges szükséglet biztosítja a magyar nyelvű egyetemi oktatás folytonosságát.

Az 1955 októberében a Bolyai Tudományegyetemet meglátogató Leonte Răutu, a Román Munkáspárt Végrehajtó Bizottságának tagja, és Miron Constantinescu ok-

[2] *Gál Mária*: Erdély, 1956: Mítosz vagy történelem? Beszélgetés dr. Várhegyi Istvánnal. Campus, a kolozsvári Szabadság melléklete. V. évfolyam, 25. szám. 1994. június 24. 4.

tatásügyi miniszter (aki a napvilágra került dokumentumok szerint Iosif Chisinevschivel Gheorghiu-Dej félreállítására szövetkezett, sikertelenül) arról érdeklődött: milyen elhelyezkedési lehetőségei vannak a végzetteknek, nem kellene-e csökkenteni a hallgatók létszámát, s nemcsak az egyetem működésének szükségességét kérdőjelezte meg. Nehezményezte a magyar irodalom egészének tanítását, s a kiszivárogtatott hírek szerint a Bolyai Tudományegyetem valamilyen átszervezésének legfőbb szorgalmazója volt. 1956 nyarán megpróbálták felszámolni a történelem kart, majd koholt vádak alapján a társadalomtudományi tanszékről elbocsátották Saszet Géza lektort, Keszi-Harmat Editet és férjét, Keszi-Harmat Sándort.[3]

A magyarországi forradalmi események időszakában a kolozsvári egyetemi hallgatók körében a Szabad Európa Rádió, az Amerika Hangja adásainak hallgatásán és rendszeres kommentálásán kívül más akcióra alig került sor. A román kommunista hatalom a jól bevált fegyverhez, a nacionalista uszításhoz folyamodott. Hamarosan terjeszteni kezdték a diákság körében is Erdély elrablásának rémképét. Visszaemlékezések szerint ebben a Babeş Tudományegyetem akkori rektora, Raluca Ripan akadémikusnő járt az élen. A magyar egyetemi hallgatók körében elterjedt az a hír, hogy a két egyetem diákjainak közös felvonulására és a magyar forradalom melletti tüntetésre szóló felhívás tulajdonképpen provokáció, hiszen a javaslat, mely szerint „a magyar egyetem diákjai menjenek a menet élén", valójában a szekuritáté mesterlövészeinek szolgáltatta volna ki az egyetemi ifjúságot. Az egyetlen, s később sokat emlegetett „megmozdulásra" 1956. november elsején, Halottak Napján, a Házsongárdi Temetőben került sor. Ennek előzményei 1956 nyaráig nyúlnak vissza, s valójában teljesen véletlen a magyarországi forradalmi harcokkal való egybeesés. 1956 júniusában a Bolyai Tudományegyetem akkori vezetősége résztvett a magyar tanszék tanévzáró ülésén, ott vetették fel, hogy az egyes tanszékek gondoskodjanak a szellemi nagyságok sírjainak rendbetételéről. Ott, helyben Dávid Gyula, Varró János és Lakó Elemér aspiránsokra ki is osztották a feladatokat. Varró János például Szenczi Molnár Albert, Misztótfalusi Kis Miklós és Dsida Jenő sírjának gondozását kapta hivatalos megbízásként, jegyzőkönyvbe iktatva. A másik kettő Brassai Sámuel, Aletta van der Maet, Bölöni Farkas Sándor, Kriza János, Reményik Sándor sírját gondozta a Halottak napi megemlékezésre. Mindhárom aspiráns 1956 nyarát, illetve őszét Magyarországon tudományos kutatással töltötte. Amikor hazajöttek, hozzáfogtak a sírok rendbetételéhez.

1956. október 23-án Magyarországon kitört a forradalom. Két napi mély hallgatás után Bukarest az internacionalista proletár szolidaritás jegyében élelmiszert és gyógyszert küldött Budapestre. A magyarországi események megítélésében nagyfokú bizonytalanság uralkodott. Visszaemlékezések szerint: a Bolyai Tudományegyetem pártvezetősége elhatározta, hogy táviratot küld Budapestre, amelyben „mélységes felháborodással elítéli az *ellenforradalmi* eseményeket" – mondja Várhegyi István. – „Mint diákszövetségi titkárt, engem is felkértek a távirat aláírására. Ezért Balogh Edgárral heves vitám volt. A professzor nyomós érvként hozta fel, hogy ezzel a távirattal bizonyítjuk hűségünket a Román Kommunista Párt iránt, ez lenne a próbaköve a romániai magyarság lojalitásának. Arra kértem Balogh Edgárt, hogy ne ismételjük meg azt

[3] A romániai magyar főiskolai oktatás. Múlt-jelen-jövő. A Bolyai Társaság és az RMDSZ kiadványa. Kolozsvár, 1990. 21–22. (Az azóta megszűnt Jelenlét kiadása. – T. Z.)

az egységfronti, Magyar Népi Szövetségi politikát, amely sok keserű áldozatába került a romániai magyarságnak."[4]

Fazekas János, aki a Magyar Autonóm Tartomány teljhatalmú megbízottja volt, meglátogatta a Bolyai Tudományegyetemet, s azt ígérte, hogy az akkori épületeinek háromszorosát kapja, ha megszövegezik Budapestre a táviratot, bizonyítják a Román Munkáspárt iránti hűségüket. Várhegyi arra kérte Balogh Edgárt, hogy hívják össze a diákgyűlést, s ott olvassák fel a távirat szövegét Az 1956. október 29-re összehívott diákgyűlésen felháborodva utasították vissza a távirat szövegét. Később a tárgyaláson Várhegyit a távirat elküldésének megakadályozásával vádolták.

A forradalmi események erdélyi átszivárgásától alaposan megijedt Bányai László rektor 1956. október 31-én estére gyűlést hívott össze a bölcsészkar dísztermébe. Szigorúan megtiltotta, hogy a diákok kimenjenek a Házsongárdi Temetőbe. Lakó Elemér és Varró János tanársegéd jelen volt a gyűlésen, így ők a Halottak Napi megemlékezésen nem voltak jelen. Dávid Gyula semmit nem tudott a gyűlésről, így csoportjával kivonult a temetőbe. A magyar irodalom és szellemi élet nagyjai — Jósika Miklós, Brassai Sámuel, Bölöni Farkas Sándor, Apáczai Csere János és felesége, Aletta van der Maet, Dsida Jenő, Kriza János, Reményik Sándor — sírján elhelyezték a kegyelet virágait és égő gyertyáit. Reményik Sándor sírjánál Bartis Ferenc első éves magyar szakos hallgató egy alkalmi versét mondta el, majd elszavalta az *Eredj, ha tudsz* című Reményik-verset. A magyar forradalommal való együttérzés jeleként nagyon sok egyetemi hallgató a kabáthajtókára nemzeti színű kokárdát és gyászszalagot tűzött ki. A visszaemlékezések szerint a himnuszt is elénekelték. A Házsongárdi Temetőben beszédet mondott: Gazda József, Kicsi Antal, s állítólag Székely László.

A szekuritáté és a belügy emberei ott vizslattak, fényképeztek a megemlékezők és gyászolók között. A fényképek alapján az azonosítás már gyerekjáték volt. A meghurcoltatástól csak azok menekültek meg, akik éppen a Házsongárdi Temető felsőbb részén tartózkodtak, őket nem fényképezték le.

Negyvenkét év távlatából is egyértelműen megállapítható: a magyar forradalom és szabadságharc egész életre szóló felejthetetlen emlékként él a kortársak tudatában. Az egyetemi kollégiumokban, a lakásokban éjjel-nappal szólt a rádió, lélegzetvisszafojtva hallgatták a Magyarországról, Budapestről, a forradalmi harcokról és változásokról szóló tudósításokat. Páll Lajos képzőművész-hallgató révén eljutott az Irodalmi Újságnak az a száma, amely Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című versét, valamint Benjámin László forradalmi versét közölte. Péterffy Irén első éves magyar szakos hallgató ki is vágta ezeket a verseket. A forradalmi események versírásra ihlették a még középiskolás Burchád Mártát is. Mivel a versesfüzet körbejárt a református teológusok körében, könnyű volt a rendszerellenességet és a „nacionalizmust" bizonyítani. Nemcsak Burchád Mártát tartóztatták le, s állították bíróság elé, hanem mindazokat a teológusokat, akik tudtak a verses füzetről, valamint a magyar irodalomtanárt, Imre Magdát, amiért tanítványát nem jelentette fel a szekuritátén.

Az 1956-os magyar forradalommal való együttérzés illusztrálására két visszaemlékezést idézek:

---

[4] *Gál Mária*: i. m. 4.

„Mivel nagyon féltem a veréstől, elhatároztam, hogy nem hazudok. Így bevallottam, hogy együttéreztem a forradalmi szellemű magyar néppel, hogy sajnálatomat fejeztem ki a Nagy Imre kivégzése alkalmával, de tagadtam a rendszerellenességet." (Imre Magda)

„A vád ellenem a következő volt: dicsőítettem az 1956-os magyarországi forradalmat, elítéltem a szovjet csapatok beavatkozását, vártam, hogy ez a forradalom átterjedjen hazánkba is, reménykedve a népi demokrácia bukásában. Több kollégával együtt megtagadtuk a Teológián, hogy résztvegyünk azon a gyűlésen, ahol elítélték a magyarországi forradalmat, a résztvevőket árulóknak minősítettük. Propagandát fejtettem ki Erdély Magyarországhoz való visszacsatolása érdekében, azzal vádoltam a Romániában hatalmon lévőket, hogy nem tartják tiszteletben az alkotmányban előírt magyar- és más kisebbségek jogait. Ezek csak papíron léteznek.

Azt hiszem, mondanom sem kell, hogy ezek a vádak sok túlzást tartalmaznak, egy viszont tény: én is gyászoltam az elesett magyarokat, szolidaritást vállaltam mindazokkal, akik elítélték a szovjet csapatok mészárlásait." (Gödri Oláh János, akkori evangélikus teológus.)

A kolozsvári diákszervezkedési kísérletek a Diákszövetség megalakulásához vezethetők vissza. Ez volt a kiindulópontja az 1956. október 24-i, Mátyás király szülőházában tartott gyűlésnek, és a november 5-i diákházi nagygyűlésnek is. A diákszövetségek megalakulását felülről, a legfelsőbb párt- és államvezetéstől származó javaslatra határozták el. Története az 1956 júniusában megtartott prágai értekezlethez kapcsolódik, ahol Románia kérte, hogy beléphessen a nemzetközi diákszövetségbe: „Jelentkezését nem fogadták el, mert Romániában akkor még nem léteztek diákszövetségek, az egyetemi ifjúság, akár a gyári munkások, az RMP által irányított és pórázon tartott szakszervezetekbe tömörült. A nemzetközi diákszövetségbe való belépés feltétele a demokratikus úton megszervezett román diákszövetség létrehozása volt. Ezért jöttek létre az 1956 őszén induló tanévben a romániai diákszövetségek."[5]

Az 1956. november 5-én megtartott gyűlésen jelen volt Miron Constantinescu, Gheorghiu-Dej Kolozs-tartományi teljhatalmú megbízottja, miniszterelnök-helyettes, oktatásügyi miniszter. Miután értékelte a magyarországi eseményeket, rátért arra, hogy a diákszövetségek vezetői felmérjék és írásban a legfelsőbb párt- és államvezetés elé tárják az egyetemi hallgatók szakmai, tudományos és szociális gondjait. „Tárgyalni akartak az ifjúsággal — emlékezik Várhegyi István —, hogy az elégedetlenség talaján kialakult politikai helyzet nehogy a varsói, budapesti eseményekhez hasonlóan alakuljon. Az egyetemi élet, a diákság problémái Leningrádtól Budapestig élő eleven sebként léteztek... A Bolyai Egyetem diákszövetségi programtervezete is, amely később ellenforradalmi tettnek minősült, erre a hivatalos ösztönzésre született."[6]

Az egyetemi hallgatók súlyos szociális gondjai országszerte valóban robbanásveszélyt jelentettek. Bukarestben, Kolozsváron, Jászvásáron, Brassóban, Marosvásárhelyen több ezer, illetve több száz diáknak nem jutott hely a kollégiumokban, a diákmenzán az étel igen gyakran ehetetlen volt, az ösztöndíjakat a szülők havi jövedelmének függvényében állapították meg, s nem vették figyelembe, ha a családban egyszerre több gyermek tanult.

[5] Uo.
[6] Uo.

A Várhegyi István által összeállított programtervezet jóval túlmutat a temesvári, bukaresti, brassói vagy más központokban megfogalmazott sérelmeken. Felvetette az értelmiségi hivatás, a tudományos kutatómunka kérdését is. Ehhez először a tanároknak kellett megszabadulniuk a merev, dogmatikus, a sztálinizmus minden sajátosságát magán viselő ideológiai kötöttségektől. A programtervezet ezért tartalmazta a tanári normarendszer felszámolását. Az orosz nyelv kötelező és minden karon egyenlő óraszámban történő tanítását mindenhol sérelmezték az egyetemi hallgatók. Természetes, hogy a kolozsvári programtervezetben is külön pontként szerepelt.

A sajátos kisebbségi lét körülményei között ugyancsak természetes, hogy a programtervezet kitért a romániai magyar egyetemi hallgatók ilyen természetű gondjaira, sérelmeire. A magyar forradalom és szabadságharc 1956. november 4-én történt leverése után a romániai magyarságot, s ezen belül az egyetemi ifjúságot gyakran illették nemcsak az irredentizmus, revizionizmus, ellenforradalmiság vádjával, hanem antiszemitizmussal, szeparatizmussal is. Az 1956. november 5-i gyűlésen tételesen is megfogalmazta Miron Constantinescu a jól bevált diverziós vádat: Horthy Miklós fehér lovon, Ausztria felől indul Budapest és Erdély felszabadítására.

A programtervezet egyértelműen fogalmaz: a kolozsvári magyar egyetemi hallgatók nem antiszemiták! Az erdélyi kultúra sokszínűsége és gazdagsága a legfontosabb összekötő kapocs. Várhegyi István javasolta, hogy a Bolyai Színházi Esték keretében hívják meg a bukaresti Jiddis Színházat, hogy az egyetemi hallgatók jobban megismerjék a zsidó kultúrát. Mindezt Csehi Gyula professzor antiszemita tendenciának minősítette, a magyar történelem és magyarságismeret tanításának igényét pedig a rossz emlékű, fasiszta hungarológiai elmélet 1956-os újrafogalmazásának.

Az egyetemi autonómiára vonatkozó javaslat is jóval tágabb értelmezésű, mint a hasonló kísérletek. Várhegyi István a leningrádi Brodszkij akadémikus (Lityeraturnaja Gazeta 1956 júniusi száma) és Sőtér István tanulmányában (Magyar Felsőoktatási Szemle júliusi-augusztusi száma) talált rá azokra a modellekre, amelyek alapján — a kolozsvári körülményeket figyelembe véve — megszerkesztette a programtervezetet. Visszaemlékezése szerint mindezt közölte a Diákszövetség 19 tagú bizottságával: szándékában áll egy programtervezet bemutatása. Ahhoz, hogy a szükséges formális jelleget biztosítsák, egy hattagú szerkesztőbizottságot választottak. Tagjai: Kelemen Kálmán, Koczka György, Nagy Benedek, Gyöngyösi Gábor, Várhegyi István és Zalányi Ágota.

1956. november 17-én este letartóztatták Várhegyi István, 18-án pedig Kelemen Kálmánt, Koczka Györgyöt, Nagy Benedeket. A Cameniţa Ioan hadbíró alezredesből, Lazăr Tudorache hadbíró őrnagyból, Gherciciu hadbíró századosból és Iscrulescu Nicolae katonai ügyészből álló bírói testület a programtervezet szövegét a koncepciós céloknak megfelelően átírta, „kiegészítette", egyes részeket kihagyott, másokat felnagyított. Bár a programtervezetet Várhegyi István az Utunk szerkesztőségében két példányban gépelte — mindkét példányt a szekuritáté elkobozta! —, a vádiratban és az ítéletben mégis az szerepel, hogy Kelemen Kálmán terjesztette is. Az ítélet szerint Várhegyi Istvánt 1952-ben azért zárták ki a Bolyai Tudományegyetemről és az Ifjúmunkás Szövetségből, mert az „ellenforradalmi tevékenységéért" börtönben ülő Erős Lajos római katolikus plébános befolyása alatt állott. A diákszövetség 1956. október 24-én alakult meg, amelynek vezetésébe — az ítélet szövege szerint — a

„vádlottak befurakodtak". Baróti Pál egyetemi hallgató, az országos diákszövetség egyik alelnöke, azt javasolta, hogy amíg megkapják az országos diákszövetség program- és alapszabálytervezetét, addig állítsanak össze egy munkatervet, amelynek alapján dolgozni tudnak. A munkaterv elkészítésére és szerkesztésére — olvasható az ítéletben — a következőket kérték fel: Várhegyi István, Nagy Benedek, Koczka György, Kelemen Kálmán, Gyöngyösi Gábor, Zalányi Ágota.

Az október 24-i diákszövetségi gyűlés után néhány nappal Várhegyi István és Nagy Benedek megszervezte a munkaterv elkészítésével megbízott csoport első ülését, „ahol Várhegyi István vádlott egy egész sor javaslatot terjesztett elő, amelyeket a bizottság tagjai minden további nélkül megvitattak és elfogadtak. Így Várhegyi István vádlottat bízzák meg, hogy szerkessze meg és iktassa a munkatervbe az általa javasolt gondolatokat. Ezzel valójában figyelmen kívül hagyták az országos vezetőség megbízását, és az RMP Központi Vezetősége Politikai Bírója utasításaival ellentétben, ahelyett, hogy elkészítették volna a diákszövetség munkatervét, egy programjavaslatot készítettek, amely egy egész sor antidemokratikus, a diákszövetség céljaival és érdekeivel ellentétes, teljesen idegen követelést tartalmazott."[7]

Ilyen „teljesen idegen követelés" volt — a kommunista hatalom szemében —: „A magyar ifjúság nemcsak nyelvében és irodalmában egy, hanem élethivatásában is. Meg kell teremteni a testvéri országok: Felvidék, Délvidék, valamint erdélyi ifjúságunk baráti, testvéri összefogását: Erdély Bukarest felé, Dél-vidék Belgrád felé, a Felvidék pedig Prága felé..." Mindez az oly gyakran hangoztatott proletár nemzetköziség szellemében akár dicséretes kezdeményezésnek is tekinthető. A román kommunista hatalom azonban főben járó bűnt sejtett benne, s éppen ezért a vádiratban a koncepciós perek szellemében teljesen átírták a fenti mondatot: „közvetlen külföldi kapcsolat az összes országokkal, a felettes szervek ellenőrzésének mellőzésével". A „felettes szervek" fogalmán nyilvánvalóan az egyetemi, tartományi, központi pártbizottságot, egészen pontosan a szekuritátét értették.

A Bolyai Tudományegyetem hallgatóinak pere, a vádirat és ítélet szövege iskolapéldája annak, hogy a szekuritáté — a KGB módszereit követve — minden reformkísérletnek, próbálkozásnak összeesküvés jelleget kölcsönzött, rendkívül szigorú büntetésekkel próbálták elejét venni bármilyen megmozdulásnak.

A vádlottak fellebbezési kérését elutasították, Várhegyi Istvánt 7, Nagy Benedeket 5, Koczka Györgyöt és Kelemen Kálmánt 3–3 évi börtönbüntetéssel sújtották, a Büntető Törvénykönyv 327. szakasza, III. bekezdése alapján, a felbujtás bűntettének elkövetéséért. Kelemen Kálmánt a büntetés letöltése után még 4 évi kényszerlakhelyre is ítélték, amelyet Fundatán, egy világtól elzárt bărăgani faluban töltött le.

A négy „bolyais" egyetemi hallgató peréhez szorosan kapcsolódik a három tanársegéd, Dávid Gyula, Lakó Elemér, Varró János és az akkor már befutott és elismert írónak számító Páskándi Géza pere. Dávid Gyula 1956. szeptember 3-a és október 5-e között Budapesten tartózkodott, a doktori disszertációjához gyűjtötte az anyagot. Résztvett a Petőfi Kör késő éjszakába nyúló vitáin, az Írószövetség heves indulatokat kavaró közgyűlésén. Visszaemlékezése híven tükrözi azt a hanglatot, amely az erdélyi magyarság nagy részének magatartását jellemezte: „Október 23-a a döbbenet erejével

[7] A Kolozsvári Katonai Törvényszék levéltára: 628/1957. számú ügyiratcsomó, 722. számú ítélet.

hatott rám. Nemcsak az elemi erővel feltörő tiltakozás a természetét levetkezni képtelen párthatalom ellen, hanem az is, hogy azokban, akik Rákosit felváltották, szintén nem volt politikai bölcsesség az erőszak eszközeinek félretevésére. Nem voltam egyedül azok között, akik a forradalom küszöbén *még hittek egy békés kibontakozás lehetőségében, amely „megmenthette" volna a szocializmus eszméit, amelynek megvalósíthatóságában – oly sok figyelmeztető jel ellenére akkor még én is hittem.*

Következett tíz nap, amely alatt az összes lehetséges rádióadók sugározta hírekre tapadva szorongtunk azért, hogy „odaát" sikerüljön..."[8]

A három tanársegédet és Páskándi Gézát „nyilvános fölbujtás" vádjával a Büntető Törvénykönyv III. fejezetének hírhedt 327. paragrafusa alapján állították bíróság elé és ítélték el.

A vádirat szerint Dávid Gyula már 1953 nyarán, amikor a Bolyai Tudományegyetemen megkezdte az aspirantúrát, „bírálta a kormány azon intézkedéseit, amelyek révén csökkentették a magyar tannyelvű iskolák és fakultások számát", „ellenségesen és tendenciózusan állította különböző körökben, hogy a román állam nem gondoskodik az RNK-beli magyar tudományos élet fejlődéséről", „nacionalista szellemben széles körű propagandát fejtett ki az egyetemi oktatók körében, hogy minden középfokú és egyetemi oktatási szinten vezessék be a magyarok történetének oktatását". 1956. szeptember 3-a és október 5-e között Magyarországon tartózkodott, az ottani tudományos kutatókkal való tapasztalatcsere során „befeketítette és rágalmazta az RNK-beli népi demokratikus rendszert, azt állítva, hogy az országunkbeli rendszer nem biztosít lehetőséget a magyar klasszikusok műveinek kiadására, hogy a középiskolák tanulói anyanyelvükön nem jutnak hozzá a könyvészethez". „A magyarországi események idején — olvasható az ítéletben —, amikor a külső és belső reakciós erők az ottani népi demokratikus rendszer megdöntésére törekedtek, a vádlott nyilvános felbujtó tevékenységet folytatott, a népi demokratikus országokban és a Szovjetunióban lévő népi demokratikus erők ellen lázított. Ebből az alkalomból kifejezte együttérzését a magyarországi ellenforradalmár elemekkel, Nagy Imre reakciós kormányával, annak programjával. (...) A vádlott 1956. október 26-án 20–25 egyetemi hallgatóval kiment a kolozsvári városi temetőbe, ahol megkezdték egyes magyar burzsoá-nacionalista írók sírjának megtisztítását. (A koncepciós per során így minősült „burzsoá-nacionalista" írónak Bölöni Farkas Sándor, Dsida Jenő, Brassai Sámuel, Kriza János). Ekkor határozta el, hogy 1956. november elsején, halottak napján, újból kijönnek a temetőbe, és a Magyarországon elesett ellenforradalmár elemekkel való szolidaritás jeleként ezekre a sírokra virágokat helyeznek el és gyertyát gyújtanak. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan más csoportokat is beszervezett, akik szintén kimentek a temetőbe, s az elesett ellenforradalmár elemek emlékére egyperces néma tiszteletadással adóztak, a ruhájuk hajtókáján gyászszalagot viseltek, nacionalista verseket szavaltak, s végül elénekelték a magyar himnuszt." Mindezek — így az ítélet — „zavargásokat idéztek elő Kolozsváron, amelyek szorosan kapcsolódtak a magyarországi eseményekhez." Egy Halottak napi megemlékezésből így kreáltak hazaárulással egyenértékű vádat, rendeztek kirakatpert. Dávid Gyulát 7 évi börtönbüntetéssel sújtották, mind a hét évet letöltötte.

[8] *Dávid Gyula*: 1956 ősze a Bolyai Egyetemen. Romániai Magyar Szó, új sorozat, 1956. október 19–20. Szombat-vasárnapi melléklet, a. oldal.

Páskándi Géza egyik „főbűne" a Várhegyi Istvánnal fenntartott kapcsolat volt. A vádirat szerint Várhegyi megmutatta a programtervezetet Páskándi Gézának is, aki „együttérzését fejezte ki a nacionalista és ellenséges programtervezettel kapcsolatosan (...), ráadásul uszító módon jegyzéket is írt, s kérte a programtervezethez való csatolását, valamint annak felolvasását az összes egyetemi hallgató előtt. Ebben a jegyzékben azt írta, hogy ezt a programtervezetet a „szabadság nevében" fogják megvalósítani, azt a látszatot sugallva, hogy az RNK-beli népi demokratikus rendszer nem biztosít elég szabadságot..."[9]

Mit tartalmazott Páskándi Géza kiegészítő jegyzéke? A tanári normarendszer felülvizsgálását, az embertelen tandíjak és megalázó ösztöndíjak eltörlését, az előadások szabad hallgatását, s kérte, hogy a történelmi materializmus mellett iktassák tantervbe az egyetemes filozófiatörténetet, „vagyis a burzsoá ideológia maradványait, mivel a vádlott véleménye szerint a dialektikus materializmus nem nyújt megfelelő lehetőséget a magyar fiatalok számára az objektív valóság megismerésére."[10] Az ítélet meghozatalánál további terhelő „bizonyítékként" emlegették: a programkiegészítésben javasolta bizonyos pénzalap létrehozását, amelyet „a felsőbb szervek által nem ellenőrzött, kapitalista országokba tervezett kirándulásokra használtak volna fel". Letartóztatásakor — 1957. március 19. — a szekuritáté nemcsak házkutatást tartott, hanem testi motozást is alkalmazott. Ekkor találták meg az *Egy egyetemi hallgató feljegyzéseiből* címet viselő kéziratot, amelyben — a vádirat szerint — „alattomosan, demagóg mondatok közé rejtve lázította a tanuló ifjúságot az orosz nyelv, a marxizmus és politikai gazdaságtan kötelező tantárgy jellegének megszüntetésére..."[11]

Továbbra is viták zajlanak akörül: Páskándi Géza programkiegészítése bekerült-e vagy sem a kolozsvári egyetemi hallgatók programtervezetébe? Várhelyi István szerint nem, Páskándi Géza halála előtti szóbeli közlése szerint: igen. Az ítélet szövege szerint Páskándi Géza a „programtervezet és az általa összeállított kiegészítés vitájára késre érkezett, így a szünetben lázította Koczka Györgyöt, Várhegyi Istvánt és másokat, akik éppen a csoportban voltak, hogy a követeléseket ne kérjék csak úgy, tutyimutyi módra, hanem sokkal határozottabban és nagyobb bátorsággal".[12]

Az egyetemes magyar irodalomtörténet talán egyedülálló fejezete, hogy valakinek az írói minősége, írói besorolása a legsúlyosabb terhelő „bizonyítékok" egyike. Páskándi Géza és Dávid Gyula esetében ez történt: „Páskándi Géza vádlott, amellett, hogy a történelem-bölcsészkar hallgatója volt, elismert író, újságíró, költő, akivel nagyon sok egyetemi hallgató szimpatizált, s benne egy felkészült kollégát láttak, tehát az ő szavainak nagy súlya volt a becsületes egyetemi hallgatók körében is." Dávid Gyulánál tanársegéd mivoltát hozták fel terhelő bizonyítékként: pontosan tudta, mit követ el, tehát senkitől sem kényszerítve vállalta a törvény szigorát. Mindezek alapján a Macskási Pál elnökből, Szilágyi Dezső és Grigore Iancu népi ülnökökből álló bírói testület úgy döntött, hogy Dávid Gyula és Páskándi Géza „nyilvános bujtogatás" bűntettével vádolható, ami súlyosan veszélyezteti az ország biztonságát. Dávid Gyulát és Páskándi

---

[9] A Kolozsvári Katonai Törvényszék levéltára: 175/1957. számú ügyiratcsomó, 197. számú ítélet.

[10] Uo. 5.

[11] Uo.

[12] Uo. 6.

Gézát a Büntető Törvénykönyv III. fejezetének 327. paragrafusa alapján ítélték el 7, illetve 6 évi börtönbüntetésre és teljes vagyonelkobzásra.[13]

Dávid Gyula, Páskándi Géza, valamint a négy „bolyais" egyetemi hallgató peréhez szorosan kapcsolódik Varró János és Lakó Elemér tanársegédek bíróság elé állítása, majd még szigorúbb elítélése.[14] Mindketten 1956 nyarán és kora őszén Budapesten tartózkodtak, doktori dolgozatukhoz gyűjtöttek dokumentumokat. Varró János Kós Károly életművéről írta doktori dolgozatát, amit később súlyosbító körülménynek tekintettek. Varró János minderre így emlékszik vissza: „Pesti tartózkodásom négy hónapja alatt a legkiválóbb, legbecsületesebb másképp gondolkodókkal kerültem kapcsolatba, köztük I. Tóth Zoltán akadémikussal, a Történelem Kar dékánjával, dr. Varga János dékánhelyettessel, Czine Mihállyal, Csatári Dániellel. Az értelmiség körében a hangulat valóban izzott, amit legjobban a szeptemberi írószövetségi konferencia, valamint a Károlyi Kertben rendezett Kodály-est mutatott leginkább, majd 1956. október 6-án Rajkék újratemetése. De szovjetellenes fegyveres forradalomról senki nem álmodott! Elutazásom előtt barátaim búcsúestet rendeztek, amelyet végigpolitizáltunk. Épp dr. Varga János foglalta össze a dolgokat, így: Itt nincs más lehetséges út, mint a pártvezetés óvatos, belső demokratizálása. Minden erőszakos megmozdulást csírájában fojtanának el a szovjet tankok.

Október 23-a után azt hallom a rádióban, hogy ugyanaz a Varga János az egyetemi forradalmi bizottság alelnöke. Arra kellett gondolnom, hogy elment az eszük. Rohantam be az egyetemre, ahol minden kolléga a mi szobánkba szaladt. (Dávid Gyulával egy irodában tartózkodtunk). Mi lettünk a „magyar szakértők". Mi ismertük közelebbről a szereplőket és a helyzetet. Hát persze, hogy egy pillanatig sem hittem, miszerint a barátaim ellenforradalmárok, s ezt meg is mondtam. a tárgyaláson ez volt a fő vádpont ellenem: „kijelentette, hogy Budapesten forradalom, s nem ellenforradalom zajlik."

A magyarországi forradalmi eseményekről és harcokról szemtanúk is beszámoltak. Így a nagyváradi származású Istenes Gabriella II. éves magyarszakos tanítványom, valamint az öreg Kós Károly, aki így zárta beszámolóját: „Fiam, hálát adok az Istennek, hogy láttam a népemet, amint a gerincét kiegyenesítette. Ez minden áldozatot megér!"

A mi baráti társaságunkat főleg az nyugtalanította, hogy a román hatalom a szokott diverzáns módszerével azt a hamis hírt kezdte terjeszteni, hogy az ellenforradalmár Magyarország el akarja venni Romániától Erdélyt. Vártuk, hogy mit hoznak a következő napok. November 4-ét hozták! Én meg november 5-én reggel az Egyetem folyosóján elsírtam magam. („S-a vaietat, plângând soarta neamului maghiar." „Jajgatott, siratta a magyar nemzet sorsát." — olvasható a vádiratban. — Kiemelés: T. Z.)

Csupán néhány napig tartott a forradalom, ám ez elég volt ahhoz, hogy a szovjet kommunizmus igazságában többé egyetlen normális erdélyi magyar értelmiségi se bízzék. De a románban sem!

Az erdélyi magyarság valóban nem lőtt, nem harcolt – konkrét értelemben. De lélekben és lélektől lélekig nagyonis elevenen élte meg ötvenhatot! Lelepleződött előtte a proletár internacionalizmus hamis volta. Ennek következtében bátrabban mert

[13] Uo.
[14] Uo. 7.

foglalkozni művelődési kérdéseivel, történelmével, és megpróbált csoportosulni, közösen tárgyalni meg közös ügyeit. Azonnal lecsapott rá a román „igazságszolgáltatás": nacionalizmusnak nyilvánította a magyar nyelvű szakoktatás kérdését, irredentizmusnak egy fiatal csoport népdaléneklését, vagy a nagy magyar írók, tudósok sírjának ápolását.

A következőkkel vádoltak: 1. 1956-ban Magyarországon járt, ahol ellenforradalmi elemekkel barátkozott meg, s hazajőve itthon terjesztette azok ellenforradalmi eszméit. 2. Diákjaival gondozás alá vette egyes burzsoá-nacionalista magyar személyiségek sírjait. 3. Egyes hallgatóival összetegeződött, hogy megnyerje őket nacionalista eszméinek. 4. Ismerte Dobai István irredenta tervezetét, de nem figyelmeztette rá a megfelelő szerveket. Dobai Istvánt és Varga Lászlót arra kérte, hogy mutassák be őt a református egyház vezetőinek, akikkel egyeztetni akarta nacionalista nézeteit. 5. 1956. november 2-án Dávid Gyulával és Lakó Elemérrel abban állapodtak meg, hogy ha háború tör ki az ellenforradalmi Magyarország és a szocialista országok között, ők nem vonulnak be a román hadseregbe, hanem visszahúzódnak a hegyekbe, s megpróbálják megakadályozni a román és szovjet hadsereg előnyomulását. 6. A magyar ellenforradalomról mindvégig azt állította, hogy forradalom, s azt hangoztatta, hogy a szovjet beavatkozás igazságtalan volt. 7. Egyetértett a Nagy Imre kormánnyal. 8. 1956. november 5-én az Egyetem folyosóján sírt. 8. Csángó hallgatókat toborzott a Bolyai Egyetemre."[15]

1959. február 16-án kezdődött a „Varró-csapat" (Lakó Elemér, Vastag Lajos II. éves történész hallgató, Péterffy Irén III. éves magyar szakos hallgató és Páll Lajos III. éves képzőművész hallgató) perének tárgyalása.

A per előzményeire így emlékszik vissza Péterffy Irén: „1957 telén a kari IMSZ-bizottság (= Ifjúmunkás Szövetség) tagjait sorra behívatták az egyetemi vezetőség és néhány ismeretlen hatalmasság elé. Engem is beválasztottak elsőéves koromban a kari IMSZ-bizottságba. Szóval azért hívattak, hogy megkérdezzék, mi a véleményünk 56-ról. Az évfolyamtársak próbáltak meggyőzni, hogy ne mondjuk meg, mit is gondoltunk valójában. Éreztem, elég nagy volt a tét. De én soha nem tudtam hazudni vagy elhallgatni valamit. Hát nem tudtam azt mondani, amit elvártak. Forradalom volt 56, nem mondhattam egyebet."[16]

Az 1956 októberében-novemberében történt eseményeknek a következő években mind nagyobb súlyuk és jelentőségük lett. A vádiratban külön említik, hogy Péterffy Irén Páll Lajostól kölcsönkérte az Irodalmi Újságnak azt a számát, amely Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról*, valamint Benjámin László egyik forradalmi versét tartalmazta, hogy a diákok a magyar forradalom leverésének hírére gyászszalagot viseltek, napokig hallgatták a Kossuth Rádió gyászzene-közvetítését. Nagy István munkásíró akkor érkezett haza külföldről, magyar ellenforradalomról beszélt, s ezzel eljátszotta minden hitelét az egyetemi ifjúság előtt. 1956 forrongó őszének hangulatához hozzájárult Tamási Áron látogatása is. Tamási Áron nyíltan megfogalmazta: új korszak, hatalmas tisztulás van kibontakozóban. A marosvásárhelyi Állami Székely Színház tiszteletére rendezett irodalmi estjén (mindebből Hajdu Győző, az Igaz Szó főszer-

[15] Varró János szóbeli és írásbeli visszaemlékezése.

[16] *Kiss Zsuzsa*: Rabok vagyunk, vagy szabadok. Látó, szépirodalmi folyóirat. IV. évfolyam, 1993/11. szám, 71.

kesztője grandiózus román-magyar írói egymásratalálást, barátkozást „hozott tető alá", egyengetve saját politikai karrierjét!) Tamási a *Harmat és a vér* című novelláját olvasta fel, amely — Katona Szabó István visszaemlékezése szerint — „féreérthetetlen székely helytállást sugallt, s azt jelképezte, hogy az emberre támadó fenevaddal meg kell harcolni, és azt el kell pusztítani".[17]

Bár a Bolyai Tudományegyetemen valóságos rokonszenvtüntetés bontakozott ki Tamási Áron mellett, az Írószövetség kolozsvári fiókjánál csak szűkkörű fogadást rendeztek, ahová nagyon kevés írót hívtak meg. Nagy István tüntetően távol maradt Tamási Áron ünneplésétől.

A román kommunista diktatúra által szervezett koncepciós pereken az akkori erdélyi események közvetlen résztvevőit nemcsak a magyar forradalommal való szolidaritással, hanem uszítással, fegyveres összeesküvéssel, bujtogatással, rendszerellenes szervezkedéssel vádolták. Az utóbbi hónapokban számos dokumentum látott napvilágot, amelyek egyértelműen bizonyítják: a román kommunista hatalom milyen rafinált módszerekkel próbálta félrevezetni nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi közvéleményt is. Ezek sorában említhető a pártfőtitkári hatalomra törő Miron Constantinescu, Kolozs tartományi tejhatalmú megbízott 1956. november 5-i kolozsvári beszéde. Ebben nemcsak a magyar „ellenforradalmat" ostorozta, hanem mindazokat a kísérleteket, amelyek hasonló megmozdulásokat terveztek Románia és Erdély területén is. Elsőrendű feladatként a romániai munkásosztály, a román, magyar és más nemzetiségű munkások „megbonthatatlan testvéri egységét" jelölte meg, majd külön kitért a november elején bevezetett fizetésemelések élesszínvonal-növelő hatására. Az ellátásban jelentkező nehézségeket az 1956-os rossz időjárással magyarázta, majd biztosította a hallgatóságot, hogy a párt- és állami szervek mindent megtesznek a néptömegek jó ellátása érdekében. Az egyetemi autonómia kérdésének újfajta felvetését imperialista diverziónak minősítette. A Román Munkáspárt soha nem fogadhatja el a magyarországihoz hasonló egyetemi autonómia-elképzeléseket: az egyetemek nem lehetnek függetlenek sem az Oktatásügyi Minisztériumtól, sem a népi demokratikus államhatalomtól (magyarán: a párt- és a szekuritáté ellenőrzésétől! – T. Z.). Az egyetemi hallgatók elviselhetetlen lakáskörülményei elleni jogos tiltakozást azzal próbálta leszerelni, hogy külön kitért a diákkollégiumok építésére, s megnyugtatta a hallgatóságot: ez a kérdés is rövidesen megoldódik. A marxizmus-leninizmus tanítását elengedhetetlen követelménynek tartotta. Enélkül a romániai diákoknak — hangoztatta Miron Constantinescu — soha nem lenne általános kitekintésük a világra, majd azzal kecsegtetett, hogy rövidesen újra megjelenik a Korunk, amelyet a Horthy-rendszer szüntetett meg 1940-ben, s amely teljes mértékben biztosítani fogja a romániai magyarság társadalomtudományi felkészítését, a szociológiának, mint tudománynak a térhódítását. Arra biztatta a kolozsvári magyar tudományos és irodalmi élet jelenlévőit, hogy aktívan vegyenek részt az Akadémia tudományos műhelyeiben, az egyetemeken, s ezáltal is biztosítsák a romániai magyar tudományos és irodalmi élet felvirágoztatását, amely az egész ország érdeke.[18]

---

[17] *Katona Szabó István*: A megtévesztettek. Erdélyi Magyarság, III. évfolyam, 12. szám, 1992 november. 17.

[18] *Corneliu Mihai Lungu, Mihai Retegan*: 1956 – Explozia. (1956: a robbanás éve). Univers Enciclopedic Kiadó, Bukarest, 1996. 210–216.

A Román Kommunista Párt Központi Bizottsága levéltárának nemrég publikált dokumentumai is azt bizonyítják, hogy szinte naponta készültek szigorúan titkos jelentések, amelyek híven tükrözik az akkori Románia lakóinak hangulatát, együttérzését a magyar forradalommal, forradalmárokkal. A legfelsőbb román pártvezetés 1956 októberében-novemberében egyre-másra szervezte a félrevezető pártgyűléseket, ahol kizárólag az „ellenforradalmárok" atrocitásairól, lincselésekről esett szó. A legnagyobb figyelmet az értelmiség és az egyetemi hallgatók „meggyőzésére", agymosására fektették. Ha egy-egy diák részletesebben érdeklődött a magyarországi eseményekről, az napokon át járhatta a szekuritátét, a városi, tartományi pártbizottságok irodáit, addig „gyomrozták", amíg önként vállalta: hűségesen követi a kommunista párt politikáját.

A temesvári diáktüntetések után Leonte Răutu és Petre Lupu titkos átiratban kérték a párt központi vezetőségét, hogy amolyan „rohambrigádot" küldjenek Temesvárra, amely nemcsak elemzi a történtek okait, hanem garanciát jelent arra, hogy hasonló megmozdulásokra soha ne kerülhessen sor. A különleges feladatokkal és hatalommal felruházott brigádot Ilie Verdet vezette. 1956. november 13-án Gheorghiu-Dej elnökletével a Központi Vezetőség ülést tartott, amelynek első négy napirendi pontja:

1. Rövid ismertető a magyarországi események idején végzett pártmunka eredményeiről Kolozs és a Magyar Autonom Tartományban.
2. Rövid ismertető a Központi Parancsnokság által foganatosított intézkedésekről.
3. Az Oktatásügyi Minisztérium vezetésének megerősítése.
4. Ismertető a kötelező beszolgáltatásokról.

Az ülésre külön meghívták Fazekas Jánost, a párt Magyar Autonom Tartományba küldött tejhatalmú megbízottját, Miron Constantinescu hivatalból vett részt a tanácskozáson. Alexandru Drăghici belügyminiszter a két megbízott beszámolója után ismertette: a magyarországi „események" idején létrehozott Központi Parancsnokság szigorú intézkedésekkel biztosította a rendet és a fegyelmet az ország egész területén. A Központi Vezetőség arra kérte a karhatalmat: az ellenséges elemekkel szemben a legszigorúbb módon lépjen fel.

A diákmegmozdulásokért az Oktatásügyi Minisztériumot tették felelőssé. Leváltották Ilie Murgulescu minisztert, helyébe Miron Constantinescut, a Minisztertanács első alelnökét nevezték ki. A temesvári diáktüntetésekért felelősnek kikiáltott Coriolan Drăgulescu és Teodor Bugnariu miniszterhelyetteseket Bányai László, Nicuta Constantin és Ploesteanu Gheorghe váltotta fel. Constantin Daicoviciu oktatásügyi miniszterhelyettessé való kinevezését attól tették függővé, hogy múltbéli politikai tevékenységének elemzése milyen eredménnyel zárul. Az Oktatásügyi Minisztérium legfontosabb feladataként jelölték ki: konkrét intézkedésekkel biztosítsák az általános és középiskolák, egyetemek, főiskolák társadalmi összetételének javítását, a marxizmus-leninizmus tanításának magasabb minőségi szintre való emelését.[19] (Mindez azzal járt, hogy az iskolákból, egyetemekről egyszerűen kizárták az „osztályidegen elemeket", a gyáros, földbirtokos, kiskereskedő, kisiparos származású tanulókat, hallgató-

[19] Uo. 243–244.

kat!) Szigorú szűrésnek vetették alá a tanárokat is: „ellenséges elem" gyanánt nagyon sok nagytudású, kiváló tanárt távolítottak el az iskolákból, az egyetemekről, főiskolákról.

Ilyen össztűz után került sor a pártból való sorozatos kizárásokra, a veszélyesnek minősített egyetemi hallgatók, tanárok bebörtönzésére. Gagyi Balla István számításai szerint 28–30 magyar anyanyelvű egyetemi hallgatót tartóztattak le, zártak ki rövidebb időre vagy véglegesen, illetve ítéltek el a Bolyai Tudományegyetemről.[20] A kizárások, kirakatperek történetéhez és előzményeihez az is hozzátartozik, hogy 1956 őszén Bányai László akkori rektor (aki azokban a napokban tért vissza az Amerikai Egyesült Államokból), már tudott a készülő letartóztatásokról, a diákok védelmére azonban nem tett semmit. 1958 júniusában „Canossa-járásra" kényszerítették az időközben főtitkári ambícióiért félreállított és kegyvesztetté vált Miron Constantinescut, s egyfajta autodafén kellett beismernie: 1956-ban kik voltak azok a kolozsvári értelmiségiek, akikkel kapcsolatban állott. 1958 júniusában már néhány magyar szakos hallgató megkapta a Márton Gyula dékán által aláírt „elbocsátó szép üzenetet", amelyben tudatták a kizárásukról szóló határozatot. Alig kezdődött meg az 1958–1959-es egyetemi tanév, 1958 októberében sor került arra a gyászos nagygyűlésre, amely jónéhány egyetemi hallgató sorsát megpecsételte. A kizárások janicsármunkáját elvégző elnökség tagjai: Bretter György, Bunta Péter, Farkas Zoltán, Szabó Sándor. A Bolyai Tudományegyetem bölcsész- és történelemszakos hallgatóit az Arany János utcai (Sétatér eleje) épület nagy aulájában gyűjtötték össze. Minderre így emlékszik vissza Boros Zoltán, az egyetemről kizártak egyike:

„1958 októberének végén, a pontos dátumra nem emlékszem, volt egy gyűlés, amely ötvenhatról szólt. Nem értettük, hogy miért. A gyűlés elnöke Farkas Zoltán volt, Zotyiként ismertük. Tanársegéd volt, politikai gazdaságtant és marxista filozófiát tanított, a kari KISZ-ben fontos tisztséget töltött be, majd párttitkár lett. Ő vezette a gyűlést, név szerint hívott ki embereket a színpadra. (Korábban itt az egyetemi kórussal és Adorjáni Dezső vezetésével (1956 ürügyén börtönbe zárták! – T. Z.) nagyszerű hangversenyeket tartottunk, a későbbi operaénekest, Balló Margitot, zongorán is kísértem.) Farkas Zoltán arról faggatta az egyetemistákat, mit csináltak '56-ban, napról napra. Mondják el, mert úgyis mindent tudnak. Mit csináltak, mit gondoltak, mi a véleményük most utólag 1956-ról. Vallatta az embereket: valljanak színt, forradalom volt vagy ellenforradalom? Voltak néhányan, akik azt vallották, amit elvártak: ellenforradalom volt; jó, hogy jöttek a szovjetek, mert másképp világégés lett volna, Magyarország kivált volna a Varsói Szerződésből. Mondták tehát a beszajkózott leckét. De voltak olyanok is, mint Vastag Lajos, aki nagyon világosan fogalmazott és nem hazudott, s amikor azt kérdezték tőle (Bunta Péter kérdezte – T. Z.): Vastag elvtárs, ha 1956. október 23-án Budapesten lett volna, s puska kerül a kezébe, kire lőtt volna? Vastag Lajos gondolkodás nélkül válaszolta: főbe lőttem volna magam! Vastag Lajost a kijáratnál már várták. Tudomásom szerint ő már nem mehetett vissza a kollégiumba: a nagyszüleihez, Dettára utazott, ott tartóztatták le. (Mindezt e sorok írójának többször

[20] Magyar '56. Forradalom és szabadságharc Magyarországon. Hatások a Kárpátmedencében. A Magyarok Világszövetsége 1956-os Bizottságának kiadása. Szerkesztő: Székelyhidi Ágoston. Budapest, 1996. I. kötet, 233.

is megerősítette a jelenleg Chicagóban élő Vastag Lajos, és az ítélet egy fénymásolatát is postázta.)

A diákság a teremben zúgolódott, elégedetlen volt azzal a móddal, ahogyan Farkas Zoltán a gyűlést vezette. Vastag Lajos frappáns válasza hatalmas tapsot váltott ki. Mindenki számára világos volt, hogy itt most bűnbakot keresnek. A taps fütty-koncertbe csapott át. Farkas Zoltán ekkor felállt az asztaltól, előrejött, s azt mondta: álljanak fel azok, akik tapsoltak! Nem állt fel senki. Álljanak fel azok, akik fütyültek! Nem állt fel senki. Bár fel akartam állni, egyszál egyedül én sem mertem. Majd elintézzük magukat – mondotta Farkas Zoltán. És elkezdődött a vallatás-sorozat. Sorban hívták be az embereket, legalábbis a mi évfolyamunkról (negyedik évfolyamról van szó – T. Z.) mindenkit. Behívtak, megkérdezték: kit láttam tapsolni, kit láttam fütyülni? Természetesen senkit nem említettem. Magyaráztam: olyan helyen ültem, ahonnan nem láttam semmit. Azt nem kérdezték, hogy én tapsoltam, fütyültem-e? Elteltek a kihallgatások, s következett az újabb nagygyűlés. Erre már pontosan emlékszem: 1958. november 4-én volt. Hallatlan feszültségben éltük át az az egy hetet, amíg folytak a vallatások. A megelőző gyűlés talán október 26-án volt. Senki nem bízott senkiben, senki nem kommunikált senkivel. A második nagygyűlést Takács Lajos rektor személyesen vezette. Akkor már ő volt a rektor. A dékánok, egyetemi tanárok a színpadon foglaltak helyet. Annak a nagygyűlésnek a témája a bölcsész-hallgatók korábbi viselkedése volt. Név szerint felolvasott hét embert, akiket eltávolítanak az egyetemről. És ott hallottam a saját nevemet is. Rendszerellenes magatartással vádoltak, hogy megzavartuk a rendet. Kértem, hogy adják írásba, hogy én most már mi vagyok. Erre nem voltak hajlandók. Semmilyen írásos bizonyítékom nincs, hogy kizártak az egyetemről! Másnap kellett jelentkeznünk a városi IMSZ-bizottságnál. Kik maguk? Mondtuk: kizártak az egyetemről, vissza kell adnunk az IMSZ-tagsági könyvünket! Később úgy kaptam a katonai behívót, mint egyetemista. A kicsapott egyetemi hallgatók névsora: László Anna, Baranyi László, Lázár Erzsébet, Horváth Anna, Metz Katalin, Asztalos Lajos, Csoma Zoltán, Istenes Gebriella, Csőgör Enikő, Tibád Levente, Szekernyés László, Mátyás Erzsébet.

1958. október 26-a „füttyös gyűlés" néven íródott be a Bolyai Tudományegyetem másfél évtizedes történetébe. Utána valóságos boszorkányüldözés kezdődött az egyetemen. Már korábban — 1957-ben— letartóztatták és 7 évi börtönbüntetésre ítélték Bartis Ferencet. (Az ügyész előbb halálos ítéletet, majd 25 évi börtönbüntetést kért.) 1958. október 31-én az Ocskó Teréz Leánykollégiumból hurcolták el Péterffy Irént. A Traian utcai szekuritáté magánzárkájába zárták, 10 évi nehéz börtönbüntetésre ítélték. 16 évi börtönbüntetéssel sújtották az elsőrendű vádlottat, Varró Jánost, 12 évre ítélték Lakó Elemér tanársegédet, 6 évre a festő-költő Páll Lajost. Vastag Lajost a „füttyös gyűlésen" elhangzott frappáns kijelentéséért 8 évi szigorított börtönbüntetéssel és további 5 évi jogvesztéssel „jutalmazták". Iamandi Emilt (az édesapja ókirályságbeli származású román, az édesanyja magyar tanítónő, ő maga magyar egyetemre járt, a gyerekeit a kettős nemzetiségi tudat szellemében nevelte), valamint Szilágyi Árpádot 5–5 évi börtönbüntetésre ítélték.

A letartóztatások, bebörtönzések, a diákok kizárása az egyetemről azt a hamis látszatot sugallták, hogy a Bolyai Tudományegyetem nem akar és nem tud beilleszkedni Románia egyetemeinek és felsőfokú tanintézeteinek sajátos politikai és ideológiai

rendszerébe, veszedelmes gócpontot jelent, amelyet sürgősen fel kell számolni. Időről időre elhangzott egy-egy suttogva mondott rémhír is egyes karok megszüntetéséről, máskor azzal riogatták a hallgatókat, hogy túltermelés van, és nem lesz hová elhelyezni a végzősöket. Megindult a kommunista gőzhenger az egyesítés előkészítésére. A *romániai magyar főiskolai oktatás* című kiadvány néhány érdekes mozzanatot is említ: „... az 1957–1958-as tanév kezdetén e kapcsolatokat (a Babeş és Bolyai Egyetem kapcsolatáról van szó! – T. Z.) felülről kezdték irányítani, és a kutató-, a didaktikai és társadalmi munka minden területére kiterjesztették. Megszervezték a vezető káderek (rektorok, prorektorok, dékánok, dékánhelyettesek, tanszékfelelősök és a kiváló tanárok) „kötetlen" találkozóját, melyet hetente a Continental szálloda egyik termében tartottak."[21]

A legfelsőbb párt- és államvezetés, a nevelési és oktatásügyi minisztérium, a helyi hatalmasságok és a Babeş Tudományegyetem vezetősége részéről hangzatos ígéretek hangzottak el: a két egyetem egyesítése semmivel nem csorbítja a magyar nyelvű egyetemi oktatást, éppen ellenkezőleg, javítani fogja az egyetemi oktatás színvonalát, valóságos Kánaánt jelent majd az épület- és teremgondokkal, siralmas kollégiumi helyzettel küszködő Bolyai Tudományegyetem részére. 42 év távlatából furcsának tűnik, hogy nagyon kevesen látták az egyesítéssel járó végzetes veszélyeket, a magyar egyetemi oktatás fokozatos elsorvasztására, majd felszámolására irányuló és minden eszközzel szorgalmazott törekvéseket! A „Dobai-perben" az egyik fővádlott Bereczki András volt, a Bolyai Tudományegyetem tanára, börtönbe zárták Gazda Ferenc akadémiai kutatót. A „füttyös gyűlés" után az említetteken kívül letartóztatták Kelemen János és Váradi Emma magyarszakos hallgatókat, majd Virgil Trofin, az RMP ifjúsági kérdésekkel foglalkozó központi bizottsági tagja külön gyűlést tartott, ahol keményen elítélte az egyetemi hallgatók „helytelen" magatartását. Ezt követően „határozatlan, megalkuvó magatartásuk" miatt leváltották a történelem és bölcsészkar két vezetőjét, Bodor András dékánt és Náhlik Zoltán prodékánt. A romániai diákszövetségek 1959. február 18-a és 22-e közötti bukaresti országos értekezletén már nyíltan felvetették a két egyetem egyesítését. Ezen az értekezleten Gheorghe Gheorghiu-Dej főtitkár elnökölt. Beszédében az oktatásra fordított hatalmas kiadások emlegetése mellett külön kitért arra, hogy a nemzetiségek elszigetelődésére irányuló törekvéseket ki kell küszöbölni, majd Leninre hivatkozva kijelentette: a különböző nemzetiségű tanulókat egy iskolába kell tömöríteni, hogy ne szigetelődjenek el és a szocialista nemzetköziség szellemében építsék a közös, mindnyájunk érdekét szolgáló jövőt.[22]

1959. február 23-án a prorektor már bejelentette a „bizalmas" közlést: a Nevelési és Oktatásügyi minisztérium döntése alapján, a „hallgatók kérésére", a két kolozsvári egyetemet egyesíteni fogják. Senkinek nem lehetett kérdése vagy hozzászólása! Február 26-án megkezdődtek a gyűlések. Az elnökségben Nicolae Ceauşescu, Atanasie Joja, Nevelési és Oktatásügyi miniszter, Ion Iliescu, a diákszövetség elnöke, Vaida Vasile, Kolozs tartományi első titkár, Remus Bucşa városi párttitkár, Aurel Moga orvosprofesszor, Constantin Daicoviciu, a Babeş Tudományegyetem rektora, Takács Lajos, a Bolyai Egyetem rektora, Antal Imre, Koszti István és Kacsó Magda diákok

[21] Romániai magyar főiskolai oktatás. 22.
[22] Uo.

foglaltak helyet. A jelentést Vaida Vasile olvasta fel. A diákság részéről az egyesítésre az első javaslatok egyike az alsósófalvi származású, de Nagyszebenben élő Kacsó Magda részéről hangzott el. Minden bizonnyal hosszas és kitartó „meggyőzés" után.

A Kolozsváron megjelenő Igazság korabeli lapszámai csak sejtetik az akkori hihetetlenül feszült légkört. Mindezek ellenére Balogh Edgár, Nagy István és Szabédi László első felszólalásában az egyesítés ellen szavazott. Balogh Edgárt és Nagy Istvánt rábeszéléssel és fenyegetésekkel sikerült rávenni, hogy újból felszólaljanak és javasolják a két egyetem egyesítését. Az Igazság lapszámai szerint második felszólalásában Szabédi László is „állást foglalt" a Babeş és Bolyai Egyetem egyesítése mellett. Előzetesen Tompa István író, a tartományi pártbizottság titkára minősíthetetlen módon ítélte el Szabédi László egyetemi tanárt a „felszólalásában megnyilvánult téves, nacionalista" nézeteiért. A hisztérikus kirohanások történetéhez tartozik, hogy Nicolae Ceauşescu Földes Lászlóból és Dezső Ervinből olyan vallomást akart kicsikarni, amelynek értelmében Szabédi László az előző napi tanácskozás szünetében azt állította, hogy az egyesítés nem szolgálja a magyar nemzetiség ügyét, hanem újabb elnyomás kezdetét jelenti. Sajnos, mégis volt olyan professzor, aki hajlandó volt ilyen vallomás megtételére. Ezután került sor Szabédi László második felszólalására. Ezt követően a szekuritáté szüntelenül zaklatta, kétnaponként este kilenc óra és éjfél között vallatták. A ránehezedő rettenetes nyomást nem bírta, öngyilkos lett. Május 5-én követte őt Csendes Zoltán prorektor és felesége.[23]

Külön tanulmányt és alapos elemzést érdemelne az 1959. február 26-a és március 5-e közötti felszólalások ismertetése. Tény: Balogh Edgár, Jancsó Elemér, Márton Gyula, Csendes Zoltán, Gáll Ernő, Csapó József, Nagy István, Tompa István, a felszólaló román tanárokról, aktivistákról nem is beszélve, egyaránt helyeselték a két egyetem egyesítését. A felszólalók rendszerint hivatalos felkérésre és nyomásgyakorlásra, valamint önszuggesztió hatására „helyeselték" a Babeş és Bolyai Egyetem egyesítését. A helyeslők közül csak Gáll Ernő végezte el az „önszembesítést".

Talán akkor senki sem sejtette, hogy az egyesítés semmivel sem csökkentette a román kommunista diktatúra abbeli igyekezetét, hogy valósággal lefejezze a kisebbségi értelmiségi réteget. A „Bolyai-per" folytatásának tekinthetjük a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet hallgatói és tanárai elleni „irtóhadjáratot", a letartóztatások, bebörtönzések sorozatát. 1959. július 7-én letartóztatták Fülöp G. Dénest, a marosvásárhelyi Vártemplom segédlelkészét. Minderre egy nappal a pappá szentelése után került sor. Külön repülőgéppel, megbilincselve szállították Kolozsvárra, a szekuritátéra.

„A teológiát mint magyar intézetet, nagyon nagy ellenségnek tartották. Vallatóim kitaláltak egy hazug történetet, melyben valódi emberek szerepeltek, a barátaim és én is.

Ott volt például Adorjáni Dezső, teológustársam, jó barátom. Zseniális zenészember volt. Elfogták, azzal a váddal, hogy 1957. március 15-én a teológusok reggeli áhítatán a himnuszt játszotta az orgonán. Valójában azon a reggel a kántor helyett a Farkas utcában kántorizált éppen. Hét évet kapott, csak azért, mert el akarták ítélni. A letartóztatások másik ürügyéül szolgált egy kitalált történet, miszerint volt

[23] Uo. 23–24.

egy, a Nagy András teológiai professzor házában tartott bibliakörünk. Ezen a bibliaköri összejövetelen a forradalom napjaiban állítólag arról beszéltünk, hogy lehetne kiszabadítani a magyarországi foglyokat, akiket Budapest felől Kolozsváron át szállítottak a Szovjetunióba. Az én vádpontjaim között is szerepelt ez a bibliakör. Én viszont soha nem voltam Nagy András házában.

Sós Ferencet, akit korábban iszonyú kínzások után halálraítéltek, rá akarták venni, hogy tanúskodjék ellenem. Kicsikartak tőle egy hamis tanúvallomást, de amikor megbilincselten megjelent a tárgyalásomon, visszavonta azt, és védőtanúmmá lett. A fő vádpont ellenem az volt, hogy 1957. március 15-én imádkoztam a magyar népért és az októberi foglyokért azon a reggeli áhítaton, ahol Adorjáni Dezső a magyar himnuszt játszotta volna. Tizenegy évi börtönre, teljes vagyonvesztésre, s ráadásul tíz évi teljes társadalmi jogvesztésre ítéltek. Valójában 21 évi büntetést kaptam." (Fülöp G. Dénes)

Súlyos veszteségek érték a romániai zsinatpresbiteri evangélikus-lutheránus egyházat, amelynek nyolc lelkészét és teológusát tartóztatták le 1958 végén, 1959 elején. Köztük volt Mózes Árpád jelenlegi püspök, Kiss Béla püspökhelyettes, Dani Péter, Antal László, Gödri Oláh János, Antal Dénes. A fővádlott Mózes Árpád, püspöki titkár, székelyzsombori lelkész volt. Azzal vádolták, hogy 1956-ban, amikor egy debreceni diákcsoport a kolozsvári Teológiai Intézetbe látogatott, a kollégiumban nacionalista magyar nótákat és tiltott egyetemista dalokat énekeltek, a magyarországi „ellenforradalom" idején lelkesedéssel fogadták az ottani eseményeket, számtalan esetben rágalmazták a romániai népi demokratikus rendszert, a vádlott, Mózes Árpád szidalmazta a Szovjetuniót, amiért a magyar kormány kérésére vérbefojtotta az ellenforradalmat. Magánbeszélgetések során kijelentette: a nemzetiségi kérdést csak úgy lehet megoldani, ha Erdélyt visszaadják Magyarországnak, még akkor is, ha a románság lélekszáma jelentős mértékben meghaladja az erdélyi magyarságét. A vádlott — olvasható az ítéletben — rágalmazó módon beszélt az erdélyi magyarság helyzetéről, azt állítva, hogy nem örvendenek ugyanazoknak a jogoknak, mint a románok, a jogok formálisak, csak papíron léteznek, valójában minden kulcsfontosságú állásba románokat neveznek ki. Mózes Árpádot a társadalmi rend elleni szervezkedés vádjával 18 évi szigorított börtönnel és teljes vagyonelkobzással sújtották a Büntető Törvénykönyv 209. paragrafusa, 2. alpontja, a. bekezdése alapján.

Az evangélikus lelkészek és teológusok bebörtönzésével valójában D. Argay György, nagy tiszteletnek örvendő evangélikus püspököt, s általa az egyházat akarták lehetetlen helyzetbe hozni. A tartományi pártbizottságon történt kihallgatása során Argay püspök kijelentette: tartóztassanak le engem, de engedjék szabadon a fiaimat! A letartóztatási hullámra az ürügyet az szolgáltatta, hogy a teológusok memorandumban tiltakoztak egyes tanárok marxista és dogmatikus beállítottsága ellen és az egyház reformját sürgették.

Amikor Mózes Árpád megkérdezte az elnöklő Valean Simion hadbíró őrnagytól, mit és mivel vétettek az ország területi integritása ellen, cinikus válasza ez volt: nem csináltatok semmit, de csináltatok volna, ha lett volna rá lehetőség! Mindez egyértelműen bizonyítja: mondvacsinált vádak alapján ítélték el a nyolc lelkészt és teológust 5–18 év közötti börtönbüntetésre.

A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézeten 1959-ben valóságos terrorhullám sepert végig. Csatlós János és Csatlós Katalin marosvásárhelyi lakosok (Sáros utca 8. szám) így siratják ma is teológus fiukat: „Csaba fiunkat 1959. március 14-ről 15-re virradó éjszaka hurcolták el a kolozsvári Református Teológia bentlakásából, mint negyedéves hallgatót. ugyanakkor elhurcoltak — ha jól tudjuk — nyolc vagy kilenc (kilenc – T. Z.) teológust, köztük, ha jól emlékszünk, Márton Attilát, Miklós Istvánt, Sós Ferencet. A vád az volt ellenük, hogy a Román Népköztársaság megdöntésére és a Román Munkáspárt megbuktatására szervezkedtek, az 1956-os magyarországi forradalmi események idején a fiunk is gyászszalagot hordott, az ottani harcokban elesett magyar ifjakra emlékezve. A vádiratban az is szerepelt, hogy együttérzett a „bűnös és galád" magyarországi ifjakkal. A tárgyalás során meg is kérdezte a fiunkat a Katonai Törvényszék elnöke: „Hogyha Kolozsváron is sor került volna egy olyan „bűnös" lázadásra a rendszer ellen, mint Magyarországon, résztvett volna-e a felkelésben?" A fiunk azt felelte: „Ha a többi magyar ifjú ment volna, akkor ő is velük tartott volna". Erre a hadbíró kijelentette, hogy „az akarat egyenlő a tettel, tehát ez súlyosbító körülménynek számít." A 8 évi börtönítéleten kívül még 5 évi politikai jogvesztésre, teljes vagyonelkobzásra ítélték, és kizárták Románia összes főiskolájáról.

Hogy Csaba fiunk 1959. május 22-én történt elítélése után milyen utat vagy utakat tett meg, milyen és hány börtönben raboskodott, és milyen körülmények között kötött ki a szamosújvári politikai elítéltek börtönében, nem tudjuk, mert erről fiunk sohasem beszélt, sem nekünk, a szülőknek, sem a testvéreinek, sem a későbbi feleségének. Nem akarta szeretteit szenvedéseinek és kínzásainak felemlegetésével terhelni." (Ezért a megrázó vallomásért köszönetet mondok nemcsak a szülőnek, hanem Miklós László újságíró barátomnak, a börtönviselt lelkészek életútját bemutató kötet szerkesztőjének is.)

1958. április 10-e és augusztus 4-e között 21 személyt tartóztattak le a betiltott Bethánia Egylet földalatti továbbműködtetése ürügyén. Az első letartóztatottak között volt Lőrincz János, akkor mikóújfalusi református lelkész, (jelenleg Érmihályfalván él) Bakó Pál és Nagy Jenő marosvásárhelyi laikus egyházi ember. Letartóztatták Szilágyi Sándor, Visky Ferenc, Antal Sándor (azóta elhunyt), Jakab Sándor református lelkészeket. A letartóztatottak között nyolc református lelkész volt, két tisztviselőnő, egy diakonissza, a többiek presbiterek, egyszerű egyháztagok voltak. A letartóztatottakat Marosvásárhelyen, Kolozsváron és Nagyváradon ítélték el, három csoportban, 5–22 év közötti javítófogházra, illetve kényszermunkára. A legsúlyosabb börtönbüntetésre Szilágyi Sándort (elhunyt), Visky Ferencet (jelenleg Nagyváradon él) ítélték. Visky Ferenc feleségét hét kicsi gyerekkel a bărăgani Olaruba, kényszerlakhelyre költöztették. Szilágyi Sándor Boldog rabság című kötetében, Visky Ferenc tanulmányok sorában írta meg börtönélményeit.

Börtönben sínylődött az unitárius egyház több jeles tanára, lelkésze, teológusa: Simény Domokos püspökhelyettes, teológiai tanár, Erdő János, a későbbi unitárius püspök (elhunyt 1996-ban), Nyitrai Mózes és felesége, Deák Berta, homoródkarácsonyfalvi lelkész, Kelemen Imre, a székelyudvarhelyi unitárius egyházkerület esperese, Szabó Dezső, Léta Áron lelkészek, Nyitrai Levente, Kelemen Csongor, Sándor Balázs teológus, Ambrus Imre római katolikus lelkész.

A zöldhatáron átszökő ötvenhatos erdélyi fiatalok

Eddig csak feltételes módban emlegették a magyar forradalmi harcokban tevékenyen is résztvevő erdélyi magyarokat, mert semmilyen konkrét adat nem állt rendelkezésre. Az 1989 decemberét követő oldódás jele, hogy végre meg mernek szólalni a közvetlen résztvevők. Közéjük tartozik a csikvacsárcsi Kovács Lajos, akit 1958. május 18-án tartóztattak le, mert törvénytelenül akart a határon átkelni a forradalom megsegítésére. Négy évi börtönbüntetésre ítélték, amit teljes egészében letöltött.

A baróti középiskola négy, 16 éves diákja — Bíró Benjámin Csikszentdomokosról, Kovács János és Mojszesz Márton Nagyajtáról, és Józsa Csaba Bibarcfalváról — 1956. november 9-én vonatra ült, hogy közvetlenül segítsék a forradalmárokat. Vonattal Nagyváradig, onnan Érmihályfalvára utaztak, ugyanis Bíró Benjámin az 1947-es szárazság idején itt vészelte át az éhség hónapjait. A gyerekek éjszaka próbáltak a zöldhatáron átjutni, azonban a nagy riadalomban és tájékozatlanságban Kovács János és Mojszesz Márton lemaradt. A két gyerek sikeresen túljutott a határon, s Nyíregyháza felé indult. Nyírszapolyban kértek szállást. Több ellenőrzést szerencsésen megúsztak, azonban belefutottak az egyik magyar járőrözö csoportba. Mindez november 13-án történt. Azt mondták, hogy Jugoszláviából szöktek át. Kalandos történetükhöz tartozik, hogy a naponta vagy óránként megismétlődő ellenőrzések és igazoltatások ellenére sem Nyugat felé indultak, hanem ottmaradtak Magyarországon, mert ők mindenáron a forradalmárokon akartak segíteni. És ez lett a vesztük! 1956 decemberében az egyik család (a Borbély családról van szó) a Pécs melletti Kárász községből még örökbe fogadta a két erdélyi gyereket, folytatták is a tanulmányaikat, azonban 1957 márciusában hívatták őket a rendőrségre. Először közölték velük: pontosan tudják, honnan szöktek át, ismerik a pontos adataikat, a szülők nevét. 1957. március 14-én a két szökevény gyereket letartóztatták. Már az sem segített, hogy a szülők beleegyeztek: a két kiskorú Magyarországon maradjon. A határőrség Debrecentől a magyar-román határig kísérte Józsa Csabát és Bíró Benjámint. Biharpüspökinél adták át a román határőröknek. Ami ezután történt, valóban rémregénybe illő. Vallatáskor főleg arra voltak kíváncsiak: ki biztatta őket a zöldhatáron való átkelésre? Hiába állított ki a magyar rendőrség olyan igazolást, hogy a két kiskorú semmilyen ellenforradalmi akcióban nem vett részt, Nagyváradon a katonai ügyészség mindkettőjüket 3–3 évi börtönbüntetésre ítélte. Csak hosszas kérelmezés után helyezték át őket a kiskorúak börtönébe, Nagyaknára, Ocnele Mari-ra. Közben végig kellett szenvedniök az 1958. július 14-i szamosújvári börtönlázadás megtorlását: gépfegyverrel belőttek a cellákba, majd minden indok nélkül verték az elítélteket. Józsa Csaba életben maradását annak köszönhette, hogy vizes mellhártyagyulladást kapott, így került vissza a szamosújvári börtön beteggondozójába. Ide hozták a Duna-deltai megsemmisítő táborok túlélőit, a csont-tébécés betegeket. Mellette halt meg a sepsiszentgyörgyi „koszorúzó diákok" elsőrendű vádlottja, Szalay Attila. Valójában agyonverték!

A szászrégeni „Palotás-csoport"

Akárcsak a baróti kisdiákok, a szászrégeni magyar gimnázium tanulói is kitörő lelkesedéssel fogadták a magyar forradalom hírét. A szervezkedést „Fekete Kéz" néven ismerték a környéken és a szekuritátén. A diákok egy része gyergyóditrói és szárhegyi származású volt, s az ötvenes évek eleji zendülés elfojtását ez a szervezet akarta

megtorolni. Kommunistaellenes jelszavakat írtak a falakra, ezt tették 1956 októberében-novemberében Szászrégenben is.

Mild Árpád szászrégeni diák kezdeményezte a szervezkedést. Nemes Sándor, Kiss Gábor, Mild Árpád és a gyergyószárhegyi Páll László arról beszélgettek, hogy át kellene szökniük a zöldhatáron, hogy a forradalom mellé álljanak és segítsék a forradalmárokat. Páll László egy kis kaliberű revolvert is szerzett, amelyet a határátlépésnél védekezésre akartak használni. A szekuritáté valamit sejtett, s az egyik szilenciumról kihallgatásra vitték a kisdiákokat. Akkor még nem találták meg a revolvert, a diákokat is hazaengedték. A román és magyar iskolák 1959-es egyesítése új lendületet adott a csírájában elhalt szervezkedésnek. Szászrégen környékét többségében románok lakták és lakják. Az egyesítést könyörtelenül végrehajtották: a magyar osztályt átvitték a román iskolába, helyébe hozták a párhuzamos román osztályt. A kollégiumban is egy magyar tanuló mellé mindig egy románt helyeztek. A volt régeni osztálytársak, Palotás András, Páll László, Bedő Gedeon szervezkedtek: a magyarok kapják vissza a jogaikat, állítsák vissza a régeni magyar iskolát, ne legyen vegyes, mert az a teljes elrománosításhoz vezet. Naivan úgy képzelték el, hogy aláírásokat gyűjtenek, s mellékelik a követeléseket is:

– Az összes magyar iskolák visszaállítása

– A magyar egyetemek visszaállítása és az egész oktatási helyzet nemzetközi fórumok elé terjesztése.

– Ha mindezeket a követeléseket nem teljesítik — emlékezik Páll László —, akkor követeljük Erdély függetlenségét vagy Magyarországhoz való csatolását. A csoport tagjainak egy része Marosvásárhelyen technikumba járt, onnan követték és szervezték a szászrégeni „akciót". Az aláírásgyűjtés lassan haladt, Nemes Sándor és Nagy József rádiójavító a fegyverek beszerzését tartották a legfontosabbnak. Nemes Sándor elutazott Gyergyószárhegyre, hogy felkutassa a csűrökben, padlásokon eldugott fegyvereket. Valószínűleg árulás folytán, felgöngyölítették az egész szervezkedést. 1960 júniusában tartóztatták le a csoport 24 tagját, majd következtek a kihallgatások.

A vallatók elsősorban a magyar forradalommal való szolidarizálásra, a zöldhatáron való illegális átkelési tervre voltak kíváncsiak. Mindenáron koncepciós pert akartak kreálni az egész szervezkedésből. Ezért azzal vádolták a diákokat, hogy az augusztus 23-i ünnepségen fegyveres támadást akartak indítani a dísztribün ellen, s hogy Erdély Magyarországhoz való csatolását követelték. Néhányukat azzal is vádolták, hogy 1956-ban tiltott határátkelésre készültek. A fő vádpont: Erdélyben is „ellenforradalmat" akartak kirobbantani. Mivel megtalálták a Gyergyószárhegyről hozott rozsdás fegyvereket, s a kis kaliberű revolvert, a fegyveres felkelés tervét is ráfogták a részben még kiskorú gyerekekre. Szigorú büntetésekkel próbáltak példát statuálni. A büntetések:

Palotás Árpád 23 év, Szilágyi Árpád 22 év, Czimbalmos Balázs 22 év, Czimbalmos Károly 20 év, Ilyés Alajos 18 év, Simon Gyula 16 év, Kertész András 16 év, Páll László 16 év, Bara Lajos 15 év, Gáspár Domokos 15 év, Keresztes Ignác 15 év, Papp József 12 év, Fülöp Ákos 10 év, Kovács Pál 10 év, Kolcsár Géza 10 év, Bedő Gedeon 10 év, Fülöp Antal 8 év, Hadnagy István 8 év, Bartis János 8 év, Bíró Károly 6 év, Szilágyi Lajos 6 év, Ambrus Hedvig 1 év, Dezső Katalin 1 év, Vass Julianna 1 év.

Sepsiszentgyörgyi „koszorúzók"

A magyar forradalmi események hatására alakult meg a sepsiszentgyörgyi Gyertyánosi Gáborék Libóc részi lakásában a Székely Ifjak Társasága. Alapító tagok: Szalay Attila, Jancsó Csaba, Bordás Attila, Jancsó Sándor, Gyertyánosi Gábor, Gyertyánosi Csaba, Sándor Csaba, Molnár Béla és Szabó Lajos. Valamennyien a helybéli Székely Mikó Kollégium diákjai voltak. Később csatlakozott a szervezethez három lány a textiliskolából.

A forradalmi harcok nagyon foglalkoztatták a kisdiákokat, „edzették" magukat az eljövendő „nagy harcokra": kést dobáltak, fejszével célba dobtak, közös kirándulásokat szerveztek. Romantikus lelkesedésüket, gyerekes naivságukat mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az uzsonnát is a kriptában fogyasztották el, hogy ezzel is edzzék magukat. Ezután már csak vérszerződés következhetett. Szabó Lajos karján még ma is látszik a sebhely. A szervezet tagjai esküt tettek, majd megválasztották a vezetőséget. Az elnök: Szabó Lajos, mert ő volt az idősebb. Ezért kapott 15 évi börtönbüntetést. A másodrendű vádlott Bordás Attila volt. Kidolgozták az alapszabályzatot is. A szervezkedés modelljéül az Ifjú Gárdát választották.

A magyar forradalom leverése után a szervezkedés fokozatosan megszűnt. Még el-eljártak kirándulni — (az ott készült fényképek corpus delictinek számítottak) —, tartották a barátságot, de már nem gyűléseztek. 1957. március 15-én, majd 1958. március 15-én a csoport néhány tagja megkoszorúzta a Sepsiszentgyörgy központjában lévő 1848-1849-es emlékművet.

A vádirat a gyerekes dolgot óriásira fújta fel: „A Mikó Kollégium meggondolatlan, felelőtlen diákjai közül egynéhányan a magyarországi ellenforradalmi agitáció hatására arra vetemedtek, hogy a népi demokratikus rendszer ellen fegyveres szervezetet alakítsanak, amelynek tagjai — a magyarországihoz hasonlóan— fegyveres terrortámadásokat hajtanának végre hazánkban. A banda tagjai soviniszta elfogultságukban nem átallottak 1957. március 15-én titokban koszorút elhelyezni az 1848-as emlékmű talapzatára, de az 1956-os magyar ellenforradalmárok emlékére. A tettüket megismételni akaró bandita azonban 1958. március 15-én lebuktak s megkapták méltó büntetésüket."

A szervezet legidősebb tagja Szabó Lajos volt, ő akkor töltötte a 26. életévét, Szarkay Attila 18 éves volt, a többiek 15–16 éves gyerekek. Később az alapító tagokhoz csatlakozott Szász Farkas, Szász János és Demeter Szabolcs, de ők hamar lemorzsolódtak, így a súlyos börtönbüntetést elkerülték. A gyerekek úgy képzelték el, hogy a SZIT név már önmagában is jelképes, tehát szítást, lázítást is jelent. A nevet a szekuritátén és bíróságon SZISZ-re változtatták (Székely Ifjak Szövetsége), hogy mindenáron rájuk foghassák a tudatos rendszerellenes fegyveres szervezkedést. Az első koszorúzásnál Jancsó Csaba, Jancsó Sándor, Bordás Attila és Gyertyánosi Csaba volt jelen. Sepsiszentgyörgyön hamar elterjedt a hír: megkoszorúzták a negyvennyolcas emlékművet! A hatóságokat és a szekuritátét is annyira meglepte, hogy csak március 15-én délután szedték le az emlékműre március 14-én éjjel elhelyezett koszorút. A diktatúra nyomasztó éveiben valóban felemelő és bátor tett volt a kisdiákok koszorúzása. Az egész város és környéke megmozdult, a diákság körében nagy volt az izgalom. A parázs alatt izzott az elégedetlenség.

1958. március 15-én is hasonló körülmények között próbálták megkoszorúzni az 1848-as emlékművet. Ekkor is az 1956-os forradalom áldozataira akartak emlékezni és emlékeztetni. Hárman voltak a csoportban: Bordás Attila, Jancsó Sándor és Gyertyánosi Csaba. Amikor Bordás Attila a koszorút az emlékmű talapzatán elhelyezte, megszólalt a szekus sípszó, minden irányból rohantak feléjük, Bordás Attilát elfogták, a másik kettő elmenekült, csak később fogták el őket. Bordás Attilát rettenetesen megverték, véres lett az arca, ruhája. Alig múlt tizenhat éves!

Miközben a kiskorú gyerekeket a marosvásárhelyi szekuritáten vallatták, a Székely Mikó Kollégiumban sor került a nagy „színjátékra": összecsődítették a kollégium diákjait, s kemény szavakkal bélyegezték meg a letartóztatottak „ellenforradalmi" magatartását, s figyelmeztették valamennyiüket: ha valaki hasonló bűnt követ el, azonnal börtönbe zárják. A tárgyalásra Marosvásárhelyen, 1958. június 3-án került sor. Ezúttal is a szadista Macskási Pál volt az elnök. Cazan ügyész fasiszta, horthysta, ellenforradalmi bandának nevezte a SZIT kilenc letartóztatott tagját és halálbüntetést kért a gyerekekre.

Valóban elrettentő ítéleteket hirdettek ki: Szalay Attila 18 év (meghalt a börtönben! – T. Z.), Szabó Lajos 15 év, Gyertyánosi Csaba és Bordás Attila 12–12 év, Gyertyánosi Gábor és Jancsó Csaba 10–10, Jancsó Sándor 8, Sándor Csaba 7, Molnár Béla 6 évi szigorított börtönbüntetést kapott. Mindez kényszermunkával is párosult, függetlenül attól, hogy az elítéltek, kettő kivételével, kiskorúak voltak. A börtönben, a duna-deltai megsemmisítő táborokban, a kiskorúak nagyaknai börtönében a legkegyetlenebbül bántak a koszorúzó gyerekekkel. Jancsó Csabával a zsilávai börtönben készítettem tévéinterjút: közel negyven év távlatából is borzalommal emlékezett az elszenvedett kínzásokra, verésekre.

A „koszorúzók" tettéhez szorosan kapcsolódott a sepsiszentgyörgyi „Kossuth Kör" nevű szervezkedés. A budapesti Petőfi Körhöz hasonlóan vitákat szerveztek a nép körében jelentkező elégedetlenségek kapcsán. Mindannyian lebuktak, a résztvevőket 15–20 évi börtönbüntetésre ítélték: Nagy Lászlót 20, Erőss Jánost 15, Csákány Zsigmondot 12, Tompa Editet 7 évi börtönbüntetéssel sújtották. Mindannyian értelmiségiek voltak.

A csíkmadarasi és csíkdánfalvi „Gál Péter Csoport"

Az „osztályharc", a kuláklisták, jogos elégedetlenséget váltottak ki a csíki falvakban is. Az 1956-os forradalom itt is szervezkedésre késztette az embereket. A magyar forradalomtól várták sorsuk jobbrafordulását. A forradalom leverése után a kommunista hatalom „kivárt" egy ideig, majd lecsapott a szervezkedőkre. A hírhedt 209. cikkely értelmében „társadalmi rend elleni szövetkezés, tiltott kiadványok őrzése és a feljelentés elmulasztása" vádjával állították őket bíróság elé. 1959. október 10-én tartóztatták le Gál Péter csíkdánfalvi „kulákot", október 16-án Bálint Tivadar csíkmadarasi plébánost. Rövid időn belül a marosvásárhelyi szekuritáté vallató-szobáiba hozták a madarasi Mihálcz Andrást és a csíkszeredai Seiwarth Lászlót. Mihálcz András a Szoboszlay Aladár magyarpécskai plébános nevével fémjelzett szervezkedés vádlottjaként állt a bíróság elé. „Bűnüket" tetézte az 1956-os események pozitív értékelése, valamint a kollektivizálás káros következményeinek hallgatóság előtti bemutatása. Bálint Tivadar plébános az 1956-os magyar forradalom idején a Szabad Európa Rádiót

hallgatta, szidalmazta a kollektivizálást és elmulasztotta feljelenteni társait.[24] Felrótták neki, hogy tagja volt az Erdélyi Magyar Pártnak és kulák családból származott. A társadalmi rend elleni szövetkezés vádjával már 1949-ben 3 hónapi javítófogházra ítélték. Az 1956-os magyar forradalommal való együttérzésért 18 évi börtönbüntetéssel sújtották. Gál Pétert és Mihálcz Andrást 25-25, Seiwarth Lászlót 10 évi börtönbüntetésre ítélték.

Erdélyi Magyar Ifjak Szövetsége – EMISZ

A résztvevők számát tekintve ez volt a legjelentősebb 1956-hoz kapcsolódó erdélyi szervezkedés. Szoboszlay Aladár szervezete a Partiumot, a Székelyföldet és Turnu Măgurele környékét próbálta átfogni, az EMISZ kizárólag a Székelyföldet. Az utóbbi alapító tagjai elsősorban középiskolás diákok, szakközépiskolás tanulók voltak, majd csatlakoztak hozzájuk református, unitárius és római katolikus lelkészek, teológusok, tanárok, szakmunkások, gazdálkodó emberek. Az EMISZ-szel kapcsolatosan mintegy 1000 embert hurcoltak meg, közülük 77 személyt állítottak bíróság elé, ítéltek el nehéz börtönévekre. Az EMISZ központja Brassó, amely egészen 1959-ig nagyon erős magyar szakmai iskolaközpont volt, ide jöttek mesterséget tanulni a székelyföldi fiatalok. (Az EMISZ ürügyén még az írmagját is kiirtották a brassói magyar nyelvű szakoktatásnak! – T. Z.)

A szervezkedést megkönnyítette, hogy 1956 nyarán a brassói szakmunkás tanulók közül többen is Magyarországon jártak, első kézből kapták az erjedéssel kapcsolatos információkat. Közéjük tartozott Lay Imre, a szervezet későbbi titkára: 1956. október 23-tól kezdődően a „fülünk a rádióra nőtt". (Lay Imre) Azt remélték, hogy a magyar forradalom hatására Romániában is megmozdulásokra kerül sor. Hogy ez ne érje őket váratlanul, szervezkedni kezdtek. Tanácstalanok voltak, ezért elmentek magyar szakos tanárukhoz, Opra Benedekhez, aki figyelmeztette őket a szervezkedésből származó veszélyekre, majd azt tanácsolta: ha mindezt a magyar kultúra érdekében teszik, akkor vonják be a szakmunkás fiatalokat.

A két évvel ezelőtt elhunyt, a magyarországi Tolnamőzsön élő Orbán László, a Domoszlón jegyzősködő dr. Kóta Péter feljegyzéseiből, valamint a Romániában élő egykori tagok visszaemlékezéseiből, s a bűnvádi eljárások többezer oldalra rúgó dokumentumaiból összeáll a „kép", az EMISZ kétéves története.

A magyar forradalom leverése után a brassói fiatalok elhatározták: létrehozzák a szervezetet: „... Brassó, 1957. Néhány forró homlokú ifjú dugja össze a fejét ebben a három nemzetiségű városban... Tudták, határozottan vallották: 1956. október 23-a szabadságharc volt. Az erdélyi magyarságot is rombolni kezdte a szocialista nemzetköziség román ízű politikája. Valamit tenni kell, legalább fékezni ezt a... nemzeti szétmállasztást. Diákok, egyetemisták, munkásifjak szervezték meg az Erdélyi Magyar Ifjak Szövetségét Brassó központtal. A szövetség behálózta a Barcaságot, Háromszéket, Csíkot, Udvarhelyszéket, Medgyest, Segesvárt, Kolozsvárt. Programot fogadott el és megválasztotta képviseletét. Elnök: Orbán László, társelnökök: Vinczi János és Sándor Balázs, titkár Lay Imre, jegyző Mátyás Ernő, pénztáros Lay György... Munkájuk nyomán a konfirmándusok újra népviseletben állottak az Úr asztalához, Székelyföldön

[24] Marosvásárhelyi Állami Levéltár. Katonai Ügyészség levéltára: 726/1959. számú ügyiratcsomó. Vö. Pál Antal Sándor, Ördögh Imre, Balázs Dénes, Miklós Márton: Csíkmadaras. Egy felcsíki falu hét évszázada. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1996. 150–151.

ismét faragták a székelykapukat..., fékezték a vegyes házasságokat, írásban és szóban serkentették a nemzeti öntudatot, amely elsőrendű üggyé vált és számos ifjú és koros immár büszkén vallotta önmagát magyarnak. Színjátszócsoportok alakultak ebben a szellemben és kórusok... Fehéregyházán már nyíltan lépett fel az EMISZ."[25] (Orbán László, alapító elnök).

Az alapító tagok 1957 februárjának végén letették az esküt. Minderre Orbán Lászlóék kertjének egyik eldugott részében került sor. Az asztalra rátettek egy kisebb piros-fehér-zöld zászlót, majd Orbán László halkan mondta az eskü szövegét, a tagok rátették kezüket a zászlóra és rendre megismételték az eskü szövegét: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, hiszek Magyarország felvirágozásában!"

Orbán László egy zöldfedelű füzetbe íratta be a tagok névsorát. A szervezet célja az volt, hogy olyan erdélyi ifjúsági szervezetet hozzanak létre, amely összegyűjti az erőszakos kollektivizálás során tapasztalt túlkapások jegyzékét, a kötelező beszolgáltatással járó visszaélések, a falvakat rettegésben tartó „fekete autó" okozta lelki traumák minden fontosabb panaszát. Az értelmiség, a módosabb gazdák igen jelentős része a Duna-csatornánál, a bărăgani kényszerlakhelyeken hosszú éveken át szenvedett. A „szocialista humánum" szellemében olyan égbekiáltó törvénytelenségeket, atrocitásokat követtek el (gondoljunk a falvak szélén tucatjával agyonlőtt kiváló gazdaemberekre!), amelyekre — az EMISZ tagjai szerint — ideje felhívni a világ közvéleményének figyelmét. Ezért döntöttek amellett, hogy az erdélyi magyarság panaszait eljuttatják a nemzetközi szervekhez, elsősorban az ENSZ-hez.

Az EMISZ-nek alapszabályzata is volt, amelyet az IMSZ (Ifjúmunkás Szövetség) szervezeti szabályzata alapján dolgoztak ki. Külön fejezetben tárgyalták az EMISZ szervezeti felépítését, külön a tagság összetételét, valamint a jogokat és kötelességeket.

A megalakulást követően elhatározták, hogy az állam által tiltott minden ünnepet köszöntenek, kezdve a vallási ünnepekkel, folytatva március 15-e, augusztus 20-a, október 6-a megünneplésével.

Már előzetesen, 1956. november 4-e után az orosz tanár tudomására hozták, hogy az orosz nyelvet többé nem tanulják. Ezt az iskola többi diákja is tetszéssel és egyetértéssel fogadta.

Orbán László javaslata és jelentős közreműködése révén szorgalmasan gyűjtötték az erdélyi magyar falvak panaszait, megkezdték az Orbán László feljegyzéseiben is emlegetett közművelődési tevékenységet.

Brassó hatalmas olvasztótégely! Az ott tanuló fiatalok szeme láttára sorvad, asszimilálódik az ottani magyarság. Éppen ezért az EMISZ tagjai próbálták meggyőzni a fiatalokat a vegyes házasságok hátrányairól, próbálták legalább lelassítani az asszimiláció folyamatát. Ehhez kapcsolódik az abortusztörvény elleni küzdelmük. Szerették volna megakadályozni a magyarság számbeli apadását. A vegyesházasságok és az abortusz elleni küzdelmet Nyitrai Mózesné Deák Berta homoródkarácsonyfalvi unitárius lelkésznő javaslatára iktatták a programjukba. (Nyitrai Mózes visszaemlékezése)

Terveik között szerepelt: minden magyar településben egy EMISZ-szervezet létrehozása.

---

[25] *Bartis Ferenc:* Az 1956-os erdélyi-romániai valóság megközelítése. Hitel. IV. évfolyam, 1991/26. szám. 59–60.

Az EMISZ-tagok 1957. március 15-én, Fehéregyházán, a Petőfi-emlékműnél megszervezték az ötvenes évek második felének egyik legfelemelőbb emlékünnepségét. Mindez akkor történt, amikor a szekuritáté egyre-másra tartóztatta le a magyar forradalommal és szabadságharccal szolidaritást vállalókat, amikor a Szabad Európa Rádió vagy az Amerika Hangja hallgatása is elegendő volt ahhoz, hogy embereket börtönbe zárjanak. Az EMISZ-tagok 1957. március 15-i bátor megemlékezése így kap „történelmi hátteret".

1957. március 15-én mintegy 20 fiatal gyűlt össze — már a kora reggeli órákban — a fehéregyházi turulmadaras emlékműnél. Orbán László beszédében összehasonlította az 1848-as és az 1956-os forradalmat, kihangsúlyozta a két forradalom eszmei azonosságát. A fiatalok Petőfi-verseket szavaltak, éltették 1848 és 1956 örökségét. Bár mindenkinél volt nemzetiszínű kokárda, senki nem merte kitűzni a kabátja hajtókájára. A megemlékező műsor másfél órát tartott, senki és semmi nem zavarta annak ünnepélyességét. A fiatalok rendkívül büszkék voltak bátor tettükre. 1848 és 1956 számukra a világszabadság szent eszméjét jelentette. Ennek bukását siratták Fehéregyházán.

Az ünnepség után mindenki hazautazott, azzal a felemelő büszkeséggel, hogy mindezt a tiltások ellenére is meg merték tenni. Ezt követően némi lanyhulás következett be a szervezet életében, de a tagtoborzás tovább tartott.

Sándor Balázs úgy lett az EMISZ alapító tagja, hogy unitárius teológusként 1956. november elején Brassóban egy unitárius lelkészt helyettesített. Ekkor találkozott és ismerkedett meg Orbán Lászlóval. Tulajdonképpen ekkor határozták el az EMISZ létrehozását. Orbán Lászlóval úgy egyeztek meg, hogy a brassói központot vezesse az alapító elnök, a kolozsvárit pedig Sándor Balázs. Orbán László állandóan levelekkel ostromolta Sándor Balázst, hogy tartsa magát a megállapodáshoz. Sándor Balázs a magyar forradalom vérbefojtása után értelmetlennek tartotta az egészet, nem válaszolt Orbán Lászlónak. Orbán László minden levélnek egy másodpéldányát megőrizte, már-már megszállottan mindent feljegyzett. Egy kék borítékba helyezett levél révén bukott le valójában az EMISZ.

A brassói székhelyű szervezetnek nem volt gyűlésterme. Ezért Orbán László levelet írt a brassói római katolikus és unitárius lelkészeknek, amelyben kérte: biztosítsanak egy kis termet, ahol időnként összegyűlhetnek, elbeszélgethetnek. Lay Imrét bízta meg Orbán László a levél átadásával. Lay Imre nem volt templombajáró, ezért átadta a barátnőjének, Bajzát Máriának, aki továbbította a lelkészeknek. Ezek később elismerték: alattomos provokációra gyanakodtak és a levelet felvitték a szekuritátéra. A felgöngyölítés — a grafomániás Orbán László feljegyzései révén — nagyon gyorsan ment, azonban a hatalom, a szekuritáté rendkívül aljas módon kivárta, hogy a kisdiákok nagykorúvá váljanak, s felnőttekként hozzanak ellenük elrettentő ítéleteket.

Az alapító elnök, Orbán László ellentmondásos személyiség volt. Minden egykori EMISZ-tag ebben egyetért. Gagyi Balla István idézett tanulmányában részletesen elemzi ezt.[26] Orbán László széles látókörű, szónoki tehetséggel, érzékenységgel megáldott fiatalember volt, aki egyformán járatos volt az irodalomban, a napi politikában és a művészetben.

[26] Magyar '56. Gagyi Balla István tanulmánya. II. kötet, 243.

Az unitárizmust tekintette megváltó vallásnak, ez biztosított számára lelki megnyugvást. Gyakran végzett lelkész- és kántorhelyettesítő munkát, mindenkivel szemben segítőkész és előzékeny volt. Meghallgatta a hívek panaszait, a maga módján próbált segíteni rajtuk. Kulturális téren számos kezdeményezés elindítója volt. Munkáját túlzott lelkiismeretességgel végezte. Ezek a kivételes tulajdonságok eleve „predesztinálták" vezetői szerepkörére. Társainak imponált az is, hogy állandó konfliktusban állott dogmatikus kommunista édesapjával.

A mérleg másik serpenyőjében azonban ott álltak emberi gyengeségei: felületessége, csak szélsőségekben mozgó emberi habitusa, félénksége. Ha dicsérték, önelégültté vált, önbizalma ilyenkor nem ismert határt. Ha ráijesztettek, hamar megbicsaklott. Túlzott ambíciói is sok kárt okoztak. Többszáz oldalas feljegyzései, utólag írt naplójegyzetei bizonyára segítenek ellentmondásos személyisége pontos körülírásában. Ma már egyértelmű: az EMISZ lebukásához nemcsak az ominózus levél járult hozzá, hanem az a nagy naivság is, mellyel a brassói kisdiákok szervezetüket felépítették, működtették. Ebben Orbán Lászlónak meghatározó szerepe volt. A letartóztatásra így emlékszik vissza Nyitrai Mózes, egykori homoródkarácsonyfalvi, jelenleg Dicsőszentmártonban élő unitárius lelkész:

„1958. augusztus 8-án Oklándra mentünk a feleségemmel a moziba. A moziból kijövet egy-két mondat erejéig kiértékeltük a látottakat. (...) A paplak előtt sötét emberárnyék a holdvilág alatt. A Rácpatak medrében, mely a papi lakás mellett van, egy gépfegyver nekiirányítva a kapunak. Az udvaron egy másik gépfegyver.

(...) Egy zöldfedelű könyvet (jegyzőkönyvet) kértek tőlem. Egy zöldfedelű füzet. Adjam elő. Magatartásomból elhitték, hogy fogalmam sincs, miről van szó. A feleségemhez fordultak, ha ő tud róla, adja elő. Kicsit habozott, aztán előadta a füzetet, látva, hogy csak vesztünkre van a félrebeszélés. Orbán Laci önképzőkörének jegyzőkönyve volt, melyet hozzánk rejtett el, mivel a Petőfi-ünnepély után egy párszor bevitték a vallatóba, s hogy a jegyzőkönyvben szereplőket így mentse a letartóztatástól.

Nem lehetett! Ki kellett adnia mind a százegynéhányat, akit beszerveztek. Ki kellett adnia „Jóanyámat" (Nyitrai Mózesnét – T. Z.), aki azt a relif koszorút készítette. Meg kellett mondani, hogy készült a szervezkedés. El kellett ismernie, hogy a magyar események késztették a szervezet létrehozására és hasonlókról álmodoztak gyerektársaikkal. Így lett belőle a veszedelmes EMISZ."

1958. augusztus 8-án tartóztatták le Kelemen Imre Székelyudvarhely kerületi unitárius esperest, Végh Mihály homoródújfalvi unitárius lelkészt. Nyitrai Mózes családjából négy személyt szállítottak a marosvásárhelyi szekuritátéra. Előzetesen már letartóztatták Orbán Lászlót, az EMISZ más vezetőit, majd rendre a teljes tagságot. Nyitrai Mózeséknél a házkutatáskor nemcsak a jegyzőkönyv került elő, hanem az EMISZ Nyitrai Mózesné által varrt két szalagja is: „A haza mindenek előtt!", „A szabadság kiragad a halálból!"

1959. március 9-e és 19-e között a marosvásárhelyi törvényszék épületében zajlott a letartóztatott 77 személy monstre pere. Ezúttal is a kolozsvári Katonai Törvényszék bírói tanácsa és Macskási Pál hadbíró őrnagy döntött ifjú életek további sorsa fölött. Orbán László, Opra Benedek, Nyitrai Berta, Sándor Balázs, Vinczi János egyenként 25 évi szigorított börtönbüntetéssel fizettek EMISZ-tagságukért. Az akkori igazságszolgáltatás cinizmusát bizonyítja, hogy a vádiratban „fegyveres szervezkedést" em-

legettek, holott a házkutatások során még rozsdás fegyvert sem találtak. A szervezet tagjait 5–20 év közötti börtönbüntetéssel sújtották. Legtöbbjüket azért, mert nem jelentették fel társaikat. Fiatal, munkaképes tagsága volt az EMISZ-nek. Nagy részük a Duna-Delta, a Duna-szigetek megsemmisítő-táboraiban, Peripráván, Grinden, Salceán, Luciu-Giurgeni-ben, Galacon, a „Gironde" és „Ileni Levendi" rabhajón, Sfistofcán töltött nehéz börtönéveket:

Orbán László, Opra Benedek, Nyitrai Berta, Sándor Balázs, Vinczi János 25 év, Borcsa Mihály (tiszteletbeli EMISZ-es) 20 év (elhunyt), Ambrus János 20 év (elhunyt), Lay Imre 20 év, Balogh-Sipos Mihály 20 év, Erzse Imre 20 év, Sós Lajos 20 év, Deák Géza 20 év, Mátyás Ernő 20 év, Albert Mihály 18 év, Ferencz Tibor 18 év (elhunyt), Nemes József 18 év (elhunyt), Máthé József 18 év (elhunyt), Ördögh Dezső 18 év (elhunyt, Amerikában élt), Lay György 18 év, Lay Günther 18 év, Aczél Ferencz-Károly 17 év, Sebestyén Géza 17 év, Korbuj Péter 17 év, Tiboldi Dénes 16 év, Kelemen Imre 15 év (elhunyt), Kelemen Csongor 15 év, Bálint (Papp) Mihály 15 év, Simon Márton 15 év, Kajcsa István 15 év, Balázs Géza 15 év (elhunyt), Gáll Tibor 15 év, Kölönte Tamás 15 év, Kovács Ferenc 15 év, Dobay Szilveszter 15 év, Krivorik Máté 15 év, Biró Károly 15 év, Deák Gyula 15 év, Fosztó Zoltán 15 év, Kántor Gyula 15 év, Simon Gyula 15 év, Bedő Gábor 13 év, Fazekas Sándor 12 év, Biczó János 12 év, Simon Gyula 12 év (elhunyt), Kósa Mihály 12 év (elhunyt), Dudicska Albert 12 év, Patakfalvi János 12 év, Gergyai Mihály 12 év, Szacsvai György 12 év, Szőcs József 12 év, Varga Sándor 12 év, Bencze József 10 év, Hadházi Béla 10 év, Bódi János 10 év, Szabó Dezső 10 év, Sós Fitori Sándor 10 év (elhunyt), Bibó László 9 év, Olosz Vilmos 9 év, Nyitrai Levente 7 év, Berecz Gyula 6 év, Máthé József 6 év, Szász Gergely 6 év, Tana József 6 év, Ady Béla 5 év, Bede István 5 év, Kajcsa András 5 év (elhunyt), Préda Imre 5 év, Kósa Bálint 3 év, Erzse István 3 év.

Az olvasó először találkozik az elítéltek teljes névsorával, valószínű, az egykori börtönviseltek számára is revelációként hat, hogy ennyi fiatal azonosult 1956 eszméivel.

A Kádár János vezette magyar párt- és állami küldöttség 1958 februári romániai látogatása során a küldöttség tagja, Kállai Gyula, miután hangsúlyozta marosvásárhelyi beszédében, hogy Magyarországnak semmiféle területi igénye nincs, a következő kijelentést tette: „Mi eddig is tudtuk és nagyra értékeltük, most személyesen is tapasztalhattuk, hogy a Román Népköztársaságban megvalósult a nemzetiségek jogegyenlősége, a politikai, gazdasági és kulturális élet minden területén."[27] Pedig a terrorhullám a látogatás időpontjában sem szünetelt, a letartóztatások folytatódtak. Velitsek Endre, marosvásárhelyi agrármérnök és mások, felháborítónak találták az ilyen kijelentéseket. Elkeseredett kifakadásukat a „szolgálatos fülek" azonnal jelentették, s Velitsek Endrét és Nagy Samut gyorsított eljárással 25 évi szigorított börtönbüntetésre ítélték.

Tovaszállt a remény, amelyet a romániai, erdélyi magyarok az 1956. évi magyarországi forradalomhoz fűztek. A Fodor Pál nevével fémjelzett per tárgyalásán mondotta a nagytekintélyű Odorik Atya: „A mi bűnünk az, hogy reménykedtünk! Ha Romániában a remény bűn, akkor mi, romániai magyarok, mind bűnösök vagyunk!"

[27] Vörös Zászló. Az RMP Magyar Autonom Tartományi napilapja. XII. évfolyam, 1958. február 26. 1–4.

Zoltán Tófalvi

LES REFLETS DE LA RÉVOLUTION HONGROISE DE 1956 EN ROUMANIE, EN TRANSYLVANIE

(Résumé)

Les reflets de la révolution et de la guerre d'indépendance hongroise de 1956 en Roumanie et en Transylvanie sont inconnus pour l'opinion publique hongroise. Les informations, par la suite du black-out hermétique, ne passèrent pas à l'autre côté de la frontière de la Roumanie et de la Hongrie.

Les recherches des dernières années éclairèrent que la révolution et la guerre d'indépendance hongroises firent le plus fort écho précisément auprès les Hongrois de la Transylvanie. En plus l'automne de l'année 1956 est un moment exeptionnel de l'histoire des relations roumano-hongroises: des étudiants roumains des universités de Temesvár de Bucarest et de Brasso des intellectuels se solidarisèrent avec les insurgés armés de Budapest et de la campagne. 2 500 étudiants universitaires furent arrétés à Temesvár dont 31 furent condamnés à prison.

L'abattement de la révolution hongroise offrit à la dictature communiste roumaine un prétexte occasionnel à détruire l'élite des intellectuels hongrois. Plusieurs millers furent enfermés en prison, plusieurs dix milles personnes furent accablées par la suite des représailles. 15 personnes furent condamnées à peine de mort par procès tribunal, 14 furent exécutées. Les proches des exécutés en Transylvanie ne savent pas même aujourd'hui le lieu de repos de leurs bien-aimés alors qu'en Hongrie on rendit justice plus ou moins aux martyrs de la révolution. Le cynisme du pouvoir passe toutes les valeurs. Les "dossiers de Secou" sont toujours inatteignables aux chercheurs et à ceux qu'ils cernent directement, le Parlement s'attarde à accepter la loi.

L'importance des reflets de 1956 en Transylvanie est que l'intégrité de la nation hongroise communiait, était présent à l'esprit dans les combats. Des étudiants, des universitaires essayèrent de passer la frontière naturelle pour aider les révolutionnaires. Ceux qui arrivèrent à y passer furent arrétés par le régime kadarien et furent refoulés en Roumanie où ils pouvaient s'attendre la peine de prison la plus sévère.

Les représailles infligeaient les Hongrois de Transylvanie plus sévèrement que leur proportion ne les expliquait La dimensions des arrestations se manifeste par le fait que mille personnes furent accablées à propos des mouvements de l'Alliance des Jeunes Hongrois de Transylvanie articulée à Brassó. 77 personnes furent condamnées là. L'Alliances des Jeunes Aspirants àla Liberté fonctionnait à Nagyvárad, 504 membres furent arrétés. Seul le tribunal de Marosvásárhely rendait des sentences contre 700 personnes d'environs. D'après mes comptes 6000 ans de peine de prison infligeait les Hongrois de la Transylvanie! Les recherches sont difficiles car les données officielles sont inatteignables, les participants des événements ont peur toujours des représailles ultérieures.

Il est de caractère de fait: même des étudiants de douze-quatorze ans furent condamnés à prison de 2-4 ans parce qu'ils avaient manifesté leur communion avec la révolution hongroise. Des commémoration de 40 ans de trois grands procès de Transylvanie auront lieu cette année: les Hongrois commémoront aux 10 et deux exécutés du "procès Szoboszlay", et du groupe d'Érmihályfalva, ainsi qu'à ceux qui furent battus à mort dans les prisons. Le procès caractérisé par le nom du juriste du droit international dr. István Dobai est remarquable parce que ce fut le premier cas où on essayait de faire savoir les plaintes des Hongrois de Transylvanie à l'ONU. Tels plans furent envisagés par les membres de l'Alliance des Jeunes Hongrois de Transylvanie.

Les recherches ulterieures doivent constituer la chronique d'aspiration intégrale de l'histoire de 1956 en Transylvanie.

REACTIONS TO THE REVOLUTION AND WAR OF INDEPENDENCE OF 1956 IN RUMANIA, ESPECIALLY IN TRANSYLVANIA

by Tófalvi Zoltán
(Summary)

The Rumanian, especially Transylvanian reactions to the Hungarian revolution and war of independence of 1956 are still unknown to the Hungarian public. The news-ban has been complete.

Recent research has, however, found that the Hungarians of Transylvania reacted the most strongly to the events on the other side of the frontier. At the same time, the autumn of 1956 was

a special period in the history of Rumanian-Hungarian connections as well, since many Rumanian university students and intellectuals of Timioara (Temesvár), Bucureti (Bukarest), and Braov (Brassó) sympathized with the armed uprising in Hungary. 2.500 university students were arrested in Timioara alone, of whom thirty-one were sentenced to prison.

The defeat of the Hungarian revolution gave a handle to the Communist dictatorship of Rumania for settling the bill with the Hungarian intellectual elite of the country. Several thousand people were sent to prison and tens of thousands were harrassed and defamed. Fifteen persons were sentenced to death and fourteen of them were executed. While in Hungary the martyrs of the revolution have been rehabilitated since then, the burial places of those executed in Transylvania are still unknown to their family members and the public. Those in power are extremely cynical. The old files of the secret police are still inacessible and the Rumanian Parliament keeps postponing the decision about them.

The significance of the Transylvanian reaction to the events of 1956 lies in the fact that the whole Hungarian nation, i. e., also those on the other side of the border, were there in spirit. Students tried to cross the border illegally to help the revolutionaries. Those who managed to do it were arrested by Kádár's police and passed to Rumania where they were sentenced to long years in prison.

Reprisal fell heavier on the Hungarians of Transylvania than it could have been expected on the basis of their proportion in the Transylvanian population. In connection with the movement *Erdélyi Magyar Ifjak Szövetsége* [Association of Hungarian Youth in Transylvania] centering around Braov alone one thousand people were harrassed in many ways and seventy-seven were sentenced to prison. At Oradea [Nagyvárad] there was an organization called *Szabadságra Vágyó Ifjak Szövetsége* [Association of Young People Demanding Freedom], of which 504 members were arrested. Nearly seven hundred people were condemned by the court of Trgu Mures [Marosvásárhely] alone. Calculations show that the Hungarians of Transylvania were sentenced to nearly 6.000 years in prison altogether. Research is very difficult, since the official documents are still not available and the survivors, the participants of the events are still afraid of reprisal.

Even school-children of twelve to fourteen were sentenced to two to four years in prison for expressing their sympathy towards the Hungarian revolution. This year is the fortieth anniversary of three major trials in Transylvania. The execution of ten defendants in the Szoboszlay trial and that of two members of the group at Valea lui Mihai [Érmihályfalva] will be remembered together with those who were beaten to death while in prison. The trial, hall-marked with the name of dr. Dobai István, expert of international law, is significant because this was the first time that the grievances of Hungarians in Transylvania were meant to reach the United Nations' Organization. Similar plans were considered also by the *Erdélyi Magyar Ifjak Szövetsége* [Association of Hungarian Youth in Transylvania].

The preparation of a comprehensive chronicle of the history of 1956 in Transylvania is a matter of future research.

Soós Katalin

AUSZTRIA ÉS A MAGYAR MENEKÜLTÜGY 1956–57

Ausztriának hosszadalmas tárgyalások után 1955. május 15-én sikerült megkötnie az osztrák államszerződést, amely a négyhatalmi megszállás után visszaadta az országnak a teljes szuverenitást, s miután az utolsó megszálló szövetséges katona is elhagyta Ausztriát, 1955. október 26-án a parlament deklarálta Ausztria örökös semlegességét. „Függetlenségének tartós fenntartása és területének sérthetetlensége érdekében Ausztria önként elhatározza örökös semlegességét. Ausztria e cél biztosítása érdekében nem csatlakozik katonai szövetséghez, és nem engedi meg idegen országoknak, hogy területén támaszpontot létesítsenek."[1] 1955. május 13-án választások zajlottak le a Nemzeti Tanácsba, amelynek során az ÖVP 82, az SPÖ 74, az FPÖ 6, KPÖ 4 parlamenti mandátumot szerzett. Június 29-én Julius Raab másodszor is kormányt alakított. A szövetségi kancellár tisztét Julius Raab (ÖVP= Österreichische Volkspartei), az alkancellár tisztét Dr. Adolf Schärf (SPÖ= Sozialistische Partei Österreichs) töltötte be. Hogy csak a legfontosabb minisztériumokat, illetve minisztereket említsük: a Raab-kormány külügyminisztere Dr. Lepold Fiegl (ÖVP), belügyminisztere Oskar Helmer (SPÖ), honvédelmi minisztere Ferdinand Graf (ÖVP) lettek.[2]

Az államszerződés megkötése után Ausztria külpolitikája a négy nagyhatalom felé a jó kapcsolatok fenntartására, keleti szomszédja, Magyarország felé a feszültségek csökkentésére irányult.

Midőn 1956. október 23-án Budapesten a Magyar Rádió Bródy Sándor utcai épületénél eldördültek a fegyverek, s nemsokára a hazai sztálinista diktatúra ellen tiltakozó nemzeti felkelésbe, forradalomba torkolló harci cselekmények elkezdődtek, és ennek híre Bécsbe is eljutott, az osztrák szövetségi kormány tagjai hangsúlyozták, hogy Ausztria nemrég kivívott semleges státusa alapján katonai semlegességre van kötelezve, de egyszersmind kifejezésre juttatták szimpátiájukat a magyarországi felkeléssel.[3]

Julius Raab osztrák szövetségi kancellár ezekben a napokban az NSZK-ban tartózkodott hivatalos látogatáson, és csak október 25-én érkezett vissza Bécsbe. Október 24-én, bonni látogatását befejezve, az újságíróknak kijelentette, hogy a magyarországi fejlődést nem lehet előre látni, „de a szabadság eszméje, úgy tűnik, lassan

---

[1] A politikai rendszer Ausztriában. Ausztria Dokumentációk. A Szövetségi Sajtószolgálat Kiadása. Bécs, 1988. 9.

[2] *Kleindel Walter*: Österreich. Daten zur Geschichte und Kultur. Sonderausgabe. Wien, 1978. 405.

[3] Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc történeti irodalmára lásd: 1956 Kézikönyv II. kötet. Bibliográfia. A kézikönyv főszerkesztője Hegedűs B. András. 1956-os Intézet. Budapest, 1996. 1–309.

utat tör magának". Oskar Helmer belügyminiszter október 26-i beszédében üdvözölte a „szabadságszerető Magyarországot".[4]

Az osztrák politikai pártok, az ÖVP, SPÖ, FPÖ sajtóban is közzétett első hivatalos nyilatkozataikban is üdvözölték a harcoló Magyarországot.[5]

Az osztrák szövetségi kormánynak az volt az álláspontja, hogy a magyarországi események nem vonhatják maguk után Ausztria szuverenitásának konkrét fenyegetését. Az osztrák kormány késlekedés nélkül intézkedett az osztrák-magyar határ védelméről. Október 24-én Graf honvédelmi miniszter a hadsereg egyes alakulatait harci készültségbe helyezte, és Bécs, Felső-Ausztria, Stájerország körzeteiből gépesített, valamint páncélos egységeket rendelt Burgenlandba. A szövetségi hadsereg további egységeit az elkövetkező két napon helyezték készültségbe, másoknak menetparancsa volt a határ irányába, ahol a legfontosabb határátkelőhelyeket kontrollálták. Október 28-án kb. 3000 főnyi osztrák gépesített alakulat tartózkodott az osztrák-magyar határvidéken, noha a felkelés kezdete óta nem volt komoly határincidens.[6]

Az osztrák kormány legfontosabb elvi álláspontjának megfogalmazása és közzététele október 28-hoz fűződik. Ezen a napon Bécsben, a Ballhausplatzon az osztrák szövetségi kormány Julius Raab szövetségi kancellár elnöklete alatt rendkívüli minisztertanácsülést tartott. Az ülés du. 13.35-kor kezdődött és 14.55-ig tartott. A minisztertanácsban vita után konszenzus jött létre, amelynek eredményeként elhatározták, hogy az osztrák kormány felhívást intéz a Szovjetunió kormányához, hogy vesse latba befolyását a harci cselekmények beszüntetése, a szabadság és az emberi jogok helyreállítása érdekében Magyarországon. Ugyanezen a napon Oskar Helmer belügyminiszter meghirdette a menedékjog biztosítását minden magyar menekülő számára, bármi legyen is a menekülésük indítéka.[7]

A Szovjetunió kormányához intézett október 28-i *„Appel" (Felhívás)* szövege a következő:

„Az osztrák szövetségi kormány fájdalmas részvéttel figyeli a már öt napja tartó véres és veszteségeket követelő eseményeket a szomszédos Magyarországon. Kéri a Szovjetunió kormányát, működjön közre, hogy a katonai harci cselekményeket hagyják abba, és hogy szűnjön meg a vérontás.

Az osztrák szövetségi kormány Ausztriának a semlegesség révén biztosított szabadságára és függetlenségére támaszkodva fellép a magyarországi viszonyok normalizálásáért azzal a céllal, hogy a szabadságnak az emberi jogok értelmében való visszaállításával az európai béke megerősödjék és biztosíttassék."[8]

---

[4] *Eger Reiner*: Krisen an Österreichs Grenzen. Das Verhalten Österreichs Während des ungarischen Aufstandes 1956 und der tschechoslowakischen Krise 1968. Ein Vergleich. Verlag Herold. Wien-München, 1981. 36, 64.

[5] Lásd erre: *Soós Katalin*: 1956 és az osztrák politikai pártok. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Historica Tomus CIV. Szeged, 1996. 5–23.

[6] *Reiner* i. m. 64–65.; *Rauchensteiner Manfried*: Spätherbst 1956. Die Neutralität auf dem Prüfstand. Österreichischer Bundesverlag. Wien, 1986.

[7] Österreichisches Staatsarchiv. Archiv der Republik. Bundeskanzleramt. (Továbbiakban ÖStA AdR BKA) Ministerratsprotokolle Raab II; Verhandlungsschrift Nr. 12a über die Sitzung des a. o. Ministerrates am 28. Október. A Minisztertanácsi jegyzőkönyvet közzétette: *Soós Katalin*: Az Osztrák Szövetségi Kormánynak a Szovjetunió Kormányához intézett 1956. október 28-i Felhívása és annak vitája az osztrák Minisztertanácsban. In: Levéltári Szemle 1997. 2. sz. 31–38.

[8] ÖStA AdR Bundesministerium für Unterricht (továbbiakban BMfU). Karton 51. Beschlussprotokoll Nr. 12/A über die ausserordentliche Sitzung des Ministerrates am 28. 10. 1956.

A semleges Ausztria első hivatalos politikai reakciója az 1956-os forradalomra és szabadságharcra különleges figyelmet érdemel, hiszen a nyugati demokráciák közül november 4-e előtt egyedül Ausztria kormánya intézett a magyar kérdésben felhívást a Szovjetunióhoz.

Október 28-án a késő esti órákban Karl Gruber Ausztria washingtoni követe táviratozott a Szövetségi Kancellári Hivatalhoz és a Külügyminisztériumhoz, miszerint Murphy amerikai helyettes államtitkár magához kérette és közölte vele, hogy értesüléseik szerint a 38. orosz hadsereg október 27-én átlépte a Kárpátokat, bevonult Magyarországra és lehetséges, hogy ennek nagy Ausztria felé irányuló menekültáradat lesz a következménye. Az amerikai kormány érdekelt abban, hogy a menekültmozgalom állásáról tájékoztatást kapjon és a maga részéről tanulmányozza, hogy ebben az esetben Ausztriának milyen gyors segélyt tudnak adni. Az amerikai kormány feltételezi, hogy az osztrák kormány egyetért vele abban, hogy az Egyesült Nemzetek morális segítsége a harcoló magyar nép javát szolgálná.[9]

Az egyesült Államok Nemzetbiztonsági Tanácsának Tervező Bizottsága október 31-én javaslatot készített a Magyarországgal és Lengyelországgal kapcsolatos politikáról. Noha a Nemzetbiztonsági Tanács november 1-jei ülése Eisenhower elnök kezdeményezésére úgy döntött, hogy a szuezi válság miatt e dokumentum megtárgyalását későbbi időpontra halasztja,[10] érdemes megemlíteni, hogy a dokumentum 25. pontja is foglalkozott a magyar menekültekkel és a nekik adandó menedékjoggal.

„25. Az osztrákokat arra kell biztatnunk, hogy továbbra is biztosítsanak menedékjogot, bejelentett szándékaik szerint, az azt kérő magyaroknak. Segítenünk kell őket pénzügyileg és más anyagi eszközökkel a megnövekedett számú magyar menekült ellátásában az Egyesült Államok forrásaiból, de más baráti országokat is arra kell bátorítani, hogy segítsenek. Amennyiben jelentős számú magyar keresne menedéket Ausztriában, az Egyesült Államoknak és a többi baráti kormánynak minél előbb ki kell dolgoznia, hogy miként tudnának azonnali ellátást és gyors letelepedést biztosítani a számukra."[11]

November 4-én déli 12.45-kor Dr. Fiegl szövetségi külügyminiszter elnöklete alatt Bécsben rendkívüli minisztertanács-ülés kezdődött, amely a november hajnalban a magyar forradalom és szabadságharc leverésére indított második szovjet intervenció által Ausztria számára is előállt új helyzettel foglalkozott. Az ülésen jelen volt Helmer szövetségi belügyminiszter, Graf szövetségi honvédelmi miniszter, Dr. Bock szövetségi kereskedelmi és újjáépítési miniszter, Waldbrunner szövetségi közlekedési miniszter, Dr. Tschadek szövetségi igazságügyminiszter, Dr. Drimmel szövetségi közoktatásügyi miniszter, valamint Stephani és Weikhard államtitkárok.

A szovjet hadsereg Magyarország elleni támadásának tényét az osztrák minisztertanácsban burkoltan fogalmazták meg. Az ülést Dr. Fiegl nyitotta meg és megállapította:

„A megnyugtató hírek után a rádió ma kijózanított bennünket... Úgy vélem, hogy a mi államunk területét nem fenyegeti veszedelem. Meg kell viszont gátolnunk

[9] ÖStA AdR BKA Auswärtige Angelegenheiten (továbbiakban AA) IIPol Ungarn 3 GZ 511190-Pol./56/519718

[10] *Békés Csaba*: Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. 1956-os Intézet Budapest, 1996. 59.

[11] Uo. 128.

mindent, ami ellentmond a semlegességnek. Ezért mindenekelőtt be kell tartanunk a hágai egyezményt. A polgári személyek befogadása vonatkozásában a legsürgősebben meg kell tennünk minden szükséges intézkedést, mivel Magyarországról nagy menekültáradattal kell számolni."[12]

Az osztrák minisztertanács mindenekelőtt a várható nagy magyar menekültáradat fogadásával kapcsolatos első intézkedéseket körvonalazta, de Dr. Drimmel és Helmer szövetségi miniszterek hozzászólásaikban külön is állást foglaltak Magyarország mellett. Dr. Drimmel szövetségi miniszter: „Ha a múlt vasárnap rokonszenvet mutattunk Magyarország iránt, akkor ne hozakodjunk most elő valamilyen félelemmel, és ne engedjünk meg most a kritikus időszakban semmiféle fordulatot se. Legyen egy kis bátorságunk, és minél óvatosabbaknak mutatkozunk, az annál rosszabb fogadtatásra talál a lakosság körében."[13] Helmer szövetségi miniszter: „A lakosság most minden bizonnyal általában a hangszórók előtt ül, és nem hiszem, hogy a kormánynak hallgatnia kell. Hangsúlyoznunk kellene a szabadságharccal kapcsolatos álláspontunkat..."

A magyar menekültek fogadását illetően Helmer szövetségi belügyminiszter tett javaslatokat. „Egyetértésre kell jutnunk néhány pont vonatkozásában. A határt átlépő katonai személyeket le kell fegyverezni, a menekülőket táborokban kell elhelyezni. A polgári személyeket két részre kell osztani: olyanokra, akik félelemtől vezéreltetve jönnek át a gyerekeikkel együtt, és biztosan nem szándékoznak tartósan Ausztriában maradni. Más a helyzet az olyan menekültekkel, akik politikai okokból jönnek. Ahogy az most kiderül, az Ennsben elhelyezett kommunisták ismét vissza akarnak menni. A rendelet viszont úgy szól, hogy internálni kell őket. A korábbi traiskircheni nevelőotthonban sor kerülhet a menekültek elhelyezésére, és ezt el is rendeltem, ott azonban egyáltalán nincsenek egészségügyi berendezések. A menekülők áradata miatt most azonnal a jövőt illetően kell intézkedéseket foganatosítanunk. Az emberek többnyire nem az országutakon jönnek át, hanem dűlőutakon. Kérdés az is, hogy nem szólhatunk-e a külföldnek."[14]

Az osztrák minisztertanács a továbbiakban azokat az intézkedéseket latolgatta, hogy ezen túlmenően mit tehet a menekülőkért, miután Magyarországért ez már nem áll módjában. Úgy látták, hogy csak nemzetközi utakat követhetnek. Konkréten: a Vörös Kereszt kapjon dotációt, de felhívással is fordulhatnak Svájchoz, Németországhoz és a többi országhoz abból a célból, hogy fogadjanak be menekülteket. Helmer indítványozta, hogy a szövetségi kormány egyelőre 20 millió S-t bocsásson rendelkezésére.[15]

A november 7-i rendkívüli osztrák minisztertanács üléséről kiadandó kommüniké a következőket tartalmazta:

„Ahogy az a szövetségi kancellári hivatalból ismeretessé vált, a mai nap folyamán megbeszéléseket tartottak az illetékes szövetségi miniszterek azért, hogy a magyarországi események legújabb fejleményeivel foglalkozzanak.

---

[12] ÖStA AdR BKA Ministerratsprotokolle Raab II; Verhandlungsschrift Nr. 13a über die Stizung des a. o. Ministerrates am 4. November 1956.

[13] Uo.

[14] Uo.

[15] Uo.

Különösen egy esetleges ideözönlő menekültáradat rendezett mederbe való terelésének a biztosítására teendő további intézkedések kerültek megtárgyalásra.

Ugyancsak megtárgyalták az osztrák határt átlépő katonai személyek internálására foganatosított korábbi intézkedéseknek a bővítését is.

Tervbe vették továbbá a szövetségi határhoz és a Burgenlandba vezető közutakon bonyolódó polgári forgalom közlekedésrendészeti okokból elrendelt korlátozásainak a bővítését is."[16]

* * *

A nemzetközi jogban menekültek azon személyek, akik politikai, vallási vagy faji okok alapján elhagyták hazájukat és ezért külföldi országokban többé nem élveznek diplomáciai védelmet.[17]

Az első világháborút megelőzően a magukat fenyegetve érző emberek még akadálytalanul hagyták el hazájukat s költöztek egy másik országba. Az I. világháborút követően az utazási dokumentumok nélkül hányódó emberek, oroszok, örmények stb. problémái vezettek el a „menekült" fogalom első nemzetközi meghatározásaihoz, de mindig csak egy speciális menekült kérdés kapcsán, a Népszövetség égisze alatt.[18] „1933-ban már nemzetközi egyezmények szintjén is megjelent a non refoulement, kimondva, hogy nem fordítható vissza a menekült a származási országába (utalva a menekültek státuszáról szóló egyezményben az akkori orosz, örmény menekültekre)."[19]

A második világháború alatt (1939–1945) és az azt követő első években 50–60 millió európai kényszerült rövidebb vagy hosszabb időre otthonának, hazájának elhagyására. Újabb menekült hullámot váltott ki a kommunista pártok hatalomátvétele Kelet Európában; politikai, ideológiai okok alapján albánok, csehszlovákok, románok, magyarok, jugoszlávok hagyták el nagy tömegben hazájukat.[20]

Ami az üldözés, menekülés okait és formáit illeti, az üldözés indítékai között mindenkor társadalmi tényezőket találunk (polgárháborúk, etnikai, vallási és faji összecsapások, zavargások, nemzetközi konfliktusok, elnyomó rezsimek diszkriminációja, emberi jogok tömeges és durva megsértése. „A kiváltó okok jellege alapján beszélhetünk egyénileg véghezvitt menekülésről, családok vagy egész települések, népcsoportok tömegek meneküléséről."[21]

Ahogyan a második világháború után a kisebbségek jogi védelmét egyre inkább a mindenkit megillető emberi jogok váltották fel, ugyanúgy a korábban egy megha-

---

[16] Uo; a kommünikéről készült Emlékeztető magyar fordítását közölte: *Gecsényi Lajos*: Osztrák külügyi iratok Magyarország történetéhez. In: Múltunk 1996 Nr. 2. 179.

[17] Meyers Taschen-Lexikon in 6 Bänden. Meyers Lexikon Verlag. Wien-Zürich 1982. Bd. 2. 160.

[18] *Dr. Kardos Ernő*: A menekült statusz nemzetközi jogi szabályozása és elnyerése a nemzetközi gyakorlatban. In: A nemzeti kisebbségek és menekültek jogai. I. kötet. A Magyar Tudományos Akadémia Államtudományi kutatások programirodája. Budapest, 1989. 18.

[19] *Tóth Judit*: Menedékjog kérdőjelekkel. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest, 1994. 35.

[20] *Kühnhardt Ludger*: Die Flüchtlingsfrage als Weltordnugsproblem. Massenzwangswanderungen in Geschichte und Politik. Hrsg. von *Theodor Veiter*. Wilhelm Braumüller Universitäts-Verlagsbuchhandlung Gmbh. Wien, 1984. 60–61.

[21] *Tóth* i. m. 11.

tározott etnikai csoporthoz tartozó menekültet a menekült mint egyén váltotta fel. A II. világháború után számos nemzetközi dokumentum tartalmazott rendelkezéseket a menekült menedékjogára nézve is.

Az ENSZ Közgyűlés 1948-as 217 (III.) sz. határozatának 14. cikkelye — amely azonban jogilag nem volt kötelező — biztosította a jogot a menedék kérésére és a menedékjog élvezésére más országokban az üldözés miatt, kivéve a nem politikai és az ENSZ céljaiba, illetve elveibe ütköző bűncselekményeket.[22]

Az Institut de Droit Internationale 1950-ben Bath-ban tartott ülésén elfogadtak egy olyan definíciót, amely szerint: „A menedékjog olyan védelmet jelent, amelyet egy állam nyújt területén vagy másutt lévő bizonyos szerveinél annak részére, aki kéri ezt."[23]

1950-ben a hágai Nemzetközi Bíróság kimondta, hogy a területi menedékjog nyújtása „csupán a területi szuverénitás normális gyakorlása".[24]

A menekült és a menedékjog nemzetközi kodifikálásának előrehaladásával párhuzamosan létrejöttek és tevékenykedtek az ENSZ menekültekkel foglalkozó szervezetei. Nevezetesen: az UNRRA (1943. november 9., United Nations Relief and Rehabilitation Administration – Egyesült Nemzetek, Segélyezési és Újjáépítési Igazgatósága); IRO (1946. december, International Refuge Organisation – Nemzetközi Menekültügyi Szervezet); UNHCR (1951. január 1. – United Nations High Comissioner for Refuges – ENSZ Menekültügyi Főbiztosság); ICEM (1953, Intergovernmentel Comittee for European Migration – Kormányközi Európai Migrációs Bizottság); UNREF (1954. október 21. – ENSZ Menekültügyi Alap); ICR (1959 – Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága).[25]

Az UNRA és az IRO a háború előtti és alatti menekültek mellett a fogalmat azokra is kiterjesztette, akik „érvényes okokból" nem kívánták magukat a származási ország védelme alá helyezni.[26] Ez határozta meg a menekült fogalmát az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága statumában és a menekült státuszra vonatkozó „A menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi egyezmény"-ben, amelyet 1951. július 28-án Genfben adtak ki és 1954-ben lépett életbe. Az egyezmény VII fejezetből állt, I. fejezete tartalmazta a „menekült" kifejezés meghatározását. E szerint a menekült „(2) Olyan személy, aki az 1951. január 1. előtt előfordult események eredményeként és faji, vallási, nemzetiségi, bizonyos társadalmi csoporthoz való tartozás vagy politikai vélemény megvallása miatti üldöztetéstől való megalapozott félelem következtében nem abban az államban tartózkodik, melynek állampolgára és nem tud, ill. e félelem miatt nem hajlandó országának védelmét igénybe venni; vagy olyan személy, akinek nincs állampolgársága és annak az országnak a határain kívül tartózkodik, melyben előző

---

[22] *Kardos* i. m. 18.; 25.

[23] *Polt Péter*: Jog-e a menedékjog? Acta Facultatis Politico-Juridicae Universitatis Scinetarium Budapestiensis de Roland Eötvös Nominatae Tomus XXVII. 95.

[24] *Kardos* i. m. 20.

[25] *Tóth* i m. 51.; Diplomáciai és Nemzetközi Jogi Lexikon Szerkesztette: Hajdu Gyula. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1967.

[26] *Kardos* i. m. 26.

lakhelye volt, ilyen események eredményeként nem képes, vagy ilyen félelem következtében nem hajlandó oda visszatérni.

Olyan személy esetében, aki több állampolgársággal rendelkezik az „állampolgársága szerinti ország" mindazokat az országokat jelenti, melyeknek állampolgára és nem lehet olyan személyt az állampolgársága szerinti ország védelmétől megfosztottnak tekinteni, ha az a megalapozott félelem miatti alapos ok nélkül nem vette igénybe valamely olyan ország védelmét, melynek állampolgára."[27]

Az 1951. január 1-jei időbeli korlátozást az 1967-ben elfogadott Jegyzőkönyv szüntette meg, de ez az időbeli korlátozás volt a fő oka annak, hogy az osztrák szövetségi kormány a magyar menekültek menedékjogának biztosításakor mint jogforrásra nem a genfi, 1951-es egyezményre hivatkozott.

Voltak azonban bizonyos humanitárius alapelvek, amelyeket a menekültekkel kapcsolatban minden államnak követnie kellett, és az osztrák kormány is követett. Az emberiességi minimumokat a menekültekkel való bánásmódban öt alapelv alkalmazása jelentette: 1/ alapvető emberi jogok tiszteletben tartása, 2/ a non refoulement elve, 3/ területi menedékjog megadásának elve, 4/ nemzetközi együttműködés és szolidaritás elve, 5/ családok egysége.[28]

Ausztriának a II. világháború befejeződése után azonnal szembe kellett néznie a menekült-problémával. Az első hivatalos statisztikai adatok szerint 1946. augusztus 1-én 460 000 menekült tartózkodott Ausztriában: 160 000 idegennyelvű és 300 000 népi német. A következő években Csehszlovákiából, Magyarországból, Jugoszláviából, Romániából politikai menekültek érkeztek; 1948. január 1-én 480 000 (honos és hontalan) menekültet regisztráltak Ausztriában. Később számuk állandóan csökkent, egyrészt az ENSZ szervezeteinek (UNRRA, IRO, UNHCR) közreműködése révén, másrészt annak következtében, hogy az osztrák kormány 1945-től 1956 végéig 245 000 menekültnek adta meg az állampolgárságot. Az 1956-os év közepén Ausztria úgy érezhette, úrrá lett a menekültproblémán, ekkor 127 000 hontalan menekült élt Ausztriában, közülük 19 000 63 menekülttáborban.[29]

Ausztria számára a menekültpolitika noha sem az államszerződés sem a semlegesség statusz azt nem tartalmazta, 1955 után az ún. „aktív semlegességi politika" része lett. Raab kancellár 1955. október 26-i beszédében kijelentette: „A menedékjog Ausztriában — ahogy az egy szabad, demokratikus nemzethez illik — továbbra és teljes egészében érvényben maradt."[30]

***

Az 1956-os forradalom első napjaiban kommunista pártfunkcionáriusok, sőt az ÁVH 120 tagja is menedéket kért Ausztriában. De november 3-ig nemcsak kommunisták lépték át az osztrák határt: sok magyar elhagyta az országot, mert a határok nyitottak voltak és Ausztrián át kivándorolhattak; némely szabadságharcos is Auszt-

[27] Az emberi jogok dokumentumokban. Második kiadás. Összeállította: *Kovács István* és *Szabó Imre*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1980. 517.

[28] *Kardos* i. m. 24.

[29] *Grubhofer Franz*: Das ungarisch-österreichische Grenzgebiet. In: Integration. Bulletin International. Association for the Study of the World Refugue Problem. 4. Jrg. Nummer 2/1957. Vaduz. 83.

[30] Idézi: *Volf Patrik-Paul*: Der politische Flüchtling als Symbol der Zweiten Republik. In: Zeitgeschichte. Jrg. 22. November/Dezember 1995. Heft 11/12. 429.

riába küldte feleségét, gyermekeit abban a feltételezésben, hogy a forradalom győzelme után visszatérnek, vagy mint később történt, a forradalom összeomlása után ők is követték családjaikat.[31]

Az Ausztria felé irányuló tulajdonképpeni magyar menekültáradat november 4-ével kezdődött el: ezen a vasárnapon 6000 menekült érkezett Ausztriába, köztük 1000 magyar katona, akiket az osztrák szövetségi hadsereg lefegyverzett és internált.[32] A magyarok menekülését elsősorban politikai okok motiválták: félelem a megtorlástól, a represszióról, a diktatúra visszaállításától, de a végül is hatalmasra nőtt menekültáradat nagyszámú gazdasági menekülteket is magában foglalt.

Borbándi Gyula értékelése szerint: „Összetételében egyetlen korábbi emigráns réteg sem volt olyan vegyes, mint az ötvenhatos. Ami a társadalmi hátteret, képzettséget, foglalkozást és politikai tájékozódást illeti, az ötvenhatosok híven tükrözték a magyar társadalmat." Borbándi kiemeli: „1956-ban jelentkezett először nagyobb számmal az a réteg, amelyet gazdasági és egzisztenciális okok indítottak az ország elhagyására."[33]

A magyar menekültek első „felvevő vonalát" Pamhagen – Wallern – Tadten – Andau képezték: a központ a 3000 lakost számláló kis burgenlandi falu, Andau volt. A menekültek közül 70 000 Andau híressé vált hídján át jutott Ausztriába.[34] Példamutatóan nagy volt a burgenlandi lakosság, a számos bel- és külföldi segélyszervezet áldozatkészsége, akik a kemény téli napokban meleg itallal, élelemmel, cipővel, ruhával, fehérneművel látták el a menekülteket.[35]

Az osztrák hatóságok, hogy a burgenlandi határvidéket tehermentesítsék, a menekülteket a Bécstől 20 km-re délre fekvő híressé vált átmeneti táborba, Traiskirchenbe irányították. Az egykori tüzérségi kadettiskolát éveken át a Vörös Hadsereg tüzérségi egységei foglalták el, és kiürítése után ezidőtájt teljesen elhanyagolt állapotban volt. Bár a nehézségek, amelyekkel a táborvezetésnek szembe kellett néznie, rendkívül nagyok voltak — naponta eltört a villany-, víz-, gázvezeték, egészségügyi berendezések egyáltalán nem voltak — a nehézségeken hamarosan úrrá lettek. Néhány héten belül Traiskirchen nemcsak a legjobban vezetett, de legjobban berendezett tábor lett Ausztriában.[36] Az első napok improvizált intézkedései után a következő hetekben Bécs környékén egyre-másra hozták létre a menekülttáborokat, többnyire kaszárnyákban, amelyeket a korábbi megszálló hatalom leromlott állapotban hagyott maga után.

A menekültek továbbszállítása azután két fő irányban történt: Neusiedl, Eisenstadt, Mattersbrug, Oberpullendorf térségéből Bécsbe; Oberwarth, Güssing, Jennersdorf területeiről Grazba. A szállításhoz a vasúton kívül postai buszokat, magánkocsikat is igénybe vettek. A tartományi kormányok is szálláshelyeket kerestek, elsősorban a régi menekültek által kiürített barakkokat, táborokat állították helyre.

---

[31] *Stanek Eduard*: Verfolgt, verjagt, vertrieben. Flüchlinge in Österreich. Europaverlag. Wien-München-Zürich, 1985. 60.

[32] *Bayer Anton*: Die ungarischen Flüchthingslager in Österreich. In: Integration i. m. 105.

[33] *Borbándi Gyula*: A magyar emigráció életrajza 1945–1985. Első kötet. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1989. 409.

[34] *Bayer* i. m. 106.

[35] Uo.

[36] *Bayer* i. m. 105–106.

A magyar menekültek befogadására, elhelyezésére végül is Ausztriában összesen 257 tábort állítottak fel.[37] De a menekültáradat nagyobb volt, mint az új szálláshelyek kialakításának a lehetősége. A szövetségi belügyminiszter előkészületeket tett további menekültek befogadására, de ilyen spontán és tömeges menekültáradat fogadására sem anyagilag sem adminisztratíve nem volt felkészülve.

Az osztrák szövetségi kormány az ötvenhatos menekülteknek ideiglenes védelmet és területi menedékjogot biztosított. Tóth Judit fejtegetései szerint „Ideiglenes védelmet (temporaly protection) élvező menedékes (asylee) az a személy, akinek tartózkodását valamely nemzeti hatóság ideiglenes jelleggel alkotmányos rendelkezés adminisztratív intézkedés és/vagy nemzetközi szokásjog nyomán (területi menedékjog) engedélyez bizonyos védelmet, és a szabályozás terjedelmétől függően jogokat biztosít részére."[38]

Az osztrák szövetségi belügyminisztériumnak az ENSZ Menekültügyi Főbiztosa számára készített november 7-i jelentése szerint Magyarországról e napig kb. 10 000 menekült áramlott Ausztriába és további 10 000 menekülttel kell számolni. Ha külföldi államok is készek lesznek 10 000 menekült befogadására, 10 000 menekült még mindig Ausztriában marad, akikről gondoskodni kell. Ausztriába Jugoszláviából is érkeznek menekültek és az osztrák tartományokban 26 000 régi menekült van elhelyezve, akiknek a kivándorlásáról szintén gondoskodni kell.

A jelentés a 10 000 magyar menekült egy évi ellátását (0,75 USD naponta), Traiskirchen és Judenau átalakítása, berendezése összes költségét 3 700 000 USD-re becsülte, amely összegből még 2 000 000 USD hiányzik (1 700 000 USD-t fedeznek az ENSZ és a Nemzetközi Vörös Kereszt gyűjtései (élelem, berendezés), pénzgyűjtések, az osztrák szövetségi kormány büdzséje.) A belügyminisztérium jelentése megállapította, hogy a költségek csak az adott helyzetre vonatkoznak és ha a menekültek száma emelkedne, új költségvetést kell készíteni.[39]

A magyarok menekülése Ausztriába rövidesen az osztrák számításokat messze meghaladó, tömeges méreteket öltött. A menekültáradat november 23-án tetőzött; ezen a napon 24 órán belül 8537 magyar lépte át az osztrák határt.

Az osztrák szövetségi külügyminisztérium adatai szerint „a magyar események" kezdete óta november 26-áig 83 000 magyar menekült érkezett Ausztriába, közülük még 63 000 Ausztriában tartózkodott. Ezidőtájt éjjelente átlagosan 8000 emberrel nőtt a menekültek száma. Magyarország más és más területeiről a lakosság újabb és újabb rétegei kezdtek menekülni. A menekültek nagy része fiatal ember, nő és gyermek volt. Minden vagyon nélkül, kimerült állapotban érkeztek; ruházni, élelmezni kellett őket. November végén 63 szövetségi táborban (közülük 7 felvevő táborban) helyezték el őket.[40]

A menekültek gondozásában a Vörös Kereszt, a Magyar Menekültügyi Szolgálat, a Caritas, a Munkás Szamaritánus Szövetség, az Evangélikus Segélyegylet, a Zsidó

---

[37] Österreich: Offene Grenze der Menschlichkeit. Die Bewältigung des ungarischen Flüchtlingsproblem im Geiste internationaler Solidarität. Mit Unterstützüng des Bundesministerium für Inners verfasst von *Friedrich Kern*. Verlag des Bundesministeriums für Inners. Österreichische Staatsdruckerei 1959. (Továbbiakban: *Kern*) 33.

[38] *Toth* i. m. 18.

[39] ÖStA AdR BKA AA II Pol. Ungarn 3 D GZ 511190 Pol./56/520048

[40] ÖStA AdR BKA AA II Pol. Ungarn 3 D GZ 511190 Pol./56/521024

Hitközség tevékenysége volt a legszámottevőbb. Jelentős segítséget jelentett a Nemzetközi Vöröskereszt gyűjtése, elsősorban a francia, az olasz és a német vöröskeresztes vonatok szállítmányai révén.[41]

Hamarosan világossá vált, hogy a magyar menekültek ellátását az osztrák szövetségi kormány egyedül nem tudja magára vállalni. Ezért elhatározta, hogy 6400 sz. alatt bankszámlát nyit és Ausztria lakosságát, valamint az egész világot gyűjtésre szólította fel. 20 millió S. befizetésével az osztrák kormány maga járt elől a befizetésekben. A kontóra összesen 484 220 135 S adomány érkezett.[42]

Az osztrák szövetségi kormány már 1956 november elején Oskar Helmer belügyminiszter elnöklete alatt miniszteri bizottságot alakított a menekültek segélyezésének koordinálására. November 14-én a következő különbizottságokat is létrehozták: 1. Munkabizottság, tagjai: Oskar Helmer szövetségi belügyminiszter, Ferdinand Graf szövetségi hadügyminiszter, Franz Grubhofer államtitkár, Dr. Bruno Kreisky államtitkár; 2. Tartományfőnökök konferenciája, Franz Grubhofer államtitkár elnöklete alatt; 3. A magánsegélyegyletek tevékenységét koordináló bizottság Anton Proksch szövetségi szociális ügyek minisztere és Franz Grubhofer államtitkár vezetésével; 4. Külföldi segélyeket mobilizáló bizottság Dr. Bruno Kreisky elnökségével; 5. Pénzügyi bizottság, amelyet Dr. Eugen Margaretha, az Osztrák Nemzeti Bank elnöke vezetett.[43]

Nehezebb volt a magánsegélyegyletek koordinálása. Mindegyik szervezet alapjában óhajtotta az együttműködést, de anatómiájáról, döntési szabadsága egyetlen darabjáról sem akart lemondani. A magánsegélyegyletek tevékenységét koordináló bizottság november 15-én hozott határozata értelmében lehetővé vált, hogy „privát" szervezetek is átvehessenek menekülteket. Ez a határozat tette lehetővé menekültek elhelyezését magánlakásokban is.[44]

Az osztrák minisztertanács november 27-i ülésén Julius Raab szövetségi kancellár beszámolót és javaslatot terjesztett be az Ausztriának nyújtott Marschall segély utolsó ellenértékéből származó 10 millio S-nek a magyar menekültek segélyezési programja céljára történő felhasználásáról.

Raab beszámolója és javaslata többek között a következőket tartalmazta: „Az erős magyar menekültáradatból adódó szükséghelyzetre való tekintettel úgy nyilatkozott a washingtoni ICS (International Cooperation Administration = Az USA külföldnek szánt segélyezési eszközeit kezelő bizottság – S. K.), egyetért azzal, hogy a fent említett számláról összegeket szabadítsanak fel a magyar menekültek segélyezése keretében megvalósítandó projektek számára. Az illetékes amerikai kormányzati szervek adminisztratív előírásai lehetővé teszik az összegek folyósítását a két kormány között ilyen esetekre vonatkozóan létrejött projektmegállapodás szerint. Az amerikai kormány a menekültszállások építését helyreállítását vagy felújítását, illetőleg berendezését említi a program keretében finanszírozandó projektekként, egyszersmind azonban azt is kifejezésre juttatja, hogy más projektjavaslatokat is fontolóra vesz a sürgősség szerint.

---

[41] Uo.
[42] *Kern* i. m. 8.
[43] *Stanek* i. m. 66.
[44] Uo. 67.

A jelenleg meglévő elhelyezési lehetőségek nem elegendők az állandóan növekvő magyar menekültáradat fogadására. A közeledő télre való tekintettel a legsürgősebben megfelelő intézkedéseket kell foganatosítani ezen emberek nyomorúságának és szenvedésének az enyhítése érdekében, erre a célra azonban a rendelkezésre álló eszközök nem tűnnek elegendőnek. Ezidőtájt csak üdvözölhetjük azt a lehetőséget, hogy a magyar menekültek megsegítésére fordítsuk a szóban forgó pénzeszközök egy részét. Ugyanakkor azonban tekintettel kell lenni arra is a pénzeszközök felhasználása során, hogy az eredeti felhasználási céloknak megfelelően olyan projektek számára is maradjanak pénzeszközök, amelyekből a gazdaság számára a lehető legnagyobb haszon keletkezik.

Ennek okán a szövetségi pénzügyminiszter úrral és a szövetségi belügyminiszter úrral egyetértésben

indítványozom,

hogy kapjak felhatalmazást arra, hogy

1./ a Marshall-segély legutóbbi részlete külön számláján szereplő pénzeszközökből 10 millio S-nyi összegnek a felszabadítását kérelmezzem az amerikai követségnél a magyar menekültek segélyezési programjának a céljaira,

2./ a szövetségi pénzügyminisztériummal és a szövetségi belügyminisztériummal egyetértésben alkalmas tervezeteket készítsünk, s ezek finanszírozásához beszerezzük az illetékes amerikai kormánykörök hozzájárulását."[45]

A november 27-ei Minisztertanács Raab indítványát egyhangúlag elfogadta.

A továbbiakban Helmer szövetségi belügyminiszter beszámolója alapján megtárgyalta azt az ugyancsak menekültügyet érintő amerikai javaslatot is, miszerint az amerikaiak 10 napon át katonai repülőgépeiken naponta 74 magyar menekültet tudnak Ausztriából elszállítani. A minisztertanács úgy határozott, hogy tanulmányozni fogja Svájc gyakorlatát, ezen elszállítási lehetőséget igénybe veszi, mivel az a menekültprobléma kezelésének humanitárius eszköze, a gépek Ausztriába való berepülése és a kirepülés osztrák hatósági kontroll mellett történik.[46]

A menekültáradat állandó növekedése, valamint az a körülmény, hogy a magyar menekültek túlnyomó többsége előreláthatólag még hosszabb ideig Ausztriában marad, november 30-án arra indította Helmer belügyminisztert, hogy az osztrák szövetségi kormány nevében ismételten az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságához, személyesen B. G. Alexander Főbiztoshoz forduljon. Helmer előadta, hogy az osztrák kormány a Vörös Kereszt Társaságokkal egyezményt kötött, amelynek értelmében a Vörös Kereszt Liga 1957. januárjától néhány osztrák menekülttábor gondozását át fogja venni. Ez az egyezmény 25 000 menekültet érint. Tekintettel arra, hogy Ausztriában több mint 70 000 magyar menekült tartózkodik s hogy számuk növekedni fog, kívánatos volna, hogy a Vörös Kereszt Liga ennél nagyobb számú menekült gondozását vegye át. Ausztria helyzetét lényegesen megkönnyítené, ha valamennyi nagyobb tábor gondozását 1957. június végéig a Vörös Kereszt venné át. Helmer utalt arra, hogy „nagyobb" táborok alatt az átlagosan 500 menekültet befogadó táborok értendők. A

[45] ÖStA AdR BKA Ministerratsprotokolle Raab II; Verhandlungsschrift Nr. 17. über die Sitzung des Ministerrates am 27. November 1956; BKA Sektion für Wirtschaftliche Koordination Zl 182.098–11/56.

szövetségi belügyminisztérium e táborok számára biztosítaná a táborvezetőt, gondoskodna a rend fenntartásáról, míg a Vörös Kereszt a megfelelő gondozó személyzetet biztosítaná. Helmer kérte a Főbiztost, hogy nyújtson támogatást a Vörös Kereszt Társaságok Ligájának céljai eléréséhez. Az osztrák szövetségi kormány fenntartja magának a jogot, hogy az UNREF Végrehajtó Bizottság 1957. januári ülésén szükség esetén további pénzügyi átutalásokat kérjen.[47]

December 6-án a szövetségi külügyminisztérium részéről Haymerle értesítette a szövetségi belügyminisztériumot, hogy az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága a Vörös Kereszt Társaságok Ligájának óhaját figyelembe vette, és 413 000 USD-t átutalt számukra. A Menekültügyi Főbiztosság a Liga fáradozásait a jövőben is támogatni fogja és ha szükséges, lehetőségei szerint további pénzeszközöket bocsájt rendelkezésére.[48]

December 12-én Grubhofer államtitkár elnöklete alatt az osztrák szövetségi belügyminisztériumban megbeszélést tartottak, amelyen részt vett Dr. Lauda, az Osztrák Vörös Kereszt Társaságok elnöke, Scheffer, a Vörös Kereszt Társaságok Ligájának igazgatója, Dr. Beermann, a Menekültügyi Főbiztosság ausztriai képviselője, Dr. Seidler osztályvezető, Dr. Liehr miniszteri tanácsos és Dr. Agstner.

A megbeszélés tárgya a Vörös Kereszt Társaságok Ligájával kötendő egyezmény volt. Ennek értelmében a Liga 25 000 magyar menekült gondozását (élelmezés, ruházás, orvosi ellátás) veszi át, az eredeti tervvel ellentétben csak 1957. február 28-ig. Az anyagi eszközöktől függ, hogy a gondozottak számát 25 000-ről 35 000-re tudják-e növelni. Az egyezmény tartalmát illetően nem volt ellenvetés és megállapodtak abban is, hogy azt Helmer belügyminiszter, Dr. Lauda és a Menekültügyi Főbiztosság képviselője Genfben írják alá.[49]

A *„Megállapodás a magyar menekültek ausztriai segélyezéséről"* a következőket tartalmazta:

„Attól az igyekezettől vezéreltetve, hogy az ausztriai táborokban való tartózkodásuk idején hatékony segítségben részesítsék a magyarországi menekülteket, a szövetségi belügyminisztérium egyfelől, az Egyesült Nemzetek Menekültügyi Főmegbízottja, valamint a Vöröskeresztes Szervezetek Társaságainak Ligája között másfelől az alábbi egyezményt kötötték:

1. A Vöröskeresztes Társaságok Ligája 1956. december havában a saját költségére és kizárólagos terhére átvállalja azon 25 000 menekült élelmezésének (napi 2400 kalória), ruházásának és orvosi ellátásának a gondját, akik az 1956. X. hó 23-a óta Magyarországon zajló eseményekkel kapcsolatban lépték át az osztrák szövetségi határt, és akiket osztrák táborokban helyeztek el. A Vöröskeresztes Társaságok Ligájának ez a 25 000 menekültet érintő gondoskodása egyelőre 1957. február 28-ig terjed.
2. 1957. január és február hónapban a Vöröskeresztes Társaságok Ligája további 10 000 menekültre, vagyis összesen 35 000, osztrák táborokban elhelyezett magyarországi menekültre terjeszti ki az élelmezésről, a ruházat-

[46] Uo; Zu Verhandlungsschrift Nr. 17.
[47] ÖStA AdR BKA AA II. Pol. Ungarn 3 D GZ 511190-Pol./56/791425
[48] Uo.
[49] ÖStA AdR BKA AA II. Pol. Ungarn 3 D 511190-Pol./56/791509

ról és az orvosi ellátásról való gondoskodást, ha a Vöröskeresztes Társaságok Ligája az Egyesült Nemzetek Menekültügyi Főmegbízottjától megkapja az ehhez szükséges anyagi eszközöket.

3. A mellékelt A és B jegyzék felsorolja azokat a táborokat, amelyekben a Vöröskeresztes Társaságok Ligája magára vállalja az 1. és a 2. pont szerint az élelmezésről, a ruházatról és az orvosi ellátásról való gondoskodást. A szerződő felek egyetértésével ezek a listák bármikor megváltoztathatók.

4. A Vöröskeresztes Társaságok Ligája legkésőbb 1956. XX. hó 15-éig átveszi a jegyzékben föltüntetett táborokban legelőször is a 25 000 összlétszámú menekült élelmezését, ruházását és orvosi ellátását. Az Osztrák Köztársaság Vöröskeresztes Társaságainak Ligája megtéríti azokat a készpénzkiadásokat, amelyek ezen időpont után a megállapodás szerint meghatározott táborokban ennek a megállapodásnak az értelmében az élelmezés, a ruházat és az orvosi ellátás okán a jelen megállapodás nemteljesítése miatt keletkeznek a Szövetségi Belügyminisztériumnak a terhére.

5. Azokban a táborokban, amelyeknek az ellátását a Vöröskeresztes Társaságok Ligája az 1. és a 2. pont szerint átveszi, térítés nélküli használatra átadják neki a konyhai berendezéseket, s a feladatának a teljesítéséhez szükséges összes többi használati tárgyat, amennyiben az illetékes osztrák hatóságoknak joguk van azok felett rendelkezni. Amint a Vöröskeresztes Társaságok Ligája beszünteti az ennek a megállapodásnak az értelmében folytatott tevékenységét, akkor köteles rendes állapotban visszaadni az illetékes osztrák helyeknek a neki átadott tárgyakat.

Ugyancsak díjtalanul átadják a Vöröskeresztes Társaságok Ligájának a gondoskodás átvételének az időpontjában az említett táborokban meglévő élelmiszer-, ruha- és gyógyszerkészleteket, amennyire az ezek fölötti rendelkezés joga az illetékes osztrák helyeket megilleti. A Vöröskeresztes Társaságok Ligája tevékenysége beszüntetésének az időpontjában a maga részéről díjtalanul átengedi a szóban forgó táborokban felhalmozott fenti jellegű készleteket.

6. Feladatainak a teljesítése érdekében a Vöröskeresztes Társaságok Ligája megjelöli a neki szükségesnek tűnő szerveket. Ezek kizárólag a Liga alárendeltségébe tartoznak.

7. A megállapodást kötő felek egyetértenek abban, hogy az A és a B jegyzékben feltüntetett valamennyi tábor az illetékes osztrák közigazgatási szervek alárendeltségébe tartozik. Az ezekben a táborokban működő összes szervnek és szervezetnek a tevékenységét az osztrák jogrend szabályozza.

8. Attól a törekvéstől vezéreltetve, hogy lehetővé váljék a tábor vezetőségének a magyarországi menekültek megsegítése céljából alkalmazott valamennyi szervvel és szervezettel a megértő együttműködés, az illetékességnek a megosztását az alábbiak szerint rögzítjük:

a/ A Vöröskeresztes Társaságok Ligája a saját terhére és veszélyére magára vállalja a táborokban a magyarországi menekültek élelemmel és ruházattal való ellátásának a keretén belül az ezeknek a feladatoknak a megoldásával összefüggő valamennyi gazdasági intéznivalót.

b/ A Vöröskeresztes Társaságok Ligája által biztosítandó orvosi ellátás alatt az Első Segély és a kórházi ápolásra nem szoruló betegek kezelése értendő. A kórházi ellátás az illetékes osztrák szerveknek a feladata.

c/ Az összes többi hatósági és más egyéb közigazgatási ügyintézés az illetékes osztrák közigazgatási szerveknek a feladata. Nekik ebből eredően mindenekelőtt a következő ügyeket kell intézniük:

A menekültekkel és a tábor üzemeltetésével összefüggésben álló rendőrségi feladatok a menekültek fogadását és regisztrálását is beleértve a tábor őrzése és a biztonsági szolgálat valamennyi egyéb feladata,

a menekültek elhelyezése és elszállítása,

a táborok fenntartása és berendezése, a tábor egész területén a világításról, a vízről és a fűtésről való gondoskodás

az 1. bekezdés 5. pontjában felsorolt berendezések és használati tárgyak kivételével.

9. A szerződő felek maradéktalanul egyetértenek abban, hogy a megvalósításhoz rendelkezésre bocsátott pénzügyi eszközöktől függően a jelenlegi egyezménynek az ebben az időpontban Ausztriában a több mint 500 személy befogadóképességű táborokban elhelyezett magyarországi menekültekre vonatkozó meghosszabbítására és kiterjesztésére kell törekedni.

10. Az Egyesült Nemzetek Menekültügyi Főmegbízottját megilleti az a jog, hogy megtekintse a Vöröskeresztes Társaságok Ligája által gondozott táborokat, és felülvizsgálja az ő általa rendelkezésre bocsátott eszközöknek a felhasználását.

A szövetségi belügyminiszter
Az Egyesült Nemzetek menekültügyi főmegbízottja
A vöröskeresztes Társaságok Ligája"[50]

1956. decemberében válságos helyzet állt elő a magyar menekültek elhelyezésében. December 3-án a Vörös Kereszt táborokban elhelyezett magyar menekültek száma 57 118 személlyel abszolút csúcsot ért el; december 7-én a segélyszervezetek és otthonok által gondozott táborok 23 996 személyt mutattak ki. Végül december

[50] ÖStA AdR BKA AA II Pol. Ungarn 3 D GZ 511190-Pol./56/791650 A megállapodásban említett és csatolt A és B jegyzék:

A Jegyzék A Vörös Kereszt Társaságok által gondozandó táborokról (25 000 menekült) *Burgenland*: férőhely személy Kaisersteinbruch 4000 4000 *Kärnten*: Karawankenhof (Ferlach) 700 Annabichl (Kaserne) 500 1200 *Niederösterreich*: Judenau 1000 Spratzern b. St. Pölten 3000 Traiskirchen 3500 Wr. Neustadt I (Luftwaffenlazarett) 1000 Wr. Neustadt II (Artilleriekaserne) 1000 Wöllersdorf 1000 Schloss Liechtenstein bei Mödling 500 11 000 *Oberösterreich*: Bad Kreutzen 1000 Ried im Innkreis 2500 3500 *Salzburg*: Siezenheim 4500 4500 *Tirol*: Wörgl A u. B 800 800 25 000

B Jegyzék A gondozás kiterjesztése 35 000 menekültre *Niederösterreich*: férőhely személy Korneuburg 500 Hyrtl'sches Waisenhaus bei Mödling 1500 Klosterneuburg 1000 Stockerau 1000 4000 Oberösterreich: Wels (Fliegerhorst) 1000 1000 Wien: Kaiser Ebersdorf Kaserne 1500 Rothschildspital 1000 Brigittaspital 500 3000 *Tirol*: Speckbacherkaserne bei Hall 1000 Jägerkaserne bei Imst 1000 2000 35 000

A megállapodást a szerződő felek 1957. június 30-ig kötötték meg. Július 1. – szeptember 30. között valamennyi 200 főt meghaladó tábor gondozását az Osztrák Vörös Kereszt vette át. 1957. október 1-én valamennyi menekülttábor az osztrák szövetségi belügyminisztérium igazgatása alá került. (Stanek i. m. 68–69.)

10-én az Ausztriában tartózkodó magyar menekültek száma (79 170 személy), is elérte az abszolút csúcsot. A szövetségi belügyminiszter a lakosság segítségére apellált és a túlzsúfolt menekült táborok mentesítésére kérte, hogy a lakosság is fogadjon be magyar menekülteket.[51]

A menekültek anyagi ellátása és gondozása nem oldott meg minden problémát. A menekülteket a táborokban, befogadó magánlakásokban az a kérdés foglalkoztatta, hogy mi történik velük a jövőben, mi lesz a jövő sorsuk. A menekültek nagy része kezdetben nem adta fel a reményt, hogy visszatér hazájába, Magyarországra és ezért Ausztriában akart maradni. A biztosítékot, hogy minden más országból is hazatérhetnek, kétkedve fogadták. A további magyar belpolitikai események világossá tették, hogy a hazatérés a legtöbbjük számára nem lehetséges, illetve nem jöhet számításba. Tehát számukra a további út az Ausztriából való kivándorlás volt.[52]

A menekültkérdés kezelésében a menekülteknek az ICEM keretében az európai és tengerentúli országokba való továbbszállítása, kivándoroltatása hozott megoldást.

Helmer szövetségi belügyminiszter az osztrák szövetségi kormány nevében már 1956. november 5-én egybehangzó táviratot intézett az ENSZ Menekültügyi Főbiztosához és az UNREF-hez, amelyben az egész szabad világot felszólította a magyar menekültek segélyezésére.

„AZ EGYESÜLT NEMZETEK MENEKÜLTÜGYI FŐMEGBÍZOTTJÁNAK – HICOMREF, GENF.

A legutóbbi politikai események következményeként Magyarországról eddig mintegy 10 000 férfi, nő és gyerek kért menedékjogot Ausztriában. STOP. Az osztrák szövetségi kormány minden erőfeszítést megtesz, ami csak egyáltalán lehetséges annak érdekében, hogy ezeket a menekülteket a leggyorsabban elhelyezze. STOP. Ez a helyzet új súlyos probléma elé állítja Ausztriát nemcsak a pillanatnyi gondoskodást illetően, hanem az elkövetkező hónapok vonatkozásában is. STOP. A legnyomatékosabban arra kérem Önt, hogy hívja fel a kormányoknak, az UNREF végrehajtó bizottsága tagjainak és más e vonatkozásban számításba vehető kormányoknak és fórumoknak a figyelmét erre a szükséghelyzetre, és szíveskedjék eljuttatni hozzájuk a szövetségi kormánynak a segélykérését. STOP. Nagyon nagy szükség van a pénzsegélyre, hogy az elkövetkező hónapokban biztosítani lehessen ezeknek a menekülteknek az emberhez méltó ellátását és élelmezését. STOP. Emellett sürgősen kérjük, hogy az európai államok minél előbb fogadjanak be átmeneti jelleggel a lehető legtöbbet ezek közül a menekültek közül. STOP. A szövetségi kormány apellál a menekültsegélyezés szolidaritásának a múltban oly gyakran bizonyított érzésére. STOP.

Az osztrák szövetségi kormány nevében
Helmer szövetségi belügyminiszter"[53]

November 5-én Ausztria berni külképviselete értesítette az osztrák szövetségi külügyi hivatalt, hogy az ENSZ Menekültügyi Főbiztosa távirati úton felhívást intéz valamennyi tagállamához, amelyben a magyar menekültek számára pénzügyi segélyt

[51] *Bayer* i. m. 107.
[52] *Stanek* i. m. 52.
[53] Közli *Kern* i. m. 83.

vár, valamint, hogy bizonyos számú magyar menekültet az érintett országok vegyenek át. A táviratot megfelelő jegyzék is követni fogja.[54]

November 5-én Dr. V. A. Beermann az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának ausztriai képviselője Helmer belügyminiszter tudomására hozta, hogy a Főbiztosság UNREF Alapból első segélyként 25 000 USD-t (650 000 S-t) a Magyarországból érkezett menekültek segélyezésére rendelkezésére bocsájt. Ebből 350 000 S-t az osztrák belügyminisztérium egyetértésével már a Traiskirchenben és Judenauban elhelyezett menekültek segélyezésére fordítottak, a maradék 300 000 S-t pedig a belügyminisztérium 102-es „Magyar" kontójára utalják. Beermann jelezte, hogy további segélyek beérkezéséről azonnal értesíteni fogja.[55]

November 14-én és azt követő napokban az osztrák szövetségi külügyminisztérium *„Aide Memoire"*-t nyújtott át több mint 20 állam Bécsbe akkreditált követségi titkárának. Az emlékirat rámutatott arra a súlyos teherre, amely a több, mint 25 000 magyar menekült Ausztriába való érkezéséből Ausztriára hárul. A szövetségi kormány kívánatosnak tartaná, ha más államok is a már biztosított és megígért segítségen túlmenően lehetőségeik szerint viselnék a menekültáradatból adódó terheket. Különösen sürgős volna, hogy az egyes államok gyorsan és különbségtétel nélkül, családok szétszakítása nélkül menekülteket vegyenek át, valamint hogy pénzügyi segélyt és különböző anyagi javakat bocsássanak rendelkezésre. A pénz- és anyagi segítség felhasználásáról később beszámolót kapnak. Az osztrák külügyi hivatal felkérte az érintett országok követségi titkárait, hogy az *„Aide Mémoire"*-t nyújtsák át kormányaiknak és nyomatékosan mutassanak rá a terhek viselését illetően a közös felelősségre.[56]

Az ICEM Igazgatója már november 7-én közölte az osztrák szövetségi kormánnyal, hogy átveszi a mandátumot a magyar menekülteknek Ausztriából a szabad világ más országaiba való átszállításának a megtervezésére és keresztülvitelére.

A rendkívül megerősített bécsi ICEM Misszió november 6-án 5 teamot hozott létre, amelyek a november 4-én, illetve november 6-án létrehozott Transkirchen-i és Judenau-i átmeneti táborban megkezdték a menekültek regisztrálását és ahol Svájc, Franciaország, Hollandia, Svédország missziói is megkezdték a menekültek elszállítását. Az első hetekben más államok is, köztük Nagy-Britannia válogatás nélkül hozzáfogtak a menekülteknek közvetlenül a határterületekről vonatokon való továbbszállításához.[57]

Kezdetben csak 11 állam nyilvánította ki készségét, hogy a magyar menekülteknek asylumot ad, 1956. december végéig ez a szám 25-re emelkedett. Az USA eredetileg 21 500, az NSZK 15 000, Svájc 10 000, Franciaország, Nagy-Britannia és Kanada pedig korlátlan számú menekült befogadására volt hajlandó.[58]

November 21-én este az osztrák szövetségi külügyminisztérium számjel táviratot intézett Gruber new-yorki osztrák követhez, tájékoztatva őt, hogy a menekültek befogadása tekintetében az elmúlt órákban a helyzet lényegesen rosszabbodott; pilla-

---

[54] ÖStA AdR BKA AA II Pol. Ungarn 3 D GZ 511190-Pol/56/520143
[55] *Kern* i. m. 85.
[56] ÖStA AdR BKA AA II Pol. Ungarn 3 C GZ 511190-Pol/56/520565
[57] *Bayer* i. m. 108.
[58] Uo.

natnyilag 8000 személy, nagyrészt fiatal emberek várakoznak a burgenlandi határon, akiket sem elhelyezni, sem továbbítani nem tudnak.[59]

A külügyminisztérium felhívást intézett Németország, Franciaország, Belgium, Hollandia, Svédország, Svájc követeihez, hogy a menekültek továbbszállításában haladéktalanul működjenek közre; az utóbbi hetekben már 50 000 menekült lépte át a határt, de csak 8000 menekültet szállítottak el külföldre.[60]

Az ENSZ Közgyűlés III. sz. Bizottsága november 23-tól kezdődően több napon át tárgyalta és vitatta a Menekültügyi Főbiztos jelentését.[61] A vita középpontjában kezdettől fogva a magyar események és az ebből Ausztria számára adódó magyar menekültprobléma állt. A vitában Ausztriát Kurt Waldheim követ képviselte, aki többször felszólalt és átfogó beszámolót adott a magyar menekültáradatról. A Bizottságban Kína képviselőjének éles támadása után a szovjet delegátus meg akarta akadályozni a menekültprobléma tárgyalását. Végül is megegyeztek, hogy a kérdésnek csupán humanitárius és gyakorlati aspektusait tárgyalják meg. Arkadjev szovjet delegátus azonban felhasználta az alkalmat arra, hogy az ausztriai menekültprobléma politikai oldalát is tárgyalja. Arkadjev azt állította, hogy a magyar menekültek nagy része „fasiszta", és „bűnöző", akik a nyugati világ gondoskodását nem érdemlik meg. Nézete szerint azonban vannak a magyar menekültek között olyanok is, akik a „fehér terror" elől menekültek Ausztriába és vissza akarnak térni Magyarországra. E menekülteknek egy Ausztria és Magyarország közötti egyezménnyel meg kell adni a lehetőséget, hogy amilyen gyorsan csak lehet, visszatérhessenek hazájukba.

Arkadjev felszólalása a Bizottságban a nyugati delegátusok között heves vitát váltott ki; különösen a francia és az amerikai képviselők mutattak rá a szovjet delegátus állításainak a tarthatatlanságára.

Ausztria érdemeit a magyar menekültügy terén a szovjet blokk kivételével a legtöbb felszólaló kiemelte és az osztrák kormánynak ismételten köszönetet mondott és elismerését fejezte ki. A chilei delegátus javaslatára a Közgyűlés határozatban mondott köszönetet az osztrák kormánynak a menekültkérdésben tanúsított magatartásáért. A III. sz. Bizottságban még egy sor határozat született a menekültprobléma hatékony megoldására, amelyek a repatriálást is érintették. A Bizottság a Menekültügyi Főbiztost felszólította, hogy az ENSZ főtitkárával egyetértésben a magyar menekültek számára dolgozzon ki anyagi és pénzügyi programot, és jóváhagyás céljából terjessze a UNREF Végrehajtó Bizottsága elé.

Egy sor ország delegátusa kritizálta, hogy a határozat szövege formailag enyhe volt és túl kevés konkrét segítséget helyezett kilátásba a magyar menekültek számára. Ennek oka az volt, hogy a határozat támogatásához minél több ország delegátusát meg akarták nyerni; másrészt Dag Hammarksjöld ENSZ Főtitkár kezdettől fogva ellenezte, hogy a Bizottság foglalkozzék a magyar menekültek ügyével, mert szerinte ez az ENSZ Közgyűlésére tartozik.[62]

Mindenesetre Ausztria, az európai és tengerentúli országok közös erőfeszítéseként az 1956. novemberében Ausztriába menekült 100 683 magyarból még ebben

[59] ÖStA AdR BKA AA II Pol. Ungarn 3 D GZ 511190-Pol/56/520831
[60] Uo.
[61] ÖStA AdR BKA AA II Pol. Ungarn 3 C GZ 511190-Pol/56/791756
[62] Uo.

a hónapban 28 813 személyt továbbszállítottak Ausztriából. Az elszállított menekültek száma december hónapban 60 326 menekülttel tetőzött, később még 57 642 magyar menekültet szállítottak el.[63]

Gruber Ausztria washingtoni nagykövete december 10-én távirati úton értesítette a Szövetségi Kancellári Hivatalt és a külügyminisztériumot, hogy a State Departement közölte vele, miszerint Richard Nixon alelnök a következő héten Bécsbe látogat, amennyiben ezt az osztrák szövetségi kormány is szükségesnek tartja. Látogatásának az az oka, hogy január elején a Kongresszustól a magyarok számára segélyt kell kérni és ezt nagyban megkönnyítené Nixonnak a szövetségi kormánnyal és a menekültek szervezeteivel való megbeszélésén alapuló közvetlen beszámolója. Gruber sürgős távirati választ kért, mivel ez a szövetségi kormánynak ismételten lehetőséget nyújtana arra, hogy kívánságait az amerikai kormány mértékadó tagja előtt kifejtse. Az osztrák külügyi hivatal december 11-i a washingtoni osztrák követséghez intézett számjel táviratában jelezte, hogy az osztrák minisztertanács örömmel és érdeklődéssel fogadja Nixon látogatását.[64]

Az osztrák szövetségi külügyminisztériumban úgy vélték, hogy Nixon kilátásba helyezett bécsi látogatása egyedülálló lehetőséget nyújt arra, hogy az USA figyelmét a menekültprobléma komolyságára felhívják. Úgy vélték, Nixonnak értésére kell adni, hogy Ausztria nem tud a helyzeten úrrá lenni, mert az országában 75 000 menekült tartózkodik, akiknek az elszállítása más európai országokba már nem lehetséges, mivel a felvevő quoták kimerültek. Ez a tény, valamint a naponta érkező cca 200 újabb menekült fenyegető helyzetet teremthet Ausztria és az osztrák gazdaság számára. Ezért Ausztriának kérni kell az USA-t, hogy lényegesen több menekültet szállítson el. Mérlegelni kellene azt is, nem kellene-e felhívást intézni a világ valamennyi nagyobb városához, hogy egy-egy csoport menekültet vegyen át és gondoskodjon a menekültek átképzéséről. Az osztrákok fontosnak tartották volna a menekültek integrálását az egyes országok gazdasági életébe, hogy a menekült ne érezze magát „szürke egérnek", hanem a szabad világ egyenlő tagjának. Úgy vélték, meg kell akadályozni, hogy elhanyagolják őket, hogy csalódjanak a nekik tett ígéretekben, mert különben könnyen „jelszavak" áldozatául eshetnek, ami komoly politikai veszélyt idézhet elő.[65]

Nixon alelnök és népes kísérete meg is érkezett Ausztriába és december 19-én délelőtt Bécsben megbeszélést folytatott a magyar menekültek problémáiról.[66] A megbeszélésen osztrák részről részt vett Raab szövetségi kancellár, Dr. Schärf alkancellár, dr. Fiegl szövetségi külügyminiszter, Dr. Kreisky külügyi államtitkár és más további 14 magasbeosztású osztrák politikus. Nixont 10 amerikai politikus kísérte, köztük Thompson bécsi amerikai követ.

Nixon elöljáróban közölte, hogy utazásának fő célja ez a beszélgetés és reméli, hogy lehetősége nyílik a menekültprobléma pénzügyi oldalának pontos megismerése. Ő maga és Thompson követ nem dönthetnek, de hazatérése után beszámol az Elnöknek és az amerikai külügyminisztériumnak.

---

[63] *Bayer* i. m. 108.

[64] ÖStA AdR BKA AA II Pol. Ungarn 3 D GZ 511190-Pol/56/791705

[65] ÖStA AdR BKA AA II Pol. Ungarn 3 D GZ 511190-Pol/56/791815

[66] Nixon bécsi tárgyalásaira: ÖStA AdR BKA AA II Pol. Ungarn 3 D GZ 511190-Pol/56/792188

Raab szövetségi kancellár kifejtette, hogy a menekültprobléma kettős probléma: egyrészről politikai, mert Ausztriának törekednie kell mind több menekültet, amilyen gyorsan csak lehet, külföldre szállítani, mert ilyen nagyszámú menekült nehézségekhez vezethetne az ország semleges státuszával kapcsolatban; másrészt pénzügyi probléma és javasolja, hogy mindenekelőtt ezt vitassák meg.

Kamitz szövetségi pénzügyminiszter előadta, hogy eddig cca 150 000 menekült érkezett Ausztriába, 70 000 menekültet átvettek más országok, 80 000 menekült még Ausztriában tartózkodik. Ausztria azzal számol, hogy legalább 30 000 menekült állandóan Ausztriában marad, mert vagy nem akar onnan emigrálni, vagy más állam nem veszi át. Hozzáfűzte, hogy 1957-ben további 50 000 menekülttel kell számolni, vagyis 30 000 állandó és 50 000 ideiglenes menekülttel. Számukra lakásokat kell építeni és munkahelyeket teremteni. A folyó kiadásokat az 1957-es évre 23 millio USD-re becsülte, a nem folyó kiadásokat pedig 8 millio USD-re. Megjegyezte, hogy ezen összegek nem tartalmaznak építkezési költségeket.

Nixon kérésére Mr. Hollister amerikai pénzügyi referens mondott néhány szót. Utalt arra, hogy a pénzügyi források nem korlátlanok, az USA-nak az egész világon vannak kötelességei és bizonyos prioritásokat figyelembe kell hogy vegyen. A problémát azonban behatóan meg fogják vizsgálni. Az USA tudja, hogy a kért segély nem Ausztriáé lenne, hanem Ausztrián keresztül a menekültek javát szolgálná.

Raab szövetségi kancellár a továbbiakban ismét a kérdés politikai oldalával foglalkozott, sürgette valamennyi országot, hogy továbbra is vegyenek át menekülteket. „A fő problémát Ausztria számára az jelenti — fejtegette —, hogy jelentős számú politikai emigráns tartózkodik osztrák területen, akik veszélyt jelentenek. E személyek a magyarországi helyzet megváltozása után természetesen hazatérnének. Addig azonban osztrák államterületen való maradásuk nem lehetséges. A menekültek között van néhány politikai csoport, köztük kommunisták is."[67]

Nixon az osztrákok által jelzett költségeket magasnak tartotta, és azt sem tudta megmondani, hogy az Egyesült Államok hány menekültet tudna még átvenni. Az volt a véleménye, hogy a problémát mindenesetre tanulmányozni kell és döntésre átadni a Kongresszusnak. „Az ember természetesen pontosan tudja, hogy humanitárius problémáról van szó és a pénzt nem az ablakon dobják ki." – mondotta.[68]

Néhány más kérdés — így a „régi" menekültek helyzetének rövid említése után — a megbeszélés véget is ért. Nixon alelnök befejezésül köszönetet mondott a kitüntető fogadtatásért; a sajtó részéről várható kérdések megválaszolását illetően javasolta: mondják azt, hogy az osztrák kormány képviselői és az Egyesült Államok alelnöke között egy órás megbeszélés zajlott le, amelynek során az osztrák kormány informálta az alelnököt a menekült kérdéssel összefüggő gazdasági és egyéb problémákról.[69]

Másnap, december 20-án Nixon alelnök kíséretével magyar menekülttáborokat látogatott meg. Elsőnek egy kis tábort keresett fel Neusiedl am See-nél, majd Andau-t látogatta meg. Eisenstadtban a tartományi kormány székházában elköltött ebédje után Nixon a legnagyobb elismeréssel méltatta Burgenland és Ausztria nagy telje-

[67] Uo.
[68] Uo.
[69] Uo.

sítményeit a magyar menekültek segélyezését illetően. Eisenstadtban röviden megtekintette az ottani nagy átmeneti tábort, és utolsóként a Traiskirchen-i tábort látogatta meg. Nixon a táborokban sok magyar menekülttel beszélt; útján sajtóriporterek kísérték. A Nixon körútról az osztrák szövetségi külügyminiszternek készült osztrák beszámoló érdemesnek tartotta megemlíteni, hogy Mr. Nixon a Traiskirhen-i táborban tartott karácsonyi ünnepség alkalmából is méltatta Ausztria nagy teljesítményeit, de sehol sem tett egyetlen olyan említést sem, ami azt a benyomást kelthette volna, hogy az Egyesült Államok azon fáradozik, hogy ahogyan csak lehet segítsen a menekülteken. Mindenesetre — így a beszámoló — Nixon látogatása a táborokban bizakodást jelentett a menekültek számára, másrészt a látottak mély benyomást gyakoroltak Nixon alelnökre. Incidensek az egész látogatás alatt nem fordultak elő.[70]

***

A bécsi magyar követség élén 1955–1959 között Magyarország korábbi stockholmi követe, Puja Frigyes állt. 1988-ban megjelent önéletrajzi kötetében így vall életének és diplomáciai pályafutásának e szakaszáról: „Amikor végigtekintek ausztriai tevékenységemen, az ott eltöltött négy évet és három hónapot négy részre szoktam felosztani. A megbízólevelem átadásától az ellenforradalom kitöréséig tartó időszakot felszálló ágnak nevezhetném, az ellenforradalom és a közvetlenül utána következő időszakot a gyötrődés idejének lehetne nevezni. Az 1957 tavaszától 1958 nyaráig tartó időszakot a két ország kapcsolatai normalizálását célzó, egyoldalú magyar erőfeszítések jellemezték, az 1958 ősze és 1959 nyara közötti időt pedig a normalizációs folyamat beindulása jellemezte."[71] Majd később: „Ha valaki most azt kérdezné tőlem, milyen érzés volt magyarnak lenni 1956 őszén, 1957 elején Ausztriában, azt mondanám, hogy a hivatalos Magyarországot képviselni Bécsben, rendkívül nehéz volt."[72]

Puja a „hivatalos Ausztria" nyomásának ecsetelése után arra is kitér, hogy ebben az időszakban a magyar Külügyminisztérium sem sokat törődött velük, nem kaptak útmutatást, hogy mit tegyenek. „Nem estünk kétségbe — írja —, tettük a magunk dolgát. Minden központi utasítás nélkül éles tiltakozó jegyzékeket adtunk át az osztrákoknak, eljártunk ügyekben, például az áthurcolt magyar vagyon védelme és visszaszolgáltatása érdekében."[73] Puja könyvének megjelenése évében „1956" a hivatalos Magyarországon rövid ideig még tabuizált téma volt, ezzel is összefüggésben állhat, hogy említést sem tesz arról, hogy a *bécsi magyar követség tevékenységének homlokterében az 1956. november 4-e utáni hónapokban a magyar menekültek, főleg a kiskorúak hazahozatala, repatriáltatása állt.* Csak azt jegyzi meg: „Bécsben akkoriban hemzsegtek a magyar disszidensek, s a kinn lévő régi rókák ezt a tömeget is ellenünk próbálták heccelni."[74]

Valójában a bécsi magyar követség már november 7-én szóbeli jegyzéket intézett az osztrák Szövetségi Kancellári Hivatalhoz és a szövetségi külügyminisztériumhoz,

[70] ÖStA AdR BKA AA II Pol. Ungarn 3 D GZ 511190-Pol/56/792159
[71] *Puja Frigyes*: A szedőszekrénytől a miniszteri székig. Népszava. Budapest, 1988. 184.
[72] Uo. 186–187.
[73] Uo. 187.
[74] Uo.

amelyben a címzetteknek üdvözletét küldte és kérte, hogy tegyenek meg mindent, hogy a magyar menekültek „többségének" hazatérési vágya ne befolyásoltassék; illetve az ezzel ellentétes törekvéseket tartóztassák fel. Jelezte, hogy a követség a maga részéről mindent meg fog tenni, hogy a „sajnálatraméltó emberek" mielőbbi hazatérését lehetővé tegye. E cél eléréséig a Követség a Collegium Hungaricum épületét (Bécs, Museumstrasse 7) a magyar menekültek rendelkezésére bocsájtja, abban a meggyőződésében, hogy az Osztrák Vöröskereszt tevékeny közreműködése révén szintén hozzá fog járulni a menekültek szenvedéseinek enyhítéséhez.[75]

Miután november 23-án 8537 magyar Ausztriába való menekülésével a naponta menekülők száma tetőzött, november 24-én a bécsi magyar követség újabb szóbeli jegyzékében elengedhetetlennek és sürgősnek tartotta, hogy az osztrák hatóságok tegyék lehetővé a magyar követség diplomatáinak, hogy ellátogathassanak a különböző táborokba és a menekültekkel őszinte beszélgetést folytathassanak. A jegyzék utalt arra, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság értesítette a bécsi magyar követséget, hogy kész együttműködni a menekültek hazaszállításában, amennyiben az érintett személyek írásban is megerősítik, hogy a hazatérésük önkéntes.[76]

November 28-án az osztrák szövetségi külügyminisztérium szóbeli jegyzékben a bécsi magyar követség tudomására hozta, hogy a magyar menekültek hazatérésének osztrák részről semmi akadálya nincsen. Miután azonban a menekültáradat a legutóbbi időkben is naponta 5000 személyt ért el és az osztrák hatóságok a karitatív és adminisztratív feladatokkal túl vannak terhelve, még nem lehetséges, hogy a hazatérni vágyó menekültek számbavételével foglalkozzanak.[77]

December 4-én a bécsi magyar követség közölte a Szövetségi Kancellári Hivatallal és az osztrák szövetségi Külügyminisztériummal, hogy a Győr-Sopron megyei Vörös Kereszt Bizottság kérte a bécsi magyar Követséget, hogy lépjen kapcsolatba az Osztrák Vöröskereszttel, és kérje a segítségét, hogy azokat a kiskorú gyerekeket, akik szüleik hozzájárulása nélkül Ausztriába mentek, juttassák haza. A szóbeli jegyzék azt is közölte, hogy a követség eddig két cca 200 gyermek személyi adatait tartalmazó listát adott át az Osztrák Vörös Keresztnek, és kérte az illetékes osztrák hatóságokat, hogy támogassák a Magyar Vörös Kereszt megkeresését és tegyék lehetővé a kiskorúak szüleikhez való hazavezetését.[78]

A december 5-i újabb szóbeli jegyzék tartalmazta a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának amnesztia rendeletét és kérte az osztrák hatóságokat, hogy ennek kiplakátolásához járuljanak hozzá.

A plakát a következőket tartalmazta:

„Magyar Honfitársak!

A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1956. november 29-én törvényerejű rendeletet adott ki az 1956. október 23-át követően külföldre távozott személyek közkegyelemben részesítéséről. A rendelet szövege a következő:

---

[75] Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) Bécsi Követségi Iratai (továbbiakban BKI) XIX-J-36-a 305/1956

[76] MOL BKI XIX-J-36-a 305/2/1956

[77] MOL BKI XIX-J-36-a Bundeskanzleramt Ausswärtige Angelegenheiten. Z1. 628460-Ra/56

[78] MOL BKI XIX-J-36-a 305/4/1956

'Tiltott határátlépés büntette miatt nem lehet büntetőeljárást indítani az ellen, aki az ország határát 1956. október 23. napja és jelen törvényerejű rendelet hatálybalépése közötti időben lépte át, feltéve ha Magyarországra 1957. évi március 31. napjáig bezárólag önként visszatér.'

Felhívjuk a hazatérni akaró honfitársak figyelmét, hogy hazatérésük érdekében jelentkezzenek Wien, VII. Museumstrasse 7 szám alatt.

A Magyar Népköztársaság Bécsi Követsége."[79]

November 29-én, még mindig a magyarok tömeges menekülésének idején, a bécsi magyar követség szóbeli jegyzékben közölte a Szövetségi Kancellári Hivatallal és a külügyminisztériummal, hogy — amint már erre rámutattak — egy idő óta számos magyar menekült jelentkezik és kéri gyors hazatérési óhajának lehetővé tételét. A hazaszállítás végrehajtása és meggyorsítása érdekében a Magyar Népköztársaság kormánya tervbe vette egy három főből álló (Esztergályos Ferenc, Börcsök András, Kelemen Gyula) repatriáló bizottság kiküldését Ausztriába. A követség kérte az osztrák hatóságokat, hogy engedélyezzék e bizottság tevékenységét és a menekülttáborok meglátogatásához biztosítsanak rendőri kíséretet. A jegyzék köszönetet mondott, hogy a hazatérő magyaroknak hazatérési dokumentumaikkal csak a Bécs I. kerületi rendőrségnél kell jelentkezniök, ami a hazatérésüket meggyorsítja.[80]

A bécsi magyar követség december 7-i szóbeli jegyzékében a magyar kormány nevében közölte a Szövetségi Kancellári Hivatallal és a Szövetségi Külügyminisztériummal, hogy „Az 1956. október 23-ával kezdődő harci cselekmények a Magyar Népköztársaság egész területén befejezettnek tekinthetők." Ennek alapján semmi akadálya nincs a hazatérni vágyó katonai és civil személyek hazatérésének. A követség üdvözölné, ha a Szövetségi Kancellári Hivatal és a Külügyminisztérium megtenné a szükséges lépéseket, amelyek lehetővé tennék a magyar katonai és civil személyek szabad és gyors hazatérését.[81]

A bécsi magyar követség szóbeli jegyzékeire a Szövetségi Kancellári Hivatal külügyi osztálya december 11-i dátummal küldte el szóbeli válaszjegyzékét. Közölte — hogy amint azt a Magyar Népköztársaság követsége is tudja — Ausztria maradéktalanul tekintetbe veszi minden személy szabad akaratát és a Magyarországra hazatérni vágyók útjába nem támaszt akadályokat. A követség tudomására hozta, hogy az ENSZ ellenszavazat nélkül elfogadott november 29-i határozatában az ENSZ Menekültügyi Főbiztosát bízta meg a magyar menekültek érdekeinek képviseletével. A Menekültügyi Főbiztost a közeljövőben Bécsbe várják, és az osztrák fél vele fogja megbeszélni a magyar menekültek egész kérdéskomplexumát, további álláspontjának kialakítását ezen időpontig fenntartja magának.[82]

December 17-én Reichmann követségi tanácsos, az Osztrák Szövetségi Kancellári Hivatal jogi osztályának vezetője magához kérette Beck Istvánt, a bécsi magyar követség tanácsosát. A beszélgetés tárgya a magyar menekültek és ezzel összefüggésben a magyar részről tervbe vett magyar hazatérési bizottság kiküldése volt.

---

[79] MOL BKI XIX-J-36-a 305/5/1956

[80] ÖStA AdR BKA AA II Pol. Ungarn 3 D GZ 511190-Pol/56/791261

[81] MOL BKI XIX-J-36-a 305/7/1956

[82] MOL BKI XIX-J-36-a Bundeskanzleramt Ausswärtige Angelegenheiten Z1. 631.818-RA/56.

Beck István kettőjük beszélgetéséről másnap terjedelmes jelentést készített Puja Frigyes számára, aki azt a magyar külügyminisztériumnak is megküldte. Beck jelentése az osztrák kormány, tágabb értelemben Ausztria iránt rosszindulatúan elfogult és kutatásaink alapján tarthatatlan megállapításokat tartalmazott.

„Reichmann hosszú előadással kezdte — szól a jelentés —, melynek lényege az volt, hogy az osztrák lágerekben lévő hazatérni vágyó menekültek ügyét mindaddig nem intézik el, míg: 1./ magyar menekültek nagyobb számban érkeznek Ausztria területére, ami az osztrák kormány szerint annak jele és bizonyítéka, hogy a Kádár-kormány helyzete csak igen lassan konszolidálódik; 2./ míg nem beszélték át az egész kérdést a napokban Ausztriába érkező UNO menekültügyi biztossal (Lindt-tel).

A továbbiakban Reichmann célzott arra, hogy hazatérési bizottságunknak fenti okokon kívül azért nem adják meg a működési, illetve beutazási engedélyt, mert attól tartanak, hogy esetleg merénylet készülhet ellenük, ami számukra rendkívül kellemetlen lenne. Itt hosszasan, igen gúnyosan beszélt a magyar menekültek temperamentumáról.

Válaszomban rámutattam, hogy kijelentései csak azt bizonyítják, hogy osztrák részről az emberiességről pufogtatott frázisok ellenére embertelen halogatás folyik, ami egyszerű, hazatérni vágyó magyar állampolgárokat sújt. Éles szavakkal és gúnnyal tiltakoztam az ellen, hogy kormányunk konszolidálásától tegyék függővé magyar menekültek hazatérését. Nyíltan megmondtam, hogy ha addig kell várnunk, míg osztrák részről elég konszolidáltnak látják kormányunk helyzetét, akkor előfordulhat, hogy a menekült csecsemők már szakállasan fognak járni. Nem is beszélve arról, hogy az országaink közötti kapcsolatok történetében páratlan az a felfogás, hogy egy kormány szilárdságától legyen függővé téve menekültek ellenőrzötten önkéntes hazatérése. Ez összeférhetetlen a korrekt szomszédi viszonnyal. Ami pedig a hazatérési bizottságunk elleni merénylet kérdését illeti, ennek felvetésében újabb elriasztási manővert kell látnom hasonlóan ahhoz, amit a hazatérő menekültekkel szemben alkalmaznak, amikor kihallgatják őket, ujjlenyomatokat vesznek tőlük és úgy kezelik őket, mint a közönséges bűnözőket. Közöltem vele, hogy hazatérési bizottságunk tagjai és a követség beosztottjai bátor emberek és a kért osztrák rendőrségi kíséret megadása esetén nyugodtan vállalják a lágerek látogatását. Ezt annál is inkább, mert a követségre érkező levelekből és a már hazatértektől tudjuk, hogy a lágerekben sok olyan ember van, aki hazavágyódik nem utolsósorban azért, mert elege van az osztrák lágeréletből. Osztrák részről azonban ezt nem akarják tudomásul venni, sőt bizonyítékaink vannak arra, hogy zárkába dugnak olyan magyarokat, akik hazatérésre beszélik rá társaikat. Ami az UNO menekültügyi biztos bevárását illeti, közöltem Reichmannal, hogy véleményünk szerint egyedül a független osztrák kormánytól függhet annak a kérdésnek az eldöntése, hogy hazaengedi-e a teljesen önkéntesen jelentkező magyar menekülteket, vagy sem. Kivéve persze, ha az Ausztria által is aláírt menekültügyi konvenció kifejezetten kizárja ezt az esetet. Ez pedig igen valószínűtlen, hiszen ilyesmi ellenkezik az UNO céljaival és szellemével..."[83]

Beck jelezte, hogy a „heves, gúnyos szócsata" két óra hosszat tartott és ő végül kijelentette, hogy Reichmann érvelése számára elfogadhatatlan és embertelen. Majd

[83] MOL BKI XIX-J-36-a Beck István 1956. december 18-i jelentése.

talán magyar feletteseit is megnyugtatandó, közölte: „Rendkívül heves és őszinte hangú összecsapásaink ellenére mindketten végig igen udvariasak maradtunk, Reichmann végül is azzal búcsúzott, hogy örömének adott kifejezést, mert közelebbről megismerkedhetett, és hogy őszintén beszélhetett velem."[84]

Beck jelentését azzal zárta, hogy véleménye szerint az osztrákoknak a tárgyalt kérdésekben tanúsított „példátlan magatartásának" két döntő oka van:

„1./ Amerikai parancsot hajtanak végre, amikor olcsó munkaerőt és részben ágyútölteléket szereznek a fiatalabb magyar menekültek soraiból az USA-nak és más nyugati államoknak. Ehhez járul természetesen az egész ügy körül kifejtett propagandisztikus lehetőségek kiaknázása is.

2./ A befolyt vagy beígért nemzetközi adományokban való részesedés komoly bevételt jelent számukra, főleg ha tekintetbe vesszük, hogy a különböző lágerekben nagyon rossz ellátást adnak és az így megspórolt milliókat az osztrákok vágják zsebre.

Egyébként — fejezte be jelentését — naponta újabb és újabb jelenségek mutatják, hogy az osztrák közvélemény a szennysajtóval ellentétben, torkig van a menekültekkel. A munkások az olcsóbb munkaerő konkurenciáját látják bennük, az osztrák járadékosok felháborodottan kérdezik, milyen jogon kapnak nagyobb napi-ellátmányt, mint ők és az utca egyszerű emberei egyre ingerültebben tárgyalják a magyar menekültek fennhéjázó, hősködő, mindent lefitymáló modorát és fegyelmezetlen, itt-ott bűnözésbe átcsapó magatartását."[85]

Az Osztrák Szövetségi Kancellári Hivatal külügyi hivatala december 18-án válaszolt a bécsi magyar követség december 7-i jegyzékére, amelyet azonban a magyar fél csak december 28-án kapott meg. A szóbeli jegyzék a bécsi magyar követség tudomására hozta, hogy a Siezenheim-i internáló táborból két magyar tiszt, valamint az ott internált többi hazatérni vágyó személy hazatérése már megtörtént, miután a bécsi magyar követség közölte, hogy a harci cselekmények Magyarországon véget értek. Hazaszállították az Ausztriába került magyar repülőgépeket, mentőkocsikat és folyamatban van a magyar teherautók hazaszállítása is. A magyar repatriáló bizottság bebocsájtása az ENSZ Menekültügyi Főbiztosával való megbeszélésektől függ. Miután azonban a hazatérni vágyó magyarok hazatérése az osztrák hatóságok támogatásával is akadálytalanul folyik, repatriáló bizottság létrehozása ez idő szerint nem szükséges. A jegyzék végén az osztrák fél rámutatott arra is, hogy naponta még mindig több mint 1000 magyar menekült lépi át a határt, de október 23. óta csak cca 550 menekült jelezte hazatérési szándékát.[86]

Mivel a december 28-án megkapott osztrák válaszjegyzék nem tartalmazott végleges választ arra vonatkozóan, hogy a bécsi magyar követségnek megengedik-e a menekülttáborok meglátogatását, repatriáló bizottság kiküldéséhez pedig az osztrákok még nem járultak hozzá, Puja Frigyes Horváth Imre magyar külügyminiszternek még aznap javaslatot tett Vörös Keresztes bizottság kiküldésére. Puja kérte: „A bizottságba megbízható elvtársakat delegáljanak, akik a menekülteket felvilágosítják a hazatérés lehetőségeiről. A bizottság különösen a fiatalkorúak hazatelepítése ügyében tevékenykedhetne."[87]

---

[84] Uo.

[85] Uo.

[86] MOL BKI XIX-J-36-a Bundeskanzleramt Aussvärtige Angelegenheiten Z1. 633.555-RA/56

[87] MOL BKI XIX-J-36-a 305/12/Szt/1956

December 27-én Puja Frigyes követ „szigorúan titkos" átiratot intézett Horváth Imre magyar külügyminiszterhez, amelyben javasolta, hogy január első napjaiban nyújtsanak át tiltakozó jegyzéket az osztrák külügyi hivatalban, amiért az osztrák hatóságok kiskorú gyereket, akik szüleik megkérdezése nélkül mentek át Ausztriába hazatérésükben akadályozzák, osztrák hatóságok tudtával és beleegyezésével hazájuktól távoleső országba szállítják, és amiért az osztrák hatóságok általában akadályokat gördítenek a hazatérni szándékozó magyarok útjába, lebeszélik, ijesztgetik és ha szükséges, le is csukják őket.[88]

Másnap, december 28-án Puja Frigyes újabb „szigorúan titkos" átiratot küldött Horváth külügyi miniszterhez, amelyben javaslatot tett egy az ENSZ-hez benyújtandó panaszra is, amiért Ausztria, az európai és tengerentúli országok akadályozzák a kiskorú magyar menekültek hazatérését.[89]

1957. január 17-én Magyarország ENSZ képviselője átadta az ENSZ Főtitkárának a magyar menekültek ügyével kapcsolatban elkészült memorandumát, amely dokumentumot az ENSZ delegátusok is megkapták.[90] E memorandum szövege jelenleg nincs birtokunkban, tartalmára az osztrák külügyi hivatalnak január végén, az ENSZ főtitkárához benyújtott hosszú memorandumából következtethetünk.

A magyar menekültek ügyével foglalkozó osztrák válasz — memorandum[91] — két fejezetből állt; az első fejezetben az osztrák delegáció nyolc pontban válaszolt a magyar szemrehányásokra. E pontokban ismertette a magyar menekült mozgalmat 1956. október 23 óra; rámutatott, hogy csak január 16. és január 23. között 1715 ember lépte át a határt; összesen 170 000 ember kért asylumot, közülük 70 000 még Ausztriában van, és nincs jele annak, hogy magyar menekültek nagyobb számban haza akarnának térni. Minden alapot nélkülöz a magyar delegáció vádaskodása, miszerint Ausztria akadályozná a magyar menekültek hazatérését.

Az osztrák kormány már közölte a magyar követséggel, hogy minden egyes személy szabad elhatározását figyelembe veszi és a hazatérésük útjába nem gördít akadályokat.

Az osztrák memorandum rámutatott arra, hogy január 20-ig az Ausztriába menekült személyek közül 1626 Ausztriából, 22 Svájcból, 125 Franciaországból, összesen 1773 személy már visszatért Magyarországba.

Minden alapot nélkülöz a magyar memorandumnak az a feltevése, hogy a menekültek Ausztriában egyoldalú információkat kaptak volna a magyar amnesztia rendeletről és a magyarországi helyzetről. Az osztrák memorandum utalt arra, hogy a menekülteket csak élelmezi és ruházza és szabadságukban semmi módon nem korlátozza, a sajtóból, rádióból szabadon informálódhatnak. Ismerik a magyar amnesztia rendeletet, de a fő információs forrásuk mindenekelőtt azok a beszámolók, amelyeket a később jött menekültektől hallanak és amiért Ausztria nem tehető felelőssé.

Noha a magyar repatriáló bizottság Ausztriába való beengedésének nincs meg a jogi alapja, Ausztriának régi óhaja, hogy külföldi jogi képviselő hatóság jogvédő tevékenységét megkönnyítse. A magyar óhaj azonnali teljesítése azonban nem lehet-

[88] MOL BKI XIX-J-36-a 316/Szt/1956
[89] MOL BKI XIX-J-36-a 318/szig. titk./1956
[90] ÖStA AdR BKA AA II Pol. Flüchtlingswesen 15/1 GZ 215089-Pol/57/215955
[91] Uo.

séges, mert mind a Menekültügyi Konvenció, mind az ENSZ 1956. november 29-i Közgyűlése az ENSZ Menekültügyi Főbiztosát bízta meg a magyar menekültek összes érdekeinek képviseletével.

A bécsi magyar követség csak az ő (a Menekültügyi Főbiztos), valamint az osztrák belügyminisztérium képviselőjének bevonásával kezdheti meg a beszélgetést a táborokban a hazatérni óhajtó menekültekkel.

A gyermekek hazatérését illetően az osztrák memorandum kifejtette, hogy Ausztria a családok egysége megtartásának az alapelvét képviseli és a Vörös Keresztet fogja felkérni annak megállapítására, hogy a jelenleg Ausztriában élő kiskorú gyermekek szülei ténylegesen Magyarországon élnek-e. Pozitív válasz esetén nincs akadálya, hogy a Nemzetközi Vörös Kereszt útján a Menekültügyi Főbiztos bevonásával repatriáljanak.

Az osztrák memorandum második rövid befejező részében hangsúlyozta, hogy Ausztria szigorúan betartja a nemzetközi jog határozatait és számba veszi a segélynyújtás és emberiesség etikai követelményeit. Összefoglalóan annyit mondott, hogy annak oka, hogy a menekülteknek csak elenyészően kis százaléka akart Magyarországra visszatérni, nem az állítólag Ausztria által támasztott akadályokra vezethető vissza. A fő ok valószínűleg az, hogy „... emberek, akik életveszélyes körülmények között hagyták el hazájukat, döntésüket általában mindaddig nem készek visszavonni, míg a viszonyok, amelyek véleményük szerint a menekülést szükségessé tették, alapvetően nem változtak meg."[92]

Végül az osztrák delegáció rámutatott arra, hogy a magyar memorandum megütközést váltott ki köztük, és benyújtása ellentétben áll azzal, hogy Magyarország éppen az elmúlt hónapokban ismételten megtagadta az Egyesült Nemzetek autoritásának elismerését. Teljesen érthetetlennek tartották, hogy a magyar kormány egyetlen szóval sem köszöni meg, hogy 170 000 állampolgárát Ausztria és más országok elhelyezték, táplálták, ruházták és ezáltal a legnagyobb szükségtől és nyomortól megkímélték.[93]

***

1957. január 1-jén Ausztriában összesen 214 563 még nem honos menekült tartózkodott. 69 866 magyar „új" menekült, 3978 idegennyelvű „régi" menekült, közte 5466 „régi" menekült Magyarországból, 79 704 népi német, 18 204 az NDK-ból és 7011 menekült Dél-Tirolból. Menekült táborban tartózkodott 46 954 „új" menekült Magyarországból, 6168 idegennyelvű, közte 900 „régi" menekült Magyarországból, 9053 népi német, 2922 az NDK-ból és 161 Dél-Tirolból.[94]

Ausztria semleges státusa, a még mindig sok Ausztriában tartózkodó menekült, a kiapadni látszó anyagi erőforrások miatt újabb magyar menekülteket nem tudott befogadni. Ezért *az osztrák minisztertanács január 14-ei ülésén felhatalmazta Helmer*

---

[92] Uo.
[93] Uo.
[94] *Bayer* i. m. 107.

szövetségi belügyminisztert, hogy rendelje el az osztrák határ újbóli lezárását.[95] A döntést hamarosan egy, a menekültek vándorlását megszorító intézkedés követte.

Tekintettel arra, hogy az Ausztriából 1956. november eleje óta az ICEM keretében európai és tengerentúli országokban kivándorolt magyar menekültek egy része nem volt megelégedve ottani sorsával és vissza akart térni Ausztriába, kis számban pedig haza akart térni Magyarországra, az osztrák minisztertanács január 22-i ülésen elfogadta azokat a javaslatokat, amelyeket a minisztertanács január 7-i határozata alapján összehívott miniszterelnöki hivatalnokbizottság dolgozott ki ezen új menekült mozgalom adminisztratív szabályozására.[96] E dokumentum Raab szövetségi kancellár aláírásával a következőket tartalmazta:

„A.

A menekülők dokumentálása az úgynevezett határidős „B" tanúsítvánnyal történik, amelyik tekintet nélkül a Genfi Egyezményre csak azt igazolja, hogy az illető menedékjogot kért. Valamennyi befogadó állam kinyilvánította azt a készségét, hogy ezt a „B" jelű igazolást elfogadja a befogadó ország a beutazás dokumentumaként.

Egyedül és kizárólag az Amerikai Egyesült Államok kívánta meg azt a kiegészítő nyilatkozatot, hogy Ausztria elvben kész visszafogadni ismét azokat a menekülteket, akiktől az amerikai bevándorlási hatóság a saját törvényhozásból eredően megtagadja a beutazást, ám ennek kapcsán csak kivételes esetekről lenne szó.

A visszatérni szándékozó magyaroknak az alábbi feltételek mellett engedélyezzük az Ausztrián való átutazást:

1./ a magyar hatóságok biztosítják az átvételüket,

2./ a befogadó országnak vissza kell fogadnia azokat a menekülőket, akik Ausztrián átutazva visszavonják visszatérítési nyilatkozatukat,

3./ a visszajuttatás költségei Ausztriát nem terhelhetik,

4./ Ausztria kizárólag csak a biztonsági szolgálati kísérést vállalja magára. A keresztülszállítás okmányaként két példányban a következő adatokat tartalmazó névjegyzéket adnak át az osztrák szerveknek:

– a menekült kereszt- és vezetékneve,
– születési adatok,
– legutóbbi magyarországi lakhelye,
– foglalkozása.

A lista egyik példányát a határ átlépésekor (be- és kiutazáskor) az osztrák határellenőrzés megvizsgálja. Ezt követően a lista mindkét példányát eljuttatják a szövetségi belügyminisztériumnak.

a/ azokban az államokban, ahol magyar képviselet működik, ez legyen köteles az addigi befogadó államban a visszatérni szándékozó részére beutazási igazolásokat kiállítani, amelyek a magyar határon garantálják a visszatérőknek az átvételét, és így Ausztria is útiokmányokként ismerheti el azokat.

b/ azokban az államokban, amelyekben nem működik magyar képviselet, ezeket a listákat, amelyekhez minden egyes visszatérni szándékozónak csatolni kell azt az

[95] ÖStA AdR BMfU Beschlussprotokoll Nr. 22. über die Sitzung des Ministerrates am 15 Jänner 1957.

[96] ÖStA AdR BMfU Beschlussprotokoll Nr. 23. über die Sitzung des Ministerrates am 22 Jänner 1957.

írásbeli nyilatkozatát, hogy szabad elhatározásából szándékozik visszatérni Magyarországra, a Szövetségi Kancellári Hivatal Külügyi Osztályán keresztül juttassák el a bécsi magyar nagykövetséghez, amelyik majd kiállítja a hazautazási igazolványokat, s eljuttatja azokat a Szövetségi Kancellári Hivatal Külügyi Osztályához az eddigi befogadó országnak való továbbítás céljából.

C.

Az osztrák külképviseletek útján arra való utalással, hogy Ausztria szükségesnek tartja a semlegesség szem előtt tartását, tudomására hozzuk a befogadó országoknak, hogy az a magyar menekült, aki egyszer elhagyta Ausztriát — a Magyarországra önszántából való visszatérés eseteitől eltekintve — csak megfelelő okmányok, mégpedig a befogadó ország által kiállított útiokmány és az osztrák képviselettől kapott vízum birtokában léphet be ismét Ausztriába.

D.

Sok olyan jelenleg valamely harmadik országban elhelyezett magyar menekült törekszik arra, hogy ismét visszatérhessen Ausztriába, azért, mert abban reménykedik, hogy innen könnyebben megkaphatja az USA-ba vagy Kanadába a bevándorlási engedélyt. El kell érni az ezen országok képviseleteivel folytatott tárgyalások során azt, hogy a harmadik országokban elhelyezett újabb menekülők ugyanolyan feltételek mellett vándorolhassanak ki, mint az Ausztriában tartózkodó menekültek, ám annak a menekültkontingensnek a csökkentése nélkül, amelyiknek Ausztriából az Egyesült Államokba vagy Kanadába kell megkapnia a bevándorlást.

Minthogy az Ausztriában tartózkodó menekültek száma már most messze meghaladja Ausztria gazdasági lehetőségeit, Ausztria részéről sürgetni kell azt, hogy a nemzetközi menekültügyi szervezet keretén belül lásson napvilágot egy olyan határozat, amelyik rögzíti, hogy az egyes országok milyen százalékos arányban fogadják be az újabb magyar menekülteket, mégpedig a Richard M. Nixon amerikai alelnök látogatása alkalmával megbeszélt 30 000:6 millióhoz arányban. Abban az esetben, ha a menekültegyezményt aláíró többi ország vonakodnék attól, hogy beleegyezzen egy ilyen formulába, akkor Ausztriának minden jogot fenn kell tartania magának, s ennek kapcsán mindenekelőtt a nemzetközi bíróság szakvéleményének a beszerzése jön számításba.

Az alábbiakban a szövetségi külügyminiszterrel és a szövetségi belügyminiszterrel egyetértésben

indítványozom,

hogy a minisztertanács vegye tudomásul a fentiekben előadottakat, és adjon felhatalmazást arra, hogy

1./ a D/ pontban foglaltak értelmében felvegyem a kapcsolatot az Egyesült Államok és Kanada kormányával és

2./ az E/ pontban foglaltak értelmében indítványt tegyek a nemzetközi menekültügyi szervezetnek.

1957. január 21.

Raab
szövetségi kancellár."[97]

[97] ÖStA AdR Republik Österreich BundesKanzleramt Z1 495/PrM/57 Flüchtlingsfrage. („... B status) humanitárius menekült az a személy, aki nemzeti hatóság döntése értelmében alkotmányos

Január folyamán a magyar menekültek más országokba való kivándoroltatása visszaesett; ebben a hónapban csak 15 613 menekült személyt szállítottak tovább Ausztriából, miközben oda újabb 11 367 menekült érkezett. Úgy látszott, hogy a menekültek elszállítása egyrészt az ICEM pénzügyi nehézségei, másrészt a különböző felvevő országok vállalt quotájának kimerülése következtében megbénul.[98]

Január utolsó napjaiban Genfben ülésezett az UNREF végrehajtó bizottsága. Az osztrák delegációt Oskar Helmer szövetségi belügyminiszter vezette.[99]

Helmernek az volt a szándéka, hogy az UNREF Végrehajtó Bizottsága előtt nyilatkozatot ad a magyar menekültproblémáról. Január 27-én Genfbe való megérkezése után tervezett nyilatkozatát megbeszélte az ottani osztrák delegáció tagjaival, valamint az ENSZ Menekültügyi Főbiztosával, aminek eredményeként nyilatkozatát átfogalmazta. Beszéde új változatában kihagyta mindazokat a részeket, amelyek a magyarországi politikai események értékelését tartalmazták.

Helmer fennmaradt nyilatkozata még számos kihúzást, kérdőjelet, utólag tintával beírt kéziratos betoldást tartalmaz és nem dönthető el, hogy január 29-én az eredetileg 12 gépelt oldalas beszédből szó szerint mit mondott el. Érdemes azonban a nyilvánvalóan kihagyott részekből kiemelni, hogy Helmer a Magyarországon október 23-án kezdődött eseményeket „felkelésnek, magyar forradalomnak" minősítette, amelynek legfőbb követelése a szovjet csapatok kivonása, szabad választások, a demokratikus viszonyok helyreállítása volt.[100]

Helmer január 29-én az UNREF Végrehajtó Bizottsága előtt végül is elmondott beszédében — a fennmaradt források szerint — a szabad világ országait az Ausztriába befogadott magyar menekültekkel szembeni kötelességükre is figyelmeztette. A magyar októberi forradalom óta cca 170 000 magyar menekült Ausztriába, ott lakhelyet, ruházatot és élelmezést kapott, közülük 65 000 még mindig Ausztriában van, ahol rajtuk kívül még 150 000 régi menekült is tartózkodik. Ausztriának joga van, hogy a többi államtól is követelje, hogy a teherbírásuknak megfelelő számú menekültet vegyenek át Ausztriából, és hogy ugyanezen elv alapján kiegyenlítsék Ausztriának a menekültek gondozásából származó költségeiket.

„Ausztriának elege van abból — mondotta Helmer —, hogy minden dollárért és minden egyes menekült átvételéért kérjen, könyörögjön, alkudozzon és még azt is reszkírozza, hogy a más felvevő országok által átvettek egy részét ismét visszavegye. Nem lehet, hogy Ausztria arra legyen ítélve, hogy a magyar menekültprobléma fő terhét viselje. Nem egyeztethető össze büszkeségünkkel, hogy egy olyan kötelesség teljesítéséért könyörögjünk, amely valamennyi szabad népet érint. A magyar menekültek sorsa olyan probléma, amely az egész világra tartozik. Úgy tűnik azonban, hogy némely állam még nincs annak a tudatában, hogy Ausztria olyan menekült tömegről gondoskodik, amely saját összlakosságának 2,1%-át teszi ki. Ausztriának ragaszkodnia kell ahhoz, hogy a szabad világ minden tagja hasonló módon teljesítse kötelességét. Az Ausztriában tartózkodó menekültek kiválasztása a felvevő országok

---

rendelkezés alapján menedékjogot élvez, de nem az 1951. évi egyezmény vagy az 1967. évi jegyzőkönyv szerinti követelmények szerint." Vö: *Tóth*: i. m. 18.)

[98] *Bayer* i. m. 108.

[99] ÖStA AdR BKA AA II Pol. Flüchtlingswesen 1. GZ 215719-Pol/57/216084

[100] Uo.

által csak számszerűséget, családi és nem politikai, szakmai vagy egészségügyi szempontokat követhet. Az egész szabad világnak mély és becsületes hálával kell arra gondolnia, hogy számára elkerülhette azt a sorsot, amely a magyar népet érintette."[101]

Az UNREF kétnapos tanácskozásának eredményeként egyhangú határozatot hoztak, hogy a magyar menekültek ügye az egész szabad világ gondja.[102]

A következő hónapokban februárban 12 636, márciusban 9291, áprilisban 7726, májusban 4457 magyar menekültet szállítottak el Ausztriából. Ugyanezen hónapokban 1051, 3212, 194, illetve 76 magyar menekült érkezett még Ausztriába.[103] A magyar menekültek helyzetét a továbbiakban megnehezítette, hogy az USA 30 000 magyar menekült átvétele után hirtelen bevándorlási stoppot rendelt el.

Az április 13-án a bécsi amerikai követség által is kihirdetett bevándorlási stop szabályos sokkot váltott ki a magyar menekültek körében. A magyar menekültek a Salzburg melletti Siezenheim nagy átmeneti táborában május 6-tól négy napon át éhségsztrájkot folytattak. Helmer belügyminiszter május 10-én sürgős táviratot intézett a bécsi amerikai követhez és az ENSZ Menekültügyi Főbiztosához, amelyben felhívta a figyelmet az amerikai bevándorlási stop által előidézett tarthatatlan helyzetre és az intézkedés revideálását kérte. Helmer táviratában rámutatott arra, hogy a magyar menekültek problémájának nemcsak emberi, hanem politikai aspektusa is van. Sajnos azonban az Egyesült Államok nem változtatta meg álláspontját.[104]

1958 áprilisáig összesen 180 288 magyar menekült Ausztriába.[105] A magyar menekültek nem-, életkor-, foglalkozás- és vallás szerinti megoszlásáról jelenleg csak az Ausztriában 1957. február 1-jén lebonyolított statisztikai felmérés ad képet, amely azonban csak az ezidőtájt még Ausztriában tartózkodó 38 737 menekültre terjedt ki. E szerint e menekültcsoport 63,6%-a férfi, 36,4%-a nőt volt, többségük 19–25, illetve 51–55. életévében. Foglalkozásuk alapján 64,44%-uk munkás, 27,36%-uk hivatalnok, értelmiségi volt; egy kis részük nem adott magáról adatokat, vagy az ismeretlen maradt. Ugyanezen statisztikai felmérés szerint a menekültek 67,7% katolikus és görögkatolikus, 26,8%-uk protestáns és evangélikus, 4,3%-uk izraelita, 0,8%-uk egyéb vallású volt; 0,4-nek vallási hovatartozása nem volt ismeretes.[106]

A magyar menekültek túlnyomó többsége 1956–57 folyamán kivándorolt Ausztriából; 154 309 magyar menekültet európai és tengerentúli államok vettek át. Közülük 138 063-at az ICEM segítségének igénybevételével szállították el, 16 246-ot pedig a felvevő országok vagy más szervezetek.[107]

Egy 1957. június 17-ig terjedő statisztika szerint a menekültek nagy része Észak-Amerikába ment, 32 932 az USA-ba és 21 400 Kanadába. Harmadik helyen Nagy-Britannia állt, ahova 20 533 személy vándorolt ki. Az európai felvevő államok közül élen jár Németország 11 671, Svájc 10 348, Franciaország 9378 menekült befogadásával.

---

[101] Uo.; *Helmer Oskar*: 50 Jahre erlebte Geschichte. Verlag der Wiener Volksbuchandlung. Wien, 1957. 306–307.

[102] Uo.; *Stanek* i. m. 71.

[103] *Bayer* i. m. 109.

[104] Uo.; *Helmer* i. m. 307.; *Bayer* i. m. 109.

[105] *Kern* i. m. 30.

[106] *Schliessleder, R. Wilhelm, Dr*: Das Zahlenbild der ungarischen Flüchtlinge in Österreich. In: Integration i. m. 153–157.

[107] *Stanek* i. m. 72.

Ausztráliában 7767 személy talált menedéket; 5398 Svédország, 3832 Olaszország, 3240 Belgium, 2982 Hollandia mellett döntött. 1848 személy Izraelbe vándorolt ki; 1312 Dél-Afrikában, 1108 Dániában, 1034 Norvégiában talált befogadásra. További 20 állam esetében a befogadott magyar menekültek száma 1000 alatt volt.[108]

1957. május 1-jén a kivándorolt magyar menekültek földrajzi és %-os megoszlása a következő képet nyújtja. az USA: 23,6%, Európa (a megnevezett államokon kívül) 22,1%; Nagy-Britannia: 15,3%, Kanada: 13,0%, Németország: 8,6%, Franciaország 6,9%, Ausztrália 4,4%, további tengerentúli országok: Dél- és Közép-Amerika a menekültek 1,8%-át fogadta be.[109]

7722 magyar menekült bizonyíthatóan visszatért Ausztriából Magyarországra; cca 18 000 Ausztriában maradt, akiket Ausztriának kellett integrálni vagy ellátni.[110]

Egy a szövetségi belügyminisztérium által 1957. október 28-án lebonyolított statisztikai felmérés szerint, amely 10 520 magyar menekültre terjedt ki, 9308 személy államilag igazgatott táborokban és otthonokban, 1212 pedig segélyszervezetek által gondozott táborban és otthonokban élt. Ez a statisztikai felmérés azonban az otthonokban és iskolákban csak a 18 éven felüli menekülteket vette számba. Ilyen módon 8469 menekült nem került be a statisztikákba.[111]

E felmérés idején 3243 egyedülálló kiskorú és gyermek tartózkodott táborban, otthonban vagy iskolában; közülük 118 14 év alatti és 3125 14–18 év közötti kiskorú volt. Ugyanezen év februárjában még 5273 egyedülálló magyar kiskorút és gyermeket tartottak nyilván.[112]

Ausztria számára a kiskorúak komoly jogi és emberi problémát jelentettek. A 14 év alatti gyermekek hamarosan visszatértek Magyarországra szüleikhez és a kiskorúak egy része is önként visszatért családjához. Végül is cca 1100 kiskorú maradt Ausztriában, akik közül cca 500 Ausztriában akart maradni, 600 pedig ki akart vándorolni.[113]

***

1957 tavaszán a nagy magyar menekültáradat utolsó hullámai is fokozatosan elcsitultak; ez év júniusában már csak 50 magyar menekült érkezett Ausztriába. Mint arra utaltunk, a menekülés megnehezült, sőt lehetetlenné vált; az osztrák kormány január 15-én lezárta Ausztria határait, a magyar kormány pedig elrendelte az osztrák-magyar határ újbóli elaknásítását. Az a több, mint 180 000 magyar, aki az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc leverése utóhatásaként elhagyta az országot, igen komoly demográfiai veszteséget jelentett Magyarországnak. Ausztria a magyar forradalom és szabadságharc felkelőinek, sebesültjeinek segélyezésével, karitatív támogatásával, főleg pedig a menedékjog meghirdetésével, biztosításával, a magyar menekültügy megszervezésével morális szempontból nagyhatalomként cselekedett és nagy nevet szerzett magának az egész világon.*

---

[108] *Kern* i. m. 150.

[109] Uo.

[110] *Stanek* 72.

[111] *Stanek* 72–73.

[112] Uo. 73.

[113] Uo. 73. A gyermekek és kiskorúak repatriálása még évekig foglalkoztatta a magyar és az osztrák hatóságokat, valamint az ENSZ illetékes szerveit. Azokat a kiskorúakat és gyermekeket, akik magukat „menekültnek" nyilvánították, az osztrák hatóságok nem adták át Magyarországnak.

* A tanulmány OTKA (T 018 190) támogatással készült.

Katalin Soós

L'AUTRICHE ET L'AFFAIRE DES RÉFUGIÉS HONGROIS 1956-1957

(Résumé)

L'étude présente démontre – en grande partie d'après des sources d'archives autrichiennes inconnues, non publiées – la politique de réfugié généreuse et humaine par laquelle le gouvernement fédéral autrichien traitait en 1956/1957 les réfugiés de la révolution et de la guerre d'indépendance hongroise de 1956. Le gouvernement fédéral autrichien déclara déjà le 28 octobre 1956 l'assurance du droit de refugié pour tous les refugiés hongrois indifféramment aux raisons de leur fuite. Le flux des refugiés hongrois vers l'Autriche provoqué surtout par des raisons politique – peur des représailles, de la restauration de la dictature – commença le 4 novembre en direction de Burgenland; le premier grand camp de réception fut celui de Traiskirchen. En Autriche, à l'époque traitée en somme 257 camps de différente contenance furent établis. Le flux des réfugiés culmina le 23 novembre, ce jours-là 8537 Hongrois passèrent la frontière autrichienne en 24 heures. Le gouvernement fédéral autrichien assura le droit de refugié provisoire territorial à tous les refugiés hongrois.

Seul le gouvernement fédéral autrichien fut incapable de pourvoir durablement les refugiés hongrois c'est pour cela il établit une compte bancaire numéro 6400 et somma les citoyens autrichiens et le monde entier de faire une collecte. Le conseil de ministère autrichien créa – d'après la proposition de M. Raab, chancelier fédéral – un décret qui prescrivait que la somme de dix million de schilling provenant à l'Autriche de la dernière contrepartie de l'aide Marschall ait dû affecter aux besoins du programme d'aide des refugiés hongrois. Le gouvernement fédéral autrichien et la Ligue des Sociétés de Croix Rouge accordèrent en décembre de 1956 – par l'intermédiaire du premier commissaire des Affaires de Refugiés de l'ONU – une convention donnant l'ordre de la prise en charge du traitement des camps de refugiés plus importants à la Ligue en coopération avec le Ministère des Affaires Étrangères de l'Autriche. Cette décision concernait au début 25000, plus tard 35000 personnes. Cela atteignit, le 10 décembre le sommet absolu de 79170 personnes relatif aux réfugiés hongrois.

Le gouvernement fédéral autrichien somma déjà le monde entier dans une télégramme de 5 novembre, adressée au premier commissaire des Affaires de Réfugiés de l'ONU et à l'UNREF, "l'Aide Mémoire" du Ministère des Affaires Étrangères Fédéral de l'Autriche mit en demeure à 20 gouvernements de fournir d'aide aux besoins des refugiés hongrois. L'expédition des refugiés dans les pays auropéens et de l'outre-mer dans le cadre de l'ICEM offrit une solution définitive du traitement de l'affaire de refugiés. 180288 Hongrois refugièrent en Autriche jusqu'en avril de 1958 dont la majorité émigrait de l'Autriche durant les années 1956/1957. 151309 refugiés hongrois furent acuellis dans les pays européens et de l'outre-mer, 18000 refugiés hongrois resta en Autriche, 7722 personnes revint en Hongrie dont la repatriation fut soigné par l'Ambassade de Hongrie de Vienne.

Le nombre de plus de 180000 des Hongrois quittant la patrie par la suite des effets de l'abbatement de la révolution et de la guerre d'indépendance de 1956 provoquait une lourde perte démographique pour la Hongrie. L'Autriche agissait comme une grande puissance du point de vue morale et acquit une haute réputation dans le monde entier par l'aide des insurgés et des blessés de la révolution et de la guerre d'indépendance hongrois, par son soutien de charité et surtout par la déclaration et l'assurance du droit de refugié, ainsi que par l'organisation du traitement de l'affaire des refugiés hongrois.

AUSTRIA AND THE HUNGARIAN REFUGEES, 1956–57

by Soós Katalin
(Summary)

Based mostly on hitherto unknown and unpublished Austrian archival sources, the study introduces the generous and humanitarian policy of the Austrian government towards refugees from Hungary in 1956 and 1957. The federal government declared as soon as October 28, 1956 that they were willing to grant the right of asylum to all Hungarians, irrespective of the causes of their leaving their home country. The first wave of refugees arrived at Burgenland on November 4 mostly due to

political causes, i.e., the fear from reprisal and the reestablishment of dictatorship. The first large camp that harboured them was Traiskirchen. There were altogether 257 camps in Austria in the given period. The tide of the wave took place on November 23 when 8.537 Hungarians crossed the Austrian border. The Austrian federal government granted the provisional right of territorial asylum for all Hungarian refugees.

As it was beyond the possibilities of the Austrian government to provide for so many people, they opened banking account no. 6400 and invited the population of Austria and the whole world to contribute. At the November 27 meeting of the Austrian cabinet the motion of Chancellor Raab to spend ten million Schillings of the last phase of the Marshal Aid going to Austria for supporting the Hungarian refugees was accepted. Through the mediation of the United Nations High Commissioner for Refugees the Austrian government and the League of Red Cross Societies agreed in December, 1956 that the major refugee camps would be supported jointly by the Austrian Ministry of Foreign Affairs and the Leage. At that time 25.000 refugees were involved, but their number soon rose to 35.000. On December 10 the number of Hungarian refugees in Austria culminated at 79.170.

As early as November 5 the federal government of Austria sent a telegram to the United Nations High Commissioner for Refugees and the UNREF inviting the whole world to help. On November 14 they addressed twenty governments in an *aide-mémoire* with the same purpose. The final solution was the transport of the refugees to various other European countries and overseas in the framework of ICEM. Up to April, 1958 180.288 Hungarian refugees left for Austria. The majority left the country in 1956–57. 151.309 of them were given shelter in other European countries and overseas. About 18.000 persons remained in Austria, and 7.722 returned to Hungary. The Hungarian Embassy at Vienna took great pains to assist their repatriation.

The loss of over 180.000 people leaving Hungary as a consequence of the defeat of the revolution and war of independence of 1956 was a great loss also from demographic point of view. On the other hand, by assisting the insurgents and the wounded seeking refuge and, first of all, by granting them the right of asylum Austria behaved morally as a great power and won international recognition.

Balogh Margit

A KATOLIKUS EGYHÁZ ÉS A FORRADALOM

(Események a források tükrében 1955 őszétől 1956 őszéig)

A történetírás többlépcsős művelet. Lehet tengernyi egy adott korszak irodalma, mégis újabb és újabb megközelítések látnak napvilágot az eszményi cél, az „objektív történelmi valóság" megvilágítása érdekében, amire minden történésznek törekednie kell. Épp ezért indokolt a már kötetnyi bibliográfiával bíró 1956-os forradalom és szabadságharc ismételt vizsgálata.

A katolikus egyház szerepét legkörültekintőbben Szántó Konrád elemezte Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház című, Miskolcon megjelent könyvében. Munkájának külön értéke, hogy nemcsak a fővárosi, hanem a vidéki eseményeket és szereplőket is összegyűjtötte. A történések kitűnő forrása Salacz Gábor: A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje (1948–1964) című Münchenben kiadott munkája. A külföldön megjelent ugyancsak gazdag 1956-os szakirodalomból Közi-Horváth József: Magyarság és kereszténység ötvenhatban (München, 1981) című könyvét, illetve a Rómában megjelent Katolikus Szemle évfordulós számait kell kiemelni, ezek közül az 1966. évi 3. szám tartalmazza az előbbi szerző A magyar szabadságharc és az egyház című tanulmányát. XII. Pius pápa megnyilatkozásait ismerteti Alberto Giovanetti: Der Papst spricht zur Kirche des Schweigens című, még 1959-ben napvilágot látott könyve. Mindszenty József bíboros érsek szerepére számtalan kisebb-nagyobb tanulmány, monográfia, életrajz kitér. 1956. november 3-án elmondott rádióbeszédének értékelése máig tartó viták tárgya.

Jelen összeállítás szerzője hosszú évekre szóló kutatásra vállalkozott, amikor az 1945 utáni magyar egyházpolitika feltérképezését tűzte ki célul maga elé. Mivel időközben eddig zárt levéltári források nyíltak meg — s paradox módon: korábban kutathatóak zárultak be — talán nem haszontalan, ha a még távolról sem lezárt kutatásból részleteket teszünk közzé. A szerző természetesen sokat merített a publikus anyagokból, de ezen munka célja elsődlegesen az, hogy a szokásos forrásközléseknél szűkebb, ám a tanulmányok bevett felépítésénél bővebb dokumentumközléssel idézze fel 1956 októberét és előzményeit.

A forradalom előtti hónapok egyházpolitikája

A pártállam egyházpolitikáját bizonyos időszakokban, de a forradalom előtti hónapokban határozottan a „húzd meg-ereszd meg" taktikája jellemezte. Az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) munkájáról szóló 1956. március 8-i jelentés biztosítja a

kormányt, hogy „a Hivatal határozott intézkedéseket tett, hogy kijavítsa a hibákat, megszüntesse a jobboldali engedékenységet és visszaszorítsa a megélénkült egyházi tevékenységet."[1]

E politikába beleillik az a híradás, amely kb. 70(!) pap (köztük 10 jezsuita szerzetes) és 12 apáca ellen február 4-én megkezdett bírósági tárgyalásáról tudósít. „Államellenes összeesküvés" címén 9–14 év közötti fegyházbüntetéssel sújtották az elítélteket, akik 1956 októberében ugyan kiszabadultak, de 1957 tavaszán sokukat visszavittek a börtönbe és újból elítéltek.

Az adminisztratív intézkedések mellett 1956 első felében feltűnik néhány gesztusértékű lépés is. A katolikus egyház megnyugtatásául kívánt szolgálni, hogy február végén kilenc papot szabadlábra helyeztek, így az 1949. évi Mindszenty-perben szereplő, ekkor már nagybeteg Baranyay Jusztin ciszterci jogtudóst, és az 1951. évi Grősz-perben (illetve annak mellékpereiben) elítélt Gyetvai Pétert, Sztrilich Károlyt; Bolyos Rezsőt, Bihar Árpádot, Rába Márkot, valamint Juhász Ferencet, Erőss Istvánt és Iselstőger Lajost.[2] 1956. május 12-én kegyelmi úton elengedték Grősz József kalocsai érsek büntetését. Mindezeket az egymással összefüggő lépéseket nem kormány-, hanem a legfelsőbb pártszinten, a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának ülésein döntötték el. Az említett papok szabadon bocsátását például Piros László belügyminiszter szóbeli javaslatára az MDP PB 1956. február 6-i ülése hagyta jóvá. Ám a közelebbi előzmények is fél évvel korábbra nyúlnak vissza.[3]

Engedmények, kényszerlépések

A kormánynak a vidéki lakosság megnyugtatása, a termelőmunka serkentése, a megnövelt beszolgáltatási terhek teljesítése, a termelőszövetkezetek népszerűsítése érdekében — nyilvánosan soha ki nem mondva — nagy szüksége volt az egyház segítségére (is). E feladatra az 1950 óta szervezett békepapság elégtelennek és hiteltelennek bizonyult, bár néhány, az őszi mezőgazdasági munkára buzdító — akkoriban találóan „ganajozónak" csúfolt — körlevelet sikerült közvetítésükkel kiadatni a főpásztorokkal. A rettegést kiváltó letartóztatásokkal, házkutatásokkal, fenyegetésekkel, netán szelídebb szemrehányásokkal és követelésekkel, vagy az Állami Egyházügyi Hivatalba való felrendelésekkel sem lehetett mindig a kívánt eredményt elérni, ezért bölcsebbnek tűnt időnként engedékenységet tanúsítani. 1955. július 16-án a rádió közölte, hogy Mindszenty József bíboros életfogytiglani fegyházbüntetését egészségi állapotára és magas korára való tekintettel a saját és a püspöki kar kérésére felfüggesztették, s másnap a Pécs melletti Püspökszentlászlóra szállították. Az eredeti tervekben még Hejce szerepelt. Annak bemutatására, hogy hogyan készült feladatára az állambiztonság, érdemes szó szerint felidézni Piros László belügyminiszter 1955. június 29-én készült javaslatát, amit az MDP PB július 7-i ülése elé terjesztett:

[1] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) 276. fond, 89/278. ő. e. 315. f.

[2] Magyar Kurír, 1956. február 28. II. kiadás, de. 10 óra 5 perc.

[3] A belügyminiszter 10 pap szabadon bocsátását javasolta. Mivel a szóbeli előterjesztéseknek csak egy-két mondatos lényegét rögzítették, ezért egyelőre nem tudni, hogy miért és kinek a személyében lett a 10 papból a ténylegesen szabadon bocsátott kilenc. MOL 276. fond 53/269. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1956. február 6-i üléséről.

„Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma Szigorúan titkos!
Javaslat Mindszenti (sic!) József elítélt ügyében

Mindszenti József elítélt egyházi objektumban, államvédelmi őrizet mellett történő elhelyezésére a következő javaslatot tesszük: Mindszenti Józsefet célszerűnek látszik a hejcei volt püspöki helynökség egyik épületrészében elhelyezni.

I.

A volt püspöki helynökség Hejce községben (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) az abaújszántói járás északkeleti részén van. A község lakóinak száma 856 fő. A község nemzetisége magyar. A község lakosságának összetétele: 70%-a kisparaszt, 22%-a középparaszt, 8%-a egyéb. A község politikai összetétele jó, két termelőszövetkezet működik. A községtől néhány kilométerre a határőrségnek nagyobb létszámú egysége van elhelyezve. A volt püspöki helynökség épülete a község kisforgalmú helyén fekszik. Az épület két emeletes, jó állapotban van. Az ún. ősparkot 4 kat. hold veszi körül, amely kőkerítéssel van bekerítve. A kerítés több helyen javításra szorul. A parknak három bejárata van. Az épületben kb. 30 szoba van, amit jelenleg 56 volt apáca szociális otthonként használ. Ezen kívül az épületben van elhelyezve Péteri (sic!) József volt váci püspök is.

II.

Mindszenti József elhelyezése az épület első emeletén történne. E célból az I. emelet kiüríthető és megfelelően szeparálható az épület egyéb részeitől. Elhelyezés: Az I. emeleten három szobát Mindszenti József részére szükséges biztosítani, melynek egy szobáját családtagjai részére tartanák fenn. Őrzése: Nappal polgári ruhás államvédelmi őrök látják el őrzését, akik különböző minőségben helyezkednek el. Éjszaka rendőregyenruhában (esetleg bv. egyenruhában) fegyveresen látják el a szolgálatot. Mozgása: Az elítélt az objektum külső körzetét nem hagyhatja el. Az épületben tartózkodó Péteri József volt váci püspökkel és az apácákkal nem érintkezhet. Szabad levegőn tartózkodása a parkban történik, elkülönített helyen, őr kíséretében. Ellátása: Az elítélt ellátását a BM helyi szervei útján az épületben elhelyezett BM alkalmazottak révén történik. Gyógykezelése: Az orvosi ellátását nagyobb ellenőrző vizsgálat esetén Miskolcról, folyamatosan Abaújszántóról biztosítjuk.

Egyéb intézkedések: 1. A hejcei egyházi objektum I. emeletének, valamint az épület többi részének kiürítése. 2. A hejcei objektum épületét és parkját körülvevő kőkerítés kijavítása, a két felesleges bejárat megszüntetése. 3. A fenti objektumnak az említett célra való berendezése, valamint az ún. házikápolna létesítése. 4. Az objektum őrzésére 16 főnyi őrszemélyzet biztosítása államvédelmi tiszt vezetésével. Pontosan ki kell dolgozni az objektum őrzésének tervét. 5. Az elítélt és az őrség ellátására, valamit ezek szobáinak rendben tartására szükséges egy megbízható házaspár odahelyezése. 6. A Mindszenti által lakott és használt helységek (sic!) operatív technikával való ellátása. 7. Hejce községben és a környező helységekben széles ügynöki hálózat szervezése. 8. Tekintve, hogy a községben és az objektumban elektromos hálózat nincs, az objektum világítására megfelelő berendezést kell biztosítani. 9. Az objektum

közvetlen telefon- és rádió összeköttetéssel kell, hogy rendelkezzék a B.M. központjával, a megyei főosztállyal és a hidasnémeti határőrség egységével. 10. Egy személygépkocsi és ehhez szükséges polgári ruhás gépkocsivezető biztosítása, amely állandó jelleggel az épületben van. 11. Az elítélt odahelyezése után meg kell kezdeni az épületben tartózkodó Péteri József volt váci püspök és az apácák egy részének más egyházi objektumba való helyezését.

III.

Mindszenti József elítélt kihelyezésének formájára kétféle megoldási mód javasolható: a.) A kihelyezés megoldható úgy, hogy az Elnöki Tanács Mindszenti József részére engedélyezi, hogy idős korára való tekintettel büntetését félbeszakítja és kérésére engedélyt kap arra, hogy visszavonulva minden nyilvános szerepléstől, a katholikus egyház által rendelkezésére bocsátott épületbe költözzék. A fentiekhez hasonló tartalmú sajtóközlemény nyilvánosságra hozatala. Ez esetben az őrzése leplezetten történik.

b.) Megoldható úgy, hogy a kihelyezés ténye kifejezetten nyilvánosságra nem kerül, csupán felsőbb egyházi személyek szereznek tudomást róla oly módon, hogy az elhelyezésére szolgáló épület az ő révükön nyer igénybevételt. Ez esetben őrzése egyenruházottan történik.

Amennyiben a Politikai Bizottság dönt Mindszenti kihelyezését illetően, szükséges az Á. E. H. vezetőjét felhívni, hogy az elhelyezés, valamint az egyházi vezetőkkel való ezzel kapcsolatos intézkedések megtétele céljából a Belügyminisztérium részére megfelelő segítséget adjon.

55. 6. 29.

Piros László."[4]

A Politikai Bizottság a javaslatot a következő kiegészítéssel fogadta el: a végrehajtást 1 hét alatt le kell bonyolítani, kommünikét kell kiadni, mely szerint az igazságügy-miniszter Mindszenty Józsefnek — tekintettel saját és a katolikus püspöki kar kérelmére, valamint figyelembe véve korát és egészségi állapotát — büntetése megszakítását engedélyezte. Igazán humánus kegy volt annak engedélyezése, hogy amennyiben Mindszenty édesanyja fiához akarna költözni, azt lehetővé kell tenni számára. (Valójában mindössze egy napig maradhatott.) A PB megbízta Rákosi Mátyást, hogy a terv végrehajtása előtt beszéljen Czapik Gyula egri érsekkel és közölje vele a párt határozatát.

A hatalom hasonló engedékenységet tanúsított Grősz József kalocsai érsek ügyében. Az MDP Politikai Bizottságának 1955. október 6-án tartott üléséről készült jegyzőkönyv szerint Hegedüs András miniszterelnök szóbeli javaslatára „a Politikai Bizottság elfogadja, hogy Czapik Gyula kérésére az illetékes állami szervek járuljanak hozzá Grősz érsek börtönbüntetésének megszakításához, a Mindszenthyhez (sic!) hasonló módon. Meg kell vizsgálni, hogy nem célszerű-e Grősz ügyének rendezésével párhuzamosan — a békepapok kérésére — két-három elítélt papot szabadlábra helyezni. A Politikai Bizottság megbízza Piros László elvtársat, hogy 8 napon belül

[4] MOL 276. fond 53/240. ő. e. 59–60. f. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1955. július 7-i üléséről.

tegyen konkrét javaslatot Mindszenthy és Grősz megfelelő elhelyezésére. A szovjet elvtársakkal való előzetes megbeszélés alapján lehetővé kell tenni, hogy 1–2 külföldi újságíró beszélhessen Mindszenthyvel."[5] A határozatot az igazságügy-miniszter hajtotta végre: a hivatalos híradások szerint 1955. október 14-én — Czapik Gyula egri érsek kérésére — engedélyezte az érsek büntetésének megszakítását. Ugyanezen a napon az Elnöki Tanács — a Magyar Katolikus Papok Országos Békebizottsága kéréseként beállítva — négy elítélt papot (Bóka Imrét, Horváth Jánost, Koppányi Jenőt és Bárdos Józsefet) egyéni kegyelemben részesített és szabadlábra helyezett. Grősz Józsefet a börtönből előbb Püspökszentlászlóra, novemberben Felsőpeténybe, majd 1956. februárban a Szolnok megyei Tószegre vitték.

Grősz József említett májusi amnesztiája azonban már nem csupán a hatalom engedékenysége, hanem inkább kényszerlépése és önkritikája volt. Ennek bizonyításához ki kell térnünk Czapik Gyula egri érsek személyére, aki 1951 óta töltötte be a püspöki kar elnöki tisztét is. [E minőségben vezette az állammal folytatott tárgyalásokat.] Személyét mind a kormány, mind az Állami Egyházügyi Hivatal illetékesei nagyra értékelték. 1956 tavaszán azonban már súlyos beteg volt, többször megműtötték. Amikor betegsége válságosra fordult, a hazai proletárdiktatúrák történetében először, kormányképviselő látogatta meg betegágyánál. A kormány nevében április 19-én Bognár József külkereskedelmi miniszter tette tiszteletét a Széher úti Ferenc Kórházban. Ugyancsak meglátogatták az Állami Egyházügyi Hivatal vezetői, amire az érsek állítólag a következő szavakkal reagált: „Még itt sem hagynak békét...!"[6] Az érsek 1956. április 25-én elhalálozott...[7] Halála nem érte teljesen felkészületlenül az Állami Egyházügyi Hivatal vezetőit: egy nappal korábban, április 24-én Horváth János elnök és Varga József elnökhelyettes a tószegi plébánián meglátogatták Grősz József kalocsai érseket. A látogatás tétje a püspöki kar elnöki tiszte volt. A katolikus egyház szabadlábon lévő, illetve mozgásában nem korlátozott püspökei közül a rangidős Virág Ferenc pécsi püspök súlyos betegsége miatt, a sorban őt követő Shvoy Lajos székesfehérvári püspök pedig a hatalom iránti illojális magatartása miatt nem jöhetett szóba. Elképzelhető, hogy halála előtt maga Czapik vetette fel Grősz érsek Kalocsára való visszaengedését.[8] A találkozóról a hivatal vezetői jelentést tettek a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének (név szerint Nógrádi Sándornak). Elégedetten nyugtázták, hogy „Véleményünk szerint Grősz érsek alkalmazható... Általában az a benyomás alakult ki, hogy Grősz József a nemzetközi és belpolitikai, valamint az egyházpolitikai kérdésekben is a kormány politikájával egyetértése feltételezhető, az együttműködésre készséget mutat. Az a véleményünk, hogy használhatóbbnak és

[5] MOL 276. fond 53/250. ő. e. 10. f. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1955. október 6-án tartott üléséről. Különfélék 9/p.

[6] MOL XIX-A-21-a-71/1956. 4. doboz, 1955–1956.

[7] A püspöki kar 1956. május 11-ére összehívott értekezletén az érsekről megemlékező Shvoy Lajos székesfehérvári püspök a kötelességteljesítés mintaképeként jellemezte, aki felőrlődött, s legutolsó levelében mint „összetört ember" nyilatkozott önmagáról. Sík Sándor piarista szerzetes még 1953-ban a következőképp jellemezte: „...minden előttem ismert alkalommal határozottan, szabatosan, hitre, erkölcsre, Egyházhoz, Rómához való hűségre vonatkozólag a legkisebb elvi megalkuvás nélkül az Egyház álláspontját képviselte. [...] Magatartása energikus volta mellett mindig tapintatos, ügyes, a lehetőségeket bölcsen felhasználó, olykor pedig szinte a makacsságig szívós volt." Egri Érseki Levéltár, Czapik hagyaték. Sík Sándor nyilatkozata, 1953. április 15.

[8] *Salacz Gábor:* A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje (1948–1964). Görres Gesellschaft, München, 1988. 126.

tárgyalóképesebbnek látszik, mint akármelyik más püspök, Czapik érseket kivéve."[9] Az SZKP XX. kongresszusától (1956. február 14–25.) még kábult, a kritika és önkritika kettősségében vergődő Politikai Bizottság 1956. április 26-i zárt ülésén készült szigorúan bizalmas jegyzőkönyv rögzítette az előbbi megállapításból egyenesen következő ukázt: „Az Állami Egyházügyi Hivatal értesítse a püspöki kart, hogy Czapik utódlása ügyében egyenlőre ne döntsenek, mert a kormány ebben az ügyben tárgyalni akar velük."[10] A változó széljárást jelzi, hogy ugyanezen az ülésen döntöttek arról is, hogy „amennyiben Kádár elvtárs kommunista magatartást tanúsít, önkritikusan értékeli múltbéli tevékenységét és a Központi Vezetőség előtt önkritikát gyakorol, úgy őt javasolni kell a Központi Vezetőségbe és a Titkárság tagjául, esetleg a Politikai Bizottság tagjául", s ekkor döntöttek arról is, hogy „bizonyos perspektívát kell adni a kulákoknak, ugyanakkor arra vigyázni kell, hogy emiatt a szegényparasztsággal szembe ne kerüljünk."

Az utódlásról ugyancsak az MDP Politikai Bizottsága döntött. 1956. május 4-i ülésén elfogadta Horváth János, az ÁEH elnökének előterjesztését a püspöki kar elnöki tisztének betöltéséről:

„Előterjesztés a Püspöki Kar elnöki tisztének betöltésére.

1.) Czapik érsek halálával megüresedett a Püspöki Kar elnöki tiszte. A jelenlegi viszonyok között Hamvas Endre csanádi püspök volna elfogadható erre a tisztségre. Ennek megvalósítása érdekében szükségessé válna három — őt korban és rangban megelőző (a negyedik Péteri József püspök működését nem engedélyezzük) — püspök lemondatása a Püspöki Kar elnöki tisztéről. Ezek: Virág Ferenc pécsi, Shvoy Lajos székesfehérvári és Dudás Miklós hajdúdorogi püspökök. Ezek elkerülhetetlenül személyi sértődéshez vezetnének. Javasoljuk Grősz József kalocsai érsek funkciójába való visszahelyezését. Ezáltal ő lenne a Püspöki Kar elnöke, mert rangban az érsek minden püspököt megelőz.

2.) Május 19-én a Püspöki Kar három legtekintélyesebb tagja a Püspöki Kar nevében kérje a Minisztertanács elnökétől Grősz József kalocsai érsek funkciójába való visszahelyezését. Ez alkalommal a Püspöki Kar képviselői a Kar nevében olyan írásos nyilatkozattal kérjék Grősz József visszahelyezését, amely nyilatkozatban kifejezik készségüket az állam és egyház közötti megegyezés megtartását, valamint a kormánnyal való jó együttműködést illetően.

3.) A Minisztertanács elnöke május 21-én fogadja Grősz Józsefet. Közölje vele, hogy kegyelemben részesült, elfoglalhatja egyházi tisztét. Grősz József ez alkalommal adjon írásos nyilatkozatot, amelyben elkötelezi magát az állammal való jó együttműködésre, továbbá hitet tesz a Czapik érsek által képviselt politikai irányvonal folytatására.

1956. május 3.

Horváth János"[11]

---

[9] MOL 276. fond, 89/278. ő. e. 313. f.

[10] MOL 276. fond 53/283. ő. e. 7. f. A Politikai Bizottság 1956. április 26-i zárt ülésén készült jegyzőkönyv.

[11] MOL M-KS-276–53/284. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1956. május 4-én tartott üléséről. 108. f. Horváth János, az ÁEH elnökének 1956. május 3-i keltezésű előterjesztése. A gépelt szövegen kézzel Hegedüs András megjegyzése olvasható: „Rákosi elvtársnak! Kérem az előterjesztés megtárgyalását a holnapi PB-ülésen. V. 3."

A következő napokban minden olajozottan ment, a forgatókönyv minden pontját végrehajtották, csak a tervezettnél egy héttel korábban. (Amit természetesen a Politikai Bizottság hagyott jóvá május 11-én, Hegedüs András miniszterelnök szóbeli javaslatára: „A Politikai Bizottság hozzájárul, hogy Grősz Józsefnek a püspöki kar vezetőjévé történő megválasztását az eredeti határozattól eltérően egy héttel előbb hajtsák végre. Hegedüs elvtárs május 11-én fogadja a püspöki kart. A kegyelmi rendelet a sajtóban május 12-én jelenjen meg."[12]) Május 6-án Horváth János már a PB-határozattal felvértezve beszélte meg és fogadtatta el Grősszel szabadon bocsátásának feltételeit. Május 9. és 11. között az ÁEH-ba hívatták Hamvas Endre csanádi püspököt, esztergomi apostoli adminisztrátort és Papp Kálmán győri püspököt, és azt sugallták nekik, hogy a püspöki kar kérjen amnesztiát Grősz érseknek, aki így visszatérhetne Kalocsára és a püspöki kar élére. Rehabilitációról nem lehetett szó, hiszen azzal a vádak valótlanságát ismernék el. Cserébe hűségnyilatkozatot kívántak a püspöki kartól, amelynek május 11-ére összehívott értekezletén Hamvas Endre beszámolt az Állami Egyházügyi Hivatallal folytatott tárgyalásról. A püspökök elfogadták az alkut. Délután Hamvas Endre csanádi, Shvoy Lajos székesfehérvári és Papp Kálmán győri püspökök írásban nyújtották át a püspöki kar nyilatkozatát Hegedüs András miniszterelnöknek (aki a fogadást néhány órával korábban egyeztette a Politikai Bizottsággal): „A magyar püspöki kar május 11-én tartott értekezletén felmerült a püspöki kar elnökségének kérdése. A kérdés legsimább megoldásának látszik a kalocsai érsek visszatérése főegyházmegyéjébe. Hogy ez lehetővé váljék, amnesztiát kérünk a számára avégből, hogy érseki székébe visszatérve, joghatóságát zavartalanul gyakorolhassa. A püspöki kar az ő elnöklete alatt továbbra is abban a szellemben kíván működni, mint amelyet az elhunyt dr. Czapik Gyula egri érsek képviselt az egyház és állam békés viszonya érdekében és előmozdítani kívánja a Magyar Népköztársaság építő munkáját és hazánk békés fejlődését. Minden olyan törekvést, mely népünk jólétének emelésére irányul, megértéssel veszünk és a jövőben is támogatunk."[13]

1956 tavaszán a bel- és külpolitikai helyzet már lehetetlenné tett Rákosi Mátyás, az MDP első titkára számára a kemény kéz politikáját. Az országban feltartóztathatatlanul terjedtek az antisztálinista rendezvények, viták. Az MDP Központi Vezetőségének márciusi ülésén elhangzott beszámolójában Rákosi még azt bizonygatta, hogy az SZKP XX. kongresszusa az MDP politikájának helyességét igazolja. Ezt a torz tükröt nem lehetett sokáig a társadalom elé tartani. A már említett május 11-i PB-ülésen két másik téma is érintette a katolikus egyházat. Az első napirendi pont Rákosi beszámolója volt az MDP 1956. május 15-ére tervezett (és május 18-án megtartott) budapesti aktívaértekezletre. Beszámolójában (amely végül az utolsó nyilvános szereplése lett) elismerte felelősségét a Rajk-ügyben, kimerítően foglalkozott a törvénytelenségekkel és a „szocialista törvényesség megszilárdításával" – Gerő Ernő szerint indokolatlanul szubjektívan és önkritikusan. A vitában Rákosi megjegyezte, hogy „a referátumból kihagytam a Grősz kérdést, nem úgy mint a Grősz kérdése, hanem mint az egyház kérdése."[14] A PB-ülés 3. napirendi pontja volt Piros László belügy-

[12] MOL M-KS-276–53/286. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1956. május 11-én tartott üléséről, 7. pont.

[13] MOL XIX-A-21-c-030/1956. 23. doboz. Apró, lényegtelen eltéréssel közli: *Salacz Gábor:* A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje... 127.

[14] MOL M-KS-276–53/286. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1956. május 11-én tartott üléséről.

miniszter jelentése az államvédelmi szervek munkájáról „a belső reakció elleni harc vonalán".

A jelentés az Amerikai Egyesült Államok „kém- és aknamunkája" után jelentőségében második helyre sorolta a Vatikánét. „A Vatikán a belső ellenséges tevékenység szervezésében, irányításában erőteljesen részt vett, pénzzel, propagandaanyagokkal igyekszik aktivizálni a klerikális reakciót, elsősorban a szerzetesrendek maradványait. Az év folyamán az USA-ból és Svájcból irányított szektákat lepleztünk le... A belső ellenséges erők legaktívabb elemei 1955-ben a kulákok, a volt horthysta fegyveres szervek, a fasiszta burzsoá pártok volt exponensei és a klerikális reakció — elsősorban szerzetesek — voltak." A jelentés elégedetten állapította meg, hogy 1955-ben a Belügyminisztérium államvédelmi szerveinek munkájában az elmúlt évekhez viszonyítva jobban érvényesült az osztálypolitika: „Mintegy 40%-kal több volt földbirtokos, arisztokrata, kulák, 34%-kal több egyházi személy és 15%-kal több kapitalista diplomata ellen folytattunk ügynöki bizalmas nyomozást, mint az elmúlt évben. Az őrizetbe vettek megoszlása: nem ellenséges osztályokhoz tartozott 940 fő, ellenséges osztályokhoz 457 fő (kulák 304, horthysta fegyveres szervek volt tagjai 109, fasiszta pártok volt tagja 17, egyházi személy 27). [...] Felszámoltuk a broocklyni és svájci jehovista központok megbízásából működő illegális jehovista vezetőséget, amely a munkások és parasztok között több mint 7 ezer szektatagot tartott befolyása alatt, a szerzetesek és világi papok vezetése alatt álló klerikális ifjúsági mozgalmat, amely az ország különböző pontjain megszervezett, mintegy 80 földalatti csoportra támaszkodott és kb. 2000 főre terjesztette ki ellenséges befolyását az ifjúság és az értelmiség között, a „Magyar Ellenállási Mozgalom" ellenforradalmi szervezkedést, amely az ország különböző területein ellenséges röpiratokat terjesztett és diverziós cselekmények végrehajtását tervezte az országban, az illegális jezsuita rendet, amely a Vatikán utasítására széles körű demokráciaellenes és kémtevékenységet folytatott."

A tervezett intézkedéssorozat a „munka javítását" célozta meg a legaktívabb ellenséges rétegek és elemek között, így elsősorban a katolikus klérus, a jobboldali és fasiszta pártok exponensei, a horthysta erőszakszervezetek volt tagjai és vezetői között. „Az 1956-os évben meg kell gyorsítani az ország területén lévő, már eddig ismert illegális szervezkedések felszámolását."[15] Rákosi Mátyás, illetve Piros László beszámolójából nyilvánvaló, hogy a hatalom 1956 májusában a katolikus egyházat továbbra is ellenségnek kezelte, a vele szemben folytatott politikát helyesnek és lényegében problémamentesnek ítélte.

Grősz érsek első hivatalos megnyilatkozása — amit azt követően tett, hogy május 12-én fogadta őt Hegedüs András miniszterelnök — nem is látszik cáfolni ezt: kijelentette, hogy Czapik érsek helyesnek bizonyult irányvonalát kívánja követni, támogatja a kormánynak az életszínvonal javítása érdekében hozott intézkedéseit és a béke ügyét akarja szolgálni: „Hálás szívvel köszönöm a Magyar Népköztársaság Kormányának, hogy nemes gesztusával lehetővé teszi számomra Kalocsára, az érseki

[15] MOL M-KS-276–53/286. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1956. május 11-én tartott üléséről. A beszámolóban említett jehovista vezetőséget még 1955. április 15-én vette őrizetbe a rendőrség, s november 9-én a népköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés vádjával 13 évi börtönre ítélték Hubicsák Zoltán országos vezetőt. December közepén országszerte házkutatásokat tartottak, ennek „eredménye" lett az 1956. február 4-én kezdődött bírósági eljárás.

székembe való visszatérést és ezzel a jövőt építő munkába való bekapcsolódást. A mélyen érzett hálához szabad néhány szót csatolnom. A katolikus egyház és a magyar állam viszonyában beállott kedvező fordulat megmutatta, hogy az az irányvonal, amelyet boldogult Czapik Gyula egri érsek elnöklete alatt a Magyar Katolikus Püspöki Kar az elmúlt időkben követett, helyes volt. Ezt az irányvonalat főpásztori működésemben fenn kívánom tartani. Arra törekszem, hogy a katolikus egyház és az állam közötti jó viszony egyre jobban elmélyüljön. Erre kötelez a Püspöki Kar és a Kormány között 1950-ben létrejött megállapodás is. E célból tőlem telhetőleg támogatni kívánom a kormánynak népünk életszínvonalának emelésére irányuló törekvéseit és intézkedéseit annál is inkább, mert az egyháznak is érdeke, hogy hívei könnyebben, jobban, emberhez méltóbb életet éljenek. És munkása akarok lenni a béke ügyének. Ez akarok lenni az evangélium szellemében és a katolikus egyház fejének, XII. Pius pápának ismételt megnyilatkozásai értelmében is. Annak vagyok követője, aki programbeszédében is azt hirdette, hogy «boldogok a békességesek, mert Isten fiainak hívatnak» és aki nyilvános működése végén elfogatása előtt azt mondotta a védelmére kardot rántó Péternek: «Dugd vissza hüvelyedbe kardodat, mert mindazok, akik kardot rántanak, kard által pusztulnak el.» Annak vagyok szolgája, aki evangéliumának alaptörvényévé tette a kettős parancsolatot: «Szeressétek az istent, aki közös atyátok, akármilyen a bőrötök színe és akármilyen nyelven beszéltek is, és szeressétek egymást, hiszen a közös atyában valamennyien testvérek vagytok.» Háborúval nem lehet elintézni semmit, csak mérhetetlen pusztulást és nyomorúságot lehet okozni. A mi nemzedékünknek ezt nem kell bizonyítani. Ezért sürgeti a katolikus egyház feje, XII. Pius pápa és ezért sürgetik száz és százmilliók a fegyverzet csökkentését, a leszerelést, az atomfegyverek eltiltását, a vitás kérdések tárgyalás útján való elintézését, a nemzetközi életben a békés együttélés elveinek érvényesítését. Az emberek békében akarnak élni. Az élet és nem a halál útján akarnak járni és én hiszem, hogy ezek a száz és százmilliók ki fogják vívni vagy ki fogják kényszeríteni annak a boldog korszaknak az eljövetelét, amelyről Izaiás próféta jövendölt: «Amikor nemzet nemzet ellen nem emel kardot és nem tanul többé hadviselést.» Amikor az öldöklés és pusztítás eszközeit a békés termelő munka szolgálatába állítják. Hűséges fia, engedelmes polgára akarok lenni hazámnak, a Magyar Népköztársaságnak és erre akarom tanítani, nevelni a rám bízottakat is: hogy a magyar hazának munkás, áldozatkész polgárai legyenek, akik állampolgári kötelességeiket lelkiismeretesen teljesítik. Végül Isten áldását kérem közös munkánkra."[16]

Sem Grősz, sem másik katolikus főpásztor szolgálatkészsége nem ment el odáig, hogy a katolikus egyház jókívánságait fejezze ki abból a megtisztelő alkalomból, hogy öt éve — 1951. május 19-én — állították fel az Állami Egyházügyi Hivatalt. (A Magyar Országos Levéltár megőrizte a református, az evangélikus, a magyar ortodox egyház vezetőinek, valamint Szabó László hitközségi elnök, országos elnök és Kiss Ferenc, a Szabadegyházak Szövetsége elnökének üdvözlő levelét.)[17] Ennek ellenére az ÁEH bizalma odáig terjedt, hogy június 8-ára külföldi újságíróknak interjú készítését engedélyezte Grősz érsekkel. Grősz diplomatikusan válaszolt, a kényes kérdéseket sem-

[16] Közölte a Magyar Kurír május 12-én és az Új Ember május 20-án. Levéltári forrás: MOL XIXC-A-21-c-030-as tétel.

[17] MOL XIX-A-21-a-100/1956. 1955–1956. 4. doboz.

mitmondóan elhárította. Az újságírók ugyan makacskodtak, hogy a háziőrizetben lévő Mindszenty József esztergomi érsekről információt kapjanak, de hiába.[18] Másnap Horváth János intézkedett, hogy a Fővárosi Tanács Grősz József részére utalja ki a Kossuth tér 13–15. III. em. 9. sz. lakását úgy, hogy a hivatal június 11-én, hétfőn átvehesse azt.[19]

A július 18-i püspökkari konferencia

Szabadulása óta 1956. június 13-án ülésezett először a püspöki kar Grősz József elnökletével, aki beszédében kertelés nélkül/rámutatott az egyház sérelmeire. A püspökök úgy vélték, hogy 1953. nyarához hasonlóan, most is a miniszterelnökkel kell közvetlenül tárgyalni. Az ennek előkészítésére összeállított és pontokba foglalt 11 kérést — az utóbbi években kialakult protokollnak megfelelően — Hamvas Endre csanádi, Papp Kálmán győri megyéspüspökök és Rogács Ferenc (öröklési joggal felruházott) pécsi segédpüspök még aznap bemutatták az Állami Egyházügyi Hivatalban Horváth János elnöknek. Az ezekre adandó érdemi válaszokat június 25-ére Horváth János fogalmazta meg és javaslatként továbbította a miniszterelnöknek, aki — a politikai feszültségek hatására is — július 10-én fogadta Grősz Józsefet, Hamvas Endrét és (a Shvoy Lajos székesfehérvári püspököt helyettesítő) Papp Kálmánt. Érdemes összevetni a javasolt válaszokat és a főpásztori delegációnak a július 18-i püspökkari konferencián elhangzott beszámolóját:

1. Az egyházkormányzat szabadsága

ÁEH: „Az állam és egyházi személyek kinevezésével kapcsolatos előzetes hozzájárulási jogát továbbra is fenn kívánja tartani. Ezt indokolttá teszi egyrészt az, hogy hosszú időn keresztül ez érvényben volt, másrészt még mindig vannak egyházi személyek, akik magatartásukkal, politikai felfogásukkal zavarják az állam és az egyház között kialakult jó viszonyt, és az egyház, valamint az egyes püspökök egyházi téren még soha nem vonták felelősségre a kormánnyal szemben barátságtalan és politikailag ellenséges magatartást tanúsító papokat, pedig ezt a különböző megállapodásokban vállalták a püspökök. Elismerjük azt, hogy a különböző kinevezések és áthelyezések intézése az Állami Egyházügyi Hivatal vidéki megbízottai részéről sok esetben vontatottan és nem megfelelően történik. Ennek kiküszöbölése érdekében helyesnek tartjuk annak bevezetését, hogy a püspökök a diszpozíciókat közvetlenül az Állami Egyházügyi Hivatal központjához terjesszék fel és a Hivatal a felterjesztett diszpozíciókra 10 nap alatt adjon választ. Ami az Állami Egyházügyi Hivatal püspökségi megbízottainak visszahívását illeti, azt nem látjuk indokoltnak, sőt szükségesnek tartjuk a megbízottak működését."

Püspökök jelentése: „Nem gyakorolhatjuk kinevezési jogunkat. A diszpozíciókat kisajátítják. Rendelkezésünket ellenlistával hiúsítják meg egyházon kívüli emberek, s a püspök csak aláírta, kényszerűségből, ami az elnyomatás érzését kelti bennünk. Olyan embereket kényszerítettek állásokba, akik nem odavalók. Erkölcsileg képte-

[18] MOL XIX-A-21-a-121/1956/Eln.

[19] MOL XIX-A-21-a-125/1956/Eln. Horváth János levele Baranyai Jánosnak, a Fővárosi Tanács elnökhelyettesének. 1956. június 9.

lenek, az ÁEH oltalma alá menekültek, nem helyezhettük el, továbbra is ott maradtak és sokat ártottak. Méltatlan papok kineveztették magukat a püspök kikerülésével. A buzgó papok mellőzést szenvedtek. Illetéktelenek magukhoz hívattak papokat, kérdezvén, akarnak-e plébánosok, kanonokok lenni, mert ha igen, meglesz. Ezek megaláztatások. Újabban enyhülést tapasztaltunk. Kérünk intézkedést. Utalunk a 2334. can. 2-re: ilyen papok a Szentszéknek fenntartott excommunicatióba esnek és egyházi funkciókat nem végezhetnek. Erre hosszú vita indult meg kegyúri jogról és hasonló kérdésekről. Ígéretet kaptunk: a múltban előfordult bántó beavatkozások nem fognak előfordulni. De az államhatalom ellenőrzési jogáról nem mondhat le, jogát azonban csak olyan szempontból kívánja gyakorolni, hogy demokráciaellenes személyek ne kerüljenek fontos helyekre. A dispoziciós tervezetet az ÁEH megbízottja útján az ÁEH-hoz kell előterjeszteni, amely e szempontból bírálja el a tervet és lehető legrövidebb időn belül visszaküldi."

2. A szentségek szabad kiszolgáltatása

ÁEH: „Méltányosnak tartjuk kérésüket. A jövőben nem korlátozzuk a bérmálásokat és a teológiát végzett papok felszenteléséhez sem szükséges az állami hozzájárulás. Meg kell azonban itt jegyezni, hogy a teológiákon az eltávolított volt szerzeteseket nem szentelhetik fel, másrészt a teológiákon kialakult szellem a nevelés következtében igen erősen kifogásolható, nem felel meg az állam és az egyház közötti megállapodásnak és politikailag a legtöbb baj a teológiákról nemrég kikerült kispapokkal szemben merül fel. Lényegesen meg kell változtatni a teológiákon a helyzetet és a szellemet, mert ez erősen zavarja az állam és az egyház között kialakult jó viszonyt. Ezt a püspökök saját tapasztalataikból is tudják."

Püspökök jelentése: „Az ÁEH megbízottainak hatáskörét pontosan megállapítják oly értelemben, hogy csak politikai vonatkozású dolgokba avatkozhatnak bele." „Az elöljárókat és tanárokat zaklatják, kicserélik, kispapokat kiüldöznek. Válasz: nézzük meg jól, kiket veszünk fel, a tanárokra pedig hassunk, hogy demokratikus szellemben tanítsanak."

3. Az istentiszteleti idő korlátozásának megszüntetése

ÁEH: „Ebben a kérdésben már történt állami intézkedés, amit be is tartanak a helyi szervek. Talán egy vagy két esetben fordulhatott elő olyan probléma, amit a püspöki kar kifogás tárgyává tesz. Ezen a téren konkrét panaszokat rövid úton tudjuk orvosolni."

Püspökök jelentése: „Az időpontban az Ordinarius intézkedik és csak az ő engedélyével változtatható. A plébánosok adott esetben forduljanak hozzá."

4. Vallásszabadság, 5. A hittanbeiratások szabadsága

ÁEH: „Ebben a kérdésben egyetértünk a püspöki karral, mert a kormány sem helyesli az erőszakos és az adminisztratív eszközök alkalmazását a vallásos meggyőződésű emberekkel szemben, hanem meggyőzés, a nevelő és felvilágosító munka útján kívánjuk őket megnyerni. Az ezen a téren még előforduló panaszok és problémák helyi vonatkozásúak és azokkal szemben, amikor értesülünk róluk, mindig idejében

fellépünk. Mi is tudunk példákat felhozni a lelkiismereti szabadság megsértéséről, amelyeket papok követnek el. Pl. Magyar János egyházashegyi esperes templomi prédikációjában ostorozta a DISZ tagokat, hogy miért vesznek aktívan részt a DISZ munkájában és az ifjúsági vezetőket név szerint kipellengérezte. Novics István kaposvári esperes a templomban minősíthetetlen módon kiprédikálta a párttitkárt és fenyegette a párttagokat. Rogács Ferenc pécsi s. püspök egyik templomi beszédében bűnösnek nevezte meg azokat a szülőket, akik gyermeküket nem íratják be hittanra. Koosz Vince felsőszölnöki plébános prédikációjában arról beszélt, hogy a leányok azért járnak a DISZ-be, hogy ott a határőrökkel erkölcstelenkedjenek. Jeles Kornél nyírderzsi gör. kat. lelkész istentelennek és bűnösnek nevezte azokat a termelőszövetkezeti tagokat, akik vasárnap is dolgoznak. Ezeket a példákat még tovább lehetne sorolni."

„A hittanbeiratásokkal kapcsolatban már június 16-án közöltük az egyházi vezetőkkel a hittanbeiratások időpontját: június 27. és 28. Az Oktatásügyi Minisztérium megtette a megfelelő intézkedéseket, hogy nyugodt légkörben és a törvényes keretek között folyjon a hittanbeiratás. (Erre a pontra vonatkozólag, magáról a hittanbeiratásokról még külön anyagot küldünk.)"

Püspökök jelentése: „A templomba járást akadályozzák. Főleg a tanítókra gyakorolnak nagy hatást. A hitoktatási beiratkozásnál fenyegetések, beiratkozás után pedig lemorzsolás. Propaganda és megfélemlítés. Válasz: A kormány ellene van minden kényszerítésnek és erőszakoskodásnak. A hitoktatás terén felmerülő minden konkrét panaszt kivizsgálnak. A tanítónak nem lehet baja amiatt, mert templomba jár. De a párt és kormány materialista alapon áll, ebből kifolyólag igyekszik a nevelőket is materialistákká tenni, nevelni. Fontos nevelői pozícióba, iskolaigazgatói állásra csak materialista kerülhet."

6. Új lelkészségek és új egyházi épületek létesítésének lehetősége

ÁEH: „A hitélet eddigi alakulása általában nem indokolja új lelkészségek és új plébániák létesítését és ennélfogva új egyházi épületek építését. Ennek ellenére az Állami Egyházügyi Hivatal a püspökök által beadott egyes konkrét kérdéseket külön megvizsgálva és elbírálva, indokolt esetben engedélyezi a kérelmet. Ilyen már történt a következő helyeken: Tolna megye Zomba község, Fejér megye Göböljárás-puszta, Alcsút, Bodmér-puszta, Borsod megye Szikszó, vagy például lelkészlaképítés legutóbb Hajdú megyében Korosszigeten stb."

Püspökök jelentése: „Nincs olyan elvi álláspont, amely ezeket lehetetlenné tenné. Az építkezésnél azonban számolni kell az anyaghiánnyal. A nehézségeket intézze el az Ordinárius a helyi ÁEH-lal."

7. Amnesztia azoknak a papoknak és híveknek, akiket vallási okból ítéltek el (név szerint is említve Tüll Alajos, Mécs László és Hunya Dániel)

ÁEH: „Egyetlen egy papot és hívőt sem ítéltek el vallási okból. Olyan eset előfordult, hogy politikai okokból elítéltekről egyes papi személyek azt híresztelik, hogy az vallási ügyből kifolyólag történt. A benyújtott kérelemben szereplő 3 személyt is politikai okokból ítélték el. A Belügyminisztériumból nyert információ szerint Tüll Alajos nem engedhető ki, ő volt a jezsuita szerzetesrend főnöke. Mécs László kiengedhető. Hunya Dánielt ezelőtt 2 héttel engedték ki."

Püspökök jelentése: „Akiket szélsőséges vezetők zaklattak, mert nem csatlakoztak a békemozgalomhoz, vagy buzgó munkálkodásuk miatt elhelyeztettek: ezek rehabilitálására vagy visszahelyezésére lehetőség van. Ezt azonban egyenkint és egyedenkint kell az ÁEH-megbízottal elintézni, akiknek kötelessége megakadályozni (sic!), nem ütközik-e akadályba politikai szempontból. Akik nem mondtak le plébániájukról, azoknak visszahelyezését meg lehet kísérelni. A börtönbüntetésüket kitöltöttek, vagy amnesztiában részesültek általában alkalmazhatók, régi helyükre is visszahelyezhetők, ha az ÁEH nem emel kifogást."

8. Szerzetes templomok mellett a szükséges helyiségek visszaadása

ÁEH: „Ebben a kérelemben csak a lehetőségek határain belül tudunk segíteni, tekintettel arra, hogy vannak olyan problémák, amelyek megoldása úgyszólván fizikailag lehetetlen. 1953 óta egy sor esetben elintéztük a kérelmeket, amelyekre lehetőség volt. Pl. Szentgotthárdon, Mohácson, Móron, Siklóson, Előszálláson, Kecskeméten és Kalocsán is. Ezen kívül ez év tavaszán 70 államosított szolgálati lakást mentesítettünk az államosítás alól."

A *püspökök jelentése* nem tért ki erre a kérdésre.

9. Budapestre helyezett papok letelepedési engedélye

ÁEH: „Ez a kérés már elintézést nyert. Azok az egyházi személyek, akiket Budapestre helyeznek szolgálattételre, minden további nélkül megkapják a letelepedési engedélyt."

A püspökök jelentése nem tért ki erre a kérdésre.

10. Az Új Ember, a Viglia példányszámának emelése és könyvkiadási lehetőségek

ÁEH: „Az Új Ember példányszámát felemelhetik 40 000-re, a Vigilia példányszámát pedig 6000-re. Nem régen jelent meg Czapik érsek által kiadott imakönyv, valamint Dudás püspök imakönyve és most engedélyeztük Hamvas püspök által készített Alapvető Hittankönyv kiadását. Meg kell itt jegyezni, hogy az ún. hiányt jelentős mértékben pótolják a külföldről nagy mennyiségben érkező imakönyvek és teológiai könyvek. Az esztergomi bazilika történetéről kiadandó brosúrához az Állami Egyházügyi Hivatal biztosít papírt."

Püspökök jelentése: „AAS [Acta Apostolicae Sedis] és teológiai tudományos folyóiratok bejöhetnek."

11. A magánvizsgáztatás joga az egyházi gimnáziumokban

ÁEH: „Ez elég nehéz probléma, mert az 1951. évi 14. számú törvényerejű rendelet kimondja, hogy az egyházi iskolákban magánvizsgáztatás nem folyhat. Ennek a törvénynek (sic!) a módosításához az Elnöki Tanács vagy az Országgyűlés hozzájárulása szükséges. Ezt a kérést behatóbban kell tanulmányozni és csak azután lehet állást foglalni."

A *püspökök jelentése* nem tért ki erre a kérdésre. [20]

[20] MOL M-KS-276–89/278. Az ÁEH 0056/1956/Eln. számú irata; Esztergomi Prímási Levéltár (a továbbiakban: EPL) A püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei; Közli: Salacz Gábor: A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje... 128–129.

A válaszok megfogalmazása és megadása között eltelt több mint két hét tovább puhította az állami egyházpolitikát, s a miniszterelnök több kérdésben is engedékenyebbnek mutatkozott, mint ahogy azt az Állami Egyházügyi Hivatal tanácsolta. A találkozón korábban nem rögzített kérdések is szóba kerültek:

1. A püspökök sérelmezték a cenzúrát. A miniszterelnök ígérete szerint „kibemenő levelek nem esnek cenzúra alá. Körlevelek sem adminisztratív ügyekben. Csak politikai intézkedéseket kell az ÁEH-megbízottnak bemutatni."

2. Az 1951. szeptember 1-jei hatállyal felajánlott, illetőleg átvett egyházi földek nettó vételárának rendezése. Ennek összege évekig húzódó vita forrása lett. Az Állami Egyházügyi Hivatal 1953. szeptember 15-én a saját számításai szerint járó 19 281 248 forintot utalt át a püspöki karnak. Annak összesítése után kitűnt, hogy jelentős különbözet mutatkozott az egyház hátrányára. Ezért a püspöki kar további 17 982 674 forintnyi tőkét, és 5 182 002 forint kamatot követelt. Czapik érsek haláláig eredménytelenül ostromolta az illetékeseket, csak ígéreteket kapott.[21] Ehhez a holtponthoz képest átütő sikert jelentett, hogy ezúttal Hegedüs András miniszterelnök ígéretet tett arra, hogy a püspöki kar követelését 10 millió forintban — azaz a jogos igény felével — teljesíti. (A Minisztertanács 3.520/VIII/1956. Mt. h. számú határozata alapján 10 millió forintot augusztus végén valóban átutaltak a katolikus egyház javára.)[22]

3. A püspökök kérték, hogy engedélyezzék a szerzetesnővérek rendi ruhaviselését. A püspökkari jegyzőkönyv szerint „Püspöki rezidenciákban, szemináriumokban és szeretetházakban lévő dolgozó nővérek a házon belül viselhetnek rendi ruhát."

4. A püspökök legmerészebb felvetése valószínűleg az Állami Egyházügyi Hivatal átszervezésére (megszüntetésére?) vonatkozott, a válasz szerint az „ÁEH fenntartása a kormány presztízskérdése. Változás, ha a viszonyok normalizálódtak."

5. Szóba került a békepapság is. „Mozgalomhoz kormány makacsul ragaszkodik. Továbbra is fenntartja, legfeljebb néhány vezető kicserélésébe mennek bele. Hegedüs: ezek mozdítják elő politikánkat! A mozgalom a püspökök ellen alakult. Azért rájuk, mint papokra a fortiori áll a 684. canon."

6. „Ordináriusok a helyi megbízottak jogtalan eljárása ellen bizalommal forduljanak Bpestre az ÁEH-hoz."

7. „Lelkipásztori munkától eltiltott papok misézése. Hivatalos istentiszteleten kívül mellékoltárnál misézhetnek. Ez már eldöntött kérdés. Azt ME is megerősítette. Nincs akadálya annak, hogy gyóntassanak, csak ne rendszeresen."[23]

A kérések és ígéretek összesített mérlege a püspöki kar javára billen. Hegedüs miniszterelnök a legfontosabb kérdésekre nyitottnak, kompromisszumkésznek mutatkozott, nem fukarkodott az általános ígéretekkel. Ám keveset érnek az olyan ígéretek, hogy az „államvezetés igyekszik megszüntetni a visszaéléseket", ha teljesítésükhöz sem elég idő, sem arra alkalmas állami apparátus nem volt. Például ígérete ellenére sem engedték be Magyarországra a Szentszék hivatalos lapját, az Acta Apostolicae Sedis-t. Grősz József e kapcsán beadott panaszára az ÁEH azt válaszolta,

[21] MOL XIX-A-21-a-55/1955/Eln. 1955–1956. 4. doboz.

[22] MOL XIX-A-21-a-60–6/1956/Eln. 1955–1956. 4. doboz. Pogácsás Antal miniszterhelyettes levele Horváth Jánoshoz, az ÁEH elnökéhez. 1956. augusztus 30.

[23] *Salacz Gábor:* A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje... 128–129.

hogy a vámhivatal küldte vissza azokat, mert egyes számok „demokráciaellenesek" voltak. A püspökkari értekezlet napján, 1956. július 18-án mentették fel Rákosi Mátyást politikai bizottsági tagsága és első titkári tisztsége alól. Helyébe a Rákosi-vonalat képviselő Gerő Ernő került, aki nem tartotta szükségesnek az egyházpolitika érdemi módosítását. A gyakorlati megvalósítás pedig az ugyancsak „vonalas" Állami Egyházügyi Hivatalon múlott, amelynek elnökhelyettesi tisztét 1956. június 4-ével kezdődően a minisztertanács 5044/V. 31./1956. sz. határozata értelmében az a Miklós Imre töltötte be, aki ezt követően évtizedekig meghatározó szerepet játszott az állam egyházpolitikájának kidolgozásában és végrehajtásában. Ugyanekkor az ávós hírében álló Varga Józsefet felmentették.[24]

A Katolikus Népszövetség

A mind erőteljesebb társadalmi forrongása hatására, az állam-egyház közeledésének látható jeleibe kapaszkodva 1956. június 8-án — a katolikus szerveződések közül elsőként — jelentkezett a hajdani Katolikus Népszövetség. Egykori főtitkára, Frühwirt Mátyás, a Keresztény Gazdasági Párt volt országgyűlési képviselője, emlékiratban fogalmazta meg a „haladó katolikusok" az idő szerinti kívánságait, s azt elküldte Hegedüs András miniszterelnöknek. Alázatos sorait érdemes felidézni, mert önmagában is furcsa torzszülöttje a pártállam egyházpolitikájának.

„Nagyrabecsült Elvtárs! Mélyen tisztelt Miniszterelnök Úr!

A Miniszterelnök Úr legutóbbi beszéde mély benyomást keltett bennünk, haladó katolikusokban. Különösen megragadott bennünket a beszéd kiengesztelő szelleme. Nagy jelentőségű cselekedetnek tekintjük minden kijelentését, amelyet nemcsak a maga, de az egész kormány nevében is tett. Egyetértünk ezekkel a kijelentésekkel, helyeseljük nagyszabású gazdasági és szociális terveit és örülünk annak, hogy az osztályharc folytatását nem tartja többé szükségesnek. Igaza van a Miniszterelnök Úrnak abban is, hogy a demokratikus államunk annyira megerősödött, így tehát nincsen is szükség többé erre az eszközre. Hálásan megköszönjük, hogy Grősz József érsekünket szabaddá tette a kormány és működését teljes szabadsággal folytathatja. Szíveskedjék ezzel kapcsolatban azt is tudomásul venni, hogy egyházfejedelmünk okos, bölcs nyilatkozatát teljes egészében helyeseljük és lélekben mi is aláírtuk. Persze szeretnénk már most Mindszenty József bíborosunk szabadonbocsájtását is szívből megköszönni a kormánynak és a Miniszterelnök Úrnak. Nagy hatást keltett körünkben egyházunknak és a vallásgyakorlás védelmének újabb bejelentését és biztosítását (sic!). A nagy szociális bejelentések és gazdasági intézkedések értékelése nem volt nekünk nehéz, mert mi a nagy Prohászka Ottokár püspök Diadalmas világnézetének szellemében nőttünk fel és megerősödtünk a Szentírás azon kijelentésével, hogy a munkás megérdemli a bérét, amely minden katolikust a XX. század nagy szociális kérdéseinek megoldására, az ember erkölcsi és szociális felemelésére, jólétének munkálására kötelez. [...] Újra megerősítette kormányunk egyházunk szabadságát, a vallásosság szabad gyakorlását, de a vallásosság védelme ne álljon meg a templomajtóban. A templomon kívül is szorgalmazhassuk életelveinket, amelyeket a modern katolicizmus

[24] MOL XIX-A-21-a-120/1956/Eln. Horváth János levele Miklós Imrének. Bp., 1956. június 4.

lehetővé tesz. [...] Átfogó javaslatot dolgoztam ki a katolikus társadalom szociális felfogásának tökéletesítésére, a haladottabb katolikus felfogás biztosítására. Szíveskedjék biztosítani azt az elvet, hogyha szabad mondani nincs Isten, akkor mondhassuk, hogy van Isten. Hűséges tagjai akarunk lenni egyházunknak, de hűséges becsületes polgárai akarunk lenni a Népi Demokratikus Államunknak is, azon nyilatkozat szerint, amint az egyházfejedelmünk száján elhangzott és azt Kormányunk elfogadta. 1.) Az előadottak alapján tisztelettel kérjük szíveskedjenek megengedni, hogy a rádióban szentmisét és szentbeszédet közvetíthessenek. 2.) Kérjük megengedni katolikus filmeknek a vetítését a fővárosban és vidéken. A fővárosban szíveskedjék kijelölni egy filmszínházat, hogy itt közönségünknek vallásos tárgyú, katolikus filmeket lepergethessünk. 3.) Szíveskedjenek visszaadni a Szent István Társulat-könyvkereskedést és a Stephaneum-nyomdát, hogy a katolikus társadalom könyvszükségleteit kielégíthessük. 4.) Szíveskedjenek az Új Embernek és a Vigiliának több papírost juttatni, hogy nagyobb terjedelemben szolgálhassák céljaikat. Ezzel kapcsolatban tisztelettel kérjük szíveskedjenek falusi népünk művelésére, szociális nevelésére és gazdasági tudásának tökéletesítésére egy falusi hetilapot engedélyezni. 5.) Szíveskedjenek megengedni a katolikus társadalom legnagyobb vallásos, társadalmi és szociális szervezetének, a Katolikus Népszövetségnek a működését a Miniszterelnök Úr által meghirdetett útmutatások meghirdetésére. 6.) Szíveskedjenek megengedni, hogy egy szociális hét keretében magyar és külföldi tudósok meghívásával megtárgyalhassuk a modern katolicizmus állásfoglalását az égető szociális és gazdasági kérdésekre vonatkozólag. 7.) Szíveskedjenek megengedni, hogy az egyházközségi életünket, belső életét élénkíthessük nagyobb kultúrmunkával a törvények keretében. Ezek azok a javaslatok, amelyeket úgy ítélek meg, hogy alkalmasak a katolikus társadalomban végbemenő átalakulások tökéletesítésére. Ezeket a javaslatokat eddig nem jelentettem a Püspöki Karnak mint egyházunk legfelső szervének. Egyedül én készítettem a javaslatokat és mély tisztelettel kérem szíveskedjenek megengedni, hogy a Miniszterelnök Úr előtt személyesen is előadhassam javaslataimat. Továbbá kérem azt is megengedni, hogy memorandumomat a sajtóban is közreadhassam."[25]

Ugyan a tisztelet és alázatosság fordulataiba csomagolta, de a katolikusok minden fontos sérelmének orvoslását kérte az ekkor 67 éves egykori politikus. A miniszterelnöki hivatal kérte is az ÁEH véleményét. A hivatal két tisztviselője július 19-én személyesen is kifaggatta Frühwirtet elgondolásairól. Az ezt követően megfogalmazott vélemény szerint a beadványban szereplő pontok közül csupán az ötödik a lényeges, amelyben Frühwirt a Katolikus Népszövetség reorganizációjára kért engedélyt. Az ÁEH nem javasolta az emlékirat miniszterelnöki szintű tárgyalását, mert az államnak nem érdeke olyan pártszerű, széles társadalmi szervezést támogatnia, „amely a lakosság minden rétegét átfogná és válna tömegbázisává a klerikáris reakciónak a városokban, de főleg a falun."[26] Frühwirt kéréseivel az augusztus 9-i püspökkari konferencia is foglalkozott, azokat jó szándékúnak ítélte, de el is határolta magát tőle. Frühwirt többször is levéllel ostromolta Horváth Jánost, az ÁEH elnökét, s tőle személyes meghallgatást

[25] MOL XIX-A-21-a-142/1956/Eln.

[26] MOL XIX-A-21-a-142/1956/Eln. Horváth János elnök feljegyzése. 1956. július 23. Ezen feljegyzés alapján tévedés Salacz Gábor megállapítása, hogy „Az ÁEH-nak is átadott memorandumot általában bizalommal kezelték, mert nem irányult a kommunizmus ellen." *Salacz Gábor:* A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje... 138.

kért. Szeptember 15-i megkeresésére már választ sem kapott. A Katolikus Népszövetség felélesztésére tett kísérlete elsüllyedt a magányos partizánakciók között.

Az ókatolikus egyház

Igaz, hogy a római katolikus egyház vizsgálatához szervesen nem tartozik, mégis abban eredő gyökerei miatt érdemes néhány bekezdést szentelni az 1956 első felében ismét jelentkező magyar ókatolikus egyháznak. E nem római katolikus, nem protestáns, de szabadegyházi közösség magyarországi története csak részben publikált.)[27] Az ókatolikus egyház az első Vatikáni Zsinat után vált ki a római katolikus egyházból, mivel tagjai nem fogadták el az 1870-ben kihirdetett konstitúciót a pápai primátusról és csalatkozhatatlanságáról (infallibilitás). A századforduló idején Budapesten egy ókatolikus egyházközség működött. A második világháború éveiben kibontakozott, de igazán komoly tényezővé sohasem vált. 1945 után volt olyan kommunista elképzelés (Nemes Dezsőé),28 amely az ókatolikus egyházban vélte felfedezni a katolikus egyház egységét megbontani képes szervezetet. Bár hivatalosan nem tiltották be, ám a fordulat évét követően — a legtöbb kisegyházhoz, szektához hasonlóan — az egyház nem működött. Az egyház 1945-ben felszentelt püspöke, Fehérváry Gy. Tamás 1956. május 12-én, illetve május 28-án a minisztertanácshoz, valamint a legfőbb államügyészhez fordult a törvényes működés engedélyezése ügyében. Levelének folyamányaként július 4-én fogadta őt Horváth János, az ÁEH elnöke, de ez nem hozott eredményt. Ezért az ókatolikus püspök újólag levéllel fordult Hegedüs András miniszterelnökhöz: „Panaszom és kérésem az, hogy szíveskedjék kivizsgáltatni, hogy kik és miért, milyen — esetleg helytelen meggondolásokból kiindulva — akadályozzák a Magyar Alkotmányban és annak VIII. fej. 54.§-ban biztosított törvényes jogaink azonnali visszanyerését. Soha semmiféle államellenes bűnt nem követtünk el, mégis — teljesen érthetetlen módon! — még mindig gondolkodás tárgyát képezi ezen alkotmányos jogunkba való visszahelyezés. Mi Szabad Egyház vagyunk, az Államunktól kongruában nem óhajtottunk a múltban és a jövőben sem óhajtunk részesülni. Tehát anyagi meggondolásoknak ebben az ügyben helye nincsen és nem is lehet államunk részéről. Mi csak az Alkotmány VIII. fej. 54.§-ban lefektetett állampolgári jogunkhoz ragaszkodunk. Ennek pedig — szerény véleményünk szerint — akkor semmi akadálya nem lehet, amikor Grősz József, akit államellenes cselekményekért a Magyar Bíróság életfogytig tartó (sic!) börtönre ítélt és a közelmúltban — kegyelem folytán — minden előbbeni jogába Kormányunk visszahelyezett."[29] Az egyház tagjai működési engedély nélkül is aktivizálták magukat. A püspök augusztusban irodaigazgatót, püspöki titkárt nevezett ki. Az egyház Országos Főtanácsa szeptember 9-én elfogadott deklarációjában megfogalmazta a Magyar Ókatolikus Egyház tantételeit, rögzítette szervezeti felépítését. Az ÁEH végül is engedett a nyomásnak: 1956. október 17-én Horváth János szóban közölte az ókatolikusok delegációjával, hogy a kormány hozzájárult az egyház

[27] *Szigeti Jenő:* A kisebb magyarországi egyházak. In: A magyar protestantizmus 1918–1948. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 188–262.

[28] Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: PIL) 274. fond, 7. csoport, 260. ő. e.

[29] MOL XIX-A-21-a-114/1956/Eln. Fehérváry Gy. Tamás ókatolikus püspök levele Hegedüs András miniszterelnökhöz. 1956. július 19.

jogfolytonos működéséhez, s püspökét ugyanolyan elbírálásban fogja részesíteni, mint bármely magyar katolikus püspököt. A Magyar Ókatolikus Egyházat az ÁEH katolikus ügyosztályának gondozására bízták.[30] Az azonos elbírálás ígéretére hivatkozott Fehérváry Gy. Tamás 1956. decemberi 6-i kérvénye: korábbi önérzetes soraival ellentétben kongruát kért a maga számára, amit (a levonások után 13710 forintot) visszamenőleg, 1957. február 7-én meg is kapott.[31]

A hittanoktatás

Ahogy a közvélemény elégedetlensége mind határozottabban megfogalmazódott, ahogy közeledünk 1956. októberéhez, úgy lett engedékenyebb (vagy határozatlanabb?) az állam egyházpolitikája. Ez az állításunk azonban csupán az apróbb problémákra vonatkozik, a nagyobb horderejű kérdésekben a pártvezetők kitartottak alapvető célkitűzésük — a vallás fokozatos felszámolása — mellett. Az MDP és az ÁEH igyekezett ugyan elhitetni, hogy mindent megtesz az egyházakkal, köztük is a katolikus egyházzal való jó viszony ápolására. Ezt szolgálta a június elején, majd szeptember közepén adott újabb amnesztia is, ami további 25 papot (köztük Mécs László papköltőt) és egy nővért (Valér Vilmát) érintett.[32] Ennél több érdemi dolog azonban nem történt!

A hittanbeiratásokkal kapcsolatban is hiába fordult a püspöki kar memorandummal az ÁEH-hoz — csak szóbeli ígéretet kaptak egy majdani írásbeli válaszra, ami soha nem készült el. (Igaz, előkészületeket tettek a megválaszoláshoz, mert összegyűjtötték az 1956/57. évi hittanbeiratáskor tapasztalt visszásságokat, mégpedig különbontva a „papok túlkapásaira" és az „állami szervek túlkapásaira". Néhány kiragadott példa: „Raffai Alfonz Kalocsa belvárosi lelkész többek között barmoknak, disznóknak nevezte azokat, akik vallás nélkül, hittan tanulása nélkül nőnek fel"; „Kerényi Lajos Krisztina téri káplán: Azokat, akik nem íratják be gyermekeiket hittanra, nem lehet bűneiktől feloldozni."; „Alsózsolcán, ahol még kb. 40 szülő volt jelen a beiratás lezárásánál — a beiratkozást itt is elhúzták — az iskola igazgatója hazaküldte a szülőket. A szülők betörték az iskola ajtaját és kényszerítették az igazgatót a beiratás elvégzésére."; „Tarján községben Vári Béla iskolaigazgató csak sima, fehér negyed íves papírt, tintával írt nyilatkozatot volt hajlandó elfogadni. Aki esetleg egy centivel kisebb papírt hozott, azt elküldte."; „Mórahalom községben az órát 1 órával előbbre akarták igazítani és így kevesebb idő állt volna a hittanbeiratásra."[33]

A hittanoktatás, azóta, hogy az 1949. évi 5. sz. törvényerejű rendelet fakultatívvá tette, állandó sérelem és kölcsönös vádaskodás tárgyát képezte. A Magyar Nemzet 1956. június 24-i és július 8-i vezércikkeiben Parragi György megkérdőjelezte a vallásszabadság biztosítását: „...nemcsak akadályokat gördítenek a hitoktatás szabad választása elé, hanem megengedhetetlen megtorlásokkal fenyegetőznek és élnek egyes szektariánus elemek." Az állandó agitáció, a szülők megfélemlítése, az adminisztratív eszközök a hittanra beíratott gyermekek számának radikális csökkenését eredmé-

[30] Uo. Fehérváry Gy. Tamás ókatolikus püspök levele az Állami Egyházügyi Hivatalnak. 1956. november 22.

[31] MOL XIX-A-21-a-114–12/1956/Eln.

[32] Szabad Nép, 1956. július 3. és szeptember 15.

[33] MOL XIX-A-21-a-159/1956/Eln. Interpellációs anyagként Hegedüs miniszterelnöknek elküldve 1956. augusztus 2-án.

nyezte. Míg 1950–51-ben az általános iskolások 44%-a, a gimnazisták 8,4%-a jelentkezett hittanra,[34] ezek az arányok az elkövetkező években folyamatosan csökkentek, majd Nagy Imre miniszterelnöksége alatt némileg emelkedtek.

Az átlageredmények 1951 óta:[35]

	1951/52	1952/53	1953/54	1954/55	1955/56	1956/57
Általános iskolás:	43,20%	26,10%	27,15%	35,50%	29,43%	30,18%
Középiskolás:	?	1,90%	0,68%	1,87%	0,76%	0,35%

Látható, hogy az általános iskolások beiratásában ismételt emelkedés tapasztalható 1956-ban, egyértelműen jelezve az emberek változásba vetett bizakodását és reményét. A hivatalos értékelés a következőképp hangzott: „Az idei hittanbeiratásoknál két ellentétes irányú tendencia érvényesült. Egyrészt a XX. kongresszus után kialakult őszinte légkörnek a klérus által saját előnyére történt kiaknázása s az ennek megfelelő módszerek alkalmazása, másrészt a párt és állami szervek által ebből a felismerésből is fakadó tervszerűbb, tudatosabb és türelmesebb meggyőző munkája. Az egyes területek beiratási eredményeinek növekedése, illetve csökkenése e hatások érvényesülésének az erejétől függött. Több helyen a két hatás összeütközése vezetett bizonyos súrlódásokra, vagy helytelen adminisztratív módszerek alkalmazására. Általában azonban most is a törvényesség és a nyugodt hangulat volt jellemző a beiratásokra. [...] A papok egyezményellenes cselekményeivel a tavalyinál kisebb számban találkoztunk, s főleg azokban a megyékben, amelyekben évek óta erőteljesebb a klérus tevékenysége, s mélyebbek a vallásos tradíciók a lakosságban. Gyakori jelenség volt most is a lelkiterror alkalmazása. Sok helyen a pedagógusok ellen izgattak a papok, igyekeztek őket lejáratni, sőt egyes helyeken meg is fenyegették őket."[36]

Az Állami Egyházügyi Hivatalt a hitoktatás ügyénél sokkal jobban foglalkoztatta, hogy ki töltse be a Czapik érsek halálával megüresedett egri érseki széket. Az érlelődő belpolitikai válság közepette, július 26-án a katolikus egyházat érintő személyi kérdéseket is megvitatta a Politikai Bizottság. A Hegedüs miniszterelnök által beterjesztett alábbi javaslatot ellenvetés nélkül fogadta el:

„Javaslat a Politikai Bizottság számára.

Tardini bíboros az elmúlt héten levélben felszólította Grősz Józsefet, hogy tegyen javaslatot az elhalt egri érsek helyett pápai vikárius kinevezésére, aki felváltaná Brezanóczit, akit — amint ez a Politikai Bizottság tagjai előtt ismeretes — Czapik halála után káptalani helynöknek választottak meg. Azért, hogy a kezdeményezés a mi részünkről legyen és hogy a Püspöki Karban erősödjenek azok, akik az állammal való együttműködést szorgalmazzák, javaslom a következő határozati javaslat elfogadását: az Állami Egyházügyi Hivatal útján el kell érni, hogy a Püspöki Kar, illetve annak elnöke Grősz József a Vatikánhoz előterjesztést tegyen Hamvas Józsefnek egri érsekké és Brezanóczi (sic!) Pálnak csanádi püspökké való kinevezésére. Véle-

[34] MOL 276. f. 89/276. ő. e. Az MDP KV Agitáció és Propaganda Osztályának jelentése a hitoktatásról. 1951. május 21.

[35] Az 1951–52. és 1952–53. évi eredmények forrása: MOL 276. f. 89/276. ő. e.; a további évek forrása: MOL XIX-I-2-k/7. doboz. Oktatásügyi Minisztérium kollégiumi értekezlete, 1956. július 25. Informatív jelentés az OM Kollégiumához az 1956/57. évi hittanbeíratások előkészítéséről és lebonyolításáról.

[36] MOL XIX-I-2-k/7. doboz. Oktatásügyi Minisztérium kollégiumi értekezlete, 1956. július 25.

ményünk szerint e javaslatnak a Vatikán részéről történő elfogadása a Püspöki Karban erősítené az állam befolyását. Amennyiben a Vatikán nem fogadná el, úgy ez mély sértést jelentene Hamvasra — aki jelenleg a Püspöki Kar egyik legtekintélyesebb tagja — és Brezanóczira is.
Budapest, 1956. július 25.

(Hegedüs András)"[37]

A tervet 1956 októberéig nem lehetett keresztülvinni. Az államhoz lojális Hamvasból[38] nem lett egri érsek, Brezanóczy 1959-ig maradt káptalani helynök. (Igaz, 1964-ben Hamvast kalocsai érsekké nevezték ki, de ez már másik történet...)

Ugyancsak aktuálisabbnak vélt feladata az Állami Egyházügyi Hivatalnak, hogy a papságot rábírja a Hazafias Népfront támogatására. Az ÁEH kérte a papságnak a Hazafias Népfrontban való szerepét napirendre tűzni az ősszel esedékes esperesi koronákon. Az erre vonatkozó elaborátumot Hamvas Endre püspök el is készítette és továbbíttatta az espereseknek. „Az ÁEH-nak a Hazafias Népfront támogatására vonatkozó kérése amellett tanúskodik — állapítja meg Salacz Gábor —, hogy a kormánynak az egyre fokozódó országos elégedetlenség miatt nagy szüksége lett volna az Egyház támogatására."[39]

A Mindszenty-kérdés

A jelek szerint ugyanez a cél vezérelte azt az ismeretlen magas rangú állami vezetőt (miniszterhelyettest?), aki 1956. augusztus közepén felkereste Mindszenty Józsefet Felsőpetényben, a bíboros akkori internálási helyén. Egy hét múlva a bíboros mellé rendelt Tóth János plébános közvetítésével szólították fel a prímást, hogy kérjen amnesztiát. A történteket Mindszenty emlékiratai elevenítik fel: „Nem írok semmit. Nem az ő kegyelmüket várom, hanem az igazságot. Ha amnesztiát kérnék, felbátorítanám a rendszert arra, hogy előlépjen „feltételeivel". Nem akarja hivatalos kezdeményező szerepében ügyemet elővenni, mivel attól tart, hogy visszautasítom. Ha viszont én fordulok hozzá kérelemmel: magas lóról kezdheti a tárgyalást. Mik lettek volna a kikötéseik? 1. Megegyezés Egyház és állam között. Az Állami Egyházügyi Hivatal és a „békepapi" mozgalom nyilvános elismerése. 2. Nyilatkozatok a kommunisták által propagált (hazug) világbéke és az ő termelőszövetkezeti mozgalmuk támogatására. 3. Az állami eskü letétele. 4. Hódoló látogatásom Dobi, Hegedüs és Gerő elvtársak előtt. 5. Végleges tudomásulvétele annak, ami történt. 6. A rendszer által kiadott prímási „fizetés" elfogadása és felvétele (amelyből korábban egyetlen fillért sem voltam hajlandó elfogadni). Emlékszem, hogy a fegyházban a szabadulás vágya

[37] MOL 276. fond 53/297. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1956. július 26-i üléséről.

[38] Egy 1957-ben készült bizalmas jellemzés szerint „Hamvas Endre egyik leglojálisabb magatartású püspök, a megegyezéses politika híve, társadalmi rendszerünket elismeri. Nagyravágyó egyéniség, éppen ezért mindig szem előtt tartja az egyházi érdekeket, időnként a reakciós oldal felé is igyekszik egy-egy pozitív lépést tenni, hogy kiérdemelje a Vatikán bizalmát. Másrészt az állam felé lojalitást mutat, mert tudja, hogy a további előmeneteléhez állami részről bizalmat kell élvezni. Az állam által felvetett problémákban kisebb-nagyobb huzavona után meg lehet egyezni (disponálás, körlevél kiadás, papok és hívek buzdítása az állampolgári feladatok teljesítésére." MOL XIX-A-21-a-224/1957/Eln. 5. doboz/Csanádi R. k. Egyházmegye.

[39] *Salacz Gábor:* A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje... 139.

még időnként fel-feltámadt bennem. Amikor azonban a rabkórházban visszanyertem lelki erőmet és lassanként teljes képet nyertem az Egyház és az ország tragikus helyzetéről: megingathatatlanná vált elhatározásom, hogy a rab-halál vagy megalkuvó szabadulás alternatívájában az elsőt választom."[40] A pártállam 1989-ig nem mérlegelte komolyan Mindszenty rehabilitációját vagy a pertörlést. Csak amnesztiát adott volna, azt is feltételek mellett. Mindszenty viszont ragaszkodott ahhoz, hogy a rendszer legalább olyan mértékben, mint azt az elítélt kommunistákkal, szociáldemokratákkal tette, ismerje be a vele szemben elkövetett törvénytelenségeket. A bíboros érsek 1956. szeptember elején mégis írt egy levelet az igazságügy-miniszternek, de nem a saját, hanem a 70 éven felüli rabok és a 65 éven felüli beteg rabok, a szerzetesnővérek azonnali szabadon bocsátása érdekében. Kérte továbbá az összes népbírósági ítélet felülvizsgálását, és az (1956. október 23-án ledöntött Sztálin-szobor építésére hivatkozva) 1951-ben lerombolt Regnum Marianum plébániatemplom felépítését. Levelére sem írásbeli, sem szóbeli válasz nem érkezett.

1956. októberének első napjaiban sorsfordító események követték egymást. Október 6-án megadták a végtisztességet Rajk Lászlónak és mártírtársainak. Október 13-án újabb áldozatok temetésére került sor. Október 16-án a szegedi diákok megalakították a MEFESZ-t, a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetségét. Az Egyházak Világtanácsának Központi Bizottsága és a Lutheránus Világszövetség közbenjárásának eredményeként 1956. október 5-én a MNK Legfelsőbb Bírósága felmentette az 1948-ban törvénytelenül elítélt Ordass Lajos evangélikus püspököt. Ezt követően, október 8-án a Magyar Evangélikus Egyház Egyetemes Törvényszéke hatályon kívül helyezte és törvénysértőnek nyilvánította az egyház különbíróságának 1950. április 1-jei ítéletét, amellyel Ordasst elmozdították püspöki hivatalából. A határozat Ordasst minden joghátrány alól mentesítette, kimondta teljes rehabilitációját.[41] Proletárdiktatúrában elítélt püspök rehabilitálása példa nélküli, igazi szenzáció volt. A katolikus püspökök is felbátorodtak: október 17-i püspökkari értekezletükön Shvoy Lajos székesfehérvári püspök hiányolta Grősz rehabilitációját. Badalik Bertalan veszprémi püspök továbbment: nemcsak Grősz József érsek rehabilitálását, hanem általános rehabilitációt és a törvénytelenségek felszámolását követelte. Javaslatára a püspökök úgy döntöttek, hogy e kérdésben memorandummal fordulnak a miniszterelnökhöz. Ennek átadását Grősz érsekre, valamint Hamvas és Badalik püspökökre bízták. Erre azonban a forradalom kirobbanása miatt már nem került sor.[42]

1956. október 23–30.

A forradalom előkészítésében és megszervezésében a katolikus egyháznak semmilyen szerepe nem volt. A gomba módra szaporodó nemzeti és egyéb bizottságokban csak elvétve akadt papi személy. Az egyháztól mint intézménytől idegen a forradalmak vitorláit fújni vagy fúvatni. Kétségtelen azonban, hogy az egyház a néppel együtt örült a változásoknak. Az újra megjelenő A Szív című lap cikke lelkendezve állapította

[40] *Mindszenty József:* Emlékirataim. 4. kiadás. Az Apostoli Szentszék Kiadója, Budapest, 1989. 410–411.

[41] Evangélikus Országos Levéltár – Ordass-dosszié; Szabad Nép, 1956. október 11.

[42] *Salacz Gábor:* A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje... 139.; *Szántó Konrád:* Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház. Szent Maximilian Lap- és Könyvkiadó, Miskolc, é. n. 15.

meg: „A nagyszerű forradalom lerázta az Egyház kezéről a bilincseket." A papokat, apácákat és a világiakat tömegével szabadították ki börtöneikből. A püspöki irodákból eltűntek a Rákosi-rendszer egyházpolitikájának gyűlölt és megvetett kreatúrái, az egyházügyi megbízottak és a társutas békepapok.[43] A katolikus egyház szempontjából két szakaszra oszthatjuk az 1956-os forradalmat: az október 30-ig tartó napokra, amikor az egyház papjai a maguk sajátos eszközeivel élve, lelkiismeretüktől vezérelve követik az eseményeket. A második, november 4-ig tartó szakasz meghatározó jellemzője, hogy Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek szabad, személyéhez felfokozott reményeket fűzött a legtöbb magánember és politikus.

Az első hivatalos egyházi nyilatkozatok

A forradalom első napjairól, a budapesti vérengzésekről a vidéken élő püspökök ugyanúgy a rádióból szerezhették első információikat, mint bárki más. Budapesten leállt a termelés, szünetelt a tanítás. A vonatok még közlekedtek. Október 24-én hajnali 4.30-kor a Kossuth Rádió még „fasiszta" és „reakciós" elemek fegyveres támadásáról beszélt, akik megtámadták a karhatalmi alakulatokat. „A rend helyreállítása érdekében további intézkedésig tilos minden gyülekezés, csoportosulás, felvonulás." Reggel 8 óra után néhány perccel már arról tudósított a Parlamentben berendezett Kossuth Rádió, hogy az MDP KV megerősítette Gerő Ernőt első titkári megbízatásában, a minisztertanács elnöke Nagy Imre, helyettese Hegedüs András. 8 óra 45 perckor a rádióban kihirdették a Nagy Imre által aláírt statáriumot: aki 14 óráig (a későbbi közlemények szerint 18 óráig) leteszi a fegyvert, mentesül a felelősségre vonás alól. Hivatalos adatok szerint október 23-án és 24-én a fővárosban közel kétszázötvenen estek a harcok áldozatául.

A katolikus egyház részéről elsőként nem püspök, hanem a katolikus papok népszerűtlen békebizottságának elnöke, Horváth Richárd szólalt meg. Beszéde abban a csokorban hangzott el, amely 1956. október 24-én Nagy Imre 12.10-kor elmondott — a harcok beszüntetésére, nyugalomra felszólító és az 1953. júniusi kormányprogram megvalósítását ígérő — beszédét számos közéleti személyiség részéről követte a rádióban. Horváth Richárd felhívását 18.30 után olvasták be: „Minden józanul és becsületesen gondolkodó magyar katolikus pap nevében lelkünknek értetek égő szeretetével hívunk fel mindannyiótokat kedves magyar testvéreim, hogy bízzatok Nagy Imre szavaiban, akinek személye s múltja is garancia e bizalmatoknak és bízzatok új vezetőinek féltő jóakaratában és mindenütt tegyétek le a fegyvert, mely drága életeket olt ki és vegyétek fel az alkotó munka eszközeit mindannyiunk jólétéért és életünkért. Annak a Krisztusnak a nevében hívunk azzal az égő szeretettel fel benneteket a rendre, a fegyelemre, a nyugalomra és a békességre, aki a bőségesebb életért jött el és a békességet akarja. Legyen a rendnek, a fegyelemnek, a békének egysége meg drága hazánk iránti szeretetünkben és hűségünkben, mert csak így tudjuk eredményesen és a lelkeket megnyugtatóan megoldani majd további kérdéseinket. Kérve kérünk minden hívő magyar embert: hallgasson a józan és okos szívre."[44]

[43] A Szív, 1956. november 1.

[44] PIL 290. f. 1956-os gyűjtemény 1/17. ő. e. 34. f. Kézzel írt papírszelet, az MDP Akadémiai u. székházban működő, Lakatos Éva által vezetett szervezési csoport munkatársainak kézírása. A felhívás szövegét részletében közli: A magyar forradalom és szabadságharc a hazai rádióadások tükrében. Október 23. – november 9. Második kiadás, A Hídfő Baráti Körének kiadása. San Francisco, é. n. 34.

Tisztéből eredő tekintélye miatt mindenki jobban figyelt Grősz József kalocsai érsek, a püspöki kar az idő szerinti elnökének nyilatkozatára, amely a Kossuth Rádióban 1956. október 24-én 19 óra 17 perckor hangzott el: „A katolikus egyház álláspontja nyílt és világos. Mi elítéljük az öldöklést és a pusztítást! Híveink tudják ezt. Ezért bizton remélem, hogy híveink ilyen üzelmekben nem vesznek részt, hanem példát adnak a rend és nyugalom megőrzésére és békés munkával igyekeznek biztosítani a magyar jövőt."[45]

Grősz nyilatkozatával hasonló szellemű körlevelet bocsátott ki október 25-én Hamvas Endre csanádi püspök, az esztergomi főegyházmegye apostoli adminisztrátora: „Felhívom Főpapjaimat, hogy ezekben a mozgalmas napokban szeretettel és nyomatékkal óvják a híveiket minden erőszakos lépéstől és rendzavarástól. Ne hagyják magukat felizgatni, hanem hivatási munkájuk zavartalan végzésével szolgálják a hazát, bízva jogos kívánságaink békés megvalósításában."[46] Az egyház azt az elvet képviseli, hogy a ténylegesen hatalmat gyakorló állam törvényeit a katolikusoknak tiszteletben kell tartani (akármilyenek is azok). Minderre tekintettel kell lenni, hogy megértsük: miért jellemzi visszafogottság és mértéktartás az egyház vezetőit.

Jóval a forradalom után, egy 1957. áprilisban készült jelentés Hamvas püspök magatartását értékelte a „legpozitívabban": „Higgadt, nyugodt viselkedést tanúsított, kispapjait nem engedte ki tüntetni a diákok közé. Az ellenforradalom alatt olyan pozitív körlevelet sikerült kiadatni vele, hogy még a Pravda is leközölte. Egyetlen egy demokratikusan gondolkodó papot sem mozdított el."[47] E jellemzésből figyelmet érdemel a műveltető ige használata: „kiadatni vele". Ez megengedi azt a feltételezést, hogy a megszólalt püspökök óvatos mondatait még egy tényező magyarázza: az Állami Egyházügyi Hivatal. Az eltelt évtized alatt az emberekbe és intézményekbe ivódott a félelem, az igazodás, a gyanakvás. Az egyházfők is hamar megtanulták az alkalmazkodás szabályait, amelyek az Állami Egyházügyi Hivatal (majdnem) mindenhatóságával kezdődtek. A forradalom első napjaiban vajon ki tudta bizonyosan, hogy a hivatal felbomlott? Mennyiben fantom, mennyiben tényleges erő birtokosa? Egyáltalán – ki van az erő birtokában?

Ma már tudjuk, hogy az ÁEH történetében is fontos változást hozott az 1956-os forradalom. A hivatal működési zavarára, illetve bomlására utal, hogy a szabályos irattermelés megszűnt (csakúgy, mint a pártapparátus esetében), iratainak keltezése között nagy intervallum van: egy október 23-i iratot csak december 6-án követ újabb. Horváth János elnök október 29-ig még bejárt hivatalába. Kapcsolatban állt az MDP Politikai Bizottságának operatív szervezési bizottságával,[48] amelyet október 24-e éjszakáján a pánikot megelőzendő és a tájékozódást elősegítendő hoztak létre az Akadémiai utcai pártközpontban: 26-án arról értesítette a pártközpontot, hogy „A Margit-híd budai hídfőnél tele vannak plakátokkal a következő szöveggel: Ne hagyjátok

[45] PIL 290. f. 1/17. ő. e. 37. f. A felhívás szövegét teljes egészében közli: A magyar forradalom és szabadságharc a hazai rádióadások tükrében... 37.

[46] Közli: *Szántó Konrád:* Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház... 30.

[47] MOL XIX-A-21-a-224/1957/Eln. 5. doboz/Csanádi R. k. Egyházmegye, Hamvas Endre jellemzése. Budapest, 1957. április 27.

[48] Erről lásd: Ötvenhat októbere és a hatalom – *Ripp Zoltán:* A pártvezetés végnapjai. Napvilág Kiadó, Bp., 1997. 1. rész: A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai. 1956. október 24 – október 28. Bevezetés: *Horváth Julianna.*

magatokat a kormány által félrevezetni, harcoljatok tovább. Győr, Mosonmagyaróvár kezünkön van."[49] Ám az elnök legalább telefonkapcsolatban kellett hogy álljon néhány egyházfővel is, legalábbis erről árulkodik az előbbi jellemzés is.

Október 26-án 12.33-kor a Kossuth Rádió ismét Grősz József kalocsai érsek rövid nyilatkozatát olvasta be, akit Rónai Sándor, az Országgyűlés elnöke tájékoztatott a belpolitikai helyzetről: „Értesülésem szerint néhány nyugati rádióállomás október 24-én tett nyilatkozatomat elferdítve, illetve helytelenül kommentálva közölte. Megismétlem, hogy a katolikus egyház, az evangélium alapján, elítéli a vérontást és rombolást. Hiszem, hogy híveim tartózkodnak az ilyen üzelmekben való részvételtől és példát adnak a rend és nyugalom megőrzésére annál is inkább, mert minden remény megvan arra, hogy népünk jogos igényei a lehetőség határain belül kielégítést nyerjenek."[50] Láthatjuk, ez a nyilatkozat annyiban több az előzőnél, hogy bizakodik a „jogos követelések" teljesítésében a „lehetőség határain belül". Hogy ezen az általános és óvatos megfogalmazáson mit is értett az érsek, az homályban maradt... Egyértelműbb vagy netán bátrabb hangot nem kérhetünk számon rajta. A zűrzavar általános, a rádió reggel már bejelenti „az ellenforradalmi puccskísérlet" felszámolását, majd délelőtt még csak a fegyverletételre való felszólítást sugározza. 1956. október 29-én elhangzott rövid beszédében Papp Kálmán győri püspök is nyugalomra intett, kifejezve reményét, hogy „a nemzet nagy áldozatokkal járó megmozdulása híveinek javára fog szolgálni." November 1-jén Kovács Sándor szombathelyi püspök üzente a rádión keresztül híveinek, hogy „együtt imádkozik velük a magyar szabadságharc elesett hőseiért."[51] Nemcsak a főpásztorok, a papság szava is a vérontás elkerülésére intett, megbékélésre, megbocsátásra, lelki megújulásra, a békés kibontakozás kivárására buzdított. Az egyháziak szereplése a forradalom első hetében inkább szociális és lelkipásztori jellegű volt. A Központi Papi Szeminárium kispapjai is így fejezték ki rokonszenvüket a felkelők mellett.

A Központi Papi Szemináriumban 1956. október 21–27. között lelkigyakorlat volt, amelyet a szeminárium vezetősége nem engedett megzavarni. Az eseményekről annyi hivatalos tájékoztatást adtak, hogy kormányváltozást harcolnak ki az utcákon. A nem hivatalos tájékoztatást a szomszédos jogi egyetemről szerezték a hallgatók. Ezért már 27-én megfogalmazódott a gondolat, hogy ki kellene menni a kórházakba, lelki vigaszt kellene nyújtani a sebesülteknek. Ezt a szeminárium vezetősége a lelkigyakorlat befejezése előtt nem engedte meg, s — a veszélyre hivatkozva — igyekezett a hallgatókat visszatartani. Október 28-án azonban sikerült engedélyt szerezniük, így néhányan — Kuklai Antal, Marcheschini Károly, Mézner Ferenc, Varjú Imre, Zöldi Sándor — különböző kórházakba jártak. Az utcán tapasztaltak a kispapokat is további lépések tervezgetésére ösztönözték. Október 29-én néhányan vallásos követeléseket tartalmazó röplapot fogalmaztak meg, amelyben a „teljes és valódi vallásszabadságot", valamint Mindszenty József prímás érsek szabadon bocsátását követelték.[52] A szeminaristák egy másik röplapot is terjesztettek, amelyben nyolc pontban

[49] PIL 290. f. 1/19. ő. e. 44. f. A másolaton — tévesen — október 29. szerepel.

[50] PIL 290. f. 1/19. ő. e. 52. f. Gépelt papír, ceruzával ráírva: „Átadva Kossa e-nak." Szövegét közli: A magyar forradalom és szabadságharc a hazai rádióadások tükrében... 61.

[51] A magyar forradalom és szabadságharc a hazai rádióadások tükrében. Free Europe Press, New York, é. n. 161. és 287.

[52] PIL 290. f. 2/Főv. Bír. Nb. VII. 4016/1957. Turcsányi Egon és társai büntetőperének ítélete.

foglalták össze követeléseiket: „a népelnyomó Rákosi rendszer egyházellenes bűnei"-nek megszüntetését, az egyház jogainak visszaadását, az elítélt papok szabadon bocsátását, jogtalannak nyilvánították az Állami Egyházügyi Hivatal működését és ávós szervnek minősítették, követelték a békepapság támogatásának megszüntetését, egyeseket közülük besúgónak neveztek, követelték a katolikus sajtó korlátlan szabadságát, a szerzetesrendek visszaállítását, az oktatás állami monopóliumának megszüntetését és végül a Vatikánnal való diplomáciai kapcsolatok felvételét.

A követeléseken túlmenően a röplap kijelentette, hogy a nagybirtokokat nem akarják vissza, nem akarnak „fekete reakciót" és helyette igazi vallásosságot, demokráciát, társadalmi és gazdasági erkölcsöket, békét akarnak.[53] A szeminaristákat lelkesítette a szabadság szele, a jobb jövő feléledt reménye, s az is, hogy az egyetemes egyház vezetője, XII. Pius pápa október 28-án a Vatikáni Rádióban is ismertetett Luctuosissimi eventus kezdetű enciklikájában üdvözölte a felkelést, imára szólított fel annak győzelméért. A pápa leghatározottabban kiállt a „gyilkosságok" beszüntetése és az „igazságosságon, szereteten és jogos szabadságon alapuló igazi béke" mellett.[54]

XII. Pius enciklikáját követően Virág Ferenc pécsi püspök is közzétette — öt év óta először cenzúrázatlan! — pásztorlevelét, amelyben összefoglalta a katolikus egyház kirívó sérelmeit.

„Kedves Híveim! Őszentsége XII. Piusz pápa hazánk sorsával kapcsolatban az egész világ előtt kifejezést adott főpásztori szeretetének, aggodalmának, gondoskodásának. E pápai megnyilatkozás szellemében intézem hozzátok püspöki szózatomat. Az utóbbi napokban súlyos megpróbáltatásokat élt át hazánk. Az elmúlt évek sok fájdalma felszakadt és véres sebeket okozott. Sokan hősi halált haltak a haza védelmében. Imádkozunk értük, hogy Isten adja meg nekik a hősök jutalmát. Általános meggyőződés, hogy hibák voltak a közéletben. A hibákat azonban nem elég csak emlegetni, hanem ki is kell javítani. A különböző társadalmi osztályok, foglalkozási ágak, üzemek egymás után emelik fel szavukat, mondják el sérelmeiket és követeléseikkel orvoslást keresnek rájuk. Ezek a követelések végeredményben arra irányulnak, hogy amint a haza minden polgára egyenlőképpen kell hogy kivegye részét a kötelességek teljesítéséből, úgy egyformán, osztálykülönbség nélkül részesüljön a jogrend és szociális igazságosság áldásaiban is. Az Egyház sem hallgathat, mert neki is voltak és vannak sérelmei. És ha most ezeket szóvá teszi, az nem azért történik, mintha egyéni sérelmeket akarna felhánytorgatni, hanem mert szabad működését kívánja biztosítani. Hogy az Egyházaknak erre a szabadságra Isten-adta joga van, az kitűnik az Üdvözítő szavaiból: «Elmenvén az egész világra, tanítsatok minden népet, megkeresztelvén őket az Atyának és Fiúnak és Szentléleknek nevében, tanítván őket mindarra, amit parancsoltam nektek.» (Mt. 28, 19.)

1. Az apostoloknak és utódaiknak, vagyis a tanító Egyháznak tehát kötelessége az embereket igaz hitre tanítani. De hogy ennek a küldetésnek megfelelhessen, teljes működési szabadságra van szüksége. A múltban ez a működés súlyos akadályokba ütközött.

---

[53] Uo.

[54] Az enciklika szövegét közölte az Acta Apostolicae Sedis, 1956, 741–744. Magyar fordításban közzétette: *Salacz Gábor:* A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje... 141–142.; *Szántó Konrád:* Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház... 31–33.

Kívánjuk tehát az Egyház teljes szabadságát tanításban és kormányzásban egyaránt! Kívánjuk, hogy a püspökök minden állami, hatósági vagy egyéb illetéktelen beavatkozás nélkül szabadon s függetlenül intézkedhessenek egyházi belügyekben. Kívánjuk, hogy szabadon érintkezhessenek a katolikus egyház fejével, a pápával. Kívánjuk, hogy papjaikat az egyházi törvények szerint egyházmegyei papnevelő intézetekben szabadon nevelhessék. Kívánjuk, hogy az elmúlt évek kirívó sérelmei haladéktalanul orvoslást nyerjenek. Nevezetesen az ártatlanul bebörtönzött Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek helyeztessék szabadlábra, teljesen rehabilitáltassék és nyolcévi szenvedés után végre elfoglalja érseki székét. Hasonlóképpen a többi fogságban tartott vagy egyébként akadályozott egyházfők is azonnal visszatérhessenek székhelyeikre. Kívánjuk a feloszlatott szerzetesrendek visszaállítását. Kívánjuk végül, hogy amint az egész nemzet joggal követeli minden politikai fogoly szabadon bocsátását, úgy a bebörtönzött papok is visszanyerjék szabadságukat, a működésükben akadályozott lelkipásztorok pedig korábbi törvényes helyükön ismét szabadon működhessenek.

2. Isteni intézkedés alapján azonban jogok illetik meg a tanuló egyházat, azaz a hívek összességét is, hogy emberi jogaik élvezetében megfélemlítés, fenyegetés ne akadályozza őket. Kívánjuk tehát minden hívő számára a lelkiismereti szabadságot, hogy meggyőződését szabadon vallhassa. Kívánjuk a vallás szabad gyakorlásának szabadságát, hogy az isteni és egyházi parancsolatokat mindenki teljesíthesse, azok gyakorlásában senki és semmi ne akadályozza, és ezek miatt állami szempontból hátrányos megkülönböztetés ne érje. Kívánjuk, hogy keresztény életmódját mindenki szabadon élhesse és lelkiismereti meggyőződése szerint, szabad választás által jelölhesse ki azokat, akik őt az államhatalommal szemben képviselik. Kívánjuk a lelkipásztori gondoskodás teljes szabadságát a templomban, az iskolában, a kórházakban, szegényházakban, fogházakban, hogy így a kegyelemeszközök mindenkinek rendelkezésére álljanak. Kívánjuk, hogy a hit- és erkölcstan legyen újra kötelező tantárgy az iskolákban, mint ahogy ez a szülők általános óhaja is. Kívánjuk az egyházi intézmények működésének szabadságát. Kívánjuk a katolikus sajtó szabadságát, hogy vallásunk igazságait szabadon kifejthessük és minden támadás ellen megvédhessük.

Kedves Híveim! Ezek a kívánságok a ti lelketekben is ott vannak. Kérlek benneteket, ne feledkezzetek meg róluk. Adjatok nekik hangot minden alkalommal. A gyűléseken ti vesztek részt, népünk fájdalma és sérelme a ti szavatokon keresztül kiált gyógyításért, ne maradjanak ezek a követelések sem szószóló nélkül. Felelősek vagyunk mindnyájan a magyar jövő előtt! Ne mondhassa senki, hogy amikor megmondhattuk volna: mi fáj, akkor nem szóltunk. Kérjük alázatos szívvel az igazság és vigasztalás Szentlelkét: segítse meg hazánkat és vezesse a boldogulás felé. Kérjük a Szűzanyát, a magyarok Nagyasszonyát: ne hagyja el népét. Mi pedig bátor hitvallással, katolikus öntudattal tegyük meg azt, amit a mai helyzet megenged, de meg is követel. Pécs, 1956. október 29-én

Ferenc s. k. pécsi püspök"[55]

A katolikus püspökök közül ezekben napokban csak a 87 éves, betegeskedő pécsi püspök mert az egyház nevében kívánságokkal előállni. Ezek a kívánságok messze meghaladták a püspöki kar 1949 óta bármikor is előterjesztett kéréseit. Érdekes,

[55] Szövegét közli: *Salacz Gábor:* A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje... 142–144.; *Szántó Konrád:* Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház... 33–35.

hogy milyen erőteljesen megfogalmazódik benne egy félelem: az egyház hallgatása a hívek hallgatását vonhatja maga után, az egyház hathatós képviselet nélkül marad a sérelmek óráiban. A lelkiismereti és vallásszabadság, a hitélet gyakorlása, a hitoktatás, az egyházakkal összefüggő kérdések valóban csak akkor húzzák magukra a követelés köntösét, amikor a kereszténydemokrácia erői is a színre lépnek.

A kereszténydemokrácia jelentkezése

Egyházi kezdeményezés és központi irányítás nélkül, pusztán a laikus hívek közreműködésével viharos gyorsasággal nőtt az újból megjelenő kereszténydemokrácia bázisa. Mind a fővárosban, mind vidéken sorra fogalmazták meg követeléseiket a nevükben „keresztény" jelzőt viselő politikai pártok, csoportok és egyesületek. Működésüket és programjaikat Izsák Lajos történész már feltárta és monográfiában publikálta Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1944–1956 címmel (Pannónia Könyvek, Bp., 1994.). Ezért jelen tanulmányban nem is részletezzük egyenként ezeket a csoportokat, csak legfontosabbnak ítélt jellemzőiket gyűjtöttük egybe.

Nagy Imre október 30-án jelentette be a rádióban az egypártrendszer megszűnését, Tildy Zoltán pedig a szabad választások előkészítését. A magukat kereszténynek valló, vagy a keresztény világnézet alapján álló (de nem egyházi és nem felekezeti) pártok és szervezetek újjá-, illetve megalakulásának jellemző időpontja október 30. és november 1. közé esik. Még a konzervatívabb színezetű csoportok sem kívánták vissza egy az egyben a múltat, sőt éppenséggel az 1945 utáni pozitívnak tartott változások megőrzését emelték ki. Például az október 30-án megalakult Keresztény Néppárt programja szerint „Az egyházi intézmények anyagi alapjának biztosításával kapcsolatban felfogásunk a következő: az 1945. évi földreform ide vonatkozó intézkedései sérthetetlenek. Az egyházi iskolák a hazafias, és az állampolgári kötelességekre történő nevelés feladatát az állami iskolákkal egyenlő módon teljesítik, így tehát anyagi téren joggal igényelhetnek azokkal egyenlő elbánást. Az egyházak többi tevékenységét a hívek áldozatkészsége útján kell lehetővé tenni, itt az állam segítő szerepéről legfeljebb átmenetileg lehet szó." Működésének irányelveiről szólva pedig kiemelte, hogy „A kereszténydemokrata mozgalomnak nem szabad egyház vagy felekezeti vagy klerikális alakulattá válnia. Helytelenítjük az Egyház világi uralmára való törekvést, és egyházi személyek aktív részvételét a politikai életben. A politikai szereplés világiak feladata, az egyháziaké a világnézeti, erkölcsi tanácsadás, a nevelés, és olyan közhangulat kialakítása, amely kedvez az erkölcsi alapon nyugvó politikai érvényesülésének. [...] Egyházpolitikai téren alapelvünk az egyház és állam különválasztása, ugyanakkor aktív együttműködése a közös feladatok terén így pl. a nevelésben. Követeljük a hitoktatás szabadságának biztosítását, az egyházi intézmények, iskolák, kórházak és kollégiumok visszaállítását, továbbá a kórházakban, börtönökben, a hadseregnél és az egyetemeken történő pasztoráció lehetővé tételét."[56]

Csupán két olyan keresztény párt jelentkezett, amely a Magyar Szent Koronára hivatkozott, annak közjogi szerepének (ebből következően a királyság intézményének) elfogadására buzdított: a Magyar Keresztény Nemzeti Párt és a Keresztény Front.

[56] PIL 290. f. 1/26. ő. e. 42. és 46. f. A magyar kereszténydemokrata mozgalom működésének irányelvei; A magyar kereszténydemokrata mozgalom programjának vázlata.

Szembeszökő, hogy a pártok többsége azonosította magát a forradalom politikai, gazdasági és kivált szociális követeléseivel. Az október 31-én egyelőre a korábban említett Frühwirt Mátyás volt főtitkár nélkül, viszont Papp Kálmán győri megyéspüspök támogatásával újjáalakult Katolikus Népszövetség ideiglenes főtitkára szerint „Céljaink azonosak a forradalom céljaival, s a forradalom vívmányainak megtartása mellett akarjuk azt, hogy a rend és a nyugalom helyreálljon."[57]

A katolikus és protestáns ifjúság összefogó szerveként a református teológián alakult meg október 30-án a Keresztény Ifjúsági Szövetség (mosolyogtató, de rövidítéseként a KISZ-t használta). Az eseményt a Kossuth, illetve a Petőfi Rádió úgy kommentálta, mint az első keresztény szervezet megalakulását. Halász György, a Központi Papi Szeminárium rektora a Ludovika Akadémiát végzett Tabódy Istvánt, a Hittudományi Akadémia ekkor IV. éves hallgatóját egy küldöttség összeállításával bízta meg — minden évfolyamról 2–2 hallgatóval —, hogy menjenek el a KISZ alakuló ülésére, ahol a szövetség magáévá tette az egyetemi forradalmi diákbizottság követeléseinek valamennyi pontját. A küldöttség nevében Tabódy fel is szólalt, vállalta a már beindított kórházlátogatások további megszervezését, ennek során összeírják a sebesülteket, hogy hozzátartozóiknak hírt tudjanak küldeni magukról. Tabódy beszámolt a szeminaristáknak, majd 25 kórházba beosztotta 2–2 társát, akik még aznap vagy másnap 2–3 óra alatt bejárták a kórházakat, s az összegyűjtött címeket továbbították a Keresztény Ifjúsági Szövetségnek, amely már az egykori Cserkészházban székelt.[58] A KISZ felhívása november 1-jén hangzott el a rádióban: „A KISZ ideiglenes vezetősége felhívja Magyarország keresztény ifjúságát, hogy hazánk e sorsdöntő óráiban könyörögjön Istenhez, aki a történelem ura, áldja meg népünk erőfeszítéseit a független, szabad és semleges Magyarország megteremtése iránt és szenteljen meg mindnyájunkat, hogy az emberek, s a népek közötti kiengesztelődést, békességet és barátságot, a keresztény hit minden erejével szolgálni tudjuk. Kérjük az egész világ keresztény ifjúságát, imádkozzon velünk és imádkozzon értünk. Különösen a Szovjetunió, az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország keresztényeit, ébresszék fel országuk közvéleményének és kormányának lelkiismeretét, mérhetetlenül sokat szenvedett népünk kérésének meghallgatására, Magyarország semlegességének elismerése iránt."[59]

1956. október 31. – november 4.

Nemcsak a katolikus egyház, hanem a forradalom egésze szempontjából is nagy horderejű esemény történt október 31-én: reggel 8:55-kor budai lakásába érkezett Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek.

Mindszenty kiszabadulása

Mindszenty közismert (és részleteiben nem egyező) szabadulását szerintünk leghitelesebben Burillák Attila tette közzé hadtörténelmi levéltári kutatási alapján a Históriában.[60] A kronológia október 28-ára nyúlik vissza, ekkor a Nógrád megyei Felsőpetényben 200–250 ember (helyi és környékbeli falusiak egyaránt) vonult az

[57] A magyar forradalom és szabadságharc a hazai rádióadások tükrében... 293.
[58] PIL 290. f. 2/Főv. Bír. Nb. VII. 4016/1957. Turcsányi Egon és társai büntetőperének ítélete.
[59] A magyar forradalom és szabadságharc a hazai rádióadások tükrében... 293.
[60] *Burillák Attila:* Mindszenty kiszabadulása. 1956. október 30–31. História, 1989,1–2. 60–61.

Almássy-kastélyhoz, ahol Mindszenty Józsefet tartották háziőrizetben. A tüntetők eredménytelenül szólították fel az ÁVH-s őrséget a főpap szabadon bocsátására. Másnap délután egy páncélautón, rendőrök és szovjet katonák kíséretében Felsőpeténybe érkezett Horváth János, az ÁEH elnöke. Tolmácsolta Nagy Imre miniszterelnök álláspontját: Mindszenty békés és közös elhatározással, politikai rehabilitáció nélkül távozhat vagy az édesanyjához, vagy a Hittudományi Akadémiára.

A prímás azonban csak teljes rehabilitációja esetén lett volna hajlandó elhagyni a háziőrizetet. 30-án kora délután az ÁEH elnöke ismét megpróbált egyezségre jutni a bíborossal, ismét sikertelenül. Az őrség parancsnoka felvetette Horváthnak, hogy engedje szabadon Mindszentyt, de ő saját hatáskörében nem mert cselekedni, s visszaindult Budapestre. (Egyébként nem volt bölcs döntés épp Horváth Jánost kiválasztani erre a kényes feladatra, hisz személye az igen rosszhírű Állami Egyházügyi Hivatalt szimbolizálta.) Újpesten felkelők fogták el, és az Újpesti Nemzeti Bizottság egy fegyveres csoportot küldött a bíborosért. A magára maradt ÁVH-s őrség forradalmi bizottságot választott, és közös döntéssel megszüntették a bíboros őrzését.

Mindszentyt tehát nem kellett kiszabadítani, már szabad volt, amikor 30-án este érte jött a rétsági honvédség egy tiszti alakulata, hogy éjszakára a laktanyába szállítsa.[61] Bár maga Mindszenty József említi emlékirataiban, mégsem volt e tisztek egyike sem az 1957. december 10-én kivégzett Pálinkás (Pallavicini) Antal. Viszont ő volt az, aki felsőbb parancsra megszervezte és levezényelte Mindszenty József prímás Budapestre kísérését.[62] Rétságról október 31-én reggel 6 órakor indult el a három harckocsiból, egy rohamlövegből, egy teherképkocsiból és két Pobeda gépkocsival álló menet a fővárosba. A hír gyorsabb volt, mint a járművek. Mindszenty József valóságos diadalmenetben közelgett Budapest felé, ahol ezer-ezerötszáz ember (köztük nyugati hírügynökségek tudósítói, fotóriporterek) várta az Úri utcai prímási palota környékén. Az aznapi rádióadások részletesen — és apróbb eltérésekkel — beszámoltak a történtekről. Borsányi Julián, a Szabad Európa Rádió riportere glosszájában számon kérte Nagy Imrén, hogy a hatalom átvétele után miért nem engedte rögtön szabadon Mindszentyt.

Mindszenty József bíboros prímás visszatérése nem maradt hatás nélkül. XII. Pius pápa táviratban üdvözölte, hazai és külföldi delegációk sora várt bebocsátásra. Egy öttagú küldöttség vitte hozzá a budapesti papság október 31-i viharos gyűlésének jegyzőkönyvét, amelyben többek között követelték az Állami Egyházügyi Hivatal megszüntetését és irattárának megszerzését, s a rendszert szolgaian kiszolgáló békepapság felelősségre vonását. E két kérdés operatív cselekvést kívánt. November 2-án egy szűkebb körű püspökkari értekezletre hívta Grősz József kalocsai érseket, Shvoy

[61] E verziót hitelesíti többek között Tóth János, a bíboros érsek felsőpetényi titkára. Tóth a Szabad Magyar Rádiónak október 31-én este adott interjújában azt mondta, hogy 30-án az „esti órákban a fogoly főpap elé odalépett az államvédelmi őrség parancsnoka és bejelentette, hogy a hercegprímás fogvatartását törvénytelennek és indokolatlannak tartja. Alig néhány perccel később megjelent a prímásnál a rétsági honvédség különítménye, hogy elkísérjék a prímást ide, a budai prímási házba." A magyar forradalom és szabadságharc a hazai rádióadások tükrében... 208.

[62] Az emlékezet csalfaságára magyarázat lehet a Magyar Szabadság című lap, amelynek 1956. november 1-jei számában Pálinkás (Pallavicini) Antal aláírásával jelent meg egy cikk Mindszenty József „kiszabadításáról". A legendateremtő írás szerint 1956. október 30-án a késő esti órákban a rétsági honvédtisztek „rövid tűzharcban" elkergették a bíborost őrző államvédelmistákat.

Lajos székesfehérvári és Pétery József váci megyéspüspököket. Ezt követően felszólította az egyházmegyék ordináriusait, hogy bocsássanak el minden békepapot a vezető állásokból, s a joghatóságuk alá tartozó békepapokat rendeljék vissza egyházmegyéjükbe.

Ez volt Mindszentynek az a rendelkezése, ami pillanatok alatt romba döntötte az Állami Egyházügyi Hivatal ötéves munkáját, s a forradalom leverése után hosszú hónapok teltek el, míg újra kiépült a megbízható papok láncolata. Az Állami Egyházügyi Hivatal lefoglalásával Mindszenty József Turcsányi Egon ny. lelkészt bízta meg, aki október 31. és november 8. között Mindszenty József bizalmasa volt mint önkéntes személyi titkár. A későbbi bírósági jellemzés szerint Turcsányi „a magyar közélet egén 1920 óta amolyan politikai üstökös, átlag 10–15 évenként térve vissza és mindig hangos botrányok között távozva".[63] November 3-án katonák és kispapok segítségével megkezdte az ÁEH iratainak elszállítását. Az iratok elszállításának második ütemét november 4-ére tervezték... (Az iratok egy része 1957-ben dokumentáltan visszakerült az Egyházügyi Hivatalba, ennek ellenére nincs meg a jelenlegi iratőrző helyen, a Magyar Országos Levéltárban. Másik, kisebbik részét nem találták meg, s az évek során Szántó Konrád ferences történésznél kötött ki.[64])

A november 3-i beszéd

November 1-jén este 20.24-kor a rádióban elhangzott Mindszenty József ígérete: „Most tájékozódom, két napon belül a kibontakozás útjáról személyes szózatot intézek a nemzethez." A várva várt szózatot 1956. november 3-án, este 8 órakor olvasta mikrofonba a Parlament épületében, amit a rádió élő adásban közvetített. Évtizedek teltek el úgy, hogy a beszédre mint Mindszenty reakciósságát bizonyító elrettentő dokumentumra hivatkoztak. Mondanivalóját sikeresen félremagyarázhatták, hiszen a teljes szöveget csak kevesek olvashatták. A szózat megszerkesztésében érdemi szerepet játszott Turcsányi Egon, aki ellen 1957-ben büntetőeljárás folyt le. Vallomásában ugyanazt mondta, amit Mindszenty is ír emlékirataiban: november 1-jén Tildy Zoltán arra kérte Mindszentyt, hogy tervezett beszédében ne tegyen köznyugalmat zavaró kijelentéseket, mondanivalója inkább a munka felvételére és az erőszakosságok megszüntetésére irányuljon. Nyugtalansággal vegyes reménnyel várta Nagy Imre miniszterelnök is a prímás beszédét. Willman budapesti lengyel nagykövet útján kérte a lengyel kormányt: érjék el, hogy a lengyel egyház feje gyakoroljon befolyást Mindszentyre „a magyarországi feszültség csökkentése érdekében".[65] A prímás még elsején lediktálta titkárának beszéde főbb gondolatait, amit ő legépelve adott vissza. November 2-án közreműködött a beszéd megszövegezésében, majd a közösen összeállított végleges szöveget géppel leírta, november 3-án reggel átadta Mindszentynek, aki stilizálta és

---

[63] PIL 290. f. 2/Főv. Bír. Nb. VII. 4016/1957. Turcsányi Egon és társai büntetőperének ítélete. E jellemzés többek között a lelkész parlamenti képviselői múltjára célzott, amikor egy nem bizonyított vesztegetés miatt kizárták a Független Kisgazdapártból. Ugyanebben az ítéletben olvashatjuk: „Jellemző vádlott feudalista csökevényére, hogy 1945. előtt, majd 1956. októberi napokban is mindenütt mint Turchányi — tehát „ch-val" — írta alá, egyébként pedig cs-vel."

[64] *Szántó Konrád:* Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház... 69.

[65] 1956 kézikönyve. I. Kronológia. Főszerk.: Hegedűs B. András. Írta és összeállította: Hegedűs B. András, Beck Tibor, Germuska Pál. 1956-os Intézet, Bp., 1996. 192.

betétlapokat készített hozzá.[66] Ugyanezen a napon Mindszenty József még sajtótájékoztatót tartott. Kérte a nyugati nemzetek, különösen a nagyhatalmak politikai és gazdasági segítségét.

Mindszenty beszédét a prímás emlékiratai alapján az elsők közt a História közölte az 1988. évi 6. számában, már a rendszerváltozás előkészítő hangulatában. A História szövegét vette át az Ötlet 1989. április 27-i száma, azt olvasták fel a Magyar Rádió Vasárnapi Újság című műsorában is. Több hallgatóban kétség támadt a szöveg hitelessége iránt. Nem kevesen állították, hogy a szózatot csonkán olvasták fel. A Népszabadság 1956. november 4-én csak kivonatosan közölte, majd a szovjet támadás lehetetlenné tette, hogy a bíboros beszédét a fővárosban teljes egészében kinyomtassák. Megjelent viszont az egész beszéd a november 4-i Szeged Népe című lapban. A két szöveg összevetése — amit egy Péter László aláírású olvasói levél részleteiben ismertet a Magyar Nemzet 1989. május 6-i számában — alapján kiderül, hogy 80 kisebb-nagyobb eltérés található a két közlés között, de ezek egyike sem cáfolja a lényeget: a szöveget csonkítatlanul publikálták.

Vitathatatlan — bárhogy is emlékezzenek több mint négy évtized távolságából a hallgatók —, hogy a rádióban felolvasott szöveg nem tartalmazza a földreform előtti állapotok visszaállítására vonatkozó követelést. Az tagadhatatlan, hogy a prímás azon mondataiba, amikben az egyházi intézmények fönntartására vonatkozó igényéről beszélt, különösebb erőfeszítés nélkül bele lehetett magyarázni a kisajátított nagybirtokok visszaadásának követelését, de ez az olvasat meghamisítja a prímás mondanivalóját. Az első ilyen hazai értékelés a Népszabadság 1957. május 2-i számában jelent meg Halász Antal tollából. Az igazsághoz tartozik, hogy nemcsak itthon, nemcsak az utólagos „hivatalos" értékelések értelmezték így a rádióbeszédet. A „nagy múltú és értékes intézmények" visszaadását a Süddeutsche Zeitung is úgy kommentálta, hogy a bíboros az egyházi nagybirtokok visszaállítását követelte. Ezt az értelmezést aztán néhány nyugati lap is átvette. A Süddeutsche Zeitung 1962. március 29-i számának 7. oldalán — a bíboros 70. születésnapjára írt megemlékezésben — elismerte, hogy félreértette a vonatkozó szavakat.[67] Bár a szöveg többször, több helyütt megjelent, a felvázolt kép egységessége kedvéért mi is közzétesszük a szózatot, mégpedig az Emlékiratokban közölt formában. (Mindszenty ugyanis magával vitte a szöveget az amerikai követségre, s így illeszthette visszaemlékezésébe.)

„Igen gyakori mostanában annak hangsúlyozása, hogy a nyilatkozó a múlttal szakítva, őszintén beszél. Én ezt így nem mondhatom: nem kell szakítanom a múltammal. Isten irgalmából ugyanaz vagyok, mint aki volt a bebörtönzésem előtt. Ugyanazzal a testi és szellemi épséggel állok meggyőződésem mellett, mint nyolc éve, bár a fogság megviselt. Azt sem mondhatom, hogy most már őszintén beszélek, mert én mindig őszintén beszéltem, vagyis kertelés nélkül mondtam azt, amit igaznak és helyesnek tartok. Ezt csak folytatom itt, amikor közvetlenül, személyesen, tehát nem magnetofon hangfelvétel útján szólok az egész világhoz és a magyar nemzethez. Rendkívül súlyos helyzetünkről külföldi és belföldi viszonylatban kell szétnéznünk. Oly távlatból

[66] Vádirat dr. Turcsányi Egon és társai ellen. Szerző 1989-ben még a Fővárosi Bíróság Irattárában kutathatta, azóta átkerült a Budapest Főváros Levéltárába.

[67] *Békés Gellért:* Mindszenty prófétai tanúsága. Katolikus Szemle, 1969/1. 5. Vö.: Katolikus Szemle, 1962/2. 159.

kívánok megállapításokat tenni, ahonnan áttekintés nyílik, de sorsunkhoz oly közel hajolva, hogy mondanivalómnak meglegyen a gyakorlati érvénye mindnyájunk számára.

A külföld felé élőszóval ma első ízben köszönhetem meg azt, amit nekünk nyújt. Mindenek előtt a Szentatyának, XII. Pius pápa Őszentségének fejezem ki személyes hálámat, hogy a magyar katolikus Egyház fejéről oly sokszor megemlékezett. Mellette mély hálámat küldöm azoknak az államfőknek, a katolikus Egyház vezetőinek, a különböző kormányoknak, parlamenteknek, közéleti és magánténye zőknek, akik a börtönömben töltött idő alatt hazám és sorsom iránt részvéttel és segítő szándékkal viseltettek. Isten jutalmazza meg őket ezért.

Ugyanígy hálát érzek a világsajtó képviselői és a rádiók világhálózata iránt, amelynek elektromos hullámai a humánum egyetlen légi nagyhatalmát alkotják. Örülök, hogy ezt most végre szabadon megmondhatom. Másrészt arról óhajtok beszélni, hogy az egész kultúrvilág, a külföld, úgyszólván osztatlanul mellénk állt és segít. Ez számunkra ugyanis nagy erőt jelent, nagyobbat, mint amennyi magunknak van. Mi kis nemzet vagyunk. Kis ország a földgömbön. Ám valamiben mégis elsők vagyunk: egy nemzet sincs, amely ezeréves történelme során nálunk többet szenvedett volna. Első királyunk, Szent István uralkodása után nagy nemzetté fejlődtünk. A nándorfehérvári győzelem után, amelynek 500. évfordulóját üljük, nemzeti létszámunk egyezett az akkori Angliáéval. Ám folyton szabadságharcokat kellett vívnunk. Legtöbbször a nyugati országok védelmében. Ez megakasztotta a nemzetet s mindig újra saját erőnkből kellett felemelkedést keresnünk. Most történt először a történelem folyamán, hogy Magyarország a többi kultúrnép valóban hathatós rokonszenvét érdemli. Mi meg vagyunk illetődve, s egy kis nemzet minden tagja szívből örül, hogy szabadságszeretetéért a többi nép felkarolja ügyét. A gondviselést látjuk benne, amely a külföld szolidaritása által valósul meg úgy, ahogy himnuszunk zengi: Isten áldd meg a magyart... Nyújts feléje védő kart. Himnuszunk így folytatódik: ha küzd ellenséggel. De mi rendkívül súlyos helyzetünkben is azt reméljük, hogy nincsen ellenségünk. Mi sem vagyunk ellenségei senkinek sem. Minden néppel és országgal barátságban akarunk élni.

Egy olyan nemzetnél, mint a magyar, amelynek történelmi törzse mélyen gyökeredzik a múltban, különböző korszakok ismerhetők fel abban az érzésben, amivel helyet foglal a többi nép között. Fordulatairól, árnyalatairól le lehet olvasni fejlődésének jegyeit. Korunknak azonban általános jellemzője, hogy minden népnél egy irány felé halad a fejlődés. A régi nacionalizmusokat mindenütt át kell értékelni. A nemzeti érzés ne legyen többé harcok forrása az országok között, hanem az igazság fundamentumán a békés együttélés záloga. A nemzeti érzés virágozzék az egész világon a népek közös kincseit képező kultúrértékek területén. Így az egyik ország haladása a másikat is előreviszi. Természetszerű okoknál fogva: fizikai életfeltételeik szerint is mindjobban egymásra utaltak a népek. Mi magyarok, az európai népek családi, bensőséges békéjének zászlóvivőiként akarunk élni és cselekedni. Nem mesterségesen hirdetett, de valódi barátsággal mindegyikkel. Sőt még további tájak felé emelve szemünket: mi, a kis nemzet, barátságban, zavartalan, békés, kölcsönös megbecsülésben kívánunk lenni a nagy Amerikai Egyesült Államokkal és a hatalmas orosz birodalommal egyaránt. Jószomszédi viszonyban Prágával, Bukaresttel, Varsóval és Belg-

ráddal. Ausztriát pedig ebben a tekintetben úgy kell megemlítenem, hogy mostani vajúdásunk kapcsán tanúsított testvéri magatartását máris minden magyar a szívébe zárta. Egész helyzetünket azonban az dönti el, hogy a 200 milliós orosz birodalomnak mi a szándéka a határainkon belül lévő katonai erejével. Rádiójelentések adták hírül, hogy ez a fegyveres erő növekszik. Mi semlegesek vagyunk, mi az orosz birodalomnak nem adunk okot a vérontásra. De nem merül fel az orosz birodalom vezetőiben a gondolat, hogy sokkal jobban fogjuk becsülni az orosz népet, ha nem igáz le bennünket. Csak ellenséges népre szokott rátörni a megtámadott másik ország. Mi most nem támadtuk meg Oroszországot!

Őszintén reméljük, hogy az orosz fegyveres erők mielőbbi kivonása országunkból megtörténik. Belső helyzetünket azonban az is válságossá teszi, hogy az előbb mondottak miatt a munka, a termelés országosan megállt. Közvetlen éhínségbe kerülünk. Szabadságharcát egy csontig soványított nemzet vívta. Ezért a munkát, a termelést, a helyreállítási feladatok elvégzését mindenütt azonnal fel kell venni. Saját összességünk, nemzetünk érdekében s a nemzet életének folytatásához szükséges ez – haladéktalanul. Amikor ezt megtesszük, ne tévesszük szem elől a következőket: tudja meg mindenki az országban, hogy a lefolyt harc nem forradalom volt, hanem szabadságharc. 1945-től egy vesztett, számunkra céltalan háború után, erőszakkal épült ki az itteni rendszer, amelynek örökösei most a tagadás, megvetés, undor és elítélés izzó bélyegét ütik annak minden porcikájára. A rendszert az egész magyar nép söpörte el. Az örökösök ne kívánjanak erről még egy bizonyságot. A világon páratlan szabadságharc volt ez, a fiatal nemzedékkel népünk élén. A szabadságharc azért folyt, mert a nemzet szabadon akart dönteni arról, hogy miképpen éljen. Szabadon akart határozni sorsa, államának igazgatása, munkájának értékesítése felől. Ennek a ténynek valóságát maga a nép semmiféle illetéktelen előny érdekében nem engedi elcsavarni, kiaknázni.

Új, visszaélésmentes választás szükséges, amelyben minden párt indulhat. A választás történjék nemzetközi ellenőrzés mellett. Én pártokon kívül és — állásom szerint — felül vagyok és maradok. Ebből a tisztemből figyelmeztetek minden magyart, hogy a gyönyörűséges egység októberi napjai után ne adjanak helyt pártviszályoknak és széthúzásoknak. Mert az országnak sok mindenre van most szüksége, de minél kevesebb pártra és pártvezérre. Maga a politizálás ma másodrendű ügy: a nemzet léte és a mindennapi kenyér a mi gondunk. A bukott rendszer örököseinek eddigi visszatekintő leleplezései feltárták, hogy a törvényes felelősségre vonásoknak minden vonalon, éspedig független és pártatlan bíróság útján kell bekövetkezniük. Magánbosszúkat el kell kerülni, ki kell küszöbölni. A bukott rendszer részesei és örökösei külön felelősséget viselnek saját tevékenységükért, mulasztásért, késedelemért vagy helytelen intézkedésért. Leleplező vallomásokhoz nem fűzhetünk egyetlen megállapítást sem, mert az országos munkafelvételt és a termelés folytatását hátráltatná. Ha a kibontakozás az elhangzott ígéretek szerint tisztességesen halad előre, ez nem is lehet feladatunk. Hangsúlyoznom kell azonban a tennivalók tárgyi foglalatait: jogállamban élünk, osztálynélküli társadalom, demokratikus vívmányokat fejlesztő, szociális érdekektől helyesen és igazságosan korlátozott magántulajdon alapján álló, kizárólag kultúrnacionalista elemű nemzet és ország akarunk lenni. Ez akar lenni az egész magyar nemzet.

Mint a katolikus Egyház feje viszont kijelentem, hogy — amint azt a püspöki kar 1945-ben közös körlevélben kijelentette — nem helyezkedünk szembe a történelmi haladás igazolt irányával, sőt az egészséges fejlődést mindenben előmozdítjuk. Azt a magyar nép természetesnek találja, hogy nagy múltú és nagy értékű intézményeinkről gondoskodni kell. Ugyanebben a minőségemben továbbá megemlítem az ország hat és félmillió katolikus híveinek tájékoztatására, hogy a bukott rendszer erőszakának és csalárdságának minden nyomát egyházi vonalon felszámoljuk. Ez nálunk ősi hit- és erkölcstanunkból és az Egyházzal egyidős jogszabályokból önként adódik. A nemzethez intézett mostani szózatom más részletekre tudatosan nem terjed ki, mert amit mondtam, világos és elég. De végezetül egy kérdés felvetése mégsem hagyható el: Mit gondolnak a bukott rendszer örökösei? Ha az általuk megbélyegzett elődeik valláserkölcsi alapon álltak volna, elkövették volna-e mindazt, aminek következményei elől menekülni kényszerülnek? A keresztény hitoktatás szabadságának azonnali rendezését, a katolikus Egyház intézményeinek és társulatainak, köztük sajtójának visszaadását joggal elvárjuk. Ettől a pillanattól kezdve figyeljük, hogy ígéretek és cselekedetek födik-e egymást, és ami ma keresztülvihető, azt senki se halassza holnapra. Mi, akik figyelünk és előmozdítani kívánjuk az egész nép javát, bízunk a Gondviselésben. – S nem hiába."[68]

Nem állítható, hogy Mindszenty beszéde „tisztázta volna a frontokat". A politikai pártok ugyanis — mint már írtuk — jellemzően október 30. és november 1. között jöttek létre, tehát Mindszenty beszédének időpontjára már megfogalmazták programjaikat, vagy legalábbis alapelveiket. Mindszenty jelképpé, a kommunizmussal való szembenállás jelképévé és a szabadságharc győzelmévé magasztosult személye önmagában, rádióbeszéd nélkül is biztatást adhatott bizonyos restaurációs törekvéseknek, de tegyük gyorsan hozzá: ezeknek csak külső beavatkozás esetén lett volna esélyük. Még nagyobb tévedés azt feltételezni (ami pedig gyakran megtörtént), hogy a bíboros beszéde felelős az oroszok fegyveres beavatkozásért. A szakirodalom egyértelműen bebizonyította, hogy a fogaskerekek már feltartóztathatatlanul megindultak, csupán a döntés utólagos igazolásának kísérletével magyarázhatók a felelősséget e beszédre hárító vélemények.

Az viszont vitathatatlan, hogy a beszédet felfokozott várakozás előzte meg. És valóban volt olyan politikai csoportosulás, amely e beszédtől is függővé tette további lépéseit. A Budapesti Fővárosi Bíróságon 1958. március 21-én kihirdetett ítéletben gróf Khuen-Héderváry Károlyt és társait (Bornemissza Géza volt kereskedelmi és iparügyi minisztert, Knob Sándort, a Gyáriparosok Országos Szövetségének volt vezérigazgatóját és Kalmár János politikai gazdaságtan tanárt) többek között azért marasztalták el, mert „Mindszenthyben (sic!) látták azt a politikai tényezőt, aki megítélésük szerint képes úrrá lenni a kaotikus helyzeten." A vádlottak november 3-án, délben tartott megbeszélésükön leszögezték, hogy „meg kell várni Mindszenthy esti rádiószózatát, amely szerintük mutató lesz az események további alakulásában...".[69]

Az izzó várakozások önmagukban nem indokolják, hogy — politikai vérmérséklettől függően — Mindszenty érdemének vagy bűnének tartsuk a forradalmat.

[68] *Mindszenty József:* Emlékirataim. 4. kiadás. Az Apostoli Szentszék Kiadója, Budapest, 1989. 437–441. Szövegét közzétette: Gergely Jenő a História 1988. évi 6. számában.

[69] Történeti Hivatal V-149.861/3. A Budapesti Fővárosi Bíróság B.XV.8006/1958/4. sz. ítélete.

Mindszenty mindössze négy napot mozoghatott szabadon, s ennyi idő alatt semmiképpen sem folytathatott komoly politikai tevékenységet. Sem fogsága alatti, sem kiszabadulása utáni magatartásából nem következik annak feltételezése, hogy bárminemű forradalmat vagy ellenforradalmat tervezett volna. A beszéd ugyanakkor valóban tartalmaz néhány elgondolkodtató, netán meghökkentő, belemagyarázásokra is alkalmat kínáló részt. Ilyen például az, amelyben kétségeit fogalmazta meg a Nagy Imre-kormánnyal szemben: „az örökösök ne várjanak még egy bizonyságot".

A történeti hűséghez tartozik, hogy itt felidézzük a Magyar Szocialista Munkáspárt Intéző Bizottságának 1956. november 16-án tartott ülését. Ezen Kádár János beszámolt a „Nagy Imre-csoport helyzetéről", s megállapította, hogy „Az a veszély, amelyet először vázoltam, hogy Magyarországon két kormány lesz, ténnyé vált." Azt ezt bizonyító jelek között másodikként említette meg, hogy „Mindszenty — aki az Egyesült Államok budapesti követségén tartózkodik — követeli a Nagy Imre kormányt. Ezt a nyugati rádió átvette."[70] Ám néhány nappal később, 1956. november 22-én — amely napig egyébként Kádár nem is beszélt a nyilvánosság előtt az amerikai követségre menekült Mindszenty bíborosról — Kádár fogadta a román hírügynökség tudósítóját és neki már a következő nyilatkozatot adta: „Mindszenty dolgozta ki az ellenforradalom programját és Nagy Imre kormányának likvidálására törekedett. Mindszenty a demokratikus és szociális vívmányok ellensége, a földreform és a nép tulajdonát képező üzemek ellen van."[71]

Ezzel hivatalosan is megszületett a rágalom: a legfőbb (de legalábbis az egyik ezek közül) ellenforradalmár Mindszenty József, aki fasisztákkal, nyilasokkal, imperialistákkal és kapitalistákkal tartott szoros kapcsolatot, együttműködött velük hosszú éveken, évtizedeken át.[72]

Bibó István, a Nagy Imre-kormány egykori államminisztere a vele évtizedekkel később készített (és csak 1989-ben megjelenhetett) interjúban úgy nyilatkozott, hogy Mindszenty beszédéből — legalábbis az arra fogékonyaknak — kihallható volt a Monarchia, így a királyság iránti nosztalgia: „Engem legjobban az hökkentett meg, amit, azt hiszem, rajtam kívül senki észre nem vett, hogy azt mondta: „Politikai nacionalizmus helyett a kultúrnacionalizmusé a jövő." – Senki sem értette akkor, mert ennek az akkori helyzetben se füle, se farka nem volt. De Mindszenty a maga szellemi habitusát a kilencszáztízes években kapta meg, és a kultúrnacionalizmus jellegzetesen osztrák program volt. A Monarchiában próbálták az osztrák állam létjogosultságát azzal meghosszabbítani, hogy politikai nacionalizmus ne legyen; legyen kultúrnacionalizmus, a népek ápolják nyelvüket, de maradjanak meg az osztrák állam keretein belül. Ez az ő részéről a Monarchiára való visszasandításnak volt a teljesen egyértelmű megnyilvánulása, aminek az adott helyzetben értelme nem volt."[73]

---

[70] MOL 288. fond 5/2. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Intéző Bizottsága által 1956. november 16-án tartott üléséről.

[71] *Magyar Péter:* Magyar kommunista megnyilatkozások Mindszentyről a forradalom után. Katolikus Szemle, 1965/2. sz. 179.

[72] Csak egy példa a sok közül: 1956. december 1-én a Népszabadság cikke föltette a sunyi kérdést: „Mennyit jövedelmez a börtön?" Válasza így hangzik: „A Reuter hírügynökség budapesti jelentése nyomán a Scotsman című angol lap beszámolt arról, hogy Mindszenty, mielőtt menedéket keresett az Egyesült Államok budapesti követségén, eladta fogsága történetét egy amerikai magazinnak negyedmillió dollárért."

[73] *Bibó István:* 1956. október 23 – november 6. Huszár Tibor interjúja. Valóság, 1989/2. 59.

A beszéd — terjedelméhez képest — kevéssé foglalkozott a katolikus egyház sérelmeivel, a hitélet problémáival. Mindszenty nemcsak az egyház, hanem a nemzet nevében és érdekében szólalt meg.

Az értékelések és vélemények előjelétől függetlenül tény, hogy Mindszenty József november 3-i rádióbeszéde elválaszthatatlanul egybeforrt a forradalom történetével. 1956. november 4-én vasárnap hajnali 4.15-kor megindult a szovjet csapatok általános támadása. A Parlamentben maradnak Bibó István és Tildy Zoltán miniszterek, valamint Mindszenty József prímás. A bíboros rövidesen átment az amerikai nagykövetségre, ahol menedékjogot kapott.

A forradalom után

Ha a katolikus egyház nem is formálta az eseményeket, azok annál inkább felkorbácsolták belső életét. Egy 1958. áprilisi összesítés szerint a katolikus egyházban 57, hivatalukat állami nyomásra kapott „haladó papot" függesztettek föl, elsősorban Mindszenty József bíboros érsek rendelkezésére.

Mindszenty intézkedései megbontották a püspöki kart, legalábbis erről tanúskodik az MSZMP Intéző Bizottságának 1956. november 21-én tartott üléséről felvett jegyzőkönyv. Az ülésen Apró Antal beszámolt Grősz József kalocsai érsek „jelentkezéséről": „Első megbeszélés megvolt, a kormányt hajlandó elismerni, kiáll a kormány mellett, nem azonosítja magát Mindszenthy-vel. A termelő munkát feltétlenül szükségesnek tartja. Kérései: a kormány nyilatkozzon a szabad vallásgyakorlásról és a hitoktatás szabad megválasztásáról."[74] Ugyanekkor már felmerült az Állami Egyházügyi Hivatal átszervezése. A kormány is jónak látta, hogy a népszerűtlen ÁEH egyelőre bizonyos mértékben vonuljon háttérbe. Az Elnöki Tanács december 31-i hatállyal, az 1956. évi 33. sz. törvényerejű rendelettel megszüntette a hivatal autonómiáját. Az ÁEH 1959-ig a Művelődésügyi Minisztérium egyik osztályaként működött változatlan személyi állománnyal és lényegében csorbítatlan hatáskörrel. A forradalom tanulsága tehát csak formális és taktikai engedményeket hozott.

A forradalmat követő lépések részletezése, az egyházpolitika „magára találása" és a megtorlás túlnő a jelen tanulmány keretein. Az Állami Egyházügyi Hivatal mint intézmény utolsó lépéseinek egyike volt, amikor november végén közölte, hogy a Nagy Imre-kormányt leváltó Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány az alkotmányban lefektetett szabadságjogok alapján áll, az iskolákban biztosítja a fakultatív hitoktatást és az egyházakkal kötött korábbi megállapodásokat magára nézve kötelezőnek tartja az 1956. október 23-i állapotoknak megfelelően. A vitás kérdéseket tárgyalások segítségével kívánja rendezni.[75] A szép szavakba csomagolt üzenet mondandója nem volt más, mint hogy az új-régi politikai garnitúra egyházpolitikája ugyanaz maradt: a vallás és szervezeti keretei, az egyházak elsorvasztásának stratégiai célja.

[74] MOL 288. fond 5/3. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Intéző Bizottsága által 1956. november 21-én tartott üléséről.

[75] Népszabadság, 1956. november 28.

Orbán Sándor

A PARASZTI SZERVEZŐDÉS, ÉRDEKVÉDELEM NÉHÁNY PROBLÉMÁJA 1956-BAN

A mezőgazdasági érdekvédelem, különösen annak paraszti érdekképviseleti megjelenítése körüli azon problémák, amelyek 1956-ra felhalmozódtak és megoldásra vártak, valójában már 1945–46-ban felszínre kerültek. Nemcsak azon okból, hogy a földreformmal szinte teljesen kizárólagossá vált a paraszti gazdaság, hanem azért is, mert ugyanakkor a többi kamarával együtt 1920-ban törvényileg megalkotott és a harmincas években ismét rendezett, bizonyos korporatív alapozottságú agrárvédelmet biztosító mezőgazdasági kamarát, illetve annak öt regionális szervezetét 1946-ban rendeletileg felszámolták. Helyébe, illetve helyükbe aztán a mezőgazdaság érdekeinek képviseletére olyan úgynevezett Földművelésügyi Tanácsot, illetve tanácsokat hoztak létre, amelyek a Magyar Parasztszövetségtől, a földmunkások (FÉKOSZ), majd az újgazdák (UFOSZ) szervezetén át, egészen a legkülönbözőbb politikai, társadalmi és szakmai tömörülésekig (pl. a Mezőgazdasági Szakemberek Országos Szövetsége) látszólag az agrárélet teljes spektrumát felölelték.

Részben a földreformos juttatások elégtelenségéből, azaz mintegy félmilliónyi mezőgazdasági népesség föld nélkül maradásából, részben pedig ebből is eredően a különböző agrárszervezetek eltérő, vagy éppen ellentétes érdekeiből adódóan, a hatalomért küzdő, vagy azon osztozkodó pártok valójában politikai eszközként kívánták megszervezni és felhasználni az egyes rétegek más-más szándékait, tömörülési készségét. Az 1945–46-ban fellángolt viták és ütközések éppen azt bizonyítják, hogy még az erősebb, birtokos paraszti párt, a Független Kisgazdapárt sem vehette számításba és nem sajátíthatta ki eszközül ezeket, az összetettségükkel együtt is ellentétes paraszti érdekeket akár még annak árán sem, hogy képviseletükön, ha taktikából is, kész volt megosztozni és megegyezni a másik, a falvak népének szegényebb részét szervező Nemzeti Parasztpárttal.[1] Más kérdés, hogy nem annyira e belső strukturális okok, hanem inkább — bizonyos közbenjárással — külső erők (SZEB szovjet képviselete) – játszottak közvetlenebbül közre abban, hogy végül is a legmagasabb törvényhozói fórum nem foglalhatott állást és nem hozhatott határozatot a kérdés lezárásában.[2]

Persze ettől nem egészen függetlenül, az adott politikai mezőnyben, ahol paraszti pártokkal és szervezetekkel kellett harcot vívni, nyílt színen az MKP is valamiféle

[1] L. erről részletesebben: *Balogh Sándor:* A mezőgazdasági érdekképviselet és a koalíció (1945–1946). Agrártörténeti Szemle, 1973. 3–4. sz. 341–344. Továbbá: *Szakács Kálmán:* Paraszti rétegszervezetek Magyarországon 1945–1951. Kossuth, é. n. 55–64., valamint *Tóth István:* A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948. Kossuth, 1972. 81–91.

[2] *Kiss Sándor:* A magyar demokráciáért. Tanuk-korukról 5. Magyar Öregdiák Szövetség Bessenyei György Kör, 1983. 66–74. Erről még l. *Salamon Konrád:* Erkölcs és politika – Kiss Sándor élete. Püski. Bp., 1991. 33–34.

állásfoglalásra kényszerült e kérdésben. Nos mindez többszörösen meg is történt: először az 1945. évi választási programjában, aztán az 1946. évi kongresszusi nyilatkozatában, sőt még az 1947. évi választásokat követő kormányprogramjában is, amely a törvényhozás útján december 31-ig ígérte a „demokratikus mezőgazdasági érdekképviselet megteremtését".[3] Ugyanakkor nemcsak ismerve, de el is túlozva a parasztság rétegződéséből adódó problémákat, meglehetősen nyílt eszközökkel épített azokra falusi bázisának kiszélesítésében. Valójában ilyen alapokon hozta létre a Független Kisgazdapárt irányításával működő Magyar Parasztszövetség ellenében, a korábbról örökölt FÉKOSZ mellé, az újgazdák szervezésére 1946 elején az UFOSZ-t is.[4]

A hatalomban bekövetkezett fordulat után az egyesült MDP azonban taktikát változtatott és nemcsak hogy elmulasztotta az érdekvédelmi képviselet megteremtését, hanem nyíltan át is értelmezte annak fogalmát olyképpen, hogy azt a továbbiakban gazdagparaszti kreációnak és a reakció eszközének nyilvánította. „Ezek... kivétel nélkül a gazdag parasztság érdekeit védték és a jobboldali reakció bázisai voltak" – olvasható a Politikai Bizottság 1948. július 13-i határozatában.[5] Ha szóban maradt is valami a korábbiakból, azt többé már nem abban a viszonylatban tartotta fontosnak, amely a mezőgazdaság, a parasztság, valamint a más társadalmi-gazdasági ágazatok, vagy éppen a hatalom között alakult, hanem — mint az MDP programnyilatkozatában állott — „a falu kizsákmányoló elemeivel szemben". Holott kimondatlanul is egyre inkább nyilvánvalóvá lett, hogy az érdekvédelmet mindenekelőtt az agrárágazat rovására történő egyoldalú gazdaságfejlesztés és a mezőgazdaság szövetkezeti átalakításának útjából kellett eltávolítani.

Már az iménti, júliusi központi határozatból kitűnnek az erre irányuló szándékok és tervek. Ezek szerint a termelők érdekeit védő különböző szervek (pl. a cukorrépa-, a mag-, a zöldség- stb. termelők Országos Szövetsége) kezéből a következő gazdasági évtől kivenni készültek nemcsak a terményekre való szerződések jogát, de „az érdekképviseleti feladatokat is országosan az MOSZK-ra, megalakulása után pedig a földművesszövetkezetek országos választmányára" kívánták bízni. „Lent a falukban az érdekképviseleti szervek megbízottainak a munkáját át kell adni a földművesszövetkezeteknek, ahol pedig az nincs, az UFOSZ-nak" – folytatódott a határozat, illetve a végrehajtása is azzal, hogy októberben döntöttek is a mezőgazdasági érdekképviseletek megszüntetéséről.[6] Sőt ezt megelőzően, szeptemberben már az egyetlen saját paraszti tömegszervezet megteremtésére törekedve úgy határozott a párt legfelsőbb fóruma, hogy „minden egyéb paraszti tömegszervezetet", így a Parasztszövetséget és a „különböző érdekképviseleti szerveket meg kell szüntetni".[7] Csaknem egyidejűleg, egy FM-beli úgynevezett „összeesküvés" leleplezésével és a különböző nyílt vagy zárt vitákkal (pl. *Veres Péter:* Paraszti jövendő c. könyvéről, Nagy Imre agrárpolitikai nézeteiről) elindult egy olyan politikai-ideológiai (és rendészeti!) folyamat is, amely a

[3] A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. Kossuth, 1967. Szerk.: Rákosi Sándor és Szabó Bálint. 157., 278., 506.

[4] L. *Szakács Kálmán:* i. m. 83–96.

[5] A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. Kézirat. Válogatta: Habuda Miklós és Rákosi Sándor. 7. határozat (1948. júl. 13.).

[6] Uo.

[7] Uo. 14. határozat (1948. szept. 2.).

mezőgazdaságnak, a parasztságnak nemcsak érdekérvényesítési lehetőségeit, de maradék immunitását is megtörni készült.

A részletes felsorolást mellőzve, szemléltetésül elég talán utalni arra, hogy a mezőgazdasági, a paraszti érdekvédelmet és egyáltalán a falusi realitásokat képviselő és kifejező intézményeket, illetve álláspontokat megbélyegző, szektás szemléletből eredő korlátozások és felszámolások hamarosan kiterjedtek a legkülönbözőbb intézményekre. 1948–49 fordulóját követően az olyan kísérletekre hivatkozva, hogy a reakció oldalán álló gazdagparasztok az „FKGP és a NPP kereteit felhasználják önálló, demokrácia-ellenes politikájukra", a többivel együtt nemcsak a paraszti pártok elsorvasztását gyorsították fel.[8] Előbbire egyebek mellett groteszk példa Balmazújvárosnak e központi határozatban történő említése, ahol is „harcot kell indítanunk a Veres Péter által hirdetett, a munkásosztálytól független, önálló parasztpolitika ellen". Rideg tény viszont, hogy valóban lezajlott a korábbi, falusi fogyasztási és értékesítési szövetkezetek, köztük a Hangya felszámolása, illetve az MDP befolyása alatt működő földművesszövetkezetekbe való beolvasztása. 1949-ben számolták fel a „parasztimádó ideológiával", „népi romantikával" és „paraszti elkülönüléssel" már esztendővel korábban megvádolt NÉKOSZ-t is.[9] 1950-ben pedig a DISZ létrehozásával, a többi ifjúsági rétegszervezettel együtt megszűnt az akkor még valamelyest külön színt jelentő falusi EPOSZ is. Ugyanezen esztendő elején hozott határozatot az MDP Titkársága, a szerinte főleg gazdagparaszti vezetéssel működő „legelő-társulatok és közbirtokosságok önkormányzatának átszervezéséről" és arról, hogy azok irányítása, együtt a községi és földművesszövetkezeti legelőkével a „községi legeltetési bizottság kezébe menjen át."[10]

Természetesen a községek, a falvak vezetésének viszonylagos önállóságát is korlátozták, először a jegyzői állások államosításával, majd a tanácsrendszer bevezetésével, amely valójában a községi közigazgatás önkormányzati jellegének felszámolását is maga után vonta. Az így előállt helyzetet csak súlyosbította, hogy a helyileg választott tanácsi testületekre sokszor idegenből hozott végrehajtó apparátust telepítettek.

A külön paraszti szerveződéstől való páni félelmet mégis talán leginkább azok a lépések jelezték, amelyek a részben bizonyos földmunkás-mozgalmi hagyományokkal rendelkező FÉKOSZ és a döntően újgazdák szervezésére létrehozott UFOSZ egyesítéséből 1948 végén született DEFOSZ felszámolásához vezettek.[11] Még az egyesítés első évfordulója el sem következett, de az MDP Titkársága különösen elmarasztalta a DÉFOSZ-t azért, mert nem oldotta meg a rábízott feladatokat: „nem támaszkodott a szegényparasztságra", viszont vezetői „beengedték a kulákokat és egyéb ellenséges elemeket"; „külön önálló parasztmozgalomról beszéltek"; „tagadták a párt, a munkásosztály vezető szerepét a dolgozó parasztság mozgalmában". S mintha a Nagy Imrével e kérdésben folytatott vitát lezáró párthatározat szavai ismétlődtek volna: a DÉFOSZ irányítóinak különösen azon véleményét ítélték el, miszerint „korai, elsietett dolog a mezőgazdaságban a szocializmus alapjainak lerakása".[12]

Miután sem a szavaknak, sem a szervezeti lépéseknek nem volt kellő foganatjuk, a DÉFOSZ-t 1951–52 fordulóján feloszlatták és létrehozták a MEDOSZ-t. Ez azonban

---

[8] Uo. 34. határozat (1949. febr. 21.).
[9] Megvádolásról uo. 13. határozat (1948. szept. 2.), felszámolásról 1949. júl. 6-án határoztak.
[10] Uo. 79. határozat (1950. febr. 22.).
[11] L. *Szakács Kálmán:* i. m. 139–160.
[12] A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. 58. határozat (1949. szept. 14.).

már csak az állami szektorhoz tartozó mező- és erdőgazdasági, valamint a gépállomási dolgozókat szervezte afféle szakszervezet-szerű keretekbe, az egyéb gazdátlanul maradt teendők pedig a tanácsi, esetleg a SZÖVOSZ igazgatás körébe kerültek.[13] Így az ötvenes évek elején tulajdonképpen be is fejeződött az a folyamat, amely a parasztságot a korábbi és újabbnak tekinthető érdekvédelmi szervezeteitől, sőt az érdekvédelem legcsekélyebb intézményesülési lehetőségétől is megfosztotta.

Ha az ország és a falu ily irányú alakulása átmenetileg változott is valamelyest az 1953. júniusi kormányprogramot követő rövid időszakban, a paraszti érdekvédelem kérdése egészében nem vetődött fel, hanem csupán a „termelőszövetkezetek jogi képviseletének megszervezésére" szűkült le. Ám így is megvalósítatlan terv maradt.[14] Még a felülről kezdeményezett és kimutathatóan dolgozó paraszti összetételű „termelési bizottságok" szervezésének és tevékenységének kiszélesítése is gyakorta szektás értetlenségbe ütközött. Jól érzékeltette ezt egy, különben ugyancsak groteszk hangvételű 1954. őszi összegző jelentés, mely szerint az egyik járásban azért nem támogatja a pártbizottság ezek tevékenységét, „mert a dolgozó parasztok összejönnek és narodnyik irányzat alakul ki".[15]

S bár újabb halovány ígéretet jelentett, hogy az MDP 1954 tavaszán tartott kongresszusán ismét szóba került az utoljára az 1953. tavaszi választásokon még működtetett népfront demokratizálása és a hozzákapcsolható tömegkezdeményezések, nevezetesen bizonyos hagyományos keretek: gazdakörök, olvasókörök és más hasonló szervezetek feleleventése, ám 1955-ben ezekre is lecsaptak. Mindössze ezer ilyen kör létrejöttét tartották számon, mégis egy külön központi párthatározat arra hivatkozva, hogy a népfront fejlesztése sok helyütt, „falun az osztálybéke illúzióját keltette" és „demagóg követelésekkel" járt, elutasította az olyan törekvéseket, hogy a „Hazafias Népfront mozgalmával párhuzamosan megszülető gazdakörök, olvasókörök, népkörök a népfrontnak mintegy helyi szervezetévé váljanak". Ezzel — szerinte — „lényegében megnyitják a kaput a parasztdemagógia, az elvtelen politika ... előtt".[16] Mi sem érthetőbb, mint az, hogy a határozat nyomán egyre több helyen „fedik fel" és túlozzák el a „parasztegységnek", a „demagógiának" és annak veszélyét, hogy a „kulákok befurakodnak a vezetésbe" és a különböző körökben arra törekednek, hogy azoknak az „érdekvédelmi szerepét és jellegét domborítsák ki". Sőt — mint olvasható — azért is veszélyesek e kezdeményezések egyes helyeken, mert a kisgazda- vagy parasztpárt „újjáélesztésének gondolatát dédelgetik". Éppen ezért egy jelentés azt tartotta, hogy a „népköröket, olvasóköröket (gazdaköröket) nem helyes és nem is szükséges felülről kezdeményezni és szervezni".[17]

A hírhedt 1955. márciusi határozat a párt „vezető szerepének" a népfrontban való lebecsülésében, egy következő, az ifjúság körében „feleleventett... népies nézetekben", majd pedig egy júniusi, a többi között a felsőoktatási intézményekben a „parasztszármazású hallgatók körében helyenként életre kelt... narodnyik ideológi-

[13] Szabad Föld 1949. márc. 10., valamint 1952. jan. 27. L. még *Szakács Kálmán:* i. m. 188–196.

[14] A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. 254. határozat (1954. jan. 13.).

[15] MOL 2. f. 8/491. ő. e. MDP központ Mezőgazdasági Osztály jelentés a PB-nak, 1954. szept. 8.

[16] A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. 294. határozat (1955. jan. 19.).

[17] MOL 2. f. 8/573. ő. e. MDP központ Párt- és Tömegszervezetek Osztályjelentése a falusi „körökről", 1955. márc. 16.

ában" jelölt meg és ítélt el az előbbihez hasonló jelenségeket.[18] Éppen ezek ellenében és a mezőgazdaságban a szocialista szektor túlsúlyának elérésére ismételten meghatározott „számszerű" fejlesztése (csak 1956-ban 25%-os tsz-i földterület-növelés) érdekében az lett fő feladattá falun is, hogy a „népfront-bizottságokban, termelési bizottságokban, gazdakörökben és más tömegszervezetekben népszerűsítsék a szövetkezeti gazdálkodást".[19] Ismét más kérdés, hogy aztán az elvárt „népszerűsítésnek" miféle szerepe lehetett akkor, amikor egyidejűleg, a különböző szervezeti és rendészeti akciók mellett többször határozati szentesítést nyert a terhek fokozása is. Így mindenekelőtt a kötelező termény-beszolgáltatásé is, amelyről ismét kimondatott, hogy „nem ideiglenes rendszabály, hanem gazdasági rendszerünk állandó és jellegzetes vonása".[20] Az „eddiginél igazságosabb, arányosabb... új adórendszer" címén pedig kedvező esetben 20% körül, de előfordulhatott, hogy esetleg 100%-kal készültek emelni az adókat.[21] Ugyanakkor az őszi, majd az újabb tagosítások megvalósítása immár „szövetkezeti községek létrehozását" szolgálta volna.[22] Bár 1955 őszének két hónapját célozta meg egy „a tsz-ek számszerű fejlesztésével kapcsolatos" központi határozat, mégis okkal fogható fel általánosabb eljárási utasításnak az a felszólítás, miszerint „kövessenek el mindent, hogy minél több dolgozó paraszt lépjen be a tsz-ekbe".[23]

Csakhogy az 1955-ben restaurált Rákosi-vezetés agrárpolitikája már nem a korábbi, hanem az 1953–54 lehetőségeit megízlelő, vagy legalábbis megérző parasztsággal találta magát szemben. Óhatatlanul észre kellett vennie, hogy a falu nem, vagy legalábbis nem úgy engedelmeskedik, mint 1953 előtt. Ha tehát az agrárpolitika 1956 tavaszára, majd különösen nyár végére egyre inkább elbizonytalanodott és több ponton is engedni kényszerült, az valójában a Rákosi-vezetés csődjét jelezte. Nem kétséges, mindebben és különösen Rákosi leváltásában közrejátszottak a Moszkvában 1956 februárjában lezajlott XX. pártkongresszus eseményei is, illetve az azok nyomán ismeretessé vált, Sztálint elmarasztaló szentenciák. Hogy mindezekből nemcsak a hazai parasztság vont le bizonyos következtetéseket, de az ellehetetlenült agrárpolitika is, az jól látható annak kísérletezgetéseiből.

Szemben a korábbiakkal, csakhamar elkerülhetetlenné lett a népfront-szervezetek feltámasztása és demokratizálása. Már tavasszal határozatot hoztak arról, hogy e szervezetek „helyi bizottságai tevékenységüket kultúrotthonokban, vagy kultúrotthonokhoz tartozó gazda- és olvasókörökben végezzék".[24] Nem is szólva e változásnak a különböző demokratikus irányzatokra való serkentő hatásáról, még külön is ösztönzés történt arra, hogy „vonják be a vezetésbe, a népfrontbizottságok munkájába a volt koalíciós pártok demokratikus vezetőit, tagjait, ... neves közéleti személyiségeket".[25] Nem elsősorban a szerveződés, hanem inkább a szellemi élet kereteinek

[18] A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. 306., 314., 323. határozat (1955. márc. 2–4., máj. 27., jún. 30.).

[19] Uo. 320. határozat (1955. jún. 7–8.).

[20] Uo.

[21] Uo. 341. határozat (1956. jún. 14.).

[22] Uo. 320. határozat (1955. jún. 7–8.).

[23] Uo. 328. határozat (1955. aug. 11.).

[24] Uo. 348. határozat (1956. máj. 11.).

[25] MOL MDP KV H/76/1956. Határoztak a Hazafias Népfront mozgalom további megerősítéséről, 1956. szept. 20.

alakulásához kapcsolódó változás jele az annyiszor elmarasztalt népi kollégiumi mozgalomról megváltoztatott újabb hivatalos vélemény, mely szerint az a korábbiak ellenére is „a magyar kommunista ifjúsági mozgalmak alapjában egészséges hajtása volt, amely pozitív szerepet játszott az új, szocialista értelmiség nevelésében".[26] Hasonló fejlemény a volt népi kollégisták októberi találkozója és az is, hogy a népfront országos vezetésében, valamint a Magyar Írók Szövetsége elnökségében egyaránt nagyobb szerephez jutó népi írók külön folyóirat megjelentetése érdekében léphettek fel.[27]

Annak azonban nem találni egyelőre kétségtelen nyomát, hogy valamiféle paraszti politikai, vagy akárcsak érdekvédelmi szerveződésre történt volna említést érdemlő erőfeszítés.[28] Az a lépés, amely október 23. előestéjéről effélére utal, valójában „a mezőgazdasági politikában szükséges főbb változásokra" c. előterjesztést összeállító vezető agrárpolitikusok megnyilvánulása volt. Ez az előterjesztés is csupán a termelőszövetkezetek részére javasolta, hogy azok „önkéntesen járási, megyei központokat hozhassanak létre érdekvédelmük és gazdasági működésük előmozdítására".[29]

A szerveződés bizonyos lehetőségeinek kihasználásánál, kereteinek tágításánál, valamint egyes kulturális intézmények, irányzatok korábbi tilalmazásának oldásánál is jóval nagyobb jelentősége volt azon paraszti érdekek tettekben való érvényesítésének, amelyek a közvetlenebb terhek és sérelmek enyhítését, megszüntetését célozták. Ilyenekről tanúskodtak a kilépésekkel kezdődő tsz-feloszlások, a kötelező terménybeszolgáltatás terjedő halogatása, majd megtagadása, a tagosítások elutasítása és más zaklatások elhárításának esetei. Ha 1956. július elején még arról számoltak be egyes megyékből, hogy a „tagok belépés után eltávoztak a tsz engedélye nélkül vállalathoz dolgozni", jó hónappal később már tömeges kilépésről, felbomlásról adtak vészjelzést.[30] Csupán öt dunántúli megyéből több mint száz olyan esetet soroltak, ahol a tsz-ek „tagságának többsége döntött a kilépés mellett — hozzátéve azt is, hogy — számuk állandóan nő".[31] E Somogy, Baranya, Zala, Győr-Sopron és Vas megyékre utaló felsorolás tettlegességekről, zajos gyűlésekről és arról adott hírt, hogy „kis Poznámmal" [Poznán] is fenyegetőztek arra az esetre, „ha nem engedélyezik a tsz feloszlását". Az a jelzés még óvatosan hangzott, hogy a kilépés, a felbomlás főleg „az elmúlt év őszén szervezett vagy felfejlesztett tsz-ek egy részénél... tapasztalható".[32] Egy központi párthatározat — igaz, a felelősség lejjebb hárításával — már nem ilyen óvatos, mert azt is rögzítette, hogy mindez ott jellemző, „ahol a közelmúltban... a párt- és a tanácsszervek erőszakos vagy más helytelen módszereket alkalmaztak a szervezés-

---

[26] A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. 366. határozat (1956. szept. 14.).

[27] L. *Benkő Péter:* A Parasztpárt 1956-ban. Múltunk, 1996. 3. sz. 123–124.

[28] L. *Vida István:* Adalékok a Független Kisgazdapárt újjászerveződéséhez 1956-ban. Múltunk, 1996. 3. sz. 57–58. Továbbá: *Csicskó Mária – Körösényi András:* Egy harmadikutas szocializmus – Utópia földközelben. 1956, Századvég. 1989. 1–2. sz. 123–124.

[29] *Pál József:* „A mezőgazdasági politikában szükséges főbb változások". Agrártörténeti Szemle, 1988. 1–2. sz. 226.

[30] MOL 2. f. 8/600. ő. e. MDP Somogy megyei VB levele a központ Mezőgazdasági Osztályához, 1956. júl. 4.

[31] Uo. Öt dunántúli megyében történő kilépésekről ugyanoda küldött levél, 1956. aug. 11.

[32] Uo.

ben".[33] Külön is súlyosbította a helyzetet, „hogy gazdasági alap és előkészítés nélkül jött létre sok új szövetkezet".[34]

A felsorolt indulási körülmények kedvezőtlen hatását fokozottan érzékelhetővé tették az 1955. évihez viszonyított amúgy is gyengébb terméseredmények, amelyek már a nyári gabonahozamokban s nem utolsósorban a „tagság gyenge jövedelmében" is megmutatkoztak. A részben a kedvezőtlen időjárásnak is tulajdonítható terméseredményeket egyébként szívesen emlegették a kötelező terménybeszolgáltatás akadozásának egyik okaként is. Tagadni azonban már nem lehetett az „erőteljes tsz-fejlesztés és tagosítások hatását" a „begyűjtés ellenes" hangulat terjedésében és annak nyomán a mérhető eredmények esetenkénti 20–30%-os visszaesésében.[35] Az 1956. szeptember elejéig tervezett több mint 1100 földrendezés, illetve tagosítás sem érte el célját, mert több helyütt is (pl. Szabolcs-Szatmárban, Somogyban) szervezett tiltakozásokkal, megmozdulásokkal tették azt teljesíthetetlenné. De jócskán akadtak helyek, ahol az érintettek többsége egyszerűen nem fogadta el a kijelölt csereföldet.[36] Arról is volt jelzés, hogy „az adófizetést felfüggesztették, az adóhátralékok behajthatatlanná váltak".[37]

A helyzet kritikussá válását, nevezetesen a parasztság érdek-, illetve önvédelmének, védekezésének tettekben való egyre gyakoribb megnyilvánulását a határozatlanná vált és egyes pontokon kényszerűen meghátráló agrárpolitikával szemben jól jellemezte a központi vezetés öt megyével kapcsolatos szeptember végi, majd az agrárpolitika irányítóinak október 22-re készített összegzése, illetve előterjesztése. Előbbi még arra szólította fel a megyei és járási vezetőket: „tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy politikai munkával, meggyőzéssel megváltoztassák a szövetkezetből kilépni akarók szándékát". Bár akkor már voltak olyan helyek, ahol „rendőrség őrzi az istállókat, hogy az állatokat ne hordják széjjel", mégis a „minden eszközön" elsősorban olyan lehetőségeket és teendőket értettek, mint a szövetkezeti szegényparaszti „szilárd mag" kialakítása; az „emberről-emberre menő agitáció", persze annak jelzésével összekötve, hogy milyen „terhekkel" járna a kilépés; KV tagok által gyűlések tartása; alacsonyabb típusú szövetkezetté való alakulás; állami segítség, esetleg a hitel-visszafizetés átütemezésével stb. S ha már semmi sem segíthet, akkor mintegy megoldásként — amire korábban még nem volt példa —, ahol erőszakoskodás történt, „kivételesen engedélyezhetik... az egyéni kilépést a törvényes keretek között, az alapszabálytól eltérően is".[38] Egyébként hasonlóan alakult október 23. előestéjére a kötelező termény-beszolgáltatás kezelése is. „Az, hogy nem történt baj, ellenállás — jelentette a begyűjtési miniszter a miniszterelnöknek — csak annak köszönhető, hogy utasítást adtam a begyűjtési apparátusnak a legmesszebbmenő türelmességre,

[33] A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. 361. határozat (1956. aug. 16.).

[34] MOL 2. f. 8/651. ő. e. MDP központ Mezőgazdasági Osztály jelentése a PB-nek, 1956. szept. 27.

[35] MOL 2. f. 8/580 ő. e. Jelentés az MDP KV Titkárságának a begyűjtés helyzetéről, 1956. szept. 18.

[36] *Nádasdi József:* Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon (1949–1956) Agrártörténeti Szemle, 1992. 1–4. sz. 211.

[37] *László Péter:* Tolna megye 1956-ban. Tolna megyei levéltári füzetek 3. Tanulmányok. Szerk. Dobos Gyula. Szekszárd, 1992. 75.

[38] A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. 368. határozat (1956. szept. 28.).

s arra, hogy fenyegető helyzetben inkább ki kell térni, mintsem erőltetni és ezzel ellenállást idézni elő."[39]

Az agrárpolitika irányítói elé került említett összegzés, illetve megvitatás után a legfőbb pártfórumnak továbbítandó előterjesztés már nem csupán a tsz-ekre és a begyűjtésre, hanem az egész „mezőgazdasági politikában szükséges főbb változtatásokra" hívta fel a figyelmet. A fejlemények megállíthatatlansága mellett feltehetően eme szélesebb igény is közrejátszott abban, hogy a hamari tűzoltásra emlékeztető serkentés formulája helyett itt már az állott, hogy a vezetés egész „politikájában, gazdaságpolitikájában és agrárpolitikájában nagyon gyorsan gyökeres változásokat kell végrehajtani".[40] Világossá vált ugyanis, hogy most már nemcsak a tsz-ek vagy a kötelező terménybeadás ügye, de az őszi vetések teljesítése, az „ország jövő évi kenyere" is veszélybe került. S utóbbit éppen a beadás fokozatos felszámolásával és egyáltalán a kényszerárak, valamint a magas adók fenntartásával történő elvonások helyett csak úgy lehet biztosítani, ha a mezőgazdasági termelés a „nemzeti jövedelem létrehozásában" való részesedése arányában a felhasználásból is megkapja a részét.

A válságos helyzetbe jutott szövetkezetekkel kapcsolatban sem a „pillanatnyilag tapasztalható kilépési hangulatnál" időzött az előterjesztés, hanem kereken kimondta, hogy azok „többsége az egyéni parasztgazdaságokkal szemben kevesebbet termel..., alacsonyabb a jövedelmük és több a bürokratikus megkötöttségük". Ezért is javasolt szakítást a kolhoz-modellel, és nemcsak a szövetkezetbe lépésnél ajánlotta a valóságos önkéntességet, ide értve az alacsonyabb típusok választhatóságát is, de a gazdálkodásban is önállóságot hirdetett egészen odáig, hogy megszűnjön, illetve valóságos támogatássá alakuljon a különböző párt- és állami szervek és a bankok ellenőrző szerepe is. Nemkülönben fontosnak tartotta az előterjesztés, hogy „a szövetkezetek megvásárolhassák a termelésükhöz szükséges összes mezőgazdasági gépet és eszközt". Egyébként e sorba illesztve fogalmazódott meg a termelőszövetkezetek — már említett — önkéntes érdekvédelmi területi központjai megszervezésének lehetősége is.

Az előterjesztés „a mezőgazdasági termelés fejlesztése érdekében szükséges gazdaságpolitikai változtatásokat" összefoglalva, befejezésül nemcsak a kötelező beszolgáltatás, illetve terményadó megszüntetésének és az árrendszer reális alapokra helyezésének módját vázolta fel, de a tagosítások és az általuk okozott sérelmek megszüntetését, illetve orvoslását, a föld — bizonyos területi határokon belüli — adás-vételét, s mindezekhez kapcsolódóan az egyéni gazdálkodás többi szektorával azonos szabadságát, a közös legelők, erdők használatának és tulajdonának rendezését is megvalósítani javasolta. A helyzet tarthatatlanságára és a megoldás lehetséges eszközeinek keresésére, főleg a tsz-ekkel kapcsolatban (pl. segédüzemek létesítése, beteg- és nyugdíjellátás biztosítása stb.) egyébként más központi elképzelések is utaltak. Sőt egy 1956. szeptember 4-i minisztertanácsi határozat — igaz egy esztendős határidővel — új, általános szövetkezeti törvény elkészítéséről is rendelkezett.[41] Bár a „Somogyi összegzés" c. szociográfiai riport, illetve annak 1956. október 19-én megtartott kaposvári disputája, címe szerint bizonyos regionalitásra utal, ám éppen úgy — kritikusan

[39] *Pető Iván:* „Zuhog az ész a gazdátlan tényrakásokra" (1956 és a gazdaság) Századvég 1956, 1989. 1–2. sz. 115.

[40] *Pál József:* i. m. Agrártörténeti Szemle, 1988. 1–2. sz. 221–227.

[41] Uo. 221.

vagy egyetértően — e központi agrárelképzeléseket támasztotta alá, mint a DISZ Petőfi-körének október 17-i vitája, vagy több, az idő tájt közölt szaktanulmány.[42]

Vázolva a falvak sokaságának kritikussá vált helyzetét, a parasztságnak a súlyos terhekkel és zaklatásokkal szembeni, 1956 őszére kibontakozó védekezését, cselekvő ellenállását az egyik oldalon, a másikon az agrárpolitika irányítóinak, vagy legalábbis azok többségének kényszerűségből vagy racionális okokból kiinduló megoldási útkeresését, azt lehetne gondolni, hogy október 23-án, vagy annak másnapján országszerte rohamosan szerveződni kezdett valamiféle olyan új paraszti politikai vagy érdekvédelmi szervezeti keret, amely összegezte, összefogta volna nemcsak a követeléseket, de a több irányból induló követelőket is. Nem így történt. Sőt talán már most megelőlegezhető annak jelzése, hogy később sem teljesült ez a várakozás.

Nem kétséges, a különböző paraszti követeléseket az októberi felkelés napjaiban szóban és írásban is több fórumon kinyilvánították. De mindez alig hozható közvetlen összefüggésbe az imént részletezett agrárpolitikai előterjesztés október 22-én kezdődő és a Szabad Nép ismertetése szerint még 23-án is folytatódó vitájával.[43] Világosan kitűnik ez már a „szegedi egyetemisták javaslatához" csatlakozó Budapesti Műszaki Egyetemen október 22-én megalakult MEFESZ esetében, amely 14 pontos határozatában a 8. helyen követelte „a beszolgáltatási rendszer új alapokra való fektetését" és „az egyénileg dolgozó parasztok egyenrangú támogatását".[44] Ezt követte a többi között egy radikálisabb változat is, amelyben az „új alapok" helyére már a beszolgáltatás azonnali eltörlését és a termények okszerű felhasználását" követelő pont került.[45]

Az október 23-i fővárosi tömegtüntetés szervezésében vezető szerepet vitt Petőfi-kör, kibővítve előző napon hozott határozatát, a Szabad Ifjúság külön röpiratként megjelent október 23-i számában még általában követelte „a mezőgazdaság talpraállítását" és az „önkéntes szövetkezést".[46] A „Magyar Forradalmi Ifjúság" által jegyzett ugyancsak 23-i röpirat már az „egyéni parasztok hathatós támogatása" mellett „Forradalmi Parasztbizottságokat" is kívánt a „szövetkezetek átszervezésében" működtetni.[47] Az Irodalmi Újság 23-i külön kiadásában pedig első helyen állott a parasztpolitika „új alapokra helyezésének", a „parasztság önrendelkezési jogának", „a szövetkezés önkéntességének" és annak követelése, hogy „fokozottan át kell térni a mostani begyűjtési és adózási rendszerről a szabad, szocialista termelést és árucserét biztosító formákra.[48] Lehetne még hosszan folytatni a parasztpolitika gyökeres megváltoztatására irányuló követelések sorát olyan országos szervekével, mint pl. a MÖHOSZ Országos elnöksége fiataljainak nevében 23-án röplapot kiadó DISZ vezetőség, továbbá főleg felső és középiskolás diákszervezetek, amelyek a vidék városaiban nyi-

[42] L. ezekről részletesebben: *Szántó László:* Somogyi összegzés kaposvári vitája. Agrártörténeti Szemle, 1995. 1–4. sz. 353–434.

[43] Szabad Nép, 1956. okt. 23. In: 1956 sajtója. Tudósítások Kiadó, 1989.

[44] 1956 plakátjai és röplapjai október 22. – november 5. Összeállította: *Izsák Lajos, Szabó József, Szabó Róbert.* Zrínyi Kiadó. 15.

[45] Uo. 16.

[46] Uo. 32.

[47] Uo. 22.

[48] Irodalmi Újság, 1956. okt. 23. Külön kiadás. In: 1956 sajtója. Tudósítások Kiadó, 1989. (Oldalszámozás nélk.)

latkoztak meg. A Néplap Debrecenben megjelent 23-i külön kiadásában pl. diákoktól került be a követelés, hogy „csökkentsék az adót és töröljék el a beadást".[49] De Sopronban, Pécsett, Zalaegerszegen és másutt is lehetett találkozni a következő napokban ilyen jellegű megnyilatkozásokkal.[50]

Több kérdés is felmerül azonban e különböző fórumokkal és agrárpolitikai követeléseikkel, jelszavaikkal kapcsolatban. Elsősorban nem az, hogy ezek tartalmilag, vagy éppen fontossági sorrendjüket illetően csakugyan megfeleltek-e a teljesség és a pontosság igényeinek. Sokkal inkább e fórumok, szervezetek arculata, kerete, társadalmi bázisuk, hátterük jellege vet fel problémákat. Ugyanis, ha egyfelől igaznak tűnik, hogy követeléseik kinyilvánítása nemigen hozható közvetlen összefüggésbe a korábban említett, „a mezőgazdasági politikában szükséges főbb változtatások" c. központi párt-előterjesztéssel és annak a Szabad Nép 23-i számában ismertetett vitájával, akkor másfelől az is feltűnik, hogy e fórumok nem a parasztságban, a falvakban, hanem főleg a fővárosban és jelentősebb oktatási intézményekkel rendelkező megyeszékhelyeken jelentkeztek. Ilyképpen többnyire parasztok nélkül és úgy alakultak, hogy egyikük sem lett az előbbiek szervezéséhez keretet létrehozó vagy kínáló tömörülés. Még akkor sem, ha a diákság és az értelmiség tetemes részét parasztszármazásúak alkották.

Annak magyarázataként, hogy október 23-án, vagy annak másnapján valamiféle politikai, érdekvédelmi paraszti tömörülés nem jött létre, persze egyszerűsítés lenne az ismert előzményekre való hivatkozást ismételgetni. Azt tudniillik, hogy ha voltak is már korábban erre vagy valami hasonlónak a létrehozására bizonyos kísérletek, azok eredménytelensége, illetve felszámolása folytán nem alakulhattak ki olyan keretek, amelyek a parasztság politikai, érdekvédelmi képviseletének szervezeti folytonosságát valamilyen formában megőrizték volna. Bár e folytonosság megőrzése lehetőségének kétségbevonására is könnyen lehetne idézni akár Bulgária vagy az egykori NDK esetét, ahol ugyan a Népi Parasztszövetség, illetve a Német Paraszt Párt végig fennmaradt, ám egyik is, másik is alkalmatlanná vált arra, vagy erőszakkal azzá tették, hogy valós paraszti érdekeket felvállaljon. Nos, Magyarországon nemhogy hasonló nem volt, de az a kisgazdapárti Nagy Ferenc, aki külföldön a Magyar Parasztszövetség képviselőjeként a lengyel Mikolajczyk elnökletével alakított washingtoni központú Nemzetközi Paraszt Unió elnökségének tagja volt, csupán Bécsig juthatott el a Magyarországra irányuló október 23. utáni útján.[51] Az itthoniak pedig, köztük a Parasztszövetség korábbi igazgatója, a többpárt-rendszer legalizálásáig szinte teljesen a kivárás álláspontján voltak.[52]

Mindezekből azonban hamari lenne azt a következtetést levonni vagy megerősíteni, hogy vidéken, a falvakban a parasztság az október 23-át közvetlenül követő

[49] Néplap, 1956. okt. 23. Rendkívüli kiadás. In: 1956 vidéki sajtója. Összeállította: *Izsák Lajos, Szabó József, Szabó Róbert*. Korona Kiadó, 1996. 390.

[50] Uo. 370. Győr-Sopron megyei Hírlap, 1956. okt. 23. Továbbá: '56 Zalában. Zalai Gyűjtemény 40. Zalaegerszeg, 1996. Válogatta és szerk.: *Csomor Erzsébet – Kapiller Imre*. 61., valamint: Pécsi Egyetem, 1956. okt. 24. Rendkívüli kiadás. In: 1956 vidéki sajtója. 14.

[51] Die Vernichtung des Bauernstandes in Mitteleuropa (Kiadta: Internationale Bauern Union) Bonn, 1961.

[52] Kezdeti aktivitásról sem Kiss Sándor, a Magyar Parasztszövetség volt igazgatója, sem életrajzírója (Salamon Konrád) nem tesz említést a 2. jegyzetben szereplő könyvekben.

napokban passzív lett volna, vagy akár csupán „kívülről, felülről" jött hatásokra szánta volna el magát mégis valamiféle cselekvésre. Ilyen hatásokkal számolni megtévesztő nemcsak a pozitív oldalra tekintve, de a másikat, tehát azt feltételezve, hogy a falun egyszerre megjelent horthysták vagy egykori birtokosok, netán bűnözők tettei nyitották volna ki a parasztok szemét. Nem kétséges, az is túlzó állítás, hogy az egyszerre nekibátorodott parasztság látványos forradalmi tettekben adta volna tanújelét a rendszer elleni lázadásnak.[53]

A parasztság jelentős része valóban nem maradt passzív az október 23-át követő napokban sem. Ám aktivitása nem volt robbanásszerű. És a kemény kényszereket, súlyos terheket és megalázó sérelmeket elszenvedett rétegeinek, csoportjainak sem volt különös szüksége külső vagy felső magyarázatra, mert maguk szerint is folytatták azt, amit önnön érdekeik védelmére, érvényesítésére törekedve már 23-a előtt elkezdtek és egyre több helyütt, nem teljesen foganat nélkül cselekedtek is. Nos a feltételek, az országos erőviszonyok most mindehhez éppen úgy kedvezőbbé váltak, mint ahogyan ígéretesebbnek bizonyult a jövő ahhoz is, hogy az őszi betakarítási-vetési munkálatokat elvégezzék, vagy pl. a városok élelemmel való ellátását biztosítsák.[54] Persze ugyanezek a feltételek — és ebben már más, az említett mintáknak is tényleg volt bizonyos szerepük — azt is lehetővé tették, hogy szabadon nyilvánítsanak véleményt, esetleg tüntessenek a belső hatalmi rendszer és annak külső támogatói, vagy ezek jelképi kifejezése ellen. Az sem vitatható, hogy az exlex állapot — mint a történelem során annyiszor — a felelőtlen romboláson, a könnyű szerzésen túl, óhatatlanul felszabadított bizonyos embertelen, megtorló ösztönöket is.

Az október 23-át közvetlen követő napokban keletkezett források mindezeket — részben technikai, részben politikai okokból — nemigen vagy hiányosan rögzítették és éppen ezért nem is dokumentálhatók, tükröztethetők teljesen. Szükségtelen külön hangsúlyozni, hogy nemcsak a hivatali irattermelés és közvetítés megszokott rendje borult fel, de visszaesett a sajtó, a rádió egyébként is korlátozott hírszerzési és közlési lehetősége is. Ugyanakkor ezek átmenetileg megmaradt, vagy alig változott politikai profilja, garnitúrája megszabta, szelektálta a híranyag tartalmát is.[55] A falu és a város közötti közlekedésből, ingázásból szintén korlátozott és főleg szubjektív tapasztalás alapján szerzett és közölt híranyag származott.

Mindazonáltal a felsorolt korlátok mellett is adódik néhány olyan támpont, amelyről valamelyest rálátni vagy következtetni lehet az imént sorolt folyamatok, történések ama napokban ténylegesen mutatkozó jelentőségére, súlyára. Ezek közül a legjellemzőbbet: a termelőszövetkezetek felbomlását, a szeptemberi helyzethez viszonyítva a decemberit, mintegy 56%-ra (több mint 2100-ra) becsülte egy KSH által kiadott statisztika.[56] Mindezt csak megerősítik a november 4. után készült különböző

[53] L. erről: *Magyar Bálint:* 1956 falun. In: 1956-ról a rendszerváltás küszöbén. Széchenyi füzetek IX. Budapest, 1996, valamint: *Rainer M. János*: Budapest és a vidék. In: 56 A vidék forradalma. Az 1991. október 22-én Debrecenben rendezett konferencia előadásai. Szerk.: Simon Zoltán. Debrecen, 1992.

[54] L. erről: 1956 vidéki sajtója.

[55] Ezzel kapcsolatban különösen a megyei lapokra lehetne hivatkozni, amelyeknek csak kisebb része került okt. 27-ére a felkelők kezére és a többinél csak okt. 31-ére történt változás.

[56] Fontosabb adatok az 1956. októberi-decemberi időszakról. KSH. Budapest, 1957. (jan. 15.) 14.

jelentések, amelyek azonban arra is figyelmeztetnek, hogy a felbomlás azután sem állott le, hanem éppen megerősödött.[57] Egy a „megyei kormányösszekötők" részvételével tartott november 24-i országos értekezleten megyénként is olyan felbomlásokról számoltak be, amelyek korábban kezdődtek és az október 23. utáni napokban, majd novemberben is végig folytatódtak.[58] Ezek szerint a bomlás Somogyban és Zalában volt a legnagyobb (60–70%). Vasból, Hevesből, Hajdú-Biharból és Szabolcs-Szatmárból 45–50%-ot jeleztek. Sok szó esett a kötelező termény-beszolgáltatás és az adózás szüneteléséről, valamint a hegyvidéki megyékben tapasztalt önkényes erdővágásokról is.

A felkelés kezdeti eseményeivel egyidejűleg keletkezett sajtóforrásokból, amelyek (mert közülük pl. a megyei lapok még napokon, majdnem egy héten át az MDP megyei bizottságai és a megyei tanácsok kezében voltak) inkább a hivatalos politikáról, az őszi munkák, az ellátás állásáról, esetleg a különböző intézmények követeléseiről, „kilengésekről" szolgáltattak jobbára híreket, ezért alig, néha csak rendőrségi jelentésekből, tanácsi „távmondati" jegyzetekből, egy-egy helyi jegyzőkönyvből lehet valamit megtudni a parasztság megnyilvánulásairól, sokszor nyugalmáról, a rendről, máskor meg túlzásairól. Utóbbiakra olyan példákat rögzítettek írásban is október 25–26-ról, mint Tiszaföldváron és Abonyban (Szolnok m.) a párttitkár meggyilkolással való fenyegetése, rendőrök megverése. Bács megyében több könyvtárat is feltörtek, sőt „Sztálin és Rákosi műveit kihordták és elégették". Monoron „a vörös csillagokat eltávolították" és a „helyi tsz-eket fosztogatják". Letenyén (Zala m.) viszont „a tanácsházán felgyújtották az iratokat, a rendőrséget elzavarták".[59]

Már másként rögzítették a felkelés során jelentkező paraszti aktivitást az egyes tanácsi „távmondati" jegyzetek. Vas megyében pl. az első öt napban hat község (Nemeskocs, Alsóság, Bögöte, Rábahidvég, Kemenessömjén és Jánosháza) tsz-einek felbomlásáról, továbbá „több tsz-ben mozgolódásról" és arról számoltak be, hogy a felbomláskor „szétvitték az állatállományt". Persze itt is előfordult párttitkár-verésről, állami gazdasági sztrájkról, vöröszászló-égetésről, tanácsház felgyújtással való fenyegetésről (Gérce, Felsőcsatár, Söpte, Sótony) szóló híradás.[60] Egyébként az e napokban készített és fennmaradt kevés iratból kiderül, hogy más dunántúli megyékben (Somogy, Zala, Tolna), de az Alföldön (Hajdú-Bihar) és Északon (Nógrád) is hasonlóan zajlottak a tsz-ekből történő kilépések, illetve felbomlások, amelyekhez kapcsoltan aztán azt is jelentették, hogy „az adófizetés majdnem teljesen leállt" (Somogy).[61] Még inkább ez jellemezte a kötelező termény-beszolgáltatást. Okkal állapította meg a „Tolna megyei levéltári füzetek" e tárggyal foglalkozó egyik tanulmányának szerzője,

[57] Erre nézve főleg a Dunántúlt emelte ki az MSZMP központ Falusi Osztályának 1956. nov. 27-i jelentése. L. MOL 288. f. 28/1. ő. e. Kilépések számának növekedéséről l. még *Simon Péter:* Termelőszövetkezeti mozgalmunk az ellenforradalmi válság idején. Párttörténeti Közlemények, 1971. 2. sz., valamint *Pető Iván – Szakács Sándor:* A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. k. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1985. 301.

[58] MOL 288. f. 28/6. ő. e. Megyei kormányösszekötők részére összehívott központi értekezlet, 1956. nov. 24.

[59] Rendőrségi napi jelentések 1956. október 23. – december 12. I. k. Budapest, 1996. 4–9.

[60] *Feiszt György:* Vas megye tanácsa távmondati könyve. In: 1956 Évkönyve. 1992. 1956-os Intézet. Budapest. 1992. 191–196.

[61] *Szántó László:* Az 1956-os forradalom Somogyban. Válogatott dokumentumok. Kaposvár, 1995. 62.

hogy „a népharag a beszolgáltatási rendszer ellen irányult. A lakosság... szimpátiával vette tudomásul az adóívek és a beszolgáltatási nyilvántartások megsemmisítését".[62] Sőt „egy hajdúböszörményi nagygyűlésen a [begyűjtési] hivatalvezető fejét követelték".[63] A gyakoribb azonban az volt, hogy mint pl. a Nógrád megyei Varsányban is, „a tanácsháza előtt elégették a begyűjtési és adó-nyilvántartási iratokat", vagy mint Szilaspagonyban, „csak" a „tanács begyűjtési iratait".[64]

A példák még folytatható — és további kutatásokkal bővítendő — sora persze nem önmagában mutatja a tömeges paraszti aktivitás folyamatosságának teljességét. Utalva azonban azokra a több oldalról kibontakozó jelenségekre, amelyek a parasztság tetemes részét a nyomasztó terhek, kényszerek és megalázások elleni védekezésként már 1956 őszére, október 23. előtt kezdtek egy általánosabb folyamattá sűrűsödni, egyszersmind arra, hogy mindez még november 4. után is erősödött egy ideig, ugyancsak hitelesülnek a felsoroltak, az aktivitás folyamatosságáról állítottak. Avagy ki is hinné, akár külön példák sorolása nélkül is, hogy az önnön védelmében 1956 nyarára a tettek mezejére lépő parasztság jelentős tömegei éppen akkor, nevezetesen október 23-a másnapján vonultak volna vissza várakozó passzivitásba, amikor a szabadabb cselekvésnek érkezett el az ideje?

Az a korábban felvetett kérdés, illetve részbeni megelőlegezett megválaszolása, hogy október 23-án vagy közvetlen másnapján miért nem, vagy éppen csak elvétve mutatkoztak a parasztság határozottabb politikai, érdekvédelmi szerveződésének jelei, az események további alakulásával keletkező újabb motívumok áttekintését is szükségessé teszi. Annál is inkább, mert ha nem is nyomban, hanem október azon utolsó napjaiban, mielőtt még legalizálták volna a többpárt-rendszert, észlelni lehet olyan jelszavakat és lépéseket, amelyek a szerveződés iménti formáinak igényére, esetleg megjelenésére utalnak. Elsőként talán a Hazafias Népfront Somogy Megyei Bizottságának 16 pontot tartalmazó, október 26-i röplapján tűnik fel a 10. helyen a követelés, hogy „a legteljesebb autonómiájú érdekvédelmet biztosítsuk a dolgozó parasztságunk részére".[65] Ennek szó szerinti ismétlődése fordul aztán elő 29-én más megyei és községi (Juta) fórumokon is.[66] Míg a megye pártbizottságának 27-i röplapja ehelyett „Népfront-bizottságok! Gazdakörök! Termelőszövetkezetek!" horizontjára szűkítette a parasztságot illető felhívásait („vessetek", „őrizzétek meg nyugalmatokat" stb.), a Nagyatádi Járási Nemzeti Tanács október 29-i kiáltványa „új választójogi törvény" alapján „többpárt-rendszerű, új országgyűlés megalakítását" kívánta.[67] Minthogy azonban Dunántúlon az érdekvédelem, vagy egyáltalán „a parasztság kulturális és szervezkedési lehetőségeinek biztosítása" (pl. gazdakörökben) jelszavak csak néhány megyei lap október 29–30-i számában kerültek leírásra vagy találtak visszhangra, azt lehet gondolni, hogy somogyi, vagy éppen nagyatádi hangoztatásuk sem igen jelentett többet, mint kisgazdapárti bölcsőjére való illő emlékezést.[68] A Fejér megyei

---

[62] *László Péter:* i. m. 79.

[63] Szabolcs-Szatmári Néplap, 1956. okt. 25. In: 1956 sajtója.

[64] 1956 Nógrád megyei kronológiája és személyi adattára. Salgótarján 116., 279.

[65] *Szántó László:* Az 1956-os forradalom Somogyban. 67.

[66] Uo. 109., 122.

[67] Uo. 77., 103.

[68] Tolna megyei Népújság, 1956. okt. 29., továbbá: Új Fehérvár. 1956. okt. 30. In: 1956 vidéki sajtója. 649., 321.

Enying, ahol október 26-án, 30 fővel párt is alakult, ehhez képest szinte furcsa kivételt képezett.[69]

Valamelyest többet tartalmaztak, és ugyanakkor eredetibbnek tűntek azok a szerveződési követelések, amelyek az ország keleti megyéiben fogalmazódtak meg. Már az MDP Békés megyei bizottsága, ha csak az október 22–23-áról idézett központi párt-előterjesztésre emlékeztető módon is, már 27-én felvette javaslatai sorába „a dolgozó parasztok érdekvédelmi szervezetének" megalakítását, s azt a gazdakörökkel és az olvasókörökkel együtt „a Hazafias Népfront bizottságok hatáskörébe" utalta.[70] A mátészalkai járás Forradalmi Bizottságának 29-i, 30 pontos kiáltványában már nem érződött ilyen megkötés, amikor arra szólított, hogy a „magyar parasztság érdekeinek megfelelő, új mezőgazdasági politikát..., az egyéni parasztság támogatását és érdekképviseletük létrehozását" kell biztosítani.[71] Hajdú-Bihar ennél valamivel továbbment, amikor az MDP megyei lapjában 27-én, 26 pontban közölte a parasztság követeléseit. Olyanok sorolásával, mint a volt „falusi olvasókörök", „népházak és népkönyvtárak" visszaállítása, valamint a „saját választott vezetőkkel" működő „szövetkezeti önkormányzat", tizedik pontként vette fel, hogy „az egyénileg dolgozó parasztoknak gazdasági testületi alapon működő érdekképviseleti szervezetet kell létrehozni".[72] Míg a nádudvari és a balmazújvárosi forradalmi bizottmányok 27-én, illetve 28-án, az előbbi mintájára „olvasóköröket, népházakat, népkönyvtárakat" igényelve követelték a „dolgozó parasztoknak" a „gazdasági testületi alapon működő érdekképviselet", illetve „érdekképviseleti csoportok" megvalósítását, addig a hajdúsámsoni ez utóbbiakat a „Kossuth-kör" visszaállításához kötötte.[73] A tiszagyulai Forradalmi Bizottmány 28-án már, a kormány újjászervezésével együtt a parlamentben követelt „a parasztságnak nagyobb érdekképviseletet".[74] A debreceni Forradalmi Bizottmányhoz csatlakozó Józsa község pedig, a falusi művelődési szervezetek és érdekképviseletek mellett már „új választójogi törvényt" és „legalább 3 párt indulását" is kívánta.[75] A derecskei Forradalmi Bizottmány ugyancsak 27-i, 34 pontos kiáltványában szintén az a felszólítás állott a 4. helyen, hogy „alakítsunk azonnal független munkás- és parasztpártot".[76]

Ha — mint arra utalás történt — volt is arra példa, hogy az utóbbi, határozottabb állásfoglalásoknak egy-egy paraszti párt feléledésének vagy megalakításának bejelentésével adtak nyomatékot, többnyire inkább az volt a jellemző, hogy egyes szervek elnevezésében szerepelt a paraszt jelzőszó, vagy jobb esetben magában a szervezetben is egy-egy ismert agrárpárti személy. Egyes megyékben (Szolnok) „munkás-paraszt tanácsok", másokban meg (Heves) „parasztbizottságok" alakultak, általában azzal a céllal, hogy részt vegyenek a közigazgatási feladatok ellátásában.[77] Az október végén

---

[69] *Vida István:* i. m. 89.

[70] Viharsarok Népe, 1956. okt. 27. In: 1956 vidéki sajtója. 119.

[71] 1956 októbere Szabolcs-Szatmárban. Dokumentumok. Szerk.: Vida István. Nyíregyháza, 1989. 48.

[72] Néplap, 1956. okt. 27. In: *Filep Tibor:* A debreceni forradalom. Debrecen 1990. 1956 október tizenkét napjának kritikája. 68.

[73] 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. Debrecen, 1993. 70.

[74] Uo. 115.

[75] Uo. 71.

[76] Uo. 63.

[77] Népszava, 1956. okt. 29. In: 1956 sajtója.

létrejött különböző tanácsokban, bizottságokban egykori paraszt- vagy kisgazdapárti képviselők is jelentős szerepet játszottak (pl. Berettyóújfalun, Miskolcon, Nyíregyházán stb.)[78] Győrben Szigethy Attila a Dunántúli Nemzeti Tanács elnöki tisztét foglalta el. A kisgazdapárti vezetők közül pedig Kovács Béla és Tildy Zoltán Nagy Imre újjászervezett kormányába is bekerült október végén.

Az északi megyékből ismert megnyilatkozások is meglehetősen széles skálát mutattak. Nógrádban pl. a NEDOSZ Megyei Forradalmi Tanácsa október 27. körül „a mezőgazdasági dolgozók, munkások, szakemberek" „új, valóban érdekvédelmi feladatok megoldását" szolgáló „szabad szakszervezet" fenntartására szólított.[79] Volt olyan községe is a megyének (Nőtincs), ahol már kisgazdapárti alakuló ülést is tartottak.[80] A miskolci rádió pedig utólag (?), 31-én ismertetett egy olyan felhívást, amelyet a Hazafias Népfront 29-én tett volna „a parasztság érdekvédelmi szervének... a Parasztszövetség" kiépítése ügyében.[81]

Ha nem is őrzik források, vagy éppen még nem kerültek azok felszínre, bizonyos, hogy az ország más megyéiben is megfogalmazódtak már október 30. előtt hasonló szerveződési követelések. Főleg abból a szempontból voltak ezek hasonlók, hogy néhány kivételtől eltekintve nem elsősorban a parasztságban amúgy is zajló, vagy éppen megindult folyamatokat, hanem inkább a sajtóban vagy másutt közvetített kívánságokat, szándékokat visszhangozták. Ugyanakkor sokféleségük, a parasztság különböző rétegeinek érdekképviselet megalkotására történő felszólításában bizonyos ellentmondásokat is rejtett, vagy éppen hozott felszínre. Mindezek nemcsak a közelmúlt (1945–56) nehéz tapasztalatai folytán érdemelnek külön is figyelmet, hanem azért is, mert a megtörténtekre emlékeztető problémák csakugyan megjelentek a parasztság október-novemberben megtapasztalt szerveződésében. Feltűntek ezek, különösen ekkor és azután, hogy bejelentették a kötelező termény-beszolgáltatás rendszerének megszüntetését és a többpártrendszer legalizálását.

Mindezekről utólag meglehetősen eltérő megítélések rögzültek. A mintegy hónappal később készült egyik visszatekintő jelentés, amikor a falusi helyzetet úgy jellemezte, hogy ott „nagyobb rend és nyugalom van, mint Budapesten és az ország többi nagy városaiban", azt egyszerűen onnan eredeztette, hogy „általában elégedettek a beadás eltörlése, a tagosítások megszüntetése és az erőszakos tsz-szervezés felszámolása miatt".[82] Két héttel később egy következő központi javaslat viszont olyan „zászlóbontásnak" nevezte az október 30-án engedélyezett Kisgazdapárt égisze alatt megalakult Parasztszövetséget, amelynek sikerült „szinte napok alatt az egész országra kiterjedő mozgalmat létrehozni".[83] Emez állítás hitelével kapcsolatban nyomban feltűnik, hogy a Parasztszövetség indulását bejelentő Kiss Sándor, aki egyébként, mint évtizeddel korábban is, október 30. után is az újjáalakult Kisgazdapárt vezetőségéhez tartozott, bár „mint a forradalom egyik politikai vezetője" emlékezett írásában

[78] *Benkő Péter:* i. m. 125–133.

[79] 1956 plakátjai és röplapjai. 461.

[80] 1956 Nógrád megyei kronológiája és személyi adattára. 231.

[81] A forradalom hangja. 309–310.

[82] MOL 288. f. 28/1. ő. e. MSZMP központ Falusi Osztály tájékoztató jelentése a mezőgazdaság helyzetéről. 1956. nov. 27.

[83] MOL MSZMP MGO. I/3/4. MSZMP központ Falusi Osztály javaslata a Szervező Bizottságnak a Magyar Parasztok Érdekvédelmi szövetségének létrehozására, 1956. dec. 6.

vissza, mégis alig, szinte semmit sem írt e szövetség és a paraszti érdekvédelmi képviselet október 30. utáni újjáéledéséről.[84] Némely történeti áttekintések sem igen vesztegetnek rá szót, hanem inkább úgy tartják, hogy ama napok a falvakban a forradalom afféle „konszolidációját" jelezték.[85]

Mivel a híradás jellege időközben bizonyos átalakuláson ment keresztül (pl. a megyék, a vidék sajtóját és rádióját a felkelés nyomán létrejött új szervezetek vették át), meglehetős hűséggel tükröződött mind a kötelező termény-beszolgáltatási rendszer eltörlésének jelentősége, paraszti fogadtatása, mind Nagy Imre kormánya és a parasztság kedvező irányban alakuló viszonya. Mindennek nemcsak azért volt nagy jelentősége, mert intézkedései az egész parasztságot érintették, hanem azért is, mert az október 30-ig abban a hitben, illetve olyan fenntartásokkal élt, hogy az új kormányzat sem teszi meg a leginkább várt, szükséges lépéseket. A csalódottság bizonyos formákban addig ki is fejeződött.[86] Ehhez alapul is szolgált a legilletékesebb kormányzati fórumoknak (pl. a Begyűjtési Minisztérium október 25-i aktívaülése) az a nyilvánosságra hozott álláspontja, hogy „helytelen és túlzás lenne, ha minden begyűjtés megszüntetését követelnénk... A mai helyzet ezt még nem teszi lehetővé."[87] Az ugyan nem vált ismertté, hogy Nagy Imrének a kormány október 30-i ülésén is még szintén az volt a véleménye, hogy „korai lenne... erről dönteni", a beszolgáltatást „lehet részlegesen is megszüntetni" és nem tartja helyesnek erről kommünikét kiadni. Az új begyűjtési miniszter, Gyenes Antal, valamint Erdei Ferenc és részben Tildy Zoltán is azonban sürgették a gyors cselekvést. Gyenes okkal adta elő információit és javaslatait arról, „hogy néhány helyen, forradalmi módon elégették a begyűjtési nyilvántartásokat", ezért nincs más megoldás, mint hogy „elébe menjünk a hangulatnak, élére álljunk az eseményeknek, adjunk olyant, ami a parasztság számára feltétlen kedvező".[88]

Bár a begyűjtési miniszternek ily előzmények után tett aznapi rádió-, illetve másnapi sajtónyilatkozata a kötelező termény-beszolgáltatás eltörléséről, akkor közvetlenebbül csak az állatvágások engedélyhez kötésének és a vetésterület előírásának megszüntetését foglalta még magában, általa így is alapvető paraszti érdekek jutottak érvényesüléshez.[89] Mindez óhatatlanul azzal járt, hogy a külön paraszti érdekvédelem képviseletének megszervezésére irányuló törekvések jórészt devalválódtak és nem gyakoroltak feltűnőbb vonzást a parasztságra. A korábbinál hitelesebb hírközlésből szintén hasonló olvasható, hallható ki. Nem szólva a falvak, a közös vagy állami gazdaságok szak- és pártvezetésében zajló, többnyire tényleges, de sokszor a folytonosságot megőrző kompromisszumos, nemegyszer pedig csupán névleges változások folytatódásáról, a további fejleményeket főleg az őszi munkák felé fordulás, a rend, a törvényesség lehetőségek szerinti betartása, vagy éppenséggel annak óhajtása jellemezte.

---

[84] *Kiss Sándor:* i. m. 86–88.

[85] Magyar Bálint és Rainer M. János 53. jegyzetben említett előadásai.

[86] L. erről pl. Egy francia diplomata a forradalomban. G. Turbet Delof naplója. Budapest, 1996. 51.

[87] Szabolcs-Szatmári Néplap, 1956. okt. 25. In: 1956 sajtója.

[88] *Vida István – Vörös Vince:* Független Kisgazdapárt 1956-ban. Dokumentumok. Kézirat. Budapest, 1993. Jegyzőkönyv a Nemzeti Kormány első üléséről. Budapest, 1956. okt. 29.

[89] Magyar Függetlenség, 1956. okt. 31. In: 1956 sajtója.

Még olyan, a tsz-ek feloszlatásában elöljáró megyében is, mint Somogy, egyre nagyobb hangsúlyt kapott az eljárások törvényessége, a szabálytalanságok elkerülése, megtoldva azzal — mint a Szabad Somogy november 2-i számában olvasható —, hogy „a sztrájkkal ma már magunkat gyengítjük... a magunk közül választott küldöttek is üzenik, kezdjük meg a munkát".[90] Nemkülönben Zalában is volt olyan helység (pl. Becsvölgye), ahol a Forradalmi Tanács nemcsak leltárt készíttetett a titkos szavazással történő feloszlatáshoz, de más ügyekben is megvárni javasolta „a legfőbb rendelkezéseket".[91] A debreceni Forradalmi Bizottmány november 2-i kiáltványában is fő helyen állott a felszólítás, hogy a falu népe „végezze további vetési és a még hátralévő betakarítási munkáját".[92] S éppen úgy, mint Zalában, Hajdú megyében is elhangzottak felhívások (pl. Hajdúszovátán) a tsz-ek vezetőihez az alapszabály betartásáról, mert „minden más osztás törvénytelen és államellenes".[93] Egy a Szabolcs-Szatmár Népe november 2-i számában közzétett, a Megyei Nemzeti Bizottság által jegyzett felhívás nemcsak az őszi munkák elvégzésére, de a szövetkezeti tulajdon „sérthetetlenségére" is figyelmeztetett.[94] Szántásról, vetésről sugárzott híreket a Kossuth Rádió is november e napjaiban.[95] Egy hónap múltán 70% lett az október 23. előtti 18%-nyi bevetett terület, és egyidejű jelentés szerint bizonyos növény- és állatféleségekből (pl. hízott sertésből) kereslet helyett kínálat állt elő a piacon.[96]

Minthogy a többpárt-rendszernek a kötelező termény-beszolgáltatás eltörlésével szinte egyidejű legalizálása még kevésbé jelentett euforikus élményt a parasztság számára, a parasztpárti, főleg a kisgazdapárti vezető körökben táplált várakozások a falusi érdekképviselet megszervezésével kapcsolatban nem teljesülhettek sem a remélt mértékben, sem a kívánt formában vagy keretben. Kiss Sándornak, a Parasztszövetség igazgatójának a többpárt-rendszer legalizálását követő napon tett rádió-nyilatkozata már magában sem annyira a várakozás, hanem inkább az ez irányú politika monopolizálására irányuló nyílt törekvés kifejezése volt. Abból az egyszerűsítésből kiindulva, hogy „tíz év után mindenki szegényparaszttá vált ebben az országban", „ellenségnek", „árulónak" nevezte azt, „aki a parasztságot fel akarja darabolni sok vagy akárcsak két pártra, szervezetre". Ilyképpen a lehetséges program ismertetését helyettesítő felszólítás, hogy a parasztok egy „nagy történelmi pártot" és „egy nagy, egységes társadalmi, érdekvédelmi és gazdasági szervezetet..., a mi szakszervezetünket, a Magyar Parasztszövetséget" építsék fel, éppen úgy kétséges hatásúnak tűnt, mint annak bejelentése, hogy a Kisgazda- és a Parasztpárt közti „tárgyalások megindultak a két párt egészen közeli egyesítésére".[97]

Ha hallatszottak is hasonló kizárólagosságot valló megnyilatkozások, országosan inkább az volt a jellemző, hogy a paraszti érdekképviselet szervezésének ügyét nem feltétlen a parasztegységhez, vagy egyetlen agrárpárthoz, a Kisgazdapárthoz tartozó Parasztszövetséghez kapcsolták. A Paraszttanácsok Ideiglenes Szervezőbizottsága

---

[90] *Szántó László:* i. m. 141., 158., 176., 183.
[91] '56 Zalában. 194.
[92] In: *Filep Tibor:* i. m. Debreceni Hírlap, 1956. nov. 2.
[93] 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. 183.
[94] Szabolcs-Szatmár Népe, 1956. nov. 2. In: 1956 Szabolcs-Szatmárban.
[95] A forradalom hangja. 400.
[96] Fontosabb adatok az 1956. október-decemberi időszakról. 13., 24.
[97] A forradalom hangja. 279. L. még Magyar Nemzet, 1956. nov. 2. In: 1956 sajtója.

által terjesztett röplap ugyan az érdekvédelem tartalmi kérdéseire és arra koncentrált, hogy az „eddig elért eredmények... a falvakban és a tanyákon élő parasztok számára valósággá váljanak", még csak említést sem tett a Kisgazdapártról és a Parasztszövetségről.[98] Nemkülönben, amikor a Borsod Megyei Munkástanács miskolci rádiójában október 31-én felvetették a kérdést, hogy „milyen legyen a parasztság érdekvédelmi szerve", csupán annyiban esett szó az előbbiekről, hogy az „a Parasztszövetség felépítését vegye alapul", de „az újjászervezett munkásszervezetekhez hasonlóan ugyanolyan jogkörrel ruházzák fel".[99] Ez a Hazafias Népfront megyei elnöksége által jegyzett program azért is figyelmet érdemel, mert külön számolt a tsz-ek és az egyénileg gazdálkodó parasztok érdekeivel. Míg előbbiek megmaradását a „termelési mérlegtől" tette függővé, és feloszlatás esetén is azt ajánlotta, hogy az „csak a fokozatosság elvével mehet végbe... őszi vetésektől a kitavaszodásig", utóbbiak számára a tagosításoktól háborítatlan „belterjes gazdálkodás", a kilépőknek „hosszú lejáratú hitel" biztosítását, általában pedig azt várta el, hogy a gépállomások „géphasználati szövetkezetekké és gépjavító állomásokká alakuljanak át". Ugyanakkor fontosnak tartotta a falu művelődését szolgáló „olvasó- és gazdakörök", valamint a „földműves iskolák" visszaállítását.

Folytatható még a jelentősebb megnyilatkozások sorolása olyanokkal, mint pl. a 8 éve elhallgattatott s október végén újjáalakult Mezőgazdasági Szakemberek Országos Szövetsége intézőbizottságának a rádióhoz eljuttatott, majd a sajtóban is közölt kiáltványa. Ebben sem állt kevesebb, mint hogy „a parasztság részére önálló érdekképviseletet, minden faluban gazdakört kell létesíteni. Sürgősen meg kell szervezni a falu fiai részére az alsófokú mezőgazdasági oktatást."[100] Persze az sem állott benne, hogy miféle párthoz vagy szövetséghez kellene majd mindezt kapcsolni. Még ennél is tömörebb a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának követeléseit vállaló, annak az ideiglenes bizottságnak az állásfoglalása, amelyet az Agrártudományi Egyetem tanárai, hallgatói és dolgozói alakítottak ki október 31-én. Ez elsősorban Nagy Imre kormányához fordult bizalommal, és attól várta, hogy garantálja „a mezőgazdasági termelés szabadságát és biztonságát, az egyéni termelés és az önkéntesség elvén alapuló termelő és értékesítő szövetkezetek megszervezése és támogatása révén".[101]

További folytatásként legföljebb még azt érdemes szemléltetni, hogy az országnak a nyugati határától a keletiig feltűntek olyan állásfoglalások, amelyek szerint az előbbiekhez hasonló indítékokból nemcsak hogy meghatározott paraszti párthoz vagy a Parasztszövetséghez nem kapcsolhatók az iménti követelések, de a viszálykodást elkerülendő, „nem tartják időszerűnek" az elvben elfogadott többpártrendszer realizálását sem. Ezt juttatták együttesen kifejezésre október 30-án a két paraszti párt és a Szociáldemokrata Párt soproni vezetői, kérve a többpárt-rendszert elvben szintén támogató győri Dunántúli Nemzeti Tanácsot is álláspontjuk elfogadására és közzétételére.[102] Hajdú-Biharból szintén jeleztek olyan esetet, amikor egy-egy járás (pl.

---

[98] 1956 plakátjai és röplapjai. 168.

[99] A forradalom hangja. 309–310.

[100] Uo. 289. L. még: Népszabadság, 1956. nov. 2. In: 1956 sajtója.

[101] Uo. 299–300.

[102] Győr-Sopron Megyei Hírlap, 1956. nov. 1., valamint Soproni Napló, 1956. nov. 3. In: 1956 vidéki sajtója. 374–377.

Derecske) Forradalmi Bizottmánya emelt szót a többpártrendszer ellen, „mert az az erők szétforgácsolását jelentené".[103]

Egyáltalán nem véletlen, hogy a fővárosban is hangot kaptak a pártharcok visszafogására irányuló hasonló vélemények, és részben ezért is melengettek mind a két agrárpárt vezetésében olyan tervet, hogy járási szint alatt nem folytatnak pártpolitikai szervezést.[104] Mindez azonban az egyes helységekben nem annyira valamiféle közös paraszti érdekképviseletek, hanem legföljebb a Parasztszövetség ideiglenes megalakításával járt.[105] Persze aztán, ezzel együtt vagy ettől függetlenül, a különböző késleltető intenciók mellett vagy azok ellenére, helyileg szerveződtek, főleg az ország észak-keleti megyéiben, de a fővárosban és másutt is kisgazda- és parasztpártok.[106] A Független Kisgazdapárt központja egyébként már kezdettől támogatta pénzügyileg is a Magyar Parasztszövetség tevékenységének újraindítását.[107] Hozzá kell tenni, mindez legitim volt már csak azért is, mert a párt első embere, Kovács Béla, aki október 31-én kimondta, hogy „a régi világról... ne álmodjon senki", mert „a grófok, bankárok és kapitalisták világa végérvényesen lejárt", maga is Pécsett és Budapesten egyaránt azt vallotta, hogy „vissza kell állítani a régi Parasztszövetséget".[108] De a Petőfi Parasztpárt újjáalakult vezetésében is elhangzott — és többen aszerint is cselekedtek —, hogy a „Magyar Parasztszövetség mellé állnak".[109]

Ilyképpen — és természetesen az idő rövidsége miatt is — valójában nem kerülhetett sorra a két agrárpárt közelítésének, illetve egyesítésének sem igazán a lehetősége, sem ennek ellenkezője. Viszont felszínre kerültek azok az ellentétek is, amelyek e pártok felbomlasztásához, feladásához, illetve a mindezt elősegítő és a Rákosi-rendszerbe betagozódó, abban vezető helyet vállaló személyekhez vagy csoportokhoz kapcsolódtak.[110] Ezek számára sem az újjáalakult Kisgazdapártban, sem a Petőfi Parasztpártban nemigen volt bocsánat.

Mindazonáltal a parasztság egy részének az ismét nehezen szervezhető érdekvédelmi képviselethez való ellentmondásos viszonyában, a korábban vázoltak mellett kibontakozni látszott egy olyan jelenség, illetve folyamat, amely mind a tsz-ekkel és a tsz-esítéssel szembeni érdekérvényesítési gyakorlathoz, mind az új szerveződéshez képest akár különösnek is tekinthető. Volt ugyanis egy olyan része a parasztságnak, amely önnön érdekeinek védelmét a tsz-i keretek megőrzésében látta biztosítottnak. Nem véletlenül történtek utalások egyes tsz-i közösségekre, amelyek a rendre hivatkozva őrizték és védték a közös vagyont, valamint a törvényesség betartásához kötötték a kilépést, vagy éppen a feloszlást. De hivatkozni lehet olyanokra is, amelyek — mint pl. a rajkai (Győr-Sopron m.) — arról adtak hírt a rádióban, hogy bár megértik azokat, „akik kényszerrel léptek a közös gazdálkodás útjára és most elhagyták a szövetke-

[103] *Valuch Tibor:* Adalékok az 1956-os forradalom Hajdú-Bihar megyei utóvédharcainak történetéhez. In: '56 A vidék forradalma. 80.

[104] *Csicskó Mária – Körösényi András:* i. m. 126.

[105] Uő. 126–127. L. még *Benkő Péter:* i. m. 132.

[106] L. erről részletesebben: *Vida István:* i. m. 85., 89., valamint *Benkő Péter:* i. m. 130.

[107] L. *Vida István:* i. m. 80.

[108] A forradalom hangja. 295.

[109] Új Magyarország, 1956. nov. 2. In: 1956 sajtója. L. még *Csicskó Mária – Körösényi András:* i. m. 126.

[110] *Csicskó Mária – Körösényi András:* i. m. 124., valamint *Vida István:* i. m. 71–72.

zeteket", mivel azonban őket „nem kényszerítették", „elhatározták, hogy továbbra is közösen gazdálkodnak".[111] Az egyidejű híradások és utólagos tájékoztató jelentések szintén arról számoltak be, hogy „sok helyen a tsz-ek őrséget szerveztek a közös vagyon védelmére vagy állatokat... a szövetkezet tagjai lakásukon őrizték meg".[112] „Azért, hogy az állatállományt megvédjék, egyes tsz-ekből a bizonytalanabb időben hazavitték és most visszahozták" – jelentették Fejér megyéből is.[113] Ha hetekkel később is, amikor még folytatódott a feloszlás és a közös vagyon széthordása (pl. Csongrád és Tolna megyében is), előfordult, hogy a „vagyon megvédése érdekében" eljártak, hogy a „szövetkezeti tagok visszakapják vadászfegyvereiket őrség felállítására", illetve a vezetők is szorgalmazták, hogy a „tsz-i tagoknak adják vissza a vadászpuskát".[114]

Valójában ilyen és hasonló esetekre hivatkozva ismételgette később a Kádár-vezetés, hogy a parasztságból „a többség kitartott a szocializmus, a népi hatalom mellett", hogy „különösen a tsz-parasztok" mutattak „sok helyen ellenállást" a reakcióval szemben, és vonta le a túlzó következtetést, hogy „a mezőgazdaság szocialista formái a parasztság körében kitéphetetlen gyökereket eresztettek".[115]

A túlzásokat kerülendő azonban közelebb juttat a valósághoz a tsz-ek mellett kitartók szociális múltjának, lehetőségeinek számbavétele, amely egyszersmind magyarázatot nyújt külön érdekvédelmük adott szövetkezeti kereteinek támogatását célzó központi állásfoglalásokra, intézkedésekre való ráutaltságukra is. Nos, a különböző utólagos jelentésekből szinte kizárólag az derül ki, hogy „a szövetkezetekhez való ragaszkodás legnagyobb az agrárproletárok és a kisföldűek részéről".[116] Egy a községek sokaságában 1957 elején megejtett hangulattanulmányozás, amikor sorrendileg, nem kis túlzással, elsőként utalt a tsz-ek október 23. utáni „szétverésére", okkal állapította meg, hogy újjászerveződésük „elsősorban az agrárproletárok és kisparasztok kezdeményezésére" indult meg.[117] „A megmaradt szövetkezetek főleg szegényparasztokból, újgazdákból, törpebirtokosokból állnak" – olvasható a pártközpont Falusi Osztályának a mezőgazdaság helyzetéről készült, 1957. januári összefoglaló jelentésében is.[118] Egyébként ezeknek a hitelét egzakt módon is megerősítik az akkori statisztikai felvételek, amelyekből kitűnik, hogy a korábbiakhoz képest jelentősen megnőtt a 7 kat. holdon aluli területtel és még inkább a föld nélkül belépett és szövetkezetben maradt tagok számaránya, mely egyszersmind azt is jelentette, hogy a tagság nagyobb részt valójában a szövetkezeteknek átadott tartalékterületeken gaz-

---

[111] A forradalom hangja. 152.

[112] MOL 288. f. 28/1. ő. e. MSZMP központ Falusi Osztály jelentése a mezőgazdaság helyzetéről. 1956. nov. 27.

[113] MOL 288. f. 28/6. ő. e. Megyei kormányösszekötők részére összehívott központi értekezlet, 1956. nov. 24.

[114] Uo.

[115] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Kossuth, 1964. 31., 61., 95.

[116] MOL 288. f. 28/1. ő. e. MSZMP központ Falusi Osztály feljegyzése a tsz-ek helyzetéről. 1957. jan. 10.

[117] Uo. Falusi Osztály négy (Csongrád, Hajdú, Bács, Somogy) megyében végzett hangulattanulmányozásáról jelentés (kelt. nélk.) 1957 elejéről.

[118] Uo. Falusi Osztály jelentése a mezőgazdaság helyzetéről. 1957. jan. 26.

dálkodott.[119] Tovább bonyolította és ezek számára külön is bizonytalanná tette a helyzetet a földreformos juttatások telekkönyvvezetésének gyakori elmaradása (különösen, ha azok német és egyéb telepítésekhez kapcsolódtak), és nem utolsósorban a gazdagparasztoktól elvett, vagy mások által is kényszerűen „felajánlott" tsz-i használatú földek sorsának kérdésessé válása.[120]

Előbbiektől nem függetlenül aztán az történt, hogy „erős tsz-eket oszlattak fel sokszor, mert a ... tiszta vagyon csábította" az érdekelteket.[121] Így „a vezetők és azok köre jogtalanul sokat kapott, az agrárproletárokat pedig sok helyütt kisemmizték".[122] A felsorolt okokból eredő bizonytalanságok és a különböző félelmek végsőleg abban összegződtek a szegényebbekből verbuválódott tagokban, hogy érezték, tudták: „a szövetkezet felbomlása számukra ismét a napszámos vagy részmunkát, esetleg [a] munkanélküliséget jelenti".[123] Nem véletlen tehát, ha e rétegek, vagy legalábbis azokból a többség számára a termelőszövetkezeti keretek megtartása vagy visszaállítása, különösen az akkor kibontakozó ígéretes változásokkal együtt, egyszersmind érdekvédelmük biztosítását is jelentette.

Ezért is várták és követelték a kormányzat fokozott figyelmét és támogatását, mely a kritikus napokban, hetekben óhatatlanul megcsappant. Aligha kétséges, hogy az 1956 végétől készülő új agrárprogram prioritásait ezek a körülmények is befolyásolták. „Nagyobb szolidaritást várnak a tsz-ek dolgozói a kormány részéről" azért, mert „a szabad földvásárlás címén még együtt maradó tsz-ek földjeit is igyekeznek a szabad vásárlásra hivatkozással elvenni."[124] Hasonló és más elvárások, követelések többször is megfogalmazódtak akkortájt az érintettek részéről. Nem elég az „elkövetett hibák orvoslása" — olvasható a készülő programhoz írott „észrevételekben" —, ha a vezetés „nem foglal állást határozottan a mezőgazdaság szocialista útja mellett".[125] Nem véletlen tehát, hogy míg egy december 5-i központi határozatban úgy tervezték segíteni „a mezőgazdasági termelés erőteljes fellendítését", hogy azt sorrendileg „az egyéni paraszti gazdaságokban és a mezőgazdaság szocialista szektorában" tartották fontosnak, 1957 februárjában az „időszerű kérdésekről és feladatokról" már úgy határoztak, hogy „a mezőgazdasági termelés főleg szocialista fejlesztésének elősegítésére... nyújtsanak kellő támogatást... a termelőszövetkezeteknek, hogy gazdaságaikat fejleszthessék és gazdaságossá tehessék".[126]

Egyáltalán nem véletlen az sem, aminthogy a tagok kilépésének, majd a szövetkezetek felbomlásának tömegessé válása, együtt az egyéb könnyítések kivívásával, nem vezethetett valamiféle egységes paraszti érdekvédelmi képviselet megszervezéséhez, hanem inkább mellőzhetőnek láttatta azt, úgy teljesen más okból, nem te-

[119] Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1960. KSH. Budapest, 1961. 252–253.

[120] L. ilyen esetekkel kapcsolatban: MOL 288. f. 28/1. ő. e. Baranya, Somogy, Tolna megyék pártvezetőinek segítségkérelme a központhoz. 1956. nov. 22.

[121] Uo. Megyei MSZMP mezőgazdasági titkárok értekezletének jkve. 1957. jan. 29.

[122] MOL 288. f. 28/1. ő. e. MSZMP központ Falusi Osztály feljegyzése a tsz-ek helyzetéről. 1957. jan. 10.

[123] Uo.

[124] MOL 288. f. 28/1. ő. e. Baranya, Somogy, Tolna megyék pártvezetőinek segítségkérelme a központhoz. 1956. nov. 22.

[125] MOL 288. f. 28/6. ő. e. Észrevételek a kormány mezőgazdasági programtervezetéhez. 1956. dec. 8.

[126] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. 23., 35.

remtődhetett ilyen a megmaradt vagy újjászerveződő szövetkezeti tagság követeléseiből sem. Még ha a két paraszti párt szervezeteinek kiterjedtsége valamelyest enged is következtetni a Parasztszövetség egyes területeken való megjelenésére, számszerűen azonban aligha mutatható ki az érdekképviselet tömegessége. Utóbbi esetében pedig leginkább a szövetkezeti tagság megcsappant parcialitása jelzi az alacsony arányt. De jelzi egyszersmind azt is, hogy utóbbi messze nem lehetett kiindulása, hanem csak legföljebb egyik sajátos része annak az érdekvédelmi képviseletnek, amelyben már nem egyszerűen eltérő paraszti rétegek, de sokban különböző, sőt nem egy esetben ellentétes érdekű szektorok sorolódnak egymás mellé vagy egymással szembe.

Az azonban bizonyos, hogy mind a paraszti érdekképviselet szervezésének különböző pártokhoz (így az MSZMP-hez is) tartozó hangadói, mind annak a Kádár János köréhez tartozó ellenzői jól látták, hogy a paraszti érdekképviselet megszervezése nagyon is a kezdeteknél tart, és messze van a megoldástól. Mi sem jellemezte jobban e helyzetet, mint a megyei kormányösszekötők november 24-i országos értekezlete, amelyen szinte minden fontos kérdés felszínre került, de nem esett szó a parasztság ilyen jellegű tömörüléséről, illetve a hozzá kialakítandó viszonyról.[127] Nemkülönben csak általánosságban tud a krónika a Parasztpárt viszonylatában is arról, hogy csupán létrehozni akartak „pártoktól független paraszti érdekvédelmi szervezeteket".[128] Viszont későbbről dokumentált, hogy nemcsak kisgazdapárti, de parasztpárti vezetőktől is származott olyan tervezet, amely a hiányt pótlandó, a Parasztszövetség, az érdekképviselet szervezésének szabadságát is szorgalmazta.[129]

Az MSZMP központ Falusi Osztályának e tárgyban készült december eleji javaslatából is kiderül, hogy éppen mert nem folytatódott akkor már a Parasztszövetség szervezése, szükségesnek tartották a „MEDOSZ megtartása mellett más érdekképviseleti szerveket létrehozni". Méghozzá olyant — folytatódott a javaslat —, amely „csak kis mértékben" támaszkodna a Parasztszövetségre, viszont annál inkább a hajdani UFOSZ-ra és FÉKOSZ-ra, illetve azok egykori vezetőire.[130] Egyébként a Magyar Parasztok Érdekvédelmi Szövetségének megalkotására vonatkozó terv tág kereteire utalnak annak olyan célkitűzései, mint a rész- és közösségi érdekek összhangjára való törekvés; a gazdálkodási formák szabad megválasztásának biztosítása; a gazdaságfejlesztés, az elosztás, a külkapcsolatok, a szakmai képzés segítése stb. Tagjaivá mindenekelőtt a dolgozó parasztokat és nem a gazdagokat (kizsákmányolókat) fogadná olyképpen, hogy azokat minimális létszámú központi országos és megyei funkcionárius vezetésével szervezné, és informatív hetilapot juttatna kezükbe.[131]

Ezt az MSZMP Szervező Bizottsága elé került javaslatot azonban hiába követte egy december 23-i keltezéssel ellátott másik tervezet, amelyet a Magyar Parasztszövetség nevében juttattak Kádár János kezébe.[132] Nehéz eldönteni, hogy ez valóban

---

[127] MOL 288. f. 28/6. ő. e. Megyei kormányösszekötők részére összehívott központi értekezlet, 1956. nov. 24.

[128] *Benkő Péter:* i. m. 132.

[129] *Csicskó Mária – Körösényi András:* i. m. 33. L. még: A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról. 1956-os Intézet. Budapest, 1996. 28–29.

[130] MOL 288. f. 6/5. ő. e. Javaslat a Szervező Bizottságnak a Magyar Parasztok Érdekvédelmi Szövetsége létrehozására (aláíró: Keserű János). 1956. dec. 6.

[131] Ua.

[132] *Vida István – Vörös Vince:* i. m. Magyar Parasztszövetség feljegyzése. (Aláírás és kelt. nélkül.) Továbbá utalás arra, hogy ez több ülés eredményeként készült. BM. Központi Irattár V-150 003/5.

egy, a kommunisták volt parasztpárti és kisgazdapárti társutasaira számító, kollaboráló parasztszövetség újjáélesztésének tervéből fogant-e? Az azonban bizonyos, hogy döntő jelentőségű volt e szervezet és vele a paraszti érdekképviselet sorsa szempontjából.[133] S aligha azért, mert Kádár János és szűkebb köre sok hasonlóságot fedezett volna fel a központ Falusi Osztálya által készített javaslatának és utóbbinak a koncepciója között. S Fehér Lajos hiába pertraktálta az előbbit Parasztszövetség elnevezés helyett akár „Földműves Szövetség" vagy „Magyar Parasztság Demokratikus Szövetsége" néven az MSZMP IKB 1956. december 28-án tartott ülésén úgy, mint a parasztsággal hiányzó tömegkapcsolat megteremtésének és az „ellenforradalom" kivédésének garanciáját, ha egyszer ellenzői a párt- és államérdek, a munkásérdek csonkítását, veszélyeztetését látták benne. Márpedig a vezetésben az utóbbiak alkották a többséget, s alig akadtak néhányan, akik a parasztpolitika tisztázatlanságára vagy félmegoldások (olvasókörök, gazdakörök stb.) lehetőségére hivatkozva támogattak volna valamiféle halogató kompromisszumot. Az ellenző többség érvei között pedig olyanok sorolódtak, mint a kérdéses szövetség „demokratikus kézben" tarthatóságának kétségbevonása és az attól való óvás, hogy az „ellenforradalom" „városokban a forradalmi bizottságokon, falun pedig a ... parasztszövetségeken keresztül vegye kézbe a hatalmat", melyet csak a párt, a kormány és a tanácsok vezető szerepének preferálásával lehet megakadályozni. Kádár János abban összegezte a véleményét, hogy mivel a községeknek csupán 42%-ában alakult meg a párt, a tervezett szövetség „nem kisebb veszély, mint ellenforradalmi veszély", amely „a munkás-paraszt szövetséget szétszakítja, és ha ezt szétszakítja, nincs népi demokrácia Magyarországon". Közbeszólás-szerűen is szükségesnek tartotta ugyanezt megismételni: a tervezett szövetség „ellenforradalmi szervezet lehet a munkásosztállyal szembenálló érdekképviselet is". A végső határozat tehát nem lehetett kétséges. „A KB a vita alapján elutasította az új paraszti tömegszervezet... létrehozására vonatkozó javaslatot, annak létrehozását nem tartja időszerűnek." Olyan szervezet kell — olvasható a jegyzőkönyv utolsó sorában, „mely világos szocialista programmal rendelkezik, és szervezetileg biztosítani lehet a párt eszmei-politikai vezetését."[134]

Az IKB vitájánál és határozatánál aligha lenne szellemtelenebb végső összegzésként azt az egyszerűsítést leírni, hogy a parasztság sokszor dicsérőleg idézett 1956. október-novemberi magatartásáért, ha azt nem is lehet némely forradalmak története kapcsán leírt „rendpártiságnak" nevezni, a szerveződés lehetőségét illetően korlátozást vagy éppenséggel büntetést kapott jutalomként.[135] E politika groteszkségét ábrázolandó, mégis még annak jelzése is ide kívánkozik, hogy miként mindez ellenére újra, meg újra felmerült a paraszti szerveződés igénye, akként ismétlődtek meg együtt a hangzatos elismerés és a szigorú tilalmazás szentenciái. Így pl. 1957. januárjában központi javaslat készült „a mezőgazdasági érdekképviseleti szervek (szövetkezetek, társulások, egyesületek és társadalmi szerv) feladatairól".[136] Sőt a pártközpont Ag-

[133] L. erről: *Csicskó Mária – Körösényi András:* i. m. 133.

[134] MOL 288. f. 4/4. ő. e. MSZMP KB. 1956. dec. 28-i ülésének jkve. L. még rövidebb változatát: A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületének jkvei. I. k. 1956. nov. 11. 1957. jan. 14. Budapest, 1993. Sorozat szerk.: Balogh Sándor.

[135] Utalás *Karl Marx:* Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájára.

[136] MOL 288. f. 28/6. ő. e. Javaslat a mezőgazdasági érdekképviseleti és társadalmi szervek... feladataira a mezőgazdaság fejlesztésében. 1957. jan. 11.

rárpolitikai Bizottságának 1957. májusi ülésén követelés-szerűen elhangzott, hogy legyen „paraszti érdekképviseleti szervezet", mert „a mai helyzetet... az jellemzi, hogy az apparátus uralkodik, tehát nem annak, hanem választott szervnek kell uralkodnia".[137] Aztán egyéb híján, a tilalmazás ellenére a MEDOSZ kezdett ellátni a mezőgazdasági munkások körén kívül is érdekvédelmi képviseleti teendőket.[138] A helyzetet jól jellemezte, hogy felmerült az a kívánság is (Hajdú m.), „hogy jó lenne egy parasztpárt, mert az MSZMP..., mint neve is bizonyítja, a munkások pártja".[139] Ugyanakkor a kádári tilalmazás odáig ment, hogy még a tsz-ekre is kimondta, miszerint „az nem helyes, hogy olyan megyei központokat hoznak létre, ami (sic!) addig nem is volt" – s így folytatta: „A tanácsok hatáskörét kell növelni..., államnál legyen a döntés joga".[140] Persze ezek után sem hiányozhattak az elismerő sztereotípiák a parasztságnak „a munkásosztály tartalékaként" való fellépéséről, amelyről Kádár János ismételten úgy tartotta, hogy „lényegében ez döntötte el a hatalomért folytatott harcot, és természetesen a „szocialista formáknak" a „parasztság körében kitéphetetlen gyökereiről".[141]

Sem a tiltó és korlátozó, sem az elismerő szentenciák ismételgetése nem helyettesíthette, nem pótolhatta hangoztatóik értő és megértő parasztpolitikájának elégtelenségét. Az 1957. évi emlékezetes „agrártézisek", amelyek csupán „állami irányítás" mellett és a „megyei tanács szakfelügyelete alatt" ígértek „különféle termelői és tenyésztői szakegyesületeket" és azok a további lépések, amelyek során „a gazda- és olvasókörök, területi klubok... népfront keretében és irányítása alatti működéséről" határoztak, hosszú időre kétségtelenné tették, hogy olyan igazi agrárérdek-képviselet egyhamar nem jöhet létre, amely a parasztságnak — lett légyen az egyéni vagy szövetkezeti — valóban védelmet nyújtana.

[137] MOL MSZMP Mg. O. XI-XII. f. 57/43. ő. e. Agrárpolitikai Bizottság vitájának jkve. 1957. aug. 1.

[138] MOL 288. f. 5/25. ő. e. *Fehér Lajos:* A mezőgazdaság továbbfejlesztésének útja c. előadásának megvitatása a PB-ban. 1957. máj. 14.

[139] MOL 288. f. 28/1. ő. e. MSZMP központ Falusi Osztály négy megyében végzett hangulatanulmányozásáról jelentés (kelt. nélk.) 1957 elejéről.

[140] MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jkvei. II. k. 1957. jan. 25. – ápr. 2. Intera Rt. 1993. IIB 1957. márc. 12-i ülésének jkve. 306.

[141] MOL 388. f. 4/16. ő. e. MSZMP KB. 1958. ápr. 25-i ülésének jkve.

Ruff Mihály

A HIVATALOS MAGYARORSZÁG NYUGATNÉMET POLITIKAI KAPCSOLATAIRÓL (1956–1958)

A magyar külpolitika az 1954. évi négyhatalmi tárgyalások előtt alig foglalkozott a magyar–NSZK relációval.[1] A nemzetközi feszültség enyhülésével a magyar diplomácia mozgástere is bővült, különösen Magyarországnak az Egyesült Nemzetek Szervezetébe történt felvételével. 1955-ig a magyar–NSZK kapcsolat az árucsere-forgalommal, a külkereskedelemmel összefüggő mindennapi ügymenet intézésére korlátozódott. Megállapítható, hogy nem volt a magyar kormánynak önálló koncepciója „a német kérdéssel" kapcsolatban. Eddig nem tisztázódhatott a magyar diplomácia számára, mit lehet, mit szabad és mit kell tenni egy a szövetségi rendszerhez való tartozás kötelezettségei mellett önálló munkaprogram kialakítása érdekében.

1955. március 18-án megszűnt a hadiállapot Magyarország és Németország között és ezután a magyar diplomácia kezdett kísérletet tenni a kapcsolatok rendezésére. „Ennek érdekében többször kifejezésre juttattuk készségünket minden irányú kapcsolataink rendezésére, amelyek eredménytelennek bizonyultak."[2]

1955. szeptember 13-án a Szovjetunió és az NSZK miniszterelnökei közös nyilatkozatban közölték: a két állam között diplomáciai kapcsolatot teremtenek.

A magyar kormány politikai jelzésnek vette a szovjet–NSZK diplomáciai kapcsolat létrejöttét és elkezdte keresni, kialakítani azokat a kontaktusokat, amelyek elvezethettek a különböző politikai tényezőkhöz és általuk a magyar–nyugatnémet diplomáciai kapcsolatok megteremtéséhez. 1955–56-ban a berlini nagykövetség munkatársai és nyugatnémet újságírók között kialakult olyan személyes viszony, amely információ cserét eredményezett. Az újságírók közül többen elszánták magukat arra, hogy közvetítő szerepet vállaljanak nyugatnémet közéleti személyiségek és a magyar

[1] A hivatalos magyar–nyugatnémet kapcsolatok 1947 júliusában kezdődtek a magyar konzulátus frankfurti létesítéséről szóló jegyzék átadásával. Erre az amerikai megszálló hatóságok 1948 januárjában adtak pozitív választ. A magyar fél az amerikaiak sürgetésére nem válaszolt, halogatta a konzulátus felállítását. A kereskedelmi kapcsolatok ugyancsak 1947-ben alakultak ki az amerikai és a brit hatóságok egyetértésével és 1948. augusztus 26-án szerződéses viszony létesült. 1948. óta működött a Francia Követségen „A Németországi Szövetségi Főbizottság budapesti irodája" amely az NSZK megalakulása után „Francia Követség – Németországi Utazási Iroda" nevet viselte, a nyugatnémet beutazási ügyeket egy francia diplomata végezte a bonni külügyminisztériummal történt megállapodás alapján. Működéséhez a magyar kormány 1948. április 12-én hozzájárult. Az NSZK és az NDK megalakulása után új helyzet alakult ki. A bonni kormány közeledési kísérleteire a magyar kormány nem reagált, mivel azt az álláspontot képviselte, hogy a keletnémet állam a német nép egyedüli képviselője. Miután 1949. novemberétől a megszálló hatalmak a kereskedelmi megállapodásokat az NSZK kormányának hatáskörébe utalták, vegyesbizottsági tárgyalások formájában évről-évre egyezményeket kötött a magyar és a nyugatnémet fél. A magyar kormány az NDK-ban működő diplomáciai képviseletét bízta meg a magyar–nyugatnémet politikai kapcsolatok ápolásával, de csak olyan mértékben, ahogy azt politikailag, gazdaságilag szükségesnek tartotta.

[2] Magyar Országos Levéltár, (a továbbiakban MOL) XIX-J-1-j 2. doboz 4/b 006/9 1958.

nagykövetség beosztottai közötti kapcsolatok megteremtésében. Természetes volt az a kívánságuk, hogy a megbeszéléseken a közvetítés fejében személyesen részt vegyenek.

Az SZKP XX. kongresszusának nyomán 1956. március 17-én a külügyminisztérium néhány szempontra hívta fel a berlini nagykövetség figyelmét. Ezek között első helyen említette, hogy „a békeharc szempontjából még nagyobb figyelmet kell szentelni a németországi eseményeknek, a német kérdéssel összefüggő és igen szerteágazó problémák tanulmányozásának. Tény, hogy erőteljesen folyik Nyugatnémetország militarizálása, bevonása a NATO-ba és ugyanakkor szemmel láthatóan érlelődik a háborús politikából szükségszerűen következő erjedés, az ilyen politikával ilyen, vagy olyan okból szemben álló erők aktivizálódása.....mérlegelni kell, hogy a mi szerény eszközeink mellett milyen módon tudnánk erősíteni pozitívan hozzájárulni a német kérdés megoldásához."[3] A szempontok között szerepelt a kommunista és szociáldemokrata pártok együttműködésének elősegítése. A feladatok közül különösen fontosnak volt tekinthető, „hol és milyen formában jelentkezik a nyugatnémet világpiaci előretörés, ebből Nyugatnémetországban milyen gazdasági és politikai tapasztalatokat vonnak le, ezzel összefüggésben milyen politikai eszközök alkalmazását tervezik.....nem kétséges, hogy az ilyen irányú elemző munka hasznos segítséget nyújthat a nemzetközi helyzet egészet értékelő és ebből következően a magyar külpolitika vonalvezetését kidolgozó tevékenységhez."[4] A különböző társadalmi rendszerű országok békés érintkezésének szélesítése az SZKP XX. kongresszusán a korábbiaknál erőteljesebb értelmezést nyert. Ebből következett, hogy a magyar kormány is szélesíteni kívánta nemzetközi kapcsolatait. A nagykövetség feladata lett „figyelembe véve országunk nemzetközi politikai szempontból elfoglalt helyét, valamint gazdasági lehetőségeit, meggondolt javaslatokat tegyenek pl. Magyarország és Nyugatnémetország közötti kapcsolatok lehetőségeinek formáinak felkutatására, kihasználására, szélesítésére vonatkozóan." E szempontból a nagykövetség már tett helyes kezdeményezéseket (pl. nyugatnémet sajtóval való kapcsolatok) és úgy gondoljuk, ezúton járva a jövőben további hasznos javaslatokat is várhatunk."[5]

A berlini nagykövetség 1956 tavaszán folyamatosan elemezte a nyugatnémet belpolitikai változásokat. Március 20-án a német szociáldemokrata párt helyzetéről készítettek jelentést a nagykövetség munkatársai, amely Paul Werner közvetítésével a NSZEP Politikai Bizottsága értékelésére támaszkodott. Ebben megállapították, hogy „... az SPD vezetők a kölni konferencián az 1957-es választások előkészítését kezdték meg és egyúttal lerögzítették azt a politikát, amely a lakosság minden rétege és a burzsoá körök számára leginkább elfogadhatóvá gondolják tenni magukat. Ennek érdekében egy sor elvi kérdésben nyíltan a kormány politikáját tették magukévá és lemondtak alapvető programpontjaikról. Taktikájukat a kormányba és a tartományi kormányokba való belépés elfogadásával is ehhez igazították."[6] Március 31-én a nyugatnémet kormánykoalíció válságáról tájékoztatták a külügyminisztériumot. Ez az

[3] MOL.XIX.-J-1-j 1 doboz 1/a 003434 1956.
[4] MOL XIX-J-1-j 1 doboz 1/a 003434 1956.
[5] Uo.
[6] A külügyminisztériumban értékesnek tartották az SPD-ről szóló NSZEP értékelést. A nyugatnémet belpolitikai helyzet tanulmányozása során a nagykövetségnek nagy figyelmet kellett szentelnie az SPD tagság hangulatára, ezen belül az ellenzéki hangulatokra, megnyilvánulásokra. MOL XIX-J-1-j 12 doboz 5/7 003839 1956.

értékelés ráirányította a figyelmet a szabaddemokratákra. Megállapították, hogy a CDU-val szemben az FDP lényegesen lazább összetételű párt „amelyre most az USA-tól való függetlenebb politikát követő német burzsoá csoport helyezett nagyobb súlyt. Az FDP a függetlenebb, rugalmasabb politika folytatására alkalmasabbnak bizonyult. E tőkés csoport a keleti piacok felé kacsintgat és a német egység kérdését komolyabban veszi. E pártot a szétszakítás elleni küzdelem erősítette meg. Offenzív helyzetét a választási törvénytervezet elleni harc és a német egység kérdésének felszínen tartása teremtette meg.... az FDP igyekszik magához közel hozni a BHE-t, amely szintén támadólag áll szemben Adenauerral és a CDU-val. A választási törvénytervezet kérdésében annak ellenére, hogy az FDP még tagja volt a koalíciónak az SPD-vel és a BHE-vel közös frontot tudott teremteni."[7] A követségi jelentés továbbra is szociáldemokrata ellenes alapállásból ítéli meg az SPD-t, véleményük szerint a szociáldemokrácia lavírozik, fő célja bebizonyítani, hogy kormányzása esetén nem jelent semmi veszélyt a társadalmi berendezkedésre. Politikáját a munkás tömegek félrevezetése és a burzsoá pártok közötti ellentéteknek a maga javára történő felhasználás igyekezete jellemzi.[8] A nagykövetség legfontosabb következtetése az volt, hogy az utolsó 6 hónap óta a kormánykoalíció fokozatosan szűkült a BHE, valamint az FDP kiválásával és a Bundestagban 68%-ról 57%-ra csökkent arányuk. Az erőviszonyok ilyen arányú eltolódása az NSZK-ban az újra felfegyverzést, és a NATO eddigi politikáját nem zavarja, de kikényszeríthet egy enyhébb magatartást Kelet-Európa viszonylatában.

A nagykövetség az NDK-ban működő CDU vezetőjétől kapott információk alapján jelentette, hogy a nyugatnémet CDU-n belül Ehlers halála óta, aki a parlament alelnöke és a párt elnökhelyettese volt, fokozatosan erősödik a katolikus befolyás, a párt katolikus szárnya előtérbe került, Adenauer és Brentano hangadóvá váltak a pártban és megbomlott a korábbi erőviszony az evangélikus és a katolikus szárny között.[9]

A külügyminisztérium 1956 áprilisában tárgyalta meg féléves munkatervét, amelyhez a berlini nagykövetség számára kiegészítő instrukciókat fűzött. Az általános

---

[7] Waldemar Kraft 1950. január 8-án Kiel-ben alapította a „Bund der Heimat-Vertriebenen und Entrechteten (BHE)" szervezetet. Goslar-ban 1952 szeptemberben tartott kongresszusán a szövetség felvette a „Gesamtdeutscher Block/BHE" nevet. A párt a közel 12 millió kitelepített, jogfosztott érdekeit kívánta képviselni s elősegíteni betagozódásukat az NSZK társadalmába. A Bundestag második választási ciklusában a pártnak 27 képviselője tevékenykedett a parlamentben. 1957-ben az ötszázalékos klauzulát nem érte el (4,6%). A három nyugati megszállási övezetben működő liberális tartományi pártokból 1948 december 11–12-én Heppenheim-ben megalakították az FDP-t. Az első pártelnök Theodor Heuss lett, akit 1949 augusztusában az NSZK első elnökének megválasztottak. 1949–1957 között a liberálisok résztvettek a szövetségi kormányban, Franz Blücher, aki a párt elnöke lett 1950-ben, alkancellárként, Thomas Dehler igazságügyminiszterként működött. 1954 márciusában Thomas Dehlert választották meg pártelnöknek. Az uniópártok és a liberálisok között 1954–1956 között komoly konfliktusok keletkeztek a Saar-státuszról, a Párizsi Szerződésről és végül a CDU választási törvényjavaslata kapcsán. Ez utóbbi azt a veszélyt jelentette az FDP-nek, hogy az új választásokon a szövetségi parlamentben képviselői helyeinek felét elveszítheti. Ez elleni tiltakozásként 1956 február 20-án Nordrhein-Westfalen-ben az FDP felmondta a koalíciót a CDU-val és az SPD-vel vállalt kormányzást. A koalíciós válság 1956 február 23-án érte el csúcspontját, amikor Blücher, Neumayer, Preusker, Schafer nem követte a pártjuk határozatát, megtartották miniszteri pozícióikat, kiléptek az FDP-ből és további 12 Bundestag FPD képviselő August Martin Euler vezetésével úgynevezett „Demokratische Arbeitsgemeinschaft"-ot alakított, majd ezután új pártot (Freie Volkspartei (FVP)) alapítottak, amely 1957 szeptemberében a DP-hez (Deutsche Partei) csatlakozott. Az FDP az 1957. évi választáson 7,7% szavazatot kapott és ellenzékben politizált 1957–1961 között.

[8] MOL XIX-J-1-j 13 doboz 15/b 003895 1956.

[9] MOL XIX-J-1-j 12 doboz 5/f 004706 1956.

feladatok között szerepelt az adott országban az SZKP XX. kongresszusa hatásának figyelemmel kisérése és az ott leszögezett elvek alkalmazásának számbavétele. A berlini nagykövetségre az a feladat hárult, hogy elemezze az NSZEP politikáját, amely az NSZK-val az ott működő egyes pártokkal és egyes társadalmi rétegekkel kapcsolatos. A külképviseletnek fokozott segítséget kellett nyújtania a külkereskedelmi szerveknek a felmerülő gazdasági nehézségek áthidalása érdekében. Az NDK-beli magyar képviselet esetében hangsúlyosabbá vált és az egyik legalapvetőbb feladatnak minősült a külkereskedelmi feladatok megoldásához való aktív hozzájárulás. Ennek érdekében a magyar képviseletnek nemcsak az NDK-ban, hanem az NSZK-ban is ezt a törekvést mindenképpen sikerre kellett vinni, mert „kétségtelen, nyugatberlini viszonylatban nagykövetségünk már rendelkezik bizonyos — eddig még igen korlátozott mértékű — kapcsolatokkal, de úgy véljük, hogy a lehetőségek a kapcsolatok bővítésére fokozottabban fennállnak (pl. egyes kapitalista nagy- és középiparosok, gyárosok felé irányuló kapcsolatok)".[10]

A külügyminisztérium munkaterve szerint a külképviseleteknek tevékeny támogatást kell adniuk a műszaki fejlesztéshez. Ebből következett a berlini nagykövetség feladata: mind az NDK-ban, mind az NSZK-ban a figyelemre méltó műszaki fejlődés áttekintése és erről a külügyminisztérium tájékoztatása.

A személyes kapcsolatok kiszélesítése, az eszmecsere, a meghívások, a látogatások fejlesztése a magyar–nyugatnémet viszonylatban óvatos feladatmeghatározásban öltött testet „... feltételezve, hogy nagykövetségünk kapcsolatai nyugati viszonylatban pozitívan fognak alakulni, nincs kizárva, hogy adott esetben felmerülhet egy-egy nyugatnémetországi, nyugatberlini politikai, vagy más funkcionárius ismert személyiség meghívásának lehetősége... igen alaposan meggondolandó, különösen anyagi kihatásaira, abból kiindulva... magyar szempontból milyen haszonnal járhat..."[11]

További célkitűzés volt az egyes pártokkal és vezetőikkel kiépítendő kapcsolatok esetén, hogy „... az adott erőviszonyokat kell messzemenően figyelembe venni és ebből kiindulva kell az egyes pártokkal meglévő kapcsolatok arányát is megszabni... bár a CDU a hatalmon lévő párt, nekünk — a nemzetközi viszonylatban és a nyugatnémet politikai helyzetet figyelembe véve — jelenleg elsősorban a nagy ellenzéki pártok felé helyes orientálódnunk, nevezetesen és elsősorban az SPD, majd esetleg az FDP és a BHE felé. Szem előtt kell tartanunk, hogy egyes pártokkal való érintkezés ne menjen más pártokkal meglévő, vagy megteremtendő kapcsolatok rovására. Gondolunk itt pl. a KPD-val való kapcsolatra, amely ugyan szívügyünk kell hogy legyen, de külső megnyilvánulásunkban ez a kapcsolat csak olyan arányban jelentkezhet, amilyen erőt a KPD a jelen pillanatban az NSZK-ban képvisel".12 A külügyminisztérium figyelmeztette a nagykövetséget az un. veszélyekre is: „... a fenti vonatkozásban egy szociáldemokrata funkcionáriussal esetleg sorra kerülő magánbeszélgetést igen nagy körültekintéssel kell folytatni. Semmi esetre sem volna helyes a beszélgetést „megjavulásunkkal" kezdeni (amnesztia magyar szociáldemokratáknak) ill. általában nem helyes a kérdést a mi részünkről feszegetni, ha mégis felmerülne, előle ne térjünk ki és politikusan válaszoljuk meg."[13]

---

[10] MOL XIX-J-1-j 1 doboz 1/a 002708/2 1956.
[11] Uo.
[12] Uo.
[13] Uo.

A magyar külpolitikát alakító műhelyekben két felfogás alakult, formálódott az ötvenes évek közepén a magyar–nyugatnémet kapcsolatokról. Az egyik nézet abból indult ki, hogy az NSZK integrációja a nyugat-európai szövetségi rendszerbe, szerepvállalása katonai téren — amely magában foglalta a nukleáris fegyverzettel való felszerelés lehetőségét is — dinamikusan erősödő pozíciója a világgazdaságban, a kormányzat militáns konzervatív, antikommunista politikája szükségessé teszi a nyugatnémet ellenzékkel való összefogást, amelynek támogatást kell nyújtani kormányzati pozíciók eléréséhez. Az ellenzéki álláspont esélyt adhat ahhoz, hogy az NSZK nemzetközi politikájában változás következzék be, ezúton megtorpedózható a NATO-ban történő szerepvállalása és a nyugatnémet állam kiszakítható ebből az integrációból. A másik nézet hasonló kiindulásból arra a következtetésre jutott, hogy az NSZK és Magyarország között modus vivendit kell kialakítani. Ebben a nyugatnémet ellenzéki erők jelentős szerepet vállalhatnak. A nyugatnémet ellenzékben partnert láttak a közép-európai politikai ügyek megoldásában.

Ez a két felfogás 1956 tavaszán, nyarán kezdett körvonalazódni. A külügyminisztérium mindkét stratégia mellett érvelt. Akik a mindennapi diplomáciai tevékenység részesei voltak, a második stratégiát találták hosszú távú magyar érdeknek és egyben célravezetőnek. A nemzetközi feszültség növekedésével az első stratégiai koncepció időről-időre teret nyert, döntően a magyarországi politikai viszonyok következtében. A magyar fél számára ez az időszak egyfajta tanulási periódus volt, mégpedig a nemzetközi erőviszonyok változásaihoz való alkalmazkodás szakasza.

A berlini nagykövetség a külügyminisztérium feladatmeghatározása alapján felélénkítette nyugatnémetországi tevékenységét. Hamarosan jelentkeztek az első sikerek. Ez főként annak volt köszönhető, hogy a magyarországi egyre karakterisztikusabbá váló politikai válság a nyugatnémet politikai tényezők érdeklődését felkeltette, kapcsolatteremtésre serkentette őket, ezúton a magyar fél fontos információkhoz jutott a külpolitikai taktika és stratégia alakításához és személyes kontaktusok megszervezésére is lehetőségek nyíltak. Május elején a nagykövetség az FDP hesseni vezetőjének véleményét közvetítette, hogy „a liberálisok würzburgi kongresszusán Dehlert választják meg a párt elnökének, de nem ő az az ember, akire a párt perspektívában épít. Valószínűleg az északrajna-westfaliai szervezet fiataljai közül fogja magát kinőni valaki (Wolfgang Döring, Walter Scheel, Willy Weyer)".[14] A külügyminisztérium nemcsak elvi hozzájárulást adott a nyugatnémet képviselők magyarországi utazásához, hanem helyeselte a berlini nagykövetség ez irányú tárgyalásait, szervezői munkáját. 1956. nyarán az eddigi megbeszélések új szakaszba jutottak. Safrankó Emanuel nagykövet június 22-én jelentette, hogy BHE és FDP képviselők utaznának Magyarországra, többek között Erwin Feller, a BHE parlamenti frakciójának elnöke. Ugyanakkor a nagykövet kívánatosnak tartotta szociáldemokrata képviselők meghívását is. Beck János ideiglenes ügyvivő július 5-én megerősítette Erwin Feller, valamint Frank Seiboth a BHE alelnöke utazási szándékát. Az Industriekurier munkatársa, aki közvetített a nyugatnémet politikusok és a nagykövetség munkatársai között, jelezte, hogy beszélt Franz Erlerrel, az SPD egyik vezetőjével szociáldemokrata képviselők lehetséges magyarországi látogatásáról, egyúttal közölte, az FDP képviselők utazása

[14] MOL XIX-J-1-j 12 doboz 5/f 004702 1956

nem ütközik nehézségbe, (ekkor Willi Max Rademacher és Dehler látogatásáról volt szó) és ugyancsak beszámolt Friedensburg CDU párti képviselővel folytatott puhatolózó tárgyalásokról.[15]

1956 tavaszán az NDK liberális pártja iránt megnőtt a magyar diplomácia érdeklődése, mivel az LDP összeköttetést tartott fenn az FDP-vel és tárgyalások folytak a két párt képviselői, vezetőségi tagjai, lapfőszerkesztői és néhány tekintélyes közéleti személyiségei között. Ezt a kapcsolatot a berlini nagykövetség pozitívnak ítélte és lehetőséget látott arra, hogy az LDP-vel való kapcsolatok információkhoz segítik a nyugatnémet liberálisokról.

A magyar diplomácia figyelemmel kísérte a lengyel és a csehszlovák külügyi szolgálatnak a nyugatnémet relációban történő kezdeményezéseit és tapasztalataikat igyekezett hasznosítani.

A csehszlovák diplomácia 1956-ban jelentős kezdeményezéseket tett a csehszlovák–nyugatnémet viszony fejlesztésére. E témában a berlini nagykövetség többször véleményt cserélt a csehszlovák diplomatákkal a nyugatnémet politikai tényezők megítéléséről. A nagykövet szeptember 24-én a megbeszélésről jelentette: „nemcsak az valószínű, hogy a nyugatnémet választások után Adenauer bukása esetén Nyugat-Németország diplomáciai kapcsolatot lesz hajlandó létesíteni a népi demokratikus országokkal, hanem bizonyos le nem mérhető valószínűsége van annak is, hogy közvetlenül a választások előtt Adenauer ilyen irányú engedményeket tesz, mert a jelenlegi nyugatnémet gazdasági körülmények között az ellenzék egyetlen támadási felületet — az óvatosan kezelt hadkötelezettségen kívül — csak külpolitikai téren talál. Lehet, hogy Adenauer e téren engedményt téve, talán nem is sikertelenül kísérli meg pozíciója megmentését."[16] A csehszlovák diplomaták jelezték az NSZK kormányának hajlandóságát a gazdasági kapcsolatok szélesítésére.

Majdik Zoltán, a Külügyminisztérium 2. Politikai Osztályának vezetője, július 31-én öt meghívót küldött a berlini nagykövetségre Erwin Feller, Franz Seiboth valamint a közvetítő újságíró részére, a fennmaradó két meghívó felhasználását a nagykövet legjobb belátására bízták, a központ véleményének kikérése mellett. Utasították Kurtán Sándort, a nagykövetség munkatársát, hogy utazzon az NSZK-ba, adja át a meghívókat és építsen ki új kapcsolatokat. A nyugatnémet képviselőkkel folytatott megbeszélések alapján 1956 nyarára kialakult a kapcsolat a nyugatnémet liberálisokkal és a kitelepítettek pártjával.

A magyar–nyugatnémet kapcsolatfelvétel és tárgyalás, ahogyan számítani lehetett rá, nem maradt a bizalmas diplomáciai tárgyalás keretei között, hanem nyilvánosságra került. Az egyik nyugatnémet bulletin a szabaddemokrata képviselők várható kelet-európai utazásáról számolt be. A hír megjelenése után Safrankó jelezte, hogy „ennek valódisága felől érdeklődött nálunk a román követség és német részről is történt érdeklődés, de feltűnő módon nem az NDK külügyminisztériuma és nem is a SED központi szervei, hanem az NDK állambiztonsági minisztériumának megbízottja érdeklődött afelől, hogy nagykövetségünk tényleg meghívott-e nyugatnémet személyiségeket Magyarországra. Válaszunkban megerősítettük a hír valódiságát és hozzátettük, hogy a meghívás a két ország közötti kapcsolatok normalizálását célozza.

[15] MOL XIX-J-1-j 1 doboz 1/a 006302 1956

[16] MOL XIX-J-1-j 12 doboz 5/f 007344 1956.

Megemlítettük a magyar külügyminisztériumnak a sajtóban tett erre vonatkozó nyilatkozatát. Az NDK államvédelmi minisztériuma a válasszal meg volt elégedve."[17]

1956 őszén a magyar nagykövetségnek a nyugatnémet liberálisokkal alakultak ki szorosabb kapcsolatai. Október elején a hamburgi Bild-Zeitung szerkesztője szervezett megbeszélést a nagykövetség munkatársai (Beck, Huszár, Kurtán) és Erich Mende az FDP országos alelnöke, Walter Scheel képviselő, a Nord-Rhein-Westfalen-i szervezet ügyvezetője Hermann Schwann képviselő és Wolfgang Döring az FDP Nord-Rhein-Westfalen vezetőségi tagja között. (Mende, Scheel és Döring a találkozót megelőzően Weimarban tárgyaltak az NDK-beli LDP vezetőivel. Erről Scheel azt közölte, hogy minden fontos és kellemetlen kérdést teljes nyíltsággal felvetettek, az eredmény a vártnál kisebb volt, de pozitív. Véleménye szerint gyors eredményt elérni nem lehet, de fokozatos lassú tempó további eredményekhez vezet.) A vacsora közbeni megbeszélésre egy nyugatnémet szállodában került sor. Walter Scheel volt a házigazda, ő vezette az eszmecserét, ő tette fel a kérdéseket, a többiek csak támogatták és kiegészítették kijelentéseit. Scheel leszögezte: őket a népi demokráciákkal való keresésben az a szándék vezérli, hogy közelebb jussanak Németország újjáegyesítéséhez és megkérdezte... a magyarok véleménye szerint az FDP-nek ez az akciója ilyen értelemben célravezető-e? A magyar fél válaszában azt hangsúlyozta, hogy az NSZK-val és politikai köreivel való kapcsolataiban nem az vezérli, hogy ez elősegíti vagy akadályozza Németország újraegyesítését, hanem az, hogy a többi ország mellett a Német Szövetségi Köztársasággal is normális politikai kapcsolatot és élénk kereskedelmi összeköttetést létesítsen. Scheel erre megkérdezte, magyar szempontból mi a kedvezőbb, az egységes, vagy a kettészakított Németország. A magyar diplomaták válasza az volt, az egységes Németország. Scheel erre kifejtette: elképzelhetetlennek tartja, hogy az újraegyesítés következtében egész Németország az NDK mintájára népi demokratikus országgá váljék, mert ezt már a két állam eltérő nagysága és súlya is kizárja. A magyar diplomaták viszont elképzelhetetlennek tartották az egyesítést oly formában, hogy az NSZK magához csatolja az NDK-t. Scheel erre reagálva elmondta: „... szerintük természetesen valamilyen szintézisről lehet szó és pedig olyan demokratikus Németország alakításáról, amely demokratikus politikára és gazdasági berendezkedésre biztosítékot nyújt az összes szomszédoknak, mindenekelőtt a Szovjetuniónak."[18]

A megbeszélésen a kereskedelmi kapcsolatok és a külkereskedelmi módszerek nagy terjedelemben kerültek megvitatásra. Scheel nyilvánvalóan az FDP mögött álló befolyásos gazdasági körök véleményét képviselve kifejtette, hogy számukra nehézségekbe ütközik a tervgazdaságot folytató országokkal való külkereskedelem. Kétoldalú kereskedelmükben — állapította meg Scheel — a megkötöttségnek a teljes hiánya nagy rugalmasságot, a szükségletekhez való gyors alkalmazkodást, minden pillanatnyi lehetőség kihasználását teszi lehetővé és ez a „liberális" külkereskedelmi módszer lehetetlenné teszi, hogy a gazdasági érdekeken kívül álló meggondolások alapján az egyik partnert a külkereskedelem révén erősen befolyásolni lehessen. Ha a külkereskedelmük jelentős része a tervországokkal folyna, állította Scheel, egyrészt akarva-akaratlanul a tervgazdaság részévé válnának, másrészt lehetőség nyílna nagy

[17] MOL XIX-J-1-j 4 doboz 4/b 007607 1956.
[18] MOL XIX-J-1-j 12 doboz 5/f 007623 1956.

rendelések adásán, ill. megszüntetésén keresztül az NSZK gazdasági fejlődését és struktúráját a kereskedelmi kapcsolatok révén döntően befolyásolni. Ebből a hipotézisből Scheel azt a következtetést vonta le, hogy elképzelhetetlennek tartja a tervországokkal való kereskedelemnek a növelését a nyugattal való kereskedelem terhére, illetve a kelet-európai országokkal való kereskedelem bővítése csak a termelés és a külkereskedelem eddigi szintjének növelésével válhatna lehetségessé. A magyar diplomaták reagálása hasonló okfejtésen alapult, mert véleményük szerint Magyarország, ha külkereskedelmét elsősorban nyugati országokkal folytatná, függvényévé válna a nyugati országok gazdaságának és egyben a gazdasági életen kívülálló politikai, katonai stratégiai törekvések következtében el kellene szenvednie a beavatkozást, de — mondták a magyar diplomaták — a magyar–NSZK külkereskedelem volumene messze elmaradt ettől a szinttől és ezért a magyar–nyugatnémet kereskedelmi kapcsolatokban jelentős fejlesztési lehetőség kínálkozik különösebb veszélyek nélkül. Ezt a fejtegetést követően Scheel megkérdezte, milyen javaslatai vannak a magyar félnek a magyar–nyugatnémet kapcsolatok fejlesztésére? A magyar diplomaták ipari, pénzügyi, külkereskedelmi szakemberekből álló szakemberek cseréjét javasolták a lehetőségek tisztázására. Ezzel Scheel egyetértett.

Az eszmecsere folyamán Scheel és Schwann hangsúlyozta a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok felvételének szükségességét, mert ennek léte megkönnyíti a további tárgyalásokat. Az 1957. évi választások kilátásait ecsetelve Döring úgy prognosztizált, hogy a CDU továbbra is a legnagyobb párt marad ugyan, de nem szerez abszolút többséget. Miután a liberális képviselők a beszélgetés folyamán megtudták, hogy az NSZK-ba történő beutazást Budapesten egy francia katonatiszt vezetése alatt álló iroda végzi, kijelentették, lépéseket fognak tenni a helyzet megváltoztatására.

A magyar diplomaták két fontos megjegyzést emeltek ki a liberális politikusokkal folytatott megbeszélésből. Az egyik az volt, hogy a tárgyalás igen szívélyes légkörben, őszinte hangnemben folyt. Nagyon sok kérdésre kellett válaszolni, amelyek magyarországi, budapesti körülményekre vonatkoztak. A német szabaddemokraták megjegyezték, mennyivel könnyebb velünk magyarokkal tárgyalni, mint a lengyelekkel és csehekkel, nem szólva az NDK-beli németekről. Érdeklődtek a magyarországi viszonyok felől, „van-e az MDP-n kívül más párt és hogyan dolgozik. Tagadó válaszunkra nevetve jegyezte meg Schwann, minek is lenne, amikor a többi párt a párton belül van. E megjegyzést elengedtük a fülünk mellett."[19]

A másik az volt, hogy „nagyon sok apró kérdésnél, vagy a mi kérdésünkre adott válaszok között világosan érthető volt, amit már más alkalommal nyugatnémet újságírók megmondtak, tudniillik, hogy szeretnék konkrét jelét látni annak, hogy Magyarország politikai-gazdasági téren a szocializmust építve ugyan, de önállóan cselekszik, azaz nem beszéli meg minden apró lépését előzetesen Moszkvával, vagy a Varsói Szerződés többi résztvevőivel."[20]

A találkozás lényeges eredménye volt az FDP képviselők javaslata, hogy segítenek a nyugatnémet személyiségekkel való kapcsolatok létrehozásában. A magyar nagykövetség élni kívánt ezzel a lehetőséggel.

[19] Uo.
[20] Uo.

E két kiemelés politikai jelzés értékű volt, nemcsak az NSZK-beli ellenzéki körök értékelését és elvárásait illusztrálta, hanem a magyar külpolitika megváltoztatásának szükségességét is sugallta.

A nyugatnémet ellenzékiekkel való kapcsolatfelvétel eredményeként Safrankó nagykövet október 15-én Rademacher FDP képviselő és Kurt Haller az FDP-hez tartozó szakértő, október 18-án Feller a BHE frakcióelnöke és Reichstein a párt második alelnöke magyarországi meghívásáról számolt be a külügyminisztériumnak.[21]

Milyen célok vezették a magyar diplomáciát 1956 október 23.-a előtt nyugatnémetországi kapcsolatainak kiépítésében? Három jelentős törekvés ismerhető fel a történések sokaságából: Az egyik a gazdasági kapcsolatok sokoldalú fejlesztésének igénye, a másik Magyarország és az NSZK közötti diplomáciai kapcsolatok létesítése és a harmadik a fenti célok érdekében a nyugatnémet ellenzéki pártokkal való kapcsolat kiépítése. Ezek az aspirációk megfeleltek Magyarország hosszú távú külpolitikai érdekeinek.

Mindemellett a magyar álláspont több ponton volt hibás a nyugatnémet politikai tényezőkkel való kapcsolat alakításában. Bár figyelemmel kísérte a kormánykoalíció pártjainak, elsősorban a CDU belső viszonyainak alakulását, mégis nagyrészt számításon kívül hagyta a kormánypártokkal való kapcsolatok megteremtésének lehetőségét.[22]

Nem sikerült átlátni a német szociáldemokrata mozgalom átalakulásának folyamatát — ami persze nem volt könnyű feladat —, és ebből következően tovább élhettek azok a „bevált", a szociáldemokratákkal szemben kialakult álláspontok, amelyek szerint a szociáldemokrata párttagság körében a pártvezetéssel szemben jelentkező elégedetlenséget kell felhasználni a párt alacsonyabb szintű szervezeteivel történő kapcsolatok kiépítésénél. A történelmi tények azonban már bizonyították, hogy nem teremthető gyümölcsöző kapcsolat szociáldemokrata tömegekkel, vezetőik ellenében. Hiányzott az a felismerés is, hogy a parlamenti demokrácia keretei között, a párton belüli demokratikus viszonyok mellett a pártvezetés az olykor még oly éles bírálatok ellenére élvezi a párttagság bizalmát.

A nyugatnémet politikai körökkel való kapcsolatban szerepelt a BHE is. Ez a párt 1953–60 között egy fontos szociális integrációs funkciót teljesített az oppozíciós, a szülőföldjükről elüldözött németekkel kapcsolatban. A BHE-nak sikerült az elégedetlenség tetőpontján az áttelepítetteket az ellenzéki magatartásból kimozdítani, egy intenzív szociálpolitika segítségével. Az NSZK gazdasági fejlődése ehhez jelentős anyagi forrásokat biztosított és így az áttelepítettek élethelyzete javult, a lakosság többi részéhez viszonyítva jelentős mértékben nivellálódott. Az áttelepítettek gazdasági integrálódása együtt járt a politikai integrációval, amely elvezette az áttelepítettek nagy tömegét a demokratikus nagy tömegpártokhoz, mindenekelőtt az uniópártokhoz és az FDP-hez. A gazdasági és politikai integráció erodálta a BHE-t és ezt a folyamatot

[21] MOL XIX-J-1-j 8 doboz 4/i 007346 1956.

[22] Egy 1958 májusában készült jelentésben ez állt: „1956-ban nemcsak ellenzéki, hanem kormánykörökben is mutatkozott némi hajlandóság a Magyarországgal való kapcsolatok rendezésére. Ezt a jelenséget részben magyarázta, hogy Magyarországgal az NSZK-nak nincsenek határ- és egyéb vitás problémái. Igazi politikai tartalmát azonban — amint utólag meggyőződtünk — azok a remények képezték, amelyeket a nyugatnémet uralkodó körök a magyarországi társadalmi rendszer megváltoztatásához fűztek." MOL XIX-J-1-j 1 doboz 1/a 002640 1958.

nem lehetett feltartóztatni a német egység politikai céljainak erőteljes hangoztatásával sem. A BHE tagsága és szimpatizánsai körében 1956-ban az Adenauer kormánnyal szembeni elégedetlenség, intolerancia csökkent és megmaradt a háború előtti Németország visszaállításának célja és követelése. Ezzel kezdett megszűnni a hivatalos Magyarország és a BHE közötti kapcsolatokat mozgató közös érdek.

1956 októbere megszakította és átrendezte a kialakult kapcsolatokat. A hivatalos Magyarország mélyreható válsága, a fegyveres felkelésben hatalomhoz jutott politikai erők jövőjének és arculatának bizonytalansága, majd a Nagy Imre kormány szovjet katonai erővel történő megdöntése okán újra kellett kezdenie a hivatalos Magyarországnak a magyar–nyugatnémet viszony kiépítését.

1956. november 4. után az NSZK kormánya és lakosságának széles rétegei elítélték a magyarországi szovjet intervenciót és nem tekintették legitim kormánynak a Kádár kormányt. Az NSZK is részt vett hosszú hónapokon át a Kádár kormány elleni nemzetközi bojkottban. Az 1956. októberében parafált 1957. évi kereskedelmi megállapodás aláírását elodázták és csak 1957 közepén mutattak hajlandóságot féléves kereskedelmi egyezmény megkötésére. Azok a nyugatnémet politikai tényezők, amelyek október 23. előtt hajlandók voltak a párbeszédre, egyelőre elzárkóztak a kapcsolatok életben tartásától. A berlini magyar nagykövetséggel kapcsolatban álló újságírók zöme és az ellenzéki politikusok hónapokon keresztül tartózkodtak a személyes érintkezés újjászervezésétől, mert tartottak attól, hogy ezzel politikailag kompromittálják magukat.[23] A nyugatnémet tömegkommunikáció egy része — több féle meggondolásból — törekedett arra, hogy közvetlenül szerezzenek információkat a magyarországi helyzetről.

A külügyminisztérium illetékes osztálya 1957. január 4-én a berlini nagykövetség hangsúlyos feladatává tette, hogy fokozott aktivitással kísérje figyelemmel az NSZK-ban a gazdasági-politikai és kulturális élet fejlődésében beállott változásokat, fontosabb eseményeket és ezekről tájékoztassa a központot. Három konkrét témáról kért a minisztérium információt: „1. a szeptemberi választások előkészítése, a kisebb pártok koalíciós törekvései és ezzel kapcsolatban az SPD és a CDU politikája. 2. a nyugatnémet külpolitika fontosabb kérdései, különös tekintettel a keleti országokkal való gazdasági és politikai kapcsolatokat illetően. Az amerikai és nyugatnémet külpolitika viszonya. 3. A hadsereg felállításának problémái a NATO ülésszak után."[24]

Dr. Beck János ideiglenes ügyvivő 1957. január 25-én a hivatalos Magyarországgal szembeni sajtókampány ellenére is a nyugati újságírókkal való kapcsolat fenntartása mellett foglalt állást és megfontolásra ajánlotta a nyugatnémet újságírók magyarországi látogatásának engedélyezését. Hozzáfűzte „...ezek a körök a magyar helyzet megoldását lengyel módra látnák szívesen."[25] Közel egy hónap múlva az ideiglenes ügyvivő jelentett a nyugatnémet sajtó egyes képviselőjével történt kapcsolatfelvételről.[26] A külügyminisztérium sajtóosztálya egyetértett a kezdeményezéssel és hozzájárult a nyugatnémet újságírók beutazásához.

[23] MOL XIX-J-1-j 1 doboz 1/a 002640 1958.
[24] MOL XIX-J-1-j 1. doboz 1/a 0053 1957.
[25] MOL XIX-J-1-k 13. doboz 15/b 00645 1957.
[26] MOL XIX-J-1-k 13 doboz 00645/1 1957.

Az FDP 1957 eleji pártkongresszusára való tekintettel a berlini nagykövetség igyekezett a régi kapcsolatok felújítására lépéseket tenni, de mindamellett nem kívánt a kezdeményezésben aktívnak mutatkozni. 1957. január 26-án Kurtán Sándor találkozott Döringgel a liberális párt választási kampányának vezetőjével, amelyet G. W. Sorge újságíró szervezett meg, aki részt vett a megbeszélésen. A magyarországi eseményekkel kapcsolatban Döring azt mondta, hogy „érzelmek szerint a szabadságharcosokkal voltam együtt, de mint politikus nem érthetek egyet azzal, hogy a jelenlegi nemzetközi helyzetben egy kérdés ilyen irányba terelődjön."[27] Döring szerint: „Az FDP világosan látja, hogy a jelenlegi helyzetben sem 'a keleti blokk' sem a 'nyugati blokk' keretén belül nem lehetséges bizonyos határokon túl elmenni. A sajtóban ebben a kérdésben így nem foglaltak állást, tekintettel arra, hogy a lakosságot a legszélsőségesebb irányba befolyásolták... még funkcionáriusi síkon megtartott megbeszéléseken is éles támadást kapott Döring a fent vázolt értékelése miatt."[28] Döring nagyon érdeklődött az iránt, hogy „Nagy Imre, vagy az ő emberei közül nem jön-e mégis később valaki be a kormányba, vagy nem lesz-e miniszterelnök." Úgy ítélte meg, hogy „a Kádár kormány erőskezű politikájával nyugaton elveszti tárgyalóképesség terén a tekintélyét."[29] A magyar fél azt bizonygatta, hogy a nyugatnémet sajtó elferdítve és rendkívül egyoldalúan bírálta el a magyar eseményeket és a Kádár kormány minden tettét azonosítja a Rákosi-Gerő féle hibás és bűnös politikával. A megbeszélésen szóba kerültek az FDP kapcsolatai az NDK-beli blokk-pártokkal, ezeket a pártokat Döring a „civil-courage" hiányában a SED politikája alárendelt kivitelezőjének tekintette. Ez a tárgyalás jelezte, hogy a parlamenti választások előkészítésének időszakában az FDP nem vállalta a hivatalos Magyarországgal való kapcsolatait a nyilvánosság előtt.

1957 áprilisában érzékelni lehetett a magyar–nyugatnémet kapcsolatokban beállott némely változásokat. Ennek egyrészt oka volt a közelgő nyugatnémet szövetségi parlamenti választás, amelynek kampánya során a külpolitikai témák jelentős súllyal szerepeltek, mind az NSZK integrálódása a nyugati politikai, katonai, gazdasági szervezetekbe, mind az NSZK érdekeltsége szovjet és kelet-európai kapcsolatainak bővítésében. Másrészt a kelet-európai országok elkezdtek kilábolni a mély politikai válságból, ezért számítani lehetett a kialakult kurzusok hosszabb távú politikai jelenlétére. Mivel a nyugatnémet ellenzéki pártok eddigi „tartózkodása" kezdett oldódni, a külügyminisztérium illetékes osztálya közölte a berlini nagykövetséggel, hogy az SPD, FDP, BHE képviselők szervezett magyarországi utazásával kapcsolatban sorrendet állított fel és a BHE képviselők önköltséges utazására csak az SPD és az FDP képviselők magyarországi látogatása után kerülhet sor.

A magyar kormány 1957 nyarán az NSZK-beli változásokkal összefüggésben ismét a magyar–nyugatnémet diplomáciai kapcsolatok esélyét mérlegelte. Ezért a berlini magyar nagykövet Hermann Matern-nél, az NSZEP egyik vezetőjénél tett látogatása alkalmával megkérdezte, véleménye szerint van-e reális alapja olyan kijelentésnek, hogy az NSZK kormánya diplomáciai kapcsolatok felvételét fontolgatja Lengyelországgal és Magyarországgal. Matern álláspontja szerint ez csak az őszi választások után válhat reálissá, „ez jelenleg csak kombináció, ha ilyen kérdés napirendre

[27] MOL XIX-J-1-j 12 doboz 5/f 002272 1957.
[28] Uo.
[29] Uo.

kerül, nekünk nem szabad elzárkózni. Ez őket is erősítené persze, ha nem a jugoszláv módszer szerint történik, hogy tulajdonképpen nyugatnémet–jugoszláv diplomáciai kapcsolat van, de NDK–jugoszláv kapcsolat nincs."[30]

Ugyanakkor 1957 június közepén a külügyminisztérium utasította a berlini nagykövetséget az 1956. október 23. előtti kapcsolatok újjászervezésére. „A személyes kapcsolatok nyugatnémet vonalon nagyon elősegítik az információszerzést, de a politikai kapcsolatok rendezésére irányuló törekvéseinket is. Ezért a nagykövetség tartsa fenn az FDP és az SPD körökkel való kapcsolatait... a BHE képviselőkkel a kapcsolatot erőltetni nem kívánatos, mert az utóbbi időben tett uszító területvisszaszerző kijelentéseik miatt lengyel és csehszlovák vonalon nem szívesen látnák ilyen elemek utazásait más baráti országokba. A nyugatnémet személyi kapcsolatok ápolásában, továbbfejlesztésében kifelé nagy aktivitást ne mutassunk, de fogjunk fel minden közeledést, ellenzéki (SPD FDP) vonalon bátrabbak lehetünk, de meghívásokkal kapcsolatban előzetes megkérdezés nélkül semmit se ígérjünk."[31]

Az 1957 szeptemberi szövetségi parlamenti választásokon a CDU-CSU a szavazatok 50,2%-át, az SPD 31,8%-át, az FDP 7,7%-át nyerte el. A megalakult kormány külügyminisztere továbbra is Dr. Heinrich von Brentano lett, Prof Dr. Walter Hallstein mint államtitkár 1958 január 7-ig dolgozott a külügyminisztériumban, utóda Dr. Hilger von Scherpenberg lett.

A CDU-CSU választási győzelmében — több tényező mellett — kétségtelenül szerepet játszott az 1956-os magyarországi forradalom szovjet katonai erővel történt leverése és az ezt követő represszió. Ugyanakkor a magyar diplomácia azt prognosztizálta, hogy „Adenauer nagyarányú választási győzelme minden valószínűség szerint a nyugatnémet felfegyverzés, méghozzá atomfegyverekkel való felfegyverzés politikájának fokozódásához vezet. Valószínűleg kedvezőtlenül hat a népi demokráciák és az NSZK közötti kapcsolatok normalizálására, különösen vonatkozik hazánk és az NSZK közötti kapcsolatok rendezésére. Adenauer hetilapja a Rheinischer Merkur szeptember 20.-i számában több magyar vonatozású cikkben azt követelte, hogy az ENSZ XI. ülésének határozata alapján foganatosítsanak megtorló intézkedéseket az MNK ellen. Javasolja többek között az ENSZ-ből való kizárást és a diplomáciai bojkottot. Ebből arra lehet következtetni, hogy az új bonni kormány Magyarországgal szemben továbbra is az elszigetelés politikáját akarja folytatni."[32]

A külügyminisztérium útmutatása alapján a magyar diplomácia erélyesen fellépett az NSZK hadserege atomfegyverekkel való felszerelésének betiltásáért és élesen támadta a nyugatnémet külpolitikát. Ugyanakkor a Külügyminisztérium készségét fejezte ki az egyenjogúság és az egymás ügyeibe való kölcsönös be nem avatkozás alapján a diplomáciai, kereskedelmi, kulturális, sport kapcsolatoknak a Német Szövetségi Köztársasággal történő rendezésére. Elő kívánta segíteni a hivatalos Magyarország álláspontjának és a magyarországi helyzetnek a megismertetését. Ezzel kapcsolatosan leszögezte: „eddigi tapasztalataink szerint egyik fontos eszköze az NSZK

[30] MOL XIX-J-1-j 11 doboz 5/e 006477/3 1957.
[31] MOL XIX-J-1-j 1 doboz 1/a 002940 1957.
[32] MOL XIX-J-1-j 13 doboz 5/f 004337 1957.

felé irányuló propagandának és politikai befolyás növelésének a személyes kapcsolatok ápolása, különböző politikai, társadalmi erőkkel, személyiségekkel."[33]

A külügyminisztérium utasította berlini nagykövetségét, hogy felhasználva a Bundestag berlini alakuló ülését, lépjen kapcsolatba azzal a néhány nyugatnémet képviselővel, akikkel korábban már tárgyalásokat folytattak. „Az október 15. ülést fel lehetne használni a kapcsolatok felújítására és új kapcsolatok kiépítésére. Meglévő kapcsolataink zömmel az FDP-re terjednek ki. Noha ez a párt jelentős szerepet nem visz, a kapcsolatok fenntartása a jövőbeni politikai helyzet alakulása szempontjából kívánatos. Bekövetkezhet ugyanis olyan helyzet, hogy a párt két részre szakad és az egyik része a CDU-ba, a másik része pedig az SPD-be lép be. Ezért kívánatos, hogy a párt mindkét irányával (Becker-Mende CDU barátok, Döring-Weyer-Scheel inkább SPD barátok) igyekezzünk kapcsolatot tartani. Fő célunk persze az legyen, hogy igyekezzünk kiszélesíteni a kapcsolatainkat az SPD és CDU felé"[34]

A külügyminisztérium utasítása tartalmazta az ezzel kapcsolatos konkrét terveket. Levélben kereste meg a magyar nagykövetség Willi Max Rademacher, Dr. Ewald Bucher, Dr. Erich Mende, Wolfgang Döring, Walter Scheel, Helmut Schmidt képviselőket, gratulált újraválasztásukhoz. Mivel korábban nyugatnémet újságírók segítettek politikai tényezőkkel való kapcsolatok kialakításában, ezért a külügyminisztérium konkrét személyi javaslatokkal élt. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy „ezekben az esetekben az újságírók is jelen lehetnek a beszélgetésnél, akik hírekre vadásznak, ezt figyelembe véve alakítsák a társalgást."[35] A külügyminisztérium utasítása szerint a nagykövet csak Rademacher képviselővel és más pártokból nevesebb politikussal (Wehner, Erler, stb) tárgyaljon, egyéb esetekben a követség beosztottjai találkozzanak a nyugatnémet képviselőkkel. A terveknek megfelelően a berlini követség munkatársai október 15-én Nyugat-Berlinben találkoztak Herbert Wehnerrel, Helmuth Schmidtel, október 16-án Fritz Erlerrel és ugyanaznap Willi Max Rademacher, Dr. Ewald Bucher FDP képviselőkkel. A megbeszélésekre rendkívül kevés idő állt rendelkezésre, mivel a képviselők csak egy-két napra érkeztek Berlinbe. Október 15-én Fodor Zoltán és Neumann László egy nyugat-berlini étterembe meghívta Herber Wehnert és Helmut Schmidtet. Részt vett a megbeszélésen a közvetítő újságíró is. A két nyugatnémet szociáldemokrata politikusról a magyar diplomaták a tárgyalást követően jellemzést adtak. „Wehner egy tapasztalt régi politikus, aki megfontolt mondanivalójával, kiváló társalgási modorával, jó hatással tudna lenni beszélgető partnerére, ha egyszersmind nem lenne meg az a visszataszító tulajdonsága, hogy soha még véletlenül sem néz rá arra, akivel beszél. Ismeretes, hogy Wehner 1942-ig tagja volt a KPD-nek. Erre a beszélgetés során ő maga is többször visszatért és hangsúlyozta, hogy a pártnak meggyőződésből volt tagja és nincs oka, vagy szándéka ezt elhallgatni. Mélységes megbántottsággal beszél a KPD-ről és a Szovjetunióról... szocialistának vallja magát... határozottan kiállt a Szovjetunióval és a népi demokratikus országokkal való együttműködés mellett."[36] Ehhez a jellemzéshez a magyar diplomaták hozzáfűzték: Wehner egy fáradt, perspektívátlan ember benyomását kelti.

[33] Uo.
[34] Uo.
[35] Uo.
[36] Uo.

„Helmut Schmidt egészen más fajta politikus. Fiatal, dinamikus ember, aki nagy műveltségével, jó társalgási modorával jól tud hatni partnerére. Ellentétben Wehnerrel, Schmidt nemcsak az NDK, de bizonyos fokig szovjet ellenes beállítottságú is. Ez valószínűleg abból ered, hogy 1945–49-ig hadifogságban volt... mindenben támogatja Wehner vonalát."[37]

A beszélgetés kezdetén a magyar diplomaták érdeklődtek a választási eredmények értékeléséről. Schmidt reakciója igen éles volt, kijelentette, hogy Adenauer győzelmét elsősorban Ulbricht segítette elő azzal a jelszóval, hogy a kommunisták szavazzanak az SPD-re. Szerinte Ulbricht ezt tudatosan tette, mert nem akarta, hogy az SPD győzzön. Schmidt rámutatott arra is, hogy az NSZK belpolitikai fejlődése a kétpártrendszer irányába halad, úgy vélte, az FDP jövő nélküli párt, amely a következő választásokra szét fog esni, mint a BHE.38 Mindkét szociáldemokrata politikus élesen bírálta az NDK-t, az NSZEP-t és személy szerint Walter Ulbricht-ot. Mindketten kijelentették, nem szabad mint példaképre az NDK-ra hivatkozni, mert az NDK példája csak elriaszt. Németország újraegyesítését mindkét képviselő kilátástalannak tartotta és újra megerősítették véleményüket, hogy Ulbrichttal nem lehet tárgyalni. Schmidt a továbbiakban vázolta a nyugatnémet társadalmi viszonyokat. Megállapította, hogy az NSZK lakossága antikommunista beállítottságú, s ezért a kommunisták támogatása az SPD-re szavazókat elriasztja és Adenauer táborába taszítja. Szerinte a Szovjetunió és a SED rosszul ítéli meg a nyugatnémet helyzetet. A lakosság életszínvonala rendkívül magas és ez nemcsak, hogy így marad, hanem a jövőben is majd emelkedik. Schmidt kijelentette, az NSZK-ban nem lehet munkásosztályról beszélni, vannak műszerészek, esztergályosok, szabók, vagyis különböző foglalkozású emberek, de munkások nincsenek, nem beszélve arról, hogy a proletár kifejezést hallani sem akarják. A munkásosztály teljesen elvesztette osztályöntudatát és vele ennek megfelelően kell politizálni. A beszélgetésnek ez a része már sejtette, hogy a nyugatnémet társadalomban lényegbe vágó változások történtek, aminek következtében és hatására az SPD osztálypártból néppárttá alakul át. A beszélgetés leegyszerűsített változatban tükrözte az SPD új alakuló programja alapeszméjének néhány elemét.

A beszélgetés érdekes momentuma volt Wehner hivatkozása 1956 novemberében Kéthly Annával és Király Bélával történt bécsi találkozására. Elmondta, megkérdezte Kéthly-t, mi a véleménye Kádárról. Akkor Kéthly — Wehner szerint — többek jelenlétében nagyon pozitívan beszélt Kádárról. Később amikor Kéthly Kádár ellen nyilatkozott, Wehner állítólag nyilvánosságra hozta ezt a beszélgetést és felhasználta Kéthly ellen.[39] A magyar vezetés számára jelentős információnak tűnt Wehner véleménye Nagy Imréről, akit bírált, mert szerinte olyan vezetőre lett volna szüksége Magyarországnak 1956 októberében, aki képes kidolgozni egy olyan politikai vonalat, amely „az oroszok számára is elfogadható".[40]

---

[37] Uo.

[38] Mivel az FDP a szövetségi és a tartományi választásokon erősen hullámzó teljesítményt nyújtott és ezért a felkészült politikusok és szakértők ismételten megkérdőjelezték a szabaddemokraták politikai jövőjét. Ezek az előrejelzések tévesnek bizonyultak.

[39] MOL XIX-J-1-j 13 doboz 5/f 004337/2 1957.

[40] Uo.

A magyar diplomaták felelevenítették azokat a német választásokat megelőző ígéreteket, amelyek Adenauer és az SPD részéről is elhangzottak Lengyelországgal és más népi demokratikus országgal történő diplomáciai kapcsolat felvételének lehetőségéről. Ezekről a választások után szó sem esett, ellenkezőleg, miután Jugoszlávia bejelentette, hogy kész elismerni az NDK-t, az NSZK a diplomáciai kapcsolatok felbontására készült. Erre Wehner indulatosan válaszolt, mondván: a választások előtt sok minden elhangzik. Ez idő tájt négy helyen, Hamburgban, Bajorországban, Württenbergben és Hessenben tartományi választások előtt álltak és ami hivatalos helyről elhangzott, mind az a választások jegyében hangzott el. Wehner ily módon érzékeltette a magyar tárgyaló féllel, hogy az SPD nem tartja időszerűnek az eszmecserét a magyar–nyugatnémet diplomáciai kapcsolatok lehetőségéről. Optimistán nyilatkozott Wehner a hamburgi választásokkal kapcsolatban, ahol az SPD abszolút többségre számít. Kijelentette, hogy az NSZK-ban egyetlen józan eszű ember nincs, aki ne látná, hogy az Odera-Neisse határ csak erőszakkal volna megváltoztatható, mégis egyes politikai tényezők görcsösen ragaszkodnak a régi határokhoz és mindenféle lehetetlen terveket forgatnak fejükben. Schmidt és Wehner helyeselték a magyar törekvéseket az NSZK-val való kapcsolatok kiépítésére, támogatásukról biztosították a magyar diplomatákat és azt javasolták, hogy ne annyira Bonn felé vegyük az irányt, mint inkább Hamburg felé. „A hamburgi tartományt sokkal jobban ki lehet használni, mert...ott vannak a keleti országokkal való kapcsolatnak úttörői"[41]

A szociáldemokrata képviselők a kapcsolatok bővítésére a következő javaslatot tették: 1. gazdasági vonalon. az általános kereskedelmi területen kívül helyes lenne azokat az iparcikkeket forszírozni, amelyeknek hagyományai vannak a két országban és a német iparosok és kereskedők érdekelve vannak a forgalom felújításában. 2. Kulturális és sport kapcsolatok. A legutóbbi esetek megmutatták, hogy Adenauernak már nincs ereje megakadályozni e kapcsolatok növekedését. 3. Neves tudósok és társadalmi személyiségek meghívása és kiküldése. 4. Közlekedés vonalán: a hamburgi és brémai szervek rendkívüli módon érdekelve vannak régi kapcsolatok felújításában.Ez utóbbival kapcsolatban Schmidt javasolta, hogy utazzék Hamburgba a MÁV vezérigazgatója, vagy a víziközlekedésben jártas vezető, és ő segítségére lesz mindenben. A magyar diplomaták szóba hozták a képviselők esetleges magyarországi látogatását, erre azonban mint képviselők nem mutattak hajlandóságot, ellenben nagyon érdeklődtek a magánutak iránt, különösen Schmidt, aki magánemberként a feleségével szívesen üdülne Magyarországon.

Október 16-án reggel találkozott a két magyar diplomata Rademacher és Bucher FDP képviselőkkel. A liberális képviselőkről a magyar diplomaták a következő rövid jellemzést adták: „Rademacher és Dr. Bucher régi ismerősök, pártjuk vezetésében tekintélyes személyek, sőt Rademacher a párt alapító tagjai között van." Mindketten pártjuk azon reprezentánsai, aki felléptek az erősödő amerikai politikai és gazdasági behatolás ellen és egyben a Szovjetunióval és a népi demokráciákkal való rugalmasabb politika (elsősorban gazdasági-kereskedelmi vonatkozásban) sugalmazói, hangadói. „Ügyesen használják fel ebben az irányban Hamburgnak a szövetségi köztársaságban elfoglalt tekintélyes helyzetét, a kormánnyal szembenálló politikai-gazdasági súlyát,

---

[41] Uo.

különösképpen pedig a keleti országokhoz fűződő hagyományos kereskedelmi, hajózási, közlekedési, kapcsolatait."[42] A liberális politikusok nehéznek ítélték pártjuk helyzetét, mivel a párt vezetőségében fontos kérdésekben, pl. a kormányhoz való viszonyuk meghatározásában, különböző vélemények vannak. Álláspontjuk szerint az FDP ellenzéki pártként fog a Bundestagban tevékenykedni. A beszélgetés során kifejtették nézeteiket Németország újraegyesítéséről, amelyet elérhetőnek csak abban az esetben tartanak, ha mindkét fél engedményeket tesz. Leszögezték, hogy az FDP ebben az irányban kíván tevékenykedni és az egyesített Németországban szükségesnek tartják a bankok és a nehézipari üzemek államosítását. A magyar fél számára fontos volt a német liberálisok félreérthetetlen szándéka a magyar–nyugatnémet kapcsolatok többoldalú fejlesztésére, amit az is bizonyított, hogy az 1956 októbere előtti meghívásukat érvényesnek tekintették és összhangba kívánták hozni magyarországi látogatásukat lengyelországi utazásukkal.

A magyar diplomaták október 16-án délben rövid megbeszélést folytattak Fritz Erlerrel az SPD képviselőjével. A megbeszélés kezdetén rövid történeti és politikai vitába bonyolódtak a spanyol polgárháborúval kapcsolatos szovjet magatartásról. Rátérve az időszerű témákra Fritz Erler nagy érdeklődést mutatott a magyarországi események iránt, kérdéseket tett fel Király Bélára és Maléter Pálra vonatkozóan. „Megkérdezte, melyik volt az a pont, amikor Kádár úgy látta, hogy tovább nem haladhat együtt Nagy Imrével?"[43] Több kérdést tett fel az 1957-es magyarországi politikai-gazdasági helyzettel kapcsolatban és a megbeszélést úgy alakította, hogy többnyire a magyar diplomaták válaszoltak kérdéseire, ennek ellenére nem hagyott kétséget szovjetellenes beállítotsága és a nyugattal való elkötelezettsége felől. A magyar diplomaták barátságos légkörűnek ítélték a Fritz Erlerrel történt megbeszélést, aki a további találkozásoktól nem zárkózott el.

Mindhárom találkozó sikeresnek bizonyult és egyben magában rejtette a további kapcsolatok kiépítésének lehetőségét. A nyugatnémet politikusok indítékai a kapcsolatok felvételére, megújítására főként gazdasági természetűek voltak. Az NSZK nagymértékű export expanziót valósított meg az 50-es évtized második felében és ebbe beleillett a középkelet-európai piacokra való betörés megteremtése. A magyar fél is érdekelt volt a kereskedelmi kapcsolatok bővítésében és ugyancsak céljaik közé tartozott a magyar gazdaság technikai megújítása az NSZK-val való kapcsolatok fejlesztése útján.[44] Nem hagyható figyelmen kívül a politikai motiváció sem. Amíg a magyar fél a diplomáciai kapcsolatok felvételét tekintette céljának, addig a nyugatnémet ellenzéki pártok képviselői a német egység útját kívánták egyengetni a hivatalos Ma-

---

[42] MOL XIX-J-1-j 13 doboz. 5/f 004337/4 1957.

[43] MOL XIX-J-1-j 13 doboz 5/f 004337/3 1957.

[44] A magyar–nyugatnémet külkereskedelmi kapcsolat a magyar gazdasági életnek fontos tényezője volt. Az NSZK a negyedik helyet foglalta el a magyar külkereskedelemben a Szovjetunió, Csehszlovákia és az NDK után, a magyar kivitelben 7,8%-kal, a behozatalban 6,2%-kal részesedett 1958-ban. A magyar részesedés a nyugatnémet külkereskedelemben sem a kivitelben, sem a behozatalban nem érte el a fél százalékot. Mindemellett néhány jelentős nyugatnémet cég (például a Siemens, Krupp) érdekelt volt a magyar vállalatokkal kötendő üzletek volumenének növekedésében. 1957–1958-ban a magyar fél arra törekedett a gazdasági tárgyalásokon, hogy a két ország közötti megállapodás kormánymegállapodás legyen. Ennek a célnak az érdekében a magyar delegátusok megbeszélést foly-

gyarországgal való kapcsolatok révén. Meg akarták tudni, hogy a magyar kormány mennyiben érdekelt az egységes Németország megteremtésében, osztja-e a szovjet és az NDK kormányának álláspontját ebben a kérdésben.

Néhány nap múltán, október 22-én a magyar diplomaták felkeresték Peter Florint, a NSZEP Külügyi osztályának vezetőjét, hogy ismét tájékoztatást adjanak a nyugatnémet képviselőkkel folytatott tárgyalásokról, aki még a megbeszélések előtt kapott információt erről a diplomáciai akcióról. A megbeszélésen részt vett Paul Werner is, aki az NSZEP-ben a nyugatnémet ügyekkel foglalkozott. A tájékoztatást nagy érdeklődéssel fogadták, bőven készítettek jegyzeteket és sokat kérdeztek. Amikor a beszélgetés végén Florin megjegyezte, hogy ők nem helyeslik, ha az NDK-ban akkreditált diplomata kapcsolatot tart fenn Nyugat-Berlinben hivatalos személyiségekkel, nyilvánvalóvá vált, hogy Florin nem a saját, hanem a párt vezetésének véleményét tolmácsolta.

Rostás István nagykövet ezzel szemben a következőkben szögezte le álláspontját: Mi viszont arra a következtetésre jutottunk, hogy miután sikeresen végrehajtottuk a külügyminisztérium idevonatkozó helyes utasítását, továbbra is törekedni fogunk, hogy az adott lehetőségek maximális kihasználásával bővítsük ilyen irányú kapcsolatainkat. „Itteni barátaink tájékoztatását, nemcsak azért tartottam fontosnak, mert szükségem volt véleményükre az említett politikusokról, hanem azért is, mert úgy véltem, hogy ez a kapcsolat csak hasznos lehet az ő számukra is. Úgy néz ki azonban, hogy náluk jelenleg más felfogás érvényesül e téren és bizalmatlanul tekintenek minden ilyen lépésre. Egyelőre tehát a jövőben eltekintek az ilyen tájékoztatástól."[45]

A magyar nagykövet november 16-án Otto Winzer külügyminiszterhelyettessel tárgyalt, aki magánvéleményét kifejtette arról, hogy a nyugatnémet választások után új helyzet állt elő és nem helyes ha az NDK-ba akkreditált diplomaták nyugatnémet politikusokkal kapcsolatot tartanak fenn. Véleménye szerint élesen és elvi alapon kellene feltenni az Adenauer kormánynak: valljon színt, akar-e Magyarországgal diplomáciai kapcsolatot, vagy sem, mert a jelenlegi körülmények között a gazdasági kapcsolatok útján eléri céljainak többségét, ezért vár a diplomáciai elismeréssel. Winzer homályosan utalt a berlini nyitott határ zártabbá tételére és nagyobb éberségről beszélt. Rostás István válaszában arra hivatkozott, hogy hazai útmutatás alapján tárgyaltak Nyugat-Berlinben és nem vonulhat vissza a nagykövetség csak a külügyminisztérium utasítására.

---

tattak a német külügyminisztérium képviselőivel. MOL XIX-J-1-J 5 doboz 25/c 0041/2 1957.

Az NSZK Magyarországgal folytatott áruforgalmának alakulása 1950–1958 között millió DM-ben

	Import	Export
1950	102	132
1951	82	73
1952	61	65
1953	45	68
1954	66	99
1955	87	146
1956	143	98
1957	106	103
1958	128	121

Unfertige Nachbarschaften. Die Staaten Osteuropas und die Bundesrepublik Deutschland. Herausgegeben Othmar Nikola Haberl, Hans Hecker, Reiner Hobbing. Essen. 1989. 268.

[45] MOL XIX-J-1-j 13 doboz 5/f 04337/5 1957.

Az NDK kormányának és az NSZEP-nek állásfoglalásai jelentős szerepet játszottak a magyar–NSZK viszony alakulásában. Az NDK vezetése úgy vélte, hogy szinte kizárólagos szerepet tölthet be a magyar–német kapcsolatokban, mint ahogy ez 1949–1953 között valóban megvalósult. Kifogásolták a magyar–NSZK kapcsolatok jelentős részének Nyugat-Berlinen keresztül történő lebonyolítását. Ismerni kívánták a kapcsolatépítés minden mozzanatát, feltételezték, hogy a nyugatnémet tárgyaló fél befolyásolja magyar partnereit és elvárták a magyar álláspont teljes azonosulását az NDK szempontjaival. Ezek „a normák" tarthatatlannak bizonyultak a magyar diplomácia számára.

1957 decemberében a külügyminisztérium kollégiuma tárgyalt az NSZK külpolitikájáról és a magyar–nyugatnémet kapcsolatokról. Három alapelvet határoztak meg: „1. Németországgal való kapcsolatainkban az NDK-val, mint szocialista országgal meglévő kapcsolatainkat helyezzük előtérbe. A német egység létrehozását, a Szovjetunió és az NDK javaslatai alapján támogatjuk. 2. Stratégiai célunk az NSZK-val kapcsolatban: támogatni az egész szocialista tábor törekvését az NSZK-nak a NATO-ból való kiszakítására. Gyengíteni a nyugatnémet imperializmus és militarizmus pozícióit, növelni ellentéteit vetélytársaival. 3. E politikának érvényesítése céljából törekszünk a diplomáciai kapcsolatok rendezésére."[46] A fenti célok elérése érdekében 1958-ban többek között szabaddemokrata és szociáldemokrata képviselők magyarországi látogatását készítették elő.

Miután az NSZK hadseregének fejlesztése és atomfegyverekkel való felszerelése erős ellenállást váltott ki a nyugatnémet közvéleményben és különböző pacifista mozgalmakat hívott életre, a nyugatnémet ellenzéki pártok is jelentős aktivitást fejtettek ki. Mozgásba lendült a nemzetközi diplomácia a német kérdés megoldására. Kiemelkedő jelentőségű volt az a javaslat, amelyet Rapacki lengyel külügyminiszter tett a középeurópai atommentes övezet kialakításáról. Ezekkel összefüggésben is Sík Endre 1958 januárjában Rónai Sándorhoz az országgyűlés elnökéhez fordult és javasolta a szabaddemokrata képviselők ismételt meghívását és ezt kiterjesztette ezt szociáldemokrata politikusokra is. Ezzel párhuzamosan a külügyminisztérium különböző magyarországi intézményeket kért fel, többek között a Magyar Tudományos Akadémiát is, nyugatnémet személyiségek magyarországi látogatásra történő meghívása érdekében. Néhány hónap múlva Sík Endre visszatért korábbi előterjesztésére és közölte, hogy a magyar–nyugatnémet külkereskedelmi tárgyalások során sikerült a német szociáldemokrata párt frakcióvezetőjével beszélni és Fritz Erler frakcióelnök és több más szociáldemokrata képviselő úgy nyilatkozott, hogy ez év őszén hajlandók lennének Magyarországra utazni, erről még tárgyalnak.[47] Rónai Sándor a meghívással kapcsolatos döntést áthárította az MSZMP külügyi osztályára, ahonnan nem érkezett június közepéig válasz. A külügyminisztérium illetékes osztálya június 12-én ismételten kezdeményezett a fenti ügyben.

Miután a Nagy Imre per ítéletei és végrehajtása nyilvánosságra került, a nyugatnémet képviselők magyarországi utazásának ügye lekerült a napirendről. A külügyminisztérium magánlevelet kapott a közvetítő újságírótól, amelyben közölte, hogy az FDP képviselők nem szándékoznak Magyarországra utazni és hasonlóképpen nyi-

[46] MOL XIX-J-1-j 4 doboz 4/b 006/9 1958.
[47] MOL XIX-J-1-j 4 doboz 4/b 00919/2 1958.

latkozott Erler is.[48] Ezt követően a külügyminisztérium arra az álláspontra helyezkedett, úgy értelmezi a levelet, hogy most nem akarnak eleget tenni a meghívásnak. Továbbra is feladatként jelölte meg a nyugatnémet képviselők utazásával kapcsolatos feladatok ellátását és ugyanakkor Hoffmann kikapcsolására adott utasítást.

A nyugatnémet ellenzéki politikusoknak erre az időszakra tervezett magyarországi látogatása közülcsak Willi Max Rademacher szabaddemokrata képviselő utazása valósult meg. A liberális politikus 1958. november 19–25. között tartózkodott Magyarországon. Azon elhatározásában, hogy akkor látogatott el Magyarországra, amikor az NSZK-ban éles propaganda folyt a magyar kormány ellen, üzleti érdekeltsége mellett szerepet játszott az a körülmény is, hogy azt megelőzően kerültek nyilvánosságra Schäffer és Lemmer nyugatnémet CDU párti miniszteréknek az NDK képviselőkkel folytatott megbeszélései, és arra számított, hogy ezután ő is folytathat jellegűeket Magyarországon, legalábbis üzleti és gazdasági tárgyalásokat a CDU támadásainak különösebb kockázata nélkül. Rademacher tájékoztatta pártja vezetőségét arról, hogy elsősorban üzleti tárgyalások céljából utazik Magyarországra, de e mellett megbeszéléseket is tervez gazdasági és általános politikai kérdésekről.

A tárgyalások folyamán a nyugatnémet képviselő kifejtette pártja álláspontját a magyar–nyugatnémet kapcsolatokról. Kijelentette, változatlanul kiállnak a két ország kereskedelmi kapcsolatainak bővítése, valamint a kölcsönös diplomáciai elismerés mellett. A magyar–nyugatnémet kereskedelem fejlesztésének akadályait a következőkben jelölte meg: „1. A nyugatnémet mezőgazdasági és földművelésügyi minisztérium ellenzi a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek importját és ellene éles harcot folytat. 2. Az Európai Gazdasági Közösség megvalósítása. 3. A bonni kormány részéről mutatkozó politikai megfontolások."[49] Ezen akadályok ellenére — hangsúlyozta Rademacher — pártja támogatni fogja a két ország közötti árucsere bővítését.

A magyar tárgyaló fél a politikai eszmecserét preferálta. A politikai tájékozódás során három témakört érintettek. Rademacher felvetette, vajon Magyarország az NSZK-val történő diplomáciai kapcsolatok felvételéhez feltételként szabná-e az NDK-nak az NSZK részéről való elismerését. A magyar diplomaták magánvéleménye szerint a magyar kormány nem szab ilyen feltételeket, viszont elvárja, hogy az NSZK–magyar diplomáciai kapcsolatok ne irányuljanak sem az NDK, sem a Szovjetunió ellen.[50]

Az 1957–58-as év európai diplomáciájában a tárgyalások egy része a Rapacki féle tervvel volt kapcsolatos és így természetesen e terv szóba került a Rademacherral való megbeszélésen is. A liberális politikus érdeklődése arra irányult, van-e lehetőség a magyar fél szerint a Rapacki tervnek Magyarországra való kiterjesztésére. A magyar diplomaták magánvéleményként elmondták, elképzelhető a Rapacki terv kiszélesítése olyan formában, hogy az NSZK, NDK, Lengyelország és Csehszlovákia mellett olyan országokra terjesztik ki, amelyek a NATO-hoz, illetve a Varsói Szerződéshez tartoznak. Nem tartották kizártnak, hogy ha Dánia és Norvégia csatlakozna a Rapacki tervhez, akkor ez Magyarországra is kiterjeszthető lenne. A szovjet csapatok kivonásával kapcsolatban utaltak a Szovjetunió ilyen értelmű javaslataira és arra, hogy ezzel szemben a nyugat-európai hatalmak nem hajlandók saját csapataikat nyugat-európai.ország

[48] MOL XIX-J-1-j 13 doboz 5/f 002913/1 1958.
[49] MOL XIX-J-1-j 13 doboz 5/f 002913/2 1958.
[50] Uo.

gokból kivonni.[51] A nemzetközi politikáról szólva Rademacher bírálta az Egyesült Államok politikáját, különösen Kína el nem ismerésével kapcsolatos álláspontját, majd annak a véleményének adott hangot, hogy az USA politikájában 1961-ben jelentős változások következnek be. Ezt az előrejelzését nem indokolta. Rademecher látogatása céljáról, eredményeiről elutazása előtt nyilatkozott a Népszabadságnak, kifejtve véleményét a két ország közötti gazdasági kapcsolatok bővítése és a turizmus fejlesztése érdekében.[52]

A külügyminisztérium értékelte a látogatást s ennek kapcsán leszögezte, Rademacher rendkívül ügyelt arra, hogy a látogatásnak a nyilvánosság előtt ne legyen politikai jellege. Ebben a törekvésében szerepet játszott az a körülmény, hogy mint első nyugatnémet képviselő, aki Magyarországra látogatott, nem akart feltűnést kelteni és támadásnak kitenni magát, másrészt látogatása nem a legkedvezőbb, melynek bizonyítéka a berlini kérdéssel kapcsolatos akkori bizonytalanság, valamint a közelgő bajorországi és a hesseni tartományi választások.[53] A külügyminisztérium eredményesnek ítélte a liberális politikus budapesti látogatását azzal az előrejelzéssel, hogy ez elő fogja mozdítani a szociáldemokrata képviselők magyarországi látogatását.

1959 februárjában a berlini nagykövet reagált a külügyminisztérium azon utasítására, amely előírta, teremtsen kapcsolatot a szociáldemokrata tömegeken és középkádereken kívül az SPD felső vezetésével, egyes csoportjaival, vagy tagjaival abból a célból, hogy befolyásukkal gyengítsék a kormány intézkedéseit és a lehető legszűkebb bázisra szorítsák vissza a „legreakciósabb" SPD vezetőket. A nagykövet több évre visszatekintve sem tudott olyan szociáldemokrata vezetőkről, akiket sikeresen tudtak volna befolyásolni arra, hogy szembeforduljanak az Adenauer féle belés külpolitikával.[54]

Az NSZK-beli ellenzék 1956–1958 között a magyar–NSZK viszonyt illetően nem volt döntési helyzetben. Ennek ellenére fontos előkészítő szakasznak tekinthető ez az időszak a két ország viszonyában, elsősorban a gazdasági kapcsolatok szélesítése terén. Hozzájárult meghatározott gazdasági körökkel történő kapcsolatfelvételhez. A tárgyalások politikai tájékozódásra voltak alkalmasak, a hivatalos Magyarország nemzetközi mozgásterét lényegében nem bővítették.

A magyar külügyi szolgálat kísérlete a nyugatnémet ellenzéki körökkel való kapcsolat kialakítására a magyar diplomáciatörténet egyik érdekes epizódja, mivel néhány neves liberális és szociáldemokrata politikus részvétele jelentőséget adott ennek az akciónak. Egy évtized múltán kormányzópártok vezetőiként ezek a személyek meghatározó szerepet játszottak az NSZK új keleti politikájának kidolgozásában és megvalósításában.

---

[51] Uo.

[52] Népszabadság 1958. november 26.

[53] MOL XIX-J-1-j 13 doboz 5/f 002913/2 1958.

[54] MOL XIX-J-1-j 8 doboz 5/a 001568 1959.

Tischler János

AZ MSZMP ÉS A LENGYELORSZÁGI VÁLSÁG, 1980–1981

I.

Varsóban 1981. december 13-án, éjjel 1 órakor rendkívüli ülést tartott a Lengyel Államtanács, hogy törvényesen szentesítse a „W órát", vagyis elfogadja a lengyelországi hadiállapot[1] bevezetését, amely egyébként *de facto* már órák óta érvényben volt az egész ország területén. Már előző nap délután elküldték a vajdasági rendőrkapitányságokra az akció megkezdésére felszólító rejtjelezett parancsokat, és riadóztatták a bevetésre kijelölt katonai egységeket. Éjfél előtt a belügyi egységek összehangolt akcióba kezdtek a hadsereg támogatásával. A telefonközpontokban megszakítottak minden bel- és külföldi beszélgetést. Megszállták a rádiót és a televíziót. Lakások ezreibe indultak el a rendőrökből és belbiztonsági funkcionáriusokból álló csoportok, hogy végrehajtsák a „Szolidaritás" szakszervezet vezető beosztású tagjai, tanácsadói, a nagy gyárak üzemi bizottságának tagjai, a demokratikus ellenzék aktivistái és a „Szolidaritással" kapcsolatban álló értelmiségiek elleni internálási parancsot. A páncélosok és a gépesített egységek elindultak a közlekedési csomópontok, a kivezető utak, a nagy útkereszteződések, a kormány székházai és a stratégiai objektumok felé. Wojciech Jaruzelski tábornok — egyszemélyben miniszterelnök, a Lengyel Egyesült Munkáspárt első titkára, honvédelmi miniszter és a hamarosan színre lépő Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsának vezetője — a Minisztertanács épületét elhagyva a légierők híradós ezredének laktanyájába ment, hogy felvegyék a stúdióban a rádióban és a televízióban elhangzó beszédét.

Hajnali 6 órakor a rádió megkezdte (a nemzeti himnusz után) Jaruzelski beszédének közvetítését: „Hazánk a szakadék szélére sodródott, elérkezett a súlyos próbatétel órája. E megmérettetésen be kell bizonyítanunk, hogy érdemesek vagyunk Lengyelországra." A szónok tájékoztatott a hadiállapot bevezetéséről, valamint arról is, hogy megalakult a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsa. A beszédben csak egyszer hangzott el a „szocializmus" szó („a mai napon megtett lépések azt a célt szolgálják, hogy megőrizzük a szocialista megújulás alapjait"). Saját pártját meg sem említette. Innentől kezdve a beszédet óránként megismételték, majd később a televízió bemutatta ennek tévéváltozatát. Vörös helyett nemzeti zászló lobogott a LEMP Központi Bizottságának székházán.

Katonai parancsnokság alá helyezték az államigazgatás, a közlekedés, a távközlés, az energiaipar, a bányászat, a tengeri kikötők egy részét és a 129 „stratégiai fontosságú

[1] Magyarországon a lengyelországi hadiállapotot eufemisztikusan „szükségállapotnak" nevezték, így a magyar köztudatban is ez maradt meg, noha ez valóban tényleges hadiállapotot jelentett a lengyel társadalommal szemben.

üzemet". A militarizált intézményekbe több mint 8 ezer katonai komisszárt vezényeltek, lehetőleg aktív tiszteket. Mintegy 70 ezer katona és 30 ezer belügyi funkcionárius vett részt közvetlenül a műveletekben, 1750 tank, 1400 páncélozott jármű, 500 gyalogsági könnyűharckocsi, 9 ezer gépkocsi fedezete mellett. Az összes erők mintegy negyedét Varsóban és a főváros közvetlen közelében vonták össze. Kikapcsolták a telefonokat, bezárták a benzinkutakat, kijárási tilalmat rendeltek el (22 órától reggel 6-ig), hatósági engedélyt (kilépő) kellett kérni a lakóhely elhagyásához, őrjáratok ellenőrizték a pályaudvarokat, sorompót állítottak a városból kivezető utakra. Cenzúrázták a leveleket, lezárták a határokat és a polgári repülőtereket (a belföldieket is), két központi lap kivételével felfüggesztették a sajtó tevékenységét, csak a „Trybuna Ludu", a LEMP orgánuma és a „Zolnierz Wolnosci", a hadsereg lapja jelent meg. Minden társadalmi és szakmai szervezet tevékenységét felfüggesztették, valamint betiltották a gyűléseket, az összejöveteleket és a tüntetéseket.

A hadiállapot bevezetésével Jaruzelski tábornok egy 16 hónapja tartó válságnak kívánt ily módon véget vetni, amely alapjaiban rendítette meg nemcsak Lengyelországot, hanem — mint később kiderült — a Szovjetunió vezette szocialista tábort is. Az 1980 augusztusában kirobbant s futótűzként terjedő sztrájkok — ezek kiváltó oka a vészesen romló gazdasági helyzet, a bürokratikus hatalom önkénye, az áremelések miatti tiltakozás, illetve béremelés követelése volt — nyomán a hatalom meghátrált s beleegyezett szabad szakszervezetek megalakításába. Így jött létre a „Szolidaritás" (teljes nevén: „Szolidaritás" Független Önigazgató Szakszervezetek), amely nem ágazati, hanem regionális alapon szerveződött, s amelyhez csatlakoztak a demokratikus ellenzéki csoportok, tömegesen a párttagok, valamint élvezte a lengyel katolikus egyház, s a nemrégiben megválasztott lengyel pápa, II. János Pál támogatását is. A „Szolidaritás" élére a gdanski hajógyár karizmatikus munkásvezérét, Lech Wałęsát választották. A társadalom túlnyomó része úgy vélte, benne öltött testet a munkások, vagyis annak az egyetlen társadalmi rétegnek az összessége, amely megint megrengette az országot és meghátrálásra kényszerítette a kommunista hatalmat.

Az elkövetkező egy évben a hatalom által folyamatosan kiprovokált konfliktusok sorozata következett, de a döntő összecsapást egyik fél sem vállalta. A LEMP vezetése számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a „Szolidaritás" nem engedi beolvasztani magát a fennálló rendbe. A szakszervezet óvakodott attól, hogy ürügyet szolgáltasson a szovjet beavatkozásra, s eredeti célja nem a rendszer felszámolása, hanem annak gyökeres átformálása volt (politikai és gazdasági téren egyaránt), csakhogy léptennyomon beleütköztek a szűkre szabott korlátokba, minden konfliktus után egyre inkább radikalizálódtak, s egyre nyíltabban hangoztatták, hogy a LEMP nem rendelkezik legitimációs alappal. Emellett a „Szolidaritás" a hatalom provokációjára adott válaszként minden egyes alkalommal megmutatta, hogy sztrájkfelhívásainak hatalmas tömegek tesznek eleget, amelyeket kézben is tud tartani.

1981 szeptemberében zajlott le az akkor már 9,5 millió tagot — ez az állami szektor dolgozóinak közel 60%-át, a teljes felnőtt társadalomnak pedig több mint 30%-át jelentette — számláló „Szolidaritás" szakszervezet I. kongresszusa a „Zapad '81" hadgyakorlat árnyékában, amely a NATO értékelése szerint a szovjet hadsereg legnagyobb hadgyakorlata volt 1945 óta. Ezen a kongresszuson fogadták el a kelet-európai munkásokhoz címzett üzenetet, amelyben azokat támogatták, akik „rászánták

magukat arra, hogy harcoljanak a szabad szakszervezeti mozgalomért", abban a reményben, hogy „képviselőink nemsokára találkozhatnak, hogy kicseréljék szakszervezeti tapasztalataikat". Ezt a nyilatkozatot mind a lengyel pártvezetés, mind a többi kommunista ország vezetése hisztérikus dühkitöréssel támadta. Moszkvában egyenesen „szocialista- és szovjetellenes orgiának" nyilvánították a kongresszust, s közzétették az SZKP KB nyilatkozatát, melyben leszögezték, hogy „határozott és radikális lépéseket" várnak a lengyel vezetéstől. Jóllehet a hadiállapot bevezetésével kapcsolatos első tervezetek már egy évvel korábban elkészültek, majd fél évvel később hozzáláttak pontos kidolgozásához is, a tényleges megvalósítás 1981 októberétől indult el, amikor is az Edward Giereket 1980 szeptemberében a pártvezetői tisztségben felváltó Stanisław Kania helyét szinte egyöntetű szavazás nyomán Wojciech Jaruzelski vette át (egyben 1968 óta honvédelmi miniszter, s 1981 februárjától miniszterelnök). A funkciók halmozása ez esetben azt jelentette, hogy a döntéshozatal rendkívül leegyszerűsödött.

Ezen a háromnapos KB-ülésen harcias volt a hangulat: „a pártnak meg kell mutatnia erejét", „a párt meg akarja változtatni irányvonalát", „elveti a megegyezés vonalát", „aki a Politikai Bizottságban rendkívüli eszközöket is hajlandó igénybe venni, az marad, aki nem — az távozzon", „e forradalmi helyzetben forradalmi eszközökhöz kell nyúlni", ezek egyike az, hogy „a hadsereg veszi át a hatalmat" — ilyen hangok voltak a legfelsőbb pártfórumon. Az ellenfél gyötrésével egybekötött halogató taktika kimerült, miután bizonyos fokig beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Október 24-én közlemény jelent meg arról, hogy — először falun — megkezdték tevékenységüket a katonai területi operatív csoportok. Egy hónappal később pedig megjelentek a városokban, azaz a gyárakban és a helyi közigazgatási intézményekben is. Aznap, amikor befejeződött a KB októberi plénuma, a minisztertanács határozatot hozott arról, hogy két hónappal meghosszabbítják a leszerelés előtt álló katonák szolgálati idejét. Ez a korosztály 1979 őszén vonult be, ezért feltételezték róla, hogy nagy mértékben immunis, nincs kitéve az „ellenforradalmi erők" kártékony hatásának. Lassan utolsó szakaszba érkeztek a „Szolidaritás" elleni támadás előkészületei.

II.

Leonyid Brezsnyev már 1980 nyarától folyamatosan nyomást gyakorolt a „lengyel elvtársakra", hogy „menjenek át ellentámadásba", és állandó harckészültségben voltak a Szovjetunió nyugati katonai körzetei, valamint a Lengyelországban és az NDK-ban állomásozó szovjet csapatok. Emellett a szovjet sajtóban — majd a példa nyomán a Varsói Szerződés más államainak tömegtájékoztatásában is — teljesen megszokottá váltak a „Szolidaritás" elleni agresszív támadások, illetve a lengyel pártvezetés bírálata, annak határozatlansága miatt. A nyomásgyakorlásból kivették részüket Lengyelország más szomszédai is, amelyek szintén rendkívül élesen reagáltak a lengyel eseményekre. Erich Hoenecker és Gustav Husák a mielőbbi „testvéri" fegyveres beavatkozást szorgalmazta, ezt azonban a Kreml engedélye nélkül nem tehették meg.

Hozzájuk képest valamelyest más volt Kádár János magatartása. Természetesen ő is azt kívánta, hogy vessenek véget annak, ami Lengyelországban zajlik, ugyanakkor 1956-os tapasztalataiból kiindulva azt hangsúlyozta a lengyel testvérpárt vezetői előtt, akiket rendkívül érdekelt Kádár véleménye, hogy mindezt a lehető legkisebb áldozattal,

amennyire lehetséges, vérontás nélkül, s csak a minimálisan szükséges „adminisztratív" eszközök bevetésével oldják meg.[2] Az 1970-es éveket követő viszonylagos fellendülés után Magyarországon is éppen a '80-as évtized elején kezdtek mutatkozni a gazdasági válság egyre szaporodó jelei. Előbb stagnált, majd lassan süllyedésnek indult az életszínvonal, miközben folyamatosan érkeztek a hírek a lengyelországi sztrájkokról. A magyar társadalom egy részében az a vélemény alakult ki, hogy a két esemény között ok-okozati összefüggés van, ezt az érzést pedig saját jól felfogott érdekében a Kádár-féle pártvezetés — amely a lengyel válság magyar belpolitikai hatásait tekintve és szintén 1956-ból okulva erősen tartott a lengyel helyzet magyarországi kisugárzásától, a „lengyel ragály" átterjedésétől — mintaszerűen megszervezett, hazug és visszataszító propagandájával mindinkább felerősítette és meglehetősen sikeresen hangoztatta. Önmagának ugyanakkor a legfelső magyar pártfórum, főként Kádár, minduntalan azt bizonygatta — nem is minden alap nélkül —, hogy saját irányvezetésük 1956–57 óta helyes és hatékony, a magyar társadalom egészében véve követi az MSZMP politikáját, elfogadja és magáénak tartja azt. (Egyébként a lengyel pártvezetés odahaza megkísérelte kijátszani a „magyar kártyát" saját nemzetével szemben: Lengyelországban 1981 októberében bemutatták az „Így történt" című dokumentumfilmet az „1956-os magyarországi ellenforradalomról", hogy a „magyar forgatókönyv" felelevenítésével is megrettentsék — mint kiderült, sikertelenül — a lengyeleket.)

A lengyel belpolitikai helyzetet súlyosbította a gazdaság állapota, amely még KGST-mércével is drámai volt. Csökkent a termelés, megszakadtak a vállalatok kapcsolatai, együttműködés helyett mindennapossá vált a gyárak között az „áruért-árut" típusú csere. Súlyos problémát jelentett, hogy nagyon sokat romlott az ellátás, egyre nehezebb volt beváltani az újból bevezetett jegyeket (1981. áprilisától jegyre adták a vajat, a lisztet, a rizst, a kását, júniustól a tejport, a búzadarát és a gyermekruhákhoz használatos mosóport). Egyes országrészekben hiány volt alkoholból és cigarettából, s maga a pártvezetés szándékosan is idézett elő hiányokat, igyekezvén az ellátási nehézségeket a „Szolidaritásra" hárítani. (Ugyanakkor hatalmas készleteket halmoztak fel a bevezetendő hadiállapotra gondolva.) Csökkent a termelés, nem annyira a sztrájkok, mint inkább az irányítási rendszer szétzilálódása és az ellátási nehézségek miatt, amelyek elsősorban az alkatrész- vagy nyersanyagimporttól függő vállalatokat sújtották. Nőtt az inflációs nyomás, 1981 tavaszán már mintegy 300 milliárd zlotyra becsülték az árufedezet nélküli pénzt. Bizonyos magántranzakciókat — lakás- vagy autóvásárlást — dollárban kezdtek intézni (abban is számoltak). Nőtt a külföldi adósság, csökkent az export. Mind a kormány, mind a „Szolidaritás" apokaliptikus látomásokat festett a közelítő télről: áramkimaradás, szén- és kokszhiány lesz, kikapcsolják a központi fűtést, akadozik majd a gázszolgáltatás, jegyre adják a kenyeret.

1981 őszén — immár minden meggyőződés nélkül —, a lengyel vezetés ismét megpróbálkozott azzal, hogy beillessze a „Szolidaritást" az általuk ellenőrzött intézmények rendszerébe. Javasolták, hogy alakítsák meg a Nemzeti Megegyezés Tanácsát, ez lényegében a népfront új változata lett volna. Ezt a javaslatot viszont a „Szolidaritás"

[2] Az 1956-os magyar forradalom lengyel összefüggéseire vonatkozóan lásd: Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai. Összeállította, fordította és a bevezető tanulmányt írta: *Tischler János*. Budapest, 1956-os Intézet-Windsor Kiadó, 1996, 248 old.

és a mellette álló más társadalmi szervezetek nem fogadhatták el, mert ezzel áldásukat adták volna a kommunisták „vezető szerepére", vagyis minden maradt volna a régiben. Egyre világosabbá vált, hogy a szembenálló két nagy erő — a LEMP és az egész államapparátus az egyik, a „Szolidaritás" és a vele kapcsolatban álló más szervezetek a másik oldalon — döntő összecsapásra készül. A társadalom jelentős részét igencsak aggasztották ezek a kilátások, már nem szívesen fogadták a túl radikális követeléseket és igényeket. A lengyelek jelentős részét kifárasztotta a mindennapi élet kilátástalansága, a zűrzavar, a szűnni nem akaró feszültség, melyet mindkét fél propagandája szított. Elfordultak lassan a „Szolidaritástól", nem láttak benne esélyt arra, hogy javítson a helyzeten, mert a szakszervezet egész addigi tevékenysége — legalábbis úgy tűnt — eredménytelennek bizonyult.

Szüntelenül folytak a kormány és a „Szolidaritás" tárgyalásai, a legnagyobb nehézségek árán jutottak csak kompromisszumra – kizárólag másod- és harmadrendű kérdésekben. Országszerte helyi sztrájkok törtek ki. Vagy elhúzódtak vagy úgy értek véget, hogy egyik fél sem lehetett elégedett. A hatalomnak láthatóan érdekében állt, hogy az egyre kezelhetetlenebbé váló anarchia érzetét keltse. 1981. október 30-án a kormány benyújtotta a Szejmnek „az állam és polgárai védelmében foganatosítandó rendkívüli intézkedésekről" szóló törvénytervezetet. A november 27–28-i KB-ülésen elfogadtak egy határozatot, mely szerint „közvetlen veszély fenyegeti az államiságot". A Politikai Bizottság december 1-jei ülésén leszögezték, hogy „a helyzet drámai" és „azonnali" készültséget rendeltek el: „huszonnégy órás szolgálat, állandó összeköttetés, megerősített őrjáratok", „az állami intézmények és pártszervek épületeinek védelme". A LEMP vezetése tudta jól, hogy a párt mint mozgósító erő gyakorlatilag nem létezik, legalábbis elvesztette az önálló cselekvés lehetőségét. Pár nappal később még azt is fontolóra vették, nem kellene-e feloszlatni és „kommunista pártot alapítani" helyette. (1980 és 1984 között 3,1 millióról 2,1 millióra csökkent a LEMP tagjainak száma!)

A PB szóban forgó ülésén azt is leszögezték, hogy „betelt a pohár". A „Szolidaritás" is elmondhatta volna ugyanezt – minden fontos követelését elutasították. December 3-án Radomban, az országos bizottság elnöksége és a területi vezetők rendkívüli értekezletén nem maradt más hátra, mint újból elismételni a követeléseket: hagyjanak fel a szakszervezet támadásával, fogadják el a szakszervezeti törvényt, tartsanak demokratikus tanácsi választásokat, alakítsák meg a Nemzetgazdasági Társadalmi Tanácsot, bocsássák a szakszervezet rendelkezésére a tömegkommunikációs eszközöket. Válaszul arra, hogy beterjesztették a Szejmnek a kormány rendkívüli jogosítványait szabályzó tervezetét, huszonnégy órás sztrájkot helyeztek kilátásba, ha elfogadják, és korlátlan ideig tartó általános sztrájkot, ha a kormány él is ezekkel. Kemény szavak hangzottak, élesen fogalmaztak, a hivatalos állásfoglalás pedig ugyanazt hirdette, amit a LEMP vezetése hat héttel korábban megállapított: „nincs értelme tovább tárgyalni a nemzeti megegyezésről".

Végül a PB december 5-i ülésén döntöttek a hadiállapot bevezetéséről. Jaruzelski az ülésen azt fejtegette, hogy „iszonyúan lejáratja magát a párt – 36 éve hatalmon van, és most rendőri erőkkel (sic!) kell megvédeni. De nincs más választásunk". A „W óra" kijelölését szó nélkül átengedték a tábornok-elsőtitkár-miniszterelnöknek. Nem említette senki a „testvéri szövetségeseket", akik teljes készültségben voltak,

és készek lettek volna segíteni, ha az első csapás nem jár sikerrel. Fél évvel korábban ugyanezen a fórumon mondta egy másik PB-tag, hogy „Lengyelországban lengyel tűzszerészeknek kell felszedniük az aknákat". „Nemzedékek átkoznának minket — tette hozzá —, ha barátainknak kellene tankokkal jönniük". 1981. december 5-én talán mindenki osztotta ezt a meggyőződést, aki részt vett a döntés meghozatalában, és vállalták a kockázatot.

A legújabb szovjet dokumentumok tükrében sem lehet eldönteni, hogy Moszkva valóban elszánta volna-e magát a beavatkozásra, ha ezt Jaruzelski tábornok nem teszi meg. Úgy tűnik, hogy a külső segítség bármiféle nyílt formáját a lengyel vezetés csak végső eshetőségként vette figyelembe, ha kiderülne, hogy a hadsereg, a rendfenntartó erők és a LEMP-apparátus képtelen lenne úrrá lenni a helyzeten. Minden jel arra mutat, hogy Jaruzelski tábornok a maga hatalmát igyekezett elsősorban menteni, ugyanis ha tovább halogatta volna a hadiállapot bevezetését, a LEMP legfelső vezetésében akadt volna olyan személy, aki szívesen a helyébe lépett volna, még olyan áron is, hogy behívja a szovjet hadsereget. Bár a Kreml valóban régóta sürgette a „megoldást", igazából nem vágyott katonai beavatkozásra, tisztában volt azzal, milyen árat fizetne ezért a lépésért politikailag és anyagilag egyaránt, nem is szólva arról, hogy akkor már mélyen belegabalyodott az afganisztáni kalandba.

A hadiállapot bevezetése teljesen váratlanul és felkészületlenül érte a „Szolidaritást" s általában véve a lengyel társadalmat, éppen ezért a megvalósítás nagyon hatékonyan folyt. Ennek ellenére sztrájkok és utcai megmozdulások az ország szinte minden pontján előfordultak, ezeket azonban — éppen az összeköttetés hiánya, az elszigeteltség miatt — rendkívüli kegyetlenséggel mindenütt viszonylag hamar elfojtották, sztrájkhullámra nem került sor. Különösen erős ellenállást fejtettek ki Sziléziában, a bányák mélyén sztrájkoló munkások tiltakozását volt a legnehezebb megtörni. Ott, a „Wujek" bányában nyitott tüzet a karhatalom, ami kilenc bányász életét oltotta ki. Sokszor használtak fegyvert, ha rohamoztak vagy feloszlatták a tömegeket az utcán (többek között Gdańskban, a Katowice kohóban, Wrocławban), ez legalább öt halálos áldozatot követelt. Az viszont felmérhetetlen, hogy a hadiállapot miatt közvetve hányan haltak meg, például a betegek közül, akikhez a mentők nem tudtak kimenni. Számukat több százra teszik.

Összességében több mint ötezer személyt internáltak, illetve ítéltek el (utolsó nagyobb csoportjuk az 1986-os amnesztiával szabadult), köztük Lech Wałęsát, akit 11 hónapig teljes egészében elzárva tartottak a külvilágtól. Az 1981. december 22-i PB-ülésen Jaruzelski már megkönnyebbülve jelenthette ki, hogy „megnyertük az első csatát". Sőt, megnyerték a hadjáratot is, hiszen az elkövetkező néhány hónap alatt teljesen urai lettek a helyzetnek, olyannyira, hogy 1983. januárjában felfüggesztették, majd júliusban eltörölték a hadiállapotot. A háborút azonban mégsem nyerték meg. A hadiállapot ismét csak azt bizonyította, hogy a kommunista rendszer nem reformálható, agresszív (sőt, kegyetlen, elég csak Jerzy Popieluszko atya 1984 októberi brutális meggyilkolására utalni), és képtelen elviselni, hogy elveszítse az ellenőrzést a társadalom — és az állam — fölött. A rendszer válságát 1981-ben csak elnapolni sikerült, és 1989-ben már semmi sem mentette meg az összeomlástól.

*

A jelen válogatás hét dokumentumot tartalmaz, amely keresztmetszetében igyekszik bemutatni, milyen magatartást tanúsított az MSZMP felső vezetése és a párt első embere, Kádár János az 1980–81-es lengyelországi válsággal szemben. A dokumentumokból kiderül, hogy Kádár — aki 1956-ban szovjet harckocsik segítségével került hatalomra — újból és újból visszatért a 25 évvel korábbi magyarországi eseményekre, minduntalan párhuzamot vont a „magyar ellenforradalom" és a Lengyelországban zajló események között. A szovjet befolyási övezetben található országok vezetői tisztában voltak azzal, hogy hatalmuk valós társadalmi támogatottság híján — ez alól Románia valamelyest kivétel volt — a Szovjetuniótól függött. Természetes tehát, hogy a rendszer egészét érintő külső és belső kihívásokra — csatlós mivoltuktól függetlenül, már csak saját hatalmuk fenntartása érdekében is —, valahogyan reagálniuk kellett; ezt a magyar reakciót tükrözik vissza az ehelyütt közölt dokumentumok.

DOKUMENTUMOK

1.
Budapest, 1980. dec. 8.

MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGA
KÜLÜGYI OSZTÁLY

SZIGORÚAN BIZALMAS!
Készült: 23 pld-ban

JELENTÉS
a Politikai Bizottság részére

A Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának kezdeményezése és a Politikai Bizottság határozata alapján Kádár János elvtárs vezetésével december 5-én magyar küldöttség vett részt a Varsói Szerződés tagállamai legfelsőbb szintű párt, illetve magasszintű állami vezetőinek moszkvai találkozóján. A magyar küldöttség tagja volt Gyenes András elvtárs, a KB titkára és Borbándi János elvtárs, a Minisztertanács elnökhelyettese.

A találkozóról a tagállamok képviselői közös közleményt adtak ki, amely a december 6-i magyar napilapokban teljes terjedelmében megjelent.

Az értekezlet egyetlen napirendje — a nemzetközi helyzet összefüggésében — a lengyelországi helyzet megvitatása volt.

Bevezetőjében S. Kania elvtárs[3] ismertette a válság lengyel értékelését és szólt a Lengyel Egyesült Munkáspárt tevékenységéről. Hangsúlyozta, hogy igen nehéz, a szocializmus számára veszélyes helyzet alakult ki Lengyelországban, amely magában hordozza az anarchia és az ellenforradalom elemeit is. A LEMP vezetése tudatában

[3] Stanisław Kania a LEMP KB PB tagja (1975–1981), a KB titkára (1971–1980), valamint a KB első titkára (1980. szept. – 1981. okt.).

van internacionalista felelősségének, annak, hogy a válságot saját magának kell megoldania, s van terve a kiútra. Az SZKP-val állandóan kapcsolatban áll, folyamatosan konzultál, támaszkodik a Szovjetunió és a többi szocialista ország sokoldalú segítségére, amelyre a jövőben is számít.

A válságot súlyosbítja, hogy 1956 óta ez már a negyedik;[4] érinti a munkásosztályt és a társadalom más rétegeit, beleértve a fiatalok tömegeit is; időben elhúzódó jellegű; élezik a helyzetet a sztrájkok, s a szakszervezeteket a szocializmus-ellenes erők a maguk hasznára próbálják felhasználni.

A jelenlegi nehézségek ellenére megállapítható, hogy a párt helyzetelemzése helyes volt: a válság oka elsősorban a munkásosztály jogos elégedetlenségében keresendő. A párt ideológiailag nem állt a helyzet magaslatán, elmosta a társadalom osztályjellegét, korán meghirdette a fejlett szocialista társadalom jelszavát olyan helyzetben, amikor a mezőgazdaságban még kisárutermelés folyik. Az ellenséges erők az elégedetlenséget politikailag is felhasználták és éles osztálykonfliktusokat provokáltak. A sztrájkhullámok idején helyes volt, hogy a megoldást politikai eszközökkel keresték, a kiutat csak a kompromisszum biztosíthatta.[5]

Létrejött a „Szolidaritás" szakszervezet, amelyet az ellenséges erők hoztak létre, de a munkások körében is népszerű. Jelenleg mintegy 6 millió tagja van, míg az ágazati szakszervezetek kb. 5 millió tagot tömörítenek. Megerősödött az egyház, úgy is, mint a tömegek szociális jogainak védelmezője. Igen aktívak és agresszívek a nyugati ellenséges erők, valamint a reakciós emigráció.

A jelenlegi helyzetben a pártnak azon az alapon kell megerősödnie, hogy a válságból politikai módszerekkel keresi a kiutat. Igen fontos hangsúlyozni, hogy nem a szocializmus és nem a párt vitte válságba az országot, hanem a munka közben elkövetett hibák és a pártélet lenini normáinak megsértése. Ezért a párt a megújulás jelszavával lép fel. A KB VI. plénuma ezt elfogadta, de sajnos a pártban változatlanul nem a tennivalók, hanem a múlton való problémázgatás van előtérben. A párt taglétszáma csökken, ugyanakkor mintegy 26 ezer új tagjelöltjük van. A helyzet roszszabbodik a Tengermelléken, Wroclawban és Varsóban, ezzel szemben pozitív folyamatok indultak be Sziléziában, Katowicében, Krakkóban, Poznanban és Bydgoszczban.

Tömeges az az igény, hogy a hibát elkövetőket vonják felelősségre. A párt ezt a kérdést a pártellenőrzési és a népi ellenőrzési szervek hatáskörébe utalta.

Pozitívnak mondható, hogy bár az ellenség aktív munkát folytat az egyetemeken, eddig ez a törekvésük nem járt az általuk remélt eredménnyel. A párt helyes döntései következtében jók a feltételek a Parasztpárttal[6] való együttműködéshez.

---

[4] A szinte ciklikusan ismétlődő lengyel válságok sorozata 1956 júniusában a poznani munkásfelkeléssel, illetve az ezt követő októberi változásokkal kezdődött. Ezt követték az 1968-as egyetemista megmozdulások, valamint az 1970-es sortüzek a tengermelléki sztrájkoló munkásokkal szemben; majd 1976-ban a radomi és ursusi munkásmegmozdulások, amelyek a drasztikus áremelések miatt robbantak ki.

[5] A sztrájkolók legfőbb követelése a szabad — értsd: önálló és független — szakszervezetek megalakításának lehetősége volt, ebbe a hatalom végül is beleegyezett, ezt tartalmazta az 1980. augusztus 31-én a kormány és a gdanski üzemközi sztrájkbizottság között megkötött megállapodás is.

[6] A Lengyel Népköztársaságban formálisan többpártrendszer volt, ami a valóságban azt jelentette, hogy a LEMP mellett létezett két vele „szövetséges" — értsd: csatlós — párt, a Lengyel Parasztpárt és a Demokrata Párt, amelyek elismerték a LEMP vezető szerepét, és ezért cserébe bizonyos számú képviseletet kaptak a Szejmben és a kormányban.

A szocializmus-ellenes erők a munkásosztály sztrájkmozgalmait újabban már politikai célokra használták fel. A „Szolidaritás" képviselői már államellenes kijelentéseket is tettek. Aktivizálódtak a munkásvédelmi bizottságok, ezek ellen a párt politikai eszközökkel harcol. A „Független Lengyelország Konföderációja" mozgalom[7] vezetőinek egy csoportját már letartóztatták, a napokban további őrizetbe vételekre kerül sor. (Az ellenség tevékenysége miatt elő kellett készíteni az adminisztratív eszközök bizottságát.) A miniszterelnök mellett működik egy operatív szerv, amely a rendkívüli állapot bevezetésére is felkészült. Formálják a párttagok ütőképes alakulatait, amelyek fegyvert is kapnak. Ezek ma 19 ezer főt számlálnak, december végére létszámuk eléri a 30 ezret. Szükség esetén rajtaütésszerűen letartóztatják a főbb ellenséges elemeket, kézbe veszik a tömegkommunikációs eszközöket, a vasutat, a főbb stratégiai pontokat.

A párt azonban a kiutat politikai eszközökkel szeretné biztosítani. Erre a VII. plénum kedvezőbb légkört teremtett. A pártban erősödött a demokratikus centralizmus. A párt felhívással fordult a lengyel néphez, s ebben a korábbiaknál élesebben fogalmaz. Erre azonban szükség volt, ezt követeli meg a válság, és ezt igényli a társadalom is.

A kiút keresésében kulcsszerepe van a pártnak, amely számára fontos, hogy kijusson a „kölcsönös elszámoltatások állapotából". Az ellenség meg akarja bontani a párt szervezeti egységét is. Az egészséges erők éles harcot folytatnak a frakciózás ellen, fellépnek az eszmei egység megszilárdításáért. A párt rendkívüli kongresszusának összehívását egyelőre a jövő év első és második negyede közé helyezték, nagy azonban a veszély, mert a feltételek nem értek meg arra, hogy a pártszervezetek marxista küldötteket válasszanak. Úgy tűnik, hogy a kongresszusra a kitűzött időpontban nem kerülhet sor. A párt vezetése jelenleg a kádercserékkel foglalkozik, ez a tevékenység tervszerűen folyik.

Kania elvtárs elismerte, hogy a LEMP megérdemli a kritikát a tömegtájékoztatási szervek munkája miatt. E téren is beindították a határozott, tudatos kádermunkát, hogy gyökeresen megváltoztassák a propaganda jellegét. A KB orgánumaiban megfelelő a helyzet, a varsói és több vajdasági pártlapnál ugyancsak, de minden tömegtájékoztatási eszközt kézbe kell venniük.

A szakszervezetekről szólva elmondta, céljuk, hogy visszaállítsák a mozgalom osztályjellegét. Az ágazati szakszervezetek ennek értelmében tevékenykednek. Lehetséges, hogy szakszervezeti föderációt kell majd létrehozni. A „Szolidaritást" a választások megtartására kell kényszeríteni. A tapasztalat azt mutatja, hogy ezek során az ellenforradalmi erők a vezetésből kibuknak, bejut viszont sok becsületes kommunista. Walesát[8] „a ravasz félnótásként" jellemezte, hangsúlyozva, hogy mozgalmának

---

[7] A Független Lengyelország Konföderációja 1979. szeptemberében alakult meg Leszek Moczulski vezetésével, s ez volt az első „civil" szervezet, amely — ráadásul nemzeti-konzervatív, az 1918-as lengyel függetlenség talaján álló — politikai pártként határozta meg magát.

[8] Lech Wałęsa, eredeti foglalkozása villanyszerelő, 1970-ben a munkástüntetések egyik fő szervezője a Gdanski Hajógyárban, 1980-ban ugyanott az Üzemközi Sztrájkbizottság vezetője, 1980 szeptemberétől a „Szolidaritás" szakszervezet vezetője, 1990 és 1995 között a Lengyel Köztársaság államfője.

vezetőire sok szélsőséges erő is hatást gyakorol (anarchisták, terroristák). Meg kell akadályozni, hogy szorosabbra fűzze kapcsolatát a munkásvédelmi bizottságokkal.[9]

A lengyel fegyveres erőknél rend van, az állomány pártos magatartást tanúsít. Fontos azonban a politikai nevelőmunka, mert az események rájuk is hatást gyakorolnak, s a hadseregben az új sorozások következtében az állomány egynegyede lecserélődött.

Javul a Szejm és a helyi tanácsok helyzete. Munkájukat még népszerűbbé kell tenni, ezért azok bizonyos kérdéseket nyilvánosan is megtárgyalnak, ezzel tekintélyük növekedik a tömegek körében.

Rendkívül súlyos az ország gazdasági helyzete, hiányos a piaci ellátás, fokozatosan be kell vezetni a jegyrendszert. Lengyelország igyekszik több árut exportálni (pl. színes televízió), hogy élelmiszert importálhasson. 1981-ben ismét csökken a nemzeti jövedelem. Visszaesik a széntermelés, mert a bányászok nem hajlandók vasárnap is dolgozni.

Lengyelország jelentősen függ a Nyugattól, elsősorban az NSZK-tól és az USA-tól. Tőkés adósságállománya mintegy 27 milliárd dollár. 1981-ben további 10 milliárd dollár kölcsönt kell felvenniük, a tőkés export értéke nem fedezi a kötelező törlesztéseket, az importot pedig újabb hitelekkel kell finanszírozniuk. Az USA és más tőkés államok tudomásukra hozták, hogy ha Lengyelország belép a Nemzetközi Valutaalapba, akkor kedvezőbb hitelfeltételeket biztosítanak számára. Lengyelország azonban elvi meggondolásból nem fogadja el a javaslatot.

A gazdasági stabilizáció terve szerint mintegy három esztendőre van szükség, hogy a jelenlegi gondokat felszámolják. Támaszkodni kívánnak a Szovjetunió pénzügyi és gazdasági szakértőire, emellett más szocialista országok tapasztalatait is szeretnék felhasználni.

December 16-án lesz a gdanski események 10. évfordulója,[10] erről meg fognak emlékezni. A LEMP nem tudja teljesen elszigetelni magát ettől, nem engedheti át a terepet az osztályellenségnek. Az évfordulót feltehetően a VI. kongresszus és a VII. plénum értelmében fogják kezelni.

Befejezésül Kania elvtárs hangsúlyozta, hogy a lengyel kommunisták készek minden erővel megvédeni a szocializmust az országban.

Kania elvtársat követően előbb T. Zsivkov, majd Kádár János elvtárs kapott szót. Kádár elvtárs beszédében hangsúlyozta: a találkozónak az a célja, hogy egyeztessük véleményünket, bátorítsuk a szocializmus híveit Lengyelországban és szerte a világon, figyelmeztessük az osztályellenséget. A jelenlegi bonyolult nemzetközi helyzetben a lengyelországi események közvetlenül érintik Európát és a Varsói Szerződést is. A nemzetközi helyzet időszerű kérdéseiről röviden szólva áttért a lengyelországi helyzet elemzésére. Rámutatott, hogy a válság gyökerei mélyek, okait a mezőgazdaságban, a túlfeszített iparfejlesztési és beruházási ütemben, a sorozatos béremelésekben és az árufedezet hiányában, valamint a vezetési hibákban kell keresnünk.

---

[9] Az 1976 júniusi munkásmegmozdulásokat követően — az áldozatok, az elítéltek és hozzátartozóik megsegítése céljából — megalakult az értelmiségieket tömörítő, főként Jacek Kuroń nevével fémjelzett Munkásvédő Bizottság, amelynek szervezetei nagyrészt országos szinten is kiépültek.

[10] Az 1970-es tengermelléki munkásmegmozdulásokról van szó, amikor a hatalom véres sortüzekkel válaszolt a munkások jogos követeléseire.

Mindezek vezettek a feszültségekhez, a sztrájkokhoz, s elindították a bomlás, az erózió folyamatát. Az osztályellenség a korábbi magyarországi, csehszlovákiai és lengyelországi eseményekből többet tanult, mint mi magunk. Formálisan például elismerik ugyan a párt vezető szerepét, a szocializmus építését és a Varsói Szerződéshez való tartozást, ténylegesen azonban minden téren visszavonulásra akarják kényszeríteni a szocialista erőket.

Az imperialista erők azt hangoztatják, hogy a többi szocialista ország „fél a lengyel fertőzéstől". Az események bennünket belpolitikai szempontból kevésbé nyugtalanítanak, a kérdéssel inkább mint közös nemzetközi gonddal foglalkozunk. Kérte Kania elvtársat, ne értse félre, ha a közhangulatunkra hivatkozik. A tengermelléki események idején[11] közvéleményünk történelmi barátságunk ellenére felvetette, hogy képtelenség nem dolgozni és többet elosztani, vagy sztrájkolgatni, miközben a többi szocialista ország dolgozik. Foglalkoztat bennünket a lengyel képviselet kérdése SZOT kongresszusunkon is. Nem volna helyes, ha nem venne részt azon lengyel küldöttség, ám nagyon fontos, hogy milyen lesz annak összetétele. A „Szolidaritás" nemzetközi legalizálásához mi nem nyújtunk segítséget. Kérjük a LEMP vezetését, hogy ezt vegyék figyelembe a küldöttség összeállításánál.

Kádár elvtárs hangsúlyozta szolidaritásunkat, rámutatott, hogy a válságból a szocialista kiutat maguknak a lengyel kommunistáknak kell megtalálniuk. Mi nem tudjuk és nem is akarjuk ezt a kiutat meghatározni, de néhány elvtársi szót szeretnénk mondani. Feltétlenül szükséges a párt vezető szerepének megőrzése, a szocialista alkotmányos rend, a népi államhatalom fenntartása, amelyben a hírközlő szervek, mint a hatalom elválaszthatatlan része, fontos szerepet játszanak. Jelentős feladat a Varsói Szerződéshez szervezetéhez való tartozás védelme is.

Pártunk nemzetközi kapcsolataiban mind a testvérpártoknak, mind a tőkés kormányok képviselőinek ugyanazt fejtette ki, amit most is hangsúlyoz. Közöltük a jugoszláv elvtársakkal, Carrington brit külügyminiszterrel és Wischnewsky SPD alelnökkel és másokkal is, hogy Lengyelország nem eladó, nem lehet megkapni, nem lehet a Varsói Szerződésből kiszakítani. Lengyelországban hatalmas erők vannak, amelyek ugyanezt vallják, s a válságot a lengyeleknek kell megoldani. Úgy tűnik, hogy ezek a tárgyalópartnerek megértették, hogy miről van szó.

Mi nem kívánunk a lengyel elvtársaknak tanácsokat adni, de vannak forradalmi tapasztalataink, amelyekről hasznos véleményt cserélni annak figyelembevételével, hogy kopírozni semmit sem szabad. Ha abból indulunk ki, mi mit csinálnánk az adott helyzetben, mindenekelőtt azt tartanánk rendkívül fontosnak, hogy a párt megkapaszkodjon, majd ellentámadásba menjen át. Döntő jelentőségű sürgősen, az eddiginél kategorikusabb formában megfogalmazni a kibontakozás politikai platformját. A rendkívüli kongresszus is csak ilyen politikai platform alapján végezhet hasznos munkát. A káderek megítélésénél azok jelenlegi tevékenységét kell figyelembe venni. Ezt a munkát a Központi Bizottságnál és a Politikai Bizottságnál kell kezdeni. Ha a vezető szervek egységesek, akkor az az egész pártba átsugárzik.

A helyzet most sajátos a pártban, az események maguk szelektálják a párttagságot, s ebben nem a számszerűség az elsődleges, hanem az, hogy hányan támogatják

[11] Az 1980 júliusi-augusztusi sztrájkokról van szó, amelyek központja Szczecin és Gdańsk volt.

a párt platformját. Fontos a korábbi hibáktól elhatárolódni, de nem a bűnbakok keresésére kell a fő figyelmet összpontosítani. (Ennek kapcsán Kádár elvtárs utalt arra, hogy Rákosiék csoportját mi csak 1962-ben vontuk felelősségre.)[12]

A pártban világos helyzetet kell teremteni, a párt döntéseibe mások semmiféle demokrácia jelszavával nem szólhatnak bele. Ugyanez vonatkozik az államhatalom kérdéseire is. A párt platformjának bizonyos eltökéltséget tükröznie kell, mutasson rá, hogy a LEMP ezután sem keresi a vérontást, de nyíltan kell hirdetni, hogy bizonyos dolgok védelmét minden eszközzel biztosítani fogja. Egy világos, nyílt politikát az országnak legalább a fele támogatni fogja. Ebben nemcsak a kommunistákra számíthatnak, hanem minden más haladó, hazafias erőre, még a vallásosakra is. Kádár elvtárs visszaemlékezett arra, hogy az 56-os eseményeket követően a szovjet elvtársak azzal bátorították a magyar kommunistákat, hogy erősebbek, mint gondolnák. Ugyanez vonatkozik most a lengyel kommunistákra is.

Befejezésül hangsúlyozta, hogy a kialakult helyzet a lengyel párt és a nép ügye, de elválaszthatatlan a szocialista közösségtől, az európai és a világpolitikai kérdésektől. Közös erővel túljutunk a nehézségeken. Mi szolidárisak vagyunk. A kibontakozásban számíthatnak a világ haladó erőire és bizonyos értelemben még a konfrontációt nem akaró józan tőkés körökre is.

Leonyid Brezsnyev elvtárs az értekezlet végén kért szót. Hangsúlyozta, hogy a lengyelországi folyamatokat meg lehetett volna előzni, ő maga a hibákra többször felhívta Gierek elvtárs[13] figyelmét, legutóbb az 1980-as krími találkozó idején is. Gierek elvtárs azonban minden esetben azzal nyugtatgatta, hogy a párt ura a helyzetnek. Az eseményeknek azonban komoly következményei lettek, kihatottak a nemzetközi helyzetre és a béke ügyére is.

Érthetetlen, hogy miért vonult vissza a párt az első támadást követően. A LEMP-nek nem a múltat kellene bolygatnia, mert ezzel az ellenség kezébe ad fegyvert. Az ellenséges erők a jelenlegi helyzet valós értékelése alapján dolgoznak. Ezzel szemben, annak ellenére, hogy egy hónappal ezelőtt a LEMP és az SZKP vezetői a helyzetet és a tennivalókat azonosan értékelték, a helyzet tovább romlott. Megállapították, hogy tovább visszavonulni nem szabad, át kell menni támadásba, a pártot ütőképessé kell tenni. Erre az alap megvolt, a párt támaszkodhatott az egészséges erőkre, a katonaságra, a rendőrségre, a szakszervezetek egy részére. Ugyanakkor a párt ismét visszavonult. Aktivizálódtak az ellenséges erők, éleződött az osztályharc. Az ellenforradalmi központ sietteti a folyamatokat: párttá akar alakulni a „Szolidaritás" bázisán; meg akarja nyerni a Parasztpártot; alakulóban van egy kereszténydemokrata jellegű párt; burzsoá választási rendszer kialakításán dolgozik; éket kíván verni a párt, valamint az értelmiség és az ifjúság közé; együttműködik az egyházzal; fokozatosan magához ragadja a hírközlő eszközöket, sőt a hadseregben is aktivizálódik, s az egyház segítségével arra is hatást gyakorol.

Az SZKP annak idején helyeselte azt a szándékot, hogy a válságra politikai megoldást keressenek. Ma azonban az osztályellenség nem tanúsít tartózkodó ma-

---

[12] Rákosit és társait természetesen nem bírósági eljárás keretében vonták felelősségre, hanem a múltban elkövetett tetteik miatt, egy MSZMP-határozat nyomán kizárták őket a pártból.

[13] Edward Gierek a LEMP KB PB tagja (1959–1980), a KB titkára (1956–1964), majd a KB első titkára (1970. dec. – 1980. aug.).

gatartást. A LEMP tevékenységét a párt gyengeségeként értékelik és fokozzák a nyomást. Ma gyakorlatilag kettős hatalom van Lengyelországban.

A pártnak a dolgokat a nevén kell neveznie, mert a szocializmus nagy veszélyben van Lengyelországban. Rá kell mutatni, hogy a jelenlegi helyzetet nemcsak a múlt hibái okozták, hanem az öt hónap sztrájkmozgalmai is. Szilárdan le kell szögezni, hogy egyetlen lépést sem teszünk visszafelé, támogatjuk a szocialista demokrácia továbbfejlesztését, a szakszervezetek jogait, de határozottan visszaverjük a szocializmus-ellenes erőket.

A Szovjetunió és a szocialista országok támogatják a lengyel kommunistákat gazdasági téren is. Mintegy 2 milliárd dollár segítséget nyújtottunk hitelekkel, áruszállításokkal, a közös olajeladással. A segítségnyújtás módozatait a jövőben is keressük, ám magának Lengyelországnak is erőfeszítéseket kell tennie.

Ma még halaszthatatlanabb a közös határozatok végrehajtása, mint egy hónappal ezelőtt volt. A pártot meg kell erősíteni, a párttagságot mozgósítani, a demokratikus centralizmus elvét és a pártélet lenini normáit be kell tartani. Eljött az ideje a „Szolidaritás" rendreutasításának, amely már politikai célokat is követ. Vissza kell szerezni a tömegtájékoztatási eszközöket. Brezsnyev elvtárs hangsúlyozta, hogy a haladó erők még a mérsékelt egyházi elemekre is képesek hatást gyakorolni.

Brezsnyev elvtárs kiemelte, hogy jelentős aknamunkát folytatnak az imperialista erők is. A helyzet Lengyelországban rendkívüli. Ez pedig természetszerűleg rendkívüli eszközök latbavetését is igényli. Igen fontosnak tartotta, hogy pontos terv legyen arra, hogy szükség esetén a hadsereg hogyan veszi kézbe a főbb stratégiai pontokat, hogy szervezi meg az ellenőrzés rendszerét, hogyan biztosítja a vasúti szállítások és a közlekedés biztonságát. Ez nemcsak gazdasági, hanem a Varsói Szerződés szempontjából fontos biztonsági kérdés is.

G. Husák elvtárs az 1968-as csehszlovákiai eseményeket megelőző időszakot elemezve Kádár János elvtárshoz hasonló értelemben közvetett formában foglalkozott a lengyelországi válság politikai rendezésének módozataival. Minden időszerű kérdésre részletesen kitérve, a csehszlovákiai tapasztalatok alapján, igen emberi módon, elvtársi szellemben foglalkozott a helyzet elemzésével és a tennivalókkal. Rámutatott arra is, hogy Csehszlovákiában 1968 tavaszán-nyár elején belső erőből is rendezni lehetett volna a válságot, a párt azonban késlekedett, nem volt határozott programja, elvesztette kezdeményező szerepét, s augusztusban már csak külső segítség igénybevételével lehetett a szocializmust megmenteni Csehszlovákiában.

N. Ceausescu elvtárs beszédében hangsúlyozottan szólt a gazdasági nehézségek következményeiről, kiemelte, hogy a szocialista országok a KGST keretében nem tudták gazdasági, ezen belül különösen energia- és nyersanyagellátási problémáikat kielégítően megoldani. Ennek kapcsán hangsúlyozta a szocialista gazdasági integráció továbbfejlesztését, kiemelte, a lengyel események arra figyelmeztetnek bennünket is, hogy különösen gazdasági és szociális téren tegyük szorosabbá együttműködésünket. Javasolta, hogy e témában a közeljövőben, hasonló szinten tartsunk újabb értekezletet.

Ceausescu elvtárs is hangsúlyozta, hogy a problémákat Lengyelországnak magának, politikai eszközökkel kell megoldania. Ennek kapcsán többször visszatért a munkásosztály jelentőségének taglalására, kiemelte, hogy bármily szilárd is a hadsereg és a rendőrség, csakis a munkásosztály, a nép támogatásával lehet úrrá a helyzeten.

Határozottan fel kell azonban lépni a néphatalmat veszélyeztető csoportokkal szemben. Befejezésül hangsúlyozta, hogy egy esetleges külső „intervenció" igen komoly veszélyeket rejt magában.

T. Zsivkov elvtárs helyzetértékelése egészében egybeesett a többi felszólalóéval. A kiút keresésében azonban a politikai és az adminisztratív eszközök együttes alkalmazását hangsúlyozta, nagyobb hangsúlyt helyezve az utóbbiakra. Ezt azzal támasztotta alá, hogy fennáll Lengyelország szocialista társadalmi rendje megváltoztatásának reális veszélye, a politikai eszközök már csaknem kimerültek, ezzel szemben az ellenforradalmi erők egyre nagyobb tért hódítanak. Véleménye szerint a jelenlegi viszonylagos nyugalom magyarázata abban keresendő, hogy az ellenség még korainak tartja az igazi erőpróbát. Hangsúlyozta, hogy a nyílt osztálykonfrontáció további halogatása rendkívül veszélyes és ezért határozottan lépni kell.

E. Honecker elvtárs hangsúlyozta, hogy a LEMP vezetésének már az első „kapitulációja" súlyos hiba volt, s a párt azóta is állandó visszavonulásban van. Ez a magatartás még a szocializmushoz hű embereket is kiábrándítja. Érthetetlen számára, hogy a lengyel elvtársak semmit sem tettek azoknak az intézkedéseknek bevezetése érdekében, amelyekben egy hónappal ezelőtt Brezsnyev elvtárssal megállapodtak. Utalt a csehszlovákiai események tanulságaira és az NDK tapasztalataira is. Határozottan hangsúlyozta, hogy a politikai intézkedések mellett ma már feltétlenül szükséges az adminisztratív eszközök bevetése is. Szólt az NDK sajátos helyzetéről, arról, hogy választóvonalat képez a két társadalmi rend között, s hogy a tőkés államok a lengyelországi eseményeket az NDK-ba is szeretnék becsempészni. A Német Szocialista Egységpárt azonban világossá tette, hogy osztályállásponton van, ez nyilvánult meg a turistaforgalom korlátozásában is.

Hangsúlyozta, hogy a LEMP-nek van elég ereje, hogy rendet teremtsen az országban, s az ellenforradalmárok tevékenysége nyilvánvalóvá teszi, hogy a népi hatalom védelme érdekében a munkás-paraszt hatalom eszközeit kell alkalmazni.

Értékelésünk szerint az értekezlet feladatát ellátta: szolgálta a testvérpártok véleményének egyeztetését, támogatta a szocializmus lengyelországi és határon túli híveit, s egyidejűleg határozottan figyelmezteti a belső és külső reakció erőit.

A jelentést összeállította:
Gyenes András,
Kótai Géza

Jóváhagyta: Kádár János

Magyar Országos Levéltár MDP/MSZMP-iratok osztálya 288. f. 5/815. ő. e. 17–28. o.

2.

MSZMP
KÖZPONTI BIZOTTSÁGA

SZIGORÚAN BIZALMAS!
Készült: 28 példányban
Inf/288

JELENTÉS
a Politikai Bizottságnak

Kádár János elvtárs meghívására március 19-én munkalátogatást tett Budapesten Stanislaw Kania, a LEMP KB első titkára. A több mint ötórás megbeszélésen Kádár és Kania elvtársak tájékoztatást adtak pártjaik tevékenységéről, és áttekintették

a lengyel eseményekkel összefüggő, mindkét pártot érintő, fontos kérdéseket. Kádár elvtárs ebédet adott a vendég tiszteletére, melyen részt vett Németh Károly és Gyenes András elvtárs.

I.

Kania elvtárs hangsúlyozta: igen nagyra értékeli azt a lehetőséget, hogy tapasztalatcserét folytathat az MSZMP vezetőjével. A lengyel népet és így a LEMP-et is sajátos viszony fűzi a magyar néphez, az MSZMP-hez. Történelmileg közel állunk egymáshoz, ezért tanulni szeretnének tőlünk. Rövid ideje első titkár és a problémák bonyolultak, a helyzet drámai, hasonló egy korábbi magyarországi helyzethez. Az MSZMP-nek van tapasztalata a politikai szakadék leküzdésében és a szocialista konszolidáció megteremtésében. Maguk között arról beszélnek, hogy a „kádári vezetési és politikai stílust" kellene megvalósítani. Ez régóta tetszik a lengyel kommunistáknak, de sajnos eddig nem sikerült bevezetniük. Most szeretnék megtanulni, mert a helyzet válságos.

A legnehezebb helyzetből — amikor a sztrájkok jellemezték az ország belső állapotát — kikerültek, de a válság még nem oldódott meg. Ez nem az első, hanem a sorban az egyik válság a népi Lengyelország történetében, ugyanakkor a legmélyebb és a legdrámaibb.

A Lengyel Népköztársaság helyzetét ma öt alapvető vonás határozza meg:

1./ A munkásosztály bizalma megrendült a párt politikája és a szocialista hatalom iránt.

2./ Az osztályellenség — az anarchisták és az ellenforradalmárok — kihasználja a válságot, a párt gyengeségeit. Tevékenységéhez a nyugati imperialista köröktől aktív támogatást kap és jól szervezett erőként lép fel.

3./ A párt szétforgácsolódott, a pártban van szociáldemokratizálódás és a párttagok még nem lépnek fel az osztályellenséggel szemben.

4./ Drámai a gazdasági helyzet. Már a harmadik évben csökken a nemzeti jövedelem. A gazdasági nehézségek még fokozódnak, s elvezethetnek a munkanélküliséghez és a piaci ellátás összeomlásához.

5./ A Lengyel Népköztársaság rendkívül eladósodott a tőkés országokkal szemben. Az eladósodás nagysága és iránya olyan, hogy Lengyelország a Nyugattal szemben lényegében elveszítette gazdasági szuverenitását. A tőkés országok térdre kényszeríthetik gazdaságilag a lengyel vezetést.

Ez az öt jellemző szoros összefüggésben hat, egymástól szinte elválaszthatatlan, ezért csak együtt oldhatók meg. De naponta kell dönteni. A napi helyzetet még sok egyéb vonás is befolyásolhatja.

Kania elvtárs szerint az, hogy sztrájkok hosszabb ideje nincsenek, valamiféle nyugalmat hozott létre a társadalomban. Nincs tehát túlságosan nagy feszültség, de állandóak a kisebb feszültségek. Termelő munka folyik azokban az üzemekben, ahol biztosítva vannak az anyagi feltételek.

A szakszervezetekről elmondotta, hogy a „Szolidaritás" befolyása már nem nő és az ágazatiak létszáma már nem csökken. Az ágazati szakszervezetek rendbe tették magukat, kb. öt millió tagjuk van és inkább a hozzájuk való csatlakozás növekszik.

A „Szolidaritás" ugyanakkor erősebb náluk, 6–8 millió taggal számolhat. Az autonóm szakszervezeteknek mintegy félmillió tagjuk van, ezek az ágazatiakkal együtt támogatják a munkáshatalmat. Jelenleg nem kívánnak valamilyen egységes szakszervezetet létrehozni, mert a munkásosztály most nem akar centralizáltságot. Ezért a párt Központi Bizottságában létrehozták a Szociális-Szakszervezeti Osztályt, amely valamiféle összefogó és irányító szerv lehet a három szakszervezeti mozgalom között.

A falvakban nagyon erős a nyomás a falusi „Szolidaritás" létrehozására.[14] Harcot folytatnak ez ellen a tendencia ellen, de igen bonyolult körülmények között. A Legfelsőbb Bíróság elutasította a szervezet bejegyzését. A kormányzat két törvénytervezetet készített elő: a szakszervezetekről és a falusi önkormányzat létrehozásáról. Mindkettő határozottan ellenzi a falusi „Szolidaritás" létrehozását és elismerését. Megnyugtató, hogy a Parasztpárt ebben a kérdésben együtt halad a LEMP-pel.

Az értelmiség soraiban még nehezebb a helyzet. Az írószövetség vezetőségében nincsenek párttagok. Az Újságíró Szövetség is az ellenzék kezében van. A korábbi időszak hibáit felhasználva folytatják az agitációt és a rombolást. Az értelmiség soraiban olyan tényeket szednek elő, mint például, hogy Lengyelországnál csak Albániában alacsonyabb az egy főre jutó könyvkiadás.

A fiatalság helyzete és magatartása kulcskérdés. A „Szolidaritás" vezetősége fiatalokból áll. Például a varsói szervezet vezetője 26 éves, Gdyniában 23 éves a vezető, az illegális falusi „Szolidaritás" élén egy 23 éves fiatal áll. Mindez azt mutatja, hogy a párt hosszú éveken keresztül elhanyagolta az ideológiai nevelőmunkát. A fiatalok igen érzékenyek a hibákra. Lengyelországban pedig ma nemcsak a gazdasági életben, hanem a társadalom különböző területein, különösen a szocialista erkölcs normáinak megsértésében, rengeteg a hiba és a probléma. Mindebből olyan agitáció indult el, mely szerint ezek arra mutatnak, hogy nemcsak tehetségtelen a párt, de becsületes sem volt. Ezen az alapon az utóbbi időben támadás indult az ifjúsági szervezet ellen is.

Az utóbbi hetekben kellemes csalódás, hogy a párt fiatal káderei jól állják a harcot. A Harcer Szervezet[15] kongresszusának előkészítése során nagy jobboldali nyomás indult meg, hogy a szervezet lépjen ki a szocialista ifjúsági mozgalom koordinációs bizottságából és a régi cserkész-szervezet hagyományait újítsa fel szervezeti és ideológiai téren egyaránt. A párt félt a kongresszustól. Mozgósították a fiatal kádereket a kongresszusra, s az végül a párt vonalának győzelmével fejeződött be. Igaz, volt éles vita, de titkos szavazással olyan vezetőséget választottak, amely a párt vonala, a szocializmus mellett állt ki. Ez ugyan kis dolog, de hatása van a lengyel konszolidáció megteremtésére. A lengyel diákság szocialista szervezete is helyt állt a vitában, a harcban.

A római katolikus egyház nagy erő, nagy erkölcsi befolyással rendelkezik Lengyelországban. Ereje abból ered, hogy szinte az egyetlen európai katolikus egyház, amely a haladó történelmi hagyományok hordozója és a nemzeti ügy képviselője volt hosszú évtizedek folyamán. A német fasiszta megszállás idején is, bár antikommunista, de hazafias ellenálló volt, amit jelez 2.600 pap kivégzése a hitleristák által. A válságos

[14] Az Egyéni Gazdálkodók „Szolidaritás" szakszervezete (röviden a Paraszt „Szolidaritás") bejegyzésébe — hosszas huzavona után — végül 1981 márciusában egyezett bele a hatalom.

[15] A nagy hagyományokkal rendelkező Lengyel Cserkészszövetségről van szó, amely működésének 1956-ban történt újraengedélyezése után az úttörőszövetség szerepét töltötte be, innen is ered a „vörös" cserkészet elnevezés.

helyzet felkeltette az egyház étvágyát befolyása növelésére és a „Szolidaritásban" jelen van, a falusi „Szolidaritásban" pedig működik és szervezkedik.

Ugyanakkor Wyszynski hercegprímást[16] a realitás-érzék jellemzi. Nem akarja a húrt túlfeszíteni. Ő is politikai megoldást akar a lengyel válságban. Fél az erőtől, tudja, hogy a lengyelországi helyzet már nemzetközi problémává vált, és valamiféle „kemény megoldás" a lengyel egyház pozícióját is veszélyezteti. Február elején volt Kania elvtárs és Wyszynski találkozója. Wyszynski elmondotta, hogy ő a párt vezette szilárd állam alapján áll. Lehet, hogy nem híve a szocializmusnak, a párt sem igen tetszhet neki, de tény, hogy Lengyelország konkrét nemzetközi összefüggésekbe illeszkedik, ezért a párt vezető szerepe mellett áll ki. De akkor legalább jó párt legyen a vezető – mondotta.

Az egyház erős ellenfél. Wyszynski talán nem kevésbé gyűlöli a kommunizmust, mint Mindszenthy, de sokkal bölcsebb. Realista, aki felismeri a jelenlegi helyzet veszélyeit és lehetőségeit. Ezért taktikailag együttműködnek vele, az egyházat most partnernek tekintik.

Két szövetséges párt működik Lengyelországban: a Parasztpárt és a Demokrata Párt.[17] Egészében jó irányba fejlődnek. A Parasztpárt korábban tartotta meg kongresszusát, lényegében a régi vezetés irányítja munkáját. A felmerült gondok nem távolították, inkább közelítették a LEMP-hez. Egyes kérdésekben vannak és kell is, hogy legyenek különbségek, de a fő irányvonalban egyetértenek. E pártnak 400 ezer tagja van.

A Demokrata Párt, amelynek mintegy 100 ezer tagja van, a napokban tartotta meg kongresszusát. A jobboldali erők itt akartak behatolni a LEMP által irányított politikai rendszerbe. A LEMP-et félelem is töltötte el, hiszen a demagógia betört e pártba és erős szovjetellenes hangok is felmerültek, még a kongresszuson is, bár visszafogott formában. Ha a kongresszuson a jobboldal győz, elképzelhető lett volna, hogy gyorsan, mintegy félmillióra nő a Demokrata Párt tagsága.

A kongresszuson nem sikerült a jobboldalnak átvennie a hatalmat. Talán elsősorban azért, mert már előre győzelmi mámorban volt. Túl sok önjelölt jelentkezett a párt vezetésére. Igaz, hogy a régi vezetésből csak három személy maradt meg, de a jobboldaliak is kiestek. A 120 tagú Központi Bizottságban kb. 10 jobboldali van. Az elnökség 11 tagjából egy nevezhető jobboldalinak, a testület kész a LEMP-pel együttműködni. Az új elnök, Kowalczyk és társai bizalmat keltenek.

A LEMP figyelemmel kíséri az ellenség kezdeményezéseit is. Úgy tűnik, hogy az ellenség előre akarja hozatni a parlamenti választásokat, s új választási rendszer alkalmazásával szeretne beépülni a hatalomba. Lövés nélküli hatalomátvételt, békés úton végrehajtott ellenforradalmi jellegű változásokat tervez. Ezzel szemben a párt felélénkítette a Szejm tevékenységét, amelynek pozíciója nőtt, aktívabb és kezdeményezőbb intézmény lett. Sikerült elkerülni azt is, hogy a Szejm a lemondások miatt széthulljon. A helyzet a törvényhozó testületben nyugodtabbá vált.

---

[16] Stefan Wyszyński bíboros, a lengyel katolikus egyház feje (1948–1981), néhány esztendei háziőrizet után 1956. október 26-án térhetett vissza egyházvezetői posztjára. Az ő rugalmas, ugyanakkor határozott és következetes politikai tevékenységének köszönhető, hogy a lengyel egyház mindvégig komoly erő maradt a LEMP-vel szemben.

[17] Lásd a 6. számú jegyzetet.

A lengyel vezetők számára a legnagyobb gondot a párt helyzete okozza, amely lassan szedi össze erejét. A KB VIII. plénuma jelentős hatást gyakorolt a társadalomra. Egyértelműen megfogalmazta az ellenforradalmi veszélyt, körvonalazta a párttagok kötelességét, és feladatokat jelölt ki a szakszervezetek arculatának befolyásolására. Azt tűzte ki célul, hogy erősítsék a „Szolidaritás" szocialista jellegét és építsenek az ágazati szakszervezetek harcosságára. Jaruzelski elvtárs[18] miniszterelnöki kinevezése megerősítette a kormányzat pozícióját. Kedvező visszhangot váltott ki a beszéde, annak is különösen a 10 pontos programja és a felhívás a 90 napos nyugalomra. Ugyanakkor nem múlt el a veszély, amely az alábbiakban rejlik:

a./ a bizalom még nem nagy a kormányzat iránt, s a drámaian nehéz gazdasági helyzet tovább rombolja azt;

b./ a „Szolidaritás" egyre inkább politikai szervezetként lép fel, és ellenforradalmi jellegűvé válik. Arra törekszik, hogy kettős hatalmat teremtsen meg, amelyből majd a „Szolidaritás" kerül ki győztesen.

A LEMP-nek ebben a helyzetben két fő törekvése van:

1./ tartóssá tenni a nyugalmat az üzemekben. Ez gyengíti a kalandorok lehetőségeit. A kalandoroknak nincs konstruktív programja, csak a zűrzavarban élnek. A „Szolidaritásnak" azt a politikai gerincét kell eltörni, amelyet az ellenforradalmi elemek hoztak létre. Arra törekszenek, hogy a „Szolidaritás" a tényleges munkás érdekeket képviselő szakszervezet legyen, és együttműködjön az ágazatiakkal. Ehhez nehéz és hosszú út vezet. A párt még nem látja végig ezt az utat;

2./ harcukat politikai eszközökkel kívánják megvívni, bár az ellenségtől függően szükséges adminisztratív erőt is alkalmazni. Erről szó volt Moszkvában decemberben és a LEMP elképzeléseiben is megtalálható.

Adminisztratív eszközöket alkalmaznak a „Független Lengyelország Szövetségével", a Moczulski vezette illegális szervezettel[19] szemben. A nyomozás befejeződött, az alapvető dokumentumokat ismertették a társadalommal. Sok levél érkezik a vezetéshez; helyeslés is, tiltakozás is. Végigviszik a bírósági eljárást, mert a bizonyítási anyag jó és konkrétan kitűnik belőle, hogy Moczulski és hívei nyugati imperialista körökkel aktívan együttműködtek. Ezzel megteremtik a talajt a KOR,[20] Kuron[21] és Michnik[22] elleni nyomozás továbbfolytatásához is. Itt azonban nehezebb a helyzet. Őket letartóztatni azért veszélyes, mert kötődnek a „Szolidaritáshoz", amely országos akciót indíthat védelmükre. Mégis elő kell készíteni, és egy megfelelő időpontban meg kell tenni ezt a lépést. De csak akkor, ha nem kell majd meghátrálni.

---

[18] Wojciech Jaruzelski tábornok a LEMP KB PB tagja (1971–1989), a KB első titkára (1981–1989), nemzetvédelmi miniszter (1968–1983), miniszterelnök (1981–1985), a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsának vezetője (1981–1983), az Államtanács elnöke (1985–1989), valamint köztársasági elnök (1989–1990).

[19] Helyesen: Független Lengyelország Konföderációja. Lásd még a 7. számú jegyzetet.

[20] KOR – Munkásvédő Bizottság, lásd még a 9. számú jegyzetet.

[21] Jacek Kuroń a lengyel ellenzéki mozgalom egyik vezéralakja, 1964 után több ízben bebörtönözték, összesen több mint hat évet töltött börtönben. A „Szolidaritás" szakszervezet, illetve személyesen Lech Wałęsa egyik tanácsadója. 1981. decembere után internálták, majd elítélték. Lásd még a 9. számú jegyzetet.

[22] Adam Michnik az 1968-as varsói egyetemista tiltakozások egyik fő szervezője, akit ezért többéves börtönbüntetésre ítéltek. Szabadulása után a lengyel ellenzéki mozgalom egyik vezéralakja s teoretikusa, Lech Wałęsa személyi tanácsadója. 1981. decembere után internálták, majd elítélték.

Az ilyen represszíós intézkedéseket csak a politikai tevékenység kiegészítésének tekintik, és fokozatosan lehet bevetni azokat. Egyre határozottabban kívánnak majd eljárni az olyan kisebb ellenséges tevékenységgel szemben is, mint a röplapnyomtatás, annak terjesztése és így tovább.

A Belügyminisztériumban operatív csoport alakult a vasút, a távközlés csomópontjainak ellenőrzésére és kézben tartására. Egyre határozottabban foglalkoznak a rádió és a televízió, valamint a nyomdák ellenőrzésével. A Belügyminisztérium és a katonai elhárítás erős Lengyelországban. Majdnem minden osztályuk a belső ellenséggel foglalkozik, kiépített apparátusukat mozgósították az ellenséges tevékenység felderítésére és elhárítására. A biztonsági apparátus megerősítésére aktivizálták a nyugdíjasokat, az operatív tartalékból az első vonalba vezényelték át az embereket, és a rendőrségből a legjobbakat átvitték a belügyi és a katonai elhárítás területére.

A Lengyel Néphadsereg és a Belügyminisztérium állományának eszmei, erkölcsi állapota jó. Megfelelő hálózatot építenek ki az ország minden szervezetének ellenőrzésére. Ugyanakkor a néphadsereg tisztjei politikai munkát is végeznek a munkások között. Találkoznak velük és megvitatják az alapvető problémákat.

Megszigorították a külföldi támogatások ellenőrzését is. A Hadseregben és a Belügyminisztériumban önálló szakszervezeteket hoztak létre a polgári alkalmazottak részére, hogy védjék a „Szolidaritás" hatásától őket.

A pártnak kész a terve a rendkívüli, azaz a kivételes állapot — ahogy alkotmányosan nevezni lehet — bevezetésére. Az elméleti gyakorlatokat is elvégezték a sikeres végrehajtás érdekében. Elsősorban a gazdasági helyzettől függ, hogy szükséges-e ilyen intézkedéseket bevezetni. Tehát a terv kész, tudják kit kell letartóztatni és miért. De a lengyel vezetésnek azzal is számolnia kell, hogy ha egy ilyen intézkedést a munkások többsége nem támogatna, akkor súlyos tragédia keletkezne az országban. Jaruzelski elvtárs a katowicei bányákba látogatott, ahol ezer munkással találkozott. Drámai volt, ahogy az egyes munkások felszólaltak: „mi dolgozunk, de adjatok enni", vagy: „egy hónap óta nem ettem vajat".

Tudják, hogy a kulcs a párt helyzete. Ha harcos lenne, akkor a „Szolidaritás" nem jelentene fenyegetést. De most nincs harcos párt Lengyelországban.

A párt szervezetei most valamivel nyugodtabbak, de még mindig gyengék, szétforgácsoltak, és nincsenek ütőképes állapotban. A figyelem az üzemekre összpontosul. A „Szolidaritás" legnagyobb befolyása a nagyüzemekben van. Ezért 204 nagyvállalattal a KB közvetlenül foglalkozik, megbízottakat, agitátorokat küldtek ezekbe.

A pártban felbomlott a fegyelem, nem mindig érvényesül a demokratikus centralizmus, a párt ereje kétséges. Ez a helyzet veszélyesebb, mint az ideológiai zűrzavar. Tényleges nyomás fejeződik ki, hogy szociáldemokratizálják a pártot. A tagok a vitát elfogadják, de a fegyelmet elutasítják. Olyan nézetek is vannak, hogy alul legyen önállóság, de a KB az alsóbb szervek felügyelete alatt működjön. Van frakciózás is. Torunban horizontális szervezetet hoztak létre az értelmiségi intézmények és az üzemek között. A KB megbírált, részben kizárt, részben feloszlatott szervezeteket. De vannak alapszervezetek, amelyek kijelentik, hogy ezt nem fogadják el, nem veszik figyelembe.

Legnagyobb a nyomás a rendkívüli kongresszus összehívása érdekében. Elvileg elismerték, hogy kell egy ilyen kongresszus, mert a párt hangulata ezt követeli. De a kongresszus nagy dolog. Egy plénum lehet sikertelen, de a kongresszust csak meg-

felelő feltételekkel lehet megrendezni. A KB VII. plénuma meghirdette az első negyedév végére, a második negyedév elejére a rendkívüli kongresszust, de tudták, hogy ezt nem lehet megtartani. Ugyanakkor a tagság fokozza a kongresszusi felkészülést, és egyre több alapszervezet engedély nélkül választ új vezetőséget. A választások általában jó eredménnyel zárulnak. Az új vezetőségek bátrabbak, jobb az erkölcsi erejük a megelőzőeknél. Ezért a KB kész a beszámoló-választó alapszervezeti taggyűléseket általában elrendelni. De ezzel a kongresszus ismét napirendre kerül, amivel összefüggésben a félelem és a remény egyenlő arányú a jelenlegi vezetésben.

A KB régi összetételű, csökkent iránta a bizalom. Néhány hónap múlva sort kell keríteni a kongresszusra, például júliusban valamikor. A másik két párt kongresszusa megvolt, és jó eredményekkel járt. A LEMP veszít, ha nem rendezi meg a kongresszust, és nem választ új vezetőséget. A KB e hónap végén tárgyal a párt helyzetéről, szervezeti, ideológiai állapotáról és a feladatokról. Még nem jelölik ki a kongresszus konkrét időpontját, de nem jelenthetik ki, hogy nem tartanak kongresszust. Jelenleg 3 millió 200 ezer tagja van a pártnak, de könnyebben készülnének a kongresszusra, ha egy millióval kevesebb lenne.

A párt és az ország hangulatát jelentősen befolyásolja a hallatlanul bonyolult gazdasági helyzet. A mezőgazdaság állapota már évek óta sok gondot okoz. Az elmúlt évi rossz termés pedig tovább növelte a nehézségeket. Be kell vezetni a jegyrendszert húsra, cukorra, vajra, stb. A nagy ipari központokban tovább romlik az ellátás. Minden kiáramló ötödik zlotynak nincs fedezete. A sertésállomány 15%-kal csökkent az utóbbi időben. A mezőgazdaságra nincs a pártnak programja. Politikai stabilizáció lenne szükséges ahhoz, hogy a mezőgazdasággal komolyan foglalkozzanak.[23]

Lengyelország tőkés adóssága 27 milliárd dollár. A jelenlegi gazdasági állapotban Lengyelország függ a Nyugattól. 1981 exportjának 80%-a a visszafizetésekre és a kamat fedezésére megy el. Tehát 20% marad új vásárlásokra, ami elégtelen, mert például 10 millió tonna gabonát kell vásárolniuk. Ezért a visszafizetéseket el kellene halasztani, de ez nagyban függ attól is, hogy milyen lesz a nemzetközi helyzet. Ilyen szempontból az SZKP XXVI. kongresszusa kezdeményezéseit belső igényből is teljes egyetértéssel üdvözölték.

A lengyel vezetés tudatában van annak, hogy az USA ki akarja használni a lengyel helyzetet és annak nehézségeit. A Szovjetunió elleni küzdelem egyik eleme ma Lengyelország. A reakció arra törekszik, hogy éles konfliktus jöjjön létre Lengyelországban, talán polgárháborús állapot is, hogy a Szovjetunió kénytelen legyen közvetlenül beavatkozni. Ezt az USA kihasználná a Szovjetunió kompromittálására, ami hosszú évekre nagy terhet jelentene a szocialista országok számára. A harmadik világban a nemzetközi imperializmus erőteljes támadást indítana.

A magyar-lengyel kapcsolatokat nagyra értékelik. Látják, hogy a magyar sajtó, a hivatalos szervek visszafogottan foglalkoznak a lengyel helyzettel, ez segítség a konszolidációhoz. Ugyanakkor bizonyos visszafogás volt a pártszervezetek kapcsolataiban, ami eddig helyesnek bizonyult, de most már lehet növelni az aktivitást. Két

[23] 1956-ban Lengyelországban felbomlottak a termelőszövetkezetek, s ezután már nem került sor az ismételt szövetkezetesítésre. Ugyanakkor a hatalom éppen emiatt nem fejlesztette a mezőgazdaságot. Az 1980–81-es lengyelországi válság okát sokan — helytelenül — kizárólag a lengyel mezőgazdasági kistermelés elégtelenségében látták vagy akarták látni.

kérdést is megemlített Kania elvtárs: az egyik, hogy fogyasztási cikkeket szívesen fogadnának gépkocsikért cserébe. Számukra most az ellátás javítása politikai kérdés. A másik, hogy rengeteg felesleges, kihasználatlan kapacitásuk van. Magyarországnak is felajánlottak kapacitást, örülnek, hogy megvizsgáljuk felhasználásuk lehetőségét.

II.

Kádár János elvtárs, megköszönve a tájékoztatót, hangsúlyozta: jól érezte Kania elvtárs, mi nem nagyon kedveljük azt a kifejezést, hogy tanulni akarnak tőlünk. De a tapasztalatcserét igen nagyra tartjuk. Minden szocialista ország helyzete érdemes arra, hogy tanulmányozzuk a különböző megoldásokat, és hasznosítsuk a tapasztalatokat. Ugyanakkor vezérelv legyen, hogy nem lehet sablonok útján dolgozni, nem lehet másolni még a legkitűnőbb megoldásokat sem. Minden tanulságot, tapasztalatot egybe kell vetni a saját valósággal, és úgy kell hasznosítani.

Kádár elvtárs összefoglalta belpolitikai helyzetünk fő vonásait, a XII. kongresszus határozatai végrehajtása érdekében kifejtett tevékenységünket. Szólt a választásokról, a szakszervezetek és a népfront kongresszusáról. Hangsúlyozta, hogy kulcskérdés a gazdaság, a gazdálkodás hatékonysága. A világgazdaság negatív hatásai következtében csökkentettük a fejlődési ütemet, és erőfeszítéseket teszünk az életszínvonal megvédése, megszilárdítása érdekében. Mindezek következtében belpolitikai helyzetünk szilárd, a dolgozó tömegek követik a pártot. Elmondotta, hogy vannak bizonyos negatív jelenségek is, bár elszigetelve, és főleg értelmiségiek körében, de bizonyos ellenzéki csoportosulások lépnek fel. Tevékenységük aktivizálódásának az oka egyrészt az, hogy az általános fejlődés lefékeződött, aggodalom van az embereknél, és egyesek ezekre építenek; másrészt az, hogy a nemzetközi helyzet éleződése hatást gyakorol belpolitikánkra is; a harmadik, hogy a lengyelországi események az ilyen köröket bizonyos reményekkel töltik el. Nyíltan azonban nem tudnak fellépni. A párt ugyanakkor mindent megtesz annak érdekében, hogy tevékenységükkel szemben megvédje a vívmányokat, megerősítse a párt politikájának a hatását.

A magyar-lengyel kapcsolatokat hasonlóan értékelte, mint Kania elvtárs. Hangsúlyozta, hogy van aggodalom és szolidaritás a magyar közvéleményben. A politikai kontaktusokat a követelményeknek és lehetőségeknek megfelelően kell fejleszteni. A gazdasági együttműködést ellenőrzés alatt kell tartani, és szigorúan alkalmazni kell a kölcsönösség elvét. Mi is függünk a gazdasági együttműködéstől, tehát kötelezettségeinket akkor tudjuk teljesíteni, ha a lengyel fél is leszállítja az előírt termékeket.

A Kania elvtárs által elmondottakra reagálva Kádár elvtárs összefoglalta az 1956-ban és az azóta szerzett tapasztalataink legfontosabb vonásait. Összehasonlította a magyar és a lengyel helyzet fejlődését, azok eltérő vonásainak sajátosságait és tanulságait. Nálunk az események legalább három felvonással tovább fejlődtek 1956-ban, a megtisztulás is mélyebb és általánosabb volt, mint Lengyelországban. Ma érdemes ezeket a tanulságokat figyelembe venni. Hangsúlyozta, a mi újjászületésünk első szabálya a következő volt: minimális program nélkül nincs kibontakozás. Ellenforradalmi helyzetben, a párt dezorganizált állapotában a minimális program megfogalmazása jelentette az alapvető és első kapaszkodót minden kommunista, minden olyan állampolgár számára, aki a szocializmus vívmányainak megvédéséért és a konszolidá-

cióért harcolni akart. Bemutatta Kádár elvtárs a párt vezető szerveinek fejlődését, az ideiglenes KB munkáját egészen az 1957 júniusi pártértekezletig. Munkánk másik alapszabálya a KB, a párt munkastílusában rejlik: nyílt, szabad vita a döntésig, utána a határozatok szilárd, következetes megvalósítása. A párt autonóm, szuverén szervezet, az emberek önkéntes egyesülése. De aki tagja, arra kötelező a párt politikája, a demokratikus centralizmus elve. Csak a párt tagjai dönthetik el, hogy kik legyenek a párt vezetői. Nem szabad kívülről beleszólást engedni ilyen fontos kérdésbe.

A következő követelmény, hogy az állam megőrizze ütőképességét, nem szabad megtűrni, hogy szétaprózzák, széttördeljék. Ragaszkodni kell az alkotmányos rendhez. A törvényeket be kell tartania az intézményeknek is, de meg kell követelni az állampolgároktól is. A tanácsok, a rendőrség, az ügyészség az eddig kialakított szabályok és törvények alapján határozottan működjenek.

A mi pártunk számára további szabály a nyílt, őszinte szótértés a tömegekkel. Rendkívüli helyzetben lehet erővel is politizálni. De normálisan a párt és a tömegek nem létezhetnek egymás nélkül. Kapcsolatuk pedig csak a bizalomra épülhet. A párt és a tömegek kapcsolatában kulcskérdés, hogy a párt nyíltan tárja fel a helyzetet, és mutassa meg a kivezető utat. Ezzel összefüggésben Kádár elvtárs felidézte az 1956-os, majd a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatos, és a későbbiekben a nehéz intézkedések során szerzett tapasztalatokat.

Lengyelország most olyan, hogy nyitva van ajtaja, ablaka, mindenki belát oda. Tevékenykedik ott az osztályellenség, az ellenzék, van egyfajta közvélemény és a KB is dolgozik. Vannak akik jobbról támadják a pártot, és vannak, akik balról elégedetlenek. Ha az osztályellenség támadása kibontakozik, akkor pardon nem lehet. Az osztályellenséggel folytatott harcban nem a humanizmus szabályai érvényesülnek. A tömegőrülettel is tudni kell szembeszállni. Ugyanakkor meg kell védeni az embereket, akár káderek, akár a szocializmus egyszerű hívei. Mozgósítani kell őket a létüket biztosító hatalom megvédésére. Lengyelországban valószínűleg vannak olyanok is, akik várják az ún. felszabadító csapatokat, a szocialista országok együttes erejétől várják a rendcsinálást. A szélsőséges imperialista körök sem bánnák az ilyen beavatkozást. Luns, a NATO főtitkára például már szeptemberben annak a reményének adott hangot, hogy elkerülhetetlen lesz a Szovjetunió beavatkozása Lengyelországban.

A mi platformunk az, amit december elején a Varsói Szerződés tagállamainak vezetői Moszkvában együttesen eldöntöttek. A harcot a lengyel elvtársak vigyék végig, elsősorban politikai eszközökkel, de ha szükséges, alkalmazzák a hatalom más eszközeit is. Abból indulunk ki, amit a lengyel elvtársak maguk fogalmaztak meg: Lengyelország szocialista ország volt, és az is marad. Mi ezt álljuk és ez a határ. Ugyanakkor még külső segítség esetén is az összes politikai és társadalmi kérdést a belső erőknek kell megoldania az adott országban. Így volt ez 1956. november 4-e után Magyarországon is. Mi úgy értékeljük, a lengyel pártban meg van az erő e nehéz és nagy harc megvívásához. Ezt az erőt össze kell szedni, határozott programot kell számára meghirdetni, és akcióba kell vinni. A szocializmus védelmében sok ember hajlandó fellépni, ha nem engedik megfélemlíteni. Lehetnek közöttük esetleg még papok is.

Egyetértünk azzal, hogy a párt állapota a legfontosabb kérdés. Amit erről Kania elvtárs mondott, csak növelte félelmünket a rendkívüli kongresszussal összefüggésben. Valóban, a KB tévedhet. Azt helyre lehet hozni, de a kongresszuson jóvátehetetlen

dolgok is történhetnek, például a szociáldemokratizálódási tendenciák érvényre jutása, a párt szociáldemokratizálódása. Mégegyszer hangsúlyozta, számunkra a politikai ABC első betűje: olyan rövid platform legyen, amit a párttagok is és a tömegek is megértenek. A másik a nyílt és határozott fellépés, az álláspontok kifejtése, megmagyarázása és a törvényesség betartása. A párt küldetése, hogy ennek eleget tegyen. Mi úgy ismerjük, hogy a lengyel ember sem rosszabb más népnél. Lengyelország sem lehet az imperializmus játékszere. Elviselhetetlen, hogy évekig lázas állapotban vegetáljon egy ország. Mi, magyar kommunisták, az MSZMP azt reméljük, hogy a lengyel kommunisták összeszedik magukat, és világos platform alapján harcba viszik a lengyel dolgozó népet.

Kania elvtárs, megköszönve a magyar tapasztalatok összegezését, ismételten hangsúlyozta: úgy érzik, meg van az erejük ahhoz, hogy politikai eszközökkel végigvigyék a harcot Lengyelországban. De hatalmas komplikációk is előfordulhatnak, mert nagy a gazdasági függés, fenyeget a munkanélküliség és a piaci ellátás összeomlása. Arra törekszenek, hogy megakadályozzák a forró edény felrobbanását, mert abban az esetben már nem elég a saját erejük a helyzet megoldásához. Az szörnyű következményekkel járna Lengyelországban, egész Európában és a világ számára is. Ezért tudják, érzik felelősségüket. Kezelik a szelepet, hogy az edény ne robbanjon, hanem lehűljön, és a válság fokozatosan megoldódjon. Tudják, nagy gondot jelent a párt kongresszusa. De úgy érzik, hogy ha két évig várnának, akkor a KB elvesztené erkölcsi hitelét és befolyását, hiszen ezen a területen támad elsősorban az ellenség és az egyház is. A párton belül is nagy a nyomás, hogy kongresszust tartsanak és erkölcsileg, politikailag hitelesebb KB irányítsa a harcot. Ezzel együtt elgondolkoznak azon, amit Kádár elvtárs mondott.

Kádár elvtárs ismét hangsúlyozta, arra vigyázzanak, hogy a párt kérdéseit csak belülről döntsék el, legyen platform, azt nyíltan hirdessék meg, és mozgósítsák a párttagságot annak teljesítésére.

Budapest, 1981. március 20.

A jelentést összeállította: Berecz János Jóváhagyta: Kádár János

Magyar Országos Levéltár MDP/MSZMP-iratok osztálya 288. f. 11/4397. ő. e. 67–81. o.

3.

SZIGORÚAN BIZALMAS
Készült: 2 pld.-ban

Láttam, lerakni:
Kádár
VII. 22.

TÁJÉKOZTATÓ

Kádár János elvtárs 1981. július 22-én — kérésére — fogadta Valerij Muszatov elvtársat, a budapesti Szovjet Nagykövetség ideiglenes ügyvivőjét. Muszatov elvtárs tájékoztatást adott arról, hogy Stanislaw Kania elvtárs július 21-én telefonon felhívta a Krímben üdülő Leonyid Brezsnyev elvtársat, s közöttük az alábbi beszélgetés zajlott le:

„S. Kania: Köszöntöm Önt, Leonyid Iljics.

L. Brezsnyev: Üdvözlöm Stanislaw.

Mindenekelőtt mégegyszer szívélyesen köszöntelek a LEMP KB első titkárává történt újjáválasztásod alkalmából.

Figyelemmel kísértem a kongresszus munkáját. Nehéz kongresszus[24] volt. Te hogyan értékeled?

S. Kania: A kongresszus nehéz helyzetben zajlott, Önnek igaza van. De végeredményben a kongresszus megteremtette a kibontakozás feltételeit. Erre vonatkozóan semmiféle kétely nem merülhet fel. Nem tudom, Grisin és Ruszakov elvtársak jelentették-e Önnek, hogyan zajlott a kongresszus.

L. Brezsnyev: Olvastam minden tájékoztatást, ami ezekben a napokban Varsóból érkezett. Figyelemmel kísértem miképpen tudósított a televízió a kongresszus munkájáról.

S. Kania: Ön bizonyára tudja, hogyan fogadta a kongresszus V. V. Grisin elvtárs felszólalását. A küldöttek tapssal fogadtak a Szovjetunióra utaló minden megemlékezést, forrón támogatták a barátság gondolatát az Önök országával, s szolidaritásunkat a szocializmus eszméjéért vívott harcban. Ez kellő benyomást keltett.

A kongresszus jó dokumentumokat fogadott el. Ez különösen a párt szervezeti szabályzatára vonatkozik, amelynek kidolgozásában segítettek nekünk az Ön elvtársai. Lehetséges, hogy más dokumentumokban vannak nem egészen jó megfogalmazások. De reméljük, hogy a gyakorlatban korrigáljuk azokat. Sajnos, a Politikai Bizottságba nem kerültek be elvtársak, akiket ott szeretnénk látni. Ezek Zabinski és Grabski elvtársak. Grabski kevés szavazatot kapott a titkos választásnál. Véleményem szerint ő sok hibát követett el, és ezért nemcsak a revizionisták, hanem a jó elvtársak szavazatait is elvesztette.

A PB jelenlegi összetétele teljes biztosítékot nyújt arra, hogy jobban fogunk dolgozni. Tagja lett Milewski belügyminiszter. Tervünk, hogy a KB adminisztratív titkári posztját adjuk neki. Ön valószínűleg jól ismeri őt.

L. Brezsnyev: Hallottam róla, de magam nem találkoztam vele.

S. Kania: A PB tagja és a KB titkára lett most J. Czyrek külügyminiszter. A KB titkáraivá választottunk két elvtársat, akik alsóbb szintű pártmunkát végeztek. Ezek Z. Michalek és M. Wozniak. Az első a mezőgazdasági, a második a gazdasági kérdésekkel fog foglalkozni. Reméljük, hogy Michalek — aki egy nagy állami gazdaság igazgatójaként dolgozott — segít a falut átalakítani.

A PB összetétele egészében jó. Megbízható emberek lettek a tagjai.

L. Brezsnyev: Az jó, ha így van.

S. Kania: A vezető szervekbe sikerült beválasztani mindazokat, akiket én szerettem volna. A PB tagjainak listáján 18 jelölt volt, s 14-et kellett megválasztani. A titkos szavazásnál azok estek ki, akiket én nem tartottam alkalmasnak.

Ruszakov elvtárs nagyon tartott attól, hogy Rakowskit[25] beválasztják a vezetésbe. Megígértem neki, hogy erre nem kerül sor. Ezt nem volt könnyű megvalósítani, miután

---

[24] A LEMP IX., rendkívüli kongresszusára 1980. július 14. és 20. között került sor.

[25] Mieczysław Franciszek Rakowski a „Polityka" című hetilap főszerkesztője (1958–1982), a LEMP KB (1975–1990) és a PB tagja (1987–1990), miniszterelnök-helyettes (1981–1985) majd miniszterelnök (1988–1989), illetve a KB első titkára (1989–1990).

Rakowskit még a LEMP KB első titkárává is meg akarták választani. De ez nem sikerült nekik, és én elégedett vagyok.

Rettenetes az ország gazdasági helyzete. A piaci áruhiány miatt fennáll a lázongások lehetősége. Nagyon sok minden hiányzik, még a cigaretta is. Mindezt részletesen elmondtuk az Önök küldöttségének, akikkel tegnap találkoztunk. A küldöttséggel részletesen ismertettük az ország gazdasági helyzetét. Az elvtársak megígérték, hogy jelentenek erről Önnek.

L. Brezsnyev: Moszkvában mindent figyelmesen megvizsgálunk.

S. Kania: Jaruzelski elvtárs és a PB minden tagja üdvözletét küldi.

L. Brezsnyev: Köszönöm. Add át Jaruzelski elvtársnak és a többieknek az én üdvözletemet is.

S. Kania: Most mi ki fogjuk dolgozni lépéseink konkrét tervét, amelyeknek támadóbb jellegűvé kell válniuk.

L. Brezsnyev: Ez helyes. Köszönöm az információt. Szeretném elmondani a saját véleményemet. Úgy értékeljük, hogy a kongresszus komoly erőpróba volt mind a párt számára, mind személyesen számodra. Élesen rávilágított az opportunizmus és az opportunisták által képviselt fenyegetés mértékére. Ha szabadkezet kaptak volna, a leninizmustól eltérítették volna a pártot a szociáldemokrácia útjára. Ráadásul egyszerűen aljas módon viselkedtek, és piszkos rágalomhadjáratot indítottak.

Ezzel együtt a kongresszus végeredménye és az, hogy most már a legmagasabb pártfórum választott meg Téged az első titkár tisztjére, már megbízható alapot teremt a válság megoldását és a helyzet stabilizálását célzó határozott és következetes intézkedések számára.

A legfontosabb, hogy ne vesztegessük az időt. Az embereknek azonnal érezniük kell, hogy a vezetés megbízható kezekben van.

Úgy tájékoztattak, hogy a „Szolidaritás" a Ti légitársaságotoknál szervezendő sztrájkkal fenyegetődzik. Meg kell nekik mutatni, hogy megváltoztak az idők. Több kapituláció nem lesz. Egyetértesz ezzel?

S. Kania: Teljesen egyetértek.

L. Brezsnyev: Végeredményben az egész harc még előttetek áll. Nem lesz könnyű küzdelem. Az ellenforradalom — amelynek veszélyéről már nem egyszer beszéltünk Veled — nem szándékozik lerakni a fegyvert.

De szeretném azt hinni, hogy az aktíva és minden kommunista egybekovácsolásával Te és elvtársaid képesek lesztek az események menetét megtörni, visszaverni a szocializmus ellenségeit, és megvédeni a szocialista Lengyelország vívmányait.

Ebben a helyzetben Te, Stanislaw, bizton számíthatsz szolidaritásunkra és támogatásunkra.

A szovjet nép megelégedettségét fejezi ki, hogy Téged választottak a párt vezetőjévé. Ezzel együtt figyelemmel fogja kísérni a lengyelországi események további menetét. Ez természetes, hiszen a szovjet emberek szívéhez közel áll mindaz, ami nálatok történik. És az események menetének függvényében fognak alakulni a szovjet-lengyel kapcsolatok gazdasági, politikai és más területeken.

Telefonhívásodat felhasználva meghívlak hozzánk látogatásra. Pihenhetnél egy kicsit és, természetesen, lehetőségünk nyílna egy alaposabb beszélgetésre.

Kívánok Neked, Stanislaw, erőt és egészséget.

S. Kania: Köszönök mindent, amit mondott.

L. Brezsnyev: Én, mint mindig, nyíltan és őszintén megmondom, amit gondolok.

S. Kania: Tudom, hogy Ön mit vár tőlünk. Önnek feltétlenül igaza van, amikor azt mondja, hogy a támadásba való átmenet érdekében minden erőnket mozgósítani kell. Mi ezt értjük. Biztos lehet abban, hogy minden tőlem telhetőt megteszek a nehézségek felszámolására. Torkon ragadjuk az ellenforradalmat.

L. Brezsnyev: Kívánok Neked és elvtársaidnak ebben teljes sikert.

S. Kania: Köszönöm az üdülésre szóló meghívást. Nekem gyakorlatilag nincs lehetőségem a pihenésre. Már megmondtam minden elvtársnak, hogy nem megyek szabadságra. De lehetséges, egy-két napra Önhöz utazom, hogy beszélgethessünk.

L. Brezsnyev: A közeli napokban Husák és Kádár elvtársakkal találkozom.

S. Kania: Ha egyetért vele, az időpontot később közölném, ha már világosabban látok.

L. Brezsnyev: Megértem, hogy Neked valóban sok munkád van. Végre kell hajtani a kongresszus határozatait.

S. Kania: Kívánom, hogy Ön, Leonyid Iljics jól pihenjen, sok erőt gyűjtsön. Erre nemcsak a szovjet kommunistáknak, de mindannyiunknak szükségünk van.

L. Brezsnyev: Köszönöm a jókívánságokat. De sehogy sem tudom az ügyektől szabaddá tenni magamat még a szabadságom alatt sem. A Veled folytatott beszélgetést megelőzően tárgyaltam telefonon Grúzia, Kazahsztán, valamint a rosztovi, volgográdi és sztavropoli terület vezetőivel. És így megy mindennap.

S. Kania: De mégis csak kell lehetőséget találni, hogy pihenhessen.

L. Brezsnyev: Köszönöm. Mégegyszer sikereket kívánok Neked, Stanislaw. Viszontlátásra."

Budapest, 1981. július 22.

Magyar Országos Levéltár MDP/MSZMP-iratok osztálya 288. f. 5/832. ő. e. 20–24. o.

4.

Budapest, 1981. szeptember 17.

MSZMP
KÖZPONTI BIZOTTSÁGA

SZIGORÚAN BIZALMAS!
Készült: 210 soksz. pld-ban
Inf/434.

LENGYEL EGYESÜLT MUNKÁSPÁRT
Központi Bizottságának,
Stanislaw Kania első titkár elvtárs
kezeihez
V A R S Ó

Tisztelt elvtársak!

A magyar kommunisták, dolgozó népünk nagy figyelemmel követi a Lengyel Népköztársaságban több mint egy éve zajló rendkívüli eseményeket. Fokozott véra-

kozással követte hazánk közvéleménye a LEMP IX., rendkívüli kongresszusának munkáját és fogadta határozatait a szocialista kibontakozásról, az antiszocialista erők elleni következetes harc szükségességéről, Lengyelországnak szövetségi rendszerünk iránti elkötelezettségéről és felelősségéről.

A jogos várakozással és reményekkel szemben a pártkongresszus óta eltelt időszak eseményei azt bizonyítják, hogy nem a szocializmus hívei, hanem az ellenségei lendültek támadásba, és nyílt konfrontációra, a hatalom megragadására törekednek. Ezt a tényt megállapították és elismerték Önök, a lengyel párt és állam felelős vezetői és az ország, a nép sorsáért aggódó más tényezők is.

A magyar és a lengyel népet, pártjainkat összekötő hagyományos barátság, közös szocialista céljaink, de országaink békéjének és biztonságának megőrzéséért vállalt közös felelősségünk is arra indít bennünket, hogy a jelenlegi rendkívül kiélezett helyzetben ismételten kifejezzük Önöknek aggodalmainkat. Erre késztet bennünket az is, hogy számunkra is mind nehezebbé válik népünk őszinte aggodalmát, de esetenként már a türelmetlenségét is kifejező kérdések megválaszolása, amelyeknek visszatérően az a lényege, hogy merre tart Lengyelország, meddig folytatódik a szocialista rendszer felszámolására irányuló törekvések és akciók veszélyes eszkalációja, mit tesznek a lengyel kommunisták, a szocializmus lengyel hívei, mikor lépnek a határozott cselekvés útjára a lengyel dolgozó nép valódi érdekeinek, népeink közös érdekeinek védelmében.

Különösen megdöbbentett mindnyájunkat a „Szolidaritás" szakszervezet kongresszusának légköre, a kommunista- és szovjetellenes megnyilatkozások sorozata, a hangadók féktelen demagógiája, amivel megtévesztik, becsapják a felismert hibák kijavítását, de nem a szocializmus felszámolását akaró munkástömegeket.[26] Lényegében hasonló értékelésre jutott az Önök Politikai Bizottsága és a „Szolidaritás" kongresszusának jellegét minősítő szeptember 15-én kelt nyilatkozata is. Nyilvánvaló, hogy határozott lépéseket kell tenni annak a támadásnak a visszaverésére, amely semmibe veszi és veszélyezteti a lengyel nép vérrel és verejtékkel elért eredményeit, Lengyelország nehéz helyzetében a társadalmi megbékélés, a konstruktív programok helyett a rombolás és az anarchia zászlaját emeli magasra, a szabadság és a demokrácia nevével rútul visszaélve a szocializmus alapelveit tagadja meg, a józan ész, a felelősségtudat helyett szakadatlanul felkorbácsolt féktelen indulatokat szít fel.

Tisztelt Lengyel Elvtársak!

A „Szolidaritás" kongresszusának a szocialista országok dolgozóihoz intézett provokatív „üzenete" nem más, mint ugyanennek a realitásokkal nem számoló, felelőtlen demagógiának nemzetközi síkra vitele – egyben nyilvánvalóan a nemzetközi reakció által sugalmazott lépés a szocialista országok népeinek szembeállítására.

A magyar nép nagyra becsüli keserves tapasztalatok árán és fáradságos munkával megszerzett szocialista vívmányait. A „Szolidaritás" hangadói hiú reményeket táplálnak. A durva provokációt, a belügyeinkbe való nyílt beavatkozási kísérletet a magyar dolgozók a leghatározottabban visszautasítják.

Pártunk, népünk számára nagyobb gondot jelent, hogy az ellenforradalmi erők tevékenysége Lengyelországban ma már nemcsak a lengyel munkásosztály, a lengyel

[26] A „Szolidaritás" szakszervezet 1981 szeptemberi, I. kongresszusára vonatkozóan lásd a Bevezetőt.

nép létfontosságú nemzeti érdekei ellen irányul, hanem baráti kapcsolataink, sokoldalú együttműködésünk, szövetségi rendszerünk gyengítésével is próbálkozik, s további térnyerésük már a szocialista országok közösségének biztonságát is érintené. Elemi érdekünk, minden európai nép érdeke, hogy Lengyelország ne a nemzetközi feszültség növekedésének egyik forrása, hanem a jövőben is stabilizáló tényező legyen Európában.

Elvtársak!

Az MSZMP KB a válság kirobbanása óta több alkalommal — a LEMP IX., rendkívüli kongresszusán is — kifejezte véleményét a lengyelországi események alakulásáról. Eddigi álláspontunk fenntartását hangsúlyozva úgy véljük: még sürgetőbb feladat a lengyel kommunisták, az igazi lengyel hazafiak, a szocialista kibontakozásért cselekedni kész erők összefogásával, mozgósításával és aktív fellépésével eltorlaszolni az ellenforradalom útját. Csak a tettek és a következetes fellépés teremtheti meg a kongresszuson kijelölt feladatok végrehajtásának feltételeit.

Bizonyosak vagyunk abban, hogy Lengyelországban ma is a szocializmus hívei vannak többségben, harcukban számíthatnak a lengyel munkásosztály, a parasztság és az értelmiség hű fiaira, a társadalom realista gondolkodású erőire. A szocializmus vívmányainak a megvédése ma a lengyel nép legalapvetőbb nemzeti érdeke, ami egyszersmind a békéért és a társadalmi haladásért küzdő erők nemzetközi érdeke is.

Kifejezzük azt a meggyőződésünket, hogy ha a LEMP vezetése nemzeti és internacionalista felelősségének tudatában határozott irányt mutat, a LEMP PB szeptember 15-i nyilatkozatának szellemében késedelem nélkül cselekvésre mozgósít, akkor a lengyel kommunisták és hazafiak összefogása, aktív fellépése még képes visszaverni a szocialistaellenes erők nyílt támadását, megvédeni a szocializmus évtizedes munkával elért vívmányait, és Lengyelország a jelenlegi súlyos válság pozitív megoldásával elindulhat a szocialista kibontakozás, vagyis egy valódi társadalmi és nemzeti felemelkedés útján.

A szocializmus lengyelországi hívei a néphatalom megvédéséért vívott küzdelmükben — a szocializmus, a haladás nemzetközi erőinek a sorában — szilárdan támaszkodhatnak a magyar kommunisták, a magyar nép testvéri, internacionalista támogatására.

az MSZMP
Központi Bizottsága
megbízásából

Kádár János s. k.
első titkár

Magyar Országos Levéltár MDP/MSZMP-iratok osztálya 288. f. 11/4400. ő. e. 120–123. o.

5.

MSZMP
KÖZPONTI BIZOTTSÁGA
KÜLÜGYI OSZTÁLY

SZIGORÚAN BIZALMAS!
Készült: 2 pld-ban
Inf./438

TÁJÉKOZTATÓ JELENTÉS
a Politikai Bizottságnak

Szeptember 18-án délelőtt kérésemre fogadott Stanislaw Kania, a LEMP KB első titkára. Otthoni utasítás alapján, Pataki István elvtársnak, az MSZMP KB Külügyi Osztálya munkatársának jelenlétében átadtam Kádár János elvtársnak a KB megbízásából a LEMP KB-hoz címzett levelét.

Szóbeli kiegészítésként utaltam az átadott dokumentum megszületésének körülményeire; azokra a tényezőkre a lengyelországi események alakulásában, amelyek ennek megírását időszerűvé tették. Hangsúlyozottan utaltam közvéleményünk átalakuló hangulatára, valamint arra, hogy álláspontunk változatlan, de a helyzet ismét jelentősen változott. Támogatjuk továbbra is a LEMP-nek a szocialista kibontakozásra irányuló erőfeszítését, kedvezően fogadjuk a LEMP PB állásfoglalásait, de úgy ítéljük meg, hogy ma a legfontosabb feladat a szavaknak tettekre, következetes cselekvésre váltása.

Kania elvtárs — a levél elolvasása után — válaszában kifejtette, a levelezés normális forma pártjaink kapcsolatában. Természetesnek veszi, hogy a Kádár János elvtárs által aláírt levél nagy aggodalmat tükröz, ennek meg van minden alapja a „Szolidaritás" gdanski kongresszusa után. Az ott elhangzott felszólalások, felhívások és határozatok nem voltak véletlenek a „Szolidaritás" fejlődési folyamatában. A szélsőséges elemek meghatározó befolyáshoz jutottak a szervezetben és annak politikájában, programjában. A LEMP vezetése előtt is világos, hogy a „Szolidaritás" ezen részével nem lehet tárgyalás útján egyetértésre jutni. Vagy alapvető változásnak kell bekövetkeznie magatartásukban — azaz szakszervezeti funkciót töltsenek be —, vagy meg kell bénítani tevékenységüket.

A párt vezetésének nincsenek illúziói, de figyelembe kell venniük, hogy nemcsak az ellenforradalmi erőkkel van dolguk, hanem a lengyel munkásosztály több milliós tömegével, mert ebben a közegben tevékenykedik a „Szolidaritás". Közöttük van több százezer párttag is. A „Szolidaritás" nem az ellenforradalmi törekvésekből, hanem nagyfokú országos társadalmi elégedetlenségből nőtt ki. Itt utalt Kádár elvtárs azon korábbi megfogalmazására, hogy „mi magunknak több kárt tudunk okozni, mint az ellenség".

A LEMP vezetése elemezte a helyzetet, s álláspontja: az alapokat illetően nem vonulnak vissza. A jelenlegi helyzet lényege: ki kit győz le? A párt előtt álló nagy kérdés: hogyan, milyen módszerekkel lehet megoldást találni? Ezzel foglalkozott a PB szeptember 15-i ülése és az ezt követő kétnapos vajdasági első titkári értekezlet. A párt egészében erősödik a tudatosság, hogy ennek a folyamatnak véget kell vetni, az ellenforradalmi törekvéseknek útját kell állni. Ezt rendkívül pozitívnak értékelik, mert ez a párttagság politikai és ideológiai érettségét tükrözi.

Különböző intézkedéseket készítenek elő, s ezek között nem zárják ki a legélesebb eszközök alkalmazását sem. Elmondása szerint előrehaladott szakaszban van a rend-

kívüli állapot bevezetésének előkészítése. A napokban ülésezett — vezetésével — a Honvédelmi Bizottság, ahol napirenden szerepelt ez a téma is. A rendkívüli állapot bevezetésének feladata a „Szolidaritás" erejének megtörése, vezető kádereinek elszigetelése. Kész a terv, hogy kiket, hány embert, hogyan kell elszigetelni. Reálisan felmérték ennek következményeit is. Nem férhet kétség ahhoz, hogy ezt a akciót ma még széles körű országos sztrájk kísérné és bizonyos, hogy a tömegeket kivinnék az utcára. Ez esetben azonban már nem az ellenséges elemek ellen kellene az erőszakot alkalmazni, hanem a tömegek ellen. A magyarok — mondotta — ezt már átélték egyszer. A lengyel közelmúlt történelmében is volt már Poznan, Gdansk, Radom,[27] amikor nem az ellenséggel, hanem az utcán lévő tömegekkel konfrontálódtak. Ezek az események annak idején helyi jellegűek voltak. Most viszont ez országos méreteket öltene.

Felmérték saját erőiket. Egy ilyen akcióhoz saját erejük elégtelen és szükségessé válna a szövetséges erők támogatása. Ez következményeiben több évtizedre visszavetné a szocializmus erejét. Úgy értékelik — és erre megbízható adataik is vannak —, az imperialista erők egy része a szocialista országok közvetlen beavatkozására épít. Így akarják megkötni a szocialista országok kezét, elérni a jaltai megállapodások megváltoztatását, s szabad kezet kapni Kubában, Angolában és a világ más térségeiben. Senki se higgye azt, hogy a lengyel vezetésnek nincs bátorsága, de lépni körültekintően kell, nagy felelősségtudattal.

A helyzet megoldására számos lehetőség kínálkozik. Minél felkészültebbek ezekre az eshetőségekre, beleértve az adminisztratív eszközök alkalmazását is, annál kevésbé lesz szükség a valóságban azok alkalmazására.

Ma a legfontosabb feladat a tömegek megnyerése, felvilágosítása, rádöbbentése arra, hogy az ellenség manipulálja őket. A pártvezetés politikájának lényege: offenzív politikai harcot kell folytatni, amelyet kiegészítenek repressziós, adminisztratív eszközök alkalmazásával is. Ez a vezetés által elfogadott és jelenleg követett irányvonal. Azért választották ezt az irányvonalat, mert nemcsak az ellenség, de saját erőiket is felmérték. Változott a társadalom hangulata az elmúlt időszakban, erősödött a „Szolidaritás" elleni bírálat, s ebben a párt „óvatos" politikájának az igazolását látják. Új folyamat kezdődött. Növekszik a „Szolidaritásból" kilépők száma. Erről A. Siwak elvtárs, a LEMP PB tagja, az Építőipari Dolgozók Ágazati Szakszervezetének alelnöke sajtótájékoztatója révén a Pravda is közölt adatokat. Maga itt él közöttünk — mondotta —, ítélje meg a párt helyzetét. Néhány hónappal ezelőtt rendkívül sok veszély fenyegette a pártot, annak egységét. Aki objektívan ítél, világosan látnia kell, hogy pozitívan alakult a párt helyzete. A IX., rendkívüli kongresszus után a párt erőre kapott, megváltozott az arculata, s hiába féltek sokan, az új KB bizonyította erejét a legutóbbi plénumokon. Igaz, megnehezíti az erőgyűjtést, hogy a párttagok jelentős része a „Szolidaritásban" van, de az tény, hogy összességében pozitív folyamat zajlik a pártban.

Ami a tömegtájékoztatást illeti — folytatta —, rendkívül kedvezőtlen tendenciák érvényesültek, de vajon lehet-e tagadni, hogy ezt az irányzatot meg tudtuk állítani. A vezetés úgy ítéli meg, hogy pozitív változás kezdődött ezen a területen is.

[27] Az 1956 júniusi poznani, az 1970 decemberi gdański és az 1976 júniusi radomi munkásmegmozdulásokról van szó, amelyeket a hatalom kegyetlenül elfojtott.

A hadsereggel szemben is lehetnek jogos fenntartások, még vannak veszélyes tendenciák, de ezek ellenére az állomány szilárd, a vezetéshez nem érkezett olyan jelzés, ami a helyzet rosszabbodására utalna. Az államvédelem, a rendőrség szilárd, bár korábban reális volt a veszély, hogy a „Szolidaritás" teret nyer a rendőrség körében. A radikalizálódás útját sikerült itt is elvágni, s ma már nem fenyeget a liberalizálódás veszélye.

Vitathatatlan, hogy a „Szolidaritás" nyílt ellenforradalmi magatartást tanúsít, de azt is látni kell, hogy a kongresszus a maga módján hozzájárult a helyzet „megéréséhez", a tisztánlátáshoz, és ezt a lehetőséget is ki fogja használni a pártvezetés.

Gondolatmenetében Kania elvtárs mégegyszer megismételte, hogy politikai harcot kell folytatni, adminisztratív eszközökkel vegyítve, s nagyon vigyázni kell arra, hogy ne kerüljön sor utcai zavargásokra. Ha arra sor kerülne, ők maguk egyedül nem tudnának úrrá lenni a helyzeten. Ebből következik, hogy az egész pártnak össze kell szednie régi önmagát. Döntés született arról, hogy a párttagok lépjenek ki a „Szolidaritásból". Korábban ilyen határozatot irreális lett volna hozni. Véleménye szerint ez is azt bizonyítja, hogy ma a párt képes a harcra. Felkészítik az aktívát és fegyveres kiképzésben is részesítik őket. /Hozzátette, hogy fegyvert csak gyakorlat idejére kapnak, és azt haza nem vihetik./ Ezen intézkedéseknek nemcsak védelmi jellege van, de hatással lesz a párttagság politikai magatartására is. Erősödni fog a propaganda leleplező jellege. További személyi változások lesznek a sajtó területén. Minden állami intézményben megkövetelik a törvényesség betartását. Sor kerül represszió intézkedésekre is. Néhány tucat személyt bíróság elé állítanak. Mindezek alapján néhány napon belül meg kell változnia a helyzetnek.

Kulcskérdés ma a munkásönkormányzat témája. A KB III. plénuma ezzel kapcsolatos határozatát — mint ismeretes — a „Szolidaritás" elvetette. Ennek ellenére következetesen keresztülviszik, hogy a Szejm, a jövő heti ülésén, a III. plénumon elfogadott határozatot erősítse meg. Ennek megvan a realitása, mert a Szejm-képviselők magatartására a párt oldaláról előnyösen hatott a „Szolidaritás" támadása.

Annak illusztrálására, hogy a vezetés már nem hátrál tovább, utalt a varsói utcai tüntetés megfékezésére, a LOT[28] és a Huta Katowice[29] igazgatója elleni támadás visszaverésére, a Szolidaritás című hetilap legutóbbi számának betiltására, a politikai foglyok szabadon engedését követelő ún. „csillag-menetek" megakadályozására, arra, hogy a korábban szervezett sajtósztrájk „félsiker" volt a „Szolidaritás" számára. Ugyanakkor jelezte, hogy továbbra is fenyeget még a rádiónál és a TV-nél a sztrájk, de erre felkészültek és tovább nem hátrálnak.

Jogos nyugtalanságra adhat okot a varsói vajdasági bíróság Moczulski szabadlábra helyezésével kapcsolatos döntése, de azt is látni kell, hogy még ugyanazon a napon a Legfelsőbb Bíróság érvénytelenítette a döntést, s így egy percre sem kerültek szabadlábra.

Mindez azt bizonyítja, hogy ahol szükséges, a vezetés határozott, kész a cselekvésre, de minden erejével azon van, hogy a tömegek ne menjenek ki az utcára. Ez nem a visszavonulás, hanem a felelősségérzet politikája.

---

[28] LOT – Lengyel Légitársaság.

[29] Huta Katowice – Katowicei Kohó.

Változatlanul súlyos gondot jelent a népgazdaság és a piaci ellátás helyzete, ami önmagában nagy veszély forrása lehet. A múlt évi rossz burgonyatermés kihatott a sertésállományra, ez egyik oka a mai húsellátás elégtelenségének. Ma a parasztnak nem érdeke, hogy zlotyért adja el az élőállat állományát. A helyzet megkövetelte, hogy időlegesen felfüggesszék a hús- és a vaj-jegyrendszer alkalmazását falun. Kiemelte, hogy hosszú évek óta először sikerült jelentős áremelést végrehajtani az alapvető fogyasztási cikkeknél – kenyér és lisztféleségeknél. Továbbra is óriási probléma, hogy a forgalomban lévő pénz jelentős részének nincs árufedezete. Ezt figyelembevéve a közeljövőben jelentős áremelést terveznek a cigaretta, alkohol, benzin vonatkozásában.

A lengyel katolikus egyház tevékenységéről Kania elvtárs elmondta: tegnap délután Jaruzelski és Barcikowski[30] elvtársakkal együtt találkozott Glemp hercegprímással,[31] Macharski krakkói bíborossal és Dabrowskival, a Püspöki Kar titkárával. A párt részéről számos kérdést vetettek fel, köztük az egyház által követendő magatartásra vonatkozó határozott igényeket is. Bírálták az utóbbi hónapok gyakorlatát: a templomon kívüli „nyílt" misék tartását, a vallásoktatás bevezetésének követelését az iskolán belül. A hercegprímás felajánlotta, hogy kész közvetíteni a vezetés és a „Szolidaritás" között, de ezt Kania elvtárs elutasította. A tárgyalás eredményeképpen az egyház vezetése egyetértett azzal, hogy meg kell akadályozni a KOR-nak a „Szolidaritásra" gyakorolt befolyását. Nincsenek illúzióik, de úgy véli, sikerült elfogadtatniok velük néhány lényeges álláspontjukat.

A IX. kongresszus által meghatározott politikát folytatják — összegezte —, de szükség esetén felhasználnak más eszközöket is, ugyanakkor vigyáznak arra, ne tegyenek olyan lépéseket, amelyek óhatatlanul a szövetségesek beavatkozását idéznék elő. Természetesen ezt a lehetőséget sem zárhatják ki. Brezsnyev elvtárssal történt legutóbbi beszélgetése során már elmondta: „1945 után 16 ezer áldozatot követelt az ellenforradalom elleni harc.[32] Alapvető különbség van azonban a mai és az akkori időszak között. Az ellenforradalom erői akkor az erdőkbe menekültek, most az üzemekbe, és a munkásosztály az erdő számukra". Ma előbb politikailag kell elszigetelni az ellenséget, hogy utána fizikailag is meg tudják semmisíteni.

Végezetül Kania elvtárs kérte szívélyes üdvözletének továbbítását Kádár János elvtárs részére.

A találkozó végén, megköszönve Kania elvtárs tájékoztatását, ígéretet tettem arra, hogy azt maradéktalanul továbbítom pártunk vezetésének. A találkozó kb. 75 percig tartott.

Garamvölgyi József sk.
nagykövet

Magyar Országos Levéltár MDP/MSZMP-iratok osztálya 288. f. 11/4400. ő. e. 128–134. o.

---

[30] Wacław Barcikowski a LEMP KB PB tagja (1980–1989), a KB titkára (1980–1985), miniszterelnök-helyettes (1980 febr. – okt.), az Államtanács tagja (1980–1985), majd helyettes vezetője (1985–1989).

[31] Józef Glemp prímás az 1981 májusában elhunyt Stefan Wyszyński utóda a lengyel katolikus egyház élén.

[32] Kania arra az időszakra utal (1945–1948), amikor a lengyel kommunista hatalom kegyetlenül leszámolt a náciellenes lengyel ellenállás nem kommunista s megalkuvásra nem hajlandó csoportjaival.

6.

MSZMP
KÖZPONTI BIZOTTSÁGA
KÜLÜGYI OSZTÁLY

SZIGORÚAN BIZALMAS!

Láttam, kiküldhető!
Kádár XII. 30.

TÁJÉKOZTATÓ JELENTÉS
a Politikai Bizottságnak

Wojciech Jaruzelski elvtárs, a LEMP KB első titkárának, a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsa vezetőjének meghívására — az MSZMP PB döntése alapján — december 27–29. között Varsóban tartózkodott az MSZMP küldöttsége. A delegációt Aczél György, az MSZMP PB tagja vezette; tagjai voltak Fock Jenő és Berecz János, az MSZMP KB tagjai. A megbeszéléseken részt vett Pataki István, a Külügyi Osztály munkatársa, valamint Garamvölgyi József varsói nagykövetünk. A lengyel elvtársak kérésére a magyar tárgyaló csoport azzal a céllal utazott Varsóba, hogy pártunknak az ellenforradalmi erőkkel vívott harca, a szocialista konszolidáció és a szocializmus építése terén szerzett tapasztalatairól tájékoztatást adjon. A véleménycsere egyúttal lehetőséget teremtett a szükségállapot bevezetése utáni lengyelországi politikai helyzet felmérésére.

Küldöttségünk plenáris ülésen találkozott a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsa, a LEMP PB és a kormány képviselőiből álló 10 fős operatív bizottság tagjaival. A megbeszéléseket W. Jaruzelski elvtárs vezette, aki mélyrehatóan elemezte a lengyel helyzetet, és felsorolta azokat a területeket, ahol különösen szükségük van a magyar tapasztalatokra. A küldöttség megbeszélést folytatott M. Rakowski miniszterelnök-helyettessel, Stefan Olszowskival, a LEMP PB tagjával, a KB titkárával, Marian Orzechowskival, a LEMP KB titkárával. Fock Jenő elvtárs megbeszélést folytatott Janusz Obodowski és Zbigniew Madej miniszterelnök-helyettesekkel, valamint Marian Wozniakkal, a LEMP KB titkárával. Véleménycserére került sor Berecz János elvtárs és Wlodzimierz Natorf elvtárs, a LEMP KB Külügyi Osztályának vezetője között. A LEMP KB székházában Aczél György elvtárs egy 120 fős, közel három órán át tartó aktíva értekezleten vett részt. A nagykövet elvtárs által rendezett vacsorán kötetlen megbeszélést folytattunk Kazimierz Barcikowskival és Józef Czyrekkel, a LEMP PB tagjaival, a KB titkáraival, valamint Mieczyslaw Rakowski miniszterelnök-helyettessel. A látogatás befejezésekor W. Jaruzelski és Aczél György elvtárs egyórás megbeszélést folytatott. Ez a vajdasági első titkárok és katonai megbízottak egész napos tanácskozása után történt, ahol — keserűen jegyezte meg Jaruzelski elvtárs — ismét csak a katonai megbízottak voltak aktívak.

I.

Wojciech Jaruzelski elvtárs köszönetet mondott az MSZMP vezetésének, mindenekelőtt Kádár János elvtársnak azért a lehetőségért, amelyet számukra a magyar pártküldöttség varsói útja jelent. Tudatában vannak, hogy nagy a különbség a 25

évvel ezelőtti magyar és a jelenlegi lengyel helyzet között, mégis a politikai folyamatokat tekintve, sok a hasonlóság, s így rendkívül értékesek számukra a fejlődés által azóta már igazolt magyar tapasztalatok. Ismertette a szükségállapot[33] bevezetése nyomán kialakult helyzetet. A soron lévő feladatokat és teendőket úgy sorolta, hogy azok egyben a magyar tapasztalatokra vonatkozó kérdésekként fogalmazódtak meg.

A Lengyelország előtt álló legfontosabb feladat ma, kikerülni a mély válságból, megszilárdítani a néphatalmat és megteremteni a további szocialista fejlődés feltételeit. Meghatározó jelentőségű és egyben legnehezebb terület ma a párt helyzete. A LEMP-nek, amely formálisan létezik, újjá kellene születnie, de ez előtt számtalan akadály van. A párt három és fél évtized során több válságon ment keresztül, nem élvezi a társadalom bizalmát. A pártnak rendkívül bonyolult ideológiai, erkölcsi és politikai feltételek közepette, mielőbb helyre kell állítani az őszinte, nyílt kapcsolatokat a tömegekkel.

Jaruzelski elvtárs érzékeltette, hogy bár a szükségállapot kedvező körülményeket teremtett és a szocializmus erői az első csatát megnyerték, de a kibontakozás perspektíváját tekintve a párt egészének és szervezeteinek jelenlegi tevékenysége nyugtalanító. A párttagság egy része, különösen ott, ahol a sztrájkokat katonai erővel számolták fel, rosszul érzi magát, passzív, nem kezdeményez. Másokat a katonai rend teremtette feltételek túlzott magabiztossággal, megalapozatlan önbizalommal töltenek el, sőt a párttagság egy részénél fellelhető a bosszúállásra való törekvés is. A politikai kibontakozás egyik legfontosabb feltételének tekintik egy olyan nyilatkozat, dokumentum megfogalmazását, amely — Kádár elvtárs eddig többször ismételt tanácsát figyelembe véve — a rövid politikai program szerepét hivatott betölteni. Jelenleg dolgoznak a politikai platformon, amelyet a közeljövőben szeretnének nyilvánosságra hozni.

Az ellenforradalmi erők a „Szolidaritás" szervezetén belül igen jól szervezettek voltak. A szükségállapot bevezetésével sikerült a „Szolidaritás" vezetését megtörni, tevékenységét felfüggeszteni és propagandatevékenységét megbénítani, sőt esetenként leleplezni is. A gyakorlatban azonban a szervezet több milliós bázisa továbbra is létezik. A „Szolidaritás" a maga nemében egyedülálló a világon és kivételes romboló erőt jelentett a gazdaságban és az állami életben. Tény, hogy ez a szervezet sok millió jószándékú munkás szemében a dinamizmus jelképévé vált. Szívós munkával kell a továbbiakban a „Szolidaritás" szélsőséges ellenforradalmi irányítóinak valódi törekvéseit leleplezni, de ez a harc igen nehéz, mert lényegében mítoszok ellen kell harcolni.

Súlyosbító körülmény az, hogy a „Szolidaritás" tömegeit, a szervezet dinamizmusát a fiatalok alkotják, akik szellemi és anyagi előrelépésük előtt tornyosuló akadályok ledöntéséért csatlakoztak a szervezethez. Magatartásukat nem kevésbé jellemzi a Nyugat-barátság és a szovjetellenesség. Mindez párosul a hatalommal szemben vívott — és eddig sokszor eredményes — politikai harc mámorító érzésével. Ezért most összehasonlíthatatlanul nehezebb politikai és gazdasági feltételek közepette kell vonzó célokat, megfelelő feltételeket teremteni számukra.

A „Szolidaritás" mozgalmának másik fő vonása a klerikalizmus. A lengyel katolikus egyház — eltérően a magyartól — az események során nem lepleződött le,

---

[33] Lásd az 1. számú jegyzetet.

sőt életteret nyert a „Szolidaritásban", és ezen keresztül erősítette társadalmi pozícióit. A realitás talaján állva, a lengyel vezetés most is keresi az állam és az egyház együtt létezésének a lehetőségeit. Fenntartják a kapcsolatot az egyházzal és arra törekednek, hogy ezek ne csökkenjenek egy minimális szint alá.

Jaruzelski elvtárs hangsúlyozta, hogy az ideológiai munka, a propaganda és a tömegtájékoztatás területén most mindenekelőtt adminisztratív eszközökkel dolgoznak. Erős a cenzúra, de úgy vélik — és itt is számítanak a magyar tapasztalatokra — idővel ezen a területen is rugalmasabb és egyúttal hatékonyabb eszközöket lehet alkalmazni.

A népgazdaság mai állapota hatalmas terhet jelent. Az elmúlt 15 hónap rombolása nélkül is súlyos helyzetben lennének, de így a gazdaság állapota tragikussá vált. Rossz az ellátás, irreálisak az árak és a bérek, zavarok vannak a termelőüzemek energia és nyersanyag ellátásában. Súlyosbító tényező az Egyesült Államok által most bevezetett gazdasági blokád, mert az elmúlt 10 esztendőben igen erős kooperációs függés alakult ki a tőkés országok gazdaságától. A rendkívüli helyzet ellenére az év elejétől korlátozott formában bevezetik a gazdasági reformot. Lengyelországnak szüksége van a szocialista országok gazdasági támogatására, és ismét köszönetét fejezte ki a gyors magyar gazdasági segítségért. Egyúttal világos előttük, hogy a támogatásnak ez a formája csak átmeneti lehet, és a tényleges megoldást hosszabb távon egyedül a lengyel gazdaság életképessé tétele jelenthet.

Jaruzelski elvtárs tájékoztatója összegzéseként hangsúlyozta: hatalmasak az előttük álló feladatok és ma Lengyelországon belül a hadseregen kívül nincs olyan szervezett erő, amely biztos támaszt jelentene. Határozott támogatást, tiszta forrást egyedül a szövetséges szocialista országok sokoldalú támogatása jelent. Következetesen kívánnak haladni azon az úton, amelyet a szükségállapot bevezetése megkezdett; tudatában vannak annak, hogy nem lehet visszavonulni és a kivételes körülmények teremtette lehetőségeket ki kell használni.

II.

A lengyel vezetés tagjaival folytatott intenzív hivatalos és kötetlen megbeszélések tapasztalatai, benyomásaink az alábbiakban összegezhetők:

1./ A Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsának tevékenysége igen jól szervezett, a fegyveres testületek és rendfenntartó erők imponáló fegyelmezettséggel teljesítik történelmi küldetésüket. Fellépésük megszilárdította a hatalom intézményeit, felszámolta a nyílt, szervezett ellenállást, érezhetően helyreállította a társadalmi rendet és nyugalmat. A szükséges alapfeltételek biztosítottak a szocialista irányú konszolidációhoz.

2./ A szükségállapot bevezetése által teremtett kedvező feltételeket, a kialakult stabilitást leginkább a politikai erő hiánya, illetve annak szétaprózottsága veszélyezteti.

3./ A párt változatlanul megosztott, kevéssé aktív. A hadsereg fellépése által teremtett helyzetet, a „mesterséges védelem körülményeit" a pártvezetők természetesnek tekintik, és ez késlelteti a politikai offenzivitás kibontakoztatását. A párton belül nagy viták zajlanak a különböző irányzatok, szárnyak között – eddig meghatározó politikai platform nélkül. Úgy tűnik, egyetértés van abban, hogy a párt nem térhet

vissza sem az 1980 augusztusa előtti állapothoz, sem az 1981. december 13-át megelőző helyzethez, s így megfelelő összhangot kell teremteni a szocializmus építésének általános törvényszerűségei és a lengyel nemzeti sajátosságok között. A nézetkülönbségek azonban a gyakorlatban már a konkrét feladatok és közvetlen célok kitűzése során jelentkeznek. Az egyik irányzat képviselői úgy vélik, hogy a nemzeti sajátosságoknak — a katolikus egyház szerepe, a lengyel nemzeti tudat fejlettségi szintje, a mezőgazdaság helyzete, stb. — azonnal markáns szerephez kell jutniuk és lényegében teljesen át kell értékelni a szocializmus építésének eddigi 35 évét. A másik irányzat szerint, amely a párt legfelsőbb vezetésében jelenleg kevésbé érzékelhető, éppen a közvetlen ellenforradalmi veszély, a túlfűtött nemzeti érzések miatt, az egyensúlyt a szocializmus építése általános törvényszerűségeinek, a marxizmus-leninizmus alapvető kategóriáinak nyomatékosabb hangsúlyozásával kívánja helyreállítani.

4./ Az ellenséges erőket sikerült megbénítani, de nem felszámolni. Az ellenfél taktikája most kétféle lehet:

a./ Illegalitásba vonulva terrorcselekményekkel és szabotázs akciókkal folyamatosan zavarni a konszolidációt, vagy

b./ a rend és nyugalom helyreállítására hivatkozva a szükségállapot további fenntartásának megalapozatlanságát hangsúlyozni; követelni annak visszavonását.

5./ Mindenütt óriási és általános érdeklődés mutatkozott a magyar tapasztalatok iránt. Úgy véljük, ennek során nem egyszer a már elért eredményeinket veszik alapul, s kevésbé ismerik a küzdelmekkel teli konszolidáció kezdetének lépéseit. Többször, a tapasztalatok konkrét ismerete nélkül, hivatkoznak azokra a nehéz intézkedések bejelentésekor.

***

Az MSZMP küldöttsége megbízatásának eleget tett. A véleménycsere hasznos volt, és meggyőződésünk szerint lengyel testvérpártunknak továbbra is átfogó és konkrét támogatásra van szüksége. Tapasztalataink szerint, véleményünk kifejtése, azok hasznosíthatóságán túl, mindenekelőtt erkölcsi biztatást és támogatást jelentenek a lengyel vezetés számára.

Javasoljuk, hogy a lengyel elvtársak igényétől függően, a közeljövőben ismét kerüljön sor hasonló megbeszélésekre Varsóban és — kérésükre — a szükséges témákban legyen konzultáció Budapesten.

Budapest, 1981. december 30.

Berecz János Aczél György Fock Jenő

Magyar Országos Levéltár MDP/MSZMP-iratok osztálya 288. f. 5/844. ő. e. 14–20. o.

7.

MSZMP
KÖZPONTI BIZOTTSÁGA

SZIGORÚAN BIZALMAS!
Ikt. szám: H/143/1982

A Politikai Bizottság 1982. február 16-i állásfoglalása a magyar-lengyel kapcsolatok helyzetéről és a feladatokról

I.

1981. december 13-án a szocializmushoz hű lengyelországi erők a szükségállapot alkotmányos bevezetésével elhárították a hatalom megszerzésére irányuló ellenforradalmi kísérletet. A közvetlen ellenforradalmi veszély megszüntetésével és a szocialista kibontakozás elemi feltételeinek biztosításával minőségi fordulat történt az események menetében. A kialakult helyzet sajátossága, hogy a szocialista hatalom vívmányai megmentésének felelőssége elsődlegesen a lengyel fegyveres erőkre hárul, a párt vezető szerepét a megalakult Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsán keresztül közvetetten érvényesíti. Meghirdették a válságból való szocialista kibontakozásért cselekedni kész erők összefogását, az egyidejű elhatárolódást a szocializmus építésében 1980 augusztus előtti torzulásoktól és az 1981 decemberét megelőző anarchikus állapotoktól, valamint a szocialista közösség országaihoz, mindenekelőtt a Szovjetunióhoz fűződő szövetségi viszony erősítését.

A Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsának intézkedései és erőfeszítései — a rendkívül súlyos belső gazdasági és politikai feltételek, valamint a széles körű nyugati, elsősorban amerikai beavatkozás ellenére — számottevő eredményeket hozott. Az ellenséges erők vezetésének megbénítása, a közrend helyreállítása, a sztrájkok megszüntetése eredményeként elsősorban a kitermelő ágazatokban emelkedett a termelés, és mérséklődött a piaci ellátás rosszabbodásának folyamata.

A szükségállapot intézkedéseinek rugalmas, de határozott végrehajtásával és lehetőség szerinti enyhítésével párhuzamosan megerősítették a hozott intézkedések alkotmányos jellegét, folytatták a párbeszédet a szövetséges pártokkal, a katolikus egyházzal, valamint a szakszervezetek képviselőivel. Szélesítették tevékenységüket a jelenlegi szakszervezeti funkciókat ellátó ún. szociális bizottságok, és létrejöttek vajdasági és városi szinten a Nemzeti Megmentés Polgári Bizottságai, amelyek egy új népfrontpolitika alapjait képezhetik.

A párthoz való tartozás felülvizsgálatával hozzákezdtek a párt megtisztításához, hogy alkalmassá tegyék vezető szerepének betöltésére. A pártszervezetek tevékenysége aktívabbá vált, bár ez a folyamat a szükségesnél lassúbb és ellentmondásosabb.

Hozzáláttak a gazdasági reform bevezetéséhez, és ennek részeként nagy arányú áremeléseket határoztak el és vezettek be. Az intézkedések komolyabb ellenállást nem váltottak ki, bár újabb belső feszültségeket okoztak.

A kezdeti eredmények mellett azonban több tényező lassítja, akadályozza, ellentmondásossá teszi a szocialista kibontakozást. Ezek a következők:

- a párt lassú konszolidációja, egységének és programjának hiánya;

- a „Szolidaritás" meglévő társadalmi pozíciói, valamint a katolikus egyház törekvése a társadalomban fellelhető ellenzéki törekvések együttes képviseletére;
- a változatlanul súlyos gazdasági helyzet;
- a tőkés országok összehangolt nyomása és széles körű gazdasági korlátozó intézkedései.

Mindezen tényezők következtében megállapítható, hogy a lengyelországi kibontakozás sikere jelentős mértékben függ a szocialista közösség országainak sokoldalú politikai, gazdasági és erkölcsi támogatásától is.

II.

Az elmúlt másfél esztendőben kétoldalú kapcsolataink alakításánál az internacionalista, testvéri segítségnyújtás elvét érvényesítettük minden területen.

1. Politikai kapcsolataink alakításánál arra törekedtünk, hogy fenntartsuk az együttműködést és ha lehetséges, befolyásoljuk az eseményeket. Ennek keretében:

- Stanislaw Kania elvtárs 1981. március 19-én látogatott Budapestre. 1980 szeptemberében és novemberében a LEMP KB két titkára járt Budapesten.[34] Az MSZMP küldöttsége Havasi Ferenc elvtárs vezetésével vett részt a LEMP IX., rendkívüli kongresszusán. A Maróthy László elvtárs vezette küldöttség 1981. októberében tett eleget a varsói pártbizottság meghívásának;
- 1981-ben két-két pártmunkásküldöttség cseréjére került sor;
- törekedtünk a testvérmegyei kapcsolatok fenntartására. Így került sor kontaktusra Borsod és Katowice, valamint Hajdú-Bihar és Lublin között;
- államközi kapcsolataink a szükségleteknek és lehetőségeknek megfelelően alakultak. Elmaradt a lengyel Államtanács elnökének, a Szejm küldöttségének magyarországi látogatása és a miniszterelnökök találkozója; – a társadalmi szervezetek — mindenekelőtt a szakszervezetek és ifjúsági szövetségek közötti együttműködés — főként a párt csatornáin keresztül valósult meg. A körülmények a kapcsolatok megőrzését tették lehetővé egyfelől az ágazati szakszervezetekkel, másfelől a szocialista alapon tevékenykedő ifjúsági szervezetekkel.

2. Gazdasági kapcsolataink és együttműködésünk alapvető törekvése az áruforgalom kiegyenlített fejlesztésének biztosítása volt. Tudatos szabályozással arra törekedtünk, hogy a lengyel fél — nehézségei ellenére — szüntelen erőfeszítéseket tegyen szállítási kötelezettségei maximális teljesítésére. Így a számunkra fontos lengyel anyagjellegű szállítások a kezdeti lemaradások után ütemessé váltak.

Lengyelországnak a válság kezdetétől, 1981. december 13-ig az alábbi segítséget nyújtottuk:

– 1980 végén 13,5 millió rubel értékben soron kívüli segélyszállításokat teljesítettünk;

– az 1980 végén kialakult 58,5 millió rubel összegű lengyel tartozás törlesztését 1981-ben nem kértük;

– a menet közben felmerült lengyel kérések teljesítésére különböző konstrukciós üzleteket kötöttünk, például cigarettát [Polski – T. J.] Fiat gépkocsikért, húst szénért stb.

---

[34] Emil Wojtaszek valamint Tadeusz Grabski.

1981. december 13. után a lengyel kormány kérésére gyors gazdasági segítséget nyújtottunk:

– a piaci ellátás javítására 35 millió dollár értékben szállítottunk élelmiszert és alapanyagot (sertéshús, zsír, napraforgóolaj stb.);

– a már megállapított kontingensek felett 25 millió rubel többletszállítást teljesítettünk.

Közvéleményünk megnyugvással fogadta a lengyelországi intézkedéseket és spontán felajánlásokkal — pénzügyi támogatás, gyermekek befogadása stb. — fejezte ki segítő szándékát. Emellett különböző társadalmi szervek (Vöröskereszt, SZOT) kezdeményezése alapján térítésmentes segélyszállításokat teljesítettünk.

3. A kulturális, az oktatási és a tudományos kapcsolataink egyezményes alapjait és kereteit biztosítottuk. 1980 júliusában aláírtuk az új kulturális és tudományos egyezményt, 1981 áprilisában pedig az 1981–1985-re szóló kulturális, oktatási és tudományos együttműködési munkatervet. Kapcsolataink tényleges szintjében a gyakorlati végrehajtás során lényeges csökkenés következett be: mérséklődött a Lengyelországba kiutazó kulturális és oktatási szakemberek, művészek száma; 1981-ben nem küldtünk állami ösztöndíjasokat Lengyelországba; beszűkült az alkotószövetségek közötti kapcsolat és politikai okokból nem tudtuk megújítani az írószövetségek közötti együttműködési munkatervet; a Kulturális, Oktatási és Tudományos Együttműködési Vegyesbizottság működése két éve szünetel. A nehézségek ellenére két kiemelkedő kulturális rendezvényre is sor került; 1981-ben a Bartók Centenárium krakkói rendezvénysorozata; a Lengyel Tájékoztatási és Kulturális Központ fennállása 30. évfordulójával kapcsolatos kulturális események.

III.

A Magyar Népköztársaság és a Lengyel Népköztársaság együttműködése alakításának továbbra is fő tartalma: kétoldalú kapcsolataink szorosabbra fűzésével hozzájárulni a lengyelországi szocialista konszolidáció erősítéséhez. Ehhez kedvező lehetőséget teremtenek hagyományosan jó kapcsolataink, pártunk politikájának tekintélye és a szocializmus építésében szerzett magyar tapasztalatok iránti őszinte — bár időnként idealizált — érdeklődés.

Kapcsolataink fejlesztése érdekében:

Politikai téren:

– alkalmas időben és megfelelő feltételek esetén kerüljön sor legfelsőbb szintű találkozóra;

– a szükséges és lehetséges szinten tartsuk fenn párt- és államközi kapcsolataink rendszerességét;

– lengyel kérés esetén megfelelő összetételű tárgyalócsoport folytassa a megkezdett tapasztalat- és véleménycserét;

– párt- és állami vezetőink lengyelországi tartózkodásaik során vállalkozzanak széles körű (munkáscsoportokkal, aktívával) találkozók megtartására;

– a KB Külügyi Osztálya, a Külügyminisztérium, pártunk állásfoglalásaival összhangban, egyeztetve a szocialista országokkal, aktív nemzetközi tevékenységet fejtsen ki a Lengyelország körül kialakult feszültség enyhítésére;

– aktivizáljuk a testvérmegyék kapcsolatait: ez a megszakadt kapcsolatok újrafelvételét, tapasztalatok átadását jelentse elsősorban;

– véglegesítsük az 1982–1983. évekre szóló pártközi együttműködési munkatervet;

– államközi kapcsolatainkban is fogadjuk kedvezően a lengyel kezdeményezéseket; az elhalasztott kormányszintű találkozókat tartsuk napirenden;

– a lengyel vezetés javaslatainak és kéréseinek megfelelően a SZOT és a KISZ — az MSZMP KB Külügyi Osztályának közreműködésével — törekedjen a kapcsolatok ápolására és az együttműködés fenntartására partnerszervezeteivel.

Gazdasági téren:

– az elért eredmények és az együttműködés kialakult kereteinek megőrzése érdekében törekedni kell minden további évben az előző évi árucsere-forgalmi előirányzatok kölcsönös megismétlésére és teljesítésére;

– törekedni kell a meglévő kooperációk és szakosítási megállapodások fenntartására és lehetőség szerinti továbbfejlesztésére, egyes esetekben az új helyzethez történő hozzáigazítására;

– folytatni kell a lengyelországi szabad termelőkapacitások magyar közreműködéssel történő hasznosítására irányuló munkát, hogy új importlehetőségeket alakítsunk ki, és ezzel lehetőséget teremtsünk az árucsere bővítésére;

– a turistaforgalom lehetőségének fenntartása érdekében sürgető feladat a forint–zloty közötti nem kereskedelmi árfolyam rendezése;

– biztosítani kívánjuk a lengyel munkaerő további igénybevételét és igényeinkkel, lehetőségeinkkel összhangban álló esetleges bővítését;

– a kialakult lengyel tartozás törlesztése kérdésében: az 1981. és az 1982. évi áruforgalom teljesítése mellett kialakult lengyel tartozásokat alakítsuk át hitellé, amelynek törlesztése 1983-tól kezdődjön;

– a Jaruzelski elvtárs levelében foglalt kérésekkel összefüggésben a PB megerősíti azokat a vállalásokat, amelyeket eddig tettünk; a levélben foglalt, de ki nem elégített további kérésekkel kapcsolatban lehetőségeinkkel és a helyzet alakulásával összhangban egyedileg és a későbbiekben foglaljunk állást.

Kulturális téren:

– kezdeményezzük a Kulturális, Tudományos és Oktatási Együttműködési Bizottság tevékenységének felújítását és olyan magas színvonalú kulturális rendezvények szervezésére koncentráljunk, amelyek közvetlenül segíthetik közös politikai céljainkat, átmenetileg ne szorgalmazzuk az alkotó szövetségek közötti egyezményes kapcsolatokat, és ehelyett fokozatosan éljünk az egyéni vagy csoportos meghívások és kiutazások lehetőségével;

– oktatási kapcsolatainkban a helyzet normalizálásától függően biztosítsuk az előképzős hallgatók továbbtanulását a lengyel felsőoktatási intézményekben.

A tömegtájékoztatás és a propaganda területén:

– fogadjuk kedvezően és nyújtsunk támogatást a lengyel tömegtájékoztatási intézményeknek, politikai könyvkiadóknak a szocialista konszolidációra és építőmunkánkra vonatkozó dokumentumaink hasznosításához;

– a párt-, állami- és társadalmi szervek 1982-ben hívjanak meg összesen 15 újságírót Magyarországra; a Magyar Televízió szorgalmazza két lengyel forgatócsoport magyarországi látogatását;

– újítsuk fel a pártjaink közötti előadócserét és tegyünk — átmenetileg — javaslatot a létszámkeret igénytől függő emelésére;

– a varsói nagykövetség gyakrabban és nagyobb példányszámban adja ki tájékoztató anyagait. Erre a célra propagandaköltségét 500.000 forinttal emeljék meg.

Egyéb területek:

A lengyelországi események alakulása, a magas infláció és a várhatóan csak lassan javuló életkörülmények szükségessé teszik a varsói külképviselet személyi állománya szervezett, folyamatos és megfelelő szintű utánpótlásának, valamint a kolónia életkörülményeinek javítását.

A Külügyminisztérium és a Pénzügyminisztérium dolgozzon ki megfelelő tervet a normális élet- és munkakörülmények biztosítására.

***

A Politikai Bizottság a megjelölt feladatokat mint kerettervet hagyja jóvá, amelynek végrehajtása során elsősorban a lengyel helyzet nyújtotta lehetőségeket és a LEMP kezdeményezéseit kell figyelembe venni.

Záradék:

Az állásfoglalást kapják:

– a KB osztályvezetői,
– a Minisztertanács elnöke,
– a Minisztertanács elnökhelyettesei,
– a külügyminiszter,
– a pénzügyminiszter,
– a külkereskedelmi miniszter.

Magyar Országos Levéltár MDP/MSZMP-iratok osztálya 288. f. 5/847. ő. e. 32–33. o.

TÖRTÉNETI IRODALOM

Ö. Kovács József

ZSIDÓK A DUNA-TISZA KÖZÉN

Társadalomtörténeti esettanulmányok, XVIII–XIX. század

(Kecskeméti Füzetek 6. Kecskemét, 1996. 291 o.)

Az újkori magyarországi zsidó társadalom- és politikatörténet számos fejezete hálás témát jelent a történetkutatók számára. Hálás, mert az asszimiláció-emancipáció-antiszemitizmus tematika iránt ma (még) nagy az érdeklődés. Ö. Kovács József monográfiája — mely kandidátusi disszertációja alapján készült — már csak a fentiek miatt is bizton számíthat a szakmai és laikus olvasótábor figyelmére. Országhatáron is átnyúló, széleskörű levéltári alapkutatásokon nyugvó oknyomozó és tényfeltáró munkájában az alábbi, a kötet lapjain is vissza-visszatérő alapkérdésekre keresi a választ: kik, mikor, honnan és hogyan telepedtek le a Duna-Tisza közi településeken a 18–19. század folyamán? Vizsgálódási terepe elsősorban a térség mezővárosaira — azon belül is Kecskemétre és Kiskunhalasra — terjed ki. A Hajnal István Kör immáron évtizedes hagyományaihoz híven a történetkutatás és írás folyamatában — a politikai és jogi tényezők mellett — a gazdaság- és társadalomtörténet, illetve a szociológiai összefüggések vizsgálatára megkülönböztetett figyelem irányul. A monográfia végső soron arra keresi a választ, hogy az adott területen és időbeli keretek között milyen dokumentálható szerepe volt a zsidóságnak (olykor, egy-egy kiemelkedő személyiségnek) a gazdasági modernizáció, a polgárosodás és az urbanizáció folyamatában.

A kötet Bevezetést" követő — legterjedelmesebb — fejezete a zsidók kecskeméti társadalomban betöltött szerepével foglalkozik, a 18. századi kezdetektől a múlt század utolsó harmadáig. Az időbeli hangsúly az 1850 előtti korszakra esik, ennek megfelelően két nagyobb belső egységre tagolódik a fejezet. A kiindulópont a fő színhely, Kecskemét jellemzése. A falusias jellegű, meghatározóan nemesi vezetésű mezőváros gazdasági jelentőségét — olvassuk — *elsősorban a természeti adottságok és csak kisebb mértékben a piaci viszonyok határozták meg."* (20. o.) A természeti adottságok alatt a juh és szarvasmarhatenyésztés értendő. Ami pedig a piacokat illette, a 18–19. század fordulóján a kecskeméti piac vonzásköre leginkább egy mintegy 70 km sugarú körben érvényesült. A helyi céhes ipar egykorú fejlettségére (avagy éppen fejletlenségére) utal az az adat is, miszerint 1815-ben egy jóval 20 000 lélek fölötti városban mindösszesen 607 céhtagról van tudomásunk.

A zsidók igen korai kecskeméti jelenlétét mutatja az a keresztény kereskedők részéről érkező 1715-ös beadvány, mely arra kérte — egyébként eredménytelenül — a tanácsot, hogy a zsidó kalmárokat különítse el tőlük a vásárok alkalmával. Felvetődik a kérdés, hogy mi volt az a tevékenység, amely a zsidókat Kecskemét felé vonzotta. Nos, e tevékenységi kör a bőrkereskedés volt. A kecskeméti magisztrátus a zsidók befogadásának feltételéül évtizedeken keresztül a tanács által hasznosnak vélt bőrkereskedést szabta meg. Az 1750-es évektől pedig *folyamatosan gyakorlattá vált a mezővárosi tanács és a zsidók bőrvásárlási szerződéskötése."* (39. o.) Ez természetesen távolról sem jelentette azt, hogy minden kérelmező óhajának helyt adtak volna, mindenestre kirajzolódik a helyi magisztrátus befogadási stratégiája: a gazdasági célszerűség. A zsidóság részlegesen, vagy teljes mértékben — a társadalom- és gazdaságtörténet által jól feltárt — hiányfunkciót töltött be. E befogadási stratégia az ország más régióiban is tapasztalható volt, így például az Eszterházy-család kezén lévő Kismartonban is a gazdasági szükségszerűség tette lehetővé a zsidóság letelepülését. Kecskemét esetében azonban e hiánytöltő funkció nem volt annyira egyértelmű, hiszen a kereskedelemben a görögök a 18. század folyamán jelentős pozíciókhoz jutottak. Ez pedig éppenséggel a görögök és a zsidók közötti, a kötetben is dokumentált konkurenciaharchoz vezetett.

A 18. század közepén a földesúri szék három jogi osztályba sorolta a Kecskeméten tartózkodó zsidókat. Az első kategóriába tartoztak az úgynevezett idegen csavargók", akik számára nem engedélyezték a kereskedést. A következő csoportba azok a minden gonoszság nélkül lakozó" zsidók tartoztak, akik számára csak néhány napra tették lehetővé a városban a kereskedelemmel való foglalkozást. A legkedvezőbb helyzetbe mindössze néhány személy került, akik szükség esetén

maximum két hétig is folytathatták a kereskedést, de örökös lakáshoz", vagy állandó üzlethelységhez — egyelőre — még így sem juthattak. S ha már az ingatlantulajdonnál tartunk, a kecskeméti tanács — más településekhez hasonlatosan — külön és szigorú feltételekhez kötötte a zsidók házbirtokszerzési jogát. Szintén nehézségekbe ütközött, hogy csak néhány példát említsünk, a föld, szőlő, malom és egyéb jogok birtoklása. A 19. század első harmadában csak egyéni engedély megszerzésével, avagy zálogcímen juthattak házingatlanhoz.

A külső megkülönböztetés belső feszültségekhez is vezetett, hiszen hozzájárult a lassan kialakuló kecskeméti zsidó társadalom megosztottságához. A század második felében tapasztalható, egyelőre csekély mértékű létszámnövekedés azonban további konfliktusokhoz vezetett. Így 1777-ben a helyi céhes iparosok — eredménytelenül — a zsidók bőrvásárlási egyedárusága ellen tiltakoztak. A 18. század végén a zsidó (hit)községfejlődés is lényeges állomásához érkezett el, amennyiben a már több mint 80 fős közösség saktert és letelepedési joggal is rendelkező rabbit foglalkoztathatott.

A kecskeméti zsidó gyapjúkereskedők egykorú helyzetére utal egy gazdasági és pénzügyi adatokkal bőségesen dokumentált 1793-as csődeljárás leírása. Az eljárás során ugyanis nemcsak a csődöt jelentő Salamon Náthán és Lőrinc aktíváit és passzíváit térképezték fel, hanem fény derült földrajzi értelemben is szerteágazó, Felső-Ausztriáig és Svájcig terjedő kereskedelmi kapcsolataikra is. A monográfia egyik érdeme éppenséggel abban rejlik, hogy az általános összefüggéseket egy-egy személy, vagy család történetén keresztül teszi életszerűvé.

A kötet következő nagyobb kérdésköre a kecskeméti zsidóság reformkor végéig tartó integrációját érinti. Ennek során a szerző áttekintést nyújt a helyi viszonyokat tükröző befogadási politika alakulásáról, s ennek megfelelően a zsidóság 18–19. századi létszámváltozásairól. Külön elemzés tárgya a kecskeméti zsidók foglalkozási struktúrája, illetve gazdasági életben való elhelyezkedése. A 19. század első fele kihívásait tükrözik a kecskeméti zsidóság életmódjával, továbbá az asszimilációval és a szekularizációval foglalkozó részek. Az elemzés az 1848/49-es forradalom és szabadságharc helyi jelentőségű eseményeit is érinti.

Ami a befogadási feltételeket illeti, a polgári forradalom időszakáig továbbra is érvényesült a 18. századra jellemző gazdasági megfontolásokra, kényszerszerűségekre való hivatkozás, amit hűen tükröz a kecskeméti tanács egyik, 1810-es évekből származó állásfoglalása: *Egyedül tehát a kereskedés előmozdítása és annak virágoztatása lévén a városba való betétetéseknek célja, csak azok vétethetnek tekintetbe, akiknek módjuk van tulajdon tehetségek által előmozdíttatni kereskedéseket,...*" (50. o.) A betelepedésnél a város számára hasznot hozó tevékenységen kívül figyelembe vették a kérelmező vagyoni helyzetét és/vagy szakképzettségét is. Több példával illusztrálja a szerző a betelepedés beházasodás során történt megvalósulását. Különösen ezek az esetek jelenthetnek jó kiindulási bázist a különböző mobilitás-vizsgálatok számára.

A kecskeméti tanács Janus-arcú politikája nyilvánult meg abban, hogy míg a kezdetben csekély számú befogadott, azaz tolerált zsidó gazdasági jelenlétére tartott igényt, addig lépten-nyomon kereste a megfelelő eszközöket a város számára értéktelen zsidók kiutasítására. E cél érdekében a már letelepedett zsidókat is igyekeztek együttműködésre kényszeríteni, ami csak tovább mélyíthette a már meglévő, zsidó közösségen belüli feszültségeket.

Ezzel együtt Ö. Kovács megállapítása szerint a Kecskemétre betelepedni óhajtó zsidók még mindig kisebb ellenállásba ütköztek, mint a nyugat-magyarországi településekre hasonló céllal érkező hitsorsosaik. Mellesleg Pest megye nem egy esetben szólalt fel a múlt század első évtizedeiben a kecskeméti tanács betelepedést — korlátozottan ugyan, de — mégiscsak lehetővé tevő politikája ellen. A korabeli politikai viszonyokat is jellemzi, hogy — természetesen nemcsak Kecskemét esetében — hasztalannak bizonyult a felső helyről érkező intervenció. A tárgyalt korszak végére, az 1848-as összeírás szerint Kecskeméten már 152 családban 808 zsidó lakott, ami közel tízszeresét jelenti az 1787-ben felmért 16 családdal és 81 lélekkel szemben. Érdekes adatokhoz jut az olvasó, amikor a betelepülők származási helyét mutatja be a könyv, hiszen még Svájcból, Hollandiából és Itáliából is érkeztek zsidók Kecskemét mezővárosába.

A korábbiak ismeretében már kevéssé meglepő, hogy a Kecskemétre betelepülő zsidók nagyobbik része számára ekkoriban még mindig a bőr- és gyapjúkereskedés jelentette a megélhetés fő forrását. A görög kereskedőkkel való — fentebb már említett — versenyhelyzet a 19. század első harmadában éleződött ki, ami a görögök kiszorulásával végződött. Érdemes megemlíteni a foglalkozási összetétel kapcsán, hogy ekkoriban a kecskeméti zsidók közül már jó néhányan foglalkoztak bor- illetve gabonakereskedelemmel, illetve földárendálással. Ami pedig az iparűzést illette, arra szintén a szükséghelyzetre tekintettel adott engedélyt a tanács. Ennek köszönhetően nyithatta meg olajmalmát 1821-ben Schweiger Márton is. Érdekes adalék, hogy az 1840-es évek közepén a helyi

zsidó kézművesek — szobafestők, szabók, tímárok, pipaszerelők és mások — már társulattá" kívántak szerveződni.

A hitelezés és pénzügyek terén betöltött — az ország más régióihoz hasonlatos — szerepüket a monográfia további adatokkal támasztja alá. A múlt század első felében pénztelenséggel küszködő kecskeméti tanács hitelezői között, az egyházi intézmények és magánszemélyek mellett már ott találjuk a zsidó pénzkölcsönzőket is. Kecskemét városa 1845-ben — példának okáért — 40000 váltóforinttal tartozott a helyi közösség egyik jeles személyisége, Hellsinger Simon családjának. Ami a kevésbé népszerű uzsoraügyeket illette, a kötet szerzője hangsúlyozza, hogy — jóllehet az uzsoraügyletek mögött ott húzódik a *feudális, rendi gazdasági-társadalmi rendelkezések*" szülte kényszerhelyzet — az ellen már *a polgárosodás és az asszimiláció útján haladó zsidó rétegek is tiltakoztak.*" (79. o.)

Az utóbbi évtized társadalomtörténeti és helytörténeti kutatásai — a polgárosodással összefüggésben — az életmód alakulását különös figyelemmel vizsgálják. Nincs ez másként a mostani monográfia esetében sem. *Egy társadalomkutató többek között azt kereste az életmódban* — olvassuk —, *hogy a kényszer-lehetőség-képesség és a szükségletek viszonyrendszerében az emberek hogyan szervezik, tervezik, élik és gondolják életüket.*" (87. o.) Ö. Kovács kiindulópontja az, hogy a vizsgált korban a zsidóság helyzetét — egyebek mellett a feudális jogegyenlőtlenség miatt — egyfajta *sajátos szükségállapot*" jellemezte. A leírás során képet kaphatunk a múlt század első felében Kecskeméten élt zsidóság házassági szokásairól, lakásviszonyairól.

Érdekes adatsorokat olvashatunk az 1840-es évek utónévadási gyakorlatáról, hiszen — mind a fiú- mind pedig a leánygyermekek esetében — a még túlsúlyban lévő héber nevek mellett (32% illetve 36%) egyre nagyobb teret kaptak a latin és német eredetű nevek. Ez pedig azt jelenti, hogy, ha lassan, és még egyelőre nem is a magyarosodás irányába, de e téren is mérhetővé válik a zsidóság kulturális modernizációja.

A múlt század középső évtizedeiben Kecskeméten is fokozatosan előtérbe kerültek az asszimiláció és a szekularizáció kérdései. *Emancipáció-aszimiláció-szekularizáció és antiszemitizmus egymással párhuzamosan futó folyamatai a zsidóság társadalomfejlődésének*" – olvashatjuk Ö. Kovács összegző megállapítását. (98. o.) Az együttélés pozitív példájaként említhető, a részleges társadalmi befogadás fokmérőjeként is értékelhető az a tény, hogy a kecskeméti kaszinónak már az 1840-es években voltak zsidó vallású tagjai. Közöttük volt a helyi zsidó és nem-zsidó közélet egyik jeles képviselője, Milhoffer István orvos. Párhuzamos példákkal — Michael K. Silber kutatásai nyomán — a reformkori Pápán, vagy Nagykanizsán is találkozunk.

A zsidóság saját belső tagozódása, szervezete szintén szembesült a kihívásokkal. Ez abban is megnyilvánult, hogy a vallásgyakorlatot tekintve megkezdődött a zsidóság polarizációja. Míg a (hit)község vezetését kézben tartó vagyonosabb családok egyre kevésbé tartották meg a vallási előírásokat, addig a szegényebb rétegekhez tartozók szigorúan ragaszkodtak a rituális előírásokhoz. Eszerint Kecskeméten is megkezdődött az a, főleg a Duna-Tisza közét és a Dunántúl polgárosultabb területeit jellemző folyamat, amely 1869-ben végül egy belső szakadáshoz, a haladó és a konzervatív tábor szétválásához vezetett.

A kecskeméti társadalom és a zsidóság viszonylag nyugalmas kapcsolatrendszere eredményezte, hogy az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszaka, egy-két atrocitástól eltekintve, kiegyensúlyozott volt a városban. Nem úgy, ahogy '48. tavaszán több szabad királyi városban történt!

A kecskeméti fejezet záró, 1850 utáni, érthetően rövidebb része, az előzőekkel sokban hasonló tematikát követ. Ennek során áttekintést kapunk a zsidóság létszámának alakulásáról, a foglalkozási struktúra változásairól, a vagyoni helyzetről, az életmód egyes kérdéseiről, továbbá az asszimiláció állomásairól. Ami tematikus szempontból feltétlenül új (nem is lehet más), az az 1880-as évek elején jelentkező politikai antiszemitizmus helyi megnyilvánulásaira vonatkozik.

Az 1850-et követő időszakban jelentős zsidó betelepedés volt tapasztalható Kecskeméten. A betelepülők jelentős része a Duna-Tisza közéről, vagy az észak-magyarországi területekről érkezett. A városvezetés zsidókat befogadó szempontjai az országban végbemenő jogi változások ellenére sem sokat módosultak. Ez tehát annyit jelentett, hogy továbbra is a vagyonosabb, gyapjú- és terménykereskedés terén tevékenykedő zsidókat fogadták be szívesen. A lélekszám-szaporodás következtében az 1850-ben regisztrált 939 fővel szemben 1900-ra 1978 személyre (3,4%-ra, ami jóval alatta volt az országos átlagnak megfelelő 4,9%-nak) duzzadt a helyi zsidóság létszáma.

A foglalkozási összetétel sajátosságait jelzi, hogy egy 1860-as statisztika szerint a kereskedők 55%-a — 120 főből 66 — volt zsidó vallású. A korábbiakhoz képest új színt jelentett, hogy feltűntek

— többek között — a zsidó gyümölcs- és baromfikereskedők, s az érdekesség kedvéért megjegyezném, hogy a megyei rabélelmezést is egy zsidó vállalkozó végezte.

A múlt század második felében végbemenő társadalmi mobilitásra utal a foglalkozási összetétel néhány további jellegzetessége, amennyiben bizonyos, értelmiségi pályákon a századfordulóra kiugró volt a zsidóság részaránya. Ezek közé tartoztak az orvosok (53%) és az ügyvédek (25%), de a színészek is (18%).

A vagyoni helyzetre is utal az az adat, miszerint a legtöbb adót fizetők 1873-as jegyzékén feltüntetett 104 személy közül kilencen zsidó felekezetűek voltak.

Érdekes helyi mutatók állnak rendelkezésre az Ö. Kovács értelmezésében aktív kölcsönhatásos viszonyt jelentő asszimilációt illetően. Az asszimilációnál elsősorban az iskolázási adatokra és a nyelvismeretre hivatkozhatnánk. Kettős folyamatot figyelhetünk meg: a zsidó tanulóifjúság létszáma fokozatosan növekedett a különböző típushoz tartozó oktatási intézményekben, s ugyanez állapítható meg a nyelvi magyarosodást illetően is. E törekvések a kettős kötődés elvét és gyakorlatát juttatták kifejezésre, miként arra a helyi zsidó közélet egyik ismert személyisége, Schweiger József 1868-ban rámutatott: *Nevelésünk legyen szinte a civilizatió igényeinek megfelelő, legyen magyar - nemzeti és legyen hű a zsidó vallás lételemeihez.*" (124. o.)

Az asszimiláció további ismérveihez tartozó névmagyarosításról elmondható, hogy az 1918 előtti időszakot alapul véve az összes névmagyarosítók mintegy kétharmada tartozott a zsidósághoz. Ugyanakkor szembetűnő, hogy a tárgyalt időszakban rendkívül alacsony volt a zsidó hitet elhagyók száma, és ugyanez érvényes a vegyes — zsidó - nem-zsidó — házasságot kötők adataira nézve is.

A zsidóság földrajzi mobilitására utal a házasulandók lakóhelyének vizsgálata, amely alapján kiderül, hogy míg a múlt század második felében a vőlegények 61%-a volt kecskeméti, addig ez az arány a menyasszonyok esetében 93%-nak bizonyult. Ugyanebben az intervallumban a kiskunhalasiak esetében ez az arány 43%, illetve 87% volt. (131. o.)

A 19. század utolsó harmadában Magyarországon is jelentkező politikai antiszemitizmus helyi jellegzetességeivel foglalkozik a kecskeméti fejezet összegzést megelőző része.

A zsidókérdés akkoriban Kecskeméten a teljes beolvadásként értelmezett asszimiláció problémájaként vetődött fel. Az antiszemitizmus a helyi közéletben és sajtóban az 1880-as évek elején kimutatható zsidóellenes jelenségek ellenére sem talált talajra. Ezt tükrözi az 1883-as képviselőválasztás eredménye, hiszen az antiszemita jelöltek mindkét esetben kiestek.

A monográfia harmadik fejezete a kiskunhalasi zsidóság 18–19. századi társadalomtörténetét tekinti át a kecskemétivel azonos tematikában, bár — a két település nem egyenlő súlya miatt érthetően — jóval szerényebb terjedelemben. A komparatista örömét lelheti a két település egybevetésekor, ugyanis jól kirajzolódnak a hasonlóságok és különbségek. E sajátosságok közül néhányra hívnám csak fel a figyelmet. Kecskeméttel szemben a 18. század közepéig szinte kizárólag református többségű Halas gazdálkodásában a marha-, ló-, de leginkább a juhtartás volt a meghatározó. A zsidók betelepedését Halas esetében is a részleges hiányfunkció határozta meg. A zsidó kereskedők letelepedése azonban maga után vonta a görögök kiszorítását, akik pedig a 18. század közepéig szilárdan kézben tartották a kereskedést. Az egyik első Halason letelepülő zsidóról, egy Ádám nevű gyapjúkereskedőről, 1744-es keltezésű a legkorábbi híradás. (152. o.) A zsidó község szervezete és intézményei az 1750-es évek végétől dokumentáltak. A még csekély számú helyi zsidók ekkoriban már saját rabbival és imaházzal rendelkeztek. A kecskemétiekhez hasonlóan a halasi tanács is kibújt a felsőbb közigazgatási szint, esetükben a Jászkun kerületek zsidókat kitiltó határozatainak végrehajtása alól. A halasiak szintén gazdasági megfontolások miatt engedélyezték zsidók letelepedését. A helyi magisztrátus itt is többféle jogi kategóriába sorolta a zsidó lakosságot a 18–19. század első fele közötti időszakban.

Jól tükrözi a kialakuló polgári öntudatot annak a beadványnak a részlete, amelyet

1822-ben, a már több mint 15 éve Halason lakó és kereskedő Löbel Sámuel juttatott el a városhoz: *...a jó polgárság nem a vallás egyformaságából, hanem az egyesített jó cselekedetekből veszi kezdetét.*" (155. o.)

A helyi adatok azt mutatják, hogy míg 1804-ben 62 zsidót (0,73%) regisztráltak a városban, addig 1857-ben létszámuk 332 főre (2,44%) növekedett, és a századfordulón, 1900-ban elérte a 600 lelket (3,04%).

A halasi zsidók múlt század első felére jellemző foglalkozási elhelyezkedését tükrözik az

1848-as összeírás adatai, mely szerint az 51 foglalkozással rendelkező férfi lakos közül 37-en kereskedelemből éltek. A többiek között találunk orvost, napszámosokat, üvegeseket, de még szappanosmestert is. A 19. század első felében a halasi zsidók – írja Ö. Kovács *versenytársak hiányában*

fokozatosan vették kezükbe a haszonvételi bérleteket, s csaknem kizárólagosan ők bonyolították le a bőr- és gyapjúkereskedelmet." (161. o.) A végbemenő gazdasági és társadalmi folyamatokat igen érzékletessé teszi az az esettörténet, amely egy helybeli kereskedő és vállalkozó dinasztia, a Préger-család pályafutását tárja fel.

A kiegyezést követő időszak foglalkozási megoszlását jól mutatja az 1868-as halasi iparos-kereskedő réteg összeírása. Eszerint, hogy csak egy-két adatra hivatkozzunk, a 37 halasi szatócs közül 24 volt zsidó, míg a 20 kereskedő közül 18-an tartoztak a zsidósághoz. A 2-2 halasi szűcs, illetve üveges közül 1-1 volt zsidó felekezetű.

A vagyoni helyzet felmérésénél a szükséges elemzések elvégzésekor a fellelhető források közül — többek között — az ingatlan vagyonátruházások dokumentumai, a betáblázási jegyzőkönyvek adatai, az árvaszéki pénztári kimutatások, továbbá a hagyatéki leltárak, végrendeletek és házassági szerződések kerültek feldolgozásra.

A társadalmi együttélésre, az asszimilációra vonatkozó halasi adatok közül az utónévadási szokásokat említhetnénk elsőként. Az 1850-es évek adatait figyelembe véve e tekintetben a kecskemétihez hasonló helyzetet tapasztalhatunk. Míg a fiúk nevei 38%-ban héber eredetre utalnak, addig a lányok esetében ez az arány 21% volt. A latin és német hangzású utónevek gyakorisága pedig meghaladta a 20–20%-ot.

A kölcsönhatáson alapuló asszimilációs elmélet egyik ismérveként értelmezhető, hogy a múlt század közepe táján keresztény gyerekek is látogatták az akkor már magyar tannyelvű halasi zsidó iskolát.

Az 1880-as évek antiszemita jelenségei Halason is az asszimiláció-kritika körül bontakoztak ki. A helyi sajtóban e témakörben megjelenő, csekély visszhangra lelt írások a zsidóság németes jegyeit hangsúlyozták és bírálták (pl. német a családnevük, üzleti levelezésük nyelve szintén a német). ... *ők tulajdonképpen csak magyarul tudó németek."* – rótta fel nekik egy 1882-es cikk szerzője. (187. o.) Ennek ellenére a névmagyarosítások zsidóságon belüli aránya nem volt kiugróan magas. Ugyanez mondható el a *látványosabb kompenzatív funkciójú magatartási formát jelentő"* vallásváltoztatók számáról is. (Uo.)

A komparatista igazi öröme a kötet negyedik, *A zsidóság helyzete és szerepe a polgárosodásban más Duna-Tisza közi városokban"* című fejezeténél teljesedhet ki. A rövid áttekintésbe bevont települések igen színes képet mutatnak. Akadnak ugyanis közöttük szabad királyi városok (pl. Szabadka, Újvidék), egyházi fennhatóságú városok (pl. Cegléd), vagy további mezővárosok (pl. Baja). Gazdasági, társadalmi és vallási szempontból egyaránt számos sajátossággal rendelkeztek az összehasonlításban helyt kapó települések, ami egyszerre teszi izgalmassá, egyúttal nehézzé a vállalt feladatot. A levéltári forrásokon alapuló példák — melyek a fentiekben ismertetett tematika egy-egy elemét bontották ki — további kutatásra kell, hogy serkentsék a kutatókat.

A kötetet lezáró, néhány oldalas összegző fejezet (*Zsidóság és polgárosodás"*) az elvégzett és elemzett kutatások eredményeit és a további irányokat vázolja fel. *Összességében talán érzékelhető volt az a tendencia, amely a polgárosodás hatására a zsidóság és környezetének általános és fokozatos, a helyi feltételektől is függő közeledését, konfliktusokkal kevert egymásbafonódását eredményezte."* (220–221. o.) Megnyugtathatjuk a szerzőt – érzékelhető volt.

A monográfia fejezeteit 40 táblázat és 8 térkép teszi szemléletessé. E sorok írójának figyelmét különösen az egykorú conscriptiókat — lakosságösszeírásokat — megjelenítő táblázatok és a vőlegények különböző időmetszetekben felvett foglalkozási adatsorai ragadták meg. Igen tanulságos az a Kiskunhalasra vonatkozó táblázat is, amely a múlt század második felére tekintettel az apák és fiaik foglalkozási adatait tartalmazza. A térképek közül azok a legsikerültebbek, amelyek a múlt századi kecskeméti illetve kiskunhalasi házasulandók lakóhelyét, illetve szülőhelyét tüntetik fel. E térképek ugyanis a komparatív vizsgálódás lehetőségén túl, az érdeklődő olvasók számára is érzékelhetővé teszik a földrajzi mobilitás egyes jelenségeit.

A kötet jegyzetanyaga és felhasznált forrás- illetve irodalomjegyzéke imponáló mennyiségű és minőségű. A biztosabb eligazodást és tájékozódást név- és helymutató is segíti.

A 13 tételt tartalmazó Melléklet" anyagai közül néhány becses forrásértékű dokumentumra hívnám fel a figyelmet. Az egyik egy 1800-ból származó vagyonösszeírás, amely vélhetően hűen tudósít nemcsak egy máskülönben csődbe jutott kereskedő javairól, hanem annak életfeltételeire, életmódjára is következtetni enged. A másik forrás egy jómódú kecskeméti házaspár végrendelete a múlt század közepéről. A társadalmi együttélésre vonatkozóan rendkívül érdekes — ám nem egyedülálló — a Hellsinger-házaspár azon óhaja, miszerint a helyi zsidó intézményeken kívül egy reménybeli református Főtanoda" számára is létesítettek alapítványt.

Az asszimiláció állomásait is tükrözik a továbbiakban azok a mellékletben szereplő 19. század második felére vonatkozó adatsorok, amelyek a névváltoztatásokról, pontosabban magyarosításokról illetve az utónévválasztási szokásokról tudósítanak.

A monográfia esettanulmányai — miként ezt szerzőjük szerényen jelezte is — nem az elméletalkotás szándékával íródtak, jóllehet Ö. Kovács megállapításai és következtetései eredeti szándéka ellenére is sokat pontosítottak, finomítottak az eddig ismert elméleti konstrukciókon. Módszertani szempontból a kötet modellként szolgálhat a hasonló tematikát követő feldolgozásoknak. Egyetérthetünk viszont a szerzővel abban, hogy a külső" történet, azaz a zsidóság és az őt körülvevő társadalom kapcsolatrendszerének feltárása, feltétlenül kiegészítendő a jövőben a belső", vagyis az adott hitközségek történetének feltárásával.

A helytörténetírás, s különösen az, amelyet Ö. Kovács József is művel, az összehasonlító igényű regionális társadalomtörténet-írás igen alkalmas arra, hogy emberközelbe hozza régmúlt korok eszményeit és eseményeit.

Schweitzer Gábor

Tomka Béla

MAGYARORSZÁGI PÉNZINTÉZETEK RÖVID TÖRTÉNETE 1836–1947

Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1996. 132 o.

Összefoglaló banktörténet Magyarországon utoljára 1945-ben jelent meg Jirkovsky Sándor munkájaként. E könyv az első világháború végéig terjedő időszakot fogta át, ezért szükségesnek látszott olyan újabb, a teljesség igénye nélküli összefoglaló tájékoztatást nyújtani, mely egyúttal bevezetés is a hazai banktörténetbe.

Ez a könyv a 19. sz. első évtizedeitől mutatja be a hazai pénzintézetek történetét. A pénzgazdálkodás, a kereskedelem elmaradottsága miatt a magyar nagybirtokosoknak igen nagy szükségük volt hitelekre, melyeket főleg földvásárlásra és fogyasztói célokra fordítottak. A hiteligényeket egyházi és világi alapítványok, káptalanok és egyes esetekben meggazdagodott földbirtokosok elégítették ki. A magyarországi hitelélet erősen függött a bécsi pénzvilágtól, amely vonakodott a Lajtán túli ügyfeleknek hitelezni, vagy azt igen drágán tette.

A magas kamatok azonban nem tették népszerűvé kölcsöneiket. A megoldás kis tőkéket összegyűjtő pénzintézetek alapítása lehetett. Az ország első önálló ilyen intézménye az 1836-ban alapított Brassói Általános Takarékpénztár volt. A takarékpénztárak legkorábbi hazai népszerűsítője Fay András volt. Fáradhatatlan munkájának hosszú évek után megszületett a gyümölcse: 1840. január 2-án megkezdte működését a Pesti Hazai Első Takarékpénztár. Az 1840. évi reformországgyűlés gazdasági döntései között a takarékpénztárak alapításának megkönnyítése is szerepelt. Azonban az önálló Nemzeti Bank létrehozása még évtizedekig váratott magára. Végül 1830-ban szitányi Ullmann Mór pesti bankár és nagykereskedő József Nádort kérte fel a bank alapításának védnökéül, aki ezt el is vállalta. V. Ferdinánd 1840. október 14-én írta alá a szabadalom-levelet, ezzel megalakult a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. A jelentős ipari hitelezések, nagyarányú megindulása azonban az 1840-es évek közepén megtorpant, és csak a 19. század. második felében indult ismét fejlődésnek.

Az egyik fontos kérdés, amit a könyv tárgyal, az önálló magyar jegyintézet megteremtése. Már 1841-ben Gróf Desseffy Emil újkonzervatív politikus azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy a frissen alakult Kereskedelmi Bank később jegybankká alakul át. A szabadságharc alatt jelentős lépések történtek a jegybankká alakítás érdekében, azonban a bukás után ez a folyamat is elakadt. A forradalom leverése utáni megtorlás gazdasági téren is érezhető volt. 1853-ban Magyarországon is bevezették az osztrák polgári törvénykönyvet, amely maximálta a szedhető kamatokat, és ennek negatív hatása lett. 1863-ban létrejött a Magyar Földhitel Intézet, amely nagyarányú fejlődésnek indult, és 1872-ben már 34 millió forint kihelyezett kölcsönállománnyal rendelkezett.

A 60-as évek a pénzintézetek nagyobb számú megjelenésének is tekinthetők, hiszen olyan külföldi bankok, mint az Osztrák Nemzeti Bank és a Creditanstalt létesítettek ekkor bankfiókokat hazánkban. Azonban megjelent egy még vonzóbb befektetési lehetőség is: 1864-ben megnyílt a pesti áru- és értéktőzsde. A hatalmas értékpapír-kereslet hatására egymás után alapítottak vállalatokat, és azok részvényeit rögtön be is vezették a tőzsdei forgalomba. A pénzintézetek alapításának csúcspontja

1872–73-ra tehető. Ekkor 550 pénzintézeti Rt. alakult, köztük számos külföldi cég. A tőzsdeélet szinte töretlenül fejlődött, volna, de az Európán végigsöprő 1873-as tőzsdekrach Magyarországon is éreztette hatását. Mintegy 50 bank ment csődbe, és csak a legnagyobb bankok maradtak a piacon.

A regenerálódás utáni évek alatt átláthatóvá lett a magyar pénzügyi helyzet, a piacot különböző befektetési formákban felosztották a bankok. A fióképítés volt a legfontosabb céljuk. A magyarországi hitelintézetek aranykorának azonban kétségkívül az 1880-as évek eleje és az I. világháború közötti időszakot tekinthetjük. A nyugateurópai valutákhoz képest egyre inkább elmaradottabb ezüst alapú forintot 1892-ben Wekerle Sándor pénzügyminiszter aranyalapú koronára konvertálta át.

A magyar hitelrendszer egyik fő jellemzőjévé a hitelintézetek rendkívül magas száma vált. Hazánk a banksűrűség terén 1890 után lépett mérsékelt kategóriába. 1909-ben pedig a magas kategóriába lépett. Fontos tény, és az 1890-es évekre jellemző a bankok ipar pártoló tevékenysége. Ezen kívül a közlekedési társaságok létrehozása is a bankok tevékenységéhez kötődött. Ilyen volt pl. a Magyar Helyi Érdekű Vasút alapítása. Az I. világháborút megelőző időszak feszültsége gazdasági téren is megjelent: megkezdődött az árfolyamok fokozatos lemorzsolódása. A háború kitörése után a korona árfolyama jelentősen esett. A háború alatt nagy összegű állami tartozások halmozódtak fel az Osztrák-Magyar Bankkal szemben. A költségvetés hiányát a kormány hadikölcsönök kibocsátásával igyekezett ellensúlyozni. A háborús évek alatt a jelzálog üzlet stagnált, mert az inflálódott pénzbőség eredményeként egyre többen fizették vissza adósságukat. A háború utáni zavaros időszak, főként a proletárdiktatúra nem kedvezett a bankoknak.: a széfeket zárolták, a bankvezetőket elmozdították posztjukról, a széfek kifosztását csak nehezen sikerült megakadályozni. A Tanácskormány a pénzforgalom akadozásának megszüntetésére az Osztrák-Magyar Bank jegyeit kezdte el kibocsátani. Ezeket fehér pénznek hívták, mert a hátukon nem volt színnyomás. A lakosság azonban továbbra is az eddig használatban lévő pénzeket kereste, melyeknek különösen vidéken jelentős felára alakult ki. A trianoni döntés után a magyarországi bankok életében komoly törést okozott a fiókhálózatok jelentős részének új országba kerülése, melyek működését megnehezítették az ellenségesen viselkedő hatóságok.

A pénzügyi igazgatásnak ugyancsak nagy nehézségekkel kellett szembenéznie 1921 őszétől: az inflációval. Ennek oka a fedezetlen papírpénz-kibocsátás volt. Érdekesség, hogy az infláció idején Budapesten a bankok száma ugrásszerűen megnőtt, mert a magánbankházak arra törekedtek, hogy az inflációs konjunktúra által kínált profitlehetőségeket kihasználják, s e bankok többsége a stabilizáció után meg is szűnt. A labilis magyarországi pénzügyi rendszer konszolidációja 1923-tól keltezhető, amikor a Népszövetség küldöttei Magyarországra érkeztek a gazdasági helyzet tanulmányozására, és elkészítették szanálási programjukat. Az ország pénzügyeinek rendbetételét kb. 250 millió aranykorona tőkeinjekcióval vélték megvalósíthatónak. 1924-ben az infláció felgyorsult, és a nagy mennyiségben forgalomba lévő pénz elérte az egy billió koronát. A kormány azonnali intézkedésekkel stabilizálta a rendet. Ekkor alakult meg a Magyar Nemzeti Bank is. A költségvetési hiány megszűnt, és megszülettek a stabilizációs törvények. A Magyar Nemzeti Bank létrejöttével megállt a korona értékcsökkenése. A stabilizált aranykorona mellett 1925 novemberében bevezették a pengő értéket, majd 1927 január elsején megtörtént a teljes áttérés az új pénznemre. A pénzintézetek tőkeállománya főként az idegen tőkék terén gyarapodott gyorsan: 2 milliárd pengőről 1928-ra közel 4 milliárdra.

A bankrendszer, illetve a hitelrendszer fejlődése egészen 1931-ig tartott, bár a New-York-i 1929-es őszi tőzsdekrach a magyarországi pénzügyi helyzetre is hatással volt. A nyugtalanság miatti devizavásárlások fokozódtak, melyek csökkentették a jegybank valuta és érckészletét, mégpedig olyan mértékben, hogy fennállt a pánikszerű betétkivonás veszélye. Ennek elkerülésére hazánkban is háromnapos bankzárlatot rendeltek el. A bankok megnyitása után is csak a betétek 5 %-át lehetett kivenni. Néhány hét után azonban teljesen feloldották a betétkivételi korlátozásokat. Összességében a magyar bankok nemzetközi összehasonlításban nézve aránylag kis áldozatokkal jutottak túl a válságon. A bankok tőkefelszívó képessége csökkent, mert új banktípusként megjelentek a lakásépítési hitelintézetek. A banki betétállományok 1937-re szinte elérték az 1930-as szintet, de az 1938-as politikai események ismét jelentős visszaesést hoztak, és megindult az értékek átmentése, tárgyi értékekbe való fektetése.

Az állami túlsúly a banki életben az 1938-as győri programban meghirdetett állami beruházási terv bejelentését követően tovább növekedett, mert a főként fegyverkezési tervek megvalósítása hitelekből történt. A II. világháború idején a pénzszükséglet megnőtt, amelyet 1944 márciusától kizárólag fedezetlen jegykibocsátással igyekeztek biztosítani. A német megszállás komoly károkat okozott a hitelügyletekben, nem is beszélve a zsidó törvények okozta korlátozásokról, amelyek a

pénzintézetek vezetőségét érzékenyen érintették. A Szálasi-féle hatalomátvétel és Budapest ostroma alatt teljesen szünetelt a bankélet. A háború befejezése után a pengő inflációja folyamatosan felgyorsult, amely már a győri program óta különben is egyre gyorsabb lett. A pénzügyi élet újjászervezése a Gazdasági Főtanács feladata volt, azonban a kommunista vezetés Vas Zoltánnal, a Gazdasági Főtanács vezetőjével a szovjet típusú bankrendszert tervezte megvalósítani. A bankok fő üzletágai stagnáltak, a tőzsde zárva volt. 1946. augusztus elsején bevezették a forintot, de mivel a hazai pénztőke gyakorlatilag megsemmisült, alig kellett a régi pénznemet újra váltani, mindössze 7 millió forintot. A bankbetétek stabilizáció utáni lassú növekedése alacsonyan tartotta a pénzintézetek rentabilitását. Az államosítás periódusában a pénzintézetek külföldi kapcsolatai jelentéktelenek voltak. Az előző évek német orientációja megszűnt; Németország szerepét a Szovjetunió vette át. 1947 tavaszán megkezdődött a kommunisták által javasolt többlépcsős államosítás, amely 1947 telére ténylegesen meg is történt. Megkezdődött a számlavezetés és a hitelezés összevonása a Magyar Nemzeti Bank hatáskörébe. Erre példát a szovjet Gross Bank adott.

A könyv erénye, hogy a laikusok számára száraznak tűnő téma a pénzgazdálkodás történetét összefüggéseiben és közérthetően tárgyalja.

Tulok Péter

Szarka László

SZLOVÁK NEMZETI FEJLŐDÉS - MAGYAR NEMZETISÉGI POLITIKA 1867-1918

Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1995. 340 o.

Szarka László könyve a *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918,* a szlovák történelem olyan szegmensét mutatja be, amelyről egy korábbi munkájában, *A szlovákok története* (Szarka László: A szlovákok története (Budapest: Bereményi Könyvkiadó, 1994).), már általános áttekintést nyújtott. Másoktól eltérően, Szarka a szlovák történelem dualizmus időszakára eső kontextusát a magyarországi nemzetiségi kérdés, a nemzetiségekre irányuló állami és helyi politika, a csehszlovák állam formálódásának folyamata és a trianoni békerendezés perspektívájából vizsgálja.

Általánosságban szólva, a nemzeti történelmekkel foglakozó írások és a nemzeti mozgalmak komparatív megközelítései (A nemzeti mozgalmak komparatív megközelítése példájaként egy orosz munkát lehet említeni: Formirovanie nacii v centralno-jugovostocsnoj Europe. Nauka Moszkva 1981) a multikulturális régiókban lévő egyes nemzeti csoportok egyedi jellemzőit hangsúlyozzák, de szinte teljesen elfeledkeznek a nemzeti integráció és az asszimiláció problémáiról. A magyar–szlovák esetben például mindkét nemzet történetét lényegében úgy prezentálták, mint különálló, magukban fejlődő entitások történelmét. A magyar –szlovák gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatokat tárgyaló terjedelmes irodalom nem igazán tudja pótolni az interetnikus kapcsolatokra fordított figyelem hiányát. Szarka a magyar kontextust közelebb hozza a szlovák nemzeti mozgalomhoz azáltal, hogy jelentős figyelmet fordít a helyi politikára, amely által egyidejűleg képessé válik arra, hogy a „magyar nemzetiségi politika" fogalmát — melyet mind a szlovák, mind a magyar tudósok főként a központi kormányzat politikájaként kezeltek — új tartalommal töltse meg. Ez azért is fontos, ha figyelembe vesszük, hogy azon munkák száma, amelyek a szlovák kérdést a magyar politika tárgyaként vizsgálják nem túl jelentős.

Az elméletben való túlzott elmerülés nélkül, de Miroslav Hrochra és Jászi Oszkárra utalva, Szarka a középosztályokon alapuló nacionalizmusok versenyét úgy tekinti, mint a központ és a periféria küzdelmét, amely a periférián zajlott. Elemzése a két nemzeti mozgalom helyi szinten zajló aktív interakciójának képét mutatja be.

A merev magyar keretek között kialakuló szlovák gazdasági és politikai struktúrák vizsgálatakor Szarka úgy érvel, hogy ennek hatása a szlovákokra sokkal összetettebb volt mint, a szimpla nyelvi magyarosítás. A könyvet úgy is lehet tekinteni, mint a szlovák–magyar kölcsönös percepció történetét, és a szerző bemutatja a magyar–szlovák viták lenyűgöző konzisztenciáját, a mítoszok vitalitását és a szlovák nemzeti mozgalom eltorzított magyarképét a dualista időszakban. Szarka észrevételeit magyar, illetve szlovák archívumok publikált és nem publikált dokumentumai közötti mélyreható kutatómunkájára alapozza, és következtetéseit a nemzetiségek asszimilációját, migrá-

cióját, és a szlovák nemzeti kérdés megoldását célzó terveket bemutató térképekkel és táblázatokkal támasztja alá.

A könyv több fejezetet tartalmaz, amelyek a magyar nemzeti politika és a nemzetiségek ellenérveinek ideológiai bázisát, a szlovák társadalom fejlődését és politikai szerveződését, a szlovák kérdés magyar kezelését, a szlovák szeparatizmus indítékait és a szlovák kérdésnek a párizsi békekonferencia általi megoldását írják le.

A magyar politikusok a nemzetiségekre vonatkozó érveiket az oszthatatlan magyar politikai nemzet hagyományos koncepciójára alapozták. Ez a koncepció nem tette lehetővé, hogy a nemzetiségi kérdést a helyi nyelvek használatára vonatkozó engedményeken keresztül oldják meg, mivel nem engedélyezte azon autonómiát, amelyet a nemzetiségek követeltek és, amelyet az emigrációban létfontosságúnak tartott az ország fennmaradása szempontjából. A nemzeti nyelvek használatára vonatkozó bizonyos jogokat ugyan rögzített az 1868-as liberális nemzetiségi törvény, de ennek hatását nagyban korlátozta az 1879:XXVIII, az 1883:XXX, az 1891:XI és különösen az 1907:XXVII Apponyi-törvény, amely megmutatta a magyar jogi normák disztributív jellegének ellentmondásait és a politikai gyakorlat diszkriminatív jellegét". Általánosságban, a szerző állítása szerint, „a politikai nemzet koncepciója a magyar nemzetállam állameszméjévé emelve — a politikai és nyelvi asszimiláció tényleges és látszateredményeivel együtt — a dualizmus évtizedeiben sem fenyegette létükben a nemzetiségeket, de az egész ország demokratizálódásában végzetesen visszahúzó erőnek bizonyult."

Az etnikai kisebbségek elitjei a Magyar Királyságban az állam hungarus és nem a magyar jellegét hangsúlyozták: bizonyítani próbálták, hogy a magyar államalkotáshoz egyenrangúan járultak hozzá. Úgy vélték, hogy az államot egyenlő jogú nemzeti közösségeknek kell alkotniuk, különösen azért, mert a kiegyezés létrehozta a hatalom újramegosztásának modelljét. A centralizáció magyar gyakorlata a kisebbségi eliteket befogadóvá tette azon autonómia-elgondolások és a helyi autonómia formák iránt, amelyeket Svájcban és Angliában alkalmaztak. A centralizáció szintén meghatározta az utat, amelyet a nemzetiségek végül emancipációjuk érdekében választottak: a kis nemzeti államok létrehozásának radikális alternatívája felé fordultak a nagyobb állami egység föderalizációja helyett. A szlovákokat illetően, érveik érvényességét és azt a képességüket, hogy egy nemzeti programot jelenítsenek meg az állami szinten, kezdettől gyengítette az a tény, hogy Felső Magyarország (Felvidék, Slovensko) nem rendelkezett különleges közigazgatási státusszal a Magyar Királyságban, ezért a szlovák kérdés elsősorban a helyi hatóságok ügyének bizonyult. Következésképpen, a szlovák nemzeti ideológia a regionalizmus, a magyar államhoz való hűség, a cseh–szlovák egység eszméjének és a pánszláv russzofília keveréke volt. A szlovákok autonómia utáni vágya nem állt ellentmondásban a magyar állam egységével. Mégis, Szarka szerint két folyamat — az állami integráció, mellyel egybeesett és együtt járt a nyelvi asszimiláció és az etnoregionális integráció —egybeesése képezte a nemzeti konfliktus fő forrását Magyarországon.

Szarka szerint az asszimiláció visszatükrözi a nemzetiségeknek az államba való integrálódásuk szintjét, valamint az ezzel kapcsolatos pozitív társadalmi és gazdasági folyamatokat. A szerző jelzi az asszimiláció néhány modelljét, amely függött az etnikai csoport társadalmi struktúrájától. A magyarországi nemzetiségek közül a németeknél volt a legmagasabb az asszimiláció foka (21% -uk asszimilálódott 1880 és 1910 között), a rutének és a románok esetében, akik népességük 2,8%-át, illetve 1,4%-át vesztették el, volt a legalacsonyabb az arány (254. o., 7. táblázat).

Szarka becslése szerint az asszimilált szlovákok száma 1880–1910 között 300.000–400.000 volt, ami a kétmilliós szlovák népesség 14.8%-át jelentette (65. és 254. o., 7. táblázat). A középbirtokosi sáv eróziója és a kisbirtokosok számának növekedése (mindkettő túlnyomóan szlovák), az iparosítás, az urbanizáció, a vasúti rendszer kiépítése és a magyar oktatási rendszer nagyban hozzájárult a szlovákok és nemzeti elitjük asszimilációjához. Így 1910-re csak 3304 értelmiségi maradt, akinek az anyanyelve szlovák volt (187–188. o.).

Az állami integráció és a magyarosítás sikerének mértéke sokat tárgyalt téma a közelmúlt irodalmában. Szarka szerint a szlovákok a kompakt tömbben élő nemzetiségek közül az állami integráció meglehetősen alacsony szintjét mutatták. Az egyik oka ennek, a fent említett tényezők nem egyértelmű hatása: ezek a szlovák regionális integráció tendenciáit is elősegítették. Az asszimiláció és integráció másik akadályát a kulturális mechanizmus jelentette, mivel a nemzeti kultúrák eléggé önkorlátozók voltak és a nemzeti elitek minden eszközzel megpróbáltak ellenállni a magyar kulturális felsőbbrendűségnek. Mégis, a magyar kulturális modell vonzónak tűnt az elitek számára, különösen ha fontolóra vesszük asszimilációjuk magas arányát.

A szlovák társadalom politikai szerveződése tárgyalásakor Szarka kulcsfontosságú problémaként határozza meg a specifikus etnikai érdekek képviseletét és a Magyar Királyság politikai életében való részvételt. Ezt a tendenciát először kulturális intézmények, mint például a Matica Slovenska testesítették meg, noha a Matica programja egyetlen egy szót sem tartalmazott, amely szlovák politikai pártról szólt volna. A nemzeti párt, a Szlovák Nemzeti Párt (SZNP), 1871-ben jelent meg, de politikai bemutatkozásával megbukott az 1875-ös parlamenti választásokon, amit a majdnem 20 éves passzivitás időszaka követett. Szarka az SZNP magyar politikai rendszerbe való integrálódásának két formáját vizsgálja: a nem-magyar politikai pártokkal történt együttműködést, és azon magyar pártok támogatását, amelyek képviselhették volna a szlovák érdekeket. Ennek következtében, a magyar politikai struktúra elemei fejlődtek ki az SZNP pártstruktúráján belül, amely túl sok heterogén elemet (ideértve földrajzi csoportokat és a tradicionális katolikus–protestáns megosztottságot) ölelt magába ahhoz, hogy összetartó struktúra legyen és gondoskodhasson a nemzeti politikai képviseletről, integrációról és a szlovák elit mobilizációjáról. Ebben a tekintetben, a csehekkel való együttműködés a szlovák politikai intézmények gyengeségei miatti kompenzációnak tűnik.

A csehek jelentették az aktívabb résztvevőjét a „kölcsönösség" eme folyamatának, pénzügyi intézmények alapításával, oktatási lehetőségek biztosításával és a szlovák problémák megjelenítésével a „Reichsrat"-ban. Mégis, a cseh–szlovák kapcsolatok nem tudtak nyugvó pontra jutni a két nemzeti mozgalom közötti gazdasági és politikai ellentmondások miatt. Ezért a szlovák problémának a cseh kapcsolat révén, és különösen egy közös cseh–szlovák államon keresztül történő megoldása államjogilag és politikailag egyaránt illuzórikus volt, noha az SZNP közeledett e megoldás felé az első világháború alatt. A szlovákoknak a cseh forgatókönyvvel kapcsolatos bizonytalansága az egyik magyarázata a szlovák kezdeményezés hiányának és az 1918-as kivárásuk passzivitásának.

Szarka megkülönbözteti a magyar nemzetiségi politika néhány állandó elemét. Az első ezek közül a nyelvi egységesítés problémája. Az állam ilyen célú eszköze a heterogén iskolarendszer egységesítése volt, állami ellenőrzés alá helyezve azt, mivel az egyház dominálta az oktatási rendszert. Ennek a célnak az elérése érdekében ambiciózus programot kezdeményezett a Bánffy-kormány: ezer új állami iskola alapításával ünnepelték a Millenniumot. A nem-magyar nemzeti iskolák száma drámaian csökkent, különösen mikor az Apponyi-törvény hatályban volt. Így 148 szlovák iskolát zártak be 1907 és 1912 között.

A megyékben az állam a politikát a Felvidéki Magyar Kulturális Egyesület — FEMKE (1882), mely a magyar nyelvet használta — és a Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület, mely a szlovákot, létrehozásának támogatásával kívánta befolyásolni. Mindkettő arra törekedett, hogy a magyar értékrendet, kultúrát, irodalmat és a társadalmi és gazdasági élet bizonyos formáit terjessze. Ezen szervezetek hatása minimális volt, mivel nem élveztek széles támogatást sem magyar, sem szlovák oldalról. A FEMKE vezetősége látván, hogy az észak-magyarországi reménytelen gazdasági helyzet a szlovák nacionalizmus ösztönzőjeként hat, átfogó akciótervet készített 1913-ban; a terv soha nem került megvalósításra, a magyarosító trend háborítatlan maradt.

A Szapáry-kormány tett néhány erőfeszítést arra, hogy a megyék politikáját koordinálja. Megbeszélést kezdeményezett a megyei közigazgatási vezetőkkel a szlovákok problémáiról 1890-ben, egy szlovák ügyekkel foglalkozó konferencia előkészítéseként. A megbeszélés kimutatta, hogy a helyi hatóságok nagy mértékben kötődtek a pánszlávizmus mítoszához, melyet részben a szélesedő csehszlovák együttműködés táplált. A nemzetiségi problémák kezelésére a Bánffy-kormány egy speciális intézményt, a Nemzetiségi és Szociális Ügyek Osztályát, hozott létre, amely a nemzeti elitek képviselőit foglalkoztatta, de nem volt komoly befolyással a kormányzati döntéshozatalra. A kormány kísérletet tett arra, hogy információs hálózatot hozzon létre az északi megyékben, a nemzeti mozgalom jellegére, az érintett társadalmi rétegre és a szlovák nemzeti vezetők tevékenységére vonatkozó adatok gyűjtésére. A megyékből érkező jelentések azonban nem voltak igazán informatívak, mivel a helyi hatóságok problémalátását elhomályosította a pánszláv konspiráció mítosza.

Az 1880-as évektől kezdődően, a magyar kormányoknak szembesülniük kellett a tömeges kivándorlás problémájával. Összességében ez kétmillió embert érintett, akik közül a korabeli statisztikák szerint közel félmillióan a Felvidékről („Felső Magyarországról") kerültek ki. A kormány a problémát a legveszélyeztetettebb régiók számára nyújtott a korábbi kivándorlók visszatérésére szolgáló (pl.: az 1907–1908-as koalíciós kormány segélyintézkedései), illetve külföldi kezdeményezések révén próbálta megoldani. Az utóbbira szolgál például, Széll Kálmán kísérlete arra, hogy befolyást gyakoroljon az Amerikában élő szlovákokra plébániáikon, papjaikon és újságaikon keresztül. Szél komoly meggyőződése volt, hogy az emigráltak és a visszatérő korábbi emigránsok a szlovák nemzeti mozgalom fontos pénzügyi forrását jelentették és ezért arra törekedett, hogy a

szlovák pénzügyi intézményeket — elsősorban a Tátra Bankot, amely szoros kapcsolatban állt az SZNP-vel — magyar bankokkal ellensúlyozza.

A szlovákokkal szembeni magyar politika, különösen a megyékben — valójában az erőpozícióra alapozott politika volt és harc a pánszlávizmus sokkal inkább képzelt, mint valódi veszélye ellen. Mindez a szlovák nemzeti mozgalom feletti ellenőrzés lehető legmagasabb szintjét célozta meg. Mégis a magyar politikai elit szükségesnek érezte, hogy pozitív eredményekre is törekedjen ezen a területen. Ennek a legvilágosabb megnyilvánulása a koalíciós kormányzás időszakára esett 1906–1910-ben, illetve az a korlátozott kompromisszum volt, amelyet Tisza István ért el a nemzetiséggel személyes kapcsolatain keresztül. Mindkettő eltérést jelentett a magyarosítás politikájától és az elnyomástól, mely az 1890-es éveket és a korábbi időszakot jellemezte. Jászi és pártjának programja a nemzetiségi kérdés rendezésének új dimenzióját és a szlovákok számára új alternatívát jelenthetett volna: úgy vélte, hogy a szlovákoknak joga kellene, hogy legyen nemzeti nyelvük használatához és ahhoz, hogy oktatásuk is e nyelven folyjon. De 1918 előtt nem ismerte el a szlovákok autonómia-követelését és nem vette komolyan a cseh–szlovák mozgalmat.

A szlovák probléma 1918 őszén történő megoldása tárgyalásakor Szarka főleg a Prága–Budapest–Turócszentmárton (szlovákul: Turčinsky Sväty Martin) „háromszögre" összpontosít, félretéve az amerikai szlovákok erőfeszítéseit. Úgy tűnik, hogy a szlovákok szervezetlensége, általános beállítottságuk, hogy a megoldás érdekében a békekonferenciára várjanak és a megbízhatatlan információ volt a három legfontosabb tényező ebben az időszakban. A szlovák önrendelkezést vagy a nagyhatalmak segítségével, vagy a szomszédos államokkal történő tárgyalások révén lehetett elérni. A két lehetőségen belüli választások spektruma eléggé széles volt, kezdve a Magyarországon belüli szlovák autonómiával, szlovák autonómiával egy cseh–szlovák államban, az unifikált cseh dominanciájú Csehszlovákiával, egészen a független szlovák állam létrehozásáig. Ezek közül a második volt a legvonzóbb, de nehezen volt megvalósítható a cseh terveket figyelembe véve, amelyek Szlovákia katonai megszállásán alapultak. A szlovák problémát három fázisban oldották meg és ez az erőteljes cseh manőverek, a magyar autonómia javaslatok bukása — annak ellenére, hogy ezeket az 1919. XXX. törvény rögzítette — és a szlovákok Prága és Budapest közötti oszcillációjának eredményeképpen jött létre. A szlovák autonómia ötlete, melyet Andrej Hlinka képviselt, maradt a szlovákok magyarországi múltjának egyetlen maradványa. Ezt a csehszlovák kormány erőteljesen elutasította, és a szlovákok történelmük csehszlovák szakaszába léptek a párizsi békekonferencián.

Szarka néhány következtetésével lehet nem egyetérteni és meg lehet hökkeni stílusának bonyolultsága miatt. Mégis ez a könyv aprólékos tudományos munka, amely új kutatási perspektívákat nyit és ösztönzi az ezen terület tudósai közötti eszmecserét.

Irina Popova

Palotás, Emil

MACHTPOLITIK UND WIRTSCHAFTSINTERESSEN

Der Balkan und Russland in der österreichisch-ungarischen Aussenpolitik 1878–1895.

Akadémiai Kiadó, Budapest 1995, 399 p.

Hatalmi politika és gazdasági érdekek. A Balkán és Oroszország az osztrák-magyar külpolitikában 1878–1895.

Elkészült a triptichon harmadik darabja: az 1870-es és az 1890-es évek osztrák-magyar balkáni politikáját elemző munkák után Palotás megjelentette a „hosszú 1880-as évtized" idevonatkozó kérdéseit tárgyaló művet is. A tabló nemcsak az időbeli hiátus eltüntetésével gazdagodott, hanem az ábrázolásmód is új dimenziókat nyitott: az egyébként bőségesen képviselt klasszikus diplomáciatörténeti jellegű fejezetek mellett a szerző vizsgálata tárgyává teszi a gazdaság- és kereskedelempolitikai koncepciókat és akciókat csakúgy, mint a katonapolitikai irányítás műhelyeiben folyó munkálatokat. Bízvást mondhatjuk ezért, hogy Palotás friss levegőt, modern szemléletet hozott a hatvanas-hetvenes években számos alapvető fontosságú munkát produkáló, de a nyolcvanas évekre a megcsontosodás és az új elemektől való konzervatív elzárkózás jegyében túlnyomó részt a külügyi apparátusok aktatermelésére korlátozódó magyar külpolitikai történetírásba.

Ha a történelmet valóban múlt és jelen párbeszédeként fogjuk fel, Palotás érdekes párbeszédbe bonyolódott: a viharos 1990-es évek megélőjeként vizsgál egy különlegesen nyugodt szakaszt,

a berlini kongresszus és a... – milyen jelentős nemzetközi esemény volt is 1895-ben? Aki tudja, szóljon! – mi a csoda, talán Kálnoky leköszönése közé eső időszakot... Igen, annyira nyugalmasak ezek a „hosszú nyolcvanas évek", hogy végpontjukat legfeljebb az osztrák-magyar külügyminiszter lemondásával jelölhetjük ki. Tehát szerzőnk egy nyugtalan évtizedből vizsgál egy üdítően unalmas korszakot. Szerencsére ez az unalom a könyvben ritkábban üt át, csak annyira, amennyire egy komoly tudományos szakmunkától elvárható. Hasznára válik a következetes szaktudósi szerepvállalás, mert egyszer sem találkozunk aktualizáló kikacsintásokkal, erőltetett párhuzamokkal jelen és múlt között. Pedig nagy lenne ilyesmire a kísértés az utóbbi évek balkáni fejleményeinek ismeretében.

A nagyhatalmak balkáni politikájának lehetőségeit vizsgálva is szigorúan a múlt század kategóriái között marad, így vázolja fel a Monarchia lehetséges balkáni aktivitásának két végpontját, a dinasztikus hódítás elemeit őrző, a korban modernnek számító gazdasági érveket is felsorakoztató katonai imperialisztikus terveket, s velük szemben a kor liberalizmusának haszonelvű, költségkímélő jellegű, közvetett pénzügyi-gazdasági befolyásra törekvő, az adminisztráció és a katonai megszállás kiadásait megtakarító balkáni doktrínáját. A realizált politika természetesen valahol a két elméleti végpont között helyezkedett el, de Palotás elemzése is azt mutatja, hogy a konzervatív Kálnoky sem vonhatta ki magát a Monarchia belső viszonyainak hatása alól, s a külpolitikát formáló különböző erők (az uralkodó, a katonák, a két birodalomfél kormányai, a különböző nemzeti áramlatok, gazdasági érdekcsoportok) együttes hatásának eredője végül is inkább a liberális elképzelések irányába mutatott: Kálnoky végig ellenállt a Berlinből érkező sugalmazásoknak, s nem volt hajlandó az oroszokkal való érdekszféra-osztozkodásra, s a balkáni kisállamok külön-külön való befolyásolását tartotta feladatának. Így katonai megszállás és adminisztráció csak Bosznia-Hercegovinában terhelte a Monarchia költségvetését, az osztrák-magyar követ, ill. ügyvivő szavára viszont figyeltek Bukarestben, Belgrádban, de Szófiában is. Ugyanakkor szívós ellenszegülésével Kálnoky megkímélte az orosz kormányt is Bulgária igazgatásának költségeitől.

A gazdasági kapcsolatok felvázolásakor mindig sort kerít a balkáni nemzeti történetírások kritikájára is, melyeknek állandóan visszatérő eleme a Monarchiával fenntartott kapcsolatok minősítésénél a számunkra egyáltalán nem ismeretlen „félgyarmati függés"-elmélet, miszerint a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok csakis a Monarchiának kedveztek, mely politikai súlyára támaszkodva függésben tartotta és kizsákmányolta a balkáni kisnépeket. Palotás konkrét számadatokkal cáfolja ezt a beállítást, kimutatva, hogy a különböző kereskedelmi és vámszerződések sorozatában a balkáni államok egyre kedvezőbb feltételeket alkudtak ki maguknak.

Nem feledkezik meg a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok fenntartásának egyik legfontosabb eleméről, a közlekedési infrastruktúráról, melynek alakításához a Monarchiának elsőrendű érdekei fűződtek, s a vasútépítési koncepciók és egyezmények sorsán mutatja be a befolyásgyakorlás lehetőségeit és korlátait. Mai szemmel nézve különösen érdekesek a Duna státusáról és felhasználásáról szóló tárgyalások, ahol ismét a történész korrekt, fegyelmezett tudósi elemző módszerét dicsérhetjük.

Hadügy és külpolitika találkozásait főleg a bolgár válsággal (1885–87) kapcsolatos fejezetekben láthatjuk, ahol Palotás bizonyítja, hogy a civil politikai vezetés a Monarchiában is megtartotta a kontrollt a külpolitika irányítása fölött. Megjegyezzük persze, hogy a Monarchia katonai vezetése akkor még rendelkezett annyi józan ítélőképességgel, hogy számot tudott vetni egy orosz háború reális esélyeivel, s amilyen mértékben nőtt a konfliktus valószínűsége, oly mértékben foglalkoztak a katonák egyre intenzívebben az esetleges háború technikai részleteivel, s ezek a részletek ugyancsak kijózanító hatásúaknak bizonyultak. Még akkor is, ha éppen az Oroszország elleni háború esélyeit latolgató osztrák katonai vezetők érdekes, a kor viszonyai között bízvást bizarrnak mondható szövetségest láttak az eddigi engesztelhetetlen ellenségben, az 1848 eszméihez főleg szavak szintjén rendíthetetlenül ragaszkodó magyar nacionalizmusban.

Talán kiderült az eddigiekből, hogy Palotás valóban korszerű, a 90-es évek szempontjainak és követelményeinek megfelelő munkával gazdagította a megújulás folyamatával birkózó magyar történetírást. Mind a témaválasztás — Közép-Európa és a Balkán kapcsolatai —, mind a komplexitásra törekvő feldolgozási módszer fontos és használható ismeretanyaggal gazdagítja diszciplínánkat. A klasszikus diplomáciatörténet kora lejárt, új elemek, új szempontok szükségeltetnek. Külön bravúr, ha egy régebben iskolázott kutató talál új utakat. Palotásnak sikerült.

Heiszler Vilmos

A. G. Ajrapetov

VSZTUPAJA V INDUSZTRIALNIJ MIR: VENGERSZKIE RABOCSIE NA RUBEZSE XIX-XX. VEKOV

Tambov, Univertisát im. Gyerzsavina 1997. 284 p.

A SZÁZADFORDULÓ MAGYAR MUNKÁSSÁGA AZ IPAR VILÁGÁBAN

Minden, hazánk történetének valamely darabjáról külföldön közreadott mű figyelmet, érdeklődést kelt a hazai szakmai közvéleményben. Őszinte elismerés és köszönet illeti A. Ajrapetovot legújabb monográfiájáért. A szerző neve és munkássága a hazai szakmai körökben eddig is ismert volt, hisz a szovjet-orosz hungarológusok egyik jeles képviselője.

A szerző közelmúltban orosz nyelven megjelent műve a hazai szakmai irodalomban is méltó helyet foglal el. Témaválasztása azért is figyelmet érdemel, mert egyrészt az utóbbi években nem divatos és nem is annyira hálás a munkásság, a munkásmozgalom történetének tanulmányozása, másrészt szemléletében, kutatási módszerében számos új megközelítést alkalmaz. A korábbi politikatörténeti megközelítésektől, ideologikus beidegződésektől teljesen eltekint. A primér forrásokra épülő munka jól hasznosítja a magyar történeti irodalom eredményeit is, ám módszerében segítségül hívja a filozófia, a szociológia megállapításait is. A szerző a századforduló munkásságának alakulását az ipari kapitalizmus hazai világának egészébe helyezi, gondosan elemezve a kulturális-szellemi hagyományokat, a társadalomlélektani, kulturális összetevőket, az életkörülményeket. Figyelme a munkásság mentalitására, az ipari világba való beépülésre, a gondolatvilág változására, új értékek megjelenésére, a szociáldemokrata elit néhány vonására irányul.

Az öt fejezetre tagolt mű első része a gazdaság modernizálódását a munkásság (főleg budapesti) struktúrájának változását tekinti át. A főváros lakossága 40 év alatt lényegesen megváltozott, a bevándorlás főleg a dunántúli, s a fővároshoz közeli magyar megyékből történt, ami persze nem jelenti, hogy Erdélyből vagy a Felvidékről ne érkeztek volna kevésbé képzett magyar vagy nemzetiségi tömegek főleg 1900-ig. Ez utóbbiak aránya azonban alig haladta meg a 10%-ot, szemben a Dunántúlról, az Alföldről érkezők 25–27%-ával. A távolabbi falvakból felkerült szakképzetlenek az ipart kisegítő ágazatokban (fogatos, fuvaros, fűtő, szállító) helyezkedtek el és ők voltak azok, akik a munkanélküliséget a faluba való visszatéréssel váltották fel. Vagyis az ekétől a munkapadig, a szalagig vezető útnak több fázisa volt.

A különböző méretű ipari-termelői szerveződésekben (kisipar és nagyipar) különféle társadalmi kulturális mikroklíma alakult ki, amely jelentős hatást gyakorolt a munkásság gondolatvilágára. A szerző jól érzékelteti, hogy az I. világháború előtti fővárosi munkásság zömmel férfiakból állt, míg az önálló keresetű nők házicselédek voltak. Nem kerülte el figyelmét — erre a hazai kutatás kevesebb figyelmet fordított — a munkásság életkor szerinti elemzése. Megállapítja, hogy a 18–19 éves korosztály mellett meglehetősen magas volt a 17 évesnél fiatalabbak foglalkoztatása, míg a legnépesebb korosztály a 20–39 évesek tömbje. A szerző konstatálja az átlagéletkor növekedését (1912-ben 47 év), de utalhatott volna a szakmai betegségek okozta nagy szóródásra is.

Érezhetően nagy empátiával követi nyomon a fővárosi munkásság magyarosodásának folyamatát, a németek, szlovákok visszaszorulását, nem feledkezve meg arról, hogy a munkásság fele legalább két nyelvet ismert. Az elmagyarosodás nem zárta ki a soknyelvűséget, sőt Budapest munkásságának egyik fő ismérvét a soknyelvűségben jelöli meg. Nem kerüli meg a zsidó származású (orosz beidegződés alapján ő nemzetiségnek tekinti) munkásság növekvő szerepét, majd a mozgalomban nagyobb befolyását sem. A felekezeti megoszlást vizsgálva konstatálja a katolikus vallás csökkenő dominanciáját. A reformátusok arányának növekedésekor megemlíthette volna, hogy az nemcsak magyarságukra, hanem döntően agrár származásukra is utal.

Áttérve a munkásság életmódjának bemutatására a szerző nem elégszik meg azzal a korábbi, nem kevés egyoldalúságot tartalmazó felfogással, amely az életkörülmények alakulását a termelői folyamattal, a munkásság harcának eredményeivel hozta összefüggésbe. Nem tagadva ezeket a tényezőket, de a mindennapi élet áttekintésében nagyon fontosnak tartja általában a városi környezetet, a kulturális hátteret, a tradíciókat, a különböző, a munkássággal közvetlenebb kapcsolatban álló társadalmi rétegek, csoportok mentalitásának hatását.

Mindemellett tiszteletre méltó vizsgálatot végzett a munkabérek alakulásáról, megállapítva, hogy a munkásságnak csupán 3%-a rendelkezett kiemelkedően magas bérrel, ugyancsak helyesen állapítva meg, hogy jelentősen csökkent az alacsony bérűek kategóriája, míg meghatározóvá az ún.

közép vált. (heti 20–30 korona) Részletesen ismerteti a biztosítási rendszert, megállapítva, hogy különösen a nagyobb vállalatok tulajdonosai nyitottak voltak munkásaik szociális és emberi problémái iránt, de a leghatározottabban óvakodtak attól, hogy munkavállalóik a legkisebb mértékben is beleszóljanak az üzem ügyeibe. Az a szemlélet uralkodott, amely az alkalmazást az adás-vétel tárgyaként kezelte. Jóllehet a szakszervezetek állandósult harcának, a kollektív szerződéseknek köszönhetően jelentősen csökkent a munkaidő, mégis a budapesti munkás 1–3 órával többet dolgozott mint német kollégája.

Az életmódot tárgyaló fejezetben bőségesen ismerteti a lakásviszonyokat. Nemcsak az albérletről, az ágyrajárásról, a lakások túlzsúfoltságáról esik szó, hanem a komfortosabb építkezésekről, gyári kolóniákról, vasutas-lakásokról. Objektív képet rajzol, nincs egyoldalú nyomor-túlzás, de könnyed – illuzórikus, operettbe illő retusálás sem. Mindenesetre a munkáskerületek halandósága 50%-kal volt magasabb az átlagosnál. Figyelmét nem kerüli el a gondos feleség otthont, tisztaságot teremtő munkája sem a szoba-konyhás lakásban. A munkáscsalád kiadási rovatában az alkohol a heti bér 10–15%-át vittel el. (Többször is említi a Blaumontag-okat, mint elfogadott szokást.) De a szakmunkás mester tekintélyéhez, társadalmi státuszához hozzátartozott az aranyláncos zsebóra.

A munkásság körében magas volt a nőtlenek, hajadonok aránya, és az is megfigyelhető, hogy a munkások zöme nem munkáshajadont választott hitvesének. 1914-re csökken a sokgyermekes családok, az eltartottak száma, míg nőtt a válásoké, az önálló keresettel rendelkező nőké.

1914-re — állapítja meg — az életkörülmények javultak, a földtől véglegesen elszakadt, s jelentős termelési tapasztalattal, kultúrával rendelkező városi ipari munkás igényei lényegesen megváltoztak. Természetesen a munkás is a kényelem megteremtésére törekedett, s ízlésében a kispolgárokhoz, középrétegekhez is igazodott, de aligha állítható, hogy az fő törekvésévé vált volna. Leginkább az tűnt reálisnak, hogy a legégetőbb szociális és kulturális igények minimumát biztosítsa.

A monográfia harmadik fejezete a munkásság szellemi-kulturális világát vizsgálja. A szerző természetesen nem elégszik meg az ideológiai megközelítésekkel, hanem figyelme kiterjed a mentális-pszichológiai tényezők elemzésére, a tradíciók továbbélésének bemutatására. Részletesen ismerteti a népi és társadalmi szokások becsben tartását s munkásság körében. (Keresztelők, esküvők, karácsony, húsvét ünneplése, névnapok, stb.) Természetesen tömegében szívesebben választották a táncos-szórakoztató összejöveteleket, mint a Marx-Lassalle megemlékezéseket. A szerző bemutatja a munkásénekkarok útját a szerenádtól, a műdaltól a munkásdalig. Az énekkar integráló szerepet töltött be a különféle szakmák munkásai között. A fontosabb munkásdalok széles körben ismertté váltak. A munkában nagy teret kap az irodalom, a színjátszás, s különösen a munkáskönyvtár. Nemcsak a munkáskönyvtárak állományait vizsgálja, hanem az olvasási szokásokat is. Feltűnő századunk első éveiben az olvasási igény modernizálódása, a tudományos-népszerűsítő irodalom kedveltség, ami persze nem jelenthette a szórakoztató, akár a ponyva irodalom háttérbe szorítását. (A szakszervezeti könyvtárakból gyakran kölcsönözték ki Acsády, Márki, Szilágyi történeti munkáit.)

A szakszervezetek bevételeik jelentős, 10–40%-át fordították kulturális, oktatási célra. Kár, hogy a szerző a munkásság számára szervezett színházi előadásokkal nem foglalkozik. Részletesen tárgyalja viszont a társadalomtudományok szabad iskolájának tevékenységét. Külön szólhatott volna még a szakszervezetek ez irányú szerepéről is.

Ajrapetov úgy látja, hogy a munkásművelődés során megfogalmazódott valamilyen más embertípus ideálja. A munkásság szellemi, kulturális világát a kultúra olyan részének tekinti, amely az ipari társadalom kultúrájával szorosan fejlődik. Ennek során az azonos, az egyező értékek nem zárták ki az alternatív, az „ellenértékek" megjelenését, ami végül is a kulturális mozgás lendítője volt.

A szerző arra is vállalkozott, hogy felvázolja a munkásság politikai gondolkodását, a korabeli magyar társadalomról vallott felfogását. Nem elégszik meg azzal a felfogással, amely a szakszervezetek tevékenységét az SZDP kapcsolaton keresztül vizsgálja. Az ipari szerveződésnek nemcsak az ideológiai, hanem társadalomlélektani aspektusait is vizsgálat tárgyává teszi. Nem elhanyagolható, hogy az 1890-es években a Betegpénztárnak 50 ezres tagsága közvetlenül nem vett részt a szakszervezeti, politikai életben. A pénztár ugyanakkor azt is jelenthette a munkásság gondolkodásában ekkor még, hogy ez védelmet nyújt a társadalmi kiszolgáltatottság ellen. Az izmosodó szakegyletek, szakmai szövetségek ezt az illúziót eloszlatták. A szerző nyomon követi azt a folyamatot, ahogy a fővárosi munkásság gondolatvilágát befolyásolta a szakszervezeti tevékenység. A társadalomról alkotott kép azonban leegyszerűsítő volt, hisz a munkás felfogásában dominált a kétpólusú társadalmi osztályozás, (szegények-gazdagok) amit elősegítettek a leegyszerűsítő agitációs füzetek. Tért hódított az egyenlősdi szemlélet is, s főleg az agrárvilágból egy ideig a messianizmus. Ugyanakkor a munkás szakmai keretekben gondolkodott, jóllehet az évek során kifejlődött a szolidaritás tudatos

vállalása, a kollektív akarat tiszteletben tartása, a szaktársak iránti bizalom, a szervezet belső fegyelmének vállalása. Összefoglalja a szakszervezetek intézményesülési folyamatát, a szakszervezetek szociális, segélyező tevékenységét. A szerző nem idealizálja a szakszervezeti tagság áldozatvállalását, hisz nagy részük közömbös volt, de nem volt kevés azok száma, akik szívesen vállalták a tömegmegmozdulásban való állandósuló részvételt.

A szerző elitkutatást is végzett. 129 olyan személyt vizsgált, akik közvetlen hatást gyakoroltak a szakszervezeti és szociáldemokrata mozgalomra. A vezetők nagy része munkás, illetve kisiparos családból származott, míg az alkalmazott, értelmiségi környezetből 27%. Alacsony volt a földműves családi származás. Dominált a vidéki születés, noha a tíz legfontosabb vezető fővárosi volt. Magas volt a zsidó származásúak száma, míg az értelmiségiek részvétele szembetűnően alacsony. Az első generációs vezető (1830 után születtek) betegpénztáriak többsége a politikai aktivitás mellett volt, egyharmaduk ellenezte. Az 1870–1880-ban születettek tették naggyá a magyar szociáldemokráciát.

A szerző a mű záró fejezetében a magyar szocialista gondolkodással foglalkozik. Bemutatja Garami, Kunfi, Szabó Ervin szerepét a mozgalomban és az elméleti útkeresésben. Ismerteti a szocializmus tömegértelmezését és felvillantja Jászi Oszkár radikalizmusának szociális vonásait.

A. Ajrapetov magas színvonalúan oldotta meg a vállalt feladatot. Komplexitásra való törekvése sikeres és példamutató. Az általa alkalmazott módszer mélyebb betekintést nyújt a munkásság életvitelének, gondolkodásának árnyaltabb megismeréséhez. Következtetései tudományosan megalapozottak, nélkülöznek mindenféle politikai előítéletet. Az elsődleges forrásokra épülő, s a hazai történetírás eredményeit jól hasznosító munka fontos olvasmány a téma iránt érdeklődők számára.

Varga Lajos

Szávai Ferenc

GAZDAKÉPZÉSI RENDSZEREK, A MEZŐGAZDASÁGI SZAKKÉPZÉS TÖRTÉNETE A XIX-XX. SZÁZADI EURÓPÁBAN

(Pannonia Könyvek Pécsi Tudománytár, sorozatszerk.: Dr. Szirtes Gábor)
Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 1996. 256 o.

Hiánypótló munkát tart kezében az olvasó és a téma iránt érdeklődő kutató, hiszen Szávai Ferenc monográfiája a téma teljeskörű, komparatív jellegű bemutatására vállalkozott. Ezidáig hasonló jellegű hazai összegzés, a recenzens ismeretei szerint, nem készült. A szerző a Bevezetésben meghatározott célt hatalmas forrásbázisra — külföldi és magyarországi szakirodalomra, valamint levéltári anyagra — támaszkodva, alapos feldolgozó és elemző munkával, korrekt tudományos eszközökkel valósította meg.

„A könyv a mezőgazdaság fejlődését elősegítő tényezők közül a szakmai ismereteket közvetítő eszközök fejlődéstörténetét mutatja be. A termelési tényezők (föld, tőke és a munka) közül elsősorban az „intelligencia" kialakítását, a munkavégzés javítását szolgáló eszközöket foglalja össze gazdaképzés címszó alatt. A szervezett mezőgazdasági képzés keretein belül a többfokozatú képzési rendszerek, egyesületek és szövetkezési gyakorlat legfontosabb közvetítőit mutatja be a 19. századtól kiindulva a 20. század második feléig."

A mezőgazdasági szakképzés történeti fejlődésének vizsgálatakor foglalkozik az akadémiai képzési formával is, de mindvégig az alsó- és középfokú képzési rendszerek bemutatását tartja legfontosabb feladatának, ezek tömegmérete miatt.

A négy fejezetre tagolt munka szakmai erényei közül a téma összehasonlító szempontú megközelítése emelhető ki. Ezen szerzői módszer azt eredményezi, hogy minden esetben össze tudjuk vetni az európai — elsősorban nyugat-európai — helyzetet a hazai viszonyokkal.

A mezőgazdasági szakképzés fejlődése a 19. században c. fejezet első részében a szakmai „racionalizmust" (tudományosság) mutatja be a mezőgazdaság fejlődésében, valamint az ezen elvre épülő első tanintézeteket veszi sorra. A területenkénti eltérő helyzetet alapvetően az agrárforradalom időbeli eltéréseivel magyarázhatjuk. Míg pl. Németalföldön a 17. században kezdődött az agrárszektor gyökeres átalakulása, addig Németországban és Dániában (e két ország mezőgazdasági szakképzése volt a legnagyobb hatással a magyarországi gazdaképzésre!) az 1790–1800-as években, Ausztriában, Itáliában és Svédországban az 1820–1830-as években, a „peremrégiónak" számító Spanyolországban és Oroszországban csak az 1860–1870-es években.

A szerző áttekinti azokat az elképzeléseket, képviselőikkel együtt, amelyeknek, ill. akiknek a 19. század elejétől érződött a hatásuk, és a mezőgazdasági termelés területén is a tudományosság igényét igyekeztek meghonosítani, szemben a „hagyományos gazdálkodás", a gazdasági romanticizmus korszerűtlen szemléletével. Elég, ha közülük A. D. Thaer, A. Young. J. C. Schubart, vagy J. H. Gottlob von Justi nevét említjük A racionális gazdálkodás legfontosabb bázisai természetesen az egyetemek és az önálló mezőgazdasági tanintézetek voltak mindenütt Európában. Ezen utóbbiak megjelenése „a 18. század végére és a 19. század elejére tehető. Európa első gazdasági iskoláját Tessedik Sámuel 1779-ben alapította Szarvason, amit saját erejéből 1806-ig tartott fenn.... A kontinens első felsőoktatási (főiskola) jellegű intézményét gr. Festetics György 1797-ben Keszthelyen alapította..."

Ezt követően a szerző részletesen tárgyalja, a különböző európai országok történeti fejlődésébe ágyazva, a mezőgazdasági szakképzés kezdeti lépéseit. Mindebből világossá válnak a hasonló és eltérő motivációk és eredmények. A legösszetettebbek a német föderáció agrárviszonyai voltak, hiszen az 1815-ben létrejött német szövetség 39 államának „területén többféle agráralkotmány- és terület létezett". A szerző sorra veszi a kor kiemelkedő agrárreformereit, akiknek munkásságát jelentőségüknek megfelelő terjedelemben tárgyalja. Ezekből megtudhatjuk, hogy pl. Németország első mezőgazdasági iskoláját a Hamburg közelében élő földbirtokos, Caspar Voght Großflottbeckben lévő mintagazdaságában alapította, vagy azt is, hogy a Dán Földműves Akadémia gondolata Ernst Lüders esperestől származik. A szerző rávilágít azokra a találkozási pontokra is, amelyek az európai élvonalba tartozó elméleti és gyakorlati agrárszakemberek magyarországi kapcsolatait tárják fel. Kimutatható, hogy Thaer eredményeit Pethe Ferenc, Nagyváthy János, Balásházy János és Széchenyi István is felhasználta műveiben. Egy másik német agrárszakember, H. W. Pabst, aki korábban a Hohenheimi Mezőgazdasági Akadémiát is irányította, 1850-től 1861-ig a Magyaróvári Mezőgazdasági Tanintézet igazgatója volt, majd Bécsben a mezőgazdasági ügyekkel foglalkozó minisztériumban tanácsos lett.

A hazai szakemberek és a külföldi szakoktatás kapcsolata szempontjából különösen fontos a Württembergben alapított Hohenheimi Mezőgazdasági és Erdészeti Akadémia. Az intézménynek 1818 és 1893 között 208 magyar állampolgárságú hallgatója volt! Az e tartományban folyó oktatás összegzéseként „megállapítható, hogy a kis Württemberg a 19. század eleje óta az egyik zászlóvivője volt a gazdasági közoktatás fejlesztésének. Átvette és továbbfejlesztette a kontinens más országaiban eredményesen kipróbált formákat, intézményeivel a német szövetségen kívül is hatást tudott kifejteni a mezőgazdaság fejlesztésére."

A szervezett gazdaképzés (rendszer) kialakulása a század második felében (a német, a svájci, az osztrák, a francia, a dán és a németalföldi rendszerek) c. rész az európai mezőgazdasági fejlődés 1870-es években bekövetkezett változásaiból indul ki. A nagy fordulatot elsősorban a termelés és a termelékenység növekedésével lehet jellemezni, amely „paradox módon egyidejűleg zajlott a nyugat-európai országokban a gazdasági válság nyomán jelentkező agrárkrízissel."A szerző a külföldi szakirodalom eredményei alapján nagy ívű összehasonlítást végez, amelynek „alapja az agrárnépességből egy főre és a megművelt területek egy hektár nagyságára számított mezőgazdasági produktum." Magas, közepes és alacsony mezőgazdasági rátával rendelkező országokra osztja az európai államokat, szemléletes táblázatba foglalva láttatja az eltéréseket. Ausztria-Magyarország a harmadik csoportba, Oroszország, Spanyolország, Portugália és Lengyelország társaságába tartozott agráreredményei alapján. A fenti szempontrendszer együttes figyelembevételével, a mezőgazdasági termék növekedésében 1870 és 1910 között az alábbi sorrend alakult ki: Dánia, Németország, Hollandia, Belgium, Franciaország, Írország, Nagy-Britannia, Olaszország. „A mezőgazdasági termelés növelésének egyik eszköze volt a racionális üzemvezetést elősegítő szakképzési rendszer. A munkaintenzitást fokozó eszköz az átalakuló üzemstruktúrának megfelelően, az állami beavatkozás hatására épült ki az egyes országokban." Szávai Ferenc részletesen bemutatja a gazdaképzési rendszerek kiépülését a téma szempontjából legfontosabb országokban, amelyek megegyeztek az agrárprodukció szempontjából az élvonalba soroltakkal. Terjedelmi okok miatt a témáról részletesebben sajnos nem szólhatunk, pedig pl. Dánia magas agrárkultúrájának okait vizsgálva megtudjuk, hogy a dán parasztok felszabadítására már 1788-ban sor került, „amely megnyitotta az utat a mezőgazdaság fejlődése felé" olyan körülmények között, amikor „a dán mezőgazdasági termelvények nagy részét családi gazdaságokban állították elő." Ennek a nevelésnek és gazdaképzésnek „kiemelkedő intézménye volt a népfőiskola. Ezeket a felnőttek képzésére hozták létre, a férfiak számára öt hónapon át télen, a nők részére pedig egy nyáron három hónapos képzési idővel." Dániában már az 1880–1890-es években megszervezték a mezőgazdasági tanácsadók szolgálatát.

A magyar mezőgazdasági szakképzési rendszer kiegyezésig tartó fejlődését külön részben tárgyalja a szerző. A felvilágosult abszolutizmus Ratio Educationisának szellemében Mária Terézia támogatta, hogy a Nagyszombatból Budára helyezett egyetemen megszervezzék az első mezőgazdasági tanszéket Mitterpacher Lajos professzor irányításával, akinek tanítványai között találjuk Nagyváthy Jánost is. A szarvasi evangélikus lelkész, Tessedik Sámuel egyedülálló intézményéről e részben ugyanúgy olvashatunk, mint a keszthelyi Georgikon alapításáról, amelynek létrejöttében a Festetics-uradalom szakemberek alkalmazásával történő korszerűsítése meghatározó szerepet játszott. A többfokozatú agrárszakoktatást valósították meg Keszthelyen, természetesen az uradalom érdekeinek messzemenő fegyelembevételével. A könyv e részében a kor kiemelkedő hazai agrártudós- és tanáregyéniségeit műveikkel együtt veszi számba a szerző.

A mezőgazdasági szakoktatás is a kiegyezést követően, 1874-től került új keretek közé, „megvalósította a szakképzés hármas tagozódását, ami alapján annak felső szintjén a magyaróvári tanintézet működött, melyet akadémiai rangra emeltek. Fontos része volt a mezőgazdasági képzési rendszernek a középfokú intézményi hálózat. 1874-től a keszthelyi, debreceni, kolozsmonostori és kassai tanintézet tartoztak ide. Végül az alsó szintet a földművesiskolák képviselték, ami ez idő tájt Keszthelyen és Lipótújváron működött."

A kötet második fejezete, *„A gazdaképzési rendszerek szerveződése a polgári Magyarországon és annak európai párhuzamai"* címet viseli. A dualizmustól a második világháború végéig tekinti át a szerző a jelzett témát négy részre bontva. A dualizmus mezőgazdasági szakoktatása erényeit és fogyatékosságait egyaránt bemutatja. A rendszer pozitívumaihoz kell sorolni, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) 1877-ben a „népiskolák melletti kertek felállítását a gyakorlati oktatás segítése céljából" rendelte el. 1882-ben egy következő rendelet a felsőbb népiskolák diákjai számára írta elő a gazdasági tantárgyak tanítását. A másik pozitív intézkedés a Földművelésügyi Minisztériumtól (FM) származott. Ez a háromfokozatú mezőgazdasági szakképzés igényének megerősítését jelentette. Ennek volt fontos része az a törekvés, hogy vármegyénként 2–2 alsófokú földművesiskola kerüljön felállításra. „A merész terv a valóságban 12 földművesiskola alapítását eredményezte 1890-re. A kétéves mezőgazdasági tanfolyamokat abból a célból szervezték, hogy az elemi iskolákból kikerülő parasztfiatalok szakismereteit fejlesszék, rajtuk keresztül pedig az egész parasztság termelési kultúráját. A valóságban az akadémiák és a felsőbb mezőgazdasági tanintézetek vetélytársai lettek. A végzést követően uradalmakban vállaltak munkát, a majorosgazda vagy botosispán tisztséget." Annak ellenére, hogy az itt szerzett bizonyítvány a gazdasági altiszti állások betöltésére képesített, a tőkehiányos, rosszul gazdálkodó magánföldbirtokosok szívesebben alkalmazták őket gazdatiszti állásban, természetesen kisebb bérért, mint az akadémiát vagy a felsőfokú tanintézetet végzett szakembereket. A Magyarország mezőgazdasági szakoktatását 1895-ben bemutató térkép — az ország túlnyomóan agrárjellege ellenére is — viszonylag kevés ilyen intézményt tud jelölni. Ezt a kormányzat is jól látta, hiszen az FM egy 1898. évi rendelettel kötelezte a földművesiskolákat két hónapos „téli gazdasági iskolák" felállítására. Ezen oktatási forma keretében a felnőtt gazdákat oktatták 2–3, max. 4 hónapos díjmentes, bentlakásos tanfolyamon. A magyar mezőgazdasági szakoktatási rendszer része volt még a gazdasági tanári (vándortanári) hálózat, amely szorosan kapcsolódott a tanítóképzőkben felállított gazdasági tanári tanszékekhez." A dualizmus mezőgazdasági szakoktatásának talán legnagyobb gondja a középfokú agrárszakiskolák kis száma, mondhatnánk hiánya miatt jelentkezett. Ez különösen azt követően vált világossá, hogy 1906-ban Ferenc József engedélyezte a mezőgazdasági tanintézetek akadémiává történő átszervezését. A dualizmus időszakában éves átlagban kb. 1100–1300 főt képeztek alap- és középfokon gazdálkodóvá. „Míg az ipari és kereskedelmi szakoktatás viszonylagosan fejlett volt, feltűnő a mezőgazdasági szakképzés elmaradottsága. Az ipari és a kereskedelmi szakoktatás a századfordulóra elérte az európai színvonalat, a mezőgazdasági szakképzés hasonló szintű fejlődése csak a két világháború között közelítette meg azt."

Az európai gazdaképzési mozgalom 19. századi történetében a népfőiskolai mozgalom francia és angol előzmények után a skandináv népeknél, közülük is különösen Dániában teljesedett ki a század utolsó harmadában. Az oktatási forma nagy előnye volt, hogy létrehozása és működtetése viszonylag kis költséget jelentett. Hallgatói, akiknek átlagéletkora 18 és 30 év között volt, nemcsak férfiak, hanem nők is lehettek. A valláserkölcsi, hazafias nevelést jól hangolták össze a szakmai képzéssel. A magyarországi népfőiskolai mozgalom kiteljesedésének időszaka az 1930-as évek második és az 1940-es évek első felére tehető. Nagy szerepe volt ebben a népi íróknak és a kor protestáns értelmiségének, valamint a katolikus ifjúság fontos szervezetének, a KALOT-nak. Ezt követően a szerző részletesen bemutatja a téli gazdasági iskola és tanfolyam európai rendszerét,

válfajait, országonkénti sajátosságait párhuzamba állítva a magyarországi hasonló típusú iskolákkal. Nem feledkezik el a Magyarországot érintő területi változások — 1938–1941 — következtében módosuló agrároktatásról sem. Összegzésként a szerzővel egyetértve megállapíthatjuk: „A magyar mezőgazdasági középiskolák (Szarvas, Kecskemét, Putnok, Csermajor) elsősorban a középbirtokosok szakképzését biztosították. A mezőgazdasági akadémiák (Magyaróvár, Keszthely és Debrecen) és a József Nádor Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem mezőgazdasági osztálya szolgálta a nagybirtok vezetőinek és azok kezelőinek oktatását. A tömeges képzést — az általános szakképzés igényével — a téli gazdasági iskolák és tanfolyamok voltak hivatottak biztosítani, amely egyben az arany- és ezüstkalászos gazdák mozgalmának első szakaszát jelentette."

A magyarországi gazdaképzés területén, a háborús viszonyok ellenére, jelentős változást, fejlődést hozott az 1942. évi mezőgazdaság-fejlesztési törvény. A törvény körültekintő előkészítés után született meg. Megalkotásában érvényesült az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) azon javaslata, hogy a kisbirtokosokat olyan módon kell támogatni, hogy termésátlagaik érjék el a nagybirtokét, hiszen attól 20–30%-kal voltak elmaradva. A magyar föld termőerejének növelésén túl a törvény célul tűzte ki „a mezőgazdasági oktatás és tanácsadó szolgálat kiterjesztésével, kedvezmények nyújtásával, a mezőgazdasági termelés rendjének biztosításával, valamint a mezőgazdasági termelés és értékesítés megszervezésével" a nemzeti jövedelem növelését. A törvényhozók tíz évre tervezték a magyar agrárszféra fejlesztési programját. Minderre 1 milliárd pengős költségvetési összeget szándékoztak felhasználni. A törvényalkotók bölcs, előrelátó gondolkodását mutatja, hogy nagy súlyt fektettek a mezőgazdasági ismeretterjesztésre és a gazdaképzés nagyarányú fejlesztésére. A fenti összeg 23,1%-át szándékoztak szakoktatásra fordítani, és ha ehhez még hozzátesszük az agrárkutatásokra, kísérleti birtokok fenntartására fordítandó összeget, akkor ez együtt a modernizációs költségek egyharmadát eredményezte (volna!). Ha a magyarországi mezőgazdasági fejlesztési törvény szakoktatási arányait, a téli mezőgazdasági iskolák és tanácsadó állomások számát nézzük 1943-ban, akkor megállapíthatjuk, hogy ez kb. a századforduló németországi állapotának felel meg. Szávai a továbbiakban ismerteti a törvény fent vázolt útmutatásainak részleteit is, amelynek megvalósítását a világháború eseményei húztak keresztül.

A mezőgazdasági egyesületek, mozgalmak és a gazdaképzés című III. fejezetben a 19. század második felének európai agrárszervezeteit és szövetségeit tekinti át a szerző, kiemelve Wilhelm Raiffeisen szerepét. A vidéki takarék- és kölcsönszövetkezetek hálózatának kiépítésével „...a mezőgazdasági népesség és a városi kisiparosok és dolgozók szükségleteinek segítő eszközeit" szándékozott az alapító létrehozni.

A továbbiakban a magyarországi gazdaszervezetek és vidéki szövetkezetek létrejöttének körülményeit ismerhetjük meg. Az 1835-ben megalapított, Széchenyi István által is támogatott OMGE, amely a későbbiek során a legtöbbször a nagybirtok érdekeiért lobbyzott, hosszú ideig a mezőgazdasági szakoktatás szorgalmazásában az élen járt. Az 1896-ban megalakított Magyar Gazdaszövetség elsősorban a kisbirtokos gazdatársadalom érdekképviseletét, a szövetkezeti gondolat jegyében e társadalmi réteg tömörítését tartotta fő feladatának. A vidéki gazdakörökben látta társadalmi és szervezeti bázisát. Mindezekkel párhuzamosan a Raiffeisen egyletek mintájára alakult meg 1886-ban a Pestvármegyei Hitelszövetkezet, amely 1898-ban Országos Központi Hitelszövetkezetté (OKH) nőtte ki magát. A gazdák hitelhez juttatása révén a mezőgazdaság fejlesztése gr. Károlyi Sándor felismerése volt. Ugyancsak Károlyi, valamint Darányi Ignác nevéhez fűződik a másik nagy szövetkezeti hálózat, a Hangya megalapítása 1898-ban. A fogyasztási, értékesítési és beszerzési tevékenység összefogására a jól működő dán falusi szövetkezetek adták a példát.

Az Országos Többtermelési Liga Magyarországon 1923-ban alakult meg abban a „többtermelésre" serkentő európai hangulatban, amely az első világháború utáni gazdasági nehézségek miatt szinte valamennyi országban jelentkezett.

Az arany- és ezüstkalászos gazdamozgalomnak jelentőségéhez mérten nagy teret adott a szerző. A mozgalom „szorosan kapcsolódott a mezőgazdasági alsófokú szakoktatáshoz, a gazdaköri és szövetkezeti élethez. Alapját képezte a földmívelődésügyi tárca téli gazdasági iskolákat és a téli gazdasági tanfolyamokat fejlesztő tevékenysége." Az alsófokú mezőgazdasági iskolát végzetteket aranykalászos, a téli mezőgazdasági tanfolyamot eredménnyel befejezett gazdákat ezüstkalászos jelvénnyel, ill. az ezzel járó címmel jutalmazta az agrártárca. Az arany- és ezüstkalászos mozgalom 1920–1945 közötti magyarországi történetét részletesen vizsgálja a könyv alapkutatások, memoárok és az oral history forrásainak felhasználásával. Részletesen olvashatunk azon értelmiségi-közéleti szerepet vállaló fiatal parasztemberek 1930–40-es években induló pályájáról — Nagy Ferenc, Kovács Béla, Vörös Vince, hogy csak a legismertebbeket említsem —, akiknek neve később az országos „nagypoli-

tikában" is ismertté vált. A gazdamozgalom többsíkú negyedszázados történetét — 1920–1945 — változásait áttekinthető táblázatba foglalta a szerző, így az mindenki számára közérthetővé vált.

A Magyar Parasztszövetség és a kalászos gazdamozgalom kapcsolatáról külön részben olvashatunk. Az állami irányítás nélküli parasztszervezet létrejöttében 1941 őszén segítő szándékú közreműködőként Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter nevét kell megemlíteni. „Létrejöttét az ellenzéki Kisgazdapártnak köszönhette, valamint annak az igénynek, hogy levezesse a háborúval kitört társadalmi robbanást, felemelje a parasztság gazdálkodási és műveltségi szintjét."

A 20. század első felében különösen nagy lendületet vett „zöldmező-mozgalom".európai és hazai történetéről, változásairól és annak termelési, gazdálkodási kultúrát javító eredményeiről is jó összefoglalást találunk az egymásra épülő, de önálló tanulmányokként is kezelhető kötetben. „A zöldmező-gazdálkodás a mezőgazdasági termelési rendszerekben a rét- és legelőterületek intenzív fejlesztésének, a racionális takarmány-gazdálkodásnak megvalósítását tűzte ki célul... Az állandó problémaként felmerülő magas üzemköltség az intenzív zöldmező-gazdálkodás segítségével 25–30%-os csökkentést eredményezhetett."

A gazdaképzés a második világháborút követően c. IV. fejezetben a mezőgazdasági szakképzés Európa nyugati országaiban és Magyarországon történő változásit ismerteti. Nyugat-Európa országaiban „a gazdaképzési rendszerekben a téli gazdasági iskoláknak volt elsőrendű szerepe, a második világháborút követően is ezek mutatták a folyamatosságot", kiegészítve a tanácsadó szolgálatokkal.

A magyar rendszer átalakulása is a folyamatosság jegyében indult 1945 után. A gazdatársadalom szakképzésében kiemelkedő szerepe a Magyar Parasztszövetségnek volt, amely legszorosabb kapcsolatot a Kisgazdapárttal tartott. A Parasztszövetség országos vezetői egyben a Kisgazdapárt vezető politikusai is voltak. Ezért is érthető, bár el nem fogadható, hogy a koalíciós időszak kommunista irányítású „szalámi-taktikája" a Parasztszövetséget is elérte.

Az 1949 utáni gazdaképzést Szávai a „megszakítottság" kifejezéssel minősíti. Az új politikai keretek közé nemcsak a magángazdálkodás, hanem az erre felkészítő gazdaképzési rendszer sem fért bele. Mindezzel az a folyamat szakadt meg hosszú évtizedekre — feltételezhetően pótolhatatlan veszteségeket okozva — amelyre nagyon jellemző a szerző alábbi megállapítása: „A mezőgazdasági szakképzési intézmények a természetes gazdasági szerepük mellett jelentős kultúraközvetítő hatást is gyakoroltak az adott terület társadalmára."

Szávai Ferenc könyvét jól szerkesztett historiográfiai összefoglalás, forrás- és irodalomjegyzék, jegyzetapparátus, valamint német-, angolnyelvű tartalomjegyzék és összefoglalás teszi teljessé.

Huszár Zoltán

Irina Livezeanu

CULTURAL POLITICS IN GREATER ROMANIA: REGIONALISM, NATION BUILDING, AND ETHNIC STRUGGLE, 1918–1930

Ithaca, N. Y. Cornell University Press, 1995. 340 o.

KULTÚRPOLITIKA A MEGNAGYOBBODOTT ROMÁNIÁBAN. REGIONALIZMUS, NEMZETÉPÍTÉS ÉS ETNIKAI KÜZDELEM, 1918–1930

Címe alapján ez a könyv nem kelt nagy figyelmet. A Pittsburgh-i egyetem professzora, Irina Livezeanu látszatra csupán egy viszonylag eseménytelen évtized perifériálisnak tűnő belpolitikai kérdésének, a kultúrpolitikának a bemutatására vállalkozott. Tartalmában azonban Románia egész huszadik századi történetéről szól ez a mű, mert a szerző által bemutatott „nagy nemzetépítési program" évtizedekre meghatározta az ország sorsát.

A háromszáznegyven oldalas könyvben sok olyan ténnyel, adattal is találkozunk, melyek a magyar olvasó előtt általában ismertek. Az ismert részletek azonban itt olyan átfogó és egységes történelmi képpé állnak össze, amely elősegíti a vizsgált évtized előtti és utáni események megértését is.

Románia már a balkáni háborúkból is győztesen és területnyereséggel került ki, az ország szerencsecsillaga azonban kétségkívül az első világháború befejezésekor állt a legmagasabban. A rendkívüli siker azonban egyben óriási kihívásokat is jelentett. Bár a román történészek és politikusok az újonnan szerzett területeknek az Óromániával való évszázados összetartozását hangsúlyozták, Besszarábia, Bukovina és Erdély „megemésztése" nehéz feladatnak ígérkezett. Az új országrészek integrálása a háború utáni román kormányok számára alapvető stratégiai, nemzetbiz-

tonsági feladat volt. Mivel a románosítás legfőbb eszköze a kultúrpolitika volt, a művelődés és az oktatás ügye kulcsfontosságú területté vált a húszas években. Erről a fizikai erőszakot sem nélkülöző „kultúrharcról" szól Irina Livezeanu könyve.

A szerző — mint a bevezetőben említi — a nyolcvanas évek közepén kezdte meg kutatásait, és a könyv megírásához már felhasználhatta a Román Állami Levéltár 1989 után megnyitott fondjait is. A romániai forrásokat a jeruzsálemi Yad Vashem és a Központi Archívum, valamint francia és amerikai levéltárak anyagai egészítették ki.

A mű részletes társadalomrajzzal kezdődik. Az első világháború előtt a román társadalom stabilitása számára a parasztság jelentette a legnagyobb veszélyt. A románság e legnépesebb csoportja valójában a társadalmon kívül élt, mert írástudatlan volt és sem számottevő tulajdonnal, sem választójoggal nem rendelkezett. A nyomorúság 1907-ben a feudális kort idéző országos parasztfelkeléshez vezetett. A román társadalom másik pária rétege a zsidóság volt. A zsidóság száma az össznépességen belül 1860 és 1899 között 3%-ról 4,5%-ra emelkedett. A zsidóság Romániában betöltött szerepét jól tükrözi területi elhelyezkedésük. A romániai zsidók túlnyomó része Moldáviában élt. A századfordulón itt a lakosság több mint tíz százalékát ők tették ki. A zsidóság a városokban koncentrálódott olyannyira, hogy egyes helyeken a zsidó kisebbség abszolút többséget alkotott. Iasi népességének például több mint a fele, és a többi moldáviai város lakosságának is mintegy 40–50%-a zsidó volt. A keleties megjelenésű, jiddisül beszélő zsidóság nem kapott román állampolgárságot és iskoláztatásukat is számos „idegenek elleni" törvény és rendelkezés nehezítette.

Az első világháború végi nagy győzelem után úgy tűnt, hogy Románia biztató jövő előtt áll. A nemzeti célok beteljesültek és a társadalmi bajok orvoslására is nagy horderejű döntések születtek. Széleskörű politikai és földreform keretében a parasztság földhöz és választójoghoz jutott. Az antanthatalmak nyomására a zsidóság egyenjogúsítására is sor került. Ezekkel az új, szinte forradalmi intézkedésekkel Románia látszólag az európai jogállamok sorába lépett. A rendezett felszín alatt azonban tovább dolgoztak a régi indulatok.

Az első világháborút követő területi növekedés és a társadalmi reformok nem hoztak megoldást Románia bajaira. Az elmélyülő régi feszültségek új problémákkal egészültek ki. A nemzetiségiek aránya az 1918 előtti 8%-ról 30%-ra emelkedett. A számbeli növekedésnél azonban lényegesen nagyobb problémát jelentett, hogy a nemzetiségek iskolázottsági szintje és gazdasági ereje a románságénál jóval magasabb volt. Bár az új területek nagy részén a románság többségben volt, a városi népesség átlagosan kétharmadát németek, magyarok és zsidók tették ki. A románság és az ellenségként kezelt nemzetiségek konfliktusa ily módon a falu és a város, illetve a parasztság és az „idegen" városlakók közötti ellentétben is kifejeződött. A román társadalom összes belső feszültsége azonban a zsidókérdésben csapódott le. Irina Livezeanu hangsúlyozza, hogy a román politikai erők úgyszólván kivétel nélkül a zsidóságban találták meg mindazt, ami a román jellegtől elütött, illetve a románsággal ellenséges volt. A szerző szerint a román társadalom legfőbb törésvonala nem az osztálykülönbségek, nem is a románok és általában a nemzetiségiek közötti ellentétek mentén, hanem a románság és a zsidóság között húzódott. A zsidóságot nemcsak a kulturális és politikai elit, hanem szinte az egész társadalom a románság ellenpólusának tekintette. Az antanthatalmak által megkövetelt emancipáció nem csökkentette, hanem erősítette a hagyományos antiszemitizmust.

A nemzetépítési koncepció útjában álló magyarok, németek, és főleg zsidók elleni hadjáratban döntő szerepet kapott a választójoggal felruházott parasztság. A román nacionalisták a parasztságban látták a nemzeti értékek hordozóját és ezért az újonnan megszerzett területeken velük kívánták helyettesíteni a húszas években még jelentős kulturális és gazdasági pozíciókat birtokló „idegeneket". Ezzel a parasztság a politikai élet egyik legfontosabb szereplőjévé lépett elő. A gazdasági és politikai őrségváltás letéteményesének tekintett román parasztság azonban nem volt felkészülve, illetve felkészítve a nemzetiségekkel: magyarokkal, németekkel és zsidókkal való versengésre. Spiru Haret múlt századi iskolareformjai ellenére Óromániában 1910-ben a népesség 78%-a, ezen belül a parasztság 85%-a írástudatlan volt.

Alig volt nagyobb az írástudók aránya a legkevésbé román provincia, Bukovina parasztjai között. A monarchia összeomlása után ez a terület akár Ukrajnához is kerülhetett volna, mivel az ukránok száma némileg meghaladta a románságét. Bár Nyugat-Ukrajna 1918. október 25-én bejelentette igényét erre az osztrák tartományra, a térség sorsát a benyomuló román hadsereg határozta meg. A Bukovina népességének több mint 70%-át kitevő ukránság és románság túlnyomórészt vidéken élt és földműveléssel foglalkozott. A társadalmi piramis csúcsán a számban viszonylag jelentékeny németség és zsidóság állt.

A románosítási politika Bukovinában az ukránság beolvasztására és a zsidóságnak a gazdasági hatalomból való kiszorítására irányult. Mivel az ukránokat „rejtett" románoknak tekintették, iskolahálózatukat 1918 és 1925 között fokozatosan leépítette a közigazgatás. A zsidóság visszaszorításánál viszont éppen a nemzetiségek különállására hivatkozott Csernovitz város román vezetősége. Mivel Romániában a zsidóság nemcsak vallás, hanem nemzetiség is volt, a zsidó tanulókat egy sebtében szervezett zsidó líceumba kényszerítették. Ebbe a gettószerű intézménybe Óromániából hozták a tanárokat, a helyieket pedig Bukovina határain kívülre helyezték. A nemzetiségi alapon szervezett iskolákat csak azért hozták létre, hogy később elsorvasszák őket. Az évtized végére ez lett a sorsa a zsidó, valamint a lengyel és a német diákok számára felállított iskoláknak is.

A zsidóság szegregálásának és visszaszorításának másik módja az érettségi vizsga megkövetelése volt. Ez a Constantin Angelescu oktatási miniszter által 1925-ben hozott rendelkezés gyakorlatban a numerus clausus funkcióját látta el, mert az állami képviselők a zsidó, német és ukrán diákokat hátrányos megkülönböztetésben részesítették. Nem véletlen, hogy a szerző által részletesen dokumentált, 1926. október 7-i románellenes tüntetésre épp a vizsgabizottság döntései kapcsán került sor. A tüntetést antiszemita merénylet és pogrom követte. A merénylő elleni per során született felmentő ítéletek már a radikális nacionalisták növekvő támogatottságát és befolyását tükrözték.

Besszarábiában az összlakosság 47,6%-át kitevő románság volt a legnépesebb nemzetiség. Ennek ellenére az új területek közül Besszarábia romanizálása jelentette a legnehezebb feladatot a román közigazgatás számára. Besszarábia a 106 éves orosz uralom alatt teljesen elvesztette önálló jellegét. Ellentétben az öntudatos bukovinai és erdélyi románsággal, a fokozatosan eloroszosodó besszarábiaiak a cárok hű és megbízható alattvalóinak számítottak. A besszarábiai román elit nem Bukarestbe, Párizsba vagy Berlinbe, hanem Ogyesszába, Harkovba, Kijevbe, esetleg Moszkvába küldte fiait tanulni.

A gyenge vagy teljesen hiányzó román nemzeti tudat helyébe Besszarábiában a századforduló évtizedeiben a moldován identitás lépett. Ennek következménye volt Oroszország széthullásakor, 1917 decemberében a független Moldáv Demokratikus Köztársaság kikiáltása. Egy évvel később, a román csapatok bevonulása után az új közigazgatás ennek a moldáv öntudatnak a felszámolását tartotta legfontosabb feladatának.

Kulturális téren Besszarábia még Óromániánál is elmaradottabb volt. A román fejedelemségekben a múlt század második felében bevezették a latin abc-t, de Besszarábiában a cirill írás még a román közigazgatás bevezetése után is sokáig használatban volt. Az oroszosítási hullámok, majd a moldáv identitás körüli vita azonban érintetlenül hagyták a lakosság nagy részét, mivel 1897-ben a népesség 85%-a analfabéta volt.

A városlakó idegenek és a nagyobb részt román eredetű parasztság társadalmi képlete Besszarábiában még erőteljesebb volt, mint Bukovinában. A városlakók legkarakteresebb csoportját a zsidóság alkotta. A városok népességének 37%-át kitevő zsidóság megoszlása foglalkozási ágak, területi elhelyezkedés és nyelvhasználat szerint is rendkívül homogén volt. Az orvosi illetve a szabad pályákon a zsidóság abszolút többségben volt. Akárcsak Bukovinában és Óromániában, a zsidók Besszarábiában is a nagyobb városokba húzódtak. Kisinyov lakosságának 47%-a zsidó volt. Ellentétben a német illetve német-magyar kultúrát követő bukovinai és erdélyi zsidó közösségekkel, a besszarábiai zsidók elsősorban saját ortodox hagyományukat őrizték és jiddisül beszéltek. Az 1903-as és 1905-ös véres pogromok, majd a bolsevik forradalom utáni káosz után a Prut és a Dnyeszter között élő zsidók számára a román megszállás a biztonságot jelentette. 1918-ban és 1919-ben erre a biztonságra vágyakozva menekült Besszarábiába további mintegy 100 ezer zsidó Ukrajnából. Bár az újonnan érkezők a bolsevizmus elől menekültek, a román hatóságok mégis a szovjet érdekek képviselőit látták bennük és az állampolgárságot megtagadták tőlük. A zsidóság vallási, nyelvi és kulturális elkülönülését, valamint számbeli növekedését a román vezetés növekvő gyanakvással szemlélte. A húszas évek második felében szerte Romániában erősödő radikális antiszemitizmus Besszarábiában is rendzavarásokban és pogromokban tört felszínre.

Erdély műveltségben és gazdagságban ugyan felülmúlta Óromániát, a „nemzetépítőknek" mégis valamivel könnyebb dolguk volt itt mint Besszarábiában, mert az erdélyi románok nemzeti tudata erős volt és már régóta készültek az „anyaországgal" való egyesülésre. A „nemzetfenntartó" falu és az „idegen" kezekben lévő város közt feszülő ellentét ugyanúgy jelen volt Erdélyben, mint Bukovinában és Besszarábiában. A magyarokhoz, németekhez képest csekély számú román városlakók a kisebb helységekben koncentrálódtak és marginalizálódott helyzetüket jól mutatja, hogy munkájuk nagyrészüket a faluhoz kötötte. Még a tipikus városi foglalkozást űző ügyvédek is első-

sorban a falun élő románság érdekeit képviselték. „1918 előtt az erdélyi román városi elit tehát az „idegen" többségtől elzárkózva a maga kis gettóiban élt" – írja Livezeanu.

Míg Bukovinában és Besszarábiában elsősorban a zsidóság, addig Erdélyben a magyarság és a zsidóság jelentette a legnagyobb kihívást a román berendezkedés számára. Az ukránokat asszimiláló, a zsidóságot szegregáló román „nemzetépítés" a magyarsággal szemben az „oszd meg és uralkodj" elvet alkalmazta. A székelységgel szemben a román politika türelmet mutatott azon az elvi alapon, hogy a székelyek alapvetően nem magyarok, hanem elmagyarosodott románok. Ezt a Gheorge Popa-Lisseanu által először papírra vetett nézetet hamarosan magáévá tette az Oktatásügyi Minisztérium és úgyszólván az egész román értelmiség. A bukaresti Demográfiai Intézet egyébként nemzetközi hírű igazgatója, Sabin Manuila még statisztikai alapon is megkísérelte e ma is terjesztett elmélet igazolását. Livezeanu ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a székelységgel szembeni türelem inkább csak elvi szinten jelentkezett, mert a magyar nyelvű iskolahálózatot a Székelyföldön is leépítették. A bezárt iskolák helyett 1919 és 1935 között 125 román iskola nyílt, továbbá 11 görögkatolikus és 14 ortodox plébániát is a magyar többségű megyékbe telepítettek.

A határ menti zónában vagyis a történelmi Erdélyen kívüli területsávon a magyar iskolahálózat szétverése már a húszas évek közepére befejeződött. Az itt élő magyarokat a román államigazgatás ellenségnek tekintette és biztonsági okokra hivatkozva alapvető jogaikat — mint például a birtokvásárlás — is korlátozta.

A könyvet kezdetétől végigkíséri az a megállapítás, hogy Romániában mindenfajta társadalmi konfliktus a zsidókérdésben csapódott le. Bár Erdélyben létszámából adódóan elsősorban a magyarság állt a románosítás útjában, Livezeanu a magyar-román konfliktus mélyén is a zsidóproblematikát látja. A szerző számos forrás mellett a párizsi székhelyű L'Alliance Israélite Universelle egy 1930-ban készült jelentésére hivatkozva azt írja, hogy az erdélyi városok karakterét az elmagyarosodott zsidók határozták meg. Az erdélyi zsidóságra a román nacionalisták így nemcsak származásuk miatt tekintettek gyűlölettel, hanem azért is, mert az ellenséges magyar, illetve német kultúra képviselői voltak. Livezeanu az erdélyi zsidó diákok magyar érzelmeit számos példával illusztrálja. Ezt a magyar szempontból ideális képet számos hazai kutató valamint visszaemlékezés is megerősíti. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a román népszámlálási statisztikák a zsidó öntudat erősödését mutatják. 1930-ban 148 ezer észak-erdélyi izraelitából 139 ezren zsidó nemzetiségűnek vallották magukat és 99 ezren anyanyelvüknek a jiddist nevezték meg. A szerző, illetve a L'Alliance Israélite Universelle állítását statisztikai szempontból utólagosan az 1941-es magyar népszámlálás adatai támasztották alá. Akkor a mintegy 150 ezernyi zsidó közösség túlnyomó része magyarnak vallotta magát és a jiddis anyanyelvűek száma is 99 ezerről 48 ezerre csökkent.

A kultúrharc legfontosabb frontszakasza a nemzeti elitképzés műhelye, az egyetemi oktatás volt. 1918 előtt csak Iasiban és Bukarestben működött egyetem. Mivel az 1918 utáni kultúrpolitika legfőbb célja a német, zsidó és magyar származású vezető réteg „román népi" erővel történő kicserélése volt, a kultúrharc az Erdélyben és Bukovinában működő egyetemeket is elérte.

Irina Livezeanu részletesen, sok oldalon keresztül foglalkozik a kolozsvári magyar egyetem történetével, melynek románosítása — mint írja — „a legfontosabb stratégiai kérdés volt".

A szerző elemzése azonban ezúttal sem egyoldalú, illetve részrehajló. Livezeanu azt is leírja, hogy az erdélyi román egyetem alapításának igénye már 1848-ban megfogalmazódott, de a román értelmiség nagy csalódására ez a terv sem akkor, sem később nem válhatott valóra. 1867 előtt a románok német-román, a kiegyezés után magyar-román nyelvű oktatás bevezetését javasolták, de végül is csak egy román nyelvű tanszéket kaptak. Ezek után az erdélyi román értelmiség számára a magyar nyelvű felsőoktatás 1918 utáni felszámolása történelmi igazságtételnek tűnt. A kolozsvári egyetem hivatalos átvételére 1920 februárjában, a román államnak teendő esküt megtagadó magyar professzorok eltávolítása után került sor. Az ügy politikai és presztízs jellegét jól mutatja, hogy a megnyitási ceremónián, valamint annak 10 éves évfordulóján a királyi család mellett külföldi meghívottak százai is résztvettek. Az intézmény tekintélyének növelése érdekében a magyar tanárokat neves külföldi professzorokkal igyekeztek helyettesíteni. Így került Kolozsvárra egy időre R. W. Seton Watson, illetve a Sorbonne professzora Emmanuele de Martonne.

A román és ukrán tanszékkel is rendelkező csernovitzi egyetem sorsa hasonlatos volt a kolozsvári egyetemével. Az átadásra 1919 januárjában került sor. A román vezetés az egykor népes osztrák professzori karból csak néhány tanárt vett át.

Besszarábiában nem volt egyetem, így nem volt mit elvenni. Egy Kisinyovban megnyitandó felsőfokú oktatási intézmény terve azonban végigkísérte a húszas és a harmincas éveket. A nagyszabású elképzelésekből azonban csak két főiskola valósult meg. A mezőgazdasági főiskolára a térség

agrár jellege miatt volt igény, míg a teológiai főiskolának a szomszédos Szovjetunió ideológiai befolyását kellett semlegesítenie.

A húszas évek folyamán a román „nemzetépítők" az iskolák románosítását következetesen végrehajtották de elérték-e legfőbb célkitűzéseiket? Sikerült-e megteremteni a zsidók, németek magyarok, vagyis az „idegenek" leváltására képes új népi-nemzeti elitet?

Rövid és közvetlen választ a gondosan elemző és mindent mérlegelő szerző nem ad, de a könyvben közzétett tények arra utalnak, hogy a Constantin Angelescu oktatási miniszter nevéhez fűződő kultúrharc csak részeredményeket hozott. Bár az iskolahálózatot sikerült egységesíteni, a románosítás csak papíron, a számok tükrében volt eredményes. Az agresszív beolvasztási kísérletek nem csökkentették, hanem növelték a románság és a nemzetiségek közti feszültséget. A német, magyar és zsidó szülők, ha tehették, nem az államosított román, hanem magán vagy felekezeti iskolába íratták gyerekeiket. Persze az újonnan alapított állami iskolákban sem ment minden a központi elképzelések szerint. Nem sikerült maradéktalanul kicserélni a német, jiddis, magyar és orosz ajkú oktatói gárdát megbízható, Óromániából származó tanárokkal. Tanügyi ellenőrök jelentéseiben visszatérő vád, hogy a nemzetiségi oktatók bár vizsgát tettek román nyelvből, egymás közt és a diákjaikkal is anyanyelvükön beszélnek.

Irina Livezeanu szerint a román állam sem gazdaságilag, sem politikailag, sem pedig kulturális téren nem volt felkészülve az „anyaországnál" lényegesen fejlettebb Bukovina és Erdély beolvasztására. A „nemzetépítőknek" a Romániánál elmaradottabb Besszarábia társadalmát sem sikerült átalakítani. E stratégiailag fontos térség városaiban még a harmincas években is az oroszok és a zsidók voltak túlsúlyban. A kultúrharc valódi erőviszonyait mindennél jobban mutatja, hogy 1928-ban a Besszarábiában megjelenő napilapoknak csupán 4%-a jelent meg a térség lakosságának 47%-át kitevő románság nyelvén, míg a lapok túlnyomó része jiddis és orosz volt. Kár, hogy a szerző nem közölt adatot az erdélyi és a bukovinai sajtó nemzetiségi összetételéről. Tovább árnyalta volna a képet a könyvkiadás bemutatása is.

A nemzeti elit minőségi és mennyiségi megerősítését szolgáló felsőoktatás is csak a statisztikák tükrében volt eredményes. Az 1913-ban nyilvántartott 8632 fővel szemben 1929-ben 37 314 egyetemista tanult Romániában. Ez a könyv azonban azt bizonyítja, hogy a látványos növekedés nem erősítette meg a román értelmiség pozícióit. A rosszul felszerelt, anyagi nehézségekkel küszködő egyetemek szinte futószalagon gyártották a diplomásokat, akiket sem az ipar, sem az államapparátus nem tudott foglalkoztatni. Nem javult alapvetően a románság iskolázottsági szintje sem. Bár a felsőoktatásban résztvevő diákok 80%-a a román volt, az elemi iskolát elvégző román népességnek csupán 0,8%-a jutott el az egyetemekig. Ez az arány a legiskolázottabb nemzetiség, a zsidóság esetében 3,6% volt. A németek, magyarok és bolgárok iskolázottsági szintje is felülmúlta a románokét.

Bár a kultúrharc nem érte el kitűzött céljait, hatására a román társadalom arculata mégis átalakult. A húszas években létrejött egy olyan öntudatos, nagyrészt paraszti sorból kiemelkedő fiatal értelmiségi réteg, mely elsősorban radikalizmusával különült el a nemzeti-konzervatív elittől. A „új generáció" néven ismertté vált réteg bemutatására külön fejezetet szentel a szerző. Irina Livezeanu a korábbi elemzéseket (lásd. S. Fischer-Galati, N. Nagy-Talavera, E. Weber, R. Ioanid műveit) kiegészítve, a fasiszta mozgalmak megszületését és megerősödését nemcsak a társadalmi és gazdasági feszültségekkel, hanem az egyetemi diákmozgalmakkal, illetve az „új generáció" színrelépésével magyarázza. A romániai fasizmus szerinte a húszas évek radikális diákmozgalmaiban gyökerezik. Szélsőjobboldali diák-csoportosulások Közép-Kelet-Európa más egyetemein is feltűntek, de valódi tömegmozgalommá csak Romániában szerveződtek. A legismertebb és legnagyobb hatású csoport a iasi egyetem joghallgatója, Corneliu Zelea Codreanu körül jött létre. Codreanu és társai nem léptek fel új programmal, legfőbb követelésüket — az idegen, elsősorban a „bolsevik-zsidó" hatalommal szembeni nemzeti önvédelmet — a társadalom széles rétege mindig is magáénak érezte.

A román fasiszta mozgalom gerincét alkotó Codreanu-féle „Mihály Arkangyal Légiója" (Vasgárda) sajátos szellemiségét és támogatottságát már több kutató elemezte. Leon Volovici izraeli történész 1994-ben „Nationalist Ideology and Antisemitism" címen megjelent könyvében a korábbi álláspontnak megfelelően tagadta a román tudóstársadalom fasiszta szélsőségek iránti rokonszenvét. Irina Livezeanu erről a kérdésről is árnyaltabb képet ad. Codreanu mozgalma egyetemeken szerveződött, és patrónusaik is ebből a közegből származtak. A kor legtekintélyesebb költője, Octavian Goga az elsők között állt ki Codreanu személye és politikája mellett. A szerző a pártoló professzorok, költők, írók, közéleti személyiségek hosszú listájával bizonyítja a radikális diákmozgalom széleskörű támogatottságát az értelmiségi körökben. Az első számú mentor kétségkívül a iasi egyetem dékánja, Alexandru Cuza professzor volt. Codreanu vele hozta létre 1923-ban a zsidók emancipációja ellen

harcoló Nemzeti Keresztény Védelmi Ligát. A légió azonban nem olvadt fel Cuza pártjában, hanem önállóságát megőrizve befolyását a parasztság nagy részére is kiterjesztette.

Az „új generáció" keresztény miszticizmussal áthatott idealista radikalizmusa azonban a harmincas években magát az államrendet is veszélyeztető terrorba torkollott. Bár a szerző érintőlegesen sem foglalkozik a háborús évekkel, mindarra, ami Romániában, különösen pedig Bukovinában és Besszarábiában 1941 és 1944 között történt, épp a könyvben bemutatott és elemzett jelenségek adnak magyarázatot.

A mű joggal számíthat mindazok érdeklődésére, akik a közép-európai társadalmakkal, különösen a fasizmus történetével foglalkoznak. A magyar olvasó bizonyára azért is lelkesedne Irina L. elemzéseiért, mert az Amerikában élő, de román anyanyelvű és a román tudományos élettel szoros kapcsolatban levő szerző korabeli forrásokon keresztül mutatja be a kisebbségek felszámolására irányuló kultúrpolitikát. A könyv a zsidósággal foglalkozó kutatók körében is elismerést vált ki, mert a román kultúrpolitika eredendően antiszemita jellegét ilyen alapossággal senki sem tárta még fel. Irina Livezeanu műve így a román Holocaust előtörténetét is magában foglalja. A könyv hamarosan Romániában is megjelenik. Ottani fogadtatására és a mű által kiváltott vitára érdemes lesz odafigyelnünk.

Stark Tamás

Sipos Péter

A SZOCIÁLDEMOKRATA SZAKSZERVEZETEK TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON

(Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 20.)
MTA Történettudományi Intézete, Budapest 1997. 297 o.

A magyarországi szakszervezeti mozgalom történetével idestova két évtizede foglalkozó szerzőnek ez a szép kiállítású kötete immár a negyedik, egyben összegző monográfiája a témakörben. Míg a korábbi kötetek részint a mozgalom előzményeit és kezdeti szakaszát ismertették, részint tematikus megközelítésben világították meg a két világháború utáni időszakot, illetve tömör formában német nyelven adták közre kutatási eredményeit, addig a nemrégiben megjelent újabb monográfia valójában a magyarországi szakszervezeti mozgalom 1919-től 1944-ig terjedő történetét elemzi és foglalja össze, de ismételten áttekinti a korábbi évek-évtizedek fontosabb mozzanatait is. (Az említett kiadványok: A szakszervezetek és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1890–1930 (1984); Legális és illegális munkásmozgalom 1919–1944 (1988); Die Sozialdemokratische Partei Ungarns und die Gewerkschaften 1890–1944 (1991).

A könyv a Tanácsköztársaság leverését követő hetek-hónapok küzdelmes időszakának bemutatásával indít: azt a nehéz küzdelmet ismerteti, amit az ellenforradalom felülkerekedése, a fehérterror elhatalmasodása jelentett az újjáalakuló szociáldemokrata párt és a szakszervezetek számára, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy nem lehet visszatérni az 1919 márciusa előtti helyzethez, de még a világháború előtti állapotok helyreállítása is kétségesnek látszott. Ilyen körülmények között a szakszervezetek jórészt itthon maradt (emigrációba nem kényszerült) vezetői a szervezetek megmentését, lehető újjászervezését tekintették elsőrendű feladatuknak, a mozgalom szervezeti és tevékenységi szabadságának helyreállítását, „a praktikus építő harc" előtérbe helyezését „a merev elvi küzdelemmel" szemben. Ez a politika akkor találkozott a kialakuló rendszer vezetőinek elgondolásaival, amikor — 1920 nyarától kezdve — a kormánypolitika maga is mind határozottabban a háború és a forradalmak utáni válság felszámolására törekedett, pragmatikusan a rendszer stabilizálását tekintette elsőrendű feladatának. Ennek a folyamatnak eredményeként kötik meg a Bethlen-Peyer paktumot, amely — ha nem is hosszabb távú érvénnyel, de — lényegében kijelölte a szociáldemokrata párt- és szakszervezeti mozgalom helyét a konszolidálódó Horthy-rendszerben. A szerző érzékelteti, hogy a nemzetközi szociáldemokrata szakszervezeti mozgalom Magyarország ellen szervezett szállítási bojkottjának is megvolt a maga szerepe a fehérterror háttérbe szorításában, a közállapotok viszonylagos stabilizálódásában. (Ennek kapcsán Sipos röviden bemutatja a Vörös Szakszervezeti Internacionálé létrejöttét, s a két nemzetközi szakszervezeti szövetség harcát, amelyben a hazai szakszervezetek a szociáldemokrata szövetség mellett kötelezték el magukat.)

A szerző röviden ismerteti a Bethlen-kormány szakszervezetekkel kapcsolatos lépéseit, köztük a közérdekű üzemek sztrájk esetén is biztos működtetésére hivatott Nemzeti Munkavédelem nevű szervezet létrehozását, a szociális törvényhozás (betegség- és balesetbiztosítás) igencsak mérsékelt kiterjesztését, „nemzeti munkásszervezetek" létrehozásának (sikertelen) kísérleteit, a nem szociáldemokrata, elsősorban kereszténységszocialista munkásszervezetek támogatását (az utóbbiak taglétszám adatairól táblázatokat is közöl, bizonyítva, hogy befolyásuk meglehetősen csekély maradt). A munkáltatói szervezetekről, elsősorban a GYOSZ-ról, megállapítja, hogy nem támogatták a különböző ellenszervezeteket (sokba került volna); a szociáldemokrata szervezetekkel szemben inkább a kemény kéz politikáját kívánták alkalmazni, abban a reményben, hogy merev elutasító magatartásukkal azokat sikertelenségre ítélik – s így sorsuk a lassú elsorvadás lesz.

A kötet talán legjobban sikerült részeként szólhatunk a szakszervezeti mozgalom struktúrájával és társadalmi környezetével foglalkozó fejezetéről. Értőn és közérthetően mutatja be a szakszervezeti mozgalom országos felépítését, szerkezetét: a szakmai egyesületek és az iparági szövetségek sajátos kombinációját. A szakszervezeti tagság összetételét ismertetve kimutatja, hogy ott a szakmunkásréteg dominált – s ez a „minőségi szervezettség" a nyitja a szakszervezetek nem lebecsülhető hatalmának. A Szakszervezeti Tanácsnak, mint „a mozgalom egységes és központi képviseletének" szerepét ismertetve Sipos Péter újszerű portrét rajzol a Szaktanács Végrehajtó Bizottságának vezető titkáráról, Peyer Károlyról — „a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek közötti összekötő kapocsról" —, akit tárgyaló partnerként elfogadnak mind a munkáltatói szervezetek, mind a kormányzati szervek.

A szerző elemzésével érthetővé teszi a szociáldemokrata párti, illetve szakszervezeti tagsági viszony összefonódását, gyakorlati egységét, a szabadszervezetek funkcióit, külön is hangsúlyozza a szakszervezeti bizalmi rendszernek a mozgalom működésében betöltött kulcsszerepét. Olvashatunk a szakosztályok és szervező bizottságaik helyéről és funkciójáról, a szakszervezeti gazdálkodás, a szolgáltatások, létesítmények szerepéről és módjáról, arról a szakszervezeti infrastruktúráról, ami nélkül nincs mozgalom. Végezetül képet kapunk a sokszor igaztalanul szidalmazott „szakszervezeti bürokráciáról", amely mindvégig igen alacsony létszámú volt, a funkcionáriusok fizetése pedig nagyjában megfelelt a szakmunkásbérek átlagának, de alatta maradt e bérek maximumának.

Az 1920-as évek gazdasági érdekvédelmét tárgyalja a következőkben, ismertetve a mozgalom fontosabb céljait, mint például a kollektív szerződések rendszerének lehető kiterjesztését, a létminimum-törvény megalkotását, az árak emelkedéséhez igazodó bérindex-rendszer, az állami munkanélküli segélyezés bevezetését stb. Itt olvashatunk a 20-as évekbeli munkás-életmód mutatóiról is: az árak-bérek viszonyáról, a szűkös életkörülményekről, a szerény egyszoba-konyhás, túlzsúfolt munkáslakásokról, az élelmiszerdrágaságról – összegezve: mindarról, ami a munkaerő egyszerű újratermelésére elegendő volt ugyan, de felhalmozni, gyarapodni ebből nem lehetett.

A következőkben a szerző a szakszervezetek és a munkáspártok kapcsolatát tárgyalja. Itt tér vissza — mint már említettem — az 1919-et megelőző évtizedek viszonyaira is, különös gondot fordítva a párt- és a szakszervezeti vezetők közötti felfogás különbözőségére a párt- és a szakmai szervezetek kapcsolatát, feladatait illetően. Érdekes megállapításokkal találkozhatunk az első világháború végén sokszázezres taglétszámra hirtelen felnövekedett szervezetek összefogási-irányítási gondjairól; az MSZDP népi tömegpárttá válásának ekkor mutatkozó tendenciáiról, továbbá arról, hogy a KMP megalakulásával a munkásmozgalom szerkezetében — már csak idő hiányában sem — következett be változás. Szól a továbbiakban a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek vezető testületeinek személyi összetételéről, bemutatva, hogy a párt legtöbb vezetője a szakszervezetekből került ki; kiváló szervezőkként és szónokokként ők voltak a párt gyakorlati vezetői; a vezetők kisebbik hányada a Népszava szerkesztősége környékéről jött – ők jobbára vezető politikusok és teoretikusok voltak. Ezt követően a pártválasztmány, a központi titkárság, a kongresszusok feladataival és hatáskörével ismerkedhetünk; a helyi és a szakmai szervezetek, a munkásotthonok, szakszervezeti székházak, helyiségek munkájáról, továbbá a párt- és a szakszervezeti lapok tevékenységének, hatásának bemutatásáról olvashatunk. Újszerű képet kapunk a szakszervezetek politikai szerepéről is. Láthatjuk, hogy a szakszervezeti „infrastruktúra" választási bázisként szolgál; a megválasztott szociáldemokrata parlamenti frakció fele-fele arányban párt-, illetve szakszervezeti vezetőkből állt. Az 1920-as években kezdetben túlértékelték a parlamenti harc jelentőségét. E harc középpontjában ezekben az években az általános, titkos választójogért folytatandó harc mellett a munkanélküliség ellen, illetve a munkanélküliek kötelező állami biztosításáért folytatott küzdelem állt. Hamarosan — néhány esztendő tapasztalatai alapján — kiderült, hogy a politikai harc bázisául szolgáló szakszervezetek túlságosan kötődnek a gazdaság konjunkturális elemeihez, ezért teljesítményük — ennek függvényében — meglehetősen ingadozó, valójában nem szolgálják megfelelően

a politikai küzdelmet. Éppen ezért az 1920-as évek végén „új stílust" alakítanak ki: a politikai harc súlypontját áthelyezik a gyors ütemben létrehozott választókerületi titkárságokra, s ezekbe a szervezetekbe vonják be a szakszervezetekbe tömörült munkásokat.

A fejezet végén rövid áttekintést kapunk a KMP és a szakszervezetek kapcsolatáról; az illegális kommunista párt már önmagában is ellentmondásos „nyílt sisakos" politikájáról, a „vörös szakszervezetek" alakításának sikertelen programjáról, majd szakszervezeti ellenzéki csoportok alakításáról, ezek összevont szervezetéről, az Egyesült Szakszervezeti Ellenzékről (ESZE) – s egyik céljáról: az illegalitás korlátainak áttörési kísérletéről, végül a Sallai és Fürst kivégzését elítélő szakszervezeti vezető, Kabók Lajos szolidáris szavairól – és ezzel megszakad a téma tárgyalása; az alcímben ígért korabeli MSZMP szakszervezetekkel kapcsolatos szerepéről, esetleges tevékenységéről pedig még csak utalást sem találunk. Kár.

A kötet második része az „Érdekvédelem és politika 1933–1944" címet viseli. Ezen belül először jól összeállított statisztikát kapunk az ipari munkásság összetételéről, a körében megindult erőteljes differenciálódásról, majd a munkásságon belüli nem szociáldemokrata szervezkedések áttekintése következik. Köztük a főhelyet a MOVE-ból 1935-ben kivált Nemzeti Munkaközpont foglalja el (táblázat is szemlélteti taglétszámának alakulását). A másik fontosabb szervezet az EMSZO (Egyházközségi Munkásszakosztályok), amelynek holdudvarába különböző katolikus legényegyletek, egyéb egyházi szervezetek is tartoztak; taglétszámuk azonban alig néhány ezer főt tett ki.

A kormányzati politikáról szólva a szerző elsősorban a Gömbös-kormány szakszervezet-ellenes politikáját, korporációs törekvéseit emeli ki; ismerteti az Imrédy-kormány „mézeskalács-taktikáját" (egyes, régóta követelt szociálpolitikai intézkedések bevezetését), s ezzel együtt a hatósági ellenőrzés és szigor megnövekedését, a második zsidótörvény keresztülerőszakolását és alkalmazását a mozgalomra is. Az utóbbiról a szerző kimutatja, hogy a mozgalom tisztségviselői közt a zsidónak minősítettek aránya lényegesen alacsonyabb volt annál, mint amit a szélsőjobb propagandájában állított – mindössze 12–14%-ot ért el.

Az 1930-as évek második felében a fasizmus elleni harc került előtérbe. Peyer Károly „cselekvő ellenállásra", a fasiszta tendenciák elleni kérlelhetetlen harcra hívott fel. Ebben kiemelkedő szerepet játszott Mónus Illés, a párt tényleges vezetője és teoretikusa, aki hajlott arra, hogy a hazai viszonyok közepette hallgatólagosan megtűrje a kommunistákat a szakszervezetekben, de a KMP „népfrontos" jelszavait, mint irreális követeléseket elutasította, helyette így fogalmazott: népfrontot – igen, de a szociáldemokrata párton belül. A KMP végül is feloszlatta az ESZE szervezeteit, s lemondott arról is, hogy ragaszkodjon a két munkáspárt közötti egységmegállapodásról s annak nyilvánosságra hozataláról.

1938–1939-től, a „német térnyerés" idejétől, a területi revízió sikerei által keltett nacionalista hullám feltételei között a szociáldemokrata párt- és szakszervezeti mozgalom hirtelen visszaesett. Ennek okai között nyilván szerepelt az ipari munkásság létszámának ugrásszerű megnövekedése is; az új, fiatal, tapasztalatlan munkásoknak a szakszervezetekbe való bekapcsolására a mozgalomnak nem futotta az erejéből, s demagóg propagandájuk hatására átmenetileg megerősödött a nyilasok befolyása.

A második világháború idején, főként az ország hadba lépése után, a szakszervezeti és párttevékenység lehetőségei ugyancsak megcsappantak. A szakszervezeti vezetők igyekeztek a munkásköveteléseket memorandumokba foglalni s ezekkel ostromolni a kormányszerveket, drágasági pótlék, járulékok fizetése végett stb. A beadványokat alkalmanként egy-egy sztrájk is alátámasztotta. 1943 őszére — az elért eredményekre támaszkodva — a Szaktanács már tagtoborzást is kezdeményezett. A sikerek mellett a szakszervezeteknek (és a szociáldemokrata pártnak is) súlyos káderveszteségei is voltak – közülük számosan kerültek büntetőszázadokba s a keleti fronton sokan elpusztultak közülük (ezzel a kérdéssel a kötet, sajnos, kevéssé foglalkozik).

Magyarország német megszállásával a párt működését betiltották; a szakszervezetek, ha roppant nehéz viszonyok között, de tovább működtek, s elérték, hogy a Sztójay-kormány nem tudta beolvasztani a szakszervezeteket a tervezett munkakamarákba. A kötetben olvashatjuk egy érdekes beadvány szövegét, amelyet 1944 nyarán küldtek a belügyminiszternek a Szaktanács vezetői: Kabók Lajos, Malasits Géza, Szeder Ferenc. Ebben leírják a munkások helyzetét, a szakszervezeti munka akadályait, s a belügyminiszter intézkedését kérik az előadott sérelmek és panaszok orvoslására. Az üzemekben ezzel párhuzamosan mind inkább terjedt a munkások békevágya, több helyen is a háborúból való kilépést követelték. A nyilas hatalomátvétellel megszűnt minden törvényesség, a szakszervezeteket is betiltották. A munkások tevékenysége egyre inkább a gyárak leszerelésének és elszállításának megakadályozására irányult; elszaporodtak a szabotázs-cselekmények is. A fejezet

Kabók Lajos elfogásának, meghurcolásának és meggyilkolásának leírásával zárul, mintegy jelképezve is a háború végső szakaszában a szociáldemokrácia és a szakszervezetek tragikus sorsát.

A kötet a szakszervezeti mozgalom kulturális tevékenységének leírásával-elemzésével zárul. Ismerteti az első világháború előtti szakszervezeti oktatás kereteit, a tanfolyamok témáit, a szakszervezeti lapoknak az ismeretterjesztésben betöltött fontos szerepét. Beszámol a szakszervezeti könyvtárak, továbbá a Szabó Ervin vezette Fővárosi Könyvtár kiemelkedő oktatási és kulturális szerepéről, a munkásdalárdák közösségformáló és ízlésnevelő funkciójáról, a Magyarországi Munkás Dalegyletek Szövetségének tevékenységéről stb. Ezt követően a két világháború közötti, illetve a második világháború alatti munkásoktatás további fejleményeit ismerhetjük meg, az Országos Oktatásügyi Bizottság munkáját, a könyvkiadás kiemelkedően fontos szerepét, majd az évente megrendezett pünkösdi dalostalálkozókat, a háború idején a Szalmás- és a Vándor-kórus kiemelkedő kulturális — és politikai — szerepvállalását stb. A fejezet sok adatával jelentősen gazdagítja a témáról eddigi ismereteinket.

A kötetet függelék egészíti ki, amely tagforgalmi táblázatokat tartalmaz 1923-ból, 1929-ből, 1936-ból és (archív anyag alapján) 1941 novemberéből. Emellett igen hasznos és bőséges jegyzéket tartalmaz a témára vonatkozó levéltári forrásokról és szakirodalomról; a kötetet végül a tudományos kiadványoknál nélkülözhetetlen névmutató zárja le.

Áttekintve Sipos Péter újabb munkáját, jólesőn állapíthatjuk meg, hogy a magyar munkásosztály- és mozgalom történeti irodalma alapvető, új művel gazdagodott.

Mucsi Ferenc

Felice Maria Corticchia

BENITO MUSSOLINI - ASSOLTO PER NON AVER COMMESSO IL FATTO?

Atlantide Edizioni, Milano 1996. 174 p.

Enrico Landolfi

CIAO, ROSSA SALÓ - IL CREPUSCOLO LIBERTARIO E SOCIALIZZATRICE DI MUSSOLINI ULTIMO

Ed. Oleandro, Roma, 1996. 293 p.

A II. világháború utáni Olasz Köztársaság az őt megelőző fasiszta rendszer romjain jött létre, az antifasiszta ellenállás és a szövetséges hatalmak győzelme eredményeként. Ezért mindmáig megőrizte erősen antifasiszta jellegét.

Az olasz fasizmus megítélését illetően az elmúlt évtizedekben egyre inkább előtérbe került egy „revizionista" áramlat. Ennek elméleti „zászlóvivője" a kiváló történész, az 1996-ban elhuny Renzo De Felice, aki 1956-ban a magyar forradalom hatására lépett ki az Olasz Kommunista Pártból, majd a római egyetem történész professzoraként, hatalmas felkészültséggel és dokumentációs apparátussal fogott hozzá az olasz fasizmus és vezére történetének tanulmányozásához. Több évtizedes kutatásainak fő eredménye az a hatkötetes, csaknem tízezer oldalnyi monumentális Mussolini életrajz, amely a korábbinál lényegesen pontosabban ábrázolja a két világháború közötti Itália történetét.

De Felice elismeri ugyan a fasiszta mozgalom „eredendő bűneit" és negatívumait, de ugyanakkor kimutatja, hogy jelentősen hozzájárult Itália modernizációjához, és sokkal kevésbé volt kegyetlen, totalitárius, mint német eszmetársa, a hitleri fasizmus.

De Felice valóságos iskolát teremtett, amely fasiszta mozgalom és rendszer elfogultságok nélküli, objektív vizsgálatát szorgalmazza. Egyre másra jelennek meg a témáról szóló kiadványok. De amint ez gyakran megtörténik, a szerzők olykor „átesnek a ló túlsó oldalára", témájuk eddigi sötét tónusainak átfestésében.

Az alábbiakban két olasz szerző 1996-ban megjelent köteteit ismertetjük, akik ellentétes politikai alapállásból indulva tesznek kísérletet a késői Mussolini értelmezésére.

Felice Maria Corticchia, a rendőrből „történelmi vizsgálóbíróvá" avanzsált, alig 30 éves szerző Renzo De Felice-nek dedikálja *„Benito Mussolini – felmentve, mert nem követte el a tettet?„ (Benito Mussolini – Assolto per non aver commesso il fatto?, Atlantide Edizioni, Milano, 1996. 174 p.) c. könyvét.*

Corticchia néhány eddig nem publikált dokumentum és fénykép alapján tesz kísérletet Mussolini perének újrafelvételére. Sajnos könyve nem haladja meg egy szenvedélyes, de érvekkel megfelelően alá nem támasztott pamflet szintjét. Eszerint a Ducét két évtizedes, Itália megújítását szolgáló és a Birodalmat kétezer év után újrateremtő áldozatos tevékenysége után hitszegően elárulták és megbuktatták. Corticchia megnevezi az „árulókat" is: a szabadkőművesek, Pietro Badoglio tábornok és II. Viktor Emánuel király személyében. Mussolininak a fogságból történt kiszabadítása után — Corticchia szerint — újrakezdődött a Róma-Berlin tengely „dicső története".

Könyvének második részében a szerző részletesen beszámol az olasz partizánok által elkövetett bűntényekről. A fasiszták hasonló — és lényegesen nagyobb számú — bűntetteit azért nem tárgyalja, mert erről az elmúlt ötven év, szerinte nagyon elfogult történetírása részletesen beszámolt. A könyv 15 ezerre teszi a polgárháborúban meggyilkolt fasiszták és szimpatizánsok számát.

Corticchia könyvének kétségtelenül legérdekesebb részei a Mussolini végnapjairól szóló fejezetek. Részletesen ismerteti a kivégzés előtti dongói kihallgatásának jegyzőkönyvét, amikor Mussolini azzal próbálta magyarázni, hogy Hitler csatlósává vált, hogy ha ezt nem tette volna, Itáliára még szomorúbb sors várt volna. A könyv szerint Mussolinit nem a partizánok végezték ki, hanem a brit titkosszolgálat emberei, mert Churchill nem akarta, hogy a világ megtudja az igazságot Mussoliniról és személyes kapcsolatairól. Mussolinit pedig Párizs és London ellenséges politikája késztette arra, hogy Hitlerben találjon szövetségesre.

Mindezek alapján Corticchia végkövetkeztetése: „Ma már a történelem felmenti Benito Mussolinit, mert nem követte el a tettet".

***

Amíg F. M. Corticchia elkötelezett nacionalista és jobboldali szemszögből értelmezi Mussolinit; Enrico Landolfi ugyanezt elkötelezett baloldali publicistaként teszi. *„Szervusz, vörös Saló"* c. könyvének mondanivalóját jobban kifejezi alcíme: *„A késői Mussolini szabadelvű és szocializáló naplementéje" (Ciao, rossa Saló – Il crepuscolo libertario e socializzatrice di Mussolini ultimo, Ed. Oleandro, Roma, 1996. 293 o.)*

Landolfi könyvének fő mondanivalója az, hogy a Salói Olasz Szociális Köztársaság nemcsak az volt, aminek az antifasiszta irodalom eddig ábrázolta: a megdöntött Mussolini által Észak-Olaszországban létrehozott nácista bábállam, hanem Mussolini késői kísérlete ifjúkori szocialista álmainak megvalósítására és az Itália nemzeti létét is fenyegető német prepotencia ellensúlyozására. Téziseinek illusztrálására a szerző ismerteti Mussolini késői interjúit és „megnyilatkozásait", továbbá a Salói Köztársaság által valóban elrendelt szocialisztikus intézkedések egész sorát. Landolfi kimutatja, hogy Mussolini „szociális köztársaságának" szervezésekor figyelembe vette a szovjet forradalom korai tapasztalatait is, kifejezve ezt azzal is, hogy A. Bombaccit, a Komintern egykori olasz képviselőjét választotta egyik fő tanácsadójának.

A Salói Köztársaság létrehozásával Mussolininak sikerült megakadályoznia azt, hogy az osztrák-magyar monarchiához tartozott olasz területeket „de jure" is beolvasszák a hitleri birodalomba.

Landolfi a mának is szóló végkövetkeztetése: az antifasiszta ellenállás győzelme nemcsak Mussolini „fekete ingeseit" temette el, de azt a „vörös kendőt" is, amelyet késői szocialisztikus kísérletei jelentettek.

A „késői Mussolini" számos, a két könyvben részletesen ismertetett nyilatkozatában azzal magyarázta a Salói Köztársaság létrehozását, hogy így próbálta „menteni a menthetőt", azaz megkímélni Itáliát Hitler pusztító haragjától. Történelmi tény azonban, hogy sem Itáliát nem sikerült megmentenie a háborús vereségtől és a polgárháború szörnyűségeitől, sem magát felmentenie a háborús bűnösség felelőssége alól.

Corticchia megpróbálja felmenteni Mussolinit e vádak alól, Landolfi mindössze a késői Mussolininak és a Salói Köztársaságnak a korábbinál elfogulatlanabb értékelését és az ebből adódó következtetések levonását szorgalmazza.

Mindenesetre mindkét könyv számos érdekes információval gazdagítja a korszakra és a témára vonatkozó ismereteinket, továbbá jelzik, hogy századunk — és talán az egész világtörténelem — egyik legérdekesebb, legellentmondásosabb figurája életének és tevékenységének értékelése mindmáig nem tekinthető lezártnak.

Réti György

JEVREJSZKIJ ANTIFASISZTSZKIJ KOMITYET V SZSZSR. 1941–1948

Felelős szerk.: Simon Redlih, tudományos szerk.: Gennagyij Kosztircsenko

Dokumentyirovannaja isztorija. „Mezsdunarodnije otnosenija", Moszkva, 1996.

ZSIDÓ ANTIFASISZTA BIZOTTSÁG A SZOVJETUNIÓBAN. 1941–1948

Oroszországi archívumok, mindenekelőtt az Oroszországi Föderáció Állami Archívuma (GARF) forrásaiból most először publikáltak olyan dokumentumokat Moszkvában, amelyek fényében új megvilágításba kerül a szovjet zsidóság háború alatti és azt követő története. Mindenekelőtt természetesen a *Zsidó Antifasiszta Bizottság* (*ZSAB*) történetéről van szó, amely a szovjet zsidóság egyetlen valóban központi szervének tekinthető. G. *Kosztircsenko*, aki már könyvet írt (1994-ben) *Vörös fáraó* címmel a sztálini politika zsidókat érintő összefüggéseiről, a dokumentum-kötet angol nyelvű kiadásához képest gazdagabbá tette a szóban forgó orosz kiadást, így a kötet jóval túlmutat a ZSAB történetén. A dokumentumok abszolút többségüket tekintve e kötetben olvashatók először.

A kötet a következő alapvető kérdésköröket foglalja magában a teljesség igénye nélkül. *A ZSAB létrejöttének körülményei és a szovjet zsidóság antifasiszta önszerveződése a háború idején. Levelek zsidó közösségektől és egyénektől a ZSAB vezetőihez (Mihoelsz, Zaszlavszkij, Epstein), a ZSAB levelei, folyamodványai párt- és állami szervekhez, szovjet vezetőkhöz. Dokumentumok a szovjet zsidók letelepedéséről a háború után, a krími és a birobidzsáni „eset". A szovjet zsidók kulturális tevékenysége és a ZSAB viszonya hatalomhoz. Dokumentumok a ZSAB és a nemzetközi zsidóság viszonyáról. A ZSAB elleni kritikai hadjárat (1946–48). Dokumentumok Sz. M. Mihoelsz meggyilkolásával és a ZSAB betiltásával kapcsolatban.*

Nyilvánvaló, hogy e dokumentumok tükrében a történész-szakma néhány vonatkozásban felül kell majd vizsgálja álláspontját a zsidókérdés szovjet-oroszországi történetét illetően, néhány előítélet felszámolását is elősegítheti a kötet.

Nézzük sorjában, milyen közvetlen tapasztalatok, következtetések adódnak a kötet tanulmányozása során.

A zsidókérdés és az antiszemitizmus problémája nem elemezhető eredményesen a szovjet történelemben analógiás alapon. A dokumentumok szinte mind arra utalnak, hogy a *zsidókérdés* egészen sajátságos, *speciálisan szovjet problémákat* foglalt magában, mint például az antiszemitizmus öröksége a cári Oroszországból, az állami és pártapparátusok sajátságos problémája stb.). A Szovjetunióban a 20-as évek második felében – 30-as években felszámolt zsidó kulturális életet a Nagy Honvédő Háború idején újraindították alulról és felülről – a hatalom oldaláról megfogalmazódó érdekeknek megfelelően. Más kérdések vizsgálata kapcsán gyakran jegyzi meg az irodalom, hogy a háborús körülmények hogyan lazították meg a sztálini személyi diktatúra gyeplőit. Az első kísérletek egy antihitlerista zsidó kezdeményezésű szervezet létrehozására — szovjet támogatással — még G. *Erlih* és V. *Alter* (lengyel zsidók) *Berijához* és *Sztálinhoz* írt leveiben tárulnak fel 1941 októberében-decemberében (ld. A kötet első dokumentumait). Ám a lengyel emigráns kormánnyal és a nemzetközi zsidó szervezetekkel való közvetlen kapcsolattartás nem nyerte el a szovjet vezetés tetszését, ami végül is a kezdeményezők fizikai megsemmisítéséhez vezetett 1943-ban (illetve egy NKVD dokumentum szerint Erlich még 1942 májusában a börtönben felakasztotta magát).

A szovjet vezetőség, Sztálinnal az élen egy olyan Zsidó Antifasiszta Bizottság életre hívása mellett döntött, amely közvetlenül a Szovjetunió társadalmi szervezeteként és a szovjet politikai vezetők ellenőrzése alatt tevékenykedik. 1941 augusztusában vezető szovjet zsidó értelmiségiek egy csoportja egy olyan javaslattal fordult Sz. A. Lozovszkijhoz, a Szovjet Információs Iroda helyettes vezetőjéhez, hogy össze akarják hívni a *zsidók I. össz-szovjet gyűlését*. A közölt dokumentumok tükrében egyértelmű, hogy a gyűlés alapvető feladata a szovjet-német paktum miatt félbemaradt antifasiszta propaganda elmélyítése volt, a hitlerizmus zsidókat elpusztító világméretű elképzeléseinek és gyakorlati akcióinak leleplezése, az önvédelem megszervezésének felvetése volt. Minden beszéd a zsidó önvédelem és a Szovjetunió felszabadítása közötti eltéphetetlen összefüggést hangsúlyozta a náci rémtettek közvetlen hatása alatt. Ehrenburg a maga írói nyelvén ezt így fogalmazta meg: „Az én anyanyelvem orosz. Én orosz író vagyok. És mint minden orosz író, én is a hazámat védem. De a nácik másra is emlékeztettek engem: az anyámat Hannának hívták. Zsidó vagyok. Ezt büszkeséggel mondom. Mi elátkozzuk azokat, akik mossák kezeiket. Nem bocsátjuk meg a közömbösséget. Mindenkit segítsetek, aki a vérszomjas ellenség ellen harcol" (46–47. o.) A KB titkár, A. Sz. Scserbakov tartotta kézben a Zsidó Antifasiszta Bizottság létrejöttének szervezeti

kérdéseit. A *Szovinformbüro* hivatalosan — más antifasiszta bizottságok között — a Zsidó Antifasiszta Bizottság létrejöttéről 1942 áprilisában tett először említést.

Tehát mind a zsidó antifasiszta önvédelem, mind a szovjet állam érdekei azt kívánták, hogy hozzák létre a Zsidó Antifasiszta Bizottságot és az ellenőrzése alatt álló Egység (Einikajt) című zsidó újságot (amely hosszú előkészületek után 1942 nyarán jelent meg). A zsidó közösség II. antifasiszta gyűlése 1942 májusában egy olyan kiáltványt intézett a világ zsidóságához, amely harcba szólította mind a Szovjetunió, mind a világ zsidóságát a nácizmus ellen. Egyidejűleg a világ tudomására hozta azokat a szörnyűségeket, amelyeket a zsidók ellen a németek elkövettek. Egy rövid részlet a kiáltványból kifejez valamit abból, ahogyan a ZSAB vezetői és a szovjet zsidók akkoriban éreztek: (61. o.) „Mérhetetlenül nagy a zsidó nép bánata. A hitleristák által elragadott városokban kínhalálnak vetik alá a zsidókat, asszonyokat, gyerekeket, öregeket. Mielőtt megölik, megkínozzák őket, megerőszakolják a nőket, az anyák szeme előtt gyilkolják le gyerekeiket. Elevenen ássák el őket és sírjukat meggyalázzák... A zsidók — együtt a többi szovjet nép fiaival — egyként keltek fel, hogy megvédjék nagy hazánkat. Szülő hazánkért, Ukrajnáért együtt harcoltak a zsidók az ukránokkal, szülőhazánkért, Belorussziáért együtt harcoltak a beloruszokkal, szülőhazánkért, Oroszországért együtt harcoltak az oroszokkal. Együtt az egész szovjet néppel nagy szovjet hazánkért. Mi, a Szovjetunió zsidói büszkeséggel mondjuk a világ zsidóinak: itt, szabad földön, szabad emberként megmutattuk felsőbbségünket a lélektelen fasiszta gyilkosokkal szemben." A drámai felhívást a szovjet zsidóság jeles képviselői írták alá, mint a Szovjetunió híres színésze, a ZSAB vezetője, Szolomon Mihoelsz vagy Sahno Epstein, a bizottság titkára, író, Sz. Marsak, a költő, I. Fefer és P. Markis szintén költők, Ilja Ehrenburg, a Sztálin bizalmát élvező világhírű író és a sokan mások. A gyűlés és a ZSAB plénumai jegyzőkönyveinek érdekes részleteit is olvashatjuk a kötetben. A diaszpora zsidóságához fordultak támogatásért, még a zsidó kapitalistákat is felszólították a Szovjetunió védelmére, bár nemcsak pénzbeli, hanem egészségügyi és katonai támogatást is vártak tőlük. A harmadik zsidó találkozó 1944. április 2-án már a zsidó nép áldozatainak számbavételével is foglalkozott.

A kötetben érdekes és kevéssé ismert momentumok tárulnak fel a *szovjetunióbeli antiszemitizmus* történetéből is. A ZSAB szembeszállt az antiszemita előítéletekkel, mint például azzal, hogy a zsidók nem mennek a frontra, elkerülik a nagy áldozatokkal járó frontharcokat, hátországi spekulációval foglalkoznak stb. A ZSAB panaszok tömegét kapta a szovjet zsidóktól, akik főképpen a hátországban érzékelték az antiszemitizmus létezését. A hátországi és a hadseregen belüli antiszemita eseményekről, kilengésekről a ZSAB tájékoztatta a legfelső pártszerveket. Így például a ZSAB vezetői 1944. február 15-i keltezésű levelükben közvetlenül a Népbiztosok Tanácsa elnökéhez, J. V. Sztálinhoz fordultak, hogy összefoglalják a szovjet zsidók háborús teljesítményét és azt szembeállítsák a Szovjetunió egyes területein tapasztalható antiszemita jelenségekkel. Az olvasó megható leveleket talál a kötetben, amelyekben zsidók Mihoelszhez fordulnak, hogy intézze el nekik a frontra való kiküldetést, meg akarják bosszulni a németeknek családjuk, rokonaik, barátaik, sorstársaik kiirtását. A kötet a kitűnően használható jegyzetapparátusában összefoglalja a zsidók emberveszteségeit a Szovjetunióban, melyek alapján egyúttal jelzik, hogy az európai zsidóság tömeges túlélése egyedül a Szovjetunióban volt lehetséges. Erről napjainkban gyakran éppen zsidó szerzők is elfeledkeznek ama hevület következtében, amely a rendszerváltozás periódusában támadt fel. Álljanak itt a fontos (és pontosított) adatok, melyekre a ZSAB vezetői is támaszkodtak Sztálinhoz írt levelükben. (162. o.) A Szovjetuniót ért német támadás előestéjén az 1939–40-ben a Szovjetunióhoz csatolt területeken (Kelet-Lengyelország, Besszarábia, Észak-Bukovina, Litvánia, Lettország, Észtország) a zsidók létszáma elérte az 1 915 000-t. Az 1939 előtti határok között a Szovjetunióban több mint 3 millió zsidó élt. 1941 júniusában a Szovjetuniónak tehát hozzávetőleg 5 millió zsidó állampolgára volt, akik közül négy milliónyian a németek által elfoglalt területeken éltek. A megszállt területeken 2 711 000 zsidót pusztítottak el, akik közül körülbelül 1 millió ember eredetileg is, vagyis 1939 előtt is szovjet állampolgár volt, 1 651 000 pedig az 1939–40-ben hozzácsatolt területeken. 1946-ban a zsidók száma a Szovjetunióban 2 310 000 volt, akik közül 2 045 000 volt eredetileg is szovjet állampolgár 265 000 pedig az új területeken élt. (A romániai és lengyelországi zsidók, akik a Szovjetunió területén túlélték a náci rémuralmat lényegében mind visszatértek hazájukba, Lengyelországba, illetve Romániába, körülbelül 250 000 lengyelországi zsidó hagyta el a Szovjetuniót, akik a külföldi zsidók döntő többségét alkották.)

A Szovjetunióban az antiszemitizmus fellobbanása összefüggött azzal is, hogy a hazatérő zsidók ismételt letelepedése számos vitára adott lehetőséget. A kötet számos dokumentumot közöl e tekintetben is. Például Mihoelsz és Epstejn 1944. május 26-i keltezéssel rövid levelet írtak Beri-

jának: (119. o.) „Kedves Lavrentyij Pavlovics! Elküldjük Önnek néhány levél másolatát, amelyeket a Zsidó Antifasiszta Bizottság kapott azt tanúsítván, hogy a zsidók iránt egy sor abnormális jelenség nyilvánult meg egyes helységekben." Máskor Molotovnak írtak külföldi Vörös Kereszt segélyszállítmányok elosztásával kapcsolatos visszaélésekről. 1944. október 28-i levelükben így írtak: (121. o.) „Kedves Vjacseszlav Mihajlovics! Önhöz írt korábbi leveleinkben egy sor megengedhetetlen jelenségre.A zsidó lakosságot, szerfölött ritka kivételtől eltekintve, a hatalom helyi szervei ignorálják az ilyen típusú segélyek elosztásánál. Még Belorusszia, Ukrajna és más köztársaságok zsidó-partizánjai sem kapnak semmit. Ahogyan már rámutattunk, az USA-ban és más országokban ezek az abnormális jelenségek ismertté váltak és széles körökben felhasználja az ellenséges sajtó a maga szovjetellenes propagandájában." Érdekesek a hatalom különböző szerveinek az ilyen panaszokra való reakciói.

A ZSAB tehát egyfajta *zsidó érdekvédelmi szervezetté* vált, amelyben a szovjet zsidók saját képviseletüket látták az unión belül és a világban. Szinte kezdettől létezett bizonyos feszültség a hatalom centralizációs érdekei és a zsidó önszerveződés érdekei között. A háború idején az érdekellentétek egészen marginálisnak tekinthetők ahhoz képest, ami a háború után történt a szovjet-izraeli és a szovjet–amerikai kapcsolatok drámai alakulása következtében. A hidegháború kezdeti szakasza különösen megterhelte zsidók és a szovjet politikai vezetés viszonyát.

Ugyanakkor a hatalom részéről mindig megnyilvánult a zsidók iránti figyelem és szolidaritás bizonygatása is. Sokszor képmutatásról, sokszor valódi támogatásról is szó volt. Ugyanaz a Berija, aki Sztálin antiszemita politikáját a ZSAB felszámolásának periódusában támogatta, 1944-ben a zsidók legfőbb támogatói között tarthatták nyilván. Berija volt az, aki a fentebb megidézett Mihoelsz levélre válaszul a következő utasítást küldte Ukrajnába 1944-ben a szovjet területek döntő részének felszabadulása után: (119. o.) „Adjon utasítást a KB és az ukrajnai Népbiztosok Tanácsa Hruscsov elvtársnak, hogy hozzon intézkedéseket a zsidók megsegítésére. Javítsák a felszabadult területeken élő zsidók munka- és életfeltételeit, akik a német megszállók részéről különleges elnyomást szenvedtek el (koncentrációs tábor, gettó stb.), ennek részeként derítsék fel az árvagyerekeket és helyezzék el őket gyermekotthonokban."

Az a tézis, amely egyébként a kötet szerkesztőitől, összeállítóitól sem idegen, miszerint „a *Szovjetunióban állami antiszemitizmus*" létezett, finomításra, legalább is specifikálásra szorul még a kötetben található dokumentumok tükrében is. Az állami- és pártszervek részéről megnyilvánuló antiszemitizmussal egyidejűleg — mint fentebb utaltunk rá — a zsidók támogatására is sor kerülhetett. Tehát nem valamiféle historizált ideológiai antiszemitizmusról volt szó. A későbbi antiszemita hullám, amely az ún. antikozmopolita kampány, illetve a ZSAB felszámolásának idején bontakozott ki, tulajdonképpen a „zsidók hálátlanságának" vádjával igazolta magát. Ez a vád Sztálintól ered, aki a ZSAB-tól a szovjet külpolitikai érdekek és „konkrétabban" saját személyes érdekeinek teljesebb védelmét várta. A szovjet vezető nem tudta megbocsátani a szovjet zsidóknak, hogy az új izraeli vezetés már 1948-ban „elfelejtette", hogy a Szovjetunió ismerte el először Izrael Állam létét ugyanebben az esztendőben. Izrael ugyanis az amerikai pénzügyi támogatás fejében az Egyesült Államok legfőbb szövetségese lett a Közel-Keleten. Minden misztikus és pszichologizáló elemzéssel szemben ennek a ténynek kell elsőbbséget tulajdonítani Sztálin antiszemita fordulatában. Sztálin az Izraeli vezetés „hálátlanságát" (tudjuk a politikában a „hála" tartalmatlanságát) azonosította a zsidóság hálátlanságával, amit viszont a kötetben is közölt dokumentumok éppenséggel nagyon is cáfolnak. (Napjainkban jellemző sok zsidó esetében egyfajta *történelmi amnézia*, de ez sem zsidó tulajdonság, hanem össz-kelet-európai értelmiségi érdekracionalizálás, ami természetesen leginkább az új hatalmi elitek érdekeinek önigazolásaként szolgál.)

Ám az 1948–49-es antiszemita intézkedések (folyóiratok, kulturális intézmények stb. vezetőségéből a zsidó nemzetiségűek arányának jelentős csökkentése stb.), még a cáfolhatatlanul antiszemita konzekvenciákat magukban rejtő dokumentumok is mindig elrejtették vagy igyekeztek elrejteni antiszemita jellegüket. Sztálin maga sohasem írt alá ideológiailag megokolt antiszemita dokumentumot. Sőt, az antiszemita dokumentumok is legtöbbször demokratikus mázban jelentek meg. A kötet dokumentumai is igazolják, hogy sokszor még a titkos, kifejezetten személyes ügyekkel foglalkozó dokumentumok is elleplezik a sztálini politika háború utáni antiszemita jellegét.

Amikor 1948 januárjában Mihoelszt meggyilkolták (autóbalesetnek álcázták a nyilvánvalóan politikai gyilkosságot), a színészt a legkülönbözőbb sajtókiadványok a szovjet politikai, irodalmi-művészeti élet legnagyobbjai között emlegették. Berija egy 1953. április 2-i jelentésében, tehát már Sztálin halála után, számolt be a KB Elnökségének Mihoelsz meggyilkolásáról, melyben minden felelősséget Sztálinra és Abakumovra hárított. A gyilkosság kitervelése és részletes leírása azt

bizonyítja, hogy a Sztálin-díj bizottság ülésére Minszkbe utazó Mihoelszt Sztálin közvetlen utasítására likvidálták, s a gyilkosokat — Sztálin kezdeményezésére — kitüntették. Ennek azonban nem mond ellent, (sőt!) hogy Sztálin olykor kifejezetten filoszemita kijelentéseket is tett. (Ismerjük ennek gyökereit a 30-as évekből.) Erről – a dokumentum-kötetben is gyakran szereplő — Ilja Ehrenburg is beszámolt híres életrajzi regényében *Az emberek, évek, életem*-ben, amit — éppen az itt emlegetett dokumentumok értelmezésével kapcsolatban — érdemes felidézni: „Utólag könnyen okos mindenki. 1949 tavaszán egy szót sem értettem az egészből. Most, hogy már tudunk egyet-mást, azt hiszem Sztálin sok mindent el tudott leplezni. Fagyejevtől tudom, hogy „a hazafiatlan kritikusok egy csoportja" elleni kampányt Sztálin utasítására indították meg. Egy hónap múlva vagy másfél hónappal később Sztálin összehívta a főszerkesztőket, és így beszélt: „Elvtársak, az álnevek kiteregetése megengedhetetlen eljárás — az ilyesmi antiszemitizmustól bűzlik —" A szóbeszéd az önkényt a végrehajtók számlájára írta, Sztálin olyan fényben tűnt fel, mintha ő állította volna le a dolgokat." (III. köt. 328. o.) Egyébként a Sztálin- és Lenin-díjas Mihoelszt gyászoló TASZSZ-jelentés még arról is megemlékezett, hogy a szovjet színházi élet nagy alakjától számos szervezet közül a ZSAB is elbúcsúzott, noha a Zsidó Antifasiszta Bizottság akkor már a végnapjait élte.

Valószínűsíthető, hogy Sztálin már 1946-ban, sőt, talán még korábban szeretett volna megszabadulni a ZSAB-tól, amely „túl sok" autonómiát élvezett és egyfajta modellként szolgálhatott más etnikai kisebbségek számára is. Ám ez nem volt egyszerű dolog, nemcsak azért, mert a zsidók szenvedései az egész világon együttérzést váltottak ki, hanem azért is, mert a szovjet zsidók érdemei a Nagy Honvédő Háború idején rendkívül jelentősek voltak, még ha a speciális *apparátusi antiszemitizmus* ezt szívesen elhallgatta, hiszen számos helyen a zsidó származású vagy zsidó nemzetiségű kommunista funkcionáriusok egyfajta konkurensként tűntek fel a nem-zsidó hivatalnokok szemében a hivatali-hatalmi pozíciókért folyó küzdelmek során. Nem szabad elfelejteni, hogy 1946 elején a párttagság 3,65%-a zsidó nemzetiségű volt, míg a lakosság körében a zsidók mintegy másfél százalékot tettek ki, az apparátusban is fennmaradt egyfajta „felülreprenzentáció", ami a zsidók értelmiségi súlyából fakadt. (Az antiszemitizmus mint társadalmi betegség szíveser gyógyíttatta magát később másutt is a „felülreprezentáció" ideológiájával.) A zsidók háború alatti érdemei Sztálin és a Politikai Bizottság más tagjai számára is ismertek voltak, már csak azért is, mert évekig húzódott az ún. *fekete könyv* kiadásának kérdése, amely kötet éppen a zsidók háború alatti szerepét volt hivatva dokumentálni. Hiába volt a könyv angol nyelvű megjelentetése, végül az orosz nyelvű kiadás Ehrenburg minden erőfeszítése ellenére is elmaradt, amiről bőven olvashat dokumentumokat az érdeklődő olvasó.

Különösképpen ellenszenvvel figyelték a szovjet vezetők a ZSAB nemzetközi tevékenységét, melynek középpontjában nemcsak a szovjet zsidó kultúra fejlesztése állt, hanem a humanista küldetésű nemzetközi zsidó kulturális élet támogatása is. M. Szuszlov például Mihoelsz és Fefer Zsdanovhoz írt kérését, miszerint a ZSAB képviseltetné magát egy lengyelországi zsidó kulturális konferencián, durván elutasította. 1946. dec. 6-i hivatalos feljegyzésében Szuszlov így reagált Zsdanovnak: (221. o.) „A Zsidó Antifasiszta Bizottság az ÖKB(B)P KB-ba javaslatot terjesztett elő arról, hogy képviselőiket küldjék el a zsidó kultúra kérdéseivel foglalkozó első konferenciára, amely december 8-án Varsóban ülésezik a lengyel zsidók KB-ának kezdeményezésére. A lengyel zsidó szervezetek mellett részt vesznek a konferencián más országok burzsoá zsidó szervezeteinek képviselői. A Központi Bizottság külpolitikai osztálya hibásnak tartja a ZSAB javaslatát a szovjet képviselők részvételéről a zsidó kultúra kérdéseivel foglalkozó konferencián, mert az kizárólagosan cionista jellegű rendezvény, ezért a javaslatot elveti". Szuszlov nevéhez számos ilyen elutasítás fűződik.

Ugyanakkor a ZSAB vezetői elkövették azt a hibát, hogy feleleventették — a Katasztrófát túlélő zsidó honfitársak egy csoportjának nyomására — a 20-as évek elején felmerült ötletet: legyen zsidó nemzeti otthon, „a Zsidó Szovjet Szocialista Köztársaság" a Krímben, ami megfelelt volna „a lenini-sztálini nemzetiségi politika szellemének" és „egyszersmindenkorra megoldaná a zsidó nép államjogi helyzetének problémáját". A terjedelmes krími dokumentumot Mihoelsz, Fefer és Epstejn írták alá (136–139. o.) Erről a javaslatról azonban az ott élő más nemzetiségűek hallani sem akartak. (A Krímben kiváló a termőföld minősége, eszményi a félsziget klímája stb.) A kötet dokumentumai jól ábrázolják azt a naivitást, ahogyan sok zsidó a krími „zsidó honfoglalást" egyszerű gazdasági aktusnak képzelte, nevezetesen, hogy a zsidók majd bebizonyítják: kánaánt csinálnak a Krímből. A valóságban ez természetesen nem gazdasági, hanem nagyon is szociális és politikai kérdés volt, amelyre „rátelepedhettek" a helyi hatalmi csoportosulások az antiszemitizmus felkorbácsolásával. Ez azonban mindig két élű fegyver volt, amennyiben az apparátusok az antiszemitizmus „elengedésével" önmagukkal szemben is felszabadítottak tiltakozási energiákat.

A ZSAB felszámolásához a végső érveket Abakumov, az Állambiztonsági Minisztérium vezetője gyűjtötte össze és juttatta el Sztálinnak, Molotovnak, Zsdanovnak és Kuznyecovnak 1948. március 26-án. A kötetben hiánytalanul szereplő terjedelmes dokumentum mind a ZSAB tagjait, mind tevékenységét „Amerika-barát", „cionista" és „szovjetellenes" jelzőkkel jellemezte. Abakumov azzal ijesztgette az egyébként is betegesen gyanakvó Sztálint, hogy egy szovjetellenes cionista összeesküvés szerveződik. Az a tény, hogy a ZSAB mind a Szovjetunióban, mind határain kívül tekintélyre tett szert a zsidó szervezetek körében, Sztálint eleve gyanakvóvá tette a ZSAB „ellenséges szándékait" illetően. Abakumov a maga jelentését így fejezte be: (371. o.) „Az utóbbi időben letartóztatott zsidó nacionalisták között a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériuma egy sor amerikai és angol ügynököt leplezett le, akik ellenségesen hangoltak a szovjet rendszerrel szemben és aknamunkát végeztek." 1948 novemberében betiltották az Ejnyikajt c. egyetlen központi zsidó újságot. E hónap 20-án pedig egy, a „KB titkár" által szignált dokumentum rendelkezett a ZSAB betiltásáról: 371–372. o.: „Meg kell erősíteni a Szovjetunió Minisztertanácsa Irodájának következő határozatát: »A Szovjetunió Minisztertanácsának irodája megbízza a Szu. Államvédelmi Minisztériumát, hogy haladéktalanul oszlassa fel a Zsidó Antifasiszta Bizottságot, mivel tények bizonyítják, hogy ez a Bizottság a szovjetellenes propaganda központja és rendszeresen szolgáltat szovjetellenes információkat a külföldi felderítések számára. Ezzel összefüggésben a Bizottság sajtószerveit be kell zárni, a bizottság iratait el kell kobozni. Egyelőre senkit nem kell letartóztatni.«" Majd 1949 januárjában megkezdődött az antikozmopolita kampány, amelynek pusztán előtörténete volt a ZSAB betiltása.

Sztálin, aki az eseményeket napról napra követte, maga írta alá azt a dokumentumot, amely 1949 február 8-i hatállyal feloszlatta a zsidó írók egyesülését Moszkvában, Kijevben és Minszkben, valamint elrendelte, hogy a Haza című zsidó nyelvű almanachot is zárják be. Gyakorlatilag ennek az „ügynek" a kapcsán vádolták meg Molotov feleségét, Zsemcsuzsinát is, aki „szovjetellenes cionista" elhajlásban (is) volt vétkes, Abakumov mindenekelőtt azt rótta fel neki, hogy Zsemcsuzsina támogatta a szovjet zsidók krími „honfoglalását". A kötet tartalmaz részleteket a Legfelső Bíróság katonai kollégiumának zárt ülésén készült jegyzőkönyvből és az ítéletek szövegéből (1952 májusában-júniusában). Sztálin halála előtt az orvos-per volt az utolsó állomás, amely már a „nagy tanító" nyilvánvalóan pszichológiai abberációjáról tanúskodott. A „cionista összeesküvés" őrült ötlete autentikusan ugyan nem Sztálintól származott, ám túlélte őt. Napjainkban is vannak hívei annak a gyermeteg legendának, hogy a zsidók csak valamiféle ördögi ravaszság következtében tartoznak a legkülönbözőbb, egymással ellenségesen szembenálló társadalmi politikai erőkhöz, valójában mindnyájan valamiféle egységes világösszeesküvés alanyai, akiket a szolidaritás titkos szálai kötnek össze.

Krausz Tamás

Földes György

AZ ELADÓSODÁS POLITIKATÖRTÉNETE. 1957–1986

Maecenas Könyvkiadó, 1995. 269 o.

Nagy érdeklődésre tarthat számot az a monográfia, amelyik a magyar eladósodás történetének áttekintésére vállalkozik, s ezt (mint bevezetőjében a szerző fogalmazza) „elsősorban az MSZMP és vezetői tevékenységének, vitáinak bemutatásával jeleníti meg." Különösen áll ez akkor, ha — mint Földes György könyve esetében — ez az áttekintés döntően elsődleges levéltári forrásokra, illetve dokumentumokra épül.

A könyvnek (ami egyébként inkább az eladósítási politika története) a legfőbb erénye éppen az, hogy viszonylag tiszta kategóriákkal dolgozik s döntően levéltári anyagokra építi annak a politikának a történetét, ami a rendszer bukásának végül is egyik fontos elemévé vált. Igaz, e tekintetben marad bizonyos hiátus, minthogy a vizsgálódás ezúttal már 1986-tal, tulajdonképpen a dolgok vége előtt megszakad. Ennek ellenére elmondhatjuk, hogy Földes György monográfiája bekerül ama néhány fontos tanulmány sorába, ami a későbbi kutatás számára tájékozódási pontként szolgál. (Ez sajnos nem mondható el az Irodalomjegyzékben inflalált közlemények — monográfiák, cikkek — nagyobb hányadáról.)

Szerkezetileg a munka a téma kutatásának mondhatni legérdemesebb hagyományait követi. Kiindulásként röviden jellemzi a fizetési mérleghiány és a „politika" viszonyát 1957-től 1965-ig,

amikor — legelőször 1963/64-ben, a reform előtti nagy kifulladás idején — élesben merült fel „az IMF- és Világbank-tagság ügye", illetve amitől (1967-től) immár a „reform" jegyében erősödött fel a tagsági szándék.

E periódus egyik fontos momentuma, hogy a vezetés számára is kiderült: 1962-ben már olyan feszültségek jelentkeztek a fizetési mérlegben, ami irreálissá tette az „egész korábban kidolgozott középtávú gazdaságpolitikát". Kiderült, hogy a „fejlesztés"-nek, s az importnak nincs kiviteli (fizetési) ellentétele, a feldolgozóipar gyors ütemű fejlesztése is rontja a devizahelyzetet, mivel olyan importigényt támaszt, amit csak a fejlett tőkés országokból lehet kielégíteni. Számottevően nagyobb volt a „konvertibilis" tartozás, mint a „konvertibilis" export. A „folyó termelést" és a „beruházásokat" rövid lejáratú kölcsönökkel finanszírozták, míg a „fejlődő" országoknak nyújtott zömmel hosszú távú ipari hitelek behajtása nehézkesnek, esetenként lehetetlennek bizonyult. (A gépipari kivitel tizede irányult tőkés országokba. Ennek kétharmada ment nagyrészt hitelben „gyengén fejlett" országokba.)

A következmények is ennek megfelelőek voltak. 1959 és 1962 között 1,6 milliárd deviza-forintról 3,7 milliárdra nőtt a bruttó adósság, ezen belül a rövid lejáratú hitelek is 1,2 milliárdról 3 milliárdra emelkedtek. 1963 közepén újabb 1–1,6 milliárd devizaforint adósságot prognosztizáltak s nem is a mértéket, hanem a rövid lejáratú hitelek dominanciáját tekinthették — okkal — veszélyesnek. Míg az egyik oldalon a kormány biztonsági tartalékként 40 tonna aranyat kért a Szovjetuniótól, a másikon a Politikai Bizottság 100–120 millió dollár beruházási hitel felvételét engedélyezte, de még ellentételezhetőnek tekintették, hogy a nyugati forrásokból létesített beruházások költségei legjobb esetben is csak évek múlva térülnek meg.

Ekkor még csak néhány vezetőben rémlett fel annak balsejtelme, hogy *az invesztíciók* rosszabb esetben *sohasem termelik ki* ráfordításaikat. A „szocialista" pénzemberek és közgazdászok hosszabb távra azonban általában optimisták voltak. Noha tudva tudták: romlott az ipar „hatékonysága", a tőkés kivitel nagy részét pedig a legkevésbé gazdaságosan termelő vállalatok bonyolítják, és ami a legfőbb: relatíve folyton nő az exportképes árualap hiánya (vagyis a termelés oldaláról nincs kellő ellentétel).

1963–64-ben annyiban változott a helyzet, hogy *szocialista viszonylatban is* a tőkéshez hasonló nagyságrendű romlás következett be. *A második ötéves terv (1961–1965) egészében a tőkés relációjú adósság több mint megháromszorozódott.* A szabadon felhasználható konvertibilis valuta és aranykészlet 1965 nyarán csak *15 napi fizetési kötelezettség* teljesítésére volt elegendő. Kényszerűségek szerint kellett prolongálni a hiteleket, ami a kamatterheket évi *350 millió* devizaforintra futtatta fel. Közben — mint az ötvenes években — nőttek a „realizálhatatlan", vagyis eladhatatlan készletek. Kormányzati szinten is kezdték emlegetni a gyenge világpiaci eredményeket, a korszerűtlen termékeket, az alacsony műszaki színvonalat. Ilyen körülmények között mondták ki: „Élni kell a kedvező hosszú lejáratú hitelfelvételekkel". A kocka ezzel — elvben — el volt vetve (de még nem voltak bizonyosak abban, hogy meddig ér e téren a szovjet türelem).

A második fejezetben a szerző éppen a *reform* vagy az *új mechanizmus*, a tőkés, illetve a külgazdasági orientáció jegyében szemlézi a történéseket s a „fizetési" gondokat. Előadásából kitetszik, hogy a kifulladás vagy válság a nyugati hitelek híveit — jobb híján — egy rózsaszínűbbe hajló „szocializmus" felvázolására ösztönözte szinte minden szinten. Így került sor tulajdonképpen a *reform* — a gazdasági mechanizmus reformja — elfogadtatására is.

1966 májusában elfogadják a döntést a gazdasági mechanizmus bevezetéséről. Tervbe veszik **a** (szocialista) **terv és a** [kapitalista] **piac** összekapcsolását. Ennek szerves része a világpiachoz [a tőkés világpiachoz], azaz a világnak ama részéhez való alkalmazkodás, ahol tőke az úr. Kiderül, Magyarország „veszít is" a szocialista pénzügyi kapcsolatokon. Az 1965 végére *tovább romló helyzet* természetesen *újabb indítékot* szolgáltat arra, hogy a pénzügyminiszter „politikai" felhatalmazást kérjen a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel (IMF., Világbank), más vezető tőkés körökkel való kapcsolat felvételére, illetve kibővítésére, s mindezzel összhangban lépéseket tegyen az USA-val, Nagy-Britanniával fennálló ***kártalanítási igények*** rendezésére.

A kapcsolatokkal, konzultációkkal immár hármasra (vagy többesre) vált a korábban jellegzetes magyar-szovjet kettős. A szerző nem részletezi, csak jelzi, hogy a nyugatiak is felsorakoznak tanácsadásra, azaz érdekeik érvényesítésének távlataira („A britek offenzív magatartást javasoltak magyar tárgyalópartnereiknek a KGST irányában – bilateralizmus visszaszorítása, a rubel konvertibilissá tétele érdekében.")

E fejezetben olvashatunk arról a nevezetes eszmecseréről is, aminek során a mechanizmus bevezetése előtt állami és pártvezetők — nem lehet mondani, hogy emeltebb szinten — véleményt

cseréltek a magyar gazdaság, társadalom, eladósodás, korszerűsödés kérdéseiről, illetve „az átmenettel kapcsolatos feladatok kidolgozásáról".

A mai olvasó ezek közül a legeredetibbnek talán *Fock Jenő*, *Biszku Béla* és *Kádár János* megnyilatkozásait találhatja (Fock:..."nincs a népgazdaság olyan helyzetben, hogy mi plusz terheket vállaljunk a reform érdekében"; Biszku „sokat várt a nyugati beruházási hitelek felvételétől"; Kádár egyértelműen „gazdaságvezetési reform"-ról értekezett).

Mindazonáltal az idők jele volt már, hogy a „reform", vele vagy általa a nyugati kapcsolódás kérdése elvben eldőlt. Nem kis gondot okozott, s ez tükröződött a politikus véleményekben, hogy ***a Kreml*** aggódott. Intette is a magyar vezetést: az IMF csak látszólag ENSZ intézmény, valójában amerikai befolyás alatt áll'. A belépési előkészületek terén akadályt azonban ez már nem jelentett. Timár Mátyás (ekkor már miniszterelnök-helyettes) felhatalmazta Vályi Pétert (az OT elnökét) a tárgyalások folytatására – megkülönböztetett figyelemmel arra, hogy az előkészítés pozitív döntés esetében is sokáig tart. Javasolta a pártvezetésnek, hogy küldjön tájékoztatót Moszkvába az IMF-fel kapcsolatos előítéletek eloszlatására.

Bizonyos értelemben elhatározás kérdése lett, hogy az érdekeltek átsegítsék magukat a kívánatos (a fennmaradáshoz, személyes érvényesüléshez elengedhetetlen) szemléleti váltásokon. Az ***import-helyettesítő*** politikai hívei felfedezték, elméletük érvényességének napjai megszámláltatnak. Ennek megfelelően e gazdasági látomásmód primátusát mind nyilvánvalóbban váltotta fel tehát az ***export-orientáció*** és ***a nyitott gazdaság*** filozófiája. Ez az egyik oldalon arra az állításra épült, hogy az importhelyettesítés jelentős szerepet játszott az ország eladósodásában (amit egyesek egyébként nagyon súlyosnak ítéltek, mások nem, s a későbbiekhez mérten valóban nem is volt még igazán drámai a helyzet). A másik oldalon arra (a később ugyancsak kudarcba fulladt) feltételezésre, hogy kiút egy hosszú távú fejlesztési politika, ami hosszú távú nyugati tőkeimportra épül. Ez a felfogás azzal „számolt" (természetesen minden háttérszámítás nélkül), hogy a fejlesztési célú „hosszú lejáratú adósságok kiegyenlítése a későbbi időszakot terhelné, amikor azt a megerősödött népgazdaság már könnyebben el tudja viselni". Úgy látták, ha elég gyors a fejlődés, gyorsabb lesz a visszafizetés feltételeinek megteremtése. Következésképpen gyorsítani kell tehát. Ehhez pedig ***reform*** kell, ***nyitottság, tőke, hatékonyság***... A napi gondok viszont abból eredtek, hogy nyilvánvaló volt, ha a rezsim Nyugattal kereskedik, akkor — minthogy a külkereskedelmi hiányon veszít —, tulajdonképpen fizetési mérleg-hiányt vásárol. Ha pedig nem kereskedik, akkor nem jut hozzá a nagyon nagyon kívánatosnak tekintett nyugati tőkéhez, (fejlett) technológiához. Ezért is látszott olyan nagyon kézenfekvőnek a végül egyeztetett képlet: tőkebevonás + eladósodás + korszerűsítés + gyorsítás = adósságtörlesztés + fejlődés. Ezzel az egyensúly elsődlegessége a koncepció prioritásává szublimálódott.

Elvben ezzel már kész is volt **a „tervszerű eladósodás"** egész koncepciója, vagyis az a nagy terv, ami e néven vonult be a szakirodalomba, s ami Földes György könyve következő (harmadik, talán legfontosabb vagy legátfogóbb) fejezetének címét és tárgyát adja.

Ezt akkoriban „dinamikus" gazdaságpolitikának is tekintették. E szemlélet hívei a financiális helyzetet (jó szelet a reformnak) kevésbé találták tragikusnak, és a politika, valamint a gazdaság tartalékenergiáit is elegendőnek vélték ahhoz, hogy mint kifejezték: a „nehézségeket előre-menekülléssel" küzdje le a rendszer. Ezzel győzedelmeskedett a „stratégiai tervezésnek" az az ismert változata, ami az előterjesztésekben lényegileg csak a kedvező, sikert biztosító tényezőkre épít, s eleve eltekint nem kedvező vagy éppen kedvezőtlen, (esetenként előre látható) nem kívánt következményektől.

A későbbiekből azonban kitetszik, hogy mindenekelőtt csak az eladósodást sikerült megvalósítani (belőle még a tervszerűséget sem). Részeredmények ugyan születtek (ezek kaptak erős hangot a „tájékoztatásban"), összességében azonban a helyzet inkább romlott. Az akkor már *másfél milliárd dollárt* kitevő **tőkés adósság** mellett – bizonyos mértékig új adottságként merült fel a korábbiaknál nagyságrendileg nagyobb (immár 1,5 milliárd rubel többlet-terhet jelentő) *szovjet igény a közös beruházásokra*. Hasonlóan nem tervezettként jelentkeztek más események is (1971-ben a Bretton Woods-i pénzügyi rendszer bukása, a valutaválság nyomán létesült hiteltöbblet-kínálat, a német jóvátétel, az 1972-ben nekilendülő „világpiaci" infláció és a változás más jelei). Minden esetre 1973 a hazai gazdaságpolitikában két körülmény folytán vált nevezetessé. Ekkor sikerült utoljára hagyományos módszerekkel kezelni a külkereskedelmi és fizetési mérleg hiányát. S ekkor karolta fel a Gazdaságpolitikai Bizottság egy nagyszabású és tervszerűsített tőkés kölcsön tervét s jutott arra az elhatározásra, hogy „készüljön külön terv a nagy hitelakcióra".

A világgazdaság zord felhői közül 1973-ban itthon még — rövid átmenetre — kisütött a nap. Az év külkereskedelmileg „kiemelkedően jó" volt. Kitűnő lett a gabonatermés. Még nem zárult le

a szovjet „származású" olajtermékek (re)exportja. A rubelben bonyolított forgalom jelentős aktívummal zárult (bár ezt, forrás-kihelyező jellege miatt már nem ítélték pozitívnak). A „nem rubel elszámolású" import is ugyan 20 százalékkal nőtt, de ellensúlyozta ezt az ugyanebben a relációban 34 százalékkal megnövelt, dollár-elszámolású kivitel.

Mindez elegendő volt arra, hogy kiteljesedjék a legújabb gazdaságpolitikai látomás. Mivel a helyzetmegítélésre és az ügyek intézésére befolyással bírók a „modernizáció"-hoz, „struktúra-átalakítás"-hoz elengedhetetlen szükségletekhez, beruházásokhoz a hazai képességeket elégtelennek ítélték s a politikai vezetés nem pártolta az életszint közvetlen, radikális visszafogását, két egymást ütve kiegészítő elem kölcsönösségének érvényesítésére bízták a jövőt. Ennek megfelelően úgy vélekedtek, hogy az egyik oldalon le kell lassítani, illetve csökkenteni a forráskihelyezést megvalósító magyar aktívumot a szovjet kapcsolatokban. A másik oldalon intenzifikálni kell a nyugati hitellehetőségek kihasználását. Így legalább is hasonértékűsíteni lehet „a rubel szovjet viszonylatú... erőforrás-kihelyezést" a „dollár tőkés viszonylatú hitelfelvétellel". De már ekkor számításon kívül maradt, hogy az utasítások nyakörvétől időközben éppen a reform segítségével megszabadult nagyvállalatok az „ellátási kötelezettség"-re apellálva játszva negligálják a struktúrapolitikát és az érdekeikkel ütköző, de nem érvényesíthető reformista politikai és hatalmi törekvéseket. Míg a gazdaságpolitika elszánta magát, hogy mozgásképességét stratégiailag a nyugati tőke rugalmasságához kösse, addig a nagyvállalatok — jól variálva az eredetileg nekik kiosztott közfeladatokra való hivatkozást — lépésről lépésre szabadították fel magukat a gazdaságpolitika kibontakozó főirányának kényszere alól.

Az évtized közepe bizonyos értelemben fordulatot érlelt mind az adósságpolitikában, mind a távlati (középtávú) gazdaságpolitikában. A világgazdaságnak a politikai vezetés szándékaival ütköző fejleményei nem annyira a nézetkülönbségeket élezték ki, mint inkább az eltérő politikai, illetve gazdaságpolitikai filozófiát és érdekeltséget képviselő tényezők stratégiai értékű kompromisszumát eredményezték. Földes György a korabeli dokumentumok alapján felrajzolja az ellentéteket, de bemutatja azt is, hogy a különböző álláspontok a gyakorlati kérdésekben miként közeledtek, sőt tulajdonképpen milyen érvek alapján hatottak egy irányban. A könyvből kiviláglik, hogy az évtized közepén **a reformerek** szemléletileg sok tekintetben (tovább) monetarizálódtak, a pénzügypolitika hívei pedig erősen reformizálták a tőkeallokáció egész kérdéskörét. Választóvonalat részlegesen a keleti vagy a nyugati orientáció hatalmi, illetve uralmi konzekvenciái jelenthettek. Egyetértés mutatkozott abban, hogy a hetvenes évekre vagy az új világgazdasági helyzetre az extenzív fejlesztésnek a tartalékai vagy kimerültek, vagy teljességgel kimerülőben voltak. A szovjet vezetés is több kevesebb rendszerességgel adta tudtára magyar partnerének, hogy a Magyarország számára rendelkezésre bocsátható eszközei korlátozottak: *az eszköz- és értékcserének régi módjai* lezárulóban vannak. A reformerek, akik távlatilag eleve a piaci rendszert vették célba: a modernizálást, szerkezet-átalakítást hirdették, s ebben teljes egyetértést mutattak azokkal, akik a nyugati kapcsolatok kockázataitól féltek. Nem különböztek az álláspontok a tekintetben sem, hogy az ötvenes-hatvanas években sok területen elhasznált, belső megújulási képességétől megfosztott gazdaságot külső forrásbevonás nélkül nem lehet a növekvő szükségleteknek megfelelően korszerűvé, versenyképessé galvanizálni. A kitöréshez elengedhetetlen modern technika keletről nem szerezhető meg. A nyugati tőke- és technikai transzfernek biztosítani kell az ellentételeit. Vagy produktivitással (verseny-képességgel) vagy a belső fogyasztás, benne az életszínvonal, illetve állami szolgáltatások korlátozásával – helyesebben mindkettővel. A versenyképesség növelése a keleti orientációnak is tetszett, de az életszint rontását politikailag veszélyesnek ítélte, ezért (még) elvetette. Végül megegyeztek abban, hogy gyorsítani kell, fokozni a beruházásokat, végre kell hajtani a struktúraváltást, modernizálást, mert a felzárkózásnak, modernizációnak, életszínvonal növekedésnek is csak így teremthetők meg feltételei (vagy a kommunizmusba való átmenet helyett most hirtelen a fejlett szocializmusnak nevezett propagandának is csak így lehet némi hitele).

Egyelőre nem határozták el az életszínvonal csökkentését, hanem inkább annak javítása, karbantartása mellett, a növekedés, beruházás felgyorsítása, nyugati tőkeimport és hozzá a szovjet segély mellett döntöttek. Így rövid időre a felek mindegyike megtalálta a maga számára fontos fogódzót. Minden esetre a nyugati tőkebevonás negatívumai miatt aggodalmaskodók, kissé sarokba szorulva, de belementek a (világ)piackonform csoportosulások számára is legfontosabba, az intenzív tőkeimportba, vagyis szinte teljesen függetlenül az alkalmazott — „reform/ellenreform" — retorikától: *egyezés lett a két irány különbözőségéből.*

Helyzetváltó szerepe az 1974. évnek lett. Az előző esztendő jelzett átmeneti sikerei után ez inkább a gondokat fokozta. *A konvertibilis adósság egyetlen év alatt majdnem megduplázódott*, az adósság-kérdés valóságos politikai kérdéssé vált, s elhangzott — immár a KB-ban is, ahol korábban

egyébként mást volt illendő mondani —, hogy **a világpiaci fordulat nem ideiglenes, a nemzetközi háttér a magyar gazdaságra** talán **hosszabb időre nem lesz kedvező**.

Hosszabb távúra váltott át a megbomlott külső egyensúly helyreállításának reménye is. 1974-ben *a cserearányromlás elvitte a nemzeti jövedelem növekményének 90 %-át.* Bizonyos értelemben minél rosszabbá vált a helyzet, annál jobbak lettek a feltételek a kényszerű belső konszenzusra. Mindenki a gazdasági szerkezet korszerűsítésében kereste a megoldást. Ehhez pedig külső forrásokra lett volna szükség. A párt első számú vezetője s a pártkongresszus a nemzeti jövedelem maximális növelése, a reáljövedelmek dinamikus emelése, az életkörülményeknek a „jóléti (fejlett) szocializmus" céljaihoz illő, társadalmi méretű javítása mellett foglalt állást. Úgy vélték, ehhez is korszerűsítő, gyorsító külső forrásokra lesz szükség. Jött is a segítség.

A könyv külön érdekessége a korabeli viták, álláspontok, vélemények felvillantása. Az intézmények közül említést mindenekelőtt az *OT,* a *PM* és az *MNB* érdemel. Két hónappal a IX. MSZMP kongresszus után közös előterjesztésükben a már jóváhagyott 2,5 milliárd dollár közép- és hosszú lejáratú hitel mellett további 3–3,5 milliárd dollár felvételét látták szükségesnek (azzal az impresszív indoklással, hogy a jóváhagyott 2,5 milliárd „csak a törlesztési kötelezettség teljesítésére, valamint az *orenburgi gázvezeték* építéséhez nyújtandó hitel fedezetére elegendő"). A korabeli dokumentumok lapjairól a könyvben *Kádár* János, *Nyers* Rezső, *Fock* Jenő, *Lázár* György, *Timár* Mátyás, *Fekete* János, *Szekér* Gyula, *Juhász* Ádám, *Berend* T. Iván, *Bácskai* Tamás és mások tűnnek elő, illetve egykori nézeteik köszönnek vissza. Bácskai Tamás, a MNB akkori ügyvezető igazgatója, például azzal érvelt, hogy a kölcsönöket az exportképes kapacitások kiépítésének és működésének eredményeképpen fogják visszafizetni. Akar László már akkor a „költségvetési melegház" lebontása, a forint leértékelése mellett (felértékelése ellen) foglalt állást. Nyers Rezső felvetette, célszerű lenne a szocialista kivitel egy részét tőkés relációba átterelni. Véleménye szerint — minthogy a KGST országok egymás közötti forgalma az 1960. évi szinten volt — éppen a tartósnak tekinthető tőkés kapcsolatok vezetnek majd a függőség mérsékléséhez. Berend T. Iván ezúttal, ami a lényeget illeti, tömören fogalmazott:..."ha jól adósodunk el, annak sok előnye is van". Timár Mátyás természetesen ezt is osztotta, mással is egyetértett s tett is hozzá valamit. Jelezte: 1976-ban, 1977-ben, két év alatt a nettó adósságállomány megduplázódik. A nemzetközi pénzpiacon *hatalmas pénztömeg vár új gazdára.* Figyelmeztetett: *nem a hitelhez jutással lesz gond,* hanem (ha nem használjuk [ha nem használják] ki a felkínált lehetőségeket): a *terv* finanszírozása kerül bajba. És arra is figyelmeztetett: „A hitelezők nem nyújtanak hitelt életszínvonal feladatokra, csak áruforgalom-növekedésre, struktúraváltásra és így tovább. Tehát ez önmagában is megköveteli a tőkés áruforgalom növekedését." A KB-nak is azt ajánlotta: a politikai vezetés ne dramatizálja az eladósodottságot se a tárgyalásokon, se a nyilvánosság előtt, mivel ezek éppen a hitelfelvételi lehetőségeket rontják. Szekér Gyula szerint, ha a tőkés export megduplázódik, vagyis 4 milliárd dollár/év fölé emelkedik, akkor biztosítható a külső egyensúly, és kivédhetők a cserearányromlás negatív következményei. Más forgatókönyv reálisabb kölcsönösségeket tárt fel: 1,4 milliárd dollár nettó hitelhez — ami fedezi a hiteltörlesztést, kompenzálja a hitelnyújtást és 200 millió dollárt tesz hozzá a belső forrásokhoz — úgy lehet hozzájutni, ha a rezsim 2,7–3 milliárd dollárt vesz fel...

Tegyük mindehhez hozzá Földes György összegzését. Eszerint már ez utóbbi (1974. évi áprilisi) prognózisban „benne rejlett az, ami később bekövetkezett: a bruttó és nettó adósság közötti nagy különbség létrejötte, az adósságszolgálat önállósulása, visszaható erővel a nettó adósságra és a külkereskedelmi politikára. A nettó adósság kisebb mértékű eladósodást mutatott. A politikai vezetés (Politikai Bizottság) elé általában mindig ez a szám került, ami mindig kedvezőbb képet mutatott a valóságosnál. Magyarország követelései mindig puhábbak voltak tartozásainál. Ugyanez igaz valutatartalékaira, amelyek általában nem saját megtakarításaiból származtak." Így igaz. (Bárha a PB mértékadó köreinek tájékozottsága talán nem egészen azon múlott, hogy mit terjesztettek a testület egyéb besorolású tagjai elé...)

Bizonyos értelemben a változások egyhangúsága mutatkozott abban, hogy az évtized közepét követően, az ún. „bukaresti árelv" s bizonyos „begyűrűzések" nyomán, mind markánsabban jelentkezett a „szocialista cserearányok romlása" is (2 milliárd rubel nagyságrendben, amit „beruházási hozzájárulás", illetve majd negyed milliárd rubelnyi illő „hitel- és segélyprogram" egészített ki). A kép teljessé azáltal vált, hogy **nyugatra** kibontakozott az **eladósodás, keletre** napi üggyé vált a **tőkekihelyezés** s a *rubelért dollárt* tranzakció, miközben *mindkét relációban romlottak a „cserearányok"*...

E periódusból nem is maradt hátra, mint — szerző kifejezésével élve — a tervszámok körül fellángoló vita. Elég riasztóak (s nem kevésbé gondolatébresztőek) a könyvben e körben előterjesztett részletek, megidézett dokumentumok. Taglalásukra azonban ezúttal nincs már tér.

Néhány 'dolog' azonban meglehetősen világossá vált (bizonyos mértékig azon túl is, amit a könyv megemlít). Tudomásul adták, a Szovjetunió „nincs abban a helyzetben", hogy meghatározó mértékű segítséget nyújtson. Az ide is, oda is politika „szakadékba" visz. A „balos" reform-ellenzéket „háttérbe" kell szorítani. Az eladósodás „szükségszerű" velejárója a gazdaság működőképességének. Vagy ez vagy a pénzügyi „összeomlás". Egyensúly vagy működőképesség! *Egyensúlyon* itt természetesen *hatalmi képességet* kell érteni. Márpedig: ha a gazdaságpolitikát alá kell rendelni a hatalmi-gazdasági egyensúlyi szempontnak, azaz a „fizetőképesség"-nek, akkor vissza kell fogni a „belső felhasználást", „fogyasztást" (beruházás, lakossági, szociális, kulturális ellátás), vagyis kemény „önkorlátozást" kell érvényesíteni... – Az „Elgondolások a hatodik ötéves terv gazdaságpolitikai koncepciójának kialakításáról" c. – a szerző által is tömörítetten használt – dokumentumban (1978) szinte mindez kifejezésre jut. (1978 végén 8 milliárd dollár a bruttó adósság: pont elég ahhoz, hogy a „gazdpol"-ban nem túl járatos vezetést sokkolja. [Huszár István kapta a (nyilván nem kért) feladatot, hogy elsőként vezesse át a közvéleményt egy új fogalom — az „eladósodás", egyfajta új függőségi érzés — hatalmába.])

Ez, vagy ilyesféle a háttere annak is, amit Földes György így fogalmaz, avagy ad közre: „1978 végén Kádár János kénytelen-kelletlen beleegyezett, hogy az életszínvonalat bizonytalan időre befagyasszák"...; „Jól kitapintható a nemzetközi pénzügyekért felelős vezetők, a mértékadó szakemberek szerepe is az adósságállomány megsokszorozódásában"; „Kudarcot vallott az előremenekülés stratégiája"...; „Megrendült az MSZMP több mint másfél évtizedes politikája;..." meghalt mielőtt valóban életre kelt volna a fejlett szocializmus"; kezdetét vette a „betegség", ami „agóniába" torkollott; „Magyarország évről-évre mélyebben sétált bele az adósságcsapdába"...

A befejezetlen végjáték előzményei közül a nyolcvanas évek eleji fizetési válságnak, illetve a nyolcvanas évek első felének az eladósodás aspektusából dokumentált, szókimondó, a dolgokban magukban rejlő drámai rajza emelhető ki. Tulajdonképpen ezzel (az Egyensúlyozás c.) fejezettel szakad ama történetnek vége, ami a szerzőt könyvének megírására inspirálta. Ez az oka, hogy ezt követően már csak egy szakasz következik: az igazán csak 1986-ig kitekintőleges „Menekülés előre, másodszor" című.

Bizonyos értelemben kár, hogy a „végjáték" (akár vázlatos) rajza (is) elmaradt. Másrészt van valami indoka. Egyrészt azért, mert egy „rendszer" bukása sohasem szűkös értelemben vett immanencia kérdése. Másrészt mert — éppen a külsőleg immár hisztérikus vonásokat halmozó „jelenkor" példázza — a „bukást" is, mint minden megtörténtet újraértelmeznek következményei, újraértelmezi szinte minden rákövetkező fejlemény, benne ***a fogalmak hatalma*** is.

Talán mindennek tudatában vagy inkább a kutatói értesülés és értékelés kényszerűnek vett korlátai miatt, a szerző e fejezetekben is azt nyújtja, ami vállalkozásának fő értéke. Dokumentumok segélyével kalauzolja az olvasót az írott szöveg elejétől végig, jó szándékkal: művét utat mutatni szánva azok számára, kik az ő munkáját is forrásként veszik majd kézbe.

Szakács Sándor

CONTENTS

STUDIES – *Tófalvi, Zoltán*: Reactions to the Revolution and War of Independence of 1956 in Rumania, especially in Transylvania – *Soós, Katalin*: Austria and the Hungarian Refugees, 1956–57 – ARTICLES – *Balogh, Margit:* The Catholic Church and the Revolution. The Events as Reflected in the Sources from the Autumn of 1955 to the Autumn of 1956 – *Orbán, Sándor:* The Repeated Failure to Reorganize the Safeguarding of Peasant Interests in 1956 – *Ruff, Mihály*: Official Relations Between Hungary and Western Germany in 1956–58 – DOCUMENTS – *Tischler, János*: The Hungarian Socialist Workers' Party and the Crisis in Poland, 1980–81 – REVIEWS

TABLE DES MATIERES

ETUDES - *Zoltán Tófalvi,* Les reflets de la révolution hongroise de 1956 en Roumanie, en Transylvanie – *Katalin Soós,* L'Autriche et l'affaire des réfugiés hongrois – COMMUNICATIONS – *Margit Balogh,* L'Église catholique et la révolution (Événements dans les reflets des sources de l'automne de 1955 jusqu'à l'automne de 1956) – *Sándor Orbán,* La défaite à nouvelle reprise de la réorganisation de la protection des intérţts des paysans en 1956 – *Mihály Ruff,* Des relation politiques de la Hongrie officielle avec l'Allemagne de l'Ouest (1956-1958) – DOCUMENTS – *János Tischler,* Le Parti Socialiste des Ouvriers de Hongrie et la crise polonaise, 1980-1981– LITTERATURE HISTORIQUE

INHALT

STUDIEN – *Zoltán Tófalvi*: Das Echo der Revolution in Ungarn von 1956 in Rumänien, in Siebenbürgen – *Katalin Soós*: Österreich und die Flüchtlingsfrage in 1956 und 1957 –MIITEILUNGEN – *Margit Balogh*: Die katholische Kirche und die Revolution. (Ereignisse im Spiegel der Quellen vom Herbst des Jahres 1955 bis zum Herbst von 1956) – *Sándor Orbán*: Das wiederholte Scheitern der Neuorganisierung der Interessenvereidigung von den Bauern in 1956 – *Mihály Ruff*: Über die politischen Kontakte des offiziellen Ungarns mit der Bundesrepublik Deutschland (1956-1958) – DOKUMENTE – *János Tischler*: Die Ungarische Sozialistische Arbeiterpartei und die Krise in Polen, 1980-1981 – HISTORISCHE LITERATUR

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségének munkája
Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039—8098

Következő számunk tartalmából

Pritz Pál: Német tervek az „Új Európa" létrehozására Sztálingrád előtt
Miskolczy Ambrus: „Mi a magyar?" Nemzetkarakterológia és nemzeti mitológia válaszútján
Tilkovszky Loránt: Budapesti szlovák és cseh egyesületek történetéhez
Majoros István: Francia intervenció Dél-Oroszországban (1918–1919)
Merényi-Metzger Gábor: Trianon után a szomszéd államokhoz került római katolikus főegyházmegyék, egyházmegyék és apostoli kormányzóságok főpásztorainak archontológiája
K. Farkas Claudia: Ravasz László és a magyarországi zsidótörvények

E számunk munkatársai

Balogh Margit kandidátus (MTA Kutatás- és Szervezetelemző Intézet, Budapest) – *Heiszler Vilmos* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Huszár Zoltán* PhD-hallgató (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) – *Krausz Tamás* a történelemtudomány doktora, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Mucsi Ferenc* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Orbán Sándor* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Irina Popova* ösztöndíjas hallgató (Közép-Europai Egyetem, Bp.) – *Réti György* kandidátus, szakfőtanácsos (Külügyminisztérium, Budapest) – *Ruff Mihály* ny. egyetemi docens (Budapest) – *Schweitzer Gábor* PhD-hallgató (Budapest) – *Soós Katalin* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Stark Tamás* kandidátus, tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Szakács Sándor* a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest) – *Tischler János* PhD-hallgató, tudományos munkatárs (1956-os Intézet, Budapest) – *Tófalvi Zoltán* történész, szerkesztő (Román Televízió magyar adása, Bukarest, Románia) – *Tulok Péter* egyetemi hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Varga Lajos* a történelemtudomány doktora, tudományos főmunkatárs (Politikatörténeti Intézet, Budapest)

A szám ára: 200,–Ft ISSN 0039–8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows 2.0 (esetleg 6.0) szövegszerkesztőt. A Word for Windows 7.0 vagy 8.0 használata esetén a szöveget *word 2x for windows formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.

2. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kéziraton javítani kíván — *s csak ebben az esetben* — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

4. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében tudunk honoráriumot fizetni.

5. A tanulmányokról és cikkekről — a szerzők tiszteletdíjának terhére — különlenyomatot készíttetünk.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Magiszter* (Budapest V., Városház u. 1.) könyvesboltjában. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00 36) 1 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1011 Budapest, Szilágyi Dezső tér 6. T/F: (00 36) 1 201–88–91

Előfizetési díj egy évre: 1200,–Ft
Egy szám ára: 200,–Ft

1998 132. ÉVFOLYAM 6. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Pritz Pál: „Új Európa" Német propaganda- és béketervek – Sztálingrád előtt
Miskolczy Ambrus: „Mi a magyar?" Nemzetkarakterológia és nemzeti mitológia válaszútján
Tilkovszky Loránt: Budapesti Szlovák és Cseh egyesületek történetéhez
Majoros István: Francia intervenció Dél-Oroszországban (1918–1919)

Tisztelt Olvasó!

1997. évi személyi jövedelemadója nekünk felajánlott 1%-ából szerkesztőségünk egy HP márkájú scannert vásárolt, 147 875 Ft értékben.

A korábbi és a remélt következő „1%"-ból szerkesztőségi számítógépünk (nagy) monitorát szeretnénk kicserélni, amihez várjuk az Ön segítőkész támogatását is.

Köszönettel és tisztelettel:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

A Századok Alapítvány adószáma:

19657985–1–41

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H–1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
132. ÉVFOLYAM 1998. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, IFJ. BARTA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, DOMBRÁDY LÓRÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HEGYI KLÁRA, IZSÁK LAJOS, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MAKK FERENC, MISKOLCZY AMBRUS, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NAGY JÓZSEF, NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, VONYÓ JÓZSEF

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Pritz Pál: „ÚJ EURÓPA" Német propaganda és béketervek – Sztálingrád előtt 1213
Miskolczy Ambrus: „MI A MAGYAR?" Nemzetkarakterológia és nemzeti mitológia válaszútján 1263

KÖZLEMÉNYEK

Tilkovszky Loránt: Budapesti szlovák és cseh egyesületek 1305
Majoros István: Francia intervenció Dél-Oroszországban (1918–1919) 1323

MŰHELY

Merényi-Metzger Gábor: Trianon után a szomszéd államokhoz került római katolikus főegyházmegyék, egyházmegyék és apostoli kormányzóságok főpásztorainak archontológiája 1343

TÖRTÉNETI IRODALOM

Peter Haslinger: Hundert Jahre Nachbarschaft. Die Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn 1895–1994 (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 1374
Litván György: Októberek üzenete (Ism.: *Hajdu Tibor*) 1375

Peter Broucek: Karl I. (IV.) Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaumonarchie (Ism.: *L. Nagy Zsuzsa*) 1378
Anikó Kovács-Bertrand: Der Ungarische revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 1380
Albert Speer: Hitler bizalmasa voltam (Ism.: *Rozsnyai Jenő)* 1382
John Lukacs: A történeti Hitler (Ism.: *Pritz Pál)* 1384
Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938–1948 (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 1390
Réti György: Budapest-Róma Berlin árnyékában (Ism.: *Borhi László*) 1392
Yuki Tanaka: Japenese War Crimes in World War II. (Ism.: *Pető Andrea)* 1394
Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században (Ism.: *Donáth Péter)* 1396
Das Bild des Anderen in Siebenbürgen. Stereotype in einer multiethnischen Region (Ism.: *Gángó Gábor*) 1399
T. Molnár Gizella: A kő marad (Be- és kitelepítések hajóson) (Ism.: *Dömök Csilla)* 1402
N. Szabó József: Magyar kultúra – egyetemes kultúra (Ism.: *Niederhaueser Emil)* 1404
Pető Andrea: Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből 1945–1951 (Ism.: *Juhász Borbála)* 1406
Migrationen und ihre Auswirkungen (Ism.: *Tilkovszky Loránt)* 1407
Font Márta – Szvák Gyula – Niederhaueser Emil – Krausz Tamás: Oroszország története (Ism.: *Bodnár Erzsébet)* 1410
Magyar-Jugoszláv kapcsolatok 1956. december – 1959. február (Ism.: *Niederhauser Emil)* 1416
1956 Somogyban (Ism.: *Szakolczai Attila*) 1418
Jelena M. Makarenkova: Zagadka Russzkoj Emigrach (Ism.: *Jemnitz János*) 1421
Évkönyv '98 (Ism.: *Mucsi Ferenc*) 1422
Eddie M. Scott: Ami köztudott, az igaz is? (Ism.: *Tulok Péter*) 1424
Steven Béla Várdy: Historical Dictionary of Hungrary (Ism.: *Niederhaueser Emil*) 1426
Magyarország történeti demográfiája (1896–1995) (Ism.: *Szabó A. Ferenc*) 1428

FOLYÓIRATSZEMLE

Donald S. Lopez, Jr.: A „Lámaizmus" és Tibet 1432 – *Eliga H. Gould:* Amerikai függetlenség és Brit ellenforradalom 1433 – *Michael Khodarkovsky:* Hittérítés a cári Oroszországban 1434 – *Breen, T. H.:* Ideológia és nacionalizmus az amerikai forradalom előestéjén: A revizionizmus revíziójának szükségessége 1436 – *Volkova, I. V., Kurukin, I. V.:* A palotaforradalmak jelensége a 17–20. századi Oroszország politikai történetében 1438 – *Dzsong Hi-Szok:* M. P. Pogogyin és a Cirill-Metód társaság a XIX. század 30-as -50-es éveiben a szláv egységről 1441 – *Gordon S. Wood:* A korai amerikai történelem historiográfiájának száz éve: akkor és most: avagy miben nem volt igaza Henry Adams-nek 1443 – *Volkov, M. Ja.:* Az ingatlanpiacról az európai Oroszországban 1445 – *Frederick Cooper:* Faj, ideológia és az összehasonlító történetírás veszélyei 1447 – *Thomas C. Holt:* A faj meghatározása és a történelemírás 1449 – *John Darwin:* Imperializmus és viktorianizmus: A területi növekedés kérdése 1452 – *Walter LaFeber:* A világ és az Egyesült Államok 1455 – *Dorothy Ross:* Az emberiség története az amerikai történetírásban: a románctól a bizonytalanságig 1457 – *Freeze, G. L.:* A rendszert aláásó áhítat: vallásos és politikai válság az orosz birodalom késői szakaszában 1459 – *Peter Fritzsche:* Kudarcot vallott-e Weimar? 1462 – *Hoch, S. L.:* Malthus a lakosság növekedése és az életszínvonal Oroszországban 1861–1914 1465 – *Jurganov, A. L.:* Rész- és örökbirtoklási rendszer, a hatalom és a tulajdon öröklési hagyománya a középkori Oroszországban 1468 – *Philip V. Cannistrato:* Mussolini, Sacco-Vanzetti és az Anarchisták: A Transzatlanti összefüggések 1470 – *William W. Hagen:* A „végső megoldás" előtt 1473 – *Oz Frankel:* Mi történt a „Vörös Emmával" 1475 – *Susan Greenhalgh:* A 20. századi amerikai demográfia tudomány-, intézmény-, és politikai története 1477 – *Michael Kazin:* Az Amerikai baloldal agóniája és románca 1481 – *Robert J. Moeller:* Háborús történetek: egy használható múlt keresése a Német Szövetségi Köztársaságban 1484 – *Ilja V. Gajduk:* Szovjet politika az Amerikai-Vietnami háborút illetően 1486 – *Mark H. Leff:* Az Egyesült Államok politikatörténetének revíziója 1489– *Russel A. Kazal:* Az asszimiláció felülvizsgálata: egy felfogás felemelkedése, bukása és átértékelése az Amerikai történetírásban 1492

TANULMÁNYOK

Pritz Pál

„ÚJ EURÓPA"

*Német propaganda és béketervek – Sztálingrád előtt**

A hadicélok minden esetben még a háborúk kirobbanása előtt — ilyen-olyan mélységben — megfogalmazást nyernek, majd amikor elszabadul a pokol, a fegyverek ölni kezdenek, a zajuk okozta lárma dermeszti a kedélyeket, akkor ezek az elgondolások békeelképzeléssé válnak, azt körvonalazzák, hogy a fegyverropogás elültével milyen új rend alakuljon ki. Így volt ez a második világháború kirobbanását meghatározóan befolyásoló német hadicélokkal, békeelképzelésekkel is. A békeelőkészítés elsősorban a diplomaták dolga, azonban abba számos esetben a társadalom más köreiből is belebeleszólnak. A közelmúltban nagyobb tanulmányban iparkodtunk a Pax Germanica fő vonásait bemutatni.[1] Az időközben német levéltári kutatások során feltárt dokumentumok elemzését is hasznosítva most arra teszünk kísérletet, hogy a Sztálingrád előtti német békeelképzelésekből részletesebben a külügyminisztériumnak a „meggondolatlan" Európa-elképzelések elleni harca elevenedjék meg, ennek kapcsán Werner Best figurájára, szerepére, nézeteinek mibenlétére is ráirányítjuk a figyelmet, majd azokkal a külügyminisztériumon kívül keletkezett jövőképekkel foglalkozunk, amelyeket a korabeli német gondolkodás szempontjából tipikusnak látunk.

A Wilhelmstrasse harca a „meggondolatlan" Európa-elképzelések ellen

A nemzetiszocialista korszakban a Wilhelmstrasse (tehát a külügyminisztérium) nem volt abban a helyzetben, hogy a német külpolitika alakulására meghatározó befolyást gyakoroljon. A diplomaták természetesen nem nyugodtak bele ebbe a helyzetbe, munkaerejük jelentős hányadát a más tárcákkal és szervezetekkel való hatásköri civakodások kötötték le. Tehetetlenség és becsvágy jellemezte e helyzetet. Ribbentrop és vezérkara tehetetlen volt Hitler akaratával szemben, amely valójában már 1939-től mindent a fegyver, az erőszak eszközével akart elérni, következőleg a német diplomáciának nem adott más feladatot, mint azt, hogy a szövetséges, igazából többnyire inkább már német függőségbe vont országokkal való kapcsolatok — egyébként csöppet sem könnyű és korántsem egysíkú — ügyeit intézzék. Ugyanakkor azonban Ribbentropban — és nemkülönben diplomatáiban is — égett a becsvágy, hogy tegyenek valamit a német külpolitika befolyásolására. Pozitív értelemben ez csak egy ízben, 1939–1940 fordulóján mutatkozott meg, amikor a külügyminiszter javaslatot dolgozott ki — mintegy a Szovjetunió tervezett megtámadásának alternatívájaképpen — Ber-

* A tanulmány az OTKA — T 018045 jelű program — támogatásával készült.

[1] *Pritz* 1997

lin-Róma-Moszkva-Tokió együttműködésére. Negatív értelemben viszont annál többször. A becsvágy tehát arra szorítkozott, hogy lehetőleg minden olyan törekvésnek útját állják, amelyek a külügyminisztérium nélkül, esetleg kifejezetten annak megkerülésével akartak valamit tenni az „új Európa" megvalósításáért.[2]

Valami ilyesmi történt a Rádióban „Európai óra" címmel tervezett adássorozattal is.[3] A Birodalmi Rádiótársaság 1942 márciusában — Ribbentrop tudta nélkül, de a külügyminisztérium rádiópolitikai osztályával karöltve — azt tervezte, hogy hetente egy alkalommal olyan sorozatot indít, amely „a jövendő Európa új arcát" az összes USA-ban is hallható, Európában rendelkezésükre álló rövidhullámú adón keresztül propagandacélzattal bemutatja. A Wilhelmstrasse rádiópolitikai osztályának 1942. március 24-i tárgyba vágó feljegyzése ugyan hangsúlyozza, hogy az adás keretében el kell kerülni mindent, amely a jövőbeni Európára vonatkozóan prognózist közöl, de nem rejti véka alá, hogy magával az alapgondolattal szolidáris. Az említett feljegyzés kiemeli, hogy a vállalkozás összeurópai jellege már a technikai koordinációban is megmutatkozik, tehát együttműködnek a különböző országok, főleg Olaszország rövidhullámú adóival. (Illetékes olasz helyekkel már meg is beszélték a kérdést.) Napipolitikai ügyekbe nem mennek bele, ellenben vezető személyiségekkel folytatandó rövid interjúk keretében a reprezentatív kulturális és gazdasági teljesítményeket mutatják be. Nyílván Ribbentrop megnyugtatására a feljegyzés ismételten leszögezi, hogy a jövőt illető elgondolásokról nem, csupán a létező dolgokról fognak beszélni. A gyakorlati kivitelezéssel a német rövidhullámú adó egyik szerkesztőjét, Brückmannt bízták meg, akinek az előkészítés végett holland, belga, francia, spanyol, portugál, olasz és svájci utat kell tennie. (A dél-kelet-európai térséget és Észak-Európát későbbiekben tervezték bejárni.) Brückmann csak olyanokat keres fel — szól újfent igen megnyugtató célzattal a feljegyzés —, akikkel előtte már felvették a kapcsolatot. Ezért a szerkesztő a rádiópolitikai osztálynak megadja majd a felkeresendő személyek listáját.[4]

A munkálatok előrehaladottságát jelzi, hogy a feljegyzéshez már három oldalas nyomtatott szöveget, a tervezett adás témakatalógusát mellékelhették. Ribbentropot azonban sem saját részlegének pozitív állásfoglalása, sem pedig a munkálatok során kétségkívül tanúsított körültekintés nem hatotta meg. A tervezett adást — ebben a formájában — azonnal betiltotta.[5]

A katalógus szerint az adásokhoz hét nagy témakört építettek fel. Az első az „új Európa" külső képét az átlagember nézőpontjából volt hivatott bemutatni. Hogyan él az átlagember a kontinensen? Milyen az életszínvonala, lakásviszonyai, öltözködése,

[2] *Neulen* 1987, 33. Vö. még *Michalka* 1980, 247–259. – Hitler hatalomgyakorlási technikájának is egyik fontos eleme volt a Birodalom vezetőinek egymás ellen kijátszása, mert ennek révén is saját hatalmát vélte — nem alaptalanul — tovább szilárdítani, mindeközben nagy kedvét lelte abban, ha sikerült közvetlen munkatársainak önbizalmát aláásnia. Így volt ez Ribbentroppal szemben is, aki korántsem volt alaptalanul bizalmatlan beállítottságú. Hitler mindezt jól tudta és tovább szította. Hewel nagykövet előtt — aki Ribbentrop személyes megbízottja volt a Führernél — gyakran tett olyan kijelentéseket, amelyek arra utaltak, hogy Hitlert illetéktelen körök befolyásolják külpolitikai kérdésekben, Ribbentrop illetékességét pedig megkérdőjelezik. A Führer Hewelnek közvetlenül megsúgta, hogy az főnökének mit mondjon a telefonba, tehát közvetlenül gondoskodott külügyminisztere rettegésben tartásáról. *Speer* 1969, 111.

[3] Az eset azért összetettebb, mert a Wilhemstrasse belső vitáját is tükrözi. Az illetékes részleg a Rádió elképzelése mellett, a miniszter maga azonban ellene volt.

[4] PA AA, Handakten Luther, 14. köt. 327101–327103. (A feljegyzés elejét idézi: *Neulen* 1987, 33.)

[5] Az indoklást, és az elsilányított formában történő engedélyezést ld. később.

melyek a divattendenciák? Mit sportol, hogyan szórakozik? Például párizsi hangulatjelentést sugároznak. Milyen az utcakép, mi újság a Bois-ban, a piacokon? A hiányzó taxi. Mi van az ismert üzletek kirakataiban? Hol löncsölnek, hol vacsoráznak az emberek? Éttermek, kávéházak, bisztrók, bárok. A lakosság viszonya a megszálló csapatokhoz. Mit nyújt az Operaház, mit játszanak a színházak, a mozik, mi van a kabarékban, varietékben és az ismert szórakozóhelyeken? Mi van a kiállítótermekben, mire kíváncsiak az emberek?

A második blokk az „új Európa" vezető képviselőit akarta a hallgatókhoz közel hozni. Részleteket kívántak bemutatni életükből azzal a céllal, hogy érzékeltessék: miképpen élnek, dolgoznak, hogyan lettek sikeresek?

A harmadik témakör a gazdasággal foglalkozott volna. Itt első helyre az államközi kereskedelmi szerződések és klíringmegállapodások értékének bemutatását akarták állítani. Például a bolgár-német árucserét, annak a partnerek szempontjából való jelentőségét tervezték bemutatni. A programban szerepelt az ipari és mezőgazdasági téren kialakult államközi együttműködés, a szakemberek és tapasztalatok cseréjének bemutatása. Szóltak volna az új nyersanyagokról, azok feldolgozásáról és termeléséről, a fogyasztási javak termelésének növekedéséről.[6] A mezőgazdaság modernizálódása, trágyázó szerek, új kutatási eredmények, szaktanácsadás, átképzés, utánpótlásnevelés, az ipar javuló munkakörülményei, az áruforgalom, a vámügyek és a postaforgalom összehangolásának témakörei tették volna még tartalmasabbá a hallgatókban kialakítandó képet.

A negyedik témakört a művészeteknek szentelték. A zenei élet terén az államnak a zenei képzésben játszott szerepére került a hangsúly. Versenyek és mesteriskolák bemutatása, kiemelkedő művészek vendégjátékának közvetítése, Európa-turnéi szerepeltek még a programban. A festészetről és szobrászatról a nemzeti és államközi kiállításokról szóló tudósításokkal, a közvéleményben és a sajtóban keltett visszhangjuk bemutatásával akartak szólni.[7]

Az ötödik és hatodik témakör a tudománynak, illetve a nevelésnek jutott. Az előbbinél első helyre a tudósképzést helyezték, majd a nemzetközileg ismert tudósok teljesítményének bemutatására akartak sort keríteni. Vajon Európában csak a háború szolgálatában folynak kutatások – kérdezték költői módon és ezután rögtön a rák- és tuberkulóziskutatásról akartak szólni. Nem kétséges, hogy milyen célzattal. A nevelésügyben a népiskolától az egyetemig mindent be akartak mutatni. Az állami támogatás fontossága itt is kiemelt helyet kapott. A továbbképzési programok bemutatása a munkásoktól a diplomásokig szerepelt a tervekben. A diákcserékről szóló tudósításokkal szintén az európai egység eszméjét akarták sugározni.

A programot az európai asszonysors — a gyermekápolás gondjai, háztartási teendők — zárta. szintén kívántak foglalkozni az áruhiány, bevásárlás okozta nehézségekkel, dicsérni a tartalékolás művészetét, a háborús viszonyokhoz történő alkalmazkodási képességet. Érinteni kívánták — nyílván a középosztályhoz szóló üzenettel — a háztartásban foglalkoztatottak alkalmazásának problémáit. Méltatni kívánták

[6] Ezen a ponton a tervezett propaganda erősebbé vált volna, mert — nem említve persze, hogy a nagy munkanélküliséget a hadiipar növekedése szívta fel — a munkanélküliség csökkenése, a nagyobb vásárlóerő és a magasabb életszínvonal közötti kapcsolatot akarták ábrázolni.

[7] Hasonló megközelítésben tárgyalták volna az irodalmi és színházi életet is.

az asszonyoknak férjük ellátása érdekében vállalt küldetését, hogy azok ezáltal is képesek legyenek szellemi és testi erejüket, életörömüket megőrizni. Be akarták mutatni a háború okozta lelki kihívásokat, az otthonokat fenyegető bombázásokat. A tematika azonban nem ezekkel a komor életképekkel, hanem a még ilyen körülmények között is ápolt nő bemutatásával zárul.[8]

E részletes és meglehetősen életszerű tartalmi ismertetés nyomán a témakatalógus az átfogó célokat taglalja. E szerint nem kevesebbre vállalkoztak volna, mint arra, hogy az amerikai hallgatókban megértést ébresszenek a tengelyhatalmak és szövetségeseik háborús és békecéljai iránt. Az „új Európa" kialakulását feltartóztathatatlan folyamatnak akarták láttatni, amelybe Washington az amerikai nép feje felett erőszakosan akar beavatkozni. A jenkiket — így — be akarták avatni abba a hallatlan úttörő munkába, amely Európában, szerintük, akkoron folyt. Bepillantást kívántak nyújtani az európai népcsalád együttműködésébe a kereskedelem és az ipar, a vám és a szállítás, a mezőgazdaság, a munkára vezénylés, a tudomány, művészet és a nevelés területén.[9] Az Új Európához vezető út látható eredményeiről — nem a háborúról — akartak beszélni,[10] tehát a már „beérett vagy beérő gyümölcsökről".

Az „Európai órát" nem fenyegető kézújjal megtartott iskolai tanórának képzelték el, hanem olyannak, amely humorral átélt tárgyilagossággal hat, figyelmet fordít az amerikaiak érdeklődésére, előképzettségére és mentalitására.[11]

Nem kétséges, hogy a tervezetet képzett propaganda-szakember készítette. Mivel azonban a sugallt és a tényleges kép között sok helyütt szakadéknyi távolság tátongott, ezért Ribbentropot nem csupán az a szándék hajthatta a betiltásnál, hogy tárcája nehogy kompromittálódjék az adások kiváltotta esetleges komplikációk miatt, hanem annak mérlegelése is, hogy nincs az a propaganda, amely képes lenne a valamelyest is tájékozott hallgató előtt eltakarni a nemzetiszocialisták által uralt Európa tényleges helyzetét és (győzelmük esetén) valószínű jövőjét.

A tiltás indoklásaképpen az az érv került első helyre, hogy az Európa különböző országaiból megszólaltatni tervezett prominens személyiségek — még ha gazdasági vagy kulturális kérdéseket taglalnak is csupán — szükségszerűen érinteni fognak politikai vonatkozásokat is, és ezek tetemes külpolitikai nehézségekhez vezetnek. Konkrétan az olasz-francia és a magyar-román viszony merült fel ilyen gondként. Valószínűleg azért, hogy elvegyék a döntés személyes jellegét, a rádiópolitikai osztály vezetője azt az utasítást kapta, a Birodalmi Rádió Társaságnál Ribbentrop nevét ne említse, hanem általában a külügyminisztériumra hivatkozzon. Nagyon sovány kárpótlásként az ügyben eljáró Martin Luther helyettes államtitkár azt javasolta külügyminiszterének: „Európai óra" elnevezéssel közös német-olasz műsor legyen. Ribbentrop óvatosságára jellemző, hogy kizárólag kulturális tartalommal és számos kikötéssel engedélyezte a műsort: a javaslatot kizárólag a minisztérium illetékes osztálya

---

[8] PA AA, Handakten Luther, 14. köt. 241–243.

[9] A témakatalógus előző része ennek részletes ábrázolására volt hivatott.

[10] A részletes ábrázolás ezt nagyjában-egészében alátámasztja, ám értelemszerűen a háborús tematikának itt-ott mégis be kellett szűrődnie az összképbe.

[11] PA AA, Handakten Luther, 14. köt. 244. (A témakatalógus ezen második részét facsimilében közli: *Neulen* 1987, 32.)

dolgozhatja ki, azt neki kell bemutatnia, ő pedig az általa vezetett Európa-bizottságnak tervezte benyújtani a kockázatmentesre silányított programot.[12]

Nem sokkal ezután a Hitler-Jugend akciója okozott gondot a hivatásos diplomatáknak. 1942 tavaszán ugyanis Baldur von Schirach megnyerte Mussolini egyetértését Európai Ifjúsági Szövetség létrehozásához, s július 5-én Weimarban valóban deklarálták a szervezet megalakulását. A német ifjúsági vezetők közvetlen kapcsolatba léptek a külföldi hatóságokkal, s a diplomaták emiatt joggal orroltak meg, az olaszokat azzal bosszantották, hogy a helyek elosztásánál nem tartották be a paritás elveit, ráadásul magukra vonták Goebbels csípősen lekezelő haragját is. Mégis 1942. szeptember 14–18. között Bécsben 14 ifjúsági szervezet részvételével sikerült az első rendezvényt megtartaniuk.[13] A találkozónak nemcsak az volt az érdekessége, hogy a bécsiek „Baldur gyermekfesztiváljának" csúfolták, hanem sokkal inkább az, hogy megnyitó beszédében Schirach nem a német fölény pozíciójából szónokolt. Bár tartotta magát ahhoz a nemzetiszocialista alapelvhez, amely mindenféle páneurópai gondolatot elutasított, ám ennek ismételt deklarálását a nemzetileg önálló és néptudatos diákszervezetek szükségességéből vezette le, és az európai összetartozás tudatának alapzatát is a nemzeti önállóságban láttatta. Így azt is kategorikusan leszögezte, hogy az Európai Ifjúsági Szövetség ezen jellege kizár bármiféle beavatkozást az egyes ifjúsági szervezetek belső viszonyaiba. „Aki nemzetével szemben hűségesen, lelkiismeretesen és bátran teljesíti kötelességét, az ezáltal az európai közösség feltételét alkotja meg, amelynek csak akkor lehet értéke, ha egyes tagjai népüknek nemzeti reprezentánsai". E gondolatmenet kizárt mindenfajta német predominanciát, s így logikusan — bár a demokrácia gondolatának tett oldalvágáson keresztül[14] — vezetett el annak kimondásához is, hogy az egyes ifjúsági szervezetek súlya független tagságának létszámától. És, hogy semmi félreértés ne essék, ehhez azt is hozzáfűzte: „Ebben a testületben minden diáknak, akit meghívtunk, függetlenül attól, hogy kis vagy nagy néphez tartozik, helye és szavazata van."[15] Az egyenrangúságnak az a szemmel láthatólag nem megtévesztő jelleggel, hanem komolyan gondolt volta lehetett a döntő oka annak, hogy a szervezet működését megbénították. Be nem tilthatták, hiszen abból botrány származott volna, ország-világ előtt ismét megmutatkozik, hogy a ködösen megfogalmazott szép jelszavak semmit sem érnek, ám mindent megtettek annak érdekében, hogy ne működjön. Így azután Schirach hiába jelentette be megnyitó beszédében,

[12] *Neulen* 1987, 5. sz. A fentiekhez még azt is hozzá kell fűzni, hogy ez az Európa-bizottság valójában nem működött, létrehozásának körülményei is homályba vesznek. Ld. erre még a később írottakat.

[13] A rendezvényen magyar küldöttség is — élén Béldy Alajossal, a Ifjúság Honvédelmi Nevelésének Országos Vezetőjével — résztvett. (Tilkovszky Loránt lektori véleménye alapján.)

[14] Erre feltehetőleg azért volt szükség, mert a megjelent szervezetek között komoly demokratikus hagyományokkal rendelkező nemzetek fiai is voltak, akiknek hazájában néhány esztendővel korábban még a demokrácia dicsérete és nem leszólása volt szokásos. Azután ott voltak az olasz balillák, a magyar leventék és más hasonló ifjúsági szervezetek, amelyek esetében ugyan természetesen a totalitáriánus eszmének a jelenléte is (ilyen vagy olyan mértékben) kimutatható volt, ám amelyek esetében mindemellett a valláserkölcsi nevelésnek, a politikai katolicizmusnak is megvolt a maga befolyása. A totális rendszerek természetrajzához hozzátartozik a demokrácia — mint ősellenség — túldimenzionálása, minden olyan eszmének és politikai törekvésnek „demokratikusként" történő megbélyegzése, amelyeknek valójában semmiféle kapcsolatuk nem volt a politikai demokráciával.

[15] *Lipgens* 1985, 22. sz. és *Neulen* 1987, 7. sz. (102–103.)

hogy a szervezet évente tanácskozni fog, valójában újabb összejövetelére soha nem került sor. S mindehhez azt is hozzá kell fűznünk, hogy a szervezet kikapcsolásában ismét a Wilhelmstrasse vitte a prímet.[16]

A Wilhelmstrasse diplomatái és Alfred Rosenberg közötti rivalizálásnak a második világháború időszakába érve már szép hagyományai voltak, hiszen Rosenberg vezetésével jött létre 1933 tavaszán az NSDAP Külpolitikai Hivatala azzal az egyáltalán nem titkolt szándékkal, hogy a külügyminisztérium „begyepesedett agyú" embereit ily módon ellenőrizzék. A harc akkor a Wilhelmstrasse győzelmével végződött, de azon az áron, hogy belesimult az új rendszerbe, élére pedig Neurath helyett 1938 februárjában Ribbentrop került. Az izgága Rosenberg viszont azt a „magasztos" feladatot kapta, hogy a Führer megbízottjaként az NSDAP egész szellemi és világnézeti iskolázottságát és nevelését felügyelje. Az impozáns feladat teljesítése jegyében a főideológus 1942 őszén nagyszabású programot akart rendezni „Harc Európáért" címmel. „Igen tisztelt Ribbentrop Párttárs" – megszólítású levelében 1942. augusztus 13-án Rosenberg így ír a külügyminiszternek: „Mint Ön előtt ismeretes, Münchenben[17] nagy 'Harc Európáért'-kiállítást rendezek, amely az európai gondolatért való küzdelmet és e gondolat védelmezését mutatja be. Mivel szükségesnek tűnik az, hogy a nemzetiszocialista mozgalom itt tudatosan az európai gondolat egész történelmi problémáját tárgyalja, éspedig a többi államnál hamarabb, ezért a Führer elé részletes javaslatot terjesztettem be a rendezvényről és tudományos előadássorozatról." Kellő nyomaték végett Rosenberg azt is közli, hogy Hitler mind a kiállítás, mind az előadássorozat tervéhez helyeslését adta. Elgondolásai szerint Ribbentrop, Goebbels és Rosenberg tart majd előadást.[18] A történelmi-világnézeti helyzetet akarja vázolni, Ribbentropnak a külpolitikai helyzetről kell beszélnie, Goebbels előadásának pedig az a tervezett célja, hogy a többi európai népet megnyerje a közreműködésre. A levélíró arra kéri a külügyminisztert, hogy közölje az elgondolással kapcsolatos elvi igenjét, és jelölje ki képviselőjét. Azt is írja, hogy nagyon számít Ribbentrop kedvező válaszára. Tájékoztatására megemlíti, hogy hasonló levelet küldött a propagandaminiszternek is.[19]

Ribbentropot a dilettáns elképzelés alaposan felbosszantotta, ám választ — elfoglaltsága, esetleg szabadsága vagy inkább azért, hogy késedelmeskedésével is hűtse Rosenberg hevületét — csupán szeptember 1-én küldött. A „Rosenberg Párttárs" megszólítású levél elején leszögezi, hogy a téma elsősorban a külpolitikába vág, tehát a külügyminisztérium munkaterülete. „Mint Ön előtt jól ismert" — folytatja kioktatólag, nem kevés éllel —, az európai kérdésről rendezendő átfogó kiállítás terve hosszabb ideje téma a Ribbentrop elnökletével mintegy két éve alakult Európa-bizottságban és időközben intern és bizalmasan előkészítették. A kiállításnak „Európa és az európai új rend szabadságharca" címet kell viselnie.[20] Olyan időpontban ren-

[16] *Neulen* 1987, 35.

[17] Neulen azt írja, hogy Berlinben és Münchenben lett volna a kiállítás. (*Neulen* 1987, 34.) Ez megfelel a valóságnak, amennyiben szeptember 4-re alakult ki ez a terv, de augusztus derekán Rosenberg még csak a müncheni helyszín tervénél tartott.

[18] Neulennél — nyilvánvalóan tévesen — Rosenberg helyett Göring neve szerepel. Uo.

[19] PA AA, Handakten Luther. 45. köt. 428392–428393.

[20] Taktikai szempontból kétségkívül a ribbentropi cím volt ügyesebb, hiszen a „Harc Európáért" megfogalmazás esetében nem sok beleérzéssel azt is lehetett tudni — bár természetesen Rosenbergnek egyáltalán nem az volt a szándéka —, hogy az a kontinens német meghódítását és nem a

dezendő meg, amely nemhogy nem okoz gondot külpolitikai szempontból, hanem célszerű és hasznos is lesz. Riválisa lehengerlésére azt is hozzáfűzi, hogy a kiállítást a propagandaminisztériummal együtt készítik majd el. „Párttársát" a külügyminiszter emlékezteti arra is, hogy már áprilisban megmondták, az őszi időpont nem megfelelő. Ezért kéri Rosenberget, hogy álljon el tervétől.

Természetesen Ribbentrop tisztában volt azzal, hogy Rosenberget nem lehet lesöpörni[21] — nyílván azt is mérlegelte, hogy az augusztus 13-i levélnek a Führer egyetértésére vonatkozó részét szintén tekintetbe kell vennie —, ezért levele következő passzusát békülékenyre, kooperatívra hangszerelte. A kiállítás kapcsán a külügyminisztériumban arra gondolnak — írja —, hogy a „szabadságharc" világnézeti oldalára különös súlyt helyeznek. Ennek értelmében külön részlegben akarják a zsidók, a szabadkőművesek és a bolsevizmus elleni küzdelmet bemutatni. E téren a számba jöhető pártszervek, főleg Rosenberg hivatala közreműködésére számítanak.[22] Végül arra kéri a rendszer főideológusát: ha valamilyen okból mégis már most a világnézeti harcról a párton belül[23] kiállítást akarnak, akkor azt minden részletében közölje a külügyminisztériummal, „mert ennek a kiállítási tematikának kétségtelenül hatása lenne Németország határain kívül, és Európa egyes országaihoz fűződő viszonyunkat a legerőteljesebben érintené". A címet ezért is helyteleníti, és ilyen világnézeti kiállítás címéül „Bolsevizmus, szabadkőművesség és zsidóság elleni harc Európában" megfogalmazást javasolja. Levelét végül azzal zárja, hogy reménye szerint Rosenberg is csak későbbi időpontban akarja ezt a kiállítást megrendezni.[24]

Rosenberget azonban — aki magát semmivel sem tartotta kisebb külpolitikusnak, mint a pezsgőügynöki múltból a német diplomácia élére avanzsált Ribbentropot — a levél fordulatai és érvei, a külpolitikai szempontokra történt hivatkozás cseppet sem térítették el szándékától. Szeptember 4-én — tehát azonnal — küldött válaszában rögvest támad: „Írásában helytelen előfeltevésekből indul ki, amikor azt gondolja, hogy a 'Harc Európáért' kiállításom jelenleg külpolitikailag problematikus." A kiállítás kilenctized részben történelmi tematikájú. Behatóan foglalkozik az ókori Görögországgal, a római birodalommal, ábrázolja az egész középkort, azután bemutatja a gyarmati korszakot, az angolok szerepét, mindennek a 19. század gazdaságára és technikájára gyakorolt hatását. „A külpolitikai problémák közül egyedül a bolsevizmust tárgyaljuk" – mondja meglehetősen sajátos látásmóddal. Világnézeti–történelmi kiállításról van szó — hangsúlyozza — azzal a céllal, hogy a nemzetiszocialista mozgalom és a nép tudatában legyen ennek a nagy örökségnek, és egészében erősítse az

---

külső hatásoktól történő megszabadítását jelenti. A ribbentropi javaslat nemhogy teljesen mentes volt az efféle implikációktól, de még a szabadságharc fogalmát is nemzetek felettivé szublimálta.

[21] A náci eliten belül sokszor meglehetősen lekezelő, csípős hangon beszéltek a főideológus fantazmagóriáiról (ld. még a 36. sz. jegyzetben írottakat), de mivel magának a rendszernek a céljai voltak számos vonatkozásban fantazmagórikusak, s ráadásul magának a rendszernek is olyan volt a felépítése, hogy a tömegek propagandaszólamokkal való félrevezetésére igen nagy súly helyeződött, ezért Rosenberget valójában nagyon is komolyan kellett venni.

[22] Ribbentropnak még arra is van gondja, hogy meglepődéséről is írjon, tehát ilyen lélektani motívummal is igyekszik „párttársára" hatni.

[23] Ribbentrop jól tudta, hogy a párton belül riválisa az erősebb, ezt is számításba kellett lenni, s a levél ezen része mutatja, hogy számításba is vette.

[24] PA AA, Handakten Luther 45. köt. 428394–428398.

ellenállásra irányuló belső akaratát.[25] Befejezésül Rosenberg megemlíti, hogy a müncheni épület már kész van a kiállításra, és Ribbentrop politikai kiállításának is otthont nyújthat. A két kiállítás pedig — írja magabiztos iróniával — „egész kitűnően" – kiegészíthetné egymást.[26]

Rosenberg azonban nem csupán levelezett, hanem már cselekedett is. Éppen a külügyminiszternek küldött válaszlevél megírásának napján 17 fő részvételével koordinációs értekezletet tartott hivatalában. Az értekezleten a külügyminisztérium képviseletében Wüster főkonzul — aki Rosenberg stábjában a tárca állandó képviselője volt — vett részt. Bevezetésképpen Rosenberg arról beszélt, hogy tervét másfél éve mondta el Hitlernek, aki azt helyeslőleg fogadta.[27] Ribbentrop éles ellenállása ellenben a főideológust magában a tartalmi kérdésben mégis óvatossá tette, és azt húzta alá, hogy sem a rendezvényen sem a kiállításon semmiképpen sem jut érvényre a germán államszövetség eszméje, amely természetesen főleg a Birodalom szövetségesei-csatlósai számára hatott volna deprimálólag. A rendezvényt a berlini Kroll-Operában október 26-án akarta megnyitni. A szónokok között maga helyett már Göringet szerepeltette, ellenben azt is jelezte, hogy Goebbels elvállalta a felkérését, sőt előadásának valószínű címét is megadta. Ez Európa ébredj! lett volna. Este a Fidelióval akarta szórakoztatni a nagyérdemű közönséget. Másnap, 27-én Rosenberg, Ley, Schwerin-Krosigk, Speer és egy Backe nevű államtitkár a nagynémet birodalom pillanatnyi problémáiról tartott volna előadást. A harmadik napra nemzetközi tanácskozást tervezett azzal a céllal, hogy Olaszországból, Franciaországból, Magyarországról, Romániából, Belgiumból és Hollandiából meghívott antiszemita személyiségek a zsidóknak és a szabadkőműveseknek — úgymond — a népek fölötti uralomban alkalmazott módszereiről szónokoljanak. Ezzel azonban a tervkovácsolás még korántsem ért véget. Mindezek után ugyanis újabb három napon át prominens tudósok tartottak volna előadásokat. A túldimenzionáltságból adódó szedett-vedettséget a témák alábbi felsorolása kellően érzékelteti: Európa földrajzi adottságai, őstörténet, ókor, középkor, USA, Anglia, Versailles. Így. A tartalmi egyenetlenség elfedésére a propagandaminisztérium szervezésében november 1-re nagy USA-ellenes tüntetést gondoltak. Ha már az értelemre nem lehet kellőképpen hatni, akkor legjobb az indulatokat ördögi módon felkorbácsolni. Magát a kiállítást november 8-án akarta Rosenberg Münchenben megnyitni, és egyben az ott tartandó záróbeszédével az emelkedett programot berekeszteni.

---

[25] 1942 szeptember elején már rég szertefoszlott a Szovjetunió ellen is sikeres villámháború ábrándja, ám a német hadsereg még mindig sokkal inkább támadó, mint védekező haderő. Mégis a védekezéssel érvelni, ez olyan propagandafordulat, amellyel nem csupán széles tömegek tudatára akartak hatni, hanem közben — szemmel láthatólag — maguk is hasonlóképpen vélekedhettek. Óhatatlanul felmerül a gondolat, hogy a mai német történetírás revizionista áramlatának — azoknak a munkáknak, amelyek a Szovjetunió elleni hadviselést valamiféle preventív háborúként állítják be — a szellemi forrásvidéke részben valahol ezeken a tájakon van. Az egyik ilyen munkát a korábban komoly hadtörténészként számon tartott Joachim Hoffmann tette közzé 1995-ben Stalins Vernichtungskrieg 1941–1945 címmel. A munka meggyőző bírálatát nyújtja *Peter Gosztony*: 'Präventivkrieg' Hitlers gegen Russland? Unseriöse Thesen eines deutschen Militärhistorikers c. recenziójában. Neue Zürcher Zeitung 1996, június 28.

[26] PA AA, Handakten Luther 45. köt. 428412–428414.

[27] Az augusztus 13-i levél nagy csúsztatása tehát az volt, hogy fontos érvként olyasmit adott elő, amely valójában már nem lehetett argumentum, hiszen a Szovjetunió megtámadása előtti és az 1942 szeptemberi időpont között Németország helyzete igen jelentősen megváltozott.

Wüster főkonzult megbízói kellőképpen tájékoztatták, aki minisztere álláspontját tolmácsolta. Erre az elnöklő Rosenberg kurtán azt felelte, hogy ha így áll a helyzet, akkor magasabb helyen kell a kérdést eldöntetni.[28]

Ezzel természetesen Ribbentrop is tisztában volt. Most nem sokat habozott a viszontválasszal, azt már szeptember 8-án aláírta. Ezt azért is megtehette ily gyorsan, mert két nappal korábban már részletes feljegyzésben tájékoztatta az ügyről a Führert, aki pedig haladéktalanul külügyminiszterének adott igazat. Kurta levelében ezt hozta Ribbentrop riválisa tudomására és befejezésül száraz fölénnyel írhatta. „Ezért arra kell kérnem, hogy a jövőben tartózkodjék az Európa-téma folytatásától".[29]

A szeptember 6-i helyzetjelentésnek már a terjedelme is jelzi, hogy Ribbentrop tudta: bármennyire is neki van igaza, ennek az igazságnak az elfogadtatásáért egyrészt részletesen kell argumentálni, másrészt pedig itt nincs helye a diplomáciai fordulatoknak, nem lehet köntörfalazni, a dolgokat a maguk pőre valóságában kell megfogalmazni.[30]

A helyzetjelentés első pontja a téma előtörténetét exponálja annyiban bővítve az eddig ismerteket, hogy itt már a történeti előadások előadóinak a nevei is szerepelnek. Így például Közép-Európáról Werner Frauendienst professzor, Dél-Kelet-Európáról pedig Hans Steinacker professzor, tehát tényleg a téma egyik legalaposabb német ismerője, az itteni német kisebbségi ügyek politikus szakértője volt tervbe véve. A második és harmadik pont a Rosenberg-Ribbentrop levélváltást tartalmazza, a továbbiak — alpontokra is tagolva — a külügyminiszter ellenérveit sorjázzák. Várható módon az első ellenérv az, hogy tisztára külpolitikáról van szó. Világos, egy ilyen nagyrendezvényt az egész világon úgy fognák fel, mint annak bemutatását, hogy a Nagygermán Birodalom Európa egyedüli ura. Ez külpolitikailag teljesen elviselhetetlen. Elviselhetetlen az olasz szövetséges miatt, aki féltékenyen figyel Berlinre és akinek minden nap szenvedést okoz a német fölény okozta komplexusa. De elviselhetetlen Norvégia, Belgium, Hollandia és az ezekhez hasonló országok miatt is, amelyek jövendőbeli státusza saját maguk és a világ előtt nyilvánvalóvá válna. Franciaország miatt sem más a helyzet, hiszen számára jövőbeni határai demonstrálódnának.[31] A Balkánon még minden kérdés nyitott, és Törökország szempontjából sem jobb a helyzet, tehát ezen országcsoport miatt sem kívánatos a rendezvény. A Németország oldalán harcoló Finnország, Románia, Magyarország stb. számára is felvetné a gondot: mi lesz a jövőbeni sorsuk a Nagygermán Birodalom mellett. Végül Ribbentrop az ellenséges hatalmakról beszél: számukra ez a rendezvény a legütőképesebb propagandaanyagot nyújtaná annak érdekében, hogy a Birodalom által megszállt területeken Berlin számára nehézségeket okozzanak.

A tervezett rendezvény történeti témáival kapcsolatban is vannak kézenfekvően világos ellenérvei. Mit fog például a Duce mondani — veti fel a kérdést — a német császárkor bemutatása kapcsán, amelynél kimondva vagy kimondatlanul a jövőbendő

[28] PA AA Handakten Luther 45. köt. 428404–428411.

[29] Uo. 428423–428424.

[30] Uo. 428415–428422. A hét pontból álló irat utolsó két pontját Neulen dokumentumkötete 6. sz. alatt publikálja.

[31] Ezen a ponton Ribbentrop mégis ködösít. Talán azért, mert maga sem tudja, hogy mi legyen Franciaországgal. Az azonban nem kétséges, hogy német győzelem esetén a státusza az addiginál is kedvezőtlenebb lesz.

Nagygermán Birodalommal való kényszerű párhuzam merül fel. Még több gondot vet fel a földrajzi adottságok tárgyalása, hiszen ezek kapcsán a jövőbeni határok problémája nyomul előtérbe. „És ezeket a példákat — mondja szinte rezignáltan — tetszés szerint lehet folytatni." Ezért a kiállítást csak úgy lehetne megcsinálni,[32] ha annak megrendezésébe minden szövetségest bevonnának, köztük is első helyen természetesen az olaszokat. Ebből azonban — figyelmeztet — végtelenül sok nehézség származna. Rivalizálások, rangkérdések kötnék le a figyelmet, energiát, s ezek eleve minden hasznot felemésztenének. Franciaország példáját önmagában is elegendőnek tartja a legyőzhetetlen problémák érzékeltetésére. Ha bevonják, akkor felbosszantják Olaszországot, ha nem, akkor a kiállítás torzó marad.[33]

Mindezek nyomán Ribbentrop arra a következtetésre jut, hogy az adott helyzetben az Európa-gondolatot csak általános formában lehet tárgyalni, így a bolsevizmus vagy a zsidóság elleni szolidaritás jelszavát lehet lobogtatni. Európa újjárendezésének minden konkretizálását ellenben el kell kerülni, mert az a Birodalom létért folytatott küzdelmét nem könnyíti meg, hanem inkább megnehezíti.

"Csak ha már az utolsó katonai döntések megszülettek és ezáltal Németország számára létrejöttek azok a hatalmi feltételek, amelyek birtokában sem barátra sem ellenségre nem kell tekintettel lennie, akkor lehet nyíltan a nagygermán gondolattal előlépni." Abszolút világos beszéd. Valóban ez volt minden „új Európa"-gondolat mögött, legalábbis azok elméjében, akiknek fejében az ideológiai köd nem takarta el a politika realitásait, akik a nemzetiszocialista Németország kemény hatalmi magjának tényleges törekvéseit fogalmazták meg.

Ebből a nézőpontból akarja Ribbentrop — aki magáról úgy vélte, hogy Európa újjárendezésének külpolitikai keresztülviteléért felelős — a kérdést kezelni. Tehát a lényeg durva megmutatása után ismét visszatér oda, hogy a szükséges manipuláció érdekében, a világ (majdani) félrevezetésére mit kell már most cselekedni. Emlékeztet arra, hogy mintegy két esztendővel korábban, a Franciaország elleni hadjárat befejeztével létrehozott egy Európa-bizottságnak nevezett testületet, amelynek az lett a feladata, hogy előkészítse Európa újjárendezését. A kérdés összetett volta miatt, és figyelemmel arra a tényre, hogy a munka során a problémák tömege merült fel, amelyeket addig, amíg a radikális megoldásra nincsenek meg a feltételek (másképpen szólva, amíg Németország a háborút totálisan nem nyeri meg – P. P.), nem lehet vitára bocsátani, ezért a bizottság csak a legteljesebb csendben és a legbizalmasabb körben haladt előre. (Ha lefordítjuk ezeket a körültekintően formált szavakat a hétköznapi nyelvre, akkor hozzávetőleg arról lehetett szó, hogy időnként néhány intimusával Ribbentrop arról beszélhetett: amíg nem nyerik meg a háborút, amíg nincsenek abban a helyzetben, hogy baráttól és ellenségtől függetlenül azt csinálnak, amit akarnak, addig valójában nincs mit tenni.)[34] Feltételezésünket megerősíti az

[32] Itt ismét látszik, hogy minden magabiztossága ellenére is Ribbentrop tartott Rosenberg esetleges diadalától.

[33] Még a viszonylag kisebb rendezvényekkel is gond volt, mondja némileg kitérőleg, de szintén a fő mondanivaló helyességét alátámasztandó. Konkrétan Schirach korábban bemutatott rendezvényére utal, s felemlíti, hogy az olasz vonatkozásban okozott problémát, a Duce meghívásának kérdését (ti. távoltartását – P. P.) csak diplomáciai úton lehetett elsimítani.

[34] Érdemes ebből a nézőpontból pillantást vetnünk Albrecht Haushofer 1941 őszi memorandumára. (*Pritz* 1997, 177–187.) Haushofer rideg szenvtelenséggel érvényesíti a német érdekeket a

is, amit a külügyminiszter a végzett munkáról mond: az előkészítő munka fő tárgya természetesen a német, illetve nagygermán birodalom jövőbeni alakulása, a barátokhoz és szövetségesekhez fűződő kapcsolatok alakulása, az ellenségekkel való békeszerződések. Tehát csupa üres általánosság. S ez után sem olvasható semmi megfogható konkrétum: Európa újjárendezésénél mindig azt az alapgondolatot kell szem előtt tartani, hogy a jövendő német birodalmat a lehető leggyorsabban erőssé és zárttá kell tenni, míg a kontinens többi államának lehetőség szerint megosztottnak és gyengének kell maradnia. Konkrétumokat nélkülöző volta ellenére is világos beszéd, méltó módon zárja az egész eszmefuttatást, mert amint az elején kimondja, hogy az „új Európa" üres propagandafogás, hiszen mögötte a nagynémet birodalom víziója húzódik meg, azonképpen ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg befejezésképpen is.[35]

Ribbentrop tudta, hogy Hitler számára mit kell mondani és milyen hangot kell megütni, hogy szavai igenlésre találjanak. Sikere nem maradt el, s a rendezvény megtartására riválisa, Rosenberg — mint fentebb már jeleztük — nem kapott engedélyt.[36]

Az eset persze nem maradt visszhangtalan a rendszer felső régióiban, és Ribbentrop Goebbelstől is támogatást kapott, aki a propagandaminisztérium vezetőinek értekezletén élesen bírálta az Új Európával kapcsolatos fecsegéseket. Nem szabad — fejtegette — német részről lármát csapna a téma körül. „Senki nem fogja elhinni a világon, hogy anyagi érdekek nélkül küzdünk az 'Új Európá'-ért. A németről még általában elhinnék — fűzi hozzá érdekes módon, figyelemre méltó distinkciót téve —,

szövetségesek rovására, s nála is felbukkant az, hogy erre majd a német győzelem birtokában lesz lehetőség. Mégis jól érzékelhetően tetemes különbség van a kétféle elgondolás között. Nem csak a szellemi szint nyilvánvaló különbségére gondolunk, hanem sokkal inkább arra, hogy Haushofer az erő pozíciójából is föderatív módon berendezett, a 19. századi nemzetállami kereteket meghaladó szerkezetben gondolkodott, amelyben ugyan a német birodalom dominanciájához semmi kétség sem férhetett, ám az mégis adott volna valamiféle keretet az emberi élethez más népek fiai számára. Ribbentrop ellenben olyan, lényegében strukturálatlan berendezkedést képzel el, amelyben csak egyetlen rendező elv létezik: a németek korlátlan hatalma. Egészen röviden szólva a különbség közöttük abban van, hogy Haushofer szemmel láthatóan tisztában van azzal, még győzelem esetén is számtalan problémával kell majd megbirkózniuk, míg Ribbentrop az egész kérdést elnapolja a végső győzelem utáni időpontra, akkor viszont szinte mechanikusan elrendezhetőnek gondolja az egész problémakört.

[35] *Neulen* 1987, 6. sz. (100–101.) – Az Anschluss óta Németországnak Grossdeutsches Reich, tehát Nagynémet Birodalom volt a hivatalos neve. Az a nagynémet birodalom ellenben, amelyről beszélünk, az csupán vízióként élt nagyon sokak fejében, azokéban, akik ezen a nagynémet birodalmon a létezőnél jóval nagyobb területet, sokszor az egész Európát vagy annak igen jelentős hányadát értették.

[36] Rosenberg ideológiai súlya ellenére is állítható, hogy Ribbentropnak ténylegesen nem volt leküzdhetetlenül nehéz dolga Hitlernél, mert a főideológust sem Hitler, sem a legfelső vezérkar általában nem vette komolyan. Az 1939 január elejére átépített kancelláriában tartott ebédeken — ahol egyébként is általános szokás volt mások rovására gonosz módon humorizálni — Goebbels viccelődéseinek Rosenberg gyakori célpontja volt. A propagandaminiszter ezt annál is inkább szívesen tette, mert a Führernél ilyenkor várható sikerében nyugodtan bízhatott. Oly gyakran figurázta ki Rosenberget, hogy elbeszélései már a betanult színházi előadáshoz hasonlítottak. A hallgatóság pedig szinte biztos lehetett abban, hogy mindezek után Hitler így fog szólni: „A Völkischer Beobachter ugyanolyan unalmas, mint kiadója, Rosenberg. Tulajdonképpen van nekünk a párton belül egy úgynevezett vicclapunk, a „Die Brennessel" ("Csalán"). A legtragikusabb lap, amit el lehet képzelni. És a másik oldalon a Völkischer Beobachter nem más, mint egy vicclap." *Speer* 1969, 139.

hogy pusztán az eszméért küzd, ellenben a nácikról tudják, hogy azok olajért és gabonáért és népünk anyagi jobb helyzetéért harcolnak és nem fantom után rohannak."[37]

Valószínűleg a két tárca fellépésének lett az eredmény, hogy 1942. november 4-én a Führer általában betiltott minden törekvést, amely kongresszusokat, tanácskozásokat, egyesületek megalapítását az európaiság vagy a nemzetköziség jegyében tervezte volna.[38]

A tiltás nyomán a külvilág felé csend keletkezett, de a nagy területi nyereségektől megrészegült elmék tovább szülték a vadabbnál vadabb elgondolásokat a nemzetiszocialista uralmi igény totális érvényre juttatásáról, miközben a valamelyest reálisan mérlegelő személyek előtt már nem lehetett kétséges, hogy a teljes győzelem reménye messzi távolba tolódott, s inkább vésztjósló gondokkal kellett szembesülni. A pillanat mámora, a tényleges hatalmas sikerek, ráadásul a mesteri módon vezényelt propagandagépezet harsogása persze a hétköznapi elmék előtt mindezt alaposan elleplezte, tehát a birodalmi vezetés számára szóló igénnyel — ténylegesen azonban inkább csak íróasztalfiókok számára — továbbra is terjedelmes javaslatok készültek. Ezeket a tervezeteket a befejező fejezetben mutatjuk be.

A külügyminisztérium békeelőkészítő tevékenysége

Elbeszélésünk fonalát ott kell folytatnunk, hogy Ribbentrop — minden sikere ellenére is — tudta: a külügyminisztériumnak (legalábbis intern) tennie kell valamit az ügyben. Így született meg utasítása Martin Luther, a minisztérium Németország-referatúrájának vezetője számára, hogy dolgozza ki az említett Európa-bizottság irányelveinek tervezetét, valamint a testület működtetéséhez szükséges szervezetet. Az ambiciózus Luther,[39] akit az a vágy fűtött, hogy a téma szellemi és politikai vezetését

---

[37] *Neulen* 1987, 8. sz. (104.) „A nemzetiszocialista 'Európa újjárendezés' trombitahangjai... az egész akkori Európát felriasztották" - mondja Ralph Giordano. (Giordano 1991, 236.)

[38] *Neulen* 1987, 36. A szerző azt mondja, hogy a tilalom nem vonatkozott a Nemzetközi Újságíró-konferencia és az Európai Írószövetség rendezvényeire. Lehet, hogy valóban így volt, de az tény, hogy az általa elmondottak alapján ezt nem lehet eldönteni. Előadásából ugyanis az derül ki, hogy az Európai Írószövetséget 1941 októberében Weimarban hozták létre, s a második összejövetelére 1941 októberében került sor - tehát még a hitleri tiltás előtt, harmadik tanácskozásról pedig Neulen nem tudósít. (Uo.) Egyébként, amit Neulen elmond - ti., hogy a weimari alakuló ülésen az európai gondolatot úgy határozták meg, mint amely a valóságban „a germán faj összetartozástudatát" jelenti, valamint, hogy az 1942. évi összejövetelt az olasz Emilio Falqui tömören összegzően „hülyék fészke" megjelöléssel illette - szintén a hitleri döntés helyességét, illetve Ribbentropot és Goebbelst igazolta, akik tudták, hogy ebben a kérdésben legjobb csendben maradniuk.

[39] Az 1895-ben született politikus 1938-ban került a külügyminisztériumba, előtte Ribbentrop szervezetében volt főelőadó. (A külügyi karrierre vágyó, ám a Wilhelmstrasse által elutasított Ribbentrop 1934-ben saját hivatalt hoz létre, amely 1935-ben „Dienststelle", „szolgálati hely" rangot kap.) Luther tehát a későbbi külügyminiszter embere, a Wilhelmstrasse azon tisztviselői közé tartozott, akiket a párt küldött a régivágású diplomaták kicserélésére, legalábbis túlsúlyuk megtörésére. A Németország-referatúrát 1940-től irányítja. (A referatúrának nevezett részleg valójában a minisztérium egyik legbefolyásosabb egysége. A belnémet ügyeket addig a pontig követte nyomon, ameddig a külügyi tisztviselők megfelelő tájékozottsága azt igényelte. Mivel így a feladatkört meglehetősen tágan lehetett értelmezni, ezért ennek a részlegnek lett a feladata a német külpolitika szempontjából tekintetbe jövő országok belpolitikai viszonyainak nyomonkövetése is - nemegyszer titkosszolgálati eszközökkel.) Ugyanez év derekától már első osztályú követ, a következő évtől miniszteri osztályfőnök helyettes államtitkári címmel. 1943 elején elkerül a minisztériumból, valószínűleg már kelle-

magához ragadja,[40] már szeptember 19-én megküldi Weizsäcker államtitkárnak az első tervezetet. Jelzi, hogy azt Best és Kieser készítette el.[41]

Az előterjesztés szerint az Európa-bizottságnak azt a feladatot kell kapnia, hogy azokról az anyagokról alakítson ki állásfoglalást, amelyeket a külügyminisztérium Európa-munkaköre készített el. Mivel mind a Bizottság, mind pedig a Munkakör papíron már addig is működött, a javaslatnak az a célja, hogy ezekbe most életet leheljen. Ennek érdekében kapcsolatot akar a két testület között létesíteni oly módon, hogy mindkét grémiumnak a külügyminiszter legyen az elnöke, a megfelelő munkakapcsolat érdekében azonos titkársági szervezetet kell működtetni, élére pedig egy személyben kell főtitkárt állítani, aki mindkét testület megfelelő adminisztratív kiszolgálásáért felelős.[42] Annak érdekében, hogy hatékonyan léphessenek fel a külügyminisztériumon kívüli, hozzá nem értő köröknek az „új Európára" vonatkozó tervezeteikkel a Birodalom külpolitikájába való beavatkozása ellen, ezeket a köröket különösen hozzá kell kötni az Európa-bizottsághoz és egyben be kell vonni őket a minisztérium Munkakörének munkájába. E feladat keresztülvitelére Luther Bestet különösen alkalmasnak tartja.[43]

A Best–Kieser által elkészített tervezet először az Európa-bizottság szükségességét indokolja és a működtetését sürgető okoknak pozitív és negatív válfaját különbözteti meg. Az előbbi kategóriában arról írnak, hogy a német kormánynak a más államokhoz és népekhez fűződő háború utáni kapcsolatát meghatározó lépéseket kellő időben össze kell hangolni. negatív oknak a tervezet készítői azt tartják, hogy a jövőt érintő elgondolások ma egymástól függetlenül készülnek, zavarokhoz vezetnek és a közvéleményt nyugtalanítják. Rosenberg Európa-kiállításra vonatkozó terve, de sok egyéb más is szemlélteti törekvésük időszerűségét. Ha viszont a Birodalom politikai vezetése a Bizottság javaslatait jóváhagyná, akkor azok irányelvül szolgálhatnának a hasonló munkálatok számára. Ösztönzőleg hat az is, hogy Japánban létrehozták a nagy-kelet-ázsiai minisztériumot. Ha nem is lehet ennek mintájára Európa-minisztériumot létesíteni,[44] bizonyos, hogy a németországi fórumok Európa-munkáját össze kell hangolni.

Szervezeti megoldásként a tervezet szerzői azt javasolják, hogy hozzanak létre a külügyminisztériumon belül Európa-osztályt, létesítsenek Európa-munkakört,[45] s abba a minisztérium minden európai ügyekkel foglalkozó munkatársa nyerjen be-

---

metlen volt Ribbentrop számára. 1945 májusában öngyilkosságba menekül – nem várja meg, hogy mint háborús bűnöst felelősségre vonják.

[40] *Herbert* 1996, 325.

[41] PA AA, Handakten Luther 29. köt. 339670–339674. Maga a tervezet keltezetlen, de a mellette fekvő szeptember 20-i feljegyzésből lehet a dátumra következtetni. (Uo. 339688–339689)

[42] A fentebb említett szeptemberi feljegyzésében Luther mindkét testület főtitkárának Kiesert javasolja. Walther Kieserről csupán annyit tudunk, hogy a külügyminisztérium Németország referatúrájában dolgozott.

[43] Uo. 339670–339674. Végül Luther megemlíti, hogy Berber professzor már vezeti a történetpolitikai részt kidolgozó félhivatalos munkákat.

[44] Természetesen létre lehetett volna hozni, „csak" egy ilyen minisztérium bizonyosan tovább csökkentette volna a külügyminisztérium egyébként sem kielégítő mozgásterét, tekintélyét.

[45] Mivel a szerzőpáros minden bizonnyal megfelelően tájékozott volt a Wilhelmstrasse berkeiben, ezért a javaslat ezen passzusa önmagában is bizonyítja, hogy a Munkakört Ribbentrop korábban legfeljebb papíron hozta létre, ám az addig érdemleges munkát nemigen végzett.

osztást. Az Európa-bizottságot Best és Kieser is a Birodalom grémiumának képzeli el, természetesen ugyancsak azt javasolják, hogy az a külügyminisztériumon belül működjön. Annyiban lépnek tovább a Luther által készített előterjesztéshez képest, hogy a testület létrehozásának módjára is gondolnak: e szerint tagjait a legfelső birodalmi fórumok vezetői közül a Führer jelöli ki, ám előkészítésképpen a külügyminiszter tesz e személyekre javaslatot.[46]

A munkára vonatkozó elgondolások szerint az Európa-munkakörnek először meg kell határoznia, hogy a Birodalom és a más államok, népek közötti kapcsolatok milyen politikai döntéseket, döntési alternatívákat igényelnek. A Munkakörnek lesz feladata azt is meghatározni, hogy az Európa-bizottságnak mely területeken kell anyagokat előterjesztenie a birodalmi kormány jövőbeni intézkedéseire.[47] Szemmel láthatólag az egész tervezet vezérlő motívuma a külügyminisztérium szerepének növelésére való törekvés, a Munkakör és a Bizottság közötti kapcsolatok olyatén meghatározása, amelyen keresztül szintén a Wilhelmstrasse befolyásoló szerepe növekedne.[48]

A Best–Kieser szerzőpáros készített egy 2. számú — hasonló tárgyú —, az előbbinél részletesebben kimunkált elaborátumot is. Ez az előbbivel szemben emelkedett hangvételű, történelmi pillanatról, a két világ (ti. a fasizmusok és ellenfeleik) ellentétéről, eljövendő európai alkotmányról beszél. Említést tesz a kérdéskör elméleti aspektusáról, amelyhez az egész „új európai legitimitási eszméért, európai Monroe-doktrínáért, a jövendő szervezet új alaptörvényeiért és formáiért, az olyan tézisekért, mint élettér, völkisch[49] nagytérrendezés, olyan kérdésfeltevésekért, mint völkisch vagy állami berendezkedés, uralom és vezetés, nagygermán vagy államfeletti-egyetemes birodalom, európai államszövetség, föderatív Európa, autonómia, vámunió vagy egyéb struktúraelvekért folytatott egész tudományos, zsurnaliszta-propagandisztikus vita hozzátartozik". A terjedelmessége ellenére is igen tömény mondat, a sok egybezsúfolt — egymással feleselő — fogalom ilyetén történt felvetése és egymás mellé illesztése egyértelműen arra utal, hogy a tervezetet csupán formailag készítette két ember, ám a dominancia kettejük között egyértelműen Besté. Ezekre a kérdésekre írásaiban Werner Best már egyértelmű feleletet adott. A külügyminisztérium kötelékébe nemrég került terrorszakember (aki nem csupán Carl Schmitt európai Monroe-doktrína-interpretációján lépett egyértelműen és keményen túl, hanem annak etatista felfogását is elavultnak minősítette) most a kapott feladatot arra igyekszik felhasználni, hogy a Wilhelmstrasse apparátusát, annak erejét használja fel nézetei megvalósítására. Bestnek látszólag az kedvezett, hogy a Wilhelmstrasse ugyan vezető szerepet igényelt

[46] A testület működését is érintő javaslat szerint a kijelölt vezetők képviselőik révén is részt vehetnek a munkában.

[47] A javaslatok megfogalmazásánál a szövetséges országok, főleg Olaszország véleményére körültekintően oda kell figyelni.

[48] PA AA, Inland II g 17e 130327–130332.

[49] A „völkisch" kifejezés meglehetősen ismert, ezért lefordításának mellőzése remélhetőleg megengedhető. Fasiszta értelemben a „völkisch" magyarul nem „népit", hanem „népiségit" jelent, azonban ezzel a fordítással szemben is kifejezőbbnek tartjuk az eredeti német szó használatát. A „népi" messze nem csupán völkischt jelent, illetve — értelmezésünk szerint — a népinek semmi köze nincs a völkischhez. A völkisch gondolatkör a népnemzeti fogalomkört a fasizmus világába ágyazza, ekképpen szélsőségesen kirekesztő más népekkel szemben, mert a történelmet a népek szociáldarwinista értelemben felfogott késhegyig menő küzdelmeként értelmezi.

a jövő Európájának körvonalazásában, valójában azonban ez időtájig ezen kérdések tisztázására nem folyt érdemi munka falai között. Bestnek azonban csak látszólag kedvezett ez a helyzet, hiszen a kérdés egész kezelésében azért volt jelentős lemaradás, mert valójában nem is lehetett, nem is volt kívánatos azt megválaszolni. Rosenberg akciója ugyan kimozdíthatta Ribbentropot e téren tanúsított tétlenségéből, ám nem kétséges, hogy a külügyminiszter 1942 őszén sem kívánt érdemi előrehaladást elérni. Ezért Best nagyra nőtt ambícióinak a kapott feladat valójában nem nyitott teret. Az ő feladata aligha lehetett több, mint a manipulációs játékban résztvenni.

A témakör gyakorlati aspektusából a tervezet azt emeli ki, hogy jóllehet szükség lett volna rá, mégis mindeddig a német nép háború alatti és utáni életfontosságú követeléseinek „történelmileg, jogilag és propaganda szempontjából elfogadható" megindoklására nem jött létre hivatalos szervezet. Természetesen ez az anyag is a külügyminisztériumban látja a legmegfelelőbb megoldást, a Munkakör feladatainak meghatározásánál azt hangsúlyozza, hogy a külpolitikának „fajpolitikai elvből" kell kiindulnia, a végső cél pedig a német népiségnek „lehetőség szerint zárt települési térségen belüli" totális biztosítása. Az „európai válságot" úgy kell megoldani, hogy az a „kivívott német alapnézetekkel" és „politikai követelményekkel" összhangban legyen. A meglehetősen elvont nyelvezettel fogalmazott mondatnak az a félelmetes mondanivalója, hogy az egész európai térséget a német fasizmus normái szerint kell megszervezni. Az „európai válság" kifejezés ugyan nem egyértelmű, jelentheti magát a világháborút, bár valószínűbb, hogy inkább szélesebb értelme van. Tehát a kapitalizmus általános válságára, liberalizmus, szociáldemokrácia, kommunizmus, fasizmus küzdelmére utal, ám az nem lehet kétséges, hogy mérhetetlen voluntarizmussal, a nemzetiszocializmus minden kérdésre biztos választ adó voltába vetett hittel kezeli tárgyát.[50]

Annak érdekében, hogy e külügyminisztérium ezt a feladatot elvégezhesse, a tervezet öt feltételt támaszt. Elsősorban azt, hogy a Németország-referatúra „pontosan meghatározott feladatot" kapjon. Mivel a Luther vezette részleg munkáját már ez eddig is a szokásos német pontossággal határozták meg, ezért a feladatkör újraszabályozásán Best valójában az osztály feladat- (és természetesen jog)körének alapos kibővítését értette. A további feltételek megfogalmazása során azután mindezt meghökkentő nyíltsággal ki is mondja. Így a szokásos diplomáciai utakon túl a szövetséges nemzetekhez külön utak megnyitását igényli, ami nyilvánvalóan azt jelenti, hogy a Németország-referatúrának is legyen joga közvetlenül külföldi országokkal tárgyalni. A harmadik feltétel arra vonatkozott, hogy az osztály átveszi az ellenséges tendenciák megfigyelését. Mivel ezt idáig is megtették, ezért ennek az igénynek a megfogalmazása megint csak úgy értendő, hogy az ilyen tevékenységet folytató más birodalmi szervek között első helyet követelnek maguknak. A negyedik követelés arra vonatkozott, hogy az európai újjárendezést érintő nemzetközi tanácskozásokon való német részvételt ők dönthessék el. Végül dönteni akartak a német hatalmi térségen belüli összes nem-

[50] Ezek után már nincs mit csodálkozni azon, hogy a Munkakörnek nem kisebb feladatot ad, mint hogy minden nép „történetét, népi tulajdonságait, szervező teljesítőképességét" vizsgálja meg. Nem kétséges, hogy e vizsgálatnak rendkívül súlyos következményei lettek volna. Ez lett volna az a vizsga, amelynek alapján az egyes népek Birodalmon belüli helyét — az alárendeltség valamely lépcsőjén — kijelölik.

zetközi intézetről és hivatalról, ti. hogy fel kell-e valamelyiküket számolni vagy a német külpolitika szempontjából át kell-e alakítani, illetve hasonló új intézeteket létre kell-e hozni.

Best az ütőképes szervezeteknek volt a híve, ezért ez alkalommal is csupán kis, mozgékony, néhány főreferensből álló szervezet mellett tette le a voksot. A hatékonyság érdekében azonban — és így már az állandó stáb szerény mérete teljesen érthetővé válik — külső szakértők korlátlan mértékű időszakos alkalmazhatóságát is kívánta.[51]

Az Európa-bizottságról a második tervezetben leírtak lényegében az első tervezetben olvashatóakat ismétlik. Mindez jól mutatja, hogy valójában a Munkakör volt a lényeges, az ott végzendő munka szabta volna meg a dolgok menetét, s nyitott volna a Luther-Best páros számára komoly mozgásteret.[52]

Ezek a túldimenzionált tervek nem érhették el céljukat. Hiszen egyfelől nem lehetett olyan elgondolást készíteni, amely révén a Ribbentrop vezette külügyminisztérium Birodalmon belüli pozícióit javítani lehetett volna, mert a Wilhelmstrasse helyzetét meghatározó tényezőkre íróasztal mellett kigondolt tervezetekkel nem lehetett hatni. Másfelől a minisztérium vezetését sem ösztönözhette a Luther által inspirált, Best és Kieser készítette anyagok szellemisége arra, hogy az azokban leírtak megvalósítása érdekében különösebben sokat tegyenek. Ribbentrop és köre számára ezek az elgondolások addig a pontig feltétlenül hasznosak voltak, amíg abban nyújtottak segítséget, hogy legalább a rendszeren belüli pozíciókat sikerüljön megőrizni.[53] Mivel azonban Lutherék anyagaiban nem lehetett nem észrevenni azt a törekvést, hogy a minisztériumon belüli erőviszonyokat a maguk számára (ráadásul tetemesen) megváltoztassák, ezért a minisztérium számára hasznos ponton túl Ribbentrop és köre semmit sem tett az azokban megfogalmazottak realizálása érdekében. Tehát lényegében minden maradt a régiben, a változás legfeljebb annyi volt, amennyit a hadihelyzet változása megkövetelt. Az viszont nem sokat követelt. Hiszen a Szovjetunió elleni háború sikeres befejezésének a reménye a távoli ködbe veszett, nem sokkal később, Sztálingrád után pedig teljesen szertefoszlott. Most azonban még Sztálingrád előtt vagyunk, tehát a Wilhelmstrasse gépezete tessék-lássák módon működtette a maga Munkakörét, készíttetett különféle anyagokat.[54]

---

[51] A továbbiakban ugyan Best és Kieser azt javasolja, hogy a Munkakör főleg előtervek elkészítésére legyen hívatott, ám egyrészt ezek felsorolása, másrészt pedig annak jelzése, hogy a részkérdések kidolgozásához a Munkakör jogosult lesz majd az állam, a hadsereg, a gazdaság, sőt a magánszféra szellemi erejének igénybevételére, ismét azt támasztja alá, hogy az elgondolás szerint olyan hatalmi központot akartak az szerzők — illetve velük karöltve a megbízó Luther — létrehozni, amely nem csupán a Wilhelmstrasse befolyását növelte volna meg tetemesen, ám magán a minisztériumon belül is létrehozott volna szinte egy másik minisztériumot.

[52] PA AA Inland II g 17e 130311–130326. – A tervezetet Best és Kieser készítette, kettőjük közül azonban kétségkívül Best volt a fontosabb. A korábbitól eltérően azért beszélünk itt Luther–Best párosról, mert az elgondolások megvalósulása esetén nyilvánvalóan Luther és Best együttműködése lett volna a domináns.

[53] Tehát az esetleg kívülről jövő kritikákkal szemben, hogy a külügyminisztérium nem tesz semmit a jövendő Európa körvonalazása terén, lehetett mit felmutatni.

[54] Maga Best pedig már november 5-ével elkerült Dániába teljhatalmú biztosnak, hogy birodalmából „mintaprotektorátust" formáljon. *Herbert* 1996, 323–400.

Ki volt Werner Best?

„Az, ami sok megbeszélésünkön — amikor, sajnos, állandóan csak féligazságokat mondtunk — soha nem jött ajkamra, az a következő vallomás az Önhöz való beállítódásom legrejtettebb okairól. – Mióta az Ön oldalán álltam mint egyik legközelebbi (időközben a legközelebbi) munkatársa, az volt a vágyam, hogy nem csak a legjobb bajtársa legyek, hanem személyes barátjává is váljak.... Egyszer feleségének....meg is ígértem, hogy valódi barátja leszek. Ön azonban nem barátot, beosztottat akart. És úgy érezte, hogy ez a beosztott...az alárendelt szokásos magatartásától eltérően valami mást akar. Ezt meg akarta magyarázni, és becsvágyként, lázadásként értelmezte, amelyre növekvő bizalmatlansággal, sértő intézkedésekkel reagált... Mivel a köztünk növekvő feszültség — mindkettőnk hibájából — nem maradt rejtve, azt az érdekelt erők alaposan kihasználták, hogy besúgásokkal együttműködésünket tovább nehezítsék...Két esztendő, amely számomra az összes megelőzőnél nehezebb volt, megmutatta nekem, hogy lelki bonyodalmak görcsét nem lehet egyszerűen feloldani. Ez az oka annak, hogy ma vallomást teszek Önnek...Ezen az alapon szeretnék — személyes-emberi kapcsolatunkat tisztázandó — beszélni Önnel...[55]

Mintha nemesen érző és gondolkodó két férfi barátságának fájdalmas megromlásába pillantanánk be, akiknek értékes kapcsolatát félreértések és alacsony szintű intrikák tették tönkre. Valójában „csupán" a történelem hallatlan bonyolultságát adott összefüggésben felelevenítő dokumentumot idéztünk fel. Mert ezt az emelkedett hangvételű levelet Werner Best intézte 1942. április 15-én Reinhard Heydrichhez.

Valójában tehát „csupán" két tömeggyilkos áll előttünk. Olyanok, akikhez képest a hatvanas években elhíresült Adolf Eichmann — 1942-ben is még — messze alárendelt jelentőségű figura volt. A levél megírásának időpontjában Heydrich, a német Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetője, Cseh- és Morvaország helyettes birodalmi protektora az európai zsidóság milliónak elpusztítását kezdi meg, s annak keretében a levélíró Best, akkoron a megszállt Franciaország közigazgatásának a főnöke az ottani „végső megoldás" előkészületeit szervezi.

Ulrich Herbert freiburgi professzor 1996-ban közzétett 700 oldalas nagymonográfiája egyértelműen és magas színvonalon bizonyítja: Best messze több és messze más volt, mint amit az eddigi történetírás feljegyzett róla. Következőleg életének aprólékos felidézése révén szélesebb körök történelmet befolyásoló szerepét is jobban, hitelesebben láthatjuk.

Üssük fel Karl Dietrich Bracher korszakkal foglalkozó, méltán ismert, többször és több nyelven publikált, először 1969-ben közzétett, alapműként forgatott Die deutsche Diktatur c. kötetét s keressük meg a Bestre vonatkozó részeket. Először annyit említ róla, hogy 1933 tavaszán ő lett a hesseni rendőrfőnök, s úgy mellékesen hozzáfűzi, Best volt a hírhedt boxheimi dokumentumok szerzője.[56] Bracher nem felületes. Az, hogy nem magyarázza meg: mik is voltak ezek a dokumentumok, azon a feltevésen alapul, hogy ezt a mozzanatot minden valamennyire tájékozott német nyílván tudja.[57]

[55] *Herbert* 1996, 318.

[56] A Hessenben lévő Lampertheim melletti Boxheimben 1931 augusztusában Best javaslatot dolgozott ki a hatalom erőszakos megragadására. Részletesebben ld. a később írottakat.

[57] Ennek kapcsán Ulrich Herbert azt mondja, hogy ez valóban így van, ellenben Bestnek messze nem ez volt a legfontosabb cselekedete.

Bracher később néhányszor még említi Bestet. Gestapo-jogászként, aki 1942-től Reichsbevollmächtigter in Dänemark, tehát Németország teljhatalmú birodalmi megbízottja Dániában.

Itt persze nekünk, magyaroknak már Edmund Veesenmayer jut az eszünkbe, aki hazánk 1944. március 19-én bekövetkezett letiprása nyomán érkezett ugyanezzel a ranggal és jogkörrel Budapestre, s ebből is lehet sejteni, hogy Best messze több lehetett, mint egykoron hírhedt dokumentumok szerzője, vagy egyszerű Gestapo-jogász.

Bestet azonban, mint fentebb említettük, nemcsak nem ismerték eléggé, de másképpen is ismerték, mint ami ténylegesen volt. Erre jellemző, hogy a második világháború után viselt dolgaiért Dániában először halálra ítélték, majd másod fokon az ítéletet öt éves elzárásra változtatták. A megdöbbentően enyhe ítélet olyan felháborodást váltott ki, hogy a dán igazságügyminiszter perújrafelvételt rendelt el, az újabb ítélet 12 esztendőre szólt, 1951-ben — ekkor már egészen más idők jártak — a dán uralkodó megkegyelmezett Bestnek, akit ezután kiutasítottak, és így tért vissza Németországba. Kiszabadulása után (az akkor is még csupán 48 esztendős!) Best rengeteg dologgal foglalkozott. Jogászkodott, emellett rendre — meglehetősen eredménnyel — tanúskodott igencsak sáros múltú emberek „nácitlanításában", s arra sem sajnálta az időt, hogy a korszakkal foglalkozó történészeket információkkal lássa el. Ennek is meglett az eredménye. Ulrich Herbert azt írja, hogy — például — Heinz Höhne-nek az SS történetéről 1984-ben publikált könyve (Der Orden unter dem Totenkopf) annyira magán viseli a szerzőnek sokszor nyilatkozó Best hatását, hogy a munka valójában 1940-ig az SS történetének besti olvasata.[58]

De vehetünk frissebb példát is. 1992-ben jó nevű történészek közreműködésével a bonni székhelyű „Politikai Képzés Szövetségi Központja" Karl Dietrich Bracher–Manfred Funke–Hans-Adolf Jacobsen szerkesztésében „Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft" (Németország 1933–1945. Új tanulmányok a nemzetiszocialista uralomról) c. tanulmánygyűjteményt tett közzé, amely — mint a címe is jelzi — az új kutatási eredmények foglalata. A kötet egyik írásában a már több könyvet publikált Hans-Werner Neulen a németek nyugat-európai megszállási politikájáról értekezik, s így természetesen a dániai gyakorlattal is foglalkozik. Írásában megállapítja, hogy 1943-ban Best adta le — közvetítőkön keresztül — a vészjelet az ottani zsidóság vezetőinek a tervezett deportálásról, s ennek tudható be, hogy zömük megmenekült.[59] Neulen itt tulajdonképpen évtizedek óta létező legendát fogalmaz meg újra, s persze a háttérben megint csak Best van, mint ahogy az is tény — ezt Ulrich Herbert meggyőzően dokumentálja —, hogy a komor valóság egészen másképpen festett.

Szóval ki is volt ez a Best, akiről az előző fejezetben szóltunk, miért volt érdemes róla majd tíz évi munkával nagymonográfiát írni?

---

[58] Uo. 567. 1. sz. jegyzet. Ezzel együtt is, mivel azóta sem született más és jobb összefoglalás az SS-ról, ezért a meglehetősen kritikus freiburgi professzor szerint is e munka változatlanul fontos. (Ha ehhez hozzávesszük, hogy e könyv először folytatásokban a *Der Spiegel*ben, abban a hamburgi hetilapban jelent meg, amelyet széles értelmiségi körök nemcsak német földön — jól tudjuk — orákulumként forgatnak, akkor megint szép látleletét tanulmányozhatjuk a történelmi tudat és a tényleges történeti valóság között gyakran megmutatkozó távolságnak.)

[59] *Bracher–Funke–Jacobsen* 1992, 421–422.

Best 1903-ban a Rajna-parti Mainzban tisztviselőcsaládban született. Apja 1914-ben belehalt harctéri sérüléseibe. A háború után franciák által megszállt városban szorgalmasan diákoskodó fiú már akkor ismertté lesz, amikor visszautasítja jutalmazását. A franciák ugyanis azzal is közel akartak kerülni a lakossághoz, hogy tisztjeiket — nyelvtanításra — beküldték a gimnáziumi osztályokba. Best viszont azzal hárítja el a francia nyelv szorgos tanulását elismerő könyvjutalom elfogadását, hogy apját a franciák megölték a fronton, ezért ellenséges hatalomtól nem fogadhat el ilyesmit. Az eset után a franciák kivonták tisztjeiket az iskolákból, az önreprezentálásban szintén igen ügyes Best pedig ebből az esetből is életre szóló legendát gyártott.

Frankfurtban, Freiburgban és Giessenben tanult jogot, s mellette mind ismertebb diákvezér. Annak a generációnak a képviselője, amelynek életes élményei voltak a világháborúról, a nélkülözésekről, a nyomorról, ám maga még fiatalsága miatt nem került ki a frontra. Annak a politizáló diákságnak az egyik vezetője, amely tudatosan keresi helyét a világban, elméleti írások olvasására, nemegyszer fogalmazására építkező jobboldali radikalizmussal utasítja el a weimari köztársaság világát. Best maga is hamar tollat fog és számos írást tesz közzé. Antiliberális, antiszemita, ám zsidóellenessége nem ricsajos, hanem „racionális", elitista, a „völkisch" gondolatkörből levezetett antiszemitizmus. A „nép" a vezérlő csillaga, annak érdekében minden cselekedet, a „nép" érdekével szemben álló egyének és népcsoportok elnyomása, szükség esetén elpusztítása megengedett, jogilag alátámasztható és alátámasztandó. Erős szociáldarwinizmus jellemzi, ezért a békét ő is inkább csak regulatív utópiának tartja, amelyre gondolni kell, de amely nem valósítható meg. Így jut el a gyűlölet nélküli gyilkolás gondolatához, ahhoz a küzdelemhez, amely — úgymond — összeköti az ellenfeleket. A fasizmussal sok ponton rokon, de annak szellemi igénytelenségét, s tömegmozgalmait, utcai randalírozásait ellenszenvvel figyeli. Hitler 1930. szeptemberi nagy választási győzelme viszont meggyőzi, hogy a pártban a helye, de azzal az igénnyel lép be — értelmiségi társaihoz hasonlóan — a pártba, hogy ők fogják ráütni arra bélyegüket.

S valóban, a hatalomhoz mind közelebb kerülő NSDAP-n belül Best gyorsan nélkülözhetetlenné válik, így 1931 őszén már Hessenben benne látják a párt szellemi vezetőjét. A boxheimi papírokban a hatalom erőszakos megragadására tesz javaslatot, egyáltalán nem a nyilvánosságnak szánja, de egyik pártbeli riválisa, sértettje azt kiszivárogtatja. A párt nyilvánosan elhatárolódik tőle, a dezavuált Best állását is elveszti, Hitler (természetesen csak a kulisszák mögött) azonban bocsánatot kér tőle. A náci párt rohamosztagával, a ricsajos SA-val szemben a szintén a párthoz tartozó, ám elitista SS-szel rokonszenvezik, és így lép annak kötelékébe 1931 novemberében.

A hatvanas-hetvenes években nálunk rengeteg idő és energia elment a Horthy-korszak jellegének tisztázására, nagy viták dúltak azon kérdés körül, hogy fasiszta volt-e a rendszer vagy sem, s közben különböző áthidaló megoldásokkal kíséreltek meg egyesek a történeti valóság és a korabeli politikai-ideológiai elvárások között kompromisszumot találni – konkrét kutatások helyett. Monográfiájában Ulrich Herbert azt írja, hogy a hatvanas évek vége óta Németországban nagy viták zajlottak a totalitarizmus és fasizmus fogalma körül, sokat írtak és beszéltek a hitlerizmusról, intencionalizmusról és funkcionalizmusról, ellenben nem folyt rendszeres kutatás a náci terrorapparátus vezető csoportjának politika- társadalom- és eszmetörténeti, va-

lamint életrajzi megismerésére.[60] A Best-életrajz megírásával a szerző ennek a hiánynak jelentős részét megszüntette.

Mert Werner Bestnek hatalmas volt a szerepe. Már hesseni rendőrfőnöksége idején ő kezdi meg az SA ottani államosítását, tehát a hatalomba oly módon történő integrálását, hogy a benne rejlő erőt az állam számára kamatoztatja, ugyanakkor azonban (a terror intézményesítésére törekvő rendszer számára zavaró, sőt kifejezetten veszedelmes) turbulenciáját megzabolázza. Osthofenben ő csinálja meg az első koncentrációs tábort (tehát a közfelfogással szemben nem Dachauban jött létre az első ilyen szörnyű hely), amely egyszerre irányul a rendszer ellenfeleinek megbénítására, és ugyanakkor az SA által gyakorolt spontán terror kiiktatására.[61]

1933 őszén Best már Münchenben van – Heinrich Himmlernek, az SS birodalmi vezetőjének és egyben a bajor politikai rendőrség főnökének a meghívására. 1934 márciusától az SS-keretében működő, nem túl eredményes Biztonsági Szolgálatnak, az SD-nek az újjászervezése a feladata, s ezzel szoros összefüggésben a Röhm-puccs leverésének ő a fő koordinátora, Heydrichhel és Müllerrel együttműködve születnek a letartóztatandók listái, s a kivégzendők elpusztításában is nagy szerepe van.[62]

1935 eleje óta Berlinben a titkos rendőrségnél, a Gestapónál is dolgozik. Messze nem csupán Gestapo-jogász, hanem *a* Gestapo-jogász, e mellett személyzeti és szervező főnök, a rendőrségi elhárítás vezetője – Heydrich mögött, s egy idő után lényegében mellette. Így a Birodalmi Biztonsági Főhivatalnak — amely 1939 őszére abnormális hatalmi központosításhoz vezetett, hiszen a titkos rendőrség központi hatóságait, a bűnügyi rendőrséget, valamint az SS Biztonsági Szolgálatát foglalta magába — szerkezetét, személyi összetételét és politikai beállítottságát lényegében Best határozta meg.[63] A háború kitörésekor a Birodalmi Biztonsági Főhivatalban kb. 300 ember volt. Európa megszállása nyomán ezek az emberek tartják mindenütt kézben a végrehajtást. „Ha volt a nemzetiszocialista bűnüldöző és népirtó politikának — írja Ulrich Herbert — központi csoportja, akkor azt ezek a férfiak jelentették."[64]

Így válik Best hatékonnyá akkor is, amikor 1940 nyarától Franciaországba kerül, ahol a katonai főparancsnok mellett — mint említettük — ő a közigazgatás főnöke. A Wilhelmstrasse-ra 1942 augusztusában — mint jeleztük — annak a törekvésnek a keretében jut, amelynek jegyében fontos posztokon Himmler és Ribbentrop a hagyományos, konzervatív diplomatákat bevált SS-vezetőkkel akarták lecserélni.[65]

---

[60] *Herbert* 1996, 16.

[61] Uo. 126–127. (Herbert egyébként azt írja, hogy *Anna Seghers* Hetedik kereszt c. regényének Westhofen nevű lágere erről az osthofeniről mintázódott, s az írónő jól ismerhette Bestet.)

[62] Uo. 143–146.

[63] Uo. 147–163. (Közben Best példás családfő, öt gyermek apja, napi 14 órákat dolgozó, beosztottjai gondjai iránt fogékony, általuk csodált főnök, kellemes társalgó, lebilincselően udvarias „úriember".)

[64] Uo. 13. *Albert Speer*től és másoktól is jól tudjuk, hogy milyen siralmas volt a Harmadik Birodalom vezető garnitúrájának képzettsége, szellemi színvonala. Best ellenben úgy állította össze a terrorcsapat vezérkarát, hogy kétharmada 1939-ben 36 évnél fiatalabb és diplomás volt. Világnézetileg hasonló felfogású, szakmailag pedig szintén profi mint Best. Bestben és munkatársaiban — úgy hisszük — ez lehetett a legfélelmetesebb. Nem gyűlöletből, nem szadizmusból, hanem „racionálisan", intézményes szervezettséggel, lehetőleg feltűnés nélkül, módszeres következetességgel és világnézeti megalapozottsággal pusztítottak.

[65] Személyileg pedig azért, mert Heydrich nem fogadja el Best békülésre kinyújtott kezét. Ugyan Heydrich, mint közismert, 1942. június 4-én a jól szervezett merénylet után egy héttel sérü-

Best három hónapig dolgozik a központban, majd november elején Dániába kapja az említett kinevezését.[66] Ott valóban mintaprotektorátust akart szervezni, tehát a lehető legkevesebb erőszakkal a legnagyobb hatékonyságot akarta elérni. Amikor azonban a helyzet válságosra fordult, akkor Bestnek semmifajta aggálya nem volt a durva módszerek igénybe vételétől. Más dolog, hogy ügyes emberként a háború után a tényeket mindig úgy csoportosította, hogy az összkép számára kedvező legyen...

A hetvenes évektől újból és újból igyekeztek perbe fogni viselt dolgaiért, leginkább a lengyel zsidók elpusztításában vitt szerepéért. Akkor is bírósági eljárás alatt állt, amikor 1989-ben utolérte a halál.

Werner Best „új Európája"

Best felfogása szerint az ellenfeleket a harc talán a legmagasabb rangú közösségbe emeli. „Ezért — írta már egy 1930-ban megjelent tanulmányában — az ellenfelek közötti lovagiasság az emberek közötti kapcsolat legmagasabb formája". Nézete szerint a meghatározás az emberi élet minden szféráját — a szerelmet és a barátságot is — átfogja. Valószínűleg ezért is volt azon az álláspontón, hogy nincs a harc felett álló „abszolút" jog. A jogon ő a harcolók közötti vita mindenkori állásának jelzését értette. Így érthető, hogy nem is vélte tartós valaminek, hanem — mivel a harc soha nem fejeződik be — olyasminek, ami csupán a harc pillanatnyi állását írja le. Kiváltképpen vonatkoztatta ezt a felfogását a nemzetközi jogra. A nemzetközi jog — hirdette nem éppen alaptalanul, ám nem lényegtelen különbségeket összemosva — mindig a legutóbbi háború befejezése utáni erőviszonyok rögzítését jelenti. Ebből következően Best nem látott különbséget a versailles-i békeszerződés és a Kellog–Briand paktum között: mindkettőben Németország alávetettségének kifejeződését fedezte fel. Holott nyilvánvaló: míg az előbbi valóban nyers brutalizmussal fejezi ki az első világháborút megnyerő nagyhatalmak bosszúvágyát, s ekképpen a legyőzöttek — első helyen valóban Németország — megalázását, addig a Kellog–Briand paktum megkötése már nem a világháború utáni erőviszonyokat, hanem éppen azok eltolódását tükrözi, hiszen a paktummal nem a status quo mindenáron való védelmezését, hanem a béke megvédését akarták elérni. A paktum így nem lényegtelen módosítások lehetőségét is magában rejtette. A harmincas évek eseményei, Németország békés eszközökkel kivívott sikerei — más, itt nem tárgyalandó összefüggéseken túl — ezt is igazolják.

Best felfogása egyébként egyáltalán nem volt elszigetelt, hanem abban kifejeződésre jutott a korszak híres-neves jogászprofesszorának, Carl Schmittnek a politikáról alkotott nézete is. A fogalmak értelmezésének azért tulajdonított Schmitt különösen nagy jelentőséget, mert — figyelmeztetett — egy nép akkor válik végleg legyőzötté, ha olyan „idegen" szavaknak, kifejezéseknek, mint „jog", főleg „nemzetközi jog" aláveti magát. Ezért Best a népek jogaként értelmezett nemzetközi jognak olyan tartalmat adott, amely az emberiség általános céljaihoz való kötődést elvetette és az államok, illetve népek közötti kapcsolatokban csak az érdekek és a hatalom kifejeződését látta.[67]

léseibe belehalt, ám akkorra már Himmler is óvatossá vált Besttel szemben. Jobb — gondolhatta —, ha Kaltenbrunnert és nem a túl sokat tudó Bestet teszi Heydrich helyére.

[66] Gyors áthelyezésének általunk vélt okára ld. az előző fejezet végén írottakat.

[67] *Herbert* 1996, 98.

1939 márciusában, amikor a német csapatok bevonultak Prágába, majd létrejött a Cseh-morva Protektorátus, akkor minőségi változás következett a náci Németország terjeszkedésében, és a nemzetközi közvélemény is így vette tudomásul a történteket. Először valósult meg ugyanis, hogy a Harmadik Birodalom olyan területet foglalt el, amelynek nem német volt a lakossága. Itt már nem lehet operálni a Németországot a németeknek jelszóval vagy a versailles-i béke igazságtalanságai kiigazítása követelésével. Legitimáló elméletre volt szükség és ezt Carl Schmitt szállította abban az előadásában, amelyet néhány nappal a prágai bevonulás után Kielben, az ottani, politikával és nemzetközi joggal foglalkozó intézetben tartott. A térségben idegen hatalmak beavatkozásának tilalmával végrehajtott népjogi nagytérrendezés – ez volt az előadás címe, amely láthatóan már eleve sokat mondott. S valóban: megnyilatkozásával Schmitt nemcsak a Birodalomban, hanem külföldön is nagy feltűnést keltett.

Az előadás abból indult ki, hogy az egyetemes nemzetközi jog nem felel meg a tényleges hatalmi viszonyoknak, csupán az a feladata, hogy a nyugati demokráciáknak kedvező status quót stabilizálja. Az 1823-ban meghirdetett Monroe-doktrínát ellenben — módosított formában — alkalmasnak találta arra, hogy a jövőbeni nemzetközi jogot megalapozza. Schmitt fogalmazásában a térségben idegen hatalom beavatkozásának tilalma nem a népek egyenjogúságának általános elvéből, hanem az adott térség mindenkori nagyhatalmának hatalmi pozíciójából vezethető le. „A birodalmak — mondja — ebben az értelemben azok a vezető hatalmak, amelyeknek politikai eszméje az adott nagytérségbe kisugároz, és amelyek ezen nagytérség számára az ott idegen nagyhatalmak intervencióját elvileg kizárják". Schmitt ezáltal a nagyhatalmak befolyási területei kölcsönös respektálását – konkrétan Németország közép- és kelet-európai, perspektivikusan: egész európai expanziós politikáját alapozta meg.[68]

Best számára azonban mindez nemcsak nem volt elegendő, kimondottan a schmitti teória elméleti cáfolatára törekedett. 1939 augusztusában írt cikkében ezért Best kétségbe vonta azt is, hogy völkisch értelmezés szerint jogról van-e szó egyáltalán a nemzetközi jog esetében. Best ugyanis azzal érvelt, hogy meggyőződésük szerint az egyes népek érdekei jelentik az egyetlen mértéket a jog számára, így minden népnek csak az a célja, hogy magát fenntartsa és fejlessze. Minden nép a más népekkel szembeni magatartásában csak olyan szabályokat respektálhat, amelyek életcéljait nem sértik, arra tekintettel vannak.

Ezek az egyébként meglehetősen elméletiesen hangzó fejtegetések a konkrét körülmények közepette valójában igencsak riasztóan hatottak, hiszen ekkortájt Best főleg négy dologgal foglalkozott: egyrészt a biztosági rendőrség és a biztonsági szolgálat Birodalmi Biztonsági Főhivatalban történő egyesítésével, másrészt a biztonsági rendőrség Cseh-morva Protektorátusban történő kiépítésével. Mindezek mellett szervezte a zsidó kivándorlás központi intézményét és (a Lengyelország elleni háborús készülődés jegyében) irányította a rendőrségi rohamosztagok tervezett akciójának előkészületeit. Németországban — állapítja meg Ulrich Herbert — nem volt jogász, aki ily messzire ment volna a nemzetközi jogi kötelékek tagadása terén. És nem volt német jogász, aki oly közvetlenül követett volna el a nemzetközi joggal ellentétes bűntényeket, mint Best.[69]

[68] Schmitt előadását ismerteti, az idézetet közli: *Herbert* 1996, 272. – Európán a Szovjetunió nélküli szárazföldi (tehát a brit szigetekre sem kiterjedő) Európa értendő.

[69] *Herbert* 1996, 276.

1940 nyarán Best újfent foglalkozott Schmitt nézeteivel és ismét csak azt fogadta el a professzor álláspontjából, ami a demokratikus hatalmaknak a térségtől való távoltartására vonatkozott. Azért, hogy kritikájának „pozitív" tartalmat adjon, Best megfogalmazta a völkisch nagytérrendezés fogalmát, és annak tartalmát hat pontban határozta meg.

1. A nagytérrendezést nem államok, hanem népek végzik. 2. A nagytérrendezésben résztvevő népek különböző befolyással rendelkeznek, a vezetés azé a népé, amely tökéletesen megvalósítja a völkisch rendet, ahol — saját szavainkkal kifejezve — a totális fasiszta berendezkedés válik uralkodóvá. 3. A nagytérrendezésnek célját a résztvevő népek adják, a nagytérrendezések sem ismerhetnek el a völkisch életcélokon túlmutató törekvéseket. Érthetőbb nyelvre lefordítva ez azt jelenti, hogy a nagytérrendezés keretében az egész térséget a totális fasizmus jegyében kell megszervezni. 4. Nem cél a térség népeinek mesterséges konzerválása. Vagyis a térség vezető népe számára — a lehető leggyorsabban — kedvező etnikai viszonyokat kell teremteni. 5. Nem az egyes népek akaratától függ, hogy együtt akarnak-e működni a nagytérségen belül vagy sem. Meglehetősen világos beszéd, mégis talán érdemes hozzáfűzni, Best ily módon is kifejezésre juttatja, hogy minden vonatkozásban egységesített, totális berendezkedést akar. 6. A térségben élő népeket akkor sem lehet kirekeszteni, ha közreműködésük nem kívánatos. Létükkel és cselekedeteikkel mindaddig számolni kell, amíg lényegüket megőrzik – magyarán szólva, amíg nem vesztik el etnikai jellegüket. Best a félelmetes falanszterből tehát egy népet sem akar kiengedni, zárt logikai rendszere a nemzetközi jognak semmilyen vonatkozásban nem enged érvényesülési lehetőséget.[70]

Ma már ezek a formulázások papírosízű, üres, élettelen fantazmagória benyomását keltik. Ha azonban visszaidézzük a konkrét történelmi helyzetet, szemünk előtt megelevenedik a nagy történelmi múltú lengyel nép néhány hónappal korábban bekövetkezett katasztrofális háborúvesztése, majd helótasorsba taszításának egymást gyorsan követő állomásai, a versailles-i Európát regnáló francia birodalom dermesztően gyors összeomlása, akkor bizony jól érzékelhetővé válik, hogy Best fejtegetései nagyon is a konkrét helyzethez illeszkednek. Amikor arról beszél, hogy nem cél a térség népeinek mesterséges konzerválása, vagy azt szögezi le, nem az egyes népek akaratától függ, hogy együtt akarnak-e működni a nagytérségen belül vagy sem, illetve az állítja, a térségben élő népek létével és cselekedeteivel (csak) addig kell számolni, amíg lényegüket megőrzik – nos, akkor egyfelől plasztikusan megelevenednek előttünk azok a viták, amelyeket Best folytathatott társaival arról, hogy miképpen is rendezzék be a német fegyverek által legyőzött területeket, miképpen rendezzék be az egyre inkább kibontakozó nagytérséget, másfelől pedig a lengyel területeken berendezkedő német főhatalom brutalizmusa is eleven valósággá válik.

Schmittet Best könyörtelen következetessége — vagy talán sokkal inkább a korszellem — meggyőzte arról, hogy engednie kell. Ezért 1940-ben oda módosította felfogását, hogy az adott nagytérségen belüli érvénnyel elfogadta a nagytérrendezés Best által adott völkisch értelmezését. A nagytérségek — tehát a nagyhatalmi érdekszférák — közötti kapcsolatokra azonban a fogalmat nem tartotta alkalmazha-

[70] Uo. 277.

tónak. Best éles szavakkal fordult a jogászprofesszor ellen, aki — úgymond — ezzel a formulával megmentette a nemzetközi jogot. Ez részben igaz is volt, Best azonban — mint fentebb jeleztük — magát a nemzetközi jogot, mint olyat sem volt hajlandó akceptálni. Ennek jegyében nem csupán azt tagadta, hogy Németország és a térség alávetett népei közötti kapcsolatokat a nemzetközi jog normái szerint kellene intézni, de a más térségekben élő népekhez fűződő viszonyt sem volt hajlandó a nemzetközi jog szemüvegén át nézni. Csupán az érdekek szabályozó szerepét ismerte el.

A fejtegetések megint túlzottan üresnek, élettelennek, kiagyaltnak tűnhetnek. Ha azonban arra gondolunk, hogy Franciaország legyőzése után az angliai légicsatával, a szigetországi tervezett invázióval Berlin már olyan területekre vetett szemet,[71] amelyek egyértelműen kívül estek Németország hagyományos érdekszféráján, és ez volt a helyzet a Szovjetunió következő esztendőben történt megtámadásával is, akkor világossá válik, hogy a Best-Schmitt-vitának nagyon is súlyos tétje volt: a schmitti formula helyére azért léphetett, kellett lépnie Best formulájának, mert a német agresszió menete már túllépett azon a fázison, amikor igazolását Carl Schmitt kieli előadása „megfelelően" megalapozta.

Bestnek és körének azonban nem csupán Schmittel, és azokkal a körökkel volt vitája, amelyek a német nagyhatalmi igényeket konzervatív szemlélettel igényelték. Azokat a nézeteket is megkísérelték háttérbe szorítani, amelyeknek képviselői[72] azt hirdették, hogy elegendő a nyers erőszak, tehát a német uralmi aspirációk semmiféle „elméleti" alátámasztást nem igényelnek, elegendő a szuronyok fenyegető erejére támaszkodni.

Heinrich Himmler 1941-ben töltötte be 40. életévét. A hatalomkoncentrációra, de nemkülönben Besték mentalitására is fényt vet, hogy ebből az alkalomból emlékkönyvvel tisztelegtek vezérük előtt. Az emlékkönyv öt tanulmánya közül három a német expanzió különböző aspektusait tárgyalta. Wilhelm Stuckart a központi és helyi hatalom közötti kapcsolódásokat abból a szempontból vizsgálta, hogy miképpen lehet a közigazgatás egységét elérni, Reinhard Höhn a keleten lévő porosz települések első világháború előtti történetét elemezte, Best pedig a német nagytérigazgatás alapkérdéseit vette bonckés alá.

Best azzal az igénnyel fogalmazta tanulmányát, hogy az addigi német hódítási politika kritikáját olyan modell megalkotásával kapcsolja egybe, amelynek szilárd világnézeti megalapozottsága van. Szerinte végzetes tévedés, ha a vezető nép helóta népeket akar a térségébe bevonni, mert a helótákat csak kétféle módon lehet kezelni. Az egyik az, amikor védik az uralkodó népet a vele történő vérkeveredéstől, ezt pedig az alávetettekkel szembeni mennél keményebb bánásmóddal lehet elérni, az pedig állandó veszélyforrássá válik az uralkodó nép szempontjából. Ha viszont megengedik az asszimilációt, akkor az vérkeveredéshez és így az uralkodó népbe való felszívódáshoz vezet.[73]

---

[71] Hitlernek az angliai invázióval ugyan taktikai céljai voltak, így akarta Angliát megegyezésre, az érdekszférák felosztására rákényszeríteni, a légicsata mérete, s nemkülönben a London ellen folytatott propagandaháború ellenben ezt alaposan elleplezte.

[72] Főleg a pártban, a megszálló adminisztrációban, tehát éppen ott voltak találhatóak ezek a személyek, akiknek kezében hatalmas erő összpontosult.

[73] Mivel főleg Hitler — és nyomában Heydrich — többször beszélt arról, hogy a lengyeleket helótákká kell tenni (*Herbert* 1996, 282), ezért éles formulázásával Best önálló karakterről, nem csekély bátorságról tett tanúbizonyságot. Vö. még *Ormos* 1997, 393.

Természetesen nagy tévedés lenne azt gondolni, hogy mindebből következően Best a nagytérrendezést a résztvevő népek önkéntes társulása révén képzelte el. Éppen ellenkezőleg: ő is az erőszakra alapozta a legerősebb nép többi nép feletti uralmát, csak éppen az erőszak alkalmazásának kulturált — ha lehet egyáltalán a kifejezést ebben az értelemben használni — és eszmeileg megalapozott módját tartotta megvalósítandónak és keresztülviendőnek. Ennek megfelelően az alávetett népekkel szembeni német uralmat úgy képzelte megvalósítani, hogy figyelembe veszik az adott nép hagyományait, politikai és kulturális színvonalát. Következőleg a vezető nép érdekeinek érvényesítésénél nem az a mérce, hogy a fajilag közelálló népet szelídebben, az idegen népeket pedig keményebben kell kezelni. A mérce a vezető nép érdeke, illetve ezen érdekérvényesítés fentiek szerinti taktikával történő keresztülvitele.[74]

Történelmi tájékozottságának kamatoztatásával a birodalmakat áttekintve — kezdve a rómaitól és bezárva a kortárs brittel, illetve az USA-val — négy típusba sorolja a megvalósult nagytérségi szerveződéseket. Szövetségi, felügyeleti jellegű, kormányzó és végül gyarmati típusúakról beszél.

Természetesen a szövetségi igazgatás jelenti a legenyhébb és a gyarmati a legkeményebb formáját a nagytérségi berendezkedésnek. Felfogásának megfelelően Best az előbbit sem tartja a résztvevő népek egyenrangú szövetségének, hanem sokkal inkább olyannak, amelyben informálisan valósul meg a vezető nép uralma, a résztvevő népek tényleges függőségét pedig szerződések szabályozzák. A német-dán viszonyt említi Best az első típus példájaként.

A gyarmati igazgatást — felfogása szerint — a nagytérségi nép alacsony kulturális színvonala indokolja, s ekkor a vezető népnek az egész kormányzást át kell vállalnia, de csak a legszükségesebb mértékben, tehát fenn kell tartania a rendet, meg kell őrizni az alacsony színvonalú nép egészségi állapotát annak érdekében, hogy megfelelően dolgozni tudjon. Példáit Best a konkrét német helyzetből merítette — a közbülső két típusra a franciát és a belgát, illetve a cseh-morva protektorátust említette —, azt azonban homályban hagyta, hogy a gyarmati típus kapcsán konkrétan mire is gondolt. A lengyel főkormányzóságot ugyan felemlíthette volna, de nem tette. Feltehetőleg azért, mert nagyon nem értett egyet a lengyelek helótákként történő kezelésével.[75] A Szovjetuniót még nem hozhatta fel példaként, hiszen a Wehrmacht katonái csak később tették lábukat szovjet földre. Feltehetőleg nem csak ezért nem említette a szovjeteket, hanem azért sem, mert az ott élő népek — igencsak eltérő — kulturális színvonalát sem tartotta oly alacsonynak, hogy e térség gyarmati típusú igazgatását lássa a jövő útjának.[76]

A felügyeleti jellegű igazgatás esetében — amelyet, mint említettük, a franciák és belgák példáján szemléltet — az adott nép saját igazgatása minden szinten megmarad, ellenben azt minden vonatkozásban az uralkodó népnek ellenőriznie kell. A kormányzó típusú igazgatásnál ellenben csak a helyi igazgatás marad az alávetett

---

[74] *Herbert* 1996, 281.

[75] Amikor — mint fentebb előadtuk — a nagytérségen belüli helótakérdést bírálólag felemlítette, akkor szemmel láthatólag a lengyelekkel szembeni birodalmi eljárásra célzott.

[76] Ebből viszont az következik, hogy Best is azok táborát gyarapította, akik a Birodalom határait szuprakontinentális dimenziókban gondolkodva képzelte el, konkrét példát pedig taktikai megfontolásokból nem mondott.

nép kezében, magát az ottani kormányt közvetlenül az uralkodó népnek „kell" adnia, amint az a Cseh-morva Protektorátusban ténylegesen történt.

Látható, hogy elméleti igényű fejtegetéseivel Best egyáltalán nem tévedt az üres elméletieskedések birodalmába: állításait minden összefüggésben konkrét tényekre alapozta. Egyetlen nagyon lényeges elemet azonban ez a kategorizálás nem tartalmazott. Ezért Best külön teszi fel a kérdést: mi a teendő akkor, ha a nagytérségen belül olyan nép, illetve népek léteznek, amelyekkel az uralkodó nép nem tud, illetve nem akar együttélni? Nem volt szükség a német fasizmus természetének különösebben beható ismeretére ahhoz, hogy tudni lehessen, a kérdés és a válasz is a zsidóságra vonatkozik. A megfogalmazott felelet pedig kíméletlen őszinteséggel hangzott: az életnek az a törvénye, hogy ezeket a népeket az uralkodó nép „totálisan megsemmisíti vagy a területéről totálisan elűzi".[77]

Best most sem rögtönzött, most is azt mondta ki, amit már sokszor alaposan végiggondolhatott. Esztendővel később a tekintélyes, a német határokon túl is gyakran forgatott Zeitschrift für Politik c. orgánumban megismételte: „Idegen népesség *megsemmisítése és elűzése* — történelmi tapasztalatok szerint — nem mond ellent az élet törvényének, ha azt teljes mértékben végigviszik". Nem ismerünk ebből az időből — mondja Best monográfusa — más publicisztikai megnyilatkozást, amely egy egész nép megsemmisítésének követelését világnézeti alapon és tudományos fogalmazásban legitimálva ily szisztematikusan vezetné le.[78]

Ezzel azonban Best, aki addig a politikai elnyomás, a rendőruralom igazolója volt, a megsemmisítés teoretikusává vált. Ez összekapcsolódott az „értelmes" nagytérigazgatással. Best tézisei a szociáldarwinista módon felfogott élet „törvényeinek" belátásából fakadtak. Best azért volt különlegesen félelmetes, mert neki nemhogy nem volt elég a nyers erőszak, nem csupán annak érezte szükségét, hogy az erőszak alkalmazásának elméleti indoklását adja, de még az erkölcsösség magasztos érzésére is igényt tartott. „Az erkölcsösség — írta — semmi más, mint az élet törvényei szerinti cselekedet, az erkölcsös ember (fűzte hozzá dermesztő hatalomcentrikussággal) az, aki tartósan a legbefolyásosabb egyén."[79]

Békerendezési elgondolások a Wilhelmstrassen kívül

A külügyminisztériumban képzett gazdaságpolitikusokból álló garnitúra volt, akik az Új Európára vonatkozó elképzeléseket főleg gazdasági aspektusból fogalmazták meg.[80] Persze mellettük a kifejezett gazdasági szférában még nagyobb számban születtek hasonló célzatú elképzelések.

Göring, mint a négyéves terv első számú felelőse 1940. június 22-én utasítást adott ki, amelyben a birodalmi gazdasági minisztériumot bízta meg a német békegazdaság, illetve a Birodalom által befolyásolt európai területek újjáépítésének megtervezésével.[81] A minisztériumban ennek nyomán már július 9-én megszületett az

[77] *Herbert* 1996, 283.
[78] Uo.
[79] Uo.
[80] Ld. részletesebben *Pritz* 1997, 170–174.
[81] *Neulen* 1987, 26.

első ilyen szellemű tervezet.[82] Készítője abból indul ki, hogy a Wehrmacht sikerei megteremtették az alapját Európa német vezetésű gazdasági újjárendezésének. A német gazdaság — amely az elmúlt esztendőkben erejét a fegyverkezésre összpontosította — visszatérve a minden irányú termelésre, az életszínvonal erőteljes emelkedését teszi lehetővé. Olyan gazdasági térség keletkezik, amelyben az állam a gazdaságot csak alapvonásaiban befolyásolja.[83] Európa Németország által szubordinált részei olyan gazdasági egységgé kell hogy váljanak, mint ami, például, az USA vagy Oroszország esetében tapasztalható.

Európa gazdasági egységesülése különböző módokon mehet végbe. A skandináv, valamint a — későbbi kifejezéssel élve — Benelux országok szorosabban, a többiek lazábban kapcsolódnak majd Berlinhez.

A Németország vezette Közép-Európa nemzeti fizetőeszközei egységes alapra és a birodalmi márkával szoros arányba kerülnek. A vámhatárok megszűnnek. Az egyes iparágak sérelmét kontigens-, ár- és exportmegállapodásokkal lehet elkerülni. Ugyszintén intézkedéseket kell hozni az ottani mezőgazdaság védelmére.

Az elképzelt gazdasági egység ésszerű termelést, a leggazdaságosabb üzemeknek a legkedvezőbb helyekre való összpontosítását, a gazdaságtalan üzemek és a gazdaságtalan árumozgás megszüntetését teszi lehetővé. Megszűnik majd a devizaforgalom zavara, kiterjed a vámmentes forgalom és a külfölddel való gazdasági tárgyalásokhoz, vitákhoz nagyobb átütőerő áll majd rendelkezésre. Mindez Európa gazdasági fellendüléséhez vezet, ám gazdasági autarchiát még így sem lehet elérni. A különböző nyersanyagok továbbra is hiányozni fognak, ezeknek a beszerzése (amíg gyarmatok nem lesznek) a többi nagy gazdasági területekkel való árucsere révén oldható meg.

A tervezet szerzője mindezen gondolatait abban fogja össze, hogy az ily módon létrejövő gazdasági egység tisztán számokban mérve messze meghaladja majd a 130 milliós Amerikai Egyesült Államokat.[84] A korábban taglalt elgondolásokkal egybevetve láthatjuk, hogy szolid elképzelésekről van szó. Az is megállapítható, hogy a német primátust a szerző az érintett népek érdekeivel igyekszik összhangba hozni, tehát a tradicionális német expanzivitás újrafogalmazásáról és nem a fasiszta nagytérgazdasági elképzelés megjelenítéséről van szó.

Nem egészen két héttel később Walter Funk zárt ajtók mögött vezető munkatársaival tanácskozott a témáról.[85] Bevezetésképpen utal a Göringtől június 22-én

---

[82] *Lipgens* 1985, 3. sz. és *Neulen* 1987, 3. sz.

[83] Ennek a jövőbe mutató korszerű elgondolásnak a minisztériumban széles konszenzuson nyugvó alapjai voltak. Ld. erre a Schlotterer államtitkár által kezdeményezett megbeszélésekről később írottakat.

[84] *Neulen* 1987, 3. sz. 76–78. Az Amerikai Egyesült Államoknak, mint a nagy riválisnak valami módon való meghaladása persze már igen régóta foglalkoztatta a német elméket. Amikor a gazdasági válság szorításában elkezdődött a Mittel-Europa-gondolat újrafogalmazása, akkor Schlenker, a Verein zur Wahrung der gemeinsamen wirtschaftlichen Interessen in Rheinland und Westfalen (vagyis a legfontosabb nehézipari egyesület, amelyet hosszú neve miatt a közszáj egyszerűen Langnamvereinnek mondott) ügyvezetője azzal az elgondolással indítványozta a Keleti-tenger és a Fekete-tenger közötti államok és a Birodalom egységes vámterületének kiformálását, hogy ezáltal olyan gazdasági terület jöjjön létre, „amelynek lakossága számszerűen több és népsűrűsége nagyobb lenne, mint az Egyesült Államoké". Idézi: Romsics 1992, 19.

[85] IfZ Fd 42. 56–57. o. A müncheni intézet archívuma gazdag tára a náci korszak dokumentumainak, de úgy, hogy számos vonatkozásban csupán másutt őrzött eredeti források másolatait

kapott megbízásra, majd leszögezte, hogy a munkálatokat három irányban kell elkezdeni. 1. Vizsgálni kell a Birodalomba betagolt és elfoglalt területeknek a német gazdaságba történő beépíthetőségét. 2. Át kell tekinteni az ellenséges államokkal való gazdasági konfliktusokat. 3. Elemezni kell a Németország vezette európai gazdaság újjáépítését és annak a világgazdasággal való kapcsolatát. A további munkát Funk úgy képzelte el, hogy — a tanácskozáson kifejtett, az alábbiakban részletesen bemutatott gondolatmenet alapján — mindhárom területre egy-egy képviselőt állítanak, akik (kölcsönös egyeztetéssel) a feladatot elvégzik. Újabb vezetői értekezletet csak akkor tartanak, ha a kijelölendő személyek elgondolásaikat egymás között nem tudják összehangolni. Az egységes tervet (amelynek kidolgozásába természetesen az NSDAP képviselőit is be kell vonni) azzal az igénnyel készítik el, hogy azt Göring a Führer elé terjeszthesse.

Az általános kérdések között a gazdasági miniszter első helyen a valutakérdést exponálta. Nem azért, mintha számára ez lett volna a legfontosabb. Éppen ellenkezőleg: szerinte a valuta nem elsődleges kérdés — csak a teoretikusok foglalkoznak vele terméketlenül újból és újból, sehova nem vezetően, mondja csípősen —, a gazdasági szükségszerűségek szabják meg a valuta milyenségét. Funk főleg egy esetleges új európai valuta bevezetését tartaná károsnak. Ez a felfogása — úgy véljük — szorosan összefügg Hitler Páneurópa-ellenességével, mintegy annak a valutakérdésben való lecsapódásaként is értelmezhető, ismételten jelzi, hogy a führeri gondolat mily mélyen átitatta a náci elitet. A valutakérdés eldöntése előtt — hangsúlyozza Funk — először azokat a módszereket kell eldönteni, amelyek alapján a háború utáni gazdaságot építik fel. Ezek között az a legfontosabb, hogy a liberális piacgazdaság — ahogy Funke mondja: az erők szabad játéka — nem térhet vissza, mert az a „népgazdasági értékek igen nagy kopásához vezet". Inkább arra kell törekedni, hogy a Németország által az elmúlt években kifejlesztett ár- és gazdálkodási módszerek kerüljenek mennél szélesebb körben alkalmazásra. Ezzel Funk kimondatlanul is államtitkárának, Gustav Schlotterernek a későbbiekben bemutatott tevékenysége helyességét támasztja alá. Ellenben kimondottan is bírálja azokat, akik egységes európai nagy gazdasági térségről fantáziálnak. Megkockáztathatónak véljük, hogy a bírálat Daitz eget ostromló tervei[86] ellen irányult, de ha nem is erről lenne szó, az nem lehet kétséges, hogy általában a nagy német győzelmek hatása alatt elszabadult fantáziálásoktól, illetve azok hatásától óvja vezető munkatársait.

A miniszter attól is óv, hogy a valuta- és vámunió jelszavától reméljék minden nehézség megoldását. A valuta- és vámunió csak a megközelítően azonos életszínvonalú

---

tartalmazza annak érdekében, hogy a kutatók az adott témakörökben teljes áttekintésre tehessenek szerint. Így az egész Fd 42. jelzeten különféle helyekről (külügyminisztérium stb.) összegyűjtött források xeroxegyüttese található. A hivatkozott 56–57. o. különben csak részlete — feltehetőleg legfontosabb részlete — a tanácskozásról készített dokumentumnak. Maga az eredeti irat — valószínűleg — a gazdasági minisztérium anyagai között a potsdami levéltárban található. A megbeszélést röviden érinti: *Neulen* 1987, 26.

[86] Werner Daitz 1884-ben Lübeckben született, 1931-től a nemzetiszocialista párt vezetőségének egyik gazdasági kérdésekkel foglalkozó munkatársa. A rasszista alapon létrehozandó európai nagytérgazdaság harcosa és ideológusa. Neve egyébként a magyar történetírásból is ismert, lévén, hogy már 1933 májusában Budapesten járt és nagy figyelemmel kísért gazdaságpolitikai előadást tartott. Vö. még *Pritz* 1997, 175–177.

országok között lehet eredményes. A dél-kelet-európai térség viszont nem ilyen, következőleg Funk arról is beszél, hogy egyáltalán nem német érdek ezen a területen a németországihoz hasonló életszínvonalat bevezetni. Ha ez bekövetkezne, akkor az az ottani gazdaság teljesítőképességét rontaná.[87]

Az elméleti bölcselkedésekkel szemben a gazdasági miniszter „gyakorlatiasan" nézi a dolgokat, és ezért a háború utáni helyzetre készülve azt mondja, hogy akkor majd azonnali, később pedig végleges intézkedéseket kell hozni. A tervezés nehézségét egyrészt abban látja, hogy Hitler céljai és döntései még nem ismertek, valamint nincs vége az Anglia elleni háborúnak. Ezért nem lehet tudni — sajnálkozik —. hogy az angol birodalom és annak gazdasági befolyása milyen mértékben marad meg. A tervezet kidolgozói számára így azt sugallja, hogy az angol gazdaság valamilyen formában megmarad, és legalább is Európán kívül befolyásos lesz. „Ha ez a feltevés megváltozik — fűzi hozzá óvatosan, és egyben tükrözve azt is, hogy minden viszonylagos józansága mellett maga sem tartotta kizártnak az angol világbirodalom leverését vagy legalább is súlyos vereségét — akkor adott esetben más javaslatokat is ki kell dolgozni."

A másik nagy — és saját felfogása szerint leglényegesebb — elméleti kérdéskör, amelyet a gazdasági miniszter exponálandónak tart, az a szükségletek rangsorolása. „Az a legnagyobb gond — mondja —, hogy a háború befejezése után azonnal nem tudjuk az európai népek minden igényét kielégíteni." Nyersanyag, élelmezési és takarmányozási problémák lesznek. Az előző témakör kapcsán említett azonnali intézkedéseknek éppen az lesz a céljuk, hogy ezeket a nehézségeket áthidalják. Ha gyors eredményt érnek el, akkor a mostani megszorító előírásokon enyhíteni lehet. A tervezés fő feladata, hogy a gazdasági szükségletek szilárd rangsorát állapítsák meg. Ha viszont engednek a gazdasági kívánságoknak és hagyják, hogy egymással konkuráljanak, akkor olyan feszültségek keletkeznek, mint amit 1938-ban, 1939 első felében tapasztalhattak.

Tévedés lenne az gondolni — folytatja —, hogy a háború után a hadiiparnak nem lesz feladata. Németországnak adott szinten meg kell őriznie katonai erejét és ez tetemes igényeket támaszt a hadiiparral szemben. A háborús kiadások csökkenni fognak, de további megkönnyebbüléssel nem lehet számítani. Az emelkedett hangvételű, az európai népek számára kecsegtető jövőt ígérő idézet után ezt csak úgy lehet érteni, hogy az európai népek érdekeivel való törődésnek Funk gondolkodásában is csak igen súlyos korlátok között volt helye. Az európai népek és a Birodalom közötti jövőbeni kapcsolatról vallott igazi nézetét a miniszter ebben az összefüggésben fogalmazza meg abszolút egyértelműen: „Németországnak most megvan a politikai hatalma, hogy a gazdaság újjárendezését saját igényei szerint valósítsa meg...Az európai országok gazdaságának igényeinkhez kell igazodnia".

A hagyományos német imperialista felfogásnak megfelelően Funk ezután azt is leszögezi, hogy az európai térség így sem képes az összes német igényt kielégíteni, ezért afrikai és ázsiai gyarmatokra lesz szükség. Németország — vallja — csak így nyerheti vissza gazdasági szabadságát. Mivel azonban a gazdasági szabadság visszanyerésén túl — úgymond Hitler külön céljának megfelelően — a német dolgozók

[87] Ismeretes, hogy a német geopolitikai gondolkodás Magyarország helyét Dél-Kelet-Európában jelölte meg. Ezen összefüggés alapján valószínű, hogy Funk Magyarországot sem tartotta alkalmasnak a Németországgal kötendő vám- és valutaunióra.

életszínvonalát is fel kell emelni,[88] ezért a feltétlen szükséges igények kielégítésén — világosabban szólva az ottani népek kizsákmányolásán — túlmenően az Európán kívüli országokkal kereskedni is kell.

Magának a harmadik nagy kérdésnek a felvetése — ti., hogy a háború utáni Németországnak önellátásra kell-e berendezkednie vagy sem — Funk meglátása szerint a fentiekből adódóan felesleges, elhibázott. A megoldás ugyanis az, hogy Nagy-Németország szabadsága érdekében el kell érni a tengeren túli piacoktól való függetlenséget. Tehát Németországnak addig a pontig kell önellátónak lennie, ameddig azt katonai érdeke, háborús felkészültsége igényli. A tengeren túli országokkal való kereskedelemnek olyan igényeket kell szolgálnia, amelyek a hadigazdasági igényeken kívül esnek. Röviden szólva ezért Funk szerint nem úgy merül fel a kérdés, hogy autarchia vagy export, hanem úgy, hogy egyszerre van szükség önellátásra és exportra.

Három nappal később Funk a külföldi és a német sajtó munkatársai előtt tartott beszédet.[89] Elöljáróban arról szólt, hogy a nemzetiszocialista gazdaságpolitikát sohasem a vaskalapos dogmatizmus, hanem a mindenkor legcélszerűbb módszerek alkalmazása vezérli. Az új gazdasági rend természetes adottságokra épül, minthogy Németország és az európai országok közötti gazdasági együttműködés természetes alapjai adottak. Amikor Funk látszólag nyíltan arról beszélt, hogy a háború mélyreható változásokat eredményez majd az európai gazdaságban, mert Németország és Olaszország együttműködése szabja meg Európa újjáépítését, akkor ezek a szavak nyilvánvalóan inkább csupán Rómának szóltak, és semmiképpen sem a tényleges német törekvéseket fejezték ki, mint ahogy a vezető munkatársak előtt napokkal korábban tartott — részletesen ismertetett-elemzett — beszédben sem volt semmiféle utalás az olaszokkal való együttműködés fontosságára. Ám amikor a gazdasági miniszter azt fejtegette, hogy a háború győzelmes befejezése után azokat a módszereket fogják majd általánossá tenni, amelyeket a háború előtt és alatt a német gazdaságban oly sikeresen alkalmaztak, és hogy a háború után sem engednek majd teret „az erők szabad játékának", vagyis nem térnek vissza a liberális piacgazdasághoz, akkor a valódi törekvéseknek adott hangot, hiszen szinte szó szerint a zárt ajtók mögött elhangzott szavait ismételte meg.

A valutakérdésről szólván csupán halványan érzékeltette, hogy az nem elvi, hanem inkább pénztechnikai kérdés, azt viszont világos határozottsággal leszögezte, hogy a német márka lesz Európa meghatározó fizetőeszköze. Aki valamelyest is ismerte a náci Németországot, annak nem volt oka meglepődni azon, hogy Funk kendőzetlenül megmondta: nem fognak a háború után sem visszatérni a szabad pénz- és devizaforgalomhoz, ellenben annak kinyilvánítása, hogy sem valuta- sem pedig vámuniót nem akarnak, az már meglehetős feltűnést kelthetett.[90] Aki pedig tisztában volt azzal,

[88] A német historiográfiában újabban Rainer Zitelmann ír nagy nyomatékkal arról, hogy Hitler háborús céljai között a német kétkezi dolgozók életszínvonalának felemelése fontos célkitűzés volt. Ld. Rainer Zitelmann: Zur Begründung des 'Lebensraum'-Motivs in Hitlers Weltanschauung. In: Michalka 1989, 551–567.

[89] BA R 43 II 311, E 518704–518709.

[90] Azt viszont már bölcsen elhallgatta, hogy ezt azért nem szorgalmazzák, mert — mint munkatársai előtt nyíltan kifejtette — nem áll érdekükben a németországinál alacsonyabb életszínvonallal rendelkező országok fejlesztéséért áldozatokat vállalni. Az életszínvonal általános európai emelésének igényét majd csak a beszéde végén hirdeti meg, ahol annak inkább csupán propagandaíze van. Ld. ezt később.

hogy a kliringelszámolás mily kedvező pozíciót jelent Németország számára gazdasági partnereivel szemben,[91] az a jövőt illetően is illúziómentesen értékelhette a Funk által rajzolt perspektívát: a valutaviszonyok bizonyos javítása a kliringrendszer alapján képzelhető el. A kétoldalú kliringegyezményekből akart Funk többoldalú klringegyezményrendszert formálni. Nem tagadván a kliringelszámolásból adódó gondokat, azt sugallta, hogy központi klíringhivatal felállítása révén a rendszert tökéletesíteni lehet.

Az autarchia kérdésében sem tért el Funk a vezető munkatársai előtt korábban kifejtettektől. „Egyáltalán nem gondolunk arra, hogy Nagy-Németországot és Európát teljes mértékben önellátóvá tegyük" – mondotta, de arra már felettébb ügyelt, hogy az önellátás és külkereskedelem kapcsolatáról kifejtetteket ne a „háborús felkészültség", „katonai érdek", „hadigazdaság" kulcsfogalmakkal magyarázza. E fogalmak helyett inkább a fennkölten hangzó függetlenség kifejezéssel operált, arról beszélvén, hogy addig a pontig kell az önellátást megoldani, ameddig a Birodalom által uralt gazdasági térség más térségektől való függetlensége azt indokolja.[92]

Aligha tagadható, hogy a két megfogalmazás tartalma között nincs eltérés, a mondanivaló megjelenítése ellenben kétségkívül egészen más...[93]

Ezt a békességes tónust Funk még azáltal is fokozta, hogy az „új Európa" áruszállításait konkrétan is taglalni kezdte, amivel természetesen azt a benyomást keltette, hogy a pillanatnyi háborús cselekmények befejeztével Németország újabb agresszív lépéseire nem kell a világnak számítania. Az Oroszországnak nevezett Szovjetunió a jövőben a jelenleginél is sokkal nagyobb mértékben szállít majd nyersanyagot a Birodalomba és ugyanakkor mind több német készárut vesz majd fel. Az Észak-Amerikai Egyesült Államokkal való német kereskedelem az amerikaiaktól függ. Nem kevés német gőggel azt állítja, hogy az USA-nak — ha a világgazdaság folyamatos fejlődéséhez hozzá akar járulni — fel kell adnia azt a törekvését, hogy a világ legnagyobb hitelezője és egyben a legnagyobb exportáló legyen.[94]

Az USA gazdaságával való „törődést" Funk az autarchia szempontjából is folytatja annak a véleményének adván hangot, hogy annak nincsenek meg a gazdasági feltételei. Ebben az összefüggésben már teljesen feledi az autarchia kapcsán német szempontból kidolgozott különbségtevést. Sokkal inkább az érződik, hogy a nagyha-

[91] Magyar vonatkozásaira ld. Berend-Ránki 1960, 145–178.

[92] BA R 43 II 311, E 518705.

[93] A tényleges valósághoz csak annyiban közeledett a miniszter, amennyiben arról beszélt: mindig arra kell ügyelniük, hogy háborús időkben a nagynémet gazdasági térség ne kerüljön olyan hatalmaktól függő helyzetbe, amelyekre Németországnak nincs befolyása. Ez azonban semmiképpen sem autarchia — tiltakozik az esetleg felmerülő gyanúval szemben —, hanem olyan politikai doktrínája a gazdaságnak, amely az export számára nagy mozgásteret nyit, és ez az exporttevékenység a háború után még tetemesen nagyobbodni fog. Uo. E 518706

[94] Funk azért is megbírálta az észak-amerikai birodalmat, mert ott halmozódik fel a világ arany kincsének a túlnyomó hányada. „Nem lehet tudni, hogy mi legyen ezzel — mondja, mintha a tengeren túli riválist emiatt valami nagy veszedelem fenyegetné —, ez ellenben (fűzi hozzá nagyvonalúan) nem is Németország gondja." Csak azt lehet abszolút biztonsággal mondani, hogy a jövőben az európai valuták alapjaként az arany — állítja lényegében helyesen, ám egyben nem csekély leegyszerűsítéssel — semmiféle szerepet nem játszik. Uo. Júniusban a nemzetközi valuta- és pénzpolitika neuralgikus kérdéseit érintő beszédében sem rejtette véka alá Funk, hogy a birodalmi márka nem az aranyalapra, hanem egyedül a győztes Németország tényleges hatalmára fog épülni. A hosszú távra biztos márkakurzus — mondja ekkor is — hatalmas kereskedelmi és hitelexpanziót vezet majd be. Idézi: Giordano 1991, 232.

talmi rivalizálás atmoszférájától nem tud a német gazdaságpolitikus megszabadulni. Ezért mondja, az USA-nak fel kell adnia azt a gondolatot, hogy Németországra, illetve Európára[95] gazdasági feltételeket kényszerítsen.

Végül Funk vázolta a hadigazdaságról a háború befejeztével a békegazdaságra történő áttéréssel kapcsolatos elgondolásait. Most nem beszélt az európai népek igényei kielégítése kapcsán adódó majdani gondokról, másfelől azt sem mondta ki nyersen, hogy az európai országoknak a német igényekhez kell igazodniuk. A két szélsőség között a középtájon maradva — és egyben a dolgok lényegét tapintatosabban, ám mégis világosan kifejezve — azt mondotta, hogy a tennivalókat rangsorolni fogják, s azokat a feladatokat hajtják először végre, amelyek Németország számára a legfontosabbak.[96] Az európai államokkal hosszú lejáratú gazdasági szerződéseket kötnek majd annak érdekében, hogy azok termelését hosszú távra a német piachoz lehessen igazítani. Ez mindkét vonatkozásban kiszámíthatóvá és növelhetővé teszi a termelést, biztossá teszi a piacokat és egyben egészen új termékek felvételére is lehetőséget nyújt majd. Stabil valutaárfolyamokkal zavartalanul működő fizetési rendszert teremtenek, ez a rendszer kapcsolódni fog a jelenleg is érvényes elszámolási rendszerekhez — mondja a gazdasági miniszter — és így az árucsere volumene tovább növekszik majd. E csábító szavak mögött a Németország számára előnyös elszámolási rendszerek ténye húzódott meg, az ezekből szervesen kifejlődő jövő tehát gyakorlatilag aligha jelenthetett mást, mint az egyenlőtlenségek rendszerének az elképzelt jövő végtelenjébe való meghosszabbítását.

A mezőgazdaság és az ipar területén megvalósítandó tapasztalatcsere révén is fokozható lesz a termelés, valamint értelmesebb lesz a munkamegosztás. A munkaerő ésszerű felhasználása is az európai népek életszínvonalát fogja emelni – mondja befejezésképpen, meglehetősen propagandaszólamszerűen.[97]

Láthattuk, hogy Funk szűkebb, illetve tágabb körben elmondott beszédei között lényeges egybeesések és még fontosabb eltérések voltak, ám a két megnyilvánulás közös nevezőre hozható abból a szempontból, hogy mindkettő inkább tartózkodónak mondható azokhoz a fantáziálásokhoz képest, amelyek a Franciaország felett aratott győzelem hatására nagyon sok fontos (és kevésbé fontos) pozícióban lévő német agyában burjánoztak el.

Gustav Schlotterernek, a birodalmi gazdasági minisztérium államtitkárának a gondolatai sem különböztek ezektől az tervezetektől, de ő tisztában volt azzal, hogy ezt a célt kizárólag erőszakkal és kizsákmányolással nem tudják elérni. Ezért olyan tanácskozásokat szervezett (ezekről később szólunk), amelyeken a német kivitel meghatározó személyiségei a megszállt Nyugat-Európa gazdaságának reprezentánsaival találkoztak. Schlotterer tisztában lehetett azzal, hogy a hitleri szándékokkal a Páneurópa-gondolat nem egyeztethető össze, ám azt nem tartotta kizártnak, hogy — a politikai keretek érintetlenül hagyásával — valamiféle gazdasági Páneurópát létre lehetne hozni.

Schlotterer elgondolásainak mélyre nyúló gazdasági és gazdaságpolitikai gyökerei voltak. Már a kortársi oknyomozás is sokat beszélt arról, majd a második vi-

[95] Itt is látszik, hogy a németek Európán saját hatalmi térségüket értették.
[96] Uo. E 518707.
[97] Uo. E 518707–518708.

lágháború utáni időszakban – amikor megteremtődtek a lehetőségei annak, hogy a nemzetiszocializmus uralomra jutásának körülményeit elsődleges forrásokra támaszkodva lehessen rekonstruálni, – főleg a baloldali történetírásban még nagyobb figyelmet fordítottak azokra az összefüggésekre, amelyek a német nehéziparnak Hitler hatalomra jutását segítő szerepére utaltak. A történeti publicisztika (nem beszélve a zsurnalizmusról) azután mindezt klisévé merevítette. A tényeket természetesen itt sem szükséges kétségbe vonni ahhoz, hogy a későbbi kutatások, főleg John Gilingham munkái[98] alapján fontos különbségekre hívjuk fel a figyelmet. Arról van szó röviden, hogy a második világháború után kibontakozott integrációs folyamat, amely napjainkra az Európai Unió korát hozta meg, s amely látványosan az 1950. május 9-én meghirdetett Schuman-tervvel, nyomában az 1951. április 18-án létrejött Montanunióval vette kezdetét – nos, mindez csak úgy történhetett meg, hogy a német fasizmus kora nem számolta fel az 1926-ban létrejött Nemzetközi Acélkartell (NAK) pozitív örökségét, tehát az annak folyományaképpen született szervezetek, szerződések és termelésirányító folyamatok lényegében a nemzetiszocialista korszakban is fennmaradtak.

A második világháború időszakában természetesen a kereskedelmi kapcsolatok számos esetben megszakadtak, idegen politikai intézményeknek a megszállt országokra erőltetése is sok minden negatívumot eredményezett, nem beszélve arról, hogy a nemzetiszocializmus belső lényegéből fakadó összevisszaság ezekben az országokban is állandó fenyegetettséget eredményezett. Másfelől ellenben az is tény, hogy a megszállt Nyugat-Európa, ezen belül főleg Franciaország és a Benelux-államok viszonylatában — tehát ott, ahol a Ruhr-vidéki szén- és acéltermeléssel már korábban ezer szálon sok minden összefonódott — sok erő munkálkodott a történetileg kialakult együttműködés megőrzéséért.

Az 1926-ban létrejött Nemzetközi Acélkartell — egyik megalapítójának, Emile Mayrisch-nak, az ARBED[99] vezérigazgatójának a szavai szerint — az ipari egyezmények egész hálózata magjaként képzeltetett el, amely révén a termelők majd elérik, hogy a háború és szemellenzős politikai beavatkozásokkal megtört nemzetközi kereskedelmi forgalom ismét beindul és szabályozódik. A NAK befolyást tudott gyakorolni a következő esztendőben, 1927-ben létrejött francia-német kereskedelmi szerződésre, s ezáltal eszközévé vált a diplomácia új módjának, az integráció-funkcionális diplomáciának.

Az 1929–1933-as gazdasági világválság a NAK-ot is megrendítette, de nem tette tönkre, sőt 1933-ban jobban szervezett formában újraéledt. Közös értékesítő ügynökségeket szervezett, hogy a legfontosabb exportáruknak piacot szerezzen. Ezek az ügynökségek összehangolták az értékesítést, árakat állapítottak meg és termelési előírásokat is foganatosítottak. A termelhető mennyiségek mértékét új módon, a kivitelre korlátozva és mozgékony skála alapján szabályozták. Olyan skálát honosítottak meg, amely kisebb kereslet esetén egyeseket kis belső piaccal kárpótolt, másokat pedig a később megváltozott helyzetben kedvezményeztek. Ezzel egyszerűen elérték azt, hogy a termelők a belső piacot fegyelmezni tudják. A NAK erősödését jelezte,

[98] Korábbi kutatási eredményei összefoglalására ld. Gilingham 1986

[99] Acièries Réunies de Burbach-Eich-Dudelange. Tehát Burbach-Eich-Dudelange-i Egyesített Acélművek. 1882-ben Luxemburgban létrejött acélipari részvénytársaság. Ma Saar-acél Részvénytársaság néven működik.

hogy 1935–1936-ban Lengyelország, Csehszlovákia és a többi közép-európai ország is tagjává vált. Nagy-Britannia 1935-ben társult tag lett, az USA pedig 1938-ban rendes tag. A világ acélkivitelének — közvetlen vagy közvetett módon — a NAK 1939-ben 90 %-ban ellenőrizte. A kartell irányítói az 1929-es gazdasági válságból azt a következtetést vonták le, hogy a doktriner liberális piaci módszerek csődöt mondtak. Míg azonban Franciaországban a liberálisok a kormány minden olyan kísérletét, amely a hatékony kartellesedés irányába mutatott, megakadályozták volna, addig Németországban a gazdaság állami és magán szektora között olyan egység alakult ki, amely nemzetközileg is példát tudott mutatni a gazdaságirányítás új útjain.[100] Ezért azután a NAK-on belül a német módszerek váltak meghatározóvá, s Schlotterer is azzal foglalkozott 1940-ben, hogy miképpen lehetne ezeket a módszereket továbbfejleszteni.

Az általa kezdeményezett (fentebb már jelzett) találkozókon egyetértés alakult ki a tekintetben, hogy európai piaci térséget kell szervezni és az európai belső kereskedelmet meg kell szabadítani a vámoktól, valutailletékektől és egyéb korlátoktól. Megállapították, hogy tiszteletben kell tartani a kis államok függetlenségét. Szorgalmazták, hogy a nemzetközi megállapodásokat inkább magán, mint hivatalos szinten kell megkötni. Síkra szálltak a külvilággal való kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatok megőrzéséért. A szén- és acéltermelők a politikai határokat át akarták törni és a gazdasági ügyeket összehangolni. Kedvezően fogadott javaslatok hangzottak el egységes szállítási rendszer megteremtésére, az ipar európai mértékű ésszerűsítésére, multinacionális európai együttműködés létrehozására, lényegében magán alapon nyugvó európai gazdasági unió megteremtésére. Az ügyek vitelében gazdasági szövetségeknek és szervezeteknek szántak meghatározó szerepet, míg az állami hatóságokat a felügyelet joga illetné meg.[101]

Schlotterert 1940 őszén áthelyezték ahhoz a tervező csapathoz, amelyet a Szovjetunió elfoglalásának előkészítésére hoztak létre, s ezzel e megbeszélések megszakadtak, s később sem folytatódtak, ám szellemi tradíciójuk élő maradt.[102]

A primér politika szférájában azonban azok a gátlástalanul német érdekeket érvényesítő hangok voltak a meghatározóak, amelyeket a fegyveres sikerek hívtak elő. Így az NSDAP vezetői előtt 1940. október 26-án Bécsben Goebbels kendőzetlen nyíltsággal kijelentette: „ha vége lesz a háborúnak, akkor Európa urai akarunk lenni."

---

[100] *Gilingham* 1986, 384., 401.

[101] Összefoglaló munkájában Ralph Giordano szemmel látható csodálkozással írja: „Érdekes módon már akkor felmerült a nekünk ma oly ismerős 'európai gazdasági közösség' terminus." *Giordano* 1991, 227.

[102] 1945 után a francia autóipar kivételével mind a személyekben, mind az intézményekben megmaradt a folyamatosság. Azok a vezető ipari személyiségek, akik a megszállás időszakában együttműködtek a németekkel, helyükön maradtak, s a Németországgal korábban kialakult kereskedelmi és termelési kapcsolatok helyreállításáért harcoltak. Azok a szervezetek, amelyek a német megszállás időszakában a nyersanyagelosztást szervezték, valójában továbbra is fennmaradtak. Az angolok a saját megszállási zónájukban célul tűzték a szén- és acéltermelők egyesüléseinek felszámolását, ám képtelennek bizonyultak a hagyományosan kialakult menedzsment-struktúrák megsemmisítésére. A mai európai integráció úgy jöhetett létre, hogy a nyugat-európai nehézipar lényegében a német szervezési modellt vette át. Általánosabban szólva a mai európai integráció alapjait részben a francia és angol „gazdasági megbékélési" törekvések, részben pedig a német „új rend" elgondolások alapozták meg. *Gilingham* 1986, 403–405.

Az elvakultság nemcsak a propaganda ördögi mesterét, de a külügyminisztérium diplomatáját,[103] a jogtudomány professzorát is jellemezte.

Az előbbit Braun von Stumm követ 1940 derekán kidolgozott tervezetének bemutatásával érzékeltethetjük.[104] Ð abból indult ki, hogy az a hatalmas változás, amely a Birodalom határait keleten átrajzolta, nyugaton is új határokat fog eredményezni. Arról van szó — írja —, hogy az eredeti német birodalmi területet kell visszaállítani. Mintha a történelemben létezett volna olyan helyzet, amikor a német birodalom határai évszázadokon át változatlanok voltak. A részletes igényfelsorolásból azonban kitűnik, hogy természetesen Stumm is tisztában volt a hajdani birodalom határai állandó mozgásával, ezért azután — biztos, ami biztos — néprajzi, majd történelmi „érvek" felsorolásával konkrétan is megemlíti a bekebelezendő területeket. Néprajzi argumentációval a német Elzászon és Lotharingián, valamint Luxemburgon túl az Arel és Limburg környéki belga területekre tart igényt, amelyek a Birodalom határos kerületeihez közvetlenül hozzácsatolandók. Mindezeket a területeket még ki kell majd egészíteni olyan vidékekkel, ahol a helynevek tanúsága szerint korábban németek éltek. (Longwy, a nyugati Vogézek egy része, a Belforttól keletre és délkeletre lévő vidékek.)

A történelmi ismeretek felmelegítésére Stummnak azért van szüksége, hogy a volt németalföldi területekből a már néprajzi szempontok alapján — gondolatban — visszacsatolt részeken túliakra is igényt fogalmazzon meg. Emlékeztet arra, hogy csak a bécsi kongresszus vette el porosz Brandenburgtól a Maasig, illetve azon túl terjedő területeket. Ma — úgymond — elérkezett a pillanat a jóvátételre. És jóllehet az Arel és Limburg környéki belga területek visszacsatolását korábban már néprajzi alapon „megindokolta", most még történelmi érvekkel is „alátámasztja" ezen belga országrészek Birodalomhoz csatolásának indokoltságát, arra hivatkozván, hogy ezek a területek korábban Németország részei voltak: Arlon vidéke Belgium 1839-es létrejöttével került el a Német Szövetségtől, Limburg tartomány pedig a bécsi kongresszus döntésével jutott Hollandiához. Most viszont elérkezett a pillanat, hogy Aachen visszakapja a maga természetes hátországát.[105]

Nehezebb feladatnak látja Stumm a flamand vidéknek a francia vallon területektől való elválasztását, a nyelvi határt azonban — úgy véli — viszonylag élesen meg lehet húzni. Csak azon sajnálkozik, hogy azon belül Brüsszel túlnyomóan francia nyelvi szigetet képez. Azonban a „pszichológiai pillanatot" nem szabad elszalasztani, hogy a flamand területek Németországhoz kerüljenek. Stumm nem mondja ki, de ezek után nem lehet kétséges, hogy elgondolásaival Belgiumot végleg fel akarja számolni.[106]

---

[103] Stumm tervezetét ezért tárgyaljuk itt, mert az nem a külügyminisztérium álláspontját tükrözi. Stumm nem mint hivatásos diplomata, hanem mint a korabeli német politikai elit tagja vetette papírra elképzeléseit. Diplomata mivolta legfeljebb abból a szempontból figyelemre méltó, hogy hiába tanulta meg mesterségének ősi szabályait, az óvatosságot, a mértéktartást, a sokoldalú mérlegelés követelményét, amit megfogalmaz, abban hiába is keresnénk mindennek nyomait.

[104] PA AA Inland II g. 289. Röviden érinti *Neulen* 1987, 27–28. – Braun von Stummról egyébként feltehetőleg nem érdektelen megemlíteni, hogy a húszas évek elején követségi titkári minőségben a budapesti német követségen dolgozott, igen sok jelentésben tájékoztatta a Wilhelmstrasset a magyarországi német kisebbség helyzetéről. (Tilkovszky Loránt lektori jelentése alapján.)

[105] PA AA Inland II g. 289. 2. o.

[106] Uo. 2–3. o.

A diplomata ezután arról ír, hogy Franciaország és Belgium „évszázadokon át"[107] a német „néptalaj" elnémettelenítésének politikáját űzte, következőleg a német etnikum határterülete lukacsossá és törékennyé vált. Ezek a területek itt ugyanolyan hegyvidéki tájak, mint ahol a dél-tiroliak élnek. Ezért Stumm a dél-tiroliakat akarja erre a vidékre áttelepíteni. Stummnak ez a felvetése 1940 derekán messze több volt mint egyéni ötlet. 1939. június 23-án Berlinben német-olasz megegyezés született a dél-tiroli németek áttelepítéséről. A dél-tiroli németeknek ez természetesen egyáltalán nem tetszett, Hitlernek azonban már a húszas évek eleje óta az volt a felfogása — s azt annak idején a Mein Kampfban is megírta —,[108] hogy a német-olasz együttműködés zavartalansága érdekében a németeknek végleg bele kell törődniük Dél-Tirol elvesztésébe. A berlini szerződés értelmében azok a dél-tiroli németek, az a mintegy 10 ezernyi német, akik a saint-germain-i békeszerződés adta lehetőséggel élve megtartották osztrák állampolgárságukat, három hónapon belül(!) kötelesek áttelepülni a Birodalomba, a „népinémetek" pedig az egyik vagy a másik ország javára optálhattak. A Birodalom mellett voksolóknak 1942 végéig kellett új hazájukba megérkezniük. Olaszország ugyan a két háború között a dél-tiroli németekkel szemben türelmetlen asszimilációs politikát folytatott, ám a szorgos és gazdag, jórészt bor- és gyümölcstermesztésből élő német ajkúak ragaszkodtak regényesen szép hazájukhoz, ezért a hivatalos német politika korifeusai hatalmas kampányba fogtak annak érdekében, hogy az érintettek túlnyomó többsége mégis Németország javára optáljon. A propaganda meghozta a kívánt eredményt: az optálásra jogosult mintegy negyed milliónyi népességből 200 ezren a sugallt módon nyilatkoztak. A megvalósítás konkrét folyamata azonban megmutatta, hogy az erőszakos áttelepítés nem lehet megoldás a kisebbségi problémára. Nem sikerült ugyanis olyan területet találni, ahová az áttelepítendők szívesen költöztek volna. Amikor Lengyelország lerohanása után a Beszkidekben, illetve a Visztulától keletre kerestek számukra helyet, az a dél-tiroliak elkeseredéssel vegyes megrökönyödését váltotta ki. Ezt érzékelve merült fel Franciaország lerohanása után az az ötlet, amelyet Stumm is megfogalmaz elemzett tervezetében. Ha a német nép meghozná azt az áldozatot — mondja —, hogy a német-olasz határviszonyokat véglegesen megtisztítaná, tehát a Brennertől délre lévő tiroliakat áttelepítené ezekre a francia területekre, akkor hasonló lépést a legyőzött francia néptől igazán el lehet várni.[109] Az elmondottak alapján valóban elfogadható annak állítása, hogy a kitelepülés a dél-tiroli németek részéről áldozatot jelentett[110] – ám, hogy ennek hatására joggal lehetne elvárni a franciáktól hasonló lépés megtételét, az csak olyan elmében fordulhatott meg, amely a franciák felett aratott valóban nagy győzelem mámorában igencsak elvesztette a realitásérzékét. Stumm nem csupán a történelem forgandóságáról —

[107] Mivel Belgium ekkortájt alig volt több mint kerek száz esztendős, és a francia nacionalizmus (amely minden más nacionalizmushoz hasonlóan a polgári fejlődés ideológiai kísérője) sem lehetett kétszáz esztendős, ezért az évszázadok emlegetése teljesen megalapozatlan.

[108] Vö. *Pritz* 1997, 165.

[109] PA AA Inland II g. 289. 3–4. o.

[110] 1943 szeptemberéig összesen 80 ezer személy kitelepítésére került sor. Ekkor Olaszország kivált a háborúból, s jóllehet Észak-Olaszország német megszállás alá került, a totális vereség árnyékában a nemzetiszocialista vezetés már nem szorgalmazta tovább az ügyet. A témakör részletes és tárgyilagos feldolgozását nyújtja Karl Stuhlpfarrer: Umsiedlung Südtirol 1939–1940 c. munkája. (Bécs-München, 1985.) Ld. még Tilkovszky Loránt részletes recenzióját. (Századok 1987/1. sz. 197–201.)

korábban bizonyára megtanultakat — felejtette el. Ezen kívül teljesen figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy jóllehet a tragikus vereség a franciákat rákényszerítette a megalázó béke elfogadására, ám az büszkeségüket nem oltotta ki, tehát semmiképpen sem változtak olyan irányban, hogy önként tegyenek lépéseket a német birodalom még nagyobbá tétele érdekében.[111]

Werner Hassellblatt jogászprofesszor 1941 november elején keletkezett memorandumát említhetjük másik jellegzetes példaként. E Baltikumban született férfiú már a harmincas években ismert személyisége a külföldi németek összefogását, nemzeti öntudatának megőrzését célzó mozgalomnak,[112] tehát olyan politikus, aki nem a fasiszta mozgalom mákonyában vált olyanná, mint akit a részletesen bemutatandó memoranduma oly plasztikusan állít elénk, hanem önmagában a kisebbségpolitikai tevékenység vezette el a fasizmus világán *belül* ezekhez a fékevesztett elgondolásokhoz.[113]

A győzelem — írja — lehetővé teszi, hogy a német nép államilag, gazdaságilag és településszerűen akkora legyen, amit a Führer célszerűnek tart. A nyersanyagok, a stratégiai biztonság, a többi nép különböző mértékű függősége évszázadokra garantálja, hogy az európai béke is létrejöjjön, vagyis — más szavakkal szólván — az alávetett népek függősége háborítatlanul megmaradjon. A népek között a német népet a Führer nem is álmodott módon tette sikeressé, ezért mint népek fölötti nép nem mondhat csődöt. Ebből következően fiainak — Hassellblattnak és társainak — az európai népek közötti új rendet kell megteremteniük. Az állammal kapcsolatos összes fogalom tökéletesen átalakul, ugyanez történik a hagyományos államformákkal is. Hassellblatt gondolatmenete jól példázza, hogy a német fasizmus a 19. századi nemzeteszme elfajzott módon történő meghaladását jelenti, pontosabban jelentette volna, ha sikerül a második világháborúban győzelmet aratnia. Nagy-Németország — hirdeti Hassellblatt — a maga 70 %-nyi kisebbségeivel nem lesz nemzetiségi állam, nem lesz szövetségi állam, de államszövetség magjává sem válik. Nem. A professzor azzal számol, hogy az európaiaknak csak fele fog állami keretek között élni, a másik felének az jut majd osztályrészéül, hogy saját állami lét nélkül csak[114] valamely nép tagjaként éljen Nagy-Németország és hatalmi területe keretén belül.[115]

A nemzetiségi kérdés ennek megfelelően az európaiak kereken felére terjed majd ki, elveszti külpolitikai, államközi jellegét és „néppolitikai" problémává válik.

---

[111] Elaborátumának végén Stumm azt is felvetette, hogy Dünkirchen környéken valódi flamand területeket hozzanak létre. Annak árán, hogy az ott lakó franciákat a francia kormánynak Dél-Franciaországban — ahol erre, úgymond, van elegendő hely — kellene letelepítenie. PA AA Inland II g. 289 4–5. o.

[112] Jacobsen 1968, 193, Tilkovszky 1978, 89, Tilkovszky 1989, 63, 116–117, 137–140.

[113] PA AA Inland II g 288 E 653086–653091. Megemlítendő, hogy magát az emlékiratot nem ismerjük. A hivatkozott jelzeten csupán az emlékirat hat gépelt oldalas összefoglalása található, amely mellől hiányoznak az emlékiratnak részét képező táblázatok is. Mivel ezen az összefoglaláson olvasható az 1941 november eleji dátum, ezért nincs kizárva, hogy maga az emlékirat korábban keletkezett. Egyébként az összefoglalás nincs aláírva és utalás sincs arra. hogy az Hassellblattól származik. Az ő szerzőségét onnan lehet tudni, hogy nem sokkal odébb található egy másik — rövidebb — összefoglalás is, amely egyértelműen utal a jogászprofesszor szerzőségére.

[114] Ezt a kifejezést (ti. a „csak"-ot) a memorandum szerzője — logikusan — idézőjelbe teszi, hiszen az új rendben a népiséginek nagyobb az értéke mint az államiságnak.

[115] Uo. E 653086

A külügyminisztériumnak a jövőben erre fokozott mértékben kell majd figyelnie, annak ellenére is, hogy a népek közötti kapcsolatok zöme a jövőben nem az államközi jogi normák között zajlik majd.[116]

Attól függően, hogy milyen mértékben függnek majd a Birodalomtól, a jogász-professzor az európai népek számára hat kategóriát állított fel. Az elsőbe azokat a nem német népeket (vagy néprészeket) sorolta, amelynek gyermekei már most is a Birodalomhoz tartoznak vagy oda tartoznak majd.[117] A másodikba — egyedül Európában 200 milliónyi népességgel — azok sorolódtak, akiket tartósan a Birodalom igazgat vagy pedig teljes igazgatási felügyeletet gyakorol felettük.[118] A harmadik, negyedik és (feltehetőleg) az ötödik kategóriába olyan népek tartoztak volna, akik ugyan megőrzik külön államiságukat, de „természetesen" a Birodalomtól erősen függő státuszuk van.[119] Az osztályzás legvégére a le nem telepedett népek /kaukázusiak, tatárok, türkök, zsidók(!)/ kerültek.[120]

A népek közötti új rend vázolását Hassellblatt azzal kezdi, hogy hatalmi térségében a Birodalomnak a népek olvasztó tégelyévé kell válnia. Ennek az az oka, hogy az idegen népek nem akarják maguktól követni a Birodalmat. Azt is sajnálattal állapítja meg, hogy kicsiny a Birodalommal rokon népek száma, ráadásul az ő beállítódásuk is az időtől függ – magyarán szólva idővel ellenségessé válhatnak, hiszen — fűzi hozzá lakonikusan — „a népek soha sem hálásak". Ezért az új rend felépítésének sürgető feladata, hogy a hatalmas keleti térséget ne csupán saját erővel igazgassák és uralják, hanem az azokat elválasztó erők segítségével is. Vagyis az „új rend" a divide et impera ősrégi módszerének alkalmazásával épül a balti professzor fejében.

---

[116] Ezzel Hassellblatt a külügyminisztériumnak új profilt ad, bizonyos fokig belügyminisztériummá teszi. A professzor azonban nyílván tisztában volt azzal, hogy a népek közötti kapcsolatok bármennyire is „forradalminak" gondolt átalakulása nem vezethet oda, hogy a Birodalomba bekebelezett népekkel való kapcsolatokat a hagyományos belügyi szervezettel végeztesse. Ezért volt szüksége a külügyminisztérium feladatkörének átformálására. – Emlékirata vége táján ismét visszatér a kérdésre és ott ezt részletesen kifejti. A bekebelezett népek igazgatása csak látszólag jelenti a velük való kapcsolatok ápolása külügyi, külpolitikai jellegének a megszűnését, belpolitikaivá válását, a nemzetközi jogi sík csak látszólag vált át kisebbségjogira. A bel- és a külpolitikáról való hagyományos gondolkodás már nem alkalmas az újtípusú kapcsolatok ápolására. A hatalmas birodalmon belüli szövevényes kapcsolatok intézése új típusú külügyi igazgatást igényel. Ezt a tevékenységet Hassellblatt néppolitikának (Völkerpolitik) nevezi. Vitelére a külügyminisztérium Németország-referatúráját tartja alkalmasnak. Joggal feltételezhető, hogy a részleg munkáját közelről ismerhette, javaslatának megfogalmazásában saját — bizonyára kedvező — tapasztalatai játszhattak szerepet. Uo. E 653090–653091.

[117] Az I. sz. tábla mutatta, hogy kikről is van szó tulajdonképpen, ám — mint korábban utaltunk rá —, ezek a mellékletek nincsenek az összefoglalás mellett. Az azonban kiderül, hogy „legalább" 10 millió emberről lett volna szó, akikhez ráadásul „több milliónyi" külföldi és „állam nélküli elemek" is jöttek volna. Uo. E 653087.

[118] Érdemes megemlíteni, hogy Karl Ritternek, a külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztálya vezetőjének 1940. június elején kidolgozott tervezete is 200 milliós térségről szól, igaz, ő nem a politika, hanem a gazdaság által szervezett erőtérre gondol. Ld. *Pritz* 1997, 172–174.

[119] A harmadik kategóriába a gyámságot „élvező" államok kerültek. Itt a szerző konkrétan megemlíti Szlovákiát, Norvégiát és Szerbiát (ez utóbbi helyzetét még külön bonyolította az Olaszországgal, Horvátországgal és Görögországgal való viszonya). A negyedik csoportba a Birodalomtól „csupán" függő státuszú országok soroltattak, és konkrétan Románia neveztetik meg. Az ötödik kategória helyzetét azért nehéz meghatározni, mert ide az „egyéb" népek kerültek. Nem sokakról lehetett szó, mert teljes létszámukat a derék emlékiratszerző „kereken" 10 millió főben jelöli meg.

[120] Uo. E 653087.

A térséget feszítő ellentétek szításával — amelyet azért is fontosnak tart, mert a le nem vert Oroszország önmagában is nagy veszélyeket rejt magában — uralmuknak ugyanolyan értékes garanciáját nyerik, mint amelyet garnizonjaik és tisztviselő hadaik jelentenek.

A nagy győzelem azonban sok veszedelemmel lesz terhes, ezért a memorandum részletesen vázolja ezek mibenlétét. A más népeknek a Birodalommal szembeni „hiányos rokonszenve" csökkenti a németek jókedvét, gátolja építőkedvüket, és elronthatja a feladatuk teljesítéséhez szükséges „salakmentes öntudatukat". Ennél is nagyobb vészt jelent, hogy már most is — a jövőben pedig még inkább — sokmilliónyi nem német hatol be a német nép vérébe és ezáltal megváltoztatja, elrontja annak karakterét.[121] A német „néptalajt" az a veszedelem is fenyegeti, hogy nem csupán azok az idegenek szivárognak be, akik látszólag vagy ténylegesen készek népiségük felcserélésére, hanem olyanok milliói is, akik tudatosan megőrzik népiségüket. Teljesen figyelmen kívül hagyva a feudalizmus és a kapitalizmus között az etnikai fejlődés szempontjából meglévő markáns különbséget (tehát, hogy a nacionalizmus előtti korok nagy toleranciát mutattak a más etnikumokkal szemben), Hassellblatt azt mondja, hogy sok nép — mint a csehek vagy a lengyelek — bebizonyították önálló népiségük tartós megőrzésére való képességüket, miközben (ugyancsak huzamosan) nem volt önálló államiságuk. Néhány évtizeden belül ez oda vezethet, hogy a németek a németül beszélő európaiak között kisebbségbe kerülnek. Mindennek révén — mondja Hassellblatt nagy aggodalommal — a német nép és birodalma totális fenyegetettségbe kerülhet: az idegen népeknek függetlenségük visszanyerésére csak az az útjuk marad, hogy a német egyetértést és államiságot beszivárgással, aknamunkával tegyék tönkre. Politikai funkciójuk a konspiráció lesz. Az uralt és kormányzott népek szabotázshajlandóságával, felkelésekre való készségével kell általában számolni. A veszély csak növekszik, ha nem tudják az új népi rendet megalkotni, de, hogy azt miképpen is lehet megtenni, azon túlmenően, amit korábban államiságuktól történő megfosztásáról, ellentéteik kijátszásáról már elmondott, érdemben az emlékirat szerzője nem tud semmit mondani. Csak a veszedelmeket látja, s ebben természetesen teljesen igaza van. Hiszen a történelem számos példája mutatja — ez a haushoferi memorandumnak is az egyik fő mozgatója —, hogy erőszak révén tartósan (a kifejezést természetesen történelmi mértékkel használva) birodalmakat össztartani soha nem lehetett. Mivel azonban a fasizmus egész rendszere az erőszakra épült, ezért az ellentmondásból Hassellblatt nem törhetett ki. Nem maradt más számára, csak ugyanannak a problémának folytonos körbenjárása. Ezért beszél továbbra is arról, hogy a német nyelvtudás révén a nem német népek között maguk építik meg a hidat, és ezáltal a német kultúra és technika fegyvertárához maguk adják át a kulcsot, ahelyett, hogy az idegen népek közötti különbségeket növelnék. Mivel a nyers erőszak hiábavalóságával a professzor is tisztában van, másfelől pedig az egyenrangú szövetkezést elképzelhetetlennek tartja, ezért nem marad más hátra mint a hatalmi manipuláció, a divide et impera. Ennek jegyében hangsúlyozza emlékirata végén ismét, hogy nem

[121] Hassellblatt a problémát olyannyira súlyosnak tartja, hogy még annak pszichikai vonzatát is kénytelen tekintetbe venni: nemcsak a megfigyelés, de már magának a veszedelemnek az elképzelése is veszélyezteti a nemzetiszocialista népközösséget, mert elkerülhetetlenné válik a keletkező keveréknépességgel szembeni lehatárolódás és az szakadásokhoz vezet. Uo. E 653089.

feladata a vázolt veszélyek elhárítására célokat és módszereket kidolgozni. Ezeket külön, terjedelmes, az egyes népekkel külön foglalkozó munkákra lesz szükség. Azokban kell majd a népek németté válása előzményeinek politikai kérdéseit bemutatni, a német nyelvhasználat elterjedése adagolásáról, a településekről, a beszivárgásról, a faji kérdésről és nem utolsósorban az oroszországi népek egymástól elváló fejlődéséről (Auseinanderentwicklung) értekezni.[122]

Az első fejezetben már utaltunk arra, hogy a külügyminisztérium és a propagandaminisztérium együttes fellépésére ugyan a nagy nyilvánosság előtt elcsendesedtek az „új Európával" kapcsolatos fecsegések. Az általános hangulat megváltozása is csendesítőleg hatott. 1941 késő őszén Németországban az volt nagyon-nagyon sokaknak a véleménye, hogy „természetesen" a háborút már megnyerték. Azután 1942 nyarára már jelentős hangsúlyeltolódással azt hangoztatták, hogy „előbb természetesen meg kell nyerni a háborút", s közben zömük észre sem vette, hogy a „természetesen" szó tengelye körül véleményük mily' jelentős mértékben módosult. Sok éves berlini tapasztalataival a háta mögött a kitűnő szemel megáldott magyar diplomata, Szegedy-Maszák Aladár ennek a „természetességnek" okairól így írt naplójában: „talán nem is kételkednek benne, hogy megnyerik a háborút, mert ha kételkednének, akkor minden összedőlne. Meg kell nyerni a háborút, mert az lehetetlen, hogy elveszítsék. Így azután optimizmusuk tulajdonképpen hipotézissé szelídült. Logikai jelentősége van, mint a természettudomány feltevéseinek, alapja annak az épületnek, amelyet a kötelességtudás, az engedelmesség, az eskühöz és Németországhoz való hűség emelt rája. De a hit mintha már hiányoznék belőle, egy esztendő véres harcai, a végső siker következetes elmaradása kimosták ebből az optimizmusból a hit és lelkesedés elemeit."[123] Azok ellenben, akik továbbra is rendületlenül optimisták maradtak, fantáziájuk kiélését pedig íráskészségük is segítette, azok továbbra is készítették a birodalmi vezetés számára terjedelmes javaslataikat. Ezek közül az alábbiakban két jellegzetes, fontosabbnak tűnő dolgozatot ismertetünk, elemzünk.

Wolfram Heinze SS fronttiszt sebesülten, kórházi lábadozás közben készített 20 oldalas memorandumot az európai Német Birodalom vezetésére és igazgatására.[124] Az irat összegző áttekintése azt a benyomást kelti, hogy csupán egy őrült imperialistáról van szó.[125] Valójában azonban a sebesült katonát az írásra legalább annyira inspirálhatta a birodalom őrült összevisszaságának megismerése — ebben akar rendet teremteni, s ennek jegyében áttekinthetőbb igazgatási szerkezetet felépíteni —, mint a fegyveres sikerek révén nagyra nőtt birodalom okozta mámor.[126]

Az 1942. szeptember elejére elkészült irat két nagyobb egységre, azon belül három–három alfejezetre tagolódik. Az A fejezet (amely talán csupán a második na-

---

[122] Az Oroszországnak nevezett Szovjetunió erejének ilyen fokú számbavétele korántsem volt jellemző — főleg 1941-ben — a korabeli német politikai gondolkodásra. Hassellblatt azonban a Baltikumból jött, ezért neki meglehetősen sok és közvetlen tapasztalata volt erről a keleti térségről.

[123] *Szegedy-Maszák* 1996, II. köt. 85–86. Hitler ezen időszakbeli felfogására ld. *Ormos* 1997, 403–405.

[124] IfZ MA 340101.

[125] Ld. *Neulen* 1987, 36.

[126] Heinze bizonyára tisztában volt azzal, hogy a leplezetlen kritika nem nagyon tanácsos, ezért alkalmaz mimikrit: „a kidolgozás kerül minden polémiát és a Birodalom vezetésében és igazgatásában általában meglévő visszás állapotokat ismertnek tételezi fel."

gyobb rész érdekében, az ott elmondottak elfogadhatósága érdekében íródott) első nagyobb része az egységes államot, az egypártrendszert, a vezérelvet magasztalja. A középső fejezet a központi, a regionális és a helyi igazgatás kapcsolódásait fejtegeti. A harmadik fejezet pedig a náci birodalmat dicséri az egységes eljárása miatt. A B fejezet azonban a tényleges helyzettel szemben már jóval kritikusabb. A központi igazgatással foglalkozó első alfejezetében szó esik arról, hogy a birodalmi biztosok és megbízottak számtalan külön megbízással vannak ellátva, miközben a régi klasszikus reszortok minden eresztékükben recsegnek-ropognak, ráadásul sok pártszerv gyámkodik felettük. A bizalmatlanság és a viszálykodás kölcsönös, ezért mielőbb új rendet kellene bevezetni. Már a központi igazgatás tekintélye is kérdésessé vált. Ennek az az oka, hogy a minisztériumi szervezeti szabályzatokban (Ministerialverfassung) teljes összevisszaság van, ami az egymás ellen küzdők, kívülről profitáló elemek számára ideális tevékenységi területet nyújt. Ezért azt javasolja, hogy a központi igazgatást egészében szervezzék újjá, szüntessék meg a párt és állam kettősségéből adódó átfedéseket.

Az egész államigazgatást gyökeresen át akarja formálni és csupán hat minisztériumot, főhivatalt hozna létre. (Belügy; külügy; pénzügy; gazdaság és munka; kultúra; végül műszaki és közlekedési ügyek.) Tervezetében javaslatot tesz a főhivatalok felépítésére is. A külügynél — például — öt feladatkör számára gondol szervezetet kialakítani: protokollügyek, gyarmatok, Európa, Ázsia, Amerika.

A regionális igazgatásnál Heinze a területek élén álló helytartókat gondolja a hatalom egyetlen letéteményesének.[127] Azzal a korlátozással, hogy csak azokon a helyeken, ahol a lakosság német vagy akként kezelhető. A sebesült SS csapattiszt fejében — nem úgy mint Albrecht Haushofernél — fel sem rémlik a történelmi szerencse forgandósága. Ő sem gondolkodott másként, mint rengeteg más társa, akik úgy vélték, hogy sok évszázados jövő előtt álló birodalom katonái. Ezért már az is bizonyos distinkcióra vall, hogy Heinze a jövőben — amikor már számos „germán néprész" a Birodalomhoz csatlakozott — birodalmi tartományokká szervezné ezeket a területek és élükre kormányzókat állítana. Mindezt annak érdekében tenné, hogy ezeknek a „testvérnépeknek"(sic!) a büszkeségét ne sértsék. A német Svájc, Hollandia, Flandria kapná meg ezt a rangot - amennyiben a Birodalom ezen egykori területei az ismételt csatlakozás mellett vannak, teszi hozzá szintén szokatlan engedékenységre vallóan.

A regionális igazgatás említett két típusán túl a „szláv néptestek" számára szükség lesz harmadik típusú igazgatásra is. Főleg a korábbi orosz területről van itt szó, ezek birodalmi kormányzóságok lesznek és élükön kormányzók állnak majd. Az idegen kifejezésre[128] — így Heinze — azért van szükség, hogy kifejezze: a „néptalaj" egészében vagy túlnyomó többségében nem német, a terület a Birodalom előterülete.[129]

[127] Mivel tudja, hogy a háború alatt ilyen átrendeződés elképzelhetetlen, ezért a háború befejeztével véli javaslatát keresztülvihetőnek.

[128] Ti. Reichsgouvernement és Reichsgouverneur.

[129] Javaslatát Heinze nyelvileg és politikailag is jobbnak gondolja, mint az akkortájt a megszállt szovjet területekre alkalmazott rendőrkapitányságok (Kommissariat) rendszerét. Ez a kifejezés ugyanis — úgymond — nem fejezi ki annak szükségességét, hogy rövidebb vagy hosszabb időn belül ezeknek az előföldeknek nagyobb egységeit kell létrehozni.

Mindhárom forma azonban — hangsúlyozza összefoglalóan — tisztára regionális szintű, és ezért belsőleg azonos módon kell tagolódniuk.[130]

Heinze memorandumában tehát a megalomániás elképzelések a Birodalom szinte teljes működésképtelensége felismerésének elemeivel keveredtek, a megszállt Hollandiában a birodalmi biztos hivatalában osztályvezetőként dolgozó Kurt O. Rabl ellenben a kialakult gyakorlattal szemben teljesen kritikátlan. Talán ezért is tudja a megalomániás fantáziálás terén távoli tervkovács társát felülmúlni.[131]

Elöljáróban témáját széles történelempolitikai eszmefuttatással alapozza meg. A jelenlegi háború a világ feletti uralmat új kezekbe helyezi. Az európai hatalmak 19. századi együttműködésének — amint azt a Nemzetek Szövetségének története is bizonyítja — végérvényesen vége. A világ politikai újratagolódása földrészenként megy végbe: amerikai és kelet-ázsiai erőközpont jött létre az USA, illetve Japán vezetésével. Ezzel Európa korábban élvezett egyedüli befolyása megszűnt. Akaratát és érdekeit Európa már csak az adott térség vezető hatalmával történő tárgyalások révén érvényesítheti. Ebből viszont — nyílván attól a felfogástól vezéreltetve, hogy biztos pozíciót csupán hatalmi túlsúllyal lehet megteremteni — az következik, hogy az öreg kontinensre kettős veszély leselkedik: nyugatról az USA, keletről Japán hatolhat be Európába, sőt központi területeit is veszélybe sodorhatják. Ez ellen csak úgy tud védekezni, ha olyan célszerű szervezetet épít fel, amely kulturálisan, gazdaságilag és szociálisan képes lesz életterét minden körülmények között megvédeni.[132]

Rabl mindhárom hatalmi zóna esetében megjelöli annak központi részét, valamint életterét. Így Európa központi részét annak északi területe, életterét a kontinens másik része, Szibéria, a Közel-Kelet és Afrika jelenti. Kelet-Ázsia magja Japán, élettere Kína és az óceán szigetvilága. Amerika központi része az USA, élettere pedig Kanada, Közép- és Dél-Amerika.[133]

A hatalom szerkezete — így Rabl — az embertípustól függ. A japán állam a lovagias császármítoszra, az amerikai a talpraesett üzletemberre, az európai pedig az északi emberre épül. Az északi nem azonos a germánnal. Nem minden germán anyanyelvű ember nordikus alkatú, és megfordítva: a román, a szláv és a finn-ugor világban is nagy számban vannak északi faji töredékek (Rassensplitter)[134]

Európán belül az északi embert az őt megillető vezető pozícióba kell helyezni. Azokban az országokban, ahol a nem nordikus elem a meghatározó, ott disszimiláció révén kell a nordikusokat megőrizni. Maradéktalanul nyilvántartásba kell venni őket egész Európában, hogy tervszerűen fejlődhessenek és sokasodjanak. Ugyancsak tervszerűen az európai politika, kultúra és gazdaság vezető pozícióit velük kell betölteni.

---

[130] Befejezésképpen Heinze a helyi igazgatás átalakításával foglalkozik, megállapítván, hogy életképességüket a több mint ezer éves történelem bizonyítja. Átalakításuk viszonylag nehezebb probléma, azonban a Birodalomnak sokkal „birodalmibb" kommunális igazgatásra van szüksége.

[131] IfZ Fa 272.

[132] Uo. 1. o.

[133] Indiát és a (Közel-Keleten túli) arab világot tehát Rabl egyik térséghez sem sorolja, valamint szintén tudatosan kihagyja Ausztráliát.

[134] Hassellblatt szinte hisztérikus vérvédelmi fejtegetéseivel szemben az egyébként szintén a valóságtól messze elrugaszkodott Rabl ebben a vonatkozásban nyugodtabban szemléli a népek keveredését. A diagnózis birtokában azonban ő is olyan intézkedéseket akar, amelyek a további keveredésnek véget vetnek. Míg ellenben Hassellblatt lényegében csak a németeket tartja kiválasztottaknak, addig Rabl az összes nordikus elemet.

Ezután nincs mit csodálkozni azon, hogy Rabl is a Birodalommal azonosítja Európát.[135] Így a Birodalom alkotmányos rendje az északi ember faji és karaktertulajdonságainak felel meg. Ennek értelmében a Birodalom központi térségre, az ennek alárendelt területekre és biztonsági övezetekre tagolódik.[136] A Birodalom (másként fogalmazva: Európa) központi térségét a nordikus országok alkotják. Ezek örökös Szövetségbe egyesülnek, és a kulturális, jogi, szociális és nyelvi hagyományokban meglévő minden különbség mellett is maximum két generáción belül tökéletes belső egységbe kell összenőniük.[137]

Rabl a megszállás gyakorló szakembere volt Hollandiában, ezért érthető, hogy mindenfajta fantáziálásába is sok reális elem keveredett. Így a kétgenerációs program sikere érdekében szükségesnek tartja, hogy a nemzetiszocialista eszmevilág a vezető réteget minden országban áthassa. Magyarán szólva mindenütt fasiszta berendezkedést kell megvalósítani, egységesíteni kell a jogi-alkotmánytechnikai kereteket.[138] Távlati célként pedig a számbavett népeknek és országoknak el kellett volna addigi közigazgatási berendezkedésüket felejteniük és a német kerületi (Gau) igazgatási kellett volna átvenniük.[139] És e fejtegetések még mindig csak azokra vonatkoznak, akik abban a „kiváltságban" részesülhettek, hogy a majdani birodalom központi térségéhez tartozhatnak. Velük szemben Rabl nyelvi kérdésben is nagyvonalúan bánik: a vezető rétegnek — azon túl, hogy természetesen németül beszél — tudnia kell angolul, és el kell sajátítania valamelyik északi kis nép nyelvét is.

A Szövetségnek alárendelt területek olyan népek által lakottak, ahol csekély számú a nordikus elem, azonban a Szövetséghez „úrias" módon kapcsolódhatnak. Autonómiát nem elsődlegesen politikai ügyekben és abban a mértékben birtokolhatnak, hogy mekkora részük bizonyul nordikusnak. Csehország, Morávia, a balti országok, Fehér-Oroszország, Nyugat- és Kelet-Ukrajna számíthatott erre az „úrias" elbánásra. Lengyelországot ugyan egészében Rabl nem említi. ám egyes területeit, Varsót, Lublint, Radomot, Nyugat- és Kelet-Galíciát mégis ez a kitüntető jövő várta.[140]

---

[135] Európa nordikus rendje — mondja — a Birodalom fogalmában valósul meg. Uo. 4. o.

[136] Ez a hármas tagolódás is számos fasiszta elképzelésben megtalálható. Hitler is így gondolta el a jövendő birodalmat – Rauschning elbeszélése szerint.

[137] Mivel ebbe a szövetségbe „természetesen" Anglia, Wales, Skócia és Észak-Írország is helyet kap, ezért a nagy igényű kétgenerációs program csak akkor valósulhat meg tökéletesen, ha ezen országok politikai vezetéséből következetesen kiiktatják mindazokat, akik eddig a nordikus eszmével (értsd: a fasizmussal) szembenálltak.

[138] A nyakatekert fogalmazást a részletesebb kifejtés teszi egyértelművé, ahol kiderül, hogy közös külpolitikát kell folytatni, egységes katonai szervezetet, gyarmati igazgatást kell megvalósítani, és a pénzügyeknek, a gazdaságnak és a közlekedésnek is közösnek kell lennie.

[139] Uo. 5. o.

[140] Uo. 6. o. A kül- és a hadügy, a pénz-, gazdaság- és kereskedelemügy természetesen a szövetség kompetenciájába tartozik majd Rabl fantáziája szerint. Ellenben a belső rendfenntartáshoz szükséges csapatok, valamint a belső közigazgatás az autonómia keretei között intéződött volna. Rabl úgy gondolta, hogy ezek az országok a munka- és szociális ügyeket, a kulturális életüket saját belátásuk szerint intézhetik majd. Élükön azonban a szövetség képviselője állt volna, akit az adott terület történelmi tradícióit is figyelembe véve protektornak, kormányzónak vagy rezidensnek neveznének. Ezeknek a képviselőknek az adott országok részéről — ha történelmi tradíciójuk megengedi — partnerül azt a személyt (elnök, hetman, igazgató stb.) képzelte el Rabl, aki az ottani alkotmány értelmében kapja pozícióját.

A Szövetségnek alávetett területekre Rabl fantáziájában is gyarmati sors várt. Nagy-Oroszország, a Kaukázus vidéke, Szibéria, Turkesztán, Krím,[141] Palesztína, az afrikai német, angol és belga gyarmatok kerültek ebbe a kategóriába. Sorsukat a Szövetség irányítja, lakói annak (politikai jogok nélküli) alattvalói. Azt, hogy napi igényeiket milyen mértékben elégíthetik ki — mondja Rabl hátborzongatóan, rég múlt korok legrosszabb vonásait felidézve —, azt a terület gazdasági vagy stratégiai fontossága szabja meg.[142]

A Birodalom biztonságának egyik biztosítékaként Rabl a keleti térségben olyan parasztokat akar letelepíteni, akik a Szövetség polgárai, folyamatosan különleges katonai gyakorlatokat végeznek, a határ megvédésére történő behívásnak haladéktalanul eleget tesznek. Csak olyan asszonyokkal házasodhatnak, akik a szövetség polgárai, paraszti majorátusokon gazdálkodnak, tehát birtokaik oszthatatlanok, nem terhelhetőek adóssággal, utódaikra örökíthetőek, gazdálkodási tevékenységük terén adómentességet élveznek. Ha örökös nélkül halnak el, akkor a birtok a Szövetségre száll vissza. Ezeknek a paraszti telepeknek két típusa jönne Rabl szerint létre. Az egyiket a Szövetségnek alárendelt státuszú területeken, stratégiailag fontos helyeken hoznák létre. E falvakat katonailag kiemelt módon biztosítanák. Nem az adott ország igazgatásának a hatáskörébe, hanem közvetlenül az ottani szövetségi megbízotthoz tartoznának. A másik típus a Szövetség keleti határain, mintegy 100 km-es sávban a gyarmatok mentén húzódna. Ebben a térségben — karéliai, észt, lett, litván, fehérorosz, kelet-galíciai, nyugat- és kelet-ukrajnai, végül kubáni területre gondol konkrétan Rabl — csak a Szövetség állampolgárainak lesz földtulajdona, az állampolgári joggal nem rendelkezők csupán különleges engedély birtokában lakhatnak itt. A területet

[141] Heinze a félszigetnek a második kategóriában szánt helyet.

[142] Uo. 7. o. Rabl itt megemlíti, hogy lesznek olyan gyarmatok, amelyeket a Szövetség egy másik európai állammal igazgat. Konkrétan Szíriáról és Szudánról van szó. Az előbbit Franciaországgal, az utóbbit Olaszországgal együtt fogja a Szövetség irányítani. Ez a mellékesen odavetett mondat is rávilágít arra a tényre, ami a legtöbb invencióval kidolgozott Haushofer memorandumról is megállapítható. Ti. arra, hogy az akkori világ bonyolultsága sem tette lehetővé — akárcsak a leglényegesebb kérdések vonatkozásában — a minden szempontból történő elrendezést. Még az íróasztalnál sem. (Nem beszélve arról, hogy az élet azután még a legátgondoltabban kimunkált tervezeteket is számtalanszor keresztülhúzza.) Rabl gondolkodásában is Németország Európával volt azonos. Abban az értelemben természetesen, hogy Berlin az egész kontinens sorsát képes befolyásolni. Másfelől azonban Rabl memoranduma hiába megy bele számtalanszor a részletkérdések „tisztázásába", amikor másfelől még arra sem képes, hogy első vonalban tisztázzon olyan lényeges kérdést: mi lesz a Szövetség és Franciaország, illetve a Szövetség és Olaszország viszonya. Az említett rövid mondatból ugyan érzékelhető, a memorandum szerzője szerint a Szövetség (vagyis Németország) rá fogja kényszeríteni Franciaországot, illetve Olaszországot arra, hogy azok a gyarmataik feletti hatalmukat jórészt Németországnak engedjék át. De arról, hogy magában az európai térségben hogyan is fog alakulni a kapcsolatuk, miképpen lesz Németország abban a helyzetben, hogy a maga szupremációját évszázadokon keresztül érvényesítse – minderről a memorandumban néma a csend. Magunk mindehhez csak annyit fűzhetünk hozzá, hogy ez a nagy ellentmondás leginkább a faji gondolkodás csapdáját mutatja. Mivel Rabl számára (is) a nordikus elem léte, illetve hiánya a talapzat, ezért természetesen képtelen bármit is tenni a franciákkal és az olaszokkal. A Szövetségbe képtelenség lenne bevenni őket, de legalább ekkora képtelenségnek érezhette Rabl azt is, hogy a második kategóriába tegye akár Hitler nagy szövetségesének, Mussolininek a népét, akár azt a vichy-i Franciaországot, amely minden megalázottsága ellenére is komoly katonai erővel, gyarmatbirodalommal rendelkezett. A fentieket — véleműnk szerint — nem cáfolja az sem, hogy memoranduma utolsó harmadában Rabl arról elmélkedik: tartós európai béke megteremtése érdekében a Birodalom „örökös" szövetségekre lép a határain túli európai élettérhez tartozó államokkal. Uo. 11. o.

közvetlenül a szövetségi hadügyminisztérium irányítja, a helyi igazgatás katonai lesz, amelyet a helyi katonai szervek gyakorolnak.[143]

Az egyes területek éles megkülönböztetése — tehát a szövetségi területek elválasztása az alárendelt, illetve az alávetett részektől — ellenére a Birodalom a maga egészében e három egységből jön majd létre. Ennek megfelelően a lakosság személyi státusza is három fokozatú lesz. A gyarmatok lakói mint birodalmi alattvalók (Reichsuntertanen) — a korábban jelzetteknek megfelelően — politikai jogokkal nem rendelkeznek, ellenben általános szolgálati kötelezettségük lesz a Birodalommal szemben, amelynek teljesítésére táborokba zárhatóak, deportálhatóak lesznek.[144] A Birodalomhoz tartozó státuszát — minden további nélkül — az kapja meg, aki a Birodalomhoz tartozó területek valamelyikén él. A helyi kérdésekben igen, a Szövetség ügyeiben ellenben nem kapnak politikai jogokat. Gazdasági tevékenységet az egész Birodalomban űzhetnek,[145] földtulajdonnal is mindenütt rendelkezhetnek.[146] Birodalmi polgárjoga a Szövetség területén lakóknak van, a „nordikusaknak". Automatizmusról azonban nincs szó. Az ifjúkorban, a munka és a katonai szolgálat terén végzett derekas tevékenység alapján ünnepélyesen kaphatnak okmányt szövetségi polgárságuk elismeréséről. Ők lehetnek a paraszti majorátusok birtokosai, a határvidékek parasztkatonai településeinek a lakói, külön feltételek teljesítése esetén a nemzetiszocialista mozgalom, az SS tagjai.

A különböző státuszú egyének közötti házasság nem kívánatos, egyes esetekben azonban — és itt a lengyelek konkrétan is említést nyernek, jól kifejezve, hogy e szomszédos nagy nép már léténél fogva is mily fenyegetettséget okozott a fasiszta elméknek — kifejezetten tilos. A birodalmi polgárok és az alattvalók közötti párkapcsolat „természetesen" generálisan tilos.

A lakosság világnézeti-politikai képzése és irányítása is az egyes kategóriák szerint történik. Az alattvalóknál erre nem kerülhet sor, a hozzátartozóknál is csupán korlátozott közösségi tudatápolást tud Rabl elképzelni annak érdekében, hogy a keresztény egyházak befolyását kiküszöbölje. (Közismert tény, hogy a fasizmus és a történelmi egyházak között a viszony igen feszült volt, hiszen e vallások tantételei szögesen szembenálltak a nácizmus fajelméletével.) A birodalmi polgársággal rendelkezőket ellenben a nemzetiszocialista világnézetben kellett belsőleg összefogni. Szervezetileg pedig a nemzetiszocialista szervezethez tartoznak. Amíg a Szövetség Nagy-Németországból, Hollandiából, Flandriából,[147] Dániából, Norvégiából, Svédországból, Angliából, Skóciából, Walesből és Észak-Írországból tevődik össze, addig a nemzetiszocialista világnézeti szervezet is ennek megfelelően kell hogy tagolódjék. Ahogy azonban e területek egységesülése megvalósul, vagyis kialakul a Rabl által megálmodott

[143] Uo. 7–8. o.

[144] Uo. 8. o. A másik két előkelőbb kategória tagjai is lecsúszhatnak ebbe a kategóriába, ha méltatlanul viselkednek, bűntényt követnek el.

[145] Külön engedéllyel még a két katonai zónában is.

[146] Rabl itt is ügyel arra, hogy e kategória „gazdagítható" legyen a legelőkelőbb kategóriára méltatlannak bizonyulókkal, olyanokkal, akik nem megfelelő örömmel végzik munkájukat, vagy kivonják magukat a katonai szolgálat alól.

[147] Korábban Stumm eszmefuttatásának elemzése során jutottunk arra a megállapításra, hogy a diplomata kimondatlanul is elgondolásaival Belgiumot végleg fel akarja számolni, most pedig ugyanezt Rabl ezen felsorolásában láthatjuk viszont.

egységes kerületi (Gau) szervezet, úgy egyetlen nemzetiszocialista mozgalom kell hogy létrejöjjön.[148]

Az egész Birodalom vezetése a Vezér kezében összpontosul. Ő visel gondot a Birodalom jólétére, védelmi és belső erejére, összeforrottságára. A Vezér irányítja a külpolitikát, ő a hadsereg főparancsnoka, a legfőbb törvényhozó, a legfelső bíró. A fasiszta jogelméletnek megfelelően tehát Rabl is következetesen a különböző hatalmi ágak egy kézben történő összpontosítása, összeolvasztása mellett száll síkra. A Vezér hatalmának egyetlen korlátja a nordikus erkölcs és saját felelősségtudata. Utódját maga jelöli ki. Mindebből következően a Birodalom Legfelső Szenátusa nevű testület — tagjai az egyes miniszterek, az alárendelt területek élén álló birodalmi megbízottak, a véderő egyes ágainak parancsnokai, az NSDAP birodalmi és kerületvezetői, a nordikus országok nemzetiszocialista mozgalmának vezetői — is csupán a Vezér tanácsadó testülete, illetve a vezéri megnyilatkozások fóruma.[149]

A Birodalom biztonságának másik — az említett katonaparaszti településeken túli — garanciáját Rabl az európai élettér Birodalomba be nem vont területeivel kötendő örökös szövetségekben látja. Ezek a szerződések kimondanák az örök békét, az Európán kívüli hatalmakkal szembeni összehangolt külpolitikát, konfliktus esetén egymás feltétel nélküli kölcsönös megsegítését, mindezeken túl pedig pénzügyi, gazdasági, közlekedéspolitikai és katonai természetű külön megállapodásokat tartalmaznának. Megformálásukban ezek a szerződések az illető országok fekvésétől, illetve a második világháborúban tanúsított magatartásuktól függően különbözőek lennének. Más szerződést kellene kötni a Dél-Afrikai Unióval és gyarmataival, mint Franciaországgal és gyarmataival, megint más lenne az Egyiptommal kötendő megállapodás, illetve az az szerződésegyüttes, amely a Spanyolországgal és gyarmataival, Portugáliával és gyarmataival, Írországgal, Izlanddal, valamint a Törökországgal való viszonyt szabályozná.

A Magyarországgal, Szlovákiával, Romániával, Szerbiával és Bulgáriával kötendő szerződések alkotnák a következő csoportot. Ezeknek a szerződéseknek az lenne a sajátosságuk — így Rabl —, hogy a Birodalom számára általános és tartós lehetőséget teremtenek az adott ország belpolitikájának befolyásolására annak érdekében, hogy az ott élő népcsoportok „testületileg összezáródhassanak" (magyarán szólva állam lehessenek az államban), számuknak, területi elrendeződésüknek, fejlettségi fokuknak megfelelő önigazgatással rendelkezhessenek. Az olvasó itt — bizonyára nem alaptalanul — a német népcsoportok érdekében írottakat véli látni. Rabl azonban álságosan a német népcsoport nevét le sem írja, emellett nem csupán kölcsönösségi elvről beszél, hanem — szemléltetésképpen — olyan példát hoz fel, amely másfelől (vélelmünk szerint öntudatlan őszinteséggel) szinte gyökereiben mutatja be a korszak manipulatív német kisebbségi politikáját. Azt a politikát, amellyel Berlin oly sikerrel ugrasztotta

[148] vagy „párt" – mondja fanyalogva Rabl, hiszen a német nyelvben a „párt" kifejezés különösen szemléletesen utal arra. hogy itt csupán valami nagyobb egésznek a részéről van szó, tehát eleve nem alkalmas annak a nagyigényű programnak a kifejezésére, amit a nácizmus megalomániája jelentett. Ezért gondolja Rabl szerencsésebbnek a „mozgalom" kifejezést. E különbségtevésnek tehát semmi köze nincs ahhoz a napjainkban tapasztalható distinkcióhoz, amelynek jegyében egyesek azért akarnak párttal szemben mozgalomban gondolkodni, hogy ezáltal hidalják át a politikának a néptől, a szélesebb tömegektől tapasztalható elszakadását.

[149] Uo. 10–11. o.

egymás ellen azt itt élő népeket. A példa szerint ugyanis a magyarországi román népcsoport jogi helyzetét a romániai magyar népcsoport helyzetéhez kell — nem azonos módon, kiált fel Rabl — mérni. És, hogy még „világosabb" legyen a példája, mindehhez hozzáfűzi: Románia általános beavatkozási jogot kap majd, amelynek birtokában a bulgáriai, szerbiai és magyarországi román népcsoportok érdekében ezen országok kormányainál interveniálhat. E jogot a Birodalom garanciája teszi majd hathatóssá.

Nem kétséges, hogy ilyen szerződéseket létre lehetett hozni, amint a Németország által a második bécsi döntés nyomán megkötött népcsoportegyezmények is mutatják.[150] Az sem vitás, hogy a manipulációs technikák alkalmazása révén a nagyhatalmi jelenlétet *közvetlen* fegyveres nyomás alkalmazása nélkül is érvényesíteni lehetett. Örök békét ekképpen alkotni azonban sem ekkor sem más alkalommal a történelemben nem lehetett, s bizonyára azt idők végezetéig nem is lehet.

Finnországgal teljesen sajátos megállapodást kellene Rabl szerint kötni, ám annak tartalmáról a memorandum nem árul el semmit. Végül pedig Olaszország és gyarmatai, valamint Horvátország, Montenegró és Görögország kerülne egy szerződéscsoportba. Rabl itt viszont szükségesnek tartja megemlíteni, hogy Horvátországnak Magyarországgal és Szerbiával kötött népcsoportegyezményét a Birodalom és Olaszország együttesen garantálja majd.[151]

Végül a memorandum oldalakon keresztül az SS nagyszerűségét méltatja, főleg abból a szempontból, hogy e szervezet már jelen formájában is mily mértékben a kívánatos jövő hordozója, következőleg Rabl az SS-től várja az igazi megújulást. Ezeknek az oldalaknak a bemutatása ezért feltehetőleg joggal mellőzhető. Elegendőnek tűnik azt elmondani, hogy a szerző szerint a jelenlegi igazgatás még mindig a 18–19. századi nyugat-európai-atlanti dogmák szerinti felépítés bélyegét viseli magán, s ennek a leváltása, az átalakulás megfelelő személyi feltételeinek a megteremtése az SS-nek lesz a feladata.[152]

1942–1943 jeges telének kemény hidege sem hűtötte le Rabl fantáziáját, ám a szovjet fegyverek már azt a sztálingrádi fordulatot készítették elő, amely az ilyen elgondolásokat teljesen értelmetlenné tette. Sztálingrád nemcsak a háború menetében hozott döntő fordulatot, de jól kivehető módosulásokat eredményezett a nemzetiszocialisták által elképzelt „új Európa" arculatán is.[153]

RÖVIDÍTÉSEK

AA Auswärtiges Amt

BA Szövetségi Levéltár, Koblenz, Német Szövetségi Köztársaság

---

[150] Ld. — például — *Tilkovszky* 1978

[151] IfZ Fa 272. 11–12. o.

[152] Uo. 12–17. o.

[153] *Neuelen* 1987, 36–37. – Romsics Ignác szellemesen írja, hogy „a hosszú távú elgondolások és perspektivikus tervek összecsiszolása és részletes kidolgozása elmaradt. A frontesemények alakulása ezt a munkát kezdetben időszerűtlenné, később pedig teljesen értelmetlenné tette." *Romsics* 1992, 33. Az elgondolás valóban frappáns, az elemző kutatások azonban inkább fordulatra utalnak, amelynek jegyében a tényleg értelmetlen munka más módon mint korábban, de mégis tovább folytatódott. Hiszen, ha a történelemben csak értelmes dolgok történtek volna, történnének...

Berend-Ránki 1960 Berend T. Iván – Ránki György: Magyarország a fasiszta Németország „életterében" 1933–1939. Bp. 1960.

Bracher–Funke–Jacobsen 1992 Karl Dietrich Bracher–Manfred Funke–Hans-Adolf Jacobsen (Hrsg.): Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalszocialistischen Herrschaft. Bonn 1992.

Gilingham 1986 John Gilingham: Zur Vorgeschichte der Montan-Union. Westeuropas Kohle und Stahl in Depression und Krieg. In: VJHZ 1986. 3. sz. 381–405.

Giordano 1991 Ralph Giordano: Wenn Hitler den Krieg gewonnen hätte. Die Pläne der Nazis nach dem Endsieg. München 1991.

Herbert 1996 Ulrich Herbert: Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft. 1903–1989. Bonn 1996.

IfZ Institut für Zeitgeschichte (München)

Jacobsen 1968 Hans-Adolf Jacobsen: Nazionalsozialistische deutsche Aussenpolitik 1933–1938. Frankfurt am Main – Berlin, 1968.

Lipgens 1985 Documents on the History of European Integration. Vol 1, Continental Plans for European Union 1939–1945 (including 250 Documents in their Original Language on 6 Microfiches). Edited by Walter Lipgens. Berlin-New York 1985.

Michalka 1980 Wolfgang Michalka: Ribbentrop und die deutsche Weltpolitik 1933–1940. München 1980.

Michalka 1989 Wolfgang Michalka (Hrsg.), Der Zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz. München–Zürich 1989.

Neulen 1987 Hans Werner Neulen: Europa und das 3. Reich. Einigungsbestrebungen im deutschen Machtbereich 1939–45. München 1987.

Ormos Mária 1997 Ormos Mária: Hitler. Második, változatlan kiadás. Bp., 1997.

PA Politisches Archiv (A német külügyminisztérium Politikai Levéltára, Bonn)

Pritz 1997 Pritz Pál: Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban. In: Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 1997. 159–226.

Rauschning Hermann Rauschning: Hitler bizalmasa voltam. Bp. 1970.

Romsics 1992 Romsics Ignác: Magyarország és a német birodalom. 1919–1944. Valóság 1992. 10. sz. 12–39.

Speer 1969 Albert Speer: Erinnerungen. 13. kiadás. Frankfurt am Main–Berlin–Bécs 1975. (Az első kiadás 1969-ben jelent meg.)

Szegedy-Maszák 1996 Szegedy-Maszák Aladár: Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. Bp. 1996.

Tilkovszky 1978 Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. Bp. 1978.

Tilkovszky 1989 Tilkovszky Loránt: Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Biezuehungen 1933–1938. Bp. 1989.

Pál Pritz

„NOUVELLE EUROPE"

Plans allemands de propagende et de paix – avant Stalingrad
(Résumé)

L'institution de Wilhelmstrasse (c'est-à-dire le Ministère des Affaires Etrangères) n'avait pas les moyens à l'époque du national-socialisme d'exercer une influence déterminante sur l'évolution des affaires étrangères. Les diplomates ne se résignèrent à ces circonstences, une grande partie de leur activité se caractérisait par des altercations d'attributions avec d'autres ministères et organisations. Un des champs importants des querelles était les efforts des diplomates pour empêcher, si possible, toutes actions qui essayaient de réaliser la „nouvelle Europe" sans consulter le Ministère des Affaires Etrangères ou même expressément, en éludant leur coopération. Tandis que les esprits imprégnés d'une ivresse de victoire et d'un aveuglement idéologique ne rendaient pas compte de la situation, Ribbentropp formula clairement l'opinion suivante: „Il n'est pas possible de présenter ouvertement le principe de la Grande Germanie qu'après la prise des ultimes décisions militaires par lesquelles l'Allemagne sera dans un état de pouvoir qui permettera de ne pas prendre en considération ni les alliés ni les adversaires.

Au mois de mars de 1942 la Société de Radio de l'Empire envisageait de diffuser sous forme de propagande une émission de série au sujet de présenter à travers tous les émetteur micro-ondes disposés aux Etats-Unis et en Europe le „nouveau visage de l'Europe à venir". Cependant Ribbentropp a interdit l'émission. Au printemps de l'année 1942 Baldur von Schirach créa une Alliance Européenne de la Jeunesse, mais le congrès de formation de Vienne ne put pas avoir une évolution par la suite, cette fois aussi, de l'activité du Ministrère des Affaires Etrangères (Wilhelmstrasse). En automne de l'année 1943 Alfred Rosenberg voulait lancer un programme de grande mesure intitulé „Combat pour l'Europe". Cette fois-ci Ribbentropp ne put le déjouer que par l'intermédiaire de Hitler, par ses paroles citées.

Malgré tout cela les responsables du Ministère des Affaires Etrangères savait qu'il fallait faire quelque chose de progressive. C'est ainsi qu'il se créa le projet du comité d'Europe et des attributions d'Europe qui fut élaboré surtout par Werner Best. Par la suite, l'étude présente en détail la carrière de Best, ensuite le plan du spécialiste de terreur portant sur la „Nouvelle Europe" qui se construisait en somme par la suite des débats menés sur les vues de Carl Schmitt. Selon Best la seule mesure du droit repose sur les intérêts de telle ou telle nation, par conséquent tous les peuples n'aspirent qu'à se maintenir et de développer. Tous les peuples doivent respecter seulement les règles qui ne portent atteinte pas à leurs intérêts de vie, qui y correspondent. Best accepta des idées du professeur seulement les thèses qui s'attribuaient à écarter les pouvoirs démocratiques de la région. Pour avoir un contenu „positif" Best élabora la notion de l'organisation à grande échelle de völkisch (de peuple) en regroupant son contenu en six points.

Ensuite, l'étude présente — à propos des plans de paix esquissés au sein d'autres institutions — la conception formulée en juin de l'année 1940 dans le Ministère de l'Economie, puis les coïncidence et les différences entre les paroles de Walter Funk adressées à un public étroit et à un large public. En reconstruant les vues du secrétaire d'état du ministère, Gustav Schlotterer, l'étude affirme qu'un des éléments à prendre des processus de l'intégration après la deuxième guerre mondiale est qu'à l'époque du fascisme l'héritage positif de la société du Cartell d'Acier International, créé en 1926 ne fut pas annulé, par conséquent les institutions, les organisations, et les méthodes de direction de la production dues à elle persistaient même à l'époques du national-socialisme.

Mais au premier niveau de la politique la voix du camp des succès militaires était plus forte. Bien que l'étude enregistre beaucoup de différences de détails parmi les plans du diplomat, Braun von Stumm, celui du professeur de droit, responsable des affaires des Allemands outre-frontières, Werner Hasselblatt, celui de Wolfram Heize, officier de front de SS, et celui de Kurt O. Rabl, chef de service du bureau du comissaire du Pays-Bas occupé, cependant l'effort sans bornes de la valorisation des intérêts allemands est leur point commun.

A "NEW EUROPE" IN GERMAN PROPAGANDA

Plans for the Reconstruction of Europe after the War before Stalingrad
by Pritz Pál
(Summary)

In the era of National Socialism the German Ministry of Foreign Affairs in Wilhelmstrae was not in the position to exercise decisive influence on the development of German foreign politics. The diplomats could not put up with this situation, and most of their time was consumed by disputes over competence with other ministries and organizations. One of their major efforts was to prevent anyone from taking important measures in creating a "new Europe" without consulting them first. While the disturbed minds confused by Nazi ideology and the flush of victory were not aware of the real situation, Ribbentrop was certain that "it will be possible to come forward with the the idea of Greater Germany only when the last military decisions will have been made and the conditions will have been created when neither friends nor enemies have to be taken into account".

In March, 1942 the Imperial Broadcasting Company planned to launch a series once a week tc introduce this "new image of future Europe" to the world, including the United States, via shortwave. Ribbentrop banned the series at once. In the spring of 1942 Baldur von Schirach founded a European Youth Organization, but it did not continue its activities after the statutory meeting in Vienna as the Wilchelmstraße intervened. In the autumn of 1943 Alfred Rosenberg wished to organize a large-scale programme under the title "Struggle for Europe". This time it was only through Hitler's intervention that Ribbentrop managed to ban the idea, referring to his above quoted words.

The Ministry of Foreign Affairs knew, however, that they had to do something positive as well. So they started to organize a European Committee or European Workshop in the autumn of 1942, the outlines of which had been worked out by Werner Best. The present article deals with Best's career in detail. The ideas of this expert of terror about a "new Europe" were formulated in the course of his criticism of Carl Schmitt's views. Best thought that law should take into consideration exclusively the interests of the individual nations, the aim of every people was, therefore, to maintain and develop itself. With respect to the attitude of the peoples towards one another only those rules could be maintained that did not violate the interests of the nation in question but observed them. Best accepted only those views of Professor Schmitt that referred to keeping off the democratic powers from the region. In order to give his criticism a "positive" content, Best explained the *völkisch* idea of regional development in six points.

The article continues by introducing the ideas concerning Europe after the war conceived outside the Wilchelmstraße with the one of the Ministry of Economy of June, 1940 among them. It is followed by discussing the differences between opinions told by Walter Funk in a narrow circle and before the public. Reconstructing the ideas of Gustav Schlotterer, under-secretary of the ministry, the present article establishes that one of the factors of post-war reconstruction was the positive heritage of the International Steel Cartel founded in 1926 and left undisturbed by the Nazis. The organizations and trends originated by it remained basically intact also in the National Socialist period.

However, in politics proper the military victory was the main motive. Although there were several differences among the views, for example, of the diplomat Braun von Stumm, professor of law Werner Hassellblatt dealing with matters of Germans living in other countries, SS-officer Wolfram Heize, and Kurt O. Rabl, head of department at the imperial commissioner's office in control of the occupied Netherlands, one thing was common, and it was their effort for the unhindered enforcement of German interests.

Miskolczy Ambrus

„MI A MAGYAR?"

Nemzetkarakterológia és nemzeti mitológia válaszútján[1]

A „Mi a magyar?" című könyv 1939-ben látott napvilágot. Aztán reprintben is kiadták a rendszerváltás körül. Sok kitűnő szerző ritkán írt ilyen rossz könyvet; ugyanakkor ilyen nagyszerű kordokumentumot, amely egész sor emberileg és szakmailag hiteles tanulmányt tartalmaz. De bárhogyan is nézzük, szakmai és politikai szempontok ebben a műben ötvöződtek a legmagasabb színvonalon. Ha néhány szóval kellene jellemezni, akkor a legtalálóbban úgy lehetne, hogy ez a mű a magyar reformkonzervativizmus nemzeti katekizmusa. „Valami normafélének szántuk ezt a könyvet, hogy öntudatossá tegye az emberekben magyarságukat és megóvja őket a tévelygésektől, az illúzióktól, az ingoványba süllyedéstől" – olvashatjuk „a szerkesztő előszavá"-ban.[2] A kortárs és az utókor azonban nem így fogadta.

1. A mű megítélésének stratégiái

Az újabb magyar szakirodalom — már címébe foglalt — szemlélete miatt marasztalta el a *Mi a magyar?*-t. Színvonalát egyenetlennek tartja. Szűcs Jenő 60-as évek derekán fogant véleménye szerint: „Volt, aki egyszerűen csak a kordivat sajkáján evezett, volt, akit őszintén átérzett szorongás hevített; volt, aki egyszerűen imitálta egy Zrínyi, Széchenyi vagy Kölcsey látnoki pózát, volt, aki szerényen a maga szakszerű véleményét és a részleteket figyelemre méltó észrevételeit közölte. Egészében azonban, magából a kérdésfeltevésből következően a kérdés-komplexum mögött mindig ott kísértett az újabb német szellemtörténet *völkisch-volkhaft* kategóriája és az ősi *Volksgeist* kísértete... Mégis azzal a különbséggel, hogy a nemzeti lét esszenciáját itt kevésbé egy évezredes, immanens nemzeti „öntudat" fonala köré igyekeztek kikristályosítani, mint inkább egy „organikus" tényező, „alkat", „karakter" köré."[3]

---

[1] Részletek egy nagyobb – Nemzet és szellem. *A francia szellem* avagy *Mi a magyar?* című – készülő tanulmányból. Rövidített formában elhangzott a következő konferenciákon: Dialogue hongrois sur Le génie français. – La France et l'Europe centrale et orientale au XXe siècle. Colloque organisé à l'Institut Hongrois à Paris les 14–15 novembre 1997. Németül; „Was ist der Ungar?" Alternativen zur Interpretation des Nationalcharakters. Nation, Nationenbildung und Ethnizität in Österreich-Ungarn, circa 1850–1930. Budapest, 21–22 Februar 1998. A munka a Román Filológiai Tanszék nemzeti mitológiákkal foglalkozó OTKA tervünk, valamint a Soros Alapítvány által támogatott tanszéki fejlesztési program keretében készült.

[2] Mi a magyar? 7.

[3] *Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem. Bp. 1974. 299.

Ha Szűcs Jenő fejtegetéseit egyetlen mondatban összegezni szeretnénk, azt mondhatnánk, hogy a vállalkozás bűne és erénye egy tőről fakad: a kérdésre, hogy „mi a magyar?" óhatatlanul olyan válaszok születnek, amelyek a fajelmélet felé mutatnak vagy éppen vezetnek, miközben a fajelmélet ellenében tették fel így a kérdést és keresték a választ. Ezt Szűcs Jenő ítélete talán azért nem érzékelteti kellőképpen, mert elemzésének éle a nacionalizmus és szellemtörténet ellen irányult. „A történetírás akkor tölti be hivatását, akkor marxista (sőt, hogy ezzel az elmúlt másfél száz év alatt oly sokféle értelemben kimondott, sokfelé meghempergetett fordulattal éljek: nemzeti érdekeket is akkor szolgál), ha a fogalmak, régi ideológiai mechanizmusok kritikai analízise révén mindenfajta mítosztól megszabadítja a történelmet. Nacionalizmus és szellemtörténet lappangó árnyaitól is akkor szabadul meg."[4] Az kétségtelen, hogy a kérdés „Mi a magyar?", mint látni fogjuk, veszélyes kérdést szült: „Ki a magyar?" A szellemtörténet viszont nem feltétlenül negatív örökség, viszonylag nagy mozgásteret biztosított. Lukács György például legszebb tanulmányait a szellemtörténész Dilthey hatására írta.

A 80-as években Lackó Miklós már több megértéssel mutatta be a munkát. Annál is inkább, mert az ún. szellemtörténet egészét nem marasztalta úgy el, mint Szűcs Jenő. Megdicsérte a kiemelkedő szaktanulmányokat, felsorolta a szerzőket is. Ugyanakkor hangsúlyozta: „Ismeretes az a sovány eredmény, amely a Szekfű tervezte »módszeres« és »interdiszciplináris« tudományosságból végül is megszületett. Az ősidőktől fogva szabadságszerető, vitéz, realista, politikus, de a modern koráramlatoktól elforduló konzervatív magyar képét, ahogyan az a *Mi a magyar?* című tanulmánykötetben kifejezésre jutott, a kritika már többször elemezte, kimutatta e karakterkép módszertani és tartalmi ürességét, s azt is, hogy a benne foglalt antifasizmus miért és hogyan párosult oly erőteljesen a „korszerűség" elutasításával."[5] Szekfű tanulmányában „a radikális szellemtudományi módszer hajlékony és szellemes »üveggyöngyjátéka« nehézkességgé változott, a realista és pozitivista erőfeszítések egy szellemtörténeti kérdésfeltevésen – a mondanivalót már születésekor avíttá szürkítették".[6]

Kérdés, lehet-e többet vagy mást mondani erről a műről? Érdemes-e revízió alá venni ezeket a véleményeket? Igen, de alapvetően az említett szerzők nyomán haladva. Az ő vegyes érzelmeik, ítéletükbe foglalt dicséret és elmarasztalás is jelzi, hogy ez a mű megtestesíti a reformkonzervativizmus nagyságát és nyomorúságát. Az egyes munkák rejtett üzenetét lehet kiemelni, és a vállalkozás egészét jellemző sokszínűséget. Ugyanakkor, amit ma határozottabban lehet hangsúlyozni, az a mű antirasszista jellege. Ez akkor jelenik meg ilyen élesen, ha a reformkonzervatív iránnyal szemben meredő egykorú — horribile dictu: korszerű — alternatívákra figyelünk. Fasizmus, kommunizmus, nyugati liberális demokráciák álltak egymással szemben, és készülődtek a gigászi küzdelemre, miközben a reformkonzervatív irány a maga harmadik útját próbálta kimunkálni.

A kötet szerzői számára a nagy alternatíva: korszerű mitológia vagy nemzetkarakterológia. Két — úgymond — korszerű mitológia állt egymással szemben: a fasizmusé és a kommunizmusé. A kommunista mitológia a racionális utópia varázsával

[4] *Szűcs*: i. m. 323.
[5] *Lackó Miklós*: Sziget és külvilág. Bp. 1996. 286
[6] *Lackó*: i. m. 289

hatott, míg a fasiszta a rációt tagadó extázis vonzerejével. Egyik oldalról harsogott az „élet melódiája" – Hitlernek is kedvenc kifejezése volt ez. Másik oldalról a „fasiszta kommunizmus meséje" szólt, hogy József Attila ismert sorainak („Talán dünnyögj egy új mesét, / fasiszta kommunizmusét – / mivelhogy rend kell a világba, / a rend pedig arravaló, / hogy ne legyen a gyerek hiába / s ne legyen szabad, ami jó.") parafrázisával éljünk.[7]

E két „pogányság" szorításában kellett a magyar szerzőknek valamiféle járható utat keresni, miközben a nyugati liberalizmustól az 1918–19-i forradalmak nyomán erősen eltávolodtak, ugyanakkor a nyugati kultúrához a lehető legszorosabban igyekeztek kapcsolódni, sőt többen valósággal abban is éltek.

2. A mű születése

Az ostromlott vár komplexusa jellemezte a szerzőket és az országot egyaránt. Szekfű Gyula előszavának tanúsága szerint 1936-ban a *Magyar Szemle* szerkesztőségében vetődött fel a könyvnek terve. „Négyen-öten" — mint az Ady versben — hajoltak össze. „Akkoriban még kevesen vették észre a láthatár szélén a felhőket" – mégis szükségesnek látták, hogy „ ezzel a könyvvel útbaigazítsuk azokat a jóhiszemű magyarokat, akik a kíméletlenül ránk rohanó szellemi áramlatok, propagandák káoszában, amikor magyar magyarra mutat mint rossz, gyönge, hamis, beteg magyarra, nem tudják többé, mi is az igazi magyarság." Fel kellett tehát mutatni a magyarság „normá"-ját. A kötet azért késett, mert a tervezgetők közül többen is megbetegedtek, és Horváth János lemondott a részvételről. Közben közzétették a készülő mű címét, és némi meglepetéssel vehették észre, hogy „a szuggesztív cím"... „mily széles tömegekben keltett visszhangot". „Megindult a könyvek és cikkek lavinája, s benne ott kavargott a magyar jellem, a fajkép, a nemzeteszme, a nép, a mi a magyar? a ki a magyar? a mi volt a magyar? és a mivé vált vagy lesz a magyar? kérdése, mindaz, amit mi is beleképzeltünk, mikor könyvcímünket megválasztottuk." Szekfű Gyula elborzadt. Az említett eszmefuttatások szerzői szerinte „megelégedtek önmaguk lírájának kifejezésével". Ami még nagyobb bajnak tűnt: „a pesszimisták, az idegállapotosok, ez atra bile szemlélete csakhamar vigasztalan feketére festette múltunk, jelenünk és jövőnk nemzeti kérdéseit". Ezek után: „A mi könyvünk így jutott újabb feladathoz: kijelölni a határvonalat, melyen túl a fantázia és líra felelőtlensége veszi kezébe a magyar problémát, de amelyen belül lehetséges objektív módszerrel és eszközökkel megközelíteni, megismerni a magyarság lényegét."

Nincs okunk Szekfű Gyula előszava állításainak valóságtartalmát és vallomásának őszinteségét megkérdőjelezni, de kiegészíteni igen, méghozzá az ő megnyilvánulásai kapcsán. Az előszóban nem utalt Prohászka Lajosnak még a 30-as évek elején megjelent nemzetkarakterológiai tanulmánysorozatára, amelyet 1936-ban könyvben is kiadott, az alaptézist pontosan tükröző címmel: *A vándor és a bujdosó*. A vándor az aktív német. A bujdosó a passzív magyar. A *Mi a magyar?* szerzői számára célpont lett ez a mű, mert lefegyverzőnek tartották, defetistának. A kötet elkészültét meggyorsította Farkas Gyulának 1938-ban kiadott *Az asszimiláció kora* című könyve,

[7] *József Attila:* Világosítsd föl

amely az „idegen elemek" asszimilációját valamiféle nemzeti katasztrófaként értelmezte. Szekfű Gyula ettől a szerencsétlen és hírhedt írástól elhatárolta magát, annál is inkább, mert Farkas éppen az ő követőjének tartotta magát. Közben pedig egyre harsányabb lett az ún. törzsökös magyarok mozgolódása, mely úgymond a zsidók és az árják ellenében hirdetett magyar fajvédelmet, azon céllal is, hogy a maga soraiból töltse fel a megüresedő pozíciókat.[8] Szekfű ezekről is nyilatkozott a *Magyar Szemle* 1939 márciusi számában: „A magyaros magyarok, vagy „törzsökös magyarok" mozgalma, bár ránk kényszerített és átmeneti, de mégis nemzeti önvédelem, melynek tehát olyan elvi alapokat kellene adni, hogy a magyarság mai kétségtelen birtokállományát ne csökkentse ő maga is azáltal, hogy erőszakkal disszimilálja jó magyarok ezreit. Nem az én feladatom itt pozitív javaslatokat tennem; hasznos volna, ha a mozgalom elvi alapját illetőleg független, józan és megvesztegethetetlen érzésű magyarokat kérdezne meg, minők például Bethlen István gróf, Ravasz László, Horváth János, Babits Mihály, a fiatalok közt Németh László."[9] Ezek után fordult Eckhardt Sándor, a *Magyar Szemle* szerkesztője Horváth Jánoshoz, hogy nyilatkozzon. Horváth János válaszában nem utalt a nagy *Mi a magyar?* című vállalkozásra. Annál inkább viszont arra, ami Szekfű Gyulát oly messzemenően aggasztotta: a disszimiláció kérdésére. Ez kettős folyamatként bontakozott ki.

A német származásúakat a náci Németország próbálta „faji" alapon megnyerni, és valamiféle ötödik hadtestté alakítani. A pax germanicában fontos szerep jutott volna nekik, hiszen a zsidónak és a zsidóbérencnek minősített tömegek kiszorításával új középosztályként uralkodhattak volna a parasztnépeken. Mert a kelet-európai népeket alapvetően parasztnépeknek tartották a náci jövőtervezők, és a maguk módján szerették is, mint az erdélyi irodalomtörténész Richard Csaki, aki a stuttgarti Külföldi Németek Intézetében álmodozott a barna jövőről. Érezték is sokan ennek a náci protektorátussal egybekötött disszimilációnak a fenyegető súlyát. Babits Mihály például ezért is intette Németh Lászlót, hogy a mély- és hígmagyar osztályozás parasztnéppé tesz bennünket, más szóval: öncsonkítás.

1938 tavaszán elkészült az öncsonkítás és az erőszakos disszimiláció törvénye: a zsidótörvény. E törvény ellen a *Mi a magyar?* szerzői közül egyedül Kodály Zoltán írta alá a majdnem negyven közéleti személyiség, író, értelmiségi tiltakozását. Babits Mihály cikkben fordult ellene.[10] Szekfű Gyula nyílván felesége zsidószármazása miatt nem tartotta célszerűnek a tiltakozásban való közvetlen részvételt. De lehetett valamiféle ellenérzés is az aláírásgyűjtéssel szemben. Bibó István, aki a háború után lelkiismeretvizsgálatot is tartott a magyarországi zsidókérdés elemzésével, úgy vélte még: „A zsidók körül pro és contra érzelmek gennyébe nem szabad belemennünk".[11] A tiltakozás aláírása ellen kialakult valamiféle ellenérzés még Babitsban is, mert az szerinte „érdekcsata", és: „Nem tudhatom, mi kinek az érdeke, s mit kellene tenni, hogy pillanatnyilag minden jól menjen." Ezt híres: „A tömeg és a nemzet" című *Magyar Nemzet*beli (1938. május 18.) cikkének fogalmazványában olvashatjuk. A nyilvánosság előtt már óvatosabb formában jelenik meg a kétely. De antirasszizmusa

[8] *Juhász Gyula*: Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944. Bp. 1983. 9–17.
[9] *Szekfű Gyula*: Időszerű történeti munkák. Magyar Szemle, 1939. március, 3. sz. 226–229.
[10] *Babits Mihály*: Beszélgetőfüzetei. I. Szerk. Belia György. Bp. 1980. 683–684.
[11] Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban. Szerk. Huszár Tibor. Bp. 1995. 174.

éppen olyan határozott, „napjaink antiszemitizmusa" helyett, „napjaink alacsony fajgyűlöleté"-t írt a végleges formában. A keresztény szellemiség jegyében tett „erkölcsi hitvallás"-t a sajtóban ahelyett, hogy „aktuális politikai nyilatkozat egyszerű aláírásával könnyítettem volna lelkiismeretemen".

Mert „itt most — írta 1938 tavaszán — többről van szó mint egyszerűen fajküzdelemről és faji kérdésről. Igazában vallási kérdésről van szó, éspedig a mi keresztény vallásunk kérdéséről, nem a zsidókéról. Megyünk-e tovább a keresztény elvek útján, ahogy mentünk már majd ezer éven át, vagy visszatérünk érzésben a törzsi pogányságba? Hiszünk-e még kortól és helytől független erkölcsi igazságokban, ahogy vallásunk tanítja hinni, vagy csak koráramlatokban, s a »század erkölcsében« hiszünk? Én katolikus vagyok, s mindig hinni és vallani fogom a fajok és korok fölött álló, egyetemes érvényű, *katolikus* igazságot." Hogy mennyire érezte a nyilvános gyónás súlyát, azt az utolsó néhány sor sajtóbeli, végleges változata jelzi: „Vagy csak koráramlatokban, »fajtánk igazában« s a „mai idők követelményeiben" hiszünk? Én katolikus vagyok. Számomra az igazság is csak katolikus lehet: azaz egyetemes érvényű, minden fajokon és századokon fölül álló!" Így képviselte Babits Mihály hitelesen azt a keresztény szellemet, amelyet az egyházfők egy része — politikai megfontolásból és talán némi haszonlesésből — nem mert képviselni, vagy nem tudott. Márpedig a nácizmus ellenében ez lehetett, ha nem is a hatékony, de a magasabbrendű szellemi magatartás.

Horváth János említett válaszában erről az ún. zsidókérdésről közvetlenül nem nyilatkozott, de a kérdés a maga tragikus mivoltában jelen van: „Köszönöm a szíves felszólítást. *De*: azok közül, akikkel Szekfű felsorol, egyedül Bethlen István illetékes arra, hogy ahhoz a kérdéshez hozzászóljon. Az u. i. bárhogy csűrjük-csavarjuk, végeredményben gyakorlati politikai kérdés és minden hozzászólás politikai érdekeket érint, esetleg sért. Ki a magyar, ki nem? – ez aktuális politikai kérdés; annyira az, hogy a reá adandó felelet időnként, s mindenkori érdekeink szerint, más és más lehet. Ez elég cinikus felfogása ugyan a dolognak, de így van. Ma a magyar állampolgárok közül magyar mindenki, aki nem akar német járomba kerülni. Mennyi külpolitikai vonatkozása van ennek: nyilvánvaló. Ki se lehetne nyomatni, amit erről írnék, mert a M. Szemlét akkor rögtön becsuknák legalább egy félévre. – Azt se lehetne megírni, hogy én azokat a disszimilánsokat, akik eddig különleges magyar pozíciókat foglaltak el, mert bíztunk bennük, most pedig egyszerre a homlokukra csapnak, s azt mondják: »hopp, hiszen én német vagyok«, s aztán aszerint viselkednek is: – mondom, az ilyeneket én közönséges csalóknak tartom, akik még becsületes apáikat is valami messze tekintő alattomosság színében tüntetik fel utólag, kegyeletlenül. – Azt sem írhatnám meg, hogy »hol fel a kerék, hol alá«: fordul a szerencse, a nagy német egység kerülhet oly katasztrofális helyzetbe, hogy úgy összeesik, mint a Túri frakkja, s akkor aztán mi lesz a disszimilánsokból? Szimulánsok lesznek-e, mint eddig voltak? Azt hiszik, hogy akkor is tarthatnak Gaubált Basch szónoklatával? – Hát azt megírhatom-e, hogy itt nekünk így is, úgy is rossz helyzetünk van és lesz, mindaddig, míg – különös kegyelemből valami csoda nem történik? Mert isteni csodák szoktak történni velünk, s én hajlandó vagyok pozitíve számítani továbbiakra is, hálával a jó Isten iránt, aki sok gyalázatos tulajdonságunk ellenére némi kis jobb ösztöneink jutalmául még eddig nem hagyott elveszni bennünket. Lásd: Gömbös Gyula meghalt

vezéri becsvágyaival együtt; Imrédire lesújtott a nemesis, annyira, hogy ha én velem történnék ilyesmi, lelkemben végképp elborulva föld alá bújnék. – Hát azt, írhatom-e, hogy »törzsökös« nevet is kár volt felvenni, mert alig van itt ember, aki törzsökösségét igazolni tudja; másfelől pedig volt annyi belátásuk nekik is, hogy a nem törzsökösöket is befogadták maguk közé. – Hát, hogy ezt is el ne felejtsem, a »deutsche Treue«-ról megírhatnám-e, amit gondolok?

»Leó fráter, írjad!« – de én nem írom, nem írhatom mindezeket, mert a gyakorlati politikába írással sohasem szóltam bele – ez pedig tisztára politikum. – De nem írhatok azért sem, mert az én szavamra úgy sem adna senki semmit sem, mert legszűkebb baráti és tanítványi körömön kívül a kutya se tudja, hogy a világon vagyok.

Babits írhat, mert ismerik, ámbár úgyis csak bukott idealista dolgokat írhat. Németh Lászlónak tisztelet, becsület, de én pl. nem kérdezném meg az ő véleményét, Ravasz beszélhet, mert ő sok mindenben hozzá szokott szólni. Igazán illetékes azonban, ismétlem, csak Bethlen István: az ő szavát mindenki meghallja, s még ellenfele is kénytelen fontolóra venni.

Szekfű pedig engem ne húzgáljon be máskor ilyen híres és előkelő emberek társaságába. Te mint szerkesztő, törüld cikkeiből az efféle túlbecsülő sorokat és ítéleteket.

Még egyet: ami jót és nem keserűt írhatnék, az meg annyira személyes ízű, hogy ellenkeznék minden eddigi szokásommal azt világ elé vinni. Volt tanáraim, legjobb barátaim, tanítványaim, életemet megmentett orvosaim közt annyi a nem vérbeli magyar, hogy én ezektől, mint „törzsökös", elkülönülni restellenék. Megmondom azt is, hogy bármennyire elintézendő feladatnak tartom azt, amit Farkas elintézett, én magam pl. Herczeg Ferencről, mint svábról, nem volnék hajlandó írni, hanem csak magyar íróról."[12]

Ez a levél azért is jelentős dokumentum, mert egyértelműen érzékelteti, amit egyébként mindenki tudott: a *Mi a magyar?* politikai jelentőségét. Felvillantja az egész kérdés faji megközelítésének abszurditását. Méghozzá olyan példákkal mint Farkas Gyula említett tézise. Vagy ilyen példa az Imrédyé, akit — a magyar konzervatív ellenállás vezéralakja — Bethlen István úgy buktatott meg, hogy zsidó őseire hívta fel a figyelmet. Hogy mi volt Horváth János véleménye Imrédyről, azt 1938. december 30-i Szekfűhöz írt levele tanúsítja, amelyben először örömmel nyugtázta barátja felépülését is a hosszú betegségből: „Csak úgy ne járjunk, hogy testünk bírná, de lelkileg erőtlenedünk el a körülöttünk folyó dolgok láttára. Mert »mind ez világnak esze veszett«; a magyarnak pedig leginkább. Mikor Imrédy jött, fellélegzettem; most már Szálasi közönséges vetélytársát látom benne. Így a külső veszedelmekkel sem tudunk megbirkózni. A legegyszerűbb emberek is világosan látják a bajokat: fent – politikai hülyék."[13]

Horváth Jánosnak ez az Eckhardt Sándorhoz intézett levele jelzi a *Mi a magyar?*-ban való részvétel, a feladat nagyságát. Eckhardt Sándor — 1939. március 15-én — egyetértéssel adta át Horváth János levelét Szekfű Gyulának: „Mellékelem

[12] *Schweitzer Gábor*: „...én ezektől mint »törzsökös« elkülönülni restellnék". Horváth János levele Eckhardt Sándornak 1939-ben. Világosság, 1997. 3. sz. 50–51.

[13] Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, (Továbbiakban: EKK), G 628, Szekfű Gyula levelezése, Horváth János levelei Szekfű Gyulának, 179.

H. J. levelét, jellemző emberi documentum. Úgy ahogy van, le kellene adni, ha közvéleményünk elbírná az őszinteséget és ha nem mondana ellen az ilyesmi az ő intenciójának. Majd visszakérem.

Ravasz ellenben ír elsőnek; Bethlentől nem jött még válasz; Németh L. 16 oldalon alul nem adja. Ajánlottam, írjon kétszer, két cím alatt."[14]

Németh László valóban kétszer írt. A — már említett — *Kisebbségben* című eszmefuttatással válaszolt a *Magyar Szemle* felszólítására. Majd, amikor megjelent a *Mi a magyar?* és benne az ő téziseinek bírálata, megírta a szerkesztő ellen *Szekfű Gyula* című pamfletjét.[15] Németh László „mélymagyar" tévtana, Farkas Gyula kártékonyabb és primitívebb asszimilációs tézisének megjelenése után csak meggyorsította a *Mi a magyar?* összeállítását. De vajon mennyire kellett alkalmazkodni „közvéleményünk" őszinteség-teherbírásához. Vajon a *Mi a magyar?* – nem lett őszinte? Ugyanakkor a magyar közvéleményben is lehetett némi biztató egészséges felbuzdulás, mert arra volt ereje, hogy a szélsőjobboldaltól megszabaduljon. Pethő Sándor, a *Magyar Nemzet* főszerkesztője 1939. március 20-án így számolt be erről Szekfű Gyulának:

„Az a közhangulat, amelynek felébresztésén annyit dolgoztunk, ma itt van. A szörnyű veszélyérzet, amely mindenkit elfogott, ma olyan kétségbeesett, de egyúttal elszánt hazafias hangulatot korbácsolt fel, amely még engem is meglepett. Ma az egész ország ennek a hatása alatt áll. A nyilasmozgalom és járulékai ennek az új közhangulatnak hullámaiban teljesen összeomlottak. Hogy vajon az idegen propaganda lábra tudja-e állítani még egyszer, azt nem tudom, de ismerve a magyar léleknek mostani felgerjedését, azt hiszem, hogy egy nyilas kormányt ma csak az idegen szuronyok tudnának az ország élére állítani. Az biztos, hogy Csehország példáját nem fogjuk követni...

Teleki személye nagyon népszerű. Bíznak benne, éppen úgy mint a Kormányzóban, hogy legnagyobb fenyegetések alatt sem mondanak le az ország függetlenségéről. Az embernek nagy kedve telnék ma az ország politikai egészségi állapotának ilyen rohamos feljavulása miatt, a veszélyérzet azonban ma mindenkinek a torkát fojtogatja... Budapest nagyon hazafias és egységes, a csodaszarvas-mozgalom leáldozott."[16]

Ez a hangulat is a *Mi a magyar?* elkészítése mellett szólt. A rasszista nacionalizmus ellenében a helyes nemzeti magatartás kézikönyvének szánták. Az ún. zsidókérdésben azonban a hallgatás taktikáját választották. Pedig láttuk, hogy Kodály Zoltán elítélte a hivatalos antiszemitizmust. Bethlen István a parlamentben szólalt fel ellene.17 Azt nem tudjuk, hogy ez utóbbi a vitában, amely a Mi a magyar? érlelődésében is szerepet játszott, miért nem vett részt. Úgy érezte talán, hogy esetleges megnyilatkozása nem illeszkedhet az általa alapított folyóiratba? Miért nem írt magába a kötetbe: a Mi a magyar?-ba? Úgy érezte, hogy tudományos mű jellegébe nem tud beilleszkedni az ő mondanivalója? De egyáltalán van jellege a műnek?

---

[14] EKK, G 628, Szekfű Gyula levelezése, Eckhardt Sándor levelei Szekfű Gyulának, 44.

[15] *Grezsa Ferenc*: Németh László háborús korszaka. Bp. 1985. 55., 81.

[16] EKK, G 628, Szekfű Gyula levelezése, Pethő Sándor levele Szekfű Gyulának

[17] Vö. Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen 1882–1993. Szerk. Karsai László. Bp. 1993.

3. A Mi a magyar? jellege: Babits Mihály és Szekfű Gyula tanításai

Messzemenően egyet lehet érteni Lackó Miklós véleményével: „a kötetnek két igazán jellegadó tanulmánya volt", Babits Mihályé és Szekfű Gyuláé. Ugyanakkor vitatható ez az ítélet, ha a jellegadó minősítés azt sugallná, hogy a többi tanulmány valamiféle általuk kifejtett tézist visszhangozna. Találó viszont ez az ítélet, ha a kötet sokszínűségére, valamiféle belső pluralizmusára utalna. Juhász Gyula erre ugyancsak a 80-as években hívta fel a figyelmet: „A tizenhárom tanulmány majd ugyanennyi véleményt tükrözött, mondhatnánk némi túlzással."[18] Ugyanakkor csak két esszét ismertetett: Babitsét és Szekfűét. Kétségtelen, viszont hogy két pólust jelöl Babits és Szekfű — egymással is vitatkozó — eszmefuttatása. Az egyik az írói szabadság, a másik az ideológusi fegyelem terméke. De a különbség alapvetően tartalmi.

a./ Babits Mihály ellenmítosza

Az író önmaga eszméit is megkérdőjelezte. Szűcs Jenő külön ki is emelte Babits Mihály a pozitív és termékeny szkepticizmusát. Mert: „A magyar jellemről" írva azonnal megvallotta: „Különös kérdés, látszólag egészen egyszerű, valójában nagyon is bonyolult. Őszintén szólva, még megérteni is nehéz, nem hogy felelni rá. Mi a magyar? Felesleges vagy természetes kérdés ez? Úgy tör föl belőlünk, mint egy létprobléma, korszerűnek látszik és sürgősnek. Soha izgatottabban nem kérdeztük, mint ma. De ha egy kicsit sarokba szorítanak, kiderül, hogy voltaképp magunk se nagyon tudjuk, mit kérdezünk?"[19]

Aligha véletlen, hogy a költő Babits Mihály érezte és érzékeltette legjobban a normativitás korlátozó hatását. Ugyanakkor kérdései norma-igényt is tükröznek. Jellemző, miként erősödött ez az igény, amikor a zsidótörvényre adott válasza a kézirattól a megjelent cikkig eljutott. Cikke kéziratos fogalmazványában — amelyben az általa törölt részeket szögletes zárójelbe tesszük — még nem találjuk, ami nyomdafestéket látott: „Én még mindig azt akarom hinni, hogy a zsidók és németek lesznek közöttünk előbb-utóbb igaz magyarokká." Új mozzanat az is, hogy „a magyarság" miután szakított a pogánysággal, „asszimilálni kezdte az idegent". „Az én feladatom: — olvassuk a kéziratban — [fenntartani] megőrizni népem legtisztább erkölcsi hagyományait, nem engedni, hogy az igazság szelleme elavuljon. A [kenyér és hatalom után törtetők közt fenntartani] a kezdődő barbárság lármája közt fenntartani a lelkiismeret sajgó nyugtalanságát! Megóvni egy jobb idő számára az emberiesség megvetett eszméit! Nem vagyok magam, nemzetem legjobbjai épen így éreznek. Nyugodt vagyok: mindig lesznek, akik így éreznek. Az özönvíz nem fog minden csúcsot elborítani." A Magyar Nemzetben a következőképpen zárul a cikk: „Az én szolgálatom: megőrizni népem legtisztább erkölcsi hagyományait, nem engedni, hogy az igazság szelleme elavuljon. A kezdődő barbárság lármája közt ébren tartani a lelkiismeret sajgó nyugtalanságát! Megóvni egy jobb idő számára az emberiesség megvetett eszméit, a szellem és szabadság tiszteletét. Ezek a nemzet igazi szentségei. Ha őket az áradat prédájául engedjük, micsoda anyagi előny vigasztalhat? Akkor többé talán nem is a nemzet a nemzet. (Csak tömeg vagy állam.) S minden bizonnyal nem magyar a magyar!"[20]

---

[18] *Juhász*: Uralkodó eszmék, 44.

[19] Mi a magyar? Szerk. Szekfű Gyula. Bp. 1939. 37.

[20] *Babits Mihály*: Esszék, tanulmányok. II. Bp. 1978. 568–573.; OSZKK, Fond III.

Babits tehát már egyre inkább próbálta tudatosítani, amire kérdezett. Az igaz magyar eszményének igénye kezdett egyre biztosabb mentsvárként kirajzolódni Babits lelki szemei előtt. Ugyanakkor kísértett a kétely, a maga kérdéseinek formájában. Ha lehet egyértelmű válasz a kérdésre, akkor az a szó lenne, amely egyaránt érvényes bármilyen nemzet mibenlétére vonatkozó kérdésre: az azonosságtudat. A magyarság létélmény: akkor jelentkezik, ha kétségbe vonják, ha üldöznek érte. Ady Endre példája mutatja, mint erre Farkas Gyula utalt. A József Attiláé is: „adj emberséget az embernek". / Adj magyarságot a magyarnak, / hogy mi ne legyünk német gyarmat". Ezért foglalkoztatta az ún. asszimilánsokat, mert identitásuk önmeghatározását veszélyeztetve érezték. Jellemző, hogy Szabó Lőrinc verseiben nem foglalkozott vele, mert inkább a szélső jobboldalhoz vonzódásában ez nem volt kérdés számára, viszont verseiben saját politikai filozófiájának ellentmondásait is megjelenítette. Okkal hangsúlyozta Ravasz László — e kötet első tanulmányában — az intuíció szerepét. Az intuíció műfaja a vers. Babits Mihály viszont úgy tett, mint, aki határozottan kilépett líra teréből, mert: „Szerencsére nem valami határozatlan és tartalmatlan hangulat vagy lelkiállapot szavakba öntéséről van szó, nem efféle költői feladatról."[21] Valójában a költő próbálta megragadni a nemzet transzcendenciáját, amennyiben nemzet és szellem azonossága, vagy azonosságának követelménye és eszménye volt az axiómája.

Babits Mihály elvetette az elméletalkotást, pontosabban az olyat, amely idegen példákat követ: „A rendszertelenség jobb, mint az idegen mintára formált rendszer."[22] Míg mások általános emberi pozitívumukat próbáltak magyar tulajdonsággá stilizálni Babits az eredeti kötetindító kérdést ismételte meg: „Hol kapjuk hát magát a magyarságot, tiszta és saját állapotban, vagy hogyan tudjuk azt elkülöníteni, mint egy elemet, amely csak vegyületekben fordul elő?"[23] Bár elvetette a pozitív jellemvonások halmozását, az ő vívódó jellemtani okfejtése leltár lett, norma-leltár. Kérdése pedig némileg ellentmondásba került annak hangsúlyozásával, hogy „egy szellemi jelenség lényege csak időbeliségében ragadható meg". Nincsenek tehát őstípusok, a primitív és az ősi kultusza hamis; „A szellem azonban a szabadság birodalma. Itt minden pillanat újat hoz, s az eleven lényeget mindig csak utólag lehet megpillantani". Filozófiai módszerrel ez megfoghatatlan: „A filozófus munkája helyett a regényíróé vár ránk: az elemzés". De ez az elemzés, hogyan kapcsolódjon a kor nyelvezetéhez? – ez a kérdés Babitsot nemcsak foglalkoztatta, hanem — feltehetően — nyugtalanította is. Hiszen — felvillanhatott előtte is a veszély — ha a fajról kezd elmélkedni, akkor a rasszizmus partnere lehet, még akkor is ha tagadja. Ezért a fajra, főleg az északira vonatkozó mondatait megritkította, átalakította. (A nácizmus ugyanis az északi fajt hirdette uralkodónak és felsőbbrendűnek.) Vessük csak össze az 1938 végén készült első fogalmazvány néhány részét az 1939-i megjelent szövegével. Mindkettőben a faj-misztika ellenében a nyelv szerepét hangsúlyozta: „Napjainkban divat a nyelv szerepét kicsinyelni. De éppen a magyar az a nemzet, amely legkevésbé kicsinyelheti. A magyar nyelv tudása magában még bizonnyal nem tesz magyarrá. A vezeték nem teszi az áramot. A magyar nyelv közeg és vezeték, melyben a magyarság eleven lelkiárama továbblüktet. Ez az áram a faj mélyeiből indult és indukálódott; [igazán

[21] Mi a magyar? 39.
[22] Mi a magyar? 44.
[23] Mi a magyar? 47.

joggal lehet mondani, hogy a faj szerepét a nyelv vette át – olvashatjuk a tanulmány fogalmazványában,[24] míg a kiadott változatban:] de a nyelv vette föl és vezette tovább. S a nyelvhez szegődik még ebben a szolgálatban a kultúra, irodalom és művészet, mely a nyelvnek mintegy meghosszabbítása s polifonikus fölerősítése."[25]

A kéziratban még utal Északra is, ahonnan a náci fajelmélet a felsőbbrendű embert származtatta: „Az ősfaj elmerült a keveredések és történelmi viszontagságok áradatában. Eredeti váralkatának és szemlélés-módjának nyomait bajos volna kielemezni már a magyar élet és kultúra [általunk] ismert szövedékéből. Keleti vagy északi faj vagyunk-e? S mennyiben érvényesek reánk azok a megállapítások vagy vélekedések, amiket a keleti vagy északi fajokra vonatkozólag ismételget a köztudat? Ezek nem nagyon tudományos kérdések." A megjelent szövegben csak az áll, hogy irodalom és művészet „nyilván máig átmentettek egyet-mást, ami eredetileg az ősfaj sajátsága volt. Ma már gyökeres öröksége oly magyaroknak is, akiknek ereiben az ősvérből egy gyűszűnyi sem folyik." Továbbá, a könyvben a következőket olvashatjuk: „Az ősmagyarok akárhonnan jöttek, bizonyos, hogy mi már pontosan itteni nép vagyunk, s életünk színeit nem Kelet vetíti, hanem túlnyomórészt s ezer év óta már a Kárpátoktól Adriáig terjedő földkaréj, melyen a magyarság kalandos élete lefolyt." Az eredeti kéziratos változat: „Az ősmagyarok akárhonnan jöttek, bizonyos, hogy mi már pontosan itteni nép vagyunk, itteni vagy itten összejött fajtákból keveredve. Lelkünk színeit túlnyomó nagy részben nem Kelet vagy Észak vetítette, hanem ez a Kárpátoktól Adriáig terjedő földkaréj, melyen a magyarság történeti élete lefolyt."[26]

Ugyanakkor a nyelv befogadóképessége a nemzeti befogadókészséget is tükrözi: „Már fajunk is nyílt faj, s az idegent egy évezreden át vendégszeretettel ölelte magába."[27]

Egyértelmű elutasítása ez a fasizmusnak. Az is, ahogy a magyarság lényegét a passzivitásban határozta meg. Mert: „Külső dolgokban nem sokat bízhatunk. Lehet, hogy elkerül bennünket a »hatalom és a dicsőség«. A villámok az Isten térdein feküsznek. A cselekvés útja megnyílhat vagy elzárulhat. De a magyar számára hivatás lehet a nem-cselekvés is. Ebben még rokonságot tartunk a bölcs és ősnyugalmú Kelettel. Számunkra hivatás lehet az opponálás és passzív rezisztencia, hogy elődeink kedves szavaival éljek. Opponálás az idegenség hatalmaskodása ellen, egy világ ellen, amely semmibe veszi az ősi, megszentelt jogokat, leborul a nyers erőszak előtt, s nem tűri az egyén szabadságát, a szemlélődés nyugalmát, az alkotás boldogságát." A passzív ellenállás egyértelmű politikai üzenet. Annál is inkább, mert maga a magyar államvezetés egy része játszott annak lehetőségével, hogy a hitleri hatalmi nyomásra ezzel a már egyszer bevált taktikával él. Amerikába komoly összegeket is utaltak ki, hogy német megszállás esetén emigráns kormányt alakíthassanak.

Babits Mihály természetesen nem politikai tanácsokat akart adni. Létformává emelte a magyar sajátosságot: „Az ellenállás maga a lét, s az inercia súly és hatalom. Kis nemzetek számára hovatovább az egyetlen." A magyar sajátosság valamiféle általános követelmény érvényesítése és érvényesíthetése az ősi örökség okán: „A magyar

[24] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, (továbbiakban: OSZKK) Fond III. 1756. 13.
[25] Mi a magyar? 53–54.
[26] OSZKK Fond III. 1756. 14.
[27] Mi a magyar? 73.

ma hivatást teljesít avval is, ha ragaszkodik ősi, nemes és termékeny lomhaságához. Körülöttünk az újítások jelszavai zúgnak, s cselekedni valóban muszáj, amíg élünk, változtatásokra folyton szükség van. De számunkra ez csak muszáj és eszköz, nem pedig öröm és cél. S jaj a magyarnak, ha egyszer egészen elveszíti öröklött nemzeti inerciáját, ezt a pompás és bölcs lomhaságot, mely ezer éven át megtartotta; ha átalakul s játékává züllik a megingott élet zavaros erőinek."[28]

Babits Mihály a létszorongás terhe alatt a „lomhaságot", az „inerciát" egyszóval: passzivizmust poetizálta át az identitás élményévé. A legnehezebb dolga neki volt, mert ő már 1913-ban értékként fogta fel a passzivitást. Most viszont szükségét kellett éreznie *A vándor és bujdosó*val való leszámolásnak: „Le kell vele számolnom, s alig tudok ellene mondani. Ahogy olvasom, mintha a saját gondolataimat látnám, torzító tükörben. A magyarság magábavonuló, nyugodt fölényéből elzárkózott, bűnös önelégültség lett, kilátástalan „finitizmus". Lusta és álmos elrejtőzés, melyet csak a reménytelen kitörések, meggyőződéstelen harcok sorozata szakít meg. Vajon ismerte a könyv szerzője fejtegetéseimet, hogy ilyen különösen visszhangozza? Ha nem volna rajza oly ellentétes hangulatú, s okoskodásának eredménye mintegy ellenkező előjelű az enyémmel, úgy hivatkozhatnék rá, mint aki megerősíti megállapításaimat. Ellene szólani, mint mondtam alig tudok. Hiszen így is igaz, a magyar jellemnek megvannak a kóros elfajulásai, mint mindennek, s a betegség torzképe az egészségnek. „A nagyvilágon ekkivül nincsen számodra hely" szó szerint majdnem ugyanazt jelenti, mint az Extra Hungariam non est vita. Amely mondást úgy olvasok, kiteregetve a bírói asztalra, mint a végzetes finitizmus bűnjelét.

Itt minden attól függ, vajon szeretettel és belülről, vagy pedig kívülről nézem-e a magyart? Ha belülről nézem, akkor az Extra Hungariam is érthető és megbocsátható. Ha kívülről nézem, akkor *Szózat*unk idézett sora is talány és vétkes finitizmus. Minden nemzetnek megvannak a titkai, amik egyszerre teszik erejét és gyengeségét. A hibák rendesen azonosak az erényekkel csak a nézőpont más."[29]

Babits ugyancsak Prohászkára hivatkozva vetette el a magyar nemzeti mitológiai szükségességét. „A vándor és a bujdosó monográfusa — írja Babits Mihály — megállapítja, hogy a magyarnak nincsen „mithosza." A mithosznak csupán csirái voltak nálunk. Ilyen csirák a „lázadó" és az „önfeláldozó" magyar eszménye. Sietek megjegyezni, hogy „mithoszra" a magyar nem is pályázik. Ez a „mithosz" német fogalom, a német-álgörög gondolatvilágban gyökerező. Valójában csak a németnek van „mithosza". Ne irigyeljük tőle. Az „önfeláldozó magyar", aki az idegenért vérét adja, az igazi magyarságban még mint ideál sem létezik. A magyar nem az idegenért adta vérét. Mikor az „európai kultúrát" védelmezte, csak azt védelmezte, ami az övé volt. A saját hazáját, a saját kereszténységét védelmezte. Mária Terézia idejében sem az idegen asszonyért akart meghalni, hanem a saját királyáért, pro rege nostro.

Éppily mondvacsinált a „lázadó magyar" mithosza. A magyar nem lázadó. A „lázadó magyar" éppen úgy csak azt védelmezte, ami az övé volt, mint az „önfeláldozó". A saját alkotmányát, a nemzet jogainak folytonosságát, magát a jogi állandóság elvét. Ezen az alapon akart és vélt állni, még mikor elkeseredésében túlment is. Lázadónak mindig csak ellenségei nevezték, ő maga sohasem nevezte így magát. Mikor királya

[28] Mi a magyar? 85–86.

[29] Mi a magyar? 68–69.

ellen küzdött, inkább királyát tekintette lázadónak, mert az sértette meg a jogot, az elvet. Minden lázadás tulajdonképpen sérelmi politika volt. Mindig jogért és elvért lázadott, szabadságán is jogait értette, s történelme nem egy példát mutat, mikor nemcsak életének, hanem nemzete érdekeinek is, a közvetlen nemzeti haszonnak, elébe tette az elvet, a jogot."[30]

De vajon ez nem mítosz? A náci mítosz kultusz miatt még a szót is kerülte. Ugyanakkor valamiféle racionális mítoszt próbált kialakítani: a jogvédelemét. „Meg kell maradnunk nemzetnek, léleknek, szabadnak, nemesnek, alkotónak, keleti nyugalomban, mely mindenkivel dacol, szellemi erőben, mely senkinél sem érzi hátrább magát. Nem átváltozásra, magunkból való kikelésre van szükségünk. Inkább magunkhoz való visszatérésre. Magunkbaszállásra."

Babits Mihály önmeghatározásának eredetisége akkor rajzolódhat ki, ha kortársaihoz mérjük. Méghozzá a románokhoz, mert nagy tehetségű írók és esszéisták itt vállalkoztak nagyobb szabású mítoszképzésre. Az összehasonlítást pedig a kérdések azonossága teszi indokolttá.

Az első kérdés: milieu és nemzeti lélek összefüggése. Babits, mint láttuk a milieu elmélet alkalmazója. A földrajzi tér határozza meg a nemzeti lélek fogalmával és képével jelzett magatartásformákat. A költő és filozófus Lucian Blaga ezen kérdésre homlokegyenest ellenkező választ adott. A román nép kollektív tudatalattijának a szerkezetét vázolta fel leleményes költői-filozófiai intuícióval, és arra a következtetésre jutott, hogy a román nép a tudatalattijának megfelelő térformákat felmutató tájon alakulhatott ki és ott éli a maga autonóm életét. Faji sajátossága az, hogy tudta, a történelmet mikor és hogyan kell bojkottálni. Ez már közös vonás Babits „lomhaság"-kultuszával, és az még inkább, hogy a kulturális önmegvalósításban látta a kisnépek számára a nemzeti kiteljesedés lehetőségét, „az ég felé irányuló expanzióban". A történelem bojkottjának gondolatát aztán a vallástudomány nagy alakja Mircea Eliade alakította át. A passzív ellenállást aktív passzivizmussá értelmezte át. A történelemnek való aktív ellenállás: az értelmetlennek látszó önfeláldozás értelmének átérzése lesz nála valóságos öröm-élmény. És jellemző, míg Babits az önmagunkhoz való hűségben látta a jövő zálogát, a fiatal esszéista Cioran néhány évvel korábban országa jövőjét valamiféle mágikus önátalakításban: a színeváltozásban, amelynek lehetetlenségét jobban átérezte, mint lehetőségét. A román gondolati konstrukciókat áthatja az, amitől a magyar szerzők igyekeztek magukat elhatárolni: az a metafizika, amely egyrészt valamiféle hierarchiába állíthatta a nemzeteket, másrészt a lírai én ihletével ragadta meg tárgyát, és az eredmény az én önmegvalósításának kollektív önmegvalósításként való megjelenítése. A színeváltozás, a halál-élmény belső öröme extatikus élmény. Blaga és Eliade az egyik román népballadából még kialakították a mítosztörténetet. A majdani nagy antifilozófusnál, Ciorannál viszont a mítosz már inkább egyszerűen extázis. A román vallásos formákat messzemenően átvevő és azoktól áthatott mozgalom: a Vasgárda a tömegek extatikus élményét próbálta megvalósítani. Számára a nemzet Isten teremtménye, a nép kollektíve kell hogy üdvözüljön. Ha eljön az utolsó ítélet, akkor a népek külön-külön is megjelennek az úr színe előtt – fejtegette az egykor a Vasgárdához közelálló legnagyobb román teológus D. Stăniloae, az 1989-i román „forradalmat" követő napokban.

[30] Mi a magyar? 72–73.

Ehhez hasonló gondolatok a *Mi a magyar?*-ban csak Ravasz László eszmefuttatásában bukkannak fel."A magyarság – írta Ravasz László – kell hogy legyen, azért, mert van. Lehet, hogy valakire káros lehet, hogy másvalaki helyette jobbat ajánlana: Isten nem ezen a véleményen volt akkor, amikor megteremtette és a világba belehelyezte."[31] A bábeli zűrzavar kérdését ezek után meg is kerüli, hiszen a nyelvi sokféleség az önhitt emberiségre sújtó isteni büntetés eredménye. De a náci vagy kommunista univerzalizmus ellenében a valóság sokszínűségének isteni természetére való hivatkozás a humanizmus érvényesítése. Ravasz László az egyetemes emberi mércéjével mért, amikor arra a kérdésre, hogy „mi a magyarság normája" eleve helytelennek minősítette azt, hogy „egy nép vagy egy csoport magát a norma egyetlen letéteményesének véli". Németh Lászlónak a magyar írókat „mély-" és „hígmagyar"-ra osztó tévtana ellenében érvelt így: „Meg kell tehát állapítanunk, hogy nincs sehol egy olyan tárgyi vonás, amely akár az irodalomban, akár a művészetben változhatatlan kánonul, mérővesszőül elismerhető volna, s amelyikről azt lehetne mondani, hogy ami ezt a jegyet magán hordozza, az magyar, amiből hiányzik ez a jegy, az nem magyar."[32] A norma azonban nemcsak „logikum, hanem élet is", és ez utóbbi minőségében „önelvű, titokzatos, megmagyarázhatatlan, magát eltartó létező". Már-már: faj. Csakhogy Ravasz a létező teremtmények között nem tesz különbséget, valamennyien az élet megnyilvánulási formái. Az okfejtés a megismerés útvesztőiben vész el: „A normából azt, ami logikum, később ismerem fel, azt, ami élet: benső megrendüléssel, intuitíve megragadom – ha van bennem érzék iránta." Arra nem kapunk választ, hogy miben áll ez az érzék, melynek hiányában a magyarság megismerhetetlen. Csak a tökéletlen világ tökéletességébe vetett hit kínált kiutat: „Ha kicsiny vagyok is, lehetek nyereség a magyarság számára." A tökéletesedés: a magyarság, „erkölcsi és szellemi valóság", ennek „tömörítése és fokozása" formai és tartalmi, a formai akkor helyes, „ha a magyarságot formai tényezőnek nézem és minél nemesebb emberi tartalmat igyekszem elhelyezni benne. Két egyformán jó magyar közül magyarnak is az a különb, aki igazabb, becsületesebb, hívebb és önfeláldozóbb."[33] A nagy ellentmondás az univerzalitás és partikularitás között feszül. Az eredmény: a keresztény felebarát fogalmának magyarral való helyettesítése, de a mérce mégis a keresztény felebarátot jellemző értékeké.

A *Mi a magyar?* jelzi, hogy a keresztény racionalizmus ellenállt az újpogány mitológiának. A racionális nemzeti mítosz azonban inkább ellenmítosz. Azokat erősítheti meg, akik osztották és osztják az általa képviselt értékeket. Nem hoz extázisba mint a mítosz. Az extázissal szembeni ellenállásra ösztönöz, és valamiféle transzcendens fogódzókat kínál. Szekfű Gyula azonban aligha hitte, hogy ez önmagában elég. Mozgósító erejű konstrukciót próbált kialakítani. De hogy következtetéseinket előlegezzük, csak a magyar jellem szobrát állította elő, és amellett fejtett ki nagy propagandát.

b./ Szekfű Gyula „magyar jellem"-propagandája

Szekfű Gyulának, mint szerkesztőnek kellett az egész *Mi a magyar?* vállalkozás értelmét kifejtenie. Talán maga is érezte, hogy a nagy célt: minden kételyt legyőző

[31] *Miskolczy Ambrus:* Amikor a mitosz születik. (Doktori értekezés. Kézirat.)
[32] Mi a magyar? 28., 32.
[33] Mi a magyar? 36.

igazságokat aligha lehet felmutatni, ezért a legjobb taktikát követte, amikor a nemzetkarakterológiai irodalom egészét vette pergőtűz alá. Először az előszóban. „Beöthy Zsolt volgai lovasa, mint a magyar irodalom évezredének magyarázata, éppoly fölényes elutasításban részesül itt, mint Salvador de Madariaga karakterológiája" – hangsúlyozta Szűcs Jenő. Valóban, csakhogy Szekfű Gyula gondosan leegyszerűsítette Madariaga eljárását, anélkül hogy annak értékeit megtagadta volna.

Úgy mutatta be Madariaga — 1970-ben angolul is kiadott — könyvét, mint a legismertebb nemzetkarakterológiai munkát, az ő „jellemrajza az angol, francia és spanyol népről, mely e három annyira komplex, egész világokat magában foglaló és története folyamán magából kivetítő népet egy-egy tulajdonsággal jellemez: az angol a cselekvés, a francia a gondolat, a spanyol a szenvedély népe. Igaz, hogy ezt a primitív általánosságot annál bonyolultabban keresi mindhárom nép társadalmi és politikai struktúrájában, történeti fejlődésében, nyelvében, irodalmában és művészetében, szerelmi, hazafias, vallásos életében. Elképesztő ellentétek és még hihetetlenebb azonosítások rakétatűzében minden realitás eltűnik, szellemes és szép játékká lesz a nemzeti jellem kutatása."[34] Szekfű ezzel az andalítóan lendületes jellemzésével elterelte a figyelmet Madariaga minden „szép játék"-on túlmutató szkepsziséről: „Bármit is mondunk vagy érzünk más népek jelleméről, ezt a mi jellemünk határozza meg, és ezért hasonló a mozgásnak mozgó alapokról való méréséhez, mint ha egyik hajó sebességét a másikról számítatnánk ki." Emellett még hatnak a velünk született vagy időközben kialakított nemzeti előítéletek, mint a „nemzetközi pszichológia pestise": az az áltudományos hiedelem, hogy a nyelvi rokonság a faji rokonságon keresztül hasonlósághoz vezet. Ugyanakkor tanulságos lett volna a „szellemes és szép játék" egy-két mozzanatát is felvillantani. Például azt, ahogy a szavaknak — mint Madariaga fejtegeti — a maguk közegében szinte lefordíthatatlan jelentése van, és egy-egy nemzeti jellemvonásra vagy magatartásformára, magatartást meghatározó eszményre utalnak. Az angol „fair play" cselekmény. A francia „droit" eszme, nem spontán jellegű, mint a *fair play*, ami az ész és a természet örökké megújuló szövetsége, hanem rendszer, amelyben a természet engedelmeskedik az észnek. A spanyol „honor" szenvedély: gyakorlati érték nélküli extravagáns idealizmus. Ezért a lélektani gravitációs központ a három népnél a következőképpen helyezkedik el: az angol népnél a testi erőben, a francia népnél az értelemben, a spanyol népnél a lélekben.[35] „A nemzeti jellem természeti tény."[36] Így aztán a franciák egzaktak még pontatlanságaikban is, az angolok pedig pragmatikusak a hóbortjaikban is.[37] Igaz, ha Szekfű ilyen részletekre kitért volna, akkor kiderülhetett volna, hogy a magyar nemzeti jellemtan is ezeken a kényszerpályákon mozoghat. Ezért nem tért ki a nemzetkarakterológia más teljesítményeire sem.

Márpedig paradox módon a német nemzetkarakterológia mutatott fel értékeket. A Szellem emberei ugyanis a fajelmélet ellenszerét keresték. Erich Kahler hatalmas monográfiája – „A német jellem Európa történetében" – középkori várostörténet. A város lehet számára a jövő bölcsője. A politika csak eltéríti az embereket a komoly

[34] Mi a magyar? 9.
[35] *Salvador de Madariaga*: Englishmen, Frenchmen, Spaniards. London, 1970. 1–8.
[36] *Madariaga*: i. m. 239.
[37] Madariaga: i. m. 250.

kérdésektől, bénítja a gazdaságot. A város pedig „nemcsak az első kapitalistát termelte ki, nemcsak német kispolgárt és állampolgárt, hanem német világpolgárt is teremtett, szellemi embert – távoli, honi nemességet és Európa örök reményét".[38] Megemlíthette volna Ernst Robert Curtius művét is,[39] amely 1941-ben jelent meg franciául.[40] Vallomásos munka ez. Célja a francia-német dialógus elősegítése, a két ország egyetértésének kialakítása, mert ha ez nem sikerül, bekövetkezik „civilizációnk összeomlása."[41] Eszköze a másik megértése, a fogalmak tisztázása útján. Hiszen — mint hangsúlyozza — már a civilizáció szó is mást jelent a németeknél és mást a franciáknál. A németek szétválasztják a civilizációt és a kultúrát, az előbbit mesterséges képződménynek tekintik, míg az utóbbit a szellem és a lélek megnyilatkozási területének, és magasabbrendűnek. A franciák viszont fordítva. Számukra a civilizáció „nemzeti eszméjük palládiuma és az egyetemes szolidaritás biztosítója". Curtius könyve ennek a civilizációnak a dicsérete. Szerelmi vallomás. A szenvedély és a csodálat nem ismeri a logikát. „Franciaország földjén sok olyan hely van, hol az örökkévalóság titka sejlik."[42] Ilyenek az őskori barlangok. De itt él tovább az antik és a római kultúra. Németországban „a nemzetiség és az egyetemesség eszméi állandóan szembenállnak, Franciaországban mindig egybeforrnak".[43] A francia küldetéstudat is ezt példázza, amely a 11. századi krónikától: *Gesta Dei per Francos* a köztársasági eszméig él. A századfordulón viszont mély törésnek lehetünk tanúi – Curtius szerint. Akadt, aki már arról értekezett, hogy „a mi civilizációnk" alatt már az európai kultúrát kell érteni. Ez még csak törekvés, de biztató a szerző számára, hogy a németeknél is van megfelelője. „Bárcsak eltemetné ez az önmagunkhoz való visszatérés a »kultúra« és a »civilizáció« ellentétét. Bárcsak elősegítenék a két ország értelmiségi elitjében zajló lelkiismeret-vizsgálatok kölcsönös »kultúráink« mélyebb megértését."[44]

Curtius a legnagyobb csodálattal adózott a francia küldetéseszmének, és annak, ahogy Franciaország önmagát megszemélyesíti. Az önimádat rá is hatott. Csodálattal idézte Jules Michelet-t, aki szerint „Anglia birodalom, Németország egy ország, faj, Franciaország személy." Azt viszont már szóvá tette, hogy korának történészei elfelejtik: Nagy Károly anyanyelve német volt, hogy a frankok és a germánok közötti távolságot mindenképpen növelni akarják, holott tudomásul kellene venni: „800 körül nem volt külön nemzeti öntudat", a frank birodalomnak „nem volt semmiféle nemzeti arculata".[45] De mindez nem akadályozta meg Curtiust, hogy ne nyújtsa ő maga is Michelet parafrázisát: „Már maga a szó: »Franciaország« a haza megszemélyesítését teszi lehetővé, míg »Németország« nem jogosít fel erre. »Germania« alakja számunkra nem élő. Mesterséges mű. Míg »Franciaország« hősi és bájos nőként él a francia tudatban." A vallomás természetéből következik az ismétlés. A csúcs a néhány utolsó mondat, amelyek egyben e szerelem magyarázatául is szolgálnak: „Franciaország ki tudta alakítani önmaga mítoszát. Ez a titka a lelkek fölötti hatalmának, minden

[38] *Erich Kahler*: Der deutsche Charakter in der Geschichte Europas. Zürich, 1937. 683.
[39] *Ernst-Robert Curtius – A. Bergsträsser*: Frankreich. Stuttgart, Berlin, Leipzig, 1930.
[40] *Ernst-Robert Curtius*: Essai sur la France. Paris, 1941.
[41] *Curtius*: i. m. 12.
[42] *Curtius*: i. m. 20.
[43] *Curtius*: i. m. 25.
[44] *Curtius*: i. m. 60.
[45] *Curtius*: i. m. 113–114.

időkben és különösen 1789 után. Ez az oka annak, hogy a francia kultúra századokon keresztül a kultusz formáját öltötte."[46] Szekfű Gyulát viszont ez a mítosz ott és akkor: 1939 Magyarországán csak taszíthatta. A jellemtant szaktudományok tárgyává akarta tenni, azt vallva, hogy „ily módon a nemzet képe sok vonásból fog adódni", ugyanakkor: „az egyes vonások azonban tudományos úton ismertetvén fel, pozitív bizonyosságot nyernek anélkül, hogy a szaktudomány határain túl nyúlnának, s ezzel ködbe vesznének."[47]

Szekfű Gyula azonban, amikor „A magyar jellem történetünkben" című zárótanulmányát összeállította, mintha vesztett volna valamit a „pozitív bizonyosság"-ba vetett hitéből, amikor az univerzalizmus és partikularizmus nagy dilemmáival találta magát szembe. Marxista történetírásunk a maga finom érzékenységével nem regisztrálta azt, ahogy Szekfű Gyula az „emberi természet identitását" a „történeti módszertan egyik alapelvé"-vé emelte, mintegy ellenpontozva azt, ahogy Ravasz László a nemzetet átteologizálta. „Az emberek — fejtegette Szekfű — mindenütt, minden korban, minden évszakban és éghajlat alatt ugyanazok, az élet ugyanazon törvényeinek engedelmeskedve sírnak és nevetnek, dolgoznak és henyélnek, csoportokba állanak és gyilkolják egymást." Szép hitvallás ez a fajelmélet barbár partikularizmusa ellenében. Érdekes, hogy ugyanakkor nem a keresztény univerzalizmusra hivatkozott Szekfű, hanem ismeretelméleti problémaként jelenítette meg az emberi természet identitását, mert: „épp ez teszi lehetővé a történetírást, megengedve a Föld bizonyos pontján és bizonyos korban álló történésznek, hogy a bárhol másutt és bármely más korban lejátszódó cselekményeket megértse és leírja".[48]

A népek nem Isten teremtményei, hanem különböző „természeti és történeti erők" összjátékaként kialakuló embercsoportok. És aztán „egy olyan hosszú ideig együttélő és olyan organikus embercsoport, minő a nép vagy nemzet, idők folyamán saját jelleget vesz fel, mely őt minden más néptől megkülönbözteti". Innen: a népi jelleg. Ezt „a természet és történet alakítja, módosítja, változtatja, sőt ezek a szülői is". Tehát nincs: „örök nép", nincs olyan archetípus, mint a nomád lovas, vagy a „magyar paraszt", nem lehet „Ady Endréből múltunkat visszakövetkeztetni". Szekfű Gyula ilyetén minden népi és társadalmi tipológiát elvetett. Ugyanakkor érezte, hogy nagy társadalmi változás előtt állhat az ország, és ezek a változások óhatatlanul társadalmi tipológiák érvényesítésével fonódnak össze. Ezért próbált össznemzeti kategóriákat felvázolni. Ezek: magyarság, szegény nép és mindazok, akik nem felelősek az utolsó emberöltő hibáiért, végül: a szellem emberei. Ezek együtt alakítják ki az új vezető osztályt – mint ezt munkája utolsó mondataiban hangsúlyozta.

Okkal vetődik fel a kérdés: miért van szükség nemzeti jellemre. Nos, a jellem a nemzetfenntartás és a túlélés eszköze, a szellemmel együtt. A jellem fővonásait — Bölcs Leó és ennek Hóman Bálint-i értelmezése nyomán — a következőkben látta Szekfű Gyula: „a magyarok szabadságszeretők, vitézek és körmönfont politizálók". De csak akkor, amikor él az ősi magyar egység vagy legalább annak igénye. Önmagához következetesen marasztalja el Szekfű Gyula a merev rendi tagolódást. Az 1526 előtti társadalmi és politikai töredezettségben „nem csoda, ha a nemzet örökölt belső szer-

[46] *Curtius*: i. m. 305–306.
[47] Mi a magyar? 11.
[48] Mi a magyar? 489.

vezetének ily szétbomlása közben a hagyományos népi jellemvonások sem funkcionáltak többé". Mohácsot nem ebből vezette le természetesen, de a nagy vereség a bomlás és káosz természetes velejárójaként jelenik meg. Vezető eszménye az, akit a nép és ország egységének célja és igénye vezet. „A XVI. század bűnökben fetrengő francia történetéből szinte egyedül emelkedik ki Coligny admirális tiszta alakja; a történészek nem is tudják eléggé csodálni. A mi történetünkben jóformán minden nagyobb alak ilyen Coligny-féle, azzá teszi mindegyiket mély vallásos érzése, mely politikáját is át meg áthatja." Arra persze vigyázott, hogy a református Bocskai, aki mélyen átélte az eleve elrendeltetés élményét, nagyobb machiavellista legyen mint a katolikus Fráter György vagy Báthory István. „Fráter György lelke mélyen aszkéta szerzetes volt — fejtegeti Szekfű —; az isteni parancs szerint szerette az embereket és lelki gyötrődést szerzett neki a jobbágyság szomorú sorsa, melyen mindenkép segíteni szeretett volna. Bocskai sok vért ontott, de mint hadvezér és mint az állam rendjének és biztonságának őre, politikai szükségből és kényszerűségből, de nem könnyelműen, az emberéletet semmibe nem véve."[49] Így Bocskai csak a pozitív álnokság képviselője, holott a hajdúk megtelepítésével és a székelyek megnyugtatásával véget vetett a belső polgárháborús állapotoknak. Arról sem esik említés, hogy elkötelezett kálvinistaként vallotta a vallási türelmességet. És a végén még olyan benyomásunk támadhat, mintha Bocskai végrendeletét Fráter György írta volna...

Szekfű Gyula az ősi nemzeti egység megbomlását panaszolta fel, de 1848 nemzeti egységét nem akarta teljes jelentőségében felismerni. Sőt, bűnbak-jelenségként állította elénk. „48 meghozta a reformot, a katasztrófát és az idegen elnyomás korszakát." 67 is inkább csak lehetőség maradt. Mert: „Azon a 67-es alapon, töretlen magyar jellem, ősi realizmusával, nagyot és tartósat alkothatott volna, semmint az az ország, mely 1918-ban süllyedt el." Az ok: „a vezetők politikai bölcsessége elvesztette az ősi mértéktartást", és a világkapitalizmus térhódításának az a fejleménye, hogy „a gazdasági élet nagy jövőt nyújtó helyeit a mágnások és nemesek egyértelműleg átengedték a túlnyomó többségében idegenből jött kapitalista zsidóságnak." Emellett: „a szellemi élet sok terét is a zsidóság foglalta el; a régi vezető osztályok passzivitása annyira ment, hogy még hazafiasságuk formáinak kialakítását és irányítását is átengedték a jövevényeknek". A középosztály szintjén: „a megzavarodott vezető réteg, a megszaporodott állami feladatokat számszerűleg sem tudta többé ellátni, s így kénytelen volt saját soraiba idegeneket bevenni, előbb a Bach-korszakból itt maradt, nagyszámú német és cseh hivatalnokot és gazdasági embert, azután a hazai német kisebbségből felemelkedőket, a városi polgárság megmagyarosodott családjai után a falusi, sváb községeknek a hivatalokhoz sodródó egyedeit". Ezek számára „a töretlen magyar jellem átvétele annál nehezebb volt", mert nem volt ki átadja, és így: „mi sem természetesebb, mint hogy ebből az új keverékből első sorban az államvezetés öröklött művészete veszett el".

Szekfű Gyula valami nagy változásra készülve vázolta fel így a magyar történelem fő vonalait. Mert: „Most már benne vagyunk az új világkrízisben, amikor orientáló képességünk semmit sem erősödött, amikor idegen hatásoknak könnyelműen teret engedve, vezető rétegünknek még meglévő csekély konzisztenciáját is felbomlással

[49] Mi a magyar? 528–529.

fenyegetik egész történetünkkel, tapasztalatunkkal és lényegünkkel ellentétes fogalmak. Az egész világ demokratizálódott, nem utolsó sorban azon népek, melyek a demokrácia ellenségeinek nevezik magukat. Minden nép összefogja erőit és szentimentalizmust megvetve, az Il Principét felülmúló realizmussal várja a krízis megoldását vagy kitörését, jól tudva, hogy minden emberére szüksége lesz mindkét esetben."

Nem véletlen, hogy Szekfű Gyula még csak meg sem említette a nemzeti jellemtan nálunk talán legismertebb kézikönyvét: Keyserling „Európa spektrum"-át. Ahogy az ezóteriába menekülő utazó gróf a magyar arisztokráciát magasztalta, már csak szatírának tűnhetett. Szekfű Gyula nemzeti jellemtana az ő népfront politikájának és a változásra készülődés programjának megelőlegezése. A készülődésben katolicizmusa is megfakult. A „körmönfont politika" nem lett más mint a kényszerű és kötelező álnokság, hiszen Bölcs Leó erről szólt: a magyar törzsek „álnokságuk miatt minden bizalomra érdemetlenek". A tét: a túlélés.

A túlélésre két valóban jellegzetes javaslat áll a kötetben. Babits Mihályé és Szekfű Gyuláé. Az egyik a passzivizmus, a másik az aktivizmus jegyében fogant. E két pólus teszi jellegzetessé a művet.

4. Retorika és filológia

E két pólus között hullámzik a hatalmas anyag. A mélypontot Ravasz László jelölte ki. Eszmefuttatására és retorikájára sötét árnyékot vet az a felsőházi beszéde, amelyben nemcsak elfogadta, hanem még szónoki babérokra pályázva, igenelte a zsidótörvényt. Mindezt később mélyen megbánta. Eszmefuttatása azonban még a bűnbánat előtti korszakából való.

A csúcson Kodály Zoltán. Esetleg lehetne évődni azon, ha első látásra megmosolyogtató közhelyeket találunk. Például: „A magyar ízlés mindig a lényeget keresi s mindig idegenkedni fog oly művektől, melyek a belső ürességet bonyolult külsőségekkel takarják, de olyanoktól is, amelyekben értékes lényeget labirintusszerű külső rejt. A magyar nem szereti a ceremóniát, az üres formaságokat, de azért megadja a formáját, a módját mindennek. A gordiusi csomót szereti inkább kettévágni, mint kibogozni."[50] Ez sok mindenkiről elmondható általánosság. De éppen az ő, mármint Kodály Zoltán példája mutatja, hogy a művésznek az olvasó nyelvén is kell az olvasó szívéhez és értelméhez szólnia. Ugyanakkor, amit írt, művészetéhez ad némi magyarázatot, és vallomását messze a közhelygyártás fölé emeli. „Igen jellemző — írta Illyés Gyula —, hogy a tárgyilagosságot az alkotó művészek — Babits, Kodály — valósították meg. A tudósok liraizáltak."

A „mi a magyar?" kérdésre előtoluló anyag egyébként van akit felemel, és van, akit maga alá gyűr. „Tekintsünk most el — írja Lackó Miklós — az olyan közéleti nagyság által írt jelentéktelen tanulmánytól, mint a Ravasz Lászlóé, az olyan közhelygyűjteménytől, mint Farkas Gyula „esszéje" vagy Gerevich Tibor végletesen konzervatív tanulmányától, aki odáig is elment, hogy a szerinte egyszerű, tiszta, józan, világos, egészségesen realista, derűs stb. magyar formaképzést szembeállította minden modern művészeti irányzattal, melyekben a látás „végzetes elferdülését" állapította meg,

[50] Mi a magyar? 401.

elismerte a „gyökeresen olasz" fasiszta építészetet, s még a „Harmadik Birodalom" álklasszicizmusát is kész volt elfogadni, persze nem a magyarság, de a németek számára."[51] Míg Ravasz László a magyarság átteologizálásával saját szintje alatt teljesített, Farkas Gyula alighanem legjobb tanulmánya ez, ha a jó fogalmát etikai értelemben is használjuk. Mivel „A nagy költők tanúságtétele" volt tanulmányának — címe és — témája, a nagy írók vallomásait sorakoztatva fel, nem jutott tér az asszimilációra és a külföldi hatásokra vonatkozó tévtanainak a kifejtésére. Viszont vajon nem igaztalan-e a berlini légkörben félrecsúszó Farkas Gyulát és a magát is egy kissé civis romanusnak tekintő Gerevich Tibort egy kalap alá venni? Hiszen ez utóbbi a fajelméletet határozottan elutasította. „Nemcsak az egyetemes művészettörténet, de maga a német művészet története is zátonyra futna, ha követné a vérből fakadt művészet zászlóvivőjét, Pindert, aki a német művészet jellegét, sorsát, vélt uralmát más népek művészete felett a „Kunst aus deutschem Blute" elve alapján helyezi sokszor egész ferde megvilágításba."[52] A náci építészetet valóban elfogadta, de tehetett volna úgy, mintha nem épültek volna fel a hatalmas kolosszusok – a legkorszerűbb technikával? Azért egy kis fricskát megengedett magának, méghozzá a náci festészetnek és a képzőművészeti csarnoknak. „A Harmadik Birodalomnak, képzőművészetétől eltérően teljesen korszerű építészete sugározza a komor német erőt, a rideg tárgyilagosságot és rendet, a halmozott biztonságot. A harmadéve emelt új müncheni művészház, a Deutsches Haus der Kunst mereven sorakoztatott, hosszú homlokzati oszlopsora a kérlelhetetlen német fegyelmet éppúgy jelképezi, mint ahogy a tagoló elemek felesleges halmozódását jelenti, amiben a begyökeresedett német művészi ösztön szólal meg."[53] Ezek után a magyar derű hangsúlyozása az elhatárolódás és az ironikus látásmód igénye, melyet ma talán csak ironikus mosollyal lehet szemlélni.

Lackó Miklós szemrehányása jogos, jelzi a nemzeti jellemtan ügyefogyottságát, azt, hogy nem tudott, és nem is tudhatott a fajelmélet és a náci modernitás gazdasági és katonai potenciálja ellenében hatékony diskurzust kialakítani.

A nemzeti jellemtan módszere történeti vagy nyelv-esztétikai, mint ezt Babits Mihály maga is hangoztatta. Ezért, ha mai mércével mérjük az egyes szerzők teljesítményét, úgy érezzük, azok nyújtottak kiváló teljesítményt, akik a történetiség elvét érvényesítették és élni tudtak az esztétikai rejtjelezett beszéd lehetőségeivel. Három tanulmány példája érzékelteti ezt. Ezek szerzői: Szekfű Gyula mellett vagy inkább ellenében: Eckhardt Sándor és Zolnai Béla, akik nem kívántak a szerkesztő útján járni. A *Mi a magyar?* jellege a kérdésfeltevés minden monotóniára kényszerítő mivolta ellenére a sokszínűség. A kötet két legérdekesebb és legeredetibb filológiai jellegű tanulmánya Eckhardt Sándor és Zolnai Béla írása.

a./ Eckhardt Sándor imagológiája

Eckhardt Sándor feltehetően azon négy-öt személyiség közé tartozott, akik a *Magyar Szemle* szerkesztőségében kieszelték a kötet tervét. 1938-ban jelent meg a *A francia szellem* című műve, amely némileg példaként szolgálhatott Szekfű Gyula számára. Eckhardt adta a szakirodalmat is Szekfűnek, feltehetően gazdagabbat, mint

[51] *Lackó*: i. m. 286.
[52] Mi a magyar? 434.
[53] Mi a magyar? 470.

amit ez utóbbi ismertetett. *A francia szellem* alighanem tetszett Szekfűnek. Talán éppen az tetszett, ahogy a francia küldetéstudatot magasztalta, bemutatva, hogy a francia messianizmus milyen más emberi értékek védelmével fonódott össze. Ha Eckhardt azonban a francia terepen érvényesített szemléletét magyar témában is kifejezésre juttatta volna, akkor a konfliktus elkerülhetetlennek bizonyult volna. Csak egy példa, egy részlet Eckhardt könyvéből, amelyben Zolnai Béla — a saját példányában — húzta alá, amit fontosnak tartott:

„*A félművelt magyart visszariasztja*, sőt súlyosan elítélő ítéletre ragadja olykor a francia élet felszínén látszó rendetlensége, fegyelmetlensége, higiénikus igénytelensége. E jelenségek magyarázata részint a francia ember individualizmusában, részint demokratikus berendezkedésében rejlik. A politikai élet nem kívánatos irányainak újabb előretörése is ezzel magyarázható, s ha a szélsőbaloldali pártok túltengése kínos érzést kelt is a konzervatív magyar szemlélőben, gondoljon arra is, hogy *a vallás sehol Európában nem él oly emberileg és istenileg kimélyített formák között, mint éppen Franciaországban,* hol a vallásos ihletű irodalom, a misztika és maga a vallásos élet — főleg a karitatív — az egész keresztény világ lelkét felemelő formák között jelentkezik. Mindez: a szélsőbal túltengése és a kimélyült vallási élet az intellektuális jellegű szellemi élet végső ellentétes értékei, az *igazságot fürkésző francia lélek ellentmondó megoldásai.*

De nem is annyira a francia szellem tartalma, konkrét megnyilatkozásai jelentenek a magyar ember számára élményt és termékenyítő ösztönzést, mint ennek a szellemiségnek belső, elragadó lendülete, a szellemi »erosz«, mely mint Plátó heve, magával ragadja azt, aki elmélyed benne és szükségszerűen a szellemiség felé irányítja. Aki a magyar életet ismeri, tudja, hogy a kényszerű életproblémák között vergődő magyarnak milyen szükséglete ez a szellemi oxigén. Az anyaggal küzdő intelligenciánk, gazdáink, technikusaink, katonáink talán kevésbé érzik azt, hogy a német kultúra szomszédsága és mindent beárnyékoló áthajlása milyen fullasztó légkört teremtett a magyar szellemi életben, míg a szellemiség munkásai, művészeink, íróink, humanista tudósaink, kik nem csupán az alaposság vagy a rendszeresség kritériuma után indulnak, hanem az élet mélységeibe látnak, *ösztönösen vágytak mindenkor a magyar kultúrát önálló tudatra ébresztő, emberileg elmélyítő francia szellem ellenmérge után*, félretéve minden érzelmi tekintetet, mely őket a hivatalos francia világtól elválasztja."[54]

Magyarországon a baloldalról így aligha lehetett volna írni. Nem is lett volna tanácsos. Eckhardt Sándornak feltehetően kedve sem volt belekeveredni valamiféle magyar belső vitába. Egyrészt Szekfű Gyulával, akit tisztelt. Másrészt a nemzeti sorskérdések hivatásos esszéistáival. Magatartását jól jellemzi Sőtér Istvánhoz intézett, 1942. augusztus 1-én kelt levele:

„Kedves Tanár Úr!

Átolvastam a cikket, sajnos úgy látszik, nem értjük egymást. Nem arról van szó, hogy célzásokkal bíráljunk meg nem nevezett ellenfeleket, hanem hogy megmondjuk mint Possonyi [László] a „népi" társaságnak, Németh Lászlót is beleértve, hogy ők sikkasztották át az irodalmat a politikai és személyi hajsza vonalára, Szabó Dezső

[54] *Eckhardt Sándor*: A francia szellem. Bp. 1938. 279–280. (Zolnai Béla könyvtára az MTA Könyvtárában található.)

rosszul elsajátított modorában és felhasználva a szélsőjobboldali lapok egész demagógiáját.

Jól látom, Tanár Úr igen jóindulatú természetének nem áll jól a polémia, mint ahogy úgy látom, Illyés Gyula is igen téved, ha azt hiszi, hogy az irodalom nyer azzal, hogy mindenkinek és mindennek válogatás nélkül teret nyit a M[agyar] Cs[illag]-ban (pl. Veres Péter nyelvészkedő cikkei, Németh László bírálata és ellenbírálata). Ilyen esetben is a demagógia fog felülmaradni, mert a szelíd poéták és a jóhiszemű kritikusok nem győzik annyi torokkal és önkultusszal felvenni a versenyt. Választani kell, s aki azt hiszi, kompromisszummal meg lehet valamit menteni, az csak az ellenfélnek ad nyerget alája.

Hát hagyjuk el az egészet, majd másutt próbálkozom.

Ha valami más témája van, írja meg, beszéljünk róla; igen szép essayket kaptunk már tanár úrtól."[55]

Eckhardt maga is más témát választott, mint szerzőtársai. Megírta a máig legjobb imagológiai tanulmányt. Ugyanakkor ez: „A magyarság külföldi arcképe" a *Mi a magyar?* legtárgyszerűbb tanulmánya. Korántsem hevíti olyan szenvedély mint *A francia szellem*et. Máig is aktuális higgadtan érvelő szakmunka. Mindeddig senki nem vizsgálta a külföldi magyarságkép változásait a középkortól szinte napjainkig, bár a téma egyre népszerűbb. Sőt, nemcsak népszerű, hanem az imázs-alakítás politikai technika. Eckhardt Sándor tudta ezt. Tisztában lehetett a magyarságkép politikai jelentőségével. Figyelmeztetés minden sora. Illúziómentes az *in medias res* vágó kezdet is: „A magyarság nyugati rossz hírnevét a honfoglalás utáni hadjáratok alapozták meg. De ez az arckép, amely a magyarokról ekkor kialakul, sajátos módon nem a tapasztalaton, hanem tudálékos írói véleményeken nyugszik."

Sablonok alakulnak ki, és ezek öröklődnek – figyelmeztet Eckhardt Sándor. Az ókorban született az a felfogás, amely szerint a népek jelleme az égövtől függ, és minél északabbra megyünk, minél hidegebb tájak felé, annál harciasabbak és vadabbak az emberek, és a végén olyanok lesznek mint vadállatok: beszélni sem igen tudnak. A bibliai Góg és Magóg népe lett az a borzalmas tömeg, amelytől Európa azért rettegett, mert úgy hitték, a végítélet előtt, annak közelgő jeleként előtör és elözönli a földet. Ezen barbárok hazája Szkítia. Lakói emberevők: emberhúst esznek és embervért isznak. A középkori krónikairodalomból néhány oldalnyi részlettel is szolgált Eckhardt Sándor, hogy végül az emberevő-sablonnak a magyar önarcképre való hatását is hangsúlyozza: „Aztán a krónikási tekintély és a szittya-magyar azonosítás címén a magyar történetírásba is behatol vérvád. Maga a Névtelen Jegyző veszi bele történetébe: „Ámde utóbb a szóban lévő nemzet a háborúskodásba belefáradva, olyan kegyetlenné fajult, hogy némelyek szerint, haragjában emberhúst evett, meg emberek vérét itta." Ez: „Első példája annak, — ami később oly gyakran fordul elő — hogy a magyar író nemzeti öntudatát a nyugati külföld befolyásolja, s még hozzá igen kedvezőtlen értelemben."

Álljunk meg itt egy pillanatra Eckhardt Sándor módszerénél. Olykor valamiféle önlefegyverző beszorítottság érezteti hatását. Úgy felháborodott a magyar tudós a méltánytalanságon, hogy nem látta annak komikumát. Mert kifejezetten komikus, hogy román tankönyvek és kortárs francia történetíró is miként ragozták a vérvád

[55] Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, (továbbiakban: MTAKK), Ms. 5972/192.

történetet. Ugyanakkor higgadt bölcsességre vall a következtetés: „Az elfogult, klisékkel dolgozó középkori krónikásoktól és a félművelt énekesektől egyenes vonal vezet a magyar történelmet rosszul ismerő XX. századi történetíróig és az ellenséges indulattól fűtött tankönyvíróig. Könnyű ezekben a képekben és ábrázolásokban felismerni az ókor sablonos etnológiai képeit, melyek még ma is torzítják az emberek képzeletében, olykor tudat alatt, a magyar ember arcképét. Mindezt a rosszat a gyűlölet vagy a félelem érzése is színezi, úgy a középkori krónikás, mint az ellenséges tankönyvíró lelkében. Mert abban az arcképben, melyet egy nemzet a másikról magának kialakít, a politikai indítékok adják a színezés erejét vagy a torzítás mértékét." Érdekes, hogy az önvédelem igénye milyen torzító módon hatott.

Eckhardt Sándor Anonymus-elemzése anakronisztikus leegyszerűsítés akkor, amikor a magyarságot szidalmazó írók ősét fedezte fel benne, aki még a román propagandának is fegyvert adott a kezébe. Mert valóban elfogadta Anonymus az emberevést, de a magyarság isteni rendeltetésének történetébe illesztette. Hiszen gestája Magyarország nemzetének (gens Hungariae) szent története, mert „a Szentlélek diktálta". A római történetírókra hivatkozva pedig a szittya ősök dicséretét zengte a magyar krónikás: „A szittya nép szerfölött bölcs volt és szelíd, földet nem dolgoztak, és szinte semmiféle bűn sem esett közöttük. Nem voltak mesterséggel készített házaik, hanem nemez-sátraik. Húst és halat és tejet és mézet ettek és sok fűszeres bort ittak. Coboly és más vadállatok bőrébe öltöztek. Annyi aranyuk, ezüstjük és drágakövük volt mint a kavics, mivel azok földjük vizeiben voltak. Nem kívánták a más javait, mivel mind gazdagok voltak, sok állatuk volt és eleségük is bőven volt. Nem voltak paráznák, hanem mindenkinek megvolt a maga felesége." Milyen is ez a leírás? Féligmeddig paradicsomi állapotokról ad számot. Ez a nép kvázi-választott nép. Pásztornép, Ábelé. A tízparancsolat szerint él, anélkül hogy kőtáblákat adott volna neki bárki. A forgatókönyv a bibliai modellhez igazodik. Ez a nép hős. „A szittya nemzetet ugyanis egyetlen uralkodó sem vetette alá." A hősiességnek, a háborúskodásnak ára van. Sőt: a kardforgatás valamiféle eredendő bűnnek minősül. Amit Eckhardt idéz, ebben a szövegkörnyezetben nyeri el értelmét. A bűn azonban nem örök végzet. A misztikus eredetű Álmosban „a Szentlélek ajándéka lakozott". Népe 903-ban foglalja el új hazáját, tehát olyan évben, amely a középkori számmisztika szerint jelentéssel bírt, mint ezt Eckhardt Sándor kiváló tanítványa, Süpek Ottó — az eddig legszellemesebb Anonymus-tanulmányban — kimutatta.[56] Az új haza pedig a megváltás földje, hiszen itt lesz keresztény ez a nép, és aki keresztény „Krisztussal együtt él mindörökké". Az emberevés tehát csak mozzanata a magyarság Európába való illeszkedésének. Az emberevés a reintegráció és a megtisztulás epizódja. A trianoni keserűség és a kisantant gyűrű szorítása, valamint a nagyhatalmi nyomás azonban elhomályosította a történetíró tisztánlátását. És miért lett volna különösebb oka a jókedvre 1939-ben?

Érdekes, hogy Eckhardt Sándor, aki a francia szellemet olyan határozottan elválasztotta a némettől, most németet és franciát is egybeolvasztott a nyugatiságban, bár elsősorban a német közvélemény magyarságképe foglalkoztatta: „a magyarság keleti faji és műveltségi jellege az, ami ősidőktől fogva feltűnt a nyugati ember előtt, aki az egységes középkori városi műveltség köréből ide vetődve mindent kezdetlegesnek, vadnak, ijesztőnek lát és a tőle gyökeresen különböző népet szörnyeteg hor-

[56] *Süpek Ottó*: Anonymus műve és személye. Tekintet, 1992. 4. sz. 6.

dának tartja, mely nem érdemli meg elfoglalt országát. A különbözőségből ered a gyűlölet s az európai értelemben vett kultúra fölényérzetéből a lenézés. Ez a szemlélet egyenes vonalban jut el napjainkig a német közvélemény egy részéhez, sőt a német tömbön túlról érkező emberek egy része sem lát mást a sajátos magyar steppe-kultúrában, mely az éghajlattal, múlttal és életmóddal szorosan és szükségszerűen összefügg, mint elmaradottságot, nem méltányolva azt, hogy ha saját vérei gyarmatosokként ide vetődnek, a fizikai környezet hatása alatt hasonló szokásokat és életmódot vesznek fel." Eckhardt Sándor Freisingeni Ottó példáját hozza fel, aki megvetően írt a mongolos kinézetű magyarokról. „Ez az átvonuló keresztes a felvilágosodás-korabeli német pamfletírónak őse, aki éppen olyan érzéketlenül szemléli a körülötte folyó magyar életet..."

A magyarságkép azonban néhány évszázad múlva megváltozott. Eckhardt Sándor szemléletét valamiféle strukturalista vonás jellemzi. A magyarságkép szerkezete ugyanis nem változott, sőt elemei sem változtak csak a jelzők cserélődtek. „De amikor a török a keresztény Európát fenyegetni kezdi, a magyarok harciasságából, mely addig csak a barbárság szinonimája volt, egyszerre erény lett s a kegyetlen, vad magyarok a kereszténység nemes védőivé, Krisztus atlétáivá lépnek elő." Így: „Az addig vérszomjas, szörnyű szittyákból egyszerre szittyaverő, a kereszténységhez híven ragaszkodó Krisztus-katonák lettek." A hangvétel akkor lesz ironikus, amikor Hitler is előkerül: „Ez a védőbástya s a hozzá fűződő történeti hálaérzet eljutott a legmodernebb korig is és Magyarország a mai külföld megítélésében is, literátus és hozzánk jóindulattal viseltető külföldieknél sokszor szerepel, mint védőgát. Kossuth Lajos korában a szabadság ellenségeivel áll szemben, később olykor a pángermanizmus, a pánszlávizmus, újabban a bolsevizmus gátjaként emlegették. Napjainkban Hitler a kominternellenes egyezmény aláírásakor emlegette a magyarság hagyományos történelmi védőhivatását."

Ugyanakkor a barokk-korban már jelentkezett „a német polgári magyargyűlölet első megnyilatkozása". Magyarország Európa sírjává vált, a magyar nép pedig maga lett a Sátán. A németek mentették meg Európát, és nem a magyarok. „Aztán a felvilágosodás korában még a bécsi udvar reakciója is táplálja pénzzel ezt a magyar gyűlöletet, végleg kialakul a lusta, önző, zsákmányoló, zsarnok, népnyúzó magyar arcképe. [...] A magyar szegénység vád lesz II. Lipót firkászai tollán, akik városi kultúrájukhoz szokva és a jozefinista ideológiából élve egyszerűen képtelenek voltak arra, hogy a magyar történeti fejlődést és a sajátos magyar történeti és népi steppekultúrát megértsék és megbecsüljék." A főcélpont a magyar nemes lett. Az együtt élő népek körében: „Ugyanaz a népbarát irodalom, mely a magyaroknál Ludas Matyit vagy később Petőfi szatirikus verseit (A magyar nemes), Eötvös József regényét (A falu jegyzője) kitermeli, nemzetiségi vonatkozásban magyarellenes és egy konvencionális, jórészt hamis magyar nemzetképet alakít ki a maga céljaira." Viszont: „Ahol sem felvilágosodás, sem imperializmus, sem irredentizmus, sem az osztályelnyomatás érzése nem táplálja az emberek elfogultságát, mint a lengyeleknél, a nemzetképből hiányzanak a foltok, sőt a lengyeleknél közhellyé vált a testvériség tudata". Érdekes, hogy Montesquieu magyar képe nem került bemutatásra, holott ebben több a fény mint az árnyék, alapvetően az alkotmányosság dicsérete.[57]

[57] *Köpeczi Béla*: Magyarok és franciák. Bp. 1985. 319–336.

Eckhardt Sándor mesteri módon állította szembe a felvilágosodást és a romantikát. „A felvilágosodás kedvezőtlen értékelése a racionális haladási gondolat jegyében ítélte el a magyarságot. A „polgáriasodás" eszménye elsősorban a városi lakosság terméke; már pedig a városi kultúrában a magyarság még akkor csekély részt vett, mert a külföldi rosszindulatú sajtó ösztönösen kikapcsolta magyarságszemléletéből a többnyire idegen eredetű és nyelvű polgárságot. A régi magyar városi műveltséget és az alföldi magyar városokat ez a szemlélet teljesen figyelmen kívül hagyta.

Egy új szellemi áramlatnak, a romantikának kellett jönnie, hogy az értékek fejük tetejére álljanak s hogy ami a magyar életben addig megvetésre méltó elmaradottságnak látszott, lelkes bámulókra találjon egy napról a másikra. A romantikus lélek a városból a természetbe menekül és szabadságvágyának szomjúságától hajtva, felfedezi a magyar síkságban a saját lelkületéhez illő szimbólumot és a pusztai magyarban a saját képére formált szabad, természetes, szenvedélyei előtt korlátot nem tűrő embert s magában a magyar nemzeti jellemben lelkendezve ismer fel olyan vonásokat, melyek romantikus elképzelésének megfelelnek, vagy amelyeket egyszerűen beleképzel." A költő Lenau, aki nemesi család sarjaként is mentes lehetett a kispolgári előítéletektől jelenítette meg a romantikus pusztát a műbetyárral és a Paganini-szerűen virtuóz cigány zenésszel, aki még nagyobb karriert fut be a nyugati képzeletvilágban.

Komoly figyelmeztetésként is hathatott a forradalomellenes légkörben 1848–49 értékelése: „A magyarság külföldi hírnevének fénykora a szabadságharc volt. Ennek megfelelően alakult a magyar ember képe is, nemes, rokonszenves vonások rakódtak rá: ez egyszer Európa legnagyobb része is úgy látta a magyart, mint maga a magyar nemzet. Persze csak a liberális, szabadságmozgalmakért lelkesedő európai közvéleményről beszélhetünk itt, mely a magyar honvédet diadalmas harcaiban a szabadság bajnokának és bukásában a zsarnok és reakciós Ausztria áldozatának tekintette."

Keserű tapasztalatokat összegzett Eckhardt Sándor, amikor azt érzékeltette, hogy olykor „elég volt egy egyszerű hangulatváltozás ahhoz, hogy ami fehér volt, egyszerre fekete legyen". A kedvenc „pusztai magyart is hol elmaradott ázsiainak, hol a szabadság és a szenvedélyes, természetes élet mintaképének ábrázolja a külföldi sajtó, aszerint, amint ellenséges érzés vagy lelkes szimpátia fűti." Keserű figyelmeztetés a végkövetkeztetés is: „Az újkorban, míg az abszolutizmus ellen vívtuk önvédelmi harcunkat, a magyarság volt a szabadság katonája, hősi, nemes nemzet, mely fölényesen pazarolja vérét a közös eszményekért, de mindjárt elnyomó zsarnok élősdi, mihelyt a német kispolgár imperializmusával, a pánszlávizmussal vagy dakoromanizmussal találja magát szembe."

Bármennyire is igaz ez az elemzés, az olvasóban azért mégis felvetődik a kétely, vajon nem túl leegyszerűsítő-e. A szerző maga is érezhette az ellenvetések lehetőségét: „Minden olvasóm szegezhet ellenem olyan német, francia, angol és egyéb könyveket és tanulmányokat, ahol a magyarságról alapos és tárgyilagos jellemzést találunk, ami távol áll attól a sematikus képtől, melyet fennebb vázoltunk. De célom nem az volt, hogy a magyarságra vonatkozó külföldi irodalmat ismertessem, hanem hogy kifejteni próbáljam az európai köztudatból azt a felületi képet, mely az átlagemberben begyökerezhetett s amin a legtárgyilagosabb könyv is csak keveset tud változtatni. Mint látjuk, ez a kép majdnem mindig a politikai helyzet függvénye."[58]

[58] Mi a magyar? 87–134.

Eckhardt Sándornak ez a keserű diagnózisa a magyar reformkonzervatív politikának a szkeptikus világszemléletét is tükrözte. Mentes a felhőkben járó moralizálástól, a heroikus pátosztól. Ha van tanulmány a kötetben, amelyben nyoma sincs a nemzet metafizikájának, akkor ez az. Izig-vérig racionalista mű. Nem jellemzi Szekfű Gyula érzelmileg is telített, előítéletekben is bővelkedő konzervativizmusa. Bár Eckhardt Sándor sokra becsülte Szekfűt. 1938 októberében a kultuszminisztertől kérte, hogy a kormány és az Egyetem segítse ki Szekfű Gyulát — betegsége, kórházi kezeltetése és építkezése miatti — adósságaiból: „Szent meggyőződésem, hogy ezzel mindnyájan, barátai, a tudomány, a kormány és az egész nemzet tartozik nagy barátunknak."[59] Tudományos engedményt aligha tett Eckhardt Sándor. Ha lehetne mottója az ő tanulmányának, akkor a Krónikás könyvéből idézhetnénk: „Hiúságok hiúsága"... A középkort oly mélyen ismerő irodalomtörténész olykor valamiféle komikus jelleget öltő haláltáncba rendezte az imázs-alkotókat és azokat, akikről szóltak. Tanulmánya azonban azt is jelzi, hogy szerzője konzervatív szűrőn keresztül figyelte a fejleményeket. Ez nem akadályozta meg, hogy Keyserling magyar-kultuszát némi szkepszissel kezelje. Az ezoterikus gróf ugyanis a magyar arisztokrácia dicsőítésével önmaga arisztokratizmusát igazolta. Meg lehetett volna azonban említeni, hogy Keyserling éppen már említett művének „Magyarország" című fejezetében emlékezik meg arról, hogy volt ő már radikális demokrata, szocialista forradalmár, mielőtt felismerte volna, hogy a haladás: az arisztokrácia.[60] Ugyanakkor Eckhardt Sándor láttatni tudta az arisztokrata szolidaritás mögött meghúzódó valóságot: „A magyar társadalom »feudális« hírneve sem volna olyan általános, ha nem lebegne a külföldi ember emlékében a nagy szolganépséggel rendelkező magyar mágnás kiskirály képe. Az eucharisztikus kongresszus külföldi beszámolóin a díszmagyarba öltözött képviselők tribünjén is csak a magyar »mágnások« kasztját látta a különben igen jóindulatú külföldi tudósító." A konzervatív szűrő azonban torzított is. Láttuk, Anonymusból a kártékony agitátor ősét alakította ki, mert egyetlen mozzanatot kiemelt a krónikás diskurzusának egészéből. A képalkotóban nem mindig látta meg a politikai gondolkodót. Auguste de Gerando a legjobb példa erre. Hiszen az erdélyi arisztokráciába benősült romantikus ifjú nemcsak a puszta-romantikát gyökereztette meg Franciaországban. Még bővebben mutatta be Eckhardt Sándor De Gerandónak Gobineau fajelméletére gyakorolt hatását. Éspedig azt, hogy éppen a francia romantikusnak a hun-magyar rokonságot hirdető könyve alapján fejtegette, hogy a magyarok ún. fehér hunok, azaz árják. Márpedig Auguste de Gerando mély politikai gondolkodó volt. A hun-magyar rokonságot is politikai okokból karolta fel; aggasztotta a cári terjeszkedés lehetősége, a félelem attól, hogy a finnek rokonaiként is ismert magyarokat be akarja kebelezni a cár, ha már a finneket leigázta. Erdélyi útleírása sem olcsó romantika. Még kevésbé az a magyar közvéleményről szóló műve, amely a magyar liberalizmus mélyreható elemzése. Az említett konzervatív szűrő alkalmazása azonban öncsonkító politika volt. Paradoxona, hogy amíg Eckhardt Sándor a francia forradalmi hagyományt elfogadja, a magyart elhanyagolja és elveti. Ugyanakkor valamiféle ördögi és vigasztalan mechanizmus jelenik meg az imagológia világában. Van benne valami mélyen pesszimista mozzanat, a kötet legkomorabb tanulmánya. Ellenpólusán Zolnai Béla esszéjét találjuk.

[59] MTAKK, Ms 4288/271, Ms. 951/31.

[60] *Graf Hermann Keyserling*: Das Spektrum Europas. Stuttgart - Berlin, 1931. 223.

b./ Zolnai Béla stílus-kultusza

Zolnai Béla viszonylag későn került a vállalkozásba. Némileg különcnek tartották kortársai, és tartottak attól, hogy a családban öröklődő ideggyengeség rajta is erőt vehet. Apja, Zolnai Gyula (1862–1949) pozitivista nyelvész. *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* (1894–1905) éppen olyan nélkülözhetetlen kézikönyv, mint a Szamota Istvánnal együtt összeállított oklevél-szótár. Zolnai Béla ezzel szemben a szellemtörténet útjain indulva új műfajt teremtett magának. Német és francia olvasmányai nyomán a magyar stíluselemzést esztétikai szemlélődésen túlmutató stílus-kultusszá alakította. Felfedezte a magyar biedermeiert, mint a romantika másik arcát. Felmutatta, Szerb Antal kifejezésével élve: „a harmadik Rákóczit", az elszánt szabadsághős és a Don Quijotte-szerű emigráns mellett a vallásos gondolkodót. Zolnai Béla nem politizált aktívan, mint később Eckhardt Sándor, a Keresztény Demokrata Párt alelnökeként, vagy ideológusi szerepre sem vágyott mint Szekfű Gyula. Ugyanakkor munkáiban mindig erős az aktuálpolitikai dimenzió és az ideológiai töltés. Míg Szekfű Gyula elmarasztalta a liberalizmus korát, és a magyar polgárságról sem írt sok jót, Zolnai Bélának ez a hőskora és ez a hőse: „Számunkra ez a diadalmas polgáriság rakta le a tizenkilencedik század alapjait. Polgáriság, amely kifejlesztette a család eszményét, hogy dacoló, erős várat építsen magának a kozmopolita léhaság ellen, a rokokó udvari élet bukása után. Polgáriság, amelynek fölszínes érzelgőssége alatt elmélyülő érzelmi élet, bensőség, tűrni és remélni tanult hit borongott. Polgáriság, amely a regényeskedő álorcája alatt a szilárd erények nemes arculatát rejtegette... Végtelenbevágyódás, démoni erők harcba vetése helyett lankadatlan férfimunkával, lassú hangyaszorgalommal megalkotja a Biedermeier azt a népi, társadalmi és nemzeti egyensúlyt, gazdasági bázist, morális harmóniát és eszményvilágot Magyarország ezeréves határain belül, amely egészen a milléniumig rendületlenül jelentette a Hazát."

Hogy miért csak a milléniumig? Nyilván azért, mert Zolnai Béla úgy vélte az ünnepélyes hangoskodás és Bánffy Dezső miniszterelnök keménykedése a nemzetiségiekkel csak élezte a magyarok és nem magyarok közötti ellentéteket. Kiolvasható e datálásból annak a felismerése is, hogy a nemzeti szembekerülés a nemzeti ébredés és öntudatosodás óhatatlan velejárója, de egyben emberi tényezőktől függhet a végkifejlet. Ezért magasztalta a mű végén Deák Ferencet, hangsúlyozva, hogy ez a biedermeier „a passzív, de szívós államférfiúi bölcsességnek, az egyeztető reál-idealizmusnak, a kompromisszumos Kiegyezésnek szelleme [...], amelyet legklasszikusabb tökéllyel az 1803-ban született Deák Ferenc szimbolizál".[61]

A biedermeier kutatás politikai és emberi üzenete egyértelmű. Thienemann Tivadar, az összehasonlító irodalomtudomány kiváló művelője, barátjának Zolnai Bélának egy horogkeresztes mélynyomattal díszített meghívóra, amely egyébként a propagandaminiszter beszédére is szólt, 1936 júniusában a következőket írta Münchenből: „Heroikus név – biedermeier."[62] Hiszen a háborús készülődés lármájában heroikus tett a polgári nyugalom iránti vágy kifejezésre juttatása.

Talán kevés magyar értelmiségi volt ennyire nyitott mint ő. Klebelsberg Kunó és Teleki Pál, József Attila és Radnóti Miklós egyaránt közöltek az ő folyóiratában. Nem volt hívő, de jó viszonyban volt Sík Sándorral, akivel együtt szervezte meg

[61] *Zolnai*: A magyar biedermeier, 10., 174.
[62] MTAKK, Ms 4127/630.

Szegeden barátja Szerb Antal habilitálását. Ugyanakkor azok közé a „normális" értelmiségiek közé tartozott, akik nemcsak olvasták, hanem meg is értették Hitler és Rosenberg üzeneteit. Amikor Eckhardt *Francia* szellemét olvasta, meg is jegyezte a lapszélen: **„Ez a könyv a hitlerizmus gyűlöletén keresztül tér meg a francia-univerzális eszményhez."**[63] (A továbbiakban is Zolnai Béla lapszéli megjegyzéseit kövér betűkkel szedjük, lapszéli oldalhúzásait és aláhúzásait pedig aláhúzva.) Pedig csak arról olvasott, hogy: „Ady esete hasonló a Szinyei-Mersééhez. Ő, aki nagy művészi válsága idején még alig tud franciául, egy-két francia vers hatása alatt talál önmagára; a francia művészet merészsége, számára teljesen újszerű művészi látása szabadítja fel az irodalmi hagyomány béklyóitól. De nemcsak művészi élmény nála *a francia szellemmel való érintkezés. A XX. század elején a francia szellemmel való érintkezés mind jobban mélyülő élménnyé válik a magyar írók számára. A „Nyugat" programja elsősorban* kritikát jelent a múlttal és jelennel szemben, mert az írók és művészek [— ez már aláhúzás: —] *szebb, teljesebb, igazságosabb életet véltek felfedezni a német tömbön túl.* Szépségszomjúságukat már nem elégítették ki a dekadens századvégi irodalom sablonjai és az elmaradt, kiélt formulákhoz kötött magyar társadalmi élet, mely éppen a gyökeres magyarságot hagyta szellemi ínségben sínylődni."

Aztán Zolnai felkiáltójelet tett e bekezdés zárómondata mellé: „Kiáltó kontrasztként meredezett előttük a francia világ, mely minden embert megbecsül, mindenkinek szabad életet, minden alkotni vágyó tehetségnek érvényesülést biztosít."

Aztán a könyv végén így összegezte véleményét: **„Érdemes volna összevetni Rosenberg és Hitler könyvével"**.

Ilyen ideológiai elkötelezettséggel vállalta a részvételt a *Mi a magyar?* nagy vállalkozásában. Örült Szekfű Gyula felkérésének. Számára ha nem is nyitott új irányt, nagy próba lehetett, amint az 1938. december 7-i szerkesztői levél végére feljegyezte: „Ez lesz betetőzése nyelvesztétikai dolgozataimnak". Igaz, ekkor már megjelent barátja, Thienemann Tivadar folyóiratában, a *Minerva*ban a „Szavak sorsa" című tanulmánya, amelynek egyes részeit szó szerint átvette „A magyar stílus"-ban. Ez viszont kétségtelen, a „Szavak sorsá"-ban kijelölt feladatból is próbált valamit megvalósítani: „Meg kellene egyszer már írni a magyar szókincs emocionális és szellemi történetét. Szavaink sorsa a magyar stílus és a magyar szellemiség történetét is jelenti."[64]

Miben rejlik Zolnai Béla eredetisége? Talán abban, ahogy hatalmas emlékezőtehetsége a pillanat ihletével találkozott. 1922-ben például azt fejtegette, hogy a kommunista irodalom nagybetűs ember szavában, ill. a „sok Ember-handabandázás"-ban miként „foglaltatik az egész kommunista ideológia". (Éspedig — az általa később is nagy íróként becsült — Kassák Lajos *Mesteremberek* című — „egyébként szép" — versében „az *Isten-ember* után *mesterember* lett az irodalom ideálja; igaz, hogy ez az egész irodalmi forrongás ma már csak – pohár víz. [...] Az ember a társadalmi rend kizsákmányoltja: »*Ember-olajat* liheg a csapágy!«" (Idézet hely: Komját Aladár: *Új Internationale*, 1919. 5.)" Így: „Az ember szó tartalmi változása magának az embernek világnézeti változásait tünteti föl."[65] Valószínű, hogy Gáldi László ezekre a passzusokra is gondolt, amikor nekrológjában kiemelte, hogy Zolnai Béla „a nyelv művésze maradt

[63] *Eckhardt*: A francia szellem, 276. (Zolnai Béla példánya az MTA Könyvtárában található.)
[64] *Zolnai Béla*: Szavak sorsa. Minerva, 1938. 48.
[65] *Zolnai*: Nyelvtudomány, Minerva, 1922. 102–103.

akkor is, amikor [...] páratlan finomsággal elemezte *ember* szavunk jelentéstartalmának fejlődését".[66]

1949-ben az akadémiai „tisztogatás" évében Zolnai Béla „A beszédes csönd" címmel írt megrázó vallomást, mondhatnánk esszé-szabadverset. Negatív csöndnek nevezve azt, ahogy Krisztus Pilátusnak nem válaszolt. Vajon úgy vélte, vége a keresztény béketűrésnek, amikor azt állította: „Ezzel a negatív hallgatással szemben azonban hivatkozhatunk olyan hallgatásokra, amik ékesebben szólóak, mint maga a beszéd. Van beszédes csönd is. Ilyen: egy embercsoport kegyeletes némasága, vagy a tér megborzasztó némasága." Pascal, Ady, Maeterlinck, Meredith, József Attila, Heine, Alfred de Vigny idéztettek tanúságtevésre. Ez utóbbi kapcsán mintha önnön halálának víziója is felvillanna: „És Alfred de Vigny farkasa, aki némán hal meg, kifejezve ezzel a hősiességet és az erőt?"[67] Mintha megint a költői ihlett dolgozott volna benne, bár Radnóti Miklós „Erőltetett menet"-e kapcsán eltűnődve, úgy vélte a halál-kérdés a múlté: „Az 1935–1945 évtized embereinek problémája: milyen halállal hal meg. Petőfit is folyton a halál érdekelte. Adyt is. A költők megérzik előre a rendkívüli halált."[68] Zolnai Béla nem volt költő. Inkább a téma kifejtése, tudós elemzése érdekelte. Ezért cikkét is ironikus ígérettel fejezte be: „A hallgatásról, mint emberek közötti kifejező eszközről, könyvet lehetne írni."[69]

A „beszédes csönd" belső beszéd. Zolnai Béla esetében ennek dokumentumai az ő lapszéli megjegyzései. Annak érzékeltetésére, hogy mennyire nem osztotta Szekfű Gyula normatív szemléletét, a szerkesztő hozzá intézett — említett — felkérő levelét az alábbiakban a címzett aláhúzásainak jelzésével közöljük, miközben észrevételeit szögletes zárójelbe tesszük:

Kedves Barátom,

örömmel hallom, hogy szíves vagy elvállalni a „Mi a magyar" kötet számára azon két íves fejezetet, amely a magyar *stílus*ból [**nyelv is kell!**] és annak történetéből állapítja meg a magyar *népi* [**?**] jelleget. [**nép jellegét**] Miként a Magyar Szemle októberi számának mellékletéből tudod, a könyv a magyar jelleg tulajdonságainak meghatározását célozza. Ennek szolgálatában meg fog jelenni néhány értekezés, amelyekben a szerzők (Babits Mihály és Ravasz László) minden szaktudománytól kötetlenül az ő saját elképzelésüket fogják adni; viszont a cikkek nagyobb részében a szerzők az ő szaktudományuk eredményeit próbálják összefoglalni. Így például Gerevich Tibor a magyar művészettörténet eredményeit, Viski Károly a néprajzban megnyilatkozó népi jelleget, én a történeti adatokból megállapítható népi jelleget próbálom körvonalazni. Irodalmi vonatkozásban két tanulmányt hozunk, mindkettő 2–2 íves. Az egyik Tőled, a magyar stílusban megnyilvánuló népi sajátságokról, a másikban Farkas Gyula a magyar irodalomból (tartalmilag, nem pedig stílusbelileg) fogja a kielemezhető népi jelleget megrajzolni. Természetesen nehéz az egyes szerzők kezét bármiképpen is megkötni az eredmény megállapítását illetőleg, azonban kétségtelennek látszik, hogy amennyiben körülbelül egyformán gondolkodó szerzőket próbálunk felkérni, az egyes résztudományok eredményei is egymáshoz hasonlók fognak

[66] Gáldi László: Zolnai Béla (1890–1969). Magyar Nyelvőr, 1969. július- szeptember, 3. sz. 410.
[67] *Zolnai Béla*: Nyelv és stílus. Bp, 1957. 294.
[68] *Radnóti Miklós*: Tajtékos ég. Bp. 1946. 112.
[69] *Zolnai*: Nyelv, 293–294.

lenni. Így nyelvi vonatkozásban előreláthatólag az lesz az eredmény, hogy a finn-ugor nyelvek egész struktúrája határozottan realistának mondható minden egyéb nyelv struktúrájához képest;[**? nem! összetételek**] már most ha ez a realizmus mint a magyar nyelvnek alapvető jellege meg lesz állapítva, nagyon könnyen kapcsolatba hozható a Gerevich Tibortól már eddig is különböző helyeken megállapított népi jelleggel; például e tekintetben szíves figyelmedbe ajánlom *Gerevich legutóbbi nagy munkáját a románkori magyar művészetről, melyben határozottan kimutatni véli a magyar művészi* gondolkodásnak és ezzel kapcsolatban a népi jellegnek az olasz harmonikus, tiszta, nyugodt karakterhez hasonlóságát, azonban mindenkor hozzáteszi, hogy a magyar jelleg sokkal *józanabb, nyugodtabb,* tehát realistább, mint az olasz. (Fenti példa a realizmusról nem azt jelenti, hogy ez az egyetlen tulajdonság, amelyre a kutatásnak jönnie kell vagy ajánlatos, ez csak inkább példa arra nézve, hogy miként lehetne különböző szaktudományokból kiindulólag hasonló eredményekre jutni; mindegyik kutatónak, így Neked is teljesen szabad kezed van az eredmény kialakításában.)

Azt hiszem, hogy nekem is lehetséges lesz hasonló eredményeket hozni ki történetünk folyásából annál inkább, mert hiszen annyi mindenféle katasztrófán keresztül valóban nagy reális érzék kellett ahhoz, hogy a magyarság fennmaradjon. Természetesen lesznek adatok és korszakok, amelyek más jelleget is mutatnak fel, úgyhogy ennek következtében egyik feladatunk az lesz, hogy *a magyar jellegnek meg nem felelő tulajdonságokat már ab ovo eliminálju*k; [**Ady és a désequilibrés?**] így például az én részemben kénytelen leszek kb. 1- és fél lapon keresztül eliminálni a 19. század és a mai időszak sok jellegzetes tulajdonságát, amely azonban az ősi magyar hagyományos jelleggel egyáltalában nem egyezik meg. Sajnos annyi helyünk nincs, hogy az egész módszeres kutatást, amellyel az eredményekre jutni fogunk, a közönség elé vigyük, úgyhogy inkább csak arról van szó, hogy néhány lapnyi ilyen módszeres bevezetés után az ember az ő kutatásának végleges eredményeit, azaz azon jellegzetes tulajdonságokat írja le, amelyekre az ő szaktudománya alapján rájutott."[70]

Zolnai Béla antinormativitásának lényeges következménye az is, hogy Adyt és a magyar avantgarde-ot nem kívánta „ab ovo eliminálni". Adyt pártokon felüli költőnek tartotta, és nem volt hajlandó feláldozni forradalmisága miatt. A mítoszt sem vetette úgy el, mint Babits Mihály, aki annak igényét is cáfolta, vagy Szekfű Gyula, aki szóra sem méltatta. Íme, miként olvasta Zolnai Béla Prohászka Lajos könyvéből az egyik idevágó passzust, mit húzott alá és milyen megjegyzést fűzött hozzá: „*az ilyen egyetemesen átfogó mithosznak a magyarság kétségkívül mindenkor híjával volt*, vagy helyesebben: történeti fejlődésében valahol a mithoszt visszahozhatatlanul elvesztette vagy eltékozolta... Ezért tulajdonképpen csak ígérkezéseiből hámozható ki. Az egyetlen mithosz vagy inkább mithikus csíra, amely karakterologikus szempontból megfejtő jelentőségű lehetne, az *a lázadó magyaré*, akinek örök prototípusa a négyfelé hasított Koppány, s akit, mint a magyar öncélúság halálos dacú harcosát ezer ismétlődő változatban ismerünk történetünkből." Zolnai lapszéli megjegyzése sokatmondó: **A nemesség=míthosz.**[71] Zolnai Béla tehát mítosznak tartotta a nemesség hun származásra alapozott, azzal legitimált társadalmi fölényszemléletét, amelynek jelentőségét,

[70] MTAKK, Ms. 4138/34.

[71] *Prohászka Lajos*: Vándor és bujdosó. Bp. 1936. 85.

az irodalomban való továbbélését és kedves különösségét éppen barátja, Szerb Antal fejtegette klasszikus érvénnyel magyar irodalomtörténetében.

Zolnai Béla válasza a kérdésre, hogy „mi a magyar?": „A magyar stílus" című tanulmány. Majdnem mitikus konstrukció, vagy talán az is. A ráció hideg fénye ragyogja be téziseit és olvastán van valami benne a reintegrációs mítosztörténetek extázisából.

Először is a nyelvet valósággal megszemélyesítette. Valamiféle racionális organizmusként mutatta be. Néhány példával érzékeltetnénk ennek a mechanizmusait.

Zolnai Béla 1939-i szövegének 1957-i módosításait kapcsos zárójelbe —{}— tesszük, mert a szerző maga is használt szögletes zárójelet. Kapcsos zárójelbe kerülnek tehát a régi szöveg módosított részei. És mivel a szerzőnek volt egy különlenyomata, az oldalhúzással vagy aláhúzással jelölt részeket aláhúzzuk, lapszéli megjegyzéseit vastaggal szedjük. Ezt a példányt a szerző „meleg ajánlással" Fábián Pálnak dedikálta 1951 novemberében,[72] de feltehetően nem adta át, mert még a Nyelv és stílus elkészülte után újraolvasta.

„A magyar nyelv népszámlálási állapota ugyanazt a képet tükrözi, mint amit a nép struktúra elemzéséből nyerünk: minden népcsoport, amely a magyarsággal érintkezett és amely felszívódott a magyarságba, nyomott hagyott szavaival a magyar szókincsben. A magyarság számára a magyarnyelvűség tudata előtt, az egész magyar történelem folyamán egy nagyobb életkeret lebegett, mint amit be lehet mérni az anyanyelv szűkebb határai közé. A Kárpátok medencéjében hazáját {uralmát és nyelvi felsőbbségét} megalapító magyarságtól távol állott a gondolat, hogy törökkel hímzett ugor nyelvét az itt talált földrajzi világra rákényszerítse. A honfoglalás utáni századokban valóban Szent István szavai szerinti {szent-*istváni*} *kép tárult elénk: a magyar nyelv széttárja kapuit, fonetizmusát idegenszerű hangzatokkal, új szótag-kombinációkkal gazdagítja, mindenfajta jövevényt — szlávot, németet, latint, még egy-egy franciát és olaszt is — befogad és magyarrá* alakít {*ne*mesít}, úgyhogy az újkor elején, mikor végre a vulgáris nyelvek irodalmi életre ébredhetnek, a magyar nyelv már nem a steppék melódiáit {az orosz síkságok primitív melódiáit} hordozza, hanem a Duna-Tisza-táj és a Kárpát-medence gazdag {gazdagabb} kultúráján és a nyugati államiság életharcában technikailag, eszközökben megizmosodva egy bonyolultabb {komplikáltabb} **„Az alap változásai befolyásolják a nyelvet"** — Zolnai Béla ceruzás lapszéli megjegyzése — élet valóságaira {realitásaira} készült fel {föl}. A szláv szavak beözönlése arra vall, hogy a magyar artikuláció semmi nehézséget nem érzett az új hangkombinációkkal szemben, illetőleg, hogy *könnyen át tudta alakítani ezeket a baráti néprétegből jött fonémákat az ugor-török szókincs analógiájára. A latinul szólás* pedig második anyanyelve, első kultúrnyelve lett a magyar tanultaknak {elitnek}. Az újkor elején az ugor magyar nyelv — török, szláv és latin elemekkel megerősödve — készen áll arra, hogy a szóbeliség állapotából irodalmi nyelvvé emelkedjék és az alkalmi használat, a gyakorlati közszükséglet kielégítése mellett szélesebb körben megszervezett politikai, vallási, világnézeti célokat szolgálva, közüggyé legyen.

A magyar nyelvben is megismétlődik a magyar csoda: A magyar nyelv széthullani látszik egy {szentistváni} sokféleségbe és mégis szilárdan összetartja valami belső atomerő, valami ezereves gravitáció, örök univerzum-alkotó törvény. Az ősi finnugor szókészlet, az alapszavak számát illetőleg körülbelül felét alkotja a magyar szóanyag-

[72] Lelőhelye: MTAK, 474532

nak, ami azt jelenti, hogy származékaival és a jövevényszavak magyarképzős hajtásával együtt diadalmas és fölényes többségét teszi a tényleges szóhasználat anyagának."

Zolnai Béla maga is a francia kultúra híve volt, de tartózkodott az olyan egyértelmű németellenességtől, mint Eckhardt: A magyar stílustörekvéseket „hármas jellemvonás" teszi jellegzetessé: „az érzelmesség, az egyéni szabadság és a népiesség". Az érzelmesség a szubjektív hangban jut kifejezésre. A latin kódexet másoló szerzetes, amikor magyar szavakat is be-betold az idegen szövegbe — például: hullassatok — a betoldás következik: – keserűséges könnyeket – új kifejezésekre törekszik. „Minthogy nem adhat mást, mint mi lényege: *a hideg, merev tömörségbe öntött racionális-oskolás latin nyelv ellágyuló, szétfolyó, gyermeki lírára olvad föl a magyar kódexíró meleg lelkében.* {**A nyelv mindig stílus és tükre a kornak.** – Zolnai Béla lapszéli ceruzás megjegyzése.} Ebben az érzelmességben törnek fel „nyelvünk irracionális energiái". Kicsit mintha tartana ezektől Zolnai Béla, mert eszménye a biedermeier és a túlságosan realista magyar stílus keveredése. „Az a stílus, amely középutat foglal el a triviális szélsőségek és a biedermeier finomkodás között: ebben a stílusban önmagára ismerhet minden kor magyarja. Ez a romantikusnak mondható stíluseszmény, amely irodalmunkat nem a francia klasszikus tragédia hideg, okoskodó nyelvművészetéhez, hanem Shakespeare elementáris kitöréseihez, Schiller nyugtalan dikciójához, érzelmi erőpróbáihoz kapcsolja. *Nálunk ez a germán nyelvalkat tudott magyar rokonhangzókra találni, nem Corneille intellektuális páthosza.*"

Míg Németh László a nyelvújításban valamiféle végzetes katasztrófát látott, mert megbontotta az addig szerinte egységes nyelvet, Zolnainál a magyar nyelv nagy hőskorát a nyelvújítás és az ellene folyó viták alkotják: „A harc kitört, a harc lefolyt és a magyar nyelv került ki diadalmasan mindenkor a küzdelemből. Mert nyelvünk egyéni behatásokra igen fogékony és — a szabadság elvénél fogva — nem merevedik kötelező hagyományba. A magyar stílustörténet a legmozgalmasabb és a leginkább egyéni vezetésű valamennyi stílustörténet között. Egy állandó fonala van, amely végighúzódik egész irodalmunkon: a természetes-népies-reális stílus, de mennyi egyéni ellenhatás mindenünnen! Gyökeres {Igazi} stílusforradalmai csak a magyarságnak voltak {amely politikában annyira idegen a fölforgatástól}. A forradalmár francia a legállandóbb stílusú, nyelvtekintély-tisztelő nép. Nálunk egy író stílusa átformálja az egész országot." Balassi, Kazinczy, Vörösmarty, Arany a nagy példák, és végül Ady. „Mikor Ady Endre „nyugatról" betör új időknek új dalaival, nagy háborúság fogadja. Megkövezik a stílusforradalmárt és az új szavak védelmezői hazaáruló-számba vétetnek. Miért? Mert {nálunk nemcsak az irodalom, hanem a nyelv is mélyebben nemzeti úgy, mint máshol és} egy új stílustól, amely új lelket leplez, egy új szótól, amely a régit elhomályosítja: a kontinuitás megszakadását lehet félteni." Ugyanakkor: „Megnyilatkozik a stílus örökös nyugtalanságában a magyarság önmagakeresése, a formáért való küszködés, belső vívódás, a soha-meg-nem-elégedés (Babits szava). A magyar írók sohasem elégedtek meg azzal, hogy a művészi formatökélyben önmagukat lássák; hogy az egyszer megtalált stílust örökérvényűnek, az igaz magyarság tükörének ismerjék el. A magyar író a forma mellett a magyarság leglényegét keresi. Kétségbe kell-e esnünk a magyar stílus örökös újrakezdésein? A stílus célja a küzdés maga.

Ez a jövőbe-érző magyarságélmény nyilatkozik meg mindenütt: a velünk élő népek értékes szókincsének befogadásában; a kódexíró fáradozásaiban, hogy építse

nyelvünk gótikus tornyait, fölfelé ívelő pátoszt hirdetni groteszk szobrok fintoraiban is méltóan a nyugati konstrukciókhoz és a misztikus fényszűrődések édességét árasztva". Az 1939-i teljes és a szerző által utólag külön jelölt szöveg: {*„Megnyilatkozik a stílus örökös nyugtalanságában egy tragikus tulajdonsága a magyarságnak: az önmagakeresés, a formáért való küszködés, belső vívódás, a soha-meg-nem-elégedés, a kifejezhetetlen kifejezésére irányuló vágy. Kifejezhetetlen azért, mert a magyarság sohasem elégedett meg azzal, hogy a művészi formatökélyben önmagát lássa, hogy az egyszer megtalált stílust örökérvényűnek, az igaz magyarság tükörének ismerje el. Mindig marad valami irracionális ismeretlen, ami még megnyilatkozásra vár és aminek önkifejeződése aztán az egész stílusképet megváltoztatja. Nálunk a tartalom mindig fontosabb volt a formánál. A magyarság nem a formát keresi, hanem önmagának a leglényegét, a definiálhatatlan, a nyelvében élni akaró magyarságot és ezt soha nem fogja nyelvvel megrögzíteni. Kétségbe kell-e esnünk a magyar stílus örökös újrakezdésein? A stílus célja a küzdés maga.*

Ez a jövőbe-érző magyarságélmény nyilatkozik meg mindenütt Szent István óta, aki többnyelvű országot óhajtott és ezzel azt is föladatunkká tette, hogy asszimiláljunk magunkba a velünk élő népek értékes szókincsét; a kódexíró fáradozásaiban, hogy építse nyelvünk gótikus tornyait, fölfelé ívelő pátoszt hirdetni groteszk szobrok fintoraiban is méltóan a nyugati konstrukciókhoz és a misztikus fényszűrődések édességét árasztva".}

Bár sok minden kimaradt ebből a tanulmányból, a legfontosabb azonban csak egyetlen szó, amelynek használata Szekfű Gyula szemlélete és frazeológiája ellen irányult: „A magyarság energiájának szintézise állítja Széchenyit is a nyelveszmény szolgálatába, midőn fölismeri a nyelv „mágusi befolyását", de teljes szabadságot ad az írónak a bűvös erő egyéni kifejtésére: „a legfennköltebb írók oly homályosak, hogy azok fenségét és mélységét, a velük rokonkeblűeken kívül, alig értheti és érheti el más"; – és midőn az {a liberális} asszimilációban látja a magyarság gazdagodását: *„ha honi szavunk csak egy árnyalattal is mást jelent, mutassunk az idegen, minket gazdagító, s az anyanyelvvel majd-majd összeforrandó szó iránt éppen annyi vendégszeretetet, mint amennyivel régi magyar szokás szerint fogadjuk a jövevényt... az ember legszebb szabadságát, hogy szinte mindent kifejezhessen, ami lelkének rémlik, lelkében sejdül, benne rejtezik, ne áldozzuk föl színes előítéletnek..." A stílus szabadságáért való harc nemzeti probléma* lesz Petőfinél is." A liberális szó maradt ki, aztán — Zolnai Béla gondolatának parafrázisát nyújtva — az örök magyar liberalizmus — több mint egy oldalt kitevő — dicsérete; keserűen is írta a lapszélre: „**Ez mind kimaradt**." Éspedig a következő: „A nemzetnek az a része, amelyik hivatva volt a vulgáris nyelvet európai színvonalra emelni, kétnyelvű gondolatvilágban élt, ha ugyan nem háromban, mert a polgárság kialakulásával a németség is számot tartott a magyar „nemzeti" anyanyelvnek ápolására. Soknyelvű szentistváni országunkban, a nyugati germánság és a déli törökség ütközői között szinte csodaszámba megy, hogy nyelvünk uralkodói jellegre tudott emelkedni; hogy volt idő, éppen a legviharosabb korszak, amikor a Balkán felé a magyar lett a nemzetközi érintkezések diplomáciai nyelve, sőt a moldvai fejedelemségben udvari nyelvvé emelkedett; hogy a legnagyobb elnyomatások idején, II. József alatt és a Bach-korszakban válik legbüszkébb kifejezőeszközévé a magyarságnak; hogy a trianoni kisebbségsorsra kárhoztatva meg tudott

maradni — nyilván benső fölénytudatának erejénél fogva — a Felvidéken is, Erdélyben is „előkelő", idegent asszimiláló nyelvnek. A latin hivatalos nyelv kiküszöbölésére irányuló évtizedes harcban a latin nyelv hívei hazafias érvekkel védték a hagyományokat és az ország egységét féltették. Vegyük hozzá a magyar nép évezredes liberalizmusát az idegenekkel szemben: az erdélyi szászok, a szepesiek zárt nyelvegységüket megőrizték a középkor óta; a tizennyolcadik század elzászi-francia telepesei néhány évtized alatt *elnémetesedtek; az ország fővárosától néhány kilométernyire ma is svábul, rácul prédikálnak. A magyar nyelv terjesztésére nem sietett királyi rendelet, mint a franciáknál (Villers-Cotterets, 1539). Ellenkezőleg, két ízben a germanizáció szorította ki iskolából és hivatalból nyelvünk jogait. Pesten a múlt század közepéig még díszes színház hirdette a nyugati szomszéd igéit és a német színielőadások — alsóbbrendű nívón — egészen a világháború végéig fönntartották magukat a fokozatosan megmagyarosodó fővárosban, ahol még ma is van publikuma egy német napilapnak. A magyarországi német iro*dalom bibliográfiája több kötetre terjed. A nyelvére büszke, lelki sajátságait féltve őrző magyar – a legpolyglottabb kultúrájú..."

Eszményi Magyarország ez. Ebben az eszményi Magyarországban az író Szabó Dezsőnek is helye van, ezért utólag oldalhúzással jelölte azt a részt, amelyben a szabódezsői stílusteremtést jellemezte, és amelyet 1957-ben kihagytak, mint ahogy egy kellemetlen emlékeket ébresztő tárgyat a múzeumból: {„Szabó Dezső az Elsodort faluban (1919, I:255) jellemez egy regényt, amelyet a főhős olvas és amelyben önmagára ismer. Mi pedig a zuhogó hatások, a mindent felölelni akaró világkép, viharként zúgó stílus regényében, az orgona összes regisztereinek búgásában magának az Elsodort falunak önjellem*zését ismerjük fel: „A regény a századok nagy megraboltjának, Európa Hamupipőkéjének, a magyar fajnak regénye volt. Egy mesés arányú, János-féle hősben bogozta egybe a mesét. Volt benne kétségbeesett roppant humor, kilüktető zokogás, kihullott jajszó. Hatalmas, világító típusokban ontotta maga elé, mint egy megtárt bányából, a faj csodálatos gazdagságát. Gyors rohanásban villantotta át a tragikus küzdelmét az óriásokkal, akiket legyőz, s a piszkos, ravasz törpékkel, akik megeszik. Egy faj mélyének viharos, sodró előáradása volt ez a regény, egybeölelő, felkiáltó nagy fájdalom." Szabó Dezső szinte sziszifuszi munkát végez: az agyába tóduló képeket kell elhessegetnie, a forró lávát hűtenie, hogy stílus, nyelvben megrögzíthető mondanivaló legyen belőle".*}

A szövegkörnyezetben Szabó Dezső mégsem nagy prófétaként, hanem Ady-epigonként jelenik meg. Mert: „Prózánk is az uralkodó lírai eszményből táplálkozik. A magyar stílustörténetet néhány zseni csinálta és csinálja mindig újra."

A magyarság-kultusz ugyanakkor Zolnai Bélánál a hazai mostoha viszonyok leírásával párosult, amely egy-egy — kihagyott, megint csak Szabó Dezső idézettel fűszerezett — részletét utólag is fontosnak tarthatta: „A magyar nyelv sokkal szorongatottabb életre volt kényszerülve, mint az úgynevezett nyugati kultúrnemzetek önkifejezési eszközei, amelyek szabadabban fejlődhettek és régibb irodalmi talajon. A román nyelvek háromezeréves múltra tekintenek vissza és bármikor visszanyúlhatnak az ősi kincsbe. A germánság is megelőz legalább hétszázéves irodalmi hagyománnyal. Nekünk a magunk erejéből kellett hozzáhasonulnunk {hozzá-asszimilálódni} az itt {a Kárpátok medencéjében} talált nyelvi kultúrához és a nyugati, délnyugati szomszédok kifejezésbeli, gondolkozási fölényéhez. Ma már egyenrangú fegyverekkel

rendelkezünk {és századok óta a mi nyelvünk vonzó bűvkörébe hullanak önkéntes asszimiláltjaink, akik apáik nyelvét odahagyva a magyar irodalomkultúrának válnak remekíró apostolaivá}. *A kétnyelvű Zrínyi és a szláv Petőfi* {*„szent átlényegüléssel} magyarrá lettek*{„ és a magyar nyelvet vitték diadalra a Tisza-Dráva tájain: „amely népnek két ilyen diadala van, annak nem kell félnie a haláltól";} A magyar nyelvnek{, ha önkéntesei hangszerén ilyen hősi szimfóniákat tud zengeni} nem kell tartania semmiféle türingiai pályakérdéstől, amely már témafölvetésével szuggerálja, hogy a magyar nyelv kihalásra szánt, országépítésre alkalmatlan eszköz, fölösleges fényűzés {luxus} a népek bábeli versengésében. (Kosztolányi válasza Meillet-nek: Revue Mondiale, 1931, 121.) {Vö. Meillet, Les langues dans l'Europe, 1928:208.}

A nyelvi szorongatottság ösztönzött: „Mint a franciára a renaissance-kori italianizáció, nyelvünkre is serkentőleg hatott a kozmopolitizmus." Kelet és Nyugat harca: a népies magyarság és az európai magyarság küzdelme – fejtegeti Zolnai Béla, aki úgy képviselte a szintézis eszményét, hogy elmarasztalta ezen alkalommal is a neopurista törekvéseket: „Már Szarvas Gábor {— a nyelvünk „ázsiai tisztaságáért" magyaroskodó, de a magyar nyelv szelleméből keveset érző Ballagi Mórral szemben (Magyar Nyelvőr 1881:65) – } azt a nyelvművelő elvet képviselte, hogy „az idegen szók ellen hiábavaló volna valamely nyelvnek a védekezése". Hivatalos köreink 1932-ben mégis jónak látták purista mozgalmat indítani, hogy nyelvünk tiszta, zamatos jellegét megőrizzük... A programnak mind a két szava jövevényszó, legszebb magyar szavaink közé tartozik. Igen helyes dolog a nyelvművelés megszervezése, a magyaros sajátságok védelme gondolkozásunkban és stílusunkban, de sokan a nyelv őrzését kizárólag az idegen szavak üldözésére korlátozzák. Pedig a szó csupán üres hangkombináció, semmi köze a nemzeti értékekhez. Csak {a nemzeti lélek melegénél} a mondatalkotás kohójában válik magyarrá." Ugyanakkor: „Minden érték relatív a nyelvek történetében."

Zolnai Béla {„a magyarnyelvűség helyét keresve az európaiság két legjellegzetesebb véglete, a germánság és a francia szellem között"} a következő kérdést tette fel: {„Mi a nyelv ideálja az említett három kultúrában?"} „A nyelv ideálja a németeknél: spiritualizált papírnyelv. A franciáknál: a klasszikus hagyományokat tiszteletben tartó irodalom. A magyarban: a természetes beszéddel és a népi élettel kapcsolatban levő nyelv. Mi az az irodalmi műfaj, amelyben a nemzet {karaktere} stíluseszménye legtisztábban, legszívesebben megnyilatkozik? Német: filozófiai értekezés. Francia: elbeszélő objektív próza. Nálunk: vers, dal, líra. {Romantikus nemzet vagyunk.} Stílus és tartalom egymásrautaltsága a németben mélységet akar éreztetni, a franciában okosságot mutat, néha túlságosan is racionális laposságot. A magyarban az érzelmesség dominál. Ezért a német stíluseszménye a jelentős homály, a franciáké a könnyű világosság, a magyarban a szemléletesség, az életesség, a fantázia teremtő ereje, a képes beszéd. Formai szempontból a német megelégszik egyénisége kidomborításával. A magyar teljes írói, kifejezési szabadságot követel magának. A francia normákat követ, regulákat vár és kap. Ebből a szabadságelvből folyik a magyar nyelv hallatlan gazdagsága szavakban, formákban. Életfönntartó princípiuma nem az elzárkózás, hanem az asszimiláció, az idegen elemek befogadása és magyarosítása". Így: „Mint valami natura naturans, teremtő tevékenységben önmagát sokszorozza a magyar nyelv, néha egészen buja vegetációt hozva létre."

„A magyar stílus" utolsó mondataival tér meg irodalmunk kiindulószövegéhez: „Az első magyar szöveg halotti beszéd és könyörgés. Latin eredeti nyomán készült, lírai hangú, terjengős, érzelmi motívumokban gazdag, biblikus mondat-sequentia; érzik rajta a stilizálás, egyszerű eszközeiben is a hatáskeresés, a nyelv erejének tudata. Közvetlen életközelségben jelöli meg a témát: látjátok, feleim, mik vagyunk, por és hamu vagyunk... A néphez szól és misztikus értelmű szakrális-görög igékkel végződik: Kyrie eleison!" Akkor írt így Zolnai Béla, amikor Heidegger a klasszikus görögöt és a németet nyilvánította egyedül a filozófia nyelvének. Kyrie eleison! – a kereszténység hitvallása az újpogány világirányzatok ellenében.

„A magyar stílus" nemzetpolitikai üzenete egyértelmű. És még egyértelműbbé teszi az, amit szerzője e tanulmányból 1940-ben franciául tett közzé, jelentősen rövidítve és némileg kiegészítve szövegét. Franciául azt is leírta, amit magyarul csak sugallt. „A magyar úgy gondol nyelvére, mint nemzeti léte pillérére. Ez a nyelv, bármily liberális volt a Nyugat és Itália felől jött szavakkal és gondolkodási formákkal szemben, állandó készenlétben élt és nyelven kívüli ügyek szolgálatában állt." „Nyelvünk egyéni jellegű nyelv, főleg abban, hogy az individualizmus nemcsak megtűrt, hanem elv: liberalizmus, amely anélkül hogy szétzilálná a közösséget, jelleget ad neki."[73]

Mindez egyértelműen Szekfű Gyula antiliberalizmusa ellen irányult. A liberalizmust nem volt tanácsos hangsúlyozni 1939-ben magyarul, de lehetett franciául, és — mint láttuk — egyáltalán nem lehetett 1957-ben. Sőt, amíg Zolnai Bélát nem támadták meg 1939–40-ben, 1958-ban annál inkább. Először Szigeti József a *Magyar Nemzet*ben kifogásolta, hogy a kötettel foglalkozó népszerűsítő írások nem bírálják a könyv „szellemtörténeti tendenciáit", mire Martinkó András vállalkozott a marxista bírálatra.[74] Megtámadta azt, akiről még 1969-ben is el lehetett mondani, hogy „stilisztikai munkásságában úgyszólván egyedüli küzdő és kezdeményező a porondon".[75] „A magyar stílus"-t pedig 1990-ben úgy értékelték, hogy „bár nem tartozik Zolnai Béla élvonalbeli munkái közé, mégis egész munkásságára jellemző, és „nem egy tétele igen fontos kérdésekben útmutató érvényű a mai stilisztika számára."[76] A marxista kritikus egyébként talán nem is sejtette, hogy a vulgármarxista sablonok alkalmazásával milyen érzelmi reakciókat vált ki a megbíráltból, akit — feltehetően — nem akart megbántani. Végül is dicsérte a művet, amelyről a stíluselemzés, ill. a stíluskultusz történetiségét és korszerűségét is bemutató kiegyensúlyozott (ellen-)ismertetés is született.[77] Egyébként a marxista kritikus valójában éppen úgy nem volt marxista, mint a megbírált, sőt, inkább ő érezhette magát áldozatnak, és ha olvasta Zolnai Béla válaszát, még inkább, legalább kettős áldozatnak.

Zolnai Béla válasza kis könyvre sikeredett.[78] Pontról pontra cáfolt, félelmetes iróniával, amely azonban nemcsak a rövid recenziónak szólt, hanem annak a szokásnak,

---

[73] *Béla Zolnai*: Remarques sur la langue hongroise. Nouvelle Revue de Hongrie, 1940. Septembre, 210–211.

[74] Martinkó András: Zolnai Béla: Nyelv és stílus. Magyar Nyelvőr, 1958. 243–256.

[75] *Németh G. Béla*: Zolnai Béla (1890–1969). Irodalomtörténeti Közlemények, 1969. 4. sz. 520.

[76] *Benkő László*: Zolnai Béla élete és munkássága (1890–1969). Bp. 1990. 39.

[77] Németh G. Béla: Zolnai Béla: Nyelv és stílus... Irodalomtörténeti Közlemények, 1961. 1. sz. 92–96.

[78] MTAKK, Ms. 4133/1. Zolnai Béla: Nyelv és stílus

amely az ún. marxizmus magaslatairól ítélkezett, lapos sablonoknak és közhelyeknek az alkalmazásával. A marxista recenzió íratlan aranyszabálya: a marxizmus tanításával felvértezett recenzens, aki nem biztos, hogy bármikor is elmélyült Marx műveiben, valamiféle magasabbrendű lényként oktatja ki a nem-marxistát, a dicséretet pedig valamiféle ideológiai lesajnálással ötvözte, vagy fordítva. Ennek az ideológiai rasszizmusnak a természetrajzát adja Zolnai posthumus munkája, amelynek sajnos legérdekesebb fejezete: „Az ész trónfosztása" hiányzik.

Nagyfokú és önmagát megbosszuló ízléstelenségnek bizonyult Zolnai korhoz kötött érvelésében valamiféle fajvédő érvelést láttatni. Martinkó szerint ugyanis: „A német fajelmélet stilisztikája faji vonásokból, faji adottságokból magyarázza a stílus vonásait, Zolnai pedig — a német szellemi behatolás ellen küzdve — beleesik a csapdába: ugyanazon fegyverekkel harcolva a magyar nyelvet glorifikálja, idealizálja, annak felsőbbrendűségét hirdeti más nyelvek rovására. A „Nincs még egy nyelv..." mondatkezdés legalább tízszer fordul elő a műben. E törekvésben bizony gyakran sajátosan magyar stílustörekvésnek állít be olyasmit, ami a világ bármely nyelvére, írójára érvényes (pl. „az újításra, egyéni színre való törekvés".)"

Zolnai Béla számára ez lett a nagy alkalom, hogy a fasizmussal kapcsolatos tapasztalatait kamatoztassa: „Álljunk meg ennél a nem-mindennapi tudós konglomerátumnál és bontsuk alkotó részeire. A következő motívumok vegyülnek benne: a. fejelmélet; b. a német fajelmélet stilisztikája; c. német szellemi behatolás; d. a nyelvek stilisztikai összehasonlítása; e. a magyar nyelv glorifikálása."

Mi is ez „a. Fajelmélet? Maga M-A- sem állítja, bár ennek a vádnak hunyori csomagolásába burkolja szavait, hogy a fajelmélet híve vagyok, amely többek között azt terjesztette, hogy van külön keresztény fizika és külön zsidó fizika..." Ki ne értett volna a szóból? Ki ne emlékezett volna, hogy a relativitás elméletet milyen rossz szemmel nézték, vagy az imaginárius számokat, és a genetikát stb.

Miben állhatott „a német fajelmélet stilisztikája"? Zolnai Béla megvallja, hogy 1944-ben kézbe vette Edgar Glässer Einführung in die rassenkundliche Sprachforschung, (Heidelberg, 1939) című könyvét. „A könyv bevezetésében a szerző azt a reményét fejezi ki, hogy a nemzeti-szocialista filozófia hamarosan a fakultások királynője lesz az eljövendő Egyetemen... A 11. lapon abbahagytam a könyv olvasását." Az áthallás egyértelmű: ki ne gondolt volna a tudományok tudományára: a marxizmus-leninizmusra.

A „német szellemi behatolás" vádja szintén szerencsétlen dolog volt. Zolnai Béla emberi nagyságára vallott, hogy nem kérkedett antifasizmusával: „M. A. javamra írja, hogy a német szellemi behatások ellen küzdök. Nem tudok róla, hogy bármiféle szellemi behatolás ellen küzdöttem volna, csupán azért, mert a behatolás a németektől, franciáktól, stb. jött. Olyan szellemi hatás ellen küzdöttem, amely ellenkezett a tudományos meggyőződésemmel. Az hogy nem értettem egyet a hitleri politikával – más lapra tartozik. Tudományban a német és a francia filológia és nem utolsó sorban a magyar filológia hagyományainak és haladásának tanítványa vagyok." Ugyanakkor a régi és avíttnak hitt magyar liberalizmus tanítványa is volt. A stilisztikai mező egyben ideológiai mező is volt számára.

Az a nemzeti egység, amelyről Zolnai Béla írt „A magyar stílus"-ban naiv álomnak tűnhetett. 1956 októberi forradalmában vagy lázadásában viszont a nyelv

és nemzet csodálatos egysége nyilvánult meg. 1848 emlékhelyein ünnepelték a felszabadulást. Néhány napig, de meghatározó érvénnyel, hiszen a magyar biedermeierből megint sikerült valamit megvalósítani; megváltoztatva azt a képet is, amely bennünk és rólunk élt önmagunkban és másokban.

1956 úgy is felfogható, mint 1848 mitológiája. Az emlékhelyek felkeresése, nemcsak az utánzás aktusa volt, hanem valamiféle mély lelki kapcsolatot hozott létre az alapító személyiségekkel és eseményekkel. E nagy forgatókönyv megvalósítása pedig valamiféle reintegráció élményét nyújtotta: a fajharc és az osztályharc sebeit gyógyító közösségi élményét, Hannah Arendt szavaival: „az együttes cselekvésből eredő hatalom felvillanyozó élményét", amikor „merészen megvalósították az utca szabadságát": egyszóval fellázadtak: Szabadság és Igazság jegyében.[79]

Okkal vethető fel a kérdés: vajon nem erőszakoltuk egyén és közösség bonyolult történetét a forradalom gnosztikus modelljébe? Bizonyosfokig igen.[80] Dehát nem éltünk-e gnosztikus világok szorításában? — amint azt a fasiszta és kommunista gnózis valósága példázta.[81] És mindaz, amit a fenti modellel jellemeztünk, az a magyar történelem zsidókeresztény erkölcsiségén alapuló folytonosságának igényét célozta, miközben immár a mítosz került a logosz szolgálatába, és nem fordítva. 1956: „királyi örökség" — mint Albert Camus írta. Ez: „a szabadság, amelyet nem választottak, hanem egyetlen nap alatt visszaadtak nekünk!"[82]

Az 1930-as évek magyar nemzetkarakterológiai vizsgálódásainak legjobbjai a nemzeti mitológiát pótolták, miközben elutasították a mítoszt. Részben azért, mert a nácizmus lefoglalta magának a fogalmat, hogy lehetőségei szerint visszaéljen vele. Részben pedig a reformkonzervatívizmus józanságából következően. Mitoszellenességüket forradalomellenességük is magyarázza; elvetették a forradalmat, mert 1918–19 a széthullást, a társadalmi és nemzeti katasztrófát hozta számukra. Láttuk, hogy ez még 1848–49 megítélésére is sötét árnyékot vetett. Mitosz és forradalom átszövik egymást, így a reformkonzervatívok számára kölcsönösen kompromitálták egymást – 1956-ig. 1956 rehabilitálhatta mindkettőt.[83] 1956 októberének nagy napjai nemzeti mítoszunkat is alkotják, mert a mítosz nemcsak egyszerűen történet, hanem extázis is: jelen esetben az örömé; a megvilágosodás és a felszabadulás öröme.

Alkotás és extázis együtt járnak. Zolnai Bélára is érvényes, amit Adytól idézett: „Az alkoholos zseni kénytelen újat mondani akkor is, mikor talán nem akar. Elvész a hatalma a szótár-szavak fölött, pathologikus kényszer, parancs, olyan logikai bukfencekre bírják, hogy önmaga elszédül, ha leírta, ha olvasta, hogy milyen újat és igazat írt le."[84] „A magyar stílus" a magyar nyelv mítosza, vagy inkább mitizálása. Zolnai Béla ugyan nem alakította ki saját mítoszát, de csodálattal adózott azoknak, akik erre képesek voltak. Radnóti-kötetében miután a „Sem emlék, sem varázslat"

[79] Hannah Arendt: A *totalitarizmus gyökerei*. Bp. 1992. 681.

[80] K. Rudolph: *Die Gnosis*. Göttingen, 1978.; Giovanni Filoramo: *The History of Gnosticism*. Cambridge, Oxford, 1994.

[81] Harald Strohm: *Die Gnosis und der Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main, 1997.

[82] Albert Camus: *Essais*. Paris, 1965. 1784.

[83] Thomas Nipperdey: Der Mythos im Zeitalter der Revolution. In: Wege des Mythos in der Moderne. Richard Wagner »Der Ring des Nibelungen«. Szerk. Dieter Borchmeyer München, 1987. 96–109.

[84] Mi a magyar? 240.

című vers egyik sorát aláhúzta: „és *tudtam, hogy egy angyal kísér,* kezében kard", megjegyezte: „**Van neki is mithosza, mint Adynak**".[85] Stíluskultuszában van valami felszabadító lendület. Amikor Farkas Gyula egyik könyvében a zsidóemancipáció reformkori retorikájáról olvasott, meg is jegyezte: „**Az Istennek nem gyónás-halasztással szolgálunk, hanem az emberiség fölszabadításával!**"[86] Mindez így hitelesíti Thomas Mann észrevételét: „Minden szellemi magatartás egyben politikai is."[87]

5. A Mi a magyar? mérlege az ezredfordulón

A *Mi a magyar?* a magyar reformkonzervativizmus hattyúdala. Van benne valami mélyen lehangoló, ami a kérdés és a válaszkényszer monotóniájából fakad. És még az egészet áthatja az egzisztenciális szorongás és a rossz közérzet. Könyvnek rossz, de kordokumentumnak nagyszerű. Fel lehet róni neki a korszerűségért való lelkesedés hiányát? De a korszerűség éppen az emberi tömegpusztítás és önmegsemmisítés szolgálatában állt. Nincs igazán pozitív utópia benne, de ez is csak józanságra vall. Az pedig még inkább, hogy a fajról szólván inkább a 19. századi diskurzushoz kapcsolódik, amelyben a faj primitív és belterjes törzs, miközben a modern és korszerű rasszizmussal a szemantikai cinkosságot gondosan kerülték.

A szorongó hangulatban megfakulhatott azonban a szerzők keresztény azonosságtudata. Szekfű Gyula, mint láttuk, háttérbe szorította katolikus szemléletének egyoldalúságait, de egyben a keresztény hagyomány valóságát is: „Első sorban a keresztény szellem és a vele kapcsolatos természetjogi ideák követelhették volna a nemzeti társadalomnak jobbágyfelszabadító átalakítását – történetünk egyik sajátossága, melynek kapcsolata nemzeti jellemünk új, beteges formáival még kimutatandó lenne, az a körülmény, hogy sem a katolikus, sem a protestáns vallás nem gyakorolta nálunk azt a humanitárius társadalmi hatást, melyet az előbbi például a 19. század Németországában, a másik korábbi időkben angol és más földön közismerten gyakorolt. Ez a megjegyzésünk, sajnos, a mi napig jellemzi a magyar helyzetet; kivétel alig van Széchenyin kívül, akinek humanitárius gondolkodása kétségtelenül keresztény hitével kapcsolatos. A vallási idea gyöngesége miatt a nemzetjavítás és társadalom-egységesítés egyetlen motorjaként a felvilágosodás s ennek utóda, a liberális-demokratikus szellem hatott, mindkettő azon természetjogi tartalomnál fogva, mely kereszténységhez hasonlóan, bár lényegesen kisebb és zavarosabb formában, bennük is megvolt. A magyar reformerek azonban két évtized nyilvános, tárgyi diszkussziós munkájával vetették össze a külföldi ideákat a hazai élet szükségleteivel – e téren Eötvös, Szalay és társaik munkája, Széchenyié után, minden magyar reformra példaadó lehet, hogy miként lehet a magyar jellemet, szellemi átvétel esetében is, idegen veszélyektől megóvni."[88]

Különös, hogy Babits Mihály keresztény univerzalismusa is a nemzeti önmeghatározás igényében is némileg halványabb lett. Talán azért is, mert jobban elszakadt a 19. századtól. Márpedig ezt nem ítélte meg olyan negatívan, mint Szekfű, aki a

---

[85] *Radnóti Miklós*: Tajtékos ég. Bp. 1946. (MTA Könyvtára) 99.

[86] *Farkas Gyula:* A «Fiatal Magyarország» kora. Bp. 1932. 141. (MTAK 474535)

[87] Idézi: *Joachim C. Fest*: The Face of the Third Reich. London 1970. 249.

[88] Mi a magyar? 551–552.

liberális nemzeti átalakulást, károsnak és magától idegennek érezte, és miközben Széchenyi reformeszményeit magasztalta. Igazában a Mária Terézia konfliktusmentes barokk ájtatosságának világában érezte jól magát, ez volt az ő refugiuma. Babits kerülte a konfliktust a szerkesztővel. És talán már korábban is, amikor a zsidótörvény ügyében állástfoglalt. Mintha Szekfűnek szólna az ő 19. századának dicsérete: „Rosszul ismeri ezt a szomorú XX. századot, aki a »nacionalizmus korának« nevezi. A nacionalizmus kora a liberális XIX. század volt, ez alkotta meg a modern nemzeti közösségeket, éppen azáltal, hogy különböző elemeiket egyenlő jogok birtokosaivá s közös kultúra és hagyomány részeseivé tette. A mi századunk most megbontja ezeket a szellemi kapcsokat; kedvesebb neki a testi kötelék, amit a faj jelent, vagy az érdekközösség, amit az osztály képvisel. Így destruálja, nemzeti jelszók alatt, magát a nemzet elvét."[89]

Babits cikkének kéziratában még a liberalizmust a magyar történeti hagyományokkal és a kereszténységgel is összekapcsolta. Ilyen — {} — kapcsos zárójelbe tesszük azt, ami cikkéből kimaradt, és szögletes zárójelbe azt, amit kihúzott, valamint azt, ami cikkében azután megjelent: „A szabadság pogány szeretete a béke és igazság krisztusi hitével találkozott ebben a szellemben, hogy megszüljék többek közt a magyar jogérzéket, mely nemzetünk egyik büszkesége. Ennek a nemzetnek szellemnek kivirágzása volt a XIX. század magyar liberálizmusa. A legtisztább keresztényi érzés sugallta: az emberszeret s az emberi lélek szabadságának tisztelete. [Nem kell hinni, hogy] Vajon ez is csak koráramlat [volt] lett volna, amellyel egyszerűen szembe lehet állítani, mint egyenrangú koráramlatot, napjaink antiszemitizmusát [a cikkben: „a-lacsony fajgyűlöletét]? Nem: ez a legnagyobb magyar szellemek keresztény világnézetének morális kiteljesedése volt. {Eötvös például mélyen vallásos lélek, akinek elvei a vallásos meggyőződés legszentebb gyökereiből fakadnak. Más nagyjaink nem ilyen tudatosan vallásosak. De elveik tiszta kereszténysége maga a legmagasztosabb vallás. Szó sincs róla, hogy elavult vagy elavulható [koráramlatról] korszellem lett volna ez. A keresztény[ség] kultúra tiszta szelleme volt ez,} Krisztus szelleme [a cikkben: „Krisztus elveinek logikus alkalmazása."], aki előtt »nincs pogány, nincs zsidó«, aki az [erőszakkal a békét és igazságot állította szembe] embereket nem fajta szerint, hanem egyénenkint kívánta ítélni; aki testvérnek akart mindnyájunkat: szabadnak az emberi lelket e világ hatalmasaival szemben."

Vajon mi lehetett az oka e lényeges változtatásoknak? Mert lényegesek. Ami napvilágot látott, jobban illeszkedik Szekfű Gyula liberalizmusellenes szemléletéhez. „Babits szépen és igazat írt" – olvashatjuk *A magyar jellemről* 1981-i újra kiadásának előszavában.[90] Mennyivel szebben és igazabban, ha például beveszi azt is, amit egy évvel korábban írt, és benne azt is, amit kihúzott.

A *Mi a magyar?* című kötet eredendő bűne valóban a kérdésfeltevés, mert tipologizál. A tipológia azonban a kor bűne is. A nagy világégés után lehetett ezt a diskurzust meghaladni, amikor a „mi a magyar?" és „ki a magyar?" kérdések válságirodalmából oly látványosan emelkedett ki Bibó István demokratikus diskurzusa.[91] Ennek a tipológia-kényszernek lett az áldozata az 1939-i mű is, amikor belső pluralizmusát nem méltatták eléggé figyelemre, és óhatatlanul úgy ítélték meg, mint mar-

[89] *Babits*: Esszék, 569.

[90] *Babits Mihály*: A magyar jellemről. Szerk. Szigethy Gábor. Bp. 1981. 7.

[91] *Dénes Iván Zoltán*: Bibó István szellemi viszonya Németh Lászlóhoz (1838–1979). Kézirat

xista történetírásunk gyűjteményes köteteit. A szerkesztő Szekfű és az ideológus Babits árnyéka eltakarta a munka többszólamúságát. Az utólagos elmarasztaló ítélet egybevág a szerkesztő korabeli benyomásaival is. 1939 április 26-án Szekfű Gyula írta Babits Mihálynak: „Tegnapi leveledet a legnagyobb kétségbeeséssel olvastam", mert „kéziratodat vissza akarod venni" [...] „A könyv a Te cikked nélkül nem jelenhet meg – nincs is értelme, hogy megjelenjen. Ha Te nem vállalkoztál volna a részvételre, nem is csináltuk volna meg jelen formájában, hanem valami egész mást kellett volna kieszelnünk. A Te tanításod nélkül a többi, úgynevezett szaktanulmány a levegőben lóg, a szó szoros értelmében: értelmét veszti."[92] Komolyan gondolta ezt Szekfű Gyula, mert saját munkáját sem egymagában adta ki olaszul, hanem Babits Mihály esszéjének kíséretében,[93] mintha maga is érezte volna, hogy szüksége van a neki oly sokban ellentmondó véleményre, mintha abban öltene testet az ő jobbik énje.

De vajon Eckhardt Sándor és Zolnai Béla esszéi a levegőben lógnak? A becsületes filológiai munka önmagáért beszél, ha — rejtett — üzeneteit fel tudjuk fogni. A filológia, ha mást nem, vigaszt kínálhatott. 1944 tavaszán Honti János így vallott Kerényi Károlynak az ökörmezői munkatáborból: „Legfeljebb a jövőre gondolok és arra, hogy humanizmusnak és filológiának milyen ezerszeresen fontos szerepe lesz, akárcsak a 6–7 században: át kell mentenie egy világégés üszkein azt a kis mécsest, ami a gondjaira van bízva és ami az emberiség legértékesebb tulajdona."[94] Az ezredforduló kérdése: meddig? Meddig élhet a filológia mítosza? Meddig hihetünk abban, hogy — ki tudja milyen okból, ki tudja miért és miként — valahol mégis van a világ dolgainak szavakban kifejezhető harmóniája?

Ambrus Miskolczy

„QU'EST-CE QUE LE HONGROIS"

Entre charactérologie de nation et mitologie nationale
(Résumé)

On peut considérer le manuel intitulé „Qu'est-ce que le hongrois" paru en 1939 comme chatécisme national des intellectuels réform-conservateurs hongrois car ils voulait installer une sorte de norme qui prescrivait comment pouvait il et comment devait il être le comportement national bon et convenable. Dans les deux dernières décennies les historiens en générale se prononçait critiquement sur ce manuel et ses effets. L'étude présente prend en révision les évaluations de refus dans la mesure où elle fait allusion à la richesse du contenu du manuel et elle consacre plus d'attention au but positif de l'intégrité du manuel. Les réform-conservateurs hongrois essayaient de faire contre-poids au culte de mythe nazi. La prise de position, par rapport au mythe — sous forme de l'acceptation ou du refus — était un des grands dilemmes de l'époque. Thomas Mann essayait d'accaparer du nazisme le mythe par le cycle de romans de Joseph. Les réform-conservateurs hongrois évitaient même le terme, refusait son usage.

Le manuel fut rédigé par Gyula Szekfű qui écrivit dans les années 20 les principes de base de l'antilibéralisme hongrois. Cette fois-ci il dut faire face également à ses propre vues d'avant lors du traitement du caractère national. Dans son étude il propose de se préparer aux grands change-

[92] OSZKK, Fond III. 1196.

[93] *Michele Babits, Giulio Szekfű*: Degli ungheresi due saggi. Budapest, 1942.

[94] Honti *János*: Válogatott tanulmányok. Bp. 1962. 351.; a levél egyik másolatát ld.: Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 5195/2.

ments politiques et sociaux qui se montrent inévitables, et lance le programme de créer une nouvelle couche sociale éminente. A l'autre pôle est l'essai de Mihály Babits qui démontre „la torpeur orientale" et „l'inertie" en tant que trait de base du caractère nationale hongroise en les présentant comme valeur de l'activité plus exactement de la non-activité. L'étude présente analyse les vues chrétiens et humaines de Babits. Elle présente son article écrit contra la première loi hongroise des juives, la version de manuscrit, ainsi que les différentes variations de l'étude publiée dans le manuel intitulé „Qu'est-ce que le hongrois?". Toutes ces oeuvres font l'exemple comment la normativité gagnait-elle du terrain de plus en plus dans les écrits de Babits; l'auteur même presentissait qu'il devrait montrer une norme pour avoir l'intelligibilité et l'nfluence plus élevée. Cependant cette normativité limitait en quelques mesures son humanisme chrétien. Ce n'est pas par hasard que ce le moment où Babits écrivait ses poèmes les plus durs de la responsabilité humaine et l'universalisme de la nature humaine car la poésie ne souffrait pas de l'influence affaiblissante de l'obligation des médias.

L'étude présente attire l'attention à la portée des oeuvres de deux auteurs méconnus jusqu'ici. L'un est Sándor Eckhardt, professeur de la litterature française à l'université de Budapest. Il faisait face d'une façon conséquente à toute sorte de démagogie rassiste. Son livre, intitulé *L'esprit français* servait du modèle aux auteurs de l'oeuvre „Qu'est-ce que le hongrois?" Son oeuvre est une utopie, celle d'une Hongrie virtuelle – pourrait on dire avec plus d'exagération. L'âme française est par son rationalisme propre à elle, par sa plénitude sensuelle et par l'harmonie de polychromie l'opposant du monde brun du nazisme. Dans le manuel „Qu'est-ce que le hongrois?" il écrivit une étude spéciale de haute qualité de l'image du peuple hongrois à l'étranger. L'étude présente l'influance limitative de l'idéologie du régime contre-révolutionnaire. Alors que l'auteur est admiré par les traditions révolutionnaires françaises, il rejet celles de la Hongrie, et ainsi lorsqu'il remarque les torsions des vues du peuples hongrois prises par des voyageurs étrangers, il simplifie l'image que l'on pourrait se former sur l'histoire hongroise. L'autre auteur un peu negligé jusqu'à présent est Béla Zolnai, professeur de l'université de Szeged, représentatnt le plus illustre de la stylistique et de l'esthétique de langue hongroise. Il répondit à la question: „qu'est-ce que le hongrois?" en rédigeant l'article intitulé „Le style hongrois". Béla Zolnai ne rejettait pas si vivement le mythe. Son oeuvre est déjà une construction mythique. Il personifiait la langue, et soulignait son caractère d'intégration, c'est-à-dire que la langue hongroise recut des vocables étrangers d'origines très variées. Il mettait l'accent sur le libéralisme de la langue hongroise. Son contenu politique est d'autant plus évident à une époque où se créa des lois contre les juives, où la réorganisation de l'Europe se déroulait par des principes de race. Il est significatif que Béla Zolnai usait à plusieurs reprises le terme 'libéral' dans la version française de l'étude, la seule manifestation de la version originale fut annulée dans la nouvelle publication mutilé de 1957. Béla Zolnai représentatit ce qu'on peut appeler la guerre d'indépendance de l'esprit. En 1957 il reçut une cirtique conventionnelle marxiste, en replique de laquelle il écrit la meilleure analyse de la technique de la critique marxiste, restée bien entendu en manuscrit.

L'étude présente est une analyse de cas. Elle présente quels méssages humanitaires peuvent être transmis par la culture de la filologie et de l'historiographie dans un monde totalitaire. Le manuel intitulé „Qu'est-ce que le hongrois?" peut être ainsi la production et le document modeste de l'opposition hongroise.

MI A MAGYAR?

On the Horns of a Dilemma between National Characterology and National Mythology
by Miskolczy Ambrus
(Summary)

The book entitled *Mi a magyar?* [What is the Essence of Being a Hungarian?] was published in 1939 with the intention of providing a norm as to what the proper national attitude should be like. The book soon became the national catechism of the Hungarian conservative reform intellectuals. In the past two decades historians have tended to critize this volume and its impact. The present article reviews these unfavourable opinions by calling attention to the manysidedness of the volume and paying more attention to the positive intentions that characterize it. The Hungarian conservative reformers wished to counterbalance the Nazi cult of myth by their research of national characterology. The relationship to myth — its refusal or recognition — was a great dilemma of the

age. Thomas Mann endeavoured to win it over from Nazism in his *Joseph* tetralogy. The Hungarian conservatives refused to use the term at all.

The book *Mi a magyar?* was edited by Szekfű Gyula, who had laid down the foundations of anti-liberalism in Hungary in the 1920s. Discussing the national character in *Mi a magyar?* he was confronted with his won former views. In this volume he urged for preparation for the unavoidable political and social changes and the creation of a new leading social class. The other extreme was represented by the essay of Babits Mihály, who found that "eastern inactivity" was the basic characteristic feature of the Hungarian nation, "inertness" being the standard attitude. The present article deals mostly with Babits's Christian humanist attitude. His article attacking the first Hungarian anti-Jewish law, its manuscript version, and Babits's various version of his article published in the *Mi a magyar?* are introduced to illustrate the intention of their author to set up a norm in order to be unambiguous and effective. However, this effort limited his Christian humanism. It was not by chance that this was the time when Babits wrote his greatest poems on human responsibility and the universality of human nature, for poetry remained free from the drawbacks of mass communication.

The present article calls attention to two books by two neglected authors. One of them was Eckhardt Sándor, professor of French literature at the Budapest University. He consistently attacked all types of racist demagogy. His book *A francia szellem* [The French Spirit] was published in 1938 and set an example to the authors of *Mi a magyar?*. Eckhardt's book is a kind of utopia, with some exaggeration, the utopia of a virtual Hungary. The French spirit with its rationalism and emotional richness reflects harmony and is the counterpole of the brown world of Nazism. The professor's valuable article in *Mi a magyar?* deals with the attitude to the Hungarians abroad. While the author admired the French revolutionary tradition, he denounced the Hungarian one. While calling attention to the distortions of the foreigners' image of the Hungarian nation, Eckhardt similarly simplified the image of Hungarian history.

The other hitherto neglected author was Zolnai Béla, university professor in Szeged, the greatest figure of stylistics and linguistic aesthetics. In his study entitled „A magyar stílus" [The Hungarian Style] he aims to answer the question what the Hungarian nation is. Zolnai did not scorn the myth altogether, and his article is almost a mythical piece of writing. He personified the language, stressing its role in integrating a nation, and its embracing words of a great variety of foreign languages. He stressed the liberal nature of the Hungarian language. The political message of this attitude was clear at a time when there was anti-Jewish legislation in Hungary and Europe tended to be reorganized along racist principles. It is interesting to note that in the French version of this article Zolnai used the term „liberal" several times, while it was omitted altogether from the shortened edition of 1957. Zolnai Béla represented the "war of independence" of the spirit. In 1957 he received the usual Marxist criticism which he returned with the best analysis of this method. His reply could naturally not be published in those years.

The present article is a case study introducing the possibilities of conveying humanist messages in philology and historiography in a totalitarian world. In this way the book *Mi a magyar?* becomes a modest monument and document of Hungarian resistance.

Tilkovszky Loránt

BUDAPESTI SZLOVÁK ÉS CSEH EGYESÜLETEK TÖRTÉNETÉHEZ

Budapest története impozáns köteteiben fontos vonulat annak bemutatása, hogyan magyarosodott meg a főváros valaha igen számottevő nem-magyar lakossága.[1] Az asszimilációs folyamat a két világháború közti időszakra itt már annyira előrehaladt, hogy azt hinnők, nincs is már érdemleges kutatnivaló e tekintetben. A statisztikáknak a nemzetiségek rohamos felszívódását mutató adatai[2] azonban ne leplezzék el előlünk azt a figyelmünkre érdemes jelenséget, hogy azok is, akik Budapesten természetesnek tartották nemzetiségük óhatatlan, közeli teljes beolvadását, legalább a maguk életében és a maguk körében élvezni akarták még azt az otthonosságot, amit számukra az anyanyelv használata nyújt, és fenntartották, működtették azokat a társasköreiket, egyesületeiket, amelyek erre a megváltozott körülmények közt is némileg alkalmasak voltak. Nem téveszthetjük szem elől azt a lényeges körülményt sem, hogy az asszimiláció nagymérvű előrehaladásával kapcsolatban sokat támadott magyar nemzetiségpolitika a két világháború között s a második világháború évei alatt is érdekében állónak tartotta, hogy még a főváros nagy „olvasztókohójában" is fel lehessen mutatni nemzetiségi szervezetek létezését és működését.[3] Ezúttal a főváros szlovák és cseh származású lakosai vonatkozásában tesszük vizsgálat tárgyává ezt a jelenséget, a fellelhető gyér, de így is hasznosítható forrásanyag alapján. Talán sikerül ezáltal új, eddig ismeretlen adatokkal járulnunk hozzá Budapest történetéhez.

I.

A népszámlálások itt csak kerek számokban idézett adatai szerint a főváros szlovák anyanyelvű lakossága 1890-ben volt a legnépesebb: 27 500 fő, Budapest akkori összlakosságának 5–6 százaléka. Azok a nagy építkezések, amelyek hazánk fővárosát a kiegyezést követő évtizedekben a világvárosok sorába emelték,[4] igen nagy mértékben vonzották ide a Felvidékről — főleg építőipari segédmunkára — a szlovák munkaerőt,

[1] Budapest története (Főszerkesztő: Gerevich László) IV. kötet, (Szerkesztette: Vörös Károly). Bp. 1978. 295–298, 452–454. l. V. kötet, (Szerkesztette: Horváth Miklós). Bp. 1980. 424. l.

[2] Budapest magyarosodása az utolsó félszáz év alatt. Magyar Statisztikai Szemle, 1925. *Thirring Lajos*: Budapest népességének anyanyelvi és vallási megoszlása. Magyar Statisztikai Szemle, 1932. 6. sz. 459–467. l. *Braun Róbert*: Magyar nemzetiségi statisztika. Századunk, 1934. 71–81. l. *Kovács Alajos*: A tótok helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Bp. 1936. Az 1941. évi népszámlálás. Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret. (Történeti Statisztikai Kötetek) Bp. 1983.

[3] „A tót kisebbség helyzete a mai Magyarországon (1930 november)" című elaborátum is kiemeli, hogy „még a Budapesten élő csekély számú tótoknak is van egy lokális jellegű egyesülete. OL. K64. Küm. pol. res. 42. csomó, 47. tétel, 896/1930."

[4] *Vörös Károly*: Egy világváros születése. Bp. 1973.

amelynek egy része — maga után hozatva családját, vagy itt házasodva — tartósan is megtelepedett Budapesten, megélhetést találva munkásként a szaporodó gyárakban, vagy — később gyakorta önállósodni is tudó — kisipari, illetve kereskedelmi és más alkalmazottak gyanánt. Bár több kerületben is (pl. Ferencvárosban, Kőbányán) számottevő volt jelenlétük, különös jelentőségre tett szert számukra Józsefváros,[5] ahol a fővárosi szlovákok egynegyede élt: ennek pályaudvara jelentette a legfőbb — egy ideig az egyetlen — vasúti összeköttetést származási helyükkel, a Felvidékkel; többnyire e kerületben jutottak először fedél alá, – még ha később sokan más kerületekbe költöztek is; itt kereshettek legelőbb munkahelyet, munkaalkalmat; itteni óvodákba, iskolákba járathatták gyermekeiket, ahol azok a magyar nyelvet elsajátíthatták; itt találhattak ugyanakkor olyan katolikus, illetve evangélikus templomot, ahol anyanyelvükön imádkozhattak, énekelhettek, szentbeszédet, igehirdetést hallgathattak,[6] s végül, de nem utolsó sorban itteni kocsmákban találkozhattak egymással rendszeresen, ezekben tarthatták összejöveteleiket.

Józsefvárosban volt a központja a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak, amely a szlovák anyanyelvű munkások szervezésére külön is gondot fordított; a Víg-utcai Molnár-féle vendéglőben tartotta alakulóülését 1889-ben a Budapesti Szlovák Munkásegyesület, amelynek a következő évtől a Mária Terézia téri Blazsek-vendéglőben volt a helyisége.[7] Ugyancsak szociáldemokrata irányítás alatt működött a Szlovák Kőmívesek Szervezete. Józsefvárosban lévén továbbá az egyetemi és klinikai negyed, a tanulmányaikat Budapesten folytató felvidéki származású szlovák egyetemi hallgatók — mint a mihamar nevezetessé vált Emil Stodola és Milan Hodža —,amellett, hogy a fővároshoz közeli szlovák településeken is (Cinkota, Ecser, Maglód stb.) nemzeti öntudatosító munkába kezdtek,[8] elsősorban a józsefvárosi szlovákokkal léptek érintkezésbe. Az általuk létrehozott Szlovák Egyesület (Slovensky Spolok) otthona a Bérkocsis utcában volt.[9]

Akiket aggodalommal töltött el a szociáldemokrácia budapesti térhódítása éppúgy, mint szlovák nacionalista szervezkedés és agitáció jelentkezése Magyarország szívében, az 1900-ban 25 000 fős (3–4%-os) fővárosi szlovák lakosságrész körében, azok a józsefvárosi Szent József plébániának a — túlnyomó többségükben katolikus — budapesti szlovákokkal fennálló hagyományos kapcsolataira építve kívántak ezekkel szemben „vallásos és hazafias alapon" ellensúlyt teremteni. A józsefvárosi plébánia híve volt ugyan a magyarosodásnak, de távol állt tőle annak erőszakolása: gondoskodott arról, hogy a hívek lelki szükségleteit, ha úgy kívánják, anyanyelvükön elégíthesse ki. A páratlanul nagy számú katolikus hívet gondozó józsefvárosi plébánián tevékenykedő segédlelkészek (káplánok) egyike, aki mindig — többnyire felvidéki — szlovák származású volt, kötelességszerűen a szlovák hívek rendszeres lelki gondozását végezte: lelkivezetőjük, gyóntatójuk volt, szlovákul prédikált nekik minden vasárnap

[5] Józsefvárosi Füzetek. A Józsefváros története I. (1718–1873) Bp. 1972. – *Turányi Kornél* II. (1873–1901) Bp. 1974. – *Bogyirka Emil* III. (1901–1917) Bp. 1975. – *Turányi Kornél* IV. (1918–1919) Bp. 1975. – *Tiszay Andor* V. (1919–1945) Bp. 1978. – Zachár Ottó

[6] *Novák Lajos*: A régi Józsefvárosból. Egyházközségi Tudósító, I. évf. (1927), 4. sz. 59–61. l.

[7] Józsefvárosi Lexikon, Bp. 1970. XXXIII-XXXIV. l.

[8] *Tilkovszky Loránt*: A szlovákok történetéhez Magyarországon 1919–1945. Bp. 1989. 19, 55, 127. l.

[9] *(Sz)*: A budapesti tótok. Pesti Hírlap, 1913. október 24. 12. l.

és ünnepnap a reggeli első mise után, amelyen szlovák népénekeket intonált a kántor. Nagyböjti lelkigyakorlathoz és húsvéti ünnepi prédikációra, továbbá missziós beszédek tartására a szlovák hívek számára kifogástalan szlovákságú szerzetes atyákat, vagy szlovák községek (Sárisáp, Dág) közismerten jó szlovák hitszónok plébánosait hívták meg. A józsefvárosi (s a hozzájuk csatlakozó egyéb budapesti) szlovák hívek keresztúti ájtatosságai a tisztviselőtelepi kálváriánál, zarándoklatai közeli Mária-kegyhelyekre (Máriamakk, Máriaremete, Máriabesenyő), de olykor felvidéki szülőföldjük egyes zarándokhelyeire is, így a Nyitra-megyei Sasvár csodatevő Mária-képéhez, szlovák közösségi élményt is jelentettek, (épp úgy, mint a józsefvárosi németeknek a saját hasonló megnyilvánulásaik, olykor Mariazell-be is vezető zarándokútjaik). Az úrnapi körmenetben a szlovákok csoportja haladt mindig az élen, (míg a menetet a németek csoportja zárta). Különleges kiváltsága volt a szlovákoknak, hogy közülük kerülhettek ki a szentségsátor (baldachin) hordozói, valamint a lámpásvivők, s a szentség körüli őrség, amelynek tagjai sajátos díszruhát és kardot viseltek.[10]

Ilyen hagyományokra építve alapította meg 1902-ben Sándorfi Ede káplán — a maga elnöksége és a józsefvárosi plébános védnöksége alatt — a Budapesti Katolikus Tót Munkáskört (Budapeštiansky Katolicky Delnicky Kruh) azzal a céllal, „hogy a tótajkú munkásokat valláserkölcsi és hazafias nevelésben részesítve elvonja a destruktív irányoktól", s számukra kulturált időtöltésre teremtsen lehetőséget. Vasárnaponként a reggel 7 órai „tót mise" után a Kisstáció utcai Steinbeisz-féle vendéglőben gyülekeztek a Kör tagjai, férfiak és nők, hogy összetartozásukat ápolják, anyanyelvükön beszélgetve szórakozzanak. Évente többször is un. kultúrestélyeket rendeztek, erkölcsnemesítő és ismeretterjesztő előadásokkal, szavalatokkal, ének- és zeneszámokkal, műkedvelő színielőadásokkal, amelyeket többnyire tánc is követett. A Kör rendezvényein rendszerint részt vettek, s harmonikaszóval kísért énekükkel nagy tetszést aratva szerepeltek is, a helyiséggel a Práter utcában rendelkező Magyarországi Drótosok és Ablakosok Ipartársulatának (Ukorskokrajinsky Priemišelny Spolok Drotárov a Oknárov) tagjai is. A Budapesti Katolikus Tót Munkáskör testületileg, a Kör zászlaja alatt szokott volt átvonulni a Mária Terézia téri plébániatemplomba, hogy Venisancte-val kezdje ősszel, majd a nyári szünet előtt Tedeummal zárja működésének mindenegyes évét. A patrónusának Szent Antalt valló Kör évi közgyűlései, valamint rendezvényei az alapszabálynak megfelelően szlovák nyelvűek voltak. A felvidéki katolikus szlováksággal élénk és zavartalan volt a kapcsolat. A budapesti Kör az 1902. évi alakuló ülésen díszelnökévé választotta Hlinka András rózsahegyi plébánost, a korabeli szlovák nemzeti mozgalom kiemelkedő alakját. A Kört alapító Sándorfi káplán, amikor évek múltán megvált Józsefvárostól, a Nyitra-megyei Verbócon (Verbovce) juthatott plébániához.[11]

Sándorfi távozását a budapesti egyetemen tanuló szlovák diákok, illetve a fővárosban elhelyezkedett nacionalista irányzatú szlovák diplomások (Dr. Stodola, Dr.

[10] *Tarnóczi János*: Amiről a józsefvárosi harangok beszélnek. A budapesti Szent József plébániatemplom, plébánia és városrész története. Bieszner Ágoston prépost-plébános előszavával. Bp. 1933.

[11] A Budapesti Katolikus Tót Munkáskör alapítására és korábbi történetére visszapillant Pechány Adolf kormánybiztos jelentése: Bp. 1925. szeptember 29. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 1742/1926), és ugyancsak az ő Bp. 1927. november 9-i jelentése is (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. T. 646/1927)

Wagner) s a Szlovák Egyesületet (Slovensky Spolok) anyagilag is támogató más, tehetős szlovákok arra próbálták felhasználni, hogy a Budapesti Katolikus Tót Munkáskört a maguk vonalára térítsék. Ezt ugyan nem sikerült elérniük, de fiatalok egy csoportja — a vigalmi bizottság — az 1910-es évek elején kivált a Körből, s Kriván Asztaltársaság (Stolová Spoločnost Kriváà) elnevezéssel egy Szűz utcai vendéglőben ütötte fel tanyáját, s onnan szervezett különféle szlovák mulatságokat, az említett Szlovák Egyesület támogatásával. Asztaltársaság lévén, jóváhagyott alapszabályok nélkül működhetett; tagdíj nem volt, csupán belépésükkor fizettek néhány koronát szlovák nemzeti színű zománc gomblyuk-jelvényeikért.[12] Az 1910. évi népszámláláskor már csak valamivel több mint 20 ezer budapesti lakos (2–3%) vallotta magát szlováknak.

A Budapesti Katolikus Tót Munkáskör a szociáldemokráciától is veszélyeztetve érezte magát, különösen azokban az években (1912–1919), amikor az aggályosan szabadelvűnek talált, országgyűlési képviselőként az országos politikai pártküzdelmekben élénken részt vevő, az egyházközség ügyeivel keveset törődő, de a szlovák szentségőrökről hagyományos díszegyenruhájukat nagy megrökönyödésükre leparancsoló Hock János volt a józsefvárosi plébános. Politikai szereplése, amely azzal tetőződött, hogy az 1918-as forradalom idején a Nemzeti Tanács elnöke lett, sokak szemében tűnt úgy, mint akaratlan előkészítése a kommunista – szocialista hatalomátvételnek, amely nyomán 1919-ben Józsefváros a forradalmi és ellenforradalmi összecsapások különösen heves színtere lett.[13]

A Tanácsköztársaság idején külföldre távozott Hock helyett a legidősebb káplán vette át adminisztrátorként a plébánia ideiglenes irányítását, majd a Tanácsköztársaság bukását követően, amikor „az egyházközség mély fájdalommal és tehetetlenül szemléli az ateizmusnak és a valláserkölcsi indifferentizmusnak elhatalmasodását, a nemzeti ideák és minden nemesebb eszmény elhalványosodását, a társadalmi rend és béke bomlását",[14] 1921-ben Blieszner Ágoston akkori adminisztrátor kapott plébánosi kinevezést. A szepességi német származású Blieszner szlovákul is tudott; támogatta az egyházközséghez kapcsolódó Budapesti Katolikus Tót Munkáskör tevékenységét, amelynek egyházi elnöke 1917 óta — az egyébként morvaországi születésű, de szlovák nyelvű és öntudatú — Rabenseifer Adolf káplán volt, ő maga pedig a Kör fővédnöke lett. (1925-ben prépost címet kapott, mely alkalomból a Kör külön is köszöntötte.) Az ügyvezető alelnök tisztségét — 1911 óta — Kóczián András múzeumi altiszt töltötte be.

Az 1920. évi népszámlálás szerint 14 ezer főre (1,5%-ra) szállt alá Budapesten a szlovák anyanyelvet vallók száma. Sokan visszaköltöztek az 1918-ban létesült csehszlovák állam részévé vált felvidéki szülőföldjükre, ahonnan viszont a valaha oly jelentős bevándorlásnak a trianoni határ véget vetett. Azok maradtak, akik a fővárosban már tartósan meggyökeresedtek, – és fiatalabb generációikban már jórészt el is magyarosodtak, népszámláláskor magukat sokszor már magyarnak is vallották. A Kör ösz-

[12] Államrendőrség budapesti főkapitányságának jelentése, Bp. 1914. június 28. (OL. K149. BM. 1914–6–1144)

[13] „Az ellenforradalom 1919. június 24-én a templom főajtaja előtt vívta egyenlőtlen csatáját a vörösökkel a telefonközpontért, majd a Ludovikán" – emlékezik meg erről a józsefvárosi egyházközség képviselőtestülete 1923. január 25-i közgyűlésének jegyzőkönyve. – A jegyzőkönyveket Bajzáth Ferenc plébános szívességéből tanulmányozhattam.

[14] Az egyházközség 1921. március 22-i tanácsülésének jegyzőkönyve.

szejövetelein immár egyre inkább az idősebb korosztály részvétele dominált, a szlovákul már többnyire csak gyengén beszélő ifjúságot jobbára csak az olyan vidám rendezvények vonzották, amelyek után táncolni lehetett. Ilyen alkalmakkor több magyar szót lehetett hallani, mint szlovákot. A Körnek 1925-ben 250, a következő évben 390 nyilvántartott — de nagyrészt tagdíjhátralékos — tagja volt. A tagdíjbevételt józsefvárosi ínséges szlovák családok karácsonyi segélyezésére fordították. Az egyházközség is anyagi támogatást nyújtott a Kör karácsonyfa-ünnepélyein évente osztogatott ruházati és élelembeli szeretetadományokhoz. A Kör pártfogóinak egy-egy nagyobb összegű adománya, így 1925-ben Csiszárik János címzetes püspök egymillió koronája, arra volt jó, hogy a józsefvárosi plébániatemplomot művészi kivitelű Mária-szoborral gazdagíthassák.[16]

A Kör fenntartása és működtetése szempontjából kedvezőtlen körülmény volt azonban, hogy saját helyisége nem lévén, vendéglőstől kellett bérelnie azt; a nagyobb rendezvények terembérei, — bár ilyenkor többnyire belépődíjat szedtek —, különösen nehéz terhet jelentettek, gyakorta a Katolikus Munkások Egyesületének Őr utcai helyiségeiben kapott helyet kultúrestjeihez a Tót Munkáskör is. A probléma végül is úgy oldódott meg, hogy amikor a józsefvárosi egyházközség örökhagyás révén egy megfelelő átalakítások után saját kultúrházként használható épület birtokába jutott a Mária Terézia tér 15. szám alatt, 1928-ban — néhány más, szintén az egyházközséghez kötődő szervezettel együtt (Józsefvárosi Keresztény Munkásifjak Egyesülete, Szent Margit Leánykör, Józsefvárosi Zrínyi Miklós Cserkészcsapat) — maga is állandó helyiséghez juthatott itt, s a kultúrház színielőadásokra is alkalmassá tett nagytermét jutányosabban vehette bérbe, előzetesen bejelentett rendezvényprogramjának más igényekkel szükséges egyeztetésével.[17]

Az egyházközség tanácsában egyesek már korábban is szót emeltek amellett, hogy az egyébként hitbuzgalmi jellegű Oltáregylet „magyar hazafias szellemű" sürgetéseit tekintetbe véve, a Budapesti Katolikus Tót Munkáskör magyar műsorszámokat is vegyen fel eddig tisztán szlovák tárgyú és nyelvű rendezvényeinek programjába, s hogy az ezekre szóló — mindig nyomtatásban megjelentetett — meghívók ezentúl kétnyelvűek legyenek.[18] Az 1927-ben fennállása 25. évfordulóját ünneplő Kör már így állította össze műsorát, és bocsátotta ki meghívóját a jubileumi közgyűlésre, amelyen Rabenseifer elnök beszéde, illetve Blieszner plébános, fővédnök köszöntője — az eddigi gyakorlattól eltérően — előbb magyarul is elhangzott, s csak azután szlovák nyelven. Pechány Adolf viszont, a hazai „tótajkúak" kormánybiztosa, kizárólag szlovák nyelven tartotta meg hosszú beszédét, mert bár teljesen egyetértett a magyar szempontból kívánatosnak vélt változtatásokkal, a magyarosítás erőltetése ezekkel kapcsolatban is várható vádjának kivédésére szükségesnek tartotta annak demonstrálását, hogy még ennek a magyar fővárosban működő szlovák körnek az életében is a szlovák nyelv szerepe hangsúlyos marad továbbra is. A Kör vezetősége meghívta a jubileumi közgyűlésre a 25 évvel ezelőtti alakuláskor díszelnökké választott Hlinka Andrást is. Ő azonban kimentette magát, s a szlovák nyelvhez való ragaszkodásra

[15] *Tarnóczi* i. m.

[16] Pechány jelentése, Bp. 1925. szeptember 29. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 1742/1926)

[17] Az egyházközség tanácsa 1928. december 21-i ülésének jegyzőkönyve

[18] Az egyházközség tanácsa 1927. február 8-i ülésének jegyzőkönyve.

intette a Kör tagságát a közgyűlésen felolvastatott, de minden reflexió nélkül, tartózkodással fogadott levelében. Hlinka lapjában, a Slovak-ban viszont ugyanekkor hosszú vezércikk jelent meg, amely élesen támadta a Kör vezetőségét azért, hogy a meghívót magyar nyelven is kinyomatta, és hogy két magyar dalt is felvett a közgyűlést követő hangverseny programjába. A lap e támadására a Slovenské Pohlady című magyarországi szlovák nyelvű lapban Pechány Adolf reflektált, visszautasítva a szabad szlovák nyelvhasználat sérelme címén történt ezen tiltakozást.[19]

Az eset nyomán az egyházközség tanácsa még határozottabban ragaszkodott a kétnyelvűség előmozdításához a Kör további működésében, s ezt immár feltételként kötötte ki akkor, amikor a Körnek az egyházközségi kultúrházban helyiséget és rendezvényi lehetőséget biztosított. Ezenkívül az egyházközségi tanács arról is határozott, hogy 1928-tól kezdve megszünteti a szlovákok privilégiumát arra, hogy az úrnapi körmeneten hagyományosan ők látták el „az oltáriszentség körüli szolgálatot", s kimondta, hogy erre a megtisztelő feladatra ezentúl az Oltáregylet hivatott.[20] (A körmenet során korábban egymást váltogató magyar, szlovák és német szentének közül az utóbbiak már egyébként sem voltak hallhatók. Az egyházközség német híveinek most abban is engedniök kellett, hogy a részükre eddig minden vasárnapon német népénekkel tartott 8 órai szentmisék közül a hónap negyedik vasárnapjának német miséjét az egyháztanács döntésére támaszkodva az Oltáregylet a maga számára sajátíthassa ki, magyar népénekeket énekelve azon.)[21]

Pechány kormánybiztos, aki rendszeresen ellenőrizte a Budapesti Katolikus Tót Munkáskör működését, mindig elismeréssel nyilatkozott a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályához eljuttatott jelentéseiben a Kör hazafias szelleméről. Szerinte — és a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztálya szerint — Magyarország jelenlegi helyzetében toleranciát kívánó fontos magyar érdek, hogy — épp e budapesti tót körre hivatkozva — rámutathassunk a szlovák nyelv szabad érvényesülésére még az ország fővárosában, Budapesten is, akkor is, ha itt — magyar szempontból persze igen örvendetes módon — oly nagy mértékű immár a természetes beolvadás.[22] Erről az 1930. évi népszámlálás adott hamarosan képet, melynek adatai szerint csaknem felére (7 700 fő, 0,8%) csökkent a szlovák anyanyelvet valló budapestiek tíz évvel ezelőtti száma és aránya.

Sűrűn és szívesen járt Pechány kormánybiztos a Körbe, ahol mindig nagy reverenciával fogadták,[23] és mint „a magyar-tót testvériség apostolát" köszöntötték.[24] Felkérték előadásokra: így vetített képes szlováknyelvű előadást tartott a Vág völgyéről;[25] beszélt a történelmi emlékekben gazdag felvidéki táj — a szülőföld — szépségeiről, a szlovákok szinte idilli életéről Nagy-Magyarországon, s ezzel szemben Tri-

[19] Pechány jelentése. Bp. 1927. november 9. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. T. 646/1927)

[20] Az egyházközség tanácsa 1928. május 15-i ülésének jegyzőkönyve.

[21] Az egyházközség tanácsa 1927. szeptember 23-i ülésének jegyzőkönyve.

[22] Pro domo feljegyzés. Bp. 1935. március 1. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 19026/1939)

[23] Pechány jelentése, Bp. 1925. szeptember 29. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 1742/1926): „Úgy tapasztaltam, hogy a Katolikus Tót Munkások Körének tagjai nagy megtiszteltetésnek vették megjelenésemet, és ezért felhasználok minden alkalmat, hogy velük az összeköttetést továbbra is fenntartsam."

[24] Pechány jelentése, Bp. 1934. február 13. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 15211/1934)

[25] Pechány jelentése, Bp. 1926. május 4. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 1742/1926)

anon bűnéről, amely cseh iga alá hajtotta a Felvidék együttélő magyar és tót népét. Ez azonban, mint hangoztatta, nem tarthat sokáig. Akkor fordulhat jobbra a Budapesten megtelepedett szlovákok szociális helyzete is.[26] Nem múlhatott el évi közgyűlés a kormánybiztos méltató és biztató — szlovák nyelvű — beszéde nélkül. Mellette Tomek Vince piarista teológiai tanár, rendkormányzósági asszisztens volt a Kör közgyűléseinek rendszeres szlováknyelvű szónoka, olykor kultúrestjeinek is előadója (pl. beszámoló római zarándokútról, előadás Assisi Szent Ferencről, Szent Adalbertről és Szent Imréről. Az évi közgyűléseket 100–120 személyes „szerény közvacsora" szokta volt követni.[27]

Az immár kétnyelvű meghívóknak a rendezvény részletes programját közlő, a szereplők nevét is feltüntető része sokszor továbbra is szlovák nyelvű maradt, s csak a — valójában nem túl gyakran beiktatott — magyar műsorszámok megnevezése történt magyarul. Ezek a Kör énekkara által előadott, többségükben szlovák dalok mellett elhangzó magyar dalok, dalegyvelegek voltak, illetve az ünnepélyes alkalmakkor gyakorta énekelt magyar himnusz is. (A pápai himnuszt a közönség énekelte). A Kör működvelő színjátszó csoportja kivétel nélkül szlovák nyelvű darabokkal, jelenetekkel szórakoztatta a közönséget,[28] amely zömében egyszerű munkás és iparos emberekből és hozzátartozóikból állt. Nagy megtiszteltetésnek számított, ha e kultúresteken olyan felvidéki származású, Budapesten élő szlovák értelmiségiek is megjelentek, mint Sztripszky Hiador, Podhradszky György, Janovecz Lajos, stb.[29]

Ami a Kör műsorpolitikáját illeti: az Oltáregylet — a 30-as években már az Actio Catholica egyházközségi hitbuzgalmi szakosztálya részét képezve — kevesellte a vallásos tárgyú műsorszámokat és sokallta a bohózatokat. (Az egyháztanácsban szóvá tette a női szereplők olykor megbotránkoztatóan hiányos öltözékét.)[30] Pechány kormánybiztos azt kifogásolta, ha olykor cseh szerzők műveit adták elő szlovák fordításban, mert ezek „egyáltalán nem tükrözik vissza a tót nép jellemét."[31] A szlovák nyelvtől távoltartani kívánt minden cseh befolyást, ezért követelte — s az 1934. évi alapszabály-módosítás révén el is érte —, hogy a Munkáskör elnevezést ezentúl ne Delnicky, hanem Robotnicky Kruh formában használják.[32]

Az egyházközség képviselőtestülete ülésén évről-évre előterjesztett főtitkári beszámolójelentések az egyházközség működéséről, többnyire mindig megemlékeztek a Katolikus Tót Munkáskör végzett munkájáról is, bár a Kör, mint megjegyezték, „szigorúan véve nem tartozik az egyházközség alakulatai közé". Tevékenységéről az 1926 és 1934 közt — anyagi okokból egyre ritkábban — megjelent Egyházközségi Tudósító is tájékoztatott.[33] Különösen kiemelték a Kör Györkös Rezső tanár által

[26] Pechány jelentése, Bp. 1926. október 7. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 1742/1926)

[27] Közgyűlési meghívók: OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 1742/1926, E. 5245/1930, E. 15395/1934, E. 15855/1935, E. 15699/1936, E. 16665/1937.

[28] Meghívók kultúrestekre, műsorosestekre: E. 1742/1926, E. 5245/1930, E. 15211/1934, E. 15314/1935, E. 19026/1939

[29] Egyházközségi Tudósító, IV. évf. (1930) 3–4. sz. 10. l.

[30] Az egyházközség tanácsa 1930. február 21-i ülésének jegyzőkönyve.

[31] Pechány jelentése, Bp. 1934. június 14.

[32] Pechány jelentése, Bp. 1934. március 28.

[33] Szent József Egyházközségi Tudósító. A kiadásért felelős: Blieszner Ágoston prépost-plébános. A szerkesztésért felelős: 1926-tól 1928-ig Molnár Frigyes káplán, 1928-tól 1936-ig Rabenseifer

1928-ban alapított, és azóta általa nagy gonddal vezetett 24 tagú vegyeskarának mindig nagyszerű élményt és komoly vonzerőt jelentő szereplését, amely nem szorítkozott a Körnek a 30-as évek közepétől már „az Actio Catholica keretében" meghirdetett rendezvényeire, vagy — minden hónap első vasárnapján — a „tót mise" fényének emelésére a józsefvárosi plébániatemplomban, hanem hamarosan a Pesti Vigadó nagytermében rendezett szlovák hangversenyen, illetve a Magyar Rádióban való fellépései is növelték művészi színvonalának hírnevét.[34] A karnagy fizetése és a kar fenntartásával kapcsolatos egyéb költségek oly megterhelést jelentettek a Kör számára, hogy örömmel fogadta az 1934-ben felajánlott, és a következő évtől rendszeressé vált 300 pengős anyagi támogatást a nagymúltú — 1885-ben alapított — Magyarországi Tót Közművelődési Társulat (Uhorskokrajinsky Vzdelávacy Spolok Slovensky) részéről.[35] Ennek ügyvezető alelnöke, Janovecz Lajos, már régóta látogatta a Kör rendezvényeit, s arra a gondolatra jutott, hogy érdemes volna ennek lokális, budapesti működését szorosabb kapcsolatba hozni az általa irányított országos szlovák szervezettel. Így például a Kör színjátszóit meghívta szereplésre a Tót Közművelődési Társulat egy békéscsabai kulturális rendezvényére.[36] Másfelől viszont a Kör vállalta, hogy kultúrestjein bemutatja, méltatja, népszerűsíti a Társulat kiadványait,[37] és segít azok terjesztésében is a budapesti szlovákok körében.[38] Ez a kapcsolat azzal a következménnyel járt, hogy ezentúl már nemcsak Pechány kormánybiztos, hanem Janovecz jelentéseiből is rendszeres tájékoztatást kaphatott a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztálya a Budapesti Katolikus Tót Munkáskör tevékenységéről, amelyre Janovecz Társulata irányító befolyást kívánt gyakorolni, kiterjesztve rá maga részéről is az ellenőrzést a szlovák-magyar testvériség ápolása tekintetében. A Kör hazafias szellemiségének egyik szép bizonyítékát látta abban, hogy mióta az országgyűlés — 1927-ben — törvénybe iktatta március tizenötödikének nemzeti ünnepként való megünneplését, erről a Kör sohasem feledkezett meg.[39]

A Kör hazafiságát nem kérdőjelezte meg az a kapcsolat, amelyet a Trianon által Csehszlovákiának juttatott Felvidék katolikusaival a Budapesti Katolikus Tót Munkáskör akkor is fenntartott és ápolt, amikor egyébként — két évtizeden át — meglehetősen feszült volt a két ország viszonya. A Kör könyvtárát 1929-ben 250 kötetes ajándékával gyarapító, Nagyszombat székhelyű Szent Adalbert Társulat (Spolok Sväteho Vojtecha) meghívására a Budapesti Katolikus Tót Munkáskör 14 tagja

Alfréd káplán. – III. évf. (1929), 5–6. sz.: Egyházközségünk 1928. évi működése. (Főtitkári beszámoló).

[34] Főtitkári beszámoló az egyházközség 1931. ill. 1933. évi működéséről, és Pechány jelentése, Bp. 1934. június 14. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 15211/1934)

[35] Elnökségének helyisége a Báthory u. 8. sz. alatt volt.

[36] Bernolák Nándor elnök és Janovecz Lajos ügyvezető alelnök jelentése, Bp. 1933. szeptember 18. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 15683/1934)

[37] Pl. egy 1935. áprilisi kultúresten Boglári Ferencné bemutatta szlovák költők Csecsotka Károly által szerkesztett antológiáját (Anthologia slovenskych básnikov z r. 1847–1900). Pechány jelentése, Bp. 1935. április 23. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 15314/1935)

[38] A Társulat által kiadott naptár (Novy Domovy Kalendar) 100 példányát vették át. Bernolák és Janovecz jelentése, Bp. 1937. június 17. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 15045/1937), és 1938. május 8-i jelentésük is (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 15849/1938)

[39] Bernolák és Janovecz jelentése, Bp. 1938. augusztus 23. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 19026/1939)

látogatott el 1930-ban Rabenseifer elnök vezetésével Pozsonyba, Trencsénbe, Nyitrára, Nagyszombatba, Sasvárra; hazatértükkor lelkesen számoltak be ottani szeretetteljes fogadtatásukról. Rabenseifer ajánlotta a Kör tagjainak, hogy lépjenek be a Szent Adalbert Társulatba is, amely sok hasznos olvasmánnyal, naptárral, vallásos folyóirattal kedveskedik tagjainak minden évben. A Mária Terézia téren 1928 végén megnyílt Szent Adalbert Könyvkereskedésben is gazdag választéka volt szlovák nyelvű ima- és énekeskönyveknek, lelki olvasmányoknak, erkölcsnemesítő és népnevelő kiadványoknak. A legfontosabb benyomás az volt, hogy a felvidéki szlovák katolikusok tetszéssel és segítőkészen fogadták Rabenseifernek azt az elgondolását, hogy a budapesti szlovák katolikusoknak külön templom és plébánia kellene, hiszen a fővárosban elenyésző számban élő szlovák evangélikusoknak van.[40] Nagy — de valósulatlan — reményeket keltett, hogy felvidéki útjuk során találkoztak egy amerikai szlovák hírlapíróval, akitől biztatást kaptak arra nézve, hogy az építkezés költségeit az Amerikában élő szlovákok a legnagyobb készséggel vállalnák.[41] Azt is észlelve, hogy — revíziós politikai megfontolásokból — a magyar társadalmi körök érdeklődése is fokozódik a Kör működése iránt, hinni kezdtek abban, hogy „ennek következtében a Budapesti Katolikus Tót Munkáskör — különösen napjainkban — fontosabb szerep betöltésére van hivatva."[42] A Kör rendezvényeinek, főleg tánccal egybekötött műkedvelő színielőadásainak nagy látogatottságától szívesen engedték magukat megtéveszteni: az 1930-as években 600–800 fős tagságról beszéltek, de Janovecz jól sejtette, hogy ebből száznál nem több a fizető.[43]

A Kör megfesttette fővédnökének, Blieszner plébánosnak, és lelkes elnökének, Rabenseifer káplánnak arcképét és 1931-ben ünnepélyesen kifüggesztette az egyházközség kultúrházában lévő helyiségének falára.[44] Ekkor még senki sem gondolta, hogy a következő év végén búcsút kell venni attól, aki 15 éven át volt elnöke a Körnek: Rabenseifer az elgondolt budapesti külön szlovák katolikus plébánia helyett az Esztergom-megyei Sárisáp szlovák község éppen üresedésben lévő plébániáját kapta meg. Ott azonban hamarosan sorozatos feljelentések történtek ellene azok részéről, akik a falu magyarosodását féltették az öntudatos szlovák plébánostól. 1934 óta állandó csendőrségi megfigyelés alatt állt, mint pánszláv-gyanús egyén.[45] A Budapesti Katolikus Tót Munkáskör elnökségét Sarkadi Béla káplán, majd 1937-től Szabó Jenő káplán vette át: mindketten szlovák származásúak és anyanyelvűek, de kevésbé markáns egyéniségek, mint a fáradhatatlan és lelkes, Pechány által is nagyrabecsült Rabenseifer volt. Az ügyvezető alelnöki tisztséget továbbra is Kóczián András töltötte be. 1936-ban Kóczián elnökségének 25 éves jubileumát ünnepelték a Körben. Kormányzói kitün-

---

[40] A Luther udvarban, Rákóczi út 57. sz. alatt.

[41] Pechány jelentése, Bp. 1930. október 20. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 5245/1930)

[42] Egyházközségi Tudósító, VIII. évf. 1934 karácsonyi szám, 17. l.

[43] Bernolák és Janovecz jelentése, Bp. 1938. augusztus 23. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 19026/1939)

[44] Egyházközségi Tudósító, V. évf. (1931), 3–4. sz. 19. l.

[45] M. kir. csendőrség nyomozóosztálya parancsnokságának összefoglaló jelentése Rabenseifer Alfréd sárisápi r. kat. esperes pánszláv magatartásáról. Bp. 1938. október 27. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 17195/1938)

tetésben részesült; az ezüst érdemkeresztet Pechány kormánybiztos adta át neki, szlovák majd magyar nyelvű beszéd kíséretében.[46]

Fontos feladat hárult a Budapesti Katolikus Tót Munkáskörre 1938-ban az Eucharisztikus Kongresszus alkalmával, amikor mintegy 5 ezer szlovák katolikus érkezett a Felvidékről, s ezek elszállásolásáról kellett gondoskodni; a Józsefvárosban 6 iskolát is igénybe kellett venni erre a célra. A Kör 12 tagja nem is foglalkozott mással ezekben a májusi napokban, mint ennek szervezésével, bonyolításával, a vendégek csoportjainak kalauzolásával.[47] A Körben külön műsort adtak a vendégek részére. Az első un. csehszlovák válság idején volt ez, amikor a magyar revíziós politika számára különösen fontos volt, hogy a felvidéki szlovák vendégek „meggyőződhettek ez alkalommal arról, hogy az itteni tótság teljes kultúrszabadságot élvez, és szabadon kultiválja anyanyelvét"; hogy „a magyar nemzet és a közhatóságok valóban szívükön viselik és előmozdítani igyekeznek művelődésüket". A felvidéki szlovák vendégek nevében a jelenlévő kassai püspök azzal adta át a vendéglátóknak az általuk gyűjtött 500 pengőt, hogy legyen ez hozzájárulás egy megindítandó katolikus szellemű szlovák laphoz, amelyre ők is szívesen fizetnének elő.[48]

1938 őszén, miután a müncheni egyezmény értelmében Csehszlovákiának le kellett mondania a Szudeta-földről, és a prágai kormány, hogy megvédje a Felvidéket és Kárpátalját az ezen területek visszaszerzésére irányuló magyar törekvésektől, sietve megadta Slovensko és Rusinsko számára az 1918-ban megígért, de mindeddig megtagadott autonómiát, a magyar revíziós politika többek közt a budapesti szlovákokat is tüntető gyűlésre mozgósította annak érdekében, hogy a felvidéki szlovákságot a Magyarországhoz való csatlakozás követelésére indítsa.[49] A Magyarországi Drótosok és Ablakosok helyiségében rendezett októberi gyűlésen a Budapesti Katolikus Tót Munkáskör képviseletében Kóczián András ügyvezető alelnök, a Kör női csoportja részéről Boglár Ferencné mondott beszédet, rámutatva, hogy Szent István kettős keresztje, amely ezer éve összekötötte a szlovákokat a magyarokkal, ma is becses jelvénye az erőszakkal elszakított szlovákoknak; nem kell nekik a csehektől adott autonómia, térjenek vissza tehát a mi felvidéki szlovák testvéreink a mi régi magyar hazánkhoz, mert nagyobb darab kenyeret csak innen kaphatnak, és csak itt remélhetnek szebb jövőt. Pechány kormánybiztosnak a gyűlésről beszámoló jelentése szerint a résztvevők hosszasan éltették Horthy kormányzó úr őfőméltóságát, majd a tót és a magyar himnuszt énekelték.[50]

Az 1938. november 2-i bécsi döntőbírósági ítélet félsiker volt a magyar revíziós politika számára. A Felvidék szlovák lakosságának csak kis részét kebelezhette be,

---

[46] Pechány jelentése, Bp. 1937. november 5. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 16665/1937) – A kormánybiztos, mint e jelentésében megemlíti, a pozsonyi Szlovák Nemzeti Tanács (Slovenská Národná Rada) egy megfigyelőjét vélte felfedezni a jelenlévők között, de az hamarosan „nyomtalanul eltűnt".

[47] Kóczián András elnök és Malecz Béla alelnök beadványa, Bp. 1938. május 14. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 19026/1939)

[48] Kóczián és Malecz jelentése, Bp. 1938. május 31. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 16620/1938). – A lapindítást a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztálya nem találta kifizetődőnek.

[49] A békéscsabai szlovákokkal rendeztetett hasonló tüntető gyűlésről Tilkovszky Loránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941. Bp. 1967. 32. l.

[50] Pechány jelentése, Bp. 1938. november 4.

s az is mihamar politikai szervezkedésbe kezdett. Egy magyarországi szlovák politikai párt létrehozása céljából 1939. február 12-ére Érsekújvárra tervezett kongresszuson a Budapesti Katolikus Tót Munkáskör öt választmányi tagja is részt kívánt venni Kóczián elnök vezetésével, „hogy az ott lakó tótoknak gondolkodását megfigyelhessék és Pechány kormánybiztosnak arról jelentést tehessenek." Pechány támogatta szándékukat, mert tapasztalata szerint ezek „megbízható derék emberek, és a nyert információknak hasznát lehetne venni". A pártalapító kongresszus azonban ezúttal még elmaradt.[50a]

A Csehszlovákia 1939 márciusi teljes likvidálása során létrejött és Németország védelme alá helyezett önálló Szlovák Köztársaság „népiségpolitikájával" szemben stílust kellett váltania a magyar nemzetiségpolitikának. Ez fejeződött ki már abban is, hogy az Uhorskokrajinsky Vzdelavácy Spolok Slovensky és a Budapetiansky Katolicky Robotnicky Kruh magyar megnevezésében „Szlovák"-ra változtatták a „Tót" jelzőt.[51] A Magyarországi Szlovák Közművelődési Társulat 1940-ben engedélyt kapott arra, hogy helyi csoportokat létesítsen,[52] s az elnöksége által kidolgozott új programja alapján mind rendezvényei, mind kiadványai révén hatékonyabban befolyásolja a hazai szlovákságot, s fokozottan igyekezzék vonzóerőt gyakorolni — a Szent István országába visszatérésükre előbb-utóbb majd csak adódó alkalom elérkeztéig — a szlovákiaiakra, hogy megérlelődjék végre bennük a meggyőződés: Magyarországon adva lesz számukra minden lehetőség anyanyelvi kultúrájuk megőrzésére, ápolására és fejlesztésére.[53] Ugyanezek a helyeselt törekvések hatották át a Budapesti Katolikus Szlovák Munkáskör vezetőségét is, de a csendőrség nyomozó osztálya parancsnokságának bizalmas jelentése alapján a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztálya azt már erősen kifogásolta, hogy a Kör 1940. évi közgyűlésére meghívták a szlovák követséget, amelynek sajtóattaséja meg is jelent, továbbá, hogy jelen volt ott az a Böhm Emánuel, aki a szlovákiai kormány intencióit követve dolgozik egy magyarországi szlovák nacionalista párt előkészítésén, s végül, hogy fel is szólalt a Körben az az Ambrus József lelkész, aki a KALOT (Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Titkársága) által létesített szlovák szekció élén állt, de tevékenységét a miniszterelnökség, és személy szerint Teleki Pál miniszterelnök is, a legnagyobb bizalmatlansággal kísérte figyelemmel.[54] Megengedhetetlennek tartották továbbá, hogy magyarországi szlovák egyesületek, mint a vándoriparosoké (drótosok, ablakosok) tette, a szlovák követséghez forduljanak anyagi támogatásért.[55] Akkoriban engedélyezték viszont hivatalosan annak a Szent Adalbert Társulatnak magyarországi működését,[56] amely a Szlovák Köztársaság idején is (1939–1945) nagy szerepet játszott a felvidéki szlovák katolikusok

[50a] Kóczián Antal levele Pechányhoz, Bp. 1939. február 6., Pechány levele Imrédy miniszterelnökhöz, Bp. 1939. feburár 7. (OL, K28. MENO, 21. cs. 62. t. E. 15344/1938.)

[51] A Magyarországi Szlovák Közművelődési Társulat beadványa, Bp. 1939. február 1. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 15148/1941)

[52] A Belügyminisztérium 1940. szeptember 17-i 146750/1940. VII. sz. rendelete.

[53] Bernolák Nándor előterjesztése a miniszterelnökhöz. Keltezés nélkül; érk.: 1939. február 1. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 15301/1939)

[54] OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. L. 18188/1940.

[55] Pechány jelentése, Bp. 1940. szeptember 19. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 15356/1941)

[56] OL. K28, MENO, P. 17973/1939.

életében, s amellyel — mint utaltunk rá — Magyarország szlovákságának 1918–1938 között is voltak azért bizonyos kapcsolatai.

A budapesti szlovák anyanyelvűek száma az 1941. évi népszámláláskor — kerek számban — már csak 3 500 fő (0,3%); a nemzetiségük szubjektív megvallását igénylő, ekkor beiktatott további kérdőpontra adott válaszaik szerint viszont csak 1 900 fő (0,0%). A Budapesti Katolikus Szlovák Munkáskör a második világháború éveiben a magyarországi szlovák kultúreseményeknek a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztálya által félévenként összeállított, és alibi céljából készült jegyzékei tanúsága szerint csak mérsékelt intenzitással működött; különben is a főváros elenyésző szlovák lakossága felől érthetően az ország szlováklakta területeire irányult a figyelem.[57] A józsefvárosi római katolikus egyházközség 1945–1946. évi jegyzőkönyveiben azután már csak arról találunk bejegyzést, hogy miként lehetne hasznosítani a Mária Terézia téri kultúrházban a Budapesti Katolikus Szlovák Munkáskör megüresedett helyiségét.[58]

II.

Az 1920. évi népszámlálás alkalmával 2 865 budapesti lakos vallotta anyanyelvének a csehet, 1930-ban 1 238-an. Egyesületeik még a dualizmus idején alakultak. Legrégebbi közülük az 1868-ban alakult Budapesti Cseh Munkásegylet (Česky Delnicky Spolek) volt, szociális önsegélyező jelleggel, de valaha élénk kultúrtevékenység is folyt benne, közművelődési és szakirányú előadásokkal. A budapesti nagy építkezések kora lezárultával, a munkaalkalmak csökkenésével a cseh munkások egyre nagyobb számban hagyták el Magyarország fővárosát, s a csehszlovák állam megalakulása után különösen sokan tértek haza szülőföldjükre. Akik Budapesten meggyökeresedtek, magyarosodásnak is indultak, s a Cseh Munkásegyletet elhagyva, a magyarországi szocialista munkásmozgalomhoz csatlakoztak. A Cseh Munkásegyletet az ellenőrző hatóságok hovatovább teljesen jelentéktelennek minősítették; 1933 végén már mindössze csak 26 tagja volt, s 1935-ben — bár névleg nem,[59] de valójában — teljesen meg is szűnt.[60]

A Budapesten élő cseh kézműiparosok az 1872-ben alakult Cseh Társaskörbe (Česká Beseda) tömörültek. Elnöke 1918-ban Pilát Pál hangszerkereskedő volt, 1925-ben Prokoupek József kesztyűszabász, alelnöke Szedlacsek Ferenc szövőmester. A Társaskör tagjai — legalábbis így nyilatkozott még 1918-ban egyik vezetőjük — tudatában voltak annak, hogy néhány év múlva teljesen magába szívja őket a magyarság, s csupán nevük fog emlékeztetni cseh eredetükre. Anyanyelvi iskolai oktatás teljes híjával lévén, „mi pesti csehek asszimilálódunk. Az egyesületünket csak azért tartjuk fenn, hogy akik tudunk még, szólhassunk az anyanyelvünkön".[61] Egy Hosszú utcai

[57] A magyarországi szlovák kultúresemények jegyzéke. (OL, K28. MENO, P. 21370/1941; P. 15661/1942)

[58] Az egyházközség képviselőtestülete 1945. november 23-i és 1946. szeptember 27-i ülésének jegyzőkönyve.

[59] Névleg továbbra is szerepelt az 1930-as években Budapesti Csehszlovák Egyesületek összefoglaló elnevezés alatt kiadott meghívókon.

[60] Budapesti Cseh Munkásegylet (OL, K28. MENO, 30. cs. L. 15277/1934); Kozma Miklós belügyminiszter keltezetlen feljegyzése (OL, K429. Kozma Miklós iratai. Adatgyűjtemény 1935. III. kötet, 139. fólió).

[61] *Jobbágy Jenő*: A pesti csehek. (Pesti Napló, 1918. október 8. 9–10. l.)

vendéglőben volt a Cseh Társaskör helyisége az 1920-as években, közösen immár az 1899-ben alakult harmadik cseh szervezettel: ez az inkább értelmiségiekből álló „Felvilágosodás" Cseh Közművelődési Egyesület volt (Česky Vzdelávacy Spolek „Osveta".) E két utóbbi egyesület 1925-ben együttesen 168 tagot számlált, s a budapesti államrendőrség politikai osztályának megállapítása szerint egyik egyesületben sem folyt politizálás.[62]

A Budapesten működő cseh egyesületek helyiségeit az 1930-as években már a Rákóczi út 59. sz. alatt találjuk, az un. Luther udvarban. Csehszlovákia budapesti követsége szoros kapcsolatba hozta ezeket a cseh egyesületeket és azok magyar állampolgárságú tagságát a fővárosi csehszlovák kolóniával: 1930-ban 10 856 csehszlovák állampolgár élt Budapesten, akik különféle ipari vállalatoknál, pénzintézeteknél, hivataloknál voltak elhelyezkedve, vagy önálló kereskedők, ipari vállalkozók stb. voltak.[63] Magyar részről ezt a kapcsolatot nem ellenezték, mert arra gondoltak, hogy a prágai magyar követségnek hasonló módon lehetne esetleg szorosabban irányítása alá venni az ottani magyar egyesületeket.[64] Annál inkább ellene voltak viszont annak, hogy a fővárosi szlovák egyesületek — magyar állampolgárságú — tagságát is mindenáron be igyekezett vonni a csehszlovák követség a Beseda és Osveta cseh egyesületek életébe, amelyeket immár közös elnevezésükben is Budapesti Csehszlovák Egyesületek (Československé Spolky v Budapeti) gyanánt kezelt. Pechány Adolf, a magyarországi „tótajkúak" kormánybiztosa, éber figyelemmel kísérte és hárította el a Budapesti Katolikus Tót Munkáskör megkörnyékezésére irányuló csehszlovák kísérleteket, és egy-egy bizalmi emberével megfigyeltette, nem merészkednek-e el annak tagjai a Budapesti Csehszlovák Egyesületek rendezvényeire.[65]

Több tanulmány is foglalkozik a csehszlovák-magyar irodalmi és kulturális kapcsolatok ápolása szempontjából azzal a kiemelkedő szereppel, amelyet Anton Straka, mint a budapesti csehszlovák követség attaséja, 1925 végétől 1936 tavaszáig betöltött.[66] Teljesen ismeretlen volt azonban mindeddig, hogy ez a kassai szlovák származású, de teljesen a „csehszlovakizmus" szellemében élő és tevékenykedő, modern és demokratikus gondolkozású, a kortársi magyar irodalom legjobbjaival kapcsolatot tartó, műveiket lefordító és Csehszlovákiában népszerűsítő lelkes ember, és kitűnő kulturális

[62] Államrendőrség politikai osztályának jelentése, Bp. 1925. január 13. (OL, K149, BM. 125–6–4670). – Később mégis az országból való kiutasítás sorsára jutott Prokoupek, és az Osveta elnöke, Urban. (Pechány 1935. február 27-i és 1936. február 22-i jelentése: (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 15285/1935. ill. E. 15281/1936)

[63] „Csehszlovákok Budapesten". Feljegyzés a Csehszlovák Külügyminisztérium (AFMVZ) politikai ügyek osztályán (II. 255: 11492/1936)

[64] Körmendy-Ékes Lajos feljegyzése, Bp. 1937. március 27., és Wettstein János prágai magyar követ jelentése, Prága, 1937. június 26. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 15184/1937)

[65] „Jó volna összeállítani azoknak a tótoknak névsorát, akik ezeken az estéken részt szoktak venni". Pechány jelentése, Bp. 1934. december 14. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 16472/1934)

[66] *Szily I.*: Az irodalom és a barátság hídépítője. Élet és Irodalom, 1958. 38. sz.; *Gál István*: Anton Straka, József Attila csehszlovák diplomata-barátja. Filológiai Közlöny, 1964. 1–2. sz. 187–191. l.; *Kemény G. Gábor*: A csehszlovák-magyar barátság nagykövete. Anton Straka budapesti évei. Budapest (A főváros folyóirata), 1967. 9. sz. 34–36. l.; *Kemény G. Gábor*: Anton Straka budapesti évei. MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 1968. 1. sz. 125–134. l.; *Bodri F.*: Az „egymást ölelő hullámok" révészéről. Alföld, 1970. 10. sz.; *Kindlová, Hana*: Anton Straka. In: Tanulmányok a csehszlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből. (Szerk.: Z. Adamová, K. Rosenbaum, Sziklay László). Bp. 1965.

szervező, mily élénken részt vett a Budapesti Csehszlovák Egyesületek életében. Pechány kormánybiztos jelentései, valamint a csehszlovák egyesületek ezekhez csatolt — a katolikus Tót Munkáskörhöz küldött — meghívói, műsorlapjai sok érdekes adalékkal szolgálnak Straka ezirányú szerepéhez.

Pechány 1926 májusában szerzett először tudomást arról, hogy a Budapesti Katolikus Tót Munkáskör rendezvényein a hallgatóság közt elvegyülve jelen volt a csehszlovák követség egy kiküldöttje. Legalább „meggyőződhetett arról, hogy a mi tótjaink gondolatvilága a csehekétől teljesen elüt", volt erre első reagálása.[67] A Kör egy októberi rendezvényén azután Straka bemutatkozott Pechánynak, akivel — Rabenseifer és Tomek jelenlétében — hosszabb beszélgetést kezdeményezett. Cáfolni igyekezett Pechány egy előadásának Csehszlovákiára vonatkozó adatait, és vitába szállt a kormánybiztos felfogásával a csehszlovák kérdésben. „Erről kár szót fecsérelni, mert mi egymást meggyőzni soha sem fogjuk" —, próbálta elvágni Pechány a vita fonalát. De Straka tovább mondta a magáét, kijelentve, hogy „a szlovákok nem szeretik ugyan a cseheket, de a magyarokat sem, s akár fegyverrel is készek megvédeni Slovenskót, ha azt a magyarok vissza akarnák foglalni." Erre Pechány azzal replikázott, hogy a csehek nem fegyverrel vették el a Felvidéket a magyaroktól, hanem a nagyhatalmak parancsára kellett a magyaroknak onnan kivonulniuk, s nem szükséges fegyverrel visszahódítaniuk, mert most a cseheket fogják onnan kiparancsolni a nagyhatalmak, előbb-utóbb belátva súlyos tévedésüket. Magyarország helyreállítása régi határai közt: nemzetközi érdek. - Straka kérte, hogy máskor is beszélgethessenek. Pechány azt válaszolta, hogy — „ha ráérek" — szívesen, [68] de nincs nyoma annak, hogy a beszélgetés valaha is folytatódott volna. Decemberben Pechány arra lett figyelmes, hogy Straka becsempészte magát a Tót Munkáskör egy kultúrestjének már ki is nyomtatott programjába egy, „a szülőföldről" tervezett előadásával. Azonnal közbelépett, nem mulasztva el a katolikus Kör vezetőségének azt is tudomására hozni, hogy Straka kiugrott pap, aki egyházát is elhagyta és ateista lett. A kultúrest a maga egészében elmaradt.[69]

Ezek után Pechány különös gonddal kémlelte, mi folyik a Budapesti Csehszlovák Egyesületek körében, nyilvánvalóan Straka követségi kultúrattasé irányítása alatt? A miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztálya részére e tárgyban írt jelentéseihez nem csak mellékelte a cseh nyelvű — részben nyomtatott, részben csak sokszorosítással terjesztett — műsorokat, hanem le is fordította azokat. (Ugyanígy járt el egyébként a Tót Munkáskör szlovák nyelvű meghívóival, műsorlapjaival is.) A fennmaradt jelentések és műsorpéldányok alapján a következő kép bontakozik ki:

A politikai természetű rendezvények élén a Csehszlovák Köztársaság megalapításáról való évfordulói megemlékezés állt. Ezen a budapesti csehszlovák követ — 1936-ban Milo Kobr — mondotta az ünnepi beszédet. Az ünnepség — művészi műsor után — a csehszlovák himnusszal zárult.[70] Ünnepi rendezvény emlékezett meg minden évben Masaryk államelnök születésnapjáról is, számos dicsőítő költemény előadásával; 1937-ben hanglemezről lejátszották az elnök egy 1928. évi rádióüzenetét is, a de-

[67] Pechány jelentése, Bp. 1926. május 4. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 1742/1926)
[68] Pechány jelentése, Bp. 1926. október 7. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 1742/1926)
[69] Pechány jelentése, Bp. 1926. december 16. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 1742/1926)
[70] Pechány jelentése, Bp. 1936. november 3. (OL, K28. MENO, 41. cs. E. 16378/1936

mokráciáról.[71] De ebbe a csoportba sorolható a cseh nemzet mártírhalált halt nagy fiára, Husz Jánosra emlékező ünnepség is. Ennek egyik énekszámát a közönséggel énekeltették; a dal szövegét a meghívóval együtt előzetesen kiküldték.[72]

Igazán magas színvonalúak — ezt Pechány is kénytelen volt elismerni — az irodalmi és művészeti estek voltak. Straka cseh, szlovák, magyar kultúresteket szervezett, amelyek mindegyike egymás kölcsönhatásaiban igyekezett bemutatni, egymással megismertetni e népek saját kulturális értékeit. Ehhez Pozsonyból hívott meg irodalom- és művészettörténészeket, írókat, költőket, műfordítókat, hangszeres és énekművészeket. Emil Boleslav Lukač pozsonyi költő a szlovák irodalomról tartott előadásaiban nem hallgatta el Jókai Mór hatását Vajanskyra; Arany Jánosét Hviezdoslavra, Gárdonyi Gézáét Kukučinra; lelkesen beszélt a költészetet forradalmasító Ady-élményről, s egész sorát említette az Adyt utánzó szlovák költőknek (Roy, Rázus, Krčméry, Gapar). Az Ady-jelenség megértéséhez magyar részről Földessy Gyula előadása segített hozzá. Lukač saját szlovák műfordításában mutatott be költeményeket Ady Endrétől, Babits Mihálytól, Juhász Gyulától, Tóth Árpádtól, Szabó Lőrinctől, Illyés Gyulától, Gulyás Józseftől, Sárközi Györgytől. A magyar költészet őszinte nagyrabecsülése fejeződött ki a műfordítások e füzérében, ám Milotay István a Magyarságban tendenciózusnak találta a válogatást, minthogy az Adynak a saját magyar faját ostorozó verseit helyezte előtérbe.[73] Megzenésített Ady-versek előadása is szerepelt a műsoron. Strakának szívügye volt fiatal költők, írók bemutatása, akik a kultúresteken felolvastak műveikből. Olyan műsorlapokat küldetett szét, amelyek 10–12 sorban már előre felhívták reájuk a figyelmet.[75]

A magyar zeneirodalom modern nagyjainak, Bartóknak és Kodálynak művei, de Dohnányié is, kiváló pozsonyi ének- és zeneművészek előadásában hangzottak fel; a jelenlévő Kadosa Pál maga ült a zongorához, hogy előadja népdal-szvítjét öt tételben.[75] Straka, mint közismerten nagy zenebarát, gazdag és sokoldalú zenei választékot nyújtott a kultúrestek résztvevőinek: cseh, szlovák, magyar népdal-feldolgozások mellett áriákat hallhattak Verdi, Puccini, Donizetti, Delibes, Gounod, Mozart operáiból, Beethoven hegedű- és zongoraszonátáiból; valóságos kultusza volt természetesen Dvoâáknak és Smetanának. Ez utóbbinak „Eladott menyasszony" című operáját egy jubileumi alkalommal a prágai cseh nemzeti színházban készült lemezfelvételről játszották le, teljes egészében.[76]

Vetített-képes előadások is voltak, pl. a csehszlovák festészetről.

Straka nagy gondot fordított a színielőadásokra a Budapesti Csehszlovák Egyesületekben. Műkedvelő házi színjátszócsoportukat — ellentétben a Budapesti Katolikus Tót Munkáskör igényeinek jobban megfelelő könnyed népszínművekkel, bohózatokkal — csak fajsúlyos darabokkal foglalkoztatta. Előfordult, hogy olyan társadalmi drámát adtak elő, amelynek csak féléve volt nagysikerű bemutatója a prágai cseh nemzeti színházban. A magyar színműirodalom alkotásaiból bemutatták Molnár

[71] Pechány jelentése, Bp. 1937. március 12. (OL, K28. MENO, 38. cs. 75. t. E. 15369/1937
[72] OL. K28, MENO, 30. cs. 75. t. T. 12182/1933.
[73] Pechány jelentése, Bp. 1934. április 27. (OL, K28. MENO, 41. cs. 75. E. 15512/1934)
[74] Pechány jelentése, Bp. 1933. április 18. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. T. 2/1933)
[75] Pechány jelentése, Bp. 1934. május 4. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 15552/1934
[76] Pechány jelentése, Bp. 1934. december 14. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 16472/1934)

Ferenc „A testőr" című darabját, cseh fordításban, amelyet maga Straka készített. A darabot ő rendezte, s maga is játszott benne.[77] Majd arra vállalkozott, hogy megrendezze Karel Čapek „RUR" (Rossums Universals Robots) című utópisztikus drámáját, egy mesterségesen kitermelt emberekkel — „robotokkal" — benépesített, abszurddá civilizálódott világ látomását. Ehhez a különösen igényes feladathoz a pozsonyi szlovák nemzeti színház három hivatásos színészével erősítette meg ezt a Rákóczi úti műkedvelő gárdát.[78] Amikor Strakát 1936 tavaszán Prágába hívták be külügyminisztériumi szolgálattételre, a Budapesti Csehszlovák Egyesületek által rendezett búcsúestjén maga játszotta az egyik szerepet Heltai Jenő „Az orvos és a halál" című színművében, amelyet szintén maga fordított le cseh nyelvre. Egy ezt követő másik egyfelvonásosban pedig felesége, Vera Straková lépett fel.[79]

A hangulatos könnyed szórakozást a Budapesti Csehszlovák Egyesületek házizenekara szolgáltatta, szalonzenével épp úgy, mint jazz-muzsikával. Voltak tea-délutánok, szilveszter-esték, farsangi álarcos mulatságok, április elsejei vidám kabarék (pozsonyi komikusok felléptével); a gyermekeknek meseműsorok, Mikulás-estek. Karácsonykor ajándékosztás a rászorulóknak, a csehszlovák kolóniának a Magyar-Cseh Iparbanknál kezelt segélyalapjára befizetett pénzadományokból, illetve amit — cipőt, ruhát, fehérneműt, stb. — természetben gyűjtöttek.[80]

A Budapesti Csehszlovák Egyesületek helyiségeiben 4 000 kötetes könyvtár működött, cseh, szlovák, német és magyar nyelvű könyvekkel; az olvasóteremben mintegy 50 újság, folyóirat állt rendelkezésre ugyanezen nyelveken. A zene-szobában gramofonozni lehetett, válogatva a gazdag hanglemeztár komoly- és könnyűzenei felvételeiből. Kedvelt volt az Európa-vevő rádió hallgatása is.[81]

A budapesti szlovák és cseh egyesületeknek az 1930-as évekbeli működését összehasonlítva azt állapíthatjuk meg, hogy az utóbbiaknak — a csehszlovák kolónia által nyújtott anyagi támogatásuk révén — messzemenően jobb lehetőségeik voltak. Tágas helyiségekkel rendelkeztek. Nem voltak rászorulva, hogy rendezvényeiken belépődíjat szedjenek, s nem jelentett számukra problémát, hogy sűrűn hívjanak meg Pozsonyból előadókat, művészeket. Jobb volt a könyvtári ellátottságuk s műszaki felszereltségük. Ezzel szemben a Budapesti Katolikus Tót Munkáskör csak egy kisebb helyiséget vehetett bérbe a józsefvárosi egyházközség kultúrházában, melynek nagytermét szintén bérelnie kellett s használatán osztozkodniuk több más teremigénylővel. A belépődíjakra tehát nélkülözhetetlen szüksége volt; az — egyébként amatőr — színjátszócsoportra is voltak kiadásai. Míg a csehszlovákoknak volt házi zenekara is, neki pénzen kellett tánccal egybekötött műsoraihoz zenekart fogadni. (Jazz-zenéről szó sem lehetett.) Amivel a Csehszlovák Egyesületek nem rendelkeztek, a Tót Munkáskörnek viszont méltán volt nagy büszkesége: a négyszólamú saját énekkar, – csak a Magyarországi Tót Közművelődési Társulat részéről történt rendszeres költségátvállalás révén volt fenntartható.

---

[77] Pechány jelentése, Bp. 1934. április 27. (OL, K28. MENO, 41. cs. E. 15512/1934). Stroka Litvay színészt alakította.

[78] Pechány jelentése, Bp. 1935. február 27. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 15285/1935)

[79] Pechány jelentése, Bp. 1936. március 27. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 15425/1936)

[80] Pechány jelentése, Bp. 1935. december 28. (OL, K28. MENO, 30. cs. 75. t. E. 15285/1935)

[81] Pechány jelentése, Bp. 1936. szeptember 28. (OL, K28, MENO, 41. cs. E. 16378/1936)

Nagy különbség volt továbbá, hogy míg a Tót Munkáskör rendezvényeit zömmel egyszerű munkásemberek, iparosok látogatták családjaikkal, s a műsort ezek ízléséhez, igényeihez szabták, a Csehszlovák Egyesületek rendezvényein főleg a budapesti csehszlovák kolóniához tartozó intelligencia jelent meg; itt volt helyük a magasröptű irodalmi, művészeti előadásoknak, operaáriáknak, zongora- és hegedűszólóknak; a Munkáskörhöz a népdal illett inkább, és a harmonikaszó; a műkedvelő színjátszók népszínművekkel, bohózatokkal számíthattak biztos sikerre. A kultúresteken elhangzó előadások felvidéki tájakról, emlékekről, a szlovák népéletről, vagy vallásos témákról szóltak. Annak a valláshoz, egyházhoz kötődésnek, amely a Tót Munkáskört oly erősen jellemezte, a Csehszlovák Egyesületeknél nyoma sem volt; az a szabadelvűség, szabadgondolkodás, ami náluk uralkodott, a Katolikus Tót Munkáskörben ellenszenves volt. Zsidó származású művészek, előadók szerepeltetése a Budapesti Csehszlovák Egyesületeket jellemezte.

A Budapesti Katolikus Tót Munkáskört — a szlovák-magyar testvériség hangoztatásával — a csehellenesség és a magyar revíziós törekvések szellemében vezették. A Budapesti Csehszlovák Egyesületek a csehek és szlovákok egységét hangsúlyozva törekedtek a magyarok barátságára, a trianoni status quo fenntartásához ragaszkodva. A Tót Munkáskörben Hlinka halványuló, de azért el nem enyészett szlovák népvezéri varázsa mellett Horthyt éltették; a Csehszlovák Egyesületekben Masarykról és demokráciájáról zengtek ódákat. Gyakori és szívesen látott vendégek voltak itt azok a magyar értelmiségiek — írók, művészek — akik elégedetlenek voltak Horthy rendszerével, s a revíziós propagandától elfordulva, a kelet-középeurópai népek barátságának útján kerestek volna kibontakozást a nyomasztó helyzetből, problémákból. A történelem azonban megalázta, majd eltörölte Csehszlovákiát; a követsége által támogatott Budapesti Csehszlovák Egyesületek megszűntek; a létrejött Szlovák Köztársaság budapesti követsége a magyarországi szlovákoknak és szervezeteiknek igyekezett pártját fogni, beleütközve a magyar kormány nemzetiségpolitikájának ellenállásába.[82]

[82] *Tilkovszky Loránt:* Magyar-szlovák viszony és szlovák nemzetiségi mozgalom Magyarországon. 1941–1945. Baranyai Levéltári Füzetek 76. Pécs, 1985.

Majoros István

FRANCIA INTERVENCIÓ DÉL-OROSZORSZÁGBAN (1918–1919)

A franciák 1918 végén indított déloroszországi akciója nem csupán az egyik fegyveres beavatkozás a szovjethatalom ellen, hanem szorosan kapcsolódik Ukrajna függetlenségi törekvéseihez. Tanulmányunkban ezért ezzel a kevésbé ismert kérdéssel[1] is foglalkozunk. A hangsúlyt persze a francia intervencióra helyezzük, amely elképzeléseiben, terveiben messze túlmutat a délorosz térségen, hiszen a bolsevik hatalom megdöntése mellett egy francia vezetésű Kelet-Európa halvány körvonala is megjelenik.

Az antant oroszországi politikájában döntő változás 1918 tavaszán következett be, az első külföldi fegyveres erők ekkor jelentek meg az országban. A beavatkozás pontos időpontját ennek ellenére nehéz megmondani. Márciusban ugyanis Murmanszk kikötőjében valóban partraszállt 2 ezer brit katona, de céljuk elsősorban a Petrográd felé közeledő németek megállítása volt, s ezt a lépést a bolsevik vezetés is kedvezően fogadta, így ezt az akciót nehéz beavatkozásnak minősíteni. Az intervencióval kapcsolatban ezért a szakirodalom sem egységes. A francia Masson szerint a fordulópontot a breszti szerződés aláírása jelentette, míg az amerikai Carley a döntő fordulatot 1918 áprilisára helyezi, amikor a Quai d'Orsay erőfeszítéseket tett szövetségesei meggyőzésére a bolsevikok elleni politikában. Az ugyancsak francia Hogenhuis-Séliverstoff pedig a májusi hónapot jelöli meg, mert az intervenció elvét ekkor fogadták el.[2] Az orosz nyelvű szakirodalom általában a csehszlovák légió májusi lázadását tekinti kezdőpontnak, hozzátéve, hogy az intervenciót az 1917. december 23-i angol-francia egyezménnyel[3] döntötték el, illetve az antant 1918 márciusi londoni konferenciáját

[1] Magyarul az ukrán kérdésről *Varga Lajos*: Ukrajna, Szovjet füzetek VII. Budapest, 1993.

[2] *Masson, Philippe*: La marine française et la Mer Noire (1918–1919), Publications de la Sorbonne 20. Paris 1982, 18.; *Carley, Michael Jobara*: Revolution and Intervention. The French Government and the Russian Civil War, 1917 – 1919, McGill-Queen's University Press, Kingston and Montreal 1983, 56.; *Hogenhuis-Séliverstoff, Anne*: Les relations franco-soviétiques, 1917–1924, Publications de la Sorbonne 17. Paris 1981. 62.

[3] A párizsi tárgyaláson angol részről Robert Cecil külügyi államtitkárhelyettes és lord Milner tárcanélküli miniszter vett részt, a francia felet Clemenceau miniszterelnök és Pichon külügyminiszter képviselte. Ez az egyezmény általában Oroszország felosztásának terveként jelenik meg az irodalomban, főleg az orosz nyelvűben (Szamszonov, A. A. (szerk.): A Szovjetunió története, Budapest – Moszkva 1980. II. köt. 75.; *Berhin. I. B.*: Isztorija SzSzSzR, Moszkva 1987, 71.; *Gromiko, A. A. – Ponomarjov, B. N.* (szerk): Isztorija vnesnej politiki SzSzSzR, tom I. 1917 – 1945. Moszkva 1976, 72.; *Vaszjukov, V. Sz.*: Predisztorija intervencii, fevral 1917 - mart 1918, Moszkva 1968, 246 – 247.). S ez annyiban jogos is, hogy a felosztás (angol zóna: a kozák területek, a Kaukázus térségei, Örményország, Grúzia, Kurdisztán; a francia zóna: Besszarábia, Ukrajna, Krím-félsziget) a háború előtti brit és francia befektetési régiókkal egyezik meg. Van azonban olyan nézet, mely szerint a régiók elhatárolása a katonai akció területeinek felel meg (*Carley*: 204.), s találkozunk olyan nézettel is, amely szerint az egyezmény alkalmi jellegű (*Masson*: 17), melynek „az a célja, hogy koordinálja azon elemek harcát, melyek megmaradtak német ellenesnek, úgy mint Kalegyin kozákjai, Alekszejev önkéntesei

jelölik meg, ahol a nyílt intervencióra történő áttérésről döntöttek.[4] Oroszország történetének legújabb magyar nyelvű összefoglalója az orosz polgárháború ötödik szakaszába, azaz 1918 nyarára teszi a külföldi intervenciót,[5] azzal érvelve, hogy 1918 augusztusában angol és kanadai egységek foglalták el Bakut, francia és brit egységek, ugyancsak ebben a hónapban, Arhangelszk kikötőjében szálltak partra.

Minden bizonytalanság, vita ellenére 1918 nyarán az intervenció két régiója már valóban kialakulóban volt: az egyik Észak-Oroszországban Murmanszk és Arhangelszk kikötőkkel, a másik pedig Szibériában. A háború végéhez közeledve megjelent egy harmadik térség is: Dél-Oroszország.

A francia beavatkozás mozgatói

Az oroszországi katonai intervenciót általában azzal magyarázzák, hogy a gazdasági érdekeltség s a befolyási övezetekért való harc volt az elsődleges mozgató.[6] A kérdés azonban ennél bonyolultabb. A fegyveres beavatkozásban szerepet játszott ugyanis az a tény, hogy Oroszország Breszt-Litovszkban megsértette az 1914. szeptember 5-i londoni egyezményt, melyben Anglia, Franciaország és Oroszország képviselői kötelezettséget vállaltak arra, hogy nem kötnek különbékét. Ez a kitétel egyébként az 1892-es francia – orosz katonai egyezmény szövegében is szerepelt, tehát az orosz különbéke ezt is megsértette. Súlyosabbnak tűnt a szovjet kormánynak az 1918 január 14-én, az orosz adósságok elutasításáról hozott döntése, amely legalább 1 millió 600 ezer orosz kötvénnyel rendelkező francia érdekeit sértette. A 19. századi gondolkodáshoz pedig hozzátartozott, hogy a magántulajdont, a befektetéseket veszélyeztető országokat akár katonai eszközökkel is jobb belátásra lehet bírni. A beavatkozási politikát, különösen francia részről a keleti front újjáteremtésének igénye, s a német veszélyre való hivatkozás is ösztönözte. A háború befejezése után persze a keleti front helyreállításával már nem lehetett érvelni, a német és a szovjet veszély viszont hivatkozási alap maradt.

A szakirodalom is egyetért abban, hogy a bolsevizmus terjedésének megállítására való törekvés az első világháború befejezését követően az oroszországi intervenciós politikának egyik meghatározó tényezője lett. Kalervo Hovi munkája alapján azonban úgy tűnik, hogy a német veszély problémája sem szorítható háttérbe.[7] A finn professzor abból indul ki, hogy a francia vezetés szerint a bolsevizmus nem fenyegette Franci-

a Kubánban, és az, hogy jelentős gazdasági érdekeket óvjon meg, melynek nagy része, legalábbis ami Franciaországot illeti, Ukrajnában koncentrálódik. Angol szempontból arról is szó van, hogy védje India határait valamint Perzsia, Mezopotámia olajmezőit egy esetleges török támadással szemben Bakuból kiindulva a Kaszpi-tengeren át." Ez az egyezmény valóban elvisel sokféle interpretációt. Azt azonban figyelembe kell venni, hogy 1917 végén Franciaországnak és Angliának nem a szovjethatalom megdöntése volt a legfontosabb célja, hanem Németország legyőzése a nyugati fronton, illetve a német terjeszkedés megállítása Oroszországban.

[4] *Gromiko, A. A. - Ponomarjov, B. N.* (szerk.): 72.; *Berhin, I. B.*: 95. Kétségtelen, a szövetségesek Clemenceau javaslatára március 16-án fogadták el azt a döntést, hogy japán csapatok szálljanak partra a Távol-Keleten. Az első japán erők április 5-én jelentek meg Vlagyivosztokban.

[5] *Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula*: Oroszország története, Maecenas, Budapest 1997, 478.

[6] Uo. 478.

[7] *Kalervo Hovi*: Cordon sanitaire or barriere de l'Est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy 1917–1919, Annales Universitatis Turkuensis, tom 135. Turku, 1975. 119–125.

aországot abban az értelemben, miszerint belső forradalmi robbanástól kellett volna tartani, így az első világháborút lezáró fegyverszünet utáni francia külpolitikai döntésben a bolsevik típusú forradalmasodás nem játszhatott szerepet. Foch és Clemenceau a Legfelső Haditanács 1918. november elsejei ülésén „vereség-betegségnek" nevezte a bolsevizmust. Az ehhez kapcsolódó magyarázatot Legrandtól, Pichon külügyminiszter kabinetfőnökétől kapjuk meg."A bolsevizmus – írta – olyan mikróba, amelyik csak kedvező baktériumtenyészetben fejlődik. Számára Oroszország ideális terület. Sehol sem találkozik ilyen kedvező feltételekkel. Ez persze nem azt jelenti, hogy a legyőzött Németország vagy a széthullott Ausztria-Magyarország bizonyos régióit nem áraszthatja el. A vereség hatalmas és talán szükségszerű szövetségese a bolsevizmusnak. A németek támogatták a bolsevikokat Oroszországban, hogy ellenfeleik közül egyet kikapcsoljanak. Most becsapottak és áldozatok. Hitemre, nem szánakozom a sorsukon. Egyébként hiszem, hogy a bolsevizmusnak, ha vannak is sikeresélyei bizonyos nagy ipari centrumokban, főleg Németország keleti régióiban, ahol feudális erkölcsökkel a nagybirtok létezik, aligha fog azonban kifejlődni azokban a német államokban, ahol a mi Code Napoleonunkat alkalmazva, száz évvel ezelőtt felosztották a földeket és nivellálták a jövedelmeket. Hasonló érvelés alkalmazható Franciaországra azzal a különbséggel a javunkra, hogy mi győztesek vagyunk."

Hovi szerint a francia intervenciós politika felerősödése 1918 nyarán a német problémával függ össze, egészen pontosan azzal, hogy 1918. augusztus 27-én szovjet-német megállapodást írtak alá, amelyet Párizsban a Németországtól való növekvő függés jeleként értékeltek. Majd nyugtalanítónak tartották, hogy a németek a kedvezőbb békefeltételek elérése érdekében a bolsevizmust fenyegetésként használták fel, s támogatták a nyugat-európai forradalmi törekvéseket. Növelte a félelmet, hogy az oroszok sem titkolták a németekkel való együttműködési szándékukat. Ráadásul november elejétől úgy tűnt, hogy a kibontakozóban levő német forradalmi mozgalom az orosz-német együttműködés számára új helyzetet teremt. S bár e forradalom nem a bolsevik remények szerint alakult, a bolsevizmussal való fenyegetés megmaradt, s így Hovi szerint a német veszély és a bolsevizmus szorosan összefüggött egymással.

A francia diplomáciai dokumentumokban valóban fellelhetők a német veszély létezését bizonyító adatok. Egy Oroszországot bejárt alezredes 1918 augusztusi levele szerint nem elképzelhetetlen, hogy a németek 10–15 ezer embert küldenek Szamara környékére és a Volga vidékére. Ezt kockázat nélkül megtehetik, mert a cseheken kívül más ellenállással aligha találkoznak, a csehek pedig a németek számára nem ellenfelek.[8] Egy Kleisst nevű német vezérkari tiszttől szerzett információ szerint a németek akarják Oroszországot helyreállítani, ezért már több mint 400 vezérkari tisztet és kb. 3 ezer mérnököt, technikust küldtek az oroszokhoz.[9] Egy koppenhágai jelentés szerint Lenin állítólag Ludendorffal tárgyalt egy antantellenes akcióról.[10] Egy másik jelentés pedig arról számol be, hogy német ügynökök jelentős pénzösszegekkel támogatják a közép-európai, indiai, amerikai, egyiptomi bolsevik propagandát, a Svájcban működő bolsevik ügynököket pedig a németek zavarkeltésre használják

[8] Archives du Ministère des Affaires Étrangères (továbbiakban MAE rövidítés), Europe 1918–1940, Russsie vol. 56. Mission Militaire Frančaise en Russie, 19 août 1918.

[9] MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 316. La Russie, l'Entente et l'Allemagne – dátum nélkül.

[10] MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 131. Copenhague, 20 mars 1919. No 239.

az antant hatalmaknál.[11] Az ilyen típusú információkat persze fenntartásokkal kellett kezelni, arra azonban jók voltak, hogy a német térnyerésről szóló, s a hitelesnek vagy hihetőnek tekinthető adatokra épülő német veszély tényét megerősítsék. Hihetőnek tűnt az, hogy a Szibériában található német, illetve osztrák – magyar hadifoglyok fegyverhez jutnak, s ellenőrzésük alá vonják a transzszibériai vasutat.[12] Az is, hogy a németek a törökökkel együtt Oroszország muzulmán lakosságát felhasználják a szövetségesek ellen.[13] A francia jelentések, különösen azt a lehetőséget tekintették veszélyesnek, hogy a németek rátészik a kezüket az orosz nyersanyagra, munkaerőre, így ellensúlyozni tudják Amerika belépését, és folytatni tudják a háborút.[14]

Az oroszországi politika tehát elválaszthatatlan a német kérdéstől, s ebben egyet lehet érteni Kalervo Hovival. Ugyanakkor az is igaz, hogy a bolsevizmus terjedésének a veszélye megnőtt. A szovjet külpolitika a világforradalomra épített,[15] s az események jó reményekkel kecsegtettek."A világimperializmus ebből a háborúból nem kerül ki a forradalmak sorozata nélkül; ez a háború csakis a szocializmus végleges győzelmével fejeződhet be" – hangsúlyozta Lenin 1918. július 29-i beszédében.[16] Ezt a véleményét 1919 elején is fenntartotta: „a német forradalom után, Angliában és Franciaországban megkezdődött erjedés után minden fél év nemcsak az orosz, hanem a világforradalom győzelméhez is közelebb visz bennünket."[17]

A bolsevizmus veszélyének növekedése a francia dokumentumokban is tükröződik. Lavergne tábornok október 10-én terjedelmes jelentést küldött erről a vezérkarnak Stockholmból.[18] A tábornok azt hangsúlyozta, hogy a szovjet megerősödött, s hadserege is jelentősen fejlődik. Véleménye szerint az orosz operatív erők létszáma szeptember végén 230 ezer fő. Ehhez számításba kell még venni 300 ezer fős tartalékállományt, s azt, hogy a 18 és 40 év közti korosztály rendszeres (napi) kiképzést kap a falvakban és a városokban. Hivatkozik Lenin október 2-i bejelentésére, amely szerint a hadsereg létszámát 1 millió főre akarják emelni, s ha kell, akár 3 millióra is felfuttatható. Mindebből Lavergne szerint az következik, hogy a bolsevizmus egy éven belül egész Európára kisugározza „gyászos" hatását, ezért cselekedni kell, s gyorsan. Becslése szerint legalább 500 ezer fős intervenciós erőre van szükség, s ebben a számban az orosz nemzeti hadsereg (a szovjetellenes erők) nem szerepel. Az említett

[11] MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 131. 24 mars 1919. Note pour la direction politique.

[12] MAE M-P1089. Irkoutsk, 1 février 1918. Pichon őrnagy jelentése.

[13] Az első világháború végén az Orosz birodalom lakóinak 11%-a - 19 millió – muzulmán volt. Bakuban német és török tisztek együttműködtek a bolsevikokkal. A Tiflisz – Tabriz – Teherán vonalon német tisztek és ügynökök közreműködtek 1918 február – áprilisban a zsengalisz törzs lázadásának kirobbantásában, amely megállította a Kaukázus felé haladó angol expedíciót. Ezen kívül francia értékelés szerint a bolsevikokkal szimpatizáló pánturáni mozgalom német ösztönzésre jött létre. SHAT 4 N 41 d/2 Note sur les dangers de l'action allemande sur les musulmans de Russie. 25 mai 1918. D'Osnobichine tábornok jelentése. SHAT 6 N 232 24 juillet 1918. Situation dans le Caucase du Nord.

[14] SHAT 4 N 41 dosier 1. Le 25 décembre 1917.; 4 N 41 dossier 2. Paris, 10 février 1918.; 4 N 41 dossier 2. Bureau d'informatique baltique. Bulletin No 10.; MAE M-P1089 Paris, 14 février 1918.

[15] *Diószegi István*: Fehér foltok, homályos pontok. A szovjet külpolitika 1917 után. História 1988/2–3

[16] Lenin Összes Művei 37. kötet, Budapest 1980. 14.

[17] Uo. 396.

[18] Service Historique de l'Armée de Terre (továbbiakban: SHAT) 4 N 41 doss. 3.

létszámot Lavergne szerint csak Japán tudja biztosítani, de ahhoz, hogy a mérleg tartósan az antant javára billenjen, a nyugati szövetségesek katonai támogatására is szükség van, főleg a megszállási, a pacifikálási feladatok ellátására. Japán feladata Moszkva elfoglalása lenne a transzszibériai vasúton felvonulva, a szövetségesek pedig a Moszkvától délre eső területeket foglalnák el, tehát a Donyec-medencét és Ukrajnát Alekszejev, illetve Krasznov tábornokok közreműködésével. A francia tábornok a szövetséges haderő létszámát 200–300 ezer főben határozta meg (angolok, amerikaiak, franciák, olaszok és görögök részvételével), mert csak nagy erőkkel lehet eredményes az intervenció. S mindehhez még azt tette hozzá, hogy legalább két évig kell fenntartani a megszállást. Lavergne elképzeléseit Noulens, volt petrográdi francia nagykövet a külügyminisztériumnak is elküldte, egyetértve a gyors és nagy erőkkel történő beavatkozással.[19] Egy másik táviratában azt is hozzátette, hogy egy szövetséges támadás a Baltikum felől Petrográd irányába is fontos lenne.[20]

A bolsevizmus, illetve a német veszély mellett a beavatkozás irányába vitte a francia politikát az is, hogy 1918 februártól novemberig Ukrajna német megszállás alatt volt, ráadásul a bolsevizmus erős volt ebben a térségben. Ez veszélyeztette a franciák gazdasági, politikai érdekeit, mivel az 1917. december 23-i angol-francia megállapodás szerint Ukrajna francia zóna volt,[21] illetve azért fontos Párizs számára ez a régió, mert már a háború előtt is jelentős volt a francia gazdasági érdekeltség. 1917-ben az ukrajnai iparba fektetett külföldi tőke összege 419,2 millió rubel volt, s ebben a francia tőke 210,6 millió rubellel vezető helyen állt, lényegesen megelőzve a második helyen álló belgákat, akik 137,8 millió rubellel voltak érdekelve az ukrán iparban. A francia tőkét a bányászatba, a fém- és vegyiparba, valamint kereskedelmi vállalatokba fektették.[22] E beruházások megmentése kétségtelenül szerepet játszott a délorosz francia intervencióban.

A szövetségesek abban egyetértettek, hogy valamit csinálni kell Oroszországban, de a mit és a hogyan kérdésében eltértek a vélemények. Wilson a demokráciára hivatkozva ellenezte a katonai beavatkozást, s a békekonferencia keretében akart valamilyen megoldást találni, illetve gazdasági eszközöktől remélte a bolsevizmus terjedésének megakadályozását. A katonai intervenciót Lloyd George sem támogatta, mert szerinte ez a lépés a bolsevikokat erősíti meg, ezért a tárgyalások gondolatát ő is támogatta. Magatartását azonban befolyásolta az, hogy az angol közvéleményben, sőt a kormányban is megtalálható volt a szovjetellenes vonal. Ennek az irányzatnak Churchill volt a vezetője, aki 1918 végén a kormány hadügyminisztere lett. A szovjetellenes csoportot támogatta Lockhardt, az Oroszországból hazatért moszkvai brit konzul is. Igaz, a katonai intervenciónak nem volt híve, mert ez szerinte is a bolsevizmust erősítené. Anglia végül is a közvetett intervenció mellett kötött ki, ami azt

[19] MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 885. Stockholm, 10 octobre 1918.

[20] MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 876. Arkhangel, 23 octobre 1918.

[21] *Gasquet, Sébastien de:* La France et les mouvements nationaux ukrainiens, In: Recherches sur la France et le problème des nationalités pendant la première guerre mondiale (Pologne, Ukraine, Lithuanie), sous la direction de Georges-Henri Soutou, Presse de l'Université de Paris-Sorbonne, Paris 1995. 156.

[22] *Kosyk, Wolodomyr*: La politique de la France à l'égard de l'Ukraine, mars 1917 – février 1918, Publications de la Sorbonne, Paris 1981. 56. *Portal, Roger*: Russes et ukrainiens, Flammarion, Paris 1970., 59–60.

jelentette, hogy anyagi, pénzügyi támogatást adott a szovjetellenes erőknek.[23] A franciák viszont, Clemenceau-val az élen, csak a katonai közbelépést látták eredményre vezetőnek, mert a bolsevik hatalmat szerintük csak így lehet megdönteni.[24] A breszti béke után ugyanis kiderült, hogy a szovjethatalom a cári külpolitikát nem szándékozik továbbfolytatni, s nem volt szüksége Franciaország szövetségére, mert egy új, a világforradalomhoz kapcsolódó hatalmi szisztémában gondolkodott. A bolsevik Oroszország azonban Párizs keleti politikájának alappillérét éppen akkor vitte el, amikor a németeket ellensúlyozó keleti szövetséges a franciáknak talán fontosabb volt, mint bármikor, ezért a francia politika számára a szövetség helyreállítását jelentő akadály, a bolsevikok elleni fellépés csak katonai lehetett.

Vélemények, viták az intervencióról

A francia intervenciós politika határozott körvonalat 1918 szeptember végén, illetve októberben kapott. Ebből a szempontból alapvető dokumentum Clemenceau-nak a külügyminiszterhez írott két levele, amelyben oroszországi intervenciós tervet vázol fel a szövetségesek közreműködésével. Az első, szeptember 25-i keltezésű[25] levélben a miniszterelnök a keleti front létrehozásának szükségességét hangsúlyozza a Fehér-tengertől a Kaszpi-tengerig terjedő térségben. Ezt a lépést a súlyos orosz helyzet, valamint az indokolja, hogy összeköttetés jöjjön létre a csehek és a „hűséges orosz elemek" között. A súlyos orosz helyzetet Clemenceau szerint az jellemzi, hogy az antant előrenyomulása megakadt Vologda és Viatka irányában; az ország középső részén a csehek helyzete kritikus, délen Alekszejev helyzete rossz, a Kaukázusban pedig a törökök akadályozzák az angolok előrehaladását a Kaszpi-tenger irányába. Oroszországban az ellenállás magját a csehek alkotják, akik köré a keleti frontot létrehozó elemek csoportosíthatók, de ehhez az antant segítségére is szükség van. A nyugati szövetségesek a csehekkel való kapcsolatot Szibérián keresztül biztosíthatják, s ehhez valamint támogatásukhoz felhasználhatják az omszki kormány alatt szerveződő orosz erőket és a japán csapatokat. Ennek azonban az a feltétele, hogy a szövetségesek Szamara környékén gyűjtsék össze a cseh erőket, a japánok pedig Omszkig nyomuljanak előre. A francia miniszterelnök Arhangelszk és a Kaszpi-tenger irányából is fontosnak tartotta a csehekkel való kapcsolatteremtést.

Clemenceau ezután az egyes antanthatalmak szerepét vizsgálja meg a keleti front létrehozása szempontjából. Megítélése szerint egyedül Japán van abban a helyzetben, hogy a transzszibériai vasút mentén jelentős erőket dobjon át Oroszország nyugati részébe. Ezzel biztosítható a térség megszállása, s a csehek egyesülése a Volga térségében. A francia miniszterelnök Amerika szerepét a transzszibériai vasút elfoglalásában való részvételben és Szibéria pacifikálásában látta. Angliának az északorosz hadműveletek irányítását szánta azzal a céllal, hogy kapcsolatot teremtsenek a csehekkel és a Volga menti orosz erőkkel. Angliára ezen kívül a Kaszpi-tenger vidéki és a délorosz akciókban is számított. Végül Franciaország feladatát a cseh

[23] MAE Europe 1918–1940. Russie, vol. 874. Relations des bolscéviks avec les Alliés 1918–1919. No 1270. A londoni francia katonai attasé, Panouse tábornok jelentése a miniszterelnöknek.

[24] *Gasquet, Sébastien de*: 156.

[25] SHAT 4 N 46 C/50. D/2. No 12.457 BS/3.

erők irányításában határozta meg, valamint abban, hogy megszervezi az orosz erőket a szövetségesek támogatásával, de a döntő szerep a franciáké marad, mivel nekik vannak régi szövetségi kapcsolatai az oroszokkal. Befejezésül arra kéri a külügyminisztert, tegye meg a szükséges lépéseket a brit, az amerikai és a japán kormánynál, hogy a fenti program alapján végleges egyezmény születhessen a közös akcióhoz.

A szeptember 25-i Clemenceau levéllel az intervenciós politika kormányprogrammá emelkedett. Párizs azonban hatalmas térségben hatalmas feladatra vállalkozott négy év kimerítő háborús erőfeszítésével a háta mögött. A beavatkozásra szánt erők nagyságát még nem határozta meg, csak azt érzékeltette, hogy összövetségi erőfeszítésre van szükség, s azt, hogy Franciaország vezető szerepet akar biztosítani magának ebben a vállalkozásban. Az intervenciós terv finomítása ezután következett.

A második Clemenceau levél 1918. október 23-i keltezésű,[26] s ebben a beavatkozás konkrétabb formában jelent meg. Bár a francia miniszterelnök ezt a levelet is a keleti front létrehozásának javaslatával kezdte, az elmúlt egy hónap változásai alapján azonban módosította az oroszországi akciótervet. Milyen változásokról volt szó? Mindenekelőtt a szeptember 29-én aláírt bolgár kapitulációról, melyet Clemenceau szerint hamarosan a török is követni fog. Ez a változás azért fontos, mert új lehetőségeket nyitott az intervenció számára Románián és a Fekete-tengeren keresztül Dél-Oroszország és a Kaukázus irányába. Az október 23-i dokumentum újdonsága az, hogy a szerző nagyobb teret szentel az orosz belső helyzet elemzésének, s felhívja a figyelmet a bolsevizmus erősödésére. „Olyan erővé vált – írja –, amellyel számolni kell, s Vörös Hadseregével, melynek létszámát 1 millióra akarja növelni, azzal fenyeget, hogy először a régi Oroszország területére, majd Európa többi részére terjeszti ki a szovjet rezsimet." E veszély nagyságát az a körülmény, hogy a háború befejezésével minden ország súlyos gazdasági, társadalmi krízissel kell hogy szembenézzen, még tovább növeli. Ezért a bolsevizmus bukását, eltűnését kell kiprovokálni, hogy Oroszország megszabaduljon az anarchiától, helyreállítható legyen az ország egysége, s egy olyan kormány kerüljön hatalomra, amelyik a béke utáni Európában helyet foglalhat. Clemenceau szerint az európai egység csak ilyen áron állítható helyre. E szovjetellenes politikát azonban Clemenceau úgy akarja megvalósítani, hogy Nagy-Oroszországgal ne kelljen háborút viselni. Ennek érdekében a bolsevizmus gazdasági bekerítésére van szükség. A gazdasági blokád érdekében a bolsevikokat el kell vágni északon a tengerhez való kijutástól, azaz a jeges-tengeri antant bázisok és Finnország irányából folytatni kell az eddig megkezdett munkát. A keleti részeken a csehek feladata meggátolni a bolsevikokat abban, hogy hozzájussanak a szibériai erőforrásokhoz. Dél-keleten a mezopotámiai brit erőktől és az örmény kontingensektől várható, hogy a bolsevikokat elvágják a Kaszpi-tenger vidékétől, a Kaukázustól és Kis-Ázsiától. Ahhoz azonban, hogy délről és délnyugatról is zárjon a blokád, katonai akcióra van szükség. Ennek érdekében el kell foglalni a Krim-félszigetet és Ukrajnát, s így megakadályozható, hogy az ukrajnai és krimi búzaföldek, valamint a Donyec-medence erőforrásai bolsevik kézre kerüljenek. Ezen területek birtoklása ugyanakkor Clemenceau szerint záloga azon frank milliárdoknak is (a miniszterelnök 26 milliárdról ír), melyeket Francia-

[26] SHAT 4 N 47 C/53. D/1/1. No 13.530 BS/3.

ország kölcsönzött a cári birodalomnak.[27] A délorosz akcióban Párizs számított a románokra, a britekre, a Keleti Hadseregre, hogy ne csupán egy cordon sanitaire-t húzhasson Oroszország köré, hanem kialakuljon az antant vezetésével egy olyan mag, amely köré Oroszország egészséges elemei szerveződhetnek az ország egységének helyreállítása érdekében. Az oroszországi francia politika részeként Clemenceau megemlítette Lengyelországot is, melynek azt a szerepet szánta, hogy hatékony akadályt képezzen Oroszország és Németország között. E dokumentum már jól tükrözi azt, hogy Párizs számára a bolsevizmus nem csupán belső felforgató, forradalmasító erőként jelent meg, hanem olyan hatalmi tényezőként, amelyik az európai egyensúlyt fenyegeti. Talán ez magyarázza azt, hogy a francia politika ebben a dokumentumban is összövetségi erőfeszítést feltételező hatalmas vállalkozásként jelent meg. Clemenceau október végén még úgy ítélte meg, hogy az oroszországi politika jó úton halad, s a délorosz akcióhoz szükséges erők különösebb nehézség nélkül biztosíthatók. A valóság azonban más, bonyolultabb képet mutatott.

Clemenceau október 23-i levele nem előzmény nélküli. Október elején a délorosz francia beavatkozás előkészítése már megkezdődött, melynek alapját a Berthelot és Franchey d'Esperey tábornokoknak szóló október 7-i instrukció képezte, melyet egy október 27-i direktíva egészített ki.[28] Az intézkedések a Szövetséges Keleti Hadsereg (Armée Alliée en Orient) átszervezésére és működésének módosítására vonatkoztak. A már említett bolgár fegyverszünet ugyanis lehetővé tette, hogy Dél-Oroszország irányába szárazföldi és tengeri katonai akciót szervezzenek. Ennek érdekében a Szövetséges Keleti Hadsereg főparancsnoka, Franchey d'Esperey azt a feladatot kapta, hogy foglalja el Bulgáriát, izolálja Törökországot, fejezze be Szerbia felszabadítását és a Duna – Száva vonalon egy defenzív frontot hozzon létre, de Magyarország és Ausztria irányába ne nyomuljon tovább. Berthelot tábornok pedig a Dunai Hadsereg létrehozásának a feladatát kapta, amely a Keleti Hadseregből kiszakítva 4 gyalogos hadosztályt, egy lovas regimentet és egy légi szolgálatot foglalt magában. Ezen kívül, mint a romániai francia katonai misszió vezetője, Berthelot feladata volt az is, hogy újjászervezze a román hadsereget, s ezekkel az erőkkel segítse a délorosz francia vállalkozást. Az előkészítő szakaszban még meg kell említeni Clemenceau november 21-i direktíváját,[29] amely egyértelművé tette, hogy az akció irányítása Berthelot tábornok kezébe kerül, mert működési zónaként Románia és Erdély mellé ezt a régiót is megkapta. Franchet d'Esperey működési területe a Balkán félszigetre, Magyarországra és a jugoszláv területekre terjedt ki a Fiume – Zágráb – Pest – Bécs vonalig.

---

[27] A szakirodalom nem ad egyértelmű választ az oroszországi francia befektetések összegére. Séliverstoff szerint nem könnyű pontos számadatot adni (*Séliverstoff*: 70–72.). *Marcel Pellenc*: Le probléme des dettes russes, La Revue de Parúis, 1967/No 12/97–102. című cikkében 17 milliárd frankra becsüli a franciák által befektetett összeget. *H. G. Moulton – C. Lewis*: La dette francaise, Paris 1926, című könyvében az olvasható, hogy Franciaország 18,3 milliárd aranyfrank megfizetését kérte a szovjet kormánytól az elismerés fejében. Ebből 11,3 milliárd volt a háború előtti adósság, s 7 milliárd a kártérítés. Ugyancsak ez a könyv idézi Germain Martin becslését: 15, 17 vagy 18 milliárd frank.

[28] *Bernachot, Jean*: Les armées francaise en Orient après l'armistice de 1918, II. L'armée du Danube. L'armée francaise d'Orient, 28 octobre 1918 – 25 janvier 1920, Paris 1970. 65; *Ormos Mária*: Az ukrajnai francia intervencióról és hatásairól Közép-Európában, 1918 október – 1919 április, Történelmi Szemle 1977. 3–4 sz. 404–405; *Masson*: 7., 27–28.

[29] *Masson*: Annexe No 1.

S bár az oroszországi akciótól így távol került, működési zónája mégis fontos háttérként szolgált, mindenekelőtt a szárazföldi összeköttetés biztosítása szempontjából. Az akciózónák ugyanis azt jelezték, hogy Párizs francia katonai ellenőrzést igyekszik kiépíteni Bécstől egészen Harkovig.[30] Ez egyúttal azt a lehetőséget kínálta, hogy Franciaország közvetlen vasúti összeköttetést teremthet Dél-Oroszországgal a német területek kikerülésével. A külügyminisztérium jegyzékében két vasútvonal terve szerepelt.[31] Az egyik a Párizs – Lyon – Milanó – Trieszt – Zágráb – Pétervárad – Kraiova – Bukarest – Odessza vonal volt. Pétervárad a jegyzék szerint a csomópont szerepét töltötte volna be, mivel innen egyrészt Belgrád – Nis – Szófia – Konstantinápoly, másrészt Belgrád – Nis – Szaloniki – Athén irányába is közlekedhettek volna vonatok. A másik pedig a Párizs – Zürich – Arlberg – Bécs – Prága – Krakkó – Lemberg – Kijev vonal volt. Itt a csomópont szerepét Bécs töltötte volna be, mert innen Budapesten és Jasin át lehetett volna Odesszát elérni. E vonalakon Kiev és Odessza 3–5 napi távolságra került volna Párizstól. A dokumentum szerint e járatok a francia győzelem szimbólumai lehetnek, mivel a háború alatt, Bulgária belépése után német járat működött Hamburg és Konstantinápoly között. A franciák egyébként a vasúti közlekedést valóban beindították 1919 február végén, s hetenként három vonat közlekedett, de végállomásként a Fekete-tenger parti román városok szerepeltek, s az utazás hat napot vett igénybe.[32]

A november 21-i direktíva a déloroszországi feladatokat is meghatározta, amely szerint birtokba kell venni a Fekete-tenger és az Azovi-tenger kikötőit: Odesszát, Nyikolajevet, Szevasztopolt, Taganrogot és biztosítani kell a szövetséges érdekek védelmét. Ezen kívül Gyenyikinnek fegyvereket, lőszert, kiképző és vezérkari tiszteket kell küldeni. A délorosz akció végrehajtására Clemenceau 3 francia és 3 görög hadosztályt jelölt meg, a román erők felhasználásáról pedig csak esetlegesen van szó. Az angol és az olasz csapatokat csak kormányaik beleegyezése után lehet felhasználni.

A december 18-i Clemenceau jegyzék ismét a délorosz intervencióval foglalkozott,[33] s itt már pontosan megemlíti, hogy mely francia hadosztályokat fogják bevetni az intervencióban: a 156-os, a 30-as és a 16-os számú divíziókat jelölte meg. A dokumentum foglalkozik az említett francia erők kiegészítésének kérdésével is, s erre helyi, mármint orosz és francia önkénteseket javasol. A dokumentum tehát annak is bizonyítéka, hogy a francia vezetés tisztában volt az intervencióra szánt szárazföldi erők elégtelenségével. Ami pedig a tengeri erőket illeti, első látásra nagyon impozánsak a számok. Amet admirális parancsnoksága alá ugyanis a 6 páncélosból, 3 cirkálóból, 2 ágyúnaszádból és 7 torpedónaszádból álló 2. hajóraj tartozott. Az admirális rendelkezett még a dunai flottillával és a keleti bázisok tengeri hadosztályával.[34] Ez az erő jelentősnek tűnt, de akcióképességét számos tényező korlátozta. Mindenekelőtt az, hogy a Fekete-tengeren sok volt a hajózást veszélyeztető akna. Korlátozta a hajók felhasználását az, hogy a francia flotta nagy hajókkal rendelkezett, amelyek merülésük miatt nem tudtak bemenni az Azovi-tengerre, s Odessza kikötőjénél csak a Jules

[30] *Ormos*: 416.
[31] MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 542. Chemins de fer, 8 novembre 1918.
[32] *Masson*: 99.
[33] *Masson*: Annexe V.
[34] *Masson*: 55.

Michelet nevű páncélos cirkáló tudott a mólón túlhajózni, azaz partközelbe jutni. A Mirabeau páncélos ezt csak akkor tudta megtenni, ha szénterhe egy részétől megszabadult. A hajókat ezért a parttól tisztes távolságban kellett tartani. De gondok voltak a haditengerészeti bázisokkal is. A Keleti Hadsereg ellátója Szaloniki volt, de a délorosz intervenció bázisa Konstantinápoly lett, amely a 2. hajóraj és a Dunai Hadsereg ellátását biztosította, valamint a Fekete-tenger másodlagos bázisainak – Várna, Constanza, Braila, Odessza, Szevasztopol, Nyikolajev – volt a központja. Különösen a hajók tüzelőanyaggal való ellátása jelentett gondot, mivel a hajók havonta 30 ezer tonna szenet igényeltek.[35] Gyászos volt ezen kívül a hadműveletek szempontjából fontos kommunikációs helyzet is.[36] A Dél-Oroszországban működő távíró és rádió vonalakat[37] állandóan zavarták, vagy a franciák az angolokkal kerültek konfliktusba a vonalak használata miatt Konstantinápolyban. S mivel Szaloniki – Konstantinápoly – Bukarest között a rádiókapcsolat nagyon rossz volt, ezért torpedónaszád vitte – hozta a híreket. Ez azonban jelentős időveszteséggel járt.

Az intervenciónak ellenzői is voltak. Köztük Franchet d'Esperey neve említhető meg, aki szerint a rendelkezésre álló erők csak Odessza és a szomszédos kikötők elfoglalására alkalmasak, nagyobb hadműveletre nem. A tábornok ezért az egész intervenciót megkérdőjelezte, s helyette az egészséges elemek támogatását javasolta.[38] Franchet d'Esperey az intervenciónak azt a változatát is megkérdőjelezte, melyet Foch marsall képviselt, aki 250 ezer emberrel, harckocsi és repülőgép támogatással akarta megnyitni a Moszkva felé vezető utat.[39] Első látásra úgy tűnt, hogy az ehhez szükséges létszámot a Keleti Hadsereg (600 ezer fő), valamint Allenby Palesztinában működő hadserege (450 ezer fő) könnyűszerrel kiállíthatja, ráadásul Romániára is számíthattak, amely a tervek szerint majd 200 ezer fős hadsereggel rendelkezik. A számok mögötti valóság azonban nem ígért sok lehetőséget, mivel a Keleti hadseregben működő brit haderő Milne vezetésével a mudroszi fegyverszünet után London parancsára visszaszerezte akciószabadságát, s a brit hadügyminisztérium megtiltotta neki, hogy átlépje a Duna vonalát. Franchet d'Esperey ellenezte a románok felhasználását a román – ukrán ellentétek miatt, bár a románokkal egyelőre nem is lehetett számolni, mivel a román haderő még nem létezett. Így a Keleti Hadseregből – Franchet d'Esperey a görögök felhasználását sem javasolta – gyakorlatilag csak a francia erők maradtak, s ezek igénybevétele is korlátozott volt a betegségek, főleg a spanyol nátha miatt, a szenegáli katonákat pedig télen nem lehetett Oroszországban bevetni. Az akcióképességet pszichológiai tényezők is korlátozták, s erre Franchet d'Esperey ugyancsak felhívta a kormány figyelmét. Ez azt jelentette, hogy a nyugati fronton 1917-ben kitört lázadás a Keleti hadsereget is érintette, s a helyzet Szalonikiben különösen súlyos volt. Franchet d'Esperey fenntartásait osztotta Amet admirális, a

---

[35] Uo. 55–59.; *Bernachot*: 67.

[36] *Masson*: 41.

[37] Gyenyikinnel úgy lehetett kommunikálni, hogy az információt először Szaloniki fogadta, innen Konstantinápolyba került, majd Odesszán és Kercsen át jutott Jekatyerinodárba.

[38] *Ormos*: 414–415; *Masson*: 49–50.; *Carley*: 112.

[39] Nézeteit a november 20-i Clemenceau-hoz írt levélben fejtette ki. Ezek után nem véletlen, hogy a délorosz intervenció terveinek kidolgozásával nem Franchet d'Esperey-t, hanem Berthelot tábornokot bízza meg a hadügyminisztérium s a vezérkar. *Ormos Mária*: Padovától Trianonig 1918–1920, Kossuth, Budapest 1983., 35.

2. Hajóraj parancsnoka, s az ellenzők közé tartozott Anzelm tábornok – később az ukrajnai francia és szövetséges csapatok főparancsnoka -, több tiszt a Keleti hadseregből, s ezen az oldalon említhetjük Fleurieu-t a londoni francia ügyvivőt is.[40]

A vállalkozásnak természetesen támogatói is voltak, s ők alkották a többséget. Elsősorban Noulens, a volt petrográdi francia nagykövet nevét kell megemlíteni, akinél ez az elkötelezettség nem új dolog, hiszen egész oroszországi működése során a beavatkozási politika híve volt. Saint-Aulaire romániai francia nagykövet ugyancsak intervenciót sürgetett, mert szerinte az oroszországi beavatkozás nem értelmetlen kaland, nem Napoleon hadjáratának a megismétlése. Erre azért van szükség, hogy az antant befolyása érvényesüljön Oroszországban. E befolyás híján ugyanis Saint-Aulaire szerint Moszkva az eljövendő „földrengések" epicentruma lesz. Mindebből a nagykövet azt a konklúziót vonta le, hogy az első világháború végén a franciák kezében volt a világ megmentésének a lehetősége, ha Foch és Franchet d'Esperey, mint a nyugaton és keleten levő francia erők legfontosabb pozícióban levő tábornokai összefogtak volna egymással.[41] S ha ehhez hozzátesszük azt, hogy Clemenceau a francia ellenőrzés nyugati határát a Fiume – Zágráb – Budapest – Bécs vonalon jelölte meg,[42] a Fehér-tengertől a Kaszpi-tengerig terjedő térségben a már idézett szeptember végi levele szerint Franciaországnak döntő szerepet szánt, Kelet-Európát pedig Párizs egy francia vezetésű nagy Lengyelország köré akarta csoportosítani,[43] akkor Saint-Aulaire megalomániája a francia politikai döntéshozók elképzelésein alapult. A támogatók közt említhetjük még Berthelot tábornokot is, annak ellenére, hogy figyelmeztette Párizst a rendelkezésre álló erők elégtelenségére. Az intervenció mellett szólt az a tanácskozás is, melyet november 16-án Jasiban nyitottak meg az oroszországi antantbarát elemek részvételével. A konferencia – többek között részt vett Kurakin herceg, Oroszország romániai nagykövete, Cserbacsev tábornok, az orosz – román front főparancsnoka vagy Miljukov, az Ideiglenes Kormány volt külügyminisztere – a szövetségesek beavatkozását kérte, hogy az egy és oszthatatlan Oroszország helyreálljon.[44] Azt is elhatározták, hogy Ukrajnában és a Don vidékén az összes szovjetellenes erő Gyenyikin parancsnoksága alá fog tartozni, s a szövetségesek őt támogatják.

Az oroszországi intervencióról folyó viták, s a felmerült hiányosságok miatt a kormány decemberben módosította álláspontját. A december 13-i Franchet d'Esperey-nek szóló instrukcióban már arról van szó, hogy a francia intervenció lehetőség az oroszok számára a fölény megszerzésére a szovjethatalommal szemben.[45] A de-

[40] Carley: 112; Masson: 53.

[41] *Comte de Saint-Aulaire*: Confession d'un vieux diplomate, Flammarion, Paris 1953. 477., 481., 483–484.

[42] *Ormos*: Pádovától Trianonig, 51.

[43] SHAT 7 N 812 c/2454 d/4. 1 mars 1918. La reconstruction de la Russie et les intérèts frančais. A vezérkar által készített 38 oldalas tanulmány egy olyan nagy Lengyelországot vázol fel, amely a kelet-európai régióban hatalmi szerepet tölthet be. A tanulmány elképzelése szerint a lengyel állam egy föderációs központ, amelyhez Litvánia és Fehér – Oroszország nagy része csatlakozik. Ezen kívül a szomszédos államok szövetséget kötnek a lengyelekkel. A dokumentum egy lengyel – magyar-román szövetségi láncot rajzol meg, de természetes szövetségesként említi a cseheket is. Sőt, a német törekvések ellensúlyozására Párizsnak egy lengyel – orosz szövetséget is meg kell teremtenie.

[44] *Gasquet, Sébastien de:* 159.

[45] *Mourin, Maxime*: Les relations franco-soviétiques, 1917 – 1962, Payot, Paris 1967. 103.

cember 29-i képviselőházi ülésen pedig Clemenceau a rendelkezésre álló erőkhöz igazítva fogalmazta meg az oroszországi célokat. Ebben a variációban a délorosz akció során a franciák már nem akarnak nagy területeket elfoglalni, csupán azt a célt tűzik ki, ami egyébként Clemenceau októberi levelében is szerepel: elzárni a bolsevikokat a délorosz térség által nyújtott gazdasági lehetőségektől. Az intervenció ebből következően nem eredményezheti a szovjet rezsim megdöntését. Pichon december 29-i távirata a haditengerészethez ugyancsak olyan intervenciót vázolt fel, amely a lehetőségekre volt méretezve. Elismerte, Franciaország nem képes egyedül az oroszországi akcióra. Kiemelte, hogy a Baltikumban és Észak-Oroszországban a franciák másodlagos szerepet játszanak, Szibériában a Janin misszió működik, s Párizs csak Dél-Oroszországban játszik elsőrangú szerepet. A cél, elfoglalni a Kijevtől Odesszáig és Szevasztopolig terjedő területeket, francia, görög és román erők részvételével, s pillanatnyilag ez a maximum. Elismeri, hogy 200 ezres intervenciós erő modern eszközökkel csábító gondolat, de ez a képzelet világába tartozik.[46]

A francia miniszterelnök a december 29-i ülésen vetette fel a „cordon sanitaire" gondolatát, amely élénk vitát kavart. Főleg a szocialisták részéről érkezett bírálat e felvetés és a katonai akció miatt, mert ebben a gyarmati expedíciók új kiadását látták.[47] A viták ellenére a képviselőházi ülésen a kormány 386:88 arányban bizalmat kapott külpolitikájához.[48]

Az intervenció

Miközben folyt a vita a délorosz akcióról, az intervenció beindult. A partraszállás december 17-én kezdődött meg Odesszában, 19-re elfoglalták a várost. December 25–26-án pedig a szevasztopoli partraszállás is megtörtént. A franciák érkezését nagyfokú várakozás előzte meg. A fehérek jelentős szövetséges erő partraszállásában reménykedtek, s ezt az illúziót a francia diplomaták táplálták is. A partraszállás azonban mindkét oldalon csalódást okozott. A fehérek a viszonylag kis létszám miatt (12 ezren szálltak partra), a franciák pedig azért, mert egy rendkívül zavaros és ellentmondásos délorosz gazdasági és politikai helyzetbe érkeztek, melyről eddig csak hiányos információik voltak. Nem ismerték az ukrán helyzetet, a változásokról, pl. arról, hogy Szkoropadszkijt a kievi direktórium váltotta fel, későn szereztek tudomást. Mahnóról vagy Grigorjevről[49] is csak a Fekete-tengerre való belépés után kaptak híreket. Aztán hiányosak voltak az információk Krasznov és Gyenyikin viszonyáról. Amet admirális a november 11-i fegyverszünet szövegét hat hetes késéssel kapta meg, az 1917. december 23-i angol – francia egyezményről pedig csak 1918. november 30-án szerzett tudomást az angoloktól, a szerződés szövegét pedig 1919. január 11-én kapta kézhez. A politikai vezetés mentségére szóljon: Clemenceau és Pichon egyaránt bevallotta,

[46] *Masson*: Annexe VI.

[47] *Masson*: 94–98.

[48] *Hovi*: 151.

[49] A cári hadsereg vezérkari tisztje volt, majd Szkoropadszkij szolgálatába állt, később Petljura szövetségese lett, aki kinevezte őt a zaporozsi kozákok atamánjává. A direktórium gyengeségét felismerve közeledett a bolsevikokhoz, de 1919 júliusában Mahno megölte őt, mert attól tartott, hogy átáll Gyenyikinhez.

hogy ismereteik hiányosak Dél-Oroszországról.[50] A hiányosságokat bizonyos szempontból Párizs annak köszönhette, hogy egységes Oroszországban gondolkodott, ezért nem vette figyelembe azokat az információkat, amelyek Ukrajnáról szóltak.

Az ukrán ügy még a februári forradalom hatására keletkezett, amikor a nemzeti kérdés egész Oroszországban felerősödött, s ez Ukrajna számára egész addigi történelmében legjelentősebb függetlenségi kísérletének kezdetét jelentette. 1917. március 17-én (orosz naptár szerint március 4.) létrehozták az Ukrán Központi Radát, majd 1918. január 22-én kikiáltották a függetlenséget.[51] S annak ellenére, hogy a francia sajtó és a kormány az ukrán törekvéseket szeparatizmusnak tekintette és a németek kezét látta benne, az Oroszországban dolgozó francia képviselők, mint Louis Réau, a petrográdi francia intézet igazgatója, vagy Jean Pélissier, a neves újságíró arra hívták fel a figyelmet, hogy a stratégiailag és gazdaságilag egyaránt fontos Ukrajnát nem szabad elhanyagolni.[52] A térség azonban Párizs számára csak egy nagyon rövid periódusban, 1917 végén, 1918 elején, tűnt fontosnak, amikor Ukrajnára alapozva akarta a keleti frontot helyreállítani.[53] A gyors leértékelődést az magyarázza, hogy ukrán hadsereg gyakorlatilag nem létezett, mert a frontokon szét volt szórva.[54] Ezen kívül az ukrán nemzeti mozgalomnak gyengék voltak az alapjai, mivel az ukránok többsége a paraszti társadalomhoz tartozott, s az össznépességen belül az arányuk 32% volt. A városokban igen erős volt a russzifikáció, s a legtöbb helyen az ukránok nem érték el az 50%-ot. Kijevben pl. csak 16,4%-ot képviseltek. A munkásságnak 41%-a volt ukrán, a középosztályt oroszok, lengyelek, zsidók alkották, a földbirtok pedig oroszok vagy lengyelek kezében volt.[55] Ez azzal a következménnyel járt, hogy az ukrán mozgalom egy szűk, kislétszámú elittel rendelkezett, a parasztok pedig belefáradtak a háborúba, ezért a tömegek körében a békevágy éppúgy jelentkezett, mint Oroszország többi részén. A fegyverszünet és a béketárgyalás ezért a Rada számára is szükségszerű lépés volt. Amikor pedig 1918. február 9-én ez a központi hatalmakkal való békekötéshez vezetett, Párizs és a Rada rövid ideig tartó együttműködése véget ért. A térség ennek ellenére nem kerülte el teljesen a francia vezetés figyelmét, mert Harkovban még 1917 decemberében létrejött az Ukrán Szovjetköztársaság, amely legfontosabb feladatának a Rada megdöntését tartotta. Erre éppen február 9-én a béke aláírását követő néhány óra múlva került sor, amikor Kijev a

[50] *Masson*: 40–41.

[51] A bolsevik kormány még 1917. november 15-én elismerte a nemzetiségek függetlenséghez való jogát, s ezzel a lehetőséggel a finnek (1917. december 7.), a lettek (december 12), s az ukránok az elsők között éltek.

[52] Ukrajna 850 ezer km^2 területéből 775 ezer km^2 tartozott Oroszországhoz, a többi a Monarchiához. A teljes ukrán területen 45 millió ember élt (1910-es adat). Gazdasági szempontból nézve az első világháború előtt a térség adta a cári birodalom széntermelésének háromnegyedét, a vasérc kétharmadát, a mangán háromnegyedét, a cukor négyötödét s az exportált búza kilenctizedét. *Kosyk*: 51; *Venner, Dominique*: Histoire de l'Armée rouge. La révolution et la guerre civile, 1917 – 1924, Plon, Paros 1981, 145; *Gasquet, Sébastien de*: 148 – 151.

[53] Ukrajna megnövekedett szerepét jelezte az, hogy Niessel a Francia Köztársaság komisszárjaként 1917 decemberében Tabouis tábornokot küldte Kijevbe, 1918 januárjában pedig Párizs elismerte függetlenségét.

[54] Noulens szerint 1917 decemberében az ukrán hadsereg 60 ezer főt – 5 gyalogos és 2 lovashadosztályt – tett ki, s ezt csupán a polgárháborús küzdelmekre tartotta alkalmasnak, a központi hatalmak ellen nem.

[55] *Kosyk*: 53, 64.

bolsevikok kezébe került, a Rada pedig Zsitomirba menekült. Innen kérte február 12-én a németek segítségét, akik 29 gyalogos és 4 lovashadosztállyal március elején visszaállították a Rada hatalmát. Az ellentétek, nézeteltérések miatt azonban a németek feloszlatták a Radát, s április 29-én Szkoropadszkij tábornokot, Ukrajna hetmanjának kiáltották ki.[56] Az első világháború végén Szkoropadszkij radikálisan megváltoztatta külpolitikáját, s közeledett a szövetségesekhez. 1918 novemberében a már említett Jasiban tartott találkozón az ő küldöttei is részt vettek, s a szövetségesek beavatkozását kérték a németek ellen. Szkoropadszkij azonban nem tudta megtartani hatalmát, mert a német csapatok kivonulását követően Simon Petljura a Rada volt hadügyminisztere megdöntötte hatalmát, s létrejött egy direktórium Petljura és Vinnyicsenko vezetésével. Az általuk vezetett nemzeti mozgalom képviselői szintén elutaztak Jasiba 1918 novemberében, jóllehet nem kaptak meghívást, s találkoztak a kijevi francia katonai misszió egykori információs szolgálatának vezetőjével, Hennoval, aki azonban nem rajongott az ukránokért. Hennonak is szerepe volt abban, hogy Párizs az intervenciót az Önkéntes Hadsereggel való együttműködésre építette, mert Henno szerint sem az ukrán nép, sem az ukrán nacionalizmus nem létezett, az ukrán nemzeti mozgalmat pedig német kreációnak tartotta.[57] Az Önkéntes Hadsereg 1918 novemberében kb. 90 ezer embert jelentett, melynek élére Kornyilov és Alekszejev halálát követően Gyenyikin került,[58] s a főparancsnokság Jekatyerinodárban volt. Emellett létezett még a Krasznov vezette Doni Hadsereg, kb. 100 ezer emberrel, valamint a Déli Hadsereg és Leuchthenberg herceg erői. Mindhárom német orientációjú volt, s Oroszország egyesítését is Németország segítségére alapozták.[59] Henno egyébként 1918 elején tagja volt a Tabouis tábornok vezette katonai missziónak Kijevben, majd a német megszállás alatt Romániában hírszerző munkát folytatott. A délorosz konzervatívok szószólója volt, s mivel Saint-Aulaire-rel, a romániai francia nagykövettel jó kapcsolatai voltak, ezért az ő ösztönzésére Pichontól 1918 áprilisában a kjievi francia konzul címet kapta, hogy Franciaország szimbolikusan jelen legyen Ukrajnában a német megszállás alatt is. Henno nézetei, tevékenysége megfelelt a szeparatizmust ellenző, s a moszkvai centralizmusra építő hivatalos francia politikának.[60] Hamarosan kiderült azonban, hogy a Henno által képviselt vonal a gyakorlatban nem működik, s a déloroszországi francia parancsnokságnak kapcsolatot kellett keresnie az ukrán mozgalommal, mert Gyenyikin és Párizs között komoly nézeteltérések keletkeztek.

---

[56] *Varga*: 28.

[57] *Gasquet, Sébastien de*: 160.

[58] Egy orosz nemzeti hadsereg létrehozását Kalegyin már 1917 júniusától tervezte. A tábornokot azonban 1917. november 10-én a doni kozákok atamánjuknak választották (Nagy Péter intézkedése óta, amikor az atamánt kinevezték, ez volt az első választás). Az önkéntesekből álló hadsereget így Alekszejev tábornok szervezte meg 1917 novemberében Novocserkszkban. Ekkor még csupán kétezren voltak. Decemberben azonban elfoglalták Rosztovot, s átmenetileg itt volt a főhadiszállásuk. Az önkéntesek élén Alekszejev és Kornyilov tábornokok álltak. Ez utóbbi 1918 március végén a Jekatyerionodár előtti harcokban meghalt, s helyét Gyenyikin tábornok foglalta el. Alekszejev pedig 1918 októberében betegségben halt meg. 1919 januárjában Gyenyikin a déloroszországi szovjetellenes erők főparancsnoka lett. Krasznov tábornok 1918 májusában lett a doni kozákok atamánja (Kalegyin 1918. január 29-én öngyilkos lett).

[59] *Bernachot*: 58–60.

[60] *Gasquet, Sébastien de*: 160–161.

Az intervenciót nehezítette az a körülmény is, hogy a fegyverszünet a déloroszországi német és osztrák erőket a rend fenntartásával bízta meg a szövetségesek megérkezéséig. Helyüket azonban korábban elhagyták, mint ahogy a szövetségesek megérkeztek, ráadásul támogatták a bolsevikokat, s fegyelmezetlenségükkel felforgató központot alkottak. A partraszállás idején még néhány tízezer német délorosz területen tartózkodott. A fenti képet bonyolította aztán az, hogy a franciák Odesszában, Szevasztopolban s a Krimben nem azt találták, hogy az egyik oldalon állnak a bolsevikok, a másikon a demokratikus erők, hanem egy rendkívül összekuszált képződményt: a Szkoropadszkij rezsim maradványát, az eszereket, mintegy 2 ezer főt az Önkéntes Hadseregből, szeparatistákat, a cári rezsim maradványát, kadétokat.[61] Röviden: a franciák a délorosz anarchia kellős közepébe érkeztek, s megállapíthatták, hogy zónájukban nincsen olyan erő, amelyre támaszkodni lehet a bolsevikok elleni harcban.

Odessza és Szevasztopol elfoglalásával az intervenció első szakasza befejeződött, s a franciák tevékenysége a továbbiakban arra irányult, hogy ezt a szűk zónát szélesítsék. Kezdetben úgy tűnt, hogy ez akadályokba ütközik, mivel a zóna kiszélesítése csak a kijevi direktóriummal együttműködve volt elképzelhető a francia erők viszonylag kis száma miatt. A direktóriummal azonban a partraszállás idején nem volt jó a viszony, s ezt az is jelezte, hogy Petljura csapataival összetűzésre került sor Odesszában. S bár Petljura erői a várost elhagyták, a zóna kiszélesítését akadályozták. Fordulat akkor következett be, amikor Anzelm tábornok január 14-én találkozott Grekov tábornokkal, a direktórium hadügyminiszterével,[62] aki kifejtette, hogy a partraszálláskor történt incidens félreértés volt, s felajánlotta együttműködését a bolsevizmus elleni harcban, s a közvetítést a franciák és az ukrán direktórium között. A januárban kezdődött tárgyalásokat Freydenberg ezredes, Anzelm vezérkari főnöke vezette. Az ukránok azt kérték a franciáktól, hogy ismerjék el függetlenségüket, Ukrajna az ukrán és a szövetséges csapatok ellenőrzése, s ne Gyenyikin alá kerüljön, a franciák pedig a bolsevikok ellen akarták felhasználni az ukrán mozgalmat. Anzelm azonban február 13-án megszakította a tárgyalásokat.[63] Ennek ellenére a francia-ukrán együttműködés eredménye volt, hogy megszűnt a petljuristák Odesszát elzáró blokádja, s a franciák 1919. január 28-án elfoglalhatták Herszont. A kooperáció végeredményben franciáknak, ukránoknak egyaránt érdekében állt, mert mindkét fél gyenge volt. Az ukránokat veszélyeztette a Vörös Hadsereg előrenyomulása, Kelet-Galiciában pedig a lengyelekkel kerültek összeütközésbe. Emellett az ukrán csapatok háromnegyed része használhatatlan volt, ezért francia segítséggel szerettek volna új hadsereget szervezni. A francia – ukrán tárgyalások február végén folytatódtak annak köszönhetően, hogy Anzelm helyére Berthelot tábornok került a francia expedíciós sereg élén. A tárgyalások során a felek abban egyeztek meg, hogy a franciák támogatják az ukrán kormányt és hadsereget, ennek fejében a pénzügyek és a vasutak francia kézbe kerülnek.[64] A tárgyalások azonban ezúttal is megszakadtak, feltehetően a direktórium gyengesége,

---

[61] *Bernachot*: 57–58.; 63–64; *Carley*: 118–119; *Masson*: 36., 39., 85–87.

[62] *Bernachot*: Annexe No 3.

[63] A tárgyalások megszakadásában szerepe volt annak, hogy Anzelm ultimátumszerűen követelte a direktoriumtól Szkoropadszkij miniszterеinek a kiszabadítását, akik bár németbarátok voltak, de Ukrajna Oroszországhoz való csatlakozását akarták. *Gasquet, Sébastien de*: 165.

[64] *Gasquet, Sébastien de*: 166.

s amiatt, hogy a bolsevikok ekkor már Ukrajna háromnegyed részét elfoglalták, s az ukrán kormány Vinnyicába költözött. A tárgyalások a franciákra nézve azzal a következménnyel jártak, hogy bolsevikok felgyorsították az eseményeket, s március közepén offenzívát indítottak Odessza ellen.

Közben a franciák Nyikolajev megszerzésével a megszállási zónát kiszélesítették. A városban mintegy 12 ezer főnyi német erő volt, akikkel a franciák megegyeztek abban, hogy a szövetséges csapatok érkezéséig tartják a várost és környékét. A németek ezt abban a reményben tették, hogy majd tengeri úton elszállítják őket, s így nem teszik ki magukat annak a veszélynek, hogy, hogy Oroszországon keresztül menjenek haza.[65] Nyikolajevbe végül február végén két görög regiment érkezett. A város jelentőségét az adta, hogy az itt működő rádióállomás segítségével kapcsolatba tudtak lépni Kolcsakkal és Gyenyikinnel. A település azért is fontos volt, mert a városban nagy hajóépítő üzem működött, melyet a háború előtt francia-belga tőkével hoztak létre.

1919 márciusára a megszállási zónát a franciák a Tiraszpol – Voznyeszenszk – Herszon vonalig terjesztették ki, a 16. gyaloghadosztály pedig a Romániából Dél-Oroszországba vezető út legfontosabb pontjait biztosította,[66] jóllehet Franchet d'Esperey véleménye nem volt biztató Romániáról: „teljes krízisben van – írta március elején Fochnak. – Nagy ambíciói vannak, s nem tudom rendelkezik-e olyan gyomorral, hogy megemészthesse mindazt, amit meg akar enni".

Francia szempontból fontos volt az Önkéntes hadsereggel való kapcsolat, hiszen maga az intervenció is erre épült, de a francia parancsnokság és Gyenyikin vezérkara között egyre több konfliktus alakult ki. Az ellentétek egyik forrása az volt, hogy Gyenyikin minden katonai és polgári irányítást a saját kezébe akart összpontosítani. Anzelm tábornok ezt abszurdnak tartotta, mivel Ukrajnában, ahol a franciák voltak, az Önkéntes Hadseregnek gyakorlatilag nem volt hatalma. A franciák véleménye ráadásul lesújtó volt rájuk nézve. Katonailag használhatatlanok voltak, ezért Berthelot tábornok pl. Herszon elfoglalásakor visszautasította alkalmazásukat. A Dél-Oroszországban működő francia katonai vezetés egyöntetűen azon a véleményen volt, hogy meg kell szabadulni tőlük. „Előnyös lenne visszaküldeni Gyenyikinhez ezeket az önkéntes elemeket, akiknek a jelenléte a mi oldalunkon gyanakvóvá teszi az orosz népet velünk szemben" – hangsúlyozta Amet admirális.[67] Az Önkéntes Hadsereg népszerűtlenségét az okozta, hogy a régi rendszer visszaállítását akarta. A franciákat pedig az háborította fel, hogy az önkéntesek éppúgy, mint az orosz burzsoázia mindent tőlük, mármint az antanttól várt. „Az újságok nagyon agresszívek a szövetségesekkel szemben. – jelenti Lejay admirális.[68] Azt írják, hogy az oroszok nem tartoznak köszönettel a szövetségeseknek, mert Oroszország tette lehetővé a marne-i győzelmet, ezért mi (mármint a franciák – M. I.) vagyunk lekötelezve. Nekünk kell létrehozni egy szilárd frontot, amely mögött az oroszok létrehozhatják hadseregüket, azaz szórakozhatnak." Konfliktust okozott az is, hogy Gyenyikin francia erőket kért a Don vidékére Mariupol és Taganrog elfoglalásához. A Don vidéke viszont az 1917. december

[65] A németeket a város francia kiürítésekor, március elején szállították el.

[66] Bukarest irányából: Braila – Galatz – Bender; Jasi felől: Kisinyov – Bender. *Bernachot*: Annexe No 7.

[67] *Masson*: 132.

[68] *Masson*: 136.

23-i francia-angol egyezmény szerint, mint kozák terület angol zónába tartozott. A zónahatárokat azonban nem húzták meg pontosan. A félreértéseket 1919. április 4-én tisztázták a Quai d'Orsay-n, s pontosították, hogy Kercs és a Don torkolata a zónahatár, így Mariupol a francia zónához tartozott.[69] Ez azt is jelentette, hogy az angolok ragaszkodnak az 1917-es felosztáshoz, ennek következtében a régió legjelentősebb antibolsevik erejét Párizs nem használhatta fel, csak azt a csekély részt, amely Ukrajnában volt található. A franciáknak az a törekvése azonban, hogy a térségükben található önkénteseket francia parancsnokság alá helyezzék, Gyenyikin ellenállásába ütközött. A Gyenyikin és a franciák konfliktusa mögött angol-francia ellentét is kitapintható, ez pedig nem tette lehetővé a helyzethez való rugalmas alkalmazkodást.

Az ellentéteket növelte az is, hogy a franciák nem csupán a burzsoázia, hanem a társadalom más rétegei részéről is ellenséges magatartást tapasztaltak. Az oroszok hiúságát ugyanis sértette a románok és a görögök részvétele az intervencióban. Az előbbit azért sérelmezték, mert a román részvétel ára Besszarábia elvesztése volt, a görögök jelenlétét pedig azért tartották megalázónak, mivel a görög állam megszületése az oroszoknak volt köszönhető.[70] Mindehhez a francia megszálló hadsereg belső gondjai társultak, az nevezetesen, hogy a csapatok többször és több helyen megtagadták az engedelmességet.[71] A katonák arra hivatkoztak, hogy 4 év háború után elegük van a harcból, ráadásul az antant nincs háborús viszonyban a szovjet hatalommal. E hangulatot a bolsevik propaganda is erősítette, s Berthelot tábornok kénytelen volt elismerni, hogy ez a munka igen jól szervezett.

A legfőbb gondot a gazdasági nehézségek okozták. 1919 januárjától a délorosz gazdaság súlyos helyzetben volt. 1917 óta az infláció felgyorsult, jelentős volt a szénhiány. Anzelm tábornok február 20-i jelentésében arról írt, hogy Odessza már napok óta nem kapott kenyeret. Az ellátási gondok érzékeltetésére egy adat: a franciáknak kb. 1 millió embert kellett élelmezniük. S bár a város környéki parasztok rendelkeztek az ehhez szükséges mennyiségű gabonával, de rubelért nem voltak hajlandók eladni, csak gyáripari termékekért.[72] A franciák viszont ezt nem tudták szállítani. Ezen kívül jelentős tömeg, mintegy 80 ezer ember volt munkanélkül a megszállt övezetben, akik a bolsevizmus hatása alá kerültek. E tényezők együttes hatása eredményezte azt, hogy a délorosz társadalom szinte minden rétege a franciák ellen fordult, s a gazdasági nehézségekért, a szervezetlenségért, egyszóval mindenért a franciákat tette felelőssé.[73] A dolgok végső betetőzéseként a katonai helyzet is súlyossá vált. A Donyec-medence a bolsevikok kezébe került, s a Vörös Hadsereg erői megkezdték a francia zóna felszámolását. Mahno és Grigorjev csapatainak nyomására a franciák

[69] *Masson*: Annexe IX. A tanácskozáson részt vettek: angol részről, Saldy, a nagykövetség első titkára, Radcliff hadsegéd, a hadügyminisztérium képviselője, s Woolcombe kapitány. Francia részről jelen volt Kammerer az orosz ügyek referense a külügyből, Ganter tábornok és Rougemont őrnagy a vezérkartól, Lanxade admirális és Mottet kapitány a haditengerészet vezérkarától.

[70] *Masson*: 137.

[71] Az 58. gyalogezrednél februárban több század megtagadta, hogy támadásba menjen, s ilyen eset más egységeknél is előfordult.

[72] *Bernachot*: Annexe No 5.

[73] *Masson*: 160.

kénytelenek voltak kiüríteni Herszont és Nyikolajevet, a Vörös Hadsereg erejéről és fegyelméről pedig az események hatására elismerően kellett nyilatkozniuk.[74]

A megszállt zóna súlyos társadalmi, gazdasági és katonai helyzetére való tekintettel 1919 márciusában a párizsi békekonferencián napirendre került az odesszai kérdés. Foch még február végén azt javasolta, hogy egy, a kis államokból létrehozott frontot kapcsoljanak be a délorosz intervencióba, s elsősorban a lengyelekre és a románokra gondolt.[75] Március közepére azonban a délorosz helyzet olyan súlyossá vált, hogy a Négyek Tanácsának március 25-i ülésén Odessza kiürítéséről döntöttek. Az angol Kisch ezredes és Foch egyaránt a morális veszteségre hívta fel a figyelmet, Wilson azonban értelmetlennek tartotta olyan városnak a védelmét, amelynek lakossága ellenséges a szövetségesekkel. Egyébként is az volt a véleménye, hogy Oroszországot és a bolsevikokat hagyni kell főni a saját levükben, amíg a körülmények nem teszik okosabbá az oroszokat.[76] Clemenceau a kiürítési határozatról március 29-én értesítette Franchet d'Espereyt, akinek a parancsnoksága alá helyezték ideiglenesen az oroszországi csapatokat.[77] Az evakuációs parancsot Anzelm tábornok április 2-án kapta meg, s az április 3-án megkezdődött kiürítési akció április 6-án fejeződött be.[78] S bár a március 29-i parancs Szevasztopol kiürítéséről nem szólt, a szovjet erők nyomására ezt is kénytelenek voltak feladni, s a várost április 28-án elhagyták.

A délorosz francia intervenció kudarccal végződött, jóllehet ez a kudarc a bevetett katonai erőt s az elfoglalt területeket nézve nem volt nagy, hiszen 30 – 35 ezer főnyi francia katona a már jelzett szűk sávot birtokolta Odessza felett.[79] A sikertelen katonai akciónak morális következménye és a presztízsvesztesége azonban lényegesen nagyobb volt. A vállalkozás egyértelműen bebizonyította, hogy Franciaország kimerült, s képtelen arra, hogy katonai eszközökkel az oroszországi helyzetet a maga érdekeinek megfelelően alakítsa. E kudarccal végződött vállalkozás ezért fordulópont az orosz politikában abban az értelemben, hogy ezután más módszerekkel próbálkoztak. Ez a közvetett beavatkozás volt, melyet Foch még 1919. február 25-én fejtett ki. Ennek lényege, hogy Szovjet-Oroszország körül kisállami barikádot hoznak létre, melyet Clemenceau folyamatos kordonnak (barrage continu) nevezett, s amely aztán cordon sanitaire néven lesz ismert.[80] A közvetett beavatkozás politikája azonban azt is jelentette, hogy a szovjetellenes erőket pénzügyileg és hadieszközök szállításával is támogatják, így remélve a bolsevik rezsim megdöntését.

Franciaország a délorosz katonai kudarc miatt presztízsveszteséget szenvedett a szovjetellenes erőknél. Alig egy héttel Odessza evakuálása után Carsalade sorhajóhadnagy így összegezte a kudarc következményeit: „Presztízsünk elveszett az országban minden régi barátunknál. Ellenségeink csak hajóágyúink hordtávolságán

[74] Documents diplomatiques suisses, 1848 – 1945. Vol. 7/1. 1918–1920. Benteli Verlag, Bern 1979. 112. sz. dok.

[75] *Ormos*: Az ukrajnai francia intervencióról és hatásairól Közép-Európában, 431.; *Thomson, John M.*: Russia, Bolshevism and the Versailles Peace, Princeton, New Jersey 1966. 184–185.

[76] *Mourin*: 105.

[77] *Masson*: Annexe XI.

[78] Az evakuálás során elszállítottak kb. 50 ezer orosz emigránst, 11 ezer főt a szövetséges kolóniákból s mintegy 30–35 ezer szövetséges katonát.

[79] *Ormos*: 437–438.; Masson: 189.

[80] J. B. Duroselle francia történész a cordon sanitaire elnevezést Pichon külügyminiszternek tulajdonítja, míg Ph. Masson Clemenceau-nak.

belül tisztelnek bennünket. Nem vagyunk többé szövetségesek, csak idegenek, akik azért jöttek, hogy visszahozzák a cárt, az emigránsokat s kiváltságaikat. Azt a helyet, melyet elvesztettünk, azok a németek gyorsan be fogják tölteni, akiknek a helyét mi nem akartuk időben elfoglalni. És többé senki nem fogja elhinni Oroszországban, hogy mi győztük le Németországot, mert Ukrajnában igen gyatra bizonyítékot adtunk erőnkről. Gyárosaink tönkrementek, érdekeink elvesztek és jövőbeni kereskedelmünk kompromittálódott. Bizonyára jobb lett volna meg sem kísérelnünk bármiféle intervenciót."[81]

A francia kudarc miatt Anglia szerepe, ereje felértékelődött Gyenyikinnél. A jekatyerinodári Nemzeti Centrum vezetőjének Maklakovhoz Párizsba küldött leveleiben Anglia Gyenyikin támogatójaként úgy jelenik meg, aki nem kalandorokat támogat, mint a franciák Petljura esetében. Ezen kívül az oroszok Angliát tartják a legméltóbbnak Németország ellensúlyozására. Bírálják Franciaországot lengyelbarát politikája miatt, melyet utópiának tartanak. A Nemzeti Centrumnak az önálló Lengyelországról az volt a véleménye, hogy Oroszország ellenségeinek táborát fogja erősíteni.[82] A katonai kudarc következménye volt az is, hogy, hogy a Dél-Oroszországban bekövetkezett minden bajért a franciákat tették felelőssé.[83] Egy koppenhágai jelentés szerint a franciákkal szembeni gyűlölet odáig ment, hogy Gyenyikin környezetében a francia tiszteknek civilbe kellett öltözni.[84] Manuilszkij az orosz Vörös Kereszt franciaországi képviselője pedig azt a véleményt fogalmazta meg, hogy az intervenció nem csupán a francia munkások, de a burzsoázia egy része körében is elvesztette hitelét.[85]

A francia kormány azokra a vádakra, amelyek Odessza és Szevasztopol kiürítése után megnyilvánultak az Önkéntes Hadsereg körében, július 11-i jegyzékében reagált, s a francia katonai misszió jekatyerinodári képviseletének összegezte a francia vezetés álláspontját az intervencióval kapcsolatban. A jegyzék hangsúlyozta, hogy Franciaország nem támogathatta Szkoropadszkijt, s egyetlen francia ügynök, Henno sem volt felhatalmazva arra, hogy csapatok küldését ígérje meg a hetman támogatására. A francia parancsnokság soha nem ismerte el az ukrán direktóriumot, s a vele való tárgyalások a bolsevikok elleni együttes harcra irányultak. A francia parancsnokság a megszállt területen kénytelen volt kapcsolatba lépni a helyi hatóságokkal még akkor is, ha ezek Gyenyikin politikai ellenfelei voltak. A tábornokkal pedig jó kapcsolatokra törekedett a kormány, s ezt az is bizonyítja, hogy a Berthelot tábornok által javasolt francia – orosz vegyes brigádok létrehozását nem támogatta. Ami pedig az odesszai evakuálást illeti, nem csupán a szövetséges erőket, hanem az Önkéntes Hadsereg tagjait, sőt azokat a civileket is elszállították tengeri vagy szárazföldi úton, akik a várost el akarták hagyni.[86] A francia magatartást persze lehetett magyarázni, a támadások ellen lehetett érvelni, a kudarcot azonban ez nem igen mentette.

---

[81] *Masson*: Annexe XIV.

[82] MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 131. Résumé d'une lettre adressé à M. Maklakov par la direction du Centre National d'Ekaterinodar, 4 juin 1919. A kadet Maklakov az 1917-es februári forradalom után az Ideiglenes Kormány párizsi nagykövete lett. Később a fehéremigránsok táborát erősítette.

[83] MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 131. Belgrade, 10 aout 1919. No 404.

[84] MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 315. 7 octobre 1919. No 888.

[85] MAE Europe 1918–1940. Russie vol. 131. 5 juillet 1919. Conférence de Manouilsky à Moscou.

[86] AMG 4 N 41 d/3 Paris, 11 juillet 1919.

A déloroszországi francia intervenció bukását számos tényező magyarázza: a környezet, az ellenfél nem kellő ismerete, a katonai eszközök hiánya, a szövetséges és az antibolsevik erők közti összehangolatlan tevékenység, valamint a morális, a pszichikai feltételek, amelyek a katonák, a tengerészek parancsmegtagadásában, lázadásában nyilvánultak meg, mivel a vállalkozást értelmetlennek tartották.[87]

A sikertelen délorosz intervenció után a nem hivatalos politikában ismét megjelent az a törekvés, hogy a bolsevikokkal való megegyezést elő kell készíteni, mert a szovjethatalom gyorsan fejlődik, s kezd felhagyni azokkal a gyermeteg tervekkel, amelyekben földi paradicsomot ígér, s helyette azokat az elveket igyekszik érvényre juttatni, amelyek a nyugati társadalmaktól sem idegenek.[88] A hivatalos politika azonban továbbra is a szovjethatalom fegyveres megdöntésében gondolkodott, s reményeit Szibériában Kolcsak admirálisba vetette.

[87] A Fekete-tengeren a francia matrózok 1919 áprilisában lázadtak fel, s egyik vezetőjük André Marty volt.

[88] *Masson*: 247.

Merényi-Metzger Gábor

TRIANON UTÁN A SZOMSZÉD ÁLLAMOKHOZ KERÜLT RÓMAI KATOLIKUS FŐEGYHÁZMEGYÉK, EGYHÁZMEGYÉK ÉS APOSTOLI KORMÁNYZÓSÁGOK FŐPÁSZTORAINAK ARCHONTOLÓGIÁJA

1996-ban jelent meg Balogh Margit és Gergely Jenő közös munkája, az „Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992" című könyv 2. kötete, az adattár.[1] A História Könyvtár, kronológiák és adattárak című sorozatának 4. kötete — többek között — tartalmazza a magyarországi római katolikus egyházmegyék főpásztorainak teljes archontológiáját, 1790-től napjainkig.

Jelen írás — a fenti munkához kapcsolódva, mintegy kiegészítésképpen — szeretné közzé tenni a trianoni békediktátum után az elszakított területeken működött és működő latin szertartású — a görög katolikusokat egy későbbi tanulmányban külön ismertetve — római katolikus főegyházmegyék, egyházmegyék és apostoli kormányzóságok főpásztorainak archontológiáját, 1920-tól napjainkig.

Célunk — mellőzve a bővebb egyháztörténeti események és az ehhez kapcsolódó egyházjogi kérdések ismertetését —, hogy az archontológián, mint történelmi segédtudományon keresztül közelebb kerüljünk ahhoz a 21 latin szertartású római katolikus egyházkormányzati intézményhez, amelyek területe valamikor Magyarországhoz tartozott és lakosságának jelentős része még napjainkban is magyar nemzetiségű.

Az egyházmegyék sorrendje a következő szempontok alapján lett megállapítva:

Országok szerint, Magyarország nyugati határától indulva, az óra járásával megegyező irányban.

Jelenleg egy Ausztriában (1. számú), hat Szlovákiában (2–7. számú), egy Ukrajnában (8. számú), négy Romániában (9–12. számú), kettő Kis-Jugoszláviában (13–14. számú), négy Horvátországban (15–18. számú) és egy a volt Jugoszlávia több utódállama között felosztva (19. számú) található. Az utolsó két apostoli kormányzóság (20–21. számú) — amelyek már megszűntek — területe pedig Horvátországhoz, illetve Szlavóniához tartozik.

Az országokon belül pedig először a főegyházmegyék, aztán az egyházmegyék, végül az apostoli kormányzóságok következnek. Az egyforma jogállású egyházkormányzati intézmények esetében az alapítás dátuma a sorrendadó tényező.

Az egyes egyházmegyéken belül először azok rövid történetét olvashatjuk, majd ezt követi a főpásztorok kronológiai sorrendben való felsorolása.

Dőlt betűvel vannak szedve azoknak az ordináriusoknak a nevei, akik nem voltak hivatalosan kinevezett érsekek, püspökök, vagy apostoli kormányzók.

---

[1] *Balogh Margit–Gergely Jenő*: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. II. kötet. História-MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 1996.

Minden személynél a következő adatok vannak feltüntetve:

Az első sorban a név és az ordináriusi évkör. A második sorban a születési- és halálozási hely, illetve időpont. (Az elcsatolt területek lévő helységek nevei az 1920 után történt eseményeknél az új néven szerepelnek.) A következő sorokban a főpásztori — apostoli kormányzói, címzetes püspöki, megyéspüspöki és érseki — kinevezések, felszentelések és egyéb ehhez kapcsolódó események. [ ] zárójelben szerepelnek az ordináriusi működés előtt, illetve utána viselt fontosabb egyházi címek.

RÖVIDÍTÉSEK

n. =	nominatio (kinevezés)
c. i. s. =	cum iure successionis (utódlási joggal felruházott)
c. =	consecratio (felszentelés)
p. =	praeconisatio (ünnepélyes püspöki kinevezés)
inst. =	institutio (beiktatás)
inth. =	inthronisatio (ünnepélyes székfoglalás)
imp. =	impeditio (akadályoztatás)
em. =	emeritus (nyugállományba vonulás, illetve a lemondás elfogadása)

1. KISMARTONI (EISENSTADT-I) EGYHÁZMEGYE[2]

A trianoni békeszerződés következtében a győri egyházmegyének 99, a szombathelyi egyházmegyének 57 plébániája Ausztriához került. Ezekből a plébániákból szervezte meg a Szentszék 1922. május 18-án a burgenlandi apostoli kormányzóságot.

XXIII. János pápa 1960. augusztus 15-én a fenti egyházkormányzati intézményt — Kismarton székhellyel — püspöki rangra emelte.

Jelenleg a bécsi (wien-i) érsekség szuffragáneusa.

ARCHONTOLÓGIA[3]

1. PIFFL, GUSTAV FRIEDRICH 1922–1932
(Landskron, 1864. okt. 15. – Wien, 1932. ápr. 21.)
bíboros és bécsi érsek
[bécsi érsek: n. 1913. ápr. 1., c. 1913. jún. 1.]
[bíboros: n. 1914. máj. 25.]
apostoli kormányzó:
n. 1922. máj. 18.

2. KAMPRATH, FRANZ 1932
(Neutitschein, 1871. okt. 29. – Wien, 1952. ápr. 8.)
címzetes püspök és bécsi segédpüspök
[címzetes püspök: n. 1929. febr., c. 1929. márc. 31.]
apostoli kormányzó:
n. 1932. ápr. 24.

---

[2] *B-G.* I. 184. p., 327. p.; MKA. 1927. 64/a. p., 83. p., 121. p.; MKA. 1984. 694. p., 730. p.; MKA. 1988. 41. p.; *Salacz.* 131–134. p.; *Sebők.* 84–85. p.; *Szántó.* 554. p.

[3] AP. 1921. 234. p.; AP. 1930. 41–42. p.; AP. 1952. 45. p., 518. p., 650. p.; AP. 1961. 215. p.; AP. 1963. 406–407. p.; AP. 1993. 213. p.; AP. 1996. 1161. p.; Burgenland. 134–135. p., 141. p., 177–178. p., 225–226. p., 281. p.; Schem. Burg. 1932. 16. p.; ÚÉE. 1996. 138. p.; a kismartoni Diözesanarchiv írásbeli közlése alapján (1997. júl. 29.).

3. INNITZER, THEODOR 1932–1949
(Weipert, 1875. dec. 25. – Wien, 1955. okt. 9.)
bíboros és bécsi érsek
[bécsi érsek: n. 1932. szept. 19., c. 1932. okt. 16.]
apostoli kormányzó:
n. 1932. okt. 31.
bíboros:
n. 1933. márc. 13.

4. SCHOISWOHL, JOSEPH 1949–1954
(Guntramsdorf, 1901. jan. 3. – Wien, 1991. febr. 26.)
apostoli kormányzó:
n. 1949. nov. 11.
címzetes püspök:
n. 1951. jún. 20.
c. 1951. szept. 2.
[graz-seckaui megyéspüspök: n. 1954. jan. 18.]
[címzetes érsek: n. 1969.]

5. LASZLO, STEPHAN (László István) 1954–1992
(Pozsony, 1913. febr. 25. – Eisenstadt, 1995. márc. 7.)
apostoli kormányzó:
n. 1954. jan. 30.
címzetes püspök:
n. 1956. szept. 20.
c. 1956. nov. 11.
megyéspüspök:
n. 1960. okt. 14.
inst. 1960. nov. 11.
em. 1992. dec. 28.

6. IBY, PAUL 1992–
(Raiding, 1935. jan. 23. -)
megyéspüspök:
n. 1992. dec. 28.
c. 1993. jan. 24.

2. POZSONY-NAGYSZOMBATI (BRATISLAVA-TRNAVA-I) FŐEGYHÁZMEGYE[4]

A trianoni békeszerződés következtében az esztergomi főegyházmegye két részre szakadt. A 481 plébániából 397 Csehszlovákiához került. Ezekből a plébániákból szervezte meg a Szentszék 1922. május 29-én a nagyszombati apostoli kormányzóságot. 1937. szeptember 2-án pedig — kivéve Esztergom joghatósága alól — az apostoli kormányzóságot ideiglenes jelleggel közvetlenül a Szentszék alá rendelte, a többi szlovákiai egyházmegyével együtt. Az I. bécsi döntés után a visszacsatolt dél-szlovákiai

[4] AP. 1996. 111. p.; B-G. I. 185. p., 351. p.; *Hetényi.* III. 493–494. p.; MKA. 1927. 64/a. p.; MKA. 1984. 686–687. p.; MKA. 1988. 54. p.; *Salacz.* passim.; *Sebők.* 71–73. p.; *Szántó.* 567–568. p.

területekkel 157 plébánia került az esztergomi érsekséghez. 1945-ben azonban ezeket újból Csehszlovákiához kerültek.

VI. Pál pápa 1977. december 30-án a fenti egyházkormányzati intézményt érseki rangra emelte. Ugyanekkor sorolta be az új főegyházmegye érseki tartományába az összes szlovákiai püspökséget.

II. János Pál pápa 1995. március 31-én — mivel Pozsony Csehszlovákia kettéválása miatt főváros lett — a „pozsony-nagyszombati" elnevezést adományozta az érsekségnek.

1977-től önálló metropólia.

ARCHONTOLÓGIA[5]

1. JANTAUSCH, PAVOL (Jantausch Pál) 1922–1947
(Verbó, 1870. jún. 27. – Trnava, 1947. jún. 29.)
apostoli kormányzó:
n. 1922. máj. 29.
címzetes püspök:
n. 1925. márc. 30.
c. 1925. jún. 14.

2. LAZÍK, AMBRÓZ 1947–1969
(Pozsonynádas, 1897. dec. 7. – Trnava, 1969. ápr. 20.)
apostoli kormányzó:
n. 1947. júl. 8.
címzetes püspök:
n. 1947. júl. 25.
c. 1947. aug. 14.

3. GÁBRI, JÚLIUS 1969–1987
(Barstaszár, 1913. dec. 5. – Trnava, 1987. nov. 13.)
apostoli kormányzó:
n. 1969. ápr. 23.
címzetes püspök:
n. 1973. febr. 19.
c. 1973. márc. 3.
címzetes érsek:
n. 1987.

4. SOKOL, JÁN 1987–
(Jánovce, 1933. okt. 9. –)
apostoli kormányzó:
n. 1987. nov. 14.
címzetes püspök:
n. 1988. máj. 19.
c. 1988. jún. 12.
érsek:
n. 1989. júl. 26.
inst. 1989. szept. 10.

[5] AP. 1930. 347. p., 383. p.; AP. 1952. 455. p., 651. p.; AP. 1978. 694. p., 879. p.; AP. 1990. 681. p.; AP. 1996. 111. p.; KjK. 1969. 113. p.; KjK. 1991. 152. p.; Schem. Slov. 255. p.; Schem. Tyrn. 1927.

3. KASSAI (KOŠICE-i) FŐEGYHÁZMEGYE[6]

A kassai püspökséget — az egri egyházmegye 149 plébániájából — I. Ferenc magyar király alapította 1804. március 23-án.

A trianoni békeszerződés következtében az egyházmegye két részre szakadt. A 199 plébániából 153 Csehszlovákiához került. Az I. bécsi döntés után a püspökségnek a területe jelentősen megnőtt és már 94 plébániája tartozott az anyaországhoz. A Szlovákiában maradt 96 plébániát Eperjesről irányította Jozef Čarsky apostoli kormányzó. 1945-ben azonban a visszaszerzett területeket újból Csehszlovákiához csatolták és Madarász István megyéspüspököt február 26-án kiutasították az országból.

1977. december 30-án a Szentszék — egy időben Nagyszombat érsekségre való emelésével — a szatmári püspökség csehszlovákiai plébániáit beolvasztotta a kassai egyházmegyébe.

II. János Pál pápa pedig 1995. március 31-én a kassai egyházmegyét is érseki rangra emelte.

Trianon előtt az egri érsekség szuffragáneusa volt. 1937-től közvetlenül a Szentszék alá tartozott, 1977-től 1995-ig a nagyszombati (trnava-i) érsekség szuffragáneusa, 1995-től pedig önálló metropólia.

ARCHONTOLÓGIA[7]

1. FISCHER-COLBRIE ÁGOSTON 1906–1925
(Zseliz, 1863. okt. 16. – Košice, 1925. máj. 17.)
[címzetes püspök: n. 1904. dec. 27., c. 1905. márc. 12.]
[A B-G. II-ben a kinevezés dátuma tévesen dec. 9.]
[c. i. s. címzetes püspök: 1905. jan. 12.]
apostoli kormányzó:
n. 1906. febr. 1.
megyéspüspök:
n. 1907. máj. 22.
inth. 1907. máj. 30.
p. 1907. jún. 10.

2. ČARSKY, JOZEF (Csárszky József) 1925–1939
(Egbell, 1886. máj. 9. – Koice, 1962. márc. 11.)
[címzetes püspök: 1925. márc. 30., c. 1925. jún. 14.]
apostoli kormányzó:
n. 1925. nov. 12.
inth. 1925. dec. 6.

223. p.; Schem. Tyrn. 1933. VII. p.; Schem. Tyrn. 1938. 278. p., 285. p.; Schem. Tyrn. 1993. 7. p., 10–12. p.; Schem. Tyrn. 1995. 7. p., 10–12. p.; SBS. II. 534–535. p.; SBS. III. 368. p.; Slovakia. 206. p., 605. p.

[6] AP. 1996. 354. p.; *B-G.* I. 29. p., 351. p.; *Hetényi.* III. 159. p.; MKA. 1927. 174/a. p., 192–193. p.; MKA. 1984. 768. p.; *Salacz.* passim.; *Sebők.* 69–73. p.; *Szántó.* 567–568. p.

[7] AP. 1921. 106. p.; AP. 1930. 117. p., 359. p.; AP. 1952. 151. p., 601. p.; AP. 1991. 338. p.; AP. 1996. 354. p.; *B-G.* II. 76. p.; ES. I. 355. p.; KjK. 1991. 166. p., MKL. II. 380. p.; Schem. Cass. 1925. 3. p.; Schem. Cass. 1928. 3. p.; Schem. Cass. 1934. 2. p.; Schem. Cass. 1938. 17. p.; Schem. Cass. 1941. 6. p.; Schem. Cass. 1944. 6. p.; Schem. Cass. 1995. 12–14. p., 18–19. p., 167. p.; Schem. Slov. 60–61. p.; SBS. I. 407. p.

3. MADARÁSZ ISTVÁN 1939–1945
(Nagyszombat, 1884. júl. 10. – Hejce, 1948. aug. 8.)
megyéspüspök:
n. 1939. júl. 19.
c. 1939. aug. 24.
inth. 1939. szept. 16.
imp. 1945. febr. 26-tól

SZÉKÜRESEDÉS 1945–1946

ČARSKY, JOZEF (Csárszky József) 1945–1946
(Egbell, 1886. máj. 9. – Koice, 1962. márc. 11.)
ordinárius:
n. 1945.

4. ČARSKY, JOZEF (Csárszky József) 1946–1962
(Egbell, 1886. máj. 9. – Koice, 1962. márc. 11.)
apostoli kormányzó:
n. 1946. febr. 23.
imp. 1951–1962. márc. 11.

SZÉKÜRESEDÉS 1962–1990

ONDERKO, ŠTEFAN 1962–1990
(Homonna, 1916. jan. 22. -)
káptalani helynök
ordinárius:
n. 1962. márc. 15.

5. TKÁČ ALOJZ 1990–
(Ohradzany, 1934. márc. 2. -)
megyéspüspök:
n. 1990. febr. 14.
c. 1990. márc. 17.
érsek:
n. 1995. márc. 31.

4. NYITRAI (NITRA-I) EGYHÁZMEGYE[8]

A nyitrai püspökséget Kálmán király alapította 1110 és 1113 között.

A trianoni békeszerződés következtében az egyházmegye teljes területe, 148 plébániával Csehszlovákiához került. Főpásztorát, gróf Batthyány Vilmost 1919-ben a hatóságok kiutasították az országból, majd pedig ezt követően, 1921-ben a székéről is kénytelen volt lemondani

Trianon előtt az esztergomi érsekség szuffragáneusa volt. 1937-től közvetlenül a Szentszék alá tartozott, 1977-től pedig a nagyszombati (trnava-i) érsekség szuffragáneusa.

[8] *Hetényi.* III. 548–549. p.; MKA. 1927. 64/a. p.; *Salacz.* passim.; *Sebők.* 69–73. p.; *Szántó.* 567–568. p.

ARCHONTOLÓGIA[9]

1. Gróf BATTHYÁNY VILMOS 1910–1920
(Zalaszentgrót, 1870. márc. 14. – Körmend, 1923. nov. 24.)
[c. i. s. címzetes püspök: n. 1904. nov. 30., c.1905. febr. 15.]
apostoli kormányzó:
n. 1910. márc. 15.,
megyéspüspök:
n. 1911. márc. 26.
imp. 1919. márc. 27. – 1921. febr. 20.
[A B-G. II-ben a kiutasítás dátuma tévesen jan.]
em. 1921. febr. 20.
[címzetes érsek: n. 1920. dec. 16.]

2. KMETKO, KAREL (Kmetykó Károly) 1920–1948
(Draskóc, 1875. dec. 12. – Nitra, 1948. dec. 22.)
megyéspüspök:
n. 1920. dec. 16.
c. 1921. febr. 15.
címzetes érsek:
n. 1944.

3. NECSEY, EDUARD (Nécsey Eduárd) 1949–1968
(Oszlány, 1882. febr. 9. – Nitra, 1968. jún. 19.)
[címzetes püspök: n. 1943. márc. 12., c. 1943. máj. 16.]
apostol kormányzó:
n. 1949.
címzetes érsek:
n. 1968. máj.

SZÉKÜRESEDÉS 1968–1973

PASZTOR, JÁN (Pásztor János) 1968–1973
(Privigye, 1912. jan. 27. – Nitra, 1988. nov. 8.)
káptalani helynök
ordinárius:
n. 1968. jún.

4. PASZTOR, JÁN (Pásztor János) 1973–1988
(Privigye, 1912. jan. 27. – Nitra, 1988. nov. 8.)
megyéspüspök:
n. 1973. febr. 19.
c. 1973. márc. 3.

SZÉKÜRESEDÉS 1988–1990

[9] AP. 1921. 179. p., 262. p.; AP. 1924. 1012. p.; AP. 1952. 294. p., 624. p.; AP. 1974. 368. p.; AP. 1991. 466. p.; AP. 1996. 61. p.; *B-G.* I. 167. p., 181. p.; *B-G.* II. 51. p.; ES. III. 93. p.; ES. IV. 66. p.; *Hetényi.* III. 573–575. p.; KjK. 1969. 335. p.; KjK. 1991. 88. p.; MKL. I. 663. p.; SBS. III. 117. p.; SBS. V. 265. p.; Schem. Nitr. 1947. 163–164. p.; Schem. Nitr. 1996.12. p., 19–20. p., 141–142. p., 149–150. p.; Schem. Slov. 114–115. p.; Slovakia. 312. p., 318. p., 418. p., 451. p.

JANEGA, ŠTEFAN 1988–1990
(Nemesváralja, 1912. dec. 10. –)
káptalani helynök
ordinárius:
n. 1988. nov.
5. KOREC, JÁN CHRYZOSTOM 1990–
(Bošany, 1924. jan. 22. -)
megyéspüspök:
n. 1990. febr. 6.
c. 1990. márc. 25.
bíboros:
n. 1991. jún. 28.

5. BESZTERCEBÁNYAI (BANSKÁ BYSTRICA-I) EGYHÁZMEGYE[10]

A besztercebányai püspökséget — az esztergomi érsekség 76 plébániájából — Mária Terézia királynő alapította 1776. január 15-én.

A trianoni békeszerződés következtében az egyházmegye teljes területe, 113 plébániával Csehszlovákiához került. Főpásztorát, Radnai Farkast 1919-ben a hatóságok kiutasították az országból, majd pedig ezt követően, 1921-ben a székéről is kénytelen volt lemondani.

Trianon előtt az esztergomi érsekség szuffragáneusa volt. 1937-től közvetlenül a Szentszék alá tartozott, 1977-től pedig a nagyszombati (trnava-i) érsekség szuffragáneusa.

ARCHONTOLÓGIA[11]

1. RADNAI FARKAS 1904–1920
(Kisjenő, 1848. márc. 25. - Sümeg, 1935. okt. 14.)
[címzetes püspök: n. 1901. dec. 16.]
megyéspüspök:
n. 1904. ápr. 5.
p. 1904. jún. 25.
inst. 1904. szept. 29.
imp. 1919. – 1921. febr. 10.
em. 1921. febr. 10.
[címzetes érsek: n. 1920. dec. 16.]
2. BLAHA, MARIAN 1920–1943
(Liptóújvár, 1869. júl. 11. – Žiar nad Hronom, 1943. aug. 21.)
megyéspüspök:
n. 1920. dec. 16.
c. 1921. febr. 15.

---

[10] *Hetényi.* III. 525. p.; MKA. 1927. 64/a. p.; MKL. I. 801–802. p.; *Salacz.* passim.; *Sebők.* 69–73. p.; *Szántó.* 297. p., 567–568. p.

[11] AP. 1921. 177. p., 251. p.; AP. 1942. 211. p., 480. p.; AP. 1974. 62. p.; AP. 1991. 75. p.; *B-G.* I. 181. p.; *B-G.* II. 55. p.; ES. I. 205. p.; ES. V. 709. p.; *Hetényi.* III. 530. p.; KjK. 1991. 13–14. p.; SBS. I. 258. p.; Schem. Bb. 1995. 117. p.; Schem. Slov. 19–20. p.; Slovakia. 30. p.

3. ŠKRABIK, ANDREJ 1943–1950
(Rajec, 1882. máj. 13. – Banská Bystrica, 1950. jan. 8.)
[c. i. s. címzetes püspök: n. 1939. aug. 12.]
megyéspüspök:
n. 1943. aug. 21.

SZÉKÜRESEDÉS 1950–1973

BRIEDOŇ, DANIEL 1950–1968
káptalani helynök
ordinárius:
n. 1950. jan.

HASPRA, FRANTIŠEK 1968–1973
(Tapolcsány, 1900. jún. 25. –...)
káptalani helynök
ordinárius:
n. 1968. jún. 17.

4. FERANEC, JOZEF (Feranec József) 1973–1990
(Popedény, 1910. márc. 14. –)
megyéspüspök:
n. 1973. febr. 19.
c.1973. márc. 3.
em. 1990. febr. 14.

5. BALÁŽ, RUDOLF 1990–
(Nevoľné, 1940. nov. 20. –)
megyéspüspök:
n. 1990. febr. 14.
c. 1990. márc. 19.

6. ROZSNYÓI (ROŽŇAVA-i) EGYHÁZMEGYE[12]

A rozsnyói püspökséget — az esztergomi érsekség 67 plébániájából — Mária Terézia királynő alapította 1776. január 15-én.

A trianoni békeszerződés következtében az egyházmegye két részre szakadt. A 102 plébániából 83 Csehszlovákiához került. Az I. bécsi döntés után a püspökség déli része visszakerült az anyaországhoz. Így 64 plébánia Magyarországon, 38 pedig Szlovákiában működött. Utóbbinak Jozef Earsky — Eperjes székhellyel — lett az apostoli kormányzója.

1945-ben azonban a visszaszerzett területeket újból Csehszlovákiához csatolták.

Trianon előtt az egri érsekség szuffragáneusa volt. 1937-től közvetlenül a Szentszék alá tartozott, 1977-től 1995-ig a nagyszombati (trnava-i) érsekség, 1995-től pedig a kassai (košice-i) érsekség szuffragáneusa.

---

[12] *Hetényi.* III. 275. p.; MKA. 1927. 174/a. p., 200. p.; MKA. 1984. 768. p.; *Salacz.* passim.; *Sebők.* 69–73. p.; *Szántó.* 297. p., 567–568. p.

ARCHONTOLÓGIA[13]

1. BALÁS LAJOS 1905–1920
(Becske, 1855. aug. 20. – Rožava, 1920. szept. 18.)
[A B-G. II-ben a halálozás dátuma tévesen szept. 20.]
megyéspüspök:
n. 1905. okt. 17.
p. 1905. dec. 11.
c. 1905. dec. 21.

SZÉKÜRESEDÉS 1920–1925

PODRACZKY ISTVÁN 1920–1925
(Szomolnok, 1846. júl. 20. – Rožňava, 1926. dec. 20.)
választott püspök, káptalani helynök
ordinárius:
n. 1920. szept.

4. ČARSKY, JOZEF (Császky József) 1925
(Egbell, 1886. máj. 9. – Košice, 1962. márc. 11.)
apostoli kormányzó:
n. 1925. márc. 30.
címzetes püspök:
n. 1925. márc. 30.
c. 1925. jún. 14.

5. BUBNIČ, MICHAL (Bubnics Mihály) 1925–1945
(Borostyánkő, 1877. máj. 22. – Rožňava, 1945. febr. 22.)
apostoli kormányzó:
n. 1925. okt. 25.
címzetes püspök:
n. 1925. okt. 31.
c. 1925. dec. 8.
megyéspüspök:
n. 1939. júl. 19.
inst. 1939. okt. 1.

SZÉKÜRESEDÉS 1945–1959

POBOŽNY, ROBERT (Pobozsny Róbert) 1945–1959
(Tiszolc, 1890. máj. 30. – Rožava, 1972. jún. 9.)
káptalani helynök
ordinárius:
n. 1945. febr.

---

[13] AP. 1921. 203. p., 959. p.; AP. 1928. 207. p.; AP. 1942. 244. p.; AP. 1952. 601. p.; AP. 1963. 368. p., 627. p.; AP. 1991. 567. p.; *B-G.* II. 74. p.; ES. I. 271. p., 355. p.; ES. IV. 361. p.; *Hetényi.* III. 292. p.; KjK. 1969. 351. p.; KjK. 1991. 86. p.; MKL. I. 542. p.; MKL. II. 57. p.; Schem. Ros. 1926. 26–27. p., 35–36. p.; Schem. Ros. 1942. 11. p., 104. p.; Schem. Slov. 172. p.; SBS. I. 336. p.; SBS. IV. 490. p.

6. POBOŽNÝ, ROBERT (Pobozsny Róbert) 1959–1972
(Tiszolc, 1890. máj. 30. – Rožňava, 1972. jún. 9.)
[címzetes püspök: n. 1949. júl. 25., c. 1949. aug. 14.]
apostoli kormányzó:
n. 1959.

SZÉKÜRESEDÉS 1972–1990

7. KOJNOK, EDUARD 1990–
(Veľká Suchá, 1933. aug. 14. –)
megyéspüspök:
n. 1990. febr. 14.
c. 1990. márc. 18.

7. SZEPESI (SPI-I) EGYHÁZMEGYE[14]

A szepesi püspökséget, Szepeshely székhellyel — az esztergomi érsekség 82 plébániájából — Mária Terézia királynő alapította 1776. január 15-én.

A trianoni békeszerződés következtében az egyházmegye teljes területe, 166 plébániával - kivéve a püspökség két északi csücskét, amely Lengyelországhoz – Csehszlovákiához került.

Trianon előtt az egri érsekség szuffragáneusa volt. 1937-től közvetlenül a Szentszék alá tartozott, 1977-től 1995-ig a nagyszombati (trnava-i) érsekség, 1995-től pedig a kassai (košice-i) érsekség szuffragáneusa.

ARCHONTOLÓGIA[15]

1. PÁRVY SÁNDOR 1904–1919
(Gyöngyös, 1848. okt. 2. – Budapest, 1919. márc. 24.)
[címzetes püspök: n. 1903. márc. 27., c. 1903. ápr. 19.]
megyéspüspök:
n. 1904. ápr. 13.
p. 1904. jún. 25.
inst. 1904. szept. 11.

SZÉKÜRESEDÉS 1919–1920

MIŠÍK, ŠTEFAN 1919
(Turócandrásfalva, 1843. dec. 1. – Szepeshely, 1919. júl. 27.)
káptalani helynök
ordinárius:
n. 1919. márc.

---

[14] *Hetényi.* III. 439. p.; MKA. 1927. 174/a. p.; *Salacz.* passim.; *Sebők.* 69–73. p.; *Szántó.* 297. p., 567–568. p.

[15] AP. 1921. 209. p.; AP. 1990. 634. p.; *B-G.* II. 72. p.; ES. I. 205. p.; ES. III. 596. p.; ES. V. 223. p.; ES. VI. 353. p.; *Hetényi.* III. 485–487. p.; KjK. 1991. 168. p.; Schem. Slov. 206–208. p.; Schem. Spi. 1996. 198–204. p.; SBS. I. 258. p.; SBS. IV. 197. p.; SBS. V. 215–216. p.; SBS. VI. 87. p., 305–306. p.

BLAHA, MARIAN 1919–1920
(Liptóújvár, 1869. júl. 11. – Žiar nad Hronom, 1943. aug. 21.)
káptalani helynök
ordinárius:
n. 1919. júl.

2. VOJTAŠŠÁK, JÁN (Vojtassák János) 1920–1965
(Zákameneklin, 1877. nov. 14. – Řičany, 1965. aug. 4.)
megyéspüspök:
n. 1920. dec. 16.
c. 1921. febr. 13.

SZÉKÜRESEDÉS 1965–1989

SCHEFFER, ANDREJ (Andreas Scheffer) 1965–1968
(Liptószentmiklós, 1855. jan. 8. – Spišská Podhradie, 1968. nov. 3.)
káptalani helynök
ordinárius:
n. 1965. aug.

LIGOŠ, JOZEF 1968–1973
(Chlebnice, 1914. ápr. 22. – Levoča, 1973. szept. 19.)
káptalani helynök
ordinárius:
n. 1968. nov. 14.

GARAJ, ŠTEFAN 1973–1989
(Liptóteplicska, 1915. okt. 24. –)
káptalani helynök
ordinárius:
n. 1973. okt. 2.

3. TONDRA, FRANTIŠEK 1989–
(Spišské Vlachy, 1936. jún. 4. –)
megyéspüspök:
n. 1989. júl. 26.
c. 1989. szept. 9.

8. KÁRPÁTALJAI (ZAKARPATIA-I) APOSTOLI KORMÁNYZÓSÁG[16]

A trianoni békeszerződés következtében a szatmári püspökség három részre szakadt. A 107 plébániából mindössze 17 maradt Magyarországon, 46 Csehszlovákia, 44 pedig Románia területére került. Az I., majd a II. bécsi döntés után az egyházmegye területe szinte teljesen egyesült. 1945-ben azonban újból részekre hullott, de most már négy ország osztozott a püspökség területén. Magyarországnak 27, Csehszlovákiának 13, Romániának 55 és a Szovjetuniónak 40 plébánia jutott.

Az utóbbi — jelenleg ukrajnai — plébániákból szervezte meg II. János Pál pápa 1993. augusztus 14-én a kárpátaljai apostoli kormányzóságot, Munkács (Mukacevo) székhellyel.

[16] AP. 1994. 1067. p.; *Bura.* 130. p.; MKA. 1984. 768–769. p.; Schem. S-Mv. 1931. 17. p.; *Sebők.* 74. p.; ÚEÉ. 1995. 134. p.; ÚEÉ. 1997. 128–129. p.

1996 óta az apostoli kormányzóság általános helynöke és segédpüspöke a magyar nemzetiségű Majnek Antal ferences atya.

Felállítása óta közvetlenül a Szentszék alá tartozik.

ARCHONTOLÓGIA[17]

1. FRANCO, ANTONIO 1993–
(Punglianello, 1937. márc. 24. –)
címzetes érsek és Ukrajna apostoli nunciusa
[címzetes érsek: n. 1992. márc. 28., c. 1992. ápr. 26.]
apostoli kormányzó:
n. 1993. aug. 18.

9. GYULAFEHÉRVÁRI (ALBA IULIA-i) FŐEGYHÁZMEGYE[18]

Az erdélyi püspökséget, Gyulafehérvár székhellyel Szent István király alapította 1009 körül.

A trianoni békeszerződés következtében az egyházmegye teljes területe Romániához került.

A II. bécsi döntés után jelentős észak-erdélyi területek kerültek vissza az anyaországhoz, amelyeket 1941 és 1945 között Kolozsvárról irányítottak. 1945-ben azonban ezek újból Románia részévé váltak.

A Szentszék 1932. március 22-én — az addigi „erdélyi" helyett — hivatalosan a „gyulafehérvári" elnevezést adományozta a püspökségnek.

II. János Pál pápa pedig 1991. augusztus 5-én a gyulafehérvári püspökséget érseki rangra emelte és ezzel egyidőben kiszakította a bukaresti főegyházmegye érseki tartományából.

Trianon előtt a kalocsai érsekség, majd a bukaresti (bucureşti-i) érsekség szuffragáneusa volt. 1991 óta közvetlenül a Szentszék alá tartozik.

ARCHONTOLÓGIA[19]

1. Gróf MAILÁTH GUSZTÁV KÁROLY 1897–1938
(Bakóca,1864. szept. 24. – Budapest,1940. márc. 18.)
[c. i. s. címzetes püspök: n. 1897. jan. 28., c. 1897. máj. 1.]
megyéspüspök:
n. 1897. jún. 28.
inth. 1897. jún. 30.
em. 1938. máj. 28.
[címzetes érsek: n. 1938. máj. 28.]

---

[17] AP. 1994. 869. p., 1067. p.; ÚEÉ. 1995. 134. p.

[18] AP. 1992. 25. p.; *Hetényi.* II. 333. p.; *Lestyán.* passim.; MKA. 1927. 160/a. p.; *Salacz.* passim.; *Sebők.* 75–78. p.; *Szántó.* 568–569. p.; ÚEÉ. 1995. 138. p., 142. p.; *Virt.* passim.

[19] AP. 1921. 225. p.; AP. 1938. 487. p.; AP. 1957. 123–124. p.; AP. 1981. 24. p.; AP. 1991. 25. p.; AP. 1993. 25. p.; AP. 1994. 1144. p.; AP. 1996. 26. p.; *B-G.* II. 64–65. p.; EL. 307. p.; *Hetényi.* II. 415–417. p., 446–457. p.; MÉL. 597–598. p.; MKL. I. 565. p.; RMKK. 266. p.; Schem. A. I. 1938. 2. p.; Schem. A. I. 1940. 2. p.; Schem. A. I. 1944. 2. p.; Schem. A. I. 1992. 1. p.; Schem. A. I. 1996. 10. p.; ÚEÉ. 1993. 45. p.; ÚEÉ. 1994. 52. p.; ÚEÉ. 1995. 138. p., 142. p.

2. VORBUCHNER ADOLF 1938
(Arad, 1890. márc. 23. – Wien, 1938. szept. 10.)
[c. i. s. címzetes püspök: n. 1936. ápr. 18., c. 1936. júl.]
megyéspüspök:
n. 1938. máj. 28.

3. MÁRTON ÁRON 1938–1980
(Csíkszentdomonkos, 1896. aug. 28. – Alba Iulia, 1980. szept. 29.)
apostoli kormányzó:
n. 1938. szept. 14.
megyéspüspök:
n. 1938. dec. 24.
c. 1939. febr. 12.
imp. 1949. jún. 21. – 1955. márc. 25.
em. 1980. ápr. 2.

4. JAKAB ANTAL 1980–1990
(Killyénfalva, 1909. márc. 13. – Alba Iulia, 1993. máj. 5.)
[címzetes püspök: n. 1971. dec. 23., c. 1972. febr. 13.]
megyéspüspök:
n. 1980. ápr. 2.
em. 1990. márc. 14.

5. BÁLINT LAJOS 1990–1993
(Delniţa, 1929. júl. 6. –)
[címzetes püspök: n. 1981. júl. 9., c. 1981. szept. 29.]
megyéspüspök:
n. 1990. márc. 14.
inst. 1990. ápr. 29.
érsek:
n. 1991. aug. 5.
inst. 1991. szept. 29.
em. 1993. nov. 29.

6. JAKUBINYI GYÖRGY 1993–
(Sighetu Marmaţiei, 1946. febr. 13. -)
[címzetes püspök: n. 1990. márc. 14., c. 1990. ápr. 29.]
apostoli kormányzó:
n. 1993. dec. 5.
érsek:
n. 1994. ápr. 8.

10. NAGYVÁRADI (ORADEA-I) EGYHÁZMEGYE[20]

A nagyváradi püspökséget Szent István király alapította 1020 körül. Székhelye először Bihar vára volt, majd Szent László király azt 1091 körül áttétette a jobban

[20] AP. 1984. 426. p.; *B-G.* I. 204. p., 233. p.; *Fodor.* passim.; *Hetényi.* II. 513. p.; MKA. 1927. 160/a. p., 197. p.; MKA. 1984. 758. p.; Schem. S-Mv. 1931. 17. p.; *Salacz.* passim.; *Sebők.* 75–78. p.; *Szántó.* 568–569. p.; *Virt.* passim.

védhető Váradra. Innen ered, hogy a püspökséget hol biharinak, hol pedig váradinak nevezték.

A trianoni békeszerződés következtében az egyházmegye két részre szakadt. 24 plébánia és 7 lelkészség Magyarországon maradt, 48 plébánia és 6 lelkészség pedig Romániához került.

A Szentszék 1930. június 5-én a „Solemni conventione" kezdetű apostoli konstitucióval a nagyváradi és a szatmári egyházmegyék romániai területét egyesítette „szatmár-nagyváradi" néven, Szatmárnémeti székhellyel. Az 1941. június 28-án kiállított „Circum sriptionum" kezdetű pápai bulla azonban szétválasztotta a két püspökséget, mivel a II. bécsi döntés következtében a nagyváradi egyházmegye területe — néhány plébánia kivételével — újból egységes lett. 1945-ben Nagyvárad ismét két részre — Szatmár pedig négyre — szakadt, de a Szentszék csak 1948. április 9-én egyesítette újra a szatmári és nagyváradi püspökségek romániai részét. Igaz az 1948. augusztus 4-i romániai kultusztörvény ezt az egyházmegyét már nem ismerte el püspökségnek.

Újabb változásra 1982. október 18-án került sor, amikor a Szentszék immár másodszor választotta el a szatmári és nagyváradi egyházmegyét. A rendelkezés végrehajtására 1983. május 31-én került sor, mely után a két egyházmegye egy-egy önálló, államilag is elismert ordináriust is kapott. Megyéspüspök kinevezésére pedig a romániai forradalom után, 1990-ben került sor.

Trianon előtt a kalocsai érsekség, jelenleg pedig a bukaresti (bucureti-i) érsekség szuffragáneusa.

ARCHONTOLÓGIA[21]

1. Gróf SZÉCHÉNYI MIKLÓS 1911–1923
(Sopron, 1868. jan. 6. – Budapest, 1923. dec. 1.)
[győri megyéspüspök: n. 1901. nov. 1., c. 1902. febr. 2.]
megyéspüspök:
n. 1911. márc. 8.
[A B-G. II-ben a kinevezés dátuma tévesen márc. 18.]
p. 1911. ápr. 20.
inth. 1911. máj. 30.

2. BJELIK IMRE 1923–1927
(Illava, 1860. júl. 22. – Oradea, 1927. máj. 9.)
címzetes püspök és nagyváradi kanonok
[címzetes püspök: n. 1913. jan. 8., c. 1903. febr. 2.]
apostoli kormányzó:
n. 1923. dec. 9.

3. MAYER ANTAL 1927–1930
(1870. dec. 5. – Oradea, 1933. febr. 27.)
nagyváradi kanonok
apostoli kormányzó:
n. 1927. máj. 10.

[21] AP. 1921. 140. p.; AP. 1924. 142. p., 324. p.; AP. 1985. 426. p.; AP. 1991. 481. p.; *B-G.* II. 66–67. p.; *Hetényi.* III. 408–411. p.; MÉL. 782. p.; MKL. I. 868–869. p.; RMKK. 580. p.; Schem. M-V. 1929. 5. p.,126. p.; Schem. M-V. 1995. 57. p., 63–64. p., 67. p.; Schem. S-Mv. 1931. 11. p., 93. p.

4. MÁRTON ÁRON 1941–1942
(Csikszentdomonkos, 1896. aug. 28. – Alba Iulia, 1980. szept. 29.)
erdélyi megyéspüspök
apostoli kormányzó:
n. 1941. jún. 28.

5. SCHEFFLER JÁNOS 1942–1948
(Kálmánd, 1887. okt. 29. – Jilava, 1952. dec. 6.)
szatmári megyéspüspök
[szatmári megyéspüspök: n. 1942. márc. 26., c. 1942. máj. 17.]
apostoli kormányzó:
n. 1942. márc. 28.

1948 és 1983 között egyesítve a szatmári egyházmegyével.

6. DÁSZKÁL ISTVÁN 1983–1990
(Székudvar, 1919. ápr. 25. –)
nagyváradi kanonok
ordinárius „ad nutum S. Sedis":
n. 1983. szept. 29.

7. TEMPFLI JÓZSEF 1990–
(Urziceni, 1931. ápr. 9. –)
megyéspüspök:
n. 1990. márc. 14.
c. 1990. ápr. 26.

11. SZATMÁRI (SATU MARE-I) EGYHÁZMEGYE[22]

A szatmári püspökséget, Szatmárnémeti (Satu Mare) székhellyel — az egri egyházmegye 60 plébániájából — I. Ferenc magyar király alapította 1804. március 23-án.

A trianoni békeszerződés következtében a szatmári püspökség három részre szakadt. A 107 plébániából mindössze 17 maradt Magyarországon, 46 Csehszlovákia, 44 pedig Románia területére került. Az I. és II. bécsi döntés után az egyházmegye területe — néhány szlovákiai plébánia kivételével, amelyeket Jozef Èarsky kormányzott Eperjesről — szinte teljesen egyesült. 1945-ben azonban újból részekre hullott, de most már négy ország osztozott a püspökség területén. Magyarországnak 27, Csehszlovákiának 13, Romániának 55 és a Szovjetuniónak 40 plébánia jutott.

A szatmári püspökség romániai részének egyházjogi helyzetét és annak változásait lásd a nagyváradi püspökségnél, mivel Trianon utáni történetük szorosan összefonódik.

Trianon előtt az egri érsekség, jelenleg pedig a bukaresti (bucureti-i) érsekség szuffragáneusa.

---

[22] AP. 1984. 426. p.; *B-G.* I. 204. p., 233. p.; *Bura.* passim.; MKA. 1927. 174/a. p., 202–203. p.; MKA. 1984. 768–769. p.; Schem. S-Mv. 1931. 17. p.; *Salacz.* passim.; *Sebők.* 75–78. p.; *Szántó.* 568–569. p.; *Virt.* passim.

ARCHONTOLÓGIA[23]

1. BOROMISZA TIBOR 1906–1928
(Kalocsa, 1840. júl. 18. – Satu Mare, 1928. júl. 9.)
megyéspüspök:
n. 1906. jún. 3.
c. 1906. okt. 1.
inth. 1906. okt. 7.

2. SZABÓ ISTVÁN 1928–1930
(Szatmárnémeti, 1867. dec. 23. –...)
szatmári kanonok
apostoli kormányzó:
n. 1928. júl.

3. MÁRTON ÁRON 1941–1942
(Csíkszentdomonkos, 1896. aug. 28. – Alba Iulia, 1980. szept. 29.)
erdélyi megyéspüspök
apostoli kormányzó:
n. 1941. jún. 28.

4. SCHEFFLER JÁNOS 1942–1948
(Kálmánd, 1887. okt. 29. – Jilava, 1952. dec. 6.)
megyéspüspök:
n. 1942. márc. 26.
c. 1942. máj. 17.
inst. 1942. máj. 19.

1948 és 1983 között egyesítve a nagyváradi egyházmegyével.

5. SIPOS FERENC 1983–1990
(Mezőterem, 1916. okt. 8. – Satu Mare, 1995. júl. 6.)
szatmári kanonok
ordinárius:
n. 1983. máj. 31.

6. REIZER PÁL 1990–
(Turulung, 1943. jan. 6. –)
megyéspüspök:
n. 1990. márc. 14.
c. 1990. máj. 1.

10–11/ b. SZATMÁR-NAGYVÁRADI EGYHÁZMEGYE

Rövid történetét lásd a nagyváradi-, illetve szatmári püspökségeknél.

---

[23] AP. 1921. 218. p.; AP. 1985. 426. p.; AP. 1991. 626. p.; *B-G.* II. 77. p.; EL. 40. p.; *Hetényi.* III. 408–411. p., 412–414. p.; MÉL. 782. p.; MKL. I. 938. p.; RMKK. 490. p.; Schem. S-Mv. 1931. 11. p., 93. p.; Schem. Szat. 1942. 1. p.

ARCHONTOLÓGIA[24]

1. SZABÓ ISTVÁN 1930
(Szatmárnémeti, 1867. dec. 23. –...)
szatmári kanonok
apostoli kormányzó:
n. 1930. jún. 5.

2. FIEDLER ISTVÁN 1930–1939
(Nagybecskerek, 1871. okt. 14. – Oradea, 1957. okt. 24.)
megyéspüspök:
n. 1930. okt. 16.
p. 1930. okt. 27. (Nagyvárad), 1930. okt. 29. (Szatmár).
c. 1930. dec. 7.
inth. 1930. dec. 14.
em. 1939. dec. 15.
[címzetes püspök: n. 1939. dec. 15.]

3. MÁRTON ÁRON 1939–1941
(Csíkszentdomonkos, 1896. aug. 28. – Alba Iulia, 1980. szept. 29.)
erdélyi megyéspüspök
apostoli kormányzó:
n. 1939. dec.

NAPHOLCZ PÁL 1940
(Szakasz, 1901. dec. 31. – Kassa, 1943. ápr. 13.)
megyéspüspök:
n. 1940. júl. 23.
[A felszentelés előtt, 1940. szept. 12-én lemondott.]

4. SCHEFFLER JÁNOS 1948–1952
(Kálmánd, 1887. okt. 29. – Jilava, 1952. dec. 6.)
volt szatmári megyéspüspök és nagyváradi apostoli kormányzó
megyéspüspök:
n. 1948. ápr. 9.
imp. 1950. máj. 20. – 1952. dec. 6.

SZÉKÜRESEDÉS 1952–1983

HENTES MIKLÓS 1952–1954
(Budapest, 1908. nov. 23. -...)
ordinárius:
n. 1952. dec.

RÉVÉSZ GÁBOR 1954–1955
ordinárius:
n. 1954. máj. 2.

---

[24] AP. 1930. 237. p.; AP. 1942. 443. p.; *Hetényi*. III. 321–326. p., 408–411. p., 412–414. p.; MÉL. 261. p., 782. p.; MKL. II. 320. p.; Menologum Provinciae Hungariae Societatis Jesu. 1910–1987. Wien, 1987.; *Petri*. 450–451. p.; *Salacz*. 85–87. p.; Schem. M-V. 1995. 63–64. p., 169. p.; Schem. S-Mv. 1931. 7. p., 11. p., 88. p., 93–94. p.

SZVOBODA FERENC 1955–1956
szatmári kanonok
ordinárius
n. 1955. okt. 24.

CZUMBEL LAJOS 1956–1967
(Szaniszló, 1891. aug. 12. – Oradea, 1967. febr. 27.)
szatmári kanonok
ordinárius:
n. 1956. márc.

SIPOS FERENC 1967–1983
(Mezőterem, 1916. okt. 8. – Satu Mare, 1995. júl. 6.)
szatmári kanonok
ordinárius:
n. 1967. márc. 2.

12. TEMESVÁRI (TIMIŞOARA-I) EGYHÁZMEGYE[25]

A trianoni békeszerződés következtében a csanádi püspökség három részre szakadt. 33 plébánia maradt Magyarországon, 65 Jugoszláviához, 160 pedig Romániához került. Ez utóbbi plébániákból — miután Glattfelder csanádi püspök új székhelyének Szegedet jelölték ki — szervezte meg a Szentszék 1923. február 17-én a temesvári apostoli kormányzóságot.

XI. Pius pápa 1930. június 5-én — a már említett „Solemni conventione" kezdetű bullával — a fenti egyházkormányzati intézményt egyházmegyei rangra emelte.

Az 1948. augusztus 4-i román kultusztörvény azonban — hasonlóan mint a szatmár-nagyváradi esetében — a temesvári egyházmegyét sem ismerte el püspökségnek. Ez az állapot egészen 1983-ig fennállt. Ekkor került olyan ordinárius a püspökség élére, akit már az állam is elfogadott. Megyéspüspököt azonban csak a romániai forradalom után, 1990-ben kapott Temesvár.

Trianon előtt — mint csanádi püspökség — a kalocsai érsekség, jelenleg pedig a bukaresti (bucureşti-i) érsekség szuffragáneusa.

ARCHONTOLÓGIA[26]

1. PACHA, AUGUSTIN (Pacha Ágoston) 1923–1954
(Móricföld, 1870. nov. 26. – Timişoara, 1954. nov. 4.)
apostoli kormányzó:
n. 1923. márc. 12.
címzetes püspök:
n. 1927. ápr. 3.
c. 1927. máj. 15.

[25] AP. 1984. 603. p.; *B-G.* I. 186–187. p.; *Hetényi.* II. 171–172. p.; *Kräuter.* 70–76. p.; MKA. 1927. 160/a. p.; MKA. 1984. 755–756. p.; *Salacz.* passim.; *Sebők.* 75–78. p.; *Szántó.* 568–569. p.; *Virt.* passim.

[26] AP. 1924 108. p.; AP. 1930. 253. p., 326. p.; AP. 1942. 108. p.; AP. 1985. 603. p.; AP. 1991. 683. p.; *Hetényi.* II. 267–274. p.; *Petri.* 653. p., 910–911. p., 1011–1012. p., 1405–1407. p.; Schem. Tim. 1931. 5–6. p., 61–62. p.; Schem. Tim. 1937. 96. p., 98. p., 105–106. p.; Schem. Tim. 1943. 13. p., 111. p., 113. p., 120–121. p.; Schem. Tim. 1948. 13. p., 109. p., 111. p., 118–119. p.

apostoli kormányzó:
n. 1930. aug. 15.
megyéspüspök:
n. 1930. okt. 16.
inth. 1930. nov. 29.
imp. 1950. júl. 20. – 1954. júl.

SZÉKÜRESEDÉS 1954–1983

KERNWEISS, KONRAD 1954–1981
(Csák, 1913. jún. 9. – Timişoara, 1981. okt. 23.)
apostoli protonotárius
ordinárius:
n. 1954. nov.

HAUPTMANN, FERDINAND 1981–1983
(Resicabánya, 1913. jún. 20. – Timişoara, 1989. aug. 14.)
ordinárius:
n. 1981. okt.

2. KRÄUTER, SEBASTIAN 1983–
(Nitçhidorf, 1922. dec. 22. –)
ordinárius „ad nutum S. Sedis":
n. 1983. szept. 29.
megyéspüspök:
n. 1990. márc. 14.
c. 1990. ápr. 28.

13. SZABADKAI (SUBOTICA-I) EGYHÁZMEGYE[27]

A trianoni békeszerződés következtében a kalocsai érsekség két részre szakadt. 63 plébánia maradt Magyarországon és 89 plébánia a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz — 1929-től Jugoszlávia — került. Ez utóbbi plébániákból szervezte meg a Szentszék 1923. február 10-én a bácskai apostoli kormányzóságot.

1941-ben a magyar honvédség bevonult a Bácskába és ezzel a kalocsai érsekség területe újra egyesült. A Szentszék azonban az apostoli kormányzóságot nem szüntette meg, csupán annak vezetőjét mondatta le — május 26-i dátummal — és nevezte ki helyére az akkori kalocsai érseket, gróf Zichy Gyulát.

1945-ben a bácskai apostoli kormányzóságot újból Jugoszláviához csatolták és 1946-ban — miután június 13-án Grősz apostoli kormányzót lemondatták — ismét az 1941 előtti ordináriusa vette át kormányzást.

VI. Pál pápa 1968. január 25-én a „Praeclarissima Pauli" kezdetű bullájával — Szabadka székhellyel — közvetlenül a Szentszék alá rendelt püspökséggé emelte az apostoli kormányzóságot.

Jelenleg a belgrádi (beograd-i) érsekség szuffragáneusa.

---

[27] AP. 1968. 445. p.; *B-G.* I. 186. p., 339. p.; *Hetényi.* II. 15. p.; MKA. 1927. 160/a. p., 163. p.; MKA. 1984. 750. p.; MKA. 1988. 46. p.; MKL. I. 507–508. p.; *Salacz.* passim.; Schem. Sub. 1995. 5–7. p.; *Sebők.* 81–83. p.; *Szántó.* 570. p.; *Székely.* 165–166. p.

ARCHONTOLÓGIA[28]

1. BUDANOVIĆ, LAJČO (Budánovich Lajos) 1923–1941
(Bajmok, 1873. márc. 27. – Subotica, 1958. márc. 16.)
apostoli kormányzó:
n. 1923. febr. 27.
címzetes püspök:
n. 1927. febr. 28.
c. 1927. máj. 1.

2. Gróf ZICHY GYULA 1941–1942
(Nagyláng, 1871. nov. 7. – Kalocsa, 1942. máj. 20.)
kalocsai érsek
[pécsi megyéspüspök: n. 1905. okt. 17., c. 1905. dec. 21.]
[kalocsai érsek: n. 1925. szept. 5.]
apostoli kormányzó:
n. 1941. máj. 26.

3. GRŐSZ JÓZSEF 1943–1946
(Féltorony, 1887. dec. 9. – Kalocsa, 1961. okt. 3.)
kalocsai érsek
[címzetes püspök: n. 1928. dec. 7., c. 1929. febr. 24.]
[szombathelyi megyéspüspök: n. 1939. jún. 19.]
[kalocsai érsek: n. 1943. máj. 7.]
apostoli kormányzó:
n. 1943. máj. 7.

4. BUDANOVIĆ, LAJČO (Budánovich Lajos) 1946–1958
(Bajmok, 1873. márc. 27. – Subotica, 1958. márc. 16.)
apostoli kormányzó:
n. 1946. jún. 13.

5. ZVEKANOVIĆ, MATE (Zvekánovics Máté) 1958–1989
(Szabadka, 1913. febr. 17. – Subotica, 1991. ápr. 24.)
[címzetes püspök: n. 1955. nov. 13., c. 1956. febr. 25.]
apostoli kormányzó:
n. 1958. márc. 19.
megyéspüspök:
n. 1968. febr. 8.
em. 1989. jún. 18.

6. PÉNZES JÁNOS 1989–
(Bajmok, 1943. aug. 10. –)
megyéspüspök:
n. 1989. ápr. 25.
c. 1989. jún. 18.
inst. 1989. jún. 18.

---

[28] AP. 1924. 116. p.; AP. 1968. 445. p.; AP. 1990. 638. p.; *AP. 1992. 1131. p.; B-G.* II. 87–88. p.; MKL. I. 507–508. p.; Schem. Col. 1942. 249. p., 302. p.; Schem. Sub. 1995. 5–7. p., 17–18. p.

14. NAGYBECSKEREKI (ZRENJANIN-I) EGYHÁZMEGYE[29]

A trianoni békeszerződés következtében a csanádi püspökség három részre szakadt. 33 plébánia maradt Magyarországon, 160 Romániához, 65 pedig a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. Ez utóbbi plébániákból szervezte meg a Szentszék 1923. február 10-én a bánáti apostoli kormányzóságot.

II. János Pál pápa 1986. december 16-án, — néhány irodalmi feldolgozás ezt az eseményt tévesen, 1972-re teszi — Nagybecskerek székhellyel püspöki rangra emelte az apostoli kormányzóságot.

Trianon előtt — mint csanádi püspökség — a kalocsai érsekség, 1924-től 1986-ig mint apostoli kormányzóság a belgrádi (beograd-i) érsekség, 1986 óta pedig továbbra is ennek a szuffragáneusa.

ARCHONTOLÓGIA[30]

1. RODIĆ, RAFAEL 1923–1936
(Nurkovac, 1870. jún. 15. – Beograd, 1954. máj. 10.)
apostoli kormányzó:
n. 1923. febr. 10.
inst. 1923. ápr. 15.
[belgrádi érsek: n. 1924. okt. 29., c. 1924. dec. 7.]

2. UJČIĆ, JOSIP 1936–1961
(Stari Pazin, 1880. febr. 10. – Beograd, 1964. márc. 24.)
apostoli kormányzó:
n. 1936. nov. 26.
[belgrádi érsek: n. 1936. nov. 28., c. 1937. márc. 7.]

3. BUKATKO, GABRIEL 1961–1971
(Adrijevci, 1903. jan. 27. – Ruski Krstur, 1981. okt. 19.)
[címzetes püspök: n. 1952. febr. 23., c. 1952. ápr. 27.]
[címzetes érsek: n. 1961. márc. 2.]
apostoli kormányzó:
n. 1961. júl. 17.
[belgrádi érsek: n. 1964. márc. 24.]

4. JUNG, THOMAS (Jung Tamás) 1971–1988
(Székelykeve, 1911. dec. 10. – Zrenjanin, 1992. dec. 5.)
apostoli kormányzó:
n. 1971. dec. 22.
címzetes püspök:

---

[29] AP. 1987. 681. p.; *B-G.* I. 186. p.; *Erős.* passim.; *Hetényi.* II. 171–172. p.; MKA. 1927. 160/a. p.; MKA. 1984. 755–756. p.; MKL. I. 583–584. p.; *Salacz.* passim.; *Sebők.* 81–83. p.; *Szántó.* 570. p.; *Székely.* 165. p. (A MKL. I-ben szerepel az az adat, mely szerint az apostoli kormányzóság 1972-ben lett egyházmegyévé, illetve Jung Tamás címzetes püspök ekkor lett megyéspüspök. Ennek azonban — többek között — ellentmondanak az AP. adatai, valamint az *Erőss*-féle egyházmegye monográfia, mely utóbbiakat hitelesebb forrásoknak kell elfogadnunk.)

[30] AP. 1930. 102. p., 383. p.; AP. 1987. 681. p.; AP. 1989. 716–717. p.; AP. 1993. 1144. p.; *Erős.* 153–165. p., 165–168. p., 173–175. p., 175–178. p., 179. p.; MKL. I. 583–584. p.; MKL. II. 109. p.; *Petri.* 842. p.; ÚEÉ. 1994. 48. p.

n. 1971. dec. 22.
c. 1972. febr. 13.
apostoli kormányzó:
n. 1986. dec. 16.
em. 1988. febr. 14.
5. HUZSVÁR LÁSZLÓ 1988–
(Horgoš, 1931. febr. 21. –)
megyéspüspök:
n. 1988. jan. 7.
c. 1988. febr. 14.

15. ZÁGRÁBI (ZAGREB-I) FŐEGYHÁZMEGYE[31]

A zágrábi püspökséget Szent László király alapította 1091 táján.

IX. Pius pápa 1852. december 18-án az egyházmegyét érseki rangra emelte és ugyanekkor suffreaganeusként alá rendelte a diakóvári és a zengg-modrusi püspökségeket.

A trianoni békeszerződés következtében a főegyházmegye teljes területe a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került.

1852-óta önálló metropolia.

ARCHONTOLÓGIA[32]

1. BAUER, ANTUN (Anton Bauer) 1914–1937
(Breznica, 1856. febr. 11. – Zagreb, 1937. dec. 7.)
[c. i. s. címzetes érsek: n. 1911. jan. 21., c. 1911. jan. 29.]
érsek:
n. 1914. ápr. 26.
inst. 1915. máj. 5.
inth. 1915. máj. 9.
2. STEPANIC, ALOJZIJE 1937–1960
(Krašic, 1898. máj. 8. – Krašic, 1960. febr. 10.)
[c. i. s. címzetes érsek: n. 1934. máj. 28., c. 1934. jún. 24.]
érsek:
n. 1937. dec. 7.
bíboros:
n. 1953. jan. 12.
3. ŠEPER, FRANJO 1960–1969
(Eszék, 1905. okt. 2. – Roma, 1982. dec. 18.)
[címzetes püspök: n. 1954. júl. 22., c. 1954. szept. 21.]
érsek:
n. 1960. márc. 5.
bíboros:
n. 1965. febr. 22.
em. 1969.

[31] B-G. I. 68. p.; Schem. Col. 1942. 10–11. p.; *Szántó*. 570–571. p.

[32] AP. 1921. 239. p.; AP. 1938. 294. p.; AP. 1958. 62. p.; AP. 1961. 84. p., 536. p.; AP. 1971. 533. p.; AP. 1978. 70. p., 621. p.; AP. 1983. 1018. p.; AP. 1996. 62. p., 358. p., 784. p.; *B-G.* II. 81. p.; L'OR.,

4. KUHARIČ, FRANJO 1969–1997
(Pribić, 1919. ápr. 15. –)
[címzetes püspök: n. 1964. febr. 15., c. 1964. máj. 3.]
apostoli kormányzó:
n. 1969.
érsek:
n. 1970. jún. 16.
bíboros:
n. 1983. febr. 2.
em. 1997. júl. 5.

5. BOZANIĆ, JOSIP 1997–
(Rijeka, 1949. márc. 20. –)
[címzetes püspök: n. 1989. máj. 10., c. 1989. jún. 25.]
[krk-i megyéspüspök: n. 1989. nov. 14.]
érsek:
n. 1997. júl. 5.

16. FIUME-ZENGGI (RIJEKA-SENJ-I) FŐEGYHÁZMEGYE[33]

A két horvátországi, az 1160 táján alapított zenggi- és az 1185-ben alapított modrusi — más néven korbavai — püspökséget „zengg-modrusi" néven, Zengg székhellyel, 1562-ben egyesítették. 1853-ig a kalocsai-, 1853-tól pedig a zágrábi érseki tartományba tartozott.

A trianoni békeszerződés következtében az egyházmegye teljes területe a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került.

A Szentszék 1969. július 27-én a zenggi püspökséget egyesítette — az 1920. április 30-ától apostoli kormányzóságként, 1925. április 25-étől püspökségként működő — fiumei egyházmegyével és ezzel egyidőben érseki rangra is emelte.

1969-ig a zágrábi (zagreb-i) érsekség szuffragáneusa, majd pedig önálló metropolia.

ARCHONTOLÓGIA[34]

1. MARUŠIĆ, JOSIP 1915–1930
(Praputnik, 1869. jan. 1. – Senj, 1930. ápr. 18.)
megyéspüspök:
n. 1915. jún. 16.
[A B-G. II-ben a kinevezés dátuma tévesen márc. 29.]
p. 1915. júl. 10.
inst. 1915. okt. 10.

SZÉKÜRESEDÉS 1930–1932

6. Luglio 1997. 1. p.; MKL. I. 665. p.; Schem. Zagr. 1996. 25–27. p., 30–31. p.; ÚE., 1997. júl. 20. 4. p.; Msgr. Varga Géza diakóvári püspöki helynök írásbeli közlése alapján (1997. okt. 27.).

[33] AP. 1970. 396. p.; Schem. Col. 1942. 10–11. p.; *Szántó.* 570–571. p.; Schem. R-S. 1997. 5–8. p.

[34] AP. 1921. 211. p.; AP. 1931. 958. p.; AP. 1934. 251. p.; AP. 1938. 260. p.; AP. 1975. 442. p.; AP. 1984. 1014. p.; AP. 1991. 558. p.; AP. 1996. 581. p.; *B-G.* II. 82. p.; Schem. R-S. 1997. 14. p.

2. STARČEVIĆ, JOVAN 1932–1935
(Urkopali, 1877. márc. 7. – 1935.)
megyéspüspök:
n. 1932. júl. 1.
3. BURIĆ, VIKTOR 1935–1974
(Fiume, 1897. szept. 6. – Soglio, 1983. aug. 28.)
megyéspüspök:
n. 1935. máj. 21.
c. 1935. júl. 21.
érsek:
n. 1969. aug. 20.
em. 1974. ápr. 18.
4. PAVLIŠIĆ, JOSIP 1974–1990
(Stari Pazin, 1914. dec. 28. –)
[címzetes püspök: n. 1951. dec. 13., c. 1952. jan. 13.]
érsek:
n. 1974. ápr. 18.
em. 1990. jan. 5.
5. TAMARUT, ANTUN 1990–
(Novalja, 1932. dec. 1. –)
[šibenik-i megyéspüspök: n. 1986. febr. 5., c. 1986. márc. 16.]
érsek:
n. 1990. jan. 5.

17. VARASDI (VARAŽDIN-I) EGYHÁZMEGYE[35]

A varasdi püspökséget — a zágrábi érsekség területéből kihasítva — II. János Pál pápa alapította 1997. július 5-én.

A zágrábi (zagreb-i) érsekség szuffragáneusa.

ARCHONTOLÓGIA[36]

1. CULEJ, MARKO 1997–
(Repno, 1938. jan. 19. –)
[címzetes püspök: n. 1992. jan. 7., c. 1992. febr. 22.]
megyéspüspök:
n. 1997. júl. 5.

18. POZSEGAI (POŽEGA-I) EGYHÁZMEGYE[37]

A pozsegai püspökséget — a zágrábi érsekség területéből kihasítva — II. János Pál pápa alapította 1997. július 5-én.

A zágrábi (zagreb-i) érsekség szuffragáneusa.

---

[35] L'OR., 6. Luglio 1997. 1. p.; ÚE., 1997. júl. 20. 4. p.

[36] AP. 1996. 784. p.; L'OR., 6. Luglio 1997. 1. p.; Schem. Zagr. 1996. 32. p., 217. p.; Msgr. Varga Géza diakóvári püspöki helynök írásbeli közlése alapján (1997. okt. 27.).

[37] L'OR., 6. Luglio 1997. 1. p.; ÚE., 1997. júl. 20. 4. p.

ARCHONTOLÓGIA[38]

1. ŠKVORČEVIĆ, ANTUN 1997–
(Davor, 1947. máj. 8. –)
megyéspüspök:
n. 1997. júl. 5.
c. 1997. szept. 27.

19. DIAKÓVÁRI (ĐAKOVO-I) EGYHÁZMEGYE[39]

Két horvát egyházmegyét, az 1233-ban alapított boszniait és az 1229-ben alapított szerémit a Szentszék „bosznia-szerémi" néven, Diakóvár székhellyel, 1773-ban egyesítette. 1853-ig a kalocsai-, 1853-tól pedig a zágrábi érseki tartományba tartozott.

A trianoni békeszerződés következtében az egyházmegye teljes területe a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került.

1963. november 18-a óta az egyházmegyét hivatalosan „diakóvár"-i püspökségnek nevezik.

Trianon előtt és jelenleg is a zágrábi (zagreb-i) érsekség szuffragáneusa.

ARCHONTOLÓGIA[40]

1. AKŠAMOVIĆ, ANTUN 1920–1959
(Garčin, 1875. máj. 27. – Đjakovo, 1959. okt. 7.)
megyéspüspök:
n. 1920. ápr. 22.
c. 1920. jún. 29.
apostoli kormányzó:
n. 1942. márc.
címzetes püspök: n. 1942. márc. 28.
2. BÄUERLEIN, STJEPAN (Stephan Bäuerlein) 1959–1973
(Babina Greda, 1905. aug. 3. – Đjakovo, 1973. aug. 9.)
[címzetes püspök: n. 1951. máj. 27., c. 1951. jún. 29.]
megyéspüspök:
n. 1959. okt. 12.
3. KOS, ĆIRIL 1974–1997
(Ribić Brijeg, 1919. dec. 19. –)
megyéspüspök:
n. 1974. febr. 6.
c. 1974. márc. 24.
em. 1997. febr. 6.

---

[38] L'OR., 6. Luglio 1997. 1. p.; Schem. Zagr. 1996. 237. p.; Msgr. Varga Géza diakóvári püspöki helynök írásbeli közlése alapján (1997. okt. 27.).

[39] AP. 1996. 208. p.; MKL. II. 7–8. p., 605–606. p.; Schem. Col. 1942. 10–11. p.; *Szántó.* 570–571. p.

[40] AP. 1921. 215. p.; AP. 1952. 382. p., 462. p.; AP. 1961. 472–473. p.; AP. 1975. 164. p.; AP. 1996. 208. p., 848. p.; *B-G.* II. 82. p.; HBL. 40. p., 546. p.; MKL. II. 606. p.; Msgr. Varga Géza diakóvári püspöki helynök írásbeli közlése alapján (1997. aug. 23.).

4. SRAKIĆ, MARIN 1997–
(Ivanovci, 1937. júl. 6. –)
[címzetes püspök: n. 1990. febr. 2., c. 1990. márc. 24.]
megyéspüspök:
n. 1997. febr. 6.

20. ÉSZAK-SZERÉMI ÉS DÉL-BARANYAI APOSTOLI KORMÁNYZÓSÁG[41]

A trianoni békeszerződés következtében a pécsi püspökségnek 28 plébániája a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. Ez utóbbi plébániákból szervezte meg a Szentszék 1922. december 1-én a dél-baranyai apostoli kormányzóságot és helyezte ezzel egy időben a bosznia-szerémi püspök joghatósága alá.

1941-ben a pécsi püspökség területe újra egyesült. A Szentszék azonban az apostoli kormányzóságot nem szüntette meg, csupán annak kormányzását adta át az akkori pécsi megyéspüspöknek, Virág Ferencnek.

1945-ben az apostoli kormányzóságot újból Jugoszláviához csatolták, de csak 1951-ben került sor arra, hogy újból a bosznia-szerémi püspök vegye át annak vezetését.

A Szentszék végül, 1971-ben a fenti területet végleg beolvasztotta a diakóvári egyházmegyébe és így az apostoli kormányzóság, mint egyházkormányzati intézmény megszűnt működni.

ARCHONTOLÓGIA[42]

1. AKŠAMOVIĆ, ANTUN 1922–1941
(Garčin, 1875. máj. 27. – Đjakovo, 1959. okt. 7.)
diakóvári megyéspüspök
apostoli kormányzó:
n. 1922. dec. 1.

2. VIRÁG FERENC 1941–1951
(Bonyhád, 1869. aug. 22. – Pécs, 1958. márc. 2.)
pécsi megyéspüspök
[pécsi megyéspüspök: n. 1926. márc. 27., c. 1926. máj. 6.]
apostoli kormányzó:
n. 1941.

3. BÄUERLEIN, STJEPAN (Stephan Bäuerlein) 1951–1971
(Babina Greda, 1905. aug. 3. – Đjakovo, 1973. aug. 9.)
diakóvári segédpüspök, majd megyéspüspök
apostoli kormányzó:
n. 1951. máj. 27.

---

[41] *B-G.* I. 186. p.; MKA. 1927. 64/a. p., 102–103. p.; MKA. 1984. 712. p.; *Salacz.* 107. p., 124. p.; *Sebők.* 81–82. p.; *Szántó.* 570. p.; *Székely.* 166. p.

[42] *B-G.* II. 48. p., 82. p.; HBL. 40. p., 546. p.; MKA. 1927. 64/a. p.; Schem. Q-E. 1943. 5. p.; Schem. Q-E. 1948. 3. p.

21. MURAVIDÉKI APOSTOLI KORMÁNYZÓSÁG[43]

A trianoni békeszerződés következtében a szombathelyi püspökségnek 19 plébániája a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. Ez utóbbi plébániákból szervezte meg a Szentszék 1923. december 1-én — más források szerint február 1-én, megint mások szerint pedig november 1-én — a muravidéki apostoli kormányzóságot és helyezte ezzel egy időben a szlovéniai Mariborban székelő lavanti püspök joghatósága alá.

1941-ben a szombathelyi püspökség területe újra egyesült. Szentszék azonban az apostoli kormányzóságot nem szüntette meg, csupán annak kormányzását adta át az akkori szombathelyi megyéspüspöknek, Grősz Józsefnek.

1945-ben az apostoli kormányzóságot ismét Jugoszláviához csatolták, de csak 1946-ban lett újból kinevezve muravidéki apostoli kormányzónak az akkori lavanti püspök. Nem sokkal ezután a fenti területet végleg beolvasztották a lavanti egyházmegyébe és ez az apostoli kormányzóság is megszűnt.

ARCHONTOLÓGIA[44]

1. KARLIN, ANDREJ 1923–1933
(Stari Loki, 1857. nov. 15. – Maribor, 1933. márc. 6.)
lavanti megyéspüspök
[címzetes püspök: n. 1911. febr. 6.]
[lavanti megyéspüspök: n. 1923. jún. 6.]
apostoli kormányzó:
n. 1923. dec. 1.

2. TOMAŽIČ, IVAN JOŽEF 1933–1941
(Miklavžu, 1876. aug. 1. – Maribor, 1949. febr. 26.)
lavanti megyéspüspök
[címzetes püspök: n. 1928. jún. 8.]
[lavanti megyéspüspök: n. 1933. jún. 27.]
apostoli kormányzó:
n. 1933. jún.

3. GRŐSZ JÓZSEF 1941–1944
(Féltorony, 1887. dec. 9. – Kalocsa, 1961. okt. 3.)
szombathelyi megyéspüspök, majd kalocsai érsek és
szombathelyi apostoli kormányzó
apostoli kormányzó:
n. 1941. máj. 20.

4. KOVÁCS SÁNDOR 1944–1946
(Kecskemét, 1893. jún. 11. – Budapest, 1972. dec. 24.)
szombathelyi megyéspüspök
[szombathelyi megyéspüspök: n. 1944. márc. 3., c. 1944. márc. 25.]
apostoli kormányzó:
n. 1944. márc.

[43] *B-G.* I. 187. p.; MKA. 64/a. p., 121. p.; MKA. 1984. 730. p.; *Salacz.* 108., 125. p.; *Sebők.* 81–82. p.; *Szántó.* 570. p.; *Székely.* 166. p.

[44] AP. 1924. 155. p.; AP. 1934. 1114. p.; AP. 1942. 181. p.; *B-G.* II. 60. p.; MKA. 1927. 64/a. p.; *Salacz.* 144. p.; Schem. Sab. 1940. 6. p.; Schem. Sab. 1943. 6. p.; Schem. Sab. 1947. 6. p., 80. p.; SBL. I. 429. p.; SBL. III. 106. p.

5. TOMAŽIČ, IVAN JOŽEF 1946
(Miklavu, 1876. aug. 1. – Maribor, 1949. febr. 26.)
lavanti megyéspüspök
apostoli kormányzó:
n. 1946. aug. 24.

TÉRKÉPMELLÉKLET

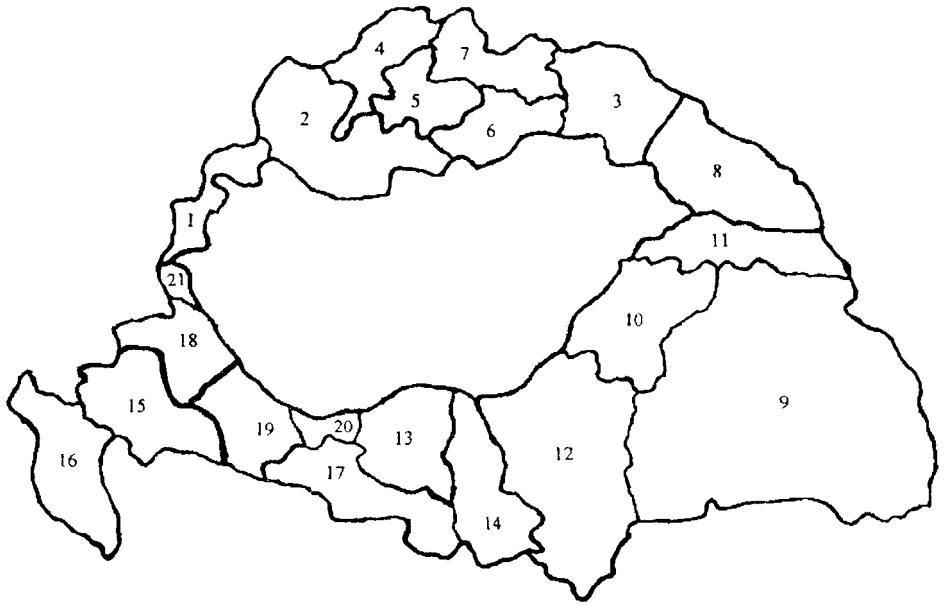

Főegyházmegyék, egyházmegyék és apostoli kormányzóságok a Trianon után elcsatolt területeken

IRODALOM

AP.= Annuario Pontificio per l' anno 1921–1996. Cittá del Vaticano, 1921–1996.

B-G. I–II.= *Balogh Margit–Gergely Jenő*: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. I–II. kötet. Budapest, 1993–1996.

Bura.= *Bura László*: A Szatmári Római Katolikus Püspökség. In: Erdélyi egyházaink évszázadai. Bukarest, 1992. 114–134. p.

Burgenland.= Burgenland. Geschichte, Kultur und Wirtschaft in Biographien. H. n., 1991.

EL.= Erdélyi Lexikon. Oradea, 1928.

ES. I–VI.= Encyklopédia Slovenska. I–VI. Bratislava, 1977–1982.

Erős.= *Erős Lajos*: Adalékok a Zrenjanini-Nagybecskereki Egyházmegye történetéhez. H. n., 1993.

Fodor.= *Fodor József*: A Nagyváradi Római Katolikus Püspökség. In: Erdélyi egyházaink évszázadai. Bukarest, 1992. 77–113. p.

HBL.= Hrvatski Biografski Leksikon. I. kötet. Zagreb, 1983.

Hetényi. II–III.= *Hetényi Varga Károly*: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. II–III. kötet. Abaliget, 1994–1996.

KjK. 1969.= Kto je Kto na Slovensku. 1969. Bratislava, 1969.

KjK. 1991.= Kto je Kto na Slovensku. 1991. Bratislava, 1991.

Kräuter.= *Kräuter, Franz*: A régi Csanádi egyházmegye és utódpüspöksége. In: Erdélyi egyházaink évszázadai. Bukarest, 56–76. p.

Lestyán.= *Lestyán Ferenc*: A Gyulafehérvári Római Katolikus Megyéspüspökség. In:Erdélyi egyházaink évszázadai. Bukarest, 1992. 5–55. p.

L'OR.= L' Osservatore Romano.

MÉL.= Magyar Életrajzi Lexikon. 1978–1991. Budapest, 1994.

MKA. 1927.= Magyar Katolikus Almanach. I. évfolyam. 1927. Budapest, 1926.

MKA. 1984.= Magyar Katolikus Almanach. 1984. Schematismus Dioecesium Hungariae. Budapest, 1984.

MKA. 1988.= Magyar Katolikus Almanach. II. 1988. A magyar katolikus egyház élete. Budapest, 1988.

MKL. I–II.= Magyar Katolikus Lexikon. I–II. kötet. Budapest, 1993–1996.

Petri. = *Petri, Anton Peter*: Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums. Marquarstein, 1992.

RMKK.= Romániai magyar ki kicsoda. 1997. Cluj, 1997.

Salacz.= *Salacz Gábor*: A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt. Aurora Könyvek. München, 1975.

Schem. A. I.= Catalogus dioecesis Alba Iuliensis. 1935–1944. Alba Iulia, 1935–1944.; A Gyulafehérvári főegyházmegye névtára. 1992–1996. Alba Iulia, 1992–1996.

Schem. Bb.= Schematizmus banskobystrickej diecézy. 1995. Banská Bystrica, 1995.

Schem. Burg.= Kirchlicher Standesausweis der Apostolischen Administration des Burgenlandes. 1932. Wien, 1932.

Schem. Cass.= Schematismus venerabilis cleri dioeceseas Cassoviensis. 1925–1944. Košice, 1925–1944.; Schématizmus Koickej diecézy. 1995. Košice, 1995.

Schem. Col.= Schematismus cleri archidioecesis Colocensis et Bacsiensis. 1942. Kalocsa, 1942.

Schem. M-V.= Schematismus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadiensis Latinorum. 1929. Oradea, 1929.; A nagyváradi egyházmegye névtára. 1995. Oradea, 1995.

Schem. Nitr.= Schematismus cleri dioecesis Nitriensis. 1947. Nitra, 1947.; Schematizmus Nitrianskej diecézy. 1996. Nitra, 1996.

Schem. Q-E.=	Schematismus cleri dioecesis Quinque-Ecclesiensis. 1943–1948. Pécs, 1943–1948.
Schem. R-S.=	Rijeèko-Senjska Nadbiskupija. Ustanove, župe i osobe. 1997. Rijeka, 1997.
Schem. Ros.=	Schematismus venerabilis cleri dioecesis Rosnaviensis. 1926–1942. Rožava, 1927–1942.
Schem. S-Mv.=	Schematismus venerabilis cleri dioecesis Satmariensis et Magnovaradiensis Latinorum. 1931. Satu Mare, 1931.
Schem. Sab.=	Schematismus cleri dioecesis Sabariensis. 1934–1947. Szombathely, 1934–1947.
Schem. Slov.=	Schématizmus slovenskych katolíckych diecéz. Trnava-Bratislava, 1971.
Schem. Spi.=	Schematizmus Spiskej diecézy. 1996. Spiské Podhradie, 1996.
Schem. Sub.=	Schematismus Dioecesis Suboticanae. 1995. Subotica, 1995.
Schem. Szat.=	Schematismus cleri almae dioecesis Szatmáriensis. 1942. Szatmárnémeti, 1942.
Schem. Tim. =	Schematismus cleri dioecesis Timi^{9}oaraensis. 1931–1948. Timişoara, 1931–1948.
Schem. Tyrn.=	Schematismus venerabilis cleri administrationis apostolicae Tyrnaviensis. 1927–1938. Trnava, 1927–1938.; Schematizmus Trnavskej archidiecézy. 1993. Trnava, 1993.; Schematizmus Bratislavsko-Trnavskej archidiecézy. 1995. Trnava, 1995.
Schem. Zagr.=	Šematizam zagrebačke nadbiskupije. 1996. Zagreb, 1996.
Sebők.=	*Sebők László*: A katolikus egyházszervezet változásai Trianon óta. In: Regio, 1991. 3.sz. 65–88. p.
SBL. I–III.=	Slovenski Biografski Leksikon. I–III. kötet. Ljubljana, 1932–1971.
SBS. I–VI.=	Slovensky Biograficky Slovník. I–VI. kötet. Martin, 1986–1994.
Slovakia.=	Slovakia and the Slovaks. A concise encyclopedia. Bratislava, 1994.
Szántó.=	*Szántó Konrád*: A katolikus egyház története. II. kötet. Budapest, 1988.
Székely.=	*Székely András*: Vallás és egyház a jugoszláviai magyarság életében. In: Magyarságkutatás. 1988. Budapest, 1989. 165–181. p.
ÚE.=	Új Ember.
ÚEÉ.=	Új Ember Évkönyv. 1995–1997. Budapest, 1995–1996.
Virt.=	*Virt László:* Katolikus kisebbség Erdélyben. Budapest-Luzern, 1991.

TÖRTÉNETI IRODALOM

Peter Haslinger

HUNDERT JAHRE NACHBARSCHAFT

Die Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn 1895–1994

Peter Lang GmbH. Europäischer Verlag der Wissenschaften. Frankfurt am Main, 1996. 395 o.

SZÁZ ÉV SZOMSZÉDSÁG

Ausztria és Magyarország kapcsolatai 1895–1994

A szerző nem dolgozza fel a maga egészében a két szomszédos ország kapcsolatai történetének legutóbbi száz esztendejét, hanem kiválaszt abból három — egyenként néhány esztendőt felölelő — szakaszt, s azokat részletesen és mélyrehatóan elemezve enged bepillantást a teljes problematikába. Az időszeletek kiválasztása úgy történt, hogy mind a dualista rendszerű monarchiában való együttélés, mind az annak felbomlása utáni önálló állami lét két világháború közti szakaszából, mind pedig a második világháború utáni évtizedekből kapjunk egy-egy alapos analízist. Ezek korántsem izoláltak: mindhárom esetben egy-egy bevezető fejezet biztosítja a részletesen vizsgált évek elhelyezését az említett időszakok egészének összefüggéseiben, úgy hogy valóban képes évszázados áttekintést adni a két ország szomszédsági kapcsolatairól. A kötet zárófejezete elvezet annak megvilágításáig, hogy a legutóbbi évtized nagy nemzetközi, kül- és belpolitikai változásai hogyan helyezik immár átfogóan európai jelentőségű perspektívába a kelet-középeurópai régió két országának kapcsolatait.

A kötet első harmada a millenniumi évekkel (1895–1897) foglalkozik. Miután bevezetőül megismertet az osztrák és a magyar birodalomrész eltérő viszonyaival és az ebből adódó problémákkal, a magyarországi millenniumi ünnepségek hátteréből a részletes vizsgálódás során előtérbe lépnek a közös terhek megosztásának, a gazdasági szerződések felülvizsgálatának, a vámrendszer fenntartásának vagy megváltoztatása szükségességének nagy vehemenciával tárgyalt kérdései, amint azok az osztrák és a magyar sajtóban tükröződtek, a kormányzati szerveknél és a törvényhozásban kifejeződésre jutottak. Érdekes olvasni a Bécs polgármesterévé választott keresztényszocialista Lueger felhívásait a magyar millenniumi ünnepségek bojkottálására, kirohanásait a magyarországi liberális politika ellen, amely befogadja a zsidóságot és „Judapest"-té teszi az ország fővárosát.

A két világháború között viszont egyrészt a Burgenlandra támasztott, illetve fenntartott igény nehezítette meg az önállóvá vált két szomszédország kapcsolatait, másrészt a beavatkozási törekvés Horthy-Magyarország részéről —Mussolini Olaszországával együttműködve — Ausztria belügyeibe, a Heimwehr puccskísérleteinek támogatására. Ennek ellenére — az 1927–1931 közti évek részletes vizsgálata szerint — Ausztria óvakodott csatlakozni a kisantant-országokhoz, s a világgazdasági válság idején fokozottan törekedett gazdasági együttműködésre Magyarországgal. Az osztrák-német vámunió tervének meghiúsulása után osztrák-magyar kereskedelmi egyezmény kötésére került sor 1931 júniusában. A további kapcsolatok az 1934. évi római jegyzőkönyv megszabta keretek közt alakultak. Ahogy azonban egyre intenzívebbé vált a nemzetiszocialista Németország befolyása Ausztriára, és érlelődtek bekebelezésének, az Anschlussnak a feltételei, Magyarország kapcsolatai eszerint kezdtek módosulni.

A kötet harmadik része az 1968–1975 közötti évekre vonatkozóan vizsgálja részletesebben a második világháború utáni osztrák-magyar kapcsolatokat. Az addigiakról a bevezető fejezet főleg az 1956-os magyarországi forradalomhoz való osztrák viszony kérdéseiről szólva nyújt lényeges ismereteket, valamint a Kádár-korszak első évtizedével kapcsolatban, amikor a viszonyok konszolidálódása és a kapitalista szomszéddal békés egymás mellett élésre törekvés hatott az osztrák szomszédsági politikára. Ámde Magyarország részvétele a Prágai Tavasz 1968. évi elfojtásában, egy időre befagyasztotta Ausztria részéről minden téren a kapcsolatokat. A 70-es években újraéledtek, javultak a két ország kapcsolatai. Osztrák részről azt tapasztalták, hogy a magyar partner nyitottabb a kapitalista ország irányában, mint eddig, jóllehet nem szűnt meg „ókonzervatív" pártfunkcioná-

riusok akadékoskodása, egy fellazító politikára való gyanakvása. Megindult az államférfiak kölcsönös látogatása, üzemek és intézmények kapcsolatai fejlődésnek indultak, fellendültek a turisztikai és a sportkapcsolatok. Különösen fontosaknak mutatkoztak a regionális kapcsolatok: életet leheltek a hidegháború idején úgyszólván holttá vált határmenti területekbe. A kulturális és tudományos kapcsolatokról szólva, a szerző külön is említést tesz az osztrák és a magyar történészek gyümölcsöző együttműködéséről, fontos közös vállalkozásaikról; regionális szempontokból a szlovéneket és a horvátokat is bekapcsoló mogersdorfi konferenciákról.

Szomszédságunk legutóbbi száz évének kapcsolattörténetéből talán ennek a harmadik időszeletnek a vizsgálata adja a maga újszerűségével a legtöbbet. Sokoldalúsága, adatgazdagsága, fejtegetéseinek elfogulatlansága, mely itt is megnyilvánul, könyve egészét jellemzi. A szerző példát mutat arra, hogyan lehet és kell a kapcsolattörténetet úgy művelni, hogy az hű tükre legyen a múltnak, s ösztönözzön is a kapcsolatok jövőbeli felelősségteljes alakítására.

Tilkovszky Loránt

Litván György

OKTÓBEREK ÜZENETE

Válogatott történeti írások

Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 380. o.

Aki Litván György tanulmánykötetének csak tartalomjegyzékét futja át, úgy vélheti, igen különböző tárgyú, évkörű és módszerű történeti esszék gyűjteményét tartja kezében, vagyis a hosszabb-rövidebb írásokat főleg a szerző személye köti össze. Ha figyelmesen végigolvassa a kötetet, rá fog jönni: e — kevés kivétellel — 1973–1988 között írt és publikált munkák tematikája egy központi gondolatkör körül forog, széles ívű és mégis zárt körben, sok ponton kapcsolódva a szerző sokoldalú munkásságának többi körével: a magyar szociológia születésével az első világháború előtt, Szabó Ervin életművével, Károlyi Mihállyal és 1956-tal.

A kötetben összegyűjtött írások közös tárgya: a "második magyar reform-nemzedék" sorsa, helye a magyar történelemben és közgondolkodásban, kísérlete a magyar progresszió táborrá szervezésére, s a kezdeti sikerek után a szakadások sorozata, — ezeket "A szociológia első magyar műhelye" ismerteti részletesen — szinte hatalomra jutása az 1918-as forradalomban s a bukást követő végső szakadás. Külön értekezés foglalkozik Pulszky Ágosttal, aki a Társadalomtudományi Társaság elnökeként élő kapocs volt a két magyar reformnemzedék között.

Túl azon, hogy e tanulmányok sok tekintetben tényfeltáró és tisztázó jellegűek, hiszen a publicisztikai szinten sokat vitatott témáról kevés valóban tudományos elemzés készült, polémikusak, mert az eddigi irodalom nagyobb része, jobbról vagy balról, a reformnemzedék lerántásával, ha nem éppen megrágalmazásával foglalkozott, tehát divatszóval élve rehabilitáló jellegűek is, végső soron arra a kérdésre keresik a választ: hibák, tévutak következménye vagy történelmi szükségszerűség volt a reformnemzedék eszméinek bukása, hosszú időre virtuális eltűnése a magyar valóságon uralkodó eszmék közül, s vajon lehetséges-e kontinuitása a mai modern társadalomtudománnyal és közgondolkodással?

A tanulmányok közös eszmevilága meg is személyesíthető Jászi Oszkárban, aki egy-két írás kivételével mindegyikben jelen van, központi figuraként, s ahol nem, az esszé legalább Jászi-idézettel kezdődik vagy végződik. Egy megíratlan Jászi-életrajz szétszórt magvai terülnek elénk. Mint a tanulmányok kezdő dátuma mutatja, Litván élete úgy alakult, hogy igazán 44 évesen kezdhetett publikálni, mármint saját szöveget - addig "csak" számos forráskiadványt és a magyar szociológiai irodalom bibliográfiáját. S mikor már publikálhatott, akkor sem volt esélye arra, hogy Jászi-életrajzot jelentethessen meg, hiszen Jászi válogatott publicisztikáját is csak 1982-ben, válogatott levelezését hosszú huzavona után még később adhatta ki. "A Jásziság én akart ideálom" – vallhatná Adyval a szerző, s bár Jászi tévedéseit nem kerüli meg, kínnal emészti meg ő is a legnagyobbat...

Nevezetesen azt, hogy Jászi jogosan ostorozva azokat, kommunistáktól nacionalistákig, akik megosztották a progresszió táborát, nehezen látta be: ha ő győz is, az általa óhajtott demokráciában pártja, radikális liberalizmusa parlamenti többségre sosem számíthat, s így — mint a legtudósabb politológus is — siker esetén is csak megalkuvó másodhegedűs lehetett volna egy uralkodó párt oldalán, hiszen ez vagy még rosszabb sors várt az erősebb mellé pártoló egykori híveire, Gratz

Gusztávra, Apáthy Istvánra, Madzsar Józsefre, Kunfi Zsigmondra is. Vagyis akik elhagyták őt, emigrációnál s amerikai professzorságnál rosszabbtól mentették meg.

Az alap-problematika kifejtése a "Magyar gondolat – szabad gondolat. Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon" című nagyobb tanulmányban található; nem lehet véletlen, hogy a kiadó ezt állította a kötet élére, noha időrendben nem tartozik az elsők közé. Elutasítva "nemzet vagy haladás hamis dilemmáját" bemutatja, hogyan vált ez a "hamis dilemma" a második reformnemzedék fő gondjává. Leírja, hogyan szakadt el a régi, 19. századi nemzeti liberalizmustól, melynek még támogatását élvezhette 1903–5-ig, hogy az 1905-ös politikai válság után következetesnek megmaradt fele miként szigetelődött el a parlamentáris, kormányképes politikától.(Veres Péter öregkori írásával jellemezve, milyen hamis kép keletkezett a következő nemzedékben arról: mi történt 1905 körül). Elfelejtett és félremagyarázott viták felidézésével demonstrálja, mi módon próbálta Jászi az eötvösi hazafiság útjára terelni szociáldemokrata barátait, kimutatva a különbséget, melyre már Jásziék is ráéreztek, a doktriner internacionalizmus (Szabó Ervin, a fiatal Lukács) és a veszedelmes alkukat alátámasztó darabont-szocializmus (Diner-Dénes József és köre) között. 1984-ben az akkori olvasó könnyen megértette az óvást: „legalább a XVIII. század végétől, II. József korától kezdve jelen van a magyar közéletben a társadalmi haladás két, néha persze egymásba is átváltó sőt azonos politikai mozgalmakon belül is jelentkező tendenciája: az, amely belső, nemzeti erőforrásokra és az, amely valamilyen külső erőre, például a Habsburg-dinasztiára vagy Napóleonra támaszkodva kívánja elérni az ország megújhodását." (57–58).

Az idézett tanulmány végigkíséri Jászi és folyóirata, a Huszadik Század kísérleteit „kitörni a karanténból", ami azonban csak a világháború végén, a nemzeti katasztrófa előestéjén sikerült. Egyben eredeti, s ezért vitatható, egyéni értelmezését adja a századelő politikai küzdelmeinek. Nem fukarkodik a bírálattal, (így a "Hazaárulás-e a hazára árulkodni?" c. 1984-es írásban is), amiért Jászi és társai elszigeteltségükben rossz helyen kerestek támogatást a magyar sovinizmussal szemben: a háború előtt Seton Watsonnál, a forradalmak után 3–4 évig az utódállamokban, alkalmat adva ellenfeleiknek befeketítésükre a magyar közvélemény előtt. Azt is dokumentálja azonban, hogy Jásziék kétségbeesett támasz-keresése nem az ellenük sokszor felhozott "naivitásból" fakadt – hiszen Seton Watsont és más nyugati Közép-Európa szakértőket olvasva már 1910 körül felismerték, hogy Magyarország addig nagyjából szimpatikus megítélésében baljós fordulat történt. Naivak talán inkább akkor voltak, mikor az emigrációból próbálták irányítani a hazai ellenzéki közvéleményt – nem sikerült ez sem a szociáldemokratáknak, sem Károlyi híveinek s Jászi mellett is csak Csécsyék egy szűk nyugatos elit által olvasott Századunkja tartott ki 1938-as betiltásáig. (Akkor Csécsy keserű levélben számolt be mesterének, kik hagyták ott utolsónak *őt* – nevezetes nevek). Emigrációs doktrinérség és a röghöz kötött hazai politizálás között nem vezetett arany középút – tragikus példázat erre a sem a magyar sem a román hivatalossággal békülni nem tudó, a választás elől 1920-ban öngyilkosságba menekülő Somló Bódog kolozsvári jogászprofesszor pályáját elemző kisbiográfia.

A kötetnek mintegy harmadát teszik azok a tanulmányok, melyek a magyar demokrácia a forradalmak bukása után megcsappant táborának *belső* vitáit elemzik. Ezek a viták főleg az emigrációban zajlottak – itthon a szociáldemokraták és a polgári vagy nemzeti demokraták (utóbbiak alatt a 30-as évek közepéig főleg a régi Károlyi-párt híveit értve) többnyire óvakodtak attól, hogy kényes vitakérdések élezésével nehezítsék amúgy is kényes helyzetüket az uralkodó rezsimmel szemben – ha viszont arról próbáltak reálisabb ítéletet alkotni, (mint pl. Nagy Vince vagy Vámbéry Rusztem) az emigráns barátaik részéről váltott ki dührohamokat és szakító nyilatkozatokat. Így azok a viták, ahol a gyermeket nevén nevezik, rendszerint az emigrációban folytak – ezért fontos elemzésük, még ha a magyar történeti összefoglalások általában elhanyagolhatónak tartják is azt, ami a két világháború közti emigrációban történt.

„Egy barátság dokumentumai, Károlyi Mihály és Jászi Oszkár levelezéséből" – kitűnően megírt tanulmány és már csak azért is fontos, mert Jászi 1919-cel lezárta memoárjait, Károlyi emlékiratai pedig nagyon visszafogottak, ha nem a *Horthy-rendszer* bírálatáról van szó. Hangfogó-mentes véleményüket tehát levelezésükből tudjuk meg s persze levelező-partnereikét is. Ez a levelezés ugyan nagyrészt megjelent, vastag és ezért alig olvasott kötetekben, itt viszont lényegét találjuk meg röviden összefoglalva, háttér-magyarázattal és frappáns idézetekkel jellemezve. Ezek segítségével Litván megérteti az olvasóval, hogy bár Károlyi és Jászi szoros politikai együttműködése alig másfél évtizeden át tartott ki (1917–1930, és rövid időre még a 2. világháború utolsó éveiben), morális és szellemi rokonságuk túlélte a szakításokat s még testi létüket is. Fontos döntéseiket a távolból is

megvitatták egymással, hosszú, kegyetlenül őszinte levelekben vagy akár anélkül, szinte szellemidézésként szembesülve a másik jól ismert nézeteivel.

"A dél-franciaországi Vence-ban haldokló Károlyi — írja Litván — elhomályosuló szemével és öntudatával az Amerikában élő, hosszú évek óta nem látott Jászit hitte maga mellett, agóniájában hozzá beszélt, vele vitatkozott, neki magyarázkodott. Jászi pedig, aki barátságukat évekkel azelőtt erőszakosan megszakította, hátralevő, utolsó évében halott barátja politikai portréjának megrajzolását tekintette végső, egyetlen feladatának." (212)

A tanulmány sok levélidézet segítségével mutatja be, milyen nagy segítséget adott a tudományosabb és egyben gyakorlatiasabb képzettségű Jászi barátjának a forradalmak éveiben és az emigráció kezdetén, mikor még azt hitték, fordíthatnak a magyar történelem útján. Eltávolodásuknak, Jászi Amerikába távozásának egyik oka éppen az volt, hogy együttműködésük a napi politika számára elvesztette jelentőségét. Lényege azonban a kommunista pártok, a velük való együttműködés megengedhetőségéről vallott ellentétes véleményük. Litván összefoglalása szerint: "Jászi s vele az egész demokratikus és szocialista emigráció jónak látta, ha a Horthy-rendszer elleni hatékonyabb fellépés, a nemzetközi és hazai meghallgattatás érdekében minden alkalommal élesen elhatárolja magát a kommün «kompromittáló» emlékétől." (224). 1924-ben egyik vitalevelében Jászi így fogalmazott: „ami minket elválaszt, az nem a szocializmus, hanem a marxizmus. Ne feledd: a marxizmus a szocializmusnak *csak egyik formája.* Én épp úgy szocialista vagyok, mint Te, de a marxizmust egy véres deadlocknak tartom, mely tönkreteszi a munkásmozgalmat." (240) Károlyi viszont már 1920-ban leszögezte: "Elméletileg igazad van, Kun Béla nemcsak a terror, de ügyetlen ostoba politikája miatt is bőven megérdemli az erős bírálatot. De részemről a leghatározottabban kerülni akarom még csak a látszatát is annak, mintha mosakodni akarnék...Ha az ember a vörösöket és a fehéreket egyformán bírálja, két szék közé esik." (225)

Egy másik nagy tanulmány: "Irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban" — melyben a recenzens ugyancsak megíratlan könyv magvát látja — Jászi és Károlyi közös vitáit mutatja be az emigráció többi, náluk óvatosabban politizáló csoportjával, kitérve az emlékiratokban folytatódó polémiára. E viták fő témái a helyes nemzeti vagy hazafias politika határai, az emigráció egysége, a viszony a kommunistákhoz (amiben többnyire Károlyi és Jászi sem volt azonos nézeten), és a szociáldemokratákhoz, akiket viszont többnyire ugyanazért bíráltak: habozó taktikázásukért és politikai gyakorlatukkal mind kevésbé összeegyeztethető ragaszkodásukért a dogmatikus marxizmushoz, annak Kautsky-féle megfogalmazásában. Külön tanulmányt érdemelne Jászi legeredményesebb kísérlete az emigráció összefogására: a *Bécsi Magyar Újság.*

A kötet három rokontárgyú, már a rendszerváltás éveiben elhangzott előadást közöl, "Az 1918–1919-es demokrácia két tűz között" című a két forradalom viszonyát elemzi, elutasítva azt a vádat, hogy a Károlyi-rezsim "a Tanácsköztársaság előszobája" volt, de nem ad meggyőző megfejtést a talányra, hogy miért bábáskodott olyan kétségbeesett elszántsággal a Kommün igazi előszobájában március 21-én a "megdöntött" kormányzat majd minden vezéralakja Jászitól Kunfiig, Hock Jánostól Böhm Vilmosig. Talán a lélektan eszköztárához kellett volna nyúlnia, mint sikeresen teszi a "sztálinizmus lélektana" alcímű és a "kollektív elfojtás – totális rendszerek" címűben, melyek már a közelmúlttal foglalkoznak, mindenesetre Jászi szellemében.

Az ugyancsak a rendszerváltás éveiben íródott három további tanulmány (Az 1956-os magyar forradalom eszméi és irányzatai, Mérei Ferenc a politikában, Jászi Oszkár és Bibó István) egy tekintetben tartozik az előbb ismertetettekhez: hogy a kontinuitást keresik a második reformnemzedék, az őszirózsás forradalom, illetve 1956 és napjaink demokráciájával. Különösen a Jászi és Bibó, melyben nemcsak két hőse megismerkedését és kapcsolatát ismerteti, Jászi 1950-es kísérletét Bibó kimentésére Nyugatra, de nézeteik hasonló és eltérő elemeit is összeveti, megállapítva, hogy a közös elemek a döntőek. Ez az esszé akár utószónak tekinthető, nemhiába zárja a kötetet, kimondva, hogy Jászi *ebben* az irányban kereste eszméi folytatását egy megfordult világban. Lesz-e közös folytatása Jászinak, Szabó Ervinnek, Szende Pálnak, Piklernek, Leopoldnak, Apáthynak, Somlónak, Méreinek és Bibónak? Lesz-e folytatása Litván tanulmánykötetének?

Hajdu Tibor

Peter Broucek

KARL I. (IV.)

Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaumonarchie
Böhlau Verlag. Wien - Köln - Weimar. ? (1997.) 270 o.

I. (IV.) KÁROLY

A dunai monarchia utolsó uralkodójának politikai pályája

Magyar szerző tolla alól még nem került ki monográfia a dualista rendszer utolsó uralkodójáról, bár visszaemlékezések élete utolsó szakaszáról megjelentek. A köztörténeti összefoglalókban Károly csaknem epizodistaként jelenik meg, nem ritkán élcelődések kísérik szereplését – gondoljunk a koronázás leírására. Tevékenységének leginkább két eleme kap hangsúlyt: a különbéke keresése, valamint reformigényének szerepe Tisza István lemondásában. A hazai szerzők Károlyt magyar történeti szempontból közelítik meg, s az általános történeti feldolgozásokban nem jut hely személyiségének, törekvéseinek taglalására. Aktív uralkodói működésével szemben, amelyet olyan jelzők kísérnek, mint megkésett, sikertelen és hasonlók, valójában csak visszatérési kísérleteiről mondható, hogy többé-kevésbé részletes tárgyalást kapnak.

Most azonban előttünk van egy olyan szakmunka, amely kellő terjedelemben és kiemelkedően értékes források alapján ismerteti Károly politikai útját, s bár nem teljeskörű életrajzot ad, mégis sokat mond az uralkodó személyiségéről, az őt körülvevő politikusokról, tanácsadókról. A szerző, az osztrák Broucek, nemzetközileg is ismert szakember, számos igen jelentős forráskiadvány és feldolgozás áll már mögötte. Kiváló levéltári szakemberként és szerencsés kutatóként, nemcsak az általában használt levéltárak anyagát építette be munkájába. Ennél jelentősebb, s írásának értékét növelő eredménye, hogy hozzáfért magánlevéltárak eddig fel nem tárt irataihoz is. Ezek között nemcsak a korszak ismert, a közélet előterében álló politikusainak hagyatéka szerepel, hanem e tekintetben eddig kevéssé vagy egyáltalán számba sem vett személyeké. (248. o.) Ezért, bár különböző módon magyarázható, csak sajnálni lehet, hogy az érdekes és tanulságos szöveget nem kísérik jegyzetek. Érvényes ez a felhasznált irodalomra is, amelynek jegyzékébe ugyan csak az 1970 óta megjelent és szinte csak a német nyelven megjelent munkákat vette fel, ez azonban így is tiszteletet parancsoló. A felhasznált irodalomban magyar szerző műve csak elvétve és csak akkor szerepel, ha azt német nyelven is kiadták. Emeli a kötet értékét a képanyag: a szöveg közben elhelyezett portrék így ismerőssé teszik a szereplőket, Károlyt és családját pedig négy oldalon közölt színes kép mutatja be.

Broucek kötete már címében is kifejezi, hogy Károly uralkodói tevékenységét a Monarchia egésze, azon belül is elsősorban Ausztria, az örökös tartományok szempontjából vizsgálja, noha természetesen — e keretben — nem mellőzi a magyarországi vonatkozásokat.

A munka szerkezete és terjedelmi arányai világosan mutatják, Károly személyiségében és tevékenységében mit tart a legfontosabbnak Broucek. Igen röviden foglalja össze családi viszonyait és életútját trónralépéséig, neveltetése kapcsán azokat az egyházi személyeket emeli ki, akik nézeteinek alakítására nagy befolyással voltak. Sokoldalú tanulmányai közé tartozott az „országbeli" és az idegen nyelvek elsajátítása, a német mellett a magyar, a cseh, az angol, a francia. Az a fiatal férfi, aki 1916-ban trónralépett, mélyen vallásos volt, átitatva a kereszténység tanaival, ehhez kapcsolódóan vagy/és ebből fakadóan kötelesség- és felelősségérzettel, jobbítási szándékkal.

Még ez első fejezetnél is kurtábbra fogottan szól a szerző Károly két magyarországi visszatérési kísérletéről, azokról az 1921. évi eseményekről, amelyek a hazai történetírásban viszonylag jelentős helyet foglalnak el, de nem Károly, hanem a magyar bel- és külpolitika alakulásának szempontjából. Ez a fejezet — rövidsége ellenére — fontos mozzanatokat világít meg, mindenekelőtt azt, hogy miért Budapestre, Magyarországra s miért nem Bécsbe, Ausztriába látta lehetségesnek visszatérését az ex-uralkodó? Broucek összeveti az ausztriai és a magyarországi politikai fejleményeket, a nagyhatalmak magatartását vázolva Franciaország, Briand sajátos szerepét emeli ki. Ez utóbbi szempont nem hiányzik a hazai diplomáciatörténeti feldolgozásokból, általában azonban nem szerepel feldolgozásainkban a Broucek által feltett kérdés: miért Budapest?

Mivel Broucek nem életrajzot ír, hanem Károly politikai útját mutatja be, mondanivalóját három nagy probléma köré építi. Ezek, e három fejezet adja a kötet gerincét, lényegi mondanivalóját, s ez fejezi ki, mit tart Broucek — feltehetőleg nemcsak ő — Károly legértékesebb tulajdonságainak, tevékenysége legfontosabb részének. Nem hagy kétséget e felől az első, érdemi kérdéseket tárgyaló fejezet címe: „Károly császár és király mint keresztény és szociális uralkodó". Alapjában véve e keresztényi és szociális érzékenységű meghatározottságból vezeti le Broucek Károly 1916-ot követő

tevékenységét: törekvés a szociális problémák enyhítésére vagy megoldására, a különbékére, belső reformokra, a birodalom szerkezeti átalakítására. Mindez terjedelmes és gazdag anyagú fejezetekben tárul elénk. A magyar olvasó leginkább talán a különbéke-kísérleteket vagy legalábbis azok fő vonalát ismeri ezekből (Sixtus-levelek).

Broucek szerint amikor a fiatal uralkodó trónra lépett, három dolgot akart: „megakadályozni egy társadalmi forradalmat, fegyverszünetet elérni s az államszerkezet átalakításával megteremteni a béketárgyalás alapját." (26. o.)

Ez a Károlyt, mint keresztény és szociális érzékenységű uralkodót tárgyaló fejezet visszatekint ugyan a távolabbi múltra, a kiegyezést követően párhuzamba állítva vázolja a Monarchia két felének társadalmi és politikai viszonyait, részletesen azonban a háború két utolsó évében egyre romló gazdasági helyzetet, a növekvő elégedetlenséget, a társadalmi mozgalmakat, a hatalom intézményeinek tekintélyvesztését, azaz a birodalom bomlásának folyamatát láttatja. A fiatal uralkodó nehezen birkózik mindezzel, de az államapparátus kerékkötőivel is, miközben katonai körök azzal vádolják, hogy az ő gyengesége, valamint a katonák iránt is tanúsított emberbarátsága segíti elő nagy mértékben a lazulást, a bomlást.

Broucek számos példával, Károly különböző intézkedéseivel illusztrálja az uralkodó törekvését, hogy enyhítsen az emberek háború okozta szenvedésein, tervezte népjóléti minisztérium felállítását a háború után, a katonák teljesítményének elismerésére kitüntetést alapított (Károly kereszt).

A könyvnek Károly fegyverszüneti, illetve különbéke kísérletéről szóló fejezete messze több — mind anyagában, mind problematikájában —, mint ahogyan azt a Sixtus-levelekre redukált tárgyalásokban megszoktuk. Broucek elmondja, milyen személyes tapasztalatokat szerzett Károly, amikor maga is részt vett azokban a tárgyalásokban, amelyeken Itáliát szerették volna visszatartani az antanthoz való csatlakozástól s hogy Károly már akkor is lehetségesnek tartott bizonyos engedményeket ennek érdekében. Ennél jóval fontosabb, hogy Károly kísérletének fogadtatását széles nemzetközi keretbe állítja, egyáltalán nem korlátozza a francia reakció bemutatására. Ellenkezőleg, az antant hatalmak egésze, így Nagybritannia, Itália álláspontja is helyet kap elbeszélésében, de nem marad ki a Vatikán sem a maga békefelhívásával.

A háború éveiben bonyolult ellentmondások, ütköző érdekek és törekvések gyújtópontja lett, hogy Ausztria-Magyarország önmagát mentve kiszabaduljon a német szövetségből, elhárítsa magától e szövetség várható súlyos következményeit. Megegyezni valami módon az antant hatalmakkal, valamely módon a Németországgal való szövetséget felmondani, miközben az osztrák társadalom jelentős politikai irányzatai erős kötődést éreztek Vilmos császár németjeivel, csak a megoldandó és megoldhatatlan problémák egyik része volt. Ezek mellett ott állt az az ugyancsak nem csekély feladat, hogy sikerüljön egyben tartani a birodalmat. Károly nemcsak a különbéke szükségességét, de a birodalom népeivel való kiegyezést is sürgetőnek látta, s ezért reformintézkedések bevezetését kezdte meg. Ezek megvalósításában azonban a birodalom magyarországi fele nem volt partnere: Tisza inkább lemondott, semmint az uralkodótól kívánt választójogi reformot megvalósítsa.

A hazai történeti munkákban csak viszonylag röviden tárgyalt Sixtus-levelek ügye Broucek munkájában részletes tárgyalást kap. Így nemcsak a franciák reagálását mutatja be, hanem az angolokét is, mintegy előre vetítve azokat az érdekütközéseket, vitákat, amelyek majd a párizsi békekonferencián kerülnek elő. Már ekkor, 1917-ben, a francia és angol érdekütközések eredménye, hogy Smuts tábornok Svájcban tárgyalást folytat a Monarchia megbízottaival. Ezt a missziót is Llyod Georgenak köszönheti, mint az 1919 áprilisit Budapestre.

A Monarchia sorsa és Károly császár-király szempontjából legsúlyosabb kérdéseket a kötet „Centralizmus, a népek autonómiája, és »szabadság«" c. fejezetében találjuk. A különbéke lehetőségének elvesztése, Wilson elnök és az USA, valamint az antant álláspontjának deklarálása — mint Broucek megállapítja — a Duna-monarchia szuverenitását kérdésessé tették. Ami azonban a népek szabadságára vonatkozott, bizonyos értelemben és bizonyos határig, nem volt idegen Károly személyes nézeteitől és törekvéseitől, hiszen már régen foglalkoztatta, miként s egyáltalán lehetséges-e megteremteni a birodalom népeinek „összebékítését" (85. o.), fenntartani a birodalom egységét. Azt is jelzi a kötet, miként alakult az előző századokban a centralizáció, az autonómia problémája, különös tekintettel a birodalom szláv népeinek törekvéseire. Roppant tanulságosan ismerteti a Monarchia föderalista átalakítására vonatkozó különböző elgondolásokat, amelyek már a század elején is felmerültek, a háború vége felé pedig mind több politikust és pártot foglalkoztattak. Szükségszerűen szól Károlyiról, Jásziról, a Duna-konföderáció koncepciójáról, amely minden de-

mokratizálási törekvése és szociális elkötelezettsége ellenére a történeti Magyarország integritásán alapult.

A térség átszervezése más koncepcióban is felmerült, s ez az osztrák-német viszonyt elsőrendűen érintette (Mitteleuropa-terv). Mindezekkel kapcsolatban teljes terjedelemben közli a kötet Tisza Istvánnak 1917. szeptember 18-i, Czerninhez intézett levelét (192–194). Ez azért is érdekes, mert teljes iratokat, hosszú idézeteket egyébként nem alkalmaz a szerző.

Ebben a bőséges adatokkal előtárt keretben jelenik meg Károly több, 1918-ban meghirdetett reformja, amely Ferenc Józsefnek a Monarchia egysége szempontjából legfontosabbnak tartott intézményét, a hadsereget is érintette, s amely végül Ausztria szövetségi államma történő átszervezését is magában foglalta. Broucek előadása nem hagy kétséget afelől, hogy Károly reformterveinek — amennyiben azoknak 1918-ban még bármi realitásuk volt, akár a választójogot, szociálpolitikai törvényeket, akár a birodalom átszervezését illetően — elsősorban a magyar politikai elit volt a kerékkötője. A körülmények alakulása következtében mégis utóbb nem volt más választása Károlynak, mint hogy Magyarországra próbáljon meg visszatérni.

A dualizmus időszakával foglalkozó kutatók különösen nagy haszonnal forgathatják Broucek könyvét s természetesen mások is. Forrásanyaga éppen úgy, mint szempontjai, megközelítési módjai gazdagok, gondolatébresztőek. Tartózkodik mindenféle érzelemnyilvánítástól, a kötetből kirajzolódó Károly-kép azonban főleg a kedvező vonásokat állítja előtérbe, amelyeket a szerző elsősorban mély vallásosságában, reformtörekvéseiben láttat.

L. Nagy Zsuzsa

Anikó Kovács-Bertrand

DER UNGARISCHE REVISIONISMUS NACH DEM ERSTEN WELTKRIEG

Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1918–1931)

R. Oldenbourg Verlag München, 1997. 318 o.

A MAGYAR REVIZIONIZMUS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A publicisztikai harc a trianoni békeszerződés ellen (1918–1931)

A mainzi Johannes Gutenberg Egyetemen megvédett disszertációt a müncheni Südost-Institut részéről Edgar Hösch és Karl Nehring adta ki a Südosteuropäische Arbeiten 99. köteteként. Értékes munka; szerzője elsőnek vette a fáradságot, hogy — ha nem is hiánytalanul, de igen nagy bőségben — végigolvassa a revíziós kiadványokat, silány kis brosúráktól nagyobb igényű munkákig, nemkülönben a korabeli sajtóban megjelent sok-sok idevágó cikket, hogy azután Budapesten folytatott levéltári kutatásai alapján megismertessen azon hivatalos és társadalmi szervek működésével is, amelyek a revíziós propagandát irányították, illetve folytatták. Igaz ugyan, hogy revíziós törekvésekről szorosan vett értelemben csak azóta lehet beszélni, hogy a Nemzetek Szövetsége alapokmányának 19. §-a a békét súlyosan veszélyeztető feszültségek előállása esetére, jogalapot adott a békeszerződések revideálásához és békés korrigálásához, addig azonban a területi épség védelméről, illetve az elszakítás sorsára jutó megszállt területek erőszakos visszaszerzésére irányuló irredenta törekvésekről volt szó, de a köztük lévő lényeges összefüggés nyilvánvaló, s együtt tárgyalásuk kézenfekvő. Az is csak helyeselhető, hogy mindezek előzményeként áttekinti a 19. századra visszanyúlóan is a magyarországi nemzeti kérdés legfőbb aspektusait. Az 1918-as őszirózsás forradalom idején kifejtett propaganda-tevékenységgel (amelyben a nemzetiségi területi autonómiák is fontos szerepet kaptak), viszonylag alaposan foglalkozik, a tanácsköztársaság alattival azonban egyáltalán nem, arra utalva, hogy ez utóbbi szakított a területi integritás védelmének politikájával, s a világforradalom remélt előrehaladtával szintén szocialista útra lépő szomszédos országok föderatív együttesében vélte a nemzeti, nemzetiségi problémák megoldhatóságát.

A forradalmak bukása után előtérbe került — részben már a forradalmak idején és ellenében megalakult — ún. hazafias egyesületek területvédő indíttatású propagandájában érdemes lett volna vizsgálni, mennyiben mutatkozott ezekben készség az 1918 előtti politika kritikus szemléletére és megváltoztatására, vagy pedig régi rossz beidegződöttségek hatottak tovább bennük. A kormánynak a békekonferencia elé terjesztett tervezetei mindenesetre azt a benyomást igyekeztek kelteni, hogy messzemenő engedményekre hajlandó a területi épség fenntartása érdekében: a nemzetiségek e-

gyenjogúságának (már korábban megtörtént) elismerésén túl nemzetiségi területi autonómiák létesítésére a maga részéről is. Kár, hogy a szerző az e szempontból példaértékűnek szánt 1920 januári szlovák autonómia-tervvel nem foglalkozik, sem azzal a viharos belső reagálással, amellyel az említett hazafias egyesületek felléptek a kormány e politikája ellen.

A trianoni béke 1920 júniusi kényszerű aláírása nyomán a sérelmi attitűd jellemzi a sajtóban megjelent cikkeket és — idegen nyelveken is megjelentetett — brosúrákat. A szerző jól érzékelteti, hogy a békeszerződés 1921 júliusi ratifikálása után a kormány már kénytelen volt a Társadalmi Szervezetek Központja (Teleki Pál irodája) létrehozásával határozottabban kézbe venni az abban összefogott szervezetek tevékenységét. Mivel területvédelemről már nem lehetett szó, a TEVÉL helyett a Magyar Nemzeti Szövetség, illetve a Társadalmi Egyesületek Szövetsége lépnek előtérbe, mint csúcsszervezetek. A fő „revíziós égtájak" irányában olyan szervezetek fogják össze a propaganda (és hírszerző!) munkát, — (de a magyar kisebbségek anyagi támogatását is!) —, mint a Rákóczi Szövetség a Felvidék, a Népies Irodalmi Társaság Erdély, a Szent Gellért Társaság a Délvidék viszonylatában. Az 1921 végéig lezáratlan burgenlandi kérdésben folytatott magyar propagandát a szerző inkább csak érinti, mintsem kimeríti.

Elsősorban Telekinek szokás tulajdonítani a revíziós propagandában egy idő után beállott azon változást, hogy a nem túlságosan hathatós „magyar sirámok" helyett „Európa problémája" gyanánt mutassa be a trianoni béke megoldást sürgető súlyos következményeit. A szerző fejtegetései alapján még határozottabban domborodik ki Bethlen mértékadó szerepe ebben. Az általa sugallt Magyarország-kép egy gazdaságilag erősödő, politikailag konszolidált, békés törekvései folytán megbízható országé, amelyen nem fog a kisantantba tömörült szomszédos országok ellenséges propagandája. (Ha a kötet a magyar revíziós propagandát ezek ellenpropagandájával együttesen világítaná meg, a téma tudományos tárgyalásának előnyére válnék.) Bethlen tízéves kormányzása azt a folyamatos törekvését mutatja, hogy a revíziós propaganda irányítását a kormány, a külügyminisztérium tartsa kezében, mert övé a felelősség a nemzetközi viszonyok alakulásának és lehetőségeinek helyes megítéléséért. A magyar külképviseletek igen számottevő szerepet töltöttek be a külföldi propaganda terén, bár — mint a szerző hitelesen kimutatja — nehéz körülmények között és mérsékelt sikerrel. Adatok sokasága bizonyítja mégis, hogy sikerült külföldi személyiségeket, politikusokat, újságírókat „megnyerni a magyar ügynek", akik különösen magyarországi látogatásra, tanulmányútra történt — igen költséges — meghívásuk nyomán írtak a magyar revíziós politika érdekeinek megfelelő cikkeket, olykor könyveket is.

A Rothermere-akció egészen különleges helyet foglal el a magyar revíziós propaganda történetében; méltán foglalkozik vele igen behatóan a szerző. A hivatalos magyar politika bizonyos óvatossággal kezelte az angol sajtómágnás, a „nemes lord" akcióját, de ugyanakkor az 1927-ben megalakult Magyar Revíziós Ligába tömörült tagszervezetek révén messzemenően kamatoztatta is ezt a világszerte nagy feltűnést keltett kampányszerű pártfogást. Minthogy azonban Rothermere a határmenti magyarlakta területek visszacsatolása mellett emelt szót, szükségesnek mutatkozott már a következő évben, 1928-ban az „Új Hungária" koncepció meghirdetése, azaz annak fokozott tudatosítása, hogy a történeti Magyarország helyreállítása — akár területi autonómiák kilátásba helyezésével — változatlan igény; a Rothermere-akció és a Revíziós Liga ehhez kapcsolódó propagandája révén előtérbe állított etnikai revízió csak lépcsőfok lehet az integrális revízió felé, amelyhez népszavazás segítene hozzá. A hazai és a külföld felé folytatott revíziós propagandában a Trianonba való bele nem törődés „Nem! Nem! Soha!" jelszava, az „Igazságot Magyarországnak!" követelés, s a megcsonkított ország feltámadásába vetett hit megvallása („Magyar Hiszekegy") közismerten nagy szerepet játszott.

A szerző egyhelyütt felveti a magyar és a német revíziós törekvések és propaganda párhuzamba állíthatóságának lehetőségét, anélkül azonban, hogy ennek konkrét vizsgálatába belebocsátkozna. Pedig a magyar történetkutatás már több mint egy évtizede felderített és publikált egyet s mást a Német Szövetségek Munkabizottsága (Arbeitsausschuss Deutscher Verbände) és az ugyancsak 1921-ben alakult magyarországi Társadalmi Szervezetek Központja kapcsolatairól, a Német Védszövetség (Deutscher Schutzbund) ügyvezető elnöke Loesch és Teleki bizonyos információcseréjéről; arról, hogy a Deutscher Schutzbund berlini központi revíziós „adatbankja" miként szolgált mintául Teleki 1924-ben Magyar Szociográfiai Intézet, 1926-ban Államtudományi Intézet elnevezéssel létrehozott hasonló intézményeihez az elcsatolt és visszaszerzendő területekre vonatkozó szervezett anyaggyűjtés és adatfeldolgozás végzésére. Elkerülte a szerző figyelmét az is, hogy 1925 és 1933 között létezett egy ún. „Budapesti Munkaközösség a békeszerződések revíziójáért", amely évente kétszer, felváltva ülésezett a magyar és a német fővárosban, hogy — az első világháború

más vesztes államainak bevonásával — a legnagyobb titokban egyeztesse a revíziós propagandát. (Az ezt a tevékenységet német és magyar források alapján részletesen feldolgozó magyar tanulmány 1985-ben németül is megjelent az azévi stuttgarti nemzetközi történészkongresszusra magyar részről kiadott tanulmánykötetben.) Ugyancsak hasznos lett volna Bethlen revíziós politikájának párhuzamba állítása a Stresemannéval, amire a német és a magyar történetkutatás eredményei szintén lehetőséget adtak volna. A magyarországi német kisebbségi kérdés szerepét a német-magyar kapcsolatokban érinti ugyan a szerző, de egyfelől az abba való németországi beavatkozás, másfelől a németbirodalmi politikának a kisantant-országokbeli német-magyar kisebbségi együttműködés magyar részről nem utolsó sorban éppen revíziós okokból erősen sürgetett előmozdításától való elzárkózása a Bethlen-kormány 1931. tavaszi memoranduma kapcsán lett volna különösen jól megvilágítható. A német-magyar revíziós-politikai propagandisztikus együttműködés nemzetközi fórumairól szólva, nem elég a genfi nemzetkisebbségi kongresszusokat emlegetni, hanem szót kellene ejteni azokról a céltudatosan kihasznált lehetőségekről is, amelyeket az Interparlamentáris Unió, a Népszövetségi Ligák Uniója rendszeres ülésezései nyújtottak, nem is szólva a nemzetközi joggal foglalkozó szervezetek, a diákszervezetek nemzetközi kongresszusai, egyházi világtalálkozók stb. nyújtotta alkalmakról.

A mű forrás- és irodalomjegyzéke sajnos nem kifogástalan. A szerzők és műveik megnevezése olykor bántóan pontatlan; magyar címben német kötőszó szerepel; a magyar cím németre fordítása során Banja lett a Bánságból. Juhász Gyula Nefelejcs című verseskötete egészen sajátos módon Vergißmeinnicht. A Magyar Országos Levéltárat helyesebb lett volna Ungarisches **Staats**archivnak fordítani, mert a **Landes**archiv német fogalmak szerint mást, kevesebbet jelent. Az Országos Széchényi Könyvtár is inkább Ungarische **National**bibliothek, mint **Landes**bibliothek. A kéziratként jelzett Bánffy-emlékiratok 1993-ban könyvalakban megjelentek.

Lényegesebb ennél a mű korabeli magyarnyelvű sajtóból vett idézeteinek németre fordításával kapcsolatban teendő néhány észrevétel. Ha arról van szó, hogy „a régi Szent István-i birodalom minden magyarok közös hazája", akkor semmiképpen sem aller-**Madjaren**, hanem aller **Ungarn** a helyes fordítás (93. l.) Az idézetekben gyakran szereplő „magyar faj" madjarische **Rasse** gyanánt fordítása félrevezető, mert többnyire egyszerűen magyar **népiség** (madjarisches **Volkstum**) értelmében volt használatos (184. l.), s különösképpen biztosak lehetünk ebben akkor, ha Bethlen-idézetben fordul elő, hogy „nem mondhatunk le önként és örök időkre magyar fajunk egyharmadáról". (219. l.)

Ezzel a munkával kapcsolatban is lépten-nyomon tapasztalhatjuk azt az egyre általánosabbá váló jelenséget, hogy a mai fiatal történészgeneráció a külképviseletek megnevezésénél minden követséget (Gesandtschaft) nagykövetség (Botschaft) gyanánt emleget, jóllehet legalább az befolyásolhatná, hogy a kutatás során általa kézbevett diplomáciai jelentések hivatalos levélpapírján nyomtatva mi áll.

Végül még egy helyteleníto megjegyzés ahhoz, hogy a szerző a két világháború közti magyar revizionizmus 1989 utáni feléledése miatt érzett aggályával hívja fel a figyelmet a revíziós propagandát (1931-ig) tárgyaló könyve aktualitására. Szerinte ugyanis magyar részről most is „a régi szemrehányásokkal illetik a szomszédnépeket, és lehetséges határrevíziókra spekulálnak". (16. l.) A könyv bevezetőjének ez a beállítása a Végkövetkeztetések címmel ellátott zárófejezetben is viszszatér: „Magyarország jelenlegi vitája szomszédaival időnként aggályt keltően emlékeztet a két háború közti ellentétekre." (293. l.) A mai vitákat azonban nem revíziós, hanem kisebbségjogi problémák váltják ki, s ezért a felelősség nem Magyarországot terheli.

Tilkovszky Loránt

Albert Speer

HITLER BIZALMASA VOLTAM

Zrínyi Kiadó, Budapest, 1996. 548 o.

Ezzel a címmel jelent már meg egy könyv, magyarul is olvasható volt. Az egykori Danzig (Gdansk, Lengyelország) gauleitere, Herman Rauschning írta *Hitler m'a dit*, címmel mely 1939-ben, Párizsban jelent meg, még a náci rendszer idejében. Budapesten már a háború után, 1945-ben, Laczkó Géza fordításában olvasható volt. Ugyanezt a munkát a Zrínyi Kiadó adta ki 1970-ben.

Danzig főkormányzója a történelemben nem játszott fontos szerepet, mindenesetre végighallgatta Hitlert, és leírta a mondanivalóját.

Albert Speer műve is ugyanezt a hangzatos címet viseli. Az érdeklődés felkeltése céljából, vagy a nagy sikerű Rauschhning mű újra felidézése volt a cél, nem tudni. Az eredeti *Erinnerungen* (*Emlékezések*) pontosabb, szürkébb, de találóbb.

Az egykori náci vezetők között Albert Speert háborús főbűnösként ítélték el a nürnbergi perben. Húsz évet töltött le Spandauban, az azóta már lebontott börtönben. Itt vetette papírra és csempészte ki az emlékeit; 1953 márciusában kezdte el és 1954 decemberében fejezte be. Tizenkét év múlva szabadult, 61 éves korában. Anyagilag gondtalan nyugdíjasként még 15 évet kapott a sorstól.

Műve rendkívül sokrétű. Először is nem tagadta meg vonzódását Adolf Hitler iránt és később sem kent mindent a „vezér és kancellár"-ra, mint a többiek. A náci hatalom lélektani tényezőit kell hangsúlyozni, művét lapozgatva. Speer 1905-ben született Mannheimben, jómódú építész családból. Maga is megemlíti egy helyen, hogy 1931-ben, tehát 26 évesen lett tagja a Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei-nak, a Nemzetiszocialista Német Munkáspártnak, melyet még 1921-ben alapított Anton Dexler. Az akkoriban született számtalan zuglapocska és rövid életűnek tűnő párt közül a Völkischer Beobachter lett a fasiszták hírhedt orgánumává. Speer a 474481-es számú tagkönyv tulajdonosa így ír Hitlerről: „lénye már az első találkozáskor nem hagyott nyugodni. Rábeszélő ereje, semmiképp sem kellemes hangjának varázsereje, inkább banális gőgjének idegenszerűsége, a csábító egyszerűség, amivel bonyolult problémákat megközelítette, mind, mind összezavart és a bűvöletébe vont."

Anyjáról írja, hogy Heidelbergben látott egy SA felvonulást. „A rend látványa a káosz idején, az erő élménye az általános reménytelenség atmoszférájában őt is meghódította." Tegyük még hozzá, a németek milliói gondolkodtak így. Sőt, nemcsak a győzelmek idején, hanem akkor is, amikor hullottak a szövetségesek bombái.

A másik megemlíthető vonzerő a náciknál a karrier, mégpedig a látványos, gyors és jól fizetett emelkedés volt. A sort maga Hitler kezdte; 1934-ről jegyezte fel Speer, hogy a későbbi kancellár azért, hogy megkapja a német állampolgárságot, csendőrparancsnokká neveztette ki magát. Nem volt német állampolgár? Nem, ugyanis osztrák volt. Az egykori Osztrák-Magyar Monarchia területén, Braunau am Innben született 1889-ben. A bécsi mintarajziskola egykori növendéke az első világháborúban őrvezetői rangot és első osztályú vaskeresztet szerzett; ő, a káplár, később marsalloknak parancsolt.

Albert Speer kivétel volt a náci vezetők között, belőle a Weimari Köztársaságban is lett volna valaki, nem úgy, mint a többiből. Az ellentmondás éppen abban van, hogy a mezőgazdasági iskolát végzett Himmler például békésen elvegetált volna, ha nincsenek a nácik, nem lett volna Reichsführer der SS. Bormann, a párt második embere, mezőgazdász volt eredetileg. Ribbentrop külügyminiszter bor- és pezsgőügynök; jelentéktelen emberek egy óriási birodalomban, ahol nem számított más, csak a megbízhatóság.

Speer kisebb jelentőségű feladatok után a fő megbízást Berlin („Germania") középületeinek megtervezésére és megépítésére kapta meg. „A neoklasszicista imperial"-nak nevezett náci stílus, amely kísértetiesen emlékeztet a harmincas évek moszkvai épületeire, ekkor volt kialakulóban.

Speer műveiből szinte semmi sem maradt, főleg azért, mert a befejezés határideje 1949–1950 (!) volt. Legtöbbjük még a tervek szintjén sem készült el. Sem a 290 méter magas, óriási kupolás csarnok, sem a Diadalív 80 méter magas nyílással.

Winston Churchill 1945 júniusában végigment a birodalmi kancellárián. Hosszú ideig sétálgatott a romos termekben. Volt hol gyalogolni. A teremsor 220 méter hosszú volt, csak ezután következett Hitler fogadóterme; 4500 munkás dolgozott rajta éjjel-nappal. A „Bölcsesség", a „Megfontoltság", a „Bátorság" és az „Igazságosság" allegóriái díszítették a falakat. Az „Igazságosság" mint díszítő elem a birodalmi kancelláriában.

Az épületet elhordták. A kő és a márvány a Berlin-Treptow-i szovjet emlékmű anyagául szolgált. Ez a hatalmas, bombasztikus létesítmény Kelet-Berlin egyik nevezetessége lett.

A már említett „neoklasszicista imperial", érdekes módon a Szovjetunióban talált követőkre. Pregnáns példa erre a Kultúra és Tudomány Palotája Varsóban, „Sztálin ajándéka a lengyel népnek." (harminchat emelet magas, tetején kilátóval), a Lomonoszov Egyetem Moszkvában vagy a Köztársaság Palotája Bukarestben. Ezek még felül is múlják Speer gigantomániáját.

Hitler főépítésze emlékirataiban kevés helyen említi a háború eseményeit, Lengyelország megtámadása mégis kivétel. Hitler, aki a Saar vidék, a rajnai demilitarizált övezet, Ausztria „visz-

szatérése" után Csehszlovákiát is elfoglalta arra számított, hogy a Nyugat nem fog most sem beavatkozni. Speer szerint Hitler nem gondolta, hogy világháborút robbant ki, csak egy lépéssel akart tovább menni. Nem így történt.

A sikeres hódítások nyomán minden várost építészeti szempontok alapján kategorizált a „Führer" számára, a csúcspont Párizs volt. (Az Operaház, a Sacre Coeur). A főépítésznek viszont a madridi Escorial imponált, ahová 1941-ben egy tanulmányútján jutott el.

38 évesen hadigazdálkodási és fegyverkezési miniszterré kinevezve a fokozatosan technokratává váló hivatalnok és az egyre inkább dilettánsként viselkedő Hitler párhuzamos életrajza a harmadik rész. Ezek a fejezetek rajzolják meg azt az utat, amely a háborús bűnösök peréig vezetett. (Számok, kaliberek, fegyverek, statisztikai táblázatok, lőszertípusok mutatói. Mérnöki találmányok megvitatása, újfajta tankok, ágyúk, lőszertípusok, végül a V1 és V2 rakéta).

Albert Speer szervezőmunkája, a takarékosság, a tartalékok felhasználása hónapokkal hosszabbította meg a háborút. Valószínű, hogy már jóval hamarabb összeomlott volna a német hadiipar, ha a miniszter nem szervezi át, sőt nem lendíti fel a termelést. A Hitler-ellenes merénylet sikertelensége 1944 júniusában felmérhetetlen szenvedést zúdított a háború végét váró németekre. Ekkor derült ki az is, hogy a győztesek nem alkudoznak, nem lehet különbéke, csak feltétel nélküli megadás. Speer miniszter végül is a haditermelés fokozását szorgalmazta. Újfajta vadászbombázók kifejlesztése, föld-levegő rakéták sorozatgyártása Peenemündében. Speer hallgatott Hitlerre, saját más meggyőződése ellenére. Talán az egyetlen eset, hogy azt hitte, önállóan kellett volna cselekednie, de nem tette. Mennyit tudhatott a miniszter a náci rendszer valódi természetéről?

Csak a bukás után, a Hitler mítosz megszűnése után döbbenhetett rá az *Emlékezések* írója, hogy voltaképpen milyen volt az a világ, amelyet szolgált.

Elmúltak „a mámor és igyekezet" évei. A józanabb megfigyelés vette kezdetét. Hitler 'bizalmasa' részletesen leírja a Führer elmagányosodását, rettegését a merénylettől, a katonai kudarcok láttán érzett ingerültségét és a valóságérzék fokozatos elvesztését. Ennek köszönhető, hogy a vezérkari térképeken ide-oda tologatott hadosztályok megfogyatkozott létszámú, rendszerint fegyvertelen katonákat jelentettek. Ez már a vég volt mindenféle szempontból.

A vezérkar Hitlert okolta a vereségekért, a „Führer" pedig a gőgös, de tehetségtelen hadvezéreket. Fokozatosan eltávolodott tőlük. Ugyanakkor nem volt nehéz észrevenni, különösen 1944-ben, hogy inkább előnyös pozíciókkal, az átmentéssel foglalkoznak, semmint a Birodalom további sorsával. Azzal a náci vezetők is tisztában voltak, hogy addig élnek, amíg a rezsimet fenntartják. Goebbels, Himmler fanatikus volt például, de a többiek túlélni akartak, rettegtek a felelősségre vonástól.

Hitlert fokozatosan fárasztották az ünneplések, egyre ritkábban mutatta magát a nép előtt, a frontokról visszatért katonákat meg egyenesen kerülte. Fokozatosan szűkült azoknak a köre is, akikkel naponta érintkezett, többnyire étkezés idején. Ez hangsúlyozottan puritán volt. Gyakran volt egytálétel, amit a háború miatt a németek millióinak kellett enniük. Ezen étkezések kapcsán emlékezetes portrékat rajzol Göringről, Bormannról, Keitelről és Jodlról. Érdekes Hitler vendégeskedése Bayreuthban; találkozása Cosima Wagnerrel. Speer megemlíti, hogy Hitlernek nem volt humora és szépirodalmi műveltsége sem, de a fegyverzetek adatait kívülről tudta. Dönitz tengernagyról és Morell doktorról, Hitler háziorvosáról is érdekes portrét rajzolt.

A legemlékezetesebb Eva Braun alakja. Többnyire háttérben élt, Hitler még a környezete előtt sem vállalta — bár 1945. április 29-én feleségül vette —, mégis önként ment a „Führerrel" a halálba. Eva Braun nem volt háborús bűnös, de gondolhatta azt, hogy a börtönhöz az is elég, hogy Hitlerrel élt.

A könyvet végigolvasva közelebb lehet kerülni ahhoz a kérdéshez, és válaszhoz is, hogyan tudta Hitler és környezete a német népet a hatalmában tartani.

Rozsnyai Jenő

John Lukacs

A TÖRTÉNETI HITLER

Európa Könyvkiadó. Bp., 1998. 297 o.

Izgalmas, sok minden újragondolására ösztönző munkát készített John Lukacs, amikor arra vállalkozott, hogy a történeti Hitlerről értekezzék, tehát arra tegyen kísérletet, hogy a szakirodalomban létező Hitler-portrékat szembesítse egymással, s ezen munka során rajzolja meg — termé-

szetesen nem a teljesség igényével, ám mégis a leglényegesebb kérdéseket feldolgozva — a maga Hitler-látomását.

Nézőpont kérdése, hogy mit olvasunk ki ebből a könyvből. Lehet úgy is nézni, hogy mennyire előrehaladt a tudomány, mily sok alapvetően fontos, illetve kevésbé lényeges — ám a lényeget mégis nem csekély mértékben befolyásoló — kérdésben a történettudomány a mérnöki tudományok pontosságával képes bevilágítani abba az ördögi masinériába, amelyet Harmadik Birodalomként tart a történeti köztudat számon, s annak a gépmesternek a lelkületébe (ha nem túlzás Hitler kapcsán lélekről beszélni), aki ezt az egészet kiagyalta, a hatalom birtokában pedig 12 esztendőn keresztül működtette.

De nézhetjük a kérdést igencsak elcsüggedő pillantással is. Mennyi vaskos munka, hány sokezer munkaórával, minuciózus levéltári munkával megalapozott, idegőrlő elemzések révén felépített monográfia, amelyek java termésénél is számos ízben súlyos félreértékelésekkel, félretájékoztatásokkal lehet találkozni. És íme itt van a legújabb összefoglalás, amely éppen azáltal, hogy a történeti Hitler megmutatására tesz kísérletet - miközben megcsodálhatjuk a szerző hatalmas tudását, örvendezhetünk éles pillantású meglátásainak, invenciózus elemzéseinek, szinte teljes elismerés hangján szólhatunk a sebészkés pontosságával dolgozó módszeréről, amelynek birtokában ennek a roppant szakirodalomnak a labirintusában biztos járással tájékozódik, szinte kézen fogja az olvasót és úgy vezeti témáról témára, hogy mind többet tudjunk erről a napjainkig oly aktuális — mert komolyan csakis szélesebb összefüggésekben értelmezhető — kérdésről. Gondoljuk meg: Hitlerről ugyan sokan nyilatkoztak becsmérlően, s ezt számtalan alkalommal egyáltalán nem lényegtelen szellemek tették meg, mégis vitathatatlan ténnyé vált, hogy a 20. századi világtörténelemnek nincs még egy olyan figurája, akiről megközelítően is annyit írtak volna, mint éppen erről a diktátorról.

Szóval itt van ez az újabb — kivételesen nagy tudással készített — összefoglalás, s most sem mondhatunk mást (maga a szerző is ezt teszi), mint azt, hogy még számos, nagyon is lényeges kérdés megoldatlanul mered reánk. Tehát a szkepszis keríti hatalmába az olvasót, hogy nem lehet a történelmet megismerni, a csüggedés vesz erőt a lelken, hogy még mindig nem győztük le a múltat, mert nem tudjuk pontosan, hogy valójában mi is történt velünk.

Hatalmas volt a második világháború örvénye, s mivel sodrásában — megszámlálhatatlanul sokszor: temérdek kín árán — milliók tűntek el, akiknek hozzátartozói, még ma is kínzó élményként tartják mindezt számon, ezért — úgy tűnik — még ma is távol vagyunk attól, hogy harag és elfogultság nélkül értekezzünk erről az időszakról, s magáról a főbűnösről. Lukacs ellenben szemmel láthatólag attól az inspirációtól hajtva készítette el könyvét, hogy hideg tárgyilagossággal tegyen mindent mérlegre, mondhatnánk: patikamérlegre. Ez a szenvtelen tárgyalásmód teszi számára lehetővé, hogy elismerje és kimondja: Hitlernek rendkívüli intelligenciája és akaratereje volt. (186.) Lukacs jól tudja, hogy az ilyen igazságtevések — szörnyű már maga a kifejezés is Hitler esetében — könnyen billenhetnek ellenkező irányba. Ezért biztos kézzel a határokat is megvonja: Hitler nem lehetett hős, mert „Hitlerből hiányzott az a lelki nemesség, amelyet általában a *hős* szóhoz kapcsolunk... a hősiesség nemcsak intelligenciából és akaraterőből áll." (Uo.)

John Lukacs előadásmódjának egyéni és egyben imponáló vonása az a magabiztosság, ahogyan tárgyát kezeli. Úgy magabiztos, hogy közben nincs benne szemernyi arrogancia sem. Ez a fajta magabiztosság inkább eszköznek tűnik, amelyet annak érdekében használ, hogy olvasóját álláspontjáról mennél pontosabban, egyértelműbben tájékoztathassa. Amikor — például — Hitler és a művészetek kapcsolatát vázolja, akkor így ír: „célja érdekében népeket és városokat pusztított el. Ugyanakkor az építészet volt az egyetlen terület — az irodalom, a festészet vagy a zene alig sorolható ide —, ahol Hitler és a Harmadik Német Birodalom néhány kimagasló eredményt könyvelhetett el. Ezt az állítást nyilván sokan elutasítják, és mivel nem tartozik szorosan könyvemhez, nem is fejtem ki részletesebben."(111.) Arra azonban van gondja, hogy az olvasó tájékoztatása érdekében felsoroljon olyan három komoly szaktekintélyt — a kultúrhistorikus Hildegarde Brennert, Bruno Zevi és Nikolaus Pevsner építészettörténészeket, utóbbiak „történetesen mindketten zsidó származásúak" —, akik tudományos elemzéseik során jutottak hasonló megállapításra. (111–112.)

Lukacs helyesen mutat rá, hogy Hitler reálpolitikája maga alá rendelte az ideológiai megfontolásokat, és ennek következtében egy sor fasiszta vezér és szervezet csalódott Hitlerben, aki „jobban szeretett az ilyen államoknak a megállapodott németbarát kormányaival dolgozni". (174.) Való igaz, hogy a leglátványosabb ilyen történet a Vasgárda és Antonescu párharcában az utóbbi támogatása. Csak éppen az 1941 januári dátummal van bajunk. Természetesen való tény, hogy Antonescu és a Vasgárda között a fegyveres küzdelem ekkor, ám maga a történet korábban kezdődött. 1938. november végén, amikor Romániában több társával együtt agyonlőtték Zelea Codreanut, és visszaszorították szervezetét, a fasiszta Vasgárdát, az események a Birodalomban már akkor meg-

ingatták azok pozícióját, akik Magyarországgal szemben Romániára építettek. Ribbentrop már december 5-én üzenetet küldött Budapestre, amelyben a „félreértések" eloszlatására beható eszmecserét javasolt.

A szerző sikeresen — mert igen nagy körültekintéssel, biztos mérlegeléssel — oldotta meg a könyv azon fejezetét, amelyben azokkal a munkákkal és szerzőkkel foglalkozik, amelyek és akik Hitler ilyen-olyan mértékű rehabilitálására törekszenek. Meggyőzően bírálja az egyébként nagyhatású David Irving történelemhamisító módszereit, egyben arra is figyelmeztet, hogy az angol szerzőnek komoly olvasótábora van, tehát hatásával nagyon is kell számolni. Lukacs John Toland vastag biográfiáját is tollhegyre tűzi, és rámutat azokra a pontjaira, ahol az amerikai amatőr történész szerző Hitlert valótlan állítások révén szépíti. A fejezet nem lenne teljes, ha nem foglalkozna az 1986-ban kirobbant német történészvitával, az un. Historikerstreit-tel. Mivel ez a vita azóta is alaposan megosztja a német történészeket, de magát a német társadalmat is, ezért Lukacs ennek elemzésével különösen fontos munkát végzett. A magyarországi rendszerváltás nyomán nálunk is sok minden összekuszálódott a történelmi gondolkodásban; miközben hallatlan eredménynek számít, hogy megszűntek a tabuk, eltűnt az unifikált gondolkodás kötelezettsége, a korábban igen jelentős befolyással rendelkező vulgármarxista felfogás teljesen periférikus helyzetbe szorult, másfelől nem csekély gondot okoz, hogy régen elavult és teljesen meghaladottnak hitt téveszmék kaptak ismét lábra, s általában is hódítanak teljesen torz eszmék. A 20. század csomóponti eseményeit illető felfogásával Lukacs sokat segíthet e zűrzavar eloszlatásában. Helyesen szögezi le, hogy a két világháború volt századunk két fő eseménye, 1917 és 1945 „csak" következménye a világégéseknek.(248–249.) Ezt azért lényeges világossá tenni, mert a német történészvitában a tekintélyes Ernst Nolte-val az élen többen annak a véleményüknek adtak hangot, hogy Auschwitz csak következménye volt a gulagnak, másképpen fogalmazva a nácizmus szörnyűségei csupán a bolsevizmus kegyetlenségei hatásaként értelmezhetőek. Érdekes módon mindez nem csekély rokonvonást mutat azzal az USA-ban a hidegháború elmúltával is széles körök által osztott felfogással, mely szerint 1917 volt a század legnagyobb fordulópontja. Ez a nézet pedig formailag teljesen egybevág a Nagy Októberi Szocialista Forradalomnak elnevezett bolsevik forradalomról alkotott szovjet propagandával, valójában azonban a két álláspontnak semmi köze sincs egymáshoz. Az amerikai nézet hívei ugyanis ebből azt a következtetést vonják le, hogy innen datálható a „szabadság" híveinek és a kommunistáknak a világméretű küzdelme, következőleg a német fasizmus csupán abnormális epizód századunk históriájában.(249.) (E nézet híveit csöppet sem zavarja az a vaskos ellentmondás, hogy Roosevelt és Churchill miért szövetkezett Sztálinnal ezen „epizód" kiiktatására.) Kár, hogy a színvonalas fejtegetésbe zavaróan hat a vita kirobbanásának pontatlan meghatározása. Lukacs először azt írja, hogy Nolte robbantotta ki a vitát, majd két lappal később azt állítja, hogy Hillgruber Zweierlei Untergang c., 1986-ban publikált munkája vezetett a vita váratlan kitöréséhez. (249., 251. l.) Végül azonban maga írja, hogy a két szerző váltotta ki a vitát.

Lukacsnak igaza van minden bizonnyal abban, hogy Joachim Fest túlértékeli azokat a jeleket, melyek szerint 1943 szeptemberében a Szovjetunió stockholmi képviseletén keresztül Hitler tudomására hozta esetleges különbéke megkötésére irányuló szándékát. Helyesen utal arra, hogy Sztálin valószínűleg azért ment bele ebbe a játékba, hogy nyugati szövetségeseit ezzel zsarolja, hiszen joggal számíthatott arra, hogy ezek a hírek Londonba és Washingtonba is el fognak jutni. (181–182.) Talán mindehhez még azt is hozzá kell — lehet — fűzni, hogy konkrétan a régóta húzódó második front megnyitását is elő lehetett ekképpen mozdítani.

A perspektivikus német törekvések kapcsán John Lukacs — az eddigi szakirodalom alapján — helyesen állapítja meg, hogy Hitler területi céljai homályosak voltak. (173.) A megjelölt két okról (1/ elhalasztotta a területi újrafelosztást arra az időre, amikor végül megnyeri a háborút – vagy amíg nem sikerül megállapodásra jutnia Németország egyik vagy másik ellenségével, 2/ nem annyira területeket követelt, mint inkább vazallusokat (174.)), azonban — felfogásunk szerint — nem ad meggyőző magyarázatot. Mert a hitleri gondolkodásnak éppen azt a lényeges vonását hagyja figyelmen kívül, mely szerint számos jel szerint Hitler számára a béke mint tartós állapot nem is létezett. A Führer az erőszak mítoszának volt a megszállottja. „Ez a legértelmesebb rend — mondja mély meggyőződéssel —, ha ez fordítva lenne, akkor semmi sem fejlődne. Ha másképpen lenne, akkor egy napon megtörténne, hogy a vadállatok ismét felfalják majd az embereket, a vadakat pedig majd a rovarok pusztítják el, s végül csak a mikrobák maradnak meg."

A probléma megközelítéséhez valóban lényeges szempont, hogy 1938-tól Hitler saját életkilátásait illetően megrendül, sietőssé válik, ezt mutatja, hogy elkészíti végrendeletét stb. Azonban azt is mérlegelnünk kell, hogy a Führer kezdettől fogva a maga életét is csupán a folyamat egyik

láncszemeként értelmezte, másrészt pedig nem szabad az 1938-as fordulatot kizárólag lélektani okokkal magyarázni. 1938-ra ugyanis — igen sok lényeges sikere birtokában — Hitler megtehette, hogy gyorsítsa a tempót és véget vessen a grandiózus leplezési taktikájának, amint azt Hans-Adolf Jacobsen írja az 1933–1938 közötti német külpolitikáról készített standard munkájában. Kár, hogy Lukacs hatalmas erudícióval készült munkája mellőzi ezt a művet. Mert Jacobsen számára egyáltalán nem lényegtelen az 1938-as befejezési dátum. Ti. Jacobsen is amellett van, hogy a gyorsítás nem elsősorban személyes természetű.

John Lukacs természetesen helyesen állapítja meg, hogy Hitler vazallusokat akart, ám hibásnak véljük, hogy ezt a helyes felismerést Hitlernek a jövőbeni területszerzési törekvéseivel nem ötvözi, hanem részlegesen szembeállítja. Felfogásunk szerint akkor járunk el helyesen, ha azt mondjuk, hogy Hitler területeket akart vazallusokkal. Hogy mennyi területet? Nyílván nem az egész világot, az USA-val, Angliával kiegyezett volna. De ez már egy másik dimenzió. Azokon a területeken, amelyeket meg tudott hódítani, valójában nem akart senkivel sem osztozni. Mivel ezt akkor még nem lehetett bevallani, ezért kellett a megszerzett területek dolgában homályos magatartást tanúsítania.

A szerző a legtöbb esetben a szakirodalom helyes, kevésbé helyes és pontatlan, téves megállapításai között megnyugtatóan mérlegel, biztos szemmel kritizál. Esetenként azonban vannak olyan bírálatai, amelyek túlhajtottak. Vegyük például Hitler öngyilkosságát. Ezzel kapcsolatban — bár Jodl véleményét is vitathatónak tartja, aki szerint Hitler „nem a könnyebb halált választotta, hanem a biztosabbat" — bírálatának éle a történész kollégák véleménye ellen irányul. Werner Maser szerint szörnyű bűn volt, hogy halogatta saját végzetét, Alan Bullock is azt mondja, hogy Hitler „halála minden volt, csak nem egy hős halála". „Nem — replikázik Lukacs — Hitler dühösen elítélte Paulus tábornokot, amiért *nem* követett el öngyilkosságot a sztálingrádi csata elvesztésekor."(185.) Mi ellenben úgy véljük, nem lehet a két esetet egybevetni. Paulustól ugyanis Hitler azért várta volna el az öngyilkosságot, mert az — miután Sztálingrádnál minden bevégeztetett — hagyta, hogy a szovjetek fogságába kerüljön, ahol nem kellett számítania arra, hogy perrel megbélyegzik, életét elveszik, következőleg a megadással tulajdonképpen élete megtartása mellett voksolt. Hitler viszont nemhogy élete megtartására nem számíthatott, hanem azzal is tisztában kellett lennie, hogy halála előtt minden bűnét a fejére olvassák – mint ahogy Nürnbergben azután a náci rendszer főbűnöseit valóban pellengérre állították.

John Lukacs eredeti gondolkodó, s ezen munkája is rengeteg olyan eszmefuttatást, megállapítást tartalmaz, amelyek bizonyára sokakban meghökkenést, sőt felhorkanást váltanak ki. A könyvnek így kifejezetten sokkoló fejezetei is vannak. Az egyik ezek közül azt a kérdést vizsgálja, hogy reakciós és/vagy forradalmár volt-e Hitler. Az ő felelete szerint — szemrebbenés nélkül írja — Hitler „semmi esetre sem volt reakciós" (92.) Sok mindent felhoz, amin bőven van mit elgondolkozni. Kétségtelen tény, hogy sokszor olyan fogalmakkal kíséreljük meg a vizsgált történelmi kérdéseket megvitatni, amelyek még egészen más szellemi környezetben alakultak ki, tehát a múlt elfogultságoktól mentes vizsgálatához fogalomkészletünket újból és újból át kell gondolnunk. Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy önmagában a kelet-európai 1989-es nagy átrendeződés is bőséggel jelent olyan kihívást számunkra, amelynek konzekvenciái messze túlmutatnak az 1989-es fordulat összetevőinek a megértésén. Nem hisszük, hogy a recenzensnek Lukacs minden merész állításával kapcsolatban igenlőleg vagy elutasítólag állást kellene foglalnia. A reakciósság kérdésére is vonatkozik ez. Ám azt mégsem kívánjuk szó nélkül hagyni, hogy amikor a szerző arról beszél, 1941. júniusa után Hitler gyakran hangot ad — persze igen szűk körben — a Sztálin iránti csodálatának, „valamint Churchill-lel és Roosevelttel, ezekkel a reakciós kapitalistákkal szemben érzett megvetésének és gyűlöletének", akkor feltétlenül szükséges lett volna a „reakciós" kitétel idézőjelbe tevése. Hitler ugyan megtehette, hogy ezt a két — hitünk szerint reakciósnak aligha tekinthető államférfit — reakciósnak mondja, de a történésznek ettől az állásfoglalástól mégis el kellene határolnia magát.(97.) Az idézőjel elmaradása a recenzensben tovább növeli a kételyt a szerző ezen fejtegetései helyességét illetően.

De vannak más részletei is ennek a fejezetnek, amelyek — felfogásunk szerint — meglehetősen sok támpontot nyújtanak a bírálatra. A szerző helyeslőleg idézi Otto Strassert, aki 1934-ben — miután teljes vereséget szenvedett Hitlerrel szemben, tehát kijelentésének mérlegelésénél erről aligha lenne szabad megfeledkezni — azt jósolta, hogy Hitler „a háborúba fog menekülni", hogy ne kelljen választania a „reakció" és a „forradalom" között. Lukacs ennek kapcsán azt mondja, hogy Strasser „helyesen jövendölte meg Hitler hadba lépését, de célját illetően tévedett. Bármilyen furcsán hangzik is, Hitler célkitűzései között a külpolitika másodrendű szerepet játszott – vagy

legalábbis első és legfőbb céljához igazodott: ahhoz, hogy a német népet újfajta egységbe kovácsolja."(101.) Strasser a náci párt „baloldalához" tartozott, aki a „forradalmat" valóban akarta, míg azt felfogása szerint Hitler elárulta. A strasseri gondolatmenetnek az a lényege, hogy Hitler azért menekül a háborúba, hogy ne kelljen választania „forradalom" és „reakció" között, pontosabban szólva a reakció oldalára állásának tényét a hadba lépés tényével leplezhesse el. Ezzel szemben a valóság sokkal inkább úgy festett, hogy Hitlernek Röhmék likvidálásával ki kellett iktatnia azt a tényezőt, amely a hagyományos Németország megnyerése szempontjából elengedhetetlen volt (ez jelentette a strasseri terminológiában azt, hogy Hitler a „reakció" oldalára állt, tehát innen nézve is Lukacs állítása, mely szerint Hitler „semmi esetre sem volt reakciós" legalább is vitatható.) Az ekképpen létrejött szilárd hatalmat pedig aligha nevezhetnénk a német nép „újfajta egységbe" kovácsolásának, inkább azt mondhatjuk, hogy egy újfajta hatalmi struktúra megszilárdítása történt meg, amit a jól ismert régi terminológiával élve totális fasizmusnak nevezhetünk. Ez a totális fasizmus pedig kellő hatalmi bázist nyújtott Hitler külpolitikai programja sikeres megvalósítására, amely azután a háború örvényében oly mértékben túldimenzionáltatott, hogy Hitlert, birodalmát elnyelte, s hosszú időre a német népnek is szétszakítottságot, sokfajta megaláztatást hozott. Aligha lehet döntő érv a lukacsi gondolatmenet igazolására, hogy Hitler *1923-ban* a Ruhr-vidék francia megszállás alóli felszabadítását másodlagosnak tartotta nemzeti forradalmának végrehajtásához képest, tehát hogy ez igazolná Hitler gondolkodásában a belpolitika primátusát a külpolitikával szemben. Ellenzékben, a hatalomért való küzdelemben természetesen a belpolitikára helyeződik a hangsúly, amiként a hatalom birtokában is Hitler magától értetődő módon nagy súlyt helyezett a belpolitikára, mint hatalma elsődleges bázisára. Ám azt aligha szükséges felsorolni — elegendő csupán emlékeztetni rá —, hogy a hatalomért vívott küzdelmében a Führer mily eredményesen alkalmazta a versailles-i béke elleni retorikát.

A szóban forgó fejezet második felében azonban John Lukacs már korántsem ilyen kategorikus. Itt arról értekezik, hogy nem csupán Hitler birodalmában, hanem annak Führerében is kettősségek voltak. Hitler egyik alapvető kettőssége pedig — ti., hogy vezér és művész is akart lenni — alkalmat nyújt a szerzőnek, hogy Hitler művészethez való viszonya kapcsán már jóval árnyaltabban fogalmazzon: „éppen abban láthatunk — írja — egyszerre modern és konzervatív, forradalmi és reakciós elemeket, ahogyan a művészethez viszonyult."(111.)

A gondolatmenet hullámzását jelzi, hogy később — miután a nők, illetve az értelmiség társadalmi szerepéről vallott hitleri felfogást jelezte — Lukacs ismét visszakanyarodik alapállásához: „bizonyos régebbi dolgokat tisztel; de nem volt konzervatív, és reakciós egyáltalán nem."(114.) Nem sokkal később ellenben — amikor a nemzetiszocializmus történelmi gyökereiről elmélkedik — ismét maga ad az olvasó kezébe olyan érveket, amelyek (vélelmünk szerint) a szerző álláspontjának gyengeségére figyelmeztetnek. Itt ugyanis arról olvashatunk, hogy „Németországban a nacionalizmus és a szocializmus társításának mélyebb gyökerei voltak, mint sok helyen másutt." A szellemi előzmények közül Oswald Spengler 1923-ban publikált „Poroszság és szocializmus"-át, valamint Ernst Jünger 1932-ben megjelentetett „A munkás" c. művét említi. Lukacs természetesen jelzi, hogy ezek a szerzők nem csupán antiliberális, de egyben konzervatív gondolkodók voltak, mielőtt azonban az olvasóban feltámadna a — feltehetőleg jogos — kétely (ti. hogy itt valami olyasmiről van szó, amely Hitlerre is vonatkozik, vagyis a Führer „forradalmiságával" mégis valami baj lehet), Lukacs sietve leszögezi: ezek „csupán az érem egyik oldalát jelentik; az érem másik oldala a forradalmár Hitler."(115.)

A másik feltehetőleg sok vitát kavaró fejezet állam – nép – faj – nemzet fogalomkörében búvárkodik. Itt is van sok érdekes megállapítása, amelyek gazdagítják ismereteinket, ám bőven vannak meghökkentő kijelentései is. Gondolunk például arra a passzusra, mely szerint „a nemzetiszocialista Németországban a nép (a zsidókat kivéve) nagyobb egyéni szabadságot élvezett, mint a kommunista Szovjetunióban – a tudományos és művészi publikációk változatosabbak voltak, és tágabb tér nyílt az egyéni törekvéseknek."(124.) Azzal a törekvéssel természetesen egyet lehet érteni, hogy ne csupán Hitlerről kialakított képünket szabadítsuk meg a klisésktől, de rendszerét is igyekezzünk tárgyilagosan szemlélni. Mégis úgy véljük, hogy John Lukacs itt alaposan túllő a célon. Nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy ebben a megállapításában nincsen reális elem. A reális elemet abban látjuk, hogy merőben más volt a Hitler Németországához, illetve a Sztálin Szovjetunióhoz vezető út. Konkrétan szólva a poroszos drill ellenére is Németországban az egyén kibontakozásának hagyományosan jóval több lehetősége volt, mint a bizánci és cári előzmények által jelentősen befolyásolt sztálini uralmi rendszerben. Ám, ha arra gondolunk, hogy technikai-kulturális-civilizatorikus tekintetben az első világháború végén mekkora különbség volt Németország

javára, s ebből a második világháború kirobbanásáig a Szovjetunió mennyit tudott ledolgozni, akkor (szerény véleményünk szerint) aligha vitatható el, hogy — a patkányketreces szörnyű szindrómával együtt is — a bolsevik uralmi rendszer igenis felszabadította a Szovjetunióban élők alkotó kedvét, nagy eredmények elérésére ösztönzött. Csupán a terror igájában nem lehetett volna mindazt elérni, amely révén a Szovjetunió az iparosítás, a városépítés, az iskoláztatás terén eljutott.

Van abban is mit megszívlelni, amit Lukacs a különféle Hitler-ellenes német csoportosulásokról ír: „csodálkozhatunk, hogy milyen mozgásszabadság volt abban a rendőrállamban; hogy bizonyos emberek viszonylag milyen könnyen léphették át mindkét irányban az országhatárt, vagy találkozhattak Berlinben külföldi diplomatákkal, akikkel kellő óvatossággal bár, de mégis majdnem nyíltan beszélhettek. A Szovjetunióban (és néhány más rendőrállamban) ez elképzelhetetlen lett volna. A nemzetiszocialista Németország, a Gestapo és az SD ellenére, több volt és kevesebb is volt rendőrállamnál."(124–125.) Már ezen a megállapításon is csodálkozhatunk, hiszen az aligha lehet kétséges, hogy a német ellenállás azért nem tudott ütőképessé válni, mert a terror légkörében, a lebukástól való félelem miatt az egyes csoportosulások nem találtak egymáshoz utat. Csodálkozásunk azonban meghökkenéssé válik, amikor ennek a dialektikus „több és kevesebb" megállapításnak a konkretizálását vesszük szemügyre. Lukacs Carl Schmittet, a „Harmadik Német Birodalom jogtudósát és prókátorát" idézve — aki szerint 1933-mal Németországban a Beamtenstaat-ot felváltotta a Volksgenossenstaat, vagyis a hivatalnokállam helyére a népállam lépett, amelyben az állam a nép eszköze — azt állítja, hogy Hitler birodalma „a Volksgenossenstaat és a Beamtenstaat keveréke volt."(125.) Vajon, ha így lett volna, akkor miképpen jutott ez az állam totális csődbe, vajon miért nem működött a nép által gyakorolt ellenőrzés, vajon a német ellenállás miért nem tudta a német népet az 1945-ös infernótól megmenteni? Amit Lukacs Speer nyomán bizonyítékként említ — ti., hogy még 1945 márciusában is Krupp vasmunkásai Hitlerben és a végső győzelemben hittek (uo.) — az (felfogásunk szerint) éppen a részlegesen sem létezett népállamiság, illetve a totális állam gyakorolta totális propaganda totális népbutításának lehet a bizonyítéka.

Ezekkel a különbségtevésekkel Lukacs azt kívánja bizonyítani, hogy a német nemzetiszocializmus nem volt fasizmus. Ez természetesen fundamentális kérdés. Nyilvánvalóan helyes minden olyan törekvés, ami arra irányul, hogy a különféle fasizmusok közötti tényleges különbségeket számba vegyük, pontosan lássuk. Arra azonban mindenkor nagyon kell ügyelni, nehogy a sok árnyalás a lényegi azonosság — ebben az esetben az, hogy a liberalizmusnak az első világháborúval nyilvánvalóvá vált mély csődje nyomán a polgárság a fasizmus alkalmazásával kísérelte meg uralmát fenntartani — elmosásához vezessen. Ezért kerül szembe John Lukacs Ernst Nolteval is: „Hitlert és a nemzetiszocializmust a fasizmus egyik formájaként leírni, ahogy Ernst Nolte tette, tévedés – aminthogy pontatlan és téves az a baloldali gyakorlat is, amely minden radikálisan jobboldali mozgalomra és rendszerre a 'fasiszta' jelzőt akasztja rá."(128.) Ez a baloldali gyakorlat — jól tudjuk — valóban létezett, s nem lehet kétséges, hogy valóban pontatlan és elhibázott volt. Azonban ez már jó ideje nem felfogása a baloldalnak sem, hiszen annak idején nem a pontatlanság és a tévedés volt a lényeg, mert az akkor nagyon is célzottan és pontosan a népi demokratikusnak nevezett rendszerekben legitimáló funkciót töltött be. Azon is van bőven eltöprengeni való, hogy a kommunizmus oldaláról olyannyira tagadott, a fasizmussal azt ténylegesen rokonító vonások elmosásában Sztálinnak is megvolt a maga szerepe, amikor 1932 táján — amint azt Lukacsnál olvashatjuk — megtiltotta a „nemzetiszocializmus" kifejezés használatát, s a hatalmában lévők számára előírta, hogy helyette a „fasiszta" vagy „hitlerista" kifejezést használják.(114.) Annak érdekében, hogy a múltat, illetve az onnan a mába vezető utat világosabban lássuk, természetes ennek is megvan a maga jelentősége, ám nem szerencsés ennek olyképpen történő számbavétele, hogy közben a még lényegesebb összefüggés láthatatlanná válik.

Kételyek, ellenvélemények tehát bőven sarjadhatnak az olvasóban John Lukacs könyve forgatása közben. A lényeget azonban mégis abban látjuk, hogy nagy nyeresége a hazai könyvpiacnak a szóban forgó munka magyar nyelven történt közreadása. Mert mindazoknak, akiknek az a törekvésük, hogy a múltat nem a későbbi történések szemüvegén, hanem a saját ténylegesen volt valóságában ismerhessék meg, akik a német nemzetiszocializmusról és vezéréről, Adolf Hitlerről reális(abb) képet akarnak birtokolni, azok számára nagyon sok segítséget ad e munka. És még azokon a pontokon is, ahol kételyeket támaszt, vitára ösztönöz, ott is megvan az a nagy haszna, hogy tisztultabb látásmódra, volt és meglévő tévedéseinkkel való szembenézésre inspirál.

Pritz Pál

NATIONALE FRAGE UND VERTREIBUNG IN DER TSCHECHOSLOWAKEI UND UNGARN 1938–1948

Herausgegeben von R. G. Plaschka, H. Haselsteiner, A. Suppan, A. M. Drabek

Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1997. 205 o.

NEMZETI KÉRDÉS ÉS ELŰZÉS CSEHSZLOVÁKIÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON 1938–1948

Az Osztrák Tudományos Akadémia Filozófiai és Történeti Osztálya Zentraleuropa-Studien című sorozatának 3. köteteként megjelent mű egy Bécsben 1994-ben tartott konferencia anyagát tartalmazza, amely cseh, szlovák, magyar, osztrák referátumok alapján vitatta meg a címben jelzett problematikát. A kötet bevezető részében előbb az osztrák kiadók (R. G. Plaschka, H. Haselsteiner, A. Suppan) hangsúlyozzák az e tárgyban folytatott és folyó kutatások aktuális jelentőségét, majd cseh részről Jan Havránek, szlovák részről Dušan Kováč, magyar részről Szarka László emeli ki Közép-Európa népeinek tragikus sorsát abban az évtizedben, amikor Németország Ausztriát bekebelezte, majd az előbb megkisebbített Csehszlovákia sorsát pecsételte meg hamarosan; Lengyelország elleni agressziójával pedig világháborút robbantva ki, sok szenvedést zúdított az e térségben élőkre is, ahol a zsidók üldözése és tömegméretű elpusztítása jelentette a legnagyobb gaztettet, illetve tragédiát.

A háború után a német népesség kellett hogy megszenvedje mindezek ellenreakcióját: elűzetés várt reá a helyreállított Csehszlovákiában és az ismét trianoni méreteire szűkülő Magyarországon is, amely utóbbi újból elveszítve Trianon által elcsatolt, német szövetségben visszaszerzett területeit, maga is német lakossága eltávolításához folyamodott, hogy helyet csináljon az onnan menekülő, illetve elüldözésre szánt magyarok tömegeinek. Az a kelet-középeurópai térség, amely 1938 és 1945 között Németországba kebelezés (Szudetaföld, Cseh-Morva Protektorátus), vagy legalábbis jelentős német függés (Szlovákia), illetve erős befolyás s végül megszállás sorsára jutott (Magyarország), a háború után a szovjet befolyási övezet része lett; a népekkel, népcsoportokkal űzött teljesen amorális és embertelen, zsidó vonatkozásban egyenesen megsemmisítő hitleri német politikát az ugyancsak kollektív felelősséget támasztó, de a fasizmus felszámolása jegyében, megtorlás jelleggel folytatott sztálini szovjet politika váltotta fel, amely a Csehszlovákiából szláv nemzetállamot alkotni akaró benesi törekvéseknek kedvezett.

A nyugati demokráciák, amelyek 1938 őszén utat nyitottak müncheni békéltető politikájukkal a német befolyásnak, s Csehszlovákia 1939 tavaszi teljes felszámolásakor még tétlenek maradva, csak ez év őszén, Lengyelország megtámadásakor fordultak szembe a határt nem ismerő hitleri agresszióval, utóbb szövetségesei lettek az 1941-ben megtámadott Szovjetuniónak a második világháborúban, a közösen kivívott győzelem után méltányolva az ahhoz való igen nagyarányú szovjet hozzájárulást, átmenetileg — viszonyuk kezdődő elhidegüléséig — együttműködtek a lengyelországi, csehszlovákiai, magyarországi németek kitelepítésében. Álláspontjuk az volt, hogy a Lengyelországban és Csehszlovákiában már javában folyó „vad elűzés" helyett a továbbiakban a németek rendezett és humánus kitelepítése történjék ezekből az országokból s az ugyancsak kitelepítési kéréssel jelentkező Magyarországról is, mégpedig az egyéni, nem pedig a kollektív felelősség elve alapján, amelyet a maguk részéről elutasítanak. A magyarok kényszerkitelepítésére vonatkozóan előterjesztett csehszlovák kérelmet kereken elvetették, s e vonatkozásban lakosságcseréről indítandó közvetlen tanácskozásokat javasoltak a két kormánynak. A győztes nagyhatalmak potsdami értekezlete 1945 augusztus 2-ai határozatának a németek kitelepítéséről szóló pontja értelmezésében mutatkozó különbségek és a végrehajtása során alkalmazott önkényes eljárások mellett a csehszlovák-magyar lakosságcsere is súlyos, káros következményekkel járt.

A bevezetőül közölt megnyilatkozások egyöntetűen annak a véleménynek vagy legalábbis reménynek adnak kifejezést, hogy ma már, fél évszázad múltán, jelentős európai átalakulások és rendszerváltozások nyomán, minden hatalmi, politikai és ideológiai kényszertől mentesen, elfogulatlan objektivitással foglalkozhat a történettudomány ezekkel a nem könnyű kérdésekkel, s így maga is eredményesen hozzájárulhat e térségben a jobb megértéshez. (Persze a valóságban továbbra is hatnak régi beidegződöttségek). A konferencia e bevezető részt követően közzétett referátumait a továbbiakban nem a kötetben történt közlésük sorrendjében ismertetjük, hanem olyan csoportosításban, mely szemünkben célszerűbbnek tűnik.

Ami a vizsgált térségben a zsidóság sorsát illeti a tárgyalt tragikus évtizedben, Michael John referátuma Felső-Ausztria és Dél-Csehország vonatkozásában tekinti azt át. Az Anschluss nyomán

osztrák földön megindult zsidóellenes intézkedések, megfélemlítő akciók elől sokan menekültek Csehszlovákiába, így Felső-Ausztriából is dél-csehországi területekre, ahol azonban Csehszlovákia teljes felszámolása után a német birodalomba cseh-morva protektorátusként bekebelezett részen folytatott zsidóüldöző politika végső fokon a zsidók 1941-ben megkezdett deportálásához vezetett. Terezin sokak számára csupán átmeneti állomás volt Auschwitz felé.

A szlovákiai zsidóság sorsáról nem készült referátum, pedig lett volna arról is mondanivaló. A magyarországi zsidóság veszteségeiről Stark Tamás statisztikai megalapozottságú tanulmánya számol be kivételesen angol nyelven — a világháború alatti, megnagyobbodott országterület vonatkozásában. Eszerint a Kárpátaljáról 1941-ben kiűzött és Kamenec Podolsknál legyilkolt 16 ezer, valamint az újvidéki „razzia" során 1942 januárjában megölt mintegy egyezer zsidó, s a haláltáborokban elpusztított 350 ezer deportált mellett 25 ezerre tehető a munkaszolgálatban, 10 ezerre a nyilas terror következtében életüket vesztettek száma, s ha számításba vesszük a szovjet fogságban elhalálozott mintegy 20 ezer zsidót is, úgy 400–450 ezerre tehető a magyarországi zsidóság teljes vesztesége, az ország akkori területét véve alapul.

Arnold Suppan referátuma a Cseh-Morva Protektorátus társadalmi és gazdasági helyzetével foglalkozik egyfelől. Kitűnik belőle, hogy — különösen a Heydrick elleni merénylet megtorlásaként — a kemény kéz jelentős szerepet kapott ugyan időnként a protektorátusi német politikában — (főleg a lidicei és ležaky-i vérengzés ütött mély sebeket) —, de azt alapvetően a cseh-morva területnek a német hadiipar számára való nagy gazdasági jelentősége határozta meg. A munkásoknak igyekeztek kedvükben járni, a katonai szolgálat alól mentesítették őket. Benes londoni emigráns kormányának felhívásai szabotázsakciókra nem jártak eredménnyel. Másfelől az itteni németek háború utáni sorsára vet fényt ez a referátum. Már az 1945 májusi prágai felkelés során 15 ezer német lakos esett a kilengések áldozatául, majd hamarosan a „brünni halálmenet", az „aussig-i véres vasárnap" atrocitásai követeltek ezernyi német áldozatot. A németek „rendezett és humánus" kitelepítéséről hozott 1945 augusztus eleji potsdami határozatig már 750 ezer német jutott Cseh-Morvaországban a „vad elűzés" sorsára. A potsdami határozatnak megfelelően telepítettek ki azután még 1 millió 200 ezret Németország amerikai, 800 ezret szovjet megszállási zónájába, s 200 ezer kitelepített került Ausztriába. Suppan referátuma egy kronológiával is kiegészül, amely számadatokban gazdagon kíséri végig (már 1910-től) 1950-ig a német-osztrák-cseh konfliktus-komplexumot.

Emilia Hrabovec referátuma a morvaországi németek eltávolításának azt az első szakaszát mutatja be részletes alapossággal, amely a „vad elűzés" jegyében ment végbe, s 1945 június-júliusban érte el csúcspontját, de Potsdam után is folytatódott 1945 decemberéig, amikorra megtörténtek az előkészületek a „reguláris transzportok" elindítására. Mindenféle kétes elemekből alakult „nemzeti milíciák", „forradalmi gárdák" kergették, hajszolták át a határon, sokszor gyalogszerrel, a legnagyobb kegyetlenséggel a németeket, távolabbról pedig az éppen újra szervezni kezdett csehszlovák hadsereg katonái kísérték a határig az általuk összeterelt német lakosokkal zsúfolt szerelvényeket.

Azt, hogy a szudétanémetek közül hány emberélet esett áldozatául az elűzésnek, Jaroslav Kučera referátuma vizsgálja. Erősen hangsúlyozza az egyébként is főleg cseh becsléseken alapuló, szélsőséges határok közt mozgó statisztikák megbízhatatlanságát, s megkülönböztetendőnek tartja — (aligha meggyőzően) — az elűzés során kimerültségtől, éhezéstől, betegségben (tömegesen!) elpusztultakat, vagy (kétségbeesésükben) öngyilkosságot elkövetőket attól az emberveszteségtől, amit a meggyilkoltak száma fejez ki. Annyi bizonyos, hogy mindezek a szörnyűségek a „vad elűzés" időszakának és módszereinek jellegzetes velejárói. Dušan Kováč referátuma szerint Szlovákiában, ahonnan a német lakosság túlnyomó többsége már 1944 őszén eltávozott az SS áttelepítő különítménye által végrehajtott evakuáció során, egy 1945 júniusában visszatérőben lévő dobsinai csoport lemészárlásától eltekintve, a visszamaradott németekre 1946-ban rendezett kitelepítés várt. – Ide kívánkozik annak megjegyzése, hogy a magyarországi németek kényszerkitelepítése, amelyet a szülőföldjük elvesztésével ártatlanul sújtottak érthetően éreznek és neveznek elűzetésnek, akkor vette kezdetét 1946 januárjában, amikor már Csehszlovákiában és Lengyelországban is lezárult a „vad elűzés" időszaka, s átadta helyét a szervezett és ellenőrzött kitelepítésnek.

A magyarországi németek kitelepítésének problematikájával Tóth Ágnes igen figyelemreméltó referátuma alapján ismerkedhetünk meg. Ő a magyarországi németek kálváriájának első stációjáról is szól: tízezreik elhurcolásáról Szovjetunióbeli munkatáborokba 1944 végén, 1945 elején egy, a magyarországi megszálló szovjet haderő főparancsnoksága által kiadott hadparancs alapján. Mint a telepítési kérdések legszakavatottabb ismerője világítja meg a földreformmal és a magyar menekültek, kiutasításra szántak elhelyezésével kapcsolatos összefüggéseket. Érzékelteti a háborúvesztes ország nehéz nemzetközi helyzetét, a szovjet vezetésű, elsősorban szovjet befolyást érvényesítő

Szövetséges Ellenőrző Bizottság nyomását a kormányra, amely egyfelől bizonyítani kívánta készségét és elszántságát a fasizmus maradványainak felszámolására, másfelől viszont óvakodott az egész magyarországi németség kollektív felelőssé tételétől. A hazai németek második világháború idején tanúsított magatartásának egyéni elbírálása indult meg, de végül is egy úgyszólván globális kitelepítést jelentő rendelet kiadására szorították rá 1945 decemberében. A referátum méltán fordít figyelmet a politikai pártok egymástól eltérő magatartására, az egyházak, közéleti személyiségek kitelepítést ellenző állásfoglalásai ismertetésére. Hiteles képet ad a kitelepítés menetéről és körülményeiről, akadozása majd abbamaradása okairól, a fele részben megmaradt németek jogfosztottságának 1949–1950-ben bekövetkezett megszüntetéséről, de az átéltek messzeható következményeire is utal. (Csak sajnálhatjuk, hogy ez a kitűnő referátum nem éppen a legjobb fordításban került a konferencia elé, s a kötetbe.)

A szlovákiai magyarsággal szemben a háború után megnyilvánult bánásmód gyökerei tulajdonképpen az 1938 november 2-ai bécsi döntés következményeire vezetődnek vissza, amiről Ladislav Deák sajátosan szlovák szemszögű referátuma szól. Felfogása szerint a — valójában etnikai alapon — Magyarországnak ítélt határmenti területsáv „megszállt terület", amelyet „nagy pompával" (?) szálltak meg a magyar honvédcsapatok. A mindössze néhány hétre bevezetett katonai közigazgatást katonai diktatúrának nevezi.

Hogy mi történt a háború után ezen a fegyverszüneti egyezmény értelmében kiüríteni rendelt, majd a párizsi békeszerződés által megerősítetten ismét Csehszlovákia részét képező területen, azzal több referátum is foglalkozik. Štefan Šutaj szól ez itteni etnikai viszonyok megváltoztatására irányuló törekvésekről, magyarok csehországi deportálásáról, illetve a „visszaszlovákosítási" akcióról, az egyezményes lakosságcseréről szlovákiai magyarok és magyarországi szlovákok között. Mindennek számottevő magyar szakirodalma is van, de a szerző ezt nem veszi figyelembe, a vonatkozó magyar munkákra nem hivatkozik. Magyar részről Szarka László referátuma foglalkozik mélyebben a magyar kisebbségek diszkriminálásának kül- és belpolitikai összefüggéseivel, az osztrák Helmut Slapnicka pedig a csehszlovákiai németek és magyarok 1945–1948 közti kezelésének „jogi alapjait" kutatva veszi sorra a Szlovák Nemzeti Tanács 1944 szeptemberi rendeleteit, az 1945. április 5-i kassai kormányprogramot, a benesi dekrétumokat, az 1945. augusztus 2-ai potsdami határozatot, a Németországra illetékes Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. november 20-i állásfoglalását, a 44 ezer magyar Csehországba deportálását, 363 ezer magyar „reszlovakizálását" eredményező rendelkezéseket, az 1946. február 27-én aláírt lakosságcsere-egyezményt. Referátumának zárófejtegetései a szülőföldhöz való jog sérelmének minősítik a tömeges kitelepítéseket, amelyek nemzetközi jogba ütköző etnikai tisztogatást valósítottak meg.

A kötet utolsó referátuma Václav Houžvička beszámolója azokról a kutatásokról, amelyeket a Cseh Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete a bayreuthi egyetemmel közösen végez a mai cseh-német viszonyról a cseh határterületeken. Megállapításaik szerint a szudetanémetek eltávolításának következményei gazdaságilag erősen érezhetők, a történtek értelmezése az emberek gondolkodásában ma sem problémátlan. Megoldást e régió bekapcsolódása jelenthet az európai integráció folyamatába.

Tilkovszky Loránt

Réti György

BUDAPEST–RÓMA BERLIN ÁRNYÉKÁBAN

Magyar-olasz diplomáciai kapcsolatok 1932–1940.

Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 1998. 299 o.

Réti György a két világháború közötti időszak magyar diplomáciatörténetének egyik legfontosabb relációját dolgozza fel és ezzel a hazai történetírás egy régi adósságát törleszti. A szerző a magyar-olasz bilaterális viszonyt nem egyik vagy másik ország szemszögéből dolgozza fel, hanem a két ország egymás iránti politikáját magyar és olasz források tükrében, kölcsönhatásában vizsgálja. Már a mű címe is jelzi, hogy a korabeli európai erőviszonyok fényében teljesen jogosan, a magyar-olasz viszonylat egy harmadik dimenzióval bővül, nevezetesen e két ország és Berlin kapcsolatával. Az így kapott Róma-Budapest-Berlin háromszög viszonya organikus egységet képez a szövegben, amennyiben a német külpolitika olyan szempontból kerül tárgyalásra, amennyiben a magyar-olasz

kapcsolatokat befolyásolta. Figyelemre méltó Réti György munkája abban a tekintetben is, hogy érvényessége nem pusztán két ország egy adott időszakban érvényesülő, de lezártnak tekinthető viszonyára terjed ki, hanem mintegy modellezi egy európai középhatalom és egy kis ország egymásra gyakorolt hatását is.

Réti György munkájában az együttműködés csúcspontjától annak teljes összeomlásáig kísérhetjük figyelemmel a magyar-olasz kapcsolatokat. Örvendetes módon Réti szakítani látszik azzal a megközelítéssel, amely a magyar külpolitika alárendelődését a hitleri Németországnak úgy mutatja be, mint a Horthy korszak külpolitikájának elkerülhetetlen következményét. Teszi ezt annyiban, hogy a revizionista külpolitika által szabott kényszerpályán túlmenően az európai hatalmi konstellációk kedvezőtlen alakulásában keresi a negyvenes évek legelejére jellemző egyoldalú német orientáció okait.

1933-ban Mussolini kifejtette, hogy a Duna-medence Olaszország hátországa, amiről ha lemondana, jelentéktelen szerepre kárhoztatná magát. Ezzel magyarázható érdeklődése Magyarország, illetve Ausztria iránt. Míg Bethlen számára Róma támasza lehetett a revízió megvalósításának, a Duce szempontjából Magyarország arra szolgált, hogy elszigetelje Jugoszláviát, Ausztriával együtt lefékezze a német revizionizmust és nyomást gyakoroljon Franciaországra a kisantant révén, írja Réti. Ugyanakkor Gömbös az olasz és német nacionalizmus összehozására törekedett, amely megváltoztathatta Európa térképét, viszont „kifelé" Olaszországra kívánt támaszkodni. A Németország erejének kiaknázására, illetve ezzel egy időben expanziós potenciáljának féken tartására irányuló közös magyar-olasz politikában az osztrák függetlenség fenntartása eleinte kulcskérdés volt, bár Réti bizonyos hangsúlyeltolódást fedezett fel ebben.

Gömbös német orientációjának felerősödésében Réti lényeges szerepet tulajdonít annak, hogy Mussolini olyan négyhatalmi paktumot készített elő, melyből kimaradt Olaszország revíziót támogató álláspontja. Hitler részleges revíziót támogató álláspontja is csalódást okozott, de Gömbös remélte, hogy Csehszlovákia ellen német, Jugoszlávia és Románia ellen pedig olasz támogatással léphet majd fel. Ez képezte a szerző szerint Gömbös kettős orientációjának alapját, amely a bethleni külpolitika folytatását jelentette Berlin szerepének fokozatos erősödése mellett. A magyar miniszterelnök a közép-európai helyzet rendezését Róma, Berlin, Bécs és Budapest közötti harmonikus együttműködésben jelölte meg, míg a Duce először szoros osztrák-magyar együttműködést akart, majd a második szakaszban ki akarta ezt terjeszteni Németországra és a kisantantra is. Az utóbbitól Gömbös ódzkodott és csak a magyar követelések kielégítése esetén tartotta lehetségesnek.

A magyar-olasz viszony csúcspontját az 1933 júniusában aláírt jegyzőkönyv jelentette, amely a kisantant hasonló javaslatait elutasítva kétoldalú gazdasági együttműködést irányzott elő és leszögezte, hogy az olasz külpolitika „egyik programadó és alapvető direktívája marad" a magyar revízió támogatása. Réti állítása szerint Magyarország ezután a két fasiszta nagyhatalom közötti erőviszony tükrözője volt, mindig az éppen erősebb felé orientálódott jobban, bár Mussolini előtt Gömbös aggodalmát fejezte ki a német terjeszkedés miatt. Az 1934-ben kodifikált osztrák-magyar-olasz trilaterális viszony már bizonyos visszalépést jelentett a Mussolini-Gömbös jegyzőkönyvhöz képest. Ugyanakkor, bár Magyarország kérte ezt, az olasz kormányfő nem volt hajlandó kinyilvánítani, hogy a római paktum nem irányul Németország ellen.

Réti érdekes kettősséget sejtet a magyar külpolitikában, hiszen Horthy 1934-ben az osztrák kérdés német elképzelések szerinti rendezését javasolta, bár ekkor még a gömbösi külpolitikában Olaszország központi szerepet játszott. 1935-ben viszont már bizalmi válság állt elő Róma és Budapest között az olasz-francia közeledés, a stresai front, valamint az olasz-jugoszláv nyitás miatt, hiszen mindez megkérdőjelezte az olasz vezetés elkötelezettségét a magyar revíziós törekvések támogatása mellett.

Mussolini külpolitikájában az abesszin agresszióra adott brit-francia válasz jelentett fordulópontot, ami abban nyilvánult meg, hogy meghátrált az osztrák függetlenségét garantáló korábbi álláspontjától, bár — és ez ellentmondás, amit a szerző nem old föl — Mussolini osztrák-magyar-olasz vámuniót javasolt és javasolta, hogy a három ország barátsága alakuljon antanttá. A Berlin-Róma tengely létrehozása után az olasz-magyar együttműködés fokozatosan elvesztette korábbi tartalmát, a dél-kelet európai német terjeszkedés útjában álló erőként. Ausztria, Olaszország és Magyarország 1936. november 1–12-i találkozóján a három ország vezetői eltávolodtak attól az elképzeléstől, hogy megsegítik egymást egy külső agresszió esetén és csak „jóindulatú semlegességet" vállaltak.

Miután 1937. március 25-én olasz-jugoszláv megállapodásra került sor, a magyar diplomácia igyekezett a tengelyhatalmakhoz igazítani a kisantanttal kapcsolatos politikáját. Csehszlovákia elszigetelése érdekében Jugoszláviával megegyezésre, Romániával modus vivendire törekedett.

Ciano javasolta, hogy Magyarország a kisantanttal szemben az olaszhoz hasonló megosztó taktikát folytasson. Olaszország 1937-ben felmondta a Brocchi-féle magyar-olasz preferenciális gazdasági együttműködést, amely az olaszok fokozatos visszahúzódását jelezte. Ugyanezen év decemberében Ciano feljegyezte, hogy a római jegyzőkönyvek kimerültek, majd 1938 januárjában felszólította Bécset, hogy egyezzen ki Németországgal.

Az Anschluss megingatta Olaszország tekintélyét Magyarországon. Mussolini, hogy Berlin erőfölényét ellensúlyozza, aktívan támogatta a magyar-jugoszláv kiegyezést annak érdekében, hogy megvalósíthassa a horizontális tengelyre vonatkozó elképzelését, ám ez hamarosan lekerült a napirendről. Németország erőfölényét jelezte, hogy Róma arra biztatta a magyar vezetést, a Csehszlovákia elleni akciót csak a németekkel közösen hajtsa végre. Ami Magyarországot illeti, az olasz politikát bizonyos fokú zavartság jellemezte: Réti Cianot idézi, aki szerint 1939-ben Olaszországot az sem zavarta volna, ha Németország bekebelezi Magyarországot, később viszont megint csak Cianora hivatkozva arról tudósít, hogy „Olaszországnak elsőrendű érdeke egy erős Magyarország".

1939 második felére, az acélpaktum aláírását követően a magyar-olasz együttműködés minden németellenes éle megszűnt, amely még az év első felében is megnyilvánult – írja Réti.

Ugyanakkor, a szerző szerint Teleki az egyre erősödő német nyomást a tengely római felére való támaszkodással próbálta ellensúlyozni. Ennek megfelelően Róma támogatta a Lengyelország elleni német átvonulás megtagadását, bár később a román átvonulás tekintetében nem ígért támogatást a magyar vezetésnek azzal, hogy Róma „Hitler szövetségese és az is akar maradni". A szerző nézete szerint Mussolini eme „lakonikus válasza a magyar külpolitika olasz orientációjának teljes kudarcát jelezte".

Réti könyvében több nagyszerű mikroelemzéssel találkozunk, így ezek közé tartozik az olasz álláspont tisztázása a Kárpátalja ellen tervezett magyar katonai akció kapcsán.

Ezzel együtt említést kell tenni a könyv bizonyos hiányosságairól, amelyek első sorban a szerkesztéssel függnek össze. Ugyanis a szerző okfejtésének követése egyes helyeken meglehetősen nehézkessé válik. Ennek oka, hogy gondolatmenetet több helyen megzavarják olyan szövegrészek beillesztése, amelyek ahhoz nem kapcsolódnak. Ilyen például Hevesi főrabbi Mussolininél tett látogatásának ismertetése (63. o.), ami megzavarja az olasz-francia viszonyt taglaló eszmefuttatást.

A szerző munkájának szerkesztésekor szigorúan ragaszkodott a kronologikus elvhez, és ez a tűzön-vízen át követett időrendiség megnehezíti, hogy az olvasó egy-egy témáról összefüggő képet alkothasson. Így pl. Magyarország a háromhatalmi egyezményhez történő csatlakozásának narrációját a 265. oldalig követhetjük nyomon, majd számos, tulajdonképpen a passzust időrendben ugyan követő, de a témához nem illő, sőt helyenként irreleváns esemény ismertetésére kerül sor, míg végre a 270. oldalon visszakanyarodunk a háromhatalmi egyezményhez. Sajnos ehhez hasonló szerkesztési hiányossággal több helyen találkozunk. Az összefüggések felismerését gátolja néha a számtalan idézet – néhány alkalommal érdemes lett volna egy-egy izgalmas, de a szöveg szempontjából nem feltétlen odaillő irat ismertetését elhagyni vagy mondanivalóját tömöríteni. Az olvasást elősegítette volna, ha a szerző — tekintettel az ismertetett anyag gyakran szövevényes mivoltára — a fejezetek elején röviden elmondta volna, mi az, amit az általa elénk tárt anyaggal bemutatni kívánt.

Mindazonáltal Réti György könyve olyan jelentős hozzájárulás századunk történetének feldolgozásához, amely hosszú ideig kötelező olvasmány lesz a történész szakma, a korszak története iránt érdeklődő nagyközönség, sőt, a nemzetközi kapcsolatok elméletével és gyakorlatával foglalkozó szakemberek számára is.

Borhi László

Yuki Tanaka

HIDDEN HORRORS

Japenese War Crimes in World War II.

Colorado Westview Press 1996. XIX+267 o.

REJTETT SZÖRNYŰSÉGEK

Japán háborús bűnök második világháborúban

Yuki Tanaka Ausztráliában élő japán történész, akinek kutatási eredményei, így e kötet rövidebb, japán nyelvű változata is mindig országos visszhangot váltanak ki Japánban. A japánok

második világháborús bűneinek vizsgálatára még ma is a közvélemény szélsőségektől sem mentesen reagál. Ez természetesen nem kedvez a tudományos kutatásnak, hiszen még Japánban Tanakát mint hazaárulót bélyegzik meg, az amerikai kiadásnál szükség volt John W. Dower előszavára, hogy a „Háború kímélet nélkül" (War without Mercy) szakértő szerzőjeként bizonygassa: egy japán történész is képes lehet hiteles képet adni. Ez magában azonban még nem lenne elég, hogy a kötetet a Századok olvasóinak figyelmébe ajánljam, de a háborús bűnök újszerű megközelítése mindenképpen indokolttá teszi.

A kötet a japán háborús bűnök vizsgálatánál az azokat övező különböző mítoszokból indul ki és összeveti őket a rendelkezésre álló forrásokkal. A szerző nagy biztonsággal és forrás ismerettel elemzi azokat a történeti kutatás számára nehezen megfogható tényeket, mint a nemi erőszak vagy az emberevés. A kötet elsősorban az Ausztrália területén elkövetett háborús bűnöket vizsgálja, ehhez rendelkezésére álltak írott dokumentumok az Ausztrál Nemzeti és Hadi Levéltárból, az Amerikai Nemzeti Archívumból, a Japán Országgyűlési Levéltárból, és a Japán Háborús Felelősség Kutatási és Dokumentációs Központjából, valamint interjúkat készített a túlélőkkel. A szerző célja a múlt „kreatív vizsgálata", melynek során a kötet sorra veszi a különféle háborús bűnöket és megvizsgálja, miért és hogyan történtek, nem megelégedve a hagyományos sztereotip magyarázattal, hogy a „japánok kegyetlenek".

Az első rész a Sandakan-ben berendezett hadifogoly tábor történetét vizsgálja, amelyet senki sem élt túl, de a hat sikeresen megszökött fogoly beszámolóiból megtudjuk, hogy hogyan változott a japán politika a genfi konvenció betartásától a hadifoglyoknak, mint „hadianyagoknak" (71. o.) a kezeléséig. Tanaka rámutat arra, hogy a hadifoglyokkal szemben a japánok követték a Meji korszakban kialakult viselkedési normákat. A japán-orosz háborúban hasonlóképpen viselkedtek, de a különbség a háború méreteiben volt.

A második fontos kérdés a „szexuális rabszolgák" (comfort women) és a háborús nemi erőszak vizsgálata. Az egészségügyi nővérekkel szemben alkalmazott brutalitásokból Tanaka azt a következtetést vonja le, hogy a japánok megkísérelték eltüntetni a nőket a harcmezőről, mert ezzel a férfiasságukat sértve érezték. A szexuális rabszolgák esetében rámutat a gyakorlat folytonosságára, hogy az amerikai csapatok átvették a korábban a japán felső és helyi vezetés tudtával és belegyezésével működtetett „házakat". A nemi erőszak esetek vizsgálatánál is képes az árnyalt megközelítésre. Megállapítja, hogy a nemi erőszak a háború férfias jellegéből adódik és mind az amerikai, mind a japán katonák követtek el egyénileg és csoportosan nemi erőszakot győzelmük és hatalmuk bizonyítására.

A japán katonák kannibalizmusa talán az a téma, amit a legtöbb tabu övez. Tanaka megkülönbözteti a túlélési érdekében gyakorolt kannibalizmust, a rituális kannibalizmustól. A csoport szolidaritás, az együvé tartozás kifejezésének ezen extrém esetét természetesen nagy titokzatosság veszi körül, és azok, akik részt vettek ilyen rituálékban és beszélnek róla, az a teljes kiközösítésüket jelentheti.

A biológiai fegyvereket nem vetették be az ázsiai színtéren, de a nagy háborús veszteségek az éhezés és a trópusi betegségek arra sarkallták a japán vezetést, hogy a hadifoglyokon, mint „hadianyagon" kísérleteket folytassanak.

A könyv utolsó fejezetében két olyan esetet elemez, melyben civileket mészároltak le, mely nem történhetett meg csak a háborús körülmények közepette. Tanaka magyarázatul az emberi jogok Japánban hiányzó fogalmát említi. Valóban az európai mércével mért emberi jogok ismeretlenek fogalmak voltak Japánban, és a katonák úgy viselkedtek a háborúban, ahogy azt a „császári ideológia" megkövetelte. A japánok által hadifogságba vetett katonák között hétszer olyan magas volt a halálozási arány, mint a németeknél. A közvéleményben a rendkívüli japán kegyetlenség emléke maradt meg, nem függetlenül a háború alatti és utáni amerikai propagandától. Tanaka rámutat arra, hogy a 19. századtól kezdve a szamurájok hagyományait a „bushidou" (harci szellem) mesterséges eszméjével tartották fenn. A feltétlen engedelmesség korrumpáló hatással volt az egész társadalomra, az egyéni felelősség eszméje nem létezett, csak a legfelső parancs és engedelmesség.

A kötetben a bűnös-áldozat dichotómiájának árnyalt használatával találkozunk az elemzésekben. A japán katonák maguk is áldozatok voltak: a „császári ideológia" áldozatai, mert azt sugalmazták nekik, hogy önfeláldozásuk a nemzet javát szolgálja. Ugyanakkor a katonai vezetés rövidlátásának áldozatai is voltak, akik úgy kezdtek háborút, hogy sem tervük nem volt az esetleges befejezéséhez, sem térképeik az elfoglalandó területekről. Így a háborús bűnök is elszigetelt jelenségként jelennek meg, a vezetés túlkapásaiként, mintha a Japán Birodalom gépezetét működtetni lehetett volna az „egyszerű japánok" millióinak kollaborációja nélkül. A japán hivatalos történetírás

egész Japánt áldozatként kezeli, az első nukleáris támadás áldozataként. Az amerikai megszálló csapatok viselkedése pedig ugyanúgy, mint a szovjet csapatoké Kelet-Európában, nem járult hozzá az általuk képviselt modell népszerűsítéséhez, és a háború befejezése után valós nemzeti önvizsgálatra sem került sor. Tanaka álláspontja egy lépés a háborús bűnök realitáshoz közelebb álló, mítoszoktól mentes vizsgálatához, mely azonban önmagában nem elegendő a japán katonák brutalitásának áldozatul esettek hozzátartozóinak vigasztalásához, de ez nem is célja. A kötet háborús bűnöket valóban „kreatív módon" vizsgálja. Ez az első lépés, melyet többnek is követnie kell, hogy a II. világháború feldolgozatlan, kibeszéletlen és elrejtett története ne lebegjen sötét, titokzatos tehát akár megismételhető árnyként még több mint 50 évvel a háború befejezése után is az emberiség felett. A kötet egy lépés ahhoz, hogy másképpen lássuk a múltat és következésképpen a jelenünket.

Pető Andrea

Tilkovszky Loránt

NEMZETISÉGI POLITIKA MAGYARORSZÁGON A 20. SZÁZADBAN

Csokonai Kiadó, 1998. 285 o.

Szakmai és piaci szempontból egyaránt sikeres vállalkozásnak ígérkezik a debreceni Csokonai Kiadó Történelmi Kézikönyvtár sorozata. A sorozatszerkesztők jól érzékelték: a rendszerváltozás következtében nőtt az (évtizedenként amúgy is meg-megújuló) igény hazánkban a korszerű történeti összefoglaló munkák iránt. A sorozat utóbbi két — századunk magyar történetének szentelt — kötetének tanúsága szerint *azzal is tisztában vannak, hogy a történeti- politikai szempontból kényes korszakok ill. témák elmélyült, kiegyensúlyozott, árnyalt bemutatását csak a rendkívül megalapozott kutatási háttérrel, széles oktatói tapasztalattal, originális látásmóddal s távolságtartó bölcsességgel rendelkező szerzőktől várhatják el.*

A „nacionalizmus második századában" (Hobsbawm) régiónkban, a trianoni határok közé szorult Magyarországon aligha létezik kényesebb, nagyobb hozzáértést, történeti valóság-tiszteletet, empatikus tapintatot igénylő kérdés mint *a nemzeti- nemzetiségi problematika, melynek hazánkban általánosan elismert, tekintélyes szakértője: Tilkovszky Loránt.* Az újabb — korábbi munkái szintézisének tekinthető — monográfiáján a hetvenedik születésnapján is fáradhatatlanul dolgozó professzor ugyanis (mint közismert) évtizedeken át kutatta a magyarországi németek, szlovákok történetének különböző aspektusait, korszakait, a hazai (állami, párt, egyházi) nemzetiségi politika ill. koncepciók alakulását; értékes, időtálló köteteket, tanulmányokat szentelt e kérdéseknek, s egy sor kulcsfigurának: Teleki Pálnak, Bajcsy-Zsilinszky Endrének valamint Bleyer Jakabnak, Basch Ferencnek és másoknak. Kutatói érdeklődése az utóbbi évtized során időben és tematikában tovább bővült, így a sorozatszerkesztők számára igencsak kézenfekvő lehetett hogy kit is kérjenek fel *a 20. századi magyarországi nemzetiségi politikát áttekintő — kitűnő, a maga nemében egyedülálló — munka* megírására.

Kevésbé szerencsésnek tűnik a recenzens számára — az alább idézendő szerzői megjegyzésből következtethetően valószínűleg — a szerkesztők által megválasztott korszakhatár: *vajon a magyarországi nemzetiségi politika periodizációja szempontjából helyes volt-e a naptári értelemben vett 20. századot időhatárnak tekinteni, vagy pedig célszerűbb lett volna a téma részletes feldolgozását illetően a — szakirodalomban általánosan elfogadott — „rövid 20. század" keretei között maradni, az elmaradhatatlan (akár részletes) kitekintéssel a századelő és a századvég lényegi folyamataira? Ez esetben* talán térben és a tárgyat illetően is konzisztensebb lehetett volna a vizsgált problematika: *a trianoni Magyarország nemzetiségi politikájának áttekintését nyújtotta volna a kötet, az 1989-ig többé-kevésbé általánosan, de mindenképp hivatalosan elfogadott nemzetiség-felfogás alapján.* Azzal, hogy a történet formálisan a csak az éppen aktuális népszámlálás révén említésre méltó 1900. vagy ahogy az első fejezetcím sugallja az 1901. évtől indul, (nem 1867/1868-tól, 1907-től vagy valamely más a téma — és nem a naptár — szempontjából releváns dátumtól), a kezdet kissé „lebegővé" vált, s a vizsgált folyamatoknak a századfordulótól rendkívül korrekt bemutatása ellenére is hiányérzete támadhat az olvasónak: a történeti Magyarország nemzetiségi viszonyainak — a dualizmus-kori utalásokon túlmenő, a korszak egészét átfogó, így dinamikájában megragadható — rekapitulálása iránt. Ha viszont a „rövid 20. század" szempontjából tekintünk a kötet 1. fejezetére, úgy — e vélelmezett „visszatekintés" szempontjából — annak tartalma több mint elegendő. Ami pedig

az 1989/1990. évi korszakzárásra vonatkozó javaslatot illeti: annak révén egyértelmű lehetett volna, hogy a *mai* törvényi szabályozás szerint legnagyobb hazai kisebbség (a cigányság) miért nem szerepel a kötet — *okkal-joggal a korábbi* közfelfogásnak megfelelően strukturált — fejezeteiben. Ez esetben mindaz ami az 1989 után történteket illetően oly meggyőzően került kifejtésre a monográfiában, s ami a korábbi események megítélése, átértékelése, mai kezelése szempontjából is elengedhetetlenül szükséges és fontos, egy „a hosszú 21. század" felé történő „kitekintésben" (utóiratban) kaphatott volna a jelenlegi terjedelemnek megfelelő teret, az új korszak ígéretét és problémáit egyaránt megtestesítő 1993. évi LXXVII. törvénnyel (s megvalósulásának első lépéseivel) egyetemben.

Ellene vethető mindennek, hogy a Történelmi Kézikönyvtár egyes köteteitől joggal *elvárható, hogy a laikus olvasóközönség számára is egyértelmű* — vagyis a kalendáriumoknak megfelelő — *korszakhatárokkal operáljon*, s hogy az átlagolvasó már a könyv gerincére tekintve is egyértelmű útmutatást nyerjen arra vonatkozóan: vajon megtalálható-e benne a témába vágó, s az éppen őt érdeklő információ... Ezzel, a tárgy szempontjából extern, ám a vállalkozást tekintve valószínűleg döntőnek bizonyult érvvel nehéz vitázni...

Bizonyára az így született kompromisszumból adódó félreértések elkerülése végett szögezte le Tilkovszky Loránt már a Bevezetésben, „hogy a 20. század kezdete a nemzetiségi problematika tekintetében nem jelentett választóvonalat: a 19. század második felének ezzel kapcsolatos gondjai és félelmei (pángermán, pánszláv, román egységesülési álmok és törekvések hatása a külső pártfogást kereső, elfogadó, zömükben az ország peremterületein élő magyarországi nemzetiségekre, melyeket csak az államhatár választ el velük azonos vagy rokon etnikumoktól) éppúgy, mint illúziók a nemzetiségi tömegek maradéktalan elmagyaríthatósága, egy homogén magyar nemzetállam eszméjének megvalósíthatósága iránt, éltek ekkor tovább. Hosszú távú — alapjában véve természetes — folyamatok gyorsultak fel a századfordulóra, miközben a magyar uralkodó nemzet a politika — a nemzetiségi politika — eszközeivel nemcsak ösztönözte a számottevő előnyökkel kecsegtető, s ezért sokak által szívesen vállalt magyarosodást, hanem erőltette is azt. Ez a magyarosítás már politikailag is szervezett ellenállásba ütközött a nemzetiségek részéről, s a sokszor meglehetősen brutális fellépések, amelyeket a határokon túlnyúló kapcsolatok tapasztalása vagy akárcsak feltételezése folytán fokozódó idegesség váltott ki vele szemben, a 20. század első két évtizedében annyira elmérgesítette a helyzetet, hogy a különben is szűkkeblű megegyezési kísérletek sorra csődöt mondtak, majd az 1918–1919-es forradalmak szakítása is az asszimilációs politikával, és nyitása a nemzetiségi önkormányzatok irányában, megkésettnek bizonyult... A magyar nemzetiségi politika korábbi illúziói és újabb kísérleteihez fűzött reményei szertefoszlottak, félelmei viszont — a régi rémálmokat messze meghaladó módon — beteljesedtek... A túlnyomóan magyar többségű Magyarország nem a magyarosító törekvések következtében, hanem azáltal valósult meg, hogy a trianoni békeszerződés elcsatolta a legnagyobb számban nemzetiségek által lakott területeket. Nagy volt a kísértés ezek után a megmaradt nemzetiségi néprészek teljes elmagyarosítására, de fékezte ezt a törekvést az elveszített nemzetiségek visszacsábítására, a trianoni béke területi revíziója érdekében kifejtett politikai — s nem utolsó sorban éppen nemzetiségpolitikai — erőfeszítés, valamint a weimari majd hitleri Németországnak a magyar nemzetiségpolitikára is gyakorolt befolyása. A revíziós politika 1938–1941 között elért sikerei csak átmenetileg erősíthették fel a soknemzetiségű Magyarország fokozatos helyreállítására vonatkozó elképzeléseket. A magyar nemzetiségi politika a második világháború viszonyai között nem tudott felnőni e történelmi hivatásként vállalni kívánt feladatához, s az újabb világháborús katasztrófa ismét megpecsételte Magyarország sorsát. A háború utáni új rendszer első éveiben az ország megszabadulni igyekezett nemzetiségeitől; ezek megmaradt részeinek asszimilálódása a 20. század második felében oly rohamosan haladt előre, hogy az már egyáltalán nemzetiségi létüket fenyegette. Az 1989-ben történt rendszerváltozásnak köszönhető, hogy a 20. század utolsó évtizede a nemzetiségek feléledésének biztató jeleit mutatja „ — összegezte a kötetben kifejtetteket — a Szent István-i intelmekkel e ponton rokonítható meggyőződés jegyében a szerző.

A bizonyára a hazai történészek túlnyomó része számára — a recenzensnek mindenképp — plauzibilis álláspontját Tilkovszky Loránt figyelemre méltó, az ifjabb olvasók, egyetemi hallgatók számára különösen tanulságos módon fejtette ki. A releváns (a függelékben hosszasan sorolt) *szakirodalom egészének és saját korábbi kutatási eredményeinek hasznosításával*, a tematikus kézikönyvektől elvárható szolid adatbázissal, az említésre méltó szereplők, pártok, intézmények, események széles körét felvonultató, *a vizsgált folyamatok legkisebb változásaira is érzékeny, az aktuális belés külpolitikai tényezők hatását gondosan mérlegelő, tömör, ám rendkívül árnyalt s ugyanakkor olvasmányos leírással közli mondandóját. A különböző nacionalizmusok kölcsönhatásait, egymást gerjesztő túlzásait*, s a korszakban általános — de a soknemzetiségű Kelet-Közép-Európában máig

„működésképtelen", francia gyökerű — egységes nemzetállam koncepció ihlette nemzetiségi-politikák egymásnak feszüléseit, s e nagyhatalmaknak kiszolgáltatott (egy időben internacionalista mezben jelentkező) „kisállamok nyomorúságait" *rendszerszerűségükben, konkrét történeti-társadalmi összefüggéseikben láttatja.*

Komplex módszere révén rendkívül fájó és máig alig gyógyult sebek forrásául szolgált történeti problémák sorát sikerült tárgyszerűen, sine ira et studio tárgyalnia, lett légyen szó a magyar nemzetiségi politikát befolyásoló kül- és belpolitikai szempontokról, áramlatokról, ezek változásairól: például a két világháború közötti német birodalmi törekvésekről s a magyarországi németség jogos nemzetiségi kulturális és iskoláztatási igényeinek igencsak részleges kielégítéséről (s ebben a bizonyos értelemben egymásra is nyomást gyakorló magyar egyházak szerepéről); s (részben) mindebből következően az ismert nemzetiségi politikusok Bleyer Jakab, majd Basch Ferenc fokozatosan kialakult abbéli meggyőződéséről, hogy csak Németországra támaszkodva érhetik el Magyarországon a Trianon után — éppen az ottani magyar kisebbségekkel szemben előnyben részesített — határon túli néptársaik kedvező helyzetét. Árnyalt megvilágítást nyert, hogy miként használta ki e helyzetet a náci Harmadik Birodalom előbb saját ideológiájának terjesztésére (a „németnek lenni annyi mint nemzetiszocialistának lenni" elv jegyében), majd a sajátos „népcsoport-elkülönülés" ösztönzésével hogyan tette a régió német közösségeit gazdasági majd „emberanyag" utánpótlása bázisává a második világháborúban. Tilkovszky Loránt miközben pontos adatokkal szolgált arról is, hogy a magyarországi németség milyen arányban mozgósíttatott az első és második önkéntes, s a harmadik — kényszer — SS sorozás során, arról sem hallgat, hogy vajon milyen felelősség terhelte a mindenkori magyar kormányokat a történtek éppen ilyen alakulásáért. S ami a legfontosabb: precíz adataival (az ugyancsak tárgyszerűen bemutatott Hűségmozgalomra vonatkozókkal egyetemben) reális képet ad a kényszerhelyzetbe került hazai németség háború alatti szerepéről, egyaránt elutasítva az utólagos — mindenkire kiterjedő — rehabilitálás, s a háború után hangoztatott kollektív felelősség végleteit. Felfogása szerint ugyanis a magyarországi németséget nemcsak, hogy nem védték meg befolyásától, hanem „ sok tekintetben egyenest kiszolgáltatták a Volksbundnak. Hitler magyarországi ötödik hadoszlopa egyébként sem kizárólag és nem is elsősorban a Volksbundba tömörült náci németekből állt, hanem oda tartoztak a nyilasok és a magyar nemzetiszocialisták, az egész magyar szélsőjobboldali ellenzék, sőt a kormánypárt szélsőjobb szárnya is. Magyarország második világháborús katasztrófájának felelősségében ezekkel az erőkkel osztozott a magyarországi németség vonatkozásában különlegesen felelős Volksbund. Ám e szervezet egyszerű tagjai sem eshetnek azonos megítélés alá a népcsoport-vezetőség szűk körével" – hangsúlyozta Tilkovszky Loránt, hozzátéve, hogy az 1940. augusztus 30-i német-magyar megállapodás jegyében kizárólagos népcsoport-képviseletre feljogosított szervezet céljai „valójában idegenek voltak a magyarországi németség nagy többségétől, amely az őt ért káros befolyások ellenére a magyarsággal való intenzív együttélésnek, a kölcsönösen előnyös kétnyelvűségnek, a kulturális együttműködésnek volt a híve."

A politikától lehetőség szerint távol maradó, gyakran mélyen vallásos németek százezreit ezért mélységesen megviselte az 1944–1948 között őket ért megpróbáltatások sora: a kötelező SS sorozás, a front közeledtével a tömeges kiürítésre vonatkozó felszólítás, a szovjet munkatáborokba hurcolás, a kitelepítés (s az azt megelőző igazoló eljárás, át-, ill. összetelepítés, vagyonvesztés; majd az itt maradókat 1950–1953-ig sújtó másodrendű állampolgárság). Tilkovszky Loránt azt sem hallgatja el, hogy az 1945-ös fordulatot megelőzően esetenként oly progresszív nézeteket hangoztató — akkor még ellenzéki — pártok képviselői hatalomra jutván mennyire maradtak meg a korábbi álláspontjuk kirajzolta ösvényen, avagy éppen ellenkezőleg: gyakorlati politizálásuk során — korábbi „skrupulózus megfontolásaikat" félretéve — mennyire igyekeztek kihasználni „a nemzetiségek, s velük a nemzetiségi problémák kiküszöbölésére" a világháborúban győztes hatalmak döntései által teremtett új „mozgásteret". A könyv megírását követően közzé tett minisztertanácsi jegyzőkönyvek ismeretében is úgy tűnik: az igen részletesen és árnyaltan bemutatott — végül is oly sajnálatos eredményhez kb. 170 ezer német kitelepítéséhez, s 70 ezer szlovák, ill. 100 ezer csehszlovákiai magyar áttelepítéséhez, az ún. „lakosságcseréhez" vezető — döntési folyamat talán egyetlen (az 1945. augusztus 13-i kormányülésre vonatkozó) mozzanata szorul némi pontosításra.

A pártállami nemzetiségi politika — igen differenciáltan ábrázolt — négy évtizedét bemutató 3. fejezet arról győzi meg olvasóját, hogy a nacionalista paradigma internacionalistával való felváltása sem hozott érdemi változást (még kevésbé érzékelhető javulást) a kárpát-medencei nemzeti kisebbségek életében. Az állami befolyásolási kísérleteknek korábban is többször kitett szlovák, román, délszláv majd a német szervezetek (szövetségek) az uralkodó pártpolitika nemzetiségek

körében való népszerűsítésének, „végrehajtásának" elősegítésére kényszerültek, anélkül, hogy — talán az utolsó másfél évtizedet leszámítva — komoly esélyük lehetett volna a folklorisztikus kirakat-megnyilvánulásokon túlmutató nemzetiségi identitás-ápolásra, érdekérvényesítésre. Mindazonáltal a szerző azt a folyamatot is bemutatja, melynek révén — a nemzetközi és hazai általános politikai, társadalmi, gazdasági tendenciákkal összhangban — e területen is fokozatosan, több lépésben kialakultak a zökkenőmentes rendszerváltás, a „puha átmenet" feltételei. (Jól illusztrálja ezt a 3/8. fejezetben részletesen bemutatott, 1988. november 22-i — a nemzetiségi törvény irányelveiről szóló, e tárgyban az utolsó — MSZMP KB határozat tartalma.)

A könyv utolsó fejezetében a kilencvenes évek fejleményeit, s különösen (a Függelékben teljes terjedelemben közölt) *első huszadik századi magyar nemzetiségi törvény, az 1993. évi LXXVII. törvény* megszületésének útját, s a megvalósítás irányába tett első lépéseket (a különböző szintű nemzetiségi önkormányzatok megalakulását, programjait) tárja olvasói elé a kötet egészéhez méltó tárgyszerűséggel — a tárgyalt, egészében nem túl felemelő 20. századi történet pozitív mozzanatait (pl. Teleki Pál és Bajcsy-Zsilinszky Endre hagyatékának figyelemre érdemes gondolatait) előszeretettel az utókor figyelmébe ajánló — a tudós történész. E törvény „jelentősége a 19. század 1868-ban hozott nemzetiségi alaptörvényéhez hasonlítható, s talán úgy fogja meghatározni — a majd bizonyára szükségessé váló korrekciók mellett — a 21. századba átnyúlóan, évtizedek sorára a magyar nemzetiségi politikát, mint múlt századi elődje a mi most eltűnő századunk első felére – adja Isten azonban, hogy sikeresebben. Történelmi tapasztalat, hogy a legszebb törvények is annyit érnek, amennyi megvalósul belőlük. Erről csak hosszabb távon lehet majd értékelést adni"- figyelmeztetett Tilkovszky professzor, majd néhány aktuális vita-kérdést felvázolva a következő megállapítással zárta könyvét: „ *nem kétséges, hogy a 20. század végéhez, egy új évezred küszöbéhez közelítve, a nemzetiségi politika komoly próbatétel előtt áll, s ehhez a nemzeti és etnikai kérdések felőli gondolkodásnak is le kell tisztulnia.*"

Ebben segít — teszi hozzá összegzésül a recenzens — korszerű, humánus szemléletével, gondolatok, tények gazdag tárházával ez a (néhány, pl. a 132., 162., 169. és a 207. oldalakon található, a további kiadásokban könnyen korrigálható sajtóhibától eltekintve) megbízható, olvasmányos történelmi kézikönyv.

Donáth Péter

DAS BILD DES ANDEREN IN SIEBENBÜRGEN. STEREOTYPE IN EINER MULTIETHNISCHEN REGION

Hrsg. v. Konrad Gündisch, Wolfgang Höpken, Michael Markel. (Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Dritte Folge – im Auftrag des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde. Hrsg. v. Paul Philippi, Günther H. Tontsch und Georg Weber. Bd 33)

Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1998, 342 o.

A MÁSIK EMBER KÉPE ERDÉLYBEN. SZTEREOTÍPIÁK EGY MULTIETNIKAI RÉGIÓBAN

Az alább ismertetendő kötet — címében legalább — a nemzetiségi kérdés történeti megközelítésének nyelvei közül a legújabbat, a legdivatosabbat idézi föl. A multikulturális kutatások szókészletét: azét az irányzatét, amely embertársainkról alkotott ítéleteinknek önnön bőrszínünk, történeti-kulturális szocializációnk (ezen belül nemzeti hovatartozásunk), vagy éppen nemünk által meghatározott alapjait választja kritikai elemzésének tárgyául. Az irányzathoz tartozó kutatók azokat a kódokat próbálják megfejteni, amelyek a magunkfajta, máskülönben jóakaratú embereket arra vezérlik, hogy ne érezzék igazságtalannak, ha a tőlük eltérő meghatározottságokkal rendelkező társaiknak rosszabbul megy a sora. A cím, egy szó mint száz, reményeket ébreszt bennünk: azt sugallja, hogy friss szemlélettel, kurrens módszerekkel fogunk találkozni az Erdély nemzetiségeinek évszázados együttéléséről szóló új tanulmányokat olvasva. Előre kell bocsátanom: e reményeink csak szerény mértékben válnak valóra.

A tanulmánykötet az Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde által szervezett, 1996. szeptember 13. és 15. között lezajlott, azonos című konferencia anyagát teszi közzé. A szerkesztői előszó szerint a konferencia középpontjában a sztereotípiák 19–20. századi kialakulásának és mű-

ködésének vizsgálata állt, illetve annak nyomon követése, miképpen tükröződnek az egyes közösségek önmagukról és más etnikai csoportokról alkotott képei szépirodalmi szövegekben.

Christoph Klein nagyszebeni evangélikus püspöknek a konferenciát köszöntő, az „Én" és a „Te" közötti lehetséges párbeszédekről elmélkedő sorai után bevezető tanulmányként *Wolfgang Höpken*nek a kelet-európai népekről alkotott megrögzött ítéletek jellegét és kialakulását tárgyaló írását olvashatjuk. Höpken, mintegy kiindulási pontként, példákkal szemlélteti, hogy az etnikai megfontolásokra is támaszkodó csoport-antagonizmusok az írott történelem folyamán szakadatlanul jelen vannak és voltak. Ezen áttekintésnek természetesen létjogosultsága van, mindazonáltal talán indokolt lett volna a háttérben álló közösségi tudatformák árnyaltabb megkülönböztetése a hellén/barbár szembeállítástól a keresztény/pogány ellentéten keresztül egészen a mai Jugoszlávia etnikai konfliktusaiig. Hiszen a fő kérdés esetünkben mégiscsak az: mennyiben más a 19. század elején kialakuló új csoport-preferencia, amely az így vagy úgy meghatározott nemzetre mint természettől fogva adott, legfontosabb közösségre hivatkozik?

Höpken a legrosszabb fajta nacionalista forgatókönyvek 1990 utáni újrajátszását térségünkben Karl Deutsch modernizációs kríziselméletére támaszkodva magyarázza, azaz az etnikai villongásokat a politikai változásokkal együtt járó kollektív azonosságválság velejárójának tekinti. Menynyit köszönhet a nemzeti előítéletek kutatása a szociológiai, a pszichológiai vagy a társadalom- és mentalitástörténeti kutatások módszereinek? Erre vonatkozó kitekintésében a szerző a kurrens irodalom értékelő ismertetésén keresztül tesz tudománymetodológiai megjegyzéseket. Höpken az idegenekről illetve saját közösségünk tagjairól alkotott sommás ítéleteink (hetero- és autosztereotípiáink) kialakulását és megrögződését ugyancsak a modernizáció kísérőjelenségének fogja fel: olyan folyamatnak, melynek során az új jelenségek bonyolult komplexitása közérthető képletekre egyszerűsíthető le; ezek a modern kommunikációs csatornák és a tömegoktatás révén könnyen közvetíthetők. A történettudomány kitüntetett szerepe és felelőssége e folyamatban, mondja Höpken, nyilvánvaló.

Klaus Heitmann Az erdélyi románok német szemmel a 19. században című tanulmányának bevezetőjében elbeszélő források adataival szemlélteti, a 19. század végéig mennyire kevés figyelmet szenteltek az erdélyi szászok a románoknak, a körülöttük lakó népek egyikének. Írása tárgyául szolgáló esettanulmánynak Heitmann olyan művet választott ki, amelyet nem e közöny, hanem a románok iránti érdeklődés és rokonszenv jellemez: a lipcsei születésű Rudolf Bergner (1860–1899) Siebenbürgen. Eine Darstellung des Landes und der Leute (Lipcse, 1884) című munkáját.

Heitmann vizsgálatainak körébe ekképpen szászországi német szerző művét vonja be. Amikor ezt szóvá teszem, a kötet több írására jellemző módszertani nagyvonalúságot emelek ki: havasalföldi és erdélyi románok, erdélyi és anyaországi magyarok, szászországi németek és erdélyi szászok akár mint elbeszélő források szerzői, akár mint az épp szóban forgó népcsoport, gyakran lépnek egymás helyébe a tanulmányok gondolatmenetében. Ennek eredményeként a kötet mint egész a szerkesztők fő célkitűzésétől távolodik el: annak megmutatásától, ami a Kárpát-medence össznépi masszájából *egyedül és kizárólag* az erdélyi etnikai kölcsönhatásokra jellemző.

Bergner népismereti munkájának bemutatása során a tanulmány szerzője leghosszabban a román hölgyek szépségét festő részeknél időz, kevesebb teret engedve akár az egyéb adatoknak, akár az összehasonlító vagy kultúrtörténeti elemzésnek. E módszer, minden rokonszenves elevensége ellenére, számos kérdést vet fel. Egyfelől bele kell nyugodnunk: az utazásai során mindvégig nyitott szemmel járkáló Bergner egy nép nőtagjainak sem oly feltétlen hódolója, mint a románnak, jóllehet, visszafogottabban bár, de hajlandó a magyar, a zsidó és a cigánylányok szépségét is, a kritikát sem mellőzve, méltányolni. Vö.: Bergner, Rudolf, In der Marmaros. Ungarische Culturbilder, München und Leipzig, G. Franz'scher Verlag, 1885, 163. sk.; uő, Rumänien. Eine Darstellung des Landes und der Leute, Breslau, J. U. Kern, 1887, 51. sk.; uő, Ungarn, Land und Leute, Würzburg–Wien, Leo Woerl, 1888., „preisgekrönte Schönheiten" fényképeivel, 254. skk. oldalak között.

E hosszú (és korántsem teljes) lista — másfelől — Bergner művének a tanulmányban betöltött helyét, szerzőjének úttörő fordulatot végrehajtó szerepét kérdőjelezi meg. Kiviláglik belőle: hivatásos utazóval és útikönyvszerzővel van dolgunk, aki nem feltétlenül a román nép iránti elöszeretetből eredően utazta be Erdélyt, hanem sokkal inkább az utazás iránti előszeretetből járta be a szlovákok, a rutének, a magyarok, a románok földjét, mindeközben Erdélyt is, ahol a román nép bizonyult számára a legrokonszenvesebbnek.

Mely nemzet hölgyeiért rajongunk: ez kizárólag ízlés kérdése. Ezzel a merőben szubjektív kiindulóponttal esetünkben nem az a probléma, hogy félrevezető volna a tanulmány szerzőjének általánosítása: Bergner rokonszenvezik az erdélyi románsággal. Nem: Bergner őszinte híve a román

nemzetiségnek, szimpátiája ez esetben az elnyomottak oldalán áll, hiszen műveiben több helyütt is említést tesz a magyar hatóságok visszaéléseiről. A tanulmány szerzője a gáláns részletek kiemelésével lemond arról, hogy Bergner szövegeit a térség etnikai, társadalmi, politikai viszonyainak komplex vizsgálatát is lehetővé tevő forrásként kezelje. Ebben az esetben viszont több más vonatkozással is számot kellett volna vetnie, például Bergnernek az erdélyi szászokról írott kíméletlenül kritikus (természetesen túlzóan leegyszerűsítő) soraival: a szász közösség (a románokkal szemben is) önnön gőgjébe zárkózó, s ezért hanyatló kultúra (Bergner: Siebenbürgen, 37. skk.).

Ildikó Melinda Mitu és *Sorin Mitu* A magyarok a románokról című tanulmánya Klaus Heitmann írása mellett a másik olyan szöveg, amely magyar vonatkozásai és 19. századi tárgya miatt különös érdeklődésünkre tarthat számot. Ez esetben szintén kihasználatlanul maradtak lehetőségek, melyeket a gazdag, sokrétű elemzésre alkalmas forrásanyag kínált. A szerzők magyar emlékírók, publicisták és szépírók művei alapján rekonstruálják azt a (lekicsinylőnek bizonyuló) képet, melyet a magyarok alkottak a románokról Erdélyben. Kitüntetett időpontnak tekintik a 19. század első évtizedeit, mikor is a gestákban vagy a 16–17. századi erdélyi történetíróknál olvasható kitételek újakkal kiegészülve örökítődtek át a megélénkülő reformkori publicisztikába. Wesselényi Miklós, Kossuth Lajos és Széchenyi István említtetnek meg, mint magyar ideológusok, akik a pánszláv veszélyre figyelmeztették a közvéleményt (a kor emberei a szlávok családjába a románokat is beleértették). A kérdés elmélyült elemzése természetesen nem kérhető számon a szerzőkön, ám Széchenyi A kelet népei [!] című röpiratának említése e vonatkozásban mindenképpen több, mint félreértés. A tanulmány foglalkozik Jókai román tárgyú írásainak egynémelyikével is: a Szegény gazdagok rokonszenves és nemes lelkű román szereplőinek legtöbbjéről a szerzők megemlékeznek (Rudolf Bergner hódoló csodálatáról olvasva az itt nem említett szépséges Anica már korábban eszünkbe juthatott!) – de olvashatunk az Egy az Isten meg A Bárdy család véres jeleneteiről is. Ildikó Melinda Mitu és Sorin Mitu írásuk utolsó részében Ürmösy Sándor erdélyi evangélikus lelkész művét vetik alá kritikai elemzésnek. A lábjegyzet csak sejteti, hogy Az elbujdosott magyarok Oláhországban (Kolozsvárt, Tilsch és fia bizománya, 1844) című írásról van szó. Vagyis nem erdélyi, hanem moldvai és havasalföldi útleírásról, amelynek tárgyalása nem magától értetődő a kötetben. Ürmösy az Erdélyből elszakadt székelyeket kereste fel, s művében nem az útközben látott emberek erkölcseit, hanem például a ploiesti és bukaresti kommunális állapotokat írta le itt nem részletezhetően erős nyelvű kritikával, melynek summája szerint „Plojest csak leány városa az ízlés csömörének, így Bukarest anya városa [annak] a' mi egyszer kedvtemető és finumság gyilkosa" (Ürmösy, 42.). Az emberek hátramaradottságát viszont, nemzeti előítéletek nélkül, társadalmi-politikai okokra vezeti vissza. Ürmösy bőven idézi egy román tanító szavait, mely szavak után, így írja, „pirultan távultam köréből" (Ürmösy, 65.) A tanító (latinul elmondott) szemrehányó beszéde szerint: „Oláhország is siratja másokkal együtt az erdélyi nemzedékünk pórgyermekeit, azért országunk gyűlölettel emlékezik a' magyar nemzetre, pedig úgy-é a' szomszédoknak jól kellene egymással élni? nem hiszem az úr is ne vette volna észre, hogy itt a magyarok millyen gyűlölségben vannak az oláh nemzet előtt, de itt azért még sem sanyargattatnak a' magyarok, mint a' magyarok között az oláhok – látja az úr?" (Ürmösy, 64.) Mindezek miatt túlzottan sommásnak tartom az összegzést, miszerint „Véleménye [t. i. Ürmösyé] szerint a románok romlottak, piszkosak, műveletlenek, babonások, elmaradottak és a fejlődés ellenségei" (80.), s ingatagnak az erre épített nagyívű kultúrkritikai-szociológiai elemzést.

Ami a további tanulmányokat illeti: *Simion Retegan* tényfeltáró írásában az 1848–1871 közötti erdélyi román sajtó megnyilvánulásain keresztül mutatja be, miként rokonszenvezett a román közvélemény a német egységtörekvésekkel. A szászoknak az erdélyi zsidósággal szemben táplált előítéleteinek kialakulásával foglalkozik *Nadia Badrus* tanulmánya. Badrus széleskörű forrásfeltáró munkára támaszkodva, a 16. századtól a II. világháború végéig, azaz Johannes Lebelnek a zsidó vallás és történelem iránti érdeklődő odafordulását kifejező „De oppidio Thalmus"-ától a „Kirchliche Blätter" uszító hisztériájáig követi nyomon a szászok előítéleteinek változását. Tágabb összefüggésben vizsgálja *Krista Zach* vallási tolerancia és előítélet kérdését az erdélyi multikulturális régióban. Elemzéseit a „Volkskirche", a „vallási türelem" és a „sztereotípiaképződés" fogalmai köré szervezi, s megkülönböztetett figyelmet szentel a 16–17. századi Erdélyi valláspolitikai viszonyainak.

*Michael Kroner*nek Stephan Ludwig Roth az erdélyi népcsoportok együttéléséről című tanulmánya a 19. század első felében működő erdélyi lelkész, pedagógus és politikai publicista Roth életének és munkásságának új összefoglalását nyújtja, elsősorban a gyűjteményes Roth-kiadásnak, a per anyagainak és az újabb szakirodalomnak az eredményeire támaszkodva. Kroner egyfelől

felvázolja Roth politikai törekvéseinek elméleti alapjait, nemzetfelfogását, másfelől végigköveti a románság felemelésének, jogképessége kivívásának érdekében, illetve a bécsi udvar politikájának szolgálatában végzett 1848/49-es tevékenységét. A szászok önképével, az identitásformáló sztereotípiák kialakulásával foglalkozik *Harald Roth* írása. Álláspontja szerint a 19. század elejére formálódott ki a modern értelemben vett erdélyi szász tudat, mégpedig azon felfogások nyomdokán, amelyek egyfelől a szászságot nemcsak Magyarország, de az egész kereszténység védőbástyájának tekintették, másfelől pedig az erdélyi németeket a német-római birodalom, azaz a nyugati világ legkeletebbre eső függelékeként határozták meg. A német császárság 1871-es kikiáltását, az 1919-es békeszerződéseket és Hitler 1933-as hatalomra jutását jelöli meg a szerző olyan fordulópontokként, amelyek az elmúlt bő évszázadban a szászságnak a németséggel szemben való új önmeghatározását szükségessé tették. Roth írását követi *Martin Rottesch* esettanulmánya, aki a többnemzetiségű — szász, osztrák bevándorló (Landler), román és roma lakosságú — Nagyopold példáján vizsgálja az együttélés mindennapjait, kutatási eredményeit interjúforrásokra alapozva.

Az irodalmi szekcióban a tanulmányok sorát *Joachim Wittstock* és *Edith Konradth* nyitják meg, akik interdiszciplináris multietnikai vizsgálatok lehetőségét villantják fel, az előbbi 20. századi irodalmi és műemlékek panorámáján keresztül, az utóbbi néhány regényt vizsgálva. A kötetet záró írásban *René Kegelmann* ugyancsak szász „belügyet" tárgyal: a Romániából Németországba települt fiatal írónemzedék ön- és idegenképének kérdéséhez szól hozzá. A magyar tudományt, mindkét hazáét beleértve, *Balogh András* képviseli. Balogh, a kötet szerzői közül egyedüliként, szót ejt azokról az előítéletekről, jobb esetben közönyről, amelyek napjainkig útját állják a kétoldalú kapcsolatok, esetében a szász-magyar irodalmi kölcsönhatások vizsgálatának. Elöljáróban figyelmeztet arra is: csupán erdélyi magyar szerzők műveiből bontható ki szászokról alkotott kép; a magyar nyelvterület más részein nemigen találunk példát a szászság irodalmi ábrázolására. A szövegelemzések során Balogh a 16–18. századi kapcsolatok történetéből Heltai Gáspár munkássága mellett Bethlen Miklós és Cserei Mihály emlékiratainak a szászokra vonatkozó részeit emeli ki. A 19. századi szépirodalmi művek közül Jósika Miklós A nagyszebeni királybíró és Az utolsó Bátori című regényeiben mutat ki a szerző sztereotip (általában a szászok gonoszságára és rideg önzésére utaló) megállapításokat. Említést tesz még Jókai Két szász című novellájáról, Vajda Viktor Elveszett boldogság című regényéről, a 20. század irodalmi terméséből pedig többek között Kós Károly, Tamási Áron és Áprily Lajos műveiről.

E rövidre fogott ismertetésből is kiviláglik, miért nem váltja be a kötet teljes mértékben a hozzá fűzött reményeket. Egyfelől igazán figyelemre méltó módszertani újdonságokkal nem találkozhatunk: Wolfgang Höpkennek a multikulturális kutatások korszerű (európai) irodalmára támaszkodó tanulmánya az új eredményeket mélységében nem alkalmazza a térség nemzetiségi problematikájára, a többi szerző pedig hagyományos tényfeltáró vagy összehasonlító módszerekkel dolgozik, változó nagyságú szakirodalmi és forrásbázissal. Másfelől a kötet tanulmányai Erdély nemzetiségeinek ügyeit-bajait a kitekintések során kizárólag a nagynémet kultúrához és a németországi politikai változásokhoz kapcsolják. A szövegek elbeszélnek Bécs és Budapest feje fölött (de Bukarestre sem tekintenek), s ezáltal nem esik szó a nemzetiségi kérdés azon eszmei összefüggéseiről, melyekről a térség politikatörténetének figyelembe vétele nélkül nem adhat számot a kutatás. És azért ezekből is akad egy-kettő.

Gángó Gábor

T. Molnár Gizella

A KŐ MARAD (BE- ÉS KITELEPÍTÉSEK HAJÓSON)
DER GRUNDSTEIN BLEIBT (EIN- UND AUSSIEDLUNGEN IN HAJOS)

Felelős kiadó: KIK, Hajós, 1997. 354 o.

T. Molnár Gizella kétnyelvű könyve, mely a Bács-Kiskun megyében, Hajóson élő német nemzetiségűek második világháború utáni megpróbáltatásait vázolja fel, újabb sikeres alkotás a hazai németség közelmúltbeli történetét vizsgáló munkák korában. Mint már a kötet bevezetőjéből kitűnik, a 18. században betelepült ősök a török pusztítás után jelentős szerepet töltöttek be az elpusztított tájak termővé tételében, s az új mezőgazdasági módszerek elterjesztésében. Ekkor

alakult ki az az életmódmodell, mely később is és napjainkban is kipróbált értéknek minősül Hajóson: a szorgalmas, nagy hozzáértésű takarékos szőlősgazda életvitele.

A második világháború idején, az 1941-es népszámlálás szerint a község népének 80%-a vallotta magát német anyanyelvűnek, német nemzetiségűnek pedig 62%. Ezek az adatok arra utalnak, hogy az egykori telepesek leszármazottai még ekkor is megtartották anyanyelvüket. A helyi német önkormányzat becslése szerint az itt élő lakosságnak még ma is mintegy 70–75%-a német nemzetiségű vagy német származású. Bepillanthatunk az 1945-öt megelőző politikai viszonyokba is. Az első bécsi döntést követően 1938 novemberében megalakulhatott a Magyarországi Németek Népi Szövetsége (Volksbund der Deutschen in Ungarn.) Hajóson 1940 novemberében alakult meg a helyi szervezet. Létszámáról nincsenek pontos adatok, de bizonyosnak tűnik, hogy a falu lakói közül sokan nem tudtak azonosulni a Volksbund tevékenységével, s nem kívántak részt venni abban.

Politikai szempontból a másik neuralgikus pont az SS toborzások kérdése volt. Az 1942-ben jelentkezettek általában sorsuk jobbrafordulását, családjuk helyzetének javulását remélték. A náci német propaganda imponáló ígéretei többekre hatással voltak, bár sokan visszaléptek, amikor kiderült, hogy a német hadseregbe való belépés a magyar állampolgárság elvesztésével jár. Az ígéretek igen csábítóak voltak: nagyobb zsold, az otthon maradt családtagok fokozottabb anyagi támogatása, illetve a leszerelés után kilátásba helyezett földjuttatás. Sokkal többen voltak azonban, akik később — 1944-ben — kényszersorozás következtében váltak SS katonává, jó néhányan szinte gyermekfejjel.

A háború vége felé, a front átvonulása nem jelentett tartós nyugalmat Hajóson és a többi németajkú településen: 1944 végén Magyarország keleti felében megkezdődött a németség jelentős részének elhurcolása. A szovjet katonai parancsnokság 1944 utolsó napjaiban megjelent, azóta hírhedtté vált 0060-as számú parancsa értelmében „munkaerő-mozgósítás" hajtandó végre a magyarországi németek körében. Kötelesek jelentkezni a 17–45 éves férfiak és a 18–30 éves nők: ellenkező esetben hadbíróság elé állítják őket, vagy családtagjaikat. A parancs a német származású személyek „közvetlen mögöttes területen végzendő" közmunkájáról szólt, ami eleve megtévesztés volt, hiszen az ily módon mozgósított német lakosságot a Szovjetunióba szállították kényszermunkára.

E nagy megpróbáltatás ellenére a falu igyekezett résztvenni az új élet megindulásában. A többi magyarországi településhez hasonlóan Hajóson is újjászervezik a közigazgatást, megkezdődik a mezőgazdasági termelés, nemzeti bizottság alakul, lezajlik a földosztás. Az ezzel a belső betelepítésekkel kapcsolatos rendelkezések azonban alapjaiban rendítették meg a német nemzetiségű lakosság politikai és egzisztenciális helyzetét. A rendeletek végrehajtása során súlyos visszaélések történtek a német lakosság rovására. Gyakran elkoboztak olyan földeket is, melyeknek tulajdonosa egyáltalán nem volt elmarasztalható. Ezek a földek többnyire a betelepített alföldi és délvidéki telepesek birtokába kerültek.

Még folytak a földosztással kapcsolatos, a németség egy részét sújtó intézkedések, amikor kihirdették az eddigieknél sokkal súlyosabb következményekkel járó 12.330/1945. M. E. sz. rendeletet 1945. december 29-én. Ennek első paragrafusa egyértelműen a németség kollektív büntetését célozza, differenciálásra kísérlet sem történik: „Németországba áttelepülni köteles az a magyar állampolgár, aki a legutolsó népszámlálási összeírás alkalmával német nemzetiségűnek, vagy német anyanyelvűnek vallotta magát, vagy aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza, továbbá az, aki a Volskbundnak vagy valamely német fegyveres alakulatnak tagja volt. A rendelet a Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. nov. 20-i határozatának végrehajtásaként fogalmazódott meg, születését döntően a nemzetközi politikai viszonyok és érdekrendszerek befolyásolták. A nagyhatalmaktól való függőség nyilvánvalóan komolyan befolyásolta a magyar kormányzatnak a német nemzetiséggel szembeni intézkedéseit. A magyar kormány távolról sem volt szuverén ebben az időszakban. A kormányzati felelősség kérdését csak ennek tudatában szemlélhetjük.

A moszkvai és prágai elképzelések szerint a németek kitelepítéssel való kollektív büntetése előkészítette a csehszlovákiai magyarság kollektív felelősségre vonását. A kassai kormányprogram nyomán a csehszlovák politika egyik fő törekvése az volt, hogy megszabaduljon a magyar lakosságtól, melyet egyértelműen bűnösnek nyilvánított. A magyarországi németek előzése azt a célt szolgálta, hogy a Szlovákiából áttelepítendő magyaroknak helyet biztosítsanak. Végül is lakosságcsere-egyezmény keretében kerültek ilyenek Hajósra is.

A kitelepítések máig ható következményeiről szólva a szerző rámutat, hogy még a legutóbbi, 1990-es népszámláláskor is a németek többsége Hajóson sem akarta vagy merte vállalni nemzeti-

ségét: „Nem mertük mondani, hogy svábok vagyunk. Mert már 41-ben németnek írtak be bennünket. Ugye ki tudta akkor még, hogy mi lesz, hogy majd ezért mi jár..." „Én véget vetek ennek, hogy hova tartozunk. Minden, minden, ami van magyar: nemzetiség, anyanyelv. Legyen ennek egyszer vége. Én békességben akarok élni, hiszen itt születtem, itt haljak meg..."

Hajós története természetesen nem volt egyedi eset, szervesen beilleszkedett az országos politikai folyamatokba: a németek sorsa hasonlóan alakult az ország más tájain is, a végrehajtandó rendelkezések sora valamennyiükre érvényes volt. Sok múlott azonban a helyi viszonyokon. Ezért igen fontosnak tartom, hogy a szerző kontrollként néhány más németlakta településsel is összehasonlította a hajósi eseményeket.

A mű nemcsak levéltári forrásokra, ill. szaktudományi feldolgozásokra támaszkodik, hanem szemtanúk beszámolóra is, valamint olyan dokumentumokkal is kiegészül forrásbázisa, melyek az eseményeket elszenvedők birtokában voltak, s melyek komoly információs értékkel bírnak. Kiváló megoldás a szóbeli és írott források összevetése: ezek gyakran kiegészítik egymást.

A szerző által felhasznált forrásanyag és a másutt történt eseményekkel való összehasonlítás alapján sikerült reális képet kapni Hajós — s általában is a magyarországi németség — közelmúltjáról, s egyben magyarázatot találni identitásvesztésére. Jó szívvel ajánlom mindenki számára a könyvet, elsősorban azoknak, akik érdeklődnek a hazánkban élő kisebbségek sorsa iránt és szívesen olvasnak értékes alkotásokat hazánk és nemzetiségei viszontagságos történelméről.

Dömők Csilla

N. Szabó József

MAGYAR KULTÚRA – EGYETEMES KULTÚRA

Magyarország kultúrdiplomáciai törekvései 1945–1948.

Budapest, 1998, Akadémiai Kiadó, 330 o.

A szerző, a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán a nemzetközi kapcsolatok tanszékének vezetője, az 1980-as évek második felétől kezdve igen sok tanulmányt publikált, ezeket foglalta össze itt ismertetett könyvében. Maga is több ízben szól arról, hogy ez nem teljesen egynemű korszak, amelyet tárgyal, hiszen 1947-től már a világ kettéosztása nyomja rá a bélyegét. Viszont teljesen indokoltan arra is utal, hogy a kortársak ezt természetesen még 1947 táján sem láthatták egészen világosan, 1945 tavaszán pedig valóban felszabadulást és egy új világ kezdetét észlelték. Ezért, ahogy egyszer már Trianon után, a nemzetközi elszigeteltségből a kultúra területén próbáltak kitörni, felújítani a régi kapcsolatokat, vagy éppenséggel újakat teremteni, ezzel ismét integrálódni az egyetemes kultúrába, egyúttal javítani a magyarságról a háború során (vagy már azelőtt) kialakult negatív képet.

Nagyon ötletes a sorrend, amelyben N. Szabó József az egyes országokat tárgyalja. Elsőként Romániát, hiszen a szomszédokkal akartak először jó kapcsolatokat teremteni a kultúrdiplomácia irányítói, különben is itt volt a legtöbb ellentét a múltból, és ott volt 1945 márciusa óta a Groza-kormány, amely nyitott volt a magyar közeledés iránt. Meg mindkét ország egyaránt Hitler szövetségese volt a háborúban. Itt is, mint a továbbiakban röviden felvázolja az előzményeket, többnyire a két világháború közti korszakból, és azután ismerteti a két oldalról jött kezdeményezéseket, tudósok, művészek cseréjét, más esetekben a magyar intézetek helyzetét. A részletes ismertetésre az egyes országok kapcsán nincs módunk kitérni.

A következő ország Jugoszlávia, ahol szinte a romániaihoz hasonló helyzet alakult ki, a kapcsolatok jók voltak 1948 nyaráig. Harmadik helyen kerül elő a Szovjetunió, Szekfű Gyula követ (és nem nagykövet, mint a szerző írja) próbálkozásai. Magyar részről természetesen nagy volt az érdeklődés, nagy tervek, magyar intézet valamelyik nagy szovjet egyetemen, szovjet részről a petrozavodszkira gondoltak, ami mutatja, hogy szovjet részről milyen csekély volt az érdeklődés. Az ország politikai helyzetét az 1945-ös választások után bizonytalannak ítélték meg, ezért a magyar igények elől udvariasan kitértek. A nagy reprezentativitással összeállított Magyar-Szovjet Művelődési Társaság szovjet megfelelőjének létrehozására sem került sor. Tíz év perspektívát emlegettek.

A nyugati országok közül Franciaországot tárgyalja a könyv az első helyen, hiszen itt voltak igen hosszú történeti előzmények, még intézmények is adottak voltak. A magyar politika azonban túlértékelte Franciaország politikai súlyát, az első világháború utáni méretekben gondolkodott. Az

Egyesült Államok és Nagy-Britannia a békeszerződés megkötése előtt nem voltak hajlandók komolyan foglalkozni a kérdéssel, utána pedig a nemzetközi politika akadályozta meg a kapcsolatok kiépítését. Svédország könnyebbnek ígérkezett, hiszen itt a kapcsolatok a háború miatt nem szakadtak meg, a stockholmi magyar követ a szociáldemokrata Böhm Vilmos volt, maga is emigráns Svédországban a háború idején.

Még egyszerűbbnek mutatkozott a helyzet Olaszország vonatkozásában, ahol a háború után is számos magyar egyetemi tanszék és intézet maradt meg, a fogadókészség is nagy volt, hiszen az olasz kormányzatnak is szüksége volt kitörési pontokra. Itt még a régebben kötött kultúregyezményt is fel lehetett használni. A szerző az ekkor történt megállapodásokat is figyelemmel kiséri, pl. 1848 centenáriumának a megünneplése kapcsán az előkészületeket, de a tényleges megvalósulással már nem foglalkozik. Megelégszik a kultuszminisztérium levéltári anyagával, amely minden esetben és indokoltan a fő forrása. Németország az adott időpontban nincs; minden, ami német, ekkor annyira negatív, hogy ezzel nem volt mit kezdeni. A magyar politika helyesen Bécs felé orientálódott, ahol ugyancsak megmaradtak intézmények, s amely a német nyelvű kultúra fenntartásának ekkor politikailag elfogadható otthona lehetett. Ausztria mellett pedig Svájc is felértékelődött. A magyar kormányzat a palesztinai zsidó szervezetekkel is megpróbálta kiépíteni a kapcsolatokat, hiszen itt bizonyos személyi lehetőségekkel is lehetett számolni az oda kivándorolt magyarországi zsidók kapcsán. Az 1947-es zavaros, háborús idők ellenére éppen 1947 júniusában sikerült a jeruzsálemi egyetemen létrehozni egy magyar intézetet, ezt azonban már 1948 áprilisában, politikai okokból természetesen, szüneteltették. Lengyelországgal és Törökországgal jók voltak a kapcsolatok, az ottani fél szívesen fogadta a magyar kezdeményeket. Bulgáriával viszont stagnáltak a kapcsolatok, egy magyar írócsoport ottani látogatása ellenére.

A nagyon sok részletet, konkrét adatot felsoroló fejezetek után egy összefoglalásban N. Szabó József arra utal, hogy a kapcsolatok kiépítésének négy területe volt gyümölcsöző, legalábbis bizonyos mértékig, a zene, a könyvtárak kapcsolatai, az irodalom és a képzőművészet, persze országonként változó arányban. A magyar kormányzat a kitörés terén erősen számolt a nyugati magyar emigrációval (a Szovjetunióbeli jelentős magyar emigráció zömmel hazatért), vagy úgy, hogy azok is hazajönnek, vagy hogy a továbbiakban kapcsolataik révén ők is elősegítik a magyarságkép előnyös változását. Az 1947-es fejlemények, egy újabb magyar emigrációs hullám megindulása persze nem engedte ezeket a reményeket kibontakoztatni. A civil szervezetek, különböző baráti társaságok többnyire csak idehaza jöttek létre, a fordulat után pedig elsorvadtak, hogy helyükre esetleg felülről irányított szervezetek kerüljenek.

Jelentős szerepet játszottak a külföldi magyar tudományos intézetek, Collegium Hungaricumok, már ahol voltak, és folytatták működésüket. A tudományos együttműködésben a szerző a történészek és az orvosok szerepét emeli ki, a történészek a múlt káros maradványainak a felszámolása érdekében léptek fel. Kulturális egyezményt nem minden országgal sikerült megkötni, volt, ahol a régebbi maradt érvényben, a jugoszláv és a lengyel még politikamentesen volt megkötheto, a többi már csak a népi demokratikus baráti országokkal került sorra.

A szerző azt a térséget, amellyel a magyar kultúrdiplomácia elsődlegesen kívánt számolni, hol Kelet-Európának, hol Közép-Európának, hol szintézisszerűen Kelet-Közép-Európának nevezi, de a Délkelet-Európa forma is szerepel, ami csak a nálunk ezen a téren uralkodó bizonytalanságot jelzi, amikor Kelet-Európát már nem illik említeni (mint 1945 után a németeket), de Kelet-Közép-Európába olykor már a volt Szovjetunió is beletartozik, s akkor igazán nincs már gond Kelet-Európával.

Az idegennyelvű szövegekben elég sok a hiba, a nevek írásában is, a Román Oţetea többször is Ostetea formában szerepel. Missianen is helyesen Messiaen (persze ez lehet sajtóhiba is), épp úgy, mint Mirabel a helyes Mirambel helyett. Az USA fejezetben a National of Science kifejezésben nyilván hiányzik az alany. A genfi zenei versenyben nyilván nem Liszt h-moll balladáját, hanem szonátáját tették meg kötelező számnak. A Szófiában létrejött Bolgár-Magyar Társaság Intéző Bizottságának tagjai közt szereplő dr. Bödeyről meg lehetett volna mondani, hogy Bödei Józsefről, akkor a szófiai Magyar Intézet igazgatójáról van szó.

A felsorolt hibák persze csak szépséghibák a könyvben, nem változtatnak azon, hogy a négy év egyik aspektusának szorgos reprodukálásáról van szó. Az egész egyúttal elgondolkoztató adalék a pártállam kialakulásának a történetéhez.

Niederhauser Emil

Pető Andrea

NŐHISTÓRIÁK. -A POLITIZÁLÓ MAGYAR NŐK TÖRTÉNETÉBŐL (1945–1951)

Seneca Kiadó, Budapest, 1998, 183 o.

A nemek szerint differenciált történelem fogalma még meglehetősen szokatlanul cseng a magyar történetírás olvasóinak körében, s a nőtörténelem műfaja sem nyert még egyenrangú befogadtatást a hagyományos történetírás berkeibe. Pető Andrea első önálló könyve mindkét megközelítést sikeresen vezeti be, illetve erősíti meg a történeti köztudatban azáltal, hogy a magyar történelem egy, a politikatörténet által már alaposan feldolgozott korszakát, az 1945 és 1951 közötti rendszerváltást vizsgálja abból a szempontból, miért nem tudták a nők a háború után kényszerűségből szerzett számbeli fölényüket a hatalmi struktúrák területén kamatoztatni, s maradtak továbbra is alávetett szerepben. A könyv fejezetei lépésről lépésre bizonyítják ennek az állításnak a jogosultságát annak ellenére, hogy Magyarországon politikai és emancipációs szempontból mást jelentett nőnek lenni 1945 előtt és után. A háború utáni nagy társadalmi átalakulás fontos része volt a női választójog megszerzése, a családjogi és nyugdíjreform, az egyetemek megnyitása, a nemi diszkrimináció megszüntetése bizonyos szakmákban, miközben a rohamosan növekvő, s nagy káderigényű kommunista párt aktívan bevonta a nőket a politikába. Ám Pető Andrea pontosan a kommunista párt történetéből idéz annak alátestésére, hogy a hierarchikus érzelmi szerkezetek alá-fölé rendeltsége változatlan maradt, s a nők alárendelődtek szerelmüknek.

A *Nőhistóriák* szellemiségét áthatja a szerző társadalomtörténeti indíttatása, (melyre egyértelműen utal, hogy a szerző Hanák Péter emlékének ajánlja a könyvet), és a nyugati, elsősorban angolszász és német szakirodalom hatása. A magyarra nehézkesen lefordítható „gender history", a fent említett nemek szerint differenciált történelem, a nő, mint csoport, a nő, mint szerep, illetve a női szervezetek történetét a két nem hatalmi viszonyának összefüggéseiben és kölcsönhatásaiban vizsgálja. Ezáltal a nőtörténelem új kutatási eredményei elmozdulhatnak a marginális és alternatívnak tekintett pályákról, s a Magyarországon hagyományos értelemben vett történelem sávjai is megnyílnak előttük. Pető mindehhez többféle forrásból merített, s többféle módszertani megközelítést alkalmazott könyvében, melyet maga olyan „mozaikok" gyűjteményének nevezett, melynek darabjai korábban más formában már megjelentek angolul. A szerző dicséretére váljék, milyen ügyesen kerülte el a nyugati és hazai társadalomtudományokban is jelenlevő tudósok gyakori hibáját, a nyilvánvaló fordítások alig magyarosított, nyelvileg elidegenítő szóhasználatát, s oltotta be mívesen szellemi közéletünkbe a nőtörténelem több fontos fogalmát.

A könyv *Bevezetése* összefoglalja a magyar nőszervezetek 1945 előtti történetét, s áttekintést nyújt a háború utáni átalakulás hatásairól. A nők mozgósításának és önszerveződésének már meglevő „anyai" illetve „nemzeti" keretei, melyet gyakran színeztek vallási motivációk is, háttérbe szorultak a „forradalmi-egyenlősítő" keret elől. A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének túlsúlya még a hagyományos polgári feminista mozgalmat is elsöpörte, s a magyarországi nőemancipáció, mint politikai-ideológiai döntés, a gyakorlatban többször a nőpolitikusok aktív közreműködése nélkül zajlott. A nőszervezetek és a politika viszonya így ambivalens volt, a nők nagy tömegeinek mobilizálása s politikai emancipációja párhuzamosan zajlott egy részük passzivizálásával és elnémításával.

A továbbiakban öt fejezet foglalkozik a nőszervezetek történetével, s írja le, hogyan fojtották meg a független szervezeteket 1951-re. A legátfogóbb ezek közül a *Megszüntetve, elvesztve* fejezet, mely a háború utáni rendszerváltás nagyszerű illusztrációjaként mutatja be a magyarországi nőegyesületek megszüntetésének jogi, gazdasági és társadalmi vonatkozásait. A következőkben külön fejezet tárgyalja az izraelita nőegyesületek, a Feministák Egyesülete, az MNDSZ és a szociáldemokrata nőmozgalom sorsát az adott időszakban. A szerző itt alapvetően az egyesületek fennmaradt anyagait és belügyminiszteri, párt- és intézménytörténeti levéltári forrásokat használ.

A két, számomra legérdekesebb fejezete Pető könyvének azonban a *„Nem jöhet más csak tiszta fény és napsütés..."* és a *Mozgalom nőkatonái avagy az „egyenruházott nők"*, mivel mindkét rész úttörő módon használja forrásait (memoár illetve rendőri fegyelmi tárgyalások jegyzőkönyvei) s pontos olvasatuk magyarázatot ad a könyv címére is. A szerző megfogalmazása szerint itt olyan forrásokat használt, melyek a „személyes történelem dimenzióiba tartoznak". Kádár János ifjúkori mozgalmár szerelmének, Döme Piroskának és a híres kommunista mártír, Balla Aladár élettársának visszaemlékezésének feldolgozásakor Pető megcáfolta azt a tévhitet, hogy a memoár rossz történelmi

forrás, hiszen, írja a szerző: „ a két kronologikus történetben nem azt kell keresnünk, hogy mi igaz és mi nem, hanem azt, hogy a személyes élményt miképpen mesélik el."(72. o.) A visszaemlékező nők saját maguk alakították írás közben ön-mitológiájukat, a szeretett férfihoz fűződő kapcsolatukból azt hangsúlyozva illetve elhallgatva, amit a visszaemlékezés megírásakor, különböző befolyásoló tényezők hatására fontosnak vagy törlendőnek tartottak. A történetírás új megközelítései közül itt Pető a „narratíva" elemzést választotta.

Az utolsó fejezet ihlette a feltűnően narancssárga borítójú könyv elbűvölően pimasz címlapfotó választását, mely az első magyar rendőrnőről készült fényképre esett. 1945 márciusától növekedett meg ugrásszerűen az új, kommunista irányítás alatt álló Belügyminisztérium női alkalmazottainak köre. Ezen emancipációs vívmány ellenére azonban a rendőrség nemi fegyelmi ügyeinek elemzése rámutat milyen kettős értékrend uralkodott a szexuális erkölcs terén, s a rendőrnők és a rendőrök képzésének és alkalmazási területének vizsgálata a két nemmel szemben támasztott különböző szervezeti elvárásokról árulkodik. Ebben az esetben nem feltétlenül a forrás, hanem annak használata nyújt módszertani izgalmakat, hiszen akár adatokról, szövegről vagy történeti leírásról van szó, minden esetben párhuzamba állítódik a két nem hasonló „bűneiért" elszenvedett különböző „bűnhődés", igazolva a nemek szerint differenciált történelem megközelítésének jogosságát.

A könyv *Függeléke* 93 nőszervezetet, egyesületet és szakmai női szerveződést sorol fel az 1945 és 1951 közötti időszakból a Belügyminisztérium Egyesületi Főosztályának nyilvántartása alapján. Ez a megdöbbentően magas szám, mely különösen akkor lenne szembetűnő, ha összehasonlíthatnánk a mai, valószínűleg jóval szerényebb statisztikai adatokkal, előrevetíti, hogy Pető Andreának és nőtörténész kollégáinak gazdag forrásmező áll rendelkezésére. Érdeklődéssel várjuk a szerző következő jelentkezését, s az érdeklődés felkeltésében elsősorban az ő úttörő szerepét kell hangsúlyoznunk.

Juhász Borbála

MIGRATIONEN UND IHRE AUSWIRKUNGEN

Das Beispiel Ungarn 1918–1995

Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Band 36.

Herausgegeben von Gerhard Seewann

R. Oldenbourg Verlag, München, 1997. 162 l.

MIGRÁCIÓK ÉS HATÁSAIK

Magyarország példája 1918–1945

A Délkelet-német Történelmi Bizottság a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetével és az Európa-Intézettel közösen Budapesten rendezett konferenciát 1995 szeptemberében a legutóbbi mintegy nyolcvan esztendő magyarországi migrációs mozgalmairól, s ennek anyagát tette közzé e kötetben a Bizottság elnökének, Friedrich Gottas salzburgi professzornak előszavával.

A tárgyalandó problematikába Glatz Ferenc megnyitó előadása vezetett be, áttekintve Kelet-Közép-Európa 20. századi migrációs hullámait, s megvilágítva azok társadalmi hatásait. Az első világháború előtti migrációt — kivándorlást a tengerentúlra — gazdasági okok váltották ki, ezzel szemben 1918 után főleg kényszer — (menekülés, elűzés) — következtében került sor jelentős népességmozgásokra. Magyarország megszállt majd elcsatolt területeiről sokan költöztek a trianoni határok közé, majd vissza az 1938–1941 közt visszaszerzett területrészekre, ugyanakkor a helyzetüket bizonytalannak érző nemzetiségiek közül számosan elhagyták az országot. A Délvidékre telepítették át 1941-ben Bukovinából a székelyeket, 1944-ben Magyarország zsidóságának deportálására került sor. A második világháború után az ismét elcsatolt területekről kiutasítottak, illetve lakosságcsere keretében érkezők letelepítése a kitelepítésre kerülő németek és az áttelepülő szlovákok ellenében járt jelentős következményekkel. Mindehhez járult politikai emigrálás 1945–1948 között, tömeges „disszidálás" az 1956-os forradalom leveretését követően. De a határokon át történő migráció mellett figyelmet kell fordítani a belső migráció következményeire is, mint például a városokba áramlás tömeges jelenségeire.

A geográfus és demográfus Dövényi Zoltán rendkívül adatgazdag tanulmányban tárgyalta ezután részletesen az 1918–1995 közti migrációs hullámok idő- és térbeli aspektusait. Az 1919–1944,

majd 1945–1948 közti periódusok bemutatása után „a vasfüggöny évtizedei" címmel szólt az 1949-től 1987-ig terjedő időszakról, amikor a hermetikusan lezárt határ csak 1956-ban nyílt meg nyugati irányban, rövid időre lehetőséget adva a forradalmat követő terror előli tömeges menekülésre. A legérdekesebb talán az utolsó fejezet, amely 1988 óta bevándorlási országként jellemzi hazánkat, ahol a déli határainkon túl tomboló véres harcok elől menekültek kerestek és találtak menedéket, ahová sokan jöttek és jönnek át Erdélyből, köztük orvosok, tudósok, mérnökök, művészek, akik azt ottani magyarságnak hiányozni fognak, továbbá kínai és vietnami kereskedők mellett mindenféle kétes elemek is, nem kis gondot okozva a közbiztonságnak. Különösen becses a tanulmányhoz tartozó 14 térkép, illetve ábra, amelyeken minden tárgyalt periódusra vonatkozóan jól nyomon követhető, hogy a migrációs folyamatok részesei mikor, honnan, hová érkeztek és milyen nagyságrendben, milyen a területi elhelyezkedésük és etnikai megoszlásuk.

A magyarországi nemzetiségek migrációját és társadalmi struktúrájuk változásait a két világháború között Szarka László vizsgálta a népszámlálási adatok, foglalkozási- és birtokstatisztikák alapján, főleg német és szlovák vonatkozásban. Méltán szentelt figyelmet város és vidék viszonylatának, az urbanizációs folyamatok hatásának, az asszimiláció fokozódásának, amiben a szórt településség, izoláltság mellett az iskolapolitikának is szerepe volt. A tanulmányhoz 11 statisztikai táblázat és két egykorú térképvázlat csatlakozik.

A második világháború éveinek áttelepítési politikája kontextusában Michael Kroner a második bécsi döntéssel kettészakított erdélyi szászság magyar uralom alá került részével foglalkozik. Rámutat arra, hogy a bécsi döntést közvetlenül megelőzően a magyar kormánnyal elfogadtatott német népcsoportegyezmény — arra a mintára, ahogyan a déltiroli németek optálásáról az olasz kormánnyal 1939-ben kötött német egyezmény rendelkezett — a most Romániától Magyarországhoz visszacsatolt területek németsége számára is lehetőséget adott, hogy Németországba költözésre jelentkezhessen két éven belül. Hitler, aki a külföldi német „népforgácsok" áttelepítését tervezte a hódított lengyel területekre, az egész magyarországi németség kitelepítésére is ismételten ígéretet tett Horthynak, de — míg más országokból javában folytak már az áttelepítések — Magyarországról (és Romániából) ezt a háború utánra halasztotta. Az észak-erdélyi szászok azonban már 1944 őszén meg kellett hogy váljanak szülőföldjüktől, mert a közeledő szovjet csapatok elől az SS egy áttelepítő különítménye evakuálta őket. A háború után az ismét román uralom alá került területekre visszatérőket internálták, kényszermunkára vitték; földjeiket elkobozták. Lakóhelyeikre 1948-ban térhettek vissza, s ekkor állampolgárságukat is visszakapták. A romániai németek háború utáni kitelepítésére — bár erre vonatkozóan több terv is született — nem került sor, „különféle okokból, amelyekre itt nem szükséges kitérnünk" – írja a szerző. De bizony szükséges lenne ezeket a terveket, illetve meg nem valósításuk okait megismerni, a németek magyarországi kitelepítése okaival összehasonlításban.

Hogy miért és hogyan történt a magyarországi németek kitelepítése — (amely persze 1946 és nem 1945 januárjában vette kezdetét) —, Tóth Ágnes referátumából volt megismerhető. Kitűnően világítja meg a kérdésnek a földreformmal, belső telepítéssel, valamint a Délvidékről menekülő (bukovinai) székelyek s a csehszlovák határon át érkező magyarok elhelyezésének problémájával való összefüggéseit. Vizsgálja a kitelepítendők körének meghatározásával kapcsolatban folyt vitákat egyéni vagy kollektív felelősségről, a nagyhatalmak álláspontját, s különösen a Szövetséges Ellenőrző Bizottság élén betöltött vezetőszerep révén érvényesített szovjet befolyás jelentőségét.

Gerhard Seewann referátuma, aki a brit külügyminisztérium vonatkozó aktái — mint eddig feltáratlan források — bevonásával vizsgálja a németek áttelepítésének problematikáját a második világháború alatt és után, bevezetőül arra mutat rá, hogy az első világháborút közvetlenül követő évekig visszanyúló előzményei vannak az elképzelésnek, miszerint áttelepítésekkel létrehozandó etnikai elhatárolódás szolgáltathat csak biztonságot újabb nemzetközi konfliktusok keletkezésével szemben. Majd a „német népesség tagosítása" 1939 őszén meghirdetett hitleri programjára utal, amely a birodalom határain kívül élő német néprészek „hazatelepítése" címén a birodalomba frissen bekebelezett területek elnémetesítését tűzte célul, s ennek keretében a magyarországi németség áttelepítését is tervbe vette, hangsúlyozva, hogy ezzel itt is kiiktatja a kisebbségi kérdést, mint „zavaró tényezőt". A brit külügyminisztérium belső bizalmas feljegyzései között Seewann annak bizonyítékaira lelt, hogy az angolszász hatalmak a második világháború éveiben, már 1942–1943-ban, maguk is abban vélték a háború utáni biztonság garanciáját, ha a hitleri német népcsoportpolitika által felhasznált német kisebbségeket eltávolítják Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európából. (Erre vonatkozóan referátumához mellékelten teljes szövegében közöl egy 1944 márciusából való igen érdekes elaborátumot, amelyet a neves történész A. J. Toynbee készített.) Olyan elgondolás

volt ez, amely egybeesett a szovjet elképzelésekkel, s a londoni csehszlovák emigráns kormány fejének, Benesnek a helyreállítandó Csehszlovákia etnikai karakterére vonatkozó terveibe is beleillett.

A németek eltávolítása tekintetében tulajdonképpen csak az okozott problémát 1945-ben, hogy a szovjet csapatok előnyomulásával összefüggésben Lengyelországban és Csehszlovákiában a „vad elűzés" embertelen és rémséges tömegjelenségei közepette kezdődött az meg, úgy hogy azt jobbnak látták az angolszász hatalmak kormányai lehetőleg eltitkolni országuk demokratikus közvéleménye elől. Bár a Szovjetunió az eltávolítási folyamat már igen előrehaladott voltára hivatkozva feleslegesnek tartotta a közbeavatkozást, a potsdami konferencia augusztus 2-ai határozata végül is egyhangúan amellett foglalt állást, hogy a továbbiakban rendezett és humánus módon kell végbemennie a németek áttelepítésének.

A magyarországi németek kitelepítését a magyar kormány kezdeményezte a potsdami hatalmaknál, mindmáig él azonban az a legenda, hogy csupán kényszeredett végrehajtója volt nemzetközileg rárótt kötelezettségnek. Míg a lengyel és a csehszlovák kormány kérésének megfelelően az ottani németek teljes kitelepítéséről szólt a potsdami határozat, addig a magyar kormány részleges kitelepítésre vonatkozó kérelmet nyújtott be, s ahhoz nyert hozzájárulást, de a hazai német népesség kitelepítésre szánt „fasiszta részéhez" sorolta a német anyanyelvűek közül mindazokat — mintegy 300 ezer embert az ismét trianonira szűkülő országterületről —, akik magukat nemzetiség szerint is németnek vallották a legutóbbi, 1941. évi népszámláláskor. Nem lehet meggyőző annak hangsúlyozása részéről, hogy a német kisebbség kollektív felelőssége elvét határozottan elutasítja, ha a háború alatti magatartás felelősségének egyénenkénti felülvizsgálata során nemcsak a Volksbundhoz tartozás, SS-hez történt bevonulás egyébként is meglehetősen differenciálatlan megítélése vezethetett elmarasztaláshoz, hanem pusztán a német nemzetiséghez tartozás kijelentésének hazaárulásként és fasiszta mivoltra utaló állásfoglalásként értelmezése is. Tény azonban, hogy szovjet részről Magyarországon is globális kitelepítést erőltettek, s a magyar kormány 1945 decemberében kiadott kitelepítési rendelete ezt tükrözi. (A szovjet politika támogatta a benesi politikát abban a törekvésében, hogy miután a csehszlovákiai magyaroknak a németekéhez hasonló kényszerkitelepítésére vonatkozó beadványát a potsdami értekezlet elutasította, az ehelyett ajánlott lakosságcsere keretében minél nagyobb csehszlovákiai magyar tömegek befogadására váljék alkalmassá Magyarország a saját német népessége minél nagyobb méretű kitelepítése révén).

Bár kétségtelenül voltak és később is mutatkoztak — (némileg még ma is előfordulnak) — felelősségáthárító vagy a felelősséget legalábbis csökkenteni akaró törekvések, vélekedések, a globális kitelepítés irányában ható szovjet presszió tagadhatatlan. Seewann értékes referátumához mintegy hozzászólva, talán érdemes utalnunk arra, hogy abban a pillanatban, ahogy a szovjet vezetésű magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság beszüntette tevékenységét, a magyar kormány az eredeti koncepciójához, a részleges kitelepítéshez visszatérve módosította kitelepítési rendelkezéseit. Ez persze alaposan megkésetten — miután 120 ezer németet már kitelepítettek — hozott bizonyos enyhülést, de az eljárás alapvető igazságtalanságán nem változtatott. A Szovjetunió és a nyugati hatalmak viszonyában beálló elhidegülés körülményei között került sor a kitelepítés akadozására, majd végleges leállítására 170–180 ezer fős végeredménnyel, aminek következtében a magyarországi németség fele mégiscsak megmaradhatott hazájában, de a történtek messzeható következményeiként és hatékony nemzetiségpolitikai támogatás hiányában nemzetiségi létének fennmaradása jóideig igen veszélyeztetett helyzetbe került.

Hogy miként történt a menekült, elűzött, áttelepített németek beilleszkedése a németországi viszonyok közé, annak közismerten kiváló szakértője Mathias Beer. Referátumában az erre a sorsra jutott magyarországi németek vonatkozásában vizsgálja ezt, mégpedig a budai hegyvidékről s mindenekelőtt a Budaörsről érkezettek visszaemlékezései s egyéb források alapján. A választott példa lehetőséget adott arra, hogy a részben amerikai, részben szovjet megszállási övezetbe, a későbbi NSZK, illetve NDK területére, tehát eltérő társadalmi rendszerek feltételei közé kerültek integrálódását összehasonlíthassa. Ennek során igen fontos momentumra mutat rá arra utalva, hogy a Kelet-Németországba kerültek könnyebben juthattak földhöz, ezzel szemben a Nyugat-Németországba kerültek kénytelenek voltak eredeti, általában mezőgazdasági foglalkozásukat iparira cserélni.

Peter Haslinger referátuma zárja a kötetet, melynek tárgya: Magyar menekültek Ausztriában 1956–57-ben. Az 1956-os forradalom leverését követő három hónap alatt, míg helyre nem állították a műszaki határzárat és meg nem erősítették a határőrizetet, 178 ezer menekült érkezett Magyarországról. Mintegy 40 segélyszervezet vette gondozásba őket. Igen szép megnyilvánulásai voltak

a lakosság részéről a menekültekkel való együttérzésnek, adakozókészségnek. A fogadó- és átmenőtáborok létesítésével és fenntartásával az állam számottevő terhet vállalt magára.

Tilkovszky Loránt

Font Márta – Szvák Gyula – Niederhauser Emil – Krausz Tamás

OROSZORSZÁG TÖRTÉNETE

Budapest, Maecenas, 1997. 689 o.

Bár Oroszország és a Szovjetunió történetének kutatása a történészek kedvelt területe volt, ennek ellenére magyar szerzőktől kevés összefoglaló mű született e témából. Talán mindenki számára a legismertebbek — Rátz Kálmán 1945 előtt megjelent munkáját leszámítva — Dományos István által írt Szovjetunió története, valamint Perényi József – Dolmányos István hasonló címet viselő, sokat és sokak által forgatott egyetemi jegyzete. Már emiatt is jelentős és hiányt pótló Font Márta – Szvák Gyula – Niederhauser Emil – Krausz Tamás: Oroszország története című művének a megjelenése. Az ELTE Russzisztikai Központ műhelyében készült, közel 700 oldalas, 150 illusztrációt és részletes bibliográfiát tartalmazó könyv négy szerzője arra vállalkozik, hogy egy kötetbe sűrítve írja le és elemezze Oroszország történetét – a korai kezdetektől egészen napjainkig. S teszik ezt egy új és érdekes koncepció segítségével, egy korszerű szemlélettel, igen megnyerően.

A logikusan építkező munka öt nagyobb egységből áll. Az első két rész a Kijevi Rusz és annak régióival foglalkozik, a következő a Moszkvai Oroszország fejlődését taglalja, a negyedik rész a Pétervári Oroszország történetét vizsgálja, s a befejező rész pedig Szovjet Oroszország történetét követi végig a megalakulásától a felbomlásáig. A nagyszerűen kidolgozott korszakok mindegyike önálló kiadványként is megállná a helyét. A jól megkomponált munkán ugyanis érződik az egyes részek szerzőinek eltérő stílusa, de azt semmiképp sem rónánk fel a mű hibájául, inkább a kutatók eredetiségét, egyéniségét tükröző vonásaként emelnénk ki. A részek összekötő eleme — az orosz fejlődés egyetemes és sajátos jellemzőinek bemutatása — egyébként mindvégig jelen van, megőrződik, amire az írók is hangsúlyozottan törekednek.

A Kijevi Rusz és régióinak szerzője, Font Márta vizsgálódását azzal kezdi, hogy felvillantja az Európában zajló eseményeket, majd azután tér rá Oroszország korai — tehát a legrégibb idők — történetének bemutatására. Kiemeli, hogy a kezdeteket kutatva több nehézséggel találkozunk, de nem mondhatunk le arról, hogy „a megragadható múlt legrégebbi nyomaival kezdjük a vizsgálódást, végigkísérve az etnikai és területi átalakulások egyes fázisait". Oroszország történeti előzményei a keleti szlávok történetéhez kötődnek. A szerző a közös múltból kiindulva Oroszország kiformálódása felé mutató szálakat választja ki és követi végig. A szlávok nevének, majd az őshazából történő szétvándorlásuknak — amit a népvándorlás összefüggésében láttat — rövid leírása után a Kijevi Rusz fennállásának időszakát tekinti át. Az államalapítás vitás kérdései között említi az állam nevének (Rusz) etimológiáját, hangsúlyozva, hogy a „Rusz" szó eredete bizonyára még sokáig a történettudomány vitás problémája marad. Leszögezi, a Kijevi Rusz a keleti szlávok, a normannvarégok és más kisebb etnikumok összeolvadásából keletkezett államalakulat volt. A hagyomány alapján a Kijevi Rusz létrejötte, az államiság kezdete Oleg fejedelem nevéhez köthető — a PVL (Poveszty Vremennih Let) szerint az 882-ben történt — a szerző viszont úgy véli, az államszervezés irányába mutató lépésekről ekkor nem tudunk, azok Vlagyimir fejedelemsége idején (978–1015), egy évszázad múltán kezdődtek el. Szerinte Oleg fellépését nem tarthatjuk az államiság, az államszervezés kezdetének, csupán egy nagyobb integráció felé tett kezdeti lépésnek. A Kijevi Rusz mint állam csak Vlagyimirtól kezdve létezett, az Oleg és Vlagyimir uralkodása közötti időszakban a Kijevi Ruszról csupán mint törzsszövetségről beszélhetünk.

A következőkben igen meggyőzően mutatja be azokat a történéseket, amelyekkel a Kijevi Rusz fejedelmeinek meg kellett birkózniuk. Vlagyimir Monomah nagyfejedelemnek sikerült a hosszú trónviszályok után megszereznie a hatalmat, majd elhárítania a kun (polovec) támadásokat és megfékeznie a belső elégedetlenkedőket. De ettől kezdve a Rusz viselkedése már nem volt egyöntetű, a peremvidékek önállósodási törekvései erősödtek fel, illetve azok fejedelmei a kijevi központ megszerzésére törekedtek. Majd azt vizsgálja meg, a Kijevi Rusz létezését milyen kronológiai határok között képzelhetjük el. Úgy véli, záródátumul több esemény is kínálkozik, a korszakhatár mégsem köthető évszámhoz. A Kijevi Rusz és a részfejedelemségek kora közötti határvonalat a 13. század

elején tartja meghúzhatónak, mivel a hajdani Kijevi Ruszon belüli egyes régiók kialakulása már ekkorra ténykérdés és más-más módon reagálnak majd a tatár támadás okozta helyzet kihívására. A gazdasági élet felvázolása során azt hangsúlyozza, hogy a gazdaság lehetőségeit a klimatikus és földrajzi adottságok, valamint a demográfiai viszonyok határozták meg. Az állam területének nagysága és a népessége bizonytalan és változó volt, sőt a gazdálkodásban az etnikai különbségek is jelentkeztek. A régészeti leletek azt bizonyítják, hogy a keleti szlávok rendelkeztek az ekésföldművelés eszközeivel. Az állattenyésztés inkább a déli régiókat jellemezte. Font Márta hangsúlyozza, hogy a Kijevi Rusz létrejöttét a távolsági kereskedelem útvonala feletti ellenőrzés segítette elő, melynek legfontosabb szakasza „a varégoktól a görögökig" vezető vízi út volt, de Novgorodból az arab világ felé vezető kereskedelmi út hasonlóan fontosnak számított. A Kijevi Ruszban a grivna szolgált értékmérőül a 11–12. században, amit a rubel vált fel. A veretlen ezüst mellett különböző prémek, valamint a Rusz határain kívül vert érmék — arab dirhemek, nyugati ezüstdénárok — is voltak forgalomban. A keleti szláv területen Dmitrij Donszkoj fejedelem alatt a 14. század végén jelent meg a saját vert pénz (gyengi). A Rusz viszonylag nagy területén mozgó idegen kereskedőket „goszty"-nak nevezték. A jövedelmeket áttekintve arról szól, hogy a fejedelem és kísérete legfőbb jövedelemforrása a naturáliákból összetevődő adó (dany) volt, melynek behajtását kezdetben a fejedelem a kíséretével együtt végzett.

A továbbiakban a településeket vizsgálva kiemeli, csupán a szlávok és a varégok esetében beszélhetünk azokról. A városias, erődített települések legfontosabb típusa Kijev és Novgorod, mindkettő a méretük és lakosságuk alapján a kor nagyvárosainak tekinthető, hasonló példát még Nyugat-Európában sem találunk. A sajátos felépítésű adminisztratív, katonai és kereskedelmi központok mellett a kereskedelemben fontos szerepet játszó más településekről is szót ejt, valamint megemlíti azt is, hogy a földművelő közösségek falu (szelo) jellegű településeket alkottak. A korai adatokat figyelembe véve a társadalom szerkezetét vázolja fel. A keleti szláv törzsek élén a fejedelem (knyaz) állt, a Kijevi Rusz létrejötte után közülük emelkedik ki Kijev ura, a nagyfejedelem. A fejedelem kiválását a törzsi-nemzetségi előkelők közül a fejedelmi kíséret (druzsina) segítette elő. Majd végigtekinti azt a folyamatot, hogy a fejedelmi kíséret tagjai mily módon emelkedhettek ki, válltak le onnan. A bojároknak a fejedelem kíséretéből való végleges leszakadását a 13. század végére teszi. A társadalmi különbségek és a differenciálódás végigkövetésére lehetőséget a korai törvények adnak. Azokat felhasználva igen meggyőző képet vázol a szerző, sőt összegzésében a vitás kérdéseket is áttekinti. Így szól többek között arról, hogy a különböző rétegek egymáshoz való viszonyára a történetírásban többféle hipotézis született. Szerinte azok, amelyek arra a prekoncepcióra épülnek, hogy a Kijevi Rusz létrejöttétől kezdve feudális állam volt, elvetendők. Forráskezelési hibából származó következtetésnek tartja. Az a véleménye, hogy a sokféle típusú, szolgálatra, illetve függő viszonyra utaló elnevezés a társadalom mobilitásáról tanúskodik, egy bomló, átalakuló törzsi, nemzetségi társadalom képe tárul elénk. A politikai élet aktív szervéről, a vecséről szólva azt húzza alá, hogy működése a 11. század második fele és a 13. század első fele közötti időszakban az egész Rusz területén általános volt. A vizsgálódását a Kijevi Rusz egyházszervezetének, az életmód, a mentalitás, a művelődés jellemzőinek áttekintésével zárja.

A következőkben a Rusz régióinak fejlődését taglalja. A vizsgált korszakban Európában végbemenő események áttekintése után tér rá a régiók kialakulásának elemzésére. Megállapítja, hogy a folyamat az 1140-es években zajlott le, a Kijevi Rusz területe ekkor alakult át. A régiók kialakulásának az általános jellemzők mellett speciális okai és vonásai voltak. A Kijevi Rusz helyzetét fennállása idején meghatározta az a tény, hogy a sztyeppi népek szomszédságában létezett. A Ruszra a kunok után a tatárok jelentették a legnagyobb veszélyt. A tatár támadások — a két legjelentősebb 1237/38-ban és 1240 őszén következett be — az egykori Rusz fejedelemségeinek életében lényeges változásokat eredményeztek, bár nem egyformán érintették az egész Ruszt. A korábban meglévő regionális különbségek tovább erősödtek, de a legjelentősebb változás politikai téren jelentkezett, belépett egy új hatalmi tényező, a tatár kán. A tatárok a Kijevi Rusz „magját" (Kijev, Csernyigov, Perejaszlavl) teljesen uralmuk alá vonták, Vlagyimir-Szuzdalt vazalus területükké tették, Novgorodot adóra, Halics-Volhíniát adófizetésre és katonaállításra kötelezték. Az északkeleti Rusz végleges tatáruralma a fejedelmek egymás közötti viszálykodásának eredménye volt. A továbbiakban azt tekinti át, hogy a tatárok megjelenésére hogyan válaszoltak a régiók, milyen volt a tatárokhoz való viszonyuk, amely azután a további fejlődésükre is kihatott. A széttagoltság századainak régióit, a gazdasági és politikai fejlődésüket nyomon követvén vonja le megállapításait. Russia-Minor (=Kisoroszország) esetében azt hangsúlyozza, hogy a tatár jelenléte és déli szomszédsága a lakosság számára kedvezőtlenül hatott, felerősödött az elvándorlás az északi biztonságosabb területekre. Az egyházi és

fejedelmi udvar központja Halics helyett Lvov lesz a 14. század elejére. Majd Lengyelország és Litvánia terjeszkedésének eredményeként a fejedelemség 1386 után a Jagellók államának részévé válik, a Russia-Minor név is ekkortól állandósult. Novgorod fejlődését taglalva fontos megállapításokat tesz. Novgorod a Kijevi Rusz időszakában annak részét alkotta, a regionális különbségek a 13. század folyamán létrejött megosztottság nyomán erősödtek fel. A Kijevi Rusz egykori területéből lényegében Novgorod maradt meg függetlennek és épített ki önálló állami struktúrát. Az önálló államiság tudattartalma jelentkezett a „Goszpogyin Velikij Novgorod" (Novgorod Nagyságos Úr) fogalom használatában. A tatárjárástól a 14. század végéig tartó időszakot Novgorod fénykorának tarthatjuk, amikor a belső autonómiáját külső tényezők nem fenyegették. A szerző hangsúlyozza, Novgorod története mindenképpen különleges figyelmet érdemel, mert egy, a Rusz egészében bennerejlő fejlődési utat járt be, a politikai struktúráját sem a tatár, sem a lengyel-litván uralom nem formálta át. Szoros kapcsolatban maradt a korabeli Európával, s a novgorodi fejlődés során csírájában olyan elemekkel találkozunk, amelyek az egész európai fejlődésben jelen vannak. Novgorod társadalmi mobilitása, rétegződése sok vonatkozásban emlékeztet a nyugat-európai kereskedővárosok polgárságának összetételére, de lényeges különbség is mutatkozik, hiányoznak a társadalmi rétegződés jogi kritériumai, Novgorodban nem léteznek kézművescéhek. Úgy véli, Novgorod gazdasági hanyatlását nem a Moszkvához való csatlakozás, hanem a Baltikum kereskedelmének 15. századvégi – 16. század eleji általános hanyatlása eredményezte. Novgorod kulturális fejlődésének sajátosságait az évkönyvírást képviselő öt kódexcsalád, a középkori eretnekmozgalmak, a törvénymásolatok is megmutatják, ezt a speciális novgorodi szellemiséget tükrözi az északi bilinaciklus. A novgorodiak egyedit alkottak az építészetben, kiemelkedő a grekofil felfogású festőiskolájuk.

A következőkben a Moszkvai Rusz vizsgálatakor a szerző azt a tényt hangsúlyozza, hogy kiemelkedése egyáltalán nem volt véletlen, mivel több fontos kereskedelmi útvonal metszéspontjában feküdt, így kedvező földrajzi helyzetének köszönheti azt. A források Moszkvát 1147 óta említik, fejedelemséggé a 14. század elején emelkedett, ezzel alkalmassá vált „az orosz földek gyűjtésében" betöltött szerepre. A (nagy)fejedelmi udvar ügyeit a „putyi"-nak nevezett intézmények végezték, azokból fejlődtek ki a 16. század prikázai. Bemutatván a moszkvai (nagy)fejedelmi udvar, a dvor tisztségeinek megoszlását és működési mechanizmusát, aláhúzza, hogy az erősen emlékeztet a tatár ordura. Szerinte a tatár intézmény- és közigazgatási rendszer átvétele a korai időkben spontán módon következett be, amikor 1240–1300 között az északkeleti Rusz közvetlen tatár irányítás alatt állt. A moszkvai fejedelmek a tatárokkal együttműködtek, az ezáltal teremtődött relatív biztonság segítette elő Moszkva megerősödését, s tette lehetővé „felemelkedését". Végezetül számba veszi a 15. században lezajlott, a kutatók által orosz „prereneszánsznak, reneszánsznak" nevezett kulturális fellendülés eredményeit, a történetírás, az építészet, a fal- és ikonfestészet kimagasló alkotásait.

A következő korszak, a Moszkvai Oroszország szerzője, Szvák Gyula a vizsgálódása kezdetén az orosz fejlődést az európaival összevetve azt emeli ki, hogy a „hosszú" 16. század orosz földön nem volt oly hosszú és eredményes, mint Európában. Az orosz történelemben e fontos század III. Iván uralkodásával (1462) kezdődött és az első Romanov trónra lépésével (1613) zárult. Az éghajlati és földrajzi viszonyok függvényében alakuló népesség jelentős része falun élt, csupán 2–3%-ot tettek ki a városlakók. Az egész korszakban az orosz fejlődésre a nem teljesen zárt, önellátó gazdaság volt jellemző. Bár kb. 1560-as évekig érezhető növekedés, azt követően a végbemenő társadalmi-politikai események egy több évtizedig tartó hanyatló periódust indítanak el. A gazdaság és a társadalom fejlődésének felvázolása után összegzésében azt hangsúlyozza igen meggyőzően, hogy annak sajátosságai az európai történelemnek egy jóval korábbi időszakát idézik fel, s Oroszországban is — mint Európában — a kettős szerkezetű nagybirtok a meghatározó, a társadalom képe a földesurak és a parasztok európai típusú dichotómiáját mutatta. A földesúr fő jövedelme az önállóan termelő paraszti gazdaságokból származott. A magánföldesúri joghatóság alatt élő parasztok mellett a feudális falu másik társadalmi csoportja a rabszolga jogállású holop volt. Az orosz felső társadalmat a bojárság alkotta, középső rétegei az ún. szolgáló emberek voltak, azok jelentős részét a nem szabad „udvari szolgálók" (dvorjanyinok) tették ki. A moszkvai uralkodó a szolgáló emberek egységesítésére törekedett. De a bojár arisztokráciához is érdeke fűzte az uralkodót, mivel az a bojárduma révén nélkülözhetetlen funkciót látott el az országban. Az uralkodó osztály tagjai besorolási rangjuk szerint különböztek egymástól.

III. Iván nyitotta meg a „hosszú" 16. századot, s különféle eszközöket felhasználva a négy évtizedes uralkodása alatt „összegyűjtötte" az orosz földeket. Elsőként a Novgorodi Köztársaságot szerezte meg, leigázása 1471-ben vette kezdetét és közel három évtizedig tartott, majd a Tveri Nagyfejedelemség következett. A szerző kiemeli, hogy III. Iván sikereit részben annak köszönhette,

hogy a tatárok saját magukkal voltak elfoglalva. III. Iván megtagadta a tatároknak az adó fizetését, s lehetővé vált Északkelet-Oroszország Moszkvától még független fejedelemségeinek a beolvasztása. A Moszkvai Oroszország követei már néhány európai udvarban megjelentek, a nagyfejedelem nemzetközi presztízse további növekedését a második házasságától várta, amit az utolsó bizánci császár unokahúgával, Sophia Paleologosszal kötött. III. Ivánnak a legtöbb problémája a családjával volt, amelyre az egyházzal meglévő bonyolult kapcsolata is rávetült. Úgy véli, III. Vaszilijnak bár jóval több nehézséggel kellet megküzdenie, mégis kedvezőbb volt a helyzete. Szvák Gyula leszögezi, hogy III. Iván és III. Vaszilij uralkodása között csak a stílusban van különbség, az apa még egész életében kompromisszumokra kényszerült, a fia már ténylegesen és elismerten autokrátor, egyeduralkodó volt. A két uralkodó sikeresen oldotta meg az újjászerveződő orosz állam előtt álló fontos feladatokat, az igazi nehézség az 1462 és 1533 között megháromszorozódó birodalom irányítása volt. III. Iván a bíráskodás egységesítésével próbálkozott (1497-es Törvénykönyv), elterjesztette az izbákat, a későbbi központi kormányszékek, a prikázok elődeit. A helyi közigazgatás azonban továbbra is a táplálás rendszerén nyugodott. A szerző azt hangsúlyozza, hogy IV. Iván a század közepén rendszerbe foglalta és modernizálta az elődei által használt módszereket. Utalt arra, hogy az 1550-es éveket „a reformidőszak" megnevezéssel illetik a történészek, mivel ekkor lépett életbe a hadseregszervezési-reform, s bocsájtották ki a Szugyébnyikot (Törvénykönyv). IV. Iván 1560-ban szakított az Izbrannaja Rada tanácsadóival, s onnantól egyedül irányította az országot. Szvák Gyula kiemeli, hogy a történeti irodalom e szakításnak több okát is számba veszi, de a döntő ok a cári hatalom korlátlan jellegének elve és gyakorlata közötti szakadék nagysága volt. Az önálló irányítást jellemző módszerek ún. opricsnyina intézményével álltak össze egységes rendszerré. Szól arról, hogy az opricsnyinát elősegítő objektív és szubjektív tényezőkön máig vitatkoznak a történészek. Majd arra ad választ, mi az opricsnyina, milyen célt szolgált, hogyan minősíthető, milyen hatása volt az orosz fejlődésre. A konklúziója az, hogy az opricsnyina maga volt a pusztítás — politikai céljában, de gazdasági következményeiben is — gazdasági krízist és társadalmi földcsuszamlást idézett elő. IV. Iván uralkodásának végére a röghözkötés, mint a gazdaság helyreállításának egyetlen eszköze az egész világi uralkodó osztály számára létkérdéssé vált, de ezt kívánta az állam érdeke is. Az 1590-es évekre Oroszországban kialakult az örökös jobbágyság rendszere, amit követett a holopság helyzetének rendezése is.

A „zavaros időszak" eseménytörténetét, történéseit áttekintve úgy összegez, hogy a „hosszú" 16. század Oroszországban a cári autokratikus hatalom kialakulásának, megerősödésének és megrendülésének kora volt. A társadalom is átalakult, hisz a bojárság és a parasztság helyzetében alapvető változás következett be. A 16. század orosz kultúrája tipikusan középkori kultúra volt, a kulturális teljesítmények terén visszaesést könyvelhetett el. Az orosz egyház kirekesztette az Európát megújító nagy gondolatokat, az elzárkózás, az izolacionizmus hosszú századai következtek. Megemlíti, hogy III. Iván idején Oroszország néhány évre kinyílt Nyugat felé, s az orosz kultúrát páratlan alkotásokkal gazdagította. Kiemeli, hogy az autokrácia ideológiájának kialakulása is a 16. századra tehető. A 17. század orosz fejlődését kutatva azt hangsúlyozza, hogy Oroszország nem tudta kiheverni az opricsnyina pusztításait, a „zavaros évek" a tatárjáráshoz hasonló katasztrofális következményekkel jártak. Cár nem volt, a bojárduma nem funkcionált, a helyi közigazgatás 16. század közepi megmaradt reformját a háborús állapotok semmissé tették. A társadalmat szétziláló anarchián úrrá lévő rend letéteményese a cár lehetett, ezt az össznépi óhajt testesítette meg a cárválasztás, a konszolidáció első lépése. Mihail Romanovot az országos gyűlés (zemszkij szobor) választotta meg 1613-ban. 1619-től Filaret pátriárka, a cár apja lengyel fogságából hazatért, duális hatalom jött létre Oroszországban. Az első Romanov uralkodása alatt megerősödött a szolgáló nemesség, átalakult a hadszervezet és a gazdaságpolitikán belül az államháztartás. Az adóterhek megnőttek és az új bevételi források között megőrződtek a tradicionálisak is. A 17. század második felére viszont az egyenes adók háttérbe szorultak a közvetett adók mögött. A 17. század közepére félszázra nőtt prikázok az adók behajtásán, valamint a közigazgatási funkciókon túl a bírósági ügyekben is eljártak. 1649-ben megszületett az Országgyűlési Törvénykönyv, a hivatali önkényeskedés megszüntetésének garanciája, ami közel kétszáz évig maradt érvényben. A szerző hangsúlyozza, hogy a külső háborúk mellett Oroszországnak a belső felkelésekkel és mozgalmakkal is meg kellett birkóznia. A legnagyobb, a Razin-felkelés már azt példázta, hogy a társadalom véglegesen jobbágyokra és jobbágytartókra polarizálódott. A 17. század második felében zajlott le az egyházszakadás, az orosz egyházat hivatalos és szakadár egyházra osztva. Szvák Gyula szerint az egyházszakadásnak a hagyományos orosz kultúra szempontjából volt negatív következménye. A belső csatározásban meggyengült egyház az üldözendőnek tartott nyugati eszmék beszivárgását tette

lehetővé, ami a tradicionális kultúra válságához vezetett. Majd arról szól, hogy a 17. század utolsó negyedének orosz művészeti ágaira a barokk hatott. Felemlítve az orosz barokk jeles képviselőit, azt húzza alá, hogy annak átmeneti sikereit a barokk középkorba forduló, de a reneszánsz tematikát is megőrző kettőssége biztosította. A Nyugattal folytatott ádáz egyházi küzdelem ellenére a hétköznapi életben is észrevehetően érvényesült az idegen hatás. A továbbiakban azt veszi számba, hogy Oroszország európaizálódása meddig jutott el a 17. század végére. I. Péter uralkodását állítva a vizsgálódás középpontjába azt emeli ki, hogy a „nagy követjárásnak" átformáló hatása volt Péterre, felnőtté és tudatos politikussá vált, uralkodóhoz méltó cselekvési programot dolgozott ki. A „nagy követség" levette a napirendről a török kérdést, az északi háború esélye nyílt meg. A huszonegy éven át tartó háborúból győztesen kikerülő Oroszország Svédország helyébe lépett az európai nagyhatalmak sorában. A „nagy követjárásból" hazatérő Péter hozzálátott állama modernizálásához. A hadsereget megreformálta, fejlesztette a gazdaságot, átszervezte a közigazgatást, megváltozott az egyház szerepe az orosz társadalomban, s a kultúra terén is jelentős eredmények születtek. A bevezetett reformok kihatottak a társadalom életére, Péter állama a szolgáló nemesség érdekeit képviselte, amelybe a bojárság maradványai beolvadtak, s amely átvette a bojárság tradicionális kormányzati szerepét. Végezetül a szerző I. Péter rövid, árnyalt értékelését fogalmazza meg. Niederhauser Emil innen folytatja a Pétervári Oroszország történetének vizsgálatát. Kiemeli, hogy az orosz történelemben a Pétert követő időkben egy új, sajátosan orosz jelenséggel találkozunk, a palotaforradalmakkal. Részletesen mutatja be azokat az összetevőket, amelyek a hatalmi fordulatig elvezettek, és számba veszi azokat a változásokat is, amelyek Péter halála után következtek be. A 18. század gazdaságát, társadalmát vázolva hangsúlyozza, hogy az uralkodó ágazat a mezőgazdaság volt, az ipar területén a manufaktúrák mellett működött a városi kézműipar és a háziipar is. A hagyományos társadalomban a parasztság és a nemesség rétegzett volt, a polgárság csekély létszámmal volt jelen. Majd az I. Péter óta három szinten zajló orosz külpolitika eredményeit és eseményeit számba véve tér rá a belpolitikai változások elemzésére. Az uralkodók portréit, jellemvonásait elénk villantva mutatja be kormányzati politikájukat. I. Erzsébet uralkodásában a belső kereskedelmet elősegítő vámok felszámolását tartja jelentős eseménynek, III. Péter esetében több olyan reformkezdeményezést sorol fel, amit majd II. Katalin valósít meg. Hangsúlyozza, hogy II. Katalinnak sikerült megteremteni a felvilágosult uralkodó image-ét, s hatalomra kerülésétől a Pugacsov-felkelésig reformok bevezetésén munkálkodott. 1773-tól azonban megváltozott a politikája, nem mert szembefordulni hatalma fő támaszával, a nemességgel. Az orosz felvilágosult abszolutizmus termésének tekinthető ebből az időszakból származó három törvénye, a kormányzósági reformja, valamint a nemességnek és a városoknak adott kiváltságlevelei. A 18. század a despota I. Pál uralmával zárult, a 19. századot uralkodása kezdetén az orosz állam átalakítását felvállaló I. Sándor nyitotta meg. A szerző hangsúlyozza, hogy a kor szellemét és II. Katalin örökségét magáénak valló cár törekvéseinek 1815-ben vége szakadt, Oroszország a napóleoni háborúk után a Szent Szövetség megalkotásában és működtetésében játszott meghatározó szerepet, a belső átalakítások a Sándort követő I. Miklós alatt háttérbe szorultak. A 19. század első felében új területekkel gyarapodó Oroszország külpolitikájának középpontjába a keleti kérdés került. A szerző a század első fele szellemi fejlődését és mozgalmait külön fejezetben követi végig. A dekabrista mozgalom és programjuk felvázolása után az orosz gondolkodásban jelentkező dilemma — Oroszország Európa része vagy öntörvényű fejlődést mutat — megoldására megfogalmazott válaszokat vizsgálja meg. Szól a kora-nyugatosnak tekinthető P. Csaadajev elgondolásáról, a szlavofilok és nyugatosok orosz társadalmat megosztó vitájáról és képviselőikről, de nem feledkezik meg a kormányzat hivatalos ideológiájáról sem.

A keleti háborúból vesztesen kikerülő Oroszország megoldani látszott e fenti dilemmát, az orosz kormányzat által bevezetett jobbágyfelszabadítás és a polgári reformok az európai fejlődési mintát követték. A szerző a következőkben részletesen elemzi az orosz mezőgazdaság és ipar fejlődését, hangsúlyozza sajátos vonásaikat, majd a kapitalizálódó társadalom átalakulását követi végig. Kitér arra, hogy a 19. század második felében változtatni kellett az orosz külpolitika irányvonalán is.

Niederhauser Emil figyelme mindenre kiterjed, a belső gazdasági-társadalmi problémákra, a kormányzati politikában jelentkező ellenreformokra, az orosz birodalom nemzeteire és gyarmataira egyaránt. Az eszmetörténet valamennyi irányzatának fejlődését igyekszik nyomon követni, a sokszínű narodnyik mozgalom mellett szót ejt az orosz marxizmus jelentkezéséről is. Vizsgálódását az orosz kultúra 19. századi bemutatásával zárja, azt hangsúlyozva, hogy az „aranykorának" időszakában három területen — a szépirodalomban, a zenében, a tudományban — jelentőset alkotott az európai kultúrában is.

A következő nagy egység, a Szovjet Oroszország szerzője, Krausz Tamás vizsgálatát a 19–20. század fordulóján a világpolitikában és Európában végbement események és változások felvázolásával kezdi. Majd a 19. század közepétől Oroszországban lezajlott modernizáció eredményeit konstatálva hangsúlyozza, hogy az orosz forradalmak történetében az orosz fejlődés sajátszerűségei kikristályosodott formában jelentek meg. Az első forradalom, amely az 1905. január 9-i tüntetéssel kezdődött, különös forradalom volt, mivel olyan munkásszervezetek alakultak meg a védelmére, amelyeket korábban a történelem nem ismert, a polgári és munkásforradalmak jellegzetes elemei először kapcsolódtak össze. A következőkben a forradalmi folyamat során kiformálódott politikai erőkről, azok törekvéseiről szól, majd a Dumák és a sztolipini reform eredményeit, a forradalom leverése utáni orosz társadalmat jellemzi. Az oroszok I. világháborúban való részvételének tömör leírása után 1917-re koncentrál. Azt emeli ki, hogy 1917 februárja október kezdete volt, a két forradalmi szakasz egységes folyamat volt, amelyet csupán feltételesen, egyes politikai események mentén lehet szakaszolni. A szocialista forradalom alapvető követelései 1917 tavaszán fogalmazódtak meg. Oroszországban, „a kettős hatalom" a polgári Ideiglenes Kormány és a petrográdi Szovjet politikai kompromisszuma volt, ami valójában a kettős hatalomnélküliség állapotának bizonyult. A bolsevik hatalomátvétel, majd a forradalmi rend megteremtésének áttekintése után Lenin és a szovjet hatalom jellemzését adja, de nem feledkezik meg a forradalom művészetének eredményeiről sem. Az oroszországi polgárháború történéseit elénk tárva azt húzza alá, hogy az kiterjedésében és kegyetlenségében is a 20. század legdrámaibb polgárháborúja volt, ahol az áldozatok nagy száma nem a katonai ütközetek, hanem az azt követő véres leszámolások — fehér és vörös terror — eredménye volt. A polgárháború megváltoztatta az emberek meggyőződését, jövőképét. A hadikommunizmusnak nevezett szisztémát 1918 nyarától kezdték kiépíteni, amit 1921 tavaszán a NEP, az új gazdaságpolitika vált fel. A gazdasági szerkezetet a NEP-korszakban megvizsgálva leszögezi, az az 1926-os népszámlálás tükrében olyan differenciált képet mutat, amelyben a megelőző periódusok és a NEP-korszak minden lényeges sajátossága tükröződik. A Szovjetunió létrejöttének (1922) és nemzetközi pozíciójának alakulását vázolva elemzi a 20-as évek közepére a párton belül elhatárolódott irányzatok küzdelmét, számba véve annak gazdasági és politikai- mentális tényezőit. A pártból a baloldali és leningrádi ellenzéket 1927. december 15-i pártkongresszuson távolították el, az ideológiai vita mögött személyi-hatalmi konfliktusok húzódtak meg. A szerző hangsúlyozza, hogy az ellenzék kizárása és száműzése politikai értelemben döntő lépés volt Sztálin diktatúrája felé: megkezdődött a sztálini rendszerváltás, amely az államszocializmus kiépítésének feltételéül szolgált. A párton belüli nyílt frakcióharcok Sztálin korlátlan személyi hatalmának megvalósításával zárultak le, 1929 decemberére. 1929, „a nagy áttörés" éve, az első ötéves terv keretei között elindult a szovjet mezőgazdaság kollektivizálása. A szociális feszültségek az ún. gabonaválság körülményei között tovább éleződtek. 1928–30 között az iparban nagyszabású iparosítási tervek megvalósítása folyt, s egyben a régi szakemberek „lecserélése", „megbízható" új szovjet értelmiség alkalmazása jellemezte a „nagy fordulat" időszakát. Az első koncepciós perek, valamint a „jobboldali ellenzék", Buharin híveinek eltávolítása a pártból a régi pártértelmiség megfélemlítését célozta. Krausz Tamás a szovjet tömegkultúra kialakulását vizsgálva zárja le e korszak elemzését. Azt hangsúlyozza, hogy az igen különböző szellemi-politikai források összetevőjeként jött létre, s a fejlődését és össz-szövetségi színvonalát a szovjet kormányzat normatív előírások alapján határozta meg. Az első ötéves terv időszakában a falu átalakításában a kollektivizálás mellett fontos szerepet játszott az ún. kulturális védnökségi mozgalom.

A sztálini korszakot elemezvén arról ír, hogy a kollektivizálás és a nagy fordulat befejezése után a gazdasági életben egyfajta „liberalizálás" következett be. A sztálini rendszer az állami tulajdon totalitására épült, ami tükröződött a kiépült politikai intézményrendszer működésében is. A kommunista párt a sztálini fordulat nyomán véglegesen elvesztette politikai párt jellegét, „állampártként" funkcionált. Sztálin személyi hatalma a párt- és az állami-politikai, valamint a gazdasági apparátusok bonyolult struktúrájára telepedett. A szerző kiemeli, hogy Sztálin hozta meg az alapvető döntéseket, de bennük különböző csoportérdekek összpontosultak. Sztálin kezdeményezte társaival szemben a terror felhasználását, hogy állandó rettegésben tartsa őket. Koncepciós perekre már a 20-as években is sor került, de a hatalmi konkurensek módszeres és végiggondolt megsemmisítése a 30-as években zajlott. A perek, a három nagy per 1936–1938 között azt tükrözték, hogy a személyi diktatúra megvalósítására a régi bolsevik gárda alkalmatlan. Sztálin a belügyi szervekre támaszkodva valósította meg korlátlan személyi hatalmát. A terror, a tisztogatások kiterjedtek minden területre, a tényleges adatok, amelyeket a szerző is közöl, csak néhány éve hozzáférhetők. Igaz, a terror a II. világháború kezdetekor alábbhagyott, valójában Sztálin halála

után szűnt meg. A szerző a sztálinizmus értelmezésével fejezi be elemzését. Bár a nagy honvédő háború történéseinek, hatásának és az azt követő újjáépítésnek rövid összefoglalására kényszerül, mégis sikerül a problémák meghatározó összetevőit elénk tárnia. Ez vonatkozik a hidegháborúval és a kétpólusú világgal foglalkozó részre is, vázlatos képet kapunk a téma neuralgikus pontjainak megvilágításával. A Sztálin halálát követő Hruscsov-korszakról úgy fogalmaz, hogy az a 20-as évekre emlékeztető reformkornak bizonyult, a megújulás lehetőségét az űrkutatás és kultúra eredményeivel szimbolizálják, a régihez való visszatérés lehetőségét a „személyi kultusz" új formáinak megjelenésével szemléltetik. Hangsúlyozza, hogy Hruscsov a gazdasági átalakítást politikailag alapozta meg, híres-hírhedt reformjaihoz társadalmi-politikai támogatást szerzett, terveihez az akkori világgazdaság fellendülő ciklusa kedvezően hozzájárult. Hruscsov 1964 októberi kibuktatásának okait elemezve többek között azt húzza alá, hogy Hruscsov fokozatosan tehetetlenné vált a sztálini korszakból örökölt struktúrákkal és szokásokkal szemben, amihez politikai és gondolkodói korlátai is hozzájárultak. A reformokkal induló Brezsnyev-korszakot a Szovjetunió történetében a leginkább kiegyensúlyozott növekedés időszakának tekinti. A gazdaságpolitikai elképzelések a Nyugathoz való viszony problémaköréhez kapcsolódnak. A Szovjetuniónak a Nyugattal, főleg az USA-val folytatott katonai versengése egyre többe került, melynek lényeges oka, hogy az enyhülés alapjának a fegyverkezési versenyt tekintette. Ezt az időszakot „túlideologizált" szovjet külpolitika jellemzi, a harmadik világba „befektetett" áldozatok sem térültek meg, s a 70-es évek végére a Szovjetunió Kínával is szembekerült. Majd a szovjet jóléti államról szólva vázolja az elöregedő társadalom és a fontos nemzetiségi kérdés problémáit. Végezetül az időben hozzánk közeli időszak, a peresztrojka, majd a Szovjetunió összeomlásának történéseit és okait vizsgálja meg.

Az egykötetnyi terjedelem adta szűkös lehetőséggel jól élt a szerkesztő, az orosz történelemről sikerült gazdag és tág látókörű új összefoglalást adni. Az írások közös jellemzője a világos szerkezet, a kiválóan követhető gondolatmenet, tagolás. A szerzők vállalkozása igen dicséretes, értékes munkájukat a kutató, az oktató és a hallgató, valamint a téma iránt érdeklődő minden olvasó egyaránt forgathatja. A kötetet lezáró irodalomhoz csupán annyi megjegyzés kívánkozik, hogy a jegyzék a legfrissebb modern szemléletű feldolgozásokat nem minden esetben tartalmazza, s talán a könyv borítója sem igazán kifejező.

Bodnár Erzsébet

MAGYAR-JUGOSZLÁV KAPCSOLATOK 1956. DECEMBER–1959. FEBRUÁR

A magyar-jugoszláv kapcsolatok és a Nagy Imre-csoport sorsa.
Dokumentumok. Az iratokat gyűjtötte, válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István.
Budapest, 1995. MTA Jelenkor-kutató Bizottság, 497 o.
TOP SECRET. MAGYAR-JUGOSZLÁV KAPCSOLATOK 1956–1959. DOKUMENTUMOK

A kötet folytatása az 1995-ben megjelent kötetnek, amely 1956 őszének az eseményeit mutatja be. (A jelen kötet impresszumán is 1995 szerepel, valójában azonban 1997-ben jelent meg.) A hátteret, amelybe a közölt dokumentumok beleilleszkednek, a tömör Bevezető foglalja össze. 1956. november 22-ével, a Nagy Imre-csoport Romániába hurcolásával (a magyar-jugoszláv megegyezés ellenére) új helyzet állt elő. Az első pillanattól kiderült, hogy a magyar-jugoszláv kapcsolatok teljes mértékben alá voltak rendelve Jugoszlávia és a Szovjetunió kapcsolatának. A szovjet törekvés továbbra is az volt, hogy Jugoszláviát vonják be a szovjet tömbbe, a jugoszláv kormányzat viszont nem volt hajlandó feladni nyugati kapcsolatait. A szovjet-jugoszláv viszony romlása miatt a magyar-jugoszláv kapcsolatok javítása persze nem ment. Tito pulai beszéde és Kardelj decemberi beszéde után egymás között is megromlott a viszony, a szovjet pártvezetés is neheztelt. Szovjet javaslatra kellett az egész eseménysorozatot ellenforradalommá nyilvánítani, ebbe Kádár beleegyezett. A szovjet-jugoszláv sajtóvita élesedett, a jugoszláv fél újabb kiátkozástól tartott. 1957 elején született meg a magyar pártban a határozat az ellenforradalomról, Nagy Imre bíróság elé állításáról, a revizionizmus ellenséges irányzatként való megbélyegzéséről. Kádárékat egyidőre nyugtalanította Rákosi törekvése a hazakerülésre, de 1957 márciusára már kiderült, hogy ettől nem kell tartani. Az ellentét eszkalálódása egyik félnek sem volt érdeke. Az államközi kapcsolatok megmaradtak, a vita pártvonalon folytatódott. A Malenkov-Molotov-Kaganovics-csoport elítélése 1957 nyarán mintegy

Titót igazolta, hogy Moszkvában sztálinisták és anti-sztálinisták harca folyik. Tito és Hruscsov 1957 augusztusi romániai találkozása után a szovjet-jugoszláv viszony enyhült. Nagy Imre és társai ellen a vizsgálatot lezárták, de az enyhülés miatt a pert elhalasztották. Biszku Béla arról nyilatkozott, hogy Jugoszláviát kompromittáló adatokat nem vesznek be a perbe. 1957 végén viszont a szovjet-jugoszláv viszony ismét kiéleződött, mert Tito nem ment el a kommunista és munkáspártok moszkvai értekezletére, a nagy októberi szocialista forradalom 40. évfordulója alkalmából, amely a szocialista tábor egységét volt hivatott dokumentálni. A magyar párt el is határozta december 21-én, hogy a Nagy Imre pert mégis megrendezi. A következő év elején azonban a pert megint leállították, mert a Szovjetunió éppen ekkor kezdett világméretű nagy békekampányba. Felvetődött, hogy a perben enyhe ítéletet kell hozni, ezt azonban Kádár elvetette. A jugoszlávok a Jugoszláv Kommunisták Szövetsége VII. kongresszusára készültek, éppen ezzel kapcsolatban a sajtóvita megint elmérgesedett. Ebbe illeszkedett bele Hruscsov állásfoglalása 1958 áprilisi magyarországi látogatása alkalmából. A jugoszláv kongresszussal kapcsolatos előzetes hírek miatt a kommunista pártok elhatározták, nem küldenek pártdelegációt, csak a belgrádi nagykövet vesz részt megfigyelőként (pedig előzőleg a magyar és a jugoszláv párt között már megegyezés született a delegáció küldéséről.) A teljes kiélezést egyik fél sem kívánta, Tito levele az SZKP Központi Bizottságához arról szól: remélhetőleg nem lesz újabb kiátkozás. A Nagy Imre és társai elleni ítélet nyilvánosságra hozatala után a magyar és a jugoszláv fél egyaránt a vita lezárására törekedett, ezt a szovjet politika nagy offenzívája a harmadik világ megnyerésére ugyancsak megkívánta. A budapesti jugoszláv ügyvivő végül 1959 elején Kelen Béla budapesti elsőtitkárnak (tehát eléggé alacsony szinten) beszélt arról, hogy a vitát le kellene zárni, egy magyar jegyzék a budapesti jugoszláv nagykövetségnek (tehát megint alacsony szinten) ezt megerősítette.

A kiadvány 158 dokumentumot közöl egészében vagy részletben (amikor pl. csak a jugoszláv vonatkozású részletet közlik valami hosszabb dokumentumból). Közülük 67 magyar, különböző pártdokumentumok, amelyek többnyire már megjelentek magyarul. A jugoszláv dokumentumok közül azok szerepelnek, amelyeket 1989-ben adtak át a magyar félnek. A szovjet dokumentumok jelentős része ugyancsak megjelent már magyarul az 1990-es évek első felében. Persze jó néhány a dokumentumok közül még eddig nem jelent meg magyarul, ugyancsak újak a belgrádi amerikai követjelentések (magyar fordításban). A jugoszláv és angol anyagok fordításban találhatók meg, a jugoszláv dokumentumok egy részénél a szerb eredeti nincs is meg, csak a magyar fordítás.

A szövegek tárgyi vonatkozásait a szerkesztők gondosan jegyzetelték, a magyarázatok nem egyszer maguk is a nemzetközi hátteret világítják meg. A kölcsönös vádaskodásokat és ferdítéseket nem jegyzetelték, nagyon helyesen, a mai olvasó úgyis látja a nyilvánvaló hazugságokat.

A szövegekből kiderül, hogy Malenkov és Arisztov már 1956. december 3-án Budapesten követelte az események ellenforradalommá nyilvánítását. 1957. augusztus 29-én Andropov rendeli el a per elhalasztását. A per nyilvánosságra hozatala előtti napon tartott a KB ülést, ezen megtárgyalták a lehetséges hatást. (Messzemenően nem számítottak arra a világméretű felháborodásra, amely bekövetkezett.) A jugoszlávok folyton emlegették az 1956 novemberi megegyezést Nagy Imre és társai szabadon bocsátásáról és büntetlenségéről. Többek között Péter János külügyminiszterhelyettes hivatkozott arra, hogy azóta derültek ki azok a tények, amelyek alapján a perbefogottakat el kellett ítélni. Az 1958 júliusában a jugoszlávoknak adandó válasz tervezetéhez az SZKP KB Elnöksége fűzött kiegészítéseket és ugyanaz a szerv adta meg az engedélyt a jegyzék elküldésére.

Olyan apróságok is kiderülnek, hogy a JKSZ VII. kongresszusán a szocialista tábor jelenlévő megfigyelői az egyik beszédnél tüntetően kivonultak, a lengyel nagykövet mégis bement és végighallgatta. Vagy a Milovanov-ügy: Milovanov budapesti követségi tisztségviselőt 1956. november 5-én egy szovjet tank lövedéke halálosan megsebesítette. A jugoszláv fél kártérítést követelt, hiszen az illető feleségét, két gyermekét és koros szüleit tartotta el. A magyar fél havi 25000 dinár kárpótlást javasolt, végül egy összegben 3 millió dinárt ajánlottak meg, de szükség esetén 4 milliót is hajlandók voltak megadni.

Az egyes dokumentumok végén mindig megtalálható a forrás jelzése, meg az is, hol jelent meg magyarul. A 445–488. oldalon található meg az annotált névmutató, amelynek összeállításában Bíró László is közreműködött. Nagyon hasznos, mert e szereplők legfőbb életrajzi adatai megtalálhatók itt, persze nem egy esetben vannak hiányzó adatok, mert a rendelkezésre álló forrásokból nem sikerült minden adatot kideríteni. Elírások is akadnak, Chivu Stoica a C betű alatt található, holott a Chivu csak az előneve. A kötet végén minden dokumentumra kiterjedő részletes tartalomjegyzék található, ez nagyon megkönnyíti a kötet használatát, mert a magyarázó jegyzetekben csak a dokumentum számára hivatkoznak az utalásoknál.

A kötetből egyértelműen kiderül, mennyire a világpolitikának alárendelt kérdés volt az egész Nagy Imre ügy. Azt hiszem, az akkori hazai kortársak jó része ezt már akkor is sejtette. Az 1990-es években kiadott jugoszláv és szovjet dokumentumok ezt akkor már kézzelfoghatóan bebizonyították. A kötet most jól áttekinthetően sorjázza a dokumentumokat. Ma olvasva őket, eléggé világosan látszik, hogy mindez egy elmúlt korszak emléke, a fejlemények messze meghaladták. A kiadvány így ma valóban történeti forráskiadvány, s annak igen megbízható és jó.

Niederhauser Emil

1956 SOMOGYBAN

Az 1956-os forradalom Somogyban.
Szerk. és a bev. tanulmányt írta Szántó László.
Kaposvár, 1995. 515 o.

Jóllehet kétségbevonhatatlan, hogy az 1956-os forradalom és szabadságharc legfontosabb eseményei Budapesten zajlottak, mégis e kötet is ékesen bizonyítja, hogy a megyék forradalmának pontos és szakszerű feltárása nélkül nem kaphatunk hiteles képet a fővárosról sem. A különböző helyszínek között állandó kölcsönhatás volt, a vidéki események, a vidéki küldöttségek is befolyásolták a legfelsőbb döntéseket, amelyek valóságos hozadéka ugyancsak a megyékben érhető leginkább tetten. Ezért is nehezen magyarázható, hogy a rendszerváltás óta eltelt évek alatt ez csak a második olyan kiadvány, amely egész megyét fog át, hiszen egy behatárolható terület vizsgálatakor lehetőség nyílik térben és időben a forradalom teljességét vizsgálni, feltárni a különböző mozgások eredőit és eredményeit, a kádári restauráció lépéseit. A könyv ugyanakkor nem csak azoknak szól, akik a forradalom somogyi eseményei iránt érdeklődnek, hiszen számos olyan információt is tartalmaz, ami az 56-os dokumentumok mostoha sorsa miatt ezideig nem állt a kutatók rendelkezésére. Így derül ki például a megyei tanács december 4-i jegyzőkönyvéből, hogy a megtorlás korai időszakában a kádári amnesztia-ígéret szerint a Legfőbb Ügyészség utasítása szerint a forradalmi harcokban akár fegyverrel részt vettek ellen sem lehetett büntető eljárást indítani.

A szerény című bevezető tanulmány jóval több, mint a somogyi események vázlatos története. Szántó nagyon jó arányérzékkel csak a legszükségesebbekre szorítkozik az országos események leírásakor, hogy ezen felvezetés után rátérhessen igazi tárgyára: a helyi forradalomnak és előzményeinek a bemutatására. Az amúgy impozáns méretű kötet sem tette lehetővé, hogy a Somogy forradalmához vezető utat az új rend megszületésétől halmozódó, és egyre növekvő sérelmek teljességének számbavételével rajzolja meg. Mindezek néhány mondatba sűrítése csak általánosságokat eredményezett volna, rontva a tanulmány hitelességét. Akit pedig igazán érdekel, az mindent megtalál a dokumentumok között, hiszen a forradalmi szervek működésük rövid ideje alatt éppen ezeket kívánták orvosolni: megtárgyalva a kitelepítettek sérelmeit, követelve az elhurcoltak, a hadifoglyok hazaengedését; a téeszszervezés, a tagosítások során elkövetett visszásságok orvoslását, a szabad vallásgyakorlás visszaállítását stb. Mindez külön tanulmányt igényelne, reméljük, Szántó László ezt a munkát is el fogja majd végezni.

Nem maradhatott és nem is maradt el a közvetlen helyi előzmények számbavétele, mindössze azt hiányolhatjuk, hogy az értelmiségpolitikai vita és az Irodalmi Újság szerkesztői által tartott ankét anyagából semmi nem került a dokumentumok közé. Az agrárvita is jól jelzi azonban, hogy a főváros megmozdulása azért tudott napok alatt nemzeti felkeléssé válni, mert az ország számos táján — e kötet természetesen csak Somogy vonatkozásában igazolja e megállapítást, de a legkülönbözőbb régiókból vannak bizonyítékaink — jutottak el az emberek a felismerés után a hibák kimondásáig, akaratuk megfogalmazásáig. Vagyis az ország nem álmából ébredt a budapesti események hírére, a vidék forradalmainak — anélkül, hogy Budapest történelmi jelentőségét ezzel kisebbíteni akarnánk — megvannak saját előzményeik.

Érthetetlen, sem a kutatással kapcsolatos törvények ellentmondásai sem az élő, és máshogy emlékező résztvevők lehetséges érzékenysége nem indokolja azt az anonimitást, amellyel Szántó a somogyi forradalmat bemutatja. Gerő, Nagy Imre, Kádár szerepelnek a tanulmányban, de hiányzanak a somogyi nevek. Így nem világos a változó összetételű megyei forradalmi tanács megalakulásának folyamata, a Zrínyi Körön belüli csatározások. A párhuzamos kutatások hiányával, a források szűkösségével magyarázható, hogy nem kellően kidolgozott, nem eléggé árnyalt a megyei hatalomátvétel bemutatása. A hatalom helyi képviselőinek tevékenységét, politikáját tényszerűen akkor lehet majd értékelni, ha már rendelkezünk összehasonlítási lehetőséggel a többi megyéből,

ha ismerjük a központból érkezett utasításokat, vagy biztosan tudjuk, hogy ilyenek nem léteztek. De addig is érdemes lenne karakterisztikusabban elkülöníteni a helyi vezetőket, akik közül Tóth István tevékenysége, politikája a rendelkezésünkre álló információk szerint ügyesebb, átmenetileg eredményesebb, mint az első napok után elmenekülő megyei első titkároké általában; Martics ezredes pedig inkább a régi rendet elkötelezetten védők Gyurkó Lajos fémjelezte csoportjához látszik tartozni (nem véletlenül jutalmazta a kádári hatalom Központi Bizottsági póttagsággal). Kettejük tevékenysége együtt eredményezhette, hogy később ment végbe a hatalomátvétel mint másutt, és hogy a megyei forradalmi tanács radikálisabban járt el a korábbi hatalomgyakorlókkal szemben. Hiányos a Zrínyi Miklós Kör tevékenységének, legfőképpen annak a folyamatnak a bemutatása, ami működésének — éppen a sorsfordító napokban történő — átmeneti felfüggesztését eredményezte. Sajnálatos, hogy a kaposvári forradalomnak sajátos színezetet adó Kolozsvári Grandpierre-ügyet nem bontja ki a szerző. A kötetben közölt dokumentumokból sem derül ugyanis ki egyértelműen, hogy sor került-e az író letartóztatására, vagy csak rémhír volt az egész. A Szabad Somogyból idézett cikkekből csak annyi állapítható meg, hogy az író október 25-én csütörtökön érkezett Kaposvárra, onnan 28-án ment vissza Budapestre. Hogy addig hol volt, mit csinált, egyáltalán miért utazott Kaposvárra, annak feltárása a jövő kutatóira hárul.

A dokumentumokból jól nyomon követhető a helyi forradalmi szervek megalakulásának, majd politizálásuknak módja. A megyei vezetés megingásakor elvesztették hatalmukat a helyi kiskirályok, a választott testületekbe csak a bizalommal és szakértelemmel rendelkezők kerültek be. Ezek a népet képviselő forradalmi tanácsok képesek voltak ellátni vállalt feladatukat: a rend helyreállítását, fenntartását, megszűntek a tüntetések, megteremtődött a lehetőség a munka felvételére vagy — lévén szó elsősorban mezőgazdasági területről — nyugodt folytatására. Somogyban teljesnek tekinthetjük a hatalomátvételt, a régi rend összeomlását. Megszűnt az ÁVH, a párt, összeomlott a tanácsi szervezet, új vezetéssel a forradalom mellé állt a honvédség, a sajtó. A hatalom korábbi birtokosainak tetemes csoportja a kaposvári börtönbe került, a megyei Forradalmi Nemzeti Tanács utasította is az ügyészséget, hogy a letartóztatottak ellen az eljárásokat indítsa meg. Arról nincs forrás, hogy történtek-e lépések ez ügyben.

A dokumentumok közlése, jegyzetelése szakszerű, pontos, a függelék, a különböző mutatók jól segítik a kötet használatát. Mindazonáltal szerencsés lett volna a források jelenlegi őrzési helye mellett feltüntetni azt is, honnan származnak, mely iratőrző szervnél maradtak fönn. A dokumentumok kronologikus rendben sorakoznak egymás mögé, az egy napon készülteket az iratot kibocsátó intézmények hierarchiája szerint sorolta be a szerkesztő. A kötet ilyetén felépítése logikus, az egymásra következő szövegekből plasztikusan kirajzolódik Somogy forradalmának a képe. A remélhetőleg megjelenendő hasonló forráskiadványok érdekében lenne hasznos két esetben továbbgondolni Szántó László szerkesztési gyakorlatát. Ő az intézmények hierarchiája szerint csoportosította a dokumentumokat, a helyhatóságoknak biztosítva elsőbbséget: a megyei forradalmi tanács iratait követik a járásiak, majd a községiek, végül az egyes munkahelyek által kibocsátottak zárják a napot. Ily módon azonban az egy helyen keletkezett iratok elszakadnak egymástól, például a Tabi Járási Forradalmi Bizottság október 31-i intézkedése a 108. számú dokumentum, míg a Tabi Járásbíróság dolgozói értekezletének ugyanezen a napon kibocsátott jegyzőkönyve 121-ként került a kötetbe. Vagyis meggondolandó, hogy az intézmények hierarchiájának rendezőelvét nem lenne-e érdemes úgy módosítani, hogy az egy településről származó dokumentumok egymás mögé kerüljenek. A kötet mindazonáltal a földrajzi helynévmutató segítségével így is jól használható.

Másrészt meggondolandó, hogy a sajtóban megjelent írásokat a megjelenés dátuma, vagy a leírt esemény szerint érdemes-e besorolni. Véleményem szerint célszerűbb lett volna ahhoz a naphoz illeszteni, amelyről a tudósítás szól, hiszen tartalmilag inkább kapcsolódik oda, másfelől a többi dokumentumot is a keletkezés dátuma szerint kapott helyet a kötetben.

Szántó láthatólag arra törekedett, hogy ne befolyásolja a források értékelését, értelmezését jegyzetekkel, az esetek legnagyobb részében nem fűz tartalmi megjegyzéseket a közölt iratokhoz, csak a forrás helyét adja meg, esetleg közli a kihagyott részek tárgyát. Sajnos így számos olyan kérdés megoldatlanul marad, amire a szerző-szerkesztő feltehetően tudja a választ; például hogy mi váltotta ki a szovjeteknek az átlagosnál is szigorúbb fellépését Nagybajom községben, ahol harminc embert tartóztattak le és állítottak elő a kaposvári szovjet parancsnokságra, az egykori vb-titkárral az élen. Nem tudjuk az előzményt, de nem tudjuk a következményeket, a folytatást sem, a megtorlásról a függelékben közölt adatsorból sem derül ki, hogy bírósági tárgyalás tett-e pontot a történet végére. Ugyancsak homályban maradnak a megyében november 15-ére szervezett sztrájk részletei is: mi váltotta ki, ki szervezte, csak annyit tudhatunk meg, hogy a Néplap infor-

mációi szerint rémhír volt csak a sztrájk, Szántó pedig annyit közöl (a következő dokumentumhoz írott) jegyzetében, hogy „a megye számos üzemében volt ezekben a napokban részleges vagy teljes munkabeszüntetés".

Hallatlanul izgalmas a somogyi forradalom november 4-i eltiprását követő napok eseményeinek bemutatása is. Nagy kár, hogy a szerkesztő fontosabbnak tartotta a szovjet városparancsnok november 4-i parancsát facsimilében közreadni, így az első dokumentum a megyei tanács végrehajtóbizottságának jegyzőkönyve, noha természetesen nem a tanács-vb, hanem a szovjet csapatok szabtak új irányt az eseményeknek. A megyei tanács és a pártbizottság is hihetetlenül gyorsan állt újra sorompóba Somogyban, már november 4-én megtartják első ülésüket; a tanács végrehajtóbizottsága a központi döntést meg sem várva hoz rendeletet a helyi tanácsok azonnali visszaállításáról. (Érdekes adalék, hogy a jegyzőkönyv szerint az ülésen nem vett részt a forradalom napjaiban letartóztatott, és a kaposvári börtönben fogva tartott Pankász Ferenc, noha feltehetően már visszanyerte szabadságát.) Hasonlóan hamar támadt fel poraiból a párt – de a nyilvánosság számára egy egész héten át névtelenül. A feltehetően ugyancsak november 4-én megfogalmazott — hiszen november 5-én már meg is jelentetett — közlemény még nem nevezi meg a pártot: megyei pártbizottság, a mi pártunk, a kommunisták pártja, a munkásosztály pártja – írják, de sem a szövegben, sem az aláírásnál nem szerepel a párt neve. Így van egy egész héten át, ami azt sejteti, hogy a még nem is teljes létszámú, megosztott vezetőség nem mer a nyilvánosság előtt azonosságot vállalni sem a korábban általuk is elítélt rákosista MDP-vel, még kevésbé a Nagy Imre és társai által megszervezett MSZMP-vel, amely vezetőségének túlnyomó része ekkor már a jugoszláv követségen tartózkodott. Ugyanakkor a vezetés feltehetően teljes, változtatás nélküli restaurációra hajlott, hiszen nyilvánosságra nem került közleményükben az MDP elnevezést használják, és a Néplap november 5-i számában is a BM Főosztály régi, a forradalom napjaiban ugyancsak letartóztatott ÁVH-s parancsnoka, Hidas Mihály jegyzi a közleményt a kijárási tilalomról. Csak november 11-én — talán éppen a Budapesten tárgyaló Tóth Istvántól kapott információ alapján — adta hírül a Néplap, hogy „Somogy megyében is megkezdik a Magyar Szocialista Munkáspárt szervezeteinek kiépítését". Hasonlóan hamar sikerült a régi-új hatalomnak megzaboláznia a sajtót, az adást november 7-től újrakezdő rádió nem győzi elhatárolni magát a „fasiszták" szolgálatába szegődött elődjétől. Ugyanakkor a községekben továbbélnek a forradalmi szervezetek, helyenként együttműködve a restaurálódó tanácsi vezetéssel, máshol azt még mindig teljesen háttérbe szorítva. A csomai tanács végrehajtóbizottságának elnöke, Széles Kálmán, aki a forradalom idején a Budapestre élelmet küldő Nemzeti Tanács elnöke volt, igyekszik megnyugtatni még november 22-én is a járási tanácsot, miszerint a községben minden rendben van, a lakosság az október 23-át követő napokban demokratikusan választott új tanácsot, amely azóta a legjobban végzi munkáját, problémát egyedül a leváltott vb-titkár személye jelent; tulajdonképpen az ő jog szerinti eltávolításához kéri a felsőbb szerv segítségét. Sajátos, hogy miközben az országos trendnek megfelelően a községi nemzeti tanácsok teljes vagy csökkentett jogkörrel továbbélnek, a munkástanácsok sokkal kisebb szerepet játszanak, mint az országban általában. A vaskombinát munkástanácsa november 6-án a megyei főügyésznél ugyan tiltakozott Gábriel János letartóztatása ellen, ezt követően azonban nem szerepel dokumentumuk a kötetben. Szó sincs területi munkástanács alakulásáról, hacsak a Somogyország november 22-i számában közzétett sztrájkfelhívásban említett „Kaposvár város üzemeinek munkásküldöttei" vagy a Szabad Szakszervezetek Somogy megyei Intézőbizottsága elnevezés alatt nem rejlik annak csírája. Talán ez is lehet az oka, hogy az utóvédharc Somogyban sokkal kisebb mértékű volt, és jóval hamarabb befejeződött, mint az ország más területein. November 21-én (amikor Budapesten az Országos Munkástanács megalakítását a Sportcsarnokhoz kivezényelt szovjet páncélosok akadályozták meg) Somogy megyében a megyei tanácsnak már körlevelet kellett kiadnia a feljelentések visszaszorítása érdekében, amelyben bűnvádi eljárás indítását helyezték kilátásba az alaptalan feljelentések elkövetői ellen. (Az már feltehetően csak az események megítélése körüli bizonytalankodást jelzi — hiszen október 23-a ekkor még nem számított ellenforradalomnak, csak a diákok és munkások megmozdulása volt jogos követeléseik érdekében—, hogy a Somogyország november 24-i számában olyan pátosszal teljes írás jelent meg a forradalom tiszteletére előző napon Budapesten megtartott néma tüntetésről, amely bármely illegális kiadványban is helyet kaphatott volna.) Azon túl, hogy a megyében nem került sor fegyveres harcra, ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy viszonylag enyhe volt a megtorlás. Igaz, a 339 elítélt egyáltalán nem tekinthető kevésnek, a megye lakosságához képest ez a szám az átlagos körül van (ugyan nem derül ki, hogy ebben benne vannak-e a járásbíróságok által elítéltek, ami módosíthatja az összképet), de az ítéletek minősége elmarad a máshol tapasztaltak mögött: zömmel egy év alatti büntetéseket osztottak ki a bíróságok,

az elítélteknek kevesebb mint 2 %-a kapott öt évnél súlyosabb ítéletet. Ugyanakkor Somogy sem maradhatott kivégzett nélkül: a Kaposvári Katonai Bíróság fegyverrejtegetés vádjával ítélt halálra egy fonyódi földművest. (Ismereteim szerint ez az első kiadvány, amelyik tudott szakítani az áldozatok két táborra osztásával, és a függelékben együtt szerepelteti a Köztársaság téri ostrom során elesett tanulót és az ÁVH-hoz sorozott katonát. Nehogy bárki is félreértse, Szántó nem ítélkezik, hanem adatot közöl. Végre valaki, először: teljes adatsort.)

Többen vitatják a forradalom kutatói közül a megtorlás pereinek forrásértékét. Szántó itt is a legjobb megoldást találta meg: nem közli a bírósági iratokat, amit csak nagyon részletes jegyzetekkel lehetne megtenni, csak a meghozott büntetéseket, néhány statisztikát, ugyanakkor mégis ízelítőt ad a megtorlásról a legfontosabb ítéletek szövegének közreadásával. Az olvasóra bízza, hogy a forrásokkal összevetve maga hámozza ki a szövegből a valóságot, és a koncepciót.

56 tekintetében különösen fontosak a források. Az emberekbe szuggerált hamis kép lebontásához szükséges, hogy az érdeklődő a dokumentumokhoz is hozzáférjen. Azokhoz a dokumentumokhoz, amelyek sokáig — néhány beavatott kivételtől eltekintve — mindenki elől el voltak zárva, ezért sokkal izgalmasabbnak tűnnek. A somogyi levéltárosok most sokat közkinccsé tettek ezekből a titkokból, lehetővé téve mindenki számára, hogy igaz képet alakítson ki magában a valós eseményekről. Bízzunk abban, hogy az elkövetkező évek során jónéhány ehhez mérhető munka lát majd napvilágot.

Szakolczai Attila

Jelena M. Makarenkova

ZAGADKA RUSSZKOJ EMIGRACII

Moszkva, Izdatyelsztvo „Granat" 1996. 230 o.

AZ OROSZ EMIGRÁCIÓ TALÁNYA

Minden szempontból érdekes és módfelett rendhagyó művet vehet kezébe az olvasó. A szerző, a moszkvai akadémiai Egyetemes Történeti Intézet munkatársa az általa „örökzöldnek" tekintett témát, az orosz emigráció történetének egy szeletét, elsőrendűen a Franciaországba irányult emigrációját faggatja, dolgozza fel. Módszere annyiban is rendhagyó, hogy időrendben két síkban szól szereplőiről és az eseményekről: egyfelől azok történeti múltjában, másfelől és nagyon hangsúlyosan a jelenben, méghozzá az 1990-es évek jelenében. Makarenkovát ugyanis elsősorban az emigráció esetében is az foglalkoztatja, hogy miért ennyire örök és oly nagyszámú ez az orosz emigráció – ha az emigrációnak korszakonként más és más oka is volt és van. Ez a kötet címében is megjelölt egyik talány. A másik nagyon hangsúlyozottan jelzett talány az, hogy a kötetben kiemelt személyiségek — egytől-egyik 19. századbeli nemesek, sőt arisztokraták, s valamennyien értelmiségiek, írók, sőt nemzetközileg nagyon ismert személyiségek, mint Kropotkin vagy Turgenyev — miért élték le életük több mint felét nyugat-európai emigrációban, amikor már rég haza is térhettek volna. Ez a szerző (s valószínűleg jelenleg sok más kortársának) másik és sokszor elismételt talánya. Furcsa, de jelenleg talán „érthető" talány. Maguknak a szereplőknek ugyanis kevésbé volt az. Mert igaz az, amit Makarenkova ugyancsak kiemel, hogy valamennyiüknek életük minden percében milyen hatalmas volt a vonzódása Oroszországhoz, az orosz néphez, ám a létező cári rendszert, az elnyomást annyira elfogadhatatlannak ítélték, hogy az adott korban nem véletlenül nem gondoltak a hazatérésre – csak azután, „ha majd" a pillanat elérkezik.

A jelen korban azonban sok minden, maguk az értékek is annyira összezavarodtak, hogy az is talánynak mutatkozik, ami egykor teljesen világos volt. Makarenkovát is annyira leköti a jelenlegi szétesés, az ország legyengülése, az új tömeges, s jórészt gazdasági emigráció – ami viszont a kulturális és tudományos réteget is fájóan megtizedelte. Ám nemcsak erről van szó, miközben Makarenkova maga is szól a cári rendszer társadalmi és politikai szörnyűségeiről, mégis fenntartással él, s így kerül elő ez a második talány, hogy azért ezek a kiváló és morálisan is intakt személyiségek visszatérhettek volna. S ez összefüggésben áll azzal, hogy az országban annyira érzékelhetővé vált az 1990-es években egyfajta cári/monarchista reneszánsz. Makarenkova éppen ilyen összefüggésben hangsúlyozza, hogy a Kropotkin család még csak nem is egyszerűen arisztokrata, hanem a legrégebbi arisztokrata családok egyike, még a Romanovokénál is régebbi Rurikok egyik oldalágából való. S ez a gondos családi háttértörténet-bemutatás nemcsak Kropotkin, hanem Lavrov vagy a két Turgenyev, az író és a néprajzos polihisztor esetében is megjelenik. S ugyanezt

megteszi számos „mellékszereplő" esetében is. Mindezzel kétségtelenül érdekesen gazdagítja az általános ismereteket.

Ugyanezen a szálon haladva Makarenkova sokszor rákérdez az orsz történelem nagy eseményeire. Nyikolaj Turgenyev, a dekabristákkal rokonszenvező francia emigrációban élő tudós esetében rávilágít, hogy az ország, a parasztság, a sokféle nemzetiségi megosztottság összefüggésében az 1861-es nagy reform előtt már milyen izgalmas munkái jelentek meg — franciául, ezeket később is csak részben jelentették meg oroszul — amiből mindig kiolvassa, hogy Oroszországban milyen „nemtörődömséggel" bántak mindig a tudomány embereivel – a múltban is, a jelenben is. Ugyanezt érdekesen villantja fel Kropotkin írásait is. Ám az utóbbi évek megzavarodottságára jellemző, hogy már a klasszikus nagy francia forradalomról írott munkájával kapcsolatban is fenntartásokkal él, majd az 1905-ös orosz forradalom esetében, s még inkább az 1917-es forradalom kapcsán azt emeli ki, hogy a gyakorlatban Kropotkin mennyire visszariadt a tömegmozgalmak beláthatatlan következményeitől. Ilyen összefüggésben e könyvben is markánsan jelentkezik a történelem újraírása, az 1917 utáni korszak negatív előjellel való ellátása, anélkül, hogy a jelent, mármint az 1990-es évek jelenét megidézve ne a jajkiáltás csendülne ki e munka oldalairól. A könyv ennyiben is igen tanulságos.

Makarenkova írásának főfejezeteiben (Kropotkin, Lavrov és a két Turgenyev stb.) nem dolgozik lábjegyzetekkel – hanem a fejezetek végén ad bibliográfiai áttekintést. Ám a publikált források mellett minden hőse esetében maga is folytatott arhivális kutatásokat mind Franciaországban, mind Moszkvában. Így maga is értékes új részletekkel egészítette ki az eddigi ismereteket.

A kötetbe — azon túl, hogy a nagy történeti folyamatokról persze eltérőek lehetnek az értékelések — becsúsztak pontatlanságok is, amelyeket a szerző nyilván „átörökölt". Így, utalva Kropotkin és Jaurès találkozóira, a közös érdeklődési területre, a francia forradalom megítélésére, Makarenkova Jaurès reformizmusáról ír – ami önmagában véve sem pontos, ebben a relációban pedig egyenesen félrevezető. Minthogy Makarenkova francia-érdeklődésű, megbocsátható, hogy nem szól arról, hogy Kropotkin mint lett a brit Királyi Akadémia tagja, hogy miként volt helye a rangos liberális folyóiratokban — miközben az anarcho-kommunista folyóiratokat szerkesztette, vagyis sajátos kettős helyzetben volt — ám ami mindenképp meglepő, egy szót sem szól annak a Viktor M. Dalinnak Kropotkin-munkásságáról, aki elsőként elemezte hallatlan pontossággal óriási arhivális anyag alapján Kropotkin híres „francia forradalmának" történetét, levelezését. S ha ismerem is az okokat, hogy a szerző ezt miért tette — az eljárás, a mellőzés egyszerűen elfogadhatatlan — s attól félek, ez is korjelenség.

Kropotkinnál maradva Makarenkova meggyőzően, s új arhivális források alapján is felidézi Kropotkin utolsó szomorú éveit, amelyeket már „a bolsevik uralom alatt" furcsa megbecsülésben és elszigetelten, mindvégig magához hűen, új erőfeszítéseket téve élt meg. Ám e kép féloldalas maradt, mivel Makarenkova egy szót sem szólt Kropotkin azon írásairól, leveleiről (többek között, amelyeket a nemzetközileg ismert dán esztétának, Georg Brandesnek írt), amelyben félően jelölte meg az ellenforradalom lehetőségét — erről különben már 1917-ben is írt —, s ugyanezekben a levelekben élesen tiltakozott minden az orosz forradalom, akár még a bolsevik kormány ellen irányuló külföldi intervenció ellen is. S ezek is lényegi elemei Kropotkin kései valóságlátásának – amiről semmiként sem lehet megfeledkezni.

A szerző munkáját mélyen átlengi a jelen légkör, az általános értékvesztés és sok mindennel szembeni bizonytalanság. Ezért nyúl a morálisan tiszta emberekhez, akik Oroszország morális, kulturális, szociális és demokratikus felemelésért küzdöttek. A bomlás és a belenyugvás tendenciáival szemben ezért keresett ellenpéldákat, „hősöket" – akiket meg is talált. Könyvének ez komoly értéke, s amikor oly sokszor ír az orosz lélekről, érzékenységéről, az is jellegzetes, hogy ezek a jelzők, fogalmak ily erővel jelentkeznek újra napjainkban. A munka így nagyon sok vonatkozásban tanulságos.

Jemnitz János

ÉVKÖNYV '98

A nemzetközi munkásmozgalom történetéből

XXIV. évf. [Budapest] Magyar Lajos Alapítvány 1997. 318 p.

Gazdag tartalommal jelent meg ezúttal is a nemzetközi munkásmozgalom történetével immár csaknem negyedszázada foglalkozó Évkönyv, amelyet szerkesztői a növekvő nehézség ellenére évről

évre tiszteletre méltó szívósággal jelentetnek meg. A szerkesztők (Harsányi Iván, Jemnitz János, Székely Gábor) munkáját tekintélyes hazai szerkesztőbizottság és neves szakértőkből álló nemzetközi tanácsadó testület támogatja. Az utóbbiban olasz és orosz, belga és svéd, angol és japán, német és svájci, osztrák és francia, lengyel és amerikai történészek vállaltak szerepet, s közülük többen saját írásaikkal is rendszeresen jelentkeznek az Évkönyvben. A kiadvány nemzetközi ismertségét (és súlyát) növeli a néhány esztendeje International Supplement címmel indított idegen (angol, német, francia) nyelvű melléklet is, amelyben a nemzetközi munkásmozgalom történetének ismert szakértői közölnek tanulmányokat, szakértői tanácskozásokról készült beszámolókat stb.

Az 1998-as Évkönyv bizonyos mértékig eltér a kiadvány megszokott szerkezetétől és tartalmától. Kevesebb az évfordulókhoz kötött cikkek és tanulmányok (s ezzel a történeti jellegű írások) száma, mint korábban; megnövekedett az *aktuális* munkásmozgalmi események szemléje; új, nem történeti jellegű (önmagában értékes) tanulmány is került bele.

Lássuk előbb a kronológiához kapcsolódó írásokat. Kétéves késéssel Rosa Luxemburg születésének 125. évfordulója után tanulmánycsokor méltatja Rosa Luxemburg életművét (Vadász Sándor, Hermann Weber, Erényi Tibor, Jemnitz János, D. James Young írásai), továbbá (Jemnitz János összeállításában) beszámoló ismerteti az 1996. évi varsói nemzetközi Rosa Luxemburg-konferenciát.

1923, a 75. évforduló nevezetesebb munkásmozgalmi eseményeiről három tanulmány emlékezik meg: Az első svédországi szociáldemokrata kormányokról (Martin Grass), az 1923. évi német forradalmi megmozdulásokról (Robert Jevzerov), s a 75 évvel ezelőtti brit parlamenti választásokról (Jemnitz János). Itt említendő — A munkás- és szocialista sajtó történetéből című rovatban — a dán szocialista munkássajtó történetének áttekintése, továbbá a The Social-Demokrat c. brit szocialista elméleti folyóiratról szóló centenáris megemlékezés (mind a kettő Jemnitz Jánostól). Az Életutak rovatban ezúttal az ismertebb szocialista vezetők közül Adéodat Compère-Morel-ről, Domela Nieuwenhuis-ról, Giuseppe Saragatról olvashatunk bőséges „Szócikkeket"; az 1996-ban elhunyt nevesebb munkásmozgalmi személyiségek között pedig Andreas Papandreuról (Harsányi Ivántól), Tran Van Tra, utóbb kegyvesztett vietnámi tábornokról (Philip Rawlinsontól) és Raphael Samuelről, az oxfordi Ruskin College neves történész tanáráról (nekrológ a The Gardian-ból).

Ebben a sorban kiemelkedő írásként szólhatunk a 70 éve született és már 20 esztendeje halott George Haupt-ról, vagyis Haupt Györgyről, a szatmári-bukaresti-párizsi magyar-román-francia történészről készült meleg hangú méltatásról, amely pontos „leltárt" készít a nemzetközi munkásmozgalom neves történetírójának kutatói, oktató és tudományszervezői munkásságáról, publikációiról, további nagyívű terveiről, amelyek már nem valósulhattak meg (Jemnitz János írása).

Az Évkönyv nem évfordulós „szemléit" illetően, természetesen, nincs ellenünkre, hogy a történeti események bemutatásán kívül a kiadvány foglalkozik a nemzetközi munkásmozgalom aktuális kérdéseivel, történéseivel is. Itt legfeljebb az arányokon és a mennyiségen lehetne vitatkoznunk, s ennek kapcsán az Évkönyv jellegét kellene pontosabban meghatározni. De lássuk az aktuális szemléket! Ebből a szempontból érdekesek az olyan rovatok, mint például a „Kelet-Európa nyugati szemmel", amelyben különböző nyugati lapokból, kiadványokból idézve bemutatja: milyennek látja a nyugati sajtó Oroszország (benne a munkások) mai társadalmi-politikai helyzetét, lehetőségeit. Hasonló „szemlét" tart Az európai szakszervezeti mozgalom c. rovat néhány írásával is. Köztük különösen érdekes Pécsi Anna írása (a multinacionális cégeknél működő) európai üzemi tanácsokról. Megjegyezzük, hogy ennél a rovatnál nem világos: miért a Le Monde-ot idézi a német szakszervezetek negyedmilliós felvonulásáról (a kormány szociálpolitikai megszorításai ellen).

A Dokumentumok rovat lényegében folytatja a „szemlézést": ismerteti a szociáldemokrata tanárok nemzetközi szövetsége tanácskozásait, idézi az ott bemutatott brit munkáspárti képzési és oktatási tervezetet (ami azóta hivatalos kormányzati programmá vált). A rovat interjúkat vesz át a nyugati lapokból Jospin francia miniszterelnökkel, Mario Soaressel, a lelépő portugál köztársasági elnökkel; részleteket idéz Willy Brandtnak az SPD megalakulása 125. évfordulóján (1991-ben!) mondott beszédéből (a „szabadságelvű szocializmus" jövőjéről). Ugyanitt olvasható egy gunyoros hangú írás is a The Times-ból Eric Hobsbawmról, a neves baloldali történészről „A Munkáspárt hazafias prófétája" címmel.

A Háttér rovat folytatja J. Halstead: Munkástörténelem. Historiográfiai áttekintés c. munkájának közlését (eddig két nyúlfarknyi részletet publikált; még hátra van a befejező rész; nem érthető a közlésnek ez az elaprózása – két és fél nyomtatott oldalnál talán több is elfért volna a kötetben). Ugyanitt olvasható egy fanyalgó The Times-elemzés Tony Blair programjáról, egy tanulmányrészlet a spanyol szociáldemokrácia válságáról, Andrea Panaccione (az Évkönyvnek írt) elemzése olasz belpolitikai problémákról, Gilles Martinet (egy időben a francia szocialista párt

főtitkára) írása a francia baloldal programjának formálódásáról (még a legutóbbi, győzelmet hozó választások előttről).

Az Események, évfordulók rovat is folytatja valójában az előző rovatokban lévő „szemlézést". Kiemelkedik a sorból Harsányi Iván: Három választás Dél-Európában című cikke, amely alapos elemzést nyújt az 1996. évi portugál, spanyol és görög választásokról (elsősorban a szocialista erők szemszögéből), továbbá Havas Péter beszámolója a Horvát Szociáldemokrata Párt 1996. évi kongresszusáról, valamint a brit Munkáspárt ugyanazon évi konferenciájáról (az utóbbihoz Jemnitz János fűz néhány kiegészítő megjegyzést, kiemelve a baloldali megnyilatkozásokat).

Az Évkönyv újdonsága Ferge Zsuzsa alapos tanulmánya A szociálpolitika paradigmaváltása címmel. A tanulmány — szociológiai megközelítésben — meggyőzően mutatja be azokat a változásokat, amelyek napjainkban végbemennek a szociálpolitikában, amelyek azzal fenyegetnek, hogy a „minimális állam" követelményének előtérbe kerülése nagy tömegeket taszíthat a reménytelenség, majd a populizmus felé, ennek pedig súlyos ára lehet a demokrácia jövőjét illetően. Mindez pedig — tehetjük hozzá — nyíltan riasztó következményekkel járhat a munkásmozgalom eddigi eredményeire és jövőjére egyaránt. Gondolom, ez a szempont vezette a szerkesztőket, mikor a műfajilag „rendszeridegen" (de tartalmilag nagyon is idetartozó) kitűnő tanulmány közlése mellett döntöttek.

A Könyvismertetések rovatban — többek között — olvashatunk egy érdekes Olof Palme-életrajzról, egy William Morris születésének 100. évfordulójára megjelent új biográfiájáról, Mancino Michelé: Egy kommunista emlékiratai c. nem érdektelen munkájáról stb. Az Évkönyv élményszerű beszámolókat közöl (a magyar részvevők tollából) két érdekes nemzetközi társaság tanácskozásairól: a Proudhon Társaság konferenciájáról, s a Szociáldemokrata Tanárok Nemzetközi Szövetségének (a Dokumentumok-rovatban már részben bemutatott) kongresszusáról (Haskó Katalin és Harsányi Iván írása). Az évente megrendezett linzi nemzetközi munkásmozgalom-történeti konferenciáról Jemnitz János ad számot.

Kissé talányos, hogy az Évkönyv egyébként fontos International Supplement címmel összefogott nemzetközi kitekintésében miért közölnek a kötetben már ismertetett varsói Rosa Luxemburg-konferenciáról nemcsak egy újabb beszámolót, ezúttal Narihito Ito japán történész német nyelvű összefoglalóját, hanem az ott elhangzott főbb előadásokból is néhányat, köztük olyat is, amely a kötet első blokkjában (mint erre utaltam) magyarul már megjelent (H. Weber tanulmánya).

Claudie Weill emelkedett hangú megemlékezése Haupt Györgyről (L'héritage scientifique de Georges Haupt) — Jemnitz János már említett írása mellett — nem tekinthető ilyen ismétlésnek. C. Weill, mint Haupt közvetlen munkatársa sok figyelemre méltó vonással gazdagítja korán eltávozott, érdemes kollégánk tudományos és emberi portréját.

Mucsi Ferenc

Eddie M. Scott

AMI KÖZTUDOTT, AZ IGAZ IS?

Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába

Debrecen, 1996. 123 o.

A könyv szerzője a torontói egyetem közgazdaságtani tanszékének munkatársa. A könyv hét előadásból álló tanfolyam alapján készült. A munka a kliometria fogalmának ismertetésével kezdődik. Donald McClosky az irányzat egyik vezető egyénisége az Iowa-i egyetem közgazdaságtan és történelem tanára a történeti közgazdaságtan nevet ajánlotta. Azonban minden szempontból használhatóbb megnevezésnek bizonyult a kliometria név, amely a történelem mérését jelenti. A kliometriai mozgalom megindulása az 1960-as évekre tehető. Észak Amerikában az irányzat gyorsan hódított teret magának, azonban Európa nyugati felébe sok késéssel és korlátozott mértékben jutott el. A szerző a kliometriát következőképpen jellemzi: nem új találmány, hanem fejlesztés a történetírásban, fejlesztés, amely igen jó hagyományokból fejlődött ki.. A kliometria három fő részre osztható fel:

1. Az elemzés explicit elmélete,
2. Formális statisztikai módszerek használata,
3. Alapos adatgyűjtés és feldolgozás.

A kliometria a történetírás állításainak valóságtartalmát támogatja, vagy cáfolja. Ez az állítás annál inkább is igaz, mert ha természetesnek tűnő tényeket különböző vizsgálatok nélkül elfoga-

dunk, abból hatalmas tévedések adódhatnak. A kliometria modern tudomány, hiszen harmadik alapköve az adatgyűjtés és feldolgozás, szinte elképzelhetetlen a számítógép rendszeres használata nélkül.

A bevezető szakaszban helyet kap Robert Fogel, a kliometria atyja munkásságának bemutatása. Fogel egyik legnagyobb visszhangot keltő könyvében, melynek a Vasutak az amerikai gazdasági növekedésben címet adta, azt a kérdést boncolgatta, hogy az Egyesült Államok nagyarányú gazdasági növekedését a 19. század második felében valóban a vasúthálózat fejlettségének köszönhette-e? Műve indításaként a kérdést így tett fel: mi történt volna, ha az Egyesült Államokban egyáltalán nincs vasút? Ekkor a szállítás döntően két fajtára oszlott:

1. Régiók közötti (hosszútávú),
2. Régión belüli (rövidtávú).

Feltette a kérdést: mennyivel került volna többe a szállítás, ha az vízi úton történt volna. Az adatok rendelkezésre álltak mind a vasúti, mind a víziszállítás tekintetében. Fogel a következő eredményre jutott: kb. 73 millió dolláros többlet keletkezett, ami a bruttó nemzeti jövedelem 0.6%-ának felelt meg. Fontos szempont volt a szállítás vizsgálata rövid távon belül. Fogel kiszámított egy felső határt, aminél a szállítási költség nem kerülhetett többe. Az eredményekből kiderült, ha az árút lovaskocsival szállították volna a farmról a legközelebbi vízi útig, abban az esetben a szállítás maximum 337 millió dollárral lett volna több, ami a bruttó nemzeti jövedelem 2,8%-a. Több esetben így a szállítás többe került volna, mint az árú összértéke a végállomásnál.

Ezután a gazdaságos földművelés határát számította ki, hol lett volna még az a pont, ahol a földművelés még nem deficites? Mivel a gazdaságos termelés határa nem sokkal volt szűkebb, a szállítás költségének összege csaknem 100 millió dollárral csökkent. Fogel azt állította, ha ebben az időben nem létezett volna vasút, akkor az amerikaiak víziutakat, csatornákat építettek volna. Térkép alapján megpróbálta elképzelni, milyen területeken épült volna csatornahálózat, számításokat végzett arra vonatkozóan, hogy ez hozzávetőlegesen mennyibe került volna, hozzáadva a víziszállítás költségét is. Végül arra a következtetésre jutott, hogy a mezőgazdasági termékeknél a költségtöbblet kb. 117 millió dollár lett volna, ami a bruttó nemzeti jövedelem 1,0%-a. Módszerével megvizsgálta az ipari és egyéb termékek kérdését, megállapította, hogy a többletköltség nem haladta volna meg a bruttó nemzeti jövedelem 5,0%-át. E műve iskolateremtő volt attól függetlenül, hogy a hagyományos történetírásban nem tudott megkapaszkodni, míg a gazdaságtörténészek körében osztatlan sikert aratott.

A kliometria magyar viszonyok közötti alkalmazását a szerző egy tézis megvizsgálásával mutatja be. A tézis: az arisztokrácia birtokolta-e Magyarország területének zömét a 19. században. Első kérdésként fontos megvizsgálni azt a mozzanatot, hogy abban az időben kikből állt a magyar arisztokrácia? Második mozzanat a birtok kérdése. Harmadik Magyarország területének kérdése, hiszen fontos, hogy a Magyar Szentkorona országainak területét is beleértik, vagy csak a szűken vett magyar határokat. A negyedik kérdés a zöm problémája. A szerző ennek mértékét a számok ismeretében adja majd meg. A vizsgálathoz segítséget nyújtott a magyarországi Gazda Címtárak gondos átvizsgálása. A szerző az 1893-ban, 1895-ben, 1903-ban, 1911-ben, 1925-ben és 1935-ben megjelent címtárakat tanulmányozta át alaposan. Miután arra a következtetésre jutott, hogy több gyűjtemény esetenként hiányos és több gazdacímtárat azért kellett kihagynia, mert azokban az egység nem a birtok, hanem a gazdaság volt. A könyvben található táblázat segítségével bárkinek feltűnhet, hogy a földbirtok tulajdonosának neve c. rovatban egy gazdaságnál több birtokos is szerepel, tehát a birtok nem ekvivalens a gazdasággal. További nehézségek adódnak az 1893-as s az 1895-ös adatok összehasonlításánál. A két fogalom használata a probléma egyik fő oka. Az egyik forrás szerint Csoma községben 7000 holdas Eszterházy birtok található, míg a másik forrás szerint 7030 holdas gazdaság található. Ez a két adat valószínűleg ugyanarra vonatkozik, viszont kisebb birtokoknál ez igen nagy problémát jelent. A Gazdacímtárak vizsgálata a következőket mutatja ki:

Az arisztokrácia 100 hold feletti birtokai az összterület 14 %-át, a tiszta jövedelem 3 %-át tették ki. Ez azonban nem zöme Magyarország területének. Egyetlen kérdés maradt: elképzelhető-e, hogy az arisztokraták sok, 100 hold alatti birtokot tulajdonoltak. A kiemeltek 0,3%-a birtokolt 100 hold alatti földet. Az adatok vizsgálata után tehát a válasz egyértelmű: az arisztokraták nem birtokoltak 100 holdnál kisebb földterületet, tehát az eredeti állítás valóságtartalma kevés.

A könyv által tárgyalt következő feltevés a belső vámhatárok eltörlését 1850-ben a vasúthálózat gyors kiépítése és a tőke, az áruk és a munkaerő szabad áramlása követte. Kevesebb mint fél évszázad alatt, Magyarország mezőgazdasági termelése az ötszörösére nőtt. Egy másik vélemény szerint a reformok dacára a fejenkénti gabonatermelés növekedési üteme, nem gyorsult 1850 után.

A Monarchia külkereskedelme további megerősítő bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a mezőgazdasági termelés nem gyorsult fel az évszázad közepének reformjai után. A fejenkénti termelés a Monarchia osztrák felében valójában csökkent. Az első vélemény az ún. 70 szabályát tartalmazza, melynek lényege a következő: Ha valami évenként 1%-kal gyarapszik, akkor az mintegy 70 év alatt megduplázódik. Ha két százalékkal, akkor 35 év alatt kétszereződik meg. 4% növekedés esetében a megduplázódás már csak 17 év. Tehát ha valami 50 év alatt az ötszörösére nő, akkor ennek évenkénti növekedési üteme meghaladja az évi 3,2 %-ot.

A szerző ismét a statisztikát hívja segítségül. A könyvben megtalálható növények termelése Magyarországon 1870–1913 között bemutatja az évi átlagos növekedési ütemet. A szerző Katus László véleményét is felhasználja, mely szerint az összes mezőgazdasági kibocsátás évenként átlagosan 1,8%-kal nőtt. A fejenkénti növekedés pedig minden kétséget kizáróan átlagos volt: 0,9 % és 1,2 % között változott. A könyv több rendkívül érdekes témával foglalkozik. Így pl. a jobbágyság felszabadítása erősen fellendítette a mezőgazdasági termelést, de növekvő protekcionizmus eredményeként a Monarchia magyar felében az árak jobban emelkedtek, mint az osztrák részen, mert a Monarchia kereskedelmi rendszerében Ausztria félgyarmati sorban tartotta Magyarországot.

A könyv rövid terjedelme ellenére tökéletes betekintést nyújt a Magyarországon még csekély mértékben ismert kliometria módszerébe és lehetőségeibe. A szerző előadássorozatát a gazdaságtörténet iránt érdeklődő történészhallgatók számára írta, azonban közgazdászok is haszonnal forgathatják ezt a könyvet. A kliometria hazánkban, mint új tudományág jelenleg nagy mértékben segítheti a történettudomány objektivitásának erősödését.

Tulok Péter

Steven Béla Várdy

HISTORICAL DICTIONARY OF HUNGARY

The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Md. - London, 1997. XX. 813 p.
(European Historical Dictionaries, No. 18.)
MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETI LEXIKONA

Várdy Béla pittsburghi professzor (csak Amerikában írja magát Steven B. Vardynak) a magyar történészeknek régóta személyes ismerője és barátja, kint megjelent könyveivel és tanulmányaival már eddig is sokat tett Magyarország külföldi megismertetése érdekében. (Néhány könyvét folyóiratunk is ismertette.) Ezzel a munkájával mintegy megkoronázta eddigi életművét. Ilyen patetikusan kell fogalmaznunk, mert valóban, mint majd meglátjuk, igen nagy szolgálatot tett ezzel a munkájával.

Az amerikai kiadó eddig 26 ilyen történeti lexikont adott ki egyes európai országokról (a 26. az 1998-ra jelzett Oroszország). Nyilván hasonló terjedelemben és hasonló szerkezettel készült a többi is.

A könyvet a szerző az amerikai magyar Somogyi Ferenc professzornak ajánlotta. Már a sorozatszerkesztő Jon Woronoff előszava jelzi, hogy a kötet a történeti Magyarországot tartja szem előtt, természetesen 1918 után csak a trianonit. A szerző előszava arra utal, hogy helynevekben stb. a magyar elnevezéseket használja, de utal az egyéb nyelvű variánsokra is, ezek időnként utaló címszókként is előfordulnak. A bevezető közli még a kötetben használt rövidítések jegyzékét és négy jól áttekinthető térképvázlatot (a középkori Magyarország, az ország a dualizmus korában, a trianoni Magyarország a területi változásokkal, és a mai Magyarország.) Az 1-40. l. rövid kronológiát tartalmaz, 41-52. a földrajzi nevek, országok, tartományok, vidékek neve, vizek, az államfők sora Levédtől, az erdélyi fejedelmek sora, a miniszterelnökök felsorolása. Az 53-78. l. rövid történeti áttekintés, ez nem az eseménytörténetet tartja szem előtt, az a kronológia dolga, hanem a fő fejlődési vonásokat. A 79-748. l. maga a lexikon, 749-811. pedig válogatott bibliográfia.

Nyilván nem lehet egy ilyen munkának valamiféle tartalmi ismertetését adni, csak a legfontosabb vonásokat említhetjük fel. Először is azt, hogy a kötet magyar nemzeti szempontú, de ez sohasem megy mások rovására, a hangnem sohasem torzul el, valóban objektív marad. A címszók: személyiségek, arisztokrata családok olykor, azokon belül a fontosabbak, de a nagy személyiségek természetesen külön címszóként, de nemcsak magyarok, hanem a velük kapcsolatba került idegenek is, mint mondjuk Metternich vagy Kolowrat. Természetesen valamennyi magyar uralkodó és államfő

is külön címszó. Szerepelnek a történeti Magyarország fontosabb városai, folyói, külországok, amelyek valamilyen kapcsolatba kerültek Magyarországgal. Szerepelnek, bár ritkábban, történeti események (békekötések pl.), történeti fogalmak, intézmények. Nagyjából ez a kör, amelyet a szerző kifejt. A címszók rövidek, két oldalnál hosszabb alig akad. A címszókon belül sok az utalás egyéb címszókra, meg vannak utaló címszók is. A címszók persze angol nyelvűek, de utalásként megvan a magyar szó is, a főispán pl. a Lord Lieutenantre utal. Várdy professzor, aki maga is írt egy jó könyvet a magyar történetírás történetéről, természetesen erre különös figyelemmel van, Hungarian historical studies címszava az egyik leghosszabb, és sok történész is szerepel címszóként, a ma élők közül is elég sokan, viszonylag. És persze elég sok címszó tárgyalja az amerikai magyarok kérdését, ami elsőrendűen az ottani „hazai" közönségnek szól.

Várdy Béla természetesen jól ismeri a mai szakirodalmat (a bibliográfia időben utolsó tétele 1996-os kiadású), nagyjából ennek az álláspontját fogadja el, de olykor saját felfogását követi. Nagyon szerencsés, hogy bevezeti a magyar nemzeti megújulás fogalmát címszóként, és ezt valahol a testőríróknál kezdi és 1848-ig írja a címszót. Ezen belül a reformkort a hagyományosabb 1825-1848 évek közé foglalja.

Mint mondottuk, nem lehet tartalmi ismertetést adni. A kötet sorrendjéhez igazodva tennénk néhány megjegyzést. A kronológiába érdemes lett volna bevenni a köztársaság kikiáltásának dátumát, 1989. október 23-át. Az őstörténet vonatkozásában Várdy Béla az európai őshaza fogalmát fogadja el, az utóbbi években inkább a nyugat-szibériai lokalizálás terjedt el nálunk, de Róna-Tas András legújabb könyvében visszatért ehhez a hagyományos felfogáshoz. Györffy György 1958-as tanulmánya óta általánosan elfogadottá vált a honfoglalás-kori kettős fejedelemség, de újabban Árpádot tekintik kendének és Kurszánt gyulának, hiszen ő halt meg egy kalandozás során, Várdy viszont az eredeti elképzelés mellett marad több címszón belül is. A déli harangszót a könyv is a nándorfehérvári győzelemhez köti, pedig Szűcs Jenő kutatásai nyomán tudjuk, hogy a pápa még az ostrom előtt rendelte el. Megint hagyományos felfogás az 1690-ben betelepült 200 000 szerb telepes, pedig Nagy Lajos már bebizonyította, hogy létszámuk jóval kisebb lehetett. Van címszó Drang Nach Ostenről, Várdy nagyon jól érzékelteti ennek pozitív és negatív oldalait.

Manapság közkeletű a Kelet-Közép-Európa fogalom, itt is szerepel, holott amit ezen értünk, az érdemben a két világháború közt divatossá vált Köztes-Európa. Erzsébet és Zita kapcsán kétszer is említi a könyv, hogy királynévá koronázták őket, holott a koronázási szertartás során csak a vállukra helyezték egy pillanatra a koronát. Egyébként a szentkorona felső részét tekinti a pápa által eredetileg küldött koronának Várdy, nem érzékelteti, hogy ez bonyolult és mindmáig lezáratlan probléma. Ferenc Józsefről azt írja a könyv, hogy V. Ferdinánd uralkodása idején már ő számított trónörökösnek, holott Ferdinánd öccse volt a trónörökös, aki csak az utolsó pillanatban és elég nehezen mondott le erről a jogáról. Helyes, hogy a hun – magyar rokonságot utólagos tudós középkori kitalálásnak tekinti. A Nemzeti Munkapárt két helyen is szerepel, National Labor Party (514. l.) és National Work Party (518. l.) címszó alatt, a szöveg majdnem azonos. Az oszmán hódítás címszó alatt nem esik szó a kondominiumról. Két címszónál is előkerül, hogy az 1569-es lublini unió után már csak Lengyel Királyságról esik szó. A litvánok valóban háttérbe kerültek, de mindvégig lengyel – litván királyságot emlegettek, vagy egyszerűen Rzecz pospolitát. Petőfi kapcsán talán érdemes lett volna megjegyezni szláv származását. A Révai Józsefről írt címszó nagyon jól mutatja, milyen kiegyensúlyozott értékelést tud adni a szerző. Viszont az újabb kutatások nyomán nehezen fogadható el az, hogy a tizenötéves háborúban az osztrákok „uneffective" lettek volna. Az is vitatható, hogy a Habsburgok szándékosan telepítettek a 18. században sok idegent, hogy soknemzetiségűvé tegyék az országot. (Várdy Béla nem nagyon szereti a Habsburgokat, dehát az egyéni ízlés kérdése.) A kötet a svábok elmagyarosodásáról beszél, valójában csak a városi német lakosság magyarosodott el, a sváb parasztok megmaradtak németnek a Volksbundig. „University" címszó sok van, az összes egykor létezett és ma meglévő egyetem mind sorrakerül. De Veszprémnél érdemes lett volna említeni legfrissebb rangemelését érsekséggé.

A címszók kapcsán is lehetne tenni megjegyzéseket. A hiteles hely intézménye pl. kimaradt. Az országgyűlési követutasítások szerepelnek „Instructions" címszó alatt, persze így aligha keresi valaki, de egyéb címszókban van rá utalás. Az osztrák örökösödési háborút külön címszó tárgyalja, de a hétéves háborúról nincs címszó. Ady és József Attila szerepel címszóként, Babits és Kosztolányi nem, Molnár Ferenc viszont igen, nyilván amerikai ismertsége miatt. Dehát nincs olyan lexikon, amelyhez ilyen szempontból nem lehetne hiányjegyzéket mellékelni.

A bibliográfia nyolc fejezetben van elrendezve, az utolsó terjedelmes éppen az amerikai (pontosabban észak-amerikai) magyaroknak szentelődött, ami érthető. Mint már említettük, érdemben

csak angol nyelvű szakirodalmat sorol fel, itt talán nem ártott volna a német és francia nyelvűből is válogatni. Az idehaza angolul megjelent könyvek és tanulmányok megtalálhatók. Az angolszász szokásoknak megfelelően a könyvek lapszáma nincs feltüntetve, pedig az adhatna valami tájékoztatást.

A tollhibák felsorolását még lehetne folytatni, de minek. Kár, hogy sok a sajtóhiba, különösen szavak egymásba írása, ami nyilván a technikai előállítással függ össze.

Ha nálunk szóba kerülne valami hasonló lexikon kiadása, akkor először is alakulna egy szerkesztőbizottság egy főszerkesztővel (ők csak a nevüket adnák), azután egy szűkebb szerkesztőség egy szerkesztővel, aki megbízna mintegy tíz tudományos munkatársat (főmunkatársaknak az ilyesmi már derogál) a szócikkek megírásával, és néhány év alatt el is készülnének a címszók, határidő után, akkor még hátra volna a lektorálás, szerkesztés, meg hát a pénz összegyűjtése a kiadásra.

Várdy Béla egymaga elkészítette a munkát, és rövid idő alatt. Nyilván nem a magyar történészeknek, tehát szakmai finomságokat nem lehet számonkérni rajta. De elkészítette voltaképpen nemcsak az amerikai olvasó számára, hanem a magyarul nem tudó szakemberek számára is. Helyes és elégséges ez a kép Magyarországról? Mint már hangsúlyoztuk, kiegyensúlyozott ítéleteivel, lakonikus mondataival helyes és elégséges képet ad. A címszók jó megválogatásával és kidolgozásával kiválóan érzékelteti a magyar történelem beágyazottságát az európai fejlődésmenetbe. Nyilván nem kell mondani, milyen fontos ez manapság. Sem a népieseknek, sem az urbánusoknak nem lesz egészen a szájuk íze szerint, mert nem kesereg eléggé a magyar nemzet mostoha sorsán (pedig kesereg) és nem utálja eléggé a kommunistákat (pedig kicsit utálja). Ami csak annak a jele, hogy nagyjából megközelíti a történeti valóságot. A magyar történész szakma csak hálás lehet Várdy Bélának, hogy szerkesztőbizottságok, szerkesztőségek és tudományos munkatársak helyett egymaga elvégezte ezt a munkát. Bizonyára a sorozaton belül is méltó helyet foglal el.

Niederhauser Emil

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIÁJA (1896–1995)

– Millecentenáriumi előadások –

Szerkesztette: Dr. Kovacsics József

Központi Statisztikai Hivatal – MTA Demográfiai Bizottsága és Történeti Demográfiai Albizottsága

Budapest, 1997. 417 o.

Komoly tudománytörténeti jelentősége van annak, hogy 34 évvel a „Magyarország történeti demográfiája" c. kötet megjelenése után, (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1963., 442. o.) a témáról ugyanannak a szerkesztőnek, *Kovacsics József* professzornak a közreműködésével ismét megjelenhetett egy gyűjteményes kötet. A hatvanas években kiadott munka időtálló, kemény kötésben látott napvilágot, s mellékletként statisztikai táblázatok is gazdagították. A mostani kiadvány szerényebb köntösben, de differenciáltabb tartalommal, több szerző felkérése révén került kiadásra. A szerkesztő meglátta a millecentenáriumi előadássorozat anyagában a nagy lehetőséget arra, hogy évtizedek múltán ismét összefoglaló jellegű kötet jelenhessék meg a meglehetősen mostohán kezelt interdiszciplináris, történeti demográfiai területről.

Az 1963-as kötetet mindössze 6 szerző jegyezte, közülük *Kovacsics József* és *Györffy György* a mostani kiadványban is szerepel. *Kovacsics* akkor a történeti demográfia tanulmányozásának fontosságára, a forrásokra és a módszertani kérdésekre hívta fel a figyelmet, most pedig az Árpád-kori népesség számára vonatkozó kutatások kérdéseivel foglalkozik. *Györffy* akkor is, most is a honfoglaló népesség számának alakulását vizsgálja, lényegében az Árpád korral bezárólag. A 28 tanulmány a maga változatos témaválasztásaival arra utal, hogy az elmúlt évtizedekben megteremtődtek a feltételei a történeti demográfiai részkérdések tanulmányozásának is. Azon kívül, hogy ez a változatos spektrumú áttekintés több ponton átigazítja, pontosítja a korábbi kutatások eredményeit, olyan témákat is felölel, amelyeket annak idején nem lehetett még kis példányszámban megjelenő, szaktudományos írásokban sem tárgyalni. Ilyen tabu téma volt 1963-ban például a kisebbségi- nemzetiségi kérdés. *Thirring Lajos* csak néhány oldalon és csak a fő mutatókra szorítkozva foglalkozhatott a kérdéssel, most pedig elemzések sorát olvashatjuk a témáról. És nemcsak hazánk mai területére vonatkozóan, hanem a történelmi Magyarország egyes kistájaira is kitérőleg. Így került a kötetbe az országban a késő középkorban és az újkorban élt kisebbségekről több írás. *Blazovich László* a déli szlávok Körös-Tisza-Maros-közi, 15–16. századi térfoglalásáról számol be,

Draskóczy István a Szászföld lélekszámát vizsgálja ugyanebben a korban, *Csetri Elek* pedig Kolozsvár népességének alakulását tanulmányozza. Erdély virágkorának, az Erdélyi Fejedelemség összeírásainak demográfiai forrásértékét teszi górcső alá *Oborni Teréz*. *Blazovich* kutatásai rávilágítanak arra a történetírásban is, s különösen a művelt nagyközönség körében elterjedt téves vélekedés tarthatatlanságára, amely szerint a szerb népesség tömeges beköltözése Magyarországra egybeesett volna a török hódoltság korával. Megállapítja ugyanis, hogy a 15. század közepére a Duna-Száva közén és a Dráva és a Száva közti területen délszláv többség alakult ki, s a Dráva az országhatártól a Dunába való ömléséig már akkoriban nyelvhatárt képezett. A 16. századi török benyomulás következtében a jelzett, ma Bánát, Bánság néven nevezett területen szerb többség alakult ki, ami igaz, hogy alacsony népsűrűséget mutatva, de lényegében a nagy betelepítések koráig, a 18. századig megőrződött.

Mindig is ismert volt a történettudományban, hogy a népességkorlátozás terén a zártan települt és kiváltságaikat féltékenyen őrző erdélyi szászság járt az élen, már a középkorban. Létszámuk már a 15. és a 16. század fordulóján stagnált, sőt megfogyatkozott 1400 körül, mert 65–70 000 főről visszaesett 45–50 000 lélekre. *Draskóczy* ezt a járványok és a török betörések mellett a városiasodásnak tulajdonítja. A tekintélyes szász várostípus már ekkorra kialakult. Nagyszebennek 5000, Brassónak pedig már 10 000 lakója volt ez idő tájt! *Csetri* írásából tudhatjuk, hogy ezt a méretet Kolozsvár csak a 18. században érte el. A szász urbanitás, s a vele együttjáró civilizáltság tehát egyedülálló volt a demográfia tanúsága szerint is az újkor hajnalán. A népesedési paradoxont az jelentette, hogy fejlettségbeli előnye, a demográfiai átmenet lokálisan korai jelentkezésével, előkészítette a talajt a következő századokban bekövetkező népcserének, aminek folyamán elsősorban a románság, de az ésszakkeleti peremvidékeken a székely- magyarság is elkezdte visszaszorítani a szász népességet.

Egyed Ákos már sokkal összetettebb, gazdagabb forráskínálatra támaszkodva foglalhatta össze a Székelyföld demográfiai folyamatait 1750 és 1850 között. A 18. század közepére vonatkozóan még csak a családok számát tudja megadni hozzávetőlegesen (28 500), egy évszázad múltán, 1850-ben — az osztrák népszámlálásnak köszönhetően — már a lélekszámot is tudjuk: 403 000 fő. Bármekkora családnagysággal is számolunk a 18. században, az nem tagadható, hogy valóságos népességrobbanás ment végbe ez alatt az évszázad alatt a Székelyföldön. Miközben az ország lakossága körülbelül megkétszereződött, a székelységé legalább a háromszorosára növekedett! Ez az évszázad alapozta meg Erdély legnagyobb magyar közösségének mai súlyát. Igaz, az azóta eltelt másfél évszázad alatt már csak duplázódott a magyarság keleti ágának lélekszáma, mintegy 800 000 főre, ez összességében mégis jelentős fejlődés. A székelység körében csak napjainkban alakulnak ki azok népesedési szokások, amelyek a szászok között már évszázadokkal korábban megmutatkoztak. A székelymagyarsággal a 16. században nagyjából egyenlő demográfiai súlyú szászság sohasem lett népesebb 200 000 főnél. A hosszú távú demográfiai folyamatok tanulmányozása azért is fontos, hogy megvilágíthassuk az évszázadok során lezajló nemzetiségi folyamatokat, népcseréket, s a nyomukban járó területfoglalásokat, határváltozásokat. Nem tagadhatjuk, ezzel összefüggésben, hogy Magyarország történetében ezen a téren nagyobb jelentőséget tulajdonítunk az immanens demográfiai folyamatoknak, mint a belső és a nemzetközi migrációnak. A Kárpát medence nemzetiségi-demográfiai folyamatainak tanulmányozása szempontjából kulcsfontosságú a 18. századi népesedés empirikus vizsgálata. A korábbi történeti demográfiai kutatások, a török megszállás másfél évszázadát érzékletes megjelenítő erővel ábrázoló történetírók jóvoltából, kisebbnek vélték a 17. század végi népesség lélekszámát, mint a történettudomány módszereit komplexebben alkalmazó és az eredeti forrásokat újra leporoló szakemberek. *Dávid Géza* írása nemcsak terjedelmével, alaposságával, hanem újszerű módszertani megoldásaival is kiemelkedik az egyébként színvonalas munkák közül. Bátran polemizál a nagy elődök — *Acsády Ignác, Szekfű Gyula* — tévedéseivel, s arra a következtetésre jut, hogy szakítani kell a törökkor hagyományosan belénk rögzült képével. Ez a másfél évszázad persze hatalmas pusztítást okozott, ám a népesség, ha szenvedések árán is, de nagyobb számban maradt életben, mint korábban gondolták. Ha lakóhelyéről menekülni is kényszerült, megtelepült és élte az életét másutt, az ország északi és nyugati felében, ahol egyes területeken szinte a 20. századot idéző népsűrűség alakult ki, szemben a visszamocsarasodott, vagy a hadiutak közelsége miatt elnéptelenedett déli országrészekkel. Mivel az első konkrét és biztosnak tekinthető népszámlálási adatokat a II. József alatti nevezetes összeírás nyomán ismerjük, nemcsak az utána következő évszázadok, hanem — visszafelé következtetve — az azt megelőző évszázadok népesség nagysága is csak efelől az adat felől közelíthető meg. Teljesen reális *Dávid Géza* arra vonatkozó következtetése, hogyha alábecsüljük a török alól felszabadult ország népességét, nem magyarázhatjuk meggyőzően a 18. század végi 8,5 milliós népességet. A korabeli közlekedési lehetőségeket számbavéve, nem települhetett be annyi ember, hogy egy évszázad alatt megháromszorozódjék a

lakosság száma. (Az imént említett székely népgyarapodás már egészségügyileg, s főleg járványügyileg fejlettebb korszakban történt.) Tömeges volt a 18. századi migráció, de elsősorban belső vándorlás, honfoglalás történt, s a hosszú békeidőszakban viszonylag zavartalanul folyhatott a természetes szaporodás. A magyarság visszaszorulása pedig vagy nem volt akkora mértékű, mint amekkorának korábban gondoltuk, vagy korábban ment végbe. Egyébként több szerző gondolata is egybecseng abban a tekintetben, hogy a történelmi Magyarország a honfoglalástól kezdődően, az Árpád- koron keresztül, mindig is olyan többnemzetiségű ország volt, amelynek különösen ritkán lakott peremvidékein kisebbségi lakosok éltek. A Felvidék, Nyugat- Magyarország, Kárpátalja, Dél-Erdély mellett — *Blazovich László* írta meg —, hogy a Délvidéken is. A kötet tanulmányai mindazonáltal mégis egybecsengenek abban, hogy a magyarság többségi népelemként benépesítette a Kárpát medence központi területét és a folyóvölgyek javarészét. Azért szerezhette vissza a dualizmus korában csaknem korábbi túlsúlyát, a Horvát királyság nélkül számított területen, mert az országhatáron kívülről és a peremvidékekről migráló telepesek mindig közéje települtek a majoritásban lévő magyarságnak, s hozzá asszimilálódtak.

Ezt a koncepciót csak a legforrásszegényebb honfoglalás és Árpád korral foglalkozó *Kristó Gyula* nem osztja. Nincs terünk a különben invenciózus és termékeny, s az írott források ismerete terén tökéletesen felkészült középkorász nézetrendszerét kritikusan ismertetni, megtették ezt már többen is. *Vámbéry Ármintól, Molnár Eriktől* és mai multikultúralitástól ihletett koncepciója egyelőre egyéni vagy legalábbis erősen kisebbségi vélemény. Különösen a Dzsajháni hagyományban található 20 000 magyar harcos számadatából kiinduló túlfeszített elképzelései szemet szúróak. Most erről csak annyit, hogy még a 20. századi technicizált diktatúrák sem tudták hadbaszólítani, „felvonultatni" népességük 10 %-át. A szerzőnél mégis csak 56 000 — a Kárpát medencében kisebbséget alkotó — honfoglaló magyar lesz a 20 000 harcosból.

Befejezve a nemzetiségi demográfiával is foglalkozó tanulmányok sorát, *Hoóz István* alapos és mégis tömör összefoglalását említjük a Kárpát medence nemzetiségi struktúrájának átalakulásáról. Akárcsak a 18. századi népesedési folyamatokkal kapcsolatban, nála is túlzottnak tartjuk a külső migráció befolyásoló szerepének az ábrázolását. Ugyanis *Hoóz* szerint Erdély nemzetiségi összetételének megváltozását elsősorban a regáti betelepítések okozták. Az erdélyi magyarság demográfiai arányát nyolc évtizeddel Trianon után is meglepően jól tartja; a legjobban az utódállamok magyarsága közül. A számunkra nem kedvezőtlen 1910. évi népszámláláson elért 32 %-ról csupán 21 %-ra csökkent a magyarok aránya ebben a régióban. Annak ellenére, hogy 3 hullámban mintegy félmillió erdélyi magyar költözött át az anyaországba 1918 óta. Természetesen folyt és folyik is betelepülés Erdélybe a Kárpátokon túlról, de ez a tényező inkább csak lokális hatást fejthetett ki még az ezzel az eszközzel leginkább élő *Ceausescu* korban is. A döntő faktor a nemzetiségi arányok megváltozásában, a demográfiai arányokban és folyamatokban keresendő. Nagyobb populáció határozottan kisebbel összezárva, hacsak nincsenek közöttük a kisebbség javára jelentősen eltérő demográfiai tendenciák, törvényszerűen odavezet, hogy a kisebb még kisebb, a nagyobb, még nagyobb lesz. Az erdélyi magyarság azért őrizhette meg viszonylag jól népállományát, mert a többségi nemzettel csak csekély asszimilációs felület köti össze a jelentős kulturális és mentális különbségek miatt.

A gyűjtemény kiindulópontját képező 4 előadássorozatban, a korai történeti demográfiai kérdésekkel foglalkozó témák tárgyalásánál, elsősorban történészek szerepeltek. Ahogyan közeledtek a mához a témák, úgy kerültek előtérbe a hazai szakdemográfusok. Aki mind a két területen otthonosan mozog, s ezzel tulajdonképpen megtestesíti a történeti demográfus optimális alakját, az mindkét műfajban előadóképes. *Kovacsics József* ezek közé a szakemberek közé tartozik. Árpádkori előadása után az ő írása hídalja át az első magyarországi népszámlálás (1787) és az első, modern, *Keleti Károly* kezdeményezésére megtartott, 1870. évi népszámlálás közötti közel egy évszázadot, amelyet már bizonyos adatgazdagság, célirányos népösszeírások jellemeztek, de hiányzott belőlük a rendszeresség és az összehasonlításokra és prognosztizálásokra lehetőséget adó közös szempontrendszer. *Faragó Tamás*, a Népességtudományi Kutató Intézet történész igazgatója a 18. századi Magyarország családjairól és háztartásairól értekezett. Történelmi szociológiai szempontokkal gazdagítva a demográfiai aspektust. Igazságtalanok lennénk azonban néhány más szerzővel, ha nem tennénk említést arról, hogy ezt ők is megtették. A Szászföld és a Székelyföld témáját feldolgozó kutatók sem elégedtek meg a csupasz számadatok felsorolásával. Ahol tehették, a társadalmi összefüggéseket is felvillantották. *Granasztói György* dolgozatának módszertani érdemei mellett sem mehetünk el szótlanul, ugyanis miközben hazánk történeti demográfiai fejlődésének longitudinális vizsgálatára vállalkozott, nemzetközi összefüggéseket rajzolt fel, kitekintést adva a dunai térség mellett az európai demográfiai helyzetre is. Regresszióelemzései több évszázadot átfogó

hosszú távú demográfiai trendek felrajzolására alkalmasak. Meg kell jegyeznünk, hogy a fontos kötet viszonylag kevés nemzetközi kitekintést nyújt az olvasóknak. Ez azonban nem írható kizárólag a szerkesztő rovására, hiszen a történeti demográfiai kutatások igen különböző fejlettségi színvonalon állnak a világ országaiban. Az adatbázisok jellege, de a kutatói szempontok is sokban különböznek egymástól. Ez még akkor is észlelhető, ha egy magyar származású kutató, a nemzetközileg ismert *Demény Pál* elemzéseit olvassuk. Az Egyesült Államokban tevékenykedő, gyakran ENSZ megbízásokat is teljesítő demográfus a világnépesedési tendenciák felől közelít a kis magyar glóbusz problémái felé. Tanulmánya nemcsak ezért érdemel figyelmet, hanem főleg azért, mert ráébreszti a hazai olvasókat a világ és a világnézetek sokféleségére. Bizonyítja, hogy a történeti demográfiát nemcsak arra lehet felhasználni, hogy leírjuk azt az utat, amit népállományának fejlődése közepette leírt egy-egy ország, hanem arra is alkalmas, hogy a jövő felé nyújtson kitekintést. A históriai és a futurológiai aspektus összekapcsolása megtermékenyítheti a szakmát, de mivel egyúttal irritálóan szakít a hagyományos nemzeti látószöggel, el is tűnődhetünk arról, ha annyira nem fontos egy mai nemzet számára, hogy milyen volt a múltja, s milyen jövő vár rá, mert sorsa úgyis a felolvadás, az elvegyülés az egységesülő világ népei körében, akkor egyáltalán szükség van-e történeti demográfiai kutatásokra? *Demény* nem pesszimista, mint — valljuk meg — a hazai történészek, demográfusok jelentős része, akiknek érdeklődését túlságosan leköti a térség magyarságának történelmi távlatokban tapasztalható kétségtelen térvesztése, relatív összezsugorodása és eljelentéktelensége a világban lezajló demográfiai folyamatok árnyékában. *Demény* egyenesen megdicséri a magyarságot, hogy polgárosodása folyamatában, érvényre hagyta jutni a demográfiai átmenetet, s ma nem egy túlnépesedett, ezer demográfiai alapú feszültségtől szenvedő pontja a világnak. Megállapítja, hogy Etiópiának, a Fülöp szigeteknek és Thaiföldnek a századfordulón éppen úgy 7 millió lakosa volt, mint a mai Magyarországnak. (Az nem foglalkoztatja, hogy akkor nem volt még mai értelemben vett ország!) A másik 3 ország ma 59,59 és 68 milliós, és szegénységgel és túlnépesedéssel küzd. Arra nem fordít figyelmet, hogy például Etiópia még ma is ritkábban lakott ország, mint Magyarország, s az sem izgatja, hogy egyáltalán nem biztos történelmileg, hogy a nagyarányú népesedés az egyedüli oka sajátos helyzetüknek, hiszen bonyolultabb kérdés a modernizáció annál, hogy kijelenthetnénk: azért szegények, mert túlnépesedtek. Hiszen lehetnek azért is túlnépesedettek, mert szegények! A globális felelősséget érző, ám a nemzeti szempontokat elvető szerző azzal nem számol, hogy az emberiség attól is szegényebb lehet, ha egyes viszonylag fejlett, a történelemben mások előtt utat törő nemzetek eljelentéktelenednek, sőt idővel eltűnnek. A globális homogenizációval legalább egyenértékű a lokális, regionális diverzitás, különféleség és másság. Valamikor jelentős európai civilizációk nemzetközi befolyásának, hatásának csökkenése vagy eltűnése éppen úgy szegényítheti az emberiséget, mint a túlnépesedés által kiváltott feszültségek.

A fő magyar demográfiai sajátosságot *Demény Pál* abban látja, hogy „Európának a huszadik században megkezdődött és a század második felében egyre gyorsuló tempóban folytatódó demográfiai marginalizálódását Magyarország népességi dinamikája felnagyított formában mutatja be." (382. o.) Ennek leszögezése után viszont rámutat arra, hogy ez a pionír szerep már megszűnt, hiszen a magyar születésgyakoriság, amelynek alacsony szintjét annyira fájlalja a magyar közvélemény, már az európai átlag fölött áll. Jól látja, hogy az európai kontinensen, és nálunk még fokozottabban, ma az öregedés kiváltotta aggodalmak a legindokoltabbak. Viszont a magyar demográfusok jelentős részével egybehangzóan, nem jut el odáig, hogy ezen a problémán nemcsak az egészségügyi és a szociális gondok megoldásával lehet javítani, hanem a születési mozgalom anyagi és morális támogatásával is. Ez pedig nem fog magától menni, csak kemény elhatározások nyomán. Éppen ezért hat a különben érdekfeszítő és informatív dolgozat végén deus ex machinaként a következő megállapítás: „Magyarországon ma alig több mint 100 000 gyermek születik évente. Biztosítva van-e soványodó számú generációknak az alsó- és középfokú iskolákban elérhető legmagasabb minőségű nevelése? Nagy a valószínűsége, hogy amikor a válasz ilyen és hasonló kérdésekre igenlővé válhat, az alacsony születésszám közvetlenül nem javítható problémája magától is megoldódik." (386. o.)

Behatárolt terjedelmű recenziónkban nem szólhattunk bővebben a kötet több dolgozatáról, olyan kiváló demográfusok írásairól, mint *Csernák Józsefné, Józan Péter, Kamarás Ferenc, Klinger András* vagy *Vuklovich György*. Ezek a 20. századi kérdéseket taglaló munkák azonban történelmi aspektusból talán nem olyan fontosak, mint a többiek. Tudjuk persze, hogy idővel minden jelenkori elemzés történetivé válik. A történeti demográfia hazánkban is egyre sarkosabban definiálható diszciplína. A millecentenáriumi előadásokat szaktanulmányokká fejlesztett szerzők, s a szerkesztő érdeme, hogy ez a szakterület egy jelentős áttekintéssel gyarapodott.

Szabó A. Ferenc

FOLYÓIRATSZEMLE

Donald S. Lopez, Jr.:

A „LÁMAIZMUS" ÉS TIBET ELTŰNÉSE

Miután az ország hivatalosan eltűnt a politikai térképről, a nyugati közvélemény számára a „lámaizmus" fogalma képviseli Tibet vallási és kulturális örökségét. A „lámaizmus" kifejezés a nyugati irodalomban a buddhizmus tibeti változatát jelöli. A szó magában a tibeti nyelvben ismeretlen, az újkori nyugati erudíció alkotása, s csak a Tibettel foglalkozó nyugati irodalom használja. Ugyancsak Nyugaton született meg a tibeti buddhizmus és a római katolicizmus párhuzamba állítása. Mint egy mai kutató (Philip Zaleski) írja: „a tibeti buddhizmus Kelet római katolicizmusa": bonyolult teológiával, holt liturgikus nyelvvel, misztikával, gazdag rituáléval, hierarchizált papsággal, szentekkel, s élén egy Őszentségének címzett vezetővel. A tanulmány bemutatja a „lámaizmus" fogalmának kialakulását és fejlődését, mint a modern intellektuális mítosz-alkotás jellegzetes esetét.

Midőn a Kr. u. 7. és 8. században a buddhizmus Indiából eljutott Tibetbe, s az eredeti szanszkrit szövegeket tibetire fordították, az új vallással kapcsolatos fogalmak visszaadására új szavakat kellett alkotni. A szanszkrit *guru* „tanító" fordításaként ekkor született meg a tibeti *lama* szó. Később, a 18. század végén Kínában a tibeti vallás megjelölésére a *lama jiao* „a lámák tanítása" kifejezést kezdték használni. Ugyancsak a 18. század végén jelenik meg Kínáról szóló európai úti beszámolókban a „lámák szektája", majd a 19. század elején a „lámaizmus" kifejezés is. A 17. század végétől találhatók olyan megfigyelések a Távol-Keleten járt katolikus szerzetesek írásaiban, hogy a tibeti vallás több tekintetben — templomok, kolostorok, imádságok, szertartások, papi öltözékek — hasonló az európai katolicizmushoz. Egyesek ezt azzal magyarázták, hogy a 14. században európai misszionáriusok jártak volna Tibetben, s az ő működésük nyomán kerültek volna keresztény elemek a buddhizmus ottani változatába. Mások egyenesen az ördög mesterkedésének tulajdonították ezeket a hasonlóságokat.

Másként értelmezték a lámaizmus és a katolicizmus közötti hasonlóságokat a 19. század végi angol és amerikai protestáns szerzők (Rhys Davids, Austine Waddel, Monier Williams). Szerintük hasonló irányú, párhuzamos fejlődésről van szó. Az általuk felvázolt fejlődési modell szerint az indiai buddhizmus racionalista és humanista reakció volt a brahmanok vallásának klerikalizmusával és ritualizmusával szemben – hasonlóan, mint Európában a reformáció a középkori katolicizmussal szemben. A szanszkrit és páli szövegekből kihámoztak egy állítólagos „eredeti" buddhizmust, amelyben nem volt sem papság, sem egyház, sem imádságok, sem rituálé, sem szertartási előírások. James Freeman Clarke egyenesen ezt a címet adta a buddhizmusról írt tanulmányának: „A buddhizmus, avagy a Kelet protestantizmusa", egészen szoros párhuzamokat vonva a két vallási reform jellegzetességei között. Ez az értelmezés igen népszerű volt a viktoriánus kor antikatolikus légkörében, amikor a lámaizmus és a katolikus egyház összehasonlítása ideológiai fegyverül szolgált az utóbbi elleni támadásokhoz. Ebben a perspektivában a lámaizmus nem volt egyéb, mint az eredeti buddhizmus elfajult, romlott változata. Ez a degenerálódási folyamat már Indiában megkezdődött, s több fázison keresztül menve jutott el Tibetbe, ahol összeolvadt az ottani lakosság primitív, animista démon-hitével. Az így kialakult, bonyolult teológiai spekulációkkal, ritualizmussal és babonákkal terhelt kultusz, azaz a lámaizmus, egyenes ellentéte az „eredeti" buddhizmusnak. Ugyanaz a folyamat ment tehát végbe Keleten, mint Nyugaton, ahol a katolicizmus degenerálódott a középkor folyamán hasonló módon. Ez a nyugati filológusok és orientalisták fejében kialakult „lámaizmus" koncepció végül 1903-1904-ben, Tibet brit megszállása idején, nyíltan a kolonializmus szolgálatába szegődött. Egyik megfogalmazója (Waddell) azt tekintette az angol uralom főfeladatának, hogy a tibeti vallást tisztítsa meg a lámaizmus elfajulásaitól, s állítsa helyre az ugyancsak a nyugati orientalisták által elképzelt „eredeti" buddhizmust.

Ez az angolszász protestáns lámaizmus-koncepció szívósan továbbél, s még az 1990-es évek angol és amerikai kiadványaiban is fel-felbukkan. Annak ellenére, hogy a jelenlegi Dalai Láma több írásában cáfolta. Miután Kína 1959-

ben annektálta Tibetet, az onnan elmenekült lámák révén számos addig ismeretlen régi tibeti buddhista kézirat került Nyugatra. Ezek tanulmányozása nyomán az 1960-as és 70-es években a kutatók fiatalabb nemzedékében az a vélemény alakult ki, hogy — a korábbi nézetekkel ellentétben — éppen a lámaizmus őrizte meg leginkább az eredeti buddhista tanítást és gyakorlatot, mert azt — a kínai, japán és délkelet-ázsiai buddhizmustól eltérően — nem torzították el nyugati vallási hatások.

Comparative Studies in Society and History, Vol. 38. No. 1. January 1996, pp. 3-25.

N. M.

Eliga H. Gould

AMERIKAI FÜGGETLENSÉG ÉS BRIT ELLENFORRADALOM

Eliga H. Gould, a New Hampshire-i Egyetem történésze rövid historiográfiai áttekintéssel kezdi esszéjét. Az utóbbi időben megnőtt az érdeklődés az amerikai forradalomnak — vagy Függetlenségi Háborúnak — az anyaországra, Nagy-Britanniára gyakorolt hatása iránt. A kérdésben megszólaló szerzők között nagyjából-egészében egyetértés jött létre a brit válasz konzervatív jellegét illetően. Linda Colley véleménye szerint a háború erősen "jobbra" tolta a brit politikai elitet, miközben a szigetországiakban, általában véve, egyfajta egymásra utaltsági érzés kezdett kialakulni mind Európával, mind Amerikával szemben: azaz, az amerikai események közelebb hozták egymáshoz az angolokat, a skótokat és a wales-ieket (*Britons: Forging the Nation, 1707–1837* (1992)). Christopher Bayley úgy látja, hogy az amerikai forradalom megerősítette a központosító tendenciákat a Whitehallban, alkirályi vagy "prokonzuli" despotizmust hozott létre Írországban és a gyarmatokon, valamint megerősítette a faji alávetés különböző formáit az utóbbi helyeken (*Imperial Meridian: The First British Empire and the World, 1780–1830* (1989)). Végül, Jonathan Clark szerint a földbirtokos dzsentri és az anglikán egyház — a korabeli hatalom fő támaszai — "még szorosabbra zárták a soraikat" az 1770-es évektől a társadalmi konzervativizmust erősítendő (*English Society, 1688–1832: Ideology, Social Structure and Political Practice during the Ancient Regime* (1985)).

Gould nem ért egyet a brit konzervativizmus fent ismertetett egyoldalúan xenophob jellemzésével; véleménye szerint jókora adag kozmopolitizmus is jelen volt a brit felső- és középosztály reakciójában és mindenképpen arra késztették a korabelieket az Amerikában lejátszódó események, hogy átgondolja: mit is jelent európainak lenni és hogyan kellene nekik, mint európaiaknak, reagálni a forradalmi mozgalmakra. Ugyanakkor Nagy-Britannia, igaz, nem sok sikerrel, megpróbált közeledni azokhoz az európai hatalmakhoz, amelyeknek a hétéves háború után hátat fordított. A kudarc, azaz, az a tény, hogy Franciaország és Spanyolország az amerikaiakat támogatta, mialatt Oroszország és még egy sor másik állam az ún. fegyveres semlegesség álláspontjára helyezkedett, felerősítette a britek hagyományosnak mondható patriotizmusát és vallási különállásának gondolatát.

Az amerikai függetlenségi háború a britek szemében veszélyt jelentett az egész európai stabilitásra is. Edmund Burke és különösen a radikális sajtó a háborút európai konfliktusként értelmezte és ezen kapva kapott a kormányzat is. Ebben az olvasatban a britek nemcsak a saját parlamentjük jogait védték, hanem az európai kulturális és politikai örökséget is a forradalmi nézeteket hangoztató amerikaiakkal szemben. Úgy vélték, hogy az amerikaiak követelései aláássák a 17. század vége óta tartó európai mérsékeltséget, noha ennek létét sokan megkérdőjelezték akkor is és a későbbiekben is. Edward Gibbon ugyancsak egyetértett azokkal, akik a brit korona jogos és törvényes háborújáról beszéltek. Gibbon éles szavakkal ítélte el az amerikai kontinentális kongresszus "rémisztően újszerű" intézkedéseit, melyek szerinte szinte a kriminalitásba hajoltak. Brit jogi szempontból nézve az eseményeket, a kongresszus intézkedései valóban sértették a fennálló törvényeket, hiszen a brit alkotmány nem teszi lehetővé a fegyveres ellenállást semmilyen sérelem orvoslására sem. Az amerikai felkelők azonban nemcsak alkotmányos jogokat sértettek, hanem polgárjogokat is, amikor erőszakkal elnyomták a brit koronához hű amerikaiak szólásszabadságát, sajtószabadságát, sőt, fizikailag is bántalmazták őket időnként, például helyenként szurokba és tollba hempergette a lojalistákat a "csőcselék".

A brit birodalmi érdeken és jogon túllépve az amerikai forradalom egyik fő veszélye abban állt, hogy az az európai stabilitás alapját képező nemzetközi törvényeket is megsértette. Igaz, ezek a nemzetközi jogi szabályozások főként papíron éltek csak és az egyes államok biztonságát mindenekelőtt annak hadereje garantálta, de az elv mindenképpen megsérült. A nemzetközi szerződéseket a magánemberek között létrejött

megállapodásokhoz hasonlították, melyek — ilyen módon — a "normális' érintkezés alapfeltételei. Az amerikaiak a forradalommal a brit király és a parlament fennhatóságát kérdőjelezték meg egy lényeges területen: ugyanis kizárólag az állam az, amely a háború és diplomácia kérdésében dönthet és ezeket az előjogokat vindikálta most magának az amerikai kongresszus. Továbbá, érveltek a brit álláspont védelmezői, egy független amerikai állam óriási veszélyeket jelentene az államok közösségére, miután egyrészt birodalmi aspirációi lehetnek majd, másrészt pedig olyan rendhagyó hatalom jönne létre, amely — forradalmi elveiből adódóan — nem lenne képes részt venni a hagyományok által szabályozott nemzetközi életben sem. Ebből a meggondolásból kiindulva még Franciaországnak és Spanyolországnak is az lenne a saját jól felfogott érdeke, hogy a brit parlament amerikai fennhatóságának a helyreállításában segédkezzen, s nem pedig annak lerombolásában. Mint ismeretes, ennek pontosan az ellenkezője történt meg: 1778. februárban francia-amerikai szerződés jött létre, mely az amerikai-brit konfliktust valóban európai konfliktussá változtatta. Az új helyzetben Nagy-Britannián belül tisztázódtak a frontvonalak: a korábban esetleg az amerikaiakkal szimpatizáló és azok jogi érveit elfogadni hajlandó emberek nagy része is ellenük fordult, mert a háború immár a hagyományos ellenség és versenytárs, Franciaország ellen is folyt és senki sem szeretett volna hazafiatlannak látszani ebben a küzdelemben. Edward Gibbon egészen odáig ment, hogy kijelentette: Franciaország ezzel a döntéssel közvetve Európa minden egyes állama szuverenitását megkérdőjelezte.

A valóságban azonban nem ilyen univerzalista szándékok vezérelték a brit politikusokat. Az udvar és a parlament gyakorlatilag Nagy-Britannia nemzetközi tekintélyét, a brit alkotmány és közjog primátusát, valamint az anglikán egyház kiváltságos helyzetét próbálta védeni a konfliktusban. Az utóbbi érdekében kihangsúlyozták az amerikai forradalom világi jellegét és a republikanizmus vallástalanságát.

Miben áll a címben jelzett ellenforradalmiság? A feléledő patriotizmus maga konzervatív értelmezést kapott: e szerint a patriotizmus olyan szolgálatot és kötelezettséget is jelent, s ebben különbözik a "tömegek lelkesedésétől", értsd nacionalizmustól, melyre csak az arra alkalmasak képesek — azaz, a középosztály és az elit. Ugyanennek az elvnek az értelmében ezek a társadalmi csoportok elvetették a parlamenti reformot is azzal az indoklással, hogy mindössze a megfelelő tapasztalatokkal és ismeretekkel rendelkező emberek képesek a megfelelő döntéseket hozni. Az angol politikusok azonban nemcsak a "nép" patriotizmusa iránt éltek gyanúperrel, hanem a provinciális patriotizmussal szemben is: amikor Nagy-Britanniában is sor került milíciák szervezésére — mint ismert, az amerikai forradalmi hadsereg nagy részét a különböző milíciák alkották — az erre vonatkozó törvények hatálya csak Angliára és Wales-re szorítkozott, de Skóciára és Írországra nem. Mindez nagy mértékben megerősítette az osztályöntudatot a fent említett csoportokban: úgy vélték, hogy kizárólag ők alkalmasak az európai civilizáció alapját képező szabadságjogok és kiváltságok megfelelő képviseletére és érvényre juttatására. Elképzelésük szerint a saját maguk kormányzására képtelen csoportok — például a nők — jobban járnak egy paternalista vezetés alatt, mint bármilyen más rendszerben; ennek megfelelően az amerikai forradalmat követően megnőtt a paternalista bürokrácia szerepe és súlya az egész Brit Birodalomban. Az amerikai tapasztalatokat azután a francia forradalom radikalizmusa még jobban megerősítette és a társadalmi reformfolyamat lényegében csak az 1830-as években indult meg Nagy-Britanniában.

Past and Present, No. 154 (February 1997), pp. 107–141.

Ma. T.

Michael Khodarkovsky

HITTÉRÍTÉS A CÁRI OROSZORSZÁGBAN

A szovjet történetírás ideológiai korlátai következtében meglehetősen elhanyagolt terület az oroszországi térítések története a birodalom déli és keleti végein élő különböző hitű nem orosz népek között. Az elérhető nyomtatott források segítségével kísérli meg Khodarkovsky, hogy utat nyisson egy, a közeljövőben esedékes átfogó tanulmány megírásához.

Oroszországban a 16. sz. előtt csupán szórványtérítések folytak, a későbbiek folyamán azonban a kormány hatalmi törekvéseinek szerves része és egyik legfontosabb eszköze lett a birodalom új alattvalóinak ortodox hitre térítése. A koraújkori Oroszországban a nem keresztények elsősorban kényszerből illetve a kormány által felajánlott előnyök elérése miatt tértek át az ortodox hitre. Akárcsak más koraújkori államokban, ahol a vallás a társadalom kulturális, társadalmi és politikai normáit is meghatározta, Oroszországban is elsősorban és legfőképpen a

nem ortodoxok asszimilációját jelentette: egy Istent és egy cárt elismerő egységes politikai és vallási tudattal rendelkező homogén társadalmat.

A 18. sz. második felében az Orosz Birodalom területén ortodox, katolikus és protestáns keresztények, zsidók, muzulmánok, buddhisták és pogányok éltek. Egyre fontosabbá vált, hogy a különböző eredetű és vallású népeket életvitelük, vallásuk, adózási rendjük és katonai szolgálatuk alapján osztályozzák, amit elsőként Mihail Scserbatov herceg, író és történész végzett el 1776-ban.

Az orosz ortodox egyház 16. sz. előtti pogánytérítéseiről nagyon keveset tudunk. Valószínűleg nem volt túl gyakori, mert abban az időben az orosz földek egy vallás és egy uralkodó alatti egyesítése volt az elsődleges szempont. Az 1380-as években a permi népek között térített Szent Stefan, akinek a missziója éles ellentétben állt az egyház 1550 után folytatott missziós munkájával. A permiek hamarosan két egymással rivalizáló (megtérítettek és bálványimádók) csoportra bomlottak. Szent Stefan pogány templomokat rombolt le és bálványokat égetett el. A hozzá hurcolt sámánokat azonban nem bántotta, mondván, ő nem büntetni, hanem a lelkeket menteni jött. Ennek hatására mind többen keresztelkedtek meg. Miután kinevezték Perm püspökének, folytatta a kereszteléseket, abc-t adott a népnek, lefordította a Bibliát és anyanyelvű istentiszteleteket vezetett be. Hasonlóan türelmes térítési politikával majd csak a 18. század második felében találkozunk.

A 16. sz. közepén Kazany és Asztrahany elfoglalása után, a győztes IV. Iván cár megtiltotta új mecsetek építését és elrendelte, hogy rombolják le a kazanyi mecseteket és ortodox templomokat építsenek helyettük. Moszkva gyors Volga-menti expanziója, Asztrahany meghódítása és az északkaukázusi Tersk-erőd megépítése meglepte és aggodalommal töltötte el az Oszmán Birodalmat. II. Szulejmán kijelentette, hogy Asztrahany és Kabarda muzulmán lakosságú ősi oszmán területek és követelte, hogy a cár biztosítsa a bukharai és más zarándokok valamint a kereskedők Mekka felé vezető útját. IV. Iván hamarosan értesítette a szultánt, hogy leromboltatta Tersk erődjét és az asztrahanyi utat megnyitotta. Moszkva ekkor még ugyanis nem készült fel az Oszmán Birodalommal való szembenállásra, ezért egyelőre beszüntette missziós tevékenységét.

A 17. században azonban az orosz kormány egyre határozottabban követelte a birodalom déli részein élők keresztény hitre térítését. Büntető törvényeket és intézkedéseket hozott az ellenszegülőkkel szemben. Az első átfogó törvénykönyv 1649-ben született és többek között tiltotta, hogy oroszok nem-keresztények rabszolgáinak adják el magukat. A legsúlyosabb büntetések azokat a muzulmánokat sújtották, akik kereszténységet térítettek muzulmán hitre. Később ezt a törvényt a zsidókra is kiterjesztették és megszegőit elégették.

Nagy Péter kortársa, Ivan Pososkov — az „orosz Adam Smith" —, megújította a nem-keresztények térítésének feladatát. Példaként állt előtte a Kínában, Indiában és Amerikában térítő katolikus egyház és a jezsuiták. Lelkesedését a kormány is támogatta, mivel biztosítani akarta a nem-keresztény alattvalók Moszkva iránti hűségét. A 17. század végére egyértelművé vált az iszlám világgal harcban álló keresztény Oroszország eszméje. Miközben azonban 1696-ban I. Péter meghódította az azovi erődöt és egy törökellenes koalíció terveit szövögette, 1699-ben kénytelen volt aláírni a karlócai békét a Török Portával.

Nagy Péter idején az orosz hittérítő politika még erőteljesebbé vált, mint a múltban. A cár legfőbb eszköze a pénzügyi ösztönzés és drákói szigorúságú törvények voltak. Az orosz kormány attól tartott, hogy a különböző eredetű muzulmán népek az Oszmán Birodalom támogatásával egyesített tömböt hoznak létre Oroszország ellen. De nemcsak az oroszellenes koalíciótól való félelem, hanem az egyre növekvő számú muzulmán hitre térő nem orosz alattvalóról szóló jelentések is megerősítették I. Pétert, hogy akár diszkriminatív intézkedések bevezetésével — a megtérni nem hajlandó tatárok földjének és vagyonának elkobzásával — is igyekezzen „elősegíteni" az ortodox hitre való áttérést. Az elkobzott földekre pedig oroszokat telepítettek. Ezek a beavatkozások alaposan megváltoztatták a Közép-Volga vidék etnikai és gazdasági képét. I. Péter az áttérőknek robot- és katonai szolgálat alóli, valamint 3–6 évig terjedő adómentességet ígért. Ennek következtében egyre többen voltak olyanok, akik „papíron" megkeresztelkedtek, de valójában nem lettek keresztények.

Az ortodox egyház és az állam közötti együttműködés még inkább javult 1721 után, amikor a zsinat hivatalosan tagja lett a kormánynak. Nagy Péter parancsára a zsinat olyan misszionáriusokat toborzott, akik ismerték a helyi nyelveket, le tudták fordítani a Bibliát és a helyi lakosság között éltek és tanítottak. A keresztségben való megtartást szolgálta az is, hogy az újonnan megkereszteltek elköltöztették falvaikból és külön a számukra létrehozott városokban telepítették le őket. De az újfajta erőfeszítések ellenére is lassan haladt a térítés. Ezért 1740-ben létrehoztak egy új hivatalt, amely II. Katalin cárnő trónralépéséig működött az Átté-

résí Ügyek Hivatala néven. Feladata négy terület — a kazanyi, az asztrahanyi, a nyizsnij novgorodi és a voronyezsi — felügyelete volt. A hivatal fennállása idején (1740–1764) zajlottak Oroszországban a legerőszakosabb térítések. Kazanyban 536 mecsetből 418-at, Asztrahanyban 40-ből 29-et romboltak le. A mordvaiak közül nagyon sokat lemészároltak, megsebesítettek vagy bebörtönöztek. Az északi Kaukázusban lévő oszétokhoz viszont csak grúz térítőket mertek küldeni, akik írásbeli utasításokat sem kaptak, nehogy gyanút ébresszenek a török és perzsa kormányokban.

II. Katalin 1764-ben kiadott rendelete megszüntette a hivatalt és ezzel kezdetét vette az orosz valláspolitika legtürelmesebb időszaka a 16. sz. közepe óta. A misszionáriusi tevékenység nem erőszakos, hanem ismét békés térítést és oktatást jelentett. II. Katalin felvilágosult abszolutista uralkodóként elfogadhatatlannak tartotta a vallási üldözést. Személyesen is meglátogatta a Közép-Volga vidékét, ahol elbűvölte a térség népeinek sokszínűsége és úgy látta, hogy Oroszország egyaránt része Európának és Ázsiának, éppen ezért nem lehet az egész birodalomban egységes törvények alapján kormányozni.

A térítő politika eredményeit a már említett Scserbatov herceg összegezte 1776-ban. Írásában nem tartotta meglepőnek, hogy a nem keresztények ragaszkodtak hitükhöz, hiszen erőszakkal folyt a térítésük. Maga Kazany érseke is elismerte, hogy a csuvasok és cseremiszek leghalványabb jelét sem adják annak, hogy új hitükről bármiféle ismerettel rendelkeznek.

A 19. század előtti Oroszországban a keresztény hittérítés teológiai színezetet kapott politikai-vallási tett volt, hogy ezáltal biztosítsa a meghódított területeken élő népek Oroszország iránti hűségét. A térítő politika meglehetősen költséges is volt a birodalom számára, hiszen bizonyos korszakokban csökkentette az adófizetők számát illetve felkelésekhez, lázadásokhoz vezetett. Nem elsősorban a közösségek, mint inkább az egyének esetében járt sikerrel az asszimiláció. Elsősorban az elitet, illetve a legalsó rétegeket érintette, mert ők 2–3 generáció elteltével beolvadtak az oroszokba. A társadalom középrétegei csak a 19. sz. közepe után — a növekvő számú iskolának, templomnak, munkalehetőségnek köszönhetően — kezdtek sikeresen integrálódni az orosz társadalomba. Bár az „Újvilág"-ban zajló térítő munka eredménye is sokszor hasonló volt az oroszországihoz, mégis voltak lényeges különbségek közöttük. Amerikában Rómától függő szerzetesrendek végezték a térítést, Oroszországban viszont a missziók az állam által irányított gyarmatosítás részei voltak. Ezért az orosz evangelizáció módja sokkal inkább hasonlított Nagy Károly keresztény térítéseire, mint a korabeli „Újvilág"-ban zajló eseményekre. Az orosz misszionáriusok nem telepedtek le az új keresztények közé, hanem az orosz falvakban és városokban éltek. Ráadásul sokszor akaratuk ellenére és képzettség nélkül kerültek a birodalom távoli részeibe, s nem sikerült a helyi nyelveket sem elsajátítaniuk. Az 1870–80-as években Nyikolaj Il'minskij fejlesztett ki egy új módszert az áttérések elősegítésére. Fontos szerepet szánt az iskoláknak, a nevelésnek, a Biblia anyanyelvre történő lefordításának és az anyanyelvi ima és liturgia bevezetésének. Így 500 évvel az első oroszországi térítések után az orosz ortodox egyház visszatért a Szent Stefan által az 1380-as években a permi népek között végzett sikereinek útjára. Il'minszkij korai halála azonban véget vetett az egyébként rendkívül sikeres akciónak és Oroszországban az 1890-es években egy újabb nacionalista hullám bontakozott ki. Ennél azonban még drámaibb változást hozott az 1917-es esztendő, amikor az új szovjet rendszer megkezdte a hívők ateistává „keresztelését".

Comparative Studies in Society and History, Vol. 38. No. 2. April 1996, pp. 267–93.

N. M.

Breen, T. H.

IDEOLÓGIA ÉS NACIONALIZMUS AZ AMERIKAI FORRADALOM ELŐESTÉJÉN: A REVIZIONIZMUS REVÍZIÓJÁNAK SZÜKSÉGESSÉGE

Edmund S. Morgan egy a *William and Mary* negyedéves folyóiratban 1957-ben megjelent tanulmányában arról panaszkodott, hogy az amerikai történészek nem tartottak lépést a gyorsan változó brit historiográfiával: a II. világháború után számos nagyszabású és jelentős munka jelent meg az amerikai történelmet is érintő témákban, de ezekről a tengerentúl nem nagyon vettek tudomást. Morgan példaként Sir Lewis Namier munkásságát emeli ki, aki az ötvenes években megjelent tanulmányaiban a brit birodalom 18. századi vezető rétegét kizárólag mint az egyéni hasznot hajszoló, szűklátókörű csoportot írja le, akik képtelenek voltak megérteni az amerikai események jelentőségét. Az amerikai történész egyben azt tanácsolta kollégáinak, hogy az alkotmányjogi és birodalmi kérdések tanulmányozása mellett szenteljenek nagyobb fi-

gyelmet az "egyszerű" amerikaiaknak, a helyi politikának és a gyarmati intézményeknek is.

T. H. Breen (Northwestern University) szerint elérkezett az idő, hogy az amerikai történészek ismét kitágítsák kutatásaik horizontját, de ezúttal pontosan fordított irányban. Időközben a brit történészek egy új nemzedéke (Linda Colley, John Brewer és mások) némileg átértékelték a namieri interpretációt és a figyelmet fokozatosan a 18. században kialakuló városi politikára, gazdaságra és kultúrára fordították. Még pontosabban: a fogyasztói gazdaságra, a bonyolult állami bürokráciára, az ipari városok és a kereskedelmi kikötővárosok megerősödésére, valamint a politikai közösségen belül különböző ideológiák felbukkanására. A kérdés az, hogy mindezek a fejlemények hogyan hatottak az amerikai gyarmatiakra és azok hogyan képzelték el a helyüket ebben a változó angol-amerikai világban. Breen szerint elsősorban az alábbi négy tényező játszott szerepet ezen a téren; 1, a brit katonai erő növekedése; 2, a korai fogyasztói társadalom térnyerése; 3, egy öntudatos középosztálybeli kultúra megjelenése; és 4, a brit nemzeti identitás megerősödése.

Ami az első elemet illeti, Nagy-Britannia sikeres háborúkat vívott fő vetélytársaival, Franciaországgal és Spanyolországgal szemben a 18. század folyamán. A brit katonai sikereket nagy részben a század elején véghezvitt pénzügyi reformok tették lehetővé, amelyeknek a révén a kormányzat stabil bevételekre tett szert. A változtatások egyik eredménye volt egy hatékony és erősen központosított apparátus kiépítése is a különböző adóbeszedőkkel, inspektorokkal, stb. A nagyobb kormányzati bevételeket részben a termelés növekedése tette lehetővé, amely egyben szerény mértékű reálbér-növekedést is hozott magával: a családok vásárlóereje, általánosságban szólva, megnőtt. Megugrott ugyanakkor a brit kivitel volumene is és még Benjamin Franklin is felfigyelt arra a hatásra, amit a brit importáruk hatalmas mennyisége és minősége az amerikaiakra gyakorolt. Ami a középosztály megerősödését jelenti, le kell szögezni: nem köthető a 18. századhoz ennek a társadalmi csoportnak a megjelenése, hiszen egy folyamatról van szó, de újszerű volt mindenképpen az összetétele, hiszen egyre nagyobb számban kerültek tanult, különböző hivatásokat űző (ügyvéd, orvos), az arisztokráciához vérszerint nem kötődő emberek a soraiba. T. H. Breen tanulmánya szempontjából az utolsó tényező a legfontosabb. A 18. század második felében új erőre kapó "agresszív patriotizmus" sokkal szélesebb körben hódított, mint például 1588-ban, amikor a brit haditengerészet legyőzte a spanyol Armadát és az angol nemzeti érzés magas hőfokon égett. A "miért"-re a brit történészek eddig nem találtak kielégítő választ: Roy Porter a *Past and Present* 1988. februári számában mindössze annyit jegyez meg, hogy a feléledő patriotizmus nagy szerepet játszott a középosztály politikai véleményének megjelentetésében. Más brit történészek még hozzáteszik, hogy a nemzeti érzések egységbe kovácsolták a nemzetet és elfedték vagy csökkentették a meglévő gazdasági és társadalmi feszültségeket. Mindez igaz lehet az angolokra, de semmiképpen sem a Nagy-Britannia perifériáján élő skótokra, írekre vagy wales-iekre. Ráadásul, az 1745-ös jakobita lázadás ebből a szempontból csak rontott a képen.

Ha nem is igazán ismertek a nemzeti érzés fellángolásának körülményei, az mindenesetre tény, hogy megjelenésekor, a 18. század közepe táján, az amerikaiak is ki akarták venni belőle a részüket. Ebbeli szándékukban csak megerősítette a franciákkal való örökös ellenségeskedés, valamint a katolikusok ellen a gyarmatok nagy részén érzett ellenszenv is. Ugyanakkor viszont nagyjából ekkor ér véget az a korszak a brit-gyarmati kapcsolatokban, amit "jótékony elhanyagolásként" emleget a szaktudomány, azaz, amikor a brit udvar és parlament lényegében szabad kezet adott a gyarmatiaknak ügyeik intézésében. A britek több szinten is elkezdtek erőteljesen beavatkozni az észak-amerikai gyarmatokon élők életébe: özönlöttek a brit importáruk, egyre nagyobb számban jelentek meg a brit reguláris katonák, egyre több brit híresség tett körutat Amerikában (pl. George Whitefield), és a sajtó is nagy szerepet játszott a brit életforma és eszmék terjesztésében. További kérdés azonban az, hogy mindez brit vagy angol volt-e inkább? Skóciában az unió (1707), s még inkább a jakobita lázadás leverése után a kulturális élet nagymértékben angol befolyás alá került és angol mintára fejlődött. Írországban nem lehet ugyan a többséget jelentő katolikusok elangolosodásáról beszélni, ám ott a vezető réteget jelentő protestáns vallásúak között alakult ki egyfajta nacionalizmus, mely az egyenlő jogokra koncentrált elsősorban. Ahogy Jonathan Swift megfogalmazta: "Az Isten, a Természet, a nemzetük, valamint saját országuk törvényei szerint (az íreknek) ugyanolyan szabadnak kell lenni, mint angol testvéreiknek." Ráadásul, a protestánsoknak szükségük volt az angolokra a saját kiváltságaik megtartása érdekében.

Az amerikaiak először megpróbálták szinte minden téren a britek iránti lojalitásukat kimutatni. Különösen a franciák ellen vívott hétéves háborúban (1756–1763) vált a gyarmatuk iránti hűség egyben a Nagy-Britannia iránt ta-

núsított lojalitással egyenértékű. Benjamin Franklin, Jeremy Belknap tiszteletes és még hosszan lehetne sorolni a korabeli vezető amerikaiak nevét, mind az egységet hangsúlyozták, s John Adams 1765-ben Swift fentebb idézett szavaira rímelve kijelentette: "Nem leszünk (az angolok) négerei. ... Legalább olyan derék emberek vagyunk, mint az angolok és legalább olyan szabadok is kell, hogy legyünk." Ebben az összefüggésben érthető igazán az 1765-ös bélyegilleték-törvény elleni szinte paranoid amerikai fellépés. Nem maga az adó kivetésének a ténye bőszítette fel az amerikaiak nagy részét, hanem az a mód, ahogy megkérdezésük nélkül döntöttek egy fontos kérdésben. Az ébredező amerikai azonosságtudatot tehát a brit politika kívülről kényszerítette a gyarmatiakra; más szavakkal: a brit "agresszív patriotizmus" ellenhatásaként jelentkezett a hasonló érzelmi erejű és töltetű amerikai nemzeti azonosságtudat. Bernard Bailyn mutatta ki, hogy az amerikaiaknak a brit parlament egyes intézkedéseire adott válaszában az előbbiek azon félelme nyilvánult meg, hogy az adott törvény csak egy lépés azon az úton, amelyen a gyarmatiak szabadságát és tulajdonát az anyaország el akarja venni. Az amerikai reakcióba faji felhangok is vegyültek: az amerikaiak pamfletek, levelek, újságcikkek sorában igyekeztek bizonyítani, hogy egyenrangúak az anyaország lakóival. A már idézett Adams-megjegyzés mellett példaként álljanak itt James Otis Jr. indulatos szavai: "Azt hiszitek, hogy a gyarmatiak nagy többsége, vagy akár az összes gyarmati lakos néger vagy mulatt. Óriásit tévedtek. Az északi gyarmatok lakosságának 99%-a fehér, s legalább olyan jó vér csörgedezik az ereikben, a királyi vért kivéve, mint a három királyság lakóiéban". Ráadásul, az amerikaiak nem rendelkeztek saját nemzeti törvényhozó testülettel, mint az írek, s nem ültek képviselőik a Westminsterben sem, szemben a skótokkal. Ilyen módon úgy érezték, hogy nemcsak az angolok, de a másik két említett néphez képest is hátrányos helyzetben vannak.

Mindennek ellenére az amerikaiak többsége még a forradalom kezdetén sem gondolt elszakadásra. Thomas Jefferson a Függetlenségi Nyilatkozat első változatában még arról beszélt, hogy "... szabad és nagy nemzetet alkothatnánk együtt, de úgy látszik, hogy a nagyság és a szabadság megosztása (velünk) méltóságon aluli (az angoloknak)". Henry Cummings tiszteletes 1781-ben sokak nevében beszélt, amikor kifejtette: "Amennyiben a kérvényeink és az imáink kellő megértésre találtak volna és mérsékelt intézkedéseket foganatosítottak volna (az angolok), akkor soha nem gondoltunk volna felkelésre." Az angol nacionalizmus volt részben annak hátterében is, hogy a gyarmatiak a természetes jogok liberalista alapállására helyezkedtek. Igaz viszont, folytatta Breen, hogy az utóbbi évek kutatásai nagymértékben megkérdőjelezték azt a korábban általánosan elfogadott nézetet, mely szerint John Locke tekinthető bizonyos mértékben az amerikai teoretikusok atyamesterének. John Dunn és Isaac Kramnick a korabeli politikai iratok tanulmányozása után kijelentették, hogy a 18. század nagyobbik részében sem Nagy-Britanniában, sem Amerikában nem nagyon emlegették Locke nevét. Lényegében csak a forradalmat közvetlenül megelőző évek, illetve a forradalom időszaka irányította Locke munkásságára a figyelmet nagyon is gyakorlati okok miatt: az ő gondolatai adtak muníciót az amerikaiak kezébe a forradalom legitimitásának indoklására. John Locke az amerikaiak számára felbecsülhetetlen szolgálatot tett azzal, fejezi be T. H. Breen a tanulmányát, hogy az emberi jogokat és az egyenlőség eszméjét elszakította a brit történelmi hagyományoktól és általános, elvont keretbe ágyazta azokat.

The Journal of American History, Vol. 84, No. 1. (June 1997), pp. 13–39.

Ma. T.

Volkova, I. V., Kurukin, I. V.

A PALOTAFORRADALMAK JELENSÉGE A 17–20. SZÁZADI OROSZORSZÁG POLITIKAI TÖRTÉNETÉBEN

A két szerző bevezetőjében joggal mutat rá, hogy tágabban a társadalomtudományok, szűkebben pedig a historiográfia mindeddig elhanyagolta a különösen a 18. századi orosz históriában fontos szerepet játszó udvari fordulatok tanulmányozását. Az orosz történetírásban először nem határolták be kellően a címbeli terminust, csak V. O. Kljucsevszkij és N. I. Rarejev lépett túl ezen. Az első kimutatta a korabeli orosz politikai rendszer új jelenségeinek és a palotaforradalmaknak a kapcsolatát, a másik történész pedig a 17–18. századi orosz udvari fordulatok egyetemes történeti összehasonlító elemzésével gazdagította a tudományt. Sajnos napjainkig ezt a vonulatot csak kevés szaktudós (pl. N. Ja. Ejdelman és Je. V. Anyiszimov) követte. A nyugati munkák vonatkozásában viszont a szerzők szerint az okoz gondot, hogy a 19–20. századi (és nem orosz) politikatörténetbeli helyét

vizsgálták csak a fenti tematikának. Úgy véljük, Volkova és Kurukin jól látja, hogy Oroszország tekintetében a palotaforradalmakat valóban (mintegy előfeltételként) meg kellett előznie az államegység megerősítésének, a hatalom koncentrációjának és az uralkodó rétegek jogtudata fejlődésének. Mindez pedig összességében nem ment végbe korábban a 17. sz. második felénél – a 18. sz. első negyedénél.

A tanulmány írói szemléletesen illusztrálják az uralkodó osztály rétegei közti és azon belüli, 1682 és 1689 közötti válságot, ahol még nem kikristályosodottan, de mégis láthatóan már megjelentek a sajátos orosz egyeduralom 18. századi szakasza udvari fordulatainak fő vonásai. Olyanok, mint a palotaforradalom mechanizmusa, mozgatóerői, a vezető személyiségek, a fordulat „törvényesnek való beállítása", a mindenkori monarchiával és a politikai rezsimmel kapcsolatos okok és célok. Még I. Péter uralkodása előtt az orosz egyeduralomnak olyan formája és a cárnak akkora (korlátlanná és szakrálissá váló) hatalma alakult ki, ami tovább erősödve a 18. sz. eleji reformokkal olyan abszolutizmust honosított meg, amelyben a cár és a katonai-rendőri, bürokratikus apparátus teljhatalma miatt a nemesség elégedetlen része csak a palotaforradalmak révén remélhetett változást. A fentieket a szerzők jól érzékeltetik az orosz és a nyugati gazdasági, társadalmi és politikai állapotok összevetésével. Oroszországra a redisztributív gazdaság, az uralkodónak bármely alattvalója feletti korlátlan hatalma és a jogrendszer elmaradottsága (főleg a képviseleti-önkormányzati és a nemesség csoport- és tulajdonosi jogait emelnénk ki) volt jellemző. Nyugaton viszont a gazdaság gyorsan fejlődött, a fő politikai erők dinamikus egyensúlyban voltak, felerősödött a jogi intézmény- és normarendszer fejlődése is a fenti területeken. Az orosz despotikus államrend immáron erodálta az uralkodó osztály rétegstruktúráját; a cári önkénytől, vagy jóindulattól függően veszélybe kerülhetett a nemesi vagyon, a szolgálati karrier, vagy épp fordítva, nagy anyagi gyarapodás és „mesés politikai pályafutás" következett be. Kljucsevszkij úgy jellemezte ezt a helyzetet, mint a cárnak a rendszer feletti hatalmát. I. Péter reformjainak a nemességre való hatásával, az átalakulás és az udvari fordulatok kapcsolatával korán (pl. M. M. Scserbatov) és különböző politikai beállítottságú gondolkodók (így az előzővel szöges ellentétben álló Ragyiscsev) foglalkoztak. Joggal feltételezhették, hogy ha nem szűnik meg a törvényes szabadság és nem megy végbe a főhatalmat korlátozó intézmények megszüntetése (vagy alávetése); elmaradt volna az erőszakos fordulatok sorozata.

A szerzők pontosan látják I. Péter kora hatalmi mechanizmusában a politikai stabilitást fenyegető vonásokat. Az ország erejének túlfeszítése révén a politikai irányvonal korrekcióra szorult, a kiépített bürokratikus gépezet öntörvényszerűen igazodott a mindenkori politikai körülményekhez, a parancs típusú igazgatási módszerek nem tették lehetővé a nyílt, hanem csak az összeesküvésekben megnyilvánuló oppozíciót, végül az alattvalóknak az uralkodóhoz való viszonyát döntően gyors meggazdagodásuk lehetősége motiválta. A birtokadományozási politika három tényezőt kapcsolt össze: az uralkodó osztály jólétének fokát, politikai aktivitásukat és a cártól való függésüket. A keleti típusú társadalmi és államfejlődés (ami Oroszországot is jellemezte) nem tette lehetővé az európai értelemben vett teljes jogú tulajdonosok és a civil társadalom kialakulását. A 18. században a közhatalomban való nagyobb részesedés több joggal járt. Az államrend a kiemelkedő cárok alatt stabil maradt, viszont rögtön megrendült ha gyengébb kezű és az elit hatalmi harcaiba belebonyolódó uralkodó került a trónra. I. Péter az orosz társadalmi hagyományok teljes elvetésével maga ásta alá rendszere stabilitását. Ez és az éles értékrendbeli változás kihatott a politikai etikai normákra. Miután az állam a társadalmi élet összes szféráját ellenőrizte és a legális politikai ténykedésnek még az embrionális formái se jöhettek létre, a cár, az uralkodó elit és a nemesség közti ellentétek egyedüli feloldásaként az államcsínyek kínálkoztak. A fenti „politikai háromszögben" a feszültségek 1725-re a szolgálati és az állami fiskális terhek fokozódásával már olyan méretűek lettek, amelyek az uralkodó osztály jólétét — ha nem nyernek megoldást — alapjaiban fenyegették. Ezt a tendenciát a szerzők meggyőzően bizonyítják.

Volkova és Kurukon rámutat, hogy az I. Péteréhez hasonló parancsuralmi módszerek III. Péter és I. Pál alatt, mivel (pl. a terhek növelésével, a földesúr-jobbágy viszonyba való beavatkozással, kormányzati kompetenciájuk korlátozásával és az új gárdarenddel kapcsolatban) a nemesség alapvető érdekeit érintették, a kormányzó elit válaszreakcióit vonták maguk után. A hatalom centralizációja és az egyeduralom „nemzetietlen-egyházellenes" doktrínája a két cárt a nemesek szemében tirannusokként tüntette fel, ami elűzésükhöz vezetett. I. Péter utódai közül azok voltak védettebbek az összeesküvésekkel szemben, akik (mint pl. I. Erzsébet és II. Katalin) bizonyos engedményeket (így a rang- és birtokadományozás növelésével, a szolgálat enyhítésével és főleg a korporációs jogokat garantáló 1785. évi kiváltságlevéllel) tettek. A

szerzők joggal hívják fel a figyelmet arra, hogy a történetírók a 18. századi állami intézményeket mint az abszolutista rendszerhez tartozó elemeket fogták fel és fejlődésük elemzésekor elhanyagolták, hogy ezen szervek az államfők és nemesi alattvalóik eltérő törekvései talaján jöttek létre. A monarcháknak a legfelső bürokratikus intézményekre mint engedelmes politikai eszközökre volt szükségük, ezzel szemben a nemeseknek mint privilégiumaikat biztosító, törvényhozó, rétegképviseleti választott szervekre. Az eltérő tendenciákra különösen jó példa a 18. sz. második fele, amikor az udvari fordulat után trónra került új cárt a nemesség szerint közülük választott testületnek kellene megerősítenie posztján, valamint szélesebb jogkörrel újjá kellene szervezni a szenátust. Természetesen ez ellentmondott az abszolutizmus orosz variánsának és II. Katalin (sőt általánosságban az orosz cárok) politikájának. A szerzőkkel egyet lehet érteni abban, hogy az alkotmányos terveknek akár a részleges megvalósulása is a jogállamiság felé tett lépésként minősíthető és a sikertelenség ellenére nem múltak el nyomtalanul.

A palotaforradalmak az orosz államiság sajátos szabályozási eszközei, a főhatalomra gyakorolt civilizált hatás módjai lettek egy olyan politikai berendezkedésű országban, ahol a legalitás hiánya miatt a változást akaró erők csak a katonaságra (főleg a gárdára) támaszkodhattak. Volkova és Kurukin kitűnően érzékelteti hogyan változott meg a 18. században az összeesküvések lefolyása. Először a politikai „pártok" nyílt harcot vívtak egymás ellen, később az akciókban már csak a gárdaezredek katonái vettek részt, míg az időszak végén a készülő fordulatról már csak a gárda főtisztjei és a polgári hivatalnokok szűk köre tudott és vitte végbe. Az európai gyakorlattól eltérően Oroszországban a gárdaezredeknek nagy szerepük volt és „jó politikai iskolának" bizonyultak. A gárda vezetése és állománya 1741-ben németellenes, patrióta éllel lépett fel az új uralkodó mellett, míg 1762 és 1801 között az alkotmányos tervekkel szimpatizált. A szerzők jól érzékeltetik, milyen módszerekkel próbálták az udvari fordulatok után trónra került cárok megőrizni a gárda hűségét, vagy ún. „saját gárdát" létrehozni. Az államcsínyeket végrehajtók mindig ügyeltek, hogy fenntartsák a törvényesség látszatát (pl. hivatkoztak a nép kívánságára) és mind ők, mind az új uralkodók igyekeztek a hatalom (katonai eskütétellel, manifesztumokkal, politikai proklamációkkal, a korábbi orosz történelem számukra kedvező ún. „kijavításával", szigorú cenzúrázással stb.) jogi, politikai legitimálására. A két szerző szerint a dilettantizmus és a radikalizmus jegyei egyaránt föllelhetők az összeesküvésekben, anarchikusságuk, szervezési sajátosságaik és konzervatív politikai attitűdjük pedig a társadalmi tiltakozás népi variánsához; az ún. trónbitorláshoz is közelíti őket. Úgy véljük, ez utóbbit további összehasonlító elemzésekkel kellene alátámasztani.

Volkova és Kurukin tanulmányukban merész egyetemes történeti összevetésekre vállalkoznak. Megállapítják, hogy a palotaforradalmak nem jellemezték sem a klasszikus francia, sem az Oroszországhoz hasonló elmaradott területek abszolutizmusait. Egyetérthetünk azzal, hogy az orosz variáns a keleti típusú bizánci államisághoz állt közel és I. Péter az európai (technikai, gazdasági, politikai, kulturális) vívmányokat próbálta modernizáló céllal az orosz jobbágyrendszerbe átültetni. Szerintünk a latin-amerikai katonai lázadásokkal való lehetséges párhuzamokat tovább kellene vizsgálni. Az orosz államcsínyek valóban a korlátlan önkényuralom és a jobbágyrendszer stabilitását segítették elő. A szerzők jól látják, hogy ezek állandósulását a három fő politikai faktor (a főhatalom, az uralkodó elit és a nemesség) érdekeinek — ugyan ellentmondásoktól sem mentes — egybeesése tette lehetővé. Ez a relatív egyensúly a 18. sz. második felében jött létre és kihatott a következő század elejének társadalom- és politikatörténetére. A 19. sz. első negyedében a felülről ható akadálymechanizmus miatt az egyeduralom késlekedett a történeti fejlődést elősegítő lépések megtételével, kényszerkompromisszumokkal semlegesítette az ellenzéket és valójában lemondott a társadalmi-politikai rendszer korszerűsítéséről. Ez a védekező hatalmi mechanizmus állandóan készen állt a politikai kurzusváltásra.

A szerzők joggal hangsúlyozzák a korábbi összeesküvések hatását a 19. századi hatalmi (cenzúra-) gépezet működési elveire. A reformterveket a legrövidebb úton, szigorú konspirációval és teljes és részinformációkkal rendelkező hivatalnoki körökkel igyekeztek megvalósítani. A két szerző a 19–20. sz. eleji egyeduralom történetével kapcsolatban Kljucsevszkijjel egyetértve kiemeli, hogy a jobbágy- és az államrend alapvető átalakításának elodázásával valójában a kapitalizmusra való alkotmányos átmenet húzódott el. A főhatalomnak a stabilitását, de egyúttal a társadalomtól való izolációját az óriásivá duzzadt bürokrácia (a 19. században 15–16.000-ről 385.000 főre nőtt) biztosította. Az ún. közös felelősségben a cár mellett a szakigazgatási apparátus is osztozott, ami egyrészt „falat húzott" az uralkodó és alattvalói közé, másrészt védte is a cárt a politikai erők elszámoltatási törekvéseitől. A múlt század második felében (különösen annak utolsó harmadában) az archaikus

politikai rendszer (főleg válságkori) megcsontosodása és a legális társadalmi-politikai tevékenység lehetetlensége a radikális ifjúságot a harc szélsőséges formáihoz, a hatalom erőszakos, terrorral való megdöntése (megragadása) felé közelítette. Ennek a gyakorlatnak voltak a tipikus példái a Narodnaja volja (Népakarat) terrorakciói 1879-től. A 20. sz. elején azonban még 1917 tavasza előtt voltak újabb, „politikai sebészi", alkotmányos rendszerátalakítási kísérletek is. A szerzők ezek közül Nyikoláj Nyikolájevics nagyherceg cárrá koronázását bátortalan, udvari körökbeli fordulat szándékának tartják. A polgári liberális oppozíció kísérletei 1915–16-ban (a IV. Állami Duma Progresszív Blokkja, N. Maklakov, majd az A. Gucskov – M. Tyerescsenko – N. Nyekraszov triumvirátus udvari fordulatra irányuló tervei) valóságosak, de eredménytelenek voltak. Így az uralkodó körök tehetetlensége miatt a monarchia ilyetén átalakulása lekerült a napirendről és jött 1917 februárja.

Voproszi Isztorii, 1995. 5–6. 40–61.

K. J.

Dzsong Hi-Szok

M. P. POGOGYIN ÉS A CIRILL-METÓD TÁRSASÁG A XIX. SZÁZAD 30-AS – 50-ES ÉVEIBEN A SZLÁV EGYSÉGRŐL

(Összehasonlító történeti elemzés)

A szerző joggal utal bevezetőjében arra, hogy — noha megszaporodtak a szláv egységgel kapcsolatos elképzelések — a múlt század második negyedének orosz és ukrán föderációs irányzatai több aspektusú vizsgálata mindeddig elmaradt. Pogogyin, bár szembeállította a szláv és a nyugat-európai fejlődést, mégis megpróbálta felvázolni az emberi társadalom általános fejlődésmenetét. Szerinte ebben Oroszország játszana főszerepet. Köztes helyzete, államiságának genezise és „a társadalmi békén nyugvó" egyedülálló fejlődése a cároknak nemcsak a szlávok között, de Európában, sőt az egész világon egyfajta integráló küldetést biztosít. Pogogyin korai műveiben jól nyomon követhető az egyeduralom apológiája, a nemzeti konzervatív patriotizmus és (a német romantikus történetfelfogás nyomán) a szláv világ idealizálása.

Pogogyinra hatottak az 1830–40-es években a Habsburg-birodalom szlávok lakta részein tett utazásai. Nyugtalanította például a déli és a nyugati szlávok kulturális hagyományainak megkopása, az utóbbiaknak a Nyugathoz való vonzódása. Ezt azonban a nyugati intrikával, az egyeduralom, a népiesség és a pravoszlávia kapcsolatának hiányával, és nem azzal magyarázta, hogy a szláv értelmiség haladó része elítélte az orosz önkényuralmat és népeik jövőjét a Nyugathoz kötötte. Miután Pogogyin úgy vélte, hogy a szlávok (különösen a szlovákok és a kelet-galíciai ukránok) Habsburg-ellenes harcukban a pánszlávizmustól áthatva az oroszokra fognak támaszkodni, kulturális felemelkedésüket és politikai küzdelmüket elősegítő lépéseket sürgetett. Egyesítő tényezőkként hangsúlyozta a vérségi, a nyelvi és a kulturális rokonságot. Szólt a szláv nemzetek felszabadításáról, sőt Európa megújításáról, de hallgatott a politikai szabadságról.

Pogogyin a Habsburg-birodalom bukása után az Oroszország védnöksége alatti föderáció létrejöttét tartotta legvalószínűbbnek. A krími háború idején úgy vélte, hogy az osztrák és a török állam elleni harc tömöríti egységbe az alávetett népeket. A szláv szövetségben az orosz nyelv természetes összekötő kapocs, Oroszországnak fontos, hogy Európa többi részétől szövetségesei határolják el és lényeges, hogy Pogogyin csak a fenti két birodalom szláv alattvalóit tekintette (a hivatalos orosz politikának megfelelően) az új föderáció teljes jogú tagjainak. A nemzeti felszabadulás állt az első helyen a Cirill-Metód Társaság programdokumentumaiban is, azonban ennek eléréséhez legfontosabbnak a vallásos értékek megújulását tartották. A szerző részletesen szól arról, hogy a Társaság koncepciója kialakításánál támaszkodott a korábbi dekabrista dokumentumokra, szoros kapcsolatuk volt az ausztriai szláv mozgalom ideológusaival és a célok realizálására szolgáló eszközök tekintetében liberális és radikális irányzatokat különböztet meg. Az elsőt (ide tartozott pl. N. I. Kosztomarov és V. M. Belozerszkij) a békés propagandába és az ifjúság nevelésébe vetett hit, míg a másodikat (így T. G. Sevcsenkót és N. I. Gulakot) az erőszakos fordulat előtérbe állítása jellemezte. A programokban megfogalmazódott az orosz egyeduralom és a bürokrácia vallásos és történeti megalapozottságú bírálata. Pl. a korabeli egyenlőtlenséggel szembeállították az idealizált szláv múltat. Úgy vélték, hogy a szlávok az önkényuralom elleni harc jegyében egyesülnek a jövő föderációban. Belozerszkij, miután úgy látta, hogy az önálló Ukrajnát nem tudják létrehozni, a keresztény igazságosságon nyugvó, a testvéri szláv népeket egy családba tömörítő államot kell kialakítani.

A társaság elképzelései több ponton eltértek Pogogyin felfogásától. A szláv népek a föderáció egyenjogú tagjai lettek volna. Az ősi Rusz hagyományát leginkább megőrző Ukrajna játszaná a főszerepet az új államban. A föderációba (pl. az USA mintájára) szabadon társuló, demokratikus szláv köztársaságok tartoznának. Kosztomarov Önéletrajzában Pogogyinnal szemben részletesen szólt az állam struktúrájáról. A föderáció szerinte nemcsak etnográfiai és nemzeti, hanem adminisztratív-területi alapelveken épülne ki. Érdekesek az állam kétkamarás parlamentjéről, a tagállamok szejmjeiről és mindezek jogköréről írt gondolatai. Dzsong Hi-Szok joggal mutat rá, hogy (szintén Pogogyinnal ellentétben) a Társaság a lengyel nemzeti felszabadító mozgalmat szövetségesének tekintette.

A tanulmány írója szerint ha a pánszlávizmust az egyesült szlávság agresszivitása manifesztálódásának tekintjük, akkor mindkét program távol áll ettől. Kosztromarov úgy vélte, hogy a szlávok fejlődését elősegíteni, elmaradottságukat leküzdeni, a legmagasztosabb eszme. Pogogyin egyes megállapításai (pl. Oroszországnak a szlávok közti vezető szerepéről) viszont közelíthetők a pánszlávizmushoz. Mind Pogogyin, mind a Társaság nagy figyelmet szentelt a szláv egység gyakorlati, főleg kulturális területen való megvalósításának. Pogogyin szerint a fenti vonatkozásban óvatoskodás nélkül, gyorsan kell cselekedni. 1842-ben azt ajánlotta Sz. Sz. Uvarov művelődési miniszternek, hogy a külföld szemében elfogadhatóbb, ha a segélyezést az országon kívüli szlávok kezdeményezik és lebonyolításában a kormányzat helyett pl. a Tudományos Akadémia, történeti társaságok és más szervek vesznek részt. A Társaságnak a vallással kapcsolatos nézetei lényegesen eltértek Pogogyinétől. Tagjai kiálltak a teljes vallásszabadság és a felekezetek egyenjogúsága mellett, ugyanakkor nagy hatalma miatt bírálták a pápaságot. A jövendő föderáció és népeinek hivatalos és irodalmi nyelve Pogogyin és a Társaság szerint is az orosz lesz. A szerző megalapozottan utal arra, hogy a nemzeti újjászületéskor irreális a szláv kultúrák közelségének felnagyítása, hiszen inkább elkülönültek a saját nyelvű oktatással, tudománnyal és művészettel.

A cári kormányzatnak már a szláv egység kulturális aspektusaihoz való óvatos hozzáállása is azt mutatja, hogy féltek ezt az irányzatot direkt politikai célokra felhasználni. I. Miklós külpolitikája a legitimizmuson nyugodott. A cárizmus fellépett a forradalmak ellen, a törvényes hatalom mellett; így pedig a szláv egység a távoli jövő víziója lett. Ráadásul I. Miklós, aki félt minden népi mozgalomtól és átterjedésüktől birodalmára, a szlávok felszabadítását csak forradalmakkal járó aktusként tudta elképzelni, amit a legkevésbé sem akart. A fentiek viszont a szerző szerint akkor megkérdőjelezik a pánszláv I. Miklós-képet. Persze másképp viszonyult az orosz kormány Pogogyin és a Társaság programjához. Az utóbbinál a felelősségre vonás a szociális aspektusokból és Ukrajnának az egyesítésben tervezett vezető szerepéből következett. Az orosz szervek igyekeztek a szláv egység kérdését csupán tudományos keretekben tartani; azaz valójába akadályozták, hogy a társadalmi közvéleményben politikai vita bontakozzék ki róla. Törekvésük azonban nem járt sikerrel, mivel a krími háború idején nemcsak a konzervatív, de a liberális és a radikális politikai körökben egyaránt nőtt az érdeklődés iránta.

Összegzésében a szerző egyetért V. A. Gyakovval, hogy a szláv egység eszméje különböző politikai elméletek alkotórésze lett. Pogogyin pl. konzervatív jellegű megközelítéseivel a hivatalos orosz külpolitika alapelvén is változtatni akart; szerinte ugyanis a kitűzött célok a Szent Szövetségbeli legitimizmus helyett jobban megvalósíthatók a természetes szövetséges szlávokra történő támaszkodással. Dzsong Hi-Szok jól látja azonban, hogy Pogogyin a korabeli centrifugális tendenciákat nem vette figyelembe. A Társaság alaptételei az ukrán demokratikus értelmiség törekvéseit és a nép érdekét tükrözték. Mindkét program utópikus és illuzórikus volt, leegyszerűsítve a szláv világbeli történéseket. A szerző helyesen mutat rá, hogy a 19. sz. közepén már nem lehet általánosságban szólni a szlávokról, hiszen ezek a népek akkorra a fejlődés eltérő fokaira jutottak el és a nemzeti felemelkedés különböző programjait követték. Az 1848–49-es forradalmak utáni tervek is azonban (csakúgy mint a tanulmányban vizsgáltak) a föderalizmus eszméin alapultak. A szlávság körében végbement társadalmi differenciálódás és (különösen a nyugati szlávoknál) a felső rétegeknek az uralkodó nemzethez való közeledése miatt a szláv egység egyre távolabb került a valóságtól. Egyet lehet érteni azzal, hogy mind Pogogyin, mind a Cirill-Metód Társaság terveiben a szlávok világának leegyszerűsített és idillikus képe tárul elénk. Az úttörő összehasonlító elemzésben azonban a szerző joggal mutathat rá az olyan haladó elgondolásokra is, mint a nemzeti identitáshoz való jog, a másik náció tisztelete, a kulturális egység, amelyekkel tovább erősödhetett a szláv nemzeti öntudat.

Voproszi Isztorii, 1996. 5–6. 137–150.

K. J.

Gordon S. Wood

A KORAI AMERIKAI TÖRTÉNELEM HISTORIOGRÁFIÁJÁNAK SZÁZ ÉVE: AKKOR ÉS MOST; AVAGY MIBEN NEM VOLT IGAZA HENRY ADAMS-NEK

A fennállásának századik évfordulóját ünneplő *The American Historical Review* több olyan tanulmánnyal is megemlékezett a kezdetekről, melyek egy-egy témában áttekintést adtak az utóbbi száz év történeti irodalmáról. Ebbe a sorba illeszkedik bele a Brown University történészprofesszorának, Gordon S. Woodnak a gyarmati időszakról írt történeti munkákról adott összefoglalása.

Az amerikai történészek talán legrangosabb folyóiratának első számában egy különös esszé jelent meg a kor legkiválóbbnak tartott történésze, Henry Adams-nek a tollából „Count Edward de Crillon" címmel. Adams, aki ekkor már — saját bevallása szerint — belefáradt a történelembe, ebben a munkában egy saját korábbi tévedését igazította ki. Maga a hiba rendkívül jelentéktelen volt, s egyes elképzelések szerint Adams azáltal, hogy ennyit foglalkozott egy francia szélhámos alakjával, tulajdonképpen meg akarta fricskázni kora történettudományát. Hibák sajnos mindig becsúsznak a történelmi alkotásokba, szögezte le Adams, s nagyjából minden öt kijelentés között legalább egy téves akad. Mindebből azt a következtetést lehet levonni, hogy semmilyen óvatosság sem menti meg a szerzőket attól, hogy hibás megállapítások, adatok, stb. kerüljenek be a művekbe; ezekhez járulnak még a szerzők saját baklövései, amelynek a vége „zűrzavar" lesz.

Gordon S. Wood azonban a gyarmati korszakról írt történeti munkák áttekintése révén igyekszik megcáfolni az amerikai történetírás egyik legnagyobb alakjának pesszimista és szkeptikus véleményét. A gyarmati korszak azért is kínálkozik megfelelő területnek ebből a szempontból, mert szinte mindegyik jelentős amerikai történész visszanyúlt a kezdetekig, amikor az ország történetének egyik vagy másik szakaszával foglalkozott. A tizenkilencedik század többnyire amatőr, „úriember" történészei közül George Bancroft számára a gyarmati korszak az egész amerikai történelem forrásának tűnt: a múlt mindössze a jelen előfutára volt olvasatában. Majd Herbert Baxter Adams nyitotta meg azoknak a sorát, akik a gyarmati korszak helyi intézményeinek a tanulmányozása útján próbáltak meg magyarázatot adni az amerikai történelem kezdeteinek vitás kérdéseire. Velük szemben Charles McLean Andrews, a „birodalmi" történetírás nevében azt az álláspontot foglalta el, hogy a gyarmati Amerikát kizárólag egy nagyobb régió, az Atlanti-térség részeként lehet megérteni. Ugyanakkor Herbert L. Osgood azzal vádolta a korábbi idők történészeit, hogy azok képtelenek voltak különbséget tenni a lényeges és a lényegtelen között; s egyben csatlakozott Andrews-hoz abból a szempontból, hogy a korabeli események megértéséhez mindkét oldal, a brit és az amerikai, tanulmányozása elengedhetetlenül szükséges. A jelenlegi amerikai történetírás mindehhez még azt teszi hozzá, hogy a korabeli történészek, s ez alól Osgood sem kivétel, angolszász-centrikusak voltak és nem vették figyelembe a gyarmati időszak Észak-Amerikájában érvényesülő sokféle hatást, beleértve az indiánok, a franciák, a spanyolok, a mexikóiak, stb. szerepét az ún. egyedi amerikai jellem kialakulásában.

Az amerikai történetírás professzionálódásával megjelent a tudományos igényű alkotások utáni vágy. A „tudományosságon" a korabeliek nem azt értették, hogy bármilyen szabályokat állapítsanak meg az emberek viselkedését illetően, hanem inkább azt, hogy „tényeken" alapuljanak a munkák a korábban sokszor utólag kitalált vagy megmásított „tényekkel" operáló művekkel szemben. Továbbá, a „tudományos" történetírók megpróbáltak elfogulatlanok lenni, elődeikkel ellentétben.

A gyarmati időszak történetírásában valóságos robbanás játszódott le az utóbbi néhány évtizedben. Amerika gyarmati múltjáról szóló ismereteink elmélyültek, kibővültek és teljesebbé váltak. Nagyszabású kutatási programok indultak, amelyeknek eredményeképpen számos korabeli kiemelkedő politikai személyiség, mint például Thomas Jefferson, George Washington, William Penn, vagy akár Jonathan Edwards írásai a maguk teljességükben kerültek az olvasók elé. Az alapvető különbség a száz évvel ezelőtti és napjaink történetírása között azonban elsősorban nem mennyiségi jellegű; a mai történészek nagyobb hangsúlyt fektetnek a társadalmi és kulturális történelemre, mint az egykoriak, akik mindenekelőtt a politikai életet és az intézményi hátteret kutatták. Ilyen módon Philip Graven és Jan Lewis a korai amerikai élet privátszféráit vette górcső alá, a gyarmati kor szexuális viszonyait, a házasságot és a gyerekekkel való bánásmódot; az antropológusok és etnográfusok nyomán haladva Rhys Isaac és T. H. Breen a korabeli zavargásokból, rituálékból, s egyéb viselkedésfajtákból próbálták rekonstruálni a gyarmati életet. Ugyanakkor olyan tör-

ténészek, mint John Demos és David Hall a társadalomtudomány módszereit felhasználva vizsgálták a boszorkányságot és más irracionális dolgokat, melyeket a történészek korábban nem soroltak a történeti jelenségek közé.

A századforduló táján dolgozó amerikai történészek számára a társadalomtudomány vagy szociológia jelentette a nagy „ellenséget". Úgy vélték, hogy a szociológia, amely hajlamos volt az általánosításokra és az átfogó elméletek gyártására, eltorzítja a tényeket annak érdekében, hogy azokat beleillessze előre kialakított sémáiba, s ezáltal minden egyénit és egyedit kiöl az életből. Ennek megfelelően nem túl sok figyelmet szenteltek olyan folyamatoknak, melyek az egyének „feje fölött" zajlottak le, azaz a demográfiának, a gazdasági ciklusoknak, a nagyobb régiókat érintő összefüggéseknek. Ehelyett az egyének indítékait és szándékait feltáró dokumentumokat tanulmányozták. A híres brit történész, G. M. Trevelyan szavaival élve, számukra a társadalomtörténet a politika nélküli emberi történetet jelentette, s nem jelentett többet, mint az emberek élet- és munkakörülményeinek, a családok életének és a háztartásoknak, valamint vallási szokásaiknak jobbára céltalan leírását.

Az ún. új amerikai társadalomtörténet viszont abból indult ki, hogy a társadalomnak magának kell a történelmi kutatás középpontjába kerülni. A társadalmat valami megalkotott, átmeg átformált és fejlesztett valaminek képzelték, amely számos tudattalan cselekedet eredményeképpen alakult olyanná, amilyen. Ebből a gondolatmenetből csak egy kis lépést jelentett az, hogy a kultúráról hasonlóképpen kezdtek el gondolkozni, mint olyan *mentalitás*-ról, amelyet sok részvevő hoz létre és amely az idők folyamán változik. Az amerikai gyarmati társadalom ideális terepnek tűnt mindkét irányzat számára. A korabeli társadalmat ugyanis szinte a semmiből teremtették meg, s így páratlan lehetőség adódott arra, hogy a társadalom és a kultúra történetét a maguk fejlődésében tanulmányozzák.

A legsokatígérőbb eredményeket ebből a szempontból a tizenhetedik századi Chesapeake-öböl menti társadalom vizsgálata kínálta. A többnyire ún. kvantitatív vizsgálati módszerrel végzett kutatások nyomán egy eddig nem ismert gyarmati társadalom képe bontakozott ki előttünk. Ezek szerint a korabeli Marylandben és Virginiában az élet brutálisan kemény és rövid volt, a különböző betegségek válogatás nélkül szedték áldozataikat, állandósultak az indiánokkal való összecsapások, rengeteg árva gyermek élt a gyarmatokon, s a többszöri házasság vált megszokottá.

A gyarmati időszak egyben a legjobb alkalmat kínálja az ún. *longue durée* történelem tanulmányozására is. A tizenhetedik és a tizenyolcadik században nem sok minden történt politikai téren; nem voltak különböző elnökök, kongresszusok, legfelső bírósági döntések, országos választások, és így tovább. Ilyen módon a gyarmati korszak történészei hosszabb periódus társadalmi és kulturális fejlődését vehették szemügyre anélkül, hogy a politikai aspektussal sokat kellett volna foglalkozniuk. Ennek következtében ezek a történészek kevésbé érzik és vélik magukat specializálódottnak, mint a későbbi korok történészei, akik közül sokan nagyon rövid időszakokat vizsgálnak az egymást gyorsan váltó politikai pártok, irányzatok, elnökök, stb. miatt.

A korai amerikai történelem feldolgozásában fontos szerepet kaptak az utóbbi évtizedekben az Egyesült Államok társadalmában és kultúrájában végbemenő változások is. Ahogy az 1890-es években az Egyesült Államok és Nagy-Britannia között végbement kibékülés magával hozta az ún. birodalmi történeti iskola kialakulását, úgy most a faji és az etnikai kérdésnek, valamint a nemek egymáshoz való viszonyának új megközelítésével felbomlott a korábban egységes amerikai identitásra és a nemzetre való koncentrálás. Ennek következtében alapvető változások mentek végbe a korai amerikai történelem felfogásában és értelmezésében. Néhány amerikai történész kitágította kutatási területét: már nem kizárólag az Egyesült Államok területét vették figyelembe, hanem az egész Atlanti-térséget. Mindez még nem lenne teljesen új fejlemény; korábban viszont csak Európát vették figyelembe a kutatók ebben az összefüggésben, most ellenben Afrika is látóterükbe került. Másrészről, számos történész számára a gyarmati korszak többé már nem csak az Egyesült Államok „előtörténetét" jelenti, hanem a korai modern kor egyik jelentős színterévé is vált. Ebből következően a nemzet mint a történeti vizsgálódások kerete veszített a jelentőségéből, s inkább azt kutatták a szakemberek, hogy a gyarmati Amerika milyen válaszokat kínált a korai modern társadalomból a modern társadalomba való átmenet során.

Újabb dimenziót jelent a közép- és dél-amerikai történelem bekapcsolása. A nyugati féltekének mint egésznek a tanulmányozására Herbert E. Bolton már az 1930-as években felhívta a figyelmet, bár akkor a felhívás meglehetősen visszhangtalan maradt. Napjainkban viszont a williamsburgi Institute of Early American History and Culture kiterjesztette kutatási területét „spanyol" Amerikára és Nyugat-Afrikára is, s

sokan úgy vélik, hogy a korabeli Santa Fé tanulmányozása legalább olyan fontos, mint Bostoné.

A nemzeti keret feladása a már említett látókör kiszélesítése mellett egyben a figyelem leszűkítését is jelentette – egyes esetekben szinte mikroszkopikus méretekre. A jelenlegi kutatásokba nemcsak az egyes gyarmatok, települések, vagy megyék vizsgálata fér bele, hanem teljesen obskurus családok története is. Legújabban pedig az emberek magánéletét vették górcső alá, mely kutatások eredményeképpen egy stabil, rendkívül homogén és mélyen vallásos új-angliai parasztközösség képe rajzolódott ki. Ugyanakkor a történészek megkísérelték rekonstruálni azoknak a történetét is, akik eddig nem kerültek az érdeklődés homlokterébe. Linda Kerber, Mary Beth Norton, Laurel Thatcher Ulrich és más nők életét és sorsát próbálták meg rekonstruálni annak ellenére, hogy az érintettek nem hagytak hátra hagyományosnak nevezhető történelmi forrásokat. Végül, meg kell említeni az indiánok iránt megnőtt érdeklődést is. Egyes antropológusok felvetették: az amerikai politikai intézményrendszer sokat köszönhet a bennszülött amerikaiaknak, amennyiben a federalizmus és az alkotmány gondolata tőlük eredeztethető, sőt, maga a demokrácia is az indiánok egyik öröksége.

The American Historical Review, Vol. 100. No. 3 (June 1995), pp. 678–696.

Ma. T.

Volkov, M. Ja.

AZ INGATLANPIACRÓL AZ EURÓPAI OROSZORSZÁGBAN

(A XII. sz. vége – a XVIII. sz. első negyede)

Bevezetőjében Volkov megállapítja, hogy az ingatlanpiac kialakulása és fejlődése tükrözi a különböző ingatlanfajták iránti piaci kereslet fokát. A szerző tanulmánya a kronológiai intervallumon kívül térben (nincs benne Ukrajna és a Baltikum) és tematikailag is (a piaci központok egy ingatlanformájának; a kereskedelmi vállalkozásoknak a forgalmát elemzi) körülhatárolt. A piaci elárusítóhelyek, az üzletek, a hombárok stb. vételével és eladásával az orosz szakemberek eddig külön nem foglalkoztak. Noha Volkov támaszkodik az egyes kutatók (pl. Je. I. Zaozerszkaja, Sz. M. Troickij és L. V. Danyilova) műveinek bizonyos részeire, munkája alapvetően archív forrásokra épül, amit a Régi Iratok Oroszországi Állami Levéltára (PGADA) különböző fondjaiban található kataszter-, összeírási könyveiből és a fenti ingatlanfajtára vonatkozó, üzletkötéseket tartalmazó aktákból merített. Látható tehát, hogy tematikailag és forrásait tekintve is újszerű írásról van szó.

A szerző a korabeli orosz áruforgalmi központok két fajtáját különbözteti meg; a vásári kereskedelem centrumait és azokat a helyeket, ahol a piactereken heti (bazár-), vagy állandó kisüzleti árusítás folyt. Volkov részletesen taglalja a két kategória közti és az azokon belüli azonosságokat és különbségeket. Megállapítja, hogy az első fajtához tartozó központok között a kereskedelmi létesítmények mennyiségét és használatát tekintve nagy különbségek voltak. Ennél a kategóriánál a kapitalizálódás csak abban nyilvánult meg, hogy az adott kereskedelmi célú ingatlant a feudális tulajdonosok a vásárok idejére bérbe adták a helyi és az oda érkező kereskedőknek. Volkov adatai szerint (lásd a lévő táblázatot a kereskedelmi létesítmények számáról a forgalmi központokban) a 17. sz. végén –18. sz. első negyedében kb. 18 000 második típusú vállalkozással számolhatunk. Egyéni birtoklásuk és öröklési rendjük, mint a szerző bemutatja, több okból már jóval korábban kiformálódott. A kereskedelmi vállalkozások birtokosai ekkor azonban arra törekedtek, hogy ellátásuk szerint rendelkezzenek a létesítményekkel (adják–vegyék, elzálogosítsák stb.), így végül az állami és feudális tulajdonosok elismerték a forgalmi műveletek törvényességét és a korábbi birtoklók ezzel tényleges tulajdonosok lettek. Az elemzett időszakban ezek főleg a helyi városlakók (poszadiak) soraiból kerültek ki. A társadalmi hovatartozás szerinti birtokosi-tulajdonosi összetétel (pl. a szolgáló emberek, a világi földesurak és a különféle státuszú parasztok bekerülésével) csak lassan változott. Az adott ingatlan forgalma azonban az összes városi és nem városi kereskedelmi centrumot jellemezte, ahol megvolt a kereslete és kínálata és meggyökeresedett egyéni birtoklása. Volkov szerint épp ezek a forgalmi műveletek és következményeik mutatták leginkább az ingatlan ezen fajtájának áruvá válását.

A korabeli adásvételi és elzálogosítási szerződések (még a magánbirtokok parasztjai esetében is) azt tanusítják, hogy a felek teljes jogú tulajdonosként kötöttek ügyleteket. Az üzletkötéskor a tulajdonosi érdekek jutottak érvényre. Az ingatlanok csereértékét több tényező — mérete, helye, önköltsége, a piaci kereslet szintje — határozta meg. A kereslet a nagy kereskedelmi központokban jelentősebb, míg a kisebb és közepes centrumokban szerényebb volt. Mint régebben, az elemzett időszakban is a legolcsóbb

építőanyagból — fából — készültek a kereskedelmi létesítmények, ezért csereértékük legtöbbször nem volt magas. Volkov, aki egy-egy következtetése kapcsán bőven hoz példákat gazdag levéltári anyagából, ezt jól érzékelteti. Moszkvában azonban az előbbiekkel szemben a kereskedelmi célú építményeknek nagyobb értékük volt. Ez a magas piaci keresletből adódott, amit még tovább növelt az, ha kőből építették, nagyobb méretű volt és a város központi részén állt. Az ügyletek többsége a kereskedelmi központok adózó lakói (a városiak poszadbeli része és a parasztok) közt jött létre. A 17–18. sz. fordulóján azonban a 17. sz. közepével összevetve a forgalmi műveletekben nőtt a nem adózó rétegek aránya. Lakóhelyükön kívül a leghamarabb a privilegizált moszkvai kereskedőtestület két felső sávjából kikerülők; a „vendégek" (gosztyi) és a „vendégszázak" (gosztyinoj szotnyi) kereskedő emberei tettek szert üzletekre, hombárokra a legnagyobb bel- és külkereskedelmi központokban. Egy részük Moszkvában (ahol a korporáció tagjaként ingatlanbirtoklást biztosító adót fizetett), míg a többiek más centrumokban kereskedtek és ott a poszadbeliek mintájára adóztak. A fenti két előkelő réteget a rangsorban a kiváltságokkal nem rendelkező kereskedők követték.

A kereskedelmi létesítmények adásvétele és elzálogosítása következtében a forgalmi központok többségében az ingatlan kisszámú sikeres tőketulajdonosnál koncentrálódott. 1674-től a 18. sz. első negyedéig a birtokosok összlétszáma csökkent, miközben az egyes centrumokban a kereskedelmi vállalkozások száma vagy nem változott, vagy kis növekedést mutatott. Az 1705. évi uglicsi kereskedelmi ingatlan-összeírás jól mutatja a fenti tendenciát. A városban ugyanis a szakasz eleje óta változatlan számú ingatlant a 18. sz. kezdetén a jómódú kisebbség birtokolta, mivel családonként 7–12 boltjuk, hombárjuk volt. Moszkvában már a 17. sz. második felében voltak, akik több mint 10–12 vállalkozással rendelkeztek. A 2–3, vagy még több létesítmény birtoklása mindenesetre a 18. sz. elején elterjedtnek számított. Jellemző, hogy a 17–18. sz. fordulóján a „vendégszázak' kereskedői közül soknak ott, ahol élt, nem volt ingatlanja. Többségüknek azért, mert elszegényedett, kisebb részük pedig már csak nagybani kereskedelmet folytatott és nem foglalkozott lakhelyén a kis tételben való értékesítéssel.

A kereskedelmi ingatlanok birtoklásának fentebb leírt nagyfokú koncentrációja jellemezte az 1720-as éveket is. Volkov szerint fontos rámutatni arra is, hogy a létesítmények tulajdonosa és használója nem mindig esett egybe. Pl. jövedelemszerzés céljából hivatalnokok (prikázemberek) és egyháziak is birtokoltak ilyen ingatlanokat, amelyeket azonban valóban keresskedelemmel foglalkozók vettek igénybe. Már Zaozerszkaja rámutatott a 18. sz. eleji moszkvai kereskedelmi vállalkozások értékesítésével kapcsolatban a pénzszerzés két módjára: a bérbeadásra és a viszonteladásra. Ezt Volkov nézetünk szerint jogosan pontosítja úgy, hogy ha mindez pénzszűke miatt történt, akkor a tulajdonos még a befektetett összeget sem kapta vissza, általában piaci értéke alatt kelt el (vagy került bérbe) az ingatlan, sőt az ingatag jogrendszer miatt bizonytalan, időt fecsérlő művelet volt egyáltalán a díj behajtása. A fentiek ellenére (ha a tulajdonos nem kereskedő volt, vagy pénzre volt szüksége) a vizsgált időszakban lényegében mégis a bérbeadás jelentette az anyagi eszközökhöz jutás egyedüli módját. A kereskedelem specializálódása csakúgy mint az ingatlanok tulajdonosi és a orosz kereskedelmi rétegek összetételének egy mástól való eltérése a bérleti műveletek fejlődését segítette elő. Az elsőre jó példa a piacsorok kialakulása; ti., ha más soron akart áruja miatt a kereskedő elárusítóhelyet szerezni; ezen bérléssel segíthetett, míg korábbi helyét bérbe adhatta. Ugyanígy, ha több áruja volt, akkor nagyobb rakfelületű ingatlant bérelt, ha viszont kevesebb, akkor nagyobb méretű boltját, elárusítóhelyét az ilyenre igényt tartónak bérbe adhatta. A fentiek tehát egyfajta ingatlan–, tulajdonosi és vállalkozói mobilitással jártak együtt.

Az elemzett időszakban a bérleti szerződéseket általában rövid időre (1–2 évre) kötötték. Volkov szerint ebben a kereslet–kínálat és a bérleti díjak ingadozása játszotta a legnagyobb szerepet. A fentiek hol a bérlőknek, hol a bérbe adóknak kedveztek. A leírtnál hosszabb idejű bérbeadásra csak komoly anyagi gondok esetén került sor. A létesítményeiket bérbe adók általában megvárták, míg a megfelelő piaci értéken bérlő személyre akadnak. Az ingatlanok bérleti díját ugyanazon tényezők határozták meg, mint adásvételüket. Volkov külön kiemeli a kereslet nagy szerepét, ami akkor leginkább az ingatlantulajdonosok és a kereskedelemmel foglalkozók összetétele eltérésének fokától függött. Abban az időszakban a források alapján az európai országrész minden központjában a kínálat többé-kevésbé felülmúlta a keresletet. A bérleti díjak azon centrumokban voltak a legalacsonyabbak, ahol a kereskedelmi elárusítóhelyek jelentős része üresen állt. Így pl. Dmitrovban, míg máshol (így Vjazmában, Kazányban és Nyizsnyij Novgorodban) a bérbeadásból eredő jövedelem nagyobb volt. Moszkvában ebben az időben évente bérleti szerződések százait kötötték, a használati díjak és a jövedelmezőség pedig magasabb volt, mint

a többi helyen. A szerző tömören összegzi a kereskedelmi ingatlan bérlésének fő vonásait. A bérlet és a belőle származó jövedelem nem vált alapvetővé se a forgalmi műveletekben, se a pénzszerzésben és a kereskedőknél se különült el üzleti tevékenységformává. Mindez azonban nem zárja ki, hogy olyan családoknál, amelyek már nem kereskedtek, de ilyen jellegű ingatlanjuk megmaradt,

a bérbeadásukból eredő jövedelem fontossá, sőt néha a család fenntartásának egyedüli forrásává vált.

Volkov írása végén maga említi, hogy egy — még a forgalmi központokban se alapvető — ingatlanfajta piaci állapotát vizsgálta; a kapitalizáció, a csereérték és a forgalmi műveletek alakulását. Úgy véli, kutatása elősegítheti más ingatlanformák korabeli fejlődési szintje és piaca tanulmányozását. Ezt csak megerősíthetjük azzal a megjegyzéssel, hogy a szilárd forrásbázisból építkező írás szerzője valóban fontos evolúciós tényeket és tendenciákat mutatott ki egy részterületen, és más ingatlanfajták sajátosságait figyelembe véve, módszertani megközelítései is irányadóak lehetnek az összorosz ingatlanpiac vizsgálatakor.

Otyecsesztvennaja Isztorija, 195. 2. 105–120.

K. J.

Frederick Cooper

FAJ, IDEOLÓGIA ÉS AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ TÖRTÉNETÍRÁS VESZÉLYEI

Frederick Cooper, a Michigani Egyetem történészprofesszora esszéjében George M. Fredrickson *Black Liberation: A Comparative History of Black Ideologies in the United States and South Africa* (New York, 1995) és James T. Campbell *Songs of Zion: The African Methodist Episcopal Church in the United States and South Africa* (New York, 1995) című műveit elemzi a címben jelzett szempontok alapján. Az Egyesült Államokban jelentkező polgárjogi mozgalom és a dél-afrikai apartheid-ellenes mozgalom számos tanulmány tárgyát képezte már, s nem is a fent említettek az első olyan munkák, amelyek komparatív szemlélettel íródtak. A holland H. J. Nieboer már 1910-ben kísérletet tett a munkaerők világméretű besorolására s arra a megállapításra jutott, hogy a rabszolgamunka az olyan „zárt rendszerekben" alakult ki, ahol a földtulajdonosok nem tudtak másként ellenőrzést gyakorolni a munkaerő felett. Később Frank Tannenbaum a *Slave and Citizen* (1946) című tanulmányában azt fejtegette, hogy „az egyén erkölcsi értékének" a gondolata különféleképpen hatott Észak- és Dél-Amerikában az angol, illetve a spanyol uralom alatt. Az utóbbi esetben a rabszolgák könnyebben integrálódtak a társadalomba a felszabadítás után, mert korábban is bizonyos emberi attribútumokat őriztek, például a korona alattvalói és az egyház tagjai voltak. Észak-Amerikában viszont csak tulajdontárgyaknak tekintették a rabszolgákat, s így a felszabadítás után hiányoztak a fontos, emberi kapcsolatokat teremtő és megőrző értékek; ennek megfelelően a társadalmi beilleszkedés is nagyobb buktatókat rejtett magában 1865 után. Tannenbaum nyomdokain haladt Stanley Elkins abban az értelemben, hogy ő is közvetlen összefüggéseket keresett a rabszolgaság kora és a jelen között, s *Slavery* (1959) című híres munkájában, elődjéhez hasonlóan, a dél-amerikai rabszolgaságot találta a rabszolgák szempontjából előnyösebbnek. A régmúltat és a jelent kapcsolta össze az 1960-as években kiadott Moynihan-jelentés is az Egyesült Államokban, mely a feketéknél tapasztalható pszichológiai zavarok egy részét a rabszolgamúltra vezette vissza.

A tudósok másik csoportja nem látott éles határvonalat a felszabadítás előtti és utáni idők között a feketékkel szembeni társadalmi mentalitást illetően az Egyesült Államokban. W. E. B. Du Bois és C. Vann Woodward egyaránt a rekonstrukciós időszak hamis modernizálási kísérleteit részesítette megsemmisítő bírálatban. Ismét mások, így Eric Williams, a rabszolgaságnak azt a vetületét emelték ki, hogy a „különleges intézmény" gyakorlatilag a kapitalizmus megszületésével és fellendülésével terjedt el nagy területeken a 16. századtól kezdődően a tizenkilencedik század második feléig. Williams Du Bois-val és C. L. R. James-szel egyetemben úgy gondolta, hogy a gyarmatosítás és emberek rabszolgasorba való taszítása, a haiti forradalom és a déli rekonstrukció, mind egy új világ kialakításának a kísérőjelenségei voltak. Ez a globális megközelítési mód — az amerikai történészek között — az 1960-as és az 1970-es években nyert ismét teret. Eugene D. Genovese bírálta ugyan Williams gazdasági érveit, de ő is a rabszolgaság és a kapitalizmus kapcsolatából indult ki. Számára a rabszolgaság valóban a kapitalizmussal együtt terjedt el, de ennek az eredménye olvasatában speciális uralkodó osztályok kialakulása volt. Ugyanakkor David Brion Davis kijelentette: a kapitalizmus és a rabszolgaság közötti kapcsolat mindenekelőtt ideológiai jellegű volt, s csak ebben az összefüggésben lehet megérteni azt a

jelenséget, hogy az abolícionista mozgalmak pontosan akkor jelentkeztek, amikor a rabszolgamunka valóban kifizetődővé vált.

James T. Campbell a 18. század végén kezdi vizsgálni Philadelphia és Baltimore felszabadított rabszolgáit. Richard Allen tiszteletes és a helyi fekete közösségek többi vezetője úgy gondolták, hogy a rabszolgatartók szívét a fegyelmezett, méltóságteljes és mérsékelt viselkedéssel tudnák a feketék meglágyítani, s ilyen magatartással bizonyíthatnák azt is, hogy méltóak a teljes jogú állampolgárságra. Ennek az érdekében alapították az Afrikai Metodista Episzkopális Egyházat (AME): a feketék úgy válhatnak jobb kereszténnyekké, ha a saját maguk által ellenőrzött intézményen belül teszik meg a szükséges lépéseket. Az AME idővel behálózta a Délt is és intézményes és kulturális alapot teremtett egy „valóban országos afrikai amerikai közösség" számára. Campbell kitér arra a vitára is, amely akörül folyt, hogy a feketék „felemelését" az amerikai társadalmon belül, vagy inkább Afrikában kellene megvalósítani. Az utóbbi mellett kiálló vallási vezetők a faji affinitást részesítették előnyben, s úgy vélték: felvilágosodást, kereszténységet és civilizációt visznek Afrikába. Campbell tanulmányának újszerűsége elsősorban nem is a bemutatott anyagban rejlik, hiszen az nagyjából ismert, hanem abban a tételben, hogy az afrikai amerikaiak olyan sokat jelentettek a dél-afrikaiak számára. Ez a hatás, minden kétséget kizáróan, kulturális jellegű volt. Az afrikai amerikaiak a „haladást" képviselték a dél-afrikaiak szemében.

A tizenkilencedik század vége felé az „etiópiai" egyházak elváltak a misszióktól Dél-Afrikában, s annak ellenére, hogy mindez az amerikai példától függetlenül ment végbe, hasonló hatalmi és autonómia kérdések álltak a háttérben. Igaz, kapcsolatfelvételre került sor a két fekete csoport között: egy afrikai-amerikai kórus látogatott Dél-Afrikába az 1890-es években, miközben dél-afrikaiak mentek az Egyesült Államokba, ahol az AME elképzelései az afrikai feketék „civilizálására" vonatkozóan nagy hatást tettek rájuk. A kialakuló afrikai egyházak és az AME egyházak az Egyesült Államokban 1896-ban léptek hivatalos kapcsolatba egymással. Ebben a viszonyban az AME vezetők és misszionáriusok meglehetősen felsőbbrendű módon viselkedtek a „vad" afrikaiakkal szemben, s a kapcsolat ilyen módon nemcsak elősegítette, de hátráltatta is a fekete afrikaiak öntudatra ébredését.

Campbell szerint nem a véletlen műve, hogy a dél-afrikai Benszülött Nemzeti Kongreszszus, majd később az Afrikai Nemzeti Kongreszszus (ANC) számos tagja kezdetben az AME miliőjéből került ki. Campbell kimutatja, hogy az AME-nek a fekete faj felemelésével kapcsolatos elképzelése része lett egy olyan komplex politikai kultúrának, amelyet a fajok egyenlőségén alapuló demokrácia, az afrikaiság mitikus tudata, amely Marcus Garvey 1920-as évekbeli mozgalmával vált népszerűvé, Du Bois pánafrikanizmusa, különböző formákban jelentkező populista ideológiák, valamint a Johannesburg környékén az 1920-as években megjelenő városi proletár radikalizmus jellemzett. Fredrickson arra is felhívja a figyelmet, hogy az ANC végső sikere legalább annyira a szervezet rugalmasságától és alkalmazkodóképességétől is függött, mint az AME magasztos céljaitól és Johannesburg és más városok proletár radikalizmusától Campbell munkája beleillik a Paul Gilroy által „fekete atlanti" térségnek nevezett terület tanulmányozásába. Gilroy véleménye szerint az atlanti térség az afrikai származású embereket a modernizálódás sajátos árnyoldalaival ismertette meg, s az ebből fakadó — elsősorban szellemi — kapcsolatok erősebbek, mint az őket elválasztani akaró tendenciák. Gilroy egyben állást foglal az atlanti kultúrák egymástól elszakított vizsgálata ellen is. Frederick Cooper szerint két jelentősebb hiányosság fedezhető fel Gilroy *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness* (Cambridge, Mass., 1993) című könyvében: magának Afrikának a háttérbe szorítása annak kedvéért, hogy nagyobb figyelmet fordíthasson az afrikai származású amerikaiak, nyugat-indiaiak és európaiak tanulmányozására, valamint a kapcsolatok valódi mechanizmusának elhanyagolása bizonyos kulcsfontosságú szövegek elemzésének a kedvéért.

George M. Fredrickson *Black Liberation* című munkája ugyancsak kapcsolatokat vizsgál: a vallási mozgalmak, a Garvey-féle mozgalom, valamint Du Bois panafrikanizmusa közötti összefüggéseket. Cooper véleménye szerint Fredrickson jelzett könyvét egy korábbi munkájával, a *Whity Supremacy: A Comparative Study in American and South African History*-val (New York, 1981) együtt kell vizsgálni. Fredrickson utóbbi munkáját élesen elítéli a recenzens azért, mert az a fehér felsőbbrendűség kérdését úgy taglalja, hogy közben csak jelentéktelen szerepet tulajdonít a fekete emberek szervezeteinek. Abból, azaz a megfelelő egyensúly szempontjából, a másik kötet nagyobb elismerést kap Coopertől, amelyben viszont a szerző adós marad azzal a válasszal, hogy a fehér felsőbbrendűséget védők dél-afrikaiak miért nem voltak képesek nagyobb ellenállást kifejteni a velük szembenálló mozgalmak semlegesítésére. A kötetek alapvető

hiányossága a szerzőjük következetlenségében rejlik: nem elég rendszerezettek a könyvek ahhoz, hogy világosan rámutassanak a változókra és a véletlenszerű kapcsolatokra, de túlságosan részletezők ahhoz, hogy fényt derítsenek arra a folyamatra, ahogyan a véletlenszerű elemek Dél-Afrikában és az Egyesült Államokban is döntő szerepre tettek szert. Továbbá, Fredrickson elszakítja a politikai mozgalmakat a mindennapi gyakorlattól. Például a bojkottok tárgyalásánál nem tér ki arra, hogy azok pontosan mit is jelentettek Montgomery vagy Johannesburg külvárosi lakosságának. Cooper kifogásolja Fredrickson periodizációját is. Az 1928–1948-as éveket a kommunizmus alatt tárgyalja, az 1940–1965 közötti időszakot az erőszakmentesség alatt, míg az 1980-as és 1990-es éveket Dél-Afrikában a fekete öntudat és fekete hatalom keretén belül, holott azok — legfeljebb — másodlagos jelentőségűek voltak a jelzett korszakban. A hibás periodizáció mellett a különböző eseményeket nem azok súlyának megfelelően tárgyalja Fredrickson, állítja Cooper. Többek között az 1973-as durbani sztrájkot, amely az afrikai munkásokat a dél-afrikai élet középpontjába állította, egy fél mondatban intézi el a szerző, míg az 1970-es évek munkásmozgalmait meg sem említi. Ugyanígy kimaradt a könyvből az 1980-as években elterjedő fiatalkorú erőszak, s Gatsha Buthelezi, a zulu Inkatha mozgalom vezére is csak egy rövid említést kap a „reformista etnikai politikusok" sorában.

Természetesen, George M. Fredrickson művei számos erénnyel is rendelkeznek. Ezek között meg kell említeni tipológiáját, noha a felszabadítási ideológiák komparatív és kronológiai szempontból kissé merev kategóriákba kerülnek. Ennek ellenére az alábbi kategóriák hasznos kiindulópontként szolgálnak: fekete kereszténység, a fekete elitek úttörő módon való megközelítése, panafrikanizmus, fekete populizmus, kommunista és fekete szabadság- küzdelmek, erőszakmentesség, fekete hatalom, valamint fekete öntudat. Végső elemzésben azonban egyáltalán nem biztos, hogy Fredrickson két munkája így együtt többet nyújt, mint amit két, egymástól függetlenül és más szempontokkal megírt tanulmány jelenthetett volna. A szerző ugyanis kísérletet sem tett arra, hogy a politikai ideológiát és a politikai mozgósítást az afrikai élet alapvető kérdéseivel, így a munkásság, a család, vagy a közösségek életével kapcsolja össze. A vidéki Egyesült Államok itt-ott még megjelenik a könyvek oldalain, ám a dél-afrikai gyakorlatilag nem, jóllehet az elit ideológia vizsgálata során Fredrickson kitérhetett volna az afrikai közösségen belüli „organikus értelmiségiekre". Cooper szerint Fredrickson maga tette nehézzé a dolgát, amikor olyan kronológiai keretbe szorította magát, amely nem működik, de a legnagyobb hiba abban rejlik, hogy olyan történelmeket akar összehasonlítani, amelyek még nem futottak párhuzamosan olyan hosszú ideig, hogy ezt meg lehessen tenni.

Végső elemzésben James T. Campbell sikeresebben oldotta meg a maga elé kitűzött célt, mint George M. Fredrickson, állapítja meg a recenzens, Frederick Cooper. Campbell munkája egy lépés abban az irányban, hogy megértsük azokat a globális, nemzeti, regionális és helyi kapcsolatokat, amelyek miatt az apartheid kérdése „üggyé" vált a Berkeley-n és Sowetóban, amelyek miatt a johannesburgi kiváltságos fehérek önelégültsége elpárolgott, amelyek miatt a liberális fehérek az Egyesült Államokban lelkiismeretfurdalást kezdtek érezni, hogy olyan multinacionális cégekben érdekeltek, amelyeknek Dél-Afrikával is üzleti kapcsolataik vannak, amelyek miatt az afrikai és a többi volt gyarmati ország vezetői az ENSZ-ben egyre magabiztosabban kezdtek fellépni a különböző területeken őket érő hátrányos megkülönböztetések ellen. A rabszolgaság és az apartheid kérdése nyomán fellángoló viták, az univerzális emberi jogokat követelő kampányok, valamint ezeknek a mozgalmaknak a hatalomhoz való viszonya még mindig nem kellően feltárt területe a történetírásnak, s habár Fredrickson és Campbell munkái választ adnak bizonyos kérdésekre ebben a vonatkozásban, a munka dandárja még hátra van.

The American Historical Review, Vol. 101, No. 4, October 1996, pp. 1122–1138.

Ma. T.

Thomas C. Holt

A FAJ MEGHATÁROZÁSA ÉS A TÖRTÉNELEMÍRÁS

Thomas C. Holt, az American Historical Association nemrég leköszönt elnöke, a University of Chicago történészprofesszora W. E. B. Du Bois és Franz Fanon azon élményéből indul ki, amelynek során a két színesbőrű filozófus, közíró, polgárjogi aktivista — időben és térben meglehetősen távol egymástól — felfedezték fajiságukat. Holt a faj és a rasszizmus kérdését elsősorban az afrikai-amerikai élményanyagra vonatkoztatva tárgyalja, de kitér más kultúrákra is, hogy a jelenségre adekvát választ találjon.

Du Bois *Dusk of Dawn* című önéletrajzi ihletésű munkájában leírja, hogy amikor az 1890-es években kikerült a Harvard Egyetemről, úgy gondolta: a rasszizmus mindössze a tudatlanság eredménye, s a jelenséget tudományos kutatáson alapuló érvekkel meg lehet szüntetni. Ám egy napon, amikor a Georgia állambeli Atlantában egy szegény fekete megölte a feleségét, s Du Bois éppen cikket szándékozott írni az esetről, a szerkesztőségbe menet megtudta, hogy a tettest időközben meglincselték és az ujjperceit egy vegyeskereskedés kirakatában közszemlére tették. Du Bois ekkor rájött, hogy észérvekkel nagyon nehéz, szinte lehetetlen küzdeni a rasszizmus ellen, mivel az olyan komplex, történelmileg, társadalmilag, lélektanilag kialakult irracionális jelenség, amelynek a leküzdése gigászi erőfeszítéseket igényel.

A rasszizmus szellemtörténete bizonyos támpontokat ad a jelenség kialakulásáról. A gondolat általában téves felfogások, mint például az árja mítosz, eredményeképpen bukkan fel többnyire egy történelmileg jól meghatározott időben és helyen. Kevésbé egyértelmű azonban a rasszizmus és a materiális cselekvés viszonya: a rasszista gondolatok mindössze egy ilyen magatartást fejeznek-e ki, vagy azok okozzák azt? A közvélemény jobban megérti a gazdasági vagy a materialista magyarázatokat, mert azok — első pillantásra — jobban a tényekre szorítkoznak. Ha azonban ismét a Du Bois életében fordulópontot jelentő eseményt idézzük fel, még meg lehet magyarázni egy gazdasági versenytárs vagy egy ellenszegülő munkás megölését – de miért kell egyben az áldozat holttestét meg is csonkítani? Ez utóbbi mozzanat vezette el Du Bois-t a faji antagonizmus esetleges lélektani magyarázatához. Jóllehet Du Bois egész életében kitartott amellett az álláspont mellett, hogy a fajok megkülönböztetése összefonódott a kapitalista fejlődés által létrehozott hatalom és kiváltságok globális struktúrájával, mégis felismerte, hogy „a többnyire a tudattalanba süllyedt ősi komplexumok és irracionális ösztönök" is szerepet játszanak a rasszizmusban.

A Thomas C. Holt által kulturális paradigmának nevezett magyarázat a rasszizmust egy adott társadalom egy bizonyos kulturális vagy társadalmi formációjára, vagy pedig magának az adott társadalomnak a kialakulására vezeti vissza. Ebben a megközelítésben a rasszizmus egy anyagilag, kulturálisan és történelmileg meghatározott társadalmi alakzatba van beágyazva. A legnagyobb bizonytalanságot itt magának a kultúrának a meghatározása okozza. Hogyan lehet a kultúrát a legjobban meghatározni? Az elit vagy a tömeg hiedelmei és gyakorlata a mérvadó-e? Általánosságban el lehet mondani, hogy ez a megközelítés sem ad magyarázatot az egyén és a társadalmi rend kapcsolatára.

W. E. B. Du Bois írásai azonban a megoldást is megpróbálják felvázolni. Du Bois elsősorban az 1917-es St. Louis-i faji villongások kapcsán fejtette ki elképzeléseit a rasszizmus társadalmi hátterét illetően. A háborús konjunktúra ahelyett, hogy a keletről jött szegény fehéreket és a délről érkezett elszegényedett feketéket egy táborba sodorta volna a kapitalisták ellen, a két munkásréteget egymás ellen fordította. Az okokat vizsgálva Du Bois kimutatta, hogy a fehér és fekete munkások eleve előítéletekkel érkeztek St. Louis-ba, s különösen a fehér munkások nőttek fel olyan környezetben, amelyben az újságok, a könyvek, a politikai beszédek, sőt, egyes történetek és mesék is mind a feketék ellen hangolták őket. St. Louis-ban valami belső kényszer pedig arra vitte a fehér munkásokat, hogy már ne csak nevessenek a feketéken, hanem ki is töltsék felgyülemlett dühüket és agresszivitásukat rajtuk. Du Bois mindezt összekötötte az I. világháború kiváltó okai közé sorolt kolonializmussal és imperializmussal. Holt ezt a magyarázatot a „szintek problémájának" nevezi: azaz, az egyének szintjén jelentkező magatartásbeli jellegzetességeket a társadalom és a társadalmi erők szintjén jelentkező jelenségekkel kapcsolják össze. Holt elképzelése szerint a fajiság a „mindennaposság" szintjén termelődik újra, a „másik" megbélyegzésével. Ez az a szint, ahol a rasszizmus történelmi gyökerének, a rabszolgaságnak az eltűnése után is újratermelődnek a faji előítéletek.

A „mindennapok szintje" az I. világháború és a Holocaust idején vált a társadalomtudományok által előszeretettel használt kategóriává, majd a kifejezés az 1968-as francia diákmunkás lázadások, valamint a náci múlttal elszámolni próbáló német tudományos és politikai mozgalmak megjelenésével kapott új erőre. Holt elsősorban Martin Heideggernek a létezéséről szóló fejtegetéseit találta jelentősnek a kérdéskör kapcsán. A német filozófus aprólékosan elemezte a „mindennap" fogalmát és, rajta keresztül megpróbálta rekonstruálni azt a folyamatot, ahogy magunkat mint tudatos lényeket kezdtük felfogni. Kutatásaiban a „mindennapos" kategóriája azért fontos, mert az egyén elsősorban a mindennapos cselekedetek révén ismer önmagára, ott, ahol másokkal is találkozik. Az egyéni öntudat mindenekfelett a fizikai „másik" és az emberek összességének viszonyában nyer értelmet. Ilyen módon az elszigetelt egyénből kiinduló magyarázatok mind félrevezetők.

Továbbá, minden társadalmi cselekvés történelmi is egyben. Az „én vagyok" gondolat feltételezi az „én voltam"-ot, s ugyanígy a „mi" és az „ők" is történelmi kategóriák. Ilyen módon minden cselekvés és gondolat egy cselekvéssor vagy gondolatsor része. Ebből következően az emberi magatartást kizárólag a társadalmi és a történelmi összefüggések függvényében lehet magyarázni. A rasszizmust illetően nem az egyéni elképzeléseket és a magatartási formákat kell tehát vizsgálni, hanem azokat a különböző történelmi pillanatokban fennálló társadalmi formációkat, amelyek az egyént és az egyén másokról kialakított képét alakítják.

Henri Lefebvre szociológus a globális és a mindennapi, azaz a szóhasználatával élve az emberi élet és tapasztalat makro- illetve mikroszintjét vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy ez a két szint interaktív és kölcsönösen befolyásolják egymást. Minden adott történelmi pillanatban a mindennapos egy meghatározott globális térben teremtődik meg és a globális viszonyok — legalábbis részben — a mindennapi létezés eredményei. A jelentősebb események a mindennapok gyakorlatából születnek meg, mert ez az a szint, ahol a csoport és az egyén tevékenykedik. A hatalom csupán a mindennapi gyakorlat szintjén jelenik meg, azaz: a mindennapi élet az a hely, ahol a makroszintű — politikai, gazdasági és ideológiai — jelenségek megvalósulnak. Egyik szintet sem lehet megérteni a másik nélkül. A makroszint előtérbe helyezésével élettelen, elvont tapasztalathoz jutunk, míg a mikroszint kizárólagos tanulmányozása az emberi magatartást egyszerűen megismerhetetlenné teszi.

Holt véleménye szerint ami a rasszizmust illeti, legjobban a német nácizmus példáján lehet tanulmányozni a jelenséget. A tudósok ebben az esetben — többek között — azzal a jelenséggel kerülnek szembe, hogy a „mindennapi" emberek hogyan vehettek részt a kegyetlenkedésekben, vagy hogyan tűrhették el azokat. A náci uralom alatti mindennapi életet kutatók mindenekelőtt a náci hatóságok által a német munkások, fiatalok és nők mindennapi életét befolyásoló és ellenőrző módszereket vizsgálták. Ennek a technikának a legszembeötlőbb megnyilvánulása a zsidók, cigányok, baloldaliak, homoszexuálisok és bármely olyan egyén elleni szelektív terror és megfélemlítés volt, aki megpróbálta az előbbieket valamilyen formában védeni. Kevésbé nyilvánvaló, de ugyanilyen hatásos volt elhitetni a német középosztályokkal, hogy az általuk átélni és elszenvedni kényszerült társadalmi és gazdasági hanyatlás valamiféle erkölcsi sérelmet is jelent – s hogy mindezért a már említett csoportok a felelősek. Ami a tárgyalt tanulmányban a legfontosabb ebben az összefüggésben, az azonban az, hogy ezek a globális ideológiai meggondolások milyen formában nyilvánultak meg a helyi szinten. Egyfelől egyértelmű, hogy az állam, illetve az általa elképzelt társadalmi rend képe hatékonyan behatolt a mindennapi életbe és átformálta azt. Másrészről pontosan a mindennapi élet szintje volt az, ahol a náci célok a legtöbb vereséget szenvedték. Alf Lüdtke azonban kimutatta, hogy időnként nehéz különválasztani az ellenállás és az együttműködés megnyilvánulási formáit. Ilyen értelemben az üzemek kulcsszerepet játszottak: a munkások itt esetleg megteremthették a maguk mikrovilágát, ugyanakkor itt lehetett a „német minőségi munka" jelszavával idegenellenes és rasszista légkört teremteni a gazdasági világválság alatt és után.

Ami az amerikai feketékkel szembeni rasszista érzelmeket illeti, Holt szerint az énekes-táncos darabok és az azokban megjelenő fekete szereplők tudatosították a leghatásosabban a fekete alsóbbrendűségbe vetett hitet. Az ilyen típusú darabok az 1830-as években jelentek meg és nagy népszerűségre tettek szert az elkövetkező évtizedekben, s még az 1920-as években is lehetett velük találkozni az Egyesült Államok egyes, elsősorban vidéki körzeteiben. Az ezekben a darabokban megjelent ábrázolás nagymértékben alakította az ország lakosságának faji elképzeléseit. Noha sem a szereplők többségének, akik korommal bekent fehér színészek voltak, sem a többnyire fehér, bevándorolt férfi munkásoknak vagy Amerikában született vidékieknek, nem sok közvetlen tapasztalatuk volt a déli ültetvényeken létező életformáról vagy a feketék életéről, a darabok középpontjában a feketék élete állt. Olyan karaktertípusok születtek, mint a „Jemina nénik", a „Tamás bátyák", a városi „dendik", s ezek a rabszolgaság eltörlése után is sokszor tovább éltek a színpadon. Természetesen ezeknek az énekes-táncos daraboknak más társadalmi funkciójuk is volt: elsősorban a bevándorolt munkások vagy a vidékről a városba került munkások beilleszkedését segítették elő. Az ilyen típusú darabok fénykora egybeesett azokkal az évekkel, amikor az Egyesült Államokat óriási jelentőségű és méretű politikai és gazdasági megrázkódtatások érték. Legyen elég itt csak az abolicionizmusra, a nyugat felé való terjeszkedésre, a városiasodásra és a velük együtt járó társadalmi átalakulásokra utalni. Ebben a helyzetben a zenész-táncos darabok egy stabil, világos hierarchikus renddel rendelkező, ártatlan, vidéki környezet — az ültetvény — képét vetítették a nézők elé. A darabok megnyugtatták a fehér nézőközönségnek a nagyarányú társadal-

mi változások és bizonytalanságok által felkavart érzelmeit – a feketék rovására. Még a 20. századi Amerika is tovább erősítette a lojális, szolgai, örökké vigyorgó, együgyű feketékről kialakult képet olyan hirdetésekkel, mint például az *Uncle Ben* rizsé.

Mivel a sztereotip kép olyan mélyen beleivódott a köznapi emberek lelkébe, rendkívül nehéz azt kitörölni onnan. Fanon is és Du Bois is felfigyelt erre a jelenségre; az utóbbi azt javasolta, hogy a vicceket, az anekdotákat, a dalokat, a történeteket mind át kellene írni, hogy az emberek másként gondolkozhassanak magukról és másokról egyaránt. A társadalmi beidegződések ilyen revíziója viszont szinte lehetetlen feladatot jelent. A modern társadalomban a szólásszabadság nem teljesen független a tőkétől és a tőke által kialakított hatalmi viszonyoktól. Ennek megfelelően a filmekben, a televízióban, a rádióban és az írott sajtóban meglehetősen visszhangtalanul maradnak az ez irányú kísérletek, mert csak szűkebb körhöz érnek el. Ez a jelenség viszont meggondolásra és némi borúlátásra ad okot, hiszen — fejezi be Thomas C. Holt a tanulmányát — a látszólag triviális jelenségek az idők során rendkívül komoly következményekkel járhatnak, ahogy azt a faji kérdés az Egyesült Államokban is példázza.

The American Historical Review, Vol. 100. No. 1 (February 1995), pp. 1–20.

Ma. T.

John Darwin

IMPERIALIZMUS ÉS VIKTORIANIZMUS: A TERÜLETI NÖVEKEDÉS KÉRDÉSE

John Darwin, az oxfordi Nuffield College történésze először a "formális" és az "informális" imperializmust határozza meg tanulmánya elején: az előbbi az adott terület közvetlen bürokratikus ellenőrzését és a szuverenitás elvételét jelenti, míg az utóbbi esetében kereskedelmi, befektetési, diplomáciai kapcsolatokon keresztül történik meg az illető terület külföldi uralom alá vonása. Ez utóbbi esetben még számolni lehet az időnként alkalmazott fegyveres beavatkozással is az "anyaország" érdekeinek érvényesítése érdekében. Jóllehet a szakirodalom az informális gyarmatosítást általában a kisebb országokhoz köti, John Darwin véleménye szerint az egyik legjobb példát ezen a téren a viktoriánus Nagy-Britannia szolgáltatja. A feltevés azonban számos kérdést vet fel: mivel lehet magyarázni azt, hogy a terjeszkedés az informális imperializmus formáját öltötte ott, ahol az ilyen formában ment végbe; miért pont azokon a területeken alkalmazták a britek ezt a formát, ahol alkalmazták; s végül, az informális birodalomnak miért csak egyes részeit vonták be később a formális birodalomba? Mindezeken a kérdéseken túl ott van még egy általánosabb probléma is: a viktoriánus imperializmus logikus, átgondolt politika eredménye volt-e, vagy inkább *ad hoc* lépések együttese, amelyek szinte véletlenszerűen adták azt az eredményt, hogy Nagy-Britannia a 19. század legnagyobb gyarmattartó országává vált?

Sok szempontból még mindig J. Gallagher és R. Robinson immár klasszikusnak számító tanulmánya, a "The Importance of Free Trade" (*Economic Historical Review,* VI (1953)) az irányadó, amelyben a szerzők a terjeszkedést a körülmények által meghatározott tisztán taktikai lépések sorozatának fogják fel. Követőik, némileg leegyszerűsítve, az alábbi meggondolásokon nyugvó modellt állították fel: 1. az informális terjeszkedés elsősorban a költségek és egyéb kényelmi szempontok miatt vált a viktoriánus kor közepén a brit vezetés által preferált módszerré; 2. az informális terjeszkedést csak ott váltotta fel formális imperializmus, ahol — szemben a magán, érdekekkel — nemzeti érdekek forogtak kockán; 3. ott került sor fegyveres beavatkozásra vagy annexióra, ahol a helyi .válságok az európaiak érdekeit sértő "kormányzati válságokká" fajultak, elsősorban 1880 után Afrikában; 4. különösen nagy figyelmet fordítottak a britek az indiai szubkontinensre, s az itt szerzett tapasztalatok nagy befolyást gyakoroltak a formális imperializmus máshol alkalmazott módszereire, és 5. a korábban hiperaktív birodalomépítés 1880-at követően inkább defenzívvé és az eseményeket követővé vált, azaz, Nagy-Britannia *status quo* hatalommá vált. A modell bírálói elsősorban ez utóbbi pontot kérdőjelezik meg: szerintük a viktoriánus kereskedelmi és pénzügyi terjeszkedés egészen a 20. század első évtizedéig igenis nagyon erőteljes volt és a korábbi aktivitás nem veszett el, csak némileg más formákat öltött.

John Darwin szerint a szóban forgó kérdések megválaszolásához figyelembe kell venni a korabeli brit társadalom pluralitását, a perifériákon jelentkező brit érdekek sokféleségét, valamint a nemzetközi gátló tényezőket is. A kiindulópont a Gallagher és Robinson által középpontba állított szabad kereskedelem lehet. A két kutató arra a megállapításra jutott, hogy a brit magánérdekek jelentették a legnagyobb hajtóerőt a birodalmi terjeszkedésnél és az informális

birodalom részben ezeknek az erőfeszítéseknek köszönhető. A kérdés azonban az, hogy az informális imperializmus a viktoriánus kor tudatosan alkalmazott módszere volt-e, vagy csupán a brit hatalom korlátainak hallgatólagos beismerése? Semmi kétség sincs afelől, hogy a viktoriánus-kori kormányok megpróbálták kiterjeszteni a befolyásukat az Európán kívüli világra. A formális terjeszkedés mellett azonban az informális imperializmus is két, egymástól meglehetősen jól elválasztható modellja alakult ki: az ún. keleti (pl. Törökországban és Japánban), mely formális volt abból a szempontból, hogy vámegyezményeken, kikötőhasználati jogokon, koncessziókon, időnként támaszpontokon alapuló extraterritoriális előnyökre épült, szemben az ún. nyugati formával (Latin-Amerika), ahol a brit érdekek szinte kizárólag magánérdeken és magánvállalkozásokon keresztül nyilvánultak meg. Ami Kínát illeti, Darwin meglátása szerint Palmerston 1839-es beavatkozása nem tudatos, előre megfontolt politika eredménye volt, hanem az események diktálta gyors döntésé, sőt, még az 1842-ben kötött kikötőhasználati egyezmény sem viselte magán a tartósság jegyét. Ezzel szemben a helyszínen tartózkodó brit hivatalos személyek és kereskedők körében erős volt a beavatkozási vágy, amelyet azonban a század második felében visszafogott az a tény, hogy más európai hatalmak is megjelentek Kínában, ahol ennek következtében — Benjamin Disraeli szavaival élve — egyfajta európai erőegyensúly alakult ki. Ugyanakkor 1860 után megerősödött a Mandzsu-dinasztia, s Nagy-Britanniában a közvélemény is egy esetleges újabb brit-kínai háború ellen foglalt állást. Mindezen gátló tényezők miatt voltak kénytelenek a brit kormányok elfogadni az informális imperializmust Kínában, s nem azért, mert nem lett volna meg bennük a hajlandóság formális terjeszkedésre.

Ha viszont az informális birodalom elsősorban a körülmények játékának eredménye volt, elképzelhető-e valami tudatosság a viktoriánus kor formális birodalomépítésében? A szerző által megvizsgált példák nem ebbe az irányba mutatnak. Például, Új-Zéland esetében a Gyarmatügyi Minisztérium ellenezte a terület annektálását az 1820-as években. Később, a befolyásos új-zélandi lobby nyomása miatt Lord Melbourne kormánya ígéretet tett a brit hatalom formális kiterjesztésére a térségben, de még így is csak bizonyos körzeteket vett birtokba Nagy-Britannia, s még ezt a politikát is feladta 1834-ben. Az Aranypart esetében a kormány az irányítást egy kereskedőcsoportnak adta át 1828-ban, de a parlament követelésére 1842-ben ismét közvetlen irányítás alá vette az afrikai területet. A példákat tovább lehetne sorolni a földrész szinte minden szegletéből: a brit politikai vezetés kísérletező és — bizonyos mértékben — opportunista volt, s nem egy előre átgondolt politika tudatos követője.

A brit formális ellenőrzés a Földközi-tengeren és a Közel-Keleten volt a legerősebb: az előbbi térség létfontosságú volt Nagy-Britannia szempontjából európai nagyhatalmi helyzetének demonstrálására, míg az utóbbi India miatt vált különlegessé, fontossá. A brit közvélemény közvetve, s a parlament közvetlenül, döntőnek bizonyult a terjeszkedés milyensége meghatározásában. Így egyetlen brit kormány sem engedhetett a gazdaságilag és stratégiailag is jelentéktelenebb nyugat-afrikai fennhatóságok — például Gambia — kérdésében, mert ez a hagyományos riválisa, Franciaország előnyére történt volna. Más szavakkal: a brit kormányok a 19. század második felében a hazai közvélemény és az időnként agresszív gyarmati tisztviselők, telepesek, kereskedők és katonák kettős szorításában verődtek a gyarmatpolitikát illetően. Ilyen helyzetben a formális és az informális terjeszkedés kérdését sok esetben az döntötte el, hogy a brit kormányzat mennyire volt képes központi ellenőrzést gyakorolni a terjeszkedés mögött álló sokszor centrifugális erők fölött. A dilemmákat legjobban a birodalmi eszme és gondolat középpontjában álló India példája érzékelteti.

A londoni politikai vezetés kezdetben mindent megtett az angol alattvalók indiai ambícióinak fékezésére. Egy kormányzót elbocsátottak, egy pedig majdnem ugyanerre a sorsra jutott, mert az annexiót szorgalmazták. Sind és Punjab tartományok bekebelezése ugyancsak a kormány ellenére történt. A brit vezetés csak akkor figyelt fel India jelentőségére, amikor az 1850-es években az indiai hátországba vezető vasútvonal immár óriási kereskedelmi hasznot hozó üzleteket tett lehetővé. Ugyanakkor, a Kelet-Indiai Társaság közel 2 000 tulajdonosa olyan erős parlamenti képviselettel rendelkezett a század első felében, 1832-ig, hogy képes volt minden kormányzati beavatkozást elhárítani, amely nem az érdekeit szolgálta. 1832 és 1858 között egyfajta kettős hatalom jött létre Indiában: a Társaság mellett az Ellenőrző Tanács is jelentős szerepet kapott; a kialakult helyzet gyakorlatilag a kormányzónak kedvezett, aki immár ügyes politizálással kijátszhatta a két felet a saját érdekei érvényesítésére. A formális területi terjeszkedés mellett szólt még — a kereskedelmi érdekeken túl — a politikai hatalom kiterjesztésének a vágya a kereskedelmi érdekek védelmére, a védhető határok létrehozásának szükségessége, valamint a riválisa európai hatalmak

helyi terjeszkedésének megakadályozása. (A fenti kritériumok, természetesen nemcsak Indiára vonatkoztak.) Indiában mindehhez a megfelelő előfeltételek is adottak voltak: a kereskedők előzetesen sokkal nagyobb mértékben megnyitották Indiát, mint Kínát vagy Nyugat-Afrikát, az európaiak helyi érdekcsoportot alkottak itt, a Kelet-Indiai Társaság Bengálban és más helyeken egy jól működő adózási rendszert örökölt, a britek nagy mértékben támaszkodhattak az észak-indiai katonai utánpótlásra, s Indiában a britek egy aránylag jól funkcionáló kereskedelmi és bürokratikus infrastruktúrát is találtak. Ugyanakkor, az indiai brit formális imperializmus megteremtése szempontjából sorsdöntő évek, 1790 és 1820 között, egyben a franciákkal a világméretű hegemóniáért vívott harccal estek egybe, tehát megvolt a megfelelő külső késztetés is. Később, a viktoriánus időszakban a kor uralkodó eszméi: a szabad kereskedelem, az utilitarianizmus, az evangelizáló kereszténység, valamint a rabszolga-felszabadítás nemes gondolata a brit közvéleményt is felsorakoztatta az indiai vállalkozás mögé. A fenti, elvont eszméken kívül nagyon is evilági, gyakorlati tényezők is ösztönözték a terjeszkedést: egyfajta forradalom ment végbe a fogyasztási szokásokban és megnőtt az érdeklődés az indiai áruk iránt, olcsó, hosszú távú kölcsönöket lehetett kapni a felhalmozott készpénzforrások miatt, a brit termékek 14–200-szorosan olcsóbbak voltak a helyi áruknál, nagy számban vándoroltak ki a brit szigetekről telepesek a különböző gyarmatokra, a brit kereskedelmi- és hadiflotta vitathatatlan fölényre tett szert a tengereken, s Indiában olyan helyi katonai erő állt a britek rendelkezésére, amelyet Ázsia más területein is fel lehetett használni. Ezeknek a kedvező feltételeknek ellenére, John Darwin megítélése szerint, nem beszélhetünk brit világhegemóniáról: Európán kívül "kvázi"-hegemóniára tett szert Nagy-Britannia, melyet egy sor, egymással kapcsolatban nem lévő regionális hegemónia alkotott. Továbbá a brit parlamenti politikában és a kétpártrendszerben meglévő strukturális instabilitás is a folyamatos és átgondolt terjeszkedést lehetetlenné tette.

Az afrikai annektálások, valamint a Csendes-óceáni és a délkelet-ázsiai előretörés nem jelentett alapvető változást az 1815 óta folytatott brit expanzionista politikában: a felsorolt helyek majdnem mindegyikénél mindössze a már korábban megteremtett európai politikai, gazdasági és kulturális "hídfőállások" kibővítéséről van szó. A késő viktoriánus kor formális imperializmusa pedig mindössze a maradék, még nem gyarmatosított területek közül válogatott — minden előre átgondolt stratégia nélkül. Ilyen módon a trópusi Afrika a brit birodalomba került, de a gazdaságilag és stratégiailag fontosabb Perzsia és Sziám nem. Ezek után fel kell tennünk a kérdést, folytatja John Darwin, ha ez a terjeszkedés nem gazdasági alapon történt, akkor mi motiválta?

Erre a kérdésre is a klasszikusnak számító választ J. Gallaghar és R. Robinson adták meg *Africa and the Victorians* (1961) című munkájukban: a hódítások az újonnan jelentkező veszélyek ellen tett védekező lépések voltak. A terjeszkedés semmiképpen sem a magánérdekek védelmében történt, hiszen Kínában nem lépett fel hódító szándékkal Nagy-Britannia, viszont Afrikában igen. Kínában a britek jobbára helyi közvetítőkön — a komprádorokon — keresztül érvényesítették érdekeiket, akik viszont egyben mérséklő hatással is voltak a nyugati kereskedők étvágyára. Továbbá nem lehet elfelejteni, hogy Kínában erős európai gazdasági versennyel találta szembe magát Nagy-Britannia, míg stratégiai szempontból Oroszország őrködött féltékenyen arra, hogy egyetlen nagyhatalom se tehessen szert hegemóniára ott. Ezzel szemben Afrikában a gyér népesség miatt kisebb erő is elegendő volt a terjeszkedésre és ezen a kontinensen nem létezett olyan erős külső visszatartó erő sem, mint Oroszország Kínában. Kelet-Afrikában a gazdasági érdekek gyengék voltak, ezzel szemben a stratégiaiak erősek: Uganda és Szudán birtoklása Egyiptom és a Szuezi-csatorna ellenőrzése miatt fontos volt a briteknek. A birodalomépítés szempontjából ez azt jelentette, fejtette ki Gallaghar és Robinson a már említett tanulmányukban, hogy itt a magasabb politikai szempontok játszották a fő szerepet, s nem pedig a magán(kereskedői) érdekek védelme. John Darwin ezt a gondolatot Lord Salisbury lányának, Gwendolen Cecilnek az édesapjáról írt életrajzához vezeti vissza, s a fő érvet ebben a kérdésben a brit politikusnak a németekkel 1890-ben kötött megállapodásához köti, amely megszerezte a briteknek Ugandát és biztosította a britek szabad eljutását a Felső-Nílus vidékére a kelet-afrikai partról. Darwin vitába száll ezzel az érveléssel. Először is, nem létezik semmilyen közvetlen adat Lord Salisbury szándékait illetően. Igaz, Egyiptom megszállása 1882-ben stratégiai okból történt, de Darwin szerint Uganda 1890-es, Kenya 1894–5-ös, valamint Szudán 1896-os meghódítása inkább London védekező, reagáló lépései voltak. Még az egyiptomi alkirály, Lord Cromer is úgy vélte, hogy Dél-Szudán megszállása stratégiailag szükségtelen, míg Lord Salisbury igaz, hogy fontosnak tartotta a kelet-afrikai hódítást, de nem itt és nem a fentebb említett okokért: elképzelése szerint Zanzibár volt

kulcshelyzetben a brit és indiai kelet-afrikai érdekek védelmét illetően. Uganda nem szerepelt a tervei között; 1890-ben nem hivatalosan megjegyezte, hogy az országot a Kelet-Afrikai Társaság kedvéért annektálta. Lord Salisbury-nek csakúgy, mint a gyarmatosításban résztvevő többi brit politikusnak a magasabb politikai érdekek mellett mindenkor figyelembe kellett venni a helyi brit érdekeket, a magán terjeszkedés hatásait és a hazai érdekcsoportok kívánságait. Összefoglalva: a késő viktoriánus kori brit terjeszkedés jellegében nem tért el a korábbi terjeszkedéstől és számottevőbb átfogó terv híján többnyire az adott külpolitikai és belpolitikai helyzethez alkalmazkodó, pragmatikus *ad hoc* jellegű politika eredménye volt.

The English Historical Review, Vol. CXII, No. 447 (June 1997), pp. 614–642.

Ma. T.

Walter LaFeber

A VILÁG ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK

A *The American Historical Review* századik évfolyamában több olyan tanulmány is található, melyek kiinduló pontja a rangos történelmi folyóirat első számában megjelent cikkekben felvetett gondolatok. Ezek sorába illeszkedik a Cornell University történészprofesszorának, Walter LaFebernek is az esszéje. LaFeber felidézi az első szám első tanulmányának, William M. Sloane-nek a figyelmeztetését, mely szerint ha a túlságosan is szűk értelemben vett nemzeti történelmekre összpontosítanak a szakma művelői, akkor megsértik a „történelem egységének elvét". Az American Historical Association abban a szimbolikusnak tekinthető döntésben is kiállt az elv mellett, amellyel Leopold von Rankét választották meg a szervezet első tiszteletbeli külföldi tagjának. Noha a német történész azon javaslata, hogy a külkapcsolatok kapjanak elsőbbséget a történelem tanulmányozásában, nem talált nagy visszhangra amerikai kollégái körében, a politikatörténet, valamint a tudományos történetírás fontosságát hangsúlyozó mondatait megfogadták az Egyesült Államokban is. Igaz, többen komoly fenntartásokkal éltek az utóbbi megállapítással szemben; a harvardi Albert Bushnell Hart kijelentette, hogy a történetírás soha nem lehet valóban tudományos, mert az emberi elmével foglalkozik, s hozzáfűzte: a rankei „Wie es eigentlich gewesen ist" tulajdonképpen azt jelenti, hogy „hogyan történtek a dolgok Ranke szerint". Hart szerint az eseményeket csak a saját körülményeik függvényében szabad vizsgálni; mindez a külügyeket illetően azt jelenti, hogy figyelembe kell venni a politikai, katonai, földrajzi és gazdasági viszonyokat, valamint a többi ország történetét is. Az Egyesült Államok történetének tanulmányozásában az egyik első ilyen jellegű kísérletet a Charles McLean Andrews alapította „birodalmi" iskola jelentette, mely az amerikai gyarmatok fejlődését egy nagyobb Atlanti-közösségen belül vizsgálta.

Az amerikai történetírás talán leghíresebb iskolaalapítója, Frederick Jackson Turner a nemzetközi vonatkozásokat egy nacionalista történetírás céljára aknázta ki. Az amerikai *frontierről* írt nagyjelentőségű esszéjében az amerikai földrész keleti részét Európa „nyugatának" nevezte. Amerika történetét sikersztoriként fogta fel, az Egyesült Államokat magát Észak-Amerika „döntőbírájának", valamint az újvilágbeli amerikai rendszer védelmezőjének jellemezte. A kor legkiválóbb történésze, Henry Adams azonban kételkedett az ilyen és ehhez hasonló optimista interpretációkban. Adams a Thomas Jefferson és James Madison elnökségéről szóló fő művében kifejtette, hogy a háború és a háborúra való készülés milyen módon ásta alá a jeffersoni elveket. A kor optimizmust sugalló légkörében magára maradt Adams helyett a korabeliek inkább John Latané és Archibald Cary Coolidge műveit olvasták. Mindkét szerző elfogadta és támogatta az amerikai terjeszkedő politikát; Coolidge különösen nagy gonddal igyekezett bizonyítani, hogy a gazdasági indokok nem játszottak nagy szerepet a birodalomépítésben. Az első amerikai diplomáciatörténeti tankönyv, Carl Russel Fish *American Diplomacy*-je és Latané 1907-ben kiadott *America as a World Power, 1898–1907-je* ugyanilyen hangvétellel íródott.

Az ún. nacionalista/nemzeti külpolitikai történetírás vezető képviselői közül Samuel Flagg Bemis-t, Dexter Perkins-t, Thomas A. Bailey-t és Julius Prattet lehet megemlíteni. Bemisnek az amerikai forradalom diplomáciájáról, valamint az 1794-es ún. Jay-szerződésről készült művei a műfaj klasszikusai ma is, noha a szerző szemléletét erős Európa-, s különösen brit-ellenesség hajtja át. Bemis egyéb műveiben kiállt az amerikai terjeszkedési és beavatkozási politika mellett, kiváltképpen Latin-Amerika vonatkozásában. Erényei közé tartozott az alapos levéltári kutatás, míg kritikusai általában azt rótták s róják fel neki, hogy kizárólag a külpolitikai elitre összpontosított és arra a jelenségre hozzák fel példának, hogy a nemzetközi kutatás nem szükségszerűen eredményez nemzetközi történelmet is. Dexter Perkins hasonlóképpen a „felülről-lefelé" megközelítést képviselte a diplomá-

ciatörténetben: a vezető külpolitikai tisztviselők szemüvegén keresztül láttatja az amerikai külpolitika alakulását. Ennek ellenére eltért a véleménye számos kortársáétól, amennyiben ő túlzottnak tartotta az európai beavatkozástól való félelmet Latin-Amerika esetében, s következésképpen nem vélte szükségszerűnek sem az Egyesült Államok beavatkozását a térség ügyeibe.

Bemis-től és Perkins-től eltérően Julius W. Prattet a külpolitikát alakító nagyobb társadalmi mozgások érdekelték. Az 1812-es amerikai-brit háború kapcsán kiemelte a helyi és a kereskedelmi okokat a háború előzményeinek taglalásánál, míg az 1898-as amerikai-spanyol háború interpretálásakor az üzleti körök, a szociáldarwinizmus és a közvélemény hatásait állította a középpontba. Pratthez hasonlóan Thomas A. Bailey sem folytatott kiterjedt kutatásokat külföldi levéltárakban és nem is nagyon vette figyelembe az idegen országok saját politikáját. Nagysikerű *Diplomatic History of the American People* (1940) című könyvében megpróbált választ adni arra a kérdésre, hogy a közvélemény hogyan tudja befolyásolni a külpolitikát egy komplex demokratikus államban. Noha a fent említett művéből és egyéb munkáiból arra a következtetésre is lehet jutni, hogy a közvélemény jelentős szerepet játszott ezen a téren, máshol inkább azt sugallja Bailey, hogy az amerikaiak nem képesek folyamatosan követni a külpolitikai eseményeket és ennek következtében meglehetősen szórványos időközökben szólnak bele ténylegesen a külpolitikai irányvonal kialakításába.

A nemzeti/nacionalista történészek egyik legjelentősebb, ha nem a legjelentősebb szellemi ellenfele Amerikában az ún. progresszív történetírók közé sorolt Charles A. Beard volt. Beard, a jeles alkotmánytörténésszel, Edward S. Corwinnal egyetértésben amellett foglalt állást az 1930-as és 1940-es években, hogy a gyakran titkos diplomácia korrumpálhatja és gyengítheti az amerikai alkotmányos berendezkedést. Beard elsősorban azzal vívta ki Bemis és a többiek haragját, hogy megkérdőjelezte Franklin D. Roosevelt külpolitikájának jóhiszeműségét az 1937–1941 közötti időszakban, s lényegében azt állította, hogy az elnök tudatosan provokálta a japánokat, hogy azután háborúba vihesse az Egyesült Államokat.

Beard munkássága különösen a wisconsini egyetem történészei között talált nagy visszhangra. Fred Harvey Harrington szemináriumai nagy szerepet játszottak nézetei terjesztésében, s Harrington tanítványa volt az a William Appleman Williams is, akit az ún. újbaloldali történészek legjelentősebb alakjának tartanak. Williams egyébként John Hay „nyitott kapu"-elvének tanulmányozása során arra a következtetésre jutott, hogy ez a külpolitikai elv nemcsak az Egyesült Államok nagyhatalommá válásához vezetett az 1890-es éveket követően, hanem ennek az elvnek a szellemében lépett be az ország mindkét világháborúba, ennek a szellemében ellenezte a gyarmati felszabadító forradalmakat 1919-et követően, s a tengerentúli birodalom felépítése miatt torzult el az amerikai társadalmi fejlődés is. Egy olyan konzenszust rajzolt fel, amelyben az elitek és egyes társadalmi csoportok (beleértve az üzleti, a vallási és a tudományos köröket is) egy olyan ideológia mellett kötelezték el magukat, amely aláásta a hagyományos értékrendszert otthon és megakadályozta az önrendelkezést külföldön.

Williams-hez hasonlóan erős kritikai hangot ütött meg az amerikai külpolitikát illetően Norman Graebner is. Williams-hez hasonlóan ő sem dolgozott túl sokat külföldi levéltárakban, viszont vele ellentétben inkább a Reinhold Niebuhr, Hans Morgenthau és George F. Kennan nevével fémjelzett ún. realista iskolát képviselte. A „realisták" a nemzetállamot tekintették a kulcsfontosságú politikai egységnek, a nemzetközi erőegyensúlyra helyezték a fő hangsúlyt, előtérbe helyezték a mérhető katonai és gazdasági hatalmat a „nemzeti érdekek" védelmében, s kihangsúlyozták, hogy a diplomáciai célkitűzéseknek mindig meg kell felelniük a rendelkezésre álló erőnek.

Az Egyesült Államok külpolitikájával foglalkozó újabb kutatások számos, addig elhanyagolt kérdésre próbáltak választ adni. A legújabb munkák alapján jobban megérthetjük Amerika forradalomellenes magatartásának indítékait, többet tudunk meg azokról az országokról, amelyekkel az Egyesült Államok kapcsolatba került, s alaposabbak lettek az ismereteink az amerikai külpolitikai döntéshozó mechanizmus mibenlétét illetően is. Röviden: az újabb kutatások két különböző, de egymással összeegyeztethető és egymást kiegészítő irányba haladnak. Az egyik egy „belső" irányultság, amely a demokratikus folyamatok és a külpolitika egymásrahatását vizsgálja. Az ezen a téren folytatott vizsgálatok érintették a bürokratikus nemzetbiztonsági rendszer működésének, a nemzetbiztonsági állam elveinek, a külpolitikai döntéshozók lélektanának, a hivatalnokokból és a magánszektor vezetőiből álló külpolitikai elitcsoport jellemzőinek, valamint az alkotmány és a globális, gyakran militarista külpolitika viszonyának a leírását. A másik, a „külső" irányultság célja, Ernest R. May megfogalmazásával, a levéltári kutatásokon alapuló, többnemzetiségű megközelítés.

Ennek egyik példája a Dorothy Borg, Ernest May és John King Fairbank által kifejlesztett program, amelynek keretében ázsiai szakértőket képeztek a Columbia és a Harvard Egyetemeken. Természetesen ez a két irányzat is kritikák kereszttüzébe került. Az előbbit ismét az elit-kutatás vádjával illették, mialatt az utóbbi esetében általában azt kifogásolták, hogy még mindig túlságosan nemzetállami keretekben gondolkodnak ahelyett, hogy olyan területeket tanulmányoznának, mint a környezet, a bevándorlás vagy a tőkemozgás. A társadalomtörténészek pedig olyan csoportokat vizsgálnak, amelyek kívül állnak ugyan a döntéshozó mechanizmuson, ám mégis befolyásolni tudják a külpolitikát. A nők történetével foglalkozó történészek olyan összefüggésekre hívták fel a figyelmet, melyek eddig a háttérben maradtak; például arra, hogy a nők milyen mértékben befolyásolták az antiimperialista és békemozgalmakat 1890 után, vagy hogy a nagyszámú nő misszionárius milyen nagy szerepet játszott az ázsiai-nyugati kulturális kapcsolatok alakulásában.

Walter LaFeber historiográfiai esszéjének lezárásaként említést tesz az amerikai külpolitika tanulmányozásának legfrissebb módszereiről és területeiről. Az előbbiek közül a dekonstrukciót emeli ki, amely a politikai döntéshozók szóbeli és írásbeli megnyilvánulásait vizsgálja a „szoros olvasat" segítségével, mint például Frank Costigliola teszi Kennan híres „hosszú táviratával". Az utóbbiak közül érdekesnek tűnnek az amerikai indiánok és a külpolitika történetének találkozási pontjai. Általánosságban megállapítható, hogy az amerikai külpolitika történetének tanulmányozása sem kivétel az amerikai történelem egyéb aspektusainak kutatására jellemző sokszínűség, sőt szinte túlzó mértékű specializáció, fragmentáció alól.

The American Historical Review, Vol. 100. No. 4 (October 1995), pp. 1015–1033.

Ma. T.

Dorothy Ross

AZ EMBERISÉG TÖRTÉNETE AZ AMERIKAI TÖRTÉNETÍRÁSBAN: A ROMÁNCTÓL A BIZONYTALANSÁGIG

Dorothy Ross, a baltimori Johns Hopkins University történészprofesszora egy közhellyel kezdi tanulmányát: a jelenkori amerikai történetírásban nem találkozhatunk egy mindenki által elfogadott, s az emberiség történelmét tárgyaló művel. Bizonyos mértékben még mindig a most százéves *The American Historical Review* alapító nemzedéke egyik kiemelkedő tagjának, William M. Sloane-nek a nyugati civilizáció amerikai-központú megközelítése határozza meg a mai történetírók munkásságát. A szerző szándéka az, hogy az emberiség történetét leíró munkák természetében végbement változásokra, valamint az ilyen tárgyú könyveknek az amerikai történetírásban játszott szerepére mutasson rá.

A tizenkilencedik században az Egyesült Államok történeténél távolabbra tekintő szakemberek egyrészt az egyre nagyobb anyagi jólétet, demokratikus egyetértésen alapuló képviseleti politikai intézményeket, valamint a tudás elterjedését és közkinccsé válását eredményező nyugati haladást tanulmányozták, másrészt az amerikai „kivételesség" liberális/republikánus vonásait, melyek a világ fejlődésének élvonalába katapultálták Amerikát. Ez az Amerika-központú szemlélet lényegében megfelel az irodalomtörténész Northrop Frye által *románc*nak nevezett műfajnak: a mítosz és a naturalizmus közötti területnek, amelyben kifejezett haladás látható az alacsonyabbrendűtől a magasabbrendű felé. A románcban az emberi szereplő az azonosságtudat utáni mitikus keresés útját járja be. Az emberi világot a jó és rossz küzdelme határozza itt meg, s a végkifejlet *happy ending* a kiválasztottak számára.

Az Egyesült Államokban George Bancroft munkássága illik bele legjobban ebbe az elméleti konstrukcióba. A tizenkilencedik század kiemelkedő „úriember"-történésze felfogásában a történelem Amerika — isteni elrendelés alapján történő — identitáskeresésének, s megtalálásának története. Az észak-amerikai gyarmatok történetét ott hagyta abba, amikor azok függetlenné válnak Európától, nemzeti egységet alkotnak és demokratikus szabadságjogokat biztosítanak állampolgáraiknak. Ebben a rekonstrukcióban az identitás keresése a száműzetéssel kezdődik és akkor fejeződik be, amikor a magasabb rendű célokért küzdők megszabadulnak a retrográd rossztól.

A századforduló táján felnövekvő történészek viszont tudománynak fogták fel választott szakterületüket és nem irodalomnak; ennek megfelelően megpróbálták szétválasztani a történelmet az isteni elrendeléstől. A tudományosság sokuk esetében a kor divatos irányzatának, a darwinizmusnak az átvételét jelentette. A már idézett Sloane az emberiséget egyetlen organikus egységnek képzelte el, amely a barbarizmustól a mind magasabb rendű civilizáció felé tart. Többen osztották Sloane ezen hitét azzal a megszorítással, hogy azt a nyugati és az amerikai történelemre vonatkozóan tartották érvényes-

nek s kétségüket fejezték ki azt illetően, hogy vajon ismert-e a „nagy terv" az emberiség számára. Ami az Egyesült Államok történetét illeti, Sloane a kor munkás-munkaadó közötti konfliktusai, valamint a populista mozgalom hatására úgy vélte, hogy az amerikai demokrácia lényegében „konzervatív és meliorisztikus"; a történetírásnak az amerikai állam konzervatív kontinuitását kellene hangsúlyozni a népi radikalizmus és a modernizáció veszélyeivel szemben

Amennyiben Bancroft és Sloane közelebb állt a mítoszteremtéshez a Frye által kijelölt skálán, Charles és Mary Beard a spektrum másik végéhez, a naturalizmushoz közelített a *The Rise of American Civilization* (1927) című mesterművükkel. Noha ők is a nyugati civilizáció és az Egyesült Államok történetének egyedien előnyös vonásait helyezték az előtérbe, ennek indokait kizárólag a történelmi erőkben keresték, s nem valami isteni tervben. A frye-i tipológia alapján a történelmet inkább komédiaként fogták fel: nem hittek abban, hogy az ország megtalálta identitását a forradalom és az alkotmány révén. Felfogásuk szerint Amerika a liberális kapitalista rendnek szociáldemokráciává való átalakítása révén valósíthatja meg önmagát. Egy szempontból azonban megtartották elődeik „jó-rossz" világnézetét: olvasatukban az Egyesült Államok történetét az „emberek" küzdelme jelentette az „érdekekkel". Beardék szintézise legnagyobb fogyatékossága az volt, hogy a történelem objektív gazdasági erőtől várták az ideális társadalom megteremtését.

A második világháború alatt és a hidegháború korai éveiben, az „Amerika évszázadában" élő és dolgozó történészek közül többen ismét úgy látták, hogy az Egyesült Államok története áll az emberiség történelmének középpontjában. Az egyik klasszikus példát David Potter *People of Plenty: Economic Abundance and the American Character* (1954) című munkája jelenti. Poter eleve adottnak vélte az amerikai „kivételességet" és az Egyesült Államoknak a világban akkor elfoglalt helyzetét, mint a leggazdagabb és legerősebb nemzetét a világon. Mások, így Louis Hartz és Richard Hofstadter inkább a beardi interpretációt fogadták el, s az Egyesült Államokat mint monolitikus liberális kapitalista társadalmat írták le, amelyben komoly érdekösszeütközések léteznek. Újdonságot jelentett ellenben az a gondolat, hogy az amerikai kudarcok a sikerek szülöttei: az amerikai demokrácia és pluralista társadalmi modell olyan megalapozatlan gazdasági és társadalmi várakozásokat eredményezett, amelyeket lehetetlen kielégíteni. Sőt: az a tendencia, hogy az amerikaiakat hibás ideológiák, konformista nézetek és burkolt manipulációk elfogadásával vádolták, elvezet oda, hogy egyesek, mint például Erich Fromm és David Riesman, már „puha" totalitarianizmusról beszéltek, megkülönböztetve azt a náci Németországban vagy a Szovjetunióban létezett „kemény" diktatúrától. A modern amerikai társadalom mélyén rejtőző monolitikus társadalom lehetősége azóta is az amerikai történetírás egyik legtöbbet vitatott kérdése.

A frye-i ironikus, azaz távolságtartó stílusban dolgozó amerikai történészek egyre inkább megkérdőjelezték azokat a dolgokat, amelyeket elődeik, s sok esetben tanítómestereik, maguktól értetődőnek találtak. Már korábban is felvetődött az „alulról felfelé" való történetírás igénye; most viszont olyan társadalom- és kultúratörténeti munkák születtek egyre-másra, amelyek az Egyesült Államok történetéről szóló korábbi munkákból kimaradt csoportokat, a munkásokat, a faji kisebbségeket, a nőket helyezte a kutatás középpontjába. Az 1960-as években kirobbanó különböző radikális mozgalmak pontosan a hidegháború történészei által leírt és sokszor dicsőített liberális társadalom ellen léptek fel. Az ekkor színre lépő történészek véleménye szerint maga a liberális konszenzus sem volt önkéntes: a kapitalizmus, a bürokrácia, a tömegkultúra és a hatalmi elit kényszerítette azt rá az emberekre. Ennek során az eredetileg hatalomellenes, demokratikus elvek eltorzultak.

A posztmodern irodalomkritikai elméletek és filozófiák kiváltképpen felerősítették a konszenzus elleni támadásokat. John McGowan szavaival élve, a posztmodern politikát egyrészt „az a félelem" mozgatja, mely szerint „egy monolitikus társadalmi rend alakítja életünket", másrészt „az a remény, hogy valamilyen módon meg lehet őrizni a pluralizmust". Ebből következően az 1960-as évek radikálisai és utódaik számára a fő veszélyt nem a Szovjetunió totalitáriánus rendszere jelentette, hanem az amerikai társadalom hasonló látens tendenciái. A valódi közösségeket és a személyi autonómiát állította szembe, például, Herbert Marcuse és C. Wright Mills, s nagy népszerűségre tettek szert Michel Faucualt azon munkái is, amelyekben a francia filozófus a modern társadalmi „fegyelmezési" szokásokat és kényszerítő technikákat tárgyalja. Az 1960-as radikális nemzedék után közvetlenül következő történészek pedig a bírálat mellett azt is szilárdan hitték, hogy valami pozitívat tudnak felmutatni a korábbi történetírással szemben. A konszenzus korlátain kívül rekedtek, azaz a munkások, a bevándorlók, a faji kisebbségek és a nők ellenálltak a fehér férfiak uralmának és megtartották csoportidentitásukat.

A „túlélési stratégia" egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb alkotóeleme a kultúra volt. A kultúra elemzésénél a modern kutatók megpróbálták a tömegkultúrát újraértelmezni: Warren Susman érvelése szerint a tömegkultúra igenis hordozhat valós értékeket és segítheti az átlagember ellenállását a domináns társadalmi normákkal szemben. A legnagyobb visszhangot kiváltó elmélet ezen a téren azonban Clifford Geertz nevéhez fűződik. Geertz — és mások — a szimbolikus antropológia segítségével a kultúrát mint az integráció elsődleges birodalmát írták le. Az elméletet munkáikban felhasználók közül Herbert G. Gutman olyan módon beszélt a kultúráról, mint amely megvédte és táplálta a csoportidentitást és az egyéniséget a külső hatásokkal szemben. A nők történetében a „különálló szféra" értékelése radikális változáson ment keresztül: immár nem mint az alávetés, hanem mint az autonómia és a hatalom színhelyéről beszéltek a tizenkilencedik századi otthonnal kapcsolatban a kutatók (például Carroll Smith-Rosenberg vagy Linda K. Kerber).

A társadalom- és kulturális történetírás fentebb leírt újabb változatai csak tovább növelték az amerikai történetírás fragmentalizálódását, nem is szólva az olyan posztstrukturalista irodalomelméleteknek a történetírásra gyakorolt hatásairól, mint a dekonstrukcionizmusé, mely magát a nyelvet is elemeire bontja és az olvasó dekonstrukciójára bízza a „szövegek" megfejtését. Ebből következően nemcsak magának a történelemnek az egysége tűnt el, hanem — sok esetben — az egyes műveknek a belső kohéziója is. Ugyanakkor nem tűntek el a hagyományosabbnak számító, összegző igényű munkák sem. Igaz, ezek párhuzamosan léteznek egymás mellett, s nincs sok remény arra, hogy átfogóbb szintézis szülessen belőlük. Ilyen módon létezik a szocialista eszmék és a munkásosztály diadaláról szóló marxista, a kapitalizmus átformálásának szociáldemokrata, s demokratikus kapitalista haladás liberális Amerika-története. Ezek közül még mindig az utóbbi a legerősebb, az amerikai társadalomban fellelhető liberális, valamint az egyediséget sugalmazó gondolatok széles körű elterjedése miatt. Az amerikai, marxista ihletésű történészek közül Herbert Gutman olyan új szintézist képzelt el, mely magába foglalja, de egyben meg is haladja az új történelmet, azaz a feketék, a munkások, a nők és a többi kisebbségi csoport történetét integrálja az „amerikai történelembe". Gutman azonban nem ment ennél tovább, s felhívása csak felhívás maradt mind a mai napig. A legtöbbet David Roediger és Linda Gordon tett az általa kijelölt irányban. Roediger a fehér, férfi rasszizmusnak a polgárháború előtti munkásosztályra gyakorolt hatását vizsgálta, mialatt Gordon azt vizsgálta, hogy a női reformerek nézetei mennyire deformálták a modern jóléti rendszert. Mindkét szerzőnél a faj, az osztály és a nem egyaránt szerepet játszik, – szempontjaik viszont kifejezetten a progresszív hagyomány keretein belül maradnak.

A nehézségeket látva Hohn Higham azt javasolta: fel kell adni a reményt, hogy az új társadalom- és kultúrtörténet eredményeit egy Amerikáról, mint nemzetről szóló átfogó műbe be lehessen építeni. A kiutat Higham abban vélte megtalálni, hogy a társadalom- és kultúrtörténet egy transznacionális, nemzetközi történet részét kellene, hogy alkossa, amelyben az ok-okozati összefüggéseket több ország viszonyában is nyomon lehet követni, míg az Egyesült Államok történetének az országot összefogó témákra kellene összpontosítania. Gordon S. Wood pedig a *The Radicalism of the American Revolution* (1992) című könyvében arra tett kísérletet, hogy az amerikai forradalmat és az amerikai demokráciát a világ liberális demokráciáinak történetébe ágyazza, s ilyen módon oldja fel a nemzeti és a világtörténelem közötti ellentmondást.

Végezetül, Dorothy Ross kitér a posztmodern filozófia és nyelvészet, valamint a nagy, átfogó tanulmányok viszonyára. A posztmodern gondolkodás eleve elutasít minden ilyen törekvést abból az elvből kiindulva, hogy az ilyen jellegű próbálkozások valamilyen normatív rendszert próbálnak létrehozni, s ezáltal eltorzítják a jelen és a jövő alkotó lehetőségeit. Ilyen értelemben a néprajztudós Henry Glassie azzal érvel a *Journal of American History* hasábjain (1994), hogy a történelmet nem lehet egyetlen paradigmába kényszeríteni: bizonyos ok-okozati összefüggések előfordulnak ugyan, de azok nem alakítják az egészet. A történelem természetes ritmusa különböző történetek végtelen konstrukciója és rekonstrukciója, amelyek ugyanolyan nyitottak, mint maga a történelem.

The American Historical Review, Vol. 100. No. 3 (June 1995), pp. 651–677.

Ma. T.

Freeze, G. L.

A RENDSZERT ALÁÁSÓ ÁHÍTAT: VALLÁSOS ÉS POLITIKAI VÁLSÁG AZ OROSZ BIRODALOM KÉSŐI SZAKASZÁBAN

Az amerikai szerző (Brandeis Egyetem, Waltham, Massachusetts, USA) bevezetőjében joggal mutat rá, hogy a kutatók a cárizmus vál-

ságának magyarázatakor eddig a gazdasági és a társadalmi tényezőket preferálták és elhanyagolták a (hivatalos és a népi) vallásos felfogás és a rendszer politikai legitimációja közti kapcsolatokat. Századunk elején az autokrácia világi alapjainak eróziójával égetően szüksége volt az ortodoxián nyugvó stabilizálásra. Ennek jelei már a múlt század közepétől (a belső krízis és a külpolitikai kudarcok növekedésével, a cárok karizmájának csökkenésével) megmutatkoztak. Az egyház tehát Freeze szerint pl. az új szentek kanonizációjával hozzájárulhatott a monarchia spirituális megújulásához, a népi vallásos kultúra és az egyeduralom közti interakciók és általában a politikai-szociális integráció fokozásához. Az autokrácia vallásos reszakralizációja és politikai legitimációja szempontjából a szerző három szentté avatást vizsgál meg: Szarovi Szerafimét (1903-ban történt), Hermogen pátriárkáét (1913) és Joann Makszimovicsét (1916). Már az elején megállapítja, hogy mindezek nem alakították át a népi vallásos és legitimációs felfogást és akaratlanul inkább bomlasztották, semmint erősítették a rendszer domináns politikai kultúráját. Még az 1903. évi körültekintően véghezvitt ceremóniák is csökkentették a legitimitást. Az 1905 és 1917 közti eljárások pedig — céljukkal ellentétben — megosztották a résztvevőket és innentől maga az egyház (a botrányok elkerülése miatti hallgatólagos „cári beleegyezéssel") kezdett el támogatni egy alternatív politikai kultúrát.

Freeze úgy véli, hogy Szarovi Szerafim kanonizációjakor az állam-egyház viszonyt már akut feszültségek terhelték. A főpapság több kormányzati elképzelést (pl. a válásjog liberalizálását, az egyházi ünnepek számának csökkentését) az ortodoxia elleni támadásként fogott fel. Maga a cár és egyes főhivatalnokok ezért „a trón és az oltár" kapcsolatának újrahangsúlyozásával és büdzsétámogatással próbálták kompenzálni az előbbieket. A tanulmány írója szerint Szerafim esetében különösen jellemző volt a politika és vallásos áhítat összefonódása. II. Miklós személyesen vett részt az egész eljárásban (Freeze udvari kanonizációról szól), a rituálében az elitek az uralkodó és a nép mitikus egységét látták. Korábban Uglicsi Feodoszij szentté avatása felelt meg leginkább a vallásos elvárásoknak és a politikai céloknak. Kezdetben úgy tűnt, hogy Szerafim kanonizációja is megerősíti a Szent Oroszország mítoszát és csak később derült ki, hogy kiválasztása vallási és politikai legitimációs szempontból nem a legszerencsésebb. Az eljárásban a legjellemzőbb az volt, hogy a kezdeményező nem az egyház, hanem a cári család volt. Így a Szinódus kényes helyzetbe került. Az ilyenkor szokásos (a csodatevő gyógyulásokat és a földi maradványokat vizsgáló) hosszas eljárásoktól el kellett tekintenie és újrafogalmazni korábbi elutasító döntését. A testületben azonban a szűk egyházi kompetenciába való cári beleszólás rosszallást váltott ki. Ráadásul Szerafim az aszkétikus remete akaratlanul is a rezsim, annak elitje és értékrendje antitézisét szimbolizálta, sőt különbözött a korábbi orosz szentektől is, mivel azok a vezető egyházi hierarchiából, vagy a társadalmi elitből kerültek ki. Az egyszerű hívőket sokkolták a szent földi maradványainak porladásáról elterjedt hírek, mivel a néphit szerint ennek ellentéte hozzátartozott a szentséghez. Ezt a Szinódus először azzal próbálta leszerelni, hogy a csodák jelentik egyedül a szentté avatás kritériumát, majd (mikor ez nem vált be) nyilvánosságra hozták a relikviákról szóló jelentést, ami azonban csak erősítette a hívők kétkedését, az egyház konfesszionális ellenfeleinek (lásd Freeze utalásait az ortodoxia elleni harc uniója és a pétervári illegális egyetemi csoportok elképzeléseire) pedig újabb muníciót adott fellépéseikhez.

A távoli, izolált helyen (a tambovi kormányzóságban) rendkívül nehéznek bizonyult a tömegceremónia lebonyolítása; a zarándokok odaszállítása, elhelyezése és élelmezése. Miközben a szertartásokkal foglalkozó bizottság feladataival nem tudott megbirkózni, a kiadások miatt a szinódusi főügyésztől a liberálisokig komoly bírálatok érték. Noha az egyházi hatóságok és sajtójuk a zarándokok nagy számát, ill. a cár és a nép egységét hangoztatta, a ceremóniákról készült fotókon élesen kitűnt az elitet és a köznépet elválasztó társadalmi különbség. Freeze szerint a szertartás nem redukálta, hanem épp fordítva: reprodukálta ezt a válaszfalat. Nem sikerült Szarov és Szerafim nacionalizálása sem. A szerző szerint főleg azért, mivel a népi vallásos kultúra a helyi, ott nyugvó szenteknek kedvezett és nem a birodalmivá átalakított, „absztrahált" szent helyeknek és relikviáknak; így viszont az 1903-as eseményekkel nem érhették el a remélt legitimációs hatást.

Hermogen pátriárka kanonizálását 1910-ben maga a Szinódus kezdeményezte (halálának 300. évfordulójára). Az eljárás motivációját (a belső káosz és a lengyel betolakodók ellen harcoló mártír) és gyorsaságát (csak a tíz legfontosabb csodatevést vizsgálta meg a szinódusi bizottság) Freeze jól érzékelteti. Arra is joggal mutat rá, hogy ezzel relativizálódott a Romanov-dinasztia trónra lépése tricentenáriumi ünnepségeinek (1913) grandiózus terve. Hermogen imázsában az országmentő, tipikus nemzeti karakter öltött testet; az orosz múltnak a világival rivalizáló egyházi szempontú értékelése. Pátriárkai státu-

szának hangsúlyozása állt a róla kialakított egyházi-sajtóbeli kép középpontjában. Mindez óvatosan kapcsolódott a századfordulón az ortodox főpapság titkos reményeivel a pátriárkaság esetleges visszaállítására és a „zsinati kollegialitás" (a szobornoszty) elvére. A dinasztiának és a kormányzatnak azonban egy ilyen egyházi státusz nem lehetett kívánatos, vagy legalábbis (lásd V. K. Szabler főügyész megállapításait) ambivalensen viszonyult hozzá. Hermogen kanonizálása még más problémákat is felvetett. Nevének régi helyesírás szerinti alkalmazását (Ermogen) a Szinódus azért szorgalmazta, hogy ne azonosíthassák az egyik korabeli, ugyanilyen nevű lázadó püspökkel. Komolyabb gondot okozott a földi maradványok bomlása. Ezért a koporsót csak a katedrálisban nyitották fel és utaltak a vád megalapozatlanságára. A kanonizáció a modernizálódó Moszkvában kevés hívőt vonzott és az emelkedett spirituális milliőt sem tudták már megteremteni. A legfontosabb mégis (éles kontrasztban 1903-mal) a cárnak az eseményektől való távolmaradása volt. Freeze szerint ez mutatta az egyeduralom és az ortodoxia közti növekvő szakadékot. Az egyház az uralkodó nélkül kerülhetett közvetlen kapcsolatba a hívőkkel, a cár és népe helyett az egyházfő és nyája gyűlt össze a fővárosban.

A szerző szerint tisztázatlan az uralkodó távollétének motivációja, de a főpapok a magas rangú világi hivatalnokokat vádolták. A konzervatív egyháziak még Sztolipinban is az ortodoxia ellenségét látták. Valójában az állam és az egyház ellentétei már az 1905-ös forradalom előtt kiéleződtek. Az Állami Dumákban (1906-tól) és az Államtanácsban elhangzó antiklerikális felszólalások és a kormányzat hezitáló egyházpolitikája agresszív védekezésre ösztönözte a legkonzervatívabb főpapokat. Az egyház legalább a status quo-t szerette volna megőrizni, valójában szabotálta a reformterveket, amivel viszont még a konzervatív októbristákat is elidegenítette magától. Szakítva a régi autokratikus alapelvekkel és módszerekkel (pl. a bürokratizmussal, a formalizmussal és a monokratikus kormányzati stílussal) az ortodox kollegialitás (a szobornoszty) teóriája fogalmazódott meg a századfordulón, ami viszont Freeze szerint tág értelmezési lehetőségeket (a főpapi konzervativizmustól a balos demokratizálásig) nyújtott az egyháznak. A szerző joggal mutat rá, hogy a népi spiritualitás vidéken maradt fenn legjobban, míg a városokban tovább éltek a papság merev formalizmuson alapuló liturgiái, a cár pedig elkerülve a vallásos közszereplést, a hívők szemében távolodott a hivatalos ortodoxiától. Ebben a helyzetben lehetett Raszputyin a sztarecek (a régi szent életű remeték) korabeli torz jelképe és nagy befolyásával, miszticizmusával a hivatalos ortodoxiának egyfajta spirituális ellenpontja. Freeze jól látja, hogy populista, démonikus imázsa közelebb állt a néphez és jobban hatott a dinasztiára, mint a hivatalos egyház. A sztarec típusú személyiség nem lehetett a főpapság számbajöhető szövetségese, amelyet egyébként már a világi szervekkel kialakult konfliktusok amúgyis épp eléggé nyugtalanítottak.

Az egyházi előírásoknak leginkább ellentmondó szentté avatás Joann Makszimovics metropolitáé volt (halála bicentenáriumán) 1916-ban Varnava helyi püspök kezdeményezésére Tobolszkban. Már a kérelmet is rendhagyóan nem a Szinódushoz, hanem a cárhoz nyújtották be. A kanonizálást a Szinódus és főügyészei (Szabler, majd őt követően A. D. Szamarin) megpróbálták megakadályozni, vagy legalábbis késleltetni pl. a csodák vizsgálatával, a világháborús körülmények miatti, a szertartást érintő nehézségek fokozódásával. Varnava azonban ügyesen kihasználta korábbi (a cárig terjedő) udvari kapcsolatait és 1915 őszén a tobolszki katedrálisban a szentté avatással egyenértékű ünneplést celebrált. Szamarin a korabeli egyházi és politikai válság hatására elhatározta, hogy megkísérli kideríteni Miklósnak az eseményekbeli szerepét. A cári személyi kancellária kezdeti tagadása után mégiscsak kiviláglott, hogy az uralkodó a püspök kérésére pozitívan reagált. Ezután Varnavát a Szinódus elé idézték, kihallgatása azonban nem járt eredménnyel, sőt ő ezt az eljárást a cár és a vallásos emberek elleni támadásnak minősítette. Az ügy főtéma lett a sajtóban, amely jelezte, ha a Szinódussal szemben Varnavának adnának igazat, az az ortodox egyházat valaha ért legnagyobb morális csapás lenne. Pedig — miután a cár a megbocsátás jegyében kiállt a püspök mellett és a Szinódus is le akarta zárni a botrányos ügyet — ez következett be: az egyháznak megalázó módon meg kellett hátrálnia.

Freeze befejezésül megalapozottan írja, hogy az autokráciának a népi kegyeleten nyugvó legitimációja nem volt sikeres. A reszakralizáció ellenhatást váltott ki még az ortodox hívők között is. Az egyeduralom által korábban ígért támogatás helyett inkább az egyház ügyeibe való beavatkozás nőtt. Az 1917 előtti évtizedben egyre elégedetlenebbek lettek a konzervatív főpapok. A cár és a kormányzat magatartása (lásd az 1918. és az 1916. évi kanonizációt) csak tovább rontotta az állam és az egyház viszonyát. A szentté avatások (az isteni gondviselés és a szentek csodatevő képességei — a földi maradványok épsége — jelei elmaradásával) inkább deszakralizálták az ortodoxiát, mint ahogyan szentesítet-

ték az egyeduralmat. Ezért, mint Freeze kiemeli, a kanonizációk legitimációs szemszögből kockázatosak és alacsony hatásfokúak voltak. A szerző komoly érdeme a vallás- és politikatörténeti témakör összefüggéseinek feltárása. Külön kiemelnénk a gazdag orosz és amerikai levéltári, a monografikus és a világi és egyházi (orosz egyházmegyei) periodikabeli anyagok sokoldalú, mély elemzését. Felhívnánk az olvasó figyelmét a magyarázó, a tematikát bővítő, nem szokványos jegyzetapparátusra.

The Journal of Modern History, Vol. 68., No. 2. (June 1996), pp. 308–350.

K. J.

Peter Fritzsche

KUDARCOT VALLOTT-E WEIMAR?

Peter Fritzsche tanulmányában tizenöt, a weimari köztársaság időszakáról az utóbbi években megjelent könyvet elemez. Elöljáróban leszögezi, hogy a német történészek hagyományosan az első német demokráciával azonosítják a weimari köztársaságot, bár a tények amellett szólnak, hogy a II. világháború után nem jelentett ilyen sokat a németeknek az I. világháború után létrejött köztársaság. Az újabb, e tárgyban készült munkák általában nem a köztársaság és a monarchia szembenállására teszik a hangsúlyt, hanem inkább a társadalmi kapcsolatok milyenségét elemzik. Más szavakkal: a weimari köztársaságot tanulmányozó történészek elszakítják a modernizmust a liberalizmustól és megpróbálják újrafogalmazni, mit is jelent a modern, ill. az antimodern. A hagyományos szemlélet a rövid életű köztársaság történetét a létrehozás, a válság és az összeomlás hármasságában látja, s Weimart, általánosságban, a „klasszikus modernitás" laboratóriumaként tárgyalja, ahol a baloldal és a jobboldal egyaránt kulturális, társadalmi és politikai kísérleteket folytatott.

A weimari köztársaságot többé nem tekintik kudarcnak: a Harmadik Birodalmat pedig mint az egyik lehetséges folytatást tárgyalják Weimar viszonylatában. A történészek többsége manapság elveti a hosszú ideig létező és általánosan elfogadott értékelést, s új paradigmákat vezet be az egyes területeken. A társadalmi csoportok politikai törekvéseit többé már nem egyszerű osztálykeretek között tárgyalja; John E. Toews kutatásai nyomán kialakult az a nézet, hogy az embereknek a politikai világról alkotott képe nem tükrözte a társadalmi realitásokat; az egyének számos különböző szerepben léptek fel a társadalom színpadára, például a hazaszeretet nevében sok szociáldemokrata szavazott a nemzetiszocialistákra 1930-ban és 1932-ben. Az „új kulturális történelem" szerint az I. világháború utáni politikai élet legalább olyan mértékben a vágyak és a képzelet műve volt, mint az érdekeké és a funkcióé. Ez az iskola egyben megkérdőjelezi a hagyományos *Sonderweg* álláspontot is, azaz azt a nézetet, hogy egy speciális német fejlődési út létezett, mely az antiliberális modernitást jelentette. Végül az „új politikai történetírás" kitágította a politikai hatalom felfogását: számos tanulmány jelent meg, melyek a társadalombiztosítás, az oktatás, vagy az egészségügy vizsgálatán keresztül próbálják kideríteni, hogy a *Volkskörper* nevében hogyan kísérelte meg az állam az egyéneket az ellenőrzése alá vonni. Ebből a szempontból a történészek közvetlen kapcsolatot és folyamatosságot tételeznek fel a weimari köztársaság és a Harmadik Birodalom között.

Heinrich August Winkler központi témája a munkásság, az ipar, a szociáldemokraták és modern konzervatívok közötti együttműködés (*Weimar, 1918–1933: Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*. München, 1933). Winkler szerint a demokrácia egyik legfontosabb funkciója a kompromisszumkeresés, s ebben Weimar az élen járt. A szociáldemokraták a területszerző háború ellen fordultak, ellenálltak az antidemokratikus tanácsmozgalomnak, koalícióra léptek különböző polgári pártokkal, s közülük csak kevesen léptek át a kommunistákhoz. A másik oldalon a modern jobboldal ugyancsak kivette a részét a „racionalizálási konszenzus" kialakításában 1924 és 1930 között. Winkler a gazdasági világválságban látja azt a tényezőt, mely a „rendszerellenes" erőknek megadta azt a lehetőséget, amelyre másképpen nem nyílt volna alkalmuk: 1929–1930-ban egyre több gyártulajdonos és vállalkozó kezdte a jobboldali nacionalisták nézeteit elfogadni, s egyre többen tekintették a demokráciát gazdasági visszahúzó erőnek. 1930 előtt, Winkler szerint, jelentéktelenek voltak a rendszerellenes mozgalmak (*Stahlhelm, Landvolk* mozgalom, stb.), sőt, a nemzetiszocialisták 1930 után az egyeduralmi törekvések ellen harcoló népképviselőkként léptek fel, s populizmusuk egyfajta kollektív egységet biztosított számukra a németek széles tömegei előtt.

Hans Mommsen (Die verspielte Freiheit: Der Weg der Republik von Weimar in den Untergang 1918 bis 1933, Berlin, 1989) véleménye szerint Weimart a vilmosi korszakból örökölt archaikus politikai hagyományok és társadalmi konfliktusok kötötték gúzsba. Ebből következő-

en Mommsen nem osztja Winkler álláspontját a weimari demokráciát illetően: a németek millióit lelkesítették az imperialista nacionalista eszmék 1914 előtt, majd a Vaterland-pártok uszályába kerültek sokan, végül pedig az 1920-as években több millióan a parlamentellenes és *völkisch* ideológiával rendelkező jobboldali demagógok játékszerévé váltak. Más szavakkal: megéljenezték Ludondorffot, tapsoltak a *Freikorps*nak, s Hitlerre szavaztak az 1930-as évek elején. Egy ilyen helyzetben nem nagy mozgástere maradt a kormánynak. Mommsen összegzése szerint a hitleri Németország szinte a vilmosi Németország folytatása volt, s a gazdasági összeomlással nem lehet magyarázni a nácik hatalomrajutását.

Richard Bessel társadalomtörténeti szempontból közelít az eseményekhez, s megállapítja: sokan vágyódtak a „normális" életre, viszont az 1918-as gyors ütemben végrehajtott demobilizálás hosszú távon baljós következményekkel járt a rövid távú előnyök ellenére. A *Germany after the First World War*-ból (Oxford, 1993) megtudhatjuk, hogy körülbelül hat millió katonát szereltek le; a háború utáni átmenet végrehajtása elsősorban az ipari és szervezett munkásságnak jutott, s hogy a kormányzat a társadalmi zavarok elkerülése érdekében nagyarányú jóléti kiadásokra kényszerült és megpróbálta fenntartani a teljes foglalkoztatottságot. A program hosszú távú — elsősorban lélektani — hatása viszont negatív volt, mert azt az érzetet keltette az emberekben, hogy vissza lehet térni az 1914 előtti állapotokhoz, majd miután ez lehetetlennek bizonyult, az emberek kiábrándultak az egymást követő weimari kormányokból, illetve a demokráciából. Politikai téren a valóságot mítoszokkal helyettesítették a weimari Németországban, s ezek a csalfa politikai eszmék lehetetlenné tették a valódi problémákról folytatott racionális politikai párbeszéd kialakulását. Ebben a légkörben szükségszerűen előtérbe kerültek a demagógok, az antidemokratikus eszmék és az illúziók terjesztői.

Shelley Baranowski (The Sanctity of Rural Life: Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia. New York, 1995) ugyancsak a nosztalgikus mítoszokat és a köztársaság-ellenes politikai mozgalmakat tárgyalja kisebb méretekben. Véleménye szerint a nácizmus térhódítása Pomerániában összefüggött a pasztorális mítosszal, azaz, a „vidéki élet szentségével", amely eszme végső soron közös nevezőre hozta a földbirtokosokat és a mezőgazdasági munkásokat is. Lényegében Baranowski tanulmánya arról szól, hogy a kultúra hogyan alakította a politikát, amely ebben az esetben azt jelentette, hogy a vidéki társadalmi harmónia hogy vált a politikai militánsság forrásává az alábbi okok következtében: a) a korábbi piaci viszonyok felbomlása és átalakulása, b) a nagyvárosi erkölcsök elleni állásfoglalás, és c) a weimari köztársaság idején lezajlott erőteljes szekularizáció. Amíg Baranowski nem sok figyelmet szentel a mezőgazdasági munkások és a falusi parasztok politikai nézeteinek, addig *Jonathan Osmond (Rural Protest in the Weimar Republic: The Free Peasantry in the Rhineland and Bavaria, New York, 1993)* a könyv címében jelzett területeken jelentkező mezőgazdasági tiltakozó mozgalmakra koncentrál. A független parasztok és a helyi politika vizsgálata során Osmond arra a megállapításra jut, hogy egyre erősödő radikalizálódás játszódott le a háború alatt és az azt követő években, amely előkészítette a talajt a rendszerellenes populizmusnak a weimari köztársaság idején.

Teljesen más szemszögből közelíti meg a weimari köztársaságból a nácizmusba való átmenetet *Jürgen Falter (Hitlers Wahlen.* München, 1991), aki a weimari választási statisztikákat elemzi. 1930. szeptemberben az összes munkás 13%-a a nemzetiszocialistákra szavazott, s ez az arány az 1932. júliusi választásokon 27%-ra emelkedett. Mindez azt mutatta, hogy a náci párt jelentős tömegeket mondhatott magáénak a nagyvárosokban, sőt, 1932-re a legnagyobb munkáspárttá vált Németországban. Más szavakkal a fenti számok azt jelentették, hogy minden hatodik munkás elhagyta a saját korábbi pártját a nemzetiszocialisták kedvéért 1930 és 1932 között; 1932-ben a nácikra szavazó minden tizedik ember korábban szociáldemokrata volt. A választók további elemzése alapján Falter kimutatja, hogy az értelmiségiek meglepően közömbösek voltak a nácikkal szemben, miközben a protestáns köztisztviselők, a kiskereskedők, a kézművesek és a farmerek aránylag nagy számban szavaztak Hitler pártjára. Mindennek alapján teljes joggal lehet állítani, hogy a nemzetiszocialisták a kollektív tiltakozás pártjává fejlődtek a harmincas évek elejére. Falter az által gyűjtött adatokat az NSDAP-ről eddig kialakított három modell-lel veti össze: 1) Seymour Martin Lipset osztályalapú magyarázatával, aki a náci választók alsó-középosztálybeli természetét emelte ki, s aki szerint az ipari munkásság körében egyáltalán nem hódított a náci ideológia; 2) Reinhard Bendix tömegtársadalom hipotézisével, aki szerint a nácik elsősorban a korábban nem mobilizált választók körében bizonyultak sikereseknek; és 3) Walter Dean Burnham elméletével, mely szerint a politikai hitvallás határozta meg mindenekfelett a választói magatartást. Falter leginkább Burnham érveit fogadja

el: a nácik sikere a szociáldemokraták soraiban megcáfolja Lipset feltevését.

Donna Harsch úgy véli, hogy a nácik és a szociáldemokraták egyaránt a reformista várakozásokat lovagolták mg és a változás pártjaiként léptek fel *(German Social Democracy and the Rise of Nazism. Chapel Hill, N. C.,* 1993). Ebben az összefüggésben egyetértően idézi Jürgen Faltert, aki szerint a nácik és a kommunisták közötti átjárás, melyet sokan tényként fogadtak el hosszú ideig, valójában nem történt meg. Harsch úgy látja, hogy a Szociáldemokrata Párt egyik legnagyobb hiányossága abban rejlett, hogy nem foglalkoztak a legégetőbb kérdésekkel, s ilyen módon a tagság várakozásainak nem tudtak megfelelni. Ennek tudható be az a tény, amire Falter utal a tanulmányában, hogy a szociáldemokrata választók aránylag nagy része az 1930-as évek elején átpártolt az NSDAP-hez.

Wolfgang Pyta is a szociáldemokratákat állítja tanulmányának középpontjába *(Gegen Hitler und für die Republik: Die Auseinandersetzung der deutschen Socialdemokratie mit der NSDAP in der Weimarer Republik.* Düsseldorf, 1989). Ő úgy találja, hogy a szociáldemokraták halogató politikája a harmincas évek elején számos munkást a marxista irányzatokhoz közelített. Az SPD következetes, kizárólag az alkotmányra hivatkozó politikája Brüning kancellársága alatt képtelenné tette a pártot arra, hogy eredményesen szembe tudjon szállni a nácikkal, vagy pedig olyan radikális változtatásokat tudjon keresztülvinni, melyek megfeleltek, javítottak volna a gazdasági válság sújtotta munkásság terhein. Pyta ugyanakkor azt is felveti, hogy a szociáldemokraták nagyobb erőfeszítéseket tehettek volna a középosztály megnyeréséért.

A közvetlen választási taktikák és eredmények taglalása helyett *Gerhard Paul* a náci propagandát vizsgálja, s arra a következtetésre jut, hogy annak elsődleges célja egy olyan látszatvilág teremtése volt, amely érzelmileg megragadja a választókat, s közülük is leginkább a munkásokat próbálták megnyerni nacionalista céljaiknak *(Aufstand der Bilder: Die NS-Propaganda vor 1933.* Bonn, 1990). A tanulmány a választókban kialakult képek és a politika kapcsolatát elemzi: a nemzetiszocialisták által használt képi megjelenés (nagyméretű plakátok, stb.) és jelképek végső soron sikeresen közvetítették a nácik által vallott elszántságot és tetterőt. Göbbels ismételten utalt a „Plakatenkrieg"-re, amelyet a baloldal nyert meg a húszas, míg a nemzetiszocialisták a harmincas években. Annak ellenére, hogy Gerhard Paul tisztában van a lélektani hadviselés korlátaival, mégis úgy véli, hogy az ezen a területen aratott náci győzelem is hozzájárult a weimari köztársaság bukásához.

Alf Lüdtke azt vizsgálja, miért hagyta ott sok szociáldemokrata a pártját, s miért léptek ezek az emberek a náci választók közé *(Eigen-Sinn: Fabrikalltag, Arbiteverfahrungen und Politik von Kaiserreich bis den Faschismus.* Hamburg, 1993). A kötetben található tanulmányok ismételten felmérik a német munkásosztály politikai világát. Az egyik alapvető tézis az, mely szerint az országos ügyek *Grosse Politik*-ját meg lehet érteni és értelmezni lehet a munkapadok, a lakásbérletek, a fennmaradásért folytatott küzdelem jelentette *Kleinpolitik*-ban is. Barrington Moore kutatásai nyomán Lüdtke úgy találja, hogy a munkások a nyilvánosság előtt rendkívül öntudatosan léptek fel, s a nácik mennyire kihasználták a munkásoknak a „német minőségi munka" és hasonló pozitív jelzők és jelszavak iránti megnyilvánuló büszkeségét. A szerző véleménye szerint a nemzeti szocializmus eszméi állandóan újratermelődtek a mindennapi élet során.

A fentebb tárgyalt művek általában elfogadták azt az alaptételt, hogy a weimari köztársaság kudarc volt. Mások viszont azt állítják, hogy a köztársaság rövid története bátor kísérletezések korának tekinthető. A hangsúly ez utóbbi esetben az újonnan értelmiségivé vált csoportok, így például a mérnökökön és az orvosokon van, akik a nemzet megújításán fáradoztak a közösségi célok érdekében. A német történelem egyik kulcskérdése az, hogy a kísérletezés modernista szellemét hogyan sikerült az egyéni és az egyes érdekek rovására szinte kizárólagosan a nemzeti közösség céljaira kiaknázni. A recenzens, Peter Fritsche itt Detlev Peukertet idézi, aki esszéiben azt fejtegeti, hogy a demokratizálás, a társadalmi reformok, a mélyreható gazdasági és a technológiai változások egyidőben történtek, s ez egyszerre túlságosan sok volt a német társadalomnak. A fentiek miatt fordultak sokan a totalitariánus megoldás felé az 1930-as évek elején. Peukert vitatja a hagyományos ún. *Sonderweg* elméletet, azaz azt az elképzelést, mely szerint Németországot a sajátos nemzeti múltja választja el a többi országtól; helyette a német fejlődést beilleszti az általános fejlődési modellbe és azt állítja, hogy Németország mindössze szélsőséges eset azon belül. Peukert a modernitással kapcsolatban annak Janus-arcú jellegét emeli ki Max Weberről írt egyik tanulmányában: az egyének felszabadultnak érezték magukat a hagyományok alól, de egyben sokszor marginalizálódtak is a folyamat során. Ugyanezeket a kérdéseket feszegetik a Detlev Peukert emlékére összeállított kötet *(Zivilisation und*

Barberei) szerzői is, amely kötet színvonalát Fritsche kiábrándítónak tartja, kivéve *Geoff Eley* tanulmányát. Eley a német állam fegyelmező gyakorlatát, amely a *Volkskörpert* alakította, a 19. század vége felé megjelenő olyan bürokratikus tudományoktól eredezteti, mint a pszichológia és a pszichiátria. Szerinte a tudomány és a technokrata törekvések követték ki az utat a nemzeti szocializmus felé.

Cornelie Usborne is a Volkskörpert tárgyalja elsősorban The Politics of the Body in Weimar Germany: Women's Reproductive Rights and Duties (Ann Arbor, Mich., 1992) című kötetében. Az I. világháború felkeltette az érdeklődést a lakosság „minőségét" illetően, ugyanis a háború megmutatta, hogyan lehet egy funkcionális *Volkskörpert* létrehozni. Még pontosabban: egyetértés alakult ki a jobb- és baloldal között arra vonatkozóan, hogy az egyéneket alá kell vetni a nemzeti kollektívának. A weimari Németországban a nők négy különböző területen váltak a genetikai tisztaság miatt aggódók látókörébe: 1) anyaság; 2) szexualitás; 3) terhesség megelőzés; és 4) abortusz. A fent megnevezett területeken figyelemreméltó konszenzus jött létre a szocialisták, a liberálisok, valamint a jobboldali moralisták között, mely szerint az államot terheli a felelősség a nemzeti egészség biztosításáért, következésképpen a szexualitás, a terhesség megelőzés és az abortusz ellenőrzése is a hatáskörébe esik. Usborne véleménye szerint olyan hangulat alakult ki, amely teljes mértékben támogatta azt az elvet, hogy az egyéneket fizikailag a Völkskörper kívánalmainak megfelelően kell alakítani. Ebből a szempontból alapvetően folyamatosság állt fel a weimári és a náci Németország között. A fentiekhez kapcsolódva *Elizabeth Harvey* leírja, hogyan választották el, többféle módon is, a „magot" alkotó teljes munkaidőben foglalkoztatott munkásokat a részmunkaidőben dolgozóktól, valamint a perifériára szorult munkásoktól és a pályakezdő fiataloktól *(Youth and the Welfare State in Weimar Germany,* Oxford, 1993). Usborne és Harvey is elfogadja azt az alaptételt, hogy a gazdasági világválság miatt omlott össze elsősorban a weimári köztársaság: a költségvetés csökkentése maga után vonta a jóléti kiadások drasztikus csökkentését és megszűnését is, melynek eredményeképpen a harmincas években egyfajta negatív genetikai szemlélet hódított. Ami pedig alapjában összeköti a weimari és a náci éveket, az a hit volt, hogy az „emberanyagot" lehet és kell is alakítani a megfelelő célok érdekében.

Mary Nolan kitekint a korabeli Németországból annyiban, hogy ismertetett tanulmányában a németeknek az Egyesült Államokról kialakított nézeteit vizsgálja (*Visions of Modernity: American Business and the Modernization of Germany).* Az I. világháború előtt az Egyesült Államok nem nagyon érdekelte a németeket, ám azután Amerika újszerűsége sok embert vonzott a weimári Németországban. Amerika a jövőt jelképezte számukra: pártállástól függetlenül hivatkoztak a „fordizmusra", s általában a racionalizálás magas fokára. Ennek a csodálatnak a gazdasági világválság vetett véget, s a nemzeti szocialisták elvetették a pusztán technokrata és menedzseri szemléletmódot és helyette az ideológiai és faji kérdéseket helyezték az előtérbe, s az Egyesült Államok túlnyomórészt mint negatív példa jelent meg a harmincas évek német propagandájában.

Journal of Modern History, Vol. 68, No. 3, September 1996, pp. 629–656.

Ma. T.

Hoch, S. L.

MALTHUS, A LAKOSSÁG NÖVEKEDÉSE ÉS AZ ÉLETSZÍNVONAL OROSZORSZÁGBAN 1861–1914

Bevezetőjében a szerző (Iowa-i Állami Egyetem, USA) rámutat, hogy az eddigi próbálkozások a vidéki lakosság életszínvonalának meghatározására azért nem voltak sikeresek, mert hiányoztak a megfelelő adatok, másrészt a kutatók különböző mutatók (pl. a földhasználat jellege, a falun maradó gabonamennyiség, a táplálékok jellemzői stb.) alapján dolgoztak. Egyesek a demográfiai tendenciákat helyezték előtérbe és T. R. Malthusnak a túlnépesedésről és következményeiről szóló nézeteire utaltak. A tanulmány áttekinti a negatív és a pozitív tendenciákat túlhangsúlyozó felek vitáját és megkísérli felvázolni a demográfiai és az életszínvonalbeli összefüggések új megközelítési módjait.

Hoch megállapítja, hogy az eddigi mutatók nem elégségesek a megnyugtató válaszadásra. Másrészt kétséges a malthusi modell használatának jogossága a fenti orosz történeti szakaszra. A szerző épp ellenkező következtetésre jut, nevezetesen, hogy a halálozás csökkenésével és a táplálkozás javulásával már az 1860-as évek reformjai után nőtt a falusiak életszínvonala. Szerinte revízióra szorulnak azok az adatok, amelyek az adótartozásokra, ill. az éves paraszti jövedelmekből ezek részarányára vonatkoznak. A fentiek kiemelését politikai motivációkkal ma-

gyarázza és tendenciózusnak véli. A későbbi kutatók a jobbágyfelszabadítást kísérő megváltási fizetéseket emelték ki, noha rámutattak az adatok hiányosságaira is. Hoch hangsúlyozza: azzal szinte minden tudós egyetért, hogy a volt jobbágyok a teljes megváltási összeget nem fizették ki. A nézeteltérések azon okok és összefüggések magyarázatában lelhetők, melyeknek alapos elemzését nyújtja.

Hoch valószínűsíti, hogy mindeddig hibáztak az adatok értelmezésében. Pl. 1886-ról 1887-re a tartozások nagy növekedése a pénzügyi politikával, a behajtási módszerekkel és a közvetett adók belépésével függött össze. Simms J. Y., Jr. jogosan mutatott rá a szerző szerint is a megváltási összegek éves ingadozására, de több tényezőt nem vett figyelembe. Így pl. azt, hogy 1887-ben a megváltási összegek növekedésében a számviteli rendszer változása, Visnyegradszkij pénzügyminiszter politikája és az állami parasztok 1887 elejétől bevezetett földmegváltása nagy szerepet játszott. Hoch szerint a tartozások mértékének változása nem a mezőgazdasági átlagtermelékenységgel függött össze, és ezek évente aligha nőttek oly mértékben, mint amilyet Simms feltételez. Ugyanakkor az 1886 és 1899 közötti mezőgazdasági válságról és a paraszti életszínvonalról folytatott vitában a megváltási fizetések (%-os és összegszerű) teljesítésének nagy jelentősége van. Kétségtelen a tartozások növekedése. A mezőgazdaság mindig kockázattal járt: előbb-utóbb a birodalom minden körzetében voltak rossz termésű évek, ez alapján is logikus a hátralékok növekedése. Az 1861. évi törvényben számoltak is ezzel: az adminisztratív kiadások és a tartozások fedezésére pénztartalékot képeztek. Hoch tehát jogosan állapíthatja meg, hogy a megváltás egész ideje alatt a hátralékokat normális jelenségként tartották számon, de az, hogy az orosz parasztság sose volt képes kifizetni a teljes összeget, nem ásta alá az egész megváltási folyamatot.

A szerző más tényezőkre is ráirányítja a kutatók figyelmét. A tartozások azért is nőttek, mivel 1881 végétől életbe lépett a kötelező megváltás; az összes ideiglenesen elkötelezett parasztnak és a földesuraknak szerződést kellett volna kötniük, azonban az utóbbiak ezzel nem siettek. A megváltási hátralékok összege önmagában volt nagy, azonban Hoch szerint valósabb képet kapunk, ha a megváltási műveletek kezdetétől (1862) kivetett adókat a valóban kifizetett összegekkel vetjük össze. Azt lehet mondani, hogy ez bármilyen terhes is volt a parasztoknak, alapjában teljesítették (a kormányzat által már a kezdetkor bekalkulált eltérő %-ban). Ezen a talajon azonban Hoch szerint a paraszti életszínvonal nem rekonstruálható. A szerző úgy véli, Simms nem veszi tekintetbe koncepciójában a paraszti gazdasági racionalitást (ti. aligha a feltétlenül szükséges cikkekből fogyaszt kevesebbet), és a piac logikáját (azt, hogy a fejletlen országoknál a fentiekből a legkisebb fogyasztáscsökkenés is a halálozás gyors növekedéséhez vezet).

Wheatcroft S. G. két másik mutatót is felhasznál a paraszti életszínvonal értékelésénél: a relatív ár- és a reálbérszínvonalat. Az ún. rozsindex (a falusi napibér kg/rozs átszámításban) Hoch szerint több problémát vet fel: 1882 és 1914 között a bér- és a rozsárváltozási tendenciák különböztek, Wheatcroft a vizsgálatba csak kiszsámú és idényjellegű bérmunkát végző parasztot vonhatott be. A preinduszriális társadalmak esetén csak a magas urbanizációjú és a mezőgazdaságban is piacgazdálkodást folytató országokban tükrözik a napi bérek a személyi jövedelmi tendenciákat, márpedig Oroszország az elemzett korban nem ilyen volt. Ráadásul az ún. teljes „fogyasztói kosárból" a rozsindex alkalmazásakor a parasztporta költségvetésének több eleme kimaradt, maga a fogyasztási cikkek összetétele a piaci viszonyok függvényében változott; így az index csak a fogyasztás egy részét fogta át, változásai inkább a rozstermelési, mint az életszínvonalbeli tendenciákat mutatták. Mironov B. N. megállapította, hogy kétely merülhet fel a gabona- és a rozsárak korrelációja, és még inkább a „fogyasztói kosár" és az utóbbiak tekintetében. Végül Wheatcroft csak azon parasztportákat vizsgálta, amelyekben nem volt ló; így a munkamegosztási problematikát mellőznie kellett. A fentiek a nyugati életszínvonal-elemzésekkel összevetve Hoch szerint az eljárás teljeskörűségét és adekváltságát teszik kérdésessé, s ezzel főleg használatának megbízhatóságát.

Az újabb kutatások ma már egyértelműen megerősítik, hogy Oroszországban a birodalom fennállásának utolsó harminc évében nőtt az egy lakosra eső gabonamennyiség, azonban Hoch szerint ez, csakúgy mint az egy főre eső állatállomány, föld stb. az életszínvonal szempontjából nehezen kezelhető; ugyanis a fogyasztási struktúrára való átvitelük kétséges. Pl. a fehérjékben gazdag táplálékok helyett mást fogyasztottak. Az előbbiek is arra késztették a kutatókat, hogy megvizsgálják a falun maradó gabonamennyiség nagyságát és összetételét. Gregory P. R. az előzővel kapcsolatban megállapította, hogy az 1885 és 1913 között kétszer gyorsabban nőtt, mint a lakosság. Hoch szerint viszont Gregory adatai minimalizálódtak azáltal, hogy pl. azon gabonaféléket vizsgálta, ahol felesleg mutatkozott a termelésben, vagy a belőlük készített

ételeket nagy mértékben fogyasztották. Teljesen hiányoztak az elemzésből a nem élelemre (pl. a lakóházra), vagy a másféle táplálékokra költött összegek. Az adatok részlegességét maga Gregory is elismerte. A cári Oroszország fenti történeti szakaszának legfőbb kérdéses pontjai a demográfiai tendenciák megítélésével függnek össze. Gerschenkron A. szerint a falusi lakosság növekedésétől jelentősen elmaradt a művelt földek gyarapodása és az élelemtermelés. Néhány kutató szerint „a növekvő túlnépesedés felélte a mezőgazdasági haladást".

Hoch lényeges problémákra mutat rá a malthusi elmélet kapcsán. Egyrészt meglepő Oroszországra való kiterjesztése, mivel a marxista, a narodnyik, a liberális és a konzervatív gondolkodók más tényezőkre tették a hangsúlyt, mint Malthus, másrészt a későbbi történészek nem egyértelműen interpretálták fogalomrendszerét, és végül az adatok nagyfokú eltérése számítási módszerbeli kérdéseket vet fel. Az utóbbiakra csak példának idézzük a tanulmányból a falusi foglalkoztatottság és az életszínvonal normái egységesítésének problematikáját. A fentiek arra vezettek, hogy a kutatók nagy része az 1897. évi népszámlálás adatainak publikálásáig pesszimista álláspontón volt és számításaik pontatlan eredményekre vezettek, amiben változás csak 1899 és 1905 között következett be. Többen rámutattak, hogy 1897-ig is relatíve megfelelő népesedési regisztráció létezett Oroszországban, inkább az okozott problémát, hogy a népszámlálások a demográfiai válságok után történtek, így aligha tükrözték a valós tendenciákat. A tudósok közül egyesek megpróbáltak kapcsolatot találni a faluközösség földfelosztási elvei és a demográfiai változások között. Gerschenkron 1861 után a paraszti népesedés interzifikálódásával számolt, újabban Atkinson G. és Gatrell P. kereste a választ a két tényezőrendszer összefüggéseire. Valójában, (amint azt Hoch korrelációs táblázatokkal és grafikonnal bizonyítja) ők sem tudtak megnyugtató feleletet adni ezekre a kérdésekre. Az állami parasztok párhuzamos trendjei, s legújabban Bushnell J. és a szerző kutatásai ezt még inkább alátámasztják. A vizsgálatokból azonban két fontos következtetés vonható le: 1. a malthusi túlnépesedési nyomás nem létezett, 2. módszertanilag fontossá vált a falusiaknak a folyamatokat meghatározó korstruktúrájának a hozzávetőleges demográfiai mutatók alapján való kutatása. A múlt század végi orosz élethossz rövidsége, mint Hoch megjegyzi, szinte sokkolta a tudósokat. Hozzáfűzi azonban, hogy ezt történetileg, a preindusztriális és a korai ipari társadalmakra kivetítve kell nézni, s akkor a megrázkódtatás érzése tompul, sőt a dél- és kelet-európai országok többségére jellemző kép tárul elénk. Sajnos a múlt század végéig csak a csernyigovi kormányzóság egyik járásában (a helyi zemsztvó jóvoltából) vált lehetővé egy lokális részkutatás az életkor koefficiense alapján, amivel több demográfiai adatsor összehasonlító elemzése valósulhatott meg. Hoch igen fontosnak tartja, hogy ezzel a módszerrel nem egy év, hanem egy időszak (188–1889 – 1897) demográfiai tendenciáit tudták újszerűen megközelíteni. A korabeli tudósok (pl. Novoszelszkij Sz. A. és Ptuha M.) a századfordulót követően a halálozási mutatók csökkenését összefüggésbe hozzák a paraszti életszínvonal javulásával. A mai kutatóknak figyelembe kell venni McKeown T. megállapítását, hogy a népesedési mutatók a fertőző betegségek hatásának csökkenésével és a táplálkozás javulásával válhattak kedvezőbbekké. Az elsőt, (az ún. szinergizmust) a cári Oroszország utolsó éveiben fontosnak tartotta Novoszelszkij, míg a másodikat Gregory.

Az ellenvetések ellenére a szinergizmus, a táplálkozás javulása és a hosszú idejű halálozás csökkenése 1867 és 1913 között valóban kapcsolatban állt. Oroszország még az 1860-as években kezdett „megszabadulni a demográfiai nyomás alól". Ebben az országban más volt azonban a mechanizmusa a szociobiológiai és a gazdasági, sőt a klimatikus tényezők egymásra hatásának. Érdemes Hoch szerint ezért tovább kutatni pl. az egyházi anyakönyveket. A gazdasági elmaradottságnak is szerinte nemcsak negatív következményei lehettek. Az egy főre jutó föld csökkent ebben a korban, ára pedig nőtt, de Hoch szerint a földesurakat nemcsak az elvesztett birtokokért kellett kárpótolni, hanem a munkaerőért is. Így hiába volt magas a megváltási összeg, még mindig kevesebb volt, mint a korábbi pénzszolgáltatás és a földbirtokosokat tulajdonképpen részben kárpótolta. A javak egy része a parasztoké lett, aminek Hoch szerint kedvező demográfiai vonzata lett. A robotgazdaságok parasztjainak a reform után munkájukért fizetnie kellett a tulajdonosnak, aki a legértékesebbet: a munkaerőt veszítette el. Noha Hoch az 1861 utáni ún. feles földhasználatot is bekapcsolja elemzésébe, úgy tűnik, itt főleg a parasztoknak kedvező jövedelmi és demográfiai trendekre koncentrál. Az 1881-es kormányzati döntések (a megváltási összeg csökkentése, a közvetett adók előtérbe helyezése) költségvetési célú magyarázatával egyet lehet érteni, csakúgy, mint Hoch (és Grigg G.) azon megállapításával, hogy az ún. válságkori halálozás az 1890-es évek elején „legalábbis kérdéses, hogy mennyiben magyarázható a malthusi túlnépesedési nyomással".

Malthus bírálóihoz (akik a lakosságnövekedés pozitívumait is látják, nemcsak az áldozatokat) komolyan kell viszonyulni. A lakosság szaporodása több jó irányú változással is járhat pl. a fogyasztói kereslet, a munkaerőkínálat, a háziipari technológia, a tőkeinvesztálás területén. A kutatásban eddig túl nagy figyelmet szenteltek a földközösség hibáinak és túl keveset az orosz mezőgazdasági termelés piaci vonatkozásainak. A tanulmány valóban arra késztetheti a történészeket, hogy átértékeljék az orosz túlnépesedési válság Malthus szerinti interpretációját. *Otyecsesztvennaja Isztorija, 1996. 2. 28–54.*

K.J.

Jurganov, A. L.

RÉSZ- ÉS ÖRÖKBIRTOKLÁSI RENDSZER, A HATALOM ÉS A TULAJDON ÖRÖKLÉSI HAGYOMÁNYA A KÖZÉPKORI OROSZORSZÁGBAN

A szerző joggal utal az orosz történészek mulasztására, amikor azt hangoztatja bevezetőjében, hogy a középkori Oroszország fejlődését meghatározó jelenségről önálló mű még nem született. Így a mai tudósnak — a historiográfiai részeredményeket figyelembe véve — először magát a fogalmat és címbeli kapcsolatrendszerét kell tisztáznia. Jurganov korábbi szakmai előzményként V. O. Kljucsevszkij, P. N. Pavlov-Szilvanszkij és Sz. B. Veszelovszkij megállapításait idézi. Közülük az első a sajátos birtoklási szisztéma genezisére, a második — a ma már erőltetettnek tűnő — oroszországi és nyugati párhuzamokra, a nagyfejedelem, a részfejedelmek és a bojárok jogi (szolgálati) és a földadományozás terén kialakult kapcsolataira utalt. Veszelovszkijnak, noha pl. több tekintetben (a részbirtoklás evolúciójával és jellemzőivel kapcsolatban) igaza volt, pontatlanságok is mutatkoztak nézeteiben. Így nem tisztázta a nagyfejedelem és a szolgáló fejedelmek közti azon rokonsági szálakat, amelyek az utóbbiakat tulajdonosi és hatalmi jogokhoz juttatták. Jurganov szerint a mai kutatók (A. A. Zimin, Sz. M. Kastanov, R. G. Szkrinnyikov) közt se szűnt meg a részfejedelmi (ugyel-) és az örökbirtokosi (votcsinnij-) jogokkal kapcsolatos szemléletbeli eltérés. Zimin pl. a nagyfejedelem által utódainak örökül hagyott birtokot tekintette részfejedelminek, de mivel privilegizáltsági fokát nem pontosította, így tág teret hagyott az értelmezésre.

A fenti tematikával kétségkívül összefüggésben van a 15–16. századi orosz (politika) történeti folyamatokkal kapcsolatos vita. Kastanov mutatott rá először IV. Iván opricsnyinája részbirtoklásellenes jellegére, amit aztán Zimin a decentralizáció elleni lépésként is értelmezett. Szkrinnyikov a birtoklási és öröklési rendszer tekintetében közel áll Veszelovszkij nézeteihez és Zimintől eltérően ítéli meg az opricsnyinát, ugyanakkor ő is a részbirtok fő ismérvének tekinti annak nagyságát. IV. Iván 1579 márciusi végrendeletét (a datálás problémáival Jurganov külön foglalkozik) a vitázó történészek felhasználták érvelésükkor, ám úgy, hogy nem a részbirtoklási rendszerrel kapcsolták össze a továbbiakat illetően, hanem a cár és ellenlábasai harcával. Így Szkrinnyikov előrevivő megközelítéseit sem fejlesztették tovább, pedig látnunk kell, hogy a középkori orosz história kardinális kérdései mind összefüggtek a fenti birtoklási és öröklési rendszerrel.

A moszkvai nagyfejedelmek végrendelkezési (és általában: birtokokat és juriszdikciót biztosító) okmányaiban, — melyeket a szerző levéltári, kézirattári és más primér forrásokból bőven idéz — általánosnak tűnik a tulajdonviszonyokat szabályozó két szó: az „adományozni" és a „jóváhagyni, áldását adni rá". Ha IV. Iván végrendeletének szövegét az első kifejezés használata szempontjából elemezzük, Jurganov szerint feltűnő az adományozás és a szolgálat kapcsolata, a dinasztia életkor szerinti örököseinél pedig a morális felelősség-engedelmesség összefüggés. A tanulmány írója fontosnak véli a két szabályozási csoportba eső személyiségekkel kapcsolatos történeti-biográfiai tények megismerését, mivel a rendelkezésekben nincsenek szembetűnő különbségek, és főleg, mert a földbirtokosi státuszbeli eltérések segítenek megérteni a tulajdonviszonyok funkcionálási mechanizmusát az állami struktúra egyes szintjein. Jurganov a második tulajdonosi csoportba tartozókkal (Magnusz dán herceggel, M. I. Vorotyinszkijjel, Murtaza-ali „cáreviccsel", a Msztyiszlavszkij, a Glinszkij, a Trubeckoj főúri családok és Uljana Paleckaja bemutatásával) kezdi elemzését. Szemléletes képet ad a birtokok tér- és időbeli fejlődéséről, a változások módjáról (pl. ha örökös nem maradt a fenti személyek után, a cár még korlátlanabbul beavatkozhatott a tulajdon- és jogviszonyokba), a birtoklás jellegéről; azaz az örökletes (votcsina) és a szolgálati birtokok (pomesztyjék) arányáról, az ún. együttbirtoklásról, amelynél a központi hatalom tulajdon- és bíráskodási joga került túlsúlyba. A csoport tagjai társadalmi státuszukat tekintve vagy szolgáló fejedelmek maradtak, vagy idővel a bojárok közé kerültek. A Besorolási Hivatal és a Kincstár archívumának iratai, a kataszterkönyvek és A. P.

Pavlov kutatásai megerősítik a fentieket. Figyelmet érdemel, hogy a Glinszkijek vételek és elzálogosítások révén is gyarapították (mások rovására) birtokaikat. Uljana Paleckaja (aki a dinasztiához kötődött) örökrészbe kapott földeket, de a legfelső hűbérúri jogokat a cár fiai (Iván és Fjodor) gyakorolták. A levéltári anyagok bizonyítják, hogy a Trubeckoj család egyes tagjai Délnyugat-Oroszország legnagyobb birtokaival rendelkeztek a 16. sz. végére, amit szolgáló fejedelmi státuszuk jogi megerősítésének és IV. Iván és Borisz Godunov iránti lojalitásuknak köszönhettek.

Visszatérve az első tulajdonosi csoportra, Jurganov megállapítja: IV. Iván a családi birtokok összességének részekre osztásával „a béke és az egység fenntartása érdekében" örökletes jelleggel adta ezeket Iván és Fjodor nevű fiainak, és bizonyos kikötésekkel részesítette belőlük A. G. Vaszilcsikova cárnét. Különösen érdekes, amit a szerző a címbeli birtokrendszer és az egyes részfejedelmek jogkorlátozási (-vesztési) folyamata, ill. a földek opricsnyinabeli helyzete közti kapcsolatokról kifejt. Pl. a szuzdali-nyizsegorodi részfejedelmek joghatóságának alakulását V. B. Kobrin kutatta, aki kimutatta, hogy 1392-től 1448–49-ig ezek az uralkodót szolgáló fejedelmek lettek, birtokuk meghagyása — (és akkor is megszorításokkal) — engedelmességüktől függött. Jurganov jól emeli ki, hogy hosszú evolúcióról és különböző módozatokról (lásd a jaroszlavli fejedelemséget) van szó.

Az orosz főhatalomnak a rész-örökbirtoklási rendszer az adományozási gyakorlatban a nagyfejedelmi (cári) családnak mint egésznek és az uralkodónak az állam egész területével kapcsolatos, a dinasztia tagjaira vonatkozó, örökléssel járó, osztott tulajdon adományozását jelentette. Jurganov történetileg visszatekintve (III. Ivántól II. Vaszilijon, Iván Danyilovics Kalitán át a Rurikovics fejedelmekig) elemzi ezt a jelenséget. A források mutatják, hogy aki nem tartozott a szűk nagyfejedelmi nemzetséghez, az nem részesült a családi tulajdonból sem. A tanulmány szerzője egyetért A. E. Presznyakovval, hogy az óorosz államiság családi birtoklásra való átmeneti korában már megvoltak a rész-örökbirtoklási rendszernek a „csírái" és annak kettős természetét döntően befolyásolták a szokásjogi normák. Az elemzett birtoklási szisztémára ugyancsak nagy hatással volt a tatár jog- és hatalmi rendszer. A tatár államban Dzsingisz kán és a vele vér szerint kapcsolatban állók (a Dzsingiszidák) között részekre bontottan oszlott meg a későbbiekben a javak összessége, ahogy azt B. Ja. Vlagyimircov kimutatta. G. P. Carpini a 13. sz. közepén szemléletesen érzékeltette a tatárok közt látottakat azzal, hogy bármilyen birtokosról legyen is szó, a nagykáni nemzetség tulajdonának egy részét birtokolja. A tatár törvénygyűjtemény előírta a birtokjogoknak a kán előtti személyes évenkénti kérelmezését, és aki ezt elmulasztotta, az már a döntés előtt elvesztette javait. A nagykán tehát teljhatalommal bírt, még a főméltóságoknak sem volt semmiféle feudális autonómiájuk. Dzsucsi (Dzsingisz kán legidősebb fia) és leszármazottai (a Dzsucsidák) alatt az apáról fiúra való öröklés erősödött meg, és a 13. sz. végére a birodalombeli decentralizáció fokozódásával a Dzsucsidák valójában függetlenedtek a nagykántól.

Északkelet-Oroszország 13–14. századi története szorosan összefüggött a Dzsucsida állam históriájával, és mint a szerző G. A. Fjodorov-Davidov nyomán rámutat, ezen államalakulat önállósulásának beteljesedésével (az Arany Horda kánjai tulajdonosi, örökösödési jogai megszilárdulásával) kapcsolódtak össze a további orosz fejlemények. Így , Jurganov szerint, noha genetikus kapcsolódás figyelhető meg a címbeli szisztéma és az óorosz részfejedelemségi rendszer között is, mégis a sajátos birtoklási és hatalmi mechanizmus kialakulásához az északkeleti orosz területeknek a tatár birodalomba kerülése járult hozzá leginkább. A szerző jellemzőnek tartja pl. azt, ahogy II. Vaszilij nagyfejedelem érvelt 1431–32. évi vitájában Jurij Dmitrijevics halicsi fejedelemmel szemben a kán előtt (szolgálatáért adományként kéri uralkodói címének és jogainak megadását; azaz elismeri a kán legfelső hatalmát Északkelet-Oroszország felett). Az adománylevél (jarlik) megszerzésének tehát addig, amíg az oroszok a hordai függéstől nem szabadultak meg, komoly ára volt, viszont azután már az orosz uralkodók „kisajátíthatták a tulajdonnal való rendelkezést".

Jurganov megalapozottan utal a rész-örökbirtokosi szisztéma általános és nagyfejedelmi variánsának genetikus egységére és ugyanakkor a megvalósításban meglévő eltérésekre. Az első változatnál az örökletes birtok részeiről volt szó, míg a második esetben a nagyfejedelmek az egész államterületet magába foglaló családi-nemzetségi tulajdonuk megerősítésére használták fel. A szerző lényeges kérdésről szól az utóbbi variáns ambivalenciája kapcsán. A 15. századi tulajdon- és hatalmi modellek, a politikai konfliktusok jellege (az uralkodói család oldalági tagjaival vívott harcok) ezen jelenségek orosz sajátosságait mutatják. Fontos az is, hogy a 15. sz. második negyedének háborúi után, a „vertikális típusú öröklés győzelmével" sem szűntek meg a fenti feszültségek. Az orosz uralkodók Jurganov szerint nem folytattak általános részbirtoklásellenes po-

litikát. A részfejedelemségek addig állhattak fenn, amíg a nagyfejedelmi (cári) család rendelkezett legfelső szinten az össznemzetségi tulajdonnal. 1598-ban Fjodor Ivanoviccsal ez a család kihalt és így a fenti típusú nemzetségi örökbirtok egyik alappillére tűnt el. Jurganov nézetünk szerint jogosan óv a kétes nyugati-orosz párhuzamoktól (pl. az opricsnyina tekintetében). A „feudális immunitás" szerinte Oroszországban is létezett, a kérdés inkább az, hogyan kapcsolódik a tulajdonviszonyok és a jogrendszer egyes komponenseihez. Pl. a tulajdonosi érdekeket horizontálisan a jog védhette, míg vertikálisan erre nem volt lehetősége. A mesztnyicsesztvo (a származási alapú hivatali rangrendszer) kapcsolatban állt a főhatalomnak az egy dinasztiában az apáról a fiúra való öröklődésével, s végeredményben a tulajdon- és hatalmi viszonyokkal.

A nyugati történészek — a tanulmány J. R. Strayerre, S. Painterre és másokra utal — a tulajdon- és a hatalmi viszonyok alapmodelljei alapján már tüzetesen elemezték az európai feudális rendszert. Jurganovnak igaza van, hogy az orosz források alapján kibontakozó kép ettől alapjában különbözik. Így azzal is egyetérthetünk, hogy az orosz szakembereknek még ki kell dolgozniuk a középkori Oroszország története elemzéséhez szükséges adekvát terminológiát. A szerző érdemét a kritikus és újszerű megközelítésben látjuk az adott tematikában.

Otyecsesztvennaja Isztorija, 1996. 3. 93–114.

K.J.

Philip V. Cannistrato

MUSSOLINI, SACCO-VANZETTI ÉS AZ ANARCHISTÁK: A TRANSZATLANTI ÖSSZEFÜGGÉSEK

Az 1920-as évek leghíresebb amerikai bűnesete, a Sacco-Vanzetti-ügyként ismert rablógyilkosság nem volt mentes sem belpolitikai, sem külpolitikai felhangoktól. Maga az egyik vádlott — írja tanulmánya elején Philip V. Cannistrato — Bartolomeo Vanzetti úgy vélte, hogy az őt és társát, Nicola Saccót elítélő amerikai konzervatív erők és Benito Mussolini olasz diktátor érdekei végső soron egybeesnek. Mussolini viszont nem ideológiai oldalról közelítette meg elsősorban a kérdést, noha számos anarchista eszmével szimpatizált pályafutásának egyes szakaszaiban, hanem a nemzeti kérdést helyezte előtérbe: belpolitikai okokból hol nyíltabban, hol burkoltan a két olasz nemzetiségű vádlott mellett lépett fel az amerikai kormányzattal szemben. Jóllehet Mussolini eszmevilágát kezdetben a marxizmus és a forradalmi szindikalizmus alakította, korán kapcsolatba került az anarchistákkal is. Édesapja Bakunyin anarchista Internacionáléjának a tagja volt, míg Mussolini maga svájci száműzetése alatt megismerkedett Carló Trescával és más radikálisokkal, s élete végéig elismeréssel beszélt az olasz anarchista vezetőről, Errico Malatestáról is.

Nem a Sacco-Vanzetti eset volt az első alkalom, amikor Mussolini az Egyesült Államokban tapasztalható politikai elnyomás ellen felszólalt. Fiatal radikálisként azért támadta az amerikai kapitalistákat, mert az 1886-os Chicago-i, haymarketi összecsapás után több anarchista „mártírt" is kivégeztek. Mussolini ugyancsak védelmébe vette I. Umberto király gyilkosát, Gaetano Brescit is, s cinikusan kijelentette: a zsarnokgyilkosság „a királyok foglalkozási ártalmai közé tartozik". 1912-ben pedig ismét felszólalt két olasz radikális, a Világ Ipari Munkásai (IWW) vezetőinek amerikai perével kapcsolatban, amikor ismételten védelmébe vette a vádlottakat. A Sacco-Vanzetti-esetben már mint Olaszország vezetője interveniált, noha többen kétségbe vonták indítékainak őszinte voltát. A regényíró Howard Fast szerint Mussolini kettős játékot űzött az üggyel kapcsolatban, míg Sacco unokája úgy vélte, hogy Mussolini közölte Calvin Coolidge elnökkel: nem kívánja a két olasz anarchista visszatértét Olaszországba. A szaktudomány álláspontja szerint Mussolini közömbös maradt a pert illetően, s mindössze gyenge, magánjellegű kísérleteket tett a két olasz vádlott életének megmentésére.

Philip V. Cannistrato véleménye szerint egyik álláspont sem fedi teljesen a valóságot. Az olasz — liberális — kormány már 1920-ban belefolyt a gyilkossági ügybe, de mivel anarchisták voltak a vádlottak, mindössze formális tiltakozásokra futotta az erejéből. Ezalatt az időszak alatt, azaz 1922-ig, Mussolini nyíltan kiállt Saco és Vanzetti mellett, ám mint miniszterelnök tompított a hangvételen, nehogy elidegenítse az Egyesült Államokat. Az amerikai érzékenység figyelembevétele csak az egyik összetevőt jelentette Mussolini magatartásában. Az Egyesült Államokban ezeket az éveket a „vörös veszedelem" korszakaként tartják számon, s Olaszországban is ekkor tetőzött az I. világháború utáni szélsőbaloldali radikalizmus, amelynek tagjai Mussolini feketeingeseinek kedvenc célpontjai voltak. Ugyanakkor az olasz belpolitikai helyzet egyéb komplikációkat is rejtett a későbbi diktátor számára. Errico Malatesta anarchista vezér 1919 decemberében tért vissza Olaszországba,

ahol egy egységes forradalmi front kialakításán kezdett el dolgozni, amelynek a szocialistákat és a republikánusokat is magába kellett volna foglalnia. Mussolini szerette volna megakadályozni az anarchisták és a szocialisták szövetségét, s újságában mindent megtett annak szétrobbantására.

Saccó és Vanzettit 1920. szeptember 11-én ítélték el a South Braintree-i (Massachusetts) gyilkosságért. Öt nappal később egyik társuk és barátjuk, Mario Buda bombát robbantott a Wall Streeten, majd Olaszországba menekült az amerikai hatóságok elől. Néhány héttel később véres összecsapás zajlott le Bolognában a rendőrség és az anarchisták között, majd egy bomba robbant Milánóban is. Nagyarányú letartóztatások kezdődtek — Malatesta maga is börtönbe került — és Mussolini arra a következtetésre jutott, hogy az anarchisták kezdik elveszíteni a nép fölötti befolyásukat és kezdett eltávolodni tőlük.

Időközben a két elítélt olasz anarchista védőügyvédje, Fred Moore egy fiatal baloldali újságírót, Eugene Lyons-t Olaszországba küldte az ottani közvélemény felrázására. Lyons 1920 novemberében érkezett Olaszországba, ahol cikkeket helyezett el baloldali lapokban és támogatást szerzett a Bostonban felállított Sacco-Vanzetti Védelmi Bizottság számára, amelyet egyébként az anarchista Aldino Felicani vezetett, aki 1911-ben együtt volt Mussolinival bebörtönözve. Decemberben két olasz képviselő a parlamentben is szót emelt Sacco és Vanzetti érdekében, azzal vádolva az Egyesült Államokat, hogy a két férfit politikai okokból üldözik. Lyons olaszországi szereplésének azonban hamar vége szakadt. A milánói Teatro Dianánál elkövetett véres bombamerénylet után az olasz hatóságok 1921 májusában kiutasították Lyons-t, míg Mussolini a kormányzat oldalán lépett fel az anarchistákkal szemben a rend megőrzése érdekében.

Az 1921-es Sacco-Vanzetti per alatt az olasz konzul, Agostiono Ferranta, valamint a követ, Vittorio Rolandi Ricci magánúton megpróbáltak befolyást gyakorolni a per bírójára, Thayerre és az amerikai hatóságokra. Amikor a fellebbvitel során ismét elmarasztaló ítélet született a két olasz anarchista ellen, Ivanoe Bonomi miniszterelnök először arra utasította Riccit, hogy próbáljon kegyelmet kieszközölni Sacco és Vanzetti számára, majd később inkább amellett döntött, hogy megvárja a fellebbezés eredményét. Időközben, július 15-én, Malatesta kiszabadult a börtönből s nagyarányú akciót kezdett a két halálraítélt olasz megmentésére. Anarchisták, szocialisták, szindikalisták, kommunisták és republikánusok számos tüntetést szerveztek Olaszország több, mint hatvan városában az elkövetkező hetek alatt. Ezek a demonstrációk sok esetben a baloldaliak és a feketeingesek közötti összecsapásokká váltak és az anarchisták, valamint a szocialisták a Sacco és Vanzetti mellett mondott beszédeket a fasiszták elleni támadásokkal egészítették ki. Ezek az események is hozzájárultak ahhoz, hogy a fasiszta mozgalom eredeti baloldali programját egyre inkább feladva a *squadristi* jobboldali ideológiája felé mozduljon el. Mindennek ellenére Mussolini — propaganda célból — a két „szegény" olasz ügye mellett állt ki a nyilvánosság előtt. Egy 1921. október 31-én Milánóban tartott nagygyűlésen Mussolini „a *Fasci Italiani di Combatimento* Központi Bizottsága nevében" felszólította a kormányt, hogy tegyen lépéseket Sacco és Vanzetti megmentésére, mert őket kizárólag olasz voltuk miatt ítélték el. A kormány a színfalak között érintkezésbe is lépett Moore-ral, hogy érje el a védelem egyik tanúja, Frank Lopez kiutasításának az elhalasztását. Ugyanakkor azonban az amerikai hatóságok egyre ingerültebben reagáltak a külföldi befolyásolási kísérletekre.

Az olasz hatóságok két tűz közé szorultak. 1921 végétől egyre erősödött az otthoni kritika is, mely éppen hogy az aktivitást hiányolta az ügyben. Moore-nak még azt is javasolták egyesek, hogy szakítsa meg a kapcsolatait az olasz hatóságokkal, mert azok lényegében — a színfalak mögött — az amerikai hatóságokkal játszanak össze. Az olasz diplomácia most taktikát változtatott. A korábban Mussolini által alkalmazott nacionalista húrokat kezdte el pengetni és mélyen hallgatott Sacco és Vanzetti radikalizmusáról. Az olasz követ, Ricci ilyen értelemben tett nyilatkozatait azonban Mussolini már mint miniszterelnök nem szívesen vette, s Gelasio Caetani herceget nevezte ki washingtoni követnek. Egyben levelet intézett Charles Evans Hughes amerikai külügyminiszterhez, amelyben a gazdasági együttműködésre helyezte a hangsúlyt és elkerült minden kényes témát, így a Sacco-Vanzetti ügyet is. Az új politikai irányvonal alapján Malatesta lapját, az *Umanitá Nova*-t lehetetlenné tette a fasiszta párt, és Malatesta maga élete hátralévő éveit a politikától távol, elektroműszerészként töltötte.

Mussolini hatalomra jutása megosztotta az amerikai olasz közösséget. Az olasz-amerikai fasiszták az amerikai hatóságokkal versengve ítélték el „a felforgatókat", ám az 1922-t követő olasz nacionalista hullám őket is elragadta; ennek eredményeképpen számos olasz-amerikai állt ki Sacco és Vanzetti mellett, s éltette ugyanakkor Mussolinit is- Például, az 1922 decemberében alapított *Il Corriere d'America*-ban a lapalapító Luigi Barzini kijelentette, hogy „lényegtelen, milyen eszméket vall Sacco és Vanzetti ma-

gáénak". Egy egyesült „olasz front" felállítását javasolta és megnyerte az ügy számára Salvatore Cotillo szenátort és Fiorello La Guardia képviselőt is. Barzini a korábban a vádlottak védelmére alakult szervezetet a „felforgató propagandája" miatt elítélte és egy saját védelmi szervezetet alapított ismert konzervatív olasz-amerikaiak részvételével (Comitato Pro Sacco-Vanzetti). Caetani is akcióba lendült: először 1923 őszén „személyes" kérését tolmácsolta Henry Cabot Lodge-nak, hogy a massachusetts-i szenátor vesse latba befolyását a helyi hatóságoknál; majd pedig magát Calvin Coolidge elnököt kereste fel a Fehér Házban, aki azonban — némi célzatossággal — az amerikai bírák feddhetetlenségéről és objektivitásáról tartott a nagykövetnek kiselőadást. Caetani a beszélgetés után közölte Mussolinivel, hogy érzése szerint Coolidge elnök rossz néven veszi az olasz aktivitást a Sacco-Vanzetti ügyben.

Mussolini a kapott információ birtokában decemberben az olasz parlamentben kioktatta a két anarchista ügyében interpelláló képviselőt, hogy „udvariatlanul" feszegettek egy belpolitikai kérdést egy „baráti országban", s közölte velük: az amerikai szövetségi kormányzatnak semmilyen befolyása sincs az állami igazságszolgáltatásokra és ezért minden olasz próbálkozás az ügyben csak rossz vért szülhet. A Sacco-Vanzetti ügy a következő két évben lekerült a napirendről, mert a massachusetts-i törvényhozás kevesek által ismert útjait járta be, majd 1924-ben a védelem újabb fellebbezése folytán egy fellebbviteli bíróságon folyt tovább a vita a két olasz anarchista bűnösségéről vagy ártatlanságáról.

Olaszországban időközben Giacomo Matteotti 1924 nyarán történt meggyilkolása, illetve az azt követő válság terelte el az emberek figyelmét Saccóról és Vanzettiről. A fasiszta diktatúra bevezetése után 1925 novemberében Giuseppe Volpi de Misurata pénzügyminiszter az Egyesült Államokba utazott, hogy az olasz háborús adósságokról, valamint magánbankoktól felveendő kölcsönökről tárgyaljon. Volpi, Caetanihoz hasonlóan, azt javasolta a Duce-nak, hogy egyrészt fogja vissza az amerikai olasz fasiszta szervezeteket, másrészt pedig ejtse a Sacco-Vanzetti ügyet. Az eset akkor került ismét a figyelem középpontjába, amikor 1926. május 12-én a massachusetts-i Legfelső Bíróság elutasította a védelem fellebbezését. Amikor ezt követően az olasz kommunista újság, a *L'Unitá* aláírásgyűjtési akcióba kezdett, a rendőrség elkobozta a felhívást tartalmazó számot – feltehetően Henry P. Fletcher amerikai követ nyomására. A kommunisták mellett az anarchisták is hallatták szavukat az ügyben: ám a *Pensiero e Volotá* azon száma, amelyben Vanzetti egy levelét publikálták, ugyanarra a sorsra jutott, mint a *L'Unitá* említett kiadása. A fasiszta hatóságok a levél kiadóját, Malatestát pedig gyakorlatilag háziőrizetbe vették.

A massachusetts-i Legfelső Bíróság döntése után a Caetanit 1925 januárban felváltó Giacomo de Martino azt közölte Mussolinivel, hogy a radikálisok annyira Sacco és Vanzetti ellen hangolták az amerikai közvéleményt, hogy valószínűleg el fogják utasítani a kegyelmi kérvényüket. A hazai nyomás alatt álló Mussolini viszont még újabb kísérletet akart tenni. De Martino újabb megbeszélést folytatott a State Department illetékeseivel, de megint csak azt közölték vele, hogy a szövetségi kormányzat nem avatkozhat állami illetékesség alá eső ügybe. De Martino ekkor a szövetségi Legfelső Bíróság tagjaival akart beszélni, de az eset — természetesen — nem jutott, nem juthatott oda, így végül ejtette az elképzelést. Ebben a helyzetben most már az új védőügyvéd, William Thompson kérte az olasz hatóságokat, hogy tartsák magukat távol az ügytől, mert csak rontanak az elítéltek esélyein beavatkozási kísérleteikkel. Thompson volt az, aki a szövetségi bírákkal való kapcsolatteremtésről is lebeszélte az olasz illetékeseket.

1926 októberétől újabb tömeggyűléseket szerveztek mind Amerikában, mind Európában az elítélt olasz anarchisták mellett; ezek közül a legjelentősebb a novemberi Madison Square Garden-i megmozdulás volt. De Martino ismét Coolidge elnökhöz akart fordulni és rá akarta venni, hogy gyakoroljon nyomást Fuller massachusetts-i kormányzóra a kegyelem gyakorlása érdekében. A kormányzó — elnöki nyomás nélkül — 1927. június 1-én egy bizottságot nevezett ki az eset felülvizsgálatára. Ezzel párhuzamosan Mussolini Fletcher amerikai nagykövetnél interveniált, akinek jelentésére Frank B. Kellogg külügyminiszter ismét csak azzal a jogi hivatkozással élt, mely szerint a szövetségi kormányzat semmit sem lehet állami ügyekben. Joseph C. Grew külügyminiszterhelyettes pedig közölte de Martinóval, hogy az Egyesült Államok kormánya nem engedhet radikálisok nyomásának. Castle államtitkár mindehhez hozzátette, hogy semmi kétség sem fűződhet Sacco és Vanzetti bűnösségéhez, s a védelem csak azért szervez megmozdulásokat külföldön, hogy ilyen módon jusson pénzhez. A hivatalos utakat végigjáró és mindenhol kudarccal találkozó Mussolini egy utolsó kísérlettel szinte szabad kezet adott az olasz sajtónak az ügy Sacco és Vanzetti szempontjából kedvező tárgyalására. A különböző tiltakozó akciók ellenére azonban a két vádlottat 1927. augusztus

22-én kivégezték. Az olasz visszhang az Egyesült Államok egyre élesebb hangú bírálata volt.

Mussolini magatartása a Sacco-Vanzetti eset évei alatt folyamatosan változott. 1920 és 1922 között az ügyet a szocialisták és a kommunisták ellen használta fel; majd a hatalomátvétel után a két anarchista támogatásával az amerikai-olaszok rokonszenvét igyekezett elérni; s — Philip V. Cannistrato szerint — végig megvolt benne az anarchista múltja iránti vágyódás és, ebből következően, az együttérzés a két olasz vádlottal.

The Journal of Modern History, Vol. 68, No. 1 (March 1996), pp. 31–62.

Ma. T.

William W. Hagen

A „VÉGSŐ MEGOLDÁS" ELŐTT

A politikai antiszemitizmus összehasonlító elemzése a két világháború közötti Németországban és Lengyelországban

A szerző, William W. Hagen célja, hogy feltárja a modern kelet- és közép-európai politikai antiszemitizmus társadalmi gyökereit a 19. század végén és a 20. század elején. A tanulmány alapgondolata az, hogy a politikai antiszemitizmus a II. világháború előtti Németországban és Lengyelországban sok szempontból egy irányba haladt a két állam hasonló, vagy ugyanolyan társadalmi és gazdasági jellemzőinek köszönhetően. Hagen érvelése szerint mindkét kapitalizálódó társadalomban a kialakuló keresztény középosztály egyes elemei a zsidó népesség kárára kívánták érdekeiket érvényesíteni, mely utóbbi csoport számos tényezőnek köszönhetően bizonyos mértékben ki is volt szolgáltatva az ellenük irányuló hátrányos megkülönböztetést végrehajtó politikának. A két világháború közötti romló gazdasági helyzet csak fokozta a lappangó ellentéteket, melyek azután — legradikálisabb formájukban — a nácik „végső megoldásába" torkolltak.

A tanulmány először korábban nem tanulmányozott dokumentumok segítségével megvizsgálja a lengyel-zsidó kapcsolatokat a jelzett időszakban. Ezután a weimari Németországban és a korabeli Lengyelországban élő zsidók helyzetét veti össze William W. Hagen, majd az 1941-es éveket megelőzően a német társadalomban tapasztalható antiszemitizmusról kialakult vitákat veszi szemügyre. A következő nagyobb részben a két világháború közötti Lengyelországban jelentkező antiszemita agitáció és a kormányzati lépések kerülnek sorra, majd a befejező részben a szerző néhány általános gondolatot vet fel a közép-európai antiszemitizmus, valamint a modernség kapcsolatáról.

1934. augusztusában Neville Laski, a Board of Deputies of British Jews elnöke a legjelentősebb amerikai zsidó segélyszervezet, a Joint Distribution Committee megbízásából tényfeltáró körutat tett Ausztriában, Lengyelországban és Danzigban. Laski a jelentésében egyszerűen „antiszemita fészeknek" nevezte Ausztriát, ahol az elkerülhetetlennek tartott *Anschluss* miatt az összes „optimista" ember náci érzelmű, s ahol az antiszemita érzelmeket a zsidók hangsúlyozott jelenléte az értelmiségi pályákon csak növeli. Ez utóbbi megállapítást Laski megismétli Lengyelországgal kapcsolatban is, de hasonló következtetésre lehetett jutni az összes olyan közép- vagy kelet-európai országnál, ahol jelentősebb zsidó népesség élt. Lengyelországban a brit vendég másfajta valósággal szembesült, amikor meglátogatta a varsói zsidó negyedet. Leírása szerint ilyen mértékű nyomorral még sehol sem találkozott, melynek okát elsősorban a lengyel nacionalizmusban vélte felfedezni. A hivatalos körökkel folytatott megbeszélései során Józef Beck külügyminiszter tagadta az antiszemitizmus létét országában, ellenben Marian Koscialkowski kereskedelmi miniszter beismerte, hogy sok kommunista található a zsidók között – gazdasági, s nem politikai okokból, amely ténynek a beismerése politikai öngyilkosságot jelentene. A városi antiszemitizmus tehát gazdasági tényezőkre vezethető vissza, viszont a feszültség forrása a zsidók és a lengyelek között vidéken elsősorban kulturális-lélektani eredetű. A lengyel parasztok ugyanis lenézték a kereskedelemmel és pénzszerzéssel foglalkozó zsidókat, akiket hasonló érzelmeket tápláltak a „földet túró" parasztok iránt. A lengyel értelmiség Laski meglátása szerint teljes mértékben antiszemita, ami a zsidó versenytársak miatt alakult ki. Danzigban Albert Forster Nemzetiszocialista Pártja a zsidók „likvidálását" tűzte ki célul, ám a párt nem vett részt a kormányzásban. A zsidók elleni diszkrimináció így is súlyos, majdnem elviselhetetlen méreteket öltött. Végeredményben Neville Laski arra a megállapodásra jutott, hogy a zsidók számarányát valamiképpen csökkenteni kellene az értelmiségi pályákon, valamint a — különösen a lengyel zsidók között tapasztalható — ortodoxiát és provincializmust is mérsékelni kellene. Az antiszemitizmus ezzel együtt nem tűnne el ezekről a helyekről, mert az „belső" érzés, s nincs igazán megoldás a lengyel zsidók nyomorának enyhítésére sem.

Korábban nem történtek kísérletek a weimari Németországban és a korabeli Lengyelországban élő zsidók helyzetének összevetésére, folytatja William W. Hagen. Az előbbi fejlett urbánus-ipari társadalomnak minősült, míg az utóbbi elmaradott agrárországnak. Németországban a zsidók az összlakosság mintegy 1%-át képviselték, s mind nyelvileg, mind kulturálisan erősen asszimiláltak voltak, kivéve az *Ostjuden*-t. Ezzel szemben Lengyelországban ebben az időben körülbelül 3,9 millió zsidó élt, azaz, a lakosság 10%-át ők alkották, s közülük csak egy csekély kisebbség vallotta magát lengyelnek vagy zsidó vallású lengyelnek. A legtöbben közülük jiddisül beszéltek, s rengeteg olyan ortodox zsidó élt Lengyelországban, akiknek az életét elsősorban vallási parancsaik szabályozták, amelyek viszont esetenként összeütközésbe kerültek a lengyel állam törvényeivel. Ráadásul, elég sok cionista is akadt a lengyelországi zsidók között.

A németországi antiszemitizmus ekkoriban főként a társadalmilag magukat bizonytalan helyzetben érző kispolgárok és a marginális helyzetbe került értelmiségiek között hódított, de erősen ideológiai töltésű és absztrakt volt. Lengyelországban a katolikus intolerancia, valamint a nyomor szintjén élő parasztok és kézművesek is hozzájárultak az antiszemitizmushoz, mely itt közvetlen és brutálisabb formákat öltött. Általánosságban a polgárosodás folyamatában jelentkező nehézségek váltották ki a politikai antiszemitizmus jelentkezését a térség országaiban. Mialatt Magyarországon és Romániában a zsidó közösségeket fenyegette az antiszemitizmus, a Szovjetunióban a zsidókat mint egyéneket érte a fenyegetés, amelyet csak politikai konformizmus segítségével tudtak átélni. Hagen véleménye szerint ez a helyzet annak a folyamatnak a betetőzéseként jelentkezett, amelynek során az elmaradott kelet- és közép-európai agrárországok modernizálódtak, de a középosztálybeli értelmiség, a kiskereskedők és a farmerek reményei nem teljesültek, s emiatt indult meg a bűnbakkeresés.

Az utóbbi évek szakirodalma a nácizmus előtti Németországban fellépő antiszemitizmust illetően két nagyobb csoportba osztható: a *funkcionalistákra* és az *intencionalistákra*. Az előbbiek úgy gondolják, hogy az antiszemitizmus mindenekfelett a társadalmi fenyegetettség és pozícióvesztés politikai megjelenése volt, különösen a nyárspolgárság körében, amelyet azonban felülről is irányítottak. Az utóbbi vélemény azt hangoztatja, hogy az antiszemitizmus szocio-pszichológiai feszültségeket és instabilitást fejezett ki, s azért a zsidók váltak mindennek célpontjaivá, mert már korábban is tapintható ellentétek feszültek a zsidók és a németek között. Ezek az ellentétek elsősorban gazdasági jellegűek voltak: a náci „régi gárda" tulajdonképpen a gazdasági életben szerette volna csak elérni az *Entjudung*-ot, s valóban, 1938-ra a zsidók által birtokolt vállalkozások körülbelül fele meg is szűnt. Ebben a kérdésben egyfajta egyetértés alakult ki Németországban a harmincas években: még a Hitler-ellenes erők is arról beszéltek, hogy a „zsidókérdést" valamilyen módon meg kellene oldani. Az *Endlösung* lényegében potenciálisan benne volt a náci ideológiában, s a nemzetiszocialista politika már 1941-re gyakorlatilag szétzúzta a németországi zsidó közösséget.

A szélsőjobboldali vagy *völkisch* német nacionalizmus lengyel megfelelőjét a Roman Dmowski vezette nemzeti demokratikus mozgalomban lehet megtalálni. Dmowski és követői szerint az 1918 előtti feldaraboltság miatt a lengyelek kizárólag egy rendkívül erős, minden szentimentalizmustól mentes „agresszív egoizmuson" alapuló nacionalizmus segítségével tudtak megmaradni, amelynek értelmében „kíméletlen" harcot kellett folytatniuk versenytársaikkal. Ezt az ideológiát a kialakuló vállalkozói réteg, a kiskereskedők, a kézművesek, a szellemi foglalkozásúak, az alsó papság egy része is magáévá tette, s hozzájuk 1918 után még egyetemisták is csatlakoztak. Ez a döntően városi középosztálybeli mozgalom nem tudta meghódítani a vidéket – ellentétben a német nemzetiszocialista mozgalommal. Ezzel az áramlattal szemben a hivatalos irányzatot a Dmowski személyes vetélytársát jelentő Józef Pilsudski vezette tömörülés jelentette, amely a konzervatív tekintélyuralmat vezette be Pilsudski 1926-os államcsínye után. Az Endek-eknek is nevezett nemzeti demokraták még jobbra tolódtak az 1930-as évek elején, amely — többek között — radikális antiszemitizmusukban nyilvánult meg. Egyrészt kényszeremigrációt javasoltak a „zsidókérdés" megoldására, másrészt fokozták, a többi szélsőjobboldali párttal és csoportosulással együtt, a zsidó vállalkozások elleni bojkottot. 1935-től kezdődően erőszakos események is napirenden voltak, sőt kisebbfajta pogromok is történtek, főként 1937 után. A mozgalom hivatalos választói pártja, a Nemzeti Párt 1937-es platformja leszögezte, hogy „fő ellenségünk a zsidóság", s a fő cél a zsidók eltávolítása a gazdasági és politikai élet minden területéről, valamint az ország teljes lengyelesítése. A kormány a Nemzeti Egység Táborának (OZN vagy OZON) megszervezésével válaszolt, mely lényegében az 1935-ben meghalt Pilsudski marsall követőinek tömegmozgalma volt. Ez a csoport uralta a parlamentet 1938-ban és ott számos olyan zsidóellenes törvényt foga-

dott el, melyek hasonlítottak a Németországban 1933–1935 között, Romániában 1934-ben és 1940-ben, valamint Magyarországon 1938-ban és 1939-ben kiadott faji törvényekre. A szóban forgó törvények mindenekfelett gazdasági jellegű szigorításokat tartalmaztak: korlátozásokat vezettek be a zsidó exportcégeket és kézműveseket illetően, csökkentették a zsidó ügyvédek és orvosok számát, stb. Egyben felhívták a zsidókat, hogy hagyják el az országot és vándoroljanak ki Palesztinába, Madagaszkárra, Afrikába, vagy bármely más területre. Meg kell jegyezni, hogy a baloldali pártok, így a Lengyel Parasztpárt és a Szociáldemokrata Párt elutasította a politikai antiszemitizmus ezen megnyilvánulásait. Az antiszemita retorika és jelszavak áthatották szinte az egész politikai életet: a jobboldali radikálisok, a katolikus egyház, valamint a Pilsudski utáni vezető réteg ilyen szempontból szinte egy hullámhosszon volt. A leggyakrabban használt kifejezések között szerepelt az „idegenek", „gazdaságilag hátramozdítók", „feleslegesek", „erkölcsileg romboló hatásúak", stb. Mindennek eredményeképpen 1939-re a lengyel zsidók több, mint egyharmada rettenetes szegénységben élt, s készen voltak az emigrációra is, ha lett volna hová és miből menni.

A tanulmány befejező részében William W. Hagen megkérdőjelezi azt a magát hosszan tartó és széles körben elterjedt nézetet, mely szerint a közép-európai antiszemitizmus egy modernség ellenes ellenforradalom megnyilvánulási formája lett volna, amely a nemzeti szocializmusban, valamint a kelt-európai radikális jobboldali totalitarizmusokban csúcsosodott ki. A szerző véleménye szerint ennek, bizonyos szempontból, pontosan az ellenkezője az igaz. A lengyelországi nemzeti demokraták, például, a modernséget képviselték a Szejmben, s — általánosságban szólva — mindenhol a polgárosodás folyamata játszódott le a szóban forgó országokban. Antiszemitizmus ott jelentkezett, ahol a feltörekvő vállalkozói vagy értelmiségi rétegek erős zsidó pozíciókba ütköztek a folyamat alatt, s azokat zsidóellenes törvényekkel próbálták meg eltávolítani az útból. Ilyen szempontból Németország története hasonlóképpen alakult, mint a kelet- és közép-európai szomszédai sorsa a 20. század első felében.

Journal of Modern History, Vol. 68, No. 2, June 1996. pp. 351–381.

Ma. T.

Oz Frankel

MI TÖRTÉNT A „VÖRÖS EMMÁVAL"?

Emma Goldman: amerikai példakép egy idegen lázadóból

Oz Frankel, a berkeley-i egyetem Ph. D. hallgatója az anarchista Emma Goldman (1869–1940) megítélésének azt a folyamatát vizsgálja, amelynek során az egykor az amerikai hatóságok által deportált veszedelmes radikálisnak számító Goldman szerepét az 1960-as évektől kezdődően újraértékelték s manapság a szólásszabadság, az antikommunizmus, a modern feminizmus, a szélsőséges individualizmus és még néhány más — gyakran egymással szemben álló — elmélet hívei egyaránt magukénak vallják. Goldman életében nem részesült túl sok jóban az Egyesült Államokban: a litván születésű és zsidó származású bevándorlót háromszor börtönözték be, a nevét összefüggésbe hozták az egy anarchista által végrehajtott McKinley-gyilkossággal, s számtalan esetben vádolták meg törvényszegéssel és politikai erőszakkal. Frankel esszéjében két szálon futtatja a történetet: egyrészt a Goldmanról kialakított képpel és annak változásaival foglalkozik, másrészt végigtekinti azoknak a társadalmi és politikai mozgalmaknak a történetét, amelyek Goldman nevével fonódnak össze.

Az Emma Goldman személyével kapcsolatos vizsgálat egyik kézenfekvő kiindulópontja a hős önéletírása (*Living My Life,* 1931) lehet. Az önéletrajz a szerzőről kialakított korabeli és poszthumusz képhez egyaránt bőséges anyagot szolgáltat. Goldman 1928-ban kezdte papírra vetni emlékeit Saint Tropez-i száműzetésében. Goldman ekkor nemcsak fizikai, de szellemi száműzetésben is töltötte napjait: 1919-ben deportálták az Egyesült Államokból 248 másik anarchistával együtt az I. világháborút követő "vörös félelem" idején, s 1923-ban megjelent *My Disillusionment with Russia* című könyve pedig jelentős mértékben a perifériára szorította az amerikai és európai baloldali mozgalmakon belül is, ahol anatémának számított az orosz forradalom és a szovjet állam bírálata. A szerző önéletrajzában közvetetten békejobbot nyújt Amerikának és elhatárolja magát az európae radikálisoktól, amikor arról értekezik, hogy az anarchizmus tulajdonképpen beleillik az amerikai szellemtörténet fővonalába, s szellemi elődeiként Thomas Jeffersont és Henry David Thoreau-t is megemlíti. Mint mindegyik önéletrajz, Goldmanné sem mentes bizonyos fokú "szerecsenmosdatástól": a szerző elhatárolja magát korábbi anarchista társaitól, megpróbálja a korább-

ban közöttük létező kapcsolatot jelentéktelenebbnek feltüntetni, mint amilyen az valójában volt és túlságosan nagy teret szentel magánéletének, s azon belül is szexuális életének — s ilyen módon társadalmi "veszélyességének" mértékét is csökkenteni kívánja. A fentiek ismeretében nem meglepetés, hogy az önéletrajz kedvező kritikákat kapott a "főáramba" tartozó sajtótól, viszont a kommunista lapok éles támadást intéztek ellene a könyv ürügyén.

Emma Goldman 1934 februárjában térhetett vissza az Egyesült Államokba egy felolvasó körútra. A Roosevelt-kormányzat kényes helyzetbe került: egyrészt elkötelezte magát a mindenkit megillető polgárjogok érvényesítése mellett, másrészt viszont nem akart újabb támadási felületet adni sem az ellene formálódó konzervatív koalíciónak. Ilyen módon az a kompromisszumos megoldás született, hogy Goldman kizárólag a könyvéről beszélhet, de tartózkodnia kell a politikai állásfoglalásoktól. Goldman számára ez a döntés már csalódást jelentett, amelyhez még két másik járult: nem kapott végleges tartózkodási engedélyt és népszerűsége a felolvasókörút során egyre csökkent: az embereket egyre kevésbé érdekelte a hajdani hírhedt botrányhős, a rádió térhódításával általában csökkent a felolvasásnak, mint műfajnak a népszerűsége és nem szabad elfelejteni azt se, hogy a gazdasági válság miatt az amerikaiak nagy részét hidegen hagyták az ilyen jellegű események. A hallgatóság összetétele viszont már előrevetítette Goldman későbbi szellemi "rehabilitálását": elsősorban középkorú középosztálybeliek, a korábbi progresszívek látogatták felolvasóestjeit. Goldman csak 1940-ben bekövetkezett halála után térhetett vissza véglegesen az Egyesült Államokba, amikor a hatóságok engedélyt adtak arra, hogy az életében sorsdöntőnek bizonyult 1886-os haymarketi incidensben részt vett és később kivégzett anarchisták mellé temessék Chicagóban.

Emma Goldman utóélete lényegében az 1960-as években kezdődött, amikor a különböző polgárjogi és radikális mozgalmak szinte elárasztották az Egyesült Államokat. Némileg meglepő módon a modern feminista mozgalom fedezte fel először magának Goldmant, noha ő maga korántsem volt a korabeli szüfrazsettek kedvence többek között azért, mert úgy tartotta: az egyenlőségnek és az emancipációnak az otthonokban kellene kezdődni a család megreformálásával, s nem a politikai arénában. Nagyobb hitelességgel adaptálták Goldmant azok a radikális mozgalmak, amelyek mindenfajta tekintélyt és minden hatóság létezését kérdőjelezték meg. Goldman életében szembekerült mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió kormányával, s élesen támadott olyan intézményeket és elveket, mint a vallás, a házasság, a középosztálybeli erkölcsök, a cenzúra, hogy csak néhányat említsünk kedvenc célpontjai közül. Ugyanakkor Goldman testesítette meg "mindenki áldozatát" is: bebörtönözték, elhallgattatták, szexuális, politikai és társadalmi nézeteiért mindenhol üldözték. A kemény, harcos baloldali alak mellé azonban a hatvanas évek — többnyire — kitalált magának egy nőiesebb, kevésbé politikus, optimistább, életvidámabb Emma Goldmant is és a két kép egymás mellett élt egy ideig a köztudatban.

A fentiekben ismertetett Goldman "reneszánsz" gyakorlatilag kisebb csoportokra és tudományos körökre szorítkozott. A művelt nagyközönség számára E. L. Doctorow bestsellere, a *Ragtime* jelentette Goldman beemelését az amerikai történelem fővonalába, amikor az író a bankár J. P. Morgan, az autógyáros Henry Ford, a szabaduló művész Harry Houdini mellett Emma Goldmanben vélte megtalálni a századforduló *Zeitgeist*-jének megnyilvánulását. Ebben a társaságban Goldman testesíti meg a radikálist. Doctorow meglehetősen torz képet fest Goldmanról és szembeállítja Amerika egyik első szexszimbólumával Evelyn Nesbittel; végeredményben Goldman mint a hatvanas évek melltartóégető és leszbikus feministáinak az előfutára jelenik meg a nagysikerű regény lapjain. Ezzel a képpel szemben Warren Beatty híres *Reds*(1981) című filmjében Goldman egy végsőkig komoly, sőt komor ideológus, aki elítéli John Reed és a többi bohém baloldali fiatal életvitelét.

Emma Goldman "amerikanizálásának" következő lépcsőfokát az jelentette, hogy személye tudományos kutatások tárgyává vált és kialakult egyfajta "goldmanológia" az amerikai történészek körében. Candace Falk 1984-ben kiadott, s addig ismeretlen leveleken alapuló *Love, Anarchy, and Emma Goldman* című kötete a hősnő meglehetősen viharos szerelmi életét tárgyalja és a szerző arra a következtetésre jut, hogy Goldman ez irányú kapcsolatai többnyire is meglehetősen kétesek voltak és sokszor közel álltak leszbikus vagy akár vérfertőző viszonyokhoz. A. K. Shulman 1971-ben *To the Barricades: The Anarchist Life of Emma Goldman* címen megjelentetett kötetével egyike volt a Goldman-mítosz megteremtőinek; 1982-ben viszont már kritikusabban viszonyult hősnőjéhez: Goldman ugyanis a nőket magukat hibáztatta alárendelt társadalmi helyzetükért és határozottan elítélte és kigúnyolta a szüfrazsett mozgalmat. Sőt, a dokumentumok és a levelek gondos vizsgálata kiderítette, hogy időnként még gyakorlatilag alacsonyabb rendűnek tekintette a nőket és a fér-

fiak társaságát kereste, ahol szellemileg magasabb rendű közegben mozoghat. Mindezek alapján aligha lehetett Goldmant továbbra is a modern feminizmus egyik előfutárának tekinteni. Falk ugyancsak erőteljesen hozzájárult Goldman deheroizálásához, amikor arra a megállapításra jutott, hogy Goldman leginkább saját maga és a saját múltja áldozata volt, s nem az amerikai társadalomé: korai oroszországi gyermekkorából hozott olyan traumát magával, mely olyannyira fogékonnyá tette a pesszimizmusra és a fájdalomra. A jelenség, ti. Goldman deheroizálása, beleillett az 1980-as évek Amerikájának posztmodern gondolkodásába, amikor mindenféle normatív magatartásmodellt és példaképet divat volt elvetni. Ez a törekvés ugyanakkor, bizonyos szempontból, jót is tett Goldman utóéletének, amennyiben megmentette egy megmerevedett papírmasé figurává válástól és emberibbé tette az utókor számára.

Az 1990-es évekre Goldman alakja az ún. amerikai kánon részévé vált. A különböző főiskolai és egyetemi tankönyvekben a neve megtalálható a feminizmusnál, a radikális politikai mozgalmaknál, a progresszívizmusnál, a szexualitásnál, a pacifizmusnál, a századforduló amerikai szellemi életét tárgyaló passzusokban, a modern pszichoanalízisnél, hogy csak a leggyakrabban előforduló helyeket említsük. Az egyetemeken disszertációk születnek munkásságáról és a berkeley-i egyetem *Emma Goldman Papers Project* címmel fogja össze az Egyesült Államokban folyó Emma Goldman kutatásokat. Érdekes módon a fenti vállalkozáshoz és még számos Goldmannal kapcsolatos kutatáshoz a támogatás a konzervatív Reagan- és Bush-kormányzattól érkezett, amely újabb bizonyíték Goldman integrálásának az Egyesült Államok történetébe.

A kérdés az, hogy Emma Goldman menynyire vált és válhat a nem radikális és nem feminista — tehát többségi — amerikai kultúra részévé. A cél érdekében újabban Goldmant eddig kevéssé tárgyalt oldaláról bemutató könyvek jelentek meg, amelyek közül John Calberg *Emma Goldman: American Individualist* című munkáját lehet kiemelni, amely, ahogy a címe is jelzi, Goldmant az amerikai individualizmus megtestesítői közé sorolja a nagyiparos Andrew Carnegie-val és Woodrow Wilson elnökkel egy sorba. Amíg Shulman az 1970-es évek elején Goldmant elsősorban feministának és másodsorban anarchistának tartotta, úgy most Chalberg mindenekelőtt amerikaiként, majd mellékesen anarchistaként írja le Goldberget, aki legfőképpen amerikai anarchista volt. A kutatás egy másik iránya Goldman zsidóságára irányul, noha az érintett nem venné szívesen ezt a megközelítést. Gerald Sorin, Naomi Shepherd és David Waldstreicher összefüggést vélnek felfedezni a zsidó hagyományok és a politikai redikalizmus között, s Emma Goldmant az egyik legjobb példaként hozzák fel tételük bizonyítására.

A végső kérdés még az lehet, hogy Emma Goldman "amerikanizálása" és beemelése az amerikai történelem fővonalába egyedi vagy általános eset-e. Oz Frankel az utóbbi mellett tőr lándzsát. Példaképpen felhozza Eugene V. Debs esetét: a szocialista vezetőt az I. világháború alatt bebörtönözték nem eléggé hazafias viselkedés miatt, szabadulásakor azonban az akkori elnök, Warren G. Harding partit adott tiszteletére a Fehér Házban; vagy ott van Robert E. Lee és a Konföderáció megannyi katonája, akik végül is az Unió ellen harcoltak, de akik ugyanúgy bekerültek az Egyesült Államok katonai panoptikumába, mint Ulysses S. Grant és társai. A közelmúlt történetéből merítve Malcolm X neve jut eszünkbe, akinek harcossága és a korabeli hatóságok ellen folytatott küzdelme is beépült az amerikai történelembe. Mindez a jelen liberális, multikulturális szellemi légköréből fakad, mely a másságot elismerve a sokszínűséget állítja az amerikai történelem középpontjába.

The Journal of American History, Vol. 83, No. 3. (December 1996), pp. 903–942.

Ma. T.

Susan Greenhalgh

A 20. SZÁZADI AMERIKAI DEMOGRÁFIA TUDOMÁNY-, INTÉZMÉNY- ÉS POLITIKAI TÖRTÉNETE

A szerző népesedési kérdésekkel foglalkozó antropológus, aki a rokon társadalomtudományok szemszögéből nyújt kritikai áttekintést és értékelést a demográfia, mint szaktudomány fejlődéséről az Egyesült Államokban.

Az amerikai társadalomtudósok körében gyakran hallani a panaszt, hogy a demográfiában „minden a módszer és semmi elmélet". Igen hatékony kvantitatív módszereket, a matematikai analízis bonyolult eszközeit fejlesztette ki, s így a legkeményebb, leginkább exakt társadalomtudománnyá vált, az elméletalkotás azonban stagnált, nem követte a változó világ realitásait. Másfelől túlságosan hozzátapadt a század közepén kidolgozott modernizációs elméletekhez, s még ma is azok ahistorikus, apolitikus és eurocentrikus feltevéseiből indul ki. Ez annál feltűnőbb,

mert ezeket a liberális tudománykoncepción alapuló modernizációs elméleteket a többi társadalomtudomány már két évtizede egyre kritikusabban szemléli, sőt el is vetette. A demográfusok azonban erről nem vettek tudomást, így elszigetelődtek a többi társadalomtudománytól.

A demográfiában a 20. század közepén a termékenység lett a központi probléma, s kidolgozták a demográfiai átmenet klasszikus elméletét. Az 1970-es évek közepe óta történtek ugyan kísérletek a fertilitás más szempontú vizsgálatára, ezek azonban mind magtartották kiindulási alapként a modernizációs elméletet, amelynek feltevései korántsem bizonyítottak. Ez az elmélet ugyanis egy lineáris evolúciót feltételez: a történelem előre meghatározott egyenes vonalú pályán halad, s a fejlődés egy tradicionális és egy modern szakaszra osztható. A demográfiai átmenetet (a fertilitás csökkenését) a nyugati modell átvétele eredményezi, s ez kivétel nélkül minden társadalom számára jó. Az elmélet alapja az a feltevés, hogy az európai (nyugati) civilizáció felsőbbrendű, s ennek elterjedése, átvétele lehet csak minden változás forrása (modernizáció).

Az utóbbi években egyes kritikus demográfusok (Hodgson, Demeny, Szreter) rámutattak, hogy a demográfia szorosan kapcsolódott az amerikai külpolitika irányvonalához, amelyet a hidegháborús helyzetben kidolgozott, s az amerikai hivatalos népesedéspolitika szakmai tanácsadójának szerepét töltötte be, midőn főfeladatának azt tekintette, hogy családtervezési programokat dolgozzon ki a harmadik világ népesedési problémáinak megoldására. Ennek során teljesen figyelmen kívül hagyták az érintett népességek preferenciáit, valamint a sajátos, történetileg kialakult gazdasági, társadalmi körülményeket. A politika szolgálata magyarázza azt is, hogy miért ragaszkodnak az amerikai demográfusok az átmenet túlhaladott elméletéhez.

A tanulmány tudománytörténeti és tudományszociológiai szempontból vizsgálja, hogyan alakult ki, milyen körülmények között professzionalizálódott és intézményesedett az amerikai demográfia, hogy találta meg helyét az egyetemi struktúrában, s a szakmai és egyéni érdekek hogy befolyásolták a tudományág fejlődését.

Mikor az amerikai egyetemi rendszer a századfordulón megszilárdult, öt társadalomtudomány kapott helyet benne: a közgazdaságtan, a pszichológia, az antropológia, a szociológia és a politikatudomány. A demográfia, mint önálló tudományszak csak az 1920-as 30-as években alakult ki, s kemény küzdelmet kellett folytatnia azért, hogy elismerjék, művelői biztosított társadalmi státushoz, rendszeres anyagi forrásokhoz jussanak. A szaktudománnyá fejlődés során az amerikai demográfia ellentmondásos helyzetbe került. Egyfelől tiszta, elméleti tudományként igyekezett magát definiálni — ez szükséges volt az akadémiai befogadás érdekében — másfelől viszont a termékei iránti kereslet, s ezzel együtt a rendelkezésére álló pénzek, sőt a feldolgozandó adatok is a kormányoktól, s olyan alapítványoktól és nemzetközi szervezetektől érkeztek, amelyek gyakorlati tevékenységgel foglalkoztak. Ezért az új tudományszak munkáját és elméletét egyaránt a megrendelők gyakorlati igényeihez volt kénytelen igazítani, s elsődlegesen politikaorientált disciplinaként volt kénytelen működni. A tiszta tudományosság igénye és a politika-orientált gyakorlati tevékenység közötti feszültség nyomta rá bélyegét az amerikai népességtudomány — különösen a termékenység kérdéseivel foglalkozó szakterület — fejlődésére. Ennek eredménye volt az, hogy a demográfia erősen matematizált, igen bonyolult és magasszintű kvantitatív módszerekkel dolgozó, a természettudományokhoz hasonlóan egzakt tudománnyá fejlődött – ezzel demonstrálva a tiszta, elvont tudományosságot, másrészt azonban elméleteit a megrendelők igényelte gyakorlati feladatokhoz igazította.

A tanulmány három szakaszra bontva mutatja be az amerikai demográfia fejlődését: 1. a tudomány kialakulása 1930 és 1960 között; 2. az aranykor az 1960-as és 70-es években; 3. a válság évei 1980 után.

A 20. század első évtizedeiben Amerikában politikai aktivisták és egyéb társadalomtudományok művelői sokat foglalkoztak aktuális népesedési kérdésekkel (születésszabályozás, eugénika, bevándorlás-korlátozás, stb.). Az 1920-as és 30-as években kezdett kialakulni a demográfia, mint külön szaktudomány. A szakmai szerveződés fontos lépése volt az Amerikai Népességtudományi Társaság (*Population Association of America*) megalakulása 1931-ben. Ez meghatározta az új tudományág célkitűzéseit és feladatait, szigorúan elhatárolódva a politikai aktivisták és amatőrök tevékenységétől és a nem tudományos népesedés-elméletektől. Ezt a folyamatot felgyorsította a 2. világháború után, majd a hidegháború kibontakozásával kialakult helyzet, mert igen megnövekedett az amerikai politika és a nemzetközi szervezetek kereslete a harmadik világ népesedési problémáival foglalkozó demográfiai kutatások és gyakorlati programok iránt. A növekvő kereslet azt is jelentette, hogy ezekben az években sok pénz áramlott a szakmába.

A háború után ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a harmadik világ népessége gyorsabban növekszik, mint az európai népesség az ipari forra-

dalom idején. Ennek veszélyei különösen fenyegetővé váltak a hidegháború éveiben: a túlnépesedett, elszegényedett országokban könnyen katasztrofális gazdasági helyzet, s ennek következtében politikai instabilitás alakulhatott ki, ez pedig a kommunizmus terjedésének kedvezett volna. Ezért alapvető politikai célkitűzéssé vált a népességnövekedés lelassítása.

Ezeknek az igényeknek jól megfelelt a demográfiai átmenet elmélete, amelyet *Warren Thompson* dolgozott ki 1929-ben (Population. *American Journal of Sociology*, 34, 1929, pp. 959–75), de akkor nem igen volt visszhangja. Az elméletet 1945-ben élesztették újjá a princetoni demográfusok, elsősorban *Frank Notestein* (Population – The Long View. In: Theodore Schultz, ed.: Food for the World, Chicago 1945, pp. 36–57.) és *Kingsley Davis* (The World Demographic Transition. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 237, 1945, pp. 1–11.). Az elmélet szerint a világ országai egy nagy fejlődési modell különböző szakaszaiban helyezkednek el az átmenet előtti (tradicionális) állapottól az átmenet szakaszán keresztül az átmenet utáni (modern) állapotig. Ez az elmélet egy olyan általános történeti modellt nyújtott, amely a termékenység hanyatlását egybekapcsolta a nyugati típusú gazdasági és társadalmi modernizációval és politikai liberalizációval. Úgy vélték, hogy az urbanizáció, az iparosodás, az emelkedő életszínvonal, a nép iskolázottságának növelése és részvétele a politikai életben, vagyis a nyugati modernizációs modell átültetése csökkenteni fogja a harmadik világ országainak termékenységi rátáját. Az elmélet jó recepteket adott a fejlesztési politika számára Ázsiában, Afrikában és Latin Amerikában, megerősítette a hitet a nyugati életforma felsőbbrendűségében és igazolta annak szükségességét, hogy a nyugati gyakorlatot exportálják a fejlődésben elmaradott országokba.

A hidegháborús helyzetben jelentkező politikai igényeknek megfelelően a demográfusok módosították az átmenet elméletét. Míg a nyugati országok történeti tapasztalatára épülő klasszikus átmenet-elmélet szerint a termékenység a gazdasági növekedés hatására csökken, addig a nem iparosodott társadalmakban a magas termékenység maga a legfőbb akadálya a gazdasági fejlődésnek. Ezért közvetlen kormányzati beavatkozást javasoltak: országos családtervezési programok indítását, mert ez az egyetlen gyakorlati lehetősége a születési ráták csökkentésének. A módosított elmélet alapját az a liberális feltevés képezte, hogy a harmadik világ parasztjai elfogadják a nyugati fogamzásgátló technikákat, ha megismerik őket. Figyelmen kívül hagyták az egész társadalmi, kulturális környezetet, amelyben a családtervezési döntés születik.

Az 1950-es években tehát a termékenység csökkentése vált a demográfia központi problémájává. Az érdeklődés az elmélet helyett inkább a gyakorlati eljárások felé irányult, a történeti perspektíva elveszett, a hangsúly a makroszintű kutatásokról áttevődött a mikroszintre, a társadalmi és kulturális környezetétől elszigetelt egyénre, aki a termékenységet befolyásoló döntéseket hozza. Ebben a modellben a társadalom nem integratív és koherens rendszer, hanem egyének atomisztikus halmaza. A politikusok és a programkészítők igényeihez alkalmazkodva az amerikai demográfusok jelentős része elvesztette érdeklődését az elmélet, a történelem, a társadalmi struktúra és a demográfiai változás makroszintű tényezői iránt. Ez a magatartás tartósnak bizonyult, még a 90-es évek közepén is érvényes. Mentség természetesen akad: a demográfusok ezáltal piacot találtak szakmai termékeik számára, bőséges anyagi erőforrásokhoz jutottak, másrészt pedig egy a szakterületüket érintő tényleges világméretű válsághelyzetből kerestek kiutat.

A demográfiai átmenet elméletének új változata jól megfelelt a politikusoknak, mert indokolta az államilag támogatott családtervezési programok szükségességét, tudományos szempontból azonban igen problematikus volt: kevés igazolható feltevést tartalmazott, s nem vette figyelembe a változásra ható fontos strukturális és történeti tényezőket. Ennek ellenére igen hosszú életűnek bizonyult, s a szakmán belül nem igen merült fel alternatív vagy kritikai perspektíva. Ezt a szerző a tudományfejlődés sajátságaival magyarázza: miután a szakma megkapta helyét a társadalmi és az egyetemi struktúrában, s erős hivatalos támogatást élvezett, ami az anyagi erőforrások bőségében is megnyilvánult, ellenállt minden változásnak.

Az ilyen tényezők hatására kialakult és megszilárdult amerikai demográfia aranykorát az 1960-as és 70-es évek jelentették. Az amerikai törvényhozás jelentős összegeket szavazott meg a külföldi születésszabályozási programok támogatására, s ennek a demográfusok voltak a fő haszonélvezői. Az amerikai egyetemeken sorra létesültek a népességtudományi kutatási központok. Míg 1950-ben csak három egyetemen volt demográfiai program, addig 1951 és 1967 között 16 új egyetemi program indult. Magalakult a Nemzetközi Fejlesztési Ügynökség (*Agency for International Development*) Népesedési Hivatala, amely bőséges anyagi eszközök birtokában szinte indusztrializálta a demográfiai ku-

tatást. Különösen a kvantifikált és standardizált, a harmadik világ országaiban jól alkalmazható családtervezési programokat fizették meg jól. A negatív hatások hamar jelentkeztek: a kutatás tere, problematikája leszűkült, utilitáriánus értékelési szempontok érvényesültek, a kritikai szellem elsorvadt. A termékenység fontos — főleg nem kvantifikálható — tényezői kiestek a kutatás látóköréből. Igen magas fokra fejlesztették viszont a kvantitatív elemzés matematikai módszereit, s ez növelte a szakma tudományos presztizsét. Ehhez képest az elmélet-alkotás másodrendű, alacsony státusú tevékenységnek számított. A matematizálás egyébként is erősen leszűkítette az elméletalkotás mozgásterét, mivel csak a kvantifikálható változókat lehetett beépíteni a modellekbe, az antropológiai és történeti szempontok esetében ez már nehézségekkel járt. A matematikai modellek azonban jól használható eszközöket adtak a fejlesztés- és népesedéstervezők kezébe, ezért nagy volt irántuk a kereslet.

Ennek az erősen matematizált, s főleg születésszabályozási problémákkal foglalkozó népességtudománynak lett szócsöve a Népességtudományi Társaság 1964 óta kiadott folyóirata, a *Demography*. Ezzel a matematikai modellekkel dolgozó irányzattal szemben a Paul Demeny kezdeményezésére 1975-ben megindított *Population and Development Review* a többi társadalomtudományokkal való együttműködésre helyezte a hangsúlyt, rámutatva arra, hogy komplex kölcsönhatás áll fenn a gazdasági, társadalmi és a népesedési változás között. Még élesebben és kritikusabban fordult szembe az uralkodó demográfiai iskolával a diákok rendszertelenül megjelenő radikális folyóirata, az 1969-ben megszületett *Concerned Demography*, ezt azonban a szakmai elit a rendelkezésére álló hatalmi eszközök bevetésével megfojtotta, s 1974-ben a 13. számmal megszűnt.

Az 1970-es évek második felében már láthatóvá váltak a szakma válságának jelei. A harmadik világban nőtt a jövedelmi szint, a születési ráták csökkentek, enyhült a népesség-bomba fenyegetése. Az 1974. évi bukaresti Népesedési Világkonferencia már megkérdőjelezte a nemzetközi családtervezési programok szükségességét. A hivatalos támogatás is csökkent. A Reagan-érában újkonzervatív gazdasági nézetek kerekedtek felül, amelyek kétségbe vonták, hogy a népességnövekedés akadályozza a gazdasági fejlődést. 1984-ben a mexikói Népesedési Világkonferencián is kifejezésre jutott az a nézet, hogy a népességnövekedés és a gazdasági fejlődés közti korreláció nem szükségképpen negatív. Csökkent az érdeklődés a családtervezési programok iránt, sőt ezek elméleti alapjai ellen is támadások indultak.

A demográfusok kétféle választ adtak ezekre a válság-tünetekre. Egyesek a hagyományos családtervezési irányt védelmezték, igyekeztek azt új érvekkel alátámasztani. Mások a kritizált átmenet-elmélet helyett új teóriákat próbáltak kidolgozni. Ilyen volt a népesedés „kulturális" elmélete, amely szerint a „kultúra" a fertilitás alakulására ható legfontosabb változó. Némelyek a rokontudományokhoz fordultak, s azoktól kölcsönöztek szempontokat és módszereket. Legfigyelemreméltóbb ezek közül az antropológiai irányzat, amelynek fő képviselője *John Caldwell* (Theory of Fertility Decline, New York, 1982.; Approaches to Anthropological Demography. In: *International Population Conference of the International Union for for the Scientific Study of Population*, Montreal 1993, Vol. 4., 303–11.) Ők azonban inkább az antropológia kvalitatív módszereit és néprajzi adatokat vettek át, s nem annyira fogalmakat és elméleteket. Ismét mások a családra irányították a figyelmet: a család belső kapcsolatrendszerét, a nő státusát, a gyermek értékét tekintve a népesedési döntések legfontosabb meghatározó tényezőjének. A legtöbb újat az intézményes szempontot előtérbe helyező elemzések hoztak (Geoffrey McNicoll: Institutional Determinants of Fertility Change. Population and Development Review, 6. 1980, 441–62.; Institutional Analysis of Fertility. In: Kerstin Lindhal-Kiessing és Hans Lundberg, ed.: Population, Economic Development, and the Environment, Oxford, 1994, 199–230.), amelyek rámutattak a történetileg kialakult intézményi környezet, a közösségi struktúrák, a családrendszerek fontos szerepére a termékenység alakulásában.

Az új elméleti megközelítések közül a legnépszerűbb és legsikeresebb a kulturális diffúzió elmélete, amelynek legismertebb képviselője a princetoni egyetem *European Fertility Project*-je. E kutatási program figyelemreméltó (s a magyar társadalom- és népesség-történészek számára is nélkülözhetetlen) eredményei olyan történeti perspektívával dolgozó kutatók tanulmányai, mint *John Knodel* és *Etienne van de Walle* (Lessons from the Past: Policy Implications of Historical Fertility Studies. *Population and Development Review*, 5, 1979, 217–45.), *Susan C. Watkins* (From Provinces into Nations: Demographic Integration in Western Europe, 1870–1960, Princeton 1991; *Ansley J. Coale – Susan C. Watkins*, ed.: The Decline of Fertility in Europe, Princeton, 1986.), valamint *John Cleland* és *Christopher Wilson* (Demand Theories of the Fertility Transition: An Iconoclastic View. *Popu-*

lation Studies 41, 1987, 5–30.) Ők úgy vélik, hogy a klasszikus átmenet-elmélet társadalmi és gazdasági változói elégtelenek, s a termékenység alakulásában kiemelt fontosságot tulajdonítanak a kulturális változóknak. Greenhalgh szerint ennek az iskolának is az a gyengéje, hogy nem lép túl a századközép liberális, eurocentrikus modernizációs elméletén, hanem annak egyes fontos feltevéseit beépíti saját elméletébe. Ennek a diffúziós elméletnek az ősforrása *Everett M. Rogers* 1962-es könyve az innovációk terjedéséről (*Diffusion of Innovations*). Eszerint az innovációk elfogadása többfázisú folyamat, amelyben a siker valószínűsége a kulturális normák függvénye. Olyan társadalmak, amelyeknek modern kulturális normái vannak (innovatívabbak, haladóbbak, fejlettebbek, gazdaságilag racionálisabbak) könnyebben átvesznek új eszméket, míg a hagyományos értékrendű társadalmak ellenállnak a változásnak, újításnak. Rogers ezt alkalmazta a családtervezésre, a termékenység-csökkenés terjedésére is (Communication Strategies for Family Planing, New York, 1973.). Alapfeltevése, hogy a termékenység-csökkenés és annak eszközei nyugati újítások, amelyek elterjednek az elmaradott népek körében. Tehát Nyugat a népesedési változás ősforrása, s általában minden kulturális változás ösztönzője a világban. A cikk szerint a diffúziós elmélet ennek köszönheti sikerét: átveszi a 19. századi fejlődés-elméletből és a 20. század közepének modernizációs elméletéből azt a fő feltételezést, hogy az európai kultúra és társadalom minden másnál magasabbrendű, s a többieknek ezt a nyugati modellt kell adaptálniuk.

A történeti áttekintés után a szerző arra a következtetésre jut, hogy az 1980-as években lehetőség nyílt a változásra, új elméleti modellek kidolgozására, mert a hidegháború enyhült, a politikai kényszerek gyengültek, kibővült a kutatások mozgástere. Az amerikai népességtudomány azonban nem használta ki ezt a lehetőséget, mert a szakma intézményes struktúrája megakadályozott minden komolyabb változást. Az ismertetett új próbálkozások nem hoztak áttörést. Inkább a régi megközelítések újjáélesztését jelentették, semmint új utak törését. Legfőbb eredményük, hogy a népesedési elméletbe beépítettek olyan fontos, de nem kvantifikálható változókat, amelyek lényegesen befolyásolják a termékenység alakulását. Legnagyobb közös hibájuk, hogy nem rendezték át gyökeresen a disciplináris határokat, nem nyitottak eléggé a szomszédos társadalomtudományok felé, s megtartották a liberális modernizációs elmélet ahistorikus, apolitikus és eurocentrikus feltevéseit, amelyeket a többi társadalomtudomány már erősen megkérdőjelezett. Az amerikai demográfia nem volt képes kidolgozni a termékenység széles szociális elméletét, amely a történeti és politikai tényezőkkel is számol, s amely nem kötődik a termékenységet csökkentő gyakorlati tervekhez.

Ebben a helyzetben a történészek és az antropológusok, akik szeretnék alaposabban megérteni az emberi reprodukciót, nem tehetnek mást, mint hogy maguk dolgozzanak ki olyan demográfiai elméletet, amely megfelelőbb az antropológiai. és történeti kutatások számára. Az igen kritikus értékelés végén a szerző mégis csak felvillant némi reménysugarat, mert úgy látja, hogy a 90-es évek közepén magában a demográfiában is mutatkoznak változások biztató jelei.

Comparative Studies in Society and History, Vol. 38. No. 1. January 1996, pp. 26–66.

N. M.

Michael Kazin

AZ AMERIKAI BALOLDAL AGÓNIÁJA ÉS ROMÁNCA

Az amerikai baloldal hagyományosnak mondható gyengeségét általában az Egyesült Államok által kínált gazdasági és társadalmi előnyökkel magyarázták a szakemberek, ám kevesebb figyelmet kapott maga a marxista mozgalom. Az 1940-es években a szociológus Daniel Bell kezdte az elsők között magában a mozgalomban keresni a kudarc okát. Szerinte a baloldal, akárhogy is nevezték magukat tagjai — szocialistának, kommunistának vagy trockistának — egy olyan „eszkatologikus" illúzió rabja volt, olyan etikai és utópisztikus kritériumokat állított fel önmagával szemben is, hogy a mozgalom elkerülhetetlenül a politikai élet perifériájára szorult. Bell azzal fejezte be *Marxian Socialism in the United States* című munkáját, hogy a szocialista gondolat halott Amerikában, s nem is érdemes vele foglalkozni.

Michael Kazin, az American University politika- és társadalomtörténésze pontosan a Bell tanulmányát követő s az amerikai baloldallal foglalkozó történeti irodalmat veszi szemügyre esszéjében. Az első komolyabb kísérletet e téren a Clinton Rossiter szerkesztésében az 1950-es évek második felében megjelenő *Communism in American Life* címet viselő sorozat tíz kötete jelentette. Elsőként Theodore Draper *The Roots of American Communism*-a jelent meg (1957). Draper egyetértett Bell-lel abban, hogy a szocializmus lényegében a saját hibájából eredően „idegen" volt az amerikai élet számára. Draper szerint a korai amerika-

i Kommunista Párt az amerikai radikalizmusból táplálkozott, s csak akkor következett be a tragikus és végzetes irányváltás, amikor az az orosz forradalmárok egyik fiókszervezetévé süllyedt le. Nagyjából ebben az időben Nathan Glazer arra a megállapításra jutott, hogy az eredeti alapítók és tagok, többnyire bevándorolt munkások, egyre inkább háttérbe szorultak a mozgalomban, melyet a középosztály kerített uralma alá az 1930-as években.

Az 1960-as években az „új baloldal" történészei adták meg a kutatások alaphangját ezen a területen. Mindenekelőtt C. Wright Mill nevét kell ezzel összefüggésben megemlíteni, akinek a munkássága nyomán elfogadottá vált az a megközelítés, hogy az amerikai történelemben a konfliktusok — lett légyen szó akár ideológiáról, akár érdekekről — mindig középponti szerepet játszottak. Ennek megfelelően számos fiatal radikális történész már nem a szervezett baloldallal kívánt foglalkozni, hanem magukkal „az emberekkel". James Weinstein elvetette Bell véleményét, mely szerint a Szocialista Párt az 1912-es elnökválasztás után végérvényesen visszaesett. Weinstein 1919-et jelölte meg a bukás kezdetének, amikor, elsősorban a cári Oroszországból érkezett bevándorolt baloldaliak kettészakították a pártot. Az amerikai baloldali mozgalom ekkor kezdett el tulajdonképpen elszakadni az amerikai valóságtól. A baloldal ezután következő gyengeségét a liberális ún. konzenzus-iskola egyik legismertebb képviselője, Louis Hartz annak tulajdonította, hogy a liberalizmus ugyancsak az osztálynélküli egyén ideológiája volt, s ilyen módon a marxizmus, bizonyos mértékben, feleslegessé vált. Stephen Thernstrom pedig arról értekezett, hogy a hagyományosan nagymértékű földrajzi mobilitás Amerikában, amely elsősorban a munkásosztályt érintette, ugyancsak nem kedvezett a stabil munkásmozgalom kialakulásának. 1974-ben pedig a politológus Seymour Martin Lipset és a radikális történész John H. M. Laslett egy vastag antológiában, a *Failure of a Dream? Essays in the History of American Socialism*-ban, a valódi osztályöntudat hiányára, a munkások között meglévő jelentős mértékű etnikai és faji ellentétekre, a szervezett munkásságon belül a katolikus egyház hatalmára, valamint a kétpártrendszer ideológiai rugalmasságára hívta fel a figyelmet. Bizonyos mértékben visszatérést jelentett Bell eredeti tételéhez az egykori radikálisból neokonzervatívvá vedlett Aileen Kraditor magyarázata, mely szerint a baloldal öngyilkos arroganciában szenvedett. A korabeli radikálisok, így a Szocialista Párt, a Szocialista Munkáspárt, vagy a Világ Ipari Munkásai tagjai abban a tudatban éltek, hogy valamiféle felsőbbrendű missziót teljesítenek, s úgy beszéltek az átlagmunkáshoz, a bevándorlókhoz, majd azok gyerekeihez is, mintha azok a kapitalizmus olyan tudatlan balekjei lettek volna, akik semmilyen önálló kultúrával sem rendelkeznek. Az egyszerű emberek elvetették az ilyen messianizmust és helyette a család vagy az etnikum felé fordultak.

Az 1970-es és 1980-as években számos történész megcsömörlött attól, hogy mindig azt kérdezze: „miért nem volt sikeres a szocializmus"? Inkább azt szerették volna kideríteni, hogy az elégedetlen és kiábrándult munkások milyen ideológiával bírtak. A tizenkilencedik század ilyen szempontból való tanulmányozása során a „republikanizmus" kínálkozott a legkézenfekvőbb alternatívának. A baj az volt azonban ezzel a válasszal, hogy túlságosan általános kategóriát jelentett a republikanizmus: James Madisontól kezdve a Munka Lovagjai vezetőjén, Terence Powderly-n keresztül farmerek millióit is ide lehetett sorolni. A kettős kötődést, azaz a republikanizmushoz és a baloldali eszmékhez való tartozást Nick Salvatore próbálta megvizsgálni az amerikai szocialista mozgalom legjelentősebb alakja, s a párt négyszeres elnökjelöltje, Eugene V. Debs alakján keresztül. Salvatore arra a megállapításra jutott, hogy elsősorban az „amerikai álom" elárulása miatt fordult szembe a monopolista kapitalizmussal.

Az amerikai Kommunista Párt sorsában az 1968-as prágai tavasz eltiprása fordulópontot jelentett. Egészen addig a vezetés kritikátlanul mindenben a szovjet vonalat követte. 1968 után viszont többen is szakítottak magával a párttal s számos visszaemlékezés látott napvilágot a korábbi évek mozgalmi életét illetően. Amíg azonban a hidegháború kezdetén a Kommunista Pártot elhagyók — például Louis Budenz vagy Elizabeth Bentley — hamut szórtak a fejükre, az 1970-ben megjelent kötetekben nyoma sem volt hasonló törekvéseknek. Joseph Starobin, a *The Daily Worker* egykori szerkesztője, egyetértett Bellel, hogy a pártnak a valóságtól elszakadt gondolkodásmódja végzetes következményekkel járt, de egyben azt is felvetette, hogy a kommunisták megkísérelték a radikális reformok és az ellenkultúra támogatását is. Mások azonban Bell kritikusaként léptek fel. Elsősorban Bellnek azon megállapítása körül folyt most a vita, hogy a kommunisták részesei voltak-e valamilyen, a hatalom megszerzésére törő összeesküvésnek. Az illető történészek, különösen a Népfront időszakában, ezt a megállapítást nem látták bizonyítottnak. Maurice Isserman a *Which Side Were You On? The American Communist Party during the Second World War* (1982) című mun-

kájában kifejtette, hogy a Kommunista Párt tagságának nagy része örömmel fogadta a Népfrontot az 1930-as években, egyrészt mert az a szocializmus eurázsiai szülőföldjét fenyegető fasiszta fenyegetéssel szembeni hatékony fellépést ígért, másrészt mert az az amerikai progresszív hagyományok folytatásaként fogták fel.

A Kommunista Pártról szóló legmagasabb színvonalú és egyben legtöbb vitát kiváltó tanulmányok a párt és a nagy ipari szakszervezetek, valamint az afrikai amerikaiak közötti viszonyt vizsgálták. A marxisták számára az egyik legfontosabb feladat a nagyipari munkások szervezése volt, s az ezen a téren elért sikereik az 1930-as években — amikor nagy szerepet vállaltak a CIO megszületésében és amikor egyes tagszervezeteik még az irányításuk alá is került — aggodalmat váltottak ki a konzervatív kongresszusi képviselőktől kezdve a különböző liberálisokig. Ugyanakkor a Kommunista Párt bizonyult az első olyan fehérek által vezetett szervezetnek, amely fekete tagokat is toborzott és amely megpróbálta a faji kérdést kiküszöbölni a párton belül. A Kommunista Párt azonban amit nyert a réven, elvesztette azt a vámon: a kommunista mozgalom a szakszervezeti mozgalom uszályába került, s noha a leninizmus amerikai változata befolyásolta a szakszervezeti mozgalom ideológiáját, soha nem vált annak meghatározó erejévé.

A fekete kommunistákat nem nagyon inspirálta a kommunizmus nemzetközi küzdelme s a sztálinista vezetés sok esetben el is hanyagolta őket. Robin Kelley az alabamai Kommunista Pártól szóló tanulmányában leszögezte, hogy az amerikai Kommunista Párt (CPUSA) meglehetősen felületes, sőt, „ostoba" kapcsolatot tartott fent a Nemzetközi Internacionáléval. A fekete polgárjogi mozgalom korabeli legfontosabb szervezete, a National Association for the Advancement of Colored People (NAACP) sokkal sikeresebben szervezte a helyi feketéket abból az egyszerű okból kifolyólag, hogy az azokat érdeklő és érintő kérdésekkel foglalkozott, nem pedig elvont elméleti vitákkal. Egy idő múlva azután a feketék átvették az alabamai, sőt a „mély Dél" kommunista pártjainak irányítását, s a szervezetet a feketék tanítására, a fekete munkások szervezésére, valamint a fekete részesaratóknak és acélmunkásoknak az ún. Jim Crow-törvények (a faji szegregációt fenntartani szándékozó rendeletek, szokások, stb.) elleni küzdelmére használták fel.

Isserman és a hozzá hasonló radikális történészek nézeteire hamar megérkezett a válasz. 1984-ben a konzervatív politológus Harvey Klehr közzétette az amerikai Kommunista Párt 1930-as évekbeli történetével foglalkozó munkáját, a *Heyday of American Communism*-t. Klehr lényegében Theodore Draper nyomdokain haladt, amikor leszögezte: „Semmi különös vagy egyedi sem volt a kommunistákban, mint emberekben. Mindenféle különböző környezetből jöttek, különböző indokok alapján csatlakoztak a párthoz, s nagymértékben különbözött az Ügyhöz való kötődésük mértéke is. Mihelyt azonban valaki a Párt tagja lett, különösen ha egyben a vezetésbe is bekerült, kizárólag a szovjet bel- és külpolitika iránti feltétlen és rendíthetetlen hűség biztosította számára a szervezetben való megmaradást." Maga Theodore Draper is megszólalt 1985-ben, amikor a *The New York Review of Books*-ban két cikkben ítélte el a „baloldali értelmiségi yuppi-ket", akik teljesen hamis, szentimentális képet festenek a korabeli amerikai sztálinistákról, akiknek a négyéves részvétele a Népfrontban mindössze álcának bizonyult igazi céljaik elérésére. Draper kritikája heves reagálást váltott ki az érintettek körében. Isserman és társai azzal védekeztek, hogy sohasem tagadták azt a tényt, hogy végső soron a szovjetek ellenőrizték és irányították az amerikai Kommunista Pártot s ezért nem tudott az sohasem igazán gyökeret verni az amerikai politikai életben.

Klehr és Draper még a Szovjetunió felbomlása után is folytatta támadásait a velük ellentétes nézetet vallók ellen. 1995-ben Klehr a Kongresszusi Könyvtár alkalmazásában álló történésszel, John Haynes-szel karöltve közzétettek egy addig titkos moszkvai levéltárakban elzárt dokumentumokból összeállított gyűjteményt, amelyek arra utalnak, hogy a vezető amerikai kommunisták — elsősorban a párt hosszú időn keresztül regnáló vezetője, Earl Browder — vagy a szovjeteknek kémkedtek, vagy segítettek másoknak ebben a tevékenységben. Végső soron, szögezik le, az amerikai Kommunista Párt egy „ellenséges külföldi hatalom által pénzelt összeesküvés" volt.

A kérdés az, folytatja Michael Kazin, mi maradt ezek után Bell eredeti nézeteiből? A *Marxian Socialism* mindenképpen alaptalanul vádolta a Debs vezette Szocialista Pártot s nem vette igazán figyelembe a körülményeket. Ahogy John Laslett kimutatta, a németországi, nagy-britanniai és orosz szocialista pártok az első világháborút megelőző két évtizedben ugyancsak súlyos válságokon estek át és ennek ellenére az illető országok politikai életének meghatározói maradtak. Azaz: Bell „nem evilági" ítéletéből hiányzott a nemzetközi összehasonlítás. A Szocialista Párt messianisztikus elképzelései pedig igenis mélyen gyökereztek az amerikai hagyományban: a puritánok, az abolícionisták, a nativisták, stb. mind

újjá akarták varázsolni a világot. Ebből következően nehéz szétválasztani a Baloldal történetét az amerikai reformmozgalmak történetétől. A wilsoni progresszívektől kezdve a New Deal liberálisaiig sokan folyamodtak a marxizmus elemző módszereihez és szívesen működtek együtt olyan szocialistákkal, mint Mother Jones, Florence Kelley és Sidney Hillman. Az 1960-as években Martin Luther King, Jr. nagymértékben átvette a marxista Bayard Rustin és Michael Harrington szegénységkritikáját, s önmagát demokrata szocialistának tartotta. Michael Kazin személyes véleményével zárja a munkáját, amennyiben leszögezi: a baloldaliak Amerikában még mindig nem találtak semmilyen alternatívát egy olyan, Marx és Engels által megálmodott világ ellenében, amelyben „az egyes emberek szabad fejlődése az összes többi szabad fejlődésének az előfeltétele lesz. ... Ezért az álomért, ...más név alatt, újra harcba kell szállni."
The American Historical Review, Vol. 100. No. 5 (December 1995), pp. 1488–1512.

Ma. T.

Robert J. Moeller

HÁBORÚS TÖRTÉNETEK: EGY HASZNÁLHATÓ MÚLT KERESÉSE A NÉMET SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁGBAN

A Harmadik Birodalom története mindig is az egyik legvitatottabb kérdése volt a nyugatnémet történetírásnak és közvéleménynek. A vita a II. világháború befejezésének 50. évfordulóján újabb szakaszába lépett, amikor a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* hasábjain 1995. április 7-én körülbelül 300 közismert német személyiség — politikusok, újságírók, tudósok — arra szólították fel az embereket, hogy ne csak a náci terror végére, hanem egy másik eseményre is emlékezzenek: az ország kettészakadására és a keleti országrész leigázására. A *Der Spiegel* ekkoriban végzett közvéleménykutatása szerint a megkérdezett németek 36 százaléka úgy vélekedett, hogy a holocausthoz hasonlóan az emberiség elleni bűntett volt a németek tömeges kitelepítése a keleti területekről. Robert G. Moeller, az irvine-i egyetem történésze arra vállalkozik esszéjében, hogy kimutassa: a németek áldozatainak és a német áldozatoknak az egy lapon említése nem előzmény nélküli, hanem már az 1940-es évek végén és az 1950-es években jelentkeztek az ezirányú kísérletek az NSZK-ban.

A német áldozatok között elsősorban szovjetek által elűzött nők, férfiak, gyermekek szerepeltek, valamint azok, akik hadifoglyokként a Szovjetunióba kerültek. Ami a számokat illeti: nagyjából 12 millió menekült élt az NSZK-ban 1950-ben, s 3 millió német katona esett szovjet hadifogságba, akiknek egyharmada sohasem tért haza. Robert G. Moeller vitába száll azzal az általánosan elterjedt elképzeléssel, mely szerint a németek egyfajta tudatos amnéziát erőltettek magukra a náci múltat és a háborút illetően az 1950-es években. Ellenkezőleg: az elsősorban Németország keleti részéből, valamint Kelet-Európából elűzött németek nem engedték, hogy a többiek elfelejtsék a rajtuk esett sérelmeket. A németek egy része tudatosan karolta fel ezeket a törekvéseket, mert így a náci múlttal kapcsolatos kínos kérdéseket részben a szőnyeg alá lehetett söpörni és *minden* németet Adolf Hitler áldozataként bemutatni.

A kérdés hivatalosan már Konrad Adenauer első *Bundestag*-beli beszédében, 1949. szeptemberben nyilvánosságot kapott, amikor a kancellár arról beszélt, hogy az új demokratikus köztársaság kötelességei közé tartozik — többek között — a hadifoglyok és más, jogtalanul fogva tartott emberek hazahozása, valamint a háború német áldozatairól való gondoskodás is. Az Adenauer-kormány egyik tagja, Hans-Christoph Seebohm pedig később arról beszélt, hogy a németek legalább annyit szenvedtek a szovjetek kezében, mint amennyit a zsidók a náci uralom alatt. A kancellár számára azonban elsődlegesen a német népre maradandó és sötét árnyékot vető holocaust kérdésének a megoldása bírt elsőbbséggel, noha a saját pártján belül és a közvélemény egy része is hevesen támadta, amikor a még törékeny nyugatnémet gazdaság ellenére elkötelezte országát a zsidó áldozatoknak adandó jelentős összegű jóvátételi fizetésekre. A nyugatnémet parlament még az Izrael állammal kötött megállapodás évében, 1953-ban törvényt fogadott el a nácizmus *többi* áldozatának a kárpótlásáról is egyéni igények alapján s elsősorban az egyes tartományok kezdeményezésére támaszkodva. Constantin Goschler azonban a dokumentumok tanulmányozása során arra a megállapításra jutott, hogy a jóvátételre jogosultak sorába sokan nem kerültek be: kimaradtak a homoszexuálisok, a rabszolgamunkára Németországba hurcolt külföldiek, az árják és nemárják közötti szexuális kapcsolatot tiltó faji törvények által érintettek, s mások mellett a romák sem. Mindenesetre a zsidó kárpótlással könnyebbé vált a nyugatnémet kormánynak a háború többi áldozatairól is nyíltabban beszélni, illetve, a kormány nagyobb teret adott a háború német áldozatainak arra, hogy széles körben megismertessék sorsukat és képviseljék érdekeiket. Külön

minisztériumi rangú intézményt hoztak létre érdekükben (*Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschaedigte*) s a menekültek képviselői mint a különböző parlamenti pártok képviselői a törvényhozásban is hallathatták a hangjukat. Mindez azt is jelentette, hogy egyetlen párt sem sajátította — sajátíthatta — ki ezt a kérdést és az összném et üggyé változott.

A politikai szinten túlmenően a német kormány mindent megtett azért, hogy a német áldozatok ügye ne kerüljön ki a közvélemény látómezejéből sem. A kelet-európai németek történelme a tankönyvek hasábjaira került és kutatóintézeteket hoztak létre a kelet-európai német történelem és hagyományok tanulmányozására. Az újságok nagy terjedelemben foglalkoztak a hadifoglyokkal és arra emlékeztettek, hogy amíg az ő sorsuk el nem rendeződik, addig nem lehet a háború végéről beszélni. Az 1950-es évek elején a nyugatnémet kormány felkérte az ENSZ-t, hogy indítson vizsgálatot a szovjet táborokban őrzött német hadifoglyok emberi jogainak megsértése miatt. Theodor Schieder professzor vezetésével kutatócsoportot hoztak létre, amely végül nyolc kötetben publikálta eredményeit *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa* címmel. Az anyag magját 11 000 szemtanú által elmondott beszámoló képezte, amelyek a németek ellen elkövetett szovjet, cseh, magyar, román atrocitásokat részletezték az erőszakoskodásoktól kezdve a kitelepítésig. Ugyancsak az 1950-es években kezdődött meg a fenti kötetek ikerkiadványának a szerkesztése, mely a hadifoglyok élményeiről szólt. A kormány mellett a német Vöröskereszt, különböző egyházi és veterán szervezetek is részt vettek a munkában. Az Erich Maschke professzor vezetésével végzett kutatások eredményeit csak később, az 1970-es években kezdték publikálni *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des zweiten Weltkrieges* általános címmel; a sorozat 22 kötete látott végül napvilágot elsősorban 45 000 írott vagy magnószalagra rögzített vallomás alapján. A kötetek legfőbb hiányossága abban rejlett, hogy kizárólag a német áldozatokról szóltak és mélyen hallgattak a németek által elkövetett erőszakos cselekményekről és atrocitásokról. Esetenként pedig folytonosságról lehetett beszélni: a korábban a nácik által használt táborokban, így például a theresienstadtiban, a háború után németeket tartottak fogva, kínoztak meg és esetenként végeztek ki, s ugyanolyan alapon kerültek az áldozatok ezekbe a táborokba, amilyen alapon korábban a németek választották ki áldozataikat, azaz pusztán etnikai hovatartozás alapján.

A német háborús veszteségek, illetve a háború után a Szovjetunió hurcolt, vagy a kelet- és közép-európai országokból kitelepített németek sorsát a nyugatnémet vezetés külpolitikai téren is napirenden tartotta, amikor például a lengyel-német határ kérdésére került a sor. Az irodalom és a filmművészet sem maradt adós ezeknek a fájó kérdéseknek tárgyalásával. Az 1950-es évek egyik legnagyobb filmsikere egy pomerániai földbirtokosról szóló történet volt, aki nyugatra kénytelen menekülni a háború befejezésekor (*Grün ist die Heimat*). Az irodalomban új műfaj született: a "kitelepített" irodalom. Regények, novellák, versek sora szólt a menekülésről, az otthon elvesztéséről, családok és közösségek szétszakadásáról. A hivatalos politika, a tudományos kutatás és a népszerű kultúra termékei egymást erősítették és igazolták sok esetben. 1945-ről és az azt követő évtizedről Hans Rothfels vonta meg a mérleget 1955-ben a *Vierteljahrhefte für Zeitgeschichte* hasábjain, amikor a németek által a háborúban elkövetett atrocitásokat párhuzamba állította a szovjetek által a háború alatt és utána Kelet-Németországban elkövetett tömeges méretű erőszakoskodással és kegyetlenkedéssel. Sokak érzését fejezte ki, amikor kijelentette: csak mindezek figyelembevételével lehet teljes a II. világháborútól és következményeiről kialakított kép.

Az 1950-es évek végén és az 1960-as években viszont megnőtt azoknak a száma Nyugat-Németországban, akik többet akartak tudni a náci múltról. A történészek között egy jelentékeny csoport szakított azzal a korábban népszerű felfogással, mely szerint a nácizmus mindössze egy kicsiny csoport ördögi műve volt és inkább afelé hajlottak, hogy a nemzeti szocializmust a német történelemben és politikában rejlő tendenciák megnyilvánulásaként értelmezzék. Közülük egyesek a feje tetejére állították a német kivételességet — *Sonderweg* — hirdető konzervatív történészek gondolatmenetét és most azt mondták, hogy Németország nem kultúrnemzeti volta és nagyhatalmi léte miatt foglalt el megkülönböztetett helyet Európa történelmében, hanem azért, mert a tekintélyuralmi császárságból egyenes út vezetett a Harmadik Birodalomhoz. 1945 pedig a "zéró órát" (*Stunde Null*), azaz a radikális szakítást jelentette a német történelemben. Az új nyugatnémet történetírás egyúttal elkezdte elemezni a nácizmus népi támogatottságát és azt, hogy a náci ideológia és gyakorlat mennyire mélyen hatolt be a német társadalomba és mennyire mélyen változtatta azt meg. Mindez azt jelentette, hogy a figyelem megint inkább a németek áldozatai felé fordult; a korabeli nemzetközi és német esemé-

nyek csak erősítették ezt a tendenciát: elég itt az Eichmann-perre, a jelentősebb náci bűnösök nyugat-németországi perére gondolni, vagy arra a törvényre, amely még szigorúbb fellépést rendelt el a Harmadik Birodalom fennállása alatt atrocitásokat elkövetők ellen.

A "nagypolitikában" mindez úgy nyilvánult meg, hogy a korábban a németek ellen a norvégekkel együtt harcoló Willy Brandt lett a kancellár, aki 1970 decemberi varsói útja alatt nyilvánosan megkövette a zsidókat és a lengyeleket. Általánosságban: Brandt *Ostpolitik*-jával nem fért össze a német sérelmek túlságosan hangos hangoztatása. Megszaporodtak azok a történelmi munkák, amelyek a német nyelvű közösségek társadalmi, gazdasági és kultúrális életéről szóltak az I. világháború előtti békeidőkben, amikor a Párizs környéki békék és azt követően fellángoló nacionalista és soviniszta indulatok nem mérgezték meg a kapcsolatot a németek és a nem németek között Közép- és Kelet-Európában. Az 1970-es elején kezdődött enyhülés művészeti téren is hangsúlyeltolódásokat hozott: Helma Sanders-Brahms *Deutschland, bleiche Mutter* (1980) című filmjében az 1945-ben rövid időre felszabadult főhősnő szabadságának és függetlenségének a szövetséges — amerikai — katonák erőszakoskodása és a visszatérő német férfiak basáskodása vet véget. A kor egyik legnagyobb sikerű alkotását, Edgar Reitz *Heimat*-ját a felmérések szerint körülbelül 25 millióan látták — legalább részben, amikor a német televízió 11 részben levetítette azt. A film egy német város történetét dolgozza fel a I. világháború végétől az 1980-as évek elejéig, nagy teret szentelve a náci korszakban történteknek.

Az 1980-as években azonban újabb fordulat következett be: a Szabaddemokrata Párt felbontotta a koalíciót a Szociáldemokrata Párttal és a Helmut Kohl vezette konzervatív Kereszténydemokrata Unióval együtt alkotott kormányt. A nemzetközi politikában pedig Ronald Reagan elnök 1985-ös látogatása elevenítette fel a háborús áldozatok kérdését, amikor egy olyan temetőt választott koszorúzási helynek — Bitburgőt — ahol Waffen-SS katonák is voltak. Kohl kancellár a helyszínen a háború és a totalitárinus rendszerek áldozatairól beszélt, míg Reagan elnök egy sajtókonferencián kifejtette, mely szerint az SS-katonák ugyanúgy a nácizmus áldozatai, mint a koncentrációs táborokban meghaltak. Az amerikai-német csúcstalálkozó után Helmut Kohl Hannoverbe utazott a háború után Szilériából kitelepítettek találkozójára. Nagyjából ugyanebben az időben robbant ki a német történészeket rendkívüli mértékben megosztó *Historikerstreik* (történészvita) a nemzeti szocializmus és a holocaust helyéről a német történelemben. A szinte könyvtárnyi mennyiségű, különböző színvonalú könyv között meg kell említeni Andreas Hillgruber *Zweierlei Untergang: Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des Europaeischen Judentums* (Kétféle összeomlás: A Német Birodalom bukása és az európai zsidóság vége, 1986) című munkáját, amelyben a szerző a kelet-poroszországi német katonai vereségre és a német lakosság azt követően bekövetkezett elűzésére koncentrál. Hillgruber arra a következtetésre jut, hogy ez a két esemény pecsételte meg a Német Birodalom sorsát. Ebből a szempontból helytelen a Vörös Hadsereg előrenyomulását "felszabadításként" leírni. Ernst Nolte ugyancsak egyenlőségjelet tett a zsidók kiirtása és a 20. század minden másfajta állami terrorja között. Olvasatában maga a fogalom a francia forradalommal született meg és a tetőpontját Sztálin rémuralmában érte el. Nolte tézise nagy vihart kavart: igaz, a sztálinizmus bűnei ismertek voltak korábban is, de az események ilyen jellegű értelmezése megfosztotta Auschwitzet egyediségétől. A másik oldalon Saul Friedlander, Michael Stürmer és Joachim Fest arról elmélkedett, hogy a németek történelmi amnéziában szenvednek, míg Jürgen Habermas azt vetette a másik oldal szemére, hogy erkölcsileg megengedhetetlen az áldozatok és a bűnösök összekeverése. A vita azonban nem ért itt véget: a német újraegyesítést követően tovább folytatódott szinte változatlan hevességgel. Elie Wiesel amellett tört lándzsát, hogy a németek által az európai zsidóság ellen elkövetett bűnt semmihez sem lehet hasonlítani, míg vele szemben Peter Glotz kitartott amellett, hogy a genocídiumnak több fajtája is létezik, s ezek közé tartozott a németek kiűzése és meghurcolása a háború után. A *Der Spiegel* felmérése szerint a megkérdezett németek háromnegyed része Glotzzal értett egyet a vitában s a *Die Zeit* a szovjet csapatok Kelet-Németországból való kivonulásakor szalagcímben szögezte le: "A háború csak most ért véget!".

The American Historical Review, Vol. 101, No. 4 (Oktober 1996), pp. 1008–1048.

Ma. T.

Ilja V. Gajduk

SZOVJET POLITIKA AZ AMERIKAI-VIETNAMI HÁBORÚT ILLETŐEN

Ilja V. Gajduk, a moszkvai Orosz Tudományos Akadémia Egyetemes Történeti Intéze-

tének munkatársa a hidegháborút, bizonyos mértékben, a mítoszteremtés korszakának tartja. A kommunizmus és a demokrácia világméretű küzdelme a jó és a rossz, az igazság és a hamisság, az erény és a bűn örök mitológiai küzdelmének a köpenyét öltötte magára. Ennek fényében a délkelet-ázsiai konfliktus a két oldal politikai vezetői a világról kialakított mitologikus nézeteinek a logikus fejleménye volt. Még közelebbről, a „kommunizmus feltartóztatása" és a „kapitalizmus szükségszerű bukása és a kommunizmus végső győzelme" jelentették azokat az alapelveket, amelyek azután a konfliktust eredményezték.

Jóllehet szinte könyvtárnyi irodalma van a vietnami háborúnak, a kutatók eddig elsősorban az Egyesült Államokra koncentráltak. Más országok, így a Szovjetunió és Kína magatartása ebben a konfliktusban többnyire a háttérben maradt, illetve ami megjelent ebben a témában, az meglehetősen ellentmondásos. Kevés mű jelent meg a vietnami háború nemzetközi vonatkozásairól – R. B. Smith *An International History of the Vietnam War* (1985) ezek közé a kivételek közé tartozik. Smith könyve az indokínai katonai események diplomáciai hátterét kívánja megvilágítani. A szerző kiemeli a Szovjetunió és Kína szerepét, mint Észak-Vietnam fő támogatóiét az „amerikai imperializmus" elleni harcban. Smith nagymennyiségű anyagot használ fel a kommunista országoknak a harcokban játszott szerepét illetően, de miután annak nagy részét hivatalos nyilatkozatok, sajtóanyagok és egyéb hivatalos megnyilvánulások adják, a következtetések sok esetben szükségszerűen feltevésekre alapozódnak. Gajduk a szovjet források tanulmányozása során arra a meggyőződésre jutott, hogy Smithnek a szovjet politikával kapcsolatos észrevételei nem mindenben egyeznek meg a feltárt dokumentumokban foglaltakkal. Például, Smith eltúlozza Moszkva befolyását Észak-Vietnamra, elsősorban azért, mert nem vizsgálja kellő gonddal a kétoldalú szovjet-vietnami kapcsolatok időbeli alakulását. A hibák másik forrása az, hogy az amerikai szerző nem ismeri a szovjet-vietnami szövetség minden részletét. Így, például, Smith kétségbe vonja a szovjetek szavahihetőségét az 1964 augusztusi Tonkin-öbölbeli incidens kapcsán, amikor vietnami és amerikai hajók tüzet nyitottak egymásra. Smith nem hisz a szovjet állításoknak, melyek szerint Moszkva nem tudott az esetről, mert figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a vietnami-szovjet kapcsolatuk a mélypontjukon voltak ebben az időben, s Hanoi sok esetben kijátszotta a szovjeteket és kész helyzet elé állította őket. A szovjet levéltárakban található iratok azt is tanúsítják, hogy Észak-Vietnam magatartását a Szovjetunióval szemben többnyire a kétszínűség, a mellébeszélés, az álszentség jellemezte. Mindennek ellenére azonban az *An International History of the Vietnam War* jelenleg a vietnami háború legteljesebb diplomáciatörténetét jelenti.

F. Charles Parker IV. tanulmánya (*Vietnam: Strategy for a Stalemate)* ugyancsak téves következtetésekre jut a hivatalos szovjet források tanulmányozása alapján. A kötetben a Szovjetunió mint a konfliktusban leginkább érdekelt fél jelenik meg, s Észak-Vietnam mindössze a gyalog szerepét játssza ebben a nemzetközi sakkjátszmában. Parker véleménye szerint a korabeli amerikai vezetés tévedett, amikor Kínában látta legfőbb veszélyt: Peking inkább hajlott a békére, mint Moszkva. Ezzel szemben mindketten csak nyertek az Egyesült Államok délkelet-ázsiai leköttségéből, s Peking kezdetben mindenfajta közeledést rossz szemmel nézett a két harcoló fél között; ráadásul, emeli ki újfent Gajduk, Észak-Vietnam többször kész helyzet elé állította a két kommunista nagyhatalmat s ezáltal megfosztotta őket attól a lehetőségtől, hogy szabadon, a saját akaratuk és érdekeik szerint irányítsák az eseményeket.

A nyugati szakirodalommal szemben a szovjet szinte teljesen elhanyagolható. Természetesen sok könyv jelent meg, de főleg újságírók tollából és erősen aktuálpolitikai színezettel. Ezek közül néhány mindössze azért érdekes, mert hasznos időrendi áttekintést ad a jelentősebb szovjet lépésekről. Az orosz levéltárak anyagának felszabadítása azonban elkezdődött, s jelenleg az 1950-es évekbeli szovjet – észak-vietnami anyagokhoz férhetnek hozzá a kutatók. 1992-ben rövid időre lehetővé vált az 1960-as évek tanulmányozása is ezen a téren a szovjet Kommunista Párt korábbi moszkvai levéltárában. ezek a dokumentumok arról árulkodnak, hogy egyáltalán nem volt idilli a kapcsolat a szovjetek és az észak-vietnamiak között a tárgyalt időszakban. Az iratok továbbá jól dokumentálják az észak-vietnamiak és a kínaiak között egyre mélyülő szakadékot, valamint a szovjet-kínai szakítás Hanoira gyakorolt hatását. Igaz, ezek az iratok nem befolyásolják alapvetően a háborúról már korábban kialakult képet, de egyes esetekben tovább árnyalják azt, illetve a feltevéseket tényekkel támasztják alá.

Úgy tűnik, hogy az egész délkelet-ázsiai válság kezdetben csak nyűg volt a szovjetek nyakán. Abban az időszakban, amikor a délkelet-ázsiai konfliktus a helyi erőkre korlátozódott, a Szovjetunió óvatos politikát folytatott és kizárólag propaganda-támogatást és különböző, de mindenképpen szerény mértékű gazdasági és katonai segítséget nyújtott, azonban még ez a cse-

kély együttműködés is szinte teljesen megszűnt Hruscsov utolsó pártfőtitkári évei alatt. Az okok között elsősorban az lehet megemlíteni, hogy a Kreml a nyugati kapcsolatokra koncentrált, s ezért reagált visszafogottan a Tonkin-öbölbeli incidensre. Két esemény változtatta meg ezt a tartózkodó szovjet magatartást. Az egyik a fokozódó indokínai amerikai jelenlét volt. 1964 végén az amerikaiak ismételten megerősítették elkötelezettségüket a dél-vietnami rezsim védelme mellett: először Lyndon B. Johnson elnök írt erről a Tonkin-öbölbeli incidenssel kapcsolatban hozzá eljuttatott Hruscsov-levélre válaszolva, majd Dean Rusk külügyminiszter ismételte meg ezt az elvet egy, 1964. december 9-én Washingtonban Andrej Gromiko külügyminiszterrel folytatott megbeszélésén. Másrészről a hanoi-i szovjet nagykövetség 1964 novemberében jelezte a moszkvai központnak, hogy az észak-vietnamiak elszántak azt illetően, hogy megtámadják déli szomszédjukat. A jelentés elsősorban kínai befolyásnak tulajdonítja a harckedvet. Ilyen módon a szovjet vezetés kellemetlen dilemmába került. Egyrészt el akarta kerülni a beláthatatlan következményekkel járó indokínai dzsungelháborút, mert az negatívan befolyásolhatta az amerikai-szovjet viszonyt. Hruscsov, az 1962 októberi kubai rakétaválság tapasztalatain okulva, el akart kerülni egy újabb amerikai-szovjet konfliktust. Továbbá, Moszkvának egy olyan önfejű és nacionalista észak-vietnami vezetéssel kellett volna együttműködni, amelyre erős befolyást gyakorolt Peking.

Hruscsov menesztése alkalmat adott a délkelet-ázsiai politika kiigazítására. Az új vezetésnek könnyebb volt a váltást végrehajtani, ugyanakkor azonban az új lépések nem jelentettek radikális eltávolodást a korábbi politikától. A szovjetek még az egyre erősebb amerikai légitámadások alatt is a konfliktus politikai megoldásán fáradoztak a színfalak mögött. Ehhez meg kellett győzniük Észak-Vietnamot, hogy a diplomáciai megoldás lenne számukra is a legjobb, viszont csak úgy gyakorolhattak nyomást Hanoira, ha nagyobb befolyást nyernek ott. Ennek érdekében növelték a katonai segítséget, amivel azt is elérték, hogy Peking nem támadhatta Moszkvát a kommunista mozgalom elárulásával. A katonai konfliktus elhúzódása ugyanakkor további lehetőségeket adott a Szovjetuniónak: nagyobb mozgásteret kaptak a kétoldalú amerikai-szovjet kapcsolatban, amennyiben közvetítőként léphettek fel az észak-vietnamiak és az amerikaiak között. Ráadásul kipróbálhatták fegyvereiket „éles" katonai helyzetben és információkat nyerhettek az amerikai fegyverekről is. Geopolitikailag a szovjetek esetleg megvethették volna a lábukat a térségben és kiszoríthatták volna Kínát onnan.

A fentiek alapján a szovjet politika három fő irányban aktivizálódott. A Szovjetunió felemelte a szavát a vietnami népnek a szabadságért és országuk területének integritásáért küzdő „igazságos harca" védelmében és erkölcsi, valamint politikai támogatást követelt számára. 1965-től kezdődően Moszkva mindent megtett, hogy a világ közvéleményét a vietnami amerikai „agresszió" ellen mozgósítsa. A hangos propaganda-hadjáratot jelentős mértékű szovjet gazdasági és katonai segítség kísérte. Moszkva először 1964. november 27-én jelezte, hogy hajlandó „minden szükséges" segítséget megadni Észak-Vietnamnak, bár akkor még nem tértek ki arra, hogy ez gyakorlatilag mit jelentene. Koszigin miniszterelnök 1965 februári hanoi-i látogatása már konkrétabb lépéseket helyezett kilátásba, például az észak-vietnami hadsereg védelmi képességének növelése. Előzetes megállapodás is született ekkor szoros együttműködésre, amelyet azután Le Duan 1965 áprilisi moszkvai útján öntöttek végső formába. Az amerikai felderítés első ízben 1965 júliusában adott hírt szovjet fegyverek megjelenéséről Vietnamban. A CIA szerint ezek elsősorban föld-levegő rakéták, valamint egyéb légvédelmi eszközök voltak, de Észak-Vietnam fejlett radarberendezéseket, MIG-vadászrepülőgépeket és IL-28-as sugárhajtású bombázógépeket is kapott a Szovjetunió. A CIA becslése szerint 1962–1965 között körülbelül 200 millió amerikai dollár értékű szovjet katonai felszerelés érkezett Észak-Vietnamba. A Hanoiban lévő szovjet nagykövetség jelentése szerint 1967-ben a Szovjetuniótól kapta Észak-Vietnam az összes szocialista ország által folyósított segély felét, amelynek nagyjából 60%-át tette ki a katonai segély, s az összes segély 70%-a pedig *gratis* érkezett az indokínai országba.

A harmadik területet a diplomáciai offenzíva jelentette: a szovjet tisztviselők és politikusok a színfalak mögött mindig is a konfliktus politikai megoldására törekedtek. Ez a politika megkövetelte, hogy Moszkva nyitva tartsa az utat mindkét részvevő felé, s itt elsősorban az amerikai reláció volt érdekes. Az amerikai beavatkozás első hónapjaiban a szovjetek különböző szinteken ismételten hangsúlyozták, hogy remélik: a konfliktus nem befolyásolja majd a kétoldalú amerikai-szovjet viszont. Alacsonyabb beosztású szovjet diplomaták még arra is céloztak, hogy Moszkva szívesen közvetít a két fél között. Sőt, szovjet részről időnként a legmagasabb szinteken folytak bele ezekbe a kísérletekbe: Gromiko külügyminiszter 1965. június 25-én kijelentette Foy Kohler moszkvai amerikai nagy-

követnek, hogy a szovjet politika alapvető célja az amerikai-szovjet kétoldalú kapcsolatok javítása. Másrészről viszont a szovjetek azt is jelezték, hogy kénytelenek Hanoi érdekeit figyelembe venni és aszerint cselekedni. Többek között ilyen értelemben nyilatkozott Alekszej Koszigin kormányfő 1965 márciusában. A szovjet vezetők a vietnamiakkal való tárgyalásaik során mindig kikérték Pham Van Dong, Le Duan és többiek véleményét az indokínai helyzetről és a hallottak szerint módosították a világ minden részén a kérdéssel kapcsolatban képviselt nézeteiket. Ennek a gyakorlatnak az egyik legeklatánsabb példáját a szovjet önkéntesek ügye szolgáltatja. 1965 tavaszán először Leonyid Brezsnyev főtitkár, majd a Pravda utalt arra, hogy szovjet önkéntesek is megjelenhetnek Vietnamban. A Hanoiba akkreditált szovjet követ, Ilja Scserbakov viszont azt jelentette, hogy a vietnamiak számára a kérdés kizárólag politikai szempontból bír jelentőséggel, ugyanis ilyen módon is kifejezésre lehetne juttatni a „forradalmi szolidaritást és a szocialista országok népei közötti barátságot". Ami ellenben a kérdés katonai vonatkozásait illeti, az észak-vietnamiak „jól állnak emberi erőforrásokat" tekintve és így inkább katonai felszerelést kérnek. A szovjetek által használt nyilvánosságnak volt még egy jól meghatározható célja is: nyomás gyakorlása az Egyesült Államokra.

A Szovjetunió azonban egyáltalán nem mindig és mindenben követte az észak-vietnamiakat; számos esetben a szovjet vezetők ragadták magukhoz a kezdeményezést a konfliktus megoldását illetően. Például, 1967 augusztusában Scserbakov nagykövet azt javasolta, hogy az amerikai hadifoglyok ügyén keresztül gyakoroljon nyomást a Szovjetunió és Észak-Vietnam az amerikaiakra; másrészről a szovjetek sokat tettek azért, hogy az észak-vietnamiak leüljenek a tárgyalóasztal mellé 1968 májusában. W. Averell Harriman és Cyrus Vance, az amerikai delegáció két vezetője, ki is fejezte elismerését a szovjeteknek a béketárgyalások kezdeti időszakában játszott szerepükért. A szovjet szerepvállalás azonban látványosan visszaesett a négyoldalú párizsi tárgyalások előrehaladtával. Ennek okai, fejezi be tanulmányát Ilja V. Gajduk, egyrészt abban keresendő, hogy a szovjetek hittek abban: a konfliktus csak helyi jellegű és az is fog maradni, másrészt — és ez talán a lényegesebb ok — a kínai-amerikai közeledés a vietnami háborút anakronisztikussá tette a hidegháborús mitológia keretén belül, mivel az ideológiai és stratégiai törésvonalak immár máshol jelentkeztek.

History, Vol. 81, No. 261, January 1996, pp. 40–54.

Ma. T.

Mark H. Leff

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK POLITIKATÖRTÉNETÉNEK REVÍZIÓJA

A politikatörténet az utóbbi években a háttérbe szorult az amerikai történetírásban. Többen, elsősorban a társadalomtörténészek, elitistának, sekélyesnek és a mindennapi élet szempontjából jelentéktelennek tartják a politikatörténetet. Mark H. Leff, a University of Illinois, Urbana-Champaign történészprofesszora azonban úgy véli, hogy ha a politikatörténetet mint a kormányzati intézmények fejlődését és ezeknek az intézményeknek a mindennapi életre gyakorolt hatását fogjuk fel, akkor a tudományágnak igenis helye van korunk amerikai történetírásában.

Leff szerint két lehetőség áll a politikatörténet előtt. Az egyik a szerző által ajánlott út: a *The American Historical Review* alapításakor, száz évvel ezelőtt a politikatörténészekre jellemző béklyók levetése és a rokon-szakterületek eredményeinek és módszereinek átvételével megújítani a tudományágat. A másik lehetséges választ a „hagyományosnak" nevezhető politikatudományba való menekülés jelenthetné; ez az út viszont zsákutca.

Az amerikai történetírás professzionálissá válásakor számos helyen a történelem és politológiai tanszék egyet jelentett. Herbert Baxter Adams az *American Historical Association* egyik alapító tagja s később titkára Edward Freeman azon kijelentését választotta a Johns Hopkins Egyetemen tartott híres szemináriumai mottójául, mely szerint „A történelem múltbeli politika és a politika jelenkori történelem". Ennek a megközelítésnek a középpontjában a politikai intézmények vizsgálata állt; ahogy Dorothy Ross kimutatta, sokszor az a meggondolás munkált ezen jelenség mögött, mely szerint a történelem feladata elfogadható elveket találni a jelen politikája számára. Michael Kammen a kor történészeit az „Emlékek Pártja" tagjaiként jellemezte: Moses Coit Tyler, William M. Sloane és többiek a kor drámai léptékű társadalmi változásaival és szinte példátlan méretű bevándorlással szemben a múlt intézményeiben vélték megtalálni a létfontosságú egységesítő és rendteremtő erőt. Például, Sloane összehasonlította az európai demokráciák radikalizmusát, mely sok esetben „anarchiát és romlást" hozott, az általa „angol Amerikának" nevezett területen létrejövő „rendezett, modern demokráciával". Nem szabad azonban Sloane-t egyoldalúsággal vádolni: az AHR nyitószámában hitet tett amellett, hogy a történelmi vizsgálódásnak ki kell terjednie „az átlagember társadalmi, ipari, kereske-

delmi, esztétikai, vallási és erkölcsi helyzetére is". Ennek ellenére — általánosságban véve — az erősen nacionalista felhangokkal írott tanulmányok uralták a terepet az amerikai történetírásban a századforduló környékén. Ahogy Lawrence W. Levine megjegyezte: a korabeli történészek jobbára csak egy kisebbséggel, ti. a fehér férfiakkal törődtek és annak a történetét összekeverték a nemzet történetével.

Napjainkban, kerek száz évvel az AHR első számának megjelenése után, a történettudomány, s ezen belül a politikatörténet, ismét választ előtt áll. Egyrészt a történészek közül sokan aggódva tekintenek a politikatörténet trónfosztására s az ezzel párhuzamosan kialakuló fragmentációra a tudományágon belül. Másrészt a jelenkori szellemi életben elterjedt „politikailag korrekt" nézet alapján vonják sokan felelősségre a történésztársadalmat, ha az — legalábbis a bírálók szája íze szerint — nem fordít elegendő figyelmet az etnikai, faji, stb. kisebbségekre. A kérdés az, hogy a politikatörténet újjászülethet-e egyfajta integráló szerepben? A posztmodern gondolkodók és tudósok határozott „nem"-mel válaszolnak erre a kérdésre: szerintük semmilyen „totalitásra" törekvő amerikai történelemnek sincs létjogosultsága. Több történész is egyetért velük ebben a pontban abból a meggondolásból, hogy az Egyesült Államok történetének a keretét túl gyakran a politikai események szabták meg, különösen ami a huszadik századot illeti.

Mark H. Leff egy másik veszélyre hívja fel a figyelmet. Amíg sokan a történelem szétaprózódását — s ennek következményeképpen az olvasóközönség beszűkülését — tartják a tudományágra nézve a legkárosabb fejleménynek, addig Leff pontosan ennek ellenkezőjétől fél, azaz az olvasóközönség kiszélesedését véli az egyik lehetséges hibaforrásnak. A mai történészek ugyanis a modern tömegkommunikációs eszközök segítségével több emberhez tudnak — és akarnak is — szólni. Ez a tendencia viszont a „legkisebb közös többszörös" elvének érvényesüléséhez vezet: a népszerű történelem pedig nem nagyon tűri a túlzott specializálódást és szakszerűséget sem. A konzervatív történész Gertrude Himmelfarb szerint az „új társadalomtörténet" arra kényszeríti a történészeket, hogy olyan kérdéseket tegyenek fel a múltról, amelyeket a múlt nem tett fel magának, s ezáltal problematikussá teszi az egész politikatörténetet. Himmelfarbbal vitatkozva Alan Brinkley megjegyezte, hogy az igazán jó történészek pontosan arra törekednek, hogy a korabeliek előtt rejtve maradt összefüggéseket, „struktúrákat" és kapcsolatokat mutassanak ki.

A múlt és a jelen normáinak összeütközése különösen két kérdésben vált élessé az utóbbi időben: az első atombombát ledobó repülőgép, az Enola Gay tervezett kiállítása, valamint a *National Standards for United States History* bevezetése kapcsán. Az Enola Gay-jel kapcsolatos viták középpontjában az Edward T. Linenthal által „megemlékező"-nek és „történelminek" nevezett két álláspont került. A veteránok egyes csoportjai kitartottak amellett az álláspont mellett, hogy az atombomba bevetése — amerikai — emberéleteket mentett meg, s ezek a csoportok még a Smithsonian Museum által szervezett kiállításon szereplő, s ezzel ellentétes nézetet sugalmazó tárgyak (például a hiroshimai áldozatokat bemutató fényképek) bemutatása ellen is szót emeltek. Az amerikai kongresszusban is élesen támadták a „revizionista, kiegyensúlyozatlan és sértő" jelegű kiállítást, s meg is nyirbálták a Smithsoniannek juttatott költségvetést, sőt: az Air and Space Museum igazgatójának a lemondását is kikényszerítették.

A National Endowment for the Humanities (NEH) és az Oktatási Minisztérium kezdeményezésére 1992-ben megindultak a munkálatok egy olyan történelemkönyv elkészítésére, amely segítséget nyújt az egyes körzeteknek, hogy —önkéntes alapon — megreformálják a tanmeneteket. A tervezetet még megjelenése előtt bírálni kezdte a Bush-kormányzat idején a NEH élén álló Lynne Cheney annak „politikailag korrekt" jellegéért és azért, hogy a „hagyományokat semmibe veszi". Az egyik legnépszerűbb konzervatív rádiós személyiség, Rush Limbaugh egyenesen azt javasolta, hogy a szóban forgó dokumentumot „le kell húzni a vécében". A közvélemény nagy részének a hatására a Szenátus határozatot fogadott el, mely szerint megvonják a szövetségi támogatást azoktól az oktatási intézményektől, amelyek „nem árulnak el megfelelő tiszteletet a nyugati civilizáció vívmányai iránt". Cheney, a vitában bekapcsolódó Himmelfarb és mások a tervezet kulturális relativizmusát bírálták, azaz azt az álláspontot, mely szerint minden álláspont egyaránt érvényes és nem lehet hierarchiát felállítani közöttük. A csoport véleménye szerint nem lenne szabad a történelem „politikailag korrekt" elrablóit az iskolák közelébe engedni.

A vita lényege az Egyesült Államoknak nemcsak a múltját, hanem a jelenét és a jövőjét is érinti. A hagyományos álláspontot vallók felfogása szerint az amerikai múltról tanult törzsanyag kulcsfontosságú volt a nemzetépítésben és a nemzeti öntudat kialakításában. Ez a pozitív patriotizmus forogna veszélyben, ha a kulturális relativisták álláspontja győzedelmeskedne. Leff

szerint viszont a „kozmetikázott" nemzeti történelemre alapozott nemzeti identitástudat rendkívül bizonytalan lábakon áll és egyáltalán nem felel meg a demokratikus alapelveknek. Igaz, egyes radikális újítók feltevései sem elfogadhatók, akik az amerikai történelem minden eddigi eredményét megkérdőjelezik és egyben eltúlozzák és romantikus fényben tüntetik fel a „politikailag korrekt" kisebbségek — feketék, a bevándorlók, a munkások, a nők — eredményeit. Tehát, a történelmi revizionizmus jogosult, de a vadhajtásai nem.

A „revizionista" kifejezés az, amely talán az Enola Gay, valamint a történelemtankönyv körüli vita kulcsszava. A „revizionizmus" ebben az összefüggésben a töretlen amerikai haladásba vetett hit megkérdőjelezését jelenti, amely számos történetírói iskola — például a tizenkilencedik századi „úriember" vagy a második világháború után jelentkező „konzenzus"-iskola — sajátja volt. A legtöbb történész az ilyen fajta revizionizmust örömmel üdvözli, amennyiben az betartja a szakma írott és íratlan szabályait. Ugyanakkor rendkívül nehéz elfogadtatni mind a szakmán belül, mind a nagyközönség körében az új szemléletmódot. A hitlerizmus, valamint később, a hidegháború alatt, a kommunizmus jelentette totális gonosz feletti győzelem megerősítette az amerikai patriotizmus/nacionalizmus állásait és az amerikai erényekbe és mítoszokba vetett hitet. Sokak szemében a kapitalizmus, a „szabad vállalkozás" és a demokrácia nemcsak összefügg egymással, hanem egyenesen felcserélhető fogalmak. A már idézett ún. konzenzus-történészek a lehetőségek szerint kisebbítették a társadalmi ellentétek meglétét és szerepét az amerikai történelemben és a főáramlattal szembenállókat gyakran elmaradott, rosszindulatú elemekként festették le. Jojce Appleby ezt az állapotot egyfajta „amnéziaként" jellemezte, amelyet számos amerikai, a többség, a magáévá tett, s amely a kritikai elemzés és más szakmai célok feladását jelentette. A második világháború után az erről az álláspontról való elmozdulást az 1960-as és 1970-es években működő „modernizációs"-tézist hirdetők jelentették, akik a helyi, kisméretű, vagy körzetenként szervezett csoportokból az országos méretű, nagy, centralizált bürokráciák felé való elmozdulásban vélték felfedezni az amerikai történelem fő irányát. Az 1970-es évek végén és az 1980-as években az ún. republikánus ideológia hódított a történészek körében: az elképzelés szerint a független „termelői értékek" diadalmaskodtak a munkaadók és a különböző szervezetek kiváltságai ellenében. A magyarázat szerint ezek a republikánus értékek álltak az amerikai forradalom, a jacksoni demokrácia és az 1930-as évek munkásmozgalmai mögött egyaránt. Ebben a felfogásban olyan, korábban kizárólag negatív felhangokkal emlegetett csoportok is kaptak néhány jó szót, mint a Klu Klux Klan vagy az Új Jobboldal, amennyiben bizonyos racionális elégedetlenséget fejeztek ki az elitekkel szemben és az „Amerikában született, átlag fehér protestánsok" rendre és összhangra törekvő érzelmeinek adtak hangot.

A „konzenzus"-történészek azt is adottnak vették, hogy az amerikai társadalomban a hatalom olyan sok csoport között oszlott meg, hogy lehetetlen volt egyetlen csoportnak a hatalmat kisajátítania, s a különböző szövetségeket nem osztály, hanem ad hoc politikai alapon kötötték. Ez a felfogás is a hatvanas évek radikális történészeinek kedvenc célpontjává vált, akik John F. Kennedy és Lyndon B. Johnson „konzenzus liberalizmusát" mint a rosszindulatú nagyvállalati hatalom leplezésére szolgáló eszközt bélyegezték meg. Az időnként „új baloldaliaknak" is nevezett történészek még a progreszszív mozgalmat és a New Deal-t a „nagyvállalati liberalizmus" példájaként emlegették, melyeknek egyetlen célja a kapitalisták hatalmának megőrzése volt. Számos politológus és politikatörténész azonban nem fogadta el a baloldali revizionizmust. Új „intézményi" történelmet kívántak írni, amelyben a kormányzati intézmények és folyamatok nem redukálhatók mindösszesze a választók politikai preferenciáinak vizsgálatára – ahogy azt az akkoriban újnak számító számítógépes technikával dolgozó ún. kliometrikusok állították. Az egyes szerkezeti elemek, mint például a tagállamok hivatalnokainak vagy a helyi pártszervezetek működése, ugyanolyan fontos témája lehet a kutatásnak, mint a hagyományosnak számító területek. Metodológiailag az ún. interdiszciplinaritás került előtérbe — a *Journal of Policy History*-t 1989-ben alapították — amelyben benne rejlett az a lehetőség, hogy ismét egyesítse a társadalomtudományokat. Továbbá, új szempontokat vetettek fel a kutatók. Ennek keretében Paula Baker a nemek szerepére hívta fel a figyelmet. Baker egy, az AHR 1984-es kötetében publikált tanulmányában felvetette, hogy már az is sokat elárul a tizenkilencedik századi amerikai politikai kultúráról, hogy az a férfiak hitbizományának számított. Baker megvizsgálta a közép- és felső-középosztálybeli nők helyzetét és arra a következtetésre jutott, hogy a rabszolgaság, a városi szegénység, a lincselés, az analfabétizmus, az iszákosság és más társadalmi bajok elleni egyéni és szervezett küzdelmük nagymértékben befolyásolta a kor politikai pártjait és érdekcsoportjait is. William H. Chafe szerint a progresszív mozgalom sok szempontból e-

zeknek a nőreformereknek a munkásságából nőtt ki. Az „új intézményi" történetírás egyik legismertebb alakjának számító Theda Skocpol pedig arról értekezett, hogy a materialista jóléti állam minden olyan helyre behatolt, amelyet a gyenge bürokrácia, a társadalmi reformok terén megosztott munkásmozgalom és az európai típusú jóléti állammal szemben ellenséges bírósági rendszer elhanyagolt. A helyi nőegyesületek országos hálózatokat alakítottak ki, s ezek segítségével befolyásolták a közvéleményt, valamint az érdekcsoportokat. A nők szerepének vizsgálata mellett egyre nagyobb figyelem irányul a fajokra is a politika történetének kutatása közben. Ahogy Edmund Morgantól kezdve David Roedigerig többen kimutatták, a fehéreknek a politikai jogokról és egyenlőségről kialakított nézetei nemhogy ellentmondtak volna a faji hierarchiának, hanem egyenesen erősítették is azt. Eric Foner a faji kérdésre fűzte fel a polgárháborúról és az azt követő rekonstrukcióról szóló nagyszabású monográfiáját, a *Reconstruction: America's Unfinished Revolution, 1863–1877* (1988) című kötetet. A feketék jelentőségére, szerinte, már az is elegendő példa lenne, hogy miattuk robbant ki az Egyesült Államok történetének legvéresebb háborúja, míg a háború után az egyéni és közösségi autonómiára való törekvésük határozta meg elsősorban a kor politikai és gazdasági történéseit. Ezek a kísérletek reményt adnak számunkra, fejezi be tanulmányát Mark H. Leff, hogy a sokak által már eltemetett politikatörténet megmenekül a feledéstől és a módszertani és tematikai újítások felhasználásával egy új szintézis alapjává válhat.

The American Historical Review, Vol. 100. No. 3 (June 1995), pp. 829–853.

Ma. T.

Russell A. Kazal

AZ ASSZIMILÁCIÓ FELÜLVIZSGÁLATA: EGY FELFOGÁS FELEMELKEDÉSE, BUKÁSA ÉS ÁTÉRTÉKELÉSE AZ AMERIKAI TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Az University of Pennsylvania pályakezdő, doktorjelölt történésze nagy fába vágta a fejszéjét, amikor korunk amerikai társadalmának egyik legvitatottabb kérdésének, a különböző népcsoportok asszimilációjának történetéről kialakult elméleteket veszi górcső alá. Bevezetőjében Russell A. Kazal leszögezi: a jelenlegi multikulturális társadalomban az „asszimiláció" szónak magának is rossz csengése van, kiváltképpen akkor, amikor azt az „amerikanizálódás" kifejezés szinonimájaként használják.

Az angol-amerikai mag köré épülő nemzet képe az 1960-as években kezdett darabjaira hullani, amikor a történészek egyre inkább az etnikai csoportokat kezdték vizsgálni. Közülük is ki kell emelni a társadalomtörténészeket, akik szerint ezek a csoportok ellenálltak minden beolvasztási kísérletnek. A kialakuló új konzenzust azonban az 1980-as években három különböző szaktörténészi irányzat is kétségbe vonta, amelyek bizonyos mértékben visszatértek a korábbi asszimilációs modellhez. Az etnikumokat kutató történészek egy része arra a következtetésre jutott, hogy igenis volt asszimiláció, méghozzá az egyes etnikai csoportok egymásba való olvadása; a munkásokkal foglalkozó kutatók a 20. századi szakszervezetekben olyan testületek láttak, amelyek egységesítették az etnikailag szétszórt munkaerőt; végül, a faji azonosságtudatot vizsgáló tudósok azt állapították meg, hogy századunkban igenis kialakult valamilyen „fehér", az amerikai központi ideológiára rímelő azonosságtudat az Európából bevándorolt népcsoportok között.

A szerző jelen dolgozatában elsősorban az európai bevándorlók helyzetéből indul ki a címben feltett kérdés megválaszolásakor. Kazal értelmezése szerint asszimiláción olyan folyamatokat kell érteni, melyek homogenitást kölcsönöznek a bevándorlók csoportjainak az etnikai együvé tartozáson túlmenően. Ami az „amerikanizálódás" fogalmát illeti, a kifejezés akkor válik értelmezhetővé, amikor egy csoport, függetlenül az etnikai származástól, „amerikainak" vallja magát.

Az új európai bevándorlók és az amerikai társadalom viszonyával a század húszas éveiben kezdtek el komolyabban foglalkozni. Milton Gordon „angol-konformistaként", „olvasztótégelyként" és „kulturális pluralistaként" jellemezte az amerikaiaknak a bevándorlókkal szemben tanúsított magatartását. Az előbbi kettő egyértelműen a beolvasztás ideológiája volt, mialatt a harmadikat talán az előbbiek alternatívájaként lehet felfogni. Ez utóbbi vonatkozásban meg kell említeni Horace Kallent, aki az amerikai „nemzetiségek demokráciájáról" beszélt. A 20. század első felében gyakorlatilag azonban a chicagói egyetem szociológusainak felfogása uralta a bevándorlókkal kapcsolatos elméleteket. William Isaac Thomas, Robert Ezra Park és társaik a bevándorlást olyan folyamatnak fogták fel, amely felbomlásból és újraegyesülésből áll. A chicagóiakra hatottak a német „konfliktus"-elméletek, s ezzel a szellemi háttérrel érthető az etnikai csoportokon belüli konfliktusokra, az alá s fö-

lérendeltségi viszonyok kialakulására, valamint az egyes etnikai csoportok egymáshoz való viszonyára fektetett megkülönböztetett hangsúlyuk. A társadalmi csoportok közötti „interakció", azaz a versengés, a konfliktus, az alkalmazkodás és asszimiláció közösségbe forrasztotta az egyéneket. Park kezdetben elkerülhetetlennek látta a beolvadást, később azonban módosított az álláspontján, s azt a lehetőséget is felvetette, hogy a faji kapcsolatnak ez a „ciklusa" kasztokat, vagy olyan társadalom kialakulását is eredményezheti, amelyben egy csoport tartósan kisebbségben marad. A chicagói iskola kutatásaiból nőtt ki az az elképzelés is, mely szerint az urbanizálódás játszott kulcsszerepet a beolvasztásban: az egykor homogén etnikai csoportok a városban egyre inkább elvesztették fizikai és kulturális kohéziójukat, és végül feloldódtak a kozmopolitizmusban. A chicagóiak ellen felhozott egyik leggyakoribb kritika az volt, hogy nem határozták meg pontosan azt a „céltársadalmat", amelybe a bevándorlók beolvadtak.

Külön szól Kazal Oscar Handlin munkásságáról A század első felének kiemelkedő etnikakutatóját nagymértékben befolyásolták a chicagói szociológia eredményei. A *Boston's Immigrants, 1790–1865: A Study of Acculturation* (1941) című tanulmányában az „alkalmazás" szó játssza a kulcsszerepet. Handlin ilyen alkalmazkodást vélt felfedezni kulturális és gazdasági téren egyaránt, ám ez nem jelentett asszimilációt. Ugyanúgy, ahogy a William I. Thomas és Florian Znaniecki által vizsgált lengyel bevándorlók, a bostoni írek is önálló etnikai csoportot alkottak, ellentétben a helyi németekkel, akik viszont beolvadtak az őket körülvevő társadalomba. Handlin másik jelentős, a század közepe táján írt műve a *The Uprooted* (1951) volt. Maga a szerző mint „az elidegenedés és annak következményei történeteként" jellemezte munkájának fő vonalát. A már korábban említett ciklus fázisaiként a bevándorló munkás először elszigetelt egyénként kezdett el tevékenykedni, majd a helyi etnikai segélyegyletekhez, stb. való csatlakozásával megindult az amerikanizálódás útján, melyet lényegében egyet jelentett az új helyzethez való alkalmazkodással.

Az 1950-es években Marcus Lee Hansen, Ruby Jo Reeves Kennedy, majd utánuk Will Herberg és Milton Gordon elkezdték vizsgálni a harmadik generációs bevándorló csoportokat is; előttük a chicagóiak és Handlin, érthető módon, mindössze csak az első két nemzedéket vizsgálta. Megállapításaik szerint egyrészt valamiféle etnikai öntudat születhet egy asszimilációs közjáték után, másrészt az asszimiláció akár el is fojthatja az etnikai érzéseket anélkül, hogy másféle egységet hozna a helyébe. Hansen már 1937-ben felhívta a figyelmet az általa „harmadik generációs érdekek elvének" nevezett jelenségre. Eszerint „amit a gyermekek el akarjanak felejteni, arra az unokák emlékezni akarnak". Végső soron azonban csak átmeneti jelenségről van szó, jelentette ki Hansen, mert végül is a beolvadás lesz minden etnikai csoport sorsa. Kennedy viszont már megkérdőjelezte az „olvasztótégely"-elvét. Egy 1944-ben publikált tanulmányában azzal érvelt, hogy az amerikai etnikai csoportok tulajdonképpen vallási alapon szerveződnek nagyobb egységekbe. Kennedy mindezt „vertikális" asszimilációnak nevezte, amelyben a fő vonatkozási vonalakat a zsidó, a katolikus és a protestáns vallás adja, s amely házasságok útján megy végbe. Herberg egyetértett Kennedy-vel a vallás megkülönböztetett szerepét illetően ebben a folyamatban, de hozzátette: a folyamat gyakorlatilag hasonló eredményt hoz mindegyik érintett vallásban: az amerikai ember kialakulását, s egy olyan egységes ideológiai rendszer elfogadását, amelyet a demokráciába, a szabad vállalkozásba és a társadalmi egyenlőségbe vetett hit jellemez.

Milton Gordon nagyjelentőségű *Assimilation in American Life* (1964) című tanulmányában Herberg nyomdokain haladt, de egyben olyan társadalom képét rajzolta fel, mely árnyaltabb volt az elődje által felvázoltnál. Gordon a teljes asszimiláció elképzelt esetéből indult ki s a folyamatot hét szakaszra bontotta. Ezek közül a legfontosabbnak a kulturális asszimilációt vélte, mely nem szükségszerűen vezet társadalmi beolvadáshoz is. Gordon pontosan ebben látta az amerikai társadalom jellegzetességét: olyan nemzeti társadalom alakult ki szerinte az Egyesült Államokban, amely egy sor belsőleg megszervezett „szubtársadalmakból" áll, melyek mindegyike különálló „szubkultúrával" rendelkezik. A magot jelentő angol eredetű szubkultúra azonban csak a korai nem-angol bevándorlókat olvasztotta magát, a többi csoport különböző, de lazább és gyengébb asszimilációval kapcsolódik a „maghoz". Ilyen értelemben az amerikai társadalom több „tégelyből" áll, s ezekbe belefférnek Kennedy vallási csoportjai is.

Fordulópontot jelentett az etnikumok vizsgálatának történetében Nathan Glazer és Daniel Patrick Maynihan *Beyond the Melting Pot* (1963) című munkájának, valamint Rudolph J. Vecoli Handlin-kritikájának a megjegyzése (1964). Glazer és Moynihan a Kennedy, Herberg és Gordon által megkezdett úton indult el a New York-i etnikai csoportok vizsgálatánál. Megállapították, hogy a keleti nagyvárosban a vallás és a faj jelentette a két fő rendező erőt a különböző

társadalmi csoportok kialakulásánál. A jelentősebb kategóriákat, egyáltalán nem meglepő módon, a katolikusok, a zsidók, a fehér protestánsok és a feketék szolgáltatták. A szerzőpáros abban tért el a többiektől, hogy — véleményük szerint — messze van még az az idő, amikor teljes asszimilációról beszélhetünk. Szerintük Amerika folyamatos újra és újra jól elkülöníthető etnikai csoportokat hoz létre. Másrészt megkérdőjelezték a Gordon angolszász „középponti szubtársadalmának/szubkultúrájának" asszimiláló erejét: ez a „központ" mindössze az etnikai rokonok, mint például a hollandok beolvasztásában ért el sikereket, más csoportokkal szemben nem.

Rudolph Vecoli a bevándorló olaszok vizsgálatánál megcáfolta Handlin azon állítását, hogy a bevándorlók Amerikában teljesen új társadalmi környezetbe kerülnek az anyaországbeli szülőfaluk elhagyásával. Vecoli kimutatta, hogy az olasz parasztok a tizenkilencedik század végén már otthon is gazdaságilag individualista módon viselkedtek, s az Amerikában kialakított szervezeteik lényegében mindössze az otthon kialakítottaknak az átültetései voltak.

Az 1960-as évek óriási változásokat hoztak az etnikai csoportok megítélésében. A vietnami háború és a polgárjogi, feminista, diák, stb. mozgalmak alapjaiban rengették meg az egységes „amerikai életformába" vetett hitet. A korábbi konzenzus-iskola asszimilációt vizsgáló tanulmányai helyett egyre inkább az amerikai társadalom autonóm közösségeinek a leírása került előtérbe. A munkásosztályt és a bevándorló kultúrát kutató történészek, például Herbert Gutman, John Bodnar és Paul Puble, figyelmen kívül hagyták, tagadták vagy jelentéktelennek tűntették fel az asszimilációt.

Herbert Gutman *Work, Culture, and Society in Industrializing America* (1976) című tanulmányában azzal érvelt, hogy az 1843 előtt, vagy 1893 után Amerikába érkező munkások nem változtattak munkamódszereiken az új hazájukban sem, mert azokat mind magukkal hozták az óhazából. A „bennszülött" és a bevándorló munkások lényegében azonos technológiai szinten álltak, de nem sok kapcsolat alakult ki a két csoport között. John Bodnar 1985-ben kiadott *The Transplanted*-jében egyrészt Handlin tételét vitatta, mely szerint gyökértelenek voltak a bevándorlók, másrészt Vecoli állításait próbálta cáfolni, melyek szerint az újonnan jöttek magukkal hozott, importált hagyományok körül alakították ki életüket az Egyesült Államokban. Bodnar számára a bevándorlók életének meghatározó élménye a család fenntartásáért vívott küzdelem volt. A család jelentette az Óvilágban a gazdasági és a társadalmi élet központját, s ez a keret segítette a bevándorlókat az újvilágbeli beilleszkedésben is. Bodnar az „amerikanizálást" középosztálybeli bevándorlók és oktatási reformerek programjának tartotta, amely ellenállásba ütközött a főleg munkásosztálybeli bevándorlók körében. Bodnar az asszimilálódását a mindennapi élet kultúrájától való eltávolodással és a nyereségvágyó középosztálybeli mentalitással azonosította. A tanulmány kihangsúlyozta, hogy az etnikai határok igenis sokat számítottak a bevándorlók esetében: meglehetősen zárt, „urbánus-etnikai enklávékban" éltek és ritka volt az etnikai csoporton kívüli személyekkel való házasság is. Russell A. Kazal megjegyzése szerint John Bodnar nem tárgyalta az etnikai csoportok egymáshoz való viszonyát, így az a kép alakult ki könyve alapján, mintha az etnikai csoportok külön-külön kerültek volna szembe a kapitalizmus kihívásaival. Paul Buhle, Bodnarhoz hasonlóan, ugyancsak a kapcsolatok hiányáról írt a *„Jews and American Communism: The Cultural Question"* (1980) című tanulmányában. Érvelése szerint a párt rossz szemmel nézte az etnikai alapon történő szerveződést s ezzel megbénította a bevándorlók közötti kulturális munkát.

A Gutman, Bodnar és Buhle megközelítését bírálók szükségképpen visszatértek a tágabb perspektívák tanulmányozásához. Több történész is felvetette, hogy az amerikanizálódást egy sor univerzalista elvhez való egyetemes ragaszkodás jelentette. Philip Gleason úgy találta, hogy a II. világháború, a Harmadik Birodalom ideológiájának elutasítása, majd a hidegháború mind az egységességet mozdította elő, amelyet a hatvanas évek társadalmi felfordulásai akasztottak csak meg. Ebben az értelemben az amerikanizálódás egyet jelentett egy bizonyos fajta amerikai nacionalizmus elfogadásával. Gleason még 1980-ban is amellett volt, hogy az Amerikában élőket egy sor „univerzalista eszmény" köti össze. John Higham ellenben az 1980-as évek elején arra hívta fel a figyelmet, hogy a központosított állam hiánya a kulturális és társadalmi decentralizációt segítette elő, s teret adott a különböző etnikai csoportok különállásának. Szerinte az univerzalista ideológia tulajdonképpen a fehér, protestáns többség szellemi tulajdona volt, s csak addig működött, amíg a kisebbség elfogadta ennek a többségnek az uralmát.

A dekonstrukcionista történetírás egyik képviselője, Werner Sollors felvetette, hogy a „etnicitást" az egyik olyan kollektív fikciónak lehet tekinteni, amelyet a társadalom állandóan kitermel magából. Sollors véleményét többen is megtámadták, közöttük a már említett Vecoli, valamint Ewa Morawska és George E. Pozzetta is.

Véleményük szerint tévedés az etnicitást a fikció birodalmába utalni, mert az etnikai tudat jól meghatározható valós élményanyag és társadalmi tapasztalat alapján keletkezik. Sollors másik feltevését, ti. hogy az „etnikait" kizárólag a „nem-etnikaival" összehasonlítva lehet meghatározni, már elfogadták bírálói is: az etnikai hovatartozás a polgárháború előtti Amerikában vált fontossá, mert annak révén tudták az Egyesült Államokban születettek mint „amerikaiak" meghatározni magukat. A századforduló „új bevándorlása" pedig kettős tudattal rendelkezett a 20. század harmincas éveitől kezdve: etnikai és „amerikai".

Kazal szerint az egyik legtöbbet ígérő pluralista modellt a politológus Lawrence Fuchs vetette fel *The American Kaleidoscope* (1990„ című könyvében. Fuchs véleménye szerint az európai bevándorlók már rég átestek az „etnikai-amerikanizáláson", amelynek során a régi lojalitásokat az amerikai körülményekhez igazították. Egy ún. önkéntes pluralizmus lehetővé tette az emberek számára, hogy etnikai azonosságtudatuk megőrzése mellett amerikai identitástudatot is kifejlesszenek magukban.

Mivel a bevándorlók elsősorban a munkásság sorait bővítették, ennek megfelelően túlnyomórészt az amerikai munkásság történelmével foglalkozó szakemberek szembesültek az asszimiláció kérdésével. Itt meg kell említeni Roy Rosenzweig és Oliver Zunz munkásságát. Zunz még az 1920-as években is úgy találta, hogy a munkásosztálybeli közösségeket az etnikai hovatartozás elválasztotta; mialatt Rosenzweig Worcester vizsgálata után vele ellentétes következtetésre jutott, azaz, a munkások egyre közelebb kerültek egymáshoz mint munkások, s nem mint egy bizonyos etnikai csoport tagjai, s ezáltal közelebb kerültek az amerikanizálódáshoz is. Rosenzweig után James R. Barrett azt taglalta, hogy az alulról építkező amerikanizálódás során a bevándorolt munkások fokozatosan átvették az amerikai munkásosztály mentalitását és kultúráját. Mások, így Lizabeth Cohen és Gary Gerstly, egymástól függetlenül, Chicago és a Rhode Island-i Woonsocket tanulmányozása során azt állapította meg, hogy a munkások az 1920-as években faji és etnikai alapon megosztottak voltak, ám a következő évtizedben egy közös munkásosztálybeli kultúrát és szakszervezeteket teremtettek.

További megválaszolandó kérdést jelentett az, hogy az európai bevándorlók és a gyermekeik mennyire tekintették az amerikanizálódás feltételének, hogy elsajátítsák a „fehér" kultúrát. Richard Alba kutatásai abba az irányba mutatnak, hogy az európai amerikaiak közötti különbségek fokozatosan elhalványultak, míg a közöttük, illetve az afrikai amerikaiak és a spanyol anyanyelvű amerikaiak közöttiek még élesebbé váltak, azaz: az amerikanizálódás, vagy ha úgy tetszik, az asszimiláció, fajilag meghatározott pluralizmust eredményezett. A döntő ebben az időszakban a második világháború volt, amely új erőt öntött az amerikai ideológiába és egyben segített azt egyértelműbben meghatározni a kor szélsőségeivel szemben.

The American Historical Review, Vol 100. No. 2 (April 1995), pp. 437–471.

Ma. T.

A folyóiratszemlét összeállította: Kuruncz Jenő *(K. J.)*, Magyarics Tamás *(Ma. T.)* és Nagy Mariann *(N. M.)*

CONTENTS

STUDIES – *Pritz, Pál:* A "New Europe" in German Propaganda. Plans for the Reconstruction of Europe after the War before Stalingrad – *Miskolczy, Ambrus: Mi a magyar?* On the Horns of a Dilemma between National Characterology and National Mythology – ARTICLES – *Tilkovszky, Loránt:* To the History of Slovak and Czech Associations – *Majoros, István:* French Intervention in Southern Russia in 1918–19 – WORKSHOP – *Merényi-Metzger, Gábor:* Archontology of Roman Catholic Bishops in Dioceses and Apostolic Provinces on Territories Annexed to the Neighbouring Countries after Trianon – BIBLIOGRAPHY – REVIEW

TABLE DES MATIERES

ETUDES – *Pál Pritz,* „Nouvelle Europe"Plans allemands de propagende et de paix – avant Stalingrad – *Ambrus Miskolczy,* „Qu'est-ce que le hongrois" Entre charactérologie de nation et mitologie nationale – COMMUNICATIONS – *Lóránt Tilkovszky,* Contribution à l'histoire des associations des Slovaques et des Tchèques de Budapest – *István Majoros,* Intervention frančaise en Russie du Sud (1918-1919) – ATELIER – *Gábor Merényi-Metzger,* Archontologie des hauts pasteurs des archidiocèses, des diocèses catholiques romains et des gouvernements apostoliques passés aux pays voisins après Trianon – LITTERATURE HISTORIQUE – REVUE

INHALT

STUDIEN - *Pál Pritz*: "Neues Europa". Deutsche Propaganden- und Friedenspläne vor Stalingrad-- *Ambrus Miskolczy*: "Was ist der Ungar?" Auf dem Scheideweg der Nationscharakterologie und der nationalen Mithologie -- MITTEILUNGEN - - *Lóránt Tilkovszky*: Zur Geschichte des Budapester Vereines der Tschechen und der Slowaken -- *István Majoros*: Französische Intervention in Süd-Rußland (1918-1919) -- WERKSTATT -- *Gábor Merényi-Metzger*: Die Archontologie der römisch-katholischen nach Trianon zu den Nachbarländern gekommenen Erzbistümer und Bistümer und der apostolischen Regimente der Erzhirte -- HISTORISCHE LITERATUR -- ZEITSCHRIFTENSCHAU

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségének munkája
Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039—8098

Következő számaink tartalmából

Anderle Ádám: Latin Amerikát kutatni
Buda Attila: Pest megye első embere: gróf Károlyi István 1848-49-ben
Csillag András: Pulitzer és a the world a „kardcsörtető" amerikai külpolitika ellen a brit-venezuelai határviszály idején
Lukács Lajos: A pesti angol konzulátus megalakulása 1872-ben
Miru György: A reformpolitika esélyei a kiegyezést követő években
Molnár Péter: A magyarországi kormányzat mint a *regimen mixtum* példája Admonti Engelbertnél (1290-es évek eleje)
Szávai Ferenc: Az Osztrák-Magyar Monarchia közös vagyonának felszámolása
Tóth Endre: Szent Adorján és Zalavár

E számunk munkatársai

Bodnár Erzsébet egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Borhi László* tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Donáth Péter* kandidátus (Budapesti Tanítóképző Főiskola, Budapest) – *Dömök Csilla* egyetemi tanársegéd (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) – *Gángó Gábor* kandidátus, egyetemi docens (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Hajdu Tibor* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Jemnitz János*, a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Juhász Borbála* PhD hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Kurunczi Jenő* főiskolai docens (Kőrősi Csoma Sándor Főiskola, Békéscsaba) – *L. Nagy Zsuzsa* történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Magyarics Tamás* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Majoros István* egyetemi adjunktus (Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kara, Pécs) – *Merényi-Metzger Gábor* levéltáros, PhD hallgató (Békés megyei Levéltár, Gyula) – *Miskolczy Ambrus* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Mucsi Ferenc* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Nagy Mariann* egyetemi tanársegéd (Janus Panonius Tudományegyetem BTK, Pécs) – *Niederhaueser Emil* akadémikus, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Pető Andrea* tudományos koordinátor (Közép-Európai Egyetem, Budapest) – *Pritz Pál* kandidátus, főosztályvezető (MTA Társadalomtudományi Főosztálya, Budapest) – *Rozsnyai Jenő* könyvtáros (József Attila Tudományegyetem Szeged) – *Szabó A. Ferenc* tanszékvezető egyetemi docens (Zrinyi Miklós Katonai Akadémia, Budapest) – *Szakolczai Attila* tudományos munkatárs (1956-os Kutatóintézet, Budapest) – *Tilkovszky Loránt* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Tulok Péter* egyetemi hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem Budapest)

A szám ára: 200,–Ft ISSN 0039–80

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szövegét számítógépes szövegszer kesztővel készíti, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Window 2.0 (esetleg 6.0) szövegszerkesztőt. A Word for Windows 7.0 vagy 8.0 használata esetén szöveget *word 2x for windows formában mentse el.* A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.

2. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha ner rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kézirato javítani kíván — *s csak ebben az esetben* — két példányban készítse azt el, és a másodi példányon tüntesse fel a javításokat.

3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti elő fordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (A jegy zetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címe nem!)

4. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személy adatait, vagy annak változásait* (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudo mányos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számár nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetn a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.* A munkahely és a tudományos fokozat meg jelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációl elkerüléséhez is szükséges. Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mer az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében tudunk honoráriumot fizetni.

5. A tanulmányokról és cikkekről — a szerzők tiszteletdíjának terhére — különlenyo matot készíttetünk.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), posta ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR, 190(Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolha tó az Akadémiai Kiadó *Magiszter* (Budapest V., Városház u. 1.) könyvesboltjában. Külföldör terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00 36) 1 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1011 Budapest, Szilágyi Dezső tér 6. T/F: (00 36) 1 201–88–91

Előfizetési díj egy évre: 1200,–Ft
Egy szám ára: 200,–Ft